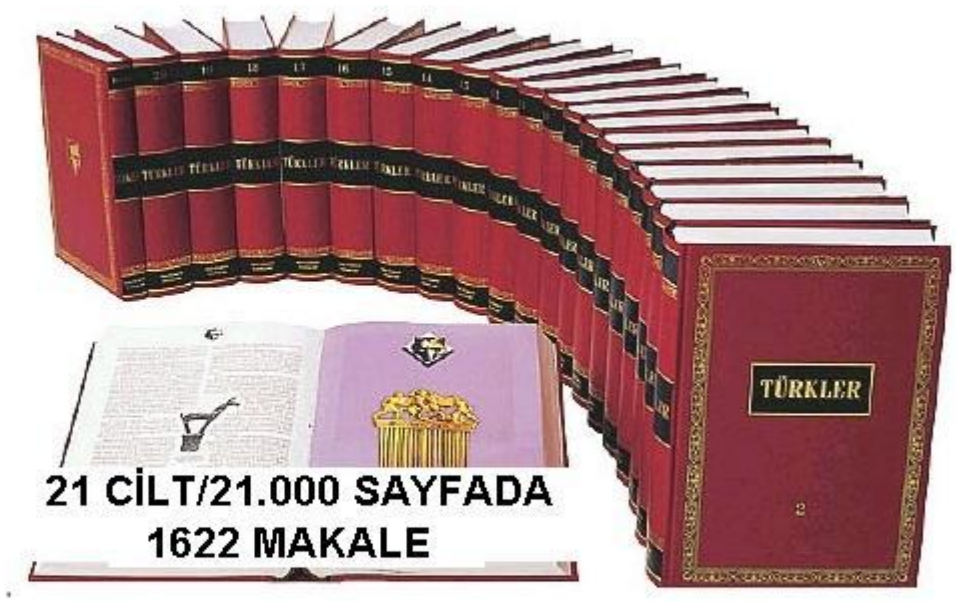

TÜRKLER

CİLT 16

CUMHURİYET

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

2002

ANKARA

YAYIN KURULU

TÜRKLER

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ABAW	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO	Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th.	Codex Theodosiarus
CA	Cevdet Askeri
CAJ	Central Asiatic Journal
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
CMRS	Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT	Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britanicca
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2	Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM	Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere
GMDTA	Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İFD	İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İFK	İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM	İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS	Journal of Turkish Studies
K.R.O.	Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB	Kutadgu Bilig
KSE	Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD	Mühimme Defteri
MDAFA	Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.	Neşreden
Op. cit	Adı geçen eser
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL	Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI	Revue des Etudes Islamiques
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR	Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovietskaya Archeologiya
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW	Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO	Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS	...Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD	Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT	Türkische Turfantexte
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜED	Türk Etnografya Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

Yetmişsekizinci Bölüm

Yetmişdokuzuncu Bölüm

Sekseninci Bölüm

Seksenbirinci Bölüm

Birinci Tbmm'nin Açılışı ve Anlamı / Dr. Mustafa Küçük [s.15-27]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi /Türkiye

Giriş

Milletler; müşterek inanç, kültür, tarih ve medeniyet değerlerine sahip olan ve aynı gaye etrafında kenetlenen sosyal varlıklardır. Milletleri aynı bayrak, vatan ve ülküler etrafında toplayan bu maddî ve manevî unsurların hiç birisinin terki mümkün değildir ve bölünme kabul etmezler. Milletlerin bu özellikleri, millî irade ve millî hâkimiyet düsturuyla millî meclislerine akseder ve orada neşvünemâ bulurlar. İrâde-i milliye ile âmil olmak ve millî hâkimiyeti tesis etmek maksadıyla kurulan Büyük Millet Meclisi, bu itibarla Türk milletinin bütün özelliklerinin ve milliyet varlığının tam olarak temsil edildiği, siyasî hüviyet kazandığı ilk Meclis-i Millî olmuştur.[1]

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşuna, "Şark Meselesi"nin bir neticesi olarak Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerce bölüşülmesinin ardından gerçekleşen hâdiselere yol açmıştır. Türk milleti, Sevr Antlaşması'yla Batılı devletlerin kendisini yok etmek isteğine direnmek, hürriyet ve istiklâl mücadelesini başarmak maksadıyla Millî Meclisi'ni kurmuş ve onun riyâsetiyle Türk İstiklâl Harbi'ni yapmıştır. Dünya siyasî medenî ve askerî tarihinde çok büyük bir yer edinerek, yıkılışından sonra toprakları üzerinde kurulan yaklaşık otuz kadar ülkenin insanlarını asırlar boyunca adalet ve medeniyetle idare etmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin, emperyalist ve istilâcı emellerini Türk toprakları üzerinde gerçekleştirmek isteyen Batılıların tecavüzleri sonucunda mağlûp olması, Türk milletini Millî Mücadele'ye girişmek mecburiyetinde bırakmıştır.

Bu mücadelenin muvaffakıyetle neticelendirilmesi maksadıyla Heyet-i Temsiliye ve Müdâfaa-i Hukûk Cemiyetleri teşekkül ettirilmiş; mahallî kongreler ile millî kongreler tertip edilmiş ve tel'in mitingleri düzenlenmiştir. Çünkü Mondros Mütarekesi'nden sonra varlığına kastedilen Türk milleti, bu istiklâl ve hürriyetini kazanmak için ancak kendi kuvvetine dayanması gerektiğini görmüştür. Nitekim 23 Temmuz 1919 tarihinde başlayan Erzurum Kongresi'nde, Esas Teşkilât Hukuku'nu da ilgilendiren ve Millî Mücadele'nin ruhunu ortaya koyan şu karar alınmıştır: "Memleket işlerinde Kuvâ-yı Milliye'yi âmil ve millî irâdeyi hâkim kılmak esastır".[2] Bu kongrenin ardından teşkil edilen Sivas Kongresi ile son Osmanlı Mebusân Meclisi'nin 28 Ocak 1920 tarihinde aldığı Misâk-ı Millî kararları, bu mücadelenin prensiplerini pekiştirerek umumîleştirmiş ve millî irâdeye dayanan hükûmet fikrinin temelini atmıştır.[3]

Son Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nın kapatılmasının ardından gerçekleştirilen faaliyetler, Millî Mücadele'nin siyasî bir müessese tarafından yürütülmesi için gerekli çalışmalara, yani Büyük Millet Meclisi'ni teşekkül ettirmeye müteveccih olmuştur.[4] Heyet-i Temsiliye; kurulduğu günden TBMM'nin kurulmasına kadar geçen sürede, yani 12 Eylül 1919-23 Nisan 1920 tarihleri arasında ve ülkenin büyük bir kısmında,[5] millî ve mahallî kongrelerde alınan kararları titizlikle uygulayarak ve millî hareketi

canlandırarak, “Geçici Hükûmet” görevini başarıyla yerine getirmiştir.[6] İstanbul Hükûmeti de, Anadolu’yu fiilen idare etmek üzere teşkil edilen Heyet-i Temsiliye’yi bir taraf olarak tanımış ve müzakereye geçmiştir.[7] Nihayet mühim bir karar olan 19 Mart 1920 tarihli “İntihâbât Tebliği”nin yayınlanması[8] ise, yeni Türk devletinin kuruluşuna giden hukukî yolu açmıştır. Bu tebliğde, Ankara’da fevkalâde salâhiyetli bir meclisin toplanacağı ilân edilerek, yeni bir seçimin yapılacağı bildirilmiştir. Netice itibariyle bu tâmim, Türk milletinin yeni bir meclis kurma teşebbüsünün mühim bir âmili olarak Türk siyasî hayatındaki yerini almış ve halkta mevcut tereddütlerin zamanla giderilmesiyle birlikte tamamlanan seçimler sonucunda, “memlekette Kuvâ-yı Milliye Ruhu ve azmi” hâkim olmuştur.[9]

A. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşu ve Gayesi

Meclis, Türkçemizde; oturulan mekân, mahal mânasında kullanılmaktadır. Ancak “meclis” gerek Osmanlı Türkçesinde, gerekse Türkiye Türkçesinde, yalnızca mekânı ve mahalli belirtmemekte; bizzat oturulan mahalde, makamda veya mekânda bulunan kişi veya topluluğu da ifade etmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi deyince, bu mefhumların göz önünde bulundurulması yerinde olacaktır. Nitekim Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu konuda nasıl olunması gerektiğine dair en güzel örneklerden birisini teşkil etmiştir. Seçim devreleri itibariyle baktığımızda; 23 Nisan 1920’den 21 Mayıs 1923 tarihine kadar fiilî; İkinci Meclis’in işe başlama tarihi olan 11 Ağustos 1923’e kadar da hukukî olarak devam eden meclise, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi diyoruz.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk milletini temsilen Millî Mücadele’yi gerçekleştirmek üzere kurulmuştur. Bu meclis, yeni Türkiye’nin ilk Millî Meclisi olması itibariyle “Birinci Meclis”; Türk İstiklâl Harbi’ni zaferle neticelendirerek yeni Türk devletinin temelini attığı için “Kurucu Meclis”; Türk milletinin millî ruhunu temsil ettiği için “Kuvâ-yı Milliye Meclisi” şeklinde tarif ve tavsif edilegelmiştir. İlk dönemlerde “Büyük Millet Meclisi” ve “Meclis-i Âli” gibi isimler kullanılmasına rağmen, kendi varlığını teminat altına almak üzere çıkardığı “Hiyânet-i Vataniyye Kanunu” ile adı “Büyük Millet Meclisi” olarak tesbit ve tescil edilmiştir.[10] Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) yapısını özetleyen iki mühim ve temel prensip mevcuttur. Bunlar, millî irâde ile millî hâkimiyet prensipleridir. Hâkimiyet hakkını, kayıtsız ve şartsız olarak Meclis’in irâdesine teslim eden Türk milleti, bu irâde ve hâkimiyetin millîlik vasfına sahip olmasını gözetmiştir. Zaten millî irâde ve millî hâkimiyet demek; milletin muhtevasının ve isteğinin Meclis’teki icraatlara aksetmesi demektir.

1. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı

Kâzım Karabekir Paşa’nın, Ankara’da bir millî meclisin toplanmasına dair 17 Mart 1920 tarihli teklifinin de doğrultusunda[11] Heyet-i Temsiliye’nin 19 Mart 1920 tarihinde neşrettiği seçim talimatıyla,[12] kumandanlar ve valiler tarafından seçilen yeni mebuslar ile Osmanlı Meclis-i Mebusânı’ndan TBMM’ye iştirak edecekler, Nisan ayı başından itibaren Ankara’ya gelmeye başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, 21 Nisan 1920 tarihinde illere gönderdiği tâmim ile, Büyük Millet Meclisi’nin 23 Nisan 1920 Cuma günü[13] açılacağını bildirmiştir. Altı maddelik bu talimatta, Meclis’in ne şekilde açılacağını sarahatle belirtilmiştir. TBMM’nin toplanması için, İTC’nin Birinci Dünya

Savaşı'nın son yıllarında Numune Mektebi ve Klüp olarak yaptırdığı bina tesbit edilmiş ve gerekli tamirat neredeyse bütün Ankaralıların iştirâkiyle tamamlanarak açılışa hazır hâle getirilmiştir.[14]

Meclis'in açılış gününe şahid olan gazeteci Enver Behnan Şapolyo, o günü şöyle tasvir etmektedir: "Bina henüz tamamlanmamıştı. Kiremitleri bile döşenmemişti. Pek çok noksanları vardı. Kiremit yetmedi. Ankaralılar kendi çatılarından kucak kucak kiremit taşıyarak çatıyı kapattılar. Bu manzara çok anlamlıdır. Meclis'te mebusların oturacağı sıra bile yoktu. Ankara Muallim Mektebi'nin tatbikat okuluna ait sıralar getirildi. O tarihte Ankara'da elektrik de yoktu. Kahvelerin birinden alınan petrol lambası asılarak aydınlatma meselesi halledildi. Salonun koridoruna, mebusların su içmesi için üç küp konuldu, üzerlerine maşraba bırakıldı. Sokağa bakan ilk oda da Riyâset Odası yapıldı. Daha sonra meşhur Hattat Hulûsi Efendi'nin yazdığı "Hâkimiyet Milletindir" tabelası, kürsünün arkasına asıldı."

TBMM'nin açılış merasimine, haftada iki kez çıkan ve Millî Mücadele'nin neşriyat organı olan Hâkimiyet-i Milliye gazetesi de, 28 Nisan 1336 (1920) tarihli nüshasında yer vermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin inşa ve tefrişi esnasında ilk yapılan işlerden birisi, Meclis'e bir Toplantı Salonu, Mescid ve Başkanlık Odası'nın hazırlatılması olmuştur.[15]

Hacı Bayram Cami-i Şerifi'nde 23 Nisan 1923 Cuma günü, namaz edâ edildikten sonra cemaatle Meclis'e gidilip, orada da "manevî ve ruhanî bir merasim" tertip edilerek TBMMnin açılmasına karar verilmiştir. Bu maksatla, hacmini kat kat aşacak bir kalabalık hâlinde Hacı Bayram Camii'nde toplananlar, buradaki ictima'ın, aynı zamanda "millî bir içtimâ"[16] olduğunun farkında idiler. O gün milletin kalbi, hiç şüphesiz Hacı Bayram Camii'nde atmıştır.[17] Çünkü bu dâva, milletin kendi dâvası idi. Namazın edâsından sonra halk da resmî ve askerî erkânın peşinden Meclis'e doğru yürümüştür.[18] Mustafa Kemal Paşa'nın, Heyet-i Temsiliye nâmına yayınladığı ve en ücra köylerden, en küçük askerî kıtalara kadar her yere serian ulaştırılmasını istediği TBMM'nin açılışıyla ilgili tâmim de, hem Meclis'in açılış programını hem de kuruluş gayesini ortaya koymuştur.[19] Tâmimde kısaca; Hacı Bayram Camii'nde ve yurdun diğer mahallerindeki camilerde edâ olunacak Cuma namazlarından ve tilâvet edilecek Kur'ân-ı Kerîm nurlarından manevî istifadeler olunacağı ve bu vesileyle milletin istiklâli ile vatanın kurtulmasına dua etmenin, dînî olduğu kadar millî bir mesai addedildiği ifade edilmekteydi. Yapılan bu dinî merasimin ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 Cuma günü, saat 13.45'te toplanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 115 milletvekili ile yapılan ilk toplantısını, en yaşlı mebus olması sebebiyle Meclis Başkanı olarak Sinop Milletvekili Şerif Bey[20] idare etmiş ve Meclis'i açış konuşmasını yapmıştır. Şerif Bey, alkışlarla tamamladığı bu kısa konuşmasında; İstanbul'un "muvakkat kaydıyla"[21] işgal edilmesi neticesinde Saltanat ve Hilâfet merkezinin istiklâlinin ortadan kalktığını, bunun ise kabul edilemez bir durum olmasından dolayı, Türk milletinin derhal harekete geçerek içerisinde bulunulan Meclis'i teşekkül ettirdiğini ve Reisi bulunduğu bu Meclis'in, Müslümanların Halifesi olan Sultan Vahideddin ile İstanbul'un ve bütün vilâyetlerin kurtuluşunu Allah'ın izniyle sağlayacağını belirtmiştir.[22] Şerif Bey bu açış konuşmasında, "Meclis-i Âli" şeklinde de

vasıflandırdığı TBMM için, “Büyük Millet Meclisi’ni açıyorum” cümlesini kullanarak, bu müessesenin adını da ortaya koymuştur.[23]

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılmasıyla, Türk Anayasa Hukuku bakımından önemli bir değişiklik vuku bulmuştur. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti’nde teşriî meclisin teşekkülü; bütün yetkileri elinde toplayan padişahtan bu kanun yapma yetkisinin alınarak Meclis’e verilmesi yoluyla olmuştur. “Meşrutiyet Dönemi’nde, yasama yürütmeden doğmuştur. Bu gelişme, Batı örneğine de uygundur. 23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kurulması ile gelişme tersine olmuştur. TBMM, yalnız yasama görevini yürüten bir meclis olarak kalmamış”, millî hâkimiyet prensibini millet namına ve tek başına kullanan bir meclis olmuştur. Yani bu dönemde icra müessesesi; teşrî salâhiyetinin sahibi olan TBMM’nin bu salâhiyetlerinden bir kısmını kendi bünyesinden çıkardığı icra teşkilâtına vermesiyle tahakkuk etmiştir.[24]

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluş Gayesi

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kuruluş gayesi; gerek 19 Mart 1920 tarihli “İntihap Hakkındaki Tebliğ”in mündericatında,[25] gerekse milletvekillerinin “seçim mazbataları”nda, şu şekilde tespit edilmiştir: 1. Hilâfet-i İslâmiye’nin ve Osmanlı Devleti’nin merkezi İstanbul’un İtilâf Devletlerince işgali sebebiyle, yasama, yürütme ve adliye kuvvetlerinden ibaret olan devletin üç kuvveti giderilmiş, bu vaziyet karşısında vazife yapamayacağını anlayan Meclis-i Mebusân, durumu hükûmete bildirerek dağılmıştır. 2. İstanbul’daki Meclis’in dağılmasından dolayı; a. Hilâfet makamını korumak, b. Saltanatın istiklâlini muhafaza etmek, c. Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunu sağlamak üzere, millet tarafından Ankara’da yüksek salâhiyetli bir meclis toplanmıştır.[26] Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi, “Bu Meclis’ten beklenen iş, memleketi kurtarmak, millete rehber olup istiklâlini temin etmek” ve bu maksatla gerekli her tedbiri alarak, Millî Mücadele’yi ona göre tanzim ve idare etmekti.[27] Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi, toplanmasının sebebinin, “istihlâs-ı vatan ve hâkimiyet” olduğunu bizzat kendi zabıtlarıyla karar altına almıştır.[28] Bu hususta Meclis’te yapılan müzakerelerden şu örnekleri vermek mümkündür:

1. Emperyalist devletlerin, devlet ve milletimizin hayatına açıkça kasdetmeleri neticesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, meşru müdafaa hakkını kullanmak üzere toplanmıştır. Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali Bey, memleketin vaziyetinin, sadece memleketin müdafaasıyla uğraşılması gerektiğini ortaya koyduğunu söylerken,[29] Burdur Milletvekili Soysallızâde İsmail Suphi Bey, bu müdafaanın usulünü tayin eden konuşmasında; millî müdafaa meselesinin üç-beş günlük bir şey olmadığını ve sadece silâhla, askerle değil; adaletle, hakkaniyetle ve hüsnü idare ile yapılması gerektiğini ifade etmiştir.[30] Gerçekten Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu mücadelenin siyasî prensiplerini milletin ruhundan alarak, tatbikatını onun temayüllerine göre yapmak ve milletin an’anelerini gözetmek olmuştur.[31]

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi, millî hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin; Hilâfet ve Saltanat makamını kurtarmak maksadıyla teşekkül etmiştir. Böylece, Türk milletinin istiklâl ve

hayatını, emperyalizmin ve kapitalizmin tahakkümünden ve zulmünden kurtararak, ona millî irade ve hâkimiyet hakkını temin edip, gayesine vasıl olacaktır.[32] Milletvekillerinin hepsi şu ortak gaye etrafında birleşmişlerdir: Düşmanı vatan topraklarından atarak devletin mevcudiyetini ve istiklâlini kurtararak, tarihî şerefini düşmanlara çiğnetmemek.[33]

3. TBMM'nin ikinci ictimaının beşinci celsesinde, Antalya milletvekili Hamdullah Suphi Bey, Meclis'te söylenilen hemen hemen her sözün -Ağnâm Kanunu gibi ayrı mesele olanlar hariç tutularsa- Meclis'in, milletin ruhuna tercüman olarak, Hilâfet ve Saltanat makamı hakkında düşündüklerini teyit ve tespitten ibaret bulunduğunu belirtmiştir. Hamdullah Suphi Bey, Meclis'in milletin ruhuna tercüman olduğunu söyleyerek, Meclis'in fikirlerinin Meclis haricine bir beyannâme ile neşredilmesini teklif etmiştir. Böylece Meclis adına halkı kandırmaya çalışanlara fırsat verilmemiş olacak ve onların bozguncu fikirleri önlenebilecektir. Hamdullah Suphi Bey'in neşredilmesinde memleket nâmına fayda gördüğü beyannâmenin muhtevası; millî teşkilâtların ve mücadelenin maksadının, padişahın, halifenin ve ülke hukukunun kurtuluşuna, birliğine, tamamiyle sadakat etmekten ibaret olduğu şeklindedir.[34] Hamdullah Suphi Bey'in bu teklifi oya sunulmuş ve ittifakla kabul edilmiştir.[35]

Yine Meclis'in 18 Kasım 1920 tarihli, Teşkilât-ı Esâsiye Lâyihası görüşmelerinde, Komisyon Raportörü Burdur Milletvekili Soysallızâde İsmail Suphi Bey yaptığı konuşmada; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasının sebebini şöyle izah etmiştir: “Biz burada esasen bir inkılâp için toplanmadık; esas itibariyle bir müdâfaa-i meşrûa için toplandık.” İsmail Suphi Bey, konuşmasının devamında; cihanşümûl bir müdafaa için, bütün dünya bile üzerine gelse, Türk milletinin hayatını ortaya koyduğunu belirtmiştir.[36] TBMM'nin açılışından sonra Sultan Vahideddin'e çekilen telgrafta da, Meclis'in bu kararlılığı açıkça görülmektedir: “İstanbul mâbedleri etrafında düşman askeri gezdikçe, öz vatanın toprakları üstünden yâd adamların ayakları çekilmedikçe biz mücadelemizde devam etmeye mecburuz.”[37]

TBMM'nin sahip olduğu istiklâl fikrini ortaya koymak üzere, Ankara'da, subay yetiştirmek için açılan “İhtiyat Zâbiti Namzetleri Talimgâhı”nın hatıra defterine, Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı şu satırları gösterebiliriz: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, ya istiklâl ya ölüm ahdiyle yetişen ilk istiklâl zâbitânının ordu ve milletimize takdim ve tevdi olunduğunu görmekle bahtiyardır”.[38] TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli ictimaında, Meclis Genel Kurulu'nun aldığı kararla, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun kabulünden itibaren Osmanlı Devleti'nin tarihe intikal ettiği ve o zamandan beri padişahlığın kaldırılmış olup yerine TBMM'nin kaim olduğu belirtilmiştir.[39] Netice itibariyle Türkiye Büyük Millet Meclisi, Konya Mebusu Vehbi Efendi'nin söylediği gibi; “mülk ve milleti ve bilhassa dinimizi, ırzımızı müdafaa ve muhafaza” etmek üzere kurulmuştur. Vehbi Efendi, bu maksadı gerçekleştirmek için kendi yağımızla kavrulmamız gerektiğini, hariçten gelen yardımla bir neticeye varılamayacağını da sözlerine eklemiştir.[40]

3. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Hükûmet Anlayışı

Millî hareketin tam merkezinde bulunan ve bütün faaliyetlerine katılan Ali Fuad Cebesoy, bu dönemde İstanbul ile irtibatın kesilerek Anadolu'da millî bir hükûmetin kurulmasının ve başına Mustafa Kemal Paşa'nın geçmesinin, henüz hiç kimse tarafından düşünülmediğini hatıralarında belirtmekte ve o sırada Kuvâ-yı Milliye'nin tek maksadının, seçimlerden sonra teşekkül edecek Meclis-i Millî'nin Anadolu'da emin bir mahalde toplanmasını Bâbıâli ve Saray'a kabul ettirmekten ibaret olduğunu kaydetmektedir.[41] Nitekim TBMM'nin açılışından sonra Meclis'in bazı ictima'larında söz alan bir kısım milletvekilinin bu kanaati paylaştıkları görülmüştür. Meselâ, Encümenlerin teşkilinin müzakere edildiği 25 Nisan 1920 tarihli üçüncü ictima'da, Türk topraklarıyla Hilâfetin kurtulmasına çalışmayanların Vatan Hainliği suçuyla cezalandırılmaları gerektiğine dair bir takrir[42] veren Afyon Mebusu Mehmed Şükrü Bey, şunları söylemiştir: "Anadolu'da hakikaten fena propagandalar vardır. Bu propagandalardan birisi; hükûmet-i muvakkate teşekkül edecek ve bunun riyasetine Mustafa Kemal Paşa tayin edilecek, yok reisicumhur olacak".[43] Bu sözlere karşılık, Yozgat Milletvekili ve Ali Fuad Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşa şöyle mukabele etmiştir: "Bunlar nâ-bemahaldir, nâ-bemahaldir".[44]

Bursa Mebusu Muhiddin Baha Bey'in, bir hükûmet kurmanın gerekip gerekmediğine dair sözleri ise oldukça dikkat çekicidir. Muhiddin Baha Bey, kendilerinin yeni bir hükûmet teşkili için toplanmadıklarını, Saray'ın hukukunu korumak ve Türk milletinin istiklâlini kazanmasını temin etmek maksadıyla faaliyette bulunacaklarını söylemiştir.[45] Ancak Muhiddin Baha Bey'in bu sözlerinin ardından yaptığı; geçici bir hükûmet kurulması yerine, mesul zevâtın seçilerek, icra hukukunun bazı kayıt ve şartlar altında onlara devredilmesine dair teklifi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Umumî Heyeti'nce nazarı dikkate alınmamıştır.

Bu gibi fikirlerin, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı ilk günlerde serdedilmesi, fazla şaşırtıcı değildir. Çünkü Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'da toplanacak Meclis için bütün illere ve ilgililere gönderdiği Tâmimi de Saltanat ve Hilâfetin kurtarılmasını, Millî Mücadele'nin ve kurulacak Meclis'in hedefleri arasında göstermiştir. Heyet-i Temsiliye'nin ve bilâhire TBMM'nin bu dâvayı güder görünmelerinin esas sebebi ise, halkta bu inancın mevcut olmasıdır ki, Müdâaa-i Hukûk Grubu'nun denetimiyle gerçekleştirilen seçimlerin neticesinde TBMM'ye katılan Mehmed Şükrü, Muhiddin Baha ve Sırrı Bey gibi mebuslar da bunun örneğini teşkil etmişlerdir. Meclis Umumî Heyeti de bu mefhumlara sahip çıkarak Anadolu'da ve Meclis'te birliği temin etmek istemiştir.[46]

Nitekim Mustafa Kemal Paşa, bu tarihten 8 ay sonra bile "prensip olarak makâm-ı Hilâfet ve Saltanatı kabul" ettiklerini, sadece bu konuda sarih olarak karar vermenin henüz zamanı gelmediğini beyan etmiştir.[47] Fakat bu gibi görüşlerin geçici olduğu, Meclis'in daha 24 Nisan 1920 tarihli ikinci ictimaının üçüncü celsesinde yer alan "Hâtıra"sıyla sâbittir.[48] TBMM, kuruluşunun hemen ardından, esas maksadının millî irade ve millî hâkimiyeti tahakkuk ettirmekten ibaret bulunduğunu ve esaretten kurtarılmasını hedefi olarak zikrettiği padişah ve halifenin ise maksat hâsıl olduktan sonra vereceği karara tâbi olduğunu kayıt altına almıştır. Kaldı ki Mustafa Kemal Paşa'nın reisicumhur olacağı şeklindeki "endişe"sini Meclis kürsüsüne taşıyan Karahisar-i Sâhip Mebusu Mehmed Şükrü Bey'in, bu

konuşmasını yaptığı 25 Nisan 1920 tarihinde verdiği takrirle, Millî Mücadele'nin eskiden olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa tarafından yürütülmesini istemesi; henüz yeni bir sisteme hazır olmayan mebusların bile, Millî Mücadele'nin yürütülmesi hususunda Mustafa Kemal Paşa'ya tam olarak itimat ettiklerini göstermektedir.[49] Nitekim TBMM'de, bu şekildeki geçici politika ve şahsî mütalaalara itibar etmediği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920 tarihli uzun konuşmasını, bütün milletin okuması maksadıyla bastırıp dağıtma kararı almıştır.

İdam gibi mühim meselelerin tasdikinin aslında Meclis'in mutlak hakkı olduğunu ve kendilerinin bu hakkı Heyet-i Vekile'ye bırakmadıklarından dolayı, geri alma diye bir şeyin söz konusu edilemeyeceğini söyleyerek,[50] Meclis'in karşısında Heyet-i Vekile'nin yerine işaret eden Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, harp ilânını padişah hukukundan addekmiş ve bu sebeple Heyet-i Vekile'nin, Meclis'in malûmatı olmaksızın bir karar almasını doğru bulmamıştır.[51] Hüseyin Avni Bey, bu gibi konuların Meclis Genel Kurulu'na muhakkak haber verilmesi gerektiğini, zira kendileri Heyet-i Vekile'ye değil, Heyet-i Vekile'nin Meclis'e tâbi olduğunu söylemiş ve Meclis'in değil, vekillerin salâhiyetinin tahdit ve tesbit edilebileceğini belirtmiştir.[52] Hüseyin Avni Bey'in; Ermenilere harp ilânından Meclis'in vaktinde haberdar edilmeyişine gösterdiği tepkinin neticesinde, hem aynı gün söylediği: "Biz hukûk-ı hükümranîyi hâiziz. Biz mutlak olarak memleketi idare ediyoruz" şeklindeki Meclis üstünlüğünü ve Meclis hâkimiyetini esas alan sözleriyle hem de umumî olarak millî irade ve hâkimiyet-i milliye prensiplerine bilinen bağlılığıyla çelişen bu değerlendirmesini, yine aynı gün devam eden müzakere sırasında tashih etmiştir. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun görüşüldüğü 20 Ocak 1921 tarihli 135. ictimaın birinci celsesinde söz alan Hüseyin Avni Bey, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun birinci maddesinde yer alan "hâkimiyet bilâ-kayd ü şart milletindir" ibaresinin, padişah hukukunu Meclis'e intikal ettirdiğini ve "hukûk-ı padişahîye ait olan her türlü hususata Meclis-i Âlî'nin salâhiyettar" olduğunu ifade etmiştir.[53]

Hüseyin Avni Bey'e, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun maddelerinin görüşüldüğü aynı günde cevap veren Mustafa Kemal Paşa; vekillerin vazifelerinin tayin ve tahdidinin pek basit bir iş olduğunu ve bir talimatla bile bunun yapılabileceğini ifade etmiştir.[54] Nitekim yukarıda belirtildiği gibi, Meclis Hükûmeti'nin vazifelerini belirlemek maksadıyla, 22 Ocak 1921 tarihinde hususî bir komisyonun kurulması Meclis Genel Kurulu'nca kararlaştırılmış[55] ve 30 Ocak 1921 tarihinde Hüseyin Avni Bey'in, söz konusu komisyonun seçimine dair takririnin kabulünün ardından,[56] Şubat'ın ilk haftasında yapılan seçimlerle birlikte bu komisyon teşkil olunmuştur.[57] Bu komisyonun hazırladığı ve 21 Kasım 1921 tarihinden itibaren Meclis Genel Kurulu'nda görüşülmeye başlanan 18 maddelik kanun teklifi münasebetiyle söz alan Mustafa Kemal Paşa, 1 Aralık 1921 tarihli uzun konuşmasında; esas olanın idare olduğunu, hükûmetlerin daha az bağımsız ve önemli olduklarını ve Meclis'in üzerinde Heyet-i Vekile'ye yetki verilemeyeceğini söylemiştir.[58]

Mayıs 1921-Temmuz 1922 tarihleri arasında yapılan Heyet-i Vekile'nin vazifelerinin tesbiti çalışmaları, özel komisyonda ekseriyeti teşkil eden muhalif mebusların gayretlerine rağmen başarıyla neticelenmemiş ve söz konusu kanunu Meclis Genel Kurulu'ndan geçirememişlerdir. Esas maksatları

olan icraî ve teşriî salâhiyetleri birbirinden tefrik faaliyetleri, “iktidardaki Birinci Grup’un oylarıyla engellenmiştir”.[59]

B. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Genel Karakteri

Osmanlı Devleti’nde; “Memâlik-i Mahrûsa” toprakları üzerinde yaşayan muhtelif din ve ırka mensup milletler bir arada yaşamakta iken; 23 Nisan 1920 tarihinde açılan TBMM’nin hedefi, Misâk-ı Millî’nin belirlediği sınırlar içerisinde millî bir devlet kurmak olmuştur.

Misâk-ı Millî gibi “millî hâkimiyet” prensibinin mühim örnelerinden birisini teşkil eden bir karar alarak dağılan Son Osmanlı Mebusân Meclisi’nin, 11 Nisan 1920 tarihinde kapatılmasının ardından ve bu tarihten sadece 12 gün sonra kurulan Birinci Büyük Millet Meclisi; teşkil edilişi, Türkiye Cumhuriyeti’nin ortaya çıkışındaki rolü ve ehemmiyeti ile yaptığı müzakereler ve aldığı kararları itibariyle, kendisinden sonra gelen bütün meclislerden farklı özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin başında, Birinci TBMM’nin millî irâde ve millî hâkimiyeti kullanış tarzı ile esas vazifesi Millî Mücadele’yi yürütmek olan TBMM Hükûmeti’nin yapısı ve işleyişi gelmektedir.

TBMM, başka benzerinin görülmediği bir şekilde ve birincisi Ekim-Kasım 1919, ikincisi 19 Mart 1920 tarihlerinde gerçekleşen iki seçim sonucunda teşekkül ederek, her hangi bir kayıt ve şartın sınırlayamayacağı hâkimiyet hakkını[60] Türk milleti namına kullanmaya başlamıştır.[61]

1. TBMM’nin, Millî İrâde ve Millî Hâkimiyeti Temsil Etmesi

Bir devlet, dahilî ve haricî olmak üzere iki şekilde hâkimiyet unsuruna sahiptir ve bu şekillerdeki hâkimiyet prensibi, “kuvve-i umûmiye” demektir. Devletler arası münasebetlerde hâkimiyete malik olmasa bile, dahilî hukukunda bir devletin hâkimiyete sahip olması mümkündür.[62]

Dahilî bir unsur olarak hâkimiyet; üstün ve aynı zamanda aslî bir iktidar ve salâhiyet demektir. Devletin ülke içi hâkimiyeti, parçalanamadığı gibi aynı ülkede birden çok hâkimiyet yürütülemez. Haricî bir unsur olarak hâkimiyet; bir devletin “diğer devletlerle münasebetlerinde istiklâli ve karar verme muhtariyeti demektir”.[63] Devletler hukuku bakımından mevcut ehemmiyeti yanında; “cemiyet-i beşeriyyenin medâr-ı yegâne-i saâdeti”nin de “hâkimiyet-i milliye olduğu, on dokuzuncu asrın her tarafta uyandırdığı mühim inkılâplarla tahakkuk ve teyid etmiş”tir.[64] Çünkü hâkimiyet kuvvetini millet namına kullanan siyasî müessese olan “devlet, ferdin hürriyet ve saadetini gasp eden ictimaî bir tahakküm vasıtası değil, bilâkis ferdi ve saadetini temin ve himaye eden bir teşkilâttır”.[65]

Siyaset ilmi bakımından ‘Millî Hâkimiyet Sistemi’, üç temel noktaya istinat etmektedir. 1. Millî Devlet: Millî hâkimiyet, ancak millî devletlerde söz konusu olabilir. 2. Halk İradesi: İrade halka dayanmalı ve ondan güç almalıdır. 3. Bağımsızlık: Bağımsızlık, her milletin kendi iradesi dışında hiç bir mükellefiyet ve irtibata girmeyişi demektir. İstiklâline sahip olamayan bir milletin, hâkimiyet hakkını kullanması da mümkün olamaz.[66] Görüldüğü gibi, millî hâkimiyet prensibinin iki yönü bulunmaktadır.

Bunlardan dahilî siyasetle ilgili olanı, halkın iradesine bağlı bir idare ve dahilî siyasetle ilgili olanı ise diğer devletlere eşit ve müstakil bir devlet vasfına sahip olmaktır.[67]

Hukuken "mânevî şahıs" hükmünde bulunan millet, bu itibarla irâdesini bizzat kendisi kullanamaz ve bir vasıtaya ihtiyaç duyar ki bu da seçilmiş kişilerden teşekkül etmiş hükûmettir. Milletin, kendisini meydana getiren fertlerden ayrı ve onların üstünde olarak sahip olduğu iradeye "Millî İrade" denilir. Buna göre "milletin iradesi, fertlerin iradesinin üstündür, çünkü fertler, millet bütününün muayyen bir zamanda mevcut olan ve yaşayıp ölen birer parçasıdır." Milletin sahip olduğu bu üstün irade ise, bir hukukî tabir olarak "hâkimiyet" şeklinde ifade olunur. Şu hâlde hâkimiyet, milletin mânevî şahsının iradesi ve kendisini terkip eden fertlere emredip hükmetme salâhiyeti demektir ve milletten çıktığı için, tabiatiyle millete aittir".[68] Görüldüğü gibi millî hâkimiyet ile millî temsil prensibi iç içe girmiştir ve millî temsil prensibi tatbik edilmezse, millî hâkimiyetin varlığından da söz edilemez.[69]

Denilebilir ki bir devletin mevcudiyetinin temel esaslarından olan millî hâkimiyet düsturu, özellikle buhranlı ve savaş dönemlerinde milletleri etrafında toplayan ve onları mücadelelerinde muvaffakiyete ulaştıran âmil bir düstur olmuştur.[70] Türkiye'de millî hâkimiyetin ilk ve en mühim örnek belgelerinden birisi, bu prensibi Türk İstiklâl Harbi'nin vazgeçilmez hedefi hâline getiren ve son Osmanlı Mebusân Meclisi'nin ilân ettiği Misâk-ı Millî'dir. Bu belgede; esas teşkilât hukuku bakımından fevkalâde önemli bir şart olan "hâkimiyetin taksim kabul etmez" bir düstur olması,[71] sarahatle yer almıştır (Birinci Madde). Sivas Kongresi'yle Türkiye'nin tam bağımsızlığının ve Mandacılığın reddinin bütün dünyaya ilân edilmesi de; "millî iradenin hâkim olduğu" ve millî güçlerin müessir bulunduğu millî hâkimiyet sistemini açıkça ifade etmektedir.[72]

Misâk-ı Millî ile başlayan "kayıtsız-şartsız hâkimiyet" fikri, Ankara'da Millî Meclis kurulduktan sonra, "TBMM'nin Açılış Programı", "TBMM'nin Açış Konuşmaları" ve "TBMM'nin Kuruluş Gayesi" ile "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Lâyihası"nda da iyice tebellür etmiştir. Bütün bu belgeler, Türk İstiklâl Harbi'nin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Türk milletine ve onun taşıdığı millî ve manevî değerlere -milliyet esaslarına- istinat ettiğini göstermektedir.[73] Bu itibarla Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Milliyetçiliğinin canlı ve faal bir numunedârı olmuştur. Netice olarak Türkiye'de "millî hâkimiyet; bir taraftan harice karşı, diğer taraftan da halk efkâr ve kanaatlerine aykırı bir gidiş alan Bâbıâli hükûmetlerine karşı Türk milletinin hürriyet ve istiklâlini ifade eden bir hareket prensibi olarak doğmuş, bugüne kadar da bu mânayı muhafaza etmiştir".[74]

Hâkimiyet prensiplerine göre teşekkül etmiş ve Türk milletinin iradesini temsil maksadı güden Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde, millî irade ve millî hâkimiyet ruhunu aksettiren ilk belgeler şunlardır:

1. Şerif Bey'in TBMM'yi Açış Konuşması (23 Nisan 1920)

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Uzun Konuşması (24 Nisan 1920)

3. Meclis'in Memlekete Beyannâmesi (26 Nisan 1920)

4. Meclis Adına Sultan Vahideddin'e Çekilen Telgraf (27 Nisan 1920)

5. İrşad Encümeni'nin Beyannâmesi (9 Mayıs 1920)

6. Şer'iye Encümeni'nin Beyannâmesi (9 Mayıs 1920)

7. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Lâyihası (18 Ağustos 1920)

8. Nisâb-ı Müzâkere Kanunu (5 Eylül 1920)

9. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu (20 Ocak 1921)

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun müzakereleri sırasında ve özellikle yedinci maddenin görüşülmesi esnasında, Meclis'in sahip olması gereken hâkimiyet anlayışının da tartışmaya açıldığını görmekteyiz. Meselâ Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, bir taraftan "hukûk-ı hükümranîye sahip olduklarını" söylerken, diğer taraftan Ermenilere harp ilânının padişah hukukundan olduğunu ifade etmiştir. Ancak Hüseyin Avni Bey'in esas şikâyet ettiği konu; Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman, kayıtsız ve şartsız milletin mukadderâtına el koyduğunu açıkladığı gibi, vekillerin salâhiyetini ve vazifelerini de kayıt altına almayışıdır. Çünkü Meclis evvelâ vekillerin kanununu yaparak, onlara vereceği salâhiyet ile vazifeleri tesbit etmelidir. Meclis'in kendi salâhiyetini tespit etmeye ise lüzum yoktur. Zaten kayıtsız ve şartsız mutlak olarak hâkim olan unsur Meclis'tir.[75] Yozgat Mebusu Hulûsi Efendi ise "hâkimiyet-i milliye bilâ-kayd ü şart miletindir" düsturunun, hiç bir medenî ülkede bu kadar sarih bir şekilde vaz edilmediğini söylemiş,[76] bu derece sarih bir madde mevcut olduktan sonra Meclis'in her hangi bir şeyle tahdit edilmesine lüzum kalmadığını belirtmiştir.[77] Bilâhire söz alan Hüseyin Avni Bey de, Teşkilât-ı Esâsiye'nin başında yer alan "bilâ-kayd ü şart" ifadesi kaldıkça padişah hukuku diye bir şeyin olmayacağını ve bu hukukun Meclis'in manevî şahsiyetinde tecessüm ettiğini ifade etmiştir.[78]

Meclis'in seçimleri yenileme kararı almasından sonra, 30 Nisan 1923 tarihinde Tevhid-i Efkâr'da; "Bilâ-kayd ü şart hâkimiyeti eline alan bir milleti tekrar şahısların taht-ı tahakküm ve esaretine sokmayı istemek tasavvur olunacak hamakatlardan değildir" şeklinde bir beyanı yayınlanan Hüseyin Avni Bey'in,[79] başlangıçta padişah hukukuna atfettiği savaş açmak, yahut vatan müdafaasını yapmak hukuku; Teşkilât-ı Esâsiye'nin maddelerinin görüşülmesinin ardından ve bu tarihten iki hafta sonra, 1921 Anayasası'nın Yedinci Maddesi olarak, TBMM'nin sahip olduğu esas hukukundan sayılmıştır.[80] Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey'in söylediği gibi; "Teşilât-ı Esâsiye Kanunu'nun Birinci Maddesi tamamiyle sarihtir. Ve kat'î bir surette hâkimiyeti bilâ-kayd ü şart padişahtan, padişahlıktan almıştır. Millete vermiştir, bitmiştir".[81] Bu tarihten yaklaşık on ay sonra ve 1-2 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılmasında ittifak eden TBMM ise, Meclis'in Türk milletinin millî iradesinin yegane temsilcisi olduğunu kat'i bir şekilde karar altına almıştır.

Millî temsilin tabiî bir neticesi olan millî hâkimiyet prensibi, TBMM'nin umumî karakterini teşkil ettiği gibi, Türk milleti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasındaki âhenkli münâsebetin de temelini meydana getirmiştir.[82] Milletin mukadderatıyla en küçük teferruatına kadar ilgilenen ve vaziyete hâkim olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, muktedir bir meclis olmuştur ve bu iktidar ile salâhiyetini, yalnızca "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"nda yer alan "Hâkimiyet Kayıtsız Şartsız Milletindir" hükmünden almamış; aynı zamanda yazılı olmayan bir kaynaktan, yani Kuvâ-yı Milliye Ruhu'ndan da güç ve salâhiyet almıştır.[83] Böylece "hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir" düsturuyla 1921 Teşkilât-ı Esâsiyesi, 1876 Teşkilât-ı Esâsiyesi'nin ve sonraki tâdilerinin padişah-halifeye verdiği kuvveti reddetmiş, "reissiz bir Cumhuriyet kurmuş, Meclis tarafından kullanılmak üzere efkâr ve ifadelerden ibaret tek bir kuvvet ve salâhiyet tanımıştır".[84]

Netice itibariyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin siyasî hüviyetini, idarî yapısını ve kuruluş maksadını ortaya koyan ve Meclis'in üzerinde yedi-sekiz ay boyunca müzakereler yaparak kabul ettiği ilk yazılı anayasası olan 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda; "Hâkimiyet bilâ-kayd ü şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir" şeklindeki Birinci Madde'den[85] şu iki hüküm çıkmaktadır:

1. Hâkimiyetin kayıtsız-şartsız millete ait oluşu, onun tek olmasını zaruri kılmaktadır. Çünkü bu kararın geçerli olduğu bir ülkede iki hâkimiyet ve iki hükûmet bulunamaz. Bu maddedin yürürlükte olduğu Misâk-ı Millî sınırları dahilindeki herkes, tek bir hâkimiyete ve bu hâkimiyeti temsil eden millî hükûmetin emir ve kumandasına tâbidir.

2. Hâkimiyetin tatbik edildiği ülke ve onun sahibi olan millet birer bütün ve bölünemez oldukları için, hâkimiyet de bölünme kabul etmeyen bir bütündür. "Binaenaleyh, millî hudutlar içinde hiç bir şahıs, hanedan, sınıf, zümre, eyalet, cemiyet ve cemaat, bir üstünlük ve hâkimiyet iddiasında bulunamaz".[86] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hâkimiyeti, kayıtsız-şartsız millete ait bir fikir olarak telakki etmesi ve bunu kanunlaştırması, Saltanat hakkındaki düşüncesini de ortaya koymakta, yani onu reddetmektedir. Bu fikir aynı zamanda, "devletin Cumhuriyet rejiminde olmasını mantıken zarurî" kılmaktadır.[87] Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Şubat 1923 tarihinde tertip edilen İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında çok sarih bir şekilde belirttiği gibi, millî hâkimiyet prensibi ve hakkı, her hangi bir makam ve müesseseye devri aslâ mümkün olmayan ve yalnızca millî meclis tarafından kullanılması gereken bir prensiptir.[88]

2. TBMM'nin Kurucu Meclis Görevi Yapması

Mustafa Kemal'in 19 Mart 1920 tarihli seçim tâmiminde bir "Meclis-i Müessisân" (Kurucu Meclis) ifadesi yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa, ilk yazdığı müsveddede Meclis-i Müessisân tabirini kullanmış ve bu tabir ile, toplanacak Meclis'in rejim değiştirmek salâhiyetiyle mücehhez bulunmasını temin etmek olduğunu ifade etmiştir. Ancak bilâhire bu tabiri tam olarak anlatamadığı, yahut anlatmak istemediği için, "halkın ünsiyet peyda etmediği bir tâbir"dir[89] diye Erzurum ve Sivas Kongrelerinde ikaz edilmiş; bunun üzerine de "Fevkalâde salâhiyeti hâiz bir Meclis" tabirini kullanmakla yetinmiştir.[90]

Bununla birlikte, henüz Meclis açılmadan önce, 10 Nisan 1920 tarihinde yaptığı toplantıya katılan Heyet-i Temsiliye âzaları, kumandan ve mebuslar ile şehrin ileri gelenlerine, Ankara'da kurulacak Meclis'in adının "Meclis-i Müessisân" olmasını arzu ettiğini, bundan maksadının, rejimi değiştirebilecek bir Meclis'in kurulmasını temin etmek olduğunu söylemiş, fakat daha sonra bundan vaz geçerek 19 Nisan 1920 tarihinde vilâyetlere gönderdiği bir tâmim ile; "Salâhiyet-i fevkalâdeyi mâlik Meclis" şeklinde, açılacak meclisin özelliğini bildirmiştir.[91] Hazır bulunanlara fikrini soran Mustafa Kemal Paşa, onların Kurultay, Meclis-i Kebîr ve Kurucu Meclis gibi isimleri reddetmiş, bunun üzerine hep birlikte Türkiye Büyük Millet Meclisi adını söyleyince, Mustafa Kemal Paşa da bunu muvafık görmüştür.[92] Bununla birlikte, Meclis açıldıktan sonra yaptığı bir konuşmada; TBMM'nin bir Kurucu Meclis salâhiyetini hâiz olduğunu ve bu sebeple mevcut Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu kaldırarak yeni bir anayasayı onun yerine koyabileceğini söylemiştir.[93]

İzmir Mebusu Yunus Nadi; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bir inkılâp mahsulü olmadığını, ancak inkılâp yapıcı bir Meclis olacağını belirtmiştir.[94] Karesi Mebusu Vehbi Bey'e göre bu Meclis, memlekette sağlam temel atmak için toplanmış bir inkılâp meclisidir ve bundan başka bir vazifesi de yoktur.[95] Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, Meclis'in açılıp kapanması hususunda bir endişe mevcut olduğunu ve süresinin ne olacağının bilinmediği takdirde rahat bir çalışma imkânının bulunmadığını belirterek; "Meclis'te bir ihtilâlcilik husule gelmezse emin olmalıyız ki arkadaşlar hiç birimiz iş göremeyiz" demektedir.[96] Tunalı Hilmi Bey'in Meclis'in açılıp kapanması hakkındaki tereddüdünü ifade ettiği bu konuşmasında yer alan "ihtilâl" kelimesinin kullanılışında bir muğlaklık olduğu görülmektedir.[97] Tunalı Hilmi Bey'in konuşmasında atıf yaptığı Bursa Milletvekili Şeyh Servet Efendi'yi "ilk ihtilâlci" olarak vasıflandırmasına yol açan Servet Efendi'nin konuşmasını[98] göz önüne alarak, onun TBMM'nin dağıtılamayacağı ve dağılmayacağı şeklindeki sözlerini "ihtilâl" ruhuna uygun bulduğunu söyleyebiliriz.[99]

Antalya Mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, Tunalı Hilmi Bey'den sonra "itiraz etmek üzere" kürsüye gelerek, TBMM'nin kuruluşunun üzerinden daha bir ay geçmeden, süresiyle ilgili yapılan bir müzakerede, konunun yanlış anlaşmalara yol açacağına işaret ederek şöyle konuşur: "Bizim memleketimiz ve İstanbul istilâya uğamıştır. Paris istilâya uğradığında Fransa Hükûmeti, merkezini "Bordo"ya ve Berlin'de ihtilâl başladığı zaman Alman Hükûmeti merkezini "Vaymar"a nakletmiştir. Biz İstanbul'da kendi Hükûmetimizle başbaşa kalsaydık ve aramızda İşgal Kuvvetleri olmasaydı, dâvamızı orada görür ve Hükûmetle orada anlaşırdık. Padişaha söyleyeceğimiz şeyleri orada söylerdik. "Demek ki bizim buraya gelmemiz, ihtilâl fikirleri üzerine değildir." Bizimle Hükûmetimiz arasına üçüncü bir şahıs girmiştir. İstanbul'da İngiliz örfî idaresi vardır ve "Loyd Corc"un gayet müessir bir tarzda ifade ettiği gibi İstanbul'da İngiliz nüfuzu hâkimdir. Lloyd George, İstanbul'da Meclis'in toplanmasını arzu ettiğini, çünkü burada toplarının ateşi altında toplanılacağını söylemektedir. Üstelik matbuat onun eli altındadır ve Hükûmet de onun kuvvetiyle idare edilmektedir. Demek ki ihtilâlci miyiz, değil miyiz meselesi yoktur. Kuvvet kullanılarak hükûmetimize müdahale edilmesi neticesinde, kendi kendimizi idare ve kurtarmak çarelerini aramaktayız. Bu mukaddes

dâvanın yürütüldüğü bir sırada “asılacak mıyım, asılmayacak mıyım?” şeklinde bir kavganın yürütülmesinin yeri ve zamanı yoktur”.[100]

Görüldüğü gibi, Hamdullah Suphi Bey de Meclis’in “ihtilâlcilik” vasfını kabul etmemekte[101] ve daha önemlisi bu tarz düşüncelerle meşgul olmayı, Millî Mücadele’nin uslûbuna muvâfık görmemektedir.[102] Burdur Mebusu İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey de Meclis’in ilk kuruluş gayesinin “meşrû bir müdafaa”dan ibaret olduğunu, ancak daha sonra memleketi zaafa sürükleyen sebeplerin yalnızca haricî meselelerden kaynaklanmadığının ve bir “ıslâh ve inkılâp” zaruretinin anlaşıldığını söyleyerek, Meclis-i Âli’nin memleket ve milleti yaşatmak için en iyi esas ne ise onu bulmaya ve gereğini ifaya karar verdiğini beyan etmiştir.[103]

Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmed Şükrü Bey, TBMM’nin Hilâfet ve Saltanatı kurtarmak ve memlekette millî hâkimiyeti temin etmek için kurulduğunu belirterek, Meclis’in ne Müessisân ne de İhtilâl Meclisi olduğunu kabul etmediğini; ancak seçim itibariyle fevkalâde salâhiyeti hâiz olduğunu söylemektedir. Mehmed Şükrü Bey, Meclis’in, şartların gereği sıfatını değiştirebileceğini ve Meclis-i Müessisân olarak kendisini adlandırabileceğini sözlerine eklemektedir.[104] Bu konuda, kendisi bir Anayasa Hocası olan ve Osmanlı Mebusan Meclisi’nin Reisliği ile TBMM’nin İkinci Başkanlığı görevinde bulunan Celâleddin Ârif Bey, şunları söylemektedir: “Evet, Meclis İhtilâl Meclisi değildir”.[105]

Celâleddin Ârif Bey, kurulan Meclis’in Kanûn-ı Esâsî ile alâkasının bulunmadığını, zira mevcut Anayasa’nın Meclis’e doğrudan doğruya teşrî salâhiyeti verdiğini, ancak kendilerinin Meclis’i icraî ve teşriî sıfatlarla topladıklarını ifade etmektedir. Ona göre Ankara’da toplanan milletvekilleri, kurdukları Meclis’te, hiç bir tarafta görülmeyen bir esas kabul ederek icra ile teşrî sıfatlarını birleştirmişlerdir. Tokat Mebusu Nâzım Bey, Meclis’in bir Müdafaa Meclisi olabileceğini, fakat ona Kurucu Meclis denilemeyeceğini söylerken;[106] Kırşehir Mebusu Müfid Hoca, TBMM’nin mutlak şekilde bir “Müessisân Meclisi” olduğunu kaydetmektedir.[107] Meclis’in mühim hatiplerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ise, Firariler Hakkında Kanun Lâyihası’nın TBMM’nin 8 Eylül 1920 tarihli 61. ictimaında görüşüldüğü sırada yaptığı konuşmasında, bu konuda şunları söylemiştir: “Bizim Meclisimiz öteden beri, bir kaç defa söylendiği vechile alelâde bir Meclis-i Mebusân değil, gerçi bir Meclis-i Müessisân da değil; ahvâl-i fevkalâdeden doğmuş bir meclistir ve bunun nâm-ı diğeri bir İhtilâl Meclisi’dir”.[108]

Netice itibariyle, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, millî iradeyi kullanma tarzı ve sahip olduğu salâhiyetleri itibariyle, “İhtilâl Meclisleri”ne benzetilmesinin;[109] İhtilâl kelimesindeki “karışıklık” hariç tutulsa bile, ihtilâllerin görevlerinin daima “yıkmak” olduğu göz önüne alındığında, doğru olmadığı anlaşılır. Gözden kaçırılmaması gereken mühim bir nokta şudur: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, temelini attığı yeni Türk devletinden önceki Osmanlı Devleti’nin varlığına kendisi son vermemiştir. Yıkılması için Avrupa devletlerinin birleşerek bir dünya savaşı çıkardığı Osmanlı Devleti, savaşın sonunda müttefikleriyle birlikte mağlûp olarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Osmanlı Devleti’nin sona ermesiyle birlikte Türk yurdu ve Türk vatanı da Avrupa devletlerinin işgal kuvvetlerince istilâ edilmiş ve Türk milleti siyasî, malî, askerî ve hukukî kuvvet ve kudretini birleştirerek Millî Mücadelesi’ni başlatmış, yeniden hürriyet ve istiklâline kavuşmuştur. Birinci Dünya Savaşı’ndan mağlûp ayrıldığı

gibi, başşehri ve meclisi ile pek çok bölgesi işgal edilen Osmanlı Devleti, millî iradenin temsil edildiği bağımsız bir meclisten ve millî hâkimiyetin uygulayıcısı bir hükûmetten mahrum kalmıştır. Bu hâdiselerin ardından Türk miletinin, hürriyet ve istiklâlini kazanmak ve yeni nizamını tesbit etmek için kurduğu Büyük Millet Meclisi'ne "Kurucu Meclis" denilmiştir ki, Kurucu Meclis-Meclis-i Müessisân terimi bu mânasıyla doğrudur.[110]

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin genel karakteri umumî mânada değerlendirildiğinde, şu neticelere varılmaktadır:

1. Türkiye Büyük Millet Meclisi; millî irâdenin bütün unsurlarıyla ve en açık bir şekilde temsil edildiği, millî hâkimiyetin en kuvvetli bir şekilde tecelli ettiği bir meclistir.

2. Meclis, vazifesi ve yürüttüğü faaliyetleri itibariyle bir Kurucu Meclis'tir.

3. Meclis, sahip olduğu fevkalâde icraî ve teşriî salâhiyeti sebebiyle, kendi üyeleri arasından seçtiği İcra Vekilleri Heyeti'ni bile sıkça "istizâha" tâbi tutarak; hem millî hâkimiyet anlayışında aşırı titizlik göstermiş hem de millet namına temsil ettiği millî iradenin Meclis'e tam olarak aksetmesi için, demokrasinin bütün imkânlarını kullanmaktan çekinmemiştir.

4. Saltanat hukukunu ve şahsî hükümranîyi ittifakla reddeden Meclis, böylece "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" düsturunu Anayasasının Birinci Maddesi olarak kabul ve ilân etmiştir.

5. Meclis, ekseriyetle Milliyetçiliği benimsemiş mebuslardan teşekkül etmiştir. Komünizm ve Bolşevizm fikri geçici bir siyasetten ibarettir. Meclis, millî değerlerden uzaklaşmaksızın Batı Medeniyeti'nin tatbikini esas edinmiştir.

6. Meclis'in bünyesinde yer alan İttihatçılık fikri, bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından bu dönemde reddedilmiştir.

7. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk ordusunu Meclis'in ordusu olarak değerlendirmiştir.

Netice Birinci Büyük Millet Meclisi, "hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" şeklindeki temel prensibiyle, millî hâkimiyet ve millî irâdeyi en net ve mükemmel bir şekilde tatbik eden bir meclis olmuştur.

Saltanat gibi şahsî hükümranlık hukukunu reddeden Büyük Millet Meclisi, bu konuda tam bir mutabakat göstermiştir. Meclis, Millî Mücadele'yi yapmak üzere kurulmuş, bu maksatla gerekli bütün propagandist unsurları kullanmıştır. Saltanatın kurtarılması ve Sosyalizm gibi fikirlerin Meclis bünyesinde yer alması, tamamen Millî Mücadele'ye destek aramak maksadına dayanmaktadır ve bu fikirler Zafer'den sonra kesin olarak reddedilmiştir.

Meclis, Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'un fiilen işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden itibaren tarihe intikal ettiğini karar altına almıştır.

Büyük Millet Meclisi'nde mevcut muhalefet hareketleri, iddia edildiği gibi ikinci yasama yılından itibaren ve gruplar kurulduktan sonra başlamamıştır. Millî Mücadele hususunda kesin ittifak yapan milletvekilleri, Meclis'in açılışından itibaren farklı siyasî fikirlerini ibraz etmişlerdir. Ancak Meclis'te görülen bu fikir ayrılıkları, esasa taallük etmekten ziyade, üzerinde ittifak edilen "millî hâkimiyet ve millî irade"nin uygulanmasında takip edilecek usule aittir. Yani Büyük Millet Meclisi'nde yer alan muhalefet hareketlerinin esasını; ferdî hak ve hürriyetler ile Meclis'in otoritesine karşı Hükûmetin otoritesini tercih edip etmeme anlayışı meydana getirmiştir. Şüphesiz Büyük Millet Meclisi'nde ekseriyete muhalif fikirleri bulunan ve sayıları fevkalâde az olan bir kısım mebuslar vardır ki, bunlar da kendilerini gizlemeksizin bir sistem muhalefeti yapmışlardır.

Lozan Sulh Antlaşması'nın tasdik edilmesindeki zarurete inanan Birinci TBMM, bazı tavizler isteyeceğinden şüphe ettiği İtilâf Devletlerinin bu baskısına boyun eğmemek için kendi kendisini yine ittifakla feshetmiş ve yapılacak Sulh Antlaşması'nı, seçilecek yeni Meclis'in tasdikine bırakmıştır. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni teşekkül ettiren mebuslar ekseriyetle Türk Milliyetçiliğini kabul eden yapıda görülmüştür.

Meclis'i teşkil eden mebusların seçiliş tarzı ile iki ayrı seçim sonucunda Meclis'e katılmaları, Meclis'in hukukî yapısı bakımından kendisine mahsus bir özellik arzetmektedir. Son Osmanlı Mebusân Meclisi'nden 78 kişinin fiilen Birinci TBMM'ye katılmaları ve diğer mebusların Heyet-i Temsiliye ile valiler ve kumandanlar eliyle seçilmesi, bu Meclis'in sahip olduğu farklılıklardan birisini teşkil etmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ni teşkil eden vekilleri -bir ara dönem hariç olmak üzere- doğrudan Meclis Genel Kurulu'nun seçmesi, millet iradesinin milletvekili eliyle doğrudan kullanılmasının en çarpıcı örneği olarak sadece Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görülmüştür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Osmanlı Devleti'nin tarihe intikal edişine yol açan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Saltanatı ilga ederek Türk toprakları üzerinde tek bir hâkimiyetin -kayıtsız şartsız millet hâkimiyetinin- mevcut olmasını temin etmiştir. Meclis'in dört yıllık süre içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetler; Mütareke Dönemi'nden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen sürede mevcut pek çok hâdisenin sebebini tahlil eder mahiyettedir.

1 Mustafa Küçük, Birinci TBMM'nin Yapısı ve Faaliyetleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. VI.

2 Başgil, Esas Teşkilât Hukuku, Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri, İstanbul 1960, s. 107.

3 Başgil, a.g.e., s. 108.

4 Yusuf Hikmet Bayur, Yeni Türkiye Devleti'nin Haricî Siyaseti, İstanbul 1934, s. 45.

5 Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1994, s. 181.

6 Paul Dumont, Mustafa Kemal, (Çev. Zeki Çelikkol), Ankara 1993, s. 35. Müellif, Heyet-i Temsiliye'nin İdare Heyeti'nde bulunan zevatı sayarak bunların vazifelerinin; millî hareketi canlandırmak, değişik millî teşkilâtlar arasındaki irtibatı temin etmek, millî hareketin siyasî cephesinde de faaliyetler yürütmek ve ülkenin istiklâlini tam olarak gerçekleştirecek bütün tedbirleri almak olduğunu belirtmiştir. Ona göre Heyet-i Temsiliye, gerektiğinde kolaylıkla bir hükûmet teşkilâtına dönüşebilecek icraî bir müessesedir. Aynı eser, s. 35.

7 Tunaya, a.g.e., s. 181.

8 Tunaya, a.g.e., s. 199.

9 Tayyip Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, Ankara 1965, c. 2, s. 409.

10 Hiyânet-i Vataniye Kanunu, Madde 1'den: "Makâm-ı muallâ-yı Hilâfet ve Saltanatı ve memâlik-i mahrûsa-i şâhâneyi yed-i ecânibden tahlîs ve ta'arruzâtı def' maksadına mâtuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisi". TBMM I. Dönem Z.C., c. 1, s. 143; Düstûr, Üçüncü Tertip, c. 1, İstanbul 1929, s. 4.

11 Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İst. 1992, s. 185.

12 Harp Tarihi Vesikaları, sayı 13 (Eylül 1955), vesika nu. 337. Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye namına imzaladığı ve "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Namına İntihap Hakkındaki Tebliğ" başlığıyla Vilâyetlere, müstakil Livalara ve Kolordu Kumandanlıklarına gönderdiği 19 Mart 1920 tarihli tebliğ 10 maddeden ibaret olup; İstanbul'un da İtilâf Devletlerince işgali üzerine Mebusân Meclisi'nin dağıldığı, bu sebeple devletin kurtuluşunu ve milletin istiklâlini temin etmek maksadıyla Ankara'da, millet tarafından fevkalâde salâhiyeti hâiz bir Meclis'in teşkili için yeniden seçim yapılacağına, yapılacak yeni seçimin usulüne ve İstanbul'dan Ankara'ya gelebileceklerin de bu Meclis'e katılmalarının zaruretine dairdir. Atatürk, Nutuk, İstanbul 1961, c. 1, s. 421-422. Ayrıca bk. Enver Behnan Şapolyo, Mustafa Kemal ve Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi, Ankara 1969, s. 11-13. Bu Tâmimin Beşinci Maddesi 21 Mart 1920 tarihli yeni bir tâmim ile izah edilmiştir. Harp Tarihi Vesikaları, sayı 13 (Eylül 1955), vesika nu. 338. Yine aynı tarihte bir Ek Tâmim neşredilmiştir. Aynı eser, vesika nu. 339.

13 İzmir Milletvekili Yunus Nadi Bey, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 22 Nisan 1920 Perşembe günü açılması kararlaştırılmış iken, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması için gerekli unsurlardan olan manevî kuvvetin azamî ölçüde kullanılarak halkın moral gücünü takviye maksadıyla 23 Nisan 1920 Cuma gününe tehir edildiğini kaydetmektedir. Bunun bir sebebinin de, Kuvâ-yı

Milliyecilerin şer'an âsi olduğu hakkındaki propogandaların engellenmesi olduğunu belirten Yunus Nadi, şunları söylemektedir: "Halbuki Ankara'da vatan ve milletin halâs ve istiklâli gayesi etrafında toplanan zevat, din ve imandan tecerrüt etmiş kimseler değildi. Onları içinde hakikî din âlimleri de bulunduktan başka, milletin halâs ve istiklâlinde elbette din ve şeriatin dahi ağyârın elinde zelil ve perişan edimekten kurtarılması hususu vardı. Dine hizmet ve riayet bahsinde dahi en büyük hürmet mevkii, elbette Ankara'da toplanan fedakârlar tarafında idi." Yunus Nadi, Birinci Büyük Millet Meclisi, İstanbul 1955, s. 27. TBMM'nin, Millî Mücadele'ye hasım olanların elindeki din ve şeriat silâhını etkisiz hâle getirme hedefinde tam bir muvaffakıyet sağlayarak halkın itimadını kazandığını söyleyen Samet Ağaoğlu, aynı zamanda saltanat ve hilâfet makamına karşı isyan edilmediği kanaatinin de uyandırıldığını ifade etmektedir. Samet Ağaoğlu, Kuvâ-yı Milliye Ruhu, "Birinci Büyük Millet Meclisi", İstanbul 1944, s. 55.

14 E. B. Şapolyo, Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi, s. 22-23.

15 Şapolyo, a.g.e., s. 32.

16 Yunus Nadi, a.g.e., s. 30.

17 Hacı Bayram Cami-i Şerifi'ndeki tören için bk. Şapolyo, Birinci Büyük Millet Meclisi, s. 24-27 ve TBMM'deki dua ile Meclis Başkanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın nutukları için bk. Aynı eser, s. 27-30.

18 Yunus Nadi, mezkür eserinde bu gidişi şöyle tasvir ediyor: "Hükûmetçe ve Kolordu Kumandanlığınca alınan bütün tertibata rağmen, Cami'den Meclis'e kadar gitmek mesele olmuştur. Ulemâ, meşâyih, binbir âyet yazılı ruhanî bayraklar önde, Mustafa Kemal Paşa ve mebuslar onları takip ederek Meclis'e gitmek için kesif bir insan kütlesini yarmak lâzım geliyordu. Bu, kolay bir şey değildi. Sen gitmek istiyorsan, halk da gitmek istiyordu. Dâva millet dâvası idi. Halk da onda senin kadar alâkadardı." Nadi, a.g.e., s. 31.

19 Nadi, a.g.e., s. 28-29. Tâmim metni için bk. Ek-1.

20 Mehmed Şerif Bey: 1843 (1261) de Kırklareli'nin Çakıllı köyünde doğmuştur. Mustafa Efendi'nin oğludur. İlk ve orta tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. 1868'de girdiği Maarif Nezâreti'nde yükselerek Priştine, Sakız, Ankara ve Kastamonu Maarif Müdürlüklerinde bulundu. Millî Mücadele'ye katıldığı Kastamonu'dan, TBMM'nin Birinci Dönem seçimlerinde milletvekili olarak Meclis'e girdi. 23 Nisan 1920'de, Meclis'in açılışında hazır bulundu ve en yaşlı mebus olduğu için, Başkanlık Divanı teşekkül edinceye kadar Meclis Başkanı görevinde bulundu. Bu sebeple Birinci TBMM'yi açmak şerefine de nâil oldu. Mehmed Şerif Bey, Meclis'te Lâyiha ve Millî Eğitim Komisyonlarında çalışmıştır. İkinci toplantı yılında, Millî Eğitim Komisyonu'nun sözcülüğünü yapmıştır. 20 Kasım 1922 tarihinde, Halifenin seçilişini Meclis adına kutlamak ve Mukaddes Emanetleri teslim etmekle görevlendirilen Heyetin Başkanlığında bulunmuştur. Birinci Dönem Milletvekilliğinin sona ermesinden sonra Ankara'ya yerleşen Mehmed Şerif Bey, 15 Eylül 1925 yılında vefat etmiştir. Ailesi

kendisinden sonra Avgan ve Avcıbaşı soyadlarını almıştır. Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi, c. 3, Ankara 1995, s. 321-322.

21 İtilâf kuvvetleri, İstanbul telgraf merkezlerini işgal ettikten sonra, resmî bir tebliği memlekete neşretmek isteyince, Heyet-i Temsiliye tarafından bu duruma itiraz edildi ve böylece bazı merkezler müstesna, bu resmî tebliğ alınmadı. İtilâf Devletlerinin “Tebliğ-i Resmî”leri; İTC’nin beş buçuk sene evvel Osmanlı Devleti’nin mukadderatını her nasılsa ellerine geçirdikten sonra Alman telkinlerine kapılarak Osmanlı Devleti’ni Birinci Dünya Savaşı’na sürüklediklerinden, bu sebeple Türklerin binbir felâkete düçar olmaları üzarine İTC’nin ileri gelenlerinin yurt dışına kaçtıklarından bahsederek söze başlıyor ve Sulh Konferansı’nın, İstanbul’un Türk idaresinde kalmasına karar verdiğini belirterek, dört maddelik hükümleri sıralıyordu. Bu maddelerde: 1. İşgalin geçici olduğu, 2. İtilâf kuvvetlerinin asıl maksadının, Saltanat makamının nüfuzunu kırmak değil, aksine Osmanlı idaresinde kalacak yerlerde, bu makamın nüfuzunu takviye etmek olduğu, 3. İtilâf kuvvetlerinin, Anadolu’da bir karışıklık ve katliâm zuhur etmedikçe, Türkleri İstanbul’dan mahrum etmeyecekleri, 4. Herkesin, Osmanlı’nın enkazından yeni bir Türkiye’nin ihdâsına yardımcı olması ve İstanbul’dan verilecek emirlere itaat etmesi gerektiği gibi hükümler yer almaktaydı. Mustafa Kemal Paşa derhal harekete geçirdiği Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi, mukabil protestolar ve tâmimleri, gerekli yerlere göndermiştir. Bk. Atatürk, Nutuk (1919-1927), Ankara 1989, s. 277-281.

22 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 2. Yunus Nadi’nin: “Çok halûk bir ihtiyar olan Sinop mebusu Şerif Bey için ne büyük talihtir ki, kendisi bu cümlede daha o vakit Türk Cumhuriyeti’ni ilân ediyordu. O kısa nutuk alelacele mürettep bir söz silsilesi olmakla birlikte, Meclis’in mânasına ve milletin arzusuna hemen hemen harfiyen mutabık idi.” (Yunus Nadi, a.g.e., s. 34) şeklinde takdir ettiği ve Şerif Bey tarafından kısa bir süre içerisinde hazırlandığını belirttiği nutku, Mustafa Kemal’in hazırlayarak Şerif Bey’e verdiğini İhsan Güneş, kaynak zikretmeksizin eserinde söylemektedir. İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı (1920-1923), Ankara 1997, s. 71.

23 Ömür Sezgin, “Daha ilk toplantısında Türkiye Büyük Millet Meclisi adını alacak olan Meclis” şeklindeki ifadesiyle, Büyük Millet Meclisi’nin adıyla ilgili yanlış bir tespitte bulunmuştur. Bk. Ömür Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, İstanbul 1984, s. 6. İhsan Güneş’in eserinde, TBMM’nin adı ile ilgili gelişmelere geniş bir şekilde yer verilmiştir. Güneş, a.g.e., s. 71-74. TBMM için “Meclis-i Âli”, “Meclis-i Kebîr”, “Meclis-i Kebîr-i Millî”, “Kurultay” ve “Meclis-i Mebusân” gibi isimler kullanılmış, ancak 15 Ağustos 1920 tarihli “Hukûk-ı Esâsiye Encümeni Raporu”yla birlikte resmen “Büyük Millet Meclisi” tabiri ilk kez kullanılmıştır.

24 Gözübüyük, Anayasa Hukuku, Ankara 1991, s. 114.

25 Harp Tarihi Vesikaları, yıl 4, sayı 13 (1955), vesika nu. 337.

26 Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Çakmak Paşa'nın Seçim Mazbataları için bk. İhsan Ezherli, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920), Ankara 1992, s. 30-32.

27 Başgil, Esas Teşkilât Hukuku, s. 106.

28 TBMM I. Dönem ZC., c. 2, s. 269. Meclis'in 12 Temmuz 1920 tarihli 32. ictimaında Konya mebusu Refik Bey ve arkadaşlarının verdiği takrir.

29 TBMM I. Dönem ZC., c. 2, s. 181.

30 TBMM I. Dönem ZC., c. 2, s. 181.

31 TBMM I. Dönem ZC., c. 5, s. 369 vd.

32 TBMM I. Dönem ZC., c. 5, s. 364.

33 Kılıç Ali, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul 1955, s. 67.

34 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 39.

35 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 40.

36 TBMM I. Dönem ZC., c. 5, s. 365.

37 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 124.

38 E. B. Şapolyo, Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'nin İç Âlemi, İstanbul 1967, s. 131. (Belgelerin asılları müellifte olup, fotokopilerini eserinde derc etmiştir.).

39 TBMM I. Dönem ZC., c. 24, s. 313.

40 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 270.

41 Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 254.

42 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 63.

43 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 53. Refet Bele Paşa da, TBMM'nin mümessili olarak İstanbul'a geldiği zaman, gazetelere verdiği beyanatında; Cumhuriyet'i düşünmediklerini ifade etmiştir. Lütfi Fikri Bey ise, esas teşkilât hukukunu ilgilendiren bu konuda, Refet Paşa'nın bu ifadelerinin yalnızca "indî ve şahsî bir mahiyette" görülebileceğini söylemektedir. Lütfi Fikri, Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuvvâ Mesâili, İstanbul 1338, s. 9-10.

44 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 53.

45 “Beyefendiler! Pekâlâ biliyorsunuz ki bizim hükûmetimiz Osmanlı Hükûmeti’dir. Bizim hükûmetimizi idare eden makâm-ı celîl-i Hilâfet ve Saltanattır. Binâenaleyh bir hükûmet teşkil ediyor değiliz. Bizim heyetimiz, heyet-i milliyedir. buraya gelmemiz, bir hükûmet teşkili için değil, hukuku pâyimâl edilen bir hükûmetin, re’s-i kârında bulunan hükümdarı ve halifesi esir edilen bir hükûmetin hukûk-ı mağsûbesini müdafaa ve istirdâd etmek içindir. Binâenaleyh, burada bir hükûmet teşkili mevzuubahs olamaz. Hukuku gasbedilen millet efradı, hukukunu müdafaa ve istirdad için yine millet sıfatıyla icrâ-yı faaliyet edecektir.” TBMM I. Dönem Zc., c. 1, s. 55.

46 Ömür Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, s. 33.

47 Tbmm I. Dönem ZC., c. 7, s. 332.

48 “Hâtıra: Padişah ve Halife, cebr ü ikrâhtan âzâde olduğu zaman, Meclis’in tanzim edeceği esasât-ı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder. “Tbmm I. Dönem ZC., c. 1, s. 32.

49 “Meclis-i Millî Riyâset-i Celîlesi’ne. Harekât kısmının kemâ fi’s-sâbık Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından idare edilmesi için Meclis-i Âlî’nin salâhiyet-i tâmme i‘tâsını teklif ederim.” TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 56.

50 Hüseyin Avni Bey (Erzurum): “Yani Meclis yeniden bir hak istemiyor. Teklifim, yeniden bir hak talep etmek için bir teklif-i kanunî şeklinde değildir; bu hakkı istimâl etmenizi teklif ediyorum. Çünki biz bu hakkı Heyet-i Vekîleye bırakmadık ki şimdi onlardan istirdâd edelim. Bu, kendi hukûk-ı tabiiyyemizdendir. Çünkü her mesuliyet bizim üzerimizdedir.”(...) “Esasen toplandığımız vakit karar altına aldık; biz hukûk-ı hükümranîyi hâiziz. Biz mutlak olarak memleketi idare ediyoruz. Vekillerimiz mukayyettir. Onlar da bizim arzumuz hilâfına hareket edemezler. Ederlerse tabiî re’sen, şahsen mesul olurlar.” TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 208.

51 “Hukûk-ı padişâhîye ait olan hususâtı, Heyet-i Vekîle malûmatımız olmadan yapamaz. Yaparsa mesuldür.” TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 208. Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Bey’in; Ermenilere harp ilân edilmemiştir, onların tecavüzüne mukabele edilmiştir, şeklindeki sözlerine, Hüseyin Avni Bey’in verdiği cevap şöyledir: “Tecavüzü men etmek de ilân-ı harptir.” Gös. yer.

52 “Biz vekillerimize tâbi değil, vekillerimiz bize tâbidir. Bizden istihsâl-i rey edip onu icra ederler. Yoksa bizim reyimiz hilâfında, arzumuz hilâfında hayır olarak yaptıkları bir işi ben şer telakki ederim. “(...) “Meclis’in salâhiyetini değil, vekillerin salâhiyetini takyîd etmelisiniz. Mukadderât-ı milletin, hâkimiyetin üzerinde kanun olmaz. Sen, yalnız vekillerine ne salâhiyet veriyorsun, reisine ne salâhi

yet veriyorsun, onu tespit et. O salâhiyet dahilinde hareket etmesini emret.” TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 208.

53 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 331.

54 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 330.

55 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 535.

56 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 438.

57 TBMM I. Dönem ZC., c. 8, s. 133.

58 TBMM I. Dönem ZC., c. 14, s. 425. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasının tam metni için bk. Aynı ZC., s. 423-443.

59 Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup, İstanbul 1994, S. 243.

60 Bilindiği gibi TBMM, hükümranlık ve hâkimiyet hukukunun gerçek temsilcisi olduğunu Meclis Genel Kurulu'nda karar altına almıştır. TBMM I. Dönem Zc., c. 24, s. 315.

61 Tevfik Bıyıklıoğlu, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlcı Karakteri", Belleten, c. 24, sayı 96 (1960), s. 649.

62 Celâleddin Ârif, Hukûk-ı Esâsiye, c. 1, İstanbul 1325, s. 68.

63 Ali Fuat Başgil, Esas Teşkilât Hukuku, c. 1, İstanbul 1960, s. 178-179.

64 Hayreddin Nedim, 1270 Kırım Muharebesi'nin Târih-i Siyasîsi, İstanbul 1326, s. 4.

65 Celâleddin Ârif, a.g.e., s. 182. Başgil, a.g.e., s. 179. Kâzım Nâmi, esas teşkilât kanununun icracısı olan "hükûmet nüfuzu ile millî hâkimiyet arasında muhalefet"in doğduğunu söylemektedir. Kâzım Nâmi Duru, Sosyolojinin Unsurları, s. 227.

66 Halûk Ülman, "Uluslararası İlişkiler Açısından Millî Egemenlik İlkesi", Millî Egemenlik 1989, s. 15.

67 Halûk Ülman, a.g.m., s. 15.

68 Ali Fuat Başgil, a.g.e., s. 207-208.

69 Sulhi Dönmezer, "Millî Egemenlik ve Millî Eğitim İlkesi", Millî Egemenlik 1989, s. 15.

70 Hayreddin Nedim, felâkete uğrayan Türkiye ve Rusya'nın; "sâika-i felâketle intibâh ve teyakkuz" ettiğini ve "intibâhın bahşettiği hâkimiyet-i milliye artık vazifesini görmeli ve yapmalı" demektedir. Hayreddin Nedim, a.g.e., s. 6.

71 "Hâkimiyetin bir nâ-kâbil-i taksim olmasından, o hâkimiyeti icrâ eyleyen devletin de yek-vücûd ve nâ-kâbil-i taksim olması lâzım gelir. Bir de devletin hâkimiyeti ancak ma'lûmu'l-hudûd

olan bi arazide, bir ülkede icra eyleyebilir. Demek ki bir devletin ma'lûmu'l-hudûd arazisi olmazsa hiç bir zaman bir devlet olamaz." Celâleddin Ârif, a.g.e., c. 2, s. 5.

72 Ergun Özbudun, "Millî Egemenlik ve Sivas Kongresi'nin Genel Değerlendirilmesi", Millî Egemenlik 1989, s. 52-53.

73 TBMM I. Dönem ZC., c. 10, s. 329-332. Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Mart 1923 tarihli bir konuşmasında söylediği gibi:" Hâkimiyet-i milliye ve onun mahfûziyetini mütekeffil olan bugünkü şekil ve mâhiyet-i idâremiz, yalnız saâdet-i âtiyemizi değil, belki şerefimizi, namusumuzu ve bütün evsâf-ı mâneviyemizi temin eder." Harp Tarihi Vesikaları, yıl 4, sayı 13 (Eylül 1955).

74 Başgil, a.g.e., s. 214.

75 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 328.

76 Gös. yer.

77 TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 329.

78 Hüseyin Avni Bey: "Esâsen bu (bilâ-kayd ü şart) kaldığı zaman, hukûk-ı pâdişâhîyi bu Meclis kendi şahs-i mânevîsinde tecessüm ettirdiğine karar vermiştir. Yani hukûk-ı pâdişâhîden olan kısım için Meclis-i Âlî karar vermiştir." (...) "Hukûk-ı pâdişâhîye ait olan her türlü hususâta Meclis-i Âlî salâhiyettardır." TBMM I. Dönem ZC., c. 7, s. 331.

79 Tevhid-i Efkâr'ın 30. 4. 1923 tarihli nüshasından naklen: Ahmet Demirel, a.g.e., s. 562. Hüseyin Avni Bey, söz konusu beyanında ayrıca şunları söylemektedir: "Meclis'in üç senelik mesaisi tetkik buyurulacak olursa, hâkimiyet-i milliyenin müdâfileri arasında en çok İkinci Grup âzasına tesadüf olunur. Ve saltanat-ı şahsiyyeyi kırmak, grubun yegâne umdesi olmuştur." Hüseyin Avni Bey'e göre, İttihat ve Terakki de Türkiye'de hâkimiyet-i milliyenin alemdârı olarak çalışmıştır. Aynı eser, s. 563.

80 Madde 7'den: Ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi; umum kavânînin vaz'ı, tâdili, feshi; ve muâhede ve sulh akdi ve vatanın müdafaası ilânı gibi hukûk-ı esâsiye, Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Düstûr, Üçüncü Tertip, c. 1, s. 197.

81 TBMM I. Dönem ZC., c. 24, s. 295.

82 İstiklâl Harbi'nin başlangıcından itibaren millî hâkimiyet prensibi kabul edilmiş ve hâkimiyetin tek ve yegâne sahibinin Türk milleti olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir. Sulhi Dönmezer, a.g.m., s. 15.

83 Ağaoğlu, Kuvâ-yı Milliye Ruhu, s. 24.

84 Başgil, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, İstanbul 1946, s. 31.

85 Düstûr, Üçüncü Tertip, c. 1, s. 196.

86 Başgil, Esas Teşkilât Hukuku, s. 215.

87 Başgil, a.g.e., s. 215.

88 "Milletimiz, halâs-ı kat'î ve hakikiye mazhar olabilmek için iki umdeye istinadın şart olduğunu anladı. Onlardan birincisi Misâk-ı Millî'nin ifade ettiği ruh ve mâna. İkincisi, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunumuzun tespit ettiği gayr-i kâbil-i tebeddül hakâyık. Misâk-ı Millî; milletin istiklâl-i tâmmını ifade eden ve bunun için iktisâdiyâtında inkişâfına mâni olan bütün sebepleri bir daha avdet etmemek üzere lağveden bir düstûrdur. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Devleti'nin tarihe münkalib olduğunu idrâk eden, onun yerine yeni Türkiye Devleti'nin kaim olduğunu ilân eden bir kanundur. Bu devletin hayatının da bilâ-kayd ü şart hâkimiyetin milletin uhdesinde kalacağını ifade eden kanundur. Bu kanun; hâkimiyetin milletin uhdesinde kalabilmesi için halkın bizzat kendini idaresini şart kılan bir kanundur. Artık Türkiye halkı için yegâne mümessil, teşrî ve icra salâhiyetini hâiz olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'dir, diyen bir kanundur; Bâbıâli yerine TBMM ve Hükûmetini koyan bir kanundur. Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmetinin milletten aldığı vechile istiklâl-i tâm; hâkimiyet-i milliye umdelerine istinâden milleti zengin, memleketi mâmur etmekten ibarettir. Efendiler, bu umde icabı bütün cihan bilmelidir ki artık Türkiye halkı; hâkimiyetini hiç bir şahıs ve makama veremez. Hâkimiyet demek şart demek, namus demek, haysiyet demektir. Bir milletten bu evsâf-ı medeniye ve insaniyesinin terkini talep etmlek, onu insanlıktan çıkarmak demektir." Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Ankara 1968, s. 250.

89 Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Toplamak İstediği 'Meclis-i Müessisân', Belleten, c. 21 (Temmuz 1957), sayı: 83, (Ayrı basım), s. 483-484.

90 Kemal Atatürk, Nutuk, c. 1, s. 287-288.

91 Şapolyo, Mustafa Kemal ve Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi, Ankara 1969, s. 18.

92 Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Tarih IV, İstanbul 1931, s. 51.

93 TBMM I. Dönem Zc., c. 7, s. 330.

94 TBMM I. Dönem Zc., c. 2, s. 70, 72; c. 6, s. 129.

95 TBMM I. Dönem Zc., c. 6, s. 264; c. 7, s. 303.

96 TBMM I. Dönem Zc., c. 1, s. 179.

97 Tarık Zafer Tunaya, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey'in yukarıda kaydedilen sözlerini, Abdülkadir Kemali Bey'e atfen vermiştir. Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, s. 254. Tunaya, bu konuda iki hata yapmıştır: 1. Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali Bey, TBMM I.

Dönem ZC., c. 1, s. 178'deki konuşmasında, TBMM'yi kapatmağa hiç bir kuvvetin yetmeyeceğini söylemektedir. Konuşmasında "ihtilâl" ile ilgili hiç bir husus yoktur. 2. Tunaya'nın eserinde, Abdülkadir Kemali Bey adına kaydedilen ve TBMM Zabıt Ceridesi'nin 179. sayfasında yer alan Tunalı Hilmi Bey'in konuşmasına da -Zabıt Ceridesi'nde yer almayan şu cümleler ilâve edilmiştir: "Eğer bu Meclis'te şahsen, ferden Hey'et-i Umûmiyemiz, istikbâlin herhangi bir gününde (Allah lüzumunu göstermesin) ferdan ferdâ ipleri çekilecek vaziyetteyiz." Tunalı Hilmi Bey'in, "Meclis'te bir ihtilâlcilik husule gelmezse. " cümlesine kadar olan konuşması aslında şöyledir: "Evvelki gün Şeyh Servet Efendi Hazretlerinin mütecellidâne bir surette söylediği sözleri müteâkip kendimi zapt edemiyerek gittim, 'Şeyhim, Meclis'in ilk ihtilâlcisi olmak üzere sizi karşımızda görmekle mübâhîyiz, ellerinizden öperim' dedim." Aynı ZC., s. 179.

98 Tunalı Hilmi Bey'in "Meclis'in ilk İhtilâlcisi" şeklinde vasıflandırdığı Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi, bahsedilen konuşmasında şunları söylemiştir: Hilâfet makamı esaret altında olduğu için halife vazifesini bilfiil görememektedir ve her vazife TBMM'ye avdet etmektedir. Dolayısıyla idam hükmünün tasdiki de bu cemaate aittir. Hilâfet makamı esarette kaldığı müddetçe TBMM aslâ dağılamaz ve dağıtılamaz. TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 133.

99 Nitekim Meclis'in daha sonraki müzakerelerinde Hamdullah Suphi ile Tunalı Hilmi Bey arasında vuku bulan bir konuşma, bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi, 11 Mayıs 1920 tarihindeki 14. ictimaın birinci celsesinde, Bolşeviklik ile ilgili görüşmeler yapılırken, Hamdullah Suphi'nin Bolşevik kuvvetlerini Millî Mücadele'ye tabiî yardımcı olarak değerlendirmesi üzerine, kendisinin "ihtilâl" kelimesini kullanmasını tenkit eden Hamdullah Suphi'ye; kullandığı ihtilâl kelimesiyle padişahın ve halifenin imhasını isteyen düşmanlara karşı vaziyet almayı kasdettiğini söylemiş ve "Ben, memlekette şöyle ihtilâl yapalım, böyle yapalım. Bolşeviklik meydana getirelim diye idâre-i kelâm etmedim. " demiştir. TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 258.

100 TBMM I. Dönem ZC., c. 1, s. 179.

101 Meclis kâtiplerinden Hıfzı Veldet Bey; İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun müzakere edildiği bir sırada, bu kanuna şiddetle karşı çıkan Hamdullah Suphi Bey'e Refik Şevket İnce'nin "Korkak" demesi üzerine Hamdullah Suphi Bey'in bunu sert karşıladığını ve ardından Refik Şevket (İnce) Bey'in: "Efendiler! Asacağız, asılacağız. Fakat bu İstiklâl Mücadelesini kazanacağız" şeklinde konuştuğunu belirterek, "Bu Meclis, gerçekten bir 'İhtilâl Meclisi' idi şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İlk Meclis ve Millî Mücadele'de Anadolu, İstanbul 1990, s. 61.

102 Tarık Zafer Tunaya, Hamdullah Suphi Bey'in tafsılâtlı olarak metnini yukarıda verdiğimiz konuşmasını; "Güzel konuşmasıyla, yavaş yavaş kendisini ihtilâlci akımın içinde bulan Hamdullah Suphi Bey, geleceğe şöyle bakmaktadır" şeklinde takdim ederek aynen şöyle kaydetmiştir: "Biz bir ihtilâlci kuvvet miyiz? Biz asılır mıyız? Arkadaşlarımdan rica ederim, sözlerine dikkat etsinler. Bir millet kendisinin en kudsî vazifelerini ifa ettiği bir zamanda asılacak mıyım, gelecekler mi, gelmeyecekler mi? diye düşünmez. Bizi bizimle itham ederler." Tunaya, a.g.e., s. 254. Tunaya'nın eserinde yer

verdiği bu sözler, Hamdullah Suphi'nin son cümleleridir ve onun TBMM'nin 1 Mayıs 1920 tarihli 8. ictima'ının 3. celsesindeki konuşmalara itiraz etmek üzere yaptığı konuşmasının ruhunu aksettirmekten uzak ve çok eksik olduğu görülmektedir.

103 TBMM I. Dönem ZC., c. 5, s. 364.

104 TBMM I. Dönem ZC., c. 2, s. 68-70.

105 TBMM I. Dönem ZC., c. 2, s. 71. Celâleddin Ârif Bey, daha sonra 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu görüşmelerinde, bu fikirlerinin aksini savunacak ve bundan dolayı da muâheze edilecektir. Tunaya, a.g.e., s. 241.

106 TBMM I. Dönem ZC., c. 2, s. 167.

107 TBMM I. Dönem ZC., c. 2, s. 73, 286.

108 TBMM I. Dönem ZC., c. 4, s. 27.

109 Ağaoğlu, a.g.e., s. 38. Samet Ağaoğlu bu bakımdan TBMM'yi Fransa İhtilâli'nin Büyük Konvansiyonu ile mukayese etmektedir ve yine ona göre bu mukayese, Birinci TBMM'nin millî iradeyi Büyük Konvansiyon'dan daha geniş ve enerjik bir şekilde temsil ettiğini, milletin mukadderatına daha nüfuzlu bir şekilde hâkim olduğunu göstermektedir.

110 "Hülâsa bu Meclis, hakikatte alelâde zamanlara mahsus bir Mebuslar Meclisi değil; bir Kurucular Meclisi ve İstiklâl Mücadelesi hareketlerinin sevk ve idare merkezi idi." Ali Fuat Başgil, Esas Teşkilât Hukuku, İstanbul 1957, s. 106.

Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi ve Tbmm'nin Açılışı / İksan Köse [s.28-36]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türkler tarih boyunca sürekli bağımsız devletler kurmuşlar, her zaman hür yaşamışlar, yıkılışlarında etkili olan unsur ise devlet otoritesinin zaafa uğratılması şeklinde olmuştur.[1] Tarihi süreçte, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, Türk milletinin hür olarak yaşama isteğinin hayata geçirilmesidir.

Batı sömürgeciliğine karşı, Türk Milleti nihaî zaferle biten mücadeleyi kendi Meclisi ile birlikte[2] vermiştir.[3]

Modern anlamda olmasa da tarihimizde ilk parlâmento 1876 Kanun-î Esasi'ye dayanmakla birlikte, bu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti içerisindeki farklı etnik grupların mutlak otoriteye karşı hak ve hürriyetlerle ilgili temayülleri bilinmektedir.[4]

Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde çeşitli sıkıntı ve imkansızlıklarla birlikte, henüz Birinci Dünya Savaşı'nın acısını ve yaralarını kapatmadan, Türkler Avrupa'dan sadece devlet olarak değil, millet olarak da sürülmek isteniyordu.

Cumhuriyet tarihimize, ebedi bağımsızlığımıza kıvanç verici bir başlangıç olan ilk Meclisin hangi ortam ve zor şartlar içinde açıldığını bilmek "Kuva-î Milliye ruhunu" hatırlatmak açısından önemi büyüktür.

Atatürk Millî Mücadele'yi, millet temsilcilerinden oluşan Büyük Millet Meclisi ile yürüttü. İstiklâl Savaşı'nın zaferlerini ve inkılâpların şerefini de o yüce Meclise mal etti.

Türklerin devleti kutsal görme anlayışı, onların sürekli hür olarak yaşamalarını sağlayacağı gibi, belirli sınırlar dahilinde sonsuza dek yaşayacak, Millî egemenliğe dayalı tam bağımsız yani Türk devletine hedefi de göstermiştir.[5]

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk milletinin yüksek yöneticilik kabiliyetleri ile bağımsız yaşama iradesinin birleştiği yüce organdır. Aynı zamanda bu Meclis, demokrasimize ilk kez Millî Egemenlik gibi çok anlamlı bir kavramı kazandırarak tarihe geçmiştir.[6]

A. Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi

Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyeti başkanı olarak komutanlarla yaptığı toplantı (16 Kasım 1919) sonrası varılan kararları, seçilen milletvekillerine ulaştırdı. İstanbul'da toplanacak olan Mebuslar Meclisi'nin güvenlik içinde toplanıp çalıştığı görülünceye kadar, Temsil Heyeti'nin Anadolu'da kalarak millî vazifesine devam etme kararı alındı.[7]

Genel durumun daha yakından takip edilmesi amacı ile bağlı bulunan Ankara'yı tercih etti. Ayrıca Ankara'nın coğrafi ve stratejik konumu İstiklal Savaşı'nın idare edilmesinde merkez olmaya uygundu. Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'da olması, idari bakımdan olduğu gibi, genel siyasetin takibi ve yönetimi açısından da önemli idi. Orta Anadolu'nun göbeğini teşkil eden Ankara, her türlü yabancı kültürden, Osmanlılık ruhundan ayrı kalmış, Türklüğün yüksek anane ve adetlerini saf olarak saklamıştı. Uzun yıllardan beri hür yaşamış ve yiğit ruhunu kaybetmemişti.[8]

Ankara, halkı ile İstanbul'a tavır koyan bir şehir olup, Mustafa Kemal Paşa'nın seçilen milletvekilleri ile görüşerek tasarladığı, İstanbul hükümeti ile henüz ilişkileri kesilmeden, İstanbul hükümetini tanımayan bir şehirdi.[9]

Ankara'da Damat Ferit Paşa yanlısı olan Vali Muhittin Paşa, Ankara'ya dönerken Keskin'de tutuklanıp, Sivas'a gönderildikten sonra halkın desteğini alan Defterdar Yahya Galip Bey, vali

vekili olarak seçildi. Yahya Galip Bey, halkın tam temsilcisi durumunda idi.[10]

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Ankara şubesi açıldı. Ankara şubesinin başkanlığını milliyetçi ve Millî Mücadeleci olan Ankara müftüsü Rıfat (Börekçi) yapıyordu. 20. Kolordu Komutanı olan Ali Fuat (Cebesoy) Millî Mücadele'ye çok istekli olduğu gibi, Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelmesi için bütün hazırlıkları da tamamladı. Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da beklendiğine dair bir telgrafı Sivas'a çekti.[11]

Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'tan ayrılıp Ankara'ya gelişini Mustafa Kemal Paşa şöyle belirtmektedir: "Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanmasını önleyememe zorunluluğu üzerine, İstanbul'da toplanacak Mecliste yurdun bütünlüğü, devletin ve milletin bağımsızlığını güven altına alma amacımızı korumak ve savunmak için birleştirici ve dayanışma içinde olan bir grup meydana getirmeyi tek çare olarak düşündük. Bunun sağlanması için bilindiği üzere 18 Kasım 1919 günlü yönerge ve genelgede milletvekillerinin belli yerlerde grup grup toplanarak görecekleri önemli noktalardan biri olarak bu konuyu ele almıştık. Aynı tarihte düşündük ki, bu grubun kurulmasını sağlamak için her sancaktan birer milletvekili Eskişehir'e çağıralım. Eskişehir üzerinden trenle İstanbul'a gidecek milletvekillerini de çağıracağımız milletvekilleri ile birleştirelim ve kendimiz de Eskişehir'e giderek genel bir toplantı yapıp, işleri enine boyuna görüşelim. Bu arada milletvekillerinin İstanbul'da güvenliğiyle ilgili önlemleri de söz konusu etmek istiyorduk. Fakat bundan sonra açıklayacağım izahatla bu toplantıyı Ankara'da kalarak yapmayı tercih ettik. Bir ay kadar Sivas'ta kaldıktan sonra Ankara yoluna çıktık."[12] Bundan sonra anlaşıldığı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelişi, İstanbul'a gidecek olan milletvekillerine daha yakın olmak içindir. Bazı Temsil Heyeti üyeleri, Ankara'nın doğu illerine uzaklığını sebep göstererek taşınmayı uygun bulmuyordu. Mustafa Kemal Paşa, güney ve batı illerinin düşman işgalinde olduğunu, emir ve talimatları daha yakından vermenin zorunluluğunu ve Ankara'nın önemi konusunda arkadaşlarını ikna etti.[13]

Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'da kalması kararlaştırıldıktan sonra, Sivas'a göre daha merkezî olan Ankara'ya taşımaya karar verildi. Aylardır onları bağrına basan Sivas'tan ayrılmak kolay olmadığı gibi maddî kaynak sıkıntısı da had safhada idi. Ulaşım aracı ve para meselesinin çözümü öncelikli idi. Mustafa Kemal Paşa, bankalardan para alınmasına karşı çıkıyordu. Çünkü düşman propagandasına fırsat vereceği gibi Millî Mücadele'nin de zedelenmesini istemiyordu. Ancak Sivas'taki Osmanlı Bankası'nın Müdürü "Mösyö Oskar ile Sivas Amerikan Okulu'nun Müdürü, Mazhar Müfit Kansu'nun dostu idi. Bu dostluk kullanılarak bazı eksikliklerin giderilmesi düşünüldü.

Ankara yolculuğu için üç otomobil temin edildi. Bunlardan ikisi dolma lastikli olduğu için hızı düşüktü. Diğer bir otomobilin lastiği dolma olmadığı için hızlı idi. Bu otomobil Mustafa Kemal Paşa için düşünülüyordu. Sivas'ta Amerikan Okulu'nun Müdürüne benzin ve otomobil lastiği için müracaatta bulunuldu. Amerikan Okulu Müdiresi iki adet iç ve dış oto lastiği ile altı teneke benzin temin etti. Kendine para teklif edildiğinde parayı ısrarla geri çevirdi. Bunun kendileri için küçük bir hediye olduğunu beyan etti. Vatanın kurtarılması mücadelesine yardım etmekten mutlu olacağını bildirdi. Temsil Heyeti, yol için yanlarında bulunan bütün nakit paralarını harcayarak yirmi yumurta, bir okka (1282 gram) peynir ve on ekmek alabildiler. Osmanlı Bankası Müdürü Mösyö Oskar hasta olduğu için akşamdan para temini olmadı. Sabah saat sekizde banka müdürü geldi. Mazhar Müfit Kansu ve Yüzbaşı Bedri Beyler, senet vermek kaydı ile bin lira borç para aldılar.[14]

Yol hazırlığı için akşamdan Doktor Refik Bey, ecza sandıklarını itina ile yolda kırılmayacak bir şekilde koli etti. Hayati Bey, Heyet-i Temsiliye'nin evrakını tasnif edip, yolculuğa hazır hale getirdi. Cevat Abbas Bey de otomobillerin bakımını yaparak yolculuğa hazırladı. Yaver Muzaffer Bey ise Mustafa Kemal'in yol hakkındaki emirlerini alıyordu. Alınan bu emirleri Harekat Müdürü ve Temsil Heyeti'nin Kâtibi olan Hüsrev Gerede Bey'e iletiliyordu. Yolculuk esnasında kaç kilometre ile gidileceği, hangi köy ve kasabalarda durulacağı, geceleyin nerede konaklanacağı ayrıntılı olarak planlandı. Mustafa Kemal, Mucur'dan Hacıbektaş'a gidilmesini gerekli gördü. Ancak bu yolculuğun Mucur'a varıncaya kadar gizli tutulmasını istedi. Ankara yolunda lazım olacağı düşünülen özel eşyaları çanta ve torbalara doldurarak yanlarına aldılar. Sabah saat 9'a 10 dakika kala para temin edilmişti. Yola çıkma zamanı artık gelmişti. 18 Aralık 1919 Perşembe günü saat dokuzda Sivas Lisesi önünden yola çıkıldı. En önde Harekat Müdürü ve Temsil Heyeti Katibi olan Hüsrev Gerede Bey'in otomobili, arkada Mustafa Kemal Paşa'nın otomobili vardı. Daha arkada diğer otomobil vardı. Sivas Lisesi önünde binlerce atlı ve arabalı halk Temsil Heyeti'ni birkaç saatlik mesafeye kadar uğurladı.

Hava çok soğuk ve yerler karla kaplı olduğu halde üzeri açık olan otomobillerin içine kar yağıyordu. Sivas halkı ile Köprübaşı mevkiinde vedalaşıp, saatte yirmi-yirmi beş kilometre hızla Ankara yoluna çıkıldı. Mustafa Kemal Paşa Sivas il sınırından, Millî davaya emeği geçen Sivas Valisi Reşit Paşa'ya onur ve misafirperverliğini takdir eden bir telgraf çekti.[15] Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye üyeleri Kayseri, Mucur, Hacıbektaş ve

Kırşehir'de halkın coşkun gösterileri ile karşılandı. Halk oyunları gösterileri ve kurbanlar kesilerek yol boyunca sevgi gösterileri içinde Gölbaşı-Dikmen üzerinden 27 Aralık 1919 Cumartesi öğleden sonra Ankara'ya girildi.

Onu, Ali Fuat Cebesoy, Vali Vekili Yahya Galip Beyler, Gölbaşı'nda, Dikmen tepelerinin karlı ama havanın güneşli olduğu bir günde karşıladılar. Dikmen'den Kızılyokuş etekleri üzerinden şimdiki Harp Okulu'nun bulunduğu yerden, Ulus yönüne ilerlediler. Mustafa Kemal Atatürk, Ankara'ya gelişini Nutuk'ta şöyle izah etmektedir: "Sivas'tan Kayseri yoluyla Ankara'ya hareket eden Heyet-i Temsiliye bütün yol boyunca ve Ankara'da büyük milletimizin sıcak ve içten, samimi yurtseverlik gösterileri içinde bugün buraya geldik. Milletimizin gösterdiği birlik ve dayanışma, ülkemiz geleceğini güven altına alma konusundaki inancı sarsılmaz biçimde destekleyecek niteliktedir. Şimdilik Heyet-i Temsiliye merkezi Ankara'dır."[16] Mustafa Kemal güvenlik ve stratejik açıdan Heyet-i Temsiliye merkezini Ankara yaptı. Çünkü Ankara'da 20. Kolordu Komutanı olan Ali Fuat (Cebesoy) harbiyeden en yakın arkadaşı olarak Amasya'dan beri yanında idi. Ankara Müftüsü Rıfat (Börekçi) Efendi Kuva-i Milliye'ye inanan mücadeleci bir kişi idi.[17] Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelişi tellallar tarafından sokak sokak dolaşılarak duyuruldu. Mustafa Kemal'in Ankara'ya geldiği gün evlerde yatalak, ihtiyar ve bebeklerden başka herkes karşılama alayına katılıp, sokaklara döküldü. Ankara yöresindeki atlı ve binlerce yaya, köylerinden gelerek sokakları doldurdu. 27 Aralık 1919 günü Ankara delikanlıları Seymen alayı tertip etti. Bu eski bir Oğuz ananesi idi. Eski Türklerde yeni bir devlet kurulacağı zaman Seymen dizilinirdi. Ankara delikanlıları Millî elbiselerini giyerek Ulucanlar'da Sarı Ahmet'in kahvehanesi önünde toplandılar. Başlarında Efeler olduğu halde zeybek kıyafetli delikanlılar alay teşkil ederek Ulucanlar'dan Hacıbayram Camii önüne geldiler. Burada âdet üzere kurban kesildi. Kayyum Dede'de dua edildi. O gün 700 yaya Seymen ile 3000 kişiden oluşan zeybek alayı kuruldu. Seymen alayının önünde davul ve zurnalar çalıyordu. Tüfekli, baltalı, eli pala bıçaklı omuzlarında deriden önlüklü ve 50 davulcu çok sayıda zurnacı olduğu halde yayalar iki sıra halinde yürümekte idi. Efeler Seymen alayının önünde zeybek oynamakta idi. Bunları da 3000 atlı efe takip etmekte idi.[18] Coşkulu insan seli Mustafa Kemal'e hoş geldin diyor ve Millî Mücadele'nin yanında olduklarını gösteriyorlardı. Mustafa Kemal, her kafilenin önünde otomobilden iniyor ve kalabalığı selamlıyordu.

Seymen alayının en önündeki bayraktarın bir elinde sancak, bir elinde kılıç vardı. Boynunda ise Kur'an-ı Kerim asılı idi. Eldeki sancak egemenliği, Kılıç savaşı, Kur'an-ı Kerim ise nizam ve kanunu ifade etmekte idi. Meşin önlük giymek, yapılan işin mücadelenin gururunu, balta ise disiplin ve azmi simgeliyordu. Mustafa Kemal, elinde bastonu, başında boz kalpağı, sırtında kemer spor pardüsesi ile sadeliği, alçak gönüllülüğü ve Millî Mücadele azmini simgeliyordu. Dikmen sırtlarından hükümet binasına giden yolun sağ yanında şimdiki opera binasının köşesinden istasyona yürüyen kafileyi din adamları oluşturuyordu. Başlarında Rıfat (Börekçi) bulunmakta idi. Onlar da büyük bir heyecanla Mustafa Kemal'i selamlıyorlardı. Ankara'daki işgal subayı bir at üzerinden Mustafa Kemal'i izledi. Mustafa Kemal, ona hiç aldırmadan Ulus Meydanı'na yürüdü. Onu Fransız askeri de bahçe

duvarlarının ardından izlemekle yetindi. Kafile, Ankara vilayet konağına geldi. Valilik, Mustafa Kemal Paşa'ya hoşgeldin töreni düzenledi.[19]

Mustafa Kemal Paşa sonra, 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat (Cebesoy)'u makamında ziyaret etti. Sonradan misafir edileceği Keçiören yolu üzerindeki Ziraat Mektebi'ne götürüldü. Ali Fuat (Cebesoy), Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelişini şöyle anlatmaktadır: "Dikmen şosesini takiple İncesu Vadisi'ne iniyorduk. İstikbale gelenlerin bir ucu, bugünkü Harp Okulu'nun bulunduğu tepeden başlıyordu. Dolaşa dolaşa istasyona iniyor ve oradan kıvrılarak hükümet konağına doğru uzanıyordu. Karşılayanların adedi 30-40 bine çıkaranlar olmuştu. O zamanlar Ankara şehrinin nüfusun 22.000'i geçmediği hatırlanırsa bu muazzam kalabalığın etraftan ve uzaklardan geldiği anlaşılır. Millî müfrezelerimizin atlı miktarı 1000'i geçmişti. İlk defa Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, bu manzara karşısında fevkalade mütehassis olmuş, adeta gözleri dolmuştu.[20]

Ankara'nın önem kazanması ile İstanbul'dan gelen gazeteciler ve subaylar Ankara Taşhan Oteli'ne yerleşiyorlardı. Buradan başka otel ve lokanta olmadığından, Ankara'ya ilk gelen mebuslar Ankara öğretmen okulunda kalıyorlar ve ortaklaşa okulun yemekhanesini kullanıyorlardı.

Temsil Heyeti'nin Ankara'ya geldiği sırada, Ankara'da "selamet" ve "Mefkure" adlı iki gazete yayınlanmakta idi. Bunlardan başka vilayetin 1882'den beri çıkardığı "Ankara" adlı bir gazete daha vardı. Ankara adlı gazetenin 29 Aralık 1919 tarih ve 2209 sayılı baskısında Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelişi ile ilgili yazıda şöyle diyordu:

"Bu günümüzü yaratan güneşin fecri, Erzurum'da doğdu. Sivas'ta yükselerek bütün milleti aydınlattı. Her yer, her nokta, hakiki güneşine kalbini, ruhunu açtı. Türk askeri baştan başa tek parça bir nur kesildi. Biz Türkler ve İslâmlar bu birliği malımızla, canımızla, din ve namusumuzla kuvvetlendirmeye azmettik. Bu azmimiz asla sarsılmayacaktır. Hakkımız teslim edilmedikçe durmayacağız, harp ve darp zulüm ve kahrı iman dolu

göğsümüzle karşılayacağız. Tuttuğumuz yol, hak yolu, millet yoludur. Ey halk yaşa, ey sevimli millet yaşa varol, bu azim ve imanla Ankara kurtuluşa erecektir. Heyet-i Temsiliye üyelerine en içten samimiyetimizle hoş geldiniz derim."[21] Mustafa Kemal'in ikametgâhı Ziraat Mektebi idi. Buradaki çalışma odası odun sobası ile ısıtılıyordu. Mustafa Kemal bir ara istasyonda oturdu. Sonunda Ankaralılar ona Çankaya Köşkü'nü hediye etti. Ziraat Mektebi'nin bir odası zamanla müzeye dönüştürüldü. Mustafa Kemal Ankara'ya gelince Sivas'ta olduğu gibi Ankara'da Temsil Heyeti'nin sesini duyurmak için "Hakimiyet-i Milliye" gazetesini 10 Ocak 1920'de çıkarmaya başladı.[22]

Mustafa Kemal 29 Aralık 1919'da yaptığı bir açıklamada, İstanbul'a gidecek milletvekilleri ile görüşme yeri olarak Ankara'yı gösterdi. Ankara'da bazı mebuslarla tek tek, bazıları ile de gruplar halinde görüştü. Yurdun kurtarılması, bağımsızlığın korunması amacına yönelik kararlar alındı. Mustafa Kemal Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da saldırıya uğrayacağını bunun sonunda da Meclisin dağıtılacağını kesin olarak tahmin etmişti. Bunun için Meclisin Ankara'da toplanmasını istiyordu.

Kendisi de İstanbul'a kesinlikle gitmeyecekti. İstanbul'da toplanan Mecliste başkan seçilmek istiyordu. Eğer başkan seçilirse dağıtılan milletvekillerini başkan sıfatı ile Ankara'ya çağırma yetkisini kendinde bulacaktı. Sonunda Millî Mücadele'yi benimseyen bir grup oluşturma kararı alındı. Bu grubun adı "Müdafaa-i Hukuk Grubu" olacaktı. 12 Ocak 1920'de İstanbul'da Meclisi açan mebuslar "Müdafaa-i Hukuk Grubu"nu kuramadılar. Ancak bu amacı gerçekleştirmek için "Felah-ı Vatan Grubu"nu kurdular.[23] Felah-ı vatan Grubu "Misak-ı Millî (Ahd-ı Millî)"yi kabul etti. Meclis-i Mebusan ise Misak-ı Milli'yi 28 Ocak 1920'de kabul etti. 17 Şubat 1920 Meclis açık oturumunda basında yayınlanması ve yabancı parlâmentolara gönderme kararı alındı.[24] Mustafa Kemal, 22 Ocak 1920 günü yabancıların İstanbul'da saldırılarını yoğunlaştırması üzerine, Ankara, Konya, Sivas ve Erzurum Kolordu Komutanlarına, Anadolu'da bulunan yabancı subayların tutuklanma emrini verdi. İtilâf Devletleri kuvvetleri, 15 Mart 1920 günü İstanbul'da 150 kadar Türk aydınını tutuklatıp halkın gözünü yıldırmak istedi. 16 Mart 1920 günü İtilaf Devletleri İstanbul'u resmen ve fiilen işgal etti. Altı erimiz şehit edildi. Millî Mücadele'nin heyecanlı taraftarı olan mebuslardan Rauf (Orbay), Kara Vasıf, Faik (Kaltakkıran), Numan Beyler tutuklanıp zorla Malta adasına gönderildiler. Mustafa Kemal, Erzurum'da kalan İngiliz yarbayı Rawlinson'u tutuklatıp, Malta sürgünleri ile sonradan değiştirdi.[25] Mustafa Kemal İstanbul'un işgalini telgraf memuru Manastırlı Hamdi Efendi'den öğrendi. Mustafa Kemal İstanbul'un haksız işgalini hemen protesto ederek dünyaya duyurdu. İstanbul mebuslarını Ankara'da açılacak olan Meclise 19 Mart 1920'de telgrafla çağırdı.

Mustafa Kemal'in Ankara'da toplanacak Meclis için illere, sancakların kolordu komutanlıklarına 19 Mart 1920 günü gönderdiği telgrafın özeti şöyle idi:

1- Ankara'da olağanüstü yetkilerle bir Meclis, yürütme ve denetleme için toplanacak.

2- Bu Meclise seçilenler, mebuslarla ilgili yasaya uyacaklar.

3- Seçimlerde her sancak bir seçim bölgesi olacak.

4- Her sancaktan beş mebus seçilecek.

5- Her sancakta ilçelerden gelen ikinci seçmenlerle, sancak idare ve belediye Meclisleriyle müdafaa Hukuk grubu yönetim kurullarından il merkez yönetim kurulları oluşacak, kurulca aynı gün ve oturumda seçim yapılacak.

6- Bu Meclise her parti, dernek, grup, bağımsız aday istediği yerden aday olabilecek.

7- Seçimler her yerin en büyük sivil yöneticisinin idaresinde yapılacak.

8- Seçimler gizli oy, salt çoğunluk esasına göre kurul önünde yapılacak.

9- Seçim sonucu üç nüsha olacak, biri yerinde asılı olacak, ikinci kişiye verilecek, üçüncüsü Ankara Meclisine gönderilecek.

10- Üyelerin yolluğu Meclisçe karşılanacak, ancak geliş yolluğu yerin hükümetince ödenecek.

11- Seçimler on beş gün içinde bitirilerek, adları Ankara'ya bildirilecek.

12- Bu telin varış saati bildirilecek.[26]

Mustafa Kemal Paşa 2 Şubat 1920 günü Erzurum mebusu seçildi ve mebusluğu 9 Şubat 1920 günü onaylanmıştı. İstanbul mebusluk yolu açılmıştı. O, güvenlik nedeni ile İstanbul Meclisi'ne katılamamıştı. 19 Mart 1920 genelgesine uyarak Ankara merkez mebusluğuna aday oldu. 30 Mart 1920 Salı günü yapılan seçimlere katıldı. Seçim sonuçlarına göre beş mebusun oy dağılımı şöyledir: Mustafa Kemal Paşa 140, Ali Fuat Paşa 132, Kınalızade Şakir Efendi 122, Beynanlı Hacı Mustafa Efendi 80, Şeyhzade Şemsettin Efendi 79 oy alarak mebus seçildiler. 9 Nisan 1920 günü milletvekili mazbatalarını aldılar.[27] Türk milleti Nisan ayı başında mebus seçimlerini yaparak milletvekili isimlerini Ankara'ya bildirdi. Seçimlerin tamamlanması ile, Türk milleti Kurtuluş Savaşı'na yeni bir boyut kazandırdı. Millet hakimiyetinin yolu açıldı.

B. TBMM'ninAçılışı(23 Nisan 1920)

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Felah-ı Vatan Grubu'nun kurulması ve bu grubun çalışması ile Misak-ı

Millî (And-ı Millî) 28 Ocak 1920 günü kabul edildi. Bunun anlamı, "Türk yurdunun bölünmesini, sosyal, siyasî, ekonomik baskıları kabul etmiyorum" demekti. Edirne mebusu Şerif Bey'in önerisi ile açık oturumda oylanıp, 17 Şubat 1920 günü basın ve yabancı parlâmentolara gönderildi. Bu gelişme üzerine İtilâf Devletleri kuvvetleri, İstanbul'u 16 Mart 1920 günü resmen ve fiilen işgal etti. Daha önce de belirtildiği gibi 150 kadar Türk aydını ile vatansever mebuslardan Rauf (Orbay), Kara Vasıf, Faik (Kaltakıran), Numan Beyler tutuklanarak Malta adasına sürüldü. Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye başkanı olarak Meclisin İstanbul'da çalışmayacağını görerek 19 Mart 1920'de seçimlerin yenilenip; Meclisin Ankara'da toplanmasını istedi. Mustafa Kemal, birinci kez Erzurum mebusu, ikinci kez de Ankara mebusluğuna 30 Mart 1920 Salı günü seçilmişti. Osmanlı Meclis-i Mebusanı son kez 18 Mart 1920'de toplandı. Sinop mebusu Dr. Rıza Nur, Meclisin güvenlik nedeni ile çalışamayacağını ve güvenlik gelinceye kadar Meclisin tatil edilmesini istedi. Mevcut mebusların oy birliği ile Meclis kendini süresiz tatil etti. Padişah İstanbul Meclis-i Mebusanı'nı 11 Nisan 1920'de feshetti.[28] Bu olay, Ankara'da açılacak olan Meclisin yolunu kesin olarak açmıştır. Bilindiği gibi İstanbul'un her yerine el konuluyordu. Hatta Osmanlı Harp Bakanı Fevzi Çakmak Paşa, çalışma odasından süngü zoru ile dışarı atıldı. Protestolara rağmen Meclis içinde İngiliz polisi mebusları mahkum muamelesiyle tutukladılar. Hatta mebusların ellerine kelepçe vuruldu.[29] İstanbul'dan Ankara'ya gelişler başladı. İsmet (İnönü) Paşa 3 Nisan, Fevzi Çakmak Paşa 27 Nisan 1920'de Ankara'ya geldiler. Diğer mebuslar da Ankara'ya geliyordu.[30] İstanbul Meclis-i Mebusanı başkanı olan Celalettin Arif Bey Mustafa Kemal'in çağrısına uyarak Düzce üzerinden Ankara'ya geldi. Celalettin Arif ve arkadaşları, Ankara'da 9 Nisan 1920 günü parlak bir törenle karşılandı.[31] Ankara'da Meclis binasının hazırlanmasına başlandı. Osmanlı Harbiye Bakanı ve Başkomutan Enver Paşa "İttihat ve Terakki

Kulüp Binası” olarak Ankara’da Türk mimarî tarzına göre mimar Salim Bey (1916) binayı inşa etti. Binanın yapılmasını Alman Generali Fonder Golç da istiyordu. Çünkü Ankara’ya yatırım yapılmasını ve başkentliğe hazırlanmasını istiyordu. I. Dünya Savaşı çıkınca kapı ve pencereleri takılmış, çatı da yapılmıştı. Ancak çatının üzerine kiremitler örtülmemişti. Ulucanlar’da bir ilkokul yapılmakta idi. Bu okul için hazırlanan kiremitler alınarak, toplantı salonunun üzeri örtüldü. Hızlı bir şekilde bitirilen bina, pek sade bir suretle döşendi ve toplantılar için uygun hale getirildi.[32] Meclis çatısının iki yüzünün açık olduğunu gören Ankaralılar, evlerine koşarak damlarında yosun tutmuş eski kiremitleri söküp aldılar. Kiremitleri kucaklarında Meclisin önüne getirip yığdılar. Başı peştemallı kadınlar, ak sakallı ihtiyarlar kucak kucak kiremit taşıyorlardı. Onlar, Orta Anadolu’da kurulmakta olan yeni devlet binasının temellerini atıyorlardı. Halk, Mustafa Kemal’in ulvî eserine yardım ediyordu. Bu azim ve kararla Meclis binasının damının tamamı kiremitle örtülmüş oldu. Damın tam ortasına Türk bayrağının dalgalanması için bayrak direği dikildi.[33] İkinci Mahmut’un kabul ettiği bayrakta küçük bir değişiklik yapılarak bayrak meselesi çözüldü, küçük değişiklik ise ayın içindeki bir yıldızın aşağıya olan ucu yukarı çekildi. Bundan sonra Meclisin 23 Nisan 1920’de açılması kararı alındı. Mustafa Kemal 21 Nisan 1920’de Valilere ve Kolordu Komutanlıklarına Meclisin açılma duyurusunu yaptı. “Nisan’ın yirmi üçü cuma günü, Cuma namazından sonra Ankara’da Büyük Millet Meclisi açılacaktır. Büyük Millet Meclisinin açılış günü cumaya getirilmekte, çünkü bütün milletvekilleri Hacı Bayram Camiinde cuma namazını kılarak dualar okunup, kurban kesilecektir. Meclis toplantı yerinde dua edilerek mevlit okunacaktır. Meclisin açılacağı, en küçük köylere kadar yazılı olarak duyrulacaktır.”[34] İstanbul Meclisi’ne seçilen mebuslar 10 Nisan 1920 günü Ankara’ya gelerek toplandılar. Toplantının, konusu Meclise verilecek ad idi. Önce kurultay, kurucu Meclis olsun dediler, fakat Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi adından söz edince bütün mebuslar hep bir ağızdan bu ismi kabul ettiler. Mustafa Kemal 22 Nisan 1920 günü çok kısa bir açıklama yaptı. 23 Nisan Cuma günü Meclis çalışmaya başlayacaktır. “Bundan sonra sivil ve askeri makamların başvuracağı en yüce makam Meclistir” dedi.

Ankaralı marangozlar, omuzlarında tahtalar ve kalaslarla Meclise geldiler, kürsü ile katiplerin oturacağı yerleri yaptılar. İşçilik ücretleri verilmek istendiği zaman biz buraya Meclisimizi kurmaya geldik diyerek parayı reddettiler. Kürsüye oturum için bir çan koyuldu. Zafer kazanılıncaya kadar kalmak şartı ile kürsüye siyah bir örtü örtüldü. Mebusların oturmaları için Ankara Öğretmen Okulu’ndan kara sıralar getirilip dizildi. Ankara’da elektrik olmadığından kahvehanelerin birinden petrol lambası alınarak Meclise asıldı. Meclis salonuna saç soba kuruldu. Meclis salonunun koridoruna mebusların su içmesi için üç küp kondu. Kapıdan girince ilk küçük oda mescit, sokağa bakan ilk oda da başkanlık odası yapıldı. Hulusi Efendi’nin yazdığı “Hakimiyet Milletindir” levhası kürsünün arkasına kondu. Ankara Öğretmen Okulu’nun ilkokul öğretmenleri, memur, polis lisesi hocaları zabıt katibi olarak atandılar. Meclis muhafız tabur komutanlığına da İsmail Hakkı Tekke atandı. 23 Nisan 1920 günü mebuslar Cuma namazını Hacı Bayram Camii’nde kıldı. Dualarla Hacı Bayram Veli’nin sancağını çektiler ve tekbir sesleri ile Meclise yüründü. Meclisin önünde durularak üç kurban kesildi. Mustafa Kemal, Meclis kapısındaki kurdelayı keserek içeri girdi. Hacı Bayram sancağı kürsüye dikildi. Dualarla Meclis açıldı.[35] Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 Cuma günü saat 13.45’te açıldı. Mecliste toplam 337 milletvekili bulunması gerekirken ilk toplantıya 115 milletvekili katılabildi.[36]

Meclisin en yaşlı üyesi olan Sinop mebusu Şerif Bey (Alkan) kürsüye gelerek şu konuşmayı yaptı: “Saygıdeğer dinleyiciler. İstanbul işgal edilince Halifelik makamı ile hükümetin bağımsızlığı alındı. Bu boyun eğmek, yabancı esirliğini kabul etmek demektir. Tam bağımsızlık yaşama arzusu olan milletimiz, esirliğini şiddetle reddederek bu Meclisi meydana getirmiştir.” dedi.[37] Bu konuşmadan sonra seçimlere geçildi. Mustafa Kemal’in önerisi ile Bursa mebusu Muhittin Baha Bey, genel kurulun önerisi ile de Kütahya mebusu Cevdet Bey Divan katipliklerine seçildiler ve kürsüdeki yerlerini aldılar. Daha sonra milletvekillerinin mazbatalarını incelemek üzere on beş kişilik iki encümen seçimi kura ile yapıldı. 24 Nisan 1920 günü saat 10’da toplanmak üzere Şerif Bey Meclisi 1430’da tatil etti. 24 Nisan 1920 ikinci birleşim saat 10.00 da en yaşlı üye olan Şerif Beyin başkanlığında açıldı. Komisyon mebus mazbatalarını inceledi ve üyelerin uygun seçildiği görüldü. Bundan sonra Mustafa Kemal, kürsüye geldi. Mütarekeden kongrelere kadar gelişen olaylara değindi. Birinci oturuma 11.30’da ara verildi. Saat 13.00’te ikinci oturuma ara verildi. Üçüncü oturumda Meclise nasıl kavuşulduğu izah edildi. Dördüncü oturum gizli olarak yapıldı. Beşinci oturum 17.30’da başladı. Bu oturumda Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Mustafa Kemal Paşa 120 oydan 110 oy alarak Meclis Başkanlığı’na seçildi. İstanbul Meclisi Mebusan Başkanı Celalettin Arif Bey ikinci başkanlığa seçildi. Abdulhalim Çelebi de birinci başkan vekaletine seçildi.[38] Celalettin Arif Bey 10 Ocak 1921 Anayasası’na muhalefet ettiği için çalışamaz oldu ve 24 Ocak 1921’de görevinden istifa etti. İstanbul mebusu hayvan vergisini 8 katına çıkarma kararı almıştı fakat uygulamamıştı. Ankara TBMM hayvan vergisini eskiden olduğu gibi dört katında kalmasına karar verdi.[39]

TBMM’nin açılması ile yeni bir devletin temelleri atıldı. Ferdi saltanat yerine Millî iradeye dayanan demokratik bir devlet doğmuştur. İşgalci, İtilaf Devletlerinin gözü kulağı Ankara Meclisi’ne yöneldi. TBMM’nin açılışını Kazım Karabekir şöyle değerlendirmektedir: “20 Nisan günü Erzurum’da parlak bir ağaç bayramı yaptık. Aydın ve Maraş ismini verdiğimiz bahçelere binlerce halk ve bütün okulların iştiraki ile yüzlerce ağaç diktik. Muhtelif oyunlarla bugünü kutladık.[40] 25 Nisan günü Erzurum mebusu Celalettin Arif Bey’in teklifi ile Meclis, işlerini düzenlemek ve Meclisin etkinliğini sağlamak üzere 15 kişiden oluşan icra heyeti seçilerek, hükümet gibi çalışmaya başladı.[41] TBMM bir numaralı kararı ile Meclisin üzerinde bir gücün olmadığını ve vatanın kurtarılması için genel duruma el koyduğunu açıklamıştır. Yasama ve yürütme yetkisini kendinde toplayıp, Mustafa Kemal’i başkan seçmekle hükümet gibi çalışmaya başlamıştır. Yürütme yetkisini ilk günden eline almış, Millî Mücadele ve Millî egemenliği birlikte gerçekleştirmiştir.

C. TBMM’nin Fonksiyonu

TBMM, kendini Türk milletinin tek temsilcisi sayarak üzerinde oluşacak hiçbir kuvveti kabul etmemiştir. İstiklâl Savaşı’nı ve Millî egemenliği yürüten Meclis, hükümet sistemi kurmuştur. Meclis başkanı olan Mustafa Kemal Hükümet ve Devlet Başkanı yetkilerini kullanıp öyle davranmıştır. Hükümeti temsil eden mebuslar nazır değil vekil olarak yetki kullanıyorlardı. Bakanlık görevini yürüten vekiller, Meclis tarafından kendi aralarında seçilmiş ve yetkili kılınmıştır.[42] Meclis bu özelliği ile tam yetkili bir Meclistir. Ankara Meclisi İstanbul hükümetinin 16 Mart 1920’den sonra imzaladığı bütün

antlaşma ve alınan kararları hükümsüz saydı. 29 Nisan 1920'de Ankara Meclisi "Hiyanet-i Vataniye" Kanunu çıkardı. TBMM bu kanunla Meclisin hukukî olarak meşruluğunu, isyan ve ayaklanma yapanları vatan haini saydı. Hıyanet-i Vataniye Kanunu, vatana ihanet edenleri idam cezası ile cezalandırma kararı verdi.[43] Ankara Meclisi kurucu Meclis olarak İstiklal Savaşı'nı sevk ve idare etmektedir. Mustafa Kemal'i başkan seçen Meclis, Millî davaya güç kazandırarak, organize olmuştur. TBMM, 25 Nisan 1920 günü Mustafa Kemal'in başkanlığında yedi kişilik geçici icra heyeti yani Bakanlar Kurulu kurulmuştur. Bu kurul, hükümet işlerini doğrudan yürütmektedir. TBMM'nin önemli fonksiyonlarından biri de Millî Savunma Bakanı Fevzi Çakmak Paşa'nın isteği üzerine 11 Eylül 1920'de "İstiklâl Mahkemeleri"nin kurulmasıdır. Bu mahkemenin kuruluşu Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndan esinlendi. Mahkemenin kuruluşu memlekette firar ve kıtalardan kaçma, askere gitmemelerin çoğalması üzerine olmuştur. Asker kaçaklarının malına el koyma yasal hale geldi. İstiklâl Mahkemesi'ne üye seçimine geçildi. Oylama sonunda en çok oy alan 15 milletvekili mahkeme üyeliğine seçildi.[44]

TBMM'nin Ankara'da toplanıp işe başlamasıyla Anadolu'da resmen yeni bir hükümet 2 Mayıs 1920'de 11 bakanla kuruldu. Bu hükümet bir taraftan iç isyanlarla uğraşıyor, diğer taraftan da düşmanla savaşıp iç ve

dış güvenliği sağlamaya çalışıyordu.[45] Meclisin üç numaralı kanunu kabul etmesi ile ilk icra vekilleri seçilip hükümet kesin olarak kuruldu. Mustafa Kemal, Meclis Başkanı olarak 11 kişiden oluşan Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmeye başladı. TBMM ilk kabine toplantısını 5 Mayıs 1920 günü Mustafa Kemal'in başkanlığında yaptı. 2 Mayıs 1920 günü seçilen bakanlar kurulu isim ve görev dağılımı şöyle idi:

1. Mustafa Fehmi Efendi, (Din İşleri)

2. Cemil Bey, (İçişleri)

3. Celalettin Arif Bey, (Adliye)

4.İsmail Fazıl Paşa, (Bayındırlık)

5. Bekir Sami Bey, (Dış İşleri)

6. Adnan Bey, (Yardım)

7. Vusut Kemal Bey, (İktisat)

8. Fevzi Paşa, (Millî Savunma)

9. İsmet Bey, (Genel Kurmay Başkanlığı)

10. Rıza Nur Bey, (Millî Eğitim) Bakanlıklarına seçilmişlerdi.[46]

Birinci TBMM üyeleri yetkilerle donatılmıştır. Meclisin millet ve devletimiz üzerine veremeyeceği karar yoktur. Birinci Meclis kendini iki temel prensibe adamıştı. Bunlar; halkın menfaati ve Millî Mücadele'nin çıkarıdır. İlk bakışta Mecliste birbirinden farklı beş grup vardı. Bunlar Tesanüt, İstiklâl, Halk Zümresi, Islah Grubu, Müdafaa-i Hukuk Grubu'dur. Mebusları iki gruba ayırmak daha mantıklıdır. Çünkü birinci grup yenilik isteyenler, ikinci grup ise muhafazakârlardan oluşmaktadır.[47] Mustafa Kemal bu grupları Müdafaa-i Hukuk adı altında toplayarak başlangıçta ayrılık kabul etmedi. TBMM hukukî olarak iç ve dış işlerinde yaptırım gücüne sahipti. İngiltere ve müttefikleri 22 Nisan 1920'de Osmanlı Devleti temsilcisini barış konferansına çağırdı. Ankara hükümeti devreye girerek Osmanlı Devleti adına Tevfik Paşa'dan başkasını kabul etmedi. Tevfik Paşa Paris'e gitti. Kendine sunulan barış şartlarını ağır bularak kabul etmedi ve İstanbul'a döndü.[48] Meclis Osmanlı Devleti'nin 10 Ağustos 1920'de Sevr'i imzalamasını tanımadı. Ankara Meclisi yaptırım gücünü kullandı. TBMM 20 Ocak 1921 tarihli Anayasası'nı (Teşkilat-ı Esasi) kabul ederek egemenliği en açık bir şekilde ifade etmiştir.

Meclis hakimiyeti, padişah taraftarı olan milletvekillerine rağmen kurulmuştur. TBMM yürütme ve yasama yetkisini kendinde toplayarak millet hakimiyetini gerçekleştirmiştir. Meclis bu özelliği ile Cumhuriyet ilan edilmeden, Cumhuriyet olduğunu ispat etmiştir.[49] Anayasanın kabulü ile Osmanlı Devleti kalmamıştır. Egemenlik de parlâmenter rejime geçmiştir. TBMM modern parlâmento özelliğinde olup, genel kuruldan ibaret değildir. Meclisin içinde başkanlık divanı, çeşitli komisyonlar, siyasi parti grupları, araştırma ve soruşturma birimlerinden ibarettir. Meclis içinde kendi sahalarında olgunlaşmış ve deneyimli milletvekilleri vardır. Bunların eli ile hem hükümet denetlenir, hem de sağlıklı yönetim yapılır.

Birinci TBMM, Türk milletinin siyasî hayatında ileri bir safha olup; bu Meclis Türk milleti tarafından kurulmuş, Türk milleti için siyasi olgunluğu, tam ve parlak bir şekilde ortaya konmuştur.[50] Türkiye Büyük Millet Meclisi, millet iradesine dayalı Millî egemenlik ilkesini esas aldığından demokratik nitelik ve yapıda idi. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Mili irade çerçevesinde seçilen milletvekillerinden oluşmakta olup, bunda sultan ve halifenin rolü yoktur. Zor şartlar altında toplanarak faaliyetini sürdüren Meclis, kendinden üstün hiçbir güç ve kuvvet tanımayarak millet iradesinin egemenliğini tam anlamıyla sağlamıştır.[51] Meclis bünyesinde bulunan farklı fikrî cereyanların etkisinden gerektiği anda kurtulmayı başarmıştır. Aynı Meclis, savaşın sevk ve idaresini, ülkeyi vatan ve istiklâl savunmasına yöneltmiştir.[52] TBMM sürekli ve düzenli çalışarak, hızlı kararlar alarak, olağanüstü şartlar icabı vatan ve milletin kurtarılmasını en önde tutarak, idealistlerin toplandığı bir Meclis olmuştur.

Sonuç

Ankara'da 23 Nisan 1920'de toplanan ilk TBMM, Millî güçlerin bütün milletçe benimsenip, kabul gören ruh demek olan "Kuva-i Milliye Ruhu" temsil eden bir Meclistir.

Batı emperyalizmi ve sömürgeciliğinin Türk milletini tedirgin etmesi ile vatanın değişik yerlerinde “Müdafaa-i Hukuk” adı altında türlü dernekler kurulmuştu. Millî direniş odaklarının dağınık ve güçsüz olduğu bir dönemde Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıktı. Parolası ise “Kuva-i Milliye’yi amil, irade-i milliyeyi hakim kılmak”tı. Bu parola; Amasya, Erzurum ve Sivas Kongresi’ne ulaşarak “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında birleştirildi. Bu parolanın Sivas’tan Ankara’ya ulaşması ve Ankara’yı karargah edinmesi; Ankara’nın coğrafi ve stratejik önemi, tren hattı ile cephelere ve İstanbul’a bağlı olması, Mustafa Kemal’in İstanbul ile ilişkileri kesmesinden önce, saray ve onun hükümetini tanımayan ilk şehir olması gibi sebeplerle alakalı idi. Ankara’da toplanan ilk Büyük Millet Meclisi’nin de parolası bu oldu.

Ankara’da TBMM’nin açılması ile Türk milletinin tarihinde yeni bir dönem açılarak yeni demokratik devletin temelleri atılmıştır. Bu devletin kuruluşu, İstanbul

hükümetine rağmen işgal güçlerine karşı Millî kuvvetlerin Millî iradeye dayalı başardığı bir netice idi. Sınırlı, belirli toprak parçası üzerinde yaşayan topluluğun bir güce sahip olarak ortaya çıkması, devlet hüviyeti şeklinde olmuş, siyasî güç ve otorite olarak devam etmiştir. Bu Meclis, Mustafa Kemal Paşa’nın Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla açıkladığı esaslara uygun olarak seçim yolu ile belirlenen bir Meclistir. Millî Mücadele, sadece ordularla değil, Millî İstiklâl Savaşı’nı millet temsilcilerinden meydana gelen TBMM ile yürütülmüş, İstiklal Savaşı ve inkılaplar ve devlet müesseseleri yüce Meclisin eseridir. Millî egemenliğe dayalı tam bağımsız yeni Türk Devleti’nin özü, Milletin egemen iradesi ile millet olmuş, buna aracılığı TBMM yapmıştır.

1. Koca, Salim; Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon, 2000, s. 72.

2. Demokrasinin temel kurumlarından olan Meclis, hemen hemen bütün Türk devletlerinde vardır. Türklerin bu kurumu Batı toplumu gibi gelişip bir sisteme bağlayarak parlamentoya dönüştürememişlerdir. Dolayısıyla bu kurumu Batı’dan almak zorunda kalmışlardır. Koca, Salim; a.g.e., s. 81.

3. Ezherli İhsan; Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1922) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920), TBMM Kültürü, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. No: 54, s. 1. Ankara 1992.

4. Berkes, Niyazi; Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 147-148. Yavuz, Ünsal; Atatürk, İmparatorluktan Millî Devlete. Ankara 1990, s. 4-6. Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, C. I, TBMM Vakıf Yay. s. III; İnan, Afet; Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara 1973, s. 25-26.

5. Ezherli, İhsan; a.g.e., s. 1-2, Eroğlu, Hamza; “Millî Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, s. I, (Kasım 1984), s. 157-163; Eroğlu, Hamza; Atatürk ve Cumhuriyet, Ankara 1980, s. 28.

6. Devletimizi Kuranlar; Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, 65. Yıl, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1985, s. VI.

7. Atatürk, Mustafa Kemal; Nutuk, C. I, TTK Basımevi, Ankara 1981, s. 445.

8. Şapolyo, Enver Behnan; Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, İstanbul 1958, s. 357-360.

9. Bardakçı, İlhan; Taşhan'dan Kadife Kale'ye, Millet Yay. İstanbul 1975, s. 56.

10. Bardakçı, İlhan; a.g.e., s. 56-57, Atatürk, a.g.e., s. 445.

11. Cebesoy, Ali Fuat; Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 265.

12. Atatürk; a.g.e., s. 445.

13. Atatürk; a.g.e., s. 445.

14. Kansu Mazhar Müfit; Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber, C. II, TTK Basımevi, Ankara, 1968. s. 484-487.

15. Aksun Vehbi Cem; Sivas Kongresi II. Baskı, İstanbul, 1963, s. 177.

16. Atatürk, a.g.e., s. 60.

17. Baykara Tuncer; Millî Mücadele, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 60.

18. Şapolyo Enver Behnan; Mustafa Kemal ve Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Tarihi Ankara 1969, s. 10.

19. Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam, Mustafa Kemal, C. II, Remzi Kitabevi 10. Baskı, İstanbul 1986, s. 193.

20. Cebesoy, Ali Fuat; a.g.e., s. 265-266.

21. Çapa Mesut, Çiçek Rahmi; Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Trabzon 2000, s. 216.

22. Altuğ Yılmaz; Türk İnkılap Tarihi, İstanbul, 1985, s. 67.

23. Atatürk, a.g.e., s. 483.

24. Eroğlu; Türk İnkılap Tarihi M. E. B. Basımevi, İstanbul 1982, s. 200.

25. Bıyıkoğlu, Tevfik; Atatürk Anadolu'da 1919-1921, II. Baskı, Ankara, 1981, s. 45.

26. Velidedeoğlu Hıfzı Veldet; İlk Meclisçe Millî Mücadele'de Anadolu, İstanbul 1990. s. 14.

27. Ezherli İhsan; a.g.e., s. 28.

28. Lewis Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı II. Baskı, Ankara 1984, s. 251.

29. Özalp Kazım; Millî Mücadele (1919-1922), 1985. Ankara, s. 123.

30. Mumcu Ahmet; Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişi, İstanbul, 1922, s. 49.

31. Aydemir Şevket Süreyya; Tek Adam, Mustafa Kemal, İstanbul, 1986. s. 224.

32.Tansel, Selahattin; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. III, Ankara 1973, s. 85.

33. Şapolyo Enver Behnan; a.g.e., s. 20.

34. Atatürk, a.g.e., s. 577.

35. Şapolyo Enver Behnan; a.g.e., s. 25.

36. Ezherli İhsan, a.g.e., s. 33.

37. Sarıhan Zeki; Kurtuluş Savaşı Günlüğü 3, TBMM'den Sakarya Savaşı'na, Ankara 1986, s. 9.

38. Ezherli İhsan; a.g.e., s. 36.

39. Sarıhan Zeki; a.g.e., s. 13.

40. Karabekir, Kazım; İstiklal Harbimiz, İstanbul 1988, s. 617.

41. Ezherli İhsan, a.g.e., s. 37.

42. Balta Tahsin Bekir; Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti İncelemeler, Ankara, 1960, s. 2.

43. Bıyıklıoğlu Tevfik, a.g.e., s. 136.

44. Velidedeoğlu Hıfzı Veldet; a.g.e., s. 62.

45. İnan Afet; a.g.e., s. 69.

46. Ağaoğlu Samet; Kuvayı Milliye Ruhu, Ankara, 1981, s. 49.

47. Ağaoğlu Samet; a.g.e., s. 16.

48. Baykara, Tuncer; a.g.e., 1985, s. 71.

49. Özbudun Ergun; Atatürk ve Devlet Hayatı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Ankara, 1986, s. 41.

50. Ağaoğlu, a.g.e., s. 48.

51. Tansel; a.g.e., s. 98.

52. Ağaoğlu, a.g.e., s. 152-153.

AĞAOĞLU Samet; Kuvayı Milliye Ruhu, Ankara, 1981.

AKSUN, Vehbi Cem; Sivas Kongresi II. Baskı, İstanbul, 1963.

ALTUĞ, Yılmaz; Türk İnkılap Tarihi, İstanbul, 1985.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; Nutuk, C. I, TTK Basımevi, Ankara 1981.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Tek Adam, Mustafa Kemal, C. II, Remzi Kitabevi 10. Baskı, İstanbul 1986.

BALTA, Tahsin Bekir; Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti İncelemeler, Ankara, 1960.

BARDAKÇI, İlhan; Taşhan'dan Kadife Kale'ye, Millet Yay. İstanbul 1975.

BAYKARA, Tuncer; Millî Mücadele, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

BERKES, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978.

YAVUZ, Ünsal; Atatürk, İmparatorluktan Millî Devlete, Ankara 1990.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921) I, 2. Baskı Ankara, 1981.

CEBESOY, Ali Fuat; Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953.

ÇAPA Mesut, Çiçek Rahmi; Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Trabzon 2000.

EROĞLU Hamza; Türk İnkılâp Tarihi, M. E. B. Basımevi, İstanbul 1982.

EZHERLİ İhsan; TBMM (1920-1922), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 54, Ank. 1992.

EZHERLİ İhsan; TBMM (1920-1986) TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 10 Ankara 1986.

İNAN, Afet; Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara.

KANSU, Mazhar Müfit; Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber, C. II, TTK Basımevi, Ankara, 1968.

KARABEKİR, Kazım; İstiklal Harbimiz, İstanbul 1988.

KOCA, Salim; Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon, 2000.

LEWIS Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı II. Baskı, Ankara 1984.

MUMCU Ahmet; Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul, 1922.

ÖZALP, Kazım; Millî Mücadele (1919-1922), 1985. Ankara.

ÖZBUDUN Ergun; Atatürk ve Devlet Hayatı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Ankara, 1986.

SARIHAN, Zeki; Kurtuluş Savaşı Günlüğü 3, TBMM'den Sakarya Savaşı'na, Ankara 1986.

ŞAPOLYO Enver Behnan; Mustafa Kemal Birinci TBMM Tarihçesi, Ankara, 1969.

ŞAPOLYO, Enver Behnan; Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, İstanbul 1958.

TANSEL, Selahattin; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. III, Ankara 1973.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldat; İlk Meclisçe Millî Mücadele'de Anadolu, İstanbul 1990.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923) / Yrd. Doç. Dr. Yavuz Aslan [s.37-56]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Giriş

3 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi, hemen çalışmalarına başlamış ve hatta açıldığının ikinci günü (24 Nisan 1920) bir kanun bile çıkarmıştır.[1] Böylece Meclis yasama ile ilgili görevlerine de başlamış oluyordu. Fakat Meclisin çıkardığı kanun ve aldığı kararları yerine getirecek bir yürütme organının olması gerekli idi. Büyük Millet Meclisi'nin Anadolu'daki gücünü fiilen kaybetmiş, İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın kapanması ile gerçekte siyasi ve hukukî hüviyeti de sona ermiş olan İstanbul Hükümeti'ni tanımasına imkân yoktu. Bu yüzden milletten aldığı gücü, yine milletin çıkarları için kullanacak, "Milli Hakimiyet Prensibini" baş tacı yapacak yeni bir hükümet kurulmalıydı.

Büyük Millet Meclisi eski Osmanlı Meclisine benzemediği gibi yeni Meclis'in kurulacağı "Yürütme Organı"da Osmanlı kabinelerinin bir taklidi olamazdı. Kurulacak yeni hükümet, Meclis'in istediği bir hükümet olmalı idi. Dava, normal bir parlamenter sistem kurmakla çözülemezdi. Meclis'in fiilen işleri eline alması gerekiyordu. Yasama ve yürütme yetkileri Meclis'in kendi elinde bulunmalıydı.[2]

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu

1. Hükümetin Kurulması Hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın Teklifi (24 Nisan 1920)

Yukarıda belirtilen gerçekleri çok iyi kavrayan Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin 24 Nisan 1920 tarihli oturumunda uzun bir konuşma yaparak,[3] Milli Mücadele'nin başlama sebeplerini ve izlediği yönü anlattıktan sonra, bu konuda tutulması gereken yolu açıklayan hükümetin kurulması hakkındaki teklifini yaptı. Derhal bir hükümet kurulmasını isteyen bu teklifte Mustafa Kemal Paşa şu esasları savunmuştur.[4]

1- Tarih tecrübelerine, Esas Teşkilat Hukuku ilkelerine (yani ilmi verilere) ve halen içinde bulunulan şartlara göre memleketin milli kuvvetlerini merkezi bir teşkilatla birleştirmek bir zarurettir.

2- Bu teşkilat fiili yani gayr-i mes'ul ve Osmanlı Anayasa metinleri gereğince kurulmamış olmamalıdır, bu takdirde sürekli ve ömürlü olamaz. Bizzat Meclis bir hukukilik ve meşrûiyet ihtiyacının eseridir. Şu halde milli vicdanın ifadesi olan Meclis'in yapacağı kanunlarla bağlı bir hükümetin kurulması şarttır.

3- Meclis, hükümeti (icra heyetini) kontrolle yetinecek "murakıb ve müdekkik" bir teşri (yasama) organı değildir, milletin mukadderatına bu sıfatla ve kuş bakışı bakamaz, fakat bu mukadderatla "bilfiil iştigal etmek" zorundadır. Mesele normal bir icra-teşri mekanizması, parlamenter bir sistem kurmak

değildir, tarihte fevkalâde zamanlar ve durumlar karşısında uygulanmış hal suretlerine başvurmak gerek:

Meclisi tatil ederek icra organına fazla yetkiler vermek yahutta aksini yaparak, teşri organını (Meclis) kuvvetlendirerek, idareyi birkaç şahsın eline geçirmemek ve icra kuvvetini tabiatıyla zayıflatmak. Büyük Millet Meclisi'nin şahıs rejimine karşı reaksiyonunu gösteren birinci tezi, aynı zamanda İslâm Âmme kaideleri de göz önünde bulundurularak, benimsenmesi icâp eder. Bu taktirde ikinci şık kabul edilecek, Meclis yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplamış olacaktır.

4- Meclis, günlük politika ve idare işlerinin teferruâtına kadar inemeyeceğinden ve meşgul olamayacağından, kendi içinden bir heyet seçmelidir. Belli hükümet işlerine göre ayrılmış dairelerin idaresi bu hey'et üyelerine verilmelidir. Üyeler münferiden ve müştereken (heyet halinde) meclise karşı sorumlu olmalıdır. Heyetin adı "Heyet-i İcrâiye" olmalı, üyelerine de "Vekil" denmelidir.

5- Meclisin kendisi için seçeceği başkan, meclisi temsil etmeli, fakat icrâ heyetinin de reisi olmalıdır. Başkan, meclis adına yaptığı tasarruflardan dolayı, diğer vekiller gibi meclis karşısında sorumlu[5] olmalıdır. Bu ağır bir ödevdir. Zira sorumluluk hem meclis hem de icrâ heyeti reisliğinden doğmaktadır.

6- "Reissiz bir hükümet vücûda getirmek zarureti içindeyiz". Çünkü; Padişah-Halife, hem Osmanlıların, hem de bütün Müslümanların başı olmakla beraber zor ve tehdit altındadır. Bu sebeple geçici dahi olsa, Anadolu'da bir hükümet reisliği veya bir padişah kaymakamlığı (vekilliği) kurmak doğru olmaz. Maksat, Padişah-Halifenin kurtarılmasıdır. Başka bir makama devlet reisliği yetkileri vererek o makamı gayr-i mes'ul tanımakta yine felaketli netice doğurur. Bu çetrefil durumdan kurtulmak için, İslâm siyasi prensiplerine başvurularak şöyle bir tesviye suretine varılabilir: Seçimle iş başına gelen Meclise mahdut teşrîî yetkileri vermekten ziyade, onu milli iradenin yegâne temerküz noktası yapmak ve böylece tanımak. Şu halde, Meclis'ten daha üstün bir hukukî ve siyasî kuvvet (milli hakimiyeti kullanacak daha üstün bir organ) bulunmayacaktır.

7- Türkiye'nin siyasi tarihinde taklit hükümet rejimleri vardır. İstibdâtlar vardır. Teklif bu olaylardan alınan derslere göre yapılmaktadır. Karar Meclis umumi heyetinindir. Fakat dağılma ve yıkılma tehlikesi vardır. Devlet işleri mercisiz kalmıştır. Bu fevkalâde durum süratle hareket edilmesini gerektirmektedir.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Teklifinin Meclis'teki Görüşmeleri ve Kabulü

Mustafa Kemal Paşa'nın hükümetin teşkili hakkındaki teklifi, mebuslar tarafından coşkuyla karşılanmış, söz alan mebuslar şimdiye kadar yaptıklarından dolayı Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'ye minnet ve şükranlarını dile getirmişlerdir.[6]

Daha sonra Meclis'in 24 Nisan günlü oturumuna başkanlık eden Şerif Bey (Sinop), Mustafa Kemal Paşa'nın teklifini Meclis'in oyuna sunmak istedi. Fakat Refik Bey (Konya) bu teklifin hemen oylanmasına itiraz ederek, konunun çok önemli olduğunu, bunun için Mustafa Kemal Paşa'nın teklifinin basılarak herkese dağıtılmasını ve ondan sonra herkesin bu teklif hakkında düşüncelerini söylemesini istedi.[7] Meclisteki görüşmeler bu nokta üzerinde devam ederken Mustafa Kemal Paşa tekrar söz alarak şunları söylemiştir:[8]

"Efendiler! Bütün maddi ve manevi mes'uliyeti Heyet-i Temsiliye namı altında bulunan heyet üzerine almış ve 7 Mart 1336 (1920) tarihinden bu dakikaya kadar bütün acı safhalara, manzaralara karşı ifâ-yı vazifeyi fevkalâde bir vazife bilmiştir. Bu mes'uliyet çok ağırdır. O heyeti artık bu ağır yükün altında bırakmayınız, bu dakikadan itibaren teklif ediyorum, derhal mukadderat-ı memleketi deruhte buyurunuz.

Bundan içtinâp etmeğe lüzum yoktur. Bu vazife o kadar mühim, içinde bulunduğumuz zaman o kadar tarihidir ki bu koca mes'uliyeti içinizden üç, beş kişiye tahmil etmekle iktifa edemeyiz. Bütün bu Meclis bütün manâsıyla mes'ul olmak lâzım gelir. Millet bizi ancak bunun için gönderdi, bizi buraya beş kişinin eline milleti terk edelim diye göndermemiştir."

Mustafa Kemal Paşa, teklifinin basılıp dağıtılması isteğine de karşı çıkarak, gerekiyorsa tekrar tekrar okunmasını görüşmeler sonunda da oya konulmasını istedi. Tekrar bazı itirazlar olmuşsa da biraz sonra görüşmeler yeterli görülerek, Mustafa Kemal Paşa'nın teklifi aynen kabul edilmiştir.[9]

3. Mustafa Kemal ve Meclis Hükümeti Sistemi

Mustafa Kemal Paşa'nın hükümetin teşkili hakkındaki teklifi rasgele verilmiş bir teklif değildi. Memleketin geçirdiği zor dönem, günün şartları ve Meclis'te bulunan mebusların ruhi durumu göz önüne alınarak yapılmış ve herkesin kabullenebileceği bir özellik taşıyordu. Bununla birlikte bu teklif; Osmanlı Hükümetlerinden tamamen farklı bir hükümet sistemi meydana getirmekte idi. Çünkü, Türk milletinin İstiklâl Mücadelesi normal bir parlamenter sistem kurmakla çözülemezdi. Meclis yasama ve yürütme yetkilerini elinde tutmalı ve milletin işleri ile bizzat uğraşmalı idi.

İşte bu düşünce ile Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal Paşa'nın telkiniyle, Türk hukuk tarihinde ilk defa olarak "Milli Hâkimiyet Prensibini" siyasî ve hukukî temel edinerek, Osmanlı Kanun-ı Esâsî'sine aykırı olarak, kuvvetler birliği esasına dayanan "Meclis Hükümeti" sistemini kabul etmiştir.[10] 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilânına kadar devam eden bu sistem "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" adı ile anılacaktır.[11] Ve 20 Ocak 1921 Anayasası'na bu isimle geçecektir.[12]

Meclis Hükümeti Sistemi'nin rasgele ortaya çıkmadığı açıkça gözükmektedir. Bunda, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasındaki nihai hedefe doğru gidişin çok ustaca

düzenlenmiş bir safhasını görmek mümkündür. Mustafa Kemal hem milli mücadeleyi başarıya ulaştırmak hem de bu mücadele sonunda devlet bünyesini değiştirmek niyetinde idi. Meclis Hükümeti

sisteminin kabul edilişi, daha başlangıçtan itibaren böyle bir bünye değişikliğinin temellerini atmakla birlikte, bu gidişin göze çarpacak bir açıklıkla ortaya çıkmasını ve padişahlığı vazgeçilmez bir kurum olarak kabul eden çevrelerde lüzûmsuz tepkilerin uyanmasını önlemiştir. Eğer başlangıçtan itibaren ayrı bir devlet başkanı ve ayrı bir yürütme organıyla aşağı yukarı tam anlamda "kurumlaşmış" bir devlet bünyesi kabul edilseydi, eski sistemden böylesine radikal bir kopuş birçok kimseye fazla aykırı gelebilir veya buna engel olabilmek için, bir "Padişah Kaymakamlığı"ndan bahsetmek gerekebilirdi. Bu ise, Padişahlığın devam edeceğini, çok önceden resmen kabul etmek demekti. Bunun içindir ki, gidilen yol, başlı başına ayrı bir yürütme organı meydana getirmektense, Büyük Millet Meclisi'nin olağanüstü durumunu gerekçe olarak gösterip "saltanatı ve hilafeti kurtarma" görevinin, yani yürütme kudretini kullanmanın bu meclis tarafından yerine getirileceğini belirtmekti.[13]

Büyük Millet Meclisi'nin meydana getirmiş olduğu sistem (Mustafa Kemal Paşa'nın telkini ile) Meclis'i, milli hâkimiyetin temsilcisi addeden, çeşitli devlet kudretlerini bu hâkimiyetin belirtileri sayan, bu açı ile tümünü meclise mal eden ve günün şartlarına bağlı olmaksızın umûmi prensip halinde benimsenen bir kudretler birliği anlayışına istinat ettirilmişti. Ve bu anlayış Milli Mücadelecilerin ruhunu kaplamıştı. İşte böyle bir anlayış ve Meclis Hükümeti sayesindedir ki yeni rejim yerleşmiş, başarı sağlamış, saltanatın kaldırılmasına mesnet teşkil etmiş ve dolayısıyla Cumhuriyet rejiminin kabulüne yol açmıştır.[14] Zaten Mustafa Kemal de "Nutuk"ta, kendi telkini ile getirilen bu sistemi şöyle değerlendiriyordu:[15]

"Efendiler, bu esaslara müstenit olan bir hükümetin mâhiyeti, suhûletle anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, hâkimiyet-i milliye esasına müstenit halk hükümetidir. Cumhuriyettir."

Mustafa Kemal, böyle bir hükümetin kurulmasında ana ilkenin "Kuvvetler Birliği" olduğunu da belirtmiştir. Mustafa Kemal'in Meclis'te yaptığı birçok konuşmada da kuvvetler birliği sisteminden bahsettiğini ve bu sistemi savunduğunu görmekteyiz. Mesela; Büyük Millet Meclisi'nde, 1 Aralık 1921 tarihinde yaptığı konuşmada,[16] kuvvetler ayrılığı sistemini eleştirmiş, bu sistem tabiata ve gerçeklere aykırı olduğunu ve bu teoriye göre meydana getirilmiş kuruluşların "gayr-i meşru" sayılması gerektiğini savunmuştur. Fakat, daha sonra memleketin olağanüstü durumu ortadan kalkmaya başlayınca, kuvvetler ayrılığı sistemine doğru ilk adımı yine Mustafa Kemal'in atacağı bir gerçektir.[17]

Hukukçular genelde, Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği Meclis Hükümeti sistemini Fransızların ihtilâl meclisi olan "Konvansiyon"dan aldığını ileri sürmektedirler. Meselâ; Tarık Zafer Tunaya, şu değerlendirmeyi yapmaktadır:[18]

"1920 yılında Türklerin bağımsızlık savaşını yürütebilmek, yeni bir devlet kurabilmek için seçtikleri hükümet şekli, Meclis Hükümeti sistemidir. Fransız İhtilâli'nin ünlü meclisi Konvansiyon'dan adını alan bizim sistemimiz, aslında bir ihtilâl rejimidir ve Konvansiyon'dan fazla sürmüştür."

Meclis Hükümeti sisteminin Fransa ve İsviçre'de ilk önce uygulandığı bir gerçektir. Fakat, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği sistemle, diğer devletlerde uygulanan meclis hükümeti

sistemleri arasında bilhassa uygulama sahasında birçok farklılıklar vardır.[19] Büyük Millet Meclisi'nin bu sistemi kabul ederken, Fransa'dan veya başka bir devletten esinlendiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Büyük Millet Meclisi'nde buna atfen bir şey de konuşulmamıştır. Hatta, Cumhuriyet ilân edilinceye kadar, Meclis'te birçok mebus, "Hükümet şeklimiz nedir? Hangi medeni ülkedeki hükümet şekline benzemektedir?" gibi sorular sormaktadırlar.[20]

Sonuç olarak, Türkiye'de, Meclis Hükümeti sisteminin, Türk milletinin içinde bulunduğu gerçeklerden ve günün şartlarından doğduğunu ve buna Mustafa Kemal'in fikri ve fiili olarak önderlik ettiğini söyleyebiliriz. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında çok büyük rolü olduğu da inkâr edilemez bir gerçek olan "Meclis Hükümeti Sistemi (Kuvvetler Birliği Sistemi)" nedir? Hangi prensiplere dayanmaktadır ve nasıl meydana çıkmıştır?

Yasama ve yürütme kuvvetleri yasama organında toplanırsa ortaya Meclis Hükümeti sistemi çıkar.[21] Klasik Anayasa Hukuku'nda, Parlamenter ve Prezidansiyel[22] Sistemler arasında yer alan Meclis Hükümeti, bu iki şekilden, kuvvetler ayrılığını kabul etmemesi ile ayrılır. Bu sistemde, kuvvetlerin karışımı vardır, daha doğrusu seçimle kurulu tek organ olan yasama meclisi, yürütme ve yargının üstündedir.

Onlara hakimdir ve onları bir çeşit idari organlar haline getirir. Kuvvetlerin karışımı zaten yürütmeyi bağlı duruma sokar. Milli hâkimiyetin temsilcisi ve kullanıcılığı tekelini kurar. Böylece yasama ve yürütme, ne fiilen ne de hukuken iki eşit otorite olamaz. Yürütme, meclisin ajanı durumundadır. Onun saptadığı politikayı sadece ve yine onun direktifleri ile uygular.[23]

Kemal Dal, "Anayasa Hukuku Temel Kuralları" adlı eserinde, Meclis Hükümeti Sistemi'ni şu şekilde tarif etmektedir:[24]

Devletin bütün fonksiyonları yasama organı olan parlamentoda toplanır. Devletin adeta parlamentodan başka organı yok gibidir. Yürütme tamamıyla parlamentoya bağlanmıştır. Parlamento yasama, yürütme ve yargı fonksiyonunu yapar. Bu tip devlet idaresi rejimine "Meclis Hükümeti" sistemi ismi verilir.

Meclis Hükümeti veya konvansiyonel demokrasi şekli, kökünü Rousseau'dan alan çok teorik bir görüşle, millet irâdesinin ve egemenliğinin bölünmezliği, hukukî prensibine dayanmaktadır. Bu prensibe göre, millet egemenliğinin aslî ve hakiki tecellisi, bizzat millet tarafından kullanılan yasama iktidarıdır. Yürütme ise, müstakil bir iktidar olmayıp, yasama iktidarının bir vasıtasından ibarettir. Rousseau'nun muhalif olduğu Temsili Demokrasi sistemine tatbik edilen bu prensip, yasama ve yürütme iktidarlarının millet irâde ve egemenliğinin tek dayanağı ve ifadelenme vasıtası olan mecliste kaynaşmış olduğu telâkkisine yol açmıştır. Fakat bu telâkkiye rağmen, siyasî ve amelî zaruretlerle yasama ve yürütme arasında organik ve fonksiyonel bir ayrılık meydana geldiğinde, bu teorik prensip ile realiteyi uzlaştırma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Böyle bir zaruretin mahsulü olan meclis hükümetinin barız karakterleri yasama ve yürütme arasında fiilen az çok bir ayrılık bulunmasına

rağmen, hukuken, her iki iktidarın mecliste toplanması, yürütmenin yasamanın bir vasıtasından ibaret bulunması, bütün salâhiyetlerini yasamadan alması, onun adına ve onun emir ve direktifleriyle hareket etmesi mecburiyetinde olmasıdır. Bu hükümet şeklinde umumiyet itibarıyla, devlet başkanı yoktur. Ve yürütme iktidarı meclisten ayrılmış bir icrâ vekilleri heyeti veya icra komitesi tarafından meclis adına kullanılmaktadır:[25]

Kuvvetler birliği sisteminin teorik gerekçesi de meclis hükümeti açısından şu izah tarzına dayandırılmaktadır:[26]

"Egemenlik halkta olduğuna göre, halk hakimiyet hakkını seçtiği temsilcileri vasıtasıyla kullanır. Hâkimiyetin bölünmesi söz konusu olamaz. Bu sebepten halkın yegâne temsilcisi meclistir. Ve bütün kuvvetler ve yetkiler onda toplanır. Kuvvetleri ayırmak hâkimiyetin bölünmesi demektir ve demokrasiye aykırıdır."

Bu hükümet şeklinin tatbikine demokratik devrimlerden sonra rastlanmaktadır. Fransa'da krallığın ilgasından ve Cumhuriyet'in ilânından sonra 1792'de Konvansiyon Meclisi zamanında tatbik edilen hükümet şekli bu idi. Bu hükümet şekline Konvansiyonel Hükümet adının verilmiş olması bundan dolayıdır. Konvansiyon Meclisi namına yürütme iktidarını, Geçici İcra Heyeti adını taşıyan bir heyet kullanmakta idi. Bu heyetin üyeleri meclis dışından seçilmişti. Fakat meclis içindeki "Kamu Güvenliği ve Kamu Selameti" isimlerini taşıyan iki komitenin çok sıkı ve hatta diktatoriyal kontrolü altında idi. Tatbik edilmeyen 1793 Anayasası ile çok kısa zaman tatbik edilen 1848 Anayasası da Fransa'da aynı hükümet şeklini kabul etmişti. 1871'deki Milli Meclis'te bu şekli benimsemişti.[27]

Meclis hükümeti sisteminin normal ve devamlı tarzda tatbik edildiği memleket, İsviçre'dir. Nasıl İngiltere, Parlamenter hükümet şeklinin, Birleşik Amerika Başkanlık Hükümeti şeklinin vatanı iseler, İsviçre'de Meclis hükümetinin klasik tatbikine sahne olan bir memlekettir.[28]

Bizde de 1921 ve 1924 Anayasalarının kabul ettiği sistem, Meclis Hükümeti sistemi olarak değerlendirilmektedir.

Meclis hükümeti sisteminin İsviçre dışındaki başka memleketlerde tatbik edilme şekli, daima anormal ve geçici bir rejim mahiyetini göstermiştir.[29] Ve genellikle uzun süren meclis hükümeti sistemleri de, diktatoriyal ve ihtilâlci rejimlere yol açmaktadır. Nazi Almanyası'nda faşist İtalya'da olduğu gibi.[30]

4. İlk İcra (Yürütme) Organının Kuruluşu: Muvakkat İcra Encümeni (25 Nisan 1920)

Meclis'in 25 Nisan 1920 tarihli oturumunda, Mustafa Kemal Paşa'nın bir önceki gün kabul edilen hükümetin teşkili hakkında teklifine göre, yürütme yetkisini bizzat kullanacak olan Meclisin bu yetkiyi ne şekilde kullanacağı üzerinde durulmuştu. Bu konuda yapılan görüşmelerden sonra, verilen önergeler arasından Celaleddin Arif Bey'in teklifi Meclisçe benimsendi.[31] Celaleddin Arif Bey'in kabul edilen önergesine göre; 5-6 kişiden oluşan geçici bir icrâ encümeni teşkil edilecek ve icrâ heyeti teşkili

hakkındaki kanun tasarısını hazırlamak üzere 15 kişilik bir “Layiha Encümeni” kurulacaktı. Böylece, icrâ vekilleri seçim kanunu hazırlanıp, icrâ vekilleri heyeti seçilinceye kadar memleket işleri geçici icra encümeni tarafından yönetilecekti.

Meclis, Celaleddin Arif Bey’in kabul edilen önergesi gereğince, 25 Nisan 1920 tarihli beşinci oturumunda, “Muvakkat İcrâ Encümeni”nin seçimine başlamıştır.[32]

Seçime geçilmeden önce, Celaleddin Arif Bey’in önergesindeki, “oluşturulacak heyetin 5 veya 6 kişiden meydana gelmesi” tabiri, 6 kişi olarak belirgin bir hale getirilmiş ve daha sonra Muvakkat İcrâ Encümeni’nin seçimine geçilmiştir. Yapılan ilk tur oylama sonucunu, oturuma başkanlık eden Meclis İkinci Reisi Celaleddin Arif Bey, şu şekilde açıklamıştır:

“Re’ye iştirak eden zevât-ı muhteremin adedi 107, tâbî-i ekseriyet-i mutlakası 54 eder. Fakat re’ye bilfiil iştirak eden zevât, 80, 27 müstenkif var. Fakat ekseriyyet-i mutlaka 54 olduğu için netice itibarıyla bendenize 71 re’y vermişsiniz. Cami Bey 66, Bekir Sami Bey 58 re’y almışlardır. Diğer zevât ekseriyeti ihraz edememişlerdir.”

Görüldüğü gibi ilk tur oylama sonucunda, Celaleddin Arif Bey (Erzurum), Cami Bey (Aydın) ve Bekir Sami Bey (Amasya) Muvakkat İcrâ Encümeni’ne seçilmişler, diğer adaylar ise çoğunluk nisâbını dolduramamışlardır.[33] Böylece Muvakkat İcrâ Encümeni’nin üç üyesi seçilmiş, diğer üç üyesi ise en çok oy alan altı kişi arasından seçilecektir. Bu adaylar arasında seçime geçilmeden önce Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği yapan İsmet Bey’in seçime girmeden İcrâ Heyeti’nin tâbi üyesi olmasını teklif etmiş, bu teklif Meclis Genel Kurulu tarafından kabul edilince daha önce 23 oy alıp kur’a ile en çok oy alan altı kişi dışında kalan Fevzi Paşa, tekrar listeye girmiştir. Yapılan ikinci oylamada da 58 oy alan Fevzi Paşa,[34] Muvakkat İcra Encümeni’nin dördüncü üyesi olmuş, diğer adaylar ise yine mutlak çoğunluğun oyunu alamamışlardır. Daha sonra yapılacak üçüncü tur oylamada, mutlak çoğunluk oyuna bakılmaksızın, en çok oy alan iki kişinin bu heyetin diğer üyeleri olması kararlaştırılmış, yapılan seçim sonucunda da 45 oy alan Hamdullah Suphi Bey ve 40 oy alan Hakkı Behiç Bey, Muvakkat İcrâ Encümeni’ne dahil olmuşlardır.

Böylece seçimle belirlenen 6 kişi (Celâleddin Arif Bey, Sami Bey, Bekir Sami Bey, Fevzi Paşa, Hamdullah Suphi Bey, Hakkı Behiç Bey) seçimsiz Meclis Genel Kurul kararı ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey ve Büyük Millet Meclisi Reisi olması sıfatı ile, bu heyetin tabi’ başkanı olan (hükümetin teşkili hakkındaki karar gereğince) Mustafa Kemal Paşa’dan oluşan 8 kişilik geçici bir hükümet kurulmuştur. Muvakkat İcrâ Encümeni adı ile kurulan bu heyet Büyük Millet Meclisi’nin ilk yürütme organı, yani ilk hükümetidir.

Muvakkat İcrâ Encümeni’nin vazifesi, İcrâ Vekilleri Heyeti Seçim Kanunu’nun hazırlanması ve vekillerin Meclisçe seçilmesi için geçecek süre içinde, memleketi hükümetsiz bırakmamak ve idari işleri yürütmektir. Yani bu heyet bir geçiş döneminin yürütme organıdır. Bu geçiş dönemi oldukça kısa

sürmüştür (25 Nisan-3 Mayıs 1920). Bu kısa süre içerisinde, Muvakkat İcrâ Encümeni'nin mevzuata geçen bir kararnâmesi olmadığı[35] gibi, yaptığı icraatlar hakkında bilgi bulunamamıştır.

Muvakkat İcrâ Encümeni'nin göreve başlamasının ikinci günü, Hakkı Behiç Bey, bu encümenden istifa etmek istemiştir. Hakkı Behiç Bey, manevî onurundan başka hiçbir çekiciliği olmayan bu görevde, ancak Meclis'in tam güveni ile kalınabileceği görüşündedir. Kendisinin ise zayıf bir oyla (40 oyla seçilmişti) seçildiği için, bu görevi hakkıyla yerine getiremeyeceğine inanıyor ve bunun için istifa etmek istiyordu.[36]

Hakkı Behiç Bey'in istifa dilekçesi Meclis'te okunduktan sonra, Abdülkadir Kemâli Bey (Kastamonu) yerinden "haklıdır" diyerek, Hakkı Behiç Bey'in görüşüne katılırken, oturumu yöneten Mustafa Kemal Paşa, bu durumu üzüntü ile karşılıyor ve Hakkı Behiç Bey'in istifa etmesini arzu etmediğini belirtiyordu.

İstifa yazısı oya sunulmadan önce söz alan İsmail Fazıl Paşa, bu durumu Meclis'in Hakkı Behiç Bey'e güvensizliğine değil, mebusların birbirlerini tanımaları için henüz yeteri zaman geçmemiş olmasına bağlayarak, istifanın geri alınmasını teklif etti. Daha sonra yapılan oylamada Hakkı Behiç Bey'in istifası reddedilerek, oy birliği ile bu heyet içinde kalması kararlaştırıldı.[37]

5. İcra Vekilleri Suret-i İntihabına Dair Kanun (2 Mayıs 1920)

Muvakkat İcrâ Encümeni'nin seçimi yapıldıktan hemen sonra, icrâ vekillerinin ne şekilde seçileceğini belirlemek için kanun tasarısı hazırlayacak olan, Lâyiha Encümeni'nin seçimine geçilmiş ve Büyük Millet Meclisi'nin 25 Nisan 1920 tarihli altıncı oturumda yapılan seçim sonucunda, 15 kişilik Layiha Encümeni oluşturulmuştur.[38]

25 Nisan 1920'de kurulan Lâyiha Encümeni, hemen çalışmalarına başlamış ve bir haftalık (25 Nisan-1 Mayıs) çalışma sonucunda, beş madde halinde hazırladığı İcrâ Vekillerinin seçimine dair kanun tasarısını Büyük Millet Meclisi'ne sunmuştur.

Meclis Genel Kurulu'nda iki gün süren görüşmeler sonucunda, 2 Mayıs 1920'de, hükümet içerisinde yer alacak vekillerin (bakan) ne şekilde seçileceğini belirleyen "İcra Vekilleri Suret-i İntihabına Dair Kanun" dört madde halinde kabul edilmiş ve Büyük Millet Meclisi'nin 3 nolu kanunu olarak şu şekilde mevzuata geçmiştir:[39]

İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun:

Madde 1 - Şer'îye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye, İktisâd (Ticaret, Sanâyi, Zirâat, Orman ve Maâdin) Maârif, Adliye ve Mezâhib, Maliye ve Rüsûmat ve Defter-i Hakanî, Nâfıa, Dahiliye (Emniyet-i Umûmiye, Posta ve Telgraf) Müdâfaa-i Milliye, Hariciye ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye işlerini görmek üzere Büyük Millet Meclisi'nin on bir zâttan mürekkeb bir İcrâ Vekilleri Heyeti vardır.

Madde 2- İcrâ Vekilleri Büyük Millet Meclisi'nin ekseriyet-i mutlakası ile aralarından intihâb olunur.

Madde 3- Her vekil deruhte ettiği umurun ifâsında mensûp olduğu encümenin re'y-i istişârisini alabilir.

Madde 4- İcrâ Vekilleri arasında çıkacak ihtilâfı Büyük Millet Meclisi halleder.

6. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Seçimi ve Göreve Başlaması (3-4 Mayıs 1920)

Büyük Millet Meclisi 2 Mayıs 1920'de, İcrâ Vekillerinin ne şekilde seçileceğini belirleyen kanunu kabul etti. Bu kanuna göre, hükümet işleri 11 kolda toplanacak (Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti dahil) vekiller Meclisçe mebuslar arasından seçilecek, vekiller arasında çıkacak anlaşmazlıklar da Meclis tarafından çözülecekti.

Bu kanun gereğince Meclis 3 Mayıs 1920 günü, icrâ vekillerinin seçimine geçmiştir. Kısa tartışmalardan sonra, seçimin her vekâlet için ayrı ayrı değil de, bir liste halinde yapılması kabul edilmiştir. Yani her mebus bir liste yapacak ve bu listede kimi, hangi vekâlete seçtiğini belirtecekti.[40]

Meclis'in 3 Mayıs günü ikinci oturumunda oylar tasnif edilmiş ve üçüncü oturumunda da seçim sonuçları açıklanmıştır. Buna göre, 3 Mayıs günü İcrâ Vekilleri Heyeti'ne şu mebuslar seçilmiştir:[41]

Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne; 138 oy ile Mustafa Fehmi Efendi (Bursa),

Adliye Vekâleti'ne; 83 oy ile Celâleddin Arif Bey (Erzurum),

Dahiliye Vekâleti'ne; 96 oy ile Cami Bey (Aydın),

Nâfıa Vekâleti'ne; 79 oy ile İsmail Fazıl Paşa (Yozgat),

Hariciye Vekâleti'ne; 121 oy ile Bekir Sami Bey (Amasya),

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne; 127 oy ile Dr. Adnan Bey (İstanbul),

İktisad Vekâleti'ne; 99 oy ile Yusuf Kemal Bey (Kastamonu),

Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne; 118 oy ile Fevzi Paşa (Kozan),

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne; 129 oy ile İsmet Bey (Edirne).

Böylece ilk tur oylama sonucunda dokuz vekâlet için vekil seçilmiş, diğer iki vekâlet (Maliye ve Maarif) için ise hiç kimse mutlak çoğunluğun oyunu alamamıştır.[42] Daha sonra yapılan ikinci tur oylamada da bir sonuç alınamamış[43] ve bu vekâletler için vekil seçimi ertesi güne bırakılmıştır. 4 Mayıs günü yapılan oylamada;[44]

Maliye Vekâleti'ne; 74 oy ile Hakkı Behiç Bey,[45]

Maarif Vekâleti'ne 65 oy ile Dr.Rıza Nur Bey,[46] vekil seçilmişlerdir.

Böylece Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında[47] bir hükümet kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu durumu 4 Mayıs 1920 tarihli bir genelge ile bütün yurda şu şekilde duyuruyordu:[48]

Büyük Millet Meclisi'nin mâhiyet-i esasiyesini tespit eden ve ikinci içtimada ittifâkla kabul olunan hususâtın nikat-ı mühimmesi birinci suret, İcrâ Vekillerinin intihâbı hakkında yine Meclisçe tâdilen kabul olunan kanun ikinci suret ve kanun-ı mezkûra nazaran Meclis hey'et-i umumiyesinde icrâ olunan intihâbat neticesinde taayyün eden İcrâ Vekilleri Heyeti listesi de üçüncü suret olarak âtide arz olunmuştur.

Emr ü kumanda salâhiyeti ise Meclis'in şahsiyet-i maneviyesinde olup bu umuru Meclisçe müntehâb İcrâ Vekilleri Heyeti meyanında bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi tedvir eyler. Her şube-i idarenin fîmaba'd kendi mercileri olan vekâletlere müracaat eylemesi tamimen tebliğ olunur.

4 Mayıs 1336 (1920) Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal bu genelgeye ekli olduğu belirtilen ikinci ve üçüncü suretleri daha önce vermiş idim. Birinci suret ise Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'in 24 Nisan 1920 tarihli ikinci oturumunda, Meclis'in şekli ve hükümetin teşkili hakkında yaptığı ve Meclisçe kabul edilen teklifin bir özeti şeklindedir. Daha önce de belirtmeye çalıştığım bu teklifin Mustafa Kemal tarafından memlekete duyurulan şeklini önemi sebebi ile burada vermek istiyorum:[49]

I. Suret

1- İrâde-i milliyenin bilfiil mukadderât-ı vatana vâzî-ül-yed tanınması umde-i esasiye olarak kabul olunmuştur.

2- Büyük Millet Meclisi kuvve-i teşrîîye ve icrâîyeyi nefsinde cem' etmiş ve idâre-i umûmiye-i milleti fi'ilen deruhte eylemiştir.

3- Büyük Millet Meclisi tefrik ve tevkil edeceği azâsını icrâ-i vezaife memur eder. Vekillerin her biri ayrı ayrı ve cümlesi müştereken heyet-i umûmiyeye karşı mes'uldür.

4- Büyük Millet Meclisi Reîsi aynı zamanda İcrâ Vekilleri Heyeti'nin de reîsidir. Meclis Reîsi sıfatıyla Meclis namına vaz'-ı imzaya ve tasdiki-i mukarrerata salâhiyettar olmakla beraber icrâya ait mesailde de heyet-i umûmiye nezdinde tamamen mes'uldür.

Görüldüğü gibi, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin teşkil edilmesini takiben Meclis'in icrâ hakkında aldığı kararlar Mustafa Kemal Paşa tarafından bütün askerî ve mülkî makamlara duyurularak, bu makamların ilgili vekâletlere müracaat etmeleri istenmiştir. Yani Büyük Millet Meclisi eskiden İstanbul

Hükümeti'ne bağlı olan ve ondan emir alan bütün makamlara hukukî olarak ta el koyup, onları kendi hükümetine bağlıyordu. Zaten bu

makamlar fiili olarak İstanbul Hükümeti'nden ayrılmış durumda idiler. Bilhassa Erzurum-Sivas Kongresi sürecinden Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar geçen dönem içinde Heyet-i Temsiliye[50] Anadolu'da (işgal altındaki bazı kısımlar hariç) askerî ve mülkî kuruluşlara fiili olarak hakim olmuştu. Nitekim Tarık Zafer Tunaya da İcrâ Vekilleri Heyeti'ni, Heyet-i Temsiliye'nin fiillikten kurtulmuş şekli olarak nitelendirmektedir.[51]

Görülüyor ki, Heyet-i Vekile Heyet-i Temsiliye'nin devamı durumunda olup, her ikisi de bir Müdafaa-i Hukuk organı olma özelliğini daima muhâfaza etmişlerdir. Aralarındaki tek fark, Heyet-i Vekile'nin bir yasama organına sahip olmasıdır. Böylece Milli Mücadele'nin yürütme organı yalnız fiilî olmaktan çıkmış, hukuki olarak ta milletin mukadderâtına el koymuştur.

7. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin İlk Programı (9 Mayıs 1920)

İcrâ Vekilleri Heyeti hemen çalışmalarına başlamış[52] ve ilk toplantısını Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında 5 Mayıs 1920 tarihinde yapmıştır. Bu toplantı haberini 9 Mayıs 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi şu şekilde vermektedir:[53]

"Vekiller Meclisi geçen çarşamba günü badezzuhr ilk defa Mustafa Kemal Paşa'nın riyâseti altında -Hükümet Konağında ayrılan daire-i mahsusada- toplanarak geç vakte kadar müzâkere icrâsına devam etmiştir. Milletin kendi irâdesiyle kendi mukadderâtına bilfiil vaz'ıyed etmesini gösteren bu hadise tarihimizin mühim bir fasıl başıdır."

İcrâ Vekilleri Heyeti yaptıkları toplantıları sonucunda bir program hazırlamış ve bu program 9 Mayıs 1920 tarihinde Maarif Vekili Dr. Rıza Nur tarafından Meclis'te okunmuştur.[54] Bu programda genel olarak şu esaslar savunuluyordu:

Milletin bekası tehlikeye düştüğü bir sırada "nazarî, karışık, uzun süren muamelelere" başvurulmayacaktır. Hükümet vazifesi, gayenin elde edilmesi için girişilen bir cidâldir. Dış politika sahasında, Misâk-ı Milli'yi gerçekleştirmek ve memleketi işgal eden devletlerin buna riayetkâr olmasını sağlamak yolunda yürünecektir. Sulh şartlarının kabul ve tasdiki Meclis'e bağlıdır. İç politikada esas, milli birlik ve dayanışmayı, asayişi muhâfaza olacaktır. Askerî sahada, Kuva-yı Milliye muntazam bir askeri teşkilât haline getirilecektir.

Gayet kısa olan bu programda esas itibarıyla prensip şu olmuştu: Yeni birşey yapmaktan ziyade, olanı muhafaza ve ıslah. Zaferden sonra radikal tedbirlere başvurulabilirdi. Maliye, Nâfıa, Maârif ve Adliye sahalarındaki icrââta bu esas hakim olacaktı. Bilhassa Maârif ve Adliye hakkında program biraz daha tafsilâtlıdır.[55]

Programın okunmasından sonra görüşmelerine geçilmiştir. Program hakkında konuşmak için söz alan mebuslar, genelde programı beğendiklerini söylemekle beraber, programı oldukça kısa bulmuşlardır. Bilhassa program hakkında konuşan mebuslar, Maârif ve Adliye işlerinde ıslahat yapılması üzerinde durmuşlardır. Gerek programda ve gerekse mebusların program hakkında yaptıkları konuşmalarda Maârif ve Adliye meselelerinin ağırlık kazanması (o tarihlerde memleketin içinde bulunduğu durum düşünüldüğünde) oldukça ilginçtir. Bu durum göz önüne alındığında, Tarık Zafer Tunaya'nın "programın evvela gayet kısa ve içinde bulunulan şartların gerektirdiği birçok meselelere temas edilmemiştir"[56] şeklindeki değerlendirmesine katılmamak mümkün değildir.

İcrâ Vekilleri Heyeti'nin bu programı kısa ve o gün için basit kalan görüşmelerden sonra, Meclis'in oyuna sunulmuş ve kabul edilmiştir.[57]

B. Vekil Seçim Kanununda Yapılan Değişikler ve İcra Vekilleri

1. Vekil Seçiminde Aday GöstermeUsulünün Kabulü (4 Kasım 1920)

2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen İcrâ Vekilleri seçim kanununun ikinci maddesine göre, mebuslar kendi aralarından diledikleri birini vekil seçmekte idiler. Çok geçmeden bu seçim usûlünün birçok mahzurları ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, bu durum vekiller arasında tam bir tesânütün oluşmasını önlemiş ve bu yüzden sık sık vekil değişikliklerine yol açmıştır. Ayrıca seçim usûlünün de kullanışsız olduğu kanaatine varılmış olacak ki, bu seçim şekli değiştirilmek istenmiştir.

4 Kasım 1920 tarihinde Fuad Bey (Çorum) ve 44 arkadaşı, İcrâ Vekilleri seçim kanununun ikinci maddesinin değiştirilmesi hakkında verdikleri önerge[58] yapılan sert tartışmalardan sonra Meclis tarafından aynen kabul edilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 47 no.'lu kanunu olarak mevzûata geçmiştir.[59]

Kabul edilen bu değişikliğe göre; İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisi'nin Meclis âzalarından göstereceği adaylar arasından[60] Meclis Genel Kurulu'nca ekseriyet-i mutlaka ile seçilirler hükmü getirilmiştir. Böylece İcrâ Heyeti arasında dayanışmanın artırılması ve seçim şeklinden gelen mahzurların asgariye indirilmesine çalışılmıştır. Ancak işin ilginç yönü, bu kanunun daha sonra (8 Temmuz 1922) tekrar değiştirilerek ilk şekline döndürülmesidir. Bunun sebeplerini 8 Temmuz 1922 tarihli İcra Vekilleri Seçim Kanunu incelerken ortaya koymaya çalışacağız.

2. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun İcra (Yürütme) Organı ile İlgili Hükümleri

Büyük Millet Meclisi, 20 Ocak 1921 tarihinde Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu kabul etmiştir.[61] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk Anayasası[62] olan bu kanunun, Türk Milli Mücadele Tarihi açısından önemi çok büyüktür. Biz burada Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu bütün hüviyeti ile ele alıp

incelemeyeceğiz. Yalnız, bu kanunun icrâ organı ile ilgili getirdiği yenilikleri ve yasama ve yürütme organlarının münasebetlerini genel karakteriyle ele almaya çalışacağız.

Büyük Millet Meclisi tarafından meydana getirilen Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun ilk maddesinde "Hâkimiyet bilâ-kayd ü şart milletindir. İdâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir" hükmünü vaazetmiş ve bu suretle, bu madde milli hakimiyet prensibini, hakimiyetin kayıtsız ve şartsız millete aidiyetini ve kendi mukadderâtını bizzat tayin etmenin halk için bir hak olduğu esasını ilk defa bir "Esas Teşkilât" kaidesi haline getirmiştir.[63]

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun ikinci maddesi Meclis'in salâhiyeti ile ilgilidir. Bu maddeye göre, icrâ kudreti ve teşrî salâhiyeti, milletin yegâne ve hukukî temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eylemiştir. Yani her iki kuvvet yasama organında birleşmiştir. Binâenaleyh, bu bakımdan yasama organı lehine bir kuvvetler birliği esası kabul edilmiştir. 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunumuzun kabul ettiği sistem, Meclis Hükümeti sistemidir. Öyle ki, Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" ünvanını taşır (Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, Madde 3). Heyet-i Vekile'nin Meclis karşısında kabine olarak müstakil bir varlık ve hüviyeti yoktur. Vekiller Meclis tarafından, kendi üyeleri arasından ayrı ayrı seçilirler.[64] Meclis icrâ işlerini, bu vekiller vasıtasıyla idare eder. İcrâî hususlar için vekillere direktif verir ve gerektiğinde bunları değiştirir (Teşkilât-ı Esâsisiye Kanunu, Madde 8). Yani azledip yerine başkalarını tayin edebilir.[65]

Görüldüğü gibi, 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'na göre, vekiller teker teker Meclis tarafından tayin ve azledilebilmekte ve müstakil bir politikaya heyetçe sahip olmayıp, Meclis'in politikasını icrâ etmekte, bu çeşit faaliyette bulunurken de doğrudan doğruya Meclis'ten direktif ve talimat almaktadır.[66]

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun dokuzuncu maddesi, Büyük Millet Meclisi Reisinin yetkisini belirliyor ve ayrıca İcrâ Vekilleri Heyeti Reisinin ne şekilde seçileceğini hükme bağlıyordu. Buna göre, İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reîs seçeceklerdir. Ancak getirilen bu hükümle yine Büyük Millet Meclisi Reîsi, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin de tabii reîsidir.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun dokuzuncu maddesi gereğince, İcrâ Vekilleri Heyeti kendilerine bir reis seçmişlerdir. Bu seçimle Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsi olmuştur. Meydana getirilen bu yeni durum uygulamada şu şekli almıştı; her vekil Meclise karşı ayrı ayrı sorumlu olacak, İcra Vekilleri Reîsi yalnızca İcrâ Vekilleri Heyeti'nin kendi aralarında yaptığı toplantılarda müsaviler arasındaki birinci olacaktı. 24 Ocak 1921 tarihinde yapılan bu seçimi bildiren İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsliği Tezkeresi, Büyük Millet Meclisi'nin 26 Ocak 1921 günlü birinci oturumunda okunmuştur.[67]

3. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin "Heyet Olarak" İlk İstifası ve Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'ninSeçimi (16 Mayıs-19 Mayıs 1921)

İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Meclis karşısında kabine olarak bir varlık ve hüviyeti yoktu. Bu yüzden Meclis, ortaya çıkan bir problemden dolayı, İcrâ Vekilleri Heyeti'ni bütün olarak değil, bu problemle ilgili olan vekili sorumlu tutmuştur. Yani, bir vekilin yaptığı hatadan hükümetin bütün üyeleri sorumlu tutulmamıştır. Yalnızca olayla ilgili vekil veya vekiller Meclis karşısında sorumlu tutulmuş, soru ve gensorular konu ile ilgili olan vekil için verilmiştir. Bunun sonucu olarak da, İcrâ Vekillerinin göreve başlamasından itibaren (3-4 Mayıs 1920) gerek istifalarla ve gerekse Meclis'in güvensizlik göstermesi ile birçok vekil değişikliği olmasına rağmen, 16 Mayıs 1921 tarihine kadar İcrâ Vekilleri Heyeti'nin "Heyet Olarak" istifası olmamıştır.

Fakat 16 Mayıs 1921 tarihinde İcrâ Vekilleri Heyeti, heyet olarak istifa etmiştir. İstifaya sebep olan konu, 1921 yılı bütçe görüşmeleridir. Bu görüşmeler esnasında, Muvâzene-i Maliye Encümeni ile İcrâ Vekilleri Heyeti arasında görüş ayrılıkları belirmiş ve bunun sonucunda Muvâzene-i Maliye Encümeni 6 Mayıs 1921'de istifa etmiş, ancak Meclis encümenin istifasını kabul etmeyerek görevlerine devam etmeleri kararını almıştır.[68]

Ortaya çıkan bu durum karşısında İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsi Fevzi Paşa, Heyet-i Vekile'nin görevine devam etmesinin mümkün olmadığını belirtmiş ve sonuç olarak vekiller ayrı ayrı Meclis Riyâseti'ne istifa yazılarını vermişlerdir.[69] Hükümetin bu şekilde istifa etmesi yeni bir durum meydana getirmiş ve Meclis'te tepki ile kar

şılanmıştır. Mebuslar, Meclis'te bu olayın meydana çıkardığı hukukî mesele üzerinde ısrarla durmuşlardır.

Emin Bey (Erzincan), ortaya çıkan bu durumun ne Muvâzene-i Maliye Encümeni meselesi, ne de Heyet-i Vekile meselesi olmadığını ve her ikisinin de istifa etmesinin gerekmediğini, istifa edecek birisi var ise, onun da Maliye Vekili olduğunu söyleyerek, Maliye Vekili hakkında güvensizlik belirtilmesini teklif etmiştir.[70]

Refik Bey (Konya) de Emin Bey ile aynı görüştedir. O da Maliye Vekili'ni suçlayıcı bir konuşma yapmış ve konunun hukukî yönüne şu sözlerle değinmiştir:[71]

"Mesele doğrudan doğruya Maliye Vekili meselesidir. Muvâzene-i Maliye Encümeni'nin sebeb-i istifası, onun hakiki sebebi Maliye Vekili Beyefendi'nin Meclis ile Muvâzene-i Maliye Encümeni arasında oynamış olduğu gayet manidâr roldür. Şu halde Heyet-i Vekile Reis-i Muhteremi Paşa Hazretlerinin teklifine bendeniz iştirak etmiyorum (Heyet-i Vekile'nin istifası hakkında). Esasen vaziyet-i hukûkîyemiz de Paşa Hazretlerinin bu teklifine müsait değildir. Paşa Hazretlerinin teklifine müteâkib Heyet-i Vekile derhal kapıdan dışarı çıktılar, bu da biraz mânasız düştü. Vaziyet-i hukukîyemiz heyet-i celilenizce malûm, bunları ayrı ayrı intihâb ettik, bu zevât eski usûlde kabine şeklinde karşımızda değildir, eğer itimâd ve adem-i itimâd mevzû-i bahs olursa münferiden ayrı ayrı her vekâlet hakkında tasrîh edebilir ve o suretle çekilirler. Şimdiye kadar gerek teâmül, gerek vaziyet-i hukukîye-i kanunîyemizde budur."

Refik Bey yine bu konuşmasında, Maliye Vekili'nin Heyet-i Vekile ile birleşerek Meclis'e geldiğini, halbuki dünyanın her yerinde bütçeyi Maliye Vekili'nin savunduğunu, eğer başarılı bir şekilde savunamaz ise, yalnız Maliye Vekili'nin istifa etmesi gerektiğini de sözlerine eklemiştir.

Meclis'te geçen bu konuşmalardan da anlaşılacağı gibi, Meclis, bütçe meselesi ile ilgili olarak Maliye Vekili'ni sorumlu görmekte, Heyet-i Vekile'nin Maliye Vekili'ni savunması ve onunla birlikte hareket etmesini yadırgamaktadır. Mebuslar, Heyet-i Vekile'nin Maliye Vekili'ni doğrudan ilgilendiren bir mesele yüzünden istifa etmesini tasvip etmemekte ve bunun mevcût kanunlara aykırı olduğunu belirtmektedirler.

Mebuslara göre, bu görüşmeler esnasında Heyet-i Vekile bir kabine şeklinde hareket etmiştir. Bu durum mevcût kanunlara[72] aykırı olduğu gibi, Meclis Hükümeti sisteminin ruhuna da uymamaktadır. Karşısındaki vekilleri, kendi verdiği talimatları uygulamakla görevli memurlar olarak gören bir Meclis'in bu duruma tepki göstermesi oldukça normal karşılanabilir. Ancak bu durumun yeni bir hukukî mesele ortaya çıkardığı da bir gerçektir.

Heyet-i Vekile'nin istifa etmesinden sonra, bu istifaların kabul veya reddi konusunda Meclis'te bir oylamaya gidilmemesi, meselenin diğer bir ilginç yönüdür. Muvâzene-i Maliye Encümeni'nin istifası Meclis'in oyuna sunulup kabul edilmezken, Heyet-i Vekile'nin istifası karşısında oylama yapılmamıştır.[73] Gerçi bu istifa şekline bazı mebuslar karşı çıkmışlardır. Mesela; Refik Bey "Efendim esasen bu şekil istifayı kabul etmeyiz" demesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa söz alarak, vekillerin her birinin ayrı ayrı gelerek istifalarını Meclis Riyaseti'ne verdiklerini söyleyerek, yenileri seçilinceye kadar görevlerine devam edeceklerini belirtmiş ve konuyu kapatmıştır.[74]

Meclis, 19 Mayıs 1921 tarihli birinci oturumunda yeni icrâ vekillerinin seçimine geçmiştir. Bu seçimde vekiller, Büyük Millet Meclisi Reisi'nin Meclis üyeleri arasından, vekâletler için göstereceği adaylardan seçilecektir.[75] Bunun için Meclis Riyâseti bir tezkere yayınlayarak, vekâletler için önerdiği adayları bu tezkere ile birlikte Meclis'e sunmuştur. Meclis Riyâseti'nin bu tezkeresi ve ekli aday listesi şudur:[76]

"Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi'ne

Heyet-i Vekile'den istifa edenlerin yerlerine ber-vech-i âtî irâe edilen namzedler meyanından her vekâlet için birer zatın intihâbını arz ve teklif ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reîsi

Mustafa Kemal

Şer'iye Vekâleti: Mustafa Fehmi Efendi (Bursa), Hacı Tevfik Efendi (Kângırı), Hüseyin Hüsnü Efendi (İstanbul).

Müdafaa-i Milliye Vekâleti: Fevzi Paşa (Kozan), Kâzım Karabekir Paşa (Edirne), Refet Paşa (İzmir).

Nafıa Vekâleti: Ömer Lütfi Bey (Amasya), İhsan Bey (Cebelibereket).

Adliye Vekâleti: Refik Şevket Bey (Saruhan), Abdullah Azmi Bey (Eskişehir), Hafız Mehmed Bey (Trabzon).

Maarif Vekaleti: Hamdullah Suphi Bey (Antalya), Hamdi Bey (Canik), Veli Bey (Burdur).

Dahiliye Vekâleti: Ata Bey (Niğde), Haydar Bey (Van).

Maliye Vekâleti: Hasan Bey (Trabzon), Ferid Bey (Çorum).

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti: Dr. Refik Bey (Bayazıd), Fikret Bey (Kozan), Emin Bey (Bursa).

İktisad Vekâleti: Mahmud Celal Bey (Saruhan), İsmet Bey (Çorum)."

Bu arada Salih Efendi'nin (Erzurum) bu aday listesine bir itirazı vardır. Salih Efendi, istifa eden vekillerin yeniden aday listesinde yer almasına itiraz ederek şöyle demektedir:[77]

"Memlekette mes'uliyet esasları tespit edilmelidir. Binâen-aleyh istifa eden beyefendilerin isimleri yine mevzû-i bahistir. Niçin istifa ediliyor, niçin tekrar isimleri yazılıyor. Türkiye bundan sonra mes'ullerin hesabını aramayacak mıdır? "

Fakat Salih Efendi'nin bu sözleri Meclis Reîsi tarafından dikkate alınmamış ve vekil seçimine geçilmiştir. Yapılan oylama sonuçları Meclis'in 19 Mayıs günlü ikinci oturumunda açıklanmıştır. Buna göre, şu kişiler yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'ne seçilmiştir:[78]

Şer'îye Vekâletine: 149 oy ile Mustafa Fehmi Efendi,

Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne: 156 oy ile Fevzi Paşa,

Adliye Vekâleti'ne: 122 oy ile Refik Şevket Bey,

Maliye Vekâleti'ne: 142 oy ile Hasan Bey,

Dahiliye Vekâleti'ne: 147 oy ile Ata Bey,

İktisâd Vekâleti'ne: 144 oy ile Mahmud Celâl Bey,

Maârif Vekâleti'ne: 136 oy ile Hamdullah Suphi Bey,

Nâfıa Vekâleti'ne: 149 oy ile Ömer Lütfi Bey,

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne; 152 oy ile Dr. Refik Bey.

Görüldüğü gibi, bu seçim sonunda, İcrâ Vekilleri Heyeti'ne dokuz vekil seçilmiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi İsmet Bey, Heyet-i Vekile'nin görevinden istifa ettiği tarihte cephede bulunduğu ve Meclisteki olaylara uzak kaldığı için olacak ki, görevinden istifa etmemiştir.[79] Bu tarihte seçim yapılmayan diğer bir vekâlet olan Hariciye Vekâleti'nin durumu ise şöyledir; Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, Mart 1921'de Londra'da İngiliz, Fransız ve İtalyanlar ile yaptığı gizli antlaşmaların,[80] hükümetçe ret edilmesi üzerine 8 Mayıs 1921'de istifa etti. İstifa yazısı Meclis'in 12 Mayıs 1921 tarihinde yaptığı gizli oturumda, görüşülüp kabul edilmiş[81] ve Bekir Sami Bey'in yerine 16 Mayıs 1921'de (Heyet-i Vekile'nin istifa ettiği gün) Yusuf Kemal Bey Hariciye Vekili seçilmiştir.[82] Yusuf Kemal Bey bu tarihte henüz Moskova'dan dönmek üzere yolda bulunduğu için, diğer vekillerle birlikte istifa etmesine imkân bulunmamaktadır.

Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti, teşkil edildiği gün (19 Mayıs 1921) bir toplantı yaparak, İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'ne yeniden Müdâfaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'yı seçmiştir.[83]

4. İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun (8 Temmuz 1922)

A. Büyük Millet Meclisi'nde Gruplaşmalar

İcrâ Vekilleri seçim kanununa geçmeden önceden, bu kanunun çıkmasında etkili olan Meclis'teki gruplaşmalar üzerinde kısaca durmaya çalışacağız.

Batı'daki savaşların karışık bir duruma girdiği, doğudaki büyük komşudan (Rusya) kuşkulu haberler geldiği sırada iç politik durumda pek iyi değildi. Özellikle "Halkçılık Programı" ve 20 Ocak 1921'de kabul edilmiş olan ve birinci maddesinde "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil yönetmesi esasına dayanır" diyen, öteki maddelerin hiçbirinde de "Sultanlık ve Hâlifelik"ten söz etmeyen 85 sayılı Anayasa, mebuslar arasında türlü anlamlarda yorumlanmış ve Meclis'teki ilk ciddi düşünce ayrılığı doğmuştu. Meclis içinde Tesânüd Grubu, Islahat Grubu, Halk Zümresi, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, İstiklâl Grubu gibi adlar taşıyan hiziplerin varlığından söz ediliyordu. İstiklâl Grubu gençlerin, yeni düşüncelilerin, ilericilerin, Mustafa Kemal Paşa'nın hizbi sayılıyordu.[84]

Meclis'te görüş ayrılıklarının başlaması, ilk günkü bütünlüğü bozmaya başlamıştı. Meclis'te iş görmek, karar çıkarmak zorlaşmıştı. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, Meclis içinde ve dışında etkili olabilmek için, Müdâfaa-i Hukuk Teşkilâtı'nı kendi yönetimi altında toplamanın yollarını aramaya başladı. Mustafa Kemal Paşa kendisine yakın hissettiği mebuslarla görüşmeler yapmış ve bu görüşmeler sonucunda Meclis'te "Müdâfaa-i Hukuk Grubu" ismi altında bir grup kurmaya karar vermiştir.

Müdâfaa-i Hukuk Grubu, 10 Mayıs 1921 tarihinde kurulmuş ve 11 Mayıs'ta yönetim kurulunu oluşturarak, Mustafa Kemal Paşa'yı kendisine başkan seçmiştir.[85]

Müdâfaa-i Hukuk Grubu'nun kurulması önceden beliren muhalefeti bir kat daha artırmıştır. 16 Mayıs 1921 tarihinde Hüseyin Avni Bey (Erzurum), bu durumu Meclis'e getirmiş, Meclis'te tartışmalar olmuş ve böyle bir grubun kurulması eleştirilmiştir.[86]

Müdâfaa-i Hukuk Grubu Mecliste "Birinci Grup" namıyla tanınacaktır. Bu grubun tamamen kimlerden teşekkül ettiği kesin sınırlarla ayrılamadığı gibi, grup içerisinde de tam bir disiplin sağlanamamıştır.

Müdâfaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup) kurulup, toplantılarına başladıktan bir müddet sonra, bu gruba tepki olarak, yeni bir grup meydana gelmiştir. "İkinci Grup" adı ile tanınacak bu grubun kuruluş tarihi kesin olarak belli değildir.[87] Bu grubun en etkili, en önde gelen şahsiyetleri Hüseyin Avni Bey, Selahattin Bey (Mersin), Ali Şükrü Bey (Trabzon), Mehmet Şükrü Bey'dir (Afyon Karahisar).

İkinci Grup'ta toplanan mebusları aşağıdaki gibi bir tasnife tabî tutabiliriz:[88]

1- Saltanatçı ve Hilâfetçi mebuslar,

2- Mustafa Kemal Paşa'nın gittikçe artan otoritesinden onun diktatör olacağı endişesine kapılıp şahsına muhâlif olanlar,

3- İttihât ve Terakki'yi yeniden ihya etmek isteyen müfrit İttihâtçılar.

4- Birinci Gruba alınmamaktan kırgınlık duyan mebuslar ile Birinci Grup içerisinde rahatsız olup ayrılanlar.

İkinci Grup, Birinci Gruba karşı çok etkili bir muhalefet yapmıştır. İkinci Grup birçok kere Birinci Grubun muhalefetine rağmen, kendi destekleri kişileri vekil seçtirmişlerdir. Hatta İkinci Grubun önde gelen simalarından Hüseyin Avni Bey, Meclis İkinci Reîsi dahi seçilmiştir.[89]

B. Meclis İçindeki Muhalefetin Vekil Seçim Usûlü Üzerindeki Etkileri

İkinci Grup Meclis'te, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı etkili bir muhalefet yapmıştır. Bu gruba dahil olan mebuslar, Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerinin fazla olduğunu ve bunun bir diktatörlüğe yol açacağını Meclis'te sık sık vurgulayacaklardır.

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reîsi olması sıfatı ile yasama ve yürütme organının, Büyük Millet Meclisi Orduları Başkomutanlığı'na getirilmesi ile Silahlı Kuvvetlerin başı durumunda idi. Bu yetkiler O'na Meclis tarafından verilmişti. İşte bu durum İkinci Grup tarafından istismar ediliyor ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı, Meclis'te, aleyhte bir hava estirilmeye çalışılıyordu. Mesela; 26 Kasım

1921'de İcrâ Vekilleri Heyeti'nin yetki ve salahiyetini belirleyecek kanun teklifinin görüşmeleri esnasında, Hasan Hayri Bey (Dersim), Enver Paşa'yı kasıtla şöyle diyordu:[90]

"Harb-i Umûmi'de bu adam (Enver Paşa) bu işleri gördü diye bütün umuru onun eline verdik. Haddinden ziyade iş verdik, o da nihayet bu vatanı tepe takla döndürdü. De buyur! Bunu biz mi yaptık, Enver mi yaptı? Bunu biz yaptık, onu ortaya biz attık, çünkü ona bu salâhiyeti biz verdik. Şimdi bu zât-ı muhteremi (Mustafa Kemal Paşa'yı kastediyor) de Enver Paşa'nın akıbetine uğratmak istiyorsak bunu verelim."

Görüldüğü gibi Hasan Hayri Bey, Mustafa Kemal Paşa'yı Enver Paşa ile mukayese ederek, bu kadar çok yetkinin Mustafa Kemal Paşa'da toplanmasının, memleketi Enver Paşa'nın sürüklediği akıbete uğratacağını îmâ ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu mukayeseye oldukça çok sinirlendiği 26 Kasım 1921 tarihli Meclis tutanaklarında geçen sözlerinden anlaşılmaktadır.[91]

İkinci Grubun Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bu muhalefeti, vekil seçim usûlü üzerinde de kendini gösteriyordu. Önceden de belirttiğimiz gibi, 2 Mayıs 1920'de kabul edilen İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun gereğince, vekiller Büyük Millet Meclisi tarafından, şahsen, gizli oyla seçiliyordu. Daha sonra bu seçim şeklinin meydana getirdiği mahzurlar görülmüş ve 4 Kasım 1920'de bu seçim şekli değiştirilerek, vekillerin Meclis Reîsi'nin göstereceği adaylar arasından Meclisçe seçilmesi kararlaştırılmıştır.

İşte İkinci Grubun teşekkülünden sonra, bu kanunun tatbiki muhalif grubu memnun etmedi. Kanunun ilgasını şiddetle istemeye başladılar. Her fırsattan istifade ederek aleyhinde bulundular. Gösterilen adayların yerinde olmadığını, en kuvvetli şahsın yanında, ikinci adayın çok zayıf gösterildiğini başlıca mesele yapıyorlardı. Daha sonraları vekil seçiminde Meclisi terk edip nisabı bozmaya başladılar. Meclis'te çoğunluk kalmadığından, Reîs vekil seçimini mecburen geri bırakıyordu.[92] Hatta İkinci Grup, Mustafa Kemal Paşa'nın gösterdiği adayları dikkate almadan, kendi grupları adına ortaya attıkları adaylara, kanuna aykırı oy vermek suretiyle vekil seçimini engellemeye başladılar.[93] Bu durumun bir an önce düzeltilmesi gerekiyordu.

1921 yılı Kasım ayında Meclis'te görüşülmeye başlayan İcrâ Vekilleri Heyeti'nin yetki ve sorumluluğunu belirleyen kanun tasarısında, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan muhâlefet kendini tam manasıyla göstermişti. Ve getirilmek istenen bu kanunla Mustafa Kemal Paşa'nın yetkileri daraltılmak isteniyordu. Mustafa Kemal Paşa getirilmek istenen bu kanunun mahiyetine karşı çıkacak ve İcrâ Vekillerinin Vazife ve Salâhiyetine Dair Kanun teklifi, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının verdiği önerge ile tekrar incelenmek üzere Encümen-i Mahsus ile Kanun-i Esâsî Encümeni'ne gönderilecektir.[94]

İşte, Heyet-i Vekile'nin vazife ve salâhiyetine dair Encümen-i Mahsus tarafından hazırlanmış olan kanun teklifi ile Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, Heyet-i Vekile'nin vazife ve salâhiyetine

dair Encümen-i Mahsus tarafından tanzim edilmiş kanun teklifinin, İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbı ve Heyet-i Vekile Reîsi'nin Meclisçe tasdiki noktasından da tekrar tetkik edilmek üzere Kanun-i Esâsi Encümeni ve Encümen-i Mahsus'a gönderilen önergeleri, Bu iki encümence incelenerek 6-7 Temmuz 1922 tarihinde, İcrâ Vekillerinin suret-i intihâbına dair kanun layihâsı olarak Meclis'te görüşülmeye başlayacaktır.[95]

C. İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun Tasarısı

Kanun-i Esâsi Encümeni ve Encümen-i Mahsus tarafından hazırlanan İcrâ Vekillerinin seçim şekli ile ilgili kanun tasarısı, 6 Temmuz 1922 tarihinde, Meclis Genel Kurulunda görüşülmeye başladı. Yukarıda belirttiğimiz encümenler tarafından hazırlanan kanun tasarısı şudur:[96]

İcrâ Vekillerinin Suret-i İntihâbına Dair Kanun Tasarısı

Madde 1-Büyük Millet Meclisi Reîsleri ve Reîs Vekilleriyle, teşkilât-ı devlete tekabül eden Şer'iye ve Evkaf, Dahiliye, Hariciye, Adliye, Müdâfaa-i Milliye, Muvâzene-i Maliye, İktisâd, Nâfıa, Maârif, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Encümenleri Rüesâsından ve İcrâ Vekilleri Reîsinden mürekkeb bir heyet her vekâlet için bade-l-müzâkere Meclis azâsından lâ-akall üç zâtı namzed olarak irâe eder. Meclis bunlardan birini intihâb eyler.

Madde 2- Vekâletler namzed irâe eden heyete mevcût İcrâ Vekilleri dahi iştirak ederek İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti için gerek İcrâ Vekilleri meyanından ve gerek Meclisten lâ-akall iki zât namzed olarak irae ederler. Meclis bunlardan birini intihâbeyler.

Madde 3- Namzed irâesiyle mükellef heyetler aded-i müretteblerinin sülüsanıyla inikad edebilirler ve rey-i hafi ve ekseriyet-i mutlaka ile ittihâz-ı karar ederler.

Madde 4- İcrâ Vekilleri Reîsi, İcrâ Vekilleri meyanından intihâb olunduğu takdirde hâiz olduğu vekâleti dahi Meclis kararıyla muhâfaza etmesi câizdir.

Madde 5- İcrâ Vekillerinden birinin herhangi bir sebeple vazifesi başından infikâki icâbettiği takdirde avdetine kadar yerine Büyük Millet Meclisi'nce bir vekil-i muvakkat intihâb olunur. İşbu vekil-i muvakkat dahi vekilin vazife ve salâhiyetini hâiz ve vekil misillü mes'ûldür. Emr-i intihâb vekil intihâbı usûlüne tevfikan icrâ kılınır.

Madde 6- İşbu kanuna mugayir olan ahkâm mülgadır.

Madde 7- İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren mer'iyy-ül icrâdır.

Madde 8- İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icrâ olunur.

Bu kanun tasarısı eğer bu şekilde kabul edilirse Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun dokuzuncu maddesinin alacağı yeni şekli de bu ortak encümen şu şekilde belirlemişti:

Madde 9- Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi tarafından intihâb olunan Reîs, bir intihâb devresi zarfında Büyük Millet Meclis Reîsi'dir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ın ve Heyet-i Vekile mukarrerâtını tasdike salâhiyetdârdır. Büyük Millet Reîsi Heyet-i Vekile'nin de reîs-i tabîsidir.

D. Kanun Tasarısının Görüşülmesi ve Kabulü

İcrâ Vekillerinin ne şekilde seçileceklerini belirleyecek kanun tasarısı ve gerekçesi Meclis'te okunduktan sonra kanun tasarısının görüşmelerine geçilmiştir. 6 Temmuz 1922 tarihli, Meclis'in birinci oturumunda başlayan görüşmelerde,[97] mebuslar, genelde kanun tasarısının birinci maddesi üzerinde durmuşlardır. Ve bu birinci madde Meclis'te oldukça fazla tartışma ve gürültülere yol açmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanun tasarısının birinci maddesi ile, vekil seçiminde oyların gereksiz yere dağılmaması, birlik ve beraberliğin sağlanması için, Meclis Riyâset Divanı üyeleri, Encümen Reîsleri ve İcrâ Vekilleri Heyet-i Reîsi'nden oluşan bir heyet kendi aralarında toplanarak her vekâlet için üç aday tespit etmeleri usûlü getiriliyordu.

Bilhassa İkinci Gruba mensup olan mebuslar, bu tasarının getirdiği vekâletler için aday gösterme usûlüne karşı çıkmışlardır. Selahattin Bey (Mersin), Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Ali Şükrü Bey (Trabzon), Mehmet Şükrü Bey (Karahisar-ı Sahib), Ziya Hurşit Bey (Lazistan), Reşit Ağa (Malatya), Hakkı Hami Bey (Sinop) söz alarak, aday gösterme usûlünün mahzurlarından bahsetmişler ve bu durumun kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir.

Bu mebuslara karşı Yunus Nadi Bey ile Mahmud Esad Bey aday gösterme usulünün gerekliliğini açıklayacı uzun ve hukukî konuşmalar yapmışlar, fakat bu konuşmaları Meclis üzerinde arzu ettikleri tesiri göstermemiştir.

Nitekim Mahmut Şükrü Bey,[98] kanun tasarısındaki birinci maddenin kaldırılması için önerge vermiş ve bu önerge Meclis tarafından kabul edilmiş, böylece aday gösterme usûlü kaldırılmıştır. Meclis'in bir sonraki oturumunda, yanlış oylama yapıldığı gerekçesiyle konunun tekrar ele alınması istenmişse de Kara Vasıf Bey ve Hüseyin Avni Bey, bu isteğe karşı çıkmışlardır.

Kanun tasarısının birinci maddesi bu şekilde kabul edilmeyip kaldırıldıktan sonra, ikinci madde üzerinde görüşmeler başlamış ve Kara Vasıf Bey ve 84 arkadaşının ikinci madde hakkında verdikleri değişiklik önergesi kabul edilerek, İcrâ Vekilleri Seçim Kanunu'nun ikinci maddesi şu şekilde mevzuâta geçmiştir:

Madde 2-[99] İcrâ Vekilleri Reisi ile İcrâ Vekilleri Büyük Millet Meclisi tarafından re'y-i hafî ve ekseriyet-i mutlaka ile âzâ-yı Meclis meyanından ayrı ayrı intihâb olunur.

Bu şekilde aday gösterme usûlü kaldırılıp, vekillerin ve Heyet-i Vekile Reisi'nin ne şekilde seçileceği belirlendikten sonra diğer maddelere geçilmiş ve kısa süren görüşmelerden sonra, 8

Temmuz 1922'de, İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun'un diğer maddeleri de şu şekilde kabul edilmiştir:

Madde 2- İcrâ Vekilleri Reîsi İcra Vekilleri meyanından intihâb olunduğu takdirde hâiz olduğu vekâleti dahi Meclis kararı ile muhâfaza etmesi câizdir:

Madde 3- İcrâ Vekillerinden birinin vekâlet-i umurunu îfâya mani bir sebeple vazifesi başından infikâki icâb ettiği takdirde avdetine kadar yerine Büyük Millet Meclisi'nce bir vekil-i muvakkat intihâb olunur. İşbu vekil-i muvakkat dahi vekilin vazife ve salâhiyetini hâiz ve vekil misillü mes'ûldür. Emr-i intihâb vekil intihâbı usûlüne tevfikan icrâ kılınır. Ancak vekilin vekâletine müteferri bir vazifeden dolayı ve herhangi bir mazeretle vazifesi başından muvakkaten infikâki takdirinde Meclisçe yerine bir vekil vekili intihâb olunmayıp İcrâ Vekillerinden biri İcrâ Vekilleri Heyetince tevkil olunur.

Madde 4- İşbu kanuna mugayir olan ahkâm mülgadır.

Madde 5- İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'iyy-ül icrâdır.

Madde 6- İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icrâ olunur.

Kanunun maddeleri bu şekilde kabul edildikten sonra kanunun heyet-i umûmiyesi Meclis'in oyuna sunulmuştur.[100] Oylamaya 84 mebus katılmış, 14 çekimser, 46 ret oyuna karşı 124 kabul oyu ile Büyük Millet Meclisi'nin 244 nolu kanunu[101] olarak mevzuâta geçmiştir.

E. Kanun Hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın Görüşleri

8 Temmuz 1922 tarihinde kabul edilen, yukarıda belirttiğimiz İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun ile, vekâletler için Büyük Millet Meclisi Reisi'nin aday göstermesi usûlü kaldırılarak, ilk icrâ vekilleri seçim kanununda olduğu gibi, vekillerin Meclis tarafından şahsen ve gizli oyla seçilmesi usûlü yeniden getirilmiştir.[102] Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanunun bu şekilde çıkmasında Meclis içerisindeki muhâlefetin (İkinci Grup) büyük rolü olmuştur. Görüldüğü üzere bu muhalefet grubu, "Vekâletler için aday gösterme usulünü" ortadan kaldırarak Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerini daraltıp, onun hükümet üzerindeki etkisini azaltmak istemişlerdir. Ve bu kanunu çıkarmakla, kısmen de olsa isteklerinde başarılı olmuşlardır.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa'da, bu kanunun çıkmasında İkinci Grubun yaptığı muhâlefeti, kendisine karşı yapılmış bir hareket olarak görecek ve şu değerlendirmeyi yapacaktır:[103]

"8 Temmuz 1922 tarihli kanunla İcrâ Vekillerinin ve İcrâ Vekilleri Reîsinin doğrudan doğruya Meclisçe, rey-i hafî ile intihâbları temin olundu. Bu suretle, İcrâ Vekilleri Riyâseti'nden bilfiil uzaklaştırılmış olduğum gibi, vekillerinde benim göstereceğim namzedler meyanından intihâb olunması kaydı refedilmiş oldu."

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa kendisinin İcrâ Vekilleri Riyâseti'nden uzaklaştırıldığını belirtmektedir. Ancak, 1921 Anayasası'nın dokuzuncu maddesinde bir değişiklik yapılmadığı için, yine bu madde gereğince Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reîsi olması sıfatıyla, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin tabîi reîsi olma vasfını muhafaza edecektir.

F. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin İstifası ve Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Seçimi(9-12 Temmuz 1922)

İcrâ Vekilleri Heyeti, 8 Temmuz 1922 tarihinde, İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun kabul edilip, aday gösterme usûlü kaldırılınca, yeni kabul edilen kanun gereğince icrâ vekillerinin seçilmesi için, istifa ettiler. Ve vekiller, Meclis'in 10 Temmuz 1922 tarihli oturumunda istifa dilekçelerini ayrı ayrı Meclis'e sundular.[104] Bu arada Hüseyin Avni Bey bir önerge vererek, yeni İcrâ Vekilleri Heyeti seçilene kadar, istifa eden vekillerin görevlerine devam etmelerini istemiş ve bu önerge Meclis tarafından büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir.[105]

İcrâ Vekilleri Heyeti istifa edip, yenilerinin seçilmesine kadar görevlerine devam etmeleri kabul edildikten sonra, Ali Şükrü Bey (Trabzon), İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'ne vekâlet edecek kimse bulunmadığını iddia ederek, İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nin boş olduğunu ve bunun için İcrâ Vekilleri Heyeti Reisi'nin hemen seçilmesini istemiştir.[106] Ancak bu isteği kabul edilmeyerek, 12 Temmuz 1922 tarihine bırakılmıştır.

Meclis'in 12 Temmuz günlü birinci oturumunda yeni kanun gereğince İcrâ Vekilleri ve İcrâ Vekilleri Reisinin seçimine geçilmiştir. Yapılan seçim sonucunda, yeni İcrâ Vekilleri Heyeti şu şekilde teşkil edildi:[107]

İcra Vekilleri Heyeti Reîsi: Hüseyin Rauf Bey (Sivas),[108]

Şer'îye Vekili: Abdullah Azmi Bey (Eskişehir),

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi: Fevzi Paşa (Kozan),

Müdâfaa-i Milliye Vekili: Kâzım Paşa (Balıkesir),

Hariciye Vekili: Yusuf Kemal Bey (Kastamonu),

Maliye Vekili: Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane),

Maârif Vekili: Vehbi Bey (Karesi),

Adliye Vekili: Celâleddin Arif Bey (Erzurum),

İktisâd Vekili: Mahmud Esat Bey (İzmir),

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekil Vekili: Dr. Fuad Bey (Bolu),[109]

Nafıa Vekil Vekili: Reşad Bey (Saruhan),[110]

Dahiliye Vekil Vekili: Ata Bey (Niğde).[111]

C. Kabine Sistemine Geçiş

1. İkinci Grubun Vekil Seçiminde Yaptığı Muhâlefet

8 Temmuz 1922'de, vekil seçim kanunu değiştikten sonra dahi, vekil seçiminde Birinci Grup ve İkinci Grup arasındaki mücadele devam etmiştir. Bilhassa İkinci Grup, Mustafa Kemal Paşa'nın desteklediği ve vekil seçilmesini istediği kişilere karşı muhalefet ederek, onların vekil seçilmesini önlemeye çalışmıştır. Bu tarihten sonra birçok vekil seçiminde bu mücadeleyi görmek mümkündür. Mesela; 16 Ağustos 1922 tarihinde Celâleddin Arif Bey, Adliye Vekilliği'nden ayrılınca,[112] Birinci Grup tarafından Ali Sururi Efendi Adliye Vekilliği'ne seçilmek istenmiş, ancak İkinci Grup buna karşı olarak Rıfat Bey'i (Kayseri) aday göstererek,[113] onun Adliye Vekili seçilmesini sağlamıştır. Kendi adaylarına karşı, İkinci Grubun adayı Rıfat Bey'in vekil seçilmesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa bu durumu gayet olgunlukla karşılamıştır. Adliye Vekili seçilen Rıfat Bey de hükümet çalışmalarında gayet dürüst davranmış ve hiçbir pürüz çıkarmamıştır.[114]

Ancak zaman zaman İkinci Grubun vekil seçtirdiği veya seçtirmek istediği kişilere karşı da, Mustafa Kemal Paşa'nın tavır aldığı bir gerçektir. Bunun en belirgin örneğini 6 Kasım 1922 tarihinde, Vehbi Bey'in Maarif Vekilliği'nden istifa etmesinden sonra,[115] bu vekâlet için yapılan seçim esnasında görmekteyiz;

Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Birinci Grup kendi arasında yaptığı toplantıda, boşalan bu vekâlet için Yunus Nadi Bey veya Muhiddin Baha Bey'in seçilmesi için karar almıştı. Fakat İkinci Grup daha baskın çıkarak, İsmail Safa Bey'in Maarif Vekili seçilmesini sağladı. Bu seçimden sonra Mustafa Kemal Paşa, İsmail Safa Bey'i yanına çağırarak bu görevden istifa etmesini istemiş, o da hemen istifa etmiştir. Fakat bu istifadan sonra yapılan seçimde İsmail Safa Bey yine Maarif Vekilliği'ne seçilmiştir (Bu durum grup toplantısında cereyan etmektedir). Bunun üzerine Meclis İkinci Reisi Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek meseleyi olumlu bir şekilde sonuçlandırmıştır. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, İsmail Safa Bey'i tekrar yanına çağırarak Maarif Vekilliği'ne seçildiği için kendisini tebrik etmiş ve görevinde başarılar dilemiştir.[116]

İşte bu mücadeleler ve vekil seçiminde İkinci Grubun takındığı menfi tavırlar Mustafa Kemal Paşa'ya, hükümetin kurulmasında uygulanan usûlün değiştirilerek, kabine sistemine geçmek gerektiği hakkında, ilk sinyalleri verdiği düşünülebilir.

2. İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Yeni İcrâ Vekilleri Heyeti'nin Teşkili

Büyük Millet Meclisi'nde muhalif hareketler, bilhassa önce Başkomutanlık Kanunu'nun üçüncü kez uzatılması görüşmelerinde ve daha sonra Lozan Görüşmeleri esnasında son haddine gelmişti.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Lozan'ın varılmış neticelerini kabul etmesi çok güçtü. Bu yüzden tek çare vardı. O da seçimlerin yenilenmesi idi.[117]

Meclis'in seçimlerinin yenilenmesi 1 Nisan 1923 tarihinde ele alınarak, kabul edilmiş[118] ve Meclis 16 Nisan 1923'te son toplantısını yaparak dağılmıştır.[119]

Yeni yapılan mebus seçimlerinden sonra Büyük Millet Meclisi 11 Ağustos 1923 tarihinde ilk toplantısını yaptı. 13 Ağustos'ta, Mustafa Kemal Paşa Meclis'te bulunan 197 mebustan 196'sının oyunu alarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisliği'ne yeniden seçildi.[120]

Yeni Meclis'in çehresi Birinci Meclis'ten çok farklıdır. Birinci Meclis'te İkinci Grup olarak bilinenlerden hemen hemen hiç kimse yeni Meclise girememiştir. Çoğunun o günün şartları içinde mebus seçilmek için bir denemeyi yersiz buldukları anlaşılmaktadır. Yalnız bir tek istisna vardır: Gümüşhane Mebusu Zeki Bey.[121]

İkinci Meclis açılmadan bir hafta önce Rauf Bey İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nden istifa etmiştir. O döneme ait yazılan hatıralardan, Rauf Bey'in istifa sebebinin, Lozan Görüşmelerinde Türk Heyeti'ne başkanlık eden Hariciye Vekili İsmet Paşa ile aralarında beliren görüş ayrılıkları olduğu anlaşılmaktadır.[122]

İcrâ Vekilleri Heyeti'nin de bu tarihlerde istifa ettiğine dair bir şey bulunamamıştır. Yeni Meclis'in 11-12 Ağustos 1923 tarihlerinde yaptığı ilk toplantılarla ilgili tutanaklarda, İcrâ Vekillerinin istifa dilekçelerine rastlanmadığı gibi, bu heyetin istifasının Meclis tarafından kabul edildiğine dair bir kayıt da mevcut değildir.[123] Ancak Meclis'in 13 Ağustos tarihli oturumunda, İhsan Bey (Cebelibereket) şu konuşmayı yaparak,[124] Meclis'in dikkatini Heyet-i Vekile üzerine çekmiştir:

"Divân-ı Riyâset intihâb hitamı anından itibaren Meclis-i Âli namına hareket eden hükümetin meşrûiyeti kalmamıştır. Heyet-i Vekile-i Hazıraya eski Meclis itimâd etmiş ve vazife tevdî etmiştir. Yani Meclisin henüz itimâdına mazhâr olmayan Heyet-i Vekile-i Sabıkanın meşrûiyeti kalmamışıtır. Ve ifâ-yı vazife etmeye hakkı yoktur. Ya Heyet-i Vekile intihâbını şimdi yaparsınız veyahut Heyet-i Vekile intihâbı yapılıncaya kadar o heyete itimâd edersiniz. Çünkü Teşkilât-ı Esâsîye'de cevâz yoktur. Ve eğer böyle yaparsanız fena bir yol açmış olursunuz. Tehlikeli bir teâmül yaparsınız."

İhsan Bey'in bu konuşması Meclis tarafından olumlu karşılanmış ve İcrâ Vekilleri Heyeti seçiminin hemen ertesi gün, yani 14 Ağustos 1923 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca yeni icrâ vekilleri seçilinceye kadar, eski icrâ vekillerinin görevine devam etmesi de kabul edilmiştir.[125]

Görüldüğü gibi İcrâ Vekilleri Heyeti istifa etmemiş, fakat yeni Meclis, yukarıda İhsan Bey'in konuşmasında belirttiği sebepten dolayı İcrâ Vekilleri Heyeti'nin yenilenmesine karar vermiştir.

Meclis'in 14 Ağustos 1923 tarihli ilk oturumunda, 8 Temmuz 1922 tarihli İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun hükümlerine göre, yeni icrâ vekilleri ve icrâ vekilleri reisi seçimi yapılmıştır.[126] Yapılan bu seçim sonucunda, İcrâ Vekilleri Heyeti şu şekilde teşkil edilmiştir:

Heyet-i Vekile Riyâseti'ne: 183 oy ile Ali Fethi Bey (İstanbul),

Dahiliye Vekâleti'ne: 181 oy ile Ali Fethi Bey,

Şer'îye Vekâleti'ne: 87 oy ile Musa Kâzım Efendi (Konya),

Hariciye Vekâleti'ne: 190 oy ile İsmet Paşa (Malatya),

Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne: 189 oy ile Kâzım Paşa (Karesi),

Maârif Vekâleti'ne: 86 oy ile İsmail Safa Bey (Adana),

İktisât Vekâletine: 189 oy ile Mahmut Esat Bey (İzmir),

Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne: 187 oy ile Rıza Nur Bey (Sinop),

Maliye Vekâleti'ne: 189 oy ile Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane),

Nâfıa Vekâleti'ne: 190 oy ile Feyzi Bey (Diyarbekir),

Adliye Vekâleti'ne: 85 oy ile Seyit Bey (İzmir),

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne: 88 oy ile Fevzi Paşa (İstanbul),

Ali Fethi Bey'in başkanlığı altında kurulan bu hükümet, 23 Nisan 1920 tarihinde vatanın kaderini eline alan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin benimsediği siyasî sistemin "son" hükümetidir.

Ali Fethi Bey, hükümet programını 5 Eylül 1923 tarihinde, Meclis'te okumuş ve bu program Meclisçe benimsenmiştir.[127]

3. Yeni Bir Vekâlet: Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (13 Ekim 1923)

Lozan Barış Antlaşması'yla Milli Mücadele'nin savaş devri noktalanmış ve artık Yeni Türk Devleti için yeni bir dönem başlamıştı. Uzun süren savaş senelerinden geriye birçok büyük mesele miras kalmıştı. Bunlardan en önemlilerinden birisi de memleketin imar ve iskân işleri idi. Savaş sırasında yerlerini yurtlarını terk etmiş insanların ve toprakları başka devletlerin topraklarında kalmış, çaresiz göç etmek durumunda bırakılmış insanların iskân edilmesi oldukça halledilmesi zor bir mesele olmuştu. Ve bunların iskân işleriyle, Sıhhiye Vekâleti ilgilenmekte idi. Ayrıca savaş süresince yakılıp yıkılan yerlerin imar edilmesi de gerekiyordu.

Bütün bu meseleleri bir an önce, en iyi şekilde halletmek için, bu işlerin bir elde toplanması lazımdı. Bunu takdir eden hükümet, yeni bir vekâlet veya umum müdürlük kurulması için Meclis'e öneride[128] bulunmuş ve bu konu Meclis'in 13 Ekim 1923 tarihli oturumunda ele alınmıştır.

Uzun süren görüşmelerden[129] sonra "Mübadele, İmâr ve İskân Vekâleti" ismi ile yeni bir vekâlet kurulmuştur.[130] Bu vekâlet için 20 Ekim 1923 tarihinde ve

kil seçimi yapılmış ve Necati Bey (İzmir), Mübadele, İmâr ve İskân Vekâleti Vekili seçilmiştir.[131]

4. İcrâ Vekilleri Heyetinin İstifası ve Kabine Sistemine Geçiş

23 Nisan 1920 tarihinde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin benimsediği siyasi sisteme göre seçilmiş son hükümet olan Ali Fethi Bey Hükümeti, 27 Ekim 1923 tarihinde istifa etmiştir. Heyet-i Vekili'nin Mustafa Kemal Paşa'ya sunduğu istifa mektubunda,[132] istifanın sebebi şu şekilde açıklanmaktadır:

"Türkiye Devleti'nin karşısında bulunan iç ve dış önemli ve güç meseleleri kolaylıkla sonuçlandırabilmesi için gayet kuvvetli ve Meclis'in mutlak desteğine sahip bir bakanlar kuruluna kesin ihtiyaç vardır. Böyle bir Vekiller Heyeti'nin kuruluşuna hizmet maksadıyla çekildiğimizi saygı ile bildiririz."

Bu hükümetin istifası ve yaratılan hükümet buhranı Cumhuriyet'in ilânına gidişin ilk kesin belirtileri olarak düşünülebilir. Nitekim hükümetin istifasından iki gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, 29 Ekim 1923'te Türkiye Devleti'nin hükümet şekli olarak, Cumhuriyet usûlünü kabul edecektir. Cumhuriyet usûlünün kabul edilmesiyle Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun bazı maddeleri de değiştirilmiştir. Bu değişiklikler şu şekildedir:[133]

"Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun

Madde 1- Hâkimiyet, bilâ-kayd ü şart milletindir. İdâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idâre etmesi esasına müsteniddir. Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti, Cumhuriyet'tir.

Madde 2- Türkiye Devleti'nin Dini İslâm'dır. Resmi lisanı Türkçe'dir.

Madde 4- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idâre olunur. Meclis, Hükümetin inkısâm ettiği şuabât-ı idâreyi İcrâ Vekilleri vasıtasıyla idâre eder.

Madde 10- Türkiye Reîs-i Cumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi tarafından ve kendi azâsı meyanından bir intihâb devresi için intihâb olunur.[134] Vazife-i riyâset yeni Reîs-i Cumhurun intihâbına kadar devam eder. Tekrar intihâb olunmak câizdir.

Madde 11- Türkiye Reîs-i Cumhuru devletin reîsidir. Bu sıfatla lüzûm gördükçe Meclise ve Heyet-i Vekile'ye riyâset eder.

Madde 12- Başvekil,[135] Reis-i Cumhur tarafından gene Meclis azası arasından intihab olunduktan sonra heyet-i umûmiyesi Reîs-i Cumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hal-i içtimâda değil ise keyfiyeti tasvip Meclis'in içtimâına tâlik olunur.

Görüldüğü gibi, bu kanunla, vekil seçimindeki mevcut sistemde değiştirilmiş ve "Kabine Sistemine" geçilmiştir. Yani artık icrâ vekilleri Meclis tarafından şahsen, gizli oyla ve ayrı ayrı seçilmeyecektir. Vekiller sadece ayrı ayrı Meclis'e karşı sorumlu olmayacak, kabine olarak da sorumlu tutulacaklardır. Yeni getirilen şekle göre, Türkiye Devleti'nin Başkanı olan Reîs-i Cumhur, Meclis üyeleri arasından birisini Başvekil olarak tayin edecek ve bu Başvekil yine Meclis üyeleri arasından birlikte çalışacağı kişileri "Vekil" seçip, kabinesini oluşturacaktır. Böylece başvekil ve vekiller tespit edildikten sonra, bu heyetin bütünü, Reîs-i Cumhur tarafından Meclis'in tasdikine sunulacaktır.

29 Ekim değişikliğine göre, ilk hükümeti kurma görevi Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa tarafından 30 Ekim 1923 tarihinde, İsmet Paşa'ya verilmiştir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Başvekili İsmet Paşa olmuştur. İsmet Paşa aynı gün kabinesini oluşturmuş,[136] ve Meclis'te hükümetinin programını okuyarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden güven oyu almıştır.[137]

Sonuç olarak, 29 Ekim 1923 tarihinde "Kabine Sistemi"ne geçilmesiyle "Hey'et-i Vekile" için bir dönem kapanmış ve yeni bir dönem açılmıştır.

Sonuç

Türk Milleti'nin bağımsızlığını kaybetmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu bir sırada, Türkün bağımsız yaşama istek ve azminden doğan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Başkanı Mustafa Kemal'in (Atatürk) telkini ile, bütün devlet kuvvetlerini kendi üzerinde toplamış ve bir nevi "Meclis Hükümeti Sistemi" vücûda getirmiştir. 23 Nisan 1920 tarihinden 29 Ekim 1923 Cumhuriyet'in ilânına kadar süren bu sistem, "Milli Mücadele"nin başarıya ulaşmasında birinci derecede etkili olmuştur.

Bu süre içerisinde Meclis, sadece yasama kuvvetini değil, yürütme ve yargı kuvvetini de kendi üzerinde toplamıştır. Yürütme organı (Hükümet), onun (Meclis) karşısında bir güç olarak yer alamamıştır.

Büyük Millet Meclisi, bu yetkilerini muhafazada gayet titiz davranmıştır. Hiçbir kimse veya kuruma bu yetkilerden bir kısmını devretmeyi düşünmemiştir. Hükümetini oluştururken de bu durumu göz önünde tutmuştur. Bunu en açık şekilde İcrâ Vekilleri seçim kanununda görmekteyiz; Meclis, hükümet üyelerini kendi içinden, gizli oyla ve ayrı ayrı seçmektedir.

Meclis ilk aşamada bir hükümet başkanlığı da vücuda getirmemiş, kendi reisini, hükümete de başkanlık etmesi için görevlendirmiştir. Hükümet üyeleri (Vekiller) ise, meclisin verdiği talimat ve direktifleri yapmakla görevli memurlar sıfatındadırlar. Onları tayin ve azletmek Meclis'in elindedir. Fakat, İcrâ Vekillerinin görev ve sorumluluğunun bir kanunla belirlenmemiş olması, çalışmada da belirtildiği gibi, büyük problemlere yol açmış, Meclis zamanının büyük bir bölümünü bu konuya

ayırmak zorunda kalmıştır. Cumhuriyet ilan edilinceye kadar, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin şekli, hükümet üyelerinin seçim usûlü ve Meclis karşısındaki durumları, Meclis'te en çok tartışılan konular arasında yer almıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin bir organı olma vasfını daima muhafaza etmiştir. Hükümeti de, Türk Bağımsızlık Hareketi'nin ilk icrâ organı olan Heyet-i Temsiliye'nin bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Zafer kazanılıncaya kadar, "Millet adına" Meclis çatısı altında toplanan herkes Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin gönüllü, yılmaz bir neferi olarak çalışmıştır. Tek gayeleri vardır: O da, "Misak-ı Milli" yi gerçekleştirmek. Zaman zaman Meclis'te mebuslar arasında olaylı tartışmalar ve fikir ayrılıkları olsa da, hiç kimse bu gayenin dışına çıkmamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti dünyaya ispat etmiştir ki, şartlar ne kadar kötü ve ağır olursa olsun, hiç kimseye el açmadan, hiç kimseden medet ummadan bir millet, kendi azmi ve kararı ile kurtulabilir.

1 Ağnam Resmi Kanunu adıyla çıkan bu kanun Büyük Millet Meclisi'nin ilk kanunudur. Meclis'in 24 Nisan 1920 tarihli beşinci oturumunda Müfit Efendi (Kırşehir) ve arkadaşları tarafından verilen önerge, Meclisin aynı oturumunda kabul edilerek kanunlaşmıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima Senesi: 1, C. 1, Üçüncü Basılış, Ankara, 1959, s. 38-40. Ayrıca Bkz., Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavânin Mecmuâsı, C. I, Ankara, 1925, Kanun No: 1, s. 1; Düstur, 3. Tertip, C. I, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti, İstanbul, 1929, Kanun No: 1, s. 1.

2 Tevfik Bıyıklıoğlu, "Birinci TBMM'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", Belleten, XXIV/96, (1960), s. 651.

3 ZC, D. I, C. I, s. 8-30.

4 Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, XXII/3-4, (1956), s. 232-234. Bu teklifin tam metni için bkz. ZC. D. I, C. I, s. 30-32.; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I-III, 4. Baskı, Ankara, 1989, C. I, s. 60-63. Atatürk "Nutuk"ta hükümetin teşkili hakkındaki teklifini şu şekilde özetlemiştir:

"1- Hükümet teşkili zaruridir.

"2- Muvakkat kaydıyla bir hükümet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek kabili tecviz değildir.

"3- Mecliste mütekâsif irade-i milliyeyi, bilfiil mukadderatı vatana vâzı'ül-yed tanımak umde-i esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir.

"4- Türkiye Büyük Millet Meclisi teşriî ve icraî salâhiyetleri câmidir.

Hatıra: Padişah ve halife, cebir ve ikrâhtan âzâde olduğu zaman, Meclis'in tanzim edeceği esasat-ı kanuniye dairesinde vaziyetini alır. (Kemal Atatürk, Nutuk, II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, On dördüncü Basılış, İstanbul, 1981, s. 438).

5 Teklifteki bu fikir, 1876 Kanun-ı Esâsi'nin kabul ettiği Padişahın sorumsuzluğu prensibine karşı bir reaksiyon ifadesi sayılabilir. Böylece Meclisin üstünlüğü, Meclis Hükümeti Sistemi'nin temel unsuru olarak, sağlanmak yoluna gidilmiştir (Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 233).

6 Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'ye şükran ve minnetlerini belirtmek ve yaptıkları hizmetlerden dolayı teşekkür etmek için mebuslar tarafından dört ayrı önerge verilmiştir. (ZC., D. I, C. 1, s. 32-33.)

7 ZC., D. I, C. 1, s. 35.

8 ZC., D. I, C. 1, s. 36-37.

9 ZC., D. I, C. 1, s. 37; Düstur, 3. Tertip, C. 1, Karar No: 5, s. 2.

10 Bıyıklıoğlu, "Birinci TBMM'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", s. 651.

11 Tahsin Bekir Balta, Türkiye'de Yürütme Kudreti, Ankara, 1960, s. 9.

Gerçi 1924 Anayasamız da Meclis Hükümeti Sistemi'ni çok andırmaktadır. Ancak, tamamen bu rejimin karakteristik vasıflarını ihtiva etmeyip, ondan muayyen ve mahdut ölçüde ayrılmakta ve Parlamenter Sisteme yaklaşmaktadır. (A. Selçuk Özçelik, "Yeni Anayasamız Muvacehesinde Yasama ve Yürütme Organlarının Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", İÜHFM., XXVII/I-4, (1962), s. 35).

12 KM., C. 1, Kanun No: 85, (Madde 2-3).

13 Mümtaz Soysal, Dış Politika ve Parlamento, Ankara, 1964, s. 78.

14 Balta, Türkiye'de Yürütme Kudreti, s. 10-11.

15 Atatürk, Nutuk, C. II, s. 438.

16 ZC., D. I, C. 4, s. 436-437.

Mustafa Kemal Paşa, kuvvetler ayrılığı sistemini eleştirirken, bu arada Jean Jacques Rousseau'yu da zikreder. Ve Rousseau'yu kastederek, "Çok ve çok istinat ettiğimiz ve nazariyenin ıstırap ve cinnetten örülü bir dimağın ürünü olduğunu belirtir." Mustafa Kemal'in bu sözlerinde, Rousseau'nun kuvvetler birliği veya ayrılığı yanlısı olup olmadığı hakkında bir açıklık yoktur. Rousseau kuvvetler ayrılığı teorisini kabul etmediğine göre, burada bir yanlışlık olabilir (Tarık Zafer

Tunaya, “Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye’de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller”, Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Editörler: Ersin Kalaycıoğlu, A. Yaşar, Sarıbay, İstanbul, 1986, s. 219.)

17 Nitekim, Mustafa Kemal’in sağlığında Türkiye Büyük Millet Meclisi, 12 Nisan 1934 tarihli ve 803 sayılı kararıyla yasama ve yürütme ayrımını kabul etmiştir (Düstur, 3. Tertip, C. 15, s. 353).

18 Tunaya, “Bağımsız Türkiye Kurucusu TBMM Hükümeti’nin 50. Yıldönümünde”, s. 38.

19 Büyük Millet Meclisi’nin uygulandığı Meclis Hükümeti sistemi ile Fransa ve İsviçre’de uygulanan Meclis Hükümeti sisteminin karşılaştırılması hakkında bkz. Mitat, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Hukuk-i Esasiye Hareketi (1920-1929)”, İÜHFM., S. 6, (Teşrin-i sâni-Kanun-ı Evvel 1928), s. 16-26.

20 Mustafa Kemal Paşa, 1 Aralık 1921’de, Meclis’te yaptığı konuşmada, “Hükümet şeklimiz nedir?” sorusuna şu cevabı vermektedir: “Efendiler bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir ve hakikaten kitaplarda mevcut olan hükümetlerin, mahiyyet-i ilmiyesi itibarıyla, hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Fakat hakimiyet-i milliyeyi, irâde-i milliyeyi yegane tecelli ettiren bir hükümettir, bu mahiyette bir hükümettir. İlmî, içtimai noktasından bizim hükümetimizi ifade etmek lazım gelirse; Halk Hükümeti” deriz.

Mustafa Kemal Paşa, “Hangi medeni ülkedeki hükümet şekline benzemektedir?” sorusuna ise (yine aynı konuşmada), şu cevabı vermektedir: “Ne yapalım ki demokrasiye benziyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş. Efendiler, biz benzememekle iftihar etmeliyiz. Çünkü biz bize benziyoruz, Efendiler.” (ZC., D. I, C. 14, s. 428). Mustafa Kemal Paşa, 16/17 Ocak 1923’te İstanbul gazetecileriyle yaptığı İzmit Kasrı Mülakatı’nda, Büyük Millet Meclisi’ni Fransız Konvansiyonuna benzetmenin, onunla mukayese etmenin hatalı olduğunu belirterek, bu düşünceye katılmadığını açıklamış ve Cumhuriyet rejiminin ise şimdilik mevzû-i bahis olamayacağını söylemiştir (Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Yayına Hazırlayan: Arı İnan), Ankara, 1982, s. 56-57.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 19 Ocak 1923’te İzmit Sineması’nda halka yaptığı konuşmada, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin hükümet şekli hakkında şunları söylemektedir: Efendiler! Artık bizim hükümetimiz bir hükümet-i müstebide değildir. Bir hükümet-i mutlaka veya

meşrûta da değildir. Bizim hükümetimiz Fransız veya Amerika Cumhuriyetlerine de benzemez. Bizim hükümetimiz bir halk hükümetidir. Tam bir Şûrâ hükümetidir. Yeni Türkiye Devleti’nde saltanat millettedir.” (Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Eskişehir-İzmit Konuşmaları, s. 97).

21 Hüseyin Nail Kubalı, Anayasa Hukuku Dersleri, İstanbul, 1969, s. 291.

22 Prezidansiyel Sistem “İcrânın üstünlüğünü sağlayan” sisteme denilmektedir (Tunaya, “TBMM Hükümeti’nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, s. 227.)

23 Tunaya, “Bağımsız Türkiye Kurucusu TBMM Hükümeti’nin 50. Yıldönümünde”, s. 38.

24 Kemal Dal, Anayasa Hukuku Temel Kuralları, Ankara, 1973, s. 119.

25 Kubalı, Anayasa Hukuku Dersleri, s. 292.

26 Dal, Anayasa Hukuku Temel Kuralları, s. 119-120.

27 Kubalı, Anayasa Hukuku Dersleri, s. 292.

28 Kubalı, Anayasa Hukuku Dersleri, s. 293.

29 Kubalı, Anayasa Hukuku Dersleri, s. 293.

30 Dal, Anayasa Hukuku Temel Kuralları, s. 120.

31 ZC., D. I, C. 1, s. 52-58; Ayrıca bakınız. Yavuz Aslan, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu, Ankara, 2001, s. 39-42.

32 ZC., D. I, C. 1, s. 58-61.

33 İlk tur oylama sonucu çoğunluk nisâbını dolduramayanların aldıkları oylar şöyledir:

İsmet Bey (Edirne) 42, Hakkı Behiç Bey (Denizli) 33, Adnan Bey (İstanbul) 27, Ferid Bey (Çorum) 24, Hamdullah Suhpi Bey (Antalya) 23 oy almışlardır. İkinci tur oylama, en çok oy alan bu altı kişi arasında yapılacaktır (ZC., Devre: I, C. I, s. 58-59).

34 Fevzi Paşa, bu tarihte henüz Ankara’ya gelmemiştir. 27 Nisan 1920’-de Ankara’ya gelerek, Kozan Mebusu olarak Meclise katılacaktır (Atatürk’ün Telgraf, Tamim ve Beyannameleri, C. IV, TİTE Yayınları, Ankara, 1964, s. 308.)

35 Düstûr, 3. Tertip, C. 1, s. 2-7.

36 26 Nisan 1920 tarihinde, Mecliste okunan, Hakkı Behiç Bey’in istifa yazısı şudur:

Riyâset-i Celileye

Devlet-i Osmaniye tarihinin en vahim bir devrinde icrâ mevkiinden deruhde-i mes’uliyet ederek ifâ-yı vazife edebilmek ancak milletin ârâ-yı umumiyesini teksif etmiş olan Meclis-i Alilerinin samimi ve ciddi bir itimâdı ile mümkün olabilir. Çünkü şeref-i manevisinden başka hiçbir cazibe-i maddiyesi olmayan icrâ mevkilerinin gerek tarihi millimizde manen ve vicdanen marûz bulunduğu mes’uliyyet ancak böyle kavi ve samimi itimad ile kabil-i iktihamdır. Dünkü intihâbatın esna-yı icrâsında görülen teşettüt-ü ârâ henüz Heyet-i İcrâiye hakkında bu kadar derin ve samimi bir itimadın Meclis-i Alilerinde cay-gîr bulunmadığı kanaatini âcizlerine verdi; bu şerâit içinde ve pek zaif gördüm

bir ekseriyet-i izâfiyyenin itimâd ile deruhde-i mes'uliyyette mazûr görülmekliğimi Heyet-i Muhteremeden istirham ederim, efendim.

Hakkı Behiç

(ZC, D. I, C. I, s. 84-85).

37 ZC., D. I, C. 1, s. 85.

38 İhsan Ezherli, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986), Ankara, 1986, s. 38; Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 170; Tunaya, TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 235. Bıyıklıoğlu, "Birinci TBMM'nin Hukuki Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", s. 653; Aslan, TBMM Hükümeti, s. 42-43.

39 KM., C. 1, Kanun No: 3, s. 4; Düstur, 3. Tertip, C. 1, Kanun No: 3, s. 6; Ceride-i Resmiye ile neşir ve ilânı: 7 Şubat 1337 (1921).

40 ZC., D. I, C. 1, s. 196-197. Bu arada oturuma başkanlık eden Celâleddin Arif Bey, Erkân-ı Harbiye Umûmiye Riyâseti'ne daha önce İsmet Bey'in seçildiğini belirterek onu liste dışı bırakmak, yani seçimsiz İcrâ Vekilleri Hey'eti'ne dahil etmek istemiş, fakat bu durum Meclisçe kabul edilmeyerek, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti içinde seçim yapılması kararlaştırılmıştır.

41 ZC., D. I, C. 1, s. 197-198.

42 Bu tur oylamada, Maliye Vekilliği için Hakkı Behiç Bey (Denizli) 65 oy, Ferid Bey (Çorum) 45 oy almıştır. Maârif Vekilliği için Hamdullah Suphi Bey (Antalya) 60 oy, Dr. Rıza Nur Bey (Sinop) 43 oy almışlardır. Vekil seçilebilmek için ise mutlak çoğunluk olan 69 oyu almak gerekiyordu (ZC., D. I, C. 1, s. 198).

43 İkinci tur oylamada, ilk tur oylamada en çok oy alan, Maliye Vekâleti için Hakkı Behiç Bey ve Ferid Bey, Maârif Vekâleti için Hamdullah Suphi Bey ve Dr. Rıza Nur Bey aday gösterilmiş (ilk tur oylamada en çok oy alan kişiler usûl gereğince aday gösterilirdi), yapılan oylama sonucunda Maliye Vekilliği için Hakkı Behiç Bey 64 oy, Ferid Bey 57 oy almış, Maârif Vekilliği için ise Hamdullah Suphi Bey 66 oy, Dr. Rıza Nur Bey 42 oy almışlardır (ZC., D. I, C. 1, s. 198).

44 ZC., D. I, C. 1, s. 202-203.

45 4 Mayıs günü yapılan oylamadan önce, Maliye Vekilliği için Hakkı Behiç Bey ile birlikte aday olan Ferid Bey söz alarak, bu vekâlete Hakkı Behiç Bey'in daha uygun olduğunu belirterek, kendisine verilen oyların Hakkı Behiç Bey'e verilmesini istemiş ve bu durum Hakkı Behiç Bey'in Maliye Vekili seçilmesinde büyük bir etken olmuştur.

46 Vekillerin seçiminde, Maarif Vekilliğine seçilen Rıza Nur Bey'in durumu oldukça ilgi çekici olmuştur. 4 Mayıs'ta yapılan oylamada 64 salt çoğunluğa karşı 65 oy alan Rıza Nur Bey Maârif Vekili seçilmişti. Durumu öğrenen Rıza Nur Bey hemen Meclise gelip söz alarak kürsüye çıkmış, oylamanın üç kere yapılması zorunluluğunda kalınmasının kendisi hakkında bir tereddüdün ifadesi olduğunu, son oylamada aldığı oy sayısının da bu kanıyı pekiştirdiğini, salt çoğunluktan bir tek sayı fazla olan zayıf güven oyunun anlamlı olduğunu, bu durumda seçimi kazananlara düşen görevin istifa etmek olduğunu, parlamenter düzenin bunu gerektirdiğini anlatarak istifa etmiş ve adaylıkta rakibi olan Hamdullah Suphi Bey'i överek "Hamdullah Suphi Bey gerçekten bu işe yeterli ve lâyıktır. Onu tavsiye ederim" demiştir. Hamdullah Suphi Bey ise, oylama sonucunun böyle oluşunun oyların iki adaya dağılmasından ileri geldiğini, yoksa Rıza Nur Bey"in çok daha fazla oya lâyık olduğunu belirterek "Memleketimizdeki siyasi hayatta gerçekten iyi ün yapmış ve yurt severliğini ispatlamış olan bu arkadaşımıza karşı Yüksek Meclisimize düşen görev vardır. Bu da ona büyük bir çoğunlukla güven göstermektir" demiş, Meclis Reisi de Hamdullah Suphi Bey'in bu isteğini oya koymuş ve "Kabul, oybirliği ile kabul, yaşasın birlik" sesleri arasında, Rıza Nur Bey'e oybirliği ile güven gösterildiğini açıklamış, O da bu durum karşısında vekillik görevini kabullenmiştir. (Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, Ankara, 1970, s. 171-172).

47 Mustafa Kemal Paşa Mecliste 24 Nisan 1920'de kabul edilen karar gereğince, İcrâ Vekilleri Hey'eti'nin başkanı olmuştu (Meclis Reisi olması dolayısıyla).

48 Faik Reşit Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşuna Ait Bazı Belgeler", Tarih Vesikaları Dergisi, I/6, (Nisan 1942), s. 404. Faik Reşit Unat, yukarıda belirttiğim makalesinde bu genelgenin hangi makamlara tebliğ edildiği hakkında şu dipnotu düşmektedir: "Bu tamimin hangi makamlara tebliğ olunduğu hakkında dosyasında sarih bir kayda rastlanmamıştır. Yalnız takriben bir ay sonra (8 Haziran 1920 tarihinde), TBMM Riyâsetinden telgrafla yapılan 13 numaralı bir tamim müsveddesinde Ankara'dan gayri yerlerin aşağıdaki şekilde tespit edilen listesine bakılarak ilk devrede, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin hakimiyet sınırları dahilinde bulunan yerlerin nereleri olduğu şu suretle görülmektedir: Edirne, Bursa, Erzurum, Bitlis, Trabzon, Sivas, Diyarbekir, Elâziz, Kastamonu, Konya vilayetleriyle Edirne'de birinci, Bursa'da on dördüncü, Erzurum'da onbeşinci, Sivas'da üçüncü, Diyarbekir'de onüçüncü, Konya'da on ikinci Kolordu Kumandanlıklarına Erzincan, Canik, Ayıntap, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde, İçel, Teke (Denizli-Nazilli), Menteşe, Afyon, Karahisarı, Eskişehir, Kütahya, Karesi, Kal'a-i Sultaniye, İzmit, Bolu, Çatalca Mutasarrıflıklarına, Yozgat, Kütahya, Edirne, Gelibolu, kfurdağ, Kırıkkilise İstinaf Müdde-i umumîliklerine (Unat, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşuna Ait Bazı Belgeler", s. 404).

49 Unat, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşuna Ait Bazı Belgeler", s. 404.

50 Heyet-i Temsiliye Erzurum Kongresi'nde kurulmuş (Heyet-i Temsiliye'nin teşkil edilmesi hakkında bkz. Dursun Ali Akbulut, "Hey'et-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, I/4, (Mart 1990), 44-55) ve Sivas Kongresi'nde

takviye edilerek [Bkz. Atatürk, Nutuk, C. III (Vesikalar), Vesika No: 94, s. 993-996]. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar Anadolu'da bir hükümet gibi görev yapmıştır.

51 Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 237.

52 Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1336 (1920), Numro: 27. 5 Mayıs tarihli Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, İcrâ Vekilleri seçim kanunu ve kurulan İcrâ Vekilleri Heyeti'nin listesini verdikten sonra bu durumu şu

şekilde memlekete duyuruyordu: "Yeni İcrâ Heyeti ifâ-yı vazifeye başlamıştır. Bu hayırlı teşebbüsâttan çok feyizli semerâtın iktitâf edileceğini göstermiş, tekâmül ve inkişâfımız için beslenen vatanperverane emel ve ümitler bu suretle bir kat daha kuvvetlenmiştir.

53 Hakimiyet-i Milliye, 9 Mayıs 1336 (1920), Numro: 28. Gazete o günkü toplantı ile ilgili ayrıntılı bir haber vermektedir. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin kendi aralarında yaptıkları toplantılarda tutanakta tutulmamaktadır. Bu yüzden o günkü ilk toplantıda nelerden bahsedildiğine dair bilgiyi, ancak o gün toplantıda bulunanların naklettiklerinden öğrenebiliriz. 5 Mayıs günlü ilk Vekiller Heyeti toplantısına katılanlardan biri de Yusuf Kemal Bey'dir. Yusuf Kemal Bey, bu ilk toplantı hakkında şu bilgileri vermektedir: "Mayıs'ın beşinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı altında ilk İcrâ Vekilleri toplantısı yapıldı. Mustafa Kemal Paşa Mecliste yaptığı gibi bu toplantıda da Heyet-i Temsiliye'nin icrâ kabilinden yaptığı işleri anlattı ve vazifenin artık İcrâ Vekilleri Heyeti'ne ait olduğunu söyleyerek bir nevi hesap verme ve devir yaptı." Yusuf Kemal Bey, daha sonra toplantıda Rusya ile ilişkilerimiz ve Rusya'ya bir heyet gönderilmesi konusunun ele alındığını belirtmektedir (Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, s. 140-141).

54 ZC., D. I, C. 1, s. 241-243.

55 Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 236.

56 Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", s. 237.

57 Görüşmeler hakkında geniş bilgi için bkz. ZC., D. I, C. 1, s. 244-246.

58 Madde 2. İcrâ Vekilleri Millet Meclisi Reisi'nin Meclis azalarından göstereceği namzetler meyanından ekseriyet-i mutlaka ile intihâb olunurlar (ZC., D. I, C. 5, s. 259).

59 KM., D. I, C. I, Kanun No: 47, s. 51; Düstur, 3 Tertip, C. 1, Kanun No: 47, s. 123.

60 Damar Arıkoğlu, hatıratında, bu kanunla Büyük Millet Meclisi Reisi'ne vekil seçiminde "iki namzed" gösterme yetkisi verildiğini belirtmektedir. Fakat yukarıda da görüldüğü gibi kanunda böyle bir kayıt yoktur ve uygulamada da iki kişiden fazla aday gösterildiği de olmuştur (Damar Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 284; ZC., D. I, C. 10, s. 318).

61 Büyük Millet Meclisi'nin 85 nolu kanunu olan Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu için bkz. KM., D. I, C. I, Kanun No: 85, s. 89-91; Düstur, 3. Tertip, C. 2, Kanun No: 85, s. 196-199. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Ankara, 1985, s. 91-94.

62 Bilindiği gibi anayasa, devlet iktidarının kuruluş ve işleyişini, idare edenlerin seçilme şeklini ve görev ve yetkilerini, toplum fertlerinin temel hak ve hürriyetlerinin idare edenler karşısında garanti altına alınmasını düzenleyen temel kuralların yasasıdır (Dal, Anayasa Hukuku Temel Kuralları, s. 64).

63 Recai Galip Okandan, "Milli Hâkimiyet, Milli İrâde Mefhumlarının ve Kuvvetler Birliği Sisteminin Esas Teşkilât Hukukumuza Girişi", İÜHFM, XXVII/1-4, (1962), s. 24-25.

64 İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun'un 2. Maddesi gereğince.

65 A. Selçuk Özçelik, "Yeni Anayasamız Muvacehesinde Yasama ve Yürütme Organlarının Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", İÜHFM, XXVII/1-4, (1962), s. 34.

66 Özçelik, "Yeni Anayasamıs Muvacehesinde Yasama ve Yürütme Organlarının Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", s. 35.

67 ZC., D. I, C. 7, s. 372-373. 24 Ocak 1921 tarihinde, Fevzi Paşa başkanlığında çalışmalarına başlayan İcrâ Vekilleri Heyeti'nde şu kişiler bulunmakta idi: Şer'iye Vekili: Mustafa Fehmi Efendi (Bursa), Dahiliye Vekili, Refet Bey (İzmir), Adliye Vekili: Celâleddin Arif Bey (Erzurum, Nâfıa Vekili: Ömer Lütfü Bey (Amasya), Hariciye Vekili: Bekir Sami Bey (Amasya), Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimâiye Vekili: Dr. Adnan Bey (İstanbul), İktisâd Vekili: Yusuf Kemal Bey (Kastamonu), Müdafaa-i Milliye Vekili: Fevzi Paşa (Kozan), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili: İsmet Bey (Edirne), Maliye Vekili: Ahmet Ferit Bey (İstanbul), Maarif Vekili: Hamdullah Suphi Bey (Antalya).

68 ZC., D. I, C. 10, s. 301-302.

69 ZC., D. I, C. 10, s. 304-306. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye ve Hariciye Vekilleri, bu tarihte, istifa etmemişlerdir.

70 ZC., D. I, C. 10, s. 305. Bu tarihte Maliye Vekili Ahmed Ferid Bey'dir.

71 ZC., D. I, C. 10, s. 305-306.

72 2 Mayıs 1920 tarihli, İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanunun İkinci Maddesi ve Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun Sekizinci Maddesi.

73 Daha önce meydana gelen vekil istifalarında, Mecliste, istifanın reddi veya kabulü hakkında oylamaya gidilmiştir.

74 ZC., D. I, C. 10, s. 305-307.

75 4 Kasım 1920'de kabul edilen İcrâ Vekilleri Seçim Kanununun ikinci maddesini muadil kanun gereğince.

76 ZC., D. I, C. 10, s. 318.

77 ZC., D. I, C. 10, s. 319.

78 ZC., D. I, C. 10, s. 320.

79 Bu arada, Heyet-i Vekile seçilip görevine başladığı gün (19 Mayıs 1921), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîs Vekilliği'ne Fevzi Paşa'yı atamıştır. Ancak bu atama 28 Mayıs 1921'de Hükümetin Meclisin yetkilerini gasbettiği gerekçesiyle, Meclis tarafından ret edilmiştir. (ZC., D. I, C. 10, s. 327-328).

80 Bekir Sami Bey'in Londra'da yaptığı gizli anlaşmalar için bkz. Salâhi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, Ankara, 1986, s. 132-140.

81 Bekir Sami Bey'in 12 Mayıs 1921'de Meclisin gizli oturumunda görüşülüp kabul edilen istifa yazısı şudur:

Heyet-i Vekile Riyâset-i Celilesine,

Muhterem Reîs Paşa Hazretleri

Gerek aktetmiş olduğum itilâfnâmeler ve gerek siyaset-i hariciyemizde Heyet-i Vekile ile bendeleri arasında bariz bir surette ihtilâf-ı içtihâd hâsıl olmuştur. Şu şerâit dahilinde bendelerinin Hari ciye Vekâleti gibi siyaset-i umûmiyenin nâzımı olması icabeden bir makamda kalması câlib-i mahâzîr olduğundan Vekâlet-i Hariciye'den istifamın kabul buyurulmasını talep ve rica eylerim efendim.

Hariciye Vekili

Bekir Sami

(GCZ, D. I, C. 2, s. 72-78)

82 ZC., D. I, C. 10, s. 296, 300-301. Yusuf Kemal Bey hatıratında, Hariciye Vekili seçildiğini Gümüşhane'den geçerken aldığı bir telgraftan öğrendiğini belirtmektedir. (Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s. 230).

83 ZC., D. I, C. 10, s. 326.

84 Mahmut Goloğlu, Cumhuriyete Doğru, Ankara, 1971, s. 159. Meclis'teki bu görüş ayrılığının Meclis dışına da taştığını görmekteyiz. Bilhassa bu durum etkilerini Erzurum ve Trabzon'da

göstermiş ve Erzurum'da Muhâfaza-i Mukaddesât Cem'iyyeti ismiyle bir cem'iyyet kurulmuştur. (Bu cem'iyyet hakkında bkz. Atatürk, Nutuk, II, s. 596-597; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1988, s. 931-947).

85 Atatürk, Nutuk, C. II, s. 595-596. Müdâfaa-i Hukuk Grubu 10 Mayıs 1921'den Nisan 1922'ye kadar 30 toplantı yapmıştır. Bu toplantıların tutanakları Esat Bey (Çınar) tarafından tutulmuş ve bu tutanakların ilk beş sahifesi Faik Reşit Unat tarafından yayınlanmıştır. (Faik Reşit Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", TV, III/13, (1944), s. 1-15).

86 Hüseyin Avni Bey Meclisin 16 Mayıs 1921 tarihli oturumunda "Mecliste bulunan herkesin Misâk-ı Milli etrafında toplanmış olduğunu, böyle grup kurarak ayırım yapmanın tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini" ileri sürerek eleştiride bulunmuş ve birçok mebus tarafından da bu görüşü desteklenmiştir.

Grubun kurulması hakkında yapılan eleştirilere cevap veren Şerif Bey (Edirne), bu grubun kesin sınırlarla belirlenmediğini ve isteyen herkesin bu gruba girebileceğini belirten bir konuşma yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu görüşmeler esnasında, Mecliste olmasına rağmen, bu eleştirilere cevap vermemiştir (ZC., D. I, C. 10, s. 296-299).

87 Tarık Zafer Tunaya, İkinci Grubun, Temmuz 1922 tarihinde teşekkül ettiğini yazmakta ve buna mesnet olarak da Başkumandanlık Kanunu'nun üçüncü kez uzatılması görüşülmesi esnasında, grubun oluştuğunu söylemektedir (Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), İstanbul, 1952, s. 537).

Damar Arıkoğlu ise kuruluş tarihini kesin olarak hatırlamadığını, ancak Malta Sürgünleri'nin Meclis'e katılması ile (Kasım 1921) İkinci Grubun vücûd bulduğunu belirtmektedir. (Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 272.) Bu görüşler doğrultusunda İkinci Grubun 1921 yılı sonlarında kurulduğunu söyleyebiliriz.

88 Sebahattin Selek, Anadolu İhtilâli, II, Beşinci Baskı, İstanbul, 1981, s. 600.

89 ZC., D. I, C. 24, s. 438.

90 ZC., D. I, C. 14, s. 345.

91 ZC., D. I, C. 14, s. 345.

92 Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 284-285.

93 Atatürk, Nutuk, II, s. 430.

94 ZC., D. I, C. 15, s. 3.

95 ZC., D. I, C. 21, s. 278.

96 ZC., D. I, C. 21, s. 281.

97 Görüşmelerin tam metni için bkz. ZC., D. I, C. 21, s. 282-308.

98 Mahmut Goloğlu, Cumhuriyete Doğru adlı eserinde, birinci maddenin kaldırılması için Hamdi Bey (Tokad), Mehmet Şükrü Bey (Afyon), Mustafa Bey (Dersim), Mazlum Baba (Denizli), Naim Bey (İçel), Selahattin Bey (Mersin) ve Hamdi Bey (Genç) tarafından önerge verildiğini yazmaktadır (Goloğlu, Cumhuriyete Doğru, s. 255). Ancak TBMM Tutanaklarında, bu maddenin kaldırılması için için verilen önergenin altında yalnız Mehmet Şükrü Bey'in imzası vardır (ZC., D. I, C. 21, s. 307).

99 Encümen tarafından hazırlanan kanun tasarısındaki birinci madde kabul edilmeyip kaldırılınca ikinci madde, birinci madde olarak mevzûâta geçmiştir.

100 ZC., D. I, C. 21, s. 338.

101 KM., D. I, C. 1, Kanun No: 244, s. 253. Düstur, 3. Tertip, C. 3, Kanun No: 244, s. 99.

102 Samet Ağaoğlu, Kuva-yı Milliye Ruhu adlı eserinde "20 Kasım 337 (1921) tarihine kadar devam eden bu şekil, o tarihte kabul edilen Esas Teşkilât Kanunu (Anayasa) ile yine ilk şekle, yani bakanların doğrudan Meclis tarafından seçilmesi şekline dönmüştür" demektedir (Samet Ağaoğlu, Kuva-yı Milliye Ruhu, İstanbul, 1944, s. 70). Ancak bu durum, (Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun tarihi yanlışlıkla hatalı yazılmış olabilir), yukarıda da belirttiğimiz gibi, 8 Temmuz 1922'de çıkarılan İcrâ Vekilleri Seçim Kanunu ile temin edilmiştir.

103 Atatürk, Nutuk, II, s. 663.

104 ZC., D. I, C. 21, s. 349-350.

105 ZC, D. I, C. 21, s. 351.

106 Ali Şükrü Bey, bu iddiayı ileri sürerken şu mantıkla hareket ediyordu: "8 Temmuz 1922 tarihli kanun çıkmadan önce, icra vekilleri reisini vekiller kendi aralarından seçiyorlardı. Bu yüzden, seçilen bu reis yalnız icrâ vekillerinin reisi idi. Halbuki yeni kanunla İcrâ Vekilleri Riyâseti müstakil bir makam haline getirilmiştir. Ve yeni bir makam olduğu için bu makama vekâlet edecek kimse yoktur." (ZC., D. I, C. 21, s. 351-353).

107 ZC., D. I, C. 21, s. 358-361.

108 Rauf Bey, İcra Vekilleri Reisi seçildiği için Meclis ikinci reisliğinden istifa etti. Bu göreve Dr. Adnan Bey seçildi (ZC., D. I, C. 21, s. 372-375).

109 Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekili Rıza Nur Bey, Meclisten izinli sayıldığı için 11 Mayıs 1922 tarihinde, Dr. Fuad Bey, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekiline vekâlet etmesi için seçilmişti (ZC., D. I, C. 20, s. 26). Seçim kanununda yapılan değişiklik sonucu Fuad Bey istifa etmiş, fakat yeniden Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey'e vekâlet etmesi için Sıhhiye Vekil Vekilliğine seçilmiştir (ZC., D. I, C. 21, s. 362).

110 Nâfıa Vekili Feyzi Bey (Diyarbekir) Meclisten izinli olarak Diyarbekir'e gitmesi üzerine (15 Mayıs 1922), Dr. Adnan Bey Nafıa Vekili Vekilliğine seçilmişti. Yeni kabul edilen seçim kanununa göre; vekil seçilmesi için Adnan Bey istifa edince, bu kez Feyzi Bey'e Vekâlet etmek için Reşad Bey (Saruhan), Nafıa Vekili Vekilliğine seçildi (ZC. D. I, C. 21, s. 362).

111 Bu seçim 10 Temmuz 1922 tarihli Meclisin birinci oturumunda yapılmıştır. Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey Meclis tarafından izinli sayıldığı için (ZC., D. I, C. 21, s. 242)., ona vekâlet etmesi için Ata Bey (Niğde) Dahiliye Vekili Vekilliğine seçilmiştir (ZC., D. I, C. 21, s. 349).

112 ZC., D. I, C. 22, s. 171.

113 Aday göstermek kavramı, desteklemek anlamında kullanılmıştır. Çünkü mevcut kanuna göre, resmen aday göstermek kanun hükümlerine aykırıdır.

114 Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 286-287.

115 ZC., D. I, C. 24, s. 399.

116 Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 299-300.

117 Üç Devirde Bir Adam Fethi Okyar, Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul, 1980, s. 333.

118 ZC, D. I, C. 28, s. 283-293.

119 ZC D. I, C. 29, s. 198-240.

120 ZC, D. II, C. 1, s. 36.

121 Zeki Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruluncaya kadar Mecliste tek başına muhalefet yapmıştır (Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, Ankara, 1971, s. 215).

122 Mustafa Kemal Paşa "Nutuk"ta, Rauf Bey'in Lozan'dan dönmek üzere olan İsmet Paşa'yı karşılamak istemediğini ve bu yüzden, süre içerisinde seçim bölgesine gitmek kararında olduğunu, kendisine söylediğini belirtmektedir. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'e eğer bu kararında kesin ise İcrâ Vekilleri Riyasetinden istifa etmesi gerektiğini söylemiştir (Bkz. Atatürk, Nutuk, II, s. 793). Bu durumu Rauf Bey hatıratında doğrulamaktadır. Ancak Rauf Bey'in hatıratında, Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey'in istifasını istediğine dair bir kayıt yoktur. Rauf Bey, kendisinin Sivas

yolculuğuna çıkmadan önce istifa dilekçesini Ali Fethi Bey'e bıraktığını ve Sivas'tan ben bildirince istifamı Meclise sunarsın, dediğini yazmaktadır (Bkz. Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul, 1965, s. 130). Ali Fethi Bey ise hatıralarında, Rauf Bey'in 4 Ağustos 1923 tarihinde istifa ettiğini belirtmekte ve Rauf Bey'in istifa şekli ve sebebinin "Milli Mücadele liderleri arasında kırgınlık ve ayrılış izleri taşıdığını" söylemektedir (Bkz. Üç Devirde Bir Adam Fethi Okyar, s. 334-335).

123 12 Ağustos 1923 tarihli TBMM toplantılarının tutanaklarına bkz. ZC., D. II, C. 1, s. 1-46.

124 ZC, D. II, C., s. 47.

125 ZC., D. II, C. 1, s. 47.

126 ZC., D. II, C. 1, s. 56-58.

127 ZC., D. II, C. 1, s. 420-428. Ayrıca 1920-1965 yılları arasında kurulan hükümetlerin programları için bkz. Kâzım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, İstanbul, 1968.

128 Bu önerge 12 Eylül 1923 tarihlidir.

129 Görüşmeler için bkz. ZC., D. II, C. 2, s. 653-700.

130 Düstur, 3. Tertip, C. V, Kanun No: 352, s. 380. Bu vekâlet 11 Aralık 1924 tarihinde kaldırılarak İskân Müdüriyet-i Umûmiyesi ismiyle Dahiliye Vekâleti'ne bağlanmıştır. (Düstûr, 3. Tertip, C. VI, Kanun No: 529, s. 37).

131 ZC., D. II, C. 2, s. 826-828).

132 Üç Devirde Bir Adam, Fethi Okyar, s. 342.

133 Düstûr, 3. Tertip, C. V, Kanun No: 364, s. 58; Kili-Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s. 100.

134 Bu hükme göre, Mustafa Kemal Paşa 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Reîs-i Cumhuru seçilmiştir.

135 Bu tarihten itibaren İcrâ Vekilleri Heyeti Reîsi'ne "Başvekil" denilmiştir.

136 İsmet Paşa'nın kabinesinde şu kişiler yer almıştır:

Adliye Vekili: Seyit Bey (İzmir), Dahiliye Vekili: Ferit Bey (Kütahya), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi: Fevzi Paşa (İstanbul), Hariciye Vekili: İsmet Paşa (Malatya), İktisâd Vekili Hasan Bey (Trabzon), Maliye Vekili: Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane), Mübadele, İmâr ve İskân Vekili: Mustafa Necati Bey (İzmir), Müdafaa-i Milliye Vekili: Kâzım Bey (Karesi), Nafıa Vekili: Muhtar Bey (Trabzon),

Sıhhiye Vekili: Dr. Refik Bey (İstanbul), Şer'îye Ve Evkaf Vekili: Mustafa Fevzi Efendi (Manisa), (Halil Neşet, Büyük Millet Meclisi ve İnkılâp, Ankara, 1933, s. 152).

137 ZC., D. II, C. 3, s. 103.

Yeni Türk Devleti ve Misâk-I Millî / Doç. Dr. Mesut Aydın [s.57-70]

İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Mazisi insanlık tarihi kadar eskilere giden Türk Milleti, daima bağımsız yaşamış bir millettir. Tarihi süreç içinde, birbirinin devamı olarak bilinen birçok devlet kurmuş ve tarihin seyrine de etkide bulunmuştur.

Türk Milleti için devlet, "ebed-müddet"dir. Hun, Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin bu tarihi süreç içinde yer almaları, bir rastlantıdan ibaret değildi. Bilâkis, büyük tarihî olayların doğal ve zorunlu bir sonucu ortaya çıkmışlardı. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti altıyüz yılı aşkın bir süre, dünya tarihine damgasını vurmuş ve her siyasî varlık gibi O da ömrünü tamamlayarak tarih olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin çökmesi ile yeni bir tarihî an yaşanıyordu. İçinde bulunulan şartlar ne kadar ağır olursa olsun, Türk Milleti, yeni bir devlet kuracak gücü henüz kaybetmemişti. Bunu gerçekleştirmenin tam zamanı idi! Aynı zamanda bu Türk Milleti için millî bir zorunluluktu. Çünkü, bağımsız yaşayabilmesi için hukukî ve siyasî kimliğini muhafaza etmesi gerekiyordu. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın İstiklâl Mücâdelesi için tarih sahnesine atılışı ve Türk Milletinin alın yazısını değiştirmesi de bir rastlantı değildi. "Büyük devletler büyük milletler tarafından kurulur. Büyük adamları da büyük milletler yetiştirir…" düşüncesinden hareketle mevcut tarihî şartlar, Mustafa Kemal ATATÜRK gibi üstün vasıflara sahip bir lider de yetiştirmişti.[1]

Mustafa Kemal Atatürk, harikulade seziş kabiliyeti ve üstün meziyetleriyle Türk Milletinin neleri isteyip, istemediğini, hangi ihtiyaçlar içinde kıvrandığını, özlemini çektiği hususları çok iyi bilen ve tespit edebilen bir liderdi. Samsun'a ayak basar basmaz uygulanması gereken politikayı şu şekilde açıklamıştı.[2] "…Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele bunun taksimini sağlamaya çalışmaktan ibaretti… O halde ciddî ve gerçek karar ne olabilirdi? Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da millî hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak!…" Bu kararı gerçekleştirebilmenin yegâne dayanağı da Türk Milletiydi. Türk ata yurduna ve Türk Milletinin istiklâline saldıranlar kim olursa olsun, milletçe silaha sarılıp onlarla çarpışmak, gerekiyordu.

Atatürk'ün düşüncesine göre; bir süre "millî bir sır" gibi sakladığı milli esaslara dayalı yeni bir Türk devletinin gerçekleşmesini safhalara ayırmak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve basamak basamak hedefe ulaşmak şarttı. Çetin bir mücadeleden sonra hedefe ulaşıldı da Bir taraftan işgale ve işgalcilere karşı Anadolu'nun değişik yerlerinde parıldayan "Çoban ateşleri"ni[3] bir araya getirirken diğer taraftan da yeri ve zamanı geldiğinde Türk insanını yeni düşünceler ve kurumlar ile tanıştırıyordu….

Milli Mücadele Dönemi ve yeni kurulan Türk devletinin "Amentü"sü diyebileceğimiz Misâk-ı Millî, Mustafa Kemal'in (ATATÜRK) Anadolu'ya geçişi ve Amasya Tamimi'nin[4] bütün memlekete ilanından

kısa bir süre sonra toplanan Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) şekillenmeye başlamıştı.

Erzurum Kongresi, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfaâ-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesince tertiplenmiş ve bu kongreye Van, Bitlis, Diyarbekir, Elaziz, Sivas, Erzurum ve

Vilayât-ı Sitte'nin dışında kalan Trabzon Vilâyetinin katılımı öngörülmüştü. [5]

Ermeni Sansaryan Mektebi'nde hazırlanan bir salonda gerçekleştirilen Erzurum Kongresi'nin açılış töreni, "23 Temmuz (10 Temmuz) Meşrutiyet Bayramı" gününe denk getirilmiş[6] ve önemli kararların altına imza atılmıştır. [7]

Muhteva bakımından mahalli bir görüntü çizse de millî bir bütünlülük arzeden Erzurum Kongresi kararları Sivas Kongresi ve Misâk-ı Millî metninin hazırlanmasında esin kaynağı olmuş ve yeni Türk Devleti'nin en önemli düsturlarının belirlenmesinde temel teşkil etmiştir. Zira kongre kararlarının özünde Doğu Anadolu Bölgesi'nin geleceği ile ilgili hükümler söz konusuysa da tüzükte belirtildiği gibi, "Trabzon vilâyeti ve Canik sancağı ile Vilâyat-ı Şarkıye namını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuret'i-laziz, Van, Bitlis ve bu meyandaki Elviye-i Müstakile hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ayrılmak imkânı tasavvur edilemiyen, bir küll olup saadet ve felâkete iştirak-i tâmmı kabul ve mukarreratı hakkında ayni maksadı hedef ittihaz ederler." denilmiş, ikinci maddede ise "Osmanlı Vatanı'nın tamamiyet ve istiklâli milliyemizin temini"nden bahsedilerek, bölünmezlik düşüncesi bölgesellikten çıkartılmış, bütün bir Osmanlı memleketini kapsayacak şekilde yaygınlık kazandırılmıştır. Yine, "her türlü işgal ve müdahale, Rumluk, Ermenilik teşkili ve gayesine matuf telâkki edileceğinden müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir." ilkesi, Misâk-ı Millî'nin dayandığı başlıca unsuru ifade etmektedir. Bunu bütünleştiren bir başka nokta da "Kuvây-ı Milliyeyi âmil ve irâde-i Milliye'yi hakim kılmak esastır" şeklinde kongre kararları arasında yer almış kayıtlardır. Misâk-ı Millînin önemli unsurlarından biri olarak karşımıza çıkan ve tüzükte belirtilen "Ancak Rum ve Ermenilerin bizzat veya bi'l-vasıta hafî ve celî her ne şekil ve surette olursa olsun, hâkimiyet-i Osmaniye ve hukuk-ı İslâmiyeyi ve mevcudiyet-i milliyemizi muhil bir vaziyet almalarına kat'iyyen müsaade edilmeyecektir." düşüncesi de Erzurum Kongresi'nden itibaren yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Özellikle, beyannamenin üçüncü maddesinde işaret edilen "Hâkimiyet-i siyasiye ve müvazene-i içtimaiyeyi muhil olacak surette anasır-ı hıristiyaniyeye yeni bir takım imtiyazlar itası kabul edilmeyecektir." kararı bu noktada birbiriyle bütünlük oluşturan önemli olgulardı.

4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi[8] ise Misâk-ı Millî'nin hemen tamamıyla belirlendiği bir sürecin başlangıcı olmuştur. Erzurum Kongresi'nde kabul edilen kararlar, bir anlamda Sivas'ta tescil edilmiş, onaylanmıştır. Amasya Tamimi'nde işaret edilen "Milletin hâl ve vaz'ını der-piş etmek ve sadâ-yı hukukunu cihâna işitdirmek için her türlü tesir ve murakabeden azâde"[9] millî bir heyet (Heyet-i Temsiliye) ise Sivas'ta faaliyetine başlayarak, oluşturulan millî politikayı yönlendirmiştir. Heyet-i Temsiliye'nin göreve başlamasından hemen sonra İstanbul hükümeti ile münasebetlerin kesilmesi,

Damat Ferid Paşa hükümetinin düşürülmesi ve "Millî İrâde"nin etkinliğinin sağlanması gibi faaliyetler dikkate değer gelişmelerdir.

Zirâ İstanbul hükümeti ile ilişkilerin kesilmesi girişimi karşısında 20 gün dayanabilen Damat Ferid Paşa hükümeti istifa etmiş ve yerine Anadolu ile ilişkileri sürdürebilecek daha "ılımlı" bir hükümet kurulmuştu. Ali Rıza Paşa hükümeti, Padişah Vahdeddin'in "irâdesi"nde de yer aldığı gibi süratle seçimlerin yapılması ve meclisin açılması yönünde faaliyetlerine başlamıştı. Diğer taraftan da Anadolu ile ilişkileri güçlendirmenin çarelerini aramaya başlamıştı. Anadolu-İstanbul arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi hiç değilse bir "uzlaşma" ortamının yaratılması maksadıyla uzun görüşmeler gerçekleştirilmiştir.[10] Sonuçta, Ali Rıza Paşa'nın önerisi doğrultusunda Heyet-i Temsiliye ile Amasya'da bir görüşme tasarlanmıştı.

20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında yapılan görüşmelerde Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa ile Rauf ve Bekir Sami Beyler hazır bulunmuşlardı. İstanbul hükümetini de "teftiş" bahanesiyle Anadolu'ya gönderilen Bahriye Nazırı Salih Paşa temsil etmişti. Görüşmelerde, önemli meseleler halledilmiş, ikisi gizli olmak üzere beş protokol hazırlanmıştı.[11] Amasya Mülâkâtı olarak değer kazanan bu toplantının en önemli sonucu Heyet-i Temsiliye ve Anadolu'nun İstanbul tarafından resmen tanınmasıydı. Ayrıca, Sivas Kongre kararları İstanbul hükümeti tarafından benimseniyor ve kısa süre içinde de seçimlerin yapılmasında görüş birliği sağlanıyordu.

* * *

9 Ekim 1919'da yayınlanan "Meb'uslar Seçimine Mahsus Kararnâme" gereği, son Osmanlı seçimleri olarak da kabul ettiğimiz 1919 Osmanlı seçimlerinin yapılması kararlaştırılmıştı.[12] Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'tan Ankara'ya geldiği 27 Aralık 1919 tarihine kadar seçimlerin tamamlandığı ve Müdâfaâ-i Hukukçu adayların "ezici üstünlüğü" ile sonuçlandığı[13] görülmüştü. Artık, milletvekillerinin, Sivas Komutanlar Toplantısı'ndan[14] sonra kararlaştırıldığı gibi "toplanma merkezi" olarak belirlenen[15] Ankara'ya gelmeleri gerekiyordu. Fakat, bazı bölgelerden seçilen milletvekillerinden aldığı telgraflar, daha yolun başında bazı müşkilatla karşılaşacağına işaret ediyordu. Söz konusu telg

raflarda, seçilen milletvekillerinin doğrudan doğruya Darü'l-hilâfe (İstanbul)'ye gitmeleri tavsiye edilmekteydi. "Aydın Mebusu Hüseyin Kâzım" imzasıyla kimi milletvekillerine gönderilen telgrafların amacı, daha başlangıçta Mustafa Kemal'i devre dışı bırakmaktı.[16] Fakat, oyun kısa sürede bozulmaya çalışılmış ve seçilen milletvekillerine, "Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal" imzasıyla yayınlanan tamimde "Ankara'yı teşrifleri" teferruatıyla izah edilmiştir.[17]

Çeşitli imkansızlıkların da etkisiyle Ankara'da geniş bir katılım gerçekleşmemişti. Tek tek veya küçük gruplar halinde gelen milletvekillerine Mebusan Meclisinin açılmasıyla birlikte yapılacak ilk işin "kuvvetli bir grub" kurmak olduğu tavsiye edilmişti.[18] Çeşitli seçim bölgelerinden Ankara'ya gelen milletvekilleri yapılan görüşmelerden sonra İstanbul'a hareket etmiş ve meclisin açılışına katılmışlardı.

Meclis-i Meb'usân, 12 Ocak 1920 tarihinde Fındıklı Sarayı'nda, mahsus binasında faaliyete başlamıştı. Meclisin küşâdı, beklenilen sayının çok altında, 72 milletvekilinin katılımıyla gerçekleştirilmişti. Padişah Vahdeddin rahatsızlığı nedeniyle Meclis-i Mebusan'a gelmemiş, yapması gereken açış konuşmasının metni Hafız İbrahim Paşa tarafından getirilerek Damat Şerif Paşa tarafından okunmuştu.[19] Padişah adına okunan açış nutkunu, İstanbul milletvekili Kamil Efendi'nin duası izlemişti. Bilahare, Sadrazam Ali Rıza Paşa, anayasanın 46. maddesi gereğince yemin merasimini yaptırmıştı.[20]

Meclis-i Meb'usân'ın ikinci oturumu, 22 Ocak 1920 tarihinde gerçekleştirilmiş ve meclisin açılışı vesilesiyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın "tebrik telgrafı" okunmuştu. Bu arada Mustafa Kemal'in Meclis Başkanlığı'na getirilmesi maksadıyla Rauf (ORBAY) Bey'in yaptığı kulis faaliyeti bir sonuç vermemişti. Ayrıca, Müdafaa-i Hukuk Grubunun da mecliste kurulamaması, Mustafa Kemal'i oldukça sarsmıştı.[21] Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da milletvekilleriyle yaptığı görüşmelerde, kurulmasını istediği "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu" yerine "Felâh-ı Vatan" adıyla bir grup kurulmuştur.[22] Mecliste kurulan bu grubun "Felâh-ı Vatan Grubu" olarak adlandırılmasında etken olan düşünce ise Goloğlu tarafından şu şekilde ifade edilmişti.[23] "… Fakat grubun adı Mustafa Kemal Paşa'nın dediği ve istediği gibi (Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti Grubu) olmamış, Padişah'ın Meclisi açış konuşmasındaki 'bundan ötürü, her türlü ayrılma ve bölünmeden kaçınılarak bütün milli istek ve çabaların (felâhı vatan) noktasında birleştirilmesi gereklidir' sözünün etkisiyle olacak, (Felâhı Vatan Grubu) olmuştu."

Müdâfaâ-i Hukuk Grubu adıyla kurulmamış olsa da oluşturulan yeni grubun meclisteki rutin işlerin dışındaki en önemli mesaisi, hiç şüphesiz ki, Misâk-ı Millî üzerine yaptığı çalışmalar olmuştur. Gruba dahil milletvekilleri, meclisin resmi oturumlarında ve gayr-ı resmî toplantılarında Misâk-ı Millî programını şekillendirmişlerdir.

* * *

Yukarıda kısaca değinilen kongre kararlarından kaynaklandığını ifade ettiğimiz Misâk-ı Millî ilkelerinin nerede, kimler tarafından oluşturulduğu ve son şekline nasıl getirildiği konusunda oldukça değişik bilgiler mevcuttur. Bu konudaki ilk bilgiler, Misâk-ı Millî taslağının Sivas Komutanlar Toplantısı'nda alınan kararlar doğrultusunda Ankara'da gerçekleştirilen toplantılarda hazırlandığıdır. Toplantılara katılanlar ise İstanbul'da açıklanacak olan Meclis-i Meb'usân seçimlerini kazanan milletvekilleridir. Atatürk "…Efendiler, milletin amâl ve maksadını da kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda ifadesi de görüşüldü. Misâk-ı Millî unvanı verilen bu programın ilk müsveddeleri de bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı. İstanbul meclisinde bu esaslar, hakikâten toplu bir suretde tahrir ve tespit olunmuştur." şeklindeki bilgilerle konuya ışık tutmaktadır. Ali Fuad Cebesoy,[24] İsmet İnönü[25] ve Mazhar Müfit Kansu'nun[26] da ifade ettiği gibi Ankara'da hazırlanan ve Hey'et-i Temsiliye üyelerinin hepsine de imzalatılan Misâk-ı Millî metni, Büyük Millet Meclisi'nde de Trabzon Milletvekili olan Hüsrev Sami (GEREDE) Bey tarafından İstanbul'a götürülmüştür.[27] Hüsrev

Bey'in Ankara'dan getirdiği metni, Mebusan Meclisi'nin 22 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda okuduğu, Hamdullah Subhi (TANRIÖVER) Bey tarafından da teyid edilmektedir.[28]

Rauf Bey de İstanbul'a gittikten sonra Mebusan Meclisi'ndeki milletvekillerinin bir ahd-i millî etrafında tartıştıklarını ve metin üzerinde uzlaşma sağlayabilmek maksadıyla bir komisyon kurulduğunu ifade etmektedir[29]: "…Geldiğimiz günden beri bir Ahd-ı Millî toplantısı karşısında bulunduk. Buradaki mebuslar bütün milletin müştereken Maraş havâlisine dair Meclise gelen telgrafları bile umumî hey'ette okumağa müsait değildir. Çünkü henüz grup resmen yoktur. Riyaset Divanı seçimi yapılmamıştır.

Vaziyet böyle olduğu gibi bizim esaslara sülûke akl-ı kalil olsun bu kısmın muhalif çıkacaklarını hissettikleri için millî meclisin umumî Hey'etinin kabul edebileceği esasları kaleme alıp bunu imzalayarak bir mukavele "pakt" şekline sokmuşlardır. Umumî hey'etin toplantısında bizim formülü teklif ederek işi yeniden encümene havale suretiyle ve bizim de iştirâkimizle arzumuz dahilinde bir formül yaptık…" Rauf Orbay, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta bir ahd-i millî içtimaından bahsetmekte fakat birbirinden farklı metinler üzerinde tar

tıştıklarına dair bir malumât vermemektedir. Tartışılan metin büyük olasılıkla Hüsrev Bey'in getirdiği bu metin olmalıdır.

Burada akılları karıştıran açıklamalardan biri de Hüseyin Kâzım Bey'in vermiş olduğu bilgilerdir. O, Misâk-ı Millî esaslarını teklif edenin ve müsveddesini hazırlayanın kendisi olduğunu ifade etmektedir.[30]

Yusuf Kemal (TENGİRŞENK) Bey, Rıza (NUR) Bey, Rauf Bey, Mazhar Müfit (KANSU) Bey, Abdülaziz Mecdi Efendi (Meclis ikinci başkan vekili) ve diğer zevatdan müteşekkil on kişilik bir komisyon çalışması sonucunda ahd-i millî (Misâk-ı Millî) Metni'nin hazırlandığı, hatıra sahipleri tarafından da teyid edilmektedir. Yusuf Kemal Bey, komisyon çalışmalarıyla ilgili olarak: "…Seçim yapıldı. Kastamonu'dan milletvekili seçildim. Meclis açıldı. Çalışmaya başladık. Yaptığımız işlerin en önemlisi, esas Sivas Kongresi'nde görüşülmüş olan Misâk-ı Millîyi yapmak oldu. Misâk-ı Millî'yi hazırlayan encümende ben de çalıştım. Misak'ın başlangıcı ve maddeleri baştan aşağıya "İstiklal!… İstiklal!…" diye haykırmaktadır. Bu öteden beri hariçten, içerden maruz kaldıkları kötü muamelelere karşı artık isyan bayrağını açmış, her şeyin kaybolduğunu görerek şaha kalkmış olan Türk yiğitlerinin icabında canlarını vererek kazanmaya ahdettikleri bir dava idi. Misak'ın özellikle altıncı maddesi tam ve iyi bir idare kurabilmek, iktisaden ilerleyebilmek için tam istiklal ve hürriyetin esas olduğunu ilan ediyordu. Avrupa da tahsillerini tamamlayıp gelen gençler, müstakil yaşamanın ne kadar tatlı olduğunu tatmış oldukları için bu lüzumu diğer arkadaşlarından daha ziyade hissediyorlardı…." demek suretiyle komisyon çalışmalarıyla ilgili bilgiler vermektedir.[31] Yine, Komisyon üyelerinden Mazhar Müfit Bey de çalışmalarla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:[32] "… Yalnız milletin amal ve makasıdını bir programa esas olacak surette bir şekil, bir tarz-ı idare olan ve Misâk-ı Millî dediğimiz bir programın

ilk hatları ve esası kaleme alınmış ve İstanbul meclisinde bu esaslar toplu bir surette tespit olunmuştur…"

Rıza Nur Bey ise komisyon çalışmalarında ele alınan konuların teferuatıyla ilgili bilgi vererek bir tartışmaya da zemin hazırlamıştır. Rıza Nur; "…Bir encümen teşekkül etti. Misâk-ı Millî'yi yaptı… Rauf ve Mecdi, Suriye'yi de millî hududa dahil etmek istediler. Ben şiddetle itiraz ettim. 'Bunlar Türk değil bırakın! Bize belâ olmaktan başka şeyleri yok' dedim. Onlar hala Müslümanlık zihniyetinde idiler. Uğraşa uğraşa vazgeçirttim…" demek suretiyle I. maddedeki sınır hattının "haricinde" tabirini çıkarttırdığını ifade etmektedir.[33]

Bazı Meclis-i Meb'usân üyeleri, Misâk-ı Millî taslağını kendilerinin şekillendirdiğini veya kendi görüşlerine uygun bir şekilde düzenlediklerini öne sürmüşlerdir. Kimilerince de Misâk-ı Millî'nin Mebusan Meclisi'nde oluşturulan bir komisyonda şekillendirildiğinden bahsedilir.

Bu farklı açıklamaların nedeni de Misâk-ı Millî metninin, Mebusan Meclisi'nin açık ya da gizli oturumlarında değil de grup niteliğindeki özel toplantılarda görüşülerek belirlenmesidir. Bir başka ifade ile tartışmaların gizli tutulması ve toplantılar ile ilgili tutanak tutulmaması çeşitli anlatımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yine, imzalanan orijinal metnin elde bulunmaması da bu tür tartışmalara farklı bir boyut kazandırmaktadır.[34]

22 Ocak 1920 tarihli toplantıda görüşülmeye ve tartışılmaya başlanan Misâk-ı Millî metni, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 28 Ocak 1920 günlü oturumda gündem dışı okunarak milletvekilleri tarafından kabul edildikten sonra imzalanmıştır.[35]

Mecliste Felâh-ı Vatan Grubu'nun kurulması hükümetin güvenoyu olmasından sonra Meclis-i Meb'usânın 17 Şubat 1920 tarihli oturumunda Misâk-ı Millî'nin kabulü gerçekleştirildi. "Ariza-i Cevâbiye" görüşmelerinin yapıldığı ikinci celsenin başında gündem dışı söz alan Edirne Milletvekili M. Şeref Bey'in Misâk-ı Millî ile ilgili takriri oylanarak bir itiraza karşı milletvekilleri tarafından kabul edilmiştir. M. Şeref Bey tarafından yapılan bir sunuşun hemen ardından Misâk-ı Millî kararları okunmuştu.[36] M. Şeref Bey konuşmasını bitirirken:

"Efendiler… Beyler… Arkadaşlar… Millî Misâkımız'ın ittifâkla kabulünü memlekete, millete, bütün dünyaya ilanını teklif ediyorum…" metni, meclisin kabulüne sunuyor ve o anı da şu şekilde tasvir ediyordu: [37] "Kim vatanın hürriyet ve istiklâline, kim böyle bir saadete Türk Milleti'ni layık görmüyor, o anda reddi imkansız açıklıkla ortaya çıkıverdi: Bir kısım meb'uslar, ayakta, hatta gözyaşları içinde alkışlarken, bir kısmı açıkça karşı çıkmıyor ama susuyordu… Yerime dönerken alkışlar bitmemişti…"

Şeref Bey'in konuşmasını bitirmesinin ardından Meclis başkanlığına vekalet eden Hüseyin Kâzım, Misâk-ı Millîyi meclisin oyuna sunmuş ve milletvekillerinin "oybirliği ile" sesleri arasında kabul edilmiştir. Bitiş konuşmasını da Sinop Milletvekili Rıza Nur yapmıştır. Rıza Nur konuşmasında, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un belirlediği ilkelere atıfta bulunmuş ve "o halde bunları

söyleyenlerin sözlerini tutmaları gerektiğini, söz tutmanın namuslu insanlar için çok önemli olduğunu, bu sözlerin kişilikleriyle ilgisi kadar resmî bağlantı değeri de taşıdığını anlattı ve bu sözlerin tutulacağı kanaatini…" belirterek, konunun Wilson prensipleriyle de yakından ilgisini ortaya koymuştur.[38]

Misâk-ı Millî metni "Ahd-i Milli Esasları" başlığıyla Meclis matbaasında tek sayfa çoğaltılarak dağıtımı yapılmış, gazetelerde yayımlanarak kamuoyunun bilgisi sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, metin Fransızca'ya tercüme edilerek 24 Şubat'ta da Avrupa parlamentolarına iletilmiştir.

Dönemin İstanbul basınında neşredilen Misâk-ı Millî, gazetelerin öteden beri savundukları düşünceler doğrultusunda değerlendirmelerle birlikte hitap ettikleri çevrelere iletilmişlerdi. Bu meyânda millî mücâdeleyi destekler mahiyette başlıklar atıp, değerlendirmeler yapanlar olduğu gibi aleyhte hatta metni ve ruhunu küçük gören, aşağılyıcı bir üslupla kaleme alınan yazılar da neşredilmiştir.[39]

Misâk-ı Millî muhtevâsı, başlangıç kısmını müteakib altı madde halinde belirlenmiştir. Bunlar:

"Zîrde vazü'l-imzâ Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân a'zâları istiklâl-i devlet ve istikbâl-i millînin, haklı ve devamlı bir sulhe na'iliyet için ihtiyâr edebileceği fedâkârlığın hadd-i a'zâmını mutazammın olan esâsat-ı âtiyeye tamamî-i ri'âyetin mümkünü't-te'min olduğunu ve esâsât-ı mezkûre haricinde payidâr bir Osmanlı saltanat ve cem'iyetinin devam-ı vücûdu, gayr-ı mümkün bulunduğunu kabul ve tasdik eylemişlerdir.

1) Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arâb ekseriyetiyle meskûn olup 30 Teşrin-i evvel 1918 tarihli Mütarekenin hin-i akidinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalisinin serbestçe beyân edecekleri ârâya tevfikân tayin edilmek lazım geleceğinden mezkûr hatt-ı mütareke dahil ve haricinde dinen, ırkan, emelen müttehit ve yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedâkarlık hissiyatiyle meşhûn ve hukuk-ı ırkiye ve içtimâiyeleriyle şerâit-i muhitiyelerine tamamiyle riâyetkâr Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın hey'et-i mecmuâsı hakikaten veya hükmen hiçbir sebeble tefrik kabul etmez bir külldür.

2) Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda ârâ-yı âmmeleriyle ana vatana iltihak etmiş olan elviye-i selâse için lede'l-icâb tekrar serbestçe ârâ-yı âmmeye mürâcaât edilmesini kabul ederiz.

3) Türkiye sulhüne talik edilen Garbi Trakya vaziyet-i hukukiyesinin tespiti de sekenesinin kemal-i hürriyetiyle beyân edecekleri ârâya tebaan vâki olmalıdır.

4) Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiye ve pâyitaht-ı Saltanat-ı Seniye ve merkez-i Hükümet-i Osmaniye olan İstanbul şehri ile Marmara Denizi'nin emniyeti her türlü halelden masûn olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartiyle Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münâkâlâtı âleme küşadı hakkında bizimle sair bilûmum alâkadar devletlerin müttefikân verecekleri karar muteberdir.

5) Düvel-i İtilâfiye ile muhasımları ve bazı müşârikleri arasında tekarrür eden esâsât-ı ahdiye dairesinde ekalliyetler hukuku-memâlik-i mütecâviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifade etmeleri emniyesiyle-tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.

6) Millî ve iktisadî inkişafatımız daire-i imkâna girmek ve daha asri bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umûra muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizim de temin-i esbâb-ı inkişafatımızda istiklâl ve serbesti-i tâmme mazhar olmamız üssü'l-esâs-ı hayat ve bekâmızdır. Bu sebeple siyasî, adlî, malî ve sâire inkişâfâtımıza mani kuyûda muhalifiz. Tahakkuk edecek duyunâtımızın şerait-i tesviyesi de bu esâsâta mugayir olmayacaktır.[40]

Misâk-ı Millî'nin kabul edilerek Avrupa parlamentolarına duyurulması Meclis-i Meb'usân'ın yaptığı en önemli faaliyetlerden birini oluşturmuş ve bu haliyle de yakın dönem Türk Tarihi içindeki yerini almıştır. Bilindiği gibi Meclis-i Meb'usân bir takım iç ve dış gelişmelere paralel olarak İstanbul'un işgali ile birlikte basılmış, milletvekillerinin önemli bir kısmı (Heyet-i Temsiliye mensupları başta olmak üzere) tutuklanmıştı.

Meclis-i Meb'usânın basılması ve çalışamaz duruma düşmesiyle birlikte yeni bir dönem başlıyor ve Ankara, Milli mücadelenin "tecelligâh"ı oluyordu.

* * *

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesiyle Mustafa Kemal'in Sivas Komutanlar Toplantısı'nda ifade ettiği şartlar tecelli etmiş, dolayısıyla meclisin çalışamayacağı tahakkuk etmişti.

17 Mart 1920 tarihinde kaleme alınan ve bazı değişikliklerle 19 Mart 1920 tarihinde bütün memlekete neşredilen "tamim"de vaziyet anlatılarak en kısa sürede Ankara'da bir meclisin açılacağı vurgulanıyordu. "Selâhiyet-i fevkalâdeyi haiz meclis"in toplanabilmesi için Anadolu ve Rumeli Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyetlerine mülkî ve askerî makamlara gönderilen yazıda seçimlerin derhal yapılarak her seçim bölgesinden beş milletvekilinin Ankara'ya gönderilmesi bildiriliyordu. Ayrıca, İstanbul'dan kaçıp gelebilen milletvekillerinin de bu meclise doğrudan katılabilecekleri ifade ediliyordu.[41]

Kısa süre içinde yapılan seçimler sonucunda meclis 23 Nisan 1920 Cuma günü açılmıştı. Meclisin açılışı münasebetiyle yapılan ilk toplantıda milletvekillerinin Misâk-ı Millîye bağlılığı belirtilmiş ve meclisin yegâne gayesinin Misâk-ı Millîyi gerçekleştirmek olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla, Millî Mücâdele ve Türk milletinin mukadderatı Büyük Millet Meclisi tarafından sevk ve idare edilecek, Misâk-ı Millî yeni meclisin hükümet programlarında, andlaşma metinlerinde ve milletvekillerinin yaptıkları konuşmalarda vazgeçilemeyen ilkeler manzumesi olmaya devam edecektir.

Meclis içi muhalefetin artması ve değişik muhalefet gruplarının ortaya çıkmasından sonra 10 Mayıs 1921 tarihinde Mustafa Kemal tarafından teşkil edilen Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun programı içinde yer alan "Madde-i Esasiye"de Misâk-ı Millîye atıfta bulunularak şöyle denilmiştir: "Türkiye Büyük millet Meclisinde müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdâfaâ-i Hukuk Grubunun umde-i esasiyesi mücadele-i hazıranın bidayetinden beri Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tespit ve son İstanbul Meclis-i Mebusânı ile Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul ve teyit olunup âmâl-i milletin zübdesi bulunan Misâk-ı Millî esâsâtı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini te'min edecek sulh ve müsalemeti istihsal eylemektir."

* * *

Misâk-ı Milli ilkeleri, dönemin geçerli olan bazı hukuki ve siyasi mülahazalarını dikkate alarak akılcı bir yaklaşımla hazırlanmıştı. Mustafa Kemal'in özellikle üzerinde durduğu ilkelerin başında milliyetler prensibi ve self-determination hakkı gelmektedir.

Self-determination hakkı, (milletlerin geleceklerini bizzat kendilerinin belirlemesi) 5 Ocak 1918 tarihli Wilson ilkeleri içinde yer almış ve 1920 yılında kurulan Milletler Cemiyeti ile geçerlilik kazanmıştır.[42]

Wilson İlkeleri'nin[43] 12. Maddesinde belirtilen self-determination hakkına Misâk-ı Millî'de de işaret edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzaladığı tarihlerde, sahip olduğu toprak bütünlüğü ve üzerinde yaşayan insanların geleceği söz konusu edilmiştir. Nitekim Misâk-ı Millî'nin birinci maddesinde yer alan ifadelerde; self-determinasyon hakkının, Osmanlı sınırları içinde yaşayan "dînen, ırkan, emelen müttehit ve yekdiğerine karşı hürmet-i mütekâbile ve fedâkârlık hissiyâtiyle meşhûn ve hukuk-ı ırkiye ve içtimâiyeleriyle şerâit-i muhitiyelerine temâmiyle riâyetkâr" Osmanlı-İslâm çoğunluğuna da verilmesi ve yapılacak olan bir halk oylaması ile geleceklerini belirlemelerinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. İkinci ve üçüncü maddede de aynı husus gündeme getirilerek Elviye-i Selâse (Ardahan, Kars ve Batum) ve Batı Trakya Müslüman-Türk azınlığının da serbestçe irâdelerini yansıtmalarına yardım edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

Misâk-ı Millî iradelerini hür ve serbestçe kullanacak olan ahalinin millî, iktisadî, politik, sosyal, hukukî, malî, harsî (kültürel) gelişmesine engel teşkil edecek hiçbir yükümlülük altına girilmeyeceğini de ifade etmektedir. Esas üzerinde durulması gereken konu da budur. Çünkü, Misâk-ı Millî başlı başına bir sınır meselesi olmayıp, sınırları belirlenmiş bir ülke dahilinde yaşayan ahalinin saadet ve mutluluğunu temin edecek olan millî politikanın adıdır. Zaten; Milli Mücadele Dönemi ile birlikte hedeflenen ve gerçekleştirilmeye çalışılan da bundan başka bir şey değildir. Atatürk, millî politikayla ilgili olarak; "devletin her yönüyle milli bir politika izlemesi ve bu politikanın bünyemize tamamen uygun ve dayalı olması lazımdır. Milli siyaset dediğim zaman kastettiğim anlam ve işaret etmek istediğim husus şudur; Milli sınırlarımız içinde, her şeyden önce kendi kuvvetimize dayanıp varlığımızı koruyarak millet ve memleketin gerçek mutluluğu ve kalkınmasına çalışmak… Rastgele bitmeyen

emeller peşinde milleti uğraştırmamak, zarara uğratmamak… Medeni dünyadan, medeni ve insanca muameleyi, karşılıklı dostluğu beklemektir" şeklinde bir tanımlama yapmaktadır.[44]

Misâk-ı Millî, kimilerince Türk Milleti adına özgürlük isteği ile ortaya çıktığı için "Magna Charta" ya ve millîlik vasfından dolayı "İnsan Hakları Bildirisi" ne eş değerde bir belge olarak görülmektedir.[45] Misâk-ı Millî bunların da ötesinde başkaca bir anlam ifade etmektedir. Misâk-ı Millî, geniş manada, XIII. yy'da Türklere yeni ufuklar açan Hacı Bektaşi Veli'nin veciz sözü ile bütünleştirebileceğimiz şekliyle "eline, beline ve diline sahip çıkmak",[46] dar manada ise Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra, millî özelliklere sahip bir Türk Devleti'nin kurulması ve bağımsız bir yapıya kavuşması hususunda uyulması gereken ilkelerdir.[47] Bu da yok edilmek istenen bir milletin "ideal"i olarak karşımıza çıkmasıdır.

Çünkü, Misâk-ı Millî uzun yüzyıllar yaşatılan, Türk devlet geleneğinin özümsenerek hayata geçirilmiş bir örneğini teşkil etmektedir.

Diğer milletlerin ve devletlerin geliştirdikleri idealleri (Grek Projesi, Megali İdea, Büyük Bulgaristan, Büyük Suriye, Büyük Ermenistan vs.) dikkate alınırsa, Misâk-ı Millî'nin de Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları içinde, yeniden var olmak mücadelesi veren "millici" bir zümrenin yeşerttiği bir ideal manzumesi olduğu kabul edilmelidir. Milli Mücadele Dönemi'nin millî politikası olarak değer kazanan ve bir anlam ifade eden Misâk-ı Millî, bu devrede diğerlerine nazaran, "yayılma siyaseti" değil de bir "savunma siyaseti" olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira; Misâk-ı Millî'nin muhtevâsı dikkate alınırsa, doğrudan doğruya Türkiye'nin o günlerde içine düştüğü durum ve bu durumdan nasıl kurtulacağını gözeten ilkeler ön plana çıkmaktadır. Düşüncemize göre, "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesi ise bu dönemin savunma politikalarının "parola"sından başka bir şey değildir.

Milli Mücadele Dönemi şartlarında belirli bir çerçeveye oturtulan Misâk-ı Millî, o dönem ile sınırlı tutulmamalıdır. Somut bir kavram veya değişmez ilkeler manzumesi olarak değerlendirilir ve bu şekilde bir rol

biçilirse büyük bir yanılgıya düşülmüş olunur. Çünkü, başlangıçta "eldeki mevcut sınırların muhafazası" şeklinde ortaya çıkan Misâk-ı Millî, asla somut bir kavram olarak değerlendirilmemelidir. Atatürk'ün bu konudaki değerlendirmesi günümüz için de hala geçerliliğini korumaktadır. O; "Misâk-ı Milli'nin asli özellikleri kesin sonuca ulaşacağımız güne kadar devam eder…" sözleri ile geliştirilmesi ve asla vazgeçilmemesi gereken bir düsturdan bahsetmektedir. Ayrıca, "…Efendiler arazi meselesi ve hudud meselesi Misâk-ı Milli'nin ma'lumu aliniz, birinci maddesinin da'ire-i şumûlundedir. Misâk-ı Millî şu hat bu hat diye hiçbir vakitde hudud çizmemişdir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Hey'et-i Celile'nin isabet-i hazırıdır. Yoksa haritası mevcud bir hudud yokdur…"[48] diye bahsedilmesi geleceğe yönelik ifadeleri çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada dikkati çeken bir başka husus da ulaşılması amaçlanan sonuçlar bakımından "zaman-mekan" sınırlamasının olmamasıdır. Zaman-mekan sınırlamasının söz konusu olmaması ile ilgili olarak Atatürk: "…Efendiler ! Teşkilat-ı milliyemizin bugün takip ettiği gaye vatanın inkısamdan ve milletin esaretten tahlisine matuftur.

İnşallah zaman-ı karibde teşkilat-ı milliye bu gayenin istihsali ile deruhte ettiği vazife-i vataniyesini ifa edecektir. Fakat vazifesini ikmal etmiş sayılacak mıdır? Bence bundan sonra da pek mühim vazife-i vataniye ve milliyemiz vardır. Ezcümle ahval-i dahiliyemizi ıslah ile milel-i mütemeddine meyanında faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen isbat etmek lazımdır…." diyerek, konuya bu şekilde açıklık getirmiştir.[49]

Atatürk'ün "Teşkilat-ı Millimizin bugün takip ettiği gaye" diye tarifini yaptığı Misâk-ı Millî, bilakis "soyut" bir kavram olarak değerlendirilmelidir. Hatta günümüze etki yapacak, devleti yönlendirecek bir millî politika özelliği de ön plana çıkartılmalıdır. Atatürk'ün millî politika olarak tanımladığı "Misâk-ı Millî" fikriyatının esasını "istiklal-i tamme" oluşturmaktadır. Atatürk, Misâk-ı Millî'den ilhâm alarak istiklâl-i tamm fikrini izah ederken; "…. Biz; yaşamak isteyen, onur ve şerefi ile yaşamak isteyen bir milletiz… Bilgin, cahil, istisnasız bütün millet fertleri, belki içinde bulundukları güçlükleri tamamen anlamaksızın, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış ve kanını sonuna kadar akıtmaya karar vermiştir. O nokta; tam bağımsızlığımızın sağlanması ve devam ettirilmesidir. Tam bağımsızlık denildiği zaman, elbette siyasî, malî, ekonomik, adlî, askerî, kültürel vs. her hususta tam bağımsızlık ve tam serbestlik demektir. Bu saydıklarımızın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, millet ve memleketin gerçek manası ile bütün bağımsızlığından yoksunluğu demektir…" şeklinde bahsetmektedir.[50] O halde, Atatürk'ün yukarıda sıraladığı hususiyetlerin hepsinde başarı temin etmek şarttır. Bunlardan birinde başarısız olmak, istiklal-i tamm fikrine dolayısıyla Misâk-ı Millî idealine ulaşılmasını da engelleyecektir.

Atatürk, istiklâl-i tamme fikrinin gerçekleşmesi hususunda askerî ve politik istiklalin temini ile birlikte o dönemin güç şartları içinde iktisadî, adlî, malî, kültürel (harsî) manada da bir çalışma içine girmiş ve büyük bir mesafe kat etmiştir. Bu çalışmalar sırasında Misâk-ı Millî'den kesinlikle ödün verilmemiştir. 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında cereyan eden Londra Konferansı'nda Ankara Hükümeti'ni temsilen İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerle ikili anlaşmalar yapan Bekir Sami (KUNDUH) Bey'in durumu ve Misâk-ı Millîye aykırı özellikler taşıdığı gerekçesi ile anlaşmaların mecliste şiddetle tenkid edilmesi[51] Misâk-ı Millî fikrinin Mustafa Kemal ve gerekse Büyük Millet Meclisi'nce ne kadar titizlikle savunulduğunu göstermesi bakımından büyük bir önem taşır. Bekir Sami Bey'in gerçekleştirmiş olduğu ikili anlaşmalarda Türkiye'nin iktisadî ve malî çıkarlarına büyük bir ipotek konulduğu, I. Dünya Harbi'ne girerken kaldırıldığı ilan edilen kapitülasyonların sanki tekrar hortlatıldığı görülmekteydi.[52] Bu yüzden Bekir Sami Bey Ankara'ya döndüğünde çok zor durumda kalmış ve istifa etmek mecburiyetini hissetmişti.[53]

İngilizlerle yapılmış olan "Üsera Mübadelesi" Anlaşması da adlî manada istiklalimizi hiçe sayan ve eşit şartlarda gerçekleştirilmiş bir anlaşmadan çok uzak hükümler içeriyordu.[54] Çünkü, tüme-tüm bir anlaşma özelliği taşımamaktaydı. Anlaşmanın içeriğini ise İngilizlerin dikte ettirdiği şartlar oluşturuyordu.

İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar ile yapılan anlaşmaların hepsi Büyük Millet Meclisi tarafından reddedilmiş, bunların yerine Türk Milleti'ne hayat hakkı tanıyan, hukukunu meşru kılan anlaşmalar

gerçekleştirilmiştir. Başlangıçta dikkate bile alınmayan Misâk-ı Millî, ilgili devletlere kabul ettirilmiştir. Nitekim, İngilizler ile 23 Ekim 1921 tarihinde esir mübadelesine ilişkin yeni bir anlaşma gerçekleştirilmişti. Bu anlaşma ile Ankara Hükümeti'nin İstanbul Temsilcisi ve Kızılay'ın (Hilal-i Ahmer) II. Başkanı Hamid Bey "tüme tüm" esasına göre esir mübadelesi gerçekleştiriliyordu.[55] Yine aynı tarihlerde Fransızlar ile Ankara İtilafnamesi'nin gerçekleştirildiğini görmekteyiz.

Bekir Sami Bey'in Londra'da gerçekleştirdiği anlaşmalarının tahlili, Ankara Hükümeti'nin Misâk-ı Millî'yi bir politika olarak uygulanmaya soktuğunu ve herhangi bir şekilde ödün vermediğini açıkça göstermektedir.

Çeşitli akımların etkisi altında kalmadan millî benlik bilincine vakıf nesiller yetiştirmenin yegane şartının millî eğitim seferberliği ile mümkün olabileceğini idrak eden Mustafa Kemal (ATATÜRK), Sakarya Muharebesi öncesinde 15 Temmuz 1921 tarihinde Maarif Kongresi'ni toplamıştır. Hakimiyet-i Milliye Gazetesi baş yazı

sında, "…Üçüncü Yunan taarruzunun en ateşli zamanlarında, öğretmen ordusunun geleceğiyle meşgul bulunuyor. Bu necib ve ulvi misal Türk tarihinin misli ender bulunan kıymetli hatıralarından biri olacaktır…." şeklinde bahsettiği Maarif Kongresi'nin dünya tarihinde de benzeri bulunmayacak bir örneğine işaret ediyor ve en buhranlı dönemlerde bile millî eğitimin önemini vurguluyordu.[56]

Mustafa Kemal'i böyle bir düşünceye sevk eden ise Misâk-ı Millî'den başka bir şey değildi. İktisadî, politik, sosyal vs. gibi yönlerden istiklale ulaşsa dahi kültürel olgunluğa ulaşmayan ve mazi ile alakalı bağlar kuramayan Türk Milleti'nin büyük felaketler ile karşı karşıya kalmasının kaçınılmaz olacağını en iyi bilenlerdendi. Nitekim; O, "…Özellikle, bizim milletimiz, millî anlayışa sırt çevirmenin çok acı cezalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli topluluklar, hep millî ilkelere sarılarak, milliyetçi ülkünün gücüne dayanarak, kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, sopa ile içlerinden kovulunca anladık. Gücümüzü yitirdiğimiz anda bizi aşağıladılar. Küçük gördüler. Anladık ki suçumuz, kendimizi unutmaklığımızmış" sözleriyle millî benlik, eğitim ve kültür olgunsunun önemini açık bir şekilde vurguluyordu.[57]

Mustafa Kemal, Maarif Kongresi'ni açış konuşmasında kongrede hazır bulunanlardan "Türkiye'nin Milli Maarifini kurmasını" istemiş ve sözlerini şu şekilde sürdürmüştü: "Şimdiye kadar izlenmiş olan eğitim ve öğretim biçimlerinin, ulusumuzun gerilemesinde en önemli nedenlerden biri olduğu kanısındayım. Onun için bir ulusal eğitim programından söz açarken, geçmişin asılsız uydurmalarından, yaradılışımıza uymayan yabancı düşüncelerden, Doğudan ve Batıdan gelebilen her türlü etkiden büsbütün uzak, tarihi ve ulusal varlığımıza uygun bir kültürü öne sürmüş oluyorum. Çünkü ulusal dehamızın tam olarak gelişmesi, ancak böyle bir kültürle sağlanabilir. Rastgele bir yabancı kültürü kabullenmek, şimdiye kadar peşine takıldığımız yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir. Kültür, (Fikri kültür) ortama uyumludur. O ortam, milletin karakteridir."

Yine aynı kongrede yeni yetişecek nesillere neler öğretilmesi gerektiği de bir düstur olarak Mustafa Kemal Paşa'nın ifadeleriyle vücut bulur. Bu sözler: "…Onlara özellikle varlığı ile, hakkı ile, birliği ile ters düşen bütün yabancı unusurlarla mücadele lüzumunu ve millî duyguya dayanan düşünceleri büyük bir olgunlukla her karşıt düşünceye karşı şiddetle ve fedakârlıkla savunma zorunluluğu telkin edilmelidir…" şeklinde idi.[58]

Eğitim ve kültür seferberliğinin önemli aşamalarından biri de "Misak-ı Maarif" diyebileceğimiz ve bizzat Atatürk'ün emir ve direktifleri ile Mustafa Rahmi (Balaban)'a hazırlatılan "Gazi Hazretlerinin Eğitim Umdesi; Asrî Terbiye ve Maarif" adlı eserdir. Bu eser, 1923 yılında Maarif Vekaleti Mecmuası'nda yayınlanmış ve Eğitim ve Öğretimin Birleştirilmesi'ne (Tevhid-i Tedrisat) zemin hazırlamıştır.[59]

Misâk-ı Millî'de hedeflenen bir başka husus da iktisadî istiklal fikridir. Yeni Türk Devleti, bu hususun önemine dayanarak ilk hükümet (İcra Vekilleri Heyeti) bünyesinde İktisat vekilliğini oluşturmuş ve zaferden sonra da İzmir İktisat Kongresi'ni toplamıştı. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, "İktisat Esaslarımız" başlığı ile açıklanıyor ve "Milletimiz geçmişinden değil, artık geleceğinden sorumludur…" şeklinde devam ediyordu.[60] Kongrede bütün delegelerin ittifakı ile kabul edilen ve 12 maddeden oluşan "Misak-ı İktisadî" Yeni Türkiye'nin iktisadî hedeflerini belirliyor ve çizilen sınırlar dahilinde iktisadî durumun nasıl geliştirileceğine işaret ediliyor, ve şu önemli mesaj ile sona eriyordu: "Her Türk Kadını ve kocası, çocukları iktisadî misaka göre yetiştirir."

Son olarak, konumuzla yakından alakalı olması dolayısıyla politik istiklal ve onu belirleyen sınırlar üzerinde durulmalıdır.Bilindiği gibi, politik istiklal belirli bir sınır dahilinde vücud bulur ve en basit ifade ile onun muhafazasına çalışılır. Misâk-ı Millî metninde çok açık bir biçimde sınırlardan bahsedilmez. Fakat, birinci madde[61] içinde zikredilen coğrafya ana hatlarıyla belirlenmiş ve Suriye'nin bir kısmını içine alacak şekilde güney sınırlarının bir tablosu çizilmiştir. Bu, Mustafa Kemal'in Ankara'ya ilk gelişinde halka yaptığı konuşmasında da aynen ifade edilmiştir.

Orada sınırla alakalı geçen ibareler ve M. Kemal'in düşünceleri ise şu şekilde belirginleşmişti:[62] "I. Dünya Harbi'nin sonuçları, devletimizin bir takım fedakarlığa katlanmasını zorunlu kılıyor. Buna göre devlet için millî, yeni bir sınır kabul ettik… Mütareke imzalandığı gün ordularımız fiilen bu hatta hakim bulunuyordu. Bu sınır, İskenderun Körfezi güneyinden Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasında Cerablus Köprüsü güneyinde Fırat Nehri'ne kavuşur. Oradan Deyr-i Zor'a iner; Daha sonra doğuya kıvrılarak Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içine alır…"

İkinci maddede Elviye-i Selase (Ardahan, Kars, Batum) ve bu beldelerin geleceğinden bahsedilmiştir. Elviye-i selase toprakları Türk Devleti'nin mütarekedeki ku

zeydoğu sınırlarını oluşturmaktadır. Üçüncü madde içinde belirtilen Batı Trakya da Rumeli sınırları hakkında ipuçları vermektedir. Şu halde; yukarıda belirtilen güney sınırları ile doğuda Elviye-i

selase ve batıda Batı Trakya'yı da içine alan bir coğrafya, Misâk-ı Millînin söz konusu ettiği sınırları ifade etmektedir, diyebiliriz.

Yukarıda belirtilen topraklar hemen hemen Türk nüfusunun yoğunlukla bulunduğu yerler idi. Yeni Türk Devleti'nin vatan toprakları olarak kabul edilen bu coğrafyada Osmanlı miri sisteminin geçerli olması da ayrıca üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.

Bu tarihi zemin ve sınırlar, Türk Milli Mücadelesi'nin de sınırlarını teşkil etmiştir. Aynı zamanda günümüze kadar devam eden meselelerin kaynağı da gene bu alanlar olmuştur.[63]

Türk Devleti'nin hakimiyet sahasının tamamen ortadan kaldırılması veya küçük bir alana daraltılmasına yönelik planlar ve buna dayalı andlaşma tasarılarının gündeme getirilmesi Türk Milli Mücadele Hârekatı'nın başlamasına zemin hazırlamış ve T.B.M.M.'nin sevk ve idaresi ile söz konusu sınırlar dahilinde bir Türk Devleti'nin kurulması fikri geçerlilik kazanmıştı. 11 Mayıs 1920 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne sunulan Sevr Antlaşması'na tepki olarak Ankara Hükümeti, Misâk-ı Millî de dahil olmak üzere geçerliliğini onaylatmak üzere Bolşeviklerle temasa geçmiş ve bir elçilik heyetini Moskova'ya gitmek üzere yola çıkartmıştı. Müttefikler ise Sevr'i zorla Osmanlı Hükümeti'ne onaylattırmak maksadıyla 11 Temmuz 1920 tarihinde Spa Konferansı'nda bir araya gelmiş[64] ve "Andlaşma bugünkü biçimi ile imzalanmayacak olursa müttefik devletler imzalanmasını ve uygulanmasını zorlamak için gerekli görecekleri eylemde bulunacaklardır…" şeklinde bir karar almışlardı. Kimi araştırmacılara göre konferans kararının İstanbul'a ulaştığı tarihlerde, Ankara'da ise T.B.M.M. hummalı bir çalışma içine girmişti. Moskova'ya giden heyet ise 24 Ağustos tarihinde Misâk-ı Millî'nin ilke olarak kabul edlmesinin şart koşulduğu bir andlaşma tasarısını hazır hale getirmişti.[65] Bu da politik manada sınırların muhafaza ve idame ettirilmesi hususunda ne kadar kararlı olunduğunu göstermesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Misâk-ı Millî'de vücud bulan sınırlar ile alakalı olarak üzerinde durulması gereken bir başka husus da yukarıda açıklandığı gibi, soyut bir özellik arzetmesidir. Zira; Atatürk, Misâk-ı Millî sınrlarının sabit olmadığını sırası geldiğinde değişebileceğini de ifade etmiştir. Bu düşünceyi destekler mahiyette olan şu anektot Atatürk'ün muhayyilesindeki sınırları ortaya koymaktadır. Atatürk, Mc Arthur ile yapmış olduğu mülakatta, "Allah nasip eder, ömrüm vefa ederse Musul, Kerkük ve Adaları geri alacağım. Selanik de dahil Batı Trakya'yı Türkiye sınırları içine katacağım…"[66] şeklinde bir açıklama yapar ki; bu, ütopik bir değerlendirme olarak kabul edilse dahi, Misâk-ı Millî'nin ve orada kasdedilen sınırların sabit olmadığını ortaya koymaktadır.

Özellikle Musul Meselesi'nde gösterilen kararlılık ve askerî müdahale hazırlığı içinde bulunulması bu konuda verilecek en güzel örneklerdin biridir. Fakat, İngilizlerin tahrik ve teşvikleri sonucu ortaya çıkan Şeyh Sait İsyanı Musul için yapılacak girişimleri sonuçsuz bırakmıştır. Ayrıca 1923 Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ndeki bağlayıcı kayıtların 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile "şartlar değişmiştir" prensibinden hareketle kaldırılması, üzerinde önemle durulması ve düşünülmesi gereken hususlardan biridir.

Misâk-ı Millî dahilinde ele alınan Hatay'ın Türkiye'ye iltihakı hususunda 1921-1939 yılları arasında Ankara Hükümeti'nin üzerine düşen görevleri büyük bir özveri ile yerine getirmesi ve sınır değişikliğinin gerçekleştirilmesi her türlü takdirin üzerindedir. Bu cümleden olmak üzere Mustafa Kemal'in 2 Kasım 1921 tarihinde kendisini ziyarete gelen Tayfur Sökmen'e söylediği sözler dikkat çekicidir:[67] "Memleketimizin içinde didiştiği davaları biliyorsunuz, dünya bizimde muhasama halinde bulunduğu bir durumdayız. Böyle bir zamanda Avrupa'nın büyük devletlerinden biri olan Fransızlarla bir anlaşma yaptık. İşgal ettikleri Adana, Mersin, Osmaniye, Kilis, Antep'i tahliye edecek ve bize harp malzemesi de verecekler. En mühimi Mersin limanını bize iade edeceklerdir. Bu arada İskenderun Sancağı ve havalisinin de (Hatay'ın da) tahliyesi üzerinden büyük gayret sarfettikse de şimdilik bir şey yapamadık. Ancak orası için hususi bir idare tatbik edeceklerini taahhüt altına alabildik. İnşallah ileride sizleri de kurtaracağız. Şimdi memleketinize giderek çalışırsınız. Bir işiniz olur veya müşkülatla karşılaşırsanız arkadaşlara müracaat edersiniz." Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi Türkiye, Sancak'ın bir süreliğine vatan topraklarına ilhâkını tehir etmiş gözükmektedir. Yoksa, vazgeçmek diye bir şey söz konusu değildir.

Fransız işgali döneminde çeşitli baskılara uğrayan ve mevcut yönetimden memnun olmayan bir kısım Sancaklı Türk, başta Adana ve Mersin olmak üzere Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bunlar arasında Adana'ya yerleşenler 1922 yılında gayri resmi olarak İskenderun ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuşlardır.[68] Cemiyet

üyeleri Mustafa Kemal'in 15 Mart 1923 tarihindeki Adana ziyaretine siyah bayraklarla katılmışlardır. Cemiyet üyelerinden Affan Efendi'nin siyahlar giymiş kızının "Gazi Baba bizi de kurtar" feyradı karşısında Mustafa Kemal Paşa "Kırk asırlık Türk Yurdu düşman elinde esir kalamaz" cevabını vermişti.[69]

Mustafa Kemal Paşa, hem Tayfur Sökmen'e söylediği sözü hem de Adana'daki sözünü namus sözü olarak telakki etmiş ve davanın bizzat takipçisi olmuştur.

Suriye'de biten manda yönetimi sonrasında Suriye ve Lübnan bağımsız devletlerinin vücuda getirilmesi kararlaştırılmasına karşın 1921 Ankara İtilafnâmesi'ne atıfta bulunulmaması ve İskenderun-Antakya Sancağı'na "Ayrı Varlık" statüsü tanınmaması, Türk-Fransız münasebetlerinde önemli bir kiriz yaratmıştı. Söz konusu müracaatlara rağmen Sancak Meselesi'nin Fransızlar tarafından sürüncemede bırakılması üzerine Atatürk 6 Ocak günü saat 3:00'te özel treniyle Konya'ya hareket etmiş ve Başbakan İsmet İnönü'yü, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ı, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ı ve Sancak meselesinde yetkili kişileri Eskişehir'e davet etmiştir.[70] Eskişehir'de yaklaşık üçbuçuk saat süren bir toplantı yaptıktan sonra Konya'ya hareket etmiştir.[71] Atatürk Eskişehir-Konya seyahati ile ilgili olarak Hasan Rıza Soyak'a şunları söylemiştir "Bir askeri harekatın başlangıcı gibi yorumlanabilecek şekilde tertip ettiğim bu seyahati; Hatay'daki Türk çoğunluğunun muahedelerle de kabul edilmiş açık haklarını korumak bahsinde ne derece hassas ve azimli olduğumuzu, işin bir takım oyunlarla veya ihmallerle sürüncemede kalmasına katiyen tahammülümüz olmadığını göstermek için

ihtiyar ettim ve tertibimi mahsus derhal şayi olabilecek bir yerde, her memlekete mensup birtakım istihbarat memurlarıyla dolu olan bir otelde yaptım. Kısacası Fransızların meseleyi uzatıp dejenere etmeye çalıştıklarını, müstemleke memurlarının şuursuz ve insafsız hareketlerini gün geçtikçe arttırdıklarını, bizim Hükümetin de işi, lüzumu kadar sıkı tutmadığını görüyordum. Davamız, böyle sürümcemede kaldıkça bilhassa Türk ahaliye reva görülen şiddetli baskı devam ettikçe, bir gün içeride (Hatay'da) büyük ve kanlı bir hadise zuhur edebilirdi; bu yüzden iki taraf, hiç istemedikleri halde silahlı bir çatışmaya sürüklenebilirdi. İşte bu hal ve ihtimalleri ortadan kaldırmak, herkesi vaktinde ikaz etmek içindir ki, harekete geçtim; başka bir ifade ile ben bu hareketi, memleketi harbe sokmak için değil, tam tersine ondan kurtarmak için yapmış bulunuyorum. Yoksa Türkiye'yi isteyerek bir harbe sokmaya hakkım olmadığını biliyorum" demiştir. Hasan Rıza Bey'in silahtan başka çare kalmazsa sorusuna ise davanın kendi şahsi davası olduğunu onun içinde işin silahlı bir hareketle halledilmesi gerekirse Cumhurbaşkanlığı görevinden ve milletvekilliğinden istifa ederek Hatay'a gidip meseleyi savaşarak halledeceğini belirtmiştir.[72]

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Andlaşması ile ulaşılan sınırların dışında kalan Türk dünyası ile söz konusu olacak ilişkilerin düzenlenmesi de Misâk-ı Millî'nin en önemli özelliklerinden biridir. Atatürk'ün, 29 Ekim 1933 tarihinde altını önemle çizdiği esaslar, Misâk-ı Milli'nin siyasî ve kültürel hedeflerini ve sınırlarını da belirtmektedir. Bugünkü hükümetlerin yegane düsturu olması dileğiyle Atatürk'ün bu veciz sözünü aynen yayınlıyoruz:

"…Bugün Sovyetler birliği, dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat, yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir… Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir

kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak, yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lâzımdır. Milletler buna nasıl hazırlanırlar? Manevî köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür… İnanç bir köprüdür… Tarih bir köprüdür…

Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir…"

* * *

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, "Türk Devleti devamlılık ve bütünlük arzeder" ilkesinden hareket edilirse, Osmanlı Devleti'nin mirası üzerinde, millî esaslar gözetilerek kurulmuş bir Türk devletidir. Misâk-ı Millî de yeni kurulan Türk devletinin dahilî ve haricî millî siyasetidir.

Misâk-ı Millî; yeni Türk Devleti'nin kuruluş aşamasında, "Türkleri Anadolu'dan da söküp atmak" isteyen ehl-i salibe karşı oluşturulan topyekûn bir direnişin adı olduğu gibi, aynı zamanda Türklerle meskûn olan coğrafyanın ve sınırlarının da müdafaası anlamına gelmekte idi. Bu düşünce, yukarda

zikredildiği gibi, Misâk-ı Millî'de kesin çizgileri ile belirlenmemiş dahi olsa Misak-ı Millî sınırlarına ulaşmada önemli bir itici güç olmuştur.

Misâk-ı Millî'den mülhem, ulaşılan sınırlar dikkate alındığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin 610 km. uzunluğundaki kuzeydoğu sınırının tespit ve tanzimi 16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşması ile gerçekleştirilmiş

ve 13 Ekim 1921 tarihinde söz konusu edilen Kars Andlaşması ile de Ermenistan, Gürcistan ve Nahcivan dolayısıyla Azerbaycan'a teyid ve tescil ettirilerek geçerlilik kazandırılmıştır. Burada aslolan Batum'un sınırlarımız dışında kalmış olmasıdır.

Türkiye-İran sınırı, uzun dönem devam eden Osmanlı-İran mücadelelerinden sonra tabii halini almış ve çok küçük değişikliklerle de günümüze kadar devam etmiştir. (1877-78 Osmanlı Rus Harbine kadar Türk sınırları içinde yer alan Kotur Kasabasının İran'a geçmesi ve sınır değişikliği yapılması gibi.)

Bugünkü şekliyle Türkiye-İran Sınırı, 454 km. uzunluğunda olup, etnolojik yönden aynı milleti ikiye bölmekte, İran Azarbaycan'ı bölgesinde, on altı milyon Türk nüfusu yaşamaktadır. Sınır, jeopolitik, stratejik ve teopolitik bakımlardan büyük bir önem arzetmekte olup Türkiye Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti arasındaki rejim farklılığından kaynaklanan ideoloji transferi, bu bölgede yoğun bir şekilde kendini göstermektedir. Özellikle; İran'ın, Türk sınırına yakın bölgelerde hatta Türkiye Cumhuriyeti topraklarında gerçekleştirdiği faaliyetler ve seçtiği hedef kitleler büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Diğer taraftan, P.K.K. terör örgütünün sınıra yakın İran coğrafyasında barındırılması, İran'ın Türkiye üzerindeki tehditlerini daha belirgin bir hale getirmektedir.

Türkiye-Irak sınırı, Kelşim Geçidi'nden başlayıp Türkiye-Suriye sınırının kesişim noktası olan Dicle-Habur Çayı kavşağında son bulmaktadır.

Yaklaşık olarak 331 km. uzunluğunda bulunan Türk-Irak sınırı da "Arazi ve sınır meseleleri, aynı zamanda o arazi üzerindeki insanların mukaderatı meselesidir" ilkesinden hareketle, Türk nüfusunun ikiye bölünmesine sebep olan sınırlardan bir bölümünü oluşturur. Özellikle, Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinde yoğun bir şekilde bulunan Türkler, 1926 Ankara Andlaşması dolayısıyla sınır ötesinde kalmıştır. 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Andlaşması ile sonuçlanan politik mücadelede Türkiye hem Musul ve havalisini hem de buradaki Türklerin mukaderatını 1951 yılına kadar Irak'ı mandası altında bulunduran İngiltere'nin, daha sonra da müstakil bir yapıya kavuşan Irak'ın insafına terketmiştir. Zira, bu bölgede bulunan Türklere karşı yapılan muamele, uluslararası hukuka ve buna dayalı olarak yapılan andlaşmalarda belirtilen hususlara büyük bir tezat teşkil etmektedir.

Türkiye-Irak sınırındaki en önemli sınır ve gümrük kapısı ise Habur Kapısı olup son zamanlarda sınır bölgesinde meydana gelen olaylar ve yeni politik oluşumları yaratma gayretleri, bölgeyi devamlı surette gündemde tutmaktadır. Özellikle, otorite boşluğundan dolayı bölgede yuvalanmış olan P.K.K. terör örgütünün, Türkiye'nin sınır güvenliğini önemli ölçüde tehdit eder hale gelmesinden sonra

yapılan askerî harekatlar ve alınan tedbirler sayesinde temizlenmeye, sınır güvenliği teminat altına alınmaya başlanmıştır.

P.K.K terör örgütünün Türkiye'nin sınır güvenliğini ve ülke bütünlüğünü tehdit altına almak istemesi, yukarıda işaret edildiği gibi, başta komşu devletlerin ve bölge ile alakası olan bazı devletlerin takip ettikleri politikalarının bir ürünüdür. Türkiye-Suriye sınırı, güney şeridinde yaklaşık 877 km. uzunluğu ile Türkiye'nin en uzun sınırı konumundadır.

Türkiye-Suriye sınırı ve ötesi, 1920 yılı ile birlikte sunî bir şekilde yeşertilen Suriye Devleti ve özellikle Hafız Esad yönetiminin ideolojisi dolayısıyla önemli tehdit merkezlerinden birisini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine oluşturulan yeni sınırlar sebebiyle sınırların ötesinde kalan Türklerin, oralarda baskı rejimi altında asimilasyona tabii tutulması gibi hadiseler yanında, P.K.K. terör örgütü başta olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti Devleti aleyhinde faaliyette bulunan terör guruplarının himaye edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti tarafından yakından takip edilmektedir.

Türkiye-Suriye sınırının büyük bir bölümü demiryolu güzergahı dikkate alınarak oluşturulan yapay bir sınır özelliğini taşımaktadır. Türkiye-Suriye sınır tespiti, 20 Ekim 1921 Andlaşması esas olmak üzere 5 Haziran 1926 ve 23 Haziran 1939 Ankara Andlaşmaları ile gerçekleştirilmiştir. Türkiye-Suriye sınırı Misâk-ı Millî doğrultusunda takip edilen yoğun siyasetle değişikliğe uğrayan yegane sınır olup, Hatay'ın anavatana iltihakı dolayısıyla Türkiye topraklarına 5402.6 km^2 daha ilave edilmiş, bu durum ise sınır değişikliğini gündeme getirmiştir. "Büyük Suriye" özlemi içinde bulunan Suriye yönetiminin Türkiye ile olan münasebetlerindeki en önemli meseleler; haritalarında kendi sınırları içerisinde göstermeye özen gösterdikleri "Hatay" ile "Su Meselesi"dir.

Türkiye'nin Avrupa yakasındaki Trakya sınırları, Yunanistan ve Bulgaristan ile çizilmiş olup, Lozan Barış Andlaşması ile tespit ve tescil edilmişlerdir.

Yaklaşık 212 km. uzunluğundaki Türkiye-Yunanistan sınırı, sakin bir görünüm arzetmesine karşın, karasuları ve kıta sahanlığı dolayısıyla Türkiye ile Yunanistan arasındaki meseleler gün geçtikçe yoğunluk kazanmaktadır. Bunun en önemli sebebi ise hiç şüphesiz, Yunanis

tan'ın "Megali İdea"sını gerçekleştirmek pahasına ortaya koyduğu uzlaşmaz ve yayılmacı politikalarıdır. Batı Trakya'daki Türk azınlığının sahip olduğu haklarının kısıtlanması, en tabii hak ve hürriyetlerinin ortadan kaldırılarak uluslararası hukuk kurallarının çiğnenmesi, Türk-Yunan uyuşmazlığının belki de en önemli hususunu teşkil etmektedir. Yine uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde tespit edilen karasularının Yunanistan tarafından tek taraflı olarak 12 mile çıkartılmak istenmesi, iki taraf arasında politik gerginliğin artmasına sebep olmaktadır. Hatta; Türkiye, böyle bir uygulamayı, Adalar Denizi'nde boğulması ve Kıbrıs ile hemen hemen alakasının kesilmesi anlamına geldiği için savaş sebebi görmesi, meselenin ciddiyetini bir kat daha artırmaktadır.

Türkiye-Bulgaristan 1913 İstanbul Andlaşması esas alınarak Lozan ve 1925 tarihli dostluk ve saldırmazlık andlaşması ile tescil edilmiştir. Yaklaşık olarak 269 km uzunluğundadır.

Türk-Bulgar Sınırı 1913 İstanbul Andlaşması'na kadar devamlı surette Türkiye aleyhine bir Bulgar genişlemesine sahne olmuş, bu andlaşma ile de Osmanlı Devleti, Batı Trakya'yı Bulgaristan'a bırakmak zorunda kalmıştır. 6 Eylül 1915 tarihinde yapılan Sınır Tashihi Andlaşması ile de Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ı, Doğu Trakya'nın batı şeridinden bazı toprakları vermek suretiyle, içinde bulunduğu ittifak halkasına dahil etmek istediği görülmüş ve bu verilen taviz 24 Eylül 1918 tarihli Müttefikler Arası Berlin Andlaşması hükümlerine kadar devam etmiştir. Bu andlaşma ile Bulgaristan elde ettiği geniş toprak kazancına karşın Türkiye lehine Trakya sınırında bazı düzeltmelere gitmiştir.

Türkiye-Bulgaristan sınırının tespitinde söz konusu olan Bulgaristan'daki Türk varlığı Türk-Bulgar yönetimlerini zaman zaman karşı karşıya getirmiş ve bu arada yüzyıllık bir dönem içinde söz konusu olan üç büyük göç dalgası ise Türkiye'yi oldukça etkilemiştir. Özellikle, demirperde ülkeleri içerisinde yer aldığı dönemde, önemli derecede kimlik sıkıntısı çeken ve bu yönde büyük bir baskı altında tutulan Bulgaristan Türklüğü'nün uluslararası hukuka dayalı olarak gerçekleştirilen andlaşmalardaki hak ve imtiyazları, iki ülkenin en önemli meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır.[73]

1 İbrahim Kafesoğlu, Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller, İstanbul 1983, s. 39.

2 Atatürk, Nutuk I, İstanbul 1970, s. 12.

3 Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1981, s. 37 vd.

4 Daha geniş bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken I, Ankara 1959, s. 138 vd.

5 Cevad Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, İstanbul 2000, s. 105 vd.; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber I, Ankara, s. 114 vd.

6 Rumi/Mali takvimine göre 10 Temmuz 1919 tarihine isabet etmektedir. Milâdi takvimle aralarında 13 günlük bir fark mevcuttur.

7 Misâk-ı Milli metnine esas teşkil etmesi bakımından Erzurum Kongresi kararları için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, Ankara 1969, s. 23 vd.;.

8 Sivas Kongresi Kararları için bkz. Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara 1986, s. 113 vd.

9 Nutuk I, s. 31.

10 Anadolu - İstanbul arasındaki haberleşmeler ve yazışmalar için bkz. Nutuk I, s. 195-242.

11 Amasya Görüşmeleri (Mülâkâtı) ve hazırlanan protokoller için bkz. Nutuk I, s. 242 vd.

12 Bülent Tanör, Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920), İstanbul 1998, s. 331; Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele II, Son Meşrutiyet (1919-1920), Ankara 1998, s.

13 Son Osmanlı seçimleri için bkz. T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 184 vd.

14 Meclisin nerede toplanması gerektiği yönündeki farklı görüşlerin tartışılması maksadıyla Milli Mücadeleye taraftar tüm kolordu ve tümen komutanlarına 29 Ekim 1919 tarihinde bir çağrı yapılmıştı. Uzaktaki komutanların gelemeyecekleri düşünülerek sonucun kendilerine duyurulması kararlaştırılmıştı. Toplantılar 16 Kasım 1919 tarihinde başlayıp 28 Kasım 1919 tarihine kadar etmiştir. Sivas Mekteb-i Sultânîsinde yapılan toplantıda; Meclisin toplanacağı yer, Meclisin açılmasından sonra Heyet-i Temsiliyenin ve Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin akıbetinin ne olacağı, Barış Konferansının alacağı kararlardan sonra nasıl bir siyasa belirleneceği görüşülmüştü. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında devam eden toplantıların ağırlık noktasını meclisin nerede toplanacağı konusu teşkil etmişti. Mustafa Kemal, meclisin mutlaka Anadolu'da güvenli bir yerde (Ankara'da) toplanması gerektiğini, sebeplerini izah ederek savunurken, diğer komutanlar İstanbul'da toplanması gerektiğini vurguluyorlardı. Sonunda, Kazım Karabekir'in olayların akışına göre meclisin Ankara'da açılabileceğini fakat öncelikle saltanat merkezi İstanbul'da açılması gerektiği yönünde fikir beyan etmesi, milletvekillerine İstanbul yolunu açmış idi. Fakat, çok geçmeden Mustafa Kemal'in ileri sürdüğü ve ısrar ettiği düşüncesinin ne derece isabetli olduğu görülecekti. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Uluğ İğdemir, Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Ankara 1989; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz I, İstanbul 1993, s. 392; Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi II, Ankara 1992, s. 42 vd; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II, İstanbul 1991, s. 166 vd.

15 Sivas Komutanlar Toplantısında bir takım toplanma merkezleri belirlenmişti. Bu merkezler; Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir ve Edirne idi. [Bkz. S. Tansel, a.g.e. II, s. 167] Daha sonra alınan bir kararla toplanma merkezi Ankara olarak belirlenmiştir. Bkz. Atatürk, Nutuk III, İstanbul 1970, s. 1167, Belge No: 214.

16 Mustafa Kemal'e ulaşan telgraflardan birisi konuyu açıklar mahiyettedir. Burdur milletvekili Hüseyin Baki imzasıyla gönderilen 29 Aralık 1919 tarihli telgrafta: "…İstanbul'da içtima' eden mebûslar nâmına Aydın Mebûsu Hüseyin Kâzım imzasıyla Hey'et-i Teftîşiye Riyâseti

ne gelen telgrafta, en serî vasıta ile Dârü'l-hilâfete gelmekliğim elzemiyeti işâr edilmekde ve bugün de Dahiliye Nezâretinden mevrûd telgrafta dahi 'azimetim bildirilmekte… Mukaddemâ Hey'et-i Temsiliye nâmına Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından vâkî emir ve işâr üzerine nokta-i nazarım 'arz ve izâh kılındığı halde henüz bu babda bir emir telâkki edilemediğinden işâr-ı devletlerine kemâl-i ehemmiyetle muntazırım efendim." demektedir. Bkz. Nutuk I, s. 337.

17 Nutuk I, s. 339.

18 M. Kemal Atatürk Ankara'ya gelen milletvekillerinin hepsine, "ayrı ayrı, aynı esas noktaları… Günlerce tekrar etmek mecburiyetinde" kaldığını ifade ederek şunları hatırlatmıştı: "…Bir heyet-i içtimâiyenin bekâ ve saâdetinin, ancak emelde ve istihsâl-i âmalde iştirâk-i tamm halinde bulunmasına mütevakkıf olduğunu izâh etdik. "Vatanın halâsı, istiklâlin temini" hedefine müteveccih vahdet-i millîyemizin, esaslı, muntazam teşkilâtın vücûduna ve bu teşkilâtı hüsn ü sevk ve idareye muktedir dimağların, enerjilerin, bir dimağ ve enerji halinde müttehit ve mümteziç bir hale gelmesine vâbeste olduğunu söyledik ve bu münâsebetle, İstanbul'da, açılacak Meclis-i Meb'usânda, kuvvetli, mütesânid bir grup teşkili zaruretini meydana koyduk… Nitekim, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde, arzû-yu millî tebellür ettirilmiş ve ifade olunmuştu… Bu kongreler esâsâtına sadık olduklarını beyân ettikleri için milletçe vekil intihâb edilen zevât; her şeyden evvel, bu esâsâta merbût zevâtdan ve bu esâsâtı ilân eden cem'iyete nisbetini gösterir unvânda bir grup yapacaktı: "Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti Grubu"… İşte bu grup, teşkilât-ı millîyeye ve dolayısıyle millete müsteniden her nerede olursa olsun, milletin mukaddes âmâlini cesaretle ifade ve müdâfaâ edecekti. " Bkz. Nutuk I, s. 359 vd.

19 Padişah Vahdeddin'in Damat Şerif Paşa tarafından okunan nutku: "Sayın Senatörler ve mebuslar; Dördüncü seçim döneminin birinci toplantısını açarken Tanrıya dua eder, hepinize, hoş geldiniz, derim. Ülkemin sınırları içinde oldukları halde seçim yapamayan yerlerden mebus gönderilememiş olmasından üzüntü duyduğumu belirtirim… Balkan Savaşı'ndan henüz çıkıldığı ve uğradığımız kayıp ve zararları gidermek için çalışmak gerektiği bir sırada, vatan ve millet çıkarına aykırı olarak, Genel Savaş'a katılmakla henüz yorgunluğunu alamamış olan devletin ve yasını unutamayan milletin uğradığı üzüntü ve felâketler herkesin gözü önündedir. Fakat benim ve milletimin, beraber çalıştığı arkadaşlarına dahi haber vermeden savaşı hattâ dâvet etmiş onların meşrû olmayan hareketlerinin ve savaş sırasındaki kötülüklerinin sorumluluğu dışında olduğu şüphesizdir… Bir ulusun savaşda yenilmesi, onun siyasi varlık hakkını bozamayacağından devletin haklarının ve çıkarlarının korunmasında yasama kurulu ile bakanlar kurulumuzun birlikte çaba harcamaları, hükümetin de akla yakın bütün siyasi teşebbüslerde bulunmaya devam etmesi ve kutsal hayat haklarının korunmasında bütün ulusun birlik ve beraberlik içinde bulunması ile devletimizin bütünlüğünü, milletimizin değer ve onurunu sağlayacak bir barışın elde edilebileceğini ve işgal altındaki illerimizin kurtulacağını Tanrının kayırıcılığından umarım. Bundan ötürü, her türlü ayrılmadan, bölünmeden kaçınılarak bütün ulusal istek ve çabaların felâhı vatan (vatan kurtuluşu) noktasında birleştirilmesi gereklidir…" şeklinde devam ediyor ve "…Memleketin yüksek menfaatlarını herşeyin önünde tutarak, çalışmalarını vatan ve milletin selâmetini sağlamaya yönetmiş olan sorumlu hükümete karşı gerçek yardımcı ve denetici olmanızı tavsiye eder, hiç karamsarlığa kapılmadan üzerinizdeki zor görevi başarmanızı Tanrıdan dileyerek millî meclisi açarım." temennisiyle sona eriyordu. Sadeleştirilen tam metin için bkz., Mahmud Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, Ankara 1970, s. 49 vd.

20 M. Goloğlu, a.g.e., s. 50.

21 M. Goloğlu, a.g.e., s. 57.

22 Atatürk, Felâh-ı Vatan Grubunun kuruluşunu ve grupta yer alanları şiddetle tenkit etmişti: "…Efendiler, her görüştüğümüz zat veyahut zevat, bizimle fikir ve kanaatte müttehit kalarak ayrılmışlardı. Fakat, İstanbul meclisinde, "Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti Grubu" diye bir grup teşekkül ettiğini işitmedik. Niçin? Evet, niçin? Buna bugün cevap isterim!. Çünkü, efendiler; bu grubu teşkil etmeyi, vicdan borcu, millet borcu bilmek vaziyet ve kabiliyetinde bulunan efendiler, imansız idiler… cebîn idiler… câhil idiler… İmansız idiler; çünkü, âmâl-i millîyenin ciddiyet ve kat'îyetine ve bu âmâlin mesnedi olan teşkilât-ı millîyenin salâbetine inanmıyorlardı… Cebîn idiler; çünkü, yegâne istinâdgâh-ı halâsın millet olduğunu ve olacağını takdir edemiyorlardı. Padişaha tekâpu ederek, ecânibe hoş görünerek, mülâyim ve nazik davranarak, büyük gayelerin istihsâl olunabileceği gafletini gösteriyorlardı… Bundan başka, efendiler; nankör ve hodperest idiler… Fikr-i millî ve teşkilât-ı millîyenin, kısa bir zamanda temin ettiği şeref ve mevcudiyeti istisgar ediyorlardı. Vücut bulmuş olan vaziyet ve varlığın sehlü'l-istihsâl olduğunu zan ve vehmetmekle çirkin gururlarını tatmîn sevdasına düşünüyorlardı… Erzurum'da, Sivas'da telâffuz olunmuş, tespit olunmuş bir unvânı aynen kabul etmek zül olmaz mıydı? O unvândan daha mânalı unvân mı yoktu?!. Evet, işittik efendiler; varmış: "Fellâh-ı Vatan grubu." Bkz. Nutuk I, s. 360 vd.

23 M. Goloğlu, a.g.e., s. 56.

24 Bkz. Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücâdele Hatıraları, İstanbul 2000, s. 310.

25 İsmet İnönü, Hatıralar I, Ankara 1985, s. 183.

26 Bkz. M. Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber II, Ankara 1988, s. 528.

27 Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da I (1919-1921), Ankara 1981, s. 63.

28 Hamdullah Suphi Bey tarihî konuşmasında: "Arkadaşlar! Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin bize gönderdikleri Misâk-ı Millî metnini Hüsrev Beyefendi okudular. Aramızda müzakereye başlamadan evvel bir noktanın tasrihini elzem addediyorum… Türk vatanı aleyhine tertib edilen suikastin mutlak esaret halinde karşımıza çıkacağını bildiren deliller çoktur. Biz kimleriz? sözlerimizin kıymet ve mahiyeti neden ibarettir? bunları tayin edecek en esaslı şartı temin etmeden, ne desek beyhudedir, ziyandır… Biz, burada yalnız yüzelli, yüzaltmış kişiden ibaretiz. Bir memleket namına söz söylemek için bu kâfi değildir… Her şeyden evvel kabul edilmesi zaruri olan bir karar vardır. onu size teklif ediyorum. Anadoluda, vatan müdafaası için ortaya çıkmış olan kuvayı milliyeyi tanıdığımızı, milli hareketi tasvip ettiğimizi ve bu harekete istinat etmekte olduğumuzu dünyaya karşı ilân etmeliyiz. Şüphe yok ki, koskoca bir memleketin içinde, her düşüncede adama tesadüf olunabilir. Fakat Türk milleti, esareti kabul etmediğini ve etmeyeceğini, herkesin anlamağa mecbur olduğu fiili, beliğ ve mutantan bir lisan ile ifade etmiştir. İçimizi dinlediğimiz vakit, kendimiz nereye tutunuyoruz? Bize ümit nereden geliyor?… Dağınık sürüye yol gösterecek çoban yıldızı, milli bir ümit halinde Anadolu topraklarının üzerinde doğup yükselmiştir. Bugünkü vazifesi vatan müdafaasından ibaret

olan Millet Meclisi, bu müdafaada yalnız olmadığını, son vazife için yeni bir mücadelenin lüzum gösterdiği bütün fedakarlıklara razı olarak, mücadele ve istiklâl bayrağını çeken Anadolu hareketiyle, bizim aramızdaki iştirak ve vahdeti kayıt ve ilân etmelidir. Ancak bundan sonra söz söylemek, müzakere etmek, karar vermek hakkını haiz oluruz. Arkadaşlar, fevkâlade vaziyetlerin iltizam ettiği fevkalâde tedbirleri ittihaz etmeğe müstait bir heyet olduğumuzu gösterecek böyle bir karar, müstakbel mesaimizi mümkün kılacak yegane karardır. Size ben her şeyden evvel bu kararı teklif ediyorum." 22 Ocak 1920 tarihli konuşmanın tam metni için bkz., Merkez Araştırma Ekibi, "İstanbul Meclis-i Meb'usânının Gizli Oturumunda Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Bir Konuşması", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi I/3, (Temmuz 1985), s. 977 vd. ve yine Hamdullah Suphi Tanrıöver, Dağ Yolu I, Ankara 1928, s. 243.

29 Atatürk de bu telgrafı doğrulamaktadır. Bkz. Nutuk III, s. 1199, Belge No: 232.

30 Hüseyin Kâzım Bey'in bu konudaki düşünceleri için bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım, (Haz. İsmail Kara), İstanbul 1991, s. 262.

31 Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 131.

32 M. M. Kansu, a.g.e. II, s. 528.

33 Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım II, İstanbul 1967, s. 515; Rıza Nur'un bu düşüncesi komisyon tartışmalarında pek itibar görmemiş olmalı ki, misâk-ı millî metninde bu tabirin yer aldığını görüyoruz. Ancak sonraki değerlendirmelerde bu tabirin ifade edilmediği ve metinden çıkartıldığını bilmekteyiz.

34 Ş. Turan, a.g.e. II, s. 82.

35 Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım II, İstanbul 1993, s. 20.

36 T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 189; S. Akşin, a.g.e. II, s. 318; Hilmi Uran, Hatıralarım, s. 130; M. Goloğlu, a.g.e., s. 81 vd.

37 Cemal Kutay, Mehmet Şeref Aykut, İstanbul 1985, s. 240 vd; M. Goloğlu, a.g.e., s. 79 vd.

38 R. Nur, a.g.e. II, s. 519; M. Goloğlu, a.g.e., s. 82.

39 Örneğin, Vakit Gazetesi "Ahd-ı Millî Programı", İleri Gazetesi "Ahd-ı Millî'nin Sulh Esasları", İkdâm Gazetesi "Misâk-ı Millî Programı Sureti", Tevhid-i Efkâr "Meb'usân Meclisi'nde Millî Haysiyet Şahlanışı" başlıklarını kullanırken, Alemdar'da "Meclis-i Meb'ûsân'da Ruzname Harici İttihadcı Pervasızlığı" başlığına yer vermiştir. [Bu konuda bkz. İlker Alp, "Misâk-ı Milli", Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara 1998, s. 192] Ayrıca Refii Cevat Ulunay, 2 Şubatta Alemdar'da "Yeni Bir Yavru Daha: Misâk-ı Millî" başlıklı ya

zısında; "Bereketi bol olsun, başımıza bir Millî daha çıktı, geceler bir Millî daha doğurdu. Millet anamız yine varlığını gösterdi. Ortaya bir Millî yavru daha attı: (Misâk-ı Millî)… Aman Allahım! Telâffuzu ne güç, ne çirkin, ne gayr-ı Milî bir kelime! (Misâk)'ın elifini hafifçe çekti mi (Misâk) gibi bir şey oluyor. Osmanlılık devrinden kalma baba yadigârı ahbap Manokyan Kumpanyasında bir aktör vardır: Hacı Misâk. Bu terkip bana onu hatırlatıyor. Mim'in Yâ'sını aşağı çekerek Sâ'nın Elifini yukarıya uzatarak tecvit üzere okumakta ustalık ve idman isteyen bir iş, hepimiz yapmalıyız. Galiba Millîler yarım düzüneyi geçti: Millî Kongre, Millî Blok, Millî Hareket, Millî Talim Terbiye, Millî Ahrar, etti altı… Şimdi (Millî Misâk) ile tam düzinenin ikmaline girdiğimiz anlaşılıyor. Millî Kongre'nin ne fırıldak olduğunu seçimlerde öğrendik. Millî Blok ta bir nev'i dalavera idi. Millî Hareket değişti, (kaşkariko) oldu. Millî Talim Terbiye de nev'i diğer bir yaldızlı haptı, yutmadık, Millî Ahrar korsan gemisi idi, karaya vurdu… Hulâsa bu Millîlerin ne biçim marifetler olduğunu cümle alem anladı. Acaba Millî Misâk nedir?" Bkz. Nejat Kaymaz, "Misâk-ı Millî Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler III, Ankara 1983, s. 1951.

40 Meclis-i Meb'usân Zabıt Ceridesi I, Devre IV, İçtimâ Senesi: I, TBMM Basımevi, Ankara 1992, s. 144-145.

41 Nutuk I, s. 421.

42 Hüseyin Pazarcı, Uluslararası Hukuk Dersleri, Ankara 1989, s. 8; Seha L. Meray, Osman Olcay, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Ankara 1977, s. 47 vd.

43 Daha geniş bilgi için bkz. Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe I, Ankara 1991, s. 61 vd.

44 Kültür Bakanlığı, Atatürk'ün Milli Dış Politikası I, (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Ankara 1981, s. 25.

45 Nejat Kaymaz, yapmış olduğu teferruatlı araştırmasında, yerli ve yabancı araştırmacılarla hatıra sahiplerinin Misâk-ı Millîye yükledikleri misyonu belirtmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır. Arnold Toynbee; "Bu pakt (Ulusal Ant) salt bir savaş amaçları bildirisi ya da parti programı değildi… Bu üç, dört kuşaktan beri Batı eğitimi gören Türklerin içlerinde beslemiş oldukları duygunun açık bir anlatımıydı…", Jean Sehliklin; "Pacte National (Missaak-Millie) denilebilir ki, Yeni Türkiye''in doğuş belgesidir. Ayrıca bir yurttaşlık bildirgesi ve bir güçler birliği sözüdür…"; Emin Muhammed Saîd ve Kerim Halil Sabit; "…Meclis-i Meb'ûsân 28 Ocak 1920'de Misaku'l-Vatanîi'l-Türkîyi ilan etti. Bu Türklerin benimseyebilecekleri barış için temel olarak koydukları kuralların bir toplamı ya da siyasal bilançolarının bir özeti idi". Daha geniş bilgi için bkz. N. Kaymaz, "TBMM'nde Misâk-ı Millîye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu - II", Tarih ve Toplum, S. 20, (Ağustos 1985), s. 50 vd.

46 Burada kasdedilen el, il, devlet demektir. Bel; hudut, sınır (Çamlıbel, Otlukbeli, Esenbeli gibi) manasına gelmektedir ki siyasi hakimiyetin de alanını belirler. Dil ise milleti, birlik ve beraberliği temsil eder.

47 Mesut Aydın, Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devletinin Sınırları, Malatya 1998, s. 3.

48 TBMM Gizli Celse Zabıtları III, 6 Mart 1338 (1922)-27 Şubat 1338 (1923), Ankara 1985, s. 1318.

49 Atatürk'ün Milli Dış Politikası I, s. 38.

50 Atatürk'ün Milli Dış Politikası I, s. 48.

51 Londra Konferansı ve Bekir Sami Bey'in gerçekleştirdiği ikili andlaşmalar için bkz. M. Aydın, a.g.e., s. 124 vd.

52 Nutuk II, s. 587 vd.

53 TBMM Gizli Celse Zabıtları II, 17 Mart 1337 (1921)-25 Şubat 1337 (1922), Ankara 1985, s. 73; İzzet Öztoprak, "Bekir Sami Bey'in İstifası Meselesi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, IX/25, (Kasım 1992), Ankara 1993, s. 107.

54 Tamamen İngilizlerce dikte ettirilmiş bir görünüm sergileyen Bekir Sami-Robert Vansittart arasında imzalanan "Tutsakların Hemen Salıverilmesi için Anlaşma" adlı belgenin birinci maddesinde "kendi istekleri hilafına" Türkiye'de alıkonan Britanyalı savaş esirleri ile diğer Britanya vatandaşlarının hemen salıverilmesi isteniyor. Buna karşın İngiliz makamlarının elinde bulunan Türk savaş esirleri ve sivillerinin yurtlarına iadesine hemen başlanacak fakat "1 Ağustos 1914"te Türk İmparatorluğu'nun parçası olan topraklarda, savaş halinin devamı boyunca, savaş yasalarına veya teamüllerine karşı işledikleri iddia olunan suçlardan veya yaptıkları kırımlardan dolayı, yargılanmaları kararlaştırılmış bulunan kişilere bu maddenin, uygulanamayacağı ifade edilmiş ve taraflar arasındaki hukuki eşitlik ihlal edilmişti. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, Malta Sürgünleri, İstanbul 1976, s. 401vd.; Gothard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1971, s. 278 vd.; Ömer Kürkcüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara 1978, s. 175 vd.

55 B. Şimşir, a.g.e., s. 450; Nutuk II, s. 587 vd.

56 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye), Ankara 1982, s. 202.

57 Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Atatürkçü Düşünce ve Yaklaşım Tarzı, Ankara 1982, s. 25.

58 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Ankara 1989, s. 19 vd.

59 Seçil Akgün, Murat Uluğtekin, "Misak-ı Maarif", Atatürk Yolu, II/3, (Mayıs 1989), s. 287 vd.

60 A. Afetinan, İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923, Ankara 1989, s. 13 vd.

61 Misâk-ı Millî'nin Birinci Maddesi hakkında bkz, Mete Tuncay, "Misâk-ı Millî'nin 1. Maddesi Üstüne", Birikim Dergisi, III/18-19, (Ağustos-Eylül 1976), s. 12-16.

62 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, s. 12.

63 Mustafa Öztürk, "Osmanlı Miri Rejimin Misâk-ı Millî ile Münasebeti", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye (23-25 Ekim 1995), Ankara 1996, s. 189 vd.

64 Osman Olcay, Sevr Andlaşması'na Doğru-Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler, Ankara 1981 s. 597.

65 Birçok araştırmacı T. B. M. M.'de 18 Temmuz 1920 tarihinde bir toplantı yapıldığı ve bu toplantıdan sonra "Misâk-ı Millî hududu dahilindeki milleti ve vatanı istihlâs etmek" hususunda Misâk-ı Millî'ye sadık kalınacağına dair yemin edildiği ifade etmişlerdir. Nejat Kaymaz, yapmış olduğu teferruatlı araştırma neticesinde bu tarihte Misâk-ı Millî üzerine böyle bir yemin merasiminin söz konusu olmadığını, bunun bir yanlış anlama üzerine daha sonraki araştırmalarda tekrarlandığını ortaya koymuştur. Bkz. Nejat Kaymaz, "T. B. M. M.'de Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu", I-II/3 Tarih ve Toplum, s. 19-23, (Temmuz-Kasım 1985).

66 Ahmet Kabaklı, Temellerin Duruşması, İstanbul 1992, s. 52 vd.

67 Tayfur Sökmen, Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar, Ankara 1978, s. 63.

68 T. Sökmen, a.g.e., s. 66 vd.

69 T. Sökmen, a.g.e., s. 70 vd.; Hamdi Selçuk, Bütün Yerleriyle Hatay'ın O Günleri, İstanbul 1972, s. 71; Abdurrahman Melek, Hatay Nasıl Kurtuldu, Ankara 1986, s. 9; Nuri Aydın Konuralp, Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Mücadelesi Tarihi, İskenderun 1970, s. 139; Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, Antakya 1933, s. 126; Mehmet Önder, Atatürkle Adım Adım Türkiye XE ", Ankara 1984, s. 9.

70 H. Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar II, İstanbul 1973, s. 601 vd.

71 Tan Gazetesi, 7 Ocak 1937.

72 H. R. Soyak, a.g.e., II, s. 606 vd.

73 M. Aydın, a.g.e., s. 296 vd.

Misâk-I Millî'nin Sınırları / Yrd. Doç. Dr. Erol Kaya [s.71-77]

Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi / Türkiye

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde görüşülen ve kabul edilen ilkeler, kaynaklarda değişik tabirlerle isimlendirilmiştir. Bunlar arasında Misâk-ı Milli, Milli Ant, Peyman-ı Milli, Ulusal Ant tabirleri öne çıkmaktadır. Ancak bunlar arasında Misâk-ı Millî tabiri tutmuştur.

Misâk-ı Millî Beyannamesi, yeni milli ve bağımsız bir devlet kurmak üzere harekete geçmiş olan Türklerin akdettikleri, birlikte yaşamak üzere anlaştıkları şartları ihtiva eden bir sosyal mukaveledir. Misâk-ı Millî Beyannamesi'nin nasıl ortaya çıktığını anlayabilmek için milli mücadelenin başlangıcına dönmek gerekecektir.

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'da Milli Mücadele'nin yönetimini eline aldığı zaman, milli hareketin belirli bir hedefe ulaştırılması mecburiyetini gayet iyi kavramıştı. Bu nedenle, hedefe ulaştıracak planın ana hatları Erzurum Kongresi'nden itibaren şekillenmeye başlamıştı.

Erzurum Kongresi'nin kararlarını açıklayan 7 Ağustos 1919 tarihli bildiri ile, ileride Misâk-ı Millî'nin temelini oluşturacak olan bazı önemli kararlar yayınlanıyordu. Bu kararlar içerisinde yer alan sınırlar ile ilgili bölümde, Türk ordusunun 30 Ekim 1918 tarihinde tuttuğu cephe hattının sınırları içinde kalan yeni Türkiye'nin tam bağımsızlığı istenmekte idi.[1]

Erzurum Kongresi'nde kararlaştırılan bu ilkeler, Türk milliyetçilerinin düzenlediği milli kongreler döneminin doruk noktasını teşkil eden Sivas Kongresi'nce de aynen benimseniyor ve şumulleştiriliyordu. Kongre, Türk milletinin kurtarılarak tam bağımsızlığa kavuşturulması yönündeki ana ilkelerin ve milli dış siyasanın temellerini atıyor; din, kültür ve ırk birliğine dayanan Müslüman Türk çoğunluğunun yaşadığı bölgelerde kurulacak, yeni bağdaşık bir Türk devletinin sınırlarını çiziyordu. Bazıları Erzurum Kongresi'nde öne sürülen ve milli direnişte milliyetçilerin hedef ve emellerinin sınırlarını çizen bu ilkeler, daha sonra Misâk-ı Milli adını alacak milli andın ilk ilkelerini oluşturuyordu.[2] Bir Türk yazarının, "Milli tarihin büyük rönesansı, ihtilâl ve kurtuluş kongresi"[3] olarak nitelediği Sivas Kongresi'nde sekiz gün süren çatışmalı ve hararetli tartışmalardan sonra, Erzurum bildirisi tüm ülkeyi kapsıyacak biçimde genişletiliyor; Ateşkesin imzalandığı gün nüfus çoğunluğu müslüman Türklerden oluşan bölgelerin milli sınırlar içinde olduğu açıklanıyordu.[4]

Görüldüğü gibi, Milli Mücadele'nin hedef ve planlarını çizen Misâk-ı Millî, Meclis-i Mebusan'da kabul edilip resmileşmeden çok daha önce bir tarihte, Erzurum Kongresi'nden itibaren şekillendirilmeye başlamış, Sivas Kongresi kararları ile de muhtevası büyük ölçüde belli olmuştu.[5] Artık bu muhteva çerçevesinde Misâk-ı Millî'nin yazılı hale getirilmesi gerekiyordu ki bu da, Ankara'da, Mustafa Kemal Paşa ile, İstanbul'a gitmek üzere Ankara'ya gelen mebuslar arasında yapılan görüşmeler sonucunda gerçekleşecekti.

1. Misâk-ı Millî'ninHazırlanması

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya geldiğinin ertesi günü (28 Aralık 1919) şehrin ileri gelenlerine çok uzun bir konuşma yapmıştır. Geçmiş olayları özetleyerek gelecekte nasıl bir yol izleneceğinin dile getirildiği bu konuşmada; "Wilson'un 14 maddelik programının ve Osmanlı Devleti için önerilen 12. maddenin gerçekte Türkiye'nin durumu bakımından kabul edilebilir nitelikte olduğunu belirtir. Daha sonra, asıl mesele olan milli sınırların nasıl çizilmesi gerektiği meselesine temas ederek bu konuda, ateşkesin imzalanmasından beri görülen uygulamayla Wilson ilkelerinin nasıl çiğnenmiş olduğunu anlatır. Mustafa Kemal Paşa, benimsenmesi ve sağlanması gereken sınırların 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlar olduğunu ifade etmektedir. Ateşkesin uygulamaya konulduğu anda Türk ordusunun kontrolü altında bulunan sınır çizgisi içinde yaşayan halkın her bakımdan ortak niteliklere sahip

milli bir toplum oluşturduğunu, bunun Erzurum ve Sivas Kongrelerinde de belirtilmiş bulunduğunu ve yeni Türkiye'nin güney sınırının "İskenderun Körfezi güneyinden Antakya'da Halep ve Katma istasyonu arasında Cerablus köprüsü güneyinde Fırat ırmağına kavuştuğu, oradan Deyrizor'a indiğini, sonra doğuya uzatılarak Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi ihtiva ettiğini" söyler. Bu sınır Türk ordusunca silahla savunulduğu gibi bir de Türk ve Kürt ögelerinin yaşadığı yurt kesimini sınırlar. Bu sınır içinde kalan ülke kesimlerimiz Osmanlı topluluğundan ayrılmaz bir bütün olarak kabul edilmiştir.".[6]

Damat Ferit, Paris Barış Konferansı'na verdiği muhtırada 1914, hatta 1912 hudutlarını muhafaza hülyasını beslerken Mustafa Kemal, daha mütarekeden önce, İmparatorluğun Arap kısımlarından vazgeçilmesi gerektiğini anlamıştı. Atatürk hatıralarında, güney hududunu 26 Ekim 1918'de Haleb'in kuzeybatısında, İngiliz süvari tümenine karşı kazandığı zaferle "Türk süngülerinin" tayin ve tespit etmiş olduğunu anlatır. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde "milli hududu" çizmek gerekince, O, Türk süngülerinin kanla çizmiş olduğu bu hududu seçmiştir. Mustafa Kemal'e göre, "süngü, kuvvet, şeref ve haysiyetin muhafaza edemediği hatlar, başka hiçbir prensiple müdafaa edilemez."[7]

Mustafa Kemal Paşa bu görüş ve düşüncelerini, 3 Ocak 1920 tarihinden itibaren Ankara'ya tek tek veya gruplar halinde gelip giden mebuslara da anlatır ve onları bir maksat veya gaye etrafında toplanabilmek için uzun münakaşa ve müzakereler yaptıktan sonra milletin emel ve maksatlarını da kısa bir programa esas olacak suretde ve toplu bir tarzda ifade edilmesi hususu da kararlaştırılır. Mebuslarla yapılan bu görüşmeler neticesinde "Misâk-ı Millî" adı verilen programın ilk müsveddeleri de bir fikir vermek amacıyla Ankara'da kaleme alınır.[8]

Mustafa Kemal Paşa'nın, kendisi tarafından kaleme alındığını ifade ettiği metin henüz bulunabilmiş değildir. Bu konuda, Hüsrev Gerede'nin 28 Ağustos 1958'de Tevfik Bıyıklıoğlu'na gönderdiği mektuptan anladığımıza göre, "Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi beyannamesine uygun bir metin hazırlamış ve bu metin bütün Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından imzalanarak heyette yazman ve sözcü durumunda bulunan Trabzon milletvekili Hüsrev Bey ile İstanbul'a gönderilmişti".[9] Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanarak Hüsrev Bey ile İstanbul'a gönderilen metin de aynı sınırları ihtiva etmekte idi.[10]

Bu şekilde müsveddeleri hazırlanan Misâk-ı Millî metni, 12 Ocak 1920 tarihinde açılan Meclis-i Mebusan'da, çeşitli gayrıresmi ve gizli toplantılarda görüşülerek tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim, 22 Ocak'ta Meclis binasında yapılan bir gizli özel toplantıda,[11] Hüsrev Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine verdiği Misâk-ı Millî metnini okumuştur.[12] Ancak anlaşıldığına göre, Hüsrev Bey tarafından okunan metnin bazı kısımları mebuslar arasında tartışmalara sebebiyet vermiş ve bunun üzerine konunun bir komisyonda ele alınmasına gerek görülerek bir komisyon teşkil edilmiştir. Üyeleri arasında, Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey ile,[13] Sinop Mebusu Rıza Nur Bey, Sivas Mebusu Rauf Bey ve Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi'nin de[14] bulunduğu bu komisyon, kendi aralarında yaptıkları tartışmalar sonucunda; Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı metinde bazı değişiklikler yapmıştır.

Rıza Nur, bu komisyonun çalışmaları esnasında, Suriye'yi de Misâk-ı Millî hududu içine sokmak isteyen bir grubun olduğunu belirterek bu görüşün ekseriyetle kabul edilmediğini ifade etmektedir.[15] Komisyon tarafından hazırlanarak mebusların görüşüne sunulan Misâk-ı Millî metni, özellikle Müdafaa-i Hukuk yanlısı mebusların ısrarı üzerine, yeniden gözden geçirmek zorunda kalmış ve sonunda her görüşteki üyenin benimseyeceği biçimde bir formül oluşturmuştur.[16]

Meydana getirilen Misak-ı Millî metni ile Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı Misak-ı Millî metnini -orjinal metin elimizde olmadığından dolayı- tam anlamıyla karşılaştırma imkanından mahrumuz. Ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da 28 Aralık'ta yapmış olduğu konuşmada üzerinde durulan belli başlı noktaların asıl Misâk-ı Millî metnine de büyük ölçüde yansıdığı muhakkaktır. Misâk-ı Millî'nin Elviye-i Selâse ve Batı Trakya'ya ilişkin maddeleri için bu konuşmada özel bir açıklama bulunmamakla birlikte, bunların Mustafa Kemal'in görüşlerine uygun olduğu kuşkusuzdur.[17] Nitekim Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta "İstanbul Meclisi'nde bu ilkeler toplu olarak yazılmış ve tespit olunmuştur" demek suretiyle, Ankara'da kendi kaleme aldığı metinden fazla uzaklaşılmadığını belirtmektedir.[18] Hüsrev Gerede'nin hatırladığına göre de komisyon, Mustafa Kemal Paşa'nın metnini pek az bir değişiklikle kabul etmiştir. Metin, İstanbul Meclisi'nin basılacağı haberinin alınması üzerine, Hüseyin Rauf Bey'in kararıyla Ankara'ya gönderilmiştir.[19]

Ancak her iki metin arasındaki farklılığın başlıcasını, mütareke hattının nereleri içerisine aldığı hususu oluşturmakta idi. Nitekim bu husus, Rauf Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir müddet devam eden yazışmalara sebebiyet verecektir.

Mustafa Kemal Paşa, Misâk-ı Millî'nin tanzim edildiği haberini, Rauf Bey'in 4 Şubat tarihli telinden öğrenmiştir. Rauf Bey bu telde; kararlaştırılan ilkelerin ruhunu taşıyan ayrı bir madde halinde yazılmak üzere, mebusların büyük bir çoğunluğu ile bir Aht ve Misâk-ı Millî'nin yapılabildiği belirtiliyordu. Ayrıca, yayınlanmasının kararlaştırılmasına kadar, metnin son derece gizli tutulmasına karar verildiği de ilave ediliyordu.[20] Bu yazıdan iki gün sonra, 6 Şubat'ta da Rauf Bey tarafından, gizli kaydıyla, 28 Ocak'ta yapılan toplantıda kabul edilen Misâk-ı Millî metni gönderilmişti.[21] Mustafa Kemal Paşa tarafından, her iki yazıya birden 7 Şubat'ta verilen cevapta; "Aht ve Misak-ı Milli'de, hattı mütarekenin dahil ve haricinde kalan memalikin gayri kabili infikâk olduğundan bahsediliyor. Eğer

böyle ise hudut hakkındaki prensiplerimizle esaslı bir fark yapılmıştır" deniliyordu.[22] Rauf Bey'in cevabı 11 Şubat'ta geldi. Bunda; "Ahitte esasın milliyet olduğu ve mütareke hududunun, bu milliyetler hududunu genel olarak göstermek fırsatıyla sözü edildiği, bu suretle Türk olan Süleymaniye ve Kerkük'ün de iddiaya dahil olduğu ifade ediliyordu. Metnin bu şekilde değiştirilmesine gerekçe olarak da, umumi heyetin bu fikirde olmasından dolayı ısrar edilmediği gösteriliyordu. Ayrıca, İstanbul'a gelmeden önce hazırlanan formülde mütareke hududuna dair bir kayıt olmadığı da" teyit ediliyordu.[23]

Bu yazışmalardan da anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal Paşa tarafından, Ankara'da mebuslarla yapılan görüşmeler sırasında hazırlanan ve İstanbul'a gönderilen Misak-ı Millî metninde, "mütarekenin haricinde kalan memalikin gayri kabili infikâk olduğu" hükmü yer almamaktaydı. Bu hükmün Misak-ı Millî metni içerisine konulmuş olması, Mustafa Kemal Paşa tarafından, hudut hakkındaki prensiplerde esaslı bir fark yapıldığı şeklinde telakki edilmiştir.

Misâk-ı Millî metni, 28 Ocak 1920 tarihinde, Meclis-i Mebusan'ın gizli özel bir toplantısında,[24] katılan mebuslar tarafından oybirliği ile kabul edilmiş ve düzenlenen belge 121 mebus tarafından imzalanmıştır.[25] Buna göre Misâk-ı Milli metni şöyle düzenlenmişti:

"Zirde vaziülimza Osmanlı Meclis-i Mebusan azaları istiklâl-i devlet ve istikbal-i milletin, haklı ve devamlı bir sulha nailiyyet için ihtiyar edebileceği fedakârlığın hadd-i âzamisini mutazammın olan esasat-ı atiyeye tamami-i riayetle mümkün-üt-temin olduğunu ve esasat-ı mezkure haricinde payidar bir Osmanlı Saltanat ve Cemiyetinin devam-ı vücudu gayrı mümkün bulunduğunu kabul ve tasdik eylemişlerdir.

Birinci Madde: Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arap ekseriyyetiyle meskûn olup 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i aktinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalisinin serbestçe beyan edecekleri âraya tevfikan tayin edilmek lazım geleceğinden, mezkûr hatt-ı mütareke dahil ve haricinde dinen, ırkan, emelen[26] müttehit ve yekdiğerine karşı hürmet-i mütakabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-u ırkiyye ve içtimaiyyeleriyle şerait-i muhitiyyelerine tamamiyle riayetkâr, Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyet-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.

İkinci Madde: Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda âray-ı âmmeleriyle anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse için ledel-icap tekrar serbestçe âray-ı âmmeye müracaat edilmesini kabul ederiz.

Üçüncü Madde: Türkiye sulhuna talik edilen Garbi Trakya vaziyyet-i hukukiyesinin tespiti de sekenesinin kemal-i hürriyetle beyan edecekleri âraya tebaan vaki olmalıdır.

Dördüncü Madde: Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiye ve Payıtaht-ı Saltanat-ı Seniyye ve Merkez-i Hükümet-i Osmaniye olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi'nin emniyeti her türlü halelden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalât-ı âleme küşadı hakkında bizimle sair bilûmum alâkadar devletlerin müttefikan verecekleri karar muteberdir. 28 Kanunusani 1336."[27]

Bu şekilde hazırlanan Misak-ı Millî metni, Edirne Mebusu Şeref Bey'in verdiği bir takrir ile 17 Şubat 1920 toplantısının ikinci celsesinde, Meclis-i Mebusan huzuruna gelmiştir. Şeref Bey'in takririnde, "Ahd-i Milli'nin parlamentolara ve umum matbuata tebliğ edilmesi ve tercihan müzakeresi" teklif ediliyor ve arıza-i cevabiye müzakereleri ertelenerek bu teklif kabul ediliyordu.[28]

Daha sonra Şeref Bey tarafından Misak-ı Milli metni okunarak oya sunulmuş ve Meclis-i Mebusan'ın aynı gün, 17 Şubat 1920 tarihinde yapılan içtimasında Misak-ı Millî "umumen ve müttefikan kabul" sedaları arasında oybirliği ile kabul edilmiştir.[29]

2. Misâk-ı Millî'nin Sınırları

Misâk-ı Millî Beyannamesi'nde yer alan ve daha sonra tartışmalara sebebiyet veren husus, "mütareke hattı… haricinde" ibaresinden neresinin anlaşılması gerektiğidir. Kürt davası yüzünden "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımları" mefhumunu terk ederek onun yerine yarınki Türkiye için daha sade olan hudut tayini yoluna gitmek daha münasip görülmüştü ki, bu durum, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kabul edilen "30 Ekim 1918 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan… mema

liki Osmaniye" formülünde yerini buldu."[30] Buna karşılık, 28 Ocak 1920 tarihli Misâk-ı Millî'deki hatt-ı mütareke dahil ve haricinde… Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksam formülü daha az açıktır. "Hariç" kaydıyla ne gibi bir gaye güdülmüştür? İskenderun sancağı bu hattın içinde idi. Batı Trakya'ya ve Doğu'daki üç sancağa da Misâk-ı Milli'de ayrı maddeler konulmuştu. Misâk-ı Millî'de yer alan "Mütareke hattı haricinde" kaydı, Mustafa Kemal Paşa'nın düşünceleri ile Misâk-ı Milli arasında belirli bir farklılık olduğunu göstermektedir.

Bu durumda, bu ibareden neyin kastedildiğini anlamak için öncelikle, 30 Ekim 1918 tarihinde, Osmanlı sınırlarının durumunu bakmak gerekecektir. Bu sınırlar, Türk İstiklâl Harbi Tarihi'nin ilk cildini meydana getiren Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı adlı eserde yer alan bir haritadan izlenebilir. Buna göre; Batum'u içine alacak şekilde başlayan sınırın, Musul-Miyadin hattını izleyerek İskenderun'a ulaştığı görülmektedir. Bu haritaya göre Kerkük, 30 Ekim 1918 tarihihdeki sınırlarımız dışında kalmaktadır.[31] Aynı kaynak Kerkük'ü, 31 Ekim'de ateşkesin uygulamaya konduğu sırada İngiliz kuvvetlerinin eline geçmiş yerler arasında göstermektedir.[32] Bu nedenle, Misâk-ı Millî metninde yer alan "haricinde" kelimesinden Kerkük'ün anlaşılması gerektiği ileri sürülebilir. Nitekim bunu, Misâk-ı Millî hususunda Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey arasında yapılan yazışmalarda da görmek mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'nın, Misâk-ı Millî'de mütareke hattının haricinde kalan memleketlerin ayrılmaz bir bütün olduğu şeklinde yer alan ibarenin açıklanmasını istediği telyazısına[33] Rauf Bey tarafından verilen cevapta şöyle denilmektedir: "Ahitte esas milliyettir. Mütareke hududu, bu milliyetler hududunu sureti umumiyede irae etmek vesilesiyle zikrolunmuştur. Bu suretle Türk olan Süleymaniye ve Kerkük'te iddiamıza dahil oluyor. Heyeti Umumiye'nin fikri bu merkezde olduğundan, fazla ısrarı münasip görmedik. Biz gelmeden evvel hazırlanan formülde, mütareke hududuna dair bir kayıt yoktu."[34]

Bu cevap aynı zamanda, Misâk-ı Millî metni hazırlanırken Mustafa Kemal Paşa'nın göndermiş olduğu metnin dışına çıkılarak, birinci maddenin "hatt-ı mütareke dahil ve haricinde" şeklinde düzenlenmiş olmasının gerekçesini de izah etmektedir. Buna göre, Misâk-ı Millî hazırlanırken temel alınan unsur "Milliyet" idi. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, "Milliyet" kelimesi ile kastedilenin, sadece bir milletin ismi olmayıp, "Anasır-ı İslâmiye" adı altında çok daha geniş ve şümullü bir varlık olmasıdır.

Mustafa Kemal Paşa'da, "Milliyet" unsuruna -bilhassa o dönem için-[35] bu anlamda geniş bir mana yüklüyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış nutkunda; en büyük değişmenin güney sınırında olduğunu vurgulayarak, bunun yalnızca askerî mülahazalarla çizilmediğini, bir "hudud-ı millî" olduğunu ve bu sınır içinde çeşitli İslâm unsurlarından oluşan "yalnız bir cins milletin" varolduğunu belirtir. Bu, "kardeş milletlerin hudud-ı millîsi"dir, içindeki siyasi rejim millî hakimiyet esasına dayanacaktır. Mustafa Kemal Paşa açış konuşmasının devamında şöyle demektedir: "… Fakat bu hudud-ı millî dahilinde tasavvur edilmesin ki anasır-ı İslâmiyeden yalnız bir cins millet vardır. Çerkes vardır ve anasır-ı İslâmiye-i saire vardır. İşte bu hudut memzuç (karışmış) bir halde yaşayan, bütün maksatlarını, bütün manasıyla tevhit etmiş olan kardeş milletlerin hudud-ı millîsidir. Bu hudut meselesini tespit eden madde içerisinde büyük bir esas vardır."[36]

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1 Mayıs'ta yaptığı konuşmada, gerek Misâk-ı Millî sınırları içerisinde kalan ahali hakkındaki ve gerekse millî sınırlardan kast edilenin nereleri olduğu hususundaki düşüncelerini daha geniş bir şekilde açıklamakta ve şöyle demektedir:

"… Burada maksut olan ve Meclisi âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Lâz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiye'dir, samimi bir mecmuadır. Binaenaleyh bu heyeti âliyenin temsil ettiği, hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsur-u islâma münhasır değildir. Anasır-ı İslâmiye'den mürekkep bir kütleye aittir. Bunun böyle olduğunu hepimiz biliriz. Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan, hudut meselesi tâyin ve tespit edilirken, hudut-u millîmiz İskenderun'un cenubundan geçer, Şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudut-u millîmiz budur dedik! Halbuki Kerkük şimalinde Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Biz onları tefrik etmedik. Binaenaleyh muhafaza ve müdafaasıyla iştigal ettiğimiz millet bittabi bu unsurlardan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslâmiyeden mürekkeptir…"[37]

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa "vatan" kavramının kıstası olarak, Batı siyasi düşüncesinde egemen olmaya başlayan "self-determinasyon" ilkesinin dayandığı "kültürel" temelleri seçmiş, bu aşamada da belki çevre şartlarının gereği ile söz konusu temeller içinde din unsuruna ağırlık vermiştir. Misâk-ı Millî, bu sebeple Osmanlı-İslâm unsuruyla meskûn yörelerin istiklâline kavuşturulmasından ve yeni devletin vatan sathını oluşturacağından bahsetmektedir. Burada "Türk" milletinden ise söz edilmemektedir. "Türk" yerine "İslâm" unsuruna yer vererek, İngiltere başta olmak

üzere Büyük Güçlerin Anadolu'daki müslümanlar arasında bir ayrılık yaratıp, parçalama teşebbüslerine karşı emniyet sübabı koymak istemişti."[38] Coğrafi sınır hususunda ise; düşünce olarak "Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan" bölgelerin elde edilmesi arzulanmış iken, 30 Ekim 1918 tarihinde sınırlarımız içinde kalan yerler istendiği ve Kerkük'te bu sınırın dışında kaldığından dolayı Misâk-ı Millî metni, "mezkûr mütareke… haricinde" şeklinde düzenlenerek bunun telafisi yoluna gidilmişti. Böylece Kerkük'te millî sınırlar içerisine alınmış olmaktaydı. Nitekim Rauf Bey'e, mütareke hattı haricinde tabirinin konulma gerekçesini soran Mustafa Kemal Paşa, verilen cevaptan tatmin olmuş olmalı ki, TBMM açıldıktan sonra yaptığı konuşmada Kerkük'ü de millî sınırlar içerisinde saymaktadır.

Misâk-ı Millî sınırları hususunda verebileceğimiz bir belge de, Genelkurmay Askeri Tarih Başkanlığı Arşivi'nde bulunan Misâk-ı Millî haritasıdır. Hariciye Vekaleti tarafından, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderilen bir yazıda, Amerikan ticaret mümessili Gillespie'ye[39] verilmek üzere, tespit edilmiş olan güney ve doğu hudutlarıyla Misâk-ı Millî'ye göre diğer hudutları gösterir bir haritanın hazırlanarak gönderilmesi istenmişti.[40] Bu isteğe binaen, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından hazırlanan harita, Hariciye Vekaletine gönderilmiştir. Harita hakkında yapılan açıklamada ise şöyle denilmekteydi:

1- Moskova Antlaşması ile tespit edilen ve öteden beri İran'la sınır olan Doğu hududumuzla güney hududumuzun Ankara Antlaşması'yla tespit edilen kısmı ilişikteki haritada gösterilmiştir.

2- Misâk-ı Millî hudutlarına gelince; bu hususta tespit edilmiş belirli bir hudut hattı yoktur. Bununla birlikte, Misâk-ı Millî esaslarına göre arzu edilen sınır, ilişikteki haritada kesik çizgiyle gösterilmiştir.[41]

Haritadaki doğu sınırı Batum'dan başlayarak Bayezid ve Şemdinan'ı içine alacak şekilde uzanmakta, daha aşağıda Kerkük ve Musul'u da içine alarak güney sınırımıza çıkmaktadır. Açıklamada da bahsedildiği üzere, haritanın doğu sınırı Moskova Antlaşması ile çizilen sınırı, güney sınırı ise Ankara Antlaşması ile çizilen sınırı ihtiva etmektedir.

Kesik çizgiyle gösterilen sınır ise, Misâk-ı Millî'ye göre düşünülen sınırları göstermektedir. Misâk-ı Millî'ye göre istenilen sınır içerisinde ise Kerkük ve Musul bölgeleri yer almaktadır. Biz bunu, Misâk-ı Milli'de yer alan "mütareke hattı haricinde" ibaresinin haritaya çevrilmiş hali olarak kabul edebiliriz. Zira bu harita, Milli Mücadele'nin en sıcak günlerinde yapılmıştı. Dolayısıyla o günlerde, milli mücadeleyi yürütenlerin sınır konusundaki istek ve düşüncelerini en belirgin bir şekilde göstermesi bakımından bu harita önemlidir.

Haritada Misâk-ı Millî sınırları batı ve kuzeybatı bölgelerinde ise, Batı Trakya ile Ege Denizi'nin bir kısmını içine alacak şekilde gösterilmektedir. Ancak, Batı Trakya bölgesi farklı bir işaretleme ile gösterilmiştir. Bunun sebebi ise, Misâk-ı Millî hükümleri içerisinde Batı Trakya için ayrı bir madde konulmuş olmasıdır. Buna göre, Türkiye barışına bağlı olan Batı Trakya'nın hukuki durumunun tespiti,

bölge halkının serbestçe beyan edecekleri oya göre belli olacaktı. Bu durumu göstermek için haritada Batı Trakya bölgesi, Misâk-ı Millî sınırları içinde, ancak durumu tam netleşmemiş bir yer olarak gösterilmiştir.

Antakya'nın haritada yer almamış olması, o bölgenin Misâk-ı Millî sınınrları içerisinde olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira, Antakya, Misâk-ı Millî'nin hudutlarına temel teşkil eden, 30 Ekim 1918 tarihi itibariyle Osmanlı sınırları içerisinde bulunan topraklar arasında yer almaktadır. Bunu, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı isimli eserde yer alan 3 nolu haritadan tespit etmek mümkündür. Bu haritaya göre Antakya, Ateşkes es

nasında Türk kontrolünde olan yerler arasında gösterilmektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa tarafından Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne yazılan 6 Kasım 1918 tarihli telgrafta da, İngilizlerin İskenderun'u işgal etmek istemelerinin sebebini, "İskenderun-Kırıkhan-Katma yolu ile hareket ederek Antakya-Dircemal-Ahterin hattında bulunan 7. ordunun hattı ricatini kesmek" olarak göstermektedir ki, bu belge, Antakya'nın mütareke esnasında Osmanlı hakimiyetinde bulunduğunu tereddüte yer bırakmayacak şekilde açıklamaktadır.[42]

Sonuç olarak, "mütareke hattı haricinde" ifadesiyle kastedilen bölgenin,

Müslümanların yaşadıkları Kerkük olduğu ve bu hususun, bütün mebusların katılımıyla gerçekleşen 28 Ocak 1920 tarihinde yapılan toplantıda mebusların hepsi tarafından da desteklendiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Misâk-ı Milli metnine dahil olan bölgelerin, Osmanlı Devleti çözülüp yeni bir devletin kurulması mücadelelerinin verildiği dönemde, Türk milletinin taviz veremeyeceği ve geri adım atamayacağı sınırlar olduğuna da dikkat çekmek gerekir. Artık Türkler, tarihin kendilerine dayattığı bu yeni dönemde üzerinde yaşayacakları son toprak parçalarının sınırlarını tayin ve ilan etmişlerdi.

1 Bu madde şöyle düzenlenmişti: "İtilâf Devletlerinden, Ateşkesin imzalandığı 30 Ekim 1918 günündeki sınırlarımız içinde kalan ve her bölgesinde olduğu gibi, Doğu Anadolu illerinde büyük çoğunluğu İslâm olan ve kültürel, ekonomik üstünlüğü Müslümanlara ait bulunan, birbirinden ayrılmaları imkansız öz kardeş, dindaş ve soydaşlarımızın oturdukları memleketlerimizin bölünmesi düşüncesinden vazgeçerek, varlığımıza ve tarihî, ırkî, dinî haklarımıza saygı gösterilmesi ve bu suretle hak ve adalete dayanan bir karar verilmesi beklenir". Erzurum Kongresi Kararları için bkz. Bütünüyle Erzurum Kongresi (Yay. Haz. M. Fahrettin Kırzıoğlu), Ankara 1993, s. 243-246; Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara 1968, s. 109-111. Halide Edip Adıvar'a göre, Erzurum Kongresi'nin, üzerinde çalışmaya karar verdiği ana konulardan biri de Milli Misâk'ı hazırlamaktı. Halide Edip Adıvar, Türkün Ateşle İmtihanı, İstanbul 1979, s. 45.

2 Sivas Kongresi Beyannamesi'nin aslının fotokopisi için bkz. Tarih Vesikaları, I/I (Haziran 1941), s. 7-8.

3 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I, Ankara 1988, s. 211.

4 Salâhi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Ankara, 1987, s. 135-136. Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu sınırlar, gelecekteki Türkiye'nin sınırlarıydı. Mustafa Kemal (Atatürk), Nutuk-Söylev, I, Ankara 1986, s. 477.

5 "Bu Misâk-ı Millî, esasen Erzurum Kongresi'nde başlamış, Sivas'ta nemâlandırılmıştı." Rıza Nur, Türk Tarihi, I, İstanbul 1978, s. 191.

6 Mustafa Kemal (Atatürk), Nutuk-Söylev, III, Ankara 1989, s. 1721-1741 (Vesika 220). Misâk-ı Millî'nin hazırlanışı ve ihtiva ettiği sınırlar hususunda daha geniş bilgi için bkz. Erol Kaya, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun 1997.

7 Ayrıca Mondros Mütarekesi'nde, Erzincan Mütarekesi'nin tersine olarak bir ayırıcı çizgi gösterilmemişti. Prof. Jaeschke'ye göre, mütarekenin 7. maddesi varken böyle bir çizginin tesbit edilmesi de hiçbir değer taşımazdı. Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), Ankara 1981, s. 60-61.

8 Nutuk-Söylev, I, s. 483; Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 273.

9 Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, s. 170.

10 Hamdullah Suphi Tanrıöver, Dağ Yolu, İstanbul 1929, s. 223.

11 Hamdullah Suphi Bey, Meclis-i Mebusanı'nın gizli celsesinde diyor, ancak Meclis-i Mebusan'da 22 Ocak 1920 tarihinde resmi bir toplantı yapılmışsa da gizli bir oturum icra edildiğine dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bkz. MMZC, D: 4, s. 5-19.

12 Hamdullah Suphi Bey, toplantıda şu şekilde başlayan bir konuşma yapmıştır: "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin bize gönderdikleri Misâk-ı Milli metnini Hüsrev Beyefendi okudular". Tanrıöver, Dağ Yolu, s. 223.

13 Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s, 131.

14 Rıza Nur, Milli Kıyam, (Hazırlayan: Yalçın Toker), İstanbul 1994, s. 27.

15 Rıza Nur, Türk Tarihi, I, s. 191.

16 Kayseri Mebusu Ahmet Rifat Çalıka, bu hususta anılarında şunları yazmaktadır: "Bu Milli Misâk'ın bir maddesi de hilâfet ve saltanata sadık kalınacağına değiniyordu. Defterin ilk sayfalarında yazılı olan bu madde İstanbul'un son meclisinde yırtılmış ve Kastamonu Milletvekili Şükrü ve Amasya Milletvekili İsmail Hakkı Beyler dışında, bütün Türk milletvekilleri altını imza etmişlerdi." Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları, (Yayına Hazırlayan/Yorumlayan: Hurşit Çalıka), İstanbul 1992, s. 57.

17 Nejat Kaymaz, “Misâk-ı Milli Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında”, VIII. Türk Tarih Kongresi (Ekim 1976), Ankara 1983, s. 1944.

18 Nutuk-Söylev, I, s. 483.

19 Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu’da, s. 170.

20 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 23.

21 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 29-30.

22 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 35.

23 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 37.

24 Meclis-i Mebusan’da, 27 Ocak-31 Ocak günleri arasında herhangi bir gizli veya açık resmi toplantı gerçekleştirilmemiştir. Bkz. MMZC, D: 4, s. 44-45.

25 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 45-50. Hüseyin Kâzım Kadri, hatıralarında, milli emelleri bütün dünyaya bildirecek bir beyanname hazırlanması fikrinin kendisi tarafından ortaya atıldığını, mebusların da bunu kabul etmeleri üzerine Meclis-i Mebusan’da görüşülerek kararlaştırıldığını ve meclisin açılması üzerine Anadolu’dan gelen mebusların da bunu hemen olduğu gibi kabul ettiklerini yazıyorsa da bu bilgileri teyit eden kendisinden başka bir kaynak bulunmadığı gibi böylesine önemli bir hadisenin böyle basit bir şekilde gerçekleşmesi de mümkün görülmemektedir. Hüseyin Kâzım Kadri, Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım (Hazırlayan: İsmail Kara), İstanbul 1991, s. 165.

26 Misak-ı Milli’nin birinci maddesi, kaynaklarda değişik şekillerde ifade edilmektedir. MMZC’de; “dinen, örfen, emelen” şeklinde yer alıyor. MMZC, D: 4, s. 144. Mete Tunçay, “örfen ve emelen” şeklinde okuyor. Mete Tunçay, “Misak-ı Milli’nin 1. Maddesi Üzerine”, Birikim, No: 18/19 (Ağustos-Eylül 1976), s. 12. Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 45’de yer alan belgede, “dinen, irfanen, emelen” şeklinde geçiyor. Cevdet Kerim İncedayı, “dinen, ırkan ve aslen” olarak veriyor. Cevdet Kerim İncedayı, Türk İstiklâl Harbi, İstanbul 1341, s. 28. Selahattin Tansel ise birinci maddeyi, “mezkûr hatt-ı mütareke dahilinde dinen, ırkan ve aslen” şeklinde yazıyor ki, burada, “mütareke haricinde” ifadesi yer almamaktadır. Selahattin Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, III, İstanbul 1991, s. 19. Birinci maddeyi aynı ifadelerle veren bir diğer kaynak da, Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973), I, Ankara 1969, s. 12-13. Atatürk’ün Milli Dış Politikası’nda yer alan metin klişesinde “mütareke dahil ve haricinde dinen, ırkan” denildiği halde çevirisinde “mütareke dahilinde dinen, ırkan” şeklinde yer almaktadır. Atatürk’ün Milli Dış Politikası, I, Ankara 1992, s. 131-133.

27 ATASE Arşivi, Klasör: 1617, Dosya: 341-189 A, Fihrist: 2; İleri, 17 Şubat 1336, No: 759; Faik Reşit Unat, “Misak-ı Milli (Ahd-ı Milli Beyannamesi) ”, Aylık Ansiklopedi, No: 3 (Temmuz 1944), s. 92-93.

28 MMZC, D: 4, s. 143.

29 MMZC, D: 4, s. 144-145. Misâk-ı Millî’nin metni, Meclis-i Mebusanda okunup kabul edildiği günle aynı tarihte, 17 Şubat 1920’de Yenigün’de yayınlanmıştı. Gazeteye göre, Misâk-ı Millî metninin daha önceleri yayınlanmamasının sebebi, Misâk-ı Millî’nin hazırlanmasına katılmış bulunan mebuslar tarafından, metnin yayınlanmamasının kararlaştırılmış olmasıydı. Yenigün, 17 Şubat 1336/1920, No: 334.

30 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1991, s. 208-209. Milli Mücadele’nin öznesi olan millet, Anadolu ve Rumeli’nin Müslüman ahalisidir. Milli Mücadele’nin temel belgesi olan Misâk-ı Millî beyannamesi, hiçbir şekilde bölünemeyecek olan millî araziyi, halkı Arap olan kısımlar hariç olmak üzere “Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksam” diye tanımlamaktadır. Misâk-ı Millî’de “Türk” deyimi geçmemektedir.

31 Tevfik Bıyıklıoğlu, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara 1962, (Harita No: 2).

32 Bıyıklıoğlu, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, (Harita No: 4). Mete Tunçay, Misâk-ı Milli metninin ilk şeklinde yer alan “hatt-ı mütareke dahil ve haricinde” ibaresinden, Kerkük’ün durumu nedeniyle “haricinde” kelimesinin çıkarılmış olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Tunçay, “Misâk-ı Millî’nin 1. Maddesi Üzerine”, s. 12-16. Bu makaledeki iddialara karşı bkz. Kaymaz, “Misâk-ı Millî Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında”, s. 1954-1958. Bu konuda Tevfik Bıyıklıoğlu ise şunları yazmaktadır: “Büyük Millet Meclisi’nde Misâk-ı Millî’ye sadakat yemini yapıldığı ve daha sonra bu misâkın Meclis Müdafaai Hukuk Grubu nizamnamesinin en önemli bir kısmı olarak kabul olunduğu sıralarda birinci maddedeki “hattı mütareke dahil ve haricinde…” hükmünden “hariç” kelimesinin Mustafa Kemal Paşa tarafından çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Misâk-ı Millî’nin daha sonraki metinlerinde bu “hariç” kelimesinin çıkarıldığı görülmüştür”. Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu’da, s. 171.

33 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 35.

34 Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s. 37.

35 Mustafa Kemal’in milliyetçilik anlayışı, bu safhada dini, milleti oluşturan temel kıstas olarak alan ve imparatorluktaki gayrimüslimleri “Millet Sistemi” çatısında toplayan Osmanlı siyasi düşüncesi doğrultusundadır. Zamanla ve bilhassa çevre şartlarının baskısıyla, Mustafa Kemal’in milliyetçilik anlayışı önce soy tabanına, daha sonra ise kültürel ve diğer -maddi- unsurlara dayanan bir evrime, gelişmeye tabi olacak ve nihai olgunluğa ulaşacaktır. Mim Kemal Öke, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1919-1926, Ankara 1992, s. 64.

36 TBMMZC, D: I, I, s. 16.

37 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, Ankara 1989, s. 74-75.

38 Öke, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, s. 47.

39 Amerikalılar, Ankara'da ne olup bittiğini öğrenmek için önce yardımcı ticari komiser Julian E. Gillespie'yi göndermişlerdir. Gillespie'ye verilen talimat, kendisinin diplomatik yetkisinin olmadığını belirtmesi, Amerikan Ticaret Bakanlığı'nın bir memuru olarak sadece ekonomik imkanları incelemek için geldiğini söylemesi yolunda idi. Gillespie, 1922 yılının Ocak ayında İnebolu üzerinden Ankara'ya gelmiş ve orada yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır. Gillespie, Ankara'da, Yusuf Kemal Bey, Rauf Bey, Fethi Bey, Dr. Adnan Bey ve Celal Bey'le yaptığı görüşmeler ve edindiği intibalar hususunda İstanbul'daki Amiral Bristol'a ve Washington'daki Ticaret Bakanlığı'na raporlar göndermişti. Bkz. Orhan Duru, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul 1978, s. 141-166.

40 ATASE Arşivi, Klasör: 1617, Dosya: 341-189 A, Fihrist: 3.

41 ATASE Arşivi, Klasör: 1617, Dosya: 341-189 A, Fihrist: 3-1.

42 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Ankara, 1964, s. 19-20.

Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar / Dr. Yunus Kobal [s.78-88]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü /Türkiye

Giriş

Osmanlı Devleti'nin girmiş olduğu 1. Dünya Savaşı'nı noktalayan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Türk tarihinde Milli Mücadele adı verilen yeni bir dönem başlamıştır.[1] Bu dönem, mütareke şartlarının uygulanması sırasında yaşanan işgaller, azınlık terörü gibi her türlü olumsuzluğu içeren bir dizi uygulamaya karşı Türk halkının başlattığı direnme ruhu ile alevlenen Kurtuluş Savaşı'nı ve ardından gelen yeni Türk devletinin varlığının ve bağımsızlığının dünya devletlerince kabul edilişini kapsamaktadır.

Mütarekenin imzalanmasından sonra ülke tam anlamıyla bir kaosa sürüklenmiştir. Bütün devlet dengelerinin bozulduğu bu ortamda birbiri ardına kurulan hükümetler uzun ömürlü olamamış,[2] hiçbir kabine bu durumun üzerine yüklediği ağırlığı taşıyamamış ve bu felaketten çıkış için sağlıklı fikirler üretememiştir. İtilaf Devletleri 1. Dünya Savaşı sırasında kağıt üzerinde paylaştıkları Osmanlı topraklarını bu defa fiilen bölüşmeye başlamışlar ve yürüttükleri işgaller Türk halkı için zor bir dönemin başlayacağını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, imparatorluk bünyesinde yüzyıllardır barış ve huzur ortamında yaşamış olan azınlıkların, özellikle Ermeniler ve Rumların Türk topraklarında kendileri için bağımsız yeni yurtlar kurma girişimleri de silahlı çeteler vasıtasıyla yeni bir boyut kazanarak Müslüman ahali ile anılan azınlıklar arasında önemli olayların çıkmasına yol açmıştır.

Böylesine büyük bir otorite boşluğunun oluştuğu bir ortamda, yaşanan olumsuzluklar arasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde değişik zamanlarda ve farklı nedenlerle ortaya çıkan iç ayaklanmalar çok önemli bir yer tutmaktadır. Tarih boyunca çeşitli milletler kendilerini sömüren yabancı devletlere karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu, anlaşılması kolay bir konudur. Ancak aynı ülkenin insanlarını çeşitli sebeplerle karşı karşıya getiren iç ayaklanmaların açıklaması zordur. Zor olduğu gibi dramatik olaylara ve kapanması uzun sürebilecek yaralara da sebebiyet vermesi mümkündür.[3]

1919-1923 yılları arasında gerçekleşen iç ayaklanmaların temelinde çeşitli etkenler yatmaktadır. Dış etkenlerin özünü İtilaf Devletlerinin istek ve çıkarları oluştururken, iç etkenler daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Ayaklanmalar tek tek incelendiğinde de görüleceği gibi başlıca etken olarak İstanbul Hükümetleri ile Kuvayı Milliye arasındaki çekişme göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra etnik farklılıklar temelinde gelişen ayaklanma girişimleri ve nihayet liderlik yarışı sebebiyle baş gösteren ayaklanmalara da tanık olunmuştur. Milli Mücadele'de yaşanan iç ayaklanmaların kronolojik sıralaması aşağıdaki gibidir.[4]

11 Mayıs 1919 Ali Batı Olayı

20 Ağustos 1919 Ali Galip Olayı

27 Eylül 1919 Birinci Bozkır Ayaklanması

20 Ekim 1919 İkinci Bozkır Ayaklanması

20 Ekim 1919 Ahmet Anzavur'un Milli Mücadele aleyhinde birinci defa saldırtılması

26 Ekim 1919 Şeyh Eşref Ayaklanması (Hart Olayı)

28 Ekim 1919 Kızılkuyu Olayı

28 Ekim 1919 Apa Çarpışması

1 Kasım 1919 Dinek Çarpışması

15 Kasım 1919 Demirkapı Çarpışması

16 Şubat 1920 Ahmet Anzavur'un Milli Mücadele aleyhine ikinci defa saldırtılması

4 Nisan 1920 Ahmet Anzavur'un Gönen'e taarruzu

13 Nisan 1920 Birinci Düzce Ayaklanması

16 Nisan 1920 Çerkez Ethem kuvvetleriyle Ahmet Anzavur kuvvetlerinin Yahyaköy Çarpışması

18 Nisan 1920 Kuvayı İnzibatiyenin kurulması

19 Nisan 1920 Ahmet Anzavur'un Karabiga'dan İngiliz gemisiyle İstanbul'a kaçışı

25 Nisan 1920 Taraklı Çarpışması

8 Mayıs 1920 Ahmet Anzavur'un Adapazarı ve Geyve Harekâtı

8 Mayıs 1920 İkinci Düzce Ayaklanması

11 Mayıs 1920 Anadolu Fevkalâde Müfettişi Umumiliğinin işe başlaması

12/13 Mayıs 1920 Mudurnu Çarpışması

15 Mayıs 1920 Birinci Yozgat Ayaklanması

20 Mayıs 1920 Cemil Çeto Olayı

23 Mayıs 1920 Milli Mücadele kuvvetlerinin Kuvayı İnzibatiyeye taarruzu

25 Mayıs 1920 Zile Ayaklanması

27 Mayıs 1920 Sulusaray Olayı

1 Haziran 1920 Milli Aşireti Olayı

13 Haziran 1920 Yozgat'ın asiler tarafından işgali

14 Haziran 1920 Kuvayı İnzibatiye Tümeninin taarruzu

20 Haziran 1920 Çerkez Ethem kuvvetlerinin Ankara'dan Yozgat'a hareketi

21 Haziran 1920 Çopur Musa (Çivril) Olayı

27 Haziran 1920 Kula Olayı

20 Temmuz 1920 İnegöl Olayı

5 Eylül 1920 İkinci Yozgat Ayaklanması

8 Eylül 1920 Çengelhan Olayı

8 Eylül 1920 Nogaykızıközü Olayı

23 Eylül 1920 Ayvalıközü Çarpışması

25 Eylül 1920 Koyunculu Çarpışması

2 Ekim 1920 Konya Ayaklanması

6 Aralık 1920 Demirci Mehmet Efe Ayaklanması

7 Aralık 1920 Çerkez Ethem Ayaklanması

6 Mart 1921 Koçkiri Ayaklanması

… 1918-21 11 1923 Aynacıoğlu Olayları

… 1918-… 1923 Pontus Ayaklanmaları ve Olayları

Ali Batı Ayaklanması

11 Mayıs-18 Ağustos 1919 tarihlerinde baş gösteren ve Midyat, Nusaybin, Ömerkan, Dirilömer çevresinde etkileşen bu ayaklanma, İngilizlerin Osmanlı topraklarında ayrılıkçı güçleri kışkırtarak, onlar aracılığıyla bölgede dolaylı bir etkinlik sağlama politikasına uygun düşen tipik bir örnektir. Bu bölgede yaşayan söz sahibi kişiler, İngilizlerin kışkırtmalarıyla bir Kürdistan oluşturulması fikrini yayma

çabasında bulundukları sırada, bu rüzgardan etkilenen Ali Batı diğer yandan da kendisinin İstanbul Hükümetinin Mardin Temsilcisi olduğu yolundaki propagandalarla etkinliğini artırmaya çalışmıştır.[5]

11 Mayıs 1919 günü emrindeki yüz silahlı adamı ile Nusaybin'e gelen Ali Batı'ya İlçe Kaymakamı ve burada bulunan 24. Alay Komutanı ilk müdahaleyi nasihat yoluyla yapmışlarsa da, buradaki askerî kuvvetin kendi sayılarından daha az olduğunu anlayan Ali Batı her ikisini de tehdit etmiş ve daha da ileri giderek hapishanedeki mahkumları serbest bırakmış ve halktan zorla para ve insan toplamaya başlamıştır. Bunun üzerine 5. Tümen Komutanlığının emri ile civardaki askerî kuvvetler birleştirilerek Ali Batı'nın üzerine gönderilmiştir. 4 Haziran'da Mekre yakınlarında bozguna uğratılan Ali Batı, bir grup adamıyla kaçmayı başarmıştır. 5. Tümen Komutanı, 6 Haziran'da bir bildiri yayınlayarak, köylülerin ve aşiretlerin bu eşkıyaya yardımda bulunmamak şartıyla serbest olduklarını ilan etmiştir.[6] Devam eden takip sonucunda Ali Batı 18 Ağustos'ta gizlendiği Medah mevkiinde kıstırılmış ve yapılan çarpışma neticesinde ölü olarak ele geçirilmiştir.

Ali Galip Olayı

(20 Ağustos-15 Eylül 1919)

Mustafa Kemal ve beraberindekilerin Erzurum'da topladıkları Kongreyi engelleyemeyen Damat Ferit Hükümeti'nin, Amasya Tamimi'nde çağrısı yapılan ve yurdun bütünlüğü için kararlar alınacak olan Sivas Kongresi'ni engelleme çabasının bir ürünü olmuştur. Dahiliye Nazırı Adil Bey ve Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'nın emriyle dönemin Elazığ Valisi Ali Galip'in görevlendirildiği anlaşılmaktadır.[7] Aynı dönemde İngiliz Binbaşısı Noel, bağımsız bir Kürt önderleri Bedirhanî Halil, Kamuran, Celâdet ve Ekrem Beylerle toplanmıştır. Bu gruba, görev emrini aldıktan üç gün sonra 6 Eylül'de Ali Galip de dahil olmuş ve yapılan toplantıda Malatya Mutasarrıfı Bedirhanî Halil'den 500 seçkin atlı hazırlamasını kararlaştırmışlardır.[8]

Öteden beri bu girişimleri izleyen Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar, gelişmelerin Kürtleri ayaklandırmak ve Sivas Kongresi'ni dağıtmaktan başka Doğu illerinde asayişsizlik olduğu gerekçesiyle bu bölgenin de işgaline zemin hazırlanacağı değerlendirmesini yapmışlar ve bu nedenle Ali Galip ve beraberindekilerin Sivas üzerine yürümelerini beklemeksizin onların ele geçirilmeleri kararını almışlardır.[9] Böylelikle Elazığ, Diyarbakır, Siverek ve Aziziye'den bazı birlikler Malatya üzerine gönderilmiş ve bunun üzerine önce Noel ile Kamuran, Celadet ve Ekrem, arkasından Ali Galip ile Mutasarrıf Halil Kahta'ya doğru kaçıp, Bey Dağ'daki Reşvan Aşireti Başkanı Bedir Ağa'nın yanına sığınmışlardır. Ali Galip kaçarken maliye veznesinden almış olduğu "Mustafa Kemal ve avenesinin tenkili masarifine karşılık olmak üzere olbabdaki emrini tevfikan altı bin lira alınmıştır" ibareli senedi de unutmuştur.[10] Beydağ'da da yeni kuvvet toplama girişiminde bulunduğu anlaşılan Ali Galip üzerine kuvvet gönderilince bu defa Urfa'ya kaçmış, oradan da Noel'in çağrısı üzerine Halep'e gitmiştir.

Birinci Bozkır Ayaklanması(27 Eylül-4 Ekim 1919)

Konya'nın Bozkır ilçesinde meydana geldiği için bu adla anılan ayaklanmalar, ulusal direnişin güçlenmesini ve gelişmesini geciktirici türden ayaklanmalardır. Mustafa Kemal Paşa'nın, komutanlara Mondros Mütarekesi'nin uygulanmasına davet eden telgraflarına olumlu yanıt veren Cemal Paşa, bölgedeki halkı milli mücadeleye katılmaya ve ordusunun eksiklerini tamamlamaya çalışırken İstanbul'a çağrılmıştır. Ardından görevi devralan Albay Selahattin de kısa bir süre sonra görevinden ayrılınca, İngiliz Muhipler Cemiyeti ve Damat Ferit'e bağlılığıyla bilinen Vali Cemal Bey[11] duruma hakim olmuştur. Cemal bey bir yandan halkı milli kuvvetlere karşı gelmeye zorlarken, diğer yandan da hapishaneyi boşaltarak buradaki suçluları silahlandırmıştır. Bu gelişmeler karşısında Heyet-i Temsiliye, Albay Refet Bey'i (Bele) valinin tehlikeli faaliyetlerine son vermesi için görevlendirmiştir. Konya halkının da bu yeni gelişmeye verdiği desteği gören Vali Cemal Bey 27/28 Eylül 1919 gecesi Konya'yı terk ederek İstanbul'a dönmüştür.[12]

Halife, Padişaha bağlılık ve milli harekete karşı çıkış temelindeki ilk örneği teşkil eden Birinci Bozkır Ayaklanması böyle bir ortamda Vali Cemal ve İstanbul'da İngiliz Papazı Frew ile ilişkisi olan Bozkırlı Zeynelabidin ve arkadaşlarının kışkırtması sonucu başlamıştır. Kısa sürede Bozkır'a egemen olan yaklaşık bin kişi, Seydişehir'den üzerlerine gönderilen askeri birliği de etkisiz hale getirince, bölgeye bir nasihat heyeti gönderilmiş ve Bozkır'a milli kuvvetlerin gönderilmeyeceği garantisi verilerek isyanlar yatıştırılmıştır.

İkinci Bozkır Ayaklanması(20 Ekim-4 Kasım 1919)

Birinci ayaklanmanın yatıştırılmasının ardından yeni bir ayaklanmamanın çıkmaması için Afyon'dan Yarbay Arif (Karakeçili) Müfrezesi de Seydişehir'e kaydırılmıştır. Bu gelişmeleri haber alan Zeynelabidin'in adamları, yeniden harekete geçerek Bozkır'ı basmışlar ve üzerlerine gönderilen öncü birlikleri yenilgiye uğratmışlardır (24 Ekim 1919, Akkise civarı). Ertesi gün Yarbay Arif asilerin sağ kanadından etkili bir harekat düzenlemiş, 30 kadar ölü ve bir o kadar da yaralısı bulunan isyancılar geri çekilmeye başlamışlardır. Takip harekatında Karaman-Çumra yolu üzerindeki Kızılkuyu'da geceyi geçiren 30 kişilik bir müfreze, baskın sonucu ele geçmiş (28/29 Ekim 1919), asiler erlerin para, silah ve hayvanlarını alıp serbest bırakmış, ancak başlarındaki iki subayı idam etmeye teşebbüs etmişlerse de araya giren yaşlıların ve herhalde yaklaşmakta olan Yarbay Arif kuvvetlerinin etkisiyle vazgeçerek kaçmışlardır. Bu arada Yarbay Arif Müfrezesi ile asiler arasında bir çarpışma da Apa ve dolaylarında gerçekleşmiş (28 Ekim1919), 20 ölü ve 10 yaralı veren isyancılar kaçmaya devam etmişlerdir. Ayaklanmacılara son darbe de 1 Kasım 1919'da Dinek yöresinde vurulmuş, dağılan asilerin ele başları da dağlara kaçmak zorunda kalmış, asilerin bütün köyleri işgal edilince Bozkır'a bir tek silah patlamadan girilmiştir (4 Kasım 1919).[13]

Şeyh Eşref (Hart) Ayaklanması (26 Ekim-24 Aralık 1919)

Tipik bir irtica hareketi niteliği taşıyan bu ayaklanma, Bayburt'a 20 km. uzaklıktaki Hart kasabasında yaşayan Eşref adında birinin kendine özel bir tarikat kurması ve ününün çevreye yayılması sonucu İçişleri Bakanlığı'nca soruşturma açılmasını gerektiren bir durumun oluşması ve

Eşref'in soruşturmaya karşı çıkmasıyla başlamıştır. Bu konudaki ilk girişim Erzurum Valiliğince başlatılmıştır. Valilik, Bayburt Kaymakamlığı'na bu şeyhin kökeni, mesleği, mezhebi, müritlerinin kimliği ve faaliyetleri hakkında bilgi sormuştur.[14] Sonuçta Dahiliye Nezareti'nin emriyle harekete geçen Bayburt Kaymakamlığı, ilçe müftüsünün başkanlığında din adamlarında oluşan bir kurul oluşturmuştur. Şeyhin kurulun davetini reddetmesi ve müritlerinin ayaklanma içinde olduğu yolunda duyumlar alınması üzerine 6 Aralık 1919'da Bayburt'taki 28. Alaydan 50 kişilik bir müfreze göz korkutmak için Hart'a gönderilmiştir. Hart'a gelen heyet, Şeyhin önceden ayrılması sebebiyle kendisi ile temas edememiş, halk yorgun düşen askerleri ikramda bulunmak vaadiyle birer ikişer evlere dağıtmış ve Hart'a geri dönen Şeyhle birlikte harekete geçerek onları esir almıştır. Bu olay, Alay Komutanı Binbaşı Nuri'nin şehit edilmesiyle yeni bir boyut kazanmış, bunun üzerine otuzar kişilik iki piyade bölüğünden yeni bir müfreze oluşturularak 9 Aralık 1919'da Hart'a sevk edilmiştir.[15] Bu müfrezeye de bir baskın düzenleyen Eşref başarılı olup askerleri tutsak ettikten sonra, kendisinin mehdi olduğunu ilan edip daha da azgınlaşmaya başlamıştır. Askerlerin tedbirsizliği ve tecrübesizliği neticesiyle oluşan bu durum karşısında hükümetin uzlaşma girişimlerinde bulunmuş olması da bir fayda sağlamamıştır ve bu defa dört tabur ve iki bölükten oluşan 700 kişilik bir kuvvet Hart'a gönderilmiştir. İhtiyaten biri Gümüşhane'de, diğeri Of'ta iki tabur da hazır tutulmuştur. 24 Aralık'ta Hart'ı kuşatan bu kuvvetler özellikle topçuların isabetli atışları vasıtasıyla sonuca gidebilmeyi başarmıştır. Evine isabet eden top mermisiyle havaya uçan Şeyh Eşref'in akıbetini öğrenen müritleri daha fazla direnemeyip teslim olmuşlardır.[16]

Birinci Anzavur Ayaklanması (25 Ekim-30 Kasım 1919)

Ahmet Anzavur'un önderliğinde çeşitli aralıklarla gelişen ayaklanmalar, esasen Anadolu'daki direnişi kırmaya yönelen iç isyanlar arasında en önemlisi sayılabilir. Çünkü Batı Cephesi'nin oluşturulması ve Yunan işgalinin durdurulmasının gecikmesine sebep olmuştur.

Emekli Jandarma Binbaşısı olan Ahmet Anzavur, Milli Mücadele'ye karşı tavır alarak saltanat ve halifeliğe bağlılığının karşılığında, özellikle Biga, Gönen, Manyas ve civarındaki Çerkezleri teşkilatlandırarak Kuvayı Milliye'ye karşı bir güç oluşturmak amacıyla bu bölgeye gönderilmiştir. Heyet-i Temsiliye Anzavur hareketini bastırmak için 31 Ekim 1919'da Albay Kazım'ı (Özalp) ve Salihli Cephesi Komutanı Ethemi görevlendirmiştir.[17] 2 Kasım 1919'da Susurluk'a gelerek kuvvet toplamaya başlayan Anzavur ile ilk temas 15 Kasım'da Demirkapı sırtlarında gerçekleşmiş, bir taraftan Albay Kazım komutasındaki 11. Tümen, diğer taraftan da Yarbay Rahmi müfrezesi arasında kalan Anzavur, 10 kadar ölü ve 40 kadar yaralı bırakarak kaçmıştır. Takip harekatına bu aşamada Salihli cephesinde bulunan Çerkez Ethem de katılarak 30 Kasım'da Söğütalanı'nda Anzavur yeniden sıkıştırılmış ve ancak birkaç adamı ile kaçmayı başarmıştır. Birinci Anzavur Ayaklanmasının 2/3 Aralık 1919'da bittiği kabul edilmektedir.[18]

İkinci Anzavur Ayaklanması(16 Şubat-19 Nisan 1920)

Ahmet Anzavur'un ikinci kez ayaklanma girişimi, Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesi üyelerinden Edremit Kaymakamı Hamdi Bey'in katledilişi ile başlar. Hamdi Bey 26/27 Ocak 1920 gecesi düzenlediği bir baskınla Gelibolu yarımadasının Akbaş mevkiinde Fransız askerlerinin gözetimi altındaki silah ve cephaneleri ele geçirmiş ve sabaha kadar tümünü Anadolu kıyılarına taşıtmış yurtsever bir kişidir. Daha sonra Biga'ya geçerek asker toplamaya başlayan Hamdi Bey, yaklaşık 500 genç ile Biga'daki 190. Alayın 2. Taburu emrine girmiştir. Birliğin ihtiyaçları için halktan para toplamak zorunda kalışı, buradaki halkı (çoğunlukla Pomaklar) hoşnutsuzluğa itmiş ve Biga'da bir isyan başlatılmıştır. Bu esnada 15 kadar adamıyla Biga'ya gelen Ahmet Anzavur, hükümet konağına yerleşerek ayaklanmanın idaresini ele almıştır. Hamdi Bey yalnız kalınca Yenice istikametine doğru yola çıkmış, fakat yolda yakalanarak katledilmiş ve cesedi halka teşhir edilmiştir.[19]

Bu gelişmeden sonra Anzavur yönetimindeki 800 kadar asi Yenice'ye saldırarak, Akbaş'tan kaçırılan silahları ele geçirmek istemiştir. Çaresiz geri çekilmek zorunda kalan yurtseverler silahları ve cephaneliği asilerin eline geçmemesi için dinamitle havaya uçurmuştur. Bu arada İstanbul Hükümeti de Anzavur çetesine katılmak üzere İstanbul'dan subaylar göndermiş, mali destek sağlamış, İngilizlerle birlikte bu ayaklanma örgütünü genişletmeye çalışmıştır.[20]

Çok ciddi boyutlara ulaşan ikinci Anzavur kuvvetlerinin bastırılması konusunda Ankara'da Mustafa Kemal Heyet-i Temsiliye başkanı olarak kararlı bir bildiri yayınlamış[21] ve isyanın bastırılması için 2.000 civarında asker toplanmıştır. Çerkez Ethem'in idaresindeki birlikler 16 Nisan 1920'de Susurluk'un Kuzeyindeki Yahyaköy'de karşılaşmışlar, tam gün süren şiddetli çarpışmalar sonunda asiler dağıtılabilmiştir. Bunun üzerine 19 Nisan'da Karabiga'ya kaçan Anzavur oradan da bir İngiliz gemisiyle İstanbul'a dönmüştür.[22]

Birinci Düzce Ayaklanması(13 Nisan-31 Mayıs 1920)

7 Nisan 1920'de Amiral de Robeck'i ziyaret ederek onunla milliyetçilere karşı alınması gereken önlemleri ve bu konudaki İtilaf Devletlerinin desteğini araştıran Damat Ferit'in 12 Nisan 1920'de dördüncü defa Sadrazamlığa getirilişinin hemen ardından başlayan bu ayaklanma da Anzavur, Yozgat ve Konya isyanları ile aynı türden sayılabilir.[23]

Düzce yöresinde baş gösteren bu ayaklanmalar bir yandan hilafetin ve şeriatın savunulmasına dayandırılmakla beraber diğer yandan da Çerkezlik davası güdülen bir içeriğe de sahiptir.[24] Bölgede yaşayan Çerkez ileri gelenlerinin sarayla yakın ilişkide olmaları gelişen Anadolu hareketine karşı olumsuz tavır almalarına sebep olmuştur. Ayrıca İstanbul Hükümeti'nin buradaki Çerkez ve Abaza'ları ulusal direniş hareketine karşı kışkırtırken, bu hareketi yürütenlerin İttihatçıların devamı olduğu yolundaki propagandaları da etkili olmuştur. Bütün bu gelişmelerin sonucunda Ömer Efendi köyünde toplanarak silahlanan Çerkez ve Abazalar Düzce'deki güvenlik müfrezesini basarak buradaki birlik komutanı Mahmut Nedim'i teslim almış ve Düzce'ye egemen olmuşlardır. Ayaklanmanın öncülerinden Berzeg Sefer Kaymakamlığa, emekli Binbaşı Maan Ali de Jandarma Komutanlığına atanmış ve ayaklanma bu suretle seri bir şekilde ya

yılmaya başlamıştır. Kısa bir zaman içinde Bolu, Hendek, Adapazarı ve Safranbolu'da insanlar "Müslümanlık" gayreti ile ya da "padişah yanlısı" olduklarını göstermek amacıyla ayaklananların safına katılmışlardır.[25]

Tehlikenin büyüklüğü karşısında yeni kurulan Büyük Millet Meclisi'nin Muvakkat İcra Vekilleri Heyeti (Geçici Yürütme Kurulu) bölgeye askeri birliklerle beraber halkı yatıştırmak için Ankara'dan Husrev Gerede, Adapazarı'ndan da Sait ve Kazım Beyler başkanlığında birer "Nasihat Heyeti" gönderilmiştir. Fakat bu girişim sonuçsuz kalmış, Gerede Heyeti asiler tarafından tutuklanmış, Sait ve Kazım Beyler öldürülmüştür. Bunun üzerine Geyve'deki tümenden sonra Çerkez Ethem birliği ve diğer Kuvayı Milliye birlikleri bölgeye yollanmış, Ali Fuat (Cebesoy) ile Refet (Bele) ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilmiştir.[26]

23-31 Mayıs 1920 tarihleri arasında başlayan ayaklanmayı bastırma harekatı, 26 Mayıs'ta Çerkez Ethem kuvvetlerinin Düzce'yi ele geçirmesiyle ve ayaklanmanın elebaşılarıyla birlikte 53 kişiyi idam etmesiyle[27] ve aynı gün Refet Bele kuvvetlerinin Bolu'ya girmesiyle devam etmiş, Refet Bey'in 31 Mayıs'ta Gerede'ye girmesiyle sonuçlanmıştır.[28]

İkinci Düzce Ayaklanması(19 Temmuz-23 Eylül 1920)

Birinci Düzce ayaklanmasının bastırıldığı günlerde Yozgat'ta da bir ayaklanmanın başlaması üzerine Çerkez Ethem'in ve Binbaşı Çolak İbrahim'in kuvvetleri Genelkurmayca Yozgat bölgesine, düzenli orduya mensup birlikler de Yunan saldırılarını karşılamak amacıyla cepheye gönderilince bu bölgede daha önce dağılıp sinen asiler yeniden toparlanmaya başlamışlardır. Bu defa ayaklanan Çerkez ve Abazaların düşünceleri, Hendek'i almak, İzmit ile bağlantı sağlayıp Yunanlılarla birleşmek ve güya kendi hayat ve geleceklerini milli kuvvetlerden kurtarıp, garanti altına almak şeklinde gelişmiştir.[29] 8 Ağustos'ta Düzce'yi ele geçirmeyi başaran asilerin üzerine Ankara, Eskişehir, Bilecik ve Uşak'tan takviye birlikler gönderilince yok edileceklerini anlayan asiler hareketlerine son vermişlerdir. Bunda Ali Fuat Paşa'nın Abaza başkanlarıyla görüşmek üzere gönderdiği aracıların da olumlu katkısı olmuş ve 66 gün süren ayaklanma bu şekilde sonuçlanmıştır.[30]

Kuvayı İnzibatiye Harekatı

Dördüncü kez 5 Nisan 1920'de kabinesini kuran Damat Ferit'in milli mücadeleyi boğmak için başvurduğu yollardan biridir. Kuvayı İnzibatiye adı verilen bu yarı-resmî askeri örgütün diğer adı Hilafet Ordusu'dur. Komutanlığına Süleyman Şefik Paşa'nın atandığı Kuvayı İnzibatiye üç piyade alayı ve bir topçu taburundan oluşmuştur. 18 Nisan 1920'de kurulan bu oluşumun hemen öncesindeki önemli gelişmeleri hatırlamak yararlı olacaktır. 11 Nisan'da Şeyhülislam Dürrizade El Seyid Abdullah'ın fetvası ile Mustafa Kemal ve onunla beraber hareket edenlerin öldürülmelerinin İslam dinince caiz olduğu ilan edilmiş, buna mukabil Ankara da Börekçizade Mehmet Rifat Efendi'nin fetvası ile (16 Nisan 1920) haklılığını aynı zeminde kanıtlamaya girişmiştir. Artık İstanbul ile Ankara arasındaki bütün köprüler atılmış ve geri dönüşü olmayan bir yola girilmiştir. Bu arada İngilizler de

denetimleri altındaki Türk silah depolarından Kuvayı İnzibatiye'ye silah dağıtılmasına izin vermektedirler.[31]

Süleyman Şefik Paşa kendisine sonradan katılan Anzavur Ahmet ile anlaşmazlığa düşünce İstanbul'a dönmüş ve Kuvayı İnzibatiye'nin başına Yarbay Senai geçmiştir. Kuvayı İnzibatiye'nin bu dönemdeki amacı Geyve boğazını alarak Eskişehir istikametinin yolunu açmaktır. Bu amaçla top ve makineli tüfeklerle pekiştirilmiş 2 000 kişilik bir kuvvetle Geyve boğazına taarruza karar verilmiştir.[32] Anzavur Ahmet'in komutası altında 15-16-17 Mayıs'ta saldırılar gerçekleştirilmiş, her defasında geri püskürtülen Anzavur Adapazarı'ndan ayrılarak İstanbul'a dönmüştür.[33] 23 Mayıs'ta yeniden temas edilen Kuvayı İnzibatiye birlikleri ağır bir yenilgiye uğratılmış, 3 subay, 40 kadar er esir edilmiş, 4 topla 4 makineli tüfek ve çok sayıda malzeme ele geçirilmiş, Sapanca ve Adapazarı kurtarılmıştır.[34] Hilafet Ordusu'na son darbe 14 Haziran sabahı başlayan taarruzla vurulmuş, zaten yenilgiler ve askerden kaçanlar nedeniyle iyice zayıflayan birlikler tamamen etkisiz hale getirilmiştir.

Birinci Yozgat Ayaklanması(15 Mayıs-27 Ağustos 1920)

Yozgat ve çevresinde çıkan bir dizi ayaklanma girişiminin gerisinde İstanbul Hükümetini destekleyen Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin Yozgat başkanı Çapanoğlu Edip ve kardeşi Celal'in çabaları yer almaktadır. Bu yörede nüfuz alanı geniş olan Çapanoğlu Kardeşler sürekli olarak "Ankara'da toplanacak olan meclisin padişahın isteklerine ve yasalara aykırı olduğu" yolunda propagandalarla halkı Büyük Millet Meclisi aleyhine kışkırtmaya çalışmışlardır. Bölgedeki karışıklıkların ilki Yıldızeli'nde yaşanmıştır. Padişahın bildirge ve fetvalarını halka dağıtan Postacı Nazım, Yozgat beyleriyle de temas kurarak halkı Kuvayı Milliye aleyhine örgütlemeye başlamışlardır. Toplanan asileri dağıtmak üzere gönderilen tabur ile ilk çarpışmalar Sulusaray civarında yaşanmış, ancak etkili bir sonuç alınamamıştır. Giderek güç kazanan asiler üzerine iki müfreze daha gönderilmiş, Çamlıbel'deki müfreze baskına uğramıştır. Bunun üzerine Antep civarında bulunan Kılıç Ali de Büyük Millet Mecli

si tarafından 80 kadar adamıyla bölgeye sevk edilmiştir. Kılıç Ali'nin birlikleri Akdağ Madeni civarında asilere küçük çapta üstünlük sağlarken, 14 Haziran'da Yozgat asiler tarafından işgal edilmiştir. Ayaklanma civar bölgelere de yayılırken 15/16 Haziran gecesi Artova ve Çamlıbel karakollarının basıldığı görülmüştür. Durumun tehlikeli bir hal alması üzerine Genelkurmay Başkanlığı 19 Haziran 1920'de Çerkez Ethem'i ayaklanmayı bastırmakla görevlendirmiştir. 70 subay, 2100 piyade, 1300 atlı, dört kudretli dağ topu, bir sahra topu, sekiz makineli tüfekle 23 Haziran'da sabahın erken saatlerinde Yozgat önüne gelen Çerkez Ethem Müfrezesi öğleye kadar süren çarpışmalarla Yozgat'ı ele geçirmiştir.[35]

Yozgat'ta kurulan askeri mahkemede elebaşılardan 12 kişi asılmış, Celal ve Edip kardeşler kaçmışlardır. Kaçanlar Yozgat-Alaca yolu üzerindeki Arapseyfi civarında Ethem'in kuvvetleriyle yeniden karşılaşmış, burada da 300 civarında kayıp vermişlerdir (27 Haziran 1920). Bu tarihlerde Yunan Ordusu'nun da Bursa ve Uşak üzerine doğru büyük bir saldırı başlattığı dikkate alınacak

olursa, bu tür ayaklanmaların nelere mal olduğu anlaşılabilir. Dirençleri büyük ölçüde kırılan asiler bundan sonra küçük çaplı çarpışmalarla dağıtılmışlardır.[36]

İkinci Yozgat Ayaklanması(5 Eylül-30 Aralık 1920)

Birinci ayaklanma sonunda af dileyerek hayatta kalan asilerden oluşturulan 500 kişilik Akmağdeni Alayı cepheye gönderilmek istenince kaçarak yeniden asi durumuna geçmişlerdir. Bu asiler 8 Eylül'de Çengelhan'da yağmacılık yapmışlar, 9 Eylül'de de Ortaköy'ü basmışlardır. Üzerlerine gönderilen İkinci Kuvayı Seyyare ile Nogaykızıközü, Ayvalıközü ve Koyunculu çarpışmaları sonucunda asiler dağılarak kaçmışlardır (25 Eylül 1920). Bundan sonraki dönemde Akmağdeni ve Zile yörelerinde yapılan taramalarda birçok asi ele geçirilmiş ve ikinci Yozgat ayaklanması Aralık ayı sonlarında tamamen bastırılmıştır.[37]

Zile Ayaklanması(25 Mayıs-21 Haziran 1920)

Bu ayaklanma Yıldızeli ve Yozgat olaylarıyla iç içe gelişmiştir. Buralardaki olaylardan cesaret alan Avukat Ali, eski Bucak Müdürü Naci, eski mal müdürünün oğlu İhsan'ın 30 kadar atlıyı toplaması ile başlayan tehdit edici gelişmeler üzerine bölgeye gönderilen 5. Tümen, Yarbay Cemil Cahit komutasında duruma müdahale etmiştir. Halkı hükümet aleyhine kışkırtmaya çalışan asilerle ilk ciddi çarpışmalar Zile'de yaşanmış, 150 kadar asi ölü ve yaralı olarak etkisiz hale getirilmiş, 30 kadarı da teslim alınmıştır. Yakalananlardan 50 kişi askeri mahkemede yargılanmış ve 22'si idam cezası almıştır.[38]

Milli Aşireti Olayı(1 Haziran-8 Eylül 1920)

Özellikle İngiltere'nin ve Fransa'nın olumsuz propagandaları, para yardımı ve bir takım vaatler, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki aşiretleri Türklerden ayırarak bağımsız bir Kürdistan fikrine yöneltmiştir.[39] Bu çerçevede Milli Aşiretinin ileri gelenlerinden Mahmut, İsmail, Halil, Bahur ve Abdurrahman Beyler güneydeki düşmanlarla gizli temas ve bağlantı kurmuş ve harekete hazır hale gelmişlerdir.[40] Fransızların Haziran ayı başlarında Urfa'yı ikinci kez ele geçirme girişimleri sırasında Milli Aşiretinin de Siverek yönünde harekete geçmesi TBMM Hükümeti için ciddi bir sorun halini almıştır.

İlk etapta 13. Kolordunun 5. Tümeni bölgeye gönderilmiş, 18 Haziran'daki çarpışmalardan sonra güneydoğuya kaçan asiler dışarıdan aldıkları destekle güçlenerek 24 Ağustos'ta 2 000'den fazla kuvvetle yeniden saldırmaya geçmişler ve Viranşehir'i ele geçirmişlerdir. 7/8 Eylül'de 5. Tümenin gerçekleştirdiği taarruz karşısında tutunamayan asiler Suriye tarafına kaçmışlardır.[41]

Cemil Çeto Olayı(20 Mayıs-7 Haziran 1920)

Garzan'da Bahtiyar Aşireti Reisi Cemil Çeto, bazı aşiret reislerini kendi etrafında toplayarak bölgede hükümet kurma girişimlerine başlamıştır. Bu çerçevede Reşkotan aşiretini kendi yanına

çekmek için tehditkar teklifler götürmüş, ancak Reşkotan aşireti başkanı tehditlere aldırmayarak hükümete sadakatini vurgulamıştır. Yine de harekete geçen Cemil Çeto, bir süre Garzan yöresine hakim olmuşsa da 13. Kolordunun aldığı önlemler üzerine hakimiyetini yitirmiştir. Adamlarının çoğunu kaybeden Cemil Çeto 7 Haziran 1920'de dört oğlu ile birlikte teslim olmuştur.[42]

Konya Ayaklanması(2 Ekim-22 Kasım 1920)

Bu ayaklanma da Kuvayı Milliyecileri asi ve kafir olarak gören, Anlaşma Devletlerine karşı milli bir direnişin mümkün olamayacağına inanan kişilerin önayak olduğu türdendir. Kaynağını bir yıl öncesindeki Konya Valisi Cemal Bey'in Kuvayı Milliye aleyhine yürüttüğü faaliyetlere bulmak mümkündür. Ulusal güçlerin direnişinin yakında Konya'nın Anlaşma Devletlerince işgal edilmesine yol açacağı yolundaki propagandalar, Kuvayı Milliyecilerin Yunanlılarla savaşmak yerine Türk köylerini soyduğu şeklindeki söylentilerle beslenince beklenen gelişme olmuş, Çumra'da Delibaş Mehmet çoğu as

ker kaçağı yaklaşık 500 kişilik bir çeteyle baskın yaparak buraya egemen olmuştur. Daha sonra Konya'ya yönelen Delibaş, bir yandan da kendi yandaşlarını Konya'ya vali, polis müdürü ve jandarma komutanı olarak atamıştır. İsyancılara Akşehir ve Beyşehir'in de katılması, Konya ve Isparta sancaklarının Konya'ya yakın yerlerinin asilerin eline geçmesi durumu ciddileştirmiştir. TBMM Hükümeti ayaklanmayı bastırma görevini Albay Refet'e (Bele) vermiştir. Refet Bele komutasındaki birlikler 6 Ekim'de Konya'yı, 16 Ekim'de Bozkır'ı, Seydişehir'i ve Beyşehir'i, 23 Ekim'de Çiğil'i ele geçirmeyi başarmıştır. Güçlerini önemli ölçüde yitiren ve dağılan ayaklanmacıların etkinliğinin tamamen ortadan kalkması, 10 Ekim'de Dinar'dan hareket eden Demirci Mehmet Efe'nin önce Akseki'yi alması, 22 Kasım'da da Isparta'ya varmasıyla mümkün olmuştur.[43]

Konya ayaklanmasına karışanların yargılanması Konya İstiklal Mahkemesi'nde yapılmıştır. Suçları sabit görülen 24 kişi idam cezasına çarptırılmıştır.[44]

Demirci Mehmet EfeAyaklanması (1-20 Aralık 1920)

Çeşitli isyanların bastırılmasında emeği geçen Demirci Mehmet Efe (1885-1959) Birinci Dünya Savaşı esnasında kendisine yapılan onur kırıcı bir muameleden dolayı bulunduğu yerden kaçarak dağa çıkmış, kısa zamanda topladığı yaklaşık 200 kişilik bir çeteyle Ödemiş civarında ün salmayı başarmıştır. Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanlıların cazip vaatlerini reddederek milli kuvvetler safında yer almıştır. Kendisine 5 Ekim 1919'da Aydın Cephesi Umum Kuvayı Milliye Komutanı adı verilmiştir.[45]

Düzenli ordu kurulması aşamasında milis kuvvetlerinin de lağvedilmesi gerektiği gerçeğinin ortaya çıkması Demirci Mehmet Efe'yi tereddüde düşürmüştür. Mehmet Efe 22-23 Kasım gecesi İçişleri Bakanı ve Güney Cephesi Komutanı Refet Bey'den şöyle bir şifreli telgraf alır: "Artık milis teşkilatının şimdiye kadar olduğu gibi devamına sebep ve mahal kalmamıştır. Şimdiye kadar bunların gördüğü vazifeleri, şimdiden sonra ordu göreceğinden, Kuvayı Milliye teşkilatı lağvedilmiştir. Demirci

Efe bundan sonra askeri bir sıfat ve nizam altında atlı takip kuvvetleri komutanı olarak benim refakatimde vazife görecektir. Artık “Demirci Mehmet Efe” yerine “Mehmet Beyefendi” tabiri kullanılacaktır.”[46]

Teklifi kabul etmeyen Demirci Mehmet Efe’nin bu sıralarda Ankara ile ilişkileri gerginleşen Çerkez Ethem’le birleşme ihtimalinin ortaya çıkması Albay Refet Bey’i acil önlem alma durumuna getirmiştir; Demirci Mehmet Efe tasfiye edilecektir.

Demirci Mehmet Efe’nin yakalanması için Güney cephesi Komutanlığının 11 Aralık’ta başlattığı harekat içinde ilk teması 16 Aralık’ta Keçiborlu’nun 20 km. kadar güneydoğusunda İğdecik Köyü’nde gerçekleşmiş, arazinin engebeli oluşundan yararlanan Mehmet Efe kaçmıştır. 18 Aralık’a süren takibatta Demirci’nin 800 adamından 700 kadarı yakalanmıştır. Araya sokulan aracılar vasıtasıyla ikna edilen Demirci Mehmet Efe 30 Aralık 1920’de teslim olmuştur. Daha önceki hizmetleri karşılığında hayatı bağışlanan Mehmet Efe köyünde sakin bir hayat sürdürerek 1959 yılına kadar yaşamıştır.[47]

Çerkez Ethem ve Kardeşlerinin Ayaklanması(27 Aralık 1920-23 Ocak 1921)

Ethem Bey Bursa’da yerleşmiş olan, emlak ve arazi sahibi Ali Bey’in küçük oğludur. Ağabeylerinden biri Saruhan Milletvekili Reşit, diğeri ise Yüzbaşı Tevfik Beylerdir. Askerlik teskeresini başçavuş olarak aldıktan sonra Balkan Savaşları sırasında Çürüksulu Mahmut Paşa kolordusunda süvari subay vekili olarak görev yapmış, birkaç ay sonra da Bandırma’ya ailesinin yanına dönmüş, fiili askerlik hizmetini tamamlamıştır.[48]

İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali sonrasında kurulan yerel direnme örgütleri arasına katılan Çerkez Ethem bir kısım atlı kuvveti ile Salihli Cephesi’ni kurmuştur. Daha sonra Kuvayı Seyyare adı verilen kuvvetleriyle özellikle Anzavur kuvvetlerinin dağıtılmasında, Düzce, Adapazarı ve Yozgat isyanlarının bastırılmasında önemli hizmetleri olmuştur. Ancak düzenli ordunun kurulması aşamasında kuvvetlerinin dağıtılmasını kabullenmeyerek, ağabeyleri Tevfik ve Reşit Beylerle birlikte Ankara Hükümeti’ne karşı cephe alma noktasına gelmiştir.[49]

Batı Cephesi Komutanlığı sınırları içinde elde ettiği şöhret ile birlikte Ethem ve kardeşlerinin Büyük Millet Meclisi otoritesinin dışına çıkmak istemelerinde çeşitli etkenler rol oynamıştır. Bu etkenler şöyle sıralanabilir: Yozgat isyanını bastırması sırasında yargılamak istediği Ankara Valisi Yahya Galip’in bu şekilde usulsüz yargılanmasına Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal’in engel olması; Büyük Millet Meclisi’nin 18 Eylül 1920 gün ve 42 sayılı kararla kurduğu İstiklal Mahkemelerini asker kaçaklarını yargılayacak tek makam olmasını kardeşleriyle birlikte reddetmesi; İçişleri Bakanlığına ait olan asker toplama yetkisini yasa dışı olarak kendi adamlarıyla yürütmek istemesi; Batı Cephesi’nin ikiye bölünmesine ve Güney Cephesi Komutanlığının Albay Refet’e verilmesine karşı çıkması; düzenli ordu fikrine şiddetle karşı durması; Başkomutanlık emir ve

komuta yetkisinin sadece Büyük Millet Meclisi’ne ait olduğunun 18 Kasım 1920’de ilan edilmesi; Ethem kuvvetlerini diğerlerinden ayırt etmek için verilen “Birinci Kuvayı Seyyare” adını küçümseme

sayarak ısrarla “Umum Kuvayı Seyyare ve Kütahya Havalisi Komutanlığı” adını kullanmak istemesi; Büyük Millet Meclisi’nce gelişigüzel er toplanmasının yasaklanması; Batı Cephesi Komutanlığının oluşturduğu “Simav ve Havalisi Komutanlığı”nın reddedilmesi ve Komutan Yarbay İbrahim Bey’in Yüzbaşı Tevfik (Ethem’in ağabeyi) tarafından geri gönderilmesi; Batı Cephesi Komutanlığı’nca birliklerdeki silah ve cephanenin denkleştirilmesi işini reddetmeleri.[50] Bunların yanı sıra, Ethem’in prestijinin en yüksek olduğu dönemde siyasal olarak da farklı bir yöne eğilmesi, bolşevizm akımından etkilenmesi Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile arasının açılmasında etkili olmuştur. Çerkez Ethem’in bu dönemde Sovyetlerin Ankara’da kendisini Mustafa Kemal’e yeğ tuttuklarına inandığı belirtilmektedir.[51]

Bütün bu gelişmeler kardeşleri ve bir grup yandaşı ile Çerkez Ethem’in tavrını kesinleştirmesine ve kendisini “Umum Kuvayı Seyyare ve Kütahya Bölgesi Komutanı” ilan etmesine yol açmıştır. Ankara Hükümeti başlangıçta uzlaşma girişimlerinde bulunduğu halde bundan bir sonuç alınamamıştır. Ethem bir yandan milli müfrezeleri kendisi ile işbirliği yaparak hükümete karşı tavır almaya, diğer yandan kıta subaylarını kurmaylar aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır.[52]

Sonuçta Batı ve Güney Cephelerinden toplam 796 subay, 14 596 er, 8 750 tüfek, 63 ağır makineli tüfek, 32 top ve 4 111 hayvan sağlanarak Çerkez Ethem’in üzerine bir harekat düzenlenmiştir. Bu sırada Ethem kuvvetlerinin genel toplamı 4 650 insan, 2 otomatik tüfek, 6 ağır makineli tüfek ve 4 top şeklindedir.[53] Yapılan çarpışmalar sonunda Kütahya’dan Gediz’e çekilmek zorunda kalan Ethem, İnönü mevziindeki Yunan saldırılarını etkisiz hale getiren düzenli ordunun tekrar kendisine yönelmesi üzerine Yunanlılara sığınmıştır.[54]

Çerkez Ethem’in isyanı konusu çeşitli çevrelerce sürekli istismar edilmiştir. Bu çevrelerden gelen iddialar ağırlıklı olarak siyasal amaçlıdır. Bu nedenle de bilimsel olma kaygısı taşımamaktadır.[55]

Koçkiri Ayaklanması(6 Mart-17 Haziran 1921)

Yaklaşık iki ay süren bu ayaklanma Sivas, Erzincan ve Tunceli yöresini etkisi altına almıştır. Merkezi Zara olmak üzere 10 kaza ve 135 köyü kapsayan bir bölgede yaşayan Koçkirililer; İbolar, Zazalar, Balular, Kerteliler ve Sarular isimli beş büyük kabileden oluşmaktaydı.[56] Aşiret reisleri arasında adı geçen Mehmet İzzet, Hasan Askerî, Kazım, Alişir Beylerin yanı sıra Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti’nin İmranlı şube başkanı Haydar Bey bölgede egemen olarak yönetimi ellerinde bulundurma isteği ile ayaklanmaya öncülük eden isimlerdir.

Ayaklanma, bölgedeki 6. Süvari Alayı’nın bir grup asker kaçağını yakalamak isterken baskına uğramasıyla 6 Mart 1921’de başlamıştır. 8 Nisan’da aşiret başkanlarından Mehmet Naki, Alişir, İbrahim, Mustafa, Mahmut Mansur ve Seyithan imzalı bir telgraf Büyük Millet Meclisi’ne gönderilir. Asiler bu telgrafla Koçkiri (Zara) ile Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah ilçelerinin seçkin bir vilayet haline konularak bir Kürt valinin başa geçirilmesini ve bunun yanına da bir Türk vali muavini vermek

suretiyle bir idarenin kurulmasını, henüz önemli miktarda kan dökülmemişken sorunun halledilmesini istemişlerdir.[57]

11 Nisan'da ayaklanmayı bastırma harekatına başlayan Merkez Ordusu'nu zor bir görev beklemekteydi: Taarruzlar, ayaklanmanın düzenleyicileri ve kışkırtıcıları olan elebaşılara ve onlarla birlik olanlara karşı yöneltilecek, ilişkisi olmayan halkın gönlü alınacak ve hükümet tarafına geçmeleri sağlanacaktır. 22 Nisan'da harekatın birinci evresi sona erdiğinde asiler küçük gruplar halinde dağılarak kuzey ve kuzeydoğu yönünde kaçmışlardır. Bundan sonraki ikinci etapta geniş çaplı takip harekatı ile asilerin etkinliği iyice kırılmış, 17 Haziran'da asilerin elebaşılarından Haydar Bey'in kardeşi Alişan ve 32 asi ileri geleni ile 500'den fazla asi teslim olmuş, bunlar muhakeme edilmek üzere Sivas'a gönderilmişlerdir.[58]

Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa, bu tür olayların tekrarlanmaması için "Asi köylerini dağıtmak, bunları Anadolu'nun başka bölgelerine, Türklerin arasına serpiştirmek." tezini savununca Büyük Millet Meclisinde özellikle Doğulu milletvekilleri buna karşı çıkarak bir soruşturma kurulunu görevlendirmişlerdir. Bu gelişmeler karşısında Genelkurmay Başkanlığı Nurettin Paşa'yı görevinden almıştır.[59]

Pontus Harekatı

Pontus, Samsun-Trabzon çevresinde yaşayan Rumların kurduğu eski bir krallığın adıdır. Sadece M.Ö. 281'de bağımsız olmuş, bu da ancak 63 yıl sürmüştür. Bu tarihten sonra hep başka devletlerin egemenliği altında varlığını sürdüren Pontus Krallığı'na, Fatih Sultan Mehmet Tarbzon'u alarak son vermiş ve bundan sonra buradaki Rumlar diğer azınlıklar gibi Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar huzur ve barış içinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Yaklaşık 2000 yıl sonra yeniden bağımsız bir Pontus ülkesini kurmak için ilk girişim 1904 yılında kurulan "Pontus Cemiyeti" ile yapılmıştır. Bu derneğin kuruluşunda Merzifon'da faaliyet gösteren Amerikan Koleji'nin büyük katkıları olmuştur. Bu dernek tarafından bastırılan bir haritaya göre; Pontus Cumhuriyeti, merkezi Samsun olmak üzere, Batum'dan İnebolu'nun batısına kadar olan Karadeniz kıyıları ile bugünkü Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Gümüşhane ile kısmen de Erzincan vilayetini kapsamaktaydı.[60] Bu harita tek başına bile Yunan "Megalo İdeası" hakkında insanı hayrete düşürecek boyutlara sahiptir. Bölgede yaşayan Rum nüfusun Müslüman nüfusa oranının yaklaşık onda biri olduğu gerçeği kolayca göz ardı edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan ve Rusya lehine casusluk faaliyetine girişen Karadenizli Rumlar Mütareke Dönemi'nde de siyasi ve fiili eylemlerle amaçlarına hizmet etmeye çalışmışlardır. Dernek başkanı Konstantinidis'in uluslararası alanda, Rumların zulme uğradığı yolundaki propagandalarla destek sağlama çabaları önemlidir. Oysa durum tam tersidir. Kurulan Rum çeteleri silahlanarak Müslümanlara karşı Samsun, Amasya ve Tokat çevresinde saldırmaya

başlamışlardır.[61] Pontus konusunda Yunanistan'ın tavrı da ilginçtir. 30 Aralık 1918 günü Venizelos tarafından Barış Konferansına sunulan raporda şu istek yer almaktaydı: "Ermenistan eyaletleri ile Rus Ermenistanı, Milletler Cemiyetine bağlı büyük bir devletin mandası altına konulmak üzere bağımsız bir devlet haline getirilmelidir. Trabzon vilayeti de bu Ermeni devletine bağlanabilir. Böylece 350 000 kişilik kesif Rum topluluğu kendi sınırları içinde Türk idaresinden bundan böyle kurtulma imkanına kavuşmuş olacaktır."[62] Ne yazık ki, İtilaf Devletleri bu çılgınca ve tehlikeli Pontus propagandasına set çekmek için hiçbir teşebbüste bulunmamışlardır.[63] Bu tarihlerde Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan devleti içinde Rumların güvence altında yaşayabileceğine inanan Venizelos, aynı zamanda Yunan Ordusu subaylarından Albay D. Katenyotis'i görevlendirerek, durumu yerinde tespit etmek ve Pontus Rumlarını askeri birlikler halinde teşkilatlandırmak üzere bölgeye göndermiştir. Yunan Albayı daha çok Batum ve Tiflis'te faaliyet göstererek, Konstantinidis ve Trabzon Metropolidi Krisantos ile birlikte Pontus meselesine en çok hizmet eden üç kişiden biri olmuştur.[64]

Örgütlenen Rum çeteleri 1921 yılı sonuna kadar 1 641 Türk'ü yaralamış, 3723 evi yakmış, 2000 000 lira değerinde hayvanı almış, 2000 000 altın lira nakit, bir çok mal ve eşyayı yağma ve tahrip etmişlerdir.[65] Bu durum karşısında ciddi tedbirlerin alınması zorunlu olmuştur. İlk önlem olarak Aralık 1920'de Merkez Ordusu oluşturulmaya başlanmış ve civardaki birlikler bu orduya bağlanmıştır. İdarî önlem olarak Rumlar üzerinde etkili olan Ortodoks din adamları sınır dışı edilmiş, bir bölümü istiklal mahkemelerinde yargılanmış,[66] Rum köyleri boşaltılarak burada yaşayan Rumlar Anadolu'nun iç bölgelerine yerleştirilmiştir.

Merkez Ordusu'nun yeterince güçlenmesiyle başlayan büyük çaplı temizlik harekatı 6 Şubat 1923'e kadar sürmüş, ayaklanmacıların bütün elebaşıları ve de yardımcıları yok edilmiştir. Ayaklanmacılardan bir kısmı da teslim olmak veya af dilemek suretiyle etkisiz hale getirilmiştir.[67]

Sonuç

Ağırlıklı olarak 1919 ile 1921 yılları arasında göze çarpan iç ayaklanmalar milli mücadelenin en sancılı bölümlerinden biri olmuştur. Çıkış sebepleri ne kadar çok çeşitli olursa olsun, bu hareketler en büyük zararı ulusal güçlerin birleşme sürecine vermişlerdir. İşgalci devletlerle baş etmek gibi hayati bir görevi üstlenen Büyük Millet Meclisi'nin aynı zamanda Anadolu'dan başlayarak tüm yurtta otorite ve etkinliğinin sağlanması önündeki engellerin önemli bir kısmını yine bu ayaklanmalar oluşturmuştur. Ayaklanmaların sayısının çokluğu içteki mücadelenin ne denli yaygın, sürekli ve tehlikeli olduğunu da ortaya koymaktadır. Ayaklanmaların yaşandığı bölgelerde kaydedilen felaketlere rağmen Türk halkının bu süreci olumlu bir şekilde tamamlaması elde edilen en önemli kazanç sayılmalıdır.

1 Mondros Mütarekesi her ne kadar bir ateşkes anlaşması şeklinde adlandırılsa da içerdiği hükümlere bakarak, gerçekte böyle tanımlanmasının pek mümkün olmayacağı açıktır. Ateşkes anlaşmaları normalde savaşan taraflar arasında barış görüşmelerinin başlayabilmesi için yapılan bir çeşit ön barış anlaşmalarıdır ve içerdiği hükümler de genellikle orduların ve silahların durumu ile ilgili olmaktadır. Oysa Mondros Mütarekesi, İtilaf Devletlerine Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasî ve

ekonomik alandaki egemenliğini kısıtlayıcı önemli haklar kazandırmaktadır ki, bu özellikleriyle adeta bir barış antlaşması göze çarpmaktadır.

Mütareke görüşmelerinin ayrıntıları ve anlaşmanın tam metni için bkz; Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948.

2 Mütareke Dönemi Kabineleri:.

Ahmet İzzet Paşa 11 Ekim 1918-8 Kasım 1918 (25 gün).

Ahmet Tevfik Paşa 11 Kasım 1918-13 Ocak 1919 (2 ay 1 gün).

14 Ocak 1919-3 Mart 1919 (1 ay 20 gün).

Damat Ferit Paşa4 Mart 1919-15/16 Mayıs 1919(2 ay 13 gün).

19 Mayıs 1919-20 Temmuz 1919 (2 ay 2 gün).

21 Temmuz 1919-30 Eylül 1919 (2 ay 11 gün).

Ali Rıza Paşa 2 Ekim 1919-8 Mart 1920 (5 ay 3 gün).

Salih Hulusi Paşa 8 Mart 1920-2 Nisan 1920 (25 gün).

Damat Ferit Paşa5 Nisan 1920-31 Temmuz 1920 (3 ay 25 gün).

31 Temmuz 1920-17 Ekim 1920 (2 ay 17 gün).

Ahmet Tevfik Paşa 21 Ekim 1920-4 Kasım 1922 (2 yıl 14 gün).

Kaynak: Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, 2. Cilt, İstanbul 1999, s. 61.

3 Bu konuda ilginç bir örneği İsmet İnönü'nün hatıralarında görmek mümkündür. İnönü, isyan çıkan bir yöreye göndereceği bir binbaşıyı ayrıntılı bir şekilde aydınlatıp, ikaz eder: "Söylediğim yere vardığın zaman, müfrezen görünür görünmez, halk karşıdan görünecek, tekbir getirerek askerimiz geldi diye sizi karşılayacaklar. Bunları askerin içine sokmayacaksın. Askeri dışarıda tutacaksın. Kim gelirse gelsin, ne söylerse söylesinler inanmayacaksın. Davet edecekler gitmeyeceksin. Yorgunsunuz, argınsınız diye size ziyafet vermeye kalkacaklar. Seni, askerini, hepinizi alacaklar, evlere dağıtacaklar. Bu teklifi kabul etmeyeceksin. Sen orada isyan tertip etmek için, hareket etmek için hazırlananlar olduğunu söyleyeceksin, onları isteyeceksin, seni istikbal edenleri bunun için yardıma çağıracaksın. Eğer bunu yapabilirsen, ele geçirdiğin kimseleri oradan çıkarırsın, kimlermiş, nereden gelmişler tahkik edersin ve ona göre mahkemeye sevk edersin. Neticeyi böyle alırsın." Buna rağmen göreve yolladığı binbaşının birkaç gün sonra süklüm püklüm geri döndüğünü

aktaran İnönü, iç isyanların aldatıcı görüntüsü karşısında önlem alabilmenin zorluğuna dikkat çekerek, aynı millet fertlerinin birbirini aldatıp pusuya düşürmesinin son derece kolay bir şey olduğunu ve bütün iç isyanların en zayıf noktasının bu olduğunu vurgulamaktadır. İsmet İnönü, Hatıralar, 1. Kitap, Ankara 1985, s. 204.

4 Türk İstiklal Harbi, VI. Cilt, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara 1974, s. 325-326.

5 a.g.e., s. 41-42.

6 Gnl. Kenan Esengin, Milli Mücadelede Hıyanet Yarışı, Ankara 1969, s. 42.

7 İstanbul Hükümetinin Elazığ Valisi Ali Galip'e çektiği telgraf emri için bkz.; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, 1. Cilt, Ankara 1988, s. 266-268.

8 Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap, Ankara 1991, s. 247.

9 A.g.e., s. 247.

10 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Vesikalar, Ankara 1991, s. 668, vesika no: 66.

11 Milli kuvvetlerin baskısı sonucu İstanbul'a kaçmak zorunda kalacak olan Cemal Bey, Damat Ferit Hükümetinde kısa bir süre Dahiliye Nazırlığı görevinde bulunacaktır. H. Adnan Önelçin, Nutuk'un İçinden, İstanbul 1981, s. 36.

12 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 54.

13 A.g.e., s. 55-60.

14 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizin Esasları, İstanbul 1951, s. 153-156.

15 Türk İstiklal Harbi, 6. Cilt, s. 62.

16 Esengin, s. 36.

17 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, 2. Cilt, İstanbul 1992, s. 104.

18 Türk İstiklal Harbi, 6. Cilt, s. 67-71. Anzavur Ayaklanmasını bastırmakla görevli komutanlardan Albay Kazım Özalp'in (daha sonra orgeneralliğe kadar yükselmiş, TBMM'de Meclis Başkanlığı ve Bakanlık görevlerinde bulunmuştur.) çarpıcı açıklamaları vardır: "Bu çarpışmada biz Halife kuvvetini maalesef Türk milletinin karşısında ve Yunanlıların yanı başında gördük. Anzavur Ahmet'in maiyeti o zaman "Halifenin askerleri" unvanı ile isimlendiriliyorlardı. Bu halifenin kuvvetleri Milli Mücadeleyi önlemek üzere toplanmış bulunuyorlardı. Her halde Halife ile Yunanlıları birbirine

yaklaştıran sebep, tetkike değer bir faciadır. ” Kazım Özalp, Milli Mücadele 1919-1922, 1. Cilt, Ankara 1988, s. 67.

19 Sofuoğlu Adnan, Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921, Ankara 1994, s. 281-287.

20 Türk İstiklal Harbi, 6. Cilt, s. 75. Bu konudaki görüşleri sarayın Başkatibi Ali Fuad Türkgeldi'nin hatıraları da doğrulamaktadır: “Ali Rıza ve Salih Paşalar zamanında her gün gazetelerde şaki Anzavur çetesi filan yerde şu cinayeti yaptı, filan yerde bunu yaptı diye yazarak Anzavur'un ika eylediği fecayıi ile kulaklarımız dolduğu halde, Ferid Paşa sadaretinde gelen ma'ruzât meyanında uhdesine mîr-i miranlık rütbesi tevcihi ile Karesi mutasarraflığına tayini hakkında bir kararname geldiğini görünce dayanamayıp esnây-ı takdimde “Böyle bir eşkiyayı ibadullahın başına taslit etmek revây-ı hak değildir efendim. ” diyerek son bir cür'et gösterdim.” Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara 1987, s. 263.

21 Bu bildirinin tam metni için bkz.; Uluğ İğdemir, Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları, Ankara 1989, s. 100-101.

22 Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, Batı Cephesi, 2. Kısım, T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara 1965, s. 42.

23 Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970, s. 100-101.

24 Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap, Ankara 1992, s. 175.

25 A.g.e., s. 175.

26 Ali Fuat Paşa bu tarihte Sivas Kongresi kararıyla Batı Anadolu Umum Kuvayı Milliye Komutanlığı görevini yürütmektedir. Albay Refet ise Ali Fuat Paşa'nın yardımcılığını üstlenmiştir.

27 Rahmi Apak, İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, Ankara 1990, s. 139.

28 Türk İstiklâl Harbi, 6. Cilt, s. 112-113.

29 A.g.e., s. 115.

30 A.g.e., s. 117-119.

31 Salâhi R. Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara 1995, s. 69-70.

32 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 382.

33 Anzavur, Batı Anadolu'nun Yunanlılarca işgal edilmesinden sonra da Bursa, Balıkesir, Çanakkale, Bandırma bölgelerinde etkinliklerde bulunmuş, Sakarya zaferinden sonra Köprülü Hamdi Bey'in adamları tarafından Biga'da öldürülmüştür.

34 Türk İstiklal Harbi, 6. Cilt, s. 129.

35 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 142-153.

36 A.g.e., s. 153-158.

37 A.g.e., s. 158-161.

38 Süreyya Hami Şehidoğlu, Milli Mücadelede Zile Ayaklanması, Ankara 1983, s. 33.

39 Orhan Duru, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul 2001, s. 50.

40 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Ankara 1989, s. 300.

41 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 179.

42 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, 3. cilt, İstanbul 1991, s. 142.

43 Turan, 2. kitap, s. 178-179.

44 Ergun Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, Ankara 1975, s. 165.

45 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 202-203.

46 Sabahattin Selek, Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı), 2. cilt, İstanbul 1982, s. 892.

47 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 210-212.

48 Çerkes Ethem, Anılarım, İstanbul 2000, s. 7.

49 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 212-213.

50 A.g.e., s. 214-222.

51 Cemal Şener, Çerkez Ethem Olayı, İstanbul 2001, s. 76.

52 Selek, s. 952.

53 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 236-237.

54 Ethem'in ağabeyi Tevfik Bey'in Yunan kumandanı ile imzaladığı teslim tutanağında aşağıdaki hükümler yer almıştır:.

1) Ethem, birlikleriyle Yunan kesimine girecek;

2) Silahlar teslim edilecek;

3) Yunan Hükümeti teslim olanların yiyeceklerini sağlayacak ve subayların maaşlarını ödeyecek;

4) Çerkezlerin özel kıyafetlerini giymelerine, kamalarını taşımalarına izin verilecek;

5) Teslim olanlara kötü davranılmayacak;

6) İsteyenlerin aileleri yanına dönmelerine izin verilecek;

7) Silahların tesliminde Ethem'in kurmay başkanı da hazır bulunacak;

Kaynak: Zeki Sarıhan, Çerkez Ethem'in İhaneti, İstanbul 1998, s. 87.

55 Y. Küçük, C. Kutay, B. Bozgeyik, K. Mısıroğlu ve C. Şener gibi yazarlar etrafında bu konuda yapılan spekülasyonları yanıtlayan Özakman'ın araştırması bu konuda doyurucu bilgi vermektedir.

Turgut Özakman, Vahidettin, M. Kemal ve Milli Mücadele (Yalanlar, Yanlışlar, Yutturmacalar), Ankara 1997, s. 473-505.

56 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 260.

57 A.g.e., s. 269.

58 A.g.e., s. 281.

59 Ebubekir Hazım Tepeyran, Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul 1982, s. 77-79.

60 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 282-283.

61 A.g.e., s. 285-287.

62 Dimitri Kitsikis, Yunan Propagandası, İstanbul, s. 31-32.

63 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1991, s. 58.

64 A.g.e., s. 285-287.

65 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 289.

66 Aybars, A.g.e., s. 33-34.

67 Türk İstiklal Harbi, 6. cilt, s. 294.

Yeşil Ordu Cemiyeti / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altıntaş [s.89-96]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi /Türkiye

I. Yeşil Ordu Cemiyeti

A. Yeşil Ordu İsminin Tarihi Kökenleri ve Anadolu'da Yayılması

ilindiği gibi İttihat ve Terâkkî ideolojisi, II. Abdülhamit'in "İslâm Birliği" siyâsetinden "Pan Turanizm"e doğru kaymış, ama diğerinden de (Turan ülküsünü gerçekleştirmenin bir yardımcı yolu olarak) büsbütün ayrılmamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında Enver Paşa'nın kurdurduğu "İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihâdı" adlı bir teşkilât, çeşitli müslüman ülkelere ve bu arada Orta Asya'ya birtakım kimseler göndermişti. 1917 İhtilâli'nin patlak vermesi ve Rus ordularının cepheleri terk etmesi üzerine, Kafkaslarda eski gâyeleri canlandırmak için hemen faaliyete geçilmişti. Bu arada, Ermeni ve Bolşevik hücumlarından bunalan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye'den yardım istemesi bu faaliyetleri daha da hızlandırmıştır. Nitekim Nûri Paşa'nın komutasında 6.000 mevcutlu 5. ve 36. Kafkas Fırkalarıyla, sayıları 10.000-12.000'e varan bayraklı "İslâm Ordusu" Azerbaycan'a doğru fütûhata başlamış, 14 Eylül 1918'de Bakû'ye girmiş[1] ve Hazer kıyılarından yukarıya doğru sarkmıştı. İşte buradan hareketle Kâzım (Karabekir) Paşa, Rusya'daki iç savaş sırasında, Kızıl Ordu'nun yanında beyaz karşı ihtilâlcilerle döğüşmek üzere çoğu Müslümanlardan kurulmuş olan Yeşil Ordu'nun, eskiden Nûri Paşa'nın komutası altında toplanmış mahalli birliklerin kalıntısıyla bir ilgisi olabileceğini düşünmüştü.[2] Ancak, savaştan sonra Kafkasya'da bulunmuş olan Şevket Süreyya Aydemir bu açıklamaları şüpheyle karşılamakta ve "Yeşil Ordu" sözünün o sıralar Ukrayna'da faaliyet gösteren köylü-anarşist Maknho'nun çetelerine verilen ad olduğunu öne sürmekteydi.[3] Genel kabûl gören Aydemir'in bu görüşüne rağmen özellikle Kafkas Müslümanları tarafından kurularak Bolşevik Kızıl Ordu ile birlikte General Denikin komutasındaki Beyaz Ruslara karşı çarpışan Müslüman birliklerin adı "Yeşil Ordu" idi. Bu ordu öylesine bir efsane haline gelmişti ki, 1920 yazında bazı Anadolu gazeteleri, Türkiye'nin doğu sınırlarını aşarak Erzurum'a gelmekte olan bir hayali Yeşil Ordu'dan söz eder olmuşlardı.[4] Fethi Tevetoğlu'na göre Yeşil Ordu, Enver Paşa komutasında Kafkaslarda hazırlanan ve Anadolu hareketine destek verecek bir süvâri kuvvetinin adıydı. Ayrıca, Enver Paşa komutasındaki bu Yeşil Ordu'nun İngilizlere karşı savaşarak, bütün İslâm dünyasını Batı emperyalizminin tutsaklığından kurtaracağı propagandası da yapılıyordu.[5] Ancak bütün bu haber ve değerlendirmelerden çıkarabileceğimiz kesin olan birşey varsa o da, İslâmiyetin mukaddes rengi olan yeşilin, Rusya Müslümanlarını kandırabilmek için Bolşeviklerce sembol olarak kullanılmış olmasıydı. Millî Mücâdele dönemi Anadolusu'nda da yukarıda işâret edilen ölçüler ışığında, Misâk-ı Millî sınırları içinde kalan vatan topraklarını emperyalist güçlerin işgâlinden kurtarmak amacıyla bir Yeşil Ordu'nun kurulması kabûl edilmişti.

Kısacası, Rusya'da kurulan Yeşil Ordu, emperyalist Batılı güçlere karşı Bolşeviklerin yanında savaşan Müslüman bir orduydu. Buradan hareketle, Enver Paşa da, İngilizlere karşı savaşacak bütün

İslâm dünyasını Batı emperyalizminin tutsaklığından kurtaracak ve ilk sınavını da Anadolu'da verecek Yeşil Ordu adıyla bir müslüman süvari kuvvetinin kurulmasına öncülük etmişti.

Kâzım (Karabekir) Paşa'ya göre, Millî Mücâdele dönemi Anadolusu'nda da Kafkaslarda başarı kazanmış Yeşil Ordu gibi efsânevî bir güce ihtiyaç vardı.[6] Ne var ki, bir zamanlar Osmanlı ordusunda emir-komuta zinciri içinde ilişkide bulunan kuşağa mensup asker kökenli kişilerin liderlik mücâdelesi buna izin vermeyecekti. Kâzım Paşa, daha sonra Yeşil Ordu isminin Ankara'da siyâsî amaç

larla kurulmuş olan Yeşil Ordu Cemiyeti ile nasıl karıştığını ve siyâsî amaçlar için tesîs edilmiş olan Cemiyet'in Yeşil Ordu Müfrezesi'nin isminden nasıl medet beklediklerini dile getirmişti.[7]

Yeşil Ordu adının Kâzım Paşa'nın da temâs ettiği gibi o zamanlar Millî Mücâdele devri Anadolusu'nda efsânevî bir mâhiyeti vardı. Hiç şüphesiz bunda Bolşevik Yeşil Ordu ile Anadolu'da kurulan Yeşil Ordu'nun ilişkisinin de payı büyük olmuştur.[8]

Tüm bu kaynak ve bilgilerden hareketle şu sonuçlara varmamız mümkündür. Yeşil Ordu Cemiyeti, ismini Rusya'da Bolşeviklerle işbirliği yaparak Denikin ordusuna karşı başarılı savaşlar vermiş, Müslüman askerlerden meydana gelen ve İslâm birliğini gâye edinmiş, Kafkaslarda bulunan Yeşil Ordu'dan almıştır. Kâzım Paşa'nın göndermiş olduğu Yeşil Ordu Müfrezesi de bunun minyatürünü oluşturmuştu.[9]

B. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Kuruluşu

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluş tarihi üzerindeki tartışmalara gelince, bu konuda Cemiyetin kuruluş tarihini açıklıkla gösteren bir delil yoktur. Ancak, hatıralar ve İstiklâl Mahkemeleri'nde verilen ifâdeler bizi belirli noktalarda buluşturmakta, Cemiyetin kuruluşunu ay olarak tesbit etmemize yardımcı olmaktadır. Cemiyetin kuruluş tarihini kesin olarak tesbit edemeyişimizin en önemli nedeni, Cemiyet'in gizli bir teşekkül olmasındandır. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin üyeleri içinde her ne kadar o devirde bakan, ordu komutanı gibi kişiler bulunsa da cemiyet esas itibariyle gizli bir cemiyettir. Ancak Cemiyetin kuruluş tarihi üzerinde kesin olmasa bile bizim için önemli kabûl edilebilecek ipuçları mevcuttur. Biz bu ipuçlarından hareketle Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak, 1920 Mayısı'nı söyleyebiliriz.[10] Enver Behnan Şapolyo, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin 3 Mart 1920'de kurulduğunu kaynak göstermeden belirtiyor ise de[11] bunu doğrulayacak başka kaynaklara rastlanılmamıştır. Genel olarak bu konu ile alâkalı kimselerin 1920 sonbaharını Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak belirtmelerine ana delil olarak gösterdikleri, Nureddin Paşa'nın uyarı mektubu, yorum ve değerlendirmeye oldukça açıktır. Nureddin Paşa'nın Genelkurmay'ı uyarması, işlerin en son safhasıdır. Yeşil Ordu'nun yeminli kuruluş ve yayılma faaliyetleri, propaganda işleri, gazete ve beyannâmelerini neşri, bildiriler dağıtması, yurtiçi ve yurtdışı gizli komünist kuruluşlarla temâsları ve nihâyet orduya sızma gayretleri en az 8-9 aylık bir zamanda olmuşdur. Emniyet-i Umûmiyye'nin resmî tezkeresiyle 7 Kânûn-î Evvel 1336 (1920) Halk İştirakiyyun Fırkası'nın resmen tanındığı bildirildiğine göre Yeşil Ordu'nun da 1920 sonlarında kurulduğu iddiası yanlıştır. İstiklâl Mahkemesi huzurundaki ifâdesinde Vakkas Ferid'in

Yeşil Ordu Cemiyeti'ni Eylül'de terk ettiğini göz önüne aldığımızda da, Yeşil Ordu'nun Eylül 1920'den önce kurulduğu âşikârdır. Baytar Sâlih'in mahkemedeki ifâdesi de bu hususu doğrulamaktadır.

Resmi Türkiye Komünist Partisi'nin Yeşil Ordu'dan sonra, bütün bu muzır cereyanları kontrol altına almak üzere kurulduğu katiyetle bilindiğine ve bu resmi parti 18 Ekim 1920'de kurulduğuna göre, Yeşil Ordu'nun bu tarihten önce varlığı kabûl edilmelidir.[12]

C. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Gayesi

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin isminin ortaya çıkışı, efsanevî yönü ve kuruluş tarihi üzerindeki tartışmaları ortaya koyduktan sonra, bizce en az bunlar kadar önemli olan, cemiyetin niçin ve hangi gâyeye hizmet için kurulduğu, kuruluş amaçlarına uygun hareket edip etmediğinin ortaya konulmasıdır. Cemiyetin kuruluş gâyesinin iyi şekilde tahlilinin, bizim Cemiyeti daha iyi anlamamız bakımından son derece faydalı olacağı inancındayız.

Yeşil Ordu Cemiyeti Talimatnâmesi'ne göre Cemiyet, emperyalist Avrupa'nın fakir Asya halkını sömürmesine mâni olmak, Avrupa'nın bu yöndeki çalışmalarına karşı koymak ve Asya'nın kendi özelliklerine uygun bir birlik meydana getirmek için kurulmuştur.[13] Talimatnâmenin bir diğer yerinde de, Yeşil Ordu'nun bütün elemanlarının ana gâyesi, "insanlığın huzur ve saâdetini temin ve Asya halklarını birleştirmektir", diye ifâde edilir.[14] Yeşil Ordu Nizâmnâmesi Cemiyetin kuruluş amacının, Avrupa emperyalizminin işgâl ve sömürü siyâsetini Asya'dan çıkarmak ve etkisini ortadan kaldırmak amacıyla kurulduğunu açıklar.[15] Mustafa Kemâl Paşa ise, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluş gâyesinin, iç isyânları ve bu isyânlara karşı gönderilen düzenli ordunun tutumundan kaynaklanan nedenleri gösterir. Mustafa Kemâl Paşa, isyâncıların, üzerlerine gelen askerlere, halifenin fetvasını, padişahın askerliği kaldırdığını, Ankara'daki hükûmetin gayrimeşru olduğunu söylediklerini, bunun sonucunda askerlerin, silâhlarını bırakarak memleketlerine döndüklerini bundan dolayı Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurulduğunu, bu Cemiyetin o zaman için yapılmak istenen inkılâplara sadık olup bunları daha iyi anladığını söylemektedir.[16]

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin ileri gelen faal yöneticilerinden biri ve Mustafa Kemâl Paşa'ya yakın mebûslardan olan Yunus Nâdî Bey, Yeşil Ordu'nun Kızıl Ordu'ya benzetilerek Bolşeviklerden yardım alma amacıyla kurulduğunu ileri sürmektedir.[17] Halide Edib Adıvar ise, Millî Mücâdele yıllarından sonra kaleme aldığı hatıralarında, eşi Dr. Adnan Bey'in de kurucularından biri bulunduğu Yeşil Ordu Cemiyeti'ni, Batı yanlıları, ulemâ ve komünist taraftarlarının ideâllerini gerçekleştirebilecekleri düşüncesiyle kurdukları bir cemiyet olarak niteler.[18]

Bulunmuş olduğu vazifelerden dolayı Yeşil Ordu Cemiyeti hakkında en sağlıklı bilgilere sâhip olan Ali Fuat Paşa da kuruluş sebeplerini genel olarak Mustafa Kemâl Paşa ile aynı gerekçelere dayandırır.

Ali Fuat Paşa da, kurucuların, iç çekişmeler ve isyânlar karşısında yeni zihniyete göre yetiştirilmemiş bir ordu ile iş görülemeyeceğini, inkılâb gayesini daha kolay anlayabilecek bir teşkilât

kurmayı kararlaştırdıklarını gâyelerinin bu teşkilât vasıtasıyla iç isyânları bastırmak olduğunu ifâde etmiştir.[19]

Yeşil Ordu'nun şu ana kadar dile getirilen görünürdeki gâyelerinden başka dile getirilmeyen hedefleri de vardı. Bunlar arasında Yeşil Ordu Teşkilâtı'nın, Batı'nın memleketi yok etmek isteyen siyâsetine karşılık Doğu'ya ve Bolşevik devrimine yaklaşmakta memleket için büyük faydalar bulduğu noktası idi.[20] Yeşil Ordu'nun kurucuları İslâm Dünyası'nda Rus devrimine uygun olarak bir sosyalist birliği fikrini oluşturmaya çalışıyorlardı. Yeşil Ordu aynı zamanda, kendi gâyelerine paralel faaliyetlerde bulunan hudut dışındaki teşkilâtları da Anadolu'da bulunan birimlerine bağlama girişimlerinde bulunmuştu.[21] Tüm bunlardan elde edeceğimiz sonuç, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin biri açık diğeri gizli iki ana gâyeyi gerçekleştirmek amacıyla kurulduğuydu. Cemiyetin açık gâyesi, Anadolu'daki iç isyânları bastırmak ve yapılması düşünülen inkılâplara destek olmaktı. Gizli gâyesinin ise Rusya'daki Bolşevik devrimine benzer bir sosyal hareketi yürürlüğe koymaktı.

II. Yeşil Ordu Cemiyeti'ninYapısı

A. Yeşil Ordu Teşkilâtı

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin ortaya çıkmasında önemli etkenlerden biri olan İstanbul Hükûmeti'nin Millî Mücâdele'yi Bolşeviklikle suçlaması ve buna karşı yapılan isyânlarda "Mustafa Kemâl Bolşevikliği getiriyor veya Bolşevikler gelecekler"[22] gibi cümeleler sarfı ve tüm bunlara ilave olarak Anadolu'daki hareketin Bolşeviklerle ilişkisinden dolayı dinsizlikle suçlanmaya kadar götürülmesi,[23] Millî Mücâdele'yi olumsuz yönde etkilemeye başlamıştı. Bunun yanında düzenli ordu kurmada da bu tür propagandaların olumsuz tesiri sonucunda güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. İşte bütün bu gelişmeler, Millî Mücâdele şuurunu benimsemiş yeni birliklere duyulan ihtiyacı artırmış, bunun neticesinde Mustafa Kemâl Paşa'nın yakın arkadaşları ona yardımcı olmak düşüncesiyle bu işe girişmişlerdi.[24] Cemiyetin başlangıçtaki kuruluş sebebi, daha önceki kısımlarda da belirttiğimiz gibi, İstanbul'un Ankara'daki harekete karşı olumsuz tavrını ve padişah taraftarı "Cemiyet-i Ahmediye"nin karşı propagandalarını[25] bertaraf etmek, bunun yanında Bolşevikliğin Müslümanlığın uygulanmasından başka bir şey olmadığını anlatmaktı. Mustafa Kemâl Paşa'nın da onayıyla kurulmuş olan bu cemiyet, Sovyetlerle yapılması düşünülen işbirliğine olumlu bir ortam hazırlamak amacını da gütmekteydi.[26] Bu işbirliğinden kastedilen ise, emperyalistleri Anadolu'dan kovmaktı. Fakat, ilk günlerdeki amacı bu olan Yeşil Ordu Cemiyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra esas gâyesinden ayrılarak, gizli bir ihtilâl cemiyeti halini almıştı.[27] Yeşil Ordu Cemiyeti gizli olarak teşekkül etmiş olmasına rağmen, cemiyetin kuruluşu Mustafa Kemâl Paşa'nın bilgisi dışında olamazdı. Zâten cemiyetin kurucuları[28] onun yakın çevresindeki kişilerdi.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız gâyeleri gerçekleştirmek düşüncesiyle, hükûmete resmen mürâcaat etmeksizin ve kendi bölgesinde sevilen, herhangi bir kötü olayda adı duyulmamış, emperyalizmle ilişkisi olmamış, sermâyeye her zaman mesâfeli kalabilmiş, büyük tüccar olmayan, komisyonculuk, sarraflık, ortakçılık vb. yapmamış kişilerden kurulan cemiyetin genel merkezi şu

üyelerden oluşuyordu; Tokat Mebûsu Nâzım (Öztelli-Resmor, 1868-1935), İzmir Mebûsu Yunus Nâdî (Abalıoğlu, 1879-1945), Bursa Mebûsu Şeyh Servet (Akdağ, 1880-1962), Saruhan Mebûsu Reşit (Çerkes Ethem'in ağabeyi), Bursa Mebûsu Muhittin Bahâ (Pars, 1885-1954), İzmit Mebûsu İbrahim Süreyya (Yiğit, 1880-1952), Eskişehir Mebûsu Hüsrev Sâmi (Kızıldoğan, 1884-1942), Eskişehir Mebûsu Eyüp Sabri (Akgöl, 1876-1950), İzmit Mebûsu Sırrı (Bellioğlu, 1876-1958), Kozan Mebûsu Mustafa (Cantekin, 1878-1955), Maliye Vekîli Hakkı Behiç (Bayiç, 1882-1943) ve Sıhhiye vekîli Dr. Adnan (Adıvar, 1882-1955).[29] Cemiyetin, genel sekreterlik görevini ise Tokat Mebûsu Nâzım Bey yapmıştı.[30] Yapı olarak Yeşil Ordu Cemiyeti üyelerinin büyük bir kısmı İttihatçı idi. Üyelerin bir kısmı sâmimî olarak Bolşevikliğe bağlanmışlardı.[31] Genel merkezin görevi, Talimatnâme ve Nizâmnâme'de açık şekilde yer almaktaydı. En önemli görevleri, üyelerin genel gidişatını denetlemek, suçlu üyeleri cezâlandırmak, fedâi teşkilâtının malî giderlerini karşılamak, dul ve yetimlerini korumak, faal heyeti (Heyet-i Faale) seçmekti. Merkezin tüm bunların yanında dış ülkelerle de temâs kurmak ve var olan ilişkileri sürdürmek vazifesi de vardı. Genel merkez, fiilen harekete geçme zamanını dış merkezlerle haberleşerek koordine edecek ve bu tarihi tüm teşkilâta bildirecekti.

1. Ankara Teşkilâtı

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız biçimde kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti, bünyesinde, genel merkezin yanında Ankara ve Eskişehir'de iki şûbesi bulunuyordu. Bunların görevi genel merkezin emirlerini yerine getirmekti. Bu heyetleri oluşturan kişilerde de genel merkezi oluşturan üyelerdeki gibi özellikler aranıyordu.[32]

Yeşil Ordu'nun Ankara Merkez Heyeti'ni kurmakla, Eskişehir Mebûsu Hüsrev Sâmi Bey'le, Hayvan Hastahânesi Müdürü Binbaşı Hacıoğlu Sâlih Bey görevlendirilmişti. Hacıoğlu Sâlih Bey, daha başlangıçta azılı bir Bolşevikti. Nitekim ileride, 1927 Bolşevik tevkiflerinden sonra, Sovyetlerin İstanbul Konsolosluğu'ndan vize alarak Moskova'ya kaçmış ve Stalin'in 1930 yıllarında sürdürerek veya kurşuna dizdirerek tasfiye ettiği 1000 kadar Türkiyeli komünistler arasında bir kolhozda öldürülmüştü.[33]

Mülkiye Kaymakamlarından Vakkas Ferid, Öğretmen Manastırlı Mustafa Nûri, Gazeteci Arif Oruç, Meclis Matbaası Müdürü Ferudun Bey de Ankara Merkez Heyeti'nde bulunuyorlardı.[34] Yeşil Ordu'nun Ankara şûbesinde bulunan üyelerle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Vakkas Ferid, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde son zamanlarda genel merkeze karşı vaziyet alan Ankara Merkez Heyeti'nde Şeyh Kudbettin Efendi, Muallim Nûri ve Binbaşı Sâlih Hacıoğlu'nu sayarken Yunus Nâdî Bey yine aynı mahkemede verdiği ifâdede genel merkezle pek ilgisi olmayan Ankara şûbesinin üyelerinden sadece, Sâlih Hacıoğlu'nu bildiğini, diğerlerini tanımadığını söylemişti. Sâlih Hacıoğlu ise, askerî baytar Kenan'ın adını vermişti. Tevetoğlu ise, bu üyelerle ilgili olarak; Vakkas Ferid, Mustafa Nûri, Gazeteci Arif Oruç ve Feridun Beyler şeklinde bilgi vermekteydi. Cemiyetin faal üyelerinden birisi olan Şeyh Servet Efendi ise, Afyon Mebûsu Mehmet Şükrü Bey ve Sivas Mebûsu Memduh Bey'i önce evine dâvet ederek, onlarla görüşmüş, daha sonra ise Nuşirevân'ın evinde yapılan toplantıya onları dâvet ederek, Merkez Heyeti ile çalışmayı teklif etmişti.[35]

Ankara şûbesinin genel merkez ile tam bir uyum içinde olmadığı göze çarpmaktadır. Daha sonra, cemiyetin Ankara şûbesinin Gizli Türkiye Komünist Fırkası'na dönüştüğünü görüyoruz.[36]

2. Eskişehir Teşkilâtı

Cemiyetin ikinci şûbesi Eskişehir'de idi. Genel sekreter olan Nâzım Bey ve genel merkez üyelerinden birkaç kişi bayram tatili dolayısıyla bulundukları Eskişehir'de, Yunus Nâdî Bey'in Nâzım Bey'e tanıştırdığı öğretmen Behram Lütfi'ye, İbrahim Süreyya ile anlaşarak Eskişehir Şûbesi'nin kurulması işini vermişlerdi. Behram Lütfi ise, Mustafa Nûri ile birlikte çalışarak Eskişehir Merkez Heyeti'ni meydana getirmişlerdi.[37] Eskişehir bu tür faaliyetler açısından Anadolu'nun diğer şehirlerinden oranla daha müsait bir ortama sahipti. Nitekim Türkiye Sosyalist Fırkası[38] Anadolu'daki şûbesini bu şehirde açmış ve yine fırkanın yayın organı olan İşci gazetesi de bu şehirde faaliyetlerde bulunmuştu. Ayrıca, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 1919 yılı genel seçimlerine bu şehirden Ethem Nejat'ı aday göstermişti. Yine Ethem Nejat, Doğu Halkları Kurultayı'na ve 10 Eylül 1920 tarihinde toplanan I. Türkiye Komünist Partisi Kongresi'ne Eskişehir ve Ankara teşkilâtlarını temsilen katılmıştı.[39] Kısacası Eskişehir, bu tür faaliyetlerin yoğun olduğu bir bölgeydi. Eskişehir'deki teşkilâtın kurulması için ayrıca Şerif Manatov'un da çalışmaları olmuştu.[40] Bütün bunların yanı sıra Eskişehir, o günlerde en güçlü birlikleri elinde bulunduran Çerkes Ethem'in de etki alanına giren bir bölgeydi. Bu güçten yararlanmayı düşünen Eskişehir teşkilâtı, Ethem'i de etkileme yoluna gitmişti. Gerçekte, Yeşil Ordu Şûbesi Eskişehir ile Gizli Türkiye Komünist Partisi teşkilâtları birbirinden farklı kuruluşlar değillerdi.[41]

Yeşil Ordu Cemiyeti, ayrıca Sivas'ta da şûbe açmak istemiş ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştı.[42] Ayrıca Bursa'da da Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bir şûbesinin açıldığı yolunda söylentiler vardı.[43]

III. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Kapatılması

1920 yılının Mayısı'nda faaliyete başlayan Yeşil Ordu Cemiyeti, esas amaçladığı gâyelerin dışında çalışmaya başlamış ve teşkilâtlanmasını da Mustafa Kemâl Paşa'nın adını kullanarak hayli genişletmişti. Cemiyete daha sonra Çerkes Ethem'in alınması, o zaman için cemiyetin elinde düzenli olmayan ancak çeşitli ayaklanmalarla gücünü kanıtlamış bir kuvvet oluşmasını temin etmişti.

Tüm bunların yanında cemiyetin Ankara ve Eskişehir şûbelerinin birer gizli komünist örgütü gibi çalışmaları, Mustafa Kemâl Paşa'nın dikkatinden kaçmamıştı. Mustafa Kemâl Paşa'nın dikkatinin cemiyet üzerinde yoğunlaşmasının bir diğer nedeni de, cemiyetin Büyük Millet Meclisi'ndeki temsilcisi konumunda bulunan Halk Zümresi'nin Dr. Nâzım Bey'i Dâhiliye Vekîli seçtirmesi idi. Mustafa Kemâl Paşa, tüm karizmasına rağmen kendi adayını seçtirememişti. Bunun yanında cemiyet üyelerinden bazılarının Sovyet sefâretiyle olan ilişkileri ve Sovyetler adına gelen temsilcilerin kışkırtma ve yardımlarıyla cemiyet, teşkilâta gerekli olan para temini için yardım isteğine kadar götürmesi, cemiyetin kapatılmasının mesâfe taşları olmuştu.

Ayrıca, Mustafa Kemâl Paşa, cemiyetin kapatılması isteği konusunda, şahsen tanıdığı Erzurumlu Nâzım Nâzmi Bey'in görevli bulunduğu Malatya'dan gönderdiği bir mektubunu almıştı. Paşa, Nâzım Bey'in gönderdiği mektubda Yeşil Ordu teşkilâtının genişlemesinden sevinçle bahsetmesinden sonra, cemiyet hakkında araştırma yapma ihtiyacını hissedip neticede cemiyetin faydalı olmaktan çıktığı izlenimini edindiğinden kapatıl

masının faydalı olacağına inandığını ifâde etmişti.[44] Mustafa Kemâl Paşa, bundan sonraki gelişmeler konusunda da, cemiyetin kapatılması için gerekli emirleri verdiği halde, genel sekreter Hakkı Behiç Bey'in bunun mümkün olmadığını kendisine söylediğini ifâde etmektedir. Mustafa Kemâl Paşa, daha sonraki gelişmelerle ilgili olarak, kendisinin cemiyetin kapatılması konusunda ısrarlı olduğunu Hakkı Behiç'in kendisine bunun mümkün olmadığını söylediğini kapatılamama gerekçesinin ise, teşkilâtın kendisinin tahmininden daha büyük ve kuvvetli olduğunu cemiyeti kuranların sonuna kadar gâyelerinden ayrılmayacaklarına dair birbirine söz vermiş olduklarını söylediğini, tüm çabalarına rağmen Hakkı Behiç'in söylediklerinin doğru çıktığını ifâde etmektedir.[45] Mustafa Kemâl Paşa'nın cemiyetin kapatılması konusundaki bu birinci isteği,[46] genel merkezde yapılan bir görüşmede değerlendirilmiş ve paşanın durumu yanlış anladığı kanaatine varılarak cepheden dönüşüne kadar faaliyetin geçici olarak durdurulması yönünde karar verilmişti. Ankara Merkez Heyeti'ne ise, durum Konya Mebûsu Refik (Koraltan) Bey aracılığıyla duyurulmuştu.[47] Nâzım Bey ise, kapatılma ile ilgili olarak Mustafa Kemâl'in cemiyetin faaliyetlerine şimdilik şartıyla müsâade ettiğini belirtmekteydi.[48] Yunus Nâdî Bey de Nâzım Bey'in aksine, Mustafa Kemâl Paşa'nın, Yeşil Ordu'nun kapatılması isteğinin geçici olmadığını kesin kapatılması olduğunu üyelerden bazılarının bu karara uyduğunu ifâde etmektedir.[49]

Cemiyete Çerkes Ethem'in girmesiyle, faaliyetlerin Eskişehir'de yoğunlaşması üzerine, Gizli Türkiye Komünist Partisi ile iç içe girmiş oluyordu. Bütün bu gelişmelere engel olmak düşünçesiyle Türkiye Komünist Partisi, Mustafa Kemâl Paşa tarafından kurdurulmuşsa da, bu fırkaya girmeyen bazı Yeşil Orducular Gizli Türkiye Komünist Partisi'yle birleşerek, 7 Aralık 1920'de Türkiye Halk İştirakkiyûn Partisi'ni kurmuşlardı. İşte, bu gelişmelerden sonra 1920 yılı sonuna gelindiğinde artık Yeşil Ordu Cemiyeti'nden fiilî olarak söz etmek imkânı kalmamıştı. Ancak, Yeşil Ordu mensuplarını çeşitli sol kuruluşların içinde görmek mümkündü.[50]

O zamanki siyâsî atmosfere gelince; Mustafa Suphi, Çerkes Ethem'le aynı anda şartların olgunlaştığına inanarak, Sovyet elçilik heyetiyle birlikte Anadolu'ya gelmişti. Çerkes Ethem'in düzenli orduya girmeyi kabûl etmeyerek, Batı Cephesi ile olan anlaşmazlığının had safhaya gelmesi üzerine, ona karşı düzenli birlikler sevk edilmişti. Bu tarihlerde Ankara'da Resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın yayın organı olan Yeni Dünya Gazetesi, Ethem'i destekler bir tutuma girmişti. Bunun üzerine, 2 Ocak 1921 tarihinde gazete idâresi hükûmet taraftarlarınca basılmış ve tahribata uğratılmıştı, gazetenin sorumlusu Arif Oruç ve arkadaşları da tutuklanmışlardı.[51] Çerkes Ethem'in bastırılması ve düzenli ordunun I. İnönü Zaferi'ni kazanması, Anadolu'daki hareketin, kuvvetlendiğini göstermiş olması açısından önemliydi. Bu durum Batılı devletlerin dikkatini çekmiş ve ilk olarak milletlerarası platformda

Londra'da yapılacak olan barış görüşmelerine Ankara Hükûmeti'nin de bir temsilcisi ile katılabilmesi sonucunu doğurmuştu. Böylece Ankara Hükûmeti, Batılı devletlerle ilişkilere girmeden önce, I. İnönü Zaferi'nin avantajıyla, Anadolu'daki hareketin Bolşevikliğin kabûlü konusundaki mevcut endişeleri milletlerarası ortamda gidermek imkânına kavuşmuştu.[52]

Artık, bütün bu gelişmelerden sonra Yeşil Ordu Cemiyeti'nin yeniden faaliyete geçmesi imkânsız hâle gelmişti. Nitekim Ankara Hükûmeti, 1921 yılı başında artık kesin olarak cemiyeti kapatmaya karar vermişti.

Bundan sonra olayların gelişmesi kısaca şu şekilde özetlenebilir. Merkez Ordusu kumandanı Nurettin Paşa, 19.1.1921 tarihli Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne çektiği şifreli telgrafta[53] görevli veya görevli olmadan giden bazı mebûslar tarafından öteye beriye verilen iki risâlenin sûretinin takdim edildiğini haber veriyordu. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Fevzi Paşa, harekete geçerek bu bilgiyi reisliğin 24.1.1921 tarihli tezkeresiyle bildirmişti.[54] Bunun üzerine Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Reisi sıfatıyla Mustafa Kemâl Paşa da Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne evrâkları sevketmişti.[55] Ankara İstiklâl Mahkemesi ise yaptığı araştırma sonucunda adı geçenlerden Tokat Mebûsu Dr. Nâzım, Bursa Mebûsu Şeyh Servet ve Afyonkarahisar Mebûsu Mehmet Şükrü Beyler'in dokunulmazlıklarının kaldırılmasını istemişti. Bu istek yerine getirilerek, adı geçenlerin Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sevkleri yapılmıştı.[56]

Ankara İstiklâl Mahkemesi de, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ni devirmek, milletin isteğine aykırı olarak yeni bir hükûmet kurmaya çalışmak, suçlarından Çerkes Ethem, ağabeyleri Tevfik ve Reşit'ten başka dokuz kişinin idâmına, Gizli Komünist Partisi'ni kurmak sûretiyle yine hükûmeti devirmek suçunu işleme girişiminde bulundukları anlaşılan Tokat Mebûsu Nâzım'ın tutuklandığı tarih olan 21 Nisan 1921 tarihinde, Matbuat Müdürlüğü memurlarından Ziynetullah Nuşirevan'ın da 27 Ocak 1921'den itibâren cezâ kânûnun 46. maddesine dayanarak Hiyânet-i Vataniyye Kânûnu'nun 12. maddesi gereğince 15'er yıl küreğe konulmalarına ve diğer zanlılardan Bursa Mebûsu Şeyh Servet Efendi ve Afyonkarahisar Mebûsu Mehmet Şükrü Bey ile diğerlerinin suçsuzluklarına karar vermişti. Bu arada Yeni Dünya Gazetesi başyazarı Arif Oruç da tutuklu kaldığı süre yeterli görülerek, serbest bırakılmış ve millî amacın elde edilmesine kadar hükûmetin uygun göreceği bir yerde ikâmete tâbi tutulmuştu.[57]

Anadolu'daki Bolşeviklik akımını bastırma hareketi Sovyet Rusya ile kurulan ilişkilere bir engel teşkil etmemiş ve 16 Mart 1921 tarihinde Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Moskova Anlaşması imzâlanmıştı.[58] Tutuklanarak hüküm giyen bu kişiler 29 Eylül 1921 de affedilmişlerdi. Sovyet yardımının yapıldığı esnada affedilmelerini ilginç bulanlar da vardır.[59] Millî Mücâdele'nin başlangıcında şartların oluşturduğu bu tür sol faaliyetlere özellikle Türk-Sovyet ilişkileri çerçevesinde müsaâde edilmiş, bununla hem Sovyetlere hoş görünmek hem de yurt dışındaki İttihatçıların Anadolu'ya yönelik bütünleştirme çabalarına engel olmak istenmişti. Ancak bazı şahıslar, Ankara Hükûmeti'nin bu siyâseti ya kavrayamadıklarından veya gerçekten Bolşevikliğe inandıklarından

Mustafa Kemâl Paşa'nın isteğine aykırı olarak komünist faaliyetleri sürdürmek istemişlerdi. Daha sonra Mustafa Kemâl Paşa bunları tasfiye etmişti.

1 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. III, kısım IV. TTK. Basımevi, Ankara 1991, s. 4; Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya, C. III. İstanbul 1972, s. 381; Kamuran Gürün, Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953), TTK. Basımevi, Ankara 1991, s. 6.

2 Karabekir, İstiklâl Harbimiz, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s. 435, 472, 532, 571, 572, 583, 593.

3 Mete Tuncay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), Bilgi yayınları, 3. baskı, Ankara 1978 s, 75; Stéphane Yerasimos, "Sur Les Origines Du Mouvement De L'Armée Verte En Anatolie", Etudes Balkanique, Academie Bulgare des Sciénces İnstitut d'Etudes Balkaniques, no. 1, Sofia 1977, s. 100.

4 Açıksöz Gazetesi, 12 Temmuz 1920; Öğüt, 10 Ağustos 1920.

5 Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960), Ankara 1967, s. 129.

6 Bu ihtiyacın Anadolu için ne denli büyük bir hızla karşılanması gerektiğini Kâzım Karabekir Paşa şöyle anlatır. "Hakikatte gönderebileceğim kuvvet Erzurum kabadayılarından Harb-i Umûmi faciasından sağ kalabilenlerinden ufak atlı bir müfreze olabilecektir. Bunu manen büyütmek, fakat hareketlerinden evvel manevi kuvveti işaâ edip vaktinden evvel küçültmemek de ihtiyâtlı bir harekettir. Bu müfrezeye pekâlâ kuvvetli bir isim verebilirim: Yeşil Ordu'dan bir müfreze! Rusya'da bir Yeşil Ordu'nun Denikin Ordusu gerisinde birçok işler yaptığını işitmiştik. Yeşil! Bunun milletimiz üzerindeki tesiri de dehşetlidir. Kızıl ismi dahilen ve haricen fena olabilir ve Bolşevikler geliyor diye büsbütün halkı ayaklandırabiliriz. Yeşil Ordu! bu nedir? bilen yok, rengi şayan-ı ihtiram… işte Ankaraya hediye edebileceğim Erzurum dadaşlarından atlı müfrezeciğin ismi, buna bir de büyücek bir yeşil bayrak, mesele halledilmiştir. Bugün 20'de derhal bu müfrezeye kumanda edebilecek olan Erzurum civarında Ebulhindi köylü Cafer Bey'i Erzurum'a istedim ve hazırlık için icâb edenlere emir verdim" Karabekir, a.g.e., s. 647.

7 Kâzım Paşa Cemiyetin tesirleri konusunda şunları nakleder. "Yeşil Ordu Müfrezesine 14 Mayıs'ta merasimle ismini verdim. Otuz atlı olarak Erzurum'dan hareket etti. Çocuklar ordusu talimhânesinde müfrezeyi teftiş ettim ve kendilerine talimat verdim. O günde yazılıdır. Ne gariptir, Yeşil Ordu ismi ve bayrağı tasavvurumdan fazla tesir yaptı, Ankara'da bazı akıllılar (Yeşil Ordu) diye bir cemiyet bile teşkil etmek garabetini yapmışlar! Yani bu açıkgöz efendiler Yeşil Ordu'nun kuvveti karşısına müşekkel bir ubudiyet arz için tetik davranmak istemişler!" Karabekir, a.g.e., s. 647-654; Yeşil Ordu'nun ilk kaynağı Bolşevik Rusya'daydı. Vaktiyle Rusya'da Denikin Ordusu gerisinde, yerli Müslüman Türklerden kurulmuş bir Yeşil Ordu'nun destânî menkıbeleri duyulmuştu. Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu (Çeviren: Ayhan Tezel), Sander Kitabevi, İstanbul 1970, s. 380, 381.

8 Hüsamettin Ertürk konu ile ilgili olarak Meraşâl Fevzi Çakmak'ın kendisine anlattıklarını şöyle nakletmiştir: “Bolşevik Rusya, kuruluşunu medyun bulunduğu Türklere karşı hiçbir minettarlık duymuyordu. Bunun için türlü çarelere başvurmuştu. Kafkasya'da akdedilen ve Azerbaycan Türklerinin iştirâk ettiği Şûrâlar Kongresi, Yeşil Ordu fikrini ortaya atmıştı. Anadolu'da kurulan Millî Hükûmet de Yeşil Ordu'ya yeterince kuvvet ayıracaktı. Anadolu'daki bozguncular, Mustafa Kemâl Paşa'nın muhâlifleri ise, Yeşil Ordu'nun Kafkasya'dan inerek evvela Anadolu'yu işgâl edeceğini ileri sürüyorlardı. Hakikatte bu Yeşil'in altında “Kızıl” renk sırıtıyordu. Bolşeviklerin, İslâm İttihadı propagandası gülünç bir tertipti. İslâm dünyası bu takdirde yalnız efendi değiştirecek, İngilizlerin idâresinden Bolşeviklerin boyunduruğu altına geçecekti. Moskova, hergün talepleriyle Ankara'yı müşkül bir duruma sokmuş bulunuyordu. Mustafa Kemâl Paşa, bu fikre şiddetle karşı çıkan Kâzım Karabekir ve Cafer Tayyar Paşaların ısrarlarına rağmen şöyle bir plân düzenlemişti. Batı demokrasilerini, Türkler Bolşevik olacak diye korkutmak, onların daha ileri gitmelerine mani olmak idi. Fakat, Büyük Millet Meclisi'nde bilhassa ikinci grubun bu oyuna bile tahammülü yoktu. Onlar, kelimenin bile ağıza alınmasını istemeyecek derecede aşırı millî bir taasuba mâliktiler. Diğer taraftan aynı oyunla Mustafa Kemâl Paşa, Moskova'nın sempatisini kazanarak Yeşil Ordu'nun sınırlarımızdan içeri girmesine, Bolşeviklerin Anadolu'yu istila etmelerine mani olmuştu. Hatta Yeşil Ordu'nun bir modeli de Anadolu'da kurulmuştu.” Samih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası (Anlatan: Hüsamettin Ertürk), Pınar Yayınevi, İstanbul 1964, s. 530-554.

9 Kâzım Paşa propaganda ile ilgili olarak şu hususlara temâs etmektedir: “14 Mayıs'da Cafer Bey Müfrezesi'ni yola çıkardım. Benim kumandam da Yeşil İslâm Ordusu geliyor diye propaganda yapacaklar. Yollardaki bütün mevkilere açık telgrafla Yeşil Ordu Müfrezesi'nin hareketini yazdım, resmî makamlara kuvvetini bildirdim.” Karabekir, a.g.e., s. 729; ayrıca propaganda ile ilgili olarak bkz. Hâkimiyet-i Millîye Gazetesi, 2 Ağustos 1336, s. 3.

10 Hakkı Behiç Bey, vermiş olduğu ifâdelerinde Yeşil Ordu Cemiyeti 23 Nisan 1920'den sonra kurulduğunu belirtmektedir. Yerasimos, Yeşil Ordu'nun Mayıs 1920'de kurulduğunu ifâde etmektedir. “L'Armée Verte est une organisation fondée en Anatolie en mai 1920.” Yerasimos, a.g.m., s. 98; Kuruluş tarihi konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. “Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluşu 1920 yazıdır.” Tevetoğlu, Türkiye'de… s. 144; Şevket Süreyya Aydemir'in ise kuruluş tarihi olarak 1920 sonunu zikrettiğini görürüz, bu zayıf bir ihtimâldir. Cemiyetin kuruluş tarihi ile ilgili olarak, “TBMM'nin Ankara'da küşadından hemen birkaç hafta sonra (Yeşil Ordu) nâmı altında bir komünist cemiyet kurulmuştur.”, Remzi Balkanlı, Mukayeseli Basın ve Propaganda, Ankara 1961, s. 487, 488; Tunçay da, Teşkilat'ın kuruluş tarihi olarak 1920 ilkbaharını kabûl etmektedir. Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar, s. 74.

11 Enver Behnan Şapolyo, Mustafa Kemâl ve Millî Mücâdele'nin İç Alemi, İstanbul 1967, s. 123.

12 Tevetoğlu, a.g.e., s. 145.

13 Yeşil Ordu Cemiyeti Talimatnâmesi, Madde 1. TBMM Arşivi, İstiklâl Mahkemesi, T-2 Dosya 27-2; Mustafa Yılmaz, Milli Mücadelede Yeşil Ordu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 738, Ankara 1987, s. 168-170; 3.

14 Talimatnâme, Madde 2.

15 Yeşil Ordu Cemiyeti Nizâmnâmesi, Madde 1. Tevetoğlu, a.g.e., s. 228-230; Kandemir, a.g.e., s. 155-157; "Yeşil Ordu Cemiyeti", Yakın Tarihimiz, C. I, s. 103.

16 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. II, Milli Eğitim Basımevi, Ondördüncü Baskı, İstanbul 1982, s. 467-471, 495; Kutay, Türkiye'de İlk Komünistler, İstanbul 1956, s. 14.

17 Yunus Nâdî Bey konu ile ilgili olarak, "Yeşil Ordu Cemiyeti'nin hikmet-i teşekkülü giriştiğimiz istiklâl ve kurtuluş mücâdelesinde Garp emperyalizmine karşı büyük şark inkılâbıyla daha sıkı, makûl ve mantıkî bir yakınlık temininden ve zaten vaziyetin icâbı bu olduğuna göre, şayet bir gün Ruslarla hudutlarımızda tahripkâr tesirler yapabilecek meçhul inkilâba meydan vermemekten ibaretti", demektedir. Yunus Nâdi Abalıoğlu, Çerkez Ethem Kuvvetleri'nin İhâneti, İstanbul 1955, s. 11; Kandemir, Türkiye Komünist Partisi, s. 145; Balkanlı, Mukayeseli Basın ve Propaganda, s. 489.

18 Halide Edib Adıvar'ın tesbitleri şu şekildedir. "Büyük Millet Meclisi'ne bağlı iki türlü amaç, mücâdele halindeydi. Bunlardan birine Ba

tı Mefkûresi, ötekine Doğu Mefkûresi denirdi. Batı Mefkûresine dayanmış olanlar, Büyük Millet Meclisi'ne şekil vermekte daha fazla başarı sağlamış olmalarına rağmen iktisadî, sosyal ve millî eğitim sorunlarında 1839'da başlayan Batı örneğine doğru giden yolu tamamen tutamamışlardı. Bunlar, Batı Mefkûresi'ne bağlı olmakla beraber, dış siyâsette Doğu ve özellikle Rusya'ya eğilimli idiler. Fakat, Rusya'nın iç şeklini katiyyen Türkiye'ye uygulamak istemiyorlardı. O zaman Ankara'da bulunanların yüksek öğrenim görmüş ve ilim kafalıları pek az olmakla beraber, hepsi Batı'ya bağlı adamlardı. Bunlar, şiddetle Sovyet şekline karşı idiler. Bilhassa, muntazam olmayan kuvvetlerin orduya tesir etmelerine muhâlif idiler. Çünkü, tek dayanabileceğimiz kuvvet ordu idi. Bu aralık, Doğu Mefkûresi'ni çözümlemek güçtü. Çünkü çok karışıktı. Bu Doğu Mefkûresi'nin çeşitli bölümlerinden biri de komünizmdi. Bunun en önemli tarafdarı, belki Hakkı Behiç'di. Bu adam, İttihat ve Terâkkî'nin idealist üyelerinden ve aynı zamanda maliye ile uğraşan kişilerindendi. Ruhen çok samimi bir insandı. Türklüğe çok bağlı olmakla beraber, sınıf, servet ve din gibi şeylerin aleyhinde idi. Biraz da kafasında anormallik vardı. Bu aralık, Batı'nın siyâsetinden dolayı şaşırmış olan halk da, doğu siyâsetini, muhtelif şekillerde ve kendilerine göre yorumluyorlardı. Mesalâ düzensiz kuvvetlerin şefleri, bunlar, Yeşil Ordu adı altında bir kuruluşu Hakkı Behiç'in başkanlığında kurdular. Bunun dışında bir de ulemâ sınıfı vardı ki, bunlar da Doğu Mefkûresini eski İslâm demokrasisi halinde diriltmek istiyorlardı. İşte bunlardan dolayı Mustafa Kemâl Paşa'nın emir ve arzusuyla Komünist Partisi kuruldu. Buna kendisini iten şey, bana göre, Rusya'da bulunan Türkler arasındaki komünist unsurlara karşı vaziyet almaktı", Halide Edib Adıvar, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul 1971, s. 134-137.

19 Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücâdele Hatıraları, İstanbul 1953. s. 150, 151; Cemâl Kutay'ın bu konudaki fikirleri de Ali Fuat Paşa ile paralellik arzetmektedir: "Yeşil Ordu'nun gizli siyâsetini takip etmiş olanlar, bir taraftan Türkiye'nin bütün İslâm kütleleri ile müttehiden haraket ettiklerini göstermek sûretiyle harice karşı kuvvetli tanınacaklarını sanmışlardı. Diğer taraftan ise, Rusları, ayrıca Müslüman memleketleri ile siyâset yapmaktan kurtarıp Türkiye'yi tutmakla bütün İslâm Alemi'ni tutacakları için Ruslar hesabına da kârlı bir iş olacağı kanaatini taşımışlardı", Cemâl Kutay, Millî Mücâdele'de Yeşil Ordu Efsanesi, Yakın Tarih'in Meçhul Sahifeleri, İstanbul 1956, s. 35.

20 Cebesoy, a.g.e., s. 150.

21 Ali Fuat Paşa da bu konudaki tesbitlerini şu şekilde dile getirmektedir. "Cemiyetin kuruluş gâyesi, dahili isyânlara karşı imanlı ve şuurlu bir teşkilâtın vücuda getirilmesinden ibaretti. Cemiyetin bu dış görünüşüydü. Gerçekte ise bambaşka idi. Cemiyetin lağvından sonra ve Moskova'ya gideceğim sıralarda ziyaret ettiğim Yeşil Ordu Umûmi Katibi Hakkı Behiç Bey bana, Cemiyetin iç yüzü hakkında şunları anlatmıştı. Sivas Kongresi'ni müteakip Heyet-i Temsiliye'de azâ bulunduğum zaman, dış politikamızı birçok cephelerden tetkik ederken Garbın memleketimizi yok etmek isteyen siyâseti karşısında Şarka ve Rus inkılâbına yaklaşmakta memleket için büyük bir necat ümidi görmüşdüm. Müslüman aleminde Rus inkılabını tadilen vücuda getirilecek bir sosyalist ittihatı fikrine bağlıydım. Bu fikrimi Mustafa Kemâl Paşa'ya da açmıştım. Paşa taraftar görünmüştü. Memleket dahilinde Rus Bolşevizmine müvazi bir cereyan hazırlamaya başlamıştık. Heyet-i Temsiliye'de hükûmet işleriyle meşgul olmak vazifesini üzerime aldığım zaman, bir tarafdan bu mesleğimi tervice çalışırken, diğer tarafdan da haricen efkârı hazırlamak üzere gizli bir teşkilat vücuda getirmiştik. Gizli olarak vücuda getirdiğimiz teşkilâtın adı Yeşil Ordu'ydu. Aynı zamanda Türkistan'da, İran'da, Azerbaycan da diğer birçok kuruluşların bulunduğunu haber almıştık. Oralardan faâliyette bulunan arkadaşlarımızla haberleşerek onların çalışmalarından da faydalanmak ve hududlarımız dışındaki teşkilatı memleket içine bağlamak istedik. Bu sûretle bir taraftan yeni kabûl edecekleri sosyalist siyâseti ile korumayı, diğer tarafdan bizi bütün bu İslâm kitleleri ile birlikte hareket eder gibi göstererek kuvvetlendirmeyi düşündük. Eğer biz bu siyâsetimizde muvaffak olursak, Ruslar, Müslüman memleketleriyle ayrı ayrı siyâset yapacakları yerde, bizimle siyâset yapmak veyahut bizi tutmakla bütün İslâm alemini tutacaklarına kâni olacaklardı. Bu hareketimizle diğer mühim bir nokta-i nazarı da halledecektik. Hariçte çalışan arkadaşlarımız bu memleketin bizim kadar hak sahibi evladlarıydı. Düşmanlarımızın tâkip ve tazyikinden firâra mecbur olmuş kimselerdi. Memlekete dönemedikleri bir zamanda kendilerine az veya çok muavenet imkânını vermiş olacak ve onları daha büyük bir gayretle bulundukları muhitlerde çalıştıracaktık. Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra meydana Cemiyet olarak çıkmış ve ben de Umûmi Katibleri olmuştum. Cemiyetin teşkilâtı bir hayli büyüyüp genişletikten sonra Mustafa Kemâl Paşa'nın güvenini kaybetmiştik. Bunun üzerine Cemiyeti dağıtmak mecburiyetinde kaldık. Bizi dinlemeyerek faâliyette devam ve sebat edenler birer vesileyle mâhkum oldular", Cebesoy, a.g.e., s. 150, 151.

22 Aydemir, Tek Adam, s. 370.

23 Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, Ankara 1975, s. 91.

24 Tunçay, Sol Akımlar, s. 134.

25 Cemâl Kutay, Türkiye'de İlk Komünistler, İstanbul 1956, s. 14; Ali Kemâl Meram, Türk Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969, s. 280.

26 Tunçay, a.g.e., s. 136.

27 Aclan Sayılgan, Soldaki Çatlaklar, Ankara 1966, s. 157.

28 Daha önceki kısımlarda da belirttiğimiz gibi, Mustafa Kemâl Paşa, Nutuk'ta, konuya ilişkin olarak, "Ankara'da Yeşil Ordu adı altında bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyetin ilk kurucuları, pek yakın ve bilinen arkadaşlardı", Atatürk, Nutuk, C. II, s. 41; Aydemir ise, resmen olmasa bile, Yeşil Ordu'nun kuruluşundan hükûmetin haberinin olduğunu söylemektedir. Aydemir, Tek Adam, C. II, s. 371.

29 Nâzım Bey'e göre, Yeşil Ordu Cemiyeti Merkez teşkilâtı, şu şekildeydi. "Yeşil Ordu, hepsi mebûs olmak üzere 14 kişiden ibarettir. Ben de oraya dahilim; Hakkı Behiç Bey, Muhittin Bahâ Bey, bendeniz, Sırrı Bey, Yunus Nâdî Bey, Eyüp Sabri Bey, İbrahim Süreyya Bey, Reşit Bey, Şeyh Servet Efendi Hacı Şükrü Bey, İzmit Mebûsu Hamdi Bey'dir", TBMM Gizli Celse Zabıtları. C. II, s. 19. v. d; Tevetoğlu'na göre Bayar üye değildir. "Yeşil Ordu'nun üyeleri arasında Celâl Bayar'ın ismi de zikredilmekle beraber, bu yanlıştır. Rahmetli Rıza Nur'dan şahsen bu konuda sorduğum ve öğrendiğim husus, Celâl Bey'in ne Yeşil Ordu'ya ne de Türkiye Komünist Partisi'ne girmediği şeklindedir." Tevetoğlu, Türkiye'de, s. 146, 147; Mehmet Saray, Celâl Bayar'ın üye olmadığını şübheye mahâl vermeyecek ölçüde ortaya koymuştur. "Atatürk, benim bu Yeşil Ordu hareketini tâkip etmemi istemişti. Ama bana resmen git ve yap demedi. İstedi ki, ben kendiliğimden gideyim. Ama yapmadım, bu işi kabûl etmeyişimin sebebi yeni bir mes'uliyet almıştım: İktisad Vekilliği. Bu sahâdan başka yerlerde çalışarak mesâimi dağıtmak istemedim. İstedim ki, mes'uliyeti benim üzerimde olan işte kendimi göstereyim. Bunun için Yeşil Ordu meselesine karışmadım."; Mehmet Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul 1990., s. 51.

30 Cemiyetin genel sekreterinin Hakkı Behiç olduğu yolundaki yanlış bilgi için bkz. Atatürk, Nutuk, C. II, s. 42; Nazım Bey'in cemiyetin genel sekreteri olduğu yolundaki ifâdesi için bkz. Yakın Tarihimiz, C. I, 15 Mart-3 Mayıs 1962, s. 70.

31 Cemiyetin genel sekreteri olan Nâzım Bey'in ideolojik yapısı için bkz. Nâzım Bey'in Mahkemesi, Nâzım Bey'in biyografisi için bkz. Ali Mücellitoğlu Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C. III, Ankara 1968, s. 405; Nâzım Bey'in Bolşevik fikirlerle ilgilenişi ve Bolşevikliğe sembatisi Sivas Kongresi sıralarında başlamış, daha sonra Ankara'ya mebûs olarak gelmesiyle bu düşünceleri gelişerek, kurulmaya çalışılan her siyâsî faâliyetle ilgilenir olmuştu. Diğer taraftan, bizzat dolaylı olarak yabancı çevrelerle ilişkilerde bulunarak, o çevrelerden teşvik ve yardım imkânı

sağlamıştı. Atatürk, bu konuya Nutuk'da değinmektedir: "Bu zatın yabancı çevrelerine casusluk ettiğinden asla şüphe etmiyordum.", Atatürk, Nutuk, C. II, s. 78-79.

32 Talimatnâme, Madde 11.

33 Tevetoğlu, a.g.e., s. 147; Aclan Sayılgan, SSCB ve Sultan Galiev, Ankara 1966. s. 64; Aclan Sayılgan, Soldaki Çatlaklar, Ankara 1966, s. 6-7.

34 Ankara Merkez Heyeti üyesi olan Kandemir bu konu ile ilgili olarak, kendisine gelen Sâlih Hacıoğlu'yla Vakkas Ferid'in Yeşil Ordu Cemiyeti nâmına bu cemiyetin Ankara Merkez Heyeti'ne katılmasını istediklerini, ayrıca Mustafa Kemâl Paşa'nın bu teşebbüslerden haberi olduğunu söylediklerini zikretmektedir. Kandemir, Türkiye Komünist Partisi, s. 9-11; Tevetoğlu, Millî Mücâdele., s. 221.

35 Sivas Mebûsu Memduh Bey'in konuşmaları için bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. III, s. 358-359. Erzurum Mebûsu Azmi Bey'in de bulunduğu bu toplantıda üç kadının bulunması, özellikle çok dindar olan Basri Bey tarafından şiddetle karşılanmıştı. Tansu, Ertürk'ün hatıralarında bu üç kadınla ilgili olarak, "Ziynetullah'ın karısı ve baldızı, kadınları irşad ve hanımlar arasında faâliyet yaparak Bolşevik fikirleri Türk kadınları arasında yaymaya çalışmışlardır." şeklinde bilgi vermektedir. Tansu, a.g.e., s. 559; Tunçay, Ankara'daki bu üç kadının Cemile ve Rahime Hanım ile Sâlih Hacıoğlu'nun eşi Fatma hanım olduğunu söylemektedir. Tunçay, 1979'da Sovyetler Birliği'ne yaptığı bir gezide Cemile Hanım'ı göremediğini, ancak, Rahime Hanım'la görüşme fırsatı bulduğunu, Rahime Hanım'la Cemile Hanım'ın İzmir'li olduklarını, annelerinin muhtemelen Tatar göçmenlerinden olabileceğini babalarının ise Türkiye'li Süleyman Selim olduğunu Cemile Hanım'ın Bezm-i Alem Valide Sultanisi'nde öğretmenlik yaparken Ziynetullahla evlendiğini, Rahime Hanım'ın ise, 1922 güzünde Komintern'in IV. Kongresi'ne katılmak üzere Sovyetler Birliği'ne giden

eniştesi ile birlikte Rusya'ya gittiğini ve burada Kayserili İsmâil Hakkı'yla evlendiğini ifâde etmektedir. Mete Tunçay, Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler, İstanbul 1982, s. 193, 194.

36 Yılmaz, Millî Mücâdele'de Yeşil Ordu, s. 93.

37 Nâzım Bey Ankara İstiklâl Mahkemesi'ndeki ifâdesinde Manastırlı Mustafa Nûri'nin getirdiği bir mektupta, Eskişehir Merkez Heyeti'nin oluşturulduğunun bildirildiğini ve ayrıntılı bilginin Mustafa Nûri'den alınabileceğinin de ifâde edildiğini söylemekteydi.

38 Geniş bilgi için bkz. Tunçay, Sol Akımlar, s. 158-160.

39 "Yeşil Ordu", Yakın Tarihimiz, C. I, s. 133.

40 Tevetoğlu, a.g.e., s. 173.

41 İstiklâl Mahkemesi dosyaları arasında bulunan “Sarı Defter”den bunu anlamak mümkündür. Gizli raporda, Eskişehir örgütünün 1920 Temmuz ayının ortalarına doğru, daha önce de bu şehirde bulunmuş olan Şerif Manatov’un hazırladığı zemin üzerine İşçi Gazetesi çevresiyle Ankara’daki Yeşil Ordu Cemiyeti’nden gelen Vakkas Ferid tarafından kurulduğu belirtilmekteydi. Bütün bunlar Gizli Türkiye Komünist Partisi’yle Yeşil Ordu’nun Eskişehir Heyet-i Merkeziyesi’nin içiçe olduklarının işâretleridir. Sadi Borak, “İlk Türk Komünistleri İstiklâl Mahkemesi’nde”, Günaydın Gazetesi, 25 Temmuz-14 Ağustos 1976.

42 Lazistan Mebûsu Necâti Bey, bu konuya ilişkin olarak: “Sivas’ta Sultani muâllimlerinden Ruşen Efendi nâmında bir zat ordu kumandanı tarafından mahkemenize verilmiştir. Bu zata Hafî Komünist Teşkilâtı’yla birleşiniz ve bu tarz da çalışınız diye kendisine talimat verilmiş.” şeklinde bilgi vererek, bu zatın kendisine verilen direktifler doğrultusunda çalıştığını bildirmişti. Geniş bilgi için bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 22.

43 Bursa’da Yeşil Ordu Cemiyeti şûbesinin açılması ile ilgili iddia şu şekilde ortaya çıkmaktadır. Bursa Zirâat Müdürü Refet Bey’in anılarına dayanarak Mümtaz Şükrü Eğilmez’in hatıralarında şu bilgilere rastlamaktayız. “Çerkes Ethem’in kardeşi Reşit’le Kozahanı’nda sık sık görüşüyorduk. Ankara’dan gelen Muhittin Bahâ (Pars) bize ülkenin kurtarılması için Bursa’da Yeşil Ordu adı altında Bolşevik örgütünün hemen kurulmasından söz etti. Birgün belediyede valinin yanında toplandık, Albay Bekir Sâmi, Jandarma Komutanı Remzi beylerle birkaç arkadaş bu yolda karar aldık, yemin ettik. Sonra da Hilâl Matbaası’nı bir gün kapatarak Yeşil Ordu’nun tüzüğünü bastırdık. Gizli olan bu cemiyet üyeleri birbirlerini tanıyabilmek için (Esselâm) kelimesini söyleyecekti. Ben bu kuruluşun propagandasını yapıyor, her gün bölgede dolaşarak kuruluşa alınması gerekenlere amacı, sağlayacağı yararı, ülke için bunun bir görev olduğunu, diller dökerek anlatmaya çalışıyordum. Kuruluşa girmeyi kabûl edenleri Kozahanı’nda Sezâi Bey’in yazıhânesine gönderiyordum.” , Mümtaz Şükrü Eğilmez, Millî Mücâdele’de Bursa, (Yayına hazırlayan; İhsan Ilgar), İstanbul 1981, s. 202.

44 Atatürk, Nutuk, C. II, s. 45-46; Saray, Celâl Bayar’la yapmış olduğu özel mülâkata âtfen Bayar’ın konu ile ilgili olarak kendisine şunları naklettiğini zikretmektedir: “Atatürk’ün Yeşil Ordu ile ilgilenilmesini istemesinin esâs gayesi, Türkiye Komünist Fırkası’nda olduğu gibi, hem bu partiyi kontrol altında bulundurmak, hem de partiye mümkün olduğu kadar adam sokarak faâliyetlerini, bilhassa TBMM’nin gaye ittihaz ettiği esâslar çerçevesinde yürütmesini, yâni kuvâ-yı milliyetçiliği desteklemesini temin etmekti. Yeşil Ordu ile ilgilenmesinden maksat bu idi. Fakat, bir müddet sonra bu maksadın hasıl olmadığı, hattâ bâzı komünistlerin bu partiye sızdığı görülünce, Atatürk, Yeşil Ordu’yu kapattırmıştır.”, Saray, Atatürk’ün Sovyet Politikası, s. 51.

45 Atatürk, Nutuk, C. II, s. 45-46.

46 S. George Harris, Türkiye’de Komünizmin Kaynakları (Çev: Enis Yelek), 2. baskı, İstanbul 1976, s. 105.

47 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 20.

48 Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist…, s. 158.

49 Tevetoğlu, a.g.e., s. 162-163.

50 Gizli Türkiye Komünist Partisi ile Yeşil Ordu'nun birleşerek, Türkiye Halk İştirakkiyûn Fırkası'nı kurdukları, beyannâme ve nizâmnâme neşrettikleri yolunda bilgi için bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 23.

51 Tunçay, Sol Akımlar, s. 246.

52 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, C. I, İstanbul 1963, s. 486.

53 Tevetoğlu, a.g.e., s. 155; Kandemir, a.g.e., s. 134; Aybars, a.g.e., s. 93.

54 Kandemir, a.g.e., s. 135; Tevetoğlu, a.g.e., s. 155.

55 Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Ankara 1975, s. 93; Kandemir, a.g.e., s. 135-136; Tevetoğlu, a.g.e., s. 155.

56 Kandemir, a.g.e., s. 135-136; Tevetoğlu, a.g.e., s. 135-136; Arıkoğlu bu konu ile ilgili olarak, Nâzım Bey'in Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında kendini değil komünizmi ve bunun İslâmî prensiplerden başka şeyler olmadığı yolundaki konuşmasının Meclis'de olumsuz tesir yaptığını söyleyerek, dokunulmazlığının kaldırılmasına yardımcı olduğu yolunda bilgi vermektedir. Arıkoğlu, a.g.e., s. 221-222.

57 Aybars, a.g.e., s. 93-94; Tevetoğlu, a.g.e., s. 180; Kandemir, a.g.e., s. 183. Naşit Uluğ, Siyâsal Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1973, s. 271, 273.

58 İsmâil Soysal, Türkiye'nin Siyâsal Antlaşmaları (1920-1945), C. I, 2. baskı, TTK. Basımevi, Ankara 1989, s. 25-31.

59 Aybars, a.g.e., s. 93.

Büyük Taarruz'dan Önce Ankara İle İstanbul Arasında Saltanatın Âkıbetini Tayin Eden Bir Görüşme / Yrd. Doç. Dr. Ömer Akdağ [s.97-105]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Milli mücadele, Türk Milleti'nin yediden yetmişe her ferdinin bütün imkanlarını seferber ettiği bir direniştir. Bu mücadelede önemli hizmetler üstlenmiş gerek siyasi gerekse askeri şahısları tanımak, millet olarak her ferdin görevi olmalıdır. Milleti için hayatını ortaya koymuş şahsiyetler, o milletin baş tacıdırlar ve onlara saygı duymak, onların hatıralarını yad etmek bizim milli görevlerimiz arasındadır. Bir millet, tarihiyle bütünleştiği oranda güçlenir ve saygıdeğer olur. Bu toprakları bizlere canı ve kanı pahasına bırakan şahsiyetlere minnet duymak her Türk için öncelikli bir görev olmalıdır. Tarihi şahsiyetlerin unutulduğu toplumlarda idealist bir gençliğin zemin bulması mümkün değildir. İdealist ve mefkure sahibi olmak için öncelikle mazi ile sağlıklı bir şekilde bütünleşmek esastır. Mazi ile yani tarihle bütünleşemeyen toplumlarda geleceğe güvenle bakmak mümkün değildir. Zira "gelecek" denilen kavram "mazi" ile güç bulur. Tarihimiz ile "sorumlu tarih" anlayışı çerçevesinde bütünleşmek milli bütünlük açısından bir gerekliliktir. Sorumlu tarih anlayışı, "dün"e mıhlanıp kalmak değil, "dün"den "ibret" alarak hataların tekrarını önlemek ve vakur bir hayatı realize etmektir.

Milli Mücadele, bilindiği gibi sadece silahla yapılmamıştır. Belki son sözü silah söylemiştir, ancak bütün olumsuz şartlara rağmen başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Milli Mücadele'nin önderleri daima siyasi teşebbüslerde bulunma yolunu tercih etmişlerdir.

Bu çalışmamızda başlığımızdan da anlaşılacağı gibi saltanatın akıbeti ile ilgili sarayda gerçekleşen bir görüşme inceleme konusu yapılacaktır. Hemen belirtelim ki, bu görüşmede gündemin konusunu saltanat meselesi teşkil etmemekteydi. Aslında Ankara hükümetinin Hariciye Vekili, Avrupa'ya kendi ifadesiyle "tenvir ve tenevvür" seyahati yapacaktı. Yani Büyük Taarruz'un arefesinde İtilaf Devletleri kamuoyunun bakış açısını yerinde tespit etmek amacıyla bir seyahati düşünmekteydi.

Bu seyahatin güzergahı İstanbul'dan geçecekti. Dolayısıyla Hariciye Vekili İstanbul'da bazı temaslarda bulunacaktı. Bu temaslardan birisi ve en ilginci Saray'da gerçekleşen bir akşam görüşmesiydi. Bu akşam görüşmesinde ilginç gelişmeler yaşandı. Bu makalemizde bu görüşmenin detaylarıyla ilgili bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Yusuf Kemal (Tengirşenk) BeyKimdir?

Konumuza geçmeden önce bahse konu görüşme esnasında ilk meclisimizin Hariciye Vekaleti görevini yürüten Yusuf Kemal Bey hakkında kısaca bilgi vermenin gerekliliğine inanıyoruz. Milli Mücadele tarihimizde Yusuf Kemal Bey ile ilgili olarak yeterli bilgi verilmediği kanaatindeyiz.

İstiklal Savaşı esnasında birinci TBMM'de Hariciye Vekili olarak Lozan görüşmelerinin arefesine kadar iki hariciye vekili görev yapmıştır. İlk hariciye vekilimiz Bekir Sami (Kunduh) Bey'dir. Bekir Sami Bey, bu görevi 16 Mayıs 1921 tarihine kadar deruhte etmiş, bu tarihten sonra Hariciye Vekilliği görevi Yusuf Kemal Beye intikal etmiştir.

Milli Mücadele Dönemi'nin en kritik günlerinde bu görevi başarıyla yürüten Yusuf Kemal,

maalesef yakın tarihimizde layık olduğu mevkide değildir.

Yusuf Kemal Bey, birinci TBMM'nin ilk İktisat Vekilidir. 1921 yılında bu görevi yürütürken Bolşevik Rusya ile Moskova Muahedesi'ni imzalamıştır. Doğu sınırlarımızın bu antlaşma ile güven altına alınmasından sonra Yusuf Kemal Bey, Moskova'dan vatana dönerken gıyabında Hariciye Vekaleti'ne seçilmiştir. Yusuf Kemal Bey, Lozan arefesine kadar bu görevde kalmıştır.

Yusuf Kemal Bey, sadece Milli Mücadele'de önemli görevler üstlenmiş değildir.1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte oluşturulan Meclis-i Mebusanda milletvekili olarak bulunmuştur. Bu mütevazı ve aynı zamanda ilim adamı olan milli şahsiyetimiz, 1925 yılında açılan Ankara Hukuk Fakültesi'nde İnkılap Tarihi derslerini vermiştir. Demokrat Parti'nin ilk kurucuları arasında bulunmuştur. 1947 yılında kurulan Millet Partisi'nin de ilk kurucuları arasındadır. 1961 yılındaki Kurucu Mecliste en yaşlı üye sıfatıyla başkanlık yapmıştır.[1]

Yusuf Kemal Bey'in Avrupa'daBazı Temaslar Yapmak ÜzereGörevlendirilmesi

Sakarya Zaferi'nden sonra siyasi gelişmeler hızlı bir seyir takip etmeye başlamıştı. Ankara İtilafnamesi'nin imzalanmasıyla İtilaf Devletleri arasında gedik açılmıştı. I922 yılı Ocak ve Şubat aylarında İngiltere, yapılacak bir barış antlaşmasını Mustafa Kemâl Paşa'ya kabul ettirebilmek için baskı yapmaya hazırlanmaktaydı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri H. Rumbold, I5 Ocak 1922 tarihli şifre yazısında Mustafa Kemâl Paşa'nın Misak-ı Milli'nin kabul edilmediği bir barış antlaşmasına yanaşmayacağını bu sebeple yeni barış şartlarının Padişah'a teklif edilmesini belirtiyordu. Böylece Padişah, Anadolu'ya çağrıda bulunacak ve Misak-ı Milli'den başka şart kabul etmeyen Ankara Hükümeti zor durumda kalacaktı. Ayrıca İngiltere, Yunan ordusunun 30 Aralık 1921'de Anadolu'dan çekilebileceğini Fransa'ya teklif etmişti ama bunu geciktirmeyi düşünüyordu. Müttefikler, özellikle de İngiltere, Ankara hükümetine karşı oyalama siyaseti uygulamayı planlıyorlardı.

Bu arada İtalya'dan M. Tuozzi başkanlığında bir heyet Aralık I92I'de Ankara'ya gelmişti. İtalyan Heyeti ile yapılan görüşmelerde bu devletin Anadolu'daki nüfuz bölgeleri konusunda direndiği görülmekteydi. Bunun üzerine Hariciye Vekili Yusuf Kemâl Bey, Roma'daki TBMM Hükümeti temsilcisi Cami Bey'in konuyla ilgili görüşünü istedi. Cami Bey, Ankara'ya "şayet İtalya ile anlaşma sağlanamazsa vakit kazanılması" gerektiği konusunda görüşlerini bildirmekteydi.[2] Sonuçta İtalyanlarla anlaşma sağlanamadı ve görüşmeler sona erdi.

Ankara Hükümeti bir yandan Büyük Taarruz için askeri hazırlık yaparken diğer yandan da barış doğrultusunda diplomatik girişimlerde bulunuyordu. Bunun için Hariciye Vekili Yusuf Kemâl Bey'in Londra ve Paris'e görüşmeler yapmak üzere gönderilmesi düşünülüyordu. Yusuf Kemâl Bey, bu konuda 2 Şubat l922 günü Meclisin gizli oturumunda şunları söyledi: "Bu hususta hakikaten biraz geç kalındı. Ama geç de olsa faydalı olacağını zannediyoruz. Avrupa'daki rüzgardan da istifade edeceğim. Yani orada bulunan bütün Türklerden ve orada bulunan bütün İslamlardan istifade edeceğim. Bu heyet, bir heyet-i mahsusa halinde değil yalnız Hariciye Vekili'nin seyahati halinde olması düşünülmektedir."[3] Aynı oturumda Hafız Mehmet Bey'in (Trabzon) "Yusuf Kemâl Bey'in, Şark siyasetini takip ile muvaffak olduğu kadar Garp siyasetinde de muvaffak olacağına şahsı itibariyle itikadı var mı?" sorusuna Yusuf Kemal Bey, şu karşılığı verdi: "Arkadaşlar, bu hususta düşündük taşındık, en muvafık olarak oraya Garba Şark siyasetini yapan bir adamın gitmesini muvafık bulduk. Şark siyasetini yapan bir adam (kendisini kastediyor), bu memlekete bir dost yaptı buraya geldi ve bunu meclisiniz de kabul etti ve elhamdülillah memleketi hiç bir yere esir etmedi ve etmeyecektir."[4]

Bu görüşmelerden sonra Yusuf Kemal Bey'in Avrupa'ya seyahatiyle ilgili konu TBMM'nin genel kuruluna sunuldu. Görüşmeler sonunda seyahat kararı oy birliğiyle kabul edildi.[5] Avrupa'ya gitmesine karar verilen Hariciye Vekili Yusuf Kemâl Bey'le birlikte şöyle bir heyet oluşturuldu:[6] Yusuf Kemâl Bey (Hariciye Vekili, Heyet Başkanı), Münir Bey (Hukuk müşaviri), Hikmet Bey (Siyasi işler müdürü), Ferid Bey (Özel kalem müdür vekili), Kemâl Bey (Siyasi işler katibi), Binbaşı Tevfik (Siyasi işler katibi).

Yusuf Kemâl Bey'in İstanbul üzerinden Avrupa'ya gitmesi kararlaştırıldı. Aslında bunu Yusuf Kemâl Bey kendisi istemişti. Bunun sebebini kendisi şöyle açıklamaktadır: "Eğer İstanbul Hükümetini razı edebilirsem, 'Ankara Hükümetinin Dışişleri Vekili bizim adımıza konuşmaya da yetkilidir', dedirtebilirsem bu büyük bir faydadır. İstanbul üzerinden bunun için gitmek istiyorum."[7]

Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekili'nin yol güzergahı böylece belli olduktan sonra İstanbul'daki görüşmelerin çerçevesi tespit edildi. İstanbul'daki görüşmeler şu çerçevede olacaktı: Hariciye Vekili, yalnız Tevfik Paşa (Sadrazam) ve Padişah ile görüşecek bunların dışında kimseyle görüşmeyecek. Nazırlardan ziyarete gelen olursa iade-i ziyaret yapmayacak. Padişah ile yapılacak olan görüşmede, TBMM'nin Hilafet makamını tanıdığı ifade edilecek, Halifenin de Ankara'daki meclisi tanıması teklif edilecek.[8] Ankara bu hususta son derece hassastı. Ta

limatın uygulamasında en küçük ihmal, mecliste ağır tenkitlere sebebiyet verebilirdi.

Nihayet Yusuf Kemâl Bey, 7 Şubat l922 günü Ankara'dan ayrıldı.[9] Yolculuk esnasında heyete halk tarafından iki muhtıra verildi. Bunlardan birisi, 9 Şubat l922 tarihliydi ve Bahçecik Nahiyesine mensup Hamidiye, İcadiye, Şevketiye, Mururiye, İrşadiye, Ayvazpınar ve Ahmediye "ahalisi" adına verilmekteydi. Söz konusu muhtırada Yunan vahşetinden bahsedilmekte, Avrupa'ya Misak-ı Milli'nin tanıtılması belirtilerek bu konunun "Düveli Müttefikaya iblağı" rica edilmekteydi.[10] İkinci muhtıra l4 Şubat l922 tarihliydi ve İzmit'in Kandıra kazası "ahalisi" adına verilmişti. Aynı konuları ihtiva ediyordu.[11]

Yusuf Kemâl Bey ve beraberindeki Heyet, I5 Şubat I922 günü İstanbul'a geldi. Haydarpaşa Garı'nda kalabalık bir halk tarafından coşkuyla karşılandı.[12] Yusuf Kemâl Bey, kendisini karşılayanlar arasında bulunan Tıbbiyeliler tarafından Tıbbiye Mektebi'ne götürülerek orada kendisine okulla ilgili bir albüm hediye edildi. Çünkü kendisi de eski bir "Tıbbiyeliydi."[13] Daha sonra ikamet etmek üzere Dr. Akıl Muhtar Beyin evine geldi ve İstanbul'daki temasları sırasında burada kaldı.[14]

Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'daki Temasları

Yusuf Kemâl Bey, İstanbul'a vardıktan sonra I6 Şubat günü sabah saatlerinde Hamit Bey'le birlikte Tevfik Paşa'nın konağında bir görüşme yaptı. Yusuf Kemâl Bey, Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği raporda görüşme yeri olarak, Hamit Bey'in evini belirtmekle beraber gerek kendi hatıralarında (Vatan Hizmetinde) gerekse A. İzzet Paşa'nın eserinde görüşme mahalli Tevfik Paşa'nın konağı olarak belirtilmektedir.[15] Ankara hükümetinin Hariciye Vekili'nin böyle davranmasının sebebi açıktı; Ankara, İstanbul hükümetini ve Sultanı tanımıyordu. Sadece Hilafet makamı tanınıyordu. Bu bakımdan Yusuf Kemal Bey, görüşme mahallini raporda Hamit Bey'in evi olarak belirtmektedir. Daha sonraki yıllarda yazmış olduğu hatıralarında görüşme mahallini belirtmekte sakınca görmemiştir.

Görüşmede Hamit Bey, A. İzzet Paşa ve Tevfik Paşa bulunmaktaydı. Yusuf Kemâl Bey, raporunda görüşmeyle ilgili olarak şunları yazmaktadır; "İzzet ve Tevfik Paşalarda İngiliz korkusu ve İngilizlerle anlaşmak arzusu var. İzzet Paşa, devletlerle olan münasebatında (ilişkilerinde) ismini zikretmeksizin aşağı yukarı Misak-ı Milli esaslarını istemekte ısrar ettiklerini söylüyor. Bir ara Büyük Millet Meclisinin Makam-ı Hilafete merbut (bağlı) olduğuna dair söylediğim söz fevkalade memnuniyetlerini mucib oldu (memnun oldular). Sulh için devletlerin karşısına çıktığımızda ezcümle (kısaca) benim seyahatim esnasında Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili olarak serdedeceğim tekliflerin kendilerinin de fikirleri olduğunu suret-i münasebede (yeri geldikçe) buradaki komiserlere bildirmelerine dair olan teklifimizi prensip olarak muvafık gördüler. Arkadaşlarıyla görüşüp bir cevap verecekler."[16]

Yusuf Kemâl Bey'in gerek Ankara'ya gönderdiği raporlarında gerekse hatıralarında yer vermemekle beraber görüşmelerde bulunan bir kişi olarak A. İzzet Paşa'nın belirttiğine göre söz konusu görüşmede, Yusuf Kemâl Bey'in verdiği bilgilere ilaveten, adli kapitülasyonlar ve buradaki görüşmelerin gazetelerde yayınlanması konuları da müzakere edilmişti. Yusuf Kemâl Bey, adli kapitülasyonların kayıtsız şartsız kaldırılmasını istiyordu. Siyasi konularda A.İzzet Paşa'nın görüşlerine katılıyordu. A.İzzet Paşa'nın naklettiğine göre Hariciye Vekili (Yusuf Kemal Bey) şunları söylüyordu: "Bu derece düşünce birliği meydana geldikten sonra, bunun gazetelerle ilan edilmesini ve kendisinin (Yusuf Kemâl Bey) İstanbul hükümeti adına açıklamalarda ve savunmalarda bulunabileceğinin de eklenmesini istedi. Bunun üzerine A. İzzet Paşa'nın "Padişah tarafından bir izin belgesi ister misiniz?" şeklinde bir soru sordu. Yusuf Kemâl Bey buna gerek olmadığını yalnızca gazetelerde bu konuda açıklama yapılmasının yeterli olabileceğini söyledi. Ahmet İzzet Paşa bundan sonra Yusuf Kemâl Bey'e Büyük Millet Meclisi'nin ilk kurulduğu zamanki programa yani Saltanat ve Hilafeti tutsaklıktan kurtarmaya halen sadık olup olmadıkları, barıştan sonra Teşkilat-ı Esasiye

Kanunu’nun değiştirilmesi veya düzeltilmesi hakkında güvence verip veremeyeceğini sordu. Yusuf Kemâl Bey bu soruya “bu meselenin gönlün istediği şekilde bir barışın imzalanmasından sonra söz konusu olabileceği”şeklinde karşılık verdi.[17] Ahmet İzzet Paşa, görüşmeyi böyle aktardıktan sonra “bakış açılarında tam bir beraberlik” olduğu konusunda Havas Ajansı’na bir telgraf gönderdi.[18] A.İzzet Paşa’nın verdiği bilgiye göre Y. Kemal’in istediği doğrultusunda basına bilgi verilmişti. Fakat Y. Kemal Bey, bu konulara temas etmemektedir.

Yusuf Kemâl Bey, aynı gün (16 Şubat 1922) öğleden sonra İngiliz Komiseri Rumbold ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede seyahatin mahiyeti Yusuf Kemal Bey’in karar almaya yetkili olup olmadığı,[19] Yunanistan ile arazi meselesi, kapitülasyonlar, azınlıklar, boğazlar, gibi meseleler görüşüldü.

Bundan sonra Yusuf Kemâl Bey, General Pelle ile bir görüşme yaptı.[20] Hariciye Vekili Ankara’ya gönderdiği raporunda bu görüşmeyi şöyle anlatmaktadır: “General Pelle, iki gün evvel Paris’ten gelmiş olduğunu orada Millerand, Poincare, Mareşal Liautey ve General Gouraud ile bizim mesele hakkında görüştüğünü, Poincare’in gelmesiyle Fransa’nın bize karşı siyasetinde herhangi bir değişiklik ol

madığını, İslam Fransız tebasını (Sömürgelerindeki Müslüman unsurlar) tatmin etmek, bizi tamimiyle Bolşeviklerin eline düşürmemek, Türkiye’yi yenileştirmek hususlarının Fransa’nın yararına bulunduğunu, binaenaleyh Yunanlıları himaye eden İngilizlere karşı Fransa’nın Türkiye avukatlığını yapacağını, adli kapitülasyonlar konusunda geçici bir süre için fedakarlık yapmamız gerekeceğini söyledi. Fransa, boğazlar konusunda Türkiye’nin tezini kabul etti. Şark Meselesinin hallinde Fransa ile İngiltere arasında anlaşmazlık olduğu görülmekte olduğundan şayet bu hususta İngiltere, Fransa’nın fikirlerine meyletmezse bu durumda ne olacağının sorulması üzerine; Fransa’nın bizim avukatlığımızı son dereceye kadar yapacağını fakat bir cihetten Almanya meselesi diğer taraftan arada bir ittifak bulunmasının Fransa’nın ellerini bağladığını belirtilerek her halde Türkiye aleyhinde bir tazyika (baskı) Fransa’nın iştirak etmeyeceğini söyledi.”[21]

Ankara hükümetinin Hariciye Vekili’nin bu görüşmelerdeki intibaları oldukça olumluydu. Fransızların İstiklal Savaşı’nda bizim tarafımıza temayül etmelerini gerektiren hususlardan iki önemli nokta vardı: Bolşevik meselesi ve Müslüman kamuoyu. Türkiye’nin yenileşmesi meselesi biraz muğlak bir ifade olmakla birlikte gelecekle ilgili bir konuydu.

Bütün bu gerekçeler İngiltere için de geçerliydi. Ama Fransa’nın Ankara’ya eğilim göstermesinin önemli bir sebebi daha vardı; İngiltere, Yunanistan’ı himaye ediyordu. Fransızlar ise Yunanlılara olumlu bakmıyorlardı. Nitekim bir yıl önce Ankara İtilafnamesi ile TBMM Hükümeti siyasi bir yakınlık tesis etmişti.[22]

Yusuf Kemâl Bey, General Pelle’den sonra Amiral Bristol ile görüştü. Bu görüşmede gündemin ağırlık noktasını Pontus Rumları teşkil etti. Amiral Bristol ile görüşmesini tamamladıktan sonra

kendisiyle görüşmek için gizlice haber gönderen Japon komiseriyle görüşme yaptı. Komiser, Hariciye Vekilimize özetle şunları söyledi: "Adalet ve hakkaniyet sizdedir. Fakat dünyanın meselelere yaklaşımı adalete göre değil menfaate göredir. Onun için ben size iki meselede, yani mali murakabe ve kapitülasyonlar meselelerinde pek ziyade mukavemete uğrayabilirsiniz. Bu meselelerde uysal davranmazsanız barışı elde edemezsiniz". Yusuf Kemâl Bey, buna karşılık olarak; mali meselede istiklalimizi tehdit edecek şeylerin kabul edilemeyeceğini fakat imparatorluğa nazaran pek küçük kalmış olan Türkiye'ye hak ve adalet dairesinde isabet edecek düyunumuzun (borçlarımızın) tesviyesi için alacaklarımıza istiklal ve hakimiyetimizle kabil-i tevfik (uygun bulunabilecek) olacak teminat vermeye hazır bulunulduğu, kapitülasyonlar meselesinde Japonya'nın yabancı imtiyazları tedricen (zamanın akışına bırakarak) ilga etmenin Türkiye açısından birçok sebepten dolayı model olamayacağını izah etti.[23]

Yusuf Kemâl Bey, bundan sonra İtalyan temsilcisi Marke Garroni ile görüşme yaptı. Garroni, İngiltere ile Fransa'nın Şark Meselesinde adeta karşı karşıya geldiklerini ve üçüncü olan İtalya'nın bunların arasını bulmakta büyük bir rolü olduğunu beyandan sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan müttefiklerin cepleri dolu olarak çıktıkları halde İtalya'nın eli boş olarak çıktığını ve yalnız iktisadi imtiyazat (ayrıcalıklar) elde etmek istediğini söyledi.[24]

Padişah ile Görüşme

Yusuf Kemâl Bey, İtilaf devletlerin temsilcileriyle görüştükten sonra Sultan Vahdettin ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmeye geçmeden önce görüşme talebinin tarihi ve kimden geldiği konusunda bazı açıklamaların yapılması yerinde olacaktır. Yusuf Kemâl Bey, gerek hatıralarında gerekse Naşit Hakkı Uluğ ve Sabahattin Selek'le yapmış olduğu mülakatlarında Sultanla görüşme meselesinin l7 Şubat'ta Hamit Bey'in evinde Tevfik Paşa tarafından gündeme getirildiğini belirtmektedir.[25]

A. İzzet Paşa da görüşmenin gündemi konusunda bilgi vermektedir. Hariciye Nazırının belirttiğine göre, Ankara ile İstanbul'un hariciye yetkilileri Avrupa'daki temasları konusunda fikir birliğine varmışlardı ve bu husus padişah tarafından tasdik edilecekti.[26] Yusuf Kemal Bey ise Ankara'ya gönderdiği şifrede böyle bir konsensüsten bahsetmemektedir. Zira Yusuf Kemal Bey şunun farkındadır; padişahın onayının olması demek saltanatın tanınması demek olacaktır. Halbuki Ankara, sadece hilafet makamını tanımaktaydı.

Padişahla görüşme meselesinde görüşme teklifinin hangi taraftan geldiği hususunda çok duruyoruz. Zira bu konu TBMM'de çok eleştirilecektir.

Sultanla görüşme yapılması için teklif, Ahmet İzzet Paşa tarafından Yusuf Kemâl Bey'e yapılmıştı.[27] Daha sonra İzzet Paşa ile birlikte saraya gidildi. Tevfik Paşa da orada beklemekteydi. Biraz sonra Sultanın huzuruna kabul olundular. Yusuf Kemâl Bey, hatıralarında ve diğer iki mülakatında görüşme anını şöyle anlatmaktadır: "Üçümüz birlikte Vahdettin'in bulunduğu odaya girdik. Vahdettin, bir koltukta oturuyordu. İşareti üzerine ben de karşısındaki koltuğa oturdum. Paşalar

ayakta duruyorlardı. Padişahın gözleri kapalı idi. Bir şey söylemiyordu. Ben 'İcra Vekillerinden aldığım talimata tevfikan (uygun olarak) Büyük Millet Meclisi Hükümeti, taraf-ı şahanelerinden Büyük Millet Meclisi'nin tanınmasını istiyor' dedim. Vahdettin, gözlerini açmadı ve hiçbir cevap vermedi. Biraz bekledikten sonra kalktım müsaade istedim."[28]

Ancak Yusuf Kemal Bey, Mustafa Kemâl Paşa'nın şahsına gönderdiği 23 Şubat tarihli "gizli ve acele" ka

yıtlı şifresinde görüşme ile ilgili daha ilginç bilgiler vermektedir: "Hünkar, redingot giymiş, önünü iliklemiş, ayakta duruyordu. Yer gösterdi cümlemiz oturduk. Hünkar söze başladı. Tevfik Paşa'nın benim geldiğimi kendisi ile görüşmek istediğimi söylediğini, riyaset etmekle müftehir (iftihar ettiği) olduğu milletinin efradından (fertlerinden) biri ile görüşmekten haz duyduğunu[29] beyandan ve halihazırı nazara itibara alarak bu mülakatın gece olmasını tercih ettiğini beyandan sonra ihanet değil içtihat (görüş) hatası olarak harbe girdiğimizi söyledi. Bu arada hemen İzzet Paşa söze karışarak bu mülakatın 'faydalı olacağını' kendisiyle Tevkif Paşanın düşünmüş olduklarını söyleyerek Padişahın sözlerini tashih ettikten sonra benim (Y. Kemal Bey) Padişaha 'Ankara'nın komünist ve cumhuriyetçi olmadığını' söylemekliğimi benden evvelce suret-i mahsusada rica eylediğini beyan ile 'bunu bey de tekrar ediyor' diyerek sözü bana bıraktı. O zamana kadar gözleri kapalı olarak söz söyleyen Hünkar, oturduğu yerden biraz ilerledi. Kulağını bana tevcih ederek dikkatle dinlemeye başladı. Ben de şu sözleri söyledim. 'Payitahtın (başkentin) işgali Makam-ı Hilafetin maruz olduğu tazyik üzerine milletin işe başladığı Büyük Millet Meclisini nasıl teessür ettiği malum-u Hümayunlarıdır. Büyük Millet Meclisi ne komünisttir, ne de cumhuriyetçidir. Büyük Millet Meclisi Makam-ı Muallay-ı Hilafeti tanır ve Zat-ı Hümayunlarından kendisinin tanınmasını istirham etmektedir.' Bu sözlerimden pek çok memnun göründü. Yine uzun bir nutuk irad ederek, kendisinin hiçbir suizana (kötü düşünceye) düşmediğini milletin Hanedan-ı Osmaniden ayrılmasının her şeye nihayet vermek demek olduğu için bu hususun kimsenin zihninden geçmeyeceğine emin olduğunu, birleşmek meselesine gelince milletle kendi arasına menhus (uğursuz) Yunanlıların girmiş oldukları için bunlar defedilmedikçe bu cihete gitmek muvafık olmadığını zannettiğini belirterek, itidal (soğukkanlılık) ile hareketi tavsiye etti. Ben ikinci defa ve sonuncu olarak söze başlayarak Büyük Millet Meclisi'nin ifratperest (fanatik) olmadığını yalnız milletin en meşru haklarını istemekte olduğunu ve pek mutedil bulunduğunu söyledim."[30]

Yusuf Kemâl Bey, görüşmeyi böylece aktardıktan sonra raporunun sonuna kendi değerlendirmesini şöyle belirtmektedir: "Hünkar, son derecede milletperver görünmek istedi. Fakat şimdi Büyük Millet Meclisi'ni tanımak hususunda bir şey yapmadı. Mülakattan pek memnun olduğu zahir(açık)idi. Yanılmıyorsam pek çok korkulara, endişelere düşmüş bir adam tavrını gösteriyordu."

23 Şubat akşamı sarayda gerçekleşen bu görüşmede oldukça ilginç diyaloglar yaşanır. İstiklal Savaşı'nın son aylarına yaklaşıldığı bir devrede padişahın ve İstanbul hükümetinin TBMM'yi nasıl gördüğünü tespit bakımından bu görüşme hayli aydınlatıcıdır. Şüphesiz bu görüşme sadece İstanbul'un Ankara'ya bakışını resmetmez, Ankara'nın İstanbul'a bakışını da fotoğraflar.

23 Şubat tarihli akşam görüşmesinde padişah I. Dünya Savaşı'na girişimizin "ihanet" olmadığını, "içtihad hatası" olduğunu ifade ediyor. Padişahın savaşa girişimizi "içtihad hatası" olarak nitelendirmesi oldukça manidar görünmektedir. Şöyle ki, padişahın görüştüğü kişi Ankara'yı temsilen gelen Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'dir. Her ne kadar Yusuf Kemal Bey, ifade etmese de her iki taraf da biliyor ki, İstiklal Savaşı'nı yürüten kadro, büyük bir ekseriyetle İttihat Terakki mensubu veya sempatizanıdır. Nitekim bundan üç sene önce Mustafa Kemal Paşa, henüz İstanbul'dan Samsun'a gitmeden önce Padişah ile görüşmesinde Padişah, doğuda İttihatçıların organize olduğunu gündeme getirmiş, bu hususta Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatli olması gerektiğini ifade etmişti. 1919 yılının Mayıs ayında devleti gereksiz yere savaşa soktukları için İttihatçılar hakkında iyi düşüncelere sahip olmayan padişah bu akşam acaba niçin savaşa girişimizi "İctihad hatası" şeklinde yumuşatma ihtiyacı duymuştu? Bizce padişah, Anadolu'da başlayan İstiklal Savaşı'nın sonuçlanmasına ramak kaldığını görmüştür.

Sultan Vahdettin bir noktayı daha görmüştür; İstiklal Savaşı'nı organize edenlerin büyük bir çoğunluğu İttihat Terakki mensubudur. 23 Şubat akşamı kendisiyle görüşmeye gelen Hariciye Vekili de bu mensubiyetin bir parçasıdır. Şu halde meseleyi biraz yumuşatmak gerekiyordu. Padişah da öyle yapmıştı. Birinci Dünya Savaşı'na girmemizi "ihanet" değil "İctihad" hatası şeklinde yumuşatmakla Ankara'ya karşı mutedil hissini vermeye çalışmaktaydı. İzzet Paşa araya girmeseydi belki daha farklı bir şeyler söyleyecekti.

23 Şubat akşamı gerçekleşen görüşmede İzzet Paşa'nın sözleri İstanbul'un Ankara'ya bakışını biraz daha net resmediyordu. İzzet Paşa, padişahın sözünün arasına girerek şunları söylüyordu: "…Ankara komünist ve Cumhuriyetçi değildir bunu bey de (Yusuf Kemal Beyi kast ederek) tekrar etsin". İzzet Paşa'nın bu sözlerinden sanki Ankara'yı savunuyormuş gibi tavır var. Ona göre İstanbul'da Saray ve hükümet nezdinde Ankara'nın Cumhuriyetçi ve komünist bir görüntüsü vardır. Kendisi zaten İstanbul hükümetinin Hariciye Nazırıdır ve hükümet nezdinde Ankara'yı kendince savunmaktadır. Padişahın huzurunda Yusuf Kemal Bey'in Ankara'nın cumhuriyetçi ve komünist olmadığını ifade etmesini talep etmesi İzzet Paşa'nın Ankara'yı savunması olarak yorumlanabilir.

Söz konusu görüşme esnasında Yusuf Kemal Bey, kendisini TBMM'nin Hariciye Vekili olarak tanıtmıyor. İzzet Paşa da padişaha Yusuf Kemal Bey'i işaretle "bunu Bey tekrar ediyor" ifadesinden anlaşılacağı gibi onun için herhangi bir sıfat belirtmemektedir. Her ne kadar gerek Yusuf Kemal Bey gerekse İstanbul hükümetinin ricali ile padişah, Ankara'nın temsilcisi için bir sıfat belirtmese de 23 Şubat akşamı gerçekleşen görüşmenin tamamını dikkate alarak şunu istidlal edebiliriz: İstanbul hükümeti ve saray, Yusuf Kemal Bey'i Ankara'nın bir temsilcisi olarak kabul etmektedir. Ancak bu kabul resmi bir anlam taşımamaktadır. Ayrıca İstanbul cenahı henüz tereddütlerden kurtulmuş değildir.

Ankara'ya gelince TBMM'nin tavrı nettir. Ankara, öncelikle İstanbul hükümetini tanımadığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yusuf Kemal Bey'in İstanbul hükümetinin nazırlarıyla görüşmemek temayülünde olması, ziyaret edildiği takdirde iadeyi ziyarette bulunmaması gibi hususlar, bu tavrın izdüşümleridir. Ankara'nın sergilediği bir diğer net ve kesin tavır vardır ki, çok önemli ve tarihi bir kararın habercisidir. Bu tutum şudur: İstanbul'da sadece makam-ı hilafet vardır. Hilafet makamının da TBMM'yi tanıması beklenmektedir.

Yusuf Kemal Bey, TBMM'nin komünist ve Cumhuriyetçi olmadığını ifade etse de her iki taraf gayet iyi bilmektedir ki, yönetim millete intikal etmiştir. TBMM'nin komünist olmadığı hususu kesin olmakla birlikte Cumhuriyetçi olmadığı henüz bu kadar açık değildi. Nitekim bu endişesini padişah "hiç bir suizana" düşmediğini belirtmekle olumlu düşüncelere sahip olmadığını ters açıdan ifade etmektedir. Padişaha göre en önemli mesele hanedana son verilmesidir.

Padişahın TBMM'yi tanımasına gelince; Sultan Vahdettin, bunun henüz erken olduğunu düşünmekteydi. Yunanlılar, Anadolu'dan atılıncaya kadar bu mesele askıya alınmalıydı. Padişah bunları ifade ettikten sonra Yusuf Kemal Bey'in şahsında Ankara'ya "itidali" tavsiye ediyordu.

Sultan Vahdettin'in bu sözlerinden sonra Yusuf Kemal Bey tekrar söz alarak şu iki noktanın altını çizdi. Birincisi, TBMM ifratperest (radikal) değildir. Öyle ki, en meşru haklarını isterken bile mutedildi. İkincisi, meclis komünist de değildi.

Sarayda gerçekleşen bu görüşmeler esnasında padişahın ruh haletini Yusuf Kemal Kemal Bey şöyle aktarır: "Sultan Vahdettin, son derece milletperver (milliyetçi) görünmek istedi. Padişah görüşmeden son derece memnundu. Ancak onun pek çok korkulara ve endişelere düçar olmuş bir hali vardı."

Görüşmeden HemenSonraki Gelişmeler

Yusuf Kemal Bey ile padişah arasında geçen bu görüşmeden Ankara açısından istenilen sonuç elde edilememişti. Üstelik Yusuf Kemal Bey'in başka bir endişesi vardı; TBMM bu görüşmeyi nasıl değerlendirecekti? Gerçekten bu görüşmeden iki hafta sonra Yusuf Kemal Bey, meclis tarafından ağır eleştirilere maruz kalacaktır. Hariciye Vekili bu muhtemel tepkileri tahmin ettiğinden bir tedbir olması itibariyle Ankara'ya gönderdiği raporun sonuna şöyle bir kayıt düştü: "Bizce, ifşasına lüzum-ı kati olmadıkça Hünkar ile benim aramda mülakat vuku bulduğunun mektum (gizli) tutulmasını muvafık görmekteyim."

Raporun sonuna düşülen bu kayıtın, dönemin hassasiyetleri dikkate alındığında yadırganacak bir yönünün olmadığını söyleyebiliriz. Kaldı ki, Yusuf Kemal Bey'in kişilik yapısı gereği haddinden fazla şüpheci olması onu daha tedbirli olmaya sevk ediyordu. Ancak Yusuf Kemal Bey'in bütün hassasiyetine ve bu görüşmenin "mektum" tutulması konusundaki titizliğine rağmen mesele basına yansıdı.

Yusuf Kemal Bey'in üzerinde durduğu önemli noktalardan birisi, kendisinin "müracaatçı" olarak gösterilmesidir. Nitekim 23 Şubat akşamı padişahın huzurundan ayrılır ayrılmaz İzzet Paşa'ya, niçin kendisinin padişaha takdim edilirken "görüşmek istediği" şeklinde ifade edildiğini sordu. Bu soruya karşılık İzzet Paşa'nın verdiği cevap şuydu, " Bu mülakatın faydalı olacağını Tevfik Paşa ile birlikte düşündük".

İzzet Paşa'nın ve diğer kişilerin gerek görüşme esnasındaki tavırları gerekse görüşme sonrasındaki tavırları Yusuf Kemal Bey'in ve dolayısıyla Ankara'nın hassasiyetleri ile örtüşmemekteydi. Yani dönemin İstanbul Hükümeti ile Sarayın kanaatleri bu görüşme çerçevesinde değerlendirirsek henüz netleşmemişti. Fakat Ankara'nın tavırları nettir ve bu tutumunun izdüşümleri de barizdi.

Yusuf Kemal Bey, 23 Şubat akşamı yapılan bu görüşmeden çıkar çıkmaz yukarıda belirtilen endişelerini beyan ettikten sonra İzzet ve Tevfik Paşalara şu iki önemli konuyu ifade etti: "Padişah bana TBMM'yi tanıdığını bildirseydi İcra Vekillerinden aldığım talimata göre İstanbul'un o zamanki Heyet-i Vükalası azalarına şeref ve haysiyetlerine mütenasip makamlar verecektik. Madamatülhayat (hayat boyu) maaşlarını temin edebilir ve icabedenleri mebus yapabilirdik."

İkinci konu, Avrupa'ya gönderilmesi düşünülen komisyonla ilgiliydi. "İstanbul Hükümeti, Avrupa'ya mümessil göndermek vesaire gibi harekette bulunmamalıdır. Bu cihet kabul edilmezse murahhaslarımızın kendilerinin de murahhas olduğu kabul edilmelidir."[31]

İstanbul'daki GörüşmelereTürkiye Büyük MilletMeclisi'ndeki Tepkiler

Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekili İstanbul'da bu şekilde görüşmelerde bulunurken TBMM'de fırtınalar kopmaktaydı. Yusuf Kemâl Bey'in Padişahla yapmış olduğu görüşme TBMM'de tepkiyle karşılandı. Konu, 6 Mart I922 tarihli gizli oturumda görüşüldü. "İstanbul Hükümeti" diye bir hükümetin kabul edilmediği, Padişahlık makamı ile bütün bağların kesilmek istendiği bir ortamda Hariciye Vekili'nin Meclise haber vermeden üstelik "varlığının bile kabul edilmediği İstanbul Hükümeti'nin aracılığı ile Padişaha giderek Ankara Büyük Millet Meclisi'ni tanıması dileğinde bulunması", Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin genel kurulunda aklın almayacağı bir gelişme olarak değerlendirildi.

Konu ile ilgili arka arkaya soru önergeleri verildi. Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey, Diyarbakır mebusu Hacı Şükrü Bey ile Aydın mebusu Tahsin Bey ve arkadaşlarının vermiş oldukları soru önergeleri ele alındı. Sorulan sorulara cevap vermek üzere kürsüye Hariciye Vekaletini vekaleten yürüten Celal Bey geldi. Celal Bey, şunları söyledi: "İstanbul'dakileri son defa olmak üzere vatan ve vicdan görevine çağırmayı Heyet-i Vekile uygun gördü. Avrupa'ya giden Yusuf Kemâl Bey'e İstanbul üzerinden geçerek gerekli şahıslarla ve isterse Halife ile de görüşme yetkisi verildi. İzzet Paşa, 20 Şubat I922 günü Padişahın kendisiyle görüşmek istediğini bildirerek Yusuf Kemâl Bey'i saraya

götürmüştür. Yusuf Kemâl Bey Halifeye, ‘biz sizi tanıyoruz, sizin de bizi tanımanızı isteriz’ demişse de ters cevap almıştır.”

Gensoru sahiplerinden Aydın Mebusu Tahsin Bey şunları söylüyordu: “Ben önce Heyet-i Vekilenin bu konuda görevini yapmadığını ispatlayacağım. Altıncı Sultan Mehmet denen şimdiki Padişah Vahdettin, Halifelik bayrağını Yunanlılara teslim eden adamdır. Böyle bir adamla görüşmek ve anlaşmaktan iyi bir sonuç beklenir mi idi? İşte Heyet-i Vekilenin birinci yanlışı budur. İkinci yanlışlık, Ahmet İzzet Paşa’ya güven duyulması ve onun aracılığı ile Padişahla pazarlığa girişilmesidir. Halbuki Padişah İstanbul’da esirdir. Esirle değil efendisiyle anlaşmak gerekirdi. Efendisi ise Harrington’du. Onun efendisi de L. George’dir. Bütün bu yanlışlıklar Heyet-i Vekilenin görevini bilmemesinden ve bu gibi meselelerde Meclisin düşünce ve kararını almamasındandır. Bundan ötürü Hariciye Vekili’nin geriye çağrılmasını Hükümetin düşmesini teklif ederim.” Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey; “Heyet-i Vekile, hiçbir zaman yüksek Meclisin ve Hükümetinin meşruluğunu Padişaha tasdik ettirme ihtiyacı olduğunu karar veremez” derken Mustafa Kemâl Paşa, “Öyle bir şey yoktur, öyle bir karar alamaz” diye karşılık vermekteydi.

Bu sert hücumlar karşısında söz alan Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa, “Yusuf Kemâl Bey, Avrupa’ya Milli gayemizi, Milli mücadelemizi anlatmaya giderken Halifeye uğramadan sıvışıp gidemezdi. Birlik ve beraberlik göstermek gerekirdi.”şeklinde konuştu. Son sözü Mustafa Kemâl Paşa alarak özetle şunları söyledi: “Meclisimizin, bütün milletle beraber izlemiş olduğu bir esas vardır ki, yüce Hilafet makamına bağlıyız. Çünkü Hilafet ve Sultanlık makamı herhangi bir kimsenin değildir, bizimdir. Onu koruduk, sonuna kadar da koruyacağız. Bundan dolayı bu makamda oturan kimse meclis kararlarına, milletin taleplerine uyacağını bildirirse onunla da görüşebilir diye Heyet-i Vekile karar almıştır. Bu da hükümetin yetkisi içindedir. İstanbul’dakiler bir oyun çevirmişse Yusuf Kemâl Beyin ne sebeple kabahati olur.”[32]

TBMM’nin gizli oturumunda cereyan eden bu görüşmelerden hatiplerin tepkisini iki noktada toplamak mümkündür. Öncelikle hatiplerin üzerinde durdukları husus, İstanbul Hükümeti şeklinde bir varlığın tanınmak istenmemesiydi. Varlığı bile kabul edilmeyen bir hükümetin padişahla görüşmede aracı kılınması tepkileri daha da artırmıştır. Üstelik meclise haber verilmeden böyle bir görüşmenin yapılması meseleyi daha da nazik hale getirmişti.

Hatiplerin dile getirdiği ikinci husus, padişahın konumu ile ilgiliydi. İstanbul’da bulunan padişah esirdi. Esaret konumunda bulunan bir kişiyle görüşme yapmak mantıkla bağdaşamazdı. Aydın milletvekili Tahsin Bey, eleştirisinin dozunu daha da artırarak Padişahın Yunanlılarla işbirliğini yaptığını iddia edecek kadar ileriye gidiyordu. Tahsin Bey’in padişah ile ilgili bu sözleri maksadını aşan sözler olarak değerlendirmek gerekir.

Meclisteki bu tepkilere hükümetin elbette bir savunması olacaktı. Bu konudaki savunma üç yetkiliden geldi. Bunlar sırasıyla Hariciye Vekaleti’ni vekaleten yürüten Celal Bey, Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa ve Mustafa Kemal Paşa idi.

Mecliste Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'daki görüşmesi ile ilgili olarak ortaya konulan savunma orijinli konuşmaların esasını teşkil eden husus, Ankara'nın hilafeti tanıması meselesidir. Bütün konuşmalarda perspektif bu minvalde teşekkül ettirilmektedir. Denilebilir ki, meclisteki yetkili mercilerin bütün açıklamalarında halifelik kurumunun tanındığı şeklindeki açıklamalar dikkati çekmektedir. Celal Bey, "… İsterse (Yusuf Kemal Bey) halife ile görüşme yetkisi verildi" ifadesiyle, Fevzi Paşa, "…halifeye uğramadan sıvışıp gidemezdi" ifadesiyle, Mustafa Kemal Paşa, "…yüce hilafet makamına bağlıyız" ifadesiyle halifelik konusundaki resmi görüş ortaya konulmaktaydı. Anlaşılmaktaydı ki, TBMM'i 1922 yılının kışında o zamanki konjonktür gereği hilafet makamının bir şahıs tarafından temsil edilmesine karar vermişti. Saltanat, yaklaşık bir sene sona kaldırılacaktı fakat 23 Şubat 1922 tarihli saraydaki görüşmede Yusuf Kemal Beyin tavırları bunun ayak sesleriydi.

Sonuç

Türk milleti ve onu temsil eden TBMM'yi Milli Mücadeleyi gerçekleştirirken sadece silaha dayanmamıştır. Milletimizin güzel geleneklerinden birisi de barışsever bir yapıya sahip olmasıdır. Türk milleti bütün çareleri tükettikten sonra silaha müracaat eder. Bu metot hem taarruzda hem de savunmada geçerlidir.

Bu makalede ele aldığımız görüşme, planlı bir şekilde düşünülmemişti. Aslında yukarıda da belirtildiği gibi, TBMM hükümeti, büyük taarruz için gerekli hazırlığı yaparken diğer taraftan Yusuf Kemal Bey'in deyimiyle Avrupa'ya "tenvir ve tenevvür" gezisi yapılması gerektiğini düşünmüştü. Bu amaçla Hariciye Vekili'ni Avrupa merkezlerine göndermeyi planlamıştı. İtilaf Devletlerinin resmi görüşleri, gerek İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla gerekse başka yollarla alınmaktaydı. Bu görüşler, İtilaf kanadının askeri ağırlıklı görüşleriydi. Bir de Avrupa'da sivil kamuoyu vardı. Bilinmekteydi ki, Avrupa'da nihai karar askeri merciler tarafından değil sivil karar mekanizmaları tarafından verilirdi. Bu itibarla Avrupa'nın "efkar-ı umumiyesi" tespit edilmeliydi. İşte bu tespit, Milli Mücadelemizin siyasi boyutunda bize taktik avantajı verecekti. Özetle belirtmek gerekirse bu amaçları içine alan maksatlarla Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Avrupa merkezlerine seyahat etmesi düşünüldü.

Bu düşüncelerle başlayan seyahatin ilk durağı İstanbul'du. 1922 yılı kışının sonlarına doğru İstanbul, TBMM için artık bir payitaht değildi. Buradaki hükümet, 16 Mart 1920 tarihin İstanbul'un resmen işgal edilmesiyle tamamen fonksiyonunu yitirmişti. Bu bakış açısının en keskin çizgilerini Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'daki hükümet ricaline karşı takındığı tavırdan anlamak mümkündür.

İnceleme konumuz olan 23 Şubat 1922 tarihli saraydaki görüşmeden ortaya çıkan sonuçları iki noktada toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi İstanbul'daki siyasi şahsiyetlerin kesin şekilde tanınmamasıdır. Öyle ki, bu tutum son derece kararlıdır ve hem söze hem de fiile taalluk etmektedir. Yani TBMM'yi temsil etmekte olan Yusuf Kemal Bey'in bütün davranışları ve sözleri bu kararlılığın bir

göstergesi olarak kendisini hissettirmektedir. Siyasi kişilerden padişahı istisna edersek sadece sadrazam ve Hariciye Nazırı ile görüşmesine müsaade edilmişti.

Diğer nazırlarla görüşmeyecek ve bu kişiler Yusuf Kemal Bey'i ziyaret ederlerse iade-i ziyaret yapılmayacaktı. Tevfik ve İzzet paşalarla görüşmelerde de son derece dikkatli bir tavır takınılacaktı. Bütün bunlar TBMM hükümetinin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey tarafından yerine getirilmişti.

23 Şubat 1922 tarihli akşam görüşmesinin ikinci ve daha önemli bir sonucu daha vardır. Bu, saltanat makamına karşı ortaya konulan tutumdu. TBMM'yi açık ve net bir şekilde Hilafet makamını tanıdığını belirtiyordu. Israrla ve net bir şekilde hilafet makamının tanındığı belirtilirken diğer taraftan zimnen saltanat makamının tanınmadığı ifade ediliyordu. Bunun en önemli göstergesi İstanbul Hükümeti ricaline Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in tavırlarıydı. Tabii bu meselenin bir uzantısıydı. Saltanatın artık TBMM'ce tanınmadığına dair en önemli gösterge Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Padişaha ifade ettiği sözlerdi. Bu sözleri önemine binaen tekrar hatırlatalım. Hariciye Vekili 23 Şubat akşamı sarayda Padişaha şunları söylemişti: "…İşgal, Makam-ı hilafetin maruz kaldığı tazyik Büyük Millet Meclisi'ni nasıl teessür ettiği….Büyük Millet Meclisi Makam-ı Muallay-ı Hilafeti tanır ve zat-ı hümayunlarının dan da kendisinin tanınmasını istirham etmektedir". Bu sözlerden kesin bir şekilde saltanat makamının tanınmadığını fakat meselesinin diplomatik bir şekilde ifade edildiğini çıkarabiliriz.

1 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Akdağ, Yusuf Kemal Tengirşenk'in Hayatı ve Faaliyetleri, Konya-1997 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

2 Selahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. II, Ankara-1991, s. 210.

3 TBMM GCZ, Devre. 1, Cilt. 2, s. 672-673 (Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zaptı).

4 TBMM GCZ, D. 1, C. 2, s. 673.

5 TBMM GZC, D. I, C. I5, s. 211 (TBMM Zabıt Celsesi); Yusuf Hikmet Bayur, "TBMM Hükümeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemâl TENGİRŞENK'in I922 Martı'nda Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar" Belleten, C. XL, N. I6, Ekim-I976, s. 625.

6 Bayur, a.g.m., s. 626; Heyetle ilgili harcamalar için bk. İcra Vekilleri Heyetinin 5. 2. I338 tarih ve 1372 sayılı kararnamesi. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Ayrıca, Düstur, Tertip 3, C. 3, s. 2I8.

7 Bayur, a.g.m., s. 624.

8 M. Kemal Atatürk, Nutuk. c. 2. Ank-1984 s. 437; A. İzzet Paşa, Yusuf Kemâl Beye verilen talimat konusunda şunları söylemektedir; "Hükümet dairelerinde, hükümete ait binalara (maksat Hariciye konağı olacak) ayak basmayacak, hükümet ricalinin şahıslarıyla münasebete girişecek fakat

mevki ve makamlarını tanımayacak. Bu ilkeleri Hamit Bey'le Yusuf Kemâl Bey mi kararlaştırdı yoksa Ankara'dan mı emrolundu bilmiyorum. " Bk A. İzzet Paşa, Feryadım,. C. 2, İst-1995, s. l56.

9 Yusuf Kemal Tengirşenk,. Vatan Hizmetinde, İstanbul 1981, s. 241; Bayur, Belleten, a.g.m., s. 626; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul-l990, s. l0l8; Naşit Uluğ, Cumhuriyet Gazetesi, 27 Ekim-l968.

10 Söz konusu muhtıranın tam metni için bk. Atatürk'ün Milli Dış Politikası, (Milli Mücadele Dönemine Ait l00 Belge) l9l9-l923, C. 1, Ank. l992, s. 388-389 (Kısaltma; Ata. MDP).

11 Muhtıranın tam metni için bk. Ata. MDP. s. 391.

12 Bayur, a.g.m., s. 626; Karşılamaya gelenler arasında İzzet Paşa'nın özel kalem müdürü de bulunmaktaydı. Bk. Yusuf Kemâl Beyin Ankara Hariciye Vekaleti'ne göndermiş olduğu l8 Şubat l922 tarihli şifre telgraf (Ata. MDP, c, I. c. 397); Tengirşenk. a.g.e., s. 241; Ahmet İzzet Paşa, Yusuf Kemâl Beyin İstanbul'a gelişi konusunda şunları söylemektedir: " Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin büyük Hariciye Vekili Yusuf Kemâl Bey'in İstanbul'a şeref vermesi, özel şartlar altında vukuu güzel bir olay oldu. bk A. İzzet Paşa, Feryadım. C. 2, s. l56.

13 Y. Kemal Bey, 1892 yılında Kuleli Askeri Mektebi'ne kayıt olmuştu. Bu okulda tahsiline devam ederken arkadaşlarıyla birlikte bir av partisi esnasında av tüfeğinin patlaması sonucunda parmaklarından yaralanmıştı. Bunun üzerine Askeriye-i Tıbbıye'ye nakli yapılmıştı. Bir süre de burada tahsiline devam eden Y. Kemal, derslerinde üstün bir başarı gösterdiği için o zamanın geleneği gereği "sınıf çavuşu" yapılmıştı. Daha sonra "Gizli Cemiyet"in organize ettiği öğrenci olaylarında direkt ilgisi olmadığı halde Y. Kemal, "sınıf çavuşu" olduğundan sorumlu tutuldu. Bunun üzerine bu okuldan parmaklarının "sakat" olduğunu gerekçe göstererek "ihracını" talep etti ve ayrıldı. Bk. TBMM Arşiv., TKÖ DN. 3 SN, 266; Nur, (1992), I, s. 300; Uluğ, a.g.m., Cumhuriyet, 22 Eylül 1968; Y. Kemâl'in Tıbbiye'deki arkadaşı Ethem Ruhi, Y. Kemâl'in siyasi suçlu olarak okuldan ihraç edildiğini belirtmektedir. Bk. İleri Gazetesi, 13 Haziran 1337.

14 İzzet Paşa, a.g.e., s. 256.

15 Terginşenk, a.g.e., s. 241; Sabahattin, Selek, Anadolu İhtilali, C. II, İstanbul-1987. s. 702; Ayrıca A. İzzet Paşa, " sadaret konağı devletin değil Tevfik Paşa'nın kendi malıydı" ifadesini kullanmaktadır. Bk. A. İzzet, a.g.e., s. l56.

16 Yusuf Kemâl Bey'in Ankara Hariciye Vekaleti'ne göndermiş olduğu l8 Şubat l922 tarihli şifre telgraf; Tengirşenk. a.g.e., s. 241.

17 İzzet Paşa, a.g.e., s. l57.

18 İzzet Paşa'nın göndermiş olduğu açıklamanın tam metni için bk. A. İzzet Paşa, a.g.e., s 410; Bayur, a.g.m., s. 627.

19 Rumbold'un Yusuf Kemal Bey'e sorduğu sorular arasında kendisinin karar almakta yetkili olup olmadığı sorusu anlamlıydı. Yani bu soruyu sormakla kendince İstanbul ile Ankara'nın mesafesini test etmekteydi.

20 Yeni Gün, 20 Şubat I338.

21 Yusuf Kemâl Bey'in Ankara Hariciye Vekaleti'ne göndermiş olduğu I8 Şubat I922 tarihli şifre telgraf; Selahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. II, Ankara-1991, s. 205.

22 Fransız basını Yunanlılar hakkındaki olumsuz intibalarını Büyük Taarruz'un zaferle taçlandığı günlerde de göstermişti. O günlerde Yunanlıların kaçışlarını "İyi koşan aletler" olarak karikatürize etmişti.

23 Yusuf Kemâl Bey'in Ankara Hariciye Vekaleti'ne göndermiş olduğu 23 Şubat I922 tarihli şifre telgraf.

24 Aynı tarihli rapor.

25 Tengirşenk. a.g.e., s. 242; Selek, a.g.e., c. 2. s. 702-703; Yusuf Kemâl Beyle birlikte heyette bulunan Yusuf Hikmet Bayurda Yusuf Kemâl Bey'in ifadelerini tekrar etmektedir. bk. Bayur, a.g.m., s. 627-628; Ulug, Cumhuriyet, 27 Ekim I968.

26 İzzet Paşa, a.g.e., c. 2, s. 158.

27 Yusuf Kemâl Bey'in Ankara Hariciye Vekaleti'ne, Mustafa Kemâl Paşa'ya verilmek üzere göndermiş olduğu Gizli ve Acele kayıtlı 23 Şubat I922 tarihli şifre telgraf; Tengirşenk. a.g.e., s 241; Bayur'un İngiliz Yüksek Komiserine atfen verdiği bilgiye göre, (bu bilgi de Tevfik Paşa tarafından İngiliz komiserine verilmişti) Yusuf Kemâl Bey, A. İzzet Paşa ile birlikte Tevfik Paşaya gelerek, Sultanca kabul edilmesini istedi. Sadrazam, herhalde Sultanın Yusuf Kemâl Beyi Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekili sıfatıyla kabul edemeyeceği karşılığını verince O, Majestenin her hangi bir uyruğu gibi kabul edilmek istendiğini söyledi. bk. Bayur, Belleten, s. 648; Selek, a.g.e., C. 2, s. 703; A. İzzet Paşa, Sultanla görüşülmesi konusunda kendisinin nasıl aracı olduğunu araya başka kimler girdiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. bk. A. İzzet Paşa, a.g.e., C. 2, s. 159-159.

28 Tengirşenk. a.g.e., s. 242; Selek, a.g.e., c. 2. s. 703; Bayur, a.g.e., s. 628; Naşit Hakkı Uluğ, a.g.m., Cumhuriyet, 28 Ekim I968; Karabekir, Paşaların Kavgası, İst-I992, s. 85.

29 Padişahın bu şekilde hitap etmesi karşısında Yusuf Kemal Bey'in hiçbir şekilde cevap vermemesini, Bayur, "bizi şaşırttı, bizde adeta bir şok etkisi yaptı. Hele konuşma sırasında ulusun herhangi bir bireyi olarak kabul etmesi ve Yusuf Kemâl Bey'in kendisini Hariciye Vekili olduğunu belirtmeden, direnmeden Hilafet konusunu açmış olması büsbütün yersiz ve anlamsızdır" demektedir. bk. Bayur, Belleten, s. 629-630.

30 Yusuf Kemâl Bey'in Ankara Hariciye Vekaleti'ne, Mustafa Kemâl Paşa'ya verilmek üzere göndermiş olduğu Gizli ve Acele kayıtlı 23 Şubat I922 tarihli şifre telgraf; Ahmet İzzet Paşa da aynı bilgileri özet bir şekilde vermektedir. Yusuf Kemâl Bey'den farklı olarak Tevfik Paşa'nın daha önce huzurda bulunduğunu belirtmektedir. Bk. A. İzzet Paşa, a.g.e., c 2. s. I59.

31 Tengirşenk, a.g.e., s. 243.

32 TBMM GCZ, D. 1, C. 3, s. I4-I9.

İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi İdaresinin Kurulması / Yrd. Doç. Dr. Betül Aslan [s.106-115]

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi / Türkiye

İstanbul dünyanın en önemli stratejik bölgesinde kurulmuş bir şehirdir. 1453 yılında Türk hakimiyetine giren şehir, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, müttefikleri ile beraber yenilgiye uğrayınca 13 Kasım 1918'de İngiliz, Fransız ve İtalyan donanma ve orduları tarafından savaşsız işgal olunmuştur. Bu tarih resmen olmasa bile, fiili olarak İstanbul'un esaret altına girişinin ilk günüdür. Mustafa Kemal'in (Atatürk) önderliğinde verilen "Milli Mücadele"nin sonucu olarak, İstanbul'un yeniden Türk hakimiyetine girişi ve esaretten kurtuluşunun en önemli ilk adımı olan bir süreç başlamıştır. Bu süreç Mudanya Mütarekesi gereğince Trakya'yı teslim almakla görevlendirilen Refet Paşa'nın İstanbul'a gelmesi (19 Ekim 1922) ile başlamış ve İstanbul'un Türkiye Büyük Millet Meclisi idaresine bağlanması ile sonuçlanmıştır. Bu süreç içinde Osmanlı Saltanatı ve onun hükümeti de tarihe karışmıştır. Bu çalışmamızın konusu; yüzyıllardır, önce Roma ve Bizans İmparatorluklarına, sonra da Osmanlı İmparatorluğu'na "Başkentlik" yapmış bir şehir olan İstanbul'un, dört yıllık bir esaret hayatından sonra, TBMM idaresine bir "Vilayet" olarak bağlanması, yani İstanbul'un başkentlikten, vilayet haline dönüştürülmesi ve İstanbul'un idaresi meselesidir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1922'de, Saltanatı kaldırmasından sonra artık faaliyetine devam edemeyeceğini anlayan İstanbul Hükümeti, istifa etmek zorunda kalmıştı. Zaten TBMM'ni temsilen İstanbul'da bulunan Refet Paşa, daha İstanbul Hükümeti istifa etmeden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına İstanbul'un idaresine el koyarak, bu durumu Ankara'ya bir telgrafla bildirmiş ve İstanbul'un idaresi ile ilgili talimat istemişti. Refet Paşa, 4 Kasım 1922 tarihinde, Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafta; aynı gün öğleden önce İstanbul Vilayet Meclisi İdare Heyetleri, Merkez ve Umum Jandarma Kumandanları, Polis Müdürü, Cinayet Mahkemesi, İstinaf Müdde-i Umumiliği, İcra Memurluğu Heyetlerinin nezdine gelerek; bundan sonra TBMM Hükümeti'nden başka hiçbir hükümet tanımayacaklarını ve bu suretle görevlerinin sona erdiğini beyan ederek, bugünden itibaren TBMM Hükümeti adına İstanbul Vilayeti ve şehrinin idaresini tayin ve tanzim için talimat talebinde bulunduklarını bildirmişti.[1] Aslında İstanbul'un idaresi meselesinin, daha buradaki hükümet istifa etmeden, Ankara'da bazı çevrelerde, hatta Mecliste ele alındığını görüyoruz. Nitekim bu konuda Vakit gazetesinde çıkan bir haberde şöyle denmekte idi:

"İstanbul'un şekl-i idaresi hakkında Büyük Millet Meclisi'nden henüz bir karar sâdır olmamıştır. Yalnız Meclis'te irad olunan nutuklarla, cereyan eden müzakereler İstanbul'un bir vilâyet halinde idaresinden başka bir şekl-i hususî olmamak gibi bir netice-i tabiinin takarrüb ettiğini teyid etmektedir".[2]

Görüldüğü üzere daha İstanbul Hükümeti istifa etmeden, yaklaşık 469 yıldır Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olan İstanbul'un bir vilâyet olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine, yani Ankara'ya bağlanması düşünülüyordu. Yine aynı gazetede, bu vilayetin İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar livalarından teşekkül edeceği ve bu vilayete Kâzım Karabekir Paşa'nın[3] vali tayin

edileceği söylentilerinin gerçekleşmesinin muhtemel olduğu belirtilmekte idi. Bütün bu gelişmelere rağmen İstanbul Hükümeti 4 Kasım gününe kadar, resmen istifa etmeyecek, aynı gün Refet Paşa'nın İstanbul idaresine el koymasından sonra istifasını bildirecektir.

İşte 4 Kasım'da İstanbul'un idaresine Türkiye Büyük Millet Meclisi namına el koyan Refet

Paşa, bu durumu Ankara'ya bildirerek talimat istemesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan Hey'eti Vekile durumu görüşüp, bir talimat hazırlayarak Refet Paşa'ya göndermişlerdir.

1. Refet Paşa'ya Ankara'dan Gönderilen Talimâtlar

İstanbul'un idaresi hakkında Refet Paşa'nın Ankara'dan istemiş olduğu talimatı, 4/5 Kasım 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa'ya bildirmiştir.

Ancak Mustafa Kemal Paşa, bu genel talimatı vermeden önce Hazine-i hümayunla, mukaddes emanetlerin muhafaza edilmesini Refet Paşa'dan isteyen bir tel-graf çekmiş[4] ve daha sonra, İstanbul'un idaresi ile ilgili aşağıdaki talimatları Refet Paşa'ya göndermiştir.A. Genel Talimatlar

Refet Paşa'ya

1- Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1 Kasım'da alınan karar üzerine BMM'nin tanımadığı teşkilatın, İstanbul'da görevini bırakması ve belediye ile İstanbul Vilayeti Meclisi idare heyetlerinin Ankara'dan talimat beklediklerini beyan etmeleri üzerine, TBMM Hükümeti İstanbul'un idaresine el koymuştur.

2- BMM namına Şehremini (Belediye Başkanı) Ziya Bey, İstanbul vilayetine vali tayin olunmuştur. İstanbul'da mevcut bütün Polis ve Jandarma vilayete bağlı olarak her zamankinden daha fazla asayişi temin ve inzibat vazifelerine ihtimamla devam edeceklerdir.

3- Üsküdar, Beyoğlu, Çatalca Mutasarrıflıkları İstanbul vilâyetine bağlıdır.

4- Merkezi Daireler faaliyetlerine ara verecekler. Bu dairelerin memur ve çalışanlarının ne suretle vazifeye devam edecekleri hakkında ayrıca talimat verilecektir.

5- Merkezi Dairelerde evrak ve dosyaların muhafazaya alınmasından her dairenin müsteşarı ve en büyük memuru şahsen mesûldür. Bu dairelerin müsteşar ve riyet-i umumiyesine malûmat mahalli evkafı, İstanbul Evkaf daire amirleri, ismen ve şahsen vazifelendirilecek ve isimleri bildirilecek.[5]

6- Harbiye ve Bahriye Daireleriyle, Liman Başkanlığı ve Seyr-i Sefain (Gemicilik) İdaresi doğrudan doğruya Müdafa-i Milliye Vekâleti'ne bağlı olmak üzere müsteşarları tarafından idare olunacak. Mevcut kıtalar, Merkez Komutanlığı'na ve Sefain-i Harbiye Haliç Komodorluğu'na bağlı bulunacaktır.

7- İlmiye Medreseleri bütün sınıflarıyla eğitime devam edecek, Umur-ı Şeriyye Vekâleti'nde bulunan Tedrisat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne malumat verecektir. İstanbul'daki mahalli vakıflar, İstanbul Evkaf Müdürü tarafından idare olunarak, Evkaf Vekâletine malumat verir.[6]

B. İstanbul Vilâyeti İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumiliği'ne Ait Talimat

1- İstanbul Vilayeti ile, bir işgal sahasında kalan bölge hakimleri, memurları ve hizmetlileri, Adli Tıp Müessesesi, İstanbul İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumiliği'ne bağlı olarak ve adli kapütülasyonları katiyyen nazara almayarak, BMM'nden gelecek kanunlar dairesinde ve bunların tebliğ tarihinden itibaren TBMM namına faaliyet göstereceklerdir.

2- TBMM namına çıkan hükümler, usulen doğruca Sivas'ta Temyiz Mahkemesi'ne gönderilecektir.

3- Temyiz Mahkemesi ile Birinci Ticaret Mahkemesi gibi adli kapütülasyonlara dayanarak teşkil edilen mahkeme ve eklam ile merkezi dairelerin memurları ve hizmetlileri yeni bir karar bildirilinceye kadar vazifeden men edilmişlerdir.

4- Sicil Müdürü Şevket Bey'in nezareti altında vazifelerine geçici olarak son verilmiş olan mahkeme ve dairelerin mümeyyiz ve başkâtiplerine birer kâtip verilerek, mevcut kayıt ve dosyalarla nakitler, muhafaza ettirilecek ve bu kişiler muhafaza konusunda şahsen mesul olacaklardır.

5- İşbu talimat gereğince vazifelerine devam edecek olan nizami ve şer'î hakimler, memurlar ve hizmetliler mevcut kadrolar üzerinden maaş miktarları ve isimlerinin telgrafla, hâl tercümelerinin ise posta ile bildirilmesi.

6- İstinaf Müdde-i Umumiliği, Vekâletle derhal haberleşme tesis edecek ve İstanbul'da merci olarak yalnız vilayet makamını tanıyacaktır.[7]

C. İstanbul Darülfünûn Emaneti'ne (Üniversite) Ait Talimat

İstanbul vilayetindeki ilkokul ve diğer okullar doğrudan doğruya vilayet Maarif Müdüriyeti'ne bağlı olacaklardır. Maarif Nezareti'ne Darülfünûn ve şubeleri, Mekâtib-i Âliye, Galatasaray Sultanisi ve Matbaa Müdüriyeti gibi müesseseler, mevcut ve yürürlükte olan nizamnameleri dahilinde Maarif Vekâleti ile münasebet kuracaklardır. Müzelerde, Matbaat Müdüriyeti ve Maarif Nezareti evrak mahzenlerinde ve depolarında mevcut sicil ve eşyanın muhafazasından bu görevlerle ilgili memurlar mesul tutulacaktır.

D. İstanbul Vilayeti Sermühendisliği'ne Ait Talimat

1- Umur-ı Nafia'ya (Bayındırlık İşleri) ait bütün evrak ve dosyalara el koyarak zarar görmesine meydan vermeyiniz.

2-Mühendis Mektebi eğitimine devam edecektir. Diğer hususlar hakkında ayrıca talimat verilecektir.

E. Ziraat, Baytarlık, Maden, Sanayi ve Ticaret Dairelerine Ait Talimat

1- İstanbul vilâyetinin zirâat, baytarlık, maden, sınai, ticaret muamelatına vilayet nezdindeki memurlar bakacaklardır.

2- Ziraat ve Ticaret Nezareti'ne bağlı Bakteriyolojihane, Halkalı Ziraat Mektebi, Sınaiyye-i Nefise Mektebi gibi müesseseler mevcut ve yürürlükte olan nizamnameler dahilinde İktisat Vekâleti ile irtibat kuracaktır.

F. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye'ye (Sağlık ve Sosyal Yardım) Ait Talimat

1- Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nde mevcut nakitler, dosyalar vesaire İstanbul Sıhhiye müdürünün mesuliyeti altında muhafaza edilecektir.

2-İstanbul Sıhhiye Müdürü eskisi gibi vazifesine devam edecektir.

3- İstanbul'da mevcut bütün sağlık müesseseleri doğrudan doğruya Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti'ne bağlıdır ve ora ile irtibat kurar.

4- İstanbul'da mevcut bütün sağlık kuruluşları doğrudan doğruya Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlıdır ve oradan talimat alırlar.

5- Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti adıyla Sıhhiye Vekâleti'ne bağlı olarak devam edecek, memur işleri ve darüleytamlar gibi işlere bakacaktır. [8]

Ankara'dan Refet Paşa'ya İstanbul'un idaresini tanzim için, 5 Kasım 1922 tarihinde, bir genel talimatnâme, Hariciye Vekâleti'nin Müttefik Kuvvetlerinin İstanbul'dan ayrılmasını isteyen bir nota ve hazinenin ve kutsal emanetlerin muhafazası ve memurin-i mülkiye ve inzibatiye ile ilgili iki şifre telgraf gönderilmiştir.[9] İstanbul'un idaresi ile ilgili bu talimatları alan Refet Paşa, bir yandan bunları uygulamaya koyarken, diğer yandan Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, talimatnameyi uygulamaya koyduğunu, fakat bazı hususlar hakkında ayrıca maruzatta bulunacağı için, bu durum sonuçlanıncaya kadar bu talimatnamenin herkese duyurulmamasını istemiştir.[10] Mustafa Kemal ise Refet Paşa'nın telgrafına karşılık, talimatın mecliste gizli celsede görüşüldüğü ve vekâletlere "zata mahsus" kaydıyla verildiğini belirten bir telgraf göndermiştir.[11]

Gerçekten de Refet Paşa'nın bu isteği üzerine talimatnâme gizli tutulmuş ve 6 Kasım'da, Meclis'in gizli oturumunda mebuslara bilgi verilmiştir. Bu durum Meclis'te birçok mebusun tepkisine yol açacak ve hükümet Meclis'ten bilgi saklamakla suçlanacaktır. Fakat bu talimat gönderilirken Refet Paşa tarafından çok acele istenmesi, durumun beklemeye elverişli olmaması ve Meclis'in o günlerde tatilde bulunması da[12] bu bilgilendirme işleminin gecikmesinde etkili olacaktır. Bu yüzden Hey'et-i Vekile Reîsi Rauf Bey ancak Meclis'in 6 Kasım tarihli ilk toplantısında konuyu Meclis'e getirebilmiştir.[13] Bu arada Amasya Mebusu Ömer Lütfi Bey de İstanbul'da gelişen olaylarla ilgili açıklama yapması için Hükümete bir soru önergesi vermişti.

İşte bu durum karşısında İstanbul'un idaresi hakkında İcrâ Vekilleri Heyeti'nce hazırlanıp, İstanbul'a tebliğ edilen talimat, Meclisin 6 Kasım 1922 tarihli gizli oturumunda[14] görüşülmeye başlandı.

Birinci Reis Vekili Vehbi Bey'in başkanlığında yapılan Meclisin ikinci oturumunda ilk söz, açıklama yapması için Hey'et-i Vekile Reîsi Rauf Bey'e verilmiştir. Kürsüye gelen Rauf Bey, 5 Kasım'da Refet Paşa'ya gönderilen İstanbul'un idaresi ile ilgili talimatnameyi okumuştur.[15]

Rauf Bey bu talimatnameyi okuduktan sonra, Milletvekillerinin talimatla ilgili çeşitli sorularını cevaplandırmış ve İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri'nin durumuyla ilgili konulara da değinerek; Hariciye Vekâleti tarafından İstanbul'da TBMM'nin temsilcisi olarak bulunan Hamit Bey aracılığı ile İtilaf Devletleri temsilcilerine; İstanbul'da TBMM idaresinin kurulduğunu artık asayiş için kendilerine ihtiyaç olmadığından İstanbul'dan çekilmelerini isteyen bir nota gönderildiğinden bahsetmiştir.

Rauf Bey, hedeflerinin İstanbul'da TBMM hükümeti idaresini tesis etmek olduğunu, bunu gerçekleştirmek için sonuna kadar mücadele edeceklerini söyleyerek, gönderilen talimatın çok acele hazırlandığını, bunun için maliye işleri ile ilgili geniş talimat verilemediğini, ancak bunun daha sonra Maliye Vekâleti tarafından gönderilecek talimatlarla telafi edileceğini de vurgulamıştır.

Bu arada şimdiye kadar İstanbul işgal altında bulunduğu için Anadolu'ya gelen mallardan alınan verginin bundan sonra da alınıp alınmayacağı konusunda sorulan bir soru üzerine de Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey cevap vermiş ve meselenin Rüsumat Müdürlüğü ile

uzun uzadıya görüşüldüğünü, İstanbul'un TBMM idaresine geçtikten sonra artık İstanbul'dan Anadolu'ya gelecek eşyadan gümrük almanın söz konusu olmayacağını, yalnızca sigara kâğıdı ve kibrit gibi gümrüğü olan fakat, İstanbul'da vergisi alınmamış olan maddelerin gümrüğünün Anadolu'da alınacağını belirtmiş ve İstanbul'dan gelecek mallara, yabancı ülkeden gelen mallar gibi gümrük koymanın imkânı olmadığının bilhassa üzerinde durmuştur.

Meclis daha sonra, Rauf Bey ve diğer hükümet yetkililerinin bu konulardaki açıklamalarını yeterli bularak oturumuna son vermişti

2. Refet Paşa'nın İstanbul Temsilciliğine Atanması ve İstanbul Vilayetinin İdaresi ile İlgili Düzenlemeler

Refet Paşa İstanbul'un idaresine el koyarak, burada idari düzenlemeleri yapmaya başlamasına rağmen, henüz İstanbul ile ilgili herhangi bir resmî görev ve yetkisi bulunmamaktaydı. Bunun İstanbul'da bulunan Müttefik temsilcileri tarafından yanlış yorumlara yol açacağı endişesini duyan Refet Paşa, bu sebeple Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek;[16] İstanbul'un idari yapısını kurmaya çalışırken, İstanbul ile ilgili resmi bir yetkisinin bulunmasının gerekliliğini belirtmiştir. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Heyet-i Vekile durumu görüşmüş, o sırada TBMM'nin İstanbul temsilcisi olan Hamit Bey'in Lozan'a gidecek olması da göz önüne alınarak Refet Paşa'ya daha önce verilen Mudanya Mütarekesi uyarınca Trakya'yı Yunanlılardan teslim alma görevinin[17] yanında bir de TBMM Hükümeti İstanbul Mümessilliği vazifesini uygun görmüştür.[18]

3. İstanbul Vilâyetine Yapılan Tayinler

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından alınan kararla İstanbul, bir vilâyet haline dönüştürülmüştü. İstanbul'un idaresinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne geçmesi ile İstanbul'daki Nezaretler zaten kendiliğinden tarihe karışmış oluyordu. Yıllardır Osmanlı Devleti'ne "Başkent"lik yapan İstanbul'un idari yapısının, gelişen bu durum karşısında, bir vilâyet idaresi şekline dönüştürülmesi gerekiyordu.

İşte Refet Paşa, Ankara'dan aldığı 5 Kasım 1922 tarihli talimatnâme ile idarî yapıyı düzenlemek için faaliyete geçti. Bu arada, eskiden intikal eden ve yeni oluşturulacak idarî birimlere çeşitli tayinler yapılması da gerekiyordu. Çünkü önceki idarî kadro, İstanbul Hükümeti tarafından göreve getirilmiş kimselerden oluşuyordu. Şimdi yönetim değiştiğine göre, idareyi yürütecek kişilerin de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından tayin edilmesi gerekiyordu. Bu yüzden 5 Kasım 1922 tarihinden itibaren İstanbul vilâyetine birçok tayin yapılmıştı.

A. İstanbul Valiliği'ne Yapılan Tayin

İstanbul vilâyetine her şeyden evvel bir vali tayin edilmesi gerekiyordu. Aslında Kasım ayının ilk günlerinden itibaren İstanbul'un idaresi meselesi Ankara'da konuşuluyor ve bugünlerde Ankara'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul Valiliği'ne atanacağı basında yer alıyordu.[19] Ancak bu tayin meselesi 7 Kasım tarihli gazetelerde tekzip ediliyor ve Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul Valiliği'ne tayin olunduğuna dair hiçbir karar bulunmadığı belirtiliyordu.[20]

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 5 Kasım 1922 tarihinde Refet Paşa'ya gönderdiği talimatnâmede, İstanbul Vilâyeti Valiliği'ne Şehremini Ziya Bey'in tayin edildiği bildiriliyordu.[21] Ancak bu talimatnâme hakkında Refet Paşa, İstanbul'daki idare müdür ve memurlarına bilgi verirken, İstanbul'daki vilâyet işlerini, vali vekilliğine atanan mektupçu Abdülhâk Hakkı Bey'in idare edeceğini belirtmiş, fakat Ziya Bey'in İstanbul Valiliği'ne atandığına dair bir şey söylememiştir.[22] Burada şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır. Acaba Refet Paşa Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 5 Kasım

1922 tarihli talimatnâmesine aykırı olarak mı hareket etmiştir. Yoksa Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ziya Bey'i, İstanbul Valiliği'ne atamaktan mı vazgeçmiştir. Biz araştırmamızda bu konu ile ilgili herhangi bir belge bulamadık.

İstanbul Vali Vekilliği'ne getirilen Abdülhâk Hakkı Bey, bu görevde iki gün kalacak, 7 Kasım'da onun yerine eski Polis Müdür-i Umumisi Miralay Esat Bey getirilecektir.[23] 7 Kasım'da bu görevi devralan Esat Bey, aynı gün gazetecilere verdiği beyanatta, önceden en sönük halde olan vilayetin, en fazla faaliyet göstermesi gereken bir makam olduğunu, daha önce nezaretlerle idare edilen İstanbul işlerinin ise bundan sonra yalnızca bu makam tarafından idare edileceğini belirtmiştir. Beyanatında vilayetin mali işleri ve devlet dairelerindeki memurların durumuna da değinen Esat Bey, mevcut memurlarla, nezaretler zamanındaki memurların mağdur olmayacağını söylemiştir.[24]

B. İstanbul Vilâyetine Yapılan Diğer Tayinler

İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti idaresinin kurulmasından hemen sonra Polis Müdür-i Umumisi olan Esat Bey, bu sefer Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Polis Müdür-i Umumiliği'ne atanmıştı.[25] Esat Bey, bu göreve getirildiği gün Polis Teşkilatı'na bir tamim yayınlayarak, Teşkilatın bugünden itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi adına faaliyet göstereceğini bildirmiştir.[26]

Esat Bey 7 Kasım'da, İstanbul Vilâyeti Vali Vekilliği'ne atanınca, yerine yeni Polis Müdüriyeti Vekâleti'ne Sadi Bey tayin olunmuştur.[27]

Refet Paşa, 7 Kasım 1922'de yaptığı bir tamimle İstanbul Vilâyeti'ne yapılan diğer yeni tayinleri açıklamıştır.

Buna göre İstanbul Merkez Kumandanlığı'na Miralay Abdurrahman Nafiz Bey, Beyoğlu Mutasarrıflığı Vekâleti'ne ve Mıntıka Kumandanlığı'na Miralay Edip Bey, Üsküdar Mutasarrıflığı Vekâleti'ne ve Mıntıka Kumandanlığı'na Erkân-ı Harp Kaymakamı Cemil Bey tayin olunmuştur.[28]

İstanbul Evkaf Müdüriyeti'ne Eski Evkaf Müsteşarı Münir Bey, Karargâh-ı Umum Evrak Müdürlüğü'ne yüzbaşı Remzi Bey, Matbuat Müdüriyeti'ne Ankara Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Mümessili sıfatıyla Abdültalip Bey atanmıştır.[29]

4. İstanbul'daki Memurların Durumu

Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım tarihli kararı ile İstanbul'daki çeşitli dairelere mensup memurlar daha İstanbul Hükümeti istifa etmeden, Büyük Millet Meclisi'ne tâbi olduklarını, telgraflarla veya Refet Paşa'ya bizzat müracaat ederek bildirmişlerdir. Bunun üzerine Refet Paşa, kendisine gelerek bağlılıklarını belirten memurlara, durumlarının ne olacağı konusunda bazı açıklamalar yaparak;

İstanbul şehri işleriyle meşgul olan daire ve müesseselerin yerinde kalacakları ve bunların mevcut durumlarına göre İstanbul vilayeti idaresine ait makam ve müesseselere bağlı olacağını söylemiştir.[30]

Refet Paşa ayrıca, nezaretler kaldırıldığı için buralardaki memurların maaş ve tahsisât hakkı bakî kalmak üzere izinli sayılacaklarını belirtmiştir. Refet Paşa daha sonra Ankara'dan talimat gelmesi üzerine, Şark Mahfilinde çeşitli dairelerin müdür ve müsteşarlarını kabul ederek, gelen talimat hakkında onlara bilgi vermiştir. Bu talimata göre; İstanbul'un resmi unvanı Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Vilayeti'dir. Vilâyet işleri eskisi gibi Vali Vekili Abdülhâk Hakkı Bey tarafından idare edilecektir. Daha sonra bu göreve Miralay Esat Bey atanacaktır. Diğer bütün daireler kaldırılmış olup, bunlara mensup memurlar geçici olarak eskisi gibi vazifelerine devam edecekler, fakat hiçbir muâmele ile meşgul olmayacaklardır. Bu durum geçici olacak ve bu hususta yeni kararlar alınacaktır.[31]

İstanbul'un bir vilâyet halinde idaresine karar verildikten sonra, hatıra gelen ilk meselelerden birisi açıkta kalacak olan memurların yeni bir vazifeye tayin edilinceye kadar geçimlerini nasıl temin edileceği konusu olmuştur. İstanbul'da, bilfiil hizmette bulunacak memurlardan ayrı, diğer memurların maaşlarının verilip verilmeyeceği hakkında Ankara'dan gelecek olan talimata göre hareket edilecekti.[32]

Bu husus İstanbul memurları ve halkı arasında da merak konusu olmuştu. 6 Kasım tarihli Vakit Gazetesinde çıkan bir yazıda Büyük Millet Meclisi hükümetinin İstanbul memurlarının vaziyetini, bir memleket meselesi olarak telâkki ettiğini, bu memurların memleketin üstünde bir yük olarak kalmayacağını, bunların yavaş yavaş yeni memuriyetlere nakl veya diğer münasip suretlerle terfi ettirileceğini, ayrıca İstanbul şehrinin idaresi, başka hiçbir vilâyet merkezine benzemediği için burada zaten pek çok memur istihdamına lüzum görüleceğini bildiriyordu.[33]

Yine aynı gazetede çıkan bir haberde İstanbul'da vazifesi kalmayan memurların diğer bir hizmete tayin edilinceye kadar maaşını vermenin, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti bütçesi için, büyük bir yük getirmeyeceğini, bu yüzden İstanbul'un bir vilâyet halinde idaresine karar verildikten sonra, burada işsiz kalan memurların maaşlarını verip vermeme meselesini halledebilmek için, İstanbul vilâyeti teşkilâtını tamamen ikmâl etmek ve buradaki memurlara hakikaten lüzum olup olmadığını anlamak gerektiğini yazıyordu.[34]

İstanbul'daki memurların durumunun ne olacağı hakkında TBMM'nde de uzun süren görüşmeler yapılmıştır.[35] Bu görüşmeler sonucunda, Hey'et-i Vekile'nin İstanbul'daki memurların durumu hakkında hazırlamış olduğu önerge Meclis tarafından kabul edilerek İstanbul'a gönderilmiştir.[36] TBMM'nin İstanbul'daki memurların durumu ile ilgili olarak göndermiş olduğu talimata göre; işsiz kalan memurlar izinli sayılarak, kendilerine o suretle maaş verilecek ve mümkün olan en kısa süre içerisinde yeniden bir işe yerleştirilmelerinin sağlanmasına çalışılacaktır. Talimatta ayrıca yetim, dul ve emekli maaşlarının verilmesine devam edileceği belirtilmiştir.

Bu talimat İstanbul'a geldikten sonra İstanbul Vali Vekili Esat Bey yapmış olduğu açıklamada İstanbul me

murlarının ayın birinci günü aldıkları maaşlarının aynı şekil ve miktarda ayın yirmisinde ödeneceğini, bu maaştan sonra verilen maaşların daha iyi olacağını ümit ettiğini söyleyerek, İstanbul'un gelirleri ile giderlerinin birbirini karşılayabilecek durumda olduğunu belirtmiştir.[37]

5. Refet Paşa'nın Bâb-ı Âli'ye Yerleşmesi ve Yeni Daireler

Refet Paşa İstanbul'a geldiğinde, karargâhı için merkez olarak Şark Mahfili hazırlanmış ve o da faaliyetlerini buradan sürdürmüştür. İstanbul'da Büyük Millet Meclisi idaresinin kurulması üzerine karargâhın, bir resmi daireye nakli gerekli görülmüştü. Bu sebeple Refet Paşa maiyeti ve erkân-ı harbiyesi ile beraber, Bâb-ı Âli'de Sadaret Dairesine yerleşmiştir.[38] Böylece 8 Kasım'dan itibaren, Bâb-ı Âli Sadaret Dairesi, Refet Paşa'nın karargâhı olmuştu. Paşa'nın karargâhı şu şekilde idi:

Erkân-ı Harbiye Reisi: Miralay Abdurrahman Nafiz Bey, Birinci Şube: Binbaşı İzzet Bey, İkinci Şube: İstihbarat Kaymakamı Hüseyin Hüsnü Bey, Sıhhiye: Fahri Bey, Umur-ı Dahiliye: boştur, Levazım: Hakkı Bey, İrtibat Zabitliği: İstihbarat Şubesi Müdürü Hüseyin Hüsnü Bey'in uhdesindedir, Karargah Kumandanlığı boştur.[39]

Ayrıca ortadan kalkan Nezâretler teşkilâtından çeşitli dairelerin vazifesi, İstanbul vilâyeti Maarif, Sıhhiye, Nafia, Ziraat, Baytariye vesaire müdüriyetleri tarafından görüleceği için, bu dairelerin bir daire altında toplanmaları lüzûmu hissedilmiş ve İstanbul vilayeti binası olarak, kaldırılan Maliye Nezareti binası, Belediye Meclisi ve Şehramenetinin, kaldırılan Ziraat ve Ticaret Nezâreti'ne ait binada vazife yapmaları kararlaştırılmış, Şehramenati'nin şimdiki bulunduğu bina ise Beyoğlu Mutasarrıflık Vekâleti'ne verilmiştir.[40]

Refet Paşa ve karargahının Bâb-ı Âli'ye yerleşmesiyle burada bulunan Jandarma Bölüğü'nün vazifesine son verilerek, İstanbul Jandarma Alayı'na dahil edildi. Bâb-ı Âli Kumandanı Kaymakam Mahmut Bey ile refakat zabitinin vazifelerine de son verilerek, bunlar Merkez Kumandanlığı emrine verildi. Bâb-ı Âli'deki polis kadrosu değiştirilerek, yerlerine Şark Mahfili'nden beri Refet Paşa'nın maiyetinde bulunmakta olan Cemal ve Osman Efendiler tayin edildi. Refet Paşa Karargâhı'na mensup olan Jandarma Bölüğü de Bâb-ı Âli'ye yerleştirildi.[41]

Görüldüğü üzere Bâb-ı Âli'ye yerleşen Refet Paşa, burada yeni bir idarî teşkilât kurmuştur. Kendi deyimiyle "Saltanat-ı Milliye" idaresini, İstanbul'da fiilen tesis ettiğini[42] belirtirken, kurmuş olduğu teşkilâtı da "Hey'et-i Vekilecik" olarak adlandırmıştır.[43]

6. İstanbul Vilâyetinin İdaresi İle İlgili Düzenlemeler

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 5 Kasım 1922 tarihli talimatnamesine göre, İstanbul, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine bağlı bir vilâyet haline dönüştürülmüş ve Üsküdar, Beyoğlu, Çatalca

Mutasarrıflıkları da İstanbul Vilâyeti'ne bağlanmıştır.[44] İstanbul'un idaresinde bir takım düzenlemeler ve tayinler yapılarak, vilayetin kadrosu yeniden oluşturulmuş, İstanbul'da, Dahiliye Nezarâti'ne ait işlerin hepsi İstanbul vilayetinin çeşitli dairelerine devr olunmuştur. Vilayette halkın çeşitli iktisâdi meselelerini halletmek ve eskisi gibi normal yaşam düzenini temin etmek amacıyla, Refet Paşa tarafından bir Danışma Kurulu oluşturulmuş ve bu kurul iktisadî meselelerin halli için ilk teşebbüs olarak Ticaret Odası ve tüccarlarla temasa geçmiştir.[45]

İstanbul vilâyeti idaresinde yapılan diğer düzenlemeler ise şöyledir:

A. İstanbul'da Bulunan Polis ve Jandarma Kuvvetlerinin Tanzimi

İstanbul'da Umum Jandarma Kumandanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nden gelen talimata göre lağvedilmiştir. Jandarma Kumandanı Ali Kemal Paşa'nın bizzat kendisine gönderilen bir telgrafta, iki güne kadar Ankara'ya doğru yola çıkması tebliğ edilerek kaldırılmış olan Jandarma Kumandanlığı emrindeki bütün zabitan, Büyük Millet Meclisi Jandarma Kumandanlığı emrine verilmiştir. Haklarında yeni bir karar verilinceye kadar, bu zabitler İstanbul'da kalacaktır. İstanbul'da, yalnızca bir alay vazifesine devam edecek ve bütün jandarma kıtaatı, bu alaya bağlanacaktır. Alay Kumandanlığı'na eski Kumandan Halil Refet Bey tayin edilmiş olup, Jandarma ile işbirliğinde bulunan çeşitli heyetler, şimdilik görevlerine devam edeceklerdir. Ayrıca bu zabitan, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nce kabul edilen üniformayı giyecektir. Bu daireye ait eşya ve levazım İstanbul vilâyetine teslim edilecektir.[46]

İstanbul Polis Müdüriyeti de vaziyetini muhafaza edecek ve doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin talimatlarına göre hareket etmesine karşın Vilâyet Makamı ile de teması olacaktır. Beyoğlu, Üsküdar ve Çatalca, asayiş ve inzibat merkezi hususunda mahalli mutasarrıflıklara, idari hususta ise Polis Müdüriyeti'ne bağlı olacaktır.[47]

B. Hey'et-i Âyan ve Meclis-i Mebusan Daireleri'nin Kaldırılması

Ankara'dan gelen talimatta bazı dairelerin şekil ve idaresi, hükümetçe tespit edilmediği için, bu gibi daireler hakkında doğrudan doğruya Refet Paşa'nın karar vermesi gerekmiştir. Bu sebeple Refet Paşa, Meclis-i Âyan ve Mebûsân Dairesi hakkında kendi yetkilerine dayanarak bazı kararlar almış ve Âyan Başkâtibi Seyit Bey'i kabul ederek, ona Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda bir Hey'et-i Âyan'ın mevcût olmadığını, bu yüzden Büyük Millet Meclisi hükümetinin, Âyan teşkilâtı ile memurlarını tanımadığını bildirmiştir. Bundan sonra esasen faaliyet halinde bulunmayan Meclis-i Mebûsan ve Âyân'daki memurlar diğer devlet memurları gibi muamele göreceklerdir. İki dairenin muhafız bölükleri Kumandanlık emrine, zabıta memurları da Polis Müdüriyeti emrine verilecektir. Âyan ve Mebûsan Postahanesi yeni bir emre kadar vazife yapmayacaktır.[48]

C. Dışişleri İle İlgili Düzenlemeler

İstanbul'da kaldırılmış olan Hariciye Nezâreti'ne ait işler, Refet Paşa ile Hamit Bey tarafından görülecekti. Fakat Hamit Bey'in daha sonra Lozan Konferansı'na katılmak üzere İstanbul'dan ayrılması ile bu görev Refet Paşa tarafından yapılmıştır.

Refet Paşa kendi karargâhına bağlı olarak bir Umur-ı Siyasiye Şubesi kurmuş ve bu şubeye, Hamit Bey ile birlikte vazife yapmakta olan Macit ve Lütfullah Beyler ile Erkân-ı Harbiye ikinci reisi Naci Bey'i memur etmiştir.[49]

İstanbul Hükümeti'nin Paris, Londra ve Roma'da bulunan temsilcilerinden, Hariciye Nezâreti'ne hitaben bazı resmi evraklar halen gelmekteydi. Kaldırılmış olan Hariciye Nezareti'nin memurlarına, görevlerine şimdilik devam etmeleri bildirilmiş ise de bu evrakları açıp okumak yetkileri bulunmamaktaydı. Bunun için konunun bir an önce halledilmesine çalışılmış[50] ve İstanbul Hükümetinin dış ülkelerdeki temsilcilerinin hepsinin memlekete dönmeleri için emir verilmiştir.[51]

Bunların dışında, Refet Paşa karargahında istihbarat ve matbuat teşkilâtı kurularak, karargâha bağlı olmak üzere bir Matbuat Müdüriyeti teşkil edilmiştir. Bu Matbuat Müdüriyeti İstihbarat Şubesi'ne bağlı olarak çalışacaktır.[52]

D. Maliye İle İlgili Düzenlemeler

İstanbul'un bir vilâyet halinde idaresine karar verilmesinden sonra İstanbul'a gönderilen ilk talimatta, kaldırılmış olan Maliye Nezareti'nin bütün işleri İstanbul Vilayeti Defterdarlığı'na havale olunmuştu.[53]

Bu sırada İstanbul'a gelen Ankara Hükümeti Maliye Vekili Hasan Bey'de, gazetecilerin, İstanbul maliyesinin durumu ile ilgili sorularına cevap verirken bu konuya açıklık getirecek ve İstanbul anavatana bağlandıktan sonra her iki yer için ayrı ayrı bütçe olamayacağı gibi İstanbul ve Anadolu için de ayrı ayrı memur olamayacağını bildirmiştir. Hasan Bey, ülke bütçesinin genel bir mahiyet taşıdığını ve TBMM hükümetinin kararlarının her iki yer için de geçerli olduğunu belirtmiştir.[54]

Yukarıda verdiğimiz talimattan ayrı olarak, Ankara Hükümeti Maliye Vekâleti'nden de bir talimat gönderilmiştir. Bu talimat şu hükümlerden oluşmaktadır:

"1- İstanbul Maliye Nezâreti ve şubelerinin faaliyetine son verilmiştir. Maliye işleri, mevcut defter kayıtları ve resmi belgeler Murakıp Seyfettin Bey'in kontrol ve nezareti altında bulunacaktır.

2- Hükümetin daha önce ödenmesine izin verdiği ve kısmen ödenmesi yapılmış olan maaşların kalanı ile, askeri personel, polis ve jandarma maâşları, avans olarak dairelerin mutemetlerine verilecektir.

3- Hastahaneler, hapishaneler ve milli mekteplerin masrafları avans olarak verilecektir.

4- Defter-i Hakâni Emaneti kaldırılmıştır. Bu kuruluşa ait defter ve eski kayıtlar, bu emanet dairesinde vazifeye devam edecek olan "İstanbul Defter-i Hakani Müdüriyeti"ne, memurları tarafından teslim edilecektir.

5- Dersaâdet kayıt kalemi ile haciz kalemi, defter-i hâkanî kalemi İstanbul Defter-i Hâkâni Müdüriyeti'ne bağlanacak ve eskisi gibi vazifelerine devam edeceklerdir."[55]

Maliye Vekâleti'nden gelen bu talimat uygulamaya konulurken, diğer taraftan Refet Paşa'nın Karargâhında kurulmuş olan Danışma Kurulu da İstanbul'un mali durumunu inceleyerek, mevcût gelirler ile vilâyet masraflarının kapatılması için bazı tedbirler almıştır. Komisyonların yapmış olduğu inceleme neticesinde, İstanbul vilayetinin yıllık gelirinin, harcamalarda tasarrufa dikkat edildiği takdirde, maaşlar ile diğer masrafları karşılayabileceği görülmüştür.[56]

Bu arada İstanbul'da malî işleri düzene sokacak ve bunları kontrol edecek bir de Maliye Murakıplığı (kontrolörlüğü) kurulmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maliye Vekâleti'ne bağlı olarak kurulan ve başına eski Muhasebe Maliye Müdürü Seyfettin Bey'in tayin edildiği bu teşkilat, kaldırılan Maliye Nezareti'ne ait muameleleri tasfiye edecek ve İstanbul'da Maliye Vekâleti'ni temsil edecektir. İşte bu amaçla kurulan Maliye Murakıplığının vazifeleri şöyle sıralanmıştır:

1- Son günlere kadar pây-ı taht addedilen İstanbul'un Maliye işleri pek mühimdir. İlk önce, İstanbul'da ne kadar resmi daire varsa bunlardaki demirbaş eşya, hesap araçları ve bütün mali vesikaların muhafaza altına alınması lâzımdır. Sonra müracaat halinde, çıkarılacak ve lâzım gelen makamlara gönderilecektir. Maliye Murakıplığı'nın birinci derecede vazifesi budur.

2- İstanbul, şimdiye kadar pây-ı taht olması itibarıyla memur yatağı olmuştur. Bunların birçok istekleri, alacakları ve hükümet hazinesi ile alâkaları vardır. Bunları toplayıp icmâlini yapmak, devletin dağınık olan borçlarını bir yerde toplayıp, eski hükümetin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne devrettiği çeşitli ve dağınık borçlarının miktarını tespit etmek ve tespit ettiği miktarları Büyük Millet Meclisi Maliye Vekâleti'ne arz ederek, oradan talimat alması gerekmektedir ki, bunlarda Maliye Murakıplığı'nın vazifelerindendir.

3- İstanbul vilâyeti gelirlerinin çeşitli olması bakımından da, diğer illere benzemez. Bu yüzden şimdiki haliyle İstanbul Defterdarlığı kaldığı takdirde devletin zarar edeceği muhakkaktır. Çünkü bu zamana kadar Maliye Nezâreti teşkilatı, kendi vasıtası ile İstanbul Vilâyeti Defterdarlığı'nın vazifesini yapmasına yardım ediyordu. Şimdi Maliye Nezareti teşkilatı ilga edilince tabi ki Defterdarlık teşkilâtının yeniden tanzim edilmesi gerekecektir.

4- İstanbul'da Düyûn-ı Umûmiye idaresi gibi bazı müesseseler vardır ki, Defterdarlık bunlar ile münasebâtta bulunmaz. Düyûn-ı Umumiye idaresi doğrudan doğruya Maliye Vekâleti ile münasebet kurmak zorundadır. İşte Maliye Murakıplığı şimdilik bu gibi münasebetleri de temin edecektir".[57]

Görüldüğü gibi Maliye Murakıplığı, maliye ile ilgili birçok işi üzerine alan bir müessese olarak kurulmuştu. Fakat icrâ edeceği vazifenin mahiyetine göre bu teşkilâtın kadrosu henüz tayin edilmemiş ve şimdilik Maliye Murakıplığı yalnızca Seyfettin Bey'in şahsından ibaret kalmıştır.

E. İstanbul Gümrük İşlerinin Düzenlenmesi

İstanbul'da bulunan gümrük işleri ile sorumlu Rüsûmât Müdüriyeti kaldırılmış, İstanbul, Galata, Haydarpaşa Rüsûmât Müdüriyetleri ile Muhafaza Müdüriyeti doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rüsûmât Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlanmıştır. Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rüsûmât Müdüriyeti, İstanbul'daki bu müdüriyetlere aşağıdaki talimatı göndermiştir:

"1- İstanbul Gümrüklerinde vergilerin toplanmasında, Mart 1332 (1916) tarihli tarife kanunu ile ekleri ve Nisan 1334 (1918) tarihli Gümrük Kanunu hükümleri tatbik olunacaktır. Gümrüklere gelmiş ve fakat henüz muamelesi ikmâl edilerek sahiplerine verilmemiş olan ticari eşya hakkında da aynı kanunlara göre muamele yapılacaktır.

2- Ziynet eşyası, kanunu gereğince ithâli yasaktır. Gümrük ve transit ambarları ve Antrepolarda[58] mevcut olup henüz muamelesi yapılmamış olanların bir ay zarfında ait olduğu tarifenin on beş misli üzerinden resmi istifâ edilmek şartıyla ithâle müsaâde olunacaktır.

3- Şubat 1335 (1919) tarihli kanun ile, gümrük vergisi ile birlikte istifâsı, gümrük idarelerine tevdi edilmiş olan istimlâk resmine tâbi mevaddan gümrük ambar ve depolarında bulunup da muamelesi henüz yapılmamış olanların kezalik bir ay zarfında fark resmi ile istimlâk resminin ödenmesi halinde ithâline müsaade olunacak ve bu müddetin sonunda sahipleri bunları çıkış yerlerine iadede serbest olacaktır".[59]

Bu talimatnâme İstanbul'a geldikten sonra, Refet Paşa İstanbul'un içinde bulunduğu istisnai durum sebebiyle, gümrükler hakkındaki talimatnâme hükümlerinin ertelenmesinin mümkün olup olmadığı hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine bir telgraf çekmiş, fakat buna cevap alamamıştır.[60] Durum böyle olmasına karşın Refet Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi gümrük tarifesi haricinde, bir gümrük tarifesi de uyguladığı anlaşılmaktadır.Bu uygulama hakkında geniş bir bilgi bulunmamakla beraber Refet Paşa'nın vermiş olduğu bir beyanatından anlaşılmaktadır ki; Refet Paşa bütün mesuliyeti üzerine alarak un, şeker, pirinç gibi gıda maddelerinin vergi tarifelerinde bir değişikliğe gitmiş ve buna sebep olarak da; önceki gümrük tarifesinin değişmesini fırsat bilen bazı tüccarların mallarını depoladıklarını bu sebeple İstanbul'da ancak bir aylık ihtiyacı karşılayacak kadar bu gıda maddelerinden bulunduğunu ifade etmiştir. Bu açıklamaya rağmen, Refet Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi gümrük kanununa aykırı olarak bir gümrük tarifesi uygulaması Meclis'te büyük tepkilere sebep olacaktır. Bazı milletvekilleri, kanunları değiştirmek ve kaldırmak yetkisinin yalnızca TBMM'ne ait olduğunu, Refet Paşa'nın bu yetkiyi kimden ve ne suretle aldığı şeklinde eleştiriler getirerek Heyet-i Vekile'nin istifasını dahi istemişlerdir.[61]

F. Adlî Düzenlemeler

Adliyenin çeşitli şubeleri, İstinâf Müdde-i Umumiliği'ne bağlanmış ve Müdde-i Umumiliğin Adliye Vekâle

ti'yle işbirliği içinde bulunması kararlaştırılmıştır.[62] Adlî işlerdeki diğer düzenlemeler Ankara'dan gelen 5 Kasım tarihli talimata göre yapılmıştır.

Yapılan bu düzenlemeler sonucunda İstanbul artık TBMM idaresine geçmiştir. Ancak işgal kuvvetlerinin İstanbul'da bulunması ve İtilaf Devletleri ile bir barış anlaşmasının henüz imzalanmamış olması, İstanbul'un idaresine diğer vilayetlerden ayrı bir özellik veriyordu. Ayrıca yıllarca başkentlik yapmış bir şehrin idari mekanizmalarının bir vilayet idaresi şekline dönüştürülmesi de kolay değildi. İşte Refet Paşa bu şartlar altında İstanbul'da yeni idareyi gerçekleştirmiş ve kendi deyimiyle "Saltanat-ı Milliye" idaresini İstanbul'da tesis etmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Böyle tarihi ve zor bir görevi başarıyla tamamlayan Refet Paşa, 16 Aralık 1922'de İstanbul Mümessilliği görevini Dr. Adnan (Adıvar) Bey'e bırakarak İstanbul'dan ayrılmıştır.[63]

İstanbul ancak bundan tam bir yıl sonra, Lozan'da yapılan anlaşma ile 2 Ekim 1923'te İşgal Kuvvetlerinin İstanbul'dan ayrılması ve 6 Ekim 1923 günü Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk birliklerinin İstanbul'a girmesi ile bağımsızlığına kavuşacaktır.[64] Bundan bir hafta sonrada TBMM, Ankara'nın yeni Türk Devleti'nin başkenti olmasına karar vermiş ve İstanbul'un artık bir vilayet merkezi olduğu resmen de ilan edilmiş oluyordu.

1 Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi (Kıs. C. A. A.), A: IV-17-a, D: 68, F: 3-30.

2 Vakit, 4 Teşrin-i sani 1338/4 Kasım 1922, Numro: 1758.

3 15 Ekim 1922 tarihinde Ankara'ya gelen Kâzım Karabekir Paşa, bu söylentilerin çıktığı tarihlerde de Ankara'da bulunmakta idi. (Utkan KOCATÜRK, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara, 1983, s. 357.).

4 C. A. A. A=IV; 17-a, D: 68, F: 2.

Şifre

Makine Başında Ankara.

Refet Paşa Hazretlerine. 5. 11. 338

Hazine-i Hümayun'da bulunan zîkıymet eşya ile emanat-ı mübarekenin her vakitten ziyade taht-ı muhafazaya alınması lazım olduğundan, icab ederse emin bir zabıt kumandasında bir müfreze asker ile suret-i mahsusada muhafaza ettirilmesini muvafık görmekteyim.

Başkumandan

(İmza)

5 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-13, 14, 15, 16.

6 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-35.

7 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-17, 18, 19, 20.

8 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-37, 38.

9 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-5.

10 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-8.

11 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-8.

12 Büyük Millet Meclisi 1-3 Kasım 1922 günleri arasında görüşmelerine hiç ara vermeden geceli gündüzlü devam ettiği için, çalışmalarına 6 Kasım 1922 tarihine kadar ara vermiştir. (Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (Kıs. Z. C.), Devre. I, Cilt. 24, 3. Basılış, 1981, s. 376.)

13 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (Kıs. G. C. Z.), D: I, C. III, 2. Baskı, Ankara, 1985, s. 1008.

14 Mersin Mebusu Salahattin Bey, bu talimatın açık celsede görüşülmesini istemiş, ancak konunun öneminden dolayı bu teklif kabul edilmemiştir. (G. C. Z, D. I, C. III, s. 1008.).

15 G. C. Z, D: I, C. III, s. 1009-1019.

16 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-5.

17 Z. C. , D: 1, C. 23, s. 336.

18 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-2.

19 Vakit, 4 Teşrin-i sani 1338/4 Kasım 1922, Numro: 1758.

20 İkdam, 7 Teşrin-i sâni 1338/7 Kasım 1922, Numro: 9210.

21 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F. 3-14, 15.

Fakat Hey'et-i Vekile Reîsi Rauf Bey'in Büyük Millet Meclisi'nin gizli oturumunda Meclis'e sunmuş olduğu talimat suretinde Ziya Bey'in İstanbul Valiliği'ne atanması konusunda herhangi bir bilgi yoktur (G. C. Z., D: I, C: III, s. 1010-1011).

22 Vakit, 6 Teşrin-i sâni 1338 / 6 Kasım 1922, Numro: 1760.

23 İkdam, 8 Teşrin-i sâni 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 9211.

24 İkdam, 8 Teşrin-i sani 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 9211.

25 Vakit, 5 Teşrin-i sâni 1338 / 5 Kasım 1922, Numro: 1759.

26 Vakit, 5 Teşrin-i sâni 1338 / 5 Kasım 1922, Numro: 1759.

27 İkdam, 8 Teşrin-i sâni 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 9211.

28 İkdam, 8 Teşrin-i sâni 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 9211.

29 Vakit, 14 Teşrin-i sâni 1338 / 14 Kasım 1922, Numro: 1768.

30 İkdam, 5 Teşrin-i sâni 1338 / 5 Kasım 1922, Numro: 9208.

31 Vakit, 6 Teşrin-i sâni 1338 / 6 Kasım 1922, Numro: 1760.

32 Vakit, 15 Teşrin-i sâni 1338 / 15 Kasım 1922, Numro: 1769.

33 Vakit, 6 Teşrin-i sâni 1338 / 6 Kasım 1922, Numro: 1760.

34 Vakit, 12 Teşrin-i sâni 1338 / 12 Kasım 1922, Numro: 1766.

35 Görüşmeler için bkz. Z. C., D: I, C. XXIV, s. 456-464.

36 TBMM'nce kabul edilerek İstanbul'a gönderilen talimat şudur: "1-İstanbul'da eytâm ve erâmil ve tekaüd maaşlarının tediyesine devam olunacaktır. Bu hususta miktarı tahkik olunarak İstanbul Bütçesi'ne tahsisat konulacak ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tasvibine arzedilecektir.

2- Devâiri merkeziyenin tatil-i faaliyet etmesi dolayısıyla işsiz kalan memurlarımızın hukuku müktesebeleri mahfuzdur ve istihdamları düşünülmektedir. Şimdiden vekâletlerce, bu gibi memurların istihkak ve ihtisasları nazarı itibara alınarak, mevcût münhâllata tayinleri derdesti tefhimdir.

3- İşbu memurların hâlî hazırdaki vaziyetleri mezuniyet addedilerek, ona göre maaş ve tahsisatları tesviye olunacaktır. Bu hususta dahi iktizâ eden tahsisat ledel tahkik Meclisi Âliye arzedilmek üzere İstanbul Bütçesi'ne vaz edilecektir" (Z. C., D: I, C. XXIV, s. 464. Ayrıca bkz. Vakit, 13 Teşrin-i sâni 1338 / 13 Kasım 1922, Numro: 1767.).

37 Vakit, 14 Teşrin-i sâni 1338 / 14 Kasım 1922, Numro: 1768.

38 Vakit, 9 Teşrin-i sâni 1338 / 9 Kasım 1922, Numro: 1763.

39 Vakit, 9 Teşrin-i sâni 1338 / 9 Kasım 1922, Numro: 1763.

40 Vakit, 9 Teşrin-i sâni 1338 / 9 Kasım 1922, Numro: 1763.

41 Vakit, 9 Teşrin-i sâni 1338 / 9 Kasım 1922, Numro: 1763.

42 Ali Fuat CEBESOY, Siyasi Hatıralar, C. I, İstanbul, 1957, s. 135.

43 G. C. Z., D. I, C. III, s. 1072.

44 C. A. A., A: IV-17-a, D: 68, F: 3-15.

45 Vakit, 8 Teşrin-i sâni 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 1762.

46 Vakit, 8 Teşrin-i sâni 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 1762.

47 İkdam, 8 Teşrin-i sâni 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 9211.

48 Tevhid-i Efkâr, 6 Teşrin-i sâni 1338 / 6 Kasım 1922, Numro: 507-3535.

49 Vakit, 13 Teşrin-i sâni 1338 / 13 Kasım 1922, Numro: 1767.

50 Vakit, 10 Teşrin-i sâni 1338 / 10 Kasım 1922, Numro: 1764.

51 Vakit, 14 Teşrin-i sâni 1338 / 14 Kasım 1922, Numro: 1768.

52 Vakit, 10 Teşrin-i sâni 1338 / 10 Kasım 1922, Numro: 1764.

53 Bu karara göre: "İstanbul Vilâyeti Mal Sandığı tarafından cibayet edilmekte olan varidatı, eskisi gibi Mal Sandığına varidat kaydedilecek ve devâir-i marifetiyle tahsil edilmek olan meblağ da, badema doğrudan doğruya Defterdarlık kasasına girecektir. Ayrıca mülga Maliye Nezâreti vezne-i umumisi bütün meblağıyla beraber Defterdarlığa devredilmiş ve husûsat-ı zâtîye idaresi de memurin-i mevcudiyetiyle beraber Defterdarlığa rabt olunmuştu." İkdam, 7 Teşrin-i sâni 1338 / 7 Kasım 1922, Numro: 9210.

54 İkdam, 8 Teşrin-i sâni 1338 / 8 Kasım 1922, Numro: 9211.

55 Vakit, 13 Teşrin-i sâni 1338 / 13 Kasım 1922, Numro: 1767.

56 Vakit, 15 Teşrin-i sâni 1338 / 15 Kasım 1922, Numro: 1769.

57 Vakit, 12 Teşrin-i sâni 1338 / 12 Kasım 1922, Numro: 1766.

58 Ticarî malların muhafaza ve depo edildiği yere "Antrepo" denir.

59 Vakit, 13 Teşrin-i sâni 1338 / 13 Kasım 1922, Numro: 1767.

60 Vakit, 13 Teşrin-i sâni 1338 / 13 Kasım 1922, Numro: 1767.

61 G. C. Z., D: I, C. III, s. 1072.

62 Vakit, 6 Teşrin-i sâni 1338 / 6 Kasım 1922, Numro: 1760.

63 Salahattin Adil Paşa, “İstanbul’un Kurtuluşu”, Yakın Tarihimiz, C. III, S. 32, (Ekim 1962), s. 161.

64 Hüsnü Erkilet, “6 Ekim’de İstanbul’a Nasıl Girmiştik?”, Yakın Tarihimiz, C. III, S. 32, (4 Ekim 1962), s. 163-164.

C. Millî Mücadele Dönemi'nde Sosyal ve Ekonomik Durum

Birinci Meclis'in Sosyal Politika Gündemi ve Milli Mücadele Döneminde Türk Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu / Dr. Rıdvan Akın [s.116-127]

Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin son dönemi iki büyük savaşı, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarını göğüslemekle geçmişti. Dünya Savaşı yıllarında ülke abluka altında olduğundan özellikle şehirlerin ve Payitahtın iaşesi büyük bir organizasyonu gerektirmişti. İttihat ve Terakki Hükümeti bu işleri yönetmek üzere İaşe Nezareti adı altında yeni bir bakanlık kurmuştu.[1] Livadan livaya izinsiz iaşe sevki yasaklanmış, gıda dağıtımı merkeziyetçi bir mantıkla yürütülür olmuştu. Zahire nakillerinde partizanlık ve suiistimaller yapılmış, vagon tahsisinde kayırmalar ve levazım teşkilatının çeşitli istismarları söz konusu olmuştu.[2] Kötü idare yüzünden iaşe ambarlarda çürütülmüş, halk açlığa mahkum olmuştu.[3]

Savaşlar, beşeri ve maddi altyapıyı büyük ölçüde yıpratmış, Kemalist önderlik her manada enkaz ile milli kurtuluşu gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra, erkek nüfusun silah altına alınması, Doğu ve Batı Anadolu'nun muharebelerin kabul edildiği alanlar olması, işgal ordularının yarattığı tahribat ve müsadereler, her alanda üretim ve verimliliği daraltmış bulunmakta idi. Bu bağlamda gıda üretimi, bazı bölgelerde ciddi bir sorun oluşturmakta idi.

Anadolu'da Zahire Kıtlığı

Gıda temini sıkıntısının en temel olanı hiç kuşkusuz zahire idi. Ragıp Bey (Kütahya) "Seferberlikte iaşe ambarları lebaleb dolu olduğu halde halk aç kalmıştır… Halkın devlet tarafından yardım görüp kendisine bakacak hale getirilmesi sağlanamamıştır." diyerek sorumluluğu idare cihazında bulurken, Emin Bey (Bursa) ise, aşar ambarlarının ordu tarafından muhafaza altına alındığını, ordunun kendi ihtiyacı çıktıktan sonra gerisinin ahaliye tohumluk olarak verilmesi gerektiğine işaret etmiştir.

Zahire üzerinden alınan aşar vergisi oranları da sıkıntının bir başka kaynağını oluşturmakta idi. İdari takdir hataları da olayı daha karmaşık hale getiriyordu. Örneğin, Bilecik mutasarrıfı toplanan aşarı bir hamama depo etmiş ve orada saklamaya çalışmış, halkın son derece muhtaç durumda bulunmasına, toplanan zahire çürümeye yüz tutmasına rağmen, Ankara'dan talimat beklediğinden müdahale edilemiyor ve zahire asker tarafından halka karşı korunabiliyordu. Buna ek olarak, aşarın iltizam usulü ile tahsil edildiği yerlerde aşar ambarları mültezimlerin elinde bulunuyor, ve atıl kapasite yaratıyordu.

Bazı somut örnekler vermek gerekirse Adana livasında, kıtlık karşısında Silifke ve Antalya'dan zahire nakledilememiş ucuz Amerikan unu getirtilmek zorunda kalınmıştır. Bazı livalarda üretim fazlası varken hemen yanı başında büyük yokluk yaşanabiliyordu. Yine Eskişehir, Ankara ve Afyon'da zahire bolluğundan söz edilirken Sivas'ta kıtlık olabiliyordu.[4] Fakat ilginç bir şekilde, bazı yöreler

yokluk içinde kıvranırken Antalya livası Rodos, İzmir ve Kuşadası'na elindeki zahireyi işgal koşullarına rağmen ihraç edebiliyordu.[5]

Zahire kıtlığının nedenlerinden biri yolların kötülüğü, ulaşım olanaklarının kısıtlılığı ve pahalılığı[6] iken bir başkası ise erkeklerin silah altına alınması ve kadınların harmanı kaldırmada zorlanmaları nedeniyle hububatın yüzde ellisinin harmanda kalması idi.[7]

Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey Sivas İmranlı'da[8] Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey Cide, Araç ve Kastamonu'da[9] Sinop Mebusu Rıza Nur Bey kendi seçim bölgesindeki açlık tehlikesinden[10] Bolu Mebusu

Şükrü Bey de Gerede'de yokluk ve kıtlıktan söz ederken[11] Çukurova'dan (Adana ve havalisi) gelen açlık haberleri, bu bölgeye İktisat Ercümeni Mazbatası gereğince Konya Vilayeti'nden 130 vagon zahire gönderme zaruretini ortaya çıkarabiliyordu.[12]

Doğu Karadeniz ahalisinin iktisadi ilişkileri büyük ölçüde Rusya ile aynı ekonomik daire içinde yer almakta idi. Lazistan ve Trabzon livaları halkı savaş öncesi Rusya'ya gidip balıkçılık, tütüncülük, fırıncılık yapabiliyorken, seferberlik ile birlikte bu kazanç kapısı kapanmış;[13] Karadeniz sahillerinin mısır unu ihtiyacı Romanya, Rusya ve Kuzey Kafkasya'dan, Tayka ve Vuak gibi şehirlerden sağlanıyorken bu yol kapanmıştı. Bölgenin ortalama 5.000 çuval buğday, 10.000 çuval mısır unu ihtiyacının tatmini için yollar araştırılmaya başlanmıştır. Bölge mebusları Lazistan livasının açlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını belirtecektir.[14]

Açlık tehlikesi bütün Karadeniz sahillerinde, Ordu, Giresun hatta Bartın'a kadar yaygınlık göstermekteydi.[15] Çözüm olarak İktisat Encümeni bir mazbata ile Karadeniz limanlarından ithal olunacak mısır ve mısır unlarının gümrük resminden istisna edilmesini önerecektir.[16]

Keza Doğubeyazıt livası da zahire kıtlığı sorunu ile karşı karşıya gelecektir. Buna sebep Ermenistan'la barış sağlandıktan sonra bu ülkeye zahire ihracına kaymakamlıkça izin verilmesi olmuş, Iğdır ve Kulp kazalarında kıtlık başlamıştır.[17] Bunun üzerine İran'dan ithalata izin verilmek zorunda kalınmıştır.[18] Bölgeler arası fiyat farklılıklarına gelince, arpa sahillerde 2-9 kuruş arası değişirken, Bartın'da 14 kuruş, buğday ise ortalama 17 kuruştan alıcı bulmakta idi.[19]

Orta Anadolu Gerçekten Zahire Deposu mu?

Bir zahire tüccarı olan Konya Mebusu Hacı Bekir Efendi Ankara-Konya hattı üzerinde köylünün elinde piyasaya arz edilebilecek 6.000 vagona yakın buğday bulunduğunu, bu milli varlığın istasyonlara 20-30 saat mesafede olduğu için piyasaya verilemediğini iddia edecektir.[20]

Hacı Bekir Efendi Orta Anadolu'nun tahminlerden daha fazla buğday kaynağı olduğunu Keskin, Kırşehir ve Aziziye'nin iki defa işgale uğramasına rağmen hala orduyu besleyebildiğini; Ereğli, Konya,

Karaman, Akşehir, Kadınhanı, Sarayönü, Koçhisar'dan eğer toplanabilirse 5-6 bin vagon zahire çıkabileceği düşüncesindedir.[21]

Hacı Bekir Efendi Dünya Savaşı'ndan kalma 18-20 milyon lira değerinde zahirenin Anadolu'da varolduğunu, ürünün İnebolu-Antalya limanlarına çıkabilmesi halinde sorununun çözüleceğini öne sürecektir.[22]

Konya havalisinin çevre livaları besleyebileceğine kanıt olarak, Konya tüccarlarından biri 1.500 vagon unu zahire kıtlığı çeken livalara nakletmek istemiş, fakat üretimin ancak vilayetteki ahaliye ve orduya yeteceği gerekçesi ile Konya Valisi zahirenin vilayet sınırları dışına çıkışına izin vermemiştir.[23]

Oysa ki İktisat Vekili tarafından Konya, Bozkır, Seydişehir, Ermenek 153.357.000 kilo üretimini aşar kayıtlarına dayanarak açıklamış, istihsalin 26.000 tonu mahalli tüketime, 6.000 tonu Tekalif-i Milliyeye, 3.000 tonu ordu levazımına sarf edileceğinden, 22.000 tonu vilayet dışına daha önce çıkarılan üründür. Elde 85.000 ton daha ürün olmasına rağmen zahirenin vilayet sınırları dışına çıkarılmasına müsaade edilmemiştir.[24]

Buna sebep olarak Milli Müdafaa Vekili Kazım Paşa, Büyük Taarruz öncesinde yaptığı açıklamada, ordu zahireye ihtiyaç duyduğunda, cepheyi Konya zahiresinin besleyeceğini, zahirenin ordu için saklandığını, bu bakımdan vilayet dışına çıkışına izin verilmediğini açıklayacaktır.[25] Vekil, Batı Cephesi'ne demiryolu bağlantısı olan zahire membaı Konya vilayetinin kaynaklarının ordu için önemini vurgularken, ne ilginçtir ki bu aşırı tedbirliliğe karşın ordu ambarlarında, 1333-37 yıllarından kalma çürüyen zahireden söz edilebiliyordu.[26] Ordunun zahire ihtiyacını gidermek üzere yararlanılan bir başka hat ise, Fransızlarla yakınlaşma sağlandıktan sonra Mardin, Urfa, Diyarbakır hattı olacaktır.[27]

Kıtlık Tehlikesine TBMM'nin El Koyması

TBMM'nin 4.2.1922-9.2.1922 arası yapılan gizli celseleri tamamen açlık ve kıtlık tehlikesinin giderilmesine tahsis edilmiştir. Hükümet ve mebusların açıklamalarından çıkan sonuç, Karadeniz sahillerinde ciddi açlık tehlikesi, Adana, Konya ve civarı vilayetlerde ise nakil sorunlarından kaynaklanan kısmi darlık olduğudur. İktisat Vekili Sırrı Bey'e göre Kırşehir, Yozgat, Ankara havalisinde bile ekim yüzde seksen azalmıştır.

Abdülkadir Kemali Bey (Kastamonu) kimsenin Anadolu'nun iç bölgelerindeki zahireyi kıtlığın olduğu mahallere sevk edemeyeceğini, çünkü bunun iktisadi olmadığını belirterek, sorunun üretim değil dağıtım ve ulaştırma sorunu olduğuna işaret edecektir.[28]

Zahire kıtlığı ile ilgili genel değerlendirmeden özetle şu sonuçlar çıkmıştır:[29] Aşar ve Tekalifi Milliye tahsilatı sonraki ekim ve hasat dönemlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Dünya Savaşı koşulları Karadeniz'in havzasının geleneksel zahire ticaret yollarını değiştirdiğinden ciddi açlık tehlikesi ortaya

çıkmıştır. Batı Karadeniz hattında Sinop'tan Zonguldak'a, Kastamonu'dan Gerede'ye kadar ise zahire spekülasyonu yapılmaktadır.

Ordu ihtiyaçlarına öncelik verildiğinden bazı bölgelerde livalar arası zahire hareketliliğine müsaade edilmemektedir. Bu yüzden Anadolu'nun birçok yerinde pazara sürülemeyen binlerce vagonluk zahire fazlasından söz edilebilmektedir. Bundan dolayı, düşman saldırısından tahrip olmayan Orta Anadolu'nun kaynaklarının Nafıa Vekaleti'nin hızla inşa edeceği bir dekovil hattı ile harap ve muhtaç Batı Anadolu'ya, aktarılabileceği Yozgat mebusu Süleyman Sudi Bey'in önerisi olacaktır.

Zahire ithalatı ise tehlikeli bulunmaktadır. Temelde iç piyasayı hareketlendirecek önlemler düşünülmekle birlikte, bu seçenek pahalı nakliye nedeniyle kıtlık çekilen bölgeleri kısa dönemde iç piyasa ile beslemek mümkün görülmemektedir. Özellikle, İktisat Encümeni Reisi Konya Mebusu Hacı Bekir Efendi ile üye Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey buğday ve un ithalatının Anadolu iktisadiyatını çökertebileceğini düşünmektedirler.[30]

Bu arada, Amerikan ve Romanya unları kalite olarak pek beğenilmemekle birlikte, Anadolu zahire piyasasını çökertebilecek bir maliyetle piyasaları doldurmalarından endişe edilmekteydi. Özellikle Amerikan buğday ve unu ile Anadolu ürününün maliyet farkı yüzünden rekabet edebilmesi mümkün değildi.[31] Çünkü yerli unların Amerikan unu ile rekabet edebilmesi için 1-1.5 lira daha ucuza mal edilmesi gerekmekteydi. Eğer bu gerçekleşir, ithal una ihtiyaç kalmaz ise dışarıya 5 milyon liraya yakın milli servet çıkmamış olacaktı.[32]

Kıtlıkla ilgili alınan son tedbirler ise şunlar olacaktır: İzmit ve Zonguldak limanlarından yapılan un ithalatı üzerinden alınan gümrük resmi indirilirken Karadeniz'in diğer limanlarında gümrük indirimi sadece mısır ve mısır unu ile sınırlı kalacaktır.[33]

İstanbul'da Gümrük Rejimi ve İaşe Sorunu[34]

Anadolu'nun işgal güçlerinden temizlenmesi ve İstanbul'un Ankara yönetimine iltihak etmesi, müttefik işgaline rağmen şehrin Anadolu hükümeti tarafından bir temsilci vasıtasıyla yönetilmesini olanaklı kılar. TBMM Hükümeti 12.11.1338 tarihi itibariyle İstanbul'a ithal edilecek yabancı un, buğday, arpa, yulaf, pirinç ve hububattan 1332 tarihli Gümrük Tarife Kanunu'nun öngördüğü nispette vergi alınmasını kararlaştırır.

İstanbul'un iaşe buhranı özel bir rejime tabi tutulmasını gerektirir. Bir yandan bu büyük şehrin ihtiyacını giderirken öte yandan Anadolu iktisadiyatını İstanbul malları karşısında çökertmemek için uygulanan iç gümrükte yumuşatmalar yapılır. İstanbul için 28 Temmuz 1336 tarihli eski tarifeye dönülür.[35]

Fakat İstanbul kökenli olarak Anadolu'ya çıkarılan mallarla ilgili sıkıntılı bir süreç yaşanmaktadır. Örneğin Mudanya Gümrüğü'ne gelen 15 bin çuval dakik, Gümrük resmi ödenemediğinden mahalli

belediyenin verdiği teminat senedi ile piyasaya verilebilmektedir. Bu çifte gümrük rejimi, 12 Nisan 1923 tarihli İstanbul'dan Anadolu'ya Giden Eşyadan Gümrük Resmi Alınmamasına Dair 383 Sayılı TBMM Kararına kadar devam edecektir.[36]

Trabzon ve Mersin limanlarından giriş yapan mallara yönelik olarak Anadolu gümrüklerinde tarifenin on beş misli gümrük vergisi alınmaktadır. Bu uygulama Anadolu tüccarının ezilmesine neden olmaktadır. Yani bir tarafta halkın iaşesi, öte tarafta bundan spekülatif kazanç sağlayacak pek çoğu gayrimüslim İstanbul tüccarları. Anadolu tüccarını haksız rekabetten korumak için sadece unun istisnası önerilecektir.[37]

O arada, İngiliz askeri gemileriyle kaçakçılık yapılmaya devam edilmektedir. İngiliz askerleri el altından şeker, kahve ve hatta giysi satmakta, şehirde müttefik işgali devam ettiğinden bunların denetlenmesi mümkün olamamaktadır.[38]

Anadolu'ya iltihak eden İstanbul'da,[39] Maliye Vekaleti Müsteşarı Zekai Bey, Osmanlı idaresi döneminde Düyun-u Umumiye'ye bağlı üç resim uygulandığını, gümrükleri Milli Hükümet devraldıktan sonra ilk ay 300 bin liralık gelir sağlandığını belirtir, ancak endişesini "Biz hududu milliyemizdeki gümrüğü kaldırdık mı (Anadolu sınırındaki iç gümrük) hudutlarımızdan hücum olur." sözleriyle ifade eder.[40] Dahası, Reji Muhafaza Teşkilatı ve Düyun-u Umumiye gümrük gelirlerinden kendi paylarını tahsile devam etmek istemektedirler; İstanbul gümrüğüne giren mallara Rüsumat İdaresi'nce "etiket usulü" uygulanarak kaçakçılığın önlenmesi önerilir.[41]

İstiklal Savaşı süresince, Amerikan ve Romanya unlarının Anadolu'da rekabet etmesi istenmez. Piyasada hiçbir rekabet şansı olmayan Erzurum buğdayı Trabzon'u beslemeye başlar. Samsun ve Giresun limanlarından da Anadolu'ya hububat girişi söz konusu olmaz. Üretim daralması ve kıtlık çekilen bölgeler, iç kaynaklarla beslenmeye gayret edilir. Ancak İstanbul için durum oldukça farklıdır. Bir kere İstanbul, idare olarak Anadolu'ya katılsa da müttefik işgali barışa kadar devam edecektir. İstanbul'un Anadolu'dan iaşesi kolay değildir.

İstanbul mütareke boyunca ucuz Amerikan unu ile beslenmiştir. İstanbul limanlarına giren günlük zahire miktarının 6.000 çuval civarında olduğu tahmin edil

mektedir. İstanbul'un özel durumu buna hemen müdahaleyi imkansız kıldığından sadece buğday ithaline izin verilmesi, böylece hiç olmazsa işçilik, kepek üretimi ve değirmen giderleri için ayrılan paraların ülke içinde kalması düşünülür. Erzurum Mebusu Salih Efendi 1923 mali yıl başında yeni gümrük tarifeleri yürürlüğe girinceye kadar Bulgaristan, Romanya'dan bile spekülatif buğday geleceğini düşünmektedir.[42]

Soysallıoğlu İsmail Bey (Burdur), "tarifeleri öyle ayarlamalı ki Anadolu buğdayı İstanbul'a girsin ve günlük 60-70 bin lira milli servet kaybı önlensin" derken,[43] zahire tüccarı olan Konya Mebusu Hacı Bekir Efendi, demiryolu hatlarının tamirine öncelik verilerek Anadolu'nun iktisaden İstanbul'a

bağlanmasını isteyecek ve Anadolu'nun İstanbul'a 1910'da bile 18.000 vagon buğday sevk ettiğini hatırlatacaktır.[44]

K. Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey ekonomide zorlama tedbirlere inanmaz. "İktisadi kanunlara iktisadi tedbirlere başvurmak lazımdır. Yasaklama faydalı değil. Korunacak bir yerli üretim yoktur ki yasaklama rejimi koyuyorsunuz. Bir menfez buluyor." sözleri ile görüşlerini pekiştirir. İstanbul'dan Anadolu'ya gelen mal eğer hiç gümrüklenmemiş ise transit muamelesi görmekte, İstanbul'da muamele görmüş ise, "Dahiliye Beyannamesi" alınmaktadır.[45]

Dünya Savaşı yıllarında abluka nedeniyle çayın okkası 14 lira şekerin okkası 3.5 liraya çıkmış olmasına rağmen yine de tüketim devam etmiştir. Bu yüzden Müfit Efendi (Kırşehir) gümrük duvarlarını aşırı yükseltmeyi gereksiz bulur. Yüksek gümrük vergisi iç piyasayı olumsuz etkilemekte fiyatların fırlamasına sebep olmaktadır.[46] Nihayet, Muvazene-i Maliye ve İktisat Komisyonları önerileri çerçevesinde 7 Mayıs 1921 tarihli yasaklama rejimi listeleri gözden geçirilerek güncelleştirilmesine karar verilir.[47]

İstanbul Gümrüklerinden Un ve Buğday Muafiyetinin Kaldırılışı[48]

Refet Paşa Ankara hükümeti adına İstanbul yönetimini devraldıktan sonra, geçici bir gümrük rejimi yürürlüğe koyar. Bu hoşgörülü ortamdan yararlanan bazı çevreler çok miktarda buğdayı una çevirerek 2 milyon lira kadar kar elde ederler. İçlerinde TBMM üyelerinin de bulunduğu bir şirketin bu işin içinde bulunduğu iddia edilir. Mustafa Durak Bey (Erzurum) milletvekillerinin ticaret yapmalarını yakışıksız bulur. İstanbul'a uygulanan özel gümrük rejiminin devamı hakkında kulis yapılmasını olumlu bulmaz.[49]

1923 mali yılbaşından itibaren İstanbul dahil olmak üzere bütün vergi ve resimler eşitlenir. Sadece İstanbul'a ithal edilecek un ve buğday bundan istisna edilecektir. [50]

Bu dönemde İstanbul'da ekmeğin kilosu 10 kuruş, bir ailenin ortalama günlük ekmek gideri 45-50 kuruştur. Spekülasyonlara fırsat tanımamak için Hükümete her an 6 Ağustos 1331 tarihli kararnameyi uygulama yetkisi verilir. Bir başka önlem de un ve buğday stoklarının beyanname kapsamına alınmasıdır. Yaptırımlar epey ağır gözükmektedir. Beyanname vermeyen tüccarın malı müsadere edilecek, gerçek dışı beyanlar beş misli vergi alınarak cezalandırılacaktır. Ayrıca karaborsa, kıtlıkla karşı karşıya gelmemek için İstanbul Şehremini son derece geniş yetkilerle donatılır.[51] Bolu milletvekili Şükrü Bey ve Lazistan milletvekilleri İstanbul'da ekmek 10 kuruşa tüketilirken Karadeniz sahillerinde piyasanın 20 kuruş olduğunu, Lazistan'ın da istisna gümrük rejiminden yararlanmasını isterler, öneri kabul edilmez.[52]

Bir tahmine göre, mütarekede iaşe sıkıntısı yüzünden Türkiye ABD'ye 80 milyon kaptırmıştır.[53] Oysa ki Türkiye bir tarım ülkesidir. Anadolu limanlarına Amerikan buğdayı İstanbul ve Trakya limanlarından kaçakçılık suretiyle sevk edilmektedir.[54] Öte yandan müttefik işgali döneminde İstanbul değirmenlerinin büyük çapta Rum işletmecilerin eline geçtiği bilinmektedir.[55] İstanbul'un günlük

ihtiyacı tahmini olarak 26-30 vagon un civarındadır. Amerikan unu yerine hükümet Anadolu aşar ambarlarından buğday çekerek İstanbul'a gönderebilir. Fakat iki engel vardır: Ordunun iaşesi ve demiryolu şebekesinin zayıflığı.[56]

Anadolu mahsullerinin İstanbul'u besleyebilmesi demiryolu tarifelerinin mal sevkiyatını desteklediği ölçüde olanaklı görünmektedir. Tarifelerin Anadolu tüccarı lehine düzenlenmesi üzerinde durulur. Kısmi bir başarı sağlanır. Örneğin alınan tedbirlerden sonra Adapazarı patatesinin İstanbul piyasasında rekabet eder hale geldiği anlaşılır.[57] 1923 yılı İkinci Avans Kanunu ile birlikte İstanbul Gümrükleri için uygulanan istisnai hükümler kaldırılır. İstanbul ekonomisi denetlenebilir hale gelmiştir. İstanbul'u Anadolu'dan ekonomik olarak ayıran 2. gümrük kordonu kaldırılır.[58] Böylece ülkenin her tarafında eşit bir gümrük rejimi ve birleşik bir pazar söz konusu olacaktır.

Kurtuluştan sonra İzmir ve hinterlandını saran büyük toplumsal ve iktisadi kargaşa, İstanbul tüccarlarını bölgeye vapurlarla mal götürmeye sevk eder. Karışıklıklar fahiş karları birlikte getirir.[59] Bu arada Yunan adalarından Anadolu sahillerine yaygın kaçakçılık söz konusudur. İzmir'in geri alınmasından sonra kaçakçılığı azaltmak için "Rüsumat Muhafaza Teşkilatı" genişletilir.[60]

Kurtarılmış Vilayetler (Vilayât-ı Müstahlasa) Ahalisine Yönelik Sosyal Yardım Tedbirleri

Milli Mücadele'de Yunan ordusuna karşı yürütülen askeri harekatlar nedeniyle savaşın kabul edildiği bölgeler ahalisi işgalin ağır sonuçlarına katlanmak zorunda kalmıştır. Yunan ordusunun tahliyesini sağlamak için yürütülen harekatlar Batı Anadolu'nun birçok livasını açık savaş alanı haline getirmiş, özellikle Büyük Taarruz birçok yerleşim alanının tahrip olması ile sonuçlanmıştır. Büyük Taarruz'un yarattığı kaos ortamında İzmir'de 20.000 civarında evin yandığı, bazı mahallelerin yağmalandığı, Uşak, Afyon, Saruhan, Bilecik livalarının ağır biçimde tahrip olduğu bilinmektedir.[61]

Anadolu'nun birçok livasında niteliği değişik olsa da işgaller ağır bir tablo yaratmıştır. Bu alanlar zaman içinde işgalden kurtarılmışlar, işgal döneminin yaratmış olduğu sorunları çözmek Ankara hükümetinin belli başlı uğraşlarından biri olmuştur. Bu bağlamda ilk sorun Rus işgaline uğramış, Ermeni ayrılıkçılığının eylem alanı olmuş bölgelerde çıkmıştır. Müstahlas ilk livalar, Kars, Ardahan, Batum livaları (elviye-i selase) olmuş; bu livalar ahalisinin vergi, askerlik vb. sorumlulukları Meclisin ilk döneminde tartışma konusu olmuştu. Özellikle belli vergilerden bir süre için muafiyet kabul edilmemiş, bölge vekillerinde bu durum kırgınlık yaratmıştı. Benzeri koşullar, daha geniş ölçekte, Büyük Taarruz'dan sonra ortaya çıkacak, müstahlas Batı vilayetleri için bazı geçici ayrıcalıklar tartışma konusu olacaktır.[62]

Batı Cephesi'nde kurtarılan bölgeler ahalisinin temel sorunu yapılacak sosyal yardımlar ve sağlanacak vergi muafiyeti olacaktır. Bu bağlamda "İstihlas Olunan Arazi Ahalisi" için Maliye Vekaleti 1.5 milyon lira tahsisat ayırmış ve 1921 yılı vergilerinin affı gündeme gelmiştir.[63]

Dünya Savaşı yıllarında Erzurum-Van-Bitlis ve Trabzon vilayetleri ahalisine 1334-5 döneminde Romanya ganimeti sosyal yardım olarak dağıtılmıştı. Bu dönemde gıda ve barınma ihtiyacının acil olarak giderilmesi Hükümetin en önemli sorunu olmuştur. Milli Mücadele'nin başında anavatana iltihak eden elviye-i selase ahalisinin vergi mükellefiyetlerinin bir süre için kaldırılması önerisi reddedilmiş olmasına rağmen, kurtuluştan sonra Batı Anadolu ahalisinin vergilerinin affedilmesi Doğulu mebuslar tarafından infial ile karşılanacaktır.

Milli Mücadele'ye damgasını vuran özelliklerden biri hiç kuşkusuz bölge ayrımcılığıdır. Zaman zaman bu durum şiddetlenmiştir. Örneğin Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, Doğu livaları zamanında hiçbir muavenet görmezken Batı'nın lehine kaynakların zorlanmasını ahlaken doğru bulmayacaktır. O'na Adana ve Erzurum mebusları da katılacaktır.[64] Bu tepkiler üzerine servet sahipleri içinde sadece duçarı hasar olan çiftliklerin vergi yükümlülüğü kaldırılacaktır.[65] Meclis'teki bu gergin tartışma ortamı, Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilen Tohumlukların Affı Hakkında Kanunu'nun tefsiri ile noktalanmış; çıkarılan Tefsir Kanunu, işgal görmüş yerler ahalisinin yanı sıra, ateş hattında olan diğer mahalleri de bağışıklığa dahil etmiştir.[66]

TBMM 1921 yılında, "Düşmandan İstihlas Edilmiş ve Edilecek Mahallere Muavenet hakkında" bir düzenleme yapmış, bu düzenleme kurtuluştan sonra daha ayrıntılı hale getirilmiştir. Düzenlemenin amacı, düşman işgalinden kurtarılmış bölge ahalisinin çektiği sıkıntıları bir an evvel gidermek, tahrip olan alanları imar ve inşa etmek idi.

Bu bağlamda ilk dikkat çeken esir askerlerin emek gücünden yararlanma isteğidir. TBMM Genel Kurulu Yunanlı esirleri kullanılarak yakıp yıkılan mahalleri imar etmeyi düşünecektir. Soysallıoğlu İsmail Bey (Burdur) devletin imar için ayıracağı tahsisatın son derece kısıtlı olması dolayısıyla savaş esirlerinden yararlanmasının zorunlu olduğundan söz etmiş; Balkan savaşları sırasında Bulgar ve Yunan hükümetlerinin Türk esirlerini yol yapımında kullandıklarını hatırlatmıştır. Mehmet Şükrü Bey'in (Karahisarı Sahip) "bunlara beyhude ekmek yedirmemek lazım" sözleri genel kabul görmüşse de, yine de savaş esirlerinin kullanılmasının barış masasında sorun yaratabileceği kuşkusu Meclise hakim olmuştur.

Sonuçta, Milli Müdafaa Vekaleti'nin savaşın gazabına uğramış her kazaya bir bölük esir asker vereceği kesinlik kazanır. Garp Cephesi Kumandanlığı'nın Yunanlı esirlerin inşaatta kullanılmalarına izin verdiğine dair bir yazısı Muvazene-i Maliye Encümenine ulaştırılır. Esir askerlerle birlikte, ihtiyaç fazlası eratın da imar işlerinde istihdam edileceği bildirilir. Anlaşılan odur ki nakdi kaynakların son derece kısıtlı olduğu bu ortamda bedeni bir seferberlik başlatılmak istenmektedir.[67]

Mağlup Yunan ordusundan esir alınan on bin esirin mesken inşaatında çalıştırılacağı kesinleşmekle birlikte, bunlara "Lahey Konferansı Kararları" uyarınca 40 kuruş yevmiye verilmesi hükümetçe kararlaştırılacaktır. Bu da esir işçilerin hükümete üç ayda 600 bin liraya mal olacağı anlamına gelmektedir. Hükümetin, barış görüşmelerine oturulduğunda savaş hukukuna riayet etmeyen bir devlet imajı vermeme çabası içinde olduğu görülmektedir.[68]

Hükümet, savaşta ağır hasar görmüş, Eskişehir, Afyon, Uşak livalarında halkın açıkta kalmaması için geçici barakalar yaptıracağını ilan eder. Bu proje ile ilgili olarak, Almanların Dünya Savaşı'nda tahrip ettikleri Kuzey Fransa'dakine benzer prefabrik evler yapabilecek büyük inşaat şirketlerine ihale açılması önerisi ortaya atılır.[69] Bir zamanlar "Muhacirin Dairesi" yöneticiliği yapmış bulunan Tunalı Hilmi Bey (Bolu) kurtarılan Doğu vilayetlerinde Hükümetin doğru dürüst tedbir alamadığını, hiç olmazsa Batı Anadolu'da bir şeyler başarılması gerektiğini, örneğin Fransa'dan toplu konut uzmanı getirtilebileceğini belirtir.[70]

Hamdi Namık Bey (İzmit) ise iyimser değildir. Karamürsel sakinlerinden gelen bir telgrafı Meclisin bilgisine sunar. Karamürsel, çekilen Yunan ordusu tarafından tahrip edilmiştir. İstanbul'dan çivi ve cam getirtmek isteyen halk İstanbul'a bu kadar yakın olmalarına rağmen, Anadolu hükümetinin İstanbul mallarına koyduğu ikinci bir gümrük vergisi ödemek zorunda kalmaktadır. Sıkıntı sadece o bölge ile sınırlı değildir. Ülkenin aşağı yukarı her yerinde inşaat malzemesi karaborsadadır. Çivi bile ithal edilmek zorundadır. Hükümetin ön ayak olduğu toplu alımlarda kayırma ve suiistimal iddiaları son derece yaygındır. Aydın livası şiddetle ihtiyaç duymasına rağmen üç ayda İzmir'den kereste getirtemeyecek durumdadır.[71]

Örnek olarak Belçika ve Fransa gösterilir. Dünya Savaşı'nda harap olan bu ülkeler prefabrik baraka üreterek barınma sorununu hızla çözmüştür. Besim Atalay'ın bu işi Türkiye'de de uygulamak üzere Avrupalı şirketlerin Hükümet tarafından davet edilmeleri teklifi müteşebbis milletvekillerinden onay görmez. Örneğin Emin Bey (Eskişehir) Türkiye'nin insan ve sermaye kaynağının imar faaliyetleri için yeterli olduğunu öne sürer.[72]

Egeli milletvekilleri kaynakların Batı'ya aktarılması için ayak diremektedirler. Doğu Anadolu'yu temsil edenler ısrarda onlardan aşağı kalmazlar. Hatta Bitlis milletvekili Yusuf Ziya Bey ile Karesi milletvekili Hasan Basri Bey şiddetle tartışırlar.[73] Doğulular öncelik sırasının kendilerinde olduğunu düşünmektedirler. Osman Kadri Bey hükümetin deprem geçiren Aydın, Denizli ve Konya'ya hatta aynı depremden etkilenen İtalyan depremzedelerine bile yardım ettiğini, Dünya Savaşı ve Mütarekede harabeye dönen Doğu'ya gelince yeterince hassas davranılmadığını belirtecektir.[74]

Doğu'yu temsil eden milletvekillerinin bütün itirazlarına rağmen, yine de Vilayat-ı Şarkiyye tatmin edici bir şekilde desteklenmez. Destek, Batı vilayetleri ile karşılaştırıldığında sınırlı kalır. Miri ormanlardan karşılıksız kereste kesimi olanağı dışında Dünya Savaşı'ndan itibaren, Ermeni ve Rus hercümerci nedeniyle Anadolu içlerine çekilmiş bulunan Vilayat-ı Şarkiye ahalisine cüz'i nakdi yardım yapılabilir. Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi tarafından memleketlerine iade programına alınan bu kitlelerin dönüşü pek kolay olmaz.[75]

Büyük zaferden sonra, kıt kaynaklara rağmen imar faaliyetleri yoğunlaşacaktır. Yol ve su işleri bunların başında gelmektedir. Bazı şehir merkezlerinde su şebekeleri bakımsızlıktan iyice

bozulmuşlardır. Bunların tamirine ihtiyaç duyulmaktadır. Konya Belediyesi yaklaşık üç saatlik mesafeden Mukbil Pınarı suyunu şehre getirmek istemektedir. Bunun için Belçika'ya sipariş edilmiş 300 ton madeni boru ithalatı sağlayan Emil Kantaran tarafından İstanbul Basiret İşhanı'nda bekletilmektedir. Belediye maliyetin düşürülmesi için TBMM'den gümrük vergisi muafiyetini sağlayacak özel bir yasa çıkarılmasını istemektedir. Salih Efendi (Erzurum) ve Refik Şevket Bey'in (Saruhan) önerileri üzerine bu gibi işlerde kamu yararı söz konusu olduğundan muafiyet genelleştirilerek kabul edilir.[76]

Ordunun Elinde Kalan Hayvanların Muhtaç Halka Dağıtılması

Anadolu halkı açısından hayvan varlığının ne denli önemli olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Uzun süren seferberlik yılları ve Milli Mücadele hayvan varlığını daha da zayıflatacaktır. Gündelik hayatın yeniden üretiminin büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu bu dönemde, halkın çiftçilik yapmasının asgari koşullarının yaratılmasına çaba gösterilecektir.

Öncelikle vurgulanması gereken bir gerçek de, 1921 yazından itibaren, Milli Müdafaa Vekaleti düşmanın Anadolu içlerine ilerlemesinin telaşıyla, nakliyede kullanmak üzere ihtiyaçtan fazla hayvanı çiftçinin elinden almıştır. Fakat arpa ve saman tahsisatının sınırlı oluşu, gıdasız kalan binlerce hayvanın kötü bakım koşulları nedeniyle telef olmasına yol açmıştır.[77] Sevki Hayvanat Komisyonlarının nakliye kollarına abartılı sayıda hayvan celbi buna yol açmıştır.[78]

Büyük zaferden sonra ordunun elinde bulunan ve mağlup Yunan ordusundan ganimet olarak ele geçirilen hayvan varlığının çiftçiye dağıtılması gündeme gelecektir.[79] Konuyla ilgili bazı rakamları ifade etmek gerekirse, yaklaşık 100.000 hayvanın kötü bakım nedeniyle telef olmasının yanı sıra, işgal ordusunun el koyduğu hayvanlarla birlikte halkın günlük ihtiyaçlarını giderecek hayvan kalmamış bulunmakta idi. Bu durum halkın iaşe sınırına dayandığını göstermektedir.[80] Dağılan Yunan ordusundan ele geçirilen hayvan ganimetinin iyi değerlendirilmemesi, Kapıdağı yarımadasında 6.000, Urla yarımadasında 10.000 hayvan sayım için bekletilirken telef olması ile neticelenmiştir.[81]

Çiftçiliğin tekrar canlanabilmesi için köylünün hızla hayvan sahibi yapılması gereği ortaya çıkmış bulunuyordu. Bir taraftan ahalide hayvan alacak para bulunamaz iken, öte taraftan devlet para sağlasa bile hayvan satın alabilecek piyasa henüz oluşamamış bulunmaktaydı.[82] Bu dar boğazın aşılması için ne yapılması gerektiği Mecliste tartışma konusu olunca, Besim Atalay'ın önerisi ve bütün mebusların desteği ile Büyük Taarruz öncesinde toplanan ve hala ordunun elinde bulunan hayvan fazlasının halka bir an evvel dağıtılması ve bu hayvanların zirai faaliyette işe yarar hale getirilmeleri Hükümetin dikkatine sunulacaktır.[83]

Mal memurlukları aracılığı ile ganimet hayvanların sayımlarının hemen yapılıp ihtiyaç sahibi ahaliye dağıtılmaları için, Operatör Emin Bey (Bursa) bir önerge verecektir.[84] Durum o kadar vahimdir

ki çift hayvanı kıtlığı yüzünden, örneğin Sivrihisar'ın Babadağ bölgesinde ahali bel ile toprağı ekmeğe çalışmaktadırlar. Bizzat Hoca Şükrü Efendi'nin (Karahisarı Sahip) gözlemidir bu.

Özetle, Başvekalet İstatistik Dairesi kayıtları ülkenin hayvan varlığına ilişkin acı bir gerçeği haykırmaktadır: Savaştan önce 3 milyon civarında bulunan büyükbaş hayvan miktarı Sakarya'dan sonra 750.000'e kadar düşmüştür. Sığır vebası salgını çok ciddi yıkıma sebep olmuştur.[85] Kütahya, Aydın, Çukurova'nın yüksek verimli ırkları yok olmuştur. Vilayat-ı Şarkiyye'nin 20-30 milyon hayvan besleyecek kadar geniş bakir otlakları savaş öncesi, 240.000 koyun ihraç edebilirken artık 40.000 koyun zor ihraç edebilmekte, bu arada İran'a hayvan kaçakçılığı devam etmektedir.[86]

Bu koşullar altında, ordunun elindeki lagar hayvanatın muhtaç ahaliye dağıtılması önerilerinin yanı sıra, Macaristan'dan damızlık getirtme, ve hayvan ithalatından gümrük vergisi almama fikri genel kabul görecektir.[87]

Bu arada İktisat Vekaleti, Anadolu'nun her yerinde sığır vebasının yaygınlaştığına dair haberler almaktadır.[88] Bunun üzerine, hayvan salgın hastalıklarını önleme ve "serum üretim merkezleri" kurmak üzere özel bir tahsisat çıkarılır.[89]

İstila Görmüş Yerler Ahalisine Hayvan, Tohum, Ziraat Aleti Desteği ve Ziraat Aletleri İthalatına Gümrük Bağışıklığı

İşgal ve direniş, Anadolu'da üretim faktörlerinin daralmasına yol açmıştı. Meclis 1921'den itibaren hasadın zayıf olacağı endişesi ile müdahalelerde bulunmuştu. Batı Cephesi'nde düşmanın imhası ve asilerin yağması nedeniyle büyük sosyal sorunlar ortaya çıkacağından endişe edilmekteydi. Hükümet, örneğin, çift hayvanı ve tohumluk ihtiyacının giderilmesi için işgal altına düştükten sonra kurtarılan Yenişehir, Kütahya ve Vilayat-ı Şarkiyye ahalisi için 300.000 lira sarfını kararlaştıracak ve uygulamaya koyacaktır.[90]

Büyük Taarruz Batı Anadolu'da çok ciddi bir üretim ve iaşe sorunu yaratmıştı. Üretim faktörlerinin hızla geliştirilmesi için ayni yardımdan zirai krediye kadar değişen bir dizi tedbir yürürlüğe konulacaktır. "Vilayat-ı Müstahlasa"da yedi vilayet ve dört liva bulunduğunu açıklayan İktisat Vekili Fevzi Bey yapılacak yardımları Meclise şöyle ilan eder:

Tohumluk için Afyon'a 660.000, hayvanat için 960.000, yine tohum bedeli olarak Manisa ve Aydın'a 1.036.000 lira ayrılmış bulunmakta, 1338 bütçesinden harcanması gereken ancak aksaklıklar nedeniyle tamamen sarf edilmemiş tahsisatlar Ertuğrul, Manisa, İzmit, Konya, Karesi, Kütahya ve Çanakkkale'ye verilmiş bulunmaktadır.

Ancak bu rakamların gerçeğe dönüşmesi vergi tahsilatı ile doğru orantılı olacaktır. Bununla birlikte, bazı mebuslar ilk uygulama olarak öngörülen 500 bin liranın vekaletin taşra teşkilatına havale çıkartmak, kağıt üzerinde mal sandığı hesaplarında değişiklik dışında bir anlam ifade etmeyeceğini belirteceklerdir.[91]

Bu arada Hoca Şükrü Efendi (Afyon) gibi, verimsiz zirai şartları yeniden üretmeye çalışmak yerine, tanesi 1.000 liradan 100-200 traktör getirtip tahrip olan yerlerin de tarıma sokulmasının daha faydalı olacağını düşünen mebuslar da vardı. Bu suretle, köylüler müşterek hayata alışacak, makineli tarım hakkında da fikir edinecekler, tarım ilkel teknolojiden kurtularak verimli hale gelecektir.[92]

Anlaşılan o ki iktisadi ve zirai hayatın normalleştirilmesi, üretimin canlandırılması devletin en önemli sorununu teşkil etmektedir. Emvali Metruke Kanunu yapılmak suretiyle, sahipsiz kalan yerlerin akılcı yönetimi ve ekonomiye kazandırılması kanunu çıkmasına rağmen anlamlı bir düzelme söz konusu olamamıştır.[93] Sonuç itibariyle TBMM, üç sene müddetle ve üç eşit taksitle tahsil edilmek üzere tohumluk, çift hayvanatı, zirai aletleri sağlayacak bir yasa çıkarmış ve İktisat Vekaleti bütçesine 500.000 liralık bir tahsisat koymuştur.[94]

Üretimi arttırmak için alınan acil önlemler kalemine ziraat aletleri ithalatını kolaylaştırmak da dahil edilir.[95] Düzenlemeye göre, Ziraat Bankası'nın ithal ettiği tırpan, makine kayışı, yedek parça, benzin, benzol, potasyum karbonat sodası, göztaşı, zaçı kıbrıs, kükürt ve nakliyede kullanılabilecek her çeşit makinenin gümrük ve istihlak resmi Ziraat Bankası'na zimmet kaydedilerek

İktisat Vekaleti bütçesinde çiftçilere yardım faslından mahsup edilecektir. Diğer bir ifade ile Banka'nın ithal ettiği tarımın geliştirilmesine yönelik herşeyden fiilen vergi alınmayacaktır.[96] Aydın milletvekili Dr. Mazhar Bey'in ifadesiyle devlet birkaç yüz bin lira vergi geliri kaybedecek ama yasa başarılı olursa ülke milyonlar kazanacaktır.[97]

Yetim Çocuklar Sorununa Çözüm Arayışları

Balkan savaşlarından Milli Mücadele'ye değin süren savaşlar, oldukça geniş bir bakıma muhtaç çocuklar kitlesi ortaya çıkarmıştı. Bu öksüz ve yetim çocukların gıda, giyim ve barınma ihtiyaçlarının devletçe karşılanması savaş ortamı içinde oldukça güç bir işti. Buna rağmen, Dünya Savaşı sürerken değişik livalarda olanaklar ölçüsünde bakımevleri kurulmaya çalışılmıştı.

Cephelerde hayatlarını yitirenlerin arkalarında bıraktıkları çocuklara sahip çıkılması gibi sorunların yanı sıra, özellikle Doğu Anadolu'nun her mahallinde Ermeni başkaldırısı, Ermeni Tehciri gibi olaylar, geniş bir sahanın savaş alanı olması, sivil halka yönelik saldırılar, vur kaç eylemleri nedeniyle öksüz ve yetim çocuklar sorunu genişleyecekti. Çözüm olarak bazı yerlerde kamu kuruluşları eliyle, çocukların güvence altına alınmaları söz konusu olurken, pek çok yerli ve yabancı hayır kuruluşları da bu şekilde ortada kalmış çocuklara sahip çıkmaya çalışacaklardı.

Amerikan misyonları, yoğun bir Ermeni çocuklarını himaye kampanyası başlatmışlardı. Mütareke ile birlikte, Tehcir sırasında Müslüman aileler tarafından el konulduğu iddia edilen Ermeni çocukların, Ermeni Patrikhanesi tarafından geri alınması kampanyası açılmıştı. Özellikle İstanbul'da Patrikhane'nin desteği ile birçok ailenin çocuklarının Ermeni asıllı olduğu iddiasıyla müttefik güvenlik kuvvetleri tarafından çocuk avı başlatılmıştı. Bu kapsamda, mezon nötr (nesebi kuşkulu) denilen 90-100.000 civarında Müslüman çocuğa Ermeni asıllı olduğu iddiası ile el konulmuştur. Bu çocukların

ailelerinin bulunup iade edilecekleri ifade edilmiştir. Mütareke Hükümetleri'nin bu uygulamalar karşısında sessizliği, İttihat ve Terakki iktidarlarının İtilaf cephesince varsayılan savaş suçlarını affettirme tavrı biçiminde algılanabilir.[98]

Müttefik cephesinde genel kabul gören iddiaya göre, Ermeni Tehciri sırasında ailelerinden ayrılan çocuklar Müslüman ailelerin yanlarına verilmiş İslamlaştırılmışlardır. Özellikle ABD'de bu durumda olan çocukları bulma işini kendine misyon edinmiş bazı kuruluşlar ortaya çıkmıştır.

Çocuklara yönelik misyon faaliyetlerinin Milli Mücadele döneminde de özelikle Amerikalılar tarafından sürdürüldüğünü gözlemliyoruz. Bu arada, Pontus ayrılıkçı eylemlerinin yoğun olduğu bölgelerde Müslüman çocuklarının da misyonerler tarafından korunduklarına dair bilgiler mevcuttur. 350 civarında kız çocuğunun Merzifon Amerikan Koleji ve Misyonu tarafından himaye gördüğü bilinmektedir.

Milli hayır kurumları tarafından gözetim ve bakım altına alınmış öksüz ve yetimlere ilişkin bazı verilere göz atmak gerekirse, Amasya Şefkat-i İslamiye Yurdu bunlardan biridir.[99] Yine, Konya vilayetinde kurulan bir Darüleytamda 5961 şehit çocuğu bakım altında tutulmakta; Sıhhıye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaleti bu Darüleytamın tamiri için TBMM'den tahsisat istemektedir.[100]

Birinci Meclis Dönemi'nin Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey Antep'in Fransızlar tarafından muhasara edilmesi sırasında Kıvılcım Alayı adı altında Rumkale'de Fransızlara karşı direnmiş 800 kadar çocuk için bir Darüleytam kurma talebinde bulunmuş, ve TBMM bunu gerçekleştirmek için kaynak yaratmaya çalışmıştır.[101]

Kurtuluştan sonra, özellikle eski payitahtın İstanbul vilayetine dönüştürülmesi ve kamu giderlerinin her alanda artışı kaynak sıkıntısı yaratmasına rağmen, 1923 yılı bütçe çalışmaları kapsamında, yetim çocukların barınma ve beslenme giderlerini karşılamak üzere Mart-Temmuz dönemi için Darüleytam Genel Müdürlüğü'ne 250 bin lira avans olarak tahsis edilmesi karar altına alınacaktır.[102]

Savaşın Açtığı Sosyal Yara: Malul Gazilerin Geleceği[103]

Balkan Savaşlarından "Kurtuluşa" kadar yayılan on yıllık dönem başka bir sorunu daha gündeme taşımıştır: Malul gazilerinin toplumsal hayata kazanılması. Malul Gaziliğin Balkan Savaşlarından itibaren yoğun bir şekilde artması üzerine, 1917'de İstanbul "Malulin-i Guzata Muavenet Heyeti" kurulmuştur.[104]

Savaş sırasında esir düşmüş ve malul olarak mütarekede iade edilmiş askerlerin durumunun da oldukça vahim olduğu söylenebilir. Özellikle İngiliz esir kamplarında kötü muameleye tabi tutulmuş, çeşitli uzuvlarını kaybetmiş askerlere, dönüşlerinde hayatlarını idame ettirmek için seferberlik başlatılacaktır.

Dünya Savaşı döneminde İngilizler tarafından Mısır'daki esir kamplarına götürülen binlerce asker Hüseyin Avni Bey'in iddiasına göre işkenceye maruz kalmıştı. Malta sürgünlerinden Edirne Mebusu Şeref Bey'in bu iddiayı, bizzat kendisinin "Seytbeşir Üsera Karargahında" kimyevi bir madde içine batırılarak gözleri kör edil

miş Türk askerlerini gördüğünü söyleyerek pekiştirdiği görülmektedir. Mütarekeden sonra ülkeye iade edilen bu insanların fakr u zaruret içinde yardıma muhtaç bir şekilde yaşadıkları anlaşılmaktadır.[105]

Malul gazilerin vahim yaşam koşullarını Milli Müdafaa Vekili Kazım Paşa'nın harcırah verilemediğinden memleketlerine gidemeyen zabitlerin bulunduğu itirafı çok iyi açıklamaktadır.[106] Özellikle malul gazilere küçük bir gelir kaynağı yaratmak üzere 1922 Şubatı'ndan sonra Tütün Rejisi şubelerinde sigara satıcılığı, bir çeşit acentelik verilecektir. Reji idaresinin Ankara hükümetinin hükümran olduğu alanda fiilen devletleştirilmiş olması bu kararda etkili olmuştur.[107]

Ankara Hükümeti malul gazilerin sosyo-ekonomik durumunu düzeltmek üzere bir dizi önlem almak isteyecektir. Ancak rahatsızlık doğuran ve çözümü zorlaştıran bir nokta vardır; Balkan, Seferberlik, Çanakkale savaşları neticesinde malul olan bütün erat ve zabitanın çıkarılacak kanun kapsamına dahil edilmesi ile altından kalkılamayacak bir tablo ortaya çıkmasından korkulmaktadır. Onun için sadece Milli Mücadele dönemi gazilerine yönelik bir düzenleme için bütçe içi imkanlar zorlanmaya çalışılacaktır.[108] Sonuçta konuyu düzenleyen bir kanun kabul edilir. Çıkan kanuna göre, 1-6. derece arası malulller tekaüt edilmeyerek mezun addedilerek (izinli kabul edilerek) mali bakımdan mağduriyetleri önlenmeye çalışılacaktır.[109]

Ereğli Kömür Madeniİşçilerinin Sosyal Güvenliği

Kurtuluş Savaşı döneminde asker ve sivil kamu görevlileri dışında sosyal güvenlikleri için tedbir alınan en önemli örnek kömür madeni işçileri olmuştur. İşçilerin gayrimüslim teba ve yabancılarca işletilen kumpanyalar tarafından aşırı sömürülmelerini önlemek amacıyla Ankara Hükümeti kapsamlı bir düzenleme yapmış, 25.8. 1303 tarihli Maadin Nizamnamesi'ni değiştirmiştir.[110] İşçileri devlet vesayetinde amele birliklerinde örgütleyerek, bir çeşit devlet sendikacılığı ile işverene karşı korumak düzenlemenin temel hedefi olmuştur.

Devletin Amele Teavün Sandıklarına öncülük ve vesayet etmesi fikri Ali Şükrü Bey (Trabzon) ve bir kısım muhalif mebusun tepkisini almış, "Hükümetin amele birliğine delalet etmemesi gerektiği" belirtilmiştir. Ali Şükrü Bey, her sınıfın kendi çıkarlarını kendisinin gözetmesi gerektiğini, devlet müdahalesinin yanlış olduğunu ileri sürmüştür. Egemen görüş ise, devletin işçilerin hukukunu muhafaza etmek adına teavün sandıkları ve amele birliklerine öncülük etmesini savunacaktır. Yani sosyal politikanın doğru ve yararlı olduğunu düşünenler olduğu gibi, tersini savunanlar da olmuştur.[111]

Sonuçta on beş maddelik bir yasa ile işçilerin hukukunun “velayeti amme adına” korunacağı bir sistem kabul edilmiştir.[112] Böylece, işçi maaşlarından mahsup edilen yüzde bir kesintiler ile Teavün ve İhtiyat Sandıkları ve Amele Birliği Müfettişliği kurulmuş oluyordu. Düzenleme ile, cebren istihdam ve angarya yasağı tekrarlanıyor, iş kazasında ölenler için tazminat davası açılmasına İktisat Vekaleti önayak oluyordu.[113]

Hükümetin konuya el attığı bu dönemde Ereğli Havza-i Fahmiyesi’nde yaklaşık 5.000 işçinin çalışmakta olduğu tahmin edilmektedir. Sosyal güvenlik politikasının uzantısı olmak üzere işçi sağlığı da ele alınmış, hükümet İşçi Hastanesi açmak için girişimde bulunmuştur. İlginçtir ki bölgede Fransızlar hükümetten önce bir hastane açmışlardır.

Kamu Sağlığı Sorunlarına Çözüm Bulma Çabaları

Yoksulluk ortamının doğal sonucu genel sağlık koşullarının zayıflığı olmalıdır. Frengi, sıtma ve verem oldukça yaygındır. Osmanlı Hükümetinin bu hastalıklarla mücadele etmek için kurduğu idari teşkilatlardan yararlanılır ve geliştirilmeye çalışılır.

Örneğin frengi konusunda, Osmanlı topraklarına bu hastalık Kırım Savaşı ile sirayet etmiş, özellikle bazı livalarda yaygın olarak görülmeye başlamıştır. Kastamonu ve Bolu livalarına 1269 (Kırım Savaşı) savaşında[114] müttefik İtalyan ve Fransızlar ile geldiği ve Tefenni ve Çaycuma kazalarında hastalığın yaygın bir şekilde seyrettiği bilinmektedir.

Osmanlı Hükümeti döneminde bölgede bir Umumi Müfettişlik kurulmuş, Meşrutiyet’te, Dr. Abdullah Cevdet’in Sıhhiye Umum Müdürü olduğu dönemde, frenginin %75’lere kadar tırmandığı Ayan Meclisi’nde iddia edilmiştir.[115] Ankara hükümetinin Sıhhıye Vekillerinden Dr. Adnan Bey’in yaptığı açıklamaya göre, frenginin bazı livalarda bu nispette olmasa da oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır.[116]

İdari bir tedbir olarak, Hükümet Kastamonu, Bolu Frengi Teşkilatının İlgası Hakkında Nizamnameyi çıkararak, eski teşkilatı kaldırmış ve personeli Sıhhiye Vekaleti emrine vermiştir.[117] Bu aşamadan sonra, iki livada frengi ile mücadele doğrudan Sıhhiye Vekaleti tarafından yürütülmüştür.[118] Frenginin men-i sirayeti için alınan tedbirler zaman içinde daha da yaygınlaştırılacaktır.[119]

Orduda yapılan bir frengi istatistiği, sonuçların oldukça ürkütücü olduğunu göstermektedir. Örneğin, Kütahya cephesinde askeri hastanelerde yapılan araştır

malar 120 mevcuttan 45’inin frengili olduğunu göstermektedir.[120] Hastalığın yaygınlaşmasına engel olmak için evlenme akti öncesinde herkese muayene zorunluluğu ve her frengiliye vesika taşıma mecburiyeti getirilmesi önerilmiştir. Bunun dışında, hekimler için bütün frengi vakalarını hükümet veya belediye tabibine bildirme zorunluluğu getirilecektir.[121]

Bu türden zorlayıcı önlemler başka hastalıklarla ilgili olarak Dünya Savaşı yıllarında alınmış, Bursa ve İstanbul'da çiçek ve tifo salgınına rağmen halk aşıya rağbet etmemiş; aşı olmayanlara ekmek vesikası verilmeyince ahali aşı olmak zorunda kalmış, bu suretle 300.000 kişi aşılanmıştır. Frengi ile mücadele etmeyi amaçlayan kanunun müessiriyetini sağlamak üzere cezai önlemler de düşünülmüştür.[122]

Frengi mücadelesi için sulfato esmanı ve devlet kinini tahsisatı konulacak[123] ve frengi hastaneleri açılacaktır. Ergani Bakır yatakları işletmesinin mülkü olan bir bina frengi hastanesi olarak hizmete alınacaktır.[124]

Sıtma da oldukça yaygın başka bir hastalıktır. Sıtmanın Karadeniz sahillerinde yaygınlık oranının %75 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[125] Keza Kuduzla mücadele için de Sivas'ta bir kuduz aşısı imalathanesi kurulacaktır. Bu arada, Seyyar Etibba Kolları Eczayı Tıbbiye ve nakliyesi için özel bir tahsisat çıkarılacaktır.[126]

Sonuç itibariyle, milli Kurtuluş Savaşı, Türkiye tarihinde halkın bütün kaynaklarını sonuna kadar seferber ettiği bir dönemi ifade eder. Dünya Savaşı yıllarının yarattığı maddi ve manevi çöküntü ortamı, yoksulluk, beşeri imkanların daralması, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan yokluk ve kıtlıklar halkın günlük yaşamını alabildiğine sıkıntılı bir hale getirmiş bulunmaktaydı. Buna "Kurtuluşu" gerçekleştirecek yeni yükümlülük ve sıkıntıların eklenmesi gerekiyordu. Ankara Hükümetinin en temel gelir unsurları geleneksel aşar, ağnam vergilerinden öteye gitmiyor, Başkomutanlığı'n Tekalif-i Milliye Emirleri[127] cephenin acil ihtiyaçlarının giderilmesinde başvurulması zorunlu bir kaynağı oluşturuyordu.

Bir yandan, Anadolu halkı bu koşullar altında yaşamını idame ettirmeye çalışırken, öte yandan TBMM'de halkı bir nebze de olsa rahatlatacak tedbirleri müzakere etmiş, kıt kaynakları halkın en çok ihtiyaç duyan kesimlerine dağıtmaya çalışmıştır. Birinci Meclisin sosyal politika gündemini işte bu çabalar oluşturmuştu.

1 Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918, (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), s. 21, 308-312.

2 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGZC), C. II, 7. 2. 1338, s. 705.

3 Ibid., s. 686.

4 Ankara-İnebolu-Kastamonu-Çankırı Turuk-u Umumiyesinin Tamiri dolayısıyla yapılan müzakereler. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), C. 6, 11. 12. 1336, s. 304, 329.

5 Zahire İthalatından Alınmakta Olan Gümrük Resmi Hakkında 195 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 17, 25. 2. 1338, ss. 132-133, 145, 158-159; ayrıca 4-13. 2. 1338 arasında zahire sorunu ile ilgili

gizli celseler yapılmıştır. TBMMGCZ, C. II, 4. 2. 1338, 7. 2. 1338, ss. 680-688, 693, 701, 703, 756, 757.

6 TBMMZC, C. 6, 11. 12. 1336, s. 304.

7 TBMMGCZ., C. II., 13. 2. 1338, s. 761.

8 Ibid., s. 755, 757, 758.

9 Ibid., 757, 758.

10 Ibid., ss. 766-67.

11 TBMMGCZ., C. II. 23. 2. 1338., s. 867.

12 TBMMGCZ., C. II., 13. 2. 1338, s. 750, 752.

13 TBMMGCZ., C. II., 7. 2. 1338, s. 704.

14 Ibid., s. 703.

15 TBMMGCZ., C. II., 4. 2. 1338. s. 681.

16 TBMMGCZ., C. II., 7. 2. 1338, s. 702.

17 Bayezid Livasına İthal Olunacak Zahair Hakkında 214 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 19, 11. 4., 1338, ss. 129-133, 133-138.

18 TBMMZC, C. 16, 4. 2. 1338, ss. 211-213, 219-220.

19 TBMMZC, C. 4, 16. 9. 1336, ss. 160-164.

20 TBMMGCZ., C. II, 7. 2. 1338, s. 710, 711.

21 Konya mebusu Kurrazade Hacı Bekir Efendi Akşehirli bir tüccar olup Meşrutiyet'te liva idare meclisinde çalışmış, İstanbul'da faaliyet gösteren Şark Değirmenleri Anonim Şirketi yönetim kurulu başkanlığı yapmıştır. bkz. Ahmet Atalay, Milli Mücadelede Konya Kuvayı Milliyecileri (İlk Meclise Girenler) Cilt. I, (Konya: 1997) ss. 124-125.

22 TBMMGCZ., C. II., 13. 2. 1338, s. 764, 775.

23 1336 (1920) yılı Bütçe Kanunu Müzakeresi. TBMMGZC, C. II, 4. 2. 1338, ss. 687-688; TBMMZC, C. 7, 3. 1. 1337,; 26. 1. 1337, ss. 131-135, 393-397.

24 TBMMGZC, C. II, 6. 2. 1338, s. 693.

25 Ibid., s. 696.

26 Ibid., s. 698.

27 TBMMGCZ., C. II, 7. 2. 1338, s. 708.

28 TBMMGCZ., C. II, 6. 2. 1338, s 690, 697.

29 TMMGCZ, C. II, 4. 10. 1337, ss. 262-263, 265.

30 TBMMGCZ., C. II., 13. 2. 1338, s. 751.

31 TBMMZC, C. 9, 9. 4. 1337, ss. 435-437, 438.

32 TBMMGCZ., C. II., 7. 2. 1338, s. 702-703.

33 TBMMZC, C. 17, 25. 2. 1338, 26. 2. 1338, ss. 124-126, 145; Zahire İthalatından Alınan Gümrük Rüsumunun Temdidi Hakkında 238 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 20, 17. 6. 1338, ss. 455-456.

34 Üç Milyon Lira Avans İtasına Dair 285 Sayılı Kanun. TBMMZC. C. 25, 6. 12. 1338, ss. 209-221, 227-237, 245-270, 301, 305, 311; 133 milletvekilinin katıldığı ilk tur oylamada karar nisabı olmayınca ikinci tur yapılacak, ve bu turda 144 kabul ile kanun geçmiştir. Ibid., 9. 12. 1338, s. 270, 305.

35 Anadolu Hükümeti'nin Gümrük Tarifeleri üç kategoriye ayrılır. Birincisi asli cetvelin 5 misli olanlar; ikincisi ziynet eşyasıdır ki yasaklanmıştır. Üçüncüsü B Cetveli olup 15 misli vergi konulmuştur. Ibid., s. 268.

36 Ibid., s. 217, 260.

37 Ibid., s. 261.

38 Ibid., s. 260.

39 İstanbul'da kayıtlı 270 bin bina vergi kayıtlarında mevcut görünüyor. İstanbul Hükümeti gelir arttırmak için bazı vergiler koymuş "Mükeyyifat ve Temaşa vergisi" gibi. Alınan karara göre, bu vergileri 1 Mart 1923'e, yani mali yıl sonuna kadar Ankara hükümeti tahsil etmeye devam edecek o tarihten sonra vergilerde eşitlik ilkesi yürürlüğe konulacaktır.

40 Gümrük rejimi ile ilgili spekülasyonlar piyasaları allak bullak etmiştir. Örneğin Ankara'da şekerin okkası 120 krş olmuştur. Ibid., s. 263, 266.

41 Lazistan Mebusu Osman Bey'in önerileri için bkz. Ibid., s. 262, 264.

42 TBMMZC, C. 26. 27. 12. 1338, s. 65.

43 1 Mart 1923 tarihine kadar İstanbul'a ithal olunacak unlar gibi buğdaydan da tarifedeki resmi asli tahsil edilecektir. Bkz. Düstur., Üçüncü Tertip, Cilt. 3-4, ss. 187-189.

44 TBMMZC, C. 26. 8. 1. 1339, s. 243, 244; Buğday fiyatları Anadolu'da 7-8 kuruş, İstanbul'da 14-15 kuruş olmasına rağmen ulaşım pahalıdır. Onun için rekabet şansı yoktur. Yerli sermaye zahireyi un haline getirmek için nakliye giderleri dışında %40'a varan kömür parası vermektedir.

45 TBMMZC, C. 26. 30. 12. 1338; s. 68, 69; 122, 244. Bu sıralarda Avrupa kambiyolarında çok istikrarlı olmasa bile ABD doları 800 kuruş, İngiliz poundu 900 kuruştan işlem görmektedir.

46 Ibid., s. 70, 125.

47 Ibid., s. 130; Geniş bir vergi kanunu olduğu için birkaç kez değişik maddeler oylanır. Karar yeter sayısı bulunamadığından ikinci turda göreceli oyla (rey-i izafi) kabul edilirler. 152 kişi katıldığı son oylamada 119 kabul 25 ret, 18 çekimser oy çıkar. TBMMZC, C. 26, 4. 1. 1339, 8. 1. 1339, 11. 1. 1339, s. 292-307.

48 311 Sayılı 1339 Senesi Birinci Avans Kanunu. TBMMZC., C. 27, 28. 2. 1339, ss. 484-485 506-545, 546, 549, 550-551.

49 Ibid., s. 540, 546.

50 Eğer kanun çıkarılmaz ise İstanbul'a verilen bağışıklık son bulacak ve yeni mali yıldan itibaren buğdaydan asli tarifenin 12 misli gümrük vergisi alınacaktır. Ibid. s. 510, 532.

51 Ibid., s. 531.

52 Ibid., s. 537.

53 Lazistan milletvekili Ziya Hurşit Bey uluslararası ticaretin artık ABD merkezli döndüğünün farkındadır. İstanbul'da birtakım Amerikan tröstlerinin temsilcileri vardır. Ibid., s. 548.

54 Ibid., s. 535.

55 Ibid., s. 548.

56 TBMMZC., C. 27. 28. 2. 1339, s. 529.

57 Anadolu ve Bağdat ve Uşak-Afyon Karahisar Demiryolları Tarifeleri Hakkında 280 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 24, 28. 10. 1338, s. 420.

58 331 Sayılı İkinci Avans Kanunu. TBMMZC. C. 29, 12. 4. 1339, ss. 82-95, 129-136.

59 TBMMZC, C. 26, 30. 12. 1338, s. 124.

60 Ibid., s. 125.

61 TBMMGCZ, C. III, 29. 11. 1338., s. 1132.

62 Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affı Hakkında 120 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 10, 21, 30. 4. 1337, ss. 60, 165-166, 170.

63 Düşmandan Geri Alınan ve Alınacak Olan Mahaller Ahalisine Yardım Hakkında 161 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 14, 24. 10. 1337, ss. 2-6, 16, 17, 28; Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1990), s. 500.

64 TBMMZC., C. 13, 24. 10. 1337, s. 269.

65 Ibid., s. 271-273.

66 TBMMZC., C. 14, 10. 11. 1337, s. ss. 145-146.

67 Ibid., ss. 173-174.

68 Ibid., s. 492.

69 Ibid., s. 175.

70 Ibid., s. 176.

71 Ibid., s. 261, 270.

72 Ibid., s. 259, 264.

73 145 kabul, 4 ret, 8 çekimser oyla kabul edilen kanun uyarınca memleketlerine dönmek isteyenlerin nakli için 150.000; Batı Anadolu'nun imarı için 1.000.000 lira z. 99 faslına tahsis edilecektir.

74 Ibid., s. 263-265.

75 Meccanen Kereste Kat'ına Müsaade İtasına Dair 239 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 20, 17. 6. 1338, ss. 463-484.

76 İhtiyacat-ı Umumiye İçin Celp Olunacak Madeni Boruların Gümrük Resminden Muaafiyeti Hakkında 336 Sayılı Kanun. TBMMZC. C. 29, 16. 4. 1339, s. 153, 206-208, 210-211.

77 Cihet-i Askeriye Emrinde Bulunan Lagar Hayvanatın Bilabedel Muhtacini Zürraa İtası Hakkında 178 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 15, 20. 12. 1337, s. 177.

78 Ibid., ss. 173-185, 326-329.

79 267 sayılı Düşmandan İstihlas Edilmiş ve Edilecek Mahallere Muavenet Hakkında 31 Teşrinievvel 1337 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun. TBMMZC, C. 23, 25. 9. 1338, ss. 173-176.

80 281 Sayılı İstilazedelere Tavizen Verilecek Tohumluk Bedeli Hakkında Kanun. TBMMZC., C. 24, 13. 11. 1338, ss. 462-496.

81 Ibid.

82 Ibid., ss. 481, 482.

83 Ibid., s. 486.

84 Ibid., s. 490, 493.

85 Hariçten İthal edilecek Hayvanatın İki Sene Müddetle Gümrük Resminden Muafiyetine Dair 330 Sayılı Kanun. TBMMZC., C. 29, 12. 4. 1339, ss. 69-72, 81, 95, 99, 101.

86 Ibid., s. 78.

87 Maliye Bakanlığı'nın binek, mekkari, koşuma elverişli her cins hayvan ithalatının vergiden muaf tutulmasına dair kanun tasarısı 161 olumlu, 10 olumsuz 8 çekimser, 179 oyla kabul edilmiştir. Ibid., s. 95.

88 Bkz. İktisat Vekaleti Bütçesine 30.000 Lira İlavesine Dair Kanun TBMMZC, C. 21, 24. 7. 1338; 26. 7. 1338, ss. 488-490, 498-503.

89 İkinci turda 124 kabul 4 red, 2 çekimser oyla kanun kabul edilmiştir. Ibid. 498-503.

90 TBMMZC, C. 7, 29. 12. 1336, ss. 72-73.

91 İstilazedelere Tavizen Verilecek Tohumluk Bedeli Hakkında 281 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 24, 13. 12. 1338, s. 483.

92 Ibid., s. 491.

93 Ibid., s. 495, 489.

94 Yapılan oylamaya 174 kişi katılmış 170 kabul, 4 red oyu verilmiştir.

95 Ziraatte Müstamel Olup Hariçten İthal Edilecek Mevaddin Gümrük ve İstihlak Resmine Dair 329 Sayılı Kanun. TBMMZC., C. 29, 12. 4. 1339, ss. 69-72, 81, 95, 99, 101.

96 Banka aracılığı ile aldığı tarım aletini kullanmayıp satanlardan 3 misli vergi cezası alınacağını hükme bağlayan kanun 145 lehte, 29 aleyhte, 4 çekimser olmak üzere 178 oyla kabul edilmiştir. Ibid., s. 95.

97 Ibid., s. 71.

98 TBMMGCZ, C. III, 1. 1. 1338, s. 1173.

99 Amasya'daki Şefkat-i İslamiye Yurdu İçin Sıhhiye Bütçesine 5. 000 lira Tahsisine Dair 157 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 13, 15. 10. 1337, ss. 150-154.

100 TBMMZC, C. 16, 28. 1. 1338, ss. 159-161.

101 Gaziantep Ahalisine Muavenet Hakkında 169 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 15, 8. 12. 1338, ss. 21-26, 42, 61, 78.

102 Darüleytam Müdüriyeti Umumiyesi İçin Avans İtası hk. 322 Sayılı Kanun. TBMMZC. C. 28, 5. 4. 1339, ss. 161, 369, 370, 382.

103 Bkz. Malulin-i Guzatın Terfih ve İkdarı Hakkında Kanun. TBMMZC, C. 22, 23. 8. 1338, ss. 298-313, 320-321, 332, 358-9.

104 Ibid., 358-359.

105 Ibid., s. 301, 302.

106 Ibid., s. 309.

107 Bey'iye Hakkının ve Gişe Memurluklarının Malul Gazilere Tahsisi Hakkında 166 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 14, 3. 8. 1337, ss. 50, 245-252, 268.

108 1920'de çıkan "Tekaüt ve İstifa Kanunnamesi" ile sınırlı sayıda malul maaş sahibi olmuştur; bu kapsamda da erlere 150-270 kuruş; zabitlere örneğin bir binbaşı için 1840 krş civarında maaş bağlanmıştır.

109 Askeri Tekaüt ve İstifa Kanununun Tadili Hakkında Kanun TBMMZC, C. 22, 24. 8. 1338, s. 313. Ayrıca bkz. İkinci Tertip Düstur, C. 3, s. 403.

110 Düstur, İkinci Tertip, C. 6, s. 106; Maadin Nizamnamesi için bkz. Lahika-i Kavanin Mecmuası, 25. 8. 1303, s. 406; TBMMZC, C. 10, 2. 5. 1337, ss. 205-206.

111 Ibid., s. 209-212.

112 TBMMZC, C. 12, 10. 9. 1921, s. 172; Düstur, Üçüncü Tertip, C. II, ss. 140-141.

113 Ibid.

114 Mehmet Temel, İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu, (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1998), s. 257; Nuran Yıldırım, "Tanzimattan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 5, (İstanbul, 1985), s. 1329.

115 Tokat'ta Emlak-i Emiriye'den Metruk Kalhane'nin Bedel-i Mukadder Mukabilinde Mahalli Belediyesine Terki Hakkkında 126 Sayılı Kanun müzakere edilirken bahis konusu olmuştur. TBMMZC, C. 10, 28. 4. 1337, ss. 140-143.

116 Ibid.

117 Düstur Üçüncü Tertip, Cilt. I, 28 Eylül 1336, no. 247, s. 79.

118 Frenginin Men-i Sirayeti Hakkında 90 Sayılı Kanun. TBMMZC, C. 7, 26. 12. 1336, ss. 33-47, 66-67, 112, 122.

119 Ibid.

120 Ibid.

121 TBMMZC, C. 7, 26. 12. 1336, s. 38.

122 TBMMZC, C. 8, 5. 2. 1337, s. 85.

123 TBMMZC, C. 8, 27. 2. 1337, ss. 286-288, 497-498, 500.

124 TBMMZC, C. 10, 28. 4. 1337, ss. 140-141.

125 Ibid., s. 143.

126 TBMMZC, C. 8, 27. 2. 1337, ss. 286-288.

127 Hikmet Özdemir, Tekalif-i Milliye (İstanbul, 2001), ss. 24-53.

Millî Mücadele Döneminde Çalışma Hayatı ve Ekonomi / Yrd. Doç. Dr. Süleyman Ünüvar [s.128-136]

Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Tanzimat Fermanı'na kadar Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkı, genel bir sınıflandırma ile iki gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi, devlete vergi vermeyen ve hizmeti karşılığı devletten belli bir ücret alan kesimdir. Bunlar, askerler, memurlar ve ilmiye sınıfında olanlardır. Diğeri ise, devlete vergi veren şehirliler, köylüler ve göçebelerdir. Şehirde oturanlar, esnaf, meslek erbabı ve tüccarların oluşturduğu kesimdir. Köyde oturanlar, tarım ve ziraat ile uğraşırlardı. Göçebeler, hayvancılıkla uğraşmakta ve sürekli yer değiştirmektedirler. Devlete vergi veren gruba reaya diyoruz.[1]

Şehirlerde oturan esnaf, meslek erbabı ve tüccarlar, ülke ekonomisinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Vergileriyle devlet maliyesine önemli katkı sağlamaktadırlar. Ayrıca yanlarında "kalfa" ve "çırak" istihdam ederek çalışma hayatını düzenlemişlerdir.

Bunlar, üretimleri ve tüketimleri ile canlı bir ekonomik hayat yaratmışlardır. Köylüler de ürettikleri ürünleri yakın pazarlarda satarak bu ekonomik canlılığa katkı sağlamaktadırlar. Aynı şekilde göçebeler de hayvan ve hayvan ürünlerini satarak diğerleri kadar olmasa da onlar da bu ekonomik canlılığa katkıda bulunmaktadırlar. Herkes fazla ürünlerini satarak diğer ihtiyacını karşılayabilmektedir. Devlet de bu ekonomik canlılıktan vergi yoluyla faydalanmaktadır.[2]

Tanzimat Fermanı'ndan sonra her alanda olduğu gibi ekonomi ve çalışma hayatında da önemli değişmeler yaşanmıştır. Bu değişime Kapitülasyonların etkisi ve 1838 yılında İngiltere ile daha sonraki yıllarda diğer devletlerle de imzalanan ticaret anlaşmaları etkili olmuştur. Bu değişim, önce büyük şehirlerde ardından da kıyı şeridindeki liman şehirlerinde ve bu şehirlere yakın yerlerde olmuştur. Bunun sonucunda büyük ölçüde ev ve el tezgahına dayanan Osmanlı sanayisi durgunlaşmış ve daha sonra da çökmüştür. Öyle ki bu çöküş, sadece sanayi ile sınırlı kalmamış, iç ticareti de etkilemiştir.[3]

Tanzimat Fermanı'yla birlikte değişmeye başlayan üretim ve tüketim alışkanlıkları, klâsik döneme göre değişikliğe uğramıştır. Avrupa mallarının girişi, yerli üreticilerin aleyhine gelişmiştir. Bundan ilk önce, deri ve deri işleme tesisleri etkilenmiştir. Osmanlı ekonomisinin ve iş hayatının bel kemiği olan dokuma sanayi bir müddet direnç göstermiş, ancak Avrupa mallarına karşı rekabete daha fazla dayanamayarak çökmüştür. Bu çöküş, kıyı şeridinde çabuk gerçekleşirken, iç bölgelerde XX. yüzyılın ilk çeyreğine doğru gerçekleşmiştir. Bu çöküşle birlikte doğal olarak işsizlik artmış ve gelirlerde azalma olmuştur.[4]

Osmanlı sanayisi klâsik üretim anlayışından kurtulamadığı gibi, Tanzimat'la birlikte ekonomide görülen merkeziyetçi yapı, çöküşün hızlanmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte Tanzimattan sonra

160 civarında fabrika kurulmuştur. Fabrikaların çoğu, askeri ihtiyaçları (giyim) karşılama amacına yöneliktir. Ancak rekabete dayanamadığı için XX. yüzyılın başında birkaçı hariç kapanmıştır.[5]

Yine Osmanlı sanayisi üzerinde olumsuz etki eden nedenlerden birisi de Avrupa mallarının demir yolları ile taşınmasıdır. Demiryollarının taşımacılıkta kullanılmaya başlanması ve kara yoluna göre hem ucuz hem de güvenli oluşu, Avrupa mallarının hızlı bir şekilde iç bölgelere girmesine etkili olmuştur.[6]

XX. yüzyıla girerken kapitülasyonların etkisi, sermaye yetersizliği, teknoloji geriliği veya yetersizliği, bilgisizlik, istikrarlı bir yönetimin kurulamaması

ve sürekli savaşlar, Osmanlı ekonomisini dışa bağımlı hâle getirmiştir.[7]

Bütün bu olumsuzlukların bir araya gelmesi neticesinde el ve ev tezgahları ile üretim sekteye uğramıştır. Birer aile işletmesi olarak yüzyıllarca devam eden bu işletmeler kapanmıştır. Bunun sonucunda da işsizlik had safhaya ulaşmıştır.

II. Meşrutiyet'le birlikte sosyal alanda olduğu gibi ekonomik alanda da bir hareketlilik görülmeye başlanmıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti, yerli sanayii canlandırmak için plân ve program hazırladı. Bunun sonucunda on yılda (1908-1918) 139 milli (yerli) anonim şirketi kurulmuştur.[8] Bu dönemde devlet, toplumda uyanan milli bilinç doğrultusunda "yerli malı " kullanma fikrinin yaygınlaşmasına çaba gösterdi. "İstihlâk-ı Milli Cemiyeti" (Yerli Malı Koruma Derneği) aracılığı ile ithal mallara ve Rum mallarına karşı boykot uygulamalarını teşvik etti.[9] Ancak rekabete dayanacak gücü olmadığı için bu hareket etkili olmadı.

Tarım ve ziraatte de durum pek parlak değildir. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla girerken "tımar" sisteminin tamamen bozulduğunu görüyoruz. Bunun üzerine, 1858 yılında "Arazi Kanunnamesi " çıkartılmıştır. Devlet, elindeki bir kısım toprakları bu kanunla şahıslara devretmiştir. Ancak köylülerin çoğunluğu dağıtılan arazilerden yararlanamamışlardır. Çünkü bu araziler, fiilen "eşraf" ve "ağa"nın elindedir. Köylü, bu topraklarda "ortakçı" "maraba", "kiracı" gibi statülerle çalışmaktadır. Tarımda ilkel usullerle üretim yapılmaktadır. Verim son derece düşük ve rekabet edemez durumdadır.[10] Kısaca köylü, köyündeki arazide bir işçi gibi çalışmaktadır. Arazisi olan köylülerin arazileri de yetersizdir.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ticari faaliyetlerde önemli bir başarı elde edilememiştir. Ticari faaliyetlerin büyük bir bölümü, yabancıların veya azınlıkların elindedir. XX. yüzyılın başlarında ticarette Türklerin payı %4 civarındadır.[11]

Sanayinin yetersizliği ve ilkel usullerle üretim yapılması, hizmet sektörünün de gelişmesini engellemiş, dolayısıyla çalışma hayatını ve çalışanları olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü birçok kuruluş yetersiz kapasite neticesinde hizmet sektörünün gelişmesini engellemiştir.

Hizmet sektörünün gelişmemiş olması, mesleki gelişmeyi ve yeni mesleklerin oluşmasını engellemiştir. Bu, sanayi tesislerinin büyümesini engellemiştir. Sanayi kuruluşlarının çoğunluğu 10 kişiden az işçi çalıştırmaktadır.[12] Osmanlı Devleti'nde çalışma hayatında örgütlü bir işçi hareketinden söz edilemez. Sendika ve sendikalaşma yoktur.[13]

Sanayide ve ticarette Türk girişimcilerinin az olması, diğer taraftan tarımdaki verimsizlik ve üretim düşüklüğü yerli sanayinin 1930'lara kadar kurulmasını geciktirmiştir.

XX. yüzyıla girerken, bilhassa şehirlerde oturan Türk unsurlarının askerlik mesleğine rağbet ettiğini görüyoruz. Bunlar daha çok, orta düzeyde ve orta düzeye yakın ailelerin çocuklarıdır. Askerlik mesleği, maddi ve manevi açıdan tatminkâr ölçüdedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce 190.000 civarında bir memur kitlesi mevcuttur. Bunların çoğunluğu askerdir.[14]

I. Sanayi Sektörü

Milli Mücadele Dönemi'ne girilirken, Türkiye'deki sanayi tesislerinin görüntüsü ekonomik gerçeklerden uzak, plânsız, dışa bağımlı ve belirli yerlerdeki ham maddeleri ancak yarı mamûl hâle getirebilen bir yapıdadır. Kaldı ki sanayi dediğimiz bu ilkel ve geri tesislerin hemen hepsi de işgal altındadır. İşgal altında olmayan iç bölgelerde, sanayi tesisleri yok denecek kadar azdır.[15]

Milli Mücadele'ye girerken ülkemizde gıda, toprak, deri ağaç ve mobilya, kırtasiye, kimya ve madeni (imalat) sanayi alanlarında ilkel şartlarda faaliyet gösterilmektedir.

A. Gıda Sanayi

Gıda sanayinde ağırlığın büyük bir bölümü değirmenciliktir. Su ile çalışan değirmenler, hemen hemen her yerde bulunmaktadır. Ancak bu alanda fazla bir istihdam yoktur. Gıda sanayinin ikinci sırasında, şekercilik ve tahin imalatı gelmektedir. Az miktarda makarna ve konserve de yapılmaktadır. Nüfusun büyük bölümü tarım alanında çalışmasına rağmen, gıda sanayi ve üretimi yetersizdir. İhtiyaçlar, ithalat yoluyla karşılanmaktadır.

B. Dokuma Sanayi

Bu sanayi kolunda yün iplik, pamuk ve ham iplik imalatı bir de pamuk ve ipek dokumacılığı mevcuttur. İpek dokumacılığı, Bursa ve çevresinde toplanmıştır. Evlerde halı ve bez dokuma tezgahları vardır. Tezgahlarda dokunan bezler, giyim alanının ihtiyacına cevap verememektedir. Halbuki pamuk ihracatı yapılmaktadır. Giyimdeki açık, ithalat yoluyla karşılanmaktadır.

C. Ağaç Sanayi

Bu alan, marangozluk, doğramacılık, semer ve araba yapımından ibarettir. Ege Bölgesi'nde az miktarda kuru üzüm ve incir kutuları imal edilmektedir. Möble yapımı da önemli bir yer tutmamaktadır.

D. Toprak Sanayi

Tuğla, kireç, porselen ve çimento kollarında yerli üretim, ihtiyacı karşılayacak durumdadır. Bu alanda savaş ve işgaller dolayısıyla tüketim azalmıştır. Tuğla ve

kiremit yapımı, genelde İç Anadolu ile Ege bölgelerindedir. Kütahya'daki porselen imalatı, durma noktasındadır.

E. Deri Sanayi

Bu sanayi kolunda çok ilkel usullerle üretim yapılmaktadır. Yeni teknikler kullanılmadığından, üretim tüketimi karşılayamaz duruma gelmiştir. Anadolu'daki debbağhaneler, ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Büyük şehirlerde, ayakkabı ihtiyacı, ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Tekalif-i Milliye Kanunu'nun çıkmasıyla (7-8 Ağustos 1921) bu sanayi kolu tamamen askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelmiştir. Ancak bu gelişme, üretim artışına neden olmamıştır.

F. Kimya Sanayi

Milli Mücadele Dönemi Türkiyesi'nde kimya sanayi dalında ilkel usüllerle elde edilen birkaç boyanın dışında herhangi bir kimya sanayiinden bahsetmek mümkün değildir. Ülke ihtiyacına yetecek kadar zeytin ağacı olmasına rağmen zeytinyağı ve sabun üretimi yeterli değildir. Ege Bölgesi'nin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi, bu alandaki üretimi oldukça etkilemiştir. Sabun ithal edilmek zorunda kalınmıştır. Bunun yanında zamk, mürekkep ve mum gibi maddeler, az da olsa üretilebilmektedir.

G. Madeni (İmalat) Sanayi

Bu sanayi kolu sadece İstanbul ve İzmir şehirlerinde toplanmıştır. Bu şehirlerin limanlarında gemi tamiratları yapılmaktadır. Ayrıca çeşitli boy çiviler ve bazı makine aksanları üretilmektedir. Atölyeler şeklinde çoğunluğu nal, matbaa harfleri, mutfak eşyaları ve diğer âlet ve avadanlık yapan yerler de mevcuttur.[16]

Anadolu, her türlü sanayi tesislerinden teknik araç ve gereçlerden, bu alanda yetişmiş insan gücünden yoksundur. Hatta en basit tamirci ve soba ustası bile bulmak güçtür.[17]

1919 Türkiyesi'nde esnaf loncalarının ve hizmet veren iş kollarının isimlerini burada sıralarsak o dönem Türk sanayi mamullerinin ne olduğu hakkında bir ölçüde fikir vereceği kanaatindeyiz. Esnaf loncalarının belli başlı kolları şunlardır: Keçeciler, Bakırcılar, Demirciler, Pırpıtçılar, Semerciler, Çıkrıkçılar, Nalburlar, Tiftikçiler, Orakçılar, Düvenciler, Debbağlar, Kilciler, Kabatuzcular, Kasaplar, Terziler, Saraçlar, Urgancılar, Kunduracılar, Sofcular ve Dokumacılardır.[18]

Milli Mücadele yıllarına geçmeden önce Milli Mücadele yılları ile ilgili bazı istatistiki bilgileri ortaya koymaya çalışalım.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında hazırlanan Vilayet salnamelerine göre (1912); faaliyette olan 18.000 iş yerinin %49'u Rumlara, %23'ü Ermenilere, %19'u Levantenlere ve %15'i de Türklere aittir. Yine 1919 yılında Batı Anadolu'da yapılan bir sayımda 3300 imalat sanayi iş yeri vardır. Bu iş yerlerinin %73'ü Rumlara aittir. Burada çalışan 21.914 işçinin ise %85'ini Rumlar teşkil etmektedir.[19]

Bu rakamlar da gösteriyor ki, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Türk unsur nüfusuna göre, sanayide oldukça geridir. Bunda nüfusun büyük çoğunluğunun tarımda istihdam edilmiş olması ve diğer iç ve dış etkenlerin etkisi vardır.

TBMM kendi denetiminde olan yerlerde 1921 yılında imalat sanayine giren iş kollarında bir sayım yaptırmıştır. Bu sayımda değişik iş kollarında kuruluş başına düşen ortalama işçi sayısı 2 ile 5 kişi arasındadır. Bu iş kolları ve işçi sayıları şöyledir:

Toplam 33.058 iş yerinde 76.200 işçi çalışmaktadır.[20]

Marmara ve Batı Anadolu'nun dışında kalan yerlerde toprak, tuğla, kiremit, halıcılık, dokumacılık, tiftik, değirmencilik, debbağ, nal, mutfak eşyaları sanayi yaygındır. İkinci sırada ise bakır işleri, demircilik, nal yapımı, saraç işleri, marangozluk gibi alet ve avadanlık yapımı mevcuttur.[21] Kastamonu Küre'de birkaç demirci dükkânı ve bir iki de kasap dışında başka bir iş yeri yoktur.[22] Bu Anadolu'nun hemen hemen her yerinde görülebilecek bir örnektir.

Milli Mücadele boyunca sanayi alanında herhangi bir yeni işletme veya tesis yapılamamış, mevcutlarla idare edilmiştir. Mevcut sanayi de eldeki imkanlarla ordunun ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla geçici bir üretim artışı yaşanmıştır. Ancak bu artış yatırıma dönüşememiş, sadece belli bir amacı gerçekleştirmek için yapılmıştır. İstanbul'dan kaçan ustalar Ankara'da süngü, kama gibi askeri malzeme üretmeye başlamışlardır. Diğer taraftan Ankara'da iç çamaşırı, çarık gibi malzemeler imal eden dükkânlar görülmeye başlanmıştır. Dükkânların sayısı Sakarya Savası'ndan sonra artmıştır.[23] Konya'da üç katlı harp imalatı yapan bir atölye vardı. Atölyede 150 kişi çalışmakta elbise ve ayakkabı yapılmaktadır.[24]

İngilizlerin İzmit'teki dokuma fabrikasını tahrip etmeleri üzerine fabrikada çalışan ustalar, iki tezgahı gizlice Ankara üzerinden Kayseri'ye taşıyarak burada kurmuşlar ve ordunun ihtiyacını, bu tezgahlarda dokunan kumaşlardan karşılamışlardır.[25]

TBMM'nin açılışından sonra Ankara'nın Samanpazarı semtinde süngü yapan demirci dükkanlarının sayısında artış olmuş, sargı bezi yapan, çarık diken dükkânlar açılmaya başlamıştır. Barakalarda kadınlar fişek dolduruyordu.[26] Kastamonu'da kurulacak sanayi takımının kundura kalıplarını, vilayetteki kunduracı ustaları temin etmişlerdir.[27]

Sanayinin yetersizliği konusunda TBMM'de tartışmalar yaşanmıştır. 1 Ocak 1921 tarihinde Kütahya milletvekili Ragıp Bey "Yerli kumaş yapan fabrikalarımız nerede? Memleketin ihtiyacının %5'ini karşılayacak dokuma ve şayak tezgahlarımız bile yoktur"[28] diyerek durumu bütün açıklığı ile

ortaya koymuştur. 1922 yılında Vakit gazetesinin "Avusturya yolunun kapanmasıyla fes fiyatları yükseldi"[29] haberi, herhalde bu durumu açıklamaya yeterlidir. Diğer taraftan TBMM hükümeti, 10 Mart 1921 tarihinde kabul ettiği bir kararname ile bütün memurların yerli malı kumaştan elbise giymelerini kararlaştırmıştır.[30]

Bununla birlikte 1919 yılında İstanbul'da Kurban Bayramının ikinci gününde bir sergi açılacağı haberi yer almaktadır. Sergide: "Mobilya takımı, Mutbah (mutfak) takımı, Saraççılık, Terzilik, Debbağ ve Kunduracılık, Kahve değirmenleri, Terazi, Kantar, Kimya, Mensucat ve Halı, Tezhip ve Nakkaş, Oyuncakçılık, Dökmecilik, Kamacılık, Oymacılık, Kuyumculuk, Çivi, Testi, Çanak, Çömlek" bulunacaktır.[31] Başka bir gazete de 1921 yılında Giresun'da bir "Fabrika" açıldığını haber vermektedir.[32]

Yine bu yıllarda açılan iş yerleri, kendi tanıtımını yaparken "Türk" ve "İslâm" ibarelerini kullanmaktadır. "Beyoğlu'nda yeni bir islâm ticarethanesi"[33] "Elektirik pazarında yegane Türk müessesesi"[34] gibi. Bu ilânlardan şu sonucu çıkartabiliriz: Türklerin iş yerleri az olduğundan Türk müşteri çekmek amacıyla sık sık böyle ilânlar görmek mümkündür.

II. Çalışanlar (İşçiler)

Osmanlı Devleti'nin çeşitli nedenlerle sanayisini kuramaması ve iş alanları yaratamaması, 1919-1922 yılları arasında Milli Mücadeleye büyük bir ekonomik sıkıntı ile girilmesine neden olmuştur. Bütün bunların yanında bir de işgal ve istilanın başlaması ile her şey felâkete dönüşmüştür. İşsizlik had safhadadır. İş arayanların sayısı gün geçtikçe artmaktadır.[35]

1919-1922 yılları arasında sanayi kuruluşlarında herhangi bir kapasite artışı olmadığından, istihdam artışı da görülmemiştir.[36]

Milli Mücadele dönemi Türkiye'sinde teşkilâtlı bir işçi sınıfından söz etmek mümkün değildir. İşçiler, zaman zaman İstanbul'da greve gitmişlerse de etkili olamamışlardır. Hem İstanbul hükümetleri hem de işgal kuvvetleri grevlere izin vermemişlerdir.[37] İşcilerin, herhangi bir sosyal güvenceleri yoktur. Bununla birlikte İstanbul'da Beykoz Ayakkabı fabrikasında işçiler, ücret artışı için greve gitmişlerdir. Ancak grev etkili olmamıştır.[38] İstanbul'da tramvay, tersane, telefon şirketi işçileriyle limanda çalışan hamallar greve gitmişlerdir. Bilhassa tramvay işçileri ve yolcu vapurlarının bağlı olduğu Şirket-i Hayriye işçilerinin grevleri, halkı etkilemiş, ancak hükümetin izin vermemesiyle grevler uzun sürmemiştir.[39] İstanbul'da 1923 yılının Ocak ayında tramvay işçilerinin kısa süren grevinde arabacılar bu fırsattan yararlanarak taşıma ücretlerini 4-5 kat arttırmışlardır. Kısa süre de olsa bu durum arabacıları sevindirmiştir.[40]

1913 yılında deri sanayi (debbağ) kolunda çalışan bir işçi İstanbul'da 9, Anadolu'da 13.6 kuruş alırken, 1921 yılında bu rakam 73 kuruşa kadar yükselmiştir.[41]

İstanbul’daki fabrikada çalışan işçiler, çok düşük ücret almaktadırlar. İstanbul’da 1919-1920 yılları arasında 13 fabrikada 2850 işçi çalışmaktadır. Erkek işçilerin yanında kadın ve daha çalışma yaşına gelmemiş çocuklar da işçi olarak çalışmaktadırlar. Erkek işçiler için ödenen ortalama aylık ücret 25 lira civarındadır. Kadın ve çocuk işçiler, aylık 10 lira civarında ücret almaktadırlar. Bundan dolayı birçok iş kolu; ayakkabıcılar, terziler, otel ve lokanta gibi işletmeler ile, tütün işleme ve sigara fabrikaları, çocuk ve kadın işçileri çalıştırmayı tercih etmektedirler. Bir ayakkabı imalathanesinde çalışan bir çocuğun haftalık ücreti 250 kuruştur. Küçük imalathanelerde ise çocuklara, haftalık 5 kuruş ücret ödenmektedir. Vasıflı olan ustalar da düşük ücret almaktadır.[42]

Çalışma şartları çok kötü olmasına rağmen, ücretler düşüktür. Düşük ücret alanların çoğunluğunu, iş bulmak amacıyla Anadolu’dan İstanbul’a göç edenler oluşturmaktadır. Bu arada, Yunan işgalinden kaçanların bir kısmı da İstanbul’a sığınmışlardır. Dolayısıyla İstanbul’da yoğun bir işsizlik yaşanmaktadır. Bazı iş yerlerinde işçiler, günlerce ücret almadan çalışmaya devam etmişlerdir.[43]

1919-1922 yılları arasında işgal altında olmayan bölgelerde işçi ücretleri ile ilgili elimizde istatistiki bir bilgi yoktur. Ancak normal bir işçinin 50 ile 75 kuruş civarında ücret aldığını tahmin edebiliriz.

Bu dönemde, bazı iş kollarında kalifiye işçi açığı görülmektedir. İşletmeler bazı mesleklerde gazetelere ilânlar vererek, usta ve kalfa istihdam edileceğini bildirmişlerdir. “Terzi ustası aranıyor, ütücü kalfası aranıyor”[44] gibi ilânlara rastlıyoruz. Bu ilânlardan da anlaşılacağı gibi

yetişmiş eleman sıkıntısı çekilmektedir. Diğer taraftan “Çalışma Derneği “ ile “Kadınları Çalıştırma Derneği “ kadınların da iş hayatına girmesini ve erkeklerle aynı işte çalışmasını talep ederek, bu yönde faaliyette bulunmuşlardır.[45] Kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla Kadınları Çalıştırma Derneği, Kastamonu’da genç kızlar ve kadınlar için dikiş yurtları açmıştır. Kastamonu’da bu dikiş yurtlarında üç ayda biçki dikiş öğretilerek, kadınların üretime katkıda bulunmaları amaçlanmaktadır.[46]

Bu dönemde, birçok şehirde Dârül- acezeler, marangozluk kursları açarak marangoz ustası ve kalfası yetiştirmiştir.[47]

Konya’da çırakların bilgi ve beceri kazanmaları amacıyla gece eğitimi başlatılmıştır. Bu olay, Milli Mücadele döneminde çırakların iyi yetişmesi açısından çok önemlidir. Ölüm kalım mücadelesi sürerken böyle bir gece eğitiminin yapılması çok dikkat çekicidir. Savaşın bütün hızıyla sürmesine rağmen, çırakların gece eğitimine alınması ve ilginin de büyük olması, kaliteli eleman yetiştirilmesi açısından kayda değer bir olaydır. 1921-1922 yıllarında devam eden gece derslerini, o günkü gazeteler şöyle haber vermektedir: “Umumi esnaf çıraklarının talim ve terbiyelerinin gelişmesi için gece dersleri açılmıştır”;[48] “Esnaf çırakları için yaklaşık üç ay süreyle şehrimizde açılmış olan ve

büyük bir ilgi gören gece okuluna, her gece en az yüz öğrenci devam etmektedir."[49] Gece eğitimi halka duyurulmuş ve özendirilmiştir.

A. Çalışma Süresi

Çalışanların çalışma gün ve saatlerinde belirli bir düzen yoktur. Hafta tatili kavramı gelişmemiştir. O. Nuri Ergin, "Türkiye'de yaşayan insanlar haftada üç gün tatil yaparlardı"[50] diyerek üç günlük tatilin, Türkiye'de yaşayan insanların dinî inançlarının bir sonucu olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte 1919 yılında henüz "Hafta Tatili Kanunu" kabul edilmemiştir. Bazı işçi sendikaları hükümete müracaat ederek, "Hafta Tatili Kanunu"nun bir an önce çıkarılmasını istemişlerdir.[51]

Türkler, Cuma günleri tatil yaparlardı. Azınlıklar da kendi dinî inançlarına göre hafta tatili yapıyorlardı. Açıksöz Gazetesi'nin haberine göre; Samsun'da esnaf, Cuma günleri dükkânlarını kapatmaya başlamıştır.[52] Babalık Gazetesi de Cuma günlerinin tatil olduğunu haber vermiştir.[53] Dinî bayramlarda resmî kuruluşlarda olduğu gibi çarşı pazarda (esnaf) dükkânlar kapanırdı.[54] Ancak düzenli bir tatil anlayışı yoktu.

Çalışanlar için belli bir çalışma saati yoktur. Gün doğumundan gün batımına kadar geçen süre çalışma saatidir.[55] Fabrikalarda ise, çalışma süresi genelde 9-10 saattir. Kadın ve çocuk işçiler de aynı süre çalışmaktadırlar.[56]

Ülkede yaz ve kış saati uygulaması vardır. Kasım ayı başında kış saati, Mart ayı ortası veya Nisan ayı başlarında yaz saati uygulaması yapılmaktadır. Gazeteler bunu "saatlerinizi bir saat ileri veya geri alın"[57] diyerek vatandaşlara duyurmaktadır. Saatlerin geri alınması, daha çok çalışan kesimi ilgilendirmektedir.

III. Memurlar

Devlet memurları (sivil, asker), I. Dünya Savaşı ve onu takip eden Milli Mücadele Dönemi'nde en fazla sıkıntı çeken kesimlerden birisi olmuştur. Memurlar, ister İstanbul'da isterse Anadolu'da görev yapsınlar maddi yönden sıkıntılı yıllar geçirmişlerdir. Memurların zaman zaman maaşlarının yarısını alabildikleri, bazen de maaşlarını iki ay alamadıkları olmuştur.[58] TBMM hükümeti, 1920 yılında ilkokul öğretmenleri ile memurların maaşlarını zamlı alabilmeleri ve bir an önce maaşların ödenebilmesi için vakıflardan yardım istemek zorunda kalmıştır.[59]

Osmanlı Devleti, devlet memurlarının durumunu iyileştirmek amacıyla 3 Aralık 1919 tarihinde memur maaşları ile ilgili yeni bir düzenleme yapmıştır. Buna göre; 10 lira maaş alan memurlara %300; 10 ile 30 lira maaş alanlara ilk 10 lirası için %300, geri kalan bölümü için ise %100; maaşı 30 liranın üstünde olan memurlar için ise ilk 10 lirası için %300, geri kalan bölümler için %75 zam yapılmıştır. Maaş ve ücretlerin zamanında ödenememesi ve pahalılık, yapılan bu zamları yetersiz kılmıştır. Dar gelirli bazı memurlar, tefecilerin eline düşmüştür.[60]

TBMM 27 Temmuz 1920 tarihinde bir kararname çıkartarak işgal bölgelerinden kaçan ve iki aydır maaş alamayan memurları boş kadrolara geçici olarak atamış ve bunlara daha sonra mahsup edilmek üzere iki aylık maaş ödenmesini kararlaştırmıştır.[61] Ankara Hükümeti 14-11-1336 (1920) tarihli bir kararname ile Zonguldak'ta görev yapan memurlara olduğu gibi Antep'te görevli memurların maaşlarına bir misli zam yapılmasına[62] karar vermiştir. Aynı şekilde Adana, Cebelibereket (Osmaniye) ve Mersin'de çalışan memurlara 6 Kasım 1921 tarihli kararname ile iki ay müddet ile bir misli zam yapılması için TBMM'ne kanun tasarısı sunulmuştur.[63] Ankara'da görev yapan memurlara da bir maaş fazla ödeme yapılması karalaştırılmıştır.[64] Yine de memurların sıkıntısı devam etmiştir.

TBMM, devlet memurları ile emeklilerinin içinde bulunduğu şartları dikkate alarak emanet sandıklarından 6 ay vade ile 100 lira borç vermeyi karalaştırmıştır.[65]

Milli Mücadele Dönemi'nde Ankara'da bazı branşlarda öğretmen açığı görülmektedir. TBMM Hükümeti, bu açığı kapatabilmek için gazetelere ilânlar vermiştir. Ankara'da Lisede görevlendirilmek üzere 2000 kuruş (20lira) maaşla, Coğrafya, Matematik ve Arapça öğretmeni ile 1500 kuruş maaşla Fransızca ve Beden Eğimi öğretmenleri aramaktadır.[66] Mesleki alanda ise; Demircilik, Marangozluk, Kunduracılık ve Terzilik branşlarında 6000 kuruş maaşla, tesviye branşında ise 3000 kuruş maaşla öğretmen[67] istihdamı için ilân verilmiştir. Kastomonu'da da çeşitli branşlarda öğretmen açığının giderilebilmesi için gazetelere ilân verilmiştir.[68] Bu dönemde çeşitli illere göre değişmekle birlikte bir ilkokul öğretmenin maaşı, 200 ile 1000 kuruş arasında değişmektedir.[69] Bir sağlık memuru da 800 kuruş maaşla hemen işe başlama imkânına sahiptir.[70]

Memurların çalışma saatleri ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. TBMM, 2.11.1920 tarihinde çıkarttığı bir kararname ile öğle tatilini kaldırarak memurların günde 10.30-16.30 saatleri arasında çalışmalarını[71] kararlaştırmıştır. 1921 yılında öğle tatili tekrar konularak sabah işe başlama saati 9.30 olarak[72] değiştirilmiştir. 19 Kasım 1921 tarihinde çıkan bir kararname ile çalışma süresi 6 saate indirilmiştir.[73] Bu süre kısaltma tasarruf amacıyla yapılmıştır.[74] 1922 yılında devlet memurlarının çalışma süreleri yeniden düzenlenmiştir.[75] Yukarıda belirttiğimiz yaz ve kış saati uygulaması doğal olarak memurları da ilgilendirmektedir.

Ramazan ayında bazı memurların işe gelmemesi, işten erken ayrılması nedeniyle hükümet bir kararname yayımlamıştır.[76] Gazete, memurların işe geç gelmesinden yakınarak, hükümetin yayımladığı kararnameye bütün memurların uymasını istemektedir.[77]

Devlet memurlarının greve gitmeleri yasaktır ve grev yapamazlar. Ancak Konya adliyesindeki bir grup memur, zam isteklerinin karşılanmaması üzerine greve gitmişlerdir. Aynı nedenle posta memurları da greve gideceklerini bildirmişlerdir.[78]

IV. Tarım ve Ziraat

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ülke nüfusunun %82'sinin tarımda çalıştığı veya bu alanda geçimini sağladığı göz önüne alınırsa, Türkiye ekonomisi ve dolayısıyla toplumun refah düzeyi konusunda

genel bir fikir verir.[79] Bu dönemde tarımda gözüken bu nüfusun yarısı fiili olarak çalışabilmektedir. Yaşlılar ve çocuklar tüketici durumdadır.

Milli Mücadele yıllarına ait elimizde istatistiki bir bilgi mevcut değildir. Bu alanda ilk ciddi bilgiler 1927 yılına aittir. Ülkede, 1.187.000 karasaban mevcut iken pulluk sayısı 211.000 civarındadır.[80] Milli Mücadele döneminde pulluk sayısının daha az olduğunu tahmin etmek mümkündür.

Ülke tarımında görülen bu olumsuz tablonun kökeninde, XVIII. yüzyıldan beri görülen kötü yönetim, iltizam usulünün bozulması, tarımda makine kullanılamaması, tarım üretiminin ancak aile içine yetecek şekilde yapılması ve ekilebilir toprakların büyük bir kısmının "ağa" "bey" denilen o bölgedeki birkaç kişinin eline geçmiş olmasıdır.[81] Bunun yanında sulama ve gübreleme yapılamaması da tarımda olumsuzluğun yaşanmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan pazara sunulabilecek ürünlerde çeşit azdır ve kalite yoktur.[82]

Son 10 yılda süre gelen savaşlar, Trablusgarp (1911), Balkan (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918) köylülerin durumunu iyice sarsmıştır. Askere giden köylüler, hem insan gücünden kayıplara uğramışlar, dolayısıyla tarımda kol gücü azalmış- hem de hayvan gücükayıpları olmuştur. Köylüler, savaşların getirdiği ekonomik yükün altında ezilmişlerdir.[83]

I. Dünya Savaşı başlarında 66 milyon dekarlık olan, hububat alanı, savaşın sonunda 35 milyona düşmüştür. Buğday mahsulü 1913-1914 sezonunda 3.903.000 ton iken, 1921 yılında 2.042.000 tona düşmüştür.[84]

I. Dünya Savaşı'nın insan gücü kaybı, 18-35 yaş arasındaki erkeklerden oluşmaktadır. Bu olay, tarımda insan gücünde büyük bir gedik açmıştır. Tarımda çalışabileceklerin büyük bir bölümü kadınlardan ibarettir. Kadınlar, Milli Mücadele boyunca tarlada çalışarak, ürün elde edip, aşar vergisini vermişlerdir. Kadınlar, sadece tarlada değil bilindiği gibi cephede de önemli görevler üstlenmişlerdir.[85]

Tarımda çalışan nüfus, işgaller neticesinde hem toprağını kaybettiği gibi hem de göç neticesinde tüketici durumuna düşmüştür. Bunun örnekleri Ege Bölgesi'nde ve Çukurova'da yaşanmıştır.

Ege Bölgesi'nde, hububatın yanında incir, üzüm, zeytin ve pamuk ziraati yapılmaktadır. Milli Mücadele boyunca Yunanlıların bu bölgeyi işgal etmeleri sebebi, çiftçi, tarlasını, bağını, bahçesini bırakarak içerilere doğru kaçmış ve bütün bu verimli araziler. Yunanlıların elinde kalmıştır. Bunlar, yeni gittikleri yerlerde yardıma muhtaç hâle gelmişlerdir.[86] Çukurova'ya önceki yıllarda hasat mevsimi Sivas, Maraş, Malatya gibi civar illerden birçok işçi gelir buralarda üç dört ay çalıştıktan sonra geri dönerlerdi. İşgalle birlikte gelenlerin sayısı azalmıştır.[87]

Sakarya Savaşı'ndan hemen önce (7-8 Ağustos 1921) Tekalif-i Milliye emirleri çıkartılmıştır. Bu emirle, halkın elinde bulunan çeşitli araç ve gereçler, geçici olarak ordunun emrine verilmiştir.[88]

Halkın o dönemlerde elinde öküz, at, eşek gibi hayvanlarla bunlar tarafından çekilen kağnı ve arabalar vardır.[89] Bunların ordu emrine verilmesi, tarımı az da olsa olumsuz yönde etkilemiştir. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılabilmesi için bunun dışında bir çözüm de görülmemektedir. Köylünün ve hayvanların cepheye gitmesi ekim yapılmasına engel olacağı gibi eldeki mevcut ürünlerin pazara ulaştırılmasında da engel teşkil etmiştir.[90] Ancak Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması için bu durum kaçınılmazdı.

TBMM, bu olumsuzlukları giderebilmek ve tarımı iyileştirebilmek için bazı tedbirler almıştır. 9 Ekim 1921 günü çıkarılan bir tüzükle, il ve ilçelerde mülki amirlerin başkanlığında bir "Tarım Yükümlülüğü Kurulu" oluşturulmuştur. Bu kurulda, askerlik dairesi başkanı, tarım fen memuru, jandarma komutanı ve halktan seçilen (ziraatle uğraşan) iki üye görevlidir. Kurulun görevi, arazi, tarım araç ve gereçlerini, tohumluk miktarını ve hayvanları, köy ve mahalle ihtiyar heyetleri aracılığı ile tespit ettirerek bir envanter çıkarılmasını sağlamıştır. Tüzükte bir çift hayvanı olana 40 dönüm toprağı ekmesinin sağlanmasını, ayrıca ne cins ve miktarda tohumla ekim yaptığının belirlenmesini, bunların kaynaklarının tutulmasını kuruldan istemektedir. Aynı tüzükle askerde bulunanlar ile dul ve yetimlere ait arazilerin boş kalmasını önlemek, onlara yardımcı olmak amacıyla haftada bir gün "imece" usulü ile bu gibi ailelere yardım edilmesinin sağlanması getirilmiştir. Ziraat bankası da köylüye tohumluk kredisi verilmesini sağlayacaktır. Bu görev de köy ve mahalle ihtiyar heyetlerine verilmiştir.[91]

Milli Mücadele döneminde köylülerin sıkıntısını gidermek için tarımla uğraşanların askere alınmaları geciktirilerek tarıma destek sağlanmaya çalışılmıştır. TBMM, ağnam (hayvan) vergisinin artırılmasını reddetmiştir.[92]

Tarımla ilgili teknik bilgi eksikliği ve diğer eksikliklerin yanında, ziraat aletlerine de ihtiyaç vardır. Ziraat okulları ve ziraat memurları yetersizdir.[93] Bazı illerde ziraat okulları mevcuttur. Ancak mezunlara istihdam sağlanamamaktadır. Bir ziraat mühendisi, alanında uzman olduğunu ve iş aradığını ilânla duyurmuştur.[94]

Açıksöz gazetesinde; Kastamonu'ya o dönemin tarım aletleri olan "pulluk ve kalbur makineleri'nin getirileceği"[95] haberi yer almıştır. Bu, o dönem için büyük bir haberdir. Çünkü çiftçi, tarımda makineleşmeyle yeni yeni tanışmaktadır. Samsun'a da ilk traktör, 1922 yılında gelmiştir.[96]

Köylü, kiraladığı toprağı ekip biçerek, kirasını ödemektedir. Ürün az da olsa toprak sahibinin payını ödeyecek ve devlete de vergisini verecektir. Köylü, boğaz tokluğuna çalışmaktadır.[97]

Tarımdaki bu olumsuz durum, yer yer kıtlıklara rastlanılmasına neden olmuştur. Bazı yerlerde, arpa ve buğday ununun içine meşe palamutu karıştırılarak ekmek yapılmış, ihtiyaçlar bu şekilde karşılanmıştır. Cephe gerisinde özellikle köylerde halk, karnını kıt kanaat doyurabilmektedir. Birçok aile arpa, çavdar ve yulaf unu bulmakta güçlük çekmektedir. Günlerce aç kalanlar olmuştur. Antep'te acı zerdali çekirdeği ile arpa karıştırılarak ekmek yapılmıştır.[98] Bununla birlikte köylüler, az da olsa pazar yerlerine getirdikleri ürünleri satarak karşılığında ihtiyaç duydukları şeker, gazyağı, sabun gibi

malları almaktadırlar. Ankara'da Tahta Kale meydanında köylüler getirdikleri malları satarak ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.[99]

Bütün bu olumsuzlukların yanında, bazen de şöyle bir haber yer almıştır: "Adana'da ziraat sergisi açıldı"[100]

Milli Mücadele yıllarında sanayide olduğu gibi tarım sektöründe de herhangi bir üretim artışı görülmemiştir. En fazla sıkıntı çeken kesimlerden birisi de köylülerdir. Milli Mücadele böyle bir ortamda başarıya ulaşmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda ortaya çıkan sanayi devrimini yakalayamamıştır. Çünkü sanayide ve tarımda klâsik üretim anlayışı, bu yüzyılda da devam etmiştir. Ticaret alanında ise yabancılar ve azınlıklar egemendir. Türk girişimcilerin payı bu alanda oldukça azdır. Bütün bunların yanında savaşların uzun sürmesi ve alt yapı eksikliği, Osmanlı ekonomisini büyük ölçüde etkilemiştir. Ülke nüfusunun %82'sinin tarımda çalıştığı ve tarım üretiminin verimsiz olduğu bir memlekette, güçlü ekonomiden söz edilemez. Güçlü ekonominin olmadığı bir yerde de istihdamı yaratacak büyük kapasitede çalışan tesislerin de olması mümkün değildir.

Milli Mücadele'ye girilirken bu tablo, daha da ağırlaşmıştır. Çünkü yetişmiş insan gücü kalmamıştır. Kalanların çoğu da sakat ve iş yapamaz durumdadır. Tarımı ve sanayisi büyük ölçüde kol gücüne dayanan bir ülkenin böyle bir ortamda ekonomisinin ayakta kalması da mümkün değildir. Milli Mücadele'ye girilirken herkes her şeyini kaybetmiştir. Milli Mücadele önderleri, hem cephede hem de cephe gerisindeki bu olumsuzluklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Bütün bu olumsuzluklar, itilaf devletlerinde Milli Mücadele'nin başarılı olamayacağı kanaatini oluşturmuştu. Ancak Türk milleti Mustafa Kemal'in liderliğinde bu onurlu mücadeleden zaferle çıkmış ve bunu da bütün dünyaya kanıtlamıştır.

1 Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyet Rüsûmu" Belleten XXIII/92, Ankara 1992, s. 598; Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII Yüzyılda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara 1995, s, 101-103.

2 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. II. s. 145-146; Halaçoğlu, a.g.e., s. 103-113.

3 Rifat Önsoy, Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988, s. 15-16; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VI Ankara 1975. s. 216.

4 Niyazi Berkes, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, C. II. İstanbul 1970, s. 269; Musa Çadırcı, Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 6; Karal, a.g.e., s. 239; Önsoy, a.g.e., s. 7.

5 Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları "150. Yılında Tanzimat (Haz. H. Dursun Yıldız) Ankara 1992, s. 235-237; Önsoy, "Tanzimat Döneminin İktisat Politikası"Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1994, s. 259.

6 Çadırcı, a.g.e., s. 360; Önsoy, a.g.e., s. 25; A. D. Noviçeviç, Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi (Çev. N. Dinçer), Ankara 1979 s. 50.

7 İlker Birdal, "Tanzimat sonrası Türk Ekonomisi " Tanzimatın 150. Yılında Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1992 s. 343; Önsoy, a.g.e., s. 25; Çadırcı, a.g.e., s. 334.

8 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C. II Kısım 4, Ankara, 1983, s. 493; Zafer Toprak, Türkiyede Milli İktisat, Ankara 1982, s. 37.

9 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1970, s. 75.

10 Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul 1985, s. 286; Doğu Ergil, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Ankara 1981, s. 115; Ömer Lütfi Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi (Türkiyede Toprak Meselesinin Tarihi Esasları), İstanbul, 1980, s. 293; Güran, "Ziraî Politika Ve Ziraatte Gelişmeler", 150. Yılında Tanzimat (Hazırlayan H. Dursun Yıldız), Ankara 1992 s. 225; Yahya Sezai Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul 2000, s. 102.

11 Feridun Ergin, I. Dünya Savaşında ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler, AAMD, C. III. S. 7'den ayrı basım, Ankara 1986, s. 63; Tezel, a.g.e., s. 98.

12 Eldem, a.g.e., s. 95; A. Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, İstanbul 1985, s. 32.

13 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II İstanbul 1986, s. 401.

14 Tezel, a.g.e., s. 94.

15 Tevfik Çavdar, Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye, İstanbul 1971, s. 50; Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları, Ankara 1974, s. 50.

16 Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi, Ankara 1994, s. 174; Müderrisoğlu a.g.e., s. 62-64; Tezel, a.g.e., s. 104-105; Çavdar, a.g.e., s. 50.

17 M. Süreyya Şehitoğlu, Milli Mücadelenin Maddi Dayanakları, Ankara, 1965, s. 7.

18 Müderrisoğlu, a.g.e., s. 67.

19 Tezel, a.g.e., s. 98-99.

20 Eldem, Osm. İmp. Eko., s. 174; Tezel, a.g.e., s. 104.

21 Müderrisoğlu, a.g.e., s. 62.

22 Enver Behnan Şapolyo, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi, İstanbul 1967, s. 38.

23 Şeref Erdoğdu, Ankaram, Ankara 1965, s. 58.

24 S. İ. Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Hatıraları (Çev. M. Ali Ediz), İstanbul 1967, s. 25.

25 Şerif Güralp, İstiklâl Savaşının İç Yüzü, İstanbul 1958, s. 64.

26 Kamil Erdaha, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul 1975, s. 60; Müderrisoğlu, a.g.e., s. 291.

27 Açıksöz Gazetesi 5 Mayıs 1337 (1921).

28 Müderrisoğlu, a.g.e., s. 292.

29 Vakit Gazetesi, 2 Nisan 1338 (1922).

30 Cumhuriyet Arşivi (bundan sonraki dipnotlarda C. A. olarak gösterilecektir) Dos. No. 730. 030. 18. 1. 1'den aktaran, Süleyman Ünüvar, Milli Mücadele Döneminde İç Anadolu'da Günlük Hayat (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996, s. 78.

31 Türk Dünyası Gazetesi, 29 Temmuz 1335 (1919).

32 Açıksöz Gazetesi, 28 Şubat 1337 (1921).

33 Vakit Gazetesi, 9 Şubat 1335 (1919).

34 Ahali Gazetesi 2 Kanun-ı evvel 1335 (2 Aralık 1919).

35 Vakit Gazetesi 23 Şubat 1335 (1919); Türk Dünyası Gazetesi, 24 Ağustos 1335 (1919).

36 Çavdar, Milli Mücadele'nin Ekonomik Kökenleri, İstanbul 1974, s. 130.

37 Tunaya, a.g.e., s. 401.

38 Çavdar, Milli Müc. Baş. s. 215; Vakit Gazetesi, 2 Nisan 1338 (1922).

39 Vakit Gazetesi, 26 Şubat 1335 (1919); Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 27 Ocak 1338 (1922).

40 Aydede Dergisi, C. I, S. 9-30 Kanun-ı Sani 1338 (30 Ocak 1922), s. 4.

41 Eldem, Osm. İmp. İktisadi Şart. s. 204.

42 Çavdar, Milli Müc. Baş. s. 125-126.

43 Ökçün, a.g.e., s. 35.

44 Açıksöz Gazetesi, 24 Şubat 1337 (1921); Babalık Gazetesi, 26 Nisan 1337 (1921).

45 Türk Dünyası Gazetesi, 16 Teşrin-i evvel 1335 (16 Ekim 1919).

46 Açıksöz Gazetesi, 10 Kanun-ı sani 1337 (10 Ocak 1921).

47 Tercüman-ı Hakikât Gazetesi, 17 Teşrin-i evvel 1336 (17 Ekim 1920).

48 Vakit Gazetesi, 2 Kanun-ı evvel 1337 (2 Aralık 1921).

49 Babalık Gazetesi, 6 Mart 1338 (1922).

50 Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C. I, İstanbul 1977, s. 113.

51 Vakit Gazetesi, 29 Kanun-ı evvel 1335 (29 Aralık 1919).

52 Açıksöz Gazetesi, 2 Ağustos 1336 (1920).

53 Babalık Gazetesi, 27 Haziran 1338 (1922).

54 Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları" Yakın Tarihimiz, C. III. S. 38, 15 Kasım 1962 s. 373.

55 Ergil, a.g.e., s. 57.

56 Çavdar, Milli Müc. Baş. s. 125; Ökçün, a.g.e., s. 35.

57 Tercüman-ı Hakikât Gazetesi, 9 Nisan 1335 (1919), 4 Mart 1337 (1921), 31 Teşrin-i evvel 1337 (31 Ekim 1921).

58 Bu konuda bazı gazetelerde çeşitli tarihlerde haberler yayımlanmıştır; Açıksöz Gazetesi, 2 Kanun-ı evvel 1335 (2 Aralık 1919); Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 25 Mart 1337 (1921); Vakit Gazetesi, 20 Kanun-ı sani 1337 (20 Ocak 1921); Hâkimiyet-i Milliye, 25 Nisan 1337 (1921), Vakit Gazetesi, 12 Mart 1338 (1922).

59 C. A. Dos. No: 56. 0. 30. 18. 1. 1. aktaran Ünüvar, a.g.e., s. 84.

60 Çavdar, Milli Müc. Baş. s. 119.

61 Müderrisoğlu, a.g.e., s. 267.

62 C. A. Eski Defter, Karar No: 351-347 C. No: 2. S. No: 46, 116-2. 030, 18. 1. 1.

63 C. A. Eski Defter, Karar No: 290-1162 C. No: 3 S. No: 302, 030, 18. 1. 1.

64 C. A. Eski Defter, Karar No: 290-1392 C. No: 4 S. No: 175, 030, 18. 1. 1.

65 Müderrisoğlu, a.g.e., s. 269.

66 Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 27 Teşrin-i evvel 1337 (27 Ekim 1921).

67 Hâkimiyet-i Milliye, 29 Ağustos 1338 (1922).

68 Açıksöz Gazetesi, 24 Şubat 1337 (1921).

69 Şapolyo, a.g.e., s. 104.

70 Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 11 Kanun-ı evvel 1920 (11 Aralık 1920).

71 C. A. Eski Defter No: 281-324, C. No: 2. S. No: 32, 030. 18. 1. 1.

72 C. A. Eski defter No: 286-717, C. No: 2 S. No: 71, 030. 18. 1. 1.

73 C. A. Eski Defter No: 291-1201, C. No: 3 S. No: 342, 030. 18. 1. 1.

74 Müderrisoğlu, a.g.e., s. 266.

75 C. A. Eski Defter No: 295-1522, 030. 18. 1. 1.

76 C. A. Eski Defter No: 288-833, C. No: 2, S. No. 512, 030. 18. 1. 1.

77 Açıksöz Gazetesi, 10 Mayıs 1337 (1921).

78 Vakit Gazetesi, 20 Mart 1335 (1919).

79 Çavdar, Milli Müc. Eko., s. 119; Tezel a.g.e., s. 113.

80 Tezel, a.g.e., s. 102.

81 Cin, a.g.e., İstanbul 1985, s. 287.

82 Erdeha, a.g.e., s. 266; Noviçev, a.g.e., s. 140; Güran, a. g. m. s. 230.

83 Ergil, a.g.e., s. 22; Müderrisoğlu, a.g.e., s. 72.

84 Eldem, Osm. İmp. İk. Şart., s. 160-161.

85 Güralp a.g.e., s. 200; Halide Edip Adıvar, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul 1962, s. 187.

86 Celal Bayar, Ben de yazdım, C. VII, İstanbul 1971, s. 2102.

87 Recep Dalkır, Milli Mücadelede Çukurova, İstanbul 1961, s. 32.

88 Lord Kinross, Atatürk-Bir Milletin Doğuşu (çev. N. Sander), İstanbul 1988, s. 33.

89 A. Emin Yalman, "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi", Atatürk Yolu Dergisi, C. III, Kasım 1993, s. 12; Müderrisoğlu, a.g.e., s. 375.

90 F. Ergin, a.g.e., s. 63.

91 C. A. Dos No: 410. 030. 1. 1. den aktaran Müderrisoğlu, a.g.e., s. 491-492.

92 Önsoy, "Milli Mücadele Ekonomisi ve Milli Mücadelede Konya"Milli Egemenlik Sempozyumu, Ankara 1991, s. 28; Açıksöz Gazetesi, 29 Şubat 1336 (1920).

93 Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 18 Mart 1337 (1921).

94 Bahçevan Dergisi, 18 Mart 1338 (1922).

95 Açıksöz Gazetesi, 2 Mayıs 1337 (1921).

96 Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi, 6 Mart 1338 (1922).

97 Ergil, a.g.e., s. 53.

98 Fahri Can, "Gaziantep Müdafasında Bir Sahife" Yakın Tarihimiz C. IV, S. 52 Şubat 1963, s. 399.

99 Şapolyo, a.g.e., s. 187; Vakit Gazetesi, 15 Şubat 1338 (1922).

100 Vakit Gazetesi, 3 Temmuz 1335 (1919)

AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. II. T. T. K Yayınları, Ankara 1971.

ADIVAR, Halide Edip, Türkan Ateşle İmtihanı, İstanbul 1982.

ARALOV, S. I., Bir Sovyet Diplamatının Türkiye Hatıraları (Çev. M. Ali Ediz) İstanbul, 1967.

BARKAN, Ömer Lütfü, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, İstanbul 1980.

BAYAR, Celal, Ben de Yazdım, C. VII. İstanbul 1971.

BAYUR, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C. II Kısım 4, T. T. K. Basımevi, Ankara 1983.

BERKES, Niyazi, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, C. II İstanbul 1970.

BİRDAL, İlker, "Tanzimat Sonrası Türk Ekonomisi" Tanzimatın 150. Yılında Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1992.

CAN, Fahri, "Gaziantep Müdafaasından Bir Sahife" Yakın Tarihimiz, C. IV S. 52, Şubat 1963.

ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, T. T. K. Yayınları, Ankara 1991.

ÇAVDAR, Tevfik, Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

, Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri, Köz Yayınları, İstanbul, 1974.

CİN, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul 1985.

DALKIR, Recep, Milli Mücadele Çukurova, İstanbul 1961.

ELDEM, Vedat, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1970.

, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi, T. T. K. Yayınları, Ankara 1994.

ERDEHA, Kamil, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

ERDOĞDU, Şeref, Ankaram, Alkan Matbası, Ankara 1965.

ERGİL, Doğu, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitapevi, Ankara 1981.

ERGİN Feridun, Birinci Dünya Savaşında ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler. AAMD, C. III. S. 7'den Ayrı Basım, Ankara 1986.

ERGİN Osman Nuri, Türkiye Maarif Tarihi, C. I, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

GÜRALP Şerif, İstiklal Savaşının İç Yüzü, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1958.

GÜRAN Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992.

, "Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler", 150. Yılında Tanzimat (Haz. M. Dursun Yıldız), T. T. K. Ankara 1992.

HALAÇOĞLU, Yusuf, XIV ve XVII Yüzyıllarda Osmanlıda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, T. T. K. Yayınları, Ankara 1995.

İNALCIK, Halil, Osmanlılarda Riayet Rüsumu, Belleten, XXIII/92, Ankara 1959.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. VII T. T. K. Yayınevi, Ankara, 1975.

KİNROSS, Lord, Atatürk Bir Milletin Doğuşu (Çev. N. Sander), İstanbul 1988.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974.

NOVİÇEV, A. D., Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi (Çev. N. Dinçer), Onur Yayınları, Ankara 1979.

ORBAY, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz, C. III, S. 38, 15 Kasım 1962.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, Osmanlı Sanayi (1913-1915) İstatistikleri, Milliyet Yayınları, İstanbul 1988.

ÖNSOY, Rıfat, Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988.

, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1994.

, "Milli Mücadele Ekonomisi ve Milli Mücadelede Konya", Milli Egemenlik Sempozyumu, Ankara 1991.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi, İstanbul 1967.

ŞEHİTOĞLU, H. Süreyya, Milli Mücadelenin Maddi Dayanakları, Ankara 1965.

TEZEL, Yahya Sezai, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2000.

TOPRAK, Zafer, Türkiye'de Milli İktisat, Ankara, 1982.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II İstanbul 1986.

ÜNÜVAR, Süleyman, Milli Mücadele Döneminde İç Anadolu'da Günlük Hayat (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.

YALMAN, Ahmet Emin, "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi" Atatürk Yolu Dergisi, C. III, Kasım 1993.

Diğer Kaynaklar

Açıksöz Gazetesi (Kastamonu).

Ahenk Gazetesi (İzmir).

Anadolu'da Yenigün (Ankara).

Aydede Dergisi.

Babalık Gazetesi (Konya).

Bahçevan Dergisi.

Cumhuriyet Arşivi, Eski Dosya.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi (Ankara).

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (İstanbul).

Türk Dünyası Gazetesi (İstanbul).

Vakit Gazetesi (İstanbul).

Millî Mücadele Bütçeleri, Vergi Politikası ve Dış Yardımlar (1919-1923) / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Tekin [s.137-150]

Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda, kamu harcamalarına bütçe ile yön verme anlayışı esas itibariyle 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanı ile başlamıştır. Bu yıllarda gider mevzuatında önemli değişiklik ve yenilikler yapılarak kamu harcamaları belli ilkelere bağlanmıştır.

İmparatorluk, I. Dünya Savaşı yıllarında bile meclislerden geçirmek suretiyle bütçe düzenlemeleri yapmaya devam etmiştir. 1918 yılı Osmanlı bütçeleri için bir dönüm noktasıdır. Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisi'nin kabulünden geçerek kanunlaşan 1918 bütçesi, Osmanlı'nın müzakere yoluyla onanan son bütçesi olarak nitelenebilir.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi, Anadolu ve Rumeli'nin işgaliyle İmparatorluğu'n varlığının fiilen sona ermesi sonucunu doğurmuş ve 1919 yılında meclisler toplanamadığından bütçe kanunu hazırlanamamıştır. Ancak, Osmanlı Hükümeti 1918 yılı bütçesinin 1919 yılında da uygulanmasına devam kararı almıştır.

Türk Milli Kurtuluş Savaşı'nın finansmanı için kullanılan en önemli araçlardan biri bütçe olmuştur. Milletin gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisinin açılması ile birlikte bir genel bütçe yapılması gereği de ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede düzenlenen ilk bütçe 1920 yılına ilişkin bulunmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Anadolu işgal edilmişti. Ünlü söyleşiyle Vatanın bütün kaleleri kuşatılmış, tersaneleri zaptedilmiş ve askerleri terhis edilmişti. Ordu'nun terhisi ve silahlara el konulması, başlangıçta silah ve sayıca kıyaslanamayacak kadar üstün durumda bulunan işgal güçleriyle savaşmayı mecbur kılmaktaydı. Ancak, düzenli bir silahlı güç de yoktu. Bu nedenle Türk ulusu esaret zincirini kırmak, bağımsız ve özgür karakterinin gereğini yerine getirmek üzere, düşmanla eşit şartlarda savaşabilecek bir ordu temeli oluşturmak zorundaydı. Bu temel de ulusun kendi öz kaynaklarında mevcut idi.

Savaş yorgunu ulusumuz, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde tüm kaynaklarını seferber ederek -tabiri caizse can vergisi, kan vergisi, ter vergisi ve mal vergisi ödeyerek özetle canını dişine takarak- kesin zaferi kazanacak 590 bin kişilik bir ordu kurmayı başarabilmiştir.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın finansmanı, savaşın fiilen başladığı ve Atatürk'ün Samsun'a çıkış tarihi olan 19 Mayıs 1919'dan savaşın kazanılmasına kadar olan süre zarfında çeşitli farklılık ve özellikler gösterir.

Düşmana karşı ilk başkaldırış olan Kuvayi Milliye birliklerinin savaşımı, kongreler dönemi ve düzenli ordu birlikleri dönemlerinde gelir sağlayıcı ve gelir artırıcı düzenlemeler değişiklikler göstermiştir.

I. 1920-1923 Döneminde Devlet Bütçesi veHarcamalarına İlişkin Düzenlemeler

A. 1920 Yılı Bütçesi ve Mali Düzenlemeleri

23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisinin açılışından kısa bir süre sonra devlet gelirlerinin tahsilatı Maliye Bakanlığınca yapılmaya başlanmış, böylece Düyunu Umumiye ve Tütün Rejisinin gelir toplama faaliyetlerine son verilmiştir.

Hükümet bir yandan gelir toplamakta, diğer yandan da kamu harcamaları yapmaktadır. Bunun için bir devlet bütçesi hazırlanması gerekiyordu. Ancak içinde bulunulan şartlar Meclis'te görüşmek suretiyle bir bütçe hazırlığına olanak vermiyordu.

Yıllık bütçe yapılamaması nedeniyle avans kanunları ve geçici bütçe kanunları adı altında geçici bütçe uygulamalarına gidilmiştir.

Önce Ocak-Şubat aylarını kapsayan avans kanunu ve Mayıs-Ekim aylarını kapsayan altı aylık geçici bütçeler yapılmış, sonra da Kasım-Aralık aylarını içine alan ikinci bir avans kanunu çıkarılmıştır.[1]

Bütçe yılının son gününde çıkarılabilmiş bulunan bu kanun bir bütçe kanunundan çok, bir önceki yıl ödeneklerini aşmamak kaydıyla illere verilen harcama yetkileri ile çıkarılmış olan avans kanunlarının mahsubunu kanunlaştıran bir metin niteliğindedir. Bu bütçe aynı zamanda bir kesin hesap niteliği de taşımaktadır.

1920 Bütçesi olağanüstü koşulların olağanüstü bütçesidir. Bütçe'nin Meclis genel kurulunda görüşülmeye başlandığı Ocak 1921 günleri aslında Türk tarihinin en karanlık günleridir. Bu sırada zaten asker ve techizat açısından çok yetersiz olan ordu bir taraftan Çerkes Ethem kuvvetleriyle uğraşmış, diğer taraftan da bunu fırsat bilen Yunanlılar I. İnönü Savaşı ile sonuçlanan bir taarruz başlatmışlardır.

Tablo 1: 1920 Yılı Gider Bütçesi (A Cetveli)

	LİRA

Zati Hazreti Padişahi ve Hanedanı Saltantı 551.012

Divanı Muhasebat (Sayıştay) 26.696

Maliye Vekaleti 6.413.629

Müdafaai Milliye Vekaleti (Milli Savunma B.) 27.576.039

İmalatı Harbiye (Savaş araçları yapımı)752.969

Bahriye (Deniz Kuvvetleri) 289.548

Nafıa Vekaleti (Bayındırlık Bakanlığı)620.396

Maarrif Vekaleti (Milli Eğitim Bakanlığı)577.061

Hariciye Vekaleti (Dışişleri Bakanlığı)303.748

Adliye Vekaleti (Adalet Bakanlığı)2.759.274

Posta ve Telgraf 1.427.898

Şer'iye Vekaleti (Diyanet İşleri) 522.062

Sıhhiye Vekaleti (Sağlık ve Sos.Y.Bakanlığı) 613.141

Dahiliye Vekaleti 2.731.023

İktisat Vekaleti 1.264.921

Rüsumat Vekaleti (Gümrük İdaresi)356.160

Düyunu Umumiye 7.680.696

Emniyeti Umumiye (Emniyet Genel Müd) 1.354.688

Şurayı Devlet (Danıştay) -

Defteri Hakani (Tapu ve Kadostro)403.311

Jandarma (Jandarma Genel Komutanlığı) 4.858.976

Riyaset (Büyük Millet Meclisi Başkanlığı) 18.375

Meclis Bütçesi (Büyük Millet Meclisi)953.996

Matbuat ve İstihbarat (Basın Haberalma G.M. 88.000

Aşair ve Muhacirin Kabileler ve Göçmenler)	874.735
TOPLAM	63.018.354

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San.Ttd.Ş., Ankara,Nisan 1982, s. 278

1920 mali yılı bütçesinin genel özellikleri şöylece sıralanabilir:[2]

- 1920 yılı bütçesi bir savaş meclisi niteliğinde olan Büyük Millet Meclisi'nce çıkarılmış bir savaş bütçesi görünümündedir. Savunma hizmetleri için bütçede ayrılan para tüm ödeneklerin %53'ünü oluşturmaktadır. Giderlerinin 63.018.358 lira, gelirlerinin de 51.388.626 lira olduğu bütçe 11.629.732 lira açıkla bağlanmıştır.

- Bütçe açığını kapatmak için Maliye Bakanı Merkez Bankası konumundaki Osmanlı Bankası'ndan avans alabilecek ve hazineye ait taşınmaz malları satabilecektir (Md. 7)

- Bu kanunla devlet gelirlerinin toplanması merkezileştirilmiş ve önceki uygulama olan Müdafai Hukuk Cemiyetleri, Heyeti Temsiliyeler ve Kuvayi Milliye Birlik Komutanlarının gelir toplayabilme yetkileri kaldırılmış, böylece ikili mükellefiyet sistemine son verilmiştir.

- Kanun, birlik komutanları ve yöneticilerinin çok sıkışık durumlarda, Ziraat Bankası'ndan borç alma yolunu da kapatmaktadır. Bankanın sermayesine el konulması da kesin bir şekilde yasaklanmaktadır. Aykırı hareket edenler Vatana İhanet Kanunu hükümlerine göre cezalandırılacaklardır. (Md. 9)

-Kanunun 20. maddesiyle, Ankara Hükümeti'nin Misak-ı Milli sınırları içinde kalan yatırımlara ilişkin olan dış borçları ödemesi konusunda güvence verilmekte, ancak bu borçların ödenmesi milli ve mali bağımsızlığın gerçekleşmesine ertelenmektedir. Bu nedenle bütçeye borç ödemeleri için ödenek konulmamıştır. Gelir bütçesi içinde en büyük ağırlığı vasıtasız vergiler, tekel gelirleri ve devlet malları hasılatı izlemektedir. Aşar ve hayvan vergisi gibi ayni vergiler bütçe gelirlerinin yaklaşık %40'ını oluşturmaktadır.

Tablo 2: 1920 Yılı Gider Bütçesi Miktar ve Yüzde Dağılımı

Daire	Tutar-Lira	G. T.

	İçindeki Oranı %
Milli Savunma B.33.477.532.	53,0
Milli Sav. Bak.27.576.039	-
Jandarma G. Komt.4.858.976	-
Savaş Araçları Yp.752.969	-
Deniz Kuvvetleri289.548	-
Düyunu Umumiye7.680.696	12,2
Maliye Bakanlığı6.613.629	10,2
Adalet Bakanlığı2.759.274	4,4
İçişleri Bakanlığı2.731.023	4,3
Posta ve Telgraf1.427.898	2,3
Emniyet Gen. Müd.1.354.688	2,1
Ekonomi Bakanlığı1.264.921	2,0
Diğerleri 5.908.693	9,4
TOPLAM 63.018.354	100,0

Kaynak: Cihan Duru ve diğ., Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, 1982, s. 278

Tablo 1 ve 2'de de görüldüğü gibi bütçede en fazla harcama Müdafai Milliye Vekaletine aittir. Bu kuruluşu Düyunu Umumiye İdaresi ve Jandarma Genel Komutanlığı izlemektedir. İlgili dönemde Büyük Millet Meclisinin en ez ödeneğe sahip olması dikkat çekici önemli bir konudur.

Düyunu Umumiye bütçesinden askeri emekli, dul ve yetimlerinin aylık ve ikramiyelerinin ödenmesi için konulan 2.602.000 liralık ödeneğin yanında Bayındırlık Bakanlığı, Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü ile Kabileler ve göçmenler ödeneklerinin bir bölümünü dolaylı savaş harcamaları olarak sayabiliriz. Böylece ödenekler de dikkate alındığında, 1920 yılı bütçesinden ulusal savunma için ayrılan ödenekler tüm ödeneklerin %67'sini bulmaktadır.

Tablo 3: 1920 Yılı Gelir Tahminleri B Cetveli

KISIM VE FASILLAR	ALINAN VERGİ TÜRLERİ	MİKTAR LİRA
1. Kısım	Vergiler	
1	Müsakkafat ve Arazi Vergileri (Dolaysız V.)	2.540.689
2	Temettüat Vergisi	2.083.756
3	Harp Vergisi	200.000
7	Ağnam-Deve-Camus ve Canavar (Hayvanlar V.)	5.783.586
8	Aşar	13.641.079
9	Hissei İane	1.860.146
10	Hususi Ormanlar Vergisi	30.000
11	Maadin (Madenlerden Alınan Vergiler)	375.000
12	Vergi Tezakiri (Vergi Tezkereleri)	75.000
	Birinci Kısım Toplamı	26.589.256
2. Kısım	Damga-Harçlar-Kaydiyeler Cezayı Naktiler	
13	Damga Resmi	272.137
14	Hazine Pulları	175.000
15	Harçlar	237.055
17	Kaydiyeler	241.265
18	Cezayı Naktiler	43.437
	İkinci Kısım Toplamı	968.894
3. Kısım	Bilvasıta Alınan Vergiler (Dolaylı Vergiler)	
20	Tömbeki Beyiyesi	48
21	Gümrük Resmi (Gümrük Vergisi)	10.361.221

23 Rüsumu Bahriye (Deniz Vergileri)4.000

24 Rüsumu Sıhhiye (Sağlık Vergileri)5.000

25 Saydi Berri ve Bahri (Deniz ve Kara Avcılığı V.) 68.626

Üçüncü Kısmın Toplamı10.438.895

---

4. Kısım İnhisarlar

26 Tuz 3.500.000

27 Tütün 808.095

31 Post-Telofon-Telgraf 475.149

Dördüncü Kısım Toplamı4.783.244

---

5. Kısım Müessesat (Kuruluşlar Geliri)

32 Mekatip ve Mües. Sınai ve Zıraiye Has. 45.000

34 Sıhhiye Müdiriyeti Hasılatı 100

35 Hükümet Kinini (Sıtmaya Karşı İlaç Satış G) 50.000

38 Maadin (Maden İşletmeleri G.)15.386

Beşinci Kısım Toplamı 110.486

---

6. KısımEmlak ve Eşyayı Emriye Hasılatı

40 Emlaki Emriye Hasılatı (Devlet Malları G.) 666.000

41 Miri Ormanları Hasılatı (Devlet Ormanları G.) 908.200

42 Furuht Olunan Eşya Bedeli (Satılan Eşya Gel) 400.000

43 Konya Ovası Ameliyatı İskaiye Varidatı 12.000

Altıncı Kısım Toplamı 2.015.650

7. Kısım Maktu Vergiler

---

8. Kısım Hasılatı Mütenevvia

46 Hazinei Muamelatından H.O.506.443

48	Hasılatı Müteferrika (Çeşitli G.)	400.000
49	Tekaüt Tevkifatı (Emekli Kesenekleri)	702.000
51	İdarei Hususiye (Özel İdare G.)	150.000
	Sekizinci Kısım Toplamı	1.758.443
9. Kısım	İstirdadat	
53	Tavizata Mukabil İstirdadat (Dağıt. Krş Alınan G.)	35.00
	Dokuzuncu Kısım Toplamı	35.000
10. Kısım	İstihlak Resmi	
56	Sigara Kağıdı İstihlak Resmi	100.000.
57A	Oyun Kağıdı İstihlak Resmi	5.000
57B	Bilardo Dama vs. Resmi	5.000
	Onuncu Kısım Toplamı	140.000
	GENEL VARİDAT TOPLAMI	46.839.868

Kaynak: Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923). Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayın No: 1994/27, Ankara, Aralık 1994

Tablo 4: 920 Yılı Bütçesinde Devlet Gelirlerini %Dağılımı

Gelir Bölümleri	Tutar Lira	Gelirler içindeki Pay %
Dolaysız Vergiler	26.589.256	26,77
Damga V.-Harçlar Para Cez.	968.894	2,07
Dolaylı Vergiler	10.438.835	22,29
Tekel Gelirleri	4.783.244	10,21
Kuruluş Gelirleri	110.486	0,23
Devlet Malları Hasılatı	2.015.650	4,30
Çeşitli Gelirler	1.758.443	3,75

Geri Almalar	35.000	0,08
Tüketim Vergileri	140.000	0,30
Toplam 46.839.868	100,000	

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 283

Tablo 3 ve Tablo 4 incelendiğinde Birinci kısımda yer alan vergilerin en büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Birinci kısımda nisbi olarak en yüksek tutar Aşar vergisine aittir. Aşarı Ağnam, Deve, Camus ve Canavar gelirleri izlemekte, arazi vergileri ile temettüat vergisi de diğer önemli gelir kaynağı olmaktadır.

1920 Bütçesi'nde gelir kaynakları yeterli olmadığı için Batı Cephesi'ndeki orduya ayrılan 1.200.000 TL, 3 ay içinde verilmesi gerekmesine karşın 6 ay sonra ödenememiştir.[3]

B. 1921 Mali Yılı Bütçesi ve Mali Düzenlemeler

Türk Kurtuluş Savaşı'nın kuşkusuz en önemli dönemi İnönü Savaşlarının ve Sakarya Meydan Muharebesinin yapıldığı dönemdir. Bu dönemde içinde bulunan şartların gereği olarak uzun bütçe görüşmesi yapılamayacağından süreli olan avans kanunları (bir nevi geçici bütçeler) düzenlemesi yoluna gidilmiştir. Tüm harcamaların %68,4'ü Milli Savunmaya, %31,6'sı da diğer dairelere ayrılmış olmaktadır.

Tablo 5: 1921 Yılı Avans Kanunları

Kanun Adı	Tarih	No	Harcama Yetkisi (lira)
Birinci Avans Kanunu	28.2.1921	104	2.000.000
İkinci Avans Kanunu	24.3.1921	108	8.000.000
Üçüncü Avans Kanunu	30.4.1921	119	10.000.000
Dördüncü Avans Kanunu	2.6.1921	129	150.000
Beşinci Avans Kanunu	2.7.1921	130	10.000.000

Kaynak: Cihan Duru vd., Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 283

5 Temmuz 1934 tarihinde kabül edilen 2568 sayılı 1921 yılı Kesin Hesap Kanunu'yla 1921 yılı giderleri 57.128.834 TL belirlenmiştir. Bu yılda, yeni hizmetlerin ortaya çıkması ve ödeneklerin yetmemesi durumunda ek ödenek kanunları çıkarılarak hizmet yürütülmeye çalışılmıştır.[4]

C. 1922 Mali Yılı Bütçesi ve Mali Düzenlemeleri

1922 yılında da olağanüstü koşullar devam etmektedir. Bu nedenle mali yılın başlangıcında bütçe kanunu çıkarılamamış, harcamalar avans kanunlarıyla yapılmıştır. Başlangıçta sınırlı miktarda harcama yetkisi verildiği için kesin zaferin sağlandığı Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ne (Dumlupınar) kadar altı adet avans kanunu da çıkarılmıştır. Bu avans kanunları tam bir bütçe kanunu durumunda olmayıp, gelir gider tahminlerinin gösterir cetvellerini kapsamaktadır.[5]

Tablo 6: 1921 Ek Ödenek Yasaları

Ek Ödenek Yasası - Amacı	Tarih	No	Tutar (lira)
Erzurum-Erzincan, Samsun Havza			
Demiryalu İnş.-Kızılırmak Keşfi	28.4.1921	115	400.00
Şehit Çocukları-Göçmenler	15.10.1921	157	5.000
Düşmandan alınan Bölgelere Yardım.	31.10.1921	161	1.000.000
İçişleri Bak. memur Gündelikleri	3.12.1921	167	30.000
Darüleytam ve Darülmesai -Antep	8.12.1921	169	80.000
Adana Bölgesi Jandarması	19.12.1921	171	897.454
Adana Bölgesi Polis Kadroları	20.12.1921	172	22.605
Adana Yatılı Lisesi ve Antep Ticaret Lis.	20.12.1921	173	1.751
Maliye Müfettişliği Kurulması	22.12.1921	175	2.010
Anadolu Posta Telgraf Teşk Kurulması	24.12.1921	176	100.000
Buhara Dış Temsilciliği açılması	23.1.1922	184	675
Posta Telgraf Gen. Müd. Bütçesine eklenen	23.1.1922	185	40.000
Yetimler Yurdu Yapımı	28.1.1922	187	10.000
Barış Görüşmeleri için Dışileri Banlığına	6.2.1922	190	160.000

İçişleri Bakanlığı Bütçesine Eklenen	7.2.1922	191	4.010

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 283

Birinci Avans Kanunu diğer avans kanunlarına da temel oluşturan kapsamlı bir düzenlemedir. Kanun verilen harcama yetkisi yönünden sınırlı bir dönemi kapsamakta, ancak gelirlerin tahsiline yetki veren maddesi bir genel bütçe kanun düzenlemesi niteliğini taşımaktadır. Daha sonra çıkarılan avans kanunları, birinci avans kanunuyla verilen sınırlı harcama yetkisini tamamlayıcı niteliktedir. Altı ve yedi numaralı son avans kanunlarıyla askeri harcamalar yavaş yavaş kısıntıya uğrayarak yerini savaş yaralarının sarılmasını öngören harcamalarına bırakmaktadır.[6] 1922 yılında, avans kanunlarıyla verilen harcama sınırının aşılması ya da yeni ihtiyaçların ortaya çıkması nedenleriyle ek ödenek kanunları da çıkarılmıştır. Bu kanunlar çeşitli bakanlık ve idarelerin ortaya çıkan ilave ihtiyaç nedeniyle ödeneklerin artırılmasını öngörmektedir. Dış ülkelere borç anlaşması Dışişleri Bakanlığı ve bulaşıcı hayvan hastalıklarıyla mücadele için Ekonomi Bakanlığı bütçesine ödeneklerinin artırılması bunlar arasında sayılabilir.

Tablo 7: 1922 Yılı Avans Kanunları

Kanun Adı	Tarih	No	Harcama Yetkisi
Birinci Avans Kanunu	28.2.1922	198	7.000.000
İkinci Avans Kanunu	6.5.1922	230	15.000.000
Üçüncü Avans Kanunu	3.7.1922	241	12.000.000
Dördüncü Avans Kanunu	21.8.1922	250	8.000.000
Beşinci Avans Kanunu	20.9.1922	266	14.000.000
Altıncı Avans Kanunu	11.10.1922	269	2.000.000
Yedinci Avans Kanunu	14.12.1922	289	26.000.000

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San.Ttd.Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 283

1922 yılının en önemli uygulaması bütçe gelirlerini artırıcı etkisinden çok, savaşın finansmanında en önemli payı oluşturan Tekalifi Milliye gelirleridir.

Tablo 8: 1922 Yılı Bütçe Giderleri (TL)

Daireler	Ödenek	Harcama
Büyük Millet Meclisi	167.645	834.657
Hilafet ve Hanedan	1.144.455	153.624
İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti	18.721	12.176
Maliye Vekaleti	8.084.300	5.381.533
Düyunu Umumiye	2.263.711	1.521.525
Ziraat Bankası	1.245.458	602.327
Muhassasatı Zatiye	4.924.217	4.359.785
PTT M.U	2.129.657	1.580.453
Rüsumat M.U.	1.141.163	701.509
Dahiliye Vekaleti	2.451.191	2.045.705
Emniyet U.M.	1.682.348	1.395.424
Umum Jandarma Komutanlığı	5.845.176	4.914.246
Hariciye Vekaleti	970.257	674.269
Matbuat ve İstihbarat M.U.	107.494	83.140
Sıhhiye Vekaleti	948.578	620.30
Muaveneti İçt. Muhacirin Müdireyiti	1.139.338	600.649
Şeriye Vekaleti	632.226	413.175
Adliye Vekaleti	2.792.695	2.180.457
Maarif Vekaleti	1.432.245	1.136.064
Nafia Vekaleti	928.724	617.547
İktisat Vekaleti	2.523.353	1.555.026
Müdafaai Milliye Vekaleti	55.829.136	42.119.265

Bahriye Dairesi1.117.868 826.771

Askeri Fabrikalar M.U.1.554.285628.448

TOPLAM 100.974.541 74.957.848

Düyunu Umumiye vd. Ek Ödenek4.669

GENEL TOPLAM100.979.210

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 371

Tablo 9: 1922 Bütçe Harcamalarını Yüzde Dağılımı

Harcama TürleriTutar TL Tutar TL%Oran

I-Savunma Harcamaları 48.488.729 65

Milli Savunma B.(42.119.265)

Deniz Kuvvetleri(826.771)

Askeri Fabrikalar(628.447)

Jandarma(4.914.246)

II-Diğer Harcamalar 26.469.119 35

Toplam 48.488.72974.957.848 100

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 283

Tablo 8 ve 9'da 1922 yılı bütçe harcamalarının yüzde dağılımı gösterilmiştir. Görüldüğü gibi, tüm harcamalar içinde savunma harcamalarının payı %65'e ulaşarak 1921 yılındaki düzeyine yaklaşmıştır. 5 Temmuz 1934 tarih ve 2569 sayılı 1922 Yılı Kesin Hesap Kanunu' na göre de 1922 yılında gerçekleşen harcama miktarı 74.957.848 TL'dir.

Tablo 10 ve 11'de 1922 yılı gelir tahminleri ve yüzde dağılımları gösterilmiştir. 1922 yılının tüm gelirleri içinde en büyük paylar sırasıyla dolaysız, dolaylı vergiler ve tüketim vergilerine ilişkindir. Bu üç gelir bölümünün tüm gelirler içindeki payı %79'u bulmaktadır. Diğer gelirler tüm gelirler içinde ancak %21'lik bir yer tutmaktadır.

Tablo 10: 1922 Yili Gelir Tahmin ve Tahsilati

KISIM-FASIL-GELİR TÜRÜTahmin TL Tahsilat TL

1: Dolaysız Vergiler

Müsakkafat ve Arazi Vergisi1.700.000

Akarat Bedeli ve İcar Vergisi500.000

1. Fasıl Toplamı 2.200.0002.506.000

Temettüat

Temettü Vergisi 1.200.000.1.462.000

Harp Kazançları Vergisi600.000403.000

2. Fasıl Toplamı 1.800.0001.865.000

Harp Vergisi 300.000 334.000

Müecceliyeti Askeriye Vergisi2.000.00011.374.000

Mükellefiyeti Nakliyei Askeriye Vergisi800.000 777.000

4. Fasıl Toplamı 2.800.0002.151.000

Muafiyeti Askeriye Vergisi200.0001.007.000

Davar, Deve, Camuz, Canavar R.3.502.000 4.608.000

Aşar 15.200.00021.305.000

Tütün Aşarı 950.000 54.000

İpek Öşrü 50.000 71.000

8. Fasıl Toplamı 16.200.00021.340.000

Hasılai İane 2.000.000 931.000

Hususi Ormanlar Hasılatı30.000 45.000

Maadin 25.000 46.000

Vergi Tezakiri	5.000	37.000
1. Kısım Toplamı	29.062.000	34.960.000
2.Kısım: D. V., Harçlar, Kaydiyeler, Cezai Nakd.		
Damga Resmi	360.000	570.000
Hazine Pulları	250.000	322.000
Harçlar	230.000	488.000
İhtira Beratı	-	-
Kaydiyeler	250.000	276.000
Cezai Nakdiyeler	300.000	190.000
2. Kısım Toplamı	1.390.000	1.846.000
3. Kısım: Dolaylı Vergiler		
İspirto	115.000	25.000
Tömbeki Beyiyeleri	2.000	-
İthalat, Transit, İhracat Resimleri	8.500.000	12.717.000
İhracat Resmi Fevkaladesi	-	-
Rüsumu Bahriye	44.000	60.000
Rüsumu Sıhhiye	30.000	86.000
Saydi Berri ve Bahri	173.000	95.000
3. Kısım Toplamı	8.864.000	12.983.000
4. Kısım: Tekeller		
Tuz Resmi	3.500.000	3.864.000
Tütün	60.000	-
İmalatı Harbiye Satışı	1.300.000	4.000
Meskükat	-	1.000

Tedavülde Nakit Pulları	-	-
PTT	1.165.000	1.389.000
4. Kısım Toplamı	6.565.000	5.258.000
5. Kısım: Müessesat	-	-
6. Kısım: Emlak ve Eşyai Emriye Hazinesi	2.610.000	1.713.000
7. Kısım: Maktu Vergiler	-	
8. Kısım: Hasılatı Mütenevvia	3.805.000	5.320.000
9. Kısım: İstirdadat	34.000	62.000
10. Kısım: İstihlak Resmi	4.803.000	8.633.000
11. Kısım: Tekalifi Cedide	-	-
Temaşe Vergisi	-	27.000
Mükeyyifat Vergisi	-	20.000
11.Kısım Toplamı	-	47.000
Ticaret Vergisi	500.000	-
Elviyei Selase Maktu Vergisi	250.000	136.000
Varidat Fevkaladesi	2.500.000	440.000
Harp Ganimetleri	-	7.000
GENEL TOPLAM	60.169.000	71.730.000

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San.Ttd.Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 315-316

Tablo 11: 1922 Yılı Bütçe Gelirlerinin Yüzde Dağılımı

GELİR TÜRÜ	Tahsilat TL	%Pay

Dolaysız Vergiler	34.960.000	48,8
Damga Resmi, Harçlar, Kaydiyeler,		
Para Cezaları	1.846.000	2,6
Dolaylı Vergiler	12.983.000	18,1
Tekeller	5.258.000	7,3
Kuruluş Gelirleri	325.000	0,5
Emlak ve Eşyai Emiriye Hazinesi	1.713.000	2,4
Maktu Vergiler	-	-
Çeşitli Gelirler	5.320.000	7,4
İstirdadat	62.000	0,1
Tüketim Vergisi	8.633.000	12,0
Tekalifi Cedide	47.000	-
Elviyei Selase Maktu Vergisi	136.000	0,2
Olağanüstü Gelirler	440.000	0,6
Harp Ganimetleri	7.000	-
TOPLAM	71.730	100,0

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I. Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San.Ttd.Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 317

1922 yılı gelirlerinin önemli bir bölümünü 9 gelir türü oluşturmaktadır. Bunlar sırasıyla Aşar, Dışalım, transit, dışsatım resimleri, tüketim vergileri, tuz resmi, müsakkafat ve arazi vergisi, temettü vergisi, PTT ve müecceliyeti askeriye vergisi bu 9 gelir kaleminin toplam içindeki payı %74,1 olmaktadır. Diğer gelirlerin ise payı %25,9'dur. Gelirler içinde en önemli pay %29,7 ile aşara aittir. Dikkat çeken diğer bir nokta ise tuz resminin yüksekliği olup oranı %5,4 olmuştur. Bu durum Kurtuluş Savaşı sırasındaki mali sıkıntıların, devleti ne denli ilginç alanlara başvurmak zorunda bıraktığını göstermek bakımından dikkat çekicidir.

5 Temmuz 1934 tarihinde kabül edilen 2569 sayılı 1922 yılı Kesin Hesap Kanunu'yla 1922 yılı gelir tahsilatı 71.729.636 TL olarak belirlenmiştir.[7]

D. 1923 Yılı Bütçesi ve Mali Düzenlemeler

Türk Kurtuluş Savaşı sürecinde 1923 yılı, barış döneminin başlaması için yoğun diplomatik temasların gerçekleştiği bir yıldır. Bu yılda askeri zaferler siyasal zaferlere dönüştürülme durumundadır. Lozan Barış Antlaşması imzalanacak, rejim niteliği değişerek Anadolu toprakları üzerinde yeni Türk Cumhuriyeti şekillenecektir.

Bununla birlikte, 1923 yılı belli ölçülerde bir belirsizlikler dönemidir. Kurtuluş savaşı ile kazanılan askeri zaferin siyasal zaferle tamamlanması süreci sıkıntılarla doludur. İstanbul ve Boğazlar hala İngiliz işgali altındadır. Bu yılda çıkarılan avans kanunu, 28 Şubat 1339 (1923) tarih ve 311 sayılı olup, Mart ayı başından itibaren genel hizmetlerde kullanılmak ve aynı yılın bütçesinden mahsubu yapılmak üzere 30.114.250 liranın avans olarak harcanmasına yetki vermektedir.[8] Kanun özellikle ithal edilecek un ve buğdaylardan asıl tarifenin beş misli gümrük resmi alınmasını öngörerek iç üretimi teşvik etmeyi amaçlamıştır. 1923 yılında çıkarılan ikinci avans kanunu 15 Nisan 1339 tarih ve 311 sayılıdır. Bu kanunla birinci Avans Kanunu'yla verilene ek olarak Bahriye, Müdafai Milliye ve askeri fabrikalar için 22 milyon, diğer daireler için de 15.500.000 lira olmak üzere 37.500.000 liranın daha avans olarak harcanmasına yetki verilmektedir. Ayrıca, Dışişleri bütçesine Lozan Barış görüşmelerine katılan heyetin giderlerini karşılamak üzere, 150.000 lira ödenek konulmuştur.Bütçede yeni ve geçici bir düzenleme de Yunan birliklerince kaçarken yakılan yada harp nedeniyle harap olan şehirleri yeniden inşa etmek üzere şehirler belediyelerine ikraz verilmesidir.

Tablo 12: 1923 Yılı Bütçe Giderler (TL)

Daireler	Ödenek	Harcama
Büyük Millet Meclisi	2.182.697	1.990.740
Riyaseti Cumhur	82.440	76.420
Divanı Muhasebat	158.380	26.206
Hilafet ve Hanedan	436.695	435.691
İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti	54.562	43.462
Maliye Vekaleti	13.033.830	9.467.177
Düyunu Umumiye	6.000.000	4.340.508
Ziraat Bankası	642.891	642.890

Muhassasatı Zatiye	10.550.944	8.614.272
Düyunu Umumiye Variidatı Mahsusa İd.	3.174.651	2.124.200
Rüsumat M.U.	2.521.358	1.623.094
Dahiliye Vekaleti	3.815.668	2.922.644
PTT M.U.	3.346.482	2.540.758
Emniyet U.M.	3.215.552	3.032.506
Umum Jandarma Komutanlığı	9.892.133	7.559.307
Hariciye Vekaleti	1.254.955	670.958
Matbuat ve İstihbarat M.U.	107.136	90.283
Sıhhiye Vekaleti	1.449.619	1.016.216
Muaveneti İçt. Muhacirin Müdireyiti	1.884.839	1.225.990
Şeriye Vekaleti	1.185.414	915.266
Adliye Vekaleti	4.763.200	3.878.515
Maarif Vekaleti	3.640.042	3.033.002
Nafia Vekaleti	2.018.001	1.528.122
İktisat Vekaleti	3.033.151	2.158.915
Mübadele,İmar İskan Vekaleti	6.095.083	866,667
Müdafaai Milliye Vekaleti	54.172.612	41.096.440
Bahriye Dairesi	3.173.054	1.948.232
Askeri Fabrikalar M.U.	2.876.873	2.058.430
TOPLAM	144.802.262	105.926.911

Kaynak: Cihan Duru ve Diğ., Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, 1982, s. 371

1923 yılında çıkarılan bu iki avans Kanununa ilave olarak mali yılın sonuna kadar uygulamaları kapsamak üzere ikinci altı aylık tahsisat kanunu çıkarılmıştır. Kanuna bağlı cetvelde her daire ve idarenin ödenekleri sıralanmaktadır. Büyük Millet Meclisi için ayrılan ödenek tutarı 238.323 lira olduğuna göre ayrılan ödeneğin önemli düzeyde olduğu söylenebilir.[9]

Tablo 12'de 1923 yılı bütçe giderleri yer almaktadır. 1923 yılı Hazine Genel Hesabına göre 1923 yılı için 144.802.602. ödenek ayrılmış ve 105.926.911. TL harcama yapılmıştır. En fazla harcama 1921 ve 1922 yılı bütçelerinde olduğu gibi Milli Savunma Bakanlığı'na aittir. Diğer yandan, uzun bir süre sonra 5 Temmuz 1934 tarihinde kabul edilen 2570 sayılı 1923 yılı Kesin Hesap Kanunu'yla 1923 yılı harcamalarının kesin tutarı 105.926.911 olarak belirlenmiştir.[10]

Tablo 13: 1923 Yılı Gelir Tahmin ve Tahsilatı (TL)

KISIM-FASIL-GELİR TÜRÜ	Tahmin TL	Tahsilat TL
1: Dolaysız Vergiler		
Müsakkfat ve Arazi Vergisi	5.000	5.148
Akarat Bedeli ve İcar Vergisi	-	-
1. Fasıl Toplamı	5.000	5.148
Temettüat		
Temettü Vergisi	2.500.00	3.355
Harp Kazançları Vergisi	1.000.000	764.000
2. Fasıl Toplamı	3.500.000	4.119.000
Harp Vergisi	700.000	2.014.000
Müecceliyeti Askeriye Vergisi	400.000	357.000
Mükellefiyeti Nakliyei Askeriye Vergisi	500.000	1.263.000
4. Fasıl Toplamı	900.000	1.620.000
Muafiyeti Askeriye Vergisi	350.000	381.000
Davar,Deve,Camuz, Canavar R.	4.002.000	3.657.000
Aşar	25.000	28.702

Tütün Aşarı	600.000	8.000
İpek Öşrü	140.000	217.000
8. Fasıl Toplamı	25.740.000	28.927.000
Hasılai İane	-	-
Hususi Ormanlar Hasılatı	78.000	110.000
Maadin	10.000	256.000
Vergi Tezakiri	39.000	43.000
1.Kısım Toplamı	40.319.000	46.275.000
2. Kısım: D. V., Harçlar, Kaydiyeler, Cezai Nakd.		
Damga Resmi	1.300.000	-
Hazine Pulları	800.000	1.743.000
Harçlar	522.000	864.000
İhtira Beratı	10.000	1.000
Kaydiyeler	685.000	719.000
Cezai Nakdiyeler	700.000	323.000
2. Kısım Toplamı	4.017.000	3.650.000
3. Kısım: Dolaylı Vergiler		
İspirto	100.000	-
Tömbeki Beyiyeleri	100.000	-
İthalat,Transit, İhracat Resimleri	16.600.000	25.402.000
İhracat Resmi Fevkaladesi	-	-
Rüsumu Bahriye	520.000	249.000
Rüsumu Sıhhiye	100.000	87.000
Saydi Berri ve Bahri	1.100.000	203.000

3. Kısım Toplamı	18.520.000	25.942.000
4. Kısım: Tekeller		
Tuz Resmi	5.000.000	3.977.000
Tütün	4.203.000	-
İmalatı Harbiye Satışı	1.500.000	107.000
Meskükat	200.000	-
Tedavülde Nakit Pulları	-	-
PTT	2.175.000	2.935.000
4. Kısım Toplamı	13.078.000	7.019.000
5. Kısım: Müessesat	649.000	692.000
6. Kısım: Emlak ve Eşyai Emriye Hazinesi	2.395.000	6.425.000
7. Kısım: Maktu Vergiler	-	-
8. Kısım: Hasılatı Mütenevvia	4.000.000	4.917.000
9. Kısım: İstirdadat	908.000	66.000
10. Kısım: İstihlak Resmi	9.612.000	15.759.000
11. Kısım: Tekalifi Cedide		
Temaşe Vergisi	70.000	-
Mükeyyifat Vergisi	70.000	19.000
11. Kısım Toplamı	140.000	19.000
Elviyei Selase Maktu Vergisi	-	59.000
Varidat Fevkaladesi	-	449.000
Harp Ganimetleri	-	-
GENEL TOPLAM	93.638.000	111.272.000

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 372-373

Tablo 14: 1923 Yılı Bütçe Gelirlerinin Yüzde Dağılımı

GELİR TÜRÜ	Tahsilat TL	%Pay
Dolaysız Vergiler	46.275.000	41,6
Damga Resmi,Harçlar, Kaydiyeler, Para Cezaları	3.650.000	3,3
Dolaylı Vergiler	25.942.000	23,3
Tekeller	7.019.000	6,3
Kuruluş Gelirleri	692.000	0,6
Emlak ve Eşyai Emiriye Hazinesi	6.425.000	5,8
Maktu Vergiler	-	-
Çeşitli Gelirler	4.917.000	4,4
İstirdadat	66.000	0,1
Tüketim Vergisi	15.759	14,2
Tekalifi Cedide	19.000	-
Elviyei Selase Maktu Vergisi	59.000	-
Olağanüstü Gelirler	449.000	0,4
TOPLAM	111.272.000	100,0

Kaynak: Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982, s. 374

Tablo 13'te 1923 Yılı Bütçe Gelirleri ve Tablo 14' te bütçe gelirlerinin yüzde dağılımı gösterilmektedir.

Tüm gelirler içinde en büyük paylar sırasıyla dolaysız vergiler, dolaylı vergiler ve tüketim vergisine aittir.

Bu üç gelir bölümünün toplam gelirler içindeki payı %80'e ulaşmaktadır. 1923 yılı bütçesi, kesin hesaba göre 5.345.034 TL fazla vermiştir.

Ayrıca savaş ekonomisi yöntemleri ile Sultanın ve bürokratik aristeokrasinin devlet örgütü içinde ve toplumsal hasılat üzerindeki keyfi egemenliğini bir kalemde değilse bile küçük darbeler ve kemirmelerle ortadan kaldıran uygulamaların hukuki dayanağını oluşturan bir dizi kanun ve kararname, bu dönemin önemli özellikleri arasında yer almıştır.[11]

Milli Mücadele, emperyalist saldırıya karşı yürütülen silahlı bir karşı koymaydı. Bu mücadele boyunca ülkedeki gayrimüslüm azınlıklar emperyalist güçlerle aynı safta yer almışlar; Rum, Levanten ve Ermeni sermaye çevrelerinin açık işbirliği görülmüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi Milli Mücadele Anadolu Halkının katkısı ve desteği ile yapılmıştır.[12]

II. 1919-1923 Döneminde Vergi ve Gelir Artırıcı Politikalar

A. 19 Mayıs 1919-23Nisan 1920 Dönemi

Bu dönem Anadolu'nun hükümetsiz ve devletsiz kaldığı on bir aylık bir süreyi kapsamaktadır.

15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkarak Anadolu'yu işgale başlayan Yunan Ordusu, Batı Anadolu'da ilerlemesini sürdürürken, bir taraftan halk Kuvayi Milliye Birlikleri oluşturarak az sayıdaki direnişçileriyle düşmanın ilerlemesini durdurmaya çalışmakta, diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu bütünleşme hareketi gelişmekte ve gerçekleşmektedir. Anadolu bütünleşme hareketi aslında Amasya Tamimi ile başlamış, Heyeti Temsiliye'nin Anadolu'nun yönetimine el koyması ile de sonuçlandırılmıştır.[13]

B. Erzurum ve SivasKongrelerinin Finansmanı

23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da toplanan kongreye, Van, Bitlis, Sivas, Trabzon ve Erzurum'dan toplam 56 temsilci katılmış olup, bunların yollukları kendilerini seçen Müdafai Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetleri'nce ödenmişti. Erzurum Müdafai Hukuk Cemiyeti'de ev sahibi olarak ağırlama giderlerini üstlenmişti.

Kongre giderlerini karşılamak üzere halkın bağışlarına da başvurulmuş ve 1500 lira civarında bir para toplanabilmişti. Erzurum'dan sonra Sivas'ta da bir kongre yapılarak Anadolu'nun bütünlüğünün aşama aşama sağlanması gerekiyordu. İstanbul Hükümeti, yabancı işgal kuvvetleri ve milli mücadeleye karşı her türlü girişimlerine rağmen 4 Eylül 1919 günü kongre çalışmalarına başlamıştır. Bu kongrenin önemi ulusal amacı izlemek ve yönetmekle görevli Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında on bir kişiden oluşan bir Temsil Heyeti'nin oluşturulmasıdır.[14]

Sivas Kongresi'nde çok büyük mali sıkıntılar yaşanmış, mütevazi bile sayılamayacak bir ortamda kongre çalışmaları sürdürülmüştür. Bu kongrede de giderler mahallen ve Müdafaai Hukuk Cemiyetleri yoluyla karşılamaya çalışılmıştır.[15]

C. Kuvayi Milliye Dönemi

Kuvayi Milliye, halk kuvvetlerini, Müdafai Hukuk ve Reddi İlhak Kuruluşlarını da içine alan geniş bir örgütlenmedir. Dar anlamda Yunan ordusuna karşı savaşan yerel milis birliklerini ifade eder. 15 Mayıs 1919'dan 1920 yılı sonlarına kadar Yunan ordusuna karşı direniş Kuvayi Milliye tarafından yürütülmüştür. Kuvayi Milliye 16 Mayıs 1920 tarih ve 7 no'lu kanunla Milli Savunma teşkilatına bağlanarak, tüm silahlı birlikler birleştirilmiştir. Bu suretle düzenli ordu yoluyla Yunan işgali ve diğer işgallere karşı mücadele başlatılmıştır.[16]

Kuvayi Milliye 40 ay süren Kurtuluş Savaşımız'ın 18 aylık bir dönemini kapsamakta olup bunun en ilgi çekici dönemi de 15 Mayıs 1919-23 Nisan 1920 arasındaki 11 aylık süredir. Bu sürede Kuvayi Milliye güçleri sadece cephede çarpışan halk birlikleri değil aynı zamanda halkın kendi kendini yönetmesi ve yönetime el koyması şeklinde ortaya çıkan bir yönetim biçimidir. Kuvayi Milliye başlangıçta Yunan işgaline karşı önemli başarılar kazanmıştır.[17]

D. Büyük Millet Meclisi Dönemi

1. Sakarya Meydan Muharebesi'ne Kadar Olan Dönem

23 Nisan 1920'de çalışmalarına başlayan Büyük Millet Meclisi olağanüstü yetkilere sahip bir savaş meclisi idi. Meclisin asıl amacı Anadolu'yu düşmandan kurtarmak olduğu halde birbiri ardına çıkarılan iç isyanlar nedeniyle önceleri Meclis kendi varlığını korumak zorunda kalmıştır.

13 Mayıs 1920'de Bolu ve Düzce isyanıyla başlayan iç isyanlar, Anzavur, Konya, Yozgat ve Doğu'da Milli aşireti isyanı ile devam etimiş, toplam gücü 40-45 bin savaşçı olan milli direniş güçleri iç isyanları bastırmak zorunda kalmıştı. Aksi takdirde, isyancı güçlerle Yunan ordusunun amaçları bir noktada çakıştığına göre Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemek ve başarmak mümkün olmayacaktı.

İç isyanların mevcut silahlı güçleri meşgul etmesi nedeniyle, Yunan Ordusu Batı Anadolu'da hızla ilerleyebilmiş ve 22 Haziran 1920'de genel taarruza kalkışabilmiştir.

9 Ağustos 1920'de Bursa'nın işgali ve Uşak bölgesinin ele geçirilmesi tamamlanmıştır.

26 Mart 1921'de Yunan kuvvetleri bir kez daha İnönü'de Türk mevzileri önüne gelmiş ve beş gün süren çok kanlı çarpışmalardan sonra yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Olayların bu tarihi akışı içinde Büyük Millet Meclisi yönetimi iç isyanları bastırır, Yunan ilerleyişini durdurur, Doğudaki toprakları Ermenilerden kurtarır, Çerkez Ethem kuvvetlerini dağıtır. Yunanlılara karşı Birinci ve İkinci İnönü Muharebelerini kazanırken hangi mali imkanlara sahipti, bu savaşları neyle yürütmüştü?

Savaşlarda varını yoğunu tüketmiş yorgun Anadolu halkı son derece fakrü zaruret içinde idi. Bir kurtuluş mücadelesi de olsa aslında verecek pek fazla bir şeyi yoktu. Bir taraftan halkın bu durumu diğer yandan da iç isyanların olumsuz etkilerine halkın kapılmasını önlemek amacıyla Büyük Millet Meclisi özellikle gelir Kanun'larında yumuşak bir tutum izlemek zorunda kalmıştır. Bu nedenle geniş halk kitlelerini büyük ölçüde etkilemeyen tüketim ve gümrük vergilerine yapılan zamlarla gelirler artırılmaya çalışılmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nin açılışından 2. İnönü Muharebesi'nin son günü olan 12 Nisan 1921 tarihine kadar olan yaklaşık bir yıllık süre zarfında 109 adet kanun çıkarılmış olup, bunun 56 adedi mali kanundur. Bu 56 adet mali kanununun 30'u gelir 26'sı gider kanunu olup, gider Kanun'larının büyük çoğunluğunu geçici bütçe ve avans Kanun'ları oluşturmaktadır.[18] Bunlardan gelirlerle ilgili olan uygulamalar aşağıdaki başlıklarda belirtilmiştir:[19]

A) Vergi Düzenlemeleri ve Uygulamaları

Büyük Millet Meclisi, açıldıktan sonra 24 Nisan 1920'de 1 sayılı Kanun'la Ağnam Resmini (Hayvanlar Vergisini) dört kat arttırmıştır.

17 Ağustos 1920 tarih ve 12 no'lu Aşarın Teslise Raptı Hakkında Kanun ile de nakden ihale olunamayan aşar bedellerinin tahsil usül ve esasları düzenlenmektedir.

Savaş döneminin başlangıcında özellikle Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar olan dönemde daha çok mevcut vergilerin oran ve miktarları üzerinde değişiklikler yapılarak vergi gelirleri artırılmaya çalışılmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nce gelir artırıcı anlamda çıkarılan ilk vergi kanunu 28 Temmuz 1920 tarih ve 8 sayılı olanıdır. Bu Kanun'la gümrük resmine beş misli zam yapılmaktaydı.

Gelir artırıcı değişikliklerin en önemlisi 21 Eylül 1920 tarih ve 24 sayılı Temettü Kanunu ile yapılmıştır. Kanunla 30 Kasım 1914 tarihli Temettü Kanunun'da değişiklikler yapılmaktadır. Buna göre, gelir çeşidine göre alınan vergilere 5 ve 10 kat zam yapılmış, ayrıca daha önce vergiden muaf olan şehir ve kasabalar dışındaki sınai müesseseler köylerde bulunsalar dahi vergi kapsamına alınmıştır.

Büyük Millet Meclisi döneminde, özellikle Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar, genelde yürürlükte bulunan vergi ve resimlerin miktar ve oranlarına zam yapılmak suretiyle gelir artırmaya çalışıldığına yukarıda değinilmişti. Bu düzenlemeleri şöyle sıralayabiliriz:[20]

- 9 Kasım 1920 tarih ve 48 sayılı Kanun'la emlak ve arazi ve temettü vergisi tezkere esmanı artırılmıştır.

- 10 Eylül 1929 tarih ve 31 sayılı Kanun'la sigara kağıdı istihlak resmi on paradan yirmi paraya yükseltilmiştir.

- 30 Eylül 1920 tarih ve 32 sayılı Kanun'la elliden altmışa kadar kibriti ihtiva eden bir kutu için alınan resim beş paradan on paraya yükseltilmiştir.

- 30 Eylül 1920 tarih ve 33 sayılı Kanun, oyun kağıtlarından alınan beş kuruş istihlak resminin yirmibeş kuruş olarak alınmasını öngörmektedir. Kanunla kahve ve gazinolarda bulunan bilardo, tavla, dama ve satranç tahtalarının adedinden üç yüz kuruş resim alınması hükme bağlanmaktadır.

- 27 Kasım 1920 tarih ve 58 sayılı Kanun'la ağnam resmine bir misli zam yapılmaktadır.

- 23 Eylül 1920 tarih ve 26 sayılı Kanun'la tuzun beher kilosunun üç kuruşa satılacağı hüküm altına almıştır.

- 2 Ağustos 1920 tarih ve 10 sayılı Kanun ile arziye resmi artırılmaktadır. Buna göre ticari eşyanın ambara teslim günü dahil olmak üzere iki gün aşımından sonra geçecek günler için alınmakta olan arziye resmi on misli olarak alınacaktır.

22 Temmuz 1920 tarih ve 96 sayılı kararname ile, memlekete vürut edecek eşyanın gümrük resmine tâbi tutulması öngörülmüştür.[21]

2. Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonrası

Yunanlıların Anadolu'yu işgallerindeki amaçları özellikle Kızılırmak'ın doğusuna kadar uzanıp buraya kadar olan bölgede sürekli kalmaktı. Bu açıdan İkinci İnönü Savaşı'nda Yunan Ordusu yenilmesine rağmen başlıca hedefi olan Ankara'yı ele geçirip milli direnişi kırarak Kayseri'ye kadar uzanmayı sağlamak üzere, geniş çapta taarruz hazırlıkları içindeydi.

Düşman ordusunun Afyon ve Eskişehir hattındaki bu taarruzu tahmin edildiği için, muharebe yapılabilecek yerlerdeki aşarın tahsil edilmesi özel önem taşıyordu. Bu nedenle hazırlanan kanun tasarısı ivedilikle görüşülerek 16 Temmuz 1921'de yasalaştırılmıştı.

16 Temmuz 1921 tarih ve 138 sayılı Garp Cephesi Bilfiil Harekatı Askeriye Sahası Olan Mevakıa Münhasır Olmak Üzere Aşarın Sureti Cibayetine Dair Kanun'a göre, Batı Cephesi'nde fiilen askeri harekat alanı olan yerlerde, mahalli idare meclislerince seçilen bir, köy ve mahalle ihtiyar kurullarınca seçilen iki kişiden oluşan bir kurul tarla veya harmanlarda bulunan ürün miktarını tahmin ederek, bu ürün miktarına göre hesaplanacak aşarın aynen yada mükellefin kabül etmesi kaydıyla para olarak tahsilini sağlayacaktı. Ancak, kanun yürürlüğe girdiği günlerde Yunan taaruzu şiddetlenmiş ve sol kanat Türk savunması kırılarak, ordu çember içinde kalma tehlikesi içinde

bulunduğundan Sakarya'nın doğusuna çekilmeye başlamıştı. Bu suretle Afyon, Kütahya ve Eskişehir illerinin ürünleri Yunanlıların eline geçmiş ve Türk ordusu önemli bir finansman kaynağından yoksun kalmıştı.[22]

Yunan ordusu Sakarya nehrinin doğusuna dayanmıştı. Bu dönemde çıkarılan gelir artırıcı Kanun'ların en önemlisi 21 Temmuz 1921 tarih ve 139 sayılı Muafiyeti Askeriye Vergisi Hakkında Kanun'dur.[23]

Sakarya Savaşı'nın olağan gelirlerle karşılanamayacağı açıktır. Bu nedenle olağanüstü gelirlere ihtiyaç vardır. Doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla kanun kuvvetinde emirlerle halktan mal şeklinde toplanması öngörülen bu gelirler Tekalifi Milliye'dir. Tekalifi Milliye Emirleri Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Başkomutanlık görev ve yetkisinin verildiği tarih olan 5 Ağustos'u izleyen 7-8 Ağustos 1921 tarihlerinde çıkarılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, kanun kuvvetinde emirler verme yetkisini ilk kez Tekalifi Milliye Emirleri ile kullanmıştır. Emirler on ayrı konuyu kapsamaktadır. Bu emirlerle Türk ulusunun Anadolu'nun tüm kaynakları Milli Kurtuluş Savaşı'mız için harekete geçiriliyordu. Bu yönüyle Tekali Milliye Emirleri vergi kavramının çok ötesinde anlam ifade etmekte olup, maddi ve manevi varlığını ortaya koyarak çarpışmayı göze almış bir ulusun yarattığı özveriler bütünüdür. Bu kapsamda Tekalif-i Milliye Emirleriyle altı tür yükümlülük getirilmiştir:[24]

Birinci tür emirler, mal şeklinde ödeme yükümlülüğü öngörmektedir. Her haneye belli bazı giyecek eşyaları verme yükümlülüğü veren 2 numaralı emir bu türe örnektir.

İkinci tür halk ve tüccarın elindeki temel gıda maddeleri ve ordunun ihtiyacı olan "mamül ve yarı mamül" maddelerin %40'ının devlete verilmesini öngörmekteydi. Bu emirler bir çeşit cebri iç borçlanma olarak nitelenebilir. Devlet bunların bedelini ödemeyi taahhüt etmiş ve savaş sonrasında da ödemiştir.

Üçüncü tür yükümlülük bir tür hizmet vergisi olup, 5 numaralı emir buna örnektir. Bu emirle halkın elinde kalan taşıt araçlarıyla yüz kilometrelik bir uzaklığa kadar ayda bir kez asker nakliye yapılması öngörülmüştür.

6 sayılı emrin örnek olarak gösterileceği dördüncü tür emirler ordunun giyimine ve beslenmesine yarayan bütün sahipsiz mallar ile ülkeyi terketmiş olanların mallarına devletçe el konulmasına ilişkindir.

7 sayılı emrin oluşturduğu beşinci tür emirler doğrudan bir el koyma niteliğinde olup, bu emirle, halkın elinde bulunan ve savaş için gerekli bütün silah ve cephanenin üçgün içinde teslimi istenerek, her türlü silah ve cephaneye el konulması öngörülmüştür.

Altıncı tür emirler, belli bir ücret karşılığında bazı sanatkarların ve imalathanelerin ordu ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalıştırılmasına ilişkin bulunmaktadır. 9 Sayılı emir buna örnek oluşturmaktadır.

Tekalif-i Milliye Emirleri, ilçelerde kurulan Tekalif-i Milli Komisyonları tarafından uygulanmıştır. Üyelerinin hiçbir ücret almadan çalıştığı bu komisyonlar "Mahalli Müdaf-ı Hukuk" cemiyetleri temsilcileri, imamlar, muhtarlar ve mahallin en büyük askeri amiri, malmüdürü gibi devlet memurlarına ilave olarak halk tarafından seçilen on üyeden oluşturuldular. Komisyonların üye ve memurlarından, en küçük bir ihmal ve görevini kötüye kullananların "vatana ihanet"le suçlandırılıp cezalandırılması öngörülmüştür. Tekalif-i Milliye Emirlerinin uygulanmasını sağlamak üzere İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. Tekalif-i Milliye Emirleri yukarıda da değinildiği üzere Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde alınmıştır. Halkın tasarruflarına başvurma ve yeni vergilerin konulması imkanları da olmadığı için bu ölüm-kalım mücadelesinde Türk ulusu kanını, canını, terini Kurtuluş Savaşı'na kaynak olarak vermiştir. Bu sayede önemli miktarda mal ve hizmet kazanımıyla Sakarya Savaşı kazanılmış ve ulus maküs talihini yenmiştir.

1921 yılında yapılan İkinci İnönü Muharebesi ve Kütahya-Eskişehir Muharebesi hemen hemen bütçe olanaklarıyla yürütülmüşken Sakarya Meydan Muharebesi büyük ölçüde bütçe dışı finansman kaynaklarıyla kazanılmıştır.

Tekalif-i Milliye Emirlerinin bizzat yaratıcısı Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin amacını ve Sakarya Zaferi'nin önemini, vurgulayıcı bir anlatış tarzıyla anlatmaktadır. Tekalif-i Milliye'nin önemini anlatan beyannamenin ayrıntısına girmeyip yukarıdaki kısa özetiyle

yetiniyoruz. Bu emirler 10, 11, 12 Ağustos 1921 tarihli Hakimiyet-i Milliye ve Kurtuluş Savaşı'nda en fazla şehit ve gazi veren yerlerden biri olan Kastamonu'da yayımlanan Açıksöz gazetelerinde tam metin olarak yayınlanmıştır.[25]

Tekalif-i Milliye Emirleri ordumuzun, her türlü olanaklara sahip, asker sayısı, silah ve mühimmat açısından kıyaslanamayacak ölçüde üstün ve İngiltere Hükümetince desteklenen düşman karşısında ne denli güç koşullar altında savaştığının açık göstergeleridir. Bu emirler savaşın ne pahasına olursa olsun kazanılması gerektiğini göstermektedir.

Tekalif-i Milliye Emirleri içinde Atatürk'ün sözünü ettiği amacı sağlamaya yönelik olan iki numaralı emirdir. İki numaralı emir gereğince Anadolu'da bacası tüten, ocağı yanan her ev cephedekiler için bir çift çorap, bir bez, iç çamaşırı ve bir çift çadır hazırlayacaktı. Böylece, Türk ordusu topluca bir mükellefiyeti yüklenmiş bulunuyordu. 22 gün gece ve gündüz süren çarpışmalar boyunca ordumuzun iaşe ve ikmal işleri son derece iyi yürütülmüştür.

Tekalif-i Milliye Emirleri başarı ile uygulanmış, halkın verdiği veya el konulan ordu ihtiyacı mallar, yükümlü ulaşım kanallarıyla cepheye devamlı yetiştirilmiştir. Cephenin hemen gerisindeki ikmal kolları düzenle çalışmışlar, askerin yiyeceğini ve suyunu, hayvanların saman ve arpasını mevzilere ulaştırmışlardır.

3. Büyük Taarruz ve Sonrası

Sakarya Meydan Muharebesi kazanılmıştır ancak henüz Kurtuluş Savaşı sonuçlanmamıştır. Düşman orduları Anadolu'dan çıkarılıncaya kadar savaş devam edecektir. Bu nedenle Tekalif-i Milliye Emirlerinin uygulanmasına bir süre daha devam edilecektir.

Sakarya Savaşı'nın son gününde genel seferberlik ilan edilmiş olup, bu atmosfer içinde ordunun moralinin yerinde olması, halkın Tekalif-i Milliye Emirleri ile tüm gücünü Savaşa hasretmesi, yapılacak taarruzun başarı göstergeleriydi. Artık taarruz sırası Türk ordusunda idi.

Ordu genel seferberlik şartları altında Büyük Taarruza hazırlanmaktadır. Büyük Taarruz dönemi de bir çok mali sıkıntı ile geçmiştir. Tüm bu sıkıntılara rağmen borçlanma yoluna gidilmemiş, ulusun özkaynaklarına başvurulmuştur. Büyük Millet Meclisi ve Hükümet yeni kaynaklar bulunmasının çaresizliği içindedir. Genel seferberliğin ilanı ile yüzbinlerce savaşçı silah altına alınmış, bunların yedirilmesi, giydirilmesi ve silahlandırılması için ek gelir kaynaklarına gerek duyulmaktadır. Mevcut bütçe olanakları ile bu giderleri karşılamak imkansız olduğundan ek gelir kaynaklarına başvurulmuştur. Ek gelir sağlamak amacıyla çıkarılan Kanun'ların çoğu mevcut vergilerde gelir artırıcı değişiklikleri öngörmektedir.[26]

A. Mevcut Vergilerde Artış Öngören Düzenlemeler

Mevcut vergilerde artış öngören düzenlemeleri altı başlık altında inceleyebiliriz:

- Sigara kağıdı, kibrit ve kav kutularından alınan tüketim vergisine ait cezaların artırılması.

- Şeker, çay, kahve ve petrolden alınan tüketim vergisinin miktarının artırılması ve vergi kapsamının genişletilmesi.

- Sigara kağıdından alınan istihlak resminin artırılması.

- Kibrit İstihlak Resmine zam yapılması.

- Konsolosluk harçlarının (Şehbenderler rüsumu) artırılması.

- Para cezalarının artırılması.

B. Yeni Vergi Düzenlemeleri

Büyük Taarruz öncesinde mevcut vergilere miktar ve oran yönünden zam yapılmasının yanısıra yeni düzenlemeler yapılması da zorunlu görülmekteydi.

aa) Deniz Taşıtları Vergisi

15 Nisan 1923 tarih ve 216 sayılı Kanun'la tüm yelkenli ve yelkensiz gemiler ile motor, mavna, kayık ve benzeri deniz taşıtları, müruriye resmi, vize resmi, şehriye resmi, tayfa tezkeresi ve senedi bahri olmak üzere beş ayrı vergilendirmeye tâbi tutulmuştur.

bb) Askeri Ulaştırma Yükümlülüğü Kanunu

18 Nisan 1338 (1922) tarih ve 223 sayılı sözkonusu kanun 1922 mali yılında uygulanmış süreli bir kanun olup, büyük taarruz için hazırlanmakta olan ordunun en önemli ihtiyaçlarından birini karşılamak amacıyla hazırlanmıştır. Kanunla, Büyük Taarruza hazırlık döneminde önemli miktarda gelir sağlanmıştır. Kanun, 1922 mali yılına ve bir defaya özgü olmak üzere askeri ulaştırma adı altında parasal yükümlülük öngörmektedir. Bu yükümlülük maktu ve nisbi parasal sınırlara bağlanmış ve diğer taraftan da ordunun parasız ulaştırma yaptırabileceği öngörülmüştür.

cc) Müecceliyeti Askeriye Vergisi

Müecceliyeti Askeriye Vergisi 2 Mayıs 1922 tarih ve 228 sayılı Kanun ile getirilmiştir.

Askerlik hizmeti yükümlülüğünde bulunanlar bu vergiye tâbi tutulmuşlardır. Verginin mükellefiyetini as

kerlik hizmeti yükümlülüğüne tâbi olup da çeşitli nedenlerle bu hizmeti fiilen yapmayanlar oluşturmaktadır.

III. Dış Yardımlar

A. Sovyet Yardımları

Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında Türk ulusu herhangi bir dış yardımdan yoksundu. Aslında bu savaş ulusun kendi özkaynaklarıyla kazanıldığından dış yardım konusunda Büyük Millet Meclisi Hükümeti özellikle Galata Bankerlerinden ve çeşitli dış finansman çevrelerinin borç verme tekliflerini açıkça reddedilmiştir.

Ancak, Kuvayi Milliye'nin başarıları ve Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin şekillenmesinden sonra Sovyet Rusya Hükümeti, Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile temas arayışına girmiştir.

Sovyet Rusya'nın Anadolu'da şekillenmeye başlayan yeni Türk Devleti'nden bazı niyet ve beklentileri söz konusu idi.

Herşeyden önce yeni Sovyet Rejimi Birinci Dünya Savaşında Çarlık Rusya'sına karşı savaşan devletlerce kuşatılmıştı. Rusya'da iç savaş olanca şiddetiyle sürüyordu. Anadolu direnişinin başarı kazanması yeni rejimin yaşama şansını artıracaktı.

Sivas Kongresi'nden sonra Rusların yardım olanaklarını araştırmak üzere Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Halil Paşa Rusya'ya gitmiş ve Temmuz 1920'de yüz bin lira değerinde altınla Moskova'dan ayrılmıştır. Bu para yardımının yanısıra Sovyet yöneticileri silah ve cephane yardımını da ilke olarak kabul etmişlerdir. İlk Silah ve cephane yardımı 1920 Eylül ayında 3387 adet tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 dolayında süngü olarak ulaştırılmıştı. Sovyet yöneticileri Moskova

anlaşmasının imzalanmasından sonra yardım artırma kararı almışlar, İkinci İnönü Muharebesi'nin kazanılması üzerine de 30.000 altın ruble doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırılmıştır. Bu veriler ışığı altında Moskova Antlaşması'ndan önce Sovyet hükümetince yapılan para yardımlarının 11 milyon altın ruble ve 100 bin lira değerindeki külçe altın olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu para yardımlarına ilave olarak silah ve cephane yardımı da yapılmıştır. Silah ve cephane yardımı, 37.912 adet tüfek, 324 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 44.587 sandık mermi, 66 adet top ve 141.733 adet top mermisinden ibarettir.

Sovyetler Birliği'nden alınan silah yardımları da Kurtuluş Savaşı açısından büyük önem taşımaktadır. Sovyetlerden alınan tüfekler Kurtuluş Savaşı boyunca sağlanan tüm tüfeklerin dörtte birini oluşturmaktadır. Makineli tüfeklerin dörtte biri, topların üçte biri Sovyetlerden sağlanmıştır. Ayrıca Sovyetlerden gelen tüfek mermisi sayısı, Kurtuluş Savaşı'nda kullanılan mermilerin çok üzerindedir.[27]

B. Fransız Yardımları

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanistan'ı destekleyen ve yer yer Türkiye ile savaşan İngiltere, Fransa, İtalya gibi devletlerden ve yandaşları olan diğer batı devletlerinden yardım alınması sözkonusu olamazdı. Ancak Batılı devletler içinde Türkiye ile ilk olumlu ilişkilere giren devlet Fransa olmuştur. Dolayısı ile Kurtuluş Savaşı döneminde yardım alabilen tek batılı ülke de Fransa'dır.[28]

Tablo 15: Fransız Bağışları ve Satınalmalar

Tüfek - Adet	Cinsi	Fişek-Sandık
4.484	Türk	574
3.865	Alman	-
10	Manlihar	-
-	Büyük Çaplı Mavzer	247
-	Gra	101
-	Schneider	577
-	Muhtelif	6
1.730	Büyük Çaplı Martın	-
10.089	TOPLAM	1.505
	Brege Tayyaresi(*)	10

Hangar(*)	10
Yedek Motor(*)	4
Telsiz İstasyonu(*)	3
Telsiz İstasyonu(*)	3

(*) İşaretli olanlar satın alma, diğerleri bağıştır. Kaynak: Cihan Duru vd. Atatürk Dönemi Maliye Politikası, Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, Tisa Matbaacılık San. Ltd .Ş. Ankara Nisan 1982, s.361

Ankara Hükümet'ini resmen tanıyan ilk Batı devleti Fransa olmuş ve 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara'da Türk-Fransız Antlaşması imzalanmıştır. Fransızlar, Adana'yı terk ederken ellerinde bulunan silah, cephane ve diğer savaş araçlarının bir bölümünü bağış olarak bırakmışlardır. Araç ve gereçlerin diğer bölümü satın alınmıştır. Bağış ve satın alma yoluyla elde edilen savaş araçlarının miktarı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.[29]

C. Hint Yardımları

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Türklere yardım uzatanlar arasında Hint Müslümanlarını da anmak gerekiyor. Burada sözü edilen Hint Müslümanları uzun mücadelelerden sonra, 15 Ağustos 1947'de bağımsızlıklarını kazanarak Pakistan Devleti'ni kurmuşlardır.

8-10 Temmuz 1921 tarihinde Karaçi'de 5.000 temsilcinin katılmasıyla "Hindistan Hilafet Konferansı" toplandı. Konferans sonunda Hindistan'ın bağımsızlığı üzerine alınan kararlar yanı sıra Ankara Hükümeti'ne yardım toplanması da öngörülmüştür.[30] Hindistan Kongresi'nin kararına koşut bir görüş 1921 Temmuz'unda işbirliğinden kaçınma komitesi raporunda belirtildi.

1921 Eylülü'nde Gandi, "Young İndia" gazetesinde, yazdığı "Sadakata karışmak" adlı bir makalede "Müslümanlar, İzmir'e ve Ankara Hükümeti'ne yardım fonlarına yardım toplamalılar demiştir.[31] Hint yardımlarının 500-600 bin lira olduğunu ve bunun 70 bin İngiliz liralık kısmının da Mart 1922 tarihinde gönderildiği belirtilmiştir. Diğer bir kaynağa göre Hint Müslümanlarının, gönderdikleri toplam yardım 125 bin İngiliz lirasıdır.[32]

Oysa, Hindistan Hilafet Cemiyeti'nce Türk Kızılayı'na yardım olmak amacıyla toplanan ve İtalya'da bulunan Cami (Baykurt) Bey aracılığıyla Ankara'ya gelen yardım sadece 300 bin liradır. Müslüman Hintlilerin bu amaçla Hilafet cemiyetine yaptıkları bağışın daha fazla olduğu, fakat Türkiye'ye gelinceye kadar kayba uğradığı söylenmektedir. Hint yardımlarının Osmanlı Bankası'nda muhafaza edildiği ve savunma harcamalarında kullanıldığı Savunma bakanı Kazım Özalp'ın anılarında da belirtilmektedir.[33]

Sonuç

Milli Mücadele bütçeleri olağanüstü dönem olan Kurtuluş Savaşı'nın koşullarını göstermektedir. Bu dönemde işgalciler ve Anadolu'da yer alan bunların yerli işbirlikçileri ile mücadelede ülkenin milli kaynakları devreye sokulmuş ve Anadolu halkının maddi ve manevi katkılarıyla bu savaş başarıyla sonuçlandırılmış, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur.

1920-1923 yıllarını kapsayan bütçelerin ortak özelliği savaş bütçeleri olmalarıdır. Tüm bütçelerde Milli Savunma Bakanlığı harcamaları savaş nedeniyle en büyük paya sahip olmuşlardır. Aynı dönemde bu olağanüstü durum nedeniyle bütçeler sürelerinde hazırlanıp yürürlüğe girememiş, harcamalar avans Kanun'larıyla yapılmıştır. Yine çok sayıda ek ödenek yasalarının çıkarıldığını görüyoruz. Ancak uzun yıllar sonra çıkarılan kesin hesap yasalarıyla ilgili dönemlerin bütçeleri kesinleştirilmiştir.

1 Maliye Bakanlığı, Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı, Ankara, Aralık 1994, s. 18.

2 Maliye Bakanlığı, s. 19.

3 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 523.

4 Duru vd., s300-306.

5 Maliye Bakanlığı, s. 21-22, DURU vd., 308-315.

6 Duru vd, s. 310.

7 Düstur 3. T., C: XV, s. 1414.

8 Maliye Bakanlığı, s. 24-25.

9 Maliye Bakanlığı, s. 25.

10 Düstur, 3. T., C. 15, s. 1415.

11 Mete Tunçay, Korkut Boratav ve Diğ., Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye Tarihi 4, 5. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, Temmuz 1997, s. 274.

12 Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 8-9.

13 Utkan Kocatürk, Atatürk ve Devrim Kronolojisi, Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973, s. 35.

14 Maliye Bakanlığı, Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayın No: 1994727, Ankara, Aralık 1994, s. 26-27.

15 Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, s. 108-109.

16 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C: 1, Türk Tarihi Enstitüsü, 13ncü Baskı, İstanbul 1973, s. 30-31.

17 Maliye Bakanlığı, Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayın No: 1994727, Ankara, Aralık 1994, s. 27-28.

18 Maliye Bakanlığı, s. 29.

19 Mali Kanunlar, C: I, s. 12-13.

20 Maliye Bakanlığı, s. 30.

21 Fikret Ünlü, Muzaffer Tıraç, Zafer Kükrer, 1920-1929 Bütçeleri, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayın No: 19787190, s. 45-46.

22 Mali Kanunlar. C: I, s. 46.

23 "Harbi Umumi Esnasında Kura Ahalisine Zimmet Koydolunan Aşarın Sureti Cibayeti Hakkında Kanun", s. 46.

24 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: II, s. 615.

25 Kazım Özalp, Milli Mücadele, 1919-1922, Türk Tarih Kurumu Yayını C: I, s. 190.

26 Maliye Bakanlığı, s. 47-53.

27 Stefanos Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden Milli Mücadeleye), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 635.

28 Cihan Duru vd., s360.

29 Cihan Duru vd. s361.

30 R. K. Sinha, Mustafa Kemal ve Mahatma Gandi, Milliyet Yayınları, 1972, s. 118.

31 Sinha, s. 118-119.

32 Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, Sander Yayınları, Beşinci Baskı, İstanbul, 1973, s. 457.

33 Kazım Özalp, Milli Mücadele 1919-1922, C: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından Seri XVI, Sayı 13, Ankara, 1971, s. 213.

Armaoğlu Fahir, Siyasi Tarih, SBF Yayınları, Ankara, 1964,

Atatürk Kemal, Nutuk, C: 1, Türk Tarihi Enstitüsü, 13. Baskı, İstanbul 1973,

Aysan Mustafa, Atatürk'ün Ekonomi Politikası, İstanbul, 1970,

Boratav Korkut, Türkiye'de Devletçilik, Savaş Yayınları, Ankara, 1982,

Çelik Edip, 100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi, İstanbul, 1969,

Duru Cihan ve Diğ., Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I. Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San. Ttd. Ş., Ankara, Nisan 1982,

Düstur 3. T., C: XV,

Eroğlu Hamza, Türk Devrim Tarihi, Beşinci Baskı, AİTİA Yayını, Ankara, 1977,

İğdemir Uluğ, Sivas Kongresi Tutanakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969,

Kinross Lord, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, Sander Yayınları, Beşinci Baskı, İstanbul 1973,

Kocatürk Utkan, Atatürk ve Devrim Kronolojisi, Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973,

Mali Kanunlar, C: I,

Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923), Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayın No: 1994/27, Ankara, Aralık 1994,

Mumcu Ahmet, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İnkilap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1982,

Müderrisoğlu Alptekin, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Maliye Bakanlığı 50nci Yıl Yayınları, Ankara, 1974,

Özalp Kazım, Milli Mücadele 1919-1922, C: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından Seri XVI Sayı 13, Ankara, 1971,

Selek Sebahattin, Anadolu İhtilali, 6. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976,

Sinha R. K., Mustafa Kemal ve Mahatma Gandi, Milliyet Yayınları, 1972,

Şimşir Bilal N., Atatürk ile Yazışmalar I (1920-1923), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981,

Tunçay Mete ve Diğ., Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye Tarihi 4, 5. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, Temmuz 1997,

Ünlü Fikret, TIRAÇ Muzaffer, KÜKRER Zafer, 1920-1929 Bütçeleri, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayın No: 19787190,

Yerasimos Stefanos, Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden Milli Mücadeleye), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979

D. Millî Mücadele'de Cepheler ve Zaferler

Millî Mücadele'de Doğu Cephesi / Prof. Dr. Yaşar Akbıyık [s.151-156]

AtatürkAraştırma Merkezi Başkanı /Türkiye

Kafkaslar'daki gelişmeler: Doğu Anadolu'yu yakından ilgilendiren bu bölgedeki gelişmeleri kısaca gözden geçirmekte fayda vardır. Kafkaslar'da Rusya faktörü her zaman etkili olmuştur. Rusya XVII. yüzyılın sonlarında denizlere açılma politikası izlemeye başlamıştı. Amacı, Karadeniz'e kapı açmaktı. Rusya 19 Temmuz 1696 tarihinde Azak kalesini ele geçirmeyi başarmıştır.[1]

Azak kalesinin alınması ile Rusya Karadeniz'e çıkmak yolunda ilk adımı atmış bulunuyordu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım elden çıkmıştı.[2] Ruslar bundan sonra üç koldan güneye inmeye çalışmışlardır. Bunlardan birincisi Balkanlar, ikincisi Karadeniz ve Boğazlar yolu, üçüncüsü ise Kafkas istikâmetidir.

Rusya'nın Kafkaslarda güç kazanmasında Gürcülerin rolleri büyük olmuştur. Gürcü Beyleri Osmanlı ve İran baskısından Rusya'nın himayesine girerek kurtulmayı düşünüyorlardı. Gürcülerin isteği üzerine II. Katerina bu bölgeye Rus askeri birlikleri göndermiştir. Böylece, Gürcistan 1783 yılında Rusya'nın himayesine girmiştir. Rusların amacı Kafkaslar'ı ele geçirdikten sonra Doğu Anadolu'ya girmekti.[3] 1829 yılında Osmanlı topraklarına saldıran Rusya Erzurum'a kadar ilerlemiş, Edirne Antlaşması ile Kars ve Erzurum'u Osmanlı Devleti'ne bırakarak Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek'i topraklarına katmıştır. Rusya, Kırım Savaşı'nda Kars'ı ele geçirmişse de, Paris Antlaşması ile geri çekilmiştir.[4]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Kafkaslar'da önemli gelişmelere sahne olmuştu. Bunun sonucunda, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan, Artvin ve Batum Ruslara bırakılmıştır.[5]

Ruslar Doğu Anadolu'ya indikten sonra yayılmacı siyasetlerinde Ermenileri kullanmışlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Ermenilerin yüzyıllar boyunca birlikte yaşadıkları Türklere karşı, Rusların yanında yer almaları, Doğu Anadolu'da Türk Ermeni gerginliğine neden olmuştur.

Dünya Savaşı, Türk-Rus savaşlarından birine daha sahne olmuştur. 1 Ocak 1915'te yaşanan Sırakamış bozgunundan sonra savaş kabiliyeti Rus kuvvetlerine geçmiştir. Ruslar 25 Temmuz 1916'da Erzincan'a girmişlerdir.[6] Ancak Mustafa Kemal komutasındaki Türk birlikleri Bitlis ve Muş'u Ruslardan geri almışlar ve Rus ilerleyişini durdurmuşlardır.[7] Bir süre sonrada, 1917 Şubat ayında Rusya'da ihtilâl çıkmıştır. İhtilâlin çıkışı Rusya karşısında yeni bir malubiyeti ve belki de çözülmeyi önledi. Çünkü, yapılacak bir Rus taarruzuna karşı koyacak kuvvet kalmamıştı.

Doğu Anadolu'da Ruslarla yapılan savaşlarda, milyonlarca insan Rus ve Ermeni işgali önünde Anadolu içlerine doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Rusların ve Fransızların desteğinde Ermeni zulmüne uğrayan ve öldürülen Türklerin sayısı bir milyonun üzerindedir. Bu sebeple Doğu Anadolu'da işgaller büyük can ve mal kaybına ve Doğu vilayetlerimizin tamamen harap olmasına yol açmıştır. 7 Kasım 1917 tarihinde Bolşevikler Rusya'da idareyi ele geçirmişlerdir. Bunun sonucu Rusya savaştan çekilmiştir. Brest-Litovsk şehrinde 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan antlaşmaya göre Ruslar Doğu Anadolu'da 1914 öncesi sınırlara çekileceği gibi Elviye-i Selase diye bilinen Kars, Ardahan, Batum'u boşaltacaklardı. Antlaşmaya göre bu bölgenin geleceği halkın görüşleri doğrultusunda belirlenecekti. Ancak, Rus askerinin bölgeden çekilmesini takiben, yerlerini Ermeni ve Gürcü kuvvetleri almaya başlayınca, Osmanlı Devleti, 15-28 Ağustos 1918 tarihli Padişah buyruğu ile Ardahan, Kars ve Batum'u ilhak ettiğini açıklamıştır.[8]

Diğer taraftan, güney Kafkasya'da Gürcü, Ermeni ve Azerî Türkleri bir araya gelerek 1917'de Mâverayı Kafkas Komiserliği'ni kurmuşlardır. Her üç millet de kendini des

tekleyecek bir büyük devlet aramaktaydı. Ermeniler Rusya'dan, Gürcüler ise duruma göre Rusya, Almanya veya İngiltere'den destek arıyordu. Azerbaycan ise Türkiye'den destek bekliyordu. Bolşevik İhtilâli'ni takiben geri çekilen Rus kıtalarının yerini Ermeni ve Rus askerleri almıştı. Rus kuvvetleri savaşa son verilmesini istiyordu. Ruslara mütareke teklifinde bulunulmuş ve 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi yapılmıştır. Erzincan Mütarekesi, Mâvera-yı Kafkas Komiserliği ve Kafkas Cephesi Rus ordusu kumandanlığı adına yapılmıştır. Türk birlikleri hiçbir direnişle karşılaşmadan, 13 Şubat'ta Erzincan'ı, 16 Şubat'ta Erzurum'u geri almışlar ve 14 Mart 1918'de Rus sınırına dayanmışlardır. Mâvera-yı Kafkas Barış heyeti ile Türk heyeti, 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon Konferansı'nı düzenlemişlerdir. Burada Türklerin teklifini kabul eden Mâvera-yı Kafkas Cumhuriyeti temsilcileri, Osmanlı delegeleri ile 11 Mayıs - 14 Haziran tarihleri arasında Batum Konferansı'nı düzenlemişlerdir. Bu arada Türk kuvvetleri 25 Nisan 1918'de Kars şehrini geri almıştır. Böylece Kars 40 yıl sonra tekrar anavatana kavuşmuştur. Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Böylece Türk sınırı Brest-Litovsk Antlaşması ile tespit edilen sınırları aşmış[9] ancak Sovyet Rusya Batum'da alınan kararları tanımayacağını bildirmiştir.

Mâvera-yı Kafkas Cumhuriyeti ise 26 Mayıs 1918'de kendini feshettiğini açıklamıştır. Bu gelişmelerden sonra Azerbaycan 27 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Kafkaslar'daki gelişme, Osmanlı Devleti'nin istediği gibi olmuştu. Batum görüşmelerinde Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasındaki yakınlık iyice artmıştı. Kafkaslar'ın Hazar Denizi sahillerindeki Dağıstan ve Terek nehrine kadar uzanan bölgedeki Çeçenler, Osetinler, Kumuk, Balkar ve Karaçay gibi Türk kökenli kavimleri de yardım istiyorlardı. Bu bölgelerde kurulan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 11 Mayıs 1918'de ilan edilmişti. Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanıyınca bu durum Sovyet Rusya tarafından iyi karşılanmamıştır. Sovyet Rusya böyle bir devleti tanımadığını belirtmesine rağmen Türk ordusunun Kafkaslardaki harekâtı devam etmiştir. 15 Mayıs 1918'de Gümrü alınmıştır. Türk ordusunun doğrudan doğruya müdahalesi sorun yaratacağı düşünüldüğünden Türk kuvvetleri ile

Azerilerden ordu oluşturulmuştur. Bu ordu, 15 Eylül 1918'de Bakû'ye girmiştir.[10] 1918 Ekim ayında Derbent alınmış ve Kafkaslar'da büyük bir başarı kazanılmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi üzerine, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi gereği Türk kuvvetleri Azerbaycan ve Dağıstan'dan tamamen çekilmişlerdir. Mondros Mütarekesi'nden iki ay sonra da Türk kuvvetleri Kars'ı boşaltmak zorunda kalmıştır. Türk kuvvetlerinin çekilmesinden sonra Kars merkez olmak üzere, "Güneybatı Kafkas Geçici Hükümeti" kurulmuştur.[11] 19 Mayıs 1919 tarihinde İngiliz kuvvetleri Kars'a girerek Güney-Batı Kafkas Hükümeti meclis binasını kuşatmışlar ve hükümet üyelerini tutuklayarak Malta'ya sürmüşlerdir. Bir ay sonra da Kars İngilizler tarafından Ermenilere teslim edilmiştir. Almanya'nın mağlubiyeti kabul ederek 11 Kasım 1918'de mütareke imzalaması üzerine, Sovyet Hükümeti de Brest-Litovsk Barışı'nın geçersiz olduğunu ilan etmiştir. Bu defa Türkleri Doğu Anadolu'da yeni bir mücadele bekliyordu. Bu mücadele Ermenilere karşı olacaktı.

Ermeniler geçmişte çoğunlukla bu günkü Ermenistan, Doğu Anadolu, Batı ve Kuzeybatı İran ile kısmen Suriye ve Çukurova bölgesinde yaşıyorlardı. Bir dönem Roma hakimiyeti altında kalan bölge, İran ve Roma arasında, daha sonrada Bizans, İran ve Araplar arasında mücadeleye sahne olmuştu.

Türkler 1071'de Anadolu'ya girdiklerinde Ermenilerin önceden kurmuş olduğu küçük prenslikler Bizans ve İran tarafından yıkılmış bulunuyordu. XI. yüzyılda Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya girmeleri sonucunda Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin bir kısmı Çukurova ve Orta Torosların dağınık bölgelerine yerleşmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Ermeniler Doğu Anadolu'da Çukurova ve Kafkaslar'da küçük cemaatler halinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Bursa'yı alması ile Kütahya'da bulunan Ermeni Ruhani Reisliği Bursa'ya nakledilmişti. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra, burada Ermeni Patrikhanesi kurulmuştu.[12]

Ermeniler Osmanlı Devleti içinde rahat bir hayat sürmüşlerdi. Ticaret ve sanatla meşgul olmuşlar, bu nedenle zengin bir sınıf haline gelmişlerdi. Askerlikten muaf olmaları onları ekonomik açıdan güçlendirmişti. Ermeniler Osmanlı Devleti'nin sadık vatandaşı olmuşlardı. Bu sebeple de kendilerine "Millet-i Sadıka"denilmişti. Bu durum XIX. yyüzyıla kadar devam etmişti. Ermeniler genellikle Türkçe konuşuyor, kiliselerdeki ayinlerini Türkçe yapıyorlardı. Türkler gibi her hakka sahip olan Ermenilere bu sebeple Batıda "Hırıstiyan Türkler" deniyordu.

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan sonra Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyanların koruyuculuğunu üstüne alan Batılı devletler; Ermeniler üzerinde etkili olmaya başlamışlardır. Protestanların koruyuculuğunu üzerine alan İngiltere kilise ve kolejler açarak Ermeniler üzerinde propagandaya başlamışlardır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rusların Doğu Anadolu'ya inmesi ile Ermeni sorunu yeni bir boyut kazanmıştır. Rus ordusu içinde bulunan Ermeni asıl

lı askerler Anadolu'daki Ermenilerle temasa geçmiş ve onları isyana teşvik ederek isyanların Rus ordusu tarafından destekleneceği vaadinde bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti'ni yıkmaya çalışan

Batılı devletler, Balkanlarda Slavlar ve diğer Hıristiyan grupların isyanına destek verdikleri gibi; Doğu Anadolu'da da Ermenilere destek sağlıyordu. Bu gelişmeler sonucu Yeşilköy (Ayastafanos) Antlaşması ile Rusya Ermenilerin koruyuculuğunu üzerine almıştır.

Daha sonra imzalanan ve Ayastefanos Antlaşması'nın yerini alan Berlin Antlaşması ile Ermeniler hakkındaki madde değiştirilmişti. Buna göre Osmanlı Devleti Ermeniler hakkında iyileştirici tedbirler alacak ve büyük devletleri bilgilendirecekti. Bu antlaşmada yer alan Ermenilerin durumunun iyileştirmesi hususu önce isyanlara, arkasından bağımsızlığa giden sürecin başlangıcı olmuştu. Amaç Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi değil, önce özerklik, sonra bağımsızlık elde etmekti. Ermeniler bu amaçla teşkilatlandırılmışlar, gerek Osmanlı Devleti sınırları içinde, gerekse dışarıda komite ve dernekler kurma yoluna gitmişlerdi. Berlin Kongresi'nden sonra Avrupa politikasında ön plana çıkan Ermeni sorunu Batılı devletler kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istiyordu. Rusların Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'dan güneye inme düşüncesi İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Bu sebeple İngiltere Ermenileri bağımsız bir devlet olarak desteklemekte yarar görüyordu. Zamanla Ermeni sorunu Ermenilerin meselesi değil, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan İngiltere ve Rusya'nın zamanla da Fransa'nın kendi menfaatleri çerçevesinde yönlendirdikleri bir sorun halini almıştı.[13]

Ermeni komiteleri ve patriğin kışkırtması ile 1888'de Van'da bir ayaklanma çıkmış ve Osmanlı Devleti bunu başarı ile bastırmıştır. 1890'da bu defa Erzurum'da bir ayaklanma çıkmıştır. İstanbul'daki Ermeni İhtilâl komiteleri bazı Ermenileri Osmanlı Devleti'nin casusu diye öldürmüştür. Bütün bu olayları önlemeye çalışan Osmanlı Devleti, 1894 yılında Sasun'da Rus ve Ermeni komitelerinin kışkırtmasıyla büyük bir isyan çıkınca sert tedbirler almak zorunda kalmıştır.

Bu isyan hareketlerini Rusya ve İngiltere'nin desteğindeki Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri yürütüyordu. Amaçları, Osmanlı Devleti, Rusya ve İran'daki bütün Ermenilerin birleştirilip bağımsız bir Ermenistan kurulmasını sağlamaktı.[14]

I. Dünya Savaşı'na gelinceye kadar Ermeni meselesi Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak görünmesine rağmen bu olay büyük devletlerin karşılıklı rekabeti meselesine dönüşmüştü. Ermeni meselesini büyük devletler kendi çıkarları açısından ele alırken Ermeniler de büyük devletlerin izledikleri politikanın aleti haline gelmişlerdi.

Ermeni meselesinin tırmanmasına sebep olan I. Dünya Savaşı Batılı devletlerle olduğu kadar, Ruslarla Türkler arasında yüzyıllardır süren bir seri savaşın sonuncusu idi. XVIII. yüzyılda Kafkaslar'a dayanan Ruslar, sömürge politikaları gereği bölgenin nüfus yapısını değiştirmeye başlamışlardır. Rus politikası iki yönlüydü. Bölgedeki Türk ve Müslüman halkın sürülmesi ve yerlerine Ermeni ve Rusların getirilerek yerleştirilmesiydi. Sürgün hem savaş hem barış zamanında tüm hızıyla devam etmiştir. 1828-1920 yılları arasında iki milyondan fazla Türk nüfus sürülmüş ve bir çoğu öldürülmüştür. Sürgün ve ölümden kaçan Kafkas Türkleri ise Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır.

Ruslar 1828 ve 1854 yıllarında Doğu Anadolu'ya girmişler ve geri çekilirken beraberlerinde yüz bin kadar Ermeni'yi de Kafkaslara götürmüşlerdir. Götürülen bu Ermeniler, yerlerinden sürülmüş veya öldürülmüş olan Türklerin topraklarına yerleştirilmişlerdir. 1828'den evvel, bu günkü Ermenistan'ın başkenti Revan'ın nüfusunun yüzde sekseni Türk olup, eski Türk Revan Hanlığının devamı idi. 1877-1878 savaşı sırasında Ruslar Kars-Ardahan bölgesini işgal ederek Türkleri Anadolu'ya sürmüşler ve onların yerlerine Ermenileri yerleştirmişlerdir. I. Dünya Savaşı sırasında ise Doğu Anadolu'daki dört yüz bin Ermeni ile Kafkaslar'daki dört yüz bin Türk yer değiştirmiştir. Rusların yayılmacılık politikası sonucu 1820-1920 yılları arasında altı yüz bin Ermeni Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya, iki milyon Türk'te Kafkasya'dan Türkiye'ye göç etmiştir.[15]

I. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler bağımsızlıklarını kazanmak için hazırlıklar yaparak silahlı birlikler oluşturmuşlardır. Ermeniler savaş sırasında İtilaf Devletleri ile birleşerek ülke içinde Türklere karşı cephe açmışlardır. Türkler için artık bu mesele öncelikle bir iç güvenlik ve devletin varlığını koruma meselesi haline gelmiştir. İlk isyan 17 Ağustos 1914'de Maraş'a bağlı olan ve ismi daha sonra Süleymanlı olarak değiştirilen Zeytun'da çıkmıştır. Maraş'taki Osmanlı üniformalı Ermeni askerleri de silahları ile bunlara katılmışlardır. Olaylar Kayseri'ye de intikal etmiş, Erzurum ve Beyazıt'taki Ermeni askerleri Kafkasya'ya kaçmışlardır. Van ve Bitlis dolaylarındaki Ermenilerde harekete geçince, isyanlar karşısında Osmanlı Devleti, tedbir almak zorunluluğu duymuş, halkın ve askerin güvenliğini sağlamak için 21 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Kanunu'nu uygulamaya koyulmuştur.[16]

Çıkarılan Techir Kanunu üzerine İtilaf Devletleri, Ermenilerin yer değiştirmesinden dolayı Osmanlı Devleti'ni kınayıp ilgililerin sorumlu tutulacağını açıklamışlardır. Osmanlı Devleti de bildiriye, bunun kendi iç meselesi olduğunu ve bu konuda hiç kimseye hesap vermek zorunda olmadığını ve devleti hükümranlık hakla

rını kullanmaktan kimsenin alıkoyamayacağını bildirmiştir. Ayrıca bu uygulamanın tamamiyle bir güvenlik uygulaması olduğunu, Rusların, İngilizlerin ve Fransızların idareleri altında bulundurdukları milletlere bilhassa Türklere çok zulmettiklerini örnekler vererek açıklamıştır.[17]

I. Dünya Savaşı sırasında, Doğu Anadolu'da ve Kafkaslar'da 1.200.000'den fazla Türk yerinden sürülmüştür. Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da bir milyondan fazla Türk hayatını kaybetmiştir. Vilayât-ı Sitte diye geçen Doğu Anadolu'daki altı vilayet'teki (Van, Elazığ, Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Bitlis) Ermeniler zorunlu göçe tabi tutulmuştu. Bütün bir savaş boyunca bir çok Ermeni hayatını kaybederken, Rus, İngiliz ve Fransız desteğinde sivil halka yönelik olarak Ermeniler tarafından yapılan soykırım sonunda bir milyondan fazla Türk hayatını kaybetmiştir. Diğer bir ifadeyle, Ermenilerden daha çok Türkler kayıp vermiştir.

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra göç ettirildikleri yerlerden eski yerlerine geri dönen Ermeniler işgalci Batılı Devletlerden cesaret alarak, Türklere yönelik saldırılara yeniden başlamışlardır. Bunun sonucu olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun

bazı bölgelerinde olaylar baş göstermiştir. Doğu Anadolu'daki Türk halkı da kendine yönelik baskı ve zulüm karşısında önlem almak zorunda kalmıştır.

Doğu Cephesi'nde Ermeni sorunu böylece çözülmesine rağmen Güney Cephesi'nde Fransız işgal kuvvetlerinden cesaret alan Ermeniler Türklere saldırılarını sürdürüyorlardı.

Milli Mücadele'de Ermeni sorunu çözümü Fransızların Adana bölgesini boşaltması ile noktalanmıştır. Eskiden beri Ermeni isyan merkezlerinden olan Haçin Saimbeyli (haçin) ve Süleymanlı (Zeytun) Ermenileri direnişlerini sürdürüyorlardı.

Fransız işgal kuvvetleri içinde yer alan Ermeniler bu bölgelerde Türklere saldırılarda bulunuyorlardı. Bu sebeple yüzlerce Türk hayatını kaybetmişti. Ermeniler 16 Ekim 1920'de Saimbeyli'den, 25 Haziran 1921 tarihinde de Süleymanlı'dan geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Buralardan çekilen Ermeniler Fransız işgal bölgesine kaçmışlardır. Fransızların 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması sonucu Güney ve Güneydoğu Anadolu'dan çekilmesi ile, Ermeniler de onları takip etmiş ve Suriye'ye geçmişlerdir.[18]

Mondros Mütarekesi'nden sonra, büyük güçler Türkiye'nin geleceği üzerinde tartışmayı sürdürürken, Türk milleti Mustafa Kemal önderliğinde Milli Mücadeleyi başlatmıştı. Doğu Anadolu'da yaşayan Türk halkı da topraklarını savunmak üzere teşkilatlanmaya başlamıştı. Kuzeydoğu Anadolu'da bu amaca yönelik teşkilatlar kurulmuştur. "Milli Şûra" adı verilen bu kuruluşların en etkilisi Kars'ta gerçekleştirilmiştir. 17 Ocak 1919'da toplanan kongre Güney Batı Kafkas Geçici Milli Hükümeti'ni oluşturmuştur. 13 Şubat 1919'da Kars'a giren İngiliz kuvvetleri Kars'taki Milli Şûra'yı tanımış, fakat komutanlığın bu bölgeye Ermeni göçmenlerin getirilmesini ve vali olarak da bir Ermeni'nin atanmasını istemesi üzerine ilişkiler kopmuştur.

19 Nisan 1919'da bölgedeki İngiliz generali Thomson, parlamentoyu basmış ve hükümet üyelerini Malta'ya sürmüştür. Bu olaydan sonra İngilizlerin Kafkasya'ya yönelik siyasetleri açıkça ortaya çıkmıştır. Gelişmeleri takip eden 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa İngilizlerin desteği ile Ermenilerin bölgedeki nüfuslarını arttırmaya çalıştıkları ve idarenin Ermenilere verildiğini ifade ettikten sonra, Türklere baskı ve zulüm yapıldığını bildirmiştir. İngilizler önce şiddetli bir propagandaya tabi tuttukları Ermenileri Türk hedeflerine doğru yönlendirmişlerdi. İngilizlerin bu politikasının sebebi Mütareke şartlarını çiğnemeden Doğu Anadolu'yu ve Kafkasları nüfus bölgelerine dahil etmekti. İngiliz subaylarının bazıları Ermeni gönüllü alaylarının başını geçerek Van, Bitlis, Erzurum, Kars ve Nahcivan'da saldırılar düzenlemişlerdir.

Bu durum karşısında Kazım Karabekir hemen harekete geçilmesini istiyordu. Kazım Karabekir Erzurum'da Enver Bey'in son Kafkasya ordusunun birliklerinden güçlü bir askeri kuvveti kurtarıp ayakta tutmayı başarmıştı. Halkın Ermenistan tehdidi altında doruğa ulaşmış bağımsızlık duygularını besleyerek bölgeyi tatlılıkla yöneten Kazım Karabekir, çok seviliyordu. Bu bölge, savaşta bütün diğer

yerlerden daha çok zarar görmüştü. Rus işgali yörenin yıkılmasına ve halkın göç etmesine neden olmuştu.

Kazım Karabekir çocuklara ilköğretim ve yararlı bilgileri vermek için okullar da kurmuş, dört ile on dört yaş arasındaki çocuklara, Türk subaylarını eğitim vermekle görevlendirmiştir.[19]

İzmir'in işgali duyulur duyulmaz, İtilaf Devletlerinin bu bölgede buna benzer bir harekete kalkışmaları ihtimaline karşı, Erzurum'da Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kongresi toplamak için çalışmaya başlamıştı. Erzurum Kongresi'nin toplanmasında da önemli rol almış olan Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'in askerlikten istifa etmesinden sonra onun yanında yer almıştı. Şimdi Doğu Cephesi Komutanı olarak Ermenilere karşı yapılacak harekâtı yürütmekle görevliydi.

24 Eylül 1920'de verilen emir gereğince, Doğu Anadolu'da Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu bir çok cephede saldırıya geçmiştir. 1920 Eylülü'nde Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da da Gümrü Türk birlikleri tarafından geri alınmıştır. Doğu harekâtı boyunca Kazım Karabekir'in yanında bulunan yabancı gözlemciler Türk ordusunun, son derece medeni ve insani davrandıklarını, Ermenilere karşı olumsuz bir hareket içinde olmadıklarını ve intikam duygusu ile hareket etmediklerini belirtmişlerdir.[20]

Türk askerinin başarılı harekatı sonucu fazla tutunamayan Ermeni hükümeti barışa yanaşmak zorunda kalmıştır. 3 Aralık 1920'de Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nce imzalanan bu ilk antlaşma olması ve Mesak-ı Milli'nin doğu sınırlarını kısmen belirlemesi bakımından önemlidir.

Antlaşmaya göre Sevr Antlaşması ile Ermenilere bırakılan Doğu illeri ve 1878 Berlin Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılan Kars ve dolayları da Türkiye'ye bırakılıyordu. Ayrıca Ermeni hükümeti de Sevr Antlaşması'nın geçersiz olduğunu bu antlaşma ile kabul etmiş oluyordu.[21]

Bu antlaşma sonucu Milli Mücadele'nin Doğu Cephesi başarı ile kapanmış, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin saygınlığı artmış, Doğu Cephesi'ndeki birliklerin bir kısmı Batı Cephesi'ne nakledilmiştir. Gümrü Antlaşması'nı takiben Sovyet Rusya Misak-ı Milli'yi tanımıştır.

Moskova ve Kars Antlaşmaları

Sovyetler Birliği ile bir dostluk anlaşması imzalamak ve ihtiyaç duyulan maddi kaynak ve savaş malzemesini temin için Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet, 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya hareket etmiştir. Dostluk anlaşmasının şartları hazır olmasına rağmen, Sovyetler Birliği'nin Bitlis, Van, ve Muş illerinin Ermenilere terk edilmesi ve Ermeni haklarını koruyan talepte bulunması nedeniyle antlaşma imzalanmamıştır.[22]

Fakat Sovyet Rusya ile diplomatik ilişki kesilmemiş, Sovyetler 1920 Ekim ayında Ankara'ya elçi göndermiş ve Ankara Hükümeti'de 14 Aralık 1920'de Ali Fuat Cebesoy başkanlığında Türk heyetini

Moskova'ya yollamıştır. Türk elçilik heyeti ile Sovyet Rusya arasında yapılan görüşmeler sonucunda 16 Mart 1921'de Türkiye Sovyetler Birliği Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. [23]

16 Mart 1921 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Batı'ya karşı durumunu kuvvetlendirmiştir. Moskova Antlaşması ile Sovyetler, Sevr Antlaşması'nı geçersiz sayıyor, Misak-ı Milli'de belirlenen sınırlar içinde Türkiye'yi tanıyordu. Kars, Ardahan, Artvin Türkiye'ye, Batum Gürcistan'a, Nahçıvan Azerbaycan'a bırakılıyordu.

Ayrıca, Sovyet Rusya Büyük Millet Meclisi'nin tanımayacağı hiçbir antlaşmayı tanımayacaktı. Bu antlaşma ile Türk Rus sınırı çizilmiş ve Kapitülasyonların kaldırılması Sovyet Rusya tarafından kabul edilmişti. Türkiye'ye iki tümen askere yetecek kadar silah ve cephane yardımı, on milyon altın ruble verilmesi kararı alınmıştır. Bunların yanında boğazların Türk hakimiyetinde kalması, Boğazlar statüsünün Karadeniz'e kıyı devletler tarafından belirlenmesi kabul ediliyordu.[24] Taraflar doğu da yaşayan halkların milli kurtuluş hareketi ile Rus işçilerin yeni bir toplum düzeni kurmak uğruna giriştikleri savaşta ortak noktalar bulunduğunu göz önünde tutuyordu. Milletlerin bağımsızlık hareketlerini tanıyarak diledikleri hükümet şeklini seçmek konusunda özgür olduklarını kabul ediyorlardı. Her iki tarafta birbirlerinin topraklarında bozguncu çalışmalar yapmamaya söz veriyorlardı.

Moskova Antlaşması Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dış politikada kazandığı bir zaferdir. Bu antlaşmayla Türkiye'nin doğu sınırı çizilmiştir. Sovyet Rusya'dan alınan mali ve askeri yardım Milli Mücadele'nin kazanılmasında ve her iki devletin düşman kabul ettikleri Batılı devletlerle yapılan mücadele de önemli bir rol oynamıştır. Türkiye ve Rusya birbiri ile anlaşarak aralarında ki bütün sorunları değilse bile, sınır meselesini çözerek, iki devlet arasındaki geleneksel düşmanlığı dostluğa çevirmişlerdir.

Ancak Moskova Antlaşması'na rağmen Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki huzursuzluklar tamamen son bulmamıştır. 6 Nisan 1921'de Sovyet Rusya Azerbaycanlı karşı devrimcilerin Türkiye'de faaliyetlerine izin verilmemesini istemiş, Türk-Fransız ilişkilerinin düzelmeye başlamasından sonra, Yunanlılarla, Türkiye'ye karşı iş birliği yapma girişiminde bulunmuştur.[25] Ayrıca Sovyet Rusya, Türkiye'de Bolşevik propagandası girişimlerinde de bulunmuş, ancak bir sonuç elde edememiştir.[26]

Moskova Antlaşması'ndan sonra Sakarya Savaşı'nı izleyen günlerde 13 Ekim 1921'de Kars'ta Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ile Kars Antlaşması imzalanmıştır. Kars Antlaşması ile adı geçen devletler Moskova Antlaşmasın'da belirlenen sınırları onaylamıştır. Ermeni meselesi denilen ve Ermeni ulusunun gerçek çıkarlarından çok sömürgeci devletlerin ekonomik çıkarlarına göre şekillenen bu mesele, Kars Antlaşması ile çözüm yolunu bulmuştur.[27]

1 A. Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 13.

2 Kurat a.g.e., s. 27.

3 Kurat a.g.e., s. 36.

4 Kurat, a.g.e., 74.

5 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VII. cilt s. 76.

6 Karal, Osmanlı…, a.g.e., s. 291.

7 Savaş meydanlarında bir çok madalya kazanmış olmasına rağmen Mustafa Kemal, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra üzerinde hep sarı, kırmızı, yeşil renklerdeki ve Ruslara karşı Doğu Anadolu'da aldığı bu madalyasını taşımıştır. Altın Madalya, Anıtkabir Müzesi'nde bulunmaktadır.

8 Karal, Osmanlı…, a.g.e., s. 493.

9 Karal, Osmanlı…, a.g.e., s. 475.

10 Karal, Osmanlı…, a.g.e., s. 538.

11 Geniş bilgi için bakınız, A. Ender Gökdemir, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1988, s. 123.

12 Sadi Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967, s. 59; Hamza Eroğlu, Türk İnkılap Tarihi, İstanbul, 1982, s. 217.

13 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih (1789-1960), Ankara 1964, s. 298; Hamza Eroğlu, a.g.e., s. 222.

14 Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Ankara, 1976.

15 Justin Mc. Carthy, Ermeni Terörizmi-Zehir ve Panzehir Olarak Tarih, Ottoman Archives Yıldız Collection The Armanian Question I, İstanbul, 1989, s. 74.

16 Süslü, Ermeniler…, a.g.e., s. 110.

17 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1976, s. 618-622.

18 Yaşar Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Hali", Belleten, C. LIV, Nisan 1990, s. 209; Kemal Çelik, Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922), Ankara.

19 Kazım Karabekir'in bölgedeki eğitim faaliyetleri için bakınız. Nuri Köstüklü, "Kazım Karabekir'in Açtığı Okullar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Temmuz, Ağustos 1985, sayı: 5-6.

20 M. Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İstanbul, 1986 s. 198.

21 Atatürk, a.g.e., C. II, s. 40.

22 Cebesoy, Moskova…a.g.e., s. 61.

23 Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara, 1991.

24 Düstur, 3. Tertip, C. 2s. 102.

25 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II, Ankara, 1977, s. 71.

26 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Ankara, 1990, s. 23.

27 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Ankara, 1987, s. 233.

Millî Mücadele'de Elviye-İ Selâse / Üç Sancak Meselesi Kars, Ardahan, Batum) / Doç. Dr. S. Esin Derinsu Dayı [s.157-167]

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Elviye-i Selâse/Üç Livâ/Üç Sancak ifadesi genellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars, Ardahan ve Batum için kullanılmıştır.[1]

Elviye-i Selâse'nin merkezi durumunda ve Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısı olan Kars, özellikle 1828-29, 1853-56, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşları ve 1914-1918 I. Dünya Savaşı'nda doğudaki büyük hareket üssü ve müdafaa noktası olması sebebiyle mücadelenin en yoğun yaşandığı bölge olmuştur.[2]

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra "Eyâlet" usulü kaldırılınca Kars, "Sancak" yapılarak Erzurum'a bağlanmıştır.[3] 1871 ve 1874 tarihli Erzurum Vilayeti Salnâmelerine göre Kars Sancağı'nın kazaları; Merkez, Şüregel, Zarşat, Kağızman[4] (Merkez Kağızman şimdiki Sarıkamış ve Arpaçayı dahil)[5]dir.

Yine 1877'de Erzurum Vilâyeti'ne bağlı bir Sancak olan "Çıldır Sancağı"nın merkezi Oltu olup bağlı kazaları; Oltu (Nahiyeler; Narman, Penek, Bardız, Tavusker/Olur), Ardanuş (Nahiyesi: Şavşat, Ardahan, (Nahiyeleri: Göle, Poskov, Çıldır) dır.[6]

1877'de Trabzon Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan "Batum Sancağı"; Batum, Çürüksu, Aşağı Acara (Merkez Keda Köyü), Yukarı Acara (Nahiyeleri: Khula/Hulo, Maçakhel; Livana (Merkezi Artvin, şimdiki Yusufeli dahil), Arhavi, Gönye/Gonya nahiyeleri ile Khopa/Hopa, Hemşin nahiyesi ve Pazar'dan ibaretti.[7]

Türkiye coğrafyasındaki yerini kısaca belirttiğimiz Elviye-i Selâse/Üç Sancak'ın Milli Mücadele'deki yeri ve önemi ne idi?

Milli Mücadele'de "Elviye-i Selâse Meselesi" ne idi?

Herşeyden önce Üç Sancak/Kars, Ardahan ve Batum Sancakları Anavatan'ın bir parçası idiler. Ta ki 1878 yılına kadar.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesi; 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 58. Maddesi'ne göre Kars, Ardahan ve Batum Sancakları Rusya'ya savaş tazminatı olarak verilmişti.

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar Anavatan'a kavuşan Üç Sancak ne yazık ki Mondros Mütarekesi şartlarının İngilizlerce keyfi uygulaması ve ihlâlleri sebebiyle, tekrar terk edilmek zorunda kalınmıştı. Oysa Elviye-i Selâse Anadolu'nun önemli bir stratejik bölgesiydi. Nitekim,

Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi Enver Paşa, 29 Ağustos 1918'de Osmanlı ülkesini üç askeri, üç mülkî kısma ayırdığında; düşmanın her an tehdidine maruz kalan, düşmanın casusluk faaliyetlerine elverişli bulunan Kars, Ardahan ve Batum ile Doğu Anadolu askeri bölgede bırakılmıştı. Gürcü ve Ermenilerle, İngilizlerin topraklarını genişletmek istemelerine karşı burada bulunan kıtalar sevk edilecekti.[8]

Mondros Mütarekesi'nin uygulanmasıyla Türk vatanının bütünlüğüne ve Türk milletinin istiklaline yönelik tehdit ve işgaller üzerine ilk milli teşkilatlanma Elviye-i Selâse'nin merkezi olan Kars'ta gerçekleştirildi. 5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan "Kars Milli İslâm Şûrâsı" kısa sürede Kars, Ardahan ve Batum Sancak ve kazalarında şubelerini açmaya başladı.

IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Türk Ordusu'na Kafkaslardan çekilme emrinin verildiği tarihten itibaren, bölge halkına Türk ordusunun halkın ca

nını, malını ve namuslarının koruyacağına dair teminat vermesinden başka; bölge halkının milli müdafaa cemiyetleri hatta "Milli hükümetler" kurmalarını destekleyerek; halkın Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı silahlanıp kendilerini korumalarını da sağlamıştır.[9]

Kars Mutasarrıfı Hilmi (URAN) Bey ile Kars Milli İslâm Şurâsı'nın kurulmasını destekleyen Yakup Şevki Paşa, Elviye-i Selâse'deki halkın teşkilatlanmasını sağlayarak askeri ve idari konularda yardımcı olmuştur.

15 Kasım 1919'da I. Kars Kongresi'ni yapan Kars Milli İslâm Şurası" bir "Muvakkat Heyet" oluşturmuş;[10] 30 Kasım-2 Aralık 1918'de toplanan II. Kars Kongresi'nde Cihangiroğlu İbrahim Bey'in başkanlığında merkezi Kars olan "Kars Milli İslam Şurası Hükümeti" kurulmuştur.[11]

1 Aralık 1918 tarihli Milli İslâm Şûrâ Meclisi'nin kararında Kars-Batum Vilâyetleri ile Ahıska, Ahılkelek, Şerur, Nahçıvan, Sürmeli, Güneydoğu-Revan Sancakları halkının katılımı ile Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti"nin kurulduğu belirtiliyor ve hazırladıkları 5 maddelik bildirinin 5. Maddesi'nde Meclis-i Mebusan açılıncaya kadar (Cenub-i Garbî Kafkas) Cumhuriyeti'ni idare eden "Milli Şûra"dır ifadesi kullanılıyordu.[12]

Dolayısıyla Cenûb-i Gârbi Kafkas Hükümeti'nin II. Kars Kongresi'nde gizli kurulup, yerine Kars Milli İslâm Şûrâsı Hükümeti'nin kullanıldığı anlaşılıyor.

17/18 Ocak 1919'da toplanan III. Büyük Kars Kongresi'nden sonra Cenûb-i Gârbi Kafkas hükümeti adının resmen kullanıldığı ve ilan edildiği görülüyor.[13]

Cenûb-i Gârbi Kafkasya'nın sınırları Batum Vilayeti (Acara, Artvin dahil) Kars Vilâyeti (Poskov, Çıldır, Göle, Ardahan, Oltu, Şenkaya, Kağızman dahil), Ahıska Sancağı (Kobliya, Adıgan, Azgur, Hırtış dahil), Sürmeli Sancağı (Iğdır, Kulp, Tuzluca, Aralık dahil) ve Ahılkelek Sancağı'nın batısını kapsıyordu.[14]

Bu durumda Cenûb-i Gârbi Kafkas Hükümeti'nin sınırları içinde; Kars, Ardahan, Batum, Kağızman, Oltu (Şenkaya dahil) Nahçıvan, Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Yukarı Acara, Aşağı Acara, Ardanuç, Şavşat, Posof, Ahıska (Azgur, Kobliya, Hırtış dahil) Ahılkelek, Çıldır, Akbaba (Arpaçay başları), Şüregel, Zorşad, Penek, Sarıkamış, Horasan ("Aşağı Pasin"den sayılan Karaurgan Bucağı), Digor, Sürmeli (Iğdır, Kulp/Tuzluca, Aralık ilçeleri gibi Aras'ın sağındaki yerler), Iğdır, Şerur, Şahtahtı, Yenice, Culfa, Ordubad bulunuyordu.[15]

Cenûb-i Gârbî Kafkas Hükümeti Parlamentosu Devlet Başkanı, Hükümeti, Anayasası, Bayrağı, askeri ve sivil teşkilatı ile demokratik bir cumhuriyet idi.

Nitekim Mart 1919 ayından itibaren resmi yazışmalarda "Cenûbî Gârbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi" isminin kullanıldığı görülmektedir.

Kars merkez olmak üzere güney Kafkasları da içine alarak Elviye-i Selâse topraklarında kurulan bu hükümetin iki özelliği vardır.

Birincisi, Mütareke sonrası Anavatan'dan koparılarak istila edilen ve asla ayrılığı kabul etmeyen vatan toprağında yaşayanlar, bu toprakların Türk yurdu ve nüfus çoğunluğunun Türklere aid olduğunu ve hiçbir devletin himayesi altında yaşamayacaklarını göstermek, yapılan her türlü işgal ve müdahaleyi reddederek daha sonra uygun şartlar oluştuğunda tekrar Anavatan ile birleşmek amacıyla ayrı bir hükümet kurmuşlardır. İşte bunlardan Anadolu'da kurulan ilk hükümet, Cenûb-i Gârbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi'dir.[16]

Biri diğer özelliği ise; 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'dan sonra ikinci Türk Cumhuriyeti olmasıdır.

Gerek "Kars Milli İslam Şurası", gerekse Cenûbîgârbî Kafkas Hükümeti, Elviye-i Selâse'yi işgal edip sonra da Ermeni ve Gürcülere peşkeş çeken İngilizlere rağmen Ermeni ve Gürcülere karşı hem askeri, hem de siyasi mücadeleyi sürdürerek, bir Milli Mücadele savaşı vermişlerdir.

Türkiye'nin kuzeydoğusunda güney Kafkasya'daki Elviye-i Selâse halkının bu mücadelesi Ermenileri ve Gürcüleri oyalamış; katliam ve işgallerinin Doğu Anadolu'ya yayılmasına engel olmuştur. Erzurum'da askeri personeli ve teçhizatı ile tam donanımlı olan 15. Kolordu'nun yıpranmasını önlemiş; en önemlisi, Ankara Hükümeti'nin doğuda Ermeniler üzerine yapacağı Doğu Harekâtı için uygun askeri ve siyasi ortamı beklemesi için fırsat vermiştir. Erzurum'da Milli Mücadele'nin gelişimini sağlamış, Anadolu'daki Milli Mücadele'ye zaman kazandırmıştır.

O günleri yaşayan, Milli Mücadelenin içinde yer alarak olaylara şahit olan Cevad Dursunoğlu, "Milli Mücadele'de Erzurum" adlı hatıratında; "Ardahan, Oltu, Çıldır ve Kağızman hududlarında döğüşen birçok halk çocukları büyük fedakarlıklar gösteriyorlardı. Bu "Uç Beyleri" memleket dahilinde teşkilatlanmak için bize vakit kazandırıyorlardı. Bunun değerini bugün ölçmek çok güçtür. Fakat şunu

bilmeliyiz ki, bu müdafalar orduya önemli imkanlar kazandırmış ve dolayısıyla netice üzerine büyük tesirleri olmuştur." demektedir.[17]

Rusların, İngilizlerin ve Almanların hakimiyet mücadelesinin çok yoğun yaşandığı bir bölge olan Kafkaslar ve Elviye-i Selâse halkının, anavatan, Türkiye'den asla koparılmayı kabul etmemeleri üzerine başlattıkları Milli Mücadele, hem bölge tarihi hem de Milli Mücade

le tarihi içinde büyük bir önem arzetmektedir. Ancak, Elviye-i Selâse'deki bu milli teşkilatlanma İngilizleri rahatsız ediyor, Ermeniler lehindeki siyasetlerine engel görüyorlardı.

İngiliz Generali Forestier Walker, 6 Ocak 1919'da Gümrü'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Tigranian ile görüştüğünde, ona İngiliz himayesinde, "Oblast" şeklinde bir Ermeni Hükümeti kurma planlarından bahsetmişti.[18]

7 Ocak 1919'da Kars'a gelen General Walker, aynı gün IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ile görüştüğünde; IX. Ordu'nun 25 Ocak'a kadar Kars'ı boşaltmasını, Erzurum'a çekilirken bir ay yetecek kadar yiyecek almasını, 12 Ocak'ta birkaç İngiliz subayı, 200 asker ve 7 Ermeni hükümet üyesinin Kars'a gelip hükümet idaresini ve telsiz-telgraf istasyonunu teslim alacağını, bütün demiryollarının 15 Ocak'ta Ermenilere teslim edilmesini, huduttaki Osmanlı birliklerinin toplanmasını, geçişin serbest bırakılmasını, ordunun yanında ancak Osmanlı silah ve cephanesini götürebileceğini, Rus malı olanların ise bırakılmasını istemiştir.[19]

26 Aralık 1918'de, Kars Hükümeti'ni tanımaya razı olduğunu beyan eden İngiliz Askeri Murahhası General V.H. Beach, yanında Vali S. Korganov/Karganov'un idaresinde kurmayı düşündükleri Ermeni hükümetini oluşturacak; elli-altmış kişilik bir heyetle 13 Ocak 1919'da Kars'a gelmişti.[20]

General'in Ermenilerle birlikte Kars'a geleceği haber alındığında yaklaşık iki bin kişinin katılımı ile Kars'ta pretosto mitingi yapılmıştı.[21]

İngilizlere verilmek üzere, daha önce Hükümet tarafından hazırlanan raporda; Elviye-i Selâse'de çoğunluğun teşkil ettiği bir Hükümet'in kurulduğu; tek bir Ermeni'nin dahi Arpaçay'dan bu tarafa geçirilmeyeceği; Ermenilerin iskânına ve Kars'ta hükümet kurmalarına asla izin verilmeyeceği bildirilmişti.[22]

General'in yerine bıraktığı ve Hükümet'in de onun emri altında çalışmasını istediği Albay C.E. Temperley,[23] Kars'ta kaldığı bir ay boyunca, Ermenileri Kars'a getirip yerleştirmek için uğraşmış ancak, Hükümet'in sert ve tavizsiz tavrı ile karşılaşmıştır.[24]

İngilizler, baskı ve ısrarla isteklerini kabul ettiremiyeceklerini anlamış olmalılar ki; General G.F. Milne, 6 Şubat 1919 tarihli raporunda; "Kars'ta zecri (zorlayıcı) tedbirler almak lazımdır"[25] diyerek, bundan sonra uygulayacakları metoda açıklık getirmişti.

1919 Şubat sonlarında, İngiliz Askeri Valisi olarak Temperley'in yerine General V. Asser'in geleceği haber alındığında; Gümrü Hududu'ndaki görevliye, gelecek katarda hiçbir Ermeni'nin bulunmaması emri verilmişti. General'in tüm itirazlarına rağmen, vagondaki Ermeni mühendisler indirilerek Kars'a gitmelerine engel olunmuştu.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Başkanı İbrahim Cihangiroğlu'nun bulunduğu bir heyetle görüşen, General V. Asser; "Size kim emretti ki, Arpaçay'dan hududa geçmişsiniz" dediğinde İbrahim Bey; "Wilson Prensiblerine riayet ederek %90'ı Türk olan Elviye-i Selâse'de hükümetimizi kurduk ve sınırlarımızı bekliyoruz"[26] cevabını vermiştir.

Hatta General'in huduttaki olayı kastederek bağırıp çağırmasına İbrahim Bey'de Resmi Tercümanı Ahmet Robenson aracılığı ile "Bu adama söyle terbiyesizce bağırıp çağırıyor. Burası Hindistan değil. Burası Kafkasya'dır. Bağırmalarla kimi korkutmak istiyor" cevabını vermişti.

General V. Asser, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin Kars'tan başka yere karışmamasını, Kars'tan göç eden Ermenilerin Kars'a dönmesine izin verilmesini, eğer Ermeniler kabul edilmezse, Kars hududunda bir yer verilerek, barış antlaşmasına kadar orada kalmalarını teklif etti.[27]

Hükümet, birinci maddeye verdiği cevapta; İngiliz Hükümeti'ni mantıksız ve hükümet işlerine karışmakla suçlayarak; Hükümet'e, (Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti) bu ismi milletin verdiğini; Nahcivan ve Batum'un, kendi istekleri ile Hükümet'e katıldıklarını; Batum ve Kars halkının, ayrılmaz bir bütün olduğunu; General Beach'ın, daha önce hükümeti adına Kars'taki Hükümet'in iç işlerine karışmayacağına söz verdiğini ve bu nedenle İngiliz memurlarını kabul ettiklerini bildirdi.

İkinci isteğe verilen cevapta; "dünyanın en alçak insanlarıdır" dedikleri bu muhacirleri asla kabul etmiyorlardı.

Üçüncü istekte reddedilmişti. Gerekçe olarak: Ermenilerin hicret ettikleri zaman, Kars şehrinin dörtte üçünü, geride kalan seksen sekiz köyden üçte birini yaktıklarını, geriye sağlam kalan köylere de, Erivan'dan dörtyüzkırkdört köyü terkederek gelen Türk muhacirleri yerleştirdiklerini; bundan başka, "babaları, kardeşleri Ermeniler tarafından kesilmiş", Türkiye'den gelen felaketzedelerinde bulunduğu belirtilerek, "bu tafsilatı bilmeyen İngiliz memurları, bu dehşetdengiz teklifte nasıl bulunurlar" cevabı verilmişti.[28]

Ayrıca, "Dörtyüzellibin kişi bu dar sahada iskân olunur da; Kars'ı terkeden bir avuç Ermeni, Türklerin ve Müslümanların terkettikleri dörtyüzkırkdört köyde neden iskân edilmiyor?" sorusunun ardından; "bunu ayrıca bilesiniz ki; sizin bu siyasetiniz, ikinci defa Kafkasya'da kan dökülmesine sebep olacaktır" denilerek; bundan sonraki olayların tek sorumlusu olarak İngilizler gösterilmiştir.

Ayrıca İngilizler, Hükümet'in adının değiştirilmesi konusunda da ısrarlı idiler. Kars'taki Hükümet'in Kars ile sınırlı kalmasını, Elviye-i Selâse'nin de Batum Vilayeti adıyla vasıflandırılmasını istiyorlardı.[29]

Böylece, Elviye-i Selâse ile birlikte tüm Güneybatı Kafkasya'da hakim olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin nüfuzunu kıracaklar; yetkilerini, Kars ile sınırlandıracaklar, hem de Kafkas İşgal Komutanlığı'nın merkezi konumda olan Batum'dan dolayı İngilizler bölgede daha hakim olacaklardı.[30]

Mart 1919'da General V. Asser, Kars-Sarıkamış demiryolunu açmak için bin kadar Ermeni'yi "amele" adı altında Kars'a getirmek istemiş; reddedilince de, bu defa bin Rus amelesi getirme isteği de, yine Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti tarafından şiddetle reddedilmiştir.[31]

26 Mart 1919'da Kafkasya'daki İngiliz Umum Kumandanı General W.M. Thampson Kars'a gelmişti. Hükümet Başkanı İbrahım Bey, Ahıska'da Gürcülerle yapılan savaşta olduğundan,[32] diğer hükümet üyelerinin bulunduğu bir Heyet, General ile görüşmüştü. Bu Heyet'te bulunan Polis Müdürü Tevhididdin Mamiloğlu; "Kars Vilâyeti'ne getirip yerleştirmek istediğiniz Ermenilerin nisbeti %15'dir. Müslümanlar ise %85'tir. 85 kişiyi, 15 kişinin idaresine vermek hangi insanlık esasına dayanır"[33] diyerek, Ermenilerin Kars'a getirilmesine karşı çıkmıştır.

Kars'a gelen tüm İngiliz askeri yetkililerinin devamlı ve değişmeyen istekleri Ermenilerin Kars'a gelmeleri, Kars ve Sarıkamış'taki erzakın bir kısmının Ermenilere verilmesiydi.

Türk yurdu olan bu bölgede, halkın kendini temsil ettiği ve kurduğu bir hükümeti Wilson Prensiplerine rağmen kabul etmeyen ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne isteklerini zorla ve tehditle kabul ettiremeyen İngilizler, 13 Nisan 1919 günü toplantı halinde olan Cenubîgârbi Kafkas Hükümeti Parlamentosu'nu basarak; Hükümet Başkanı İbrahim Cihangiroğlu Hasan Bey, Dahiliye Nazırı Ali Rıza (Ataman) Bey, Kars Valisi Alibegoğlu Mehmet Bey, Polis Umum Müdürü Mamiloğlu Tevhidüddin Bey, Muhacir Müdürü Rum İstefan Vafyeddin Efendi, Maliye Nezareti Üyesi Cihangiroğlu Aziz Bey, Kars Polis Komiseri Salahoğlu Musa Bey, Rum Milletkvekili Pavlo Camaso/Comuşov, Parlamento Üyesi Polonyalı Göçmen Simon Raçinski, Kars Şûrası İaşe Mümessili Yusufoğlu Yusuf Bey'i[34] tutuklayarak Kars, Tiflis, Batum'a İstanbul yoluyla 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürgüne göndermişlerdir.[35]

Tutuklanan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti yetkililerinden sadece Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey, daha sonra Batum'dan kaçarak Oltu'ya gelebilmiştir.

Böylece Elviye-i Selâse ve tüm Güney Kafkasya'yı temsil eden Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti dağıtılmış, yıkılmıştı. Ama, çok değil, Hükümet'in yıkılmasından hemen on gün sonra, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'ne Elviye-i Selâse'den; Batum'dan 5, Kars'tan 3, Ardahan'dan 2, Oltu'dan 2, toplam 12 milletvekili seçilerek katılmışlardır.

Bu durum, o tarihlerde Elviye-i Selâse'nin sınırlarımız dışında olmasına rağmen, milli sınırlar içinde kabul edildiğinin ve Meclis'in de bunu gerçekleştirmek için mücadele edeceğinin işareti idi.

En önemlisi, Elviye-i Selâse, artık Türkiye'nin Büyük Millet Meclisi'nde temsil ediliyordu. Zaten, Elviye-i Selâse halkının da istediği bu idi. Anavatan ile birleşmek; tek bir yurt, tek bir bayrak, tek bir devlet olmaktı. Bu fikir fiili olarak gerçekleşmişti.

Kafkasya İngiliz Ordusu Başkumandanı General Thomson imzası ile 13 Nisan'da uçaklarla şehre atılan bir bildiride; İngiliz askeri kuvvetlerinin Kafkasya'da asayişi temin için buraya geldikleri, Kars Şurâsı'nın bu konuda kendilerine yardımcı olmamasından dolayı Şûrâ'nın İngiliz Kumandanlığı tarafından azledildiği; bundan sonra idarenin İngiliz Kumandanlığı'nda olduğu ve General Davie'nin görevlendirildiği, onun emrine uymayanların cezalandırılacağı, Sulh Konferansı'nın her milletin istiklali hakkında vereceği karara göre davranılacağının belirtildiği bir "ilan" dağıtılmıştı.[36]

General Davie, İngilizlerin daha önce aldıkları karar olan "Ermeni yöneticileri gelip, bütün vilayet Ermeni Cumhuriyeti tarafından teslim alınıncaya kadar, mahalli konseyin tavsiye edeceği kişilerden[37] oluşacak ve İngiliz Hükümeti'nin emri altında çalışacak paravan bir hükümet kurdular.

14 Nisan 1919'da Meşhedi Samed Ağa'nın başkan, Dr. Esat Bey'in başkan yardımcısı olduğu, 6 Türk, 1 Rum ve 1 Rus (Malakan)'dan oluşan 8 kişilik bir "Halk İdare Heyeti" adı ile geçici bir hükümet kuruldu.[38]

İngilizler Kars'ı işgal ettikleri günden beri sürekli, İngiliz üniforması altında Ermenileri Kars'a getiriyorlardı. Nihayet General Osebyans ve General Korganov'u Kars'a getirerek, Kars'ın idaresini 30 Nisan 1919 günü Ermenilere teslim ettiler.[39]

"Kafkasya'nın Ermeni vilayetlerinde Tatarların (Türklerin) haiz olduğu büyük ekseriyete rağmen, yaşayabilecek bir Ermeni Hükümeti tesis etmek için İngiliz İdare-i Makâmatı"[40] Türkleri tehdit ederek, hatta onları çaresiz ve başsız bırakmak için Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni dağıtmış, bölgeyi Ermeni idaresinde terk ederek bölgeden çekilmişti.

Güya bölgede asayişi temin için işgal eden İngiliz İşgal Kuvvetleri, çekildikleri bölgelerde idareyi Ermeni ve Gürcülere terk etmekle, bir Türk soykırımına ortam hazırlamışlardı.

Özellikle Ermenilerin 1919-1920 tarihleri arasında Kafkaslarda ve Elviye-i Selâse'de yaptıkları vahşet ve katliam sonuca tam bir Türk soykırımı yaşanmıştır.

Cenûb-i Gârbi Kafkas Hükümeti'nin dağıtılmasından sonra Kars'ta kurulan Ermeni Hükümeti sadece Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Zarşat'a hakim olabilmiş; Akbaba, Çıldır, Oltu, Göle, Allahuekber Dağı, Karakurut/Ortakale, Pernavut ve Ardahan'daki Milli Şura Şubeleri bölgenin kurtuluşuna kadar Ermenilere karşı savaşmışlardır.[41]

Bu Şûrâlar içinde, hükümet gibi faaliyet gösteren ve Oltu Şûrâ Hükümeti'ni kuran, diğer şûrâları kendisine bağlayan irtibat kuran Oltu Şurâsı'dır.[42]

I. Dünya Savaşı esnasında Erzincan Mütarekesi gereğince işgal ettiği Doğu Anadolu, Elviye-i Selâse ve Kafkaslar'dan çekilen Rusların yerlerini Ermenilere bırakmaları sonucu Ermeniler tarafından 1918 yılında yoğun bir Türk katliamı başlatılmıştı. Bu katliam ve vahşete son vermek ve işgal altındaki topraklarımızı kurtarmak için Şubat 1918'de Türk ileri harekâtı başlatılmış ve başarı ile sonuçlanmıştı.

1919 yılında da tarih tekerrür ettiğinden, aynı şeyler tekrar yaşanıyordu. Ermenilerin bölgede yaptıkları mezalim ve vahşetin artması üzerin XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 8 Temmuz 1919'da Zivin'de bulunan İngiliz Mümessili Yarbay A.Rawlinson'dan Ermenilerin Kars ve çevresinde yaptıkları mezalimi görmesi için Sarıkamış'a gitmesini istemişti.[43]

Kâzım Karabekir Paşa'nın 11 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda Ermenilerin, Türklere yaptığı mezalimi Rawlinson'un da doğruladığını,[44] belirtmiştir.

Rawlinson da, Temmuz ayında Zivin'den ayrılmadan önce Kars civarında Ermeni askerlerinin gerçekleştirdiği korkunç hadiseler hakkında fazlaca kesin belgelerin eline geçtiğini; Ermenilerin davranışlarında gördüğü disiplin eksekliğini Zivin'den Tiflis'e çektiği telgraflarla şu şekilde belirttiğini yazar: "Ermeni birliklerinin disiplinden uzak oldukları ve etkili bir yönetim altında olmadıkları için Ermenilerin Müslüman nufusu idare edebilecek bağımsız bir yönetime terk edilmemeleri gerektiğini, insani boyutlar içinde söylemek gerekir. Ayrıca onlar, bizim de er geç hakkaniyetle ahlaki olarak sorumlu tutulabileceğimiz mezalimleri işlediler".[45] Eserinden de anlaşılacağı üzere tüm Yakındoğu'yu gezen, dolayısıyla Kafkaslar ve Doğu Anadolu'yu karış karış dolaşan Yarbay Rawlinson; Ermenilerin, Türklere yaptıkları mezalimin korkunçluğunu ve yoğunluğunu gözleri ile gördüğü gibi tüm bunlardan İngilizlerin sorumlu olduğunu da itiraf etmektedir.

17-19 Temmuz 1919'da hazırlanan Erzurum Kongresi Ruznâmesi müsveddesi'nin 6. Maddesi'nin "e" şıkkında; "Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) ve Nahcivan'da vukubulmakta olan katliamlara karşı tedâbir-i ittihâz"ına karar verilerek; incelemeler yapmak üzere bu bölgelere heyet gönderilmiştir.[46]

Kâzım Karabekir Paşa, 19 Temmuz tarihli bir başka şifre yazısında ise; Ermeniler, Nahçıvan, Kars ve Kağızman havalisinde, halka yaptıkları mezalim gittikçe arttığını bildirmekteydi.[47]

Ermenilerin Temmuz ayındaki mezalim ve vahşetleri o derece korkunç bir boyuta ulaşmıştı ki, Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi, XV. Kolordu'nun bu konudaki raporlarına dayanarak bir broşür bile bastırmıştı.[48]

XV. Kolordu Komutanlığı'nın 27 Ağustos 1919 tarihli istihbarat raporunda; Ermeni Taşnak Cemiyeti'nin Revan, Aras mıntıkası ve Elviye-i Selâse'de bir tek müslüman bırakmamaya karar

verdikleri, Ermeni Hükümeti'nin düzenli askeri kuvvetlerinin dahi Müslümanları katl ve ifnâ hareketlerinde bulunarak her türlü fecâa ve mezalime iştirak ettikleri belirtilerek; "Kars, Sarıkamış, Iğdır taraflarında ve Revan, Aras mıntıkasında İslamlara karşı yapılan mezalim son dereceyi bulmuştur"[49] deniliyordu.

Özellikle İngilizlerin, Kars'taki idareyi Ermenilere bırakıp bölgeden çekilmelerinden sonra, Ermenilerin halka yaptıkları korkunç mezalim ve katliam sonucu halk Kars ve çevresinden hatta Erzurum'dan dahi daha batıya göç etmeye başlamıştı.[50]

Türk Ordusu'nun bölgeden çekilmek zorunda bırakılması ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin de dağıtılmasından sonra, düzenli askeri kuvvetlerden yoksun olarak, sadece milis kuvvetleriyle Ermenilere karşı mücadele söz konusu idi.

Üstelik, Ermenilerin halka uyguladıkları baskı, zulüm ve katliam sonucu halkı yıldırarak göçe zorlamak ve bölgede Türk nüfusunu azaltmak istemeleri de ayrı bir sorundu. Bu durum, askeri ve sivil yetkilileri rahatsız etmekte idi.

Ermeni mezalimi ve vahşeti altında inleyen Elviye-i Selâse halkının bir kısmı Anadolu'ya kaçarken bir kısmı da Azerbaycan'a kaçmaktaydı. Azerbaycan Hükümeti Dışişleri Bakanı Han Hoyski Ermeni Hükümeti Dışişleri Bakanı'na verdiği nota da; bu gibi vahşi ve korkunç davranışlara son verilmesi için gereken tedbirlerin alınmasını, yoksa doğacak sorumluluğun Ermeni Hükümeti'ne ait olacağını bildiriyordu.[51]

Ermeni mezalimi 1920 yılında da artarak devam ediyordu. Kâzım Karabekir Paşa'nın 22 Mart 1920'de Erivan Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığı'na gönderdiği protesto mektubunda; Ermenilerin Kars ve çevresinde yaptıkları mezalimlere Yarbay Rawlinson ve General Harbord'un dahi şahit olduğunu belirterek; mezalim ve kırgınlara son verilmesini istemişti.[52]

Yine aynı tarihte Mustafa Kemal Paşa'da Heyet-i Temsiliye adına Medeni Devletlere gönderdiği protesto telgrafında; Ermenilerin tohumluk istemek, vergi almak, silah toplamak gibi bahanelerle zulüm ve işkence yaptıkları, Ermeni fırka kumandanları tarafından sevk ve idare edilen çeşitli sınıftan oluşan askeri kuvvetlerin taarruzları ile Kars vilayetine bağlı olan Çıldır, Zarşad, Şüregel, Akbaba kazalarında isimleri bilinen kırk köyün tamamen tahrib ve imha olunduğunu, bu köylerin halkından iki bin kişiden fazlasının pek feci bir şekilde katledildiği, katliama uğrayan halkın mallarının Kars pazarlarında satıldığını, Ermenilerin Ordubad, Ahur, Civa, Çivi, Vedi ve Oltu mıntıkalarını yeniden taarruza başladıklarını belirterek; şiddetle protesto ettikleri bu taarruzların, katliam ve fecainin derhal durdurulmasını istiyordu.[53]

Kars'taki paravan hükümette görev yapan Meşhedi Samed Ağa Başkanlığı'ndaki İslam-Şûra Heyeti, Ocak 1920'de Ermenilerin Çıldır, Göle, Şüregel, Zarşat ve Akbaba ve çevresindeki mezalim ve tecavüzlerini Tiflis'te bulunan Amerikan Heyeti nezdinde protesto etmişlerdi.[54]

Kars'taki İslam Şûra Heyeti'nin Tiflis'teki temsilcisi olan Zeynel Ağa'nın oğlu Ağa da, Ermenilerin Arpaçay'da yaptıkları mezalim, Tiflis'te yayınlanan Zarayavostok Gazetesi'nde; "Arpaçay kan içinde yatıyor"[55] ifadeleri ile, uzun makaleler yazarak mezalimin korkunçluğunu anlatıyordu.

Elviye-i Selâse'de, Ermenilerin yaptıkları Türk soykırımına, artık askeri bir harekâtla son vermekten başka çare kalmamıştı. Üstelik, Rus Bolşevik Hükümeti Kızılordusu 1920 Mart'ın da Denikin ve Wrangel ordularını bozguna uğratıp, Kafkaslara yönelince, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı Sovyetleştirmişti. Kafkaslara hakim olmak arzusunda olan Rus Bolşevik Hükümeti, Kızılordu'ya Azerbaycan'dan sonra Gürcistan ve Ermenistan'ı da Sovyetleştirme görevi verildiğinden; her iki devletin işgali altında bulunan Elviye-i Selâse'nin, tamamen kaybedilmesi söz konusu idi. Çünkü Kızılordu işgaline girecek olan bu topraklarımızı tekrar almak zor olabilirdi.

XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın çeşitli tarihlerde, gerekçeleri ile doğuda askeri bir harekâta izin verilmesi için yaptığı teklifler sonucu, 6 Haziran 1920'de Vekiller Heyeti'nce Kâzım Karabekir Paşa'nın Elviye-i Selâse'yi kurtarması için askeri harekâta izin verildiği bildirildi.[56]

Kâzım Karabekir Paşa, 26 Nisan 1920 tarihinden beri birliklerini hududa yanaştırmaya başlayarak, 7 Haziran'da seferberlik ilan etmişti.[57]

B.M.M Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın 13/14 Haziran 1920'de Erivan Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığı'na gönderdiği mektupta

"Daha önce harp tazminatı karşılığı olarak verilmişken, Brest-litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye geri verilen ve ayrıca Türkiye'ye ait olduğu Erivan Cumhuriyeti tarafından da kabul edilmiş bulunan Üç Sancak'taki Türk halkı, Ermeniler tarafından devamlı olarak katliam edilmektedir. Ermenilerin böyle hareket ettiklerini Avrupalılar da kabul etmektedirler. Uyruğumuz, bu zulümlere karşı devamlı olarak feryat etmekte ve yardım istemektedir. Uyruğumuzun hayatlarını korumak maksadıyla memleketimizin parçası olan Üç Sancak içindeki gereken yerleri işgal altına almak zorundayız.

Kan akmasına meydan vermemek için hemen askeri kıtalarınızı çekmenizi hükümetimden aldığım emir üzerine bildiririm."[58] diyerek, Ermenilere karşı yapılacak askeri harekât hakkında uyarıda bulunmuştu.

Doğu Harekâtı hazırlıkları sürdüğü sırada, XV. Kolordu'nun ismi; Doğu Cephesi Komutanlığı'na çevrilerek;[59] Kazım Karabekir Paşa da, Ordu Komutanlığı'na yükseltildi.

Ancak bu tarihlerde Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan 1920'de I.V. Lenin'e yazdığı mektubun Çiçerin imzalı 3 Haziran 1920 tarihli cevabının 15 Haziran'da Ankara'ya ulaşması harekâtın ertelenmesine sebep olmuştu.

Mektupta; Türkiye'nin istiklâlinin kabul edildiğinin bildirilmesine rağmen, ileri sürdükleri bazı isteklerle Misâk-ı Milli'den taviz verilmesi, Türkiye'nin Azerbaycan ve Ermenistan ile olan hudud meseleleri görüşmelerine Rusya'nın da katılmasına izin verilmesi isteniliyordu.[60]

B.M.M Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Haziran 1920 tarihli mektubunda; Ermenilerin Türk olmayan araziyi tahrip ve ahaliyi katlettikleri, Batı Emperyalistlerine has usullerle, suni kitlelerle çoğunluğu sağlamaya çalıştıklarından bunlara son vermek için Elviye-i Selâse'de bazı yerleri işgale karar verildiği ancak, alınan mektup üzerine vazgeçildiği belirtilerek; Ermenilerin ahalimiz aleyhindeki saldırılarının önlenmesi rica ediliyordu.[61]

Oysa Lenin'in, "Ermeniler ve ihtilâlci komiteleri oyunda gerekli olan ahmaklardır". Sözünden de anlaşılacağı gibi, Sovyet Hükümeti Ermeni mezâlimini önlemeyi düşünmedikleri gibi, Ermeniler lehine Bitlis, Muş ve Van'ı istiyorlar.[62]

Ruslarda aldıkları maddi ve manevi destekle iyice azgınlaşan Ermenileri Türk hududlarına yaptıkları ta

aruzları ve sivil halka yaptıkları mezalimlere ancak askeri bir harekât ile son verilebilirdi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'ya taaruz için izin verdi.[63]

Böylece Ankara Hükümeti'nin siyasi ve askeri hedefi olan Elviye-i Selâse'nin kurtarılarak, tekrar anavatana katılmasını sağlamak amacıyla başlattığı ilk resmi, askeri harekâttı.

28 Eylül'de başlayan Doğu Harekâtı ile 28 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenik kurtulmuş, fakat bazı nedenlerden dolayı ordumuz 28 Ekim 1920 tarihine kadar Sarıkamış-Laloğlu hattında bekletilmiştir.[64]

Ordumuzun Ermenistan üzerine yaptığı harekât durdurulmuştu ama, bölgedeki milis kuvvetlerinin askeri birliklere yardımları ile 1 Ekim'de Kağızman,[65] Kulp, Tuzluca, 22 Ekim'de de Digor[66] Ermeni işgal ve mezaliminden kurtarılmıştı.

Ruslarla yapılacak antlaşma görüşmeleri için Moskova'da bulunan Türk heyetine Ruslar devamlı olarak Türkiye'den Ermeniler lehine toprak isteklerinde ısrarlı davranıyorlardı. Rusların bu istekleri, Genelkurmay Başkanı İsmet Bey tarafından 14 Ekim 1920'de Doğu, Batı, Elcezire ve Adana Cephe Komutanlıkları'na bildirilerek, konu hakkında fikirleri sorulmuştu.[67] Kâzım Karabekir Paşa "Elviye-i Selâse'nin işgaline devam, en iyi cevap olur."[68] şeklindeki cevabı vermiştir.

28 Ekim 1920'de tekrar ileri harekâta geçen ordumuz 30 Ekim 1920'de Kars'ı[69] Ermenilerin işgal ve mezaliminden kurtardı.

Böylece “Avrupa’da en güçlü ve en modern istihkâmlara sahip bulunan”[70] Ermenilerin savunma sistemlerinin anahtarı olarak görülen[71] ancak Türk’ün Alp-Kalesi, serhat şehri Kars tekrar Anavatan’a katılmıştı.

Kars’ın kurtarılması ile ileri harekâtına devam eden ordumuz, 7 Kasım 1920’de Gümrü’ye girmiş ve aynı gün Ermenilerle mütareke imzalanmıştı. Mütarekeye göre; Ermeni Ordusu, Gümrü’yü boşaltarak Arpaçay’ın 15 km. doğusuna çekilecek; Türk Ordusu, Gümrü kalesi ile 10 km çapında kentin çevresini ve demiryolunu işgal edecekti.[72] Ayrıca, 8 Kasım’da da, Ermenilerden silah, teçhizat, lokomotif ve tren istenilince;[73] bu teklifleri kabul etmeyen Ermenilerle, tekrar çarpışmalar başlamıştı.

17 Kasım’da Ermenilerin ikinci bir mütareke istemeleri üzerine 18 Kasım’da mütareke, 3 Aralık 1920’de de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.[74]

Böylece Ankara Hükümeti, Anavatan’dan koparılmak istenen Türk topraklarını kurtarmak hedefi doğrultusunda; ilk önce Elviye-i Selâse’ye yönelerek, başarılı bir askeri harekât sonrası ilk resmi antlaşmasını da imzalamış oldu.

Gümrü Antlaşması ile Kars, Kağızman, Sarıkamış, Kulp ve Iğdır Anavatana katılmış oluyordu. Ermenistan, Sevr Antlaşması’nın geçersizliğini kabul ederek; Türkiye’nin bütünlüğüne yönelik toprak isteklerinden vazgeçiyordu. Bununla birlikte, elindeki silah ve cephane alınarak nufusu azaltılan Ermeni Ordusu zararsız hale getiriliyordu.

Gümrü Antlaşması, Ankara Hükümeti’nin imzaladığı ilk resmi antlaşma idi. Ama, Erivan (Taşnak) Hükümeti’nin de imzaladığı son antlaşma idi. Çünkü 5 Aralık 1920’de Ermenistan Sovyetleştirildi.[75] Böylece, Taşnak Hükümet Meclisi’nin bu antlaşmayı onaylaması önlendiği gibi; Sovyet Ermenistan’ı Hükümet Başkanı Bekzadian, 10 Aralık’ta Türk Hükümeti’nden Gümrü Antlaşması’nın maddelerinin değiştirilmesini istedi.[76]

Bu tarihten itibaren Türk-Ermeni meselesi Türk-Rus meselesi haline gelmiştir.

Türkiye’nin Doğu Harekâtı, Gürcü Hükümeti’ni korkutmuştu. Gürcü Hükümeti’ne Doğu Harekâtı’nın gerekçelerini açıklanması ve onların güveninin sağlanarak, hem iki ülke arasındaki toprak meselesinin dostça halli hem de Gürcü Hükümeti’nin İngiliz emperyalizminden uzaklaştırılması amacıyla iki taraf arasında anlaşmazlıkların giderilmesi için Ardahan Mebusu Filibeli Hilmi Bey, Ardahan’a gönderilmişti. Hilmi Bey’in görevleri arasında Gürcü Hükümeti’nin Ankara’ya bir heyet göndermesini sağlamakta vardı.[77]

Hilmi Bey’in Ardahan’daki Gürcü mutasarrıfı ve Askeri Kumandanı ile yaptığı görüşme ile ilgili olarak Kâzım Karabekir Paşa’ya sunduğu 14 Ekim 1920 tarihli raporda; Ardahan Gürcü mutasarrıfının Tiflis’teki Ermeniler, Türklere karşı Gürcü Ordusu’nda savaşmalarına izin verilmeyeceğini, Gürcü Hükümeti’nin Müslümanların bulunduğu yere Ermeni ayağı bastırmayacağını, Türklerin Kura Nehri’nin doğusunda askeri harekâtlarına izin verildiğini belirttiğini bildiriyordu.[78]

Buna rağmen Gürcü Hükümeti 12 Ekim 1920'de seferberlik ilan etmişti.[79] Gürcü Dışişleri Bakanı Ramişvili'nin 20 Ekim 1920'de Moskova'dan M. Kemal'in Güney Kafkasya'daki harekâtın nedeni ve Türk Ordularının Gürcistan'a girip girmeyeceğini öğrenmek istemesinin[80] haber alınması üzerine; 21 Ekim'de verilen cevapta Ermeniler üzerine yapılan taaruzun sebepleri ve Ardahan bölgesine karşı hiçbir harekâtta bulunulmayacağı belirtilerek, Gürcü Hükümeti'nin seferberlik ilanının nedenleri soruluyordu.[81]

23 Ekim 1920'de de Albay Kâzım (Dirik) Bey, Gürcü Hükümeti'nin dostluğunu kazanmak ve Ermenistan'a yardımı engel olmak için Tiflis'e elçi tayin edilmişti.[82] 13 Kasım'da Tiflis'e ulaşan Kâzım Bey'in Gürcü yetkililerle yaptığı görüşmelere göre; Gürcüler, Batum'u Türk

lere verilmesi teklifini ingilizlere güvenerek reddediyorlardı.

Doğu Harekâtı'nın başarılı olması ve Ermenistan'ın yenilgisi üzerine, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın, Türk Hükümeti ile Rusya'nın arasının da açılmasına sebep olacağı hesabını yapan ingiliz siyasetinin gereği olarak Gürcü Hükümeti Türk Hükümeti'ne yaklaşmaya başladı.[83] Bunun sonucu olarak Gürcistan Millet Meclisi Başkanı S. Medivani, Gürcü Hükümeti Elçisi olarak 30 Ocak 1921'de Ankara'ya geldi.[84]

Türkiye'nin Gürcistan ile antlaşmasından korkan Sovyet Rusya, 14 Şubat 1921'de Gürcistan'a taarruz ederek, 19 Şubat tarihinde de resmen Rusya savaş ilan etmiştir.[85] Rus Gürcü Savaşı'nın başlaması ile Kızıl Ordu'nun kuzeyden ve doğudan harekete geçmesi Batum'un geleceği için tehlikeli olabilirdi.

Rus Hükümeti ile askeri bir çatışmaya girmek istemeyen Türk Hükümeti, Gürcü Hükümeti elçisi Medivani'ye önce şifaî daha sonra 20/21 1921'de verdiği yazılı bir nota ile Ardahan ve Artvin'in tahliyesini istemişti.[86]

Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa'nın Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 20 Şubat tarihli yazıda; Artvin ve Ardahan'ın işgaline, Batum'un ise halkoyuna müracaat etmek üzere şimdilik işgalinin düşünülmediği, bölgenin işgali için çarpışmaya mecbur kalınırsa Ahılkelek bölgesine de kuvvet sevk edilmesini istiyordu.[87]

İlk Türk notasına cevap vermeyen Gürcü Hükümeti'ne 22/23 Şubat 1921'de ikinci bir nota verilerek[88] bu topraklarımızın neden kaybedildiği ve neden istendiği belirtilerek, kesin bir Türk tavrı sergilendi.[89]

23 Şubat sabahı Medivanı, Türk Hükümeti'nin notasının kabul edildiğini, Artvin ve Ardahan'ın terkedileceğini bildirmesi ile Gürcü askerleri ve mülki memurlar şehri terk etmeye başladılar.

23 Şubat 1921'de Türk Ordusu Ardahan ve Artvin'e ulaştı.[90]

Ardahan ve Artvin'in Anavatan'a kavuşmasından sonra sıra Batum'a gelmişti. Türk Hükümeti'nin tavrı kesinlikle bu meseleyi barışcı yollarla çözmekti. Philadephia Public-Ledger muhabiri K. Streit Clanarce'nin 26 Şubat 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya "Gürcistan ve hususiyle Batum meselesi hakkında münasebetiniz nedir?" sorusuna Paşa şu cevabı vermiştir:

"Gürcistan ile ilişkilerimiz iyidir. Ardahan ve Artvin meselesi gibi Batum meselesi de uzlaşma yolu ile Batum ahalisini arzularına bizim meşru haklarımıza kezaî Kafkas memleketlerinin menfaatlerine uygun barışcı bir hal çaresine ulaşmasını arzu etmekteyim".[91]

Kızılordu'nun Tiflis'i işgalinden sonra Batum'a yaklaşması üzerine Kâzım Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya Batum'un işgalini teklif etmiştir. Ancak Kâzım Karabekir Paşa 2 Mart 1921'de Genelkurmay Başkanlığı'na Batum'u almak isteyen Rusya'nın Türkiye'ye hiç sormadan burayı işgal edeceğini, Batum'u elde tutabilmek için yeterli kuvvet olmadığını önce işgal edip, sonra terketmenin halkın güvenini sarsacağını belirterek; ordunun Çoruh Vadisi'nden daha kuzeye geçmemesini teklif etmişti.[92]

Gürcü Hükümeti'nin Batum'u şartlı işgali teklifi ve Albay Kâzım Bey'in ısrarla Batum'un işgalini istemesi üzerine, Vekiller Heyeti 3 Mart 1921'de aldığı bir kararla; Batum'un işgalinden söz edilmeyerek, Doğu Cephesi'nin emniyeti açısından Ahıska ve Ahılkelek'in tarafsız bölge ilan edilmesini ve buraya Kızılordu'nun girmemesini ve bunun Moskova'ya bildirilmesine karar verdi.[93]

İngilizlerin güdümünde olan Menşevik Gürcü Hükümeti'nin Batum'un şartlı işgali isteğinin asıl nedeni Türk Ordusu ile Kızılordu'yu karşı karşıya getirmekti. Batum meselesi, Türk-Sovyet Hükümetleri arasında antlaşma görüşmelerinin olduğu bir sırada itilaf konusu olabilirdi.

Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 8 Mart 1921 tarihli emirde Vekiller Heyeti'nin Gürcü Hükümeti'nin teklifi üzere Batum Sancağı ile Ahıska ve Ahılkelek'in geçici olarak işgal edilmesine karar verdiği; bu işgalin Gürcistan ve Kafkasya meselesinin halline kadar devam edeceğini ve işgalin 9 Mart'a kadar yapılmasını istiyordu.[94]

İleri harekâta geçen ordumuz 9 Mart'ta Ahıska'yı kurtarmıştı.[95] 10 Mart'ta da B.M.M'de bir konuşma yapan Dışişleri Vekili Ahmet Muhtar Bey, Batum Şehri limanının işgaline karar verildiğini; "belki şu anda işgal edilmiştir"[96] dediğinde gerçekten Türk öncü kıtaları Batum'a girmişti.[97]

11 Mart'ta Fevzi Paşa'da gelen emirle Batum ve Ahılkelek'in işgali istenmişti. Nihayet 11 Mart'ta Türk Ordusu Batum'a girdi.[98]

Kâzım Bey, 12/13 Mart'ta aldığı emir üzerine Anavatan'a yeni katılan bu bölgelerde Ankara Hükümeti adına idareyi tesis etme çalışmalarına başlamıştı.[99]

15 Mart 1921'de Tiflis Sovyet-Gürcü Hükümeti ile Batum'daki Menşevik Gürcü Hükümeti 24 saatlik bir mütareke imzalamış;[100] 16 Mart'ta Bolşevikler Batum şehri ve limanı hariç tüm çevreye hakim olmuşlardı.

Son kez toplanan Menşevik Gürcü Meclisi, 16 Mart'ta, bir gün Sovyetler mahvolacağından, Gürcistan'ın limanını kaybetmeyeceği, ancak Türklerin eline geçen Batum'un daima Türk kalacağı düşüncesiyle Batum'un Ruslara teslimine karar vermişti.[101]

17/18 Mart'ta Batum'da Türk idaresini kuran Kâzım Bey, Batum Mutasarrıfı olarak göreve başlamıştı.[102] Ancak 18 Mart'ta Kızılordu Batum'a girmiş, 18/19

Mart gecesi Tiflis'teki Rus Siyasi Komiseri Orjanikidze, hem Ankara Hükümeti'ne hem de Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği mektupla Türk Ordusu'nun Batum'u terkini istemişti.[103] Oysa çok önceden Türk Ordusu'na Batum'u terk etmeme emri verilmişti.

Tüm bu gelişmeler, Batum'un Türk idaresinde kalmasını zorlaştıracaktı. Oysa, Misâk-ı Milli'nin 2. Maddesi gerçekleştirilmiş; Kars ve Ardahan'da sonra Batum da tekrar Anavatan'a katılmış; Ankara Hükümeti, siyasi ve askeri açıdan büyük bir hedefi gerçekleştirmiş; Elviye-i Selâse Meselesi, halledilmiş görülüyordu.

Batum'daki askeri kuvvetlerimiz bir yandan Menşevik Gürcülerle çarpışırken 20 Mart günü Bolşevik Süvari Alayı'nın saldırısına uğramıştı. Türk kuvvetleri bu saldırıları püskürtecekken bu defa da Kızıl Süvari Alayı'nın saldırısı sonucu şehit, yaralı ve esir vermişti.[104]

Batum'daki bu olaylar üzerine Kâzım Karabekir Paşa, XVIII. Kafkas Süvari Tümeni Komutanı Jloba'ya; "Batum'un bir zamanlar Türklere ait olduğunu bilmeniz gerekir. Menşevik Gürcü Hükümeti bütün bu toprakları bize bıraktığını"[105] hatırlarak; Türk askerlerine karşı yapılan bu saldırı hakaretleri, Kızılordu'nun Batum'un işgalini protesto eden bir mektup göndermiştir.

Ancak, 20 Mart 1921'de Moskova'daki heyetimizden gelen şifrede; 16 Mart 1921'de Ruslarla antlaşma incelendiği bildirilmişti.[106] Antlaşmanın 2. ve 12. Maddesine göre Batum Gürcistan'a bırakılıyordu.[107] Bu nedenle Batum'a takviye kuvvetler gönderilmemişti. 21 Mart'ta da Doğu Cephesi Komutanlığı'na Moskova Antlaşması Vekiller Heyeti'nce kabul edilerek Meclis'e sunulduğu bildirilmişti.[108]

Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 22 Mart'ta Kızılordu Komutanı Gekker/Hekker'e; Antlaşma gereğince Gürcistan idaresine bırakılan bu yerlerde askerlerimizin çekileceğini bildirerek; bu bölgelerde kalan Müslüman halka karşı her türlü tecavüz ve baskıdan uzak, antlaşma hükmüne göre serbestçe yaşamasının teminini rica etti.[109]

28 Mart'ta IX. Alay Batum ve Acara'dan Borçka'ya çekilirken Batum mutasarrıf Albay Kâzım Bey'de Batum'dan ayrılmıştı. 30 Mart'ta da Kızılordu, Sarp Köyü sınır noktasına kadar gelmişti.[110] Böylece Elviye-i Selâse'nin Batum kısmı hariç mesele bu şekilde sonuçlanmıştı.

Vekiller Heyeti'nin 5 Temmuz 1921 tarihli kararıyla Moskova Antlaşması, 21 Temmuz günü Meclis'te görüşülürken; Batum Mebusları, bir takrir sunarak; Moskova Antlaşması'nı reddedmişlerdir.[111]

Bunun üzerine söz alan Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Batum Mebuslarının hislerini anladıklarını ancak, Türkiye'nin ve Türklüğün menfaatlerinin bunu gerektirdiğini açıklamıştır.[112] Meclis'in oyuna sunulan takrir reddedilmiştir.

7 Eylül 1921'de de Batum Mebusu Arif Bey, Batum'un kaybedilmesinin sebeplerini sıralarken; bunun askeri mağlubiyetten ziyade, siyasi bir mağlubiyet olduğu şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.[113]

O günün şartlarında Batum'un terkedilmesi, Misâk-ı Milli'nin yara alması; hem Türkiye, hem de Batumlular için hiç de kolay olmamıştır. 1878'de Anavatan'dan zorunlu ayrılığı nasıl Padişah'a bağlılıklarından dolayı kabul ettilerse; şimdi de, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne bağlılıklarından dolayı bu defa ki ayrılığı da kabul etmek zorunda kalmışlardı.[114]

Moskova Antlaşması'nın 3.Maddesi'ne göre; Türkiye'nin, Azerbaycan ve Ermenistan ile olan hududunun ortak bir komisyon tarafından düzenleneceği esasının kabulü ve yine antlaşmanın 16. Maddesi'ne göre; Antlaşma'nın, en kısa zamanda Kars'ta onaylanması isteniliyordu.[115]

Bu nedenlerle, 26 Eylül 1921'de Kars'ta Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Hükümet temsilcilerinin katılımıyla Kars Konferansı toplanmıştı. Konferans'ta Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlık ettiği Türk Heyeti, Batum limanından özel, ticari ve askeri açıdan yararlanmak teklifinde bulunduğunda; Rus Heyeti, aynı şeylerin kendileri için de bir hak olduğunu belirterek; "özerk bir idareye sahip Acara'nın merkezi olmak üzere Batum'u terketmekliğimiz Kafkas milletlerinin hayati bir limanı olduğundandır. Fakat bizim de faydalanmamız şartıyla",[116] diyerek Türk teklifini kabul etmişti.

Gürcü Hükümeti ile Acara halkını uzlaştırmak ve Acaralıların birçok konuda haklarını korumak için Türk Heyeti, Gürcü Murahhası'na şu tekliflerde bulunmuştur:

"1- Herkesin bir oyu olmalıdır. Yabancılar oya iştirak etmemelidir. Yabancı demek, Umumi Harp başladıktan sonra Acara'ya gelenler demektir. Hariciye ve Harbiye Komiserlerini Gürcistan tayin ederse de, Hükümet'in diğer üyelerini Acara Milli Meclisi tayin eder.

2- Dil; Resmi dil Türkçe ve Gürcüce olmak şartıyla öğretim her cemaatin isteğine göre serbesttir.

3- Müşterek menfaatlere hizmet eden şimendifer ve liman idareleri ve hasılatı, merkezi hükümete ait olduğu gibi, önemi kezâ umumi ve bütün Gürcistan'a yaygın olan Acara şoselerinin korunması ve tamir masrafı dahi merkezi hükümete aittir.

4- İslam halkının, şer'i ve dini işlerinde serbest ve özerk olmaları ve ihtiyaç halinde Şer'iyye Vekâletimizle münasebette bulunabilmeleri hakkının da teslim edilmesine çalışılmalı".[117]

Bu teklifler üzerine, Gürcü Murahhası İlyâva; Moskova Antlaşması'nın, Acara özerkliği konusunda kendi

lerine bir mecburiyet yüklediğini belirterek; 16 Temmuz 1921'de, Hükümet tarafından yayımlanan bir emirnâme ile Gürcistan ve Acara Cumhuriyeti'nin ilişkilerinin düzenleneceği bildirilmiş ve bu emirnâme konferans tutanaklarına geçirilmiştir.[118]

Kars Konferansı'nda bütün murahhaslar adına Rus Murahhası Ganetzky'nin, Gürcistan'ın Elviye-i Selâse'de eski eser araştırma; Ermenilerin, Kulp tuz madenlerinden yararlanma; tebanın, kültür ve dini gelişmelerini koruyacak hakların verilmesi, Gümrü'den alınan Şimendifer malzemelerinin geri verilmesi şeklindeki teklifleri reddedilirken; Türk tarafının da, tebaamızdan alınan eşyaların geri verilmesi, taşınmaz malların millileştirilmemesi ve Bakü gazlarından faydalanılması teklifleri reddedilmiştir.[119]

10 Ekim 1921 günü sona eren Kars Konferansı'nın ertesi günü, Kâzım Karabekir Paşa, Acaralıların; Acara'da hemen genel af; transitin (Kars'tan tuz, Artvin'den sığır ve meyve) başlaması, 15 günlük geçici pasaport uygulamasının hemen uygulanması isteklerinin özel bir görüşmede Gürcü Murahhası'na kabul ettirmiştir.[120]

Nihayet, 13 Ekim 1921'de taraflar arasında Kars Antlaşması imzalanmıştır.[121] Kars Antlaşması, daha önce imzalanan Moskova Antlaşması'nda yer alan, Türkiye ve Kafkas Hükümetleri hakkındaki maddelerinin görüşülerek; taraflarca kabul edildiğini gösteren bir antlaşmadır.

Antlaşma'nın 4. Maddesi'ne göre; Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, Sarp Köyü'nden başlayarak Kars ve Ardahan'ı içine alıyordu.

6. Madde ile Batum limanı ve şehri Gürcistan'a terk edilerek bu durum bazı şartlara bağlanıyordu. Antlaşma'nın 7. ve 8. Maddelerinde de Türkiye ve Gürcistan Hükümetlerinin sınır bölgelerindeki halkın durumu ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

Türk Tarihindeki Elviye-i Selâse Meselesi, 1878 yılından başlayıp, 1921 yılına kadar sürmüştür. Milli Mücadele Dönemi'nde de, Misâk-ı Milli hedefleri içerisinde yer alan Elviye-i Selâse'nin Kars, Ardahan bölümü Anavatan'a katılmış; Batum, Moskova ve Kars Antlaşmalarına göre sınırlarımız dışında kalmıştır. Ancak, Batum'u terketmek zorunda kalmak Türkiye için; Anavatan'dan ayrılmış olmak ta Batumlular için çok zor olmuştur.

Elviye-i Selâse'nin uzun süren bu milli mücadelesinin ve hasretliğinin her döneminde, her kademesinde hizmet etmiş olan fedakar kahramanları ve onların kutsal mücadeleleri, Türk Tarihinde daima özel bir yere ve öneme sahip olacaklardır.

1 Elviye-i Selâse ifadesi ayrıca Makedonya'da Selânik, Manastır ve Kosova Sancakları için kullanılmıştır. Bkz. Mahir Aydın, "Elviye-i Selâse" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XI, İstanbul, 1995, s. 68.

Elviye-i Selâse ifadesinin bir süre Yanya, Tırhala ve Manastır içinde kullanıldığı da bilinmektedir. Bkz. Mehmet Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I., İstanbul, 1983, s. 523; Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lügatı, İstanbul, 1986, s. 97.

2 S. Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997, s. 1.

3 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de., s. 1.

4 Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1288 (1871), s. 133; Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum, 1291 (1874), s. 153.

5 Fahrettin Kırzıoğlu, "93 (1877)'de Kars Sancağı Memurları ve Bazı İstatistikler", Doğuş, Sayı: 65 (Nisan 1950), s. 2.

6 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 1.

7 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 2.

8 Zekeriya Türkmen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar", V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, Ankara, 1996, s. 26.

9 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 81.

10 Fahrettin Kırzıoğlu, "Cenubîgârbî Kafkas Cumhuriyeti" Türk Kültürü, Sayı: 72, (Ekim 1968), s. 959; S. E DAYI, Elviye-i Selâse'de…, s. 92-93.

11 F. Erdoğan, Türk Ellerinde Hatıralarım, İstanbul, 1954, s. 168-169; Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, İstanbul, 1953, s. 556; Fahrettin Kırzıoğlu, Milli Mücadelede Kars, I, İstanbul, 1960, s. 8; Fahrettin Kırzıoğlu, "Cenûb-i Gârbî Kafkas Cumhuriyeti", Türk Kültürü, Sayı: 72, s. 957; S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 93-95.

12 Yavuz Aslan, "Türk Tarihinin İkinci Demokratik Cumhuriyeti Kars'ta Kuruldu. Cenub-i Gârbi Kafkas Cumhuriyeti", Toplumsal Tarih, Sayı: 67, (Temmuz 1999), s. 39.

13 Hüseyin Köycü, “Oltu İslâm Komitesi, Kars Milli İslam Şûrası ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti”, Şenkaya Gazetesi, 15 Eylül 1951, Sayı: 55.

14 Fahrettin Erdoğan, s. 259; Fahrettin Kırzıoğlu, Milli Mücadele’de Kars, s. 38.

15 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1988, s. 55-56.

16 29 Ekim 1918’de Ahıska’da “Ahıska Hükümet-i Muvakkatası” kuruldu. Bkz. Ahmet Ender Gökdemir, Cenubigârbî Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989, s. 38. 18 Kasım 1918’de de Iğdır’da “Aras Türk Hükümeti kuruldu. Bkz. S. Esin Dayı, “1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresinde Siyasi Gelişmeler”, Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 5, Erzurum, 1996, s. 8-9. Bu Hükümetler, Kars Milli Şûrâsı Hükümeti kadar etkili olamamışlar, nitekim II. Kars Kongresi’nde hepsi Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti adı altında birleşmişlerdir.

17 Cevad Dursunoğlu, Milli Mücadele’de Erzurum, İstanbul, 1998, s. 41-42.

18 Richard Hovanissian, The Republic of Armenia, The First Year 1918-1919, I, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, s. 202.

19 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse’de., s. 131.

20 İbrahim Cihangiroğlu, Elyazması Hatıraları, s. 1.; ATASE Arşivi, Kls. 63, Arş, 1-2, D. 17-244, F. 85-1.

21 İ. Cihangiroğlu, s. 1.; F. Erdoğan, s. 177-181.

22 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse’de…, s. 132.

23 R. Hovanissian, I, s. 204.

24 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse’de…, s. 132.

25 Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, I, Ankara, 1970, s. 16.

26 S. E. Dayı, Elviye-i Selase’de…, s. 133.

27 İ. Cihangiroğlu, s. 1-2.

28 İ. Cihangiroğlu, s. 3.

29 S. E. Dayı, Elviye-i Selase’de., s. 134.

30 S. E. Dayı, Elviye-i Selase’de., s. 134.

31 F. Erdoğan, s. 190.

32 F. Erdoğan, s. 193.

33 Tevhidüddin Mamiloğlu, Elyazması Hatıraları, s. 15.

34 T. Mamiloğlu, s. 1-2; Bu hatırada, ilk on kişinin ismi verilmiştir; F. Erdoğan, s. 207; Yukarıdaki listenin tamamı verilmiştir. F. Kırzıoğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın…", s. 143.

35 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 150.

36 Fahrettin Kırzıoğlu, Özel Arşivi, Belge No: 1; C. Dursunoğlu, s. 42.; S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 150.

37 R. Hovannissian, I, s. 216.

38 F. Kırzıoğlu, Milli Mücadele'de Kars, s. 54; Fahrettin Kırzıoğlu, "Karslı Kahramanlar", Kars Eli, Sayı: 16 (Kasım 1965), s. 5; R. Hovannissian, I, s. 220; A. E. Gökdemir, s. 160; S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de., s. 151.

39 F. Kırzıoğlu, Milli Mücadelede Kars, s. 12, 54.

40 A. Poidebard, İran Yolları Mültekasında Seyahat, Çev. I. H. Bnb. Nazmi ve Emin, İstanbul, 1341, s. 112.

41 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 152.

42 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 206-242.

43 K. Karabekir, s. 68.

44 Atase Arşivi, Kls. 82, A. 1-2, D. 210-304, F. 24-1.

45 Alfred Rawlinson, The Adventures in the Near-east (1918-1922), Newyork 1923, s. 218.

46 Fahrettin Kırzıoğlu, "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi'nin İlk Günü" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 35 (Ağustos 1970) s. 10.; Fahrettin Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, II, Ankara, 1993, s. 5.; S. Esin Dayı, Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi,

Erzurum 1997, s. 23.

47 Atase Arşivi, Kls. 82, A. 1-2, D. 210-304, F. 23.

48 Bkz. 335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'dan İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi, Osmanlı Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye Dairesi, Ağustos 1919.

49 Atase Arşivi. Kls. 91, A. 1-2, D. 137, F. 10; K. Karabekir, s. 286; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 9, (Eylül 1954), Belge No: 200.

50 Atase Arşivi, Kls. 76, A. 1-2, D. 4-285, F. 48-1.

51 Fahrettin Kırzıoğlu, Edebiyatımızda Kars, İstanbul, 1958, s. 157.

52 K. Karabekir, s. 525-26.

53 K. Karabekir, s. 526; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Haz. N. Arsan, Ankara, 1991, s. 281-282.

54 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 243.

55 F. Erdoğan, s. 241.

56 K. Karabekir, s. 744-745.; Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi, III, Ankara, 1965, s. 84.; Atatürk'ün T. T ve B., IV, s. 352-353.

57 K. Karabekir, s. 745.

58 T. İ. H., III, s. 92.

59 T. İ. H., III, s. 91.

60 K. Karabekir, s. 751-752; Stefanos Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye, İstanbul, 1979, s. 238-239; Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara, 1983, s. 181.

61 Azmi Süslü, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara, 1987, s. 9.; S. Yerasimos, s. 240.; Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919-1938), I, Haz. Mehmet Gönlübol ve diğerleri, Ankara, 1969s. 165.

62 Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, s. 158.; Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, İstanbul, 1955, s. 81. G. Jaeschke, s. 116.

63 K. Karabekir, s. 847., T. İ. H., III, s. 146.

64 K. Karabekir, s. 847.; Mustafa Kemal ATATÜRK, Nutuk, II, Ankara, 1983, s. 487.

65 K. Karabekir, s. 851.; Atase Arşivi, Kls. 587, A. I. 4282, D. 7-117, F. 42-2.

66 F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 558.

67 Selahattin TANSEL, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, III, Ankara, 1978, s. 255.

68 K. Karabekir, s. 854.; H. T. V. D., S. 55., Vesika No. 1264.

69 K. Karabekir, s. 856.; M. K. ATATÜRK, II, s. 488.

70 Tiflis'teki İngiliz yetkilisi Albay G. B. Stokes'in 28 Ekim 1920'de Lord Curzon'a gönderdiği kapalı telgraf yazısında bu ifadeyi kullanıyordu. Bkz. Salahi SONYEL, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", Belleten, XLI/164, s. 690.

71 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de…, s. 250.

72 T. İ. H, III, s. 213.

73 K. Karabekir, s. 859-861.

74 Gümrü/Aleksandrapol'da Türkiye ile Ermenistan Arasında Münakid Muahede-i Sulhiye metni için Bkz. Albayrak, 13 Aralık 1920, s. 122.; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/VI, Ankara, 1943, s. 199-200.

75 G. Jaeschke, s. 131.

76 T. B. M. M., Z. C., I/VII, Ankara 1944, s. 140.; S. YERASİMOS, s. 266.

77 T. İ. H, III, s. 180.

78 G. Jaeschke, s. 124. Serpil Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001, s. 580- 581.

79 T. İ. H., III, s. 177.

80 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, III, Ankara, 1995, s. 252.

81 T. İ. H., III, s. 179.; Salahi SONYEL, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Ankara, 1991, s. 29.

82 G. Jaeschke, s. 125.

83 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse…, s. 269.

84 M. K. ATATÜRK, II, s. 489.; G. Jaeschke, I, s. 138.

85 T. İ. H., III, s. 231.; G. Jaeschke, I, s. 141.

86 T. B. M. M., Z. C., I/VIII, Ankara, 1945, s. 424.

87 Kars Tarihini Tanıtma Derneği Araştırma Kolu, "Kurtuluş Üzerine Belgeler" Kars İli Özel Sayısı: 1, s. 13.

88 M. K. ATATÜRK, II, s. 489.

89 Cevdet Kerim İncedayı, Türk İstiklâl Mücadelesi Konferansları, İstanbul, 1927, s. 109-112.

90 K. Karabekir, s. 881., T. İ. H., III, s. 232.; Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I, s. 252,

91 Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923, I, s. 275.

92 T. İ. H., III, s. 233.; Tevfik Bıyıklıoğlu, Osmanlı-Türk Doğu Hudud Politikası, İstanbul, 1958, s. 32.

93 T. İ. H., III, s. 234.

94 T. İ. H., III, s. 234.; T. Bıyıklıoğlu, s. 234.; K. Karabekir, s. 883.

95 K. Karabekir, s. 883.

96 T. B. M. M., Z. C., I/IX, Ankara, 1954, s. 67.

97 G. Jaeschke, I, s. 144.; A. Poidebard, s. 131.

98 K. Karabekir, s. 844.; T. Bıyıklıoğlu, s. 37.; T. İ. H., III, s. 240.

99 K. Karabekir, s. 884.

100 K. Karabekir, s. 884.

101 A. Poidebard, s. 132.

102 K. Karabekir, s. 888.; T. İ. H., III, s. 241.

103 K. Karabekir, s. 888.; Y. Hikmet Bayur, "Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız", Belleten XXX/117, 1966, s. 155.

104 K. Karabekir, s. 888.; T. Bıyıklıoğlu, s. 37., F. Erdoğan, s. 257.

105 S. İ. Aralof, Bir Sovyet Diplomatı'nın Türkiye Anıları, Çev. Hasan A. Ediz, Ankara, 1985, s. 22.

106 K. Karabekir, s. 888.

107 Düstur, 3. Tertip, II, Ankara, 1929, s. 105-110.

108 T. Bıyıklıoğlu, s. 37.

109 T. İ. H., III, s. 244.

110 T. İ. H., III, s. 243.

111 T. B. M. M., Z. C., I/XI, Ankara, 1958, s. 332.

112 T. B. M. M., Z. C., I/XI, s. 332-333.

113 T. B. M. M., Z. C., I/XIV, Ankara, 1958, s. 114.

114 S. E. Dayı, Elviye Selâse'de., s. 283.

115 Düstur, 3. Tertip, II, s. 105-106, 112.

116 K. Karabekir, s. 963.

117 K. Karabekir, s. 963.

118 K: Karabekir, s. 963.

119 K. Karabekir, s. 962.

120 K. Karabekir, s. 966.

121 K. Karabekir, s. 967.; Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Ankara, 1982, s. 335-336; Atase Arşivi, Kls. 1039, A. I, 4283, D. 25-121, F. 26-6; M. K. ATATÜRK, II, S. 488; S. Yerasimos, s. 420; İ. Soysal, s. 41.

MİLLÎ MÜCADELE'DE BATI CEPHESİ, SAVAŞLAR VE ZAFERLER / PROF. DR. NURİ KÖSTÜKLÜ [S.168-182]

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Blindiği üzere Mondros Mütarekesi sonrası Anadolu'da Türk varlığını tehdit eden oluşum karşısında Türk milleti yeniden bir mücadeleye girdi. Birinci Dünya Savaşı'nın bir devamı niteliğinde düşünebileceğimiz bu yeni savaş döneminde doğu'da Ermeniler, güneyde Fransızlar ve batıda da Yunanlarla çetin mücadeleler oldu. Ama, doğudaki ve güneydeki mücadeleler çok uzun yılları almadı. Ermenilerle 03 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması ve Fransızlarla 20 Ekim 1921'de yapılan Ankara Antlaşması ile bu bölgelerde barış ve güvenlik sağlanmış oldu. Batı cephesinde ise savaş uzun süre devam etti. Antalya ve Güneybatı Anadolu bölgelerinde İtalyan işgali varsa da Batı Cephesi dendiğinde Türk-Yunan savaşı akla gelir. Millî Mücadele'de kesin sonuca Türk-Yunan savaşıyla ulaşılmıştır. Bu bakımdan -Doğu ve güneydeki mücadeleler gözardı edilmemekle birlikte- İstiklal Savaşı'na Türk-Yunan savaşı da denebilir.

Böyle bir savaşı, dolayısıyla Batı Cephesi'ni anlayabilmek için burada öncelikle Yunanistan'ın Türkiye'ye yönelik emellerini ve İtilaf Devletlerinin Yunanistan ile ilgili politikalarını kısaca hatırlamakta fayda vardır.

Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanan Yunanistan'ın, bir türlü tatmin edilemeyen kısa vadede de tatmin edilemeyecek olan, özellikle Anadolu'ya, Türk yurduna yönelik arzu ve istekleri vardı. Yunanlar her fırsatta, bilhassa Osmanlı Devleti'nin en sıkışık zamanlarında bu isteklerini gündeme getirmeyi ve biraz da bu sıkışık anı kollamayı millî bir görev saymışlardır.[1] Kuruluşundan itibaren Yunanistan'ın şöyle bir sınırlarına bakacak olursak devamlı olarak doğuya doğru genişlediğini görürüz.

Birinci Dünya Savaşı da doğuya doğru genişleme niyetinde olan Yunanistan için bulunmaz bir fırsat idi. Zaten savaşın devam ettiği günlerde İtilaf Devletlerinin de Yunan ordusuna olan ihtiyaçları artıyordu. Nihayet İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Edvard Grey 11 Ocak 1915'te Yunanistan'a yaptığı teklifte, Sırbistan'a yardım şartıyla Anadolu kıyılarından hatırı sayılır bir kısmın Yunanistan'a bağışlanacağını vaadetti.[2] İngiltere Ortaelçisi Elliot da 12 Nisan'da Müttefikler adına sunduğu bir notada "Yunanistan'a Türklere karşı savaşa katılma bedeli olarak Ocak'ta vaadedilen Aydın vilayeti dahilindeki araziyi garanti etmeye hazır olduklarını" bildirdi.[3]

Takip eden günlerde Yunanistan'da yönetimi eline geçiren Venizelos, 11 Haziran 1917'de Yunanistan'ı savaşa soktu. Böylece Yunanistan, İtilaf Devletleri safında savaşa katılmanın bedeli olarak, daha önce hayal etmiş olduğu Türk topraklarına sahip olacaktı. Yunanistan, Mütareke ve sonrasında da bu isteklerini zaman zaman dile getirdi. İtilaf grubu içinde inisiyatifi elinde tutan İngiltere de Yunanistan'ın Anadolu'ya çıkmasını kendi menfaati için daha uygun buluyordu. Nihayet 15 Mayıs sabahından itibaren Yunan kuvvetleri İzmir'e çıkmaya başladılar. Güya Mondros Mütarekesi'nin 7.

maddesine dayanılarak İzmir'e çıkarılan Yunan kuvveti, daha önce kendilerine verilen vaadi yerine getirmek için, İtilafçıların Venizelos'a verdikleri müsaadeden başka birşey değildi. Çünkü İzmir ve havalisinde İtilaf Devletlerinin emniyet ve selametini tehdit eden hiçbir durum yoktu. Böylece Batı'nın şımarık çocuğu Yunanistan, daha kuruluşundan itibaren hayal ettiği Batı Anadolu topraklarına kolayca sahip olacağını düşünerek, ileride kendilerine çok pahalıya mal olacak bir maceraya girişti. Sözde medeniyeti ve insan haklarını dilinden düşürmeyen Batılıların bazen alenî bazen de elaltından verdiği destek ve kışkırtma

ile İzmir'e çıkan Yunanlar, belki de tarihin nadir kaydettiği, insanlık dışı vahşet ve katliam sergileyerek Anadolu'yu işgal etmeye başladılar.

1. Yunan İşgalleri, MillîGaleyan ve Kuva-yı MillîyeFikrinin Doğuşu

Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkmasıyla başlayan işgallere karşı Anadolu'da millî bir galeyan oluşmaya başladı. Bir taraftan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulurken aynı zamanda da gönüllü millî kuvvetler yani Kuva-yı Millîye teşekkülü için hazırlıklara girişildi. Denizli'de Müftü Ahmet Hulusi Efendi ve Askerlik Şb. Bşk. Tevfik Bey'in önderliğinde İzmir'in işgalinden yaklaşık dört saat sonra yapılan mitingde silahlı mücadeleye karar verildi.[4] Nitekim aynı günün akşamı Denizli halkı ısrarla resmi makamlardan silah talebinde bulundu ve mutasarrıfın da onayıyla Sarayköy Topçu Alayı'ndan silahlar gönderildi.[5] Zaten bu tarihlerde Harbiye Nazırı da silahlı mücadele fikrinde olacak ki, 16 Mayıs 1919'da askerî birlik ve şubelere gönderdiği telgrafta silahların terk edilmemesini tavsiye ediyordu. Ancak nasıl bir sistem dahilinde mücadele edileceği açık değildi. İşte tam bu sırada Kuva-yı Millîye fikri ortaya atıldı. Burdur Ask. Şb. Bşk. Bnb. İsmail Hakkı Bey 17 Mayıs'ta 57. Tümen komutanına bir telgraf göndererek; "sadık ahalinin çoğunluğuna istinad edecek şekilde halk arasında teşkilat yapılması ve bunların mümkün mertebe silahlandırılması"nı teklif etti. İsmail Hakkı Bey telgrafında ayrıca, İtilaf Devletlerinin nazarında gizli olarak 12. Tümen dairesinde 80.000 mükellefiyet meyanında gönüllü ve fedai teşkilatının yapılmasının mümkün olduğunu belirterek bu konuda 57. Tümen komutanının emir ve görüşlerini sordu. İsmail Hakkı Bey, bir gün sonra aynı telgrafa ilave olarak gönderdiği birbaşka telgrafta da; "her şube dairesinde cihet-i mülkiye ve askeriye marifetiyle gizli yapılacak mukavemet-i millîye merkezlerinin teşkilatın çekirdeği" olacağını belirtti.[6]

57. Tümen Komutanı M. Şefik Bey, İsmail Hakkı Bey'in bu teklifini uygun buldu. Beş gün sonra 23 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne bu konuda bir rapor gönderdi. Şefik Bey raporunda; olayları anlattıktan sonra özellikle durumu düzeltmek için Kuva-yı Millîye teşkilatı vücuda getirmenin en iyi tedbir olacağını belirtti. Gn. Kur. Bşk. Cevat Paşa'nın bu raporun altına "son fıkra gayet mühimdir. Acele etmek lazımdır" diye kayıt koymuş ve bu fikri desteklemiştir.[7] Böylece aradan fazla bir süre geçmeden, Yunan işgali karşısında hemen her tarafta Kuva-yı Millîye birlikleri teşekkül etti ve Batı Anadolu'da Yunan ordusu karşısında cepheler kurulmaya başlandı.

15 Mayıs'ta İzmir'e çıkan Yunan kuvvetleri bir taraftan bu yönde Anadolu içlerine doğru işgallere girişirken, bir taraftan da Ayvalık'ı işgal ederek Batı Anadolu'nun kuzeyinden ikinci bir kol ile işgali

genişletmek istiyordu. Bu işgal hareketleri karşısında; Aydın-Nazilli, Ayvalık, Bergama-Soma, Akhisar, Salihli ve Ödemiş cepheleri açıldı.

Yunan kuvvetleri 18 Mayıs akşamına kadar İzmir ve Urla yarımadasına hakim oldular. 26 Mayıs'ta Manisa, Takip eden günlerde Turgutlu, Tire, Saruhanlı, bir gün sonra da 27 Mayıs'ta da Aydın işgal edildi. Aydın'dan sonra Nazilli istikametine taarruza geçen Yunan kuvvetleri Umurlu, Köşk ve Sultanhisar'ı işgal ederek 4 Haziran'da Nazilli'ye girdiler.[8] Nazilli'deki Rumlar Yunanları karşıladı ve "kahrolsun Türkler" diye sokak sokak bağırdılar. Zaten İzmir'in işgalinden itibaren, gerek İzmir'de gerek Aydın'da ve diğer yerlerde Yunanlar, yerli Rumların da işbirliğiyle tarihin hiçbir zaman unutmayacağı bir katliam sergiliyorlardı. İşgal bölgeleri ateşler içinde idi. Irza geçme, öldürme ve soygun olayları alabildiğine arttı.[9]

Bütün bu olaylara dünya seyirci kalırken Türk milleti büyük bir infial içinde idi. Nitekim, daha önce bahsettiğimiz Kuva-yı Millîye fikri kısa sürede filizlenmeye başlamış, işgal bölgelerine yakın yerlerde adeta mantar biter gibi milis-gönüllü kuvvetler teşekkül etmeye başlamıştı. Daha 29 Mayıs 1919'da Denizli Redd-i İlhak Cemiyeti, kurulur kurulmaz gönüllü yazımına başlamıştı. Pek çok kimse gönüllü yazıldı. Bu arada polis komiseri Hamdi Bey de gönüllü yazıldı ve Cemiyet tarafından oluşan kuvvetin başına kumandan olarak tayin edildi.[10] Bu sırada Molla Bekir adında Sarayköy'ün civar köylüsünden bir vatanperver başına topladığı köylü gençlerle, ileride Sarayköy Müfrezesi olarak temayüz edecek bir gönüllü birliği oluşturdu. Bnb. Hakkı Bey'in emrine verilen bu gönüllü kuvvet 8 Haziran'da dualarla cepheye uğurlandı.[11] İki gün sonra Mızraklı Süvari Bölüğü, Denizli'den kendilerine katılan vatanperver gönüllülerle birlikte Sarayköy'e geldi ve yeni kurulan Sarayköy Müfrezesi'ne katıldı. Belki de Batı Anadolu'da ilk gönüllü kuvvetlerden biri olarak kabul edebileceğimiz bu müfrezeye civar sancaklardan da gönüllüler gelmeye başladı. Korkuteli, Hafızpaşa, Bucak kaza ve nahiyelerinden pek çok gönüllü iştirak etti. Bazı askerî birlikler de asker ve silah yönünden bu gönüllü milis kuvvetlere büyük destek verdiler. 175. ve 176. Alay'ın birer taburları Sarayköy'e hareket ettiler.[12]

Muğlalılar da Mutasarrıf Hilmi Bey'in desteğiyle bir müfreze kurarak Aydın'a gönderdiler. Tavaslızade

Ömer Bey ve Yörük Ali Efe, gönüllüleriyle birlikte toplanan kuvvete iltihak etti. Denizli'deki teşkilatlanma faalıyetlerinde başta Müftü Ahmet Hulusi Efendi olmak üzere Mutasarrıf Faik Bey, Askerlik Şb. Bşk. Alb. Tevfik ve 57. Tümen Kom. Albay Şefik Bey'in önemli hizmetleri oldu. Öteyandan Türk Ocağı çatısı altında toplanan memleket aydınları, yedek subaylar, vatanperver eşraf bunlarla birlikte hareket etti.[13] Nihayet bütün kuvvetler 29 Haziran'da Aydın'ı kurtarmak için taarruza geçti ve 30 Haziran sabahı Aydın geri alındı. Bu başarı, bol ve modern silah ve techizata sahip, üstün sayıda Yunan kuvvetlerine karşı "Kuva-yı Millîye" tarafından taarruzla kazanılmış ilk savaş olması itibarıyla, İstiklal Savaşı tarihinde şerefli bir yere sahiptir.[14] Ancak çeşitli imkansızlıklar yüzünden takip edilemeyen Yunanlar tekrar toparlanarak Temmuz başlarında üstün kuvvetlerle yaptıkları saldırı sonucu Aydın'ı yeniden işgal ettiler.

Bütün bu gelişmelerden sonra başta Sarayköy Müfrezesi olmak üzere diğer küçük gönüllü kuvvetler çarpışa çarpışa Nazilli istikametine geri çekildiler. Yunanlar, 3 Temmuz'da Nazilli'yi arkasından da Buldan'ı işgal ettiler. Bu hadiseler işitilince Kuva-yı Millîye ruhu gittikçe alevlendi. Her tarafta yeniden gönüllü kuvvetler toplanmaya başladı ve Umurlu'da yeni bir cephe kuruldu. Demirci Mehmed Efe de kızanlarıyla vatan savunmasına katıldı. Gittikçe çoğalan bu gönüllüler sayesinde Temmuz'un ortalarında Yunan ilerleyişi durduruldu. Ağustos (1919) ortalarına gelindiğinde Denizli'nin batısında Yunan'a karşı güçlü bir cephe oluşmuş idi. 11 Ağustos 1919 tarihli cephe yevmiye defterine göre bu tarihte az sayıdaki ordu birlikleriyle birlikte bütün mücahitlerin toplam sayısı 2900 idi. Bu rakamın %83'ünü gönüllüler oluşturuyordu. Bu gönüllüler; Tavas, Arpaz, Çal, Nazilli, Yenipazar, Karacasu, Honaz, Koçarlı, Karahayt, Buldan, Kuyucak, Akçaköy, Ortakçı, Pirlibeğ, Bademiye, Mendegüme ve bölgedeki diğer yerlerden gelen gönüllüler idi.[15] Yörük Ali Efe, Sökeli Ali Efe, İsmail Efe, Mestan Efe, Zurnacı Efeler de kızanlarıyla bu millî kuvvete iltihak etmişlerdi. Yunanlar Batı Anadolu'yu ateşe verip, Denizli'yi de tehdit etmeye başlayınca Anadolu'nun daha iç kısımlarından gönüllü milis kuvvetler akın akın cepheye koştular. Bunlardan Isparta, Burdur, Afyon mıntıkalarından gelen Isparta Mücahitleri, Demiralay, Çelikalay adlı gönüllüler adları sıkça duyulanlardandır. Görüleceği üzere, İzmir-Aydın-Denizli hattındaki düşman işgalleri karşısında bu bölge insanı adeta yedisinden yetmişine vatan savunmasına koşmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Yunanlar bir taraftan işgallerini Aydın-Denizli hattında genişletmek isterlerken diğer taraftan da Ayvalık'a asker çıkarıp Batı Anadolu'nun kuzeyinden işgallere başlamışlardı. İzmir'in işgalinden sonra 26 Mayıs 1919'da Yunan ve İngiliz savaş gemileri Ayvalık'a gelerek keşiflerde bulundular ve üç gün sonra da Yunanlar Ayvalık'ı işgal ettiler. Fakat işgal kuvvetleri, 172. Alay Komutanı Yarbay Ali Bey'in (Çetinkaya) komutasındaki Türk kuvvetlerinin direnişi ile karşılaştılar. Bu direniş, İstiklal Savaşı'nda bir ordu birliğinin ilk silahlı mukavemeti olarak kabul edilmektedir.[16] Bu savaşlarda diğer işgal bölgelerinde olduğu gibi Ayvalık ve civarındaki yerli Rumların çoğu Yunan askerlerinin safında yer almış onlarla birlikte savaşa katılmışlardır.[17]

Bu ilk direnişin hemen arkasından Edremit, Burhaniye, Ayvalık ve civarı halkının oluşturduğu gönüllülerin de katılımıyla Kuva-yı Millîye 500-600 kişiye ulaştı. Ayvalık Cephesi'nde Kuva-yı Millîye'nin teşekkülünde Ali Bey'le birlikte Edremit eski Kaymakamı Köprülülü Hamdi Bey, Peli Köylü Mehmed, Ayazmendli Nazmi ve Kırkağaçlı Mehmed Emin Beylerin büyük himmet ve yardımları oldu. Zaman içinde gönüllülerin artmasıyla gittikçe güçlenen bu cephede çarpışmalar bir yıldan fazla sürdü.

Yunan kuvvetlerinin Ayvalık'ı işgalinin 5 Haziran'da Akhisar'ı ve arkasından da 13 Haziran'da Bergama'yı işgal etmeleri üzerine, Akhisar, Bergama ve Soma mıntıkasında düşmana karşı yeni bir cephe açıldı. Başta Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Heyeti üyeleri olmak üzere, 61. Tümen Komutanı Albay Kazım, Yzb. Kemal (Balıkesir), Akhisarlı Parti Pehlivan ve Hafız Hüseyin Beylerin ve bölgedeki diğer nizami birlik komutanlarının bu bölgede millî direniş ruhunun teşekkülü ve cephenin oluşmasında çok büyük gayret ve hizmetleri oldu. Kısa bir süre içinde bu bölgede askeri birliklerin de iştirakiyle gönüllü millî müfrezeler yani Kuva-yı Millîye teşekkül etti. Bu kuvvetler, 15/16 Haziran

gecesi Bergama'daki Yunan kuvvetlerine baskın yaptılar. Yunan taburunun önemli bir kısmı imha edildi. Böyle bir saldırıyı hiç beklemeyen ve baskından kurtulan işgalci Yunanlar etraftaki sivil Türklere karşı katliama giriştiler. 17 Haziran günü Menemen'de katliam yaptılar. Menemen Kaymakamı Kemal Bey'i ve çok sayıda Türk'ü katlettiler. Batı Cephesi hakkında pek çok gelişmelere şahit olan Rahmi Apak, Bergama baskını hakkında; "millî harekat tarihinde en ön safta yer alacak bir hadisedir. Ve adeta millî ayaklanmanın ilk şanlı hadisesidir"[18] değerlendirmesini yaparak, söz konusu başarının Millî Mücadele de önemli bir yeri olduğuna işaret etmiştir. Ancak Yunanlar, üstün kuvvetlerle 19 Haziran'da yaptıkları bir taarruzla Bergama'yı yeniden işgal ettiler. Temmuz 1919'dan sonra Soma, Bergama ve Akhisar cephelerinde millî kuvvetlerin de gittikçe çoğalmasıyla düşmana mukavemet daha da artmış idi. Soma, Kırkağaç, Bergama kazalarından ve Balıkesir merkeziyle Giresun ve Geline nahiyelerinden sürekli cepheye gönüllüler gelmeye başladı. Mevcudu 700'ü bulan bu gönüllülerin başında, Soma Cephesi'nin ilk kurucuların

dan olarak bilinen ve maiyyetindeki gönüllüleri kendisi besleyip doyuran Kırkağaçlı Mehmet Emin Bey ve Hulusi Bey bulunuyordu. Akhisar mıntıkasında da başında Manisalı Karaosmanzade Halit ve Hafız Hüseyin Beylerin bulunduğu, 188. Alay'dan bir miktar asker ile Akhisar kazası ve Marmara nahiyesi ahalisinden müteşekkil millî kuvvetler vardı. Bu iki vatanperver daha sonra şehit oldular.[19]

Ethem Bey ve Alaşehir eşrafından Mustafa Bey'in gayretleriyle Salihli'de de Yunan'a karşı cephe açıldı. Daha sonra cephenin hakimiyeti Ethem Bey'e geçti. Ethem Bey, Kuva-yı Seyyare olarak adlandırılan ve tümen düzeyine ulaşan kuvvetleriyle kuzeyde Akhisar, güneyde Sart harabeleriyle Salihli-Alaşehir-Uşak mıntıkasında Yunanlara karşı koydu.[20] Salihli'nin güneyindeki Ödemiş mıntıkasında da İsmail Efe ve Bayındırlı Gökçen Efeler kızanları ve maiyyetine katılan gönüllülerle vatan savunmasında yer aldılar. Ödemiş ve civarında Kuva-yı Millîye ruhunun teşekkülünde Kaymakam Bekir Sami (Baran) Bey'in de çok önemli himmet ve gayretleri oldu.

Buraya kadar, İzmir'i işgal ettikten sonra işgallerini Anadolu'nun içlerine doğru genişletmek isteyen Yunan kuvvetlerine karşı, Türk milletinin zamanın kıt imkanlarıyla verdiği mücadeleye ana hatlarıyla temas edilmiştir. İtilaf Devletlerinin özellikle İngilizlerin, bazen aleni bazen de el altından verdikleri destekle Anadolu'yu işgale başlayan ve Megali İdea peşinde koşan Yunan kuvvetleri, girdikleri yerlerde sivil-halk demeden, yaşlı, çoluk-çocuk demeden adeta bir soykırıma girişmiş, Anadolu'yu bir yangın yerine çevirmiştir. Bu durum karşısında silaha sarılan Türk milleti, bölgedeki komutanların da destek ve yönlendirmeleri ile Kuva-yı Millîye adı verilen gönüllü silahlı güçleriyle düşman işgallerine set çekmek istemiştir. Yukarıda da kısaca bazı örneklerle belirtildiği üzere, Kuva-yı Millîye Yunanlara büyük darbeler vurdu. Bu başarılar o yöre insanının moralini düzeltti ve kendine güven duygusunu artırdı. Hatta şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, İzmir'in işgalinden 1920 ortalarına kadar aşağı yukarı 1,5 yıllık bir sürede düşman işgallerinin karşısında en büyük engel Kuva-yı Millîye idi. Ancak, düzenli ve silah-techizat açısından oldukça zengin olan Yunan kuvvetlerine karşı Kuva-yı Millîye ile mücadele etmek şüphesiz çok zor idi. Nitekim, 1920 ortalarına gelindiğinde Yunan işgalleri,

Bursa-Uşak-Denizli hattına kadar yayılma göstermişti. Bu durum karşısında Kuva-yı Millîye'den düzenli orduya geçiş çalışmaları başladı.

Şimdi, Kuva-yı Millîye'den düzenli orduya geçişi zorunlu kılan sebeplere bir göz atalım;

2. Kuva-yı Milliye'nin Tasfiyesive Düzenli Orduya geçiş

Kuva-yı Millîye'nin tasfiye edilip, düzenli orduya geçilmesini gerekli kılan bellibaşlı sebepleri şu noktalarda toplamak mümkündür:[21]

A-Kuva-yı Millîye'ninKarakteristiğinden Kaynaklanan Sebepler

Önceki konularda da kısmen bahsettiğimiz üzere, Kuva-yı Millîye, düzenli bir birlik gibi, disipline edilemiyordu. Emir komutaya her zaman riayet etmiyorlardı. Hatta bu durum, mevcud düzenli kıtalarda da disiplinin bozulmasına yol açıyordu. Kuva-yı Millîye içindeki bazı kontrolsüz kişilerin zaman zaman kanunsuz uygulamalara girip halkı rahatsız ettikleri de görülüyordu. Öteyandan Kuva-yı Millîye'nin sayısı ve kadrosu kesin olmayıp sıkça değişkenlik göstermesi lojistik yönden bir dezavantaj idi.

B-Yunan Ordusuna Karşı Düzenli Orduyla Mukavemet İhtiyacı

Bilindiği üzere, Yunan işgal kuvvetleri, zamanın her türlü modern araç-gereçlerine sahip olup, askerlik sanatının gerektirdiği şekilde sevk ve komuta ediliyordu. Pek tabiidir ki, kesin başarıya ulaşabilmek için, böyle bir kuvvete karşı milislerle değil, aynı malzeme ve teşkilatla karşı koymak lazım geliyordu. Mustafa Kemal Paşa Meclis'te yaptığı konuşmalarda bu nokta üzerinde durarak, yalnız millî ve gönüllü askerlerle, Avrupa tarafından çok iyi techiz edilmiş, muntazam Yunan tümenlerine mukabele için düzenli bir Türk ordusuna ihtiyaç olduğunu örneklerle sürekli dile getirdi.

C-TBMM'nin Otoritesini Tesis ve Hukuki Varlığını Tescil ve İsbat Etmek İçin Orduya İhtiyaç Duyması

Bilindiği gibi, devlet ve onun icra organı olan hükümet milletin can ve mal güvenliğini sağlamakla mükelleftir. Böyle bir görevi ise ancak, orduya ve emniyet güçlerine sahip olmakla yerine getirebilir. Başka bir ifade ile hükümet olabilmek, hükümetin gereklerini yerine getirebilmek için kuvvete sahip olmak gerekiyordu. Bu husus, meclis üyelerince de sık sık dile getirilmiştir. Mesela, düzenli orduya geçiş çalışmaları sırasında İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Bey mecliste yaptığı bir konuşmada! "Hakikaten bir orduya malik olduktan son

ra, hükümeti kurdum demeye TBMM'nin hakkı olacaktır"[22] diyerek, hükümet olmakla düzenli orduya sahip olmak arasındaki bağlantıyı veciz bir şekilde dile getirmiştir.

Buraya kadar değindiğimiz faktörler, düzenli orduya geçmeyi lüzumlu hatta zorunlu kılan belli başlı sebeplerdir. Yapılan hazırlıklar sonunda 1920 Ekim ayından itibaren Kuva-yı Millîye'nin

tasfiyesine başlandı. 9 Kasım'da Batı Cephesi; Batı ve Güney Cephesi olmak üzere ikiye ayrıldı. 10 Kasım'da Albay İsmet Batı Cephesi, 11 Kasım'da Albay Refet Güney Cephesi komutanlığına atandılar.[23] Mustafa Kemal Paşa, her iki cephe komutanına "süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmek"[24] için kesin direktif verdi. Takip eden günlerde bir taraftan düzenli ordu organize olup genişlerken bir taraftan da Kuva-yı Millîye birlikleri düzenli ordu bünyesine alınmaya başlandı.[25]

Bu tasfiye işleminde bazı problemler yaşanmıştır. Başında Ethem Bey'in bulunduğu "Kuvâ-yı seyyare"nin tasfiyesi pek kolay olmamıştır. O zamana kadar serbestliğe alışmış "efe" ve "çete" pisikolojisinin hakim olduğu bazı milisler gelişmelerden rahatsız olmaya başladılar. Şüphesiz bu rahatsızlık, onların yeterince bilgilendirilmediklerinden veya eski inisiyatifi kaybetmek istemeyen yapısından kaynaklanmakta idi. Uzlaşma çabalarına rağmen Ethem Bey ikna edilemeyince üzerine ordu birlikleri gönderildi. Sonuçta Ethem Bey Yunanlara sığındı fakat Kuva-yı Seyyare'nin büyük bir bölümü Ethem Bey ile birlikte hareket etmeyip ordu birliklerine teslim oldular.

Düzenli ordu dışındaki güçlerin varlığı her zaman bir tehlike oluşturabileceğinden Demirci Mehmet Efe kuvvetleri de kimseye zarar gelmeyecek biçimde dağıtılmış ve kızanların hemen hepsi düzenli orduya katılmışlardır.[26]

Bu şekilde düzenli orduya geçiş süreci fazla sancısız bir şekilde tamamlanmış ve Batı Cephesi'nde düzenli ordu birlikleriyle Yunan'a karşı savaş sürdürülmüştür. Düzenli Ordu'nun Yunan kuvvetleriyle ilk sıcak temasları İnönü'de oldu.

3. I. İnönü Zaferi

I. İnönü Muharebesi, düzenli Türk ordusunun Batı Cephesi'nde Yunan ordusu ile yaptığı ilk muharebedir. Savaşın başlıca sebebi; Anadolu'daki millî kuvvetlere karşı harekete geçmek için uygun fırsat kollayan Yunanların Ethem ayaklanmasının da yarattığı bunalımdan yararlanarak henüz kurulmuş olan düzenli ordunun daha fazla güçlenmesine fırsat vermemek ve böylece Sevr'i zorla kabul ettirmek suretiyle bu antlaşmadan paylarına düşeni bir an önce elde etmek istemeleriydi. Yunanların ayrıca müttefiklerine Venizelos'un iktidardan düşmesinin Anadolu'daki saldırgan politikalarını etkilemeyeceğini göstermek istemişlerdi.[27]

6 Ocak'ta Bursa ve Uşak bölgelerinden Eskişehir-Afyon istikametinde harekete geçen Yunan kuvvetleri, 9 Ocak'ta İnönü mevkiine geldi. Türk kuvvetlerinin üç katı olan 15 civarında Yunan kuvveti öğleden sonra saldırıya geçti. Yunanların çok üstün kuvvetlerle İnönü mevzilerine karşı giriştikleri bu taarruz, çetin Türk direnişi karşısında kırıldı ve düşman 11 Ocak'ta eski mevzisine çekilmek mecburiyetinde kaldı.[28] Bu başarı TBMM'de ve başta Nutuk olmak üzere yakın tarihimizin bellibaşlı kaynaklarında I. İnönü Zaferi olarak adlandırılmıştır. Fakat Yunanlar, bunu bir yenilgi olarak kabul etmeyip bu harekata "taarruzî keşif" adını verdiler. Hatta kendilerinin mağlub olmadıkları anlamında uçaklarla bildiriler attılar.[29] General Fahri Belen'in de haklı olarak dediği gibi; "Ne derlerse desinler

strateji kurallarına riayet etmedikleri için Yunanlar dünya efkarında mağlup duruma düştüler".[30] Kaldı ki, Yunanların kendi dediklerine göre bu "keşif!"te 8 Yunan subayı ile 49 Yunan eri ölmüş, 9 subay ve 145 er de kaybolmuştu.[31] Bu zafer, yurtta ve yurtdışında fevkalade yankılar uyandırdı.

Zafer haberi duyulur duyulmaz, BMM adına Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet ve ordu efradına bir kutlama telgrafı gönderdi. Meclis'in 13 Ocak günkü oturumunda İnönü Zaferi büyük bir coşku ile kutlandı. Zaferi değerlendiren heyecanlı ve hararetli konuşmalar oldu. Bu konuşmalar sırasında, İnönü Muharebesi'nde fedakârlığı görülen subay ve askerin 1 derece terfi ettirilmesi ve orduya tütün ve 25 lira gönderilmesi teklif ve kabul edildi.[32]

Türk ordusunun İnönü başarısı üzerine Anadolu'nun her tarafında vatanın kurtuluşu için gösteriler yapıldı, TBMM'ye vatan coğrafyasının hemen her tarafından kutlama telgrafları gönderildi.[33]

Tebriklerin ve maddî yardımların yanı sıra Anadolu'nun hemen her tarafında bir bayram havası esmeye başladı. Mesela memleketin her tarafında olduğu gibi, Isparta'da zafer haberi duyulunca Cuma gecesi zaferi kutlamak üzere öğrenciler ve halk tarafından fener alayları yapıldı. Bunu takip eden günlerde de hemen bütün Ispartalıların katıldığı camilerde yedi Hatm-i şerif ve bin Fetih suresi okundu, 70 bin kerre "Allah" adı zikredilerek dualar yapıldı.[34]

I. İnönü Zaferi'nin TBMM, kamuoyu ve halktaki bütün bu yankılarını değerlendirecek olursak şu neticeleri varabiliriz;

1- Herşeyden önce bu başarı, TBMM'nin içeride ve dışarıda otoritesini artırmıştır. Yunan ileri harekatı sebe

biyle zor durumda kalmış olan Ankara hükümeti rahatlamıştır. Meclis üyelerine güven duygusu gelmiştir.

2- Düzenli ordunun Batı'da kazandığı ilk zafer olup, düzenli orduya güven artmış ve bundan sonra ordu teşekkülüne hız verilmiştir.

3- Bir muharebenin, gerek Meclis'te gerekse halk arasında pek büyük çoşku içinde kutlanması; yakın Türk tarihinde yenligilerin çokluğu yüzünden psikolojik bir eziklik içine giren Türk milletinin, zaferle birlikte bu halet-i ruhiyeden aniden kurtuluşu ile izah edilebilir. Bu bir bakıma Türk milletinin mağlubiyeti hazmedemeyen, istiklale herşeyin üstünde önem veren bir karaktere sahip olduğunun delilidir. Bu zafer, milletin moral kazanması ve Millî Mücadele azmini kamçılaması açısından kamuoyu üzerine fevkalade tesir bırakmıştır.[35]

I. İnönü Zaferi yurt içinde bu tür etkiler uyandırırken, yurt dışında da önemli yankıları oldu. Başta İngilizler ve Fransızlar olmak üzere Batı alemi, I. İnönü Muharebesi'nin Yunanlar için bir hezim olduğunu kabul edip, Ankara hükümetini eskisine göre daha da dikkate almaya başladılar. Le Tems

gazetesi 20.01.1921 tarihli nüshasında I. İnönü Savaşı ile ilgili şu haberi verdi; "...amacı Eskişehir'i almak olan Yunan kuvvetleri İnönü mevkiine kadar ilerlediler. Orada komutan İsmet Bey yönetiminde bekleyen millîyetçilerin bir orduzsu saldırarak Yunanları yendi. Yunan ordusu Bursa civarındaki eski mevkilerine çekildi, oralarda çarpışmalar millîyetçiler lehine gelişiyor. ".[36] Böylece Türk'ün gücünü idrak etmeye başlayan İtilaf devletlerinin bu zamana kadar takip edegeldikleri politikalarda Türkiye lehine bazı değişiklikler görüldü. Morning Post gazetesi, Yunan siyasetinin esaslı bir şekilde değiştiğini Sevr Antlaşması'nın yeniden düzeltilmesi gerektiğini yazdı.[37] Nitekim kısa bir süre sonra İtilaf Devletleri Türkiye ile münasebetlerini yeniden gözden geçirip, Şark Meselesi'ne yeni bir hal tarzı bulmak için, Londra'da bir konferans toplamayı kararlaştırdılar. Ankara hükümetinin bu konferansa davet edilmesi, İnönü Zaferi'nin Yurt dışındaki siyasi etkilerini göstermektedir.[38] Öteyandan, Rusya ile dostluk antlaşması imzalamak üzere Moskova'da yapılan görüşmeler, İnönü Zaferi'nin akabinde gelişme kaydetti ve bu gelişmeler antlaşmanın imzalanmasıyla neticelendi. Moskova'daki Türk heyeti bu antlaşmayı yapmadan yaklaşık iki hafta önce Afganistan ile de bir dostluk antlaşması imzalamış idi.[39]

4. Londra Konferansı

İnönü başarısı ile düzenli Türk ordusunun kendini ispat etmeye başlaması ve içerideki bazı muhalif hareketlerin de bertaraf edilmesiyle Ankara hükümetinin gittikçe kuvvetlendiğini gören İtilaf Devletleri, bir taraftan kendi lehlerine olan Sevr hükümlerinin ufak bazı değişikliklerle bir an önce uygulamaya geçmesini sağlamak, bir taraftan da Yunan'a nefes aldırmak için sözde barış planları hazırlamaya başladılar. Bu maksatla Londra'da bir konferans düzenlemeyi uygun gören İtilafçılar, 26 Ocak 1921'de İstanbul hûkûmetini Londra Konferansı'na davet ederken Ankara'nın da temsilci göndermesini istediler. İtilaf Devletlerinin bu tutumu bir bakıma Ankara hükümetini tanıdıkları anlamını taşıyordu. Sadrazam Tevfik Paşa, durumu 27 Ocak'ta TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. 29 Ocak'ta da yine aynı mahiyette bir telgraf daha gönderdi. Durum, TBMM tarafından değerlendirildikten sonra, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi imzasıyla, Tevfik Paşa'ya gönderilen cevapta; "millî menfaatlerimize en uygun sonuçların elde edilmesinin, Londra Konferansı'na katılacak delegelerin doğrudan doğruya millî iradeyi temsil eden Büyük Millet Meclisi'nce seçilip gönderilmesine bağlı olduğu"[40] bildirildi. Nitekim, 20 Ocak 1921'de TBMM'nin kabul ettiği ilk anayasa ile, Türkiye'nin tek meşru hükümetinin TBMM hükümeti olduğu ifade edilmişti.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'ya yolladığı özel mektupta ise, ömrü boyunca memlekete hizmet etmiş bu zata, eski hizmetlerini tamamlayacak müstesna ve tarihi bir fırsat çıktığını belirterek, Konferansa iki ayrı heyetle gidilmemesi, milletin gerçek temsilcisi Ankara hükümetinin tek heyetle katılmasının doğru olacağını yazdı. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa'nın İstanbul'da Tevfik Paşa arasında yapılan yazışmalar Meclis'te okunarak değerlendirildi. Yapılan müzakereler sonunda Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in başkanlığında bir heyet kuruldu. Bu heyet, Londra Konferansı'na özel olarak davet geldiğinde, gecikmiş olmamak ve

zamanında Londra'ya ulaşmak için Antalya üzerinden Londra'ya gönderildi. Heyet, Roma'da iken resmi davet alınca buradan Londra'ya hareket etti.

Konferans 27 Şubat'ta açıldı. Görüşmeler sırasında söz sırası Türkiye'ye gelince, millîyetçi ve gerçekçi olan Sadrazam Tevfik Paşa takdire şayan bir fazilet örneği ortaya koyarak: "Ben sözü Türk milletinin hakiki temsilcisi olan TBMM başdelegesine bırakıyorum" demiş ve sözü Bekir Sami Bey'e bırakmıştır.

Konferans sırasında yapılan müzakerelerde, İtilaf Devletleri, İzmir ve Trakya nüfusları ile ilgili olarak kendilerince yapılacak bir tahkikatın neticesini kabul edeceğimize dair, bizden söz almak istediler. Murahhas heyetimiz önce bunu kabul etmişse de Ankara'dan yapılan ihtar üzerine, Yunan işgalinin kaldırılması şartıyla kabul edeceğimiz bildirildi. İtilaf Devletleri ayrıca sözde bazı ufak değişikliklerle Sevr antlaşmasının uygulanmasını bizden istediler. Delegelerimiz bunu reddetti. Londra Konferansı bir sonuç vermeden dağıldı.

Konferansın dağılmasını takiben Bekir Sami Bey, orada bulunan İtilaf devletleri delegeleriyle yaptığı ikili görüşmeler sonunda onlarla ayrı ayrı bazı antlaşmalar

imzaladı. Ancak, Bekir Sami Bey'in Ankara'nın görüşünü almadan kendiliğinden imzaladığı bu antlaşmalar, karşılıklı menfaat ve bağımsızlık ilkelerine uymadığı ve Türkiye'nin tezine ters düştüğü için TBMM ve hükümetince onaylanmadı. Kaldı ki, Bekir Sami Bey heyeti Ankara'ya dönünceye kadar şartlar da çok değişmişti. Daha delegelerimiz, Türkiye'ye dönmeden yolda iken Yunanlar bütün ordusuyla cephelerimize saldırmışlardı, Türk ordusu aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, İnönü'de Yunanlara ikinci bir ders daha vermişti.

Her ne kadar Londra Konferansı, bir karar alamadan dağılmışsa da aslında Türkiye açısından bazı olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Her şeyden önce, ilk defa Ankara hükümeti, resmen tanınmış ve Misak-ı Millî'nin dünya kamuoyuna duyurulması yönünden iyi bir fırsat olmuştu. Görünüşte de olsa İtilaf Devletleri arasında Sevr Antlaşması'nın öyle kolayca uygulanamayacağı yönündeki şüpheler, daha belirgin hale gelmeye başladı. Hatta, bu noktada Fransa ve İtalya ile İngiltere arasında bazı fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Öbür taraftan İstanbul hükümetinin o günlerdeki başı olan Tevfik Paşa'nın Ankara hükümeti lehindeki tavırları, Anadolu'da iki başlılıktan ziyade Ankara hükümetinin başı çekeceği bir birliğe doğru gidişin mesajlarını taşıyordu. Şüphesiz bütün bu gelişmeler Ankara hükümetinin meşruluğunun pekişmesi ve dolayısıyla Türk milletinin haklı davasının gerçekleşmesinde küçümsenmeyecek önemli kazanımlardır.

5. II. İnönü Zaferi ve Yankıları

İtilaf Devletleri Londra Konferansı'nda Türk heyeti aracılığıyla yaptıkları teklifin karşılığını almayı beklemeden, daha Türk delegeleri yolda iken, Yunanlar bütün ordularıyla saldırıya geçtiler. Aslında Türk Genelkurmayınca da bir Yunan saldırısının olacağı önceden istihbar edilmiş ve durum Batı ve Güney Cephesi komutanlıklarına bildirilmişti.[41] Nihayet Yunan ordusunun Bursa ve Uşak grupları, 23

Mart 1921 günü ileri harekata başladılar. İlerleyen Yunan kuvvetleri 26 Mart akşamı Türk kuvvetlerinin tuttuğu mevzilere yaklaştı. 27 Mart'ta yörede şiddetli çarpışmalar başladı. 30 Mart'a kadar geçen sürede Yunanlar üstünlüklerini sürdürdüler.[42] Saldırının başladığı 23 Mart'tan itibaren Yenişehir, Pazarcık, Bözüyük, Bilecik ve Dumlupınar Yunanların eline geçti. Bu saldırılarda asırlardır Türk'ün şemsiyesi altında yaşayan yerli Rumlar ve Ermeniler Yunanların safında yer aldılar.

İsmet Bey komutasındaki Batı Cephesi'nde durum bu merhalede iken, aşağıda ayrı bir konu olarak ele alacağımız üzere, Refet Bey'in (Bele) komutasındaki Güney Cephesi'nde de Dumlupınar ve Aslıhanlar mevzilerinde Türk kuvvetleri geri çekilmek durumunda kalmıştı. Ancak buna rağmen Güney Cephesi'nden seçme askerlerden kurulu bir süvari taburu Batı Cephesi'ne İnönü mevkiine sevkedildi. Türk ordusu, 31 Mart günü karşı saldırıya geçti. Yunanlar, 31 Mart'ı 1 Nisan'a bağlayan gece geri çekilmek zorunda kaldılar. Yunan askerinin geri çekilişi sırasında onu izleyen Türk süvarileri Yunan'a büyük kayıp verdirdiler.[43] Batı Cephesi komutanı İsmet Bey'in ifadesiyle "Düşman binlerce ölüleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terketmiş"[44] idi. Ancak bu çekiliş sırasında Yunanlar, daha önce yaptıkları gibi, geçtikleri Türk şehir ve köylerini ateşe verdiler. Bilecik, Bozüyük ve Söğüt adeta kül yığını haline geldi.[45] Bu bölgedeki camilerin hemen tamamı ateşe verildi.

Mustafa Kemal Paşa'nın, "böylece İnkılap tarihimizin bir sayfası İkinci İnönü Zaferi'yle yazıldı"[46] dediği, Fevzi Paşa'nın da "Batı cephesi'nde savaşan ordunun erinden komutanına varıncaya kadar gösterdiği yüksek savaş kabiliyeti ve kudretinin eseri"[47] olarak gördüğü bu başarı siyasi, askeri ve psikolojik açıdan Millî Mücadele'nin bundan sonraki seyrini olumlu yönde etkiledi.

II. İnönü Zaferi, yurtdışında ve Anadolu'da pek büyük yankılar uyandırdı. Türkiye'ye Sevr'i kabul ettirmeyi amaçlayan Yunan ordusunun bu üçüncü genel saldırısında da istenilen başarı elde edilemeyince İtilaf Devletleri birliğinde belirgin bir çatlama ortaya çıktı. Fransa, Ankara hükümetiyle görüşmelere başladı ve Zonguldak'tan çekildi. İtalyanlar Anadolu'dan çekilmeye başladılar. Yunanistan'ın en büyük destekçisi olan İngiltere tutum değiştirdi; Malta'daki Türk tutuklulardan 40'ı serbest bırakıldı. Batı basınında "Anadolu ordusunun mükemmel olduğu" yönünde yazılar yayınlanmaya başladı.[48] Netice itibarıyla İtilaf Devletlerinin Yunan'a güveni azaldı ve Türkiye ile politikalarını yeniden gözden geçirmek durumunda kaldılar.

Zafer Anadolu'da halk arasında, TBMM'de ve basında da büyük yankılar uyandırdı. Zafer haberi Anadolu'ya yayılır yayılmaz en ücra yerlere kadar bütün millet bu zaferi kutlamaya başladı. Cepheye en yakın olan Eskişehir'de Yunan kuvvetlerinin hezimete uğradığı öğrenilince herkesi sevinç ve heyecan kapladı. Yaklaşık 10.000 kişi idman alanında toplandı ve burada büyük bir miting düzenlendi. Mitingden sonra halk hastanedeki yaralıları ziyaret etti ve onlara sigara ikram etti.[49] Hemen arkasından Eskişehir'de bulunan Bursa Milletvekili Muhiddin Baha Bey, Eskişehir Belediye Reisi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri ve Eskişehir Musevi Cemaati TBMM'ye ayrı ayrı gönderdikleri telgraflarda zaferi kutladılar.[50] Eskişehir'deki bu kutlamalardan bir gün sonra 2 Nisan Cumartesi günü bütün Ankara halkı sokaklara döküldü. Bütün okullar, esnaf cemiyetleri, halk ve ulemadan oluşan binlerce kişi hükumet civarına toplandı, tekbir sesleriyle TBMM önüne gelen bu binlerce kişinin

iştirakıyla bir miting yapıldı. Mustafa Kemal Paşa ve milletvekillerinin de hazır bulunduğu mitingde, "bugünkü zaferi bize bahşeden Cenab-ı Hakk'ın son zaferi de bize bahşetmesi" için dualar edildi, İstiklal Marşı söylendi, koyunlar kesildi ve halk sevinç gözyaşları içinde dağıldı.[51]

Aynı gün Anadolu'nun diğer yerleri de zafer haberlerini almaya başladı. Nitekim Kastamonulular zaferi öğrenince şehirde büyük şenlikler düzenlediler.[52] Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 2 Nisan günkü toplantısında TBMM'nin tebrik edilmesine ve bir şükran duygusu olarak Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa, Fevzi Paşa hazretlerine 4500 ve Garp Cephesi kumandanlarına 11.000 olmak üzere toplam 15.500 adet ekstra sigaranın takdim edilmesine karar verdi.[53] Muhtemelen aynı gün veya 3 Nisan'da Bafra ve Alaçam ahalisi zaferi törenlerle kutladı ve akabinde askerlere bir hediye olarak o anda toplanan 4000 kilo tütün sigara haline dönüştürülüp Cepheye gönderilmesi için Samsun Reji Fabrikası'na teslim edildi.[54]

Bir şükran duygusu olarak halkın yaptığı bu yardımlar, mevzi nitelikte olmayıp, Anadolu'nun her tarafında görülüyordu. Kocaeli Grubu Komutanı olan Kazım Bey (Özalp) İnönü Zaferi'nin duyulduğu günlerde şahit olduğu olayları şöyle anlatıyor: "Sarıköy-Nallıhan-Mudurnu-Bolu yolu ile Düzce'ye giderken bu bölgelerde fevkalade günler yaşandığını görüyordum. Geçtiğim yerlerde halk, İkinci İnönü Zaferi'nin şenliklerini yapıyordu. Yollarda görüştüğüm vatandaşlar; 'her ne hizmet ve fedakârlık lazımsa îfâya âmâdeyiz' diyorlarıdı. O zaman Bolu Mutasarrıfı Halil Bey, cephe için vaadettiği yardımları tamamen yaptı".[55]

4 Nisan'da Kütahya'da büyük şenlikler yapıldı. Muhtemelen yine bugün Karamürsel kazasında orduya şükran ve zaferlerin devamı için camilerde mevlid ve hatimler okundu.[56] Zaferin ilk gününden itibaren olağanüstü kutlamaların yapılageldiği Ankara'da 6 Nisan Çarşamba günü, "İnönü Muharebesi'nde istiklal-i millî uğrunda şehid olan zâbitân ve efradımızın ruhlarına ithaf edilmek üzere" Ankara Mekteb-i Sultanisi'nde mevlid okundu.[57] Bir gün sonra yine Ankara'da Hacıbayram Camii'nde şehidler için, Şule-i Terakki İnas Mektebi öğretmenlerinden Kudret Hanım tarafından mevlid kıraat edildi.[58] 7 Nisan'da Kırşehir'de,[59] 8 Nisan Cuma günü, Burdur, Isparta,[60] Konya[61] ve Kastamonu'da[62] mevlidler okundu, parlak törenler yapıldı. 9-10 Nisan'da Ankara'da küçük Sıhhiye Mektebi'nden 50 kadar öğrenci hastaneleri ziyaret ederek, yaralılara pansuman yaptı.[63]

Görülüyor ki, zaferden sonra aradan 10 gün geçmesine rağmen, zaferin yankıları devam etmektedir; yediden yetmişe herkes büyük bir sevinç içindedir. Bu şekilde Anadolu'da kutlamalar, dualar yapılırken, İstanbul da buna kayıtsız kalmadı. İstanbullular mitingler düzenlediler. Anadolu'ya gönderilmek üzere Kızılay için önemli miktarda para topladılar. Padişah bile 10.000 liralık bağışta bulundu ve İnönü şehitleri için mevlit okuttu.[64]

Buraya kadar bazı örneklerini verdiğimiz kutlamalardan başka Anadolu'nun hemen her tarafından TBMM'ye kutlama telgrafları gönderildi. Yalnızca ilk 3 günde gönderilen telgrafların sayısı 30'u bulmuştur. Bu telgraflara ayrı ayrı cevaplar yazıldı.[65] Öte yandan 14 Nisan Perşembe günü TBMM tarafından Hacı Bayram Camii'nde şehitler için mevlit okutuldu.[66]

Halkta ve TBMM'de görülen bu kutlamalara basın da aynı heyecanla katıldı. Gerek İstanbul, gerek Anadolu basını bir haftayı aşkın bir süreyle haberlerinde ve başyazılarında sürekli İnönü Zaferi'ni yazdılar.[67]

Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, İkinci İnönü Zaferi ülke genelinde heyecanlı ve coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. Bunun sebebi ise, I. İnönü Zaferi'nde de olduğu gibi, yakın Türk tarihinde mağlubiyetlerin çokluğu yüzünden psikolojik bir eziklik içine giren Türk milletinin zaferle birlikte bu ruh halinden aniden kurtuluşu olarak açıklanabilir. Bu da Türk milletinin istiklaline düşkünlüğünü göstermektedir.

6. Dumlupınar, Aslıhanlar,Kütahya ve EskişehirMuharebeleri

Bursa civarındaki Yunan birlikleri, İnönü yönünde harekata geçerken, aynı zamanda Uşak tarafındaki kuvvetleri de Türk Güney Cephesi'ne doğru yürümüşlerdi. Refet Bey komutasındaki Türk kuvvetleri düşman kuvvetleri karşısında istenen başarıyı gösteremedi. Yunanlar 26 Mart'ta Dumlupınar'daki mevzileri ele geçirip 27 Mart'ta Balmahmut'u ve arkasından 28 Mart'ta da Afyon'u işgal ettikten sonra Çay-Bolvadin hattına değin ilerlediler. Bu durum karşısında, İnönü'de Yunanları yenen Türk birliklerinden bir kısmı hemen Eskişehir-Altuntaş istikametinden Dumlupınar'a doğru kaydırıldı. Böylece Yunan kuvvetlerinin yan ve gerileri tehdit altına alındı.[68]

Gelişmeleri yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, strateji ve taktik bakımından bu durumu değerlendirirken, Yunan ordusunun bu genel saldırısında, Uşak grubunun Dumlupınar'dan sonra Eskişehir istikametinde yürümesi gerekirken, Afyon üzerinden Konya istikametine yönelmesiyle asıl kesin sonuç alanından kuvvetlerini uzaklaştırarak atıl ve tehlikeli bir duruma düştüğünü ve bunun da göze batan bir hata olduğunu belirtmektedir.[69] Nitekim, arkadan ve yanlardan kuşatılan Yunan kuvvetleri 7 Nisan 1921 günü Afyon'u boşaltmak zorunda kaldılar. Fahreddin Bey, Çay ve Afyon'dan çekilen düşmanı kovalayıp zorlarken, Refet Bey de emri altındaki kuvvetlerle Aslıhanlar'daki Yunan alayına saldırdı. Ancak Yunanlar bu saldırıyı durdurdular. Aldığı

takviyelerle kuvvetlerini artıran Yunan birlikleri Dumlupınar mevzilerine yerleştiler. Türk kuvvetleri, Dumlupınar'ın 10 km. kuzeydoğusuna çekildi. Aslıhanlar Muharebesi olarak bilinen bu harekatta Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle, Türk kuvvetleri taarruzda başarılı olamadılar bilakis fazla zayiat verildi.[70] Gerek Aslıhanlar ve gerek Dumlupınar Muharebeleri Yunan kuvvetlerinin Türk kuvvetlerini oyalaması şeklinde cereyan etti ve sonunda taktik üstünlüğü Yunanlarda kaldı. Öbür taraftan bu muharebeler, Yunan komutanlarını uyarmış ve gelecekte yapılacak genel taarruz harekatı hakkında onlara bir fikir vermiş oldu.[71]

Dumlupınar ve Aslıhanlar muharebelerinin sonrasında Yunan kuvvetleri yeni bir harekatın hazırlığı içine girdiler. Yunanlar, İnönü-Kütahya-Döğer mevziini tutmuş olan Türk kuvvetlerini güney kanattan kuşatmak üzere 8 Temmuz'da ileri harekata geçtiler. 14-18 Temmuz günlerinde Kütahya-Nasuhçal mevzilerinde çok şiddetli çarpışmalar oldu. Ancak personel ve lojistik bakımdan fevkalade

üstün durumda olan Yunan kuvvetleri karşısında bu mevzilerde kesin bir netice elde edilemeyeceği anlaşılınca, geri çekilmenin uygun olacağı düşünüldü. Cephenin durumuyla yakından ilgilenen BMM Başkanı Mustafa Kemal, Ankara'dan hareketle 18 Temmuz'da Batı Cephesi karargahına geldi. Burada durumu yakından inceledikten ve Batı Cephesi birliklerini Eskişehir ve güneyinde topladıktan sonra, gerekli hazırlıkların tamamlanması için "Sakarya doğusuna çekilmenin uygun olacağı" direktifini verdi. Böylece, Batı Cephesi birlikleri, 18 Temmuz 1921 akşamı Eskişehir doğusu-Seyitgazi hattına çekildi. Bu çekilişte düşmanın takipte gösterdiği yavaşlık ve duraksama bütün birliklerimizin çekilmesi imkanını vermişti. Kütahya muharebesi bu şekilde sonuçlanmış oldu.

Ancak düşman kesin neticeye ulaşmak için ileri harekatını sürdürerek Eskişehir ve güneyi kesimine yanaştı ve 20/21 Temmuz akşamı bütün cephede Türk kuvvetleriyle temasa geçti. Yunan kuvvetlerinin aldığı mevzi durumu, Türk taarruzu için uygun bir durum olarak değerlendirildi ve Türk kuvvetleri 21 Temmuz'da Yunan'a karşı Eskişehir istikametinde taarruza geçti. Taarruzun ilk saatlerinde Türk kuvvetleri başarılı oldu. Ancak baskına uğramanın verdiği şaşkınlıktan kurtulan Yunan birlikleri toparlanarak Türk taarruzunu durdurdular. Türk kuvvetleri, mevzileri tutmakla birlikte, Yunanların cephenin yan ve gerilerinde gittikçe etkili olmaları üzerine, geri çekilmek zorunda kaldılar. 21 Temmuz'da başlayan Eskişehir Muharebesi Batı Cephesi birliklerinin 25 Temmuz'da Sakarya gerisine çekilmesiyle sona erdi. Bu harekatlar sonunda Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar düşman eline geçti. Yunanlar bu işgaller sırasında her zamanki gibi, girdikleri köy ve kasabaları ateşe verdiler. İnsanlıkla hiçbir şekilde bağdaşmayacak tarzda sivil halka karşı katliama giriştiler.

Bu muharebeleri kısaca değerlendirecek olursak; Bu muharebeler sonunda Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar gibi büyük ve stratejik önemi olan şehirlerin elden çıkması, savaş gücünün zayıflamasına sebep olmuş ve yurtta büyük bir moral kırıklığına yol açmıştı. Hatta bu durum Meclis'e kadar yansıdı, Meclis'te çok şiddetli tartışmalar oldu. Meclis'in 24 Temmuz tarihli gizli oturumunda, Ankara'nın boşaltılması yönünde ileri sürülen görüşler, tansiyonu iyice artırdı. "Ordu nereye gidiyor! elbette bunun sorumluları vardır! O neredедir" diye Başkomutanı hedef alan hararetli konuşmalarla Başkomutanlık üzerine çeşitli tenkidler yapıldı. Böylece İstiklal Harbi'nin seyrinde kritik bir döneme girildi. Ancak, özellikle Başkomutanlık üzerine yapılan tartışmalar ve tenkitler karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın kararlı tutumu ve makul açıklamaları sonucunda Mustafa Kemal Paşa'ya yetki veren kanun 5 Ağustos 1921 günü kabul edilerek buhranlı günlere bir müddet için de olsa son verilmiş oldu.[72]

Söz konusu muharebeler ve sonuçlarının dış politikada pek etkili olmadığını söyleyebiliriz. Ancak bu günlerde yapılmakta olan Fransızlarla olan görüşmeler kısa bir süre kesintiye uğramış idi. 25 Temmuz'da Sakarya'nın doğusuna çekilen Türk ordusu yıpranmışlığına ve yorgunluğuna rağmen yeni bir dirilişin destanını yazmanın hazırlığına başladı. Bu destan Sakarya Meydan Muharebesi olacak idi.

7. Sakarya Zaferi ve Sonuçları

I. ve II. İnönü Muharebelerinde yenik duruma düşen Yunan ordusu, Kütahya ve Eskişehir başarılarından aldığı moral ile Türk ordusuna kesin darbeyi vurup, Sevr'i tartışmasız kabul ettirmenin hazırlığına girdi. Türk kuvvetleri de beklenen bir Yunan taarruzuna karşı savunma tedbirlerini güçlendirmeye başladı.

Mustafa Kemal Paşa, üç ay süreyle Başkomutanlık görevine atanır atanmaz ilk iş olarak ordunun başarıya ulaşmasında en önemli faktör olan lojistik destek kaynaklarını artırmak için Tekalif-i Millîye Emirlerini yayınladı. Bir taraftan da Doğu Cephesinden ve merkez ordusundan seçkin bazı birlikler Batı Cephesine kaydırıldı. Ordunun çekilişinden itibaren geçen bir aylık sürede beklenen bir Yunan genel taarruzuna karşı köklü savunma tedbirleri alınmış oldu.

II. Viyana yenilgisinden itibaren çekile çekile artık Anadolu'daki varlığının son çizgisine gelmiş olan Türklere son darbeyi vurmanın planlandığı Sakarya Meydan Muharebesi'ni üç aşamada değerlendirmek mümkündür.

Birincisi; 23-31 Ağustos arasında Yunanların sürekli taarruzda bulunup, Türk kuvvetlerinin bu taarruzlara başarılı bir şekilde karşılık verdiği çarpışmalar. İkinci aşama; 1-5 Eylül arasıdır ki, bugünlerde Yunanlar bazı tepeleri ele geçirmiş ve Türkler aleyhine bazı mevzi değişiklikleri olmuştur. Üçüncü ve son aşama; 6-12 Eylül arasında Türk kuvvetlerinin taarruza geçtiği ve kesin sonuca ulaştığı muharebelerdir. Şimdi bu gelişmelere kısaca bir göz atalım;

Yunan ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra 23 Ağustos 1921'de Türk mevzilerine taarruza başladı. Meydan muharebesi 100 kilometrelik cephe üzerinde cereyan ediyordu. 25 Ağustos'a kadar aralıksız 20 saat devam eden muharebe sonucunda, Yunan ordusu umduğunu bulamadı ve oldukça fazla kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Takip eden günlerde çarpışmalar bütün şiddetiyle devam etti. Ağustos'un 23. gününden 31. gününe kadar bir hafta gece gündüz bütün cephede şiddetli muharebeler devam etti ve düşman üstün kuvvetleriyle devamlı olarak taarruzlarda bulundu. Bu muharebeler her iki taraf için de büyük kayıplara sebep oldu. Taarruz hareketi yaptıklarından Yunanların kaybı tabii olarak fazla oluyor, yokluk ve zorluklara rağmen Türk ordusunun mukavemeti ise gittikçe artıyordu. Kazım Özalp'ın anlattığına göre zaten az olan tabur mevcudlarımız muharebedeki kayıplarla daha da azalmıştı. Öyle ki, bazı taburlarımızın mevcudu 70 askere kadar düşmüştü. Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey, Süvari Fırkası'nda gönüllü er olarak görev aldı. Harp sırasındaki lojistik destek faaliyetleri artık fedakârlığın en son raddesine gelmişti. Türk milleti ordusunun galibiyeti için bütün imkanlarını seferber etti. Top ve cephane sarfiyatı oldukça fazla idi. Kağnılarla, kucağında bebeği veya hamile kadınlar Türk ordusuna cephane taşıyorlardı. Yaralılar hemen Ankara'ya gönderiliyor ve imkan nisbetinde tedavi ediliyorlardı. Meclis üyeleri yaralıları ziyaret ediyor ve hediyeler veriyorlardı. Yalnız Ankara'da değil bütün vatanda millet muharebeyi bir hayat meselesi olarak düşünmekte ve her taraftan orduyu destekleyen telgraflar cepheye gelmekte idi.[73] Yunan taarruzlarıyla geçen bu ilk aşamada, Türk direnişi Yunan'ın tahmin edemediği çetinlikte idi.

Muharebenin uzamasıyla lojistik kaynakları azalan ve morali bozulan Yunan ordusu, işi bir an önce bitirmek için 1 Eylül'de Türk kuvvetlerinin sağ kanadı ile merkezine taarruza geçti. 2 Eylül'de Çal dağı ve bazı mevziler Yunanların eline geçti. Türk kuvvetleri Çal dağının 500-1000 metre doğusundaki bir hatta çekildi ve bu suretle çok kritik bir durum ortaya çıktı. Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın bile ümidini olumsuz yönde etkiledi. Hatta geri çekilme konusu bile gündeme geldi. Ancak, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile telefonla yaptığı görüşmede durumun Türklerin lehinde olduğunu ve Yunanların çekileceklerini bildirmesi, ordu psikolojisinde fevkalade müspet tesir yaptı, sönmek üzere olan ümit ateşini yeniden alevlendirdi.[74] 4, 5, 6 Eylül günleri yapılan düşman taarruzları ancak çok büyük kayıplar verilerek durdurulabildi. Kesin sonuca ulaşamayan ve Batı kamuoyunda da prestij kaybeden Yunanlar, zaferden ümitlerini kesmiş görünüyorlardı. Hatta muhtemel Yunan mağlubiyetine kılıf hazırlamak için Yunan basını bu günlerde; "Sakarya doğusundaki tahkimatın Kütahya ve Eskişehir'deki tahkimattan daha kuvvetli olduğunu, Yunan karargahının böyle şiddetli bir Türk direnişi karşısında kalacağını ümit etmediğini ve Türklerin önemli sayıda yedek kuvvetlerini ve hatta Bolşevik askerlerini yardıma getirdiğini"[75] bile yazmaya başladı. Fransız, İtalyan ve İngiliz basını da "Yunan kayıplarının büyük olduğunu ve Yunanların Türk ordusunu mağlup etmeleri ihtimalinin azaldığını" yazıyorlardı.

Öte yandan, düşmanın Türk savunma hatlarını zaman zaman kırdığı böyle bir ortamda Başkomutan Mustafa Kemal Paşa çizgiye bağlı cephe sistemini değiştiren o meşhur emrini verdi: "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça düşmana terk olunamaz." Başkomutanın bu emrini alan Türk ordusu, yapacağı keşif taarruzlarının neticesine göre genel bir taarruzla Yunana kesin darbeyi indirmenin planlarını yaptı. Böylece üçüncü aşama olarak niteleyebileceğimiz, Türk taarruzu safhasına gelindi.

Türk komuta heyeti "düşman ordusunun tepelenmesi zamanının geldiğine" kanaat getirerek 10 Eylül 1921'de genel taarruz emrini verdi. Beylikköprü, Duatepe ve Kartaltepe muharebeleri pek şiddetli ve kanlı geçti. Bu muharebelerde Yunan ordusu tam anlamıyla hezimete uğradı. 13 Eylül günü Sakarya nehrinin batısında Yunan ordusundan eser kalmamıştı. Bu suretle 23 Ağustos gününden 13 Eylül gününe kadar 22 gün ve 22 gece aralıksız devam eden "Sakarya Melhame-i Kübrası", yeni Türk devletinin tarihine, cihan tarihinde ender olan büyük bir meydan muharebesi olarak geçti.[76]

Türk ordusu Sakarya'da bozguna uğrayan Yunan ordusunu Eskişehir ve Afyon hattına kadar kovaladı. Bozgun halinde kaçan düşman, yenilginin acısını sivil halktan çıkarırcasına geçtiği köyleri ateşe veriyor, halkı kaltlediyor ve nakledebildiğini beraberinde götürüyordu. "Aşil'in evlatları diye kahramanlaştırılarak, Anadolu'nun ortasında zafer macerasına sürülen mağrurlar, manevîyatı kırılmış ve ümitleri sönmüş olarak, tahripkâr çeteler halinde perişan durumda geri çekiliyorlardı".

77

Buradaki galibiyet Sevr'i, daha geniş anlamda Şark meselesini bir an önce gerçekleştirmek isteyen Batı emperyalizmine ve bunun sürekli lokomotifi olagelmiş İngilizlere karşı elde edilen bir galibiyet idi. Bu yüzden Zafer'in yurt dışında ve yurt içinde çok büyük yankıları oldu.

İngiliz ve Fransız gazeteleri Yunanlarla alay eden yazılar yazdılar. Mesela, Le Petit Journal'deki koşu sporunun tarihi ile ilgili yazısında Prof. Mac Hamomill, mağlup Yunan ordusunun bozgun halinde kaçışını; "Yunanlılar savaşta kendilerine çok fayda sağlayan bu sporu severlerdi, geçenlerde de bunu ispatladılar"[78] diye yazdı.

Sakarya Zaferi, dış politikada Türkiye lehine önemli sonuçlar doğurdu. O zamana kadar Türkiye ile antlaşma yapmakta çekimser davranan Fransızlar, Türkiye ile diyaloğa girip anlaşmayı tercih ettiler. 20 Ekim 1921'de Fransızlarla Ankara Antlaşması imzalandı. Ankara Antlaşması, Zaferin dış politikada ilk neticesi olarak siyasi önemi vardı. Bu antlaşma ile İtilaf devletleri blokunda bir çatlama ve delik açılmış ve bundan sonra Batı dünyası Sevr'i gerçekleştirmek konusunda eski ümit ve heyecanını kaybetmeye başlamıştır. Fransa, bu antlaşma ile Türk devletini resmen tanımış oluyordu. Böylece Fransa ile olan savaş hali sona erdiğinden Güney cephesinin boşaltılarak bölgedeki kaynakların Batı cephesine kaydırılması imkanı doğmuş oldu.

Öte yandan, Sovyet Rusya hükümeti her ihtimale karşı Gümrü Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan toprakların kaderi hakkında son söz söylemeyip bir müddet beklemeyi tercih etmişti. Ancak, Sakarya Zaferi ile Türklerin en son zaferi kazanacakları hakkında kuşkuları kalmayınca birer Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olan Kafkas Devletleri, Sovyet Rusya'nın aracılığıyla Türkiye ile 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması'nı imzaladılar. Böylece Türk-Sovyet ilişkileri bir dostluk ortamında gelişmeye başladı.

Sakarya Zaferi TBMM'de, Anadolu'da, hatta İstanbul'da büyük bir coşkuyla kutlandı. Zaferin kazanıldığı ilk gün yani 13 Eylül günkü TBMM'nin oturumunda, zaferi değerlendiren coşkulu konuşmalar yapıldı. Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği, ordunun taltif edilmesine dair kanun kabul edildi. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın zafer dolayısıyla millete yayınladığı beyanname, 15 Eylül günü Meclis'te okundu. "İstiklal mücadelemizde inayeti samedanisini (himaye ve yardımlarını) Türk milletinden esirgemeyen Cenabı Hakka hamdü sena" ile düşman saldırıları karşısında Türk milletinin fedakârlığını dile getiren Başkomutan'ın beyannamesi mecliste coşku içinde okundu. İki gün sonraki oturumda ise TBMM tarafından orduya bir teşekkürname gönderildi.[79] Kozan Mebusu Fevzi Paşa (Çakmak) ile Edirne Mebusu İsmet Paşa (İnönü), Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya müşirlik rütbesi ve gazilik unvanı verilmesine dair bir önerge verdiler. Saruhan Mebusu İbrahim Süreyya Bey ve 62 arkadaşı aynı konuda kanun teklifi hazırladılar. Meclis bu isteği 19 Eylül tarihli oturumunda yerine getirdi.[80]

Sakarya Zaferi dolayısıyla muhtelif yerlerden TBMM'ye tebrik telgrafları geldi.[81] Konya'da şenlikler yapıldı. İnebolu'dan cepheye şenliklerle asker sevk edildi. Trabzon'da gündüz mevlit okundu, dua edildi, gece fener alayı düzenlendi. Kastamonu, Zonguldak, Gölpazarı, Sinop, Adapazarı'nda da

heyecanlı kutlamalar oldu.[82] Kısacası bunun gibi Anadolu'nun hemen her tarafında zafer şenlikleri yapılıyordu. Ordusuna güveni artan Türk milleti yedisinden yetmişine kadın-ihtiyar, çoluk-çocuk bütün gücüyle cepheye yardım ediyordu. "Günlerce uzak mesafelerden yola çıkan kağnı arabaları, ayakları çıplak kucaklarında küçük çocukları bulunan Türk kadınları ve genç kızlar tarafından cephelere getiriliyordu. Ankara'da hastanelerde bulunan ve büyük bir dikkat ile tedavi edilen yaralıların çoğu, yaraları kapanmadan biran evvel cepheye gitmek istiyorlardı. İstanbul'da da yabancı baskısına rağmen, birçok ileri görüşlü kimse ordumuzun zaferini kabul etti".[83] Daha Eylül ayının 9. günü Ayasofya Camii'nde ordumuzun zaferi için dualar okundu. Bu gün Ayasofya tarihi bir gün yaşadı. İstanbul Müslümanları, Matbuat Cemiyeti'nin Sakarya'da şehit olanlar için düzenlediği mevlide katıldı. "Sakarya boylarında Türklere karşı harp eden düşman askerlerini kahhar isminle kahret yarabbi!" duasına binlerce kişi "amin!" sesleriyle karşılık verdi. Veliaht Abdülmecit ve Şehzade Ömer Hilmi Efendi de törende hazır bulundu. Fatih Camiinde de on binlerce kişi Türk ordusunun kesin zaferi için dua etti.[84] Kısacası bütün Türkiye zafer şenlikleri yaptı ve kazanılan moral ile düşmanın Anadolu'dan atılması için maddî-manevî bütün imkanlarını seferber etti. Aşağı-yukarı bir yıllık bir hazırlık neticesinde, düşmana son darbeyi vurmak için Büyük Taarruz'un arefesine gelindi.

8. Büyük Taarruz veyaYunan Macerasının Sonu

Sakarya Zaferi'nden sonra Yunanlar Eskişehir-Afyon hattına kadar takip edilebilmişti. Çünkü bugünlerdeki Türk ordusu gerek sayı itibarıyla gerekse lojistik imkanlar açısından Yunan ordusuna kesin bir darbe vurmak için hemen taarruza geçecek durumda değildi. Mevsimin de kışa yaklaştığı dikkate alınarak, ancak çok iyi bir hazırlık yapıldıktan sonra taarruza geçilmesi planlarına başlandı. Bu durum, askerî durumu pek iyi bilmeyen ve

düşmanın bir an önce ülkeden atılmasını isteyen sabırsız çevrelerin tenkitlerine yol açtı. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan bu eleştirilere cevap verirken bir tararftan da büyük bir gizlilik içerisinde orduyu, ileride düşünülen taarruza hazırlıyordu.

Yunan ordusunun çözüldüğünü ve bu ordu ile Türklere Sevr'i zorla kabul ettiremeyeceklerini farkeden İtilaf devletleri, zararın neresinden dönülürse kar anlayışından hareketle, Türkiye ile anlaşma zemini aramaya başladılar. İtilaf devletlerinin oyalama taktiği yaptığının farkında olan Ankara hükümeti, bir mütareke için haklı olarak Anadolu'nun boşaltılmasını şart koştu. İtilaf devletleri bu şartı kabul etmediler.[85] Çünkü, İngiltere'nin başı çektiği sözde barış teklifinin asıl amacı, Türkiye'nin menfaatlerinden ziyade Yunan'a biraz nefes aldırmak ve inisiyatifi eline geçiren Türk ordusunun yeni zaferler elde ederek, Sevr'in tamamen rafa kaldırılmasını önlemek idi. İlginçtir, Millî Mücadele'de kazandığımız her zaferden sonra işgalci müttefikler, Millî hükûmet ile anlaşmak ve uzlaşmak ister görüntüsünü vermişler, fakat her seferinde müzakere masasına Sevr Antlaşması'nı sürmüşlerdir. Birinci İnönü, İkinci İnönü ve şimdi de Sakarya Zaferi'nden sonra aynı taktik uygulanıyordu. İtilaf Devletleri birkaç gün sonra 26 Mart'ta yeni bir teklif daha sundular. Buna göre İzmir ve Batı Anadolu Türklere, Tekirdağ dışındaki Trakya Yunanlara bırakılıyor, Doğu'da bir Ermeni devleti kurulması öngörülüyor, Boğazlar mıntıkasında askersiz bir bölge oluşturulması teklif ediliyordu. Sevr'in

sulandırılmasından başka hiçbir anlamı olmayan ve Misak-ı Millî'ye ters düşen böyle bir teklifin BMM'de kabul edilmesi düşünülemezdi. Nitekim öyle oldu. 1683'ten beri sürekli çekilme durumunda kalan Türk milletinin, Anadolu'daki varlığını kazımaya yönelik Haçlı zihniyeti karşısında tam bağımsızlık ve barış için savaştan başka çaresi yoktu. Zaten İtilaf Devletlerinin gerçek niyeti iyi bilindiği için Türk ordusu genel bir taarruzun hazırlıklarına başlamıştı bile.

Bu sırada TBMM Başkomutanlık kanununu yeniledi. Taarruz için lojistik hazırlıklar bütün hızıyla devam ediyordu. Hazırlıklar tamamlanmak üzere olmakla birlikte, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, daha Haziran ortalarında saldırı kararı vermişti. Bu kararı, yalnızca Cephe Komutanı İsmet Paşa, ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Fevzi Paşa ve Müdafaa-i Millîye Vekili (Millî Savunma Bakanı) Kazım Paşa biliyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, sözde gezi amacıyla geldiği Sarıköy istasyonunda bu kişilerle bir durum değerlendirmesi yaptı ve burada genel taarruzun Ağustos'un sonlarında yapılması kararlaştırıldı.

Yunan kuvvetleri, büyük ve kuvvetli bir grupla Afyonkarahisar-Dumlupınar arasında bulunuyordu. Bir diğer kuvvetli grubu ise Eskişehir bölgesinde idi. Bunun dışında Menderes bölgesinde ve İznik gölü civarında kuvvetleri vardı. Yani düşman cephesi Marmara'dan Menderes'e kadar uzanıyordu. Yunan kuvvetleri 12 tümenden oluşan toplam üç kolordu ve üç tümene eşit sayılabilecek birtakım bağımsız birliklerden ibaretti. Türk ordusu ise iki ordu ve cepheye bağlı diğer birliklerle birlikte 18 tümen, bundan başka 3 tümenli süvari kolordusu ve ayrıca er sayıları daha az olan 2 süvari tümeninden ibaretti. Kuruluşları başka başka olan iki düşman ordu karşılaştırırıldığında, iki tarafın insan ve tüfek güçleri aşağı-yukarı birbirine denk bulunuyordu. Yalnız Yunan ordusu, -dünyanın özgür ve kendisine yardımcı olan sanayiine dayandığı için- makineli tüfek, top, uçak, taşıt, cephane ve teknik gereç bakımından, Türk kuvvetlerine göre daha üstün bir durumda bulunuyordu. Öte yandan Türk ordusunun da süvari sayısı bakımından üstünlüğü vardı.[86]

Yunanlar, esas ağırlık merkezleri olan Afyon-Dumlupınar ve Eskişehir kesimlerinde hendek ve tel örgülerle sağlam bir müdafaa hattı kurarken, İzmir'de de şaşkınlıklarından "İyonya Hükümeti"ni ilan ettiler (30 Temmuz 1922). İzmir Metropoliti Hrisostomos, bu teşebbüsün elebaşılarındandı. Aslında böyle bir hazırlığa Mart-Nisan aylarında başlamışlardı. Amaç, Batı Anadolu'yu, Anadolu'nun bütünlüğünden koparmaktı. Ankara, Yunanistan'ın bu oldu bittisini 9 Ağustos'ta protesto etti. İtilaf Devletleri bile 15 Ağustos'ta "İyonya"yı reddettiklerini bildirdiler.[87]

Bu gibi siyasi gelişmeler olurken, Mustafa Kemal Paşa, Konya'ya gelmiş olan General Townshend'ın görüşme isteğinden yararlanarak, Ankara'dan ayrılıp 23 Temmuz akşamı Batı Cephesi Karargahının bulunduğu Akşehir'e gitti. Ertesi gün Konya'ya hareket etti ve 27 Temmuz'da yine Akşehir'e döndü. Daha önce çağırmış olduğu Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da Akşehir'e gelmişti. O günün akşamı Batı Cephesi karargahında birlikte yapılan görüşmede hazırlanmış plan gereğince taarruz etmek üzere 15 Ağustos'a kadar hazırlıkların tamamlanması kararlaştırıldı. Dikkat çekmemek için 28 Temmuz günü yapılacak bir futbol maçı vesilesiyle diğer komutanlar da Akşehir'e çağırıldı. Yapılacak taarruz bütün ayrıntılarıyla görüşülerek kararlaştırıldı.[88]

Büyük taarruz 26 Ağustos Cumartesi sabahı saat 5. 30'da topçu ateşiyle baskın biçiminde başladı. Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi, Batı Cephesi Komutanı İsmet ve I. Ordu Komutanı Nurettin Paşalarla birlikte savaşı yönetmek üzere Kocatepe'deydi. Her iki tarafın gücü şu şekilde idi;[89]

Yunan kuvvetleri: 6564 subay, 218.000 er, 83.000 tüfek, 1300 kılıç, 3113 hafif makinalı tüfek, 1280 ağır makinalı tüfek, 418 top ve 50 uçak.

Türk kuvvetleri: 8659 subay, 199.283 er, 100.352 tüfek, 2.025 hafif makinalı tüfek, 839 ağır makinalı tüfek, 5000 kılıç, 340 top ve 8 uçaktan ibaretti.

Görüleceği üzere, Yunan kuvvetleri top, ağır makineli tüfek, uçak bakımından üstün durumda idi. Cephane, taşıt ve sağlık malzemeleri bakımından da üstünlüğü vardı. Gazi'nin Kocatepe'den yönettiği taarruzun ilk günü Yunan cephesi yarıldı. Ertesi gün Afyon kurtarıldı. İki gün içinde Afyonkarahisar'ın 40-50 km. civarındaki bütün düşman müstahkem mevzileri ele geçirildi. Mağlup düşman kuvvetlerinin büyük bölümü 30 Ağustos'ta Aslıhanlar civarında kuşatıldı. Burada Gazi'nin idare ettiği Dumlupınar Meydan Muharebesi'nde düşmanın ana kuvvetleri imha edildi, pek çok esir alındı. Çok geçmeden Yunan ordusu Başkomutanı General Trikopis de esir alındı. Yunan ordusu 5 gün gibi kısa bir süre bozulup dağılırken, geride bıraktığı manzara adeta bir felaketi andırıyordu. Savaşın yapıldığı bölge, Yunanlar tarafından terk edilmiş top, tüfek, motorlu araç, erzak, eşya ve Yunan askeri ölüleriyle doluydu. Perişan olan düşmanın durmasına ve toparlanmasına fırsat tanımamak için Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 1 Eylül 1922'de herkesçe bilinen o meşhur emrini verdi: "Ordular ilk hedefiniz Akdenizdir, İleri!". İzmir'e doğru hızla çekilen Yunan ordusunu Türk ordusu takip etmeye başladı.

30 Ağustos Zaferi ve Yunan kuvvetlerinin İzmir'e doğru kaçmaya başladıkları haberi bütün Anadolu'ya yayılırken, sadece Batı Anadolu Rumları ve Ermenileri arasında değil, aynı zamanda Marmara ve Doğu Karadeniz bölgesindekiler arasında da tam bir panik havası yarattı. Yunanın İzmir'e çıkışıyla birlikte Millî Mücadele aleyhinde ve Yunan hesabına çalışan asırlardır Türk idaresinde huzur içinde yaşayan Rum ve Ermeniler yaptıklarının hesabını verme telaşı içinde idiler. Öte yandan, Türk ordusunun kesin zaferi İtilaf Devletlerini şaşkına uğrattı. Taarruzun cumartesi günü başlamış olması tesadüf olmayıp özellikle seçilmişti. Bugün düşmanın tatil gününe rastladığı için İngilizler bu taarruzdan ancak üç gün sonra haberdar olabildiler ve o zaman da iş işten geçtiği için sonuca müdahale edemediler.

İzmir istikametinde kaçan Yunan ordusu, her zaman yaptığı gibi, bir taraftan çekildiği yerleri ateşe verirken, sivil halkı da katlediyordu. Amerika'nın İzmir konsolosu Horton felaketin büyüklüğü karşısında, 2 Eylül'de Washington'da Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta; "Yunan kuvvetlerinin tükenmiş ve moralinin zayıflamış olması dolayısıyla askeri durum son derece vahim görünüyor.

Yunan kuvvetleri Uşak, Kütahya ve Aydın'dan çekilmişlerdir. Çekilirken de bu şehirleri yakmışlardır. Yakında burayı (İzmir) da terk edecekler ve ayrılırken de şehri yakacaklar. Morali çökmüş olan Yunan ordusu İzmir'e ulaşacak olursa. şehrin yakılacağı söylentileri çok yaygındır"[90] demekten kendini alamamıştır. Büyük taarruz Fransız kamuoyu için bir sürpriz oldu. Çünkü kamuoyu Türk ordusunun giderek güçlendiğini bilmekle beraber, savunmayı bırakıp bir taarruza geçebileceğine ihtimal vermiyordu. 30 Ağustos'tan itibaren Fransız basınında Türk taarruzu haberler arasında ön plana geçti. Hemen bütün Fransız Gazeteleri "Türk Yıldırım Taarruzu" adını verdikleri savaşa, sütunlarında büyük başlıklar altında yer verdiler. Pek çok gazete, Türk zaferini "İngilizlerin hezimeti" olarak değerlendirdi.[91]

30 Ağustos Zaferi'nden sonra Yunan ordusunu takibe başlayan Türk kuvvetleri 1 Eylül 1922'de Uşak'ı geri aldı. Uşak'tan çekilen Yunan kuvvetleri Alaşehir istikametinde takip edildi. Öte yandan, Eskişehir cephesindeki 3. Yunan Kolordusu Bursa istikametinde hızla kaçıyordu. Düşmanın bu kolunu takip eden Türk kuvvetleri Bilecik'i, arkasından 6 Eylül'de İnegöl ve Yenişehir'i işgalden kurtardı. Uşak istikametinden kaçan Yunan birliklerini takip eden Türk kolordusu 4 Eylül günü Kula, 5 Eylül'de Alaşehir, 7-8 Eylül günlerinde Manisa ve Menemen ve nihayet 9 Eylül öğleden evvel İzmir'e girdi. Torbalı ve Menderes vadisinden çekilen Yunan birlikleri kısa çarpışmalardan sonra teslim olmak zorunda kaldılar. Yunan kolordusundan arta kalanlar deniz yoluyla canlarını zor kurtarabildiler.

10 Eylül'de Bursa düşman işgalinden kurtarıldı. Bir düşman kolu da Marmara bölgesinde idi. Kocaeli Grubu ile I. Tümen, Mudanya'da 11. Yunan Tümeni'ne taarruz ederek bu tümeni esir aldı ve kaçanları ve diğer birliklerini Bandırma istikametinde takibe koyuldular. Erdek kasabasına ve Kapıdağ yarımadasına kadar çekilen Yunan birliklerine 18 Eylül günü son darbe vuruldu ve bu bölge düşmandan temizlendi. Böylece Batı Anadolu'da harp esirlerinin dışında bir tek Yunan eri kalmamış oldu.

26 Ağustos günü başlayan ve 9 Eylül günü Yunan'ın denize dökülmesiyle sonuçlanan bu Türk zaferinin, insan mantığını zorlayan yönleri vardır. Bugün Afyon-İzmir karayolu 325 km. kadardır. Türk ordusu takip hareketine geçtiği vakit İzmir'e 300 km. vardı. Bu yol 10 günde katedilmiştir. Bu da günde ortalama 30 km yol alındığını gösteriyor. Üstelik Yunan ordu kırıntılarıyla savaşa savaşa tabii olarak insan hafsalası bu süratin sırrını çözmekte zorlanmaktadır. Tek bir izah yolu olabilir, o da Türk askerinin vatanını kurtarma aşkıyla neleri yapmaya muktedir olduğudur.

İstiklal Savaşı boyunca her Yunan bozgununda sözümona "barış" ve "mütareke" talebi adı altında araya girerek Yunan'a nefes aldırmak isteyen Batı emperyalizmi, 30 Ağustos'tan itibaren başlayan Yunan bozgununda da yine aynı taktikle devreye girmek istedi. İngiltere meseleyi "Anadolu Hıristiyanları"nın himaye edilmesi şekline dönüştürmeye çalışıp bu işe ABD'yi de müdahil etme gayreti içine girdi. Amiral Bristol, Başbakan Rauf Bey'le (Orbay) yazışmalarında Yunanların kaçarken her tarafı yakıp yıkmaları ve Türk köylülerini diri diri yaktığından şikayet ederken, Türklerin bir intikam içine girmemeleri ve Hıristiyan halkın korunması için gerekli tedbirlerin alınması yönünde Ankara'yı uyarıcı ifadeler kullanmaktan da kaçınmamıştır. Kilise de işe karışmaktan çekinmedi. Amerikan

Episcopal Protestant Kilisesi Başkanı Rahip James Cannon, sonraları İstanbul'a yaptığı ziyaretin sonunda 30 Eylül ve 2 Ekim 1922'de verdiği demeçlerde; Yunanların aşağı-yukarı 2,5 yıldır Anadoluyu yakıp yıkmaları ve masum insanları katletmelerini görmezlikten gelerek neredeyse Yunan işgalini mazlum gösteren bir tavırla şunları söyleyebiliyordu; "eğer Amerikan donanması İzmir önlerinde olmuş olsaydı İzmirdeki yangınlar ve katliamlar asgari düzeye indirilebilirdi. Şuna inanıyorum ki, binlerce insan öldürülüp yerlerinden kovulurken, kalpsiz Kemalistler bütün mülteciler bugün tahliye edilmezse hepsinin öldürüleceğini (söylüyorlar). Amerikanın hareketsiz kalmasından Yüce Allah Amerikan hükümetini sorumlu tutacaktır. " Fahir Armaoğlu'nun da haklı olarak dedikleri gibi; Papaz Cannon, Yunan ordularının, çekilirken her tarafı yakıp yıktığını, Türkleri diri diri yaktığını göz ardı ettiği gibi, İzmir'de olan bitenleri ve İzmir'in yakılması sorumluluğunu da Türklerin sırtına yüklemek gibi bir Hıristiyan kinini kusmuştur.[92]

Türk ordusunun büyük taarruzdaki kaybı 2318 şehit, 9360 yaralı, 101 esir ve 1697 kayıptan ibaretti. Bu kadar az kayıpla kazanılmış bir imha meydan savaşını göstermek mümkün değildir.

26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi'yle Anadolu'nun kapısı Türklere ardına kadar açılmış ve bir vatan kurulmuş idi. Yine bir 26 Ağustos'ta (1922) ise kurulan bu vatan yok olmaktan kurtarılmış oldu. Büyük zaferle tam bağımsızlık önünde engeller kaldırılmış ve Osmanlı Devletinden yeni millî bir Türk devleti doğmuş oldu. Mudanya Mütarekesi ve arkasından imzalanacak Lozan Antlaşması'yla bu Türk devleti dünya devletlerince de tescil edildi.

1 Yücel Aktar, "Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelik Geleneksel Politikalarında Temel Yaklaşımlar", 3. Askeri Tarih Semineri-Türk Yunan İlişkileri, Ankara 1986, s. 1.

2 Türk İstiklal Harbi (=TİH), (T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları Seri No: 1). C. 2, Kısım: 1, s. 13.

3 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1986, s. 60.

4 Nuri Köstüklü, Milli Mücadelede Denizli Isparta ve Burdur Sancakları, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990, s. 122.

5 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Arşivi (=ATASE Arş.), Klasör: 401, Dosya: 3, Fihrist: 44.

6 ATASE Arş., Klasör: 401, Dosya: 3, Fihrist: 42; Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 122-123.

7 TİH 2/1, s. 79. Burada, M. Şefik Bey'den "Kuva-yı milliye fikrini ilk ortaya atan kumandan" olarak bahsedilmektedir. Halbuki, yukarıdaki vesikalardan anlaşıldığına göre bu fikri ilk söyleyen Burdur Ask. Şb. Bşk. İsmail Hakkı Bey olmalıdır.

8 Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 34.

9 İzmir Fecayii, (Yazarı belli değil, tarihsiz, eski harfli), s. 5; TİH 2/1, s. 133. Yunanların İzmir'den Nazilli'ye kadar işgal hareketleri sırasında yerli Rum ve Ermenilerle işbirliği yaparak Türklere karşı yaptıkları katliam, işkence, ırza geçme, soygunculuk, yakıp-yıkma vb. insanlık dışı uygulamalarından bazı örnekler ve belgeleri için bkz.; Arşiv belgelerine göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II-Anadolu'da Yunan Mezalimi, (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay.) Ankara 1996, s. 41-100.

10 M. Akif Tütenk, Milli Mücadele'de Denizli, İzmir 1949, s. 12 vd.

11 M. Şefik Aker, İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali, Ankara 1937, C. 2, s. 46; Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, İzmir 1955, s. 178.

12 ATASE Arş., Klasör: 243, Dosya: 16, Fihrist: 93.

13 Rahmi Apak, İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, Ankara 1990, s. 89.

14 TİH 2/1, s. 153.

15 Bu gönüllü kuvvetlerin tek tek isim ve sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nuri Köstüklü a.g.e., s. 130-131.

16 TİH 2/1, s. 105.

17 A.g.e., 2/1, s. 103.

18 Rahmi Apak, a.g.e., s. 61.

19 A.g.e., s. 113-114.

20 A.g.e., s. 114-115.

21 Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 266-273.

22 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, s. 256.

23 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 549.

24 Nutuk, C. 2, s. 676.

25 Batı Anadolu'daki bellibaşlı Kuva-yı Milliye'nin hangi adla veya hangi düzenli ordu birliği bünyesine alındığına dair ayrıntılı bilgi için bkz., Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 273-288.

26 Demirci Mehmed Efe'nin tenkili hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 280-286.

27 Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, Türk İnkılap Tarihi, İstanbul 1991, s. 132.

28 Bu muharebenin askerî açıdan günü gününe değerlendirilmesi ve ayrıntılı bilgi için bkz., İ. Hakkı Tümerdem, Yunanlarla İstiklal Harbi, İstanbul 1939, s. 9-39.

29 İsmet İnönü, "Milli Mücadele", Ulus Gazetesi, 14. 05. 1968.

30 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1983, s. 279.

31 TİH 2/3, s. 247.

32 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 7, Ankara 1944, s. 278-286.

33 TBMM, Zabıt Ceridesi, C. 7, s. 291.

34 Nuri Köstüklü, a.g.e., s. 291.

35 Nuri Köstüklü, "Birinci İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları Üzerine Bazı Düşünceler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Temmuz 1991, sayı: 21, s. 603-607.

36 Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, Ankara 1988, s. 212.

37 Yücel Özkaya, "I. ve II. İnönü Başarısının Avrupa Kamuoyundaki Yankıları", Ahmet Şükrü Esmer Armağanı, Ankara 1981.

38 Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki değerlendirmeleri için bkz., Nutuk, C. 2, Ankara 1987, s. 770 vd.

39 İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları, C. I, Ankara 1983, s. 24.

40 Nutuk, C. 2, s. 760.

41 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı: 55, vesika nu: 1274.

42 Nutuk, C. 2, s. 772-774.

43 HTVD, sayı: 55, belge nu: 1255.

44 Batı Cephesi komutanı İsmet'in 1 Nisan 1921 tarihiyle Metristepe'den Ankara'ya gönderdiği telgraf metni için bkz., Nutuk, C. 2, s. 774.

45 HTVD, sayı: 57, belge nu: 1300.

46 Nutuk, C. 2, s. 774.

47 TİH 2/3, s. 472.

48 Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara 1970, s. 147-152.

49 Hakimiyet-i Milliye, 06. 04. 1921.

50 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. 9, Ankara 1954, s. 335.

51 Nuri Köstüklü, "İkinci İnönü Zaferinin Anadolu'daki Yankıları", Milli Kültür, Nisan 1991, sayı: 83, s. 53-54.

52 TBMM, Zabıt Ceridesi, C. 9, s. 335.

53 Hasan Umur-Adil Pasin, Samsun'da Müdafaa-i Hukuk, 1944, s. 34.

54 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. 4, Ankara 1985, s. 176.

55 Kazım Özalp, Milli Mücadele (1919-1922) I, Ankara 1985, s. 176.

56 Nuri Köstüklü, "İkinci İnönü Zaferinin….", s. 55.

57 Hakimiyet-i Milliye, 07. 04. 1921.

58 Hakimiyet-i Milliye, 08. 04. 1921.

59 A.g.e.

60 ATASE Arşivi, Klasör: 709, Dosya: 22, Fihrist: 55, 57.

61 Öğüd, 10. 04. 1921.

62 Açıksöz, 11. 04. 1921.

63 Nuri Köstüklü, "İkinci İnönü Zaferinin….", s55.

64 Selahattin Tansel, a.g.e., C. 4, s. 85.

65 Bu kutlama telgrafları TBMM'nin 04. 04. 1921 günkü birinci oturumunda Meclis Reisi tarafından tek tek okundu. TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. 9, s. 335.

66 Hakimiyet-i Milliye, 11. 04. 1921.

67 Basından ayrıntılı örnekler için bkz., Yücel Özkaya, Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi, Ankara 1981, s. 136.

68 Nutuk, C. 2, s. 776-780.

69 A.g.e., s. 778.

70 A.g.e., s. 780.

71 TİH 2/3, s. 580.

72 TİH, C. 7, s. 303-304; Selahattin Tansel, a.g.e., C. 4, s. 100-107.

73 Kazım Özalp, a.g.e., s. 198-199, 206.

74 Selahattin Tansel, a.g.e., C. 4, s. 114; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1988, s. 952.

75 Kazım Özalp, a.g.e., s. 204.

76 Nutuk, C. 2, s. 826.

77 Kazım Özalp, a.g.e., s. 213.

78 Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922, Ankara 1988, s. 279.

79 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 12, Ankara 1958, s. 216-217, 225.

80 A.g.e., s. 263-264.

81 A.g.e., s. 254.

82 Hakimiyet-i Milliye, 13, 14, 15 Eylül 1921.

83 Kazım Özalp, a.g.e., s. 216.

84 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C. 4, Ankara 1996, s. 39.

85 Nutuk, C. 2, s. 864.

86 Nutuk, C. 2, s. 889.

87 Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, Ankara 1970, s. 183, 187-189.

88 A.g.e., s. 896.

89 TİH, C. 7, s. 493-494.

90 Fahir Armaoğlu, “Amerikan Belgelerinde 30 Ağustos Zaferi ve Amerika”, Büyük Taarruz 70. Yıl Armağanı (Genkur. yayını), Ankara 1992, s. 4-5.

91 Ayrıntılı bilgi için bkz., Yayha Akyüz, a.g.e., s. 291-305.

92 Fahir Armaoğlu, a.g.m., s. 17.

21. yüzyıl girdiğimiz bugünlerde bile bazı İngiliz tarih ders kitaplarında 9 Eylül'le birlikte Yunan işgalcilerin Anadolu'dan atılışını veyahut Türklerin vatanlarını kurtarışını; "Türkler, 20. yüzyılın çok daha zalim milliyetçileri için vahşiyane bir örnek teşkil etti" (The Turks had set a brutal example for the more crude nationalist of the twentieth century) şeklinde değerlendiren ifadelere rastlanmaktadır. Yani, Türklerin vatanlarını kurtarmak yolundaki verdiği mücadele, insan hakları ve etik değerlerden çok uzak koyu bir Hıristiyan yobazlığı içinde ağır ifadelerle kınanmaktadır [Nuri Köstüklü, "İngiltere'de Tarih öğretimi Üzerine Bazı Düşünceler ve Türkiye'deki Tarih Öğretimiyle İlgili Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", Selçuk Üniv. Eğitim Fak. Dergisi (Sosyal Bilimler), 1997, sayı: 8, s. 15; Nuri Köstüklü, Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi, 3. Baskı, Konya 2001, s. 135].

MİLLÎ MÜCADELE'NİN DENİZ CEPHESİ / YRD. DOÇ. DR. RAHMİ DOĞANAY [S.183-201]

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Brinci Dünya Savaşı sonrasında savaşın galibi devletler Osmanlı Devleti'ne karşı acımasız ve hayalci bir yaklaşım göstermişlerdi. Yüzyılların ürünü Şark Meselesini kendi programları çerçevesinde çözme konusunda, adeta yağma edercesine Osmanlı topraklarını paylaşmaya yönelmişler, Mondros Ateşkes Andlaşması'nı yürürlüğe koyarak işgaller sırasında kendilerine bir zorluk çıkarılmasını engellemek istemişlerdi. İstanbul'u avuçlarına alıp Orta ve Yakın Doğu'da istedikleri düzeni kuracaklar, Anadolu'yu da bu düzenin gereklerine uyduracaklardı. İtilaf Devletleri, Türk Milleti'nin bu oldu bittilerle kolayca teslim alınabilecek, köle ruhlu bir toplum olmadığını hesaba katmamışlardı. Anadolu'nun her köşesinde kısa süre içinde işgallere ve Türklerin istiklaline yönelik hareketlere karşı tepkiler ortaya çıktı. Türk milleti organize olmasa bile topyekün bir savaşa hazırlanmakta ve bunun işaretlerini vermekteydi.

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesiyle bu direnişler programlı bir şekle dönüşmüş, bağımsızlık için, bazı zorluklar yaşansa bile milli bir hareket başlatılmıştı. İşte bu noktada İtilaf Devletlerinin çıkarları ve programları tehlikeye düştüğü için, Anadolu'da başlayan bağımsızlık savaşını söndürmek üzere harekete geçmişlerdi. Sömürgeci Batılı ülkelerin ekonomik, siyasi, askeri, stratejik hedeflerine ulaşmaları Milli Mücadele'nin bastırılmasına bağlıydı. Bunun için İngiltere, Yunanistan'ı Batı Anadolu'dan içerilere gönderirken, Boğazlar, Karadeniz ve Kafkaslar üzerinden uyguladığı kuşatma politikası ile O'nun can damarlarını kesmek yoluna gitmiş, Amerika, Fransa, İtalya'da ganimetten pay alma yarışında geri kalmamak için bu uygulama içinde yer almışlardı. 1918 Ekim ayı sonundan, 1922 Eylül'üne kadar bu çabalar sürdürüldü. Bu zaman dilimi içinde Karadeniz yoluyla Anadolu'ya Rusya'dan ve İstanbul'dan gelen savaş araç-gereçlerinin gelmesini engellemek, Anadolu'yu, yarattığı etnik ayrılıklarla parçalamak, Milli Mücadele'nin inancını kırmak için, savaş gemilerini Karadeniz'e gönderip Türk taşımacılığını engellemek, Türk liman ve şehirlerini topa tutmak, yerli ve yabancı pek çok kimseyi casus olarak Anadolu'ya sokmak, gayrimüslimlerle bir dayanak noktası bulmak, Türk halkını Milli Mücadele'ye karşı ayaklanmaya yönlendirmek, kıyılara bildiriler atmak, olumsuz propaganda yapmak gibi faaliyetlerde bulundular. Anadolu'daki Milli Hareket de yılmadan, bütün bu zorluklara karşı gerekli önlemleri alarak savaştı. İtilaf Devletlerinin her türlü faaliyetine karşı alınan önlemlerle bu yıkıcı faaliyetlerin etkisi kırıldı. Bu faaliyetler siyasi ve askeri alanlarda yürütüldü. Siyasi alanda casusluk, Pontus ve Ermenicilik hareketlerine karşı propaganda ve milli kuruluşların karşı faaliyetleri yer aldı. Askeri alanda da nakliye, güvenlik ve lojistik faaliyetleri yürütüldü.

1. Karşı Propaganda

A. Casusluk Faaliyetlerinin Engellenmesi

İtilaf Devletleri Karadeniz'deki faaliyetleri sırasında, çeşitli kimliklerle kendi adamlarını Anadolu'ya göndererek mesajlarını işbirlikçilere ulaştırıyorlar veya Anadolu içlerinden haberler alıyorlardı. Bunun için yerli ve yabancı, uygun şahısları kullanıyorlardı. Zararlı cemiyet üyesi Türkler ve hatta Anadolu'ya geçecek Milli Mücadele taraftarı asker, subay ve siviller arasına da casuslar sokulmaya çalışılıyordu.[1] İstanbul'dan silah kaçırma işlerinde yardımcı olan bazı yabancı uyruklular veya yerli Rum ve Ermeniler de casus olarak çalışıyorlardı. İngiliz casusu iken, sonra Türk tarafına geçen Pandikyan adındaki Ermeni bunlardan biriydi.[2] Gerek İstanbul'daki gizli cemiyetler ve onların önemli noktalarda elde ettikleri adamlar, ge

rekse böyle ikili oynayan casuslar aracılığı ile Anadolu bu gelişmelerden haberdar oluyor ve gerekli tedbirler alınıyordu. Bu tür bilgiler Ankara'da toplanıyor ve ilgililere önlemleri ile birlikte bildiriliyordu. Bu konuda en sık rastlanan olay, gerek Karadeniz kıyılarına ve gerekse Anadolu içlerine ve doğusuna casuslar gönderilmesi oluyordu. Bunlar etnik, dini, kültürel ayrılıkları kışkırtarak halkı bölüp parçalamak üzere gönderiliyorlardı. Ankara bunları kendi örgütleri aracılığı ile öğreniyor, durumları şüpheli görülenler soruşturmaya tabi tutulup, İstiklal Mahkemelerinde yargılanıyorlardı.[3]

Karadeniz kıyı şehir ve limanlarında mevki kumandanları Polis Teşkilatı temsilcileri, İstihbarat subaylıkları bu gibi gelişmeleri izleme görevleri yapıyorlar, elde ettikleri bilgilerin gereğini yapıyorlardı. Milli Mücadele için zararlı kişilerin ve basın yayın organlarının Karadeniz yoluyla Anadolu'ya girmelerini engellemek için Karadeniz kıyıları bölümlere ayrılıp, her bölgenin başına bir sorumlu atanması yoluna gidilmişti. Buna göre;

Birinci Kısım: Sakarya batısından Akçaşehir doğusuna kadar olup, Düzce Kuvayı Tedibiye Kumandanlığı'na

İkinci Kısım: Akçaşehir ile Kozlu arası olup, Ereğli Mevkii Kumandanlığı'na

Üçüncü Kısım: Kozlu ve Amasra dahil aralarındaki bölge, Bartın Havali Kumandanlığı'na

Dördüncü Kısım: Amasra ile Cide arası, Cide Ahzı Asker Şubesine

Beşinci Kısım: Kerempe-Ayancık arası, İnebolu Mevkii Kumandanlığı'na

Altıncı Kısım: Ayancık-Gerze dahil, Sinop Mevkii Kumandanlığı'na bağlanacaktı.

Sahiller gece ve gündüz devriyeler çıkarılarak gezdirmek yoluyla gözetlenecekti.[4]

Bu tedbirlere, Anadolu'ya gelen Rum, Ermeni göçmenler yanında yabancı uyruklu şahısların ve Anadolu'ya geçmek isteyen Türkler arasında İstanbul ve İtilaf yanlısı kişilerin bulunduğu haberlerinin alınması dolayısıyla başvuruluyordu. Bazı şüpheli kişiler de daha yolculukları sırasında, vapurlarda izlenerek hem onlardan bilgi sızdırmak, hem de etkisiz hale getirmek amaçlanıyordu.[5]

Bu konuda yabancıların en çok kullandıkları unsur da Anadolu'daki azınlık ve misyoner okulları olmuştu. Amasya'daki Merzifon Amerikan Koleji, Kayseri-Talas'taki Ermeni Okulu, Bafra Rum Okulu bu konuda örnek gösterilebilir. Okulların İtilaf desteğine sahip olması ve bunların adeta dokunulmazlık statüsüne sahip olmaları, faaliyetlerinin kontrolünü güçleştiriyordu. Ancak Türkler zararına faaliyetleri sabit görüldüğünde gereken işlemin yapılmasında tereddüt edilmemişti. Ankara Hükümeti, sadece bunları kapatmakla kalmamış, personelini tutuklamış veya sınır dışı etmiş olduğu gibi, yabancı uyruklular için Türkiye'ye girmeyi yasaklamış, Türkiye'dekileri sınır dışı etmişti.[6]

Ankara kendisinden habersiz Anadolu'ya hiç kimsenin çıkmasını istemiyordu. Daha önce bahsedilen tedbirlerin alınmasında, Samsun'a gelen bir Amerikan ve bir İtalyan temsilcisinin habersiz olarak Samsun'a gelip yerleşmesi önemli bir rol oynamıştı.[7]

1920 yılı sonlarında bu faaliyetler o kadar artmış olmalıydı ki, Kastamonu Havalisi Kumandanlığı, Wrangel ordusundan sığınanlar, küçük kayık ve motorlarla karaya çıkmak isteyen İngiliz casusları, olumsuz propagandalar, Rusya ile Anadolu kıyıları arasında silah kaçakçılığı yapanların engellenmesi için, Sinop-İnebolu-Ereğli limanları arasında birkaç motor bulunmasının gereğini Erkan-ı Harbiye Riyasetine bildiriyordu.[8] Bu konuda yapılmış girişimler vardı, ancak Türk deniz gücünün yetersizliği kıyıların tam kontrol edilebilmesine engel oluyordu. Sıkı bir kontrol uygulanmasına karşı, yeterli araç gerecin bulunmayışı alınan tedbirleri zaman zaman etkisiz bırakıyordu. İngiliz casusu Mustafa Sagir, Hintli bir Müslüman olmasının da sağladığı avantajla İnebolu üzerinden Ankara'ya kadar gitmiş ve bir süre çalıştıktan sonra casus olduğu anlaşılabilmişti.[9] Bu olaydan sonra Milli Mücadele'ye katılmak üzere gönüllü olarak gelen bazı Hintli ve Müslüman askerler üzerinde daha sıkı bir kontrol yapılmıştı.[10] Türk limanlarına gelen İtilaf gemilerinin halk ile ilişki kurmalarına engel olunması, küçük limanların ve kıyıların kontrolü ve bu gibi ilişkiler ile Rum, Ermeni veya casus çıkarılmasına engel olunması, kıyıdan gemilerle veya gemiden çıkanlarla görüşen veya onlara şifre ve işaret verenlerin cezalandırılması, Ermeni ve Rum çete üyeleri ile casus taşıdıklarından şüphelenilen vapurların limanlara sokulmaması[11] gibi önlemler alınarak, bu gibi gelişmeler önlenmeye çalışılmıştı.

Bu konularda bilgiler, öncellikle bölgedeki görevliler aracılığı ve İstanbul'da faaliyet gösteren gizli gruplar kanalıyla elde ediliyordu. Bölgede olayla yüz yüze gelen yetkililer normal olarak bilgi sahibi olurken, zaman zaman İstanbul'dan gelen bazı kişilerden, Karadeniz'de seyreden vapur kaptanlarından da bazı istihbaratlar alıyorlardı. Ancak bunların güvenilirliği tartışılabilirdi.

İstanbul'daki gizli örgütler yapabildikleri ölçüde, casusluk faaliyetleri ile ilgili haber toplayıp, bunları Ankara'ya ulaştırıyorlardı. Bu bilgiler içinde, İngilizlerin İstanbul'daki azınlıklar ve işbirlikçi bazı Türklerden de casus olarak faydalandıkları belirtiliyordu. Casusların hangi yoldan, hangi kimlikle Anadolu'ya geçeceklerinin bildirildiği bile oluyordu.[12] Bunlar arasında Kürtçülük,

Ermenicilik ve Rumculuk davalarını kışkırtacak şahısların çeşitli kılık ve kimlikler altında, Karadeniz ve özellikle İnebolu'dan karaya çıkacaklarını bildiren raporlar da vardı.[13] Bu bilgileri alan

Ankara, casusluk faaliyetlerini önlemede yetersiz araç-gereç durumuna göre önemli başarılar elde etmişti. Bilgi toplama işinde, uygun düşen durumlarda Rusya temsilcileri de Türklere bazı duyumlarını anlatarak yardımcı olmuşlardı. Rus elçisi Medivanni Trabzon'a geldiğinde, Batum'daki gelişmeleri Trabzon valisine anlatmış, İngilizlerin Batum'a getirdikleri casusları Rumlar arasında Anadolu'ya çıkaracaklarını bildirmişti.[14]

B. Pontus Faaliyetlerine Karşı Alınan Önlemler

Milli Mücadele sırasında İtilaf Devletleri, özellikle Yunanistan ve İngiltere Ermeni sorununda olduğu gibi, Karadeniz kıyılarında bir Pontus sorunu ortaya atarak, Türk ordusunu arkadan vurmak, Yunan ordusu karşısındaki orduyu ikiye bölmek için bir cephe açmaya çalıştılar. Amerika ve Fransa da Hıristiyanları kurtarma görüntüsüyle bunları desteklediler.

Milli Mücadele başlarken, Pontus Rum çetesi yirmi beş bin kişilik bir güce ulaşmış bulunuyordu. Yunanistan ve Rusya'dan da hala bu çetelere eleman taşınıyordu. Bu çetelerin saldırılarına karşı düzenli bir Türk gücü yoktu. Baskı altında bulunan Müslüman halk bunlara karşı koymaya çalışırken, Giresun'da ortaya çıkan Osman Ağa (Topal Osman) Rumlara karşı en önemli güç oldu ve saldırılarına karşı koymaya çalıştı.[15] Trabzon, Amasra, Zonguldak, Giresun gibi diğer kıyı şehirlerinde oluşturulan Milli Cemiyetler bunlara karşı savunmayı üstlendiler. İlerleyen zaman içinde bu cemiyetler, Karadeniz limanlarına gelen silah ve cephanenin içerilere taşınmasında da önemli görevler üstlendiler. Milli Mücadele etkinliğini arttırdıkça, düzenli birlikler Rum hareketlerini önlemek için organize edildiler. Kıyı karakolları ve denizde faaliyet gösteren motorlar Rum çetelerine ve bunları taşıyan kayık ve motorlara karşı mücadele ettiler.

Pontusçular Karadeniz kıyısında bir devlet kurmak istiyorlardı ve bunların engellenmesi ve yabancıların desteklerinin çektirilmesi için siyasi bir boyut içinde de ele alınması gerekiyordu. Erzurum Kongresi'nin toplanma gerekçelerinden biri de buydu.[16] Daha 1918 Aralık ayında, Trabzon'da Faik Ahmet (Barutçu) tarafından İstikbal adında bir gazete çıkarılarak, Rum isteklerine karşı kamuoyu oluşturmaya yönelinmişti. 1919 Şubat ayında kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti de bu paralelde çalışmalarına başlamıştı. Bu gelişmeler Pontus sorununa ve işgallere karşı bölgede ilk tepkiler olarak ortaya çıkmış ve kamuoyunun dikkatini bu konuya çekmişlerdi. Karadeniz kıyılarındaki Türk şehirlerinde, özellikle 1920 yılı başlarında İstanbul'un işgali ile birlikte, Pontus ve Ermeni faaliyetleri de mitingler ve telgraflarla protesto edilmişti.[17] İtilaf Devletleri desteğinde Trabzon ve Karadeniz kıyılarına Rum göçmenlerin getirilmesine karşı bölgedeki yöneticilerin dikkatli davranarak, özellikle Kafkasya ve Rusya'dan getirilecek çok sayıda Rum'u kabul etmemeleri, Türklerin kendi insanına yetemezken, bunlarla da ilgilenmesinin mümkün olmadığı belirtiliyordu. 1919 Aralık ayında, Trabzon'daki yöneticilere ve İngiliz temsilcisine bu konuda uyarı yazısı gönderiliyordu.[18] Gerek İstanbul, gerekse Batum yoluyla Karadeniz'e çıkan Rum ve Ermeni göçmenler ve çeteler hakkında önceden haber alınması üzerine, hemen Karadeniz liman ve şehirleri uyarılıp, bunların Anadolu'nun herhangi bir noktasında karaya çıkmalarına engel olunmaya çalışılıyordu.[19]

Bu bilgilerin toplanmasında P. rumuzuyla çalışan gizli istihbarat teşkilatının önemli hizmetleri oluyordu. Sadece yerli gayrimüslimler ve Türkler hakkında değil, Anadolu'ya çeşitli görev ve sıfatlarla gelen yabancılar hakkında da bilgi toplayabiliyorlardı.

1919 ve 1920 yıllarında bu gibi faaliyetlerle Pontus hareketlerine karşı konulmaya çalışılırken, 1921 başlarında 3. Kolordu, Birinci Merkez Ordusu şekline sokularak Pontus faaliyetlerini önleme görevi verildi.[20] Rumların İtilaf Devletleri desteği ile Türklere karşı saldırgan hareketlerde bulunmalarını önlemek ve Türk ordusunun güvenliğini sağlamak için 15-55 yaş arasındaki Rumlar iç bölgelere yerleştirildi.[21] Tabi ki, bu da İtilaf tarafından bir Rum kıyımı olarak propaganda edildi. Halbuki Türkler, Karadeniz'in herhangi bir yerine Yunan çıkarması yapılacağı haberleri üzerine, Müslümanların galeyana gelip Hıristiyanlara karşı bir eylem yapmalarını da her zaman elinden geldiğince önlemeye çalışmışlardı. Bu konuda Ankara'dan Samsun, Giresun, Trabzon, İnebolu gibi şehirlere kesin talimatlar gönderiliyordu. Rumlara karşı saldırgan hareketlerde bulunan Türkler de kanuni işleme tabi tutulup, suçluysa cezalarını çekiyorlardı.[22]

Ankara Hükümeti, Hıristiyanların kıyıma uğradığı iddiası ile yapılan propagandaları diğer devletler katında da zaman zaman protesto edip, kamuoyuna gerçekleri bu yolla göstermek yolunu denemişti. 16 Temmuz 1921'de, Hariciye Vekili Yusuf Kemal böyle bir muhtıra vermişti. "Bir taraftan Yunan ordusu işgal eylediği vatanımızı tahrip… ve Müslümanları katl ve imha eylemektedir. Diğer taraftan gizli Yunan Cemiyetleri ve bunlar yanında Pontus, Karadeniz sahillerinde de bir hükümet kurmak maksadıyla aynı suretle Türk ve Müslüman unsura karşı suikastler tertibi ile meşguldür… Yunan silahları ile donatılmış olan

bu çetelere Mütarekeyi takiben yoğun silah ve mühimmat verilmiştir… Yunan ordusunun önden ve Pontus çetelerinin arkadan Türk ordusunu kuşatmaya karar vermiş oldukları anlaşılır" [23] diyordu. Bu gibi protestoların sağlam delillere dayandırılmasına da özen gösteriliyor, Yunan donanması ve çetelerle ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi toplanması isteniyordu.[24] 1922 Haziran ayında Yunan gemilerinin Samsun'u bombardımanından sonra da Yusuf Kemal, İtilaf temsilcilerine açık suların ihlali ile ilgili bir nota vermişti.

Bölgede alınan önlemler ve Kurtuluş Savaşı'nın genel gelişiminin sonucu olarak, 1922 başlarından sonra Karadeniz bölgesindeki Rum halk Yunanistan'a taşınmaya başlandı.

C. Propaganda

Karadeniz kıyılarında, Mütareke'den sonra Pontus ve Ermeni hareketleri ile İtilaf Devletlerinin işgallerine karşı, 10 Aralık 1918'de Trabzon'da "İstikbal" adında bir gazete çıkarılarak bu gibi olumsuz hareketler ve onların dayandırıldığı tezlere karşı mücadele başlatıldı. Pontus ve Ermeni iddiaları çürütülmeye çalışıldı.[25] Milli Mücadele boyunca Trabzon'da İstikbal, İrşad, Samsun'da Ahali, Hayat, Aksiseda, Giresun'da Işık, Ordu'da Güneş, Kastamonu'da Açıksöz, adıyla çıkarılan gazeteler hem

Pontus propagandasına, hem de paylaşma projelerine karşı kamuoyunu aydınlatmaya yönelik faaliyetlerini sürdürdüler.[26] Milli Mücadele karşıtı yayınları etkisiz kılmaya çalıştılar.

İstanbul yanlısı ve Kurtuluş Savaşı karşıtı gazete ve beyannamelerin Karadeniz limanlarından Anadolu'ya gönderilmesi çabaları belirlenerek bunların girişini engellemek için önlemler alındı. Bu konuda faaliyeti görülen insanlar için kanuni düzenlemeler yapıldı ve hatta İstiklal Mahkemelerinin görev sahası içine katıldı. Limanlara gelen yükler ve insanlar aranarak, bu gibi zararlı yayınların çıkarılması önlenmeye çalışıldı. İstanbul'dan getirilen fetvalar daha karaya çıkmadan toplandı ve el konuldu.[27]

Alınan bu önlemler etkili olmuş olmalıydı ki, İngiliz ve Fransız uçak gemileri ile Karadeniz kıyılarına getirilen uçaklar, kıyı şehirleri ve yerleşim bölgeleri üzerine bildiriler atmaya başladılar. Bu bildiriler hemen toplanıp yok ediliyor ve karşı bildiriler atılmak yoluyla etkisiz hale getirilmeye çalışılıyordu. 1920 yılı Ağustos ve Eylül aylarında yoğunlaşan bu hareketlere karşı, 16 Eylül 1920'de Türk tarafı da Zonguldak çevresine atılan bildirilere karşı Fransız askerlerine yönelik bildiriler hazırlayarak dağıttılar. Bu bildirilerde, Fransız askerlerinin ülkesinden çok uzaklarda Çukurova ve Zonguldak'ta ne aradığı, kendileri Almanya'ya karşı Alsace-Loren'de savaşan bir milletin, Anadolu'da Türklere karşı yaptıklarının Fransızlar için yüzkarası olduğu, tarihin bunun hesabını soracağı şeklinde ifadeler yer alıyordu.[28]

İngiliz ve Fransızların attığı bildirilerde, İtilaf Devletlerinin Milli Mücadele'ye bakışlarında olduğu gibi, Anadolu Hareketi'nin Bolşevik hareketi olduğu şeklinde ifadeler vardı. Damat Ferid de çeşitli kanallardan bu propagandayı destekliyordu.[29] Bunun amaçlarından birincisi, Türk ve Müslüman kamuoyunu Milli Mücadele aleyhine çevirmek, ikincisi, Sovyet yardımının kesilmesini sağlamaktı. Bunu fark eden Milliyetçiler, bu tür propagandalara karşı, Türklerin bağımsızlık için savaştığını, Sovyet sistemini kabul etmek gibi bir niyetlerinin olmadığını, çeşitli yerli ve yabancı basın kuruluşlarının temsilciliklerine ve İtilaf Devletleri temsilciliklerine her fırsatta belirtiyorlardı.[30] Mustafa Kemal Paşa'nın yabancı gazetecilere ve temsilcilere ilgi göstermesinin sebebi de, onlara Türk Milli Hareketi'nin gerçek yüzünü tanıtmaktı.

General Harbord'u Sivas'ta kabul edip görüşmesi, O'na, Türklerin Misak-ı Milli'den başka bir şey istemediklerini, ama İtilaf Devletlerinin Türklere yaşama hakkı tanımayan davranışları sebebiyle bir takım anlaşmazlıkların çıktığı ve devam ettiğini bildirmesi de bu amaca yönelikti. Batı'nın Ermeni ve Rum konusunda duygusal davrandığını, Türkiye'deki hareketin Bolşevikliğe istekli olmadığı gibi, Panislamist ve Panturanist bir yapısının bulunmadığını da belirtmişti.[31] Sivas Kongresi sırasında Amerikan Senatosu'na, üyelerinden oluşan bir komiteyi Osmanlı Devleti'nin her köşesine göndermeleri, Rum ve Ermeni konusu ile Hıristiyanlarla ilgili iddiaları incelemeleri önerilmişti.[32]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuda izlediği bir politika da; İtilaf üyelerinin Panislamizm ve Bolşeviklik korkusundan faydalanmaktı. İtilaf Devletleri Türk istiklalini tanımadıkça Sovyetler ve Müslümanlarla, Türkler arasında daha sıkı bir işbirliği yapacağı imajı ile İtilaf Devletlerini en azından

bazı konularda yumuşatmayı başarmıştı. Hintli bazı askerlerin Türk ordusuna gönüllü katılmak istemeleri,[33] Fransa'nın Zonguldak'a getirdiği Müslüman askerlerden bazılarının Türk tarafına geçmesi, bu politika için bir koz olmuştu.

2. Lojistik Faaliyetler

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, İtilaf Devletleri var olan her fırsattan faydalanarak ve ek fırsatlar yaratarak işgallere başlamışken, Osmanlı Hükümeti de bu gibi gelişmelere engel olmak için ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Karadeniz ve kıyılarında da bazı önlemler alarak, işgal için kötüye kullanılacak olayları önlemeye çalıştı. Milli Mücadele'nin başlamasına

kadar bu amaçla alınan önlemler, daha sonraları Türk taşımacılığının güvenliği ve vatanın kurtuluşu amacına yöneldi. Milli Mücadele'nin ekonomik, askeri ve siyasi yönden faaliyetlerini yürütmesi için en uygun yol olan Karadeniz'in açık bulundurulması hayati bir konuydu. İtilaf Devletleri de bunun farkındaydılar ve ablukalarını bu sahada yoğunlaştırdılar. Bu ablukanın kırılması ve etkisinin en aza indirilmesi için, denizde ve kıyılarda karşı bazı önlemler alınmıştı. Bunların en başında, Karadeniz kıyılarında ve limanlar arasında kontrolü sağlamak için karakol ve gözetleme istasyonlarının kurulması geliyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçip, Milli Mücadele'yi organize bir hareket olarak düzenlemesine kadar, bölgede düzen, İstanbul Hükümeti ve yerel oluşumlar tarafından sağlanmaya çalışılmıştı. İstanbul Hükümeti, Mütareke şartlarının çiğnenmesi nedeniyle işgaller yapılmasını engellemek için, gerek Pontusçu faaliyetler, gerekse bölgede ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak gerçekleştirilen eşkiyalık hareketlerine karşı, Karadeniz'e motorlar ve gemiler yollayarak düzeni sağlamak istemişti. Bu çerçevede Preveze ve Aydın Reis gambotları Karadeniz'e İtilaf komiserinin bilgisi dahilinde gönderilmişti. 1919 yazından sonra İstanbul ile Anadolu arasında görülen politik farklılıktan dolayı bunların faaliyetleri de bir netlik kazanmış değildi. Bu karmaşa, konu üzerinde kesin sonuç alınmasını da zorlaştırıyordu.[34]

Karadeniz kıyılarında ve limanlarında Anadolu Hareketi'nin kontrolü sağlaması, 1919 yılı sonlarında başlamıştı. 1920 yılıyla birlikte bölgedeki kontrol Ankara'nın eline geçmişti. Daha örgütlü bir savunma programı için de çalışmalar hızlanmıştı. 1919 Aralık ayında, Trabzon İskele Kumandanı imzasıyla, Mevki Kumandanlığı'na sunulan raporda; limanların güvenliği ve taşımacılık yönünden gerekli görülen gözetleme istasyonlarının ve bu istasyonlardaki görevlilerin yetersizliği belirtiliyordu. Bu istasyonlarda ikişer kişi görevliydi ve hakkıyla görev yapamıyorlardı. Trabzonlu olan bu askerler geceleri evlerine yatmaya gidiyorlar ve gözetleme yapılmıyordu. Her karakola ya asker yerleştirmek veya paralı ve dışardan insanların görevlendirilmesi önerisi getiriliyor, bunların dörder kişiden az olmaması gerektiği bildiriliyordu. Bu karakollara polis atanıp, liman kumandanlığı ile devamlı ilişki kurmaları gerekiyordu.[35] Bu karakollar ve istasyonlar, ileriki zamanlarda daha güçlü ve organize bir programa geçiriliyor, düşmanın Karadeniz'deki seyri genel olarak bunlar tarafından tespit ediliyordu.

1920 yılında Karakol ve gözetleme istasyonları yaygın ve tam olarak kurumlaşmış bir yapıya sahip değildi. Ancak bölgedeki idareciler ve görevlilerin kendi çabaları ile günlük programlar çerçevesinde, eskiden var olan kurumlardan da yararlanarak yörelerinde teşkilatlandıkları görülüyordu. 1920 Temmuzu'nda Amasra'da oluşturulan Amasra Sahil Tarassut Müfrezesi bu gelişmelerin örneklerinden biriydi.[36] Bu müfreze Üçüncü Bartın Bölüğü-Bartın Havali Taburu-Bolu Mürettep Fırka Kumandanlığı kanalı ile Kastamonu ve Bolu Havali Kumandanlığı'na bağlıydı

1920 yılı başlarında, Trabzon'a da sahilin korunması için karada gerekli yerlere karakollar kurulması emri verilmiş, Kazım Karabekir imzasıyla Harbiye Nezareti'ne, karakollar için insan ve diğer gerekli araç gereç yokluğundan bunun kolaylıkla yapılamayacağı cevabı verilmişti.[37]

2 Ağustos 1920'de de Samsun Fırka Kumandanlığı'ndan Sivas'taki 3. Kolordu Kumandanlığı'na gönderilen şifrede, düşmanın sahili işgali durumunda Giresun, Tirebolu, Ordu halkının ve Giresun'daki nizamiye bölüğünün Giresun Mıntıka Kumandanlığı emri altında bulunacağı, mıntıkanın doğrudan Kolorduya bağlı olacağı, emirlerin yerine ulaştırıldığı bildiriliyordu.[38] Gözetleme istasyonlarının düzenli ve yoğun olarak kuruluşu 1921 yılı ortalarında gerçekleşebilmişti.

Bu istasyonlar, daha Boğaz çıkışından başlayarak Karadeniz'in en doğusuna kadar yayılmıştı. Boğaz'da Kavak Liman Reisi Yüzbaşı Fuat Bey'e verilen gözetleme görevi gizliydi. Fuat Bey, Boğaz'dan çıkan gemileri belirleyip Felah Grubuna[39] haber verecekti.[40]

Haziran ortasında hızlı bir şekilde kurulmaya başlanan bu istasyonlar daha sonra haberleşme araçlarıyla da donatılmıştı. Görevleri; düşman gemilerinin harekatını izlemek ve belirlemek, bu bilgileri taşıt gemilerine, liman reislikleri aracılığıyla Bahriye Dairesi ve Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlıklarına bildirmekti.[41] Türk taşımacılığının düşman abluka ve kontrolünden kurtulması, bu istasyonların toplayacağı düzenli ve doğru bilgilere bağlıydı. Taşıt gemilerinin seyirlerini de istasyonlar ilgililere bildiriyorlar, böylelikle komutanlıklar, emrindeki gemilerin harekatından devamlı haber alıp, programlı çalışabiliyorlardı.

Bu işin organizasyonu 15 Haziran 1921 tarihinde, Erkan-ı Harbiye Vekili Fevzi Paşa'nın Milli Müdafaa Vekaleti'ne gönderdiği mektup ile yaygınlaşmıştı. Bu mektupla, Karadeniz'in gerekli noktalarına ve özellikle Kerempe, Ereğli (Bababurun), Samsun (Papazburnu, Fener kulesi), Sinop (İnceburun), Giresun (Kale bölgesi), Hopa (Absalah) ve Kemer Burnu'nda birer deniz gözetleme istasyonu kurulması sağlanmıştı.[42] Daha sonraları da Genelkurmay'ın görüşleri doğrultusunda karakol ve gözetleme istasyonları kurulmaya devam edilmişti. Haziran ayı sonlarına kadar bölge ile yapılan yazışmalar bu

istasyonlarla ilgili olmuştu. Bu yazışmalarda, istasyonların idari ve askeri yapısı ile görev ve sorumlulukları belirtiliyor, mali kaynak konusu tartışılıyordu. Bu istasyonlar zaman zaman ve yer yer çadır kurularak oluşturuluyor, içine ikiden az olmamak kaydıyla asker yerleştiriliyordu. Çoğunun telefon ve telgrafı yoktu. İstasyonlar, Kerempe'de olduğu gibi, uygun bölgelerde yakınlarından geçen

telgraf hatlarından faydalanacaklardı.[43] İstasyonlar bölgelerindeki liman kumandanlıkları veya mevki kumandanlıklarına bağlı olacaklardı. İstasyonlar arası bağlantıyı kurmak ve toplanan bilgileri zamanında yerine ulaştırmak için, telgraf ve telefon makinesi bulunmayan istasyonlara süvariler gönderiliyor, at sırtında dolaşarak bilgileri taşıyorlardı. Bafra'da kurulan gözetleme istasyonu emrine iki süvari verilmişti ve bunlar Samsun-Sinop yönündeki hareketlerle ilgili haberleri toplayacaklardı.[44] Bu sıkıntılar, Ankara ile olan haberleşmelerde de yaşanıyordu. Bunun için Kastamonu'da sabit bir telsiz telgraf istasyonu kurulması 1921 Mayıs ayında programlanmış, 834.640 kuruşluk kaynak ayrılmıştı.[45] Bu gerçekleştiği zaman hem bölgedeki istasyonlarla, hem de Ankara ile önemli bir haberleşme merkezi sağlanmış olacaktı. Bu konudaki güçlükleri az da olsa kaldıracaktı. Bu istasyon, Rusya ile bağlantı kurma konusunda da önemli bir görev üstlenmiş olmalıydı.

1921 yılı ve daha sonraki zamanlarda kurulan gözetleme istasyonları şunlardı;

1. Hopa (Absalah) 2. Pazar (Kemerburnu), 3. Giresun (Kale bölgesi) 4. Samsun (Papazburnu, Fener kulesi), 5. Sinop (İnceburun), 6. Kerempe, 7. Zonguldak, 8. Ereğli (Bababurun), 9. Amasra [46]

Amasra'da deniz gücü kadrosuna ek olarak, 6 Kasım 1921'de bir de Deniz Tayyare İstasyonu kurulmuş, kumandanlığına Sami Bey[47] atanmış, daha sonra Tayyareci Reşit, Yüzbaşı Selahaddin, Yüzbaşı Cemal ve diğer subaylar gönderilmişti. İstasyonun görevi; Karadeniz'in Boğaz açıklarında birleşen yol kavşağını kontrol edip, Karadeniz'de düşman savaş gemilerinin hareketlerini gözlemek ve gerekirse bunlara saldırmaktı. Deniz harekatına karışmazdı. Görev alanı, Samsun'dan Boğaz'a kadardı.[48] Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma ve İnebolu'da bulunan üç tayyare, Aralık sonlarına doğru buraya taşınmasına rağmen, ilk uçuş Haziran 1922'de gerçekleştirilebildi.[49] 1922 yılında Almanya'dan, Rusya-Trabzon ve Karadeniz yoluyla istasyona yeni uçaklar getirildi. İnebolu'dan gelen üç uçak arızaları giderilerek uçurulmaya çalışılmışsa da bunda başarılı olunamamıştı.

Amasra, Boğaz'a yakınlığı ve hassas denizyollarının kavşağına hakim olması sebebiyle, bir harekat ve dayanak üssü olarak kullanılmaya ve buna uygun duruma getirilmeye çalışıldı. Kıyısı da savunmaya ve düşmandan saklanmaya uygundu. Deniz ve hava istasyonlarından başka, 1922 yılı başlarında değişik çapta toplar, İstanbul ve Rusya'dan Amasra'ya getirilerek savunması güçlendirildi.[50]

Kurtuluş Savaşı sırasında Türk deniz harekatı, iyi örgütlenmiş kara gözetleme istasyonlarına dayandırılmıştı. Karadeniz'e çıkan düşman gemileri çok iyi izleniyor, hareketleri değerlendiriliyor, liman reisliklerine gerekli bilgiler sağlanarak taşımacılık yapan gemilerin güvenliği sağlanıyordu.[51] Türklerin ellerinde bulundurdukları deniz gücüyle yapabilecekleri başka bir şey de yoktu. Karadeniz kıyıları gözetleme istasyonları ile doldurulmuştu. Fakat bu istasyonlar birer çadır ve ikişer işaret filamasından oluşuyordu. Telsiz, telgraf, telefon yoktu. Belirli kasabalarda bulunan PTT merkezleri denizcilere yardımcı olacaklardı. Haberler doğrudan doğruya filamalarla uçurulup, PTT merkezlerine getiriliyor, oradan gerekli limanlara bildiriliyordu.[52] Haberler değerlendirildikten sonra ilgili yerlere

verilip, gereği yapılıyordu. Zaman zaman istasyonlar arasında sürekli ve karşılıklı gidip gelen süvari postaları oluşturularak bağlantı ve haber alışverişi sağlanmaya çalışılıyordu.

Karadeniz bölgesinde alınan önlemler sadece gözetleme istasyonları kurulması ve onlar arasında bağlantı kurulması değildi. Karadeniz'de ve kıyılarında alınan önlemlerle, toplanacak bilgilerden verimli bir şekilde yararlanmak için, önemli yükleme ve boşaltma limanları ile, İtilaf Devletlerinin çıkarma yapabilecekleri kıyılarda da gerekli önlemler alınmaya çalışılmıştı. Denizde İtilaf donanması ile savaşacak gücü bulunmayan Milli Mücadele, karada oluşturacağı savunma ile saldırılara karşı koyabilecekti. İlk zamanlarda bunun uygulanması için yeterli ölçüde asker, silah ve cephane olmadığı ve programlı çalışmalar yapılamadığı için küçük birlikler ve halkın örgütlü, örgütsüz hareketleri ile yetinmek zorunda kalınmıştı.

Gözetleme istasyonlarından düşman gemilerinin hareketleri haber alınır alınmaz ilgili bölgelere uyarılar yapılıp, orada var olan güçler savunmaya hazırlanıyordu. Bazı zamanlarda habersiz gelen düşman ve taraftarlarına karşı da aynı yoldan tepki gösteriliyordu. Karaya çıkan İtilaf temsilcileri de sıkı bir şekilde izleniyordu.[53] Limanlara gelen İtilaf gemilerine zaman zaman doğrudan halk karşı çıkıyor, karaya asker çıkarmalarına engel oluyorlardı.[54] Çünkü, hep bir gün düşman çıkarılacağı veya bombalanacakları endişesi yanında, Hıristiyanların Türklere karşı kışkırtıldıklarını biliyorlardı. Dolayısıyla karada ve denizde Rumlarla ilişki kurmalarına engel olmaya çalışıyorlardı. Kontrolsüz ve sınırsız bir şekilde göçmen getirilmesine de engel olunmaya çalışılıyor, bu devam ettiği sürece, çetelerin ve sahilin kontrol edilemeyeceği uyarısı yapılıyordu.[55]

Anadolu'ya gelen yolcuların ve askeri malzemenin, İtilaf Devletleri kontrolünde olmayan küçük limanlara

çıkarılması isteniyor, bu limanların iç kesimlerle ve birbirleriyle ulaşım yolları tespit ediliyor, bunun için bölgenin stratejik ve jeolojik yapısı incelenip merkeze bildiriliyordu.[56] Düşman seyri görülen bölgelerde hemen savunma hazırlıkları yapılıp, yakın çevrelerdeki kuvvetler orada toplanıyor ve savunma gücü arttırılıyordu. Bu gibi uygulamalarla savunma birliklerinin yetersizliği en aza indiriliyordu. Bu kuvvetler zaman zaman gece ve gündüz aralıksız karakol yapmak durumunda kalıyorlardı.

Elde bulunan ve elde edilen toplar ve silahlar önemine göre, öncelikli olarak liman şehirlerine ve kıyılara yerleştirilip, herhangi bir çıkarma hareketine karşı konuşlandırılıyordu. Düşman gemileri kıyıya çok yaklaştıkları zaman onlara etkili karşılık verilebiliyordu. Türklerin elinde bulunan çok az sayıdaki topların menzili düşük olduğu için, uzun menzilli atışlara cevap verilemiyordu. İnebolu ve Samsun bombardımanlarında böyle olmuş, düşman uzun menzilli topları ile bu şehirleri ve değişik zamanlarda başka şehir ve limanları da karşılık göreceği endişesi yaşamadan bombalamıştı. Düşmanın bombardımanları ve keşifleri ile kıyılardaki top bataryalarını öğrenmesi ve onlara saldırı düzenlemesi gibi gelişmelere karşı, değişik mevziler hazırlanarak bataryaların yerlerinin değiştirilmesi yoluna gidilmişti. Zaman zaman liman fenerleri söndürülerek, geceleri yapılabilecek hareketler önlenmeye

çalışılıyordu.[57] Kritik bölgelerde Hıristiyanlar kendi güvenlikleri ve Türk kuvvetlerinin güvenliği için iç kesimlere geçici olarak taşınmıştı.[58] Pontus hareketlerinin bunda önemli bir payı vardı.

Bu çerçevede Karadeniz, özellikle 1921 ve 1922 yılı içinde Türk ordusunun Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı verdiği savaşta onun ikmal kaynağı olmuş, Karadeniz kıyılarında güvenliği tam olarak sağlayacak yeterli güç yokken, bölgeden Batı Cephesi'ne devamlı asker, silah, cephane sevki yapılabilmişti. Özellikle Kastamonu Hücum Taburu adı ile oluşturulan ve Sinop, İnebolu, Amasra, Bartın, Zonguldak, Ereğli, Sakarya gibi kıyı sınırlarını koruyacak birliklerin kadrolarını doldurmakla görevli birlik, Ankara Muhafız Bölüğü'ne asker göndermiş, İnönü Savaşları sırasında ve daha sonraları 40, 58 ve 23. alayları Batı Cephesi'ne yollayabilmişti.[59] Bu yapılırken Karadeniz kıyıları tam ve yeterli bir savunmaya sahip değildi, ama öncelik Batı Cephesi'ndeydi ve 1921 sonbaharında Karadeniz'deki abluka ve saldırılar artınca, bir çıkarma harekatı endişesiyle Trabzon, Samsun, Amasra ve Zonguldak'tan durum hakkında sürekli raporlar gelmiş, bir kısım asker bölgede bırakılmıştı.[60]

1922 yılında, Amasra Tayyare İstasyonu kurulduktan sonra Türk gözetleme faaliyetlerine uçaklar da katılmış, özellikle Ereğli-Akçakoca bölgesinin gözetlenmesine başlanmıştı. Gözetleme raporlarındaki bilgilere göre, kıyıdaki Türk kuvvetleri tehlike bölgesine toplanıyorlar, savunmayı güçlendiriyorlardı. Bu uygulama bölgedeki birlikleri adeta gezginci askerler durumuna getiriyordu. Ama böylelikle savunma gücü olduğundan daha büyük ve bir takım eksiklikleri tamamlanmış bir duruma geliyordu.

Karadeniz'den yapılacak nakliyatın önemi binaen, bu önemli taşımacılığın sivil motorlarla ve sivil şahıslarla yapılması bir takım olumsuzlukları da yanında getiriyordu. Taşımacılığın gizli tutulamaması, limanlar ve taşıyıcılar arasında işbirliğinin sağlanamaması bazen yarardan çok zarar getiriyordu. 1920 yılı Temmuz ayında oluşturulan Trabzon Kaçakçı Müfrezesi ve Ankara'da Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı Umur-u Bahriye Müdüriyeti bu olumsuzlukları yok etmeye yetmemişti.[61] Bunun üzerine bu işin sorumlu bir askeri makama verilmesi gereği duyulmuş, 25 Ekim 1920'de Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Müfrezesi kurulmuştu.[62] Bir süre bu şekilde çalıştıktan sonra, görev alanı genişletilerek 9 Şubat 1921'de, Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı adı ile çalışmalarını sürdürmüştü. Bu arada 1920 Ağustos'unda Türk denizciliğine eleman yetiştirmek için Samsun Bahriye Müfrezesi Kumandanlığı kuruldu.

Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı, sadece Anadolu kıyılarında değil, özellikle Rus limanlarına gelmekte olan silah ve mühimmatı ve askeri malzemeyi vakit geçirmeden Batı Cephesi'ne geçirmekle de görevliydi.[63] 1921 yılı Mart'ında yapılan anlaşma gereğince gerek Rusya'dan, gerekse Almanya'dan sağlanan ve Doğu Cephesi'nde Ermenilerden zapt edilen çok sayıdaki silah ve savaş malzemesi Rus limanlarından ve Trabzon'dan yüklenip Samsun, İnebolu, Akçaşehir gibi limanlara boşaltılarak Batı Cephesi'ne yetiştiriliyordu. Bu kumandanlık nakliyatı gerçekleştirirken, Batum, Novrosisk, Tuapse Kıdemli Deniz Subaylıkları ve Trabzon'daki Üçüncü Kafkas ve sonra 13. Tümen Komutanlıkları ve 15. Kolordu Komutanlığı ile birlikte çalışmıştı.[64] Başlangıçta sivil motorlarla yapılan

taşımacılık sonradan kurumlaşmıştı. Ambarlar Müdürü Fahri Bey başkanlığında kurulan Yükleme ve Boşaltma Komisyonu, gelen silah ve mühimmatı süratle teslim alıyor, karaya çıkararak Değirmendere'deki ambarlara depoluyordu.[65]

Türk taşımacılığının kurumlaşması, Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdüriyeti'nin oluşturulması, 26 Ekim 1920'de, Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı'nın oluşturulması ile birlikte, Milli Müdafaa Vekaleti'nden bölgeye gönderilen deniz taşımacılığı ile ilgili talimatla başlamıştı. Bu talimatta Karadeniz'le ilgili maddeler şöyleydi;

1. Subay, asker ve malzeme eksiği tamamiyle giderilerek Aydın Reis ve Gazal römorkörü ile Yunanlılardan zapt edilmiş olan büyük motorlar, Trabzon-Tuapse ara

sında çalışacaktır. Durum ve deniz istihbaratı uygun olursa, büyük Yunan motorları ile Gazal römorkörü ayrıca, Trabzon-İnebolu-Amasra arasında çalışabilir.

2. 28 Nolu motor ile tamir edilen diğer motorlar ve Rize'de el konulan Rus motoru, Nakliye Müfrezesi emrinde olarak Trabzon-İnebolu-Amasra arasında çalışabilir.

3. Trabzon'daki Nakliye Müfrezesi Kumandanı, bunlardan başka Trabzon-İnebolu-Amasra nakliyatı için tüccar motorları da kiralayacaktır.

5. Trabzon-Amasra nakliyatında, Karadeniz'de çalışan Seyrü Sefain vapurları ile Yenidünya ve Kırım vapurları gibi, namuslarına güvenilir kaptanlar idaresindeki diğer Osmanlı vapurlarından da yararlanılması unutulmamalıdır.

6. Trabzon-Amasra arasında nakliyat yapan taşıtların güvenliği için, Trabzon-Amasra arasında uygun liman ve iskelelerde yardımcı istasyonlar kurulacaktır.

11. Samsun Merkez Liman Reisliği ile Sinop Liman Reisi emrinde motor tamiri yapabilen subay ve askerler bulunacak.

12. a. Tirebolu dahil olmak üzere doğusundaki limanlara Trabzon Liman Reisi,

b. Tirebolu batısından Sinop'a (dahil) kadar olan limanlara Samsun Merkez Liman Reisi,

c. Sinop batısındaki limanlara Zonguldak Merkez Liman Reisi memurdur.

13. Bahsedilen yörelerde yardımcı istasyonlar kurulacaktır.

Tirebolu Liman Reisi emrine beş asker,

Giresun Liman Reisi emrine beş asker

Perşembe Liman Reisi emrine on silahlı asker,

Samsun'a bir çarkçı ve beş asker,

Ayancık'a bir subay, on beş asker, bir miktar silah ve cephane,

İnebolu'ya dört asker ve

Amasra'ya bir subay, yirmi asker ve bir miktar silah ve cephane verilecektir.[66]

Görüldüğü gibi, bu talimatla Karadeniz'deki Türk taşımacılığı idari yönden örgütlenmiş, verimli çalışması için gerekli önlemler alınması yoluna gidilmişti. Karadeniz limanları üç bölgeye ayrılmış, bölgelere doğrudan sorumlular atanarak yetki kargaşası ortadan kaldırılmıştı. Yine talimata göre Trabzon, Rusya limanlarından gelen yardımların boşaltma limanı olduğu gibi, batıya gönderilmesi konusunda yükleme limanı olarak da büyük bir görev üstlenmişti. Trabzon'dan yüklenen silah ve cephanenin boşaltıldığı limanlar da, İnebolu, Samsun, Amasra limanlarıydı ve bunların güvenliği için daha fazla önlem alınıyordu. İstanbul'dan yapılan nakliyatı oradaki gizli örgütler gerçekleştiriyor, bunlar da Amasra, Akçaşehir, İnebolu gibi limanlara boşaltılıyordu.

1921 yılında gerek Rusya'dan, gerekse Doğu Cephesi'nden silah ve cephane taşıma işi büyüyünce, deniz taşımacılığını yürüten kurumun yapısı da genişletildi. 1 Mart 1921'de Umur-u Bahriye Müdürlüğü, Bahriye Dairesi Reisliği'ne dönüştürüldü. 17 Nisan 1921'de de, Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı yanında Ereğli Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı oluşturuldu. Bu kumandanlığın görevi, Batı Karadeniz'de nakliyeyi örgütlemenin yanında, İstanbul-Akçakoca ve Trabzon-Akçakoca arasında kömür ve malzeme taşımacılığını da yürütmekti.[67] Milli Müdafaa Vekaleti'ne bağlı Bahriye Dairesi Reisliği, Karadeniz'deki taşımacılığı kendine bağlı iki üst grupla yürütmüştü. Bunlar, Trabzon ve Ereğli Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlıklarıydı. Ancak daha önceden belirtildiği gibi, bu örgütler kendi içlerinde daha küçük oluşumlarla görevlerini sürdürmüşlerdi. Bunlar, merkez liman reislikleri, deniz müfrezeleri, gözetleme istasyonları, yükleme ve boşaltma subaylıkları gibi alt örgütlerdi.[68] Bu örgütlenme, 1921 baharında hemen hemen tümüyle gerçekleştirilmişti. Ortak hedef, Türk Milli Hareketi'nin verdiği savaşta, silah ve cephane sıkıntısını ortadan kaldırarak, işgalcilere karşı verdiği savaşı kazanmasını sağlamaktı. İtilaf Devletlerinin ablukası bu işi hatasız yapma zorunluluğunu da getirmişti. Bu zor görevi yürütmek için

16 Mart 1921'de Batum, Tuapse ve Novrosisk'de Kıdemli Deniz Subaylıkları oluşturulmuşlardı.[69] Bunların görevi, Rus limanlarından yollanacak silah, mühimmat ve askeri malzemeyi hazırlamak, tertiplemek, düzenlemek ve taşıyacak gemilerin hareketlerini düzenlemekti. Bundan başka, mazot, gaz, benzin ve makina yağı gibi maddeleri, başta kömürle değiştirerek, sonraları da satın almak yoluyla motorlu araçların ve uçakların ihtiyaçlarını sağlamışlardı. İstihbarat işleri ile de ilgilenmişlerdi.[70]

1921 yılı başlarında Trabzon, İnebolu ve Batum'da Yükleme ve Boşaltma Kumandanlıkları oluşturulmuşlardı. Daha sonra da Ereğli ve Akçakoca'da kuruldular. Limanlara gelen yardımları yükleme ve boşaltma işiyle uğraşmışlar, böylelikle taşıma işinde önemli bir görev üstlenmişlerdi.[71]

Hopa, Kemerburnu, Giresun, Samsun, Sinop, Kerempe, Zonguldak, Ereğli çevrelerinde, gerekli görülen ve denizin en iyi izlenebileceği tepelere Kıyı Gözetleme İstasyonları kurulmuşlardı. Görevleri düşmanın seyrini belirleyerek, Türk taşımacılığının zarar görmeden veya en az zararla yapılmasını sağlamaktı.[72]

Samsun, Amasra, Ereğli ve İzmit'te oluşturulan Deniz Müfrezeleri Türk gemilerinin onarım ve bakımı yanında personel ve diğer araç-gereçler yönünden donanımı ile ilgileniyorlardı.[73]

Bunlardan başka gerek görüldüğü zamanlarda, eleman yetiştirmek ve deniz işleri ile uğraşmak üzere bazı özel durum arz eden oluşumlar da gerçekleştirilmişti. 1921 Şubat ayında Samsun'da Ganaim-i Bahriye Mahkemesi kurulmuş, çeşitli zamanlarda zapt edilen ve el konulan gemiler ve diğer deniz ganimetleri ile ilgili konuları çözmek işleri ile uğraşmışlardı. 25 Nisan'da da Samsun'da, Bağımsız Bahriye Divan-ı Harb-i Daimisi adıyla yeni bir mahkeme kurulmuştu. Preveze ve Aydın Reis gambotları personelinin Rusya'da karşılaştıkları olaylar ve zamanla çeşitli gelişmeleri görüşüp karara bağlamışlardı.[74]

Samsun'da faaliyete geçirilen başka bir kurum da, 28 Mart 1921'de öğretime açılan Samsun Deniz Harb Okulu'ydu. Ankara emrine kendiliklerinden giren ve eğitimleri eksik kalmış deniz teğmenleri ve Harp Okulu öğrencilerini yetiştirmek için açılmıştı. Açılırken dokuz öğrencisi vardı. Türk denizciliğinin eleman ihtiyacı sebebiyle, Mayıs sonu ve Haziran başında öğrenciler Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı emrine verilince, Eylül ayında okul kapandı.[75]

Mayıs 1921'de Amasra'da bir Bahriye Bataryası oluşturuldu. Türk deniz taşımacılığında görevli gemilerin gerektiğinde sığınabilmeleri için, Amasra limanı düzenlenerek bir Batarya ile desteklenip bu göreve hazırlandı.[76] Amasra doğa olarak da bu işe uygun bir limandı. Daha sonra bir bahriye komutanlığı kurularak limanın kara savunması da bu komutanlığa verildi.

1921 Eylül ayında Terme'de bir iskele komutanlığı kuruldu. Samsun'a boşaltma yapamayan gemiler yüklerini buraya boşaltacaklardı.[77]

Zaman içinde bölgedeki Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlıkları adıyla birleşip Bahriye Dairesi Reisliği'ne ve bu kanaldan Milli Müdafaa Vekaletine bağlandı. Karadeniz'de deniz taşımacılığı için, sahil üç kısma ayrıldı. Bu kısımların merkezleri Trabzon, Samsun ve Ereğli idi. Trabzon bölgesi, Tirebolu-Trabzon arası, Samsun bölgesi, Tirebolu-İnebolu arası, Ereğli bölgesi de İnebolu-Sakarya ağzı arasındaki kıyılardan oluşmuştu. Trabzon, Samsun, Ereğli ve Sinop'ta birer gaz ve benzin deposu bulunacaktı. Bu depolar, Rusya'dan alınacak gaz ve benzinle doldurulacak, bu işi Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı yürütecekti. Trabzon, Samsun ve Ereğli'de birer kömür deposu kurulacak, bu depoları Kilimli ve Zonguldak ocaklarından alacağı kömürlerle doldurmak ve bunların naklini yapmak da Ereğli Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı'nın sorumluluğunda olacaktı.[78] Bu ve bunlara bağlı olarak veya merkezle doğrudan bağlantılı örgütler büyük bir uyum içinde çalışarak, topladıkları bilgileri birbirine aktararak, dayanışma içinde, Türk ordusunun silah, cephane ve diğer

ihtiyaçlarını karşılayacak taşımacılığı gerçekleştirdiler. Askeri ve sivil deniz gücünün yetersizliği programlı ve titiz çalışmalarla kapatılmıştı.

3. Karadeniz'de Faaliyet Gösteren Türk Deniz Gücü

Birinci Dünya Savaşı'nın galibi devletler, aralarına Yunanistan'ı da alarak, Anadolu'nun insan ve sanayi gücü, ziraat bölgesi ve yol şebekesi bakımından en önemli topraklarını işgal etmişlerdi. Karadeniz Boğazı da bu bölgeler arasındaydı. Rusya da, Türklere istedikleri kadar yardım yapmayacaktı. Bu mücadelenin beslenmesi için tek yol olarak Karadeniz kalmıştı. İstanbul ve Anadolu'dan gelecek yardımlar bu yoldan Anadolu'ya getirilebilecekti. Ancak, Karadeniz'de askeri nakliyatı korumak ve gerçekleştirmek üzere bulunan Türk deniz gücü, Yunan ve İtilaf donanmaları karşısında bir hiçti.[79]

Osmanlı Devleti döneminde yabancılara tanınan "Kabotaj" hakkı, Osmanlı deniz gücünü ve ticaret filosunu zayıflatmıştı. Birinci Dünya Savaşı bu filoyu daha da küçültmüştü. Savaştan önce yüz on bin tonluk kapasite, savaştan sonra elli bin tona düşmüştü. Türkiye'nin elinde, her biri üç bin tondan fazla kapasitesi olan üç gemi kalmıştı.[80] Mondros Mütarekesi ile Türk deniz gücüne ve sularına getirilen yeni uygulamalarla bu gücün kullanılması şansı da kalmamıştı. Türk denizciliği tamamen çökmüş, limanlar ve su yolları İtilaf işgalinde olduğu gibi, Karadeniz'de de bu devletlerin savaş gemileri egemenlik kurmuşlardı.[81] Türklerin elinde sayısı ve taşıma gücü bilinmeyen küçük gemiler (takalar, motorlar vb.) kalmıştı. Bu filo Milli Mücadele'de gücüne oranla çok büyük hizmetler gördü. Kaldı ki, bunlar başlangıçta Anadolu'nun kontrolünde değildi.

Türk deniz gücünün bu durumu yanında, İtilaf Devletleri Anadolu'daki Milli Hareketi söndürmek için dört yandan kuşatmış, deniz yollarından yapılacak yardımı engellemek için Türk kıyılarında kontrol ve abluka yapıyorlardı. Bu şartlarda Türk denizcileri küçük gemiler ve kendi motor ve yelkenli takaları ile Trabzon ve Rus limanlarından Karadeniz limanlarına silah ve cephane taşımışlardı.[82] Milli Mücadele'nin ilerleyen dönemlerinde İstanbul'dan Anadolu'ya kaçırılacak silahlar sivil, yerli ve yabancı bandıralı gemi ve vapurlarla taşınmıştı.

Milli Mücadele boyunca, Türk Milli Hükümeti emrinde çalışan gemilerden ilk sayılabilecek olanlar, Aydın Reis ve Preveze adındaki gambotlardı. Bu iki Türk gemisi, İstanbul İşgal Kuvvetleri Başkomutanı Amiral Calthorpe tarafından, Karadeniz'deki eşkiyalık ve çetecilik hareketlerini önlemek için 1919 yılı Şubat'ında görevlendirilmişlerdi.[83] Bu iki gambot Milli Mücadele başlayınca Milli Kuvvetler emrine girerek Türk filosunun ilk gemileri olmuştu. Karadeniz'e gönderilirken 105 mm'lik topları söküldüğü için ateş güçleri yok denecek bir durumdaydı. İtilaf gemileri İstanbul'a geri götürmek için peşlerine düşünce Novrosisk'e kaçırılarak onarımları yapıldı.

Aydın Reis ve Preveze'den başka, Rüsumat 4 No adlı gümrük motoru 10 Haziran 1920'de kendiliğinden Ankara emrine girmişti.[84] Bundan başka, iki motorgambot da Ruslar tarafından 29

Eylül'de Trabzon'a getirilmiş ve 9 Ekim'de törenle Türk bayrağı çekilmişti. Bu iki gambot 1922 yılında Amasra'ya getirilerek düşman faaliyetlerini ikiye bölmek ve ticaret savaşı yapmakla görevlendirildiler.

Milli Hükümet emrinde bu sıralarda Gazal adlı römorkör ile Dâna yelkenlisi de bulunuyordu. Başlangıçta bu kadar küçük bir güce sahip olan Türk denizciliği ilerleyen zaman içinde, Karadeniz'de seyreden Yunan gemi ve motorları ile Türk limanlarına gelen, yine Yunan ve Çarcı Ruslara ait motorlara el konmasıyla gücünü arttırmıştı. 1921 yılı başında ise Alemdar kurtarma gemisi İstanbul'dan kaçarak Ereğli'ye sığınmış, ancak Trabzon'a giderken Zonguldak'ta yakalanmıştı. Fransız torpidosu eşliğinde İstanbul'a götürülürken tekrar Ereğli'ye sığınmayı başarmış, ama Milli Kuvvetlere katılışı Ekim ayında gerçekleşebilmişti.[85] Alemdar eski olması yanında 750 beygir gücündeydi ve 12 mil hız yapabiliyordu. Böylece Türk filosuna önemli derecede güç katmıştı.

Türkler tarafından el konularak Türk bandırası çekilen ve taşıma filosuna katılan yabancı bandıralı gemi ve motorlar da şunlardı; İlk olarak Trabzon'dan sığınmak için Tuapse'ye gitmekte olan Aydın Reis'in el koyduğu 100 tonluk Yunan motoru, Ayyıldız adıyla Türk filosuna katıldı. 6 Eylül 1920'de Ereğli limanında Gazal römorkörü, Uranya adındaki Yunan gemisine el koyup Samsun adıyla, sonrasında Rüsumat 4 No, Trabzon önlerinde Petros adındaki Yunan gemisine el koyarak Batum adıyla, Ereğli limanında Abranosyan Kumpanyası'nın bir vapuru Şahin adıyla, Türk filosuna katılmışlardı.[86] Bunlardan başka, Ereğli'de iki Yunan motoru ele geçirilip, Ereğli ve Amasra adıyla deniz gücüne katılmıştı. İnebolu önünde Batum'dan gelen bir Yunan motoru ele geçirilip İnönü adı verilmişti.[87] Bunlardan başka küçük motorlar ve takalar ile şahısların malı olan pek çok motor da Türk filosunu destekliyordu. 10 metre boyunda, 12 tonluk ve 5 mil sürate sahip Aslan motoruda[88] bunlardan biriydi. Türk nakliye filosu 1921 yılında ulaşabildiği en güçlü noktaya ulaşmıştı. Enosis adlı Yunan gemisine de 1922 yılı başlarında el konulmuştu.

Milli Kuvvetler bu şekilde faaliyetlerini sürdürmeye çalışırken Türk vapurları Reşit Paşa ve Kızılırmak hastaneye çevrilerek, Wrangel ordusu kalıntılarının hizmetine sunulmuştu.[89]

Milli Mücadele süresince, adı geçen gemi ve motorlardan başka, Karadeniz'de seyreden ticaret gemileri ile yolcu vapurlarından da faydalanılmıştı. Özellikle İstanbul'dan yapılan taşımalarda Seyr-ü Sefain İdaresi vapurlarından başka, İtalyan Loit Triestino Kumpanyası'nın ve Fransız Pake Kumpanyası'nın gemi ve vapurlarından yararlanılmıştı. Seyr-ü Sefain İdaresinin Tecrübe, Ümit, Bahri Cedit, Altay, Giresun, Akdeniz adlı vapurları da taşımacılıkta görev almışlardı.

Bu şekilde yapılan başarılı nakliyattan başka, Türk filosu savaş sonunda 26 parçalık bir filo olmuştu.[90] Bunlar motorlu, buharlı ve yelkenli olmak üzere, büyüklü küçüklü gemi ve motorlardı. İsimleri ve özellikleri şunlardı;

Aydın Reis ve Preveze Gambotları: 502 ton kapasiteli ve ahşap,

Alemdar : 300 ton kapasiteli çelik kaplama,

Amasra Motoru : 20 Ton kapasiteli,

Arslan Motoru: 10 ton kapasiteli,

Ayyıldız Motoru : 70 ton kapasiteli

1 ve 2 Nolu Motorbotlar : 40 ton kapasiteli 47'lik bir top, birer makinalı tüfek taşıyorlardı,

Bartın (Motorlu Gemi) 100 ton kapasiteli,

Batum Römorkörü : 300 ton kapasiteli, yandan çarklı, çok sesli,

Tecrübe : 300 ton kapasiteli,

Dâna Yelkenlisi : 100 ton kapasiteli,

Ereğli Motoru : 150 ton kapasiteli,

Filya Motoru : 300-350 ton kapasiteli, Topal Osman tarafından Ruslardan ele geçirilmiş,

Gazal Römorkörü : 90 ton kapasiteli, Klavuz römorkörü,

İnönü Motoru : 40 ton kapasiteli,

Kahraman : Yelkenli mavna

Küllük : Yelkenli mavna,

Mebruke : 90 ton kapasiteli, motorlu mavna

Rüsumat 4 No : 300 ton kapasiteli,

Samsun : 3000 ton kapasiteli, Yakalanan Yunan gemisi,

Şahin : 1250 ton kapasiteli, Yakalanan Yunan şilebi,

Trabzon : 1000 ton kapasiteli, Yakalanan Enosis Rum gemisi,

Zonguldak Motoru : 25 ton kapasiteli,

İkdam Motoru : 15 ton kapasiteli,

Sinop Motoru : 15 ton kapasiteli,

Sakarya Motoru : 5 ton kapasiteli,

Keşşaf Motoru : 5 ton kapasiteli,

Bunlardan başka büyüklü küçüklü her türlü taşımada kullanılmış şahıslara ait takalar.[91]

Bu tabloya göre Türk taşımacılığı yedi bin ton sınırına ulaşmış olmakla birlikte, bu gemi ve motorların zamana dağılmış olarak Milli Kuvvetlere katılması ve düşmanın torpido, muhrip ve zırhlıları ile uyguladığı abluka dikkate alınırsa, Milli Mücadele'nin bu cephesinde gerçekleştirilen faaliyetlerin önemi ve başarısı daha iyi anlaşılacaktır.

Bu mütevazı filo ile sağlam ve disiplinli bir deniz teşkilatı oluşturularak, Karadeniz yoluyla yapılan taşımacılık da Milli Mücadele'yi besleyen önemli kanallardan birisi olmuştu. Bu nakliyat işinde yabancı bandıralı bazı kumpanyaların gemilerden de önemli ölçüde faydalanılmıştı. Karadeniz'in doğusu merkezi Trabzon olmak üzere, Trabzon Nakliyatı Bahriye Kumandanlığı, batısı da merkezi Ereğli olmak üzere, Ereğli Nakliyatı Bahriye Kumandanlığı sorumluluğuna bırakılmıştı. Trabzon'daki kumandanlık, Rusya ve Doğu Cephesi'nden gelen silah ve malzemeyi, Anadolu'nun giriş kapıları ve Batı Cephesi'ne yakın olan İnebolu, Samsun, Akçaşehir gibi limanlara taşıyordu. Ereğli Kumandanlığı ise, Trabzon'dan gelenler yanında İstanbul'dan kaçırılan silah, cephane, subay ve askerlerin boşaltılması ve Batı Cephesi'ne taşınması ile sorumluydu.[92] Taşımanın aksamadan yürümesi için gaz ve benzin sağlama görevi Trabzon'un, kömür sağlama görevi de Ereğli'nindi.

Bu işlerin yürütülebilmesi için İstanbul, Ereğli, Zonguldak, İnebolu, Samsun ve Trabzon deniz taşımacılığı yolunun Türklerin kontrolünde bulunması gerekiyordu.[93] Halbuki İtilaf Devletleri, gerek kıyı şehirlerine karakollar kurarak veya işgal ederek, gerekse Karadeniz'e çıkardıkları donanmalarıyla abluka ve karakol yaparak bu yolu denetimlerine almışlardı. Bu durumda Kuvayı Milliyeciler taşıma işinde gizli çalışmalara yönelmişler, yabancı bandıralı gemileri kullanmışlar, düşman gemilerinin seyrini çok iyi izleyerek, onların geliş ve gidişleri arasındaki boşluklardan faydalanmışlardı.

Deniz yoluyla İstanbul'dan yapılan taşıma, sivil motorlar, Seyrü Sefain İdaresi[94] vapurları, Fransız, Sırp ve İtalyan bandırası taşıyan özel ticari şirketlerin vapurlarıyla yapılmıştı.[95] İstanbul'da bu işlerin organizesi gizli milli gruplar tarafından yapılıyordu. Boşaltma, özellikle İnebolu, zaman zaman da Ereğli, Akçaşehir, Kefken, Karasu, gibi limanlara yapılıyordu.[96] Trabzon'dan yapılan taşıma ise 1920 yılı sonlarında başlayıp, 1921 yılında yoğunlaşmıştı. Rusya ile anlaşma sağlanması ile Ermenilerin yenilerek Doğu Cephesi'nin rahatlaması ve Batı Cephesi'ne silah, asker, malzeme taşınması şansının doğması bunda etkili bir faktör olmuştu. Doğu Cephesi'nden ve Rusya'dan gelecek yardım önce Trabzon'a geliyor, oradan yüklenerek İnebolu, Samsun, Bartın, Ereğli ve Akçakoca'ya boşaltılıyordu.

İstanbul'dan gizli gruplar tarafından sivil motor ve yerli, yabancı bandıralı gemilere yüklenen silah ve cephane Anadolu Kavağı, Haliç Tersanesi, Zeytinburnu ve diğer ambarlardan kaçırılıyor, yine İnebolu, Samsun, Akçakoca, Akçaşehir gibi limanlara boşaltılıyordu. Bu malzemeler içinde silah,

cephane, top, mayın, donatım araç-gereçleri vardı.[97] İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek isteyen subay ve sivil şahıslar da genelde aynı yolu izliyorlardı. Milli Mücadele'nin başlarında Seyrü Sefain İdaresi vapurlarıyla gruplar halinde subaylar taşınmıştı.

İtilaf Devletleri bu hareketleri tespit etmişler, belirtilen limanların önlerinde, kıyılarda ve deniz yolları üzerinde devamlı gözetlemelerde bulunmuşlar, 1921 yılında Karadeniz'in tümünde abluka uygulamışlardı. Türk taşımacılığını organize edenler de bu uygulamaya karşı bazı önlemler almışlardı. Düşmanın zayıf tarafları belirlenerek buna göre bir strateji belirlediler. Düşmanın savaş gemilerinin Karadeniz'e çıkış noktasında ve Karadeniz'e hakim kıyı noktalarında gözetleme istasyonları kurarak düşman seyrini izlediler. Düşmanın Karadeniz'de üssü bulunmadığı için Karadeniz'de sürekli kalamıyordu. İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanılacaktı. İstanbul'da önemli görevlerde bulunan milliyetçi subaylardan bilgi alınacaktı. İyi bir haberleşme ağı kurulacaktı. Karadeniz'e sefer yapan sivil Türk ve İtalyan gemilerinden yararlanılacaktı. Marmara Denizi'ndeki motorlardan yararlanılacaktı. Karadeniz'deki Yunan ve Çarcılara ait motor ve gemiler yakalanıp, taşımacılıkta kullanılacaktı. İstanbul'daki gemilerden uygun olanlar kaçırılacaktı. Tekalif-i Harbiye istemiyle Karadeniz'deki bütün motorlar taşımacılıkta kullanılacaktı. Limanlar arasında gözetleme ve hareket birliği kurulacaktı. Bu faaliyetler yürütülürken Türklerin avantajı, İtilaf Devletlerinin Karadeniz'de bir üslerinin bulunmamasıydı. Böyle bir üsleri bulunsa şüphesiz Türklerin işi daha zor olacaktı. Bununla birlikte İstanbul'dan Karadeniz'e açılan Boğaz'ın milli kuvvetlerce gözetleme altında tutulması da ikinci bir avantajdı.[98]

Belirlenen strateji içinde yer alan, Türk ve yabancı bandıralı sivil gemilerin kullanılması da Anadolu'ya yapılacak taşıma için bir yoldu. İtilaf Devletleri arasında İngiliz ve Yunan politikası nedeniyle oluşan rekabet bu yolu Türklere iyice açmıştı. Kapitülasyonlardan yararlanarak Karadeniz'de serbestçe ticaret yapan yabancı bandıralı gemiler de ticari amaçlarla bu uygulamaya sıcak bakmışlardı. Bu şirketlerin başlıcaları, Fransız "La Frances" ve "Pake" kumpanyaları ile İtalyan "Loit Triestino" kumpanyasıydı.[99] 1920 yılı sonlarında bu uygulamaya geçinceye kadar Seyrü Sefain İdaresi vapurları bu işi gayet güzel yürütmüşlerdi. Ancak İtilaf Devletlerinin bunu fark etmeleri sonucunda sıkı bir kontrol mekanizma

sı kurmaları ve bandırası yabancı Türk gemilerinin kaptanlarını değiştirme yoluna gitmeleri[100] bu işi aksatmıştı. İngiltere zaman zaman yabancı gemileri de aramaya başlayacak kadar ileri gitmişti. Fransız ve İtalyan gemilerine karşı bu şekilde davranmaları aralarında hoşnutsuzluğu daha da arttırıyordu. Türkler, bu anlaşmazlıklardan yararlanarak yabancı gemilerden daha fazla faydalanma yolunu denemişlerdi. Bu gibi işlerde yardımcı olan gemilere Türk limanlarında kolaylıklar gösteriliyordu.[101]

Yabancı bandıralı gemiler veya şirket yetkilileri, zaman zaman taşımacılık konusunda Karadeniz limanlarındaki Türk yetkililere bizzat başvuruyorlardı. 16 Haziran 1921'de, İnebolu Polis Müdürü'ne Amerikalı ve İngiliz şirketleri temsilcisi, İstanbul'dan kaçırılacak her çeşit malzemenin tonunu otuz yedi İngiliz lirası karşılığında taşıyabileceği teklifini getirmişti. Bütün sorumluluğu şirketler üstleniyor ve

aracı da yüzde beş komisyon istiyordu.[102] 14 Haziran'da da Samsun Liman Kumandanı Hakkı'ya, İstanbul'dan iki yüz doksan dokuz parça askeri malzeme getiren Fransız bandıralı Mareşal Jofer vapurunun, kumpanya temsilcisi Hüseyin Hakkı Bey tarafından tonu dört yüz kuruşa Trabzon'dan istenildiği kadar savaş malzemesi taşıyabilecekleri isteği belirtilmişti. Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdüriyeti ücreti fazla bularak bu teklifi geri çevirmişti. Daha önce 4 Nisan'da da İnebolu'ya silah taşınması konusunda bir İtalyan gelmişti. Kırk beş günde cephane ve silahların teslimi garantisi vermişti.[103] Anlaşılan şu ki, ecnebi şirketleri mevcut şartlarda ticari kazanç düşünüyorlardı. Fransızlar bir yana, İngiliz şirketinin Anadolu'daki Milli kuvvetlere silah ve cephane taşımasının başka bir açıklaması olamazdı.

Yabancı bandıralı gemilerden kiralama yoluyla da faydalanılmıştı. Zonguldak tüccarlarının kiralamış olduğu Fransız bandıralı Karnilof ve Mecda Vesta vapurları ile, İstanbul'dan İnebolu ve Samsun'a yapılan seferlerde önemli ölçüde askeri eşya ve malzeme getirilmişti.[104]

Yabancı gemilerde Anadolu'ya önemli miktarda subay da kaçırılmış, Avusturyalı ve Alman kaptanlar bu işte Türklere kolaylık göstermişlerdi. Cemal Karabekir, kendisinin Avusturyalı eski bir subay olan kaptan idaresindeki gemi ile, arkadaşlarıyla birlikte Sinop'a götürüldüğünü yazmaktadır.[105] Ayrıca, İstanbul'daki gizli milli gruplar, İstanbul'da iş çevrelerinden yetkililer ayarlayarak, onları kamuflaj olarak kullanıp silah ve cephane taşımacılığını gerçekleştirmişlerdi. İstanbul Hükümeti'nin satılığa çıkardığı sahra topları bir İtalyan sanayici aracılığıyla hurda fiyatına alınmış, Loit Triestino Kumpanyası'nın bir vapuruyla İnebolu'ya gönderilmişti.[106]

Türk vapurları ile yolculuk ve nakliyat yapmanın oldukça güçleştiği 1921 yılında, yabancı bandıralı gemilerin kullanımı oldukça yaygınlaştı. İstanbul'da faaliyet gösteren (Ankara bağlantılı) Muaveneti Bahriye Grubu, La Frances ve Pake kumpanyalarının Dâna, Anadolu, Ararat, Lodvil, Langer, Mecda Vesta, Vestalya vapurlarıyla, İtalyan Loit Triestino kumpanyasının Dukovina, Kampidiglio, Kastinia, Kleopatra, Marane, Megri, Minerva, Oratina yolcu vapurları ile önemli ölçüde savaş malzemesi taşınmasını sağladılar. Bu gemilere güvenilir adamlardan Türk personel yerleştirerek bu işi biraz daha kolaylaştırdılar.[107]

1921 yılı Mayıs ve Haziran aylarında İstanbul'da, İstanbul'dan İnebolu'ya yabancı bandıralı vapurlarla silah ve cephane getirilmesi konusunda yoğun bir dönem yaşandı. 12 Mayıs'ta Panos, 24 Mayıs'ta İtalyan vapuru, 7 Haziran'da Roma vapuru, 21 Haziran'da Avangelos vapuru ve 29 Haziran'da Avonyo vapuru ile silah, cephane ve diğer askeri eşyalar getirilmişti.[108] İstanbul'dan yüklenen malın listesi tutuluyor, Ankara ve boşaltım bölgesi önceden haberdar ediliyordu.

İtilaf Devletlerinin bütün çabalarına rağmen Türk taşımacılığını engelleyememesi, zaman zaman yabancı bandıralı gemilerin de aranması ve kontrol edilmesi sonucunu getirdi. 22 Eylül'de, İtalyan bandıralı Karnavale vapuru Boğaz'dan Karadeniz'e çıkarken İngilizlerce arandı. 22 Aralık 1921'de silah ve cephane yüklü Vera vapuru İngilizlerce yakalandı. Sahibi, Katolik Ermeni ve Fransız uyrukluydu.[109] İngiliz-Fransız ilişkileri bu olayla daha da gerginleşti.

İstanbul depolarından önemli miktarda silah kaçırılması olaylarından biri de, 1920 yılı başlarında Akbaş deposunun boşaltılmasıydı. Buradaki silahlar Wrangel ordusuna gönderilecekti. Bunun haber alınması üzerine Köprülülü Hamdi Bey'in örgütlemesiyle, depo basılıp silahlar Anadolu'ya kaçırılmıştı.[110] Taşımada rol oynayan önemli bir unsur da, vatanperver motorcular ve gemi sahipleriydi. Hacı İbrahim Ak Efendi bunlardan biriydi. Sadıkoğlu firması adına satın alınan İtalyan bandıralı Marianina vapuru ile silah ve cephane taşıyordu. Bir keresinde Samsun'da yükünü boşaltırken bir sandığın düşüp dağılması ile konu anlaşılmış ve İstanbul'a dönüşünde Hacı İbrahim Efendi ile komisyoncu tutuklanmıştı.[111]

İstanbul'dan Anadolu ordusuna ve Karadeniz'deki deniz kuruluşlarına kalifiye eleman sağlamak amacıyla, kara ve deniz subayları da taşınmıştı. Bu subaylar değişik kimlik ve kıyafetlerle sivil ve normal yolcular olarak taşınıyordu.[112] 1921 yılı başında Milli Müdafaa Vekaleti, İnebolu İstihbarat Zabitliği'ni uyarıyordu. Bu uyarı, Anadolu'ya gruplar halinde subay gelmesinin dikkat çekmesi sebebiyle gemilerin İtilaf Devletleri tarafından arandığı, bundan böyle dikkat çekmeyecek şekilde birer ikişer nakledilmeleri konusundaydı.[113] İstanbul'dan Anadolu'ya bu denli büyük bir akın olduğu görülüyor, taşımaya engel olunmaması için bunun daha dikkatli yapılması öneriliyordu.

İstanbul'dan yapılan taşıma sırasında, Beylerbeyi'nde Osman Nuri Efendi'nin evinde kurulan gizli telsiz ile, Beykoz'dan veya Boğaz'ın başka bir yerinden Anadolu'ya silah, cephane ve personel götürecek olan yelkenli küçük gemilere, Boğaz'ın kontrolsüz olduğu saatler bildiriliyor, o saatler arasında hareket ettiriliyorlardı.[114]

İstanbul ile Anadolu arasında bu şekilde sağlanan taşımacılık, Rusya-Trabzon ile Batı Karadeniz limanları arasında daha farklı bir şekilde yapılıyordu. Gerek Rusya'dan sağlanan yardımların Trabzon'a getirilmesi, gerekse Doğu Cephesi'nden Trabzon'a gelen silah ve cephanelerle birlikte batı limanlarına getirilmesinde sadece Türk gemi ve motorlarından faydalanılıyordu. Düşman ablukasını delmek yönünden ise, belki daha şanslıydı. Daracık bir geçitten geçmek gibi bir zorunluluğu yoktu. Düşman gemileri ile geniş bir alan içinde muhatap oluyorlardı.

Bu bölgede taşımacılık 1921 yılında yoğunluk kazanmıştı ve bu yıl içinde de düzenli taşımacılık sağlanmış durumdaydı.[115] Doğu Karadeniz'de abluka yapan Yunan kuvvetleri İngiliz gemilerinden de gerekli bilgileri alırken, Türk gemileri gözetleme istasyonları ve liman kumandanlıklarında toplanan bilgilerle seyirlerini düzenliyorlardı. Daha öncesinde bölgede taşımacılığı Trabzon'daki Üçüncü Kafkas Tümeni idare etmiş ve sivil motorlarla yapılmıştı. Bu görevi yapmak üzere oluşturulan Trabzon Kaçakçı Müfrezesi de 26 Ekim 1920'de Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Müfrezesi, 9 Şubat 1921'de Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı'na dönüştürülmüştü. Batum, Tuapse ve Novrosisk'de kıdemli deniz subaylıkları oluşturularak, yardımların Trabzon'a taşınması bu kurumlar arasında sağlanan sıkı bağlantı ile gerçekleştiriliyordu.[116] Batum, Tuapse ve Novrosisk'den yüklenen silah, cephane ve malzeme Trabzon'a getirilmekte, burada diğer gemilere aktarma yapılarak veya aynı gemiyle, Samsun, İnebolu, Sinop ve Akçakoca'ya gönderilmekteydi.[117] 1921 yılında Yunan ablukası resmen uygulanmaya başlandıktan sonra, Trabzon'dan yükünü alan gemiler, duruma göre Sinop ve

İnebolu'ya uğramadan doğrudan Akçaşehir'e boşaltım yapıyorlardı.[118] 1921 yazında Yunan ablukasının çok ağırlaştığı dönemde gemiler bir süre Tuapse ve Batum gibi Rus limanlarına sığınmak zorunda kalmışlardı. Bu limanlarda Türk gemilerinin onarımı ve bakımı da yapılıyordu.

Rus limanlarından Trabzon'a ilk taşımayı gerçekleştiren gemiler, Gazal römorkörü ile Rüsumat 4 No adındaki motordu. Gazal, 20 Ekim 1920'de Trabzon'a, Tuapse'den yüklediği 564 Alman mavzeri, 494 sandık cephane ve 586 kasaturayı getirmişti. Rüsumat 4 No ise, 4 Kasım'da ilk seferini tamamlamış ve yine Tuapse'den Trabzon'a 632 mavzer, 1180 sandık cephane ve 615 kasatura getirmişti.[119] Rüsumat 4 No sonraki günlerde Trabzon-İnebolu arasında da seferlere çıktı. 1921 Temmuz'unda iki adet 88 mm'lik İngiliz topu ile toparlaklarını ve 354 sandık cephaneyi İnebolu'ya götürdü. Dönüşte, Ordu önlerinde Yunan filosunun takibinden kurtuldu. Ancak daha sonra Eylül sonlarında çıktığı ikinci seferinde yükünü Ordu'ya boşaltmak zorunda kaldı. Eynesil önlerinde Yunan savaş gemilerince bir daha çalışamaz duruma getirildi.[120] Trabzon'a Rus limanlarından ve Doğu Cephesi'nden getirilen silah, cephane ve malzemenin buradan batıdaki limanlara taşınmasında, Seyrü Sefain İdaresi'nin Karadeniz hattında çalışan Bahri Cedit, Gülnihal, Altay, Giresun, Akdeniz ve Ümit vapurlarından da faydalanıldı.

Doğu ordusunun Ermenilere karşı kazandığı zafer sırasında Ermenistan'da ele geçirilen 760 top, 100 makinalı tüfek, 4252 tüfek ve ayrıca Rus yardımlarından ilk parti olan 2317 tüfek, 2031 sandık mermi ve 1694 süngü Trabzon'a gelmiş, oradan İnebolu, Sinop, Samsun, Akçaşehir limanlarına kademeli olarak gönderilmişti.[121] İngiliz raporlarında belirtildiğine göre, 1921 Temmuz sonuna kadar, Yunan ablukasına karşı Rusya'dan Samsun, Trabzon ve diğer limanlara sekiz yüz ton askeri malzeme taşınmıştı.[122] Bu İngilizlerin bildiği miktardı. Onların Türkiye'ye gelen her yardımdan haberdar olamayacağı düşünülürse, bu miktarın daha fazla olduğu açık olarak ortaya çıkacaktır[123].

1921 yılı 7-8 Ağustosu'nda, Sakarya Savaşı öncesinde Tekalif-i Milliye emirleri yayınlanınca Karadeniz'de Türk taşımacılığı daha da canlandı. Eylül başında, Karadeniz'de seyreden sivil motor ve teknelerin taşımacılığa katılması için yeni bir emir yayınlandı. Buna göre, sivil motor ve tekne sahipleri bir ay içinde, ordu malzemesini araçlarının gücü ölçüsünde yüz millik bir uzaklığa parasız taşımaya zorunlu tutuluyordu.[124] Bu önlemle taşımacılık hızlandırılıp, Sakarya'da savaşan Türk ordusuna silah ve cephane yetiştirilmeye çalışılırken, düşmanın ve özellikle Yunan gemilerinin ablukası da bu ölçüde ağırlaşmıştı. İngiliz savaş gemilerinin, Türk taşımacılığı ve gemilerin seyri hakkında Yunan gemilerine bilgi verdikleri belirlenerek Ankara'da Bahriye Dairesi'ne bildirilmişti.[125] Buna karşı Eylül sonunda Terme'de bir iskele komutanlığı kurularak, Samsun'a çıkarılamayan malzemelerin daha az dikkat çeken ve o ölçüde ablukadan az etkilenen Terme'ye çıkarılması yoluna gidildi. Böylelik

le iki grup halinde seyreden düşman gemilerinden, batıya seyredenler arkasından yola çıkarılan Türk gemileri, doğuya seyredenler Samsun'a gelinceye kadar Terme limanına varmaktaydılar.[126] İnebolu'ya giden Türk gemileri Samsun'a uğrayıp, düşman doğuya geçtikten sonra yollarına devam ediyorlardı.

1921 yılı sonlarından 1922 yılı yazına kadar yapılan başka bir taşıma işi, Rusya'dan Trabzon'a ve oradan Samsun'a uçak götürülmesiydi. 1921 yılı sonlarında Almanya'dan alınan 30 kadar uçak trenle Novrosisk'e getirilmişti. Buradan Trabzon'a ve Samsun'a götürülmesi planlanmışken, İtilaf Devletlerinin ablukası yüzünden Samsun'a doğrudan götürülememişti. Trabzon'a götürülerek oradan 1922 yazında Samsun'a taşınmıştı. Bu taşımayı Şahin vapuru gerçekleştirmişti.[127]

1922 yılı, Büyük Taarruz için hazırlık yılı olmakla, Karadeniz'de yapılan taşımacılık da bu çerçevede yoğun bir dönem yaşamıştı. Rus limanlarından gelen silah, cephane, araç-gereç yanında, Doğu Cephesi'nden Trabzon'a yığılan malzeme de Batı Cephesi'ne taşınacaktı. Taşıma sırasında gözetleme istasyonları, liman komutanlıkları ve gemiler arasında çok güçlü bir haberleşme ağının kurulması yanında, limanlara gelen gemi ve motorların boşaltılması, boşaltılan malzemenin kısa sürede iç kesimlere taşınması işi de iyi programlanmış ve sivil halk da bu işte yardımcı olmuştu.[128]

Düşman gemilerinin sıkı kontrol ve ablukasına rağmen, yetersiz nakliye filosu ile Rusya'dan, Batum'dan, Tuapse ve Novrosisk'den Trabzon'a, Trabzon'dan da Batı Karadeniz'deki Türk limanlarına silah, top ve malzeme ile çeşitli askeri eşyalar, uçaklar ve parçaları taşındı. Bunlardan başka Türk limanları arasında asker ve cephane taşınması işi de gerçekleştirildi. Özellikle Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne ve stratejik açıdan daha önemli liman ve şehirlere, askeri birlikler de genelde deniz yolu ile taşındı. 1921 Nisan ve Mayıs aylarında Kafkas Ordusu birlikleri Trabzon ve Giresun'dan Akçaşehir'e taşındı.[129]

Sakarya Savaşı sonrasında, Trabzon'da bulunan yirmi bir adet 88 mm'lik İngiliz, üç adet 75 mm'lik Fransız, dört adet 105 mm'lik ve dört adet 159 mm'lik Rus topu Batum ve Ararat vapurları ile Hayrettin ve Rüsumat motorları tarafından Samsun'a taşındı. Ekim ve Kasım aylarında taşıma önemli ölçüde yelkenli ve motorlu teknelerle yapıldı. 1 Ocak 1922'de Şahin vapuru, üç adet 150/45 mm'lik gemi topu, bir kısım cephane ve iki yüz mayını Tuapse'den Trabzon'a getirdi.[130] Kış ve düşman ablukası bu sıralarda taşımayı zayıflattı.

Milli Mücadele yıllarında, İstanbul'dan Muaveneti Bahriye Grubu ve Karakol Cemiyeti gibi örgütlerin destek ve yardımları ile yapılan önemli taşımacılık da şöyle gerçekleşmişti; Karakol Cemiyeti, İstanbul Hükümeti ile İngiliz kontrolündeki ambar ve depolardan çeşitli tarihlerde, İstanbul'dan elli altı bin mekanizma, üç yüz yirmi makineli tüfek, bin beş yüz tüfek, bir batarya top, iki bin sandık cephane, on beş bin matara, bin tona yakın malzeme ve çeşitli eşyayı Anadolu'ya göndermişti.[131] Muaveneti Bahriye Gurubu ise, 1921 sonları ve 1922 yılında İstanbul'dan Anadolu'ya sevkiyat yapmıştı. Bu sevkiyatın bir kısmı, belirtilen gemilerle şöyle gerçekleştirilmişti;

2.11.1921'de Bahricedit vapuruyla İnebolu'ya; iki torpido başlığı, iki pusluk torpido tüyübü, 3.11.1921'de Fetullah motoruyla Ereğli'ye; iki adet 18 pusluk torpido eğitim başlığı, hava deposu, hava boruları, iki adet 450 mm'lik ışıldak malzemesi, dinamo ve teferruatı, karbon, ayna, kablo stim boruları, 25.1.1922'de Bahricedit vapuruyla Trabzon'a; tanoz demirleri, zincir ve saire, 22.2.1922'de Bandırma vapuruyla Amasra'ya; 150 parça torpido teferruatı, 27.2.1922'de Bahricedit vapuruyla

Trabzon'a; fabrika malzemesi, döküm postası, kum ve teferruatı, 18.3.1922'de Altay vapuruyla İnebolu'ya; 2950 müsademe tapası, Samsun'a matbu evrak, halat, Trabzon'a 244 sandık barut, 22.4.1922'de Bahricedit vapuruyla Trabzon'a; anten, telefon kordonu, telsiz ve telefon malzemesi, Altay vapuruyla Amasra'ya; 47 kalem torpido malzemesi, 7.5.1922'de Altay vapuruyla Amasra'ya; 60 kalem çeşitli uçak malzemesi, 30.10.1922'de Samsun'a; 88 mm'lik 150 mermi ve 400 tapa.[132]

Görüldüğü gibi, İstanbul'dan gönderilen malzemeler bu partiler için çok büyük şeyler gibi görünmüyor. Ancak Türk ordusunun o günkü şartları içinde bunlara bile ihtiyaç duyulan bir durumda olması, bunların küçümsenmesi yerine değerini daha da arttırmaktadır.

İstanbul'dan silah, cephane ve malzeme sağlayan ve bunların Anadolu'ya gönderilmesinde hizmeti bulunan gizli guruplar sadece Muaveneti Bahriye ve Karakol Cemiyeti değildi. Bunlar arasında MM Gurubu,[133] Yıldırım Gurubu, Fethiye Gurubu, Yavuz Gurubu, Namık Gurubu, Felah Gurubu, Berzenci Gurubu gibi örgütler vardı.[134]

Dört yıl süren Kurtuluş Savaşı boyunca, Milli Hükümetin deniz gücünün faaliyetleri Karadeniz'de gerçekleşmiş, Milli deniz gücü zor şartlarda taşımacılık yaparak Türk ordusunu beslemişti. Ancak denizcilerin Karadeniz'de yaptıklarını bununla sınırlamak sanırız onlara haksızlık olacaktır. Türk denizcileri ellerinde bulunan az sayıda gemi ve küçük motorlarla taşımadan başka, kendilerini düşman savaş gemilerinden koruma, kıyı güvenliğini sağlama, kaçakçılığı ve Milli Hareket için zararlı faaliyetleri önleme, güçlerine güç katmak için Yunan gemi ve motorlarını ele geçirme gibi önemli faali

yetlerde de bulunmuşlardı. Türk deniz gücü bir bakıma bir ticaret savaşını da Milli Mücadele boyunca sürdürmüştü.[135] Milli Hükümet tarafından Karadeniz'de izlenecek program hakkında hazırlanan tasarıda, Yunan ve Çarlık Rusyası'na ait gemi ve motorlara el konularak, Milli Güçlere katılması da yer alıyordu.[136] Taşıma işinde görev alan Türk gemileri içinde silahlandırılarak, savunma ve bu gibi görevler için hazırlananlar da vardı. Deniz gücünün yetersizliği, eldeki gemilere bu tür çifte fonksiyonlar yüklemekle giderilmeye çalışılıyordu. 1919 sonlarında Türk limanlarında çalışan işçi ve kayıkçılar Yunan vapurlarını boykot ederek tepkilerini dile getiriyorlar,[137] düşmanca hareketlerini kısıtlamaya çalışıyorlardı.

Türk Milli deniz gücü ilk olarak, 4 Temmuz 1919'da ilk ganimet motoruna sahip oluyordu. Rusya'dan gelerek Çarşamba sahiline Rum çeteleri çıkaran bir motor, Preveze gambotu tarafından yakalanıp Samsun'a getirilmişti.[138]

6 Eylül 1920'de Ereğli yakınlarında, Gazal römorkörü ve yedeğindeki Dâna yelkenlisi kereste yüklü bir mavnayı ele geçirmişlerdi.[139] 30 Ekim'de Rüsumat 4 No, Ereğli'de bulunan Dafni adlı Yunan vapuruna el koydu. 6 Kasım'da Abranosyan Kumpanyası'nın bir vapuruna el konularak Şahin adıyla Türk filosuna katıldı.[140] Ekim ayı ortalarında Gazal, yedeğinde Dâna yelkenlisi ile birlikte Hopa-Trabzon arasında seyrederken, Trabzon yakınlarında bir İngiliz muhribi onları yakalamak istemiş, Gazal'a yaklaştığı anda serseri bir mayına çarparak yara almış ve Gazal ile Dâna'yı takipten

vazgeçmişti. Gazal ve Dâna böylece kurtulmuşlardı.[141] 1920 yılı sonlarında, Aydın Reis gambotu Rusya limanlarına sığınmak için giderken yüz tonluk bir Yunan motoruna el koyarak, Türk nakliye filosuna Ayyıldız adı ile katılmasını sağlamıştı.[142] Yine bu sıralarda Wrangel ordusuna bağlı motor, silah ve askerlerin savaş esiri olarak yakalanması konusunda Ankara'dan bölgeye emir verilmişti. Ereğli'de el konulan Dafni ve Şahin vapurlarının çalıştırılması için Milli Müdafaa Vekaleti 1660 lira ödenek de vermişti.[143] Bu çerçevede, Rusya'dan İstanbul yönüne taşınmakta olan Wrangel ordusuna ait silah ve malzeme ile bunları taşıyan takalara, Karadeniz kıyılarından geçerken Müslüman halk ve kişilerin el koyması durumunda başarılı olanların ödüllendirileceği de belirtilmişti.

21 Kasım'da iki bin Rus askeri taşıyan bir Rus gambotu Ereğli'ye gelmiş, Kaymakamlık gambot ve askerlerin teslim olmalarını, kendilerine her türlü ilgi ve yardımın gösterileceğini belirtmişti. Ancak bu teklif reddedilince, zorla teslim alacak güç bulunmadığı için bu gemiye el konulamamıştı.[144] 24 Kasım'da Rize'ye gelen bir motor içindeki subaylar, iki makineli, beş tüfek, beş bin fişenk, sekiz yüz bot, elli çuval buğdayı yerel hükümete teslim edip, iltica isteğinde bulundular.[145] 27 Kasım'da, İnebolu limanına havanın bozukluğu nedeniyle, içinde bir İtalyan mühendis ve gemi personeli ile çeşitli rütbelerden Rus subayları da dahil on bir kişi ve bir miktar silah, birkaç çuval un ve mısır taşıyan bir motor İnebolu'ya sığınmıştı. Bu motor ve malzemeye de el kondu.[146] 19 Aralık'ta, Kozlu'dan kömür yükleyerek İstanbul'a gitmekte iken Ereğli'ye uğrayan Yunan bandıralı Hamal motoruna da el konulmuştu.[147] 1920 yılı sonlarında Türk gemileri artan düşman baskısı üzerine Rusya'nın Novrosisk limanına sığınmak zorunda kalmışlar, bakım ve onarımı yapılarak 1921 baharında Anadolu kıyılarına dönmüşlerdi.

1921 yılı Ocak ayı sonunda, Türk filosuna katılmak üzere gerçekte Türklere ait olduğu halde ondan yararlanmak için kaçırmak ve silahlı savaş vermek zorunda kalınan Alemdar, İstanbul'dan Ereğli'ye gelmişti. Alemdar'ın kaçtığını fark eden İtilaf donanması Alemdar'ı yakalamak üzere harekete geçip, Zonguldak'ta yakalamıştı. İstanbul'a götürülürken, Ereğli önlerinde savaşarak kurtulup Ereğli'ye sığınmayı başaran Alemdar, Fransızlarla yapılan anlaşma nedeniyle ancak Ekim sonlarında Türk filosuna katılabilmişti.[148]

1921 yılı Mart ayında, Yunanlılar resmen abluka ilan etmeden önce, Trabzon açıklarında görülen bir geminin durumu araştırıldı. Üzerine asker gönderilmesi düşünülürken gemi limana girmişti. Gemide arıza vardı ve kaptan onarımı için yardım istiyordu. Yapılan araştırmalarda Yunan gemisi olduğu öğrenilen seksen tonluk bu gemiye el kondu. Batum adı verilen, eski adı Petros olan bu gemi eski ve yıpranmış haliyle Batı Cephesi'ne bir yıl içinde sekiz yüz ton savaş malzemesi taşıdı.[149] Batum Trabzon'a geldiğinde yirmi ton eşya ve altı yolcusu vardı. Eşyalara da el kondu. Batum'dan İnebolu'ya gelen bir Yunan motoru da bu günlerde teslim alınarak İnönü adıyla Türk nakliye filosuna katılmıştı.[150] Mart ayı ortalarında, Batum'dan geçersiz belgelerle İstanbul'a gitmek üzere yola çıkarılan, Panayot adında bir Rum'a ait bir motora da el konuldu.[151] İnebolu'da el konulan motor, Erkanı Harbiye emriyle Karadeniz'in batısında eşkiya ve korsanları takip etmekle görevlendirildi. Bu sırada taşımaya da yardımcı olacaktı.

Türk denizcileri zaman zaman İstanbul ve Boğaz'da bekleyen gemi ve torpidoları kaçırmak gibi girişimlerde de bulundular. Alemdar'ın kaçırılmasından sonra İtilaf kontrolü daha da artarak, Boğaz'daki yalıların kayıkhanelerini bile teker teker aramışlardı.[152] 1921 yılı son aylarında Yunan karakolu gerek kış şartları, gerekse Sakarya yenilgisi nedeniyle zayıfladı. Buna karşılık 1922 baharından itibaren Türk gemilerinin Yunan ticaret filosuna karşı daha atak bir tavır takındığı görülmekteydi.

1922 yılında seyreden deniz savaşında Enosis, Uranya, Şile adı verilen Yunan gemileri ile iki Beyaz Rus motorunu Türk denizcileri teslim almayı başardılar.

Enosis adındaki Yunan şilebi, 1922 Nisan'ında Novrosisk'de bulunuyordu ve İstanbul'a hareket edecekti. Bahriye Dairesi 6 Nisan'da bu şilebe el konulması emrini vermişti. Bu sırada aynı limanda 1 ve 2 nolu motorgambotlar da bulunuyordu ve görev onlara verilmişti. Şilebin hareket tarihi öğrenildikten sonra motorgambotlar limandan ayrılıp, Rus karasularından çıkarak beklemişlerdi. Enosis, 26 Nisan'da gözetleme bölgesine gelince motorgambotlar gemiye yaklaşarak dur işareti verdiler. Bu sırada 2 nolu motorgambot arızalanıp stop etmişti. 1 nolu topunu ateşleyerek gemiyi durdurdu. 2 nolu da onarımını yaparak yetişip, beş silahlı erle Emekli Yüzbaşı İzzet Kaptan şilebe geçerek el koydular. Böylece yüz tonluk Enosis şilebi kazanılmış oldu.[153] Yunanlılar bu olayı kabullenemediler ve Haziran başında Samsun'u bombardıman ettiler. Enosis'in zabtı işinde yer alan Novrosisk'deki Türk subayı Firuz Kesim, geminin seyri ile ilgili bilgileri, bir Rus subayından, eski tanışıklıkları dolayısıyla aldığını kaydeder. Daha sonra Enosis'te yapılan aramada on bir çuval altın bulunduğu da Emrullah Nutku tarafından belirtilir.[154]

1922 Nisan ayı ortalarında Zonguldak'a gelen iki Beyaz Rus motoru da Türk denizciler tarafından teslim alınmış, Amasra ve Ereğli adları verilmişti. Ayrıca Sinop'ta iki yüz elli tonluk bir Yunan yelkenlisi de yakalanmış ve Şile adıyla filoya katılmıştı.[155]

Türk denizcilerin el koydukları en büyük Yunan gemisi, Gazal römorkörü tarafından Boğaz açıklarında yakalanıp, Amasra'ya getirilen Uranya adındaki gemiydi. Amasra'da Türk bayrağı çekilerek adı Samsun kondu. Bu olay 1922 Ekim ayı başlarında gerçekleşti.[156] Uranya'nın kapasitesi 2200 tondu.

1922 yılı Ekim ayının 26'sında Alemdar, Abacı Yanko adındaki Rum çetesini Sinop açıklarında iki yüz kadar elamanı ile birlikte kaçarken yakalamıştı. 1923 yılı 12 Mayıs'ında da yine Pontusçu çetelerden Sarı Yani çetesi, Trabzon'dan Batum'a kaçarken Alemdar tarafından silahlı mücadele ile esir alındı.[157]

Denizde bu şekilde seyreden mücadele sırasında, Türk gemi ve motorları düşman savaş gemileri ile yüz yüze gelmemeye özen göstermişler, ama karşılaştıklarında da, bu tam donanımlı gemilere karşı güçleri oranında savaşmışlardı. Düşmanın liman ve kıyıları bombardımanları sırasında da karadan, varsa top ateşi ve tüfeklerle karşılık verilerek mücadele sürdürülmüş, bunda eldeki güce

göre önemli başarılar kazanılmıştı. Düşman donanmasının faaliyetleri içinde, programlarını ve çıkarlarını rahatsız eden milli çetelerin yok edilmesi de vardı. Bunlardan bir tanesi İpsiz Recep çetesi idi. 1920 yılında, çete Karasu'da bulunduğu sırada, Ruslara ait 400 tonilatoluk arpa yüklü motoru, Kefken'de esir almış, yüküne el koymuş ve arpa köylülere dağıtılmıştı. Küçükağız bölgesinde de bir Yunan gemisini yük boşaltırken yakalayıp Kefken'e getirmişlerdi. İçindeki cephane ve malzemeye el konulmuş, malzeme halka dağıtılmıştı. Fransızlar, İpsiz Recep ve çetesini yakalamak için Kefken'e bir savaş gemisi gönderdilerse de başarısız olmuşlardı.[158] Denizde kontrol edilemeyen Rum çeteleri ise, karaya çıktıklarında etkisiz hale getiriliyorlardı. Önemli kıyılara torpil döşenerek, Yunan gemilerinin kontrolü ve kayıklarla karaya çıkacak çeteler önlenmeye çalışılıyordu.[159]

1921 yılında düşman ablukası şiddetini arttırınca bazı nakliye gemileri silahlandırılarak kıyılarda ve Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlıkları emrinde hizmete sokulmuştu. Alemdar ile 1 ve 2 nolu motorgambotlar bunlar arasındaydı. Düşman filosunun arkasından seyrederek düşman ticaret gemilerini yakalayıp el koyacaklardı. Alemdar bu görevle Ereğli Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı emrine verilmiş, Sulina-İstanbul yolunda 8 Haziran günü abluka yapmıştı. 1 nolu motorgambot da 7 Haziran'da Samsun'u bombardıman eden Averoff'un peşinden seyreden nakliye gemilerini yakalayacaktı. Fakat bunlara rastlanamamıştı.[160]

1921 Ağustosu'nda, İngiliz ticaret gemilerinin Yunan savaş gemilerine Türk taşımacılığı hakkında bilgi vermesini engellemek üzere 13. Tümen emrindeki Karakuş motoru, Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı emrinde, Trabzon-Hopa arasında yarıçapı 20 millik bir eğri içinde, askeri kimliği gizlenerek karakolla görevlendirildi. 1921 Kasımı'nda Milli Müdafaa Vekaleti, düşmanın karakol faaliyetlerini ikiye ayırarak hafifletmek için iki motorgambotun, Batı Karadeniz'deki Yunan gemilerine saldırmak üzere, Bartın'a gönderilmesini istedi. Böylece sivil gemiler silahlandırılarak bu gibi görevlere gönderildiler.[161]

1922 yılında düşman savaş gemilerine karşı hava saldırısı düzenleme yoluna da gidildi. 1921 yılında Amasra'da bir hava istasyonu kurularak bu gibi saldırılara hazırlanılmıştı. Ancak elde yeterli uçak yoktu. Elde bulunan birkaç uçağın onarılarak bu işte kullanılması çabaları sonuç vermedi. İlk aktif hareket 3 Temmuz 1922'de, doğuya seyretmekte olan Panter sınıfı bir Yunan muhribine karşı yapıldı. Bu amaçla havalanan uçak, görüşün kötülüğü dolayısıyla sonucu belirlenemeyen altı bomba attıktan sonra bozularak zorunlu iniş yaptı. 8 Temmuz tarihli Yunan bildirisinde bu saldırı doğrulanmış, bombalanan Naxos'un yara almadan kurtulduğu belirtilmişti. Daha sonra 16 Temmuz, 8 Ağustos ve 26 Eylül tarihlerinde bu uçaklar deneme ve keşif uçuşları yaptılar.[162] Bu saldırılarda başarılı olunamasa bile, Yunan gemileri bundan çekinmiş, daha dikkatli olmak kaydıyla daha az seferde bulunmuşlar, Türk kıyılarına ve limanlarına eskisi gibi rahatça gelip gidememişlerdi.

Milli Mücadele boyunca, düşmanları ile olduğu kadar yoklukla da savaşan Türk Milli kuvvetleri, sonuçta bu mücadeleden başarıyla çıkabilmişlerdi. Onların inancı düşmanın üstün silah gücüne galip gelmişti.

1 Bülent Çukurova, MM Grubu Haber Alma Raporlarında Grup Faaliyetleri ve Bazı Zararlı Cemiyetler, A. Ü. T. İ. T. E. basılmamış doktora tezi, Ankara, 1989, s. 132.

2 Bkz. Aziz Hüdai Akdemir, Dünyada ve Bizde Casusluk, İstanbul, 1946, s. 186.

3 Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, İzmir, 1988, C. I-II, s. 120.

4 Kastamonu Havali Kumandanlığı'ndan Düzce, Bartın, Bolu, Sinop, İnebolu, Ereğli, Cide yetkililerine gönderilen 11. 11. 1336 (1920) tarihli telgraf. ATASE Arşivi, Kls. 954, D. 4, F. 5.

5 Emrullah Nutku, deniz teğmeni olarak Anadolu'ya katılmak üzere Karniola adındaki vapurla seyahat ederken, sık sık Batum-İstanbul arasında yolculuk yapan bir ecnebi kadınla arkadaş olarak ondan bilgi almaya çalıştığını yazmaktadır. Bunun gemide bulunan amirlerince onaylandığını da belirtir. Bkz. Emrullah Nutku, "Vapurda Başlayan Görev", Yakın Tarihimiz, C. III, Sayı 27, Yıl 1962, s. 23-24.

6 ATASE Arşivi, Kls. 953, D. 7, F. 44, Bkz. Ergün Aybars, a.g.e., C. I-II, s. 120-121 ve ayrıca bkz. Feridun Kandemir, İstiklal Savaşında Bozgunculuk ve Casusluk, İstanbul, 1964, s. 22.

7 Bilal N. Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Waşhington Büyükelçiliği (1920-1927), Belleten, C. XLI, Nisan 1977, s. 279.

8 ATASE Arşivi, Kls. 953, D. 10, F. 2/4, Kls. 22, D. 8, F. 15.

9 Ekrem Baydar, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum", Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ekim 1970, Baydar, Mustafa Sagir'in Anadolu'ya bu kadar sıkı kontrolden sıyrılarak Karadeniz yoluyla ve sonrasında karadan gidemeyeceğini, İngilizlerin uçakla Ankara yakınlarına indirdiği düşüncesinde olduğunu da belirtir. Ancak Kastamonu'da ağırlandığı ve Çankırı'dan geçerken görüldüğü şeklinde kayıtlara da değişik kaynaklarda rastlanmaktadır. Bkz. Açıksöz Gazetesi, 2 Kanunuevvel 1336 (2 Aralık 1920).

10 ATASE Arşivi, Kls. 993, D. 13, F. 8.

11 Bu konularda bkz. ATASE Arşivi, Kls. 1125, D. 24, F. 54 ve Kls. 1225, D. 14, F. 25; Kls. 1030, D. 74, F. 89; Kls. 997, D. 27A, F. 18.

12 Mesut Aydın, Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri, İstanbul, 1992, s. 162-163.

13 ATASE Arşivi, Kls. 955, D. 9, F. 74.

14 Erkan-ı Harbiye Riyaseti'nden Milli Müdafaa Vekaleti'ne gönderilen 3. 6. 1337 (1921) tarihli maruzat. ATASE Arşivi, Kls. 993, D. 13, F. 21.

15 Süleyman Kocabaş, Tarihte ve Günümüzde Türk-Yunan Mücadelesi, İstanbul, 1984, s. 143, Bkz. Damar Arıkoğlu, Hatıralarım, İstanbul, 1961, s. 156-157.

16 Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Ankara, 1987, s. 93.

17 Bu konuda ve İstikbal Gazetesi'nin konu ile ilgili yazı ve haberleri hakkında bkz. Mesut Çapa, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Trabzon, 1998, s. 61-73.

18 ATASE Arşivi, Kls. 187, D. 96, F. 65; "Rum Muhacirler", Açıksöz Gazetesi, 8 Şubat 1336 (1920).

19 ATASE Arşivi, Kls. 888, D. 4, F. 24/1, 24/4.

20 Ş. Süreyya Aydemir, Tek Adam, İstanbul, 1981, C. II, s. 488.

21 Hikmet Bayur, XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri, Ankara, 1974, s. 234.

22 ATASE Arşivi, Kls. 888, D. 3, F. 34, Kls. 1125, D. 24, F. 22, Kls. 1014, D. 8, F. 15/2, TBMM'de iç bölgelere taşınan Rumlara bazı kontrol dışı gruplar ve kimseler tarafından yapılan saldırıların önlenmesi ve güvenliğin sağlanması açısından görüşmeler ve tartışmalar da oluyordu. Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s404.

23 Nuri Yazıcı, Milli Mücadelede Pontusçu Faaliyetler, Ankara, 1989, s. 112.

24 ATASE Arşivi, Kls. 104, D. 373, F. 14.

25 Ali Birinci, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, 1990, s. 3, ayrıca bkz. M. Çapa, a.g.e., s. 61-73.

26 İzzet Öztoprak, Kurtuluş Savaşında Türk Basını, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s. 377-396.

27 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1969, s. 811, F. Kandemir, a.g.e., s. 15.

28 ATASE Arşivi, Kls. 615, D. 206, F. 3/2, 3/3.

29 Kemal Atatürk, Nutuk, İstanbul, 1982, C. III, s. 1187, Doğan Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi, İstanbul, 1988, C. II, s. 659.

30 Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923, Ankara, 1981, C. I, s. 188.

31 Mustafa Kemal'in Samsun'da General Harbord'a verilmesi için yazdığı mektup. Harbord 9 Ekim'de mektubu aldığını ve memnuniyetini Mustafa Kemal'e bildirir. Bkz. Seçil Akgün, General Harbord'un Doğu Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, İstanbul, 1981, s. 131.

32 Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara, 1988, s. 33.

33 ATASE Arşivi, Kls. 993, D. 13, F. 8.

34 Bölgedeki gücün yetersizliği de sık sık ilgili mercilere bildirilerek takviye isteniyordu. ATASE Arşivi, Kls. 187, D. 96, F. 40, 40/1 1 Ocak 1919'da Erkan-ı Harbiye'den İstanbul Muhafızlığı'na yazılan emir ve 4 Mart 1919'da Harbiye Nezareti'ne Karadeniz Mevki Kumandanlığı'ndan verilen raporda, Karadeniz Boğazı ve çevresindeki Türk askerlerinin çekilmesi ve İtilaf kontrolüne devredilmesi konuları yer almaktadır. ATASE Arşivi, Kls. 28, D. 111, F. 1, 4.

35 ATASE Arşivi, Kls. 367, D. 14, F. 111.

36 Necdet Sakaoğlu, Amasra, İstanbul, 1966, s. 190.

37 Kazım Karabekir'den Harbiye Nezareti'ne 18 Aralık 1919 tarihli rapor. Trabzon 15. Kolordu bölgesine bağlı bulunduğu için yazışmayı Komutan Kazım Karabekir yapıyor. ATASE Arşivi, Kls. 22, D. 89, F. 19.

38 ATASE Arşivi, Kls. 888, D. 4, F. 3.

39 Felah Grubu Milli Mücadele yanlısı, Ankara ile bağlantılı olarak hareket eden, 1920 başlarında Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplandığı sırada gündeme gelen bir gruptu.

40 Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları, İstanbul, 1975, C. II, s. 199.

41 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, Ankara, 1964, C. V, s. 32.

42 M. Işın, a.g.e., s. 52.

43 ATASE Arşivi, Kls. 1014, D. 8, F. 24.

44 3. Fırka Kumandanlığı'ndan Bafra Mıntıka Kumandanlığı'na 13. 7. 1337 (1921) tarihli telgraf. ATASE Arşivi, Kls. 1225, D. 14, F. 8, 9.

45 Milli Müdafaa Vekaleti'nden Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne 22. 5. 1337 (1921) tarihli yazı. ATASE Arşivi, Kls. 581, D. 93, F. 15/2.

46 Celalettin Orhan, Askerlik Hatıralarım, İstanbul, 1982, s. 125, İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 53.

47 Birinci Dünya Savaşı'nın deniz havacılarındandı ve Amasra Tayyare İstasyonu O'nun raporuyla kurulmuştu.

48 N. Peker, İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, İstanbul, 1955, s. 403.

49 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 32.

50 M. Işın, a.g.e., s. 101.

51 Afif Büyüktuğrul, "İstiklal Savaşı ve Cumhuriyetin Deniz Gücü", Deniz Kuvvetleri Dergisi, Sayı 463, Ekim 1968, s. 27.

52 Afif Büyüktuğrul, Çanakkale Olayı, İstanbul, 1969, s. 20.

53 N. Peker, İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, s. 146.

54 Giresun Milli Müdafaa Heyeti Reisi Osman imzasıyla Ankara'da BMM Başkanlığı'na, İngiliz gambotundaki askerlerin karaya çıkmalarına izin verilmediği hakkında 11 Temmuz 1336 (1920) tarihli telgraf. ATASE Arşivi, Kls. 888, D. 2, F. 24.

55 ATASE Arşivi, Kls. 189, D. 104, F. 93/1.

56 Sinop Mıntıka Kumandanlığı'ndan Kastamonu ve Bolu Havalisi Kumandanlığı'na sunulan, Sinop çevresi ulaşımı ve kıyı ile bağlantıları ile ilgili 15 Kasım 1336 (1920) tarihli rapor. ATASE Arşivi, Kls. 953, D. 10, F. 2. Aynı çalışma Samsun, Kavak, Bafra bölgesinde de yapılmış, bu hat içinde bulunan kasaba ve köylerdeki halkın etnik yapısının da belirlenmesi istenmişti. ATASE Arşivi, Kls. 888, D. 3, F. 25.

57 ATASE Arşivi, Kls. 956, D. 22, F. 4, Kls. 1015, D. 9, F. 37.

58 Bartın'daki Rumların iç kesimlere taşındığına dair Kastamonu Havali Kumandanlığı'ndan Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne telgraf. Tarih 21. 6. 1337 (1921) ATASE Arşivi, Kls. 1014, D. 8, F. 20.

59 N. Peker, İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, s. 308.

60 C. Orhan, a.g.e., s. 104.

61 C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, "İstiklal Harbinin Deniz Cepheleri", Türk Kültürü, Sayı 129, Yıl 1973, s. 731. Tam kuruluş tarihleri 10 Temmuz 1920.

62 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 29; Emrullah Nutku, "Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı", Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı, 18, Yıl 1962, s. 149.

63 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 149.

64 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 29.

65 M. Işın, a.g.e., s. 32.

66 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 203.

67 C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 734, İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 29, 224, E. Nutku, “Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 18, Yıl 1962, s. 150.

68 C. Orhan, a.g.e., s. 125.

69 C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 734.

70 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 30.

71 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 31; C. Orhan, a.g.e., s. 125.

72 C. Orhan, a.g.e., s. 125, C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 734.

73 C. Orhan, a.g.e., s. 125.

74 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 30.

75 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 32.

76 C. Arsalnoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 734.

77 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 45.

78 Milli Müdafaa Vekaleti’nden Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdüriyeti’ne gönderilen 14 Mayıs 1921 tarihli tamim. Bkz. İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 225.

79 A. Büyüktuğrul, “Deniz Olaylarının İstiklal Savaşı Üzerindeki Etkisi”, Atatürk Konferansları V, Ankara, 1975, s. 110.

80 Tevfik Çavdar, Milli Mücadele Başlarken Vaziyet ve Manzarai Umumiye İstanbul, 1971, s. 85.

81 Alptekin Müderrisoğlu, İstiklal Savaşının Mali Kaynakları, İstanbul, 1988, C. I, s. 97.

82 N. Peker, Öl, Esir Olma, İstanbul, 1966, s. 139.

83 E. Nutku, “Bir Deniz Subayının Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 1, Yıl 1962, s. 26; M. Işın, a.g.e., s. 24; Raşit Metel, Atatürk ve Donanma, İstanbul, 1966, s. 29.

84 C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 730. İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 36.

85 Bkz. Erol Mütercimler, Destanlaşan Gemiler, İstanbul, 1987, s. 195-197; Celalettin Orhan, a.g.e., s. 59-60; İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, s. 34-36.

86 Bkz. Raşit Metel, Atatürk ve Donanma, İstanbul, 1966, s. 33, C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 730, Emrullah Nutku, “Bir Deniz Subayının Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 1, Yıl 1961, s. 26.

87 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 37.

88 E. Nutku, “Deneme Görevi”, Yakın Tarihimiz, C. III, Sayı 20, Yıl 1962, s. 125.

89 “Gülcemal Vapurunun Başına Gelenler”, Açıksöz Gazetesi, 20 Kanunuevvel 1336 (20 11 1920).

90 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 29.

91 C. Orhan, a.g.e., s. 126.

92 Tahsin Aygün, Kurtuluş Savaşında Karadeniz Ereğlisi, Ankara, 1984, s. 5-6.

93 Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele’de Zonguldak ve Havalisi, A. Ü. T. İ. T. E. basılmamış doktora tezi, Ankara, 1990, s. 58.

94 Osmanlı Deniz Yolları İdaresi. Sivil bir kurum olduğu için başlangıçta İtilaf Devletleri kontrolünden az etkilenmişken, sonraları Anadolu’ya silah, cephane ve insan kaçırma işine karıştıkları belirlenmiş ve amansız bir kontrole tabi tutulmuşlardı.

95 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 46.

96 A. Sarıkoyuncu, a.g.t., s. 46.

97 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 47.

98 A. Büyüktuğrul, “Deniz Olaylarının İstiklal Savaşına Etkisi”, Atatürk Konferansları V, s. 111-112.

99 M. Aydın, a.g.e, s. 225.

100 ATASE Arşivi, Kls. 1304, D. 9, F. 41.

101 Zonguldak Kömür Memurluğu Umum Müdürlüğü’ne, Samsun Fırka Kumandanlığı’ndan yazılan mektup. Yenidünya vapuru ve İtalyan bandıralı gemilere, yaptıkları yardımlardan dolayı, Amasra’dan kömür alırken öncelik tanınması ve iyi kömür verilmesi rica ediliyor. ATASE Arşivi, Kls. 889, D. 6, F. 3.

102 ATASE Arşivi, Kls. 960, D. 17, F. 18.

103 ATASE Arşivi, Kls. 1004, D. 15, 19 ve Kls. 960, D. 17, F. 24.

104 Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara, 1988, s. 7.

105 Cemal Karabekir, Maçka Silahhanesi Hatıraları, İstanbul, 1991, s. 111.

106 Ekrem Baydar, “Mustafa Kemal’in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum”, Cumhuriyet Gazetesi, 13-14 Ekim 1970.

107 E. Nutku, “Anadolu’ya Sevkiyat”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 26, Yıl 1962, s. 411, E. Nutku, “Ümit Vapuru Yolcuları”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 23, Yıl 1962, s. 316.

108 ATASE Arşivi, Kls. 1303, D. 2, F. 1/5, 1/12, 1/28, 1/46 ve Kls. 1004, D. 61, F. 28.

109 ATASE Arşivi, Kls 1560, D. 119, F. 10.

110 C. Karabekir, a.g.e., s. 88, K. Atatürk, Nutuk, İstanbul, 1982, C. III, s. 1209.

111 İlyas Sami Kalkavanoğlu, Milli Mücadele Hatıralarım, İstanbul, 1957, s. 18.

112 E. Nutku, “Ümit Vapuru Yolcuları”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 23, Yıl 1962, s. 315.

113 ATASE Arşivi, Kls. 622, D. 226A, F. 66.

114 Ekrem Baydar, “Mustafa Kemal’in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum”, Cumhuriyet Gazetesi, 23 Ekim 1970.

115 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 38.

116 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V., s. 29-30.

117 C. Orhan, a.g.e., s. 124; E. Nutku, “İlk Deniz Nakliyatı”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 19, Yıl 1962, s. 186, İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 38.

118 N. Peker, İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, s. 314.

119 E. Nutku, “İlk Deniz Nakliyatı”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 19, Yıl 1962, s. 187.

120 M. Işın, a.g.e., s. 72, İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 43-44.

121 A. Müderrisoğlu, a.g.e., s. 323.

122 İstanbul’da Müttefik Orduları Başkumandanı General Harington’dan İngiliz Savunma Bakanlığı’na 5 Ağustos 1921 tarihli rapor. Bkz. Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, Ankara, 1979, C. III, s. 580.

123 Özellikle Rusya’dan gelen yardımların Anadolu’ya aktarılması sırasında bazı suistimaller veya böyle bir şüphenin oluşmasına sebebiyet veren gelişmeler de oluyordu. Bu konuda Lazistan

Mebusu Osman Bey mahkemeye verilmiş, TBMM 28. 1. 1338 tarihli oturumunda konuyu tartışmıştı. Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 651-660.

124 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 44.

125 M. Işın, a.g.e., s. 69.

126 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 45.

127 Cevat Ülman, Kurtuluş Savaşında Karadeniz, İstanbul, 1943, s. 12; Uçakların Samsun'a ve Trabzon'a taşındıkları tarih ve yer konusunda ilgili kaynaklarda farklı günler ve şehirler verilmektedir. Kazım Karabekir Ruslardan gönderilen 22 uçağın 23-24 Temmuz gecesi Trabzon'a getirildiğini belirtiyor. Raşit Metel uçakların Almanya'dan alındığını, 29 adet olduğunu, Novrosisk'den Samsun'a taşındığını yazıyor, Şahin vapurunda görevli Celalettin Orhan ise, hatıralarında, uçakları Batum'dan yüklediklerini kaydetmektedir. Bu ifadelerden anlaşılan, Şahin vapurunun bu uçakları birden fazla sefer yaparak taşımış olduğu ve kaynakların eksik bilgiye sahip oldukları, bazı teferruatları kaçırmış olabilecekleri gibi görüşlerdi. Konu için Bkz. Raşit Metel, a.g.e., s. 32, Kazım Karabekir, a.g.e., s. 1091, Celalettin Orhan, a.g.e., s. 135.

128 ATASE Arşivi, Kls. 1004, D. 61, F. 6, ayrıca Kls. 1125, D. 24, F. 10.

129 Bkz. İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 41-43.

130 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 45-46.

131 F. Tevetoğlu, a.g.e., s. 7.

132 E. Nutku, "İstanbul'un Armağanları", Yakın Tarihimiz, C. III, Sayı 29, Yıl 1962, s. 90.

133 Müsellah Milli Müdafaa Gurubu. Merkezi Ankara'daydı.

134 F. Tevetoğlu, a.g.e., s. 3; Emrullah Nutku, "İstanbul'da Yeraltı Çalışmaları", Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 12, Yıl 1962, s. 377.

135 C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 757.

136 A. Büyüktuğrul, Deniz Olaylarının İstiklal Savaşı Üzerindeki Etkisi, Atatürk Konferansları V, Ankara, 1975, s. 112.

137 Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, Heyet-i Temsiliye Kararları, Ankara, 1974, s. 56.

138 M. Işın, a.g.e., s. 25, E. Nutku, "Deniz Cephesi", Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 2, Yıl 1962, s. 56.

139 R. Metel, a.g.e., s. 33, C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 730; E. Nutku, “Bir Deniz Subayının Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 1, Yıl 1962, s. 26, Necdet Sakaoğlu, Amasra, İstanbul, 1966, s. 195.

140 E. Nutku, “Bir Deniz Subayının Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 1, Yıl 1962, s. 26, R. Metel, a.g.e., s. 33; ATASE Arşivi Kls. 952, D. 4, F. 36.

141 E. Nutku, “Düşman Göründü”, Yakın Tarihimiz, C. III, Sayı 32, Yıl 1962, s. 188.

142 E. Nutku, “Bir Deniz Subayının Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 1, Yıl 1962, s. 26; R. Metel, a.g.e., s. 33.

143 ATASE Arşivi, Kls. 952, D. 4, F. 36, 38/11 ve D. 6, F. 9.

144 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A. III-II, D. 48, F. 9/2.

145 Wrangel Ordusu Denize Döküldü”, Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 24 Teşrinisani 1336 (24 Kasım 1920).

146 ATASE Arşivi, Kls. 601, D. 13, F. 47.

147 ATASE Arşivi, Kls. 952, D. 10, F. 8.

148 Konu için bkz. E. Mütercimler, a.g.e., s. 193-200.

149 E. Nutku, “Habersiz Gelen Misafir”, Yakın Tarihimiz, C. I, Sayı 11, Yıl 1962, s. 348, R. Metel, a.g.e., s. 33.

150 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 36.

151 ATASE Arşivi, Kls. 956, D. 23, F. 1.

152 A. Büyüktuğrul, Çanakkale Olayı, s. 38-39.

153 E. Nutku, “Enosis’in Zabtı”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 20, Yıl 1962, s. 215-216, N. Peker, İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, s. 405; R. Metel, a.g.e., s. 33, C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 745.

154 Bkz. E. Nutku, “Enosis’in Zabtı”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı 20, Yıl 1962, s. 216.

155 C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m., s. 746.

156 C. Arslanoğlu, İ. Kayabalı, a.g.m, s. 746; R. Metel, a.g.e., s. 33.

157 Nurettin Peker, "Alemdar (Son Pontusçular)'ı Nasıl Ortadan Kaldırmıştı?", Tarih Konuşuyor, Haziran 1965, s. 1445-1448, Ruhi Develilioğlu, "İstiklal Savasından Birkaç Safha ve Cumhuriyet Denizciliğine Umumi Bir Bakış", Deniz Mecmuası, Sayı 348, Nisan 1938, s. 80-83, Bkz. Erol Mütercimler, a.g.e., s. 225-242.

158 İhsan Birinci, "İpsiz Recep Çetesi", Hayat Tarih Mecmuası, C. II, Sayı 10, Yıl 1966, s. 72-74.

159 ATASE Arşivi, Kls. 1014, D. 8, F. 23. Kerempe ile İnebolu arasına beş yüz metre kablo ile torpil yerleştirilmesi hakkında İnebolu İrtibat Subaylığı'ndan Erkanı Harbiye Riyaseti'ne 21. 6. 1337 (1921) tarihli rapor.

160 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 67.

161 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 46.

162 İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekatı, C. V, s. 68, Osman Ulagay, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul, 1974, s. 194.

Kurtuluş Savaşı'nda Askerî Nakliye Hizmetleri / Doç. Dr. Mehmet Evsile [s.202-212]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Amasya Eğitim Fakültesi / Türkiye

Yrmi üç Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir dönüm noktası aşılmış, cepheler kurularak yönetimleri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin insiyatifine alınmıştır. Bundan sonra özellikle Yunan işgalinde bulunan Batı Anadolu ve Trakya Bölgelerinin kurtarılması için, Batı Cephesi'nin örgütlenmesine ağırlık verilmiştir. Ülkenin diğer bölgelerinde ve diğer cephelerde bulunan savaş araç ve gereçleri Batı Cephesi'ne nakledilmiştir. Bu iş için Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü kurularak, askeri amaçlı nakliyatın organizasyonu ve sorumluluğu bu birime verilmiştir.

Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün kuruluşundan sonra, bu kurumumun ülke çapında teşkilâtlanması için Yurtiçi Menzil Teşkilâtı kurularak adı geçen genel müdürlüğe bağlanmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nda menzil teşkilatı iki bölüm halinde incelenebilir:

1- Doğrudan doğruya Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olan Yurtiçi Menzil Teşkilâtı,

2- Cepheler emrinde bulunan Menzil Teşkilâtı.

Her iki teşkilâtın da, kuruluşları aynıdır. Ancak cepheler emrinde çalışan menzil teşkilâtına, yapacağı görevin özelliği ve bulunduğu bölgenin durumu dikkate alınarak, özel emirlerle kadrosuna geçici eklemeler yapılmıştır. Örneğin; Batı Cephesi emrinde bulunan Batı Anadolu Menzil Müfettişliği gibi. Cephe komutanlıkları emrindeki menzil teşkilâtlarının faaliyetleri çalışma alanımızın dışında bırakılmıştır.

Askeri malzemenin sevkiyatı için o günkü karayolu güzergâhından faydalanma yoluna gidilerek bu konuda çeşitli düzenlemelerle yapılmıştır.

Demiryollarından da askeri nakliye hizmetlerinde başlangıçta belli ölçülerde faydalanılmıştır. Ancak Eskişehir-Kütahya Muharebelerinden sonra Batı Cephesi'ne ulaşımı sağlayacak demiryollarının önemli bir kısmı Yunan işgaline girdiği için, buralardan istenilen ölçülerde faydalanma imkânı olmamıştır.

Çalışmamızda, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Startejik Etüd Başkanlığı Arşivi'ndeki belgelere dayandık.

Konumuzla ilgili olarak şimdiye kadar müstakil bir çalışma yapılmış olmadığı için dolaylı olarak bilgi veren eserlerden de ilgileri ölçüsünde faydalandık.

A. Kurumsal YapınınOluşturulması

1. Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün Kuruluşu ve Görevleri

Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü, Millî Savunma Bakanlığı'nın 10 Ocak 1921 tarihinde yayınladığı bir bildiri ile kurulmuştur. Bu genel müdürlük kurulduğu zaman, nakliye hizmetlerini yürüten bir menzil teşkilâtı vardı. Ancak günün koşullarına cevap verecek bir durumda değildi. Doğu ve El-Cezire Cepheleri ile İstanbul'dan gelecek malzemeyi Batı Cephesi'ne aktarmak, birlik nakillerini tertip etmek ve Millî Savunma Bakanlığı emrindeki karayollarını verimli bir şekilde kullanmak için gerekli organizasyonu sağlamak üzere Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün kurulmasına karar verilmiştir.[1]

1922 yılında Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı olarak bu konularda çalışacak olan Selâhat

tin Adil Paşa'nın ifadelerine göre Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün kuruluş amacı, Batı Cephesi'nin erat, silâh, malzeme ve diğer araçlar ile yiyecek işlerinin tamamlanması ve sağlanması; yurtiçi ve dışından elde edilmesi mümkün olabilenlerle, bir an evvel Batı Cephesi'nin kesin ve başarılı bir taarruz yapabilmesi için gücünü ve kuvvetini en kısa zamanda mümkün olan en yüksek düzeye çıkarmaya yönelik olmuştur.[2] Nitekim 1922 yılı Ağustos başlarında Türk ordusu taarruza başladığı zaman eğitim, öğretim ve disiplin bakımından hazırlandığı gibi, malzeme ve savaş güçleri bakımından da o zamana kadar hiçbir muharebede toplanamayan (top başına 1000, tüfek başına 500 mermi) cephaneye sahip maddî ve manevî yönden Yunan ordusundan üstün düzenli teşkilâtı bulunan bir yapıya kavuştuğu anlaşılmaktadır.[3]

Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün kuruluşunda Kurmay Başkanlığı, Harekât Şubesi, Personel Şubesi, Muhâkim Şubesi, Levazım Şubesi, Sıhhiye Şubesi, Veteriner Şubesi, İnşaat Şubesi, Cephane Şubesi, Nakliyat Şubesi, Posta İşleri, Evrak, İstihkâm Parkı ve Karargâh Komutanlığı gibi birimler yer almıştır.[4]

2. Yurtiçi Menzil Teşkilâtının Kuruluşu, Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü Emrine Verilmesi

Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü, asıl işlerine başlamadan önce yetersiz olan mevcut menzil teşkilâtı yerine, ülke içerisinde güvenli bir menzil teşkilâtı ve karayolu ulaştırma ağı kurmakla görevlendirilmiştir. Bu konuda bir taslak hazırlanmış, bu taslak üzerinde Millî Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı arasında yapılan çalışmalar sonunda Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü emrine verilecek olan Yurtiçi Menzil Teşkilâtı oluşturularak 1921 yılı Nisan ayı içerisinde son şeklini almıştır. Buna göre Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün emrinde olan Menzil Teşkilâtı şu şekilde oluşturulmuştur:[5]

a- Sivas Menzil Müfettişliği ve Bağlı Birimleri.

b- Kayseri Menzil Bölge Müfetişliği ve Bağlı Birimleri.

c- Kastamonu Menzil Bölge Müfettişliği ve Bağlı

Birimleri.

3. Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün Görev Alanının ve Yurtiçi Menzil Teşkilâtının Genişletilmesi

Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün Ağustos 1921 tarihine kadar gerçekleştirdiği görev, diğer cephelerle birlikte özellikle Batı Cephesi'nin ikmâl maddelerini ülkenin çeşitli yerlerinden alıp, cephelere ulaştırmak olmuştur.

Millî Savunma Bakanlığı, 28 Temmuz 1921 tarihli bir emirle Eskişehir-Kütahya Muharebelerinden yıpranmış bir şekilde çıkan ve Sakarya nehri gerisine çekilen ordunun ihtiyacı olan iaşe maddeleri ile silâh ve cephanenin en kısa zamanda cephelere yetiştirilebilmesi için yalnız sevkiyat ve nakliyat işleri ile uğraşan genel müdürlüğe ve menzil teşkilâtına yeni görev olarak araştırma, toplama ve biriktirme görevlerini de vermiştir. Böylece, Batı Cephesi, Konya'dan başka birinci kademe olarak Çorum, Yozgat ve Kırşehir; ikinci kademe olarak da Sivas ve Kayseri illerinin imkânlarına kavuşmuştur. Buralardan toplanan insanların ulaşımı ile, hayvan ve iaşe maddelerinin taşınması Çorum-Sungurlu, Sivas-Akdağmadeni, Yozgat-Kayseri-Kırşehir yolları üzerinden yapılmaya başlanmıştır.

Yeni ilâve edilen görevlerin yapılabilmesi için mevcut olan Çorum ve Kırşehir Menzil Bölge Müfettişliklerine bir yenisi daha eklenmek suretiyle Yozgat Menzil Bölge Müfettişliği kurulmuştur.

Ayrıca Yahşihan'da da bir Menzil Hat Komutanlığı kurularak, doğrudan doğruya Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Bu komutanlık, Yahşihan-Ankara arası nakliyatıyla birlikte daha çok Yahşihan'da fırın ve değirmen kurmak ve misafirhaneler açmakla görevlendirilmiştir.

Kırşehir Menzil Bölge Müfettişliği'nde, ek olarak Aksaray-Konya Ereğlisi arasında karayolu nakliyatı başlatılmıştır. Bütün bu yeni kurumlarla, eskiden kurulmuş olan menzil teşkilâtının subay atamaları ve er ikmâli Millî Savunma Bakanlığı'nın ilgili dairelerince yapılmıştır. Bu suretle Sivas, Kayseri, Yozgat, Çorum, Kırşehir bölgelerindeki tahıl depoları, menzil bölge müfettişliklerine teslim edilerek; Sivas, Kayseri bölgelerinde ayrı ayrı olmak üzere, 100.000 insan ve 50.000 hayvanın iaşeleri için stok ambarları kurulmuştur.

Ayrıca, Çorum Menzil Müfettişliği'nce Sungurlu ve civarında; Yozgat Menzil Bölge Müfettişliği'nce Yozgat ve civarında, Kırşehir Menzil Bölge Müfettişliği'nce de yarısı Kırşehir'de, diğer yarısı Köprüköy'de olmak üzere ambarlar açılmıştır.

Sivas Menzil Müfettişliği ise, ambarlarını Kayseri ve Sivas'ta açmıştır.[6]

Batı Anadolu'daki Yunan işgalini sona erdirmek için Türk ordusu Büyük Taarruz'a hazırlandığı sırada Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü ve Yurtiçi Menzil Teşkilâtı bünyesinde çok kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Böylece Büyük Taarruz Harekâtı'nın yükünü

kaldırabilecek bir düzeye getirilmelerine çalışılmıştır. Buna göre:

Konya, Çorum, Adana'da Menzil Bölge Müfettişlikleri; Eskişehir, Afyonkarahisar, Ankara, Yahşihan ve Kastamonu'da Hat Komutanlıkları kurulmuştur.

Kayseri, Yozgat, Sivas, Bolu, Burdur Askeralma Müdürlükleri aynı zamanda Hat Komutanlığı görevlerini üstlenmişlerdir.

Kırşehir, Keskin, Çankırı, Kalecik, Beypazarı, Ayaş, Nallıhan Askeralma Komutanlıkları Sevkiyat ve Nakliyat hizmetlerinde görevlendirilmişlerdir.[7]

B. Hukukî Zeminin Hazırlanması

1. Genel Nakliye Nizamnamesi

29 Temmuz 1921 tarihinde yayınlanan bir kararnâme ile tesbit edilmiştir. Genel hatlar taşımakla birlikte, devlet adına bazı nakliye hizmetlerinin yapılması hususuna da atıfta bulunan bu nizamnâme, yeri geldiğinde askerî nakliye konularında da kullanılacak bir nitelik taşımaktadır. Toplam 14 maddelik nizamnâmenin önemli maddeleri şunlardır.[8]

Madde 1: Türkiye dahilinde yolcu ve eşya nakliyatında lâstik tekerlekli olmak şartıyla otomobil ve kamyon işletmekte bütün vatandaşlar serbesttir. Yalnız vergiden ve askerlikten muafiyet elde etmek isteyenler, otomobil ve kamyonlarını genel nakliye hizmetlerine tahsis etmek isteyenler, İktisat Bakanlığı'na başvurarak ruhsat alacaklardır.

Madde 2: Genel nakliyata mahsus olarak getirilecek kamyonlarla otomobiller, gümrük vergisinden muaf olacaklardır.

Madde 3: Genel nakliyata mahsus kamyon ve otomobiller için gerekli olan yedek parçalar, aynı bakanlık tarafından yapılacak araştırmaya bağlı olarak gümrük vergisinden muaf olacaktır.

Madde 4: Kamyon ve otomobillerde kullanılacak benzin ve makine yağı gibi sıvı maddeler, gümrük vergisinden muaf olacaktır.

Madde 5: Nakliyecilikte kullanılacak şoförler ve taşıt araçları, seferberlik süresince askerlik hizmetinden tecil olunacaktır.

Madde 6: Ülkemizde her türlü tamirhaneler açılacak, buraları açmak isteyenlere devlet arazisinden yeterli miktarda yer, ücretsiz olarak verilecektir.

Madde 7: Genel nakliye işlerine tahsis edilen kamyon ve otomobillere hükümetçe el konulacaktır.

Madde 8: Nakliyat için azamî tarife, İktisat Bakanlığı tarafından tespit edilecek, devlet nakliyatı için bundan %25 oranında indirim yapılacaktır. Hükümet, genel nakliyatın yüzde 50'den fazlasını indirimli tarife ile işgal etmeyecek ve bedellerini peşin olarak ödeyecektir.

Madde 9: Nakliye kamyon ve otomobilleri ile devlet posta çantaları ücretsiz olarak taşınacak, çantaların ağırlığı, ton başına 25 kilogramı geçmeyecektir.

Madde 10: Kamyonlar iki tonluktan fazla olmayacaktır.

Madde 11: Genel nakliye hizmetlerinde çalışacak kişi veya şirketler, gümrük vergisinden muaf sayılan yedek parça, akaryakıt ve yağ hakkında Maliye Bakanlığı'nın denetimini kabul edeceklerdir.

Madde 12: Bu talimatnâme ile sağlanan ayrıcalıklardan yararlanacak otomobil ve kamyonların genel nakliye hizmetlerinde çalışmaları zorunludur. Bir ay özürsüz olarak çalışmayanlardan, çalışma izinleri geri alınacaktır.

13.ve 14. maddeler, icra ve yürürlükle ilgilidir.

Bu nizamnâmenin özellikle 7. maddesi dikkat çekmektedir. Genel nakliye işlerine tahsis edilen kamyon ve otomobillere hükümetçe el konulacaktır ifadesi, seferberlik esnasında gündeme gelecektir. Nitekim Tekâlif-i Milliye Emirlerinin 5 ve 10 numaralı olanları, bu hükmün uygulaması niteliğinde olacaktır.

Ayrıca bazı vergilerden muafiyet sağlanarak, vatandaşların yurtdışından kamyon ve otomobil getirmeleri teşvik edilmektedir. Bu ayrıcalıklardan yararlanarak Fransa'dan getirtilen bir miktar kamyonun daha sonra ordu emrine alınarak, mevcut ulaştırma birlikleri arasına daha hızlı taşıma yapabilen modern taşıtların girdiği tespit edilmiştir.[9]

2. Gönüllü Otomobil KoluTalimatnamesi

Askerî nakliyede motorlu araçlardan yararlanma hususunda başvurulan yollardan biri de Gönüllü Otomobil Kollarının kuruluşu olmuştur. Bunların kuruluş ve çalışmaları ile ilgili olarak aşağıdaki talimat yayınlanmıştır:[10]

1- On ilâ on iki parça çeşitli yetenekte olarak binek ve yük otomobillerinden oluşan ve tamamı sağlam ve kullanılabilir olmak şartıyla oluşturulan bir otomobil kolunda her otomobil için bir şoför ve bütün otomobiller için bir sorumlu amir bulunacaktır.

2- Kolda 6 adet binek, 6 adet de otomobil ve kamyon bulunacaktır. Kamyonlar iki ton taşıma kapasitesinde olacaklar, ancak bu rakam, şartların gerektirdiği hallerde değişebilecektir.

3- Otomobillerin sahipleri şoförlerdir. Mal sahibi olmayanlar da mal sahibinden araç kullanma yetkisi almış olacaklardır.

4- Şoförler askerî hizmete alınacaklardır. Otomobili ile hizmet edenler, ordunun nakliyat tarifesinin gereklerine uyacaklardır. Sivil yolcu taşımacılığında da uygulanan usullere uyulacaktır.

5- Kolun amiri olan sivil şoför, sivil kol komutanı, ordunun nakliye ile ilgili şubelerinden alacağı emirleri, kol şoförlerine duyuracak, kol şoförleri, bu kişileri amir olarak tanıyacaklardır.

6- Gerek hizmetin şekli ve gerek işletme hakkında kol komutanının önereceği teknik konulara, ordu tarafından uyulacak, işletmecilik konusunda zarara sebep olacak veya otomobilleri âtıl bırakacak şartların ortadan kaldırılmasında, kol komutanının önerisine göre hareket edilecektir.

7- Kol komutanı ve şoförler, konu ile ilgili kanunlara uydukları sürece değiştirilmeyeceklerdir.

8- Kol, kendi ihtiyacını bizzat temin ve tedarik edeceği gibi, bir kolaylık olmak üzere ordu tarafından da üzerine düşen işler yapılacaktır.

Gönüllü Otomobil Kolu Talimatnâmesi, görüldüğü gibi, Genel Nakliye Nizamnâmesi'nin uygulama esaslarını kapsamaktadır. Gönüllü Otomobil Kolu tabiri, ilerde Müteahhit Otomobil Kolları şeklinde de kullanılacaktır.

3. Askerî Nakliye İçin HizmetYükümlülüğü Uygulaması

Başkomutanlık Kanunu'nun kabulü ve Tekâlif-i Milliye Emirleri ile halktan ve tüccardan alınacak mal ve malzemelerin ordunun ihtiyaç duyduğu yerlere ulaştırılması sorunu ortaya çıkmıştır. Ancak ordunun sınırlı sayıdaki ulaştırma birliği ile Anadolu'nun tamamından toplanacak malzemenin taşınması mümkün görülmediğinden bu sorun, 5 numaralı Tekâlif-i Milliye emri ile çözülmeye çalışılmıştır.[11]

7 Ağustos 1921 tarihinde Orduya Yardım İçin Emir başlığı altında yayınlanan 5 numaralı Tekâlif-i Milliye Emri'nin hükümleri aşağıdaki şekildedir:[12]

"Ordularımız İçin Yapacağımız Fedakârlıklar, Nakliyat Hakkında 5 Numaralı Emir, ordu nakliyatının temini için aşağıdaki tedbirler alınacak, bu tedbirlerin uygulamasından I numaralı emirde kurulacağı bildirilen komisyon sorumlu olacaktır.

1- Ordu ihtiyacı için değişik zamanlarda askerî hizmete alınmış olan nakliye araçları hariç olmak üzere memlekette kalan nakliye araçlarının sahipleri her ay ordu malzemesinden bir kısmını kendi araçları ile yüz kilometrelik bir mesafeye ücretsiz olarak taşımaya mecburdurlar. Bu taşımanın devam ettiği sürece, nakliye araçlarının sahibi ve hayvanları ordu ambarından iaşe olunur.

2- Bir ay içerisinde bu görevi yapan kişi, o ay için yeni bir taşıma görevi almaz. Tekâlif-i Milliye Komisyonu'nun sevkettiği eşya ve erzak irsaliyesinin malı teslim alan ambar tarafından onaylanması, o aya ait muafiyet hakkını o kişiye verir.

3- İki, üç, dört numaralı emirlerle toplanan mal ve erzak Levazımat-ı Umumiye'nin göstereceği esas askerî ambarlara Tekâlif-i Milliye Komisyonları tarafından bu taşıma yükümlülüğü usulüyle sevk edilir.

4- Müteahhit Nakliye Kolları, diğer halkın tâbi oldukları aylık yüz kilometrelik taşımayı ücretsiz olarak yapmaya mecburdurlar.

5- Bu emri alan her Tekâlif-i Milliye Komisyonu, kendi bölgesi içerisindeki askerî taşıma yükümlülüğüne dahil olabilecek araçların cins ve miktarını 15 Ağustos 1921 tarihine kadar Millî Savunma Bakanlığı Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne ve cephelerde bulunanlar ise, Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne bildirmekle beraber bölgesinde bulundukları Menzil Müfettişliklerine veya Ordu Kurmay Başkanlığı'na bildireceklerdir.

6- Bu yükümlülüklerden kaçanlar veya bu yükümlülüğü uygulamada gevşekliği görülenler, vatan hainliği ile cezalandırılacaklardır.

7- 5 numaralı olan bu emir, hemen Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na tebliğ edilmek üzere bütün vilâyetlere ve livalara yazılmış İstiklâl Mahkemelerine ve bilgi için bakanlıklar ile cephe komutanlıklarına birer suret verilmiştir."

Böylece halka bir hizmet yükümlülüğü getirilmiştir. Devlet, para ödeyerek yaptıracağı hizmeti, yükümlülük olarak halka yaptırmıştır. Hizmet şeklinde vergilendirme olarak nitelendirilen bu uygulama ile taşıt sahibi hizmet etmekle yükümlü kılınıyor, para veya başka birinin taşıma hizmeti kabul edilmiyordu. Bu tutum, sosyal adalete uygun olmakla birlikte, aynı zamanda herkese, kendi payına düşen hizmeti yaptırarak savunmaya bütün milletin katkısını sağlamıştır.[13]

4. Maddî Yükümlülük GetirenAskerî Nakliye YükümlülüğüKanunu

1922 yılı ilkbaharında, devletin gelirini arttırıcı önlemlere başvurulmaya başlanmıştır. Bu arada halkın taşıma yükümlülüğü, vergiye dönüştürülmüştür. 18 Nisan 1922'de 23 sayılı Mükellefiyet-i Nakliye-i Askeriye Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunun maddeleri şunlardır:[14]

Madde 1: 1922 malî yılına ve bir defaya mahsus olmak üzere aşağıdaki esaslara göre, askerî nakliye vergisi adıyla bir maddî yükümlülük konulmuştur.

Madde 2: Nakliye yükümlülüğü maktu ve nisbî olmak üzere iki kısımdır.

Maktu Kısım: Her kişi için aynı olup, köylerde 50, şehir ve kasabalarda 100 kuruştur.

Nisbî Kısım: Bina, arazi ve gelir vergilerinin zamlarıyla birlikte ulaştığı miktara göre aşağıdaki oranlar üzerinden tarh edilir ve maktu kısma eklenerek alınır.

a- Köylerde: 101 kuruştan başlayarak her 100 kuruş ve küsur için yüzde on,

b- Şehir ve Kasabalarda: 101 kuruştan başlayarak her 100 kuruş ve küsuru için yüzde yirmi.

Madde 3: Bina, arazi ve gelir vergisinin azlığı dolayısıyla büyük servet sahiplerinin yükümlülüğü, benzerlerine göre az olacağından, bunların eksik sayılan yükümlülükleri, idare ve belediye meclisleriyle, bulunulan bölgelerdeki ticaret odası tarafından birlikte seçilecek dört üye ile bölgenin en büyük mal memurundan oluşacak bir komisyon tarafından tarh ve takdir ile maktu ve nisbî yükümlülüklerine eklenecektir.

Madde 4: Askerî personel, ikinci maddedeki yükümlülüğün her iki kısmından muaftır.

Madde 5: Aşağıdakiler, maktu kısmından muaftır:

a- Muharip birlik subayları,

b- Nisbî kısmı ile yükümlü olmayıp, maktu yükümlülüğü dahi ödeyecek gücü olmayanlar,

c- Bütün kadınlar ile 18 yaşından küçük ve 60 yaşından büyük erkekler.

Madde 6: Yükümlülüğün maktu bölümü bir defada, nisbî bölümü taksitle ödenecektir.

Madde 7: Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce askerî malları taşıdıkları halde, hükümetten halen alacağı bulunanlar (alacak 1920, 1921 ve 1922 yıllarına ait ise), alacaklarını bu kanunla doğacak yükümlülüklerden düşebileceklerdir.

Madde 8: Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti dahiline gelecek olan kişiler de, bu kanun çerçevesinde askerî nakliye yükümlülüğüne tâbidir. Hükümetin yardımına muhtaç olan mülteciler hariç olacaklardır.

Madde 9: Gerekli görülen yerlerde, menzil dolaylarında belirli bir süre için Bakanlar Kurulu kararı ile, o yerdeki rayice göre ve peşin ücretle bütün taşıt araçları çalıştırılabileceği gibi, bunların yeterli olmaması halinde, menzil sınırı en fazla 50 kilometre yakınlıkta olan yerlerdeki taşıt araçlarına da başvurulur.

Madde 10: Dokuzuncu madde gereğince çalıştırılacak taşıt araçları için, askerî makamlarca sayısı belirtilerek yazılı istekte bulunulacaktır. Taşıt araçları, o yerdeki mülkî makamlar tarafından temin edilecektir.

Madde 11: Nakliye ücretlerinin rayici, belediye meclislerince takdir olunur. Bu meclise, bulunulan yerdeki Ticaret Odası heyeti de katılır. Takdir olunan ücrete itiraz olunursa. İl İdare Meclisleri anlaşmazlığı kesin bir şekilde çözer.

Madde 12: Bu kanun dışında hiçbir kimse parasız nakliye yapmaya zorlanamaz ve aykırı davranışlarda bulunanlar, vatana ihanet suçu işlemiş sayılarak yargılanırlar.

Madde 13: Bu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

Madde 14: Bu kanunu yürütmeye Millî Savunma, İçişleri, İktisat ve Adalet Bakanlıkları memurdur.

“5 Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri, Sakarya Zaferinden sonra 1922 yılı Nisan ayının ortalarına kadar 7 ay uygulanmış, ordunun yiyecek ve diğer malzeme ihtiyaçları menzil hattına kadar taşınarak depolanmıştı. Ayrıca, ordu ihtiyaçlarında kullanılmak üzere bir miktar kamyon temin edilmiş; ordu, elindeki taşıt araçları ile de bir dereceye kadar kendi ikmâlini yapar duruma gelmişti. Tekâlif-i Milliye’nin ulaştırma yükümlülüğü, bütçeye gelir sağlayacak şekilde Askerî Nakliye Yükümlülüğü Kanunu ile vergi biçimine dönüştürüldüğüne göre, artık 5 numaralı Tekâlif-i Milliye Emri yürürlükten kaldırılabilirdi. Söz konusu kanunun 12. madesinde, Bu kanun dışında hiç kimse parasız ulaştırma yapmaya zorlanamaz ve aykırı davrananışlarda bulunanlar vatan ihaneti suçu işlemiş sayılarak yargılanırlar hükmü, bu amaçla konulmuş bulunuyordu.

Askerî Ulaştırma Yükümlülüğü, geçici bir gelir kanunudur. Yalnızca 1922 yılında ve bir defaya mahsus olmak üzere uygulanacaktır. Bu geçicilik özelliğinden ötürü, vergiden hiç söz edilmemiş, onun yerine maddî yükümlülük denilmiştir. On dört maddelik kanunda vergi kelimesi hiç kullanılmamış, o günlerin vergilendirme tekniğinde sık sık kullanılan maktu vergi-nisbî vergi deyimleri yerine yükümlülüğün maktu bölümü-yükümlülüğün nisbî bölümü deyimlerine yer verilmiştir.

Yükümlülüğün maktu bölümü; silâh altında bulunanlar, sakatlar, bütün kadınlar, 18 yaşından küçük ve 60 yaşından büyük erkekler dışında kalan bütün yurttaşları kapsadığından, oldukça önemli bir bütçe geliri sağlayacaktır. Bina, arazi ve gelir vergileri toplamı üzerinden alınacak olan yükümlülüğün nisbî bölümü de hesaba katılırsa (Bina, arazi ve gelir vergilerinin 1920 bütçe yılı gelirleri ile Anadolu’nun yükümlülük kapsamı içine girebilecek nüfusu dikkate alınmak suretiyle) kanunun bütçeye 6 milyon lira dolayında ek gelir getireceği söylenebilir.”[15]

5. Askerî Nakliye Yükümlülüğü Kararnamesi

Askerî Nakliye Yükümlülüğü Kanunu’nun 9. maddesi gereğince, bazı güzergâhlarda vatandaşların elinde bulunan nakliye araçlarından ücretle istifade etme yoluna gidilmiştir. Bu konudaki uygulama, Bakanlar Kurulu kararları ile düzenlenmiştir. Arşiv belgelerimiz arasında bu konudaki ilk kararnâme sureti, 7 Mayıs 1922 tarihini taşımaktadır. Belge şu bilgileri taşımaktadır:[16]

"Askerî Nakliye Yükümlülüğü Kanunu'nun 9. maddesi üzerine mülkî memurlar şimdiye kadar çalıştırılmakta olan vasıtaların nakliyata devam etmeleri için Bakanlar Kurulu Kararı alınmasını istemektedirler. Menzil hatları üzerinde bulunan Sivas, Konya, Ankara, Kastamonu vilâyetleriyle Çorum, Yozgat, Kayseri, Niğde, Koçhisar, Samsun livalarındaki araçların eskiden olduğu gibi menzil hatlarında, bu kanun gereği ücretli olarak çalıştırılmaları hususunda karar ve ekleri, Millî Savunma Bakanlığı'nın 5 Mayıs 1922 tarihli ve Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü Şube 22821 numaralı tezkerelerinde bildirilmiş ve konu hakkında Bakanlar Kurulu'nun 7 Mayıs 1922 tarihli toplantısında görüşülerek,

1- Kırşehir-Ankara

2- Keskin-Yahşihan

3- Samsun-Ankara

4- İnebolu-Ankara menzil hatları üzerindeki askerî malzemenin nakli için nakliye yükümlülüğünün bir ay süreyle uzatılmasına ve Millî Savunma, İçişleri, Maliye Bakanlıklarına bildirilmesine karar verilmiştir."

5 numaralı Tekâlif-i Milliye Emri'ne göre nakliye hizmeti ile yükümlü olacak araçların Askerî Nakliye Yükümlülüğü kararnâmesi ile belirlenen Askerî Nakliye Yükümlülüğü güzergâhları ve hangi bölge araçlarının nerelere kadar nakliye hizmeti yapacakları şu şekilde açıklanmıştır:[17]

Bölgesi	Nakliye Mesafesi
Kastamonu	İnebolu-Çankırı
Çankırı	Çankırı-Ankara
Kalecik	Kalecik-Ankara
Ankara Merkez	Ankara-Çankırı, Ankara-Çubuk, Ankara-Nallıhan (gereğinde Polatlı ve Kuluköy)
Çubuk	Çubuk-Ankara, Kalecik-Ankara
Yabanâbâd	Yabanâbâd-Ankara, Yabanâbâd-Sincan
Ayaş	Ayaş-Ankara, Ayaş-Beypazarı
Beypazarı	Beypazarı-Ayaş, Beypazarı-Nallıhan
Nallıhan	Nallıhan-Beypazarı, Nallıhan-Mihalıç, Nallıhan-Göynük

Zîr Zîr-Ayaş veya Beypazarı ile Ankara, gereğinde Kuluköy-Polatlı, Polatlı-Beşışıklı

Bâlâ Bâlâ-Ankara, gereğinde Kuluköy- Polatlı, Polatlı-Beşışıklı

Haymana Polatlı-Beşışıklı, Polatlı-Kuluköy, Kuluköy-Beşışıklı

Koçhisar Koçhisar-Pîrîbeyli, gereğinde Koçhisar-Polatlı, Koçhisar Sarayönü

Konya ve Antalya Zahirenin istasyonlara nakli ve bir kısım araçların da Polatlı-Sarayönü veya Kuluköy-Polatlı hatlarında görevlendirilmesi

Samsun Samsun-Çorum

Erbaa, Amasya, Zile Samsun-Çorum

Çorum Çorum-Yahşihan, Çorum-Yozgat

Yozgat Yozgat-Yahşihan, Yozgat-Keskin, Yozgat-Kayseri

Keskin Keskin-Yahşihan, Keskin-Yozgat, Keskin-Kırşehir

Mecidiye Yozgat-Yahşihan

Kırşehir Kırşehir-Yahşihan, Kırşehir-Kayseri

Sivas Sivas-Kayseri

Kayseri Kayseri-Niğde-Ulukışla

Tokat (Erbaa hariç) Sivas Menzil Bölgesinde görevlendirilecek

Bolu Akçaşehir-Derince, Bolu-Mudurnu- Nallıhan ve Mudurnu Göynük-Geyve

Geyve Geyve-Göynük, Geyve-Atpazarı

Zonguldak Ereğli-Gerede-Yabanâbâd ve Akçaşehir-Bolu güzergâhlarında askerî nakliye hizmeti yapmaları kararlaştırılmıştır.

Karayolu taşımacılığına bu derece önem verilmesinin, en küçük ayrıntılarının belirlenmesinin elbette bazı gerekçeleri olacaktır. İşte bunlardan en önemlisi, Eskişehir-Kütahya muharebelerinden sonra Batı Cephesi'ndeki demiryolu hatlarından istenilen şekilde yararlanılamaması kara nakil araçları ile taşımacılığı ön plâna çıkarmıştır. Çünkü, "Eskişehir-Kütahya muharebelerinden önce, en yakın demiryolu yükleme ve boşaltma noktasına kadar kara taşıt araçları ile taşınan askerî iaşe ve malzemeler, oradan cephelere en yakın noktalara kadar demiryolu ile taşınmaktaydı. Konya-Afyon, Eskişehir-Ankara demiryolu bağlantısı, uçları güneyden ve kuzeyden Anadolu içlerine doğru uzanan

U harfi görünümündeydi. Bu harfin geniş yay çizen tabanı, Afyon-Eskişehir arasındaki bağlantıyı teşkil etmekte, böylece Batı Cephesi'nin geri menzil hatları tamamen demiryoluna sırtını dayamış bulunmaktaydı. Türk ordusu Sakarya ırmağı doğusuna çekilmek zorunda kalınca, Afyon ve Eskişehir gibi iki önemli demiryolu kavşağı Yunanlıların eline geçmiş, U şeklindeki demiryolu, Konya ve Ankara'dan batıya doğru uzanan kesik iki çizgi haline dönüşmüştü. En kötüsü, Güney Anadolu'nun Konya üzerinden Ankara ile olan demiryolu bağlantısı kopmuştur. Bu nedenle, büyük zafere kadar Anadolu'nun bütün ulaşımı yalnızca karayolu ulaşımına dayanacaktı".[18]

C. Nakliye Ağının Kurulması ve Nakliye Faaliyetleri

1. Mîrî Nakliye Kolları

Ordunun ulaştırma birliklerinin kadrolarındaki nakliye araçlarından kurulan Mîrî Nakliye Kolları ve Menzil Müfettişliklerine göre dağılımı şöyledir:[19]

1- Çorum Menzil Müfettişliği Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

2- Bolu Menzil Müfettişliği Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

3- Kastamonu Menzil Müfettişliği Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

4- Adana Menzil Müfettişliği Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

5- Polatlı Hat Komutanlığı Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

6- Yozgat Hat Komutanlığı Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

7- Sivas Hat Komutanlığı Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

8- Kayseri Hat Komutanlığı Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

9- Ankara Merkez Katarı Emrindeki Mîrî Nakliye Kolları

2. Müteahhit Nakliye Kolları

Hizmet yükümlülüğü şeklinde ordu emrine alınan taşıt araçlarından oluşturulan Müteahhit Nakliye Kolları ve Menzil Müfettişliklerine dağılımı şöyledir:[20]

1- Çorum Menzil Müfettişliği Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

2- Kastamonu Menzil Müfettişliği Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

3- Polatlı Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

4- Yozgat Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

5- Sivas Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

6- Kayseri Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

7- Kırşehir Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

8- Maraş Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

9- Yahşihan Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

10- Çankırı Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

11- Kalecik Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları

12- Ankara Hat Komutanlığı Emrindeki Müteahhit Nakliye Kolları.

3. Motorlu Taşıt Kolları

"Mîrî Otomobil Kolları" ve "Müteahhit Otomobil Kolları" adı altında, Otomobil Kolları Komutanlığı (Ankara), Sivas Menzil Bölge Müfettişliği, Çorum Menzil Bölge Müfettişliği, Kastamonu Menzil Bölge Müfettişliği, Kayseri Hat Komutanlığı emrinde binek otomobil, kamyon ve kamyonet tipinde toplam 166 motorlu taşıt tesbit edilmiştir.[21]

4. Askerî Nakliyata Tâbi Olan Maddeler

1- Yiyecek, Yem ve İlâçtan Oluşan Levazım I. Sınıf İkmâl Maddeleri

2- Giyecek, Donatım ve Kadro İçi Gereçlerden Oluşan Levazım II. Sınıf İkmâl Maddeleri

3- Silâh Çeşitlerinden Oluşan II. Sınıf Ordudonatım Malları

4- Yakıt Çeşitlerinden Oluşan III. Sınıf İkmâl Maddeleri

5- Cephane ve Bomba Çeşitlerinden Oluşan V. Sınıf İkmâl Maddeleri[22]

5. Nakliye Güzergâhları

A. Kayseri-Kırşehir-Yahşihan-Ankara Hattı

Doğu ve El-Cezire (Güneydoğu) Cephelerinden Batı Cephesi'ne tertip edilen silâh ve cephanenin bir bölü

mü, Kayseri-Kırşehir-Yahşihan-Ankara güzergâhından nakledilmiştir.

B. İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Kalecik-Ankara Hattı

Doğu Cephesi'nden tertip edilen silâh ve cephanenin bir bölümü ile Sovyetler Birliği'nden getirtilen ve İstanbul'dan kaçırılan silâh ve cephanenin bir bölümü İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Kalecik-Ankara hattından Batı Cephesi'ne sevk edilmiştir.

C. Samsun-Çorum-Sungurlu-Yahşihan-Ankara Hattı

Doğu Cephesi'nden tertip edilen silâh ve cephanenin bir bölümü ile, İstanbul'dan kaçırılan silâh ve cephanenin bir bölümü, bu hattan nakledilmiştir.

D. İzmit-Ankara Hattı

İstanbul'dan kaçırılan silâh ve cephanenin bir bölümü de İzmit-Ankara hattından Batı Cephesi'ne nakledilmiştir.[23]

D. Diğer Faaliyetler

1. Şoför Eğitimi

Sevkiyat ve Nakliyet Genel Müdürlüğü'nün bir faaliyeti de, emrine tertip edilen şoför adayı erlerin, eğitimlerinin yaptırılmasıdır.

Millî Savunma Bakanlığı Ordu Dairesi tarafından Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü emrine verilen erler, iki aşamalı bir eğitimden geçirilerek şoför belgesi almakta idi: Birinci aşamada, adaylara genel bilgilerden yazılı (okuryazar olmayanlara sözlü) bir sınav yapılmakta, burada 10 üzerinden 7,5 başarı notu alanlar ikinci aşamaya geçirilmektedir. İkinci aşamada ise, makinenin parçaları, otomobilin genel aksamı, motorun parçaları ve görevleri, aracın hareketini düzenleyen parçalar, motorun yağlanması ve soğutulması hakkında cihazlar, makine bilgisi ile ilgili konular ile askerlik, hizmet, orduda rütbe, amir, memur ve konu ile ilgili diğer talimnamelerdeki bilgiler verilmekte olup, bunların dersleri ve sınavları talimgâh subayları ile inşaat subayları tarafından yapılmıştır.[24]

Bundan başka, İstanbul'dan Felâh Grubu ve diğer gruplar tarafından gönderilen şoförlerin Anadolu'ya nakilleri[25] ve ihtiyaç duyulan birimlere sevkedilmeleri görevleri de Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır.[26]

2. Askerî Nakliye Hizmetindeki Araçlarla Ticarî Nakliyat Yapılması

Özellikle menzil hatları üzerinde bulunan yolların askerî nakliyata tahsis edilmesi, adı geçen bölgelerdeki ticaret faaliyetlerini sekteye uğratmış,tüccar ve esnafı zor durumda bırakmıştır. Buna bir de vatandaşların elinde bulunan ve ticarî eşya taşıyacak nakliye araçlarının taşıma yükümlülüğü ile ordu emrine alınmış olması eklenince, sıkıntının bir kat daha artmış olduğu kesindir. Askerî harekâtın ve hazırlık çalışmalarının yoğun olduğu 1922 yılında bu sıkıntı daha derinden hissedilmiştir.

Nitekim bu konuda özellikle İnebolu-Ankara güzergâhı üzerinde bulunan tüccarların Millî Savunma Bakanlığı'na Kastamonu'dan çektikleri telgraflarda, ticarî nakliyatın uzun bir süredir kesik olması nedeniyle ticaret hayatının mahvolduğu, vilâyetin bu duruma bir çare bulamadığı, ihtiyaçların büyüdüğü kaydedilerek ticaret yolunun mutlaka açılması için yardım istenildiği görülmektedir.[27]

Kastamonu bölgesinin sorununa nasıl bir çözüm bulunduğu belgelerimizde ifade edilmiyor ama, başka bir bölge, Samsun-Çorum hattı için askerî araçlarla sivil nakliyata imkân veren bir düzenlemenin yapıldığı anlaşılıyor. 28 Nisan 1922 tarihinde yayınlanan bir talimatla, bu konudaki işlemlerin nasıl yapılacağı tespit edilmiştir. Buna göre, askerî nakliye hizmetlerinde kullanılan mîrî (devlete ait) vasıtaların, askerî malzemeyi yerine teslim ettikten sonra boş olarak geri dönüşlerinde, ücretle yolcu ve ticarî eşya nakletmeleri kararlaştırılmıştır.

Bunun için şimdilik Çorum-Samsun ve Çorum-Yahşihan güzergâhı esas hat olarak tesbit edilmiş olup; ayrıca Amasya-Çorum-Yozgat hattı da ikinci bir hat olarak kabul edilmiştir. Başlangıçta sadece otomobil nakliyatı Samsun'dan Çorum'a kadar yapılacak ve yolların tamiri yapıldıktan sonra bu hat, Yahşihan'a kadar uzatılacaktır.

Bu iş için gerekli komisyonlar kurulacak ve bu komisyonlar, nakledilecek ticarî eşyayı sevk pusulası ile tüccardan teslim alacak, malın cinsi, miktarı ve her bir batman için ne kadar nakliye ücreti alınacağının hesabını yaparak bunu otomobillere teslim edeceklerdir.

Çorum'dan Samsun'a, Samsun'dan Çorum'a yük taşındığında taşıma ücretinin yarısı Çorum'da alınacak, diğer yarısı da malın teslim edildiği Samsun'daki tüccardan alınacaktır. Çorum-Samsun güzergâhı üzerinde bulunan Merzifon ve Havza'ya taşınacak malların ilgili yerlere teslim edildiği Çorum'daki tüccara telgrafla bildirilecektir.

Kolların Yahşihan ve Yozgat'tan geri dönüşlerinde de aynı usul uygulanacak, ancak buralardan yapılan taşımanın ücreti, esas menzil noktası olan Çorum'a havale edilmek suretiyle ödenecektir.[28]

Bu arada sivil nakliye ücretleri ile ilgili olarak 17.7.1922 tarihli Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nden Millî Savunma Bakanlığı vasıtasıyla Kalecik Nokta Komutanlığı'na gönderilen bir yazıda, beher kilo için iki buçuk kuruş ücret ibaresi geçmektedir.[29]

Bu belge bize çok önemli bir ipucu daha vermektedir. Belge Kalecik Nokta Komutanlığı'na gönderilmiştir. Kalecik ise, İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Kalecik-Ankara güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Buraya sivil taşıma ücreti bildirildiğine göre, bu güzergâhın tamamı veya bir bölümünde de askerî araçlarla sivil nakliyat yapılmış olması tahmin edilebilir.

3. Savaş Artıklarının Toplanması

Muharebelerin bitmesinden sonra, cephelerde ve cephelere yakın yerlerdeki savaş atığı malzemelerin toplanması görevi de Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. 16 Haziran

1923 tarihli bir yazıda bu işlerin ne şekilde yapılacağı da anlatılmıştır. Şöyle ki: Muharebelerin kesilmesinden sonra vatandaşların devamlı surette kendi vasıtaları ile getirdikleri;

1- Patlamış, fakat parçalanmamış, ezilmemiş, yarılmamış ve bir bakışta anlaşılabilecek derecede şekil değeşikliğine uğramayan şarapnellerin çelik ve boş gövdelerinin beher kilosuna 40 para,

2- Atılmamış şarapnellerin çelik ve boş gövde beher kilosuna 60 para, Piyade kısmının kapçıkları ile topçu mermi kovanlarının beher kilosuna 60 para ödenmesi, bunun için gerekli miktar paranın hesaplanarak bildirilmesi,

3- Bu işlerde çalışacak vatandaşlara yukarda belirtilen fiyatların yarısının ücret olarak ödenmesi,

4- Atıldığı halde patlamamış bulunan top mermilerinin sevk ve nakliyatının çok tehlikeli olacağı ifade edilerek bunların bulundukları yerlerde imha edilmeleri istenmektedir.[30]

Böylece savaş artığı olan bu malzemelerin bulundukları bölgelerde meydana getireceği tehlikelerin önüne geçilmek istendiği anlaşılmaktadır.

4. Aşar Zahiresinin Taşınması

Askerî Nakliye Yükümlülüğü Kanunu'nun 9. maddesi çok geniş bir kapsamda uygulanarak aşar olarak toplanan zahirenin depolara nakli konusunda da, adı geçen madde ile ordu emrine alınan nakliye araçlarının yükümlülük süreleri zaman zaman uzatılmıştır. Özellikle kış mevsiminin yaklaştığı sıralarda gelen istekler üzerine uzatma işlemlerinin yapıldığı görülmektedir.

Bunlardan ilki 6.10.1922 tarihini taşımakta olup, aynî aşarın taşınması için Ankara, Konya, Sivas vilâyetleriyle Kayseri, Kırşehir, Çorum, Yozgat, Samsun, Isparta, Burdur, Antalya livalarındaki ahali vasıtalarının yükümlülük sürelerinin 2 ay daha uzatılmasını;[31] ikincisi, 7.11.1922 tarihli olup, yine aynı hizmetin yerine getirilmesi için Haymana, Keskin, Sandıklı, Dinar, Aziziye bölgelerindeki vasıtaların yükümlülüklerinin 2 ay daha uzatılmasını[32] üçüncüsü de, 25.12.1922 tarihli olup, Samsun'la Ankara arasındaki mühimmat nakliyesi ve Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Bolvadin'deki aşar zahiresinin nakliyesi için Samsun, Çorum, Yozgat, Afyonkarahisar, Eskişehir ve Kütahya livalarındaki ahali vasıtalarının yükümlülük sürelerinin yeniden 2 ay daha uzatılmasını hükme bağlamaktadır.[33]

Bu arada sahillerde bulunan deniz nakliye araçlarının da aşar zahiresi taşımak için nakliye yükümlülüğü kapsamına alındığı 29.10.1922 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı'ndan anlaşılmakta olup,[34] bu taşıtlar da deniz yolundan aşar zahiresi nakliyatında kullanılmışlardır.

5. Düşman İşgalinden Kurtarılan Yerlerden Kaçan Halkın Mallarının Taşınması

20 Nisan 1922 tarih ve 124 sayılı, "Düşman İşgalinden Kurtarılan Yerlerden Kaçan Halkın Taşınır ve Taşınmaz Mallarının Yönetimi Hakkında Kanun" çıkartılarak yürürlüğe konulmuştur.

Özellikle Batı Anadolu bölgesinden Yunanistan'a kaçan Rum nüfusu ilgilendiren bu kanuna göre, "düşman işgalinden kurtarılan yerlerde sahiplerinin kaçması ve kayıp olmaları nedenleriyle sahipsiz kalmış taşınır mallar hükümetçe artırmaya çıkarılarak satılacaktı. Sahipsiz kalan taşınmaz mallar ile tarım ürünleri ise hükümet tarafından yönetilecekti. Satış tutarları, kiralar ve ürünlerin satılmasından elde edilecek gelir, bu işler için yapılan masraflar düşüldükten sonra, Emanet Hesabına kaydedilmek üzere defterdarlık veya Mal Müdürlüklerine teslim edilecekti. Sonradan yurda dönenler, bulunursa taşınmaz malları kendilerine teslim edilecek, taşınır malların ve ürünlerin satışı ile taşınmaz malın kiraya verilmesinden elde edilerek, adlarına Emanet Hesabına kaydedilmiş olan paralar, sahiplerine ödenecekti.[35]

İşte burada söz edilen taşınır malların ve tarım ürünlerinin nakliyesinde, Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne görev verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim yayınlanan bir bildiri ile bu konudaki ayrıntılar belirlenmiştir. ATASE arşivinde tesbit ettiğimiz ve 9 maddeden

meydana gelen bu belgenin yazısı okunamayacak kadar silik olduğu için, ayrıntılarını öğrenemedik. Ancak başlığını, Yunan işgalinden tahlis olunacak mahallerde Menkulât Komisyonlarının suret-i teşkili ile vezaifine dair tamim ifadesini okuyabildik.[36] Belge, Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü tasnifine ait dosyalardan gelmektedir. Başlığından çıkarabildiğimiz ipuçları ve yukarda belirtilen kanun hükümleri dikkate alındığında, bu konuda Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne nakliye hizmetleri ile ilgili bir görev verildiği tahmin edilebilir.

6. Hacıbektaş Kömürünün Nakli

Millî Savunma Bakanlığı Harbiye Dairesi ve İmalât-ı Harbiye Genel Müdürlüğü ile Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü arasında yapılan yazışmalarda Hacıbektaş kömürünün nakli ile ilgili bilgiler görülmektedir. İmalât-ı Harbiye Genel Müdürlüğü'ne bağlı ve bu genel müdürlüğün tesislerinde kullanılacak olan[37] Hacıbektaş kömürünün Kızılırmak yolundan sallarla, su yolunun geçit vermediği yerlerde de karayolu ve kara taşıt araçları ile Yahşihan'a taşınması hususunda Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün, yol keşfi ve kısmen taşıma işlemlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.[38]

7.DemiryoluMalzemelerinin Cepheye Nakli

Büyük Taarruz hazırlıklarının yapıldığı sırada Batı Cephesi'nde kurulması düşünülen kısa demiryolu hattının malzemesinin Amanos mıntıkasından taşınmasına karar verilmiştir. Bu konuda Genelkurmay Başkanlığı'ndan Millî Savunma Bakanlığı'na gönderilen 23.6.1922 tarihli yazı, Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü dosyaları arasında bulunmuştur.[39] Adı geçen malzeme sevkiyatının, Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün ilgili birimleri tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

8. Yol, Menfez ve Köprü Yapım ve Onarım Çalışmaları

Menzil hattı üzerinde bulunan Yozgat-Yahşihan yolunun tamiri[40] ve kullanılacak malzemenin temin ve taşınması işlerinin Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'nün ilgili birimleri tarafından yapıldığı, elimizdeki belgelerden anlaşılmaktadır.[41]

Muharebeler sona erdikten sonra Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü emrindeki arabaların köprü yapımında da kullanıldıkları görülmektedir. Bu konuda Batı Cephesi Komutanlığı'nın Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne yazdığı 10.2.1923 tarihli yazı, bize bilgi vermektedir.[42]

9. Düşman Elinden Kurtulan Esir Askerlerin Cepheye Nakli

Batı Cephesi'nde, düşman tarafından kaçmak suretiyle veya belge ile serbest bırakılan askerlerin Konya'da toplanmaları ve bunların El Cezire Cephesi'ne tertip edilerek görev yerlerine sevk edilmeleri, Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü eliyle yapılan faaliyetlerden birini oluşturmuştur.[43]

Sonuç olarak, Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan savaş araç ve gereçleri, her tür vasıta ile ve mümkün olabilen bütün istikametlerden Batı Cephesi'ne aktarılmaya çalışılmıştır.

Bunun için önce Birinci Dünya Savaşı'nda kurulmuş bulunan Menzil Teşkilâtı yeniden düzenlenerek, Batı Cephesi'ne yönelen istikametlere ağırlık verilmiş, bu suretle bir Yurtiçi Menzil Teşkilâtı kurulmuştur. Bu teşkilât, Kurtuluş Savaşı sırasındaki askerî sevkiyat ve nakliyat faaliyetlerinin alt yapısını oluşturmuştur.

Daha sonra Samsun-Ankara, İnebolu-Ankara, Kayseri-Ankara ve İzmit-Ankara gibi dört ana hat üzerinden Ankara yakınlarına getirilen malzemeler, buradan cepheye sevk edilmiştir. Doğu Cephesi'nden sevk edilen ve Sovyetler Birliği'nden alınan silâh ve cephane karadan Kayseri'ye, denizden Samsun limanına kadar getirilerek buralarda menzil hatlarına geçirilip Ankara yakınlarına; Güneydoğu Anadolu'dan (El-Cezire Cephesi) getirilen malzemeler, karayolu ile Kayseri ve oradan menzil hatlarına geçirilerek Ankara yakınlarına getirilmiştir. İstanbul'dan kaçırılan savaş araç ve gereçleri ve askerî personel, özellikle İzmit-Ankara hattı ve İstanbul'dan denizyolu ile İnebolu ve kısmen de Samsun limanlarına çıkarılan malzemeler, buralardan mevcut menzil hatları üzerinden Ankara yakınlarına getirilmiştir.

Sevkiyat ve Nakliyat faaliyetlerinin kurumsal yapısının oluşturulmasına paralel olarak bir yandan da hukukî zemini hazırlanmıştır. Bu konuda sırası ile Genel Nakliye Nizamnâmesi, Gönüllü Otomobil Kolu Talimatnâmesi, Askerî Nakliye İçin Hizmet Yükümlülüğü getiren 5 ve 10 numaralı Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Parasal Yükümlülük getiren Askerî Nakliye Yükümlülüğü Kanunu ile, Askerî Nakliye Yükümlülüğü Kararnâmesi gibi kanun, kararnâme, nizamnâme gibi belgelerle askerî nakliye hizmetleri için gerekli olan taşıma yükümlülüğü ve nakliye hizmetlerinin finansmanını sağlayacak maddî yükümlülükler tesbit edilmiştir.

Yurtiçi Menzil Teşkilâtı ile kurumsal yapı, diğer belgelerle hukukî yapı meydana getirildikten sonra yukarıda bahsedilen menzil hatları ve ikinci derecedeki yolları bu hatlara bağlayan yollar üzerinde yoğun bir

nakliye faaliyeti başlamıştır. İşte erkeklerin çoğunun cephede bulunmaları dolayısıyla geride kalan kadınların, çocukların kağnılarla, deve ve merkeplerle nakliye faaliyetlerine katıldıkları; gerektiği hallerde çocuğunu kucağına, cephane çuvalını de sırtına alarak bu faaliyete katılan Anadolu kadınlarını anlatan sahnelerin yaşandığı dönem, bu dönem olmuştur.

Türk milletinin her şeyiyle, gücü yeten, eli silâh tutan cephede, cepheye gitmeye gücü yetmeyenin bu şekilde silâh ve cephane nakliyatına katılarak gerçekleştirdiği bu faaliyetlerin sonunda İnönü, Eşkişehir-Kütahya, Sakarya muharebeleri ile Büyük Taarruz ve Takip Harekâtı sırasında toplam 60 binden fazla tüfek, yüzlerce top, bunların binlerce parça cephanesi ile binlerce ton gıda maddesi ve giyecek eşyası ile yine binlerce ton askerî donatım malzemesinin nakliyatı sağlanarak, Batı Cephesi'ndeki birlikler takviye edilmiş böylece yurdumuz düşman işgalinden kurtarılmıştır. Bu olayın görünmeyen kahramanları, askerî nakliye hizmetlerinin yoğunluğu ile gün ışığına çıkmaktadır.

Gerek askerî harekât sırasında ve gerekse askerî harekâtın sonunda görülen şoför eğitimi, tüccarlara ait malların askerî araçlarla taşınması, savaş artıklarının toplanması, aşar zahiresinin toplanarak depolara taşınması, kömür nakliyatı, cepheye demiryolu malzemesi nakli, yol, menfez ve köprü onarımı gibi çalışmalar da askerî nakliye hizmetinde bulunan kurum ve araçların diğer önemli faaliyetleri arasında görülmektedir.

1 Türk İstiklâl Harbi, VII. Cilt, İdarî Faaliyetler, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1975, s. 240.

2 Hayat Mücadeleleri, Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1982, s. 400.

3 A.g.e., s. 403.

4 Türk İstiklâl Harbi, İdarî Faaliyetler, s. 240.

5 A.g.e., s. 244-245.

6 A.g.e., s. 334-335.

7 Bu konudaki bilgiler ve metinde veremediğimiz ayrıntılar Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivindeki Klâsör: 1434, Dosya: 199, Fihrist: 1ve Fihrist 1-2'deki dokümanlardan derlenmiştir.

8 ATASE Arşivi, K: 1438, D: 218, F: 1-3.

9 Alptekin Müderrisoğlu; Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları, İstanbul, 1988, Cilt: 2, s. 577.

10 ATASE Arşivi, K: 1438, D: 218, F: 1-39.

11 A. Müderrisoğlu; a.g.e., Cilt: 2, s. 461.

12 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri IV, Ankara, 1991 (2. Baskı), s. 419-420.

13 A. Müderrisoğlu; a.g.e., Cilt: 2, s. 461-462.

14 Düstur, 3. Tertip, İstanbul, 1929, Cilt: 3, s. 60.

15 A. Müderrisoğlu; a.g.e., Cilt: 2, s. 536-537.

16 ATASE Arşivi, K: 1451, D: 286, F: 3-6.

17 ATASE Arşivi, K: 1451, D: 286, F: 2-10.

18 A. Müderrisoğlu; a.g.e., Cilt: 2, s. 469.

19 ATASE Arşivi, K: 1434, D: 202, F: 13 ve Türk İstiklâl Harbi, İdarî Faaliyetler, s. 410-411'deki bilgiler birleştirilmiştir. Ayrıntılar metinde verilmemiştir.

20 ATASE Arşivi, K: 1434, D: 199, F: 1-3 ve Türk İstiklâl Harbi, İdarî Faaliyetler, s. 412-413'deki bilgiler birleştirilmiştir. Ayrıntılar metinde verilmemiştir.

21 ATASE Arşivi, K: 14129, D: 128, F: 54-1 ve Türk İstiklâl Harbi, İdarî Faaliyetler, s. 391'deki bilgiler birleştirilmiştir.

22 Türk İstiklâl Harbi, İdarî Faaliyetler, s. 270-272'de ayrıntılar mevcuttur.

23 Ayrıntılar, Türk İstiklâl Harbi, İdarî Faaliyetler, s. 272-504Te mevcuttur.

24 ATASE Arşivi, K: 1432, D: 190, F: 23 20.

25 ATASE Arşivi, K: 1432, D: 190, F: 40.

26 ATASE Arşivi, K: 1432, D: 190-F: 47.

27 ATASE Arşivi, K: 1451, D: 286, F: 14.

28 ATASE Arşivi, K: 1471, D: 369, F: 1-2.

29 ATASE Arşivi, K: 1427, D: 161, F: 2-1.

30 ATASE Arşivi, K: 1482, D: 414, F: 24.

31 ATASE Arşivi, K: 1451, D: 286, F: 9-1.

32 ATASE Arşivi, K: 1451, D: 286, F: 9-4.

33 ATASE Arşivi, K: 1451, D: 286, F: 21-1.

34 ATASE Arşivi, K: 1451, D: 286, F: 2-23.

35 A. Müderrisoğlu; a.g.e., Cilt: 2, s. 537.

36 ATASE Arşivi, K: 1412, D: 94, F: 10.

37 ATASE Arşivi, K: 1426, D: 157, F: 1-6.

38 ATASE Arşivi, K: 1426, D: 157, F: 1-1.

39 ATASE Arşivi, K: 1426, D: 157, F: 1-23.

40 ATASE Arşivi, K: 1426, D: 157, F: 1-72.

41 ATASE Arşivi, K: 1426, D: 157, F: 1-163.

42 ATASE Arşivi, K: 1458, D: 319, F: 40.

43 ATASE Arşivi, K: 1412, D: 94, F: 11-2.

Millî Mücadele Dönemi İstihbaratçılarından İngiliz Kemal (Ahmet Esat Tomruk) (1892?-1966) / Dr. Zekeriya Türkmen [s.213-218]

Araştırmacı / Türkiye

İngiliz Kemal Kurtuluş Savaşı sırasında, gerek Yunan ve gerekse İngiliz gizli servislerinin elinde bulunan raporları, Ankara'ya bildirerek Türk kuvvetlerinin savaştan başarılı çıkmasını sağlayan ünlü Türk casusudur.

Ahmet Esat Tomruk 1892-93 yılında İstanbul'da Altımermer'de doğdu.[1] Babası Evkaf Nezareti Varidât Kalemi Müdürü Mehmet Raşit Bey, annesi ise Sıdıka Hanım'dır. Mehmet Raşit Bey, eğlence hayatını seven birisi olmasından dolayı, bütün malını mülkünü bu yolda harcamış; geride çocuklarına sadece Bahçekapı'da bir dükkan bırakarak genç yaşta vefat etmiştir. Babası öldüğünde (1897-98) Ahmet Esat beş yaşında yetim kalmıştır.

Babasının vefatından sonra Ahmet Esat, o sırada Hazine-i Hassa Kalemi kâtibi olan dayısı Sezai Bey'in himayesine girmiş, annesi ve dayısı ile birlikte Beyoğlu-Taksim'de Kazancı mahallesinde kiraladıkları evde yaşamaya başlamışlardır. Ahmet Esat, kendini hatırlamaya başladığında artık dayısının himaye ve gözetimi altındadır. Dayısının maddi durumu iyileşince aile Boğaziçi'nde Emirgân'a taşınmıştır. Emirgân kırlarında koşup eğlenmeyi çok seven Ahmet Esat, sporla da çocukluktan itibaren yakınen ilgilenmeye başlamış; ilk spor derslerini de Hariciye müsteşarı olan komşuları Tal'at Bey'den almaya başlamıştır. Tal'at Bey, Ahmet Esat gibi mahallenin çocuklarına yüzme ve yelken dersleri vermiştir. Ahmet Esat'ın hayallerinde ise meşhur bir pehlivan olmak vardır.

Ahmet Esat, ilköğrenimini Emirgan'da tamamladı. Daha sonra dayısı tarafından Galatasaray Lisesine kayd edildi. Galatasaray Lisesi'ne kayd olduğunda okulun müdürü meşhur tarihçi Abdurrahman Şeref Bey'dir. Ders nazırı yani eğitim-öğretimden sorumlu müdür ise, Cemil Bey'dir. Galatasaray Lisesi'ne 679 numara ile kayd edilen Ahmet Esat'a dayısı haftalık olarak da 5 kuruş vermektedir. Galatasaray'a kayd olduğunda sınıfın en küçüğü olduğundan sempatiyle karşılanan Ahmet Esat'ın arkadaşları arasında Ruşen Eşref (Ünaydın), Fuat ve Kemal adlı öğrenciler vardır. Bu arkadaşlarının da kendisi gibi yetim olduğunu öğrenir. Ahmet Esat kendi deyimiyle bu arkadaşlarıyla birlikte okulda adeta bir yetimler birliği kurmuşlardır.

Galatasaray Lisesi'nde parlak bir öğrenci olan Ahmet Esat, özellikle Fransızcasını geliştirmiş; yurt dışından edindiği arkadaşları ile mektuplaşmaya başlamış; yurt dışından adına sık sık mektupların gelmesi dönemin iktidarının ilgisini çekmiş ve hafiyeler tarafından takibe alınmıştır. Hatta bu sırada Fransa'da yayımlanan Mon Dimanche gazetesi kanalıyla, edindiği yabancı arkadaşlarıyla kartpostal mübadelesine de başlar. II. Abdülhamit idaresinin takibinden dolayı Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey'den kendisine gönderilen bir kart, yakın çevresindekilerin haklı olarak endişelenmelerine yol açar. Ahmet Rıza Bey, Galatasaray öğrencisi Ahmet Esat'a gönderdiği kartta; "İstibdadın hür

çocukları, sizi tebrik eder; ihtiyatlı olmanızı tavsiye ederim" tarzında bir ifade kullanmıştır. Ahmet Esat bu kartı dayısı Sezai Bey'e gösterince, endişeye kapılan dayısı kartı hemen yok eder. Ayrıca Galatasaray Lisesi'ndeki öğrenciliği esnasında, öğrenciler arasında yönetime karşı gizli teşkilat kurduğu gerekçesiyle de devamlı gözetim altında tutulmuş; hatta bir ara dönemin hafiyeleri tarafından tutuklanarak Yıldız Sarayı'na götürülmüş; suçsuz olduğu tespit edildikten sonra serbest bırakılmıştır. Ahmet Esat gerek okul içinde, gerekse okul dışında hareketleriyle kabına sığmayan, enerjik, zeki bir çocuk olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı okul idaresi tarafından da deyim yerinde ise, belalı bir tip olarak tanınmıştır.

Ahmet Esat'ın annesi ve dayısı oğullarının hafiyelerin devamlı takibi altında olmasından dolayı endişelenmişler; özellikle dayısı yurt dışına çıkması konusunda yeğenini ikna etmiştir. Yurt dışına, dayısının tanıdığı bir Yahudi simsarın aracığılıyla bir İngiliz vapur kumpanyasıyla irtibata geçilmiş; Ahmet Esat kaçak olarak bu vapura binmiştir. Ahmet Esat muhtemelen 1908 yılında İngiltere'ye gitmiştir. Bu yolculuk esnasında gemi kaptanı ile dostluk kurar ve ona İngilizce baba anlamına gelen "Dad" kelimesiyle hitap eder. Henüz 16 yaşında olan bu kıvırcık sarı saçlı, mavi gözlü sarışın çocuğu, gemi kaptanı da sever ve "Körli" adını verir. Kaptanla Ahmet Esat arasında baba-çocuk ilişkisi başlar. Kaptana, İngiltere'de kimsesi olmadığını ve okumak istediğini anlatır. Londra'da gemiden indikten sonra, kaptanla birlikte evine giden Ahmet Esat, Kaptan'ın karısı Miss Wildim tarafından da sevgiyle karşılanır. Baba olarak hitap ettiği, İngiliz kaptan kendisine her zaman iyi davranmış; ara sıra yaptıkları sohbetlerde ise, ülkesini hiçbir zaman unutmaması gerektiğini hatırlatmış; Ahmet Esat'ın Türkiye'ye ait olduğunu unutmamasını tavsiye etmiştir. Ahmet Esat bu arada İngiltere'de "Navy College"e kayd olur. Galatasaray Lisesi'nde boksa ilgi duymuş, bazı kuralları öğrenmiştir. Navy College'de ise artık profesyonel olarak boks sporu ile ilgilenmeye başlamış; hatta okulda aldığı başarılarla ün kazanmıştır. Ahmet Esat, 1914 yılında Navy College'den mezun olmuştur.

Mezun olduktan sonra İngiltere'de bir müddet kalmış; bu arada Fransa başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerini de gezmiştir. İngiltere'de kaldığı yıllarda İngilizce bilgisini çok geliştirmiş; bir İngilizden daha fazla bu dilin ayrıntılarını, gramer kurallarını öğrenmiştir. O kadar ki, İngiliz dilinin her türlü şivesini rahatlıkla konuşabilecek düzeye gelmiştir.

Yurt dışında kaldığı süre zarfında, Batı uygarlığını, Batı insanının hayat tarzını çok yakından incelemiş; daha sonraki hayatında ise, bunları bir bir uygulamaya koymuş; bir Avrupalı gibi yaşamaya dikkat etmiştir. Avrupa'da yaşadığı süre zarfında Avrupa sosyetesi ile birlikte olan, onların meclislerine katılan Ahmet Esat Tomruk, eğlence hayatı ile de yakından ilgilenmiş; Avrupa şehirlerindeki hayatı, çoğunlukla zengin kişilerin devam ettikleri merkezlerde geçmiştir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yaptığı seyahatlerle bilgi ve kültürünü arttırmıştır.

Ahmet Esat Tomruk, Galatasaray Lisesi'nde amatörce, Navy College'de öğrenci iken profesyonelce ilgilendiği boks sporu ile Avrupa'da artık bir profesyonel gibi uğraşmaya başlamış; ringlerde isminden bahsedilir olmuştur. Ahmet Esat Tomruk, 2 Ağustos 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı başlayıp, Almanya'nın Fransa'ya savaş ilan etmesi üzerine ülkesine dönmenin daha uygun

olacağına kanaat getirerek 1914 yılı Ağustos ayında İstanbul'a dönmüştür. Seferberlik ilan edildiğinden bir müddet sonra Ahmet Esat da Topçu Asteğmeni olarak Çanakkale cephesine sevkedilmiş; V. Ordu karargâhında göreve başlamıştır. Çanakkale cephesinde hastalanan Ahmet Esat'a bir müddet tebdil-i hava verilir ve İstanbul'a gönderilir. İstanbul'da kaldığı süre zarfında iznini ihlal edince, durum mahkemeye intikal eder; Enver Paşa'nın aracılığıyla kurtulur ve tekrar cepheye gönderilir. Özellikle Çanakkale cephesinden İstanbul'a gizli olarak gelen, İngiliz denizaltıları ile ilişkiler kuran Ahmet Esat Bey, Lawrens adıyla anılan ünlü İngiliz casusunun peşine takılmış, bir müddet onun faaliyetleri hakkında hükûmete bilgiler aktarmıştır. Ahmet Esat Tomruk bu arada Büyük Cemal Paşa diye bilinen İttihatçıların meşhur lideri ile de yakın diyalog kurmuş, onun güvendiği kişiler arasında yer almıştır. Çanakkale muharebelerinden sonra İstanbul'a dönünce, yine boks sporuyla ilgilenmeye devam etmiştir. Bu sırada, öğrencilik yıllarından beri fikirlerini kendine yakın bulduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti ile de yakın temasa geçmiştir. Cemiyetin İstanbul şubesinde faaliyette bulunmuştur. Ahmet Esat Tomruk bu arada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askeri kanadı tarafından kurulmuş olan ve ülkenin her yanında çeşitli meslek gurubu, cins ve mezhepten insanların görev yaptığı Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgütüne kayıt oldu. Teşkilat-ı Mahsusa'da önemli görevleri üstlendi. Ünlü İttihatçılardan Kara Kemal ve Dramalı Rıza Beylerden çetecilik dersleri aldı. Bir ara Kutulammare'de esir edilen İngiliz Generali Tawshen'in yanına haps edilerek ondan gerekli bilgileri almakla görevlendirildi.

Ahmet Esat Tomruk'un Birinci Dünya Savaşı dönemindeki faaliyetleriyle ilgili bilgilerimiz son derece kısıtlı bulunmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın içerisinde yer aldığı, önemli görevler üstlendiği bir gerçektir. Anılarından öğrendiğimiz kadarıyla, Mütareke Dönemi'ndeki faaliyetleri hakkında bilgiler daha ayrıntılı olarak yansıtılmıştır.

1918 yılında İstanbul'un işgalinden sonra; İngilizler'in şehirdeki baskıları giderek artmıştır. İngilizler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenlerini tutuklamaya başlamışlar; başkentte adeta bir İngiliz terörü estirilmeye başlanmıştı. Bu sırada İngiliz boksörlerle de ringlerde mücadele edip, başarılar kazanan Ahmet Esat Tomruk; sporcu İngiliz askerlerinin de ilgisini çekmiştir. Hatta bir İngiliz gibi bu dili konuşması; İngilizler tarafından sempati ile karşılanmasına neden olmuştu.

Ahmet Esat Tomruk'un, İngilizler tarafından tutuklanan İttihatçıları kurtarma yolundaki gayretleri ve İngilizlerle yürüttüğü pazarlık bir sonuç vermemiş; bu çabalarından dolayı İngiliz istihbaratı tarafından tutuklanarak Beyoğlu'ndaki İngiliz hapishanesine atılmıştır. Bu hapishanede pek çok işkenceye maruz kalan Ahmet Esat Bey; bir ara firar teşebbüsünde bulunmuş; yabancı bir gemiyle yurtdışına kaçarken Çanakkale Boğazı'nda yapılan arama sırasında yakalanmış ve tekrar İstanbul'a getirilerek hapse atılmıştır. Bir süre sonra da İstanbul'dan alınarak Çanakkale'de bulunan İngiliz Sahra Hapishanesi'ne gönderilmiştir. Orada Hintli Müslüman askerlerle yakın ilişkiye girmiş; onların sempatisini kazanmış; bir müddet sonra da buradan kaçmayı başarmıştır.

Ahmet Esat Bey, İngiliz Sahra Hapishanesi'nden kaçtıktan sonra karşı kıyıya geçmiş; uzun bir gece yürüyüşünden sonra Lapseki kasabasına varmış; rast geldiği köylerde karnını doyurarak, hırpani bir kıyafet içerisinde Biga'da Kuva-yı Milliyecilere sığınmıştır. Bir süre sonra oradaki milislerle yakın

diyalog kurmuş; onlara başından geçenleri anlatarak kendini de tanıtmıştır. Ahmet Esat Bey, Biga'da kaldığı süre içinde burada bulunan Kuva-yı Milliye gruplarını ve halkın genel psikolojisini de yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

Biga yöresinde Kuva-yı Milliye ile temasa geçtikten sonra 61. Tümen Komutanı Albay Kâzım (Özalp) Bey ile de tanışan Ahmet Esat Bey, mükemmel İngilizcesi sayesinde kendisine verilen özel görevlerde Amerikalı gazeteci kimliğine bürünerek gerekli bilgileri toplamayı başarmıştır.[2] Davranışları ve konuşma tarzı, fiziksel görüntüsü tıpatıp bir İngilize benzeyen Ahmet Esat Bey; Biga yöresi Kuva-yı Milliyecileri tarafından "İngiliz Kemal" adıyla anılmaya başlanmıştır. Ahmet Esat Bey, ise kendine bu teklifi yaptıklarında lakap adı olarak çok sevdiği boksörlerden Kemal (Bikof) Bey'in ismini almak istediğini belirtmiştir. Öte yandan ölümünden sonra gazetelerde yayınlanan bilgilerde ise bu ismin kendisine Atatürk tarafından verildiği yorumu yapılmıştır. Ahmet Esat Tomruk anılarında, Biga bölgesindeki Kuva-yı Milliyecilerin bu ismi kendisine layık gördüklerini belirtir. 1919 yılından itibaren Ahmet Esat Bey, artık İngiliz Kemal olarak anılmaya başlanacaktır. İngilizcenin her türlü aksanını rahatlıkla konuşan Esat Tomruk, sarışın, mavi gözlü biri olmasından dolayı siması ile de adeta bir İngilizi andırmaktadır. İngiliz Kemal, Balıkesir bölgesinde Anzavur ve Gâvur İmam'la yapılan mücadelelerde aktif olarak görev yapmıştır. Özellikle Anzavur'la, Amerikalı gazeteci kimliğine bürünerek Bandırma'da yaptığı mülakat ve aldığı bilgiler Albay Kâzım Bey için son derece önemli idi. Nitekim bu bilgiler değerlendirilerek Anzavur'a karşı yürütülecek politika belirlenmiştir.

Yunan ileri harekâtı başlayınca Balıkesir bölgesinden Bursa'ya oradan da Eskişehir üzerinden Ankara'ya ulaşan İngiliz Kemal; Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü) Bey, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa tarafından da kabul edilmiştir. Yapılan bu görüşmeden sonra, İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Rumca bildiği de dikkate alınarak Genelkurmay Başkanlığı İstihbarat Şubesi'nde görevlendirilmiştir. Artık bundan böyle Ahmet Esat Bey, Genelkurmay Başkanlığı'nın bir istihbarat memurudur. Ahmet Esat Bey, Genelkurmay karargâhında kendisine görev verildikten sonra, Albay İsmet Bey'in huzuruna çıkarılmıştır. Anılarından öğrendiğimize göre, İsmet Paşa, karşısına oturttuğu Ahmet Esat Bey'e masada duran tabanca, bayrak ve Kur'an-ı Kerim üzerine elini koydurarak, "İcap ederse vatanı için canını feda etmekten kaçmayacağına dair" sadakat yemini ettirmiştir. Ahmet Esat Bey, anılarında, her an ölümün yakın olduğu bir yolun yolcusu olarak büyük bir gururla bu vatan görevini kabul ettiğini ifade eder. Ahmet Esat Bey'e Genelkurmay tarafından verilen görev, Yunan ordusu karargâhına girip gerekli bilgileri toplamak; bu bilgileri vakit kaybetmeden Ankara hükûmetine aktarmak idi.

Ahmet Esat Bey görevini öğrendikten sonra, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa ile vedalaşarak Ankara'dan ayrılır. Hedefi, İzmir'deki Yunan ordusu karargâhıdır. Artık hedefe ulaşmak üzere gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra yola çıkar. Kara yoluyla Antalya'ya giden Ahmet Esat Bey, orada Amerikalı gazeteci Herri Williy kimliğine bürünerek gerekli belgeleri, pasaport vesaireyi de Trablusgarplı Sait takma adıyla İtalyan Konsolosluğu'ndan temin ettikten sonra Antalya'daki Hidiviye kumpanyası vapurlarından birine binerek Rodos'a geçer; Rodos'ta kendini Amerikalı gazeteci ve

sinema muhabiri olarak tanıtır. O sırada Rodos'ta bulunan İzmirli Musevilerden tüccar Zaharof ile tanışır. Zaharof kendisine tercümanlık yapar. Rodos kumarhanelerinde bir gecede çeşitli oyun hileleriyle kazandığı 45.000 frank ile kendi deyimiyle İzmir'deki vatan görevine başlar.

Ahmet Esat Bey'in İzmir'deki hayatı bonkör bir Amerikalı gibi geçmiş; İzmir'in ileri gelen gayr-ı müslimleri ve Yunan subayları tarafından gıpta edilen bir kişi olarak görülmüştür. Kısa sürede gece hayatının aranan siması olan Ahmet Esat Bey, üst düzey Yunan subaylarıyla da samimiyetini arttırmış; hatta onların en gizli toplantılarına dahi katılmış; aldığı bilgileri İzmir'de kendisi gibi görevli bulunan Uşaklı Alaattin (Tiritoğlu) vasıtasıyla Antalya mutasarrıfı Aşir Bey'e aktarmıştır. Aşir Bey de aldığı bilgileri Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa'ya günü gününe iletmiştir.

Ahmet Esat Bey (İngiliz Kemal), bu arada Yunan ordusu başkomutanı Papulas ile de gazeteci kimliğiyle mülakat yapmış; Yunan kralının Anadolu'ya yapacağı ziyareti takip edecek gazeteciler arasında yer almıştır.

Çerkez Ethem'in Yunan ordusuna sığındığı sırada Ethem'in adamları tarafından Yunanlılara ispiyon edilen Ahmet Esat Bey, kısa sürede Yunan makamları tarafından yakalanmıştır. Bir süre sanra Yunanlılar tarafından divan-ı harbe verilmiş; fakat o bu tutukluluk dönemi esnasında hiçbir şekilde Türkçe konuşmayarak kimliğinin meçhul kalmasını sağlamıştır. Hatta, Yunanlı hakimler bile onun Amerikalı olduğuna kanaat getirmişlerdir. Ahmet Esat Bey, bilahare İzmir'deki hapishaneden Yunanistan'a nakledilmiş; bir süre Atina'daki hapishanelerde kalmış; Yunan hapishanelerinde çok sıkıntılı günler geçirmiş; bir yolunu bularak Atina'daki hapishaneden kaçmayı başarmıştır.

Ahmet Esat Bey, parasız pulsuz bir şekilde Atina hapishanesinden kaçmış; el becerileri konusunda mahir biri olduğundan caddede dalgın şekilde dolaşan bir Rumdan çarptığı bir miktar para ile bir Fransız şilebine kaçak olarak binip İzmir'e gelmiştir. İzmir'e geldiği sırada Türk orduları, Yunanlıları denize dökmüş; bütün ordu karargâhı Bornova'da konuşlandırılmış durumda idi. Ahmet Esat Bey, bu sırada Genelkurmay karargâhına uğrayıp Fevzi Paşa ile görüşmüş, başından geçenleri anlatmış; kendisine onbeş gün kadar istirahat verilmiştir. Bu süre zarfında İzmir'i dolaşmış; birkaç ay evvel işgal altındaki İzmir'de geçen hatıralarını bir bir gözünde canlandırmıştır. Bu arada İzmir'de Balıkesir'den tanıdığı eski arkadaşları Albay Kazım (Özalp) Paşa, Vasıf (Çınar) Bey, Necati Bey ve Hüsnü Beylerle buluşur. Bir süre sonra da Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilir. Başkomutan, hal hatırını sorduktan sonra Ahmet Esat Bey'in maceralarını dinler. Ahmet Esat Bey, bu arada Kâzım Paşa'nın kendisine verdiği 10 altın lira ile giyim kuşamını düzeltir, ihtiyaçlarını giderir.

Kendisine bu arada bir müddet Genelkurmay tarafından istirahat verilmiştir. Bir süre sonra tekrar Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Paşa'nın huzuruna davet edilmiştir. Bu defaki görevi ise Batı Trakya'dadır. Ahmet Esat Bey, Sofya üzerinden Bulgaristan'ın Rodofsk kasabasından geçerek Batı Trakya'ya girer. Batı Trakya'da ise o sırada Yunan ordusunun hizmetinde bulunan Ermeni generali Antranik'in karargâhının bulunduğu Gümilcine'ye gider. Kendisini yine Amerikalı gazeteci

olarak tanıtır. O sırada Amerika'ya gitme sevdasında olan Agop adlı bir Ermeni ile dostluk kurarak, bu Ermeni gencinin aracılığıyla General Antranik'in yakınına ulaşır; gerekli bilgileri toplar. Görevi bittikten sonra tekrar Sofya'ya döner. Sofya'da bulunan TBMM hükûmeti elçilik başkatibi Numan (Menemencioğlu) Bey ile de görüşür. Ahmet Esat Bey böylece bu görevini de başarıyla tamamlayıp Ankara'ya döner. Kendisi bu görevi hakkında fazla bilgi vermez; kanaatimizce Trakya'nın Türk orduları tarafından geri alınması hususuyla ilgili olması muhtemeldir.

Ahmet Esat Bey, 1924 yılında Genelkurmay'daki istihbarat görevinden ayrılmış; Milli Mücadele dönemini içeren anılarını yazıp yayınlamıştır. Ahmet Esat Bey, başkente dönünce kendi deyimiyle "herkesin cemaziyelevvelini (gizli saklısını) bildiğinden", kendisinden çekinilen bir kişi olmuştur. Hakkında türlü türlü dedikodular çıkarırlar. Kimi Vahdettin yanlısı, hilafet yanlısı, kimi de hanedan üyesi gibi göstermeye çalışır. Bütün bu dedikodulara kulak asmayan Ahmet Esat Bey, İstanbul'a yerleşir. Dört yabancı dil bildiğinden tercümanlık yapmaya başlar; bazen de turizm rehberliği gibi işlerle uğraşır. Bu arada 1932 yılına kadar da hafif sıklet boks şampiyonluğunu kimseye bırakmaz. 1932 yılında boksu bırakır. Yüzme ve yelken sporuyla ise, yaşlılık dönemine kadar devam eder. Ahmet Esat Bey'e soyadı kanunu ile boks sporundaki başarısı ve vurduğu sert yumruklardan dolayı "Tomruk" soyadı verilmiştir.

Ahmet Esat Bey, II. Dünya Savaşı çıkınca tekrar aranan bir kişi olur. Balkan ülkeleriyle Avrupa ülkelerininde Türkiye Cumhuriyeti devletinin bir istihbarat görevlisi olarak çalışmış; topladığı bilgileri Ankara'ya göndermiştir. Savaş bitince tekrar ülkeye geri dönmüş, hayatını yine İstanbul'da sürdürmüştür.

Türkiye'ye döndükten sonra, bir müddet Anadolu Ajansı'nda görev yapan Esat Tomruk'un, bu görevine ait Anadolu Ajansı Genel Müdürlüğü ve arşivinde yaptığımız araştırmada, -arşivin 1945 yıllarında yandığından ve 1945 yılı öncesine ait bütün belgeler kül olduğundan- her hangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

Ahmet Esat Tomruk uzun yıllar İstanbul Hilton Oteli'nin baştercümanlığını yapmış; fırsat buldukça da turist kafilelerine rehberlik ederek İstanbul'u tanıtmıştır. Ahmet Esat Tomruk bundan sonra hayatının büyük bölümünü İstanbul'da geçirmiştir. Ömrünün sonlarına doğru büyük sıkıntılar içerisine düşmüş; Emekli Sandığı'na yaptığı müracaat sonunda Vatana Hizmet Tertibi'nden, kendisine aylık 500 lira verilmesi kararlaştırılmıştır. 26 Haziran 1964 tarihinde kabul edilen kanunda şu maddelere yer verilerek kendisine maaş bağlandığı belirtilmekte idi:

"Md. 1. Millî Mücadele kahramanlarından olup, fevkalade hizmetleri görülen İngiliz Kemal namiyle maruf Ahmet

Esat Tomruk'a hayatta bulunduğu müddetçe Vatana Hizmet Tertibinden 500 lira aylık bağlanmıştır.

Md. 2. Bu kanun yayımını takip eden ay başından itibaren yürürlüğe girer.

Md. 3. Bu kanun hükümlerini Maliye Bakanlığı yürütür."[3]

Bu durum Resmi Gazete'nin 11748 tarihli sayısında da yayınlanarak, Esat Tomruk'a maaş bağlandığı ilan edilmiştir.

Resmî Gazete'de de yayınlanmasının ardından 1964 yılı Temmuz ayından itibaren Vatana Hizmet Tertibi'nden maaş alması gerekirken, bürokratik engeller ve aksamalarla karşılaşmıştır. Bu aksaklıklar, Esat Tomruk'un 27 Ağustos 1964 tarihinde Maliye Bakanlığı'na bir telgraf yazmasına ve bu durumu hatırlatmasına neden olmuştur. Esat Tomruk, Maliye Bakanlığı'na yazdığı telgrafta şunları dile getiriyordu: "Hıdemat-ı Vataniye faslından maaş bağlandığı halde şimdiye kadar buna mazhar olamadım; rahatsız ve perişan haldeyim. İlgililere emrin acele gönderilmesini rica ederim. Kuloğlu Sk. No: 12 S.O.S. Apt. İngiliz Kemal"[4]

Esat Tomruk'un yukarıda yazılı olan telgrafını alan Maliye Bakanlığı Emekli İşlemleri Daire Başkanlığı 9 Eylül 1964'te hemen Esat Tomruk'a bir telgraf yazarak, Vatana Hizmet Tertibi'nden maaş alabilmesi için resmî senet düzenlendiği bunun için de doğru ikametgah adresini bildirmesini istemiştir. Birkaç gün sonra Esat Tomruk, el yazısıyla kendi adresini yazıp 15 Eylül 1964 tarihinde Bakanlığa müracaatını yapmıştır.[5] Bakanlığa yapılan bu müracaatın ertesi günü, yani 16 Eylül tarihli yazıda Emekli İşleri Dairesi, ayda 500 lira verilmesi hususunu onaylamış ve Esat Tomruk'a bir resmi belge verilmesini kabul etmiştir. Yazışmaların bitmesini müteakip Ekim ayından itibaren Esat Tomruk, Vatana Hizmet Tertibi'nden 64. sırada maaş almaya başlamış; aylık olarak da 500 lira tespit olunmuş; ve 1 Mart 1963 tarihinden başlamak üzere öncekileri de topluca almıştır. Vatana Hizmet Tertibi'nden verilen maaşlar kanuna göre zamma tabi tutulmazken bir yanlışlık eseri olarak Esat Tomruk'un bir müddet zamlı maaş aldığı ve bu alınanların ölümünden sonra geri ödenmesi konusunun gündeme geldiği, fakat bakanlığın bilahare bunu geri istemekten vazgeçtiğini de belgelerden takip etmekteyiz.

İlk eşi Mevhibe Hanım'dan basında çıkan haberlere göre Günseli adında bir kızı olduğu[6] belirtilen Ahmet Esat Tomruk, bu eşinden ayrıldıktan sonra 11 Şubat 1943 yılında Dorothy Minnic adlı bir İngiliz aktrisle evlenmiştir. Bu arada İstanbul Beyoğlu Nüfus Müdürlüğü'nden temin ettiğimiz nüfus kaydında ise, Ahmet Esat Tomruk'un çocuğu olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.[7] Kanaatimizce nüfus kaydı sonraki tarihlerde düzenlediğinden çocuklarına ait bir kayıt yer almamaktadır. Ahmet Esat Tomruk, kabına sığmayan biri olduğundan bir süre sonra da, İngiliz asıllı eşi Mrs. Dorothy ile de aralarında geçimsizlik baş gösterecektir. Gerçi eşinden resmen ayrılmasa da ömrünün son yıllarına doğru ayrı yaşamaya başlamışlardır. Hayatının son yıllarını Beyoğlu'nda Kuloğlu Sokak S.O.S Apartmanı'ndaki 3 numaralı dairede geçiren Ahmet Esat Tomruk, 1964 yılında kısmi felç geçirmiştir. Felç tedavisi amacıyla kaldırıldığı hastahanelerde de durmak istemeyen ve ilk fırsatta kaçmaya çalışan Ahmet Esat Bey, 9 Şubat 1966 tarihinde beyin kanaması geçirmiş ve Fransız Pastör Hastahanesi'ne kaldırılmıştır. Arkadaşları tarafından hastahaneye götürülürken, "benim gibi bir adam ölmemeli. Fakat bu fırtınalı hayatın sonu her halde kötüye gidiyor" dediği duyulmuştur.[8] Fransız hastahanesinde beş gün komada kalan bu ünlü Türk casusu, 14 Şubat 1966 tarihinde sabaha karşı vefat etmiştir. Nüfus kayıt örneği ile birlikte elde edilen bilgilere göre kalp krizi neticesinde ölmüştür. İlk

eşi Mevhibe Hanım'dan doğma kızı Günseli, nikahlı eşi Mrs. Dorothy ve İstanbul halkının katılımı ile 17 Şubat 1966 tarihinde Şişli Camii'nde kılınan ikindi namazından sonra Emirgan'daki aile mezarlığına defn edilmiştir.

İngiliz Kemal müstear ismiyle Türk İstiklâl Harbi döneminde büyük hizmetlerde bulunan bu ünlü Türk casusu, İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Rumca dillerini biliyordu. Kırmızı şeritli "İstiklal Madalyası"nı kimsenin ceraset bile edemediği zorlukların üstesinden gelerek hakkıyla kazanan ve bizzat Atatürk'ten bu madalyayı alan Ahmet Esat Tomruk, "Yacth Club London", "Racing Club Southampton", "National Sporting Club" ve "British Travel Asso" teşekküllerinin üyesi idi. Ahmet Esat Tomruk, profesyonel olarak boks sporu ile uğraşmış ve 1916-1932 yılları arasında hafif sıklet boks şampiyonluğunu korumuştur. Yüzme ve yelken sporlarıyla da ilgilenmiştir. İstiklal Harbi ve sonraki dönemde yaptıklarıyla Türk kamuoyunda silinmez izler bırakan Ahmet Esat Tomruk, deyimlerimize dahi konu olmuş; zeki birini tarif ederken "İngiliz Kemal gibi zeki adam" deyiminin çıkmasına neden olmuştur.

Esat Tomruk, öğrencilik ve gençlik dönemi ile Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı dönemine[9] ait hatıralarını Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'da neşretmiştir.[10] Daha sonraları (1940-50 yıllarında) yazar Recai Sanay, Ahmet Esat Tomruk'u konuşturarak hayatının çeşitli dönemlerini kendi üslubunu da katarak romanlaştırmış ve İstanbul'da bulunan Nebioğlu matbaasında yayınlamış; bu eserler kamuoyunda adeta kapışılmış, birkaç baskısı yapılmıştır. Recai Sanay tarafından kaleme alınan İngiliz Kemal Serisi olarak tarihi romanların arasına katılan eserler şunlardır:

1. Türk Casusu İngiliz Kemal İstiklal Harbi'nde c. I, c. II

2. Türk Casusu İngiliz Kemal Yunan Zindanlarında,

3. Türk Casusu İngiliz Kemal II. Dünya Harbi'nde,

4. Türk Casusu İngiliz Kemal Lawrens ile Karşı Karşıya,

5. İngiliz Kemal Yakınşark İhtilalcileri Arasında,

6. İngiliz Kemal Kıbrıs Muamması Peşinde.

Bunların dışında İngiliz Kemal'in Kurtuluş Savaşı dönemindeki faaliyetlerini konu alan ve kendisi tarafından hazırlanmış olan hatıraları da bir değerlendirmeye tabi tutularak yayımlanmıştır.[11]

1 Ahmet Esat Tomruk'un doğum tarihi ihtilaflıdır. Ansiklopedilerde verilen bilgiler ise son derece yetersizdir. Yazar Recai Sanay, Esat Tomruk hayatta iken bizzat kendisinden dinleyerek kaleme aldığı anılarında 1887 yılında doğduğunu belirtir. Bk., Recai Sanay, Türk Casusu İngiliz Kemal İstiklal Harbi'nde, c. I, İstanbul Tarihsiz (Muhtemelen 1947). Esat Tomruk'un ölümü üzerine

gazetelerde çıkan kısa özgeçmişlere bakıldığında bir kısmı 70 yaşında, bir kısmı da 73 yaşında vefat ettiğini yazar. Bk., Milliyet, 16 Şubat 1966; Cumhuriyet, 16 Şubat 1966.

2 Kâzım Özalp, Milli Mücadele dönemiyle ilgili kaleme aldığı eserinde İngiliz Kemal'e de birkaç sayfa ayırarak yaptığı faaliyetleri özetlemiştir. Bk., Kâzım Özalp, Millî Mücadele 1919-1922, c. I, Ankara 1988, s. 81-114.

3 T. C. Emekli Sandığı Arşivi nr: VH 000592, Esat Tomruk (İngiliz Kemal Dosyası).

4 T. C. Emekli Sandığı Arşivi nr: VH 000592. Esat Tomruk (İngiliz Kemal Dosyası).

5 Esat Tomruk bu telgrafında adresini şu şekilde yazmıştır: Kuloğlu Sk. No: 12, S. O. S Apt. Beyoğlu/İstanbul. Bk., T. C. Emekli Sandığı Arşivi, aynı dosya.

6 Ahmet Esat Bey'in nüfus tezkiresinde çocuğu olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır (Y. N).

7 İstanbul-Beyoğlu Nüfus Müdürlüğü'ne 25 Haziran 1999 tarihli müracaatımızın sonunda Ahmet Esat Tomruk'un nüfus bilgilerini içeren bir belge gönderilmiştir. Bu belgede İngiliz Kemal'in kendisi ve İngiliz asıllı eşine ait bilgiler mevcut olup başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bu belgeye göre Ahmet Esat Tomruk, İstanbul ili Beyoğlu ilçesi Hüseyinağa mahallesi nüfusuna cilt: 0018, kütük: 0023 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Yine bu belgeye göre Esat Tomruk'un çocuğu olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.

8 Cumhuriyet, 16 Şubat 1966.

9 Arşivlerimizde İngiliz Kemal'in faaliyetleriyle ilgili pek çok belgenin bulunması muhtemeldir. Nitekim bu belgelerin bir kısmı hâlâ tasnif edilmektedir. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi'nde bununla ilgili belgeler mevcuttur. Tasnif çalışmaları bitince bunlar da değerlendirilecektir.

10 İngiliz Kemal'in, K. Esat rumuzuyla bizzat kendisinin, İstanbul'da 1340 (1924) yılında "İşgal ve Mücadele Senelerinde Bir İstanbul Gencinin Yaptıkları" adıyla yayınladığı, yalın anlatımı olan, başka bir yazarın katkı ve fikirlerini içermeyen hatıralardır. Esat Tomruk, bu eserini 1340-1344 yılında İstanbul'da Yeni Matbaa (Babıali Caddesi, Reşit Efendi Hanı) kitap olarak neşretmiştir.

11 Bk., Zekeriya Türkmen, İngiliz Kemal: Ahmet Esat Tomruk, Millî Mücadele Dönemi Hatıraları, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Mudanya Mütarekesi ve Trakya'nın Kurtuluşu / Yrd. Doç. Dr. Veysi Akın [s.219-229]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Konferans Öncesi Askerî veSiyasî Olaylar

Mllî Mücadele döneminde, Sakarya Savaşı sonrası gerçekleştirilen yoğun diplomasi girişimleri, İtilaf Devletlerinin izledikleri politika sebebi ile Türk Misâk-ı Millisi'ni temin etmeye yeterli olmamıştır. Nitekim, 1922 yazı geldiğinde son diplomatik çabaların da netice vermeyeceği anlaşılınca Türkiye askerî hazırlıklarını artırarak, meselenin cephede çözümlenmesini kararlaştırdı. Türk ordusu, 26 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz harekâtını başlatarak, 30 Ağustos Başkumandanlık Muharebesi ile Yunan kuvvetlerini Anadolu bozkırında büyük bir bozguna uğrattı ve 31 Ağustos'ta İzmir'e doğru yürüyüşe geçti. 1 Eylül'de, Yunan ordusunun cepheleri tamamen dağılmış, askerlerin morali çökmüş ve Yunan Hükümeti telaşa kapılmış durumda idi. Yunan Hükümeti, 2 Eylül 1922'de İngiltere'ye müracaat ederek, Anadolu'nun tamamen tahliyesi şartı ile mütareke isteğini bildirdi.[1] İngiltere, Yunanistan'ın bu isteğini gizli tutarak, İstanbul'daki generalleri ile yazışmalarda bulunarak durumu anlamaya çalıştı. Nihayet, 4 Eylül'de Yunan ordusunun içine düştüğü durumun vahametini anlayan İngiltere, Yunanistan'ın mütareke talebini diğer müttefiklere bildirdi. Müttefikler arası yazışmaların tamamlanması sonrasında Yunanistan'ın bu isteği, müttefikler tarafından 7 Eylül 1922'de Türk tarafına iletildi.[2] Müttefik generalleri tercümanlarınca yapılan bu teklif, TBMM Hükümeti tarafından pek ciddiye alınmamakla beraber, ihtiyatla karşılandı. Böylece Türk tarafı zaman kazanacak ve Anadolu'daki hedefine askerî yoldan ulaşmış olacaktı. Nitekim beklenen oldu ve Türk ordusu 9 Eylül'de İzmir'i, 10 Eylül'de Bursa'yı kurtararak Anadolu'yu Yunanlılardan temizledi. Şimdi şartlar değişmiş ve sıra Trakya'nın kurtarılmasına gelmişti. Türk ordusu yönünü Çanakkale ve İzmit üzerine çevirdi. Bu durum tarihte Çanakkale Olayı denilen bir buhrana sebep oldu.[3]

Müttefik devletler kendi aralarında yaptıkları 20-23 Eylül 1922 Paris Müzakereleri ile esasta Trakya'nın tahliyesini dikkate alacaklarını bildiren bir konferans toplanmasını kabul ettiklerine dair bir muhtıra hazırladılar. Türk tarafı, 23 Eylül tarihli bu muhtıraya 29 Eylül 1922 cevabî muhtırası ile karşılık verdi. Buna göre, Türkler Edirne dahil bütün Doğu Trakya'nın tahliyesi ve Türk idaresine teslimini istiyordu. Ayrıca, 3 Ekim'de Mudanya'da konferansın toplanacağı ve murahhas olarak İsmet (İnönü) Paşa'nın görevlendirildiği bildiriliyor, uygun görüldüğü takdirde kendi adına katılacak generallerin isimlerinin işârı isteniliyordu.

Müttefikler, kesin cevap vermeden evvel Türk ordusunun ileri harekatını durdurabilmek amacı ile Fransız devlet adamı Franklin Bouillon'u İzmir'e göndermişler ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek arabuluculuk talep etmişlerdi. Nitekim bu görüşmelerde, Trakya'nın Türklere verileceği Bouillon

tarafından taahhüt edilmiş bulunuyordu. Bu durum Türk ordularının harekâtını kısmen durmasını sağlamıştı.[4]

A. Mudanya Mütarekesi

1. Konferansın İlk Dönemi

Karşılıklı muhtıralar döneminde taraflar, muhtemel ateşkes konferansı için hazırlık yapmaya başladılar. İtilaf Devletlerinin bu husustaki ilk çalışması, 27 Eylül 1922 tarihli Yüksek Komiserler toplantısıdır. Toplantıda Mudanya'da müzakerelere katılacak generallere verilecek talimatlar gö

rüşüldü. Görüşmeler esnasında Yunan kuvvetlerinin Meriç nehri batısına çekilmesi ve Doğu Trakya'da Türk yönetimi kurulması kabul edildi.[5] Ancak bu konudaki esas kararı hükümetleri verecekti. Bu amaçla 29 Eylül 1922'de Londra'da Fransa Büyükelçisi ile İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden William Tyrell arasında bir görüşme yapıldı. Fransa yönetimi, Doğu Trakya'da Türk idaresi kurulmasını kabul ediyordu. İngiltere ise barış görüşmeleri esnasında manevra gücünü artırmak amacı ile bunun siyasî bir konu olduğunu ve daha sonraya bırakılmasını istiyordu. Nitekim bu hususta İstanbul'daki generallerine gerekli talimatı da vermiş bulunuyordu.[6] Konferansın açılmasına bir iki gün kalmış, fakat müttefikler kendi aralarında anlaşamamışlardı. Müttefikler 1-2 Ekim tarihlerinde de konu üzerinde görüşme ve yazışmalarını sürdürdüler. 2 Ekim'de yapılan Yüksek Komiserler toplantısında Fransa, Yunan askerlerinin Doğu Trakya'dan çekilmesi için Atina Hükümeti'ne baskı yapılmasını savunarak, Trakya sınırının da Meriç nehrinin batısından geçen demiryolu olmasını dile getirmişti. İngiltere ise görüşlerinde ısrar ediyordu. Bununla beraber İngiltere, Müttefiklerine resmî cevap vermekten de kaçınıyordu. Konferansa bir gün kala İngiltere hâlâ cevabını bildirmemişti. Fransa, aynı gün İngiltere'ye bir nota sunarak, resmî cevabını istedi.[7] İngiltere Müttefiklerine herhangi bir cevap vermemekle beraber, 1 Ekim'de General Harington'a konferansa katılma yetkisi vermiş bulunuyordu.[8]

Müttefikler, mütareke teklifini Yunanistan adına yapmışlardı. Ancak o güne kadar konferansa katılıp katılmayacaklarına dair Yunanistan'dan herhangi bir açıklama gelmedi. Muharip taraflardan birisi olarak, Yunanistan'ın müzakerelere doğrudan katılması gerekirdi. Bu mesele, İngiltere ile Fransa arasında gerçekleşen görüşmelerden sonra, Yunan generalinin de müzakerelere iştiraki yolunda bir karar alınarak çözüldü.[9]

Türk tarafı da konferans öncesinde gerekli hazırlıklarını tamamlamıştı. Murahhas olarak tayin olunan İsmet (İnönü) Paşa'ya yardımcı olacak heyette, askeri danışman olarak Garp Cephesi Kurmay Başkanı Asım (Gündüz), Harekât Şubesi Müdürü Tevfik (Bıyıklıoğlu), Basın danışmanı olarak Galip, Tahsin (Alagöz), Seyfettin (Akkoç) Beyler görev alacaklardı. Ayrıca TBMM Hükümeti İstanbul Mümessili Hamid (Kızılaycı) ve emekli büyükelçilerden Galip Kemali (Söylemezoğlu) Beyler de gerektiğinde İsmet Paşa'ya bilgi vereceklerdi.[10]

Türk tarafınca konferansın çerçevesi şu şekilde tespit olunmuştu:[11]

1. Edirne ve Meriç dahil olmak üzere Yunan ordusu ve idaresinin Trakya'dan çıkarılması.

2. Trakya'nın 20 gün zarfında TBMM Hükümetine kâmilen teslim edilmiş bulunulması.

3. Şimdilik Trakya'ya Türk ordularının geçmemesi kabul olunduğundan, Trakya'daki Türk idaresinin Yunan tecavüzâtından korunması için gerekli tedbirin alınması.

4. Türk ordularının ileri harekâtının durduğu hatların tespiti ve harekâtın tatili esnasında, tarafların tahkimatta bulunmaması ve Türk ahali üzerinde harp tedbirleri ve tazyiki uygulanmaması.

İsmet Paşa, hazırlıkların tamamlanmasını müteakip Mudanya'ya gitti. Konferansta, İngiltere'yi Genl. Harington, Fransa'yı Genl. Charpy, İtalya'yı Genl. Mombelli ve Yunanistan'ı da Genl. Mazarakis ve Albay Sarıyannis temsil edeceklerdi. İtilaf Devletleri generalleri, 3 Ekim'de birer harp gemisi ile Mudanya limanına geldiler. Yunanistan delegeleri ise ancak 4/5 Ekim gecesi gelebildiler. Bununla beraber doğrudan müzakerelere katılmadılar.[12]

Konferans, 3 Ekim 1922 Salı günü saat 15.00'te Rus Tüccarı Alexander Ganyanof'un ahşap yalısında İsmet Paşa'nın açış konuşması ile başladı. Binada murahhas generallerin yanı sıra kendilerine yardımcı olacak uzmanlar ve çeşitli ülkelerden gelen gazeteciler bulunuyordu.[13] Konuşma sonrasında müzakerelere geçildi. Görüşmelerin zabıtları tutulmuyordu. İtilaf Devletleri generalleri, aralarında hazırladıkları 8 maddelik taslak metni İsmet Paşa'ya sundular. Bunun üzerine projenin tetkiki için müzakerelere bir saat ara verildi.[14] İtilaf Devletleri teklifi incelendiğinde dört önemli nokta göze çarpar.

1. Doğu Trakya'nın TBMM Hükümeti idaresine iadesi değil, Yunan kuvvetlerinden tahliyesi esas alınmıştı.

2. Yunanlıların tahliyesi sonrasında[15] Doğu Trakya'daki en mühim merkezler İtilaf Devletleri askerleri tarafından işgal edilecektir.

3. Yunanlıların çekilecekleri hat olarak Meriç nehri zikrolunmakla beraber, Karaağaç'ın durumu belirtilmemişti.

4. Metinde Doğu Trakya'dan bahisle Yunan Helene Trakyası tabiri kullanılmaktaydı.

Türk heyetinin taslak üzerindeki görüşmeleri tamamlamasından sonra müzakerelere geçildi. İsmet Paşa, taslak üzerindeki çekincelerini belirtti ve Türklerin mukabil teklifi için konferans ertesi güne bırakıldı. O gece Franklin Bouillon, İsmet Paşa ile görüşerek Müttefik isteklerini kabul etmesini istedi. Ertesi sabah yine önce Bouillon-İsmet Paşa görüşmesi yapıldı. Türk projesi Bouillon vasıtası ile generallere sunuldu.[16] Müteakiben generaller, kendi aralarında görüşerek yeni bir metin hazırladılar.[17] Hazırlanan metin ikinci gün müzakere edildi. Yeni projede, Türk istekleri ve çekinceleri dikkate alınarak bazı değişiklikler yapılmıştı. Buna göre;

1. Birinci maddedeki İtilaf kuvvetleri tabiri, İtilaf Devletleri olarak değiştirilmişti. Bu sadece bir kelime oyunundan ibaretti.

2. İkinci maddeye, Edirne dahil olmak üzere Doğu Trakya'nın Ankara Hükümeti'ne bilâhire bırakılacağı yazılmıştı. Böylece konferansın muhtevası genişletilmişti.

3. Beşinci maddedeki Yunan Helene Trakyası tabiri çıkarılmış ve Doğu Trakya yazılmıştı. Bu Türkler için önemli bir konu idi.

4. Dokuzuncu maddedeki, "Müttefik müfrezeleri barış anlaşmasının yürürlüğe girmesine kadar yerlerinde kalacaktır" hükmü, "Edirne Heyeti müstesna olmak üzere bir ay müddetle yerlerinde kalacaktır" şeklinde değiştirildi.

5. Onuncu madde tamamen değiştirilerek, Trakya'nın idaresi ile ilgili alınacak kararlar, İtilaf hükümetlerinin onayına sunulacak ve bu kararların uygulamaya konulma tarihleri mezkûr hükümetlerce tespit edilecekti.

Yapılan görüşmeler neticesinde bazı maddeler üzerinde uzlaşma sağlandı. Bir kısmında ise ihtilaf devam ediyordu. Çözümsüz kalan meseleler şunlardı:[18]

1. İsmet Paşa, Yunanlılar ile muhasamatın durmasını kabul etmekle beraber, her nevi harekâtın durdurulmasını İtilaf kuvvetleri ile Türk kuvvetleri arasındaki münasebatın hallinden sonraya bırakılmasını istiyordu.

2. İsmet Paşa, Doğu Trakya'ya geçirilecek Türk jandarmasının sayısının tahdidini kabul etmiyordu.

3. İsmet Paşa, Trakya'ya gönderilecek Müttefik kuvvetlerinin devir teslimi müteakiben heyetlerle beraber geri çekilmesini istiyordu.

4. Projede Yunanlıların çekilecekleri hat, Meriç nehri olarak zikredilmekte idi. İsmet Paşa ise, Edirne tabiri ile Karaağaç kasabasının da ifade edildiğini savunuyordu.

5. İsmet Paşa, protokolün yürürlüğe gireceği tarihe kadar, askeri harekâtın serbest kalmasını istiyordu.

Konferans bu sorunları görüşmek üzere 5 Ekim'de yeniden toplandı. İlk olarak söz alan Harington, Yunan generalinin geldiğini, fakat Meriç sınırı konusunda yetkili olmadığı için müzakerelere katılmayacağını bildirdi. Sırası ile çözüme kavuşturulamayan konular ele alındı. İlk husus olan Yunanlılar ile muhesemâtın kesilmesi, Türk tarafının isteği doğrultusunda halledildi. Trakya'ya geçecek jandarma miktarında ılımlı bir yol bulunması prensibine varıldı. Karaağaç konusu uzun tartışmalara yol açtı. Neticede, Yunanlıların Karaağaç'ı tahliyesi kabul edildi, fakat kimin idaresinde kalacağı konusunda anlaşma sağlanamadı. Trakya'nın TBMM Hükümeti idaresine devri sert

tartışmalara yol açtı. İngilizler, bunun bir siyasî mesele olduğunu ve barış konferansında ele alınması gerektiğini ileri sürerek bu konuda yetkili olmadıklarını söylediler. İtalya generali de aynı görüşü savundu. Fransız generali Charpy ise Trakya'nın Türk idaresine geçmesini kabul ederek, bu hususta hükümetinden yetki aldığını belirtti. Diğer iki generalin hükümeti ile temasa geçmesi için bir kez daha görüşmelere ara verildi.[19]

2. Buhran Dönemi

Görüşmelere bu şekilde ara verilmesi, bir buhran döneminin başlayacağına işaretti. Çünkü İtilaf Devletleri, 23 Eylül 1922 tarihli notalarında kabul ettikleri hususları şimdi reddediyorlardı. Konferansın esas amacı, Yunanlıların çekilecekleri hattı tespit ve Trakya'da Türk idaresinin tesisi idi.

Bu sebeple Başkumandan hadiseyi hayretle karşıladı. 6 Ekim'de bir uzlaşma olmadığı takdirde Türk ordularının ileri harekâta geçmesini istedi.[20] Zirâ, harekât plânı Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa tarafından önceden hazırlanmıştı. Buna göre, Çanakkale mıntıkasında İngilizler ile asla bir hadiseye mahal verilmeyecek, Derince civarında Müttefik kuvvetleri ile temas halinde dolaşılarak boğaza kadar varılacaktı.[21]

Gerginlik ciddî boyutlarda idi. Mustafa Kemal Paşa, konuyu 6 Ekim'de bir kez de hükümet ile görüştü. Hükümetin görüşü de aynı doğrultuda idi. Karaağaç, Edirne şehrinin bir mahallesidir ve Trakya en kısa sürede tahliye edilerek Türk idaresine teslim edilmelidir.[22] Fransızlar, Türk tezini kabul etmişlerdi. İtalyanların da kısa sürede bu görüşü benimseyecekleri tahmin ediliyordu. Ancak İngilizlerin ne yapacakları kestirilemiyordu.[23] Buna karşın Boğazlara yönelik Türk harekâtı da İngilizleri endişelendirmekte idi.

Onlar da, Mustafa Kemal Paşa'nın ne yapacağından emin değillerdi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, zaferden sonra Figaro gazetesi muhabiri Richard Danin'e verdiği demeçte; Meriç'e kadarki Trakya toprakları kurtarılmadıkça durmayacağını, gerekirse yirmi dört saatte en iyi kıtalarını Trakya'ya geçirmeye muktedir olduklarını söylemişti.[24] Bu gelişmeler üzerine İngiliz karargâhı, tebliğler yayınlayarak, ortamı yumuşatmak istemişti.[25]

Askerî cephede bu gelişmeler yaşanırken konferansın kesilmesi ile İstanbul'a gelen generaller, önce kendi Yüksek Komiserleri ile birer durum değerlendirmesi yaptılar. Daha sonra generaller ve Yüksek Komiserlerin katılımı ile iki ayrı toplantı gerçekleştirildi. İngilizler, Fransızların konferansta gösterdikleri tavırdan rahatsız olmuşlardı. Görüşmelerde Bouillon ile Horace Rumbold arasında tartışma yaşandı. Rumbold, sulhten önce Doğu Trakya'da Türk idaresi kurulmasını istemiyordu. Onagöre, bu durum Türklere taviz anlamını taşıyordu.[26] Uzun tartışmalardan sonra biraz daha ılımlı hale getirilen yeni bir taslağın Türklere sunulması kararlaştırıldı. Yeni taslakta, Karaağaç dahil olmak üzere Yunan tahliyesi kabul ediliyor, ancak Türklere teslimden bahsedilmiyordu. Türk istekleri bir kez daha göz ardı edilmişti. Bu durum Fransız generalini tedirgin etmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon,

generaller arasındaki ihtilafı çözmek üzere 6 Ekim'de Paris'e gitti. Curzon'dan Harington'a gelecek cevaba intizâren müzakereler, bir kez daha tehir edildi.[27]

Ortak bir karara varabilmek amacı ile Fransa Devlet Başkanı Poincare, İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon ve İtalya'nın Paris Büyükelçisi Galli arasında Paris'te üç ayrı toplantı yapıldı. Toplantıların ana hedefi konferansta anlaşma sağlanamayan konular üzerinde Müttefiklerin ortak tavır koymalarını sağlamaktı. Ele alınan ihtilaflı konular şunlardı:

1. Trakya'ya çıkarılacak jandarmaların sayısı.

2. Karaağaç'ın Edirne'ye dahil edilip edilemeyeceği.

3. Türk ordusunun ileri harekâtının durdurulması.

4. Yunan askerlerinin Trakya'yı tahliyesini müteakip Müttefik kuvvetlerin geri çekilip çekilemeyeceği.

Konular üzerinde tarafların görüş ayrılıkları bulunuyordu. Fransa ve İtalya, Yunan tahliyesi ve Türklere devir teslimi kabul etmiş görünüyorlardı. İngiltere devir teslime karşı idi. Neticede uzun süren müzakereler sonrasında İngiltere de bazı şartlar ileri sürerek, Doğu Trakya'nın Türk idaresine verilmesini kabul etmek zorunda kaldı. Bu şartlar şöyle idi:

1. Türkler, Boğazlardaki bitaraf bölgeleri kabul edecek ve derhal geri çekileceklerdi.

2. Trakya'ya geçirilecek jandarma sayısı kısıtlanacaktı.

3. Tahliye ve teslim için istenilen süre 30 gün olarak belirlenecek ve bölgedeki azınlıkların güvenliği temin edilecekti.[28]

3. Konferansın Son Dönemi ve Mütarekenin İmzalanması

Paris'te alınan karara binaen hazırlanan Müttefik talimatı, İstanbul'da bulunan Yüksek Komiserlere 8 Ekim'de ulaştı. Talimatlar karşılaştırıldığında, Fransız ve İngiliz talimatı arasında bazı farklılıklar görüldü. Bu sebeple generaller, İngiliz sefarethanesinde bir toplantı gerçekleştirdiler. Farklı hususları görüştükten sonra aynı gece Mudanya'ya döndüler. Kısa istirahat sonrası İngiliz gemisinde bir kez daha bir araya gelerek, ortak bir taslak hazırladılar. Ayrıca o gece Fransız Devlet adamı Bouillon, ortamı rahatlatmak için İsmet Paşa ile hususî bir görüşme yaparak, generallerin talimatla İstanbul'dan döndüklerini ve müzakerelere devam edileceğini bildirdi.

Fransız ve İtalyan generalleri, 9 Ekim sabahı İsmet Paşa'dan hususî bir görüşme talep ettiler. İngiltere'nin çekincelerini ve şartlarını ileri sürerek, Karaağaç'ın Türklere tesliminden vazgeçtiklerini belirttiler. Konferansın resmî görüşmeleri akşam üzeri yapılacaktı. Müttefikler, kendi taslaklarının bir an önce kabul edilmesini istiyorlardı. Bu amaçla Bouillon, Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek

Müttefik projesinin imzası için yardımcı olmasını istedi. Başkumandan, kendisine verdiği cevapta, dost olarak bildiği Fransızların, Türklerin en tabiî haklarından fedakarlık istemelerini hayretle karşıladığını bildirdi.[29]

5 Ekim'den itibaren istikrarlı bir şekilde toplanamayan konferans, 9 Ekim akşamı yeniden açıldı. Harington, kısa bir konuşmadan sonra Paris'te alınan kararlar ve murahhaslara verilen talimat doğrultusunda hazırlanan son projeyi İsmet Paşa'ya sundu.

Bunun en kısa sürede imzasının her iki tarafın yararına olacağını söyledi. İsmet Paşa, projenin bir nüshasını derhal Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdi. Bir suretini de okuyarak konu ile ilgili görüşlerini aktardı. Ankara'dan gelecek talimata intizaren müzakereler 10 Ekim akşamına bırakıldı.[30]

İsmet Paşa, 10 Ekim sabahı Fransız ve İtalyan generalleri ile hususî bir görüşme yaptı. Müttefik projesinde bazı küçük değişiklikler yapılması için mücadele etti. Karaağaç'tan Yunan idaresinin çıkarılması ve Doğu Trakya'nın tahliyesinin mukavele tarihinde başlamasını kabul ettirdi. Bu gelişmelere paralel olarak o gün, Mudanya Ankara arasında yazışma akışı hızlandı. TBMM, gizli oturumda son durumu değerlendirerek, yapılan değişikliklerle Müttefik projesini kabul etti. Konferansın toplanma saatinden kısa süre önce Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya mukaveleyi imza yetkisi verdi.[31]

10 Ekim gecesi son müzakereler yapıldı. Herkes muhtemel imza törenini beklediği için salon her zamankinden kalabalıktı. Dünyanın her yerinden gazeteciler, çıkacak ateşkes metnini ülkelerine göndermek için heyecanla bekliyorlardı. Generaller masa etrafındaki yerlerini aldılar. Son olarak metin üzerinde kısa bir değerlendirilme yapıldı. Bütün maddeler üzerinde uzlaşma sağlanmıştı. Yalnız bitaraf mıntıkaların harita üzerinde gösterilmesi gibi teknik bir konu kaldı. Bunun için yetkili bir komisyon kurulması kararlaştırıldı. Bu aradan istifade eden Müttefik generalleri, metni kabul ettirmek amacı ile Yunan delegelerini İngiliz gemisine davet ettiler. Burada mukavele metni üzerinde görüşmeler yapıldı. Yunan delegeleri, Mazarakis ve Sarıyannis imzaya yetkili

olmadıklarını belirterek, gemiden ayrıldılar.[32] Müttefik generaller saat 03.15'te yeniden konferans mahalline geldiler. Ortada bir sorun vardı. Yunan delegeleri imzayı kabul etmemişti. Hükümlerin uygulanması önemli derecede Yunanistan ile alâkâdardı. Müttefik generaller, bu konuda taahhütte bulundular ve İsmet Paşa imzayı kabul etti. Nihayet mukavelename, 11 Ekim 1922'de sabaha karşı imzalanmış oldu.[33]

Mukavelenâmenin maddeleri özetle şu şekilde idi:

1. Mukavelenin yürürlüğe girdiği tarihte, Türk ve Yunan kuvvetleri arasındaki muhasamat tatil edilecektir.

2. Trakya'daki Yunan kuvvetleri, Meriç nehrinin sol sahiline kadar olan toprakları tahliye edeceklerdir.

3. Barış yapılıncaya kadar, Müttefik devletler askerleri Karaağaç dahil bazı askerî noktaları elinde bulunduracaktır.

4. Edirne ile ulaşımı temin eden demiryolunun işlevini yerine getirebilmesi için Müttefik devletler Türkiye ve Yunanistan'ın birer temsilci bulunduracakları bir komisyon kurulacak ve bir de protokol hazırlanacaktır.

5. Doğu Trakya'nın Yunan kuvvetlerinden tahliyesi mukavele tarihinde başlayacak ve 15 gün içinde tamamlanacaktır.

6. Trakya'nın Türk idaresine devir teslimi 45 gün içinde tamamlanacaktır.

7. Trakya'ya geçirilecek jandarma sayısı 8.000 ile sınırlı kalacaktır.

8. Yunanlıların geri çekilmesi ve Türk idaresine teslim işlemleri Müttefik komisyonların nezaretinde yapılacaktır.

9. Tahliye ve teslim işlemleri sırasında Doğu Trakya'da yedi tabur Müttefik askeri bulundurulacaktır.

10. Müttefik heyet ve askerleri, 45 gün içinde Trakya'dan geri çekileceklerdir.

11. Anadolu'daki Türk kuvvetleri barış temin edilinceye kadar Çanakkale ve İstanbul boğazlarını tutan bitaraf mıntıka olarak tespit edilen hatlardan ileri geçemeyeceklerdi.

12. Müttefikler halihazırda bulundukları Gelibolu ve İstanbul'daki kuvvetlerini Barış Konferansı'nın kararına kadar bulunduracaklardı.

13. TBMM Hükümeti, Barış Antlaşması'nın onaylanmasına kadar Doğu Trakya'da ordu kuramayacak ve Anadolu'dan kuvvet nakledemeyecekti.

Mukaveleye göre, hükümlerin 14/15 Ekim gecesi yürürlüğe konulması gerekiyordu. Yunan delegeleri sözleşmeyi imzalamadan Atina'ya dönmüşlerdi. Müttefik devletler, Yunanistan üzerinde baskı kurarak mukavele metnini imzaya zorladılar. Gerçekleştirilen yazışmalar ve ikili görüşmeler neticesinde Atina Hükümeti, 13 Ekim 1922'de Mütareke'yi imzalamayı kabul etti. Böylece sözleşme hükümlerinin uygulanmasının önünde hiçbir engel kalmadı.[34]

B. Trakya'nın YunanlılardanTahliyesi

1. Tahliye

Mudanya mukavelesine göre, Yunan kuvvetleri Doğu Trakya'nın tahliyesine 15 Ekim'de başlayacak ve on beş gün zarfında Meriç nehrinin batısına çekilmiş olacaklardı. İtilaf Devletleri

askerleri, Barış Antlaşması'nın imzasına değin sınırda çıkabilecek her türlü olayı önlemek amacı ile Meriç'in sağ kıyısı ile Karaağaç ve sol sahilinde bazı noktaları işgal edecekti.

İmzayı takiben İstanbul'a dönen Müttefik generalleri Harrington, Charpy ve Mombelli, 12-15 Ekim tarihlerinde düzenledikleri toplantılarda Yunan tahliyesi ve Müttefik işgaline dair önemli kararlar aldılar. Buna göre Doğu Trakya, üç mıntıkaya taksim edildi. Her mıntıka, ayrı İtilaf kuvvetleri ve heyetleri tarafından işgal edilecekti. Tespit edilen mıntıkalar şöyle idi:

1. İtalyan Mıntıkası: Çorlu, Çerkezköy ve havalisi.

2. Fransız Mıntıkası: Edirne, Kırklareli (Kırkkilise), Lüleburgaz ve havalisi.

3. İngiliz Mıntıkası: Tekirdağ (Tekfurdağı), Keşan, Hayrabolu ve havalisi.

Tahliye ve işgal döneminde bu mıntıkaların kontrol ve düzeninin temini için yedi Müttefik heyeti ve taburu görevlendirildi. Bunların üçü Fransız, üçü İngiliz ve biri de İtalyanlardan mürekkep olacaktı. Ayrıca bölgeye gidecek heyet ve komutanlara verilmek üzere, "Doğu Trakya'nın Müttefik Kuvvetler Tarafından Suret-i İşgali Hakkında Talimat" adı ile bir de talimatnâme hazırlandı.[35]

Yunan kuvvetleri, 15 Ekim sabah saatlerinden itibaren en uzak noktalardan, tren yolu boyundaki kasabalarda toplanmaya başladı. İstasyon civarında bekletilen bu birlikler, en kısa sürede vagonlara bindirilerek Yunanistan'a sevk ediliyordu. Tekirdağ ve civarındaki birlikler ise, deniz yolu ile gönderiliyordu.[36] Bu arada siviller de naklediliyordu. Yunan Hükümeti, bölgedeki Rumların hepsini tahliye etmek niyetindi idi. Bunlar Makedonya ve Batı Trakya'da iskân edilerek, buralarda Rum ekseriyeti sağlanacaktı.[37] Asker ve sivillerin birlikte tahliyesi, Rum ahâlide panik havası doğurdu ve kargaşaya sebep oldu. Tren hattı boyu ve karayolu güzergâhındaki kasabalar ve liman şehirleri, asker ve muhacir toplama merkezlerine dönüştü.[38] Muhacirlerin aceleciliği üç koldan yapılan sevkıyatı zorlaştırıyor ve otorite boşluğuna sebep oluyordu. Bu kargaşa, bilhassa karayolu güzergâhında daha belirgindi. Muhtelif köy ve kasabalardan yol güzergâhına toplanan muhacirler, bir ırmağın kolları gibi belirli merkezlerde birleşerek, Edirne'ye doğru ilerliyor ve tek bir kol halinde Trakya'yı terk ediyorlardı. Müttefik heyetleri, durumu kontrol etmekte yetersiz kalıyorlardı. Bunun acısını ise bölgede yaşayan Türk ahâli çekmekte idi. Düzensizlik ve kontrolsüzlükten kaynaklanan gasp ve yağma hareketleri neticesinde eşyalarına el konuluyor, kendileri de araba ve hayvanları ile beraber muhacir sevkıyatı için angaryada çalıştırılıyordu.[39]

Bu başıbozukluk, Müttefik heyetlerinin de dikkatini çekti. İtilaf Devletleri Mümessilleri, 21 Ekim'de bir toplantı yaparak, tahliye işlemini belirli bir düzene sokmak için bazı kararlar aldılar. Alınan kararlara göre, önce askerlerin tahliyesi bitirilecek, sonra TBMM memurları göreve başlayacak ve müteakiben de muhacir sevkıyatı yapılacaktı. Muhacirler, beraberinde götürecekleri eşya ve emvâlin kendilerine ait olduklarını ispata mecbur tutulacaklardı.[40] Bu tedbirlerin uygulanması ile 22 Ekim'den itibaren tahliye ve sevkıyat işleri daha düzenli yapılmaya başlandı. Tahliye edilen yerlerde Türkler, muvakkat mahallî idareler kurarak, bölgedeki asayiş ve emniyeti tanzim etmeye çalışıyorlardı.[41]

Tablo 1: Tahliye Edilen Yerler ve Tarihleri

Yer Adı	İşgal Tarihi	Tahliye Tarihi
Çerkezköy	15 Ekim 1922	17 Ekim 1922
Çatalca	16 Ekim 1922	16 Ekim 1922
Saray	16/17 Ekim 1922	17 Ekim 1922
Silivri	17 Ekim 1922	17 Ekim 1922
Vize	19 Ekim 1922	19 Ekim 1922
Çorlu	16 Ekim 1922	18 Ekim 1922
Midye	16 Ekim 1922	17 Ekim 1922
Lüleburgaz	17 Ekim 1922	17 Ekim 1922
Kofçağız	21 Ekim 1922	22 Ekim 1922
İnece	21 Ekim 1922	22 Ekim 1922
Babaeski	22 Ekim 1922	23 Ekim 1922
Kırklareli	20 Ekim 1922	22 Ekim 1922
Edirne	18 Ekim 1922	31 Ekim 1922
Muratlı	19 Ekim 1922	20 Ekim 1922
Keşan	20 Ekim 1922	21 Ekim 1922
Hayrabolu	23 Ekim 1922	24 Ekim 1922
Malkara	23 Ekim 1922	23 Ekim 1922
Uzunköprü	21 Ekim 1922	25 Ekim 1922
Tekirdağ	19 Ekim 1922	20 Ekim 1922

Nihayet, 1 Kasım 1922 sabahı bütün Doğu Trakya toprakları, Yunan kuvvetlerinden tahliye edilmişti. Trakya'da sadece asayişten sorumlu Yunan jandarması ve Türklere devir teslim yapacak memurlar bulunuyordu. Bunlar da Türk idaresinin kurulması evvelinde kasabaları terk edeceklerdi. Ayrıca Rum muhacirlerin sevkıyatı da sürüyordu.

2. Tahliye Dönemi Yunan Mezâlimi

Yunanlıların Trakya'daki ilk zulümleri, 14 Ocak 1919'da Yunan taburunun Edirne-İstanbul demiryolu hattını işgal etmesi ile başladı. Daha sonra da 20 Temmuz 1922'de Trakya'nın resmen işgali ile şiddetini artırarak devam etti.[42] Türklerin Anadolu'da zafer kazanması ile Trakya'da Yunan mezalimi dayanılmaz boyutlara çıktı. Önceleri Türkleri bu topraklardan kaçırmak amacına matuf olan Yunan vahşeti, şimdi düzensiz yağma hareketlerine dönüşmüştü. Anadolu'dan panik havası içerisinde Trakya'ya kaçan muhacirler, buradaki yerli Rumlar ile beraber, köy ve kasabaları yağmaladılar. Bir çok köy tahrip ve ihrâk edildi. Bir kısım köylerin ahâlisi tamamen sürülerek metruk bir hâle getirildi. Kasaba ve şehirlerde ise Türklerin işyerleri ve evleri yağmalandı. Halkın ileri gelenleri Yunan idarecilerince tutuklanarak muhtelif yerlere sürgüne gönderildi.[43]

Türkler, Yunanlıların ve yerli Rumların bu vahşeti karşısında mal, ırz ve canlarını korumak amacı ile silahlanarak münferit çeteler oluşturdular. Dağlara sığınarak, Yunan zulümlerine karşı koydular. Ankara Hükümeti de bölgedeki bu çetelere destek veriyordu. Bu amaçla Şakir (Kesebir) ve Fuad (Balkan) Beyler, Trakya'da görevlendirildiler. Kendilerine gerekli para ve malzeme yardımı yapıldı.[44] Bu çeteler, İğneada, Demirköy, Saray, Çatalca, Pınarhisar, Vize, Kırklareli, Muradlı ve Tekirdağ civarında faaliyet gösteriyorlardı.[45] Ankara Hükümeti, diğer taraftan da diplomatik girişimlerde bulunarak, Yunan mezaliminin durdurulmasına çalışıyordu. Bunun için İtilaf Devletleri nezdine protesto telgrafları çekerek, vahşete bir an evvel son verilmesini istiyordu. Alınan bu tedbirlere ve Mudanya mukavelesi sonrası Müttefiklerin bölgedeki kontrollerine rağmen tahliyenin son gününe kadar Yunanlıların ve yerli Rumların vahşet ve zulümleri devam etmiştir.[46]

TBMM Hükümeti, devir teslim ile beraber bölgede mezâlim tespit heyetleri oluşturdu. Tahkikat neticesinde elde edilen istatistikî bilgiler ve bunlara dair belgeler dosyalandı. Bunların bir sureti de konferansa sunulmak üzere, Lozan Sulh Heyeti'ne gönderildi.[47] Tespitlere göre sadece tahliye döneminde gerçekleştirilen Yunan mezâlimi şu şekilde tasnif edilebilir:[48]

Tablo 2: Tahliye Dönemi Yunan Mezâlimi

Gasp ve Yağma Olayları	Kıymet veya Adet
Altın lira	60.188 lira
Evrak- Nakdiyye	3.931.834 lira
Mecidiye	2.013
Drahmi	833.043
Resmi eşya	6.521.842 lira değerinde
Öküz arabası	10.735 adet

Beygir arabası	3.340 adet
Manda	6.720 adet
Öküz	3.600 adet
Tosun	792 adet
İnek	11.900 adet
At	4.700 adet
Kısrak	272 adet
Eşek	3.600 adet
Koyun	109.000 adet
Keçi	26.000 adet
Tavuk	34.000 adet
Kaz	1900 adet
Hindi	3.500 adet
Ördek	700 adet
Ziraat aleti	601.000 adet
Emval-i saire	88.156 adet
Hububat	498.428 kile
Tahribat Bina (Cami ve mektepler dahil)	957 adet
Olay Öldürme	374 adet
İşkence ve yaralama	1193 adet
Tevkif ve sürgün	2530 adet
Tecavüz	173 adet

C. Devir Teslim

1. Trakya'yı Teslim Alacak Komutanın(Refet Paşa) Tayini

Anadolu'da kazanılan zaferden sonra sıra Trakya'nın Türk idaresine alınmasına gelmişti. Mudanya Konferansı (3-11 Ekim 1922) bu amaçla toplanmıştı. Mustafa Kemal Paşa, konferans hazırlıkları ve çalışmaları devam ederken, bir yandan da Trakya'yı teslim alacak komutanın kim olacağını düşünüyordu. Milli Mücadele'nin önemli adamlarından Refet (Bele) Bey bu iş için uygun bulundu.[49] Refet Paşa, 10 Ekim 1922'de Doğu Trakya'yı TBMM Hükümeti namına tesellüme memur olarak tayin olundu.[50] Refet Paşa'nın görevi, "Başkumandanlık ve TBMM Hükümeti namına Trakya'yı tesellüme memuriyet" idi. Görevinin yetkilerine dair talimat, 9 Ekim günkü İcra Vekilleri Heyeti toplantısında kararlaştırıldı. Ancak görevi ile ilgili ayrıntılar, 16-19 Ekim günleri Bursa'da gerçekleşen Paşalar toplantılarında belirlendi. Bu toplantılarda Mustafa Kemal, Fevzi (Çakmak), İsmet (İnönü), Kâzım Karabekir, Kâzım (Özalp) ve Refet Paşa bulunuyordu.[51] Buna göre, Refet Paşa şu işleri görecekti:[52] 1. Mudanya Konferansı kararları gereği Doğu Trakya'yı devir-teslim almak. 2. Devir-teslim işlerine dair alınacak kararlar, asayiş ve inzibatın korunması için Valilik Refet Paşa'nın emri altında bulunacaktı. 3. TBMM Hükümeti idaresi kurulur kurulmaz, ilgili mahallin devlet memurları resmî makamlara müracaat edeceklerdi. 4. Batı ve Doğu Trakya'da faaliyet gösteren cemiyetler Refet Paşa'ya bağlı olarak faaliyet göstereceklerdi. Refet Paşa'nın İstanbul'a gitmesi için gerekli bütün hazırlıklar, 18 Ekim akşamına kadar tamamlandı. Refet Paşa, İstanbul'da Şark Mahfili binasında karargâh kuracak ve Çapa'da Emin Ali Bey'in konağında ikamet edecekti. Muhafazası için 100 kişilik bir jandarma bölüğü hazırlandı.[53] Resmi faaliyetler bu şekilde sürerken, İstanbullular da Refet Paşa ve jandarmalarını karşılamak için, zafer takları hazırlamışlar ve şehrin her yanını Türk bayrakları ile donatmışlardı.[54] Refet Paşa, maiyeti ve jandarma muhafız bölüğü ile beraber Gülnihâl vapuru ile 19 Ekim sabahı Mudanya'dan ayrıldı. Öğleden sonra İstanbul önlerine vardığında binlerce insan kendisini limanda bekliyordu. Henüz işgal altında bulunduklarından İstanbullular, kendisini bir kurtarıcı olarak görüyorlardı. Muhafız bölüğünün karaya çıkışı ile ilgili küçük bir sorun yaşandıysa da, Refet Paşa ve maiyetinin İstanbul'a gelişi adeta bayram havası içinde gerçekleşti. Karşılamaya gelenler arasında padişah namına Ali Nuri Bey, Sadrazam adına yaver Selahaddin, Şehzadeleri temsilen yaverler, İstanbul Valisi, Trakya Cemiyeti idarecileri ve TBMM Hükümeti İstanbul Mümessili Hamid Bey bulunuyordu.[55]

2. Mülki İdarecilerin Tayini

Refet Paşa askerî komutandı. Kendisine yardımcı olmak ve bölgede sivil idareyi tesis etmek üzere Edirne Valiliği'ne Şakir (Kesebir) Bey tayin olundu (14 Ekim 1922). Şakir Bey'in bu görevi, TBMM Milletvekili seçilinceye kadar yaklaşık 10 ay devam etmiştir.[56] Şakir Bey, bu göreve getirildikten sonra derhal Refet Paşa ile temasa geçerek çalışmalara başladı. Trakya'da görev alacak memurların listeleri hazırlanarak Dahiliye Vekaleti'ne sunuldu. Ekim ayı sonu itibarı ile bütün idarecilerin tayinleri yapıldı. Bu memurlar şunlardı:[57]

Tablo 3: Trakya'nın Devir Tesliminde Görev Alan İdareciler

Tayin Olunan Görev	Tayin Olunan Kişi
Edirne Valiliği	Şakir (Kesebir) Bey
Havsa Kaymakamlığı	İbrahim Bey
Uzunköprü Kaymakamlığı	Reşid Bey
Enez Kaymakamlığı	Şevki Bey
Lalapaşa Kaymakamlığı	Halit Rami Bey
İpsala Kaymakamlığı	Ali Rıza Bey
Kırklareli Mutasarrıflığı	Tevfik Sırrı Bey
Midye Nahiye Müdürlüğü	Yusuf Ziya Bey
Demirköy Kaymakamlığı	Raif Bey
Alpullu Nahiye Müdürlüğü	Dr. Namık Bey
Vize Kaymakamlığı	Cemal Bey
Lüleburgaz Kaymakamlığı	Ziya Bey
Tekirdağ Mutasarrıflığı	İhsan Bey
Hayrabolu Kaymakamlığı	Cevdet Bey
Çerkezköy Nahiye Müdürlüğü	Edib Bey
Saray Kaymakamlığı	Tahsin Bey
Çorlu Kaymakamlığı	Avni Bey
Silivri Kaymakamlığı	Rıfat Bey
Gelibolu Mutasarrıflığı	Asım Bey

3. Trakya Jandarma Teşkilatı

TBMM Hükümeti, daha Mudanya Konferansı devam ederken Trakya'ya çıkarılacak jandarmalar için hazırlık yaptı. Jandarma sayısı henüz konferansça tespit edilmemiş olmakla beraber, Hükümet ilk etapta 750'si Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan ve 3.250'si askerî birliklerden olmak üzere, 4.000 jandarmanın hazırlanmasını istedi. Bu arada konferans sona ermiş ve miktar 8.000 olarak belirlenmişti. 12 Ekim 1922'de Fevzi, İsmet ve Refet Paşalar Mudanya'da bir araya gelerek, Jandarma Teşkilatı'na dair hususları görüştüler. Burada alınan karara göre, Trakya'ya seyyar ve sabit olmak üzere iki sınıf jandarma kuvveti gönderilecekti.

1. Sabit Jandarma Birlikleri: Jandarma Umum Kumandanlığı'na bağlı birliklerden seçilecek ve sayısı 750 olacaktı.

2. Seyyar Jandarma Birlikleri: Garp Cephesi kuvvetlerinden 1895-1901 doğumlu erlerden seçilecek, her biri 400 mevcutlu 16 piyade taburu ve 500 mevcutlu iki süvari alayından mürekkep ve 7.400 kişiden ibaret olacaktı. Ancak zaman içerisinde bu sayı subay ve erleri ile birlikte 10.000'i aşacaktı.[58]

Tablo 4: Trakya'ya Gönderilen Jandarma Teşkilat

Birlik İsmi	Subay Sayısı	Asker Sayısı
Seyyar Jandarma Teşkilatı	440	7781
Sabit Jandarma Teşkilatı	75	1645
Refet Paşa Karargîhı	43	313
Toplam	558	9739

Genel toplam 10.297

4. Trakya'nın TBMM Hükümetiİdaresine Bırakılması

Mudanya Mütarekesi sözleşmesi icabı Trakya'nın TBMM Hükümeti'ne teslimi Yunan tahliyesinden hemen sonra başlayacaktı. Bölgedeki Yunan idaresi en kısa zamanda yönetimi Müttefik heyetlerine devredecek ve onlar da bir iki gün zarfında Türk memurlara bırakacaktı. Bu, teoride gayet güzel plânlanmıştı. Ancak uygulama başladığında bazı sorunlar yaşanmaya başladı. Plânlandığı gibi, Yunanlıların tahliye ettikleri yerleri Müttefik heyetleri teslim alıyor ve böylece Yunan idaresinin hukukî varlığı sona eriyordu. Yunan idaresinin çekilmesi ile bölgede mahallî idareler açısından bir yönetim boşluğu doğmakta idi. Bu konuda mukavelede herhangi bir bağlayıcı ve açıklayıcı hüküm yoktu. Bunu gören halk, Müttefik heyetlerinin de onayını alarak kaza merkezlerinde muvakkat mahallî idareler tesis ediyordu. Bu idareler, Yunanlıların tahliyesini müteakip derhal kasaba ve şehirlerin yönetimine el koyuyorlar ve mahallin asayiş ve intizamına yardımcı oluyorlardı.[59]

Tahliye sonrası Refet Paşa, Müttefik generaller ile bir toplantı yaparak, kasaba ve şehir merkezlerinin teslim tarihlerini tespit etti. Ancak bu ilk tespit tarihinde sorunlar yaşanınca generaller yeniden bir araya gelerek, yeni tarihler belirlediler. Buna göre, Demirköy, Çerkezköy, Saray, Silivri ve Çorlu 1-8 Kasım; Kırklareli, Babaeski, Pınarhisar ve Lüleburgaz 8-15 Kasım; Malkara, Hayrabolu ve Tekirdağ 15-20 Kasım; Edirne ve Gelibolu'nun bütün aksamı 20 Kasım'dan itibaren devir teslim olacaktı.[60]

Tesellümün başlama tarihi yaklaştıkça son hazırlıklar da yapılıyordu. Hükümet, devir teslimde harcanmak üzere 2.000.000 lira ödenek ayırmıştı. Bunun 80.000 lirası Vali Şakir Bey emrinde kullanılacaktı. Devir teslim esnasında yetkililerin yapması gerekli işler de şu şekilde tespit edildi:[61]

1. Doğu Trakya'daki her kazada İslam ve gayrimüslimlerin nüfus istatistiklerinin çıkarılması.

2. At, katır, eşek, araba, kağnı ve benzeri nakliye araçlarının mevcutlarının tespiti.

3. Kazalarda mevcut zahire ve iaşe yekûnlarının belirlenmesi.

4. Kaza ve şehirlerdeki erzak ve diğer ticaret maddeleri mevcutlarına ait istatistik cetvellerinin çıkarılması.

TBMM Hükümeti İdaresi'nin Trakya'da daha çabuk teessüs edebilmesi için, yürürlükteki Livâ kanununa bağlı kalınmadan, fevkalade bir yönetim tarzı uygulanıyordu. Buna göre, Edirne Valiliği ve Mutasarrıflıklar doğrudan Trakya'yı tesellüme memur Refet Paşa'ya bağlanmıştı. Kazalar da Mutasarrıflıklara ve Vilayete bağlı olarak çalışacaklardı. Ayrıca Edirne'nin teslim alınmasına kadar Çorlu muvakkat vilayet merkezi seçilmişti.[62]

Türk jandarma ve memurlarının bölgeye girişi, 30 Ekim'de başlayacaktı. Bu amaçla ilk kafilede bulunan jandarma ve memurlar, İzmit'ten Ümit vapuru ile hareket ederek 30 Ekim sabahı Sirkeci'ye

geldiler. Buradan ilk devir teslim törenini gerçekleştirmek üzere, başlarında Vali Şakir Bey olduğu halde Çerkezköy'e hareket ettiler. Trende, Edirne milletvekillerinden Mehmed Şeref (Aykut), Faik (Kaltakkıran), ve Trakyalı mebuslardan Esat (Aydın), Cavit (Kars), Faik (Cebelibereket), Mazhar Müfit Kansu (Hakkari), Dr. Mehmed Fuad Umay[63] (Bolu) Beyler de bulunuyordu.[64] Tren İstanbul'dan büyük bir kalabalık tarafından uğurlandı. Uğradığı her istasyonda halkın sevinç gözyaşları ile karşılandı. Vali Şakir Bey, devir teslimin fiilen başlaması üzerine 31 Ekim'de Trakya halkına bir beyannâme yayınladı. Beyannâmede şu hususlara dikkat çekilmekte idi:[65]

1. Kurtarılan bölgelerde en önemli iş hükümetin otoritesinin tesisi ve asayişin teminidir. Şayet jandarma sayısı buna yeterli değilse köy bekçilerinden destek alınacaktır.

2. Sahipsiz kalan emvâl-i metrûkenin ziyânına meydan verilmeyecektir.

3. Seçimler yapılıncaya kadar, mahallî idare yönetimleri tesis edilecektir.

4. Düşmanın işgal ve tahliye döneminde uyguladığı mezâlim tetkik ve tespit edilecektir.

5. Gayrimüslim ahâliden kalanlar varsa bunların tespitleri ve her türlü tehlikeden korunmaları gereklidir.

6. İçki kullanımı yasak olduğundan mevcutlarının tespiti ve toplanması lazımdır.

7. Vilayet haricine zahire ihracı yasaklanmıştır.

8. Kazalar arasında muhaberat jandarma teşkilatları ve hususî surette temin edilecektir.

9. Yunanlılar tarafından terk edilmiş resmî evrak varsa, muhafaza altına alınması gerekmektedir.

Çerkezköy'den itibaren devir-teslim heyeti bazen trenle bazen de karayolu ile Edirne'ye kadar bütün Trakya'nın teslimini tamamladı. Her kazada Türk yöneticileri Müttefik heyetlerince karşılanıyor, bayrak merasimi gerçekleştiriliyor ve Müttefik heyetleri ile Türk yöneticiler arasında devir-teslim tutanakları imzalanarak yönetime el konuluyordu. Daha sonra müttefik heyetler bölgeyi terk ediyorlardı. Edirne ve Gelibolu'nun teslimini müteakip bütün Doğu Trakya 28 Kasım 1922'de TBMM Hükümeti İdaresi'ne geçmiş oldu.[66]

Tablo 5: Devir Teslim Tarihleri

Yer adı	Müttefik Mıntıkası	Devir Teslim Tarihi
Çerkezköy	İtalyan	31 Ekim 1922
Çorlu	İtalyan	31 Ekim 1922

Saray	İtalyan	1 Kasım 1922
Silivri	İtalyan	2 Kasım 1922
Vize	İtalyan	2 Kasım 1922
Demirköy	Fransız	2 Kasım 1922
Midye	Fransız	4 Kasım 1922
Lüleburgaz	Fransız	8 Kasım 1922
Pınarhisar	Fransız	8 Kasım 1922
Babaeski	Fransız	9 Kasım 1922
Alpullu	Fransız	9 Kasım 1922
Kırklareli	Fransız	10 Kasım 1922
Havsa	Fransız	24 Kasım 1922
Edirne	Fransız	24 Kasım 1922
Marmara Ereğlisi	İngiliz	30 Ekim 1922
Muradlı	İngiliz	3 Kasım 1922
Tekirdağ	İngiliz	13 Kasım 1922
Hayrabolu	İngiliz	15 Kasım 1922
Malkara	İngiliz	15 Kasım 1922
Mürefte	İngiliz	17 Kasım 1922
Şarköy	İngiliz	17 Kasım 1922
Uzunköprü	İngiliz	18 Kasım 1922
İpsala	İngiliz	20 kasım 1922
Keşan	İngiliz	21 Kasım 1922
Enez (İnöz)	İngiliz	24 Kasım 1922
Gelibolu	İngiliz	26 Kasım 1922

Karaağaç[67] Fransız 15 Eylül 1922

Sonuç

Türk İstiklal Harbi'nin zaferle neticelenmesi ve TBMM Hükümeti'nin uyguladığı başarılı diplomasi ile Misâk-ı Millî'nin önemli bir maddesi olan Doğu Trakya yeni bir savaşa gerek olmadan kazanılmıştır. Anadolu'da kazanılan zaferle bütün Anadolu toprakları düşmandan temizlenmişti. Sıra Trakya'nın kurtarılmasına gelmişti. Bu da, 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi hükümleri ile temin edilmiştir.

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, Yunanistan'ın muharip taraflardan birisi olarak mütarekeyi doğrudan Türkiye'den değil de, Müttefikleri vasıtası ile dolaylı olarak istemesi, konferansın seyrini Türkiye açısından olumsuz olarak etkilemiştir. Bu gelişmeye bağlı olarak, Mudanya'daki müzakerelere Yunan delegelerinin katılmayışı ve Yunanistan ile ilgili her konunun, Müttefik generaller tarafından savunulması, Yunanistan'ın lehine olmuştur. Çünkü Türkiye, Anadolu ve Trakya topraklarını işgal ve baştan başa harap eden muhatabına karşı, işlediği suçları doğrudan ifade etmekten mahrum kalmıştır.

Böylece Türkiye, suçlu ve mağlup bir devletin mümessilleri ile değil, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri ile muhatap olmuştur. Müttefikler, bu durumdan istifade ederek, bu gün olduğu gibi o gün de şımarık ve yaramaz çocuklarını, Türkiye karşısında yalnız bırakmayarak, ellerinden geldiğince korumuşlardır. Bilhassa İngiltere, bu oyunun baş kahramanı olarak rolünü çok iyi oynamıştır. Müzakereler esnasında İsmet Paşa'nın başarılı ve atak bir politika izlemesine karşın, Harington da Yunanistan adına iyi bir savunma örneği göstermiştir.

Buna rağmen Mudanya Mütarekesi, TBMM Hükümeti açısından büyük bir başarı örneğidir. Bu mukavele ile bugünkü Trakya sınırından Karaağaç hariç bütün Doğu Trakya toprakları Yunan işgalinden kurtarıldı. Karaağaç, Yunan kuvvetlerinden tahliye edilmekle beraber, Müttefik işgali altında, Yunan jandarması kontrolünde ve idaresinde bırakıldı. Bu küçük toprak parçası da nihayet, Lozan Antlaşması ile Türkiye topraklarına katıldı. Böylece Türkiye, Mudanya Konferansı ile hedeflediği, Doğu Trakya ile ilgili isteklerini gecikmeli dahi olsa temin etmiş oldu.

1 Bu konudaki yazışmalar için bkz. Documents On British Foreign Policy, 1919-1939 First Series Volume XVII, Greece and Turkey, 1921-1922, Her Mojestys Stationary Office, London 1970, s. 946-947.

2 Veysi Akın, Trakya'nın Türklere Devir Teslimi, Ankara 1996, s. 23.

3 Geniş bilgi için bkz. David Walder, Çanakkale Olayı, (Çev: M. Ali Kayabal), İstanbul 1973.

4 Bu konudaki yazışmalar için bkz. Bilal N. Şimşir, Atatürk İle Yazışmalar (1920-1923), C. I, Ankara 1981, s. 307-309.

5 İngiliz Belgelerinde Atatürk, C. IV, Haz: Bilal N. Şimşir, Ankara 1984, s. 571-572.

6 Documents On British Foreign Policy, 1919-1939, First Series Volume XVIII, Greece and Turkey, 1922-1923, Her Mojestys Stationary Office, London 1972, s. 120-123.

7 Bu konudaki yazışmalar için bkz. İngiliz Belgelerinde Atatürk IV, s. 629-636, DBFP I/18, s. 133-134.

8 DBFP I/18, s. 120-125.

9 Akın, Trakya, s. 34.

10 Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, C. I, Ankara 1987, s. 446, Galip Kemalî Söylemezoğlu, Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922, İstanbul 1939, s. 299.

11 ATASE Arşivi; K. 1595, D. 28, F. 1-3; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1989, s. 1110; İsmet İnönü, Hatıralar, C. II, Ankara 1987, s. 20-30.

12 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akın, Trakya, s.36-40.

13 Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, 6 Aralık 1968), Ve. No: 1472, Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi, Ankara 1948, s. 158; Ali Fuat Cebesoy, Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasî Hatıraları, İstanbul 1957, s. 85; Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. II, Ankara 1986, s. 281.

14 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C. III, Ankara 1985, s. 896-897.

15 Venizelos İtilaf Devletlerinden böyle bir istekte bulunmuştu. Atina Nevlogos gazetesinden naklen, Vakit, 5 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No: 1730, s. 2.

16 Şimşir, Atatürk İle Yazışmalar I, s. 333.

17 Hazırlanan metin için bkz. Vakit, 5 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No. 1730, s.1.

18 TBMM GCZ, C. III, s. 899-900, İsmet Paşa'nın 4 Ekim 1922 günlü raporu, DBFP I/18, s. 139-140, General Harington'dan İngiltere Savaş Bakanlığı'na 4 Ekim 1922 tarihli telgraf.

19 Şimşir, Atatürk İle Yazışmalar, I, s. 341-347; İsmet Paşa'dan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya Konferans Raporu, Akın, Trakya, s. 40.

20 TBMM GCZ, C. III, s. 900-901.

21 ATASE Arşivi, K. 1595, D. 28, F. 5.

22 Akın, Trakya, s. 42.

23 Cebesoy, Siyasi Hatıralar, I, s. 92. Aslında Lord Curzon, 20-22 Eylül 1922 tarihleri arasında yapılan Paris gizli görüşmelerinde Trakya'nın Türk idaresine verilmesini kabul etmiş bulunuyordu. Ancak şimdi zaman kazanmak ve pazarlık güçlerini artırmak istiyordu.

24 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, (1918-1937), Ankara 1989, s. 67-68.

25 Bu tebliğler iæin bkz. Vakit, 6 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No: 1729, s.3, Vakit, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No: 1730, s. 2.

26 DBFP, I / 18, s. 144 -150, Rumbold'dan Curzon'a telgraf.

27 Bu gelişmeler için bkz. Akın, Trakya, s. 44-46.

28 Paris toplantıları tutanakları ve bu konudaki yazışmalar için bkz. DBFP, I/18, s. 155-176.

29 Bu konudaki yazışmalar için bkz. Şimşir, Atatürk ile Yazışmalar, I, s. 391-405; TBMM GCZ, C. III, s. 920-936.

30 Akın, Trakya, s. 52-53.

31 TBMM GCZ, C. III, s. 392-394; Akın, Trakya, s. 54; Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, C. II, Ankara 1987, s. 104.

32 Vakit, 12 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No: 1735, s. 2.

33 Akın, Trakya, s. 55-57.

34 Bu konudaki gelişmeler için bkz. Akın, Trakya, s. 62-69.

35 ATASE Arşivi, K.1388, D. 22, F. 4.

36 Renin, 19 Teşrinievvel (Ekim) 1338 / 1922, No: 6, s. 1.

37 Vakit, 16 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No: 1739, s.1 ve Vakit, 20 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No: 1743, s. 2.

38 ATASE Arşivi, K.1686, D. 50, f. 19, ve F. 21-1.

39 Ernest Hemingway, İşgal İstanbul'u ve İki Dünya Savaşı (Çev: Mehmet Ali Kayabal), Ankara 1988, s. 20-22, 32-33.

40 ATASE Arşivi, K.1686, D. 50, F. 30-1.

41 ATASE Arşivi, K. 1664, D. 169, F. 28.

42 Bu dönemdeki Yunan mezalimi hakkında geniş bilgi için bkz. Şarkî Trakya'da Yunan Zulümleri, Trakya Cemiyeti Neşriyatından, İstanbul 1338/1922, Veysi Akın, "Milli Mücadele'de Edirne ve Çevresinde Yunan Mezalimi", Yedi İklim VI / 47 (Şubat 1994), s.111-113.

43 Vakit, 20 Eylül 1338/1922, No: 1713, s. 2; Vakit, 22 Eylül 1338/1922, No: 1715, s. 2; Vakit, 28 Eylül 1338/1922, No: 1721, s. 1; ATASE Arşivi, K. 1686, D. 50, F. 4.

44 Bu konuda bkz. Bıyıklıoğlu, a.g.e, C. II, s. 98-101.

45 ATASE Arşivi, K. 1686, D. 50, F. 2,2-1.

46 Akın, Trakya, s. 86.

47 ATASE Arşivi, K. 2070, D. 49, F. 1, F. 1-1.

48 ATASE Arşivi, K. 2070, d. 49, F. 1-4, F. 1-5.

49 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akın, Trakya, s. 89-92.

50 ATASE Arşivi, K. 1686, D. 50, F. 8, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, D: 1, C. XXIII, s. 341-342.

51 Kazım Özalp, Milli Mücadele, C. I, Ankara 1985, s. 237.

52 Bununla beraber, Refet Paşa İstanbul'a geçtikten sonra Lozan Konferansı evvelinde Saltanatın kaldırılması ve İstanbul Hükümeti'nin görevinin sona ermesi meselesinin önem kazanmasından dolayı, İstanbul işlerine ağırlık vermişti. Bu durum bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar için bkz. Dursun Ali Akbulut, "Heyet-i Vekilecik", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 7 (Aralık) 1992, Samsun 1992, s. 6-9.

53 ATASE Arşivi, K.1770, D. 51, F. 7, Vakit, 21 Teşrinievvel (Ekim) 1338 / 1922, No: 1744, s. 2.

54 Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara 1987, s. 85; Lord Kinros, Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul 1984, s. 527.

55 ATASE Arşivi, K. 1686, D. 50, F. 28.

56 İçişleri Bakanlığı Arşivi, Vali Şakir Kesebir Dosyası, No: 1237.

57 Akın, Trakya, s. 97-98.

58 Bu konudaki yazışmalar için bkz. ATASE Arşivi, K.1770, D. 51, F. 7, 11, 13, 18, 64-4, Akın, Trakya, s. 98-112.

59 Bu mahallî idareler ve çalışma sistemleri hakkında devrin gazetelerinde geniş bilgi bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akın, Trakya, s. 126-152.

60 ATASE Arşivi, K. 2068, D. 24, F. 6.

61 ATASE Arşivi, K. 2087, D. 67, F. 1.

62 Akın, Trakya, s. 118-119.

63 Mehmet Fuad Umay hakkında geniş bilgi için bkz. Veysi Akın, Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

64 İkdam, 1 Teşrinisâni (Kasım) 1338 / 1922, No: 9204, s. 2.

65 Vakit, 2 Teşrinisâni (Kasım) 1338 / 1922, No: 1756, s. 2.

66 Kasaba ve şehirlerin devir teslim törenleri hakkında geniş bilgi için bkz. Akın, Trakya, s. 117-152.

67 Karaağaç, Mudanya Mukavelesi'ne göre Yunan kuvvetlerinden tahliye edilmiş, Müttefik işgali ve kontrolü altında Yunan idaresine bırakılmıştır. Ancak Türkiye'ye iadesi Lozan Barış Antlaşması ile temin edilebilmiştir. Bu sebeple Karaağaç'ın devir teslim tarihi burada gecikmeli olarak gözükmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akın, Trakya, s.192-198.

1. Arşivler

I. Askeri Tarih Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi

1 ATASE Arşivi, K. 1595, D. 28, F. 5.

2 ATASEArşivi, K. 1664, D. 169. F. 28.

3 ATASE Arşivi, K. 1686, D. 50, F. 2, 2-1.

4 ATASE Arşivi, K. 1686, D. 50, F. 28.

5 ATASEArşivi, K. 1686, D. 50, F. 4.

6 ATASEArşivi, K. 1686, D. 50, F. 8.

7 ATASEArşivi, K. 2068, D. 24, F. 6.

8 ATASEArşivi, K. 2070, D. 49, F. 1, F. 1-1.

9 ATASEArşivi, K. 2070, D. 49, F. 1-4, 1-5.

10 ATASEArşivi, K. 2987, D. 67, F. 1.

11 ATASEArşivi, K. 1686, D. 50, F. 19, ve F. 21-1.

12 ATASEArşivi, K. 1686, D. 50, F. 30-1.

13 ATASEArşivi, K. 1770, D. 51, F. 7.

14 ATASEArşivi, K. 1770, D. 51, F. 7, 11, 13, 18, 64-4.

15 ATASEArşivi, K. 1595, D. 28, F. 1-3.

16 ATASEArşivi, K. 1388, D. 22, F. 4.

2. İçişleri Bakanlığı Arşivi

1 Vali Şakir Kesebir Dosyası, No: 1237.

II. Gazeteciler

1 İkdam, 1 Teşrinisâni (Kasım) 1338/1922, No: 9204.

2 Renin, 19 Teşrinievvel (Ekim) 1338/1922, No:.

3 Vakit, 20 Eylül 1338/1922, No: 1713 ile Vakit, 2 Teşrinisâni (Kasım) 1338/1922, No: 1756 arası nüshaları.

III. Eserler

1 Akbulut, Dursun Ali; “Heyet-i Vekilecik”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, (Aralık) 1992, Samsun 1992, s. 6-9.

2 Akın, Veysi; Trakya’nın Türklere Devir Teslimi, Ankara 1996.

3 Akın, Veysi; “Milli Mücadele’de Edirne ve Çevresinde Yunan Mezalimi”, Yedi İklim VI/47 (Şubat 1994), s. 111-113.

4 Akın, Veysi; Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay, Atatürk, Ankara 2000.

5 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III, (1918-1937), Ankara, 1989.

6 Bıyıklıoğlu, TEvfik; Trakya’da Milli Mücadele, C. I, Ankara 1987.

7 Documents On British Foreign Policy 1919-1939 First Series Volume XVII, Greece and Turkey 1921-1922, Her Majestys Stationary Office, London 1970.

8 Documents On British Foreign Policy 1919-1939 First Series Volume XVIIIGreece and Turkey 1922-1923, Her Majestys Stationary Office, London 1972.

9 Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, (6 Aralık 1968), Ve. No: 1472.

10 Hemingway, Ernest; İşgal İstanbul'u ve İki Dünya Savaşı (Çev: Mehmet Ali Kayabal), Ankara 1988.

11 İngiliz Belgelerinde Atatürk; C. IV, Haz:Bilal N. Şimşir, Ankara 1984.

12 Karabekir, Kâzım; İstiklal Harbimiz, İstanbul 1989.

13 Lord Kinros, Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu,İstanbul 1984.

14 Özalp, Kazım; Milli Mücadele, C. I, Ankara 1985.

15 Sonyel, Salahi R; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, Ankara 1986.

16 Söylemezoğlu, Galip Kemâlî; Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922, İstanbul 1939.

17 Şarkî Trakya'da Yunan Zulümleri, Trakya Cemiyeti Neşriyatından, İstanbul 1338/1922.

18 Şimşir, Bilal N; Atatürk İle Yazışmalar (1020-1923), C. I, Ankara 1981.

19 Tevetoğlu, Fethi; Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara 1987.

20 Türkgeldi, Ali; Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi, Ankara 1948.

21 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Cilt 3, Ankara 1985.

22 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, D: 1, C. XXIII.

23 Walder, David; Çanakkale Olayı, Çev: M. Ali Kayabal, İstanbul 1973.

Kurtuluş Savaşı'nda Bir Diplomasi Zaferi: İstanbul'un Teslim Alınması / Dr. Mehmet Özdemir [s.230-243]

Araştırmacı /Türkiye

Giriş[1]

BirincDünya Savaşı’nı sona erdiren Mondros Ateşkes Antlaşması yenilginin kabul edilmesi anlamına geliyordu. Antlaşmanın 1. maddesi, İtilaf kuvvetlerininin Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını işgal etmelerine izin veriyor, 7. maddesi ise ülke üzerinde güvenlikleri için gerekli gördükleri yerleri işgal etme hakkı tanıyordu.

Ateşkesin haftası dolmadan İngilizler Çanakkale Boğazı’nın her iki tarafına çıkarak işgal etmişler ve tabyalardaki topların hepsine el koymuşlardı. Üç yıl önce denizden ve karadan bir türlü geçemedikleri Çanakkale’yi kolayca ele geçirmişlerdi (12 Kasım 1918).

Ateşkesin ikinci haftası dolarken (13 Kasım 1918) İtilaf Devletlerine ait donanma İstanbul önlerine geldi. Çoğu İngiliz gemilerinden oluşan donanma içinde Fransız ve İtalyan gemileri de vardı. 14 ve 15 Kasım 1918 günlerinde Boğaz’ın Rumeli ve Anadolu yakaları tamamen kontrol altına alındı. İstanbul’a asker çıkarıldı. Türk polisi ve jandarmasının hiçbir otoritesi kalmadı. İstanbul’u Trakya’ya bağlayan demiryollarını da işgal ettiler. Donanma komutanı Mondros Ateşkes Antlaşması’nı imzalayan İngiliz Amiral Calthorpe idi.

17 Ocak 1919’da şehrin Türk güvenlik kuvvetleri işgal komutanlığı emri altına alındı. 16 Mart 1920’de İstanbul resmen işgal edilerek süreç tamamlandı.

Büyük Zafer ve Mudanya Ateşkes Antlaşması

İtilaf Devletlerinin sonuçta ülkeyi işgal etmek istemelerinin anlaşılmasından sonra Osmanlı ordusunu çeşitli cephelerde idare etmiş olan komutanlar İstanbul’a toplandılar. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşalarla, Miralay (Albay) İsmet, Refet, Selahattin Adil, Kazım (Özalp) Beyler bunlardandı. İstanbul’da bulundukları sırada memleketin içinde bulunduğu feci durumu görüştüler, tartıştılar. Daha sonra Anadolu’da çeşitli görevlere kendilerini tayin ettirdiler. Amaçları; beklenmekte olan İtilaf Devletlerinin baskılarının artması halinde safha safha memleketin kurtarılmasını sağlayacak tedbirlerin uygulamaya konulmasıydı.[2]

Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak Anadolu’ya tayin edilen Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkışından itibaren baskı altındaki İstanbul’un dışında bir otorite merkezi oluşturmak üzere harekete geçti. Amasya Genelgesi’nin yayınlanmasından sonra yapılan Erzurum ve Sivas Kongreleri ile Anadolu’da merkezi bir idare merci olarak Temsil Kurulu faaliyete geçirildi.

İstanbul’un 16 Mart 1920’de resmen işgal edilmesinden sonra Türk milletinin tek ve en yüksek temsil edildiği makam olarak Büyük Millet Meclisi’nin Ankara’da açılması sağlandı.

Büyük Millet Meclisi Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa, milletin gücünü düzenli ordu teşkilatı altında birleştirerek İtilaf Devletlerinin desteği ile batıdan Anadolu içlerine ilerleyen Yunanlılara karşı ilk zaferini İnönü’de kazandı. Bunu Sakarya ve Büyük Zaferler izledi.

Büyük Zafer’e giden ilk adım 26 Ağustos 1922’de başlayan Türk ordusunun genel taarruzu ile başladı, başarılı bir şekilde gelişti. 30 Ağustos’ta Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’nın sevk ve idare ettiği bir meydan savaşı ile Yunan kuvvetlerinin esas kısımları imha edildi. Türk ordusu, Yunan ordusunun bakiyesini önüne katıp kovalayarak 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir’e girdi. İtilaf Devletlerinin başvurusu ile ateşkes için görüşmeler başladı.

İzmir’den Ankara’ya dönen Mustafa Kemal Paşa, buradan da Mudanya’da sürdürülen ateşkes anlaşması görüşmelerini yakından takip edebilmek için Bursa’ya hare

ket etti. Yanına, İzmir’de görüşemediği için Ankara’ya dönen Refet Paşa’yı da aldı.[3] Mudanya’da yapılan görüşmeler sonunda Ateşkes Antlaşması yapıldı. Bu anlaşma ile Kurtuluş Savaşı tamamlanmış ve barış süreci başlatılmış oldu.

Mudanya Ateşkes Antlaşması ile savaş yapmadan Meriç nehrine kadar olan bütün Trakya topraklarının Türkiye’ye teslim edilmesi kabul edilmişti. Bu büyük bir başarı idi. Yunanistan’ın işgali altında bulunan, Trakya’nın Türkiye’ye teslimi İtilaf Devletlerinin nezaretinde gerçekleşecekti. Devir teslim işleri belirlenecek bir takvim dahilinde yapılacaktı. Trakya topraklarının devir teslimi yapılırken Türkiye’yi İtilaf Devletleri nezdinde temsil edecek bir temsilciye ihtiyaç duyuldu. Mustafa Kemal Paşa bu göreve Refet Paşa’yı,[4] tayin etti.[5]

Trakya’nın teslim alınmasında Refet Paşa’nın görevlendirilmesini o zamanki başbakan Rauf Bey şöyle açıkladı. “Misak-ı milli sınırlarını gerçekleştireceğiz. Fakat aksini düşünerek gerekli önlemleri de almak görevimizdir. Mudanya Antlaşması’nı uygularken bir anlamazlık çıktığı anda Trakya’yı savunmak için bir süre ordu geçiremeyeceğiz. Orası bom boş kalırsa Yunanlılar Karaağaç taraflarındaki durumu aleyhimize çevirebilir. Bunun için biz Trakya’da gizli bir düzenleme yapmak zorundayız. Bu zorunluluk nedeniyle buraya görevlendirilecek kişinin verilen görevi yapabilecek nitelikleri taşıması önem kazandı. İnceledik ve Refet Paşa’yı uygun bulduk.[6]

Refet Paşa’yı oraya komutan olarak görevlendiremezdik. Bu Mudanya Antlaşması’na ters düşerdi. Ordu bulunduramayacağımız yere komutan atayamazdık. Vali diye gönderemezdik. Çünkü; kanun gereği milletvekilleri vali olamazlardı. Öyle bir unvanla göndermeliydik ki; aynı zamanda askeri ve mülki kuvvetleri ve görevleri tek elde toplayabilelim ve kuvvetli bir savunma düzenlemesi yapabilelim. Siyasi gibi görünen görevin askeri yönü ağırlıklı idi. Bu değerlendirmeler sonucu olarak Refet Paşa’ya TBMM ve Başkumandanlık Mümessili (Temsilcisi) unvanı verildi.”[7]

İstanbul'da TBMM Temsilcisi

Mudanya'da ateşkes görüşmeleri başlayınca, acil görüş alışverişine ihtiyaç duyulabileceği de dikkate alınarak, Mustafa Kemal Paşa yanına Fevzi Paşa ve Refet Paşa'yı da alarak Bursa'ya, oradan Mudanya'ya geldi. Konferans süresince görüşmeleri yakından takip ettiler.[8]

Mudanya'da yapılan görüşmeler sonunda Trakya'nın Türklere teslimi kabul edildi. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Trakya'nın teslim alınması görevinin Refet Paşa'ya verilmesini 9 Ekim 1922 tarihinde tensip buyurdu. Aynı gün Başbakan tarafından görev talimatı ve hükümet tezkiresi hazırlandı. Görev 10 Ekim 1922 tarihinde Refet Paşa'ya bildirildi. Konu, 11 Ekim 1922 tarihli oturumda Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek izin istendi. Kısa bir müzakereden sonra görevi süresince olmak üzere gerekli izin verildi.[9]

Bakanlar Kurulu kararı şöyleydi: "Mudanya Konferansı uyarınca Trakya'yı TBMM hükümeti namına teslim almak üzere Başkumandanlık tarafından ordu komutanlarından Mirliva Refet Paşa Hazretleri görevlendirilmiştir. Her bölgede Milli Hükümet tamamen kurulur kurulmaz, hükümet memurlarının başvuracakları ve resmi işlerine ait hususlarda ve asayiş ve düzenin hızla kurulması için önlemler alınmasında, mümkün olan işlerin sonuna kadar vilayet valilerinin Refet Paşa Hazretlerinin emri altında bulunduğu, Bakanlar Kurulu'nun kararı olmakla durumun adı geçene tebliğ ve İtilaf Devletleri temsilcilerine duyurulması."[10]

Görevlendirmenin Bakanlar Kurulu kararıyla yapılması daha sonra birçok tartışmalara neden oldu. Çünkü Refet Paşa kendisine verilen görevi yerine getirirken yayınladığı duyurularda TBMM Fevkalade Temsilciliği ünvanını kullandı. Duyuruları basından okuyan milletvekilleri böyle bir ünvanı kendisine meclisin vermediğini ileri sürerek durumu mecliste görüşmek üzere harekete geçtiler. Yapılan gizli oturumlarda hükümet, TBMM Temsilciliği ünvanı verildiğini, Fevkalade kelimesinin Refet Paşa tarafından hatalı olarak kullanıldığını kabul etti.[11]

Görevlendirmenin kendisine bildirilmesinden sonra Refet Paşa hazırlıklarda bulunmak üzere 13 Ekim 1922'de Mudanya'dan ayrılarak Ankara'ya geldi. Burada gazetecilerin bazı sorularını da cevapladı. İki gün önce Ankara'ya geldiğini, tekrar Bursa'ya gideceğini, Bursa'dan İstanbul'a geçeceğini ve Trakya'nın Yunanlılardan tahliyesi müddeti olan 15 günün geçmesini bekleyeceğini, bu müddetten evvel Trakya'ya dahil olmaya ve İtilaf Komisyonları ile münasebetlerde bulunarak Trakya'da Milli Hükümetin bir an evvel kurulmasına uğraşacağını" söyledi.

Vazifesinin kapsamı konusunda: "Birinci aşamada Yunanlılardan tahliye edilen Trakya'nın teslim alınacağını, ikinci aşamada Trakya'da TBMM hükümeti teşkilatının kurulacağını, bu nedenle bir an evvel Trakya'da mülki teşkilat ve inzibat teşkilatının tamamlanmasına çalışacağını, bütün memur kadroları ve jandarmanın şimdiden hazır bulunduğu için Edirne'de bütün teşkilatın süratle tamamlanacağını düşündüğünü" söyledi.[12]

Ankara'dan Bursa'ya geçen Refet Paşa burada; Mustafa Kemal, Fevzi, İsmet, Kazım Karabekir ve Kazım (Özalp) Paşalar ile toplantıya katıldı. Toplantıda yapılacak işler ve Refet Paşa'nın görevine ait önemli kararlar alındı. Bu toplantıda Başkumandan Mustafa Kemal Paşa görevle ilgili, özellikle saltanat ve hilafet makamına dair, söylenecek sözler üzerine özel talimatlar da verdi.[13]

İstanbul'da Karşılanma ve Kritik Konuşmalar

Refet Paşa'nın Trakya'yı teslim almak için TBMM tarafından görevlendirildiği ve 19 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'dan İstanbul'a geçeceği ajanslardan duyulunca, İstanbul'dan çıkan bir karşılama heyeti Mudanya'ya kadar geldi. Refet Paşa onların geldiği Gülnihal vapuruyla 19 Ekim'de, öğleden sonra İstanbul açıklarına geldi. Yanında bir bölük de jandarma muhafız bulunmakta idi. İstanbul açıklarında Gülnihal vapuru İngiliz devriyesi tarafından durduruldu ve "Refet Paşa hakkında işgal komutanlığınca izin olduğu halde muhafız birliği hakkında bir emir almadıkları, durumun açıklığa kavuşmasına kadar onları İstanbul'a alamayacakları, vapurda kalmaları gerektiği" bildirildi. O gün jandarmalar geceyi vapurda geçirdiler. Ancak ertesi gün Refet Paşa anlaşmazlığı gidererek jandarmaları alabildi.

Refet Paşa 19 Ekim 1922'de saat 15:00 sıralarında, Kabataş İskelesi'nden İstanbul'a çıktı. İskeledeki karşılamada hazır bulunanlar arasında bulunan Padişah Yaveri'nin; "Zat-ı şahane adına hoş geldin" demesi üzerine, Yüksek Halifelik makamına dindar duygularımı ulaştırınız" dedi. Veliaht Yaveri'nin "Veliaht-ı saltanat adına hoş geldin" konuşmasına karşı da "Veliaht Abdülmecit Efendi yüce halifelik makamının veliahtıdır. Evvelden beri verdiğimiz sözlerden birisi de Hilafet makamının kurtarılmasıdır" dedi.

Daha sonra Şark mahfeline geçen Refet Paşa'ya "Sadrazam Tevfik Paşa adına hoş geldin" denildiği zaman; "Anadolu, bir İstanbul hükümeti tanımadığı gibi, İstanbul hükümetinin sadrazamını da tanımaz. Fakat şahsına hürmetim sonsuzdur. Teşekkürlerimi iletiniz" dedi.

Şehir ve Dahiliye nazırı adına saygılarını sunan belediye başkanına ise: "Şehir adına arz ettiğiniz hissiyata teşekkür ederim. Şahsınızda temsil olunan bu aydın düşünceli halka teşekkürlerimi arz ederim. Dahiliye Nazırı'nın gösterdiği nezakete teşekkür ederim. Hükümetimiz tamamen halk tarafından milli egemenlik ile idare olunan bir demokrat hükümettir. Fakat ben hükümetim adına bir Dahiliye Nazırı tanımıyorum" dedi.

Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi münasebetiyle Sultan Ahmet Meydanı'nda gösterişli bir Zafer Takı hazırlanmıştı. Üstünde Mustafa Kemal, İsmet ve Refet Paşaların resimleri vardı. Zafer Takı'nın geçit yerinde Mehterhaneden yeniçeri kıyafetli dört kişi yer almıştı. Mehter İzmir ve İstiklal Marşları çalmakta idi. Halk ve talebeler yol boyunu ve meydanı doldurmuştu. Saat 15:30'da Refet Paşa Zafer Takı'nın altından, halkın alkışları arasında geçti. Yaşasın sesleri ve alkışlar bütün meydanı doldurdu. Yağız bir atın koşulu olduğu Refet Paşa'nın arabası Zafer Takı'nın tam altına gelince, küçük bir kız

tarafından selamlandı. O sırada duran Refet Paşa'nın üstüne, takın üstünden, civardaki evlerden ve halktan çiçekler, konfetiler serpildi.

Refet Paşa daha sonra Fatih Türbesi'ni ziyaret etti. Gerek orada ve gerekse Şark mahfelinde halkın duygularına uygun, İstanbul'u övücü konuşmalar yaptı.[14]

Refet Paşa, o gün işgalci İtilaf Devletleri Temsilcileri ile de bazı resmi temaslarda bulundu. Ele alınan ilk konu, Gülnihal vapurundan karaya çıkmasına izin verilmeyen Jandarma Bölüğü meselesi oldu. General Harrington'la görüşen Refet Paşa, bölüğün karaya çıkmasına engel olunmamasını ve işlemlerin onur kırıcı durumunun düzeltilmesini istedi. Harrington Muhafız bölüğünün karaya çıkmasına izin verdiğini, işlemler için gerekli talimatı vereceğini söyledi.[15]

Refet Paşa İtilaf Devletlerinin işgal orduları generalleri ile ilk toplantısını İstanbul'a vardığı gün yaptı. Toplantıda sırasıyla İngiliz, Fransız, İtalyan generaller açıklamada bulundular. Trakya'nın boşaltılması sırasında Yunanlıların yaptıkları zararları önlemeye çalıştıklarını, Türk hükümetinin de Hıristiyan ahaliye teminat vermesi gerektiğini, zira ahalinin göç halinde olduğunu söylediler. Refet Paşa karşılık olarak; Yunanlıların zararlarının önlenmesini, hatta araştırma yapılarak Türk ahaliye zarar verenlerin belirlenmesini, Hıristiyan ahaliye ise Türk hükümeti kanunlarla teminat vermiş olduğunu söyledi.

Refet Paşa toplantıda ayrıca, Trakya'da görev yapacak Türk Jandarması'nın İstanbul üzerinden geçmesi gerektiğini, en uygun nakliyatın böyle yapılabileceğini, Mudanya Antlaşması'nda olmasa bile buna izin verilmesi gerektiğini söyledi. Generaller, jandarmanın İstanbul'da kalacağı zehabına kapıldıkları için izin vermemiş olduklarını, aksi takdirde İstanbul'dan geçmesinin bir mahzuru olmadığını söylediler. Gerekli açıklama ve teminattan sonra İngilizler, hatta bu konuda yardım vaat ettiler.[16]

Yeni Yönetimin Halka Anlatılması

Refet Paşa İstanbul'a vardığı andan itibaren, TBMM hükümetinin çeşitli olaylar karşısındaki yaklaşımları ve anlayışlarını İstanbul halkına anlatmaya ve benimsetmeye çalıştı. Konuşmalarında halkın duygularını okşamaya, onların onurunu yükseltmeye özen gösterdi. Bu maksatla çeşitli halk grupları ve temsilcilerine hitaben konuşmalar yaptı.

Saltanat-ı milliye dediği yeni yönetimi anlatırken; "Türk tarihinde bugüne kadar görülmemiş ve İstanbul'un fethinin devir açması gibi, yeni bir devir açmış olan Saltanat-ı Milliye'de (Milli egemenlik) halk, saltanatı eline almıştır. Artık her ne yapılırsa halk tarafından, halk namına ve halk için yapılacaktır. Türk kendini idare ediyor. Muvaffak da oluyor."[17] dedi.

Ayasofya'daki bir Cuma namazından sonra halka karşı yaptığı konuşmada; Milli hükümetin, eşitlik prensibi üzerinde durduğunu ve zaferini buna borçlu olduğunu söyledi.[18]

Çapa'daki evinde yapılan bir mülakatta; "Sakarya Savaşı'ndan sonra Misak-ı Milli ile tespit edilen emellerimizi kan dökülmeden temin edebilmek için gösterdiğimiz gayretler engellendi. Demek kuvvet gösterilmedikçe hak yerini bulmayacaktı. Son kararı verdik. Harekâtımız bilinen şekilde başladı ve kahraman gazilerimizin şanlı silahlarının zaferiyle sonuçlandı." dedi.

Hükümet merkezinin İzmir'e veya başka bir yere taşınıp taşınmayacağı sorusuna; "Henüz Misak-ı Milli hudutlarımıza sahip olmadığımız gibi durum da tam açıklığa kavuşmadığı için böyle bir şey söz konusu değildir. Şimdilik sahillerden uzak, daima uzak bulunacağız." cevabını verdi.

Yunan tahribatına karşı rehin ve teminat olmak üzere Batı Trakya'ya bir askeri harekât tasavvur olabilir mi? sorusuna; "Böyle hareket emperyalist bir siyaset demektir. Biz ise daima bundan kaçındık. Yunanlıların yaptıklarını tazmin için başka çarelere baş vuracağız. Herhalde bir istila harbi yapmadığımızı ve haklarımızı elde etmekten başka emelimiz olmadığını cihana ispat edeceğiz." cevabını verdi.

Trakya'ya ne zaman hareket edeceği sorusuna, "Trakya'da mülki amirlik kurulur kurulmaz hareket etmek hakkına sahibim. Peyder pey boşaltılan bölgeleri dolaşarak mı, yoksa doğrudan Edirne'ye mi gideceğim duruma göre belli olacaktır." cevabını verdi.[19]

Kendisini ziyarete gelen İstanbul Müntehib-i Sanilerine (İkinci Seçmen) bir konuşma yapan Refet Paşa; "Sizler hepiniz bu güzel Payitaht'ta (başkent) korkusuz, yalnız vicdanının sesini dinleyerek vekillerinizin seçilme varakası altına imzalarınızı atmaktan bir an bile tereddüt etmediniz. Ankara'nın, BMM'nin adını anmak en büyük suç olduğu, hariçten istila, dahilden hıyanet hüküm sürdüğü bir zamanda korkmadınız. Vekillerinizi seçerek Ankara'ya yolladınız. Size bunu yaptıran vatanperverliğiniz, milliyetçiliğinizdir."[20] dedi.

Kız Öğretmen Okulu'nu ziyareti esnasında da bir konuşma yaptı. "Anadolu'dan geliyorum." diye başladığı konuşmasını, "Anadolu'da yapılan savaşlarda milletin her ferdinin manen hakkı vardır." diye sürdürdü. Anadolu kadınının zaferde çok büyük hakkı olduğunu, savaşta nakliyatı onların yaptığını, tarlaları onların işlediği ve buğday yetiştirerek milleti istilacılar önünde boyun eğmekten kurtardığını" söyledi ve sözlerini şöyle tamamladı; "Hanımefendiler, Hanım orduları ilim, irfan ordularıdır. Bir erkek evini gülşen görmezse hayatı ona haram olur. Ev hayatı olmayan bir yerde vatan sevgisi olmaz. Hanımefendiler, Anadolu kadınlarına ilim, irfan, nur ve ziya verecek sizin ordunuzun kuvvetidir."[21]

Göçmenlere yaaptığı konuşmada; "Sizin dirayet ve dayanıklılığınızı zaten biliyordum. Onun içindir ki, Anadolu'da yanan yıkılan yerleri görüp, bu yerlerden çıkanları, kaçanları, zavallı, bedbaht muhacirleri düşündüğüm zaman, bu viran olan köylerin mescitlerinde asırlardan beri İslam secdesini kabul eden taşlarına başımı dayadım. Bu insanlar için dua ettim. Dualarım kabul oldu."[22] dedi.

Kadıköy'de toplanan kalabalık halk topluluğuna yaptığı konuşmada; Anadolu'da dökülen bunca kanın boşa olmadığını, milletin şan ve istikbali için olduğunu, memleketin kadınlığının kazanılan zaferde iftihar edilecek bir paya sahip olduğunu söyledi ve sözlerine şöyle devam etti; "Allah'ım o ne

büyük manzara idi. Neler gördük. Bir kadın yavrusunun yegane örtüsünü, yağmura ve kara karşı saklamak için cephanenin üstüne örtmüştü. Hem kendisi hem de yavrusu sırıl sıklam bekliyordu. Bunları gördük. O kadına bunu yapmamasını teklif ettik. Evladını muhafaza et dedik. Fakat O, vatanın yaşayabilmesi için cephanenin hiçbir zerresinin ıslanmaması lazım geldiğini söyledi." dedi.

Sözüne devamla; "Ey milletim, tekmil bu selam, bu teveccüh, bu anlı, şanlı, kanlı bayraklar, artık yer yüzünde tahakküm, istila, istibdat devrinin kapandığını söylüyor. Artık yer yüzünde ne bir milleti kahredecek bir saltanat, ne de bir milleti istila altına alacak bir millet kalmıştır. Bunların hepsi yok oldu. Kırk şu kadar ay evvel burada bir şahsın keyfi için üç defa idama mahkum olan bu hizmetkarınıza karşı gösterdiğiniz bu kalbi muhabbet, çok şey söylüyor. İstibdada (Baskıya) nefret!, Müstevliye (İşgalciye) lanet!, Müstebide (Baskı uygulayana) lanet!… Bir müstebidin keyfi için idama mahkum olan bir fert (Refet Paşa kendisini kastediyor) kalbi, bütün milletin kalbidir."[23] dedi.

Bu konuşmadan sonra Kadıköy halkı adına bir ziyafete davet edildi. Ziyafette padişah ve sadrazama çatan şiddetli bir konuşma yaptı. "Efendiler bir kalp akçeye (Geçmez para) bizi sattılar. Esirler gibi müşteri pazarlığına çıkarılmadan satıldık. İsterim ki, bunlar talihsiz ve merdud yaptıklarının cezasını görsünler. İlelebet çeksinler. Bu gün en kolay bir şeydir. Namuslu insan için bir mükafattır. Halbuki merdud ve menkup insanlar için ise bu cezadır. Öyle adamları bir ölümle cezalandırmak kafi değildir. Koca Sadrazam, kimin malını kime satıyorsun?

Neyi satıyorsun? Efendiler, sorumsuz insanlar artık köşede otursunlar, bizim dünya işlerimize karışmasınlar." dedi.

Paşa daha sonra; TBMM'nin anayasasını anlattı. Cumhuriyet'in, milletin bünyesine uymadığını söyledi. Sözlerini şöyle bitirdi; "Artık bu millet için tarihin yeni bir devresi açıldı. Demir, kılıç ve kan artık milletleri esir edemez. Milletleri esir eden tek bir şey kalmıştır ki, o da milletin kendi iradesidir. Biz bu gün bu iradenin, bu hakimiyetin, bu saltanatın esiriyiz."[24]

Tıbbiye talebelerine yaptığı konuşmada; "Mefkure artık doğdu. Fakat görevin tamamlanması için nur ve ziya lazımdır. Baykuşlar ancak nur ve ziyadan korkarlar, yaşadıkları yerlerde viraneler icat ederler. Baykuşların gözünü kapamak için lazım olan nur ve ziya sizin elinizdedir." dedi.[25]

Esnaf cemiyetlerini ziyaretinde yaptığı konuşmada; "Bu hükümetin temel taşını köylü ve esnaf teşkil eder. İstanbul'a geldiğim zaman büyük Hakan Yavuz Selim'in türbesi dikkatimi çekti. Harabiyeti karşısında üzüntülerimi gösterdim. Ne mutlu size ki, siz bu milletin büyüklerine yapılması lazım gelen ihtiramı, şerefi düşünüyorsunuz." Paşanın teşekkür ettiği husus; esnaf temsilcilerinin Yavuz'un türbesini tamir ettirmeyi üzerlerine aldıklarını söylemeleriydi.[26]

Refet Paşa İstanbul'a indiği andan itibaren söz ve davranışlarında çok hesaplı davrandı. Gerek İstanbul hükümeti görevli ve temsilcilerine karşı ve gerekse İstanbul halkına karşı konuşmalarında ortak noktalar göze çarpmaktadır. İstanbul hükümetini tanımamak, saltanata karşı sert bir tutum izlemek, halka ve çeşitli halk kuruluşlarına millet, milli irade, milli hükümet gibi kavramları hoş

gösterme yönünde konuşmak bunlardandır. Birçok konuşmasında ortak anlayışları işlemesi, onun bu göreve atanırken aldığı talimatlar çerçevesinde hareket ettiğini göstermektedir. Refet Paşa'nın başarısı, yeri geldikçe talimata uygun, en isabetli söz ve davranışı zekice ortaya koyması ve kararlılık göstermesindeydi.

Trakya'nın Teslim Alınması Hazırlıkları

Refet Paşa İstanbul halkıyla kaynaşma yönündeki çalışmalarının yanı sıra, Trakya'nın teslim alınması[27] çalışmalarını da sürdürmekteydi. Önce çalışmalarında verimliliği artırabilmek ve disiplini sağlayabilmek için karargahında görev dağılımı ve mesai saatlerini düzenledi.[28] Sonra Trakya'ya nakledilecek askeri (jandarma) gücün hangi yollardan, ne zaman ve ne miktarlarda geçirileceğini belirledi. Trakya'da görevlendirilecek jandarmanın bir kısmının İstanbul üzerinden geçirilmesi için İtilaf Devletleri temsilcileri ile görüşmeler yapması gerekiyordu. Bu konuda; Büyük Millet Meclisi adına görüşmelerde bulunma yetkisi 6 Kasım 1922'de verildi.[29] Jandarmanın bir kısmının İstanbul üzerinden nakledilmesine, İtilaf Devletlerinin razı olmasını sağlamak bir başarı idi. Askerin İstanbul'dan geçirilmesi özellikle İstanbul halkı üzerinde iyi etkiler uyandırdı.[30] Ayrıca; General Harrington ile bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre, Trakya ile Anadolu arasındaki haberleşmede İngiliz hatları kullanılabilecekti.[31]

İtilaf Devletleri temsilcileri ile yapılan görüşmeler sonunda, Trakya'nın Türk yönetimine teslimi belirli bir takvime bağlandı.[32]

Mudanya Antlaşması uyarınca Yunanlıların Trakya'dan askerlerini çekmeleri 30 Ekim'e kadar tamamlanmak üzere devam ederken, ortaya yeni bir sorun çıktı. Yunanlılar geri çekilirken geçtikleri köy ve kasabaları yakıp yıkıyorlar, direnenleri katlediyorlardı. Ellerine geçirdikleri yiyecek, giyecek, mücevherat, hayvan vs. değerli her şeyi beraberlerinde götürüyorlardı.

Refet Paşa Yunanlıların geri çekilirken yaptıkları mezalimi ve zayiatları tespit etmek, buna İtilaf Devletleri temsilcilerinin ve dünyanın dikkatlerini çekmek maksadıyla, Yunan işgalinden kurtulan bölgelerde Mezalim ve Zayiatları Tespit komisyonları kurdu. Çalışma tarzları ile geçerli bilgi ve belgeleri nasıl toplayacaklarını anlatan bir tamim yayınladı. Bu şekilde toplanan bilgi ve belgeler henüz Yunan işgalinden kurtulamayan yerler için İtilaf Devletlerinin önlem almasını istemeye dayanak oldu. Refet Paşa bu belgelere dayanarak İtilaf temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde yeni katliamların önüne geçmeye çalıştı.[33]

Refet Paşa İstanbul'da yeni görevine başladığı günden itibaren gelişmeleri günlük raporlar halinde Başkomutanlığa bildirmekte idi. 29 Ekim 1922'de gelen bir emirle günlük raporları bundan böyle Genelkurmay Başkanlığı'na vermesi istendi.[34] Bu onun memuriyetinin doğrudan Başkomutanlığa bağlı olmaktan alınıp daha alt seviyede bir daireye bağlı, olağan bir görev haline indirildiği anlamına gelmekte idi.

1 Kasım 1922 tarihi itibariyle Yunanlılar tamamen Meriç nehrinin batı kıyısına geçtiler. Geçerken yanlarında götürdükleri yiyecek ve hayvan sürülerine mukabil, taşıyamadıkları ordu zahire, hayvan depolarındakilerin Türklere verilebileceğini, İtilaf Devletleri temsilcileri Refet Paşa'ya teklif ettiler.[35]

Taşınamayan Yunan depolarındaki erzakı Türklere vermekte beis görmeyen İtilaf Devletleri, Yunanlıların terk ettiği Gelibolu yarımadasını vermekte istekli değildi. Bu konuda Refet Paşa ve İtilaf Devletleri ile görüşmeler yapıldı. Refet Paşa Gelibolu'nun da diğer Trakya toprakları gibi Türk idaresine teslim edilmesi gerektiği

ni ileri sürdü. İtilaf Devletlerinin temsilcisi olan Generaller ise, Mudanya Antlaşması'na göre Boğazlar bölgesi ki, -buna Gelibolu da dahildi- barış anlaşması yapılıncaya kadar İtilaf Devletlerinin kontrolünde kalacaktır dediler. İngiliz Temsilci Harrington, Gelibolu'da TBMM'nin değil İstanbul'un idari teşkilatının kabul edebileceğini teklif etti. Refet Paşa bu teklifi, "İtilafçıların Gelibolu'da İstanbul hükümetine bağlı bir idare kurmak istedikleri, bunu başaramazlarsa özel bir idare kurmayı deneyecekleri, sonunda bize verecek olsalar bile, Mudanya Antlaşması'na göre bir hak değil de bir lütuf gibi vermek istedikleri, ayrıca bu hareketin Trakya ile birlikte İstanbul'un da istenebileceğine karşı şimdiden bir önlem olarak düşünülmüş olabileceği" şeklinde yorumladı.[36]

İstanbul'da Yönetime El Konulması

Bu görüşmeler sürerken, İstanbul hükümeti Gelibolu'ya bir mutasarrıf tayin etti. Yine aynı günlerde İstanbul hükümeti Lozan'da yapılacak olan barış görüşmelerine katılmak ve delege göndermek eğilimine girmiş bulunuyordu. Her iki hareket de sakıncalı ve İtilaf Devletlerinin oyunlarına uygun bir durum arz etmekteydi. Refet Paşa bu tehlikeli gelişmeleri engellemek için gizlice saraya gitti. Padişah ve bazı ileri gelenlerle görüştü. Padişah'a İstanbul hükümetine son vermesi ve Ankara'yı tanımasını söyledi. Onu ölümle tehdit etti, korkuttu.[37] Padişah, "Durumu hükümete bildireyim, kararlarını versinler." demek zorunda kaldı. Bu olaydan sonra Gelibolu'ya mutasarrıf tayini durdurulduğu gibi, Lozan'a gönderilecek delege meselesinde de, İstanbul hükümeti Ankara'ya danışarak hareket etmek kararı aldı.[38]

Bu arada, TBMM 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırıldığını ilan etti. İstanbul hükümeti bir belirsizlik içine düşmüştü. Bu durum çok sürmedi. Son gelişmeler karşısında kesin bir tutum belirlemek için 4 Kasım 1922 tarihinde bir toplantı yapan İstanbul hükümeti, aynı gün saat 14.00'de istifa kararı alarak dağıldı. Ankara'da TBMM'nin saltanatı kaldırdığını ilan etmesinden sonra, İstanbul'da son Saltanat Hükümeti de kendisini lağvetmiş oldu. İtilaf Devletleri oyunlarına alet edecekleri bir bahaneyi daha kaybettiler. Türk milletinin bir tek hükümeti kaldı. O da TBMM hükümeti idi.

İstanbul'da padişah hükümetinin istifa etmesi üzerine, buradaki resmi devlet daireleri Refet Paşa'ya müracaat ettiler. TBMM hükümetinin temsilcisi olarak bağlılıklarını kabul etmesini istediler.

Beklenilmeyen bu son olaylar için önceden bir talimat almamış olmasına rağmen Refet Paşa, TBMM üyesi ve bölgedeki temsilcisi sıfatıyla resmi dairelerin bağlılıklarını TBMM adına kabul etti.[39]

O gün İtilaf temsilcileri ile yaptığı olağan toplantıda, İstanbul'un mülki idaresinin Ankara'ya bağlandığını, bunun gelişmelerin tabii bir sonucu olduğunu, anlaşmalara aykırı bir durumun olmadığını anlattı. Onları ikna etti. Aynı zamanda İstanbul işgal kuvvetleri komutanları olan Generaller, bu oldu-bitti'yi kabul ettiler.[40] Böylece Mudanya Antlaşması'nda belirsiz bırakılan Boğazlar ve İstanbul'un mülki idaresi meselesi, TBMM lehine halledilmiş oldu. Trakya ile beraber İstanbul ve Boğazlar bölgesi Türk idaresi altına alındı.

Refet Paşa tüm bu gelişmeleri Ankara'ya rapor etti ve talimat istedi. Ankara'dan gelen talimatta: Belediye başkanının İstanbul Valiliği'ne atandığı, Polis ve Jandarma teşkilatının olduğu gibi bırakıldığı, Nazırlıkların lağvedildiği, Kapitülasyonlara göre kurulan mahkemelerin lağvedildiği, diğer mahkemelerin TBMM kanunlarına göre çalışmalarını sürdürmesi, lağvedilen kurumların memur ve müstahdemlerinin sonraki bir emre kadar görevden alındığı bildirildi.[41]

İstanbul hükümetinin istifa etmesi ve buna bağlı olan mülki kurumların lağvedilmesi üzerine Refet Paşa, "İstanbul'daki resmi dairelerin mühim değişim devresinde olduğundan, uygulamaların tam olarak yerine oturmadığı, bununla beraber hiçbir memurun hakkının kaybolmayacağı, milli hükümetin adaleti ve feraseti ile milletimizin idare sahasında da kabiliyetli olduğunu göstereceğini." İstanbul halkına bir bildiri ile duyurdu.[42] Halkı yatıştırıcı, karışıklık içinde güvensizliğe düşmelerini önleyici bir tutum izledi.[43]

Refet Paşa İstanbul kamuoyuna çok önem vermekte idi. Nitekim, İstanbul Jandarma Komutanı'nın Ankara'ya çağrılması üzerine, "Bu sıralarda İstanbul kamuoyunu rahatsız edecek ve gücendirecek hareketlerden kaçınılması gerektiğini, bir geçiş dönemi yaşandığından asayişi bozacak en küçük tedirginliklere bile meydan verilmemesi icap ettiğini"[44] bildirerek, Ankara'dan bu işin ertelenmesini istemesi, Refet Paşa'nın hassasiyetini göstermektedir. Hassasiyetin sebebi, İstanbul halkının karışıklılara yönelmesi, Ankara'ya karşıt eğilimler göstermesi, İtilaf Devletlerinin İstanbul'la ilgili görüşlerine farklı yönler kazandırabileceği endişesindeydi.

İstanbul'da en küçük bir idari zayıflık göstermek istemeyen Refet Paşa, çeşitli sahalarda uzmanlardan oluşan bir danışma kurulu meydana getirdi.[45] Vereceği emirleri ve yapacağı işleri bu kurulda tartıştıktan sonra yürürlüğe koyacaktı.

Refet Paşa İstanbul'da idari düzeni sağlamaya çalışırken, hükümetin gizli bir örgüt olan Felah Grubu'na[46] görevler vermeye devam ettiğini gördü. İstanbul'da idareye el koyduktan sonra Felah Grubu'na kendisinin haberi olmadan görevler verilmesini sakıncalı bulan Refet

Paşa; "Hükümetin İstanbul'da her ne surette bir işi olursa emrin kendisine verilmesini, aksi takdirde asayiş ve düzenin sağlanmaya çalışıldığı şu hassas günlerde gizli örgütlerle iş görmeye

çalışmanın karışıklığa yol açacağını" Ankara'ya bildirerek, Felah Grubu'nu lağvetti. Kadrosundaki subayları da karargahına aldı.[47]

Refet Paşa verdiği raporda; Felah Grubu subaylarını karargahına almaya mecbur kaldığını belirtti. Çünkü temsilci olarak görevlendirilirken hesapta İstanbul'un idaresi yoktu. İstanbul'un idaresine el konulunca çoğalan işleri mevcut karargahıyla yürütmesi mümkün olmadı. Eksiklerini İstanbul hükümetine hizmet etmekte olan subaylarla tamamlaması ise, Ankara'nın emri gereği uygun değildi. Bu durumda Felah Grubu'nu lağvetmekle hem İstanbul'daki iki başlılığa son vermiş, hem de daha etkili bir idari düzen kurabilmek için karargahına yeterli personeli elde etmişti.[48]

Refet Paşa'nın İstanbul'da yönetimin aksamadan yürütülmesi için özel karargah kurması Ankara'da büyük tartışmalara neden oldu. Bu karargah Heyet-i Vekilecik (Bir çeşit küçük Bakanlar Kurulu anlamında) olarak değerlendirildi. Orada ayrı bir hükümet kurulduğu, çünkü bu karargahın, bir kolordu karargahında olmayan iç ve dış işlerinden sorumlu şubeleri de bulunan 12 şubeden oluştuğu, bunun da bir nevi hükümet gibi bir şekil aldığı söylenildi. Sansür ve gümrük uygulamalarında meclisin kararı alınmadan hareket ettiği, bu konularda mevcut kanunları uygulamadığı, imza olarak kullandığı "TBMM Fevkalade Mümessili" ifadesinin açık olmadığı ve meclis tarafından verilmediği dile getirildi.

Başbakan Rauf Bey bu konularda yaptığı açıklamalarında Refet Paşa'yı savundu. İstanbul'un idaresinin zor olduğunu ve beklenilmeyen bir şekilde ele alınmak zorunda kalındığını, işlerin aksatılmadan yürütülmesi için genişletilmiş bir karargaha ihtiyaç duyulduğunu, sansür ve gümrükler konusunda bir süre geciktirilmesine karşın mevcut geçerli kanunların orada da uygulandığını söyledi.[49]

Fevkalade Mümessillik unvanı konusunda; kendilerinin verdiği görevlendirmede Fevkalade kelimesinin bulunmadığını, bunun basınla ilgili bir hata olabileceğini, temsilcilik görevinin ise gizli ve açık yanları dikkate alınarak ve Trakya'daki mülki ve askeri görevleri bir elde toplamak maksadıyla kendileri tarafından verildiğini, meclisin temsilcisi olarak Refet Paşa'nın yaptığı her işi meclisin gayesini gerçekleştirmek için yaptığını, yapılan işlerde uygun olmayan bir durum varsa hükümetin alınacak karara göre hareket edeceğini söyledi.[50]

Refet Paşa'ya Temsilcilik görevinin niçin meclis tarafından verilmediği de gündeme geldi. Rauf Bey; böyle bir konunun meclise getirilmesi durumunda sonucunun ne olacağından emin olamadığı için meclisin kararını almaya girişmediğini, sorumluluğu Bakanlar Kurulu olarak üzerlerine aldıklarını belirtti.[51]

Tartışma konularından birisi de gümrük uygulamalarıyla ilgili olarak yaptığı düzenlemelerdi. Ankara hükümetince yeniden düzenlenerek bir ay içerisinde uygulanacağını duyurduğu gümrük tarifelerini İstanbul'da hemen ele alan Refet Bey, üzerinde bazı değişiklikler yaparak uygulamaya koydu. Bu konuda basında çıkan duyurusunda; "Muhtekirler, gümrük tarifesinin değişmesinden istifadeye kalkıştılar. Geçen gece hep bu mesele ile ilgilendim. İstanbul'da bir aylık ihtiyaca yetecek

un olduğunu anladım. Ancak ekonomik olaylar isteğimiz dışında gelişen olaylar olduğundan buna karşı yasakçı önlemler yerine, ekonomik önlemler almayı uygun buldum. Kendi sorumluluğum altında olmak üzere şeker, un, margarin, pirinç gibi zorunlu ihtiyaçların gümrük tarifelerini değiştirdim. Şimdiki tarife Milli hükümetin kuruluşundan önce geçerli olan tarifeden daha aşağıdır. Eminim ki hükümetim, Ankara'da uygulanan ve bundan 5 kat fazla olan tarife üzerinde yaptığım bu değişikliği kabul eder" demekteydi.

Görüşmelerde İcra Vekilleri Heyeti reisine (Başbakan); Refet Bey'in TBMM'nin çıkardığı bir kanunu değiştirme yetkisinin olup olmadığı soruldu. Fevkalade Temsilcilik; hukuki düzenlemeler yapmaya yetkili kılıyor muydu ve böyle bir yetkiyi hükümetin vermeye yetkisi varmıydı?[52]

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey sorulara verdiği cevapta; gümrükle ilgili Refet Paşa'nın yaptığı düzenlemelerin yerinde olduğunu, bu konuda gerekirse bir kanun da çıkarılacağını, yapılan bir hata olursa bunların takip edilerek derhal düzeltilebileceğini belirtti.[53]

Refet Bey düzenli olarak yapılan işleri Ankara'ya bildirdi. Ankara'dan gelen emirleri uyguladı. Bazı emirleri ise beğenmediğini bildirdi. İstanbul Valiliği'ne tayini yapılan eski Şehremini'nin (belediye başkanı) bu görevden alınmasını, Valiliğe bir başkasının tayin edilmesini istedi. Ona göre, eski Şehremini sarayla içli dışlı birisi olarak bilinmekte idi. Böyle birisi yeni idarede halka yanlış imajlar verebilirdi. Zaten etkili bir idare için gerekli yeteneklerden yoksundu.[54]

Refet Paşa sık sık yayınladığı beyannamelerle halkın nabzını elde tutmaya özen gösterdi. Beyannamelerin birisinde "Memur, emekli, dul ve yetimlere maaşlarının her ay muntazaman Defterdarlık tarafından ödeneceğini" bildirdi. Bir başka beyannamede, mülki idarenin peyder pey kurulmakta olduğu ve İstanbul halkının gösterdiği itidal ve ciddiyetten dolayı memnuniyetini duyurmakta ve teşekkür etmekte idi.[55] O bu beyanatlarında halka güven vermek istemekte, istikrarlı bir düzen için halk faktörünü ön planda düşünmekteydi.

İstanbul'daki idareye el konulması, memuriyetlere atamalar yapılması, sevinç ve coşku ile karşılandı. Ankara hükümeti bu hava içinde İtilaf Devletlerine bir nota verdi. 5 Kasım 1922'de verilen notada "İtilaf Devletlerinin İstanbul'u boşaltmaları ve ordularının, Türk bayrağını selamlayarak çekip gitmeleri" istendi. Ertesi gün İstanbul İşgal Kuvvetleri Komutanları ile yapılan günlük olağan toplantının konusu bu nota meselesi oldu. Gergin bir hava içinde geçen toplantıda İngiliz General Harrignton, Türk hükümetinin Mudanya Antlaşması'ndan vazgeçip geçmediğini sordu. Zira buna göre bir barış anlaşması yapılana kadar işgal orduları olarak İstanbul'da her türlü güvenliklerini sağlayacak güçte olduklarını ve hükümetlerinin istediği kadar kalmaya devam edeceklerini söyledi. Harrington devamla, ateşkes anlaşması imzalanırken İstanbul'da Milli hükümetin idareyi ele alabileceğini düşünmediklerini, fakat bu gerçekleşince de onu bir iç mesele olarak kabul edip tarafsızlıklarını koruduklarını, şimdi ise notanın durumu çok kötü etkilediğini belirtti.

Harrington'un konuşma şeklinden, diğer generaller adına da konuştuğu anlaşılmakta idi. Oldukça sert ve kararlı görünüyordu. Refet Paşa yatıştırıcı bir ifade ile cevap verdi. "Mudanya Antlaşması'nı reddetmediklerini, fakat İstanbul'un işgalini de hiçbir zaman kabul etmediklerini, eğer işgal devletleri çekip giderse Türk milletinin çok memnun olacağını, buna rağmen şu andaki askeri varlıklarını kabul edip, güvenlikleri konusunda gösterdikleri tutuma hak verdiklerini" söyledi.[56]

Refet Paşa'ya göre, Müttefik generaller Ankara'nın verdiği notadan kuşku ve endişeye kapıldılar ve bu yüzden uzlaşmacı tutumlarını değiştirerek daha sert bir tavır aldılar. İstanbul'dan çıkacak olmalarına rağmen, bunun baskılarla sağlanamayacağı gibi, bu durumda şereflerini kurtarmak için bir savaşı bile göze alabileceklerdi. Fakat ilişkileri de koparmak istememekte idiler. İzlenecek en doğru yol İstanbul'da işleri düzene sokmak ve İtilaf Devletlerine notalar vererek baskılara girişmemek idi. Bu düşüncelerini Ankara'ya bildirdi.[57]

Ankara hükümetinin İtilaf Devletlerine nota vermesi gazetelere de yansıdı. Basında tartışmalara yol açtı. Bunun üzerine Refet Paşa basına bir açıklama yaptı. "Biz İstanbul'un işgal kuvvetlerince boşaltılması konusunda sadece bir istekte bulunduk. Tarafımızdan bunu zorla yapacağımıza dair bir söz söylenmemiştir. Bunun dışındaki yorumlar yanlıştır. Müttefik generallerine de söylediğim gibi bu nota hükümetlerce iyi anlaşılmamıştır. Notada dolaylı olarak Mudanya Anlaşması'na bağlı olduğumuzu kabul etmekteyiz. Dolayısıyla Türkiye, müttefik ordularının İstanbul'da bulunmasına karşı olmamakla beraber, belirlenen tarafsız bölgeden öteye geçmeyecektir. TBMM hükümeti İstanbul'da idareyi ele almakla vaziyet iyice değişmiştir. Bizim isteklerimiz müttefik hükümetlerinin TBMM'ye karşı iyi niyet ve barış severliklerini bir kere daha göstermek için İstanbul'u boşaltmakla, eğer uygun görürlerse ordularını çekmeleri yolundaydı. Gerçi notada uygun görürlerse kaydı yazılı değildir. Fakat dolaylı olarak, anlamında gizlidir"[58] dedi. Ankara'nın bilgisi dışında olmayan bu açıklama ile Türkiye hükümeti, İtilaf Devletlerinin sert tutumu karşısında attığı adımı geri almış oldu.

Refet Paşa'nın açıklamasından sonra sorulara geçildi. "Müttefik orduları barışın onaylanmasına kadar İstanbul'da kalacaklar mı?" sorusuna Paşa, "Hayır, barışa kadar değil. Mudanya Antlaşması barış konferansı beklentisi ile yapıldı. Bir memlekette işgal ordusu bulundurmak o memleketi işgal edene bir hak verir. Bu hakka ben de riayet ederim. Ancak bu hak o ordunun selametine kafi olacak dereceyi geçmemelidir." cevabını verdi. Bu görüş İstanbul'da generallerle yaptığı görüşmelerde takip ettiği ana fikri ifade etmektedir. Yani İstanbul'un her türlü idari sorumluluğu Türklere aittir. İtilaf Devletleri sadece ordularını ilgilendiren hususlara bakmalı, İstanbul'un diğer işlerine karışmamalıdırlar.

Harp gemilerinin Türk bayrağını selamlayarak İstanbul'dan çıkmaları hakkında verilen notaya dair soruya ise, "Ortalıkta dolaşan bu rivayet yalandır. İstanbul'da kuvvetiniz bulunması demek deniz ve kara kuvvetlerinin varlığı demektir. Dolayısıyla ordularınızın varlığı lüzumsuz olduğu zaman, bunda asker ve harp gemileri dahildir. Ancak biz hiçbir zaman gemilerin sularımızdan çıkmalarını istemedik, düşünmedik. Aksine yabancı zırhlılarla ilişki kurmayı arzu ettik. Bu notanın hedefi Anadolu limanları idi. Limanlarımıza gelecek olan harp gemilerinin filo halinde ve gece gelmesini istememiştik. Bundan

başka zırhlılardan karaya subay ve gemici çıkıp dolaşmak lazım geldiği zaman, liman komutanının haberdar edilmesini talep etmiştik. Selam verme işine gelince bu asla söz konusu olmadı. Çünkü dost olarak bir limana giren geminin selam vermesinin doğal bir şey olduğunu bilmez değiliz." cevabını verdi.[59] Bu açıklamanın, Türk hükümetinin verdiği notanın içte ve dışta sebep olduğu tepki ve heyecanı yatıştırıcı bir üslupta yapıldığı, dikkat çekmektedir.

İstanbul'un idaresini bir düzene sokmaya çalışan Refet Paşa, aynı zamanda bazı ekonomik önlemler almaya da ihtiyaç duydu. Gümrük tarifelerini yeniden belirledi. Bazı mallarda gümrük vergisini tamamen kaldırırken, bazılarını düşürdü. Bazı kuruluşların mal varlığına el koydu.[60] Refet Paşa'nın bu icraatı İtilaf generallerini yine harekete geçirdi. Onlar yapılanların, kendi prensiplerine uymadığı gibi İstanbul'daki askeri güvenliklerini de tehdit ettiğini ileri sürdüler.[61]

Refet Paşa aldığı önlemler ve yapılan itirazlar üzerine bir açıklama yaptı. "Mali düzenlemeler ile yapılanlar,

ne bir bankanın kasasına el koymak, ne de Düyun-ı Umumiye'nin mal varlığına el koymak demektir. Esasen bu, üç yıl süren harp boyunca da yapılmamıştır. Sadece borç alınmıştır. Biz borcunu bilen ve ödemek isteyen bir milletiz. Yani Bolşevik değiliz." dedi. Hükümet olarak her yerde gümrüklere el koyduklarını, İstanbul'da da böyle yapıldığını söyleyen Refet Paşa, "İstanbul'la Anadolu arasında bir gümrük birliği sağlanamadı. Gümrük tarifelerinin farklılığından yararlanarak stokçuluk başladı. Bunu önlemek için kendi sorumluluğumda olmak üzere şeker, un, margarin, pirinç gibi zaruri ihtiyaçların gümrük tarifelerini kaldırdım. Eminim ki, hükümetim de bunu kabul edecektir" dedi.[62] Burada, Refet Paşa'nın pahalılığı önlemekteki yaklaşımı dikkat çekicidir. O zora dayalı çözümler yerine gümrük ayarlamaları yoluna gitmiştir.

Başlangıçta itiraz ettikleri halde gerek Refet Paşa'nın tatmin edici açıklamaları, gerekse temel gıda maddelerinde sağlanan ucuzluk, İtilaf generallerini memnun etti. Diğerleri adına General Harrington Refet Paşa'ya bir teşekkür yazısı gönderdi. Yazıda Harrington, Refet Paşa'nın daha önceki görüşmelerinde defalarca dile getirdiği, İstanbul'da İtilaf Devletleri işgal kuvvetlerinin kontrolünde bulunan sansür uygulamaları[63] ile ilgili olumlu görüşler de beyan etmekte idi.[64]

Refet Paşa İstanbul'da idareye el koyunca, işgalciler tarafından sıkı bir şekilde uygulanan sansürün Türk halkı üzerinde ne kadar büyük bir baskı kurduğunu görmüş, bunun hafifletilmesi için generallerle yaptığı bir çok görüşmede konuyu dile getirmişti. O resmi tebligatın bile yayınlanmasının güçleştiği bu uygulamanın devam etmesi halinde, İstanbul'da olumlu işler yapmanın ve taahhütlerini yerine getirmenin mümkün olmadığını ısrarla söylemekte idi. Bu ısrarlar neticesinde önce telgrafhanede gece ve gündüz görüşme yasağı kaldırıldı.[65] Fakat Refet Paşa'nın asıl istediği, sansür hakkının Türk hükümetine devredilmesi idi. Yapılan birçok müzakerelerden sonra İtilaf mümessillerinin endişelerini gidermek için onlara, "İtilaf ordularının şeref ve güvenliğini temin ve basın yayın yoluyla bunların ihlal edilmeyeceği garantisi" vermek suretiyle işgal kuvvetlerinin sansür uygulamalarına son

verdi.[66] İstanbul'da haberleşme ve basın yayın kontrolünü kendi üstlendi. Bunun için karargahında bir sansür kurulu oluşturdu.[67]

İtilaf Devletlerinin işgali[68] altında bulunan İstanbul'da idareyi ele alan Refet Paşa, işgalin devam etmesine rağmen mümkün olduğu kadar Türk halkını işgal sıkıntısından kurtarmak, hayatı normale döndürmek için çalışmalarına devam etti.

İşgal orduları komutanlarıyla[69] toplantılarını aralıksız sürdürdü. Her toplantıda bazı işgal yasakları hafifletildi veya kaldırıldı. Bu görüşmelerden birisinde de, işgal ordularının kurduğu olağanüstü hal mahkemelerinin kaldırılması ve halen burada yargılanmakta bulunan veya hükümlü bulunanların Türk mahkemelerine devredilmesini kabul ettirdi.[70] Yine görüşmeler yoluyla, işgal kuvvetleri polis teşkilatının elinde bulunan Türklerle ilgili hususları Türk polisine devretmesini sağladı.[71]

Refet Paşa İstanbul'da resmi çalışmalarını sürdürürken dikkat ve temkini elden bırakmadı. Bu konuda hem azami dikkat hem de en fazla verimli olabilmek için gerekli çalışma ortamını kendisi hazırladı. Karargahında çeşitli sahaları kapsayan çalışmalarında, kendisine yardımcı olması için kurullar oluşturdu. Bunlardan birisi de İtilaf Devletleri temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde daha yararlı ve isabetli hareket tarzı izleyebilmek maksadıyla, eski hariciye memurlarından oluşturduğu geçici siyasi işler şubesi idi.[72]

İtilaf Devletleri temsilcileriyle ilişkilerine olumlu tesir edeceği düşünce ve gerekçesiyle hükümet nezdinde zaman zaman girişimlerde bulundu. Bu tür girişimlerde siyasi işler şubesinin tavsiyeleri etkili oldu. Girişimlerden birisi, yargılanmakta olan Trabzon Metropoliti'nin affedilmesi isteği idi.[73] Bir diğer girişim, Bursa'dan çıkarılan İtalyan ve Fransız tebası olan Hıristiyanların mağdur edilmemesi isteği idi.[74] Bu jestler beklenilen tesiri yapmakta gecikmedi. İşgal altındaki İstanbul'da, Refet Paşa'nın hayatı normale döndürmeyi görüşmeler yoluyla ve suhuletle sağlaması bunu göstermektedir.

Sansür kurulu da İstanbul basınının Ankara'yı rahatsız eden yayınlarını dikkatle takip etmekte idi. Ankara'dan gelen emir üzerine Renin gazetesi kapatıldı. Bu gazete Tanin olan daha önceki adı ile yayınını sürdürmüştür.[75]

Padişah Vahdettin'in Yurt Dışına Kaçması

Refet Paşa İstanbul'da çalışmalarını sürdürürken, herkesi şaşkınlığa düşüren bir olay meydana geldi. Bu Padişah Vahdettin'in gizlice İstanbul'u terk etmesi idi. Esasen Refet Paşa İstanbul'a geldiği ilk günden itibaren Padişah hakkında daima sert bir tutum izlemişti. Konuşmaları, saraya gidip onu tehdit etmesi bunu göstermektedir. TBMM'nin saltanatı kaldırmasından sonra sadece halife sıfatıyla kalan ve harp yıllarındaki tutumundan dolayı birçok düşmanlıkları üzerine çekmiş olan Vahdettin, Refet Paşa'nın yaptığı gibi doğrudan yargılama ve ölüm tehditlerine muhatap olmakta idi.

Vahdettin'in hareketlerine zamanla yargılama ve ölüm korkusu hakim oldu. Bu korkuyu İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Harrington kullanmak istedi. Padişahın yaverlerinden birisini yanına çağırarak; "Gittikçe aleyhine gelişen şartlar içerisinde eğer Padişah isterse

onu bir zırhlı ile kaçırabileceğini" söyledi. Yaver bu haberi Vahdettin'e bildirdi. Diğer taraftan kimseye görünmeden Refet Paşa'yı buldu ve Padişahın kaçmak üzere olduğunu ona söyledi. Gerekli önlemleri almasını istedi.[76]

Refet Paşa Padişahın kaçmasını önlemek için hiçbir tedbire gerek olmadığına inanmakta idi. Çünkü Padişahın ülkeden gitmesi yeni kurulan idare için daha yararlı olacaktı. Ona göre, "Her iktidar bir müddet sonra yıpranır. Padişah hapis veya idam edilirse halk zamanla onu mağdur görür ve mağdur edenleri kabahatli sayar. O sebeple kaçmasına göz yummak daha iyi olacaktır. Kaçan bir hükümdarı ise halk hiç bir zaman affetmez. Bunlardan başka, Padişahın kaçtığı gün askeri bir müdahalede bulunmanın, devletin başına dert açabileceğini de düşünmekte idi. Bu sebeplerle Padişahın kaçmasına göz yumdu.

17 Kasım 1922 tarihinde sabaha karşı İngiliz Malaya Zırhlısı ile İstanbul'dan gizlice ayrılan son Osmanlı Padişahı Vahdettin, ayrılış sebebi olarak hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünü beyan etmekte idi.[77]

Padişahın kaçışını hazırlayan ve gerçekleştiren General Harrington, bu olaydan hemen sonraki ilk toplantılarında Refet Paşa'ya "Haber vermeden Hünkarı kaçırmış olduğumuz için Paşa'ya karşı mahcubum" dedi. Sesinde kendini beğenen, alaycı bir eda vardı. Paşa, soğukkanlı bir sesle Generale, "Bizi bir yükten kurtarmış olduğu için, bende şimdi teşekkür edecektim" dedi. General sinirlenmekle beraber belli etmedi.[78] Bu konuşmanın dikkati çeken tarafı, "Padişahın kaçışı karşısında Refet Paşa'nın sergilediği tutumdur. O Padişahın kaçmasının en iyi sonuç olduğunu baştan beri düşünmekteydi ve ona göre davrandı.

Refet Paşa, saltanatın kaldırılmasından sonra üzerinde halifelik ünvanı kalmış olan Vahdettin'in kaçışını aynı gün Ankara'ya bildirdi. Durum TBMM'de değerlendirildi. Boş kalan halifelik makamına Osmanlı hanedanından birisinin getirilmesine karar verildi. Bu vesile ile halifelik makamına, TBMM'nin prensiplerini benimseyen bir hanedan üyesi getirilmesi sağlanmalı idi. Bu maksatla Refet Paşa'dan, başta Abdülmecit olmak üzere Osmanlı hanedanının halife olabilecek üyeleriyle el altından görüşmeler yapması istendi. Refet Paşa, hangi şehzadenin TBMM hükümetinin ileri sürdüğü şartları kabul ettiğini belirleyecek, şartları kabul ettiğine dair ondan yazılı ve imzalı bir taahhütname alacak ve bunu Ankara'ya bildirecekti. TBMM de onu halife ilan edecekti.[79]

Hükümetin, halife olacak şahıstan, kabul etmesini istediği şartlar ise: "Halife-i Müslimin ünvanını kullanması, buna başka sıfat ve ünvan eklememesi, İslam alemine duyurulmak üzere hazırlayacağı bildiriyi Refet Paşa aracılığı ile önce Ankara'ya onaylatması ve onaylanmış metni yayınlaması" idi.

Refet Paşa aldığı talimata göre bu şartları önce Abdülmecit Efendi'ye bildirdi. Abdülmecit Efendi şartları kabul etti. Bundan sonra TBMM'den çıkan bir kanunla Abdülmecit Efendi halife ilan edildi.[80]

Vahdettin'in kaçmasından sonra ortaya çıkan en önemli devlet sorunu halifelik konusu olmuştu. Refet Paşa'nın da gayretiyle bu mesele istenilen şekilde çözüme kavuşturuldu. Böylece halifelik makamını ne İngilizlerin ne de bir başkasının istismar etmesine imkan verilmemiş oldu. TBMM bir kere daha tam zamanında gerekli önlemleri aldı.

Halifelikten sonra bir başka sorun da kutsal emanetler meselesi oldu. Vahdettin giderken kutsal emanetleri götürmemişti. İngilizlerin bunları gizlice çalarak Vahdettin'in yanına götürecekleri ve onu Müslümanların halifesi olarak tanıyacakları hakkında söylentiler çıktı. Kutsal emanetlerin çalınabileceği yayılınca, kamu oyunda tedirginlikler baş gösterdi. Bunun üzerine Refet Paşa kutsal emanetleri sıkı koruma altına aldı.[81]

Refet Paşa'nın İstanbul'daki çalışmaları sadece İstanbul'u kapsamamakta idi. Esasen onun asıl görevi Yunanlıların boşalttığı Trakya'yı devralmak ve orada Türk idaresini kurmaktı. Yunanlıların boşaltması, İtilaf Kuvvetlerinin alması ve Türk jandarmasına devretmesi için geçen sürede Refet Paşa İstanbul'da kalıp İtilaf temsilcileri ile teması sağlayacak, Trakya'nın Türk jandarmasına teslimi tamamlandıktan sonra, oraya geçerek teşkilatlanmayı tamamlayacaktı. Dolayısıyla Refet Paşa İstanbul'da bulunurken Trakya'nın devir ve teslimi işini de takip etmekteydi.

Bu arada İstanbul'un idaresine el koyma mecburiyeti hasıl olunca, bura ile beraber işgal altında bulunan Boğazlar bölgesi, yani Gelibolu Mutasarrıflığı da Türk idaresi altına alınmış oldu. Refet Paşa bu durumu İtilaf Devletleri İşgal kuvvetleri komutanlarını bir oldu-bittiye getirerek kabul ettirdi. Ayrıca Gelibolu bölgesinde de asayişi sağlamak için belli sayıda bir jandarma gücünün bulundurulması gereğine onları inandırdı.[82] Böylece Mudanya Antlaşması'nda yer almadığı halde Gelibolu da Türk idaresi altına alınmış oldu.

Mudanya Antlaşması'nda, asayişi sağlamak için Trakya'ya belirli sayıda Türk jandarmasının geçirilmesi kabul edilmişti. Ancak bu madde tatminkar değildi. Düşmandan teslim alınan ve onunla ortak sınırı olan Trakya'da jandarmadan daha güçlü donanımlı birliklere ihtiyaç vardı. Belirlenen jandarma sayısı çok azdı. Refet Paşa İstanbul'da bu sorunlarla da ilgilendi.

Önce Trakya'ya Anadolu'dan asker nakli sırasında İtilaf Devletlerinin ciddi kontrol yapmadıklarını tespit etti. Durumu Ankara'ya ileterek, Trakya'ya güçlü birlikler ile silah ve top geçirebileceğini bildirdi.[83] Bunun üzerine gerekli hazırlıklar yapıldı. Bir topçu birliğinin jandarma kılığında geçirilmesine başlandı. Gizliliğin korunabilmesi için "nakliye" kelimesi, yazışma vs'de kod isim olarak kullanıldı. Topçu efradına nakliye efradı, topkoşan hayvanlarına, nakliye koşum hayvanları denilmesi gibi. Yine gizliliğin korunabilmesi için nakliye (topçu) birliklerinin şehirlerin dışından geçirilmesine, boş olan köylere yerleştirilmesine özen gösterildi.[84]

Mudanya Antlaşması'nda 8000 kadar hafif silahlı jandarma askerinin Trakya'ya geçmesine müsaade edilmişti. Barış anlaşması yapılana kadar bu miktarın asayişi sağlamaya yeteceği öngörülmüştü. Gerçekte bu miktar Trakya topraklarının korunması için yetersizdi.

Refet Paşa İtilaf temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde, anlaşmada tayin edilen jandarma miktarının kifayetsizliğini ve doğabilecek mahzurları dile getirdi. Jandarma azlığından doğabilecek mahzurları giderebilmek için, gerektiğinde ihtiyaç duyulan yerlerden toplanacak kimselere silah vererek asayişin korunmasında kullanmak istediğini söyledi. Onların itirazına meydan vermeden, bu toplanan ve ellerine silah verilen kimselerin asker veya jandarma olmayıp köy korucuları olacağı ve öyle istihdam edileceğini vurguladı. İtilaf temsilcileri teklifi kabul ettiler. Hemen uygulamaya konulan bu önlem ile Trakya'daki asker eksikliği bir ölçüde giderildi.[85]

Refet Paşa, Trakya'nın devir teslimi görevi ile Ankara'dan hareket ederken, bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan talimat almıştı. Trakya'nın Müttefik Kuvvetlerden tamamen devralınmasına kadar herhangi bir askeri teşkilatlanmaya gidilmeyecekti. Ancak olayların akışı içinde Refet Paşa, Türk idaresine geçen kısımlarda acil olarak bazı askeri teşkilatlanmanın gerçekleştirilmesine ihtiyaç duydu.[86] Buna göre; Trakya'daki jandarma kıtaları ikiye ayrıldı. Biri doğrudan vilayete ve mülki en yüksek amire bağlı olmak üzere sabit, diğeri Jandarma Mıntıka Müfettişliği'ne bağlı olmak üzere seyyar jandarma idi. Sabit jandarma, karakol görevi ve kazaların dahili işleri ve inzibatlarına bakacaktı. Seyyar jandarma ise, şekavet ve çeteciliğe meydan vermeyecekti.

Refet Paşa yeni kurduğu teşkilat içindeki Trakya jandarmasına bir tamim yayınladı. Tamimde; Görevlerinin çok önemli olduğu, hataların Trakya'nın teslimine suikast olacağı hatırlatılmakta, adaletli ve her şeyi yapacak kadar güçlü bir idarenin kurulabilmesinin ise milli davanın hızla elde edilmesine yardım edip devleti yükselteceği ifade edilmekte idi.[87]

Rahatsızlık Veren Konuşma ve Hareketler

İstanbul'da bu çalışmalarını sürdürürken O'nun bazı işlerinde hükümete danışmadan hareket etmesi, İstanbul'da kalacak yer olarak Babıali'yi seçmiş olması, TBMM Fevkalade Temsilcisi unvanını kullanması çeşitli dedikodulara sebep oldu.[88] Ayrıca eski İstanbul hükümeti ileri gelenleriyle gizli görüşmeler yaptığı, ziyafetler verdiği de söylentiler arasında idi.

Bu dedikodulara karşı Refet Paşa cevap verme ihtiyacı duydu. Meydanlarda halka karşı yaptığı konuşmalarda açıkça İstanbul hükümetini tanımadığına dair konuşmalar yaptığı, ihtiyaç duyunca hatta onları gidip tehdit bile ettiği halde, onlara ziyafet çektiği yolundaki dedikodulara inanılmaması gerektiğini söyledi.[89] "İstanbul'da pek zor şartlar altında pek az sayıda adamla ve azami hürmetle, hükümetin yüksek maksatlarını temin etmek için çalışırken, gerilerde isim, unvan, ikametgah gibi ehemmiyetsiz işler üzerine dedikodu yapılması ve bunlara cevap vermek mecburiyeti hakikaten pek giran geliyor" diyerek üzüntülerini ifade etti.[90]

Refet Paşa her ne kadar, söylenenler önemsiz dedikodulardır dese de Mustafa Kemal Paşa, onun İstanbul'daki bazı hareketlerini beğenmemiş ve Halife Abdülmecit Efendi'ye gösterdiği aşırı saygıyı, ona bir at hediye etmesini tenkit etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, ortaya bir halifelik meselesi çıktıysa, bunun sebebi Refet Paşanın halifeye cesaret veren bu yanlış davranışları olmuştur demiştir.[91] Mustafa Kemal Paşa'nın bu tenkitlerine bakılınca, Ankara'dakilerin onu İstanbul'da artık yararlı görmedikleri anlaşılmaktadır.

İstanbul'daki durumunu yeniden değerlendiren Refet Paşa, şu üç şıktan birisinin kabul edilmesi için hükümete teklifte bulundu: Ya hizmeti sona ermiş kabul edilmesini, ya İstanbul'da İtilaf Devletleri ile dış ilişkiler konusunda temas sağlayan, görüşmeler yapan siyasi bir görev verilmesini ya da Trakya'da teşkilat ve düzenin sağlanması görevinin verilmesi.[92] Bu şıklardan hangisi kabul edilirse ona göre bir vaziyet alacağını bildirdi.

Refet Paşa'nın bu teklifleri hükümete arz edildi ve bir karar istendi.[93] Yapılan görüşmelerden sonra,[94] Refet Paşa'ya tebliğ edilen emir şöyle idi: "İstanbul'da işler azaldığından ve Trakya işlerinin evvelce kararlaştırıldığı gibi, yerinde yürütülmesi pek önemli görüldüğünden, İstanbul'daki işler için yeni memurlar tayin edilmiş olup onlar göreve başlayıncaya kadar İstanbul'daki işlerinize devam etmekle beraber bilahare Trakya'ya geçmeniz…"[95] Bu emir, Refet Paşa'nın İstanbul'daki görevine son vermekte idi.

Sonuç

Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın Trakya'nın teslim alınması konusunda uygulanması ile ilgili olarak en önemli sorun; konunun İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileri ile koordineli olarak yürütülecek olmasında idi. Antlaşmaya göre Yunanlılar Trakya'yı boşaltırken İtilaf Devletlerine teslim edecekler, bundan sonra onlar da Türklere teslim edeceklerdi. Bu iş için görevlendirilecek memurun diplomatik tecrübe sahibi olması çok önemli idi. Ayrıca; teslim alınmadan önce ve sonra gerekli askeri önlemlerin zamanında alınması suretiyle, milli onuru zedeleyici idari ve askeri zaafiyetlere meydan verilmemesi de çok önemli idi. Bütün bunlar göz önüne alınarak göreve Refet Paşa'nın getirilmesi uygun bulundu.

Yunanlıların Trakya'yı İtilaf Devletlerine teslimi ile ilgili işlemlerin devamı süresince faaliyetlerin İstanbul'dan yürütülmesi gerekiyordu. O nedenle Refet Paşa'nın ilk durağı İstanbul oldu. İstabul'a vardığında; İtilaf Devletleri karşısında Padişah hükümetinin TBMM hükümeti otoritesini kabul etmesi çok önemli idi. O nedenle ilk günün kritik bir önemi vardı. Padişah hükümeti kendiliğinden çekilmez ise; bu durum TBMM hükümetine karşı İtilaf Devletleri tarafından istismar konusu edilebilirdi.

Refet Paşa İstanbul'a vardığı ilk gün yaptığı bir konuşma ve sorulara verdiği cevaplarla TBMM hükümetinin İstanbul halkı ve Padişah hükümetince kabul edilmesini sağladı. Üzerinde günlerce kafa yorulan bir meseleyi baştan aldığı kesin tavırla kolayca halletti. Böyle bir hükümeti tanımadığını ilan

etti. Hiçbir tepki ile karşılaşmadı. Yaptığı konuşmalar halkın sevgi gösterileri ile karşılandı. Yeni yönetimi anlatarak karşı çıkışları önledi, hatta sevdirdi.

Saltanatın kaldırılması üzerine İstanbul'da ortaya çıkan otorite boşluğunu TBMM temsilcisi sıfatıyla doldurarak yönetime el koydu. Gerekli önlemleri alarak karışıklığa meydan vermedi. İtilaf Devletleri temsilcileri ile sağladığı iyi ilişkiler sayesinde onların da karşı çıkmalarını önledi. Milli hükümetin Mudanya Ateşkes Antlaşması'nda yer almamasına rağmen İstanbul'da yönetime el koymasına ses çıkarmadılar. İşgal altındaki İstanbul'da TBMM hükümetinin mülki idaresini kurması, diplomasi alanında önemli bir başarıydı.

Refet Paşa'nın İstanbul'da özellikle Halife'ye karşı aşırı saygı gösterilerine girmesi Ankara'da hoşnutsuzluk yarattı. Bu davranışların yeni yönetim karşıtlarına cesaret verdiği endişelerine sebep oldu. İstanbul'da görevle ilgili işlerin tamamlanması üzerine buradaki görevine son verildi. Bundan sonra bir süre Trakya'da teslim alma faliyetlerini yürüttü.

1 Giriş bölümünün yazılmasında; "İbrahim Artuç, Yeniden Doğuş, Türk Kurtuluş Savaşı, I. Cilt, Kastaş Yay., İst., 2001, s. 23-27'den istifade edilmiştir.

2 Zekeriya Türkmen, Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920), TTK. Basımevi, 2001, s. 58.

3 Mustafa Kemal Paşa İzmir'de bulunduğu sırada, son durum hakkında bilgi vermek üzere Başbakan Rauf Bey'i İzmir'e çağırdı. Rauf Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasında o günün meselelerine dair konuşulduktan sonra Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya; o gün için İzmir'de bulunmalarını sağlayan büyük zafere emeği geçenlere ödüller verilmesi gerektiğini, bu konuda daha ilk günden beri mücadeleye katılmış ve çok emek sarf ettiği halde şu anda aktif bir görevde dahi olmayan Refet Paşa'nın da zafer münasebetiyle terfisi ve bir görev verilerek gönlünün alınmasını rica etti.

Mustafa Kemal Paşa; "Zaferden dolayı askeri harekâta katılanlar terfi ve taltif olundular. Refet Paşa'ya da görev teklifinde bulunduk. O kaçındı. Harekâta katılanlarla beraber katılmayanların da terfi ve taltifleri doğru olmaz. Yalnız, Refet Paşa'ya uygun bir görev bulmaya çalışacağım. İzmir'e kendisini davet edin" dedi. (Mustafa Kemal Atatürk, Söylev, Ankara, 1974, s. 606).

Refet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e davet telgrafını 24 Eylül 1922 akşamı aldı. Telgraf şöyleydi; "BMM azasından Refet Paşa Hazretlerine; Zat-ı Devletlilerine askeri bir vazife verilmesi kararlaştırıldığından ilk vasıta ile acele İzmir'e gelmenizi rica ederim. Seyahat araçlarının temini Milli Savunma Bakanlığı'ndan ve durumun bildirilmesi Adnan Beyefendi'den rica olunmuştur. Hareketin bildirilmesini bekliyorum. Mustafa Kemal Paşa. 24 Eylül 1922. (ATASE; K: 2068, D: 8, F: 2) Hemen İzmir'e hareket etti. İzmir'e giderken, askeri harekâtın son durumunu öğrenmek için; "İstanbul üzerine yürüyorlar mı?" diye sorduğu, "Hayır. Mudanya'da ateşkes anlaşması yapacaklar" cevabı

üzerine, “Şimdi her şeyi kabul ettiler. ”dediği, (Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1969, s. 332) böylece Mustafa Kemal Paşa tarafından takip edilen politikayı eleştirdiği söylenmiştir.

Refet Paşa İzmir’e vardığı akşam Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’ya döndüğünü öğrendi. İzmir’de görüşme mümkün olmadı. İzmir’e çağırdığı halde görüşmeden Ankara’ya hareket etmesini Mustafa Kemal Paşa, bir tesadüf olarak nitelendirmektedir (Atatürk, a.g.e., s. 606). Bu şekildeki hareketine, Refet Paşa’nın İzmir yolunda konuştuklarını duymuş olmasının sebep olup olmadığını açıklayacak bir bilgi mevcut değildir. Ancak; Refet Paşa’nın konuşmalarını duymuş olduğu, ona bir ihtar (Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, III. cild, İst. 1966, s. 39) olarak bu şekilde hareket ettiği veya böyle konuşan ve olayları böyle algılayan birine düşündüğü görevi verip vermemekte tereddüt geçirdiği şeklinde yorumlanabilir.

4 Refet Paşa’nın son olaylar içinde bazı çelişkiler yaşadığı dikkat çekmektedir. Büyük Taarruz’da kendisine teklif edilen görevi önemli bir şey olmayacak diye kabul etmeyen Refet Paşa, çok önemli şeyler olduğunu İzmir’e bizzat gelerek gördü ve kabul etti. İzmir’e gelirken “Askeri Bursa’dan ileri göndermemekle her şeyi kabul ettiler” dedi. Fakat ateşkes antlaşmasıyla, askeri harekât olmaksızın Trakya’yı almanın mümkün olduğunu gördü, hatta bu işi takip ve gerçekleştirme görevi bizzat kendisine düştü.

Refet Paşa’nın, bu çelişkiler içinde kaderi Rauf Bey’le paralellik arz etmektedir. Büyük Taarruz öncesinde bir gün Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey tarafından Refet Paşa’nın Keçiören’deki evine davet edilmişti. Günün meselelerinin etraflıca konuşulduğu o gün, Mustafa Kemal’in bir sorusu üzerine Rauf Bey, saltanat kaldırılamaz demişti. Fakat Saltanatın kaldırılma kararı verilmesi üzerine bizzat meclis kürsüsüne çıkıp saltanatın kaldırılması lehine konuşmuş, hatta bunun bir bayramla kutlanmasını isteyecek kadar taraftar kesilmişti. (Atatürk, a.g.e., s. 610-611) Mustafa Kemal Paşa Rauf Bey’in bu çelişkili tutumu karşısında “Eski kanaatlerini mi değiştirmişti, yoksa kanaatlerinde esasen samimi değil mi idi?” demişti. (Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 39; Sebahattin Selek, Anadolu İhtilali, İst., 1973, s. 147-149).

Bu görevlendirme ile Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa ile olan soğuk ilişkileri düzeltmek istemiş olabilirdi. Ayrıca, memleket menfaatleri gerektirdiği zaman görev verilmesine mani olacak büyük kırgınlıklar yaşanmamıştı. Yeni kurulacak devletin idari yapısında başarılı memurlara gerek vardı. (Veysi, Akın, Trakyanın Türklere Devir Teslimi, Gnkur. Başkanlığı. Yay. Ankara 1996. s. 90).

5 Atatürk, a.g.e., s. 606.

6 Refet Paşa’nın uzun süre jandarma teşkilatında görev yapmış olması, ve Milli Mücadele döneminde iki defa İçişleri Bakanlığı görevini yürütmüş olması tercih nedeni olabilirdi. Uzun süre düşman işgalinde kalan Trakya’da Mudanya Antlaşması gereği sınırlı jandarma gücü ile sağlam bir

idari yapı oluşturmak Jandarmayı ve idari teşkilatı iyi tanıyan Refet Paşa tarafından sağlanabilirdi. (Veysi, Akın, a.g.e., s. 90).

İtilaf Devletleri ile hassas ilişkilerin sürdürüleceği kritik bir bölgede devletin menfaat ve onurunu temsil edebilecek tecrübe ve niteliklere Refet Paşa sahipti. Burada yapılacak en küçük bir hata büyük meseleler çıkarabilirdi. Gerçekten de ileride görüleceği gibi Refet Paşa pratik zekası ve diplomatik tecrübesi ile birçok meseleyi devletin lehine ve kolayca halletmiştir. (Sebahattin Selek, a.g.e., s. 147-149) Çünkü; Refet Paşa Temsil Kurulu döneminden itibaren dış ilişkilerle ilgilenmiş, görevler almış, yararlıklar göstermiştir.

Ezcümle; 14 Aralık 1919 tarihinde Refet Bey'in Balıkesir-İstanbul yoluyla Bursa'ya gidişini açıkladığı telgrafta, Fransız amiraliyle yaptığı görüşme hatırlanmalıdır. O görüşmelerde Refet Bey'in Temsil Kurulu'nun dış politikasını çok iyi kavradığı ve amacı net olarak ifade edebildiği açıkça görülmekte idi.

Bir Arap Yüzbaşısı, Irak ve Suriye hakkında Emir Faysal'dan bazı teklifler getirdiği zaman, teklifleri Temsil Kurulu Başkanı Mustafa Kemal'e ileten Refet Bey (ATASE: K: 2709, D: 7, F: 1. 5), 10 Şubat 1920'de, "Arapların iç işlerine karışılmayacağı, bununla beraber kendisinin Suriye sınırı konusunda temaslar yapabileceği ve o bölgeyi araştırması gerektiği" cevabını almış idi. (Kazım Karabekir; İstiklal Harbimiz, İst. 1969, s. 423).

15 Ocak 1920 tarihinde Refet Bey Temsil Kurulu'na; İtalya'nın Antalya konsolosluğu şifresini ele geçirdiğini, böylece haberleşmelerini dinlediğini, onların İngilizlerin aksine müttefikleri arasında Türkler için daha yumuşak görüşleri savunduklarını bildirmekte idi. Bu yolla daha birçok haberi toplayıp Temsil Kurulu'na bildirmişti. (Kazım Karabekir, a.g.e., s. 554).

16 Mart 1920'de İstanbul işgal edildiği zaman Mustafa Kemal Paşa; bu işgali, İtilaf Devletleri Meclis Başkanı ve Dışişleri Bakanları nezdinde protesto etmek istediklerini, bu konuda Antalya'daki İtalyan Konsolosunun yardımını sağlamasını, Refet Bey'den rica etmişti. (Atatürk, a.g.e., s. 372).

Antep'te Fransız zulmü artınca, Temsil Kurulu Başkanı Mustafa Kemal Paşa, zulmü İtalyan Ajansı vasıtasıyla dünyaya duyurması için Refet Paşa'dan girişimde bulunmasını rica etmişti. (Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ank. 1966, III. Cilt, s. 197: Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar Ankara, 1971. s. 61).

Refet Bey'in Antalya'da İtalyan İşgal Kuvvetleri Komutanı ile görüşmeler yapmasından sonra, Antalya depolarındaki bütün silah ve cephane Söke'ye aktarılarak Kuvayı Milliye'ye mal edilmişti. (Mazhar Müfit Kansu, a.g.e., III. Cilt, s. 147).

13 Haziran 1921'de, Refet Bey'in izin alıp Ecevit dinlenme tesislerine çekildiği günlerde İngilizlerden Mustafa Kemal Paşa'ya görüşme teklifi geldi. Görüşmeyi Mustafa Kemal Paşa adına

İnebolu'da Refet Bey yaptı. İngilizler adına görüşmeye gelen iki binbaşı yanlarında bir miktar cephane de getirmişler ve bunun devam edeceğini söylemişlerdi. Teklifleri içinde; Mustafa Kemal Paşa'nın bir İngiliz gemisiyle İstanbul'a gizlice gidip General Harrington'la bizzat görüşmesi, İngiltere'nin, Türkiye'nin tam bağımsız bir devlet olmasını kabul ettiği, İngiltere'nin girişimiyle Yunanlıların Anadolu'yu boşaltacağı ve esirlerin karşılıklı değişimi vardı.

Buna karşılık Refet Bey, Harrington'un görüşmek istiyorsa İnebolu'ya gelmesi gerektiğini, esir değişiminin ise mümkün olduğunu söyledi. (Mazhar Müfit Kansu, a.g.e., s. 58. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 62-63) Tekliflerin gidip gelmesi ve aracıların görüşmesi sürdürüldü. Harrington ve Mustafa Kemal Paşa yüz yüze görüşemediler. Fakat Refet Bey ve Harringtonun temsilcileri birçok konuyu görüştüler. Bu görüşmelerin pratik sonucu Malta'daki Türk esirlerin kurtarılması olmuştu. (1919'dan 1923'e Kadar Cumhuriyet Tarihi Ansiklopedisi K. Ekrem Uykucu, İstanbul 1973, Refer Bele maddesi).

7 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 2, Sanem Matbaası, Ankara 1985. s. 1073.

8 H. Naşit Uluğ, Naşit Uluğ; Siyasi Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı, Milliyet yay, 1973, s. 60. Sadun Tanju; Atatürk'ün Yanındakiler Karşısındakiler, Hürriyet yay., 1981, III. Cilt, s. 197'deki dipnot. Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ank. 1971, s. 75.

9 Veysi, Akın, Trakya'nın Türklere Devir Teslimi, Gnkur. Başkanlığı. Yay. Ankara 1996. s. 90.

10 ATASE: K: 2068, D: 8, F: 3.

11 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 3, s. 1086-1111.

12 Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 75-76.

13 Veysi, Akın, a.g.e., s. 91.

14 Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişini yazarken yararlandığımız kaynaklar. 19 Ekim 1922 tarih ve 6 sayılı Renin Gazetesi'nde ilk sayfadaki "Siyaset" başlığı altında "Rumeli'ye Geçiş" haberi. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 76-99.

15 ATASE: K: 2070, D: 14, F: 1. HTVD, Aralık 1968, s. 66, Belge no: 1483, 1484.

16 ATASE: K: 2070, D: 14, F: 1. 21 Ekim 1922 tarih ve 8 sayılı Renin Gazetesi'nin 2. sayfasında "Dün Gazetemizin 3. sayfasında "Refet Paşa" Hazretlerinin Beyanatı" başlığı altında verilen haber. "İntişarından Sonra Geç Vakit Tebliğ Edilen Ajanlar" başlığı altında verilen haber.

17 21 Ekim 1922 tarih ve 8 sayılı Renin Gazetesi.

18 21 Ekim 1922 tarih ve 8 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı".

19 21 Ekim 1922 tarih ve 8 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı".

20 21 Ekim 1922 tarih ve 8 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı".

21 23 Ekim 1922 tarih ve 10 sayılı Renin Gazetesi'nin 2. sayfasında "Refet Paşa Hazretlerinin Ziyaretleri" başlıklı haber.

22 23 Ekim 1922 tarih ve 8 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı".

23 24 Ekim 1922 tarih ve 11 sayılı Renin Gazetesi'nin 2. sayfasında "Refet Paşa ve Şâyân-ı Kayd Sözler" başlıklı haber.

24 24 Ekim 1922 tarih ve 11 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa ve Şâyân-ı Kayd Sözler" başlıklı haber

25 24 Ekim 1922 tarih ve 11 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa ve Şâyân-ı Kayd Sözler" başlıklı haber

26 25 Ekim 1922 tarih ve 12 sayılı Renin Gazetesi'nin 3. sayfasında "refet Paşa'nın Dünkü ve Bugünkü Ziyaretleri" başlıklı haber.

27 Mudanya Ateşkes Anlaşması'nın Trakya'nın teslimi ile ilgili maddeleri şunlardı:.

Madde 5: Doğu Trakya'nın Yunan kıtaları tarafından boşaltılması, bu sözleşmenin yürürlüğe konmasından itibaren başlayacaktır. Bu boşaltmada kıtaların kendisi çeşitli askeri hizmet ve teşkiller ve onların çeşitli taşıt araçlarıyla harp gereçleri, stokları dahildir. Bu boşaltma ortalama on beş gün içinde yapılacaktır.

Madde 6: Jandarma da dahil olduğu halde Yunan mülkiye memurları mümkün olduğu kadar çabuk çekilecektir. Her idare bölgesinden Yunan memurları çekildikçe, mülki hükümet müttefiklerin memurlarına bırakılacak ve onlarda mümkün olursa aynı günde Türk memurlarına devir ve teslim edecektir. Bu devir-teslim Trakya'nın tamamen Yunan kıtaları tarafından boşaltılmasının bitiminden en çok 30 gün içinde sona erecektir.

Madde 7: TBMM Hükümeti'nin memurlarına, düzen ve güvenliğin devamına yetecek miktarda jandarma katılacaktır. Jandarma miktarı 8000'i geçmeyecektir.

Madde 8: Yunan kıtalarının geri çekilme hareketleri ve idarenin devir teslimi işi müttefiklerin idaresi altında yapılacaktır. Müttefikler, geri çekilme ve devir teslimi kolaylaştırmaya aracılık edecekler, çeşitli taşkınlıklara engel olacaklardır.

Madde 9: Doğu Trakya'yı Müttefik kuvvetleri işgal edeceklerdir. Ortalama 7 taburdan kurulu olan bu kıtalar düzenin devam ettirilmesini sağlayacaklardır.

Madde 10: Müttefik kıtalarının geri çekilmesi, Yunan kıtalarının boşaltılması sona erdikten 30 gün sonra olacaktır. Müttefik hükümetler düzenin devam ettirilmesi ve Türk olmayan halkın korunması için yeteri kadar tedbir alındığı hakkında fikir birliğine varıldığı takdirde bu geri çekilme işi daha yakın bir tarihte olabilir. Bu surette TBMM hükümeti ve Jandarma idare bölgesinde düzenli olarak görevlerini yaptığı anda, müttefik heyetler ve kıtalar bu idare bölgesinden, kararlaştırı

lan 30 günlük sürenin bitiminden önce geri alınabilirler. TSK Tarihi; TBMM Hükümeti Dönemi, Gn. Kur. Yay., IV. Cilt, I. Kısım, s. 550).

28 ATASE, K: 2071, D: 23, F: 1, 39.

29 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, Atatürk'ün Silah Arkadaşları, Atatürk araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1999 s. 65.

30 29 Ekim 1922 tarih ve 16 sayılı Renin Gazetesi'nde "Bu Gece Trakya'ya Geçecek Jandarmamız" başlıklı haber.

31 ATASE, K: 2068, D: 4, F: 11, 1. K: 2068, D: 4, F: 6.

32 Teslim takvimi şöyleydi;

1-8 Kasım 1922, Demirköy, Çerkezköy, Çorlu, Silivri.

8-15 Kasım 1922, Kırklareli, Babaeski, Pınarhisar, Lüleburgaz.

15-20 Kasım 1922, Malkara, Hayrabolu, Tekirdağ.

20 Kasım'dan itibaren de Meriç'e kadar olan kısımlar Türk idare memurlarına teslim edilecek. ATASE, K: 2068, D: 5, F: 6.

33 Refet Paşa'nın kurduğu Mezalim Tespit komisyonları, görgü tanıklarına dayanarak, tutanaklarla Yunan Mezalimi'ni tespit ettiler. Fakat bu tutanakların arasında, olayları gösterecek fotoğrafların yok denecek kadar azlığı bir eksiklikti. Bunun sebebi ise o sırada Türk toplumunda fotoğrafçılığın yaygın olmaması idi. Fotoğraflarla görüntülenemeyen, hem muhatapları Türkler olup, hem de sadece onların görgü tanıklığına dayandırılan Yunan Mezalimi dünyada istenilen tepkiyi uyandıramadı. ATASE, K: 2068, D: 5, F: 6, 1.

34 ATASE, K: 2069, D: 11, F: 1, 7.

35 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 1.

36 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 1.

37 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 1.

38 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 1. Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., III. Cilt, s. 61.

39 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 5, 2.

40 Refet Paşa İtilaf generallerine, İstanbul'un idaresine el konmakla beraber, Mudanya Antlaşması'na uyulacağına, müttefik orduların varlıklarına, emniyetlerine uygun olarak hareket edileceğine, halka cins ve mezhep ayrımı yapılmayacağına dair teminat verdi. Onlar bunun üzerine İstanbul'da Türk idaresini kabul ettiler. Hatta İngiliz Harrington, böylece çıkabilecek karışıklıklar da önlenebileceği için pek güzel oldu diyerek Refet Paşa'yı tebrik etti. ATASE, K: 2070, D: 15, F: 2.

41 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 5, 2. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 85-86.

42 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 10.

43 6 Kasım 1922 tarih ve 24 sayılı Renin Gazetesi ilk sayfasında "TBMMHükümeti, Namına İstanbul'un Umur-ı İdaresine Ait Tebligat, Numara 13 başlıklı duyuru ve "Büyük Millet Meclisi hükümetine İltihakdan sonra İstanbul'un Vaziyeti" başlıklı haber.

44 ATASE, K: 2069, D: 10, F: 7.

45 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 15, 1.

46 Milli Mücadele günlerinde İstanbul'da Felah Grubu adıyla faaliyet gösteren gizli bir örgüt vardı. Ankara'da Gn. Kur. Bşk.'ndan tahsisat alan bu örgüt vatansever Türk subaylarından oluşmakta idi. Milli Mücadele'de çok yararlı hizmetler yaptı. (Bkz. Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, İst. 1975. Bülent Çukurova, Kurtuluş Savaşı'nda Haber Alma ve Yeraltı Çalışmaları, Ardıç Yay., Ank. 1994, s. 41-45.

47 Refet Paşa fevkalade temsilci olarak İstanbul'a giderken orada yararlanabileceği Felah Grubu'na ait gizli bilgiler, bu arada kadrosu ve çalışma tarzı kendisine bildirilmişti. Felah Grubu'ndan yararlanabileceği de söylenmişti. ATASE, K: 2070, D: 15, F: 9, 2.

48 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 9, 2.

49 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 2, s. 1076-1077.

50 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 2, s. 1076-1077, Ayrıca bkz., C. 3, s. 1109-1111.

51 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 2, s. 1080.

52 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 3, s. 1088-1091.

53 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 3, s. 1106-1115.

54 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 12.

55 5 Kasım 1922 tarih ve 25-26 sayılı Renin Gazetesi'nde ilk sayfada "Refet Paşa ile Mülakat" ve "İstanbul'un Adliye, belediye ve Zabıtası Hükümet-i Milliye'ye Biat Etti", "Geceki Tezahürat" başlık haber yazıları ile 1 Kasım tarihli Renin Gazetesi'nin "Rafet Paşa Hazretlerinin Beypanatı" başlıklı haber.

56 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 14: Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 87.

57 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 14.

58 11 Kasım 1922 tarih ve 21 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı" başlıklı haber. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 87, (Hakimiyet-i Milleye'den).

59 11 Kasım 1922 tarih ve 21 sayılı Renin Gazetesi, bu mülakatı Fransızca gazeteden naklen vermektedir.

60 11 Kasım 1922 tarih ve 21 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı" başlıklı haber.

61 ATASE, K: 2070, D: 15, F: 16.

62 11 Kasım 1922 tarih ve 21 sayılı Renin Gazetesi'nde "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı" başlıklı haber.

63 İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal ettikleri zaman, haberleşme ve matbuata sansür uygulamaya başladılar. Hertürlü haberleşme, basın ve yayını kontrolleri altına aldılar.

64 ATESE, K. 2070, D. 15, F. 22.

65 ATESE, K. 2070, D. 15, F. 23.

66 ATESE, K. 2070, D15, F. 26.

67 İstanbul'da sansür uygulama hakkını işgal kuvvetlerinin elinden alan Refet Paşa, yeni sansür esaslarını şöyle belirledi. "Günlük gazeteler ve periyodik yayınlar sansüre tabidir. Sansür memurlarının ve neşriyatla ilgili bütün kişilerin dikkate alacağı hususlar şunlardır. TBMM'nin ordularına ait her türlü bilgi, TBMM esaslarına ve menfaatlerine aykırı yazılar, Refet Paşa ile müttefik generallerin görüşmeleri, ilan edilmeden önce, karargah ve asker kişilerin konuşmaları bizzat kendileri tarafından imzalanmadıkça, Müttefik ordularla ilgili kendilerinden izin alınmayan haberler, Müttefik orduları ve hükümetlerinin şeref ve haysiyetlerini ve mahalli asayişi ihlal edici yazılar, din ve adaba aykırı yayın ve resimler ve İstanbul ile taşra yayınları arasındaki kalem tartışmalarına müsaade edilmez. Yayınlandıktan sonra gazete ve dergilerin 6'şar adedi, kitap ve diğer yayınlardan 3'er nüshası karargahta sansür müfettişliğine gönderilecektir. ATESE, K. 2069, D. 10, F. 24, 1.

68 İngiltere, Fransa, İtalya devletleri, İstanbul'da işgal orduları bulundurmakta idi. Bunlara Müttefikler de denilmekte idi.

69 İstanbul'daki işgal orduları komutanlarından her biri aynı zamanda kendi devletini Türk hükümeti karşısında temsil etme yetkisine sahip idi ve bu unvanı da taşımakta idi.

70 ATESE, K. 2069, D. 12, F. 2, 3.

71 ATESE, K. 2069, D. 12, F. 3, 1.

72 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 33, 3.

73 ATESE, K: 2069, D: 10, F: 42.

74 ATESE, K: 2069, D: 10, F: 14.

75 ATESE, K: 2069, D: 10, F: 13.

76 Yakın Tarihimiz, III. Cilt, Türk Petrol Yay., 1963, s. 385-386.

77 Atatürk, a.g.e., s. 617.

78 Naşit Uluğ, a.g.e., s. 328.

79 Atatürk, a.g.e., s. 619.

80 Yakın Tarihimiz, III. Cild, s. 389; IV. Cild, s. 277.

81 ATASE, K: 2069, D: 10, F: 39. K: 2070, D: 15, F: 27.

82 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 2.

83 ATESE, K: 2070, D: 18, F: 1.

84 ATESE, K: 2070, D: 18, F: 16. K: 2070, D: 18, F: 18. K: 2070, D: 18, F: 22.

85 ATESE, K: 2068, D: 8, F: 15.

86 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 33, 3.

87 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 1681.

88 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 33, 3. Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 83.

89 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 17.

90 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 33, 3.

91 Atatürk, a.g.e, s. 628-632.

92 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 33,3

93 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 33, 2.

94 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 33,

95 ATESE, K: 2070, D: 15, F: 34

E. Millî Mücadele Diplomasisi ve Lozan

Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk'ün Dış Siyasası / Ord. Prof. Hikmet Bayur [s.244-255]

Şunu belirtmek lazım. Atatürk'ün nasıl muharebelerde verilen emirlerde imzası yok idiyse dış konularda da imzası yoktur. Fakat, her mühim karar onun bir girişimi sonucudur veya tasvibiyle çıkmıştır. Mühim bir nota verilecek. Dış İşleri Bakanlığı hazırlar, Bakanlar Kurulunda görüşülür. Değişiklik isteniyorsa yapılır, ondan sonra Dış İşleri Bakanlığı'nda gereken değişiklik yapılıp bazen nota bir kez daha Atatürk'e gösterilir; fakat onun imzası yoktur. Muharebelerde olduğu gibi.

Birinci Dünya Savaşı tarihinin dönüm noktası Çanakkale'dir. Yani, dünya mukadderatını, acunun keskilini saptayan hâdise Çanakkale'deki Türk zaferidir. Düşmanlarımızın plânına göre 1915'te Çanakkale zorlanacak, Rusya cephane ve silâh bakımından elden geldiği kadar beslenecektir.

Fransız-Alman cephesi gayet çetin siperlerle örtülüdür ve kısadır, Kuzey Denizi'nden İsviçre'ye kadar gider. Beş altı yüz kilometredir. Rus cephesi ise birkaç bin km'dir. O öyle kolayca siperlenemez, dolayısıyla orada hareket savaşı olabilir. Rusya'nın ordusu mükemmeldi. Fabrikası da vardı. Fakat bu yeni şekil siper muharebesine göre, fabrikaları ve cephane yetiştirecek imkânları kıttı. 1915'te Boğazlar açılsa Rusya'ya her şey gidecek. O olmadı mıydı iş Vladivostok'a kalıyor. On bin km. kadar bir mesafe veyahut senenin beş altı ayında buzla örtülü Arkanjel ve Kuzey Denizi limanlarından yararlanmak gerekiyor.

Rusya 1915'ten itibaren cephane ve silâh bakımından beslenebilseydi, 1916'da Rus'un Avusturya'yı plân gereğince çökertmesi mümkün olacaktı. Bu da, kısmen sabit olmuştur. 1916 yazında kıt cephane ile Avusturya'ya karşı büyük bir Rus saldırısı olur. Buna Brussilof saldırısı denir. Bir hamlede dört yüz bin Avusturyalı esir ve 300 top alınır vs. Yalnız Rus saldırısı cephane kifayetsizliğinden durur. Alman da Avusturya'ya yardıma gelir. Fakat asıl duruş cephane kifayetsizliğindendir. Cephane yetseydi Avusturya yıkılmıştı. Avusturya gidince de Almanya her taraftan kuşatılmış olarak ezilecekti.

Binaenaleyh, Çanakkale'de Türk kahramanlığı ve Mustafa Kemal'in dehâsı bu durumu husule getirmiştir. Şimdi Çanakkale zorlamayınca ne oluyor? Fransız-Alman cephesinde sonsuz siper savaşı. Eğer harp 1916'da bitseydi, âlem yine eski âlem olurdu. Bitmeyince ve daha iki yıl uzayınca müthiş insan kayıpları olur, müthiş tahribat olur. Avrupa dış piyasaları kaybeder, çünkü iki senede bitseydi, harp dışı dünyada, sömürgelerde, şurada burada yeni fabrikalar pek yapılmazdı. Bu fabrikalar, savaş dört sene uzadığı ve daha da ne zaman biteceği belli olmadığı için her tarafta yapıldı. Sömürgeler halkı da azdı. Hindistan'da en çok azgınlık, Çanakkale ve Kutü'l-amâra'dan dolayı başlar. Çünkü, "ha İstanbul alınıyor, alınacak", "ha Bağdat alınıyor, alınacak" derken İngilizlerin Çanakkale'den yenilip

çekilmeleri ve Kutü'l-amâra'da da koca bir tümenin esir alınması, sömürgeler halkını azıtır ve uyandırır.

Savaşın iki yıl uzamış olması yüzünden insan kayıpları da çok büyümüştür. Meselâ Fransa'daki cephede İngiliz insan kayıpları 1914, 1915, 1916 yıllarında 1.035.000 kişidir. 1917-1918 yıllarında 1.670.000 kişidir. Buna Osmanlı cephelerinde kaybedilen 295.000 kişi ilave edilirse, Türkiye'nin harbe girmesi ve Çanakkale muzafferiyeti İngiliz'e fazla olarak 1.966.000 kişi kaybettirmiştir. Yani, 2.000.000 kişi fuzulî kaybettirmiştir. Bu muazzam şeydir. Osmanlı cephelerindeki harbin masrafı bir milyar altın İngiliz lirasıdır. İngiltere'nin dört milyar lira dış piyasalara yerleştirilmiş parası var

dı. Bilmem nerede demiryolu tahvili, bilmem nerede kanal, şu fabrika, bu fabrika. Bu varlık eriyecektir. Fakat iki yıl savaşılsaydı, bu erimezdi. Yalnız Osmanlı savaşı İngiltere'ye bir milyar altın liraya mal olmuştur.

Yine bu sayede, yani bizim taraf 1916'da çökseydi, Rusya İstanbul'u alacak ve ne komünizm ne de başka şey olacaktı. Bir ayaklanma da olsa komünizm olmaz ve değişiklik meşrutiyet şeklinde olurdu. Amerika'ya da lüzum kalmayacaktı ve fırsat olmayacaktı. 4 Nisan 1917'de Amerika savaşa girer. Bu olay ve 13 Mart 1917'de başlayan Rus ayaklanması savaşa yeni bir şey ekler: İdeolojiler savaşı. Bütün Avrupa ve Türkiye bu fırtınanın içinde bocalayacaktır.

Şimdi bu ideolojilerin çarpışması ve etkilerine bakalım. Bolşevikler 7 Kasım 1917'de iktidara gelirler, 8 Kasım'da bir bildiri çıkarırlar. Biz katmasız ve salmasız barış istiyoruz. Memleket istemiyoruz. Kimse memleket almayacaktır. Kimse de harp tazminatı almayacaktır. 15 Kasım'da yeni bir bildiri daha çıkarılır. Rusya'daki bütün uluslar eşittir. Bağımsız hükûmetler kurabilirler, isterlerse Rusya'dan ayrılabilirler. Tabiî bu bir bomba idi. 23 ve 24 Kasım'da gizli antlaşmaları ret ve ilân ederler. 3 Aralık'ta Müslümanlara çağrıları vardır. Onun birkaç noktasını alıyorum:

"Zulüm yıkılmıştır. Rus işçileri boyunduruk altındaki ulusları bağımsızlığa kavuşturmak için çabalıyorlar. Rusya Müslümanları, Volga Tatarları, Kırım Tatarları, Kırgızlar, Sibir ve Türkistan Tatarları, Kafkas Türkleri ve Tatarları, Çarlıkça cami ve minberleriniz yıkılmış, din ve gelenekleriniz çiğnenmiştir. Artık dinleriniz, kültürleriniz, ulusal kültürel müesseseleriniz her türlü saldırıdan kurtulacaktır. Ulusal yaşamınızı dilediğiniz gibi düzenleyin. Bütün Rusya'da yaşayan ulusların haklarını devrim koruyacaktır. Siz de bize yardım edin."

Rusya Türklerinin çoğu buna inanmıştır ve büyük yardımda bulunmuştur. Çarcı generallerini yenen orduların bazılarında Türkler 2/3 nispetindedir. Çünkü Bolşeviklerce Ruslara o kadar güvenilmiyor, Çarcı ve mürteci olabilirler diye. Böylelikle Türkler büyük ölçüde harcanmıştır. Bir de Müslüman komünist partisi kurulmuştur. Yani, hem din afyondur denmiş hem de Müslüman komünist partisi kurulmuştur.

Sonra bazı yerlerde de bilhassa Kazan'da kurulan müstakil Türk devleti bir ara gerçekten müstakil olmuştur, yani ona itimat edilmiştir. Oradaki ülkücü Türkler ve Müslümanların kanaati şudur ki

eğer biz Bolşevikliği kuvvetlendirirsek İslâm âlemini de kurtaracağız. Bu bakımdan ilk zamanlarda kaynaşma, dostluk samimidir.

Bu Doğudan gelen ideoloji dalgasıdır.

Batı'dan gelen ideoloji dalgasını Amerika Cumhurbaşkanı Wilson temsil etmektedir.

Evvela on dört ilkesi vardır, meşhurdur. 8 Ocak 1918'de açıklanmıştır.

Bir tanesi sömürgelere ait olanı, yarımdır. Bolşeviklerinki gibi değildir. Yani onda sömürge halklarının iddialarıyla, sömürgeci devletin çıkarları telif edilmelidir, denilmektedir.

Osmanlı hakkında da meşhur 12. madde vardır. Onda: Osmanlı Devleti'nin Türk kısımlarına egemenlik verilecektir; öbür uluslara yaşama güvenliği özgür ve engelsiz gelişme imkânı sağlanacaktır, denilmektedir.

Çanakkale Boğazı uluslararası inancalar altında bütün ulusların gemilerine açık olacaktır.

Bu da Amerika'dan gelen dalga. Ama ancak bir dereceye kadar tatmin edici.

Avrupa ve Türkiye bu iki akım arasında bocalayıp duracaktır. Bu akım üzerine Lloyd George da 10 Ocak 1917'de: Türkler Avrupa medeniyetine uymazlar. Onlar Avrupa'dan kovulmalıdır, dediği halde sonra 5 Ocak 1918'de yani, Rusya çöktükten ve oradan bu ideoloji akımı geldikten sonra: "Biz Türkiye'yi başkentinden ve ilke bakımından, Türk olan Küçük Asya ve Trakya'nın zengin ve ünlü topraklarından mahrum etmek için savaşmıyoruz. Biz Akdeniz'le Karadeniz arasında gidiş geliş arsı ulusallaştırılmış ve yansızlaştırılmış olarak başkenti İstanbul ile birlikte İmparatorluğun Türk ırkının öz yurdunda kaladurmasına itiraz etmiyoruz, ancak Arabistan, Ermenistan, Irak, Suriye'nin özel durumları tanınmalıdır." Yani o da Türklere teminat veriyor, Türklerin İstanbul'una ve Türk ırkının yaşadığı yerlere gerçek bağımsızlık tanınacaktır diyor.

Şimdi bu çarpışan iki ideolojiden evvela Batı'daki ideolojinin foyası meydana çıkar. Doğununki daha epey yaşayacaktır.

Bütün yenilen devletler, Almanya, biz vs. Wilson ilkelerine göre barış yapmak üzere bırakışma istedik. Halbuki bizimle yapılan Mondros bırakışmasına bakılırsa hiç de öyle olmamıştır. İstedikleri yerleri (mütareke mucibince) ele alabilirler, işgal edebilirler, eğer orada kendileri için bir tehlike görürlerse. Ama öyle olmamıştır. Musul'u aldılar, İskenderun'u aldılar yeni hiçbir hâdise olmadan, bir tehlike ortaya çıkmadan. Sonra da Yunan'a İzmir'i işgal ettirdiler yine hiçbir hâdise olmadan. Sırf işgal etmek için bunları yaptılar. Sonra da Türkiye'yi tamamıyla silâhsızlandırdılar.

Bu durum doğal olarak bizleri Bolşeviklere teveccüh etmeye mecbur etti. Hatta daha sonralarda da 1919 Ocak'ında, ileride Rusya Dışişleri Bakanı olacak olan Litvinof Avrupa'ya genel elçi olarak gönderilir ve onun beyanatı vardır: "Bütün Rusya içindeki uluslar isterlerse bağımsızlıklarına

kavuşabilirler” diye. Dolayısıyla biz Bolşevikliğin ancak açığa vurulan yüzünü biliyorduk. Halbuki ötekilerin gerçek yüzünü tatmıştık.

Şu yön de şayan-ı dikkattir, Wilson 29 Haziran 1919’da Avrupa’dan ayrılırken Venezilos da kendisini teşyi edenler arasındadır. Ona: Ben yaptığıma pişmanım der: “Şimdi anladım ki İzmir’de ve İtalyanlara verilen Almanla meskûn Tranten gibi yerlerde yapılan yanlış imiş, bir ulusun yabancı bir devletin boyunduruğu altına konmasının zararlı olduğunu anladım. Fakat şimdi artık dönemem.” Bu şayan-ı dikkattir.

Şimdi bu hava içinde Mustafa Kemal çalışacaktır. 25 Haziran 1919’da Amasya Kararları alınır. Bunları Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Rauf Orbay, Mustafa Kemal’le birlikte imzalarlar. O toplantıda, Anadolu mukavemetinin nasıl yapılacağı kararlaştırılır. 3. madde şayan-ı dikkattir. Kâzım Karabekir’e yazılan telgrafta görülür. Karabekir’in kitabının 58. sayfasında da vardır. Orada denir ki: Kazan, Oranburg, Kırım vs. gibi ahali-i İslâmiye Bolşevikliği kabul etmişlerdir. İtilafçıları memleketten çıkmaya mecbur etmek için Bolşevikleri bir vasıta gibi kullanmak gerek. 23 Haziran 1919’da dördü arasında bu kararlaştırılmıştır.

Şimdi Sivas Kongresi oluyor. O sırada Bolşeviklik de kötü durumdadır. Dışişleri Bakanı Çiçerin’in 13 Eylül’de Türkiye emekçilerine bir çağrısı vardır. Bu çağrı gayet kötü bir biçimdedir. Bütün paşaları kötüler. Yani, Damat Ferit Paşa ile Mustafa Kemal Paşa’yı ayırt etmez. Der ki: Sizin o paşalarınızın kimi İngilizlere, kimi Almanlara satılmıştır. Onlardan size hayır gelmez. Rus işçileri sizi kurtarabilirler. Onlarla birleşiniz. Bu, kuru sıkı atılmış bir top gibidir. Kimse farkına bile varmaz. Belki içerde dolaşan propagandacılara bir direktifti. 1919 sonbaharında Çarcı General Denikin muzaffer durumdadır. 1919’un sonlarına doğru yenik duruma düşer. Onun muzaffer olduğu sırada Dış İşleri Bakanı Çiçerin’le Azerbaycanlı Dr. Neriman Nerimanof Kafkas milletlerine bir bildiri yayımlarlar. Orada deniliyor ki, Bolşevikler başka ülkelere el koymaz, bağımsızlıklara saygılıdır. Denikin’e karşı bize yardım edin.

12 Ocak 1920’de Osmanlı Meclisi açılır. 1920 başında artık Çarcı generallerden ümit kalmamıştır. İngiltere Rusya’yı bırakır ve Türkiye’ye karşı döner. Onun o devreye kadar genel politikası Rusya’nın Akdeniz’e inmesini önlemek için Osmanlı Devleti’ni bir siper gibi kullanmaktı. Bu siper yıkılmış, Türkün değeri kalmamış sayılır. Onun yerine Yunanı ikame etmek, yani Yunan da İstanbul kıyılarına getirilecek, İstanbul da Rumlaşacak, o Anadolu’ya yerleştirilecek, yerleştikten sonra nüfusu 20-25 milyona yükselecek ve İngiliz’e minnettar bir devlet olarak o Boğazları Rusa kapalı tutacaktır.

Bu Lloyd George’un politikasıdır. Askerler, Churchill dahil, çünkü Millî Savunma Bakanıdır, ve bu hizbin başı olan imparatorluk Genel Kurmay Başkanı Mareşal Sir Henry Wilson bunun aksine politikanın güdülmesini istemektedirler. Onlar Türkle savaşın tadını tatmışlardır.

Onlar derler ki, bu Yunan Türkü yenemez. Sonunda yenilecektir. Bizim yapacağımız, Türk'le, ona dostluğumuzu gösterecek şekilde bir antlaşma yapmaktır. Onunla Kafkas devletlerini berkitmek (takviye etmek) ve Rusya'ya komşu devletleri bir arada Rus'un karşısına dikmektir. Ancak bu askerlerin politikasıdır. Başbakanınki tabiî galip gelecektir.

Sonra Hindistan Bakanlığı'nın politikası var. Onun da özeti şudur: Hindistan Müslümanları İngilizleri tutar. Çünkü, Hinduların boyunduruğu altına girmek istemezler. Hindular çoğunluktadır. Dolayısıyla bu durum İngiltere için bir kolaylıktır. Hindistan Müslümanları varlıklarını dinleriyle korurlar. Dinlerini gevşetseler, başka dayanacak bir güçleri yoktur. Hindu ekseriyeti içinde eriyeceklerdir. Bu bakımdan Hilafeti çok tutarlar. Gandhi'nin kurnazlığı şu olur. Hinduların İngiltere'den pek çok istekleri vardır. Ama der ki: "Müslüman kardeşlerimizin davası önde gelir. Dinî bir davadır. Hilafet davasıdır. Onlar mademki dinlerini tehlikede görüyorlar, biz de onlarla beraberiz."

Dolayısıyla o devirde ve Kuva-yı Milliye mücadelesi devam ettikçe Hindistan'da Hindu-Müslüman iş birliği kurulur. Bu ise İngiltere için büyük tehlike idi ve nihayet İmparatorluğu temelinden sarsacaktır. Hindistan Bakanlığı da bunu önlemek için mütemadiyen Türklerle yumuşak barış yapalım ve hatta Medine ve Mekke illâ Halifede kalmalıdır der. Yani o bizim için bizim istediğimizden çok fazlasını ister.

Bu durum karşısında Mustafa Kemal'in bir değerlendirmesi vardır. Bu çok ilginçtir. Genel Kurmay'ın yayımladığı Harp Tarihi Vesikaları Sayı 15, Belge 388'de Atatürk bu durumu şöyle değerlendirir (geniş özet):

"a) Bolşeviklerle temasa gelen ya bolşevik oluyor, ya onlarla savaşıyor.

b) Bizim Bolşevizme çatmamız için İtilâf Devletleri Arap olmayan yerleri bize bırakır (Yani İngiliz askerî görüşünü ya duymuş yahut da kuvvetli sezgisiyle tahmin etmiştir). Bu devletler şimdilik buna zaruret görmüyorlar. Bizi ezip kuşatmak ve boğmak istiyorlar. Bizim için tek faydalı açık kapı Kafkas'tır. Yani İran filân bir değer taşımaz, orada ne demir yolu vardır, ne de arkada bir kuvvet. İtilâf, Kafkas devletlerini takviye ve bağımsızlıkla berkitmek istiyor. Biz Bolşevik istilâsını teshil edip, onunla temasa gelirsek Doğu'da bütün kapılar açılır ve sömürgelerin durumu tehlikeye düşer. Bu yapılamazsa siyasî varlığımız ortadan kalkabilir."

Tabiî Atatürk bunu yazarken Bolşevizm'in bağımsızlığa saygılı olduğu propagandasına dayanmaktadır, Kazan'da bunun canlı örneği de oluşmaya başlamıştır.

"İstanbul ile Anadolu'nun fiilen var olan müşterek idaresi İtilafçılara fayda sağlıyor. Ülkede fitne çıkarıyorlar ve bazı makamların teslimiyet-i mutlakaya eğiliminden yararlanıyorlar (Yani İstanbul'da bir hükûmet vardır. Bu Padişah ile Bâb-ı Âlîdir. Bu İngilizlerin elindedir. Onun vasıtasıyla İngilizler istedikleri gibi fesat çıkarıyorlar, ortalığı karıştırıyorlar). Bunu önlemek lazım. Bunların ilk işleri Kuva-yı Milliyeyi çökertmek, elimizde kalan silâhları faydasız bırakmaktır.

“İtilafçılar Kafkas’ı takviye ve bizi çökertmek işini ancak İstanbul hükûmetleri gibi zayıf hükûmetler zamanında temin edebilirler. Milleti bir yandan korkutuyor, öbür yandan ona belirsiz ümitler veriyorlar.”

“İtilafçılar amaçlarına varınca büyük tevkifat yapacaklar. Tam kuşatma sağlayacaklar ve muahedeyi tebliğ edecekler; o muahede de öldürücü olacak. Binaenaleyh, Kafkas devletleri ve bilhassa Azerbaycan ve Dağıstan’la temas etmek ve kararlarını anlamak lazım. Hareketlerimizi birleştirmek için Bolşeviklerle temas aramak lazım. Bunları bilinçli ve kuvvetli bir hükûmet yapabilir ve İtilafa vakit kazandırmaz. Şark cephesinin takviyesini de böyle bir hükûmet yapabilir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin bir vazifesi de gereken tedbirlerin alınmasının bu hükûmetle kabil olup olmadığına karar vermektir.

“Heyet-i Temsiliye arkadaşlarımızı derhal İstanbul’dan çekmek ve Kafkas milletleriyle temas etmek lazımdır.”

Atatürk bu görüşünü kolordulara tamim ediyor. İstanbul’da Rauf Bey’e, Refet Bey’e, Erzincan’da meşhur komiteci Halit Bey’e ve böyle iki üç kişiye tamim eder. Hepsinden de genel olarak tasvip cevabı gelir.

Bu genelgeden bir buçuk ay sonra İstanbul işgal edilir ve tevkifler olur.

16 Mart 1920’de İstanbul işgal edildiği sırada Kafkas’ta mevsim askerî harekâta elverişli değildi. Bir şey yapılamaz. Hazar denizindeki Rus donanması da Volga ağzında buzlarla mahsurdu. O da gelemez. Binaenaleyh, Kâzım Karabekir der ki: Batum’daki İslâm cemaatine talimat verelim o komünistleşsin ve İngilizlerle mücadele etsin. Bu suretle, onun emriyle Batum’daki İslâm cemiyeti Bolşevikleri tutar. İngilizlerin orada askerleri olmakla beraber pek yıpranmış durumdadırlar.

Karabekir’in 18 Nisan’da Mustafa Kemal’e bir önergesi vardır. Bakü’ye bir askerî heyet gönderip ona şu talimatı vermeyi istemektedir:

1- Emperyalistlere karşı ve bunların boyundurukları altındaki milletleri kurtarmak için Bolşeviklerle iş birliği.

2- Bolşevikler, Gürcistan’ı Bolşevikleştirsin ve İngilizleri oradan kovsun. Biz de emperyalist Ermenistan üzerine askerî harekât yaparız. Azerbaycan’a Bolşevik esasat ve âmâlini kabul ettirmeyi taahhüt ederiz.

Buna göre Azerbaycan’ı Bolşeviklere ezdirmek yoktur. Onu biz Bolşevikleştireceğiz ve o vakit ki inanca göre o da müstakil bir devlet olacaktır (Yani Bolşevikler hakkındaki bilgi kıtlığı bu derecededir). Sonra emperyalistlere karşı hareket için para, erzak ve cephane istenecek. Bu öneri Ankara’da ufak tefek değişiklikle tasvip edilir (5 milyon altın istenir). Kâzım Karabekir, 26 Nisan’da yola bir heyet çıkarır, bu heyet Bakû’ye gidecek. Bakû’deki komünistlerle anlaşacak. Onlar bu işleri Moskova’ya

bildirecek. Fakat 27 Nisan'da daha bizimkiler yoldayken Ruslar Azerbaycan'ı işgal eder. Ve tabiî propaganda olarak ilk haber: "Türk Kırgız ordusu Bakû'ye girmiş" şeklindedir.

Biz bu işgali 1 Mayıs 1920'de öğreneceğiz.

Bu hâdise olunca Batum'daki İngilizler, Batum-Bakû yolunu kaparlar. Binaenaleyh bizim askerî heyet oradan Bakû'ye gidemez. 8 Mayıs'ta bir takayla Novrosisk'e ve oradan Moskova'ya gider. Anlaşılan Karabekir heyete verdiği talimata Mustafa Kemal'in imzasını koymuş ve bir de Misak-ı Millî sureti eklemiştir. Bazı eserlerde "Mustafa Kemal mektubu" denilen budur.

Bolşevikler Bakû zaptının etkilerini önlemek için propagandalarına devam edip dururlar: "Azerbaycan bağımsızdır, Kızılordu ancak yerli hükûmetin emrindedir."

Büyük Millet Meclisi yeni açılmıştır. Rus telsiz propagandaları durmadan işler: "Eski devir bir daha gelmeyecektir. Bütün Müslümanlar kurtulacaktır. Türkiye aleyhindeki Çarlık muahedeleri yırtılmıştır". Bir süre öyle bir hava içinde yaşanır. Ruslar Bakû ve Azerbaycan'ı aldıktan sonra Ermenistan'ı zorlarlar, ancak başarı elde edemezler, çünkü Polonya'ya karşı yenik durumdadırlar ve fazla ileri gitmezler. Gürcistan'ı da zorlarlar; yine başarı sağlayamazlar. Oralarda bu olaylar olurken Nisan 1920'de Batı Anadolu'da Anzavur hareketi başlar. 11 Mayıs'ta da Sèvres Antlaşması'nı Osmanlı'ya bildirirler. Bu antlaşma bildiğimiz gibi Osmanlı'yı bin bir parçaya ayırmaktadır. Marmara etrafında bir Boğazlar bölgesi vardır. İstanbul'un yanı başına, Çatalca'ya kadar olan yerler Yunanındır. Konya, Antalya vs. İtalyan bölgesidir. Kilikya'yı kapsayan Fransız bölgesi Tokat'ın ucuna kadar gelir, Sivas'ı içine alır.

Ermenistan hudutlarının tayini Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'dan istenmiştir. O da Harşit vadisinden itibaren bir sınır çizer. Erzurum, Trabzon, Bitlis ve Van'ı içine alan bölgeyi Ermenilere ayırır.

Suriye, Fransız, Irak ve bütün Arabistan da İngiliz bölgesidir. Bunlar yalnız sınırlardır. Fakat gerçekten ortada Türkiye diye de bir şey kalmıyor. Padişah İstanbul'dadır. İstanbul Türklere bırakıldı deniyor. O aldatıcı bir şeydir. Yalnızca Padişahın İstanbul'da kalmasına müsaade ediliyor. Hakikat budur.

Meselâ Osmanlı Devleti'nin 15 bin askeri, 35 bin de jandarması olacak. Ve bu sonuncular Batı subaylarının kumandası altında olacak. Jandarma dört lejyona ayrılıyor. Her lejyon muayyen bir bölgede olacak ve o bölgeye hâkim olan devletin subayları da ona kumanda edecek. Yani örneğin Adana ve Sivas'ta Fransız, Konya ve Antalya'da İtalyan subayları jandarmanın başında olacak. Bir bölge de açıkta bırakılıyor, o da ilerde Rus eğer Çarlaşırsa yahut Amerika razı olursa onun subayları oraya yerleşecek. Bir maliye komisyonu vardır. Yabancılarla kurulmuştur. Bütçeyi o yapar. Osmanlı Maliye Bakanı onu tatbikle mükelleftir. Düyunu Umumiye, kapitülasyonlar vs. hep kalıyor. Hiçbir yerde hiçbir sorunda Osmanlı özerkliği, bağımsızlığı yoktur.

Osmanlı hükûmeti işte bunu 10 Ağustos'ta imzalayacaktır. Bu tasarı Bâbıâlî'ye 11 Mayıs'ta verilmiştir. 27 Mayıs'ta Kazan'da Tatar Cumhuriyeti'nin kuruluşu haberi gelir. Türkiye Büyük Millet Meclisinde büyük şenlik yapılır. Bu sırada gerçek bağımsız devlettir. Yanı başındakiler Rus uşağı değildir. Türklüğün ve İslâmiyet'in kurtulması için Bolşeviklere dayanmanın zarurî olduğuna inanan Türklerdir. Tabiî onlar sonra birer birer tasfiye edilecektir. Bu haber üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde demeçler verilir, sevinç gösterilir.

Kilikya cephesinde Fransızlar çok sıkışık durumdadır. Biz de rahatsız durumdayız. Burada bulunan sevgili Tayfur Sökmen arkadaşımız oralardadır. Yirmi günlük bir bırakışma yaparız. Bu çok tenkit edilmiştir: Fransızları perişan edecektik de siz bırakışma yaptınız gibi birtakım sözler dolaşmıştır. Ancak biz oradaki Kuva-yı Milliye'yi düzenlemek için buna mecburduk. Biz bunu Fransız hükûmetiyle yapılmış bir bırakışma sayıyorduk ve bu bakımdan o siyasal bir önem taşıyordu. Fransızlar ise onu yersel bir anlaşma saymışlardır. Daha süre bitmeden Fransızlar Zonguldak'ı işgal ederler. Biz; "hani bırakışma vardı" deriz. "Bırakışma sizin Kilikya'daki kumandanınızla, bizim kumandanımız arasında yersel bir iştir. Bizim kömüre ihtiyacımız var, Zonguldak'a onun için gittik" derler. Biz de bozarız bırakışmayı, yine muharebeler başlar.

O sıralarda yine 1920 yazında da Kuva-yı İnzibatiye harekâtı olur. Padişah ordusu Anadolu'ya girer. Ali Fuat Paşa'nın çok yararlığı olur. Bu Kuva-yı İnzibatiye'yi yener ve kaçırır.

2 Haziran 1920'de iki hâdise olur. Amerika Ermenistan mandasını kabul etmediğini bildirir. Bir de 8 Mayıs'ta Novorosisk yoluyla Moskova'ya giden teklifimizin cevabı Çiçerin'in imzasıyla alınır.

Bu cevap gayet acayiptir. Bolşeviklerin ileride söyleyecekleri gibi hiç de sırf propaganda niteliğinde değildir.

Misak-ı Millî'de Batı Trakya'da referandum bahsi vardı. Çiçerin bunu alıyor ve referandumun hem Batı, hem de Doğu Trakya'da yapılmasını istiyor. Bundan başka Ermenistan, Kürdistan, Luristan, Batum, Türk-Arap karışık bölgelerde de referandum yapılsın diyor. Ermenistan ve Kürdistan dediği Doğu Anadolu, Luristan dediği Karadeniz kıyılarının büyük bir kısmıdır. Trabzon, Giresun hepsi oraya girer. Ona göre ne kadar göçmüş Rum ve Ermeni varsa geri gelecek ve ondan sonra referandum yapılacak. Türk-Arap karışık dediği yerlerde, ki burası Urfa, Mardin olsa gerek, hepsinde referandum yapılacak. Bundan başka Ermeni-Türk ve İran-Türk sınırları işinde hakemlik teklif ediyor.

Bu bir nevi koruyucu devlet vaziyeti önerisidir. Buna yarım bir cevap verilir. Tam cevap vermek işimize gelmez. Fakat, Bolşeviklerin niyetleri anlaşılmış olur. O sırada acayip bir hâdise de şudur. Rusya'da bulunan Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal'e bir mektup gelir: "Bu Rus teklifini hemen kabul edin, bundan iyi bir teklif olmaz" der. Bu da İttihatçıların ne vaziyete düşmüş olduklarını anlatır.

Büyük devletlerle ilişkilerde Osmanlı hükûmeti ve Damat Ferit, Bolşeviklerle ilişkilerde de bu İttihatçılar türlü derecelerde baş belası olmuşlardır.

Mustafa Suphi de 15 Haziran'da Mustafa Kemal'e bir mektup gönderir, bu mektup geç alınacaktır. O, Sèvres Muahedesi dolayısıyla der ki: "Hain Tevfik Paşa bu muahedeyi kabul edecek. Biz buna karşı mücadele etmek istiyoruz. Siz bize ne dereceye kadar yardım edersiniz." Yani deniyor ki, bu mücadelede biz de sizinle beraberiz. Biz de Türkiye'ye gelip müstakilen mücadele edeceğiz. Mustafa Kemal buna epey geç, 12 Eylül'de cevap verir. Der ki: "Her ne yapmak istiyorsanız Ankara'daki hükûmetle danışarak yapmalısınız. Böyle münferiden hareket olmaz, dolayısıyla bir şey istiyorsanız bize bildirin. Bunun için de güvendiğiniz bir arkadaşınızı Ankara'ya gönderin."

O sırada Bolşeviklerden de elçilik heyetiyle 500 kilo altın ve bir miktar cephane gelir.

Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra Bolşeviklerle temas etmek üzere Dışişleri Bakanı Bekir Sami (Kunduh) ile İktisat Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Beyler Rusya'ya gönderilmişti. Bunlar Mayıs başlarında yola çıktıkları halde ancak Ağustos'ta Kars'a varabilirler. Atla, arabayla varırlar. Hâlâ Bolşeviklerin niteliğini anlamamışlardır. K. Karabekir'in Mustafa Kemal'e 3 Ağustos 1920 günlü bir telgrafı vardır (s. 832). Bekir Sami, Yusuf Kemal Beylerle K. Karabekir Paşa bize kabil-i tat

bik bir Bolşevizm yolu düşünülmeli diye konuşmaktadırlar. Çok geçmeden Bekir Sami, Yusuf Kemal ve Karabekir siyasal mevkilerinin müsaade ettiği ölçüde Bolşevik düşmanı olacaklardır.

21 Temmuz-6 Ağustos 1920'de Petrograd'da (şimdiki Leningrad) bizi ve dünyayı ilgilendiren Komünist Enternasyonal'in (Komintern) II. Kongresi olur. Hakikatte bu birinci kongre sayılır. Çünkü I. Kongre sırasında Rusya tamamıyla mahsurdu. Oraya hiçbir yerden murahhas gelememişti. İştirak edenler de ancak tesadüfen Rusya'da bulunan tek tük adamlardı. Bu ikinci kongrede komünizmin umdeleri ve düsturu, Komintern'in de tüzüğü tespit edilir. Bunlara Lenin'in tezleri denir. Üslûp da tamamıyla Lenin'in ağzından çıkma üslûptur. Gayet sıkıcı, fakat bütün noktaları belirten pek kuvvetli bir üslûptur.

Bu tezlerin birincisi bütün dünyadaki Komünistlerden kesin disiplin ister.

Ilımlıların bütün dünyada hiç bir surette teşkilât başlarına getirilmemesi, aşırılardan meydana gelen Komünist partilerinin de mutlak surette Komintern'e itaat etmeleri istenilmektedir. Zaten Komintern Rusya'dan başka bir şey değildir. Dolayısıyla Rusya'ya itaat gerekecektir çünkü tek kuvvet odur. Bu madde Komünizmin yayılmasını engelleyen ve güçleştiren maddedir. Bunu birçokları kabul etmemişlerdir. O vakit bütün sosyalist partiler komünist olmaya hazırken en çok bu madde yüzünden çatışmalar olmuş, bir kısmı komünistleşmiş, bir kısmı sosyalist kalmıştır.

Şimdi Türkiye'yi ilgilendiren Lenin'in ulusal ve sömürgesel sorunlarla ilgili tezlerinin 11. maddesinin 1 ve 5. kısımları üzerinde duracağım.

Bu 11. maddenin 1. kısmının manası şudur: Bütün dünyadaki komünistler, işçiler sömürge halkının bağımsızlık davasına yardım etmelidirler, onu desteklemelidirler.

Bu yardım da, eğer varsa, yersel komünist partisiyle danışarak yapılmalıdır. 11. maddenin 5. bölümü: Bağımsızlık isteyen hareketler dünyada hep burjuva-demokratlar tarafından yöneltiliyor. Bunlara komünist rengi verilmesi hareketiyle şiddetle mücadele edilmelidir. Onlar burjuva-demokratlardır. Biz bunlara yardım edeceğiz. Bu yardıma karşılık burjuva-demokratlar o memlekette gerçek bir Komünist partisinin kurulmasına müsaade etmelidirler. Kurulan bu komünist partisinin de vazifesi o burjuva-demokrat takımını yıkmak olacaktır.

Meselâ, bizde Kuva-yı Milliye desteklenecektir. Şu şartla ki, Türkiye Hükûmeti bir komünist partisinin kurulmasına müsaade etsin. O komünist partisinin de vazifesi Mustafa Kemal'i devirmek olacaktır. Bu acayip bir kombinezondur. Ancak, Türkiye için şu olacaktır. Bir an gelecektir ki, komünizm menfaatiyle Rusya'nın çıkarları çatışacaktır. Mustafa Kemal'i devirmeye çalışacak, Komünist partisini sonuna kadar desteklemek kabil olamayacaktır çünkü Mustafa Kemal bu gibi kuruluşların tümünü kapatacak ve birtakım kovuşturmaları başlatacaktır. Bunun üzerine Lenin'in anılan tezine göre ona yardımın kesilmesi gerekiyordu ve uluslararası komünizmin çıkarı da bundaydı. Ancak bu Rusya'nın çıkarlarına uymamaktaydı. Çünkü İngiliz ve Fransızların elinden İstanbul'u kurtaracak başka kuvvet yoktu. Bu kurtarma ise Rusya için çok önemliydi. Dolayısıyla uluslararası komünizmin çıkarları Rusya'nınkilere feda edildi. Mustafa Kemal'le bozuşma yoluna gidilmeyip yardıma devam edildi. Artık Ağustos 1920'de Ankara'da hükûmet çevrelerinde Bolşeviklerin ne olduğu anlaşılmıştır.

Bolşevikler Bakû'de bir Şark Milletleri Kongresi toplarlar. O kongreye teker teker kişileri davet ederler, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti yokmuş gibi. Mustafa Kemal buna kızar. 14 Ağustos'ta TBMM'de beyanatı vardır. Der ki: “Biz her yere gideriz; fakat sizin TBMM'nin seçtiği kimseler gider.”

Aynı gün mebus Soysallıoğlu: “Rus kuvvetleriyle ittifak edeli epey oldu (haddizatında öyle bir şey yok), onların buraya çağırılması düşünülmüyor mu?” diye Meclis'te sorar. Mustafa Kemal cevap verir: “Neden böyle bir teşebbüs yapalım. Buna lüzum var mı? Dışarı yardımıyla savaş kazanmak hayaline son vermek lazımdır” der.

Arada bir antlaşma yapmak için Rusya'ya giden Bekir Sami Kunduh ve Yusuf Kemal Tengirşenk Beyler daha Rus sorumlularıyla temasa gelmeden Ruslar 10 Ağustos 1920'de İngiliz âleti olan Ermeni Taşnak hükûmetiyle bir antlaşma yaparlar ve Türk olan Nahçıvan'ı Azerbaycan'dan alıp Ermenistan'a verirler. Böylelikle Anadolu ile Azerbaycan bitişikliği sona erer. Murahhaslarımızın itirazları fayda vermez.

Murahhaslarımızın Moskova'da görüşmeleri sonucunda bir antlaşma metni hazırlanır. Ona göre de Rusya'nın yapacağı yardım tespit edilir. Bu parafe edildikten sonra, o gece Çiçerin Bekir Sami Bey'i davet eder, ona der ki: “Biz bu muahedenin tatbikini ve gereken yardımları yaparız. Ancak biz nasıl Ermenilere arazi verdiysek siz de verin, Muş, Erzurum taraflarında Ermenilere arazi vereceksiniz. Vermediğiniz takdirde bu muahede yürümez. Haddizatında Ruslar Ermenilere yer

vermediler ki, bir Türk vilayetini Ermenilere bahşettiler. Bizden de istiyorlar ki bir iki Türk vilayetini Ermenilere bahşedelim.”

Bu sıkışık durumda Bakanlar Kurulu’nda bazı gevşemeler olur. Mustafa Kemal sert bir çıkış yapar: “Biz, bu kadar kan döktük bunun için mi? Damat Ferit İzmir’i Yunanlılara veriyor. Biz Van, Bitlis, Muş’u Ermenilere nasıl veririz.” Bunun üzerine ret cevabı verilir.

Rusya bize Ermenilere toprak verin derken aynı zamanda: “Bize karşı biteviye çetelerle saldıran Ermenilerle savaşmayın” da diyordu.

İngilizler Batum’da. Ruslar da savaşın aleyhinde. Dolayısıyla Ermenilerle savaşmak tehlikeli. Vakıa, Karabekir istiyordu savaşı. Ali Fuat Cebesoy Paşa da hatıratında bu isteği uygun görmüştür. Mustafa Kemal ise bunu doğru bulmaz.

Bir taraftan da İngilizlerle Ruslar arasında ticaret anlaşması için görüşülür.

İngilizler nihayet Temmuz’da Batum’dan çıkarlar. Londra’da yapılan İngiliz-Rus görüşmelerinde ünlü ihtilalcilerden Kamenef murahhaslar arasındadır. İlk defa murahhas olarak sözde Bolşevik bir milyoner göndermişlerdi: Mühendis Krassin. Sözde Bolşevik diyorum, çünkü ben Londra’da bulunduğum sırada onun kızlarıyla tanıştım. Hep ata binmek, Hyde Park’ta koşmak, tenis oynamaktan bahsediyorlardı. Yani, bunlar komünist zihniyeti taşımıyorlardı. Krassin de öyle. Fakat İngilizlere güven verir diye onu Başmurahhas yapmışlardı.

Kamenef büyük bir kışkırtıcı idi. O gelince işçi gazetesi Daily Herald’a para verir, işçi partisine para verir, müfritleri kışkırtır. Bunun üzerine İngiltere Hükûmeti onu kapı dışarı eder. Rus heyetine de: “Bu adam bir daha gelirse içeri alınmayacaktır” denir. İngiliz Batum’dan çıkmış. İngiliz ve Rus’un arası da gerginleşmiş olur. Tam Ermenistan seferi için en uygun zaman.

Böylelikle Ermenilerle baş başa kalarak savaşmak imkânı elde edilmiş bulunulur ve az kan dökerek kesin zafer kazanılır. Bu iş büyük bir siyasî tedbirin sonucudur.

Barış masasına otururuz. Erivan tehlikededir. Gümrü alınmıştır. Ermenilerin ilk teklifleri Batum’la Trabzon arasında bir liman ve bizden şu yerlerde, şu miktar göçmeni barındıracak bir toprak isterler. Tabiî olumsuz bir cevap alırlar. Kars’ı ve Oltu’yu da bize bırakır. Barış yaparlar, Gümrü Barışı (3 Aralık 1920).

Bu suretle o iş biter. Ermenistan’ın öbür kısmına da Ruslar girer. Orası da Bolşevikleştirilir.

İç siyasal duruma geçelim: Yurt içinde gizlice komünist propagandası olanca gücüyle işlemektedir. Bir tedbir düşünülür. Bir resmî komünist fırkası kurulur. Onun programı da yalnız Uluğ İğdemir’de kalmıştır. Bizler bu partiye emirle girdik.

Mustafa Kemal bunun sebebini Garp cephesi komutanı Ali Fuat Paşa'ya izah eder. Bakacağız millet bu fikirleri ne derece kabul ediyor. Bu bir denemedir. Esasen Rus usulü komünizmi kabul etmek bilâ kayd-u şart Rus hâkimiyetini kabul etmektir der. Telgraf Ali Fuat Paşa hatıratında neşredilmiştir.

Ruslarla olan antlaşma müzakerelerine dönelim: Çiçerin'in doğu illerinden bir kısmının Ermenilere verilmesi talebi üzerine ona ret cevabı vermemizden sonra müzakere kesilmişti. Bekir Sami Kunduh Moskova'da kalmış, bu haberi Yusuf Kemal Tengirşenk Anadolu'ya getirmişti. Bu istekten vazgeçilmesi üzerine Ali Fuat Cebesoy sefir olur. O, Yusuf Kemal Tengirşenk ve Rıza Nur'dan müteşekkil bir heyet Rusya'ya gönderilir. Rus elçisi olarak da Midivani Kars'a gelir.

Ruslar bizden toprak isteyişlerini tuhaf bir biçimde izah edeceklerdir. Diyeceklerdir ki: "Biz sizden toprak istemedik. Biz Avrupa sosyalistleri nezdinde propaganda yapmak için bunu istiyoruz dedik. Biz, propagandamızı yaptık. Siz de toprak vermediniz, iş kapandı."

Batı'daki olaylara geçelim: 6 Ekim 1920'de Yunan Kralını bir maymun ısırır, kanı zehirlenir, ölür. Saltanat veraseti şüpheli bir durumdadır. Kuvvetli olmak için Venizelos seçim yaptırır.

16 Kasım'da seçimleri kaybeder, kendisi bile seçilemez. 26 Kasım'da eski Kral Kostantin millet tarafından geri çağırılarak yeniden tahta çıkar.

Biliyorsunuz ki Kostantin I. Dünya Savaşı sırasında Pire'ye, Atina'ya çıkmış olan Fransız askerlerine karşı Yunan ordusuna ateş açtırmıştı. Bunları geri gitmeye mecbur etmişti. Bunun üzerine o, Fransızların türlü tehdidi sonucunda tahttan indirildi, yerine oğlu geçmişti. Oğlu maymundan zehirlenince Kostantin tekrar tahtına çıkar.

Yalnız aradaki fasılada, yani oğlunun ölmesi ile kendisinin yeniden tahta çıkması arasında bazı İngiliz sorumlu aracıları İsviçre'de oturan Kostantin'i görür ve ona der ki:

"Eğer, siz Venizelos siyasetini takip edecekseniz İngiltere sizin tahta çıkmanızı kolaylaştıracaktır". Bu gayet mahrem bir anlaşma idi. Bu teminatla Kostantin tekrar tahta çıkar ama bağlaşık devletler yani İtilâfçılar kendi toplantılarında Fransa'nın direnmesi üzerine, eğer Kostantin tekrar tahta çıkarsa: "Biz Yunanistan'a her türlü yardımı keseriz", derler. İngiltere de Fransa'dan ayrılmamak için buna mecbur olmuştu. Fransa'da Kostantin'e karşı hem bir nefret vardı hem de bu devlet uğradığı kayıplar dolayısıyla Türkiye işinden sıyrılmaya bakıyordu. Fransa'nın bunda ayrıca hakkı da vardı. Sèvres antlaşmasını tatbik ettirmek için iki devlet savaşıyordu: Fransız ve Yunan. Biri Kilikya'da, biri de Batı Anadolu'da. Galip gelseler, İtalyan ve İngiliz hiç kan dökmeden bundan istifade edecekler. Bu da Fransızlara çok ağır geliyordu. O bakımdan ve Kostantin'e de nefretlerinden bir an önce bu işin bitmesini istiyorlardı ve Sèvres Antlaşması Türklerin kabul edeceği biçimde değiştirilsin diyorlardı.

O sırada İngiliz Genelkurmaylığı bir daha ortaya atılır, eski görüşünü tekrarlar ve şunları ileri sürer:

“Bugün İstanbul’da biz itilâfçıların on beş taburumuzla, bir atlı alayımız var. Üç tabur da yakında geri alınacaktır. Binaenaleyh 12 taburumuz kalacaktır. Bu kuvvet kendi başına orada tutunamaz. Bunun orada durmasını mümkün kılan Yunan ordusudur. Yunan ordusu da sekiz tümenden ibarettir ve yüz on bin tüfek ve kılıcı vardır. Venizelos bunları yavaş yavaş azaltıyordu, fakat bunu bizim durumumuzu tehlikeye düşürmeyecek şekilde yapıyordu. Şimdi ne olacaktır? Venizelos gidince belki bu ordu büsbütün dağılır. Millet niye Venizelos’u devirdi? Harpten bıktığı için. Yeni hükûmet harpten vazgeçecektir. O zaman Yunan ordusu çekilirse, biz on iki taburla İstanbul’da ne yaparız?”

Bundan anlaşılan Genelkurmaylığın Lloyd George’la Kral Konstantin arasındaki gizli anlaşmayı bilmediğidir. Genelkurmaylık şöyle devam eder:

“O bakımdan üç siyasetten birini seçmek lâzımdır. Ya İstanbul’a yeni kuvvet göndermelidir, ya İstanbul’dan çıkmalıdır, yahut da bağlaşıklar siyasalarını yeni duruma uyduracak biçimde değiştirmelidirler”.

“Askerlik bakımından en uygun olan İstanbul’dan çıkmaktır, çünkü, ordumuzu o kadar terhis ettik ki kuvvetimiz yoktur, paramız yoktur, müthiş sıkıntı içindeyiz. Memlekette bir iki milyon işsiz vardır. Fakat, eğer Sèvres’i İzmir, Trakya ve Kars bakımından esaslı surette değiştirirsek, belki Türkleri Bolşeviklerle savaştırabiliriz.”

Yani askerler eski politikalarına dönmek istiyorlar.

Bu arada bir taraftan Mustafa Suphi her biri azılı komünistlerden meydana gelen 20-30 kişilik bir heyetle Kars’a gelir. Lenin’in yukarıda anılan 11. tezinin 5. maddesi uyarınca Mustafa Kemal kendisini eş olarak kabul edecek ve sözde onun sayesinde yardım alacaktır. Bu inançla valilere, kumandanlara gayet küstahça bir davranış içinde gelir. Azerbaycan’daki Rus mezalimi de duyulmuştur. Erzurum’da ona karşı ayaklanmayı andırır galeyan olur. Yani Kafkas’ta yaptıkları katliâmları burada da yapacaklar kaygısı doğar. Gerek meclis başkanlığından, gerek Dış İşleri Bakanlığı’ndan Kâzım Karabekir’e, bunları Ankara’ya gönderme diye tel çekilir. Kâzım Karabekir de bunları geri gönderir. Fiilî bir dokunma olmadan bunları halka tahkir ettirmek ister, ta ki kendileri de halkın kendilerinden nefret ettiğini görsünler. Nefret de hakikidir.

Bunlar Trabzon’da Rusya’ya gitmek üzere motora bindirilir ve yolda öldürülürler. Cinayeti hükûmete atfetmişlerdir. Bunun gerçekle bir ilgisi yoktur. Hükûmetin bunları öldürmekte hiçbir menfaati yoktu. Gemiye binmiş gidiyorlardı. Gerçektense bu bir İttihatçi kavgasıydı. Mustafa Suphi Bakû’ye geldiği vakit İttihatçılar oradaki komünist partisinin başında idiler. M. Suphi onların hepsini atar, kendi adamlarını iş başına getirir. Tabiî Rusların emriyle. Küçük Talâtları, Halil Paşaları partiden atar. Bunlarda ona karşı büyük bir hınç doğar. Trabzon’da kayıkçılar kâhyası bir Yahya Kaptan vardır. O da koyu ittihatçıdır. Anlaşıldığına göre o, Bakû’de İttihatçıları partinin başından attıran adamı öldürtmüştür. Bu hükûmetçe açık denizde işlenmiş bir cinayet olarak ele alınmıştır. O sırada Kâhya’ya karşı takibat yapmak güç ve hatta tehlikeli idi.

Bundan sonra yine Rus yardımı durmaz. Anlaşılıyor ki Moskova hükûmeti komünizmin çıkarlarını bu işte de feda etmiştir. Lenin için mühim olan Rusya'nın menfaatidir.

1920 son ve 1921 başlarında biz Doğu'da galibiz. Rusya ile dostluk kurmaktayız. Venizelos düşmüş, Konstantin tahta çıkmıştır. Fransa Sèvres değişsin diye direnmektedir.

İngilizlerle anlaşarak İstanbul Hükûmeti önce Salih ve İzzet Paşa'ları Ankara'ya gönderir. Bunlar olumlu bir haber veya öneri getirmezler ancak çok uygunsuz davranırlar. Şehrin ortasında Toygar-zade konağına misafir edilirler. Yolda geçen askerlerin tüfekleri iple bağlı, giyimleri de epey kötü idi. İzzet Paşa: "Yahu bunlarla mı harp edeceksiniz" diyerek ziyaretine gelenlere hep böyle propagandalar yapadurmuştur.

10 Ocak 1921'de I. İnönü muharebesi olur. Esas itibarıyla bu tümen muharebesidir. Yunan çekilir, biz de çekiliriz. Gece köylüler Yunan gidiyor haberini verirler. Biz kovalamaya koyuluruz. Ancak bu olay Batı Anadolu'da da bir Türk ordusunun yeniden kurulduğunu göstermiştir. O vakte kadar ordu Yunanla çarpıştıkça fetvaların tesiri, maneviyat bozukluğu vs. yüzünden çabuk dağılıyordu. Harp eden çetelerdi. Ethemler, Demirci Efeler vs. Çeteler dağıtılmıştı, gerçekten ordunun yeniden kurulduğu da bu olayla görülür. Eskişehir bölgesinde İnönü'nün, Afyon cephesinde Refet'in (Bele) büyük başarısı bu çeteleri dağıtma eylemidir.

İtilafçılar Ocak 1921'de bizi Londra'da bir konferansa çağırmaya karar verirler.

O sırada Ruslar Ermenistan'ı aldıktan sonra Gürcistan'a da çatarlar. Gürcistan'ı da almaya kalkarlar. Gürcistan elçisi Rus elçisinin kardeşidir. Bütün işi gücü ise Ruslarla aramızı bozmaktı. Atatürk de bu yüzden onu sevmezdi. Rus-Gürcü savaşı sırasında Ardahan ve Artvin'i Gürcistan'dan istedik. Çünkü oraları Elviye-i Selâse'ye dahildi. Brest-Litovsk Antlaşmasıyla da bize geri gelmişti. 93 seferinde (1877-78) kaybettiğimiz yerlerdi. Gürcistan işi geciktirince ültimatom verdik. O da boyun eğdi. Batum'u da emanet olarak vermek istedi. Biz de orasını emanet olarak değil, tamamen alırız dedik. Fakat bir tedbirsizlik oldu. Coğrafî durumu sebebiyle oraya ancak acele ufak bir birlik gönderilebildi ve Ruslar Gürcistan'ın öbür kısmını alırken Batum'u da aldılar. Bizim birliği tamamıyla öldürürler. Yani, Batum'da şakaları olmadığını göstermek istediler. Coğrafya ve jeopolitik bakımdan da hakları vardı. Batum bütün Kafkas'ın limanıdır. Bizim Batum'a yerleşmemiz İzmir'e Yunan'ın yerleşmesi gibi bir şey olurdu. Fakat oranın yersel Rus kumandam hırslıydı. Eski Büyükelçi Aralof ise hatıratında onu tebcil eder.

Londra Konferansı'na gidilir. Bağlaşıklar bizim heyetin Osmanlı heyetiyle birlikte gelmesini istiyorlardı. Biz bunu kabul etmeyiz. Heyetimizi Roma'ya göndeririz. Ayrıca davet aldığımız takdirde Londra'ya gideriz deriz ve bu daveti alınca gidip konferansa katılırız.

Orada bize bir fırsat düşüyordu. Besbelliydi ki, bizim kazandığımız muvaffakiyetler, Yunan daha Bursa'da, Balıkesir'de iken Sèvres ile Misak-ı Millî arasındaki uçurumu dolduracak nitelikte değildi. Dolayısıyla Konferans bizim için bir propaganda vesilesi olacaktı. Bizim heyetimizden beklediğimiz

Misak-ı Millî'yi izah etmek, insanlık bakımından Wilson prensipleri bakımından onun yararlılığını, doğruluğunu anlatmaktı. Halbuki öyle yapılmamıştır. Heyet başkanımız birkaç konuşmadan sonra acayip anlaşmalar imzalamıştır. Zaten bu konferans İngilizlerce bizimle bir şey yapmak için değil savaşın bitmesini isteyenlere karşı bir iyi niyet gösterisinde bulunmuş olmak ve İkinci İnönü Muharebesini hazırlamak için toplanmıştı.

Konferans toplanmadan evvel bağlaşık kumandanlarla Yunan Kurmayları ayrıca toplantı yaparlar ve Türke kesin darbeyi vurmak mümkün müdür ve nasıl mümkündür konusunu incelerler. Yunan bunu yaparız der. Lloyd George da onları destekler; fakat İngiliz ve Fransız askerî uzmanları olamaz derler. Mareşal Foş Anadolu'da hareket yapabilmek için yirmi yedi tümen lazımdır, bundan aşağı güçle bu iş görülemez der.

O vakit Lloyd George: İşte siz generaller böyle yanlış hesaplar yaparsınız, daha önce de Yunanın Bursa ve Balıkesir'i almasından önce o bu işi yapamaz dediniz. Pek âlâ yaptı, der.

Ve sonunda Yunan saldırısına karar verilir. O hazırlığını yapa dursun konferansta bize türlü konuşmalarda bazı tekliflerde bulunurlar. Bağlaşıklar İzmir'de tahkikat yapacaklar. Halk Yunanı mı, Türkü mü istiyor? Biz tahkikat neticesini önceden kabul etmeyi taahhüt edeceğiz. Bağlaşıklar zaten düşmanımız oldukları halde güya yansızlıkla tahkikat yapabilecek bir tutum içinde görünmeye çalışmaktadırlar. Bizim heyet bu tahkikatı kabul eder. Ancak Mustafa Kemal'in emriyle işgal altındaki yerler önce tahliye edilmek şartıyla kabul ederiz derler. Fakat Yunan esasen tahkikatı reddettiği için, bizim bu dönüşümüz pek göze batmaz.

İtilafçılar 12 Mart'ta iki tarafa da bazı teklifler yapıp murahhasları memleketlerine geri gönderilirler. Bu teklifleri hükûmetlerine götürmelerini isterler. Teklifler şöyledir:

Sèvres'teki jandarma sayısı artacak, maliye komisyonunda Osmanlı Maliye Bakanı onursal başkan olacak.

İzmir vilayeti güya bize iade edilecek. Yalnız bir Hıristiyan valisi olacak, o valiyi milletler meclisi seçecek. İzmir'de Yunan ordusu bulunacak. Vilayetin öbür kısımlarında ise halkın nüfusu nispetinde bir jandarma kurulacak. Ona da bağlaşık subaylar kumanda edecek. Hıristiyanlara ait işleri milletler meclisi yürütecek vs.

Asıl ilginç olan orada imzalanan, yani Heyet-i Murahhassa Başkanı Bekir Sami Bey'in imzaladığı bazı anlaşmalardır ki reddedilmişlerdir.

O, İngilizlerle bir esirler değiş tokuşu antlaşması imzalar. Biz bütün İngiliz esirlerini vereceğiz. Onlar yalnız Ermenilere ve İngiliz tutsaklarına zulmetmeyenleri verecekler. Asıl mukadderatından korkulan ise onlardı. Yoksa Ziya Gökalp'i vermiş, vermemiş bu bakımdan ne çıkar? O zaten ceza görecek durumda değildi.

Heyet başkanı Fransa ile de bir anlaşma imzalar. Kilikya'da savaş duracak, çeteler silâhsızlandırılacak, oranın zabıta kuvvetlerine Fransız subayları kumanda edecek, onlarca kullanılmış memurlar ki, pek çoğu haindir, yerlerinde kalacak. Zabıta ve belediye işlerinde nüfusa göre adam alınacak vs. Bütün o bölgede Fransız ekonomik çıkarları üstün sayılacak, yani bütün imtiyazlar Fransızlara verilecek. Ergani madeni de Fransızlara verilecek vs.

İtalyanlarla yapılan anlaşmaya göre ise Antalya, Burdur, Isparta, Afyon, Kütahya, Aydın, Konya'da İtalyan sermayesi tercihli olacaktır.

Bu anlaşmalar imzalandı denince, metinleri henüz bilmeyen Rusları bir telaş alır; bilhassa Fransızlarla olanı yüzünden. Fransa hâlâ Bolşevikliği çökertmekle meşgul başlıca devletti. Rus elçisi merakla bakanlığa gelir, anlaşmaları öğrenince: “Mustafa Kemal bunları dünyada kabul etmez” der. Yani o bizim oradaki heyetimizden daha iyi anlıyordu Mustafa Kemal'i.

Tabiî üç anlaşma da reddedilecektir.

1 Mart 1921'de Moskova'da Türk-Afgan, 16 Mart'ta da Türk-Rus dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalanır. Bu son belge gereğince hudut şimdiki huduttur. Boğazlar, Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin menfaatlerine göre bir rejime tabi tutulacaktır. Sömürgeler halkıyla Avrupa işçilerinin durumundaki benzerlik belirtilir ve bunların kurtuluşu uğrunda müşterek çalışma da bulu

nulacak gibi müphem bir söz konur. Çiçerin, kesin olarak: Biz İstanbul'dan vazgeçtik, böyle bir talep Çarlık zamanına aittir, der. Kapitülasyonların kötülüğü izah edilir ve reddedilir.

Bunun arkasından II. İnönü vuruşması olur. Bu büyük çapta bir vuruşmadır. Batı cephesi İsmet İnönü'nün, Güney cephesi Refet Bele'nin ve heyet-i umumiye Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın kumandasında idi. Bu vuruşmada bilhassa Refet'in süvarilerinin çevirme hareketiyle Yunan ordusu perişan edilir. Bu adamakıllı bir zaferdir. Atatürk bu münasebetle İnönü'ye “Milletin makûs talihini yendiniz” ve Refet de “Muvaffakiyeti askeriyeniz dolayısıyla…” yolunda telleri çeker.

Memlekette bir zafer havası eser. Ancak bizde kovalayacak ve takip edecek yeter kuvvet yoktu. Karşı tarafta telaş havası vardır. Derhal Bağlaşıklar Boğazlar bölgesinin yansızlığını ilân ederler. Zaten kendi ellerinde, yansızlık sözü de anlamsız çünkü Yunan donanması da oralardadır.

Haziran 1921'de Fransızla İngiliz arasında bir Alman-Türk pazarlığı başlar. Yani: Sen Fransa Türk işlerine pek karışma, ben de İngiltere Alman işlerine karışmayayım. Bu yolda belirli bir şey gerçekleşemez. Bu arada da Franklin-Bouillon Haziran başlarında Ankara'ya gelir. Fransızlar bir anlaşma ararlar. Bu olay Rusları epey telaşlandırır. Fakat, Mustafa Kemal'in bir sözü vardır: biz herkesle anlaşma yaparız, fakat size karşı hiçbir şey yapmayız. Bu önemli bir teminattı. Zaten Moskova Antlaşması da vardı. Ancak Ruslar yine de telaşlıdırlar.

Franklin-Bouillon'un tezi şudur: Bir Sèvres Antlaşması vardır. Bunun neresini beğenmiyorsanız, söyleyin tartışalım. Mustafa Kemal der ki: O, bir öldürücü belgedir. Onu düşmanlarımız yaptı. Onu temel olarak alan herkes bizim düşmanımızdır. Bu zıt iki esas üzerinde görüşme başlar. Mustafa Kemal'in kendine mahsus adam kazanma usulleri vardır. Sofrasında, konuşmalarla, kuvvetli mantığıyla, doğru teşhisleriyle hakikaten Franklin-Bouillon'u teshir eder. Franklin-Bouillon'la bazı esaslar kararlaştırılır. Sınır bizim lehimize düzeltilir. Fransa Kilikya vs. üzerindeki bütün iddialarından vazgeçer. İskenderun Sancağı için özel bir durum kabul eder, barışta bizim görüşümüzü desteklemeyi üzerine alır. O sırada Yunanistan büyük bir saldırı hazırlamaktadır. Bütün rediflerini toplamıştır. İhtiyatlarını toplamıştır. Fransa da bunu biliyor. Binaenaleyh Franklin-Bouillon “bu esaslar güzel, ancak ben de gidip şu Kilikya'yı bir gezeyim, Suriye'deki yüksek komiserle, o vasıtayla da Fransız hükûmetiyle temas edeyim, Ankara'dan temas iyi olamıyor” der ve gider.

Yunan taarruzu 10-25 Temmuz arasında gelişir. Büyük bir yenilgiye uğrarız. Ordumuzun büyük bir parçası erir. Belki seksen küsur bin kişilik ordudan ancak yirmi yedi bin kişi Sakarya'nın gerisine çekilebilir. Bu şehit, yaralı, tutsak ve dağılanlar yüzünden böyle olmuştu. Birçok taşıt ve hayvanlar da Yunan eline geçer. Yeniden yollara uzak iç köylerden bile öküz, at toplamak gerekir. Öyle öküzler gelir ki şose yolda ayağı kayıyor, hiç yol görmemiş hayvanlar. Bir de öküz vebası çıkar. Büyük hayvan ölümü olur. Yeniden asker toplanır. Rusya'dan silâh gelir. İstanbul'dan kaçakçılar silâh getirirler ve Sakarya gerisinde yeni bir ordu kurulur. Mustafa Kemal de doğrudan doğruya başkomutanlığı ele alır.

Batı'da Türk artık yıkılacak sanılır. Lloyd George sevinç içindedir, kışkırtıcıdır. İddiası şudur: Biz gerçekten Türkiye'ye yardım ediyoruz. Çünkü, İstanbul'da bulunmakla İstanbul'u koruyoruz. Biz olmasak Yunanlılar İstanbul'a girer, büyük bir darbe olur.

Sonra 16 Ağustos'ta Avam Kamarasında şu yolda konuşur: Yunan artık Sèvres'te elde ettikleriyle yetinemez. Biz Sevres'i zaten parçaladık. Değil mi ki, Türklere ve Yunanlılara değişiklik önergesi verdik. Artık Sèvres yoktur. Şimdi muzaffer Yunan kendine göre bir muahede isteyecektir ve Yunan İmparatorluğu kurulacaktır. Versailles nizamı da ancak bu Yunan zaferiyle korunulmuş olabilir der.

Bu hava içinde Sakarya muharebesi başlıyor. Ve 23 gün ve 22 gece savaş, savaş, savaş. Nihayet Yunan yenilip geri çekilir. Ancak Eskişehir-Afyon hattını muhafaza eder. Demiryolu arkasındadır. Yalnız şu var ki, Yunan bir daha taarruz etmek gücünden mahrumdur.

Böyle olunca biz gitgide kuvvetleneceğiz.

Mustafa Kemal Sakarya muharebesini anlatırken 19 Eylül 1921'de Mecliste bir demecinde Lloyd George'a bir taş atar, der ki: “Lloyd George, muzaffer bir devlet muahedeleri kendi lehinde değiştirilebilir demişti. Şimdi biz muzafferiz. Dolayısıyla bizim de Sèvres muahedesini değiştirmek hakkımız olduğunu bilmesini M. Lloyd George'dan beklerim.”

İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Curson Yunanlılara öğütte bulunur. Artık siz keskilinizi Bağlaşıkların eline bırakın. Yunan hükûmeti de buna razı olur.

İlginç bir şey: 1 Aralık 1921'de TBMM'de olur. Bakanlar Kurulu'nun görev ve yetkileri kanunu görüşülürken, Bakanlar Kurulu'nun görevleri arasında İslâm memleketlerinin kurtarılması gibi birçok sözler geçer. O vakit Mustafa Kemal der ki: "Biz haddimizi bilelim. Böyle hayallerle bu memleketi felâkete sürüklediler. Biz Panislamizm yapmadık, yapıyoruz, yapacağız dedik. Yapmayalım diye öldürelim dediler. Panturanizm yapmadık, yapıyoruz, yapacağız dedik, yapamayalım diye öldürelim dediler. Biz haddimizi bilelim makul olalım Misak-ı Millî sınırları içinde kalalım".

Fakat bu aynı zamanda Batılılara şunu demekti ki: Bizim amacımız sınırlıdır, Misak-ı Millî'den ibarettir. Yunanlılardan kurtulalım, barış yapacağız.

Kütahya-Eskişehir yenilgisi ile Sakarya zaferi arasında yani Temmuz-Eylül ayları boyunca Anadolu'da kurulmuş olan hükûmetin keskili ve sonu yabancı devletlerce çok kuşkulu görülmüştü. Yunanın Sakarya vuruşmasında yenilip artık yeniden saldırıya geçemeyeceği anlaşılınca Ankara Hükûmeti'nin geleceğine güvenle bakılmaya başlanılır. Bu havanın etkisiyle birtakım anlaşmalar gerçekleştirilir.

13 Ekim 1921'de Kars'ta, Türkiye ile üç Kafkas devleti arasında Moskova antlaşmasının onları ilgilendiren kısımlarının onlarca da kabulünü açıklayan nitelikte bir antlaşma imzalanır.

20 Ekim'de Franklin-Bouillon ile Yusuf Kemal Tengirşenk arasında Türk-Fransız Anlaşması imzalanır. Bunun ana hükümleri yukarıda gördüğümüz gibi, Haziran ayında saptanmıştı. Ancak Fransa hükûmeti hazırlanan Yunan saldırısının sonucu alınmadan kendini bağlamak istemediğinden iş son bahara bırakılmıştı.

23 Ekim'de İngilizlerle eşitlik koşulları içinde bir esirler değiş tokuş anlaşması yapılır. Her iki yan elindeki tüm tutsakları salıverecektir.

1921 yılının sonlarında Ukrayna Savunma Bakanı ve Başkomutanı, Kızıl Ordu'nun da başkomutan yardımcısı, yani ünlü Troçki'nin yardımcısı ve Komünist Parti'nin nüfuzlu bir üyesi olan General Frunze Ankara'ya gelir. Amaç, bir yandan Sakarya vuruşması sırasında Enver Paşa'nın her an Anadolu'ya girmeye hazır bir durumda bekletilmiş olmasının Ankara'da uyandırmış olduğu kızgınlığı gidermek ve Türkiye-Rusya ilişkilerinin geleceğini saptamak idi. Doğal olarak başlangıçta pek iyi karşılanmaz, hele ki son aylarda Anadolu'da komünist propagandası bize sözle verilmiş inancalara rağmen pek yaygınlaşmıştı.

Ancak Frunze yaradılıştan çok sevimli, içten bir kimseydi, sözlerinde inandırıcılık niteliği vardı. Atatürk'le çabuk anlaşırlardı: O evrede Rusların başlıca derdi İtilafçıların İstanbul ve Boğazlardan çekilmelerini sağlamaktı. Mustafa Kemal kesin zafer kazanırsak bu iş tam olur, bunun için de silâh ve

cephane gerek. Böyle bir zafer olmazsa yarı yolda bir anlaşma olasılığı doğaldır der. Frunze bu inançla gider ve çokcana savaş aracı yollattırır.

O, resmen Ukrayna ile aramızda Moskova Antlaşması'na benzer bir belge imzalamak için gelmişti. 2 Ocak 1922'de bu yapılır.

Kasım 1921-Şubat 1922 boyunca Washington'da toplanan deniz konferansında İngiltere denizlerdeki egemenliğinden vazgeçmek ve bu konuda Amerika ile eşitliği kabul etmek zorunluluğunda kalır. Bu olay onun ne kez zayıf bir duruma düşmüş olduğunu gösterir. Varılan anlaşmaya göre aşağıda anacağımız beş devletin savaş donanmalarının büyük gemi bakımından güçleri şu oranlarda olacaktır: Amerika ile İngiltere 5, Japonya 3, Fransa ve İtalya 1,75.

13-16 Ocak 1922'de Cannes'da bir bağlaşıklar konferansı olur. Lloyd George Fransız Başbakanı Briand'a bir bağlaşma teklif eder. Der ki: Eğer Almanya Fransa'ya saldırırsa her ne olursa olsun, İngiltere Fransa'nın yanında olacaktır. Böyle bir anlaşma vaktiyle vardı. Fakat Amerika ile ortaklaşa olacaktı. Amerika Senatosu Versailles Antlaşması'nı tasdik etmeyince bu da yürürlükten kalktı. Şimdi bu öneri onu temin ediyordu. İngiltere'ye göre, eğer harp Polonya, Çekoslovakya vs. yüzünden çıkarsa o vakit bu bağlaşma yürümeyecektir. Buna karşılık Fransa genel siyasada İngiliz'le iş birliği yapacak, denizaltıların azalması işinde anlaşacak, Avrupa ekonomik kalkınmasına yardım edecek, Türkiye'ye eğilimine son verecek! Bu öneri Fransa'yı himaye edilir bir devlet durumuna düşürüyordu. Meselâ NATO gibi değildi, yüklenmeler karşılıklı olmayacaktı. Fransa hücuma uğrarsa İngiliz yardım edecek, ancak İngiliz hücuma uğrarsa Fransız yardım etmeyecekti. Dış siyasalarını birleştirmek ne demekti? Fransa İngiltere'ye tabi olacak demekti. Bu durum tabiî Fransa'da bir hakaret addedilir. Galeyan olur, Briand geri çağırılır ve hükûmet düşer.

Tam o sıralarda İzzet Paşa'nın da Belleten'in 2. sayısında yayımlamış olduğum lâyihası yazılır. Paşa bu lâyihasında der ki: Yakında bize teklifler olacak, bunu yine Ankara reddederse biz fiilen kabul etmeli ve ona göre çalışmalıyız. Yani yeniden kuvve-i inzibatiye devrine dönmeliyiz. Bu tam bir ihanet vesikasıydı. Hem de gayet acı bir zamanda.

Bu olaylar olurken, Hariciye vekili Yusuf Kemal Tengirşenk Avrupa'ya gidip bir aydınlatma ve aydınlanma gezisinde bulunsun denilir. O gider, Fransa'da çok iyi karşılanır. İngiltere'de çok ilgi görür. Ama soğuk karşılanır. İngiliz hariciye vekili Curson: Yunanistan'la mütareke yapın, yakında bir mütareke teklif edeceğiz, bunu behemehal kabul edin" der. İzmir'i tahliye ettireceğiz diye ekler. Yusuf Kemal de "tahliyeyi beraber yapın, mütarekeyi kabul edelim" karşılığını verir.

Ondan sonra İngiliz: "Irak'taki faaliyetlerinizi durdurun", der. Yusuf Kemal'de barış yapalım, bunların hepsi hallolur der.

O sırada da Hindistan genel valisinden Hindistan Bakanı'na bir telgraf gelir. O da Türklerle barış istiyor. İstanbul, Edirne, Mekke, Medine Türklerde kalacak vs. diye. Bunu Hindistan Bakanı neşreder. Hükûmette kıyamet kopar. Sonda Hindistan Bakanı çekilmek zorunda kalır.

22 Mart'ta Bağlaşıkların bize önerisi gelir. Buna göre iki ordu arasında 10 km'lik bir boşluk bırakılacaktır. İki ordunun berkitilmediğini denetlemek için bağlaşık komisyonlar olacaktır. Üç ay boyunca çarpışmalar duracaktır. Bu süre içinde barış görüşmeleri olacaktır, görüşmeler sonunda Anadolu tahliye edilecektir. Eğer barış görüşmeleri bitmezse mütareke bir üç ay daha uzatılacaktır. Ne var ki bizim davamızın %80'i Bağlaşıklarladır. Kapitülasyonlar, maliye komisyonu, nüfus bölgeleri sorunu velhasıl bizi esaret altında tutan bağlar Bağlaşıklarla ilgilidir. Fakat iki ordunun yığınak yapıp yapmadığını onlar denetleyeceklerdir. Bu ağır ve saçma bir şeydi. Bu reddedilir ve derhal tahliye istenilir.

Bunun üzerine Cenova Konferansı olur. 10 Nisan-19 Mayıs 1922. Bu Türklüğün geçirdiği en büyük tehlikedir.

Avrupa büyük bir ekonomik bunalım içinde. Bunun çaresi: Büyük bir konsorsiyum kurulacak. Zengin memleketler büyük bir sermaye koyacaklar ve bu konsorsiyuma, Rusya da dahil, dost düşman savaşmış bütün devletler girecek. Yalnız Türkiye girmeyecek. Bu, Lloyd George'un şeytanî dehasının bir sonucuydu. Fransa yalnız bir konuda ısrar eder. Rusya önce Çarlık devri borçlarını ödesin. Rusya, bunu kabul etmeyince, Belçika da Fransa ile bir olur ve konsorsiyum kurulamaz. Bu durum karşısında Rusya ile Almanya aralarında anlaşırlar. Rapallo barış muahedesi imzalarlar. Bu hâdise üzerine kıyamet kopar. Konferans dağılır. Türkiye de büyük bir devletler birliği karşısında yapayalnız bırakılmaktan kurtulur.

Bunun üzerine Yunan İstanbul'a ordusunu sokmak iznini ısrarla ister, başka türlü barış olmaz der. Bir yandan da Batı Anadolu'da yerli hükûmet kurmaya çalışır. Oranın egemeni padişah, ancak askeri Yunan olacak. O sırada Türk büyük taarruzu olur. Kimse bizim zafer kazanacağımıza ihtimal vermiyordu. Ankara'da bir General Mougin vardı, Fransız temsilcisi idi. Onun yolu ile Poincaré'den sorulur: Taarruzumuz hakkında ne düşünürsünüz? Poincaré: "Eğer Afyon'u alıp orada 15 gün tutunabilirseniz faydalı olur, barış konferansında bu sizin için bir koz olur" karşılığını verir.

Taarruz başlar, Yunan ordusu ezilir. Durum, nerede nazikse Mustafa Kemal o birliğin kumandanının yanında bulunur. Kumandanlara gerekli emirleri telkin biçiminde verir. Bu yüzden zaferde Mustafa Kemal'in adı yoktur. Vesikalar üzerinde yazılmış tarihte Mustafa Kemal'in adı yoktur.

Başkomutanlık her akşam TBMM başkanlığıyla Başbakanlığa zaferin büyüklüğünü, alınan tutsak ve topların sayılarını bildirmek üzere çektiği tellerin sonuna "yayımlanmayacaktır" işaretini koymaktaydı. Yayımlanan resmî tebliğler ise pek belirsizdi. Amaç Yunan dostlarını ve hele İngiltere'yi hazırlıksız bir durumda tutmaktı. Atina hükûmeti de başlangıçta yenilgisinin çapını gizli tutmaya çalışmakla bize yardımcı olmuştu. Dolayısıyla acunda çarpışmaların büyük sonuçlar doğuracak niteliğinde oldukları geç anlaşılır. Ancak bir an gelir ki Yunan gerçek durumu ve artık savaşmak gücü kalmadığını açıklamak zorunda kalır.

Bunun üzerine Doğu'da Yunan'a dayanma siyasasının çöktüğünü gören Lloyd George'da ise savaşa karışmak düşüncesi doğar. Dört yıl önce Savunma Bakanı iken Türkiye ile yumuşak barış istemiş olan Churchill bu sırada sömürgeler bakanıdır ve Lloyd George'un savaşçı siyasasını desteklemektedir. Bu ikisi âdeta dünyayı bize karşı ayaklandırmak istermiş gibi davranırlar.

Churchill'in yazıp Lloyd George'un imzaladığı İngiliz Dominyonlarını yardıma çağıran genelgesi beklenilen sonucu vermez. Romanya ile Yugoslavya'ya da başvurulur, onlardan da ret cevabı alınır.

Türk ordusu İzmir'den sonra Çanakkale bölgesine girince protestolar çetinleşir, savaş tehditleri yağar. İngilizler orasını tarafsız bölge ilân ettikleri için bu davranışımızı protesto etmektedirler, ancak biz kendi ülkemizde olup öyle bir ilânı resmen bilmediğimizi ileri sürmekteyiz.

Türk erleri tüfeklerini omuzlarında, namluları aşağıya bakan biçimde taşıyarak, yani vuruşmak istemediklerini göstererek ilerlemektedirler. İngilizler ateş açmamakta, subaylar erlerini, Türk kalabalığı içinde kalmasınlar diye geri çekmekte ve bizimkilere "daha fazla ilerlerseniz ateş açarız" demektedirler. Ancak ateş açılmadan bizimkiler İngilizleri böylecene siper ve tel örgüleriyle korunan Çanakkale kentine kadar sürer ve bu kenti ayıran boğazın bütün Asya kıyısını ele geçirirler.

Daha sonra aynı işe İstanbul'a doğru da başlanılacaktır.

İngiltere biteviye savaş tehditleri yağdırmakta, asker ve savaş gemileri yollamaktadır. Hattâ Doğu'daki Başkomutanı'na Türklere çekilmeleri için bir ültimatom vermesi ve onun sonunda ateş açması emrini verirse de o bunu yapmaz.

Bu gergin hava içinde İngiltere'de birdenbire bir barışçı önder ortaya atılır. Bu muhafazakâr partinin eski başkanı Bonar Law'dır. Gazetelerde çıkan mektubu Lloyd George'la Churchill'in kanatlarını kırar. Onun şu cümlesini alıyorum: "Biz artık yalnız başımıza dünyanın polisliğini yapamayız. Ülkenin ekonomik ve sosyal durumu buna müsait değildir."

11 Ekim'de imzalanan Mudanya Mütarekesi'yle Trakya derhal bize verilecektir."

Atatürk'ün Kafkasya Politikası / Doç. Dr. Aygün Attar [s.256-262]

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

600 sene kudretli cihan imparatorluğu olan, üç kıtaya hüküm eden Osmanlı Devleti Büyük Harbe girerken ne imparatorluğun hakiki menfaatlerine uygun siyasal hedef ve gayeleri bulabilmiş ve ne de bunları temin edebilecek, bütün memleket kuvvet ve enerjisini içine almış askeri bir plan yapabilmişti.[1] Osmanlı Devleti hâlâ bağımsız sayılmakla birlikte Avrupa devletlerinden asılı duruma düşmüştü. Savaş zaten zorluklar içinde çırpınan Türk ekonomisini tam bir çöküntüye uğratmış, devlet mekanizmasının çarkı tıkanmıştı. Türkiye Îtilaf Devletleriyle savaş yaparken ülkenin kuzey komşusu Rusya'da neredeyse her gün yeni bir siyasi olay patlak verir, özellikle Kafkasya cadı kazanı gibi kaynıyordu. Nihayet, 25 Ekim 1917 günü Rusya'da Bolşevikler idareyi ele aldılar. Böylece Rusya savaşa son veriyor ve "Rus halkları Beyannamesi"yle çeşitli milletlere bağımsızlıklarını ilan etme fırsatı tanımış oluyordu. Bu olay iktidarda olan "İttifak ve Terakki" liderlerinin özellikle başkumandan Enver Paşa'nın Transkafkasya ve Kuzey Kafkasya politikasına bakış açılarını daha aleni bir şekilde ortaya çıkardı.

Rusya'da yaşayan Türk ve İslam milletleri zaten ne çarlık Rus politikasından ne de Geçici hükümetin uygulamalarından memnun değillerdi. 14-24 Mayıs 1917'de Moskova'da 800 delegenin katıldığı Rusya Müslümanları Kongresi'nin açılış konuşmasında Azeri Türkiye'nin siyasi liderlerinden olan Ali Merdan Bey Topcubaşı Rus hükümetini Müslümanların feryatlarına kulak vermemekle suçlamıştı.[2]

Büyük Kurtuluş Savaşı öncesi Milli Mücadele Dönemi'nde Kafkasya'nın o dönemki durumuna kısa bir göz atmak doğru olacaktır.

1917 senesinde vuku bulmuş Sovyet İhtilali'nden sonra Kafkasya Rusya'dan ayrılmış ve "Mâverây-ı Kafkas Komiserliği" teşkil edilmişti. Komiserlik Kafkasya'nın o zamanki merkezi Tiflis'te yerleşiyordu. Gürcüler, Azeriler ve Ermenilerin birlikte federasyon şeklinde kurdukları devletin ömrü uzun olmamış ve toplam bir ay süren bu beraberlik konfederasyonun milli cumhuriyetlere ayrılmasıyla parçalanmıştır.[3]

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Cumhuriyeti Azeri Türklerinin istiklalini ilan etti. Fakat ne acıdır ki ülkenin başkenti Bakü Ermeni Taşnaklar ve onlarla işbirliği içinde olan Bolşeviklerce işgal edildiğinden Milli Hükümet Gence şehrinde F. Hoyski'nin başçılık ettiği ilk kabinesini kurmaya mecbur bırakılmıştı. Azerbaycan Milli Cumhuriyeti kuruluş ilanından bir hafta sonra 4 Haziran 1918'de Türkiye ile antlaşma imzalamış ve bu antlaşmaya göre taraflar arasında siyasi, askeri, iktisadi, ticari, kültürel sahalarda karşılıklı yardımlaşmayı öngören şartlar kabul edilmiştir.[4] Bu arada Transkafkasya'da gerginlik devam ediyordu. Gürcistan Almanya ile flört ediyor, Almanya tarafından gayyumluğa kabul edildiği için ona demiryollarından azami şekilde istifade imkanı sunuyordu.[5] Ermeniler "denizden

denize büyük Ermenistan"ın kurulması için çalışıyorlardı ve bu hayallerinin gerçekleşmesi yolunda işbirliği kurdukları Bolşevikleri arkalarına alarak Bakü, Zengezur, Cebrayıl, Gubatlı, Guba vs. gibi Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde katliamlar yapıyorlardı. Bakü'nün düşmandan kurtarılması için Azerbaycan Türkiye'den yardım istemiş ve içinde bulunduğu zor şartlara rağmen Anadolu'dan Azeri kardeşlerine yardım için 8.500 civarında askeri kuvvet gönderilmiştir. Mehmetçik büyük bir sevinçle karşılanmış, 15 Eylül 1918'de Bakü kurtarılmıştır.[6]

Kafkasya'da tüm bunların yaşandığı yıllarda Türklerin "Atayurdu"nda meydana gelen gelişmeleri Mustafa Kemal Paşa'nın kaleminden süzülen şu satırlardan öğreniyoruz: "1919 senesi Mayısı'nın 19. günü Samsun'a çıktım. Vaziyet ve manzara-i umumiye: Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup Harb-i Umumide mağlub olmuş şeraiti ağır bir mütarekename imzalanmış, millet yorgun ve fakir bir halde…"[7]

Evet, o yıllar Mustafa Kemal Paşa ve onun başlattığı İstiklal Savaşı tarihinin en zor yıllarıydı. I. Dünya Savaşı bitiminde Türkiye'de 675

Amerikan okulu vardı. Bunların arasında İstanbul, İzmir, Tarsus, Antep ve Harput olmak üzere, bir kız beş erkek koleji ve dini kuruluş bulunmakta idi. Aynı dönemde Türkiye'de 500 kadar Fransız okulu bulunmakta idi ve bu okullarda 60.000'e yakın öğrenci öğrenim görüyordu.[8] Ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik buhranı ve ciddi aktivite gösteren misyoner faaliyetlerini düşünecek olursak yalnız Atatürk gibi kudretli bir şahsiyetin milli iradeyi harekete geçirerek halkla inanç hissi yaratmaya muvaffak olduğu gerçeğiyle karşılaşıyoruz. Başkomutan Mustafa Kemal'in halkta yarattığı milli duyguların yükselişi Anadolu'daki harekatı dikkatlice izleyen Rusya'nın üzerinde önemle durduğu husustur. Rusya Dışişleri Komiserliği'nin Kuva-yı Milliye'yi incelemek için Türkiye'ye gönderdiği temsilcisi Midivani "Türkiye'de Siyasi Durum" raporunda yazıyordu. "Anadolu'da durum karışıktır. Biz dış siyasetimizi Kemal ve onun partisi üzerinde kurmalıyız… Halkta ona karşı aşırı güven var, moral çöküntüsünün yerini ahval-i ruhiyenin yükselişi almıştır.[9]

Halkın güvenini kazanmış ya istiklal ya ölüm parolası ve bağımsızlık savaşçılarıyla birlikte Ay-yıldızlı bayrağımızı göklere çekmiş Mustafa Kemal ülkenin içinde bulunduğu zor şartlara rağmen yalnız Anadolu Türklerini düşünmekle kalmamış, Misak-ı Milli dışındaki Türklerle de yakından ilgilenmiştir.

Kafkasya bulunduğu jeopolitik şartlar açısından Türkiye için taşıdığı önem dışında bu topraklarda yaşayan kardeş Türkler bakımından apayrı bir yer işgal etmekte idi. Diğer önemli bir husus ise, 1918'de kurulmuş Azerbaycan Devleti'nin Cumhuriyet adıyla Türk tarihine geçen ilk devlet oluşudur.[10]

Zira İstanbul hükümetinin Kafkasya politikası bu doğrultuda izlenmiş, özellikle Enver Paşa Rusya'nın çok zayıf olduğu dönemi fırsat bilerek Türkiye ile Rusya arasında merkezi Bakü olmak üzere güçlü bir Türk devleti kurulması için Kafkaslar'a askeri kuvvet göndermiştir. T.B.M.M.

hükümetinin atamış olduğu ilk büyükelçi olan Moskova sefiri Ali Fuat Cebesoy Paşa bu konuda Enver Paşa ile Rusya'da yaptığı mülakatı şöyle anlatıyor:

"Kafkaslar'daki ordularımızın kuvvetine güvenerek merkezi Bakü olmak üzere muvakkat bir hükümet teşkil edecektim. Düşmanlarımızın yapacakları tazyik ve bize teklif edecekleri sulh şartlarının ağırlığı derecesine göre anavatanı kuvvetimle restore etmeye çalışacaktım. Fakat İstanbul'dan bir Alman torpidosuyla Şimali Kafkas sahillerine çıktıktan sonra hastalanarak bir köyde uzun müddet kalmaya mecbur olmuştum. Bu esnada benden ümidi kesen kumandanlar İstanbul hükümetinin emrine esasen kısmen Erzurum ve kısmen İstanbul'a dönmüşlerdi. Ayağa kalktığım zaman tasavvurlarımı tatbik edecek bir kuvvet orada yoktu".[11]

Enver Paşa'nın düşüncesi her ne kadar güzel olsa da Türkiye'nin içinde bulunduğu zor şartlar İstanbul hükümetinin takip ettiği gibi bir Kafkasya politikasının ikdamını imkansız kılıyordu. Odur ki, Mustafa Kemal'in başında durduğu Anadolu hükümeti realitelerden hareket ederek duygusallıktan uzak bir adım atmış, henüz Sivas Kongresi öncesinde Türkiye'nin kurtuluş mücadelesine destek için bakışlarını Sovyet Rusyası'na çevirmişlerdi. Peki Anadolu hükümetini Rusya'ya yaklaştıran amiller neydi? Nasıl olurdu da Kafkasya'da ayakta duran milli bir Türk Cumhuriyeti varken Mustafa Kemal Paşa Bolşevik Rusyası'na yüz tutuyor, diğer bir söyleyişle Bolşeviklerin Azerbaycan'a doğru ilerlemesine mani olmuyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkasya politikasında tutunduğu bu tavrın önemli bir nedeni en açık şekilde 6 Şubat 1920 tarihini taşıyan Heyet-i Temsiliye adına kaleme alınmış, 1920 Ocağı'nda Türkiye'nin siyasi vaziyetini inceleyen raporda yer almaktadır: "… Türkiye Kafkasya'dan Bolşevik istilasını kolaylaştırır ve onunla hareket birliğine geçerse, batıdan doğuya doğru, Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını müthiş bir suretle açmış olacaktır. Bu açık kapıları kapatmak için müttefikler bir taarruz stratejisini yürütecek kuvvetleri süratle tedarik edemezler… Bu sebeple Kafkas seddinin yarılmasını Türkiye'nin kesin şekilde yok edilmesi projesi sayarak, bu seddi İtilaf Devletlerine yaptırmamak için en son yollara başvurmak ve bu uğurda her türlü tehlikeyi göze almak mecburiyetindeyiz.

Kafkas milletleri bize set olmaya karar vermişlerse birlikte taarruz için Sovyetlerle anlaşmak, dahilen milli teşkilatı son derece genişletip, takviye etmektir…."[12]

Unutmamak gerekiyor ki, Türkiye'nin o dönemki şartlarının doğurduğu politikalardı bunlar.

İkinci ve en önemli neden ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu şartlardan dolayı zaten uzun süre yaşayamayacağı gerçeği idi. Lenin'in başında bulunduğu Bolşevik Rusyası Bakü petrolünün "yabancı eller"e geçmemesi için ciddi şekilde faaliyet gösteriyor, olağanüstü salahiyetlerle Kafkasya Komiseri ilan ettiği Ermeni Stepan Şaumyan'ın ve kandırılarak onun başına toplanmış yerli Bolşeviklerin eliyle Azerbaycan içten içe karıştırılıyordu. Diğer taraftan General Tomson'un başında durduğu İngiliz donanması Hazar Denizi vasıtasıyla Azerbaycan'ı kuşatarak Milli Cumhuriyetin başı

üzerinde adeta Demoklesin kılıcını sallıyor ülkenin iç işlerine müdahale ediyordu. Karabağ ve Zengezur bölgesinde Ermeni teröristleri çetebaşı Andranik'in etrafında birleşerek masum Türk halka katliamlar yapıyor, tüm bu gelişmeler kabinenin çalışmalarını engelliyordu.[13]

Azerbaycan Milli Hükümeti içinde bulunduğu zor şartlara rağmen Anadolu istiklal harekatına yardım elini uzatmış bu maksatla halkla devlet el ele vermiş ve toplanan yardım Anadolu'ya gönderilmiştir.[14]

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın durum değerlendirmesi için Azerbaycan'a gönderdiği temsilci raporları da acı gerçeği, Azerbaycan Milli Cumhuriyeti'nin zorluklarla boğuştuğu gerçeğini ortaya çıkarıyordu. Zaten Azerbaycan Bolşeviklerinin Lenin'e gönderdikleri Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde muhafaza edilen telegramda "Sovyet Kızılordusunun sabırsızlıkla beklendiği" mesajı yer alıyordu.

Rusya'nın Azerbaycan'a hareketi arefesinde Kafkaslar'da siyasi münakaşalar devam ediyordu. 1920'de Ermenistan ve Gürcistan arasında Batum problemi yaşanıyordu. Ermeniler aynı zamanda toprak koparmak amacıyla Azerbaycan'la didişiyor, Karabağ ve Zengezur bölgelerinden kopardığı topraklarla yetinmiyor, yeni iddalar ve talepler ileri sürüyorlardı. Oysa 1920 senesinde Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin başçısı A. Topçubaşovun başkanlığıyla yapılmış diplomatik girişimler neticesinde İtilaf Devletleri Transkafkasya'yı yabancı müdaheleden savunmayı üstesine götürmüştü. Antanta ve her üç Respublika'nın temsilcileri de bu şartta razılaşmışlardı. Ermeniler Azerbaycan aleyhine propaganda yayarak bu ülkeyi Türkiye ile işbirliği yapmakla suçluyordu. Batılı devletlere şikayet eden Ermeniler Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye 18 bin Türk Lirası 1 milyon Fransız Frankı meblağında mali yardım gösterdiğini, böylece Antanta alehine bir hareket olduğunu iddia ediyorlardı. Ermenistan Kafkasya'da, yarattığı zıddiyetlerde Antanta'nın üzerine götürdüğü taahhütden vazgeçmesine ve böylelikle Bolşeviklerin Transkafkası işgal etmesine imkan yaratmamış oldu.

Aslında ise Ermenistan'ın Transkafkas'ın menfaatlerini satmakla suçladığı Azerbaycan'a Türkiye, Sovyetlerden yardım alabilmek için geçit gibi bakıyor ve bu yolda mania olarak gördüğü "Musavat"Partisi'nin iktidardan uzaklaşmasını istiyordu. Kurtuluş Savaşı'nın ünlü komutanlarından olan K. Karabekir Paşa, "Sovyet idaresini Türk hududuna kadar ulaştırmak başlıca vazifemizdir" diyordu. Mustafa Kemal bu maksatla, Sivas Kongresi'nden sonra Halil Paşa'yı Sovyet Rusyası'na maddi ve silah yardımı için temsilci olarak göndermiş, 1920 yılının ilk aylarında Anadolu'ya beklenilenden az da olsa yardım ulaşmıştı.[15]

Türkiye Ermeniler tarafından işgal edilmiş Şark Vilayetlerini geri almak için askeri plan hazırladı. Razılaşmaya göre Rusya bu askeri müdahaleye karşı çıkmıyor, Ankara'da bunun mukabilinde Bolşeviklerin Bakü'ye hareket etmesine göz yumuyordu. Rusya Ermenistan'ı maşa olarak kullanıyor, bir taraftan onu Türkiye'den yeni topraklar iddia etmek için kızıştırıyor, "Büyük Ermenistan" planını

savunuyor gibi gözüküyor, o biri taraftan Antanta-Türkiye yakınlaşmasından korkarak Anadolu Hükümeti'ne göz kırpıyordu.[16]

Azebaycan'daysa Bolşevikler Musavat hükümetinin Türk kardeşlere yardım için Anadolu'ya giden Kızılordu'ya yol vermediklerine dair halk arasında söz yayıyorlardı. Türkiyeli ve yerli komünistlerden oluşan bir grup bu sahada aktif çalışıyor, "İngilizperest" Azerbaycan hükümetini Türkiye'ye ihanet etmekle suçluyorlardı. Azerbaycan'daki bu durumu kendi lehine değerlendiren Rusya Dağıstan'a konuşlandırdığı Kızılordu'ya işgal emrini vermeden önce, milli cumhuriyete iktidarı bırakması için ültümatom verdi.

Siyasi buhran içinde boğulan Azerbaycan hükümeti ne yapacağını bilmiyordu. Parlementonun son oturumuna başçılık eden M. E. Resulzade heyecan içinde bulundukları zor durumu anlattı: "Kardeşler teslim olmamız için önümüzde ültimatom var. Mevkiimizi neden terkediyoruz? Bize diyorlar ki Rusya'dan gelen bu tecavüzkar ordunun hayat ve ölüm mücadelesinden geçen Türkiye'yi kurtarmak için buradan geçtiği tahmin ediliyor.

Kardeşler, Türkiye Azerbaycan'ın hilaskarıdır. Milletimizin emelini yüce eden mukaddes bir memleketdir. Onu kurtarmaya giden kuvveyi biz memnuniyetle yolcu ederiz. Fakat bir şartlaki bu kuvve bizim azadlığımızı, hürriyetimizi, özgürlüğümüzü çiğnemesin. Oysa kardeşler duyduklarımız düşman tebligatıdır. Gelen Rus ordusudur ve O 1914 hudutlarını geriye almak istiyor. Anadolu'nun imdadına yetişmek bahanesiyle yurdumuza giren işgal ordusu buradan bir daha çıkmayacaktır…"[17]

Musavat Partisi'nin siyasi hedefi asrılaşmış, Türkçülük ve İslamcılık tradisyonlarını muhafaza eden milli bir ideolojinin, halkçı sosyalist nevinden içtimai bir programdan ve bütün Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması manasında anlaşılan bir taktikten oluşuyordu. Böyle bir partinin iktidarda olması ister Rusya isterse Türkiye'nin işine gelmiyordu. Karabekir Paşa'nın Kafkasya'da bulunan Halil Paşa'ya göndermiş olduğu şifreli telgraf, Türkiye'nin olaya bakış açısını somutlaştıran önemli bir belgedir: "Sizin şimdi başta gelen vazifeleriniz Sovyet idaresini Türk hududuna kadar ulaştırmak olmalıdır. Bu yolda yürünmesi lazımdır, aksi takdirde hareket edilecek olursa bu başkalarının durumuna yarayacaktır."[18]

Azerbaycan'la ilgili bu kararın alınmasında bir başka boyut daha vardır. Mustafa Kemal Paşa Azerbaycan konusunda kesin tavrını ortaya koymadan önce bu ülkeye güvenilir kişiler göndermiş ve oradaki durumu inceletmiştir.1920 senesi Azerbaycan siyasi hayatının sıkıntılı ve buhranlı günleriydi. Parlemento içinde hükümetin çeşitli kademelerinde karşı durmalar vardı:

Dışişleri Bakanı F. Xoyski Sovyet Rusyası'na karşı sert siyaset yürütülmesi hattını savunuyor, İç İşleri Bakanı M. Hacinski ona karşı çıkarak Bolşeviklerle sıcak ilişkiler yaratılması tezini ileri sürüyordu. Bu iki grup arasında karşı durma hat safhaya çıkmış, Parlemento çalışamaz hale gelmişti. Halk arasında "Musavat"ın İngilizlerle işbirliği yaptığı şaibeleri dolşıyor, iktidara güvensizlik her geçen

gün artıyordu. Yerli Bolşevikler halkı hükümete karşı kışkırtıyor, ülke içerisinde karmaşa yaratmaya devam ediyorlardı.

Emperyalist devletler ve Rus Bolşevizminin ihatesinde kuvvetli hükümeti olmayan tam teşekküllü milli ordudan yoksun bir Azerbaycan'ın ayakta durabilmesi zaten zayıf bir ihtimaldi. Özellikle sahip olduğu petrol yataklarından dolayı Azerbaycan üzerinde oynanan oyunların kolayca bitmeyeceği gerçeğinden yola çıkan Atatürk Kafkasya'da yaşanan bu karmaşık ortamdan Anadolu'nun lehine istifade etmeye karar vermiştir. İtilaf Devletlerine karşı ortak düşmanlık ve Türkiye'nin içinde bulunduğu zor şartlar Anadolu hükümetiyle Rusya'yı birbirine yaklaştıran en önemli unsur olmuştur. 26 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği resmi mektupta "Türkiye emperyalist devletlere karşı Sovyet Rusya'sıyla birlikte savaşmayı üstlenmektedir…." denilmekte ve bu savaşta Sovyet Rusya'dan yardım istenmekteydi.[19]

Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkasya politikasını incelediğimiz bu konuşmada Rusya'ya geniş yer vermemizin üç temel nedeni var.

1. Atatürk Anadolu hükümetinin faaliyetleri sırasında Kafkasya'ya daima Türkiye-Rusya-Kafkasya üçgeni prizmasından bakmıştır.

2. Rusya Türkiye'nin yalnız kuzey komşusu olmakla kalmamış İtilaf Devletleri karşısında en önemli siyasi partneri olmuştur.

3.Rusya, Azerbaycan ve Dağıstan başta olmak üzere yalnız Kafkasya'da değil büyük coğrafyaya dağılmış olan Türkistan Türklerinin de siyasi iktidarını elinde bulunduran totaliter idare sisteminin hakim olduğu sözde Sosyalist Cumhuriyetler Birliği idi.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkasya'ya karşı izlediği ince politikada daima bu ayar ciddi şekilde gözetilmiştir. O, Rusya kontrolündeki Türklere karşı aleni şekilde icra edilen ya da dile getirilen birtakım şeylerin bu halklara Ruslar tarafından uygulanan baskıların dışında bir şey vermediği gerçeğini iyi biliyordu. 1920 Haziranı'nda Türkiye-Şark Cephesi Komutanlığı ile Sovyet Azerbaycanı arasında ilişkiler kuruldu. Karabekir Paşa, 23 Haziran 1920'de Azerbaycan Bolşevik Hükümeti Harbiye Komiserliği'ne yazmış olduğu ilk mektubunda Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye'nin milliyet prensipleri göz önüne alınarak hudut ve mukadderatlarının Sovyet Rusya hükümet murahhasları ile adı geçen dört devlet murahhasları arasında tayin edilmesinin beklenmesine karşın, Ermenilerin Oltu ve Zengezur mıntıkalarında İslam ahalisine tecavüzlere başladıklarını bu durum karşısında Ermenilerin hareketlerini protesto ettiğini,tecavüzden vazgeçmedikleri takdirde mukabele zorunda kalacağını hatırlattığını bildirmiştir. Mektup, Müslüman halka karşı Ermenilerin tecavüz ve mezaliminin durdurulması için Azerbaycan hükümetinden teşrik-i mesai ricasıyla bitiyordu. Bu mektuba mütakiben Haziran-Temmuz ayları zarfında K. Karabekir Paşa tarafından iki tanesi XI. Kızılordu kumandanlığına ve biri de Kafkasya'da bulunan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'ya hitaben dört adet mektup gönderilmiştir. Mektuplarda Rus Sovyet Ordusu ile Türkiye Şark Ordusu

arasında irtibat yapılması ve Azerbaycan'da hâlâ devam eden İngiliz propagandasına nihayet verilmesi için işbirliği arz ediliyordu. Şark cephesi kumandanı Karabekir imzalı bu mektuplar TBMM hükümeti tarafından de tafsiv ediliyordu.[20]

Türkiye'nin Azerbaycan'a olan ilgisini ve hassasiyetini bilen Sovyetlerin Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Bakü'ye gönderdiği telegramda: "Azerbaycan Büyükelçisinin Ankara'da faaliyete başlaması Türkiye ile ilişkilerimizin geliştirilmesi açısından yararlı olacaktır…" denilmekte idi.[21]

Azerbaycan'da yönetim Bolşeviklerde olsa da yapılan faaliyetlerde Türkiye'ye karşı duyulan sevgi açık şekilde kendisini belli ettirmiş, Azerilerin İngiliz savaş esirlerini Malta Adası'nda bulunan Türk esirlerinin azad edilmesi şartıyla iadelerini beyan etmesi TBMM'de heyecan yaratmıştır. İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey'in önerisiyle Meclis "Türkiye'nin milli namusunu müdafaa etmek fedakarlığını ve kardaşlığını gösteren sevgili Azerbaycan'a hükümet namına teşekkürünü bildirmiştir."[22]

Azerbaycan hükümeti de Bakü'de yayınlanan "Bakinski Raboçi" Gazetesi'nin 08.06.1920 tarihli sayısında Türk ulusal hareketinin zaferi için Müslüman komünistlerin çaba harcayacaklarını bildiriyordu.

Atatürk'ün talimatıyla Ankara hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iki kardeş ülke arasında ilişkileri geliştirmek ve Kafkasya'da olup bitenleri daha yakınen takip edebilmek maksadıyla Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer Cumhuriyetleri nezdinde TBMM hükümeti mümessili Memduh Şevket Bey'i tayin etmiştir. Kafkasya mümessilinin görevleri 15.8.36 (1920) tarihli Talimat'ta şöyle ifade edilmiştir: Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline gelmesine taraftarız ve bunun temini için de Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lazımede bulunacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam aleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağının Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

* Kafkas meselesinin hudut, vesait-i nakliyye vesair gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan'ın Şimal-i Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi, 10 Ağustos 1920 de Ruslar ile Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hakim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi

Türk ekseriyeti ile meskun yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir… Rum Ermeni gibi garp emperyalizminin hizmetçisi olan milletlerle mesleklerinde sebat ettikleri müddetçe anlaşmamızın imkanı yoktur… Rusya Müslümanları ve alelumun İslam kavimleri hakkında nokta-i nazarımız bunların muhdariyetlerinin genişlenmesine ve hilafet makamına olan manevi bağlılıklarının takviyesine çalışılacaktır. Rusya'nın bu husustaki hassasiyeti malum olduğundan gayet ihtiyatkarene hareket edilecek ve her fırsatta bundan maksat İslamcılık ve Turancılık gibi eylemler olmayıp, sırf

Türk ve İslam kavimlerini dahi herkes gibi hür ve şimdiki medeniyetten istifadeye kadir bir hale getirmek olduğu beyan olunacaktır…[23]

Burada dikkat edilmesi gereken önemli husus Mustafa Kemal Paşa'nın gizli talimatlarında dahi üstüne basa basa belirlediği siyaset -Rusya'yı gücendirmemek ve kuşkulandırmamak- prensibi olmuştur.

1921 yılı Türkiye'nin Garb cephesinde Yunanların taarruzu ve Afyon-Karahisar, Kütahya ve Eskişehir'de kazandığı zafer Rusya'da Ankara aleyhine bir değişiklik yaratmıştır. Sovyetler Türkiye ile imzaladıkları Moskova Muahedesi'nin hükümlerini hiçe sayarak Anadolu'yu içten karıştırmış, Kürt kabileleri arasında tahrikata başlamıştır. Bu sıralarda Moskova Yunanistan'a gizliden yaklaşmış, Pontos hükümeti namıyla Karadeniz sahillerinde bir Rum hükümeti kurmaya çalışanlara Gürcüler vasıtasıyla yardım ettiği tespit olunmuştur. Aynı zamanda Rusların Gürcistan'ı da aleyhimize harekete geçirmek istedikleri anlaşılmıştı. TBMM Rusya'nın komşuluk ilişkilerini hiçe sayan bu davranışlarından dolayı 13 Eylül 1921'de Sovyetler'e nota göndermişti. Cephede peşpeşe kazanılan zaferler Rusya'nın ibresini tekrar Türkiye'ye çevirmiş ve bu ülkenin sempatisini kazanmak için Azerbaycan Büyükelçiliği'nin açılmasına karar verilmiştir.

1921 senesinde Ankara'da resmen göreve başlayan İbrahim Muharremoğlu Abilof Kafkasya'yı Türkiye'de temsil eden ilk Türk diplomatı olmuştur.[24]

İbrahim Abilov'un Atatürk ve TBMM'de güven mektubunu sunma merasimindeki görüşme heyecanlı geçmiş, Abilov Azeri Türklerinin kardeşlik selamını Azeri mazlumlarının arkadaşı olan Türk halkının timsalinde şanlı ve kahraman Türk ordusunun Başkumandanı'na sunmaktan dolayı duyduğu mutluluğu dile getirmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa Abilov'u aynı heyecanla cevaplandırmıştır: "… Azerbaycan Türklerinin kardeşlik selamını kardeşçe mukabele etmekle bahtiyarım… Rumeli ve Anadolu halkı Azeri kardeşlerinin kalbinin kendi kalpleri gibi çarptığını bilirler… Azeri Türkleri'nin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz olduğu için onların hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir… TBMM ve hükümeti'nin iki kardeş millet arasındaki revabıta çalışacağını ve bu babda zat-i alinize elden gelen her türlü muavenetleri ifa edeceğini temin eylerim…"[25]

Bu duygu yüklü diyaloğun yaşandığı tarihi gün 22 Ekim[26] 1921 yılı idi. 26 Ekim'de yani 4 gün sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa Abilov'u ziyaret etmiş, samimi görüşmenin ardından iki dost olarak ayrılmışlardır.[27]

Atatürk'ün Abilov'a gösterdiği samimiyet onun şahsından ziyade Azeri Türklerine olan sevginin belirtisiydi. Zira Abilov'u şahsen tanımadan önce Azerbaycan mümessiline hürmet alameti olaraktan kendi yaveri Muzaffer Bey'i Ankara'ya 30-40 km. kala onu karşılamaya göndermek büyüklüğünde ve lütfunda bulunmuşlardı.[28]

Azerbaycan Büyükelçiliği'nin açılışına bizzat katılan Atatürk, Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetin önemine değinmiş, "…. Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haiz-i kıymet ve ehemmiyetlidir…." ifadesiyle Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde Azerbaycan'ın önemine dikkat çekmiş "Azerbaycan'ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerinin birtakım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu, çünkü bu bayramın aynı zamanda Türk halkının bayramı olduğu" gerçeğini dile getirmiştir.[29]

Atatürk, Abilov'a karşı oldukça sıcak davranmış, onunla sık sık buluşmuş, Rusya ile yapılmış tüm görüşmelerde iştirakini temin etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Abilov'la ilgili görüşlerini ocak 1922'de Rusya'nın Türkiye Sefiri olarak Ankara'da bulunan Semyon Aralov hatıralarında yıllar sonra böyle yer verecektir: "…Atatürk İbrahim Abilov'un yalnız fevkalade diplomat olmakla kalmadığını, aynı zamanda genç Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük dostu olduğunu tüm içtenliğiyle anlatıyordu…"[30]

Abilov diğer siyasetçiler tarafından da hep sevgi saygı gördü, fakat Bolşevikleri temsil ettiğinden dolayı değil kardeş Azerbaycan'dan biri olduğu için.

Rusya Ankara ile iyi ilişkiler yürütmeye mecbur olsa da Atatürk'ün Türkiye dışında yaşayan Türkler ile ilgili gerçek düşüncelerini biliyor ve Kafkasya'yı sıkı denetim altında tutuyorlardı. 16 Mart 1921'de Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı. Moskova Antlaşması adıyla tarihe geçen antlaşma bir önsözden, 16 maddeden ve ilişik belgeden oluşmaktaydı.[31] Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen antlaşmanın 15. maddesi uyarınca Transkafkasya-Türkiye Konferansı düzenlenmesi için diplomatik görüşmeler başladığı zaman Rusya Türkiye karşısına tüm Transkafkasya cumhuriyetleri arasında tek bir antlaşma imzalanması şartıyla çıktı. Fakat Türk tarafı haklı olarak tek bir antlaşma imzalamanın hukuksal temelleri bulunmadığı tezini ileri sürerek Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile ayrı ayrı antlaşmalar imzalamak istiyorlar

dı.[32] O sırada Transkafkasya Federasyonu henüz kurulmamıştı. Rusya'nın tüm korkusu Türkiye ile Azerbaycan arasında direkt bir antlaşma yapılması yönündeydi. Çiçerin tarafından Bakü'ye Harici İşler Komiseri Hüseyinov'a gönderilen şifreli telegramda: "Yusuf Kemal yarın Tiflis'te olacak… Türkler Tiflis'te Bakü ve Yerevan'la ayrı ayrı mukavele imzalamak istiyorlar. Siz bunun yapılmaması için bir şeyler kurun, ona (Yusuf Kemal'e) karşı birlikte cephe alın ve tek bir antlaşma imzalayın. Ben size antlaşmanın cumhuriyetlere verilmek üzere Layiha ve haritasını da gönderiyorum…" denmekteydi.[33]

Çiçerin'in bu meyanda Hüseyinov'a gönderdiği ikinci bir telegram Rusya'nın Türkiye-Azerbaycan ilişkisinden ne denli tedirgin olduğunu gözler önüne seriyor: "Türk heyeti Bakü'de olacak. Azeri yoldaşlara diğer Kafkas cumhuriyetlerinin temsilcileri gelmeden ve benim antlaşma layihamla yakinen tanışmadan Türklerle kesinlikle danışıklara başlamamaları için talimat verin."[34]

Dönemin arşiv belgeleri Rusya'nın Türkiye'yi Kafkasya, özellikle Azerbaycan'dan uzak tutmak için tüm yollara başvurduğu gerçeğini meydana çıkarmaktadır. Hatta Atatürk'ün ve arkadaşlarının bütün gayretlerine rağmen maalesef Sovyetlerin ve Batılıların istekleri doğrultusunda Türkiye ve

Azerbaycan arasında bir Ermenistan yaratılmıştır.[35] Rusya Ermenistan'la ilgili düşüncelerini Harici İşler Komiseri Çiçerin vasıtasıyla şöyle demekteydi: "Biz Türkiye ile dostluk ilişkilerine ancak Ermenistan gibi Türkiye'ye komşu halklarla Türkiye arasında karşılıklı sınırların belirlenmesi…. koşullarında giriyoruz…"[36]

Bu belgeler Mustafa Kemal Paşa'nın nasıl zor şartlar altında Kafkasya politikasını yürüttüğünün en güzel kanıtıdır. Fakat etle tırnağın ayrılması nasıl imkansızsa Anadolu'yla Azerbaycan'ı birbirinden ayırmak da mümkün olmamıştır. Bolşevik işgalinden sonra Kafkasya'nın özgürlük mücadelesi yürüten binlerce insanına kucak açmıştır Türkiye. Özellikle Azerbaycan siyasi muhacirleri buradan Bolşevik rejimi ve Rus istibdadına karşı faaliyet yürütmüş, Rusya hükümeti ve Azerbaycan komünistlerinin kargaşasına rağmen Atatürk onlara bu mücadeleyi 1933 senesine değin yasaklamadığı gibi, çeşitli vakıflar adı altında maddi destek sağlanmasına fırsat yaratmıştır.[37]

Büyük Millet Meclisi azası İsmail Suphi, Atatürk tarafından, esir Türklerin durumunu öğrenmek için güya Komünist Partisi taraftarı gibi Azerbaycan'a oradan ise Türkistan'a geçmiştir. Azerbaycan'da gördükleri karşısında İsmail Suphi'nin Büyük Millet Meclisi'ne sunduğu raporu istibdadın siyasi, fiziki, manevi terörünü belgeliyordu adeta:

"Azeri halkı açtır. Önemli görevlerde Ruslar, Ermeniler, Gürcüler çalışıyorlar. Ülke Revkom tarafından yönetiliyor… En korkunç vaka Onbirinci Kızılordu'dur. Ülkede son 10-11 ay içerisinde öldürülen 8000 kişinin 2000'ini aydınlar oluşturmaktadır… Hakimiyetteki Rus-Ermeni Yunan komünistler Çeka'nın eliyle Müslümanlardan resmen öç alıyorlar… Azerbaycan genelinde toplam 10.000 komünist var ve komünistleri kimse sevmiyor. Özetle, Sovyet Rusyası hâl-i hazırda Azerbaycan için ne terbiyeci, ne yol gösterici olmadığı gibi, gerçek anlamda talancıdır."[38]

Rusların Kafkasya'da özellikle, Azerbaycan'da yaptıkları vahşet Komünist Enternasyonal'ın alevli savunucusu Bakü'deki "Türkiye İştirakiyum Fırkası"nın reisi Mustafa Suphi'yi dahi hiddetlendirmiştir. O Rusya Bolşevik Partisi genel kuruluna sunduğu raporunda Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti olan Gence'de Kızıl Ordu'nun Ermenilerle işbirliği yaparak dört binden fazla insanı katlederek şehri adeta harabeye çevirdikleri gerçeğini gündeme getirerek bu olayın bölge halkında sosyalist yönetime karşı kin ve nefret duymasına neden olduğunu yazmıştır.[39]

Atatürk Rusya'nın Kafkasya'da takip ettiği siyasetin gerçek mahiyetini bütün incelikleriyle biliyor, fakat son derece isabetli kararla beklemenin en doğru yol olduğu kanısına varmıştır.

Özetle Atatürk'ün politikasını, izlediği siyaset hattını böyle hulasa etmek yanlış olmayacaktır.

* Emperyalist devletler ve Rus Bolşevizmi çerçevesinde kuvvetli hükümeti olmayan tam teşekküllü milli ordudan yoksun bir Azerbaycan'ın ayakta durabilmesi zaten zayıf bir ihtimaldi. Hala sahip olduğu doğal servetlerinden dolayı Azerbaycan'ın yakasının kolayca bırakılmayacağı gerçeğini anlayan Mustafa Kemal Atatürk ortaya çıkan fırsatları Türkiye'nin lehine değerlendirmenin en isabetli karar olduğu kanısına varmıştı. Zaten Atatürk daha kuvvetli Türkiye'nin oluşumunu büyük Türk

devletine götüren yolun başı olarak görmüş, gelecek üzerine kurduğu tüm düşüncelerinde dış Türklere ayrıca bir yer ayırmıştı.

* Atatürk Türk dünyasının kültür birliğini gerçekleştirmek için Türk Tarih ve Dil Kurumları'nı kurdurmuştur.

* Atatürk 1928 senesinde Harf İnkılabı yaparak Azeri Türklerinin kullandıkları Latin Alfabesi'nin Türkiye'de kullanıma açmış ve Türk kültürünün Azerbaycan başta olmakla diğer Türk ülkelerinde de gelişmesini amaçlamıştır.

* Atatürk yalnız Kafkasya'da değil diğer Türk devletlerinde yaşayan soydaşlarımızın ortak mazisinin yaratılması, kültürümüzün bütünleştirilmesi için çalışmıştır. Atamızın kendi tabiriyle söylemek gerekirse bunları açıktan adı konarak değil devletlerin ve milletlerin derin düşünceleri olarak yapmıştır.[40]

* Atatürk yalnız dahilere has uzak görüşlülükle 29 Ekim 1933'te Cumhuriyet'in 10. yıldönümü şerefine düzenlenmiş gecede bütün Türk dünyasıyla ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: "Bu gün ölümsüz gibi görünen nice güçlerden ileride pek az şey kalacaktır. Devletler ve milletler bir idrakin içinde olmalıdırlar. Bugün Sovyet Rusya dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını hiç kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler, avuçlarından kaçabilirler… O zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, öz bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız…"[41]

1 Ali Fuat Cebesoy, Bir üssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu, İstanbul, 1938 s. 51.

2 Dr. Baymirza Hayıt, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi, Ankara, 1995. s. 218-219.

3 Maveray-ı Kafkasya Seyminin mazbataları, Tiflis, 1918, Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi (MDA).

4 Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, 894, Siy 10, iş 30.

5 Aygün Attar, "Türk Dünyasının Bir Büyüğü Feteli Han Hoyski", Askeri Tarih Bülteni, sayı 51, s. 160, Ankara 2001.

6 Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi (MDA), Fond 2898, Siy 1, iş 6.

Fond 970, Siy 1, iş 161.

Fond 100, Siy 2, iş 791.

7 Nutuk, M. Kemal Atatürk, C. I, s. 1, İstanbul 2000.

8 A. M. Şamsutdinov, Osvoboditelnaya Voyna Turtçii, s. 52, Moskova, 1966.

9 Az. MDA, Fond 28 c, Siy. 1c, iş 68.

10 N. Yüceer, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Genelkurmay ATASE Yayınları, 1996, s. 169.

11 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 42-43.

12 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 111.

13 Az. MDA. Fond 2898, Siy 1, iş 6.

14 Teodar Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920, Bağlam Yayınları, s. 215. 1988.

15 Lord Kinros, Atatürk, İstanbul, 1966 s. 370-371.

16 Az. SPİHDA, Yığıcı Fond No: 401.

17 Az. Res. Devlet Arşivi, Senetler No: 275.

18 Halil Paşa'nın Anıları, s. 320-330.

19 Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C. II, s. 554-555, Moskova, 1959.

20 A. F. Cebesoy, Moskova Hatıraları, 1982, s. 40-41.

21 Az. MDA, Fond 609, Siy 1, iş 94.

22 Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge, C. I., s. 173, Ankara, 1981.

23 Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923, C. I., s. 205, Ankara.

24 Az. SPİHDA, (Azerbaycan Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler devlet Arşivi) Abilov Fondu.

25 B. Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Ankara, 1993, C. 1, s. 408.

26 Bu tarih bazı Türk kaynaklarında yanlışlıkla 18 Kasım olarak gösterilir oysa Abilov kendi el yazısıyla 22 Ekim'de Atatürk'le görüştüğünü yazıyor.

27 Azerbaycan MDA., F. 609, siy. 1, iş. 94.

28 Azerbaycan MDA., Abilov'un Azerbaycan Dışişleri Komiseri Mirza Davud Hüseyinov'a 8 Kasım 1921 tarihli raporu.

29 Azerbaycan SPİHDA., F. 276, Siy 5, iş 1.

30 Azerbaycan SPİHDA, Foud Abilov Fondu.

31 Dokumenti Unşneya Politiki SSSR T. 3, s. 597-604, Moskova, 1959.

32 Y. Hikmet, Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti, s. 68.

33 Azerbaycan SPİHDA., F. 609., Siy. 1iş 94., s. 139.

34 Azerbaycan SPİHDA., F. 609., Siy. 1iş 94., s. 195.

35 M. Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, Ankara, 1995, s. 13.

36 Dokumenti Uneşneya Politiki SSSR T. 3, s. 325, Moskova, 1959.

37 Azerbaycan SPİHDA., Fond 1, Siy 85, iş 462.

38 Azerbaycan SPİHDA., F. 609., Siy. 1, iş 94, s. 15-18.

39 Az. SPİHDA, Yığıcı Fond No: 336.

40 İ. Bozdağ, Atatürk'ün Sofrası, İstanbul, 1995, s. 11-26.

41 İ. Bozdağ, a.g.e., s. 11-26

İstiklâl Harbi Döneminde Türk-İngiliz İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Çufalı [s.263-271]

Polis Akademisi / Türkiye

Giriş

İngiltere'nin 18. yüzyıldan beri dış politikasının temel amacı Hindistan'a giden İmparatorluk Yolu'nu egemenliği altında bulundurmak veya en azından dış tehditlerden korumaktı.1 Bu nedenle 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmuş, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ise bu politikasından yavaş yavaş vazgeçmiş ve nihayet Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa, Rusya ve İtalya ile Osmanlı topraklarını paylaşmaya yönelik gizli antlaşmalar yapmıştır.2 Savaştan sonra ise bu anlaşmaları hayata geçirmek amacıyla ve özellikle güçlü bir Yunanistan'ın İngiltere'nin Yakın Doğu politikasına hizmet edeceği inancında olan Liberal Parti Lideri Başbakan Lloyd George'un ısrarıyla Yunanaistan'ın Anadolu'yu işgal planına destek vermiştir. Türkiye ile imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndaki 7. maddeyi ise bilhassa bu amaç için kullanmaya çalışmıştır. İngiliz kabinesindeki muhalefete rağmen Lloyd George, Batı Anadolu'nun Yunanistan tarafından işgaline tam destek vermişti, ama işgale karşı Anadolu'da başlayan milli direniş, Yunanistan'ın işgaldeki başarısızlığı, Fransa'nın ittifaktan desteğini çekmesi, İngiltere'de bu politikaya olan muhalefetin şiddetlenmesi ve Türk-Sovyet yakınlığı İngiliz Başbakanını zor durumda bırakarak Yunanistan'a olan desteğini yavaş yavaş çekmekle sonuçlanmış, sonunda Türklere rağmen bölgede kendi politikasını oluşturmada başarısız olacağını anlayınca Türkiye ile barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır.

1. Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı yönetimi ise İngiltere ile dost olarak ve zaman zaman işgallere göz yumarak kabul edilebilir bir antlaşma imzalayabileceğini ve savaşın ağır faturasını en az zararla atlatabileceğini ummuştur. Bu arada Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde başlayan milli mücadeleye ilk önceleri sessiz kalmayı tercih etmiş, hatta destek vermiştir. Ama İngiltere'nin yoğun baskısı, Yunanistan'ın işgal alanını genişletmesi ve daha da önemlisi milli mücadelenin İstanbul iktidarına ve belki de saltanata son vereceği anlaşılmaya başlanınca İstanbul ile Ankara arasındaki bağ kopmuş ve bir iktidar mücadelesi başlamıştır. Anadolu hareketi ise padişahın ve İstanbul hükümetlerinin İngilizlerle uzlaşmacı tutumunun ülkeyi kurtarmayacağı inancında olan aydınlar, ordu mensupları, yerel yöneticiler ve eşraf tarafından başlatılmış, kısa zaman içinde Mustafa Kemal'in liderliğinde birleşmişlerdir. Nihayet milli hükümetin hem İstanbul'a hem de Yunanistan ve onun arkasındaki müttefiklere karşı olan mücadelesi bir zaferle sonuçlanmıştır.

İngiltere'nin TürkiyePolitikasındaki GörüşAyrılıkları

İngiltere'nin savaş sonrası Yakın Doğu politikası, savaş öncesi ile paralellik gösteriyordu. Bu da İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan ile stratejik bağlantısının devam etmesiydi. Bu genel amaç için İngiltere'nin Yakın Doğu'da takip etmeyi planladığı politika şöyle sıralanabilir: Akdeniz'den geçen

Hindistan yolunun açık olması, Boğazlar'ın kendi çıkarlarına aykırı olmayacak bir statüde olması, muhtemel bir Bolşevik etkisinin Yakın Doğu'dan uzak tutulması ve Doğu Anadolu'da bağımsız veya özerk bir Ermenistan oluşturulmasını da içeren Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların haklarını savunulması.[3] Bu amaçlarına ulaşabilmek için de Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, Kürtlerin ve Ermenilerin kendi devletlerinin kurulmasının sağlanması veya en azından özerkliklerine kavuşturulması ve Batı Anadolu'da Yunan isteklerinin desteklenmesi gerekiyordu. Bu politikaların uygulanması konusunda İngiliz Kabinesi'nde üç farklı görüş vardı.

Başbakan Lloyd George'un önderlik ettiği birinci görüşe göre Osmanlı toprakları müttefikler arasında paylaştırılmalı, Türkler Avrupa'dan atılmalı ve Batı Anadolu'nun Yunanistan tarafından işgali desteklenmeliydi.[4] Dışişleri ve Savaş Bakanlıkları ile Muhafazakar Parti'nin büyük çoğunluğunun desteklediği ikinci grup da bu düşünceleri savunuyordu, ama Anadolu'nun Yunanistan tarafından işgali ve müttefikler arasında paylaştırılmasına milliyetçi bir ayaklanmaya neden olabileceği düşüncesiyle karşıydı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türklerin hilafet makamıyla beraber İstanbul'dan atılmasını savunuyordu. Böylece Türkiye İran veya Afganistan gibi herhangi bir Asya devleti olacaktı.[5] Savaş Bakanlığı ve üst rütbeli subaylar ise Anadolu'da askeri bir çözüme karşı geliyorlardı. Churchill bu politikanın Türkleri Bolşeviklerin kucağına itmesinden çekiniyordu. Türkleri aşağılayıcı bir barış antlaşmasının, Orta Doğu ve Hindistan'da milliyetçi eğilimlerin artmasına neden olacağını iddia ederek, Türklerle ılımlı bir barış antlaşması yapılmasını ve Bolşeviklere karşı Türklerle işbirliği yapmayı savunuyordu.[6] Hindistan İşleri Bakanı Montagu'nın öncülüğündeki üçüncü grup ise Hint Müslümanlarının tepkisinden çekinerek Türklerin İstanbul'da bırakılması ve bir an önce bir barış anlaşmasının imzalanmasını savunuyordu.[7] Fakat Venizelos'un etkisinde kalan Lloyd George'un düşünceleri diğerlerine baskın çıkacak ve Yunanistan'ın İzmir'i işgali kabul edilecekti.

İzmir'in YunanistanTarafından İşgali

3-4 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda Türkiye üzerine görüşmeler sırasında Yunanistan Başbakanı Venizelos, I. Dünya Savaşı'ndaki katkılarına karşılık olarak İzmir ve civarının kendileri tarafından işgal edilmesine müsaade edilmesini istedi.[8] Bu bölgede Rumların çoğunluğu oluşturması dolayısıyla bu isteklerinin Wilson ilkelerine uygun olduğunu da iddia etti.[9] İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarına uygun büyük bir Yunanistan düşüncesini savunan ve İtalyanların İzmir'i işgaline karşı çıkan Lloyd George bu fikri hararetle destekledi.[10] Sonunda 6 Mayıs 1919'da Amerikan başkanı ve Fransız başbakanının kabulüyle Yunanistan'ın İzmir'i işgal düşüncesi onaylandı.[11]

16 Mayıs'ta başlayan İzmir'in işgali o ana kadar şaşkınlık ve bezginlik içinde olan Anadolu halkını tekrar canlandırarak direniş hareketlerinin doğmasına yol açtı. Özellikle subaylar, aydınlar ve yerel eşraf kendiliğinden direniş güçleri oluşturmaya başladı. Bu yerel direnişler daha sonra Ankara hükümeti etrafında birleşecekler ve İstanbul'a itaatı reddedeceklerdir.

İngiltere'nin Milli Harekete Karşı Politikası

Türkiye'deki İngiliz istihbarat mensupları milli mücadelecileri başlangıçtan beri takip ediyorlardı. Ama Londra'ya gönderilen raporlar çelişkilerle doluydu. Mustafa Kemal'in Milli Mücadeleyi teşkilatlandırmasıyla ilgili ilk rapor, Albay Hurst tarafından 6 Haziran 1919'da gönderildi, ama Dışişleri Bakanlığı tarafından pek üzerinde durulmadı.[12]

27 Temmuz 1919 tarihinde ise Amiral Calthorpe, Anadolu'daki durumu ve gelecekte muhtemel olayları irdeleyen bir rapor gönderdi. Bu rapora göre hem İstanbul hem Anadolu'da Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılmasına yönelik büyük bir istek vardı. Bu seçimlerde milliyetçilerin büyük bir zafer kazanacağını, seçimden de kaçınılamayacağını söylüyordu. İngiltere'nin seçimlere müdahale etmemesini isteyerek ve Meclis'in toplanmasına engel olunduğu takdirde Anadolu'da başka bir yerde meclisin toplanacağını belirterek şu tahminde bulunuyordu: "Farkında olduğunuz gibi Mustafa Kemal Erzurum'da bir kongre düzenliyor. Düşünceme göre Küçük Asya'da bağımsız, belki de fanatik ve Avrupa karşıtı, İstanbul'un otoritesini ve padişahın hakimiyetini reddeden bir hükümetin kurulması gibi muhtemel olayları gözönünde bulundurmalısınız."[13]

İngiltere'nin Samsun'daki temsilcisi Yüzbaşı J. S. Perring'in Erzurum Kongresi'yle ilgili raporunda ilginç bir şekilde, Kongre'de Türkiye'nin yararına olmak şartıyla İngiliz veya Amerikan mandasına sıcak bakılacağı kararı alındığını iddia ediyordu.[14] Ekim ayındaki bir istihbarat raporunda Cumhuriyet ilan edileceği söylentilerinin asılsız olduğu iddia edilirken,[15] Aralık ayında başka bir istihbarat raporunda ise Anadolu'da Cumhuriyet ilan edilmesiyle ilgili bir belge hazırlandığı belirtiliyordu.[16] Bu şekilde birbirleriyle çelişen raporları Londra hükümeti pek fazla dikkate almadı.

Milli Mücadele'nin ilk zamanlarında İngilizlerin milli hareketi önemsememesinin bazı nedenleri vardı. Öncelikle, milli mücadelecilerin Yunanistan karşısında pek varlık gösteremeyeceği düşünülüyordu. İngiliz yetkililer bunları bir avuç çapulcu olarak algılıyordu. 1919 yılında Anadolu hareketi henüz kongreler düzenlemekle meşguldü ve Yunan işgaline karşı planlı ve düzenli bir direniş yoktu. İkinci olarak İngilizler milli mücadelecileri İttihat ve Terakki mensupları ve dolayısıyla Alman yanlıları olarak görüyorlardı. Türkiye'deki İngiliz yetkililerin gönderdikleri mesajlar ve raporlar bu inanışa yol açmıştı.[17] Ayrıca Anadolu'daki Türk subayların büyük bir çoğunluğu gerçekten de İttihat ve Terakki mensuplarıydı. Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki ile bir bağlantısı olmadığını İngiliz Dışişleri mensubu W. S. Elmond saçma olarak nitelendiriyordu.[18] Son olarak da İngiltere Anadolu'daki direnişi İstanbul hükümetine karşı kullanabilirdi. Anadolu'daki direnişi bahane ederek Yunan işgalinin yayılmasına destek verebilir, hatta İstanbul'u işgalle tehdit ederek Osmanlı hükümetini barış yapmaya zorlayabilirdi. Tüm bu nedenlerle İngiltere milli mücadelecilere 1921 yılına kadar yeterince önem vermedi ve onlarla görüşmeye yanaşmadı. Buna bir istisna olarak Lord Curzon'un yeğeni Albay Rawlinson'un Doğu Anadolu'da Kazım Karabekir ile görüşmesi gösterilebilir. Bu görüşmeden sonra Londra'ya dönen Rawlinson'a Curzon, gayrı resmi olarak Mustafa Kemal ile görüşmesi ve barış antlaşması konusundaki düşüncelerini öğrenmesi talimatını verdi. Fakat bundan bir sonuç çıkmadı.[19]

Anadolu hareketinin İngiltere'ye yaklaşımına gelince, savaştan galip ayrılmış bir süper devleti daha mücadelenin başlangıcında karşısına almak akıllı bir politika olmazdı. İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiserliği siyasi görevlisi Tom Hohler, milliyetçilerin İngiliz dostluğunun zaruri olduğuna inandığını, fakat İngilizlerin Damat Ferid Hükümeti'ni ve Yunanlıların İzmir'in işgalini desteklediklerinden için itimatlarının kaybolduğunu belirtir.[20] Kahire'den Albay Meinertzhagen de İngiliz yetkililerin Sivas'ta Mustafa Kemal'i ziyaretlerinde bir zorluk çekmeyeceklerini iddia ediyordu.[21] Ama İngilizlerin Yunan yanlısı politikalarına devam etmesi ve İstanbul'un işgali, Anadolu-İngiliz ilişkilerinin düşmanlığa dönüşmesine sebep oldu.

İstanbul'un MüttefiklerTarafından İşgali ve SevrAntlaşması

İngiliz kabinesinde Türkiye üzerine görüş ayrılığı, 1919 sonlarında İstanbul'un geleceği tartışılırken daha da alevlendi. Lloyd George, Lord Curzon ve Balfour Türklerin Avrupa'dan atılması ve İstanbul'un uluslararası bir statüye kavuşturulması gerektiğini savunuyorlardı. Montagu ve Churchill ise bu düşünceye karşı çıkıyorlardı.[22] 1919 Aralık ayında İngiltere ile Fransa, İstanbul ve Boğazlar'ın uluslararası bir statüye kavuşturulması ve Doğu Anadolu'da Ermenistan ve Kürdistan'ın teşkili konusunda anlaşmışlardı.[23] Montagu, İngiltere'nin Hindistan'daki konumu açısından İstanbul'un Türklere bırakılmasını savunarak bu plana şiddetle karşı çıktı. Öte yandan Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson da Türklerin, İstanbul'da kalmaları karşılığında Müttefik taleplerini kabul edeceklerini, İstanbul hükümetinin Anadolu'ya taşınması durumunda ise İngilizlerin önemli miktarda ek askeri kuvvete ihtiyaç duyulacağını bildirdi. Kafkaslar'da Bolşeviklere karşı savaşan Denikin'in yenilmesi halinde Lord Curzon'un Hindistan ve İran'ın savunulması açısından üzerinde önemle durduğu Batum-Bakü hattının tehlikeye gireceğini ve bu durumda dost bir Türkiye'ye ihtiyaç duyacaklarını iddia etti.[24] Nihayet 6 Ocak 1920'de İngiliz hükümeti padişahın İstanbul'da bırakılması ve Boğazlar'ın uluslararası bir statüye kavuşturulması konusunda anlaştı.[25] Fransa'nın işgali altındaki Kilikya bölgesindeki Türk-Ermeni çatışmasını müteakip 12 Şubat 1920 tarihinde toplanan Londra Konferansı'nda da İstanbul'un Türklere bırakılması kabul edildi.[26] Böylece Lloyd George, Curzon ve Balfour'un Türklerin Avrupa'dan atılması fikri rafa kaldırılmış oldu. Ayrıca bu konferansta İzmir ve Trakya'nın Yunanistan'a bırakılması, Boğazlar'ın uluslararası kontrolü, Erzurum'u da içeren bir Ermenistan teşkili, muhtemel bağımsız Kürdistan'ın tanınması da kabul edildi.[27] Son olarak da Türklere barış planını kabul ettirebilmek amacıyla İstanbul'un geçici olarak işgali de kabul edildi.[28] Milli mücadelecilerle tüm bağlantılarının kesilmesi için baskıda bulunan müttefiklerin taleplerini yerine getirmeyen Ali Rıza Paşa Hükümeti 3 Mart 1920'de istifa etmek zorunda kaldı. Sonunda İtilaf kuvvetleri Kilikya'daki olayları bahane ederek, ama asıl olarak Türklere barış planını kabul ettirmek amacıyla 16 Mart tarihinde İstanbul'u işgal ettiler ve Meclis-i Mebusan'ı kapattırarak bazı milli mücadelecileri Malta'ya sürdüler.

İstanbul'un işgaliyle İngilizler, Türklere bir barış antlaşmasını empoze edeceklerini zannetmişlerdi. Onlara göre başkent işgal altında olduğu için Osmanlı hükümeti ne kadar ağır da olsa bir anlaşmayı kabul edeceklerdi. Böylece İngilizler, padişahın nüfuzuyla beraber İstanbul hükümeti ve Yunanlıları kullanarak Anadolu hareketini de bitireceklerdi. Bu amaçla müttefik Yüksek Komiserleri

İstanbul hükümetleri üzerinde baskı kurarak milli hareket önderlerini tanımamaları ve görevlerinden azletmeleri konusunda ısrar ettiler.[29] İngiliz baskısını reddeden Salih Paşa'nın yerine geçen Damad Ferid, milli mücadele aleyhine fetva yayınlatarak, Kuvay-ı İnzibatiye hazırlayarak ve Anadolu'da ayaklanmalar çıkararak Anadolu hareketini bitirmek için çok çaba gösterdi, ama bir sonuç elde edemedi. Sonunda Osmanlı yetkilileri, Londra ve San Remo Konferanslarında hazırlanan[30] barış antlaşmasını Fransa'nın Sevr şehrinde 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalamak zorunda kaldı.[31]

Genel olarak söylenilecek olursa, İstanbul'u Türklere bırakan, ama Boğazlar'ı uluslararası statüye sokan, Rumeli'yi ve İzmir'i Yunanlılara bırakan, Doğu'da ise bir Ermenistan teşkil eden Sevr Antlaşması[32] hiçbir zaman hayata geçirilemeyecekti. Çünkü bu anlaşmayı milli mücadeleciler kabul etmeyecekler,[33] Yunanlıların işgaldeki başarısızlıkları sonucu İtilaf Devletleri arasında ihtilaf çıkacak, hatta İngiliz kabinesi içinde ve dışından bile antlaşmanın değiştirilmesi için yoğun baskılar olacaktı.

Sevr Sonrası Türkiye Üzerine Görüş Ayrılıkları

İtilaf Devletlerinin Yunanlılara verdiği destek, Anadolu'da Yunan işgalinin genişlemesi, Damad Ferit Hükümeti'nin Ankara aleyhtarı politikaları milli mücadelenin zayıflaması değil aksine güçlenmesi ve yayılmasına neden oldu. İngiltere de bu arada gelişen bazı olaylar nedeniyle Ankara'ya yönelik politikalarında değişiklikler yapmak zorunda kaldılar. Bu nedenler arasında Sevr Antlaşması'nı hayata geçirmenin çok zor oluşu, Venizelos'un genel seçimlerde yenilgisi, Fransız ve İtalyanların Ankara'ya karşı politikasındaki değişiklikler ve Ankara'nın Bolşeviklerle olan ilişkileri olarak sıralanabilir.

1920 Ekimi'nde Kral Aleksander'ın ölümü sonucu sürgündeki Kral Konstantin'in Yunanistan'a geri dönmesiyle ilgili 14 Kasım'da yapılan referandum, kralın dönüşüne muhalif olan Venizelos'un yenilgisiyle sonuçlandı.[34] Bu olay Fransız ve İtalyanların Türkiye'ye yönelik politikalarında değişiklik yapmasına neden oldu. Konstantin, I. Dünya Savaşı sırasında Alman yanlısı politika izlemişti. Fransızlar, Konstantin'in geri dönmesi halinde Yunanlılara olan desteğini çekeceklerini açıkladılar. İtalyanlar da aynı tepkiyi gösterdi. İngiltere'de ise kamuoyunun tepkisine rağmen hükümetin Yunanistan'a desteğinin devam edeceği bildirildi. I. Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmalarda İzmir'in işgali İtalyanlara vaat edilmiş ama İngiltere İtalya'nın Antalya'dan başka bir yere asker çıkarmasına sıcak bakmamış, bu nedenle İzmir Yunanlılar tarafında işgal edilmişti. Bunun üzerine İtalya ikili oynayarak bir yandan ittifak içinde kalmaya devam etmiş ama İtilaf Devletlerinin Anadolu 'da daha fazla olaylara müdahale etmesine karşı çıkmış, öte yandan da Kemalistlerle antlaşma yolları aramaya başlamıştı.[35]

Fransa ise Müslüman kolonilerindeki çıkarları nedeniyle Türklerle bir an önce antlaşmayı istiyordu. İtilaf Devletleriyle Türklerin mücadelesi özellikle Kuzey Afrika'da rahatsızlığa neden olmuştu. Curzon'un 4 Ocak 1920'de dağıtılan bir memorandumda Fransa'nın İngiltere'nin etkisi altındaki Doğu İslam Dünyası'na karşılık olarak Suriye'den Fas'a kadar bir Batı İslam dünyası oluşturmayı düşündüğünü iddia ediyordu.[36] Kendisine göre Fransa Mondros Antlaşması'nın uygulanmasında fazla bir rol almamış, İstanbul ve Boğazlar'ın işgalinde en önemli rolü İngilizler üstlenmiş, Yunanlıların

İzmir'i işgali de İngiltere'nin Yakın Doğu'daki etkisini artırmıştı. Bunun sonucunda Fransa Anadolu'da Türklerle çatışmanın kendisine bir çıkar sağlamayacağını düşünüyordu.[37]

Hindistan Müslümanlarının İzmir'in işgali sonrası İngiliz aleyhtarı gösteri ve faaliyetleri, İngiltere'nin Türkiye politikasını gözden geçirmesine neden olan diğer bir etkendi. Ali kardeşler olarak bilinen Şevket ve Muhammed Ali 1919'un son aylarında Hindistan'da bir dizi Tüm Hindistan Hilafet Konferansları düzenlediler. Bu konferanslar sonucunda bir Hindistan Hilafet Heyeti oluşturuldu ve müttefiklere kendi düşüncelerini iletmek için Avrupa'ya gönderildi. Bu ve bunun benzeri heyetler 1920 ve 1921 yılları boyunca İngiliz devlet adamlarıyla görüşüp Halife'nin savaştan önceki statüsü ve Arap Yarımadası'ndaki egemenliğine dokunulmamasını istedi.[38] Bunun dışında Tüm Hindistan Müslüman İttifakı Heyeti, Madras Başkanlık Müslüman İttifakı, Pencab Vilayeti Müslüman İttifakı Konseyi[39] ve Genç Hindistan Müslümanları[40] gibi birlikler Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunmasını isteyen aksi takdirde İngiltere'nin bunun sonucuna katlanmasını ihtar eden telgraflar gönderiyordu. Hindistan dışında Güney Afrika, Güneydoğu Asya ve hatta İngiltere Müslümanları bile İngiltere'nin Türkiye politikasını protesto ediyorlardı.[41]

1920 yılı boyunca Ankara ile Moskova arasında gelişen ilişkiler de İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Churchill ve Savaş Bakanlığı bu ilişkinin engellenmesi için Mustafa Kemal'e bazı tavizler verilmesi gerektiğini belirtiyor, Savaş Bakanlığı da şimdi Doğu'da en büyük tehlikenin Bolşevizm olduğunu ve Türk-Yunan savaşının Türkleri Bolşeviklerin kucağına itmesinden çekindiğini bildiriyordu.[42] Churchill 1920 Aralığı'nda Başbakan Lloyd George'a İngiliz İmparatorluğu'nun dünyadaki en büyük Müslüman gücü olduğunu, Türk karşıtı politikanın uzaması halinde Müslümanların tepkilerinin şiddetleneceğini belirtirken[43] aynı tarihlerde Lord Derby'e de Mustafa Kemal ve yeniden yapılanmış Türkiye'nin Bolşeviklere karşı bir bariyer olarak kullanılması gerektiğini yazıyordu.

Tüm bu baskılar altında İtilaf Devletleri, 25 Ocak 1921'de Paris'te alınan karar gereğince Ankara'yı da da

vet ederek 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında Londra'da bir konferans düzenlediler, fakat konferansta yapılan teklifler Ankara hükümetinin taleplerini karşılamaktan çok uzak olduğu için bu görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Özellikle İngilizler ve Yunanlılar İzmir'in Türklere verilmesine karşı çıktılar.

Sonuçta Fransa ve İtalya ile ayrı ayrı, sadece ekonomik konuları ilgilendiren antlaşmalar imzalandı ama bunlar da Türklere pek bir şey kazandırmayacağı için TBMM tarafından reddedildi. Bu arada Lloyd George'un, Yunanistan'ın saldırılarına devam etmesi durumunda İngiltere'den anlayış göreceğine dair Yunanlılara gizliden gönderdiği haberin[44] hemen arkasından 23 Mart 1921'de Anadolu'da büyük bir saldırı başlattı[45] ve Polatlı'ya kadar ilerledi, ama Mustafa Kemal Paşa'nın komutanlığındaki Türk ordusu 24 Ağustos-13 Eylül tarihleri arasında Sakarya Meydan Savaşı'nda Yunanlıları bozguna uğrattı.[46] Sakarya Savaşı Ankara için bir dönüm noktası oldu. Artık Yunanlıların geri dönüşü başlamıştı. Duruma bir çözüm bulmayı amaçlayan İtilaf Devletleri, 22-26 Mart 1922

tarihleri arasında Paris'te, Sevr Antlaşması'nda bir kısım değişiklikler yapma teklifinde bulundular. Buna göre tüm Anadolu ve İstanbul Türklere geri verilecek, ama Doğu Rumeli'nin bir kısmı Yunanlılarda kalacak, Boğazlar ve Rumeli silahsızlandırılacak, Boğazlar'ın güvenliği bir Türk'ün başkanlığında İtilaf Devletlerinin kuracağı Boğazlar Komisyonu tarafından sağlanacak, kapitülasyonlarda mali konularla ilgili bazı değişiklikler yapılacak ve adli kapitülasyonların yerini alacak bazı reformların planlanması için İtilaf Devletleri tarafından bir komisyon kurulacaktı.[47] Yunanistan bu teklifi kabul etti, ama Ankara görüşmelere başlamadan önce Yunanlıların Anadolu'yu tamamen terketmesi şartını ileri sürdü.[48] Ankara'ya göre bu teklifler Yunanistan'ın Türkler karşısında daha fazla yenilgiye uğramasını önlemeye yönelik bir İngiliz oyunuydu.[49]

Bu arada Hint Müslümanlarının, İngiltere'deki Müslüman grupların ve muhalefetin İngiliz hükümeti üzerindeki baskısı artarak devam ediyordu. Lord Northcliffe 10 günlük Hindistan gezisinden sonra hazırladığı raporda Hindu ve Müslümanların Hindistan tarihinde ilk defa beraber hareket ettiklerini belirterek, ılımlı Müslümanların bile şu üç şart yerine getirilmedikçe Hindistan'da barışın sağlanamayacağını iddia ettiklerini yazıyordu. Bu üç şart ise İngiltere'nin Padişah'ın kutsal toprakların bekçisi ve Müslümanların başı olduğunu tanıması, Edirne'nin Türklere geri verilmesi ve İzmir dahil tüm Anadolu topraklarının Türkiye'ye terk edilmesi.[50] Bu baskıların hükümet üstünde etkili olabilmesi için Hindistan İşleri Bakanı Montagu'nun onayıyla, bir zamanlar Lloyd George'un çok yakın arkadaşı olan Hindistan Genel Valisi Lord Reading, Montagu'ya yazdığı bir mesajın 8 Mart 1922'de basın yoluyla yayınlanmasını sağladı.[51] Bu mesaja göre Reading, Boğazlar'ın tarafsızlığının ve gayrımüslim azınlığın korunması amacıyla Hindistan Hükümeti'nin şu üç maddenin yerine getirilmesini istiyordu: İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından boşaltılması, Padişah'ın Kutsal topraklar üzerindeki hükümranlığının tanınması ve Edirne dahil Rumeli ve İzmir'in Türklere bırakılması. Bu olay İngiliz hükümetinde özellikle Curzon ile Montagu arasında tartışmalara neden oldu ve Montagu'nun 10 Mart'ta istifasıyla sonuçlandı.[52]

Mayıs 1922'ye gelindiğinde hem İngilizler hem de Yunanlılar anlamıştı ki Yunan ordusunun İzmir dahil tüm Anadolu'dan çekilmesi gerekiyordu.[53] Mustafa Kemal Yunanlılara karşı son ve kesin bir saldırı başlatmadan önce İngiltere'nin barış konusundaki düşüncelerini öğrenmek amacıyla Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey'i Ağustos ayında Londra'ya elçi olarak gönderdi.[54] İngiliz yetkililer Ali Fethi Bey'i soğuk karşıladılar ve barış görüşmelerine yanaşmadılar. Daily Express gazetesi Fethi Bey'e gereken ilginin gösterilmeyişini eleştirerek "Halk İngiliz ordularının Yakın Doğu'dan çekilmesini ve barış istiyor" diye yazıyordu. Aynı gazete ikinci gün de Lloyd George'un Yunan yanlısı politikasını eleştirerek İngiliz halkının bu hükümete güveninin kalmadığını ileri sürüyordu.[55] Ali Fethi Bey 25 Ağustos tarihinde Ankara'ya gönderdiği bir telgrafta Lloyd George ve Lord Curzon'un Türkiye'nin parçalanması için çalıştıklarını, diplomatik girişimlerin artık yarar sağlamayacağını ve Yunanlılar kesin yenilgiye uğramadan İngiltere'nin politikasından vazgeçmeyeceğini bildirdi.[56] Bunun üzerine 26 Ağustos'ta Büyük Taarruz başladı ve 9 Eylül'de Yunanlıların İzmir'den atılmalarıyla sonuçlandı.[57]

Çanakkale Krizi ve LloydGeorge'un Sonu

Şimdi İngiliz hükümeti için asıl önemli olan Boğazlar'ın kendi güvenlikleri altında bulundurulmasıydı. 7 Eylül 1922 tarihindeki İngiliz kabine toplantısında Lloyd George Gelibolu'yu "dünyanın stratejik olarak en önemli bölgesi" olarak kabul ettiğini söyledi.[58] Öte yandan Churchill'in düşüncesine göre eğer Türkler Boğazlar'ı ele geçirirse İngiltere Dünya Savaşı sonrası başarısının meyvelerini kaybedecek ve yeni bir Balkan savaşı kaçınılmaz olacaktı.[59] Curzon da İstanbul ve Gelibolu yarımadasının Türkler tarafından ele geçirilmesine hiçbir şekilde müsade olunmayacağını iddia etti.[60] İngiliz kabinesi uzun tartışmalardan sonra İngiliz askerlerini Boğazlar'ın Anadolu yakasından çekme, fakat Türkler Avrupa yakasına geçmeye çalışırlarsa direnip savaşma kararı aldı.[61]

15 Eylül'deki İngiliz kabinesi toplantısında kriz tekrar görüşüldü. Lord Curzon, Türk askerlerinin ilerleyişine askeri yoldan cevap verilmesine karşı çıktı. Fakat Lloyd George ve Churchill diğer bakanları ikna ederek kabineden Boğazlar'daki kuvvetlerin takviye edilmesi ve Türklerin Avrupa yakasına geçişinin engellenmesi kararının çıkmasını sağladılar.[62] Aynı zamanda Fransa, Sırbistan, Romanya ve İngiliz sömürgeleriyle de işbirliği yolları aranmasına da karar verildi.[63] Bu amaçla Lloyd George'un tam desteğini alan Churchill, İngiltere'nin Harington kuvvetlerini takviye niyetine işaret ederek sömürgelerinden askeri yardım talebini belirten bir bildiriyi kaleme alıp İngiliz sömürgelerine gönderdi. Fakat Kanada ve Avustralya İngiltere'nin askeri destek talebini reddetti. Güney Afrika cevap bile vermedi.[64] Sadece Yeni Zelanda, İngiltere'nin yeni politikasına destek verdi.[65]

İngiliz kamuoyu da Türkiye ile bir savaşa karşıydı. 18 Eylül'de Daily Mail gazetesi büyük bir manşet atmıştı: "Bu Yeni Savaşı Durdurun!"[66] Daily Express ve Times gazeteleri de İngiliz kabinesini savaştan kaçınması için diplomatik bir dille uyardı.[67] Daily Mail'in 21 Eylül tarihli manşeti daha ileri gitmişti: "Çanakkale'den Çekilin" ve savaşa karşı protesto mitingleri çağrısı yapmıştı.[68] Aynı gün İngiliz İşçi Federasyonu Trade Union Congress, Lloyd George'a işçi sınıfının "savaşa kesinlikle karşı olduğunu" ve savaş olursa grev ilan edeceklerini bildirdi.[69] İngiliz Yüksek Komiseri Harold Rumbold da Türklerle savaşın göze alınamayacağını ileri sürerek taraflar arasında bir an önce bir konferans tertip edilmesini Londra'ya öneriyordu.[70]

Lord Curzon, büyük bir darbe yemiş olan Müttefikler arasındaki ilişkileri düzeltmek için 19 Eylül'de Fransa Başbakanı Poincare ve İtalya Büyükelçisi Count Sforza ile görüşmek üzere Paris'e gitti. Curzon Poincareye Anadolu'daki toprak sorununun son Türk zaferiyle kendiliğinden çözümlendiğini Trakya, Boğazlar ve İstanbul sorunlarının çözümünün ise Türklere bırakılamayacak kadar önemli olduğunu belirterek kendisine Fransa hükümetinin İtilaf Devletleri kontrolündeki tarafsız bölgenin korunmasının önemini belirten 14 Eylül tarihli notasını hatırlattı ve Fransız askerlerinin Boğazlar'ın Asya yakasından çekilmesinin nedenini sordu. Poincare cevap olarak Fransa'nın iki nedenle Küçük Asya'daki Türklerle savaşamayacağını belirtti. İlk olarak Fransa'nın Müslüman bir güç olduğunu ve Tunus'tan Hindi Çin'e kadar olan Müslüman kolonilerindeki artan rahatsızlığı göz ardı edemezdi. İkinci olarak da mali problemler yüzünden Küçük Asya'ya kuvvetlerini gönderemezdi. Bu şartlar altında ne Fransa Başbakanı'nın ne de Fransız Parlamentosu'nun Türklere karşı savaşı

düşünebileceğini belirtti. Curzon'a tavsiye edebileceği tek şeyin İngiliz askerlerinin Çanakkale'den çekilmesi olduğunu söyledi.[71] Uzun süren müzakerelerden sonra nihayet Curzon, Poincare ve Sforza Türklere yapılacak teklifler konusunda antlaşmaya vardılar. İtilaf Devletleri ortak notada Meriç ve Edirne'ye kadar Trakya'nın Türklere verilmesini kabul ettiklerini ve barıştan sonra İstanbul'un Türklere verilmesi üzerinde anlaştıklarını belirttiler. Bu arada Türklerdden tarafsız bölgeye saygı göstermesini istediler. Ateşkes görüşmeleri için ise tarafların Mudanya veya İzmit'te bir araya geleceklerini ilan ettiler.[72]

29 Eylül'de Curzon Ankara hükümetinin Londra temsilcisi Nihad Reşad'la bir görüşme yaptı. Curzon, İngiliz kabinesindeki atmosferi anlatarak Türklerin Çanakkale'den derhal çekilmemesi durumunda taraflar arasında bir çatışma çıkmasının kaçınılmaz olduğunu ihtar etti.[73] Aynı gün Ankara hükümeti İtilaf Devletlerinin Mudanya'da toplanacak bir konferans için yapılan 23 Eylül tarihli daveti kabul ettiğini, murahhas olarak Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşa'nın gönderileceğini, ancak Yunanlıların Doğu Trakya'yı derhal boşaltıp Türklere devretmesi gerektiğini bildirdi.[74]

Mudanya Konferansı 3 Ekim 1922'de başladı. Biz burada Konferans'ın içeriğine değinmeyeceğiz. Yalnız görüşmelerin ilginç bir yönü vardı ki o da Türkiye'nin karşısındaki taraf Türkiye ile savaş halinde olan Yunanistan veya Türklerin Boğazlar'a doğru ilerlemesinin durdurulmasında arabuluculuk yapan Fransa değil İngiltere'ydi. Karşılıklı savaş tehditleri içinde geçen görüşmeler sonucu 11 Ekim'de ateşkes antlaşması imzalandı. Buna göre Trakya'daki Yunan kuvvetleri 15 gün içinde Meriç ırmağının batı yakasına çekilecek, Meriç'in doğu yakası barış sağlanana kadar İtilaf Devletleri askerlerinin kontrolünde kalacak, son olarak da sivil idare Yunanlıların çekilmesinden sonraki otuz gün içinde Türk yetkililere devredilmek üzere İtilaf Devletleri yetkililerine bırakılacaktı.[75] Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın en önemli sonucu Gladstone'un ortaya attığı ve Lloyd George'un Başbakanlığı döneminde devam eden Türkleri Avrupa'dan pılı pırtısıyla birlikte defetmek politikasının iflas etmesidir. Türkler açısından ise antlaşmanın en önemli sonuçlarından biri İtilaf Devletlerinin Türkiye'nin hukuki temsilcisi olarak Ankara hükümetini kabul etmesidir.

Koalisyon hükümeti 1922 yılı boyunca sadece Lloyd George'un dış politikası nedeniyle değil aynı zamanda erken genel seçim çalışmaları, hükümet içindeki Liberal-Muhafazakar çekişmeleri, tarım politikası hakkındaki antlaşmazlıklar ve İrlanda sorunu gibi iç meseleler yüzünden de eleştiriler alıyordu.[76] Ama Çanakkale krizi bardağı taşıran son damla oldu ve sonunda 19 Ekim tarihinde Muhafazakar Parti milletvekilleri koalisyonun geleceğini konuşmak üzere Carlton Klüp'te toplandılar. Chamberlain'in koalisyon lehindeki konuşmasına rağmen Bonar Law liderliğindeki milletvekilleri Muhafazakar Parti'nin genel seçimlere koalisyondan bağımsız bir parti olarak girmesi kararını aldılar.[77] Haberi alan Lloyd George da aynı gün başbakanlıktan istifa etti. 15 Kasım 1922'de yapılan genel seçimlerde Muhafazakar Parti 344, İşçi Partisi 138, Asquith liderliğindeki Liberaller 60 sandalye

kazandılar. Lloyd George liderliğindeki Liberaller ise sadece 57 sandalye alarak büyük bir yenilgiye uğradılar.[78]

Sonuç

İngiltere'nin Gladstone'dan beri takip ettiği Türkleri Avrupa'dan atma politikası tam bir hezimetle sonuçlandı. Lloyd George, Yunanistan'ın askeri gücüne fazla güvenmiş ve Yakın Doğu politikasını bunun üzerine kurmuştu. Buna karşılık da Anadolu'da başlayan direniş hareketinin gücünü küçümsemişti. İtalya ve Fransa'nın Anadolu hareketiyle uzlaşma önerilerine sıcak bakmayarak Yunanistan'ı sonuna kadar desteklemiş, bu nedenle hem hükümet üyeleri arasında görüş ayrılıkları artarak hükümetin düşmesine hem de kendi sömürgeleri içinde İngiliz aleyhtarlığının artmasına neden olarak önemli prestij kaybına uğramıştır. Öte yandan İzmir'in işgali, Anadolu'da büyük bir direnişin ortaya çıkmasına neden olmuş, İngiltere ile uzlaşmacı politika takip etmek isteyen İstanbul yönetimi de iktidarı kaybederek Anadolu'da yeni bir devlet doğmuştur. Milli mücadelecilerin İngiltere gibi o dönemin süper devletiyle doğrudan çatışma yerine Yunanistan'la savaşması, Bolşeviklerle ilişkilerini iyi kullanması ve İtilaf Devletleri arasındaki antlaşmazlıklardan faydalanması İstiklal Harbi'nin kazanılmasında önemli etkileri olmuştur. Sonuç olarak şu söylenebilir ki Gladstone'dan beri devam eden Türklerin Avrupa'dan atılması ve I. Dünya Savaşı sırasında antlaşmaya varılan Anadolu'nun paylaşılması projeleri tarihin çöplüğüne atılmış, I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan devletlerin imzaladıkları antlaşmalardan farklı olarak eşit tarafların imzaladıkları Lozan Antlaşması kabul edilerek Türkiye'de yeni bir devlet kurulmuştur.

1 İngiltere'nin bu dönemde Yakın Doğu ve Akdeniz politikası için bkz: Elie Kedourie, England and the Middle East. Londra, 1956. s. 9-28.

2 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1990, Cilt: 1, Ankara, 1993. s. 114-118, 124-125; Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: 3, kısım: 4, Ankara, 1991. s. 1-39.

3 Abraham Moses Attrep, The Road to the Empty Peace, Anglo-Turkish Relations, 1918-1920, Athens, 1972. s. 3; Stephen F. Evans, The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Ataturk, 1919-38, North Humberside, 1982. s. 64; David Fromkin, A Peace to End All Peace, Creating the Modern Middle East, 1914-1922, Londra, 1989. s. 471-474; Ömer Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926, Ankara, 1978. s. 63-78.

4 B. Cooper Busch, Mudros to Lausanne, Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923, New York, 1976. s. 14.

5 Public Record Office (PRO), Londra, Foreign Office (F. O.) 371, E36361/2117/44; Earl Curzon'dan Derby'e, 7 Mart 1919.

6 Frank Owen, Tempestuous Journey, Lloyd George, His Life and Times, Londra, 1954. s. 631.

7 Gill H. Bennett, British Foreign Policy During the Curzon Period, 1919-24, Basingstoke, 1995. s. 78-79; John Darwin, Britain, Egypt and the Middle East. Londra, 1981. s. 172-173.

8 D. I. Shuttleworth, 'Turkey, from the Armistice to the Peace", Journal of the Central Asian Society, sayı: 11, 1924, s. 53; Salahi R. Sonyel, Turkish Diplomacy, 1918-1923, Mustafa Kemal and Nationalist Movement, Londra, 1975. s. 6-8.

9 Batı Anadolu nüfusu hakkında çelişkili iddialar ve bilgiler vardır. Venizelos'un iddiasına göre Batı Anadolu'da Rum nüfusu 1,450,000, Müslüman nüfus ise 943,000'dir. Türk istatistiklerine göre ise İzmir dahil Aydın vilayetinde Müslüman nüfusu 1,291,966 Rum nüfus 233,914'tür. Kasım 1918'de İngiliz General Milne'in hazırladığı ve Churchill tarafından İngiliz Parlamentosu'na sunulan raporda ise Aydın ve Bursa vilayetlerinde nüfus dağılımı şu şekildeydi: Türkler 1, 670,000, Rumlar 342,500, Ermeniler 86,000. Daha fazla bilgi için bkz: Sonyel, a.g.e., ss. 5-8; Hikmet Baytuloğlu, 'İzmir'in İşgali', Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 7, Nisan, 1968, s. 3; Parliamentary Debates, House of Commons, Cilt: 126. 11 Mart 1920, s. 1545-1546.

10 Harold Nicolson, Curzon: The Last Phase, 1919-1925, Londra, 1934. s. 94-96.

11 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1971. s. 71.

12 PRO., F. O. 371 E/92736/4229/44; Koramiral A. G. Calthorpe'dan Lord Curzon'a, no: 970/M/1983.

13 PRO., F. O. 371 E/108842/4227/44; Amiral Calthorpe'dan Lord Curzon'a.

14 PRO., F. O. 371, E119689/521/44, Amiral Webb'den, İstanbul. 22 Ağustos 1919. no: 1701.

15 PRO., F. O. 371, E145672/71/44; 25 Ekim 1919.

16 PRO., F. O. 371, E164001/521/44; Genelkurmay İstihbaratı'ndan, İstanbul, no: 2737"I", 22 Aralık 1919. Haftalık Rapor no: 44.

17 PRO., F. O. 371, E118411/521/44 Deniz Binbaşısı Heathcote-Smith'den rapor, İstanbul, 24 Temmuz 1919; F. O. 406/41. ss. 166-169. No: 80/I, Mr. Hohler'in memorandumu, İstanbul, 30 Temmuz 1919.

18 PRO., F. O. 371 E/133251/521/44.

19 Alfred Rawlinson, Adventures in the Near East, 1918-1922, Londra, 1934. s. 200-201. İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgalinden sonra Rawlinson milli mücadeleciler tarafından

tutuklanmış, ancak 1921'de Malta esirleri değişiminde serbest bırakılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: a.g.e., s. 220-287.

20 PRO., F. O. 371, E141458/521/44; Tom Hohler'den Dışişleri Bakanlığı'nda George'a (Kidston) 4 Ekim 1919.

21 PRO., F. O. 371, E139090/521/44; Albay Meinertzhagen'den, Kahire, 7 Ekim 1919, telgraf no: 465.

22 Bennett, a.g.e., s. 79.

23 Busch, a.g.e., s. 192-193.

24 Darwin, a.g.e., s. 176.

25 Bennett, a.g.e., s. 79-80.

26 Rohan Butler, J. P. T. Bury, E. L. Woodward (der.), Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, Birinci Seri, Cilt: 13. s. 2. Earl Curzon'dan Amiral Sir J. de Robeck'e, İstanbul, E103/3/44, 16 Şubat, 1920.

27 Bilal N. Şimşir, British Documents on Ataturk, 1919-1938, Cilt: 1, Ankara, 1973. s. 440-442. Earl Curzon'dan Amiral Sir J. de Robeck'e, İstanbul, 6 Mart 1920.

28 A.g.e., s. 444-452. İtilaf Devletlerinin Downing Street 10, London, S. W. 1, 10'deki Konferansı'nda Mart Çarşamba 1920, saat 12.00'de İngiliz Sekreter'in tuttuğu notlar.

29 Sadrazam'a verilen Ortak Nota. İstanbul, 26 Mart 1920. Sadrazam'a bildirilen Ortak Nota. İstanbul, 29 Mart 1920. A. Defrance, J. M. de Robeck, Maissa. Şimşir, a.g.e., Cilt: 2, Ankara, 1975. s. 8-9, 11.

30 Michael L. Dockrill, J. Douglas Goold, Peace without Promise, Britain and the Peace Conferences, 1919-1923, Londra, 1981. s. 207-209. Zeki, Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Cilt: 2, Ankara, 1994. s. 489.

31 Rıza Tevfik, Biraz da Ben Konuşayım, İstanbul, 1993. s. 134-143.

32 Parliamentary Papers, 1920. Treaty of Sèvres, Treaty Series no: 11. Cmd. 964.

33 İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral J. de Robeck, daha anlaşma imzalanmadan önce, barış şartları belli olunca hemen hemen bütün Türklerin milliyetçi olduklarını iddia ediyordu. Admiral Sir J. de Robeck'den Earl Curzon'a, İstanbul, 17 Haziran 1920. Şimşir, a.g.e., Cilt: 2, s. 137-138.

34 Nicolson, a.g.e., s. 255.

35 Department of Western Manuscripts, Bodleian Library, Oxford. MS Rumbold Dep. 28, Rumbold Papers, Turkey, Yıllık Rapor, 1920. E5233/1/44. Sir H. Rumbold'dan Earl Curzon'a, İstanbul, 27 Nisan 1921. s. 19-20. Anadolu hareketine karşı İtalyan politikası konusunda daha fazla bilgi için bkz: Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 119-128.

36 Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), Cilt: 1. Ankara, 1959. s. 66. dn. 104.

37 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 112.

38 Arnold Toynbee, Survey of International Affairs, 1925, Cilt: 1, Londra, 1927. s. 49; PRO., F. O. 800/151, Private Papers of Lord Curzon, M. H. Kidwai'den Mr. Montagu'ya mektup, 14 Mayıs, 1921.

39 PRO., F. O. 371. E114022/275/44, E121111/275/44, E121114 / 275 / 44, E121236/275/44, E128924/275/44, E128965/275/44, Ağustos-Ekim 1919.

40 P. Hehir, 'The Near East Crisis', 19th Century and After, no: 149, Kasım, 1922, s. 832.

41 PRO. F. O. 371. E 156222/275/44. 15 Ekim, 1919; PRO., F. O. 686/71, The Caliphate Question, Batavia İngiliz Başkonsolosluğu'ndan Hindistan Hükümeti Sekreterliğine, British India, gizli mesaj, 29 Temmuz 1920. ss. 206-209; PRO., F. O. 371, E105317 / 105317/44; Reşid Rıza'dan Lloyd George'a, 25 Haziran 1919; Müşir Hüseyin Kıdwai, Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı'nın Çöküşü, İstanbul, 1991, s. 10-13.

42 Michael L. Smith, Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922, New York, 1973, s. 162-64.

43 Martin Gilbert, Winston S. Churchill, Cilt: 4, 1917-1922, Londra, 1975. s. 1260-1261, Lloyd George'a mektup, 4 Aralık 1920.

44 Lloyd George'un Curzon'a bildirmeden Yunanistan'a gönderdiği haber ve bunun sonucunda Lloyd George-Curzon çatışması için bkz: 10 Downing Street, London S. W.'de Cuma günü yapılan toplantının notları, 18 Mart 1921. Şimşir, a.g.e., Cilt: 3, 1979. s. 251-256; Dockrill, Goold, a.g.e., s. 218-219. Kenneth O. Morgan, Consensus and Disunity: The Lloyd George Coalition Government, 1918-1922, Oxford, 1986. s. 303.

45 Sarıhan, a.g.e., Cilt: 3, Ankara, 1995. s. 462.

46 Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, 1921-1922, Ankara, 1989. s. 157-168.

47 The Times, Allied Ministers' Decision. 28 Mart 1922. s. 11.

48 A.g.m., 1 Mayıs 1922. s. 11.

49 Salahi Ramazan Sonyel. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt: 2. Ankara, 1991. s. 252.

50 The Times, 25 Ocak 1922. s. 12.

51 Ibid, 9 Mart 1922. s. 12.

52 Lord Beaverbrook, The Decline and Fall of Lloyd George, Londra, 1963. s. 154-55; Nicolson, a.g.e., s. 267-68.

53 Sir E. Crowe'un M. Venizelos ile müzakeresinin kaydı. Foreign Office, 25 Mayıs 1922. Şimşir, a.g.e., Cilt: 4, Ankara, 1984. s. 269-273.

54 Osman Okyar, 'Turco-British Relations in the Inter-War Period: Fethi Okyar's Missions to London', William Hale, A. İhsan Bağış, Four Centuries of Turco-British Relations, North Humberside, 1984. s. 71.

55 Daily Express, 9, 10 Ağustos 1922. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. Cilt: 2. s. 263'ten alınmıştır.

56 İngiliz Gizli İstihbarat Servisi Raporu, 16 Eylül 1922. Şimşir, a.g.e., Cilt: 4, s. 421-422.

57 Sonyel. a.g.e., s. 265-269.

58 Cabinet meeting of September 7, 1922, P.R.O., CAB 23/31/48.

59 Gilbert, a.g.e., s. 820.

60 A. L. Macfie, "The Chanak Affair, September-October 1922", Balkan Studies, Cilt: 20 (2), 1979. s. 311.

61 Bennett, a.g.e., s. 85.

62 David Gilmour, Curzon, Londra, 1994. s. 543.

63 Kedleston Markizi Curzon'dan Sir H. Rumbold'a. Dışişleri Bakanlığı, 16 Eylül 1922. Şimşir, a.g.e., Cilt: 4. s. 418-419.

64 Macfie, a.g.m., s. 318-319.

65 Kolonilerden Sorumlu Devlet Bakanı W. Churchill'den İngiliz Kabinesi'ne. 23 Eylül 1922. Türk-Yunan Ahvali. Dominyonlarla İşbirliği. Şimşir, a.g.e., Cilt: 4. s. 530-542.

66 David Walder, The Chanak Affair, London, 1969. s. 229.

67 A.g.e., s. 230.

68 A.g.e., s. 238.

69 A.g.e., s. 240.

70 Sonyel. a.g.e., s. 274.

71 20 Eylül 1922'de Quai d'Orsay'da Fransız Başbakanı, İngiliz Dışişleri Bakanı ve İtalya'nn Paris Büyükelçisi arasında yapılan toplantıda İngiliz sekreterin tuttuğu notlar. Şimşir, a.g.e., Cilt: 4, s. 454-455.

72 İtilaf Devletlerinin üç temsilcisinin Ankara Hükümeti'ne gönderdikleri bu notanın İngilizcesi için bak: Lord Hardinge'den Kedleston Markizi Curzon'a, Paris, 23 Eylül 1922. Şimşir, a.g.e., s. 526-527.

73 Earl of Ronaldshay, The Life of Lord Curzon, Cilt: 3, Londra, 1928. s. 306.

74 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: 2. İstanbul, 1973. s. 679; Texte de la Reponse du Gouvernement d'Angora a la Note des Gouvernements allies du 23 Septembre 1922. Smyrne, le 29 Septembre 1922. Şimşir, a.g.e., s. 635-636.

75 Busch, a.g.e., s. 356-57. Çanakkale krizi ve Mudanya Ateşkes Anlaşması sürecinin Harington versiyonu için bak: S. C. Harington, Tim Harington Looks Back, Londra, 1940. s. 100-127.

76 Bu problemler hakkında daha fazla bilgi için bak: Morgan, a.g.e., s. 331-341.

77 Walder, a.g.e., s. 324-326.

78 A.g.e., s. 330.

Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1990, Cilt: 1, Ankara: Türkiye İş Bankası, 1993.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, Cilt: 2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1973.

Attrep, Abraham Moses, The Road to the Empty Peace, Anglo-Turkish Relations, 1918-1920, Doktora Tezi, Athens, University of Georgia, 1972.

Baytuloğlu, Hikmet, 'İzmir'in İşgali', Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 7, Nisan, 1968, s. 3-11.

Bayur, Y. Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: 3, kısım: 4, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Beaverbrook, Lord, The Decline and Fall of Lloyd George, Londra: Collins, 1963.

Bennett, Gill H., British Foreign Policy During the Curzon Period, 1919-24, Basingstoke: Macmillan, 1995.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), Cilt: 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.

Bodleian Library, Oxford, Rumbold Papers, Department of Western Manuscripts, MS Rumbold Dep. 28.

Busch, Briton, Cooper, Mudros to Lausanne, Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923, New York: State University of New York, 1976.

Butler, Rohan, J. P. T. Bury, E. L. Woodward (der.), Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, Birinci Seri, Cilt: 13.

Daily Express, 9, 10 Ağustos 1922.

Darwin, John, Britain, Egypt and the Middle East. Londra: Macmillan, 1981.

Dockrill, Michael L., J. Douglas Goold, Peace without Promise, Britain and the Peace Conferences, 1919-1923, Londra: Batsford Academic and Educationl Ltd., 1981.

Evans, Stephen F., The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Ataturk, 1919-38, North Humberside: Eothen, 1982.

Fromkin, David, A Peace to End All Peace, Creating the Modern Middle East, 1914-1922, Londra: Penguin, 1989.

Gilbert, Martin, Winston S. Churchill, Cilt: 4, 1917-1922, Londra: Heinemann, 1975.

Gilmour, David, Curzon, Londra: John Murray, 1994.

Hehir, P., 'The Near East Crisis', 19th Century and After, no: 149, Kasım, 1922, s. 829-842.

Jaeschke, Gotthard, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971.

Kedourie, Elie, England and the Middle East. Londra: Bowes and Bowes, 1956.

Kıdwai, Müşir Hüseyin, Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı'nın Çöküşü, İstanbul: Nehir, 1991.

Kürkçüoğlu, Ömer, Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978.

Macfie, A. L., "The Chanak Affair, September-October 1922", Balkan Studies, sayı: 20 (2), 1979. s. 309-341.

Morgan, Kenneth O., Consensus and Disunity: The Lloyd George Coalition Government, 1918-1922, Oxford: Oxford University Press, 1986.

Nicolson, Harold, Curzon: The Last Phase, 1919-1925, Londra: Constable, 1934.

Okyar, Osman, 'Turco-British Relations in the Inter-War Period: Fethi Okyar's Missions to London', William Hale, A. İhsan Bağış, Four Centuries of Turco-British Relations, North Humberside: Eothen, 1984.

Owen, Frank, Tempestuous Journey, Lloyd George, His Life and Times, Londra: Hutchinson, 1954.

Parliamentary Debates, 1920, House of Commons, Cilt: 126.

Parliamentary Papers, 1920. Treaty of Sèvres, Treaty Series no: 11. Cmd. 964.

Public Record Office (P.R.O.), Londra, Foreign Office (F. O.) 371.

Public Record Office (P.R.O.), Londra, Foreign Office (F. O.) 686/71, The Caliphate Question.

Public Record Office (P.R.O.), Londra, Foreign Office (F. O.) 800/151, Private Papers of Lord Curzon.

Rawlinson, Alfred, Adventures in the Near East, 1918-1922, Londra: Melrose, 1934.

Rıza Tevfik, Biraz da Ben Konuşayım, İstanbul: İletişim, 1993.

Ronaldshay, Earl, The Life of Lord Curzon, Cilt: 3, Londra: Ernest Benn Ltd., 1928.

Sarıhan, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Cilt: 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Shuttleworth, D. I., 'Turkey, from the Armistice to the Peace', Journal of the Central Asian Society, sayı: 11, 1924, s. 51-67.

Smith, Michael L., Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922, New York, Londra: Allen Lane, 1973.

Sonyel, Salahi R., Turkish Diplomacy, 1918-1923, Mustafa Kemal and Nationalist Movement, Londra: Sage, 1975.

Sonyel, Salahi Ramazan, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt: 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Şimşir, Bilal N., British Documents on Atatürk, 1919-1938, Cilt: 1-4, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973-1984.

Şimşir, Bilal N., İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, 1921-1922, Ankara: Bilgi, 1989.

The Times, 25 Ocak, 28 Mart, 1 Mayıs 1922, Londra.

Toynbee, Arnold, Survey of International Affairs, 1925, Cilt: 1, Londra: Humphrey Milford, 1927.

Walder, David, The Chanak Affair, London: Hutchison, 1969.

Millî Mücadele'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1921) / Doç. Dr. Adil Dağıstan [s.272-277]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Giriş

luslararası ilişkileri şekillendiren dış politika, insanlık tarihi kadar eski bir alandır. Dış politikanın temel hareket noktasını milli menfaatler oluşturur. Temel hedef barışın korunması, yabancı devletlerle iyi ilişki ve işbirliğini geliştirmektir. Bu ilişkiler iki taraflı veya çok taraflı olarak yürütülür. Hemen her ülkenin dış politikasını oluşturan, yönlendiren farklı etkenler vardır. Bu etkenlerden zaman içinde değişebilir olanlar yanında kalıcı olanlar da vardır. Örneğin değişmeyen etken ülkenin dünya siyasi coğrafyasındaki yeri ve konumudur. Ekonomik çıkar, askeri güç ve kamuoyu diğer etkenler arasında sayılabilir.[1]

Bu makalede; 1918-1921 yılları arasında temelde ekonomik çıkarlara ve sömürgeciliğe dayanan bir anlayışla, bir imparatorluğun parçalanması, milli birliğin, vatanın bölünmez bütünlüğünün misak-ı milli kararları doğrultusunda savunulması için verilen mücadele ile yeni bir milli devletin kuruluşu ve bu süreç içerisinde Türkiye ile Fransa arasındaki olaylar biraz da tarihsel bir kronoloji ile verilmeye çalışılacaktır.

Gerek üzerinde bulunduğu jeopolitik ve stratejik konumu gerekse verimli toprakları ile Anadolu; yüzyıllardır ülkelerin ulaşmayı hayal ettikleri bir değer, üzerinde 700 yıl süren bir imparatorluğu yaşatmış olmanın verdiği tarihsel önem ile her zaman adeta geleceğe geçiş durumundaki köprü olma özelliği ile de ileride yine önemli olmaya devam edecek bir uygarlıklar beşiğidir.

Mondros Mütarekesi'yle İtilaf Devletlerince bölüşülen ve Fransa'nın payına düşen, bir dönem Mezopotamya, günümüzde Kilikya olarak da adlandırılan Çukurova bölgesi, konumuz itibariyle Fransız menfaatleri açısından oldukça önem taşıyan bir bölge durumundadır. Bu bölgede Fransa, öncelikle birtakım iktisadî menfaatler elde edebilirdi. Çünkü, bölge pamuk tarımına son derece elverişliydi ve pamuk ihtiyacının tamamına yakın bir kısmını ABD ve İngiltere'den karşılamakta olan Fransa için bu ümit verici bir imkandı. Nitekim Fransız yazar Paul du Véou, "Buğday, çavdar, arpa, boyu iki metreyi bulan mısır, darı, pirinç, pamuk… 250.000 ton pamuk elde edilir ki, bu miktar Fransız dokuma endüstrisini karşılamaya kâfi gelir…"[2] diyerek, bu bölgeyi Fransız endüstrisi için vazgeçilmez olarak görmektedir.

Fransa'yı bölgeye göz dikmeye sürükleyen nedenlerden biri de bölgenin verimliliğinin yanı sıra, Mersin gibi demiryolu bağlantılı bir limana sahip olmasıydı. Aynı zamanda, Avrupa'dan ve Anadolu'dan Suriye'ye ve Fırat vadilerine tek geçiş yolunun Çukurova olması bu bölgeyi Batı Asya'nın en önemli politik, ekonomik ve stratejik noktası yapmıştır.[3] Yukarıda adı geçen Suriye Bölgesi ise,

Fransa için Mısır'ın eksiklerini tamamlayan bir bölgeydi. Özellikle askeri açıdan ihtiyaç duyulan kereste, Suriye'den temin edilebilirdi. Diğer taraftan bölge Fransız ipek endüstrisi için de oldukça önemliydi.[4] Görüldüğü gibi Fransız yazarlar, Çukurova'yı Suriye'nin bir parçası sayarken resmi makamlar ise bölgeyi bir koloni haline getirmeyi planlıyordu.

Milli Mücadele'de Çukurova'nın durumu ve bu dönemde Türk-Fransız ilişkilerine değinmeden önce iki tarafın bu tarihten önceki ilişkilerine, gelişme süreci içinde değinmek yerinde olacaktır.

Türk-Fransız İlişkilerininTarihsel Gelişimi

Bilindiği gibi Türk-Fransız ilişkileri Haçlı seferlerine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde ilişkiler savaş ilişkileri olup, doğal olarak her iki toplumun birbirlerine sempati duymalarına engeldi. Ancak; 1525 yılına gelindiğinde ilginç bir olayla ilişkiler dostluğa dönüşmüştür. Bu tarihte Pavia Meydan Savaşı'nda Roma-Germen İmparatoru Charles-Quint'e esir düşen Fransa Kralı I. François, o tarihlerde Avrupa'nın en büyük gücünü temsil eden Kanuni Sultan Süleyman'dan (Fransızların iltifat dolu deyimi ile Muhteşem "Le Magnifique") yardım ister. Hıristiyan dünyasının güçlü devletlerinden biri olan Fransa'nın Kralı, İslam dünyasının halifesi Türk Sultanı'ndan yardım istiyordu. Böyle bir şey Türkler açısından muhtemel bir Haçlı cephesinin parçalanması demekti. Aynı zamanda Türklerin Avrupa işlerine müdahalesini de meşru kılacaktı. Kanuni Sultan Süleyman, olayı bir büyüğe sığınmış olarak görmenin gururuyla, Fransa Kralı'na istediği yardımı fazlasıyla yaptı.[5] Hatta Fransa'ya ilk kapitülasyonların başlangıcı olan bazı imtiyazlar da tanınır. Kapitülasyonlarla birlikte kurulan ticaret merkezlerine yerleşen yabancılar ve onların ihtiyaçları dolayısıyla siyasal, kültürel ve dini birtakım imtiyazlar da beraberinde gelmiştir. Böylece, Osmanlı Devleti'nde Fransız etkisi başlamıştır.

18. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti duraklama devrine girerken Fransa, Avrupa'nın en kuvvetli devleti durumundadır. Zorunlu olarak girişilen Batılılaşma hareketlerinde Fransa, yol gösterici olmuştu. Osmanlı, Batı'yı Fransa ile tanımaya başlamıştı. Öyle ki, bir dönem, tüm Avrupalılar "Frenk", tüm Avrupa ülkeleri de "Frengistan" olarak tanınmıştı. Diğer Avrupa devletlerine göre ekonomi, kültür ve eğitim yönünden diğer ülkelere göre büyük üstünlük sağlamış olan Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki bu ayrıcalıklı durumu, özellikle İngiltere tarafından hep kıskançlıkla izlenmişti.

Artık gerileme ve çöküş sürecine giren Osmanlı Devleti verdiği imtiyazlar sayesinde Avrupa'nın en imtiyazlı ülkesi konumuna gelen Fransa için en kıymetli pazar haline gelmiştir. Öyle ki, 1789 Fransız Devrimi öncesi Osmanlı Devleti'ne en çok mal satan devlet Fransa'dır. Böylece Türk-Fransız ilişkileri siyasi sahadan iktisadi alana yönelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Fransız dostluğuna en çok ihtiyaç duyduğu bu dönemde Fransa, Osmanlı toprakları üzerinde bir sömürge imparatorluğu kurma denemelerine girişerek, 1798'de bir Osmanlı eyaleti olan Mısır'a asker çıkarırken, 1830 yılında da Cezayir'i işgal edecektir.

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiği zaman, sömürgecilik yarışında karşı karşıya gelen büyük Avrupa devletleri bloklara ayrılmışlar; çıkarları konusunda çatışan İngiltere, Fransa, Rusya ve bu

ülkelere ek olarak İtalya, daha savaş içindeyken aralarında yapmış oldukları gizli antlaşmalarla Osmanlı Devleti topraklarını paylaşmaya girişmişlerdi.

1915 Mart/Nisan tarihinde, İngiltere, Rusya ve Fransa arasında Londra'da imzalanan İstanbul Antlaşması'yla İstanbul ve Boğazlar Çarlık Rusyası'na veriliyor; 26 Nisan 1915'te İtilaf Devletleri İtalya'yı Almanya'nın yanından kendi saflarına çekebilmek için yaptıkları Londra Antlaşması'yla, İtalya'ya Oniki Ada üzerindeki egemenlik haklarının tanınacağı ve Antalya bölgesinin verilmesini kabul ediyorlardı. 16 Mayıs 1916'da imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'yla Suriye Kıyıları, Çukurova (Kilikya), Sivas, Elazığ (Harput), Maraş, Antep ve Mardin Fransa'ya veriliyor, Halep, Şam, Musul'u da içine alan bir üçgende nüfuz kurması benimseniyordu. İngiltere ise Basra'dan Bağdat'a kadar tüm Güney Mezopotamya'yı ve Akka, Hayfa limanlarını alıyordu. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın bu bölüşümünü, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Muş, Siirt ve Türk-İran sınırını içine alan bölgenin kendisine verilmesi kaydıyla kabul ediyordu. 17 Nisan 1917 tarihli Saint Jean de Maurienne Antlaşması'yla Antalya, Aydın, İzmir ve Konya ilinin büyük bir kısmının İtalya'ya verilmesi kabul ediliyordu.[6]

Savaşın başlangıcından beri Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Almanlara yakınlığını gören İngiltere, Arap topluluklarını Osmanlılara karşı ayaklandırıp, Arap Yarımadası'nda savaş garantisi sağlayabilmek için Mekke Şerifi Hüseyin ve Necd Emiri İbni Suud ile de gizli antlaşmalar yapmıştır. Planlananın aksine, 1917 Ekim Devrimi'yle iktidara gelen Bolşevikler, Çarlık rejimini deşifre etmek amacıyla, bütün bu gizli antlaşmaları ortaya sereceklerdir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile birlikte İtilaf Devletleri, yukarıda sözünü ettiğimiz gizli antlaşmalara uygun olarak işgallere başlamışlardı. İngilizler 1 Kasım 1918'de Musul'u, 9 Kasım'da İskenderun'u işgal ettiler. Bunlarla yetinmeyen İngilizler Adana vilayetinin de boşaltılmasını istemişlerdi. 11 Aralık 1918'de Fransız subayları yönetiminde dört yüz kişilik yerli Ermenilerden kurulu bir Fransız taburu Dörtyol'u, 17 Aralık'ta yine çoğunluğu Ermenilerden oluşan bin beş yüz Fransız askeri Mersin, Tarsus, Adana ve Pozantı'yı işgal etmişlerdi.[7]

Çukurova'nın işgalini takiben 1 Ocak 1919'da Antep, 22 Şubat 1919'da Maraş, 24 Mart 1919'da Urfa İngilizler tarafından işgal edilmiş, 12 Kasım 1919'dan itibaren General Dufiéux yönetiminde Fransız kuvvetlerine bırakılmıştı. İngilizler Çukurova ve Suriye'den çekilmeleri karşılığı olarak, Sykes-Picot Antlaşması gereği Fransızlara ait olan Musul'u alıyorlardı.

Savaş boyunca İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya Osmanlı topraklarını gizli anlaşmalarla paylaşırken, Ermenilerden ve onlara verilecek topraklardan hiç söz edilmemiş olmasına rağmen, şimdi aynı sömürgeci devletlerin Ermenileri emellerine alet ettiklerini görmekteyiz. Özellikle Amanos Dağlarından Adana ve İskenderun Körfezi'ne kadar uzanan bir alanı Fransızların ellerinden bulunan beş, altı bin kişilik bir kuvvetle neredeyse Fransa'nın yarısı kadar olan bu bölgeyi savunmaları oldukça zordu. Dolayısıyla Fransa ve İngiltere Ermenileri Türklere karşı kullanarak, bölgedeki Türk egemenliğini tesirsiz hale getirmeyi denediler.

Fransa ise, pamuk üretimi bakımından oldukça zengin olan Çukurova, Urfa, Maraş, Antep, Antakya'ya yerleşebilmek için kısmen İngiliz askeri desteğinden faydalanırken, asıl hedefi Ermenilere hami görünüp bölgedeki Türk hakimiyetini kırmayı düşünüyordu. Böylece İngiltere ve Fransa'nın koruyuculuğu altına giren Ermeniler, güney illerinde Türk nüfusunu azaltmak ve Kilikya Ermeni Devleti'ni kurmayı tasarlıyorlardı.[8]

Bölgedeki Türk çoğunluğuna karşın güdülen siyaset gereği, Fransızlar Amerika, Mısır, Suriye ve Fransa'dan göçmen Ermenileri bölgeye taşıdılar. Yöreyi işgal eden ve General Gouraud'nun emrinde bulunan altı Fransız Taburu'ndan üçü Ermenilerden meydana gelmişti. Fransız kaynaklarına göre 1919 senesinin sonlarına doğru 120.000 civarında Ermeni'nin güney vilayetlerine yerleştirildiği iddia edilmektedir.[9]

Özellikle Fransızların Adana Vilayeti Genel Valisi Albay Brémond'un himayesi altında bulunan Ermeniler, Fransız askeri elbiseleri altında bölgedeki Türk mevcudiyetini kırmak amacıyla, baskı, zulüm ve haraç almak gibi faaliyetlere giriştiler. Ayrıca bunları Fransızlar tarafından uygulanan keyfi para cezaları, vergilerin artırılması, hapsetmek gibi faaliyetler de izledi.[10]

Fransızlar bölgeyi işgallerinde sadece Ermenilerden yararlanmamış, Cezayir, Tunus, Fas ve Senegalli Müslüman askerlerden de -Türklerin İslamiyet'ten ayrılarak Bolşevik oldukları ve halifeye karşı isyan ettikleri propagandasıyla- yararlanmışlardır.[11]

Milli Mücadele Dönemi(1918-1921)

31 Ekim 1918'de Alman Mareşali Liman von Sanders'ten, Yıldırım Orduları Grubu komutanlığını devralan Mustafa Kemal Paşa, ordu karargâhının bulunduğu Adana'da, 3 Kasım 1918'de Ahmet İzzet Paşa tarafından kendisine gönderilen mütareke metninin bir suretini almış bulunuyordu.[12]

Bu şekilde Mondros Mütarekesi'nin ağır şartlarını öğrenen Mustafa Kemal Paşa, bunun bir mütareke değil, Türkiye'ye empoze edilen teslim şartlarının kabullenilmesi olduğunu görmüştü. Özellikle Mütareke'nin 7.maddesi olan güvenliklerinin tehlikeye düşmesi halinde herhangi bir stratejik noktasını işgal hakkı verilmesi bunu açıkça gösteriyordu. Antlaşma metninde stratejik noktalar gibi belirsiz sözcükler kullanılması, bu devletlerin gerçek amaçlarını gizlerken, Kilikya gibi sınırları belli olmayan müphem kavramlardan dolayı Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Hükümeti'ni uyarmış,[13] ne var ki Sadrazam ve Harbiye Nâzırı Ahmet İzzet Paşa, 4 Kasım 1918'de verdiği cevapta "… Kilikya hududu icabederse bildirilecektir"[14] gibi iyimser bir cevap vermiştir. Mütareke'yi bizzat imzalayan Rauf (Orbay) ise bunun kendisi ve Osmanlı Devleti için bir başarı olduğu görüşünde idi. Ayrıca Mütareke sırasında Amiral Calthrope'un kendisine Adana'nın işgal edilmeyeceğine dair güvence olarak mektup verdiğini söylüyordu.[15]

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa Mütareke'ye temkinli yaklaşıp, maddelerin çoğunu kabul edilemez bulurken, Osmanlı devlet adamları İngilizlere fazlasıyla güven duymaktadırlar. Ne var ki Mustafa Kemal Paşa'nın haklılığı gecikmemiş, 3 Kasım 1918'de Mütareke'nin 7. maddesine göre

Musul işgal edilmiştir. Yine aynı tarihte İskenderun limanlarındaki mayınların toplanması bahanesiyle İskenderun işgal edilmiştir. İşgaller devam ederken Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ile Sadrazam İzzet Paşa arasındaki yazışmalar devam etmiş, neticesinde İzzet Paşa; "işgale karşılık verilmemesini"[16] istemiştir. Mustafa Kemal Paşa 5 Kasım 1918'de İstanbul'a verdiği bilgide, İskenderun'a çıkacak İtilâf Devletleri askerlerine ateş açılması emrini verdiğini yazmıştır. İngilizlerin İskenderun'dan yararlanabileceği yönünde cevap alması üzerine, İzzet Paşa'dan Yıldırım Orduları Komutanlığı görevinden alınmasını talep etmiş ve 13 Kasım 1918'de İstanbul'a varmıştır.[17] İstanbul'da İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemilerinden oluşan hazin tabloyla karşılaşan Mustafa Kemal Paşa, mütarekenin uygulanış biçimi ve bu gelişmelere seyirci kalan İstanbul hükümetinin tutumunu da göz önüne alarak Anadolu'ya geçip milli mücadeleyi başlatma kararını almıştır. Anadolu'ya resmi bir görevle gitmesi, gerek sivil, gerek askeri erkânı denetimi altına alabilmesi açısından oldukça önemliydi.

Mütareke sonrası Anadolu'daki etnik grupların toprak talepleri, Mustafa Kemal'e beklediği görevin verilmesine vesile olmuştur. Rumların Karadeniz'de Pontus Rum Devleti kurma faaliyetlerine Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı yerel güçlerin sert direnişleri karşısında, katliam tehditleri ile karşı karşıya kaldıklarını iddia ederek İtilâf Devletlerinden yardım istediler. Calthorpe imzasıyla 21 Nisan 1919'da İstanbul Hükümeti'ne bir nota verilerek asayişsizliğin giderilmediği takdirde bölgenin işgal edileceği bildirildi.[18] Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın beklediği fırsat karşısına çıkmış 30 Ekim 1919'da 9. Ordu Müfettişliği'ne tayin emri, 6 Mayıs'ta ise askeri ve mülki idarede istediği en geniş yetkileri kapsayan yetki talimatı çıkarıldı.

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, daha önceden tasarlamış olduğu Milli Mücadele'yi fiilen başlatıyordu.

Bir yandan almış olduğu yetkileri çok iyi kullanarak Kolordu Komutanları ile yazışarak askeri gücü organize ederken, diğer taraftan sivil idarecilere gönderdiği yazılarla halkı işgallere karşı bilinçlendirerek mitinglerle protestolarını sağlıyordu. Mitinglerin ilk sonucu 67 Türk devlet adamının Malta'ya sürülmeleri ile sonuçlanmış, Mustafa Kemal Paşa da bu faaliyetlerinden dolayı geri çağrılmıştı.[19] Mustafa Kemal Paşa, bu çağrıyı reddederek, Milli Mücadele'yi millete maletmeye çalışıyordu. Bu amaçla 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum ve 4 -11 Eylül 1919 tarihleri arasında da Sivas Kongresi'ni gerçekleştirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu faaliyetlerini yakinen izleyen Fransızlar, O'nun siyasi ve askeri gücünün farkındadırlar. Nitekim 6 Kasım 1919'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne çektiği telgraf sonucunda, Antep, Urfa ve Maraş'ta halk işgalleri protesto etmek amacıyla mitingler düzenlerken, Fransız Yüksek Komiserliği'ne protesto telgrafları çektirerek Fransa'yı doğrudan hedef alıyordu.[20]

Gelişmeler karşısında Fransızlar, Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçmek üzere, Suriye'de Fransız Yüksek Komiserliği de yapmış olan George Picot'u görevlendirmişlerdi. 7 Aralık 1919'da

Sivas'a gelen Picot, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmelerde "bölgedeki Fransız işgalinin sona erdirilmesi, aksi takdirde Türklerin bu toprakları geri almak için savaşa devam edeceği"[21] şeklindeki Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerine karşılık, Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını desteklediğini, Sivas'a hareketinden önce Ermeni kıtalarına yeni işgal olunan yerlerden çekilmelerini emrettiğini söylemiştir. Ayrıca Anadolu'da kendilerine sağlanacak olan ekonomik ayrıcalıklara karşılık olarak Maraş, Antep, Urfa ve Kilikya'nın boşaltılmasının ve barış konferansında doğan İtilâf Devletlerinin de bu konuda Fransa'yı örnek alarak işgal ettikleri yerleri terk etmelerinin mümkün olabileceğini söylemiştir. Picot bu sözlerden sonra Mustafa Kemal'den bölgede Fransızlara karşı bir isyan çıkarılmamasını rica etmiş, Mustafa Kemal Paşa ise Fransızlarla Ermeniler olay çıkarmadığı takdirde Müslüman halkın saldırıya geçmeyeceğine dair güvence vermiştir.[22]

Picot-Mustafa Kemal görüşmesinden olumlu bir sonuç çıkmamış olmasına rağmen, bu olay, Fransızların Mustafa Kemal Paşa'nın gücünü tanımış olmaları bakımından önemlidir. Bir başka açıdan değerlendirildiğinde ise İstanbul Hükümeti'nden başka bir muhatap tanımayan İngilizleri bu görüşme oldukça rahatsız etmiştir. Bu görüşmeden çıkartılacak başka bir sonuç ise; Fransızların işgal ettikleri bölgelerdeki temel amaçları ekonomik ayrıcalıklar elde etmektir. Bu da ancak barış halinde sağlanabilecektir. Bu nedenle Picot sonrasında da çeşitli temsilcileri kanalıyla Mustafa Kemal Paşa ile anlaşma yolları aramışlardır. 1920 Şubatı'nda Amiral de Bon'un girişimleri, 23 Mayıs 1920'de Gouraud'nun çabaları sonucunda 29 Mayıs'tan itibaren 20 günlük ateşkes antlaşması imzalanmıştı. Buna göre, Antep, Siirt ve Pozantı bölgeleri boşaltılarak kamu güvenliği Türk jandarmasına bırakılacak, savaş esirleri ve diğer tutuklular takas edilecek, bölgede Fransız işadamlarına ve yönetimine ayrıcalık tanınacak, buna karşılık olarak da Fransızlar milli mücadele hareketini destekleyeceklerdi.[23]

Bu antlaşma, 8 Haziran 1920'de Fransızların Zonguldak Ereğlisi'ne asker çıkarmaları üzerine bozulmuşsa da, antlaşma sonucunda 11. Tümen'in Adana Cephesi'nden Batı Cephesi'ne kaydırılmış olması, bu cepheyi güçlendirmişti. 9-10 Ocak 1921 Birinci İnönü Savaşı sonrasında ise İtilaf Devletleri, Londra'da konferans masasına oturmak zorunda kalmışlardı.

Özellikle Misak-ı Milli'yi kabul ettirmek amacıyla Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey Londra'da görevlendirildi. Bekir Sami Bey, Fransız Başbakanı Briand ile 11 Mart 1921'de politik, askeri, ekonomik nitelikte ve Türkiye-Suriye sınırını belirleyen bir antlaşma imzalıyordu.[24]

Bekir Sami Bey'in kendi inisiyatifiyle imzalanan bu antlaşma Misak-ı Milli'ye aykırı oluşu nedeniyle Ankara tarafından onaylanmamıştır.[25]

Antlaşma onaylanmamış olsa da bu olay Ankara Hükümeti'nin İtilâf Devletleri tarafından dikkate alındığı bir konuma ulaştığını göstermektedir. Bu durum Moskova'yı harekete geçirerek 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın imzalanmasına vesile olacaktır. Moskova Antlaşması Fransızları telaşlandırmış olup, Anadolu'da Bolşevik etkinliğinin artması ile tarihi çıkarlarının tehdit altına gireceği endişesi, Ankara ile bir an önce antlaşma yapmaya itmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Çukurova'da Fransızlarla Ermenilere karşı tüm gücünü seferber ederken, diğer taraftan Suriye'de Arap milliyetçiliğini destekleyerek daha önce Osmanlı yönetiminde çalışmış kişilerin yardımıyla bölgenin birçok yerinde milli teşkilatlar kurdurtmuştu.

Bu teşkilatlar sayesinde Suriye içindeki demiryollarının kullanılmasını engelleyerek Fransızların Anadolu'ya silah sevkiyatı yapmalarının önüne geçilmişti.[26]

Öte yandan, 1921 yılında Fransa'da başbakanlığa getirilen liberal eğilimli Aristide Briand, Avrupa'da barışın egemen olmasını ve Türkiye ile hemen bir barışın yapılmasını istiyordu. Zaten 1920 yılından başlayarak Fransız kamuoyunda Milli Mücadele'nin lehine bir hava oluşmuştu.[27]

Bu havanın oluşmasında her iki ülke arasındaki entelektüel yakınlığın da önemli bir rol oynadığını belirtmeliyiz. Daha önce de ifade edildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin kültürel yakınlığı sonucu, Türkiye'de eğitim görmüş Türk Aydınları, Mustafa Kemal Paşa da dahil olmak üzere, yabancı dil olarak Fransızca biliyorlardı. Bunun sonucunda Türk aydınları ile pek çok Fransız aydın ve subayları arasında içten dostluklar kurulmuştu. Pierre Loti, Claude Farrère, Berthe George Goulis, Franklin Bouillon, Colonel Mougin[28] bunlardan bazılarıdır.

Nitekim Pierre Loti, Çukurova'nın işgali karşısında "Çukurova Türk vatanının en ayrılmaz parçası, hatta kalbidir"[29] diyerek, Türklerin ölüm fermanı niteliğindeki Sevr Antlaşması için de "… I. François ve Muhteşem Süleyman tarafından onaylanan ve İttifaklara sadık kalan dostlarımızın ölüm kararını imzalamaya hazırız… oysa Türklerin ülkelerinde sayı bakımından ezici bir üstünlüğü, din, dil, kültür birliği vardır…"[30] diyerek ülkesinde Türkiye lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Sözünü ettiğimiz tüm bu siyasi, iktisadi ve entelektüel yakınlık sonucu, Fransız Başbakanı Briand, Fransız parlamentosunda dışişleri komisyonu başkanlığı görevini yürütmekte olan Franklin Bouillon'u Mustafa Kemal Paşa ile bir antlaşma yapmak üzere görevlendirmiştir.

Deneyimli bir politikacı olan Bouillon, 9 Haziran 1921'de Ankara'ya gelerek Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Fevzi (Çakmak) Paşa'nın da hazır bulunduğu ve iki hafta süren toplantıda Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerde bulunmuştur.[31]

Oldukça tartışmalı geçen görüşmelerde Bouillon, bir emrivaki de olsa Sevr gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerektiğine değinerek, Londra'da Bekir Sami ile yapılan Antlaşmanın temel alınmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise hareket noktalarının Misâk-ı Milli olduğunu belirterek, "Sevr Antlaşması'nı kafasından çıkaramayan milletlerle güven ilkesine dayanan işlemlere girişemeyiz. Bizim açımızdan böyle bir antlaşma yoktur…"[32] gibi sert bir açıklaması sonrasında Franklin Bouillon'a Misâk-ı Milli metnini açıklamıştır. Özellikle kapitülasyonların kaldırılması ve tam bağımsızlık maddeleri, üzerinde en çok tartışılan konular olmuştur.[33] Mustafa Kemal Paşa'nın bu maddeler üzerinde taviz vermeyeceğini gören Bouillon, Londra'da yapılan Antlaşmanın Fransızlara nüfuz bölgeleri oluşturma hakkı tanıyan maddelerin Ankara tarafından kesinlikle kabul edilemeyeceğini Paris'e bildiriyordu.[34]

Bu sıralarda Ankara Hükümeti lehine önemli gelişmeler yaşandı. Fransızlar, Türk birlikleri karşısında Zonguldak'ı, Yunanlılar Adapazarı'nı, 4 Temmuz 1921'de de İtalyanlar Antalya'yı terk etmek zorunda kaldılar. Yunan ordusunun Ankara üzerine ilerlemesi, -sonucunu merakla bekledikleri- Sakarya Savaşı'nda da Türk Ordusu'nun zafer kazanması üzerine, Fransa, Ankara Hükümeti'nin askeri ve siyasi gücünü görerek, Franklin Bouillon'a Kilikya'nın Fransız kuvvetleri tarafından boşaltılabileceği bildirilerek, Ankara hükümetinin şartlarını kabul etmesi yolunda talimat verilmiştir.[35]

20 Ekim 1921'de Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile Franklin Bouillon arasında gerçekleştirilen Ankara İtilafnamesi ile siyasi, askeri ve diğer bazı konularda taviz verilmeksizin Güney bölgeleri işgalden kurtarılırken, Ermenilerin Çukurova üzerindeki hayalleri de son buluyordu. Böylece Misâk-ı Milli İtilaf Devletlerinden biri tarafından fiilen tanınırken, İngiltere-Fransa arasında zaten var olan anlaşmazlıklar daha da büyüyordu. İtilafname İngiltere'de dehşet ve şaşkınlıkla karşılanacak, İstanbul'daki İngiliz temsilcisi Sir Horace Rumbold ise, Lord Curzon'a bu konuda bilgi verirken, Fransa'nın Antlaşmayı imzalamasını "Şerefsiz bir hareket"[36] olarak niteleyecek kadar ileri gidiyordu.

Türkler yönünden antlaşmanın başka bir önemi de Güney Anadolu Cephesi'nin tasfiyesi ile bu cephelerdeki askerler ile savaş araçlarının, Fransızlardan satın alınanlarla birlikte, Batı Cephesi'nde kullanılmasıdır. Bütün bunlar İtilaf Devletleri tarafından hazırlanmış olan Sevr Antlaşması'nın artık uygulanma şansının kalmadığının açık bir kanıtıdır.

Antlaşma uluslararası boyutu ile ele alındığında, Doğu'da sömürge yönetimi altında yaşayan halklara, Türklerin bu zor şartlar altında kazandığı zaferle, yenilmez olarak gördükleri bir Avrupa devletlerine karşı bağımsızlık adına bir ümit kaynağı olmuştur.

Antlaşma Fransa'da da sevinçle karşılanmış, özellikle bu bölgede bulundurmak zorunda kaldıkları 60-70 bin askerin mali yükünden kurtulmuşlardı. Bu Fransızlar açısından yılda beş yüz milyon Frank tutarında bir harcamadan kurtulmak anlamı taşıyordu.[37] Antlaşma, siyasi açıdan da Fransa'ya önemli kazançlar sağlamıştır. Yapılan bu antlaşma özellikle İslam dünyasında Mısır ve Hindistan'da sevinçle karşılanmış, bunun sonucunda bu ülkeler de Fransa ile ilişkilerini güçlendirmişlerdir.[38] Yine bu antlaşma ile yardım konusunda tek alternatif durumunda olan Moskova'nın yanına bir de Paris'in eklenmesi Ankara hükümeti için siyasi bir zafer olarak değerlendirilmiştir.

Ankara Antlaşması'nın Türkiye açısından tek olumsuz yönü, Hatay'ın Misak-ı Milli sınırları dışında tutulmasıdır. Ancak antlaşmaya konulan "İskenderun Bölgesi (Hatay) için özel bir yönetim kurulacaktır. Bu mıntıkanın Türk ırkından olan halkının kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylık sağlanacaktır. Türkçe resmi dil olacaktır." maddesi çerçevesinde -Suriye üzerinden Mandat rejiminin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesi için Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da bir antlaşma yapılmış ve Türkiye yukarıda sözü edilen hükümlere dayanarak- harekete geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 1923 yılında Adana'ya yaptığı gezide kendisini siyah bayrakla karşılayan Hataylılara "Kırk asırlık Türk Yurdu yabancı eline bırakılamaz" diyerek verdiği sözü, Avrupa'nın içinde

bulunduğu karışıklıktan faydalanarak, büyük bir politik mücadele sonrasında bağımsızlığına kavuşturarak tutmuştur.

1 Mustafa Yılmaz…vd.; Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ortak Kitap, Siyasal Kitabevi, 3. Baskı, s. 239.

2 Paul du Véou, La Passion de la Cilicie (1919-1922), Paris 1937, s. 11.

3 Pierre Redan, La Cilicie et la Problème Ottoman, Paris 1921, s. 6.

4 Suriye'de Fransız menfaatleri için bkz. Reşat Sagay, XIX ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri, İstanbul 1972, s. 74 vd; Dominique Chevallier, "Lyon et la Srie en 1919", Revue d'Histoıre 1960, s. 277.

5 Bu dönemde Türk-Fransız ilişkileri ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz.; Abdurrahman Çaycı, Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1838-1911), Ankara 1995; İsmail Soysal, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), Ankara, 1987.

6 Gizli Antlaşmalarla ilgili geniş bilgi için bkz.; E. E. Adamovu, Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksim Planı, Çev.: Hüseyin Rahmi (Apak), İstanbul 1972, s. 25 vd.; Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası, İstanbul 1938, s. 11; Yuluğ Tekin Kurat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara 1986, s. 17 vd.

7 İşgallerle ilgili olarak bkz.; T. C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi, Ankara 1966, s. 5 vd.; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. 1, Ankara 1973, s. 39 vd.

8 Kamuran Gürün, Ermeni Dünyası, Ankara 1985, s. 283.

9 Véou, a.g.e., s. 87; Redan, a.g.e., s. 88; Türk kaynakları için bkz.; Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara 1951, s. 172.

10 Türklere karşı uygulanan bu faaliyetler için bkz., ATASE Atatürk Özel Arşivi, Klasör 16, Dosya No: 335/37, Fihrist. 60.

11 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Haziran 1955, s. 12, Belge No. 308.

12 Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da 1919-1921, Ankara 1981, s. 50.

13 Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti'ni uyarıları ile ilgili yazışmalar ile ilgili olarak bkz.; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, s. 27 Ankara (Mart) 1959, No. 714.

14 Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 52.

15 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1976, s. 51 vd.

16 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, s. 28, Ankara, (Haziran) 1959, No. 721.

17 a.g.d., s. 735.

18 Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara 1968, s. 42; Gothard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1971, s. 104.

19 Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, Ankara 1985, s. 95 vd.; Sabahattin Selek, Anadolu İhtilâli, C. 1, İstanbul 1966, s. 256.

20 Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. 1, Ankara 1973, s. 196; Bige Yavuz, Türk-Fransız İlişkileri 1919-1922, Ankara 1994, s. 37 vd.

21 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 268.

22 Cebesoy, a.g.e., s. 271.

23 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, Ankara 1985, s. 43.

24 Anlaşma metni için bkz.; Sonyel, a.g.e., C. II, s. 135 vd.; Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Dış Politikası'nda 50. Yıl, Kurtuluş Savaşımız (1919-1922), s. 101 vd.

25 Atatürk, Nutuk-Söylev, C. II, s. 787; TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 4.

26 Sonyel, a.g.e., C. 1, s. 189.

27 Luis Basın, "Mustafa Kemal Atatürk et la Turcologie Française", Turcica, Paris, 1981, s. 16.

28 Bkz.; Adil Dağıstan, "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türk-Fransız Yakınlaşmasında Claude Farrère'nin Rolü", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XV, Temmuz 1999, s. 501.

29 Pierre Loti, La Mort de Notre Cherè France en Orient, Paris 1920, s. 80.

30 Pierre Loti, Les Alliés Qu'il Nous Faudrait, Paris 1919, s. 2.

31 Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, s. 233 vd.; Selek, a.g.e., s. 667; Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s. 141 vd.

32 Atatürk, a.g.e., C. II, s. 831 vd.

33 Ener, a.g.e., s. 278; Sonyel, a.g.e., C. 11, s. 199.

34 Yavuz, a.g.e.,'den Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Série E Levent Turquie, C. 172.

35 Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922, Ankara, 1988, s. 213; Sonyel, a.g.e., C. 11, s. 199; İtilafname metni için bkz.; İsmail Soysal, Tarihleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları, C. 1, Ankara, 1983, s. 50 vd.

36 Lord Kinross, Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu, 12. Baskı, İstanbul, 1994, s. 338.

37 Daver Arıkoğlu, Hatıralarım, İstanbul, 1961, s. 260; Ener, a.g.e., s. 280; Türkgeldi, a.g.e., s. 143.

38 Yavuz, a.g.e., s. 150.

Millî Mücadele'de Türk-Bulgar İlişkileri / Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu [s.278-284]

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Milli Mücadele, Türk milletinin yok olma ya da var olma mücadelesinin adıdır. Hıristiyan Avrupa, Anadolu'nun 1071'de Alparslan tarafından fethedilmesini, daha sonra da Türkleşmesini ve Müslümanlaşmasını bir türlü içine sindirememiştir. Bunun için Batı, Anadolu'yu geri almak, tekrar Hıristiyan yapmak üzere yıllarca planlar yapmış,1 mücadeleler vermiştir. Batı'nın Türklere karşı süregelen bu tutum ve davranışları daha sonra Şark Meselesi olarak adlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda çöküş belirtilerinin görülmeye başlamasıyla birlikte, Şark Meselesi Avrupalılar nazarında, Osmanlı'nın topraklarının paylaşılması meselesi halini almıştır.2 Öte yandan XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa devletleri, bir sömürgecilik yarışına girişmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu ise; geniş topraklara sahip oluşu, dünya ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu, sanayinin can damarı haline gelecek olan petrol ve diğer yer altı zenginliği olan maden bölgelerinin elinde bulunuşu ve Avrupa'ya yakınlığı dolayısıyla emperyalist güçler için son derece uygundu. Bu nedenle XX. yüzyıl başlarında Osmanlı toprakları; İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya gibi devletlerin yarıştığı bir yer durumuna gelmiştir. Henüz daha I. Dünya Savaşı devam ederken, İtilaf güçleri gizlice Londra (26.4.1915), Sykes-Pikot (26.4.1916) ve St. Jean Maurienne (14.4.1917) antlaşmalarıyla İmparatorluk topraklarını aralarında paylaşmışlardı.

Bu şekilde emperyalistler, bir bakıma Şark Meselesi'ni çözüme bağlamışlardır. Bu yüzden Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonrasında hemen faaliyete geçtiler. Başka bir ifadeyle, iç-dış ihanet odakları elele vererek, nihayet 9 asır süren bir mücadelenin sonunda, Anadolu, İngilizler'in, Fransızların, İtalyanların ve Yunanlıların işgaline uğramıştır. Bu emperyalistler inanıyorlardı ki, uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda yorgun ve fakir düşen Türk Milleti, istilaya karşı duramaz ve Türk toprakları da kolaylıkla paylaşılırdı. Fakat gözardı edilen, unutulan bir gerçek vardı. Milli Şairlerimizden Mehmet Emin Yurdakul, Mayıs 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen mitingte bu gerçeği şöyle haykırıyordu:

"Demir ve ateş; kardeşler ben bunlarla hiçbir vatan ve ırkın öldüğünü işitmedim. Şerefli bir tarih ve medeniyete, sağlam bir fazilet ve ahlaka, zengin bir şiir ve edebiyata, dini ve milli ananelere, ırki ve vatanî hatıralara malik olan bir milletin mahvolduğunu tarih göstermiyor…"[3]

Gerçekten mazisini tarihleştiren, kültürünü millileştiren ve coğrafyasını vatanlaştıran bir milletin tarih sahnesinden silinip gitmesi mümkün değildir. Günümüzde buna örnek milletler vardır. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz Türk Milleti'dir. Anadolu halkı, Mondros Ateşkesi'nin koşullarını öğrenir öğrenmez silaha sarılmış ve işgalcilere karşı direnmeye ve örgütlenmeye girişmiştir.[4] Amasyalısıyla, Trakyalıyısıyla, Denizlilisiyle, Aydınlısıyla, Maraşlısıyla, Anteplisiyle, Erzurumlusuyla, Hakkarilisiyle, Adanalısıyla, Ankaralısıyla emperyalistlere karşı ayaklanmıştır. Çoluğuyla çocuğuyla, kadınıyla erkeğiyle Türk Milleti'nin bütün fertleri harekete geçmiştir. Kadınlarımız cephelere mermi taşımış, çocuklar yetişkinlerin yanı sıra vuruşmalara katılmış, başta Müftülerimiz olmak üzere pek çok din adamı vazifeye koşmuştur.[5]

Kısaca Türk Milleti, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde, Sevr'i, tarihin çöplüğüne

atarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Başka bir deyişle, Milli Mücadele sayesindedir ki, dünyaya, işgalci devletlere karşı bir avuç Türk halkının neler yapabileceği öğretilmiş, mazlum milletlerin bağımsız yaşama arzularının gücü olmuştur.

Onogur ve Kuturgur adlı Türk boyları tarafından kurulan Bulgar[6] Krallığı'nda Çar Boris Han'ın 864'te Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Bulgar halkı hızla Slavlaşmıştır. Osmanlıların Bulgaristan'ın fethi, 1363'te Edirne, 1364'te de Filibe'yi almaları ile başlar.[7] Uzun süre Osmanlı yönetimi altında kalan Bulgaristan Berlin Antlaşması ile önce özerk bir prenslik olmuş, daha sonra da 6 Eylül 1908 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı Devleti Bulgarlar'ın bu oldu bittisini henüz kabüllenmişti ki, bu defa da Balkan Savaşları patlak vermiştir. Bu yüzden bozulan Türk-Bulgar ilişkileri, 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Barış Antlaşması[8] ile yeniden kurulmuştur.

Çalışmamızda komşu iki devletin Türk Milli Mücadelesi esnasındaki ilişkileri üzerinde durulacaktır. Ancak daha önce Türk-Bulgar ilişkilerinde önemli bir adım olan Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askeri Ateşeliği üzerinde duralım. Çünkü Milli Mücadele dönemindeki Türk-Bulgar ilişkilerinin temeli onun bu görevi esnasında atılmıştır.

I. Mustafa Kemal'in Sofya Askeri Ataşeliği (27 Ekim 1913-2 Şubat 1915)

Osmanlı Devleti, İstanbul Barış Antlaşması sonrası Türk-Bulgar ilişkilerinin geliştirilmesine önem vermiştir. Muhtemel bir savaşta Bulgaristan'ın stratejik konumu gereği Türklerle Bulgarların aynı cephede bulunması, büyük bir kazanç olarak değerlendirilmiştir. Ancak Balkan Savaşlarından sonra Bulgarları Türklerin safında savaşa sokabilmek ise büyük bir dirayet işiydi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, İstanbul Barış Antlaşması ile Bulgaristan'a bıraktığı Batı Trakya'da binlerce Müslüman Türk bulunmaktaydı. Bunların Türkiye'ye bağlılıklarının sağlanması haklarının korunması gerekiyordu.[9]

Enver Paşa, belirtilen konularda başarılı olacağına inandığı Binbaşı Mustafa Kemal'i Osmanlı Devleti'nin ilk askeri ataşesi olarak Sofya'ya göndermiştir.[10]

27 Ekim 1913 tarihinde askeri ataşe olarak atanan Binbaşı Mustafa Kemal'in görevi, Bulgar ordusunun eğitim ve malzeme durumu ile yetenek ve niteliklerini tanımaktır. Türk Savunma Bakanlığı'nın bu atamadan beklediği en önemli sonuç ise, Bulgarlarla Osmanlı Devleti arasındaki askeri sorunların çözümlenmesi, Balkan devletlerinin askeri durum ve hazırlıklarının öğrenilmesiydi.[11] Bu görevine 11 Ocak 1914'te Çetine, 4 Ağustos 1914'te Sırbistan Askeri Ataşelikleri de ilave edilmiştir.[12] 1 Mart 1914'te Yarbay olan Mustafa Kemal, ilk günden itibaren büyük bir titizlikle göreviyle ilgilenmiş, hükümetinin isteklerini eksiksiz olarak yerine getirmiştir. İstanbul'a gönderdiği raporlarıyla Osmanlı Hükümeti'nin başta Bulgaristan olmak üzere Balkan devletlerinin politikaları ve bunların ilişki içinde oldukları devletler hakkında bilgiler sunmuş, izlenmesi gerekli siyaset için de zaman zaman önerilerde bulunmuştur.[13] Ayrıca, 1914 yılında Yunanlılara karşı Bulgarlarla bir anlaşma yapılması çalışmalarında önemli hizmetlerde bulunmuştur.[14]

Mustafa Kemal'in başarısı, Bulgar Savunma Bakanı General Goleman Boyaciyev'in kendisine (Mustafa Kemal'e) gönderdiği 25 Nisan 1922 tarihli mektubunda şöyle dile getirilmektedir:

"1914 yılında Yunanlılara karşı, Türkiye ile Bulgaristan arasında bir askeri anlaşma yapmak üzere Sofya'ya geldiğiniz zaman, siyasi ve askeri bakımdan pek önemli olan o anda, aramızda doğan dostluğu umarım hatırlarsınız.

O vakit, ben Harbiye Nazırı bulunuyordum. Sizinle Bulgar Genelkurmayı arasında çıkan anlaşmazlığı gidermek için, birçok defalar görüşmelerinize katılmak fırsatını bulmuştum. Hatırlıyorum ki, çeşitli tasarılarda yüksek şahsınızı tutuyordum. Zira, askeri teknikteki bilginiz ve tam dehanız sayesinde kıtalarımızın ortak harekatı için gereken ilkeleri ekselansınız daha iyi takdir buyurdunuz. Size verilen görevleri başarı ile tamamlayarak, İstanbul'a hareketiniz sırasında yüksek şahsınıza gönderdiğim bir mektupla hakkınızda en iyi dileklerimi ulaştırmakla birlikte, vatanınızın gelecekteki kaderinde parlak bir yer tutmanız umudunu da açıklamıştım…"[15]

General K. Boyaciyev'in mektubunda da belirttiği gibi, Mustafa Kemal, Bulgar Harbiye Nazırı üzerinde olumlu etki yapmayı başarmıştır. Onun bu etkisi, başta Çar Ferdinand olmak üzere ilişki kurduğu diğer çevrelerde de devam etmiştir. Nitekim, Mustafa Kemal Çar tarafından "Mukaddes Aleksandr" nişanı ile ödüllendirilmiştir.[16] Ayrıca Çar, maskeli balosuna Yeniçeri kıyafetiyle katılan Mustafa Kemal'e, balosuna gösterilen bu ilgiden dolayı teşekkür ederek, ona gümüş tabakasını armağan etmiştir.[17]

2 Şubat 1915 tarihine kadar Sofya'da kalan Mustafa Kemal, diğer Bulgar yöneticileri ve Bulgaristan'daki Türklerle de iyi ilişkiler kurmuştur.

Türkleri bilinçlendirmek amacıyla Sofya'da yayımlanan Türk gazetelerini denetimi altına alarak, çıkan haber ve yorumlara istediği şeklin verilmesini sağlamayı başarmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal, I. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'ın müttefik kuvvetleri yanında harbe girmesinde etkili olmuştur.[18]

II. Milli Mücadele Öncesi Gelişmeler

Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı Devleti gibi Bulgaristan da müttefik kuvvetleri yanında I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Bu savaşta Bulgaristan ile Osmanlı Devleti, Almanya müttefikleri olarak birlikte yenilmişlerdir. Mondros (30 Ekim 1918) ve Selanik (29 Eylül 1918) ateşkes antlaşmaları ile her iki ülkeye de çok ağır birtakım yaptırımlar yüklenmiştir. Selanik Ateşkes Antlaşması ile müttefiklerle Bulgaristan arasında her türlü askeri harekat durdurulmuş ve İtilaf güçlerinin temsilcileri Bulgaristan topraklarından diledikleri gibi geçme hakkını kazanmışlardır. Ayrıca bu antlaşmanın 3. maddesiyle Bulgaristan'dan müttefikleri ile olan ilişkilerini kesmesi istenmiştir. Diğer taraftan Türkiye, Mondros Mütarekesi'nin 23. Maddesi uyarınca, eski müttefiklerinin hepsiyle, bu arada Bulgaristan ile de ilişkilerini kesmek zorunda bırakılmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 28 Kasım'da Bulgaristan'a bir nota vererek, İstanbul'daki Bulgar elçisi Koliçev'in görevine son verilmesini, İzmir ve Edirne'deki Bulgar konsolosluklarının temsilciliklerinin kapanmasını sağlamıştır. Aynı şekilde 17 Aralık 1918 tarihinde Bulgaristan da bir nota vererek Sofya'daki Osmanlı Devleti'nin elçisi Sefa Bey ile Varna, Burgaz ve Rusçuk'taki Türk konsolosluklarının temsilciliklerini kapatarak ülkeyi terk etmeleri istenmiştir. Böylece sona erdirilen iki ülke arasındaki resmi ilişkiler, Milli Mücadele Dönemi'nde savaşa katılmamış İsveç ve İspanya elçilikleri tarafından temsil edilmek zorunda kalınmıştır. Osmanlı Devleti nezdinde Bulgaristan'ı İstanbul'daki İsveç elçiliği, Bulgaristan nezdinde Osmanlı Devleti'ni de Sofya'daki İspanya elçiliği temsil etmiştir.[19]

Bunlardan başka I. Dünya Savaşı sonrası 27 Kasım 1919 tarihinde Bulgarlar Neuilly Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmışlardır. Bu antlaşmadan da güç alan Yunanistan Batı Trakya'yı ilhak etmiştir. Yunanistan'ın bu oldu bittisi daha sonra yasal hale getirilecektir. Sevr (Serves) Antlaşması'nın bir nevi ön provası olan San Remo (19-26 Nisan 1920) toplantısında alınan kararlardan birisi de Batı ve Doğu Trakya'nın Yunanistan'a verilmesiydi.[20] Daha sonra 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nda[21] maddeleştirilmiş olan bu öneri İngilizler tarafından dikte edilmiştir. İngiltere, bunu Balkanlarda kendi üssü durumunda bulunan Yunanistan'ı kuvvetlendirmek için yapmıştır. Bu karar Türk ve Bulgar halkı üzerinde derin bir memnuniyetsizlik uyandırmıştır. Özellikle Bulgaristan'ın Dedeağaç Limanı'ndan ve Ege Denizi'ne çıkıştan yoksun bırakılması, Bulgarları Türklere yaklaştırmıştır.[22]

III. Bulgaristan'ın Destek ve Yardımları

Türk Milli Mücadelesi, I. Dünya Savaşı sonrası galip devletler tarafından mağlup devletlere zorla kabul ettiren Versay sisteminin yok olmasının başlangıcı olarak değerlendirildiğinden, Bulgaristan'da büyük ilgi ve bazı ümitlerle takip edilmiştir. Bu arada Neuilly Antlaşması'nın Bulgaristan'a yüklediği ağır koşulları bir kenara atabileceğini hesaplayan Bulgaristan Başbakanı Aleksandır Stamboliyski, şunu söylemiştir:

"Sevr Antlaşması'nın yeniden incelenmesiyle birlikte diğer antlaşmalardaki tüm ağır hükümlerin incelenmesine de başlanacaktır."[23]

Kasım 1918'de Doğu Trakya'nın Türkiye sınırları içinde kalmasını sağlamak amacıyla, Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin faaliyetlerini yakınen izleyen Mustafa Kemal Paşa, Trakya'da başarılı olabilmek için Bulgar halkının anlayış ve iş birliğinin sağlanması düşüncesindeydi. 25 Ekim 1919'da Edirne I. Ordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa'ya gönderdiği telgrafta O, şöyle diyordu:

"Bizim en önemli görevimiz vatanın parçalanmasını önlemek ve milletin bağımsızlığını korumaktır. Bu amacımıza engel olanlar Türkiye'nin düşmanı olan İngilizlerdir. Onlara kendi çıkarlarını düşünen Fransızları da eklemek gerekir. Biz bütün imkanlarımızla düşmana karşı savaşmak kararını almış bulunuyoruz. Bulgarların da aynı düşmanlarla aynı şekilde durumları olduğunu zannetmekteyim. Bunu göz önünde tutarak onlara başarılar diliyor ve onları Yunanlılara karşı giriştikleri harekatta destekliyoruz. Bu durumda iki komşu ülke arasında uzun ömürlü bir iyi komşuluk ilişkisinin kurulması gerekir…"[24]

Diğer taraftan Bulgarlar da Trakya ve Paşali Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ikinci kongresince (Edirne Kongresi) Milli Kurtuluş Ordusu Komutanı olarak görevlendirilen Cafer Tayyar Paşa ile ilişki kurmaya istekli idiler. Yunanistan San-Remo Konferansı kararlarına dayanarak 14 Mayıs 1920 tarihinden itibaren Batı Trakya'yı işgale başlamıştır. Bu işgal, Doğu ve Batı Trakya halkını üzmüş, Batı Trakya'nın 90 nahiyesinden 48'indeki Türk ve Bulgar halkı birlikte harekete geçerek Yunan işgaline karşı olduklarını ve Vilson Prensipleri gereği bölgedeki halkın oylarına başvurulması gerektiğini savunmuşlardır.[25] Ayrıca Batı Trakya'nın Yunanistan tarafından işgal edilmesi Bulgaristan kamuoyunda tepkilere yol açmış, Trakya'daki nüfus ile ilgili istatistikler yayımlanmaya başlanmıştır. İstatistiklerde bölgede en fazla nüfusa Türklerin sahip olduğu belirtilirken, ikinci sırada Bulgarlar, üçüncü sırada da Yunanlılar yer almaktaydı.[26]

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Cafer Tayyar Paşa, Bulgar halkından yardım ve destek görmüştür. Bu cümleden olarak, 1 Nisan 1920 tarihli ve 38 numaralı ordu karargah bülteninde Bulgarlar ve Türkler tarafından 30 çetenin kurulduğu yazılmaktadır. Cafer Tayyar Paşa'nın 1920 Haziran'ında Yunan güçlerine yenilmesi üzerine, 385 subay, 3239 asker ve 22600 sivil halktan oluşan Türk göçmenleri Bulgar sınırına geçmiştir.[27]

Aleksandır Stamboliyski Hükümeti, Türk askerlerine ve göçmenlerine iki milyon levalık bir yardımda bulunduğu gibi, çoğunu da Burgaz ve Svilengraf bölgelerindeki çiftliklere yerleştirmiştir. Bu arada Bulgar Halk Çiftçi Birliği Hükûmeti'nce çiftçi göçmenlere toprak, tarım aletleri, tohum vb. sağlanmıştır. Ayrıca Türkiye Kızılay Cemiyeti'ne İzmir, Bursa, Trakya ahalisi için Bulgaristan'dan 15 vagonun, 5 vagon kuru fasulye, bir vagon tereyeğı ve beyaz peynir alınmasına izin vermiştir.[28]

IV. Diplomatik İlişkiler

Yukarıda da değinildiği üzere I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros ve Selanik Antlaşmaları uyarınca, Türkiye'deki Bulgar menfaatleri İstanbul'daki İsveç elçiliğinden,

Bulgaristan'daki Türk menfaatleri de Sofya'daki İspanya elçiliğinden yürütülerek, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki diplomatik ilişkilere son verilmişti.

Söz konusu yasağa rağmen, her iki ülke arasında doğrudan diplomatik ilişkilerin kurulması yönünde Milli Mücadele'nin ilk gününden itibaren sıcak ilişkilerin başladığını görüyoruz. Bu olumlu gelişmenin oluşumunda, Mustafa Kemal Atatürk'ün askeri ateşe olarak Sofya'da bulunduğu süre içerisinde kurduğu sıcak ilişkilerin etkisi büyüktür. Nitekim 1920 yılının 30 Nisan'ında Mustafa Kemal Paşa, TBMM adına Bulgar Başbakanı Aleksandır Stamboliyski'ye bir mektup göndermiştir. İstanbul'daki Osmanlı Meclis-i Mebusan'nın 18 Mart 1920 tarihinde İngilizler tarafından basılarak kapatıldığı, birçok milletvekilinin tutuklanarak sürgüne gönderildiği, dolayısıyla Ankara'da bir meclis açmak zorunda kaldıkları ve bu meclisin ülkenin şimdiki ve gelecekteki kaderini ele aldığı belirtildikten sonra mektupta şöyle denilmektedir:

"Barış (Mondros Ateşkesi) hükümlerine aykırı olarak hareket edilmesi ateşkesin sonuçları hakkında Türk halkının iyimser olmayışını bir kez daha teyit etmiştir. Bundan dolayı bu harekete karşı Meclis üyelerinin şiddetli protestosunu, Büyük Millet Meclisi tarafından Hazretlerinize bildirmek şerefi ile görevlendirildim.

En yüce bir kurum olduğu tüm medeni milletler tarafından kabul edilen parlementoya, oturumu sırasında saldırıldı. Meclisin protestosuna rağmen, halk temsilcileri cani gibi İngiliz polisi tarafından parlementodan çıkarıldı. Senatörler, milletvekilleri, generaller ve yazarlar evlerinde kelepçelenerek tutuklandı ve sürgüne gönderildiler. Nihayet, resmi ve özel kurumlarımız, sadece daha güçlünün haklılığı prensibine dayanarak, silah kuvvetiyle işgal edildi.

Tüm haklarının çiğnenmesi ve bağımsızlığına yönelik yapılan saldırılar göz önünde tutularak, Türk halkı Ankara'da toplanan temsilcilerinin emriyle ülkenin yönetimini ele geçiren yürütme komitesini seçmiştir.

Yukarıda belirtilen bilgileri Hazretlerinize sunmak suretiyle, 29 Nisan 1920'de Türk halkının dile getirdiği ve meclis tarafından onaylanan isteklerini size bildirmek ile şeref duymaktayım.

1. Hilafet ve Saltanatın meskeni olan İstanbul ve İstanbul Hükümeti Türk halkı tarafından İtilaf devletlerinin esiri sayıldığından, işgal altındaki İstanbul'dan verilen emir ve fetvaların hiçbir hukuki ve dini değerinin olmadığını belirterek ve İstanbul hükümetince yüklenen sorumluluklar halk tarafından geçersiz sayılmıştır.

2. Soğukkanlılığı ve mutedilliğini muhafaza ederek, Türk halkı, hür bağımsız devlet olarak kutsal ve geleneksel haklarını savunmaya karar kılmıştır. Kendi adı ve hesabına sorumluluklar yüklenebilecek temsilcilerine hak vererek, adil ve şerefli bir barışın yapılmasına ilişkin arzularını dile getirmiştir.

3. Ülkede bulunan Hıristiyan ve yabancı unsurlar Türk Milleti'nin himayesindedir. Ancak vatanın güvenliğini tehdit edecek hiçbir faaliyette bulunmamaları gerekmektedir.

Türk halkının haklı isteklerini olumlu karşılayacağınız ümidiyle, Hazretlerinizden yüksek hürmetlerimi kabul etmenizi rica etmekteyim."[29]

Fransızca olarak yazılan bu mektup, Stefan Velikov'un da belirttiği gibi "Atatürk'ün Bulgar Hükümeti'ne, Bulgar kamuoyuna yalnızca Türk halkının ulusal kurtuluş savaşının içeriği ve hedefleri konusunda bilgi verme arzusunun bir ifadesi olmayıp, iki hükümet arasında direkt diplomatik ilişkiler kurulması yolunda ilk diplomatik deneme niteliğini de taşımaktadır."[30]

Bundan sonra iki ülke arasındaki diplomatik gelişmeler, Milli Mücadele süresince şöyle bir seyir izlemiştir.

1921 Mayıs'ının ikinci yarısında Bulgar Halk Çiftçi Hükümeti, Bulgar Halk Çiftçi Partisi grubundan halk mebusu Angel Grozkov'un başkanlığında bir diplomatik heyeti gizlice Ankara'ya göndermiştir. Yeni Türkiye yöneticileri, Bulgar heyetini Ankara'da büyük bir saygı ve özenle karşılamışlardır. Bulgar heyet üyeleri, başta Eskişehir ve Kütahya olmak üzere cepheleri ziyaret etmişlerdir.[31] Bu arada aynı günlerde (24 Mayıs 1921) General Sabuncuyev, TBMM'ince yetkili kılınacak bir zatla, seçilecek bir mahalde veya devlet olunduğu takdirde Trakya ve Makadonya hakkında görüşme isteğinde bulunmuştur.[32]

Öte yandan Bulgaristan'ın uluslararası durumunun güç olmasına rağmen Stamboliyski Hükümeti Ankara Hükümeti'ne 1921'in başlarından beri Sofya'da resmi bir temsilcisini bulundurmasına olanak sağlamıştır. Bu temsilci, Mustafa Kemal'in en güvenilir kişilerinden Cevat Abbas'tı. (Gürer).[33] O, Bulgaristan'dan Kurtuluş Savaşı için ekonomik yardımın gönderilmesini organize etmiştir.[34] Ayrıca, Fuat (Balkan) Bey, Ankara Hükümeti tarafından Batı Trakya ve Makadonya'da çetecilik faaliyetleri yapmak üzere görevlendirilmiştir. Yine Şakir (Kesebir) Bey de Doğu Trakya'da Ankara Hükümeti'nin talimatları doğrultusunda faaliyet göstermiştir.[35]

Bulgar Hükümeti'nin Türk Milli Mücadelesi'ne karşı tutumu Başbakan Stanboliysk'nin 7 Nisan 1921 tarihinde Bulgar millet meclisinde yaptığı konuşmada şöyle dile getirilmektedir:

"İdare bana her zaman ağır gelmiştir. Fakat durum bir ay önce büsbütün ağırlaştı. Çok güç dakikalar geçirdik. Sanki diplomatik bir savaş veriliyordu. Öyle şartlar doğdu ki, siyasi, askeri ve mali komisyonlarla şiddetli mücadeleler yapmak gerekti. Bizim için bu güç çalışma ve çatışmalar nereden doğdu? Bunun dünya olayları içinde derin detayları ve ortalıkta belirli olan sebebleri vardır. Görünen sebeplerden bu ağır durumu meydana getirenler şunlardır: Kemal Paşa'nın Bulgaristan'da bazı temsilcileri vardır. Bu durum büyük sorunlar yaratmıştır. Müttefiklerin büyük kuvvetlerinin bulunduğu İstanbul'dan buraya Kemalist temsilciler gelmiştir. Bu şahıslara izin verilmiştir. Bunların neden geldikleri soruluyor. Size soruyorum, hangi uluslararası antlaşma bizi onları kovmaya mecbur

edebilir? Onlar Yunanistan ile savaştalar. Bulgaristan'da az mı Rum var? Biz esir bir ülke mi yoksa bağımsız bir ülke miyiz? Biz buraya gelmiş ve hiçbir kötülük yapmayan insanları kovabilir miyiz?"[36]

Öte yandan Bulgar Hükûmeti Aralık 1922'de de Türkiye ile iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin kurulması için Dimitr Açkov başkanlığında bir diğer Bulgar heyeti yine gizlice Ankara'ya gönderilmiştir.[37]

Düşmanın Anadolu'dan atılması sonrasında da iki ülke arasında iyi komşuluk ve dostluk arzusu devam etmiştir. Aleksandr Stanbolisky hükûmeti, yeni Türkiye'nin Balkanlar'da artan önemini değerlendirerek, 1923 başlarında, Edirne Başkonsolosu T. Markov'a, Ankara'ya gidip iki hükümet arasındaki ilişkilerin gelişmesi konusunda bilgi almasını istemiştir. 21-31 Ocak 1913 günlerinde İzmir'de gerçekleşen Mustafa Kemal-T. Markov görüşmesi dostane bir hava içerisinde geçmiştir.

Stamboliyski'ye yazılı olarak sunduğu 8 Şubat 1923 tarihli raporunda belirtildiği gibi T. Markov sözlerinin başında iki ülke arasındaki ilişkiler için son derece önemli bulduğu şu ön koşulları dile getirmiştir:

"İki halkın köken birliği, nice yıllar tarihi beraberliği, çilelerinin ve düşmanlarının ekonomik ve politik çıkarlarının ortaklığı, umum düşmanlara karşı birlikte savaşma gerekliliği, Bulgaristan'da kalabalık bir Türk nüfusun varlığı ve Bulgaristan'ı, İstanbul'un Batı'dan en güvenilir müdafisi yapan iki komşu devletim coğrafi konumu gibi konular…"

Bundan sonra T. Markov, Bulgar hükûmetinin çözümü için Türk hükûmetinin desteğine ihtiyaç duyduğu sorunlar üzerinde duruyor ve özellikle şu sorunlara değiniyor:

Bulgaristan'ın Batı Trakya üzerinden Ege Denizi'ne çıkış yolu isteğine Türkiye'nin daimi bir diplomatik destekte bulunması; her Türk'ün Tuna'ya, her Bulgar'ın Bağdat'a kadar serbest ticaret ilişkilerinin kurulması; Batı Trakya, Makadonya, Dobruca göçmenleri ile nüfusu son derece artan Bulgaristan'ın Doğu Trakya göçmenlerinin bir kısmının eski yerlerine gönderilmesi vs. idi.

Bulgar temsilcisinin önerilerini dikkatle dinleyen Mustafa Kemal Paşa, Bulgaristan'ın Türkiye'ye karşı saldırganlık niyeti olmadığı sürece ortaya atılan meselelerin kolay çözümleneceğini dile getirmiştir. Atatürk, Türkiye'nin Bulgar halkına karşı büyük sempati beslediğini, Bulgar halkı tarafından Trakya Türk göçmenlerine gösterilen sıcak karşılayış ve Bulgaristan Türkleri'nin sahip oldukları büyük özgürlüklerden haberdar olduğunu önemle belirtmiştir. O sözlerine devamla şunları belirtiyor:

"Ancak iki ülke halkı arasındaki dostluk hem Türkiye'yi hem de Bulgaristan'ı daha güçlü ve daha bağımsız kılacaktır… Batı Trakya konusunda ise Türkiye Bulgaristan'a destek vermeye hazırdır." Nihayet Atatürk, iki devlet arasında normal diplomatik ilişkilerin acilen kurulması yönünde atılımların yapılması isteğinde bulunmuştur.[38]

Sonuç

Türk halkının Anadolu ve Trakya'daki savaşına gösterilen yardım ve destek, Bulgar kamuoyunun Mustafa Kemal'in davasına ve savaşına yaklaşımını açıkça gözler önüne sermektedir. Milli Mücadele'de Trakya'da şahsen birçok Bulgar'ın da katılışı, özellikle belirtmeye değerdir.

İzmir'de T. Markov ve Atatürk arasında görüşmeler, Bulgaristan ile Türkiye arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin kurulmasında her iki devletin alakasını pekiştirmiştir. Bulgaristan ile Türkiye arasındaki diplo

matik ilşkilerin artırılarak geliştirilmesi, daha sonraki günlerde ve aylarda da gündeme gelmiştir. Bulgar Başbakanı Stamboliysk Lozan'da İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede barış antlaşmasının imzalanmasından sonra Sofya veya İstanbul'da bir konferans düzenlenmesini istemiştir.[39] Mayıs 1923'te de Türk hükûmeti iki devlet arasında normal diplomatik ilişkilerin kurulmasını önermiştir. Ancak İtilaf devletlerinin baskısı ve 9 Haziran 1923 askeri darbesi sonucu Aleksandr Stanboliysk hükûmetinin düşürülmesi sebebiyle Bulgaritan ile Türkiye arasında resmi, diplomatik ilişkilerin kurulması gecikmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra, Bulgaristan ile Türkiye arasında 1925 yılında ilk savaş sonrası Dostluk Antlaşması, 1928'de Ticaret Antlaşması, bir yıl sonra ise, yani 1929 yılında Tarafsızlık, Arbitraj ve Uzlaşma Antlaşması imzalanmıştır. 1931 sonlarında Bulgaristan Başbakanı Muşanov Ankara'yı ziyaret etmiştir. 1933 yılının ikinci yarısında İsmet İnönü'nün başkanlığında bir Türk heyeti Bulgaristan'a gitmiştir. Türkiye Başbakanını Bulgar kamuoyu içtenlikle karşılamış ve bu ziyaret sırasında Dostluk Antlaşması'nın süresi uzatılmış ve iş birliğine yönelik girişimler belirlenmiştir.

Sonuç olarak, Milli Mücadele esnasında kurulan Bulgar-Türk ilşkileri, kuşkusuz, Bulgar ve Türk halkları arasında iş birliğini, yakınlaşmayı olumlu yönde etkilemiştir. Bu ilişkiler Atatürk döneminde daha büyük bir canlılık kazanmıştır.

1 Bu konuda bkz., T. G. Djuvara, Cent Projets de Partage de La Turguie, Paris 1884. Bu eserin büyük kısmını, Yakup Üstün, Türkiye'yi Parçalama Planları (Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1993) adı altında yayımlamıştır.

2 Faransızların La Question d'Orient, İngilizlerin Easten Question, Almanların Qrientalische Frage, Rusların Vostocnıy Vopros dedikleri ve 1815 Viyana Kongresi esnasında ilk defa kullanılan Şark Meselesi tabiri şimdiye kadar sadece bir türlü tarif edilmiş değildir. Fakat muhtelif tarihçilerin birbirinden ayrı muhtelif tarifleri arasında çok yakın benzerlikler vardır. Bu bakımdan Şark Meselesi bazı farklılıklarla umumiyetle aynı görüş çerçevesi içinde mütalâa edilmektedir. Örneğin; Fransız tarihçi Dirault'a göre Şark Meselesi, "Ehli İslâm ile gayri müslimlerin kavgasıdır. " (Edward Dirault, Şark Meselesi, Trc. Nafiz, İstanbul 1328, s. 17). Ali Kemal de Şark Meselesi, mesele-i diniyyedir" diyerek Dirault'un görüşünü teyit etmektedir. (Ali Kemal, Şark Meselesi'ne Methal, Mısır 1900, s. 1). Ahmet Sahip de Şark Meselesi'ni Osmanlı-Rus mücadelesi olarak tanımlamaktadır. (Ahmet Sahip, Tarihi Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hali Hazırı, İstanbul 1328, s. 5). Bir başka Fransız tarihçisi Albert Sorel, "Türkler Avrupa'ya ayak bastığı günden beri Şark Meselesi zuhur etti." diyerek meselenin

aslında bir Türk Meselesi olduğunu vurgulamaktadır. (Albert Sorel, La Question d'orient, Paris 1889; Mesele-i Şarkiyye, trc. Yusuf Ziya, İstanbul 1911, s. 6). Nitekim Poul Horie de Şark Meselesi'ni "Türkiye'nin parçalanması" olarak tanımlamaktadır. (Poul Horie, Türkiye Nasıl Paylaşıldı? Kaynarca Muahedesinden Son Felaketimize Kadar Şark Meselesi, Neşreden İbrahim Hilmi, İstanbul 1329, s. 5). Ayrıca bkz., Yusuf Akçura, Tarih-i Siyasiye Notları (Şark Meselesi), İstanbul 1336; Enver Ziya Karal, "Namık Kemal ve Şark Meselesi", Namık Kemal Hakkında, DTCF Yayını, İstanbul 1942; Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", Tarih Dergisi, Sayı: 32 (Mart 1979); Bayram Kodaman, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdılhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983; Abdülhaluk M. Çay, "Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası", Türk Kültürü, Sayı: 350 (Haziran 1992); Ali Sarıkoyuncu, "Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi", Askeri Tarih Bülteni, Sayı: 36 (Şubat 1994).

3 Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan-İnci Enginün-Birol Emil-Necdet Birici-Abdullah Uçman, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, C. I, s. 92.

4 Bayrak Kodaman, "Amasya Protokolü", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S. 16 (Haziran 1986), s. 20.

5 Mete Tuncay, TC'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), 2. Baskı, İstanbul 1989, s. 219; Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Din Adamları I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1999, s. 1 vd.

6 Bulgar Türkleri'nin adına tarihte ilk defa milattan sonra 482 tarihinde rastlanmaktadır. Batı Hun İmparatoru Attilla'nın 453'te ölümü sonrası Hun birliği çözülmüş, bunun üzerine Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzeye uzanan bölgelerde Bulgar Türkleri siyasi birliklerini kurmuşlardır. (Nimet Akdes, Kurat, "Bulgaristan", İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1979, s. 796; İbrahim Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, Ankara 1985, s. 3-9).

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 163-164.

8 Düstur, 2. Tertip, C. 7.

9 Esasen İttihatçılar, Batı Trakya'nın İstanbul Antlaşması ile elden çıkmasını içlerine sindirememişlerdir. Bu yüzden İttihat ve Terakki Hükümeti, Batı Trakya'yı kurtarmak için I. Dünya Savaşı sırasında girişimlerde bulunmuştur. Hatta Enver Paşa, savaş süresince Süleyman Askerî Bey'i Batı Trakya'da muhacirin müdürü olarak görevlendirmiştir. (Tevfik Bıyıkoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, C. I, Ankara 1987, ss. 89-90).

10 Binbaşı Mustafa Kemal'in Sofya Askeri Ataşesi olarak atanmasını, Enver Paşa ile olan fikir ayrılıklarına bağlayanlar da vardır. (Bkz., Muzaffer Erendil, Askeri Yönüyle Atatürk, Ankara 1981,

s. 22; Altan Deliorman, Mustafa Kemal Balkanlarda, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1959, ss. 1-2). Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu ve Uluğ İğdemir'e göre Binbaşı Mustafa Kemal daha önce aynı orduda görev yaptığı ve arkadaşı olan Safya Elçisi Fethi (Okyar) Bey tarafından Genelkurmay'dan istenmiştir. (Fahrettin Kırzıoğlu, "Atatürk'ün Bilinmeyen Bir Mektubu Ocak 1914", Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1989, s. 9; Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı (1881-1938), C. I, Ankara, 1980, s. 30, 32). Şevket S. Aydemir'e göre Mustafa Kemal'in Sofya Askeri Ataşeliğine atanması siyasi bir sürgündür. (Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam (Mustafa Kemal'in Hayatı), C. I, 4. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, tarihsiz, s. 185).

11 Pars Tuğlacı, Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri, İstanbul 1984, s. 116.

12 Azmi Süslü-Mustafa Balcıoğlu, Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 1999, s. 3.

13 Musta Kemal'in Sofya Askeri Ataşesi olarak İstanbul'a gönderdiği 200'ün üzerindeki raporlardan bazıları için bkz., Atatürk Haftası Armağanı (10 Kasım 1975), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları Atatürk Serisi, No: 4, Ankara, 1975, s. 1 vd. Raporların tamamı için bkz., Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, 1650 ve 1660 Nolu Klasörlerdeki dosyalar.

14 Tuğlacı, P., a.g.e., s. 116.

15 Tuğlacı P., a.g.e., s. 117. Ayrıca General Goleman Boyaciyev'in mektubunun tamamı için bkz., T. C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: III-7, D: 18, F: 66-1.

16 Mustafa Kemal (Atatürk)'in "Mukaddes Aleksandr" nişanı ile ödüllendirildiği Bulgar Nişanları Kançılaryası Sekreterliği'nce Türk Genelkurmay Başkanlığına hitaben yazılan 21 Şubat 1915 tarihli yazıyla bildirilmiştir. Bu yazıda şöyle denilmektedir:.

"Bulgar Nişanları Kançılaryası, Çar Hazretleri'nin Sofya'daki Osmanlı Devleti Elçiliği'nde sabık askeri ataşesi olan Kurmay Yarbay (Mustafa) Kemal Bey'i "Aziz Aleksandr" nişanından komutanı haçı ile ödüllendirmeyi

lütfettiğini, Genelkurmaya bildirmekle şeref duymaktadır.

İlgili makama havale edilmek ricası ile, söz konusu ödül ve nişan alametleri bir arada gönderilmektedir. Ayrıca berat, ilaveten gönderilecektir. " (TsDİA (Bulgaristan Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi), fo d: 24, op: III., a. e. 49, n. 225) Ayrıca bkz., Ek: I.

17 Tuğlacı, P., a.g.e., s. 116.

18 Mustafa Kemal'in Sofya'daki çalışmaları için bkz., Tahsin Ünal, "Mustafa Kemal'in Ataşe Militerliği", Türk Kültürü, Sayı: 90 (Nisan 1970), s. 361 vd; Cemalettin Taşkıran, "1913'te Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya'daki Faaliyetleri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Bulgar İlişkileri", Askeri Tarih Bülteni, Yıl: 23, Sayı: 43 (Ağustos 1998), s. 1-23.

19 İbrahim Kamil, Kurtuluş Savaşı İle İlgili Bulgaristan Diplomatik Belgeleri, Doktora Tezi (Basılmamış), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 31.

20 San Remo kararlarına göre; Irak ve Filistin'de İngiliz; Suriye'de bir Fransız mandası kuruluyor. Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Anadolu içlerine kadar uzanan İtalyan ve Fransız nüfuz bölgeleri meydana getiriliyor, İngilizlerin himayesi altında bir Kürdistan teşkil olunuyordu. Ayrıca Doğu Anadolu, altı vilayet dahil Ermenilere, İzmir ile Batı Trakya ve Doğu Trakya'nın büyük kısmı Yunanlılara veriliyor, Boğazlar da uluslararası bir komisyona bırakılıyordu. (Selehattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. III, Ankara 1978, s. 149).

21 Sevr Antlaşması hakkında bilgi için bkz., Erim, Nihat, Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, C. 1, s. 525-691.

22 Tuğlacı, P., a.g.e., s. 119.

23 TsDİA, fond 176, op. 4, a.e. 2401, 1. 144.

24 Tuğlacı, P., a.g.e., s. 119.

25 Bıyıkoğlu, T., a.g.e., C. I, s. 317.

26 Kamil, İ., a.g.e., s. 92.

27 TsDİA, fond 176, op. 4, a.e. 1292, 1. 16-50.

28 Velikov, Stefan, "Kemal Atatürk ve Bulgaristan", VII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 1872.

29 TsDİA, fond 176, op. 4, a.e. 551, h 152-179.

30 Velikov, Stefan, "Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri", IX. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 1956.

31 A.g.m., gös. yer.

32 T. C. Ankara Üniveristesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arş., Kl: 51, Belge No: 131.

33 A.g.m., s. 1956-1957.

34 Hakov, Cengiz, “Atatürk ve Bulgaristan ile Türkiye Arasında Yeni Siyasal-Diplomatik Münasebetler”, Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (5-11 Eylül 1991, Ankara), C. II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1996, s. 1273.

35 Kamil, İ., a.g.e., ss. 100-108.

36 Pars, T., a.g.e., s. 121.

37 TsDİA, fond 176, op. 4, a.e. 2577, 1. 1-g.

38 TsDİA, fond 176, op. 4 a.e. 2976, n. 2-16.

39 TsDİA, fond 176, op. 4 a.e. 2577, n. 151.

A. Arşiv Vesikaları

1. T. C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi.

KL: 51, Belge No: 131.

2. T. C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi.

A: III-7, D: 18, F: 66-1.

3. Bulgaristan Devlet Genel Müdürlüğü Arşivi.

TsDİA, fond, 24, op. 111, a.e. 49. N. 225.

TsDİA, fond, 176, op. 4, a.e. 2401, 1. 144.

TsDİA, fond, 176, op. 4, a.e. 1292, 1. 16-50.

TsDİA, fond, 176, op. 4, a.e. 551, h. 152-179.

TsDİA, fond, 176, op. 4, a.e. 2577, 1. 1-9.

TsDİA, fond, 176, op. 4, a.e. 2976, n. 2-16.

TsDİA, fond, 176, op. 4, a.e. 2577, n. 151.

B. Kitap ve Makaleler

ATATÜRK Haftası Armağanı (10 Kasım 1975): Genelkurmay Harp Başkanlığı Yayını, Ankara 1975.

AYDEMİR, Ş., SÜREYYA: Tek Adam (Mustafa Kemal'in Hayatı), C. 1, 4. Basım, İstanbul tarihsiz.

BIYIKOĞLU, Tevfik: Trakya'da Milli Mücadele, C. I, Ankara 1987.

ÇAY, Abdülhaluk, M.: "Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası", Türk Kültürü, Sayı: 350 (Haziran 1992).

HAKOV, Cengiz: "Atatürk ve Bulgaristan ile Türkiye Arasında Yeni Siyasal-Diplomatik Münasebetler", Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (5-11 Eylül 1991, Ankara), C. II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1996.

DELİORMAN, Altan: Mustafa Kemal Balkanlar'da, Türkiye Yayınları, İstanbul 1959.

DİRAUT, Edward, Şark Meselesi, Çev: Nafiz, İstanbul 1328.

DJUVARA, T. G.: Cent Projets de Portaga de la Turquie, Paris 1884.

ERENDİL, Muzaffer: Askeri Yönleriyle Atatürk, Ankara 1981.

ERİM, Nihat: Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, Ankara 1953.

IĞDEMİR, Uluğ: Atatürk'ün Yaşamı (1881-1938), C. 1, Ankara 1980.

KAFESOĞLU, İbrahim: Bulgarların Kökeni, Ankara 1985.

KAMİL, İbrahim, Kurtuluş Savaşı İle İlgili Bulgaristan Diplomatik Belgeleri, Doktora Tezi (Basılmamış), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

KIRZIOĞLU, Fahrettin: "Atatürk'ün Bilinmeyen Bir Mektubu", Atatürk Haftası Armağanı (Ocak 1914), Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1989.

KODAMAN, Bayram: Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamit'in Doğuanadolu Politikası, İstanbul 1983.

, "Amasya Protokolü", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 16 (Haziran 1986).

KURAT, Nimet, Akdes: "Bulgaristan", İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1979.

TAŞKIRAN, Cemalettin: "1913'te Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya'daki Faaliyetleri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Bulgar İlişkileri", Askeri Tarih Bülteni, Yıl: 23, Sayı: 43.

TANSEL, Selahattin: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. III, Ankara 1978.

TUĞLACI, Pars: Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri, İstanbul 1984.

SARIKOYUNCU, Ali, “Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi”, Askeri Tarih Bülteni, Sayı: 36 (Şubat 1994),

SÜSLÜ, Azmi-BALCIOĞLU, Mustafa: Atatürk’ün Silah Arkadaşları, Atatürk Merkezi Şeref Üyeleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999.

STEFAN, Velikov: “Kemal Atatürk ve Bulgaristan”, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

, “Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri”, IX. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

ÜNAL, Tahsin: “Mustafa Kemal’in Ataşe Militerliği”, Türk Kültürü, Sayı: 90.

Ankara İtilafnâmesi Sonrasında İngiliz Değerlendirmesi / Yrd. Doç. Dr. Neşe Özden [s.285-292]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi /Türkiye

Bu çalışma, Fransızlarla imzalanan Ankara İtilafnamesi sonrasında İngilizlerin, Milli Mücadele'nin değişen iç ve dış politika şartlarına, Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa, Anadolu'daki İttihatçı oluşumlar ve Türk-Bolşevik ilişkilerine bakış açısını İngiliz belgelerindeki [Dışişleri Bakanlığı belgeleri (Foreign Office-FO) ve kabine tutanakları (Cabinet Papers-CAB)] yansımalarıyla irdelemeyi amaçlamaktadır.

Sakarya Meydan Muharebesi 13 Eylül 1921'de Türk ordusunun mutlak zaferi ile sonuçlandığı gün, Ankara Hükümeti'yle Fransa arasında antlaşma imzalamak amacıyla gönderilen Franklin Bouillon da Paris'ten İstanbul'a gelmişti.[1] Böylece, 13 Ekim'de Kafkasötesi cumhuriyetleriyle Kars Antlaşması ve 20 Ekim'de Fransızlarla Ankara İtilafnamesi'nin imzalanması, Yunanlılara karşı Sakarya'da kazanılan askeri zaferin yarattığı bu olumlu ortamda gerçekleşecek; Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk Milli Mücadelesi'nin askeri başarısı, diplomatik cephedeki muhtelif göstergeleriyle pekişecekti.

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Muharebesi sonrasındaki olumlu tabloyu şöyle aktarıyordu: "…bugün memleketimizin hakiki menfaatini temin edecek gündeyiz ve bunu bize, bu Sakarya muzafferiyeti temin etmiştir. Biliyorsunuz Fransız murahhaslarıyla müzakere cereyan ediyor. İngilizlerle İstanbul'da temasımız vardır. Kars'ta konferans devam ediyor. İtalyanların müracaatları vardır". Ancak, Milli Mücadele adına atılması gereken adımların henüz bitmediği de bir gerçekti. Bu gerçek, Mustafa Kemal'in şu sözlerinde hayat bulmaktaydı: "gayet kuvvetli bir cephe ile karşılarına çıkmazsak, hepsi teması keser ve çantalarını alır giderler".[2] Mustafa Kemal'in oluşturmak isteği kuvvetli cephe, çok boyutlu ve kapsamlı olduğu kadar, hem Sovyet Rusya hem de İtilaf devletlerine yönelik politikalarda hassas ayarların dikkatle yapıldığı bir mücadele sahasıydı.

Fransa ile yapılan Ankara İtilafnamesi, de facto Ankara yönetiminin ilk kez bir İtilaf devleti tarafından tanınması, Kilikya'nın boşaltılması, Anadolu'nun -Hatay dışında- bugünkü güney sınırının belirlenmesi şeklinde kapsamlı bir anlam ve önem ifade etmekteydi.[3]

Diğer yandan, Milli Mücadele'nin Bolşevik Rusya'yı ikincil plana itmiş olabileceği şüphesini de bünyesinde barındırıyordu. Aslında Ankara ile Moskova arasındaki gerginlik daha Sakarya Muharebesi sırasında, yani eski İttihatçı lider Enver Paşa'nın Milli Mücadele'de yönetimsel rol oynamak için Batum'dan Anadolu'ya geçme çabasında bulunduğu bir dönemde, yoğun bir şekilde hissedilmişti. Ancak Sakarya zaferi, Sonyel'in deyimiyle, Enver'in Mustafa Kemal'e yönelik 'açık düellosu'nu sonuçsuz bırakmış ve Sovyet Rusya'nın Anadolu'yu Enver Paşa aracılığıyla Bolşevikleştirme planlarını altüst etmişti.[4] Enver Paşa'nın Batum'da bulunduğu sırada, İttihatçılığın

merkezi Trabzon'da Enverciler 'Bozuk Parti' ismiyle bir örgüt bile oluşturmuşlardı.[5] Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın ifadesiyle, bu cemiyetin Enver Paşa ve arkadaşları adına Ankara hükümetine bir darbe yapmaya yönelik faaliyetleri, "haricin fikri"ydi. Ancak Karabekir'in de saptadığı üzere, Sakarya zaferi sonrasında Bolşevikler artık Enver'le yol almanın mümkün olamayacağının muhtemelen farkına varmışlardı.[6]

Ankara İtilafnamesi imzalandıktan sonra, Anadolu'ya yönelik Bolşevik ilgisi varlığını sürdürürken, Ankara yönetimi ise Bolşeviklerden Misak-ı Milli'nin Batı'ya tanıtılmasında, cephane ve mali destek temini konularında yardım beklemeye devam etmekteydi. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa, 20 Kasım 1921 günü Moskova'daki büyükelçi Ali Fuat Paşa'ya yolladığı talimatta, Bolşeviklerin Türk dostluğundan şüpheye düşürülmemesini ve Misak-ı Milli çerçevesinde uzlaşmada Ankara-Londra arasında aracı görevini üstlenmelerinin teminini; Ankara İtilafnamesi'nde Bolşevik Rusya ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerini ilgilendirecek hiçbir maddenin bulunmadığının kendilerine tekrar edilmesini önemle vurguluyordu.[7] Ancak Ankara İtilafnamesi'yle ilgili İngiliz propagandası Rus cephesinde uzun süreli bir tedirginlik yarattığından, Ukrayna başkomutanı General Frunze 19 Aralık 1921'de, olumsuzlukların giderilmesine yönelik bir dostluk antlaşması yapmak amacıyla Ankara'ya gelecekti.[8]

Mustafa Kemal ayrıca, Türk-Bolşevik ilişkileri çerçevesinde, Milli Mücadele'den kopuk ama dolaylı bir irtibat boyutu olan sürgündeki İttihatçı liderler Enver ve Cemal Paşa'nın Rusya ve Afganistan'daki faaliyetlerini izlemeyi de ihmal etmiyordu. Yaklaşık iki yıldır Moskova denetimli bir çizgide faaliyet gösteren ve iyi ilişkiler içinde olmadığı Enver Paşa'dan elini yıkamış görünürken, Afganistan'daki Cemal Paşa ile irtibatını sürdürmek niyetindeydi.[9] Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 26 Kasım tarihli telgrafında, Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile ilişkisini kesmesi gerektiğini vurguluyor; bu konuyu 'açıkça' Cemal Paşa'ya iletmesini istiyordu.[10] Gerçekten de bu tarihlerde oldukça karmaşık ilişkiler ağında ilerleyen Enver Paşa, Moskova'yı bile şaşırtacak kadar yeni bir rota tayin etmekle uğraşıyordu.

Enver Paşa, Sakarya Muharebesi sırasında Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'de liderliği ele geçirmek için zaman kollamıştı. Nitekim bu tarihlerdeki İngiliz kabine tutanakları, Enver Paşa'nın Bolşevikler ile Anadolu'daki Türkiye Komünist Partisi'ni birbiriyle irtibatlandıran 'en değerli bağlantı (the most valuable link)' olduğu ve Envercilerle komünistlerin eşanlamlı (synonymous) olduğu yönünde bilgiler içermekteydi. İngilizler -yine bu tarihlerde- Mustafa Kemal'in, Enver'in Anadolu ve Almanya'daki uzantılarından, Türkistan ve Afganistan'daki faaliyetlerinden çekindiği; gizli Türk komünist organizasyonlarının bir süredir İstanbul'da üslendiği ve ittihatçılarla ortak hedefler etrafında irtibata geçerek gizli bir şekilde örgütlendikleri; Bolşeviklerin ise -Dağıstan ve Azerbaycan'da yaptıkları gibi- Türk komünistlerini Anadolu'daki planlarına alet edecek şekilde kullanmak istedikleri yönünde muhtelif haberler elde ediyorlardı.[11] Ancak Sakarya zaferi Mustafa Kemal Paşa komutasında kazanılmıştı. Dolayısıyla, Enver Paşa için Anadolu hareketinin liderliğini ele geçirme ihtimali artık tamamen yokolmuştu. Bu anlamda, Enver Paşa'nın, 8 Kasım 1921'de "ava gidiyorum" bahanesiyle

Buhara uzerinden Türkistan seferine yönelmesi,[12] yerinde bir zamanlamaydı; ve aslında, Enver Paşa'nın hayatı ve ideallerinin geneline bakıldığında pek de sürpriz değildi.

Batum'da Anadolu liderliğine yönelik hayalleri gerçekleşmeyen Enver Paşa, Ankara İtilafnamesi sonrasında artık bambaşka bir kimlikle, Bolşevik karşıtı kimliğiyle, mücadelesine Türkistan'da devam edecekti. Enver Paşa'nın Batum'dan ayrılmasından sonra amcası Halil Paşa (Kut)'nın işittiği ve aktardığı şekliyle, Ruslar, Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın Türkistan'da birleşerek görüşmelerini bilinçli olarak önlemişlerdi ve Enver Paşa, Cemal Paşa'yı Buhara'da bulamamıştı. Bu durum da onu umutsuzluğa, karşısındakilerin iyi niyetli olmadıkları inancına itmiş ve 'Asya ihtilali' konusunda daha önceden ertelemiş olduğu kararını uygulamaya koymasında etkili olmuştu.[13] Ayrıca ihtimal dahilindeydi ki, Sakarya zaferinden sonra, amacını aşan faaliyetler içine giren Yeşil Ordu Cemiyeti ile yeraltı Komünist Fırkası mensupları hakkında takibat başlayınca, Gürün'ün de vurguladığı gibi, artık Rusların ilgisini tamamen kaybettiğini gören Enver Paşa Buhara'ya gitmekten başka çare görememişti.[14]

İşte tam bu tarihlerde Afganistan'la ilgili görüşmeler yapmak için Moskova'dan Almanya'ya gitme hazırlığı içinde olan Cemal Paşa, Buhara'ya gittiğini öğrendiği Enver Paşa'yı tekrar Moskova çizgisine çekmek için büyük bir gayret sarfediyordu. 15 Kasım'da Cemal Paşa Berlin'den Enver'e: "…Doktor Nazım ile beraber serian Moskova'ya avdet et. Halil ve Küçük Talat'ı Iran'a gönderme. Onların dahi hemen Moskova'ya gelmelerini temin et. Ve kendin vakit kaybetmeden Berlin'e gel. Oradan da Malta'dan çıkmış olanlarla birlikte bir umumi kongre akdedelim" [15] çağrısında bulunuyordu. Fakat, artık biraz geç kalınmıştı.

Ankara İtilafnamesi sonrasında İngiliz cephesine bakıldığında ise, İngilizlerin bir yandan yaklaşık onbir ay sürdürdükleri Afgan görüşmelerini 15 Kasım'da sonuçlandırarak Afganistan'ın bağımsızlığını tanıma aşamasına geldikleri,[16] diğer yandan da Ankara İtilafnamesi'nin gizli tarafları bulunduğuna dair propaganda yaptıkları görülmekteydi. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Franklin-Bouillon'un sonuçlandırdığı bu Türk-Fransız İtilafnamesini bir türlü içine sindiremiyordu. İtilafnamenin Fransız Başbakanı Aristide Briand'ın kendi ülkesinde bile ciddi bir şekilde eleştirilmesine neden olduğunu ve Fransa'da bu itilafnamenin genelde 'İngiltere'ye dostça olmayan ve nihayetinde Ermenilere ihanet eden' bir nitelikte algılandığını iddia ediyordu.[17] Curzon'a göre bu itilafname, Franklin-Bouillon tarafından yürütüldüğü, İngilizlere danışılmadığı, Sevr Barış Antlaşması'ndan ödün verilmesi anlamına geldiği ve İtilaf Devletleri birlikteliğine bir darbe olduğu için hem İngiltere hem de Fransa'da ciddi eleştirilere hedef olmuş ve Briand yönetiminin geleceğini de riske atmıştı.[18]

Kısacası Lord Curzon, Kilikya'da seksen bin askeri bulunan Fransa'nın Milli Mücadelecilerle bir an önce bir antlaşmaya varmak istemesini haklı bulduğunu ifade

ediyor; ama kendilerine bildirilmeden -hatta gizlenerek- yürütülmüş olan Franklin Bouillon görüşmelerinden duyduğu memnuniyetsizliği gizlemiyordu.[19]

Öte yandan, İstanbul'daki en üst düzeydeki İngiliz diplomatik temsilcisi Sir Horace Rumbold'a ulaşan bilgilere göre, Sakarya zaferi sonrasında Ankara'da hakim olan hava, bir kez daha, Milli Mücadeleci cephede 'uzlaşmaz (intractable)' bir bakış açısının egemen olacağına işaret etmekteydi. Ankara İtilafnamesi ise Milli Mücadelecilere, İtilaf Devletleri arasındaki dayanışmanın ne denli zayıf olduğunu göstermişti. Dahası Milli Mücadeleciler, İngiliz basınındaki bazı haberleri İngiltere'de kendilerine sempati beslendiği şeklinde yorumlamakta ve İrlanda sorununun gelişim evrelerini yakın bir ilgiyle izlemekteydiler. Kars Antlaşması, Milli Mücadelecilerin kuzey sınırını güvence altına almıştı. Milli Mücadeleciler İslam dünyasında güçlü bir merkezî pozisyona sahip olma yolundaki ümitlerini de tazelemekteydiler.[20]

İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold, Milli Mücadele'nin -iç sorunlar yaşamasına rağmen-Sakarya zaferi sonrasında çok güçlü bir konuma ulaştığını biliyor ve mevcut zaman itibariyle Milli Mücadelecilerle dialog kurmaktan çekiniyordu.[21] Ancak dialog kurmuş olanları eleştirmekten de geri kalmıyordu. Nitekim, Mustafa Kemal'in 1 Mart 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde yaptığı ve Milli Mücadeleci basında yayımlanan bir konuşmasında 'Milli Mücadelecilerin 1921'de Rus Cumhuriyetleri ve Fransa ile yaptığı antlaşmaların Sevr Barış Antlaşması'nın uygulanmasının artık mümkün olmadığını gösterdiği' yorumuna karşı Rumbold, imalı bir tavır takınarak, Mustafa Kemal'in bu yorumunu 'ilginç (interesting)' olarak tanımladıktan sonra "Ankara diplomasisinin -eğer hem Rus Bolşevizmini hem de Fransız kapitalizminin gözlerini boyamayı hedefliyorsa- kendine çok güç bir görev edindiği (the diplomacy of Angora has set itself a difficult task, if it means to hoodwink both Russian Bolshevism and French capitalism)" ifadesini kullanıyordu.[22] Rumbold bu sözleriyle, İngiliz isteklerinin dışında gelişen ve İngiltere'nin mevcut son siyasi gündemi belirlemedeki yetersizliğini gözler önüne seren gerçekleri görmekten kaçınmaktaydı.

Ancak Fransız cephesinde durum çok farklıydı. Franklin-Bouillon 27 Ocak 1922'de İngiliz Dışişleri temsilcilerine kendisini, Ankara liderleri üzerinde tesirli yegane Avrupalı şahsiyet olarak tanımladı. Dört defa gittiği Ankara'da, Milli Mücadeleci liderlerle birlikte toplam on dört ay yaşadığını, Anadolu ve Ortadoğu'yu yirmibeş yıldır yakından tanıdığını ve Rusya konusunda da bilgi sahibi olduğunu belirterek, herkesten çok Milli Mücadeleciler ve onların hedefleri, politikaları ile içinde bulundukları şartlar hakkında konuşmaya hakkı olduğunu belirtti. Bouillon kendisini, bir 'politikacı, Doğu uzmanı ve hatta Fransa'daki tek gerçek Doğu uzmanı' olarak görüyordu. Mustafa Kemal ve diğer Milli Mücadeleci liderleri 'dostlarım' olarak nitelendiren Bouillon, bu arada, İngilizleri de unutmuyor ve kendisinin İtilaf grubunun güçlü bir destekçisi olduğunu sözlerine ekleyerek, Milli Mücadelecilerle olan irtibatında kendisini sadece Fransa için değil İngiltere için de çalışıyormuş gibi hissettiğini belirtiyordu.[23]

Bouillon, Türk Milli Mücadelesi'nin Fas'tan Hindistan'a kadar, Azerbaycan'da, Dağıstan, Hazar-ötesinde ve Volga Müslümanları arasında büyük bir dikkatle izlendiğini vurgulayarak, Ankara hükümetinin Afganistan'daki etkisinin bazı Anadolu vilayetlerindekinden bile daha fazla olduğunu ve Hindistan'daki dolaylı etkisinin de azımsanamayacak derecede güçlü olduğunu dile getiriyordu.

Bouillon'un görüşüne göre, Müslüman halklar Bolşevizmi asla bir hayat felsefesi olarak kabul etmeyeceklerdi ve Müslümanlar aslında Asya'da Bolşevizmin yayılmasına doğal bir bariyer (the natural barrier) teşkil etmekteydiler. Milli Mücadelecilerin Bolşevizm ile ilgili tehlike sinyallerinin tarihçesini, 1920 Bakü Kongrelerine kadar geri götürmek mümkündü.

O sıralardaki konferansların birinde, Lenin'den sonra gelen en etkin kişilerden biri olan Zinovyef, açık bir şekilde "Bolşevik hedefinin Müslüman halklarını Bolşevikleştirmek ve onlardan faydalanmak" olduğunu ifade etmiş ve bunun üzerine Türk delegeleri Ankara'ya döndüklerinde "Bolşevizmin kendilerine uymadığını, Bolşevikleri kullanmak zorunda olduklarını ancak Bolşevizmi asla kabul edemeyeceklerini" belirtmişlerdi. Franklin-Bouillon'a göre, Müslümanlar artık her zamankinden daha fazla Bolşevizme karşıydılar. Eğer Bolşevik yardımı kesilirse, Türkler ve Bolşevikler tekrar amansız birer düşman durumuna geleceklerdi. Ancak, Bouillon'un öngörüsüne göre, Bolşevik yardımı kesilmeyecekti. Enver Paşa'nın geri adım attığı yolundaki haberler de inandırıcı olmaktan çok uzaktı.[24]

Franklin-Bouillon'a göre, Milli Mücadeleci ordu, yaklaşık ikiyüz bin askerden oluşuyordu. Tüfekleri mevcuttu; ancak giysi ve botları az sayıdaydı. Büyük miktarda savaş malzemesi yığmaktaydılar; top mermileri, rehavet halindeki İngiliz inzibatı tarafından korunan (guarded by somnolent British police) İstanbul'daki cephanelikten elde ediliyordu. Bouillon, mermi sevkiyatının iki tanesinden haberdardı. Bu sevkiyatlar, bahsedilen cephanelikten 'buharlaşmış (evaporated)' bir şekilde Milli Mücadelecilere ulaşmışlardı: biri sekiz bin, diğeri ise kırkbeş bin miktarındaydı. Franklin Bouillon'un -Childs'in deyimiyle 'artniyetli bir şekilde (maliciously)'- iddia ettiği üzere, Binbaşı Henry İnebolu'ya gitmiş ve ilk sekiz binlik mermi sevkiyatını yukarıda adı geçen cephanelikten Milli Mücadelecilere satmıştı. Bouillon bu açıklamalarına, Fransızların da Milli Mücadelecilere üniforma, silah, cephane ve on adet uçak temin ettiğini de ekliyordu.[25]

Franklin-Bouillon Kilikya konusunda çözüm getiren Ankara İtilafnamesi'ni bir ihanet olarak algılayan İngiliz tepkilerini anlayamadığını çünkü görüşmelerden onların da haberdar olduğunu ve İtilafnamenin gizli maddeleri bulunmadığını belirttikten sonra, itilaf dayanışması yoluyla Türklere fazla haşin davranıldığı imajına artık son verilmesinin gerekli olduğuna dair fikrini açıkça ifade etti. Fransa'nın Kilikya'da yılda beşyüz milyon frank harcadığını ve iki yılda beş bin kayıp verdiğini, o nedenle Kilikya'da bu durumun devam etmesinin kabul edilemeyeceğini önemle vurguladı.[26]

Özetle, Bouillon, Ankara'dan güzel anılar ve elinde bir Türk-Fransız İtilafnamesi ile dönmüştü. İngilizlerin eleştirilerine maruz kalsa da, bu itilafname Bouillon için ve Ankara Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) için büyük bir başarı göstergesiydi. Nitekim Yusuf Kemal anılarında, daha sonraki bir tarihte Marsilya'da karşılaştığı Bouillon'un kendisine daima 'mon complise (suç ortağım)' diye hitap ettiğini belirtiyordu.[27] Bu da gösteriyordu ki Bouillon, "Fransa'nın İngiltere'den ayrılıp Ankara ile bir itilaf imzalamasının bir suç olduğu" yolundaki İngiliz mantığına daha sonraki bir tarihte tekrar referans verdiğinde, kendisine yöneltilen İngiliz eleştirilerini pek de fazla önemsemiyor ve sadece espriyle anımsıyordu.

Yine bu tarihlerde, Ankara İtilafnamesi İtalyanları da harekete geçirmişti. Milli Mücadelecilere ilişkin bilgi veren bir başka haber kaynağı da, İtalyan hükümetinin temsilcisi olarak görevlendirilen Senyör Cavaliere Tuozzi oldu. Tuozzi başkanlığındaki heyet, 9 Kasım-11 Aralık tarihleri arasında Ankara'da görüşmelerde bulundu. 4 Ocak 1922'de İstanbul'a geçen Tuozzi'nin Anadolu'daki durum hakkında Sir Rumbold'a aktardığı bilgilere göre, Milli Mücadeleciler -silah, cephane ve para eksikliklerine rağmen- Yunanlılar tarafından büyük bir askeri mağlubiyete uğratılamazlardı. Anadolu ve İzmir konusunda taviz vermeyeceklerdi; ancak Trakya konusunda uzlaşmaya yanaşabilirlerdi. Anadolu'nun toprak bütünlüğü, ekonomik ve mali özgürlüğü için savaşıyorlardı. Sultan'ın eski Arap topraklarını geri kazanmaktan vazgeçmişlerdi; fakat kendileriyle birliktelik içinde olacak zayıf bir Mezopotamya devletinin oluşumu için gizli planlar yapmayı düşünüyorlardı. Mezopotamya'daki entrikalarını uygulayabilmek için Şeyh Senusi'yi kullanıyorlardı. Kral Hüseyin'e şiddetle karşıydılar ve Türk şehri olarak gördükleri Musul'u almayı arzu ediyorlardı. Tuozzi'nin genel kanaatine göre, TBMM'nin başkanı ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'daki siyasi pozisyonu her zamankinden daha güçlüydü. Enver Paşa'nın taraftarları varolan koşullarda Mustafa Kemal için bir tehlike oluşturmamaktaydı; ancak eğer Mustafa Kemal Sakarya'da yenilseydi durum farklı olabilirdi.[28]

Tuozzi heyetinin bir anlaşmaya varmadan Ankara'dan ayrılması, Milli Mücadeleciler arasında üzüntü uyandırmıştı. Ancak İngilizlerin Binbaşı Henry heyeti,[29] Yusuf Kemal'in Tuozzi'ye ifade ettiği şekliyle her ne kadar ciddi bir heyet (not a serious mission) olmasa da, onları cesaretlendirmişti. Milli Mücadeleciler Tuozzi'ye, üç İtilaf Devletiyle antlaşma yapmak suretiyle Yunanlıları saf-dışı bırakma politikası izleyeceklerini açıkça ifade etmişlerdi. Ankara İtilafnamesi'nden oldukça memnundular ve gelecek itilaf konferansında Fransızların desteğinden umutluydular. Ankara'nın Bolşeviklerle ilişkileri 'karşılıklı şüphe (mutual suspicion)'ye dayalıydı ve Milli Mücadeleciler Bolşevik hükümetinin durumunun eskisinden çok daha güçsüz olduğunun farkındaydılar. Tuozzi'ye göre gelecekteki barış konferansında, Fransa'nın tavrı önemliydi. Eğer Fransa itilaf devletleriyle elele olursa, o takdirde başarılı bir anlaşmaya ulaşmak mümkün olabilecekti.[30]

Özetle, Tuozzi'nin raporuna da yansıdığı üzere, Sakarya zaferinden sonra Milli Mücadelecilerin kendilerine olan güvenleri büyük ölçüde artmıştı; ama Mustafa Kemal'in rakipleri onu alaşağı etme emellerini terketmemişlerdi. Rumbold'a ulaşan ısrarlı söylentiler, Mustafa Kemal cephesinde Enver Paşa'nın hâlâ büyük bir rahatsızlık sebebi olduğu yönünde yoğunlaşıyordu.[31] Bu anlamda, İngilizler de farkındaydılar ki, Mustafa Kemal iç siyasi zorluklarını daha tam olarak aşamamıştı.

Sakarya zaferi sonrasında, Meclis'de bireylerarası ve gruplararası mücadelenin yoğunluğu İngilizlerin dikkatinden kaçmadı. Fakat, bu muhalefetin sadece tatmin olmamış çeşitlilik gösteren dağınık gruplara mensup kişilerden mi oluştuğu, yoksa yeni bir politika takip etmek isteyen kişilerin oluşturduğu sistematik bir örgütlenme mi olduğu, olayın üstünden bir-iki ay süre geçtikten sonra bile İngilizler için hâlâ gizemini korudu.[32]

Milli Mücadelecilerin Sakarya'daki zaferi, hem Mustafa Kemal Paşa'nın hem de TBMM'de lideri olduğu Birinci Grubun pozisyonunu oldukça güçlendirmişti. Ayrıca, Ağustos ayı sonunda İngiliz

Hindistan Bakanı Edwin Montagu'dan gelen ve Hindistan'daki durum hakkında bilgi veren mektubun TBMM'de okunması da olumlu bir hava yaratmıştı. Montagu'nun hem devlet hizmetinde hem de orduda kademeli olarak artan bir sayıda Hintlinin işe alınmasını önermesi, Pan-İslamcıların pozisyonunu zayıflatırken Birinci Grup'un otoritesini daha da arttırmıştı.[33] Ancak yine de, Meclis içinde çatallanan muhalif tepkiler Müdafaa-i Hukuk Grubunu ikiye ayırarak birbirleriyle çatışma içine girmelerini hızlandırdı.

Temelde hükümetin yönetimini eleştiren ıkinci Grup, 1921 son aylarında etkinliğini arttırdı.[34] Özellikle, Malta'daki ittihatçı tutukluların kurtarılarak Meclise katılmalarından sonra, hükümete karşı sertleşen bu muhalefet, daha örgütlü hareket etmeye başladı.[35] Horace Rumbold'un geliştirdiği bir teoriye göre, Mustafa Kemal Bolşeviklerle olan ilişkilerini tekrar güvence altına almaya çalışırken, Bolşevikler Enver'i Mustafa Kemal'e karşı muhalefet oluşturma yönünde teşvik etmede artık daha az istekli görünüyorlardı. Ancak, Mustafa Kemal'in muhalefetinde hem Enver Paşa ve diğer bazı eski partili ittihatçılardan oluşan bir grup hem de Osmanlı Saltanatıyla daha iyi ilişkiler geliştirmenin özlemini çeken bir grup da yer almaktaydı. Her iki gruba mensup unsurlar birbirinden tamamen kopuk değildi. Rumbold'un da gözlemlediği üzere, Mustafa Kemal'e muhalif bu eski İttihatçılar, pozisyonlarını güçlendirmek için kendilerini Halifeliği ve Sultan'ın otoritesini güçlendirmeyi hedefleyen bir oluşum olarak takdim etmekteydiler. Rumbold'a ulaşan diğer bilgilere göre, Berlin'de bir grup Türk vardı ve bunların lider kadrosu arasında eski İzmir Valisi Rahmi Bey de yer almaktaydı. Rahmi Bey, İttihat ve Terakki içindeki etkin Selanik unsurlarından biriydi ve Ankara'ya gitmek için herhangi bir teşvik ile karşılaşmamıştı. Vakit gazetesi editörü Ahmet Emin (Yalman) da bir Selanik Yahudisiydi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapmıştı. 1922 Ocak ayında Ankara kabinesinden üç bakanın istifası açıklandıktan birkaç gün sonra, 19 Ocak tarihli Vakit gazetesinin dokuz sütundan az olmayan bir bölümü, Ahmet Emin'in, kabineden istifa eden bakanlardan biri olan Hüseyin Rauf Bey ile görevde olduğu sıralarda yaptığı bir röportajına ayrılmıştı. Rumbold'a göre, bu röportajın Rauf Bey'in istifasının hemen ardından tekrar gündeme getirilmesi manidardı. Dahası, haberin başlığıyla, Rauf Bey'in Halifelik ve Saltanatın kurtarılması uğrundaki kararlılığına özel bir önem atfedilmişti.[36] Özetle Rumbold, eğer teorisinde bir parça haklılık mevcutsa, Mustafa Kemal'e yöneltilen muhalefetin iplerinin, büyük bir olasılıkla, Berlin ve İsviçre'deki Türkler ve Selanik Yahudi-dönmeleri (Salonica crypto-Jews) tarafından çekildiğini düşünüyordu. Rumbold, adı geçen bu muhalif oluşumun İtilaf Devletleri ve Sultan'a, Mustafa Kemal'e gösterdiklerinden daha ılımlı bir tavır sergileyeceğine dair ciddi şüpheler taşıyordu. Ancak, bu kişilerin -kendileri çok fazla güçlenmeden- Mustafa Kemal'in siyasi otoritesini zayıflatmayı başarmaları halinde, Sultan'ın siyasi gücünü arttırma ve İtilaf Devletleriyle barışcıl bir uzlaşmaya ulaşabilme yolunda ilerleme kaydedilebileceğine ihtimal vermekteydi.[37]

Sakarya zaferi sonrasında Meclis-içi panaromaya 5 Ekim tarihli İngiliz istihbarat raporu çerçevesinde bakıldığında, TBMM'nin -Suriye, Arabistan ve Kafkasya'nın eski Türk vilayetlerini temsil eden birkaç onursal üyesinin dışında- yaklaşık 230 milletvekilinden ve belli başlı üç siyasi gruptan oluştuğu görülmekteydi. Çoğunluğu oluşturan ve Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği Birinci Grup (Ilımlılar, the Moderate Party), 165-170 üyeden oluşmaktaydı. Bu grup, Yunan ordusunun Sakarya

Muharebesi'ndeki yenilgisinin ardından her zamankinden daha güçlü bir hale gelmişti ve artık Müdafaa-i Milliye Grubu (the National Defence Group) olarak isimlendiriliyordu. Bu grup Turkiye'nin geleceğini, Batılı devletler ile iyi ilişkiler kurma ve Rusya'dan çekinme esasına dayandırmaktaydı. Yunan ordusunu safdışı bıraktıktan sonra, İtilaf Devletleri ile Misak-ı Milli çerçevesinde bir barış yapmayı amaçlıyordu. Meclisin makul üyelerinin hemen hemen tümü, bu grubun bünyesinde yer almaktaydı.[38]

Yusuf Kemal'in liderliğinde 45-50 kişiden oluşan Müfrit Grup (Aşırılar, the Extremist Party), Türkiye'nin tam bağımsızlığının elde edilmesi ve Misak-ı Milli'nin tümüyle uygulanması taraftarıydı. Batı karşıtlığını savunurken Doğu'ya doğru genişlemeyi hedeflemekte, dolayısıyla da Doğu'da egemen olan İngiltere'yi Türkiye'nin 'müzmin, kronik düşmanı (Turkey's inveterate enemy)' olarak görmekteydi. İngiltere'nin 'sözde (alleged)' Helen sempatisi bu düşmanlıkta sadece raslantısal bir yer işgal ediyordu. Nitekim Yunanlıların tümüyle yenilmesinden sonra bile İngiltere, Doğu'ya doğru genişlemek isteyen Türkiye'nin yine en güçlü rakibi olacaktı. Bu nedenle, İngiltere'nin Doğu İmparatorluğu'nu kıskaca alan Rusya'nın yardımını almak ne pahasına olursa olsun sağlanmalıydı. Bu grubun tanınan üyeleri arasında, gazetesi aracılığıyla İslamiyet ile Bolşevizm ilkelerinin birbiriyle örtüştüğünü savunan ve yakınlarda Mustafa Kemal ile çekişme için giren Yeni Gün gazetesi editörü Yunus Nadi (Abalıoğlu) bulunmaktaydı. Bir diğer üye olan Nazım (Resmor) da, komünist faaliyetleri nedeniyle hapis cezasına çarptırılmıştı.[39]

Meclisteki üçüncü ve en küçük grup, Enverci Grup'tu. Sayısal anlamda azınlıkta kalan Enverciler, hedeflerinde ise oldukça aşırıya kaçan bir çizgideydiler. İttihatçı geleneğinin en kötü örneğini temsil eden ve onbeş üyesi olan bu grubun içinde, örneğin, ünlü bir Pan-İslamist ve eski bir İttihatçı olan ve Anadolu'da Bolşevizmi savunan Eskişehir milletvekili Eyüp Sabri (Akgöl) yer almaktaydı. Enverci Grup, tüm Orta Asya boyunca Pan-İslamist bir ayaklanma (Pan-İslamic revolt) gerçekleşmesini amaçlamaktaydı. Bu amaç çerçevesinde, tüm Batılı devletlerin -özellikle de İngiltere'nin- hakimiyetini yokedebilmek için Sovyet Rusya ile geniş çaplı bir işbirliğini öngörmekteydi.[40]

Böylece İngiliz belgeleri, Meclis-içi siyasi renkleri genel hatlarıyla üç temel grupta sınıflamaktaydı. Çoğunluğu oluşturan, Misak-ı Milli'yi esas alan Mustafa Kemal'in Birinci Grubu'nun yanısıra, Eyüp Sabri'nin Bolşevik ekolündeki grubu 'Enverci' olarak tanımlanmakta ve bu grubun Bolşevik-denetimli ve emperyalist (yayılmacı) niteliğinin ağır bastığı vurgulanmaktaydı. Yusuf Kemal'in grubu ise, Misak-ı Milli'ye sadık, Ankara-Moskova yakınlaşmasını savunan, Anadolu-denetimli sosyalist bir grubu ifade etmekteydi.

Kısacası, 1922 yılının Ocağı'na gelindiğinde, Mustafa Kemal yönetimi, her ne kadar Kasım 1921'de oldukça zedelenmiş ikili ilişkiler gündeme gelmiş olsa da, yeniden Bolşeviklere yönelmişti. Enver Paşa ve grubuna açıkça verilen Bolşevik desteğinden artık pek eser yoktu. Mustafa Kemal yine tercih edilecek gibi görünüyordu. Nitekim öyle de oldu. Yeni bir Bolşevik heyeti Ankara'ya yollandı ve Aralık 1921 sonunda Ankara-Ukrayna Antlaşması büyük bir süratle sonuçlandırıldı. Bu çerçevede

Rumbold, Mustafa Kemal'in birkaç ay öncekinden çok daha fazla Bolşeviklere yöneldiğini düşünüyordu. Rumbold'un maddelediği şekliyle, Mustafa Kemal'in iç politika zorlukları ve Bolşevik denetiminde faaliyet gösteren Enver Paşa tarafından yerinin kapılması korkusu; Tuozzi heyetinin sonuçsuz görüşmeleri; İngiliz hükümetinin uzlaşmaz tavrı gibi nedenlerden ötürü Misak-ı Milli'nin İtilaf Devletlerince kabulünün zor olması, Mustafa Kemal'in tekrar Bolşeviklere yönelmesinin nedenleri arasında sayılabilirdi.[41]

Rumbold'un vurguladığı üzere, Ankara ile Moskova ilişkilerinde, karşılıklı bir şüphe kuşkusuz her zaman varolacaktı. Ancak bu husus bile, yine de, Türk-Bolşevik yakınlaşma teorisini tamamen ortadan kaldıramazdı.[42] Nitekim takip eden gelişmeler de bunu doğrular nitelikteydi. Ankara-Moskova yakınlaşma imajı, artan bir şekilde 1922'nin ilk aylarında devam etti. İngilizlere göre Mustafa Kemal yönetimi -sanki aradığı siyasi destek ve ordusunun masraflarına yönelik mali destek nedeniyle- Sovyet hükümetine her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktaydı. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'ya göre, bu durum, bir Türk atasözü olan "Denize düşen yılana sarılır (a drowning man clutches at a serpent)" benzetmesiyle açıklanabilirdi. Ancak Rumbold'un Sadrazama cevaben söylediği şu sözler manidardı: "Bu yılan, Mustafa Kemal'i muhtemelen ısıracak (the serpent would probably bite Mustafa Kemal)".[43] Böylece Rumbold açıkça ikaz etmekteydi ki, bu birliktelik her ne şartta olursa olsun tehlikeliydi.

Özet olarak denilebilir ki, Ankara İtilafnamesi sonrasında İngilizlerin Anadolu'da net olarak gördüğü bir sonuç vardı ki, o da Sakarya zaferinden beri gittikçe artan bir düzeyde Mustafa Kemal'e olan güvenin yaygınlaşmasıydı. 2 Kasım 1921 tarihli Daily Telegraph'da yer alan bir yazıda da görüldüğü üzere, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile yapılan Kars Konferansı görüşmelerinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasının ardından Ankara itilafnamesi'nin imzalanması, Anadolu halkı ve Milli Mücadeleci çevreler tarafından büyük bir diplomatik başarı olarak nitelendirildi. İstanbul'da İttihatçılar tarafından ziyaret edilen kafeler canlanmıştı; kırmızı fesli, kusursuz yaka ve kravatlarıyla şık Avrupa kıyafetli kişiler gruplar halinde oturuyor; Ankara ve Mustafa Kemal'in son başarısı ile ilgili olarak yorum yapıyorlardı.[44] Hem Yunanlıları mağlup eden askeri zaferine hem de üç Kafkas devletini biraraya getiren ve ardından Fransızlarla İtilafname imzalayan Mustafa Kemal yönetiminin siyasi ve diplomatik gücüne duyulan takdir, İngilizleri bile imrendirecek düzeydeydi.

Her ne kadar İngilizler Fransızların Milli Mücadelecilerle yaptığı itilafnameden üzüntü duysalar ve yer yer Kemalist-İttihatçı çizgisini ayırmakta zorluk çekseler de, artık Mustafa Kemalcileri, uzlaşmaz Pan-İslamistlere kıyasla 'ehven-i şer' olarak algılamaya daha çok eğilim gösteriyorlardı. Çünkü İngilizlerin gözünde, Misak-ı Milli'nin çok ötesinde talepleri olan, Hindistan'a kadar uzanan bölgede İngilizleri tehdit eden, Bolşevik-denetimli ve İttihatçı ağırlıklı oluşumların faaliyetlerinin önlenmesi şarttı. Aslında İngilizler bu tarihlerde net bir şekilde gözlemleyebildiler ki, Mustafa Kemal de Misak-ı Milli'yi aşan boyutlarda hedefler taşıyan tüm iç ve dış aşırı oluşumları, Milli Mücadele'nin dışında tutmaya özen gösteriyordu. Bir bakıma Ankara ile Londra arasında, bu noktada bir amaç

ortaklığından bile sözedilebilirdi. O halde, belki de, İngiltere'nin yapması gereken en acil girişim, Mustafa Kemal'in makul isteklerine artık önyargısız ve dikkatlice bakabilmeye çabasında saklıydı.

1921 yılı sonunda İngilizlere ulaşan askeri istihbarat haberleri, Fransa ile ayrı bir antlaşma imzalayan ve benzer bir antlaşmayı İtalya ile yapma yolunda ilerleme kaydeden Milli Mücadelecilerin, artık İngilizlerle uzlaşmaya niyetli oldukları görüntüsünü de vermekteydi. Bu görüntüye göre, Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Antlaşması'nın 23 Ekim'de Rumbold ile Ankara hükümeti adına Hamit Bey arasında imzalanması ve 1 Kasım'da da Türk ve İngiliz esirlerinin İnebolu'da değiştirilmesi, Anadolu'da olumlu bir hava yaratmıştı. Eğer İngilizler Yunanlılara desteklerini keserlerse, uzlaşma ortamı sağlanabilirdi. İran, Azerbaycan ve diğer Kafkas devletleriyle yapılan antlaşmalar Ankara yönetiminin pozisyonunu güçlendirmişti. Milli Mücadeleciler artık kendilerine dikte ettirilen maddeleri kabul etmek zorunda olmadan İngiltere ile eşit bir platformda görüşebilecekleri kanısındaydılar. İtilaf devletlerinin hepsiyle uzlaşmaya varmaları, onlara Yunanlılara karşı askeri bir üstünlüğün ve Milli Mücadeleci nitelikli bir yönetimin İstanbul'da tesisinin kapılarını aralayabilecekti. Milli Mücadele'ye ihanet etmiş olduğu gerekçesiyle, Sultan Vahdettin'e bir an için bile taviz verilmeyecekti; ya feragat etmek ya da yurtdışına kaçmak zorunda kalacaktı. Muhtemelen Vahdettin'den sonra Abdülmecit tahta geçecekti. Ancak her ihtimal dahilinde, Milli Mücadeleciler, Halifeliğe yeni atanacak kişi konusunda İngiltere'nin müdahalesine asla izin vermeyeceklerdi.[45] Sonuç itibariyle, Mustafa Kemal Paşa ve Ankara yönetimi askeri ve diplomatik zaferlerle gelen başarının haklı gururunu yaşıyordu. Misak-ı Milli'den ödün verilmeyeceği açıktı. Diğer bir deyişle, ufukta barış görünüyordu ancak uzun vadeliydi.

1 Yunanlıların Ankara-hedefli saldırıları üzerine 23 Ağustos'ta başlayan Sakarya Meydan Muharebesi'nde toplam insan kaybı (ölü, yaralı, esir) sayısı, Türklerin yirmi üç bin Yunanlıların ise otuz yedi bin civarındaydı. Sakarya zaferinin kazanıldığı gün, sürgündeki ittihatçı lider Enver Paşa da Türkistan'a gitmek üzere gizlice Bakü'den ayrıldı. Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C. IV, (Ankara 1996), s. 49, 51.

2 Kazım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, C. I, (Ankara 1990), s. 583.

3 Franklin-Bouillon heyeti ve itilafnamenin şartları için bkz. Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. II, (Ankara 1986), s. 198-202.

4 Salahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", Belleten, C. LIV, Sayı: 209 (Nisan 1990), s. 399-400; Salahi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren Basmacı Akımı", Belleten, C. LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990), s. 1179.

5 Bozuk Parti üyelerinin Trabzon'daki entrikalarına son vermek amacıyla, TBMM ve Doğu Cephesi Komutanlığı tarafından verilen mücadelede, Trabzon valisi Ebubekir Hazım (Tepeyran) ve VI. Süvari Tümeni komutanı Albay Sami Sabit (Karaman) önemli rol oynadılar. Bkz. Sabahattin Özel,

Milli Mücadelede Trabzon, (Ankara 1991), s. 160-5; Ebubekir Hazım Tepeyran, Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları, (İstanbul 1982), s. 111-4; Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıraları, (İstanbul 1957), s. 25-6.

6 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı, (İstanbul 1967), s. 151, 333.

7 Mustafa Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, C. II, (Ankara 1995), s. 307-8; Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), (Ankara 1991), s. 75.

8 Sami Sabit Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, (İzmit 1949), s. 85; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, (İstanbul 1960), s. 1155; Gürün, a.g.e., s. 76. Cebesoy'a göre, Rusya, Ankara İtilafnamesi'nden memnun olmalıydı; çünkü aslında Türk-Bolşevik amaçlarına katkıda bulunan bir nitelik bile taşıyordu. Ancak Bolşevikler bunu görmek istemediler. Oysaki, kendileri İngilizlerle ticari antlaşma yaptığı halde Türk cephesi bu konuda tepkisel bir tavır takınmamıştı. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, (İstanbul 1955), s. 263.

9 Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C. III (1914-1922), (İstanbul 1972), s. 596-7.

10 Onar, a.g.e., s. 308.

11 CAB24/128, C. P. 3330, "İngiliz sömürgelerine, denizaşırı ve diğer ülkelerdeki ihtilalci hareketlere yönelik aylık rapor", No. 34, (Ağustos 1921), s. 44-5.

12 Enver Paşa'nın Türkistan Bağımsızlık Mücadelesi (Basmacı hareketi) içindeki başarıları hakkında bkz. Baymirza Hayit, Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), (Ankara 1997), s. 200-5, 214-21.

13 Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş, (haz. M. Taylan Sorgun), (İstanbul 1972), s. 362. Nitekim, İttihat-Terakki döneminde Tanin gazetesinin sorumlu müdürü olarak görev yapmış olan Muhittin Bey, Batum'dan Bakü'ye geçen Enver Paşa'ya Türkistan'a niçin gittiğini sorduğunda, Enver Paşa, 'Kabil'den gelmekte olan Cemal Paşa'yı Taşkent'te karşılamak için' yanıtını vermişti. Ancak bu buluşma gerçekleşemedi. Aydemir, a.g.e., C. III, s. 617.

14 Gürün, a.g.e., s. 51.

15 Cebesoy, Moskova Hatıraları, s. 281.

16 Cebesoy'un da dikkatini çektiği üzere, vaktiyle Cemal Paşa'nın etkisiyle imza edilmeyen İngiliz-Afgan Antlaşması'nın, Paşa'nın Almanya'ya gitmek üzere yola çıkmasından sonra imzalanması, Afganlıların Ruslar tarafından daha fazla oyalanmak istemediklerini izlenimini veriyordu. Cebesoy, a.g.e., s. 271.

17 CAB23/39, C. 121, “Bakanlar Kurulu Kararları’, (21 Aralık 1921).

18 CAB23/27, C. 88 (21), “Bakanlar Kurulu Kararları’, (22 Kasım 1921).

19 Lord Curzon’un Ankara İtilafnamesi’yle ilgili analizi (örneğin, itilafnamenin İngiliz-Fransız ikili antlaşmaları, azınlıklar, toprak ve ulaşım hattı açısından değerlendirilmesi) için bkz. CAB23/27, C. 84 (21), “Bakanlar Kurulu Kararları’, (1 Kasım 1921).

20 FO371/6535/E12559/143/44, Rumbold’dan Curzon’a, No. 724, İstanbul 13 Kasım 1921.

21 A.g.b.

22 FO371/7857/E2752/5/44, Rumbold’dan Curzon’a, No. 225, İstanbul 6 Mart 1922.

23 Sir Howard d’Egville’nin organize ettiği ve İngiliz Dışişleri danışmanları W. J. Childs ve Headlam-Morley’in de hazır bulunduğu 27 Ocak tarihli öğle yemeği sırasında Franklin-Bouillon ile yapılan görüşme hakkında bkz. FO371/7854/E1179/5/44, Dışişleri Bakanlığı, Childs’in Memorandumu, 30 Ocak 1922.

24 A.g.b.

25 A.g.b. Yunanlılar zaten, Fransız ordusunun Kilikya’dan çekilmesi sırasında Türklere silah, üniforma, mühimmat verdiklerini tahmin etmişlerdi. Dahası, Yunan yazarlarına göre Fransızlar, askeri gücünü kolayca taşıyabilmesi için, Mersin limanını da Mustafa Kemal’e bırakmışlardı. Sonyel; a.g.e., s. 204.

26 A.g.b.

27 Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, (Ankara 1981), s. 308.

28 WO106/1421 (FO371/7853/E320/5/44), Rumbold’dan Curzon’a, No. 13, İstanbul 6 Ocak 1922. Ayrıca General Harington’un telgrafına bkz. CAB24/131, C. P. 3533, (7 Aralık 1921), Savaş Bakanı’nın Memorandumu: ‘İngiltere ve Türk Milli Mücadelecileri’.

29 Refet Paşa Binbaşı Henry ile 27 Kasım-5 Aralık 1921 tarihleri arasında İnebolu’da buluştu. İngiliz Savaş bakanı L. Worthington-Evans kabine memorandumunda, itilaf işgal Güçleri komutanı General Charles Harington’un İstanbul’dan yolladığı 1 Aralık ve 3 Aralık tarihli iki telgrafı yayımladı. 3 Aralık tarihli telgrafa göre Harington, Henry’nin Refet Paşa’yla buluşmasından -söylentilerin aksine- tamamen habersiz olduğunu bildiriyor ve ‘İngiliz heyeti’ hikayelerinin bütünüyle asılsız (pure fabrication) olduğunu da sözlerine ekliyordu. CAB24/131, C. P. 3533, (7 Aralık 1921), Savaş Bakanı’nın Memorandumu: ’İngiltere ve Türk Milli Mücadelecileri’.

30 WO106/1421 (FO371/7853/E320/5/44), Rumbold’dan Curzon’a, No. 13, İstanbul 6 Ocak 1922.

31 FO371/6536/E13327/143/44, Rumbold'dan Curzon'a, No. 1084, İstanbul 28 Kasım 1921.

32 FO406/49/E1107/27/44, Rumbold'dan Curzon'a, No. 95, İstanbul 24 Ocak 1922. Kasım 1921'de TBMM'deki uyumsuzluk belirgindi. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık yetkisini sürdürmek için Meclis'e sevkedilen kanun müzakereleri sırasında bazı milletvekilleri muhalif bir tutum izlediler. Selahattin Tansel; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. IV, (Ankara 1978), s. 114. Meclis'teki tartışmaları, birkaç ay sonra, Ocak 1922'de, üç bakanın istifası izleyecekti: Bayındırlık bakanı Hüseyin Rauf (Orbay) (7 Ocak), Milli Savunma ba

kanı Refet Paşa (Bele) (10 Ocak) ve iktisat bakanı Mahmut Celal (Bayar) (14 Ocak).

33 FO371/6533/E11670/143/44, Askeri İstihbarat Bürosu, No. MI. 2., İstanbul 22 Ekim 1921, Ek: Türkiye Dosyası. 260, İstanbul'dan Gelen 5 Ekim Tarihli Rapor. Hindistan Bakanı Edwin Montagu, 22 Aralık 1920'de benzer önerilerde bulunmuştu. Buna göre, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'nın askeri ve sivil yonetimini ele geçirecek bir Ortadoğu Masası oluşturulmasını; Ortadoğu ordusunun da Hintlilerden derlenmesini ve zaman içinde yerini bölgenin yerli insan kaynaklarına bırakmasını gündeme getirmişti. CAB24/117, C. P. 2348, (22 Aralık 1920).

34 İngiliz belgelerinde, İkinci Grup oluşumu olarak 1921 sonları gösterilmektedir. Ancak, Ahmet Demirel'in de vurguladığı gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında gerçekleşen yetki toplulaşması ve Meclis üstünlüğü ilkesine aykırı çeşitli uygulamalara karşı beliren muhalefet hareketi, Birinci Grup'un kuruluşundan ondört ay sonra, 1922 Temmuzu'nda ikinci Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla örgütlü bir yapı içine girmiştir. İkinci Grubun kuruluş tarihine ilişkin olarak öne sürülen savlar ve Birinci Grup ve ikinci Grup üyelerinin listesi için bkz. Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet: ıkinci Grup, (İstanbul 1995), s. 120-7, 379-380.

35 Birbirinden farklı amaç ve düşünceye sahip milletvekillerinden oluşan ikinci Grup'ta başı çeken milletvekillerinin arasında, Malta'dan gelen İstanbul Meclisi'nin ittihatçıları dikkat çekmekteydi. Hüseyin Avni, Albay Salahattin, Rauf, Kara Vasıf, Ali Şükrü, Müfit Hoca, Mehmet Şükrü, Celalettin Arif gibi kişiler, ikinci Grubun önde gelenlerindendi. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk (1919-1927), (Ankara 2000), s. 428-30; Suna Kili, Atatürk Devrimi, (Ankara 1981), s. 98; İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923), (Eskişehir 1985), s. 143-6.

36 FO406/49/E1107/27/44, Rumbold'dan Curzon'a, No. 95, İstanbul 24 Ocak 1922. Ahmet Emin ve Hüseyin Rauf Bey, 23 Ekim 1921 tarihli Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Antlaşması gereğince, Malta'dan serbest bırakılan ve 1 Kasım 1921'de İnebolu'da İngilizlerle değiştirilen 59 Türk'ün, Anadolu'ya çıkmayarak İstanbul'a giden kesimi arasındaydılar. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II: Mütareke Dönemi, (İstanbul 1986), s. 50.

37 A.g.b.

38 FO371/6533/E11670/143/44, Askeri İstihbarat Bürosu, No. MI. 2., İstanbul 22 Ekim 1921, Ek: Türkiye Dosyası. 260, İstanbul'dan Gelen 5 Ekim Tarihli Rapor. Ayrıca bkz. FO371/6531/E11069/143/44, Granville'den Curzon'a, No. 522, Atina 4 Ekim 1921, Ek: Karargah'tan Savaş Bakanlığı'na, No. 1116, 3 Ekim 1921, 'Ankara'da BMM'indeki Üç Grup'.

39 A.g.b.

40 A.g.b.

41 FO406/49/E1107/27/44, Rumbold'dan Curzon'a, No. 95, İstanbul 24 Ocak 1922.

42 A.g.b.

43 FO406/49/E3036/5/44 (FO371/7857/E3036/5/4), Rumbold'dan Curzon'a, No. 255, İstanbul 13 Mart 1922.

44 FO371/6534/E11935/143/44, Rumbold'dan Curzon'a, No. 983, İstanbul 24 Ekim 1921, Ek: 2 Kasım tarihli 'Daily Telegraph'ta yer alan A. Beaumont'un 'Mustafa Kemal ve Pan-İslamist Hareket' başlıklı yazısı.

45 FO371/6537/E13664/143/44, Askeri İstihbarat Bürosu, No. M. I. 2, İstanbul 9 Aralık 1921, Ek: Türkiye Dosyası. 303.

Mîsâk-I Millî Hedeflerinin Lozan Antlaşması'na Yansıması / Prof. Dr. İlker Alp [s.293-305]

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarının hangi prensiplere dayanılarak belirlendiği konusu gündeme geldiğinde, hiç düşünmeden "Misak-ı Millî Beyannamesi'ne göre" cevabı verilir. Çünkü Misak-ı Millî ile millî ve bölünmez bir Türk vatanının sınırları, Millî Mücadele'nin ana ruhu, Türk dış politikasının hedefleri, devletin bağımsızlığı, milletin geleceği ve devamlı bir barışın sağlanması için yapılabilecek en son fedakârlıklar tespit edilmiştir.

Mîsâk-ı Millî'ye temel olan ilk metin ise, Mustafa Kemal Paşa tarafından, 1920 yılının Ocak ayı başlarında, tek tek veya gruplar halinde, Ankara'ya gelen milletvekilleri ile yapılan görüşmeler sırasında, ülkenin mevcut durumu gözönünde bulundurularak ve Erzurum ile Sivas Kongreleri kararları da esas alınarak belirlenmiştir. Atatürk, Mîsâk-ı Millî'nin ilk müsveddesinin hazırlanmasını Nutuk'ta şöyle özetlemiştir:

"Efendiler, milletin âmal (emelleri) ve maksadını da kısa bir programa esâs olacak sûrette toplu bir tarzda ifâdesi görüşüldü. Mîsâk-ı Millî unvanı verilen bu programın ilk müsveddeleri de, bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı. İstanbul Meclisi'nde bu esaslar, hakikaten toplu bir surette tahrir ve tespit olunmuştur."[1]

Hazırlanan bu metin, Hey'et-i Temsîliye'nin tüm üyeleri tarafından imzalanmıştır. Hey'ette kâtiplik ve sözcülük görevi yapmakta olan Trabzon Milletvekili Hüsrev Sami (Gerede) Bey'e de teslim edilerek İstanbul'a gönderilmiştir.[2]

12 Ocak 1920'den itibaren, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nın açılmasıyla birlikte, Mîsâk-ı Millî metni üzerinde, düzenlenen bir dizi gizli toplantılarda görüşmeler yapılmıştır. Bu millî program, 28 Ocak 1920'de Meclis-i Meb'ûsân'ın yine bir gizli oturumunda gündeme getirilmiş ve bütün milletvekilleri tarafından kabul edilerek imzalanmıştır.[3]

Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı Mîsâk-ı Millî'nin orijinal metni elimizde bulunmadığından, Meclis'te kabul edilen bu programın ilk nüshadan ne derece değiştirildiği bilinmemektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bu kararla ilgili olumlu kanaati gözönünde bulundurulduğunda, kendi metninden fazla uzaklaşılmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bununla birlikte Mîsâk-ı Millî'de geçen maddelerin, Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı metinden olduğu gibi mi aktarıldığı, değiştirilerek mi alındığı, yoksa tamamen yeniden mi yazıldığı hususunda kesin bir şey söylemek hayli zordur.

Mîsâk-ı Millî üzerindeki çalışmalar, genellikle Meclis'in gizli oturumlarında yapılmış ve konuyla ilgili bilgilerin mümkün olduğu kadar basına sızdırılmamasına gayret edilmiştir.[4] Konusu hakkında,

sadece önemli millî meseleleri içerdiğine ve millî menfaatleri gerçekleştirmek üzere bir yemin metninin hazırlandığına dair kısa beyanatlar yayınlanmıştır. 28 Ocak'tan sonra ise Mîsâk-ı Millî'nin oybirliğiyle benimsenmiş olduğunu kamuoyuna müjdeleyecek ve onun niteliğini anlatacak haberlerin veya yorumların yayınlanmasına başlanmıştır. Bununla beraber Meclis'in resmî açıklamasına kadar gerçek metin gizli tutulmuştur.

17 Şubat 1920 tarihinde, Meclis-i Meb'ûsân'ın onbirinci oturumunda, Edirne Mebusu Mehmed Şeref Bey[5], Ahd-ı Millî'nin müzakere edilmesini ve Avrupa parlamentolarıyla bütün basına bildirilmesini teklif etmiştir. Bu öneri oylanarak kabul edildikten sonra, Mehmed Şeref Bey bir konuşma yaparak be

yannameyi okumuştur.[6] Oturumun devamında yapılan müzakerelerde ise milletvekilleri Mîsâk-ı Millî'yi destekleyen konuşmalarda bulunmuşlardır. Hatta, "Ahd-ı Millî Meclis-i Meb'ûsân'ın vücûda getirdiği en mühim bir vesîkadır." değerlendirmesini yapmışlardır. Daha sonra bu belge oybirliği ile onaylanmış, iç ve dış kamuoyuna ilân edilmesine karar verilmiş ve gereğinin yapılması için Meclis Başkanlığı'na yetki tanınmıştır.[7] Bu kararlardan sonra, Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi'nde sureti bulunan "Ahd-ı Millî Esâsları" metni, Meclis matbaasında tek yapraklı nüshalar şeklinde çoğaltılarak gazetelerde yayınlanmış ve 24 Şubat'ta Avrupa parlamentolarına sunulmuştur.[8]

Dönemin basınında da konuyla ilgili yorumlar çıkmıştır. Ancak gazeteler, bu önemli kararı, kendi görüşleri istikametinde yaptıkları değerlendirmeler ve kullandıkları başlıklarla halka duyurmuşlardır. Örneğin Vakit Gazetesi "Ahd-ı Millî Programı", İleri Gazetesi "Ahd-ı Millî'nin Sulh Esasları", İkdâm Gazetesi "Mîsâk-ı Millî Programı Sûreti", Tevhîd-i Efkâr " Meb'ûsân Meclisi'nde Millî Haysiyet Şâhlanışı" başlıklarını kullanırken, Alemdar'da "Meclis-i Meb'ûsân'da Rûznâme Harici İttihadcı Pervâsızlığı" başlığına yer verilmiştir.[9]

İşte bu belge tarihe "Mîsâk-ı Millî", "Ahd-ı Millî Beyânnâmesi", "Ahd-ı Peymân", "Peymân-ı Millî", "Ahd-ı Millî Esâsları" yani millî yemin, millî and, millî sözleşme olarak geçmiştir. Mîsâk-ı Millî'nin kabulü ile Müdâfaa-i Hukukçuların çoğunlukta bulunduğu son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ı çok önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa'yı tutan, seven ve ona inanan milletvekillerinin faaliyetleri sonucunda, Türk milletinin düşüncelerinden oluşan, daha önce Erzurum ve Sivas kongrelerinde şekillenen ve barış şartlarını içeren, Mîsâk-ı Millî adlı belge Türk tarihindeki önemli yerini almıştır.

Mîsâk-ı Millî'nin Dayandığı Temeller

İstiklâl Harbimizin başından itibaren gündemde olan Mîsâk-ı Millî Programı'nı, ilk olarak kimin hazırladığı yönünde farklı iddialar öne sürülmektedir. Bununla birlikte asıl metnin, Mustafa Kemal Paşa ve Hey'et-i Temsîlîye azaları tarafından, 1920'nin Ocak ayında kaleme alındığı bilinmektedir. İstanbul gazeteleri bile bu ahdın hazırlanmasında Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cem'iyeti programlarının esas alındığını kabul etmektedir.[10] Mîsâk-ı Millî Programı, Meclis-i Meb'ûsân

milletvekilleri tarafından birkaç günde hazırlanıp, 28 Ocak'ta imzalanan ve 17 Şubat'ta ilân edilen bir kararlar bütünü değildir. Aksine, fikri yapının oluşması ve belgenin hazırlanması için oldukça uzun bir zamanın geçmesi gerekmiştir.

Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar, tam bir millî mücadele anlamı taşımaktadır. Bu karalar ile Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihteki sınırların, millî sınırlar olduğu bildirilerek doğu illerinin bölünmezliğiyle Müslüman unsurların birlik ve beraberliği vurgulanmıştır. Aynı şekilde Türkiye'nin iç ve dış politikasındaki hedefleri tespit edilmiştir. Böylece, Erzurum Kongresi'nde Millî Mücadele'nin hedeflerini ve ülke sınırlarını tespit eden Mîsâk-ı Millî'nin ilk esaslarının temeli atılmıştır. Sivas Kongresi'nde ise bu hususlar doğrulanmış ve daha açık bir şekilde belirlenmiştir. Bu prensiplerde ise öngörülen amaç, sonraki yıllarda, özellikle Atatürk döneminde, daima gözönünde tutulmuş ve uygulanmıştır. Buradan, Mîsâk-ı Millî için, esasının Erzurum'da doğduğu, Sivas'ta geliştiği, Ankara'da kaleme alındığı, İstanbul'da son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ında nihai şekline kavuşturularak kamuoyuna açıklandığı ve TBMM tarafından kabul edilerek uygulanmaya çalışıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Zaten Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919), Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) ve hatta Amasya Mülâkatı (20-22 Ekim 1919) kararlarıyla, Mîsâk-ı Millî metni karşılaştırılarak incelendiğinde, maddelerin ortak yönleri hemen fark edilmektedir. Şöyle ki:

a) Erzurum Kongresi'nin 1 ve 6, Sivas Kongresi'nin 1, 5 ve 6, (Amasya Mülâkatı'nın 1.) maddelerinde; Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırın asgari bir istek olarak temin edilmesinin öngörüldüğü, millî sınırlar içinde bulunan vatan parçalarının, Doğu Anadolu illeri dahil olmak üzere, birbirinden ayrılmaz bir bütünü meydana getirdiği, ülke bütünlüğünün korunması gayesiyle gereken tedbirlerin alınması, ülkemizdeki Müslüman unsurların öz kardeş olduğu ve aynı amacı paylaştığı görüşleri yer almıştır. Bu kararlar ise, Mîsâk-ı Millî'nin 1, 2, 3 ve 4 maddeleriyle yeniden teyid edilmiştir.

b) Erzurum Kongresi'nin 3., Sivas Korgresi'nin, 3. ve 4. (Amasya Mülâkatı'nın 2.) maddelerinde; Hıristiyan azınlıklara ülke bütünlüğünü ve toplum dengesini bozacak ayrıcalıkların verilmemesi yönündeki hükümlerin Ahd-ı Millî'nin 5. maddesiyle benzerliği ortadadır.

c) Erzurum Kongresi'nin 7. ve Sivas Kongresi'nin 7. (Amasya Mülâkatı'nın 3.) maddesindeki; iç ve dış bağımsızlığımızın korunması şartıyla diğer devletlerle fenni, teknolojik ve ekonomik işbirliği yapılabileceği yönündeki kararların, Mîsâk-ı Millî'nin 6. maddesiyle paralelliği tartışılmazdır.

Özetle; Millî Mücadele'nin yürütülmesini, vatanımızın kurtarılmasını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi ve Mîsâk-ı Millî kararları temin etmiştir. Bu kararlarla ülkemizin millî sınırlar içindeki toprak bütünlüğünün, millî birlik

ve beraberliğin, millî hakimiyet ve bağımsızlığın taviz verilmeden sağlanması öngörülmektedir. Her üç belgedeki hükümlerin ise, aynı konuyu içermeleri ve büyük bir benzerlik içinde olmaları, kongreler ile and arasındaki ilişkiyi açıklamada gözardı edilemeyen delillerdir. Bu ise Mîsâk-ı Millî'nin

temelini ve dayanağını Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan kararların teşkil ettiğini doğrulamaktadır.

Mîsâk-ı Millî'nin Amaç ve Hedefleri

Mîsâk-ı Millî Programı, giriş kısmı ile altı maddeden oluşmaktadır. Burada yer alan madde ve hükümleri ayrı ayrı değerlendirdiğimizde ise şu hususlar açıkça anlaşılmaktadır:

1. maddede, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihine kadar, düşman devletlerinin işgali altında kalan Arap çoğunluğunun yaşadığı yerlerdeki halka kendi geleceklerini tayin edebilme hakkının tanınması istenmektedir. Ayrıca mütarekenin çizdiği sınır içinde ve dışında din, ırk veya gaye bakımından birbirine bağlı Osmanlı-İslâm çoğunluğunca yerleşik bölgelerin tamamının bölünmez bir bütün olduğu belirtilmektedir. Böylece mütarekenin imzalandığı sıralarda elimizde bulunan topraklardan katiyetle taviz verilemeyeceği, hatta sınır dışında kalan ve Müslüman milletlerce yerleşik olan bölgelerin ülkemizin tabi uzantısını oluşturduğu ifade edilmektedir.

2. maddeye göre, halkı hür kalır kalmaz Anavatan'a kendi istekleri ile katılan Elviye-i Selâse yani Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancak için gerekirse yeniden serbestçe halk oyuna başvurulması kabul edilecektir[11]. Böylece halkının çoğunluğunu Türklerin meydana getirdiği üç sancağın, Anavatan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmaktadır.

3. maddeye göre, Batı Trakya'nın hukukî durumunun belirlenmesi oradaki halkın vereceği oylara uygun olmalıdır. Böyle bir kararın alınmasında ise Batı Trakya'nın nüfus yapısı etkili olmuştur.

Çünkü Lozan Barış Konferansı sırasında sunulan belgelerden (Yunanistan'ın elinde bulunan) Batı Trakya'da (129.118 Türk, 33.904 Rum, 26.266 Bulgar, 1480 Yahudi, 923 Ermeninin yaşadığı), nüfusun %76.5'ini Türk, %23.5'ni diğer unsurların teşkil ettiği görülmektedir.[12] Bu demografik yapı, halkoyuna başvurulduğu taktirde, Batı Trakya halkının Türkiye'ye bağlanmak isteyeceğini göstermektedir.

4. maddeye göre, İslâm Halifeliği'nin, Saltanatın ve Osmanlı Hükûmeti'nin merkezi olan İstanbul şehri ile Marmara Denizi'nin güvenliği, her türlü tehlikeden korunmalıdır. Bu esasın saklı kalması şartıyla, devletimizle diğer ilgili devletlerin ortaklaşa alacakları kararlar çerçevesinde Akdeniz ve Karadeniz Boğazları dünya ulaşımına açılmalıdır. Böylece İstanbul, boğazlar ve çevresinde kayıtsız şartsız Türk hakimiyetinin sağlanması ve yabancıların boğazlardan geçişlerinde tabi olacakları kuralların Türk Devleti'nin onaylayacağı bir tarzda düzenlenmesi öngörülmektedir.

5. maddeye göre, ülkemizdeki azınlıkların hakları, İtilâf Devletleri ile diğer devletlerin arasında, azınlıklara dair yapılan antlaşmalardaki esaslar çerçevesinde, civar ülkelerdeki Müslüman halkın da aynı haklardan faydalanması şartıyla, tarafımızdan tanınacak ve sağlanacaktır. Bu suretle, ülkemizdeki azınlıklara devletlerarası antlaşmalar çerçevesinde kararlaştırılan hak ve hürriyetlerin

verileceği ifade edilmektedir. Ancak diğer devletlerdeki Türklerin, aynı insan hak ve hürriyetlerinden istifade edebilme şartı öne sürülerek mütekabiliyet prensibinin uygulanacağı vurgulanmaktadır.

6. maddeye göre, millî ve iktisadî gelişmemizi imkânlar çerçevesinde gerçekleştirmek ve çağdaş, düzenli bir idare kurabilmek için, her devlet gibi, ülkemizin de, tam bağımsızlığa ve hürriyete kavuşması lâzımdır. Bunun ise yaşamımızın ve varlığımızın esas temelini teşkil etmesinden dolayı siyasî, adlî, malî ve gelişmemizi önleyecek diğer sınırlamalara karşı olduğumuz, borçlarımızın ödeme şartlarının da bu esaslara uygun düzenlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Böylece Türk Devleti'nin tam bağımsızlığa ve hürriyete kavuşmasını önlediği için yabacı müdahalelere ve kapitülasyonlara izin verilmeyeceği bildirilmektedir. Nitekim bu hususlar Lozan Antlaşması'nın yapıldığı sırada gündeme gelerek kapitülasyonlar kaldırılmıştır.

Özetle Mîsâk-ıMillî ile 30 Ekim 1918 tarihinde, imzalanan Mondros Mütarekesi sırasında Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan her yerin Türk sınırlarının içinde kalması (1. mad.),

Mütarekenin çizdiği sınırların dışında kalan yerlerdeki Osmanlı-İslâm çoğunluğunun geleceğini kendisinin belirlemesi (1. mad.),

İşgal altında bulunan ve nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Elviye-i Selâse (2.mad.), Batı Trakya (3. mad.) vd. toprakların millî sınırlara dahil edilmesi (2. ve 3. mad.),

İstanbul şehri, Marmara Denizi ve Boğazlar üzerinde Türk hakimiyetinin sağlanması ve Boğazlardaki geçişlerin Türk Devleti'nin onaylayacağı tarzda düzenlenmesi (4. mad.),

Esaret altında kalan soydaşlarımıza azınlık haklarının temin edilmesi ve azınlıklara (milletlerarası antlaşmalarda öngörülen hakların dışında) imtiyazların verilmemesi (5. mad),

Devletimizin, siyasî, adlî, iktisadî, malî vd. alanlarda tam bağımsızlığa kavuşması (6. mad.) amaçlanmaktadır.

Mîsâk-ı Millî Sınırları

Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı Millî Mücadele'nin iç ve dış amaçları, Mîsâk-ı Millî adıyla Osmanlı Devleti'nin yasama organı tarafından onaylanmış ve TBMM Hükûmeti tarafından hayata geçirilmesi için yoğun çaba harcanmıştır. Mîsâk-ı Millî'de tespit edilen ilkeler yalnız millî mücadele yıllarında değil, ondan sonraki dönemlerde de Türk dış politikasının temelini teşkil etmiştir. Bu sebeple Atatürk, Mîsâk-i Millî'yi "milletin emelleri ve maksatlarının kısa bir programı"[13] olarak tarif etmiştir.

Söz konusu özelliklerinden dolayı Mîsâk-ı Millî üzerinde, kabulünden günümüze kadar, çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında en çok tartışılan konu ise sınırlar meselesidir. Bu yüzden,

Mîsâk-ı Millî sınırlarımızın nerelerden geçtiğini belirtebilmek, Atatürk dönemindeki Türk dış politikasının millî hedeflerinin neler olduğunu anlayabilmek ve konuyla ilgili gerçekleri görebilmek için, Atatürk'ün düşünce, ifade ve icraatlarından örnekler vermek ve 1920'lere ait belgeleri değerlendirmek mecburiyetindeyiz.

Mustafa Kemal Paşa, 28 Aralık 1919 tarihinde, Ankara'da, kentin ileri gelenlerine verdiği konferansta, Wilson prensiplerindeki hükümlere, Osmanlı Devleti'nin durumuna ve İtilâf Devletlerinin memleketimizi haksız yere işgal etmelerine değinmiştir. Devamında Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde, Türk kuvvetlerinin hakimiyetinde bulunan yerlerin millî sınırlarımızın dahilinde olduğunu ifade etmiştir. Bu arada Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirlenen yeni Türkiye'nin güney, güneydoğu sınırlarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Sınırları takiben ise azınlıklar statüsünün ve Türkiye'nin tam bağımsızlığını sağlama şartlarının neler olduğunu da açıklamıştır. Oldukça uzun olan bu konuşmanın belli başlı yerlerinin Mîsâk-ı Millî metnine büyük ölçüde yansımış olduğunu, hatta bazı maddelerine açıklık getirdiğini söylemek mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasındaki sınırlarla ilgili kısım şöyledir:[14]

"Osmanlı İmparatorluğu'nun muhârebeden evvelki hudûdu malûmunuzdur. Harbî Umûmî'nin neticesi bir takım fedakârlık ihtiyârına (yapmaya) devletimizi mecbur kılıyor, buna nazaran devlet için millî yeni bir hudûd kabul etdik. Bu hudûd beyânnâmemizin birinci maddesinde musarrahtır (açıklanmıştır). Teferruât itibâriyle bilmiyenler olabilir. Ve bittabi (tabiatıyla) ma'zûrdurlar. Bu hudûd tahassul ederken (oluşurken) işin içinde bulunduğumdan bunu da arz edeceğim:

Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hakim bulunuyordu. Bu hudûd İskenderun Körfezi cenûbundan Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasında Cerablus Köprüsü cenûbunda Fırat Nehri'ne mülâkî olur (ulaşır). Ordan Deyrizora iner; badehu (ondan sonra) şarka temdîd edilerek (uzatılarak), Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtivâ eder. Bu hudûd ordumuz tarafından silâhla müdâfaa olduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt anâsırı ile meskûn aksâm-ı vatanımızı (vatanımızın kısımlarını) tahdîd eder (sınırlar). Bunun cenûb aksâmında Arapça mütekellim (konuşan) dindaşlarımız vardır. Bu hudûd dahilinde kalan aksâmı memâlikimiz (memleketimizin kısımları) câmi'a-i Osmâniye'den lâyenfekk bir kül (ayrılmaz bir bütün) olarak kabul edilmişdir".[15]

Yukarıdaki ifade değerlendirildiğinde, Mîsâk-ı Millî'nin birinci maddesiyle, Türkiye'nin yeni sınırlarını, özellikle güney sınırını, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün, orduların durumuna göre, "hatt-ı mütareke" olarak adlandırılan hattın teşkil etmesinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca güney sınırımız oldukça ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Burada sınırımız İskenderun Körfezi'nin güneyinden, Antakya'dan, Halep ile Katma İstasyonu arasındaki Cerablus Köprüsü'nün güneyinde Fırat Nehri'ne uzanan ve oradan Deyrizora inen, doğuya doğru ise Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içeren bir hat olduğu ve Türk, Kürt vd. İslâm unsurlaranın yaşadığı bu yerlerin vatanımızın bölünmez bir parçasını teşkil ettiği kaydedilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın ülke bütünlüğüyle ilgili görüşünü Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekilleri de savunmaktadırlar. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekillerinin, 28 Ekim 1922 tarihinde hazırladıkları mazbatada, Mîsâk-ı Millî sınırları içinde bulunduğu halde, Fransa Hükûmeti'yle geçici olarak imzalanan anlaşma sonucunda Anavatan dışında kalan vatan parçalarının kurtarılması ve Mîsâk-ı Millî'nin tamamlanması hususunda, devlet organlarının hiçbir fedarkârlıktan kaçınmadan çalışmalarının gerekli olduğu beyan edilmiştir.[16] İlgili belgede ayrıca şu görüş yer almıştır:

"…Suriye ile aramızda ta'yîn edilecek hudûdun Mîsâk-ı Millî'de ta'yîn edilmiş esâsât dâ'iresinde ya'ni Mondros Mütârekesi'nin akdında Türkiye elinde kalıp ahâlisi Türk olan mahaller Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne â'id olmak üzere ta'dîl ve ta'yîni taleb eder."[17]

Görüldüğü gibi milletvekilleri tarafından, Suriye ile aramızdaki sınırın, Mîsâk-ı Millî'de belirlenen esaslara dayalı, yani Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sırada Türkiye'nin elinde bulunan ve ahâlisi Türk olan yerlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne ait olduğu vurgulanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, 14 Mart 1921 tarihinde, TBMM'de, "Cephe Zamları Hakkındaki Kanun Münasebetiyle" yaptığı konuşmada da, savaş hatlarıyla ülkemizin sınırlarının tespit edildiğini ve güney savaş hattının, dolayısıyla güney sınırımızın Mersin'den başlayarak Musul'a kadar uzadığını, oradan da doğuya doğru yöneldiğini şu sözlerle belirtmiştir:

"Hattı harbimizin imtidâdını takip edelim. Mersin, Tarsus, Adana, Ayıntap böyle Cenup Cephesi gider. Tâ Musul karşısına kadar… ve oradan da şarka teveccüh eder (yönelir). Demek ki memleketimizin bütün hudutları bugün için hattı harpllerden ibarettir."[18]

Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Mîsâk-ı Millî sınırlarımız içinde yer aldıklarını ispatlayan diğer önemli arşiv belgeleri de bulunmaktadır. TBMM milletvekilleri tarafından 28 Ekim 1922 tarihinde hazırlanan ve İcrâ Vekîlleri Hey'eti ile Hâriciye Vekâleti'ne gönderilen bir mazbatada:

"Musul, Süleymaniye, Kerkük, Türkiye'nin lâ-yen-fekk eczâsından (ayrılmaz kısımlarından) olup Mîsâk-ı Millî mûcebince hakimiyetimiz altına alınacağı şübhesiz olduğudan bu dahi arz etdiğimiz sûretle hudûdun tashihi âmir ve mûcibdir (gereklidir)"[19] denilmek suretiyle Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ün Türkiye'nin ayrılmaz parçaları oldukları vurgulanarak Mîsâk-ı Millî gereğince sözkonusu yerlerin hakimiyetimiz altına alınmasının ve hududumuzun buna göre düzenlenmesinin zorunluluğu bildirilmektedir.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Re'îsi sıfatıyla Fevzi Çakmak Paşa'nın, Hey'et-i Vükelâ Riyâseti'ne, Müdâfa'a-i Milliye Vekâleti'ne ve cephe kumandanlarına Eylül 1922'de gönderdiği bir telgrafta; Musul mıntıkasındaki Mîsâk-ı Millî hududumuzun gerekirse silâhla temin edilebileceğini, ordumuzun aşiret ve yerli halktan oluşan birliklerle takviye edileceğini, İmadiye-Süleymaniye hattı üzerinden Musul-Kerkük'e taarruz emrinin verilebileceğini ifade ederek, bu yönde hazırlıkların yapılması ve konu hakkında ilgili makamların süratle görüşlerini bildirmelerini istemektedir.[20] Bu belgeden de, Bakanlar

Kurulu, Genelkurmay Başkanlığı ve Savunma Bakanlığı tarafından 1922 yılında Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Mîsâk-ı Millî sınırlarımız dahilinde düşünüldüğü, vatanımızdan koparılan bu parçaları ülkemize katabilmek için savaşın dahi göze alındığı, Türkmen aşiretleriyle bölge halkının da Türk ordusuna destek vereceği, dolayısıyla bölge halkının Türk Devleti'nin bünyesinde yer almak istediği anlaşılmaktadır.

Doğu (Kafkas) Cephesi'ne gelince, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde, (Türk Kafkas Cephesi'ndeki 9. Ordu ile Azerbaycan ve Dağıstan'daki Kafkas İslâm Ordusu, Sovyet Rusya ile yapılan antlaşmaların sağladığı durum üstünlüğünü korumaktaydı), Türk kuvvetleri Kuzeybatı İran, Azerbaycan ve Dağıstan'a (Kuzey Kafkasya) hakimdi.[21] Fakat, Mondros Mütarekesi'nin 11[22] ve 15.[23] maddelerine dayanan İngilizler, 11 Kasım 1918'den itibaren Türk birliklerini 1914 yılındaki harpten önceki Türk-Rus hududuna dönerek, Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmaya zorlamışlardır. Böylece Brest-Litovsk Antlaşması ile alınan üç sancak, ayrıca Kuzeybatı İran ve Kuzey Kafkasya, Mondros Mütarekesi gereğince terkedilmiştir.[24] Bununla birlikte söz konusu yerlerin, özellikle Elviye-i Selâse'nin Anavatana bağlanması için yoğun faaliyetlere devam edilmiştir.

Elviye-i Selâse'nin, yani Kars, Ardahan ve Batum'un, millî sınırlarımız içinde düşünüldüğünü doğrulayan çok sayıda belge ve birinci elden kaynak bulunmaktadır. Örneğin "TBMM Gizli Celse Zabıtları"nda bulunan kayıtlara göre, TBMM'nin 21 Mart 1921 tarihli gizli oturumunda, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'yle ilgili ilişkilerimiz tartışılmıştır. Bu arada, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, birçok mebus, Batum'un da Mîsâk-ı Millî'nin dahilinde yeraldığı ve Türkiye sınırlarının içinde kalmasının gerektiği hususunda hararetli konuşmalarda bulunmuşlardır.

Konu üzerinde konuşan Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâse'nin ve tabiatıyla bu bölgenin dahilinde bulunan Batum'un Mîsâk-ı Millî'de yer aldığını, Batum'un ülkemize dahil edilmesi için öncelikle barış yollarının deneneceğini, ancak netice alınamazsa gerekli diğer tedbirlere başvurulacağını açık bir dille şu sözlerle ifade etmiştir:

" Mîsâk-ı Millî'miz ve hududu millimiz dahilinde olduğunu iddia ettiğimiz Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancak) ahalinin ârâyı umumiyyesine (oyuna) müracaat etmek suretiyle Elviye-i Selâse'yi almak istiyoruz veyahut herhangi bir şekilde bir fikrimizi azami bir surette temin etmek istiyoruz…"

"…Binaenaleyh almak istiyor isek alınacak zaman bu defadır; alınacak an bu dakikadır. Sulh ile alınır; sulh ile alınamazsa bittabi (tabiatıyla) cebren alınır…".

"… Harbetmemek için ne yapmak lazımsa (yapacağız. Çünkü, her zaman arz edildiği üzere Büyük Millet Meclisi'mizin takip ettiği siyaset) harp siyaseti değildir; muslihâne (barış yoluyla) temin-i menafi etmektir (fayda sağlamak) …"

"…Mîsâk-ı Millîmizde Elviye-i Selâse bizimdir, diyoruz. Vereceğiniz kararı… Bunun sureti teminidir. Onu düşününüz, ona karar veriniz; … Hey'et-i Vekîle tatbik edecektir."[25]

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey ve bazı milletvekillerin yaptıkları konuşmalarda da Batum, Kars, Ardahan, Artvin, Acara ve diğer yerleşim bölgelerinde nüfus çoğunluğunu Türk ve Müslümanların oluşturduğunu, ayrıca buraların Mîsâk-ı Millî kapsamında bulunduğunu, dolayısıyla "Mîsâk-ı Millî mucibince söz konusu yerlerin tamamıyla alınmaları" gerektiğini ateşli sözlerle savunmuşlardır.[26]

Konuşmaları takiben Meclis'te yapılan oylama sonucunda, Mustafa Kemal Paşa'nın, Ardahan ve Artvin'in ülkemize iade edileceğinden, öncelikle barış yollarının denenerek Batum'da halk oylamasının yapılması, Mîsâk-ı Millî hükümlerinin korunması ve bu konularda Hey'eti Vekîle'ye yetkinin verilmesi tarzındaki teklifi kabul edilmiştir.

Resmi yazışmalarla meclisteki müzakerelerden de açıkça görüldüğü üzere 1920'li yıllarda, bütün milletvekilleri, Bakanlar Kurulu, Genelkurmay Başkanlığı ve ilgili kurumlarla kuruluşlar tarafından Kars, Ardahan ve Batum Mîsâk-ı Millî sınırlarımız dahilinde düşünülmekte ve buraların ülkemize katılması için yoğun çaba harcanmaktadır.

24 Nisan 1920 tarihinde, yani TBMM'nin açılışının hemen ikinci gününde, Mustafa Kemal Paşa, Mîsâk-ı Millî metninde sınırlarla ilgili yer alan hususları ve buna dayanılarak Ankara Hükûmeti'nin takip edeceği dış politikayı açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa, hareket noktasını Erzurum Kongresi'nin ve burada alınan kararların teşkil ettiğini hatırlattıktan sonra, konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"Efendiler… Millet bütün maksadında maddî ve hakiki düşünmek ve ancak kuvvet ve kudretiyle temin edeceği husûsât üzerinde kendisine yeni bir hudûd çizmek üzere idi. İşte kongre bu hudûdu çizmiştir. Bir hudûd-ı millî çizmişdir. Bu hudûd-ı millîyi sühûletle ibka' (kolaylıkla devam ettirmek) için demiştir ki; mütârekenâmenin imza olunduğu 30 Ekim 1918 tarihinde çizdiği hudûd hududumuz olacaktır. Vatanımızın hudûdu olacak bu hudûdu ihtimâl teferruâtıyla bilmeyen arkadaşlarımız vardır. Yeniden fazla teferruâta girmek istemediğim için şu sûrette izâhât vereceğim: Şark (doğu) hudûduna Elviye-i Selâse'yi (Kars-Ardahan, Batum) dahil ederek tasavvur buyurunuz. Garp (Batı) hudûdu Edirne'den bildiğiniz gibi geçiyor. En büyük tebeddülât (değişiklikler) Cenûb (Güney) hudûdunda olmuştur. Cenûb hudûdu İskenderun cenûbundan başlar. Halep'le Katıma arasında Cerablus Köprüsü'ne müntehî olur (uzanır) bir hat ve şark parçasında da Musul Vilâyeti, Süleymaniye ve Kerkük havâlîsi ve bu iki mıntıkayı yekdiğerine kalbeden (bağlayan) hat. Efendiler, bu hudûd sırf askerî mülâhazât (düşünceler) ile çizilmiş bir hudûd değildir, hudûd-ı millîdir. Hudûd-ı millî olmak üzere tesbît edilmişdir. Fakat bu hudûd dâhilinde tasavvur edilmesin (düşünülmesin) ki, anâsır-ı İslâmiye'den (İslâm unsurlarından) yalnız bir cins millet vardır. Bu hudûd dâhilinde Türk vardır, Çerkes vardır ve anâsır-ı sâire-i İslâmiye vardır. İşte bu hudûd memzûc bir hâlde (birlikte) yaşayan, bütün maksatlarını, bütün mânâsıyla tevhîd etmiş (birleştirmiş) olan kardeş milletlerin hudûd-ı millîsidir (Hepsi İslâm'dır, kardeştir sesleri) ".[27]

Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıdaki konuşmasında da, Mîsâk-ı Millî'nin hedeflediği sınırların genel hatları oldukça açık bir tarzda belirtilmektedir. Öyle ki; Doğu'da Elviye-i Selâse adıyla anılan,

Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancak Anavatan'a dahil edilmektedir. Güney sınırımızın İskenderun'un güneyinden başlayarak, Halep'le Katıma arasında Cerablus Köprüsü'ne uzanan bir hat olduğu, buradan doğuya doğru devam ederek Musul Vilâyeti, Süleymaniye ve Kerkük yörelerini birbirine bağlayan hattın da ülkemizin sınırları içinde yer aldığı ifade edilmektedir. Ancak batı sınırımızın Edirne'den geçtiği kaydedilmektedir. Bununla birlikte, Mîsâk-ı Millî'nin 3. maddesindeki Batı Trakya'yla ilgili hüküm bu ifadeyle bir bütünlük içinde düşünüldüğünde, sözkonusu sınırın Edirne'nin batısına doğru uzandığı anlaşılmaktadır. Zaten yöre halkı ve Trakya milletvekilleri Batı Trakya'nın ülkemizden ayrılmasını kabul etmemektedir. Trakyalı mebusların İcrâ Vekîlleri Hey'eti Reîsi Rauf Bey'e 10.04.1923 tarihinde sunduğu muhtıra, bu görüşü yansıtması bakımından önemli bir belgedir.[28]

Yukarıdaki belgelerde, özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya ait beyanatlarda, önemli olan hususlardan biri de, bahsedilen sınırların, sadece askerî düşüncelerle çizilmediğinin, millî sınırlar olarak tespit edildiğinin vurgulanmasıdır. Ama bu millî sınırlar içinde, Türklerin yanı sıra, başka İslâm unsurlarının yaşadığı kaydedilmektedir. Bunlar ise ortak geçmişi olan kardeş milletler olarak telâkki edilmektedir. Buradaki Türk ve diğer unsurların yaşadığı yerlerin millî hududlar içinde yer aldığı, millî birlik ve beraberlik ruhu içinde "vatan" oluşturduğu ve ülkemizin ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Atatürk, ülkenin bölünmezliğiyle millî birlik ve beraberlik konusuna değinirken son derece hassasiyetle durmaktadır. O Türk gençlerine bir taraftan bilgi sahibi olmayı, ilim, fen ve teknolojide çağdaş devletlerin seviyesine çıkmayı, hatta onları geçmeyi hararetle tavsiye ederken, diğer taraftan da millî seciyeye, millî geleneklere, Türklük duygusuna, ülkü birliğine, ülke bütünlüğüne, millî birlik ve beraberliğe büyük önem verdiğini şöyle vurgulamıştır:

"Bir ülkenin en değerli varlığı yurttaşlar arasında millî birlik, iyi geçinme ve çalışkanlık, duygu ve kabiliyetlerin olgunluğudur… Bu sebeple Türk Milleti'nin idaresinde ve korunmasında, millî birlik, millî duygu, millî kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir."[29]

Mustafa Kemal Paşa, 27 Ekim 1922 tarihinde, Bursa'da öğretmenlere hitap ederken sınıf, cins, kültür farklılığının ortadan kaldırılarak millî birliğin sağlanması gerektiğini şu sözlerle yeniden hatırlatmıştır:

"Hanımlar, Beyler!

Kat'iyyen bilmeliyiz ki, iki parça halinde yaşayan milletler zayıftır, marîzdir (hastalıklıdır)."[30]

1 Kasım 1936 tarihinde TBMM'nin "Beşinci Dönem İkinci Toplanma Yılı"nın açılma münasebetiyle yaptığı konuşmada Atatürk, milli varlığımızın temelini; ilerleme düşüncesiyle yapılan güvenli çalışmada, gelişmiş bir millî bilincin oluşmasında ve millî birlik ile millî berberliğin temin edilmesinde görmektedir:

“Seneler geçtikçe, millî ideal verimleri, güvenle çalışmada, ilerleme hevesinde, millî birlik ve millî irade şeklinde, daha iyi gözlere çarpmaktadır. Bu, bizim için çok önemlidir; çünkü, biz esasen millî mevcudiyetin temelini, millî şuurda ve millî birlikte görmekteyiz.”[31]

Halkımızı doğduğu veya yaşadığı bölgelere göre ayırmaya ve millî birlik ile beraberliğimizi zayıflatmaya yönelik faaliyetlere de karşıdır. Bu konuyla ilgili:

“Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlâtları, hep aynı cevherin damarlarıdır”[32] diyerek ülkemizin farklı bölgelerinde yaşayan vatandaşlarımızın aynı kökten geldiklerini ve aynı soylu milletin kollarını teşkil ettiklerini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Atatürk kendi el yazısıyla yazdığı belgede:

“Bugünkü Türk milletinin siyasî ve içtimaî camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hâtta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler (isimlendirmeler) -birkaç düşman âleti, mürteci beyinsizden maada- hiçbir millet ferdi üzerinde teellümden (üzüntüden) başka bir tesir hâsıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar” sözleriyle, Türk milletini parçalamak ve ayrı gruplara bölmek amacıyla vatandaşlarımıza Kürt, Çerkez, Laz, Boşnak gibi farklı milletler oldukları tarzında fikirlerin aşılanmaya çalışıldığını, bu propaganda ve yanlış isimlendirmeleri düşman vasıtası olan bazı mürteci ve beyinsizlerin benimseyerek yürüttüğünü, bunun ise ortak geçmişe, kültüre, adet ve geleneklere sahip olan milletimizi rahatsız etmekle birlikte başarıya ulaşmadığını ve bu bölücü düşünceleri sadece düşmana hizmet edenlerle beyinsizlerin benimsediğini belirtmiştir. Belgenin devamında ise:

“Ayrı ve kesretli cemiyetlere malik olduklarını iddia etmiş ve bu yüzden Türklerle birleşip bir millet teşkil etmemiş olan Araplar -hem de dinlerini kabul ettiğimiz halde- acaba bugünkü esaretlerinden memnun mudurlar?

Bugün içimizde bulunan Hıristiyan, Musevî vatandaşlar, mukadderat ve talihlerini Türk milletine vicdanî arzularıyla bağlandıktan sonra kendilerine yan gözle, yabancı gözüyle bakılmak, medenî Türk milletinin asil ahlakından beklenebilir mi?”[33] açıklamasına yer vererek aynı dine mensup olmamıza rağmen, ayrı ve kalabalık cemiyetlere sahip olduklarını öne sürerek Türklerden ayrılan Arapların esarete dahil edildiklerini, buna karşılık bünyemizde kalan Hıristiyan ve Musevi azınlıklara ise Türk milletinin asil karakterine uygun bir idare tarzının sağlandığını hatırlatmaktadır.

Mustafa Kemal’in, diğer bir ifadesinde de:

“…Haricin teşvikiyle veyahut ekmeğini yediği toprağa nankörlük ederek millî varlığımızı zedelemek, bozmak teşebbüslerinde bulunacakların fenalıklarına set çekmek, pek tabiî ve zarurîdir. Bugün en büyük, en kuvvetli ve en medenî milletlerin bu gibi meselelerde bize nispetle pek sert ve

zorlayıcı muamelelere teşebbüs etmekte olduğu herkesçe bilinmektedir”[34] diyerek ihanette bulunanlara, ülke bütünlüğümüzü parçalamaya, millî birlik ve beraberliğimizi bozmaya veya başka zararlı faaliyetlerde bulunmaya teşebbüs edenlere katiyetle müsaade edilmemesinin gerektiğini önemle vurgulamakta ve gelişmiş ülkelerle medenî milletlerin, bu gibi meselelerde çok sert tedbirlere başvurduklarının herkesçe bilindiğine dikkat çekmektir.

Verdiğimiz bu örnekler dahi, Atatürk’ün, Misak-ı Milî sınırlarımız içinde milletimizle memleketimizin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini vurgulaması açısından önemlidir. Burada, bölge ayrımı yapılmamaktadır. Ayrıca doğu, güneydoğu ve güney bölgelerimizi Anavatanımızın diğer yerlerinden ayıracak bir statünün oluşturulmasından, federal bir sistemin tesis edilmesinden veya bütünlüğü, birliği, beraberliği zedeleyecek herhangi başka bir idare tarzının kurulmasından da söz edilmemektedir. Tam tersine birlik-beraberlik ruhu içinde, Misak-ı Millî sınırlarını kapsayan, bölünmez, üniter bir Türk Devleti’nin varlığını sonsuza kadar devam ettirmesi öngörülmektedir.

21 Mart 1923 tarihinde, Adana Türk Ocağı’nda düzenlenen bir toplantıda, Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada ülkemizin genel durumu, iç ile dış tehlikelerden, özellikle bazı unsurların Türk toprakları üzerindeki iddialarından bahsederken:

“…Memleketiniz sizindir, Türklerindir…”

“Bu memleket tarihte Türktü, halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır.”[35] diyerek ülkemizin, geçmişte, olduğu gibi, gelecekte de, kısacası her zaman Türk vatanı kalacağını açıkça vurgulamaktadır.

Pof. Dr. Tahsin Banguoğlu, yaptığı araştırmalarda, Mustafa Kemal Paşa’nın yukarıda örnekleri verilen resmî beyanları dışında, güney ve doğu sınırlarımızdaki Mîsâk-ı Millî’nin hedeflerini gösteren iki belgenin varlığından bahsetmektedir. Bunlardan birincisi TBMM’nin açılışından sonra, Hatay’dan kaçarak Adana’da millî mücadeleyi yürütecek bir teşkilât kuran Tayfur (Sökmen) Bey’in Mustafa Kemal’e gönderdiği mektup ve aldığı cevaptır. Tayfur Sökmen Bey mektubunda Hatay’la ilgili:

“Sancak Millî Mîsâk’a dahil midir?” sorusunu sormaktadır.

Mustafa Kemal Paşa ise bu soruya gönderdiği telgrafla, tartışma yapılamayan ve kesin bir anlam taşıyan şu önemli cevabı vermiştir:

“Türklerin yaşadığı her yer Millî Mîsâk’a dahildir.”[36] (Ancak burada “Türklerin yaşadığı her yer” denilirken Osmanlı İmparatorluğu’ndan zorla gasp edilen yerlerin kastedildiğini vurgulamak gereklidir).

Aynı tarihlerde kendisine Berlin’den mektuplar yazan Talat Paşa’ya verdiği bir cevap da ikinci belgeyi teşkil eder. Burada Mustafa Kemal Paşa sınırlarımızdan bahsederken:

“Türkçe ve Kürtçe konuşulan bütün vilâyetlerimiz bizim olacaktır” demektedir.[37] Çünkü O’na göre Türkçe ve Kürtçe konuşan bütün boylar aynı milleti teşkil etmektedir. Bunlar da aynı devletin

içinde yer almalıdır. Ayrıca bu görüşle büyük lider, I. Dünya Savaşı'yla Kurtuluş Savaşı'na, özellikle Ermenilerin saldırıları karşısında vatanımızın savunmasına, canla başla katılan doğulu ve güneyli vatandaşlarımızı Türk milletinin diğer bölgelerdeki fertlerinden asla ayrı görmediğini de dile getirmektedir. Nitekim, 1923 Lozan Konferansı sırasında, Anadolu Türklüğünü parçalamayı hedef alan Batılı diplomatların görüşleri karşısında İsmet İnönü:

"Kürt halkının, İran kökenli olduğu öne sürülmüştür. Oysa bu iddiayı Kürtlerin Turan kökenli olduğunu kabul eden Encyclopedia Britannica yalanlamaktadır. Zaten Anadolu'yu tanıyanlar bilirler ki, gerek töre, gerek gelenek ve görenek bakımından Kürtler hiçbir yönden Türklerden farklı değillerdir"[38] sözleriyle Türk heyeti adına, Türk-Kürt ayrımının kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Zaten Lozan'da, Kürtlerin, Türklerden ayrı bir unsur olmadığı kabul edilmiştir. Dolayısıyla Lozan Antlaşması'yla bu vatandaşlarımız azınlıklar grubuna dahil edilmemiştir. Bu yüzden son yıllarda yabancı güçlerin ve ülkemizdeki bazı çevrelerin ayrı bir millet yaratma çabaları ne ilmî esaslara ne de milletlerarası antlaşmalara dayanmaktadır. Tamamen Türkiye'yi zayıflatmaya, bölmeye ve Sevr Antlaşması'nı gerçekleştirmeye yönelik emperyalist devletlerin amaçları doğrultusunda yürütülen planlı faaliyetler zincirinin halkalarından birini teşkil etmektedir.

Amaçlanan ve Gerçekleşen Milli Sınırlar

Batılıların desteğindeki Yunanistan'ın mağlup olması sonucunda, 11 Ekim 1922 tarihinde, Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Bunu takiben (20 Kasım 1922'de) Lozan Barış görüşmeleri başlamıştır. Lozan Konferansı'na Türkiye'yi temsilen İsmet Paşa'nın başkanlığında Trabzon Milletvekili Hasan Bey ve Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey katılmışlardır. Ayrıca 21 danışman, 2 basın danışmanı, 10 katip ve mütercim de Türk Temsil Heyeti'nde yer almıştır. Bunların ise genç Türk Devleti'nin en becerikli ve bilgili aydınları arasından seçilmesine çaba harcanmıştır.

Lozan'da ele alınması gereken konular üzerinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin temel görüşlerini bildiren Türk tezini savunma ilkeleri, 14 maddelik bir direktif halinde özetlenerek hazırlanmıştır. Türk Temsil Heyeti'ne Lozan'a hareketinden önce bu direktif verilmiştir. Başbakan Rauf Orbay, Genelkurmay Başkanı ve altı bakanın imzasını taşıyan yönetmelik niteliğindeki bu direktifin sadeleştirilmiş metni şöyledir:

Türk Temsil Heyeti'ne Verilen Direktif

1. Doğu Sınırı: Ermeni devletinin kurulması bahis konusu olamaz. Olursa görüşmeler kesilecektir.

2. Irak Sınırı: Musul Vilayeti, Kerkük ve Süleymaniye sancakları istenecektir. Konferansta bundan farklı olarak ortaya çıkacak güçlükler için Bakanlar Kurulu'ndan talimat alınacaktır. Petrol ve diğer konulardaki ayrıcalıklar meselesinde İngilizlere bazı ekonomik çıkarların sağlanması görüşülebilir.

3. Suriye Sınırı: Bu sınırın düzenlenmesine imkan oranında son derece çalışılacaktır. Sınır şöyle olmalıdır: Re’si İbni-Hayr’dan başlayarak Harm, Müslimiye, Meskene ve sonra Fırat yoluyla Dirizor, çöl ve nihayet Musul ile güney sınırına ulaşır.

4. Adalar: Duruma göre hareket edilecek, kıyılarımıza pek yakın meskun olan ve olmayan, ufak-büyük bütün adalar mutlaka sınırımız içine alınacak, başarı sağlanamazsa Ankara’dan sorulacak.

5. Doğu Trakya’nın Batı Sınırı: 1914 sınırının elde edilmesine çalışılacaktır.

6. Batı Trakya: Misak-ı Millî maddesi uygulanacaktır.

7. Boğazlar: Boğazlarda ve Gelibolu Yarımadası’nda yabancı askerî kuvvet kabul edilmeyecektir. Eğer bu konudaki görüşmelerin kesilmesi gerekirse kesilmeden önce Ankara’ya bilgi verilecektir.

8. Kapitülüsyonlar: Kapitülasyonlar kabul edilmeyecektir. Eğer gerekirse görüşmeler kesilecektir.

9. Azınlıklar: Esas, mübadeledir.

10. Düyûn-ı Umûmiye (Genel Borçlar): Bu borçların Türkiye’den ayrılan ülkelere dağıtımı, hissemize düşecek

olan miktarın Yunanlılara devri, yani savaş tazminatına karşılık tutulması, olmadığı takdirde yirmi yıl ertelenmesi. Düyûn-ı Umûmiye idaresi kalmayacaktır. Güçlükler çıkarsa sorulacaktır.

11. Silâhlı Kuvvetler: Ordu ve donanmayı sınırlandıran kayıtlar kabul edilmeyecektir.

12. Yabancı Kurumlar: Türk Kanunlarına tabi tutulacaktır.

13. Türkiye’den ayrılan ülkeler için Misak-ı Millî’nin özel maddesi yürürlüktedir.

14. Cemaatler ve İslâm Vakfılar Hukuku: Eski antlaşmalara göre sağlanacaktır.[39]

Bu kısa ama kesin talimattan anlaşıldığına göre, TBMM Hükümeti’nin hedefi, Misak-ı Millî ile öngörülen hususların barış görüşmelerinde Batılılara kabul ettirilmesidir. Bununla birlikte iki konuda pazarlığa girişmek niyetinde değildir. Bunlardan birincisi, Doğuda Ermenilere toprak bırakılmasıdır. İkincisi ise, Osmanlı Devleti’nin çöküşüne yol açan en etkili sebeplerden biri olan kapitülasyonların kaldırılmasıdır. TBMM Hükümeti, her iki konunun da millî bağımsızlık ilkesi ile asla bağdaşmadığını bildiğinden, gerekirse barış görüşmelerinden çekilmekte kararlıydı. Diğer konularda ise elverişli şartların sağlanması yönünde pazarlık yapılabileceği kanaatindeydi. Zaten Lozan’daki müzakere ve gelişmeler bu yönde cereyan etmiştir.

Türk Temsil Heyeti Başkanı ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Lozan barış görüşmelerinde takip edilecek hareket tarzından söz ederken:

“Bu milletimizin öteden beri millî istekleri yolunda takip ve tespit ettiği yoldur ki, Misak-ı Millî ile açıklanmıştır. Misak-ı Millî ve Yüsek Heyetimiz’in siyasetimize esas olarak kabul ettiği anlaşmalar bizim hareket tarzımızı teşkil eder. Misak-ı Millî ile imzalanmış anlaşmalar çerçevesinde hukukumuzu savunacağız” şeklinde açıklamada bulunmuştur. Konu üzerinde hassasiyetle duran Başbakan Rauf Orbay da:

“Gayemiz Misak-ı Millî, İstiklâli Tammı Millî’dir”[40] diyerek TBMM’nin amacının Misak-ı Millî’nin ve tam bağımsızlığın temin edilmesi olduğunu açıkça belirtmiştir. Görüldüğü gibi Lozan’da Türkiye’nin hareket noktası Mîsâk-ı Millî’ydi. Mîsâk-ı Millî sınırları dahilinde ise, başta Boğazlar hakimiyeti, Batı Trakya, Ege Adaları, Hatay, Musul Vilâyeti, Elviye-i Selâse’nin ülkemize dahil edilmesi ve iktisadî bağımsızlığın sağlanması yer almaktaydı. Ayrıca kapitülasyonların kaldırılmasına da büyük önem verilmiştir. Yani Türklerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde, her bakımdan bağımsız bir Türk Devleti’nin kurulması amaçlanmıştır. Zaten Türkiye bunu aşan bir talepte de bulunmamıştır. Bağımsız bir Türkiye’nin millî ve stratejik sınırlarının korunmasına yoğun çaba harcanmıştır. Fakat Müttefikler, 1914’ten önce terkedilen yerleri bu konferansta görüşmeye yanaşmamışlardır. Onlar, I. Dünya Savaşı’nın mağlubu olan bir Türkiye ile müzakerelerini sürdürme ısrarında idiler. Bunun karşısında Türk heyeti, bugün tenkit edilen bütün konuları Lozan müzakereleri sırasında büyük azimle savunmuştur. Bu yüzden görüşmeler uzun sürmüş, tartışmalı geçmiş hatta kesilmiştir (Öyle ki, 20 Kasım 1922’de toplanan konferans, müttefiklerin millî sınırlarımızı kabul etmemeleri ve kapitülasyonların devamında ısrar etmeleri üzerine, 4 Şubat 1923’te kesintiye uğramıştır. 23 Nisan 1923’te yeniden başlayan konferans, 24 Temmuz 1923’te Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasıyla sona ermiştir. Bu Antlaşma da 24 Ağustos 1923’te TBMM tarafından onaylanmıştır).[41]

Müttefikler, Osmanlı Devleti üzerindeki iktisadî, malî vd. imtiyazlarından çok zor vazgeçmişlerdir. Yeni Türkiye’nin sınırları konusunda ise Mudanya Mütarekesi sınırlarını savunarak geri çekilmek istememişler, Boğazlar üzerindeki fiili hakimiyetlerinden vazgeçmemişler, Hatay ve Musul Vilâyeti gibi yerleri vermeye yanaşmamışlardır. Bu yüzden Mîsâk-ı Millî’de öngörülen hususların tamamı gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte, Lozan’da elde edilen neticeler asla küçümsenemez. Çünkü o günkü siyasî şartları, milletimizin durumunu, devletimizin askerî gücünü, malî ve iktisadî yapısını gözönünde bulundurduğumuzda elde edilen neticeler gerçekten inanılmazdır. Ordusuyla bütünleşen Türk milleti, büyük fedakârlıkla verdiği mücadele sonucunda, yüzyıllardan beri yarı sömürge haline gelen devletlerinin millî sınırları içindeki istiklâlini kurtarmayı başarmıştır. Lozanla birlikte tam bağımsız yeni bir Türk Devleti kurulmuştur.

Büyük Nutuk’ta Sevr ile Lozan’ı karşılaştıran Atatürk:

“Muhterem Efendiler, Lausanne Sulh Muâhedenâmesi’nin ihtiva ettiği esâsatı, diğer sulh teklifleriyle daha fazla mukayeseye mahal olmadığı fikrindeyim. Bu muâhedenâme, Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevres Muâhedenâmesi’yle ikmal edildiği (tamamlandığı) zannedilmiş, büyük bir suikastin inhidâmını (yıkılışını) ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali nâmesbûk (eşi olmayan) bir siyasî zafer eseridir!”[42] değerlendirmesini yaparak Lozan

Antlaşması'nın, Türk milleti aleyhine yüzyıllardan beri takip edilen ve Sevr Antlaşması'yla tamamlandığı zannedilen yok etme faaliyetlerine set çeken bir belge niteliği taşıdığı ve Osmanlı tarihinde benzeri bulunmayan bir siyasî zafer eseri olduğu sonucuna varmaktadır. Ancak Atatürk, burada ülkemizin sınırlarıyla ilgili alınan kararları Mîsâk-ı Millî ve millî menfaatler doğrultusunda değiştirmeyi düşündüğü de bir gerçektir. Nitekim Amerikalı General Mc. Arthur'un, "Hatıralarında", "Büyük devlet adamlarından biri" olarak tanıdığını ifade ettiği Atatürk'le 1933'te Ankara'da yaptığı bir mülâkat buna örnektir. Mülâkatta şöyle denilmektedir:

"Atatürk, Ankara'daki karşılaşmamızda bana: "Almanya'ya dikkat edin, eğer diğer devletler akıllı davranmazlarsa bu haliyle Almanya ikiye bölünecek ve bundan en fazla Rusya kazançlı çıkacak" dedi.

"Sizin Türkiye'nin geleceği hakkında tasavvurlarınız nedir?" iye sorduğumda ise:

"Allah nasip eder, ömrüm vefa ederse Musul, Kerkük ve Adaları geri alacağım. Selânik de dahil Batı Trakya'yı Türkiye hudutları içine katacağım" cevabını verdi"[43]

Buradan da, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, Mîsâk-ı Millî'den vazgeçmediğini, hedefe ulaşmak için ise uygun bir ortamın meydana gelmesini beklediğini görüyoruz. Bu arada Atatürk'ün bir maceraperest olmadığını vurgulamak gereklidir. O, büyük devletlerle komşularımızın iktisadî, malî, askerî güçleriyle takip edecekleri politikaları ve Türkiye'nin durumunu göz önünde bulundurarak dış politikamızı tespit etmiş ve uygulamıştır. Bu yüzden Mîsâk-ı Millî'yi gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan şartların oluşmasını beklemiştir. Bunun örneğini ise Boğazlar ve Hatay meselelerinde görmemiz mümkündür.

Hayatı boyunca Mîsâk-ı Millî'nin hedeflerini gerçekleştirmek isteyen Atatürk, II. Dünya Savaşı öncesinde, Avrupa devletleri arasında meydana gelen gergin ortamdan istifade ederek, Boğazlar konusunu 1933 yılından itibaren milletlerarası platformdaki gündemlere yeniden getirmeye başlamıştır. Sonuçta 20 Temmuz 1936'da imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi'yle, Lozan'da Boğazlara konulan bütün sınırlamalar kaldırılmış ve Türkiye'nin bölge üzerindeki hakimiyeti kabul edilmişir. Böylece, büyük önder Atatürk'ün barışçı, azimli, kararlı tutumu ve yüksek dış politikası sayesinde, tam bağımsızlık ile çelişen bu engel barışçı yollarla ama Misak-ı Millî'nin 4. maddesinde öngörüldüğü şekliyle çözümlenmiştir.[44]

Atatürk, Boğazlar konusundan hemen sonra, Mîsâk-ı Millî sınırlarımız dahilinde bulunan Hatay'la da yakından ilgilenerek meseleyi millî menfaatlerimiz doğrultusunda çözmeye çaba harcamıştır. Hatay meselesi, Atatürk'ün kararlı tutumu, ileri görüşlülüğü ve barışçı formülleri çerçevesinde, savaşa lüzum kalmadan, 1938'de Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında yapılan halk oylaması sonucunda, Hataylıların Suriye ve Fransa idaresini reddetmesi, 2 Eylül 1938'de toplanan Hatay Millet Meclisi'nce bağımsız Hatay Türk Devleti'nin kurulduğunun ilân edilmesi ve 23 Haziran

1939'da Hatay Meclisi'nin Türkiye'ye katılma kararı vermesi tarzında aşamalı olarak çözümlenmiştir.[45]

Atatürk, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını görememiş, bu mutluluğu yaşayamamıştır. Ama II. Dünya Savaşı'na doğru Avrupa devletleri arasında artan mücadeleden istifade ederek, yürüttüğü dahiyane siyaseti ve kararlı tutumuyla Hatay'ın Anavatan'a katılmasını sağlamış, bu vatan parçasını Türk milletine armağan etmiştir. Bu suretle Atatürk, kısa ömrünün son yıllarında, Mîsâk-ı Millî'nin Lozan'da kabul ettiremediğimiz iki maddesini gerçekleştirmiştir. Söz konusu gelişme ise, dirayetli, kararlı, ileri görüşlü bir lider ile güçlü bir devletin barış yoluyla millî hedeflerine ulaşabileceğini açıkça göstermektedir.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra, 1938 yılına kadar takip ettiği barışçı, tutarlı ve yapıcı "millî siyaset" ile, Türkiye'yi bölgesinde ve dünyada güvenilen, sözü dinlenilen ve saygı duyulan bir devlet haline getirmiştir. Türkiye'yi, dünya devletleri arasında itibarlı, onurlu bir üye yapmış ve devletin sonsuza kadar yaşaması için gerekli önlemleri almıştır. Dış siyaset alanında millî hedefleri gözetmiştir. Bütün anlaşmazlıkların barış yolu ile çözümü, Atatürk'ün takip ettiği temel ilke olmuştur. Bu ilke doğrultusunda "Yurtta barış, dünyada barış için çalışıyoruz" diyerek anlaşmazlıkları öncelikle barış içinde, ama millî menfaatlerden taviz vermeden, çözüme çalışmıştır. Bu siyasetin esasında barış isteği yatmakla birlikte, Atatürk, askerî gücümüzü, her zaman hesaba katılması gerekli önemli bir unsur olarak dış siyasetimize sokmuştur. Türk ordusunun gücü, görevine bağlılığı ve disiplinli durumu, Türk topraklarında gözü olan bazı devletlerin saldırgan hareketlerini frenlemiş ve barış siyasetimizin aksamadan yürütülmesini sağlamıştır.

Örneklerini verdiğimiz kaynak ve belgelerden Mîsâk-ı Millî'nin, milletimizin gelecek nesillerine, bütün İstiklâl Savaşı şehit ve gazileri gibi, Atatürk'ün de güçlü bir "arzusu" olarak devredildiği görülmektedir. Ancak, Atatürk'ün yukarıdaki ifadeleri, drektifleri ve icraatları yanlış anlaşılmamalıdır. O, katiyetle irredandist, saldırgan ve emperyalist bir düşünceye sahip değildir. Atatürk'ün sınırlarla ilgili sözlerini ve hedeflerini zamanın şartları ve imkânları çerçevesinde değerlendirmemiz gerekir. Şartların elverdiği oranda Gazi Mustafa Kemal Paşa, hakkı gaspedilmiş, zulme uğramış, vatanı işgal edilmiş bir milletin, en tabiî haklarını temin etmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla yayılmacı ve saldırgan bir politika takip etmemiştir. Atatürk'ün belirlediği bu millî hedef, XIX ve XX. yüzyıllarda, Türk Devleti'nin zayıflığından istifade edilerek zorla, haksız yere, işgal edilen vatan topraklarıyla esaret altına alınan soydaşlarımızın kurtarılması olarak algılanmalı ve Türk milletinin kendi haklarını meşru müdâfaa çerçevesinde savunması olarak düşünülmelidir.

Atatürk, Mîsâk-ı Millî'de sınırlarla ilgili hükümlerin yer almasına rağmen, bu sınırları ilgili metin hükümlerinin değil, milletin menfaatlerinin tespit ettiğini ve bu hudutların millî menfaatlere göre yeniden düzenlenebileceğini belirtmektedir. Bu görüş ise Atatürk'ün yazılı metinlerle öngörülen dar kalıplar içinde kalmadığını, millî menfaatlere, devlet gücüne ve günün şartlarına göre her zaman değişik hedeflerin belirlenebileceğini vurgulaması açısından önemlidir. Ulu Önder bu hususta:

“…Efendiler arâzî meselesi ve hudûd meselesi Mîsâk-ı Millî’nin ma‘lûmu âliniz, birinci maddesinin dâ’ire-i şümûlundedir (içeriğindedir). Mîsâk-ı Millî şu hat bu hat diye hiçbir vakitde hudûd çizmemişdir. O hudûdu çizen şey milletin menfaati ve Hey’eti Celîle’nin isâbeti hazırıdır. Yoksa bu haritası mevcud bir hudûd yokdur…”[46] diyerek bizlere dar kalıplardan kurtulmamız için rehber olmaktadır.

Mustafa Kemal’in inkılâplarının tümü gelişen ve değişen dünya sistemine çok rahat ayak uydurabilecek düzeydedir. Dış politikadaki prensip ve hedefleri de aynı şekilde akılcı ve ileriye dönüktür. 6 Aralık 1922 tarihinde Ankara’da, basın mensuplarına “Halk Partisi’ni Kurmak Hakkındaki Kararını Açıklaması” sırasında Mustafa Kemal Paşa:

“İstikbâlde (gelecekte) hayatı milleti (millet hayatını) tehdit edecek tehlikelere düşmemek için, ona göre şimdiden hazırlanmak ve çalışmak, vatanını seven bilcümle (bütün) efradı milletin (millet fertlerinin) borcudur. Filvaki (gerçekten) vatanımıza ve istiklâlimize göz dikenlere yalnız askerlikçe üstün galebe etmek kâfi değildir. Memleketimiz hakkında istilâ emelleri besleyecek olanların her türlü ümitlerini kıracak vechile (şekilde) siyaseten, idareten ve iktisaden kuvvetli olmak lâzımdır”[47] değerlendirmesini yaparak Türkiye’yi tehdit edebilecek tehlikeler karşısında alınması gereken temel tedbirleri açıklamıştır. Ayrıca Atatürk 13 Mart 1923 tarihinde Adana’da yaptığı konuşma esnasında:

“… Arkadaşlar, bu memleketin halkı üzerinde kimsenin hak ve salâhiyeti olmadığı gibi bu memleketi harice muhtaç ettirmemek de size terettüp eden bir vazifedir.”[48] uyarısını yapmıştır. Nitekim geçen yüzyılda olduğu gibi, XXI. yüzyılda da dünyamızda çok büyük değişimlerin gerçekleşmesi beklenilmektedir. Özellikle Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne girme çabaları karşısında, ülkemize yönelik bazı yaptırım ve millî hakimiyetle çelişen taleplerden dolayı, devletimizin bölünmez bütünlüğünün devamı ve milletimizin varlığı açısından oldukça hassas bir durum meydana gelmiştir. Böyle bir ortamda iç ve dış bağımsızlığımızın korunması şartıyla; diğer devletlerle siyasî, sosyo kültürel, iktisadî, teknolojik işbirliğin yapılabileceği yönündeki Misak-i Millî’nin fikirlerini değişen dünya sistemi içinde bir rehber olarak takip etmek, Ulu Önder Atatürk’ün direktiflerini hassasiyetle yerine getirmek, millî hakimiyete dayanan bağımsız bir Türkiye’nin varlığı için ve millî menfaatlerimiz açısından zorunludur.

EK: Mîsâk-ı Millî Beyannamesi

Mîsâk-ı Millî Metni

Mîsâk-ı Millî, Türk milletinin temsilcilerinin kabul ettiği bir karardır. Meclis’in kararı olduğundan, aynı zamanda Türk milletinin de kararı anlamına gelmektedir. Bu açıdan Mîsâk-ı Millî’nin kabulü ile Millî Mücadele, Osmanlı Meclis-i Meb‘ûsân’ı tarafından resmen kabul edilmiş ve milletimize mâl edilmiştir. Ayrıca, demokrasi kurallarına uygun bir tarzda, Meclist’e alınan bir karardır. Dolayısıyla Mîsâk-ı Millî’nin bu önemli özelliğinden daha sonraki yıllarda, İngiltere, Fransa ve diğer devletlerle olan münasebetlerde temel ilke olarak istifade edilmiştir. Mîsâk-ı Millî, gerek Millî Mücadele yıllarında,

gerekse sonradan Türk Devleti'nin siyasetinde rehber olmuştur. Özellikle Atatürk döneminde Türk dış politikasının ruhu ve ana hedefi olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Bu önemli belgenin Osmanlıca metni ile transliterasyonu şöyledir:

Anadolu'nun Büyük ve Azimkârâne Mücâhedâtını (mücadelelerini) doğuran Esbâbı (sebepleri) ve Mukaddes Da'vâ-yı Millîmizin Esâsâtını İhtivâ eden 28 Ocak 1920 târihli Misâk-ı Millî Beyânnâmesi'dir.

Misâk-ı Milli Beyânnâmesi

"Zîrde (aşağıda) vâzi'ü'l-imzâ (imzâsı bulunan) Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân a'zâları istiklâl-i devlet ve istikbâl-i millînin, haklı ve devamlı bir sulhe nâ'iliyet (ulaşmak) için ihtiyâr edebileceği (katlanabileceği) fedâkârlığın hadd-i a'zamını (en yüksek sınırını) mutazammın olan (içeren) esâsât-ı âtiyeye (aşağıdaki esaslar) tamâmi-i ri'âyetin (tam uyumun) mümkünü't-te'mîn (sağlanması mümkün) olduğunu ve esâsât-ı mezkûre hâricinde pâyidâr bir Osmanlı Saltanat ve Cem'iyetinin devâm-ı vücûdu (varlığının devamı), gayr-i mümkün bulunduğunu kabul ve tasdîk eylemişlerdir.

Madde 1. Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran (özellikle) Arap ekseriyetiyle meskûn olub 30 Teşrîn: Evvel (Ekim) 1918 târihli mütârekenin hîn-i akdinde (ateşkesin imzalandığı sırada) muhâsım (düşman) orduların işgali altında kalan aksâmının (kısımlarının) mukadderâtı, ahâlisinin serbestçe beyân edecekleri ârâya (reylere) tevfîkan (uygun olarak) ta'yîn edilmek lâzım geleceğinden, mezkûr (anılan) hatt-ı mütâreke dâhil ve hâricinde dînen, ırken müttehid (birleşmiş) olan, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile (karşılıklı hürmet) ve fedâkârlık hissiyâtile meşhûn (dolu) ve hukûk-ı ırkıye ve ictimâ'iyeleriyle şerâ'it-i muhîtiyelerine (çevre şartlarına) tamâmiyle ri'âyetkâr Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksâmın (kısımların) hey'et-i mecmû'ası (bütünü) hakîkaten veya hükmen hiçbir sebeble tefrîk (ayrılık) kabûl etmez bir küldür.

Madde 2. Ahâlisi ilk serbest kaldıkları zamanda ârâ-yı âmmeleriyle (halkoyu ile) Anavatana iltihâk etmiş (birleşmiş) olan Elviye-i Selâse için lede'l-îcâb (gerektiği üzere) tekrâr serbestce ârâ-yı âmmeye mürâca'at edilmesini kabul eder.

Madde 3. Türkiye sulhune ta'alluk edilen (bağlanan) Garbî Trakya vaz'iyet-i hukûkiyesinin tesbîti de sekenesinin kemâl-i hürriyetle beyân edecekleri ârâya tebe'an (tâbi olarak) vâki' olmalıdır.

Madde 4. Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiye (İslâm halifeliğinin başkenti) ve pâyitaht-ı Saltanat-ı Seniyye ve Merkez-i Hükûmet-i Osmaniyye olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi'nin emniyeti her türlü halelden (zarardan) masûn (korunmuş) olmalıdır. Bu esâs mahfûz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticâret ve münâkalât-ı âleme (dünya nakliyatına) küşâdı (açılması) hakkında bizimle sâ'ir bi'l-umûm alâkadâr devletlerin müttefikan (ittifakla) verecekleri karâr mu'teberdir (geçerlidir).

Madde 5. Düvel-i İ'tilâfiye (İtilâf Devletleri) ile muhâsımları ve bazı müşârikleri (ortakları) arasında takarrür eden (kararlaştırılan) esâsât-ı ahdiye (anlaşma şartları) dâ'iresinde ekalliyetlerin (azınlıkların) hukûku, memâlik-i mütecâviredeki (civar memleketler) Müslümân ahâlinin de aynı hukûkdan istifâde ümniyesiyle (arzusuyla) tarafımızdan te'yîd ve te'mîn edilecekdir.

Madde 6. Millî ve iktisâdî inkişâfâtımız (gelişmelerimiz) dâ'ire-i imkâna girmek ve daha asrî bir idâre-i muntazama (düzenli idare) şeklinde tedvîr-i umûra (işleri çevirmeye) muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizim de te'mîn-i esbâb-ı inkişâfımızda (gelişme şartlarının sağlanmasında) istiklâl ve serbetî-i tâmma mazhar olmamız (ulaşmamız) üssü'l-esâs (temel esas) hayât ve bekâmızdır. Bu sebeble siyâsî, adlî malî ve sâ'ir inkişâfımıza mâni' kuyûda (kayıtlara) muhâlifiz. Tahakkuk edecek düyûnâtımızın (borçlarımızın) şerâ'it-i sulhiyesi (barış şartları) de bu esâsâta mugayir (aykırı) olmayacakdır."[49]

Görüldüğü üzere Mîsâk-ı Millî ile her şeyden önce millî ve bölünmez bir Türk vatanının sınırları tespit edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı üyelerinin aldıkları bu kararların devletin bağımsızlığı, milletin geleceği ve devamlı bir barışın sağlanması için yapılabilecek en son fedakârlıklar olduğu vurgulanmaktadır.

Kemal Atatürk, Nutuk, C. I., (1919-1920), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1981, s. 360.

2 Nejat Kaymaz, "Mîsâk-ı Millî Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi, (Kongreye Sunulan Bildiriler), C. III., Ankara 11-15 Ekim 1976, s. 1943.

3 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara 1989, s. 12.

4 Yenigün Gazetesi, "Mîsâk-ı Millî", 28 Kânûn-ı Sânî 1920.

5 Edirne Meb'ûsu Mehmed Şeref (Aykut) hatıratında, Mîsâk-ı Millî metninin 12 Ocak 1920'de Meb'ûslar Meclisi'nin çalışmaya başlamasından sonra "beş kişilik gayr-ı resmî bir hey'et" tarafından hazırlandığını ve temel metnin kendisiyle Yusuf Kemal Bey'de olduğunu, Felâhı Vatancıların toplantısında kabul edilmesinden sonra 28 Ocak 1920 Cuma günü, Meclis-i Meb'ûsânda Celaleddin Arif Bey'in riyasetindeki toplantıda gündem dışı tarafından okunduğunu, 17 Şubat 1920 tarihinde de Meclis Hey'et-i Umûmiyesince kabul edilerek "milli irâdeye iktiran ettiğini" belirtmektedir (Cemal Kutay, Mehmed Şeref Aykut, İstanbul 1985, s. 238-240, 259).

6 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, C. I., Devre: 4, İçtima Serisi: 1, Onbirinci İnikad 17 Şubat 1920 Salı, TBMM 1992, s. 143-145; İkdâm Gazetesi, İkinci Celse, No: 8269, 18 Şubat 1920, s. 2; İleri Gazetesi, No: 760, 18 Şubat 1920, s. 4, Cemal Kutay, a.g.e., s. 308.

7 Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi, s. 145-146.

8 İleri Gazetesi, "Meclis-i Meb'ûsân'da", No: 767, 25 Şubat 1920, s. 4.

9 Vakit Gazetesi, “Ahd-ı Millî Programı”, No: 819, 17 Şubat 1920, s. 1; İleri Gazetesi, “Ahd-ı Millî’nin Sulh Esâsları”, No: 819, 17 Şubat 1920, s. 1; İkdâm Gazetesi, “Misak-ı Millî Programı Sureti”, No: 8269, 18 Şubat 1920, s. 2.

10 Vakit Gazetesi, “Meb‘ûsân Ahdı”, No: 801, 30 Ocak 1920, s. 1.

11 Elviye-i Selâse, yani Kars, Ardahan ve Batum sancakları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Rusya tarafından işgal edilmiştir. I. Dünya Harbi’nde ise, Rusların Kafkas Cephesi’nde mağlup olması ve 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Andlaşması sonucunda plebisit yapılmış ve halkın büyük çoğunluğunun isteğiyle adı geçen üç sancak Osmanlı Devleti’ne dahil olmuştur. Bu sonuç ve bölgenin demografik yapısı göz önünde bulundurularak Kars, Ardahan ve Batum halkının, kendi isteğiyle Türkiye’ye katılacağı düşünülmektedir.

12 Seha L. Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım I, C. I., Kitap I, Ankara 1969, s. 42. 1922 yılında bütün Batı Trakaya’da ise, (yani Bulgaristan idaresinde de kalan Razlog, Nevrekop, Dövlen, Paşmaklı, Eğridere, Kırcaali, Darıdere, Koşukavak, Ortaköy de dahil olmak üzere), %76. 5 (747. 628) Türk, %11. 3 (110. 741) Bulgar, %11. 2 (110. 041) Rum, %1 (9. 234) Yahudi, Ermeni Ermeni ve Ulah yaşamaktaydı. (Garbî Trakya Nüfus Grafikleri Tablosu, Garbî Trakya Cem‘iyeti, Dersaâdet 338).

13 Nutuk, C. I., s. 360; Nejat Kaymaz, a.g.m., s. 1945; Toktamış Ateş a.g.e., s. 217.

14 Kemal Atatürk, Nutuk, C. III., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1981, s. 1178-1186.

15 A.g.e., (Vesika 220), s. 1186.

16 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Hariciye, nr. 6/42, 31. 10. 1338 (1922).

17 BCA, Hariciye, nr. 6/42, 28. Teşrîn-i Evvel. 1338 (1922).

18 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 184.

19 BCA., Hariciye, nr. 6/42, 28 Teşrîn-i Evvel 1338, (28 Ekim 1922).

20 BCA, Hariciye, nr. 1/210, 18. 9. 1338 (1922).

21 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı, C. II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 625-627, kroki: 109.

22 Mondros Mütarekesi’nin 11. maddesine göre; İran’ın kuzeybatı kısmındaki Osmanlı Kuvvetlerinin derhal harpten önceki hudut gerisine alınması hakkı’nda evvelce verilen emrin uygulanması, Mâverâ-i Kafkas’ın (Kafkaslar Ötesi, yani Azerbaycan ve Dağıstan’ın), önceden

Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredilmiş olduğundan, diğer kısımları müttefikler yerinde tetkik ederek, istediklerinde boşaltılacaktır.

23 Mütarekenin 15. maddesine göre ise; Osmanlı Hükûmeti'nin denetimi altında bulunan Mâverâ-i Kafkas demiryolları, İtilâf subay ve memurlarının kontrolünde bulunacak, Kafkas demiryolları tamamıyla İtilâf memurlarının idaresine bırakılacaktır. İtilâf Devletleri Batum ve Bakü'yü işgal edebileceklerdir.

24 A.g.e., s. 628-642.

25 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I., İ: 154, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), Ankara 1985, s. 453-454.

26 A.g.e., C. I., İ: 154, s. 448-456.

27 TBMM Zabıt Ceridesi, C. I, Devre: 1, İkinci Celse (Üçüncü Baskı), Ankara 1959, s. 16.

28 BCA., Hariciye, nr. 400-1/53, 10. 4. 1923, f. 4.

29 Hurşit Ertuğrul, "Atatürkçülük Evrensel Boyutlu Bir Düşünce Sistemidir", Atatürk Haftası Armağanı, Atatürk Dizisi, Sayı: 23, Ankara 10 Kasım 1990, s. 2.; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını) Ankara 1991, s. 634.

30 Kemal Aytaç, "Atatürk'ün Eğitim Görüşü", Atatürkçülük (İkinci Kitap), Ankara 1983, s. 108; İlker Alp, "Atatürk ve Türk Gençliği", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XIII, S. 38, Ankara Temmuz 1997, s. 445.

31 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 405.

32 Şükrü Kaya Şerefoğlu Hayri Başbuğ, Millet ve Millî Birlik Bilinci, Ankara 1985, s. 103.

33 Afet İnan, Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 23, 376-377.

34 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Ankara 1999, s. 203.

35 A.g.e., s. 130, (Hakimiyeti Milliye, 21 Mart 1923).

36 Tahsin Banguoğlu, "Millî Misak ve Lozan", Türk Edebiyatı, İstanbul Ekim 1987, s. 7.

37 A.g.e., s. 7.

38 Seha Meray, a.g.e., 1/1, s. 346.

39 Atatürk (Komutan, Devrimci, Devlet Adamı Yönüyle), Gn. kur. ATASE Bşk. Yayınları, Ankara 1980, s. 435-436; Türk İnkılap Tarihi, Kara Harp Okulu, Ankara 1986, s. 342-343; Ahmet Mumcu, Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara 1974, s. 99-100.

40 Cengiz Kürşat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lozan Murahhas Heyeti'ne Verilen Talimatlar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 18, İstanbul Temmuz 1998, s. 14-15.

41 İsmet Giritli, "Mondros'tan Mudanya'ya, Sevres'den Lausanne'a", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. V, Mart 1989, Sayı: 11, s. 280.

42 Kemal Atatürk, Nutuk, C. II, İstanbul 1981, s. 767.

43 Ahmet Kabaklı, Temellerin Duruşması, (4. baskı), İstanbul 1990, s. 52-53.

44 Nuri Köstüklü, "Mîsâk-ı Millî ve Atatürk'ün Millî Dış Politika Hedefleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 1, Konya 1992, s. 126; Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih 1789-1960, Ankara 1975, s. 662-665.

45 Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 667-671.

56 TBMM Gizli Celse Zabıtları, 6 Mart 1922-27 Şubat 1923, C. 3., Devre: 1, İctima: 3, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), Ankara 1985, s. 1318; Arı İnan, a.g.e., s. 66.

47 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 50.

48 A.g.e., s. 130.

49 Ahd-ı Millî Beyânnâmesi Sûreti", Meclis-i Mub'ûsan Zabıt Ceridesi, C. 1, Devre: 4, İçtima Senesi: 1, Onbirinci İn'ikad, 17 Şubat 1336 (1920) Salı, TBMM Basımevi, 1992, s. 144-145; İleri Gazatesi, "Ahd-ı Millî Esâsları", No: 759, 17 Şubat 1920, s. 4.

Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923) / Yrd. Doç. Dr. Veysi Akın [s.306-318]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

"Bu Muahedenâme, Türk Milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış veSevr Muahedenâmesiyle ikmâl edildiğizannedilmiş, büyük bir suikastınınhidamını ifade eder bir vesikadır."

M. Kemal ATATÜRK

Lozan'a Giden YoldaBirinci Dünya SavaşıSonrası Olayları

Birinci Dünya Harbi, insanlığın maddî ve manevî kayıpları dikkate alındığında beşeriyetin başına gelen en büyük felaketlerden biridir. Çünkü bu savaşta ülkeler, milyonlarca insanını kaybetti, sakat kaldı, geri dönebilenler büyük bir dram yaşadı. Savaş ekonomisi sebebiyle devletler malî açıdan da kayba uğradılar. Savaştan sonra ekonomik buhran bütün dünyayı etkisi altına aldı. Dört yıl süren bu büyük mücadelenin galipleri oldu, ancak siyâsî ve iktisadî neticeleri göz önüne alındığında kazananları yoktu.

Savaş sonrası imzalanan barış antlaşmaları, dünyaya sulh ve sükûneti getirmekten uzak kaldı. Aksine yeni bir büyük savaşın işaretlerini verdi. Bu yüzden Lozan Barış Antlaşması hariç, Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan antlaşmalar sistemi, "barışa son veren barış" olarak adlandırıldı.[1]

Galip devletler, kendi aralarında topladıkları Paris Sulh Konferansı neticesinde Almanya ile 23 Haziran 1919'da Versailles Barış Antlaşması, (Avusturya-Macaristan savaş sonrası iki devlet olarak parçalandığı için) Avusturya ile 10 Eylül 1919'da Saint Germain Antlaşması, Macaristan ile 6 Haziran 1920'de Trianon Antlaşması ve Bulgaristan ile 27 Kasım 1919'da Neuilly Antlaşması'nı imzaladılar.[2]

Paris Barış Konferansı'nda ele alınan en önemli konulardan birisi de Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini belirleyecek "Doğu Sorunu / Şark Meselesi" idi. Gerçi, İtilaf Devletleri savaş esnasında aralarında imzaladıkları gizli antlaşmalarla Osmanlı Devleti topraklarını kâğıt üzerinde paylaşmış bulunuyorlardı.[3] Bununla beraber, Paris Barış Konferansı'nda en uzun süren müzakereler, Osmanlı ülkesinin paylaşımı konusunda olmuştu. Bu vesile ile Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış şartları, diğerlerine göre en geri bırakılmıştı. Özellikle İngiltere ve Fransa arasındaki bölüşmelerin ne şekilde olacağına dair çekişmeler, konferansın uzamasına sebep oldu. İtilaf Devletleri, bu anlaşmazlıkların giderilmesi sonrası, nihayet 24-26 Nisan 1920'de San-Remo'da Osmanlı Devleti ile yapacakları barış şartları üzerinde uzlaştılar.[4] 11 Mayıs'ta Osmanlı delegelerine tebliğ edilen bu kararlar, 22 Temmuz 1920'de. Osmanlı Saltanat Şurası'nda oylanarak kabul edildi. Bunun üzerine İtilaf Devletleri ile Osmanlı delegasyonu arasında 10 Ağustos 1920'de "Sevr Antlaşması" imzalandı.

Tamamı 433 maddeden oluşan bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, kendi ölüm fermanını imzalamış bulunuyordu. Buna göre; Osmanlı ülkesi, İstanbul şehri ile Batı Karadeniz ve İç Anadolu'ya sıkışmış küçük bir toprak parçasından ibaret olacaktı. Asırlardır Türk yurdu olan Doğu Anadolu'da Ermeni ve Kürt devleti kurulacaktı. Bunun dışında kalan Türk toprakları, İtilaf Devletleri tarafından paylaşılacaktı. Türk ordusu terhis edilerek, çok az sayıda jandarma bırakılacak; Boğazların idaresine el konulacak; azınlıklara Türklerin millî bütünlüğünü zedeleyici her türlü haklar tanınacaktı. Kapitülâsyonlar, muhtevaları ve uygulanan ülkelerin sayıları genişletilerek devam ettirilecek ve Osmanlı Maliyesi denetim altına alınarak, İtilaf Devletleri tarafından idare edilecekti.[5]

Osmanlı yönetimi, bütün bu ağır şartlara rağmen kurtuluşu galip devletlerin isteklerine uymakta görüyordu. Bununla beraber Türkler arasında gerçek kurtuluş çareleri arayanlar da vardı. Mütarekenin imzasından hemen sonra, memleketin her yöresinde Millî Mukavemet teşkilatları kurulmuş ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Millî Mücadele ateşi yakılmıştı. İzmir'in işgalini müteakip Türk Milleti, ateşe koşan kelebekler gibi Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer aldı. "Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktı". Toplanan kongreler ve alınan kararlarla Türk nüfus ekseriyeti bulunan yerler, millî sınırlar olarak kabul edilerek, Sevr kararlarını alanlara ve imzalayanlara karşı çıkıldı. Sevr Muahedesi hükümleri, her ne kadar İstanbul Hükûmeti tarafından kabul edilmişse de uygulama alanı önemli ölçüde Anadolu toprakları idi. Bu topraklar, TBMM Hükûmeti ve ordularının hakimiyetindeydi. İtilaf Devletlerine göre, Sevr'e giden yol Ankara'nın düşürülmesinden geçiyordu.[6] Bu gaye ile Anadolu'daki işgalci Yunan ordularını Ankara üzerine sevk ettiler. Anadolu, tarihin en şanlı İstiklâl Savaşı'na sahne oldu. Türkler, 26 Ağustos 1922'de düzenledikleri Büyük Taarruz, Başkumandanlık ve Takip harekâtı ile İzmir'e doğru ilerlediler. Hedef, bütün ülkenin düşmandan arındırılması idi.

Türklerin bu şekilde art arda zaferler kazanarak, İzmir'e doğru ilerlemeleri, bozguna uğratılan Yunan karargâhında endişe ile izleniyordu. Yunan Hükûmeti, Anadolu'dan gelen kötü haberler üzerine, 2 Eylül 1922'de İngiltere'ye müracaat ederek, mütareke istedi.[7] İngiltere, bu teklifi birkaç gün gizli tuttuktan sonra, 4 Eylül'de Fransa ve İtalya Hükûmetlerine bildirdi. Ancak, mütareke şartları hususunda müttefikler arasında görüş ayrılıkları vardı. İngiltere, yalnız Anadolu'nun tahliyesi şartı ile mütarekeye razı idi, Fransa ise, Yunanlıların Midye-Enez hattına kadar olan Doğu Trakya'yı tamamen boşaltmalarını istiyordu.[8]

İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri, 6 Eylül'de kendi aralarında anlaşarak, 7 Eylülde TBMM Hükûmeti'nin İstanbul Mümessili Hamid Bey'e Anadolu'nun boşaltılması şartı ile Yunanistan'ın mütareke istediğini bildirdiler.[9] Ankara Hükûmeti, Müttefiklerin bu teklifini ihtiyatla karşıladı. Kısa sürede cevap vermeyerek, zaman kazanacak ve bu süre içerisinde bütün Anadolu düşmandan temizlenecekti. Nitekim, 9 Eylül'de İzmir, 10 Eylül'de Bursa, 12 Eylül'de Gemlik ve Mudanya kurtarıldı.[10]

Misâk-ı Millî sınırlarına ulaşılabilmesi için İstanbul ve Trakya'nın da kurtarılması gerekli idi. Bu gaye ile ordu, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarına ileri harekâta yöneldi. Bu durum tarihte "Çanakkale Olayı" diye tanınan krizi yarattı.[11] Bu buhran döneminde Türk kuvvetleri Çanakkale ve İzmit önlerine

kadar ilerlediler. Bu askerî gelişmeler üzerine İtilaf Devletleri temsilcileri (Poincare, Curzon, Kont Sfortza), Boğazlara karşı girişilen Türk harekâtını durdurmak ve mütareke şartlarını belirleyerek, barış konferansına zemin hazırlamak için, 20-23 Eylül 1922 tarihleri arasında Paris'te bir araya geldiler. Müzakereler çok sert tartışmalara sebep oldu. Curzon, mütareke görüşmeleri esnasında generallere esneklik kazandırmak için Türk tarafına sunulacak teklife, Trakya ile ilgili açık bir hüküm koymak istemiyordu. Fransa ve İtalya ise Trakya'nın Türklere verileceğinin taahhüt edilmesini, aksi takdirde Mustafa Kemal ve ordularını durdurmanın imkansız olduğunu söylüyordu.[12] Sonuçta "Üç müttefik devlet, Türkiye'nin Meriç'e ve Edirne'ye kadar Trakya'yı geri alma arzusunu olumlu telakki eyler" şeklinde ortak bir formül bulundu.[13]

Bu karar, 23 Eylül 1922'de Türk Hükûmeti'ne sunuldu. Türk Hükûmeti de kısa süren müzakereden sonra, Trakya'nın tahliyesi şartı ile Mudanya'da görüşmelerin yapılmasını kabul eden cevabını, 29 Eylül'de İtilaf Devletlerine bildirdi.[14]

Bunun üzerine İngiltere (Genl. Harrington), Fransa (Charpy), İtalya (Mombelli) ve Türkiye (İsmet İnönü) arasında, 3-11 Ekim 1922 tarihleri arasında Mudanya Mütarekesi görüşmeleri gerçekleşti. İmzalanan Mütareke hükümlerine göre, Trakya tek bir kurşun atılmadan anavatana kavuştu. Buna karşın İtilaf Devletleri, Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile İstanbul şehri üzerindeki hakimiyetlerini barış imzalanıncaya kadar koruyacaklardı.[15]

Böylece, Türk-Yunan savaşı sona ermiş ve Avrupa devletleri ile Türkiye arasında barışın yolu açılmıştı. Lâkin İngiltere, mütareke şartları ile Türkiye'nin barış konferansındaki gücünü oldukça kısıtlamıştı. Trakya'ya çıkarılan Türk askeri sayısı 8.000 jandarma ile sınırlandırılmıştı. Çanakkale ve İstanbul Boğazları barış yapılıncaya kadar Müttefik kuvvetlerin elinde kalacaktı. Böylece Türkiye, konferansın kesilmesi tehlikesi karşısında Yunanistan'a karşı harekât gücünü önemli ölçüde önceden kaybetmiş olacaktı. İngiltere, bu askerî kısıtlamalarla da yetinmemiş, bir kısım manevralarını da konferans dönemine bırakmıştı. Karaağaç'ı Yunanlılardan tahliye ettirmeyerek,[16] ileride elde edecekleri bir tavize karşılık Türkiye'ye vermeyi plânlamıştı. Ayrıca konferansa, Ankara ve İstanbul Hükûmetlerini birlikte davet ederek, görüş ayrılıklarına sebep olacaktı. Türkiye bu oyunu önceden fark etmiş ve karşı bir hamle ile İstanbul Hükûmeti'ni ortadan kaldırmıştı. Bütün bunların yanı sıra Müttefikler, konferansta ortak bir politika belirleyeceklerdi.

A. Lozan Barış Konferansı

(20 Kasım 1922-24 Temmuz 1923)

1. Konferansın Yeri ve Delegelerin Tespiti

Mudanya Mütarekesi sonrasında barış görüşmeleri süreci hızlandırıldı. Ancak müzakerelerin nerede yapılacağı kesinleşmiş değildi. Mustafa Kemal Paşa, konferansın Yunanlıların mağlubiyetinin tescil edildiği İzmir'de toplanmasını istiyordu.[17] Böylece Türkiye, görüşmelerde psikolojik bir baskı kurmayı düşünüyordu. Buna karşılık Müttefikler, konferansın Lozan'da yapılmasını istiyorlardı. Lozan,

o dönemde Türklük için iyi bir yer değildi. Burada oturan Rumlar ve Ermeniler Lozan şehrinin havasını Türkler aleyhine çevirmişlerdi. Bütün İsviçre bu havadan etkilenmiş durumdaydı. Bu sebeple müzakerelerin yapılacağı yerin havası, Türklerin millî davalarının anlaşılabilmesi için iyi bir muhit değildi.[18] Bu olumsuzluklara rağmen Türk yönetimi, bunu bir sorun haline getirmeyerek, İzmir hususunda ısrar etmedi.

Bununla beraber, davetin şeklinden kaynaklanan önemli bir sorun yaşandı. Üç Müttefik Devlet, konferansa Ankara Hükûmeti ile beraber İstanbul Hükûmeti'ni de davet etmişlerdi. Böylece Türk tarafının görüşlerini zayıflatmış olacaklardı. Bu şekilde İstanbul Hükûmeti'nin müzakerelere davet edilmiş olması ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın da bu konuda ısrarcı görünmesi, Ankara'nın tepkilerine yol açarak, saltanatın ilgasını gündeme getirmişti.[19] Bu amaçla toplanan TBMM, 1 Kasım 1922'de tarihî bir karar alarak, saltanat ve hilafeti bir birinden ayırarak, Osmanlı saltanatına son verdi.[20] Böylece İstanbul Hükûmeti'nin de varlığına son verilerek, konferansa hangi tarafın katılacağı meselesi halledilmiş oldu.

Lozan'a giden yolda Türk tarafının diğer bir meselesi de, konferansa katılacak baş delegenin ve heyetin seçimi idi. Konferans, sadece Türkiye ile Yunanistan arasındaki meseleleri halletmek için değil, İtilaf Devletleri ile Türkiye arasındaki barış şartlarını da tanzim etmek üzere toplanmaktaydı. Lozan'a gidecek Türk delegelerinin önemli vasıflara sahip kimseler olmaları gerekiyordu. Bu vasıflar arasında en önemli şart, murahhasların Osmanlı İmparatorluğu siyasetinde yetişmiş kimselerden olmamasıydı.[21] Hükûmet'te, Meclis'te, Encümenlerde ve muhtelif kulislerde barış konferansına gönderilebilecek murahhasların isimleri konuşuluyordu. Bunlar arasında Başbakan Rauf (Orbay), Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşeng) ve Sıhhıye Vekili Rıza Nur Beylerin isimleri öne geçmiş bulunuyordu.[22]

Ancak, Mustafa Kemal Paşa böyle düşünmüyordu. Rauf Bey'in başkanlığında ve İsmet Paşa'nın müşavirliğindeki bir heyetin konferansta başarılı olabileceğinden emin değildi. O, heyet başkanı olarak İsmet Paşa'yı görmek istiyordu. Bu fikrini Rauf Bey'e de kabul ettirdi. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, istifasını sundu ve yerine İsmet Bey geçirildi. Böylece heyet başkanlığı meselesi halledilmiş oldu.[23] İsmet Paşa'nın başkan olduğu heyete murahhas olarak Rıza Nur (Sıhhıye Vekili) ve Hasan Saka (İktisat Vekili) seçildiler.[24] Türk delegasyonunun sekreterliklerini Ali Türkgeldi, Mehmet Ali Nalin, Cevat Açıkalın, Celal Hazım Arar, Saffet Şav, Süleyman Saip Kıran, Dr. Nihat Reşat Belger ve Rıfat Beyler; genel sekreterliğini de Reşit Saffet Atabinen yürütecekti. Tercüman olarak Hüseyin Pektaş (Robert Koleji İkinci Müdürü), basın danışmanı olarak Ruşen Eşref Ünaydın ve Yahya Kemal Beyatlı görev yapacaklardı. Ayrıca, muhtelif konularda faydalanılmak üzere 21 uzman danışman bulunuyordu.[25]

Hükûmet, sulh heyeti yola çıkmadan, Lozan Barış Konferansı müzakerelerinde takip olunacak esaslar hakkında alelacele bir talimatname hazırladı. Burada konferansta müzakere edilecek temel konulara dair kararlar mevcuttu. Kararların altında Hüseyin Rauf, Fevzi (Çakmak), İsmet, Dr. Rıza ve adları okunamayan iki bakanın imzaları bulunmaktaydı.[26]

Türk tarafı müzakerelerde ele alınacak konuların çerçevesini bu şekilde çizerken, Müttefikler de boş durmamış ve Türklerin isteklerine karşı ortak bir tavır koymanın yollarını aramışlardı. İngiltere'nin isteği ile konferansın açılışından birkaç gün evvel, 18-19 Kasım tarihlerinde Paris'te iki ayrı toplantı yapıldı. Bu toplantılarda, konferansta müzakere edilmesi gereken. Müttefikler ile Türkler arasındaki meseleler ele alınarak tartışıldı. Tam bir mutabakata varılmasa bile genel bir tavır belirlendi. Onlar, önce Türklerin isteklerini dinlemeyi, daha sonra da bu istekleri aralarında müzakere ederek, konferans salonunda Müttefiklerin benimsedikleri çerçeveye uygun olacak ortak bir cevap vermeyi kararlaştırdılar.[27]

2. Birinci Dönem Müzâkereleri

(20 Kasım 1922- 4 Şubat 1923)

Davet eden devletler, konferansın 13 Kasım 1922'de açılacağını ve müzakerelerin başlayacağını bildirmişlerdi.[28] Bu amaçla İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti, 8 Kasım Çarşamba günü İstanbul'dan hareketle 11 Kasım'da Lozan'a ulaştı. Ancak Türk heyetinden başka gelen yoktu. Konferansın açılışı, 20 Kasım'a tehir edilmiş

ti. Bunun zahirî sebebi İngiltere'de yapılan seçimlerdi.[29] Gerçekte ise, Müttefik delegelerin Türklere karşı oluşturacakları politikaları tespit etmek için Paris'te toplantı halinde bulunmalarıydı.[30] Bunu bir fırsat telakki eden İsmet Paşa, 13 Kasım'da bir basın toplantısı yaparak Türklerin tespit edilen tarihte gelmekle barışa olan saygılarını gösterdiklerini vurgulamış ve bu hususta Müttefiklere bir nota sunmuştu. Bu durum, Avrupa ve Lozan kamuoyunda Türkler lehine bir havanın esmesine sebep oldu.[31] Ayrıca İsmet Paşa, bu arada Paris'e giderek Fransız yetkililer ile bazı temaslarda bulundu.[32]

Konferansa katılan devletler ve durumları şöyle idi: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya; davet eden devletlerdi. Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye; tüm görüşmelere katılmak üzere çağrılan devletlerdi. Sovyet Rusya ve Bulgaristan, Boğazlar Rejimi ile ilgili müzakerelere katılmak üzere çağrılmışlardı. Belçika ve Portekiz ise belirli konularda müzakerelere katılabileceklerdi.[33]

Diğer heyetlerin de gelmesi ile Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922'de şehrin merkezindeki Mont Bénon Gazinosu'nda, İsviçre Konfederasyonu Reisi Haab'ın nutku ile açıldı. Curzon ve ardından Türk heyeti başkanı İsmet Paşa birer konuşma yaptılar. Müzakereler ertesi gün Uşi şatosunda gerçekleşecekti.[34] Böylece Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren son antlaşmanın müzakereleri başlamış oldu. Ancak bunun diğerlerinden bir farkı vardı. İtilaf Devletleri, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'a kendi şartlarını ileri sürerek bir antlaşma imzalatmışlardı. Şimdi kendilerine karşı Millî Mücadele kazanmış Türkler ile masaya oturarak, eşit şartlarda tartışmayı kabul etmişlerdi.

Lozan Konferansı'nın ilk oturumu 21 Kasım 1922 Salı günü saat 11:'de Uşi şatosunda, Lord Curzon'un geçici başkanlığında başladı. Konferansın resmî dili olarak Fransızca seçildi.[35] Ardından da Müttefikler tarafından hazırlanan Konferans İç Tüzüğü görüşmeye açıldı. Tüzüğün adı, Şark

meselesini çağrıştıracak şekilde "Yakın Doğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı" olarak konulmuştu. İsmet Paşa, Türkler üzerinde psikolojik baskı unsuru olan bu isme itiraz ettiyse de, değiştirilmesini temin edemedi. Müttefiklerin konferansta birlikte hareket edecekleri, daha ilk günden belli olmuştu. Tüzüğe göre; bir Konferans Genel Sekreterliği ve bir de Yazı İşleri Komitesi kuruldu. Ayrıca davet eden devletler başkanlığında Arazi ve Askerlik, Yabancılar ve Azınlıklar, Maliye ve İktisat alanlarında üç komisyon kurulması kararlaştırıldı. Müzakereler gizlilik içerisinde yürütülecekti.[36] Bundan sonra konferans, komisyon toplantıları ile devam etti.

A. Ülke ve Askerlik Komisyonu

22 Kasım 1922'de Lord Curzon'un başkanlığında toplanan Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonunda; Trakya sınırı, Karaağaç'ın Türklere verilip verilemeyeceği, sınır üzerinde askerden arındırılacak bölgeler, Batı Trakya meselesi, Ege Denizi Adaları, Boğazların statüsü, Savaş tutsakları ve ahali mübadelesi, azınlıkların korunması, Türkiye'nin Asya'daki güney sınırları ve Musul meselesi gibi konular görüşüldü. Bu komisyon 86 günde yirmi beş oturum gerçekleştirdi. Çalışmaları kolaylaştırmak amacı ile azınlıklar, nüfus mübâadelesi ve Bulgaristan'a Adalar denizinde mahreç verilmesi konularında üç alt komisyon kuruldu.[37]

Bu komisyonda en çok müzakere edilen zorlu meseleler Karaağaç, Musul, Boğazlar ve Azınlıklar meselesi idi. Türkler, Batı Trakya için plebisit ve Doğu Trakya sınırı için de büyük önemi haiz olan Karaağaç kasabası ve istasyonunun kendilerine verilmesini istiyordu. Müttefikler ve Balkan devletleri, buna şiddetle kaşı çıkıyordu.[38] Musul hususunda Türk tezi, Misâk-ı Millî'de belirtilen tarihî, siyasî, coğrafî, etnik nedenlere dayanıyordu. Bu mesele, İngilizler içinse petrol davasının bir parçasıydı. Boğazlar konusunda Türkiye, ticaret gemilerine serbest dolaşım tezini savunmakta idi. Buna karşılık İngiltere, Sevr Muahedesi'nde kabul edilen ağır hükümlerin geçerli olmasını istiyordu. Azınlıklar meselesi de, konferansı uzun süre uğraştıran ihtilaflı konulardan biriydi. Türkler, büyük devletlerin kendi iç işlerine karışmalarına vesile saydıkları azınlıklar konusunda hassasiyet gösteriyorlardı. Bu amaçla mübâdeleden yana idiler. İngiltere, bu hususu Türklere karşı önemli bir propaganda aracı olarak görüyordu. Müttefikler de aynı görüşte idi. Bu konuda, Ermeniler için ayrı bir yurt talep ediliyor, Hıristıyanlar için genel af ve bazı ayrıcalıklar isteniyordu.[39] Uzun ve sert geçen müzakerelerden sonra, yalnızca Yunanistan ile Türk ve Rum nüfus mübadelesi ve sivil tutuklular ile savaş tutsaklarının karşılıklı olarak iadesi konularında uzlaşı sağlanabildi.[40]

B. Yabancılara Uygulanacak Rejim Komisyonu

2 Aralık 1922'de İtalyan baş delegesi Marki Garroni'nin riyasetinde çalışmalarına başlayan Yabancılara Uygulanacak Rejim Komisyonu'nda, Türkiye için hayatî mesele olan Kapitülasyonlar,[41] Türkiye'de ecnebilerin tabî olacakları usûl tartışmaya açıldı. Komisyon 5 oturum halinde meseleleri tartıştı.[42] Bu komisyonun çalışmalarına yardımcı olması için de üç ayrı alt komisyon kuruldu. Birinci alt komisyon, yerleşme hakkı ve yargı rejimi bakımından Türkiye'de yabancı gerçek ve tüzel kişilerin

hukukî durumlarını; ikinci alt komisyon, ekonomik rejim konusunda yabancıların hukukî durumlarını ve üçüncü alt komisyon da uyrukluk ve arkeolojik araştırmalarla ilgili meseleleri görüşecekti.[43]

Bu komisyonun ana meselesi, ecnebilerin kapitülasyonlardan dolayı elde ettikleri haklardı. Türkiye, millî egemenliğin önündeki bu büyük engeli tarihinden söküp atmak niyetinde idi. Müttefikler, kapitülasyonlar rejiminin bağımsız bir devletin egemenlik haklarını kısıtlayıcı nitelikte olmasından dolayı Türkiye'nin kapitülasyonların kaldırılması talebini haklı bulmakla beraber, o güne kadarki müktesebatın garanti altına alınmasını istiyorlardı. Türk ve Müttefik görüşleri arasında büyük bir uçurum bulunuyordu. Birinci dönemde müzakerelerin çıkmaza girmesinin ana konularından birisi bu idi. Nitekim bu hususta Türkiye'nin kararlı olduğunu göstermek için İsmet Paşa, görüşmelerin çıkmaza girdiği bir anda kesin tavrını koymuş ve "Meşru hakimiyetimizi tanıdığınız gün sulh olmuştur" diyerek barışın geleceğinin kapitülasyonların kaldırılmasına bağlı olduğunu bildirmiştir.[44]

C. İktisat ve Maliye Sorunları Komisyonu

27 Kasım 1922'de Fransız baş delegesi Mösyö Barer' in reisliğinde açılan İktisat ve Maliye Sorunları Komisyonu'nda; konferansın ana davalarından Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, Osmanlı borçları, İtilaf Devletlerinin işgal masrafları,Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları tahribata karşılık Türkiye'nin talep ettiği tamirat parası, sağlık işleri, sigorta, haklar ve mallar ile Türkiye'nin ticaret rejimi gibi konular ele alındı. Bu meseleleri bir an önce karara bağlamak üzere dört alt komisyon kuruldu. Bunlar, sağlık işleri alt komisyonu, iktisat sorunları alt komisyonu, maliye sorunları alt komisyonu, gümrük ve ticaret rejimi alt komisyonu idi.[45]

Türkiye, ekonomik bağımsızlığını kısıtlayıcı bütün engellerin kaldırılmasını istiyor ve Osmanlı genel borçlarının ayrılan ülkelere pay edilmesi şartı ile ödenmesini kabul ediyordu. Ayrıca, Yunan ordusunun Anadolu'da tahrip ettiği yerler için Türklere tamirat parası ödenmesini ve müttefikler için harp tazminatı istenilmemesini savunuyordu. Taraflar arasında önemli görüş farklılıkları vardı. Mali meselelerde Osmanlı Devleti borçlarının ülkeden ayrılan devletler arasında taksimi projesi kabul görmüş, ancak hisseler henüz tayin edilememişti. Türkiye'nin Yunanistan'dan tamirat istemesi ise haklı bulunmamıştı.[46]

Her üç komisyonda meseleler birikmiş, altkomisyonlara havale edilen konuların bir kısmında uzlaşı sağlanabilmiş, bir kısmı da muallâkta kalmıştı. Talî nitelikte olan pek çok mesele halledilmiş gibi görülmekle beraber, ana konuların hiçbirinde nihaî bir çözüm ortaya çıkmamıştı. Ocak 1922 ortalarına gelindiğinde konferansın bu safhasında mevcut ihtilaflar arasında, hâlledilmesi imkânsız gibi görünen beş ana mesele bulunuyordu. Musul, Kapitülasyonlar, İtilaf Devletlerinin Türkiye'den istediği harp tazminatı, Türkiye'nin Yunanistan'dan talep ettiği tamirat ve Karaağaç'ın Türklere bırakılması meselesi. Bu sorunlar ortada dururken Müttefikler hazırladıkları 73 sayfa, 160 madde ve 9 ekten ibaret olan anlaşma projesini 30 Ocak 1922'de Türklere verdiler. İlgili proje, adeta Türklerle barış için değil Türkiye'nin egemenlik haklarını elinden almak amacı ile hazırlanmıştı. Buna göre;[47]

1) Karaağaç Yunanistan'a bırakılacak, Trakya sınırında askerden arındırılmış bölgeler kurulacak ve Trakya'da bulunacak jandarma sayısı 5.000 ile sınırlandırılacaktı.

2) Irak hududu, Milletler Cemiyeti'nin kararına bırakılacaktı.

3) Türkiye, on iki ada üzerindeki hakimiyetinden vazgeçecek, Akdeniz ve Ege adaları Yunanistan'a bırakılacaktı.

4) Boğazlarda bir komisyon kurularak, bütün gemilere serbest geçiş hakkı tanınacaktı.

5) Türkiye ve Yunanistan ahalisinden Rumlar ve Müslümanlar mübadele edilecek, azınlıklara ait haklar, Milletler Cemiyeti gözetimine verilecekti.

6) Kapitülasyonlar, bir geçiş müddeti içerisinde bazı imtiyazlar göz önünde bulundurularak esas itibarı ile kaldırılacaktı.

7) Osmanlı borçları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkeler arasında paylaştırılacaktı. Paylaştırma işlemi, Düyûn-ı Umûmiye İdare Meclisi tarafından yapılacaktı.

8) Türkiye, Müttefiklere 37 sene zarfında 15 milyon lira zarar tazminatı ödemek zorunda kalacak, Türkiye'nin Anadolu ve Trakya'daki tahribata karşılık Yunanistan'dan talep ettiği tamirat bedeli alınmayacaktı.

Müttefikler, Türkiye'nin bu ağır şartları kabul ederek bir an önce imzalamasını talep ettiler. 31 Ocak ile 4 Şubat 1923 tarihleri arası, Türk heyeti için en sıkıntılı anlardı.[48] Ancak Türk millî egemenliğine aykırı kayıtlarla dolu olan bu metnin kabulü mümkün değildi. Nitekim Türk tarafı, 4 Şubat Pazar günü mukabil teklifini Müttefiklere sundu. Bu teklifte, Musul'u bir yıl içerisinde halletmek, diğer arazi ve hudut şartlarını kabul, Boğazlar, azınlıklar ve ticaret mukavelesi hususunda ittifak olduğu şekliyle sulh yapmak ve muallâk bulunan diğer malî ve iktisadî meseleleri bilâhâre görüşmek gibi şartlar bulunuyordu.[49] İki proje arasında uzlaşma sağlanamadı ve 86 günden beri devam eden görüşmelere ara verildi. İsmet Paşa'nın tabiri ile Türkler, esaret altına girmeyi kabul etmemişlerdi. Bir dönemin neticesi olarak ortada sadece Yunanistan ile imzalanmış iki protokol bulunuyordu. Bunlar, Sivil Tutukluların Geri Verilmesi ve Savaş Tutsaklarının Mübâdelesi ile Türk ve Rum Nüfus Mübâdelesi'ne ilişkin sözleşmeler idi.[50]

Müzakerelerin bu şekilde kesilmesi üzerine heyetler birer birer Lozan'dan ayrıldılar. İsmet Paşa, barışa olan samimiyetinden dolayı Lozan'ı en son terk eden heyet başkanı oldu.

3. Konferansın İnkıtâ' Dönemi(5 Şubat-22 Nisan 1923)

Konferansın kesilmesi üzerine Türk heyeti, 20 Şubat 1923'te Ankara'ya döndü. İsmet Paşa, 21 Şubat 1923'te TBMM gizli oturumunda konferansın üç aylık gidişatı hakkında uzun bir konuşma yaptı. Türk talepleri karşısında müttefiklerin oluşturdukları ittifakı anlattı. Sıra ile müzakere edilen konular

hakkında milletvekillerine bilgi verdi.[51] Burada dikkat çeken önemli bir husus, konuşma esnasında İsmet Paşa, Karaağaç'ı terk etmeyi kabul ettiklerini milletvekillerinden gizlemişti. Yapılan konuşmalardan, Türk heyetinin Karaağaç hakkında hâlâ ısrarlı olduğu anlamı çıkıyordu. Hâlbuki o, 4 Şubat tarihli karşı projede bu toprak parçasından vazgeçtiklerini bildirmiş bulunuyordu. Bu durumu sezen bazı milletvekilleri, tepkilerini ortaya koydular. Bu ise tartışmaların gerginleşmesine vesile oldu.[52] Bu tartışmalardan sonra Meclis, 24 Şubat - 6 Mart tarihleri arasında gizli oturumlarında Müttefik projesini gündeme aldı. Müzakereler, Müttefik projesinin okunması, buna karşılık Türk görüşü ve tartışmalar şeklinde geçiyordu. Nihayet Türk projesinin ortaya çıkışı ile bu konudaki müzakerelere son verildi.[53] Hazırlanan Türk mukabil teklifi ile ileri sürülenler, muayyen bir Türk projesi olmaktan ziyâde, Lozan'da tarafların karşılıklı sundukları projelerdeki görüşlerin birbirine yakınlaştırılmasını çağrıştırıyordu.

Türk murahhas heyeti, hazırlanan bu projeyi 8 Mart 1923'te bir nota ile müttefik devletlere gönderdi. Muhtırada birinci dönem müzakereleri ve Türk tarafının barış uğruna bu güne kadar yaptığı fedakârlıklar anlatılıyordu.[54] Müttefikler, 21-28 Mart tarihleri arasında Londra'da toplanarak, Türk teklifini müzakere ettiler. Kendi tekliflerinde herhangi bir değişiklik yapmayarak, Türk tarafının ileri sürdüklerini tartışabileceklerini söylediler. Bu karar bir nota halinde 31 Mart'ta Türk Hükûmeti'ne sunuldu.[55] Türk Hükûmeti, 8 Nisan'da verdiği cevabî muhtırada bazı çekincelerle beraber, 23 Nisan'da Lozan'da bulunacağını bildirdi.[56]

Konferansın kesildiği bu dönemde siyasî cephede bunlar olurken, askerî cephede de gerginlik yaşanıyordu. Türk ve Yunan orduları bir süreden beri harekât hazırlıkları içindeydi. Bu hareketlenme İsmet Paşa'nın Lozan'dan konferansın inkıtâ olabileceğini bildiren telgrafı üzerine, daha 21 Aralık 1922'de başlamıştı. Başbakan Rauf Bey ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, 21 Aralık'ta Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya ayrı ayrı telgraf çekerek, askerlerin muhtemel bir harekâta hazır bulunmalarını istediler. Hazırlanan harekât plânına göre; müzakerelerin kesilmesi durumunda ordular ilk olarak Boğazları tutacak, Boğazlardan düşman gemilerinin geçişleri yasaklanacak ve Anadolu yakasındaki İngiliz kuvvetleri denize dökülecekti. Trakya'da bulunan Refet Paşa da kuvvetleri ile beraber İstanbul üzerine yürüyecekti.[57]

Türk kuvvetleri hazırlıklarını yapmış beklerken, 9 Ocak 1923'te Yunanistan'ın Karaağaç'ı işgal ettiği haberleri geldi.[58] Bunun üzerine İtilaf Devletleri mümessilleri ile Türk yetkililer arasında kritik yazışmalar yapıldı. Türk Hükûmeti, üç gün içerisinde İzmir'deki İtilaf Devletleri gemilerinin çekilmesini istedi.[59] Aynı dönemde ordunun moralini yükseltmek ve alınan tedbirleri yerinde görmek amacı ile Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, yanında Fevzi ve Kazım Karabekir Paşalar olduğu halde Garp Cephesi'ni teftiş ediyordu.[60] Bu gerginlik, inkıtâ' döneminde de devam etmiş, taraflar askerî konularda birbirlerini suçlamışlardır.[61] Bu durum ikinci dönem müzakerelerinin başlaması ile sona ermişse de, müzakerelerin gidişatına bağlı olarak, zaman zaman yeni gerginlikler yaşanmıştır.

4. İkinci Dönem Müzakereleri(23 Nisan - 24 Temmuz 1923)

İkinci dönem müzakereleri, 23 Nisan 1923'te başladı. İlk gün, dört saat süren murahhaslar toplantısından sonra, konferansın çalışma prensipleri ve komisyonların kurulması gerçekleştirildi. Bu dönemde komisyonlar, komite adı ile çalışmalarını sürdürdüler. Siyasî, malî ve iktisadî işleri görüşmek üzere üç ayrı komite kuruldu. Müzakereler, bir gün sonra başladı. Bu defa komiteler, Türklerin mukabil tekliflerini konularına göre ve maddeler itibarı ile tartışmaya başladılar. Birinci komite 13, ikinci komite 9, üçüncü komite 11 oturum gerçekleştirdi. Alt komisyonlar yerine uzmanlar toplantıları yapıldı. Resmî müzakerelerin yanı sıra, özel görüşmeler de gerçekleştirildi.[62]

a) Birinci Komitede; 1-144. maddeleri (17. ve 19. maddelerin ikinci fıkraları ile 71-117. maddeler hariç) ile Trakya mukavelesi, af beyannâmesi ve yabancılar rejimine ait mukavele görüşüldü. 152-159. maddeler de sonradan birinci komiteye verildi. Buna göre bu komite, Trakya, Suriye, Irak sınırı, Adalar konusu, Kapitülasyonlar, yabancılara uygulanacak rejim, genel af, İstanbul ve Çanakkale'nin tahliyesi, mezarlıklar meselesi gibi önemli konuları görüştü.

Sir Horace Rumbold başkanlığındaki Birinci Komite, öncelikle arazi konusunu gündeme alarak, Meriç nehri talweg hattı bazı adaların durumunu tartıştı. Türk tarafının görüşü olan Meriç sınırı ve tavşan adalarına karşılık, Adakale ve Meis adası bırakıldı. Suriye sınırı için, Ankara İtilafnâmesi'nin esas alınması taraflarca kabul gördü. Bu komisyonun en sıkıntılı konusu Musul meselesi ve Boğazlar meselesi idi. Irak sınırı ve Musul meselesinin halledilmesi zor görünüyordu. Konu, İngiltere ile Türkiye arasında ikili görüşmelere bırakıldı. Eğer mesele burada çözüme ulaştırılamazsa Milletler Cemiyeti'ne götürülecek ve en geç dokuz ay içerisinde bir karar verilecekti. Boğazlar konusunda İngiltere kendi tekliflerinde çok ısrarlı görünüyordu. Neticede Boğazlar komisyonu, askersiz saha ve serbest geçiş ile bu sorun da çözüme kavuşturuldu. Müttefikler, Çanakkale ve İstanbul'un tahliyesi konusunda kararı, diğer meselelerin halline bırakıyorlardı. Konferansın sonuna doğru bu sorun da çözüme kavuştu.[63]

b) İkinci Komitede; 7 ve 19. maddelerin ikinci fıkraları ile 45. 70. ve 159-233. maddeler görüşüldü.[64] Bu maddeler ekonomik ve malî sorunları ihtiva ediyordu. Borçlanmalar, devlet borcu, demiryolu borçlanmaları, sağlık işleri ile ilgili hükümler, Müttefiklerin tazminat talepleri, Türkiye'nin Yunanistan'dan istediği tamirat bedeli gibi konulardan ibaretti. Türkler, pay edilmek kaydı ile borçların ödenmesini kabul etmişlerdi. Ancak, genel borcun Frank üzerinden ödenmesi ve kuponların faizleri meselesinde küçük tartışmalar yaşanıyordu. Türkiye ile Yunanistan arasındaki tamirat konusu da bu dönemde önemli bir sorun haline gelmişti. Bu konunun sürüncemede kalmasından endişelenen Venizelos, Türklerle anlaşma zemini arayarak, Türklerin tamirat istemekten vazgeçmeleri halinde Karaağaç'ı kendilerine verebileceklerini söyledi. İsmet Paşa, Ankara Hükûmeti'ne danışarak konunun bu şekilde çözümünden yana tavır koydu. Hükûmet, bu görüşe karşı çıkarak tamirat parasında ısrar ediyordu.[65] Bu arada Müttefikler, Türkiye'den savaş tazminatı istemekten vazgeçtiklerini bildirdiler. Neticede, Yunanistan prensipte tazminat ödemeyi kabul etmiş, buna mukabil Türkiye de Karaağaç[66] karşılığında tamirat istemekten vazgeçmişti. Böylece malî ve ekonomik sorunlar çözüm yoluna girmişti.[67]

Temmuz ayı geldiğinde problem olarak kuponların faizleri meselesi kalmıştı. İsmet Paşa, 2 Temmuz'da Müttefik Devletler delegelerine bir muhtıra sunarak, görüşmelerin hızlandırılmasını barışa engel olarak ortada kalan kupon faizleri meselesinin bir an evvel halledilmesini istedi.[68] Müteakip yazışmalar neticesinde görüşmelere hız verildi. Nihayet, 7-8 Temmuz, 11-12 Temmuz ve 16 Temmuz günleri yapılan hususî toplantılar neticesinde kuponlar, imtiyazlar ve İstanbul'un tahliyesi konularındaki son pürüzler de aşıldı. Artık barışın önünde hiçbir engel kalmamıştı. 17 Temmuz'da gerçekleşen resmî toplantıda bu konulardaki projeler ele alınarak kabul edildi.[69]

c) Üçüncü Komitede; 71-117. maddeler ile ticaret mukavelesi ve yabancılara ait mukavelenin 10-17. maddeleri görüşüldü. Bunlar, mallar, haklar, çıkarlar; sigortalar; endüstri, edebiyat ve sanat yapıtları; hakemlik karma mahkemeleri; Türkiye'de yabancılara uygulanacak rejim hakkındaki sözleşme; Türkiye'de ticaret rejimine ilişkin sözleşme; yerleşme ve yargı gibi konulardan ibaretti. Müttefikler, geçmişte elde edilen bu gibi imtiyazlardan vazgeçmek istemiyorlardı. Ancak bu konular, bir devletin kendi yasaları ile tanzim edeceği hususlar olduğundan ve Türkiye'nin egemenlik haklarını bağlayıcı görüldüğünden Türk heyeti tarafından reddediliyordu. Uzun süren tartışmalardan sonra kısıtlayıcı süreler konularak bazı ılımlı hükümler kabul edildi[70].

Böylece üç komitedeki verimli çalışmalar neticesinde konferansta önemli bir mesafe alınmış olundu. Bir taraftan resmî müzakereler yapılıyor, diğer taraftan özel görüşmeler sayesinde teferruata dair sorunlar birer birer çözülüyordu. Birinci döneme göre konferans hızlı bir tempo ile ilerlemişti. Bu arada Türk heyeti, Lozan'da bir de bayram geçirmişti. Bayram, kutlamalarına Lozan'daki Türklerin yanı sıra Müttefik devletlerin temsilcileri de katıldılar. Bayram taraflar arasındaki havayı ılımlı hale getirmekte bir hayli etkili olmuştu.

5. İmza Töreni (24 Temmuz 1923)

Müzakereler, 17 Temmuz Salı günü tamamlanarak, sıra son hazırlıkların yapılması ve antlaşma metninin imzalanmasına gelmişti. İmza töreni, 24 Temmuz 1923 Salı günü Lozan Üniversitesi merasim salonunda yapıldı. İlk imza için Türk heyeti çağrıldı. İsmet Paşa, antlaşma metni ve ek sözleşmeleri yedi düvele karşı zafer kazanmış büyük bir kumandan edası ile Atatürk'ün kendisine hediye ettiği altın kalemle imzaladı. Ardından Rıza Nur ve Hasan Saka imza koydular. Bunu sırası ile İngiltere Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Belçika ve Portekiz delegelerinin imzaları takip etti. Son olarak, İsviçre Konfederasyonu Başkanı bir kapanış konuşması yaptı.[71] Böylece Birinci Dünya Savaşı tarihe karışmış ve Türkiye ile Batılı devletler arasında yeni bir dönem başlamış oldu.

Antlaşma, TBMM'de 23 Ağustos 1923'te oylamaya katılan 227 Milletvekilinden 213'ü oyunu alarak tasdik edildi. Müttefik Devletlerden Antlaşmayı ilk onaylayan İtalya idi (11 Ocak 1924). İngiltere, 6 Mart'ta Lordlar Kamarası'nda, 10 Nisan 1924'te de Avam Kamarası'nda onaylamıştır. Fransa ise gecikmeli olarak 26 Ağustos

1924'te Mecliste bir gün sonra da Senatoda oylayarak onaylaya bilmiştir.[72]

B. Lozan Barış Antlaşması veÇözümlenen Meseleler

1. Sınırlar ve Arazi Meselesi

A. Trakya Sınırı

Sevr[73]: Bütün Doğu Trakya, Yunanistan'a bırakılmış ve Edirne için özel bir idarî statü tanınmıştır.

Misâk-ı Millî[74]: Karaağaç dahil bütün Doğu Trakya Türkiye'de kalacaktı.

Talimatname[75]: 1914 hududunun istihsaline çalışılacak.

Lozan[76]: Yunanistan ile Karaağaç dahil Meriç nehri mecrası sınır olacak, Bulgaristan ile 1915 sınırı esas alınacaktı ve Trakya sınırının her iki yakası askerden arındırılacaktı.[77]

B. Suriye Sınırı

Sevr: Adana, Antep, Urfa Suriye'de kalacaktı.

Misâk-ı Millî: Mondros Mütarekesi imzalandığı tarihte düşman işgaline alınmamış topraklar Türk'tür.

Talimatname: Re'si ibn Hani'den itibar ile Harim, Müslimiye, Mesken'e badehi Fırat yolu, Deyrizor, Çöl nihayet Musul vilayeti cenub hududuna vasıl olur.

Lozan: 20 Ekim 1921 Ankara Atlaşması ile elde edilen sınırlar temin edildi.[78]

C. Irak sınırı

Sevr: Bütün Doğu Anadolu Türklerden alınıyordu.

Misâk-ı Millî: Musul ve Süleymaniye, Mondros Mütarekesi imzalandığı tarihte işgal altına alınmadığı için Türk sınırları içinde kabul edilmekte idi.

Talimatname: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecekti.

Lozan: Antlaşma metninin 3. maddesinde; "Türkiye ile Irak arasındaki hudut, dokuz ay zarfında Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak görüşmeler neticesinde halledilecektir. Tayin edilen müddet zarfında iki Hükûmet arasında uzlaşma temin edilemediği takdirde mesele, Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne arz olunacaktır" hükmü bulunuyordu.[79]

D. Adalar

Sevr: Ege ve Akdeniz adaları İtalya ve Yunanistan'a bırakılıyordu.

Misâk-ı Millî: Herhangi bir kayıt yok.

Talimatname: Sahillerimize pek yakın olan meskûn ve gayr-ı meskûn adaların behemehal ilhakı.

Lozan: 12 Ada İtalya idaresinde, İmroz, Bozcaada ve Tavşan Adaları Türkiye'de ve diğer Ege adaları Yunanistan'da kalıyordu. Adalar silahtan arındırılmış bölgeler olacaktı.

E. Mezarlıklar Meselesi

Lozan'a göre; Gelibolu yarımadasında ecnebi mezarlıkları güvence altına alınmıştır.

2. Boğazlar Rejimi

Sevr: İstanbul ve Boğazlar için, Müttefik devletler azalarından oluşacak bir Boğazlar Komisyonu kurulacaktı. Boğazlardan geçişi bu komisyon tanzim edecekti.

Misak-ı Millî: Türklerin hakimiyetinde olmak kaydıyla serbest geçiş temin edilecektir.

Talimatname: Boğazlarda ecnebi kuvve-i askeriyesi kabul edilemez.

Lozan: Türk murahhas başkanlığında Boğazlar Komisyonu kurulacak, savaş ve barış dönemlerinde değişen statülere göre denizden ve havadan serbest geçiş sağlanacaktı. Ayrıca boğazların her iki yakası askerden arındırılacaktı.[80]

3. İstiklâl Rejimi

A. Kapitülasyonlar

Sevr: Muhtevası daha genişletilerek evvelce faydalanamayan devletler halkına da şamil kılınarak geri gelmesi kabul edildi.

Misâk-ı Millî: Millî ve iktisadî inkişâfımızın temini, daha asrî muntazam bir idarenin kurulması için, her devlet gibi bizim de bağımsızlığımızın gelişmesi ve tam bir serbestliğe mazhar olmamız hayat ve bekamızın temelidir. Bu sebeple siyasî, adlî ve malî inkişâfımıza mani kayıtlara muhalifiz.

Talimatname: Kapitülasyonlar kabul edilemez. Inkıtâ'-ı müzakere lazım gelirse yapılır.

Lozan: Kapitülasyonların bütünü ile kaldırıldığı doğrulandı. Müttefiklere tanınan bazı ayrıcalıklar geçici sözleşmelerle düzenlendi.[81]

b. Yabancı Okullar ve Kurumlar

Talimatname: Kavanînimize tabî olacaktır.

Lozan: Müttefiklerin daha önceden Türkiye'de açtıkları, eğitim, hayır ve dinî kurumları, Türkiye Devleti'nin kanunlarına göre hareket etmek şartı ile faaliyetlerini devam ettirebileceklerdi.[82]

c. Azınlıklar Meselesi

a. Ermeni Yurdu Meselesi

Sevr: Doğu Anadolu vilayetlerinde Amerika Birleşik Devletleri müzaheretinde bir Ermeni devleti kurulması kabul edilmişti.

Misâk-ı Millî: Doğu Anadolu, Türk vatanının bölünmez bir parçası olarak kabul ediliyordu.

Talimatname: Ermeni yurdu mevzu-ı bahis olamaz. Olursa müzakereler kesilir.

Lozan: İtilaf Devletleri tarafından azınlıklar meselesi görüşülürken gündeme getirilen bu mesele, Türkiye'nin sert tepkisi ile reddedilerek müzakerelerden çıkarılmıştır.

cb. Patrikhaâne Meselesi

İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği Türkiye'de bırakılmıştır.[83]

cc. Genel Af Meselesi

Türkiye, İtilaf Devletlerin isteği ile Türkiye'de yaşayanlar için "Yüzellilikler" hariç olmak üzere genel af ilân etmiştir.

4. Rum-Türk Ahali Mübadelesi

Misâk-ı Millî: Azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da aynı haklardan faydalanması ümidi ile benimsenip, güvence altına alınacaktır.

Talimatname: Esas mübadeledir.

Lozan: İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları hariç olmak üzere Türkiye ile Yunanistan'da bulunan Türk ve Rum ahali, karşılıklı olarak mübadele edileceklerdi. Bu mübadiller, Türkiye ve Yunan Hükûmetlerinin müsaadesi olmadıkça bir daha buralara yerleşemeyeceklerdi.[84]

5. Malî ve İktisadî Hükümler

A. Osmanlı Devlet Borçları

Sevr: Türkiye'nin maliyesini idare etmek üzere İtilaf devletleri temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacak, bu komisyon Düyûn-u Umûmiye varidatı hariç ülkenin bütün gelirlerini

toplayacaktı. Düyûn-u Umûmiye gelirleri de doğrudan ve bütün Türkiye'ye teşmil edilerek toplanacaktı.

Misâk-ı Milli: Malî ve iktisadî gelişmemizi engellememek kaydı ile borçların ödenmesi kabul edilmekte idi.

Talimatname: Bizden ayrılan yerlere tevzii. Yunan'a devri, yani tamirata mahsubu. Olmadığı takdirde 20 sene tecil ve tevsiye. Düyûn-u Umûmiye idaresi kalmayacaktır. Müşkülât zuhûrunda sorulacaktır.

Lozan: Lozan Konferansı'nda Osmanlı Devlet borçları, topraklarından ayrılan ülkeler arasında pay edilerek ödenecekti. Ayrıca Düyûn'u Umûmiye İdaresi kaldırılacak ve borçların ödenmesi Milletler Cemiyeti nezaretinde bir komisyon aracılığı ile yapılacaktı.[85]

B. Harp Tazminatı ve Tamirat Meselesi

Müttefikler Türk tarafından tazminat istemekten vazgeçtiler. Türkiye Karaağaç karşılığında Yunanistan'dan tamirat bedeli almayacaktı.

Sonuç

Lozan Konferansı ve Barış Antlaşması'nın, Türk tarihi açısından büyük bir önemi haizdir. Türk milletini on bir yıl süren savaş döneminden çıkardığı gibi, kapitülasyonlar, Düyûn-u Umûmiye ve diğer sorunlarıyla Osmanlı Devleti'ni tarih sahnesinde bırakarak, çağdaş bir Türkiye Devleti'nin doğumunu gerçekleştirmiştir. Uluslararası ilişkilerde bütün dünya ile Türkiye arasında yeni bir dönem başlamıştır. Lozan Barış Antlaşması senedi, bağımsız ve millî bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kendisini dünyaya kabul ve tescil ettirdiği bir belge olmuştur.

Bu antlaşma ile Türkiye'nin bugünkü sınırları tanınmış, istiklâl ve hakimiyeti onaylanmıştır. Ayrıca Türkiye, medenî ülkeler içerisinde yerini alarak, devletler hukuku açısından dış ilişkilerdeki statüsünü belirlemiştir.

Lozan Konferansı, aldığı bütün olumsuz tenkitlere rağmen, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri ile eşit şartlarda katıldığı bir müzakere sürecidir. Her ne kadar Müttefik devletler murahhasları, müzakereler esnasında 1918'in galipleri gibi davranmak istemişlerse de, Türk heyeti buna müsaade etmeyerek 1922'nin galipleri olarak orada bulunduklarını hissettirmişlerdir. Bu, İsmet Paşa'nın konferansın başından itibaren takındığı tavır sayesinde gerçekleşmiştir.

Bununla beraber konferans müddetince Türkiye'nin bazı açmazları da mevcuttu.

1) Konferansın en çekişmeli dönemlerinde Yunanistan, Trakya sınırına yığınak yaparak tehdit unsuru olmaktaydı. Bu önemli derecede, hali hazırda İstanbul ve Boğazların Müttefik devletler kontrolünde olması ile Doğu Trakya'da az sayıda jandarma kuvveti bulundurulmasından

kaynaklanıyordu. Buna karşılık Yunanistan, Edirne sınırında kolayca yığınak yapabiliyordu. Bu durum, konferansın kesilmesi tehlikesi karşısında Türkiye'nin askerî harekât kabiliyetini sınırlandırmış oluyordu.

2) Türkiye heyeti, müzakere edilen bazı konularda yeterli teknik bilgilere sahip değildi.[86] Bu bilhassa Batı Trakya sınırı, savaş esirleri ve sivil tutuklular, borçlar meselelerinin görüşmeleri esnasında hissedilmiştir.

3) Konferans merkezi Lozan şehri ile Hükûmet merkezi Ankara arasında sıhhatli bir muhabere hattı mevcut değildi. İngilizler, Ankara-Lozan muhaberatında Köstence hattını ele geçirerek, TBMM Hükûmeti'nin Lozan Murahhas Heyeti ile yaptığı yazışmaları günü gününe öğrenebiliyorlardı.[87] Bu da Türk heyetinin müzakereler esnasındaki siyasî manevra alanını ve kabiliyetini azaltmaktaydı.

4) Müttefikler, her meselede önce Türkiye'nin görüşünü alıyor daha sonra ortak bir tavır belirleyerek Türkiye'nin karşısına blok şeklinde çıkıyorlardı. Bu durum zaman zaman kurt politikacılardan oluşan Avrupa delegasyonu karşısında İsmet Paşa'nın direncinin azalmasına yol açıyordu. Bazı meselelerde bu dayanışma o kadar ileri gidiyordu ki; Avrupa ve Balkan ittifakına dönüşüyordu. Bu ittifak, Türkiye'nin haklı olduğu konularda müzakerelerin çıkmaza girmesine sebep oluyor ve konferansın uzaması anlamına geliyordu.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Türkiye, Avrupa devletlerine önemli ölçüde kendi taleplerini kabul ettirebilmiştir. Bu şekliyle Lozan Konferansı, diğer devletler ile Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren antlaşmalarla mukayese dahi edilemez. Bilindiği gibi, Versailles, Saint-Germain, Trianon, Neuilly Antlaşmaları ile kurulan Avrupa düzeni, yirmi yıl sonra İkinci Dünya Savaşı'na yol açarak, tarih sahnesinden silinmiştir. Buna karşılık Lozan sistemi bütün dünyanın önünde bir diplomasi anıtı gibi dimdik ayakta durmaktadır. Bununla beraber Lozan Barış Antlaşması, Türkiye'nin bütün sorunlarını istediği şekliyle çözmüş değildir. Bunlardan bir kısmı, daha sonraki yıllarda uluslararası arenada Türkiye'nin aleyhine olarak, bir kısmı da Atatürk'ün "yurtta sulh, cihanda sulh" politikası doğrultusunda ikili ve uluslararası müzakerelerle Türkiye'nin lehine olarak çözülmüştür. Bir kısmı da halihazırda yaşanan sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Meselâ; İngiltere ile Musul meselesi aleyhte çözülmüştür. Yunanistan ile mübadeleden doğan Etabli, Fransa ile Hatay meselesi Türkiye'nin lehine olarak halledilmiştir. Ege adaları, Batı Trakya ve Boğazlar meselesi hâlâ güncel sorunlar olarak devam etmektedir.

Netice olarak, Lozan Barış Antlaşması'nı harpte kazanılanların masada kaybedildiği şeklinde basit bir değerlendirme ile hezimet gibi göstermek, tarihe karşı vefasızlıktır. Nitekim Lozan'da elde edildikten sonra kaybedilmiş hiçbir toprak parçası ve siyasî cephe yoktur. Buradan hareketle Birinci Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış bir Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik, askerî ve siyasî şartları iyi hesap edilerek, her bir meselenin o dönemdeki mevcut statüsü göz önünde bulundurulmalı ve Lozan

Barış Andlaşması bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu takdirde daha sağlıklı bir yargıya varmış olunacaktır.

1 Bu isimlendirme için bkz. David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul 1993.

2 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt. I, İstanbul 1983, s. 146-150.

3 Gizli Antlaşmalar için bkz: Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul 1985, s. 396-400.

4 Ali Fuad Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s. 126.

5 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cahit Kayra, Sevr Dosyası, İstanbul 1997, s.79-98.

6 Salâhi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, Ankara 1986, s. 86-94.

7 Documents On British Foreign Policiy 1919-1939 First Series Cilt XVII, Greece and Turkey 1921-1922, Her Majestys Stationary Office, London 1970, s. 946-947, Bentinck'ten Curzon'a telgraf. Ayrıca bkz. Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Sakarya'dan İzmir'e (1920-1923), Ankara 1981, s. 349-351, İngiliz Belgelerinde Atatürk, IV, Hazırlayan: Bilal N. Şimşir, Ankara 1984, s. 375-376.

8 Veysi Akın, Trakya'nın Türklere Devir Teslimi, Ankara 1996, s. 22. Bu konudaki Yüksek Komiserlerin tartışmaları için bkz. Documents On British Foreign Policiy 1919-1939 First Series Cilt XVIII Greece and Turkey 1922-1923, Her Majestys Stationary Office, London 1972, s. 16, Yüksek Komiser Rumbold'dan Curzon'a Telgraf.

9 Vakit, 8 Eylül 1338 / 1922, No: 1701, s. 1. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, II nci Cilt, 6. Kısım, IV. Kitap; İstiklal Harbinin Son Safhaları (18 Eylül1922-1 Kasım 1923), Ankara 1969, s. 38-39.

10 Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918-1938, Ankara 1988, s. 342-344.

11 Bu kriz hakkında geniş bilgi için bkz. David Walder, Çanakkale Olayı, Çev: M. Ali Kayabal, İstanbul 1973, ayrıca, Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul 1984, s, 505-520, "Çanakkale Buhranı".

12 Bu görüşmelerin tutanakları için bkz. DBFP, I / 18, s. 38-96, ayrıca bkz, Akın, Trakya, s. 26-29.

13 DBFP, I / 18, s. 96-97.

14 Akın, Trakya, s.30-32, ayrıca bu hususta geniş bilgi için bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 3, Ankara 1985, s. 857-872. Muhtıra metni için bkz. Fransızca metin, İngiliz Belgelerinde Atatürk, C. IV, s. 635-636.

15 Mudanya Mütarekesi müzakereleri için bkz. Akın, Trakya, s. 33-69, ayrıca bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da Milli Mücadele I, Ankara 1987, s. 450-463.

16 Bu konuda İngiliz tarafının görüşleri için bkz. DBFP, I / 18, 144-146, Rumbold'dan Curzon'a telgraf.

17 Sonyel, Dış Politika, II, s. 291.

18 M. Cemil Bilsel, Lozan, İkinci Cilt, İstanbul 1988, s. 2, Naşit Erez, "Lozan Konferansı ve İsviçre Halkoyu" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 34 / (Temmuz) 1970, Ankara 1970, s 33.

19 M. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt II, 1920-1927, Ankara 1987, s. 682-689. Bu konudaki yazışmalar için bkz. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt III, Vesikalar, İstanbul 1973, Vesika 261-263, s. 1236-1239. ayrıca bkz. Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet

ve Mütareke Devri Hatıraları, II, Yay. Haz: F. Ferzan Hürmen, İstanbul 1993, s.490-497.

20 Bu konudaki karar için bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri, D. I, C. XXIV, s. 314-315.

21 Bu şartlar ve heyetin seçimi hakkında bkz. Bilsel, Lozan, II, s. 12, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923), Ankara 1973, s. 4.

22 Cemal Kutay, Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay, C. V, İstanbul 1992, s. 72-75, Sonyel, Dış Politika, II, s. 294-295.

23 Atatürk, Nutuk, II, s. 681-683, İsmet Paşa'nın delegasyon başkanlığına seçilmesinin başlıca amilleri arasında, Mudanya müzakerelerinin başarılı generali olması, inatçı ve ısrarlı tavrı ve o güne kadar atacağı her adımda Mustafa Kemal Paşa'ya danışmış bulunması sayılabilir. Bu konuda değişik görüşler için bkz. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, III, İstanbul 1967, s. 961-964.

24 Heyetin seçimi TBMM'de çetin görüşmelere sebep oldu. Bkz. Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, I. Cilt, Ankara (Tarihsiz), s. 23.

25 Ali Naci Karacan, Lozan, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, s. 69-71. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I. Cilt (1920-145), Ankara 1983, s.70-71.

26 Atatürk'ün Millî Dış Politikası 1919-1923, Cilt: I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 494-498, Belge No: 90.

27 Bu husustaki müzakerelerin metinleri için bkz. DBFP, I / 18, s. 298-317. Sonyel, Dış Politika II, s. 299-300. Bu konudaki yazışmalar için bkz. DBFP, I / 18, s 273-276, Belge No: 193 ve 196, İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923), Cilt I, Yayına Hazırlayan: Mim Kemal Öke, İstanbul 1983, s. 292-318.

28 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri, Devre: I, Cilt 24, s. 221.

29 Bilsel, Lozan, II, s. 11.

30 DBFP, I / 18, s. 298-307. Akın, Trakya, s.172.

31 İsmet İnönü, Hatıralar, 2. Kitap, Ankara 1987, s. 49-50, Ali Naci Karacan, Lozan, İstanbul 1977, s. 78-81.

32 İnönü, Hatıralar, II, s. 51-58.

33 Soysal, Siyasal Antlaşmalar, I, s. 69. ABD gözlemci statüsünde bütün görüşmelere katılmıştır.

34 Tanin, 24 Teşrinisâni (Kasım) 1338 / 1922, No: 42, s. 1. Bilsel, Lozan, II, s.12-16, Karacan, Lozan, s. 108.

35 Konferansın Fransızca metinleri, Türkçeye ilk olarak 1923'te Osmanlıca olarak çevrilmiştir. Bkz. Şark-ı Karib Hakkında Lozan Konferansı, 1922-1923, Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası, İstanbul 1340. Tutanak ve Metinler Fransızca aslından ikinci defa Seha Meray tarafından Lâtin harfleri ile çevrilerek basıldı. Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Çeviren: Seha L. Meray), Ankara 1969-1973.

36 Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Takım I, Cilt 1, Kitap 1 (Çeviren: Seha L. Meray), Ankara 1969, s. 6-18.

37 Bilsel, Lozan, II, s. 498-499.

38 Trakya sınırı meselesi, Lozan Barış Konferansı'nın en önemli tartışma konularından biri olmuştur. Müttefik Devletler, yanlarına Balkan Devletlerini de alarak Türkiye'ye karşı ortak bir cephe oluşturdular. Bu cephe, Türkiye'nin Meriç nehri batısına geçmesine katiyetle karşı çıkmıştır. İsmet Paşa'nın ısrarla Karaağaç'ı istemesine karşılık onlar da vermemek için direnmişlerdir. Bkz. Lozan Telgrafları, I, s.130.

39 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Lozan Barış Konferansı, I-1 / 1, s. 19-375, (Komisyon tutanakları). Sonyel, Dış Politika, II, s. 304-318. İnönü, Hatıralar, II, s.63-78.

40 Sözleşme metinleri için bkz. Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Takım II, Cilt 2, (Çeviren: Seha L. Meray,), Ankara 1973, s. 89-96. Soysal, Siyasal Antlaşmalar, I, s.

41 Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin kuvvetli dönemlerinde Ceneviz ve Fransa ülkeleri halklarına verilmiş bazı iktisadî imtiyazlardı. Bu imtiyazlar, zamanla padişahlar tarafından genişletilerek, siyasî, iktisadî ve yargı istiklâlini engelleyen bir mekanizma şekline dönüştü. Devletin zayıfladığı dönemde de onu yarı sömürge hâline getirdi. Birinci Dünya Savaşı'nı bir fırsat telakki eden

İttihat ve Terakki iktidarı, 9 Eylül 1914'te tek taraflı olarak kapitülasyonları ilga ettiğini ilgili devletlere bildirdi. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım 1, Ankara 1983, s.161-173.

42 Komisyon müzakereleri için bkz. Lozan Barış Konferansı, (Çeviren: Seha L. Meray), Takım I, Cilt 2, Ankara 1971, s. 2-205.

43 Lozan Barış Konferansı, I / 2, s. 3. Bilsel, Lozan, II, s. 499-500.

44 Karacan, Lozan, 228-241, müzakerelerin tutanakları için bkz. Lozan Barış Konferansı, I / 2, s. 5-205.

45 Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, (Çeviren: Seha L. Meray), Takım I, Cilt 3, Ankara 1972, s. 2-3. Bilsel, Lozan, II, s. 500.

46 Komisyonun müzakereleri için bkz. Lozan Barış Konferansı, I / 3, s. 5-459.

47 Bu proje için bkz. Lozan Barış Konferansı, I-1 / 2, Ek-A, s. 53-131., Özet için bkz. Karacan, Lozan, s. 271-274.

48 İnönü, Hatıralar, II, s. 90-94. Rıza Nur, Hatıratım, III, s. 1147-1155. Bu dönemdeki yazışmalar için bkz. Şimşir, Lozan Telgrafları, I, s. 493-502.

49 Şimşir, Lozan Telgrafları, I, s. 496-500, İsmet Paşa'dan İcrâ Vekilleri Riyâseti'ne 5 Şubat 1923 tarihli rapor.

50 Bu sözleşmeler için bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar, I, s. 177-186, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Çeviren: Seha L. Meray, Takım II, Cilt 2, Ankara 1973, s. 89-99.

51 İsmet Paşa'nın izahatı hakkında bkz. TBMM GZC, C. III, s. 1290-1301.

52 TBMM GCZ, C. III, s. 1304-1325. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt. 4, Ankara1985, s. 99-104,. Ayrıca bu hususta bkz. Akın, Trakya, s. 177-178. İnönü, Hatıralar, II, s. 98-100. Bilal N. Şimşir, Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos1923), Ankara 1994, s. 30-40.

53 Bu tartışmalar için bkz. TBMM GCZ, C. IV, s. 2-191.

54 Muhtıra metni (Fransızca) için bkz. DBFP, I / 18, s. 666-669, Belge No: 460. Şimşir, Lozan Telgrafları, II, s. 152-160, Türkçesi için aynı eser, s. 163-171. Türk teklifinin tam metni için bkz. Lozan Barış Konferansı. Tutanakları, Belgeler (Çeviren Seha L. Meray), Takım I, Cilt 4, Ankara 1972, s. 28-65

55 Bu metin için bkz. Şimşir, Lozan Telgrafları, II, s.181-184.

56 Türk muhtırasının Fransızca metni için bkz. Şimşir, Lozan Telgrafları, II, s. 190-192, Türkçesi için bkz. aynı eser, s. 192-194, İngilizce özeti çin bkz. DBFP, I / 18, s. 675-676, Belge No: 466.

57 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 67 (Mart 1969), Ankara 1969, Vesika No: 1509, ayrıca bkz. TİH, II, Harbin Son Safhası, s. 172-174 ve Akın, Trakya, s. 184-186.

58 Bu husustaki yazışmalar için bkz. Şimşir, Lozan Telgrafları I, s. 355. ATASE Arşivi, K. 1689, D. 340, F. 40, 40-1,40-2, 42.

59 Sonyel, Dış Politika, II, s. 333.

60 Şimşir, Lozan Telgrafları, I, s. 399.

61 Sonyel, Dış Politika, II, s. 339,

62 Bilsel, Lozan, II, s. 500-501.

63 Bu komitenin müzakereleri için bkz. Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler (Çeviren. Seha L. Meray), Takım II, C. 1, K. 1, Ankara 1972, s. 3-211.

64 Bilsel, Lozan, II, s. 500.

65 Bu konudaki yazışmalar için bkz. Şimşir, Lozan Telgrafları, II, s. 334-335, 338-339, 343-367. Bu mesele İsmet Paşa ile Hükûmetin arasının açılmasına da sebep olmuştur. Başbakan Rauf Orbay ile İsmet Paşa arasında sert yazışmalara vesile olan tamirat krizi, ancak Mustafa Kemal Paşa'nın arabuluculuğu ile çözümlenebilmiştir. Ancak Rauf Bey ile İsmet Paşa'nın arasındaki kavga bir daha sönmemiştir. Bu husustaki gelişmeler için bkz. Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım, C. II, İstanbul 1993, s. 118-119. Ali Fuat Cebesoy, Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları, I, İstanbul 1957, s. 335. Rıza Nur Hatıratım, III, s. 1200-1203, Karacan, Lozan, s. 332-344.

66 Karaağaç, Birinci dönem müzakereleri esnasında Türkiye'nin aleyhine olarak bırakılmıştı. Bu dönemde Karaağaç kasabası ve tren istasyonu Türklere verilmiş olmakla beraber, Türkiye Yunanistan'dan talep ettği harp tamiratından vazgeçmiştir. Bu İngiliz diplomatlar Curzon ve Rumbold'un Mudanya ve Lozan müzakereleri esnasında Yunanistan lehine oynadıkları bir oyunun neticesidir. Bu konudaki yazışmalar için bkz. DBFP, I / 18, s. 149-150 ve 743-755, geniş bilgi için bkz. Akın, Trakya, s. 180-183.

67 Bu husustaki müzakereler için bkz. Lozan Barış Konferansı, s. 212-329.

68 Şimşir, Lozan Telgrafları, II, s.509-510.

69 Bkz. Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, (Çev. Meray), Takım II, Cilt-1, Kitap 2, Ankara 1973, s. 315-321.

70 Karacan, Lozan, s. 629-639.

71 Bu komitenin müzakereleri için bkz. Lozan Barış Konferansı, II-1 / 2, s. 6-141.

72 Karacan, Lozan, s. 629-639.

73 Karacan, Lozan, s. 155-156.

74 Sevr ile ilgili hükümler için bkz. Kayra, Sevr Dosyası, ilgili bölümler.

75 Misâk-ı Millî için bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar, I, s. 15-17.

76 Talimatname için bkz. Atatürk'ün Millî Dış Politikası, II, s. 494-498.

77 Lozan Antlaşması ile ilgili kısımlar için bkz. Lozan Konferansı, II / 2, s. 2-133. Soysal, Siyasal Antlaşmalar I, s. 67-208 ilgili kesimler ve sözleşmeler.

78 31 Temmuz 1938'de Balkan Antantı ile Bulgaristan arasında imzalanan bir anlaşma ile askerden arındırma hükümleri karşılıklı olarak kaldırılmıştır. Bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar I, s. 463.

79 23 Haziran 1939 tarihinde Hatay'ın Türkiye'ye katılması ile bu sınır son şeklini alacaktır. Bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar, I, s. 573-581.

80 Musul meselesi, Lozan'da alınan karar gereği önce Türkiye ile İngiltere arasında gerçekleşen Haliç (İstanbul) Konferansı'nda müzakere edildi. Müzakerelere Türkiye adına TBMM Reisi Fethi Okyar, İngiltere adına da Sir William Coks katıldı. 19 Mayıs-5 Haziran1924 tarihleri arasında gerçekleşen Haliç müzakerelerinde hiçbir ilerleme sağlanamadı. İngilizler oyalama taktikleri ile meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini bekliyorlardı. Buradan kendileri lehine bir karar çıkacağından emin gibiydiler. Nihayet mesele, Milletler Cemiyeti tarafından ele alınarak, ileride Türkiye'nin aleyhine olacak şekilde çözümlenmiştir. Konunun Milletler Cemiyeti'ndeki aşamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), İstanbul 1987, s. 140-177. 5 Haziran 1926'da imzalanan bir anlaşma ile Musul İngiltere'nin mandaterliğinde Irak'a bırakılmıştır. Anlaşma metni için bkz. Atatürk'ün Milli Dış Politikası, II, s. 414-436.

81 Boğazlar meselesinde Sevr Antlaşması'na göre iyileştirme olsa dahi komisyon kurulması ve askerden arındırılmış bölgeler Türkiye için önemli eksikliklerdi. Nitekim Türkiye'nin egemenlik haklarını kısıtlayıcı bu ağır hükümler Möntreux Sözleşmesi ile düzeltilecektir. Bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar I, s. 501-518.

82 Bunlar, Oturma ve Yargı Yetkisi Sözleşmesi, Ticaret Sözleşmesi, Sağlık işlerine İlişkin Açıklama, Adaletin Yönetimine İlişkin Açıklama ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Verilmiş Kimi

Ayrıcalıklara İlişkin Protokol ve Açıklama'dan ibarettir. Bu açıklama ve sözleşmeler 5-7 yıl ile sınırlandırılmış olup bilahire kaldırılmıştır. Bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar I, s. 75-77.

83 Bu husus, Lozan'da İsmet Paşa'nın bir mektubu ile garanti altına alınmıştır. Bkz. Bilsel, Lozan, II, s. 151-154. Osmanlı Devleti dönemi ve Mütareke yıllarında Batılı devletler Türkiye'nin çeşitli yerlerinde yardım kuruluşları ile eğitim ve öğretim yapan kurumlar oluşturmuşlardı. Ancak temel amacı yardım ve öğretim olan bu kurumlar, zamanla misyonerlik ve casusluk faaliyetlerinin merkezi haline gelmişti. Geniş bilgi için bkz. Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara 1990 ve Cemal Şanlı, Türkiye'de Yabancı Dinî İlmî; Hayrî Kurumların Hukukî Durumu ve Gayr-i Menkul İktisabları, İstanbul 1979.

84 İstanbul'un fethinden itibaren devam eden Rum Ortodoks Patrikliği, Osmanlı Devleti'nin zayıf düştüğü yıllarda ve bilhassa da Mütareke döneminde dini misyonunun yanı sıra siyasî işlerle meşgul olmuştu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü zedeleyici bir hal almıştı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Süreyya Şahin, Rum Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul 1980. Rum Patrikliğinin bu zararlı faaliyetlerini ortadan kaldırmak isteyen yeni Türk yönetimi, Patrikhanenin ülke dışına çıkarılmasını istiyordu. İtilaf Devletleri de eskiden olduğu gibi patrikliğin İstanbul'da faaliyet göstermesi taraftarıydılar. Lozan'da gerçekleşen müzakereler neticesinde, Patrikliğin siyasal işlere karışmaması şartıyla İstanbul'da kalması kararlaştırıldı. Bkz. Bilsel, Lozan, II, s. 297.

85 30 Ocak 1923 tarihli bu antlaşmanın uygulanması Türkiye ile Yunanistan arasında önemli bir sorun olmuştur. Nihayet bu sorun, 10 Haziran 1930'da imzalanan bir antlaşma ile halledilmiştir. Bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar, I, s. 391.

86 Borçlar konusunda sonradan uygulama anlaşmazlıkları çıkmış ve 13 Haziran 1928 ve 22 Nisan 1933'te imzalanan yeni antlaşmalara göre Türkiye borçlarını vadesinden evvel ödemiştir (1943). Bkz. Soysal, Siyasal Antlaşmalar, I, s. 74. ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Türk Parlamento Tarihi TBMM-IV. Dönem 1931-1935, I. Cilt, Ankara (Tarihsiz), s. 522-553.

87 Rıza Nur, Hatıratım, III, s. 965.

88 Sonyel, Dış Politika, II, s. 301-302. İnönü, Hatıralar, II, s.72-75, 87.

.Arşiv

1 Askeri Tarih Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (Atase Arşivi),

1 ATASE Arşivi, K. 1689, D. 340, F. 40.

2 ATASE Arşivi, K. 1689, D. 340, F. 40-1.

3 ATASE Arşivi, K. 1689, D. 340, F. 40-2.

4 ATASE Arşivi, K. 1689, D. 340, F. 42.

II. Gazeteler

1 Tanin, 24 Teşrinisâni (Kasım) 1338/1922, No: 42.

2 Vakit, 8 Eylül 1338/1922, No: 1701.

III. Eserler

1 Akın, Veysi; Trakya'nın Türklere Devir Teslimi, Ankara 1996.

2 Armaoğlu, Fahir; 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt. I, İstanbul 1983.

3 Atatürk, Kemal; Nutuk, Cilt II, 1920-1927, Ankara 1987.

4 Atatürk, Kemal; Nutuk, Cilt III, Vesikalar, İstanbul 1973.

5 Atatürk'ün Millî Dış Politikası 1919-1923, Cilt: I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

6 Barışa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul 1993.

7 Bayur, Yusuf Hikmet; Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım 1, Ankara 1983.

8 Bıyıklıoğlu, Tevfik; Trakya'da Milli Mücadele I, Ankara 1987.

9 Bilsel, M. CemilLozan II. Cilt, İstanbul 1988.

10 Cebesoy, Ali Fuat; Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları, I, İstanbul 1957.

11 Documents On British Foreign Policiy 1919-1939 First Series Cilt XVII, Greece and Turkey 1921-1922, Her Majestys Stationary Office, London 1970.

12 Documents On British Foreign Policiy 1919-1939 First Series Cilt XVIII Greece and Turkey 1922-1923, Her Majestys Stationary Office, London 1972.

13 Erez, Naşit; "Lozan Konferansı ve İsviçre Halkoyu" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 34/(Temmuz) 1970, Ankara 1970.

14 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 67 (Mart 1969), Ankara 1969, Vesika No: 1509.

15 İngiliz Belgelerinde Atatürk, IV, Hazırlayan: Bilal N. Şimşir, Ankara 1984.

16 İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923), Cilt I, Yayına Hazırlayan: Mim Kemal Öke, İstanbul 1983.

17 İnönü, İsmet; Hatıralar, 2. Kitap, Ankara 1987.

18 Karacak, Ali Naci; Lozan, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

19 Kayra, Cahit; Sevr Dosyası, İstanbul 1997.

20 Kocatürk, Utkan; Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronoloisi 1918-1938, Ankara 1988.

21 Kutay, Cemal; Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız, Hüseyin Rauf Orbay, C. V, İstanbul 1992.

22 Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul.

23 Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Çeviren: Seha L. Meray), Ankara 1969-1973.

24 Mehmet Tevfik Bey (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, II, Yay. Haz: F. Ferzan Hürmen, İstanbul 1993.

25 Nur, Rıza; Hayat ve Hatıratım, III, İstanbul 1967.

26 Orbay, Rauf; Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıraları, C. II, İstanbul 1993.

27 Öke, Mim Kemal; Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), İstanbul 1987.

28 Sonyel, Salahi R; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, Ankara 1986.

29 Soysal, İsmail; Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-145), Ankara 1983.

30 Şahin, M: Sireyya; Rum Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul 1980.

31 Şanlı, Cemal; Türkiye'de Yabancı Dinî İlmî; Hayrî Kurumların Hukukî Durumu ve Gayr-i Menkul İktisabları, İstanbul 1979.

32 Şark-ı Karib Hakkında Lozan Konferansı, 1922-1923, Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası, İstanbul 1340.

33 Şimşir, Bilal N; İngiliz Belgelerinde Sakarya'dan İzmir'e (1920-1923), Ankara 1981.

34 Şimşir, Bilal N; Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923), Ankara 1994.

35 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 3, Ankara 1985.

36 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 4, Ankara 1985.

37 Tozlu, Necmettin; Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara 1990.

38 Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, II. Cilt, 6 Kısım, IV. Kitap, İstiklal Harbinin Son Safhaları (18 Eylül 1922-1 Kasım 1923), Ankara 1969.

39 Türk Parlamento Tarihi TBMM-IV. Dönem 1931-1935, I. Cilt, Ankara (Tarihsiz).

40 Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, I. Cilt, Ankara (Tarihsiz).

41 Türkgeldi, Ali Fuad; Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948.

42 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri, I. I, C. XXIV.

43 Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923), Ankara 1973.

44 Uçarol, Rıfat; Siyasi Tarih, İstanbul 1985.

45 Walder, David; Çanakkale Olayı, Çev: M. Ali Kayabal, İstanbul 1973.

Lozan Beklentileri / Prof. Dr. Toktamış Ateş [s.319-323]

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi / Türkiye

Lozan Andlaşması, 1. Dünya Savaşı'na son veren andlaşmalar arasında bugün de yürürlükte olan tek andlaşmadır. Ve günümüz Türkiyesi'nin "Misak-ı Millî sınırları", 1. Dünya Savaşı sonrasında yeniden çizilen sınırlar arasında hâlâ geçerliliğini koruyan sınırlardır.

Aslında Lozan koşullarında ufak tefek bazı değişiklikler yapılmış ve özellikle Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman Osmanlı ordusunun elinde bulunan Musul'u ikili görüşmelerle kurtarmak mümkün olmadığı gibi, daha sonra Milletler Cemiyeti'nin arabuluculuğundan da bir yarar sağlanması mümkün olamamıştır. Fakat bu ufak tefek tefek hususlar, Lozan'ın hâlâ yürürlükte olduğu gerçeğini değiştirmezler (Pek ufak tefek sayılmasalar bile).

Biraz aşağıda ele alacağımız üzere; Lozan'ın en önemli yönü, Türkiye'nin masaya "eşit" bir statü ile oturmak istemesi ve her yönüyle "bağımsızlığını" kazanma konusundaki tartışılmaz iradesini net bir biçimde ortaya koymasıdır.[1]

A. Toplantı Öncesi

15 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi yürürlüğe girdi. Mudanya koşullarına göre tarafların silahlı kuvvetleri, doğal olarak oldukları yerde kalacaklar ve İstanbul'daki düzeni sağlamak üzere, müttefik jandarmalara ek olarak bir Türk Jandarma Birliği İstanbul'a gelecekti. Yunanistan Doğu Trakya'da Meriç nehrinin doğusunda işgal ettiği bölgeleri Fransızlara devredecek ve Fransızlar da TBMM yetkililerine devredeceklerdi. Ankara, Lozan'da toplanacak barış konferansına katılmayı da kabul ediyordu.

19 Ekim 1922'de Refet Paşa kumandasında bir Türk birliği, İstanbul'un Türk halkının görülmedik tezahüratı ve coşkusuyla İstanbul'a geldi.[2] Mustafa Kemal'in talimatı gereği, Refet Paşa, Padişahla ilgili olarak pek net bir şeyler söylememesine karşın, Tevfik Paşa'nın sadrazamlığında İstanbul Hükümeti'ni tanımadıklarını açıkça söylemekten çekinmemişti.[3]

Aynı gün, gerek İngiltere'yi ve gerekse Yunanistan'ı anlamsız bir hayal peşinde koşturan L. George görevinden ayrılıyordu. Aslında bu istifa sırasında yaptığı ilginç bazı açıklamalar vardır:

"İnsanlık tarihinde, tarihin gidişini değiştiren liderler yüzyılda bir görülür" diyordu. L. George "Benim şanssızlığım bu liderin yüzyılımızda Anadolu'da ortaya çıkması ve benim karşımda yer almasıdır." Aynı toplantıda L. George Mustafa Kemal'in Türk milleti için "Büyük bir talih" olduğunu dile getiriyordu.

Lozan Barış Konferansı dışişleri bakanları düzeyinde yapılacaktı. TBMM hükümetinin dış işleri bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk, değerli bir diplomat idi, fakat bazı ciddi rahatsızlıkları bulunuyordu. Mustafa Kemal Lozan'da "ödünsüz" bir diplomatın varlığını arzuluyordu. Yusuf Kemal, 24 Ekim'de görevinden istifa etti ve yerine aynı gün İsmet Paşa atandı.

Mudanya görüşmeleri sırasında ne kadar yaman bir müzakereci olduğunu ispat eden İsmet Paşa, bu iş için biçilmiş kaftandı. Fakat aynı görevde Rauf Orbay'ın da gözü vardı. Rauf Orbay, Mondros Mütarekesi'ndeki kimi hatalarının bedelini ödemek istiyordu. Fakat İsmet Paşa'nın seçilmesiyle ciddi bir hayal kırıklığı yaşamıştı.

Müttefiklerin İstanbul temsilcileri 28 Ekim 1922'de İsviçre'nin Lozan kentinde yapılacak barış görüşmelerine Ankara ve İstanbul hükümetlerini resmen davet ettiler. İngiltere'nin amacı masa başında farklı iki Türk delegasyonunun bulunmasıydı. Türk tarafını zayıf düşürmek olduğu açıktı. Fakat İngiltere'nin bu davranışı Mustafa Kemal'e istediği fırsatı vermiş ve saltanat ve hilafet birbirinden ayrılarak Osmanlı Saltanatı noktalanmıştı.

İstanbul hükümetinin Sadrazamı Tevfik Paşa, aslında kararsız ve şaşkın bir durumdaydı. Ankara'ya sürekli telgraflar çekiyor ve ortak hareket öneriliyordu. 31 Ekim'de "Müdafa-i Hukuk Grubu" saltanatın kaldırılması konusundaki önergeyi kabul etti. Aynı önerge 1 Kasım 1922'de TBMM'de kabul edildi ve aynı gece saltanat kaldırıldı.

Zaten 4 Kasım 1922'de Tevfik Paşa Kabinesi istifa edecek ve 6 Kasım 1922'de Ankara hükümetinin yasaları İstanbul'da yürürlüğe girecektir. Çok ilginç bir biçimde aynı gün Vahdettin İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı'na başvuracak ve "Kendisini güvenli bir yere götürüp götüremeyeceklerini" soracaktır. Zaten 14 Kasım 1922'de Mustafa Kemal'le görüşmek isteyen Vahdettin bunda başarılı olamayınca 17 Kasım 1922'de İngilizlere sığınacak ve Malaya zırhlısıyla Malta'ya kaçacaktır. TBMM de hilafet makamına Osmanlı hanedanından Abdülmecit Efendi'yi seçti.

İstanbul'daki müttefik temsilcileri Lozan'daki barış görüşmelerinin başlama tarihi olarak 13 Kasım 1922'yi bildirmişlerdi. Ve İsmet Paşa yanındaki kalabalık heyetle birlikte 11 Kasım 1922'de Lozan'a ulaşmıştı. Fakat Lozan'a ulaştıklarında toplantının bir hafta ertelendiğini öğrendiler. İsmet Paşa, bu tutumu şiddetle protesto etti. Zira bu tutum, müttefiklerin eski "zihniyetlerini" koruduğunu göstermekteydi ve tüm barış görüşmelerinde bu zihniyetle mücadele etmek niyetiyle Lozan'a gelmişti.

Lozan'da boşuna beklemek istemeyen İsmet Paşa, Paris'e geçti. Burada değişik toplantılara katıldı ve Fransız Başbakan Poincare ile görüştü. Ulusal Savaş sonrasındaki Türk hükümetinin dünyayı yorumlayış biçimi üzerine konferanslar verdi. Temel olarak işlediği konu, Türkiye'nin şerefli bir barış istediği ve bağımsızlıktan ödün vermeyeceği biçiminde özetlenebilir.

Türkiye Lozan'a üç delege ile katılıyordu. Başdelege İsmet Paşa'nın yanı sıra Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve eski Maliye Bakanı Hasan Bey delege sıfatını taşıyorlardı.[4] Bunların dışında da geniş bir danışman ve çevirmen topluluğu bulunuyordu.[5]

Lozan Konferansı'nın başkanı, aynı zamanda İngiltere Dışişleri Bakanı olan Lord Curzon'du. Toplantı davetçisi ülkeler İngiltere, Fransa ve İtalya idi. Katılan ülkeler ise, bu üç ülke ve Türkiye dışında Yunanistan, ABD, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya) ve Japonya idi. Boğazlar sorunu görüşülürken; Bulgaristan, Rusya, Ukrayna ve Gürcistan temsilcileri de toplantılara katılmışlardı.[6]

İngiltere temsilcisi Lord Curzon, İsmet Paşa için, zorlu bir diplomat idi. Kaldı ki, Kral Konstantin'in Yunanistan'ı terk etmesinden sonra yeniden başbakanlığa gelen Venizelos da, Avrupa siyasal yaşamında çok tanınan ve ağırlığı olan bir diplomattı. Bu iki usta diplomatla İsmet Paşa konferans boyunca defalarca karşı karşıya gelecektir.

B. Konferansın Açılışı

Lozan Konferansı açılış toplantısı 20 Kasım 1922'de Montbenan Gazinosu büyük salonunda yapıldı. İsviçre Konfederasyonu Başkanı M. Haab'ın konuşmasıyla açılan toplantıyı izlemek üzere gelenler arasında Fransa Başbakanı Poincare ve İtalya Başbakanı B. Mussolini de bulunuyordu.

Türk delegasyonunun haberi olmaksızın hazırlanan programa göre, M. Haab'ın konuşmasını konferans adına Lord Curzon yanıtlayacak ve açılış toplantısı sona erecekti. Konferans çalışmalarının Ouchy Şatosu salonlarında sürdürülmesi planlanmıştı.

Bu programı öğrenen İsmet Paşa şiddetle itiraz etti. Bu programın "eşitlik" ilkesine uymadığını, eğer konferanstaki taraflardan biri adına konuşma yapılıyorsa, diğer taraf adına bir konuşma olanağının sağlanması gerektiğini ileri sürdü ve "Eğer Lord Curzon konuşacaksa, ben de konuşurum" dedi.

İsmet Paşa'nın bu tutumu, belki diplomatik anlayışa pek uymuyordu. Fakat Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı bunun için seçmişti. Ankara hükümetinin "beklentilerini" en açık bir biçimde ortaya koymak istiyordu ve diplomatik anlayış pek de umurunda değildi.

Sonunda, "Eğer bana da konuşma olanağı tanımazsınız geri dönerim" diyen İsmet Paşa'nın bu ödünsüz tutumu karşısında kendisine de konuşma hakkı tanındı. Çok güzel bir konuşma yapan İsmet Paşa, Türkiye'nin de barışa özlem duyduğunu dile getirdi ve bağımsızlığa gölge düşürmeyecek, onurlu bir barış istediklerini söyledi.

Gerçekten, biraz yukarıda da değinmiş olduğumuz üzere, konferans başlarken İsmet Paşa'nın iki noktada çok duyarlılığı vardı. Bunlardan birincisi "eşitlik ilkesi" idi. Türkiye, kendini, konferans için

çağrı yapan devletler kadar yetkili ve bu devletlerle eşit görüyor ve haklı olarak da bundan ödün vermek istemiyordu.

İsmet Paşa'nın duyarlı olduğu ikinci nokta, masa başına Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın "galibi" olarak oturmak istemesiydi. Buna karşılık müttefikler Türk delegelerini I. Dünya Savaşı'nın "yenilmiş" Türkiyesi'nin temsilcileri olarak görüyor ve buna uygun bir tavır bekliyorlardı. İsmet Paşa'nın bunu kabul etmesi mümkün değildi.

Bu açıdan bakıldığında İsmet Paşa'nın diplomasi açısı'ndan yoruma açık kimi "çıkışları" daha iyi anlaşılır. Zaten gene biraz yukarıda değindiğimiz üzere; Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'yı Dışişleri Bakanı yapmak ve Lozan'a başdelege olarak göndermek istemesinin temel nedenini burada aramak gerekir. Türkiye Barış Konferansında "salon adamlarıyla" değil, cephelerden gelen ve elbiselerine sinmiş olan barut kokusu henüz çıkmamış, "muzaffer" bir komutanla temsil ediliyor ve "Misak-ı Millî"sinden hiçbir ödün vermeden ve tüm dünya devletlerine "bağımsız" varlığını ve kişiliğini onaylatacak bir katılıkta pazarlık ediyordu. Kaldı ki; İsmet Paşa, sırasında çok usta bir diplomat gibi davranabiliyordu.

C. Konferansın Çalışması

Lozan Konferansı'nın[7] 20 Kasım 1922'de kabul edilen iç tüzüğünün beşinci maddesine göre Konferan'sa davet yapan ülkelerden her birinin bir temsilcisinin başkanlık edeceği üç komisyon kuruluyordu.

Birinci Komisyon, İngiliz delegesi Lord Curzon'un başkanlığı altında çalışacaktı ve "Ülke ve Askerlik Komisyonu" adını taşıyan bu komisyon "Boğazlar Rejimini" de ele alacaktı.

İkinci Komisyon, "Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu" adını taşıyordu ve başkanlığını İtalyan delegesi Garroni yapıyordu.

Fransız delegesi Barer'in başkanlığını yaptığı üçüncü komisyon, "Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu" adını taşıyordu ve kendi içinde beş yardımcı komisyona bölünmüştü.

Bu yardımcı komisyonları ve işlevlerini şöyle sıralayabiliriz: Birinci yan komisyon Düyun-u Umumiye'nin bölüşümü, işgal giderlerinin ödenmesi, Türkiye'nin Yunanistan'dan istediği tazminat vb. gibi salt mali sorunlarla ilgilenecekti. Çok ilginç bir nokta olarak müttefikler işgal giderlerinin Türkiye tarafından ödenmesini istiyorlardı.

İkinci yan komisyon; limanlar, demiryolları, posta, telgraf, hava ulaşımı, kambiyo vb. gibi ulaşım ve ulaştırma işleriyle ilgilenecekti.

Üçüncü yan komisyon; ticaret, gümrük tarifeleri, ticaret gemileri, emlâk, edebiyat hakları, güzel sanatlar vb. gibi hususlarla uğraşacaktı.

Dördüncü yan komisyon ise iktisat sorunlarıyla ilgilenecekti. Bunlar arasında savaş ve işgal dönemine ait sorunlar, Türkiye tarafından zapt edilen mülklerin geri verilmesi, terk edilen topraklardaki Türk mülkleri sorunu vb. vardı.

Nihayet beşinci komisyon, sağlık sorunlarıyla ilgilenecekti.

D. Konferansın Birinci Aşaması

Lozan Barış Konferansı, 20 Kasım 1922'de başladıktan iki buçuk ay sonra 4 Şubat 1923'te kesildi. Daha sonra 23 Nisan 1923'te yeniden toplanan Konferans, üç aylık bir çalışmadan sonra 24 Temmuz 1923'te andlaşmanın imzalanmasıyla sona erdi.

Konferansın temel sorunları; Trakya'daki sınır, Boğazların durumu ve geleceği, Yunanistan'ın ödemesi istenen savaş tazminatı, Musul sorunu ve özellikle kapitülasyonlar idi. Ayrıca Osmanlı borçlarının "ülke esasına" göre ödenmesi konusunda Ankara'nın ödünsüz bir talebi vardı. Fakat tüm bunların dışında ve ötesinde Türkiye için Lozan Barış Konferansı, bağımsız bir devlet var olabilme ve uluslararası camiada yer alabilme mücadelesinin birinci aşaması idi. Ankara'nın "bu beklentisi", diğer tüm beklentilerinin önünde yer alıyordu.

Fakat "müttefikler" çok farklı beklentiler içindeydi. Özellikle kapitülasyonlar konusundaki tutumları, akıl almaz bir tutum idi. Birinci Dünya Savaşı'na girdiği gün tüm kapitülasyonları lağvettiğini ilan eden Türkiye'den, şimdi kapitülasyonları gene yürürlüğe sokmaları ve hâtta belli ölçülerde genişletmeleri isteniyordu.

Müttefiklerin bu tutumlarına karşı İsmet Paşa kesin görüşünü şöyle belirtiyordu: "Türkiye kapitülasyonlar yerine hiçbir şekil, hiçbir kayıt, hiçbir imtiyaz kabul edemez, etmeyecektir."[8]

Konferansın bu aşamasında Musul sorunu üzerinde çok tartışmalar yaşandı. Fakat sonuç alınamayacağı anlaşıldığından, bu sorunun çözümü Lozan sonrasında ikili görüşmelere bırakıldı. Eğer gene bir sonuç alınamazsa, Türkiye Milletler Cemiyeti'nin (Cemiyet-i Akvam) arabuluculuğunu kabul ediyordu.

Konferansta en hassas konulardan birinin "Boğazlar sorunu" olması bekleniyordu. Zaten Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler de işin bu aşamasında toplantıya katılıyorlardı. Fakat hemen herkesi hayrette bırakan bir tutumla Türkiye, bu konudaki İngiliz teklifini kabul etti ve boğazların "ulusların bir denetime" tabi olmalarını kabul etti.

Oysa ki Rusya ve Ukrayna, Boğazların tümüyle Türkiye'nin denetimine bırakılması ve "kapalılığı" ilkesi konusunda tüm ağırlıklarını koymuşlar ve Türkiye'den yana tavır almışlardı. Bu çerçeve içinde Boğazların silahlandırılması da söz konusu oluyordu.

Konferansın bu şamasında Türkiye'nin İngiliz teklifini kolayca kabul etmesinin nedenleri konusu çok tartışılmıştır. Bence bunun iki nedeni vardır.

Bunlardan birincisi, Türkiye'nin "akçalı konular" tartışılırken İngiltere'nin desteğini aramasıdır. Fransa'yla ilişkiler çok iyi gidiyordu ama, işin içine para girince bu ilişkiler kaçınılmaz olarak bozulacaktı. Nitekim olaylar böyle gerçekleşecektir.

İkinci neden, Türkiye'nin Moskova'ya fazla güvenmemesidir. O dönemde Rusya Türkiye'nin en yakın dostuydu. Fakat uluslararası ilişkilerde kalıcı dostluk vb. kavramların bulunmadığını bilen Mustafa Kemal, yarın Rusya ile ilişkiler bozulursa, Rusya'ya karşı yalnız kalmak istememiş olabilirdi.

Konferansın bu aşamasında içinden çıkılamayan sorun "akçalı işler" oldu. Bu konularda anlaşmaya varmak bir türlü mümkün olmuyordu. Gerek Ulusal Savaş sırasında ve gerekse sonrasında Ankara'yı sürekli desteklemiş bulunan Fransa, Fransız firmalarının ve yatırımcılarının çıkarları söz konusu olduğunda, katı bir tavır takınmıştı.

Türkiye, Osmanlı borçlarını kabul ediyor fakat "toprak esası" getirilmesini istiyordu. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarından ne kadarını alabilirse, Osmanlı borçlarını o oranda üstlenmek istiyordu. Fransa'nın ve Fransız şirketlerinin buna itirazı yoktu. Fakat borçların Fransız Frangı değil, altın lirayla ödenmesini istiyorlardı ki, Türkiye'nin bunu kabul etmesi mümkün değildi. Zira Fransa devalüasyon yapmıştı ve Fransız Frangı çok ucuzlamıştı.

Ve her şey bir yana Fransa kapitülasyonların hem de genişletilerek yeniden yaşama geçirilmesini istiyordu ki, böyle bir şey söz konusu bile olamazdı.

Ocak 1923'te Ankara'ya gelen Hasan Bey, Lozan'daki gelişmeler hakkında TBMM'ye bilgi verdi ve barışın pek de yakın görünmediğini vurgulayarak Meclis'in ve Mustafa Kemal'in görüşlerini aldı. Aynı günlerde müttefikler İsmet Paşa'ya kabul edilmesi mümkün olmayan bir andlaşma metni vermişlerdi. İsmet Paşa bunu kabul etmeyince, Konferansa ara verildi. Müttefiklerin iyi niyetli olmadıklarının somut bir göstergesi, anlaşmaya varılan konularda bir metnin hazırlanarak, en azından bunun imzalanması konusundaki Türk önerisinin dikkate alınmamasıdır.

E. Konferansın İkinci Aşamasıve Barış

İsmet Paşa Ankara'ya döndükten sonra TBMM'de açık ve gizli oturumlar şeklinde çok uzun ve sert tartışmalar yaşandı. Meclis'teki İkinci Grup, Lozan'daki delegelerin özellikle Musul konusunda çok ödün verdiklerini ve "Misak-ı Millî"nin delindiğini ileri sürüyorlardı.[9] Aslında 2. Grup milletvekilleri bu tartışmalarla, temelde Mustafa Kemal'i yıpratmaya çalışıyorlardı. Nitekim bu kıyasıya tartışmalardan sonra, ortaya hiçbir somut şey konulamadı.

Bu arada başta İtalya olmak üzere, konferansı yeniden toplama konusunda çabalar gösteriliyordu. Ve bu türden çabaların sonucunda 23 Nisan 1923'te konferans yeniden toplandı ve çalışmalarını sürdürmeye başladı.

Konferansın bu ikinci aşamasında Yunanistan'dan istenen tazminat konusu bir biçimde çözümlendi. Yunanistan Türkiye'nin tazminat talebini haklı bulmakla birlikte, kendisinin de perişan bir duruma düştüğünü ve para ödeyecek durumu olmadığını ileri sürmüştü. Sonunda Trakya'daki demiryolunun Edirne istasyonu olan Karaağaç, Meriç'in batısında olmakla birlikte Türkiye'ye bırakıldı ve Türkiye tazminat talebinden vazgeçti.

Bu aşamadaki görüşmeler sonucunda kapitülasyonlar kaldırılıyor ve Osmanlı borçlarının "ülke esasına göre" ve Fransız Frangı'yla yapılması konusunda anlaşmaya varılıyordu.

İstanbul hariç olmak üzere Türkiye'deki Rumlarla, Batı Trakya hariç Yunanistan'daki Türklerin "mübadelesi" konusu daha sonra ikili görüşmelere bırakılıyordu.

Ve Lozan Barış Andlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandı.

Bu yazının başlarında vurguladığım üzere, İsmet Paşa'nın belirttiği gibi, "Birinci Cihan Harbi'nden kalan muahedelerin hiçbiri yaşamaz. Yalnız Lozan Muahedesi ayaktadır… Lozan Muahedesi Türkiye için esaslı değerini ve uluslararası münasebetlerde kılavuz olacak ilkeleri taşımakta devam etmektedir."[10]

Lozan Andlaşması'nın 1. maddesine göre; Türkiye ile; Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya arasındaki savaş durumu andlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten başlayarak bitmiş oluyordu. Meriç Nehri'nin batısına dek Doğu Trakya Türkiye'nin olacaktı (Md. 2). Suriye sınırı 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız Andlaşmasının 9. maddesine göre düzenlenen sınır olacaktı (Daha sonra diplomatik bir mücadele sonrasında İskenderun sancağı sınırlarımız içine alınacaktır).

Irak sınırının saptanması, konferans sonrasına ertelenmiştir.

İmroz, Bozcaada ve Tavşan adaları Türkiye'ye (Madde 12); Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adaları Yunanistan'a bırakılıyordu (Md. 13). Ancak Yunanistan bu adalarda hiçbir deniz üssü kuramayacak, tahkimat yapamayacak, fazla asker bulundurmayacak ve Anadolu kıyıları üzerinde askeri uçak uçurtmayacaktı.

Türkiye Mısır'la ilgili borç yükümlülüklerinden tümüyle kurtulmuş oluyordu (Md. 18). Ayrıca Türkiye, Libya'daki ayrıcalıklarından vazgeçiyor (Md. 22), Kıbrıs'ın İngiltere'ye katılışını tanıyordu (Md. 21) .Kapitülasyonlar her bakımdan ve tümüyle kaldırılıyordu (Md. 28).

Ege denizinde İtalyan işgalinde bulunan adalar İtalya'ya bırakılıyor (Md. 15), 5 Kasım 1914 başlangıç olmak üzere Türkiye, Mısır ve Sudan üzerindeki tüm haklarından vazgeçiyordu (Md. 17).

Azınlık hakları karşılıklı eşitlik temelinden yola çıkılarak ve bu konudaki uluslararası andlaşmalar çerçevesinde çözümleniyordu (Md. 37-45).

Osmanlı borçları “ülke temeline” göre takside bağlanıyordu.[11]

İlke olarak Boğazlardan geçiş serbestisi kabul ediliyordu (Md. 26). Boğazlar rejimini düzenleyen aynı tarihli bir sözleşme, “Bu andlaşmanın içindeymiş gibi, aynı güç ve değerde” oluyordu ya da öyle sayılıyordu (Boğazlar rejimi daha sonra Montrö Sözleşmesi’yle yeniden düzenlenmiş ve günümüzdeki statüsüne, yani ilke olarak Türkiye’nin kontrolündeki boğazlar statüsüne kavuşturulmuştur).

Lozan Andlaşması, TBMM’nin 23 Ağustos 1923 tarihli toplantısında 227 üyeden 213’ünün olumlu oyu ile onaylanmış, aynı gün İstanbul ve Boğazlar bölgelerindeki müttefik donanma ve askeri kuvvetlerinin Türk topraklarını derhal terk etmeleri istenmiştir.[12]

Gerçekten günümüz Türkiyesi sınırları açısından önemli ölçüde Lozan’da belirlendiği gibi, felsefe olarak tümüyle Lozan’da ortaya konulmuş ve zamanın emperyalist devletlerince de zorunlu olarak kabul edilmişti. Türkiye Lozan’dan sonra uygar dünyanın tüm haklarına sahip, eşit, bağımsız ve saygın bir devleti olarak dünya siyaset sahnesinde görülecektir.

Günümüzde bazı kalemler Lozan’ın bir “başarı olmadığını” dile getirmektedirler. Günümüzde de yaşayan bir andlaşma olması bile, Lozan’ın “akılcı” ve “mantıklı” ve “haklı” bir zemin üzerinde durduğunu gösterir.

Lozan’dan önce yapılmış ve uygulama olanağını bulamamış Sevr’le karşılaştırdığımız zaman; Doğu Trakya, İzmir ve Hinterlandı, Ermenistan, Kürdistan vb. gibi toprak kayıpları bir yana, “bağımsız bir devlet” olma iradesinin ve niyetinin gösterilmesi ve bunun mücadelesinin başarıyla yapılması bile aradaki inanılmaz farkı göstermektedir.

Sevr’le tüm kapitülasyonlar, genişletilmiş bir biçimde geri geliyordu. İsmet Paşa Lozan’da bunu kabul etmemek için toplantının kesilmesini bile göze almıştı.

Fakat Lozan’daki beklentiler ve yaşamsal önemli sayılan konular, acaba günümüzde ne denli “Kıymet-i Harbiyeye” sahip? Doğrusu bu konuda pek iyimser değilim. Ve maalesef bu kötümserliğim yaşadığı dönemde Lozan’ın “banisi” olan İsmet Paşa’da da görülmekteydi.

Daha sonra “Atatürk Konferansları” arasında yayınlanan ve Ankara DTC Fakültesi’nde bizzat dinleme şansını yakaladığın bir konuşmasında İsmet Paşa, Lozan anılarını anlatmıştı.

Lord Curzon bir gün İsmet Paşa’ya gelerek, “Sizden memnun değiliz” demiş, “Sizden ne istersek reddediyorsunuz ve beni üzüyorsunuz. Fakat ben bugün reddettiklerinizi cebime koyuyorum. Memleketiniz savaştan harap olmuş durumda. Yeniden kalkınma için paraya gereksiniminiz olacak ve bizim kapımıza geleceksiniz. Ben de bugün cebime koyduklarımı teker teker cebimden çıkartacağım ve size iade edeceğim.”

İsmet Paşa, "Eğer kapılarınıza gelirsek, cebinize koyduklarınızı çıkarırsınız" demiş ve "Ben o kapıya hiç gitmedim" gibisinden bir cümleyle konferansı tamamlamıştı.

Lozan Andlaşması'nın değerini anlamak için, Sevr'le karşılaştırmak da yetmez. Ankara'nın Lozan'dan beklentisi, bağımsız ve eşit haklara sahip bir devlet olarak kendini kabul ettirmekti.

Sevr, mağlup bir imparatorluğu yenen devletlerin, bu imparatorluğa zorla imzalatmaya çalıştıkları ve "ricalarla" yumuşatılmaya çabalanmış onur kırıcı bir metindi. Lozan ise, onurlu bir devletin çetin pazarlıklarla gerçekleştirdiği ve geçmişin yüklerinden ve geleceğin "ipoteklerinden" kurtulmak amacına yönelik, onurlu ve akılcı bir andlaşmadır.

1 Ateş, Toktamış; Türk Devrim Tarihi, 9. Baskı Der Yayınları, s. 298-305, İstanbul 2001.

2 Cebesoy, Ali Fuad; Siyasî Hatıralar O, İstanbul 1967, s. 102-103.

3 Bu konularda bkz. a.e., s. 104-108

G. Jaeschke; "Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi", TTK Yay XVI. Dizi Ankara 1973, s. 2.

4 Dr. Rıza Nur anılarında Lozan'la ilgili değişik yorumlar yapar. Dengesiz kişiliğini dikkate alarak bu görüşlere itibar etmedik. Bkz. Hayat ve Hatıratım, Cilt 3 İstanbul 1968, s. 960-1250.

5 Ali Naci Karacan; Lozan, 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, bkz. s. 69-71.

6 Lozan Barış Konferansı (Tutanaklar, Belgeler) Çev. Seha Meray Takım I, Cilt I, Kitap?, Anakara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1968, Bkz. s. 5 ve 129.

7 Bu konferansın tam adı, "Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lozan Konferansı"dır.

8 Ali Naci Karan; a.g.e., s. 144-145; Lozan… s. 13.

9 O dönemde TBMM Başkan Yardımcısı olan Ali Fuad Cebesoy'un o günlerle ilgili gözlemleri için bkz. a.g.e., s. 233-344.

10 Lozan… I, I, I, (Önsöz) s. IX.

11 Bu konudaki 46, madde metni aynen şöyledir: "İş bu andlaşmada belirtilen adalarla…kendilerine toprak parçası bırakılan devletler… Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış Asya toprakları üzerinde yeni kurulan devletler arasında (Osmanlı borçları) bu kesimde belirtilen şartlara göre dağıtıldı.

Yetmişsekizinci Bölüm

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu / Prof. Dr. Ercüment Kuran [s.327-331]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ve müttefikleri safında katılan Osmanlı Devleti, yenilgiyi kabul ederek, İngiltere ve müttefikleriyle 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Az sonra da, 13 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'ndan istifa eden Mustafa Kemal Paşa Adana'dan İstanbul'a dönmüştür. Paşa, İzmir'in Yunanlılar tarafından 15 Mayıs 1919'da işgalinin ertesi günü, maiyetiyle birlikte İstanbul'dan ayrılıp 19 Mayıs'ta Samsun'da karaya çıktı. 9. Kolordu Müfettişliği'ne geniş yetkilerle tayin edilmişti. Resmi görevi yerli Rumların Karadeniz bölgesinde çıkardıkları karışıklığa son vermek ve böylece İngiltere'nin, Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak, bölgeyi işgal etmesini önlemekti.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'da bir aya yakın kaldı. 12 Haziran'da Havza yoluyla Amasya'ya geçti. Orada eski Bahriye Nazırı Rauf Bey, 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa ve 3. Kolordu Kumandanı Refet Bey ile buluşup toplantılar yaptı. Görüşmeler sonunda, Mustafa Kemal Paşa'nın önceden hazırladığı prensipleri kapsayan bir metin üzerinde anlaşma sağlandı. 12. Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal ve 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşaların da mütalâaları alındıktan sonra bazı düzeltmelere uğrayan metin, 21/22 Haziran gecesindeki son toplantıda kesin şeklini aldı. Bu "Amasya Kararları" ertesi gün, yani 22 Haziran 1919'da asker ve sivil ilgililere telgrafla bildirildi. Amasya Tamimi olarak tanınan altı maddelik metnin 1. maddesi şöyledir:

"Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir. Hükûmeti merkeziyetimiz İtilâf Devletlerinin tesir ve murakabesi altında mahsur bulunduğundan deruhde ettiği mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum (yok) tanıttırıyor. Milletin istiklâlini gene milletin azmü kararı kurtaracaktır. Milletin halü vaz'ını derpiş etmek (göz önüne almak) ve sadayı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden azade bir heyeti milliyenin vücudu elzemdir.

Anadolu'nun bil-vücuh en emin mahalli olan Sivas'ta millî bir kongrenin serian in'ikadı takarrür etmiştir. Bunun için tekmil vilâyatı osmaniyenin her livasından ve fırka ihtilâfatı nazarı dikkate alınmaksızın muktedir ve milletin itimadına mazhar üç kadar zatın sürati mümkine ile yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir."[1]

Amasya Kararları'na genelde bakılınca, bunların Türk Millî Mücadelesi'nin ana programını teşkil ettiği, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi dehası ve askerî kabiliyeti sayesinde adım adım gerçekleştirildiği müşahade olunur.

Mustafa Kemal Paşa Amasya'dan sonra, Rauf Bey ile birlikte, Sivas ve Erzincan üzerinden Erzurum'a gitti. İngilizlerin baskısı neticesinde 8 Temmuz gecesi askerlikten ayrılmak zorunda kalan Paşa, 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da toplanan Doğu vilâyetleri temsilcilerinin kongresine katıldı ve kongreye başkan oldu. Onun ustaca yönetimi sayesinde, Erzurum Kongresi'nin 7 Ağustos 1919'da yayınlanan beyannamesi Amasya Kararlarına uygun olarak hazırlandı.

On maddelik beyanname Millî Mücadele'nin hedeflerini daha ayrıntılı olarak belirliyor ve bu hedeflere varmak için yapılacak icraatı tesbit ediyordu. 2. maddede "Osmanlı vatanının tamamiyeti ve istiklali millimizin temini ve makamı saltanat ve hilafetin masuniyeti için Kuvây-ı Milliye'yi âmil ve iradei milliyeyi hâkim kılmak esastır" hükmü açıklanıyordu. 4. maddede, merkezi hükümetin yabancı bir devletin baskısı altında kalması halinde "Hukuku milliyeyi kâfil tedabir ve mukarrerat ittihaz olunmuştur" ibaresi bulunuyordu. 6. maddede "30 Teşrinievvel sene 1334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan… ekseriyeti kahireyi İslamlar teşkil eden… ve yekdiğerinden gayrikabili infikâk (ayrılamaz) özkardeş olan din ve ırkdaşlarımızla meskûn memâlikimiz" cümlesi, vatan sınırlarını Mondros Mütarekesi imzalandığı gün ordularımızın hakimiyeti altında bulunan toprakları çeviren hatla çiziyordu. 8. maddede "Milletin içinde bulunduğu hâli zücret ve endişeden kurtulmak çarelerine bizzat tevessülüne hacet kalmadan hükümeti merkeziyetimizin Meclisi Milli'yi hemen ve bilâ ifâtei zaman (zaman kaybetmeden) toplaması" isteniyordu.[2]

Erzurum Kongresi'nin aldığı en önemli karar, hiç şüphesiz, beyannamenin 10. ve son maddesinde belirtildiği gibi, kongrece seçilecek yedi kişilik bir Heyet-i Temsiliye kurulmasıdır. Seçim yapıldı ve Heyet başkanlığına Mustafa Kemal Paşa getirildi. Paşa Kongre'ye bütünüyle hakim olmuştu. Onun teklifiyle de "Vilayeti Şarkiye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti" adı, beyannamenin 9. maddesinde "Şarkî Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti" olarak değiştirilmişti.

Erzurum Kongresi'nden güçlenerek çıkan Mustafa Kemal Paşa bundan sonraki çalışmalarını Sivas Kongresi'ni gerçekleştirmeye yöneltti. Kongre çeşitli vilâyetler temsilcilerinin katılmasıyla 4 Eylül 1919'da toplandı ve 11 Eylül'e kadar sürdü.[3] Erzurum'da alınan kararlar burada hemen aynen kabul edildi. Başlıca değişiklikler "Şarki Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti"nin "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti" adını alması, Heyet-i Temsiliye üye sayısının yediden on altıya yükseltilmesidir. Mustafa Kemal Paşa bu heyetin de başkanıydı. Sivas Kongresi'nin önemi Erzurum'da sadece Anadolu'nun Kuzey ve Doğu Bölgeleri temsilcileri tarafından alınan kararların vatanın tamamı için hukuken geçerli hale getirilmiş olmasıdır.

Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nin kapandığı günün gecesinde, Heyet-i Temsiliye adına İstanbul hükümetine telgraf çekerek padişah ile bir saat içinde doğrudan doğruya haberleşme imkânı sağlanmasını istemiş, bu engellendiği takdirde İstanbul ile haberleşmenin kesileceğini bildirmişti. Telgraf cevapsız kalınca da Anadolu ve Trakya'nın İstanbul ile bağlantısı kalmamıştı.

Heyet-i Temsiliye'nin sert tavrı karşısında Merkezî Hükümet daha fazla dayanamadı. 2 Ekim 1919'da Damat Ferid Paşa sadrazamlıktan istifa ederek yerine, Millî Hareket'e taraftar Ali Rıza Paşa

hükûmeti kuruldu. Ardından seçimler yapıldı ve 1920 yılı başlarında İstanbul'da Mebusan Meclisi toplandı. Milletvekillerinin çoğu Kuvây-ı Milliyeciydi. Bu itibarla Meclis, 28 Ocak 1920 günkü gizli oturumunda "Misâk-i Milli"yi kabul etti ve 17 Şubat 1920'de kararını halk efkârına açıkladı. Altı maddelik belgenin esasları Amasya Tamimi'ne dayanır, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin yayınladıkları beyannamelerde kayıtlı ayrıntıları da ihtiva eder.[4]

Gelişmelerden memnun olmayan İngilizler az sonra, 16 Mart 1920'de, İstanbul'u işgal ettiler ve Mebusan Meclisi'ni basarak Rauf Bey (Orbay) ile birkaç milletvekili arkadaşını Malta'ya sürdüler. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920 tarihli bir tebliğle "Selâhiyeti fevkalâdeyi haiz bir meclisin Ankara'da içtimaî" kararını ilgililere duyurdu.[5] İstanbul'dan kaçıp gelen milletvekilleriyle yeni seçilen temsilcilerden kurulu Büyük Millet Meclisi 23 Haziran 1920'de Ankara'da çalışmalarına başladı. Artık Amasya Tamimi'nde gerekli görüldüğü tarzda "her türlü tesir ve mürakabeden âzâde bir heyeti milliye" meydana gelmişti.

24 Nisan 1920 tarihli oturumunda Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanlığına seçilen M. Kemal Paşa aynı gün, kurulacak hükümetin dayanacağı esaslara dair bir önerge sundu. Önergede Meclis yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamalı, "hükümet işlerine göre ayrılmış dairelerin idaresi"ni kendi seçeceği Heyet-i İcraiye'ye vermeli ve "İdare Heyeti'nin de başkanı olan Meclis başkanı Meclis adına yaptığı tasarruflardan dolayı… diğer vekiller gibi Meclis karşısında sorumlu olmalıdır."[6] Önerge kabul edildi ve ertesi gün, yani 25 Nisan'da, yapılan seçimlerle sekiz kişilik geçici bir hükümet kuruldu. Bu heyetin altı üyesi seçimle belirlenmiş, tabii başkan M. Kemal Paşa ile birlikte Erkân-ı Harbiye Reisi İsmet (İnönü) Bey de seçimsiz olarak hükümete katılmıştı.[7]

Aynı gün, Yürütme Kurulu ile Meclis'in ilişkilerini kanunlaştırmak üzere 15 kişilik bir Layiha Encümeni kurulmuştu. Bu encümenin hazırladığı kanun 2 Mayıs 1920'de Meclis'te kabul edilerek 3 Mayıs'ta M. Kemal Paşa'nın başkanlığında 10 vekilden meydana gelen "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" teşekkül etti.[8]

Erzurum ve Sivas Kongrelerinin 2. maddelerinde "Makam-ı Saltanat ve Hilafetin masuniyeti" sağlanacağı ve M. Kemal'in TBMM'nin açılışının ertesi günü mecliste yaptığı konuşmada "Makamı Hilafet ve Saltanatın masuniyeti istiklalini… bahşedecek bir ruhu temin"den söz edildiği halde[9] o gerçekte Türkiye'de Cumhuriyet kurmayı tasarlıyordu. Daha Erzurum Kongresi öncesinde, 20 Temmuz 1919'da, eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit (Kansu)'nun Milli Mücadele başarıyla sona erdikten sonra hükümet şeklinin ne olacağı sorusuna "Şekli hükümet zamanı gelince Cumhuriyet olacaktır" cevabını vermiştir.[10]

M. Kemal Paşa 24 Nisan'daki Meclis konuşmasında Osmanlı hilafetinin geleceği hakkında da şu ilgi çekici beyanatta bulunmuştu: "Hilafet ve saltanat makamının tahlisine (kurtarılmasına) muvaffakiyet hasıl olduktan sonra, Padişahımız ve Halifei Müslimin Efendimiz… Meclisi Âlinizin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vazı muhterem ve mübeccelini arz eder."[11]

Ankara'da TBMM'nin faaliyete geçmesi, İstanbul hükümetini telaşlandırmış ve İslam halifesine karşı ayaklananların din düşmanı sayılıp katillerinin vacip olduğuna dair şeyhülislamdan fetva alınmıştı. 11 Nisan 1920 tarihli bu fetvaya Ankara Müftüsü Rıfat (Börekçi) Efendi 16 Nisan'da başka bir fetva ile karşılık vermişse de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Milli Hareket aleyhine isyanlar çıktı. Büyük Millet Meclisi hükümeti yaz boyunca isyanları bastırmakla meşgul oldu.

Sadrazam Damat Ferid'in temsilcilerinin 10 Ağustos 1920'de Sevr Barış Antlaşması'nı imzalaması Padişah Vahdettin'in halk nezdinde büyük itibar kaybetmesine sebep oldu ve Anadolu'da, hatta İstanbul'da Kuvay-ı Milliye taraftarları çoğaldı. M. Kemal Paşa da Büyük Millet Meclisi'nin 25 Ağustos 1920 günkü gizli oturumunda "Makamı Hilafeti ve Saltanatı işgal eden zat bu millet için hain bir adamdır" diyerek Osmanlı hükümdarını itham etti.[12]

Paşa az sonra, 13 Eylül 1920'de, "Siyasi, içtimai, idari, askeri noktai nazarları telhis ve Teşkilat-ı İdariye hakkında mukarreratı ihtiva eden" bir programı Meclis'e sundu. 18 Eylül günü Meclis'te okunan program, oturum sonunda bir Teşkilat-ı Esasiye kanun tasarısı şekline konulmak üzere, özel bir encümene havale edildi.[13]

Söz konusu tasarı encümende ve Meclis genel kurulunda etraflıca tartışıldı. Hususu ile padişaha ait olan yetkilerden bir kısmını Büyük Millet Meclisi'ne aktaran maddeler muhafazakar mebusların itirazına uğradı. Sonunda 1921 yılı başlarında, Millet Meclisi Hükümeti'ne itiraz eden Çerkes Ethem'in tenkili ve ardından Yunanlılara karşı I. İnönü Zaferi'nin sağladığı olumlu ortamda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 20 Ocak 1921 günü Meclis'te oylanarak kabul edildi.[14]

31 maddelik kanunun 1. maddesi "Hakimiyet bila kaydu şart milletindir" hükmünü getiriyor, 2. maddesi "İcra kudreti ve teşri selahiyetinin milletin yegane ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temarküz" ettiğini açıklıyor, 3. maddesinde "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti' unvanını taşır" deniyordu. 9. maddede ise "Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi tarafında intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vazına ve Heyet-i Vekile mukarreratını tasdike selahiyattardır. İcra vekilleri heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi reisi Vekiller Heyeti'nin de reis-i tabiisidir." cümleleri Meclis başkanını geniş yetkilerle donatıyordu.[15] Böylece Meclis'in açılışından 9 ay sonra Anadolu'da kurulmakta olan yeni devletin teşkilatlanması kanuni çerçeveye oturtulmuş oluyordu. Rahmetli Mahmut Goloğlu M. Kemal Paşa'nın Meclis'e sunduğu programla "Cumhuriyet'e doğru gitme isteğinin ilk işareti"ni verdiğini belirtir.[16] Dr. Ahmet Demirel de, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu "yasamanın üstünlüğü ilkesinin en katı biçimi olan Meclis Hükümeti sistemini kurmuş olmakla birlikte, 9. maddenin… yetkileri Meclise değil, Paşa'nın şahsında" topladığını kaydeder.[17] M. Kemal artık Meclis içinde kendisine bağlı mebusların "bir tür parti disiplini ile hareket etmelerini sağlamak üzere" Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu kurmak için harekete geçti ve 10 Mayıs 1921'de 133 mebusun katıldığı bir toplantıda düşüncesini gerçekleştirdi.[18]

Grubun ilk önemli icraatı 16 Mayıs'ta istifa eden Heyet-i Vekile'nin yerine üç gün sonra yapılan seçimde Grubun görüşlerine daha yatkın bir heyetin iktidara getirilmesi oldu.[19] O günlerde TBMM'nin mevcudu 351 mebustu. Bunların 261'i Gruba alınmış, 90 mebus Grup dışında kalmıştı. Bu sonuncular küçük birlikler halinde muhalefet faaliyetinde bulundular. Birinci grubun kuruluşundan 14 ay sonra, 1922 Temmuzu'nda İkinci Müdafai Hukuk Grubu halinde teşkilatlandılar.[20] Başlarında Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş), Trabzon Mebusu Ali Şükrü ve Mersin Mebusu Selahattin (Köseoğlu) Beyler bulunuyordu. Birinci Grup adıyla tanınan Müdafai Hukuk Grubu'na tepki olarak kurulan gruba "İkinci Grup" denildi. Milli Mücadele kahramanlarından Ali Fuat (Cebesoy) Paşa İkinci Grubun "Meclis Reisi'nin diktatörlüğe doğru gittiğinden şüphe" ettiğini bildirir.[21] Aslında iki grup da Kuvayi Milliye ruhunu paylaşıyor, ana hedeflerde kolayca görüş ve karar birliğini varıyorlardı; fakat, İkinci Grup M. Kemal'in giderek Meclis'in yetkilerini ele geçirmesine karşı çıkıyordu.

Bu sıralar, Doğu ve Batı cephelerinde nisbî bir sükûn hüküm sürüyordu. Kâzım Karabekir Paşa'nın kuvvetleri 1920 Ekimi sonunda Kars'ı Ermenilerden kurtarmış ve karargâhını Sarıkamış'ta kurmuştu. Batı'da ise 27 Mart 1921'de yeniden saldırıya geçen Yunanlılar 1 Nisan'da II. İnönü Muharebesin'de hezimete uğrayınca Dumlupınar gerisine çekilmişlerdi.[22] Yunanlılar anavatanlarından getirdikleri birlik ve silahlarla Anadolu'daki kuvvetlerini takviye ettikten sonra, 19 Temmuz 1921'de Bursa ve Uşak bölgelerinde saldırı harekatı başlattılar. 25 Temmuz'a kadar aralıksız 15 gün süren "Kütahya-Eskişehir" Muharebesi Türk ordusunun "Sakarya" gerisine çekilmesiyle sona erdi.[23]

Bu yenilgi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni derinden sarstı. Yunan ordusunun Milli Hareket'in merkezi Ankara'ya yaklaşmış olması Meclis'i düşmana karşı yeni tedbirler almaya sevketti. TBMM'nin 4 Ağustos 1921 günkü gizli oturumunda Mersin Mebusu Selahattin Bey Meclis Reisi'nin "kumandayı idare etmesini" teklif etti. Konu Meclis'in gizli ve açık oturumlarında bir hayli tartışıldı ve sonunda, 5 Ağustos 1921 tarihli bir kanunla, M. Kemal Paşa "Meclis yetkilerini üç ay süreyle üzerine alarak başkumandanlığa" getirildi.[24] Bilindiği gibi, M. Kemal Paşa 23 Ağustos'tan 13 Eylül'e kadar süren Sakarya Meydan Muharebesini kazanmış ve Yunan kuvvetleri nehrin batısında Mihalıççık-Sivrihisar hattı gerisine çekilmiştir.[25] M. Kemal'in BMM'den aldığı 3 ay süreli başkumandanlık yetkisi bundan sonra 3 defa uzatılmış ve bu yetki Meclis'in 20 Temmuz 1922 günkü oturumda kendisine süresiz olarak verilmiştir. Ancak Meclis gerekli gördüğü takdirde başkumandanlık unvan ve yetkisini yürürlükten kaldırabilecekti.[26]

Sakarya Zaferi'nin kazanılmasının ardından İtilaf Devletlerinin Türk-Yunan anlaşmazlığını ortadan kaldırmak için çeşitli teşebbüsleri olduysa da bir sonuç alınamadı. İki taraf da bütün güçleriyle savaş hazırlıklarını sürdürdüler. Nihayet 26 Ağustos 1922 sabahı, Türk ordusu Afyon güneyinde Kocatepe'de Yunan kuvvetlerine saldırdı. Tarihe "Başkumandanlık Muharebesi" olarak geçen savaş 30 Ağustos'ta Türklerin zaferi ile sonuçlandı ve düşman 9 Eylül'de denize döküldü. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile de Türk Milli Mücadelesi'nin askeri safhası sona erdi ve Yunan birliklerinin Doğu Trakya'yı boşaltması sağlandı.

M. Kemal Paşa Başkumandanlık Muharabesi'ni kazanmakla ülke içinde güç dengesini kendi lehine değiştirmiştir. 1 Kasım 1922'de TBMM'de şu çarpıcı sözleri söyledi. "Millet, mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve milli saltanat ve hakimiyetini… müntehap vekillerden terekküp eden bir Meclis-i Ali'de temsil etti. İşte o Meclis… TBMM'dir… Bundan başka bir Makam-ı Saltanat, bundan başka bir Heyet-i Hükümet yoktur ve olamaz."[27] Onun konuşması ardından Hilafet ve Saltanat birbirinden ayrılarak Saltanat'ın kaldırılması Meclis'te oy birliği ile kabul edildi. Hilafetin ise Hanedan-ı Al-i Osman'a ait olduğu kararı alındı. Bu durumda Vahdettin, 17 Kasım 1922'de bir İngiliz harp gemisi ile İstanbul'dan ayrıldı. Ertesi gün de Vahdettin'in amca oğlu Abdülmecit Efendi TBMM tarafından halife seçildi.[28]

Vatan topraklarının düşman istilasından kurtarılması ve Osmanlı saltanatının sona ermesi ile TBMM I. Dönem çalışmalarını tamamlamış oluyordu. M. Kemal bundan sonraki icraatını kendine daha bağlı, muhalefetsiz bir Meclis ile gerçekleştirmeyi düşünüyordu. 6 Aralık 1922'de Ankara'da, barış sağlanınca halkçılığı esas alan Halk Fırkası adı altında bir siyasi parti kuracağını açıkladı. Az sonra da, Batı Anadolu gezisine çıktı. Maksadı "halk ile yakından temasa gelmek, onlarla bugüne ve yarına ait karşılıklı görüşmelerde bulunmaktı."[29] O "halk kavramını bütün sınıfları kapsayacak" anlamda kullanıyordu.[30]

I. Büyük Millet Meclisi, 3 Nisan 1923'te Birinci Grup lehine seçim kanununda bazı değişiklikler yaptı ve 16 Nisan'da dağıldı. "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubu" üyeleri başlarında M. Kemal Paşa olduğu halde… sadece kendilerinden olanları seçtirmeye" çalıştılar.[31] Bunda da başarılı oldular, çünkü yeni kanuna göre, yapılan seçimlere teşkilatsız giren muhalifler karşısında Müdafaai Hukuk Grubu adayları galip çıkmışlardı.[32]

M. Kemal Paşa Müdafaai Hukuk Grubu'nu Halk Fırkası haline dönüştürmek istiyordu. Ancak Fırka'nın kurulması gecikti ve 1923 Temmuzu'nda Lozan'da barış antlaşması imzalanması ardından, 11 Ağustos'ta TBMM İkinci Dönem çalışmalarına başladıktan bir ay sonra, 11 Eylül 1923'te "Halk Fırkası, Müdafaai Hukuk Grubunun yerini aldı. Fırka genel başkanlığına M. Kemal Paşa, Meclis Grubu başkanlığına da Heyet-i Vekile Reisi Ali Fethi (Okyar) Bey getirildi."[33]

24 Eylül 1923 tarihli Anadolu'da Yeni Gün'de yayınlanan bir haber ilgi çekiciydi. Gerçekten, M. Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelerek kendisiyle mülâkat yapan Viyana'nın Neue Freie Presse gazetesi muhabirine "Türkiye halihazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır" dediğini yazmıştı.[34] M. Kemal, 1927 Ekim'inde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İkinci Büyük Kongresi'nde okuduğu uzun nutkunda "itiraf" ettiği gibi "Tatbiki için münasip zaman intizarında bulunduğu" Cumhuriyet ilanı fikrinin "tatbik anının geldiğine hükm"etmiş ve icraata geçmiştir. Fethi Bey başkanlığındaki Heyet-i Vekile onun tavsiyesiyle 26 Ekim 1923'te topluca istifa etmiş, 28 Ekim'de Heyeti Vekile üyeleri ile Halk Fırkası idare heyeti M. Kemal Paşa başkanlığında özel bir toplantı yaparak, istifa eden vekillerin kurulacak hükümette görev almayacaklarını bildirmişler, bunun üzerine Fırka idare heyeti yeni bir hükümet listesi hazırlamıştır.[35] Ne var ki, 29 Ekim sabahı toplanan Halk Fırkası grubu hazırlanan listeyi reddetti.[36] Bu durumda, grubun öğleden sonraki toplantısında M.

Kemal Paşa bunalımın aşılabilmesi için Teşkilat-ı Esasiye kanununda bazı temel değişikliklere gidilmesini zaruri görmüş, İsmet Paşa da Kanuni Esasi encümeninin yaptığı değişiklikleri anlatmıştır. Önceden Kanuni Esasi'nin 1. maddesine "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuriyet'tir." cümlesinin eklenmesini, 10. maddenin "Türkiye Reis-i Cumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur", 12. maddesinin de "başvekil Reis-i Cumhur tarafından ve Meclis Azası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından yine meclis azası arasından intihap olunduktan sonra Heyet-i Umumiyesi Reis-i Cumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur" şeklini almasını kararlaştırmıştı. Görüşmeler sonunda Grup üyeleri Cumhuriyet'in ilanını ve Reis-i Cumhur seçilmesini kabul etmişlerdir.[37]

Akşamüstü toplanan TBMM Kanunu Esasi encümeni Teşkilatı Esasiye kanununda yapılmasını uygun gördüğü değişikleri görüştü, bazı ufak düzeltmeler yaptıktan sonra söz konusu kanun oylanarak "müttefikan" kabul edildi. Daha sonra cumhurbaşkanı seçimine geçildi ve M. Kemal Paşa mevcut 158 üyenin oyuyla Cumhuriyet Riyasetine getirildi. Ertesi gün de Cumhurbaşkanı, Malatya milletvekili İsmet Paşa'yı başvekalete tayin etti.[38] Böylece kurulan Türkiye Cumhuriyeti 1924 Mart'ında hilafeti kaldırmakla laik devlet niteliği kazandı. II. Dünya Savaşı sonuna kadar tek partiyle yönetilecek olan Türkiye, 1950 Mayısı'ndan itibaren çok partili Cumhuriyet olacaktır.

1 Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, C. III Vesikalar (İstanbul 1934), s. 47.

2 Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1960, s. 106-107.

3 Sivas kongresi beyannamesi için bkz. Tarih Vesikaları, C. I, sayı I, Haziran 1941, s. 7-8.

4 Tarık Z. Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri Rejimine Geçiş"; Ord. Prof. Muammer Raşit Seviğ Armağanı, İstanbul 1956, s. 19.

5 Gazi M. Kemal, Nutuk, C. 1, s. 301.

6 Yavuz Aslan, TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu, 23 Nisan 1920-30 Ekim 1923, Ankara 2001, s. 26-27.

7 Aslan, a.g.e., s. 40.

8 Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, 1920, Ankara 1970, s. 170-171.

9 TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Baskı: C. 1, (1940) s. 29, (214 Nisan 1920 tarihli 3. Oturum).

10 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara 1964, C. 1, s 74.

11 TBMM Zabıt Ceridesi, C. I, s. 31.

12 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, Ankara 1985, s. 135.

13 Ömür Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, Ankara 1984, s. 58.

14 Sezgin, a.g.e., s. 67.

15 Suna Kili - A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Ankara 1985, s. 91-92.

16 Goloğlu, s. 274.

17 Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 208.

18 Demirel, s. 217.

19 Aslan, s. 79.

20 Demirel s. 379.

21 Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, C. 1, İstanbul 1957, s. 18.

22 Goloğlu, Cumhuriyet'e Doğru, 1921-1922, s. 134-154.

23 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, 5. Baskı, İstanbul 1931, s. 609-611.

24 Demirel, s. 263.

25 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1983, s. 365.

26 Demirel, s. 433-434.

27 Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, C. II, s. 186, C. III, s. 318.

28 Goloğlu, s. 361-362.

29 Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, s. 54.

30 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931, Ankara 1981, s. 49.

31 Goloğlu, s. 191.

32 Demirel, s. 571.

33 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, 1923-1924, s. 43.

34 Alpkaya, s. 56.

35 Alpkaya, s. 86-87.

36 Alpkaya, s. 88.

37 Alpkaya, s. 96.

38 Alpkaya, s. 97-98.

İkinci Dönem Tbmm ve Cumhuriyet'in İlânı / Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut [s.332-337]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

1. İkinci Dönem TBMM'nin Açılması (11 Ağustos 1923)

anuni Esasi'ye göre Mebuslar Meclisi seçimleri dört yılda bir yapılacaktı. 23 Nisan 1920'de TBMM açıldığında bunun kaç yıl süreyle olacağı belirtilmemiş, fakat Osmanlı anayasası yürürlükten kaldırılmadığından, başlangıçta orada belirlenen dört yıllık sürenin bu meclis için de geçerli olacağı var sayılmıştı. Bununla birlikte Ankara yönetimi kendi şekil ve mahiyetini ifade eden yasalar çıkarmak, kararlar kabul etmek suretiyle Osmanlı anayasası ve yasaları ile yürütülmesi mümkün olmayan konuları çözümlemeye çalışmıştı. O nedenle söz konusu yasalarda ve kararlarda anayasa hükmü ifade eden maddeler yer alıyordu. 29 Nisan 1920'de kabul edilen Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesi bu özde düzenlenmiş olup, aynı maddenin birinci kısmı TBMM'nin kuruluş amacını belirliyordu. Bu amaç, hilâfet ve saltanat makamları ile ülkenin düşman elinden ve saldırılarından kurtarılması idi. 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun 1. maddesi de TBMM'nin amacına ulaşıncaya kadar toplantılarını sürdürmesini öngörmekteydi. Her iki kanunun söz konusu maddeleri birlikte ele alındığında, I. Meclis'in süresinin zamanla değil, şartlarla sınırlandırılmış olduğu görülür. O şart da vatanın kurtuluşudur. Başka bir ifade ile I. Meclis vatanın kurtuluşuna kadar görevini sürdürecekti.

Mudanya Mütarekesi'nden sonra, 20 Kasım 1922'de Lozan Konferansı başladı. Artık ülke bütünüyle kurtarılmış, İtilaf Devletleri ve Yunanistan ile bir barış antlaşması yapılması aşamasına ulaşılmış ve böylece şart yerine gelmişti. Atatürk'ün 15 Ocak 1923'te Batı Anadolu gezisine çıkmasının sebeplerinden biri, belki başta geleni, yapılacak seçimler konusunda kamuoyunu yoklamak ve halkı aydınlatmaktı.[1] Atatürk 20 Şubat 1923'te Ankara'ya döndükten sonra bu kanaatini kuvvetlendirecek belirtilerin ortaya çıkmakta olduğunu gördü. Bu sırada Lozan Konferansı kesintiye uğratılmış, delegeler ülkelerine dönmüşlerdi. Meclis'te Lozan'la ilgili hararetli tartışmalar yapılıyor, Hariciye Vekili İsmet Paşa ve hükümet ağır bir biçimde eleştiriliyordu. Bu eleştirilerin haklı olup olmadığı bir yana, vatanı kurtaran Birinci Meclis kuruluş amacına ulaşmış, siyasi polemiklerle ilgilenmeye başlamıştı. İç siyasi çekişmelerin yeri bu meclis değil, siyasi programlarını ilan etmiş yeni siyasi parti veya grupların yer alacağı bir başka meclis olabilirdi. Atatürk de bunu görüyordu. “Bütün millette, Meclisin vazife ifa edemiyecek bir hale geldiği endişesi hissolunmaya başladı”ğı[2] anda harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, önce hükümet üyeleri ile toplanarak seçimlerin yenilenmesini onlara kabul ettirdi, sonra Müdafaa-ı Hukuk Grubu'nun aynı doğrultuda karar almasını sağladı. Ardından 1 Nisan 1923'te Meclis Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerden sonra oy birliği ile[3] seçimlerin yenilenmesi hakkında karar kabul olundu. Birinci dönem TBMM son oturumunu 16 Nisan 1923'te yaptı ve görevini tamamlamış oldu.

Seçimlerin yenilenmesi kararı üzerine Mustafa Kemal Paşa aynı gün yani 1 Nisan 1923'te hükümete gönderdiği yazıda hemen seçimlere başlanmasını ve sonuçtan kendisinin bilgilendirmesini istedi.[4] 8 Nisan'da Halk Fırkası'na dönüştürülecek Müdafaa-ı Hukuk Grubunun 9 umdesi yayınlandı. Böylece siyasi programı ile bir grup ya da parti hareketi ortaya çıkmış oldu.[5] 1923 seçimleri iki dereceli olarak Haziran-Temmuz aylarında gerçekleştirildi. Bu seçimlere siyasi partilerle değil, Müdafaa-ı Hukuk Grubu ile gidildi ve Gümüşhane dışında hemen her yerde seçimleri Müdafaa-ı Hukuk adayları kazandılar. Lozan Barış Antlaşması imzalandıktan sonra, 11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci TBMM'nin önünde önemli problemler bulunuyordu. Dışarıda Lozan Antlaşmasının onaylanması, içeride başkentin ve şekl-i hükümetin tespit edilmesi bunlardan başlıcaları idi. Mustafa Kemal Paşa 13 Ağustos'ta yeniden Meclis Başkanlığına seçildi. 14 Ağustos'ta Fethi Bey'in başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Lozan Antlaşması ve ekleri 21 Ağustos'ta TBMM'ye sunuldu, 22 ve 23 Ağustos günleri görüşmeler yapıldıktan sonra dört ayrı kanun ile onaylandı.[6]

2. Ankara'nın Başkent Olması (13 Ekim 1923)

Mondros Mütarekesi'nden sonra, 13 Kasım 1918'de başkent İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından denetim altına alınmış, devlet yönetimine müdahale edilmeye başlanmış, 16 Mart 1920'de resmen işgal edilmişti. Bu şekilde fiili ve resmi işgal beş yıldan beri sürdürülmekte idi. Saltanatın kaldırılmasından ve Osmanlı hükümetinin istifasından sonra, 4/5 Kasım gecesi Ankara hükümetince hazırlanan talimatnâme çerçevesinde TBMM adına İstanbul'un yönetimine el konulmuş ve başkentlik statüsüne son verilmişti. İstanbul'un yönetimine el konulması işgalden kurtarıldığı anlamına gelmiyordu. İşgal kuvvetleri halâ İstanbul'da idiler ve Lozan Konferansı sırasında da İstanbul'da kalmaya devam ettiler. Lozan Antlaşması'nı tamamlayan XIV sayılı protokol işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılması ile ilgili idi. Bu protokole göre, Lozan Antlaşması ve eklerinin TBMM tarafından onaylandığının İstanbul'daki İtilaf yüksek komiserlerine bildirilmesinden sonra, altı hafta içerisinde işgal kuvvetleri İstanbul ve Boğazlar bölgesini boşaltıp çekileceklerdi.[7] 24 Ağustos'ta başlayan boşaltma işlemi 2 Ekim'de tamamlandı. 2 Ekim Salı günü işgal kuvvetleri İstanbul'dan ayrıldılar. Bundan dört gün sonra, 6 Ekim 1923'te Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk birlikleri İstanbul'a girdi. Beş yıl aradan sonra Türk kuvvetlerinin İstanbul'a girmesi, halk tarafından coşkun sevinç gösterileri ile karşılandı.

TBMM açıldığı günden beri fiili başkent Ankara olmasına rağmen İstanbul'un düşman işgalinden kurtarılması hükümet merkezi meselesinin gündeme getirilmesine sebep oldu. Bu mesele Milli Mücadele sırasında da ele alınmış, hükümet 28 Kasım 1920'de bir kararname hazırlamış ve bu kararname 31 Ocak 1921'de TBMM'de okunmuştu. Kararnamede, İstanbul kurtarıldıktan sonra bile onu bir merasim merkezi olarak muhafaza edip, devlet merkezini Anadolu'da emniyetli ve korunaklı bir yere nakletmenin gerekliliğinden bahsolunuyor, bir başkent komisyonu kurulması ve bu komisyona üç mebusun dahil edilmesi için meclisten izin isteniyordu.

Görüşmeler sırasında mebuslar söz konusu kararnamedeki hususlara karşı çıktılar. Bunu zamansız bulanlar olduğu gibi, sakıncalı görenler de oldu. O zaman başkentin belirlenmesi

girişiminden sonuç alınamadı. “Başkentin İstanbul’dan Ankara’ya taşınması teklifi 26’ya karşı 71 oyla reddedildi.”[8] Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa’nın düşüncesi, devlet merkezinin Anadolu’da olması yönünde idi. Bu düşüncesini 1921 yılı kışında Ankara’ya gelen Amerikalı gazeteci C. K. Streit’e açıklarken, “… milli hükümetin merkezi Anadolu’da olacak.” diyordu.[9] 16/17 Ocak 1923 gecesi İstanbul gazetecileri ile yapmış olduğu İzmit Kasrı mülakatında da aynı konuda şunları söylemişti: “Anadolu’nun ortasında merkez olacak bir şehir ancak Ankara, Kayseri, Sivas müsellesi (üçgeni) dahilinde bir noktada olmak lâzım gelir… Ankara Türkiye’nin pekala merkezi olabilir.”[10] Öte yandan İngiltere de bu mesele ile ilgilenmiş, bu konuda Türkiye’nin gerçek niyetini öğrenmeye çalışmış, İstanbul’daki yüksek komiserleri ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında yazışmalar yapılmıştır. Hatta İngiltere, biraz daha ileri giderek, Türkiye ile kurulacak diplomatik ilişkisinin derecesini tespit etmeye çalışırken, başkent meselesi ile bu derecelendirme biçimi arasında bağlantı kurmak istemekte ve diplomatik temsilcilerin Türkiye’nin hangi şehrinde oturacaklarını bunun ölçütlerinden biri olarak görmekteydi.

Türkiye’nin konumu göz önüne alındığında bir işgüder ya da elçilik yerine büyükelçilik düzeyinde diplomatik ilişki kurulması zorunluluğu karşısında İngiltere, diplomatik misyonunu, başkent olacağı kesin görünen Ankara’ya değil, İstanbul’a göndermeyi, Ankara’daki işleri bir dışişleri memuruyla takip etmeyi kararlaştırdı ve bunu da müttefiklerine telkin etmeye başladı. Fransa’nın dışında İtalya, A.B.D. ve Japonya buna uyacaklarına dair izlenim veriyorlardı. Sonunda Fransa da ikna olundu. Şayet Türkiye, büyükelçiliklerin Ankara’ya taşınmasını isterse, o zaman diplomatik temsilciliğin derecesi düşürülecek, elçilik, hatta işgüderlik seviyesine indirilecekti. Amaç, Ankara’nın başkent ilan edilmesini engellemek ve böylece Ankara hükümetini zor durumda bırakarak düşürmek, yerine İngiltere’den yana yeni bir kabinenin kurulmasını sağlamaktı.[11]

İki yıldan fazla süreden beri gündemde olan, birinci dönem TBMM’de halledilemeyen, üstelik dış çevrelerin baskı unsuru haline gelmeye yüz tutan başkent meselesini hukuken karara bağlamak gerekiyordu. İstanbul kurtarılmış, bu noktada bir problem de kalmamıştı. İçeride “yeni İstanbul mebuslarından bazıları, Refet Paşa başta olmak üzere, İstanbul’un payitaht kalması lüzumunu, bazı misallere istinaden, ispat etmeye çalışıyorlardı.”[12] Dışarıda ve içeride meydana gelen tereddütlere nihayet vermek isteyen hükümet derhal harekete geçti. Bu mesele öncelikle Halk Fırkası meclis grubunda ele alındı. 9 Ekim 1923 tarihinde yapılan grup toplantısında partinin başkan vekili İsmet Paşa’nın, Ankara’nın hükümet merkezi olmasını isteyen önerisi kabul edildi. Bu öneri, İsmet Paşa ve 14 arkadaşının imzasıyla bir kanun teklifi olarak meclise sunuldu. Meclis’te komisyonlardan hızla geçti ve bir karar tasarısı şeklinde 13 Ekim 1923’te meclis genel kurulunda görüşülmeye başlandı. Tasarının gerekçesinde, devlet merkezi belirlenirken akla gelebilecek düşüncelere işaret olunuyor ve bu gerekçelerin yeni Türkiye’nin merkezinin Anadolu’da seçilmesini zorunlu hale getirdiği vurgulanıyordu. Yapılan uzun tartışmalardan sonra, Anayasa Komisyonu’nca tanzim olunan mazbata ittifaka yakın oy çokluğuyla kabul edildi. Kabul olunan kararda, Türkiye Devleti’nin idare merkezinin Ankara olduğu belirtiliyordu. Böylece hukuki işlem tamamlanmış, Ankara resmen başkent ilan edilmiştir.[13] Bir anayasa hükmü niteliğindeki bu karar Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda 29 Ekim 1923’te

364 Sayılı Kanun'la yapılan değişiklikte yer almamış, 1924 anayasasının 2. maddesine ilave edilmiştir. 1937 ve 1945'te yapılan Anayasa değişikliklerinde 2. maddede yerini korurken, 1961 ve 1982 Anayasalarında 3. maddede belirtilmiş, 1982 Anayasası'nın değiştirilemeyecek hükümleri başlığını taşıyan 4. maddesinin kapsamına dahil edilmiştir.[14]

Ankara'nın resmen başkent ilan edilmesi, uzun zamandan beri bu konu ile ilgilenmekte ve bu konuya Türk hükümeti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmaya çalışan İngiltere'yi harekete geçirdi. İngiltere'nin bu hususta siyaseti belli olduğuna göre, Türkiye'deki diplomatik temsilciliklerinin derecesi, bunların nerede oturacakları ve Ankara'ya ne zaman taşınacakları sorusu ortaya çıktı. Bu sırada Ankara'da sadece Sovyetler Birliği ve Afganistan Büyükelçilikleri vardı. İngiltere ve müttefikleri ile henüz diplomatik ilişki kurulamadığından, İstanbul'daki yüksek komiserliklerini muhafaza ediyorlar, diplomatik ilişki için Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesini bekliyorlardı.[15] Fakat bundan önce Ekim 1923'ten itibaren İngiltere, müttefikleri ile yazışmalar yapmak suretiyle, ortak tavır kullanılması için onları yönlendirmeye çalışıyordu. Elçiliklerin Ankara'da toplanmasını gerekli gören Türk hükümeti, Ankara'da sefarethane ve konsoloshane inşa etmek üzere parasız arsalar tahsis edileceğini 1925 yılı Bütçe Kanunu'na koydu ve inşaatla ilgili her türlü malzemenin ithalini gümrük vergilerinden muaf tuttu. 1925 yılında İstanbul'da 18, Ankara'da 4 adet temsilcilik bulunuyordu. Büyükelçiler Ankara'ya gelerek güven mektuplarını sunuyor, sonra İstanbul'a dönerek görevlerine başlıyorlardı. İşin ilginç tarafı, İngiltere'nin Ankara'dan parasız arsa talebinde bulunan ilk ülkeler arasında yer almasıydı. İlerleyen senelerde bazı ülkeler temsilciliklerini Ankara'ya taşıdılar. Türkiye ile ilk kez diplomatik ilişki kuran devletler de Ankara'da temsilcilik açtılar. Ayrıca direnişçiler cephesinde bir çözülme meydana geldi. Ankara'da ev ve bina kiralamaya başladılar. 1926'da Ankara'da elçilik sayısı 8 e yükselirken İstanbul'da 16'ya düştü. Ankara'da yabancı temsilcilik sayısı her geçen gün artıyordu. 1927 de Türkiye'de diplomatik misyon sayısı 27'ye çıktı. 1928 de direniş cephesi bütünüyle çöktü. Bunda Atatürk'ün siyasi dehâsının rolü çok büyük olmuştur. 1930'da İngiltere de Ankara'da büyükelçilik yaptırınca, taşınma süreci tamamlandı.[16] İngiltere'nin anlamsız direnişi Ankara'ya taşınmayı geciktirmekten başka bir işe yaramamış, Türk hükümetinin kararlılığı karşısında yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştı.

3. Cumhuriyetin İlanı (29 Ekim 1923)

Ankara'nın başkent ilân edilmesiyle önemli bir mesele çözümlenmiş, en azından başkent tartışmaları ve bu konudaki tereddütler ortadan kaldırılmıştı. Şimdi daha önemli bir konu, hükümet biçiminin tespiti gündeme getirilmektedir ki, bir yıldan beri milli egemenlik prensibini de zedeleyecek tarzda vuku bulan girişimlerin sona erdirilmesi gerekiyordu.

1921 Anayasası'nın 1. maddesinde yer alan egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğu, idare usulünün halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayalı bulunması hükmü, hükümet biçimini açıkça ifade etmediği gibi, 1 Kasım Kararı da bu eksikliği gidermekten uzak bulunuyordu. Bunun başlıca sebebi, birinci dönem TBMM'de hakim olan anlayıştır. Bu meclis, yeni bir hükümet biçiminin tespitine, özellikle cumhuriyetin ilanına hazır görünmüyor, Meclis'teki muhalefet

buna imkan vermiyordu. Halbuki Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktığı günden itibaren zihnini iki önemli problemle meşgul etmişti. Bunlardan biri vatanın kurtuluşu, diğeri de ulusal egemenliğe dayanan, kayıtsız şartsız bağımsız olan yeni bir Türk Devleti kurmak[17] idi.

Yeni Türk Devleti'nin hükümet biçimini 20 Temmuz 1919'da Mazhar Müfit Bey'e şu şekilde açıklamaktaydı: "Muhakkak ki, mevcut şekli hükümet bu memleketin refah, saadet ve terakkisine kâfi gelmeyecektir. Başka bir hükümet şekli arayıp bulmamız lazım geldiği kanaatindeyim… Açıkça söyliyeyim şekl-i hükümet zamanı gelince, cumhuriyet olacaktır"[18] Vatanın kurtarılmasından sonra Neue Freie muhabirine 27 Eylül 1923'te verdiği demeçte Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ilk iki maddesinden çıkarılacak sonucun tek kelime ile "cumhuriyet" olduğunu söylemiş ve bu konuda görüşlerini de şu şekilde dile getirmişti: "yeni Türkiye'nin emr-i teceddüdü daha nihayet bulmamıştır. Harpten sonra Türk Teşkilât-ı Esasiyesi'nin inkişafı henüz kat'i bir şekil almış addedilemez. Tadilat ve tashihat yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir. İkmaline başlanan bu iş henüz bitmemiştir. Kısa bir zaman zarfında Türkiye'nin bugün filen almış bulunduğu şekil kanunen de tesbit edilecektir. Yakın bir âtide bu meseleye ait hükümet teklifatı meclise arz edilecektir."[19] Bu anlatımlara göre Atatürk, cumhuriyet düzenini yeni Türk Devleti için gerekli görüyor, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu buna zemin hazırlaması bakımından önemsiyor, fakat bu kanunda hükümet biçimini açıkça ifade edecek değişikliklerin yapılacağını da belirtiyordu.

Birinci TBMM, yasama ve yürütme erklerini kendinde topladığından, yürütme vekâleten bir kurula devredilmiş bulunuyordu. Bununla ilgili ilk düzenleme 24 Nisan 1920 tarihli meclis kararıdır. Ondan sonra 2 Mayıs 1920'de kabul edilen İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun'da, 1921 Anayasası da dahil üç kez değişiklik yapıldı. Kanun'un ilk şeklinde İcra Vekilleri Hey'eti üyeleri TBMM'nin salt çoğunluğu ile aralarından seçiliyor, meclis başkanı aynı zamanda bu kurulun da başkanı sayılıyordu. 4 Kasım 1920'de yapılan değişiklikle İcra Vekilleri Hey'eti üyelerinin, meclis başkanın göstereceği adaylar arasından yine salt çoğunlukla seçilmesi öngörüldü. Bundan maksat, hükümetin oluşturulmasında kolaylık ve çabukluk sağlamaktı. Çünkü daha önce her vekil, meclis tarafından ayrı ayrı seçildiğinden ve aday gösterilmediğinden oylar dağılıyor, çoğu kez salt çoğunluk temin edilemiyordu. Meclis başkanı, yoğun işleri arasında bir de hükümete başkanlık etmek gibi bir görev üstlenince bunu bir dereceye kadar hafifletmek için 1921 Anayasası'nda, İcra Vekilleri Hey'e-ti'nin aralarından birini başkan seçmeleri kararlaştırıldı. Bununla birlikte meclis başkanı bu kurulun doğal başkanı kabul edildi. 8 Temmuz 1922'de yapılan değişiklik işleri daha karmaşık hale getirdi. Meclis başkanının aday gösterme ve kurula başkanlık etme görev ve sorumluluğu ondan alınarak meclise devredildi. Bu değişikliğe göre İcra vekilleri Hey'eti başkanı ile üyeleri ayrı ayrı meclis tarafından seçilecekti.[20] Bütün bunlar yasama ile yürütmenin iç içe bulunmasından, başka bir deyişle sistemden kaynaklanan güçlüklerdi. Daha önemlisi bir devlet başkanı yoktu, dengeler kurulamıyordu.

14 Ağustos 1923'te kurulan Fethi Bey başkanlığındaki hükümet, 8 Temmuz 1922 değişikliğine göre seçilmişti. Bütünüyle meclis tarafından seçilen bu hükümet, Birinci TBMM'de olduğu gibi yine meclis tarafından eleştirilmeye başlandı. Bu alışılmış durumdu, kabine sistemi olmadığından

hükümete sık sık müdahalede bulunulabiliyordu. Hükümette başkanlık göreviyle birlikte Dahiliye Vekilliğini de yürütmekte olan Fethi Bey, 24 Ekim'de bu ikinci görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Dahiliye vekilliğine, Erzincan Mebusu Sabit Bey'in seçilmesi Mustafa Kemal Paşa'yı memnun etmedi. Çünkü o, yeni Türkiye'nin yeni şartlarla içişlerini yönetebilecek durumda değildi. Meclis içinde gizli ve karşıt bir grubun varlığını keşfeden Mustafa Kemal Paşa, 25 ve 26 Ekim günleri hükümeti, doğal başkanı olması sıfatıyla, Çankaya'da topladı. Onlara, görevlerinden istifa etmelerinin zamanı geldiğini, tekrar seçilecek olurlarsa istifa ederek Hey'et-i Vekile'ye girmemeleri gerektiğini söyledi ve bu hususta mutabakat sağlandı. Böylece muhalif grubun hükümet teşkiline fırsat verilecek, hatta bir süre ona yardımcı da olunacaktı. Fethi Bey, ertesi günü yani 27 Ekim'de, "Meclisi Âli'nin her suretle itimat ve müzaheretine müstenit bir Heyeti Vekile'nin teşekkülüne hizmet etmek maksadıyla" istifa ettiklerini bir yazı ile meclis başkanlığına bildirdi ve bu istifa aynı gün toplanan meclis genel kurulunda okundu.[21] Bunun üzerine muhalif grup, yer yer toplantılar yaparak muhtelif Hey'et-i Vekile listeleri hazırlamaya başladı. "Bu durum 28 Ekim günü geç vakte kadar devam etti." Fakat girişimlerinde başarılı olamadılar.

Öte yandan 28 Ekim günü toplantı halinde olan Halk Fırkası Yönetim Kurulu'nun düzenlediği liste de yeterli bulunmadı. Aynı günün akşamı Mustafa Kemal Paşa, yakın arkadaşlarını, İsmet, Kâzım (Özalp) Paşalarla Fethi Bey'i Çankaya'da yemeğe davet etti. Yemekte onlara, "yarın cumhuriyeti ilân edeceğiz" dedi. Yemekten sonra, İsmet Paşa ile yalnız kalarak, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişikliği görüştü, bu kanunun 1 maddesinin sonuna "Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti cumhuriyettir" cümlesinin ilâvesi kararlaştırıldı ve buna bağlı öteki değişiklikler gözden geçirildi.[22]

29 Ekim sabahı saat 10. 00'da fırka grubu, Fethi Bey'in başkanlığında toplandı ve Hey'et-i Vekile seçimi görüşülmeye başlandı. Mustafa Kemal Paşa, bir konuşma yaparak, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklikleri gösteren müsveddeyi kâtiplerden birine verdi ve kürsüden ayrıldı. Grupta yapılan uzun tartışmalardan sonra bu usül kabul edilerek, değişiklik önergesinin meclis başkanlığına sunulması kararlaştırıldı.[23] TBMM Genel Kurulu aynı günün akşamı saat 18.00'de ikinci reis vekili İsmet Bey'in başkanlığında toplandı. Anayasa Komisyonu'nun Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinin tadiline dair kanun teklifi ve mazbatası gündeme alındı. Sıradaki gündem maddelerinin görüşülmesinden sonra, komisyonun mazbatası okundu. Söz konusu mazbatada, hakimiyetin kayıtsız şartsız millete aidiyeti ve idare usulünün milletin mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etme esasına dayanması zaten cumhuriyet demek olduğundan bahisle, bu değişikliğe bağlı diğer zorunlu düzenlemelerin gerekçeleri açıklanıyordu. Değişiklik teklifinde, 1921 Anayasası'nın 1. maddesinin sonuna, "Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir" cümlesi ilâve edilirken, 2, 4, 10, 11, 12. maddeler yeniden düzenleniyordu. Burada dikkati çeken nokta Anayasa Komisyonu Mazbatası'nda 2. maddenin gerekçesine yer verilmemiş olduğudur. 2, 4, 10, 12. maddeler yeniden düzenleniyordu. 2. madde "Türkiye Devleti'nin dini, İslâm'dır, resmi lisanı Türkçedir" şeklinde yazılmıştı. Kanun'un geneli üzerinde konuşma yapan Anayasa Komisyonu Başkanı Yunus Nadi Bey, bu madde ile ilgili olarak, "zaten kendimizde mevcud olan vaziyetimizi tespit etmiş oluyoruz." demekle yetinmiştir. Ancak maddelerin görüşülmesine geçildiğinde bu madde hakkında söz alanlar çoğaldı.

Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mehmet Emin Bey, Tanrı'nın 14 asır sonra ilâhi bir hükümet kurmayı, ikinci bir mucize yaratmayı Türk milletine nasip ettiğini, Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi de Hulefayı Raşidin dönemine dönüldüğünü söyleyince, Yunus Nadi Bey, dinlerin serbest olduğu ve kanun çerçevesinde korunacağı uyarısında bulundu.[24] Mustafa Kemal Paşa da 28/29 Ekim gecesi hazırladığı değişiklik müsveddesini Nutuk'ta aktarırken 2. maddeden bahsetmemektedir.[25] Nitekim Nutuk'un bir başka yerinde, 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda ukde teşkil eden noktalardan söz ederken, 2. maddede yer alan "dini İslâm'dır" ifadesini, "zait görünen ve yeni Türkiye Devleti'nin ve idare-i cumhuriyetimizin asri karakteri ile kabil-i telif olmayan tabirat, inkılâp ve cumhuriyetin o zaman beis görmediği tavizler" olarak değerlendirmekte, bunun ilk münasip zamanda kaldırılmasını istemekteydi.[26] Görünen o idi ki 2. maddenin birinci kısmı, yani "dini islâm", kabul olunan şekli hükümetin zorunlu sonucu olmayıp, o zaman için cumhuriyetten dinsizlik manası çıkarmaya vesile arayanlara karşı alınmış etkin bir önlemdi. Öteki maddelerde yapılan düzenlemeler cumhuriyet rejiminin zorunlu sonuçlarıydı. 10. madde ile bir reisi cumhurluk makamı ihdas olunmakta, 11. maddede reisi cumhurun başlıca görev ve yetkileri belirtilmekte, 12. maddede başbakanın atanması ve hükümeti oluşturması söz konusu edilmekteydi.

Değişiklik teklifinin maddeleri görüşülürken 1. madde hakkında söz isteyen olmamış, madde sürekli alkışlarla ve "Yaşasın Cumhuriyet" sesleri ile aynen kabul edilmişti. 4, 11 ve 12. maddeler de görüşmesiz ve aynen kabul olundu. 10. madde dolayısıyla, cumhurbaşkanının süresiyle ilgili kısa bir müzakere yapılmıştı. Böylece Cumhuriyet'in ilânı mevcut anayasada, 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasi Kanunu'nda bazı ilâve ve değişikliklerle gerçekleştirilmiş oluyordu.

Cumhuriyet'in hükümet biçimi olarak kabulünden sonra, yine aynı oturumda Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret Bey, bir önerge vererek, cumhurbaşkanının hemen şimdi seçilmesini teklif etti. Bu önerge kabul olundu. Ardından cumhurbaşkanı seçimini müteakip ve Cumhuriyet'in ilânı şerefine 101 pare top atılması hakkında karar alınmasıyla ilgili üç ayrı önerge oylanarak kabul edildi. Daha sonra gizli oylama ile cumhurbaşkanı seçimine geçildi ve Mustafa Kemal Paşa mevcut 158 mebusun iştiraki ve oybirliği ile cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanı seçilmesi münasebetiyle mebuslara karşı teşekkür konuşması yapan Mustafa Kemal Paşa, "Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır" temennisiyle sözlerini tamamladı. Oturum sona erdiğinde saat 21.00 i gösteriyordu.[27] Bütün mesele üç saatten az bir zamanda halledilmişti.

Cumhuriyet'in ilânının ertesi günü, 30 Ekim 1923'te Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu değiştiren 364 Sayılı Yasa'nın 12. maddesi gereğince, Malatya Mebusu İsmet Paşa'yı Cumhuriyet'in ilk hükümetini kurmakla görevlendirdi. İsmet Paşa'nın seçtiği kabine, cumhurbaşkanı tarafından meclisin onayına sunuldu ve oylamaya katılan 166 mebusun oybirliği ile hükümete güven oyu verildi. Bunu müteakip İsmet Paşa, yaptığı teşekkür konuşmasında, Cumhuriyet Hükümeti'nin sözden çok iş yaparak eylem ve uygulamalarıyla meclise ve millete güven vermek için bütün kuvvetini sarf edeceğini söyledi.[28] Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle, TBMM başkanlığı boşalmış bulunuyordu. Meclis başkanlığına 1 Kasım 1923'te Fethi Bey seçildi.[29]

Cumhuriyet'in ilânı ile bir yıldan bu yana sürmekte olan anayasal rejim tartışmaları sona erdi ve halifeyi yeni devletin başkanı görmek isteyenlerin, meşrutiyeti geri getirmeye çalışanların, meclis hükümeti şeklinde yönetimi bir kurula devretmek arzusunda bulunanların beklentileri boşa çıkarıldı. Bundan dolayı sevinenler olduğu gibi, beklentilerinin gerçekleşmemesi nedeniyle üzülenler de oldu. Cumhuriyet'in ilânını halk büyük sevinçle karşıladı. İlanı müteakip, alınan karar gereğince aynı gece İstanbul'da da 101 pare top atılmak suretiyle Cumhuriyet'in kutlanması istendi. Halkın sevincine katılmakta tereddüd gösteren İstanbul'un bazı gazetecileri vardı. Bunlardan biri de Hüseyin Cahid Bey'di. 31 Ekim günkü Tanin'de "Yaşasın Cumhuriyet" unvanı altında yazdığı makalesinde, Cumhuriyet'in kurulması ve ilân şeklini garip karşılıyor, sıkboğaza getirilmiş bir durum olduğunu, birkaç saat içinde anayasa değişikliğinin en hafif tabiriyle, normal bir hareket sayılamayacağını, cumhuriyetin alkışla, dua ile[30], şenlikle yaşayamayacağını söylüyordu. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta, bu eleştirileri haklı bulmamakta ve gazetecilerin samimi olmadıklarını ifade etmektedir.[3]

1 Batı Anadolu gezisi hakkında bkz. Arı İnan, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 İzmit ve Eskişehir Konuşmaları, Ankara 1982.

2 Nutuk, II, s. 727.

3 Nutuk, II, s. 728.

4 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1991, s. 514.

5 "Neşrettiğim programı, bir fırka-ı siyasiye için gayrı kâfi, kısa bulanlar oldu. Halk Fırkası'nın programı yoktur dediler. Filhakika umdeler namı altında malum olan programımız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri tarzda, bir kitap değildi. Fakat, esaslı ve ameli idi.", Nutuk II, s. 718-719.

6 341, 342, 343 ve 344 sayılı yasalarla onaylanmıştır. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I. Cilt (1920-1945), Ankara 1989, s. 79.

7 Soysal, a.g.e., s. 204.

8 Bilal N. Şimşir, Ankara… Ankara Bir Başkentin Doğuşu, Ankara 1988, s. 195-206.

9 Şimşir, a.g.e., s. 213.

10 İnan, a.g.e., s. 51.

11 Şimşir, a.g.e., s. 220 vd.

12 Nutuk, II, s. 796.

13 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, C. 2, Ankara, s. 587, 598, 665-667. TBMM'nin 27 sayılı kararı için bkz. Yalçın-Gönülal, a.g.e., s. 292.

14 Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, Ankara, 1985, s. 103, 111, 172, 256, 257.

15 Antlaşma'nın yürürlüğe girmesi için parlamentolarca onaylanan metinlerin teatisi gerekiyordu. Türkiye onaylı metni 31 Mart 1924'te vermişti. Antlaşma'nın 143. maddesinde çağrıyı yapan dört devletten (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya) en az üçünün onay belgelerini sunar sunmaz, Antlaşma'nın o gün o devletler arasında yürürlüğe gireceği belirtiliyordu. İtalya ve İngiltere'den sonra, Japonya 6 Haziran 1924'te söz konusu işlemi tamamlamış ve Lozan Antlaşması ilgili devletler arasında bu tarihte yürürlüğe girmiştir. Fransa'nın onay işlemi, 27 Ağustos 1924'te tamamlamıştır. (Soysal, a.g.e. s. 79-80).

16 Şimşir, a.g.e., s. 249-350.

17 Nutuk, I, s. 12.

18 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. Cilt, Ankara 1986, s. 74.

19 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Ankara 1989, C. 3, s. 86-87.

20 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 88, 94. 8 Temmuz 1922 değişikliğinin 2. maddesinde, hükümet başkanının vekiller arasından seçilmesi durumunda, haiz olduğu vekâleti de meclis kararı ile muhafaza edebilecekti. Ayrıca bkz. Yavuz Aslan, TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923), Ankara 2001.

21 Nutuk, II, s. 796-800.

22 Nutuk, II, s. 801-803.

23 Nutuk, II, s. 802-813.

24 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, c. 3, Ankara, s. 89 vd.

25 Nutuk, II, s. 803-804.

26 Nutuk, II, s. 714-717. Atatürk, 16/17 Ocak 1923 gecesi İzmit Kasrı mülâkatında, Kılıçzade Hakkı Beyin yeni hükümetin dini olacak mı? sorusuna, "Vardır efendim, İslâm dinidir. İslâm dini hürriyet-i efkâra maliktir." cevabını vermiş, Hakkı Bey, "Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecek mi?" deyince, "edecek mi etmeyecek mi bilemem! Bugün mevcut olan kanunların aksine bir şey yok" şeklinde konuşmasını sürdürmüştü. (İnan, a.g.e., s. 67). Nutuk'un okunmasından altı ay kadar sonra, 10 Nisan 1928 değişikliğinde, "dini islâm" ifadesi anayasadan çıkarılacaktır.

27 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Dönem, C. 3, s. 89-98.

28 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, C. 3, s. 103-104.

29 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, C. 3, s. 166, 168.

30 Cumhuriyetin ilân edildiği oturumun sonunda, Afyon mebusu Kâmil Efendi tarafından kürsüde okunan dua kastedilmiş olmalıdır.

31 Nutuk, I, s. 815-819.

Farklı Bakış Açılarından Cumhuriyetin Kuruluşu / Dr. Faruk Alpkaya [s.338-346]

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi /Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci çok sayıda yazar tarafından farklı boyutlarıyla ele alınmış bir konudur. Ancak, gerek Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda büyük bir rol oynayan Mustafa Kemal Atatürk'ün sürecin bir boyutunu kendi perspektifinden sunduğu Nutuk'un tarih yazımındaki -yazarının saygınlığından kaynaklanan- ağırlığı, gerekse konuyu ele alan yazarların -büyük bir kısmı akademik bir gelenekten gelmediği için- kuramsal bir arka plana sahip olmaması yüzünden, bu çalışmaların büyük bir kısmı birbirini tekrar eden anlatılar olmaktan öteye gidememiştir. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu üç farklı açıdan ele alınacaktır. Birinci bölümde, modernleşme kuramının sunduğu bir modelden yararlanılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun modernleşme sürecindeki önemine işaret edilecektir. İkinci bölümde Tarih disiplininin sağladığı olanaklar kullanılarak ana hatlarıyla olayların gelişimi aktarılacaktır. Üçüncü bölümde ise Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun bu süreçteki yeri incelenecektir.

I.Modernleşme kuramına göre, tarihsel süreç, tek tek her ülkede geleneksel siyasal/toplumsal/ekonomik yapıların modern yapılarla yer değiştirmesi sürecidir. İlerleme olarak tanımlanan bu süreçte ülkeler, modernlik ile karşılaşma biçimine ve geleneksel kültürün gelişmişlik düzeyine bağlı olarak farklı yollardan modernleşmektedirler. Modernleşme kuramını benimseyen yazarlar, dünyadaki ülkeleri bu iki özelliğine bakarak sınıflandırmışlardır.

Bu sınıflamalardan birine göre, birinci grupta modernleşen ilk ülkeler olan İngiltere ve Fransa yer almaktadır. Bu ülkeler, uzun bir zamana yayılan ekonomik ve siyasal gelişmeler sonucu iç dinamikleriyle modernleşmişlerdir. İkinci grubu bu iki ülkenin kolonileri olan ABD, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda oluşturmaktadır. Bu grupta yer alan ülkelerin temel özelliği, ana ülkeden göç edenlerin geleneksel toplum ve kültürleri tamamen yok etmesi ya da önemsiz bir düzeye indirmesi sonucu kurulmuş olmalarıdır. Üçüncü grupta, ilk iki ülkenin hemen çevresinde yer alan ve bu ülkeler daha öne geçmeden modernleşme sürecine giren ülkelerdir. Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda, İspanya, Avusturya gibi Batı ve Orta Avrupa ülkeleri bu grubu oluştururlar. Dördüncü grupta yer alan ülkeler Latin Amerika ve bazı uzak Asya ülkeleridir. Bunların ortak özelliği üçüncü grupta yer alan ülkelerin kolonileri olmaları, ana ülkeden göç edenler ile geleneksel kültür ve toplumun değişen oranlarda yaşamaya devam etmesidir. Beşinci grupta köklü bir kültürel ve siyasal geleneği olan, zor duruma düşmelerine rağmen siyasal bağımsızlıklarını korumayı başarabilen Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin ve Japonya gibi ülkeler yer almaktadır. Bu ülkeler, süreç içinde ekonomik, askeri ve diplomatik bağımsızlıklarını kaybetseler de, modern ülkelerle rekabet edebilmek için, kendi seçkinlerinin iradesiyle modernleşmeye çalışmışlardır. Altıncı ve yedinci grupları bağımsızlıklarını kaybeden, yani sömürgeleşen ülkeler oluşturmaktadır. Bunlardan bir kısmı Hindistan, Pakistan, Mısır,

Cezayir gibi Batı'ya direnebilecek köklü bir geleneksel kültüre sahip olan ülkelerdir, diğerleri ise geleneklerini koruyabilecek anlamlı bir direniş bile gösteremeyen orta Afrika ülkeleridir.

Modernleşme sürecinde başat rolü oynayanlar modernliği benimseyen seçkinlerdir. Seçkinler, ülkelerini dört aşamadan geçerek modernleştirirler. Bu aşamalardan ilki modernliği benimseyen bir seçkinler grubunun ortaya çıkması ve güçlenmesi aşamasıdır. İkinci aşamada, modernliği benimseyen seçkinler iktidarlarını sağlamlaştırırlar, yani devleti modern bir devlete dönüştürürler. Üçüncü aşamada devlet iktidarı kullanılarak ekonomik ve toplumsal dönüşüm sağlanır. Dördüncü aşama ise toplumsal bütünleşme sürecidir. Türkiye tarihine bu açıdan bakıldığında, birinci aşamanın 1789-1908 arasında yaşandığını; 1908'de başlayıp 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sona eren dönemin modernleşmeci seçkinlerin iktidarlarını sağlamlaştırma süreci olduğunu söyleyebiliriz.[1]

Osmanlı İmparatorluğu, III. Selim'in padişahlığı döneminde, Batı dünyasıyla özellikle askeri alanda rekabet edebilmek için, modernleşme yolunda ilk adımları atmıştır. Nizam-ı Cedid adı verilen ve modern bir ordunun çekirdeğini kurmayı amaçlayan bu girişim, geleneksel çevrelerin karşı çıkması sonucu yarım kalmıştır, ama aynı dönemde Paris, Londra, Viyana gibi önemli Batı başkentlerinde daimi büyükelçilikler açılmış ve buralarda görev yapan Osmanlı bürokratları modern değerleri benimsemeye başlamışlardır. Daha sonra kurulan Hariciye Nezareti Tercüme Odası modern seçkinlerin yetiştiği bir tür okul görevini görmüştür. Burada dikkat çeken nokta, Osmanlı İmparatorluğu'nun başta saray olmak üzere, geleneksel seçkinlerinin modernleşmeyi başlangıçta askeri bir süreç olarak algılamaları, ancak daha sonra modern bir orduyu yaratabilmek için gereken parayı bulabilmek amacıyla modern bir maliye sistemi kurmaya çalışmalarıdır. Bu zorunluluk, bir süre sonra modern bir devlet aygıtının ihtiyaç duyduğu bürokratları yetiştirecek Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye gibi modern eğitim kurumlarının kurulması sonucunu doğurmuş ve böylece modernleşmeci bir seçkinler kuşağı ortaya çıkmıştır.[2]

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde Tanzimat Fermanı ile başlayan dönem önemli bir aşamayı temsil eder. Bu fermanın herkese can, mal ve namus güvencesi sağlaması sonucu, modernleşmeci seçkinler güvenceye kavuşmuş ve Tanzimat Dönemi'nde iktidarın merkezi Saray'dan Bab-ı Ali'ye kaymıştır.[3] Aynı dönem, basınının ortaya çıkmasıyla birlikte, devlet kurumları dışında da var olabilmeyi başarabilen yeni bir modernleşmeci seçkinler kuşağının ortaya çıkması sürecidir. Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan bu kuşak, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel bazı kurumları ve değerleri ile modernleşme eğilimlerini birleştirebilmek için çaba sarf etmişler[4] ve yarattıkları etki sonucu 1876'da Kanun-ı Esasi ilan edilmiştir. Bürokrasi kökenli seçkinlerin bir saray darbesi ve çeşitli pazarlıklar sonucu ilan edilen bu anayasayla Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal sistemi meşruti monarşiye dönüştürülmüş ve yapılan seçimlerle, yetkileri sınırlı da olsa, bir parlamento oluşturulmuştur.[5]

Meşrutiyet Dönemi'nin kısa bir süre sonra II. Abdülhamit tarafından sona erdirilmesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme serüveni yeni bir aşamaya girmiştir. II. Abdülhamit, bir

yandan eğitim kurumlarından maliyeye kadar çeşitli alanlarda devleti modernleştirme çalışmalarına devam ederken, diğer yandan modernleşmenin siyasal boyutunu yok sayan bir siyasal çizgi izlemiştir.

Uygulanan bu siyaset, özellikle modern eğitim kurumlarının ülke çapında yaygınlaşmasına bağlı olarak modernleşmeci seçkinlerin tabanını genişletirken, modernleşmenin siyasal boyutunun engellenmeye çalışılması II. Abdülhamit'e karşı yaygın ve yoğun bir muhalefetin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını amaçlayan ve Jöntürkler olarak adlandırılan bu muhalif seçkinler kuşağı, özellikle yurt dışından yürüttükleri yayın faaliyeti ile, genişleyen toplumsal tabanlarını siyasal olarak etkileme ve eğitme yönünde önemli adımlar atarak modernleşme sürecinin eksik kalan boyutunu tamamlamaya çalışmışlardır.[6] Abdülhamit'in modern eğitim sistemini yaygınlaştırması ve Jöntürklerin siyasal çalışmaları, 20. yüzyılın başlarında, modernleşmeci seçkinlerin toplumsal ve siyasal ağırlıklarının artması sonucunu doğurmuş ve özellikle Balkanlar'da yoğunlaşan bu seçkinler Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında birleşerek doğrudan siyasal iktidara talip olmuşlardır.

10 (23) Temmuz 1908, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, bir dizi suikast düzenledikten sonra, sivil ve askerlerin katılımıyla oluşturduğu silahlı gruplarla Balkanlar'daki bir dizi kent merkezini basarak Meşrutiyet'i ilan ettiği tarihtir. Bu gelişmeler üzerine II. Abdülhamit Kanun-ı Esasi'yi tekrar yürürlüğe sokmuş ve yapılan seçimler sonucu parlamento oluşmuştur. Gizli bir örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, üyelerinin gençliği ve toplumsal meşruiyetinin azlığı gibi nedenlerle iktidarı doğrudan ele alamamış, ancak 31 Mart 1909'da gerçekleşen Meşrutiyet karşıtı bir ayaklanma sonrasında hem II. Abdülhamit'i tahttan indirmiş, hem de Osmanlı Devleti'nin tarihinde ilk kez parlamento aracılığıyla bir dizi anayasa değişikliği yaparak padişahın yetkilerini sınırlandırmış, hükümeti meclise karşı sorumlu duruma getirmiştir. Bu tarihten itibaren, modernleşmeci seçkinler kendi konumlarını sağlamlaştırmak için yasalar ve sivil toplum düzeyinde bir dizi iktisadi, siyasi ve toplumsal düzenlenme yapmışlardır. 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Bab-ı Ali baskını ile, karşıt bir hükümeti zorla deviren İttihat ve Terakki Cemiyeti, 11 Haziran 1913'te gerçekleştirilen bir suikast sonucu Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine iktidarı tamamen ele geçirmiştir. Bu tarihten sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde birleşen seçkinler milliyetçi ve modernleşmeci bir çizgi izlemişler ve Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarından da yararlanarak amaçlarına engel olarak gördükleri bütün odakları dağıtmışlardır.[7]

Geleneksel bir devlet olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve devletin birliğinin simgesi olarak padişahlık kurumundan vazgeçemeyen İttihat ve Terakki yöneticileri, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi üzerine, savaş sırasında izledikleri politikalar yüzünden yargılanmaktan çekindikleri için, ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.[8] Aynı günlerde İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u işgal etmesini de fırsat bilen Osmanlı Padişahı Vahdettin, basına sansür uygulamaya başlamış ve parlamentoyu dağıtarak II. Meşrutiyet Dönemi'nin modernleşme boyutundaki kazanımlarını yok etmeye çalışmıştır. Bir yanda ülkenin işgal edilmesi, diğer yanda Vahdettin'in izlediği politika yüzünden, daha önce İttihat ve Terakki içinde yer alan, ama örgütün izlediği çizgiye

karşı çıkan bir grup modernleşmeci seçkin, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Osmanlı İmparatorluğu'nu reddeden, ancak ağırlığı işgal karşıtlığına veren bir çizgide mücadeleye atılmışlar ve 1922 sonbaharında işgali sona erdirerek ilk amaçlarına ulaşmışlardır. Daha sonra, geleneksel bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu tasfiye edilmiş ve yeni devlet 29 Ekim 1923'te bir cumhuriyete dönüştürülerek modernleşmeci seçkinlerin iktidarı sağlamlaştırılmıştır.[9] Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta, Cumhuriyet'i kuran seçkinlerin, İttihat ve Terakki'nin modernleşme ve milliyetçilik siyasetini laiklik ile de birleştirerek üç ayaklı bir programı devreye sokmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması süreci modernleşmeci seçkinlerin yüzelli yıllık bir mücadelelerinin kaçınılmaz bir sonucudur. 1789'da Nizam-ı Cedid girişimi ile başlayan bu süreç, cumhuriyetin kurulması ile en önemli eşiğini geçmiş ve bu noktadan başlayarak modernleşmeci seçkinler ekonomik ve toplumsal dönüşümü gerçekleştirebilecek olanaklara kavuşmuşlardır.

II.Mustafa Kemal Atatürk, 1927'de Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kurultayı'nda okuduğu nutkunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş öyküsünü kendisinin Samsuna çıktığı 19 Mayıs 1919 tarihinde başlatır.10 Atatürk'e göre, o tarihte "Osmanlı Devleti, onun istiklali, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi medlulü kalmamış birtakım bimana elfazdan ibaretti (18)" ve yapılması gereken "hakimiyet-i milliyeye müstenit, bilakaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek(ti) (18)". Dolayısıyla, "Osmanlı hükümetine, Osmanlı padişahına ve Müsliminin halifesine isyan etmek ve bütün milleti ve orduyu isyan ettirmek lazım geliyordu (20)". Ancak, "bu mühim kararın bütün icabat ve zaruriyatını ilk gününde izhar ve ifade etmek, elbette musip olamazdı. Tatbikatı birtakım safhalara ayırmak ve vakayi ve hadisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkarını izhar eylemek ve kademe kademe yürüyerek hedefe vasıl olmağa çalışmak (20)" gerekiyordu. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta, bu düşüncelerle "milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiği[…] büyük tekamül istidadını bir milli sır gibi vicdanında taşıyarak peyderpey, bütün heyet-i içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetinde (22)" olduğunu öne sürer. Bu konuşmanın 1926 yılında yaşanan büyük bir siyasi tasfiyenin ardından bir siyasal partinin kurultayında yapıldığı göz önüne alınırsa, o günün koşullarında yapılan siyasal bir açıklama olduğu ve olayların geçmişe yönelik olarak yorumlandığı ileri sürülebilir. Bu yüzden dönemi yaşamış kişilerin tanıklıklarına ve olgulara bakmamız gerekir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhuriyet projesine ilişkin ilk tanıklık, Mazhar Müfit Kansu'nun Erzurum Kongresi yapıldığı günlerden aktardığı bir anıdır,[11] ancak bu anı yıllar sonra kaleme alınmıştır ve başka tanığı da yoktur. Mustafa Kemal Atatürk, bu kongre sırasında 7/8 Temmuz 1919'da askerlik görevinden istifa ederek Osmanlı İmparatorluğu ile olan memuriyet bağlantısını kesmiştir.[12] Aynı yılın Eylül ayında toplanan Sivas Kongresi sırasında yaşanan İstanbul ile Anadolu'nun bağlantısını kesme eylemi ise, Osmanlı hükümetine karşı yapılmış, ama Sivas'a Vali olarak atanan Ali Galip Bey'in "yasadışı" girişimleri ve hükümetin padişah ile milletin arasına girmesi gibi meşruiyetini Osmanlı İmparatorluğu'ndan alan gerekçelerle temellendirilmiştir.[13] Sivas Kongresi sonucu kurularak Milli Mücadele'ye önderlik eden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Osmanlı Cemiyetler Kanunu'na göre kurulmuş bir örgüttür ve bu örgüt seçimlere katılarak Osmanlı İmparatorluğu'nu meşrulaştırmıştır.[14]

Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun artık sona erdiğine ilişkin görüşünü kamuoyuna ilk kez 16 Mart 1920'de, İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'daki işgali sıkılaştırması üzerine, şu sözlerle açıklamıştır: "Bugün İstanbul'u cebren işgal etmek suretiyle Devlet-i Osmaniyenin yedi yüz senelik hayat ve hakimiyetine hitam verildi[abç]. Yani, bugün Türk milleti, kabiliyet-i medeniyesinin, hakk-ı hayat ve istiklalinin ve bütün istikbalinin müdafaasına davet edildi."[15] Bu açıklamadan üç gün sonra da, 19 Mart 1920'de Heyeti Temsiliye namına Vilayetlere ve Müstakil Livalara ve Kolordu Kumandanlarına çekilen bir telgraf ile "millet tarafından, salahiyet-i fevkaladeyi haiz bir meclisin, Ankara'da içtimaa daveti […] zaruri görülmüştür" sözleriyle yetkisini doğrudan milletten alan bir çağrı yapmıştır. Aynı çağrıda toplanacak olan meclisin "milletin işlerini tedvir" edeceğinin de belirtilmesi, artık Osmanlı Devleti'nden başka bir devletin doğmakta olduğunun bir işaretidir. [16] Nitekim, 23 Nisan 1920'de toplanan TBMM, aldığı ilk kararla, kimlerin kendi üyesi olabileceğini belirlerken, aynı zamanda kendi kendini de kurmuştur.[17]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından itibaren yoğun bir meclis içi mücadele yaşanmış ve çıkan tartışmaların hemen hepsinde Mustafa Kemal Atatürk taraf olarak yer almıştır.[18] TBMM'nin kuruluşundan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmış olduğunun açıklanmasına kadar geçen süre, Mustafa Kemal açısından olmasa bile, yeni bir devletin kuruluşu açısından, zikzaklarla doludur. Örneğin, TBMM, 25 Nisan'da bir yürütme organı oluşturmaya karar vermiş ve 2 Mayıs'ta "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun"u kabul etmiştir.[19] Bundan dört ay sonra, 5 Eylül 1920'de kabul edilen 'Nisabı Müzakere Kanunu'nun birinci maddesinde ise, TBMM'nin amacı "Hilafet ve Saltanatın, Vatan ve Milletin istihlas ve istiklalinden ibaret" olarak belirtilmiştir.[20] 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise başta bir kurucu kanun olması itibarıyla 'Nisabı Müzakere Kanunu'nun birinci maddesiyle çelişir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, birinci maddesiyle "hakimiyet bila kaydü şart milletindir" diyerek Osmanlı İmparatorluğu'nu yok saymıştır. Bu kanunun ikinci maddesi yürütme gücünü ve yasama yetkisini "milletin yegane ve hakiki mümessili olan" TBMM'ye vermiş, üçüncü maddesiyle "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" diyerek ilk kez yeni bir devletten bahsetmiştir.

Aynı kanunun yedinci maddesinde yapılan düzenleme ile Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin padişaha verdiği haklar doğrudan TBMM'ye aktarılmıştır.[21] Nihayet 1 Kasım 1922'de kabul edilen "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hukuku hakimiyet ve hükümraninin mümessili hakikisi olduğuna dair Heyeti Umumiye Kararı" ile Osmanlı İmparatorluğu'na son nokta konmuştur:

"Birkaç asırdır saray ve Babı alinin cehalet ve sefahati yüzünden Devlet azim felaketler içinde müthiş bir surette çalkalandıktan sonra nihayet tarihe intikal etmiş bulunduğu bir anda Osmanlı İmparatorluğu'nun müessis ve sahibi hakikisi olan Türk Milleti Anadoluda hem harici düşmanlarına karşı kıyam etmiş, hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhine harekete gelmiş olan saray ve Babıali aleyhine mücadeleye atılarak Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümetini biteşkil harici

düşmanlar, saray ve babı ali ile fiilen ve müsellehan ve malum müşkilatı şedide ve mahrumiyeti elime içinde cidale girişmiş, bu günkü halas gününe vasıl olmuştur.

Türk Milleti saray ve Babıalinin hıyanetini gördüğü zaman Teşkilatı Esasiye kanunu isdar ederek onun birinci maddesi ile Hakimiyeti Padişahtan alıp bizzat Millete ve ikinci maddesi ile İcrai ve Teşrii kuvvetleri onun yedi kudretine vermiştir. Yedinci madde ile de harp ilanı, Sulh akdi gibi bütün hukuku hükümraniyi Milletin nefsinde cem eylemiştir.

Binaenaleyh; o zamandan beri eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve Milli Türkiye Devleti yine o zamandan beri padişahlık merfu olup yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi kaim olmuştur. Yani bu gün İstanbulda bulunan heyet mevcudiyetini usulen himaye edecek hiçbir meşru ve gayri ecnebi kuvvete ve muzahereti Milliyeye malik olmayıp bir zılli zail halindedir. Millet şahsi hükümranlık ve saray halkı ve etrafının sefahati esası üzerine müesses bir saltanat yerine asıl halk kütlesinin ve köylünün hukukunu himaye ve saadetini tekeffül eden bir halk Hükümeti idaresi tesis ve vaz etmiştir.

[…] Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi berveçhi ati mevaddı neşrü ilana karar vermiştir:

1. Teşkilatı Esasiye Kanunu ile Türkiye halkı, hukuku hakimiyet ve hükümranisini mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti maneviyesinde gayrı kabili terk ve teccezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimale ve İradei Milliyeye istinat etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle Misakı Milli hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinden başka şekli hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hakimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbuldaki şekli hükümeti 16 Mart 1336'dan (1920) itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addeylemiştir. …"[22]

TBMM'nin bu kararından sonra yaşanan süreç yeni devletin özelliklerinin saptanması için yürütülen bir mücadele olarak görülebilir. Mustafa Kemal Atatürk, 6 Aralık 1922'de "en mütevazi bir ferdi devlet sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatan hayrına vakfeylemek emeliyle sulhün istikrarını müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namiyle yeni bir fırka teşkil etmek niyetinde…" olduğunu açıklamıştır.[23] TBMM'nin 1 Nisan 1923'te seçim kararı vermesi ve 16 Nisan'dan itibaren çoğunluğun sağlanamaması üzerine fiilen kapanmasından sonra yapılan seçimlerde Mustafa Kemal Atatürk'e muhalefet temelinde bir araya gelen İkinci Grup tasfiye edilmiştir.[24] Seçimlerden sonra Ağustos başından itibaren Ankara'ya gelen milletvekilleri, 7 Ağustos 1923'te Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında toplanmış ve hazırlanan Halk Fırkası Nizamname taslağı kendilerine dağıtılmıştır. TBMM'nin 11 Ağustos'ta açılmasından sonra, seçilen bir komisyon ve fırka grubu tarafından ayrı ayrı incelenen ve çeşitli değişiklikler yapılan Nizamname, 11 Eylül 1923'te yapılan grup toplantısında kabul edilmiş ve üyelerin imzasına açılmıştır. 17 Eylül'de tüzük gereği seçilen Fırka İdare Heyeti ilk toplantısını yapmış, 18 Eylül'de ise fırka ve meclis grubu İdare heyetleri ile Heyet-i Vekile üyelerinden oluşan Fırka Divanı toplanarak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na yapılacak

değişiklikleri ‘suret-i hususiyede’ görüşmüştür.[25] Bu toplantıdan sonra Avusturya’da yayınlanan Neu Freie Presse muhabirine bir demeç veren Mustafa Kemal Atatürk, şunları söylemiştir:

“Hangi lügatte aranırsa aransın Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun ilk maddelerini teşkil eden cümleleri bir kelimede izah edebilmek için aynı kelimeye tesadüf olunur. Bu da cumhuriyet kelimesidir. Binaenaleyh dahili inkişafımız henüz tamamen nihayet bulmamıştır. Birçok tadilat, terakkiyat vukubulacak ve bütün bu tadilat cumhuriyet esasına müteveccih olacaktır. Türkiye hal-i hazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır. Hiçbir suretle Garp cumhuriyetlerinin sisteminden farklı olmayacaktır.

Türkiye’nin merkezini hadisat tespit ve tayin etmiştir. Bir payitaht meselesi artık mevcut değildir. Ankara Türk cumhuriyetinin merkezidir.”[26]

Bu açıklamanın gazetelerde yer almasından sonra, gerek basında gerekse milletvekilleri arasında cumhuriyet konusu tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar sürerken, Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında Heyet-i Vekile üyeleri, Kanun-ı Esasi Encümeni üyeleri, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu gibi tanınmış milletvekilleri ile uzmanların katılımıyla oluşan ve ‘Mütehassıslar Encümeni’ olarak anılan özel nitelikli bir komisyonun hazırladığı bir anayasa taslağı 25 Eylül 1923’te Fırka Divanı’na sunulmuştur.[27] Bu taslağın birinci maddesine göre, “Türkiye ‘cumhuriyet usulü ile idare olunur’ bir halk devletidir. Türk devleti tecezzi kabul etmez bir küldür.”[28]

Lozan Barış Antlaşması uyarınca işgal ordularının 2 Ekim 1923’te İstanbul’u boşaltması üzerine, 4 Ekim’de toplanan Halk Fırkası Fırka Divanı, altı saat süren tartışmaların sonucunda yeni Türk devletinin isminin Türkiye Cumhuriyeti, merkezinin de Ankara olmasına karar vermiş ve fırka grubunu bu konuyu görüşmek üzere 9 Ekim’de toplantıya çağırmıştır. Bu tarihte toplanan fırka grubu, İsmet İnönü’nün açıklamaları sonucunda Ankara’nın hükümet merkezi olmasına ve “Türkiye Devleti’nin makarr-ı idaresi Ankara’dır” ifadesinin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na eklenmesine karar vermiştir. İsmet İnönü ve bir grup arkadaşı ertesi gün bu doğrultudaki bir kanun teklifini TBMM’ye sunmuş ve bu teklif 13 Ekim 1923’te bir TBMM kararına dönüştürülerek kabul edilmiştir.[29]

Bu gelişmeler yaşanırken, Mütehassıslar Encümeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu taslağı üzerindeki çalışmalarına devam etmiş ve ele alınan konular basına yansıdıkça bir tartışmaya neden olmuştur.[30] Tartışmalar sürerken Vatan gazetesi, o güne kadar yalnızca Mütehassıslar Encümeni’nin bilgisi dahilinde olan taslağın tamamını yayınlayarak yapılması düşünülen değişiklikleri bütünüyle kamuoyunun bilgisine sunmuştur.[31] Bunun üzerine Anadolu Ajansı, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi’nin 22 Ekim 1923 tarihli açıklamasına dayanarak yaptığı haberle gelişmeleri resmen kabul etmiştir:

“Hükümet teşkilatında kabine usulü kabul edilecek ve devletin unvanı Türkiye Halk Cumhuriyeti olacaktır. Bununla beraber kabine usulü kabul edildiği halde parlamenter idarenin bütün eşkal ve teferruatı aynen kabul olunmayacaktır. (…) yeni Teşkilat-ı Esasiyemiz de Türkiye Büyük Millet Meclisi

teşrii ve icrai kuvvetlerin yegane menbaıdır. (…) Büyük Millet Meclisi haiz olduğu icra salahiyetini temsil etmek hakkını arasından intihap ettiği zata tavzif ediyor ve bu zatın unvanı da Reis-i Cumhur oluyor."[32]

Hazırlanan anayasa taslağının basında yer alması ve devletin biçiminin cumhuriyet olacağının resmen kabul edilmesi üzerine, gazeteler hazırlanan projenin milletvekillerinin bir kısmı tarafından uygun görülmediği ve Halk Fırkası'nın bölüneceği yorumları yapmaya başlamışlardır. Konu değişik yönleriyle tartışılırken, Mustafa Kemal Atatürk 23 Ekim 1923 tarihinde Dahiliye Vekaleti'ne başvurarak Halk Fırkası'na resmiyet kazandırmış[33] ve fırka nizamnamesi yürürlüğe girmiştir.[34]

24 Ekim günü, Ekim başında ordu müfettişliğine atanan Ali Fuat Cebesoy'un Meclis Reis-i Saniliği'nden istifa ettiğine ilişkin dilekçesi TBMM Genel Kurulu'nda okunmuş, aynı gün, meclisin ikinci döneminin başlamasından itibaren hem Heyet-i Vekile Reisliği, hem de Dahiliye Vekilliği görevlerini üstlenen Ali Fethi Okyar, ikinci görevinden istifa etmiştir. Bunun üzerine, Fırka grubu 25 Ekim günü boşalan makamlar için fırka adaylarını belirlemek üzere toplantıya çağrılmıştır.[35] Bu toplantıda, Meclis Reis-i Saniliği için -İsmet İnönü'yü Lozan dönüşü karşılamamak için Heyet-i Vekile Reisliğinden istifa ederek Ankara'yı terk eden- Rauf Orbay; Dahiliye Vekilliği için ise -İttihat ve Terakki'ci olarak tanınan- Sabit Sağıroğlu, bir iddiaya göre TBMM Kanun-ı Esasi Encümeni Reisi ve anayasa taslağını hazırlamakla görevli Mütehassıslar Encümeni üyesi olan Yunus Nadi Abalıoğlu'nun çabaları sonucu,[36] Fırka adayı olarak büyük bir oyla seçilmişlerdir.[37]

Bu adayların seçilmesi, bazı gazetelerde Rauf Orbay yerine Heyet-i Vekile Reisi olan Fethi Okyar'a karşı bir hareket olarak değerlendirilmiş,[38] 26 Ekim 1923'te Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında toplanan Heyet-i Vekile üyeleri istifa etmeye karar vermişlerdir. Bu gelişme üzerine, 27 ve 28 Ekim günleri yeni hükümet arayışıyla geçmiş, ancak bir yandan Mustafa Kemal Atatürk'e yakın milletvekillerinin hiçbirinin hükümette görev almayı kabul etmemesi, diğer yandan Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy gibi Milli Mücadele'nin önde gelen isimlerinin o sırada Ankara dışında olması gibi nedenler yüzünden yeni bir hükümet kurulamamıştır.[39] Ankara'da bir hükümet bunalımı yaşanırken, o sırada Ankara dışında bulunan, ya da o güne kadar Meclis çalışmalarına katılmayan bazı milletvekilleri 'alelacele' Ankara'ya çağırılmıştır.[40] 28 Ekim akşamı, Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Özalp, Ali Fethi Okyar, Kemalettin Sami Gökçen, Halit Karşıalan, Fuat Bulca ve Ruşen Eşref Ünaydın Çankaya Köşkü'nde toplanmışlardır. Bu toplantıda Mustafa Kemal Atatürk "yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz" demiş ve orda bulunan kişilere çeşitli görevler vermiştir.[41] Yemekten sonra İsmet İnönü ile Mustafa Kemal Atatürk Mütehassıslar Encümeni'nin hazırladığı taslak üzerinde çalışmış[42] ve Mustafa Kemal Atatürk, el yazısıyla taslağın birinci maddesini "Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti cumhuriyettir" biçiminde değiştirmiştir.[43] 29 Ekim 1923 günü, Halk Fırkası grubu Heyet-i Vekile adaylarını saptamak üzere toplanmıştır. Bu toplantıda söz alan Kemalettin Sami Gökçen, hükümet bunalımını çözmek için Fırka Reisi Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşüne başvurulması yolunda bir önerge vermiş, bu önergenin kabul edilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa grup toplantısına çağrılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk grupta yaptığı konuşmada hükümet sorununu

çözmek için bir saat izin istemiş ve Meclis Reisi odasında çeşitli milletvekilleriyle görüşmeye başlamıştır. Nihayet öğleden sonra tekrar toplanan Fırka Grubunda Mustafa Kemal Atatürk, kürsüye çıkarak şunları söylemiştir: "Devletimizin terfii, hükümetin sürat ve intizam ile iş görebilmesi için Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun tevsii ve ikmali lazımdır.

Bu hususta en mübrem ve müstacel olan mevaddın müzakeresini teklif ederim" demiş ve tadilat teklifini grup katibine vermiştir.[44] Teklifin okunmasından ve tartışılmasından sonra bu görüş kabul edilmiş ve alınan karar uyarınca Kanun-ı Esasi Encümeni teklifin mazbatasını hazırlamak üzere toplanmıştır. Encümen'in son biçimini verdiği "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tadiline Dair Kanun Teklifi", aynı gün akşam saatlerinde 'müstacelen ve derakap' görüşülmesi talebiyle Genel Kurul'a getirilmiştir. Teklif hakkında Kanun-ı Esasi Encümeni adına konuşan Yunus Nadi Abalıoğlu, 6 maddeden oluşan tasarının "Teşkilatı Esasiye'nin ruhunu tafsilden ibaret olduğunu", yalnızca başvekilin atanması ve hükümetin oluşması noktasında değişiklik yapıldığını söylemiştir. Bu açıklamadan sonra, maddeler okunmuş ve kanun teklifinin tamamı kısa konuşmalardan sonra alkışlarla kabul edilerek cumhuriyet ilan edilmiştir. Yeni Türk devletinin cumhuriyet olarak adlandırılmasının ardından Reis-i cumhur seçimine geçilmiş ve Mustafa Kemal Atatürk oylamaya katılan 158 milletvekilinin oybirliğiyle Reis-i Cumhur olarak seçilmiştir.[45]

Olayların incelenmesinin de gösterdiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Mustafa Kemal Atatürk büyük bir rol oynamıştır. Ancak, olayların gelişimi Atatürk'ün Nutuk'ta anlattığı öyküden yer yer ayrılmaktadır. Kuruluş süreci bir kişinin hazırladığı planı adım adım hayata geçirdiği bir süreç değil, tam aksine farklı aktörler arasında süren bir mücadelenin sonucudur ve bu mücadelede yer alan aktörler sürecin çeşitli aşamalarında farklı tavırlar almışlar ve gelişimi etkilemişlerdir.

III.

15. yüzyılın ortalarında İtalyan kent devletlerinde filizlenen kapitalizm, olağanüstü tarihsel koşullarda hızla genişleyerek Batı Avrupa'ya yayılmış ve 18. yüzyıldan itibaren özellikle Tuna nehrinin havzasında bulunan Osmanlı eyaletleri ile bazı liman kentlerini etkisi altına almaya başlamıştı. 1789 Fransız Devrimi'nden itibaren kendine özgü bir jeokültür yaratan kapitalizm, bu tarihten itibaren dünya üzerindeki tek tarihsel sistem haline dönüşmüştür.[46] 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere dünyanın tamamının kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleştiği dönem olmuştur. Bu süreçte, kapitalist dünya ekonomisinin hegemonik ülkesi olan İngiltere, aynı zamanda dünyanın fabrikası haline gelmiş ve dönemin birikim tarzına uygun olarak, dünyanın her tarafından hammadde ithal edip, bunları mamul maddeler halinde pazarlamaya başlamıştır.[47] İngiltere bu birikim tarzının kaçınılmaz bir sonucu olarak, dünya ölçeğinde serbest ticareti yerleştirmeye çalışmış ve bu amaçla, bir yandan serbest ticaret koşullarını dayatabilmek amacıyla Asya ve Afrika'yı sömürgeleştirirken, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin İmparatorluğu gibi dünya imparatorluklarını iktisadi, mali, askeri ve diplomatik açıdan kendine bağlayarak yarı sömürgeler haline getirmiştir.[48]

1825'te Levant Company'nin dağılmasıyla bu şirketin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret tekeli sona ermiş ve İngiliz tüccarları bu ülkeyle serbestçe ticaret yapabilme olanağına kavuşmuştu. İngiliz tüccarları, Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yaparken kapitülasyonlardan yararlanıyorlar ve ithalat/ihracatta yüzde 3'lük bir gümrük vergisi ödüyorlardı; ancak Osmanlı Devleti'nin bazı mallar üzerinde tekeli vardı, eyaletler arası ticarette yüzde 8'lik bir iç gümrük uygulanıyordu ve devlet olağanüstü dönemlerde ek gümrük vergileri koyma hakkına sahipti. 1838'de, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı koyabilmek için destek arayan Osmanlı Devleti, İngiltere ile bir ticaret anlaşması imzalayarak bu ülkenin tüccarları için iç gümrükleri ve devlet tekellerini kaldırmış, bunun yerine ithalatta yüzde 12, ihracatta yüzde 5'lik gümrük vergisi uygulamayı kabul etmiştir.[49] Bu anlaşmayla, Osmanlı pazarı İngiliz sermayesi karşısında bütünleşmiş tek bir pazara dönüşürken, yerli tüccarlar kapitalizm öncesi kısıtlamalara tâbi olmaya devam ederek rekabet olanaklarını büyük ölçüde kaybetmişlerdir. İngiltere, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Çin ile de benzer bir ticaret anlaşması yaparken, Osmanlı İmparatorluğu bu anlaşmayı izleyen dönemde hemen hemen bütün Avrupa devletleri ile benzer ticaret anlaşmaları imzalamış ve pazarını bütünüyle açmıştır.[50]

1854-55 Kırım Savaşı sırasında, İngiltere ve Fransa ile birlikte Rusya'ya karşı savaşan Osmanlı Devleti, savaşın yol açtığı giderleri karşılayabilmek için bu ülkelerden borç almış ve 1873'te çıkan dünya krizine kadar kesintisiz bir biçimde borç almayı sürdürmüştür. 1873 krizinden sonra yeni borç bulamayan Osmanlı İmparatorluğu, aldığı borçların anapara ve faiz ödemelerinde zorlanmaya başlamış ve 1876'da Tenzil-i Faiz kararı ile borçlarını konsolide etmeyi denemiştir. Ancak, bu çabalar bir sonuç vermemiş ve 1881'de çıkarılan Muharrem Kararnamesi ile borçluların alacaklarını güvence altına almak üzere Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuş, devletin bazı vergi gelirleri bu idareye bırakılmıştır.[51]

1838 Ticaret Anlaşması ile Osmanlı tebaasının bir yandan rekabet etme şansı ortadan kaldırılırken, diğer yandan üretim ilişkileri kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme temelinde yeniden yapılanmıştır. Bu da, ülkenin farklı bölgelerinde milliyetçilik akımlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve İmparatorluk için merkezkaç bir etki yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun borç almaya başlamasıyla, tam aksine merkezi siyasi yapı güçlendirilmiş ve merkezkaç etkiler dengelenmeye çalışılmıştır. Ancak ortaya çıkan sonuç devlet aygıtının ve toplumun büyük ölçüde yabancı hakimiyetine girmesi ve devletin bu hakimiyetin, üstelik siyasal talepleri baskı altına alarak, bir aracı haline dönüşmesi olmuştur. Bu da, imparatorluk bünyesindeki farklı etnik toplulukların bu hakimiyet ve baskıyı ortadan kaldırmak ortak amacıyla farklı hedefler benimsemesi sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla, padişahın mutlak egemenliği ve yabancı hakimiyetine karşı ulusal egemenlik talepleri yükseltilmeye başlanmış, bu o güne kadar "zımni" sayılan gayrimüslim tebaa için kendi ulusal devletlerini kurma, "millet-i hakime" olan Müslüman-Türkler için ise meşrutiyet olarak formüle edilmiştir.

Ülkeyi yönetenler ise, 1870'lerden itibaren İngiltere'nin serbest ticaret ilkesine "milli iktisat" yaklaşımıyla karşı çıkan Almanya'nın yükselişine paralel olarak sertleşen hegemonya mücadelesinde, Almanya'nın yanında tavır alarak devletin varlığını sürdürmeye çalışmışlardır.[52]

1889'da, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılında temelleri atılan, 1895'te İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan 'millet-i hakime'nin örgütü, yabancı hakimiyetine karşı çıkma ve halk egemenliğini savunma temelinde siyasal mücadeleye girişmiştir. 1904-1905 savaşında, yakın tarihte ilk kez bir Doğu ülkesi olan Japonya'nın bir Batı ülkesi olan Rusya'yı yenmesi, 1905'te Rusya'da meşruti yönetimi savunan bir devrimin gerçekleşmesi, bunu İran ve Çin gibi ülkelerdeki benzer ayaklanmaların izlemesi gibi gelişmelerin de etkisiyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908'de harekete geçmiştir. 1908-1923 Dönemi, bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir 'burjuva devrimi' dönemidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dönemde yabancı hakimiyetini kırma ve monarşiyi tasfiye etme yolunda büyük adımlar atmış, ancak her iki hedefine de tam olarak ulaşmayı başaramamıştır.

Bu hedeflerin gerçekleşmesi, burjuva devriminin tamamlanması ancak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı ertesinde yaşanan işgali kırması ve aynı süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmasıyla mümkün olabilecektir. Lozan Barış Antlaşması, yeni Türk devletinin uluslararası sistem tarafından tanındığını, aynı zamanda da Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığını ve uluslararası sistemin yeniden düzenlendiğini belgelemiştir. Bu anlaşmanın TBMM tarafından onaylanmasını izleyen cumhuriyetin ilan edilmesi, daha sonra hilafet kurumunun ilgası ve nihayet 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabul edilmesi gibi adımlarla bu süreç tamamlanacaktır.

Bu sürecin iç ve dış koşullardan kaynaklanan bazı boyutları özellikle dikkat çekilmeye değerdir. İlk olarak, devrim sürecinin bir bölümü bir paylaşım savaşı ile çakışmış ve bu savaş esnasında Rus Çarlığı'nın yıkılarak yerine Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılarak yerine yeni ulus-devletler kurulmuştur. İkinci olarak, Almanya'nın hegemonya talebini savaş sonucu bastıran İngiltere, savaş sonucunda hegemonik ülke olma özelliğini tamamen kaybetmiştir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti dünya sisteminin görece anarşik bir döneminin ürünüdür. Üçüncü olarak, bu dönem farklı etnik kökene sahip burjuvaziler arasında bir mücadele olarak da yaşanmış, Ermeniler ile Rumlar sürecin sonunda tasfiye edilmişlerdir. Son olarak, Türk burjuvazisi, bu mücadeleyi iktisadi ve toplumsal gücü sayesinde değil de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumundan kaynaklanan siyasal deneyimi ve gücü sayesinde kazanabilmiştir.[53]

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecine hangi açıdan bakılırsa bakılsın, köklerin Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde atıldığını, ancak gene de bu sürecin bir kopuş ilişkisi özelliği taşıdığını söyleyebiliriz. Ancak, analiz birimimizi Türkiye Cumhuriyeti olarak değil de, tarihsel bir sistem olarak kapitalist dünya ekonomisi biçiminde tanımlarsak karşımıza çıkan manzara anlam değiştirebilir:

“Kapitalist dünya ekonomisine yeni bölgeler katıldıkça, bu tür alanların mevcut politik yapıları, genellikle, devletlerarası sistemin ilişki ağı içinde kendilerinden beklenen rolü oynayabilmeleri için, oldukça esaslı bir biçimde (toprağa dayalı ve ‘etnik’ ya da ulusal sınırların tanımlanması da dahil olmak üzere), yeniden şekillendirildi. Bu devletlerin, üretim unsurlarının kendi sınırları üstünden akışına ve dolayısıyla kendi üretim süreçlerinin çevreselleşmesine müdahale edemeyecek kadar zayıf olmaları gerekiyordu. Dolayısıyla, kimi durumlarda, önceden varolan politik yapıların ‘zayıflatılması’ gerekiyordu. Ama bu devletlerin aynı akışı, aynı çevreselleşmeyi sağlamaya yetecek kadar güçlü olmaları da gerekiyordu. Bu yüzden başka bazı durumlarda, önceden varolan politik yapıların ‘güçlendirilmesi’ gerekiyordu. Ama ister zayıflatılmış ister güçlendirilmiş olsun, dünya ekonomisiyle bütünleşen bu yeniden yaratılmış ya da bütünüyle yeni oluşmuş devletler, sonunda, dünya ekonomisi içindeki çekirdek üretim süreçlerinde uzmanlaşmış devletlere göre zayıf devlet yapıları olarak belirdiler.”[54]

1 Cyrill E. Black, (çev.: Fatih Gümüş,) Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986).

2 Bu sürecin iyi bir özeti için bak. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 39-44.

3 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, (İstanbul: Hil Yayın, 1983), özellikle s. 64-87.

4 Şerif Mardin, (Çev.: Mümtazer Türköne vd.), Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).

5 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, s. 110-117.

6 M. Şükrü Hanioğlu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük (1889-1902), (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985).

7 Sina Akşin, Jöntürkler ve İttihat ve Terakki, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980).

8 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu-İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na, (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).

9 Sina Akşin, Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi, (Ankara: İmaj Yayıncılık, 1996), s. 99-163.

10 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: 1-2-3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989). Nutuk’tan yapılan izleyen alıntılarda bu baskının sayfa numarası metin içerisinde verilecektir.

11 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt: 1, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966), s. 72. Kansu, bu anısına ilişkin olarak 20 Temmuz 1919 tarihini verir.

12 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, s. 64.

13 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cilt: 1, İkinci baskı, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), s. 555-564.

14 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İkinci baskı (Tıpkı basım), (İstanbul: Arba Yayınları, 1995), s. 509-519.

15 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: 1, s. 560. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi adına "Bütün Kumandanlara, Vali ve Mutasarrıflara ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine, Belediye Riyasetlerine, Matbuat Cemiyetlerine" çekilen telgraf.

16 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: 1, s. 562.

17 Türk Anayasa Metinleri, (Haz.) Şeref Gözübüyük-Suna Kili, 2. Bası, (Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 89.

18 Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalafet-İkinci Grup, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).

19 Türk Anayasa Metinleri, s. 89-90.

20 Türk Anayasa Metinleri, s. 91.

21 Türk Anayasa Metinleri, s. 93-94.

22 Türk Anayasa Metinleri, s. 99-100.

23 Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II, İkinci baskı, (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961), s. 46-48.

24 Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalafet-İkinci Grup, s. 571-589.

25 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, (Ankara: İletişim Yayınları, 1998), s. 47.

26 Anadolu'da Yeni Gün, 24 Eylül 1923'ten aktaran Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 48 ve 56.

27 Vatan, 26 Eylül 1923'ten aktaran Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 58-59. Bu taslağın bir kopyası Mustafa Kemal Atatürk'ün Çankaya (Müze) Köşkü'ndeki özel kütüphanesinde Çankaya 659 numarasıyla yer almaktadır. Taslağın ilk sayfasına Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar (Der.: Gürbüz Tüfekçi), (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1983) adlı yayında yer

verilmiştir. Bu taslağın tıpkıbasımı ve çevrim yazısı Türkiye Cumhuriyeti İlk Anayasa Taslağı başlığı ve “Cumhuriyetimizin 75. Yılı nedeni ile Kentbank için sınırlı sayıda üretilmiştir” notuyla yayınlanmıştır (İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 1998).

28 Falih Rıfkı Atay, Çankaya’da Halk Fırkası Nizamnamesi’nin kabul edildiği 11 Eylül 1923 günü aldığı notlara dayanarak şunları yazmaktadır:.

“Odasına giderken bizi de çağırdı. Milletvekili olmakla beraber hala yaverliğini yapan eski subaylardan biri, parti tüzüğünün son şeklini getirdi. Tüzük bugün bütün milletvekilleri tarafından birer birer imzalanacaktı.

‘Biraz sonra cebinden tüzüğün bir nüshasını çıkardı: sahife açığına yazdığı Fransızca bir cümleyi okudu. Bu Fransız Cumhuriyetinin (gayr-i kabil-i tecezzi) olduğunu söyliyen cümle idi:.

-Dün akşam Fransız ihtilal tarihini gözden geçirdiğim vakit not etmiştim, dedi ve sildi.

Bir sualim üzerine Kanun-u esasi tadilleri meselesine geçtik. Biraz önce içeriye giren Yunus Nadi de aramızda idi.

Gazi dedi ki:.

-Cumhuriyet ne demektir. Kamusa baktım ‘chose publique’ kelimeleriyle tercüme edilmiştir. Bizde manası ne olmalı?.

Gazi’nin sözü hangi konu üzerine getirmek istediği belli idi. Kanun-u Esaside yeni hükümet şeklini açıkça göstermek sırası geldiğini söyliyen Sabri [Toprak] Bey:.

-Mesele bugünkü vaziyetin ifade edilmesinden ibarettir, dedi.

Gazi:-Ben projeyi gördüm. Çok eksik yerleri var. Bu hafta kendim uğraşacağım. Sonra bazı arkadaşlarla hususi müzakerede bulunuruz ve fırkaya getiririz, dedi.

Yunus Nadi: Bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız.

Gazi, kalemini masaya vurarak:.

-En kuvvetli zamanımız bugündür, dedi.

Sonra yeni Kanun-u Esasi’nin kendi niyetine göre ilk maddesini okudu: ‘Türkiye cumhuriyet usulü ile idare olunur bir halk devletidir”. (İstanbul: Bateş Yayınları, 1980), s. 373-374.

29 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu, s. 50-54.

30 Bu tartışmalar üzerine Anadolu Ajansı şu açıklamayı yapmıştır:.

" (…) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu henüz fırkaca müzakere edilmediği gibi şekil itibarıyla suret-i katiyede tebellür etmemiştir. Kanunun projesi mütehassıs bir heyet tarafından tedkik ve izhar edilmektedir. Bir müsvedde halinde bulunan bu projenin her maddesi haiz olduğu ehemmiyet derecesinde mütehassıs zevat tarafından etrafıyla tedkik edilmektedir. Bu tedkikatla meşgul olan heyet sık sık içtima ederek müzakerata devam etmekte ve projenin itmamına çalışmaktadır. İhtiva ettiği mevadd suret-i katiyede tespit edildikten sonra bu proje Fırka'ya tevdi ve badehu ayrıca müzakere ve tesbit edilmek üzere Meclis'e sevk edilecektir. Bu müsveddede bugüne kadar tesbit edilen maddelere izhar heyeti bile kat'i bir nazarla bakmamaktadır. Binaenaleyh mabuatta şimdiyekadar vaki olan neşriyat, bazı terşihat üzerine kurulmuş faraziyat ve tahminattan ibarettir. "Hakimiyet-i Milliye, 17 Ekim 1923'ten aktaran Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 67-68.

31 Vatan, 22-23-24 Ekim 1923.

32 Anadolu'da Yeni Gün, 26 Ekim 1923'ten aktaran Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 74.

33 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye Siyasi Partiler1859-1952, s. 558-559.

34 Nizamnamenin grup disiplinini düzenleyen 93. maddesi şöyledir: "Grupta bilmüzakere kabul olunan kararlar gruba mensup bütün azalara muta'dır. Grup müzakeresinde ekalliyette kalanlar ekseriyet kararına tabi olmakla mükelleftirler. " Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), Ek Belgeler s. 369.

35 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 77-79.

36 Bu iddia, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu TBMM'de görüşülürken ortaya çıkan hükümet bunalımı sonucu, konuyu görüşmek üzere toplanan Halk Fırkası grubu toplantısında Diyarbakır Milletvekili Feyzi Pirinççioğlu tarafından 27 Mart 1924'te dile getirilmiştir. Anadolu'da Yeni Gün, 2 Nisan 1924'te yayınlanan toplantı tutanağından aktaran Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 337.

37 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 79.

38 Tevhid-i Efkar, 28 Ekim 1923'ten aktaran Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 83.

39 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 86-87.

40 Akşam, 30 Ekim 1923. 29 Ekim 1923 günü, o güne kadar TBMM çalışmalarına katılmamış olan Halit Karşıalan (Ardahan), Resul Sıtkı (Bitlis), Mehmet Bey (Diyarbakır), Abdülgani Ensari

(Mardin), Kemalettin Sami Gökçen (Sinop), Ziyaettin Başara (Sivas), İbrahim Arvas (Van) yemin ederek Genel Kurul çalışmalarına katılmışlardır.

41 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 373-374.

42 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: 2, s. 1068.

43 Türkiye Cumhuriyeti İlk Anayasa Taslağı ve Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, s. 418.

44 Vatan, 30 Ekim 1923 ve Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: 2, s. 1076.

45 Faruk Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, s. 89-97. Cumhuriyeti ilan eden kanun, aynı zamanda "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslamdır, Resmi lisanı Türkçedir" hükmünü getirmektedir. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta bu maddeye ilişkin olarak "encümen ve Mecliste din ve lisana ait malumunuz olan madde de ilave edilmiştir" demektedir; ancak bu madde Mütehassıslar Encümeni tarafından hazırlanan taslakta da aynen yer almaktadır. Bak. Türkiye Cumhuriyeti İlk Anayasa Taslağı. Cumhuriyeti ilan eden kanunun adı son derece mütevazıdır: "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevadddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun". Türk Anayasa Metinleri, s. 105.

46 Bu tema doğrudan Immanuel Wallerstein'e aittir. Bir örnek için bak. Immanuel Wallerstein vd., "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci", Toplum ve Bilim, Sayı: 23, Güz 1983, s. 41-54.

47 Giovanni Arrighi, (çev.: Recep Boztemur), Uzun Yirminci Yüzyıl-Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), s. 83-99.

48 Çağlar Keyder, "Dünya Ekonomisi İçinde Çin ve Osmanlı İmparatorluğu/Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek", Toplumsal Tarih Çalışmaları, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983) içinde s. 153-170.

49 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, s. 74-75.

50 Çağlar Keyder, "Dünya Ekonomisi İçinde Çin ve Osmanlı İmparatorluğu/Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek", s. 158-160.

51 Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, (Ankara: Yurt Yayınları, 1984).

52 İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, (Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981).

53 Bu temaların tartışılması için bak. Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, Cilt: 1, (İstanbul: Kardelen Yayınları, 1992), s. 32-84.

54 Giovanni Arrighi vd., (çev.: C. Kanat vd.), Sistem Karşıtı Hareketler, (İstanbul: Metis Yayınları, 1995), s. 29.

1Akçam, Taner; İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu-İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).

Akşin, Sina; Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi, (Ankara: İmaj Yayıncılık, 1996).

Akşin, Sina; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cilt: 1, İkinci baskı, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992).

Akşin, Sina; Jöntürkler ve İttihat ve Terakki, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980).

Alpkaya, Faruk; Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu, (Ankara: İletişim Yayınları, 1998).

Arrighi, Giovanni; (çev.: Recep Boztemur), Uzun Yirminci Yüzyıl-Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000).

Arrighi, Giovanni; Hopkins, Terence K.; Wallerstein, Immanuel; (çev.: C. Kanat vd.), Sistem Karşıtı Hareketler, (İstanbul: Metis Yayınları, 1995).

Atatürk, Mustafa Kemal; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II, İkinci baskı, (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961).

Atatürk, Mustafa Kemal; Nutuk, Cilt: 1-2-3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989).

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar (Der.: Gürbüz Tüfekçi), (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1983).

Atay, Falih Rıfkı; Çankaya, (İstanbul: Bateş Yayınları, 1980), s. 373-374.

Black, Cyrill E.; (çev.: Fatih Gümüş,) Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986).

Demirel, Ahmet; Birinci Mecliste Muhalafet-İkinci Grup, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).

Hanioğlu, M. Şükrü; Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük (1889-1902), (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985).

Kansu, Mazhar Müfit; Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt: 1, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966).

Keyder, Çağlar; "Dünya Ekonomisi İçinde Çin ve Osmanlı İmparatorluğu/Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek", Toplumsal Tarih Çalışmaları, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983) içinde s. 153-170.

Mardin, Şerif; (Çev.: Mümtazer Türköne vd.), Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).

Ortaylı, İlber; İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, (Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981).

Ortaylı, İlber; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, (İstanbul: Hil Yayın, 1983).

Pamuk, Şevket; Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, (Ankara: Yurt Yayınları, 1984).

Savran, Sungur; Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, Cilt: 1, (İstanbul: Kardelen Yayınları, 1992), s. 32-84.

Tunaya, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasi Partiler, İkinci baskı (Tıpkı basım), (İstanbul: Arba Yayınları, 1995).

Tunçay, Mete; Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), (Ankara: Yurt Yayınları, 1981).

Türk Anayasa Metinleri, (Haz.: Şeref Gözübüyük-Suna Kili), 2. Bası, (Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982).

Türkiye Cumhuriyeti İlk Anayasa Taslağı (İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 1998).

Vatan, 22-23-24 Ekim 1923.

Wallerstein, Immanuel; Decceli, Hale; Kasaba, Reşat; "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci", Toplum ve Bilim, Sayı: 23, Güz 1983, s. 41-54.

Zürcher, Erik Jan; Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995).

Saltanatın Kaldırılması ve Sonuçları / Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut [s.347-351]

Ondokuz MayısÜniversitesi EğitimFakültesi / Türkiye

1. Saltanatın Kaldırılması(1 Kasım 1922)

Büyük Zafer'in kazanılması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması Türkiye'nin uluslararası alanda yeniden algılanmasını, başka bir deyişle doğru algılanmasını sağlamıştır. Mondros Mütarekesi'nden bu yana yapılacak barış anlaşması ile ilgili olarak sürekli Osmanlı hükümetlerini muhatap alan İtilâf Devletleri, Ankara hükümetinin vazgeçilmezliğini bir kez daha anlamışlardı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti ve onun hükümeti hâlâ mevcuttu. O nedenle İtilâf Devletleri, 27 Ekim 1922'de her iki hükümeti de 13 Kasım'da Lozan'da toplanacak barış konferansına davet ettiler. Bunun üzerine Sadrazam Tevfik Paşa, 29 Ekim'de TBMM Başkanlığı'na çektiği telgrafta, barış konusunda birlikte hareket edilmesini ve bu münasebetle Ankara'nın belirleyeceği bir kişinin özel talimatla hemen İstanbul'a gönderilmesini ya da İstanbul hükümetince Ziya Paşa'nın Ankara'ya gönderilebileceğini bildirdi.1 Esasen barış konferansına "müşterek mesai" ile katılma önerisi, daha önce 17 Ekim'de Tevfik Paşa tarafından yapılmış, Mustafa Kemal Paşa bunu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı bulduğundan reddetmişti.2

Sadrazamın barış konferansına birlikte katılma önerisi TBMM'de de yankı uyandırdı. Bu mesele, 30 Ekim günlü meclis toplantısında ele alındı. Görüşmeler sırasında, İstanbul hükümetinin böyle bir girişimde bulunmaya hakkı bulunmadığından, bu hükümetin yok sayılması gerektiği noktasına kadar çeşitli düşünceler dile getirildi. Bazı mebuslar daha da ileriye giderek, konuyu yetki meselesinin ötesine taşıdılar, hükümet biçimini değiştirecek bir mahiyette irdelediler ve saltanatın kaldırılması için harekete geçtiler.[3] 1 Kasım 1922'den önce, Meclis'teki muhalifler saltanatın kaldırılacağına dair telaşlı ve heyecanlı bir propagandaya koyulmuşlardı. O zamanki hükümetin başkanı Rauf Bey'in de dahil bulunduğu bir grup saltanatın kaldırılmasına karşı olduklarını Mustafa Kemal Paşa'ya söylemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa onlara verdiği cevapta, "mevzuubahs ettiğiniz mesele, bugünün meselesi değildir. Meclis'te bazılarının telaş ve heyecanına da mahal yoktur" demişti.[4]

İstanbul hükümetinin girişimleri, "bugünün meselesi" olmayan saltanatın kaldırılması olayını çabuklaştırdı ve zorunlu hale getirdi. 30 Ekim günlü meclis toplantısında, Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarınca meclis başkanlığına 6 maddelik bir önerge verildi. Bu önerge uzun uzadıya tartışıldı. Söz konusu önergede Osmanlı Devleti'nin sona erdiği, Ankara hükümetinin onun yerine geçtiği, hilâfet makamının esaretten kurtarılacağı belirtiliyordu. İstanbul hükümetinin meşruiyetini kaybettiği, Ankara hükümetinin Türkiye Devleti'nin yegane temsilcisi olduğu noktasında mecliste fikir birliği oluşmuşken, onun da ötesinde saltanatın kaldırılmasına karşı çıkanlar vardı. Dolayısıyla bu son noktada fikir birliği bozulmuş, Meclis'te bir karmaşa yaşanmaya başlamıştı. "Artık bir tarafta hainler ve saraycılar, bir yanda milliyetçiler yoktu. Ayrılık bu sonuncular arasındaydı."[5]

Bütün mebuslar, millet hâkimiyetinden yana oldukları halde, bunun nasıl sağlanacağı konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Mebuslardan bir kısmı, millet iradesine dayanan Ankara'daki meclisi bunun için yeterli görürlerken, daha kalabalık bir grup saltanat kaldırılmadıkça gerçek anlamda millet hâkimiyetinden söz edilemeyeceğini savunuyor ve kesinlikle saltanatın kaldırılmasını istiyordu. Saltanat ve milli egemenlik, Batı'da birbirine zıt kavramlar olarak değil, Fransız İhtilali'nden bu yana birbirini tamamlayan öğeler olarak geliştirilmiş ve bunun sonucunda taçlı demokrasiler ortaya çıkmıştı. Geç de olsa yarım yüzyıl kadar sonra bu akım Osmanlı Devleti'ni etkilemiş, 1876'da Meşrutiyet ilan olunmuştu. Şeklen Osmanlı Meşrutiyeti diğerlerinden çok farklı bulunmamakla birlikte uygulamada, padişah buyruğu millet iradesinin önüne geçmiş seçimle toplanmış beş meclis, padişah buyruğu ile feshedilmişti. Şimdi saltanatın kaldırılmasını isteyenler, millet egemenliğinin üzerindeki bütün engelleri ortadan kaldırmayı amaçlıyorlardı. Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarınca verilen önerge, ad okunmak suretiyle oylamaya konuldu. 131 kabul, 2 red, 3 çekimser oya rağmen, çoğunluk sağlanamadığından işlem tamamlanamadı ve 1 Kasım Çarşamba günü toplanmak üzere oturuma son verildi.

1 Kasım Çarşamba günü yapılan 130. birleşimin ilk oturumunda söz konusu önergenin 6. maddesini değiştiren bir önerge daha verildi. Ayrıca Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve arkadaşlarınca, değişiklik niteliğinde görünmekle birlikte, ondan tamamen farklı mahiyette ikinci bir önerge daha başkanlık makamına sunuldu. 2 maddelik bu önergede Osmanlı hükümetinin tarihe intikal ettiği belirtiliyor, fakat saltanatın kaldırılmasından söz edilmiyordu. Bunun anlamı Osmanlı saltanatına dayalı bir TBMM yönetimi demekti. Açıkça söylenmese bile, Osmanlı Parlamentosu'nun yerine TBMM, Bâbıâlî'nin yerine Ankara hükümeti getirilmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin devamlılığı sağlanmaya çalışılıyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu önergeler ve yapılan tartışmalar üzerinde görüşlerini belirten uzunca bir konuşma yaptıktan sonra, söz konusu önergelerin Şer'iye, Adliye ve Kanun-ı Esasi encümenlerinden oluşan ortak komisyona havale edilmesine karar verildi. Ortak komisyon bir karar metni tasarısı hazırlayarak Başkanlık Divanı'na sundu. 2 maddelik karar metni tasarısında, saltanatın kaldırılması ile hükümet olarak sadece Ankara hükümetinin varlığı, halifeliğin Osmanlı hanedanına ait bulunduğu fakat bu makama ilim, ahlâk, olgunluk ve iyilik bakımlarından en önde olan hanedan mensubunun TBMM tarafından seçileceği belirtiliyordu. Bu tasarı meclis tarafından aynı gün, yani 1 Kasım 1922'de bir karar olarak kabul edildi.[6]

1 Kasım 1922 tarihli TBMM Genel Kurul Kararı şu düzenlemeleri beraberinde getiriyordu: 1. Saltanatla birlikte Osmanlı hükümetinin de varlığına son verilmiştir. 2. Hilâfet, saltanattan ayrılmış, hilâfet makamı olduğu gibi korunarak Osmanlı hanedanı'na ait olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı hanedanı ilga olunmamıştır. Vahideddin sultan unvanını yitirmiş sadece halife olarak kalmıştı. 3. Osmanlı Devleti son bulmuş, yerine "Türkiye Devleti" adıyla yeni bir devlet kurulmuştur. 4. Yeni Türkiye Devleti'nin hükümet biçimi tespit edilmemiştir.[7] Bununla birlikte bu karar, bir anayasa değişikliği ya da mevcut 1921 tarihli anayasaya bir ilave mahiyetinde görülmekteydi. Nitekim Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarının 6 maddelik önergeleri görüşülürken Hüseyin Avni Bey bu hususa işaret etmiş, bir kanun tasarısı niteliğinde olması nedeniyle Layiha Encümeni'ne gönderilmesini istemişti. Fakat

meclis genel kurulu bu düşünceye katılmadığından karar tasarısı şeklinde görüşülmeye devam edilmişti.

1 Kasım Kararı, o zaman yürürlükte bulunan Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesi ile de çelişiyordu. Söz konusu madde, TBMM'nin kuruluş amaçları arasında hilafet ve saltanat makamlarının da korunmasını öngörmekteydi. Bu da kararın son derece acele ve şartların zorlaması sonucunda alındığını düşündürmektedir. 1 Kasım olayı, önemli bir değişikliği içerdiğinden gerekli yasal ve anayasal değişikliklere muhtaçtı. Atatürk'ün Nutuk'ta "bugünün meselesi" olarak görmemesinin sebebi de buydu.

Söz konusu yasal ve anayasal değişiklerin yapılamamış olması, bu konuda farklı görüşlerin, farklı değerlendirme biçimlerinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Saltanatın kaldırılmasından sonra, saltanat-ı milliye, milli halk saltanatı, millet saltanatı vb. gibi yine saltanat sözcüklü deyimler kullanılmaya başlandı. Meclis, yeni anayasal düzeni belirlemediğinden bu deyimler alternatif kavramlar olarak ileri sürülmüş görünmektedir. Fakat bunlardan hiçbiri anayasal rejimi ifade etmiş olamaz, eski sisteme tepki olmanın ötesine geçemezdi. Saltanat kaldırıldığı halde "saltanat" sözcüklü deyimlerin kullanılması dikkati çekmekte, bazı mebuslar bu sözcüğün telaffuz dahi edilmemesini, bu hususta konuşmacıların uyarılmasını başkanlık divanından istemekteydiler. Böyle bir ortamda anayasal rejim tartışmaları ortaya çıktı. Yeni Türkiye Devleti'nin hükümet biçimi neydi ya da ne olmalıydı konusu ile ilgili görüşler TBMM'nin dışında basın yayın organlarında geniş bir yer edindi.

Saltanatın kaldırılması altı asırlık bir yönetim biçimine, 2000 yıllık karizmatik egemenlik anlayışına son verilmesi bakımından önemli bir olaydı. Bu konu halledildikten sonra, yürürlüğe konulacak hükümet biçiminin kabullenilmesinde bir direnişle karşılaşılmaması beklenirdi. Fakat içeride ve dışarıda mevcut problemler, şekli hükümetin belirlenmesini bir müddet daha geciktirmiştir.

2. Anayasa Rejim Tartışmaları

Mudanya Mütarekesi gereğince Trakya'yı tesellüme memur edilen Refet (Bele) Paşa, 19 Ekim 1922'de İstanbul'a gelmiş, TBMM'nin ve milli ordumuzun bir temsilcisi olarak heyecanla, sevgi gösterileriyle karşılanmıştı.

Refet Paşa, İstanbul'da bulunduğu sırada, çeşitli ziyaretler yaptı ve bu ziyaretleri sırasında milli hakimiyet prensibi, bunun önemi üzerinde görüşlerini anlattı. Bu anlatımlara İstanbul gazetelerinde geniş ölçüde yer verildi. Refet Paşa bir temsilci olmanın ötesinde, bu türden görüşleriyle basının ilgi odağı haline geldi. 21 Ekim'de Darülfünun'da yapmış olduğu konuşmasında, yabancıların Anadolu hükümetinde bir "Cumhuriyet Fikri" aradıklarını anladığını söylüyor, aynı gün Belediye Başkanlığınca onuruna verilen ziyafette de cumhuriyet hakkındaki düşünceleri "köhne bir fikir" olarak değerlendiriyor ve "zaten ben esas itibariyle cumhuriyeti memleketimizin bünyesi için daha zararlı görürüm" diyordu. Refet Paşa, mevcut meclis hükümeti tarzının en uygun yönetim biçimi olduğunu savunmaktaydı. Bu konuşmalar yapıldığı sırada saltanat henüz kaldırılmamıştı. Dolayısıyla Refet Paşa'nın görüşleri,

cumhuriyet yönetimine karşı olmak ve milli egemenliğin meclis hükümeti biçiminde gerçekleşebileceğini savunmakla sınırlı kalmıştır.

Refet Paşa'nın görüşleri bazı çevrelerce tepkiyle karşılandı. Çünkü o, tek kişinin yönetimine dayanan sistemi eleştiriyor, meşrutiyet ve cumhuriyet yönetimlerinin dışında meclis hükümeti öneriyordu. İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, konu ile ilgili olarak yayınladığı kitapçıkta, meşrutiyeti savunmakta, meşruti hükümetlerde hükümdarların sakıncalı yönlerinin ortadan kaldırıldığını iddia etmekteydi. Buna göre hükümdarın varlığı elzemdi. Hükümdar, bir millete daha çok şahsiyet, bir kimlik, bir sağlamlık ve bir kuvvet verirdi. Meclis Hükümeti biçiminin hiçbir yerde mevcut olmadığını ve olamayacağını da savunan Lütfü Fikri Bey, saltanatın korunması ya da kaldırılması hususunda halk oylamasına gidilmesini de önermekteydi.

1 Kasım kararına aykırılık teşkil eden bu görüşlere aynı şekilde, karşı yayınlarla cevap verildi. Böylece bir "risaleler savaşı" başlatılmış oldu. Süleyman Nazif Bey, Lütfü Fikri Bey'i Batı'nın anayasa hukuku kuralları ile yönetim biçimimizi belirlemeye çalışmakla itham ediyor, onun "hükümdarların yararlı taraflarının kaldığı" yönündeki tezinin geçersizliğini göstermek için Osmanlı tarihinden örnekler veriyordu. İstanbul Barosu avukatlarından Fuat Şükrü (Dilbilen) Bey, Lütfü Fikri Bey'i ağır ve alaycı bir biçimde eleştirmiş, Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, Anadolu'da halkın çektiklerini anlatarak padişahların gereksizliğinden ve o sistemin geçersizliğinden söz etmişti. Refet Paşa da dahil, eski sistemi tenkit edenler devlet başkanlığı makamının nasıl doldurulacağını söylemiyor ya da söyleyemiyorlardı. Çünkü yeni yönetimin biçimi açıklanmadığından bu konuda hemen hemen hiç kimse bir şey bilmiyordu.

Vahideddin'in firarı üzerine, yeni halifeyi seçmek için 18 Kasım 1922'de toplanan TBMM'de bazı mebuslar halifenin görevinin de belirlenmesi gerektiğini söylediler. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, İslamiyet'te egemenliğin şûra esasına dayandığını, halifenin bu şûranın doğal başkanı olması hasebiyle cismani ve ruhani sıfatları taşıdığını savunarak, "halife yalnız bir kelime ile olmaz. Biz Vatikan Sarayı'nı taklit etmiyoruz" dedi. Bununla halifenin yeni devletin başkanı olması gerektiği belirtilmek isteniyordu. Mustafa Kemal Paşa hemen kürsüye gelerek bu girişimi sonuçsuz bırakan bir konuşma yaptı. Halifeye, 1 Kasım Kararı'na aykırı olarak birtakım hak ve yetkiler tanınması girişimi sonuçsuz bırakılınca, Afyon Mebusu İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi, yani Halife Abdülmecit Efendi'ye biat meselesini açtı ve bunun şart olduğunu söyledi. Bütün bunlar mecliste tepkilere neden oldu. Meclis dışında özellikle Ankara'da Yeni Gün gazetesinde, halifeye hak ve yetkiler verilmesine karşı yoğun eleştiriler, taraftarlarına karşı tehdit anlamına gelebilecek bir dizi yazılar yayımlanmaya başladı.

Yunus Nadi Bey, 26 Kasım 1922 tarihli Yeni Gün'de, "Yeni Bir Cidal Devri" başlığı altında yayımladığı makalesinde, memlekette sultan ve padişah isteyen sefil ruhların bulunduğunu farzettirecek belirtilerin varlığına işaret ediyordu. Ertesi günü, yani 27 Kasım 1922'de Mersin mebusu Selahattin (Köseoğlu) Bey ile 23 arkadaşının imzaladıkları konu ile ilgili önerge meclis genel kurulunda okundu. Bu önergede makale sahibinin, düşünce özgürlüğünün sınırlarını aştığı, yüce meclisin şeref ve haysiyetine saldırıda bulunduğu iddia olunuyor ve meclis başkanlığından gereken

işlemin yapılması isteniyordu. Yunus Nadi Bey ise söz konusu önergenin işleme konulmaması için harekete geçmiş ve bu doğrultuda bir önerge vermişti. Her iki önerge bir arada okunarak başkanlık divanını ilgilendirmesi bakımından oraya gönderilmesi kabul edildi ve sıradaki gündem maddesine geçildi.

Fakat suçlama altında bırakıldıklarına inanan mebuslar işin peşini bırakmak niyetinde görünmüyorlardı. Bu defa Afyon mebusu İsmail Şükrü Efendi, Dahiliye Vekâletinden cevaplandırmasını istediği bir soru önergesi verdi. Önergede, bu “irticai” hareketin önlenmesi için Dahiliye Vekâleti’nin ne gibi önlemler aldığı soruluyordu. Dahiliye Vekili Fethi (Okyar) Bey memleketin hiçbir yerinde “irticai” mahiyette bir hareket görülmediğinden bahisle, önlem alınmasına gerek görülmediğini belirtti. Cevabı yeterli bulmayan İsmail Şükrü Efendi tartışmayı sürdürmek isteyince, mecliste karışıklıklar çıktı, sözlerini tamamlayamadan, oturumu yönetmekte olan başkan görüşmelere ara vermek zorunda kaldı. İsmail Şükrü Efendi, olayı bir başka yoldan gündeme taşımakta gecikmedi. 15 Ocak 1923’te Ankara’da Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi unvanlı bir risale yayınladı. Risâlenin gerçek yazarı gazeteci Eşref Edip (Fergan) Bey’di.

Risaleye göre, 1 Kasım Kararı’yla hilâfet makamı korunmuş, bu makam Osmanlı Hanedanı’na bırakılmıştı. Hilafet, hükümet demekti. Bu noktada bir tereddüt yoktu. Ancak hükümet TBMM çatısı altında düşünüldüğünde, halifelik makamına seçimi meclisin yaptığına bakıldığında, hilâfet makamının üstünlüğü söz konusu olamazdı. İsmail Şükrü Efendi, “halife meclisin, meclis de halifenindir” demek suretiyle, halifeyi hem devlet, hem de hükümet başkanı olarak görmek istiyor, meclisin tüm yetki ve sorumluluğu halifeye bırakmasını bekliyordu. Ona göre 1 Kasım Kararı’nın temel espirisi de buydu. Fakat halife ile meclis ayrı şehirlerde bulunduğundan, şimdilik böyle bir birleşmeye imkan yoktu. Bu geçici durum ortadan kalkınca, her şey yerli yerine oturacak, gerekirse bir kanuni düzenleme ile hilafet asli fonksiyonuna kavuşturulacaktı. İsmail Şükrü Efendi bu görüşleri savunurken, 1 Kasım Kararı’nı padişahlık sıfatlarından birinin yani “sultan” sıfatının kaldırılmasından ibaret bir hareket sayıyordu. O zaman gerçekte değişen bir şey olmuyor, şimdiye kadar sultan ve halife olarak ülkeyi yöneten Osmanlı padişahı, bundan sonra halife sıfatıyla ülkeyi yönetmeye aday gösteriliyordu. Bu da 1 Kasım Kararı’nın özüyle çelişiyordu. İsmail Şükrü Efendi’nin adı geçen kitapçıkta öne sürdüğü görüşleri mecliste, hükümette, basında geniş yankılara sebep oldu.

Risale yayınlandığı gün Ankara’dan hareketle Batı Anadolu gezisine çıkmış bulunan Mustafa Kemal Paşa, anında olaydan haberdar edildi ve onun direktifleriyle mesele Müdafaa-yı Hukuk Grubu tarafından meclise taşındı. Ayrıca bir karşı risale ve basın yoluyla harekete geçilmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal Paşa bir yandan Ankara’yı sürekli uyarırken, öbür yandan gezisi sırasında gittiği yerlerde milli egemenlik, milli irade kavramlarından sıkça söz ediyor, bunların önemi üzerinde bir kez daha ısrarla duruyordu.

16/17 Ocak 1923 gecesi İstanbul gazetecileriyle yapmış olduğu İzmit mülakatında İsmail Şükrü Efendi’nin hareket tarzından bahisle, bunun olumsuz bir gelişme olduğunu, karşısında tavır almanın gerekliliğini belirtmiştir. Hükümet de Şeriye Vekâleti kanalıyla mülakat şeklinde bu tarz hareketin

doğru olmadığı hakkında Hakimiyet-i Milliye'de yayınlar yaptırdığı gibi, bu husus ajanslarla her yana tamim ettirildi. Dahiliye Vekâleti, iç durumu yakından incelemeye aldı. Adliye Vekâleti de savcılık aracılığı ile adli takibat başlattı. İsmail Şükrü Efendi'nin dokunulmazlığının kaldırılması için hükümet 20 Ocak 1923'te TBMM Başkanlığı'na bir tezkere gönderdi. Bu tezkere işleme konulmakla birlikte sonuçlandırılamadı, müdevver dosya halinde yeni yasama yılına intikal etti.[8] Yeni yasama yılı yeni bir meclisle, ikinci dönem TBMM ile açılacak, İsmail Şükrü Efendi mebus seçilemediğinden dokunulmazlığının kaldırılması söz konusu olmaktan çıkacaktır.

3. İstanbul Hükümetinin İstifası (4 Kasım 1922)

1 Kasım Kararı ile İstanbul hükümetinin İstanbul'un işgalinden, yani 16 Mart 1920'den itibaren ve sonsuza kadar tarihe intikal ettiği kabul edilmişti. Çünkü Türk Milleti, Anadolu'da hem dış düşmanlara karşı ayaklanmış hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhinde harekete geçmiş olan Saray ve Babıâli ile mücadele ederek kurtuluş gününe ulaşmıştı. TBMM'nin açılmasından sonra, 24 Nisan 1920'de kabul edilen bir kararla, meclis üyeleri arasından ayrılacak bir heyetin vekâleten yürütme görevine memur edileceği, meclis başkanının aynı zamanda bu heyetin de başkanı olacağı ön görülmüştü. Buna bağlı olarak 25 Nisan'da yedi kişilik bir İcra Encümeni seçilmiş, 2 Mayıs 1920'de hükümetin oluşumu ile ilgili yasa yürürlüğe girmişti. Bütün bunlar Ankara'da meşru ve yasal bir hükümetin varlığını ortaya koymaktaydı. Bununla birlikte İstanbul'da da bir Osmanlı hükümeti bulunuyordu. Aynı devletin iki ayrı hükümetle temsil edilmesi, Milli Mücadele boyunca aksaklıklara yol açmış, İtilâf Devletleri bu durumu kendi lehlerinde değerlendirmeye ve bundan yararlanmaya kalkışmışlardı. 1 Kasım Kararı kabul edildiği sırada İstanbul'da 21 Ekim 1920'de iktidara getirilmiş olan Tevfik Paşa Hükümeti bulunuyordu. Meclis kararına rağmen bu hükümetin icraatına devam etmesinin sakıncaları ortada idi. Padişah, 1 Kasım Kararı'nı tanımadığı için bu hükümet de yerinde kalmakta ısrar ediyordu. Böyle bir ortamda Refet Paşa, kişisel olmak üzere bazı girişimler başlattı. 1 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, İstanbul hükümeti'nin Gelibolu'ya mutasarrıf atama ve Lozan Konferansı'na delege gönderme hazırlıklarının ardında İngilizlerin bulunduğunu belirttikten sonra, "padişahı, sadrazamı ve hariciye nazırını mutasarrıf tayinine ve konferansa murahhas göndermeye kalkışmaları halinde kendileri için muhakkak bir felâketin yakın olduğunu söylemek suretiyle tehdid ettim."[9] demekteydi.

1 Kasım Kararı 16 Mart 1920'den beri İstanbul'da bir hükümetin bulunmadığını öngördüğünden, Tevfik Paşa Hükümeti'ne bu konuda bildirimde bulunulmadı. Varlığı kabul edilmemiş olan hükümete 1 Kasım Kararı'nın tebliğinin çelişki yaratacağı düşünülüyordu. İstanbul hükümeti, padişahın meclis kararı karşısındaki tavrı ile Refet Paşa'nın "tehdid"leri arasında sıkışmıştı. Üstelik Tevfik Paşa İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerinden de destek alamamıştı. Öte yandan İstanbul'daki üst düzey devlet memurları ile diğer görevlileri Refet Paşa'ya müracaat ederek, ne şekilde hareket edeceklerine dair ondan talimat istediler. Esasen Refet Paşa bu konularla ilgili bulunmadığından herhangi bir talimat verebilecek konumda bulunmuyordu. Fakat bu kabil başvurular, her geçen gün sürekli artmaktaydı. Refet Paşa, bir yandan İstanbul'daki memurlara görevlerine devam etmelerini

bildirirken, bir yandan da Ankara'dan sürekli talimat istiyordu. Bu arada İstanbul hükümetinde istifalar başladı. Adliye ve Maarif nazırları gerekçe göstermeden hükümetten ayrıldılar. Yerlerine yenileri bulunup atanamadı. 2 ve 3 Kasım günleri yapılan kabine toplantılarında istifadan başka çarenin kalmadığı anlaşıldı. Padişahın başkanlığında 3 Kasım'da Yıldız Sarayı'nda gerçekleştirilen toplantıda Vahideddin istifadan vazgeçilmesini istediği halde, hükümet 4 Kasım'da topluca istifa kararı aldı. Onun yerine yenisi kurulamadığından, Tevfik Paşa başkanlığındaki kabine aynı zamanda son Osmanlı hükümeti oldu.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası, İstanbul'un yönetimi ve bu yönetimin gereği ödeneğin tahsisini zorunlu olarak Ankara'nın gündemine getirmiş bulunuyordu. O nedenle Ankara hükümeti 4/5 Kasım gecesi yaptığı toplantıda İstanbul vilayetinin yönetim işlerini düzenleyen kısa bir talimatnâme hazırlayarak Refet Paşa'ya gönderdi. Talimatnâmede belirtilmeyen önemli ve acil konularda Refet Paşa serbestçe karar verebilecek ve kararlarını uygulamaya koyabilecekti. Söz konusu talimatnâmeye göre İstanbul'da yönetim, adalet ve askerlik işleri yeniden düzenlendi. Bütün nazırlıklar ilga olunarak, bunlar müdürlüklere dönüştürüldü. Memurlar ve öteki devlet görevlilerinden bir kısmı yerlerinde bırakılırken, bir kısmı zorunlu izinli sayıldı. Hepsinin maaşları ödenmeye devam olundu. İstanbul'un başkentlik statüsüne son verilerek, sıradan bir vilayet haline getirildi. 1 Kasım Kararı'yla devletin hükümet biçimi belirlenmediği gibi, şimdi başkenti de resmen kararlaştırılmamıştı. Ankara, meclisin açıldığı günden beri fiili başkent olmayı sürdürüyordu.

İstanbul'daki devlet gelir ve giderleri bu zamana kadar Osmanlı hükümetleri tarafından düzenlenmiş bulunuyordu. Şimdi İstanbul'un yönetimi Ankara Hükümeti'nin eline geçtiğinden gelirlerden önce giderlerin karşılanması gerekiyordu ve hükümetin bütçesinde İstanbul ile ilgili ödenek doğal olarak mevcut değildi. O nedenle hükümet meclisten bu konuda ek ödenek talebinde bulundu. Meclisin onayı ile sağlanan ödenekle İstanbul'daki memurların ve öteki görevlilerin maaşları karşılanmış oldu.

İstanbul halkı TBMM yönetimine geçmiş olmaktan büyük sevinç ve mutluluk duyduğunu göstermekte gecikmedi. Her taraf bayraklarla süslendi, okullar, kuruluşlar, halk gruplar halinde gösteriler yaparak bu olayı kutladı. Siyah-beyaz matem bayraklarının yerini, kırmızı renkli Türk bayrakları aldı. Mitingler düzenlendi ve bu mitinglerde konuşmalar yapılarak milli hükümete duyulan minnet ve şükran duyguları dile getirildi.[10]

Bu sevinç gösterileri yapıldığı sırada İstanbul hâlâ İtilâf Devletlerinin işgali altındaydı. İtilâf temsilcileri Türkiye'nin içişlerine karışmayacaklarını Refet Paşa'ya söylemiş oldukları halde, işgal altında bulundurdukları şehrin asayişini sürdürmeye kararlı olduklarını bildirdiler. Yönetimdeki değişiklik, özellikle İstanbul'un başkentlik statüsüne fiilen son verilmesi onları rahatsız etmiş görünüyordu. İdari alandaki düzenlemeleri, yeni atamaları ve görevden almaları kınamak suretiyle bu rahatsızlıklarını ifade ettiler.[11] Bu konunun onlar için ne denli önemli olduğu Ankara'nın başkent ilân edilmesi ile ortaya çıkacaktır.

1 Kemal Atatürk, Nutuk III, MEB İstanbul 1973, s. 1238-1239, vesika 263.

2 Nutuk III, s. 1236-1237, Vesika 260 ve 261. "Türkiye mukadderatına vazıülyed ve bundan mes'ul yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti olduğu cihanca malum ve hadisatı filiye ve muamelatı siyasiye ile müeyyet bulunmaktadır." Nitekim söz konusu Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 7. maddesi, Osmanlı Anayasası'nda padişaha tanınan hak ve yetkileri TBMM'ye devrettiğinden "barış yapılması" konusunda da tek yetkili merci TBMM idi.

3 Dursun Ali Akbulut, Saltanat, Hilâfet ve Milli Hakimiyet, Samsun 1994, s. 2.

4 Nutuk II, s. 683-685.

5 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Ankara 1980, s. 350.

6 308 Sayılı Karar için bkz. Bekir Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal, Atatürk İnkılabı, Ankara, 1984, s. 285-286. .

7 Akbulut, a.g.e., s. 5-6.

8 Akbulut, a.g.e., s. 9 vd.

9 Dursun Ali Akbulut, "Hey'et-i Vekilecik", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7 (1992), s. 5-6.

10 Betül Aslan, Refet Paşa ve İşgalden Kurtarılacak İstanbul'un İdaresi Meselesi, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 82 vd.

11 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C. IV, Ankara 1996, s. 806, 813, 823.

Türk Meclislerinin Kabul Ettiği Bayramlar / Doç. Dr. N. Fahri Taş [s.352-362]

Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi /Türkiye

Bayramlar, toplumların dinî veya millî açıdan önemli gördükleri özel günlerin anılması ve kutlanmasıdır. Bayram kelimesi, "bezrem/bezrâm, beyrem veya Arapça şekliyle tekrar dönmek anlamına gelen 'iyd kökünden türetilerek, âdet halini alan sevinç ve keder veya bir araya toplanma günü anlamına gelmektedir.[1]

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ve TBMM'nin açılmasından sonraki günlerde kabul edilen ilk millî bayramlar ve bayram kutlamaları da "'İyd" olarak isimlendirilmiştir. Osmanlı Devleti döneminde 'İyd-i edha Kurban bayramı, 'İyd-i fıtır Ramazan bayramı olarak isimlendirilmiştir. Zafer kazanılan hâdiseler için yapılan şenlikler gibi önemli gün ve zaferlerin yıl dönümleri de yine "'İyd" kelimesiyle anılmış ve 'İyd-i ekber denilmiştir. Bayram günlerinde çocukların ve büyüklerin oynayıp eğlendikleri yerlere 'İydgâh, bayramlar için yazılan şiirlere 'İydiyye adı verilmiştir.[2]

Türk tarihinde, resmî olmayan ancak gerek mâtem ve gerekse sevinç günlerini anma maksadıyla, örfî anlamda kutlanan birçok bayramın Türk sosyal hayatında yer aldığı bilinmektedir. Türk toplumunun sosyal hayatında farklı bir yer işgal eden bu günler, Yuğ törenleri mahiyetinde, mâtem günlerini anma biçiminde kutlandığı gibi; Bahar bayramı, Nevruz, Koç katımı, Saya, Hıdrellez adıyla belli bir günün sevincini yâd etme olarak da anılmışlardır. Türk halkı arasında daha ziyade şenlikler ve anma günleri olarak kutlanan bayramlar, bilinen ilk Türk devleti olan Hunlardan başlayarak, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar devam etmiş, Cumhuriyet döneminde ise mahallî olarak varlığını sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nin, herhangi bir günü, resmî bayram günü olarak kabul edip kutlaması ise, Kânûn-i Esâsî'nin ikinci defa yürürlüğe konduğu 23 Temmuz 1908 gününü yönetimdeki kırılma günü olarak kabul edip, bu günü ilk resmî millî bayram günü olarak kabul etmiştir. "'İyd-i Millî" adı verilen bu bayram, Türk meclisleri tarafından kabul edilen ilk resmî bayramdır.[3] Zira, Türk devlet yönetimindeki gelenek, birkaç istisna dışında, meşveret esâsına (kengeş, divan, kurultay…) dayanmakta olup, halkın, seçim yoluyla devlet yönetiminde temsil edilmesi ancak 1876 yılından sonra gerçekleşecektir.

Kânûn-i Esâsi'yle, Osmanlı yönetimine giren meclis, devletin hangi esas üzerine bina edilmiş olduğunu adetâ zinde tutabilmek için önemli görülen günleri, millî gün olarak kabul etmiş ve bu kabule resmiyet kazandırmıştır. Zamanla bazı millî günlerin kutlanmasından vazgeçilmiş, devletin yapısını simgeleyen özel günler ise günümüze kadar her yıl kutlanmaya devam edilmiştir.

Son bir asırdan beri kutlanmakta olan millî bayram günlerinin nasıl gündeme getirildiği ve hangi atmosferde tartışıldığı bu çalışma ile değerlendirilecektir.

1. ‘İyd-i Millî

İttihât Terakkî Fırkası’nın gayretleriyle 1908’de Kânûn-i Esâsî’nin yeniden yürürlüğe girmesi, Osmanlı yönetiminde “Meclis hâkimiyetine” geçişi sağlamış, devlet idaresinde tabandan tavana doğru şekillenen yönetim anlayışının tatbikine geçilmiştir.[4] Osmanlı devlet idaresinde, halkın irâdesinin meclis kanalıyla devlet yönetimine yansıması, devleti idare eden insanların seçiminde meclis irâdesinin esas alınması, Türk demokratikleşme tarihi açısından çok önemli bir gelişmedir.

İkinci Meşrutiyet’in Osmanlı devlet yönetimine getirdiği bu yeni anlayışın tatbîkata konduğu günü unutmamak maksadıyla, 21 Ocak 1909’da (8 Kânûn-i sânî 1324) Ahmet Müfit Bey (İzmir mebusu) Osmanlı Beyliği’nin istiklâlini ilân ettiği 27 Ocak (14 Kânûn-i sânî 1299) gününün millî bayram günü olarak kabul edilmesi hususunda, Osmanlı Meb’ûsân Meclisi’ne bir kanûn teklifinde bulunmuştur.[5] Müfit Bey’in bu takriri 26 Ocak 1909 (13 Kânûn-i sânî 1324) günü yapılan on sekizinci oturumda görüşülmüştür. Bu kanûn teklifinin görüşüldüğü sırada II. Meşrutiyet’in ilân edildiği günün de millî bayram günü olarak kutlanması dile getirilmiştir.

Müfit Bey’in Osmanlı Meclis-i Meb’ûsân’ına sunduğu kanûn teklifinin müzâkere edildiği esnada yapılan konuşmalardan anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti’nin kuruluş gününün ‘İyd-i millî (Millî bayram) olarak kabul edilmesinin İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde gündeme getirilmesi ve bu güne kadar Osmanlı Devleti’nin kuruluş gününün önemli bir gün olarak değerlendirilmemiş olmasının üç sebebi bulunmaktadır:

Birincisi, toprak bütünlüğünü muhâfaza etmek: Osmanlı Devleti’nin XIX. asırda zaten zayıf olan idarî gücü, XX. asırda iyice zayıflamış, bir kısım toprakları kopmuş, geride kalan toprakların birçoğunun da kopacağı açıkça görülmeğe başlanmıştır. Devlet, mevcudiyetini korumak ve iç dinamiklerini güçlendirmek için kuruluş yıl dönümünü vesîle kılarak Osmanlı teb‘asının birbirini tebrik etmesine zemin hazırlayıp, farklı milletlere mensup olan sosyal dokunun kaynaşmasını sağlamayı düşünmüştür.

İkincisi, Osmanlılık düşüncesinin fertler arasındaki kaynaştırıcı fikir olarak değerlendirilmiş olması: Bu kanaat, Osmanlı Devleti’nin etnik yapısının farklılığından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti yirminin üzerinde farklı gruptan meydana gelmekte, bu etnik kimlikler, dört beş asırdır aynı yönetim altında olmalarına rağmen yapılarını kaybetmemiş ve dünyadaki yeni fikir gelişmeleri karşısında kendilerini ayrı kimlikte değerlendirmişlerdir. Devletin birliğini korumak için bu kadar farklı kimliği bir arada tutacak olan ortak değerlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu düşünceden hareketle, millî bayram vesile kılınarak teb‘anın “Osmanlılık” fikri etrafında kenetleneceği düşünülmüştür. Bu hususta Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey’in, millî bayram gününün tayininde Osmanlı Devleti’nin kuruluş gününün seçilmesindeki sebebi “Bütün Osmanlı halkı arasında Osmanlılık esasının teyid edilmesi”[6] şeklindeki izâhı da bu görüşü doğrulamaktadır.

Üçüncü husus ise milliyetçilik fikrinin kavimler üzerindeki tesirinin anlaşılmaya başlanmasıdır: Fransız ihtilâliyle siyasî hayata giren "milliyetçilik" kavramının milletleri hangi konuma getirdiğinin bu dönemde yeni hissedilmeye başlanmasıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününün millî bayram günü olarak düşünülmesindeki maksat, milliyetçilik duygularını törpülemek, farklı milletleri kavmiyet bağına göre değil de devlet yapısını esas alan bir şemsiye altında tutmaktır.

Mecliste 'İyd-i millînin görüşüldüğü esnâda, millî bayramların o ülke halkının tamamını içine alacak günler olması gerektiği bazı mebuslarca ifade edilmiş, Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününün çok önemli bir gün olduğu belirtilerek, bu günün bütün teb'ayı kucaklayacak durumda olmadığına da değinilmiştir. Bu sebeple 23 Temmuz (10 Temmuz) gününün daha geniş kitlelere hitap etmesi ve herkesi bağlayıcı özellik taşıması sebebiyle "'İyd-i millî" olarak kabul edilmesinin daha uygun olacağı üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun millî bayram olması hususunda verilen kanûn teklifinin müzâkeresi sırasında, "Osmanlı Devleti'nin altı asırlık tarihinde kutlanacak pek çok önemli olayın olduğu, bu olayların her birinin millî bayram olarak değerlendirilmesinin mümkün olamayacağı" belirtilerek "Bizim için iftihar vesilesi olan 10 Temmuz (23 Temmuz) tarihinin millî bir gün telakkî edilmesi ve böylece yeni teşekkül eden milletler için belki bir hâtıra olabileceği"[7] şeklinde karşı bir görüş ileri sürülerek II. Meşrutiyet'in ilan gününün millî bayram günü olması gündeme getirilmiştir.

İstanbul mebusu Kozmidi Efendi, 23 Temmuz tarihi "Osmanlı Devleti'nin siyasî hayatında bir yenileşme tarihi olduğundan, bu tarihin yeni siyasî hayatın başlangıcı olması hasebiyle önemli olduğunu" belirterek, Osmanlı tarihi için bir günün millî bayram yapılması gerekirse, "Bursa'nın fethi, Osmanlıların Rumeli'ye geçmesi, İstanbul'un fethi gibi daha birçok önemli olayın millî bayram olarak dikkate alınması gerektiğini" vurgulamış ve "Bu durumda bütün günlerin bayram günü olarak kutlanması gibi bir uygulamanın ortaya çıkacağı",[8] böyle bir düşüncenin ise tatbik edilemeyeceğini söylemiştir.

Millî bayram günü için, hangi önemli günün esas alınacağı Osmanlı Mebusan Meclisi'nde uzun tartışmalara sebep olmuş, millî anma günü olarak düşünülen Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihinin çok önemli olduğu vurgulanmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin rüşte kavuştuğu gün olan 23 Temmuz gününün millî bayram olarak kutlanmasının daha isâbetli olacağına karar verilmiştir. 23 Temmuz 1908, (10 Temmuz 1324) Kânûn-i Esâsî'nin ikinci defa yürürlüğe konduğu tarihtir. Bir kanûnun yürürlüğe girdiği günün millî bayram olarak değerlendirilmesi gerekirse 24 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293/12 Kânûn-i evvel 1292) tarihinin esas alınması gerekirdi. Kânûn-i Esâsî'nin ilk defa yürürlüğe girdiği 24 Aralık yerine 23 Temmuz'un millî bayram olarak kabul edilmesinin sebebi ise, Kânûn-i Esâsî 23 Temmuz 1908'de Makedonya'da İttihat ve Terakki Fırkası tarafından yürürlüğe konduğu ilân edilmiş yani halkın irâdesiyle yeniden anayasaya kavuşulmuştur. Ayrıca bu düşüncenin İttihat ve Terakki Fırkası'nın Osmanlı yönetimine el koyuşunun bir göstergesi olarak değerlendirilmesi de mümkündür.

Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nin millî bayram gününün tespiti hususundaki müzâkereleri sonucunda iki tarih üzerinde durulmuştur. Bunlardan biri 27 Ocak Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıl dönümü, diğeri ise 23 Temmuz II. Meşrutiyet'in ilânıdır. Meb'ûsân Meclisi'nde 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) gününün 'İyd-i millî olarak kabul edilmesi ağırlıklı olarak değerlendirilmiş ve 26 Ocak 1909 (13 Kânûn-i sânî 1324) tarihinde karar verilmiş ise de bu iki günden hangisinin millî bayram olması gerektiği veya her ikisinin de bayram günü olarak kabul edilip edilmeyeceği hususunda kesin bir sonuca varılamaması üzerine, söz konusu kanûna son şeklin verilmesi için aynı gün Lâyıha encümenine havâle edilmiştir.[9]

Lâyıha encümeni, 'İyd-i millî gününün Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününün mü, İkinci Meşrutiyet'in ilân gününün mü? olması gerektiği hususunda bir mazbata hazırlayarak, bu mazbatayı 1 Haziran 1909 (19 Mayıs 1325) günü Meb'ûsân Meclisi Başkanlığı'na sunmuştur. Bu mazbata günümüz Türkçesiyle şöyledir:

"Millî Eğitim Bakanlığı Levâzım Dairesi Müdür Muavini Mehmet Ziya imzasıyla İzmit Milletvekili Ahmet Müfit Bey'e gönderilen 18 Ocak 1909 (5 Kânûn-i sânî 1324 tarihli) tarihli telgraf ile 26 Ocak 1299 (14 Kânûn-i sânî 699) tarihinin Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi olarak 'İyd-i millî kabul edilmesine dair istek 21 Ocak 1909 (8 Kânûn-i sânî 1324) tarihinde Heyet-i Umumiye kararı ile encümenimize gönderilmiş olup, bu önemli millî günün her yıl bu günde kutlanması istenmiştir.

Encümenimizce yapılan tedkikde; Osmanlı Devletinin kuruluşunun önemli millî günlerden biri olduğu muhakkaktır. Meşrutiyet esasına uygun olarak Osmanlı milletinin hakimiyetini esas alan Kânûn-i Esâsî'nin yeniden ilân ediliş gününün 23 Temmuz (10 Temmuz) günü olması sebebiyle, bu gün de tarihimiz açısından önemlidir. Gerek Osmanlı Devleti'nin kuruluş günü olan 26 Ocak (14 Kânûn-i sânî) ve gerekse II. Meşrutiyet'in ilânı olan 23 Temmuz (10 Temmuz) günlerinin birbirinden ayrı millî bayram olmaları değerlendirilmiş ve önemli günlerin bayram olarak kutlanması hususunda, komisyon üyelerinin çoğunluğunun oyu sağlanamamıştır. Ancak bu iki tarihten 23 Temmuz (10 Temmuz) gününün "Millî Bayram" olarak kutlanmasının uygun olacağına karar verilmiştir. Kânûn-i Esâsî'nin mevcudiyetinin devam etmesine zemin hazırlaması ve kamuoyu temâyülünün de 23 Temmuz tarihinin bir millî bayram yönünde olması, bu kararın verilmesinde önemli rol oynamıştır. 24 Kânûn-i sânî 1324

Lâyıha Encümeni Reisi

Canik Mebusu Abdullah"[10]

Lâyıha encümeninin bu kararı ile Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1908) gününün Millî Bayram olarak kutlanmasına 1 Haziran 1909 (19 Mayıs 1325) tarihinde karar vermiştir.[11]

Meclis-i Meb'ûsâ'nın bu kararı Sadârete sunulmuş, Sadâretten 3 Temmuz 1909 (20 Haziran 1325) tarihinde, 23 Temmuz gününün Millî Bayram günü olarak kutlanması için kanûn yapılması hususunda emir verilmiştir. Bu emirde;

"Meclis-i Meb'ûsân Riyaset-i Celilisine,

Mebde-i saadet-i Osmaniyân olan 10 Temmuz tarihinin eyyâm-ı resmiye-i millîyeden addiyle, her sene târih-i mezkûre müsâdif eyyâmda resmen icrâ-yı şehrâyîn edilmesini müş'ir olarak şûrâ-yi devlet Tanzîmât Dairesi'nden kaleme alınan mazbata ve kanûn Lâyıhası Meclis-i Mahsus-ı Vükelâca ba'de-t-tahkîk Meclis-i Umûmice taht-ı tasdîke alınmak üzere leffen savb-ı sâmilerine tesyîr kılındı.20 Haziran 1325

Sadrazam

Hüseyin Hilmi"[12]

denilerek, Osmanlı Meb'ûsân Meclisi, 5 Temmuz 1909 (22 Haziran 1325)[13] tarihli oturumda bir maddelik[14] kanûn hazırlayarak, 23 Temmuz gününün her yıl Millî Bayram olarak kutlanmasına karar vermiştir.

23 Temmuz gününün 'İyd-i millî olarak kabul edilmesi münâsebetiyle İttihât ve Terakkî Cemiyeti, din adamlarına, askerî erkâna, a'yân üyelerine ve her vilâyetin milletvekillerinden bir kişi olmak üzere Meclis-i Meb'ûsân'dan gelecek kişilere, Yıldız'da bir yemek vermiştir.[15]

Meşrutiyet'in yeniden ilânı münâsebetiyle gerek padişahı ve gerekse Meclis-i Meb'ûsân mensuplarını tebrik etmek üzere bir Macar heyetinin İstanbul'a geleceği,[16] bu hususta gereken ihtimâmın gösterilmesi hususunun mecliste konuşulduğu ayrıca Meşrutiyet'in ilânının yıl dönümü münâsebetiyle Mısır'da şenlikler yapıldığı ve bu şenlik komitesinin Sadârete tebrik gönderdiği, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın 25 Temmuz 1909 (12 Temmuz 1325) tarihinde[17] Meclise sunduğu tezkireden anlaşılmaktadır.

'İyd-i millî, Osmanlı Devleti dâhilinde de büyük yankı uyandırmıştır. Halkın, II. Meşrutiyet'in ilânının bir bayram günü olarak kabul edilmesini memnuniyetle karşılamış ve bu memnuniyetini tebrikler ile dile getirmiştir. Bu tebriklerden bir kaçı şöyledir:

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumisi'nin,

"'İyd-i Millî-i Osmanî'nin devre-i hulûlü münâsebetiyle vükela-yi muhtereme-i milleti tebrike musara'at eyleriz."[18]

Londra'da bulunan Hey'et-i Meb'ûsân namına Mehmet Talat Paşa ise gönderdiği tebrikte,

“Meclis-i Meb’ûsân Riyâseti Celilisine,

Bütün Osmanlıların bugünkü sürûruna iştirak ile ‘İyd-i Millîmizden dolayı cümlenizi tebrik ederiz.”[19]

Mekke Emiri Hüseyin[20] de ‘İyd-i millîyi kutlamış ve gönderdiği tebrikte,

“Meclis-i Meb’ûsân Riyâseti Celilisine,

Âlem-i İslâm’ın sakf-ı nebî saidesi demek olan 10 Temmuza müsâdif ‘İyd-i Millimiz münâsebetiyle ta‘ali-i şanı hilâfet ve millet duasının tekrar tilâvet edildiği ma‘a-t-tebrik ma‘ruzdur.”[21] demiştir.

Bu şekildeki birçok kutlama mesajlarından anlaşıldığına göre, meşrutiyetin yeniden ilân edilmesi, gerek Osmanlı devleti içinde ve gerekse Osmanlı devleti sınırları dışında bulunan ülkeleri yakından ilgilendirmiş, memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

II. Meşrutiyet’in ilânının millî bir bayram olarak kabul edilmesi, Millî mücâdele yıllarının hem hazırlık hem de fiilî döneminde devam etmiştir. Erzurum Kongresi’nin 10 Temmuz’da yapılması önceden (Amasya Genelgesi) tespit edildiği hâlde 23 Temmuz gününe ertelenmiş olmasının sebeplerinden biri, kongreye katılacak olan delegelerin Erzurum’a gelmesi için zaman tanınması, diğeri ise 23 Temmuz’un millî bayram günü olması hasebiyle, Anadolu’dan başlatılacak olan mücâdelenin böyle millî bir güne tesadüf ettirilmek istenmesi, hürriyet bayramı ile Anadolu türklüğünün hürriyet mücadelesinin aynı güne getirilmek istenmesidir.

Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra, 23 Temmuz gününün her yıl dönümünde, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne muhtelif kuruluşlar, teşkilatlar ve valiliklerden tebrik telgrafları gönderilmeğe devam edilmiş, Büyük Millet Meclisi’nin kuruluş mahiyetinin de adetâ Meşrutiyetin ilân edilişindeki asıl gayeye sahip ve bu emelleri yaşatıcı bir meclis olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Bu tebrik telgraflarından birinde:

“‘İyd-i millî yevm-i mübeccelinin 13. sene-i devriyesini idrakimizi vatanın mukaddeme-i ikbâl ve saadeti telakkî ederek kemâl-i hürmetle takdimi tebrikâta müsara’at ve bu hisle Büyük Millet Meclisi’nin icmâli maksadı olan Devlet-i Osmaniye’nin nüfuz ve şevketinin payidâr ve mazhar-ı muvaffakiyet olması de’avatını tezkâr eylerim. 24 Temmuz 1336,

Bitlis Valisi Hüsnü”[22]

denilerek, II. Meşrutiyet’in ilân edilişindeki âmillerden olan halkın egemenliği, hukuk devletine kavuşmanın sevinci, demokratik bir esasın hâkim kılınması gibi esasların Büyük Millet Meclisi ile devam ettirileceği fikri hâkim kılınmaya çalışılmıştır.

‘İyd-i Millî’nin, devlet erkânınca millî bir bayram olarak kutlanması 1925 yılına kadar devam etmiş, ancak halk bu geleneği 1935 yılına kadar sürdürmüştür. ‘İyd-i Millî’nin, resmî statüsü ise 1935 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. 27 Mayıs 1935 tarih ve 2739 sayılı kanûnun 4. maddesi gereğince resmî bayram olmaktan çıkarılmıştır.[23]

Osmanlı Meclîs-i Meb’ûsânı’nda Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıl dönümü resmî bayram günü olarak kabul edilmemesine rağmen, gerek halk arasında ve gerekse resmî birçok kurum ve kuruluş tarafından bu günün yıl dönümlerinde şenlikler, tebrikleşmeler şeklindeki anmalar Cumhuriyet Bayramı’nın kabulüne kadar devam etmiştir.[24]

Osmanlı Devleti’nin kuruluş gününü anan illerden biri de Samsun’dur. 30 Aralık 1921 (30 Kânûn-i evvel 1337) günü Samsunlular, Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıl dönümü[25] münâsebetiyle merâsim yapmış, merâsimi tertip eden heyet, Samsun’da bulunan İstiklâl Mahkemesi üyelerini ziyaret etmiş ve TBMM’ne iyi temennilerde bulunduklarını bildirerek, bu temennilerinin mahkeme üyelerince yetkililere bildirilmesini istemişlerdir. Ayrıca İnas Sultanisi öğrencilerinin işledikleri bir örtüyü, TBMM namına “Samsun irfân ordusunun hediyesi” olarak İstiklâl Mahkemesi üyelerine vermişlerdir.[26]

Doğu cephesi Komutanı Kâzım Karabekir ise 18 Ocak 1920 (18.12.1336) tarihinde BMM’ne gönderdiği tebrikte “İstiklâl-i Osmâni’nin 640’ncı sene-i devriyesine müsâdif 19. XII. 1336 günü bi’l-cümle memurîn-i mülkiye ve askeriyeyi huzuriyle parlak bir surette tes’it olunmuş vatan ve milletimizin reha ve i‘tilâsına dualar edilmiştir. İş bu yevm-i mesûd idrâk vesilesiyle vatanımızın karîben gaye-i halâsına na‘iliyet temennisine terdîfen arz-ı tebrîkât eylerim”[27] demiştir.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş gününün yıl dönümleriyle ilgili kutlama ve tebriklerin tamamının TBMM’ye ithâf edilerek yapılmış olması oldukça anlamlıdır. Zira, bu tarihlerde en azından İtilâf Devletleri nezdinde Osmanlı hükümeti henüz resmiyetini muhâfaza etmektedir. Bu durum, TBMM’nin ülke kaderi üzerinde ne kadar etkili olduğunun ve Türk milletini temsil etme gücünü taşıdığının bir göstergesidir. Diğer bir husus ise, tebrik gönderen kişi ve kuruluşların, Osmanlı Devleti’nin mirasçısı durumundaki Osmanlı hânedanına mensup kişilerin başında bulunduğu Osmanlı hükümeti yerine, TBMM’ni kabul etmiş olmalarıdır. Bu husus; Türk milletinin, kaderini Osmanlı hanedanında değil, TBMM’nde görmelerinden kaynaklanmış olması oldukça önemlidir.

2. 23 Nisan Millî Bayramı

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ikinci çalışma yılının ilk toplantısı ve 24. oturumu Meclis Başkan Vekili Hasan Fehmi Bey başkanlığında açılmış (23.4.1921), bu toplantının 3. celsesinde yalnızca, 23 Nisan 1920 gününün ‘İyd-i millî (Millî bayram) olarak kutlanması hususunda Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey ve arkadaşlarının verdiği kanûn teklifinin görüşüleceği mebuslara duyurulmuştur.

“Kânûn teklifi,

Madde 1. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk yevm-i küşâdı olan 23 Nisan âyad-ı millîyedendir (Millî bayramdır).

Madde 2. Tarih-i kabûlünden muteber olan iş bu kanûnun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur."[28]

İçel Milletvekili Şevki Bey de aynı mahiyette bir kanûn teklifinde bulunmuş, her iki kanûn teklifi de 23 Nisan 1921 günü yapılan Meclis gündeminde görüşülmüştür.

TBMM'nin açıldığı günün millî bayram günü olarak kutlanması için verilen iki kanûn teklifi hakkında söz alan milletvekillerinden Konya Milletvekili Vehbi Bey özetle, "Millî gayemizin ortaya konduğu bu ilk gün, gerçekten milletimiz için ulvî bir gündür. Fakat bu bayramlar milletin kalbinden doğar, dışarıda gösteri yapılarak bayram olmaz. Dışarıda gösteri yaparak milletin manevî kuvvetini tasdik etmeğe, takviye etmeğe çalışmak geçici işler ile uğraşmaktır. Milleti itikat noktasında yükseltmek istiyorsak, itikat noktasından yukarı kaldırmak çarelerine bakalım. Her ferdin kalbinde bu bir bayramdır, böyle kanûna ihtiyaç yoktur."[29] diyerek teklif edilen kanûnun aleyhinde konuşmuştur.

Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Vehbi Bey'in sözlerine karşı çıkarak, "(…) Eğer sizin fikrinizi bu millet taşımış olsaydı, bu meclis toplanmazdı. Bu öyle bir 'İyd-i millî ki, bunun üzerinde hiç bir bayram tasavvur edilmez. (…) Bu gün yüce meclis toplanmıştır, millet huzur ve saadet beratını bu gün almıştır. Bu inşallah ebediyyen devam edecek. İzmir, Bursa'yı da alacağız, onun için de bir gün yapacağız, bunun ne zararı vardır. Evet, millet bu gün mesuttur. Bayram yapsanız da mesuttur, yapmasanız da. Fakat yapılırsa, bu gün semadaki melekler bile saygı gösteriyor, siz niçin göstermiyorsunuz. Sizi buraya gönderenler İngilizlerdir, siz buraya kendiliğinizden gelmediniz. (…) Vehbi Efendi buraya İngilizlerin özel olarak tahsîs ettiği tren ile gelmiştir. (…) Ne zaman böyle millî bir bayram olur, bunun içine hemen İslâm ahlâkını sokarlar. İslâm ahlâkının tecellî etmesini biz de temennî ediyoruz. Bu hususta noksan olan bir şey var ise, şeriatın gösterdiği şekilde bunlar da yerine getirilsin (…)"[30] şeklinde cevap vermiştir.

Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'ndan olup, Anadolu'ya geçen ve TBMM'inde yer alan milletvekillerinden Mahmut Celâl Bey de 23 Nisan'ın millî bayram olarak kutlanması yönünde söz alarak, "(…) Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, milletin hayatına, namusuna, milletin mukaddesâtına tecâvüz edilmiş ve Müslüman âlemi bu tecâvüz ile esir edilmek istenmiştir. Anadolu'da ortaya çıkan bir kuvvet; bütün İslâm âleminin lideri olan Anadolu'nun hakkı olan istiklâlini kazanacaktır, esâret mukarrer değildir demiştir. Bu kuvvet, İstanbul'da benim de üye olduğum meclisin toplanmasını sağlamış ancak İngiliz sansürü sebebiyle Mecliste İslâm âleminin hukukunu savunma, halkın şikâyetlerini dile getirme imkanı bulunamamıştır. (…) Payitaht düşmanlar tarafından esir edilmek istendi. 16 Mart günü bütün caddelerde İhtilâf Devletlerinin askerleri gösteri yapmaya başladı, toplar câmilere doğru çevrildi, tayyareler gökyüzünde etrafı kolaçan etmekteydi. Memleketin bu hâlini gören vatansever insanlar ağlarken, düşmanlarımız sevinmekteydi. İnsanımızın bir kısmı istikbâlden ümidini kesmek üzereydi. Fakat bir kısmının kalbindeki ümit ateşi bütün İslâm âleminin

kurtulacağı ve ile-l-ebed mesut olacağı temenniyatı ile parlıyordu. Bu ümit ile kalplerini birleştirenler bütün âleme haykırarak; Biz esâreti kati surette reddediyoruz, müstakil olarak yaşadık ve yaşayacağız, bu bizim hakkımızdır, dediler. Bu gün onun için büyük bir gündür ve lâyık olduğu değer verilmelidir."[31] diyerek, TBMM'nin hangi şartlar altında kurulduğunu, TBMM'nin, ölüme mahkum edilmek istenen bir milletin nasıl ümit ışığı olduğunu vurgulayıp, bu günün önemi üzerinde durmuştur.

Bursa Milletvekili Muhittin Baha Bey, 23 Nisan'ın diğer günler ile olan farkına değinerek müzakereye devam edip özetle, "(…) 23 Nisan'dan önce millet başsızdı. İstanbul hükümeti, milleti kurtarmak için öne atılan kimseleri vatan haini ilân ediyordu. Bu vatanperverlere mevkî kapmak için ortaya atılmış birtakım insanlar olduğu gözüyle bakılıyordu. Millet, resmen tanınmış bir hükümete sahip değildi. Herkes, bu işin ne olacağı hakkında kendi kendine düşünüyor, kimin bu milleti kurtaracağını bekliyordu. Halk, 23 Nisan'da kendi milletvekillerini gönderdi. O milletvekilleri burada toplanarak halkın hissiyâtına tercümân oldular. Millet hakkında hiçbir zaman söz söylemeyen bu insanlar 23 Nisan'da ilk sözünü söyledi ve millî davaya atıldı. Bütün İslâm âleminin dikkati bu meclise ve bu anavatana çevrildi. Bu meclis, yalnız Türklerin, yalnız Anadolu'nun değil bütün İslâm âleminin hayatını, istikbâlini kurtaracak bir milletin temellerini 23 Nisan'da attı. (…) Biz bu günü millî gün kabul etmekle bu şerefi kendimize hasretmiyoruz, bunu yapan millettir. Biz vekâlet vazifemizi yapmak suretiyle müvekkillerimizin huzuruna çıkıp mahcup olmazsak, bizim için iftihar olunacak husus bu olacaktır. Bu günü millî bir gün yapma ve millî gün olarak kabul etme şerefi millete aittir (…)"[32] demiştir.

Kırşehir Milletvekili Müfid Efendi ise yaptığı konuşmada özetle, "(…) İki gün evvel Afgan Elçisi Sultan Ahmet Han'ı karşılamak için gitmiştim. O zat demişti ki, elli yedi gündür 23 Nisan'a yetişmek için yoldayım. Beni Cenâb-ı hakk muvaffak eylediğinden dolayı mesudum. Afgan Müslümanları da bu durumdan memnundur. Bu millet de pâyidar olacaktır. İşte 'İyd-i millîyi Müslüman olanların kabulü bu. Bu günü her bayramdan daha muhterem olarak kabul etmeliyiz."[33]

Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey ise, "(…) Bu kubbe altında millî bir mesele olduğunda herkes onu kabul etmekten geri durmadı. Aynı ümitle koca tarihi ihyâ etme ve yaşatma şerefini üzerine alan meclisimiz bu günü elbette önemseyecektir. Millî gayenin hududu yoktur. Her kim, millî gayeyi sınırlamış ise o kişinin ilmi, gayet noksandır (…)."[34] şeklindeki sözleriyle meclisteki müzâkereler tamamlanmış ve 23 Nisan'ın Millî Bayram olarak kabul edilmesine dair kanûnun görüşülmesine geçilmiştir.

23 Nisan'ın Millî Bayram Addine Dair Kanûn

Madde 1- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk yevm-i küşâdı olan 23 Nisan âyad-ı millîyedendir.

Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, "âyad" kelimesi yerine "bayram" kelimesini koyarak Türkçe yapalım demesi üzerine, bu teklif kabul edilmiş "Millî Bayram" olarak düzeltilmiştir.

Madde 2- Tarih-i kabulünden itibaren muteber olup, iş bu kanûnun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur.[35]

TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 gününün Millî Bayram günü olarak kutlanmasına 23 Nisan 1921 günü karar verilmiştir.[36]

Bu bayram 1929 tarihine kadar millî bayram olarak anılmış, 23 Nisan 1929'da 1925 tarihli 628 numaralı kanûna ek bir hüküm getirilerek "Çocuk Bayramı" olarak değiştirilmiş, 27 Mayıs 1935 yılına kadar bu isimle anılmış, bu tarihteki yeni düzenleme ile "Ulusal Egemenlik Bayramı"[37] ismiyle kutlanmaya devam edilmiş, resmî bayramlarda yapılan 1981 yılındaki yeni düzenleme ile de "Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı"[38] adı verilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, TBMM'nin ikinci yıl dönümünde (23 Nisan 1922) Yenigün gazetesi muhabirine demeç verirken, 23 Nisan gününün önemini "23 Nisan Türkiye millî tarihinin başlangıcı ve yeni bir dönüm noktasıdır. Bütün bir cihan-ı husûmete karşı kıyam eden Türkiye halkının, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni vücuda getirmek hususunda gösterdiği harikayı ifade eder"[39] şeklinde ifade etmiştir.

Türk Radyo Televizyon Kurumu Ulusal Egemenlik Bayramı'nı 1979 yılında, "Dünya Çocukları Günü" olarak kabul etmiştir. Aynı yıl UNESCO'nun bu günü "Çocuk Yılı" olarak kabul etmesiyle çocuk şenlikleri milletlerarası bir boyut kazanmıştır.

3. Hâkimiyet Bayramı

Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla, Türk Milleti'nin idarî anlayışına yeni bir boyut kazandırılmış, ümmet toplumu olma anlayışından, millet olma şuurunun kazandırıldığı bir anlayışa geçişin ilk adımı atılmıştır. Ümmet toplumunun simgesi durumunda bulunan Padişahlığın 1 Kasım 1922 günü kaldırılmasıyla millî irâdenin hâkim kılınmasının önündeki engel de ortadan kaldırılmıştır. Türk insanının, millet olma, millî hâkimiyeti kendi irâdesine alma şeklinde değerlendirdiği bu günü unutmamak için millî bayram günü olarak kutlanması hususu gündeme getirilmiştir. Konuyla ilgili olarak, Sivas Mebusu Hüseyin Rauf Bey ve Burdur Mebusu İsmail Subhi Bey bir kanûn teklifinde bulunmuşlardır.

"Riyaset-i Celiliye,

Meclis-i âlice İstanbul'daki hükümet-i şahsiyenin tarihe intikali ile hakk-ı hâkimiyetin uhde-i millette istikrarını müemmen ve müeyyet kararın verildiği 1 Teşrîn-i sânî 1338 (1 Kasım 1922) günü akşamı mesut bir tesâdüf olarak Resûl-ü Ekremimizin Leyle-i Vilâdetleri olan 12 Rebi'ül evvel gecesine de müsâdif olduğundan Leyle-i mezkûre ile ferdâsının Vilâdet kandili ile beraber aynı zamanda millî bayram olarak kabulü için âtideki teklifin kesb-i kanûniyet eylemesini arz ve teklif eylerim. 12 Rebi'ül evvel (1342) (23 Ekim 1923)

Sivas Mebusu

Hüseyin Rauf"[40]

Rauf Bey'in bu kanûn teklifinde özetle, Hz. Muhammed'in doğum yıl dönümüne (Mevlîd-i Nebevî) tesâdüf eden 12 Rebî'ül-evvel gününde şahsî saltanatın kaldırılması ile millet emrine verilen hukukî saltanatın istikrarını ve millî hakimiyetin ortaya çıkarılmasını kesin olarak tespit eden bu kararın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul edildiği 1 Kasım gününün gecesi ile 2 Kasım gününün Hâkimiyet Bayramı olarak kabul edilmesini istemiştir.[41]

Ayrıca, eski Sivas Milletvekili Rauf Bey'den bir gün sonra (24 Ekim 1923) Burdur Mebusu İsmail Subhi bey de Millî Saltanat Bayramı adı altında bir kanûn teklifinde bulunmuştur. Bu kanûn teklifi aynen şöyledir.

1 Kasım 1922 (12 Rebi'ül-evvel) Gecesiyle (2 Ekim) Gününün Millî Bayram Addine Dair Kanûn

"1- Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnu'yla mevzu olduğu veçhiyle Türkiye halkının hukuk-ı hakimiyeti ve hükümrânisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyet-i maneviyesinde gayr-ı kâbil-i tecezzi ve terk ve ferağ olmak üzere temessül ettiğini ve Misâk-ı Millî hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nden başka şekl-i hükümet tanımadığını ve Hilâfetin Âl'i Osman'a ait olup, Halifenin Büyük Millet Meclisi tarafından intihâp kılınacağını ve Türkiye devletinin makâm-ı Hilâfetin istinatgâhı olduğunu mübeyyin beyannâmenin kabul ve neşr ve ilânına müsâdif 2 Teşrîn-i sânî 1338 gece ve günü Millî Saltanat Bayramıdır.

2- İş bu kanûn 2 Teşrîn-i sânî 1338 tarihinden mer'idir.

3- İş bu kanûn Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur."[42]

Lâyıha Encümeni, İsmail Subhi ve Rauf Bey'in 1 Kasım 1922 gününün "Hâkimiyet Bayramı" olarak kutlanması yönünde verdiği kanûn teklifini inceleyerek 24 Ekim 1923 günü meclise sunmuş[43] ve Lâyıha Encümeni'nden gelen şekliyle mecliste aynen kabul edilmiştir.[44]

Hâkimiyet Bayramı, 1935 yılına kadar kutlanmış, 27 Mayıs 1935 tarihinde çıkarılan 2739 sayılı kanûnun 4. maddesi gereğince yürürlükten kaldırılmıştır.[45]

Hâkimiyet Bayramı'nın en önemli tarafı, kanûn teklifinden de anlaşıldığı üzere, Saltanat yönetimi yerine "Millî Saltanat " yani "Millî Hâkimiyet" kavramının hâkim kılınmak istenmesi ve bu arzunun bir bayrama dönüştürülmesidir.

4. 29 Ekim Millî Bayramı

Cumhuriyetin ilân edildiği 29 Ekim 1923 gününün millî bayram günü olarak kutlanması için 19 Nisan 1925 günü Başbakan Ali Fethi ve diğer bakanlar tarafından TBMM'ne bir mazbata verilmiş,[46] Kanûn Lâyıhası ve Kânûn-i Esâsî Encümeni Mazbatası aynı gün yapılan meclisin 106. toplantısında ele alınmıştır. Mazbata aynen şöyledir:

Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilisine,

Cumhuriyetin ilânına müsâdif 29 Teşrîn-i evvel gününün Millî Bayram addi hakkında Hariciye Vekâleti Celilisince tanzîm edilen ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 8. 2. 1341 (1925) tarihli içtimaında lede-t-tezekkür Meclis-i Âl'i'ye arzı takarrür eden Lâyıha-i kanûniye ve esbâb-ı mucibe mazbatası leffen takdim kılınmıştır. İktizasını ifâ ve neticesinin imbasına müsaade buyurulmasını rica eylerim efendim.

Başvekil

Ali Fethi"[47]

Ali Fethi Bey'in Cumhuriyetin ilân edildiği 29 Ekim gününün Millî Bayram günü olarak kutlanması hakkında verdiği kanûn teklifini Lâyıha Encümeni görüşerek kararını 8 Şubat 1925 tarihli raporuyla meclise sunmuştur. Bu raporda özetle;

"Her millet, kendi tarihindeki önemli günlerden birini millî bayram olarak kabul etmiştir. Millî bayram olarak kabul edilen o günde, gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında millî merasimler yapılmaktadır. Fransa, 14 Temmuz gününü kendine millî bayram kabul ederken, aynı şekilde Amerika da 24 Temmuz'da millî bayramını kutlamaktadır. Ancak, bu günlerde millî bir merâsim yapılmayıp, resmî daire veya okullar birkaç gün tatil edilmekte ve tebrikleşmeler yapılmaktadır. Bu duruma göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin de belli bir günü milletlerarası seviyede kutlamalara mazhar olacak şekilde millî bayram günü olarak kabul etmesi gerekmektedir. Bu bayram gününün 29 Ekim veya 23 Nisan günlerinden birinin olmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. 23 Nisan, Türkiye İnkılâp tarihinde bir merhâle ifâde eder. Ancak, 29 Ekim, bu inkılâbın tamamlandığı bir tarih olduğundan, resmî mühürlerde yer alacak olan tarihin de 29 Ekim olmasının daha uygun olacağı bir hakikatttir.

Encümenimiz, Cumhuriyetin ve milletin millî bayram gününün 29 Ekim günü olmasına ve yalnız bu günün gerek içte ve gerekse dışarıda devlet ve hükümet adına millî merâsim yapılarak kutlanmasına karar vermiş olup, öteden beri halkın kutlamakta olduğu 23 Nisan, saltanatın kaldırılması gibi günlerde yalnızca öngörülen tatillerin yapılmasını ve bu hususun teferruatıyla ilgili dört maddelik bir kanûn Lâyıhasının hazırlandığı

nı, bu kanûna aykırı olan diğer günlerin ise yürürlükten kaldırıldığını (…)"[48] belirtmiştir.

Millî Bayram Merâsiminin Yapılacağı Gün Hakkında Lâyıha-i Kanûniye

Madde 1- Türkiye dâhil ve haricinde, devlet nâmına yapılacak millî bayram merasimi Cumhuriyetin ilân edildiği 29 Teşrîn-i evvel günü icrâ edilir.

Madde 2- Neşri tarihinden itibaren muteber olan iş bu kanûnun ahkâmını icraya Heyet-i Vekile memurdur.[49]

Lâyıha Encümeni'nin 18 Nisan tarihinde yaptığı görüşmede, 29 Ekim gününün millî bayram günü olmasını benimsedikten sonra, daha önce meclis tarafından millî bayram olarak kabul edilen günlerin ise, ikinci bir maddede zikredilmesinin uygun olacağı düşünülmüş ve "İş bu millî bayram merâsiminin icra şekli ile diğer bayramlarda icra olunacak merasim şekli, İcra Vekilleri Heyeti'nce tespit edilir"[50] maddesi ilâve edilmiştir.

Bu görüşmelerden sonra 29 Ekim 1923 gününün gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında her yıl Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin millî bayramı olarak kutlanmasına 19 Nisan 1925 tarihinde karar verilmiştir.[51]

Bu tarihe kadar TBMM'ce kabul edilen diğer üç millî bayramın ülke içinde kutlanması öngörülürken, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, Türk milletini milletlerarası statüde temsil edecek olan tek millî bayram olma özelliği taşıması ve Türk hâkimiyetinin, Türk bağımsızlığının timsâli olması bakımından müstesnâ bir yere sahiptir.

Diğer millî bayramlar gibi 29 Ekim Millî Bayramı da 19 Nisan 1935 tarihinde yapılan yeni düzenlemenin I. maddesine göre yeniden ele alınmış, 28 Ekim öğleden sonra başlamak üzere 29-30 Ekim günlerini de içine alacak şekilde iki buçuk gün kutlanmasına karar verilmiştir.[52]

5. Zafer Bayramı

Millî Mücâdele'nin fiilî safhasında önemli bir yer teşkil eden 30 Ağustos 1922 gününün Zafer Bayramı olarak kutlanması için Meclis Başkanlığı'na verilen kanûn teklifi, 1 Nisan 1926 günü Meclis'te müzâkere edilmiştir. Müzâkereler sonunda kararlaştırılan hususlar Başbakanlıkça bir kanûn hükmü hâline getirilerek 1/839 numaralı kanûn Lâyıhası ve buna bağlı olarak hazırlanan Encümen mazbatası ile birlikte 6 Şubat 1926 tarihinde Meclise sunulmuştur. Kanûn teklifi ve mazbata şöyledir:

Türkiye Cumhuriyeti   Başvekâlet

3 Şubat 1926

Kalem-i Mahsus Müdüriyeti. 6/352

Büyük Millet Meclisi Riyâsetine,

Zafer Bayramı hakkında Müdafaa-i Millîye Vekâletince tanzîm edilen ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 27 Kânûn-i sânî 1926 tarihli içtimaında tezekkür ve Meclisi Âl'i'ye arzı tasvip olunan kanûn Lâyıhasiyle esbâb-ı mucibe mazbatasının musaddak sureti takdîm olunmuştur.

Muktezâsının ifâsına ve neticesinin işârına müsaade buyurulmasını rica ederim.

Başvekil

İsmet

Gerekçe:

Türkiye Cumhuriyeti'nin hakiki temelinin kurulduğu 30 Ağustos 1338 tarihindeki Başkumandan Muhârebesi'nin her yıl dönümünü tespit etmek vatanî bir vazife telakkî edilmekte olduğundan rapten takdim olunan kanûn Lâyıhasının kabul ve tasdiki ordu için mühim bir varlık telakkî edilmektedir.

Kânûn-i Esâsî Encümeni Mazbatası:

Riyâset-i Celîliye,

Zafer Bayramı hakkındaki Başvekâlet-i Celîlinin 3 Mart 1926 tarih ve 6/352 numaralı kanûn Lâyıhası ile esbâb-ı mûcibe mazbatası tedkîk ve müzâkere olundu. Mezkûr teklif encümenimizce de vârit görüldüğü cihetle müsta'celen müzâkeresini arz ve teklif eyleriz.

Kânûn-u Esâsî Encümeni Reisi Namına

Konya, Refik Mazbata Muharriri

Antalya, Rasih

Zafer Bayramı Kanûnu

Madde 1- İstiklâl muhârebâtında kesin zafer kazanan 30 Ağustos Başkumandan Muhârebesi günü, Cumhuriyet, Ordu ve Donanması'nın Zafer Bayramı'dır.

Madde 2- Her yıl dönümünde bu bayram günü Deniz, Kara kuvvetleri ve Hava kuvvetleri tarafından kutlanır ve Müdafaa-i Millîye Vekâleti'nin tanzîm edeceği programa göre Dumlupınar'da ayrıca askerî merâsim yapılır ve bu gün askerî kurumlar tatil edilir.

Madde 3- Bu kanûn, neşri tarihinden geçerlidir.

7 Kânûn-i sânî (Ocak) 1926[53]

Zafer Bayramı ile ilgili kanûn teklifinin yalnızca askerî kurumlar tarafından kutlanmasına itiraz eden Van Milletvekili Hakkı Bey, “Bu bayramın ayrıca bütün resmî daireler ve okullar tarafından da kutlanması gerektiği” hususunda kanûna ilâve hüküm konulmasını istemiştir.[54] Hakkı Bey’in bu teklifi diğer milletvekilleri tarafından da kabul görerek, kanûnun 2. maddesine bu hüküm ilâve edilmiştir.

30 Ağustos 1922 zaferinin her yıl dönümünün millî bir bayram olarak kutlanması ile ilgili kanûn 1 Nisan 1926 gün ve 795 numaralı kanûn ile kabul edilmiştir.[55]

Resmî bayram günleriyle ilgili 1935 yılında yapılan düzenlemeyle Zafer Bayramı’nın da Millî Müdafaa Vekilliği tarafından hazırlanacak olan programa göre düzenlenmesine karar verilmiştir.[56]

TBMM kurulduktan sonra değişik gün ve tarihlerde kabul edilen millî bayramların bir kanûn çatısı altında toplanmasının uygun olacağı düşünülerek, 27 Mayıs 1935 tarihinde yeni bir düzenleme yapılmış ve bu düzenlemeye göre;

Millî Bayramın yalnız Cumhuriyetin ilân edildiği 29 Ekim günü olmasına, bayramın 28 Ekim günü öğleden sonra başlayıp, 29 ve 30 Ekim günlerinde kutlanmasına karar verilmiştir.

Genel tatil günleri olarak ise, Ulusal Egemenlik Bayramı’nın 22 Nisan öğleden sonra başlayıp 23 Nisan günlerinde; Bahar Bayramı’nın Mayıs ayının 1. günü; Yılbaşı gününün, Aralık ayının 31. günü öğleden sonra ve 1 Ocak günü tatil olmasına karar verilmiştir.[57] Dinî bayram olarak da Şeker Bayramı’nda üç, Kurban Bayramı’nda dört gün tatil yapılması kararlaştırılmıştır.

Resmî Bayram günlerini yeniden düzenleyen 1935 tarihli 2739 sayılı kanûna 20 Haziran 1938 tarihinde 3466 sayılı kanûn ile ek bir hüküm getirilerek, 19 Mayıs 1919 gününün de Gençlik ve Spor Bayramı olmasına karar verilmiştir.[58]

Ayrıca haftada bir günün tatil edilmesi meselesi önceden beri düşünülmüş ve 1920’de yalnızca demiryolu işçileri için yirmi dört saatten az olmamak üzere uygulanmasına karar verilmiştir. Ancak bu uygulamadaki aksaklıkların ortaya çıkması üzerine 2. 1. 1924 tarih ve 394 sayılı kanûn ile hafta sonu tatilinin Cuma günleri olması hükme bağlanmış,[59] 1935 yılında yapılan kanûn düzenlemesi ile de Hafta sonu tatilinin Cumartesi günü saat 13^{00}’den başlayıp Pazar gününü de içine alacak şekilde yapılmasına karar verilmiştir.[60]

Resmî bayramlar ile ilgili en son düzenleme 17 Mart 1981 tarih 2429 nolu kanûn ile yapılmış, bu kanûn ile resmî bayramlar Cumhuriyet Bayramı, Atatürk’ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı ve Zafer Bayramı olarak sınırlandırılmıştır.[61] Bayramların kutlama programlarıyla ilgili olarak 1983 ve müteakip dönemlerde bazı yeni düzenlemeler de getirilmiştir.

Sonuç

Millî mücadele Dönemi’nde temelleri atılmış olan Türkiye Cumhuriyeti’nin bir asra yakın geçmişindeki millî bayramlar şunlardır:

1. II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günün bayram olarak kutlandığı "'İyd-i Millî", 1 Haziran 1909'da millî bayram olarak kutlanmasına karar verilmiş ve 1935'de yürürlükten kaldırılmıştır.

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı günün bayram olarak kutlandığı "Millî Bayram", 23 Nisan 1921'de millî bayram olarak kutlanmasına karar verilmiş, 23 Nisan 1929'da "Çocuk Bayramı", 27 Mayıs 1935'de "Ulusal Egemenlik Bayramı", 17 Mart 1981'de "Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı" adını almış ve hâlen bu isimle kutlanmaktadır.

3. Saltanatın kaldırıldığı günün bayram olarak kutlandığı "Millî Saltanat Bayramı" (Hâkimiyet Bayramı), 24 Ekim 1923 tarihinde millî bayram olarak kutlanmasına karar verilmiş ve 1935'de yürürlükten kaldırılmıştır.

4. Cumhuriyetin ilân edildiği günün bayram olarak kutlandığı "Cumhuriyet Bayramı", 19 Nisan 1925 tarihinde Türk Milleti'nin tek millî bayramı olarak kutlanmasına karar verilmiş ve günümüze kadar kutlanmış, hâlen aynı isimle kutlanmaktadır.

5. 30 Ağustos 1922 tarihinde kazanılan Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nin her yıl dönümünde kutlanmasına karar verilen "Zafer Bayramı" 1 Nisan 1926 tarihinde kabul edilmiş ve hâlen aynı isimle kutlanmaktadır.

6. Atatürk'ün Samsun'a çıktığı ve Millî Mücâdele hareketini başlattığı günün bayram olarak kutlandığı "Gençlik ve Spor Bayramı", 20 Haziran 1938 tarihinde millî bayram olarak kutlanılmasına karar verilmiştir.

Millî gün ve bayramların toplum hayatındaki önemi herkesçe bilinmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra kabul edilen beş millî bayramın özünde; bağımsızlık, egemenlik, tarihî devamlılık ve milliyetçilik fikirleri temel düşünce olarak yer almaktadır. Bu düşünceler aynı zamanda Millî Mücâdele hareketinin de özünü teşkil etmektedir.

Atatürk'ün hemen her vesileyle dile getirdiği, millîlik, bağımsızlık, demokratikleşme, çağdaşlaşma, eğitim, kültür… gibi kavramların, millî bayramların kabul edilmesindeki temel düşünceyle de bütünleşmektedir.

Türk halkı, devlet idâresinde söz sahibi olma düşüncesini kongreler sırasında sergilemiş, TBMM açıldıktan sonra da Türk milletini temsil eden yegâne hükümetin TBMM olduğunu, millî bayramların kutlama biçimindeki tavrıyla göstermiştir. Özellikle halkın, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıl dönümünü resmî bir gerekçe olmadan kutlaması ve bu kutlamaların TBMM'nin meşruluğu tanınarak yapılması, Türk devlet geleneğinde var olan "yönetim gücüne tabî olma" anlayışını TBMM'nde görerek yapması mânidâr bulunmuştur.

1 Sargon Erdem, Bayram, T.D.V. İ.A., 5, İst. 1992, 257-259.

2 Mehmet Zeki. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 2, 107.

3 Türk devlet yönetimi geleneğinde, kengeş, meşveret, divan teşkilatı gibi, devletin en üst yönetim birimleri bulunmakta ve bütün devlet yönetimiyle ilgili kararlar söz konusu kurullarca alınmakta ise de, demokratik teâmüllere uygun olarak meclislerin teşekkülü 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-i Esâsî"nin ilânından sonra gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde halk irâdesinin devlet yönetimine yansıması ilk defa 28 Ekim 1876 tarihinde kabul edilen "İntihâb-ı Mebusân Kanun-ı Muvakkatı" gereğince taşrada, 1 Ocak 1877 tarihinde çıkarılan beyannâme ile de İstanbul'da seçimler yapılmış ve ilk meclis 19 Mart-28 Haziran 1977, ikinci meclis ise 13 Aralık 1877-13 Şubat 1878 tarihleri arasında çalışmıştır.

4 Kanun-i Esasî'nin (23 Aralık 1876) 119 maddesinin 21 maddesi 8 Ağustos 1909 tarihinde değiştirilmiş, üç madde eklenmiş ve bir maddesi çıkarılmıştır. Bu son değişiklik ile, Kânûn-i Esâsî hükümlerince meclis yetkilerinin üstünlüğü getirilmiştir. (Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İst. 1996, s. 147.).

5 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 1, I. Devre (8 Kânûn-i sânî 1324) 1982, 285.

6 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 1, I. Devre (13 Kânûn-i sânî 1324) 1982, 321.

7 Bu teklif İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey tarafından ileri sürülmüştür. Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 1, I. Devre (13 Kânûn-i sânî 1324) 1982, 320.

8 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 1, I. Devre (13 Kânûn-i sânî 1324) 1982, 320.

9 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 1, I. Devre (13 Kânûn-i sânî 1324) 1982, 323.

10 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 4, I. Devre (19 Mayıs 1325) 86.

11 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 4, I. Devre (19 Mayıs 1325) 87.

12 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 5, I. Devre (22 Haziran1325) 175.

13 'İyd-i millî'nin bayram olarak kutlanmasını hükümsüz kılan 27 Mayıs 1935 tarih ve 2739 sayılı kanunun 4. maddesinde, bu bayramın tarihi 25 Haziran 1325 (8 Temmuz 1909) olarak verilmektedir. Resmî Gazete, 1 Haziran 1935, 3017.

14 Temmuz'un 10. günü a'yâd-ı resmiye-i Osmânîyeden olup, her sene yevm-i mezkûrda icrâ-yı şehrâyîn edilecektir. a.g. yer.

15 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 5, I. Devre (8 Temmuz 1325), 473.

16 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 5, I. Devre (24 Haziran 1325), 210.

17 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 5, I. Devre (14 Temmuz 1325), 539.

18 Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, 5, I. Devre (16 Temmuz 1325), 569.

19 A.g. yer.

20 Şerif Hüseyin, daha sonraki tarihlerde ve bilhassa Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerin emellerine hizmet edecek ve Osmanlı devlet yönetimini tanımayarak, Osmanlı Devleti'nden kopacak yönde faaliyetlerde bulunacaktır.

21 A.g. yer.

22 TBMM Zabıt Ceridesi, 3, I. Devre (21.8.1336) 19813, 365.

23 Resmî Gazete, (K. No: 2739) 1 Haziran 1935, 3017. Düstur, 3. Trt, 16, 550.

24 Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne birçok il ve ilçeden, kurum ve kuruluşlardan tebrikler gelmiştir. [TBMM Zabıt Ceridesi, 7, I. Devre (3.1.1337) 19442, 126].

25 Meclis zabıtlarında geçen telgraf ve diğer ifâdelerde Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıldönümü 19, 27, 30 Aralık olarak geçmekte, bu hususta kesin bir gün verilmemektedir.

26 Samsun İstiklâl Mahkemesi Heyeti üyeleri (Hüseyin Necati, Mustafa Necati ve Emin Beyler) Bu bilgiyi BMM'ne 1.1.1920 tarihinde bildirmişlerdir. [TBMM Zabıt Ceridesi, 7, (4.1.1337) 19442, 168].

27 TBMM Zabıt Ceridesi, 6, I. Devre (21.12.1336) 19432, 458.

28 Kanun, Refik Şevket (Saruhan), Mehmet Şevket (Sinop), Mehmet (Canik), Fikri (Genç), Mazhar Müfit (Hakkari), Sadullah (Bitlis), Hakki Hami (Sinop), Mehmet Şükrü (Karahisar-ı sahip), Refik (Konya), Arif (Bitlis), Mustafa Lütfi (Siverek), Mehmet Emin (Ergani). imzalarıyla teklif edilmiştir. TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 70.

29 TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 70.

30 TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 71. Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey'in Vehbi Efendi'ye karşı yaptığı İngiliz casusu suçlamasının doğruluğu hususunda kesin bir tespit yapılamadı. Ancak, I. Dönem Meclis yapısının çok renkli olması ve birçok konuda karar alınmasında zorlanılması, bunun üzerine 1 Nisan 1923 tarihinde yeniden seçimlerin yapılacağının ilân edilmesi, 8 Nisan 1923'de Dokuz Umde'nin konması, Y. Galip Bey'in bu görüşünü, (özellikle İstanbul'dan gelip Meclise katılan birkısım milletvekillerinin durumunu açığa çıkarması bakımından) doğrular mahiyettedir.

31 TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 71-72.

32 TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 72-73.

33 TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 73.

34 TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 74.

35 TBMM Zabıt Ceridesi, 10, I. Devre (23.4.1337), 1958, 74.

36 Resmî Gazete, (Kanun N0: 112) 2 Mayıs 1337 (1921), S. 13; Düstur, 3. Trt. 2, 22.

37 Resmî Gazete, (Kanun No: 2739) 1 Haziran 1935, S. 3017. Düstur, 3. Trt, 16, 550.

38 Resmî Gazete, (Kanun No: 2429) 1 Ekim 1981, S. 17475.

39 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, 5, Ank 1972, 96.

40 TBMM Zabıt Ceridesi, 3, II. Devre (24.10.1339), 14-15.

41 A.g. yer, 15.

42 A.g. yer.

43 Lâyiha Encümeni, Reis Emin Bey, Mazbata Muharriri adına Süleyman Sırrı Bey, Kâtip Necip Ali'den teşekkül etmiştir. a.g, yer.

44 Resmî Gazete, 28 Teşrin-i evvel 1339 (28 Ekim 1923), S. 38; Düstur, 3. Trt., 5, 157.

45 Resmî Gazete, (K. No: 2739), 1 Haziran 1935, 3017.

46 TBMM Zabıt Ceridesi, 18, II. Devre (19.4.1341), 1976, 156.

47 TBMM Zabıt Ceridesi, 18, II. Devre (19.4.1341), 1976, 164.

48 TBMM Zabıt Ceridesi, 18, II. Devre (19.4.1341), 1976, 164-165.

49 TBMM Zabıt Ceridesi, 18, II. Devre (19.4.1341), 1976, 165. Lâyiha Encümeni üyeleri ise; Başbakan ve Millî Savunma Bakanı Ali Fethi, Adliye Vekili Mahmut Esat, Bahriye Vekili İhsan, Dahiliye Vekili Cemil, Hariciye Vekili Şükrü Kaya, Maarif Vekili Saraçoğlu Şükrü, Ziraat Vekili Hasan Fehmi, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalık, Nafia Vekili (imzasız), Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti Vekili Cemil. teşekkül etmiştir. a.g. yer.

50 A.g. yer.

51 Resmî Gazete, 23 Nisan 1341 (1925), S. 96; Düstur, 3. Trt., 6, 209.

52 Resmî Gazete, (K. No: 2739), 1 Haziran 1935, 3017. Düstur, 3. Trt, 16, 550.

53 TBMM Zabıt Ceridesi, 24, II. Devre (1.4.1926), Ek. s. 9.

54 TBMM Zabıt Ceridesi, 24, II. Devre (1.4.1926), 7.

55 Resmî Gazete, (Kanun No: 795) 6 Nisan 1926, S. 341; Düstur, 3. Trt. 7, 700.

56 Resmî Gazete, (K. No: 2739), 1 Haziran 1935, 3017. Madde. 2-A.; Düstur, 3. Trt, 16, 550.

57 Resmî Gazete, (K. No: 2739), 1 Haziran 1935, 3017. Düstur, 3. Trt, 16, 550.

58 Resmî Gazete, 4 Temmuz 1938, S. 3950; Düstur, 3. Trt. 5, 226.

59 Resmî Gazete, (K. No: 394), 21.1.1924, 54; Düstur, 3. Trt. 5, s. 226.

60 Resmî Gazete, (K. No: 2739), 1 Haziran 1935; Düstur, 3. Trt, 16, 550.

61 Resmî Gazete, 01.10.1981, 17475; Düstur, Trt. 5, 20, S. 1682, 227.

Yetmişdokuzuncu Bölüm

Atatürk Dönemi ve Atatürk İnkılâpları

Atatürk Dönemi ve Atatürk İnkılâpları / Prof. Dr. Yücel Özkaya [s.365-393]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-CoğrafyaFakültesi / Türkiye

Giriş

4 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'yla Türk milletinin cephelerdeki varlık-yokluk mücadelesi sona ermişti. Her ne kadar Fransızlarla Adana-Mersin demir yolu, dış borçlar, misyoner mektepleri; İngilizlerle Musul meselesi ve Yunanlılarla iskân anlaşmazlığı gibi meselelerin hâlli daha sonraya bırakılmış ise de bu asıl durumu değiştirmiyordu. Zaman içinde bu anlaşmazlıklar da ortadan kaldırılmıştı.

Anlaşmayı takiben Türkiye asırlardır tazyiki altında bunaldığı ve zaman zaman da çok müşkül durumlara düştüğü Batı karşısında güçlü olabilmek ve varlığını koruyabilmek için harp cephesindeki mücadelesini, iktisat, kültür, eğitim ve idare sahasında devam ettirmişti. Atatürk devrindeki (1923-1938) bu büyük mücadelenin ve çok hızlı icraatın temelinde devlet yapısını ve milletin varlığını, bir daha Batı karşısında benzer müşkül durumlara düşmeyecek bir seviyeye yükseltmek kararlılığı bulunuyordu.

Bu bakımdan bu on beş senenin belli başlı icraatının, sadece satırbaşlarıyla sıralanması bile, yapılan işlerin genişliğini göstermeğe kâfidir. Ancak bu devrin tam bir tablosu büyük taarruzun başarıya ulaşmasından itibaren yapılanları da dâhil etmek suretiyle çizilebilir.

1. İç Olaylar ve İnkılâplar

1.1. Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922)

30 Ekim 1922 Pazartesi günü, Meclis saat 17'de kapalı bir toplantı yapmaktaydı. Rasih Kaplan' konuşmasında "Babıâli ve Padişahın dayandığı istilâcı kuvvetlerin pek yakında yıkılıp gittiğini göreceğiz" demişti. İkinci grup ise, Tevfik Paşa'nın konferansa katılmak teklifinin reddedilmesini öneren bir takrir vermişti. 30 Ekim 1922 günü karar alınamamış ve çoğunluğun sağlanması için toplantı 1 Kasım'a ertelenmişti.

1 Kasım günü yapılan konuşmalar sonunda netice alınamayacağını anlayan Mustafa Kemal, müşterek encümene karar ve isteğini yazdırmıştı. Takrir o gün kânûn haline getirilmiş ve oy birliği ile saltanatın kaldırılması kabul edilmiştir.[1] Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu 16 Mart 1923'te çıkararak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden başka hükûmet şekli tanımayacağı ilân edilmişti.

TBMM, Padişahlığa son verdikten sonra, İstanbul'daki idarî kadrolar Refet Bey'e (Refet Paşa), Millî Hükûmetin emrine girdiklerini söylemişler ve İstanbul il olarak Ankara Hükûmeti'ne bağlanmıştır.[2]

1.2. İzmir-Türkiye İktisat Kongresi(17 Şubat 1923/4 Mart 1923)

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey "Türkiye İktisat Kongresi İktisat Vekâleti'nin teşebbüsü ve isteklendirmesi ile toplantıya çağrılmıştır. Vekiller Heyeti'nin kararı yoktur. Memleketimizin iktisatçılarının bir araya gelmesindeki ihtiyacı duyup, 21 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'den bir telgraf çekerek; meslek adamlarını dinlemek ve dileklerine göre bir ekonomik programı düzenlemek gereklidir" demekteydi.

Türkiye İktisat Kongresi, 17 Şubat 1923'te 1135 temsilcinin katılmasıyla saat on buçukta açıldı. Beş yüzü kadın olmak üzere, üç binden fazla dinleyici vardı.

Atatürk yapmış olduğu konuşmada "Bence, yeni devletimizin, yeni hükûmetimizin bütün temelleri, bütün programları İktisat Programı'ndan çıkmalıdır. Çünkü her şey bunun içindedir. Böylece, esaslı bir hükûmet programı yapıp uygulamak ve bu program üzerinde bütün milleti ahenkli olarak çalıştırmak gereklidir" dedikten sonra, bir iktisat programının yapılmasına değinmiştir. Daha sonra İktisat Vekili Mahmut Esat Bey bir konuşma yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Kongre'nin tabiî başkanı idi, fakat o akşam Ankara'ya dönecekti. Kongre Başkanlığı'na, Kâzım Karabekir Paşa seçildi. Tüccar, sanayici, çiftçi ve işçi gruplarından da birer başkanvekili seçildi ki, bunlar aynı zamanda kendi gruplarının da başkanı oldular. Daha sonra grupların raporlarının okunmasına geçildi. Sonuçta dört grup delegelerinin de oy birliği ile kararlaştırdıkları esaslar tespit edildi ve bunlara Misâk-ı İktisadî denildi.[3]

İzmir İktisat Kongresi 4.3.1923 günü sona erdi. Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya iktisadî bağımsızlık ve gelişmeler yapıldığı yolunda bir telgraf çekerek, Kongrenin sevgi ve bağlılığını bildirdi.

Bu sırada TBMM'nin birinci döneminin dördüncü toplantı yılı başlıyordu. Bu nedenle Meclis'te bir konuşma yapan M. Kemal, ticaret okullarının açılacağını, ormanların çağdaş bir şekilde düzenleneceğini, demiryolu, liman, benzeri tesislerin yapılıp işletileceğini beyanla devleti yaşatmak için dışa başvurmadan, memleketin gelir kaynaklarıyla yönetimi sağlamanın çare ve tedbirlerini bulmak gerekli ve mümkündür. Bundan ötürü, maliyedeki usûlümüz; halkımızı zarara sokmadan ve ona baskı yapmadan, dışarıya ihtiyaç duymadan temin edileceğini söylemekteydi.[4]

1.3. Cumhuriyet'in İlânı: 29 Ekim 1923

Saltanatın kaldırılıp, hilâfetin alıkonulması, devlet başkanlığında tehlikeli bir belirsizlik yaratmıştı. Mustafa Kemal'in Ekim başlarında Cumhuriyet'i ilân edeceğine dair haberler dolaşmaya başladı ve bunlar ateşli bir muhalefet ve tartışma uyandırdı.

Mustafa Kemal, 28 Ekim 1923 akşamı, Çankaya'da vermiş olduğu yemek sırasında hazır bulunanlara "Yarın Cumhuriyet'i ilân edeceğiz" dedi. Gece, Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun bazı maddeleri hakkında değişiklik teklifi hazırlamayı ve kanuna "Türkiye Devleti'nin şekl-i Hükûmeti Cumhuriyet'tir" kaydının konması kararlaştırıldı.

29 Ekim 1923'te, Halk Fırkası'nın toplantısında hükûmet buhranına çare bulmak için "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun bazı maddelerinin tavzihi ve cumhuriyet ilânı teklifini kabul ettiren Mustafa Kemal, Meclis için gerekli hazırlığını yaptı. Artık Cumhuriyet'in ilânı bir formaliteden ibaret olmuştu. TBMM saat 18: 00'de toplandı. Teşkilât-ı Esâsiye Yasası'ndaki bazı değişiklikler ve Cumhuriyet İlânını'n görüşülmesine sıra gelmişti. Saatlerce süren görüşmelerden sonra Mustafa Kemal gece saat 8:30'da hiç aleyhte oy olmaksızın 158 oyla cumhuriyetin kabulüyle Cumhurbaşkanı seçildi. Cumhuriyetin ilânından on beş dakika sonra Cumhurreisi seçilen Mustafa Kemal,[5] kürsüye gelerek Meclis'e teşekkürlerini bildirmiş ve "Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır" demiştir.

Cumhuriyet'in ilânı haberi, bütün ülkeye aynı gece yayıldı. 30 Ekim 1923'te Cumhurreisi Mustafa Kemal Paşa tarafından Başvekil seçilen İsmet Paşa, aynı gün kabinesinin programını Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okumuş ve tam ittifakla güven oyu alınca, Meclis'te yaptığı konuşmada, Cumhuriyet Hükûmeti'nin Meclis'e ve millete güven vermek için elinden geleni yapacağını belirtmiştir.

1.4. Hilâfetin Kaldırılması: 3 Mart 1924

Mustafa Kemal, hilâfetin kalkmasını ve bu sıfatla Abdülmecid'in Türkiye Cumhuriyeti'nde bulunmasını önlemek istiyordu. Bu bakımdan hazineden Abdülmecid'in para istemesini çok sert bir tepkiyle karşılamıştı.

Başvekil İsmet Paşa, Halife Abdülmecid Efendi'nin başkâtibini Ankara'ya göndermiş, bazı isteklerde bulunmuş olması yolundaki bilgileri İzmir'de bulunan Mustafa Kemal'e bir telgrafla yollaması üzerine Mustafa Kemal bu duruma çok kızmıştı. Mustafa Kemal, bu bilgileri kendine veren Başvekil İnönü'ye vermiş olduğu cevapta, halifenin ve bütün dünyanın kesin olarak gerçekte halife ve hilâfet makamının ne din ne de siyaset bakımından hiçbir anlamı olmadığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin, böyle boş şeylerle, mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye atmayacağını, hilâfet makamının yalnız tarihî bir hatıra olduğunu belirtmişti.[6] Atatürk'ün 22 Ocak 1924 tarihinde İsmet İnönü'ye yazdığı cevaptan da anlaşıldığı üzere, Abdülmecid'in hilâfet hazinesi tabiri Atatürk'ü çok kızdırmıştır. Çünkü, gerçekte böyle bir şey yoktu ve yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin halktan topladığı vergilerle teşekkül eden bir bütçe mevcuttu.

1 Mart 1924'te ise, Mustafa Kemal Millet Meclisi'ni açış konuşmasında, İslâm dininin siyasî sahadan uzaklaştırılması ve onun yüceltilmesini savunmuştur.[7] Mustafa Kemal, bu sıralardaki hazırlıklarını hilâfeti kaldırmak üzerine yapmaktaydı.

Henüz 1924 Şubatı'nın sonlarında iken bütçe konuşmaları sırasında halifeye ait tahsisat ve giderler münasebetiyle ihtilâlci konuşmalar başlamıştı. Prof. Yusuf Akçura ve daha sonra, Balıkesir'de mücadele yıllarında "İzmir'e Doğru" gazetesini çıkaran Vasıf Çınar, Sultanlıktan sonra hilâfetin ilgası gerektiği yolunda bir konuşma yapmıştı.[8]

Şubat ayındaki gelişmeler, 1 Mart'ta Gazi'nin nutkundan sonra vermiş olduğu direktif gereğince, Parti tarafından üç ana konu olarak 2 Mart 1924'te hazırlanmıştı. Bunlar, cumhuriyetin korunması ve istikrara kavuşması, millî eğitimin kurulması ve hilâfetin kaldırılmasıydı.

3 Mart 1924'te, Fethi Okyar'ın başkanlığında toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye dışına çıkarılmasına dair Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi ile 53 arkadaşının teklifini görüşmeye başladı. Teklifin gerekçesi şu idi "Türkiye Cumhuriyeti içinde hilâfet makamının bulunuşu, Türkiye'yi iç ve dış siyasette iki başlı olmaktan kurtaramadı" bu yüzden halifelik kaldırılmalıdır.[9] Bundan sonra Meclis'te hilâfetin kaldırılması ve kaldırılmaması konusunda pek çok konuşma yapıldı. Rize Mebusu Ekrem Bey teklif lehinde konuşurken, Gümüşhane Mebusu ve Meclis'in tek bağımsız üyesi Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey aleyhte konuşmuş, Dadaylı Halit (Akmanisa) Bey "Halifelik gene Meclis'in manevî kişiliğinde saklı kalsın" tezini ortaya atmış ve konuşmalar bu şekilde sürüp gitmiş ve neticede 3 Mart 1924'te Meclis "Hilâfetin ilgâsına ve Hanedân-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti" hudutlarının dışına çıkartılmasını kabul etmişti.[10] Ertesi şafakta, son halife Abdülmecid bir arabaya konup Doğu Ekspresi'ne (Orient Expres) bindirilmek üzere (Sirkeci'ye değil bir başka istasyona getirilmesi bir hadisenin çıkmasını önlemek içindir) ufak bir istasyona götürüldü. Böylece saltanattan sonra, halifelik de tarihe karıştı.[11]

Hindistan'daki Müslümanların lideri Chotani, halifeliği Mustafa Kemal'e teklif etmiş, Mustafa Kemal, Chotani'ye Halifeliğin bundan böyle Büyük Millet Meclisi'ne ve Türk milletine geçmiş olduğunu bildirmişti. 7 Mart 1924'ten itibaren de camilerde hutbeler "Türkiye Cumhuriyeti ve İslâm milleti" adına okunmaya başlamıştı.[12] Hindistanlı Müslümanlar da yeni gerçeklere ayak uydurmuşlardı. Amerikalı tarihçi, Arnold J. Toynbee'nin belirttiği üzere, gerçekten de, Meclis'in bu tarihî karara varmak için üç gün aralıksız çalıştıktan sonra aldığı karara yalnız Hindistanlı Müslümanlar ters tepki göstermiştir.[13]

1.5. 23 Nisan'ın Çocuk Bayramı İlânı

23 Nisan 1921'de, 23 Nisan'ın millî bayram kabul edilmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne iki önerge verildi. Birinci önergeyi, Manisa milletvekili, Sinop, Bitlis milletvekilleri, Samsun, Genç, Hakkâri, Afyon, Konya, Siverek, Ergani milletvekilleri vermişti. İçel Mebusu Şevket tarafından verilen önerge de hemen hemen birincinin aynısı idi.

Bu önergede "Yasama hakkımızın devamı ve bağımsızlığımız için Türk Ulusu'nun mücadele eylediği büyük devrine rastlayan 23 Nisan 1920 gününde TBMM kurularak milletin kaderine el koyduğu mutlu bir gün olduğundan milletin kalbinde ulaşılması için sözü edilen günün resmî bayram günlerinden sayılan bir bayram günü olmasını teklif ederim" denilmekteydi. Konu acele olarak gündeme alındı. Konuşmalar sonunda 23 Nisan'ın Millî Bayram kabul edilmesine karar verildi.[14] Bu bayram aynı gün ilk defa, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin önünde binlerce halk ve öğrenci tarafından kutlanmıştır.[15] Aynı tarihte 23 Nisan Bayramı daha başka şehirlerde de kutlanmıştır.[16]

Demokrasi Yolunda Atılan İlk Adımlar

1.6. 1920 Kararları

Türkiye Büyük Millet Meclisi toplandığı 23 Nisan 1920'de şu kararı almıştı: Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni seçilen üyeler ve İstanbul Meclis-i Mebusânı'ndan oluşur. 2 Mayıs 1920'de, 25 Nisan'da kurulan Layiha Encümeni'nin hazırladığı Büyük Millet Meclisi Bakanlarına Dair Kanun kabul edildi.

Bu kanun gereğince, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nde biri bakanlık niteliğinde Genel Kurmay Başkanlığı olmak üzere on bakanlık kurulacak, bakanlar arasında çıkacak anlaşmazlıkları Meclis bağdaştıracaktı, Bakanlıklar, Dahiliye, Adalet, Nafıa, Hariciye, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet, İktisat, Maliye, Maarif, Millî Müdafaa, Erkân-ı Harbiye Riyaseti ile ona ayrılmış olup, Vekiller Heyeti Başkanı Mustafa Kemal, aynı zamanda Meclis Başkanı olduğundan ayrıca seçim yapılmadan başkan kabul olunmuştu. Bakanların seçimi 3 Mayıs 1920'de yapılmıştı.[17]

1.7. 1921 Anayasası

1921 Ocak ayının başlarından itibaren Anayasa konusunda tartışmalar sürüp gidiyordu. Nihayet, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk anayasası Birinci Dönem'in 20 Ocak 1921 günlü oturumunda 85 sayılı kanun olarak çıktı. Bu anayasanın önemli maddeleri kısaca şunlardır.

Madde 1- Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

Madde 2- İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.

Madde 3- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve Hükûmeti "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" unvanını taşır.

Madde 4- Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntehap âzâdan mürekkeptir.

Madde 5- Büyük Millet Meclisi'nin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan âzânın âzâlık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi âzâsının her biri kendini intihap eden vilayetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

Madde 6- Büyük Millet Meclisi'nin heyet-i umûmîyesi teşrinisâni iptidasında davetsiz içtima eder.

Madde 7- Ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tâdili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuk-ı esasiye Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde muamelat-ı nâsa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile âdâb ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyet-i vekilenin vazife ve mesuliyeti kanun-ı mahsus ile tayin edilir.

Madde 8- Büyük Millet Meclisi, Hükûmeti'nin inkısam eylediği devairi kanun-ı mahsus mucibince intihap kerdesi olan vekiller vasıtası ile idare eder. Meclis icra-i hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

Madde 9- Büyük Millet Meclisi heyet-i umumîyesi tarafından intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ına ve heyet-i vekile mukarreratını tasdika salahiyattardır. İcra vekilleri heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi reisi vekiller heyetinin de reis-i tabiîsidir.[18]

1922 Temmuzu'nda ek kanunla, Hükûmet üyelerinin seçimine dair değişiklik olmuştur. Hükûmet Başkanı ve bakanlar, TBMM'de gizli oyla mutlak çoğunlukla ayrı ayrı seçileceklerdir. Hükûmet Başkanı Vekiller Heyeti arasından seçilirse, bakanlık işlerini de yürütür. Bir bakan görevden ayrılırsa, yerine geçici olarak bir başkası seçilir. 30 Ekim 1922'de Padişahlık kaldırılmış ve Osmanlı Devleti yerine TBMM'nin teşkil ettiği Hükûmetin halk adına hareket edeceği ilân olunmuştu.

29 Ekim 1923'te, 1921 Teşkilât-ı Esasiyesi'nin Hükûmet şeklinin Cumhuriyet olduğu, Cumhurreisi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından bir seçim devresi için seçileceği, aynı kişinin tekrar Cumhurreisi seçilebileceği, Cumhurreisi'nin devletin başı olarak Meclise ve Hükûmete başkanlık edebileceği, Başvekil Cumhurreisi tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçileceği, bakanların da milletvekilleri arasından, Başvekil seçildikten sonra, Cumhurreisi tarafından Meclis'in onayına sunulacağı belirtildi.[19]

1.8. 1924 Kararları

20 Nisan 1924'te Anayasa daha mükemmel hale getirildi. Anayasa Sözcüsü Celâl Nuri (İleri) Bey, bu anayasa ile inkılâbın tamamlanmış olduğunu sandığını belirterek, bu Anayasa Tasarısı'nın beş yıllık millî mücadelenin bir zafer belgesi olduğunu belirtmişti.

Daha sonra Amerikan Anayasası'ndan ve İsviçre Anayasası'ndan yararlanmadan, kendi anayasalarını her kelimenin üzerinde durarak 108 esas madde ile bir ayrı ve bir geçici madde olarak hazırladıklarını beyan etmiştir. Daha sonra anayasa tasarısı hakkında konuşmalara ve arkasından da maddelere geçilmiştir. Sonunda hemen hemen maddelerin hepsi kabul edilmiştir. Bu anayasanın önemli maddeleri şunlardır:

Madde 1- Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.

Madde 2- Türkiye Devleti'nin dini, dini İslâmdır; resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir.

Madde 3- Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir.

Madde 4- Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup millet namına hakk-ı hâkimiyeti istimal eder.

Madde 5- Teşri salâhiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.

Madde 6- Meclis, teşri salâhiyetini bizzat istimal eder.

Madde 7- Meclis, icra salâhiyetini, kendi tarafından müntehap reisicumhur ve onun tâyin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder.

Meclis, Hükûmeti her vakit murakabe ve ıskat edebilir.

Madde 8- Hakkî kaza, millet namına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mehâkim tarafından istimal olunur.

Madde 9- Türkiye Büyük Millet Meclisi kanun-ı mahsusuna tevfikan Millet tarafından müntehap meb'uslardan müteşekkildir.

Madde 10- On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir.

Madde 11- Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, meb'us intihap edilmek selâhiyetini haizdir.

Sıkıyönetime ait 86. madde, Meclis'in tatilde bulunması halinde derhal toplantıya çağrılması kaydıyla kabul olundu. İlk Cumhuriyet Anayasası 491 sayı ile kanunlaştı.[20]

1924 anayasası iki kere dil bakımından değişikliğe uğramıştır. 1945'te ve 1952'de. 1960'tan sonra da Kurucu Meclis 1961 Anayasası'nı yapmıştır.

1.9. Ankara'nın Başkent Olması(13.10.1923)

9 Ekim 1923'te İsmet Paşa ile on dört arkadaşı, Meclis Başkanlığı'na bir önerge verdiler: "Lozan Antlaşması'nın tamamlayıcılarından olan Boşaltma Protokolü'nün uygulanması tamamlanmış ve baştan başa yabancı işgâlinden kurtulan Türkiye'nin bütünlüğü tamamlanmıştır. Milletimizin en değerli malı olan İstanbulumuz İslâm Halifeliği'nin merkezi olmak durumunu, İslâm âlemi içinde sadece Türk milletinin savunma araçlarına emanet ederek, sonsuza kadar muhafaza edecektir. Öte yandan, Türkiye Devleti'nin idare merkezi için TBMM'de karar vermek zamanı da gelmiştir. Bir devletin merkezini tayinde esas olan düşünce, Yeni Türkiye Devleti'nin idare merkezini Anadolu'da seçmek ve Ankara olmak gereğini emreder. Sözü edilen düşünce; Antlaşma ile Boğazlar için kabul edilen hükümler, Yeni Türkiye Devleti'nin temel varlığı memleketin güçlenme ve gelişme kaynağını Anadolu'nun merkezinde kurmak gereği, coğrafya ve stratejinin müsaadesi, iç ve dış güvenlik ve gelişme konusunda edinilmiş tecrübelerle özetlenebilir" tarzında olduğunu bir kanun maddesi altında bunu belirttiler. Bu kanun maddesi, "Türkiye Devleti'nin idare merkezi Ankara şehridir olarak düzenlenmişti. Meclis Başkanlığı bu raporu Anayasa Komisyonu'na gönderdi. Anayasa Komisyonu da vardığı kararı aşağıdaki raporla Meclis Genel Kuruluna bildirdi: Yüce Başkanlığa 10.10.1923 günü komisyonumuza gönderilen Ankara şehrinin Türkiye Devleti'nin merkezi olmasına dair Malatya Mebusu İsmet Paşa ile arkadaşlarınca verilen ve Tasarısı komisyonunca görüşülmeye değer bulunan kanun teklifi komisyonumuzca da görüşülerek doğru ve uygun bulundu. Olaylar, Anadolu'nun hemen ortasında bulunan Ankara'yı zâten tabiî merkez gösterdiğinden bu kanun teklifi bir gerçeğin belirtilmesinden ibarettir. Teklifte yer almış olan kanun maddesini sonradan düzenlenecek ve kabul edilecek ayrıntılı Anayasamız'ın maddeleri arasında konması dileğinin Genel Kurul'a sunulmasına oy birliği ile karar verilmiştir."

Meclis Başkanlığı konuyu gündeme koydu ve 13 Ekim 1923 günü görüşülmesine başlandı.

Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, İstanbul'un başkent olmasını ileri sürdü. Gelibolu Mebusu Celâl Nuri Bey, Ankara'nın merkez olmasını savundu. Ahmet Besim Atalay, Ankara'nın başkent olmasını savunan konuşmasında "Ne ise, biz burada tozlar içinde yaşarız, buranın tozu pudradan daha güzel gelir. Burada, bâzı gazetelerin dediği gibi çatıları sayarız" demekteydi. Daha sonra oylamaya geçildi. 13.10.1923 günlü Meclis'in toplantısında Ankara'nın Türkiye Devleti'nin idare merkezi olması büyük çoğunlukla kabul edilmiştir.[21]

1.10. Şapka, Kılık-Kıyafet İnkılâbı

Mustafa Kemal, 1925 Nisanı'nda Büyük Millet Meclisi tatile girince, düşündüğü inkılâbı gerçekleştirmek için, yurt gezisine çıktı. 24 Ağustos 1925'te Kastamonu'ya hareket etti. 25 Nisan 1925'te, önce hastaneye, sonra kütüphaneye gitti. İlk defa gittiği kışlada ise Mareşal üniformasını giydi. Kütüphanede yalnız din adamlarının sarık giymesini belirterek "yetkisi olmayanlara sarık sardırılmamalı, yetkisi olanlar da ancak görevlerini yaparlarken sarmalıdırlar" dedi. Esnaflarla yaptığı konuşmada ve valilikte memurlarla yaptığı konuşmalarda kılık konusuna değindi. 25 Ağustos 1925 günü geç vakit İnebolu'ya geldi. 27 Ağustos günü, İnebolu'da halka hitaben yaptığı konuşmada "Bizim

kıyafetimiz millî midir?” diye sorunca “Hayır” sesleri duyuldu. 29 Ağustos 1925’te yaptığı konuşmada tutumunu belli etmiştir.

Mustafa Kemal gittiği her yerde, Çankırı, Ankara, Balıkesir, Akhisar, Kemalpaşa, Konya’da yaptığı konuşmalarda kıyafet konusuna değindi. Vekiller Heyeti, 2 Eylül 1925 memurlara şapka giydirilmesi hakkında kanun niteliğinde kararlar vermişse de, Mecliste Vekiller Heyetinin buna hakkı olmadığı, bunun Anayasa’ya aykırı olduğu yolunda itirazlar olmuştu. Sonuçta Şapka Giyilmesi Hakkında 657 Sayılı Kanun, 25.11.1925’te kabul edildi.[22]

2 Eylül 1925’te, dinî makamlarda bulunmayan kişilerin dinî kıyafet ve işaret tanıması yasaklandı. 1934 Aralığı’nda bir kanunla, hangi dinden olursa olsun, ruhanîlerin ibadet yerleri ve dinî törenlerin dışında dinî kıyafet giymeleri yasaklandı.

Osmanlı Saltanatı’nda iş başında olan hâkimlerin çoğu okullardan yetişmeyen kişilerden oluşmaktaydı. Bu yüzden Yeni Türk Devleti, bir taraftan yeni kanunlarla çağdaşlaşma çabasını sürdürürken, diğer taraftan da bunları kavrayabilecek bir hukukçu nesli yetiştirmeyi düşünüyordu. Anadolu’nun ortasında bir üniversite ve buna bağlı bir hukuk fakültesi kurmak millî devletin önemli emellerinden biriydi. Bunun için 1922 bütçesine gerekli ödenek konmuştu. İstanbul’daki İstanbul Hukuk Fakültesi’nin yetiştirdiği hukuk adamları bütün Türkiye’ye yetmemekteydi. 5 Eylül 1925’te Ankara Hukuk Mektebi Mustafa Kemal’in başkanlık ettiği bir toplantıda konuşmalardan sonra merasimle açıldı. Diğer taraftan Adliye Bakanlığı’nın koyduğu esaslar içinde hukuk bilginlerinden kurulu heyetler, yeni kanunları hazırlamaya çalışıyorlardı.

Hâkimlerin ve bütün hukuk görevlilerinin fesli, sarıklı, cüppeli, setreli ve şalvarlı, pantolonlu karmakarışık giysileriyle gülünç bir manzara göstermesi dikkatleri çekmekteydi. 3 Nisan 1924 tarihli kanunla buna son verildi. Bir kıyafet düzenlemesi ile hukukla ilgili kişilerin giyecekleri resmî kıyafetler ayrı ayrı düzenlendi.

1.11. Tekkelerin, Türbelerin, Şeyhliklerin, Zaviyelerin, Dervişliklerin Kaldırılması: 2 Eylül 1925

Memlekette, ölmüş bazı kimseler daha sonra peygamber gibi gösterilmekte ve bunlar için yapılan türbeler, bazıları için geçim kaynağı olmaktaydılar. Halk türbelerden çağdışı inanışlarla mucizeler beklemekteydi. Gazi Mustafa Kemal, İnebolu’dan Kastamonu’ya dönüşünde, 30.8.1925’te şöyle diyordu: “Ölülerden medet ummak medenî bir cemiyet içindir… Mevcut tarikatların gayesi kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevî ve manevî olan hayatta saadete mazhar kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin bütün şümulüyle medeniyetin parlak ışıkları karşısında filân veya falan şeyhin irşadı ile maddî, manevî saadet arayacak kadar iptidâi insanların Türkiye medenî camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum” demekteydi. 31.8.1925’te, Gazi Mustafa Kemal, hoca ve imam gibi görevlere haiz olmayanların giydiği kıyafetler ile de ilgili olarak, Ankara’ya dönüşünde Çankırı’da İskilip halk heyetleri ile konuşmasında “… yalnız bir Diyanet İşleri Reisliği ve buna mensup müftü,

imam ve hatipler vardır. Bu sınıfa ait kıyafeti tanırız. Bu işlerle muvazzaf olmayıp da hariçte kalanların aynı kisveyi giymeleri doğru değildir. Bu gibileri kimse tanımaz ve kabul etmez.”

Nihayet, 30 Kasım 1925 tarihli bir kanunla tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ve birtakım unvanların kullanılması yasaklanmıştır.[23]

1938’de çıkan Cemiyetler Kanunu’yla din, mezhep ve tarikata dayanan cemiyetlerin kurulması kanunsuz sayılmıştır. Din propagandası yapma amacı ile siyasî parti kurulması da kanunsuz sayılmıştır. 1926 Ceza Kanunu’nun 163. maddesiyle dini siyaset aracı olarak kullanma eylemi yasaklanmıştır. Aynı kanunun 241. maddesi din görevlilerinin görevlerini yaparken devlet kanunları ve nizamlarına karşı söylev ya da dinî konuşma yapmalarının yasak olduğunu ortaya koymuştur. Din öğretimi ve ilgili okulları herkes açabilirdi. Ama, 1928’de Latin harflerinin alınması zamanında izinsiz olarak okul ya da kurs açarak Arap yazısının öğretilmesi yasaklanmıştır.

1.12. Milletlerarası Takvim ve Saatin, Yeni Rakamların Kabulü: 26 Aralık 1925

Takvim, saat, rakam ve tatil meseleleri, gerek memleketin iç hayatında, gerekse dünya ile olan ilişkilerimizde ortaya büyük güçlükler çıkarıyordu. Hicrî takvimin, devlet maliyesi işlerine uymaması sonucu güçlükler çıkmaktaydı. Meşrutiyet Dönemi’nde Batı’da yerleşmiş (Gregoire) düzeltmeli güneş takviminin yavaş yavaş yaygınlaşmasıyla beraber Hicrî, Malî-Rumî gibi takvimler kullanılmaya devam edildi. Meşrutiyet’te bunu çözümlemek için girişim yapıldıysa da Ayan Meclisi’nin tutuculuğu yüzünden, yine çağdaş takvim sistemine tam giriş olmadı.[24]

Ancak, 26 Aralık 1925’te kabul edilen kanunlarla Hicrî ve Rumî takvim bırakılarak milletlerarası takvim (milâdî) ve milletlerarası saat kabul edildi.

20 Mayıs 1928’de milletlerarası rakam kabul edildi. Böylece milletlerarası fikrî, siyasî, malî ve iktisadî temasların zamanında yapılması sağlandı. Yerli malların kullanılması da 9 Aralık 1925’te karar altına alındı.[25]

1.13. Belediye Konusunda YapılanYenilikler

1908 Devrimi’nden sonra, demokratik belediye kurumlarının geliştirilmesi için yeni bir çabaya girişildi. 1912’de, her biri bir Hükûmet memuru tarafından yönetilen dokuz şubeli bir İstanbul Şehremaneti kuruldu. Her şubeden 6 üye katılmasıyla kurulan 54 üyeli bir Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Şehremini’ne yardım edecekti.

Bu, İstanbul’un şehir hizmetlerini düzeltecek, özellikle lağım, çöp temizliği, itfaiye ile uğraşacaktı. Cumhuriyet Hükûmeti’nin ilk beledî tedbiri, Ankara’da yirmi dört üyeli bir umûmi meclis ile Şehremaneti’ni 16 Şubat 1924’te bir kanunla kurmak olmuştur.[26]

1.14. Belediye Kanunu: 3 Nisan 1930

3 Nisan 1930'da yeni bir belediye kanunu kabul edildi. Şehremini ve Şehremaneti adları kaldırıldı. Onların yerine belediye ve belediye reisi geldi. 1930 yılında Belediye Kanunu dolayısıyla kadına belediye üyesi seçmek ve seçilmek hakkının verilmesiyle, yüzyıllar boyunca ikinci plânda kalmış bulunan Türk kadını böylece siyasî alanda ilk hakkını kazanmış oldu.

1.15. Kadın Hakları

Kadın haklarının Cumhuriyetin ilk senelerinde değil de, daha sonraki tarihlerde kabul edilmesinin sebebi yüzyıllardır kafalara yerleşmiş olan muhafazakârlıktan ileri gelmiştir. 1923 yılının Nisan ayında kadınları da adet olarak sayalım teklifine karşı büyük bir reaksiyon doğmuş, değil siyasî hakkı tanımak, bu saymaya dahi razı olmayan bir düşünce Meclise hâkim olmuştur.[27] 20 Ocak 1924 yasasında mebus seçilme hakkının yalnızca erkeklere verilmesi de bunun bir delilidir. Kadın hakları konusunda en fazla Atatürk durmuştur. Mustafa Kemal, 21 Mart 1923'te Konya'da, Kızılay Kadınlar Şubesi'nin tertiplediği toplantıda kadın hak ve görevleri yönünden pek çok konuya temas etmişti.[28] Ayrıca, Mustafa Kemal, 1925'te İnebolu'da, Kastamonu'da, İzmit Kız Öğretmen Okulunda bu çeşit konuşmalar yapmıştı.[29]

İstiklâl Savaşı sırasında, Büyük Millet Meclisi'nce "Hukûk-ı Aile Kanunu Projesi" Millî Hükûmet'çe üzerinde durulan bir konuydu. Bu kanun, 17.2.1926 Medenî Kanun olarak yürürlüğe girmiş ve kadınlar böylece pek çok hak elde etmişlerdi. 3 Nisan 1930'da ise 164 maddelik Belediye Kanunu kadınlara belediye seçiminde rey verme ve seçme hakkını getirmişti. Perşembe günü Meclis'te yapılan oturumda, 198 kişi oylamaya katılmış ve müspet oy vermiş, 117 kişi ise oylamaya katılmamıştı.[30]

Kadınlara bu hakların tanınmasında Atatürk'ün büyük çalışmaları mevcuttu. Atatürk, 1931 yılındaki uzun memleket dolaşmasında, İzmir'de yapmış olduğu sohbet toplantısında, vatandaşın siyasî seçimlerde oy kullanmasının bir hak olduğunu, erkek ve kadın arasında fark olmadığını, kadının siyasî haklara sahip olması gerektiğini söylüyordu. Atatürk bunları belirterek, siyasî haklar konusunda kadınların da erkeklerle eşit derecede tutulması gerektiğini ileri sürmüştü.[31]

5 Aralık 1934'te, uzun tartışmalardan sonra Teşkilât-ı Esasiye maddeleri düzenlenmiş ve "İntihâb-ı Mebûsân Kanunu'nun" maddelerini erkek kelimesi yanına kadını da ekleyerek, kadınların mebus seçilmesi sağlanmıştı.[32]

1.16. Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'yle Şer'iyye Mahkemelerinin Kaldırılması

1 Mart 1924'te Mustafa Kemal, Meclis'te vermiş olduğu nutukta, adliye düzeninin yüzyılın gereklerine uyması gerektiğini, her ulusta olan adlî ilerlemelerin acele ve kesin olarak yerine getirilmesinin milletin kendi isteği olduğunu ileri sürerek "Milletin arzu ve ihtiyaçlarına tâbi olarak adliyemizde her türlü tesirden cesaretle silkinmek ve ser'i terakkiyata atılmakta asla tereddüt olunmamasını" söylemişti. Mustafa Kemal devamla, aile hukukunda devam edilecek yolun medeniyet

yolu olacağını, hurafelere inanılmamasını belirtmişti. Bu nutuk, Millet Meclisi'nde büyük heyecan uyandırdı. Bu daha çok yenilik isteyenlerin heyecanıydı.

2 Mart 1924'te, hilâfetin kaldırılması ile aynı zamanda Şer'iyye ve Evkâf Vekaleti'nin kaldırılması ve öğretimin birleştirilmesi teklifleri fırka grubunda tartışıldı. Teklifler kabul edildi.

3 Mart 1924'te aynı teklifler Meclis'te tartışıldı. Çok hararetli olan bu tartışmalar beş saat sürdü. Nihâyet, bütün teklifler kabul olundu. Şer'iyye ve Evkâf Vekaleti'ni kaldıran kanundan sonra, bunların yerine iki ayrı teşkilât meydana getirildi: Diyanet İşleri Reisliği ve Evkâf Umûm Müdürlüğü.Diyanet İşleri Reisî, hem kendisini hem de makamının bağlı olduğu başvekil tarafından atanacaktı. Ödevleri camilerin yönetimi, müezzin, imam, müftü ve diğerlerinin gözetimi olacaktı.[33]

Evkâf Umum Müdürlüğü vakıfların yönetiminden, dinî binaların ve tesislerin bakımından sorumluydu. 1931'den beri Evkâf yönetimi, dinî görevlilerin aylıklarının ödenmesini de üzerine aldı ve böylece Diyanet İşleri Reisliği'ne vaizleri atamak, onların hutbelerini denetlemek ve ara sıra bir şeriat sorunu üzerinde açıklamalarda bulunmaktan başka bir şey kalmadı.

1924 kanunlarıyla medreseler kapatılmıştı. Bununla beraber, devlet dinî görevlilere daha fazla eğitim sağlamak için çabalar gösterdi. Maarif Vekilliği bazı imam ve hatip okulları kurdu. Ayrıca eski Süleymaniye Medresesi, İstanbul Üniversitesi içinde, İlâhiyat Fakültesi olarak kuruldu. Bu fakülte, laik ve Batılı bir cumhuriyete daha uygun, yeni, modernleşmiş ve Türkiye'nin bilimsel bir dinî merkezi olacaktı.

1.17. Tevhid-i Tedrisat Kanunu: 3 Mart 1924

Osmanlılar devrinde öğretim kurumları üçe ayrılmaktaydı: 1- Medreseler 2- Yabancı okullar 3- Tanzimat okulları.

Ziya Gökalp, Türk Millî Eğitimi'nin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmesi için millî bir nitelik almasını uygun görüyordu. Türkiye'de, halk, medreseliler, mektepliler diye üç zümrenin bulunduğuna değiniyordu.

Mustafa Kemal de, öğretim kurumlarının birleştirilmesi ve millî bir eğitim sisteminin uygulanmasını benimsemişti. 16 Temmuz 1921'de daha savaş yıllarında, Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'ni açarken "şimdiye kadar takip olunan öğretim ve eğitim usullerinin milletimizin gerileme tarihinde en mühim bir âmil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir millî eğitim programından bahsederken eski devrin hurâfelerinden ve fikrî vasıflarımızla hiçbir münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelebilen bütün tesirlerden tamamıyla uzak, millî seciye ve tarihimize uygun bir kültür kastediyorum. Çünkü, millî dehamızın tamamıyla inkişâfı ancak böyle bir kültür ile sağlanabilir. Gelişigüzel bir yabancı kültür, şimdiye kadar takip olunan ecnebî kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir" demekteydi.[34]

31 Ocak 1923'te, İzmir'de halk ile yaptığı bir toplantıda medreseler hakkında sorulan bir sual üzerine, bu kurumlar hakkında geniş bilgi verdikten sonra, "milletimizin, memleketimizin irfân yuvaları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı, kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır" diye öğrenimin birlikliğine işaret etmişti. TBMM'nin ikinci devre seçimleri için, 8 Nisan 1923'te yayınladığı dokuz prensip programında ilköğretimde öğretimin birleştirilmesi prensibi de yer almaktaydı.[35]

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve cumhuriyetin ilk yıllarında Müslüman halkın eğitim gereksinmelerini karşılayan medreseler daha çok ahirete yakın kimseler yetiştiriyor, müspet ilimler yerine Kur'ân ve benzeri derslere yer veriyorlardı. Azınlık okulları kendi dilleriyle ve istedikleri gibi eğitim yapıyorlardı. Dinî kurumların ise yolları çok değişik bir görünüm arz etmekte idi. Bu kurumlar ise ancak kendi dil, din ve kültürlerini yaymak amacını güdüyorlardı.

Atatürk, eğitimin birleştirilmesi konusunda işbirliği yapılması önerisini ortaya koyarken, Şer'iyye ve Maarif Bakanlıklarının bir anlaşmaya varamayacaklarını biliyordu. Fakat, gene de, bu iki kurumun birbirleriyle anlaşmaları için girişimlere geçilmesini önerdi. Bu girişimlerden bir sonuç alınamayınca, konuyu kökünden çözmek için 1 Mart 1924'te, TBMM'de söylemiş olduğu nutukta milletin eğitim ve öğretimin birleştirilmesini istediğini, bunun için zaman kaybedilmemesini belirtmişti.

2 Mart 1924'te, Halk Partisi Grubu'nda hilâfetin kaldırılması ile Şer'iyye, Evkâf, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Bakanlıklarının kaldırılması konusundaki önergeler kabul edildikten sonra Tevhid-i Tedrisat hakkında Maarif Vekili Saruhan Saylavı Vasıf (Çınar) ve elli arkadaşının teklif ettikleri yasanın görüşülmesine geçilmişti. Önerge sahipleri görüşlerini şöyle açıklıyorlardı: "Bir devletin irfan ve genel maarif siyâsetinde, milletin fikir ve his itibarıyla birliğini sağlamak için öğretimin birleştirilmesi en doğru, en ilmî" her yere fayda getirecektir demekteydiler. Yasanın kabulü ile, bütün eğitim kurumlarının dayanacağı tek yerin Maarif Vekâleti olacağı ve tek bir eğitim olacağı açıklanmaktaydı. Parti grubunda kabul olunan önerge, 3 Mart 1924'te TBMM'ye getirildi. Kanun olduğu gibi kabul edildi.

Medreselerin kaldırılmasına karşılık, gene de, bu okulların açılmasını hesaplayanlar vardı. Atatürk'ün Rize gezisinde softalardan kurulmuş bir heyet Atatürk'e başvurarak medreselerin yeniden açılmasını önerdiler. Atatürk, bu heyete memleketin, milletin felâket sebepleri arasında medreselerin oynadığı yıkıcı rolü açıkladıktan sonra "Mektep istemiyorsunuz. Halbuki, millet onu istiyor. Bırakınız artık bu zavallı millet, bu memleket evlâdı yetişsin! Medreseler açılmayacaktır. Millete mektep lâzımdır" demişti.

Bir kısım aydınlar bile, medresenin yeniden kurulamayacağını anlamış, fakat, medresenin millî eğitime etkisinin sürmesini sağlamak istemişlerdi. Atatürk, din terbiyesinin devlet eliyle verilmesinin zararlı olduğunu çok önceden anlamış olduğundan, 1925 yılında Samsun'a yapmış olduğu seyahatlerinden birinde "Dünyada her şey için maddiyat ve maneviyat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, delâlettir" demekteydi.

Millî Eğitim Bakanlığı bir süre sonra İmam-Hatip okullarını, ilk, orta ve lise kitaplarında din derslerini kaldırdı. Azınlık ve yabancı okullarının Türk okulları gibi teftiş edilmesine karar alındı. İlkokulların ve liselerin sayısı artırıldı. Kız sanat okulları ve akşam sanat okulları açıldı.[36]

1928 yılında devletin bir dini olduğu maddesi Anayasa'dan çıkarıldıktan sonra, 1930 yılında şehir okullarında, 1933 yılında köy okullarında din dersleri kaldırıldı. 1928 yılında Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmış, bu dillerin öğretimi üniversite düzeyinde bilimsel araştırma araçları olarak okutulması kararı alınmıştı.[37] Atatürk 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış konuşmasında, Doğu Anadolu'da bir üniversitenin kurulması gereğini belirtmişti. Atatürk'ün sağlığında malî olanaksızlıklar dolayısıyla bu üniversite açılamamış,[38] ama daha sonra açılan Erzurum Atatürk Üniversitesi ile bu düşüncesi yerine getirilmişti. Bu konular yüksek okullar bahsinde etraflıca incelenecektir.

Eski Türk tarihi ile uğraşan Atatürk, eski Türk medeniyetlerini geliştirmek istemişti. Bu bakımdan, madde ile uğraşan kurumlara, işletmelere, Sümerbank, Etibank gibi adlar vererek görüşünü sembolleştirmişti.[39]

1.18. Hukuk Alanındaki Diğer Yenilikler

Medenî Kanun: 17 Şubat 1926'da kabul edilen Medenî Kanun, 1907'de İsviçre'de hazırlanıp, 1912'de orada yürürlüğe giren kanundan alınmıştır.

Ceza Kanunu: 1889'da yapılmış İtalya Ceza Kanunu'ndan alınmıştır. Kanun suçlar ve cezalar hakkında en medenî hükümleri kapsar. 1 Mart 1926'da yürürlüğe girmiştir.

Hâkimler Kanunu: 3 Mart 1926'da kabul edilen bu yasa, Cumhuriyet Savcı'sının bağımsızlık ilkesini, yargı organlarının bağımsız ve halkın çıkarlarını en uygun şekilde gözetmeyi yasal cezalarla yerine getirmeyi amaçlar.

Ticaret Kanunu: 29 Mayıs 1926'da ve 15 Mayıs 1929'da yayımlanan yasalar ile onaylanmıştır. 1926'da yayımlanan Ticaret Kanunu ve 1929'da çıkan "Deniz Ticaret Kısmı" birbirini tamamlar. 1926'daki bu yasa dünyanın en gelişmiş ticaret yasalarından, özellikle Alman ve İtalyan ticarî eserlerinden, ikincisi ise Alman kanunlarından yararlanılarak düzenlenmiştir.

İcra ve İflâs Kanunu: 24 Nisan 1929 yılında İsviçre'den alınarak düzenlenmiştir. Fakat, beklenilen yararı sağlayamadığından, çeşitli kuruluşların düşünceleri alınarak 30 Haziran 1932'de yeniden düzenlenmiştir.

Görüldüğü üzere, 1926'dan itibaren hukuk alanında büyük yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Ama, bunlar henüz yeterli değildir. Kadın erkek eşitliği konusunda önemli atılımlar ve yasalar, ancak 1930'dan sonra konuşulmaya ve yasa haline getirilmeye başlanacaktır.

1.19. Harf İnkılâbı: 3 Kasım 1928

Harf İnkılâbı'na kadar olan sürede, yazı konusunda pek çok tartışma olmuştu.

Sovyetler Birliği, kendi toplumundaki uluslararası Latin alfabesinin kabul edilmesini savunuyordu. 1 Mayıs 1925'te Azerbaycan'da Latin alfabesi kabul edilmişti. Sovyetlerin bu Latinleştirme siyasetinin amacı, İslâmlığın etkisini azaltmak ve Arap yazısı kullanan Türkiye Türkleri ile bağları koparmaktı.[40]

Meclis'te, yeni harflerin kabul edileceği ana kadar bu konuda girişimler olmuştur. Yazının Latinleşmesi fikri ilk defa 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya atılmıştı. 1927'de Türkiye'de genel nüfus, 13.642.870, okuma yazma bilenlerin sayısı 1.111.000 olup, okuma yazma oranı nüfusa göre yüzde 10.6 idi.[41]

İnkılâba 1927 yılında karar verildi. 8 Ocak 1928'de, Ankara Türk Ocağı'nda Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, Latin harflerinin ulusun dilini güzelleştireceği yolunda bir konferans verdi. Bir hafta sonra, Dil Kurumu üyesi Köse Raif Paşazade Fuat ve Hamdullah Suphi Tanrıöver Latin harflerinin benimsenmesini ileri sürdüler.[42] Bu arada bu konuda çalışmalar da hızlandırılmıştı. 25 Nisan 1928'de Milliyet gazetesinde Latin harflerinin kabulü konusunda ilerlemelerin olduğu açıklanıyordu.[43]

25 Mayıs 1928'de Alfabe Kurulu Vekiller Heyeti'nin onaylanması ile kuruldu. Alfabe Kurulu ilk toplantısını, 26 Haziran 1928'de yapmıştı.[44] 1927 Aralığı ile 1928 Mayısı arasında, Ahmet Cevat (Emre) bu konuda Atatürk'ün görüşünü yansıtan bir seri yazılar yazmıştı.[45]

Atatürk halkın içine girerek, Latin harflerini benimsetmek için büyük çaba göstermiştir. Bunun için, 23 Ağustos 1928'de Tekirdağ'a gitmiş[46] ve Tekirdağlıların şimdiden yeni Türk harflerini okuyup yazabilmelerinden memnunluk duymuştu.[47]

Atatürk, 9 Ağustos 1928 akşamı Sarayburnu'nda halka bu inkılâbı açıkladıktan sonra,[48] Dolmabahçe'de ders verilmeye başlanmıştı. 16 Ağustos 1928'de, CHP merkezinde yapılan toplantıda her mahallede bir dershane açılması kararlaştırıldı. Mustafa Kemal, Başöğretmen sanını aldı. Türk basını bütün bu çalışmalardan halkı haberdar etmekteydi. Gazeteler, yeni harfleri ve imlâ esaslarını yaymaya başladılar. Türkiye'nin bütün şehir ve kasabaları ve köylerinde halk yeni harfleri öğrenmeye başladı.[49]

Mustafa Kemal ise gezilerine devam ediyordu. 1 Eylül'den 21 Eylül'e kadar, Çanakkale, Maydos (Eceabat), Gelibolu, Malatya, Sinop, Samsun, Kayseri ve Ankara'ya gitmiş, verdiği derslerle halkı aydınlatmıştı.[50] 16 Eylül 1928'de, Atatürk, halkın ve çeşitli kuruluşların yeni harfleri öğrenmek için gösterdikleri çabadan memnuniyetini demecinde de belirtmiştir.[51]

Lâtin harflerinin kabulü sorunu 1 Kasım 1928'de Meclis'e getirildi. Mustafa Kemal, çeşitli konuları kapsayan nutkunda buna da temas etti.[52] Daha sonra bu konuda üç milletvekilinin takririne geçildi[53] ve ikinci oturumda bununla ilgili komisyonun sunduğu layiha kabul edildi.[54]

Nihayet, 3 Kasım 1928'de Latin harfleri resmen kabul olundu. Daha sonra vergiler bütçesine yeni yazı için gerekli harcama ile ilgili olarak olağanüstü bir kanun layihası verilmiş ve kabul edilmiştir.[55]

Basın yeni harfler yasasının kabul edilmesini, henüz maddelerin bir kısmının ilk görüşülmeye başlanması ile aynı anda haber vermişti. 2 Kasım 1928'de Ankara'da yayımlanan Hâkimiyet-i Milliye, Harfler Yasası'nın kabul edildiğini halka duyurmuş ve görüşülebilen maddeleri yazmıştı. Aynı gazete, Büyük Millet Meclisi'nin tarihî günlerinden birini yaşadığını da belirtmişti.[56] Hemen, Ankara'nın bazı camilerinde ve Fırka Binası'nda da derslere başlanmıştı.[57]

11 Kasım 1928'de Millet Mektepleri Talimatnâmesi kabul edilmiş ve yürürlüğe konmuştu.[58] İstanbul'da 1208 mektep açılmış olup, 45.000 öğrenci mevcuttu.[59]

1 Ocak 1929 tarihinde millet mekteplerinin merasimle açıldığını ve bunun Millî Eğitim Bayramı olduğunu belirten basın, bundan sonra Arap harflerinin yerini Latin harflerinin aldığını açıklamaktaydı.[60] Kocaeli'de millet mekteplerinin açılması büyük hayranlık uyandırmış ve 1 Ocak akşamı 350 okulun daha açılacağı duyurulmuştu.[61]

1 Ocak 1929'da, İstanbul'da harfler marşı ile açılan millet mekteplerinde,[62] bazen birkaç şube birden açılmaktaydı. Kadınlar için açılan okullarda 3 Ocak'tan itibaren derslere başlanmıştı.[63] Yunus Nadi, 5 Ocak'ta yazdığı makalesinde, binaların az olduğunu belirtmektedir.[64] Millî Eğitim Bakanlığı, önümüzdeki senede 250.000 kişinin okuyacağının sanıldığını[65] ve her yerde millet mekteplerinin açılacağını açıklamaktaydı.[66]

Gerek halkın, gerekse hükûmetin uğraşıları sayesinde Türkiye'de okur-yazar sayısı iyice artmıştır. 1923-1924'te, ilkokullardaki erkek öğrenci sayısı 273.107 iken, 1970-1971'de bu 2.874.485'e çıkmıştı. Orta öğretimde bu, 1930-1931'de 20.148 erkek, 6945 kız iken, 1970-1971'de 565.360 erkek, 211.430 kız, liselerde 1930-1931'de 4333 erkek, 3115 kız iken, 1970-1971'de, 165.619 erkek, 63.893 kıza ulaşmıştır.[67] Zamanında ise, okur yazar sayısı yüzde elliyi aşmıştır.

1.20. Atatürk'ün Türk Tarih Tezi

Atatürk, Avrupalıların, Türkleri sarı ırka bağlamak, yıkıcı ve medenî yetenekten yoksun olarak, medenî eser yaratamamak gibi ilmî kalıplar ileri sürerek ortaya koydukları iddialara inanmıyor, Türk vatanının bizim olduğunu, tarihin bunu ortaya koyacak en büyük manevî destek ve delil olduğunu ileri sürüyordu. Bunun için, önce kütüphane kurmakla işe başladı. Bunu büyük bir anket takip etti. Türkiye'de tarihle uğraşanlar, Türk tarihi ile ilgili kitapları incelemeye memur edildiler. Tercüme edilen kitaplar, raporlar halinde Atatürk'e sunuldu. Bu çalışmaların ilk ürünü olarak, Türk milletinin cihan

tarihindeki yerini ve rolünü belirten "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı eser 1930 yılında bastırıldı. Bir sene sonra da Türk Tarihi üzerinde çalışmalar yapmak üzere "Türk Tarih Heyeti" kuruldu (15.4.1931). Atatürk, bu heyete, Türk tarihini belgelere dayanarak yazmalarını, gerçeklerin dışına çıkmamalarını, Türklüğü acuna duyurmalarını söyledikten sonra "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır" demiştir.

26.9.1932 tarihinde Ankara'da Türk tarih profesörleri ve öğretmenlerinin katılmasıyla ilk kez Türk Tarih Kongresi toplandı ve Türk Tarih Tezi bu kongrede bilimsel bakımdan tartışıldı.

Kültür alanımızda yeni bir tarih görüşü olan bu tez şöyledir: "Türk milletinin tarihi şimdiye kadar sanıldığı gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türkün tarihi çok daha eskidir ve temasta bulunduğu milletlerin medeniyetleri üzerine tesir etmiştir." Bu tez ile Türk tarihi, Etiler, Sümerlerden başlatılmakta ve en eski uygarlıkların Türklerden çıktığı ispat edilmektedir.[68]

1.21. Türk Dil İnkılâbı

Osmanlı Türkçesi, yüzyıllardan beri, yabancı dillerden alınan kelime ve kuralların etkisi altında çok şey kaybetmiştir. Bu dilin anlaşılabilmesi için Arap ve Fars dillerinin dilbilgilerinin ve birleşimlerinin bilinmesi gerektir. Bu da Türkçenin millî bir dil olmasına engel olmaktadır. Büyük halk kitlelerinin konuştuğu dil ile aydınların dili arasında büyük bir uçurum vardı. Atatürk zamanına kadar olan dili sadeleştirme çabaları başarılı olamamıştı.

Harf İnkılâbı'nın olumlu sonuçları alınmaya başlanmış olduğundan Atatürk dil çalışmaları ile uğraşmak için 12 Temmuz 1932'de, Türk Tarih Cemiyeti'ne kardeş olarak Türk Dili Tedkik Cemiyeti'ni kurdu. Cemiyetin amacı, Türkçenin sözlük, terim, dilbilgisi, cümle bilgisi, etimoloji konularını incelemek ve Türkçenin gelişmesine, dilimizin dünya dilleri arasındaki yerini belirtmeye çalışmaktadır. Dil konusuna titizlikle eğilen Mustafa Kemal, 1929 Eylül'ünde Ertuğrul yatı ile İstanbul'dan Zonguldak'a giderken bir telsiz haberinin eski yazılarla kendisine verilmesine çok sinirlenmişti.[69]

Atatürk'ün direktiflerine göre, önce bir Dil Kurultayı toplanacak, Türk Dili Tetkik Cemiyet'in tezi orada Kurultay'a katılan uzmanların, yazarların, ozanların, basın yetkililerinin ve öğretmenlerin önünde açıklanacak ve onların düşüncesi de alınmak suretiyle dil işi ile olan ilgi genelleştirilecekti.

I. Türk Dili Kurultayı, 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayı'nda toplandı. Amerika Genelkurmay Başkanı General Mac Arthur, Atatürk'ü ziyaret anında Kurultay'daki tezleri, konferansları ilgiyle dinlemişti. Bu ilk kurultayda, Kurum Başkanı Samih Rifat, amacı "Türk dilinin kendi millî kudretleri içerisinde inkişâfını aramak" olarak nitelemişti.[70] Çalışmaların sonunda, bir tüzük düzenlendi. Bunun 20. maddesinde "Türk Dili I. Kurultayı'nın toplandığı 26 Eylül Türk Dili Tetkik Cemiyeti azalarınca Dil Bayramı olarak her yıl kutlanır" denilmekteydi.[71] 26 Eylül'de başlayan Kurultay 1 Ekim'e kadar sürmüştü. Atatürk, Kurultayın ortaya koyduğu sonuçlardan çok memnun oldu. 1 Kasım 1932'de Büyük Millet Meclisi'ndeki açış nutkunda "Millî kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türk Cumhuriyeti'nin temel dileği olarak temin edeceğiz. Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve

zenginliğine kavuşması için bütün devlet teşkilâtımızın dikkatli, alâkalı olmasını isteriz" demekteydi. Türk Dili Cemiyeti daha sonra da Atatürk'ün koruyuculuğunda çalışmalarına devam etti. Bu devrede Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeden tasfiye edilmesi fikrinden vazgeçen Atatürk bizzat kendi yazıları ve beyanlarıyla da bunu açıkça ifadeden çekinmemiştir.[72] Atatürk, 18 Ağustos 1934'te II. ve 24 Ağustos 1936'da III. Dil Kurultaylarında hazır bulunmuş ve kurultayları izlemiştir. Daha sonra, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde, 1942, 1945, 1949, 1951, 1954, 1957, 1960 ve daha sonraki tarihlerde yapılan toplantılarda Dil Kurultayı çalışmalarına devam etmiştir.[73]

1.22. Ölçüler Kanunu: 28 Aralık 1931

28 Aralık 1931'de metre ile ilgili olarak çıkarılan yasada, bütün "mukâvele ve akitlerde, fatura, ticaret defterleri, ilân vesâir ticarî evrak ve vesikalarda bu ölçülerden maadasının kullanılması"nın yasaklandığı belirtilmekte ve böylece Avrupalıların kullandığı her birimi kabul etmekle inkılâplardan biri daha gerçekleştirilmiş olmaktaydı. Kilo sistemi de aynı yasayla getirilmiş olmaktaydı. Demiryolu, yük vagonları ve eşya satımları da bu ölçülere göre hesaplanacaktı. Bu yasanın uygulanması için İktisat Vekâletine bağlı "Ölçüler Umûm Müdürlüğü" kurulacaktı.[74]

1.23. Soyadı Kanunu: 21 Haziran 1934

Türkiye Cumhuriyeti'nde soyadı kullanılmadığından yalnızca şahsın isminin kullanılması karışıklıklara sebep olmaktaydı. Aynı isimden pek çok kişinin olması resmî yazışmalarda anlaşmazlıklar doğuruyordu. Bu yüzden 21 Haziran 1934'te TBMM'de "Her Türk öz adından başka soyadını taşımaya mecburdur" tarzında bir ifâde ile soyadı yasası kabul olundu. Mustafa Kemal de, İsmet Paşa ve arkadaşları tarafından TBMM'de yapılan teklifle 24 Kasım 1934'te Atatürk soyadını almıştı. Sonra, 17 Aralık 1934'te TBMM Mustafa Kemal'den başkasının Atatürk soyadını almamasını da karara bağlamıştır. Atatürk'ün İsmet Paşa'ya İnönü soyadını verdiğini bildiren mektup üzerine İsmet Paşa da 26.11.1934'te İnönü soyadını aldı.[75]

1.24. Genel Tatil: 27 Mayıs 1935

"Ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki kanun" 27 Mayıs 1935'te TBMM'ce kabul edilmişti. Bu yasa ile hafta tatili Pazar günü olarak onaylanmıştır.[76] Eskiden Cuma günü idi.

1.25. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'ndaki Değişiklik: 5 Şubat 1937

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun (Anayasa) ikinci maddesinde değişiklik yapılarak altı okun konması, "Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır" ve "Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir" kararı alındı.

1.26. Medenî Kanun'daki Değişiklikler: 16 Haziran 1938

Türk Medenî Kanunun'da evlenme yaşına ait maddenin değiştirilmesine dair yasa tasarısı onaylanmış ve evlenme yaşı kadınlar için 15, erkekler için 17'ye çıkarılmıştır. Daha sonra 18 yaşından küçüklerin evlenmesi ebeveynlerin iznine bırakılmıştır.

1.27. Lâkap, Nişan, Madalya veÖzel Kılıkların Kaldırılması

24.11.1934'te Mustafa Kemal Paşa'nın öz adının Kamal (sonra Kemal) ve soyadının Atatürk olması kanunlaşıp, 24.12.1934'te Soyadı Tüzüğü'nün kararname ile yürürlüğe girmesinden sonra, buna paralel diğer inkılâplara geçildi. Daha önce 3.12.1934'te din adamlarının tapınaklar ve törenler dışında özel kılık giymelerini yasaklayan ve ancak hükûmetin izniyle tapınak ve dinî törenler dışında da geçici nitelikte özel kılıkların giyilebileceği, izcilik ve sporculuk gibi topluluk ve dernek ve kulüp mensuplarının ve öğrencilerin usûle uygun kılık giymelerini ve simgelerini taşımalarını yasaklayan, yabancıların kendi kılıkları ve simgeleri ile Türkiye'ye girmelerini hükûmet iznine bağlayan kanun kabul edilmişti.[77]

26. 11.1934'te, ağa, hacı, hâfız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi, hazretleri gi

bi lâkap ve unvanların savaş madalyaları dışındaki madalya ve nişanların kaldırılması, müşir yerine mareşal, paşa yerine general ve amiral deyimlerinin kullanılması kabul edildi.[78]

1.28. Millî Bayramlar

27.5.1935'te, Millî Bayram ve resmî tatil günleri ile ilgili kanun kabul edilmişti. Bu yasaya göre, Cumhuriyet'in ilân edildiği 29 Ekim günü tören yapılacak, tek millî bayram olan Cumhuriyet Bayramı, 28 Ekim öğleden 30 Ekim akşamına kadar sürecekti. 30 Ağustos Zafer Bayramı bir gün, 23 Nisan Millî Hâkimiyet Bayramı bir buçuk gün, 1 Mayıs Bayramı (Bahar Bayramı) bir gün, 1 Ocak Yılbaşı Tatili bir buçuk gün, Ramazan Bayramı üç gün, Kurban Bayramı dört gün olacaktı. Hafta tatili de daha önce bahsettiğimiz gibi cuma yerine pazar günü olacaktı.[79]

Bu arada 15 Haziran 1938'de "Noterler Kanunu" kabul edildiği gibi, daha önce 8 Şubat 1937'de Orman Kanunu da onaylanmıştı.

1.29. Eğitim Alanında Yapılan Diğer Yenilikler

1926 yılında Maarif Vekâleti'nin bilimsel yetkisini artırmak için çalışmalar yapıldı. Yeni kuşakları güvenilir, karakterli ve şuurlu olarak yetiştirecek kuruluşları kurarken, öğretmenlere de geçim kolaylığı ve iyi bir gelecek sağlamak amacıyla 20 Mart 1926 ile 22 Mart 1926'da Millî Eğitim Bakanlığı Teşkilâtı'na bağlı yeni kanunlar çıkarıldı. Her ilin kendi bütçesinden yardım etmesi ve böylece yeni öğretmen okullarının açılmasını sağlayabilecek olan kanun da 1926'da çıkarıldı. Süratle okulların sayısı artırılmaya başlandı.

1.30. Üniversitelerin Gelişmesi

1863 yılında İstanbul Darü'l-fünûnu adı altında açılan üniversitede öğrenim sürekli olmamıştı. 8 Şubat 1870'te üniversite resmen açılmıştı. Fakat, dar düşüncelilerin muhalefeti ile bir yıl sonra kapatılmıştır. 1898'de Vekiller Heyeti, Avrupa'ya giden gençlerin ahlâklarının ve fikirlerinin bozulduğunu ileri sürerek Avrupa'ya öğrenci gönderilmemesi ve İstanbul'da Darü'l-fünûn açılmasını teklif etmişti. Fakat, Dar'ül-fünûn (Üniversite) ancak, 19 Ağustos 1900'de yani Abdülhamid II'nin tahta çıkmasının 24. senesinde açılabilmişti.[80] 1908 Meşrutiyeti ile Darü'l-fünûn beş şube olarak çalışmasına devam etmiştir. 20 Nisan 1922 tarihli nizâmnâme ile Darü'l-fünûn adı İstanbul Darü'l-fünûnu olmuştu. 1919'da Darü'l-fünûn Nizâmnamesi yeniden yapıldı ve bu tarihte Darü'l-fünûn ilmî muhtariyet kazandı. 1921 senesinde, Darü'l-fünûn fakültelerince düzenlenmiş olan özel birer encümen vasıtasıyla 1921 bütçesinin düzeni ve tartışması başlamıştı. İki sene önce evvel "muhtariyet-i ilmiye"ye sahip olan Darü'l-fünûn, ayrıca "şahsiyet-i hukukiye ve maliyeye" sahip olabilmek için Maarif Vekâleti'ne sunulmuş kanun layihasının çıkmasını beklemekteydi. 1928 Nisan'ında, Darü'l-fünûn fakültelerince bazı derslerin kürsüye çevrilmek uğraşısı olmuş ve Edebiyat Medresesi'nin bazı yeni kürsüleri kurulmuştu. Tıp Fakültesi'nde de bazı dersler kürsüye çevrilmişti. 1921 bütçesine göre, Darü'l-fünûn muallimlerince en az ve en çok 3500-2500, müderrislere de 3500-7000 kuruş maaş verilecekti.[81]

1924 yılına kadar idare ve teşkilâtında bir değişiklik olmayan Darü'l-fünûn'da, tevhid-i tedrisat kanunuyla 3 Mart 1924'te bir İlâhiyat Fakültesi kurulması kararı alındı. Darü'l-fünûn, 21 Nisan 1924 tarih ve 493 sayılı kanunla hükmî şahsiyetini kazandı. 7 Ağustos 1925'te İstanbul Darü'l-fünûnu Nizamnâmesi ile de ilmî ve idarî muhtariyetini kazanan Darü'l-fünûn Avrupa üniversiteleri seviyesine yükseltildi. Medreselere de fakülte adı verildi.[82] 31 Mayıs 1933'te İstanbul Darü'l-fünûnu'nun kaldırılmasına ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca yeni bir üniversite kurulmasına karar verildi. 31 Temmuz'da İstanbul Darü'l-fünûnu kapatıldıktan sonra, 1 Ağustos 1933'teki bu olayın hemen arkasından yeni bir İstanbul Üniversitesi kurulması kararı verilmişti. İstanbul Üniversitesi 18 Kasım 1933'te Maarif Vekili Hikmet Bayur'un konuşmasıyla öğrenimine başladı. Atatürk, 20 Kasım 1933'te, İstanbul Üniversitesi'nin açılışı nedeniyle Maarif Vekili'nden gelen telgrafı, başarı dilekleriyle cevapladı.[83] Aynı yıl, Üniversite, yapısındaki Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat Fakülteleriyle faaliyetini sürdürmüş, daha sonra, İktisat, Orman Fakülteleriyle, Eczacılık, Diş Hekimliği okulları açılmış ve bu okullar fakülte haline getirilmiştir. Ayrıca, Üniversite'ye bağlı İşletmecilik Fakültesi de kurulmuştur. 1945'te çıkarılan Üniversiteler Yasası ile bütün üniversiteler ilmî ve idarî özerkliğe sahip olmuş, 27/10/1960'ta 115 sayılı yasa ile yeni bir şekil verilmişti.

1.31. İstanbul Teknik Üniversitesi

1774'te kurulan İstanbul Yüksek Mühendislik Okulu, 1914'te dört medrese ile büyütülmüştü. Bugün bünyesinde, elektrik, inşaat, maden, makine, mimarlık fakülteleri mevcuttur.

1.32. Ankara Üniversitesi

Atatürk, tarih ve dil tezleri ile Türk dili ve tarihi araştırmalarını Dil ve Tarih kurumlarından başka özel bir fakültenin sürdürmesini istiyordu. 14 Haziran 1935'te Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulması hakkındaki kanun Türkiye Büyük Millet Mecli

si'nde kabul edilmişti. 9 Ocak 1936'da da Atatürk'ün de hazır bulunması ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açıldı. Millî Eğitim Bakanı Saffet Arıkan açılış söylevinde "Orta Asya'da kültür kurmuş ve bunu dünyanın beş bucağına yaymış bir ulus, çok tabiidir ki yarattığı kültür eserlerinin adını ve bu eserlerle bağlı fikir sistemlerini birlikte götürmüş ve içlerine girdikleri uluslara yaymıştır" demekteydi. Aynı gün ilk tarih dersini Afet (İnan) vermişti.[84] Fakültede çağdaş yabancı dil bölümleriyle birlikte, tarihin birçok ölü diline yer verilmişti. Etice, Çince, Sanskritçe, Sümerce üzerinde çalışmalarla Türk dilinin karanlık devirleri ortaya çıkacaktı. Bunlar arasında Sümerce, Etice özel önem taşıyordu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1925'te kurulan Adliye Hukuk Mektebi ve 1935'te kurulan (10 Haziran'da Mülkiye Mektebi Siyasal Bilgiler Okulu adını alır) Siyasal Bilgiler Okulu'nun, 5 Kasım 1936'da İstanbul'dan Ankara'ya nakli ve bu üçünün birleştirilmesi ile Ankara Üniversitesi haline getirildi. 9 Haziran 1937'de Tıp Fakültesi kuruldu. Sonra, Eczacılık, Fen, İlahiyat, Ziraat, Diş Hekimliği, Veteriner Fakülteleri kuruldu.

1.33. Yüksek Tahsil ve İhtisas Okulları

1905'te askerî ve mülkî tıbbiyeler Haydarpaşa'ya nakledilince Kadırga'da boş kalan binada müstakil bir ebe okulu ile Kadırga Veladethanesi adı altında bir doğum kliniği açılmıştı. Bugünkü Ebe Mektebi'nin temeli böylece atılmıştır. 1928'de Kadırga'daki Ebe Mektebi ile Doğum Kliniği Haydarpaşa'ya taşınmış ve Evkaf İdaresi'nce yapılan bina da öğrenime açılmıştır. Öğrenciler Şişli Çocuk Hastanesi'nde kalarak, Haseki Kadın Hastanesi'nde de ders ve tatbikat görmekteydiler. 1939 yılında Şişli Çocuk Hastanesi'ndeki pansiyon kaldırılmış ve okul, üniversiteye bağlı yatısız hale getirilmişti. Öğrenim iki yıldır.[85]

1847'de İstanbul yakınlarında Yeşilköy havaalanı yerine yakın Ayamama Çiftliği binasında "Ziraat Talimhanesi" adı ile bir Ziraat Okulu açılmasına teşebbüs olunmuştur. Dört yıl kadar öğrenim yapılmıştır. 1889'da Mülkiye Tıbbiyesi içinde Mülkiye Baytar sınıflarının öğrencileri de yer almış, 1890'da da Ziraat öğrencileri bu okula naklolunmuş ve okula "Ziraat ve Baytar Mektebi" adı verilmiştir. Vilâyetlerde ise, ilk Ziraat Okulu 1887'de Selânik'te açılmıştır. Cumhuriyet devrinde ziraat öğretim kurumlarının yeniden teşkilatlandırılmasını hedef tutan 20 Haziran 1927 tarihli kanuna kadar süren ziraat okulları 1927'den itibaren yeni statü ile öğrenime devam etmiştir.

1857'de ilk defa İstanbul'da Ticaret Nezareti binasında öğrenime başlayan Ormancılık Okulu'nun süresi 1917'de iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. Ankara'da yüksek ziraat enstitülerinin kurulması ile okulun ilk sınıfları Ankara'da, son sınıfları İstanbul'da olmak üzere bu Enstitü Orman Fakültesi haline getirilmiş, 1933'te ise yeni bir statüye bağlanmıştır.[86]

2. Siyasî Gelişmeler, Partiler veMuhalefet

2.1. 1920-1922 Arası Solcu Partiler

İstiklâl Savaşı sırasında ve Cumhuriyet döneminde Türkiye'de zararlı çalışmalar yapan partiler bulunmaktaydı. Bunlardan biri Yeşilordu adıyla çalışmaktaydı. Yeşilordu'nun yayımladığı beyânnâmede, nizâmnâmede ve talimâtnâmede, Yeşilordu'nun İslâmiyet'in esaslarına dayandığı, Kızılordu, kızıl inkılâp orduları ile samimî bir kardeşlik bağı olduğu, Asya'nın Asyalılara ait olduğu, fukaranın iyiliğine iş görülmediği açıklanıyordu. Çalışmaları, özellikle, Ankara, Eskişehir, Bursa, Konya, Kayseri, Elaziz'de 8-9 ay sürdüğü anlaşılan Yeşilordu 1921 Ocak ayında olayların çıkmasına neden olmuştu. Yeşilorducuların yargılanmasına derhal girişilmiş, 9 Mart 1921'de Yeşilordu hareketi tamamen silinmiş ve tarihe karışmıştır. 1920 yılının 14 Temmuzu'nda Gizli Türkiye Komünist Partisi, Mustafa Suphi'nin 10 Eylül 1920'de kurduğu Türkiye Komünist Partisi, Mustafa Kemal'in danışıklı kurduğu (18 Ekim 1920) Türkiye Komünist Partisi, 7 Aralık 1920'de Türk Halk İştirakiyun Fırkası, 12 Haziran 1922'de Türkiye Sosyalist Fırkası ve 24 Haziran 1922'de Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası, 11 Ocak 1923'te Sosyalist sözü çıkarılarak çalışmaya devam etmişti.[87] Bunlar, karışık bir düzen içinde, İstiklâl Savaşı süresinde çalışmalarını sürdürmüşler, ama bir süre sonra kapatılmışlardır.

2.2. CH Fırkası ve TerakkiperverFırkası

Atatürk, Millî Mücadele'yi kazanan "Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti"ni siyasî bir parti hüviyetine sokmak istedi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi mebuslarıyla toplanıp, 11 Eylül 1923'te Cumhuriyet Halk Partisi'ni kurdu. Parti Genel Başkanlığı'na Mustafa Kemal seçildi. Halk Partisi'nin altı ana özelliği şunlardı: Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Lâiklik, Devletçilik, Halkçılık, İnkılâpçılık. Bu arada halifeliğin kaldırılması ile inkılâplara karşı hoşnut olmayan bir grup parti kurma hazırlığı içersinde idiler.

Atatürk'ün yurt içi gezilerindeki sözleri ile tutumundan bazı muhalifler onun diktatörlük hevesi içinde olduğu yolunda haberler yayarak ortalığı bulandırıyorlardı. Asıl arzuları parti kurarak ön plâna geçmekti. 6 Ekim 1924'te, Son Telgraf gazetesi, Rauf Orbay, İsmail Canbolat, Refet Paşa ve çevrelerinin bir muhalif parti kuracaklarını yazıyordu. Bu arada, inkılâpların aşamalarının ortaya koyduğu tepkiler de su yüzüne çıkmaktaydı.[88] Vatan, Tevhid'i efkâr, Tanin gazeteleri iyice muhalefete başlamışlardı. Halk Partisi mensupları Cumhuriyet kelimesini de koyarak Cumhuriyet Halk Partisi adını aldıktan sonra (10 Kasım 1924), İsmet Paşa 20 Kasım 1924'te sıkı yönetim talebinde bulunmuş, fakat bu reddedilmişti. Bu arada 9 Kasım'da Refet Bele, Rauf Orbay, Adnan Adıvar ve bazı milletvekilleri Halk Fırkası'ndan istifa etmişlerdi. 21 Kasım 1924'te de İsmet Paşa Başvekillikten istifa etmiş ve 22 Kasım'da Fethi Okyar Başvekilliğe seçilmiş ve kabineyi kurmuştu.

Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa edenler, 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardı. Partinin beyannamesinde fırkanın geçici hareketlere göz yummayacağı, ne bir tek kişinin ne de birkaç kişinin hegemonyası ile oligarşinin kurdurulmayacağı açıklanıyordu. Partinin 36 madde ile de programı açıklanmıştı. Terakkiperver Fırkası'nın ilk şubesi Urfa'da açılmış, 1924 Aralık'ı sonunda da Sivas'ta teşkilâtını kurmuş, ayrıca, İstanbul ve İzmir'e de teşkilât kurmuştu.[89]

Cumhuriyet Terakkiperver Fırkası'na, istifa eden milletvekilleri, İttihat ve Terakki fırkası üyeleri, meşrutiyetçi gruplar ve Malta'dan gelenler katıldılar. Bu parti kurulduktan sonra İstanbul basını açıkça hükûmete muhalefete başladı. Mustafa Kemal, İstanbul'da bulunan Times dergisinin muhabirinin 11.12.1924 tarihindeki sorularını, millî hâkimiyet esasına göre, Cumhuriyet yönetiminin bulunduğu yerlerde fırkaların arka arkaya kurulmasının olağan olduğunu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın gerçek bir fırka olarak kabul edip, etmediğine dair soru için de Türkiye'de yeni bir siyasî fırkanın kurulmasının bazı kanunlara bağlı olduğunu, yeni fırkanın bütün işlemlerini tamamlamış bir kuruluş olduğunu ve programında münakaşa etmeye değerli, esaslı bir prensibin olmadığını söylemiştir.

Gazi, aynı zamanda, İstanbul'da aleyhlerinde olan muhalefet için de İstanbul'da ekseri gazetelerin Cumhuriyet Halk Fırkası'nı ve onun Hükûmeti'ni tenkit etmesi ve muhalefete yatkın olmasının kendisi tarafından izaha gerek duyulacak bir olay olmadığını belirterek, bu gazetelerin halkın ekseriyeti üzerinde yaptığı tesirin böyle yayın yapanların lehinde olmadığı yolundadır demiştir. Yazarın, diktatörlüğe gidiş ya da yöneliş hakkındaki sorusu üzerine de Gazi "Cumhuriyet Halk Partisi ve onun bütün liderleri ve mensupları milletin özgürlüğü için çalışmış olduğuna göre, işaret olunan diktatörlük herhalde yoktur" demiştir.[90]

Terakkiperver Fırkası'nın muhalefeti yüzünden Şeyh Sait adlı kişi cahil köylüleri başına toplayarak 11 Şubat 1925'te isyan etmiştir. Sonunda da Terakkiperver Fırkası kapanmıştır. Biz Fırka'nın kapatılmasından önce Şeyh Sait İsyanı'nı görelim.

2.3. Şeyh Sait İsyanı

Bu isyan, din işlerinin dünya işlerinden ayrılmasını tasvip etmeme amacında olanlar tarafından inkılâba karşı yapılmış bir isyandı. Ama, bu isyanda kişisel çıkarlar peşinde koşanlar, Kürtçülük isteyenler, komünist düşünceliler, yağmacılar da rol oynamışlardır. Olayı yaratanlar, başta Şeyh Sait Nakşibendi tarikatındandılar. Mustafa Kemal'in de belirttiği gibi olayın ana nedeni gericilik idi. Şeyh Sait İstiklâl Mahkemesi'nde de, "din elden gidiyor", "Tanrı Devleti" gibi sözlerle, dünya işlerinde de din kurallarına dayanan bir devlet idaresi istediğini belirtmiştir.

11 Şubat 1925'teki isyan, derhal Elazığ ve Diyarbakır yörelerine yayılmıştır. Hükûmet bu durumda sıkı yönetim ilân etmeyi yerinde buldu ve doğu bölgelerinde bir ay, Malatya'da iki ay sıkı yönetim ilân etti ve konuyu Meclis'e de getirdi. 25 Şubat 1925'te Başvekil Fethi Bey, konuşmasında, Türkiye Cumhuriyeti'nin o bölgede 800 kişiyi öldüreceği ve Şeyh Sait'in de bunlardan biri olduğu, bundan kurtulmak için de Sait'in niyet ettiği ayaklanmaya gittiği yolunda bir mektubu asilerin birinin üzerinde ele geçirdiklerini izah etti. Fethi Bey, gene ele geçen 17 Şubat 1925 tarihli rapora göre, ayaklanmanın amacının şeriatı sağlamak olduğunun anlaşıldığını ve "olay padişahlığı, hilâfeti, şeriatı ve Abdülmecid'in oğullarından birinin saltanatını sağlamak" için yapılan gericilik maskesi altında yapılan Kürtçülük hareketidir demekteydi.[91]

25 Şubat 1925'te, dinî ya da dinin kutsal kavramlarını alet ederek devletin şeklini bozmak isteyenlerin vatan haini olması hakkındaki yasa onaylandı. Böylece, isyan edenlerin sineceği sanılıyordu.

Doğudaki ayaklanma haberi kısa anda yurdun her yanından duyuldu ve gericiliği lanetleyen, Cumhuriyete bağlılığı belirten telgraflar gelmeye başladı. 4 Mart 1925'te, olağanüstü durumdan ötürü, milletin ve Cumhuriyet'in güvenliği için, askerî harekat bölgesinde çalışacak ve Meclis'in kararı olmadan idam kararı verebilecek İkinci İstiklâl Mahkemeleri kuruldu. Aynı gün, gericiliği ve ayaklanmayı çıkaranlar, memleketin sosyal düzeninin ve sükununun, güvenliğinin bozulmasına neden olanlar, kışkırtıcı yayınları yasaklayan Cumhurreisi'nin onayı ile ilgili Takrîr-i Sükûn Yasası onaylandı. Ankara ve Elazığ'da iki İstiklâl Mahkemesi kurulması karara bağlandı. Daha sonra Şeyh Sait ve arkadaşlarını yok etmek için çalışma hızlandırıldı. 14/15 Nisan gecesi Şeyh Sait Varto'da teslim olmak zorunda kaldı. Şeyh Sait ve arkadaşları Diyarbakır'daki İstiklâl Mahkemesi'ne verildiler. Yargılanmalarından sonra, 29 Haziran 1925'te idam edildiler.[92]

2.4. Terakkiperver Fırkası'nın Sonu

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra muhalefet partisine ve basına karşı işleme geçildi. Bazı yazarlar tutuklandı. Terakkiperver Fırkası'nın Urfa, Siverek, Mardin'de kurulup kurulmayacağını inceleyen eski bir vali Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından tutuklandı. Şark İstiklâl Mahkemesi doğudaki Terakkiperver Parti kuruluşlarının kapatılmasına karar vermişti. Vekiller Heyeti, 3 Haziran 1925'te, vatandaşların aldatılıp, kışkırtılmaktan korunması için Takrîr-i Sükun Yasası gereğince Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün merkez ve şubelerini kapattı.

2.5. İzmir Suikastı

Mustafa Kemal'in muhalif ittihatçıları ve Terakkiperver Fırkası'nın bazı üyeleri Atatürk'ü öldürmek istiyorlardı. Bu işi tertipleyenlerden biri de eski milletvekillerinden Ziya Hurşit ile Kuvâ-yı Milliye komutanlarından Sarı Edip Efe ve arkadaşlarıydı. Mustafa Kemal, 10 Mayıs 1926'da Mersin'e gitmiş ve o bölgede beş gün kaldıktan sonra Ankara'ya dönmüştü. M. Kemal'in Ankara'dan ayrılışının ertesi günü suikast yapılacağı haberi ve suikastçıların yakalandığı İsmet İnönü'ye telgrafla duyuruldu. Suikast haberi yurdun her yanında üzüntü yarattı. Tutuklamalar yapıldı ve onlar İstiklâl Mahkemesi'ne gönderildiler. İzmir'deki davanın dışında, olayın sorumluları olan terakkiperver üyeleri Ankara'da tutuklandılar.[93]

Suikastın kendi şehirlerinde olmasından üzüntü duyan İzmirlilerin sevgi gösterisinde bulunmaları ve Ata'ya bağlılıklarını göstermeleri üzerine İzmir'de Naim Palas'ın kapısının önüne çıkan Atatürk düşmanların hareketleri inkılâpları önleyemeyecektir demiştir. İstiklâl Mahkemesi Savcısı Necip Ali, İstanbul'da bulunan Meclis Başkanı'na çektiği telgrafta, Millî Meclis'te üyeleri bulunan Terakkiperver Partisi'nin ileri gelenlerinin olayda asıl suçlu olduğunu açıklaması üzerine tutuklamalar Ankara'da da

başlamıştı. Mustafa Kemal, 22 Haziran 1926'da millete hitaben yayımladığı bildiride, şahsına yapılan sevgi gösterilerinin, ulusun gizli politik düzenler karşısında ve inkılâplar açısından ne kadar uyanık olduğunu gösterdiğini açıklamakta ve teşekkür etmekteydi.[94]

2.6. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Mustafa Kemal ile Ali Fethi (Okyar) Bey, Yalova'da yaptıkları konuşmalarda yeni bir fırka kurulması konusunda anlaşmışlardı. 7 Ağustos 1930'da Mustafa Kemal "Serbest Cumhuriyet Fırkası" kurması yolunda, Fethi Bey'in Atatürk'ün isteği ve izni bulunduğuna dair bir yazılı teminat istemesi üzerine, 8 Ağustos 1930'da yanında İsmet Bey de olduğu halde bu metni hazırlayıp verdi. Sonra, Fethi Bey ile Mustafa Kemal arasındaki yazışmalar açıklanıp, yayımlandı. 12 Ağustos 1930'da, Genel Başkan Fethi Bey, Genel Sekreter Nuri (Conker) Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular. Bu parti, programında, cumhuriyetçi, milliyetçi, laik, esaslara bağlı olduğunu, anayasadaki hak ve özgürlükleri koruyacağını ilân ediyordu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu aynı tarihlerde, Edirne'de Türkiye Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Partisi, Adana'da Ahali Cumhuriyet Partisi kuruldu.

4 Eylül 1930'da İzmir'de parti teşkilâtını kurmak için Fethi Bey İzmir'e gitti. Oradaki halk gergin havanın etkisinde kalarak olaylara neden oldu. 14 yaşında bir öğrenci öldü. Serbest Parti milletvekilleri, İçişleri Bakanı'nın güven oyu aldığı 15 Kasım 1930 günü görüşmelerinden hemen sonra toplanarak, Parti'nin kaldırılmasına dair karar aldılar ve böylece Serbest Cumhuriyet Fırkası 17.11.1930'da resmen kalktı. Böylece tek partili sisteme dönüldü.

2.7. Menemen Olayı

Menemen Olayı, gerici bir hareket olup din devleti kurulması amacı ile yapılmıştı. Olayın yaratıcıları, Manisa'daki dört günden beri toplandıkları Tatlıcı Mustafa'nın evinde, 6 Aralık 1930'da son defa toplanmışlar, nasıl silâhlanacaklarını hesaplamışlardı. Gece verilen karardan sonra bunların bir kısmı Paşaköy'e gitmişlerdir. Diğerleri arkadan gelecekti. Bozalan köyüne gelen asiler, iki hafta da orada kaldılar. 23 Aralık Salı gecesi yola çıkıyorlar.[95]

24 Aralık 1930'da Derviş Mehmet ve altı arkadaşı, Manisa üzerinden sabaha doğru dağ yolundan yürüyerek Menemen'e varır. Derviş Mehmed Menemen'de ilk gördüğü camiye girer ve oradaki bayrağı alır. Camide namaz kılan on beş kişiyle dışarıdakileri şeriat istemeye çağırır.

Hükûmet olayı haber alır almaz Kubilay Bey'in kumandasında bir müfreze gönderir. Kubilay'ın asilere yapmış olduğu uyarı ve nasihatler bir işe yaramaz. Gözü dönmüş asiler tarafından Kubilay şehit edilir.[96]

Hükûmetin yerinde müdahalesiyle ilk olarak Menemen'de şeriat isteriz diye ayaklananlardan 25 kişi, Manisa'da da 13 kişi tutuklanır. Hadisenin Menemen'de değil de Manisa'da hazırlandığı açıktı.

Kaçan iki kişi derhal ele geçirilir. 28 Aralık 1930 Pazar günü 7 Nakşibendi şeyhi ile 7 sivil daha tutuklanır.

Hükûmet Menemen olayına büyük önem vermiş, gazeteler de bu olaya baş sayfalarında geniş olarak yer vermişlerdir. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Fahrettin Paşa bizzat Menemen'e gidip, olayı yerinde incelediler. Bu arada Menemen'de, Hoca Saffet, Balıkesir'de de Şeyh Halil geniş bir fesat çemberi hazırlamakla uğraşıyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa, olayın üzerinde titizlikle durmuş ve bunun Cumhuriyeti yıkmayı hedef tutan bir hareket olduğunu belirtmişti. Mustafa Kemal olaydan duyduğu üzüntüyü Erkânı Harbiye Reisi Mareşal Fevzi Paşa'ya bir mektup yazarak duyurmuş ve olayla bizzat ilgilenmişti.[97]

Menemen olayının yalnız Manisa ve Menemen'e sirayet etmeyeceği, Türkiye'nin her yerinden bu olayın yaratıcıları olduğunu hesaplayan ve buralardan da bu olayın hazırlanmasına yardım yapıldığını düşünen hükûmet, çalışmalarını buna göre hazırladı. İlk olarak 31 Aralık 1930'dan başlamak üzere Menemen ve Manisa'da bir ay müddetle örf-i idare ilân eden hükûmet yurt çapında çalışmalarına başladı.

Menemen Olayı, bütün yurtta üzüntü ve nefret uyandırdığından yurdun pek çok yerinde aydınlar ve gençlik el ele vererek Menemen Olayını protesto eden mitingler düzenledi. 31 Aralık 1930'da Darülfünûn (Üniversite) Meydanı'nda Menemen Olayı münasebetiyle heyecanlı ve coşkun bir miting düzenlendi.

Mitingde, Darülfünûn Emini Muammer Raşit (Sevig), Müderris Maslâhattin Âdil (Taylan) Bey, Maarif Emini Ali Muzaffer (Göker) Bey birer konuşma yaptılar. Binlerce öğrenci Darülfünûn Meydanı'nda "hainleri tel'in ederiz, kahrolsunlar" diye bağırdıktan sonra Taksim'e hareket etmişler ve oradan da sükûnetle dağılmışlardı.[98]

Ankara'da, saat 14.00'te Kubilay için Ankara Türk Ocakları Merkezi'nde büyük bir miting düzenlendi. 3 Ocak 1931'de yapılan bu mitingden başka, aynı gün Konya, İnegöl, Bergama, Bursa, Balıkesir'de de mitingler yapıldı. İzmir Vilâyet Meclisi'nde de olayı meydana getirenler lanetlendi.[99] 5 Ocak'ta ise Rize'de bir miting düzenlendi.[100] Hükûmet olayla ilgili çalışmalarını genişletip, olayın nedenleri ve olaya sebep olanları araştırmaya başladı. Bu çalışmalar sonunda, Avukat Hasan Fehmi Bey tutuklanarak Menemen'e gönderildiği gibi, Menemen'de yeniden 22 ve Alaşehir'de 25 kişi yakalandı ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Ordu Müfettişi Fahrettin (Altay) Paşa Menemen köylerinde araştırmalara başladılar.[101] Başvekil İsmet İnönü ve mebuslar, Menemen olayını lanetleyen konuşmalar yaparak olayın korkunçluğunu etraflıca ortaya koydular ve bu olayın suçlularının muhakkak cezalandırılacağını belirttiler.

Olayın suçluları teker teker yakalanırken, bu arada kaçmayı başaranlar da kaçtıkları yerlerde ele geçirilmeye başlandı. Gelibolu'ya kaçan Derviş Mehmed'in arkadaşı, Manisa'nın Horoz köyünden Florinalı, Naşit Gelibolu'da kaldığı evde yakalandı.

İnkılâpların tutması için hükûmetin çok sert tedbirler alması olağandı. Bu yüzden hükûmet Menemen olaylarının suçlularını en ağır şekilde cezalandırmak istiyordu. Bu yüzden kurulmuş olan "Divan-ı Harp", 2 Ocak 1931'de işe başlamış ve iki yüz kişiyi tutuklamıştı. Suçlular Menemen'de mahkemeye sevk edildi. 14 Ocak'ta suçlulardan yüz kişi mahkemece duruşmaya çıktı, fakat, hepsi suçu birbirinin üstüne atmaktan başka bir şey yapmadılar.

Bir yandan, Menemen olayının Divan-ı Harp'te suçluları hesap verirken, diğer yandan da gericiliği körükleyen yobazların bertarafı için de çalışmalar sürdürülüyordu. Bu konudan olmak üzere, 15 Ocak 1931'de Aydın'da fes ve sarık satan İsmail Hoca'nın malları zapt olunmuş, vesikasız imamlık yapan bir kişi adliyeye verilmişti.

Vekiller Heyeti, 31 Aralık 1930'da "Suçun Cumhuriyet'e karşı geniş kapsamlı bir düzene dayandığı hakkında kesin belgeler olduğu" gerekçesi ile Menemen ilçesi ile Balıkesir, Manisa merkez ilçelerinde sıkı yönetim ilân etti. Bu, Meclis'te kabul edildi ve hatta sonra bir ay daha uzatıldı.[102] Menemen'de çok sıkı tedbirler alındı, sarıklı hiçkimse kalmadı ve 14 kişi daha tutuklanarak mahkemeye gönderildi. 19 Ocak 1931'de İstanbul'da üçü erkek ve biri kadın, İzmir'de bazı kişiler, İzmit'te bir hoca, Aksaray'da da müezzin Hayrettin tutuklanmıştı.[103] İdama mahkum edilenlerden Erbilli Şeyh Esad'ın yaşı ilerlemiş olduğunda (65 yaşını tamamladığından) idamdan kurtulmuş, cezası hapse çevrilmiş ve Askerî Hastane'de ölmüştür.[104]

Menemen'de Divan-ı Harb'in yargılamaları sonunda 105 kişiden 27'si beraat etmiş, 30 Ocak 1931'de yapılan duruşmadan sonra 37 kişi idama mahkûm edilmiş ve karar Meclis'in onayına sunulmuştu.[105] 31 Ocak 1931'de Divan-ı Harb-ı Örfi Müddeiumumî Muavini karar hâkimliğine karşı olayı baştan sona yansıtan ve suçluları, suçları tespit eden evrakı hazırlamıştı.[106] İdam kararları suçlulara bildirilmiş ve Meclis kararı beklenmeye başlamıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi 2 Şubat 1931'de kararları kabul etti ve 3 Şubat 1931'de kararlar uygulandı. Menemen Olaylarının sorumluları sabaha karşı asıldılar. Derviş Mehmed Kubilay'ın şehit edildiği yerde asıldı. Kaçan bir mahkûm ise daha sonra yakalandı.[107]

Menemen Olayı'ndan sonra artık inkılâplara engel olacak bir kuvvet kalmamıştı. Menemen Olayı'nın bu şekilde çok sert cezalar verilmek suretiyle kapatılması hükûmetin inkılâp politikasına uygun düşüyordu. Türkiye'nin büyük çoğunluğu inkılâpları arzularken, birtakım gericilerin inkılâplar karşısında durması, hele şeriat fikri ile hareket etmesi muhakkak ki inkılâpları tehlikeye düşürürdü.

3. Ekonomik Gelişmeler

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonraki ilk yıllar içinde, malî yönden büyük sıkıntılar içinde bulunuyordu. Halkın vergi ödeme gücü zayıftı. Cumhuriyet hükûmeti 17 Şubat 1925 günü bir kanunla aşar vergisini kaldırdı. Kökleri Ortaçağ'a kadar inen bu vergi pek çok suiistimalin kaynağı olmuştur. Aşar vergisinin kaldırılmasından sonra devlet tekel maddeleri, tütün, kibrit, alkollü maddeler vs. ile gelirini yükseltme yoluna gitti. Cumhuriyet hükûmeti bu tedbirlerle köylülerin maddi durumuna destekçi

oldu. 9 Aralık 1925'te, elbise, kumaş, başlık vb. eşyaları mensuplarına giydiren kuruluş ve şirketlerin bunları yerli kaynaklardan temini hakkındaki yerli malı kanunu ile yabancı sermayenin yurt içine girmesi önlenmiş oluyordu.

18 Mart 1926'da Karadeniz'in dağlardan aşağıya doğru alçalan kısmında kömür ve demir madenlerinin incelenmesi, araştırılması ve ilkel kuruluşların meydana getirilmesi için Demir Sanayii Kurulması Kanunu kabul edildi. Birkaç gün sonra da Petrol Kanunu, Veraset ve İntikal Kanunu çıkarıldı. 19 Nisan 1926'da Türk denizcilik ve deniz esnaflığı yapmak hakkını Türk bayrağını taşıyan deniz araçlarına ve Türk uyruklarına veren Türkiye Kıyılarında Deniz Taşımacılığı (Kabotaj) ve Limanlarla Karasuların içinde Sanat ve Ticaret Yapmak Kanunu çıkarıldı. Bir aşama daha yapılarak, Türkiye uyruğundaki şirket ve kuruluşların, bütün işlem, sözleşme, haberleşme, hesap ve defterlerini Türkçe tutma zorunluluğu kondu. 1926'da çıkarılan önemli bir kanun da, İstanbul ve ona bağlı yerlerdeki Balıkçılar Yardım Sandığı Kanunu'dur. Eskiden avlanmalar Padişah Buyruğu ile bazı kişilere verildiği halde, bu kanunla herkes bu haktan yararlanabilecekti. Bu arada, Kazanç Vergisi, Eğlence ve Hususî İstihlâk Vergisi, Maktu Vergi, Umûmi İstihlâk Vergisi, Borçlanma, Şeker İnhisarı gibi maliyeyle ilgili kanunlar da çıkarıldı.[108]

1927 ve 1929'da topraksız köylüye toprak dağıtımı hakkında kanunlar çıkarıldı. Doğu illerinde büyük ölçüde dağıtımlar yapıldı. Böylece, hükûmet, sosyal politikasına ek olarak 1925 ayaklanmasının önderliğini yapan, feodal aşiret şeflerinin güçlerini kırmak istiyordu. 1923 ile 1934 arasında 711.000 hektar toprak dağıtılmıştır.[109]

1929'da bütün dünyayı sarmış olan ekonomik bunalım, Türkiye'nin iktisadî ve sosyal gelişmesinde yeni bir devre açtı. İktisadî sıkıntının baskısı, Türk Devleti'nin gittikçe daha çok iktisadî eylem yapmasına neden oldu.

Kurtuluş Savaşı sırasında Bâb-ı Âli'nin yapacağı yeni emisyon, yani kâğıt para çıkarma işlemi satın alma gücünü, Marmara ve Ege Bölgelerinde yoğunlaştırarak, Kurtuluş Mücadelesi'nin Anadolu'daki kaynaklarına zarar verebilirdi. Millî Mücadele'de, para dolaşım hacminin değişmeksizin aynı noktada durma yani para basılmaması yararlı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçen banknot "kâğıt para-kaime" tutarı 158 milyon liradır. Atatürk zamanında, Merkez Bankası kurulurken, 6 tonluk küçük bir altın rezervini sağlamak için on milyon liralık kâğıt para çıkarılmıştır. Sonraki yıllarda, para çıkarımı 168 milyon liranın üzerine çıkarılmıştır.[110] Bu da enflasyonu yani aşırı sayıda kâğıt para bollaşmasını ve para çıkarma işlemini önlemiştir. Böylece ekonomide düzenlilik sağlanmıştır.

Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Mart 1922 tarihli Üçüncü Toplantı Yılında iktisadî görüşlere yer verdiği nutkunda, Osmanlı Devleti'nde, serbest ticaretin Tanzimat'la başladığını, ama Türk üreticisi ve tüccarının, yabancılarla eşit savaşım yapamadığını, kapitülasyonların millî ekonomiyi bağladığını, yabancı şirketlerin, teknik eleman ve sermaye gücüne sahip olduklarına

değinerek, "Millî piyasada egemen duruma geçmelerine ve yeni gelişen ekonomiyi baskı altında tutmalarına göz yumulmayacaktı" demiştir.

17 Şubat 1923'teki, İzmir İktisat Kongresi'nde ise, gerileme ve çöküntü nedenlerinin iktisadî sorunlara bağlı olduğunu, çağın ekonomi devri olduğunu, ekonomiye bugüne kadar gerekli önemin verilmediğini, ekonominin herşey demek olduğunu belirterek "Tam bağımsızlık için şu kural vardır: millî egemenlik, malî egemenlikle desteklenmelidir. Bizleri bu hedefe götürecek tek kuvvet, ekonomidir" demiştir.[111]

Çağırılan iki bin temsilciden 1135'inin katıldığı İzmir İktisat Kongresi'nde, Millî Türk Ticaret Birliği, İzmir İktisat Kongresi'nde şu kararları aldırmıştı:

a) Tekel sisteminin kaldırılması, b) Gümrük himâyesi c) Millî bir banka kurulması ç) Yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak şekilde girmesi d) Kabotaj hakkının Türk gemilerine tanınması. Bunlardan yabancı sermaye konusuna, Mustafa Kemal açış konuşmasında "Yabancı sermayeye düşman olduğumuz sanılmasın. Memleketimiz geniştir. Çok sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza aykırı olmamak kaydıyla yabancı sermayeye güvence tanımaya hazırız" demiştir. Bu sermaye, özellikle petrol çıkarımında üstün araçlara sahip olan devletlerden alınmakla sağlanacaktır.

19 Eylül 1922'de Türkiye Millî İthâlât ve İhracat Anonim Şirketi'ni, 54 milletvekili, 37 tüccar ve yüksek dereceli memurlar kurmuştu. Bu tarihte, İstanbul Tramvay İşletmesi, Tütün Tekeli, Telefon İdaresi, Bomonti Bira Fabrikası yabancı şirketlerde idi. Feshâne, Beykoz ve Bakırköy'de bulunup, devletindi. 1924'te yabancı sermaye denetiminde 7 demiryolu şirketi, 6 maden imtiyazı, 23 banka, 12 sanayi teşebbüsü, 35 ticaret şirketi, 11 belediye imtiyazı bulunuyordu.[112] 1924'te bankalarda para azdı. Sermaye ve tasarruf birikimi zayıftı. Sanayici yok denecek kadar azdı.

1923'te çıkarılan yasa ile Ziraat Bankası, dışardan çiftçiye gümrüksüz makine dağıtımı kararını almıştı. Tarımsal krediyi sağlarken, sermayesini 1930'da 35.715 bin liraya yükseltildi. Bir yasa ile, "İtibarî Ziraî Birliği"ni 21 Nisan 1924'te kurmuş ve bu sonraki Tarım Kredi Kooperatiflerinin "ortaklarının" öncüsü olmuştur. İstanbul, buğdayının Trakya ve Orta Anadolu'dan sağlayamadığı kısmını ithalâtla karşılıyordu. Tarih boyunca Osmanlılar döneminde İstanbul'un buğday gereksinimi bir türlü sağlanamadığı gibi, İmparatorluğun pekçok yerinde hububat sıkıntısı çekilmişti. 1923'te 11 milyon 621 bin lira tutan buğday ithâlatı, 1927'de 971 bin liraya düştü. 1930'lardan sonra ise, buğday ithalâtı kalmadığı gibi, ipekliler bile dışarıya ihraç olunmaya başlandı. 1922-1927 arasında tütün üretimi 20.544 tondan 64.393 tona, üzüm 37.400 tondan 40.000 tona çıktı. İncir ise 28.200 tondan 23.000 tona indi. Diğer mallarda ise üretim alanında büyük artış oldu. 1925 bütçesiyle yetki alan Hükûmet, köylüye toprak dağıttı. Bunun ücreti 20 yılda ödenecekti. Bu arada, millîleştirilme dönemine gidildi. 1924'te bazı demiryolları, Haydarpaşa Liman ve Rıhtımı'nın satın alınması, 1925'te Reji (Tütün) yönetimi, 1928'de Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana demiryolu ile Haydarpaşa Limanları Şirketi, 1931'de Mudanya-Bursa, 1933'te İstanbul Su Şirketi, 1933'te İzmir Rıhtım Şirketi, 1934'te İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma hattı, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antreposu, 1935'te Aydın Demiryolu,

1936'da İstanbul Telefon Şirketi, 1937'de Ereğli Şirketi (Liman-demiryolları), 1937'de İzmir Telefon, 1938'de Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Şirketi, Elektrik Şirketi, 1939'da İstanbul Tramvay, Tünel, Ankara Elektrik, Havagazı şirketleri, Adana Elektrik, Bursa ve Müttehit Türk Anonim Şirketleri, Mersin Elektrik millîleştirildi. Zonguldak Kömür İşletmeleri, 1940 yılına kadar Türk, Fransız ve İtalyan işletmeleri ile İş Bankası'nca birlikte işletiliyor idi. 1940'ta devletleştirilip, Etibank'a bağlandı.[113] Görülüyor ki, Atatürk devri devletçilik siyasetî, henüz 1923'te başlamış olmasına karşı, büyük bir hızla pek çok işletme ve kurum devletleştirilmiştir.

1923 Şubatı'nda, Mustafa Kemal "Türkiye ve Rusya arasında iç rejimler açısından ilişki ve benzerlik söz konusu olamayacağını" kesinlikle belirtmişti. O, çiftçi, tüccar, sanayici ve işçinin devletle iş birliği halinde başlatacağı seferberliği düşünüyor idi. Ticareti yabancılara bırakmamak gerektiğini savunuyordu.

Sanayi ve madencilikte üretim artmakla birlikte, gerçek anlamda sanayileşme hareketi başlatılamamıştı. 1929 Alî İktisat Raporunda, dışarıya ham madde yerine, işlenmiş eşya satılması en fazla tüketilen malların yurtta yapılması savunulmuştu. Üretim artar ve gelirler yükselirken, ithal maddelerinin isteği de arttı. Ancak, bunlar 1923'ten 1932'ye kadar olan sürede çok gerilemiştir. Örneğin, Sabun ithali 1929'da 675.000 kg'dan 1932'de 25.000 kg'a inmiştir. 1929-1934 yıllarında ihracat, 669 bin tondan 1 milyon 637 bin tona yükseldi. Miktar yönünden sağlanan büyük artışa karşılık, fiyatlar düştüğü için, döviz geliri 155 milyon liradan 92 milyon liraya düşmüştü. İhracat fiyatları, yarıdan fazla düştü.

Daha az dövizi, daha çok mal vererek elde eder duruma düştük. 1922-1925 arasında üç yıllık fiyat artış oranı % 12,5, 1925-1927 arasında % 2 idi. 1924-1929 arasında hazinenin elinde para değerinin düzenliliğini koruyabilecek yeterli altın ve döviz rezervi yoktu. Ancak, zaferin kazandırdığı prestij kambiyo piyasasını etkilemekteydi. 1919'dan bu yana memleketi enflasyonsuz yöneten M. Kemal, Başvekilin para çıkarma isteklerini hep geri çevirdi. 1931'de 6 ton 127 kilo olan altın rezervleri, 1937'de 26 ton 107 kiloya yükseldi. 1938 Türkiyesi'nde açlık yoktu. Yoksulluk eskisi kadar değildi. Millî gelirin % 47,4'ü tarımdan, % 11,2'si imalat sanayiinden, % 4,6'sı inşaattan, % 10,2'si ticaretten ve % 4,1'i serbest mesleklerden sağlanıyordu.

1923'ten 1930'a kadar gümrük istatistiklerine bakacak olursak ithalâtımızın ihracatımızdan fazla olduğu görülür. Bunun sebebi, taşıma araçlarının kıt oluşu ve fabrikaların bulunmayışıdır. Gemi sayısı azdır. Bu yüzden 1931'e kadar, inşaat kerestesi, çam, çimento, taş, alçı, madeni makineler, vapurlar, vagonlar, arabalar için Türk Lirası olarak 376.865.000 lira ödenmiştir. Ama, kumaş, deri, şeker, çimento, çivi ve cıvata ithalâtında 1924'te 87.297.438 TL'si, 1932'de 23.746.428'e inmiştir. 1923'te 368 milyon kilo ihracat 1931'de 667 milyona yükselirken, aynı tarihlerde 1924 497 milyon olan ithalât milyon kiloya inmişti. Üstelik bu tarihlerde bütün dünyada ekonomik bunalım kendini iyice hissettirmekteydi.

1902 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda birkaç bira fabrikası, 1500 kadın ve 500 erkek amelenin çalıştığı Hereke, Zeytinburnu'nda barut ve fişek, Beykoz'da askerî gereksinimler için Tabakhâne, Bursa'da ve Haliç'te kumaş yapan Feshâne, bunların dışında Karamürsel ve birkaç ipek fabrikası dışındakiler hep yabancıların elindeydi. Cumhuriyet Türkiyesi'nde, sanayi inkılâbı 1927'den itibaren başlar. 1927'de 197 olan fabrika sayısı 1933 sonlarında 3000'i aşmakta idi. 1930'da yün mensucat 1.680.000 metre iken, 1932'de 2.200.000 metreye yükselmiştir. Çimento yapımı ise, 1925'te 6.841 ton iken 1931'de 100.435'e yükselmiştir. 1924-1932 arasında Kırıkkale civarında kurulan fabrikalar ile sanayi yükselmiştir. 1926'da 62.971 ton şeker ithal edilirken 1932'de bu 29.336 tona düşmüştür. Alpullu Şeker Fabrikası 1928'de eklediği fabrika ile her sene üretimi artırarak ispirto yapmayı başarmıştır. 1928'de 414.926 litre olan ispirto üretimi, 1932'de 1.613.348'e yükselmiştir. Havza'da 1923'te 583 ton kömür çıkarılırken bu 1932'de 1.200.699'a yükselmiştir. Zonguldak'taki 63 ocağın sermayesi ile Kilimli, Kozlu'nun sermayeleri yükseltilmiştir.

1933 yılına kadar olan dönemde petrol araştırmaları da yapılmıştır. Ruslar Van Gölü'nün doğusunda Kürzot Köyü'nde on kuyu açmışlar ve sonra bunlar üzerinde çalışılmıştır. Özellikle, büyük masraf isteyen petrol araştırmalarının yabancılara verilmemesine özel bir çaba harcanmıştır. Ergani Bakır Şirketi'nin sermayesi 3.000.000 Türk Lirası olup, yarısı Türklere aittir. Maden üretimi de diğer üretimlerdeki gibi büyük bir artış göstermiştir.[114]

Memleket, büyük bir savaştan çıkmış, Düyûn-ı Umûmiye yönetiminin borçlarının faizlerini dahi ödeyemeyecek durumda ve bütün sanayi gereksinimini dışarıdan sağlarken, üretici duruma geçmişti. Elde yalnız birkaç fabrika varken, süratle fabrikalılaşmaya yönelinmiş, bankacılık ve kooperatifçiliğe, çağdaş sanayi usûllerine başvurulmuştu. Devletin yapmış olduğu demiryolları, satın aldığı ve devletleştirdiği şirketler ile halk hizmeti özel sektörden değil devletten sağlanır olmuştu. Durumu çok iyi olmamasına karşın, halk ilerlemeye gidildiğini görüyordu.

Hükûmet ekonomik bunalıma karşı en iyi tedbirin milletçe fedakârlığa katlanmak olduğu kanısını taşıyordu. Bu yüzden yeni vergiler getirildi. 27 Haziran 1931'de Arazi Vergi Kanunu, 4 Temmuz 1931'de Bina Vergisi Kanunu, 6 Temmuz 1931'de Hayvanlar Vergisi Kanunu, 21 Temmuz 1931'de Muamele Vergisi Kanunu çıkarıldı. İktisadî sıkıntıyı önlemek için İktisadî Bunalım Vergisi de konulduğu gibi, 12 Aralık 1931'de gereksiz harcamalardan kaçınmak için Tasarruf Haftası başladı.[115]

3.1. Düyûn-ı Umûmiye Sorunu

Türkiye Cumhuriyeti'ni uğraştıran önemli bir mesele de "Düyûn-ı Umûmiye" Genel Borçlar sorunuydu. Abdülmecid zamanında başlayan borçlanma yüzünden Osmanlı Devleti iktisaden çökmüş idi. Ankara Hükûmeti kurulduğunda 161.303.833 liralık genel borçla karşı karşıya kalmıştı. Lozan Konferansı'nda, borçların İmparatorluğun hâkimiyetinden çıkan tüm yerlere bölüştürülmesi kararı kabul edildi. Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten sonra, 1 Temmuz 1925'te, Fransız Dış İşleri Bakanlığı'nda toplanan komisyon, Türkiye'nin payına 107.528.461 lira borç ayırmıştı. Bu konularda yani Türk Hükûmeti'ne geri verilmesi gereken ve Türk Hükûmeti'nin ödemeye zorunlu

olduğu borçlar konusunda 14.12.1932'de Prensip Uzlaşması, daha sonra 1928 sözleşmesi imzalanmış ve Türkiye'nin payına düşen borç 8.578.343 altın lira olmuştu. Bu konuda, 22.4.1933'te Türk delegesi ile senetleri ellerinde olan temsilciler arasında anlaşma yapılmıştı. Cumhuriyet Hükûmeti bunları taksitle ödemeye devam etmekteydi.[116]

3.2. Kadro Hareketi

Ekonomik bunalıma çare bulmak için Türkiye'deki aydınlar da çaba sarfetmekteydiler. 1932 ile 1934 arasında yayımlanan Kadro dergisinde, diplomat ve romancı Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve pek çok yazar bulunmaktaydı. Kadro dergisinde yazı yazan bu gruba mensup kişiler, iktisadî ve sosyal sorunların açık sözlü tartışmasını yapıyorlar, bazı teklif edilen çözümleri ortaya koymak için girişimlerde bulunuyorlardı. Fakat, Dergi'nin nazikçe yasaklanması ve başyazarının elçi olarak Arnavutluk'a sürülmesi çalışmaları büyük ölçüde etkiledi.

3.3. Devletçilik

Özel teşebbüsün ya şüpheli görüldüğü ya da yetersiz olduğu bir ülkede devletçilik, millî gelişme ve güvenlik adına, endüstri çalışmalarının öncüsü ve yöneticisi oldu. Cumhuriyetin ilk on yılında, özellikle demiryollarının artırılmasında ve tütün, kibrit ve alkol tekellerinin örgütlenmesinde bazı girişimlere geçilmiş bulunuluyordu. 1934'ten 1939'a kadar uygulanan ilk beş yıllık Türk Plânı büyük bir gelişmeyi hedef tutuyordu. Türk resmî raporunun deyimiyle "Programın ana hatları ve tasarlanan endüstrilerin kapsamı, sadece ülkeyi kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetenekli kılmak arzusuyla belirlenmişti". Bütün kusurlara karşılık, plânlar, Türkiye'nin sanayi üretimini 1927 ile 1939 arasında dünya üretimine göre, %14'ten %23'e çıkarmayı başarmıştır.[117]

3.4. Bankalar

Tezgâh devrinden süratle makineleşmeye geçilirken, 29 Ağustos 1924'te İş Bankası, Atatürk'ün adını vermiş olduğu Etibank 14 Haziran 1935, Sümerbank ise, ondan daha önce 3 Haziran 1833'te kurulmuş, Denizbank ve diğer bankaların kurulmasında devam olunmuştu. Devlet sermayesi ile bir bankanın kurulması ilk defa düşünülerek 1926 yılında 20 milyon itibarî sermayeli "Emlâk ve Eytam Bankası" çalışmaya geçirilmiş, sonra bu banka 1946 Haziranı'nda 100 milyon itibarî sermaye ile "Türkiye Emlâk Kredi Bankası" olarak çalışmalarına devam etmiştir. Mithat Paşa'nın kurmuş olduğu Ziraat Bankası'na ağırlık verilmiş 14 Haziran 1937'de Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu kabul edilmişti. 8 Haziran 1933'te Halk Bankası kurulduğu gibi, 10 Haziran 1933'te Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresi 1952'ye kadar uzatılmıştı. Daha sonra bankaların açılmasına hız verilmişti.

3.5. Sanayideki Gelişim

1942 yılında savaş nedeni ile ekonomik sıkıntılara girilmişti. Büyük bir bunalım vardı. 13 Ocak 1942'de ekmeklik hububat ve ekmek tüketimi sınırlandı, bazı yiyecek maddelerine ve yiyecek maddeleri taşıyan taşıtlara Doğu'da el kondu. 22 Ocak 1942'de şekere, 7 Şubat 1942'de hububata, 18.3.1942'de çay ve kahveye zam yapıldı. Bu ve bunun gibi pek çok düzenleme yapıldı. Savaş sonunda sıkıntılar giderildiğinden normal hayata dönülecekti. Bütün bu sıkıntılara karşılık savaş dışında kalmakla beraber, savaş ekonomisinin içeri girildiğinden, bütün dünyada sıkıntı olduğundan Saraçoğlu Hükûmeti 5 Ağustos 1942'de güven oyu aldı.[118]

Cumhuriyet döneminde sanayinin hızla gelişmesine de önem verilmişti. 1915'te 264 olan sanayi kurumları, 1938'de 1.394'e yükseldi. 28 Mayıs 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kabul edilmesiyle sanayi adamlarının harekete geçmesi hızlandırıldı. Bu arada İzmit'teki kâğıt fabrikası ile Karabük'te Ereğli Demir Çelik fabrikaları devletçe açıldı. Maden Tetkik Arama Enstitüsü kurularak Türkiye'deki maden araştırmaları hızlandırıldı. Özel teşebbüsün açtığı fabrikalar ise, özellikle 1940'lardan sonra artmaya başlamıştı. 1927'ye kadar açılmış fabrikaların sayısı 470 iken, 1927'den 1931'e kadar olan sürede açılan fabrikaların sayısı 1988'e çıkmıştır. 25 Haziran 1937'de "Âli İktisat Meclisi Teşkili Hakkında Kanun" kabul edilmiş, Âli İktisat Meclisi, 4 Aralık 1928'de İktisat Bakanı Rahmi Bey'in söylevi ile açılmış ve her yıl belirli zamanlarda toplanıp çalışmaya başlamıştır. Avrupa'nın ve Amerika'nın önemli iktisadî merkezlerinde ticaret mümessillikleri kurulmuştu.

3.6. Ziraat Sahasında Yapılan Yenilikler

Aşarın kaldırılması, köyleri merkeze bağlayan yolların yapılması, köy okullarının artması, sıtma savaşı, Osmanlı döneminde köylüye düşen genel vergi miktarının %40'tan %11'e indirilmesi, Köy Kanunu, işleyecek tarlası olmayan köylüleri toprak sahibi yapma işlemleri, hep Atatürk'ün 1 Mart 1922 söylevinin gerçekleşen sonuçlarıdır. Bataklıklar kurutuldu. Büyük Menderes'te sulama projesi yapıldı.

Ziraat işlerinin düzene konması için, 17 Haziran 1927'de "Ziraat Tedrisatı'nın İslahı" adlı kanun kabul edildi. 20 Haziran 1927'de "Ziraat ve Veteriner Enstitüleriyle Yüksek Mektepler Kurulması'na ve Ziraat Öğretiminin Düzeltilmesi'ne Dair Kanun", Ankara'da mükemmel laboratuvarlara sahip Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün 30 Ekim 19333'te törenle açılması ve Yüksek Baytar mektepleri ve enstitülerin kurulması ve Avrupa'ya ziraat öğrencisi ve öğretmenlerinin gönderilmesi zirâi alanda gelişmeyi artırmak için yapılan teşebbüslerdi.

29 Aralık 1931'de Ziraat Bakanlığı kurulurken, aynı sene Tarım Bakanlığı da kurulmuştu. 1889'da kurulan Ziraat Bankası'nın, 1921'de 11.5 milyon olan sermayesi 1931'de 26 milyona yükseltildi.

Bu çalışmaların amacı köylünün ziraatini geliştirmek oluyordu. Bu bakımından 1924 ile 1931 arasında daha pek çok teşebbüse girişilmiştir. Bu amaçla 1924'te Ziraî İtibar Birlikleri Kanunu çıkarıldıktan sonra, 1929'da köylüye kredi sağlamak için bu birliklerin daha kolay gelişmesini

sağlayacak “Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu” (1 Haziran 1929) çıkarıldı. 7 Haziran 1926’da köylünün daha iyi hayvan yetiştirmesini sağlamak amacı ile “Hayvan Islahı Hakkında Kanun” çıkarıldı.

5 Mayıs 1925’te, şimdiki Gazi Mahallesi yanındaki bir bozkır parçasına çadır kurularak iki traktörle şimdiki Atatürk Orman Çiftliği’nin kurulmasına başlandı. Altı yıl geçmeden dikilen ve tutan iki milyona yakın ağacı ile “Orman Çiftliği” ortaya çıktı.

1930 yılında pirinç ziraatini düzenlemek için altı çeşit çeltik tohumu getirildiği gibi, Orta Anadolu’da Yonca Tohumu Temizleme Kurumu açıldı. 1926 ile 1931 arasında traktör kullanan çiftçileri korumak için kanunlar çıkarıldığı gibi, kredi kolaylıkları da gösterildi. İklim şartlarını zamanında öğrenmek için 100 bölgede meteoroloji istasyonları açıldı.

Köylünün fazla ürününü alıp, depolamak için 24 Haziran 1938’de Toprak Mahsulleri Ofisi kurulması ile bir refahlık sağlanmıştı.

22 Nisan 1940’ta kurulan köy enstitüleri, Türk köylerinde büyük bir aşama meydana getiriyordu. Kanunun bu tarihte kabulünden sonra köy enstitüleri açılacaktı. 14 Mayıs 1945’te Halk Partisi’nin Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 11 Haziran’da uzun görüşmelerden sonra kabul edildi.[119]

3.7. Atatürk Devrinde Açılan Fabrikalar

Cumhuriyetin ilk devirlerinde eğitime, sonraki tarihlerde sanayiye ağırlık veren Atatürk, özellikle 1933’te birinci beş yıllık sanayi plânından sonra bu konuya iyice eğilmiştir. Bu devirde yapılanları şöylece sıralayabiliriz:

1 Nisan 1924: Ergani (Diyarbakır) Bakır Madeni’nin devletçe işlenmesine ilişkin yasanın kabul edilmesi.

22 Aralık 1925: Alpullu Şeker Fabrikası’nın temelinin atılması.

24 Mart 1926: Türkiye’de petrol arama ve işletmesinin devletçe yönetilmesini öngören yasanın kabulü.

6 Ekim 1926: Kayseri’de uçak fabrikasının açılması.

26 Kasım 1926: Alpullu (Kırklareli) Şeker Fabrikası’nın açılması.

17 Aralık 1926: Uşak Şeker Fabrikası’nın açılışı.

28 Mayıs 1927: Teşvik-i Sanayi Kanunu.

6 Kasım 1927: Bünyan Mensucat Fabrikası’nın açılışı.

1 Aralık 1933: Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı.

5 Aralık 1933: Eskişehir Şeker Fabrikası'nın açılışı.

20 Nisan 1934: Ankara, Konya, Eskişehir, Sivas'ta buğday silolarının inşasının onaylanması.

20 Mayıs 1934: Kayseri Bez Fabrikası'nın temelinin atılması.

16 Temmuz 1934: Bursa'da İlk Süt Fabrikası'nın açılışı.

13 Ağustos 1934: Bakırköy Bez Fabrikası'nın açılışı.

14 Ağustos 1934: İzmit Birinci Kâğıt ve Karton Fabrikası ile Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın temelinin atılması.

15 Ağustos 1934: Zonguldak'ta Antrasit Fabrikası'nın temel atma merasimi ve kömür yıkama fabrikasının açılışı.

30 Eylül 1934: Keçiborlu'da kükürt, Isparta'da gülyağı fabrikalarının açılışı.

19 Ekim 1934: Turhal Şeker Fabrikası'nın açılışı.

20 Kasım 1934: Konya Ereğlisi Bez Fabrikası'nın temelinin atılışı.

14 Haziran 1935: Maden tetkik ve Arama Enstitüsü'nün Kurulması Yasası ve Etibank'ın kurulması.

23 Ağustos 1935: Nazilli Bez Fabrikası'nın temelinin atılması.

16 Eylül 1935: Kayseri Bez Fabrikası'nın açılışı.

28 Kasım 1935: Bursa'da Merinos Fabrikası ile Gemlik'te Sunî İpek Fabrikası'nın temellerinin atılması.

29 Kasım 1935: Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın açılışı.

10 Aralık 1935: Zonguldak'ta Türk Antrasit Fabrikasının açılması.

İkinci Beş Yıllık Plân: 20 Ocak 1936

3 Kasım 1936: Çubuk Barajı'nın açılışı.

6 Kasım 1936: İzmit'te Kâğıt ve Karton Fabrikası'nın açılışı.

28 Kasım 1936: Ereğli Kömür Şirketi'nin satın alınması.

10 Aralık 1936: Zonguldak'ta İlk Taşkömürü Fabrikası'nın açılışı.

3 Nisan 1937: Karabük-Demir-Çelik Fabrikası'nın temelinin atılması, montajının başlaması: 1 Mart 1938, kısım-kısım çalışmaya girmesi Haziran 1939.

4 Nisan 1937: Ereğli Bez Fabrikası'nın açılışı.

17 Mayıs 1937: Divriği Demir Madenlerinin keşfi (Maden Tetkik ve Araştırma uzmanlarından Kowenko tarafından).

25 Mayıs 1937: Malatya Bez Fabrikası'nın temelinin atılması.

4 Haziran 1937: Ziraat Bankası'nın kuruluşu.

17 Haziran 1937: Kadıköy Su Şebekesi'nin yabancılardan satın alınması.

14 Ağustos 1937: Haliç'te ilk Türk denizaltısının omurgalarını koyma töreni.

1 Şubat 1938: Gemlik Sun'î İpek Fabrikası'nın açılışı.

2 Şubat 1938: Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışı.

17 Mayıs 1938: Divriği Demir Madenlerinin işletime başlaması.

24 Haziran 1938: Toprak Mahsulleri Ofisinin kuruluşu.

10 Temmuz 1938: İzmit Klor Fabrikası'nın temelinin atılması.

3.8. Bayındırlık

Cumhuriyet ilân edildiğinde 4.072 km. demiryolu bulunuyordu. Bunların % 67,5'i Alman, % 15,3'ü Fransız, % 11,7 İngiliz ve % 5,2 diğer yabancı şirketlere aitti. Orta Anadolu'ya giden yolun sonu Ankara'da bitiyordu. Doğu ve batı vilâyetleri ve Orta Anadolu ve Akdeniz ve Karadeniz arasında demiryolu yoktu. Diğer hatların bitirilmesi için Atatürk'ün direktifleri ile yoğun bir çalışmada bulunuluyordu. Bu bitirilecek hatlar, Sivas-Erzurum, Ankara-Karadeniz Ereğlisi, Afyon-Antalya-Kütahya-Balıkesir, Samsun-Sivas, Fevzipaşa-Ergani hatlarıydı. Hızla demiryolu yapımına girişildi. Bunun sonucunda şu hatlar bitirildi: Samsun-Amasya demiryolu hattı 21 Kasım 1927'de, Kütahya-Tavşanlı 2 Eylül 1928'de, Irmak-Filyos 12 Kasım 1935'te, Fevzipaşa-Ergani 5 Ağustos 1935'te, Filyos-Çatalağzı 19 Kasım 1936'da hizmete girmişti. "Şark Demiryolları Hattı"nın Hükûmetçe satın alınmasına dair sözleşme Ankara'da 25 Aralık 1936'da imzalanmış ve hat 10 Ocak 1937'den itibaren işletmeye açılmıştı. 17 Haziran 1937'de ise satın alma sözleşmesi imzalandıktan sonra, 2 Temmuz 1937'de "Kadıköy Su Şirketi" Hükûmet tarafından işletilmeye başlanmıştı. 1 Temmuz 1937'de Hükûmet tarafından satın alınan "Toprakkale-Payas" ve "İslahiye-Meydanıekbaz" demiryolu hattı işletmeye açılmıştı.

Bütün bunlardan sonra yabancıların elinde olan işletmeler satın alınıp, Millî Hükûmetçe işletmeye açılmıştır.

14 Nisan 1925'te Limanlar Kanunu çıkarıldı. 1924'te başlayan Samsun Limanı 1926'da bitirildi. Karadeniz Ereğlisi Limanı 1933'te bitirildi. Ayrıca Mersin Limanı'nın inşasına başlandı.[120]

22 Nisan 1925'te ayrıca Kadastro Kanunu da çıkarıldı.

Yabancıların elindeki demiryolları satın alındıktan sonra, karayolu yapımına hız verildi. Özellikle Güney Anadolu'da sulama kanalları, su bentlerine ağırlık verildi.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde 34 adet olan gemiye 33 gemi daha eklendikten sonra, İzmit'te faaliyet gösteren tersaneler gemi sayısını artırmaya devam etti. 1923'te tonaj miktarı 34 bin iken, 1926'da 115 bin ve 1927'de 130 bine çıkarıldı.

Enerji üretimi Sarıyar, Bayındır, Çubuk, Kurtboğazı, Keban gibi barajlar kuruldu. Bataklıkların kurutulması için büyük bir çalışmaya girişildi.

Osmanlılar devrinde demiryolları yabancı şirketler tarafından yapıldığından kendi demiryollarımızı kendimiz yapmamız için, Sivas'ta vagon fabrikası kurulduğu gibi, Adapazarı'nda demiryolu ile ilgili tesisler yapıldı ve Eskişehir, İzmir, İstanbul'da demir atölyeleri açıldı. Ankara'da Devlet Demiryolları Okulu açıldı. 1937'de Hava Yolları Umum Müdürlüğü kurularak, hava alanı yapımı hızlandırıldı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet devrine kalan 4.083 km. demiryoluna, Cumhuriyetin 10. yılında 2.213 km eklendi. 1929 km de satın alındı. Demiryollarına Atatürk devrinden sonra önemli hatlar eklenemedi.

Atatürk Zamanında Yapılan Bayındırlık Hizmetleri:

16 Nisan 1925: Kütahya-Tavşanlı demiryolu inşası için yasa.

17 Nisan 1925: Ankara-Yahşiyan demiryolunun açılışı.

20 Kasım 1925: Yahşiyan-Yerköy demiryolunun açılışı.

13 Mart 1926: Kayseri-Ulukışla demiryolu yapımı yasası.

24 Mart 1926: Malatya-Ergani-Diyarbakır demiryolu yapımı yasası.

11 Eylül 1926: Ankara Otomatik Telefon teşkili.

29 Nisan 1927: Yerköy-Kayseri demiryolunun açılışı.

29 Mayıs 1927: Ankara-Kayseri demiryolunun açılışı.

1 Haziran 1927: Devlet Demiryolları ve Limanlar İdaresinin kuruluşu.

9 Eylül 1927: Samsun-Havza demiryolunun açılışı.

21 Kasım 1927: Samsun-Amasya demiryolunun açılışı.

23 Ağustos 1928: Amasya-Zile yolunun açılışı.

2 Eylül 1928: Kütahya-Tavşanlı demiryolunun açılışı.

5 Ocak 1929: Anadolu-Bağdat ve Mersin-Tarsus-Adana demiryolları ile Haydarpaşa limanının devletleştirilmesine (satın alınarak) ilişkin yasa.

8 Ocak 1929: Ankara'dan başka şehir ve kasabalara telefon teşkili yasası.

9 Eylül 1929: Fevzipaşa-Gölbaşı (Malatya) demiryolunun açılışı.

1 Şubat 1930: Kayseri-Sivas (Şarkışla) demiryolunun açılışı.

30 Ağustos 1930: Ankara-Sivas demiryolunun açılışı.

1 Haziran 1931: Mudanya-Bursa demiryolunun Hükûmetçe satın alınması.

1 Şubat 1932: Malatya-Fırat demiryolunun açılışı.

23 Nisan 1932: Kütahya-Balıkesir demiryolunun açılışı.

30 Kasım 1932: Ulukışla-Niğde demiryolunun açılışı.

16 Aralık 1932: Samsun-Sivas demiryolunun açılışı.

3 Şubat 1933: İstanbul-Ankara arasında ilk uçak yolculuğu yapılması.

1 Nisan 1933: Afyon-Antalya demiryolu yapımı yasası.

15 Nisan 1933: Samsun-Çarşamba demiryolunun açılışı.

30 Haziran 1933: Sivas-Erzurum demiryolu yapımı için sözleşme.

20 Eylül 1933: Ulukışla-Kayseri demiryolunun açılışı.

27 Mayıs 1934: Menemen-Bandırma-Manisa demiryolunun devletleştirilmesi.

30 Haziran 1934: Demiryolunun Elazığ'a ulaşması.

30 Mayıs 1935: Aydın demiryolunun satın alınması için sözleşme izni.

5 Ağustos 1935: Fevzipaşa-Ergani demiryolunun açılışı.

12 Kasım 1935: Irmak-Filyos demiryolunun açılışı.

18 Kasım 1935: Filyos-Çatalağzı demiryolunun açılışı.

25 Mart 1936: Afyon-Karakaya, Bozanönü-Isparta demiryollarının açılışı.

25 Aralık 1936: Şark Demiryolları Hattı'nın Hükûmetçe satın alınması için sözleşme (1 Ocak 1937'den itibaren hat Devlet Demiryolları tarafından işletildi).

1 Ocak 1937: Şark Demiryolları (İstanbul-Edirne) devletleştirildi.

1 Temmuz 1937: Hükûmet tarafından satın alınan "Toprakkale-Payas" ve "Islahiye-Meydanıekbaz" demiryolu hatlarının teslim alınışı ve işletmeye açılışı.

1 Temmuz 1937: Kadıköy Su Şirketi'nin Hükûmet tarafından teslim alınıp işletmeye başlanması.

16 Ağustos 1937: Hekimhan-Çetinkaya demiryolunun açılışı.

27 Eylül 1937: İstanbul-Edirne-Londra yolunun Lüleburgaz'a kadar olan yolunun açılışı.

1 Ekim 1937: Çatalağzı-Zonguldak demiryolunun açılışı.

26 Ağustos 1938: Elazığ-Kemah demiryolunun açılışı.

8 Ekim 1938: Ankara-Erzurum demiryolu hattının Elazığ'a ulaşması.[121]

3.9. Sağlık

Cumhuriyet döneminde sağlık görevlerine de önem verilmiştir. 1926 yılında toplumun sağlığı ile ilgili teklif ve kanunlar görüşülmeye başlanmıştı. Bu konudan olarak 1926'da ilk olarak sıtma konusu ele alındı. Önce, doktorların Sıtma Enstitüsü'nde staj yapmalarını zorunlu kılan kanun kabul edildi. Sonra, kinin sağlanması ve satılması hakkındaki Kanun kabul edildiği gibi, Sıtma Savaş Kanunu ve şehir, kasaba, köylerin su ihtiyacı hakkında Sular Kanunu da kabul olundu.[122]

1927 yılında eczacılıkla ilgili sorunlara temas olundu. 23 Ocak 1929'da "Eczacılar ve Eczaneler Hakkındaki Kanun", 2 Mart 1927'de "Eczacılıkta ve Sanat ve Ticaret İşlerinde Kullanılan Zehirli ve Müessir Kimyevî Maddelerin Satışına Dair Kanun" yürürlüğe girdi.

Memleket hayvanlarının sağlığının korunması ve böylece gelirin artırılması yolunda 1929'da "Koyun ve Keçi Sürülerinin Ağıllarda Kışlatılması" hakkındaki Kanun da hayvan sağlığı yönünden önemliydi.

1921'de Ankara'da açılan Çocuk Esirgeme Kurumu'nun şubeleri artırıldı. Bundan başka Sağlık Şûrası usûlü konduğu gibi, Cumhuriyet devrinde, Ankara'da Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hilâl-i Ahmer, (Cumhuriyet devrinde Kızılay adını almıştır), Yeşilay,

Yardımseverler, Veremle Mücadele Cemiyeti, Kanserle Savaş Kurumları gibi kurumlar açılıp, çalışmalarına devam ettiler.

3.10. Cumhuriyet Devrinde Musiki

(1923-1933) Cumhuriyet devrinde Hüseyin Sadettin Bey, Viyana Konservatuarı'ndan mezun olan Hasan Ferit Bey, Prag'dan Halil Bedi, o tarihlerde daha öğreniminde olan Necip Kâzım Bey, eserler vermeye başlamışlardır. Musa Süreyya'nın yönetimi altında iki kısımlı bir musiki okulu olan Darülelhan'ın ismi daha sonra İstanbul Konservatuarı olacaktır. Darülelhan Heyeti Union Francaise'de sekiz, Elhamra'da altı konser vermiştir.

Ankara'da Riyaset-i Cumhur Orkestrası ve Musiki Muâllim Mektebi mevcuttur. Cemal Reşit'in (Rey), on iki halk türküsü, halk dansları ve orkestrası eşliğinde uygulanmasını solist olarak yaptığı piyano konçertosu Paris'te başarı ile çalındı. Hasan Ferit (Alnar), Viyana'da konserler verdi. Batı ülkelerinde Ekrem Zeki, Ulvi, Refik, Necdet, Ferhunde eğitim görmektedir. 1923-1933 arasında pek çok yabancı İstanbul'da konser verdi. Münir Nurettin Selçuk Türk müziğini en iyi temsil edenler arasında bulunuyordu.

Yayın olarak Darülelhan Mecmuası Cumhuriyetin en iyi yayınıdır. Kitap olarak on yıl içinde Ahmet Muhtar'ın Musiki Tarihi, Rauf Yekta'nın biyografik eserleri, Türk Musikisi Nazariyetı ve Tarihi, makaleleri, Mahmut Ragıp'ın (Gazimihal) Halk Musikisi Tetkikleri, Suphi Bey'in eğitici eserleri görülmektedir.[123]

3.11. On Yıllık Edebiyat

(1923-1933) Edebiyat dergileri süreklilik göstermemişlerdir. Ahmet Hamdi (Tanpınar) ile Ahmet Kutsi'nin (Tecer) çıkardıkları Görüş ancak dört-beş sayı çıkabildi. "Yedi Meşaleci"ler ise bu sıralarda henüz büyük bir varlık gösteremediler. Varlık Dergisi'nin bunları toplama etkinliği vardır. On sene içinde şair olarak Faruk Nafiz (Çamlıbel), Orhan Seyfi (Orhon), Yusuf Ziya (Ortaç), Halit Fahri (Ozansoy), Necil Fazıl (Kısakürek), Cahit Sıtkı (Tarancı), Ahmet Kutsi (Tecer), Kemalettin Kâmi (Kamu), Ahmet Hamdi (Tanpınar), Salih Zeki (Aktay), Nazım Hikmet büyük aşama kaydettiler.

Romancılardan ise, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Reşat Nuri (Güntekin), Şükife Nihal (Başar), Suat Derviş, Muazzez Tahsin (Berkant), Peyami Safa, Mahmut Yesari, Etem İzzet (Benice), Nizamettin Nazif (Tepedenlioğlu), Burhan Cahit (Morkaya), Falih Rıfkı (Atay), tiyatroculardan ise Cevdet Kudret, Nazım Hikmet, İsmail Hakkı'yı (Baltacıoğlu) sayabiliriz. İzmir'deki Fikirler Dergisi'nde de Hüseyin Rahmi'nin bir eseri yayımlandı. Çevirme dalında ise Ruşen Eşref (Ünaydın), Cami (Baykurt) Bey'i sayabiliriz. Ruşen Eşref "Virgilius"u, Cami ise "Renaissance"ı çevirdi. Eleştirilerde ise Nüzhet Haşim (Sinanoğlu), Aldülhak Şinasi, Nahit Sırrı (Örik), Elif Naci'yi sayabiliriz.[124]

4. Dış Olaylar

4.1. Hatay Sorunu

Türk Hükûmeti'nin 9 Ekim 1936'da Fransız Hükûmetine, Antakya-İskenderun Sancağı'na bağımsızlık tanınmasını isteyen notasına, 10 Kasım 1936'da Fransızlar bir nota göndermek suretiyle karşılık verince, bu notaya 17 Kasım 1936'da Türk Hükûmeti cevap vermek zorunda kalmıştı. Fransızlar, buna karşılık olarak 1 Aralık 1936'da Türk Hariciyesi'ne bir diğer nota yollamışlardır.[125]

Mustafa Kemal, Hatay sorunu üzerinde dikkatle durmaktaydı. Atatürk Hatay sorunu ile ilgili olarak, 22-26 Ocak 1937 tarihlerinde Kurun Vakit gazetesinde Asım Us'a kendi tarafından dikte ettirilen, fakat, Asım Us'un imzasını taşıyan beş makale yayınlatmıştır. Nihayet, yapılan teşebbüsler başarıya ulaşmış ve 27 Ocak 1937'de Cenevre'de Milletler Cemiyeti'nin toplantısında Hatay'ın bağımsızlığı kabul edilmiştir. Cemiyet 25 Şubat'ta Anayasa Komisyonu kurmuştu.

Hatay'ın bağımsızlığa kavuşması nedeniyle Başvekil İsmet İnönü, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapmış olduğu konuşmada şöyle demiştir. “Büyük Şefin, insanlık yolunda millî bir davayı neticeye yaklaştırmaya matuf gayretlerini takdir borcumdur”. Gerçekten de Atatürk'ün şahsi teşebbüsleri ile elde edilen bu sonuç, ilerde ister istemez Hatay'ın Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlanmasını temin edecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi “Hatay Davasının başarılması sebebiyle Atatürk'e, İsmet İnönü Hükûmetine ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a teşekkür edilmesi” ve “Kahraman Ordu'ya selâm gönderilmesi” yolunda 29 Ocak 1937'de bir karar almıştır. Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne 1 Şubat 1937'de teşekkür etmiştir.[126] Hatay'ın bağımsızlığa kavuşması nedeniyle yurdun her köşesinde coşkun gösteriler ve mitingler düzenlenmiştir. Bunlardan 31 Ocak 1937'de İstanbul Beyazıt Meydanı'nda büyük bir miting yapılmış ve mitingden sonra halk vapurlarla Dolmabahçe Sarayı önünde Atatürk'e büyük tezahürat yapmış ve Atatürk balkona çıkarak halkı selâmlamıştır. Aynı gün, Ankara'nın Ulus Meydanı'nda da bir miting yapılmıştır.

29 Mayıs 1937'de toplanan Milletler Cemiyeti Konseyi'nde Hatay'ın bağımsızlığının ve Hatay Anayasası'nın tasdikinden sonra, 14 Haziran 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Cenevre'de, Türkiye ile Fransa arasında “Sancağın (Hatay) tamamiyet-i mülkiyesini tekeffül eden Antlaşma” ile “Türkiye-Suriye Hududunun Teminine Dair Antlaşma ve Müşterek Beyanname ve bu Beyannameye bağlı Protokol”un imzası onaylanmıştır.

Milletler Cemiyeti Konseyi kararına göre, Hatay'da yeni rejimin (bağımsızlığın) yürürlüğe girişi, Hatay'daki Fransız temsilcisi Roger Garreau'nun karşı koyması ve bazı olaylar nedeniyle Türklerin 29 Kasım 1937'de yapmak istedikleri törenler önlemiş ve yeni rejimin yürülüğe girdiği resmen ilân edilmemiştir. Atatürk bu olaya çok kızmış ve bu konudaki düşüncelerini, Ulus gazetesi başyazarına şöyle ifade etmiştir: “Hatay'da Fransız Delegesi, Hataylıların çok şevk ve heyecanla bayram yapmaları tabii olan bir günde eğer Hatay Türklerinin serbestçe bugünü kutlamaktan menedecek tedbirler almış ise, buna yazık demekle iktifa ederim. Çünkü, böyle bir zihniyet, devletler arasında yüksek dostluk münasebetlerinin hal ve istikbâl için, müsbet yolda yürümek lüzumunun henüz anlaşılmamış olmasından ileri gelir.”

Fransız temsilcisinin Hatay'da yapılacak mitingi önlemesi İstanbul'daki aydın ve gençleri üzmüş ve İstanbul'da Beyazıt Meydanı'nda, Türk Hatay'ın bağımsızlığını kastedenleri protesto amacıyla düzenlenen mitingden sonra, 2 Aralık 1937'de Atatürk'e yolladıkları telgrafta şöyle demişlerdir: "Şuurlu heyecanlarımızı bütün bağlılığımızla ulaştırıyoruz. Büyük Atamız". Bundan hemen bir gün sonra 3 Aralık 1937'de Türk Hükûmeti, Fransız Hükûmeti'ne gönderdiği notada, Milletler Cemiyeti'nin Hatay'la ilgili kararlarına sadık kalınmasını bildirmiştir. 6 Aralık 1937'de ise, Türk Hükûmeti, Fransız Hükûmeti'ne artık tatbik kabiliyetini kaybettiği gerekçesiyle, 1926 yılında Türkiye ve Fransa arasında Ankara'da imzalanan Türkiye-Suriye Dostluk Antlaşması'nın kaldırdığı ve zamanın gereklerine uygun şekilde yeniden düzenlenmesi için hazır olduklarını bildirmiştir. 15 Aralık 1937'de de, Hatay seçimleri için hazırlanan ve Hatay Türkleri aleyhinde uygulamalar taşıyan talimatname projesi dolayısıyla Milletler Cemiyeti protesto edilmiştir. 17 Aralık'ta, Ankara'da da Türk ve Fransız askerî heyetleri arasında Hatay ile ilgili görüşmeler başlamıştır.

Bu arada, Hatay'da Türklere baskıların yapıldığı yolunda haberler yoğundu. 27 Mayıs 1938'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Hatay'la ilgili konuşmalar yapılmış ve Hatay'da Türklere yapılan baskılar protesto edilmiş ve 21 Haziran 1938'de Türk Hükûmeti, Milletler Cemiyeti'ne, Antakya'da (Hatay) faaliyette bulunan Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun baskı hareketlerini protesto eden notasını yollamıştır.[127]

6 Haziran 1938'de Abdurrahman Melek Mandater Devlet adına Hatay Valiliği'ne başlamıştı. Fakat, Hatay'da devamlı olaylar çıkıyordu. Bunun üzerine Ankara Hükûmeti Fransa'ya Hatay'daki Fransız kuvvetleri kadar Türk kuvvetlerinin bulunmasını teklif etti. Bu Fransa tarafından kabul edildi. 23/6/1938'de Orgeneral Asım Gündüz başkanlığında bir kurul Hatay'a geldi. Hatay Türkleri sokaklara dökülmüş sevgi gösterileri yapıyorlardı. Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Hatay sorunu görüşülüyordu. Başvekil Celâl Bayar Hatay davasının mutlu bir sonuca bağlanması için bir konuşma yapmıştı. Bunun için de Fransızlarla dostluklarının çetin bir sınav geçirdiğini de beyan etmişti.

4 Temmuz 1938'de, nihayet, Ankara'da Fransa ile bir "Dostluk Antlaşması" imzalandı. Buna göre, taraflar birbirlerine karşı politik ve ekonomik harekete girişmeyecek, taraflardan biri saldırıya uğrarsa, diğeri bu saldırıya yardım etmeyecek, Hatay'ın bütünlüğünü garanti eden anlaşmalardan doğacak ödevlerde birbirlerine danışacaklar, tarafların yaptığı Umûmi Tehkim Senedi gözönünde bulundurulacak, doğacak anlaşmazlıklar bu senede göre yoluna konacaktı.[128]

Bu anlaşma gereğince, Türk ve Fransız askerleri Hatay'da ortak çalışacaklarından, 5 Temmuz 1938'de Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk alayı Hatay'a girdi. Yeniden seçim hazırlıklarına başlandı. 6 Temmuz 1938'de de Hatay'da sıkıyönetim ilân olundu.

Seçmen tespit işleri 1 Ağustos 1938'de bitti. Seçimlerde 22 Türk, 9 Alevî, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Ortodoks olarak 40 mebus seçilecekti. Anayasa oy kullanma hakkını yalnızca Hataylılara verdiğinden Gaziantep doğumlu Tayfur Sökmen Hatay'ın Kırıkhan nüfusuna geçirildi. 21 Ağustos 1938'de seçilen mebuslar ilk toplantılarını Hatay Gündüz Sineması'nda yaptılar. Hatay Millet Meclisi'nin Başkanlığı'na

tek aday olan Tayfur Sökmen oy birliği ile seçildi. Böylece, 21 Ağustos'ta seçilen ve ilk toplantılarını 2 Eylül 1938'de yaparak devlet başkanlarını seçen Hataylılar artık müstakil olarak Türkiye'ye katılma mücadelesini sürdürmeye başladılar. Aynı gün, Tayfur Sökmen Hatay Devleti'nin bayrağını göndere çekmişti. Başvekil Celâl Bayar, olayları titizlikle izleyen Atatürk, 2 Eylül 1938'de kurulma işi tamamlanınca Cumhuriyet Hükûmeti'nin başarısını kutlayan telgrafı çekti. Ayrıca, Tayfur Sökmen'e de bir telgraf çekerek kendisini kutladı. Beş kişilik Vekiller Heyeti'nin teşkilinden sonra, Başvekil Abdurrahman Melek, 6/9/1938'de programı okuyarak "Programımızın ruhu ve esası Kemalizm Rejimi ve bütün icabatıdır" demekle Türkiye Cumhuriyeti'ne ve Atatürk'e bağlılığını belirtmiş oluyordu.[129]

Bu sıralarda, Fransa ile yapılan görüşmelerde olumlu hava mevcuttu. 23 Haziran 1939'da, Ankara'da, Türkiye ile Fransa ve Suriye'nin Mandater Devleti arasında varılan anlaşmaya göre, Türkiye-Suriye sınırında yapılan değişiklikle Hatay Türkiye'ye bırakılıyordu.[130] Esasen, sancak statüsüne göre, resmî dilin Arapça ve Türkçe olması gerektiği halde, milletvekillerinin yeminlerini Türkçe yapmaları, resmen olmasa bile Hatay'ın Türk olmak istediğini gösteriyordu. Aslında, Türk olan Hatay Devleti de her fırsatta Türkiye'ye katılmak istediklerini belirtiyordu.

Ankara'da yapılan anlaşmadan sonra, Hatay Millî Meclisi de 29 Haziran 1939 günü olağanüstü toplandı. Bütün milletvekilleri tarafından imzalanan bir önerge okundu. Oylanıp, kabul edilen bu önerge ile Hatay Devleti'ne son verme ve Ana vatana katılma kararı alınmış oldu. Hükûmet görevi, Olağanüstü Türk Temsilcisi Cevat Açıkalın'a teslim etti ve göndere Türk bayrağı çekildi.

Ertesi gün, Hatay'ın Anavatan'a katılması konusundaki Türk-Fransız Antlaşması'nın onaylanmasına dair kanun tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmeye başlandı. Yedi maddelik antlaşmanın şartlarına göre, Hatay'da Türk olmayan kimse varsa altı ay içinde Hükûmete başvuracak ve 18 ay içinde Hatay topraklarından çıkarılacaktır.

Altı ay sonra kimse bu hakkı kullanamayacaktır. Hatay'da bulunan bütün Fransız mallarını ve haklarını Türk Devleti 35 milyon franka satın alacaktır. Payas-İskenderun demiryolu derhal bize teslim edilecektir. Dış İşleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu diğer maddeleri de meclise getirdi ve maddeler görüşüldükten sonra, Antalya Mebusu Rasih Kaplan da Büyük Ata'ya ve Millî Şef'e teşekkür ve saygılarını sundu, daha sonra, 30 Haziran 1939'da antlaşma Meclisce kabul edildi.

Birkaç gün sonra da Hatay Vilâyeti kurulmasına dair Kanun çıkarıldı. Hatay Valiliği'ne Şükrü Sökmensüer atandı ve 23/7/1939'da Antakya ile İskenderun'da yapılan törenlerle, Hatay'ın Anavatan'a katılması kutlandı.[131]

4.2. İkili Antlaşmalar

Cumhuriyet döneminde, Atatürk'ün "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesine bağlı olarak dünya devletleri ile "Dostluk Antlaşmaları", "Ticaret ve Seyrisefain", "Ticaret ve İkâmet Antlaşmaları yapılmıştır. Türkiye her geçen gün dünya karşısında itibar kazanmaya devam etmiştir. 1926

senesinden itibaren çeşitli devletlerle antlaşmalar yapan Türkiye Cumhuriyeti, dünyaya kendini artık yepyeni ve güçlü bir devlet olarak tanıtmaya başlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti, 30 Mayıs 1926'da Suriye ile Ankara'da (Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayı 7 Haziran 1926), Meksika Cumhuriyeti ile 25 Mayıs 1927'de Roma'da (TBMM onayı 5 Ocak 1928), 8 Eylül 1927'de Brezilya ile Roma'da (TBMM onayı 4 Aralık 1929'da), Suudî Arabistan'la Mekke'de 3 Ağustos 1929'da (TBMM onayı 15 Mayıs 1930'da) "Dostluk Antlaşmaları" imzalanmıştır. Bunun dışında kısa sürelerle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayladığı ticaret ile ilgili antlaşmalar da yapmıştır. Bu antlaşmalar, 1926'da Finlandiya, Macaristan, 1927'de Federal Almanya, Çekoslovakya, Belçika-Lüksemburg, 1928'de İsveç, Bulgaristan, Estonya, Hollanda, 1929'da gene Finlandiya, Fransa, gene Estonya, İsveç ve 1 Ekim 1929'da Amerika ile Ankara'da imzalanmıştır.

5 Haziran 1926'da, Türkiye-İngiltere ve Irak Hükûmetleri arasında Türk-Irak sınırını tespit eden anlaşmayı 7 Haziran 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi onaylamış, 7 Ağustos 1927'de İsviçre ile Ankara'da "İkamet Sözleşmesi" imzalanmış ve bu Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 5 Ocak 1928'de onaylanmış, 15 Haziran 1928'de, Tahran'da 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran "Emniyet ve Dostluk Antlaşması'na ek protokol" imzalanmış Türkiye Büyük Millet Meclisi 29 Kasım 1928'de bunu onaylamıştı. 17 Aralık 1929'da, Ankara'da, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında, 1925'te Paris'te yapılan "Dostluk ve Tarafsızlık" Antlaşması'nın uzatılması hakkındaki protokol TBMM. tarafından 20 Şubat 1930'da onaylanmış, 23 Aralık 1929'da Türkiye ile Bulgaristan arasında Ankara'da Suçluların İadesi Antlaşması 26 Mayıs 1930'da Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmıştır.

30 Mayıs 1928'de Türkiye-İtalya tarafsızlık anlaşması ve 30 Ocak 1923'te Lozan öncesinde ve Lozan ek sözleşme protokolüyle, Rum ve Türklerin yer değiştirmesi anlaşmazlığı sonra uyuşmazlığa dönüşmüş, 6-7 ay sonra, 10 Haziran 1930'da Türk-Yunan anlaşması yapılmıştır.

En çok ticaret antlaşması 1930'da yapılmıştır. Bu antlaşmalar Macaristan, Federal Almanya, Bulgaristan, Danimarka, Japonya, İsviçre, 1933'te ise Almanya ile Berlin'de, gene Macaristan'la ve Yugoslavya ile 1933'te vuku bulmuştur.

1934'te Hollanda, 1935'te İspanya ile, 1936'da Finlandiya ile ticaret antlaşmaları yapılmıştır.

Bu antlaşmaların dışında 22 Aralık 1930'da Türkiye ile Çekoslovakya arasında Prag'da Suçluların İadesi ve Ceza İşlerinde Adlî Yardım Antlaşması yapılmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi bunu 2 Temmuz 1932'de onaylamıştı. 17 Eylül 1930'da ise Türkiye ile Litvanya arasında Moskova'da "Dostluk Antlaşması" imzalanmış ve TBMM bunu 23 Mart 1931'de onaylamıştı.

20 Ekim 1931'de, İkinci Balkan Konferansı'nın İstanbul'da açılmasından kısa bir süre sonra, 28 Ekim 1931'de ABD ile "İkâmet Sözleşmesi" imzalanmış, TBMM bunu 4 Ağustos 1932'de onaylamıştı.

9 Temmuz 1932'de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne giriş davetini Türkiye Büyük Millet Meclisi kabul etmiş ve 22 Ekim 1933'te Macaristan'la olan "Tarafsızlık Antlaşması" beş sene uzatılmıştır. 7

Nisan 1937'de Mısır ile Ankara'da yapılan "Dostluk Antlaşmasını" TBMM, 14 Haziran 1937'de onaylamıştı.[132]

Bundan sonra da sulh siyasetine devam olunmuş, çeşitli devletlerle antlaşmalar yapıp, eski antlaşmaları da zaman zaman yenileyen Türkiye Cumhuriyeti, II. Dünya Savaşı'na girmeyerek "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesinden ayrılmamıştır.

4.3. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girmesi: 13 Temmuz 1932

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra milletler arası barışın korunması ve iş birliğinin sağlanması için kurulan en önemli teşkilât Milletler Cemiyeti'ydi. Türkiye'nin 1930 yılına doğru milletler arası çalışmalara aktif olarak katılması üzerine, 6 Temmuz 1932'de Genel Kurul, Çin-Japon anlaşmazlığını görüşürken, Türkiye'nin teşkilâta çağrılmasını öngören bir tasarıyı ele almıştı. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olarak katılması ile ilgili işlem, Cemiyetin Genel Kurulu'nun 13 Temmuz 1932'deki toplantısında oy birliğiyle aldığı bir kararla tamamlanmıştır.[133]

4.4. Balkan Paktı

1930 Ekimi'nde Türk-Yunan Antlaşması'ndan sonra, Balkan ülkeleri arasında olumlu etkiler arttı. İtalya ve Almanya tehlikesi yüzünden, Balkan Devletleri Türkiye'nin önderliği altında bir ülkeler birliği kurmak istiyorlardı. 9 Şubat 1934'te üç devlet, (Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya) Türkiye ile bir başlangıç ve üç maddelik ortak bir antlaşma imzaladılar. Balkan Paktı ile sınırlarını garanti eden devletler, dışardan gelen hücumlara karşı birlikte savaşa katılacaklardı. Bulgaristan'ın pakta girmemesi yüzünden Balkan Paktı (Antantı) zayıflıyordu. Son olarak 1940'ta Belgrat'ta yapılan toplantıdan sonra üyeler birbirlerinden kopmuştur.[134]

4.5. Sâdâbad Paktı

8 Temmuz 1937'de dört devlet (Türkiye, İran, Afganistan ve Irak) Tahran'da Sâdâbad Sarayı'nda bir pakt imzalamışlardır. Bu antlaşmayla Türkiye doğusunun güvenliğini sağlamış, fakat bu pakt, II. Dünya Savaşı'ndan sonra unutulmuştur.[135]

4.6. Montreux Sözleşmesi

Lozan Antlaşması, boğazlar üzerindeki Türk egemenliğini kısıtlıyordu. Bu yüzden, Türkiye Cumhuriye

ti, 11 Nisan 1936'da, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi için ilgili devletlere birer nota gönderdi.

Boğazlar rejimini değiştiren konferans, 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montreux şehrinde yapılmıştır. Yeni sözleşmeyi, 20 Temmuz 1936'da toplantıya katılan, Türkiye, Bulgaristan, Fransa,

İngiltere, Japonya, Romanya, SSCB, Yugoslavya ve Yunanistan imzalamıştır. İtalya Boğazlar Sözleşmesi'ne 2 Mayıs 1938'de katılmıştır.

Bu antlaşma ile, Türkiye'nin bu bölgedeki tam egemenliği kabul edilmiş, savaş anında, Türkiye savaşa girmişse, savaş gemilerine boğazı kapatacak, savaşa girer ya da kendini tehlikede görürse boğazları istediği gibi kullanabilecekti. Ticaret gemileri her zaman serbestçe boğazlardan geçebilecek, Karadeniz'deki devletler de Akdeniz'e savaş gemisi geçirebileceklerdi. Montreux, Atatürk devrinin en büyük diplomasi zaferlerinden biridir.[136]

4.7. Türk-Fransız-İngiliz "Üçlü İttifakı": 19 Ekim 1939

Bu antlaşma daha önce bazı aşamalar kaydettikten sonra olmuştur. 4 Temmuz 1938'de Türkiye ile Fransa arasında "Dostluk Antlaşması" yapılmıştı. Buna göre, iki taraf, birbiri aleyhine siyasî, iktisadî anlaşmaya ve birbirine yönelen herhangi bir harekete karışmayacaklar ve birinin saldırıya uğraması halinde, diğeri karşı tarafa yardım etmeyecekti.

12 Mayıs 1939'da yayımlanan Türk-İngiliz Deklarasyonu ile üçlü ittifaka bir adım atılmıştı. 23 Haziran 1939'da da Türk-Fransız Deklarasyonu yayımlanmıştı. Nihayet II. Dünya Harbi başladıktan 49 gün sonra, 19 Ekim 1939'da, Türk-Fransız-İngiliz "Karşılıklı Yardım Anlaşması" Ankara'da imzalanmıştı. Antlaşmayı Türkiye Büyük Millet Meclisi, 8 Kasım 1939'da tasdik etmiş ve anlaşma 16 Kasım'dan itibaren yürürlüğe girmişti. Oysa 1 No'lu gizli protokol gereğince antlaşma imza tarihinde fiilen işlemeye başlamıştı.

5. Atatürk'ün Ölümü

Atatürk yapmış olduğu büyük çalışmalardan dolayı son zamanlarda rahatsızdı. Hastalığı nedeni ile ilk defa 17 Ekim 1938'de komaya girmiş ve bu koma 18 Ekim günü de devam etmiş, 19 Ekim 1938'de yavaş yavaş komadan çıkmıştır. Bu günlerde Fransa'da bulunan Prof. Fissenger ile telefonda irtibat kurulmuş ve tavsiyeleri alınmıştır.

Atatürk'ün geçirmekte olduğu rahatsızlığa ait Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği tebliğlerinde, hastalığı karaciğer hastalığı olarak belirtmiş ve 22 Ekim 1928'e kadar sabah ve akşam olmak üzere iki defa tebliğ yayımlamıştır.

Atatürk 29 Ekim 1938'de, Cumhuriyetin 15. yıldönümü dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Ordusu'na yayımladığı mesajda "… Türk vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini, dahilî ve haricî her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan vazifeni her an yapmaya hazır ve âmâde olduğuna benim ve büyük ulusumuzun tam bir inan ve itimadımız vardır" demekteydi.

8 Kasım 1938'de ikinci defa ağır komaya giren Atatürk'ün ağır durumu 9 Kasım'da da devam etmiş, 9 Kasım günü Cumhurreisi Genel Sekreterliği saat 10.00, saat 20.00 ve 24.00'te yayımladığı

tebliğlerde durumun kötüye gittiğini beyan etmiştir. Gösterilen bütün ihtimama rağmen Atatürk Dolmabahçe Sarayı'nda 10 Kasım günü saat dokuzu beş geçe ölmüştür.

Atatürk'ün Türk bayrağına sarılı tabutu 19 Kasım 1938 günü Dolmabahçe'den büyük bir törenle alınmış, Sarayburnu Rıhtımı'na, oradan da Zafer Torpidesi aracılığıyla Yavuz Zırhlısı'yla İzmit'e nakledilmiştir. Atatürk'ün naaşı, saat 20.30'da trenle İzmit'ten Ankara'ya gönderilmiş, 20 Kasım 1938'de saat 10.00'da devlet ve ordunun ileri gelenleri tarafından İstasyonda törenle karşılanmıştır.

Atatürk'ün tabutu trenden alınarak top arabasına konulmuş, oradan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirilmiştir. 21 Kasım 1938 günü tabut, bir top arabasına yerleştirilerek büyük bir törenle geçici olarak Etnoğrafya Müzesi'ne getirilmiş ve hazırlanan mermer lâhdin üzerine yerleştirilmiştir. 10 Kasım 1954'te büyük bir törenle Anıtkabire nakledilmiş ve ölümsüz vücudu vatandaşlarına emanet edilmiştir.

Uluğ, Naşit Hakkı; Halifeliğin Sonu, İstanbul 1975, s. 64-84, Baydar, Mustafa; Atatürk ve Devrimlerimiz, İstanbul 1973, s. 143-144. Bu kanunla Vahideddin Padişahlık haklarını kaybetti. Hükümsüz kalan İstanbul Hükümeti 4 Kasım 1922'de istifa edince Türkiye'nin tek temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi oldu.

2 Mustafa Kemal'in bu tarihi konuşması için bak: Uluğ, Naşit Hakkı; a.g.e., s. 177-187, Goloğlu, Mahmut: Cumhuriyet'e Doğru, s. 350-358.

3 Goloğlu Mahmut; Türkiye Cumhuriyeti, Ankara 1971, s. 97-104.

4 Goloğlu, Mahmut a.g.e., s. 105-107.

5 Goloğlu, Mahmut a.g.e., s. 305-314. Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara. 1970, Türk Tarih Kurumu Yayını, s. 261, Türk İstiklâl Harbi, IV. cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, 4. Kitap: İstiklâl Harbinin Son Safhası Ankara 1969, s. 225-226, Baydar, Mustafa: Atatürk ve Devrimlerimiz, İstanbul. 1973, s. 157-163. Duru, Orhan, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, s. 195.

6 Nutuk. II, s. 846-847.

7 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi. Devre. II, c. VII, s. 3-6. Uluğ, Naşit Hakkı; Halifeliğin Sonu, İstanbul. 1975, s. 159.

8 Uluğ, Naşit Hakkı; a.g.e., s. 158-159.

9 Goloğlu Mahmut; Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara 1972, s. 159-161.

10 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 14-23. Uluğ, Naşit Hakkı; Halifeliğin Sonu, s. 161-174, Uluğ, H. Naşit; Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İst. 1973, s. 429-439.

11 Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çeviren: Metin Kıratlı), Ankara 1970, s. 264.

12 Uluğ, Naşit Hakkı, a.g.e., s. 176.

13 Ulagay, Osman; Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1974, s. 279.

14 Goloğlu, Mahmut; Cumhuriyet'e Doğru (1921-1922), s. 147-152.

15 Öğüd, Konya. 640 (24 Nisan 1921).

16 Öğüd, 646 (1 Mayıs 1923 tarihli gazete 23 Nisan'ın Diyarbakır'da da kutlandığını yazmaktadır.).

17 Goloğlu, Mahmut; Üçüncü Meşrutiyet: 1920, s. 170-172.

18 Neşet Halil (Atay), Büyük Meclis ve İnkılâp, Ankara 1933, s. 24-25, Goloğlu, Mahmut; Cumhuriyet'e Doğru, s. 70-71.

19 Neşet Halil, a.g.e., 28-29.

20 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara. 1972, s. 25-49, Neşet Halil; a.g.e., s. 30-34, Gözübüyük, A. Şeref Sezgin, Zekâi, Ankara 1957, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 1-468.

21 Goloğlu, Mahmut; Türkiye Cumhuriyeti, (1923), Ankara. 1971, s. 295-303, Türk İstiklâl Harbi, II. cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, IV. Kitap, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası, Ankara. 1969, s. 264-265.

22 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankarab 1972 s. 137-156.

23 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 159-162, Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s. 473, 28 Mayıs 1928'de bazı vakıf görevlilikleri de kaldırıldı.

24 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 473.

25 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, s. 161, 251.

26 Lewis, Bernard; a.g.e., s. 395.

27 İnan, Afet; Türk Kadın Haklarının Tanınmasının Kültür Devrimindeki Önemi (Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi adlı kitaptaki bir makale), Ankara 1972, s. 111-112.

28 İnan, Afet; Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, İstanbul 1938. s. 103.

29 Taşkıran, Tezer; Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları, Ankara. 1973. s. 85-90.

30 Taşkıran, Tezer; a.g.e., s. 131-134.

31 İnan, Afet; Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, s. 245-253.

32 Taşkıran, Tezer; a.g.e., s. 143-153, İnan, Afet; Atatürk ve Türk Kadını Hakkında, s. 137-151.

33 Uluğ, Naşit Hakkı; Halifeliğin Sonu, İstanbul 1975, s. 188-189; Mehmet Aksas, Şeyhülislamlıktan Bugüne, Köln, 1998, s. 50-61.

34 Turan, Şerafettin, Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) "Atatürk'ün Önderliği Altında Türkiye, RCD Seminer", Ankara. 1972, s. 82-83.

35 Kanun metni için bak. (3 Mart 1923) ve 430 No'lu Kanun: Uluğ. Naşit Hakkı; a.g.e., s. 189/190, İslâm Ansiklopedisi, Atatürk, s. 177-178.

36 Atatürk Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, s. 780.

37 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 472.

38 Atatürk Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, s. 781.

39 Hatipoğlu, Veciha; Atatürk'ün Dilciliği (Atatürk ve Türk Dili) Türk Dil Kurumu Yayını. No: 22, Ankara 1963, s. 15-16.

40 Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 423-426.

41 Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami; Türkiye'de Lâtin Alfabesinin Elli Yılı ve Türk Kültürüne Etkisi, Milliyet Gazetesi. 1 Ağustos 1978.

42 Coşar, Ömer Sami; Elifbeden Alfabeye, Milliyet Gazetesi, 10 Kasım 1960.

43 Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami: Türkiye'de Lâtin Alfabesinin Elli Yılı ve Türk Kültürüne Etkisi, Milliyet Gazetesi. 12 Ağustos 1978.

44 Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami; aynı yazı. Milliyet. 12 Ağustos 1978.

45 Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara. 1973, s. 486-487.

46 Sungu, İhsan; Harf İnkılâbı ve Millî Şef İsmet İnönü, Tarih Vesikaları Dergisi, sayı 1, s. 12.

47 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, Ankara 1961, s. 82.

48 İslâm Ansiklopedisi, Atatürk Maddesi, s. 785-786, Eriş, Eyüp-Seçkin, Sami, aynı yazı, Milliyet, 12 Ağustos 1978.

49 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Telgraf ve Beyannameleri, Ankara. 1964, s. 541. Gemlik esnafının gönderdiği yazıya Atatürk'ün cevabı. Goloğlu, Mahmut: (1924-1939), s. 255.

50 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, Ankara 1961, s. 82, İslâm Ansiklopedisi, Atatürk Maddesi, s. 786. M. Kemal 29 Eylül'de Sivas'tan Başvekilliğe gönderdiği yazıda bunu belirtiyordu: Goloğlu, Mahmut; (1924-1930). s. 254-255.

51 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: III, Ankara 1961, s. 83-84.

52 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 5. cilt. Ankara. 1928, 1 Teşrin-i sâni 1928 (Kasım), Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri (1924/1930), Ankara 1972, s. 256-257.

53 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 5. cilt 1928, Ankara 1 Teşrini sâni, s. 7.

54 A.g.e., s. 9.

55 A.g.e., s. 10-13.

56 Hâkimiyet-i Milliye, 2628 (2 Teşrin-i sâni 1928).

57 Hâkimiyet-i Milliye, 2631 (5 Teşrin-i sâni 1928).

58 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972, s. 258-259.

59 Cumhuriyet Gazetesi (2 Kanûn-ı sanî 1929). No. 1672, (5. sene).

60 Cumhuriyet, 1671 (1 Kanûn-i sanî 1929-Salı), 5. sene.

61 Cumhuriyet, 1671.

62 Cumhuriyet, 1673 (3 Kanûn-i sanî 1929).

63 Cumhuriyet, 1674 (4 Kanûn-i sanî 1929).

64 Cumhuriyet, 1675 (5 Kanûn-i sanî 1929).

65 Cumhuriyet, 1680 (10 Kanûn-i sanî 1929-Cuma).

66 Cumhuriyet, 1681 (18 Teşrin-i evvel 1930 Cumartesi). Harf Devrimi için geniş bilgi: Özkaya, Yücel; 1926-1929 Seneleri Arasındaki Devrimlerin Tarihi Yönden Önemleri, Ankara 1981, Yargıtay Dergisi, Sayı: 1-2 (Atatürk'ün 100. Doğum Yılı), s. 148-158.

67 Taşkıran, Tezer; Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları, s. 150.

68 İslâm Ansiklopedisi, Atatürk Maddesi, s. 788; Gologlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, s. 265-266.

69 Gologlu, Mahmut; a.g.e., s. 267.

70 Aksoy, Ömer Asım; Atatürk ve Dil Devrimi, Ankara 1963, s. 36.

71 Aksoy, Ömer Asım: a.g.e., s. 29.

72 İslâm Ansiklopedisi, Atatürk Maddesi, s. 788; Ayrıca geniş bilgi için: Ahmet Cevat Emre, Atatürk'ün İnkılap Hedefi ve Tarih Tezi, İstanbul 1956 s. 43-44; Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1969 s. 467-480.

73 Aksoy, Ömer Asım; a.g.e., s. 29.

74 Cumhuriyet, 2418 (28 Kanûn-ı sanî 1931).

75 Gologlu, Mahmut; Tek Partili Cumhuriyet (1931/1938), Ankara 1974, s. 131-132.

76 Gologlu, Mahmut; a.g.e., s. 160.

77 Gologlu, Mahmut; a.g.e., s. 137.

78 Gologlu, Mahmut; a.g.e., s. 136.

79 Gologlu, Mahmut; a.g.e., s. 160.

80 Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara 1962, s. 394.

81 Öğüd. Konya. 644 (28 Nisan 1921).

82 Ergin, Osman Nuri; Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, c. III, s. 1219-1220; Bilsel, Cemil; İstanbul Üniversitesi Tarihi, İstanbul 1943, s. 25.

83 Gologlu Mahmut; Tek Partili Cumhuriyet, Ankara 1974, s. 117.

84 Aksoy, Ömer Asım; Atatürk ve Dil Devrimi, Ankara 1963, s. 34.

85 Unat, Faik Reşit; Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964, s. 540-544.

86 Unat, Faik, Reşit; Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, s. 540-544.

87 Tevetoğlu, Fethi; Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, Ankara 1967, s. 156-183, 184-379.

88 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972, s. 65-66.

89 Tunaya, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 613-616.

90 Arsan, Nimet; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, s. 77-78.

91 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, Ank. 1972, s. 101-103.

92 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 126-127.

93 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 189-206.

94 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 298-299.

95 Üstün, Kemal; Menemen Olayı ve Kubilay, İstanbul. 1978 (2. Baskı) s. 64-65.

96 Cumhuriyet Gazetesi (25 Kanun-ı evvel-Perşembe) Üstün, Kemal; Menemen Olayı ve Kubilây'ın 23 Aralık'ta öldürüldüğünü yazmaktadır: Devrimler ve Tepkiler, s. 303. Oysa olaylar 24 Aralık'ta başlamıştır.

97 Cumhuriyet Gazetesi (28 Kanun-ı evvel 1930-Pazar).

98 Cumhuriyet (1 Kanun-ı sâni 1931-Perşembe).

99 Cumhuriyet (3 Kanun-ı sâni 1931-Cumartesi).

100 Cumhuriyet (5 Kanun-ı sâni 1931-Pazartesi).

101 Cumhuriyet (1 Kanun-ı sâni 1931-Perşembe).

102 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, s. 305.

103 Cumhuriyet (16 Kanûn-ı sânî 1931); Cumhuriyet (20 Kanûn-ı sâni 1931); Cumhuriyet (28 Kanun-ı sani 1931-Cuma).

104 Cumhuriyet, 2422 (1 Şubat 1931-Çarşamba).

105 Cumhuriyet, 29 Kanun-ı sanî, 1931-Perşembe; Cumhuriyet Gazetesi: 30 Kanun-ı sânî 1931-Cuma).

106 Üstün, Kemal; Menemen Olayı ve Kubilay, İstanbul 1978, s. 58-86.

107 Cumhuriyet; 4 Şubat 1931-Çarşamba Cumhuriyet: 18 Şubat 1931-Çarşamba.

108 Gologlu, Mahmut, Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972, s. 178-179.

109 Lewis, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, s. 462.

110 Ergin, Feridun, “Kurtuluş Savaşında Türk Ekonomisi”, 9 Kasım 1980, İstanbul Milliyet Gazetesi.

111 Ergin, Feridun, Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi, İstanbul 1977, s. 10-14.

112 Timür, Taner; Türk Devrimi ve Sonrası, Ankara 1971, s. 80.

113 Timür, Taner, a.g.e., s. 169-170.

114 Sadrettin Enver; İktisadımızın 10 Yıllık Bilançosu, Milliyet Gazetesi, Sekizinci sene, Teşrin-i evvel, 1933, No: 2773; Ergin, Feridun: Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi, İstanbul 1977, s. 30-64.

115 Goloğlu, Mahmut; Tek Partili Cumhuriyet, (1931-1936), Ankara 1974, s. 33-34.

116 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 106-108.

117 Lewis, Bernard; Modern Türkiye’nin Doğuşu, s. 463-465.

118 Goloğlu, Mahmut, Millî Şef Dönemi (1939-1945), Ankara 1974, s. 145-158.

119 Goloğlu, Mahmut; a.g.e., s. 65-73, 315-363 Lewis, Bernard, a.g.e., s. 467-471.

120 Halil, a.g.e., s. 81-87.

121 Ergin, Feridun, Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi, İstanbul 1977, s. 29.

122 Goloğlu, Mahmut; Devrimler ve Tepkileri, s. 183.

123 Mesut, Cemil; 10 Yıl Zarfında Türkiye’de Musiki Hareketleri (1923-1933) Milliyet, 29 Teşrin-i evvel 1933, s. 33-34.

124 Nurullah Ataç: Milliyet, 29 Teşrin-i evvel 1933, No: 2773 (On Senelik Edebiyatımız).

125 Nota metinleri için bak: Goloğlu, Mahmut, Tek Partili Cumhuriyet, Ankara 1974, s. 198-201.

126 Goloğlu, Mahmut; Tek Partili Cumhuriyet, s. 206-209.

127 Kocatürk, Utkan; Atatürk ve Devrimleri Kronolojisi, Ankara 1973, s. 394-400.

128 Gologlu, Mahmut, a.g.e., s. 299 Sağay, Reşat; 19 ve 20. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletler Arası Önemli Meseleler, İstanbul 1972, s. 246.

129 Sağay, Reşat; a.g.e., s. 246, Goloğlu Mahmut; a.g.e., s. 302; Utkan, Kocatürk; Atatürk Devrimleri ve Kronolojisi, s. 402-403.

130 Soysal, İsmail; Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmalar, Ankara 1965, s. 269-280 Sağay, Reşat; a.g.e., s. 244-247.

131 Goloğlu, Mahmut; Millî Şef Dönemi (1939/1945), Ankara 1974, s. 32-33.

132 Ökçün, Gündüz, Türkiye'nin Taraf Olduğu Milletlerarası Antlaşmalar, Ankara 1962.

133 Geniş bilgi için: Şükran Güneş-Ali Hikmet Alp, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl. Cumhuriyetin ilk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Ankara 1974, s. 287-307.

134 Geniş bilgi için: Ş. Güneş-A. H. Alp, a.g.e., s. 308-359.

135 İsmail Soysal. "1937 Sâdâbât Patkı", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, C. VI, s. 3129-3154.

136 Geniş bilgi için: Feridun Cemal Erkin, Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara 1968, s. 63-72.

Atatürk İlke ve İnkılâpları / Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran [s.394-410]

Çankaya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi / Türkiye

I.Atatürkİlkeleri

1. Cumhuriyetçilik

umhuriyet kelimesi dilimize Arapça “Cumhur” kelimesinden girmiştir. Bu kelime halk, ahali, büyük kalabalık anlamına gelir. Cumhuriyet veya cumhuri devlet iktidarın millete ait olduğunu öngören devlet şekli demektir. Cumhuriyetin Batı dillerindeki karşılığı Republique-Republic şeklindedir. Latince kökten gelen bir kelimedir. Latince, Publica, halk toplum anlamındadır. Res ise ait olma, aidiyet ekidir. Respublica halka ait olma anlamındadır.

Bizim kullandığımız Cumhuriyet kelimesi de Arapça aynı yapı ile karşımıza çıkmaktadır. Arapça Cumhur, halk anlamındadır, iyet ise aidiyet ekidir. Cumhuriyet, kelime olarak halka ait olma anlamındadır. Egemenliğin, yani yönetim ile ilgili kural belirleme ve onu uygulama gücünün halka ait olması.

Cumhuriyet geniş anlamda egemenlik topluluğunun bütününe, millete ait olması anlamındadır.

Türkiye’de cumhuriyet, milli egemenlik ilkesinin benimsenmesinin bir neticesi olarak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yapılan 29 Ekim 1923 tarihli değişiklik sadece yönetim biçimi olarak kabul edilmiştir. 1924, 1961 ve 1982 anayasalarımızda da bir yönetim biçimi olarak kabul edilmiştir.

Atatürk’ün, cumhuriyeti devletin siyasi bir rejimi olarak seçmesinin en önemli nedeni; Türkiye’yi modernleştirme çabalarına cevap veren rejim biçimi olmasıdır. Cumhuriyeti “fazilet” olarak niteleyen Atatürk, Ekim 1924 tarihli bir konuşmasında cumhuriyeti şu şekilde tanımlamaktadır: “Türk milletinin tabiat ve şiarına en mutabık olan idare Cumhuriyet idaresidir.”[1]

Cumhuriyetçilik, devletin siyasi rejimi olarak cumhuriyeti benimseme ve onu fazilet rejimi olarak tanımlama ve değerlendirme demektir.

Cumhuriyetçilik ilkesi, Atatürk’ün devlet anlayışının temellerinden birini oluşturan Milli Egemenlik ilkesiyle çok sıkı ilişki içindedir. Milli Egemenliğin korunması ve gözetilmesi Cumhuriyet Rejimi ile mümkündür.

Cumhuriyetçilik ilkesi, fertlerin değil, milletin bütününün benimsediği bir ilkedir ve Türk milletine aittir.

Cumhuriyetçilik ilkesinin öngördüğü cumhuriyet rejiminin “demokrasi” ile ilgisi vardır. Atatürk bunu, “Cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir” diyerek ifade etmiştir.[2]

Türkiye’de Cumhuriyet, ırk, din, dil ve cinsiyet farkı gözetmeksizin, bütün vatandaşların paylaştıkları ve yararlandıkları siyasi rejimin adı olmuştur. “Eşitlik İlkesi”, Türkiye Cumhuriyeti’nin özünü teşkil etmiştir.

Devlet şekli cumhuriyet olan yeni Türk devleti, Misak-ı Milli ile çizilen, milli sınırların üzerinde milli devlet anlayışını, millet ve devlet birliğini, bütünlüğünü ifade eder. Bu bütünlüğü Atatürk İzmir’de 14 Ekim 1925’te yaptığı konuşmada şu şekilde değerlendirmiştir: “Bugünkü hükümetimiz, teşkilat-ı devletimiz doğrudan doğruya milletin kendi kendiliğinden yaptığı bir taşkilat-ı devlet ve hükümettir ki, onun ismi cumhuriyettir. Artık hükümet ile millet arasında mazideki ayrılık kalmamıştır. Hükümet millettir, millet hükmettir.” Cumhuriyet, en gelişmiş devlet şekli olarak Türk inkılabının sonucudur, başarısıdır. Cumhuriyetçilik’ten anlamamız gereken ilk önemli şey halkın yönetimde söz sahibi olmasıdır. Yönetimde söz sahibi olmak demek uyulacak ve uygulanacak kuralları belirleme ve uygulama güç ve yetkisinin halkta olması demektir. Halk bu güç ve yetkisini seçim unsuru ile belirlediği temsilcileri aracılığıyla kullanır. Halk kanun önünde eşit sayılacak, kanunlar herkese eşit şekilde uygulanacak ve halk iradesini özgür bir şekilde ortaya koyacak. Bu uygulama topluma “Vatandaş olma” “vatandaşlık” kavramını da getirir.

2. Milliyetçilik

Mensubu olduğu milleti sevme, onu yükseltme şuuru olarak özetlenebilecek Milliyetçilik, Türk inkılabının bir temel prensibi olduğu kadar, Türk milletinin kaderini tayin eden bir temel ilke, bir yüce ülkü, milleti huzur ve refaha yönelten bir bağdır.[3]

Milliyetçilik ilkesi, millet ve milliyet kavramlarına dayanır.

Millet, objektif bir ifade ile “herhangi bir esas etrafında toplanmış insan topluluğu” olarak tarif edilebilir. Topluluğu sağlayan esas insan topluluklarının özelliklerine göre değişiklik gösterir. Bu “esas” Fransa’da “kültür”, Almanya’da “ırk”, Araplarda “dil”, ABD’de “tâbiyyet” mefhumlarından ibaret olabilir. İnsan topluluklarının millet olabilmesi için bu bağlardan en az birinin etrafında toplanması gerekir. Buna karşılık bu bağlardan birden fazlası veya hepsiyle birden bağlı topluluklara “milliyet” ismi verilir. Türkiye Türkleri için bu bağların birden fazla olduğu konusunda ilim adamlarımız arasında görüş birliği vardır. Ancak, tespitler farklıdır. Yusuf Akçura, bu esasları “dil” ve “soy” olarak ifade eder. Ziya Gökalp ve İ. H. Danişment bu esaslara “kültür” ve “din” mefhumlarını da ilave ederler.[4]

Atatürk’ün milleti tarifi ise şöyledir: “Millet, dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir.”[5]

Milliyetçilik, kişiyi, topluluğu bağlayan bağ olarak, “Milliyet, vatandaşlık, milliyet duygusu” şeklinde de ifade edilmektedir. Ancak, milliyetle, milliyetçilik arasında fark vardır. “Milliyet”, bir millete

mensup olma, bir millete bağlı olma halidir. “Milliyetçilik” ise, bir millete mensup kişilerin, mensup oldukları millete karşı besledikleri bağlılık dugusu ve şuurudur. Kişinin mensup olduğu kitleye karşı bağlılık hissi, millet duygusunun esasını, kökünü teşkil etmektedir.[6]

Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı, özellikle Türk milletinin birliği ile beraberliğine yer ve değer vermektedir. Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı birleştirici ve toplayıcı nitelikte ve millet yararınadır. Bu anlayış Türk milleti gerçeğinden hareket eder ve ona dayanır. Gerçeğe dönüktür. Türk milletinin yükselme ve çağdaş milletlere ulaşma ülküsünü ifade eder. Türk milletini meydana getiren değerleri korumayı esas alır.[7]

Atatürk, genç nesillerin mutlaka bu duygu ve düşünceyle yetişmesini istemiştir. O, İstiklal Harbi’ni ve inkılaplarını, bu büyük milli hisle başarmıştır. Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı, hürriyete ve insan şahsiyetine değer verir. Zaten gerçek milliyetçilik, medeniliğin özü olan hürriyetten doğar.

“Bize milliyetçi derler, fakat biz öyle milliyetçileriz ki bizimle iş birliği eden bütün milletlere hürmet ve riayet ederiz. Onların bütün milliyetlerinin gerçeklerini tanırız. Bizim milliyetçiliğimiz herhalde bencil ve mağrurane bir milliyetçilik değildir.” Atatürk bu sözleriyle milliyetçiliğimizin milletlerarası ilişkilerde barışçı ve diğer milletlere saygılı bir anlam taşıdığını ifade etmektedir.

Türk milliyetçiliği bir inanç, bir duygudur. O inanç ve duygunun içinde vatanın bütünlüğü esası vardır. Milliyetçilik, sosyal ve kültürel faaliyetlerle oluşan ruhsal bir bağdır. Sınıfsız ve imtiyazsız bir toplumu ifade eden bu bağ geçmişte ve gelecekte heyecanını daima hissettiren bir mefkuredir. Atatürk, bu mefkureyi millet gerçeğine dayandırarak 22 Mayıs 1919 tarihli raporunda şu şekile ifade etmiştir. “Millet, milli hakimiyet esasını ve Türk milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır.” Atatürk’e göre milliyetçilik, bir ırkçılık değil, bir vicdan ve duygu işidir. İnsan haklarına ve hürriyete dayanan, kültürel değerlere kıymet veren bir sistemdir.[8] Daha önceden de belirtildiği gibi Atatürk’ün milliyetçilik anlayışının temelinde kültür vardır. Türk milletine mensup olma şuuru ile vatanı ve milletine bağlı olan insanları bir arada tutan ve ortak bir gaye, ortak bir amaç etrafında toplayan kültürdür. Binlerce yıllık tarih içinde, birlikte bulunmaktan, birlikte yaşamaktan doğan ortak değerler ve inanç sistemimizden gelerek hayatımızın her anına yansıyan ortak dini değerler kültürümüzü oluşturan temel unsurlardır. Bu kültür değerlerinin önemli özelliklerinden biri de statik, yani durağan olmamaları; aksine dinamik, yani zaman ve şartlara göre eskiyenlerin, ihtiyaca cevap vermeyenlerin atılması ve yeni ihtiyaçlara göre, zora başvurmadan, yeni değerlerin benimsenmesidir.

3. Halkçılık

Dilimizde kullanılan halk deyiminin anlamı, insan topluluğudur. Osmanlı Devleti’nde halk deyimi aydın zümrenin dışında kalan insan topluluğunu ifade ediyordu. İlk defa Ziya Gökalp tarafından “halk”ın Türk milletini ifade ettiği savunulmuştur. Yaşanılan zamandaki topluluğun adıdır.

Türk devlet geleneğine göre devlet halk için vardır. Halka hizmet, halkın korunması ve halkın doyurulması için mevcut bir idari yapıdır. Halkın taşıdığı bu mana Osmanlı Devleti'nin son döneminde unutulmaya yüz tutmuş iken hak ettiği ifade ve önemi Türk inkılabı ile tekrar kazanmıştır.

Türk inkılabının anlayışına göre halk ile millet arasında bir birlik, bir eşdeğerlik vardır. Türk halkı, Türk devletinin beşeri unsurunu oluşturur. Türk milleti, Türk halkının Türklük bilinci içinde gelişmesiyle siyasi ve sosyal alanda değer kazanmasıdır. Türk milleti halklardan teşekkül etmiş değildir. Bunun sonucu olarak Türk devletinin beşeri unsurunu halklar meydana getirmez. Türk halkı şehirlisi, köylüsü ile din ve ırk farkı gözetilmeksizin vatandaşların bütününü ifade eder.

Halkçılık, milliyetçilik fikrinin bir sonucudur. Gerçek anlamda milliyetçilik, halkçılığa dayanır, halkçı bir özellik taşır.

"Türkiye halkı asırlardan beri hür ve bağımsız yaşamış ve bağımsızlığı yaşama gereği saymış bir kavmin kahraman evlatlarıdır. Bu millet bağımsızlıktan uzak yaşamamıştır, yaşayamaz ve yaşamayacaktır" sözleriyle Atatürk halkçılık anlayışını ifade etmiştir.

4. Devletçilik

Atatürk inkılapları çerçevesinde Devletçilik özel teşebbüse yer veren ekonomik prensiplere sahip iktisadi alandaki uygulamalardır.

Türkiye'de devletçilik, karma ekonomi şeklinde gelişme göstermiştir. Karma ekonomi devlet işletmeciliği ile özel teşebbüsün bir arada bulunması demektir. Ancak bu anlayış ekonomide katı bir devletçiliğin uygulanmasını ifade etmez.[9]

Atatürk Devletçiliği: "Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş ve Türkiye'ye has bir sistemdir… Kişinin çalışmasını esas almakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha kavuşturmak ve memleketi geliştirmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde özellikle ekonomik alanda devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır"[10] şeklinde tarif etmektedir.

Atatürk devletçilikle devleti, ekonomik hayatı destekleyen bir güç olarak düşünmüştür. Devlet yatırımcıya, üreticiye, dağıtımcıya, tüketiciye yön vermek ve bu tür konuları denetlemekle yükümlüdür. Atatürk, devletçiliği tamamıyla demokrasi ve hürriyet rejimi içinde değerlendirmiş, devletin iktisadi sahada rehberliğini ön planda tutmuştur. Ancak bu rehberlik her şeyi devlet yapar anlamında değildir.[11]

Atatürk, 1936 yılında devletçilik konusunda şunları söylüyor: "Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini ve şahsi faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve çok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin içine almak."

“Devletçilik bilhassa sosyal, ahlaksal ve ulusaldır. Devlet ve fert (özel teşebbüs) birbirine karşıt değil, birbirinin tamamlayıcısıdır.” Görüldüğü gibi Atatürk, ekonomik kalkınmanın temelinde “ferdi teşebbüs ve menfaatin” bulunmasını doğal bir olgu olarak kabul etmektedir. Ferdin teşebbüsünün ekonomik faaliyetine sınır çizilmesini, hükümetin görevi saymakla birlikte, bu sınırın zaman içinde değişebileceğini düşünmektedir.

5. Laiklik

Laik olma, “dünya işlerinin, din işlerinden, dini otoriteden ayrı olarak ele alma” şekliyle tarif edilmektedir. Bugün hukuki manada laiklik; devlet ve din işlerinin ayrılığı, devletin vicdan hürriyetinin gerçekleşmesinde tarafsız kalmasıdır. Değişik bir ifadeyle; devletin Allah ile kul arasından çekilmesi ve dinin de devlet işlerine karışmaması yani akıl ile imanın yetki alanlarının birbirinden ayrılmasıdır.[12]

Günümüzdeki laik kelimesinin ifade ettiği modern manaya ulaşılması, Tanzimat’la birlikte başlar. Gülhane Hattı Hümayunu’nda din ve mezhep hürriyeti öngörülmüş, 1876 “Kanun-i Esasi”nin on birinci maddesiyle laikliğe doğru yöneliş, anayasa teminatı altına alınmıştır. 1909 tarihli Kanun-i Esasi ile bu durum aynı şekilde muhafaza edilmiştir. 1921 tarihli “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”nda milli hakimiyet ilkesi ön planda tutulmak suretiyle laiklik anlayışının gerçekleşmesinde bir adım daha atılmıştır. Nihayet gerek Osmanlı Devleti anayasalarında, gerekse Yeni Türk Devleti’nin 1921, 1924 anayasalarında mevcudiyetini muhafaza eden “devletin dini islam’dır” ibaresi 10 Nisan 1928 tarihli 1222 Sayılı Kanunla yapılan bir anayasa değişikliği ile kaldırılmış, 5 Şubat 1937 tarih 3115 sayılı kanunla “laiklik” bir anayasa ilkesi olarak yerini almıştır.

Atatürk’ün gerçekleştirdiği inkılapların temelini teşkil eden laiklik, Türk milletinin maddi, manevi ve fikri yapısını modernleştirme istikametine yöneltmiştir.

Atatürk’e göre din bir vicdan meselesidir. Dine saygı, inanan kişinin haklarına saygının bir sonucudur. Buna en güzel delil Atatürk’ün şu sözleridir: “Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye muhalif değiliz. Biz sadece din işlerini devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyoruz.”[13]

Türkiye’de devletin laikleştirilmesi, toplum hayatında laik değerlere yer verilmesi dinin, devlet hayatında siyasi bir fonksiyon ifa etmesine kesin olarak son verme şeklinde görülmüştür. Siyasi, sosyal, hukuki ve ekonomik zorunluluğun sonucu olan laiklik, bu nedenle devlet idaresi ile birlikte hukuk, eğitim, dil alanlarını da kapsar: “Bizim dinimiz en makul ve en tabi bir dindir ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır.”[14]

Atatürk’ün din ve laiklik anlayışında, millet sevgisi ile birlikte dine saygılı olma hasletini de görmekteyiz. Onun gerçekleştirdiği Türk inkılabında laiklik din aleyhtarlığı şeklinde değil, toplum hayatında din hürriyetinin, serbest düşüncenin güvenilir bir teminatı olarak düşünülmelidir.[15]

6. İnkılapçılık

İnkılapçılık ileriye, gelişmeye yönelik bir manayı ifade eder. İnkılapçı bir toplum devamlı bir gelişme içerisindedir. Tarihi ve sosyal gelişmeler neticesinde toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde kurallar koymak inkılapçı topluma has bir özelliktir.

Atatürk bu amaçla; "Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkali ile medeni bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir" diyerek Türk devletinin ve Türk toplumunun medeni ve insani yaşayışının gereği, meydana gelen yeni düzenin korunmasını lüzumlu görmüştür.[16]

Türk inkılabını, "Türk milletini son asırlarda geri bırakmış müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müessese koymuş olmak" şekliyle tarif eden Atatürk'ün inkılapçılık anlayışı söz konusu müesseseleri korumak ve savunmaktır."[17]

Toplumsal gelişmelerin sonucu, toplumsal ihtiyaçları karşılayan kurallar konulurken, bilimsel arayış, bilimin ışığı altında gelişmeleri değerlendirme, Türk inkılabının, inkılapçılık anlayışının bir gereğidir.

Atatürk'ün inkılapçılık anlayışının ardında dünya kültür ve medeniyetinden, Türk halkını yararlandırma çabası yatıyordu. Ancak Türk inkılabı daima Türkün karşısına çıkan ihtiyaçlardan doğması nedeni ile bu anlayışın kendisine mahsus dinamik bir özelliği vardır.

II.İnkılaplar

I. Hukuk Alanında Yapılanİnkılaplar

1. Anayasalar

Anayasa, bir devletin temel yapısını, organlarını, organları arasındaki ilişkileri düzenleyen, kişi hak ve özgürlükleri ile bu hak ve özgürlüklerin korunması için de iktidarları sınırlayan temel hukuk kurallarının tümüne verilen addır.

Bizde ikisi Osmanlı döneminde ve dördü de Cumhuriyet döneminde olmak üzere 6 kez anayasa yapılmıştır. Osmanlı dönemindekilerin ilki, Kanuni Esasi adı ile kabul ve ilan edilen 1876 Anayasası'dır. İkincisi ise, II. Meşrutiyet Anayasası'dır. 1909'da yeniden yapılır gibi düzenlenmiş ve 1876 Anayasası'nda olmayan bazı maddeler konulmuştur.

Cumhuriyet döneminde ise 1921, 1924, 1961 ve 1982'de anayasalar yapılmıştır.

A. 1921 Anayasası(Yeni Devletin İlk Anayasası)

TBMM açıldıktan bir gün sonra, yani 24 Nisan 1920'de ilk ana ilkeler kabul edimiştir.

Ülke bir süre bu esaslarla yönetilmiştir. Daha sonra 18 Eylül'de bir dizi esaslar daha kabul edilmiştir. Ancak bu esaslar devleti yönetmeye yetmiyordu. Yeni Devletin kuruluşunu tamamlayacak bir anayasa düzenlemesine ihtiyaç duyuluyordu.

TBMM'de başlatılan çalışmalar sonucunda 20 Ocak 1921'de yeni devletin ilk Anayasası kabul edilmiştir.[18] Bu Anayasa bir geçiş dönemi Anayasası'dır. Bununla Osmanlı Devleti sona erdiriliyor ve yeni devletin kuruluşu hukuki yönden tamamlanıyordu. Devlete yasallık kazandırılıyordu. 20 Ocak'ta kabul edilen bu Anayasa 23 maddeden oluşmakta ve genel esasları içermekteydi. İlk Anayasa'nın kısalığı o günlerin özelliğinden ileri gelmektedir ve yalnızca acil ihtiyaçları karşılamakla yetinilmiştir. Ülkenin bağımsızlığını öngören yanı ile yurdun kaderinin TBMM'ye verilmesinin ve onun meşruluğunun işlemi olmaktadır. O nedenle hukuki ve siyasal önemi olan bir sistemin kabulüdür.

I. İnönü Savaşı'nın kazanılması sonrasına rastlayan bu önemli esaslar, devlete süreklilik kazandırıyordu. 1. madde, "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" şeklinde olup, "milli egemenlik" bir kaynak olarak getiriliyordu. O nedenle hem demokratik ve hem de ihtilalci karakteri vardı. Aslında bu Anayasa, bir ihtilal Anayasası'dır. Bu nedenle de kuvvetler birliği esasına dayanır. TBMM, milleti temsil eden organ olarak her üç gücü de (yasama, yürütme ve yargı) kendinde toplamıştır. Bu güçleri Meclis'in kullandığı şekil getirilmiştir. Hükümet için de "Meclis Hükümeti Sistemi" kabul edilmiştir. Meclis, hem yasaları yapar ve hem de uygular durumdadır. Günün koşulları gereği yargı da TBMM'de toplanmıştır. TBMM, kendi içinden seçeceği bir kurula yargılama yetkisi verebilmekteydi. Bu şekilde işlerin daha rahat ve kolay yürütülmesi sağlanmıştır. Nitekim bu yolla ülke adına en isabetli kararlar verilmiş ve derhal uygulanabilmiştir.

Böylece 1921 Anayasası, tüm yetkileri TBMM'de toplayan bir nitelik taşımaktadır. Bu yanı ile de çağdaş anayasa anlayışına göre az demokratiktir.

1921 Anayasası kısaca, Amasya Genelgesi'nden beri açıklanan ve uygulananlara resmi ve hukuki bir nitelik kazandırmıştır. Aynı zamanda Osmanlı dönemi yasalarını da ortadan kaldırmıştır.

Bazı önemli maddeleri şunlardır:

Md. 1- Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yürütme milletin kaderini doğrudan kendisinin yönetmesi esasına dayanır.

Md. 2- Yürütme gücü ve yasama yetkisi milletin tek ve gerçek temsilcisi olan TBMM'de belirir ve toplanır.

Md. 3- Türkiye Devleti, BMM tarafından yönetilir ve Hükümet, "Büyük Millet Meclis Hükümeti" ismini taşır.

Md. 5- Büyük Millet Meclisi üyeleri seçimi iki yılda bir yapılır.

Md. 8- BMM hükümetinin görevi, iş ve yetki dairelerine ayrılır. Her daire ilgili yasa gereğince Meclis içinden seçilen bir bakan vasıtası ile yürütülür. Meclis, bakanları denetler ve değiştirebilir.

Md. 9- BMM, kendi içinden bir dönem için bir başkan seçer. Bu başkan aynı zamanda Bakanlar Kurulu'nun da başkanıdır. Bakanlar Kurulu kendi içinden birini kendine Başbakan seçer.

1921 Anayasası'nda en önemli değişiklik, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile yapılmıştır. Kabine sistemi getirilmiştir. İlk Cumhurbaşkanlığı'na Mustafa Kemal seçilmiştir.[19]

B. 1924 Anayasası

1924 yılı geldiğinde yeni bir anayasa düzenlemesine ihtiyaç doğdu. Çünkü 1921 Anayasası olağanüstü dönemin anayasası idi. Bir bakıma geçici dönem anayasası olmuştu. Devlet 1924'e kadar bu anayasa ile yönetilmişti. Artık normal döneme geçilmişti. Ülke kurtarılmış ve Cumhuriyet ilan edilmişti. Yeni ihtiyaçlar belirmişti. Yenilikler ya da inkılaplar yapılacaktı. Bu ve benzeri nedenlerden ötürü yeni bir anayasaya ihtiyaç vardı.

Yapılacak olan yeniliklerin anayasa kapsamına alınması ya da anayasa ile şekillenmesi gerekiyordu. Böylece yeni devletin hukuki anlamda kuruluşunu tamamlayacak, tüm yeniliklere dönük, ihtiyaçları karşılayacak, demokratik ve çağdaş ölçülerde bir anayasa yapımı gündeme alınmıştır. Çalışmalar yapmak üzere 12 kişilik bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun hazırlamış olduğu tasarı, 20 Nisan 1924'te TBMM tarafından kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur. Yeni devletimizin bu ikinci Anayasası yine "Teşkilatı Esasiye Kanunu" adıyla çıkmıştır.[20]

1924 Anayasası 6 bölüm halinde 105 maddeden oluşmaktadır.

1. Bölüm: Genel esaslar olup, devletin şekli ile TBMM'nin görev ve yetkileri, egemenlik vb. olmak üzere yetkilerin kullanılış şekline ait hükümleri kapsamaktadır.

2. Bölüm: Yasama görevi ile ilgili olup TBMM'nin teşekkülü, süresi, tatili, yasa teklifleri gibi hükümleri kapsar.

3. Bölüm: Yürütme görevi ile ilgili olmakta ve Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu, çalışmaları gibi durumları belirleyen hükümleri kapsar.

4. Bölüm: Yargı ve mahkeme işlerini düzenlemektedir. Ayrıca Yüce Divan da bu bölümde yer almaktadır.

5. Bölüm: Kamu hak ve özgürlükleri ile ilgili hükümleri, hürriyetleri ve sınırlarını belirlemektedir.

6. Bölüm: Çeşitli maddeler başlıklı olmakta ve il teşkilatını, devlet memurluğunu, maliye işlerini düzenleyen hükümleri kapsamaktadır.

1924 Anayasası, öteki demokratik ülkelerde olduğu gibi hürriyetçi, insan haklarına yer veren, hukuka saygılı ve siyasal yapıyı cumhuriyet olarak belirleyen bir karakter taşır. Hürriyet, eşitlik, adalet ve özgürlük gibi kavramlara yer verir. Egemenlik kayıtsız şartsız millete verilmiş ve TBMM tarafından kullanılması esası benimsenmiştir. Ya da bu esas 1924 Anayasası'nda daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Böylece bu hakkın halka ait olduğu ve hiçbir kimse tarafından kullanılamayacağı kesinleştirilmiştir. Bundan hareketle 1924 Anayasası'nın siyasal sistemi, devlet içinde TBMM'nin kuvvet ve tek Meclis esasına dayanmaktadır.

1924 Anayasası'nda yumuşak bir kuvvetler ayırımına gidilmiştir. Ya da bu Anayasa'da yumuşak bir kuvvetler birliği vardır. Genelde ise her yönü ile kuvvetler ayrılığı yoktur. Bu Anayasa aynı zamanda Meclis Hükümeti sistemi ile Parlamenter Hükümet sistemi arasında köprü görevi yapmıştır. 1924 Anayasamızda siyasal teşkilat demokrasi esasına oturtulmuştur. Millet iradesi esas alınmıştır. Bu irade de seçim yoluyla oluşmaktadır.

Demokratik değerlere yer veren 1924 Anayasası, kararlı bir şekilde cumhuriyet sistemine geçildiğinin ve onun sürekliliğinin belgesidir. Bu aynı zamanda oluşturulan yeni ve çağdaş toplumumuzun ihtiyaçlarını karşılayacak ya da ona cevap verecek nitelikte bir düzenleme olmaktadır. Güne ve günün ihtiyaçlarına göre yeterince düzenleme getirmiştir. Normal dönemi getirmiş ve toplumu rahatlatmıştır. Yargı gücü bağımsız mahkemelere verilmiştir. Kişi hak ve hürriyetleri genel ve klasik anlamda getirilmiştir.

1924 Anayasası, zaman zaman yapılan inkılap ve yeniliklere paralel olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliklerin önemlileri; 10 Nisan 1928'de laikliğin kabul edilmesi, 5 Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ve 5 Şubat 1937'de altı ilkenin Anayasa'ya alınmasıdır. Ayrıca seçmen yaşının 18'den 22'ye çıkarılması, çiftçiyi topraklandırma ile ormanların devletleştirilmesi gibi konularda da değişiklikler getirilmiştir. 10 Ocak 1945'te de Anayasa'da bir değişiklik yapmaksızın dili sadeleştirilmiştir. 24 Aralık 1952'de ise tekrar eski terimli şekline dönülmüştür.[21]

2. Hukuk İnkılabı

Genelde hukuk, insanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerini düzenleyen kurallar olarak tanımlanır. Devletle hukuk iç içe olan kurumlardır. Ya da devletin kendisi bir hukuk düzenidir. Devletler, hukuk kurallarını kendilerine yön veren düşünce yapısından, gelenek ve göreneklerden alır, bilimin ışığında olarak düzenlerler. Bazı toplumlarda ise farklı oranlarda hukuk kuralları dinden alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi dine dayanıyordu. Dolayısı ile İslam hukuku esas alınmıştı. Buna bağlı olarak hukuk kurallarının dört ana kaynağı bulunmaktaydı. Bunlar Kur'an, Hadis, İcma ve Kıyas idi. İslam bilginleri bu dört kaynağı farklı farklı yorumlayıp değerlendirdiklerinden ötürü, ortaya dört ayrı hukuk anlayışı çıkmıştı. Buna bağlı olarak mezhepler belirmişti.[22]

Osmanlı hukukunda kadın hakları çok sınırlı idi. Ekonomi ve ticareti belirleyen kurallar yetersizdi. Yargılama yöntemleri iyi değildi. Kadı şeklindeki tek yargıç sistemi ile yasaların belli

kitaplarda toplanmamış olması diğer aksaklıkları oluşturuyordu. Öte yandan din ve mezhep ayrılıkları ve kapitülasyonlara göre farklı uygulamalar vardı. Özellikle adli kapitülasyonlar hukuk sistemini bozmuştu. Ayrıca suç ve ceza belirlenememişti. Bugün geçerli olan, "kanunsuz suç ve ceza olmaz" anlayışı kurulamamıştı. Mecelle artık yeni ihtiyaçları karşılayamıyordu.

Bütün bunlar ülkede, hukuk birliğini bozmuş, milli birliği olumsuz yönde etkilemiş ve parçalanmayı hızlandırmıştır.

Osmanlı hukuk sisteminin giderek yeterli olamamaya başlaması üzerine Tanzimat Dönemi'nden itibaren Batı'dan yasalar alınmaya başlamıştır. Nitekim Fransa'dan 1840'ta ceza hukuku ve 1860'da da ticaret hukuku alınmıştır. Böylece hukuk alanında yeni düzenlemelere gidilmeye başlanmış ancak o yapı içinde de başarılı olunamamıştır. Hukuk sisteminde mevcut olan aksaklıklar için son dönemlerde getirilen düzenlemeler, çıkarılan kanunlar sorunları çözememiştir. O nedenle çifte standartlı karışıklıklar yaşanmıştır. Bu da Osmanlı toplumunda bazı huzursuzluklara neden olmuştur.

Yukarıda sakıncalarını ve zorluklarını anlatmaya çalıştığımız eski hukuki sistem yerine, yeni devletle birlikte yeni düzenlemelere başlanmıştır.

Atatürk, 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Okulu'nun açılışında şöyle demiştir: "Eski hayat kuralları ve eski hukuk yerine, yeni hayat kuralları ve yeni hukuku alarak, esaslı ve temelli değişilikler yapmak teşebbüsündeyiz…"[23]

1924 Anayasası kabul edildikten sonra hukuk alanında çalışmalar başlatılmıştır. Komisyonlar kurulmuş, Batılı ülkelerin yasaları incelemeye başlanmış ve sırasıyla çeşitli yasaların kabul edilmesi sürdürülmüştür. Batı'dan alınan yasalar Türkiye koşullarına uyarlanarak kabul ediliyordu. Bu konuda yoğun çalışmalar yapılıyordu.

Bu yöndeki önemli çalışmalardan biri 1924 yılında başlatılan Medeni Kanun'un hazırlanması olmuştur. Çünkü Medeni Kanun hukukunun temeli olarak görülmekteydi. Bu konuda çalışan Komisyon, Fransa, Almanya, Belçika ve İsviçre medeni kanunları incelenmiştir. Bunlar arasında en uygun ve en son yazılan İsviçre'ninki bulunmuştur. Böylece Mecelle'nin yerini alacak olan Medeni Kanun kabul edilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 17 Şubat 1926'da İsviçre'den aktarma yoluyla alınan ve Türkiye koşullarına uyarlanan Türk Medeni Kanunu'nu kabul etmiştir. 4 bölüm ve 937 maddeden oluşan Medeni Kanun, 4 Ekim'de yürürlüğe konulmuştur.[24] Medeni Kanun'la, Türk va

tandaşları, uygar ülkelerin vatandaşları gibi eşit haklara kavuşmuşlardır. Tek evlilik, resmi nikah, aile, miras, şahitlik, kadın-erkek eşitliği vb. başta olmak üzere birçok çağdaş düzenleme getirilmiştir. Kadının özgürlüğü güven altına alınmış ve aile daha sağlam temeller üzerine oturtulmuştur.

Bu arada öteki yasalar üzerindeki çalışmalar da sürdürülmekteydi. Onlar da sırasıyla, 1 Mart 1926'da Ceza Kanunu, 8 Mayıs 1926'da Borçlar Kanunu, 10 Mayıs 1926'da Ticaret Kanunu ve daha sonra çeşitli yasalar kabul edilmiştir. 1930 yılına kadar hukuk alanındaki düzenlemeler tamalanmıştır. Barolar kurulmuştur. Mahkemeler yeniden düzenlenmiştir.

Bütün bunlarla laik esaslar benimsenmiş, hukukta çağdailık sağlanmış, genelde ise ülkede hukuk alanında birlik ve bütünlük oluşturulmuştur.

Laik hukuk düzenlemeleri yapılırken, Anayasa'dan laikliğe aykırı hükümler çıkarılmıştır. 10 Nisan 1928'de gerekli değişiklik yapılmıştır. "Devletin dini İslamdır" ve "Din işlerini TBMM yerine getirir" hükümleri kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin yeminlerindeki dini sözcükler değiştirilmiş ve yerine laik ifadeler konulmuştur.[25]

Bu durumu dinimize aykırı görenler, kuralların mutlaka dinden alınması gerektiğini söyleyenler vardır. Oysa insanlar, Allah'ın bildirdiği dini kuralları, gerektiğinde yeni hükümlerin, yeni kurlların ortaya çıkarılması ve toplumdaki değişme ve gelişimin sağlıklı ve istikrar içinde gelişmesinin sağlanması için temel olabilmektedir. Dinde belirtilen ve örneklendirilen kurallar kullanılarak, onları dikkate alarak, dinin özü ile çelişmeyen yeni kurallar ve yeni hükümler çıkarılabilir.

Ayrıca, yeni kurallara, kanunlara başvurma Cumhuriyet öncesinde Osmanlı toplumunda da uygulanmıştır. 1840'lı yıllardan itibaren Fransa'dan Ticaret Hukuku gibi konularda kanunlar alınmış ve uygulanmaya konulmuştur.[26]

3. Sosyal Alanda Yapılanİnkılaplar

3.1. Kadın Hakları

Osmanlı toplumunda kadının en büyük görevi analık olarak kabul edilmekte ve bu anlayış korunmaktaydı. Ancak Osmanlı döneminde de bu anlayışla birlikte, bunun eğitimle daha iyi hale getirilmesi savunulmuştur.[27] Halide Edip, yazıları yanında 1909'da Teali-i Nisvan (Kadınları Yükseltme) Derneği'ni kurmuştur. 1913'te ise Kadın Haklarını Koruma Derneği oluşturulmuştur.

Böylece 1908-1918 döneminde Osmanlı toplumunda da Batı'ya paralel olarak kadın hareketleri başlamıştır. Kadının eğitiminden tesettüre (örtünme) kadar birçok şey tartışılmıştır. Kadın hakları Türk fikir hayatına girmiştir. Yayın, konferans gibi. Yollarla bu konuda kamuoyu oluşturulmuştur. Henüz siyasal haklar söz konusu edilmemiştir. Ya da o aşamaya gelinmemiştir. Ancak bir sonraki dönem olan Cumhuriyet'e ortam hazırlanmıştır.

Kurtuluş Savaşı başlarında H. Edip'in İstanbul mitinglerindeki rolü çok büyüktür. Bu ve öteki kadınların konuşmaları çok etkili olmuştur. Kongreler sırasında görev alan kadınlarımız, Anadolu kadınları olarak Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ve şubelerini açmışlardır. Kongrelere paralel olarak çalışmışlardır. Özellikle Sivas'ta Vali Reşit Bey'in eşi Melek Hanım öncülüğündeki çalışmalar çok

önemlidir. Anadolu'dan Türk kadınının sesi duyurulmuş, iç ve dış kamuoyuna birçok etkinlikle seslerini duyurmuş[28] ve verilecek savaşa katılacaklarını ilan etmişlerdir.

Bu başlangıç çalışmalarının yanında ülke genelinde Türk kadının Kurtuluş Savaşı'nı her yönü ile desteklemesi sürmüştür. Cephe gerisi hizmetlerde, milis kuvvetlerinde kamuoyu oluşturmada büyük yararlıklar gösterilmiştir. Öyle ki bilinen ve bilinmeyenlerle Kurtuluş Savaşı, kadın-erkek ortak çabası ile kazanılmıştır. Bu bakımdan tam bir milli mücadele verilmiştir. O nedenle Atatürk, yardımını gördüğü Türk kadınına vefa duyguları ile dolu olmuştur. Nitekim şöyle diyor; "Türk kadını, savaş sırasında ülkeye çok büyük yardımda bulundu. Bugün o, özgür olmalıdır. Eğitim görmeli, erkekle eşit bir konuma sahip olmalıdır…"[29]

Bu anlayışın sonucu olarak, 3 Mart 1924'te kadınların eşit öğretimi kabul edilmiştir. Bunu izleyen dönemde ve özellikle 1925-26 yıllarında Atatürk, kadın haklarından ısrarlı bir şekilde söz etmiştir. 28 Ağustos İnebolu ve 30 Ağustos 1925 Kastamonu konuşmalarında kadın haklarından söz etmiştir. Bu konuşmalarında kadının toplumdaki yerinden söz eden Atatürk, "Şüphe yok ki ilerleme adımları, iki cins tarafından beraber atılarak başarılı olunur…" demiştir.[30]

Atatürk, ülkenin esenliğe kavuşması ve çağdaş olmasını kadının yerinin yükseltilmesinde gördüğünü anlatmıştır. Bunun takipçisi olacağını söylemiştir. Kıyafetinin toplumsal yapı ile bütünleşmesini istemiştir. Çeşitli yerlerdeki kadın-erkek ayırımının kaldırılması ile bu uygulamayı başlatanları kutlamıştır.

Atatürk, 1925 ve 1926 yıllarındaki konuşmalarında kadın hakları üzerinde daha ayrıntılı açıklamalarda bulunmuş ve özetle, "Türk kadını, ailede, ekonomide ve siyasette gerekli yerini almalıdır" demiştir.[31] Böylece Türk kadınının bu üç doğrultuda rol oynamasını istemiştir.

1926 yılı kadın konusunda önemli gelişmelerin olduğu yıldır. 17 Şubat 1926'da çıkarılan Türk Medeni Kanunu ile kadın, aile ve toplumdaki çağdaş haklarını almıştır. Bu bakımdan Medeni Kanun bu yöndeki önemli adım olmuştur. Batılı anlamda çağdaş esaslar alınmıştır. Aile ve toplumda kadının hakları yasal güvenceye kavuşturulmuştur. Bu arada kadınların eğitimine önem verilmiştir. Giderek aydın, eğitimli, bilgili, çağdaş Türk kadını yetiştirilmiştir.

1926'dan itibaren siyasal haklardan söz eden Atatürk, bu yöndeki süreci başlatmıştır. Afet İnan, 1929-30 öğretim yılında Ankara Konservatuvarı'nda Belediyeler Yasası'nın gündemde olduğu bir sırada derste, seçim uygulamasını yaptırdığı ve bir kız öğrencinin başkan seçildiği, buna erkek öğrencilerin "kızların seçilme hakkı olmadığı" için itiraz ettiklerini anlatmaktadır. Bunu Atatürk'e anlattığını ve O'nun da İçişleri Bakanı Şükrü Kaya kanalı ile TBMM'deki Belediyeler Yasa tasarısına hemen alınmasını istediğini kişisel anısı olarak vermektedir.[32] Böylece ilgili tasarıya alınan konu, TBMM'de 3 Nisan 1930'da çıkarılan Belediyeler Yasası'nın 23 ve 24. maddeleri ile kadınlara belediyelerde seçme ve seçilme hakkı şeklinde yasalaşmıştır. Kadın hakları konusundaki ikinci

gelişme, 26 Ekim 1933'te Köy Kanunu'nun değiştirilmesi ile muhtar ve ihtiyar heyetlerine seçilebilmeleri hakkı şeklinde olmuştur.

Türk kadınının asıl siyasal haklarını aldığı gelişmenin en önemlisi ise kuşkusuz üçüncü aşamadır. 1930-34 yılları arasında Atatürk çevresinde kadın haklarından çok söz edilmiştir. Ancak o yılların siyasal olayları bunu geciktirmiştir. Nihayet Atatürk, İnönü'den, gelecek seçimlere yetişecek şekilde kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkını hükümetin önermesini istemiştir. Bu gelişmelerin ardından Türk kadınının en mutlu olayı, 5 Aralık 1934'te milletvekili seçme ve seçilme hakkı yasalaşarak kabul edilmiştir.[33]

Bu gelişmeyi izleyen 1935 seçiminde 18 Türk kadını TBMM'ye milletvekili olarak girmiştir. Günümüzde Türk kadını, Atatürk'le elde ettiği bu hakla siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta ve hayatın her alanında aktif olarak, erkeklerle birlikte görev almaktadır. Bugün Türk kadını, Türk Silahlı Kuvvetlerinin subay kadrosu dahil bütün meslek dallarında kendini göstermekte parlamento kürsüsünden, üniversiite kürsüsüne kadar görev alabildiği gibi, üniversite profesörlüğünden dekanlığa, rektörlüğe, yargıtay, danıştay gibi yüksek hukuk kurumları üyeliğine kadar yükselebilmektedir. Türk kadınının siyasi hayatta başbakanlığa kadar çıkabilmesi yine Atatürk'le elde ettiği bu haklar sayesinde olmuştur.

3.2. Kıyafet İnkılabı

Türk kültür tarihine bakıldığında Türklerin kılık-kıyafet konusunda bağnaz olmadıkları görülür. Çağın, değişen kültür ve çevredeki iklim özelliklerine göre değişik kıyafetler giymişlerdir. Kıyafet dış görünüş olarak toplumun en karakteristik özelliğidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik kültürlerde farklı kıyafetler vardır. Yani bir kıyafet birliği yoktu. II. Mahmut, kıyafette yenilikler getirmiş ve "fes" giyilmesini zorunlu kılmıştı. Ancak yine kıyafet konusunda birçok sorunlar yaşanmıştır. Çünkü çağa ve güne göre giyinmek gerekiyordu.

Atatürk, Türk toplumunu her yönü ile çağdaşlaştırmak istiyordu. O nedenle dış görünüşün de ona göre değişmesinden yanaydı.

Atatürk, 27 Ağustos 1925'te İnebolu'da bu konuda, "Medeni ve beynelminel kıyafet bizim için laik bir kıyafettir" diyerek çağdaş kıyafete geçişi başlatmıştır.[34] Fesler çıkarılmış ve şapka giyilmiştir. Atatürk Ankara'ya geldiğinde O'nu şapka ile karşılayanların sayısı çoktu. Bu gelişmelerden sonra 25 Kasım 1925'te "Şapka Giyilmesi Hakkında Kanun" çıkarılmıştır. Şapka giyilmesine Türk toplumu pek sıcak bakmadı. Bazı yerlerde giymemek için direnmeler görüldü. Aslında bu direnmenin altında yatan 2 önemli sebep vardı. Bunlardan biri halkın benimsemediği birşeye olan ısrarlı ve inatçı tutumuydu. Bunun aslında şapka ile veya şapkanın şekli ve biçimi ile çok fazla bir ilgisi de yoktu. Halk sosyal alandaki değişikliklere çok sıcak bakmıyor ve direniyordu. Bu durum sadece Cumhuriyet'e has bir durum da değildi. Osmanlı toplumundaki ıslahat hareketleri sırasında "Nizam-ı Cedit'le getirilen değişikliklere de direnmişti. "Moskof olurum, Nizam-ı Cedit olmam" diyecek kadar katı bir tutum içinde

olanlar vardı. Fesin Osmanlı toplumunda giyilmesine karar verildiği zamanda da bu tür direnmeler görüldü. Fes giymemek için direnenler az değildi. Şapka giymemek için direnenler de şimdi Fesi çıkarmak istemiyorlardı.

İkinci bir sebep de Batılılardı. Osmanlı toplumunda şapka Müslüman olmayanların işareti, kıyafeti gibi olmuştu. Bu çok eskiden beri böyleydi. 1556 tarihinde bir mühimme defteri kaydına gore bir hırsızlık olayında "… kafir suretine girip şapka ve kafir libasıyla (elbisesiyle) hırsızlık yaparken yakalanan birinin cezalandırdığı belirtilmektedir. 1500'lü yıllardan, belkide çok daha öncesinden şapka Osmanlı toplumunda Müslüman olmayanların işareti görülmüştür.

Hatta halk, Müslüman olmayanları derecelerine göre sıralarken "kefere", "Gavur" ve "Şapkalı Gavur" ayırı

mını yapardı ki bu üçüncüsü en zararlısı olarak değerlendirildi. Elbette ki şapkanın, fesin, sarığın, insanın karakterine ve inancına doğrudan bir etkisi yoktu. Ne giymek dinen "sevap" ne de giymemek dinen "günah"tı. Ama bu toplumun fertleri, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendisini bölmeye, parçalamaya, yok etmeye çalışan Batılıları hep "şapkalı" gördü. Şapka emperyaliat, Türk ve İslam düşmanı Avrupalı ile adeta bütünleşmişti. Şimdi bu "şapkalı Gavur"un şapkasını ona giydirmek istiyorlardı. Tepki daha çok bu düşünceyle ortaya çıktı.

Mustafa Kemal Atatürk'ün de yapmak istediği bu yanlış zihniyeti kırmak, bu yanlış inancı ortadan kaldırmak ve şapka giymekle dinden çıkılmayacağının anlaşılmasını sağlamaktı.[35] Şapka bir başlangıç ve sembol idi. Zira ardından zorlamaksızın öteki kıyafetler değişmeye başlamıştır. Kadın-erkek güne göre kılık-kıyafete yönelmiştir. 1934'te de yapılan yasal düzenleme ile laik ve çağdaş kıyafetlere geçiş sağlanmıştır.

3.3. Tarikatlar, Tekkeler, Zaviyeler ve Türbelerin Kapatılması

Tarihi çok eskilere giden ve Türk-İslam kültür sentezi ile büyük hizmetleri olan tarikatlar, daha sonraki yüzyıllar içinde asıl fonksiyonlarını kaybetmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin son döneminde tarikatlar, Müslüman halkı bölmeye, müridleri kanalı ile iktidarlara baskı yapmaya ve dini kişisel çıkarlarına kullanmaya başlamışlardı. Taraftarlarını çalışmadan uzak olarak tembel hale getirmişlerdi. Cumhuriyet'ten sonra ise vatandaşların inançlarına baskı yapmışlar, isyanlara karışmışlar ve devletin bütünlüğünü tehlikeye koymuşlardır.

Atatürk, Kastamonu-İnebolu gezisinde 1925 Ağustosu'nda bu konuya değinmişti. Konuşmasında "Ey millet, biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat medeniyet tarikatıdır" demiştir.

TBMM, 30 Kasım 1925'te çıkardığı yasa ile tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, şeyhlik, dervişlik, dedelik, müritlik, babalık, çelebilik gibi ünvanları kaldırmıştır. Ayrıca bunlarla ilgili tüm

kıyafetler yasaklanmıştır. Böylece din ve inançlar üzerindeki baskılar kaldırmaya, vicdanları hür kılmaya yönelik önemli bir adım atılmıştır.

3.4. Uluslararası Takvim, Saat ve Rakamların Kabulü

Osmanlı Devleti Hicri ve Rumi olmak üzere iki takvim kullanmaktaydı. Son yıllarda resmi ve mali işlerde rumi takvim diğer işlerde hicri takvim yaygın olarak kullanılıyordu. Böylece bu konuda ikilik vardı. O nedenle II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu konu ele alınmıştır. Yeni bir düzenleme yönüne gidilmiş ve takvim değişikliği kabul edilmiştir. Ancak savaş koşulları nedeni ile uygulanması sonraya bırakılmıştır.

Cumhuriyet döneminde yapılan yeni düzenlemeler arasında takvim konusu da ele alınmıştır. Batı ile uyum içine girmek ve ilişkilerdeki zorlukları aşmak için miladi takvime geçmek uygun görülmüştür. Çünkü Batılı ülkelerin kullandığı miladi takvim artık uluslararası bir takvim haline gelmişti. Batı ile entegre olunurken, resmi ve toplumsal ilişkilerin uluslararası düzeyde uyumlu yürütülmesinde bunun büyük yararları olacaktı. Bu düşünceden hareketle, takvim değişikliği konusunda yasal düzenlemeler için çalışmalar başlatılmıştır. 26 Aralık 1925'te kabul edilen yasalarla hicri ve rumi takvim kaldırılmıştır. Miladi takvim kabul edilmiştir.[36] 1 Ocak 1926 normal yılbaşı ve 1 Mart ise mali yılbaşı olmuştur.

Kabul edilen bu yasalarla eski saat sistemi yerine uluslararası saat sistemine geçilmiştir. 24 saatlik günlük zaman ölçüsü ile bugünkü saat sistemi kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Arapça rakamlar kullanılmakla birlikte, bazı yazı ve gazetelerde uluslararası rakamlara da sık sık rastlanmaktaydı. Bunun bir ihtiyaç olduğu anlaşılıyordu. Yeni harflere geçişin söz konusu olduğu günlerde, 20 Mayıs 1928'de uluslararası rakamlara geçiş kabul edilmiştir. Bunula hem bu yöndeki ikilik kaldırılmış ve hem de harf değişimine ortam hazırlanmıştır.

Yine bu yıllarda bir başka değişiklik de yeni ölçülerin kabul edilmesi olmuştur. 1931 yılında eski ağırlık ve uzunluk ölçüleri olan okka, arşın ve endaze gibi, bölgelere göre değişiklik gösteren, ölçüler bırakılarak, dünyada yaygın olarak kullanılmakta olan sisteme geçilmiştir. On tabanlı sayılar üzerine kurulu metre, kilogram gibi uzunluk ve ağırlık ölçüleri kabul edilmiştir. Böyle bir uygulamaya geçmekle, hem iç piyasalardaki uygulamalara birlik getirilmiş ve hem de uluslararası ticari-ekonomik ilişkilerde uyum içine girilmiştir. İhracat ve ithalat işlerinde büyük ölçüde kolaylık sağlanmış ve bundan kaynaklanan karışıklıklar ortadan kaldırılmıştır.

3.5. Hafta Tatilinin Kabul Edilmesi

Osmanlı Devleti'nde cuma günleri tatil idi. Bu durum Batı ile olan her türlü siyasal, ve ekonomik ilişkilerimizi aksatıyordu. En azından farklı iki gün ilişkiler kesiliyordu. Bir tarafta devlet daireleri ve piyasalar açıkken, öteki tarafta kapalı oluyordu. Dolayısı ile bu bir zaman kaybı idi. Giderilmesinde büyük yararlar vardı.

İşte bu ihtiyacı karşılamak, çağdaş dünya ile aramızdaki kopukluğu gidermek, siyasal ve ekonomik ilişkileri daha verimli hale getirmek amacıyla hafta tatilinin değiştirilmesi gündeme geldi. Yapılan değerlendirme sonucunda, Batı ile uyum içine girmenin yararları görülmüş ve 1935 yılında hafta tatili pazara alınmıştır. Pazar gününü resmi tatil yapan yasa çıkarılmıştır. Böylece ilgili aksaklıklar giderilmiş ve çağdaş uygulama içine girilmiştir.

3.6. Soyadı Kanunu'nun Kabulü

Osmanlı dönemi Türk toplumunda soyadı kullanımı yoktu. Bunun yerine çeşitli lakaplar kullanılıyordu. Aileden gelen, dini, sosyal, siyasi kaynaklı olan bu lakaplar yeterli olmuyordu. Ayrıca bu lakapların küçük düşürücü veya aşağılık duygusuna neden olacak yanları vardı. Kör, topal, uzun, kısa, kel olduğu gibi, ayırıcı nitelikte Rum, Arnavut gibi olanları da vardı. Dolayısı ile günlük hayatta birçok zorluk ve karışıklık yaşanıyordu.

Bu konudaki zorluklar Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde görülmüş ve bazı önlemlere gidilmiştir. Baba adının yanında doğum yeri kullanılmıştır. Ancak okul, fabrika, askeri birlik gibi toplu yerlerde bu da yeterli olmamıştır. Çünkü aynı nitelikte yine birkaç kişi olmuştur. O nedenle bu konuda birçok sıkıntı ve zorluk yaşanmaktaydı. Karışıklıklar ve yanlışlıklar olmaktaydı. Oysa Batılı çağdaş devletler bu olumsuzlukları giderici soyadı kullanmaktaydılar.

Türkiye Cumhuriyeti, bu gibi karışıklıkları ortadan kaldırmak, kişi ve sınıf üstünlüklerini ifade eden lakaplara son vermek üzere çalışmaları başlatmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda 21 Haziran 1934'te Soyadı Kanunu çıkarılmıştır. Buna göre her Türk vatandaşı, kendi öz adından başka ailece bir soyadı kullanacaktı. Aynı yıl soyadı alma işlemlerinin nasıl yapılacağına dair bir de yönetmelik çıkarılmıştır. Buna göre herkes iki yıl içinde bir soyadı alacaktı. Almayanlara devlet verecekti. Soyadı olarak seçilecek kelimeler küçüklük, büyüklük ve ayrıcalık ifade etmeyecek, ahlaka aykırı olmayacak, gülünç ve benzeri nitelikte olmayacaktı. Ailenin kökeninden gelen adlar alınacak ancak, sözcükler Türkçe olacaktı. İşte bu nitelikte olacak şekilde soyadı yazımına başlanmıştır. Ancak yine eski toplum yapısını yansıtan soyadları alınmaya başlanmıştır. O nedenle tekrar bir yasa daha çıkarılarak, ağa, hoca beyefendi, hanımefendi, paşa gibi üstünlük sağlayan soyadlarının kullanımı yasaklanmıştır. Bu konuya da sınıf yaratmayacak şekilde eşitlik getirilmiştir. Bundan sonra normal bir şekilde yazım sürdürülmüştür.

Bu arada TBMM, Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadını vermiştir.

Böylece soyadı mecburiyeti ve kullanımı ile Türk toplumsal hayatından lakaplar atılmış ve Batı'da olduğu gibi çağdaş uygulamaya geçilmiştir. Üstünlük ifadelerine son verilmiş, imtiyaz ve sınıf farkları kaldırılmıştır. Bu şekilde toplumsal hayata düzen ve disiplin getirilmiştir.

4. Eğitim ve Kültürel Alanda Yapılanİnkılaplar

Atatürk döneminin önemli inkılapları, eğitim ve kültürel alandaki değişimler olmuştur. Birçok şeye yön veren ve Türk toplumunun bilimsel yaklaşımları benimseyerek çağdaşlaşmasını sağlayan bu yöndeki gelişimler temel adımlar olacaktır. Bilimsel ve çağdaş eğitim sisteminin kurulması ve geri kalmışlık aşılacaktır. Teknolojik gelişmelere ayak uydurularak çağdaş devletler düzeyine çıkmaya çalışılacaktır. İşte Atatürk dönemi, bu yöndeki çabalarla doludur.

4.1. Eğitim-Öğretimde YapılanYenilikler

Tanzimat Dönemi'nden itibaren geliştirilen yeni okullar İstanbul çevresi ve Balkanlar gibi belli yerlerde ancak açılabilmiştir. Maarif Nazırlığı 1857'de kurulmuş ancak eğitim-öğretim bu bakanlıkta birleştirilememiştir. Mithat Paşa'nın ortaya atıp desteklediği 2 Eylül 1869 tarihli kanun, eğitim işlerindeki yeni düzenlemelere bir devamlılık getirmiştir. Bu düzenleme ile okulların devletin gözetim ve denetiminde olarak işleyişine doğru ilk adımlar atılmıştır.

Osmanlı döneminde eğitim-öğretim işlerinde önemli gelişmeler II. Meşrutiyet Dönemi'nde olmuştur. Bu dönemde, ilköğretim mecburiyeti, sınıf, laboratuvar, deney, ders programları, öğretmen yetiştirme, okul yapımı gibi birçok uygulamada bulunulmuştur. Kanun, yönetmelik ve birçok emir çıkarılmıştır. Genel olarak eğitim politikasında önemli yeniliklere gidilmiştir. Ancak dönemde yaşanan ağır bunalımlar ve savaşlar bu gelişmelere fırsat vermemiştir. Gerekli ve yaygın öğretim kadroları sağlanamamıştır. Parasal olanaklar yaratılamamıştır. Dolayısı ile yeterli olunamamış ve sistem değiştirilememiştir.[37]

Milli Mücadele'de öğretmenlerin rolü büyüktür. İzmir'in işgalini izleyen günlerde İstanbul mitinglerinde öğretmenler rol oynamış ve milli duyguların harekete geçirilmesine çalışmışlardır. Okullarda aynı görevi yapmışlardır. Bu yöndeki çalışmalar çeşitli bölgelere taşınmıştır. İşgallere karşı verilen mücadelelerde görev almışlardır. Kongreler sırasında Türk öğretmenlerinin yardım ve katkıları olmuştur. Nitekim her iki kongrede de öğretmen delegeler olmuştur.[38] TBMM'nin toplanmasında öğretmenlerin yardımları olduğu gibi, 30 civarında milletvekili yer almıştır. Her yerde olduğu gibi Ankara'da da okul binası ve malzemelerinden yararlanılmıştır. Ankara Lisesi ile Öğretmen Okulu öğretmenlerinden bir çoğu TBMM'de katiplik görevleri yapmışlardır.

Genelde milli çalışmaları destekleyen Türk öğretmenleri, halkın aydınlatılmasında ve kamuoyu oluşturulmasında etkili hizmetler yapmışlardır. İsyanlar karşısında halkı aydınlatmışlardır. O günlerin koşullarını, işgalleri ve azınlık hareketlerini halka anlatıp, milli hareketler etrafında birleşmeyi sağlamaya çalışmışlardır. Bu gibi çalışmaların birçok örneği vardır.Bu gibi çalışmaların yanı sıra ilk direniş hareketleri ve ilk cephelerde yer almışlardır. Maraş ve öteki savunmalarda bulunmuşlardır. Kuvayi Milliye birliklerine katılmışlardır.

Yurt savunması yanında öğretmenlik hizmetleri de önemli ve gerekli görüldüğü için, 7 Mart 1921'de öğretmenlik askerlik görevleri tecil edilmiştir. İhtiyaca göre asker alınmış ve ötekiler öğretmenlik görevini sürdürmüşlerdir. Temmuz 1920'de Ankara öğretmenlerinin girişimi ile örgütlenen

öğretmenler, Mayıs 1921'de Türkiye Muallimler Birliği halinde bir dernek haline gelmişlerdir. Atatürk bununla yakından ilgilenmiş ve hatta bu derneğin fahri (onursal) başkanlığını kabul etmiştir. Kadın-erkek birlikte ve uyum içinde çalışan Muallimler (öğretmenler) Birliği, çok yönlü bir kurtuluş için çalışmıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında, savaşın yanı sıra öğretmenler basın yayın organları kanalı ile de hizmetler vermişlerdir. Birçok gazete ve dergi çıkarılmıştır. Birçok yazı yazılmıştır.

Öğretmenler, Türk bağımsızlığı anlayışını okullara indirip yaymış ve bu düşüncenin savunucuları olmuşlardır. Milli heyecan yaratmışlardır. 1921 yılı sonlarında Akşehir civarındaki okulları gezen Fransız gazeteci bayan Gaulis, öğrencilerin milli duygularla yetiştirildiklerini ve buna hayran kaldığını yazmıştır.[39]

Mayıs 1920'de kurulan ilk hükümetle birlikte Milli Eğitim Bakanlığı eğitim işlerine büyük önem veriyordu. Türk milli eğitim sistemini oluşturmaya çalışıyordu. Eğitime hakim olmak, milli mücadele ruhunu milli eğitimle sağlamak ve yaşatmak için uğraşılıyordu. Atatürk, öğretmenler ve okullarla yakından ilgileniyordu.

Milli Eğitim Bakanlığı, 16 Temmuz 1921'de Ankara'da Eğitim Kongresi'ni toplamıştır. Kongre'ye 250 civarında kadın ve erkek öğretmen katılmıştır.[40] Kongre'yi cepheden gelip önemli bir konuşma ile açan Atatürk, eğitime verdiği önemi göstermiştir.

Atatürk, konuşmasında, gençlere nelerin öğretilmesi gerektiğini anlatmış ve "Yabancı unsurlarla mücadele lüzumunu ve milli düşünceleri tam bir imanla her karşı fikre şiddetle ve fedakarca savunma gereği aşılanmalıdır" demiştir. Öğretmenleri ise, "gelecekteki kurtuluşun saygıdeğer öncüleri" olarak tanımlamıştır. Öğretmenlerin ellerini sıkarak tek tek tebrik etmiştir.

Kongre bir bakıma Türkiye'de toplanan ilk şura niteliğindedir. Savaş nedeni ile eğitim sorunlarını bir karara bağlayamadan kapanmıştır. Ancak önemli bir başlangıç olarak amaç iyi bir şekilde vurgulanmıştır.

Kurtuluş Savaşı bittikten sonra Milli Eğitim Bakanlığı, 15 Temmuz-15 Ağustos 1923 tarihleri arasında Ankara'da geniş katılımlı bir "Eğitim Komisyonu" toplanmıştır. Burada ülkenin tüm eğitim sorunları tartışılmıştır.[41]

3 Mart 1924'te "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" (Öğretimin Birleştirilmesi) çıkarılmıştır. Bu yasa, bütün medrese ve okulları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlamıştır.[42] Eğitimde eski sisteme son verilip, bilimsel ve çağdaş öğretim yapma öngörülmüştür. Böylece bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığı'nın emrine veriliyor ve eğitim-öğretimde birlik sağlanmış oluyordu. Dersler, programlar, Bakanlık tarafından hazırlanacak ve okullar denetim altına alınacaktı.

4.1.A. Medreselerin Kaldırılması

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda medreselerin kaldırılması ile ilgili bir hüküm yoktu. Ancak bu kanun, bu yöndeki yolu açmıştı. Milli Eğitim Bakanlığı bu gelişmeden sonra medreselerin incelemesini yapmıştır. İkili öğretime neden olduğu, okul-medrese çatışması yarattığı, bilimsel öğretim yapamadığı gibi gerekçelerle Eğitim Bakanı Vasıf Bey'in emri ile 11 Mart 1924'te medreseler kapatılmıştır. Böylece ülkedeki iki tip öğretime son verilmiştir. Ayrıca öğretim laikleştirilmiştir.

Ortaöğretim, 1923'te lise ve 1924'te ortaokul şeklindeki bugünkü yapısına kavuşturulmuştur. 1926 ve 1927 yıllarında, karma öğretim kabul edilmiş ve öğrencilerden ücret alınmasına son verilmiştir. Okulların ders ve müfredat programları yeniden yapılmıştır. Programlarda, cumhuriyet, demokrasi, eşitlik, inkılapçılık ile millet ve devlet kavramlarına özenle yer verilmiştir. Medeni bilgiler, tarih, coğrafya ve Türkçe dersleri, ülkenin geleceğine yöne verecek şekilde yine özenle hazırlanmıştır. Ders kitapları, bu amaçları sağlayacak şekilde hazırlanmıştır. Arapça ve Farsça sözcükler ayıklanarak, sade ve öz Türkçe ile yazılmıştır.

Fen dersleri ve programları bilimsel bir şekilde hazırlanmıştır. Ders kitapları, Avrupa ve Amerika'daki bilimsel ölçülere göre yazılmıştır. Laboratuvar ve deneylere yer verilmiştir. Böylece teknolojik gelişmeler ve bilimsellik esas alınmıştır. Bilimsel eğitime önem verilmiştir.

Ayrıca mesleki ve teknik eğitime ağırlık verilmiştir. Bu yöndeki yetersizlikler giderilmeye çalışılmış ve yeni okullar açılmıştır. Bunun için dışarıdan elemanlar getirilmiş, öneri ve raporlar alınmıştır. Bu yöndeki okul açmalar 1927'den itibaren Bakanlık yetkisine verilmiştir. Bakanlık, meslek ve sanat okullarının programlarını yapmış ve illere yaygınlaştırılmıştır. Eleman yetiştirmek için dışarıya öğrenci gönderilmiştir.

Halk eğitimine önem verilmiştir. Harf inkılabından sonra, okuma-yazma seferberliği açılmıştır. Kurs, gece öğretimi gibi yollarla halk eğitilmeye başlanmıştır. Oldukça yaygın bir kampanya ile sürdürülmüştür. Açılan "Millet Mektepleri" ile sağlanan organizasyon, okuma-yazma oranını oldukça yükseltmiştir.

İlkokullar mecburi ve parasız hale getirilerek ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır.

İl ve ilçelerdeki orta dereceli okullara öğretmen yetiştirmek amacı ile Osmanlı döneminden gelmekte olan Yüksek Öğretmen Okulu sistemine devam edilmiştir. Cumhuriyet döneminin öğretmen yetiştiren önemli Yüksek Okulu olarak 1926'da "Gazi Eğitim Enstitüsü" açılmıştır. Musiki Muallim Mektebi açılmış ve sonra "Ankara Konservatuvarı" olmuştur. Daha sonraki yıllarda "Eğitim Enstitüleri" yatılı bir şekilde çeşitli bölgelerde açılarak yaygınlaştırılmıştır.

Yeni neslin yetiltirilmesini isteyen Atatürk, bu konuda hiçbir fedakarlıktan kaçınılmamasını istemiştir. Olabildiği kadar ülke kaynaklarının bu yönde kullanılmasını ve kaynak yaratılmasını söylemiştir. Öğretmenlere; "Yeni nesli sizler yetiştireceksiniz. Yeni nesil sizin eseriniz olacaktır" diyerek onlara önemli sorumluluk vermiştir.[43]

Tablo 1: 1923-1938 Yılları Arası İlk ve Ortaöğretimdeki Artış Tablosu[44]

A- Okul Sayısı

Yıllar	İlkokul	Ortaokul	Lise
1923-24	4.894	72	23
1937-38	6.700	140	68

B- Öğrenci Sayısı

Yıllar	İlkokul	Ortaokul	Lise
1923-24	341.541	5.905	1.241
1937-38	764.691	74.107	21.000

C- Öğretmen Sayısı

Yıllar	İlkokul	Ortaokul	Lise
1923-24	10.238	796	513
1937-38	15.775	2.840	1164

D- Mesleki ve Teknik Eğitim

Yıllar	O.I Sayısı	Öğrenci S.	Öğret S.
1923-24	64	6.547	583
1937-38	78	11.134	967

Atatürk, bu yaklaşımı ile öğretmenleri, yeni nesli iyi yetiştirmekle ve dolayısı ile ülke kalkınmasını sağlamakla görevlendirmiş gibidir. Halkı eğiterek, yol göstererek ve örnek olarak topyekün iyileşme istemektedir. Nitekim 1925'te bu amaçla şöyle demiştir. "Milletleri kurtaranlar, yalnız ve ancak öğretmenlerdir…"[45] Eskimiş düşüncelerin, hurafelerin atılmasını isteyen Atatürk, öğretmenlerin bilimsel düşünceleri benimseyip gençlere, ülkeye yararlı olacak bu yönde bilgiler vermeleri düşüncesinde olmuştur.

4.1.B. Yüksek Öğretim-Üniversitelerimizin Gelişimi

İslam dünyasında yüksek öğrenim kuruluşu olarak üniversite, medrese adıyla ortaya çıkmıştır. Ancak İslam dünyası ve Osmanlılarda görülen model olan medreseler, Selçuklu Veziri Nizamülmülk tarafından kurulmuştur. Nizamiye Medreseleri adını alan bu kurumun ilki 1067 tarihlidir.

İslam toplumları ve kültürü içinde ilk üniversite olan medrese, İslamlığa yönelik zararlı görüşleri eritmek üzere ve Batı'da olduğu gibi dini temele oturtularak kurulmuştur. Batı üniversitelerinin tersine, devlet tarafından kurulup geliştirilen medreseler, denetim altında olarak ortaya çıkmışlardır. Nizamiye Medreseleri, merkezi devletin sıkı denetimi altında olarak, iktidarı pekiştirmeye hizmet edecek görevlilere gereken bilgileri vermekteydi.

Medreseler, giderek fıkıh ve ilahiyat da okutarak din adamı yetiştirirken, devletin hukuk adamı ihtiyacını karşılayan başlıca kaynak haline gelmişlerdir. Çünkü İslam hukukunun uygulandığı toplumlarda, kadıların bu kurumda yetiştirilmesi doğaldı. Medreselerde zamanla bilimler ayrılmıştır.[46]

Selçuklulardan sonra medreseler, Osmanlı döneminde zaman zaman yeni düzenlemelerle geliştirilmişlerdir. Fatih, İstanbul'da Sosyal Bilimler Medresesi'ni, Kanuni ise, Fen Bilimleri Medreslerini açmışlardır. Bu ve benzeri düzenlemelerle, İslam dünyasının en örgütlü imparatorluğu olarak Osmanlılar, medreseleri de kendi merkezi arayışları içindeki yerine oturtmuşlardır. Geliştirerek medreseleri mantıki sonuçlara ulaştırmışlardır. O çağlara göre çok iyi ve ileri kuruluşlar olmuşlardır. Osmanlı yönetimi, kadıların da yetiştirildiği yerler olarak bu kurumları, taşra bürokrasisininin yönlendirileceği merkez olarak kullanmıştır. Bu anlayış ve uygulama, kadılıkla müderrisliği bazı durumlarda birbirini izleyen aşama haline getirmiştir. Öğrenimle yargının iç içeliğini oluşturmuştur. Bundan ötürü öğretim kalıplaşmış ve Osmanlı medreseleri durağan bir yapıya kavuşmuşlardır.

Görüldüğü gibi yüksek öğrenim kurumu olarak medrese, İslam dünyasında Batı'dan önce oluşup teşkilatlanmıştır. Türkler elinde geliştirilmiştir. Ancak zamanla bu gelişme yetersiz kaldığı gibi, müsbet bilimler medrese bünyesine yeterince alınamamıştır. O nedenle 19. yüzyılın başlarından itibaren Batılı anlamda okullar açılmaya başlanmıştır. Bununla Osmanlı yüksek öğretiminde birinci devre sona ermiştir. Buradan itibaren ikinci devre başlarken, açılan yeni okullarla mektep-medrese çatışması başlamıştır. Yeni dönemin tipik özelliği bu çatışma ortamı olacaktır.

Tanzimat Dönemi'nde daha da yoğunlaşan Batılılaşma çabalarına paralel olarak, yetersiz kalan medreseler yanında, müsbet bilimleri öğretecek üniversite olarak 1846'da "Darülfünun" kurulmuştur. Bununla Osmanlı döneminde doğrudan üniversite oluşturuluyordu. Ancak Darülfünun'un Batılı anlamda teşkilatlanıp gelişmesi uzun yıllara rağmen mümkün olamamıştır. Beklendiği gibi modern bir eğitim sistemi kurulamamıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi, birçok alanda olduğu gibi genelde eğitim ve bu arada da üniversite konusunda önemli gelişmelerin sağlandığı bir devredir. Bu devrede, medreselerin çöküşü artık kesinlik kazandığından, Türk yüksek öğretimini kurtarıp geliştirmek için Darülfünun yönünde yeni bir

yapılanma sürecine girilmiştir. 1914'te kız öğrenciler üniversiteye alınmıştır. Ayrıca Kız Üniversitesi (İnas Darülfünunu) açılmıştır.

Darülfünun'u Osmani, Cumhuriyet kurulduktan sonra da bilimsel özerkliği korumuş ve çıkarılan 493 Sayılı yasa ile adı "İstanbul Darülfünunu" olmuştur. 3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan sonra 11 Mart'ta medreseler kapatılınca, İstanbul Darülfünunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin tek üniversitesi olarak kalmıştır.

Üniversitenin gelişmesi, yaygınlaşması ve ülke için gerekli bilgilerin üretilmesi ile her çeşit elemanın yetiştirilmesi gerekiyordu. Türkiye'nin kalkınması buna bağlı idi. O nedenle 1930 yılında yeni bir üniversite reformu gündeme gelmiştir.

Bu çalışma ve gelişmeler sonucu olarak Cumhuriyet dönemimizin ilk kapsamlı "Üniversite Reformu" gerçekleştirilmiştir. 6 Haziran 1933'te yürürlüğe giren 2252 sayılı yasa ile İstanbul Darülfünunu kaldırmıştır. Kurulması öngörülen üniversite, 1 Nisan 1934'te "İstanbul Üniversitesi" olarak eğitim-öğretime başlamıştır.[47] İlgili yasa ile, özellikle Türkiye'nin ihtiyaçları belirlenerek, insan gücü ve devletin devamlılığını temin edecek unsurların yetiştirilmesi öngörülüyordu.

Üniversite reformu ile başlayan yeni dönemde, 1930'lu yılların başında bağımsız olarak açılmış olan fakülte ve yüksek okulların birleşmesiyle "Ankara Üniversitesi" kurulmuştur. Daha sonra "İstanbul Teknik Üniversitesi" kurulacaktır. 1940'lı yıllara gelindiğinde Türkiye'de hızla gelişmekte olan üç üniversite oluşmuştur.

Üniversiteler, bütün ileri ülkelerde bilimsel ve özgürlük içinde çalışan kuruluşlardır. Bilim artık her şeyin esası olmuştur. Batı'daki büyük bilimsel ve teknolojik gelişmelerin temelini üniversiteler oluşturuyordu. Devletler de bu kuruluşlara büyük önem ve destek veriyorlardı. Atatürk de üniversitelerimizin kurulup gelişmesine bu yaklaşımla bakmış ve destek olmuştur. Batı'dan ve özellikle Almanya'dan gelen öğretim üyeleri korunmuş ve onlardan yararlanma yoluna gidilmiştir.[48]

Kronolojik olarak bazı yüksekokul ve fakültelerin açılışı şu şekilde gerçekleşmiştir:

5 Kasım 1925'te, ilk yüksekokul olarak Adalet Bakanlığı'na bağlı 2 yıllık Adalet Yüksek Okulu açılmıştır.

1926'da Gazi Eğitim Enstitüsü açılmıştır.

1930'da Yüksek Ziraat Okulu açılmış ve sonra geliştirilmiştir.

1935'te Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu açılmıştır.

1934'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılmış ve 1936'da geliştirilmiştir. Atatürk bu fakültenin kuruluş ve gelişmesi ile yakından ilgilenmiş ve üzerine çok anlamlı bir söz olarak, "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" sözünü yazdırtmıştır.

Bu yüksek okul ve fakülteler Ankara Üniversitesi'nin temeli olmuşlardır.[49] Atatürk ayrıca bir Doğu Üniversitesi'nin kurulmasını istemiştir. Bu yönde araştırma ve çalışmalar yapılmıştır.

Tablo 2:1923-38 Yılları Arası Yüksek Öğretimdeki Gelişme[50]

Yıllar	Fakülte ve Yüksekokul	Öğrenci Sayısı	Öğretim Elemanı, Sayısı
1923-24	9	2.914	307
1937-38	19	9.384	837

1946 yılında 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu çıkarılmıştır. Bununla üniversitelerimiz ve fakültelerimize akademik özerklik verilmiştir. 1946 düzenlemeleri ile oluşturulan üniversite özerkliği genellikle, yönetimde ve eğitim-öğretim işlerinde kurulların kararları yönünde işleyiş getirilmiştir. 1960'a kadar sürecek bu yeni dönemde, Türk Üniversiteleri yeni bir yapıya kavuşturulmuştur.[51]

4.2. Kültürel Alanda Yapılanİnkılaplar

4.2.A. Yeni Harflerin Kabulü

Türkiye'nin kültürel gelişiminde, Arap harflerinin bırakılıp latin harflerinin kabul edilmesinin de önemli

bir yeri vardır. Latin alfabesine geçiş, kültürel alandaki değişimlerin önemli bir yanıdır.

Türkler, Orta Asya'da kurdukları uygarlıklarda kendilerine özgü alfabeler kullanmışlardı. Bunların en belirginleri, Göktürk ve Uygur alfabeleri idi. Ancak Türkler, İslamlığı kabul ettikten sonra Müslüman dünyası ile entegre olmuş ve Arap alfabesini almışlardır. İslam dünyası ile iç içe girmiş, Arap kültüründen etkilenmiş ve uzun yüzyıllar boyu da bu alfabeyi kullanmışlardır.

Türkler, çok uzun süreler boyunca Arap harflerini kullanmışlardır ama bu alfabe gereği kadar Türkçeye uymamıştır. Osmanlı döneminde de kullanılan Arap harfleri, bir yerden sonra değiştirilmek istenmiştir. Osmanlı döneminde, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Arap harflerine dayalı alfabenin değiştirilme veya ıslah edilmesi önerileri yapılmaya başlamıştır. Bu yönde tartışmalar olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Arap harflerinin değiştirilme istekleri daha etkili bir şekilde gündeme getirilmiştir.[52] Bu değişikliği isteyenlerin sayısı oldukça çoktur. Çeşitli yol ve yöntemler tartışılmıştır. Öneriler yapılmıştır.[53] Hatta Enver Paşa bunlardan birini uygulamaya bile koymuş, ancak savaş koşullarında uygulanması sorun yarattığı için ertelenmiştir. Arap harflerini bitişik yazma yerine, Latin harfleri gibi ayrı ayrı yazma şeklindeki bu uygulama da başarılı olamamıştır.

Arap harflerinin değiştirilmesi düşüncesi İmparatorluğun son dönemlerinde çok tartışılmıştır. Bu yapılamamış, ama bir kamuoyu oluşmuştu. Yeni devlette bu konu, 1923 İzmir Kongresi'nde gündeme getirilmiştir. Kongre'ye bir öneri olarak verilen harf değişimi, konu ile ilgili olmadığı için gündeme alınmamış ve Milli Eğitim Bakanlığı'na gönderilmiştir.

Arap harflerinin bırakılmasını veya harf değişimini gerektiren bazı nedenler bazı sıkıntılar yaşanmaktaydı.

1- Arap harfleri Türkçe ifadelere uymuyordu. Yüzlerce yıl kullanılmasına rağmen Türkçe sözcükleri ifade etmekte zorluk çekiliyordu. Çünkü Arap alfabesinde sesli harfler 3 adetti. O nedenle Türkçeye uyum sağlamada bazı zorluklar oluyordu. Ayrıca yine Arap alfabesinde Türkçeye uymayan sessiz harflerde vardı. Bunların yarattığı zorluklar zaman içinde değiştirme isteklerini gündeme getirmiştir.

2- Arap alfabesi ile okuma-yazma öğrenmek zor ve uzun zamanı gerektiriyordu. Çok çeşitli yazı türleri olduğu ve zor öğrenildiği için değiştirilmesi istenmiştir. Özellikle yer, şahıs adlarında çok zorluk çekiliyordu. Osmanlıcayı okuyup yazmak için çok uzun yıllara ihtiyaç vardı.

3- Okuma-yazmayı kolaylaştırmak, bilgi ve kültürü yükseltmek için bu harflerin değiştirilmesi istenmiştir. Okuma yazma oranını yükseltmek, bilgi ve kültürü yaygınlaştırmak için kolay okunup yazılacak bir yazı türü aranmıştır. Osmanlı'nın son döneminde toplumda okuma yazma oranı %10'u bulmuyordu. Bunun da yarısı okur yazar, yarısı okur ama yazamazdı.

4- Latin esasına dayalı harflere geçmek, Batı dillerini öğrenmeyi kolaylaştıracaktı.

İşte tüm bu neden ve gerekçelere dayalı olarak harf değişimi istenmiştir. Daha kolay okunup yazılacak ve eğitim sistemimizi olumlu yönde etkileyecek bir yazı aranmıştır. Çünkü okuma-yazma oranının düşüklüğü buna bağlanıyordu.

Bütün bunların etkisi veya zorlaması ile Atatürk konuya eğilmiş ve 1927'de yeni harflerin arayışı içine girilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı 1928'de bir Alfabe Komisyonu kurmuş ve çalışmaları başlatmıştır. Komisyon, Latin esasına dayalı alfabe üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu arada harf değişimi üzerinde yorumlar ve tartışmalar yapılıyordu. Yapılacak değişimin çok uzun süreyi gerektireceği öne sürülüyordu. 5-10 yıl gibi sürelerden söz ediliyordu. Hatta olmaz diyenler bile vardı. Zira böyle bir değişimin çok zor olacağını düşünenler bulunmaktaydı.

1 Kasım 1928'de TBMM'nin açılış konuşmasında konuya değinen Atatürk; "Türk milletine kolay bir okuma-yazma anahtarı vermek lazımdır. Bu anahtar latin esasından alınan Türk alfabesi olacaktır. Yeni Türk harflerinin kanunlaşması, ülkemizin yükselme çabalarında başlı başına bir geçit olacaktır" demiştir.[54] Atatürk'ün bu konuşmasından sonra TBMM, aynı gün, esasları hazırlamış olan Latin esasına dayanan yeni Türk Alfabesi'ni 1353 sayılı yasa ile oy birliğiyle kabul etmiştir.[55]

Böylece 1 Kasım 1928'de kabul edilen harf değişiminin, Türk diline uygunluğu, kolay okuma-yazma gibi özellikleri yanında, birçok olumlu etkileri olacağı düşünülmüştür. Bundan sonra yoğun bir kampanya ile öğretimine geçilmiştir. 1 Ocak 1929'da "Millet Mektepleri" açılmıştır. Buralarda geceli gündüzlü yeni harfler ve dolayısı ile okuma-yazma öğretimi başlatılmıştır. Okuma-yazma seferberliği ilan edilmiştir. Atatürk sık sık yurt gezileri yapmış, okullara uğramış, tahta başına geçmiş ve yöneticileri bu doğrultuda zorlamıştır. Okuma-yazma oranının %80'lere çıkarılmasını istemiştir.

Yeni harfler, beklendiğinden önce öğrenilmeye başlamıştır. Üç ay içinde gazeteler ve dergiler iki sütunlu yazılar yazmışlardır. Zamanla benimsenen yeni harfler, okulları ve okuma-yazma çabalarını çok hareketlendirmişler, eğitimi ve kültürel gelişmeleri olumlu yönde etkilemiştir.

4.2.B. Tarih İnkılabı

Öğrencilik yıllarından itibaren tarihe ilgi duyan Atatürk, 1929 yılından itibaren Türk ve dünya tarihi ilgilenmeye başlamıştır. Kitaplığına birçok yerli-yabancı kitap getirtmiştir. Bunları okumuş, incelemiş, veya inceletmiştir. Önemli uygarlıklar, siyasal olaylar, büyük şahsiyetler ve bu arada da Türk tarihi ile yakından ilgilenmiştir. Değerlendirmeler ve yorumlar yapmıştır. Notlar oluşturmuştur.

"Tarih yazmanın, tarih yapmak kadar zor ve önemli" olduğunu söyleyen Atatürk, bu yönde gerçekçi yaklaşımlar içinde olmuş ve birçok uyarıda bulunmuştur.[56] Bütün ilgi ve çabaları ile Türk ulusunu ve dünyayı, Türk tarihi konusundaki yanlış ya da eksik bilgilerden kurtarmak istemiştir. Yeni ve doğru bir tarih anlayışını başlatmayı düşünmüştür. Tarih tezleri üzerinde çalışmıştır. Daha gerçekçi bir tarih görüşü ile Türk tarihinin kaynaklarına inmeyi sağlamak istemiştir.

Tarih çalışmalarını yapmak üzere "Türk Tarih Heyeti" adlı bir komisyon kurulmuştur. Yapılan çalışmalarla ilk kez "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı bir eser yazılmıştır. Liselerde okutulmak üzere 4 ciltlik bir tarih serisi çıkarılmıştır.

12 Nisan 1931'de "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" kurulmuştur.[57] Böylece Türk tarihi üzerindeki araştırmalara resmi bir nitelik verilmiştir. Bu Heyet, 1935'te "Türk Tarih Kurumu" adını almıştır. TTK ile bilimsel tarih anlayışı benimsenmiş ve yoğun çalışmalar içine girlmiştir. Bir dünya tarihi yazılması ve bu arada da Türk tarihinin kaynaklarına inip araştırılması ile Türk uygarlıklarının ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. TTK kanalı ile tarih bilginlerimiz, bilimsel yöntemlerle zengin bulguları bilim dünyasına sunmaya başlamışlardır. Oldukça önemli adımlar atılmıştır. Yapılmakta olan tarih inkılabı ile içte ve dışta tarihimiz, yabancı ve yanlış görüşlerden kurtarılarak gerçek niteliğine kavuşturulmuştur. Çalışmalarda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin önemli bir fonksiyonu olmuştur.

4.2.C. Dilde Sadeleşme

Cumhuriyet sonrasında bir dil akademisinin kurulması istenmiş, ancak kurulamamıştı. Bu arada "Dil Heyeti" kurulmuş ve bazı çalışmalar yapmıştır. 1929 yılında okulların programlarından Arapça ve Farsça derslerin kaldırılması ile Türkçe sözcüklerin kullanımına başlanmıştır.

Yeni harfler ve alfabenin kabul edilmesi, dildeki yeniliğe ortam hazırlamıştı. Her türlü toplumsal yenilikler yapılırken, ulusal kültürümüzün temeli olan dilde de yenileşmek zorunlu idi. Diln de halkın psikolojisine uygun ve yatkın, yeni ihtiyaçları kolay ifade edecek bir yapıya kavuşturulması gerekli idi. Çünkü Osmanlı devri genişleyip yayıldıkça Arapça ve Farsça kelimeler alınmış ve Osmanlıca şeklindeki bir dil oluşmuştu. Daha çok edebiyat dili şeklinde Osmanlı aydınları tarafından kullanılan bu dil çok ağırdı. Türkçe esaslara da fazlaca uymuyordu. Ayrıca konuşma ve yazma dili farklılaşmıştı.

Tarih çalışmaları başlatılınca, dilde de araştırmaların yapılması ve ikisinin birbirini tamamlaması istenmiştir. Bunun üzerine Atatürk; “Dil işlerini düşünecek zaman gelmiştir” diyerek bu yöne eğilmiştir. Dildeki çalışmaları başlatmıştır. 12 Temmuz 1932’de “Türk Dili Tetkik Cemiyeti” kurulmuştur.[58] Atatürk, dildeki bağımsızlığı siyasal bağımsızlığın bir parçası olarak görüyor ve Türk dilinin yabancı dillerin işgalinden kurtarılmasını istiyordu. O nedenle daha öncelerin yetersiz girişimleri yanında, şimdi konuyu tüm yönleri ile ele alacak çalışmaları başlatmıştır.

26 Eylül 1932’de Dolmabahçe’de I. Dil Kurultayı toplanmıştır.[59] Atatürk kendi huzurunda, konunun tartışılmasını istemiştir. 5 Ekim’e kadar süren Kurultay’da amaçlar belirlenmiş, programlar yapılmış ve çalışmaların yaygınlaştırılması kararlaştırılmıştır. Türk dilinin kaynakları, geçirdiği değişimler ve gelecekteki gelişmelerin esasları belirlenmiştir.

1932’den sonra dil konusundaki çalışmalar hızlandırılmıştır. Yazı dilindeki yabancı kelimeler çıkarılmaya başlanmıştır. Yeni derlemeler yapılmıştır. Halk dilinde yaşayan sözcükler toplanmıştır. Bir Türkçe sözlük hazırlanmıştır. TDK, yaptığı çalışmalarla aydın dili ile halk dilinin ve konuşma dili ile yazı dilinin birleştirilmesine çalışmıştır. Bilim, teknik ve sanat kavramlarını karşılayacak doğrultularda çalışmalar yapılmıştır.

31 Ağustos 1936’da “Türk Dil Kurumu” adını alan Cemiyet, çok yararlı çalışmalar yapmıştır. II. Dil Kurultayı Dolmabahçe Sarayı’nda 18-23 Ağustos 1934’te toplanmıştır. III. Dil Kurultayı yine Dolmabahçe Sarayı’nda 24-31 Ağustos 1936’da toplanmıştır.[60] 26 Eylül tarihi Dil Bayramı olarak kabul edilmiştir.

TDK’nın yaptığı çalışmalarla, konuşma, yazma ve bilim dilindeki eski farklılıklar kaldırılmıştır. Arınma, geliştirme, birlik ve bütünlük dilimizi gerçek niteliğine kavuşturmuştur. Bir dönem sadeleşmede aşırılığa düşülmüş, ama bunun sakıncaları görülerek anlaşılır dile dönülmüştür.

TTK ve TDK Atatürk döneminin önemli kuruluşları olmuşlardır. Atatürk, servetinin bir kısmını bu kurumlara bağışlamıştır. Her iki kurumun yanyana yaptıkları çalışmalarla, Türk Tarihi ve Türk Dili milli bir yapıya kavuşmuştur.

5. Güzel Sanatlar

Atatürk, güzel sanatlarla da yakından ilgilenmiştir. İnkılap olacak değişimler sağlamıştır. Sanatı ve sanatçıları teşvik etmiş ve desteklemiştir. Hatta korumuştur.

Atatürk, Türk müziğini Batılı müzik ölçü ve aletleri ile öğretip geliştirmek istemiştir. Bunun için 1924 yılında Ankara'da "Musiki Muallim Mektebi" kurulmuştur. 1930'da İstanbul Belediye Konservatuvarı ıslah edilmiştir. 1935 yılında, "Ankara Konservatuvarı" kurulmuştur. Atatürk, Türk halk ve sanat müziğinin kendine özgü bir yapıya kavuşmasını istemiştir. Ayrıca Batı müziğine önem vermiştir. Birçok Batılı değerli müzik uzmanlarını Türkiye'ye davet etmiştir. Onlarla ilgilenmiş ve korumuştur.

Atatürk genelde sanatla ve bu arada tiyatro ile de ilgilenmiştir. Bu düşünceyle ve tiyatro oyuncularına büyük saygı göstermiştir. Hatta yeni rejim ve değişimlerin bu yolla halka indirileceğine inanmaktaydı. Türk kadınının tiyatroya ilgi göstermesini istiyordu. Bu yöndeki gelişmeleri zorlamış, desteklemiş ve hatta itici güç olmuştur. Nitekim, "Efendiler hepiniz milletvekili, bakan olabilirsiniz. Hatta Cumhurbaşkanı olabilirsiniz Fakat sanatçı olamazsınız" gibi sözleri bu yöndeki düşünceleri yansıtmaktadır. Sanatın ve sanatçıların sevilip korunmasını istemiştir.

O dönemde, "Tiyatro Meslek Okulu" açılmıştır. Opera açılmış ve opera sanatçıları yetiştirilmiştir. Orkestralar kurulmuştur. Tiyatro alanında önemli gelişmeler sağlanmıştır.

19. yüzyılın sonlarında Türk ressamları yetişmeye başlamıştı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde resimde yasakların kaldırılması istenmiştir. Çünkü bu yasağı gerektiren nedenler artık yoktu. Cumhuriyet döneminde bu yöndeki gelişmeleri organize etmek üzere "Sanayi Nefise Müdürlüğü" kurulmuştur. Giderek resim, ve heykel ve çeşitli süslemeler yapılmaya başlanmıştır. Atatürk'ün resim ve heykelleri yapılmıştır. Devlet daireleri güzel resimleri almaya başlamıştır. Daha sonra 1937'de Atatürk'ün isteği üzerine bir Resim ve Heykel Müzesi açılmıştır. Cumhuriyet'le birlikte Resim ve Heykel alanında Batı ölçüsünde sanatçılar yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

1 E. Z. Karal, Atatürk'ten Düşünceler, s. 41.

2 A. Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara, 1959, s. 251.

3 Hamza Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik, Atatürk Yolu, (Kollektif Eser), (Der. Turhan Feyzioğlu), Ankara, 1987, s. 133.

4 İsmail Hami Danişmend, Türklük Mesleleri, 2. Baskı, İstanbul, 1976, s. 12. Yusuf Akçura, Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları-(Hazırlayan: Nejat Sefercioğlu), Ankara, 1981, s. 5. Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, (Hazırlayan: Mehmet Kaplan), İstanbul, 1976, s. 18.

5 A. Afetinan, Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara, 1969, s. 18.

6 Sadri Maksudi Arsal, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, İstanbul, 1955, s. 52-53.

7 Ahmet B. Ercilasun, “Atatürk’ün Milliyetçilik ve Dil Anlayışı”, 100. Yıl Atatürk Konferansları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s. 71. Hamza Eroğlu, Türk İnkılap Tarihi, s. 409.

8 Aydın Taneri, Atatürkçülüğün Tanımı, Ankara, 1983, s. 15.

9 Mustafa A. Aysan, “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”, Atatürk Yolu, (Kollektif Eser), (Derleyen: Turhan Feyzioğlu), Ankara, 1987, s. 80.

10 A. Afetinan, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara, 1973, s. 121.

11 Mümtaz Turhan, Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, İstanbul, 1965, s. 53-54.

12 Yavuz Abadan, Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri, Ankara, 1952, s. 113-114, Ali Fuad Başgil, Din ve Laiklik, 6. baskı, İstanbul, 1991, s. 163-164.

13 Utkan Kocatürk, Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, Ankara, 1984, s. 193.

14 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C: II., s. 90.

15 İsmet Giritli, Political Regime-Secularism and Atatürk, Atatürk and Turkey of Republican Era, (Union of Chambers of Commerce, Industry, Maritime Commerce and Commodity Exchanges of Turkey), Ankara, 1981, s. 97.

16 Herbert Melzig, Atatürk’ün Başlıca Nutukları (1920-1938), Ülkü Matbaası, İstanbul, 1942, s. 93.

17 Semih Yalçın, Ali Güler, Atatürk Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği, Ankara, 2000.

18 Kemal Dal, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1992, s. 33 vd.

19 İlhan Arsel, Türk Anayasa Hukuku’nun Umumi Esasları, Ankara 1962, s. 85; K. Dal, Anayasa Hukuku, s. 35.

20 Server Feridun, Anayasalar ve Siyasal Bilgiler, İstanbul 1962, s. 53 vd. K. Dal, a.g.e., s. 35. vd.

21 Muhittin Gül-Türk İnkılap Tarihi, Ankara 1997 s. 250.

22 Özkan Tikveş, Atatürk Devrimi ve Türk Hukuku, İzmir 1975, s. 143-146.

23 Ankara Hukuk okulu, Adalet Bakanlığı’na bağlı iki yıllık yüksekokul olarak açılmıştır. Açılışa büyük önem verilmiş ve Atatürk en önemli konuşmalarından birini burada yapmıştır. Okula ilgi büyük olmuş ve milletvekillerinden kayıt olanlar olmuştur.

24 Mahmut Esat Bozkurt, Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı. İstanbul 1944; Aydın Zevkliler, Medeni Hukuk Ankara, 1992.

25 Muhittin Gül-Türk İnkılap Tarihi, Ankara 1997 s. 253.

26 Ethem Ruhi Fığlalı, Din ve Devlet İlişkileri, Muğla, 1997, s. 24.

27 M. Şükrü Hanioğlu, Doktor Abdullah Cevdet, İstanbul 1981, s. 308 vd.; Payami safa, Türk İnkılabına Bakışlar, Ankara, 1938, s. 51 vd.

28 B. S. Baykal, "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" AAMD, C. 1, S. 2, s. 413-434.

29 Bernard Caporal, Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını, Ankara 1982, s. 181.

30 Emel Doğramacı, Türkiye'de Kadın Hakları, Ankara 1982, s. 88; B. Caporal, Türk Kadını, s. 647 vd.

31 T. Taşkıran, Kadın Hakları, s. 122.

32 A. İnan Kadın Hakları, s. 128; B. Caporal, Türk Kadını, s. 696.

33 Afet İnan, Medeni Bilgiler, Ankara 1969, s. 89-93, B. Caporal, a.g.e., s. 706.

34 M. Selim İmece, Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri 1925, Ankara 1959, s. 46; Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, Ankara1975, s. 215-220.

35 Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler, Ankara, 2001, s. 180.

36 B. Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal, Atatürk İnkılabı, Kanunlar Kararlar, Tamimler-Bildiriler, Belgeler, Ankara 1984, s. 497, Bkz. R. G., 2. 1. 1926.

37 Osman Ergin, Maarif Tarihi, C. 4-5; H. Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, İstanbul 1974, s. 10-180.

38 Erzurum Kongresi'nde 5, Sivas Kongresi'nde 1 öğretmen vardır.

39 Muhittin Gül, Türk İnkılap Tarihi, Ankara, 1997, s. 265.

40 U. Kocatürk, Türkiye Kronolojisi, s. 267.

41 U. Kocatürk, a.g.e., s. 389.

42 MEB, Milli Eğitimle İlgili Kanunlar, C. Ii Ankara 1953, s. 657 vd.

43 U. Kocatürk, Fikir ve Düşünceler, s. 122.

44 Atatürk ve T. C. Tarihi, Editör, Doç. Dr. T. Faik Ertan Ankara 1999, s. 250.

45 A. e., s. 121.

46 İbni Haldun, Mukaddime'sinde bildirdiğine göre, zamanla "Ulum-u Tabi'iya" (gözlem, Mantık, akıl vb.) ve "ulum-u Nakliya" (Nakli bilimler yani İslamiyet'in belirlediği tüm bilimleri içine alır) olmak üzere bir bilim ayrımı yapılmıştır.

47 A. e., s. 15 vd.

48 Almanya'da Hitler'in baskısından kaçan manevi öğretim üyeleri gelmişlerdir.

49 E. Hirş, Türkiye'de Üniversitelerin Gelişimi, s. 477 vd.

50 Atatürk ve T. C. Tarihi Editör, Ankara, 1999, s. 252.

51 H. Korkut, Türk Üniversiteleri, s. 21 vd.

52 C. Nuri İleri, Mukadderatı Tarihiye, İstanbul 1330, s. 70-125; O. Ergin, Maarif Tarihi, C. 4, s. 1456 vd.

53 Y. H. Bayur, Türk İnkılabı, C. 3, Kısım 4, s. 379 vd.; P. Safa, Türk İnkılabı, s. 55-67.

54 Atatürk, Söylev ve Demeçler, C. I, s. 359, Atatürk, TBMM'ni Açış Konuşmaları, s. 180.

55 TBMMZC, CV, 1. 1. 1928.

56 E. Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, İstanbul 1969, s. 89.

57 I. Türk Tarih Kongresi, 2-11 Temmuz 1932'de toplanmıştır.

58 U. Kocatürk, Türkiye Kronolojisi, s. 535.

59 U. Kocatürk, Türkiye Kronolojisi, s. 538.

60 U. Kocatürk, a.g.e., s. 567 ve 591.

A. Atatürk

Mustafa Kemal Atatürk: Hayatı ve Şahsiyeti / Prof. Dr. Norman Itzkowitz [s.411-422]

Prınceton Üniversitesi /A.B.D.

Yirminci yüzyılın ilk yarısının sonuna gelindiğinde Mustafa Kemal Atatürk adı, bu yüzyıla şekil veren kişilerden biri olarak büyük önem kazanmıştı. O, can çekişmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nu, I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğramış Merkezi Güçlerin bir unsuru olma statüsünden alarak, Türkiye Cumhuriyeti adı altında yeni ortaya çıkan demokratik bir devlet olarak dünya çapında tanınan bir varlık haline getirmeyi başarmıştı. Bundan elli yıl sonra, yirminci yüzyılın sonunda, halkının kendisinden bahsederken kullandığı Kemal Atatürk adı, bu yüzyıla şekil veren kişilerden biri olarak dünya sahnesinde hâlâ dikkatleri üzerine çekmekteydi. 9/11 Eylül'de Amerika'da meydana gelen olaylardan sonra dünya, Atatürk'ün politikalarını modernleşme, laikleşme ve globalleşme meseleleriyle boğuşan diğer devletler için de başvurulabilecek bir model olarak görmeye başladı. Bu çalışmada, Mustafa Kemal Atatürk'ün, derinden yaralanmış, şoke olmuş ve morali bozulmuş kendi halkını, nasıl yenilgiyi kabullenme bataklığından kurtardığını ve nasıl onlara I. Dünya Savaşı sonrasında kim olacakları ve ne olacakları konusunda karar vermeyi Paris Barış Konferansı'na ya da Milletler Meclisi'ne bırakmayarak, kendi kaderlerini kendileri belirleyen birkaç halktan biri olarak muhteşem bir geleceği kucaklama yönünde liderlik yaptığını inceleyeceğiz. Gerçekten o dönemde Türkler, Müttefik Devletlerin, Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarını içeren ana karasını doğrudan işgal ya da manda paylaşımı yoluyla bölme ve o bir zamanların kudretli varlığını tarihin hurda yığınına atma yönünde ortaya koydukları bütün girişimleri başarısızlığa uğratmışlardır.

Bu çalışmaya ayrılan alan içinde Kemal Atatürk'ü tam hakkını vererek anlatmak mümkün değildir. Dar kapsamlı bir biyografi ortaya koyma yerine, ben onun kişiliğinin bazı yönleri üzerinde duracağım ve onun Türk halkını ve Türk yurdunu, hâlâ emperyalist amaçlar gütmekte olan, savaştan galip çıkmış Müttefik devletler arasında bir şekilde paylaşılmaktan kurtarmak için ortaya koyduğu mücadelede belirleyici nitelikte olan bazı olayları ele almaya çalışacağım. Atatürk'ün daha ayrıntılı bir biyografisiyle ilgilenenlerin atıfta bulunabilecekleri son zamanlarda yapılmış bazı tarihsel çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar arasında Vamik Volkan ile Norman Itzkowitz'in kaleme aldığı The Immortal Ataturk: A Psychobiography (Chicago University Press, Chicago, Il. 1984) adını taşıyan eser ile Andrew Mango'nun Ataturk, (Woodstock Press, Woodstock, NY, 2000) kitabı önemliler arasında sayılabilir.

Mustafa Kemal, tarihin her şeyin bilindiği bir döneminde dünyaya gelmiş olsa da onun hayatının ilk yıllarıyla ilgili çoğu bilgi hâlâ bir sır olmaya devam etmektedir. Biz onun tam olarak ne zaman doğduğunu bilmiyoruz. Mustafa Kemal Selanik'te doğdu, fakat onun doğduğu gün, ay ve yıl hâlâ belirlenmiş değildir. 1880/81 kışında o zamanlar önemli bir Osmanlı eyalet merkezi olan yerde

doğmuştur. Babası Ali Rıza Bey, ilk önceleri dinî vakıfların yönetiminde görev alan düşük düzeyli bir Osmanlı bürokratıydı; 1877 yılındaki Rusya'yla yaşanan savaş sırasında askerlik hizmetini yerine getirdikten sonra da gümrük kurumlarında düşük düzeyli bir bürokrat olarak görevini devam ettirdi. Onun görev yeri, Yunanistan sınırına yakın olan ve Selanik'in doğusunda bulunan ormanlık bölgenin sınırları içindeydi. Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım, muhtemelen Anadolu'dan Balkanlara yeni getirilmiş ve Yunanistan'la sınır oluşturan bölgeleri korumak için oralara yerleştirilmiş olan halkın içinden çıkma yeni yetme bir genç kızdı. Zübeyde Hanımın kısa aralıklarla ikisi kız, biri oğlan olmak üzere üç çocuğu oldu, fakat üçü de daha çocukken öldüler. Mustafa Kemal bir matem evi olarak isimlendirebileceğimiz bu aile içinde dünyaya geldi. O diğer çocukların yerine geçmek üzere doğmuş bir çocuktu, bu durumun onun daha sonraki hayatı üzerinde önemli etkisi olacaktı. En baştan itibaren o, annesinin gözünde çok özel bir çocuktu. Bu özel olma durumu, Türk halkının aşina olduğu ve hâlâ sımsıkı sarıldığı bir özelliktir.

Atatürk doğduğunda, babası ya da başka bir yaşlı akrabası geleneksel tarzda onun kulağına Mustafa ismini fısıldadı; bu isim daha sonra onun gerçek verilmiş ismi olacaktır. Ali Rıza Bey, çocuğunun ileride askeri bir kariyer yapabilmesi için ilahî yardım istemek üzere beşiğinin baş ucuna kendisinin asker kılıcını astı. Mustafa 7 yaşına geldiğinde, babası bir hastalık sonucunda vefat etti. Kemal Atatürk, babasıyla uzun dönemli bir temas imkanına sahip olmadı; kısa dönemli babasıyla temasından ondan bazı şeyleri aldığı sonucunu çıkarabiliriz. Aldığı şeylerden bir tanesi, askerliğe duyduğu ebedi ilgiydi. Başka bir tanesi de birçok durumda mevcut sınırlamaları kavrayabilmesiydi; babası, hükümet görevlisi olarak bulunduğu Yunan sınırı yakınındaki ormanlık bölgede Yunan haydutlarıyla uğraşmak zorunda kaldığında mevcut kısıtlamaların çok iyi farkına varmıştı. Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla zirve noktasına ulaşacak olan askeri ve siyasi mücadelesine girişirken, bu iki faktör onun kariyerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu psikolojik makyajla ilgili olarak bu bölümde ele alınacak olan başka yönler de bulunmaktadır.

20'li yaşlarının sonuna doğru dul kalmış olan Zübeyde Hanım, kendisinden önce ölmüş olan üç kardeşinin yerine geçecek çocuk olma özelliğiyle zaten özel olma hususiyeti kazanmış olan çocuğunun hayatına yoğun bir şekilde karışmaktaydı. Bunun bir uzantısı olarak da onun asker olmasına şiddetle karşı çıkıyordu. Onun arzusu, oğlunun dinî bir okulda öğretmen olması ya da Kur'an'ı ezberine alan bir hafız olarak yetişmesiydi. Fakat Zübeyde Hanım oğullarının alacağı eğitimin türü konusunda kocasıyla aralarında çıkan fikir ayrılığında kaybeden taraf oldu. Oğlunun Batılı çizgide eğitim almasını ve böylece askerî bir kariyer için daha hazırlıklı olmasını isteyen Ali Rıza Bey, başlangıçta karısının arzusuna uyarak Mustafa Kemal'i mahallede bulunan dinî okula kaydettirdi, fakat birkaç gün sonra onu o okuldan alarak Şemsi Efendi tarafından yönetilmekte olan ve Batılı tarzda eğitim veren yeni açılmış bir okula yerleştirdi. Bu şekilde Mustafa Kemal, babasının hem askerî geçmişinden hem de onun üstün konuma geçmek için herhangi bir durumun sınırlamaları içinde nasıl hareket edilmesi gerektiği yönünde sahip olduğu bilgiden faydalanmış oldu.

Mustafa Kemal, daha sonra babasının kendisine miras olarak bıraktığı şeyleri ne kadar iyi öğrendiğini gösterecekti. Babasının ölümünden sonra annesinin arzusu doğrultusunda kendisini bürokraside kariyer edinmesi için hazırlayacak olan bir okula kaydoldu. Fakat Selanik caddelerinde gördüğü askeri üniformalarıyla dolaşan gençleri kıskanan Mustafa Kemal'in kafasında eğitimiyle ilgili başka fikirler bulunmaktaydı. O, zaten her şeye gücü yeten düş gücüyle desteklenen, erken gelişmiş ve etkiye açık bir özerklik hissi ortaya koymaya başlamıştı. Annesine haber vermeksizin özerklik ve muktedirlik hissinin geliştiğini ortaya koyan bir adım attı; askerî okula giriş sınavına girdi ve bu sınavda başarılı oldu. Sınavda başarılı olması, hem onun vefat etmiş olan babasıyla kendisini özdeşleştirmesini güçlendirdi, hem de annesinin kendisini özel biri olarak görmesi hususunu da kendisinin de bilinç altında verdiği destekle daha da kuvvetlendirdi. Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in özel olduğu duygusunu daha da geliştirirken, bu durum, kendi kendini gerçek haline dönüştüren bir kehanet haline dönüşecekti. İleride Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere büyüyüp olgunlaşacak olan küçük Mustafa gerçekten özel biriydi.

Başka belirleyici nitelikte olan, bir olay onun askeri okuldaki eğitimi sırasında ortaya çıktı. Mustafa Kemal, yine Mustafa adını taşıyan öğretmeninin rehberliğinde matematik dersinden çok hoşlanmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla kendisiyle öğrencisi arasında bir ayırım yapmak amacıyla öğretmeni ona Kemal, yani mükemmel biri lakabını verdi. Bu isim Mustafa Kemal'in kendisinin özel biri olduğunun farkında olmasına da uygun düşmekteydi ve bundan sonra hep onunla birlikte anılacaktı. Bundan sonra o artık Mustafa Kemal olarak bilinecekti.

Mustafa Kemal askerî okul sisteminde ilerlemesini sürdürdü ve 1899 yılında Manastır'da (şu anda Bitola) askeri okulun orta kısmını bitirdi. Manastır, o zamanlar hâlâ Osmanlı'nın Balkanlar'daki önemli eyalet merkezlerinden biriydi, Yunanistan ve Arnavutluk'la mevcut sınırları koruyucu bir konumda bir bulunmaktaydı ve Sırbistan ya da Bulgaristan'da bir karışıklık olması durumunda karışıklığı bastırmak için kullanılacak önemli bir merkez görevi görmekteydi. O zaman henüz yirmi yaşına girmemiş olan, çevredeki eyaletlerden gelen bu genç adam, doğu Avrupa'nın tümünde olmasa bile Osmanlı İmparatorluğu içinde en gelişmiş şehir olan İstanbul'da bulunan Harp Okuluna girmeyi başardı.

Başlangıçta Mustafa Kemal eyaletten gelen biri olarak İstanbul'da ne yapacağını bilmez bir durumdaydı.

Kendi kendine saygı hissi saldırıya büyük darbe almıştı ve sık sık depresyona girmekteydi. Kişilik bütünlüğünü yeniden oluşturmaya ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyacını zayıf kadınları yöneterek bir dereceye kadar giderdi. Fakat bu tür davranış, onun akademik çalışmasına olumsuz yansıdı ve neredeyse eğitiminin ilk yılında başarısız olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu durumdan onu bir paşanın (generalin) oğlu olan Ali Fuat (Cebesoy) ile kurduğu arkadaşlık kurtardı. Mustafa Kemal, paşanın evinde saygıyla karşılanmaktaydı; Ali Fuat, onun İstanbul'un renkli hayatına katılmasına rehberlik eden ve büyük ihtimalle de onu rakı içmekle tanıştıran kişi oldu. Paşa, Mustafa Kemal için

idealize edilmiş bir baba vazifesi görmekteydi, bu çerçevede Mustafa Kemal askeri okuldaki çalışmalarına daha yoğun şekilde eğildi.

Politika, Mustafa Kemal'in Harp Okulu'ndaki sınıf arkadaşlarının bazısının hayatında önemli bir rol oynamaktaydı. Onlar Sultan II. Abdülhamid'in baskı yönetiminden hiç hoşlanmıyorlardı ve siyasi durumun ciddiyeti konusunda sınıf arkadaşlarını uyarabilmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Kendinden üst ya da alt sınıflarda olanlarla birlikte kendi sınıfında öğrenci olan Harp Okulundaki arkadaşlarının bir çoğu -bunlar arasında Ali Fuat (Cebesoy), Kazım Karabekir, Nuri (Conker) ve Mehmet Arif de bulunmaktaydı- daha sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında Mustafa Kemal'le birlikte önemli roller oynayacaklardı. Mustafa Kemal açısından Osmanlı Sultanı kötü bir babayı temsil etmekteydi; o da öğrenci arkadaşlarıyla birlikte gizli şekilde bir gazetenin çıkarılmasında rol aldı. Gazetenin başyazılarını birçok kere kendisi yazdı. Gazetenin yayına hazırlanması oldukça tehlikeli bir faaliyetti. Bir keresinde okul görevlileri gazetenin hazırlanmakta olduğu odaya girdiler, fakat anlaşıldığı kadarıyla bu gizli faaliyeti görmezlikten gelmeyi tercih ettiler. Kendisine güvenini yeniden kazandıktan sonra Mustafa Kemal, eğitiminin ikinci yılının sonunda 460 kişilik sınıfta yirminci oldu, üçüncü sınıfta da 459 kişi arasında sekizinci olmayı başardı. Okuldan mezun olurken tamamen askeri üniforma giymiş olarak resmini çektirdi ve bu resmin bir kopyasını kendisiyle gurur duyması için annesine gönderdi.

Piyade sınıfında teğmen olarak görevlendirilen Mustafa Kemal'in Kurmay Okulu'na gitmesine izin verildi. Kurmay Okulu'ndayken kendisine duyduğu güvende yeniden zayıflama ortaya çıktı. Orada en iyiler arasında bulunmaktaydı, fakat henüz en iyi değildi. İçinde taşıdığı büyüklük hislerini koruyabilmek için büyük mücadele verdi. Kendisini yıldızı parlayan bir şahsiyet, bir kahraman ve ülkesinin bir kurtarıcısı olarak görmekteydi. Arada bir büyüklük duygusu dışarı da taşmaktaydı. Bir keresinde kendisi ve arkadaşları hükümetin geleceği konusunda görüş alış verişinde bulunuyorlardı. Mustafa Kemal gelecekte kurulacak bir kabinede arkadaşlarının hangi bakanlıklara ve diğer hangi liderlik pozisyonlarına atanacağını gösteren bir liste hazırladı. Arkadaşları onun hangi makamı işgal edeceğini sordular. Onun cevabı, "bu makamları size verecek olan benim" şeklinde oldu.

Sık sık yeterli uyuma güçlüğü yaşamış olsa da Mustafa Kemal 1905 yılında 57 kişilik sınıfında beşinci olarak kurmay yüzbaşı rütbesiyle okuldan mezun oldu. O zaman yirmi dört yaşındaydı. Göreve atanmak için beklerken Mustafa Kemal ve bazı arkadaşları Beyazıt semtinde bir apartman dairesi kiraladılar. Orada hükümetin yasak listesinde bulunan kitapları okumak ve tartışmak için bir araya geliyorlar ve kendilerinin idealleri ile gelecek konusunda tartışıyorlardı. Onların faaliyetleri hükümetin dikkatinden kaçmadı. Bir hükümet ajanı onlarının grubunun bir üyesi oldu ve onları ele verdi. Mustafa Kemal, Ali Fuat (Cebesoy) ve başka bazı arkadaşları tutuklandılar ve hapse atıldılar. Askeri kariyerleri tehlikeye girmişti, fakat işten atılma yerine kendilerine imparatorluğun uzak bölgelerinde görev verildi. Mustafa Kemal ile Ali Fuat (Cebesoy) o zamanlar hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Suriye'de bulunan Beşinci Ordu'ya atandı.

Şam'a atanma Mustafa Kemal açısından kendisine vurulmuş büyük bir darbeydi. Annesine yakın olabileceği Selanik'e gönderileceğini ümit etmişti. Ali Fuat ve sürgüne gönderilen başka bir sınıf arkadaşıyla birlikte Mustafa Kemal ilk görev yerine gitmek için önce gemiyle Beyrut'a, oradan da trenle Şam'a gitti. Ali Fuat'ın babası İsmail Fâzıl tanınmış bir Paşa olduğu için Şam'daki komutan onları sıcak bir şekilde karşıladı. Ancak birkaç gün sonra Ali Fuat, eyalet valisinin koruması olarak görev yapan seçkin bir süvari birliğiyle birlikte özel bir görevle Beyrut'a geri gönderildi. Mustafa Kemal hiç kimse olmama durumuna geri dönmüştü; gözden düşmüş bir şekilde cezasını çeken bir subay olarak görülmekteydi. En son teknoloji ürünü askeri malzeme ve taktiklerle eğitilmiş olsalar da Beşinci Ordu'da görevli olanlardan hiç kimse onun açığa vurmak zorunda olduğu şeyleri öğrenmekle ilgilenir görünmüyordu. Ona ve başlangıçta birlikte sürgüne gönderildikleri üçüncü kişiye hiçbir görev verilmiyordu.

Askeri reform yapılması gerektiğinin farkına varan Mustafa Kemal ve diğer arkadaşı Vatan ve Hürriyet Cemiyeti adını verdikleri gizli bir cemiyet kurdular. Bu topluluğu genişletme yolunda çabalar gerçekleştirilse de ciddi bir ilerleme sağlanamadı. Karamsarlığa kapılan Mustafa Kemal, tamamen Arap ve tamamen Müslüman olarak gördüğü Şam'ı 'tamamen kötü' olarak algılamaya başladı. Küçük bir çocukken Mustafa, annesi tarafından dinî bir eğitim almaya ve dinî bir kariyer yapmaya yönlendirilmiş, fakat onu laik, modern bir okula yerleştiren babası tarafından kurtarılmıştı. Mustafa Kemal kendisini kurtaracak yeni bir babaya ihtiyaç duymaktaydı. Bu doğrultuda Selanik'te bulunan bir paşa üzerinde karar kıldı. Ona Makedonya'ya transfer edilmesi konusunda kendisine yardım etmesi isteğinde bulunan mektuplar yazdı. Paşa kendisi Selanik'e geldikten sonra ona yardım edebileceğini söyleyerek baştan savma bir cevapla ona karşılık verdi. Gözü yılmayan Mustafa Kemal Selanik'e gitme planlarından vazgeçmedi.

Bütün yol boyunca değişik yerlerde görev yapmakta olan arkadaşlarının yardımıyla Mısır ve Pire yoluyla Selanik'e ulaşmayı başardı. Oraya vardığında yaptığı ilk şey, gidip annesini görmekti. Oradan da kendisinin kurtarıcısı olacağına inandığı Paşa'yı görmeye gitti. İdealindeki babası olacağı yönünde hayaller kurduğu kişinin onu görmeyi reddetmesi üzerine Mustafa Kemal'in nasıl bir hayal kırıklığı yaşadığı kolayca tahmin edilebilir. Yine de Mustafa Kemâl, Paşa'nın yardımcısını kendini Paşa'yla görüştürmesi konusunda ikna etti. Ancak Paşa kendisine onun için yapabileceği hiçbir şey olmadığını ve bir daha kendisini rahatsız etmemesini söylediğinde Mustafa Kemal'in hayal kırıklığı bir kat daha arttı.

Arkadaşları yeniden Mustafa Kemal'in yardımına koştular. Dört aylık bir hastalık izni almasında kendisine yardım ettiler. O, bu süreyi Vatan ve Hürriyet Cemiyeti için yeni bir sayfa açmak için kullandı. Bu arada Suriye'deki üstlerinin kendisinin yokluğundan haberlerinin olmamasını sağladı, fakat İstanbul'daki yetkililer onun Şam'daki görevinin başında bulunmadığı gerçeğinin farkına vardılar. Konuyla ilgili araştırma yapmaya başladılar. Bu gelişmelerden haberdar olan Mustafa Kemal de Suriye'ye doğru yola çıktı. Bir kere oraya vardığında hemen Osmanlıların Akabe limanı konusunda İngiliz-Mısır hükümetiyle anlaşmazlık içinde oldukları Beerşeba'ya hareket etti. Arkadaşları onu bütün

geçen zaman boyunca Beerşeba'daymış gibi göstererek Şam'daki görevinin başında bulunmadığı gerçeğini gizlediler. Bundan kısa bir süre sonra sadık bir subay olduğuna karar verildi ve 1907 yılının Eylül ayında üç yıllık sürgünden sonra Selanik'teki Karargâha transfer edildi.

Selanik'e döndükten sonra Mustafa Kemal'in önünde açılan, onun Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve siyasi yaşamına daha kapsamlı olarak katıldığı döneme geçmeden önce, bu önemli dönemeçte onun psikolojik durumuyla ilgili bazı özet niteliğinde düşünceler ortaya koymak faydalı olacaktır. Şimdiye kadar, Mustafa Kemal'in daha önce ölen çocukların yerine geçecek bir çocuk olarak bir matem evinde dünyaya geldiğini ve annesi tarafından özel biri olarak görüldüğünü belirttik.

Annesi, ona bu doğrultuda muamele etti ve onu mümkün olduğunca kendi kontrolü altında tutacak şekilde ve yine onu mümkün olduğunca güvende ve kendisine yakın tutacak biçimde onun hayatını kontrol etmek ve yönlendirmek için büyük mücadele verdi. Bu davranışın tam zıddına, babası da ona Batılı, modern eğitime dayalı alternatif bir askeri kariyer yapma vizyonu sundu. Mustafa daha küçük bir çocukken babası vefat etti.

Bu gelişme Mustafa Kemal'in yalnız kalmasına neden oldu; ayrıca onun içselleştirdiği ve idealize ettiği baba imajı, onun annesinin isteklerinden daha fazla babasının istekleri doğrultusunda bir hayat şekli benimsemesini sağlayacak şekilde daha da güç kazandı. O, annesine haber vermeden askeri kariyer yapmayı seçti ve sonunda kendisini İstanbul'da Harp Okulu'nda buldu.

Orada Mustafa Kemal sık sık karamsarlığa kapıldı ve bir numara olma arzusu engellerle karşılaştı. Büyük olasılıkla yeni bulduğu arkadaşı Ali Fuat'la arkadaşlığı sırasında içki içmeye başladı. Kendi kendisine hayran olmasının ilk belirtileri, Harp Okulu'ndan mezun olduğu zaman üzerinde sadece askeri üniforma varken çektirip annesine gönderdiği fotoğrafta görülmektedir. Bu, aynı zamanda çocukluğunda Selanik'te geçirdiği günlerde komşu çocuklarının üzerinde gördüğü askeri üniformayı giyme konusunda duyduğu ilginin devamı niteliğinde olan bir gelişmeydi. Karamsarlık, düzenli uyuma zorluğu çektiği Kurmay Okulu günlerinde de onu rahatsız etmeye devam etti. Bu okulda oldukça başarılı oldu, fakat henüz bir numara değildi. Mustafa Kemal, hem Harp Okulu'nda, hem de Kurmay Okulu'nda hükümet karşıtı gizli faaliyetlere katılarak siyasete ilgi duyduğunu ortaya koydu.

Mezun olduktan sonra o ve arkadaşlarından bazısı II. Abdülhamid'in despotluğu konusunda okumaya ve konuşmaya devam ettiler. Onların faaliyetleri ortaya çıkarıldı ve Mustafa Kemal de dahil olmak üzere onlara verilen ceza, Şam'ın ücra köşelerine görevlendirilmeleriyle bir tür askeri sürgüne gönderilmelerine neden oldu. Karamsarlığa kapılan Mustafa Kemal, bu defa kendini Selanik'te bulunan bir Paşanın kişiliğinde idealize ettiği bir baba figürüne bağlayarak kendisini güvende hissetmenin yollarını aradı. Bu girişim de başarısız oldu ve Mustafa Kemal bir kere daha karamsarlığa gark oldu ve kendisine olan güvenini büyük oranda yitirdi. Bu noktada sadakatiyle ilgili olarak temize çıkarıldıktan sonra statüsünde meydana gelen değişiklik ve sürgünden Selanik'e geri dönüş onun imdadına yetişti.

1907 yılının sonunda döndüğü Selanik, artık çocukluğunda bildiği Selanik değildi. Bunun böyle olmasının en büyük nedeni, halk arasında Jön Türkler olarak bilinen İttihat ve Terakki Komitesi'nin gerçekleştirdiği gizli faaliyetlerdi. II. Abdülhamid, tahta çıkarılmasının bir bedeli olarak Aralık 1876'da anayasa oluşturulmasını kabul etmişti. O dönemde ayrıca an az düzeyde bağımsız olan bir parlamento toplandı ve bu parlamento 19 Mart 1877 tarihinde ilk toplantısını yaptı, 14 Şubat 1878 tarihinde de padişah tarafından dağıtıldı. Bundan sonraki otuz yıl boyunca Meclis bir daha toplanmayacaktı; bu arada Sultan'ın hükümeti tarafından muhaliflere karşı alınan baskıcı önlemlere rağmen, padişaha karşı ortaya çıkan muhalefet gücünü daha da artırmaktaydı. Sonunda Sultan'a karşı ortaya çıkan muhalefet askeri kanat içinde yoğunlaştı. Mustafa Kemal'in Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, ordu içinde ortaya çıkan bu tür faaliyetlerin ilk örneklerinden biriydi. Bu arada Selanik'te bulunan İttifak ve Terakki Cemiyeti hukuk ve diğer meslek okullarında hızla yayıldı ve komuta düzeylerine ulaşacak derecede Üçüncü Ordu'ya sızmayı başardı. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ise pek kullanışlı bir teşkilât değildi, bu durum Mustafa Kemal'in devam etmekte olan faaliyetlerde ancak düşük düzeyde rol oynamayı kabul etmesine neden oldu.

İkinci derecede bir rol kabul etmek, Mustafa Kemal'in kendisiyle ilgili sahip olduğu şişirilmiş büyüklük imajı açısından oldukça zor bir durumdu, fakat onun başka seçeneği yoktu. Kendisine verilen yeni askeri görevi, Selanik ile Üsküp arasındaki demiryollarını denetlemekti. Üçüncü Ordu'nun kendisi temelde üç görevi yerine getirmekle meşguldü: 1) Makedonya'da azınlıkların gerçekleştirdiği terörist faaliyetleri önlemek, 2) Avrupalı güçlere, onların ısrarla üzerinde durdukları Balkanlarda azınlıklar lehine reform gerçekleştirilmesinin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına neden olacağını göstermek ve 3) Sultan'a 1876 Anayasası'nı yeniden uygulamaya koymak zorunda olduğunu bildirmek.

Haziran 1908 tarihinde olaylar patlama noktasına geldi. Padişah Üçüncü Ordu'daki sadık olmayan subayları ortaya çıkarmak için Makedonya'ya ajanlar göndermişti. Ahmed Niyazi adında orta düzey bir ordu subayı, ordu imamı tarafından alenen suçlandı; ardından imam 28 Haziran'da suikasta maruz kaldı. Bunun üzerine Ahmed Niyazi ile birkaç yüzü bulan takipçileri açık bir isyana kalkışarak dağlara çıktılar. Onların aralarında bulunanlardan bir tanesi, daha sonra Paşalığa yükselecek, İttihat ve Terakki'nin lideri olacak ve tarihe Enver Paşa olarak geçecek olan Enver adında genç bir kurmay binbaşıydı.

Enver de, o zamanın kahramanı haline geldi. Mustafa Kemal gibi o da kendi kendine hayran olan bir kişiliğe sahipti, fakat onunki saplantı haline gelmişti. Bu özellik, onu dinlenme bilmeksizin uzun saatler boyunca çalışmaya muktedir olan ve göze çarpıcı derecede ayrıntılara önem veren bir kişi haline getirmişti. Aşırı derecede gururlu olan Enver, askeri elbisenin aşırı intizamına önem verenlerdendi. Mükemmel bir at binicisi olarak genellikle süvari pantolonu ve çizmeleri giymiş olarak dolaşırdı. Kadınlar açısından çekici olsa da istisnai derecede ahlaki değerlere bağlı ve dindardı. Ne bir sigara içicisi, ne de içki içen bir kişi olduğu için de Mustafa Kemal'le hemen hemen her konuda zıt kutupları temsil etmekteydiler. Enver, padişah ailesinden biriyle evlendi ve böylece sarayın damadı

oldu. Bu statü, onu Osmanlı toplumunun en yüksek seviyelerine çıkaran bir statüydü. Daha ilk başlarda Mustafa Kemal'i tehlikeli bir rakip olarak gördü ve onun İttihat ve Terakki ve ordu içerisinde fazla önemli olmayan görevlere getirilmesini sağladı. Birbirini hiç sevmeyen bu iki şahsiyetin ileride birbiriyle çatışacağı kaçınılmaz bir sonuç olacaktı.

Padişah'ı 1876 Anayasası'nı yeniden uygulamaya zorlama hususunda elde edilen başarı, Genç Türklere Osmanlı İmparatorluğu içinde ve dışında büyük takdir getirdi. Enver kısa sürede ön plana geçti; bu, Mustafa Kemal'in arkada kalması anlamına gelmekteydi. Mustafa Kemal'in kendine ait bir güç tabanı bulunmamaktaydı ve Enver'in imparatorluk için kötü sonuçlar getireceği yolunda sahip olduğu görüşleri açıklama konumunda değildi. Duygularını yatıştırmak için başvurabileceği tek yol, arkadaşlarıyla beraber olmak ve büyük çaplı planlarını onlara anlatmaya devametmekti. Örneğin arkadaşları Mustafa Kemal'e kendilerini de içine alacak olan ileride oluşturacağı bir hükümette kendisine padişahlık makamını ayırıp ayırmayacağını sorduklarında, o padişahtan daha büyük olacağını söyleyerek cevap vermişti. Bu tür toplantılar ve yorumlar Mustafa Kemal'i İttihat ve Terakki liderleri nezdinde istenmeyen adam konumuna getirmekteydi. Cemiyetin liderleri Mustafa Kemal'i, hâlâ bir Osmanlı toprağı olan Libya'ya, bu Osmanlı ileri karakolunda İttihat ve Terakki'nin otoritesini yerleştirmek üzere cemiyetin temsilcisi olarak gönderdiler. Padişah'ın kendisi bile Mustafa Kemal'i sürgün etmek üzere daha iyi bir yer seçemezdi.

İstanbul'dan gelen bu karar kendisine bildirildiğinde Mustafa Kemal bu komplonun arkasında Enver'in elinin bulunduğunu anladı. Ancak bu görev teklifi, onun itibar ve kendine güven hissini iyice kaybetmeksizin geri çevirmeyi göze alabileceği bir teklif değildi. Kendisini devlet için gizli faaliyetler gerçekleştirmekle görevli güçlü bir kişi olarak görerek, bu maceraya mümkün olabilecek en iyi şekilde farklı bir boyut kazandırdı. Görev yerine vardığında Mustafa Kemal'i karşılamak üzere bir düzenleme bile yapılmış değildi. Kendisini getiren gemi tarafından sahile bırakıldı ve kendisiyle birlikte eşyaları kumsalın üzerine adeta atıldı. Bu uygulamadan gözü yılmayan Mustafa Kemal, bölgedeki Türk askerlerinin İttihat ve Terakki'nin otoritesini tanımasını sağladı ve Sanusi ailesinin liderlik ettiği ayrılıkçı hareketi dizginlemesini bildi. Bir sürgün görevini böylece kişisel bir zafere dönüştürdükten sonra Selanik'e geri döndü, fakat Libya'da gösterdiği azmin ve gayretin burada kendisine herhangi bir övgü kazandırmadığını gördü. Sultan Abdülhamid tahttan uzaklaştırıldıktan sonra Selanik'te İttihat ve Terakki'nin ikinci yıllık kongresinde aleyhte yaptığı konuşmayla Mustafa Kemal cemiyet liderlerini kendisinden daha da uzaklaştırdı. Bu konuşmasında ordunun siyasetten uzak durması ve siyasi kariyerle ilgilenen subayların ordudan istifa etmesi gerektiği görüşünü ortaya koymuştu.

Bunu söylemekle Mustafa Kemal kendisini tamamen askeri konulara hasretmiş olduğunu da ortaya koymuş oluyordu. Bazı askeri broşürleri Almancadan Osmanlı Türkçesine çevirdi. Onun askeri alandaki kavrayış üstünlüğü kendisine biraz başarı getirdi, fakat bu başarı Enver'inkinin çok gerisinde kalıyordu. 1911 yılının sonbaharında Libya'nın İtalyanlar tarafından işgali, Mustafa Kemal'e yıldızını parlatma konusunda yeni bir fırsat sundu, fakat orada sıtma hastalığına yakalandı ve göz problemleri

yaşamaya başladı. Oradan alındı ve tıbbi tedavi için Viyana'ya gönderildi. Hastalıkları yüzünden Yunanlıların 8 Kasım 1912'de Selanik'i aldıkları Balkan Savaşlarına katılma imkanı da bulamadı. Mustafa Kemal hâlâ İstanbul'da bulunurken Enver başarılı bir askeri darbe (23 Ocak 1913) gerçekleştirdi ve sonunda bu darbeyle Enver, Cemal ve Talat üçlüsü bir İttihat ve Terakki hükümetinin başında iktidarı ele geçirmeyi başardı. Mustafa Kemal, bu üçlünün iktidara gelmesi sırasında gerçekleştirilen siyasi suikastlara karşı açık sözle eleştiri getirmekten çekinmedi. Enver, İkinci Balkan Savaşı sırasında Birinci Balkan Savaşı'nda kaybedilmiş olan Edirne'nin geri alınmasını sağlayan Osmanlı ordusuna komuta etmekle şanına şan kattı. Enver kabinede harbiye nazırı oldu, saray ailesinin fertlerinden biriyle evlendi ve kendisini Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne getirdi. Mustafa Kemal'den bir yaş büyük olan Enver, bütün bunların hepsini 33 yaşındayken yaşamıştı. Mustafa Kemal'in İstanbul'dan uzaklaştırılması için de kendisine Sofya askeri ataşeliği görevi verildi. Mustafa Kemal bir kere daha sürgüne gönderiliyordu.

Sofya'daki hayat, Mustafa Kemal açısından genel olarak hoşa giden ve tecrübe kazandıran cinstendi. Yakışıklı bir şahsiyet tablosu çiziyordu; örneğin bir maskeli baloda giymek üzere kendisine gerçek bir Yeniçeri kostümü gönderilmesi yolunda İstanbul'dan istekte bulunmuştu. Sofya'nın Batılılaşmış önde gelen ev sahibeleri onu yanlarında görmek istedikleri biri olarak tercih ederlerken, Mustafa Kemal'in kendine duyduğu güven hissi de gittikçe güçlenmekteydi. Bulgaristan Savunma Bakanı'nın kızı olan Miti adlı genç bir kadınla romantik bir ilişkiye de girdi. Sık sık Batı tarzında elbiseler giyiyordu, örneğin Avrupa sitilinde bir şapka bunlar arasındaydı. Sofya'dayken operaya da gitti. Bu gerçekler çerçevesinde onun Sofya'da hoşlanarak gerçekleştirdiği şeylerin birçoğunun daha sonra onun Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığını yaptığı dönemde Türk halkının yaşamına girmiş olması şaşırtıcı görünmemektedir. Miti'nin ailesinin, kızlarının bir Türk'le muhtemel evliliğine karşı çıkmaları sonucunda, onun kendi kendisine hayranlık duygusunun yara almış olması da bu durumu değiştirmeyecekti. Miti'yi kaybetmiş olmaktan dolayı içine düşmüş olabileceği üzüntülü durumu, uluslararası olaylar kısa kesti. Dünya Savaşı'nın çıkması yaklaşırken Mustafa Kemal de İstanbul'a dönmek için hazırlık yapmaya başladı.

Bu arada Enver, yüce zirvelere tırmanmıştı. Mustafa Kemal'in, kaymakam olarak rütbesi doğrultusunda yapmaya hakkı olduğu, bir tümeni komuta etme yönünde ortaya koyduğu isteği Enver tarafından yerine getirebilirdi, fakat Enver, bunun yerine Mustafa Kemal'in Sofya'da bekletilmesi yoluna gitti. Sonunda Enver, Mustafa Kemal'in 19. Tümen'in komutanlığına getirilmesi yönünde emrini verdi; bu tümen, hakkında hiç kimsenin bilgisinin olmadığı bir tümendi. İstanbul'a geri dönen Mustafa Kemal, teşkilâtlanma aşamasında olan tümenini Trakya'daki Tekirdağ'a konuşlandırdı. Daha sonra Şubat 1915'te tümenin merkezi Gelibolu yarımadasında bulunan Maydos'a (Eceabat) nakledildi. General Liman von Sanders Enver tarafından bölgedeki tüm askeri kuvvetlerin komutanlığını üslenmek üzere Gelibolu'ya gönderildi; söz konusu birlikler arasında Mustafa Kemal'in komuta ettiği 19. Tümen de bulunmaktaydı. 19. Tümene, nerede ihtiyaç duyulursa oraya gitmek üzere hareketli takviye kuvveti olma görevi verildi. Mustafa Kemal ile von Sanders Gelibolu'ya karşı beklenmekte olan müttefik saldırısının nerede gerçekleşeceği konusunda farklı fikirler taşımaktaydılar.

Müttefik kuvvetleri 25 Nisan tarihinde Mustafa Kemal'in tam çıkarma yapacaklarını söylediği yerde çıkarma yapmaya başlayınca Mustafa Kemal'in tahmini doğru çıkmış oldu. Mustafa Kemal, yeni emirlerin gelmesini beklemeksizin ve kendi muhteşem kişiliğinin otoritesine dayanarak, müttefiklerin ilerleme yolu üzerinde onların karşısına durmak için askerlerini Conkbayırı'na yürüttü. Ardından gerçekleşen çatışmalar sırasında Mustafa Kemal'e bir şarapnel parçası isabet etti. Bu olayda onu ölümden kurtaran, göğüs cebinde taşıdığı saat oldu. Maruz kaldığı fiziki yaralanma önemsenecek cinsten değildi, fakat olayın psikolojik etkisi çok büyüktü. Olay, Mustafa Kemal'in kendisinin ölümsüz olduğu yolundaki inancını kuvvetlendirmeye yardımcı oldu. O, daha sonra bu saati bir hatıra olmak üzere General Liman von Sanders'e verdi. Sanders de ona kırılmış saatinin yerine geçmek üzere kendi saatini verdi.

Mustafa Kemal ve askerleri, müttefikleri Gelibolu'yu alma ve ardından İstanbul'a yürüme girişimlerinden vazgeçmek zorunda bıraktı. Mustafa Kemal artık o zamanın kahramanıydı, Demir Salip Nişanı da dahil olmak üzere değişik madalyalarla ödüllendirildi. Miralaylığa terfi ettirildi ve bu terfisiyle ilgili olarak Enver'den bir kutlama mektubu aldı. Mustafa Kemal'in kendi kendine duyduğu güven önemli oranda güçlenmişti ve onun iç benliği için yüceltilmiş baba vazifesi gören liderler onu tanıma yoluna gitmişlerdi. Bundan daha önemlisi ise Mustafa Kemal'in iç hayalleri ile dış dünyanın gerçekliği bir araya gelmişti. Gelibolu'daki başarısı, gerçekliğe dayanan yüceltme ile onun kendi içinde taşıdığı büyüklük fikirlerinin birbirine uygun düşmesi imkanını tanımıştı.

Mustafa Kemal'in, Gelibolu'da elde ettiği zafer yoluyla bileğinin gücüyle büyük bir askeri şahsiyet olarak ün kazanmış olmasına rağmen, Enver Paşa ile İttihat ve Terakki ona gereken önemi vermedi ve hatta onu halkın gözünden uzak tutmayı başardılar. Kendisini İstanbul'un kurtarıcısı olarak görmesine karşın maruz kaldığı küçümsenme onda yeniden karamsarlık hisleri doğurdu. Enver Paşa onu 16. Kolordu'nun komutanı olarak Rus sınırına gönderdi. Mustafa Kemal doğu bölgesine doğru giderken yolda 1 Nisan 1916'da mirlivalığa terfi ettirildiği haberini aldı. Doğu cephesinde Mustafa Kemal askeri kariyerinde hızlı bir yükselme yaşadı. Mart 1917'de İkinci Ordu'nun komutanlığını üslendi. Bu görevi sırasında kendisinin kurmay başkanı olan Miralay İsmet (İnönü) ile arkadaşlığını tazeledi. İnönü daha sonra onun en yakın arkadaşı olacak ve onun ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığını yapacaktır.

Rusya'nın siyasi olarak çökmesi, doğu cephesiyle ilgili duyulan kaygının sona ermesi anlamına gelmekteydi, bunun üzerine Mustafa Kemal ile Miralay İsmet, Mustafa Kemal'in askeri mesleğine başlamış olduğu Münbit Hilal bölgesine gönderildiler. Bu bölgeyi Mısır'ın elinden almış olan İngilizler Osmanlı kuvvetlerini önlerine katmış sürmekteydiler. Mart 1917'de Bağdat İngilizlere teslim oldu. Mustafa Kemal Paşa bölgenin savunulmasıyla ilgili olarak ortaya koyduğu bütün planların Enver Paşa tarafından reddedilmesi üzerine kendi inisiyatifiyle cepheden ayrıldı ve İstanbul'a geri döndü.

Onu başından atma konusunda oldukça istekli olan Enver Paşa, Mustafa Kemal'i, Almanya'ya gerçekleştireceği ziyarette veliaht Vahideddin'e eşlik etmekle görevlendirdi. Bu ziyareti sırasında Mustafa Kemal, başlangıçta tahmin etmiş olduğundan daha ileri derecede Almanya'nın savaşı

kaybedeceğine kani oldu. Askeri durumun çaresizliğine rağmen Mustafa Kemal Paşa hiçbir şey yapamıyordu.

Çok uzun zamandır onu rahatsız etmekte olan böbrek problemleri yeniden nüksetti, bunun üzerine önce tıbbi tedavi için Viyana'ya, arkasından da sağlığına kavuşması için Karlsbad'a gönderildi. Karlsbad'ta bulunduğu sırada padişah öldü ve yerine Vahideddin, VI. Mehmet ismiyle tahta geçti. Şimdi Mustafa Kemal'in yücelttiği baba çehresi haline getirmeye çalıştığı kişi padişahtı. İstanbul'da bulunmasının istendiğini bildiren bir telgraf ile tekrar İstanbul'a çağrıldı. Fakat bu çağrının arkasından hiçbir şey çıkmadı. Onun, VI. Mehmed'e duygusal yatırımda bulunması yanlış gerçekleştirilmiş bir hareketti; bu gerçek onu gerçekten karamsarlığa itti.

Padişahın kendisini Suriye'deki ordunun komutanı olarak atadığı haberini alınca perde arkasında bulunan kişinin hâlâ Enver Paşa olduğunu anladı. Suriye'deki Osmanlı ordusu darmadağınık durumdaydı ve bu atamanın Enver Paşa'nın işi olduğu çok açıktı. Sadece Enver Paşanın kendisini en son potansiyel olarak kariyer sona erdirici bir göreve göndermiş olmasına rağmen bu görevden Gelibolu'da elde ettiği zaferle başarılı olarak çıkmış olduğu bilgisi onu rahatlatabilirdi.

Suriye'deki durum askeri açıdan Mustafa Kemal Paşa'nın tahmin ettiğinden de kötüydü. Onun tek ümidi, mümkün olduğunca fazla sayıda Türk askerini kurtarabilmekti. Mustafa Kemal savaş planlarını hazırlarken Osmanlı ve İngiliz hükümetlerinin 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak anlaştıkları haberi geldi. Osmanlıyı yöneten Enver, Cemal ve Talât üçlüsü bir Alman gemisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu terk ettiler. Yeni kurulan kabine Mustafa Kemal'in arkadaşlarından ve onu takdir eden kişilerden oluşmaktaydı, ancak İstanbul'a çağrılmış olmasına rağmen istemiş olduğu Harbiye Nâzırlığı görevi kendisine verilmedi. Alman subaylarının ayrılışı için düzenlenen partide bir Alman subayı Türkler için savaşın sona ermiş olduğu yönünde bir konuşma yapınca, Mustafa Kemal, savaşın sona ermiş olmasının Almanlar açısından doğru olabileceğini, fakat Türkler açısından Türk bağımsızlık savaşının yeni başladığını söyledi.

Eğer durum böyle idiyse, İstiklâl Harbi kendisini hissettirme bakımından oldukça yavaş ilerliyordu. Olayların gelişimi karşısında umutsuzluğa kapılmış olan Mustafa Kemal, diğer taraftan hâlâ kendisinin muhteşem bir şahsiyete sahip olduğu fikrine sıkı sıkıya bağlı kalıyordu. Örneğin padişahın Mustafa Kemal'in hanedanlık ailesinden biriyle evlenmesini arzu ettiği kendisine haber verilince, saraydaki kadınlar tarafından "sarı gül" olarak bilinen Mustafa Kemal Paşa, bir aracının kendisine ilettiği saraya davet edilmesi teklifini, prensesle ancak kendi evinde görüşebileceğini söyleyerek geri çevirdi. Bu davranış, hem Mustafa Kemal'in büyüklüğünün bir ifadesiydi, hem de padişahın kendisine reva gördüğü muamele karşısında adeta onu azarlama niyeti taşıyan bir hareketti. Bu konu bir daha açılmadı.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da beklemeye devam ederken Türkiye'nin geleceğini, savaşı kazanmış olan İtilaf devletlerinin kendi aralarında kararlaştıracağını kesin olarak anladı. Eğer Türkiye

kurtarılacaksa bu hareket Anadolu'da başlamak zorundaydı. Anadolu'da, kendilerini Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri olarak isimlendiren mahalli Türk grupları, Müslüman olmayan yerli halkın ortaya koyduğu yeni saldırganlıkla baş etmek için bir araya gelmekteydiler. Bir Karadeniz limanı olan Samsun'un iç bölgelerinde ortaya çıkan huzursuzluklar, Mustafa Kemal'e, Anadolu'da bir göreve atanmak için aramakta olduğu fırsatı sundu. Müttefikler Osmanlı hükümetini Anadolu'da düzeni sağlaması için sıkıştırıyor ve bunun yapılmaması durumunda bu işi kendilerinin yapacağı tehdidinde bulunuyorlardı. Dahiliye Nazırı bölgede düzeni sağlayabilecek kişi olarak sadrazama Mustafa Kemal'i önerdi. Enver Paşa'nın eskiden beri rakibi olması gerçeği, şimdi Mustafa Kemal'in yardımına koşmaktaydı. Padişah, sadrazamın, Samsun ve çevresindeki durumu incelemek üzere, Üçüncü Ordu genel müfettişliğine Mustafa Kemal Paşa'nın atanması yönünde yaptığı tavsiyeyi kabul etti.

Mustafa Kemal, Anadolu'yu kurtarmak için oluşturmakta olduğu planlarını uygulamaya koyabilmek için daha geniş yetkilere ihtiyaç duyduğunu fark etti. Bu noktada iyi talih sonunda yüzüne güldü. Harbiye Nazırı Mustafa Kemal'i atanmasına resmiyet kazandırmak için Erkân-ı Harbiye'ye gönderdi. Orada Mustafa Kemal yetkilerini genişletmek için arkadaşlarından biri olan Erkân-ı Harbiye Reisi'yle birlikte bir çalışma yaptı. İkisi, ona bütün Anadolu çapında emirler yayınlama yetkisi veren ve eyalet valilerinin onun emirlerine itaat etmesini zorunlu kılan bir belge hazırladılar. Erkân-ı Harbiye Reisi belgeyi imzalatmak üzere Harbiye Nazırı'na götürdüğünde, nazır ona belgeyi okuttu. Nazır belgenin Mustafa Kemal Paşa'ya olağan üstü yetkiler verdiğinin farkındaydı. Resmi mührünü Erkân-ı Harbiye Reisi'ne atarak ona belgeyi mühürlemesini söyledi, böylece Mustafa Kemal Paşa'ya geniş kapsamlı yetkiler verilmesi sorumluluğunu kendi üstüne almaktan kaçınmış oluyordu. Dahiliye Nazırı, kabine tarafından kabul edileceği yönünde güvence vererek, sadrazamın belgeyi imzalamasını sağlayınca Mustafa Kemal'in projesinin önündeki son engeller de ortadan kaldırılmış oldu.

Bundan sonra padişah Mustafa Kemal Paşa'nın Umumî Müfettiş olarak atanmasını 30 Nisan 1919 tarihinde onayladı. Kendisinin dışarıdaki dünyanın gerçekliğini kendi iç gerçekliğinin büyüklüğüyle uygun hale getirmeye ihtiyaç duyması; arkadaşlarının ona destek vermede istekli olmaları ve tamamen iyi şansın ondan yana olması faktörlerinin bir araya gelmesiyle Mustafa Kemal Paşa şimdi büyük olmanın eşiğinde durmaktaydı.

Mustafa Kemal kendi çalışma ekibini oluşturmaya başladı. Yunan askerlerinin 15 Mayıs günü İzmir'e çıkmaları onun görevinin ne kadar acil olduğunu ortaya koymaktaydı. O günün akşamında Mustafa Kemal Paşa annesiyle vedalaştı. Annesini ve kız kardeşini Şişli'de geleneksel bir akşam yemeğinde ağırladı. Yemek sırasında bacaklarını altlarına alarak yastıklar üzerine oturdular. Annesi, Balkan Savaşları sırasında, düşmanların eline geçmeden önce Selanik'ten ayrılmıştı.

Annesine o kadar yakın olmayı istemesinin yanında, ondan ayrılmak için can atması gibi karışık duygular içinde olması yüzünden o akşam Paşa için çok zor geçti. Diğer taraftan o, çocuklarını kaybetmiş olmaktan dolayı matem tutan annesinin duygularını tamir etmeyle yine yas tutan ulusu kurtarma ve duygularını tamir etme konularını bilinç altında bir araya getirmeye başlıyordu. Bu, hayatının geri kalan kısmında onun hiç peşini bırakmayacak olan değişmez bir tema olacaktı.

Ayın 16'sında Mustafa Kemal padişah tarafından kabul edildi. Görüşmelerinin sonunda padişah kendisine üzerinde imparatorluk nişanının bulunduğu altın bir cep saati verdi. O akşamın daha geç saatlerinde Mustafa Kemal Paşa ve maiyeti, İstanbul'dan ayrılmak üzere İngiliz yetkililerden izin aldıktan sonra Bandırma adını taşıyan eski bir buharlı yük gemisine bindiler ve Samsun'a doğru yola çıktılar.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a ayak bastılar. Bu olay, onun hem gerçek dünyasında hem de iç dünyasında o kadar önemli bir olaydı ki, daha sonra bir ansiklopedi için onun hayatıyla ilgili bir madde hazırlanırken kendisine doğum günü sorulduğunda Samsun'a çıktığı günü doğum günü olarak verecekti. Neredeyse bir hafta önce gerçekleştirilmiş olan Yunanlıların İzmir'e çıkması olayı, Yunanlıların kendilerinin olarak gördükleri Küçük Asya'daki (Anadolu'daki) toprakları yeniden ele geçirme yolunda atılan ilk adım olarak düşünülmüştü. Samsun'a çıkış da İstikbâl Harbi'nin ilk adımı olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na katıldığı andan itibaren aşırı derecede zayıflamış olduğu, o zamanlar birçok gözlemci açısından çok açık olan bir gerçekti. İmparatorluk içinde gıda maddeleri, silah ve mühimmat yetersiz düzeydeydi. Merkezi hükümetin Anadolu'da işgalci kuvvet konumundaki Yunanlılara karşı direnişi teşkilâtlandırabilmek için elinde çok az şey bulunmaktaydı. Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri çok dağınık durumdaydı ve bütüncül bir liderliğe sahip değillerdi. Ancak Anadolu'da hâlâ iyi şekilde işleyen tek şey, Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulmuş olan telgraf sistemiydi. Mustafa Kemal Paşa harp sırasında bu sistemi en mükemmel şekilde kullanacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan toprakların parçalanması konusunda kararlı olan işgalci güçlere ve müttefik kuvvetlerine karşı gerçekleştirilecek mücadelenin, kendi komutası altında ulusal bir hareket olması gerektiği kanısına varmıştı. Fakat kendi planlarını kamuoyuna duyurmanın zamanı henüz gelmemişti. Kendisini hâlâ, padişahın İstanbul'u işgal etmiş olan Müttefik kuvvetlerin kontrolü altında bulunduğu bir dönemde, halkını kurtarmak için mücadele eden biri olarak sunmaktaydı. Bu örtü altında sahip olduğu asıl fikir, dili Türkçe ve dini İslam olan bütün halklar için, milliyetçilik temeline dayandırılmış egemen ve bağımsız bir Türk devleti kurmaktı. Bu önemli kavşak noktasında Mustafa Kemal, hâlâ ulemanın desteğine ihtiyaç duymaktaydı; günümüze kadar gelen bir fotoğrafta o alimlerle birlikte ibadet ederken görülmektedir. Daha sonra laiklik onun politikasının temel noktalarından biri haline gelecekti.

Samsun'dan sonra Mustafa Kemal Paşa ile maiyetindekiler içerilere doğru hareket ettiler. Ona başkente geri dönme emri veren padişahın hükümetinden gelen mektuplar da onların peşlerinden geldi. O sadece gelen bu telgrafları görmezlikten geldi. Eyalet valilerine gönderilen emirler, onlara Mustafa Kemal'in görevden alındığını, bu yüzden kendisinin verdiği emirlere uymak zorunda olmadıklarını bildiriyordu. Onu tutuklamak üzere bir ajan da gönderildi. Padişah geri dönmesi ya da istifa etmesi konusunda kendisine baskıda bulunuyordu. İstifa etmek, Mustafa Kemal Paşa açısından oldukça rahatsızlık verici bir meseleydi. İlk gençlik yıllarından beri muhteşem olarak algıladığı kendi

imajını cisimleştiren askeri üniformalar giymekteydi. İstifa etmek, onu düşmanlarından koruyacak resmi bir görevinin kalmaması anlamına gelecek ve kendine duyduğu saygı ciddi oranda azalacaktı. Aynı zamanda herhangi bir resmi statüsü kalmaması durumunda ona kim itaat edecekti? Onun talihinin en dibe vurduğu noktada, Mustafa Kemal'in ve modern Türkiye Devleti'nin tarihinde belirleyici nitelikte olacak çok önemli bir olay meydana geldi.

Padişah tarafından görevden alınma ya da kendisinin istifa etmesi seçenekleriyle karşı karşıya kaldığı noktada, doğu Anadolu bölgesinde yer alan Erzurum'da bulunduğu bir sırada 8 Eylül 1919 tarihinin akşamında saat 10: 50'de Mustafa Kemal Paşa ordudaki görevinden istifa etti. Böylece yetişkinlik çağı boyunca ilk defa sivil bir kişi durumuna düşmüş oldu. Bütün ümitleri, artık bölgede 15,000 Osmanlı askerine komuta etmekte olan Kazım Karabekir'e bağlanmıştı. Kazım Paşa'nın bir süvari müfrezesiyle birlikte Erzurum'a yaklaştığı haberi kendisine ulaştı.

Mustafa Kemal'in bulunduğu binaya ulaştıktan sonra süvari müfrezesi dikkat konumuna geçti ve Kazım Paşa'yı selamladı. Paşa da selama karşılık verdi ve Mustafa Kemal Paşaya şunları söyledi: "Paşam, ben sizin emrinizdeyim. Kendim, askerlerim ve askeri heyetim. Hepimiz senin emrindeyiz." Sivil bir kişi olsa da artık Mustafa Kemal'in emrinde askerler bulunmaktaydı. 19 Mayıs 1919 tarihi ile 29 Ekim 1923 tarihi arasında cereyan eden birçok önemli olay arasında bu olay en belirleyici olanıydı.

İstifa etmesi, Mustafa Kemal'i padişaha karşı görev duygusundan kurtarmış ve böylece onu isyan hareketi gerçekleştirme tehlikesinin dışında tutmuştu. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin yürütme kurulunun başkanı olarak Mustafa Kemal, 23 Temmuz tarihinde Erzurum'da toplanan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kongresine katıldı ve kongrenin başkanlığına seçildi. Hâlâ kendisini padişahı müttefik yetkililerinin etkisinden kurtarmak için çaba gösteren biri olarak sunmaktaydı. Erzurum Kongresi'nde yapılan çalışma sonunda Erzurum Deklarasyonu yayınlandı. Bu belge, Mustafa Kemal'in başkanlığında Eylül ayının 4'ü ile 11'i arasında Sivas'ta toplanacak olan Sivas Kongresi tarafından Misak-ı Milli'nin (28 Ocak 1920) yayınlanmasını önceden haber veren bir belgeydi. Bu belgeler, Osmanlı 'sınırlarının' korunması ve ihlal edilmemesi (yani 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin imzalandığı tarihte Türklerin yaşamakta olduğu Osmanlı toprakları Türklerin elinde kalmalıydı), Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan azınlıkların sahip olduğu ve kapitülasyonlar olarak bilinen özel hakların ortadan kaldırılması ve Türkler için self-determinasyon ilkesinin uygulanması çağrısında bulunmaktaydı.

Başlangıçta Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilecek Genel Müfettiş olarak seçilmesini destekleyen ve daha sonra Mustafa Kemal Paşayı görevinden alma teşebbüsünde bulunan Damat Ferid Paşa 2 Ekim 1919 tarihinde sadrazamlık görevinden alındı. Yeni sadrazam Mustafa Kemal'in Osmanlı Millet Meclisi için yeni seçimler yapılması çağrısına rıza gösterdi. 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan Mecliste Kemalist milliyetçiler en büyük siyasi grubu oluşturmaktaydı. 28 Ocak günü Meclis, tam bağımsızlık ve topyekun egemenlik çağrısında bulunarak Misak-ı Milli'yi kabul etti.

Sonunda Mustafa Kemâl, dikkatini, Fransız askerlerinin Güneydoğu Anadolu'da bulunması gibi askeri meselelere çevirme fırsatı buldu. Onun askeri kuvvetleri Fransızları Maraş'ta durdurdular. Bunun arkasından Müttefik kuvvetleri 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgal ettiler. İngilizlerin yardımıyla Damat Ferit Paşa sadrazam olarak geri döndü. Paşa, Meclisi dağıttı ve dindar insanlara Mustafa Kemal'i ve işbirlikçilerini görüldükleri yerde vatan hainleri olarak öldürme emri veren bir ferman yayınladı. Mustafa Kemal 27 Aralık 1919'da Ankara'ya hareket ettikten sonra zaten faaliyetlerini bu şehre kaydırmış durumdaydı. Ankara değişik nedenlerden dolayı seçilmişti; bu nedenler arasında tren yollarının ulaştığı bir nokta olması ve Türkleri müttefik donanmalarının topa tutmasından koruyacak derecede iç bölgelerde yer alması da bulunmaktaydı. Mustafa Kemal'i destekleyenler kısa sürede Ankara'ya akmaya başladı; gelenler arasında İsmet (İnönü) de bulunmaktaydı. Mustafa Kemal, kendisini padişahtan ayırarak kendi hareketinin bayrağını açma yoluna gitti. Ankara'da bir Millet Meclisi'nin toplanması için çağrıda bulundu ve bu Meclis Büyük Millet Meclisi adı altında 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı. Bir sonraki gün Mustafa Kemal Meclis başkanlığına seçildi. Sadece Büyük Millet Meclisi'nin Türkiye adına hareket etme yetkisine sahip olduğu ilan edilerek yabancı güçlere bu yeni siyasi gerçek bildirildi. Ardından 24 Mayıs 1920 tarihinde padişahın hükümeti Mustafa Kemal'i ve arkadaşlarını gıyaplarında mahkum etti ve onları ölüm cezasına çaptırdı. Ölüm cezası imparatorluğun en üst din görevlisi olan şeyhülislam tarafından yayınlanan bir fetvayla desteklendi. Bâb-ı Fetva ile Mustafa Kemal karşı karşıya gelmişlerdi.

Bu dönemde Ankara'daki milliyetçilerin aldıkları haberlerin çoğu kötüydü. 11 Mayıs tarihinde Müttefikler, Sultanın hükümetine, Osmanlı Devleti'ni elinde bulunan çoğu toprak parçasından mahrum bırakan bir anlaşma taslağı ilettiler. Türk hâkimiyetine büyük bir darbe indiren bu anlaşma Mustafa Kemal'in işine yaradı. Bu küçük düşmeyi ortadan kaldırabilecek tek kişi olarak o görülmekteydi. Müttefikler İzmir'deki Yunan kuvvetlerine ellerinde tuttukları toprakları genişletme izni verdiklerinde ve onlar da bu yöndeki hareketlerine 22 Haziran tarihinde başladıklarında Mustafa Kemal'in konumu daha da güçlendi. 8 Temmuz'da Yunanlılar Bursa'yı aldılar ve Türkleri Ankara'ya doğru çekilmek zorunda bıraktılar. Mustafa Kemal Ali Fuat'ı (Cebesoy) kendisinin askeri komutanlığından aldı ve onu Büyük Millet Meclisi hükümetinin büyükelçisi olarak Moskova'ya gönderdi. Sovyetlerden mali ve askeri destek elde etmek için çaba gösteren milliyetçiler, topraklarında Ermenilerin kendi devletlerini kurma çabalarına karşı gösterdikleri direnişi daha da sertleştirdiler. Ermenilerle Türk milliyetçileri 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması'nı imzalarken Sovyetler uzaktan seyretti. Ardından Sovyetler Ermenistan'ı bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilan ettiler. Böylece Türkiye'nin doğu sınırı bu şekilde geleneksel Arpaçay ve Aras nehirlerinin çizdiği sınır olarak belirlendi. Bundan sonra da 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetler ile Türk milliyetçileri, Batum'u Sovyetlerin eline bırakan Moskova Antlaşması'nı imzaladılar.

Mustafa Kemal, aynı zamanda ülkenin batısındaki durumla da ilgilenmek zorundaydı. Yunanistan'ın içindeki siyasi meseleler ciddi şekilde kötüleşmişti.

Kral Alexander'ın ölümünden kısa süre sonra Venizelos hükümeti görevden uzaklaştırıldı. 6 Aralık tarihinde gerçekleştirilen halk oylaması 1917 yılında tahttan indirilmiş olan Alexander'ın babası Constantine'i kral olarak tekrar iş başına getirdi. Constantine, 1917 ile 1920 yılları arasında tasfiye edilmiş olan subayların birçoğunu tekrar iş başına getirdi. Bu kişiler arasında Anadolu'daki Yunan kuvvetlerinin genel komutanlığına getirilecek olan General Papoulas da vardı.

General Papoulas, 1921 yılının Haziran ayının başında Ankara yönünde Bursa'nın batısında yer alan Eskişehir vilayetindeki Miralay İsmet'in (İnönü) kuvvetlerine karşı bir saldırı gerçekleştirilmesi emrini verdi. İsmet Bey Eskişehir'den çekilmeye hazırlandığı bir sırada bazı nedenlerden dolayı Yunan kuvvetleri avantajlı konumlarından yararlanarak İnönü'deki tren istasyonuna karşı harekete geçmediler. Yunan kuvvetlerinin geri çekilmesi Türklerin bir zaferi olarak karşılandı, bugün bu savaş Birinci İnönü Savaşı olarak bilinmektedir. 1 Mart 1921 tarihinde İsmet Bey kendisine Paşa unvanının verilmesiyle generallik rütbesine terfi ettirildi. 1934 yılında Türklerin soyadı almasını zorunlu kılan kanun çıkarıldığında İsmet Paşa, İnönü soyadını alarak bundan sonra İsmet İnönü olarak bilinmeye başladı.

Bu arada İngiliz Başbakanı ve Yunanlıların destekçisi olan Lloyd George ile Müttefik yetkilileri, Türkleri ve Yunanlıları, aralarındaki silahlı mücadeleyi sona erdirmek üzere Sevr Antlaşması'nda gerçekleştirilecek bazı değişikliklere razı etmeye çalıştılar. 1921 yılının Şubat ayında bir toplantı gerçekleştirildi, fakat Müttefiklerin Anadolu'daki mevcut durumun Türk milliyetçilerinin lehine değiştiğini anlamamalarından dolayı bu girişim başarısız oldu. Anadolu'daki bu değişikliği ortaya çıkaran faktörlerden bir tanesi, Mustafa Kemal'in Sovyetlerle kurduğu, Türk tarafının işine yarayan ilişkiydi. Sovyetler Ankara'ya askeri ikmal malzemesi ve danışman sağlamasaydı, Türk milliyetçileri çok daha tehlikeli bir durum içinde olabileceklerdi.

Yukarıda bahsedilen Londra toplantısının başarısızlıkla dağılmasından sonra Kral Constantine Türklere karşı yeni bir saldırı başlatılması emrini verdi. 27 Mart tarihinde İkinci İnönü Savaşı başladı ve üç günlük yoğun bir çatışmanın ardından zafer yine Türklerin oldu. Yenilgilerden yılmayan Yunanlılar, Haçlı Savaşlarından beri Anadolu'ya ayak basan ilk Hıristiyan yöneticisi olarak Kral Constantine'in de aralarında bulunmasıyla 10 Haziran'da saldırılarını yeniden başlattılar. Başlangıçta başarılı olarak ilerleyen şiddetli bir Yunan saldırısıyla karşı karşıya kalan Mustafa Kemal, Ankara yönünde sistematik bir geri çekilme emri verdi. Büyük Millet Meclisi'nde ona muhalefet eden sesler duyuldu. Mustafa Kemal, tam otoriteye sahip olması şartıyla üç aylık dönem boyunca ordunun başkomutanı olmayı kabul edeceğini söyleyerek muhalifleri bastırmaya çalıştı. 5 Ağustos 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi bu yetkiyi kendisine verdi. Mustafa Kemal Meclis üyelerine başarılı olacağı yönünde söz verdi. Onun karizması bütün ulusu bir araya getirdi; kadın-erkek, genç-yaşlı herkes ulusu savunma adına birlikte çalıştı.

Mustafa Kemal, padişahın hükümetinin Erkân-ı Harbiye reisliğini bırakarak Ankara'ya gelmiş olan çok güvendiği arkadaşı Fevzi (Çakmak) ile birlikte Ankara'nın 100 kilometre batısında yer alan (İskender'in Gordiyon'un düğümünü kestiği yer olan) Polatlı'ya gitti. Burada Türkler 23 Ağustos günü

başlamış olan Yunan saldırısına karşı Sakarya Savaşı'nı verdiler. Savaş 13 Eylül'e kadar sürdü, sonuçta Yunanlıların Ankara'yı ele geçirmeleri engellendi. Büyük Millet Meclisi, yaptığı oylamayla Mustafa Kemal'e, savaş alanında Müslüman olmayanlara karşı savaşan kişi anlamına gelen Gazi unvanını verdi. Osmanlılar açısından bu unvan ilk padişahlara kadar uzanan bir silsile oluşturmaktaydı. Mustafa Kemal açısından bu unvanın özel bir çekiciliği vardı; bu olaydan bir süre sonra bu unvanı imzasının bir parçası olarak kullanacaktı. Bu, içselleştirdiği 'küçük Mustafa'nın' Gazi Mustafa Kemal, yani mükemmel bir kişi haline geldiği anlamını taşımaktaydı. Uzun bir aradan sonra, yas tutan annesini derdinden başarılı bir şekilde kurtardığını ve aynı zamanda ulusunun da kurtarıcısı haline geldiğini hissedebilirdi. Küçükken yaşadıklarına ve eksikliklerine karşı kendisini savunmada ona yardımcı olan içindeki muhteşem benlik ile gerçek dünyada kendisinin mükemmel bir Gazi olarak sivrilmesi, çok uzun zamandır içinde yaşamakta olan 'küçük Mustafa'nın' artık huzura kavuşmasını sağlamıştı.

Şimdi Mustafa Kemal'in muhteşem benliğiyle kendi gerçek dünyasında elde ettiği üstünlük arasında ortaya çıkan uyum, annesinin kendisine katılmak üzere İstanbul'dan Ankara'ya gelmesini istemesini mümkün kılmıştı. Bundan sonra her sabah Türklerin geleneksel olarak gerçekleştirdiği gibi annesinin elini öpecek, yani anneye hürmetini gösterecek, ondan sonra babasının yaptığı gibi günlük işlerine gidecekti. Bu şekilde onun uzun süredir koruduğu, önce mahalledeki dini okula gidip ardından da Batılı tarzdaki bir okulda eğitim alış hatırasının yeniden canlanması; onun, bilinç altında kendisini 'kötü ana' imajından uzaklaştırarak, idealize ettiği anne-Türk ulusu-imajını tamir ettiği kanaatine ulaşmasını sağladı.

İşte onun bu kendi kendine hayran olmasının tamir edici (tazmin edici) yönü, en şiddetli düşmanlarını bile onun olağanüstülüğünü tanımaya sevk etmiştir. Bu, aynı zamanda onun Türk ulusunu modern dünyaya taşımasını sağlayan özellikti.

Yunanlıları Sakarya'da yenilgiye uğrattıktan sonra, Türklerin Yunanlıları Anadolu'dan söküp atabilmesi için aradan bir yıl daha geçmesi gerekecekti. Yunanlılara karşı nihai saldırı 26 Ağustos 1922 tarihinde başlatıldı. Eskişehir'e karşı düzenlenen aldatıcı bir saldırıdan sonra Mustafa Kemal asıl saldırıyı Afyon'da bulunan en güçlü Yunan mevzilerine karşı gerçekleştirdi. Yunan kuvvetleri dağılıp kaçarken Türk kuvvetleri de arkadan onları takip etti. 30 Ağustos günü Mustafa Kemal'in bizzat kendisi daha sonra Başkomutanlık Meydan Muharebesi olarak isimlendirilecek olan muharebede Türk askerlerine komuta etti.

Mustafa Kemal'in büyüklüğü, başkalarının cesaret kırıcı gerçekler olarak görecekleri şeyleri onun imkanlar olarak algılamasını sağlamıştı. O, kendisini, etrafından anavatan tarafından sarmalanmış, koruyucu bir örtüyle örtülmüş, yenilmez biri olarak görmekteydi. Bu şekilde kendi askerlerine de ümit duyguları aşılayabiliyordu. 31 Ağustos'ta yayınladığı günlük savaş emrinde askerlerine şu emri vermişti: "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz, ileri!" Yunan ordusu telaşla İzmir'e doğru geri çekilirken Yunanlıların önde gelen komutanları esir edildi. Mustafa Kemal'in Yunanlıları İzmir'den

atmak için 14 günün yeteceği tahminini bir gün aşacak şekilde 9 Eylül günü Türk ordusu İzmir'e girdi, bir gün sonra da Mustafa Kemal İzmir'deki Türk kuvvetlerine katıldı.

Türkiye'nin geleceği sorunuyla karşı karşıya kalan Mustafa Kemal, İsmet Paşayı (İnönü) Müttefikler tarafından Mudanya olarak isimlendirilen konferansa gönderdi. Konferans 3 Ekim 1922 tarihinde başladı ve ayın 11'ine kadar sürdü. Doğu Trakya'daki Meriç nehrine kadar olan toprakları Türklere veren bir ateşkes anlaşmazı imzalandı. Böylece savaşın bitmesiyle birlikte Atina'da gerçekleştirilen bir ayaklanma Kral Constantintine'in yeniden sürgüne gönderilmesini sağladı. Ardından da İngiltere'de Lloyd George iktidardan düştü, yerine Bonar Law İngiliz başbakanı oldu. Bu arada Mustafa Kemal de Ankara'ya döndü ve orada sonuçları uzun dönemli olacak bir kararın alınmasını sağladı. Mustafa Kemal'in, halifeliğin saltanattan ayrılması ve ardından saltanatın kaldırılması kararının alınmaması durumunda "bazı kafaların uçurulacağı" tehdidi karşısında, Büyük Millet Meclisi saltanatı lağveden kararını aldı. Herhangi bir hanedanın yaşayabileceği en muhteşem dönemleri de yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, böylece altı yüzyıl ayakta kaldıktan sonra tarihin sayfalarına tevdi edilmiş oldu.

VI. Mehmed Halife olarak görevini devam ettirmekteydi, fakat onun İstanbul'daki varlığı milliyetçiler açısından problem oluşturmaktaydı. Eskinin padişahı ve o günün halifesi olan VI. Mehmed, İngilizlerden kendisini İstanbul dışına çıkarmalarını isteyerek söz konusu problemi kendisi çözmüş oldu. İngilizler onu bir İngiliz gemisiyle uzaklaştırarak ona lütufta bulunmuş oluyorlardı. Sonunda padişah San Remo'ya yerleşecek ve orada 1926 yılında vefat edecekti. Yeğeni Abdülmecit 1 Kasım 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi tarafından yeni halife olarak seçildi.

Mustafa Kemal açısından hem siyasi hem de kişisel olaylar hızla gelişmişti. 14 Ocak 1923'te annesi vefat etti. Hem kendisine yakın hem de kendisinden uzak olmak istediği görkemli şahsiyetten sonunda bu şekilde kurtulan Mustafa Kemal, Batıda eğitim görmüş bir Türk kadını olan ve İzmir'in en zengin ve güçlü ailelerinden birisine mensup bulunan Latife Hanımla 29 Ocak günü evlendi. Mustafa Kemal'in yabancı ya da Türk birçok kadınla ilişkisi olmuştu, fakat bunlardan hiçbiri onun ortaya çıkmakta olan modern Türk kadını için aradığı bir örnek oluşturmuyordu. Latife Hanım, bu beklentileri karşılamaya çalışan bir kadındı, fakat aynı zamanda Mustafa Kemal'in hayat tarzını değiştirmek ve onu kontrol etmek istediği için onda hoşnutsuzluk da yaratacaktı. Evlilikleri 5 Ağustos 1925 tarihinde (dini çerçevede gerçekleştirilmiş bir talâkla) sona erecekti.

Düğünden sonra Mustafa Kemal'in Ankara'da yapması gereken başka şeyler de bulunmaktaydı. Uzun süreden beri toplanacağı vaat edilen, Türkiye'nin geleceği konusunu ele alacak olan konferans, 21 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da toplandı. Konferansa 4 Şubat 1923'te ara verildi, ardından 23 Nisan'da yeniden toplandı. İsmet İnönü'nün becerikli bir şekilde yürüttüğü epeyce söz mücadelesinden sonra bir anlaşma tasarısı hazırlandı ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalandı. Bu anlaşma 23 Ağustos günü yeni seçilmiş Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandı. Türkiye'nin şimdi tam egemen bir ulus olarak tanınması ve Müttefik askerlerinin 2 Ekim'de İstanbul'dan çekilmesiyle

birlikte Mustafa Kemal, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması için harekete geçti. Cumhuriyet 29 Ekim 1923 günü ilan edildi, ilk cumhurreisi olarak da Mustafa Kemal seçildi.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ardından yeni cumhuriyetin laikleştirilmesi için yoğun bir çabaya girişti. 3 Mart 1924 tarihinde halifelik kaldırıldı, Osmanlı hanedanının geri kalan üyeleri sürgüne gönderildi, dinî okullar kapatıldı ve dini teşkilât devletin kontrolü altına alındı.

Alınan bu önlemlerde Mustafa Kemal'in temel kaygılarını görmekteyiz. İlgilendiği bu temel konular laiklik ve eğitimdi. Onun ümidi ve beklentisi, laikliği de içeren modernleşme sürecinin önce eğitim görmüş şehir seçkinleri arasında gerçekleşmesi ve ardından diğer şehirli gruplar arasında ve en sonunda kırsal kesimde yaygınlık kazanmasıydı.

Aynı sürecin eğitim alanında da gerçekleşmesi ümit ediliyordu, fakat bu alanda olumsuz etki doğuran başka faktörler de bulunmaktaydı.

Bu faktörlerden bir tanesi, cumhuriyetin elinde, sürekli artmakta olan eğitim ihtiyacını karşılayabilmek için, ülke çapında yeterli olacak düzeyde okul ve sınıf inşa etmeye yetecek ekonomik kaynağının bulunmamasıydı. Ayrıca kırlık kesimde görev almayı kabul edecek öğretmen, özellikle de kadın öğretmen sıkıntısı çekilmekteydi.

Sonunda ikili modernleşme ve eğitim sürecinin bütün halka yayılması yerine, kırlık kesim büyük kitleler halinde şehirlere göç etti; bu da kıyafet ve davranış da dahil olmak üzere özellikle dini eğitim ve görenekler alanında daha fazla dini serbestlik tanınması talebinin ortaya çıkmasına neden oldu. Nutuk'unda Atatürk, milletin geleceğini gençliğe emanet ettiğini belirtmiştir. Modernleşmenin, eğitimin ve devletin geleceği konusunda dinin sahip olacağı rolün ortaya çıkardığı çok önemli ivedi meselelere Türkiye gençliğinin nasıl tepki vereceği, cevabı merakla beklenen bir konu olma özelliğini korumaktadır.

Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam: Mustafa Kemal'in Hayatı, 3 cilt, (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969).

Kinross, Lord, Ataturk: The Rebirth of a Nation, (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1964).

Mango, Andrew, Ataturk, (Overlook Press, Woodstock, NY, 2000).

Volkan, Vamik D. and Itzkowitz, Norman, The Immortal Ataturk: A sychobiography.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, (AKDTYK, Ankara, 1989).

Sonyel, Salahi, Ataturk-The Founder of Modern Turkey, (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989).

M. S. Anderson, The Eastern Question, (Macmillan, London, 1972). 8) Georges-Gaulis, Berte, La Nouvelle Turquie, (Armand Colin, Paris, 1924).

Edip, Halide, The Turkish Ordeal, (John Murrary, London, 1926).

Heper, Metin, İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman, (Brill, Leiden, 1998).

Atatürk'ün Hayatı / Prof. Dr. Yaşar Akbıyık [s.423-441]

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı / Türkiye

Mustafa Kemal 1881'de çeşitli kültürlere açık, bir liman şehri olan Selânik'de doğmuştur. İmparatorluğun gelişmiş şehirlerinden birisi olan Selanik, yeni düşünce ve siyaset akımların yankı bulduğu kozmopolit bir merkez olmasının yanısıra, siyasal karışıkların yaşandığı Makedonya'nın en büyük kentiydi. Makedonya, Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli milletlerin birbirine karıştığı kendilerine özgü farklı yaşayışlarını sürdürdükleri bir bölge idi. Osmanlı Devleti'nin beş yüz yıldan beri doğulu, batılı çok farklı ulusu bir arada tutmak için uyguladığı, etkili organizasyonunun küçük bir örneğini burada görmek mümkündü. Makedonya, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının tam ortasındaydı. Mustafa Kemal, ülkede modernleşmenin ileri boyutlara ulaştığı, çöküş ögelerinin en çarpıcı biçimde birleştiği bu yörede doğmuş ve yetişmiştir.

XIX. yüzyıl, Slavların, Rumların, Ermenilerin Türklere karşı ayaklandıkları, Rumeli'deki değişik soydan olan halkların birbirinden kopup dağıldıkları bir karışıklık dönemi idi. Milli duyguları kabarmış olan bu topluluklar, bağımsızlıklarını elde etmeye ve Osmanlı Devleti'nden toprak kapmaya çalışıyorlardı. Yayılma peşinde koşan Avrupa devletleri, entrikalar çeviriyor, uydularını ayaklandırıyor, bölgeyi istilâ için hazırlık yapıyorlardı. Bu devletlerin başında Çarlık Rusyası ile, Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu geliyordu. İngiltere toprak kazanmak için değilse bile, daha doğudaki sömürgeleriyle olan ulaşım yollarını koruyabilmek için bir kuvvet dengesi kurmak çabasındaydı. Atatürk doğduğu sıralarda, Batı'nın hızla ilerleyişi karşısında Doğu gerileme içindeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun, gerileyişi devam ediyor çöküşe doğru hızla kayıyordu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı baskı kendi sınırlarının içinden gelmişti. Atatürk'ün doğuşundan dört yıl önce, 1877'de bu baskı dışardan kendini göstermiştir. Akdeniz'e doğru yayılmak konusundaki Pan-Slav hayallerinin peşinde koşan Ruslar, sınırı aşarak İstanbul'un yakınlarına Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdir. Büyük devletlerin işi karışmasıyla Ayastafanos'ta bir anlaşma imzalanmıştı. Bu, başta Bulgaristan'ın yararına olarak, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının parçalanması demekti. Bu durum batılı büyük devletlerin işine gelmiyordu. İngiltere ile Avusturya, Rusya'nın Avrupa'da yayılmasından endişe duyuyordu.

Paris Antlaşması'nda kabul edilen "Osmanlı topraklarının bütünlüğüne saygı prensibi", Berlin Kongresi'nde ortadan kalkmıştı. 1878 Berlin Antlaşması'nın meydana getirdiği bu durumdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini kurtarması çok güç olmakla beraber, kurtuluş yolları aranıyordu.[1]

Ülkede şartlar çok kötüydü. Ülkenin dört bir yanı göçmen akınına uğramış, hazine boşalmış, savaştan dolayı bazı bölgelerde, özellikle Doğu Anadolu'da kıtlık başgöstermişti.

Atatürk'ün doğumu, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın hemen sonrasında böyle bir karışık döneme rastlar. Bu yıllar aynı zamanda II. Meşrutiyet ve cumhuriyet dönemini belirleyecek düşünce ve siyaset akımlarının filizlendiği, devleti kurtarma girişimlerinin sürdüğü dönemdi. Bu dönemde askeri okul ve birlikler çevresinde yetişen Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu kuşak, II. Meşrutiyet Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde yönetici olarak yer alacak, Türk toplumunun geçirdiği büyük dönüşümlere önderlik edecekti.

Atatürk, ülke içinde kargaşalıkların yaşandığı, devletin dış tehditler altında olduğu böyle bir ortamda dünyaya gelmiş olup, Türk soyundan, küçük bir orta sınıf ailenin çocuğu, olarak doğmuştu. Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi, anası Zübeyde Hanım'dır. Ailesi Selanik'in batısında, Arnavutluk'a doğru, sert ve çıplak dağların geniş, donuk sulara gömüldüğü göller bölgesinden geliyordu. Burası, Türkler'in Makedonya'yı ve Teselya'yı almalarından sonra Anadolu'dan gelen halkın yoğun olarak yaşadığı bir yer idi.

Atatürk'ün baba tarafı, Yıldırım Beyazıt döneminde, Karaman'dan Manastır Vilayeti'nin Debre-i Bala sancağına bağlı Kocacık'a yerleşmişti. Aile sonradan (muhtemelen 1830'larda) Selanik'e göç etmiştir. Atatürk'ün anne soyu da 1466'larda Anadolu'dan gelerek Rumeli'ye iskan edilen Türkmenlere dayanmaktadır. Atatürk "Benim atalarım Anadolu'dan Rumeli'ye gelmiş Yörük Türkmenlerindendir"[2] demiştir. Bu yüzden Zübeyde Hanım, damarlarında göçebe Türk kabilelerinin torunları olan ve hâlâ Toros dağlarında özgür hayatlarını sürdüren sarışın Türkmenlerin kanını taşıdığını düşünmekten hoşlanırdı. Atatürk annesine çekmişti; saçları onun gibi sarı, gözleri onun gibi maviydi. Annesinin, üzerindeki etkisi büyük olmuştu. Atatürk bu etkiye saygıyla, bazen de başkaldırarak karşılık vermişti. Bir Osmanlı kadını olan Zübeyde Hanım güçlü bir iradeye sahipti. Doğuştan akıllı bir kadın olup, yeteri kadar eğitim görmemiş sadece okumayı öğrenebilmişti.

Selanik'te yeni devlet okulları, Batılı görüşlerin Türkler arasında yayılmasında büyük rol oynuyordu. Tutucu ve ilerici fikirler, geleneksel İslam ve özgür Avrupa düşünceleri arasındaki çekişmeler Atatürk'ün hayatını etkilemiştir. Annesi dindar bir kişi olup geleneksel görüşlere sahip bir kadındı.[3]

Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi önce Selanik'te evkaf kâtipliği yapmıştır. Atatürk babasının çalışkan ve modern bir kişi olduğunu söyler. 1876'da Sırbistan'la savaş başladıktan sonra Selanik'te gönüllülerden bir tabur kurulmuş babası Ali Rıza Efendi de bu taburda mülazım-ı evvel (Üsteğmen) olmuştu. II. Abdülhamit'in vehmi üzerine bu ve benzer birlikler dağıtıldıktan sonra, Ali Rıza Efendi evkaftan çekilerek gümrük memuru olmuş ve daha sonra da serbest çalışmaya kereste tüccarlığı yapmaya başlamıştır.[4] Atatürk okul yıllarını şöyle anlatır:

"Çocukluğuma ait ilk hatırladığım şey mektebe gitmek meselesine dairdir. Bundan dolayı annemle babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilahilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Gümrük İdaresi'nde memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendi'nin mektebine devam etmemi ve yeni usul üzere okumama taraftardı. Nihayet babam işi

mahirane bir surette halletti. Evvela alışılmış törenler ile annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım. Şemsi Efendi'nin mektebine kaydedildim."[5]

Zübeyde hanım, genç yaşta babasını kaybeden Atatürk ve kardeşi Makbule'yi alarak kardeşi Hüseyin Ağa'nın yanına gitmiştir. Ancak oğlunun eğitim hayatı yarım kalmasın diye tekrar Selanik'e dönmüştür.

1894'de Selanik Mülkiye Rüştiyesi'ne giden Atatürk, matematik öğretmeni Kaynak Hafız'ın sert disiplini karşısında okuldan uzaklaşmış, Askeri Rüştiye'ye gitmiştir. Selanik Askeri Rüştiyesi disiplinli ve düzeyli eğitimiyle Atatürk'ün yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Matematik öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Efendi tarafından kendisine "Kemal" adını vermiştir.[6] Bundan sonra Mustafa Kemal diye anılmıştır.

Rüştiyeyi bitiren Atatürk, 1896'da Manastır Askeri İdadisi'ne geçer. Manastır, Makedonya'da kalabalık asker grubunun bulunduğu, çeşitli Balkan uluslarının milliyetçi hareketlerinin etkili olduğu bir ordu ve vilayet merkezi idi. Manastır Askeri İdadisi'nde İttihat ve Terakki Partisi'nin ünlü hatibi Ömer Naci, Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olup, O'nun fikrî gelişiminde önemli bir etkisi olmuştur. Şiir, edebiyat ve hitabete ilgisi başlamıştır. Fakat, Türkçe öğretmeni ona, kendisini askerlikten uzaklaştıracağı korkusuyla şiirle ilgilenmeyi yasaklamıştır.

Manastır Askeri İdadisini başarı ile bitiren Atatürk, İstanbul'da Harp Okulu'nun piyade bölümüne girmiştir. Böylece ilk kez Makedonya'dan ayrılmış, İmparatorluğun hareketli başkenti İstanbul'u tanımıştır. Atatürk Harbiye'nin birinci sınıfındaki hayatını şöyle anlatır:

"Birinci sınıfta saf gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim, yılın nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım."[7] Bundan sonra Atatürk'ün zihninde yavaş yavaş siyasal düşünceler yer almaya başlamıştır. Harp Okulu öğrencileri Namık Kemal'in yurt sevgisini aşılayan eserlerini gizli gizli okuyorlardı. Okulda, İmparatorluğun çöküşe gidişi ve yaşanan düzensizlikler, II. Abdülhamit yönetimine karşı tepki uyandırıyordu. Mustafa Kemal'de tepki duyanlar arasındaydı.

Harp Okulu'nu bitiren Atatürk, 1902'de Erkân-ı Harbiye'ye (Harp Akademisi) ayrılmıştır. Atatürk, bu yılları şöyle anlatır:

" Mûtat olan derslere iyi çalışıyordum. Bunların fevkinde olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler oluşmuştu. Devletin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu farketmeye başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harb Okulu talebesine bu görüşlerimizi anlatmak hevesine düştük. Öğrenciler arasında okunmak üzere el yazısı ile bir gazete çıkardık. Sınıf dahilinde ufak bir teşkilatımız vardı. Ben idare heyetine dahildim. Gazetenin yazılarını çoğunlukla ben yazıyordum."[8]

Harp Akademisi yıllarında bir yandan siyasetle uğraşan Atatürk diğer yandan türlü askeri sorunların çözümü için, klasik ders konularının dışında kalan, fakat bir askerin bilmesi gereken işler

üzerinde düşünüyordu. Atatürk, siyasete karşı olan ilgisinin eğitimine zarar vermesini istemiyordu. Bir kurmay subay adayının bilmesi gereken daha büyük strateji ve taktik problemlerin çözümünü düşünmek zorundaydı. Gece yatakhanede, arkadaşları uyurken O, gözlerini kapamaz geç saatlere kadar düşünürdü.

Atatürk'ün aldığı askeri eğitimin, erken yaşlarda başarılı sonuçlar almasında, olgunlaşmasında, yeni bir dünya görüşü ile idealist karakter ve düşünce yapısına ulaşmasında, büyük etkisi olmuştur. İyi bir eğitim gören Atatürk, üstün zekâsı ve kabiliyeti ile Türk tarihinden çıkardığı sonuçlarla Türk milletini ileri hedeflere ulaştıracak bilgi donanımına sahipti. 11 Ocak 1905 tarihinde Harp Akademisi'nden, sadece iyi bir asker değil, devlet hayatında görev alacak bilgi hazinesiyle donatılmış, geleceğin büyük devlet adamı olma vasıflarını, kazanmış olarak beşinci sırada kurmay yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştu.

Atatürk, Harp Okulu'nda ve Harp Akademisi'nde zekâsı, yetenekleri ve üstün kişiliği ile kendisini arkadaşlarına ve hocalarına tanıtmış, onların içten sevgi ve saygısını kazanmıştı. Ülke meseleleri ile ilgilenmesi, düşüncelerini cesaretle ifadeden çekinmemesi sebebiyle aydın ve inkılapçı bir subay olarak tanınmıştı. Atatürk'ün, Harp Akademisi'nden mezuniyetini izleyen günlerde, II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı olan düşünceleri dikkat çektiğinden kısa bir süre İstanbul'da tutuklu kalmıştır.[9]

Mustafa Kemal ve arkadaşları bir süre sonra Erkân-ı Harbiye'ye (Genelkurmay) çağrılmışlardır. Genç subayların Edirne ve Selanik'de bulunan İkinci ve Üçüncü Ordulara gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Kendilerine kura çekmeleri gerektiği fakat aralarında anlaşırlarsa buna lüzum kalmayacağı söylenmişti. Mustafa Kemal ve arkadaşları aralarında anlaşarak kimin nereye gideceğini belirlemişlerdi. Fakat çabuk anlaşmaları şüphe uyandırdığından, Mustafa Kemal Hayfa'daki[10] Otuzuncu Süvari Alayın'da staj yapmakla görevlendirilmişti. Atatürk, böylece subaylık dönemine başlamış oldu. Bu işe ciddiyetle sarılmış, öğretmenlik konusundaki yeteneği ve sevgisi sayesinde başarı sağlamıştır.

Atatürk burada daha sonraki hayatı için önem taşıyan tecrübeler kazanmıştır. Devlet hayatındaki aksamaları, ordunun talim ve terbiyesindeki eksikliği, halkın kötü idare yüzünden çektiği sıkıntıları görmüştür. Atatürk, o dönemi ve bu yönde bir anısını şöyle anlatır:

"Bizim neslin gençlik yıllarında Osmanlılık telkin ve etkileri hâkimdi. İmparatorluk halkını meydana getiren Türk'ten başka milletlere, bu arada yanlış bir din anlayışıyla Araplara, sarayın, ordu ve devlet ileri gelenleri arasında bulunan soydaşlarının etkisiyle Arnavutlara özel bir değer veriliyor, onlardan söz edilirken "kavm-i necib" deyimi ile sıfatlandırılarak bu duygunun belirtilmesine çalışılıyor, memleketin sahibi ve devletin kurucusu olan biz Türkler, ikinci planda gelen önemsiz halk yığınları sayılıyorduk.

Şair Mehmet Emin Yurdakul'un, ilk defa Manastır Askerî İdadisi'nde öğrenci iken okuduğum "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" mısrasıyla başlayan manzumesinde, bana ulusal benliğimin gururunu tattıran ilk anlatımı bulmuştum. Fakat ben asıl bunu, orduya katıldığım ilk günlerde, bir Anadolu çocuğunun gözyaşlarında gördüm ve kuvvetle duydum. Ondan sonra Türklük, benim en derin güven kaynağım, en engin övünç dayanağım oldu. Kendimi hiçbir zaman Osmanlılığın telkin ettiği başka milletleri öven ve Türklüğü aşağı gören eksiklik duygusuna kaptırmadım.

Bakınız nasıl oldu? Kurmaylık stajı için verildiğim süvari alayı, Hayfa'da bulunuyordu. Kışla ile deniz arasında geniş bir talim alanı vardı ve piyade acemi eğitim devri yeni başlamıştı. Erleri bölgeden toplanmış Arap gençlerinden, öğretici kadro da Anadolulu tecrübeli kıta çavuşları olan Türk delikanlılarından kurulu idi. Katıldığım bölüğün alaydan yetişmiş, Makedonya Türklerinden, ileri yaşlı bir yüzbaşısı vardı. Erlere çavuşlar talim yaptırıyor, biz subaylar arada dolaşarak çalışmaları izliyor ve denetliyorduk. Yüzbaşı, çavuşlarına karşı sert davranıyor, yeni erlere karşı ise fazla şefkatli görünüyordu. Onların herhangi bir şekilde azarlanmasına, hırpalanmasına gönlü razı olmadığını ısrarla söylüyordu. Halbuki talimlerde, Türkçe bilmedikleri için, çavuşların sabırlarını tükettiği, sertçe davranışlara yol açtığı da oluyordu. Bir gün yüzbaşı, bu yolda hareketten kendini alıkoyamayan bir çavuşunu mimlemiş ve talimden dönüldükten sonra, birlikte oturduğumuz bölük komutanlığı odasına çağırtmıştı. Takım komutanıyla birlikte gelerek yüzbaşısını saygıyla ve askerce selâmlayan çavuş, yirmibeş yaşlarında dinç ve yakışıklı, ince bıyıklı, elmacık kemikleri fazla kabarık, uyanık bir Türk çocuğu idi. Yüzbaşı, onu milli onurunu ağır şekilde hançerleyen "…Türk!" sözleriyle azarlamaya başlamıştı. "Sen nasıl olur da kavm-i necib-i Arab'a mensup, Peygamberimiz Efendimizin mübarek soyundan olan bu çocuklara sert davranır, ağır söz söyler, onların kalbini kırarsın. Kendini bil, sen onların ayağına su bile dökmeye lâyık değilsin…" gibi gittikçe mânasızlaşan, fakat yaşlı yüzbaşının samimî inancından kuvvet alan sözlerle hakaret ediyor, gittikçe asabileşiyordu. Ben dikkatle çavuşun yüz ifadesini izliyordum. Başlangıçta üstünde bir babaya duyulan saygının içtenliği okunan çizgiler sertleşmeye, içten gelen haklı bir isyanın ateşleri gözlerinde okunmaya başlamıştı. Fakat gerçek itaatin simgesi olan her Türk askeri gibi bu da iç duygularını gemlemesini bildi. Sessizce göz pınarlarından dökülmeye başlayan yaş damlaları, yanaklarında birbirini kovalayarak bıyıkları üstünde toplanıyor ve kendini böylece yatıştırmaya çalışıyordu. Ben, bir taraftan üzgün ve sinirli, bu sahneyi seyreder ve söylenenleri dinlerken, bir yandan da içimde bir isyan duygusu şahlanıyor ve şöyle düşünüyordum. "O erin bağlı olduğu kavim, birçok bakımdan necib olabilirdi. Fakat çavuşun, yüzbaşının ve benim bağlı olduğumuz kavmin de tarihleri şerefle dolduran büyük ve asil bir ulus olduğu da bir an şüphe götürmez bir gerçekti. Türklük hakkındaki o günkü görüş ise, doğrudan doğruya Türk aydınlarının kendi kendini bilmemesinden ve başka milletlerde şu veya bu sebeple üstünlük var sayarak, kendini onlardan aşağı görüp nefsine olan güveni yitirmesindendir. Artık bu yanlış görüşe son vermek, Türklüğümüzü bütün asalet ve yüceliği ile tanımak ve tanıtmak gerekmektedir" dedim ve o andan beri inandığım bu gerçeğe bütün Türklerin inanmasını, bununla övünüp kendine güvenmesini ülkü bildim."[11]

Atatürk yaşadığı bu olaylardan çıkardığı sonuçları Cumhuriyetin kuruluşunda değerlendirmiş ve uygulamaya koymuştur. Atatürk, Hayfa'dan sonra Suriye'nin her tarafını dolaşmış ve Havran civarında çıkan karışıklıkların bastırılmasında bulunmuştur.

Atatürk ve arkadaşları Kuneytre ve Havran'da ayaklanmış olan halka karşı gönderilen birliğe katılmışlardır. Askeri harekat sırasında bir kısım asker tarafından halka baskıda bulunulmuş ve yağma yapılmıştı. Atatürk ve arkadaşı Müfit Bey'e (Özdeş) toplanan yağmalardan pay verilmek istenmiştir. "Müfit Bey kendisine verilmek istenen pay için Atatürk'e danışmıştır. Atatürk Müfit Bey'in tereddüt ettiğini görerek ona sordu Müfit! Sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun yoksa yarının adamı mı?"

Müfit Bey: "Elbette yarının adamı olmak isterim"

Atatürk: "Öyleyse sen de benim gibi bu parayı kabul etmeyeceksin."[12]

Mustafa Kemal bu sözlerle düşüncelerini açıklamış oluyordu. O, çevresindekiler gibi içi geçmiş, eski devir adamı değil geleceğin insanıydı. Bu gibi davranışlar karşısında Atatürk, bir ahlakçıdan çok, bir gerçekçi olarak hareket ediyordu.

Şam, bu "Yarının insanı" üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Mustafa Kemal ömründe ilk olarak, Ortaçağ karanlığında yaşamakta olan bir şehir görüyordu. Şimdiye kadar tanıdığı Selanik, İstanbul ve Beyrut kozmopolit yerler olup, çağdaş uygarlığın çeşitli konfor ve kültürel faaliyetleriyle canlı şehirler idi. Atatürk buraları tanıyınca doğu ile batıyı karşılaştırıyordu. Milletinin gerçek düşmanının sadece yabancılar olmadığını anlıyordu. Gerçek düşmanın kendi aralarında olduğunu düşündü. Onları başka milletlerin yürüdüğü medeniyet yolundan alıkoyan, gelişmeleri önleyen, baskı altında tutan, tutuculuk idi. Atatürk'e göre, Osmanlı İmparatorluğu, azınlıkların ülkenin bütün nimetlerinden faydalandığı, Türklerin ise sıkıntıları çektiği bir yerdi.

Atatürk 1905 yılı Ekim ayında Dr. Mustafa (Cantekin) Müfit (Özdeş) ve diğer bazı arkadaşlarıyla Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurmuştur.Bunun önemi, kıta hizmetindeki subaylar arasında kurulacak olan çeşitli ihtilal örgütlerinin öncüsü oluşudur. Şam Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde genel akışın dışında uzak kalan bir yerdi. Faaliyetlerin burada destek görmesi mümkün değildi.

Mustafa Kemal arkadaşları ile beraber Beyrut, Yafa ve Küdüs'te kurdukları Cemiyeti genişletmişlerdir. Daha sonra gizli olarak Selanik'e gidip Cemiyetin bir şubesini açmış ve Yafa'ya dönmüştür. Bir süre daha Şam'da kalarak kıta stajını tamamlamıştır.

20 Haziran 1907'de kolağası (kıdemli yüzbaşı) olarak Şam'daki ordunun Kurmay Başkanlığı'na getirilmiş, çok geçmeden merkezi Manastır'da bulunan 3. Orduya atanmıştır. Bu sırada Manastır'da Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'nin kurucularının da bulunduğu, İttihat ve Terakki cemiyeti faaliyet halindeydi. Atatürk, bir yandan ordu kurmay heyetinde bulunurken, diğer taraftan da İttihat ve terakki Cemiyetinde çalışmaya başlamıştır.

Bir süre sonra 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Atatürk'ün bu önemli olaylarda etkili bir rolü olmamıştı. Atatürk, Meşrutiyet'le birlikte yurtta büyük ve köklü reformların yapılması gerektiğine inanıyordu. Fakat O'nun görüş ve düşünceleri İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin görüşleriyle uyuşmuyordu. Atatürk ordunun politika ile uğraşmasını istemiyordu. Bu konuda görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

"Meşrutiyet'ten sonra herkes meydana çıktı. O zamana kadar saf ve temiz çalışıyorduk. Ben herkesi öyle biliyordum. Kişisel gösterişleri çirkin buluyordum. Bazı arkadaşların davranışlarını eleştirmekten çekinmedim. Kötülükleri ortadan kaldırmak için ilk düşündüğüm önlem ordunun siyasetten çekilmesi düşüncesi idi. Bunu öteki arkadaşlar doğru bulmuyorlardı."[13] Meşrutiyet'in ilanından sonra Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi ile anlaşmazlığa düşmüştür. Bir hürriyet kahramanı olarak görülen Enver Bey ile Mustafa Kemal arasındaki çekişme de belirginleşmişti. Cemiyet içinde Enver Bey'in etkisi artarken, Mustafa Kemal geri plana düşmüş ve kendisini askerlik mesleğine vermiştir. Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın aşırı derecede yüceltilmesini eleştiriyor, onun bir gün ülkenin başına bela olacağını söylüyordu. Çok geçmeden güçlükler ortaya çıkmış zorluklar birbirini kovalamaya başlamıştı. İhtilali gerçekleştirenlerin bir programı yoktu. Amaçları II. Abdülhamit'i tahtan indirmekten başka bir şey değildi. Atatürk olaylardaki çarpıklığı ve karışıklığı açıklıkla görüyor ve yeni yönetimi eleştiriyordu.

Atatürk 1908 Eylül ayı sonlarında Meşrutiyet'in ilanına karşı gösterilen tepki ve ayaklanmayı bastırmak üzere Trablusgarp'a gönderilmiştir. Trablusgarp'ta II. Meşrutiyet'e karşı halk arasında, bazı şeyhlerin etkisiyle bir hareket görülmüştü. Bazı kişiler, tutukluları tahrik ederek genel af çıkarılmasını istiyor, Osmanlı Devleti'nin atadığı idarecilere karşı tepki gösteriyorlardı. Atatürk, girişimlerde bulunarak bölgedeki huzursuzluğun giderilmesinde büyük rol oynamış otoriteyi sağlamıştır.[14] Trablusgarp'taki görevinden dönüşünde, Selanik'teki 11. Redif tümeninin kurmay başkanı olmuştur. Bu sırada, ülkede siyasal karışıklıklar iyice artmıştı.

31 Mart'ta (13 Nisan 1909) İstanbul'da yeni rejime karşı bir ayaklanma çıkması üzerine, Atatürk ayaklanmayı bastırmak için bir ordu kurup İstanbul üzerine yürünmesi görüşünü ortaya atmıştır. Başlangıçta bu ordunun kurmay başkanlığını üstlenen Atatürk, birliğe "Hareket Ordusu" adını vermiştir. Daha sonra Ordu komutanlığına Mahmut Şevket Paşa, kurmay başkanlığına da Atatürk'ün yerine, Enver Bey getirilmiştir.

31 Mart Vak'ası bastırıldıktan sonra Atatürk tekrar Selanik'e dönmüş, Ordunun, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisini kesmesi ve politika ile uğraşmaması düşüncesinde ısrarlı olmuştur. Trablusgarp'ta gösterdiği başarıdan dolayı Eylül 1909'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresine bu bölgenin delegesi olarak katılmıştır. Atatürk ile İttihat ve Terakki'nin bazı üyeleri arasında Meşrutiyet'ten sonra başlayan anlaşmazlık artarak devam etmiştir.[15] Kongrede askerlerin siyasetten çekilmesini ya da siyasetle uğraşmak isteyen askerlerin ordudan ayrılmasını savunmuştur. Atatürk,

İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay gibi kişilerden destek buldu ise de bu görüş benimsenmemiş ve Cemiyet'ten daha çok kopmasına sebep olmuştur. Mustafa Kemal davranışlarını inançlarına uydurarak politikadan çekilmiş ve kendini askerlik görevine vermiştir. Bu gelişmelerden sonra yaptığı eleştiriler, üst rütbedeki komutanlarının tepkisine yol açmış zor görevlere atanmıştır.

1910 yazında Arnavutluk'ta çıkan ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilen Mahmut Şevket Paşa'nın kurmay başkanlığını yapmıştır. Atatürk'ün hazırladığı plana göre yapılan askeri harekat başarı ile sonuçlanmış isyan bastırılmıştı. İsyanın bastırılması Atatürk'ün şöhretini artırmıştı. 1910 sonbaharında Fransa'da Picardie'de yapılan büyük manevralara Osmanlı Ordusunu temsilen katılan kurulda yer almıştır. Bu Atatürk'ün Avrupa'ya yapacağı ilk yolculuktu. Belgrat'ta başında fesi ile vagonun penceresinden dışarı bakan subay arkadaşına, bir Sırp çocuğunun hakaretini, manevralarda Türk subaylarına değer verilmediğini görmüştür. Kendisini hiçbir Avrupalıdan aşağı görmüyor Batı'yı inceliyordu. Atatürk bu gezide Türk heyeti üzerinde olumlu bir etki bırakmıştı.

Atatürk, 27 Eylül 1911'de, İtalyanların Trablusgarp'e saldırıları üzerine Paris ataşesi Fethi Bey, Berlin ateşesi Enver Bey ve başka subaylarla Trablus'a gitmiştir. Bingazi, Derne ve Tobruk bölgesinde başarılı faaliyetlerde bulunmuştur. 22 Aralık 1911'de Tobruk'un yakınında İtalyanların kuvvetle tuttukları Nadora tepesini bir saldırı ile geri almış ve oradaki düşman birliğini yok etmiştir.

Ülke yıkılışa doğru giderken, İttihat ve Terakki ileri gelenleri orasında çıkan anlaşmazlıklar durumu iyice zora sokuyordu. Atatürk, "Karşımızda düşman var. İtalyan ordularıyla savaşmak için yoktan var edercesine kuvvet bulup tanzim etmeye çalışırken, siyasi fikirler dolayısıyle ayrılıklar meydana gelirse, muvaffak olmak şöyle dursun, hezimet muhakkaktır"[16]diyordu. Trablusgarp'ta bir yıl kalan ve çarpışmalarda üstün başarılar gösteren Atatürk, 27 Kasım 1911'de binbaşı olmuştur.

Atatürk Trablusgarp'ta bulunduğu sırada Balkan Savaşı başlamıştı. Sırbistan,Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ Osmanlı Devleti'ne karşı aralarında bir anlaşma yapmışlardı. Bu anlaşmayı, kısa bir süre sonra 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın, arkasından Yunanistan, Bulgaristan ve Sırpların harp ilanı izlemiştir. Osmanlı Devleti de bu Balkan Devletlerine savaş ilan etmiştir.

Atatürk Trablus'tan İstanbul'a dönerken Komanova yenilgisini, Selanik'in düştüğünü, Bulgarlar'ın Çatalca önlerine geldiğini haber almış bu durumdan büyük üzüntü duymuştur. İstanbul'a geldiğinde Balkan Savaşı bitmiş gibiydi. Kendisine Bolayır'da kurulan "Akdeniz Boğazı Kuva-yı Mürettebesi" komutanlığı harekât şubesi görevi verilmiştir.

Atatürk ve Fethi Okyar başkomutan Ahmet İzzet Paşa'ya sunulmak üzere, Edirne'nin kurtarılması hakkında harekât planı hazırlamışlardır. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya sunulan bu plan uygulanmamış, sonunda olaylar Edirne'nin düşüşüne kadar gelmiştir.

30 Mayıs 1913'te Osmanlı Devleti, Balkan Devletleriyle Londra Barış Antlaşması'nı imzalamış Midye-Enez hattını sınır olarak kabul etmiştir. Selanik'in elden çıkması üzerine, Atatürk annesi ve kızkardeşi ile evlerini bırakmışlar, İstanbul'a gelmişlerdir. Ömrünün çoğunu geçirdiği yerin düşman

eline geçmesi Mustafa Kemal'i çok üzmüştü. İstanbul'daki bir gazinoda bazı subay arkadaşlarını görünce, "Nasıl yapabildiniz bunu? O güzelim Selanik'i düşmana nasıl teslim edebildiniz? demiştir. Mustafa Kemal İstanbul'da binlerce Selanikli halkın aç ve perişan bir vaziyette olduğunu görmüştür. Daha sonra annesi ve kızkardeşine bir ev bulduktan sonra, Genelkurmay'daki görevinin başına dönmüştür. Görevi, Gelibolu yarımadasının nasıl savunulacağını araştırmaktı.

I. Balkan Savaşı sonrası İttihat ve Terakki Partisi bir darbe ile iktidarı yeniden ele geçirmiş Edirne ve Doğu Trakya'nın büyük bir bölümü geri alınmıştır. Çok kısa sürede Paşalığa yükselen Enver Bey'i ve Parti'nin faaliyetlerini eleştiren Mustafa Kemal, yönetim tarafından dikkatle izlenmekteydi. Yakın arkadaşı Fethi Bey de (Okyar) Parti genel sekreterliğinden istifa etmiştir. Fethi Bey Sofya büyükelçiliğine, Mustafa Kemal de Sofya'da bütün Balkan ülkeleri askeri ataşeliği görevine atanmıştır. Sofya'da bulunduğu sırada, 1 Mart 1914'te yarbaylığa yükselmiştir. Atatürk Sofyada'ki günlerinde Avrupa yaşantısı ve Balkan Türkleri'nin durumunu gözleme imkanı bulmuştur. Sofya'daki görevi O'nun için yeni ve yararlı bir deneme olmuştu. Bu, O'nun Batılı bir toplum içinde ilk defa bulunuşuydu.

I. Dünya Savaş'nın başlaması üzerine Osmanlı İmparatorluğu, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli antlaşma yapmıştır. Türk orduları, Alman komutanların emrinde olarak, Alman Genelkurmayı'nın istediği anda harekâta katılacaktı. Atatürk, iki cephede birden savaşması gerektiğinden Almanya'nın savaşı kazanamayacağını ileri sürmüş, tarafsız kalınmasını savunmuştur. Ayrıca ordunun komuta kademelerine Alman subaylarının yerleştirilmesine karşı olmuştur.

Atatürk, I. Dünya Savaşı'na girilmesinde acele edildiği görüşündeydi. Sofya'dan bütün cephelerdeki hareketleri dikkatle izliyor ve daha savaşın başlarındayken sonuçlarını tahmin ediyordu. Atatürk Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasından sonra vatan savunmasında aktif görev almak için, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya başvurup görev istemiştir.

"Arkadaşlarım savaş cephelerinde ateş hattında bulunurken ben Sofya'da ateşemiliterlik yapamam,"[17] diyen Atatürk'e, Tekirdağ'da kuruluş aşamasında olan 19. Tümen komutanlığı verilmiştir. Tümenin eksikliklerini tamamlayarak, Gelibolu yarımadasına nakletmiştir. Atatürk, Gelibolu bölgesini, Balkan Savaşı sırasında Bulgarlar'a karşı yürütmüş olduğu harekattan tanıyordu. Rusya'ya silah ve gıda yardımı sağlamak isteyen İtilaf Devletleri, 19 Şubat 1915'de Çanakkale Boğazı'ndaki tabyalara saldırmışlardır.

Atatürk kendi bölgesi olmamasına ve üstlerinden bu yönde emir almamasına karşılık, emrindeki 7. Alayı harekete geçirip Conkbayırı'na ulaştırmıştır. Conkbayırı'na geldiği zaman 9. Tümene bağlı 57. Alayın ufak bir birliğinin cephanenin tükenmesi sebebi ile çekilmekte olduğunu, onların gerisinde de kalabalık düşman askerlerinin ilerlediğini görmüştür. Mustafa Kemal onları durdurarak, "Ne oluyor?" diye sormuştur. "Neden kaçıyorsunuz? "

"Geliyorlar! geliyorlar"

“Kim geliyor? ”

“Düşman geliyor, efendim. İngiliz, İngiliz.” cevabını almıştır.

Askerler yamacın altında fundalık bir arazi parçasını göstermişlerdir. Bir dizi Avustralyalı burada serbestçe ilerliyordu. Mustafa Kemal’e, dinlensinler diye geride bırakmış olduğu kendi askerlerinden daha yakındılar. O anda sonradan söylediği gibi, belki mantıkla belki içgüdüsüyle geri çekilen askerlere: “Düşmandan kaçılmaz” demiştir. Erler “Cephanemiz kalmadı” diye itiraz etmişlerdir.

Mustafa Kemal, “Süngüleriniz var ya!” demiştir. Süngü takıp yere yatmalarını emretmiştir. Geriye bir subay göndererek kendi piyade erleriyle, mümkün olduğu kadar çok sayıda dağ topçusunun son hızla gelmesini söylemiş ve kendisinin anlattığı gibi, “Bizimkiler yere yatınca düşman da yere yattı. Böylece bir anlık zaman kazanmış olduk”[18] diyen Atatürk, İtilaf Ordularını püskürterek, Çanakkalede’ki kara savunmasının temelini atmıştır.

Aynı bölgede düşman karşısında ölüm kalım savaşı veren Atatürk, Arıburnun’da askeri birliklere şöyle seslenmiştir: “Size ben taarruz etmeyi emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar geçebilir.”[19]

Atatürk’ün bu savaşlarda durumu çabuk kavramak, hızlı karar vermek, kararları süratle uygulamak ve sorumluluktan kaçmamakla gösterdiği başarılar, O’nun büyük bir komutan olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Atatürk, 19 Mayıs 1915 tarihine kadar taarruz ve savunma muharebeleri yaparak düşmanın her gün artan birliklerini durdurmayı başarmıştır. Atatürk, Çanakkale Cephesi’ndeki üstün başarıları sonucunda 1 Haziran 1915 tarihinde albaylığa terfi etmiştir.

Anafartalar grubu kumandanlığına tayin edilen Atatürk, daha geniş bir bölgenin savunma sorumluluğunu üzerine almıştır. Gelibolu bölgesini Balkan Savaşı sırasında Bulgarlara karşı yürüttüğü harekattan dolayı iyi biliyordu. O zaman yarımadanın savunulmasına dair kesin görüşler edinmişti. Atatürk 10 Ağustos 1915 sabahı Conkbayır’ından yapılacak ve Çanakkale savaşlarının kaderini belirleyecek saldırı için, büyük bir hazırlık içindeydi. Conkbayırı’nda düşmana indirilen darbeden sonra İngiliz ve Fransızlar Gelibolu yarımadasından ayrılmak zorunda kalmışlardır. 1915 yılı Aralık ayı sonunda, tam bir yenilgiye uğrayan İngilizler müttefikleriyle birlikte Çanakkale’den çekilmişlerdir. Bütün bu olaylar, bir anlamda I. Dünya Savaşı’nın akışını da etkilemiştir. Bu zafer, Çanakkale’de İngilizlere karşı kazanılan ilk başarı idi. Eski Türk ruhu canlanmış, milletin şanlı geçmişindeki nitelikleri, azim, cesaret ve gurur, Gelibolu sırtlarında bir kez daha kendini göstermişti. Bu başarı yeni bir kahraman çıkarmıştı. Ağızdan ağıza yayılan bütün efsaneler gibi Atatürk’ün adı ve başarıları halk arasında duyulmaya başlamıştı. Bir masal kahramanı gibi dillerden düşmüyordu.

Harbiye Nazırı, Enver Paşa ile görüş ayrılığına düşen Atatürk, Anafartalar Grubu Komutanlığı’nı, Fevzi (Çakmak) Paşa’ya bırakarak İstanbul’a dönmüştür. Enver Paşa, ondan “yerime geçecek tek

adam" diye sözediyordu. İstanbul'a dönen Atatürk, karargâhı Edirne'de bulunan On altıncı Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır. Kısa bir süre sonra bu Kolordu'nun Diyarbakır'da kurulması üzerine, kolordu komutanı olarak, Diyarbakır, Bitlis, Muş Cephesine tayin edilmiş, 1 Nisan 1916'da Mirlivalığa (tuğgeneralliğe) yükseltilmiştir.[20]

Atatürk, bu cephede birçok muharebeye katılmış, bunların bir kısmını bizzat idare ederek, Rus birliklerinin Diyarbakır yönüne doğru ilerlemesini durdurmuş, Bitlis ve Muş'u düşman işgalinden kurtarmıştır. Bitlis ve Muş'un geri alınmasındaki başarılarından dolayı "altın kılıçlı imtiyaz madalyası" verilmiştir.

Atatürk bir süre Sina Cephesi'nde bulunmuş, 16 Mart 1917'de 2. Ordu'ya atanmıştır. Fakat bu görevde de fazla kalmamış Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına bağlı olarak Halep'te kurulması kararlaştırılan 7. Ordu'nun başına getirilmiştir. 7. Ordu, Alman general Von Falkenhein komutasına verilmişti. Atatürk, Falkenhein'nın düşüncelerini ve aşiret reisleriyle olan ilişkilerini beğenmiyordu. Atatürk askeri konularda ve uygulanacak harekat konusunda anlaşmazlık çıktığı için, 1917 Ekimi başlarında istifa etmek zorunda kalmıştır. İstanbul'a dönmüş, Genel Karargahta görevlendirilmiştir.

Almanya İmparatoru II. Wilhelm, Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşat'ı Alman İmparatorluk Sarayı'na davet etmiştir. Padişah böyle bir yolculuğu yapamayacağı için kardeşi Veliaht Vahidettin'in gitmesine karar verilmiştir. Atatürk'e şehzadenin yanındaki heyetle birlikte Almanya'ya gitmesi teklif edilmiştir. Atatürk, Şehzade Vahidettin ile yapacağı yolculuğun Almanya'yı tanıma açısından faydalı olacağı düşüncesi ile geziye katılmıştır. Vahidettin ile Atatürk'ün yolculuğu olumlu bir şekilde geçmiştir. Alman askeri çevrelerinde incelemeler yapan Atatürk, Alman İmparatoru II. Wilhelm ve devrin tanınmış komutanlarıyla da görüşmüştür. Türk heyetini kabulü sırasında Napolyon pozuyla hareket eden İmparator II. Wilhelm, sıra Atatürk'e gelince diğer elini uzatarak yüksek sesle "Onaltıncı Kolordu!" diye bağırmıştır. II. Wilhelm Almanca olarak Atatürk'e "Siz, 16. Kolordu Komutanlığını ve Anafartaları düşmana vermeyen Mustafa Kemal değil misiniz?" diye sormuştur. Atatürk'de düzgün Fransızcasıyla, öyle olduğunu ifade etmiştir.

Bu yolculuk esnasında, Atatürk geleceğin Padişahı olan Vahidettin'in bazı konulara dikkatini çekmeye ve devletin ne gibi çıkmaza sürüklendiğini ona anlatmaya çalışmıştır. Bunun altında tahta çıkınca durumu birlikte düzeltme düşüncesi yatmaktaydı.[21]

Atatürk tedavi için bir süre Viyana ve Karlsbd'da bulunmuş, Temmuz 1918'de Vahidettin'in tahta geçmesi üzerine İstanbul'a çağrılmıştır. Vahidettin Atatürk'ü kabul etmiştir. Yanında bulunan Alman generallere, O'na çok değer verdiğini ve güvendiğini söyleyerek, Suriye'de ordu komutanlığına atadığını belirtmiştir. Görünürde Mustafa Kemal'e büyük bir şeref verilmişti. Ama O öyle düşünmüyordu. Atatürk'e göre, Vahidettin Enver Paşa'nın telkini üzerine bu atamayı yapmıştı. Atatürk Vahidettin'in odasından çıkınca, salonun bir köşesinde Balkan Savaşı'na katılmış olan birkaç subayın ateşli bir konuşmaya daldıklarını görmüştür. İçlerinden birisi "Bu Türk askerleriyle hiç bir şey yapılamaz. Öküz gibidirler.

Sadece kaçmasını bilirler.Acırım böyle bir sürüyü idare etmek zorunda kalanlara" demiştir. Mustafa Kemal bu sözleri duyunca öfkeyle söze karışarak "Paşa ben de askerim. Bu orduda ben de komutanlık ettim. Türk askeri kaçmaz. Kaçmak nedir bilmez. Onun sırtını döndüğünü gördünüzse, mutlaka başındaki komutanı kaçmıştır. Kendi kaçışınızın ayıbını Türk askerlerine yüklemek haksızlıktır" demiştir.

Mustafa Kemal, düşmanın Osmanlı Devleti'ni savaş dışı etmek için tasarladığı son saldırıdan bir ay önce, Yedinci Ordu'nun komutasını yeniden ele almak üzere Filistin'e gitmiştir. Von Falkenhein gitmiş, onun yerine ordu grubu komutanlığına Liman von Sanders getirilmişti. Mustafa Kemal, ordusunu beklediğinden daha da perişan ve bitkin halde bulmuştu. Mustafa Kemal'in ordusu üstüste hücuma uğradığı halde, yenilmeden Halep'in kuzeyine çekilmiştir. İngilizler Şam'dan takviye getirmek zorunda kalmışlardır. Türk askerleri şimdi ilk kez, kendi vatan topraklarını savunuyorlardı, çünkü burası Türkiye'nin doğal sınırıydı. Mustafa Kemal, herşeyin sona ermek üzere olduğunu çok iyi biliyordu. Osmanlı İmparatorluğu devlet olmaktan çıkmıştı. Balkan Savaşları, İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarının elinden çıkmasına neden olmuştu. I. Dünya Savaşı da Arap eyaletlerini elinden almıştı. Bu yenilgi kendisine acı gelmekle beraber, Mustafa Kemal bu toprakların kaybına o kadar üzülmemişti; bir bakıma bunun böyle olacağını öteden beri görmüştü. Yabancı toprağı olan Suriye elden gitmişti. Ama Türk anayurdu Anadolu halâ yaşıyordu, yaşaması da gerekliydi. Ülkenin geleceği, sıradağların ardındaki Anadolu'da yatıyordu.[22]

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş, bağımsız devlet olma özelliğini kaybetmişti. Atatürk, Mütarekeden sonra Adana'dan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta şu uyarıda bulunmuştur: "Gereken tedbirleri almadıkça orduyu terhis etmeyiniz.! Şayet askeri terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine boyun eğecek olursak düşman ihtiraslarının önüne geçmeğe imkân kalmayacaktır."[23] Atatürk bu telgrafıyla herşeyin bitmediğini yapılacak şeyin ülke savunması olduğunu vurgulamıştır. Fakat uyarıları dikkate alınmamış ordu hızla terhis edilmiş, İstanbul Hükümeti Mütareke şartlarını yerine getirmeğe başlamıştır. Atatürk Mütareke haberini, aldığı sırada, Halep'in kuzeyinde düşmana karşı direnmekteydi. Mütareke, Atatürk için bir son değil, başlangıçtı. Savaşta yenilmemiş olduğu gibi, ruhça da hiç yenilmiş değildi. Şimdi barış yapılacaktı. Ama adil bir barışın ancak savaşımla kazanılabileceğini bunun uzun ve çetin olacağını biliyordu. Kendini bu savaşın önderi olarak görmeye başlamıştır. 13 Kasım 1918'de İstanbul'a dönmüş olan Atatürk, İstanbul önlerinde işgal donanmasını görünce "Geldiği gibi giderler" demiştir. Çalışmalarını İstanbul'da sürdüren Atatürk, bu sırada yeni kurulan Tevfik Paşa kabinesinin Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu almaması için çalışmış ama başarılı olamamıştır. Vahidettin ile görüşerek Ondan yeni bir kabine kurup, kendisini de Harbiye Nazırlığına getirmesini istemiş, ancak bu isteği kabul edilmemiştir. Milli Mücadele'nin çekirdek kadrosunu oluşturan Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Fethi Okyar ve Rauf Orbay gibi arkadaşları ile toplantılar yapmıştır. İstanbul'da etkili olamayacağını anlayınca, Anadolu'ya geçmeyi düşünmüş, burada bir göreve atanmaya çalışmıştır.

Bu sırada işgallere karşı Türk milleti kendini korumak için her türlü çabayı göstermiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde düşmana karşı, bölgesel direnme hareketlerine öncülük eden cemiyetler kurulmuştur.

Atatürk ülkenin bu durumu karşısında karar vermekte gecikmemiştir. Bu karar “Milli egemenliğe dayanan, kayıtsız şartsız yeni bir Türk Devleti kurmak”tı. Atatürk bu kararını Nutuk’da şöyle açıklamıştır: “Osmanlı Devleti’nin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk’ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun taksimini temine uğraşmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi anlamı kalmamış birtakım m,nasız sözlerden ibaretti. O halde ciddi ve hakiki karar ne olabilirdi? Bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da milli egemenliğe dayanan, kayıtsız ve şartsız bağımsız yeni bir Türk Devleti tesis etmek! İşte, daha İstanbul’dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun’da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur.”[24] Artık Anadolu’ya geçmek Kurtuluş Savaşı’nın bayrağını açmak gerekiyordu.

Mütareke Komisyonu, Samsun civarındaki Rum köylerini Türklerin tecavüzünden korumak kanun ve düzeni sağlamak için önlem alınmasını istemiştir. Sadrazam Damat Ferit, Dahiliye Nazır Vekili Mehmet Ali Bey’in görüşünü sormuş, O da bölgeye güvenilir bir subayın gönderilmesini önermiştir. Damat Ferit bu işi yapabilecek subayı sorduğunda, Mehmet Ali Bey Mustafa Kemal’in ismini vermiştir. Damat Ferit birden karar verememişti. Mustafa Kemal’den biraz kuşkulanırdı. Ancak bu görev O’nu İstanbul’dan uzaklaştırmak için iyi bir fırsat sayılabilirdi. Mehmet Ali Bey ikisini bir yemekte karşı karşıya getirmiştir. Mustafa Kemal bu yemekte iyi etki bırakacak şekilde davranmaya dikkat etmişti. Kısa bir süre sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa kendisini çağırtarak Samsun civarına gitmekle görevlendirildiğini bildirmiştir. Mustafa Kemal görev belgesini aldığında çok heyecanlanmıştı. Düşman sandığı adamlar, ruhları bile duymadan ona yardımcı olmuşlardı. Sonradan bu halini “Kafes açılmış, önümde bir alem vardı. Kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibiyim” diye anlatır.

16 Mayıs 1919’da İstanbul’dan hareket eden Atatürk, 19 Mayıs 1919 sabahı Samsun’a ayak basmıştır. Samsun ve çevresindeki durumu yerinde görüp incelemek ve tedbir almak görevi ile, 9. Ordu müfettişliğine atanmıştır. Bu bölgede Pontus Rum Devleti kurulması çabaları vardı ve baskı gören de Rumlar değil Türklerdi. Atatürk verilen talimat gereğince bölgede Türklerin sözde tecavüzlerini önleyecekti. Bu görev Atatürk için kuşkuları çekmeden Anadolu’ya geçmek için bir fırsat olmuştu.

Atatürk, İstanbul’dan hareketle işgal güçlerine ait donanmanın arasından geçerken gemide silah olup olmadığının sorulması üzerine, şunları söylemiştir: “Bunlar (İtilaf Devletleri) işte böyle yalnız demire, çeliğe, silah kuvvetine dayanırlar. Bildikleri şey yalnız madde! Bunlar hürriyet uğruna ölmeye karar verenlerin kuvvetini anlayamazlar. Biz Anadolu’ya ne silah, ne cephane götürüyoruz; biz, ideali ve inancı götürüyoruz.”[25]

Atatürk Samsun’a çıktığı günlerde ülkenin durumunu şöyle özetlemiştir: “1919 Mayısının 19’uncu günü Samsun’a çıktım. Ülkenin genel durumu ve görünüşü şöyledir: Osmanlı Devleti’nin

içinde bulunduğu grup, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı Ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Savaş'ın uzun yılları boyunca millet yorgun ve fakir bir durumda. Milleti ve ülkeyi I. Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek ülkeden kaçmışlar…"[26]

Atatürk Samsun'a geldiğinde Türk milletinin bağımsızlık isteğini ve mücadele azmini şöyle anlatır: "Samsun'a ayak bastıktan sonra derhal memleket ve milleti yokladım. Gördüm ki memleketin ve milletin eğilimi, bağımsızlık müdafaasında tereddüt edenleri utandıracak şekilde büyük ve kapsamlıdır. Gerçekten iki seneden beri bütün dünyanın şahit olduğu olaylar, düşüncelerimde isabet ve milletin azim ve imanında hakiki manevi kuvvet olduğunu isbat etmiştir."[27]

Atatürk'ün Samsun'da yürüttüğü faaliyetler İtilaf Devletlerinin temsilcilerini rahatsız etmiştir. İtilaf Devletleri "Anadolu'da tanınmış bir Türk Genaralinin ne işi var" diyerek tepkilerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine İstanbul Hükümeti Atatürk'ün İstanbul'a dönmesini istemiştir.

Atatürk İstiklal Savaşını Türk milletinden aldığı destek ve irade ile başlatmıştır. Türk milletine olan güvenini ve inancını şu şekilde ifade etmiştir: "Ben, 1919 senesi Mayıs'ı içinde Samsun'a çıktığım gün elimde, maddi hiçbir kuvvet yoktu. Yalnız büyük Türk milletinin asaletinden doğan ve benim vicdanımı dolduran yüksek ve manevi bir kuvvet vardı. İşte ben bu milli kuvvete, bu Türk milletine güvenerek işe başladım. Ben Türk ufuklarından birgün mutlaka bir güneş doğacağına, bunun hararet ve kuvvetinin bizi ısıtacağına, bundan bize bir güç çıkacağına o kadar emindim ki, bunu âdeta gözlerimle görüyordum."[28]

Mustafa Kemal Samsun'da bir hafta kaldıktan sonra tedavi bahanesiyle kaplıcaları ile ünlü Havza'ya geçmiştir. Havza'da bütün kolordulara, idare amirlerine, Anadolu'daki milli kuruluşlara gizli bir tamim göndererek işgallere karşı bütün yurtta mitingler yapılmasını, işgal ve ilhakların önlenmesini istemiş, düşman saldırısına karşı çete savaşına başvurulmasını emretmiştir. Bu tamim üzerine İtilaf devletlerinin baskısı ile İstanbul Hükümeti, Atatürk'ü geri çağırmıştı. İstanbul'a dönmeyi kabul etmeyen Atatürk 13 Haziran'da Amasya'ya geçmiştir.

22 Haziran 1919'da Amasya'dan bütün ülkeye duyurulan Genelgede vatanın bütünlüğü, milletin istiklâlinin tehlikede olduğu, milletin istiklalini yine milletin azim ve kararının kurtaracağı belirtilmiş ve Sivas'ta bir kongre düzenleneceği bildirilmiştir. Bu karar artık Milli Mücadele'nin fiili olarak Atatürk'ün imzasıyla başladığını bütün dünyaya göstermiştir. Amasya'dan sonra Sivas üzerinden Erzurum'a geçen Atatürk, 3 Temmuz 1919'da halkın coşkulu karşılamaları arasında şehre girmiştir.

Atatürk, Erzurum'a gelişini şöyle anlatır: "Benim Erzurum'a gelişim, bütün milletin ateşten bir çember içine alınmış olduğu bir zamana tesadüf etti. Bütün millet bu çemberin içinden nasıl çıkılacağını düşünmekte idi."[29] Bu sırada Atatürk İstanbul'dan çağrılıyordu. Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa, bu durumu önlemek için istifa etmesini önermişlerdir. Görevinden ve ordudan çekilmesi halk üzerinde iyi bir etki yapacaktı. Refet Bey'de aynı düşüncede idi. Ama, Mustafa Kemal,

kararını veremiyordu. Tasarladığı işi yapabilmek için, resmi bir sıfat taşımasının önemli olduğunu biliyordu. “Halkın, bir lideri sadece beslediği idealden dolayı sevdiğini düşünmek saçmadır,” “aksine, onu kudret ve kuvvetini açığa vuracak şekilde, gösterişli bir kılıkta görmek ister,” düşüncesindeydi. Askerlik Selanik’teki askeri okula girmeyi başardığından beri, onun çok şey ifade ediyordu. Gelir düzeyi düşük bir ailenin çocuğu olmaktan doğan güvensizlik duygusunu bu şekilde yenebilmiş, hayatı bu sayede anlam kazanmıştı. İstifa ettikten sonra, çevresindekilerin kendini sayıp saymayacağı, düşüncesi onu tedirgin etmiştir. Kendi benliğine olan güveni birdenbire gevşemiş gibiydi. Ama sonunda arkadaşlarının istifanın kaçınılmaz olduğu yolundaki düşüncelerine katılmıştır.

8 Temmuz 1919 tarihinde Padişah’a Harbiye Nezareti’ne resmi göreviyle beraber askerlikten istifa ettiğini bildiren bir telgraf çekmiştir. Atatürk orduya, vilayetlere ve millete resmi göreviyle birlikte askerlikten istifa ettiğini açıklayan şu genelgeyi yayınlamıştır. “Mübarek vatanı ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak Yunan ve Ermeni isteklerine kurban etmemek için açılan milli savaş uğrunda milletle beraber, serbest surette çalışmaya resmi ve askeri sıfatım artık engel olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber sonuna kadar çalışmaya mukaddesatım adına söz vermiş olduğumdan pek aşıkı bulunduğum yüksek askerlik mesleğinden bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra mukaddes milli gayemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere milletin sinesinde bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakta olduğumu arz ve ilan ederim.”[30]

Atatürk istifasının ertesi günü Müdafaa-i Hukuk Erzurum şubesi başkanlığına seçilmiştir. Böylece İstanbul ile bağlarını koparmıştır. Atatürk’ün askerlikten istifası üzerine başta Kazım Karabekir olmak üzere bütün ileri gelen subaylar, kendisinin emrinde olduklarını belirtmişlerdir. Atatürk, Kazım Karabekir Paşa’yı kucaklamış, teşekkür etmiştir. Rauf Bey onu hiç bu kadar heyecanlı görmemişti. Yalnız bir kez o da Anafartalar savaşından sonra kendisine “hamdolsun İstanbul’u kurtardık” dediği zaman böylesine heyecanlanmıştı. Şimdi durumu sağlamlaşmış, kendisine güveni geri gelmişti. Doğudaki kuvvetlere güvenebilirdi. Yurdun her tarafına telgraflar göndermeye başladı. Kazım Karabekir Paşa bunlara sadece usule uysun diye imza atıyordu.

Doğu illerinin geleceğini görüşmek amacıyla Atatürk’ün başkanlığında 23 Temmuz 1919’da toplanan Erzurum Kongresi, ülkenin bütününü ilgilendiren meseleler hakkında kararlar almıştır. Milli sınırlar içinde vatanın bir bütün olduğunu, ayrılık kabul edilemeyeceğini karar altına alan Erzurum Kongresi, Doğu illeri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin üyelerinden oluşmaktaydı. Erzurum Kongresi bütün dünyaya Atatürk’ün belirttiği gibi Türk milletinin varlığını ve birliğini göstermiştir. Atatürk Erzurum Kongresi’nde kurulan Temsil Heyeti’nin başına getirilmiştir.[31]

Erzurum Kongre’sini Sivas Kongresi izlemiştir. 4 Eylül 1919’da toplanan Sivas Kongresi’nde manda ve himaye kesinlikle reddedilmekle kalmamış “Ya istiklal Ya ölüm” ifadesi ile mücadele kararı alınmıştır. Bunun yanında bütün savunma örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk adı altında birleştirilerek güç birliğine gidilmiştir. Sivas Kongresi’nde genişletilen Temsil Heyeti, Atatürk’ün başkanlığında Anadolu’da hakimiyet etkili olmaya başlamıştır.[32]

Mustafa Kemal, General Harbord başkanlığında bir Amerikan heyetinin manda konusunda Amerika'yı ilgilendiren sorunları incelemek için Ermenistan'a gitmek üzere yolda olduğunu haber almıştı. General Harbord ve heyeti, Sivas Kongresi'nin bitiminden sonra Sivas'a gelmişlerdir. Mustafa Kemal 20 Eylül 1919'da General Harbord'u kabul etmiştir. Mustafa Kemal sıtmadan rahatsızdı ve yorgun görünüyordu. Ama iki buçuk saatlik bir görüşme süresince kolaylık ve rahatlıkla konuşarak, düşüncelerini bir mantık düzeni içinde öne sürmüştür. Amerika ile iyi ilişkiler kurmayı yadırgamıyordu. Ancak bu ilişkinin, yalnız yardım temeline dayanmasını istiyordu. Amerika'nın otoritesini fazla duyurmasını, hele Türkiye'nin iç işlerine karışmasını kabul etmiyordu. Harbord, Türkiye'nin geçmişteki siciline değinerek, kendi kendisine saygısı olan hiçbir milletin, elinde tam bir otorite bulundurmadan mandaterlik sorumluluğunu alamayacağını belirtmiş ve Ermeni kıyımından söz etmiştir. Atatürk, başında bulunduğu hareketin bütün soy ve dinden insanların haklarına saygı göstermek isteğinde bulunduğunu ve gerekirse bir açıklama yaparak, Hıristiyanların bu konudaki endişelerini gidermeye hazır olduğunu bildirmiştir.

Harbord, "Şimdi ne yapmak niyetindesiniz?" diye sormuştur. Konuşmaları sırasında Mustafa Kemal, parmakları arasında çevirdiği bir tesbihle oynamaktaydı. O sırada sinirli bir hareketle tesbihin ipini koparmış taneler yere düşüp dağılmıştı. Mustafa Kemal, taneleri teker teker toplamış ve bunun General'in sorusuna cevap olduğunu söylemiştir. Böylece, ülkenin dağılmış parçalarını bir araya getirmek, düşmanlardan temizlemek, bağımsız ve uygar bir devlet kurmak isteğini belirtmiş oluyordu. Harbord, bu türlü bir umudun ne mantığa, ne de askeri gerçeklere uymadığını söylemiştir. "Birtakım insanların kendi canlarına kıydıklarını biliyoruz. Şimdi de bir milletin intiharına mı tanık olacağız?" demiştir. Mustafa Kemal'de, "Söyledikleriniz doğrudur. General" demiştir. "İçinde bulunduğumuz durumda yapmak istediğimiz şey, ne askerlik açısından, ne de başka bir açıdan açıklanabilir.

Ancak, her şeye rağmen, yurdumuzu kurtarmak, özgür ve uygar bir Türk devleti kurmak, insan gibi yaşayabilmek için yapacağız bunu" demiştir. "Başaramazsak bir kuş gibi düşmanın avucu içine düşecek ağır ve şerefsiz bir ölüme katlanacak yerde atalarımızın çocukları olarak, döğüşerek ölmeyi tercih ederiz." Mustafa Kemal'in kararlılığı, Harbord'u etkilemişti. "Herşeyi hesaba katmıştım, ama bunu değil. Sizin yerinizde olsaydık, biz de aynı şeyi yapardık" demiştir.[33]

Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nden sonra üzerindeki bütün resmi görevleri alan ve kendisini yakalatma emri çıkaran Damat Ferit Paşa hükümetini istifa etmek zorunda bırakmıştır. Sağlam ve akıllıca politikası, gittikçe geliştirdiği milli teşkilatı ve açık seçik programı ile, İtilaf Devletlerine karşılarında boynu eğik bir kukla hükümet değil, haklarına ve isteklerine güvenen, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden silkinip kurtulmaya çalışan güçlü bir milli kuvvet bulacaklarını göstermiştir. Damat Ferit'in yerine iktidara gelen Ali Rıza Paşa temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Amasya'ya göndermiş, 20-22 Ekim 1919'da Amasya'da, Atatürk ve Heyet-i Temsiliye ile görüşmeler yapılmıştır. İstanbul Hükümeti Sivas Kongresi'nin kararlarını onaylamanın yanı sıra, Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını da kabul etmiştir. Bu görüşme tarihe "Amasya Mülakatı" olarak geçmiştir.[34]

Kısa bir süre sonra yapılan genel seçimlerde Atatürk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Erzurum'dan milletvekili seçilmiştir. Ancak güvenlik nedeniyle toplantılara katılmamıştır. Atatürk, Heyet-i Temsiliye üyeleri ve bazı yetkili kişilerle Sivas'ta yaptığı toplantıda, Heyet-i Temsiliye'nin merkezini Ankara'ya taşıma kararı almıştır. 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelen Atatürk, İstiklal Savaşını artık Ankara'dan yönetecektir. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanmıştır. Meclis önemli bir karar almış, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin esaslarını içeren Misak-ı Milliyi kabul ve ilan etmiştir.[35]

İstanbul'un İngilizler tarafından 16 Mart 1920'de resmen işgali üzerine Meclis-i Mebusan görev yapamaz hale gelmiş ve oturumlarına ara vermiştir. İngilizlerin İstanbul'u işgali Atatürk'e büyük bir fırsat vermiştir. Atatürk bir bildiri yayınlayarak "İstanbul'un zorla işgali ile Osmanlı Devleti'nin yedi yüz yıllık hayat ve egemenliğine son verilmiş olduğunu açıklamıştır. Türk milletinin yaşaması için girdiği savaşta halkın dini duygularına hitap ediyor "giriştiğimiz kutsal bağımsızlık ve vatan savaşında Allahın yardımı bizimledir" diyordu. İyi bir kurmay ve politikacı olan Atatürk hiçbir şeyi unutmuyordu. Türkiye dışındaki Müslümanlara da bildiriler yollamıştır. Avrupa ve Amerika kamuoyuna da sesleniyor, Türkiye'ye yapılan muamelenin insanlığın haysiyet ve şerefiyle bağdaşmadığını belirtiyordu. Atatürk, valilikler ve komutanlıklara talimat göndererek, Ankara'da olağanüstü yetkilerle donanmış yeni bir meclisin açılacağını, bu meclise yeni temsilci seçmeleri gerektiğini bildirmiştir. 23 Nisan 1920'de ülkenin birçok yerinden seçilip gelen milletvekilleri ile yeni meclis açılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Başkanı seçilen Atatürk, 23 Nisan'ın anlamını şöyle ifade etmiştir: "23 Nisan, Türkiye milli tarihinin başlangıcı ve yeni bir dönüm noktasıdır. Bütün bir düşman dünyasına karşı ayağa kalkan Türk halkının, Büyük Millet Meclisi'ni meydana getirmek hususunda gösterdiği harikayı ifade eder."[36]

Anadolu'daki bu gelişmeler üzerine başta Vahidettin olma üzere Damat Ferit ve Şeyhulislam, Atatürk ve yanındakilere karşı düşmanlığını açıkca ortaya koymuş, Şeyhulislam "Padişaha karşı ayaklanma" başlıklı bir fetva ile onları asi ilan etmiştir. 11 Mayıs 1920'de Atatürk Divan-ı Harp tarafından idama mahkum edilmiştir. Bu kararı padişah Vahidettin 24 Mayıs 1920'de onaylamıştır.[37] Fetva, yurdun her tarafına dağılmış, bazı yerlere de işgal kuvvetlerinin uçaklarıyla havadan atılmıştı. Damat Ferit, Sadrazam olarak milliyetçileri milletin sahte temsilcisi diye suçluyor, bunların kendi kişisel hırsları için ülkeyi harcamaya kararlı, birtakım asi kişiler olduğunu ileri sürüyordu. Mustafa Kemal İstanbul'un fetvalarına aynı biçimde karşılık vermek zorundaydı. Bu konuda, Ankara'daki ulemayı seferber etmiştir. Onlar da İstanbul'daki Dürrizade fetvasına karşı bir fetva çıkarmışlardır. Düşman baskısı altında verilen bir fetvanın hükümsüz olduğunu söyleyerek Müslümanları "Halifelerini esirlikten kurtarmaya çağırıyorlardı. Mustafa Kemal kendi taraftarlarından birçoğunun, halâ kararsızlık içinde bulunduklarını biliyordu. Asi diye kanun dışı ilan edildikleri halde, dini düşüncelerine ve geleneklere sıkı sıkıya bağlı bulundukları için açık bir ayaklanmaya girişmekten çekiniyorlardı.

Atatürk Meclisin açılışından sonra bir yandan düzenli orduya geçmek için çalışmalar yaparken diğer taraftan, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dış dünyada tanınması için girişimlerde bulunuyordu. Bu arada İstanbul'da ibret verici gelişmeler olmuş, 10 Ağustos 1920'de İstanbul hükümeti Atatürk'ün

deyimi ile Türk milletini imha planı olan Sevr Antlaşması'nı imzalamıştır. Buna Ankara'nın kararı sert olmuştur. Büyük Millet Meclisi 19 Ağustos'ta aldığı bir kararla Sevr Antlaşması'nı imzalayanları ve bunu onaylayan Şura-yı Saltanat üyelerini vatan haini ilan etmiştir.

Böyle güç bir ortamda Büyük Millet Meclisi duruma kısa sürede h,kim olmuştur. Büyük Millet Meclisi hükümetinin başarısı sonucu 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması, 20 Ekim 1921'de Fransızlarla Ankara Antlaşması imzalanmıştır.[38]

Atatürk 9 Kasım 1920'de Batı Cephesi'ni ikiye ayırarak Batı Cephesi komutanlığına Albay İsmet Bey'i, Güney Cephesi Komutanlığı'na da Albay Refet Bey'i (Bele) getirmiştir. Yunanlıların ilerleyişi karşısında Bilecik ve Bozhöyük düşmüştür. Yunan birliklerini İnönü yöresinde karşılayan İsmet Bey 11 Ocak 1921'de Birinci İnönü zaferini kazanmıştır. Bu, Batı Cephesi'nde kazanılan ilk savunma zaferi olmuştur. Londra Konferansı'nın başarısızlığı üzerine Yunanlılar yeniden harekete geçmiş Türk ordusunun başarısı sonucu 31 Mart 1921'de İkinci İnönü zaferi kazanılmıştır. Bu zafer nihai zafer değildi. Ancak Atatürk'ün dediği gibi "milletin makûs talihinde" bir dönüm noktası olmuştur.[39]

İkinci İnönü zaferi ile Türkün eski ruhu yeniden canlanmıştı. Yepyeni bir ordu kurulmuş, başına modern savaş yöntemlerini iyi bilen genç subaylar geçmiştir. Atatürk, bu zaferden sonra belli belirsiz de olsa, önünde zaferin yaklaşan ışığını görüyordu.

Bu gelişmeler içte ve dışta Atatürk'ün gücünü artırırken Meclis'te farklı gruplar oluşmuştu. Atatürk, Büyük Millet Meclisi'nde görüş farklılıklarını ortadan kaldırmak ve grup disiplini sağlamak amacıyla, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubunu kurmuştur. Kurulduğunda 151 milletvekilinden oluşan grubun başkanlığına Atatürk seçilmiştir. Temmuz 1921'de geniş çaplı bir Yunan saldırısı sonucu, Kütahya ve Eskişehir düşmüş, Türk ordusu Mustafa Kemal'in emri ile Sakarya nehrinin doğusuna çekilmiştir. Geri çekilme kararı Meclis'te tartışmalara, halkta moral bozukluğuna neden olmuştur. Milletvekilleri bir yandan İsmet Paşa'nın cezalandırılmasını istiyor, bir yandan da Mustafa Kemal'in Başkomutanlığı üzerine almasını istiyorlardı. Bunların bir kısmı, ordunun uğradığı yenilginin bir daha düzelmeyeceğini düşünüyor, bunun sorumluluğunu Mustafa Kemal'in üzerine yüklemek istiyorlardı. Bir kısım milletvekili ise O'nun halâ durumu düzeltebileceğine inanıyordu. Milletvekillerinin çoğunluğu Atatürk'ün ordunun başına geçmesini istiyordu. Tartışmalar sonunda bu görüş benimsenmiş, 5 Ağustos 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Atatürk'e geniş yetkiler ve üç aylık bir süre için "Başkomutanlık" unvanı veren kanunu kabul etmiştir.[40]

Atatürk başkomutanlık yetkisini aldıktan sonra Tekalif-i Milliye emirlerini çıkarmış, ordunun donanım ihtiyacını karşılamak üzere bazı ihtiyaç maddeleri toplanmaya başlamıştır. Parası sonradan ödenmek koşulu ile kumaş, deri, yiyecek, akaryakıt ve daha çeşitli eşya stoklarının, yüzde kırkının orduya verilmesini emretmiştir. Halka, orduda kullanabilecek bütün silah ve donanımı teslim etmesini bildirmiştir. Öküz ve at arabalarının yüzde onunu binek ve taşıt hayvanlarının yüzde yirmisini almıştır. Bütün demir ve döküm atölyelerinde sayım yapılmıştır. Mustafa Kemal üzerlerine çöken tehlikeyi, herkesin daha iyi duyması için, her evden birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık istemiştir.[41]

Bu savaş, Mustafa Kemal'in öteden beri gördüğü gibi topyekün bir savaştı. "Savaş, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla ve ellerindeki herşeyle, bütün elde tutulur ve tutulmaz güçleriyle karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle vuruşması demektir. Bundan dolayı, bütün Türk milletini cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen ilgilendirmeli idim. Milletin her ferdi, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde evinde, tarlasında bulunan herkes, silahla vuruşan savaşcı gibi kendini görev almış hissederek, bütün varlığını mücadeleye verecekti. Gelecekteki savaşlarının yegâne başarı şartı da en ziyade bu söylediğim hususa bağlı olacaktır."[42] Bu gerçeği yıllar sonra gören Churcill, Mustafa Kemal'in elinde yeteri kadar ulaşım aracı bulunmadığı için, taşıma işlerinde cephedeki erlerin hanımlarından ve çocuklarından nasıl yararlandığını anlatır. Atatürk Anadolu'nun maddi ve manevi kaynaklarını tam bir seferberlik düzeni içinde harekete geçirmiştir.

Yunanlılar 13 Ağustos 1921'de yeniden hücuma geçmişlerdi. Hedef Ankara'yı ele geçirmekti. Halide Edip Adıvar'ın Atatürk'e "Eğer düşman Ankara'ya gider de bizi geride bırakırsa ne yaparız?" diye sorması üzerine, Atatürk korkunç bir kaplan gibi gülmüş ve "güle güle beyler! derim. Arkalarından vurarak onları Anadolu'nun boşluğunda mahvederim" demiştir.[43] Atatürk'ün emri altındaki cephe aşağı yukarı yüz kilometre uzunluktaydı. Atatürk, savaşın kırıtik bir noktasında, subaylara şunları söylemiştir: "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz."[44]

22 gün 22 gece süren Sakarya Muharebesi'nin kazanılması üzerine Büyük Millet Meclisi tarafından 19 Eylül 1921'de Atatürk'e "Mareşal" rütbesi ve "Gazi" unvanı verilmiştir.[45] Yunanlıların Sakarya boylarından geri atılması, Atatürk'ün yurt dışındaki konumunun güçlenmesini sağlamıştır. Fransa ile devam eden görüşmeler uzlaşma ile sonuçlanmış, 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma İngilizleri kızdırmıştı. Atatürk müttefiklerin birliğini parçalamış, cesaretlerini kırmış, Yunanlıları yenilgiye uğratmıştır.

Atatürk, Meclis'in 4 Mart 1922'deki gizli oturumunda nihai saldırı kararında olduğunu bunun için hazırlıkların tamamlanmasını beklediğini ifade etmiştir. Meclis 4-5 Mayıs 1922'deki gizli oturumunda Atatürk'ün başkomutanlık görevinin üç ay daha uzatılmasına ilişkin önergeyi reddetmiştir. Bunda muhalefetin etkisi ile oyların dağılmış olması önemli rol oynamıştır. Atatürk 6 Mayıs'taki gizli oturumda "…düşman karşısında bulunan ordumuz başsız bırakılmazdı. Binaenaleyh bırakmadım, bırakamadım ve bırakmayacağım" deyince uzun tartışmalar sonunda önerge yeniden oylanarak kabul edilmiştir. Atatürk 22 Haziran ortalarında düşmana son darbeyi indirme kararını vermiştir. Bu kararını yalnız Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile Milli Savunma Bakanı Kazım Paşa'ya açmış ve hazırlıkların bir an önce tamamlanmasını istemiştir. Atatürk aylarca, iç cepheyi sağlamlaştırmak için çaba gösteriyordu. Meclis Başkomutanlık yetkisini kendisine vererek büyük bir güven göstermişti. Atatürk buna karşı şükran duygularını şöyle dile getiriyordu. "…O mutlu gün gelince, bütün ulusla birlikte, en büyük mutluluklara erişmekle şeref duyacağız. Benim bundan başka ikinci bir mutluluğum olacaktır ki o da, kutsal davamıza başladığımız gün bulunduğum yere geri dönebilme olanağıdır. Dünyada, milletin bağrında serbest bir fert olabilmek kadar büyük bir mutluluk

var mıdır? Gerçekleri iyi kavrayan, yürek ve vicdanında manevi ve kutsal hazlardan başka zevk taşımayan insanlar için, ne kadar yüksek olurlarsa olsun, maddi makamların hiçbir değeri yoktur."[46]

Milletvekilleri, Mustafa Kemal'in bu konuşması karşısında rahatlamış, sözlerinin gücü karşısında şaşırmış, bütün tasalarını unutmuşlardı. Milletvekilleri 22 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal'in başkomutanlık yetkilerini bu sefer süresiz olarak yenilemişlerdir.

Güvenliğe önem veren modern düşünceli bir subay olarak, Mustafa Kemal, saldırı tarihinin gizli tutulması gerektiğini çok iyi biliyordu. Zira stratejik planının başarısı, herşeyden önce sürprize dayanmaktaydı. Cepheye gittiği çok az kimseye söylenmişti. Ali Fuat Paşa, milletvekillerine daha o gece birlikte yemek yediklerini söylemişti. Yabancı ajanlar arasında, sürekli olarak ordunun henüz saldırıya hazır olmadığı söylentisi yayılıyordu. Çankaya'daki nöbetçilere, içeriye kimseyi sokmamaları için talimat verilmişti. Gazeteler ertesi gün Çankaya'da bir ziyafet vereceğini yazmışlardı. Oysa Mustafa Kemal daha önceden cepheye, gitmişti.

Annesine, elini öpüp vedalaşırken, bir çay ziyafetine gittiğini söylemişti. Zübeyde Hanım onun üniformasına, çizmelerine bir göz attıktan sonra: "Bu çay ziyafeti değil" demiştir. Mustafa Kemal onu yatıştırarak yanından ayrılmıştı. Annesi daha sonda bölge komutanına telefon ederek, nerede olduğunu sormuş ve kendisine çay ziyafetinde olduğu söylenmiştir.

Zübeyde Hanım "Hayır, biliyorum savaşa gitti"demiş ve oğluna bir mektup yazmıştır. "Oğlum seni bekledim. Gelmedin. Çaya gittiğini söylemiştin bana. Ama cepheye gittiğini biliyorum. Senin için dua ettiğimi bilmeni isterim. Savaşı kazanmadan sakın gelme."[47]

Mustafa Kemal o gece, yakınlarından birkaç kişiyle Ankara dışında bir yerde yemek yemişti. Ayrılırken ellerini omuzlarına atarak: "saldırıya başlamak için şimdi doğru cepheye gidiyorum," demiştir. İçlerinden biri şaşkınlıkla "Paşam ya başaramazsanız"diye sormuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal "Ne demek istiyorsun? Saldırının başlangıcından on dört gün sonra Yunanlıları denize dökmüş olacağım" demiştir.

20 Ağustos'ta Akşehir'deki Batı Cephesi Karargahı'nda yaptığı toplantıda 26 Ağustos'da saldırıyı başlatma kararı almıştır. 25 Ağustos'da Kocatepe'deki ordugaha geçen Atatürk, o akşamdan başlayarak Anadolu'nun dışarıyla bütün bağlantısının kesilmesini emretmiştir. 26 Ağustos sabahı başlayan Büyük Taarruz 30 Ağustos'taki Başkomutan Meydan Savaşı'yla kesin sonuca ulaşmış, düşmanın büyük bir kısmı imha edilmiştir. Atatürk 1 Eylül günü komutası altındaki kuvvetlere "Ordular ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri!" emrini vermiştir. 9 Eylül 1922'de Türk ordusu İzmir'e girmiştir. Zaferi kazanması için on beş gün yetmiştir. Sonunda Atatürk Ankara'ya döndüğü zaman arkadaşlarına şöyle demiştir: "Kusura bakmayın. İnsan bazen hesabında yanılabilir. Tahminimde bir günlük bir yanılma yapmış olabilirim." Atatürk akşam, kalmakta olduğu köşkün balkonundan, Yunanlıların kaçarken yaktıkları İzmir'in yandığını izlerken yanındaki genç subaylara şunları söylemiştir: "Çocuklar, bu manzaraya iyice bakın! Bu alevler, bir devrin sona erip yeni bir devrin başladığını gösteren bir

yangındır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllardaki bütün günahları şu ateşle temizlenirken yeni bir Türk devletinin kuruluşu ve Türk milletinin yükselişi de dünyaya ilan ediliyor"[48]

Batılı Devletler Mustafa Kemal'in bundan sonra ne yapacağını, kuşku içinde bekliyorlardı. Sanki nakatv olmuş bir boksör, ringde tekrar ayağa kalkmış, rakibini sersemletici bir yumrukla yere indirmişti. Churcill ise olayı daha farklı anlatıyordu. "Bir yandan Yunanlıların akılsızlığı, öte yandan müttefiklerin işi ağırdan almaları, aralarındaki uyuşmazlıklar, dalavereler, şimdi Avrupa'nın üzerinde patlayan bu felaketi, uzun zamandan beri hazırlamıştı. Sevr Antlaşması'nı imzalayanlar Yunan kalkanının arkasına saklanarak, hayallerini sürdürmek istemişlerdi. Şimdi de kalkan, tuzla buz olmuştu. Avrupa ile, bu geri tepen savaş sırasında bir düzine kadar dağınık İngiliz, Fransız ve İtalyan birliğinden başka bir şey yoktu… Türklerin daha üzerlerinden Hıristiyan kanı tüterek, başıboş ve korkusuz bir Fatih gibi Avrupa'ya tekrar ayak basmaları, aşağılanmanın en büyüğü demekti. Türkiye'deki zaferleri her yerdekinden daha kesin olmuş, galip gelmenin verdiği gücü, her yerden çok orada olanca küstahlıklarıyla açığa vurmuşlardı. Şimdi, Gelibolu'da, Mezopotamya'da, Filistin çöllerinde bu büyük seferleri besleyen gemilerde, uğrunda binlerce insanın can verdiği zafer taçları başarılı bir savaşın bütün meyveleriyle birlikte, utanç içinde yok olup gitmiştir.

Mustafa Kemal, İzmir'de durmak niyetinde değildi. Amacı, İstanbul'u ve Edirne'yi de almaktı. İzmir'de basına verdiği demeçlerde, bu bölgeleri elde etmek için görüşmelere hazır olduğunu açıkca belirtmişti. Bir Amerikan gazetecisine, bir haftada İstanbul'da olabileceğini ve oradan da Trakya'yı alacağını söylemişti. Musul'u da istiyordu. İngiltere'ye karşı değil, Yunanlılara karşı savaştığını söylemişti. Savaş için olduğu gibi, barış için de planları vardı. Bu planlar, Boğazların güvenliği için gereken garantileri kapsıyordu. Ancak İtilaf Devletleri, bunları kabul etmek istemezlerse, Mustafa Kemal, Yunanlıları Avrupa'da kovalamaya hazırlanıyordu. İtilaf Devletleri Mustafa Kemal'le ya savaşmak ya da uyuşmak şıklarından birini seçmek zorundaydılar. İngiliz yetkililer, Mustafa Kemal'in ikinci hedefinin Trakya olduğunu, barış konferansı olmazsa Trakya'ya geçeceğini belirtmişler ve konferans kararı almışlardır.[49]

Mondros Mütarekesiyle başlayan, Sevr Antlaşması'yla daha da ağırlaşan felaket günleri, 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla sona ermiştir. Buna göre Yunanlılar bir ay içinde Doğu Trakya'yı boşaltacaklardı. İtilaf Devletlerinin barış konferansına İstanbul hükümetini de çağırmalarına karşı, Atatürk, Saltanatla Hilafetin ayrılmasını ve saltanatın kaldırılmasını önermiştir. Uzun tartışmalar sonunda Atatürk'ün sert konuşması sonucu, 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi kararı ile Saltanat ve Hilafet birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmıştır. Atatürk bu kararı Meclis'de şöyle açıklamıştır: "Millet, mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve milli saltanat ve hâkimiyetini bir şahısta değil, bütün fertleri tarafından seçilmiş vekillerden oluşan bir Yüce Mecliste temsil etti. İşte o Meclis, Yüce Meclisinizdir; Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Milletin saltanat ve hakimiyet makamı yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir."[50] Saltanatın kaldırılması üzerine Sadrazam Tevfik Paşa, 4 Kasım 1922'de istifa etmiştir. Vahidettin ise 17 Kasım'da İngiltere'nin koruması altında İstanbul'dan ayrılmıştır.

Ülkeyi düşman işgalinden kurtaran Atatürk'ün, Lozan Konferansı devam ederken annesinin sağlığı bozulmuştu. Atatürk yurt gezisine çıkacağı sırada, bozulan sağlığını düzeltmek umuduyla İzmir'e giden annesinin orada öldüğü haberini almıştı. İzmir'e gelince mezarının başında şu konuşmayı yapmıştır:

"Zavallı annem vücudunu, bütün millet için amaç olan İzmir'in kutsal topraklarına bırakmış bulunuyor. Burada yatan annem, zulmün, baskının ve bütün milleti felaket uçurumuna götüren keyfi bir idarenin kurbanı olmuştur…Mütareke zamanında Anadolu'ya geçtiğim vakit annemi ıstıraplı bir halde İstanbul'da bırakmak zorunda kalmıştım. Yanımda kendisinin beraberime verdiği biri vardı. Onu Erzurum'dan İstanbul'a gönderdiğim zaman, annem bu adamın yalnız olarak geldiğini öğrenince, benim için Halife ve Padişah tarafından verilmiş olan idam kararının yerine getirildiğini sanmış ve kendisine inme inmiş. Annem üç buçuk yıl, bütün gece ve gündüzleri gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi. En son pek yakın zamanlarda onu İstanbul'dan kurtarabildim, ona kavuşabildim ki, o artık maddeten ölmüş, manen yaşıyordu. Annemin kaybına şüphesiz çok üzülüyorum. Fakat bu üzüntümü gideren ve beni avutan bir nokta vardır ki, o da anamız vatanı mahveden, çökerten yönetimin artık bir daha geri gelmemek üzere yok edilmiş olmasıdır…Annemin mezarı önünde ve Tanrı'nın huzurunda and içiyorum, milletin bu kadar kan dökerek kazınmış olduğu egemenliğin korunması ve savunması için gerekirse annemin yanına gitmekten asla çekinmeyeceğim."[51]

Zübeyde Hanım, İzmir'de Latife'yi görmüş, beğenmişti. Mustafa Kemal de onunla haberleşiyordu. Latife Hanım mektuplarında Atatürk'e olan sevgisinden başka, onun işlerine karşı duyduğu ilgiyi de açığa vuruyordu. Atatürk de bu ilgiyi karşılıksız bırakmamıştı. O'na iyi bir eğitim almış batıyı tanıyan yeniliklere açık bir eş gerekiyordu. Latife Hanım'ın buna uygun olduğunu biliyordu. Hastalığı sırasında annesini ziyaret etmiş olan Latife'yi, ölümünden birkaç gün sonra gidip evinde ziyaret etmiş ve evlenmelerini teklif etmiştir. Atatürk Latife'yi yanına alarak bir kadıya gitmiş ve nikahlarını kıymasını istemiştir. Kadı önce çok şaşırmış olmakla birlikte nikahı kıymıştır. Düğün töreni, Latife Hanım'ın babasının evinde yapılmıştır. Mustafa Kemal'in şahitliğini Kazım Karabekir Paşa yapmıştır.

Sıra barış görüşmelerine gelmişti. Lozan Barış Konferansı 21 Kasım 1922'de toplanmıştır. Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni İsmet Paşa temsil etmiştir. Atatürk, Lozan Antlaşması ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Geçmişte herşeyi hoş görenler, yanlışları yapanlar biz olmadığımız halde, yüzyılların birikmiş hesapları bizden sorulmamak gerekirken, bu konuda da dünya ile karşı karşıya gelmek bize düşmüştü. Millet ve memleketi gerçek bağımsızlık ve egemenliğine kavuşturmak için bu güçlük ve fedakarlıklara katlanmak bizim üzerimize yüklenmişti. Ben, olumlu sonuç alacağımıza kesin olarak güveniyordum. Türk milletinin varlığı için, bağımsızlığı için, egemenliği için ne olursa olsun elde etmeye mecbur olduğumuz esasların, dünyaca onaylanacağına da asla şüphe etmiyordum… Konferans masasında istediğimiz, zaten elde edilmiş olan bu hususların usulen açıklanıp onaylanmasından başka bir şey değildi… En büyük kuvvetimiz, en güvenilir dayanağımız, milli

egemenliğimizi kazanmış ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi fiilen ispatlamış olduğumuz idi."[52]

Atatürk, Türk milletinin barışı candan istediğini belirtmiştir. Lozan'daki Büyük Devletler bunu gereği gibi değerlendiremeyecek ve görüşmelerin yine kesilmesine yol açacak olurlarsa, o zaman Türkiye, haklarının tanınması için yeniden silaha sarılmaktan çekinmeyecekti. Müttefikler, barış istemesini bir zayıflık belirtisi gibi görmemeliydiler. Sözlerini hareketlerle desteklemek için yeni sınıfları silah altına aldırmış, terhis edilmiş olanları da tekrar askere çağırtmıştı. Eskişehir'i askeri bölge ilan etmiş ve her yana, askeri birliklerin hareketlere giriştikleri söylentisi yayılmıştı.

Ne İtilaf Devletleri ne de Türkiye'de savaş istemedikleri için, çözüm her maddeye bir formül bulmaktı, en sonunda, özellikle İngilizler'in uzlaştırıcı çabalarıyla, herkesin durumunu kurtaracak birtakım formüller bulundu. Borç sorunu, ileride yapılacak anlaşmalara bırakılmıştı. Tazminat isteğinden vazgeçilmiş ekonomik ayrıcalıklar konusu, değerlerine göre, Türk yasalarına uygun olarak ele alınacaktı. Geçici bir süre için, belirli sayıda yabancı adli danışmalar kabul edilmişti. Mustafa Kemal, anlaşma imzaya hazır olduğu sırada kapitülasyonların kaldırılmış olduğunu belirtmiştir.

24 Temmuz 1923'de Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşma'yla yeni Türkiye Devleti'nin bağımsızlığı bütün dünya tarafından kabul edilmiştir. Böylece Türkiye'nin sınırları çiziliyor, ekonomik alanda da Osmanlı devrinden kalan kapitülasyonlar kaldırılıyordu Atatürk, Lozan Barış Antlaşmasını şöyle ifade etmiştir: "Lozan Barışı, Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Türk milleti için siyasi bir zafer oluşturan bu antlaşmanın Osmanlı tarihinde bir benzeri yoktur. Milletimiz, bununla gerçekten iftihar edebilir ve Türk milletinin yüksek eseri olan bu antlaşmanın yüksek kıymetini takdir etmesi lâzım gelen gençliğin, bunu mazide yapılmış antlaşmalarla mukayese etmesi gerekir."[53] Atatürk, bir taraftan Lozan Antlaşması ile uğraşırken Haziran-Temmuz 1923'te yapılan seçimler sonucu İkinci Meclis çalışmalara başlamış 13 Ağustos'ta yeniden başkanı seçilmiştir. 9 Eylül 1923'te Cumhuriyet Halk Fırkasını kuran Atatürk genel başkanlığa seçilmiş ve bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür.

Atatürk bundan sonra yeni anlayışın bir gösterisi olarak İstanbul yerine Ankara'nın devlet merkezi olmasına karar vermiştir. Meclise bunu öneren bir yasa tasarısı sunmuştur. Basın ve İstanbul'un önde gelen isimleri bu öneriye karşı çıkmışlardır. Halifeliğin merkezi olan İstanbul'un başkent olarak kalmasında ısrar ediyorlardı. İstanbul dört yüz yetmiş yıldır başkent olarak kalmıştı. Ondan önceki bin yüz yıllık Bizans dönemi de vardı. Uzaklığı sert iklimi, uygar bir kent için gerekli olan su ve daha birçok şeyin bulunmaması dolayısıyla, Ankara'nın başkent için uygun olmadığı ileri sürülüyordu. Buna karşılık, güvenli stratejik ve coğrafi konumu vardı. Ayrıca, Mili Mücadele'nin sembolü olarak, bir değer kazanmıştı. Atatürk, öteden beri sürüp gelen sinsi gelenekleri, entrika alışkanlıkları yüzünden İstanbul'a karşı güvensizlik duyuyordu. Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşe mahkum oluşunu, Osmanoğullarının Anadolu'nun sert yaylasını bırakıp Boğaz kıyılarına yerleştikleri tarihe bağlıyordu. Atatürk tasarıyı Meclisten geçirmekte güçlük çekmemiştir. İstanbul hilafet merkezi olarak kalırken 13 Ekim 1923'te Ankara, Büyük Millet Meclisi'nin kararı ile Türkiye

Devleti'nin başkenti olmuştur. İstiklal Savaşı'nın başından itibaren egemenliğin millete ait olduğu görüşünü savunan Atatürk, bu görüşü yeni Türkiye Devleti'nin temel taşı yapmış, 29 Ekim 1923'te devlet ve hükümet şeklinin de cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir.

Atatürk'e göre cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir. Egemenlik artık kayıtsız şartsız millete aitti. "Türk milletinin tabiat ve âdetlerine en uygun olan idare, cumhuriyet idaresidir" diyen Atatürk Türkiye Devleti'nin cumhuriyet idaresi ile yönetileceğini açıklamıştır. Atatürk, cumhuriyet rejimini tercih ederek, milletimizi sonu belirsiz rejim çatışmalarından kurtarmıştır.

Atatürk Türk milletinin geleceğini cumhuriyetle çizerken, ileri ve medeni bir toplum olmanın gereğini de ortaya koymuştur. Atatürk'e göre sıra ülkeyi her alanda modern, çağdaş bir düzeye getirecek inkılâpların yapılmasına gelmişti.

Atatürk inkılapları tamamen Türk halkının ihtiyaçlarına yönelik olarak yapılmıştır. "Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağımıza uygun bütün anlam ve biçimiyle uygar bir toplum haline eriştirmektir. İnkılâplarımızın temel kuralı budur"[54] diyen Atatürk, İnkılaplarını siyasal, toplumsal, hukuk alanında, eğitim kültürel ve ekonomik alanda gerçekleştirmiştir. Ekonomik alanda 1923'te Türkiye'de ilk İktisat Kongresi yapılmıştır. Atatürk, "kılıç kullanan kol yorulur, ama sapan kullanan kol gün geçtikçe daha çok güçlenir" ifadesi ile ekonominin önemini vurgulamıştır. Atatürk, kongrede ülkenin gerçek sahibinin halk olduğu görüşünü, siyasi alandan ekonomik alana kaydırarak bir defa daha tekrarlamıştır. Anadolu köylüsünü "bir lokma bir hırkaya" razı olarak yaşamaktan vazgeçirmeye çalışmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra bazı muhalifler ve İstanbul basınının bir kısmı Hilafetin önemini vurgulayan bir politika izlemeye başlamışlardır. Bu konuda kesin karar almak isteyen Atatürk, Şubat 1924'te harp oyunları dolayısıyla İzmir'e gelen ordu ve yetkilileri ile toplanarak, Halifelik ile Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, Genelkurmay Başkanlığı'nın hükümetin dışında kalması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi konularında karara varılmıştır. Atatürk yüzyıllardır İslam dininin bir politika aracı olarak kullanıldığını ileri sürmüş, dini, bir sömürü olmaktan çıkarıp yükseltmenin gereğini savunmuştur. Atatürk halife sözünün yönetim ve hükümet demek olduğunu savunmuş, ortada başka bir idare ve hükümet varken Halifeliğin gereksiz olduğunu söylemiştir. Türkiye Büyük Meclisi, 3 Mart 1924'te arka arkaya çıkardığı yasalarla alınan kararları uygulamaya koymuştur. Böylece hiçbir fonksiyonu kalmayan ve Türkiye'ye faydadan çok zarar getiren Halifelik ile Şeriye ve Evkaf vekaleti ve Şeyhülislamlık kaldırılmıştır. Vakıflar devlete bağlanmıştır. Eğitim öğretim birleştirilmiş, Tekke, zaviye ve türbeler kapatılmıştır. Laiklik ilkesiyle din ve devlet işleri kesin olarak birbirinden ayrılmıştır. Mecelle kaldırılarak Türk Medeni Kanunu yürürlüğe girmiştir. Medreseler kapatılarak çağdaş cumhuriyet okulları açılmıştır. Türk tarihi ve Türk dilinin bilimsel yollarla araştırılması amacıyla Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu kurulmuş, Üniversite reformu yapılmıştır. Harf inkılâbıyla Latin harfleri kabul edilmiştir. Uluslararası saat, takvim, rakamlar ve ölçü birimi ile Soyadı Kanunu kabul edilmiştir. Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı veren kanunlar çıkarılmıştır. 20 Nisan 1924'te yeni Anayasa kabul edilmiştir.

Atatürk kadınların da erkekler kadar hatta onlardan daha iyi eğitim görmeleri gerektiğini belirtmiştir. Çünkü erkekleri de yetiştiren onlardı. Bu konuda şu görüşleri ileri sürmüştür. "Mümkün müdür ki, toplumun yarısı topraklara zincirlere bağlı kaldıkça öbür yarısı göklere yükselebilsin? Şüphe yok; ilerici adımlar, dediğim gibi iki cins tarafından, birlikte, arkadaşca atılmalı, yenilik ve ilerleme düzeyinde aşamalar birlikte geçilmelidir. Böyle olursa, devrim başarıya ulaşır.

Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez ya da bir peştemal ve yanından geçen erkeklere ya arkasını çevirir ya da yere oturarak yumulur. Bu davranışın anlamı nedir, ne demektir?

Efendiler, uygar bir millet anası, millet kızı, bu garip biçime, sıkıntılı duruma girer mi? Bu hal, milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal düzeltilmesi gerekmektedir."[55]

Yapılan inkılâpların başarısı ve halk tarafından benimsenmesi bazı muhalif grupları ortaya çıkarmıştır. Bu gruplar 14 Haziran 1926 tarihinde Atatürk'e suikast girişiminde bulunmuşlar ancak başarılı olamamışlardır. Atatürk kendisine yapılan bu suikast girişimi üzerine şu sözleri söylemiştir: "…Benim naçiz vücudum, bir gün elbet toprak olacaktır; fakat, Türkiye Cumhuriyeti ilelebet yaşayacaktır. Ve Türk milleti emniyet ve saadetinin kefili olan prensiplerle, medeniyet yolunda, tereddütsüz yürümeye devam edecektir."[56]

1937 yılında Lâiklik ilkesi Anayasa'ya dahil edilmiştir. Böylece lâiklik diğer ilkelerle birlikte yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ve başta gelen ilkesi olmuştur.

Bilimsel ve akılcı bir özellik taşıyan Atatürk ilke ve inkılâpları sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal alanlarda bir bütündür. En büyük özelliği de lâik bir temele dayanmasıdır. Atatürk bu özelliği şöyle açıklamıştır. "Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi bir dini yoktur. Devlet yönetiminde bütün yasalar, kurallar, bilimin çağdaş medeniliğe sağladığı esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve uygulanır. Din anlayışı vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin çağdaş ilerleyişinde de başlıca başarı etkeni görür."[57]

Tam bağımsızlık, Atatürk'ün dış politikadaki hedefiydi. Bunu şu sözlerle açıklamıştır: "Devletler topluluğunda şerefli, haysiyetli, namuslu bir mevki sahibi olmak ve mutlaka istiklaline riayet ettirmek. Devlet için istiklal kelimesinin karşılığı hayattır. İstiklali olmayan bir devlet, gerçek manada bir devlet değildir."[58] Bu düşünce Türkiye'nin dış politikasında temel amaç olmuştur.

"Yurtta Barış, Dünyada Barış" görüşü, Türk dış politikasının ilkesi olmuştur. "Türkiye Cumhuriyeti'nin en esaslı prensiplerinden biri olan yurtta barış dünyada barış gayesi insaniyetin ve medeniyetin refah ve ilerlemesinde en esaslı etken olsa gerektir. Buna elimizden geldiği kadar hizmet etmiş ve etmekte bulunmuş olmak bizim için övünülecek bir harekettir"[59] diyen Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin barışı sağlamak yanında bağımsız bir devlet olarak diğer ülkelerle dostane ilişkiler içinde olmasını öngörmüştür.

Dünya barışının devamı için Atatürk, şunları söylemiştir: "Eğer devamlı barış isteniyorsa kitlelerin durumlarını iyileştirecek uluslararası tedbirler alınmalıdır. İnsanlığın refahı, açlık ve zorlamanın yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları haset, aç gözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde eğitilmelidir."[60]

Atatürk milletini severdi. İmparatorluk çağının sona erdiğini, bunun yerini milletler çağının aldığını görüyordu. Üstün sezgi gücü ile ilerideki birleşmeleri de görüyordu. Bu noktaya kısa zamanda erişilemeyeceğini bilecek kadar gerçekçiydi. Rusya'nın bunu komünist ideolojisi ile içinde gerçekleştirmeye çalışacağına, yirminci yüzyılın ilk yarısının milliyetçi akımlarla geçmiş olmasına karşılık ikinci yarısını uluslararası akımların etkileyeceğini savunuyordu. Dünyadaki bütün milletlerin mutluluğunun birbirine bağlı olduğunu ifade etmiş ve şu görüşleri ileri sürmüştür. "Bütün insanlığın bir tek vücut ve her milleti de bu vücudun bir parçası gibi düşünmemiz gerekir. Dünyanın bir yerinde bir hastalık çıkmışsa, 'Bundan bana ne?' diyemeyiz…Böylece bir hastalık varsa, içimizde çıkmışcasına, bizi de ilgilendirmelidir."[61] demiştir.

Atatürk'ün dış politika ilkesi taviz vermeyen bir anlayışa dayanır. O hiçbir zaman ülkenin hayati çıkarlarını tehlikeye sokmadığı gibi, bu çıkarlardan herhangi bir taviz de vermemiştir. Türkiye Cumhuriyeti hiçbir devletin düşmanı olmamıştır. Atatürk, "Biz kimsenin düşmanı değiliz. Yalnız insanlığın düşmanı olanların düşmanıyız" demiştir.[62]

Atatürk yalnız Türk milletinin değil, bütün dünyanın takdirini toplamış bir liderdir, O'nun fikirleri O'nun inkılâpları tüm insanlığa rehberlik etmektedir. Asya ve Afrika milletlerinin uyanış hareketi Atatürk'ten ve Türk inkılâbından ilham almıştır.

Atatürk 1922 yılında yaptığı şu konuşmasıyla Türk İstiklal Savaşı'nın sadece Türk milleti için değil mazlum milletlerinde bağımsızlık davası olduğunu anlatmıştır: "Türkiye'nin bugünkü mücadelesi kendi nam ve hesabına olsaydı, belki daha kısa vadede, daha az kanlı olur ve çabuk bitebilirdi. Türkiye büyük ve önemli bir gayret sarfediyor. Çünkü müdafaa ettiği, bütün mazlum milletlerin, bütün Doğu'nun davasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar, Türk milleti kendisiyle beraber olan Doğu'nun milletleriyle yürüyeceğinden emindir."[63]

1934 yılında Atatürk'ün daveti üzerine Türkiye'yi ziyaret eden İran şahı Rıza Pehlevi ülkesine dönüşünde Atatürk'e ve Türk İnkılâbına olan hayranlığını dile getirmiştir.

Pakistan'ın kurucusu olan Muhammed Ali Cinnah da Atatürk'ü örnek alan liderlerden biridir. Hindistan'ın önde gelen liderlerinden Nehru Atatürk için "O, doğuda modern çağın yapıcılarından biridir" diyerek Atatürk'e olan hayranlığını belirtmiştir.[64]

Atatürk'ü yakından tanımak fırsatı bulan Amerika'nın Ankara Büyükelçisi Charles H. Sherrill, büyük adamlar yetiştiren milletin büyük millet olduğunu ifade ederek Atatürk hakkında şu yorumu yapmıştır: "Bugün dünyanın hiçbir yerinde devlet adamlığı bakım dan Atatürk'ten üstün bir kimse

yoktur.” diyen Sherrill, Atatürk’ün bir kurtarıcı, bir yeniden canlandırıcı, bir milli kahraman ve dünya çapında bir devlet adamı olduğunu hayranlıkla belirtmiştir.

Atatürk, Unesco tarafından evrensel kişiliği nedeniyle 1963 ve 1981 yılında dünyaya örnek insan gösterilmişti. Nato’nun Güney Kanadı Komutanı olan Amiral William Crowe, “Doğumunun yüzüncü yılında bütün dünya Atatürk’ü anıyorsa o insanda tüm dünyayı etkileyen, örnek alınacak bir şey vardır” demiştir.

Yoğun ve yıpratıcı çalışmalar sonucunda Atatürk 1937 yılı başlarında rahatsızlanmış siroz hastalığına yakalandığı anlaşılmıştır. Atatürk’ün rahatsızlığının artması üzerine Fransa’dan Ankara’ya davet edilen Fissenger’de Atatürk’ün doktorlarının teşhisine katılmış ve uygulanan tedaviye devam edilmesini istemiştir.

Bu sürede dinlenen Atatürk, Ankara’da 19 Mayıs törenlerini izlemiştir. Daha sonra Hatay davasını çözüme kavuşturmak için bölgeye geziye çıkmış, 20 Mayıs 1938’de önce Mersin’e gitmiş sonra Adana’ya geçmiştir. Bu seyahat hastalığının iyice artmasına yol açmıştır. Döndükten sonra bir türlü iyileşme gösteremeyen Atatürk, doktorların bütün çabalarına rağmen 10 Kasım 1938’de saat dokuzu beş geçe aramızdan ayrılmıştır.

10 Kasım 1938’i izleyen günler ülkede Atatürk’ü kaybetmenin acısının yaşandığı acı günlerdi. Atatürk’ün cenaze merasiminde kadın-erkek bütün halk ağlıyordu. Atatürk’ün vefatı yabancı ülkelerde büyük yankı uyandırmıştır.

Dünya basını Atatürk’ün vefatı üzerine üzüntülerini dile getirerek duygularını kamuoyuna aktarmışlardır. Neue Zürcher Zeitung gazetesi 22 Kasım 1938 günü Atatürk’ün vefatı ve cenaze töreni ile ilgili şu yazıyı yayınlamıştır:

“Atatürk’ün cenaze töreni, O’nun son zaferi oldu. Tabutunun önünde karşıtlarının hepsi de sessiz kaldı. Türk ve Alman askerleri, tabutunun arkasında bir sırada yürüdüler; bir diğer sırada Stalin ve Hitler’in temsilcileri yanyanaydılar; hem Valencia (Cumhuriyetçiler) hem de General Franco çelenk yollamışlardı. Tabutunun önünde faşistler, demokratlar ve komünistler eğildiler. Her sınıfıyla birlikte olarak Türk halkı, yakardı ve ağladı. Zenginle fakir, arasında hiçbir fark yoktu. Bugün Ankara’nın yaşamış olduğu, dünyanın hiçbir zaman görmediği bir törendi.”[65]

Atatürk’ün cenazesi 21 Kasım 1938’de düzenlenen büyük bir törenle Etnografya Müzesi’ndeki geçici kabre konulmuştur. Daha sonra 10 Kasım 1953’te törenle Ankara’nın Rasattepe mevkiinde yapılan Anıtkabir’de toprağa verilmiştir. Atatürk 10 Kasım 1938’de vefat ederek aramızdan ayrılmıştır. O kendisini izleyen milletine şu sözlerle veda etmiştir: “Beni görmek demek mutlaka yüzümü görmek değildir. Benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız bu kâfidir.”

24 Kasım 1934 tarihinde kabul edilen bir yasa ile kendisine “Atatürk” soyadı verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkıntılarından Türkiye’yi kurmuştur. O olmasaydı, Türkiye parçalara bölünecek başka ülkelerin arasına sıkışmış, bir uydu durumuna düşüp yutulmuş olacaktı. Atatürk, Türk halkını bir millet haline getirmiş, yurt sevgilerini canlandırmış, kendilerine karşı bir saygı uyandırmıştı. Türkiye’ye sürekli ve özlenen bir siyasal sistem sağlamıştı. Ülkesinin insanlarından; yurdunun çağdaş uygarlık dünyasındaki yerini bulması için ölü geçmişini silkinip atmış, kişiliği ve eğitimiyle Avrupa milletleriyle boy ölçüşecek yeni bir Türk tipi yetiştirmiştir.

Atatürk, her şeyden önce, bir efsane yaratmıştı. Kahramanlara susamış olan bu millete öyle bir inanç getirmişti ki, küçük bir çocuğun elini sıkacak olsa; çocuk sihri kaçmasın diye bu eli yıkamak istemezdi. Bir gün, yaşı sorulan yaşlı bir köylü kadın; “On yedi” diye cevap vermişti; kendisini, Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal’i ilk gördüğü gün doğmuş sayıyordu. Atatürk’ün sözleri genç kuşaklara milli ülkünün yolunu gösterip aydınlatıyordu. Gençliğe yeni ve uyarıcı bir yaşam veriyor, yarının temellerini atacak gücü aşılıyordu. Bütün bunları on yılı biraz aşan bir süre içinde gerçekleştirmişti. Bunu da, yalnız yurdunun yararına kullandığı eğilmez kişisel gücü, olağanüstü enerjisi ve irade gücü, Doğu karakterleriyle Batı kafasını az rastlanan bir şekilde, benliğinde birleştirmesi sayesinde elde etmişti.

Kendi söylediği gibi, bir bahçıvan nasıl bitki yetiştirirse, Atatürk de adam yetiştirmeyi meslek edinmiş, böylece yeni değer ölçüleri olan yeni bir aydın sınıf yaratmıştı. Ama, halkı yetiştirmek zaman istiyordu. Daha ilk baştan gördüğü gibi, devrimini başarıya ulaştırması için, milletini kazanması gerekiyordu. Bunu çalışmaları sonucu elde etmiş, halkın kaderci yaklaşımını ve tutuculuğunu yenmiştir. Eserinin tamamlanması için zamana ihtiyaç vardı. Kendi ömrü, bunları tamamlamaya yetmeyecekti. Atatürk, zaferi kazanmış, ama sonucu öğrenemeden savaş alanından ayrılmak zorunda kalmış bir komutana benziyordu. Savaşın hızlı temposuna bu kadar alışmış bir kişi için, barışcı bir gelişimin ağır temposuna ayak uydurabilmek zordu. Atatürk’ün gerçek büyüklüğü, askeri zaferin yeterli olmadığı, devletin yeni bir temel üzerine kurulmasının gerekli olduğunu kavramasında ve yaptığı yeniliklerde yatar. O bir asker olarak daha çok şan ve şeref peşinde koşmak yerine büyük bir gerçekçilikle hareket etmiştir. Askeri, siyasi ve mali bütün işgalciler atıldıktan sonra, ülkenin yeniden kuruluşu üzerinde durmuştur. Atatürk’ün bunu görebilmesi en büyük meziyetidir.[66]

Atatürk kurduğu Türkiye’ye sağlam temeller ve ilerideki gelişmesi için belirli bir amaç bırakmıştı. Türkiye’ye sağlam kuruluşlar vermekle kalmadı, temelini vatanserverlikten alan, kendi kendisine güven duygusu ile beslenen ve yeni enerjiler için ödüller vaadeden bir milli ülkü sağladı. Sözleri ve davranışları ile milletin hayalini besleyecek bir efsane yarattı. Demokratik değerlere saygı duymayı öğretti. Başka hiçbir kimsenin başaramayacağı şekilde, Avrupa devletlerinin planlarını altüst edip, tarihin yönünü değiştirerek, ülkesini kurtardı. Türkiye’nin diğer devletler tarafından eşit koşullarla kabul edilmesini ve Orta Doğu’da bir istikrar unsuru olarak yer almasını sağladı. Atatürk’ün gerçekleştirdiği yenilikler bugünün Türkiyesi’ni oluşturan canlı değerler olarak geleceği aydınlatmaya devam etmektedir.

1 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, 77-78. Lord Kinross, Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul 1994, s. 20.

2 Ali Güler, Karamandan Kocacık'a Kızıl Oğuzlar Atatürk'ün Soyu, Ankara 2001, s. 3, 4, 79.

3 Andrew Mango, Atatürk, Sabah Kitapları, İstanbul 2000, s. 36.

4 Hikmet Bayur, Atatürk Hayatı ve Eseri, -Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar-Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990 s. 7.

5 Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, Atatürk, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri, Erzurum, 1973, s. 9.

6 A.g.e., s. 10.

7 Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, I. Cilt 1881-1918, Türk Tarih Kurumu Yayanı, Ankara 1980, s. 6.

8 Atatürk, Hazırlayanlar, Salih Omurtak ve diğerleri, 1000 Temel Eser, İstanbul 1970, s. 5.

9 Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 4.

10 Şimdiki İsrail'in Başkenti Telaviv.

11 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s. 203-205.

12 Hikmet Bayur, a.g.e., s. 14-15.

13 Uluğ İğdemir, a.g.e., s. 13.

14 Uluğ İğdemir, a.g.e., s. 14.

15 Uluğ İğdemir, a.g.e., s. 16.

16 Hikmet Bayur, a.g.e., s. 51.

17 Hamza Eroğlu, Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1994, s. 29.

18 Hamza Eroğlu, a.g.e., s. 30.

19 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 351.

20 Utkan Kocatürk, Atatürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1987, s. 12.

21 Uluğ İğdemir, a.g.e., s. 144.

22 Lord Kinross, a.g.e., s. 158.

23 Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s. 116.

24 Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 9.

25 Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-ı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. XV.

26 Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 1.

27 Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1984, s. 109.

28 Utkan Kocatürk, a.g.e., s. 1.

29 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989, Cilt II, s. 204.

30 Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 47.

31 Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, 1968, s. 104.

32 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt. I, s. 252.

33 Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi, 1969, s. 259. Lord Kinross, a.g.e., s. 298.

34 Türk İstiklal Harbi, C. II, kısım 2, s. 262.

35 A.g.e., s. 95.

36 Atatürk'ün Söylev Demeçleri, Cilt II s. 53.

37 Atatürk ile Arşiv Belgeleri, (1911-1921), 1982, s. 82.

38 Yaşar Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Ankara 1999, s. 347.

39 Türk İstiklal Harbi, C. II, kısım: 3, s. 445.

40 TBMM Zabıt Ceridesi, devre I, Cilt 12, s. 21.

41 Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 376.

42 Nutuk, s. 412-413.

43 Halide Edip Adıvar, Türkün Ateşle İmtihanı, Çan Yayınları, İstanbul 1962, s. 218.

44 Nutuk, s. 618.

45 Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s. 266.

46 Nutuk, s. 448.

47 Cemil Sönmez, Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1998, s. 82.

48 Avni Doğan, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, 1964, s. 99.

49 Ali Fuat Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, 1968, s. 152. Lord Kinross, a.g.e., s. 390.

50 Utkan Kocatürk, Atatürk, s. 46.

51 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II. s. 78-80.

52 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938) Atatürk Araştırma Merkezi. Yayını, Ankara, 1990. s. 51.

53 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt III, s. 266.

54 Utkan Kocatürk, Atatürk, s. 144.

55 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 226-227.

56 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s. 73.

57 Afet İnan, Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. 73.

58 Hamza Eroğlu, a.g.e., s 230.

59 Atatürk'ün Tamim ve Telgraf ve Beyannameleri, s. 623.

60 Utkan Kocatürk, Atatürk, s. 273.

61 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s. 385.

62 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s. 328.

63 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt II. s. 231.

64 İzzet Öztoprak, "Atatürk, Çağdaşlaşma ve Dış Dünyadaki Etkileri" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt I, Kasım 1984, Sayı I, s. 298.

65 Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası Amaçlar ve İlkeler" Atatürk Yolu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1987, s. 277.

66 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1988, s. 290. Lord Kinross, a.g.e., s. 547.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Askeri Hayatı / Prof. Dr. İsrafil Kurtcephe [s.442-466]

Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde yapıcı ve yıkıcı çelişkilerin odaklaştığı Rumeli bölgesinin siyasî, ticarî ve kültürel bakımdan en önemli kentlerinden biri olan Selanik'te dünyaya geldi. Çocukluğu Batı'dan gelen her türlü cereyandan etkilenen bu bölgede geçti. Bir ordu merkezi olan Selanik, askerlik ögesinin ön plana çıktığı bir yerleşim birimiydi. Askerler, subaylar, savaş araç gereçleri ve askeri yapılar, kentin günlük yaşantısına renk ve hareketlilik katıyordu. Fransız İhtilali sonrası hızla yayılmaya başlayan milliyetçilik esintileri emperyalist devletlerin emelleriyle yönlendirilince, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan azınlıkları da etkilemeye başlamıştı. Bu etkileşim en çok Balkanlar'da kendini hissettiriyordu. Balkan uluslarının yayılma istek ve ihtiraslarının ilk tepkileri Selanik'te duyuluyordu. Balkan Komitacılarının insanın vicdanını sızlatan vahşetleri Selanik'te yaşayan Türklerin ruhlarında derin yankılar doğuruyordu. Bu kötüye gidişi durdurmak, parçalanmayı önlemek ve devleti kurtarmak üzerine tartışmalar yapılırdı. Abdülhamit'in baskıcı yönetimini devirmek ve Meşrutî yönetime geçmek kurtuluş yolu olarak görülüyordu. Bu askeri dekor ve siyasi atmosfer, isyanlar, göçler, eşkıya hareketleri, Mustafa Kemal'in kişiliğinin, özellikle asker kişiliğinin oluşmasında önemli etkenler olmuştur.[1]

Askeri Öğrencilik Yılları

Öğrenim hayatına sivil öğretim kurumlarında başlayan Mustafa Kemal, çocukluğundan itibaren askerlik mesleğine duyduğu büyük ilginin de yönlendirmesiyle asker olmak istiyordu. Anılarında anlattıklarına göre, Askeri Rüştiye öğrencisi olan komşu çocuğu Ahmet'in üniformalı görüntüsü ve sokakta rastladığı subayların üniformalarının onun üzerindeki etkisi, askerlikle ilgili heveslerini kamçılıyordu. Yüreği askerlik mesleğine karşı ilgi ve sevgi ile dolan Mustafa Kemal, asker olmasını istemeyen annesine haber vermeden Selanik Askeri Rüşdiyesi'nin sınavlarına girer ve başarılı olur. 1894'te bu okulun ikinci sınıf öğrencilerinden birisi olarak askeri öğrenime başlar. Daha çocuk yaşta böylesine önemli bir kararı tek başına vermesi, onun kararlılığının, kuvvetli kişiliğinin ilk belirtileridir.[2]

Askeri Rüşdiye'de en çok matematik dersine meraklıdır. Bu dersin öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Sabri Bey, O'nun yetenek ve yaratıcılığını takdir eder ve O'ndan gördüğü bu değerleri ifade etmek için "Kemal" adını verir. Bundan sonra adı, Mustafa Kemal olarak anılmaya başlar. Mustafa Sabri Bey, yirminci asrın dâhisi olarak kabul edilen Mustafa Kemal'in sahip olduğu üstün yeteneği ilk defa gören ve takdir eden kişi olmuştur. 1895 yılı sonu veya 1896 yılı Ocak ayında on beş yaşındaki Mustafa Kemal, Askeri Rüşdiye'nin son sınıfını dördüncü olarak bitirir.[3]

Askeri Rüştiye'yi bitiren Mustafa Kemal, idadî öğrenimine İstanbul'da devam etmeyi düşünür. Ancak değerli bir kurmay subay olan Hasan Bey, O'nu bu fikrinden vazgeçirmek için Manastır Askeri İdadisi'ne girmesini tavsiye eder. 1896 yılı Mart ayında bu okulda öğrencilik hayatı başlar.

Pek çok yeni arkadaş edinir. Bunlar arasında Mustafa Kemal'i en çok etkileyenlerden biri ileride ünlü bir hatip olacak olan Ömer Naci, onda şiir, edebiyat ve hitabete ilgi ve merak uyandırmıştır; ancak kitabet dersi öğretmeni Mehmet Asım Efendi ona kendisini askerlikten uzaklaştıracağı için şiirle uğraşmayı yasaklar. Hocasının bu öğüdüne uymakla birlikte güzel yazı yazmak ve güzel konuşmak merakı onda daima var olmuştur. Bu konuda oldukça yetenekli olan Mustafa Kemal, askeri ve siyasi hayatında lise yıllarında kazanmaya başladığı bu hasletlerinden gerektiği zaman yararlanmasını bilmiştir.[4]

Mustafa Kemal Selanik'te geçirdiği tatillerinde, Frerler Okulun'daki bir Fransız rahibinden yasak olduğu için gizlice Fransızca dersleri aldı. Gelecekte olmayı düşündüğü kurmay subaylık için yabancı dil bilmeyi gerekli şartlardan biri olarak görüyordu. Nitekim o, idadiden başlayarak gençlik yılları boyunca Fransızca öğrenmeye büyük önem vermiştir. Bu birikimin bir sonucu olarak Fransızca eserleri anlayacak derecede dil bilgisini ilerletmişti.[5]

İdadîde okuduğu sırada Mustafa Kemal'i etkileyen olaylardan biri de 1897 yılının ilk aylarında başlayan Türk-Yunan Savaşı olmuştur. Savaş başladığı sırada sınıra yakın olduğu için Manastır en hareketli günlerinden birini yaşıyordu. Eli silah tutan erkekler davul ve zurnalar eşliğinde askere çağrılıyorlar; öğrenciler ise ellerinde bayraklarla yürüyüş yapıyorlardı. Bu savaş atmosferinden etkilenen Mustafa Kemal ile bir arkadaşı gönüllü olarak askere gitmek düşüncesiyle okuldan kaçarlar, ancak kısa bir süre sonra öğrenci oldukları anlaşılınca okula geri gönderilirler.[6] Mustafa Kemal bu olayı şöyle anlatır: "Gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşadım. Yaşımın küçük olmasına rağmen bu savaşa katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim." Türk ordusu otuz iki gün gibi kısa bir sürede Yunanlıları mağlup edip Atina yolu açılmasına rağmen Avrupa devletlerinin baskısı sonucunda ele geçirdiği yerlerden çekilmekle kalmayıp Girit'e özerklik verilmesi, genç Mustafa Kemal de derin bir hayal kırıklığı yaratır. Devletin acizliğinin sorumlusu olarak padişahı görmekte ve tepkisini ona yöneltmektedir.[7]

Manastır Askeri İdadisi'nde Mustafa Kemal başarılı bir öğrencidir. 1898 yılı Aralık ayının ikinci yarısında sınıfını ikinci olarak bitirip diplomasını alır.[8] Böylece kendisini bekleyen meslek hayatına doğru ikinci basamağı da başarı ile atlamış olur.

Bütün çocukluğu ve ilk gençlik yıllarının geçtiği Makedonya'dan ilk defa ayrılan Mustafa Kemal, 13 Mart 1889'da Harp Okulu'na gelir ve piyade sınıfına yazılır. Böylece onun hayatında 1283 Apolet numarasını kullandığı öğrencilik yılları başlar. İki ay gibi kısa bir süre içerisinde kendisini tanıtarak sınıfının kısım çavuşu olur. Mustafa Kemal, Harbiye'de öğrenime başladığı sırada, Okul Kumandanı Mustafa Zeki Paşa; öğretim başkanı ise Esat Paşa'dır. O zaman ki adıyla Mekteb-i Harbiye-i Şahane, devrin en modern öğretim kurumlarından biridir.[9]

1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Türk ordusunun büyük bir bozguna uğraması uluslararası alanda ve ülke içinde yeniden bir yapılanmaya gidilmesi gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştı. Bu çerçevede II. Abdülhamit kişisel dostu ve müstakbel müttefiki olarak gördüğü Alman İmparatoru Wilhelm'den Harp Okulu'nu devrin gereklerine göre yeniden düzenleyebilecek uzmanlar göndermesini istedi.[10] II. Wilhelm hem kendisinin askerlik öğretmeni hem de Berlin Harp Okulu'nun harp tarihi öğretmeni olan Binbaşı Colmar von der Gotz'u gönderdi. Paşalık rütbesi verilen Goltz, "Umum Askeri Mektepler Müfettişliği"ne tayin edildi.[11]

Goltz'un, önerileri doğrultusunda Alman Harp Okulu'nun program ve ders konuları Harbiye'de yürürlüğe konuldu. Goltz göreve başladığında, Türk askeri okullarında okutulan bilimsel derslerin iş bitirici subay yetiştiremediği ve öğrencilerin kafalarını gereksiz bilgilerle doldurduğu kanısına varmıştı. Eskimiş bilgilerle dolu Fransız kopyası ders kitapları, öğrencileri ezberciliğe itiyordu. Uygulamalı dersler ise hemen hemen yok denecek kadar azdı. Harp Okulu'ndan mezun olan genç subaylar, kuramsal bilgilere sahip olmalarına karşılık uygulamalı hizmetleri yapmakta yetersiz kalıyorlardı. Goltz, Harp Okulu için yeni bir ders programı hazırladı. Yeni programda kültürel derslerin sayıları azaltılırken uygulamalı askeri derslere ağırlık verildi.[12] Yapılan bu düzenlemeler sonucunda Harp Okulu çağının modern askeri okullarından biri haline geldi. Mustafa Kemal 13 Mart 1899'da öğrencilik hayatına başladığında Harp Okulu gibi çağdaş bir kurumda öğrenim görme fırsatını elde etmişti.

Mustafa Kemal, Harbiye'nin birinci sınıfındaki hayatını şöyle anlatır:

"Birinci sınıfta saf gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Yılın nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım."[13]

Mustafa Kemal, Harbiye'nin ilk sınıfını 736 kişi arasında 29. olarak bitirdi.[14] Kendisi her ne kadar dersleri ihmal ettiğini söylese de elde ettiği derece onun başarılı bir öğrenci olduğunu göstermektedir. İkinci sınıfta 420 arkadaşı arasında 11. olarak üçüncü sınıfa geçer.[15] Üç yıllık öğrenimin sonunda Harp Okulu'dan 8. olarak mezun olur.[16]

Harp Okulu yıllarında Mustafa Kemal'in askeri derslere yoğun bir ilgisi vardır. Güzel söylemek ve güzel yazmak tutkusu devam etmektedir. Ders aralarında arkadaşları ile güzel konuşma yarışmaları yapar, tartışmalar düzenler.

O günler ülkede I. Abdülhamit Devri'nin en baskılı yıllarıdır. Düşünme, ifade etme ve bilgilenmeyle ilgili hemen hemen her şey yasaktır. Bu baskıcı yönetime karşı bir kısım aydınların kurtuluş yolu olarak gördükleri meşrutiyetçi fikirlerden Mustafa Kemal de etkilenir ve siyasi konularla ilgilenmeye başlar. Ona göre, ülkenin durumunu düzeltmek isteyenler örgütlenmeliydi. Bu örgütlenmeyi ise ülke genelinde ancak genç subaylar, yapabilirdi. Nitekim Mustafa Kemal Harbiyeli gençler arasında güvendiği arkadaşlarına gittikleri yerlerde örgüt kurmaları için telkinde bulunmuştur.[17]

Harp Okulu'ndan derece ile mezun olan Mustafa Kemal, Erkân-ı harp (kurmay) sınıfına geçmeyi hak edenler arasında idi. Harp Akademisi'nin öğrenim dönemi üç yıl sürüyordu. Bu okulda ilgi alanları arasına tarih eklenmişti. Tarihi şahsiyetler arasında Napoléon'u çok beğeniyordu. Bir taraftan yoğun şekilde ders çalışırken diğer taraftan siyasi konularla uğraşmaktan da geri kalmıyordu. Arkadaşları ile bir araya gelip el yazısı ile çıkarttıkları gazete başlarına dert açtı. İstikballerini tamamen mahvedebilecek bu olay, kendisine de zararı dokunacağı için Okul Kumandanı Ali Rıza Paşa tarafından örtbas edildi.[18] Mustafa Kemal 11 Ocak 1905 Çarşamba günü Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile mezun oldu. 37 arkadaşı arasında kurmaylık hakkını kazanan 13 kişi arasında başarı sıralamasında beşinci olmuştu. Böylece 1894'te başlayan askeri öğrencilik süreci tamamlanmış[19] ve geleceğin büyük kumandanı üstesinden geleceği güç görevleri başarmak üzere ordu saflarındaki yerini almıştır.

Subaylık Hayatının İlk Yılları

Mustafa Kemal, atama emrini beklerken siyasal çalışmalarını sürdürüyordu. Arkadaşları ile tuttukları bir evde düzenledikleri toplantılarda, kendi aralarında ülkenin siyasi geleceğini tartışıyor, yasak yayınları okuyorlardı. Eski bir arkadaşlarının ihbarı üzerine yakalanarak tutuklandılar. Fakat birkaç ay tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldılar. Salıverildikten sonra sarayda oluşan kuşkular etkili olur ve Mustafa Kemal İstanbul'dan çok uzaklara Şam'da bulunan 5. orduya atanır. Meslek hayatına Şam'da 30. Süvari Alayı'nda stajyer olarak başlar.[20]

Suriye'deki kıta hayatı, daha sonraki askerî ve siyasî hayatı için değerli gözlemlerle geçti. Devlet yönetiminin kötülüğünü, sistemin çürümüşlüğünü, ordunun yetiştirilmesindeki eksikliği, kötü yönetim yüzünden halkın çektiği zorlukları ve sıkıntıları burada yakından görme fırsatı buldu. Mustafa Kemal'in Şam'a ulaşmasından bir süre sonra Havran'da çıkan Dürzi ayaklanmasının bastırılmasında görev aldı. Ayaklanmalar Çerkeslerin yerleştirilmiş olduğu Kuneytra bölgesinde de sürüyordu. Mustafa Kemal'in, görev yaptığı alay bu ayaklanmaları bastırmakla uğraşıyordu. Bazı yerleşim birimlerindeki ayaklanmalar onun uzlaştırıcılığı sayesinde kan dökülmeden bastırıldı.[21]

1906 yılı Ekimi'nde birkaç arkadaşı ile Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. Bu derneği geliştirmek için Makedonya'ya gitmek istiyordu. Arkadaşlarının temin ettiği bir izin kağıdından yararlanarak Selanik'e gitti. Burada dört ay kalan Mustafa Kemal, cemiyetin bir şubesini kurdu. Birliğinden ayrıldığı öğrenilince ve tutuklama emri çıkması üzerine Yafa'ya dönmek zorunda kaldı. Daha sonra 14 Kasım 1906'da topçu sınıfında staj yapmak üzere Şam'a geldi. Bu stajı tamamladıktan sonra 20 Haziran 1907'de Kolağası rütbesi ile Şam'da bulunan 5. ordunun kurmaylığına atandı.[22] Memleketin kaderi ile yakından ilgilenmek isteyen Mustafa Kemal Selanik'e gitmeyi arzuluyordu. Dostlarının yardımı ile 16 Eylül 1907'de 3. orduya atanarak Selanik'te ordu müşirlik kurmayına memur edildi. Bu görevine ek olarak Selanik-Üsküp demiryolu müfettişliği de ona verildi.[23]

Mustafa Kemal, 1908 yılı Eylül ayı sonlarında Meşrutiyet'in ilanına karşı başlayan ayaklanmayı bastırmak üzere Trablusgarp'a gönderildi. Önce İbrahim Paşa ile görüşen Mustafa Kemal, askeri birliklerin ayaklanmacılara karşı bir tedbir almak niyetinde olmadıklarını anladı. Ayaklanmacıların

elebaşıları ile Büyük Cami'ye gittiğinde bunların görevlerinden atılmaktan korkan memurlar olduklarını anladı. Onlara teminat verdikten sonra ayaklananların elebaşılarından bir şeyh ile görüştü.

Kendisine verilen yetki mektubunun benzerinin daha önce bölgeye aynı amaçla gönderilen iki kişiye de verildiğini ve bu şahısların tutuklandıklarını öğrenince, görevlendirilmesinin Cemiyet'in kendisini uzaklaştırmak veya cezalandırmak maksadı taşıdığına dair şüpheleri kuvvetlendi.

Kişisel yeteneklerini kullanan Mustafa Kemal, şeyhin güvenini kazanmasını bildi. Daha önce tutuklanan iki kişi serbest bırakıldı. Halka hitaben yaptığı konuşmada ortak din kardeşliğinden bahsederek birlik ve beraberliğin yaratacağı gücün, devletin varlığını korumakta kullanılacağına dair söz verdi; halkı imparatorluğu güçlendirmek için işbirliği yapmaya davet etti. Bu çağrıya uyan halk, hükümet otoritesini kabul ederken garnizondaki askerler 10 Ekim 1908 sabahı meşrutiyete bağlılık andı içtiler.[24]

Trablusgarp'tan Bingazi'ye geçen Mustafa Kemal, aldatmaca bir askeri manevra düzenleyerek evinde kuşattığı bölgenin hakimi Şeyh Mansur'u teslim olmak zorunda bıraktı. Burada halkın saygı ve güvenini kazanan Mustafa Kemal, devlet otoritesini sağladıktan sonra İstanbul'a döndü.[25]

O bu görevi sırasında ikna kabiliyeti yüksek iyi bir konuşmacı, iyi bir komutan ve örgütleyici olduğunu göstermişti. Çok kısa bir süre aralarında bulunduğu halka kendisini kabul ettirmiş ve bunun sonucu olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongrelerine Trablusgarp'tan delege seçilmiştir.

Trablusgarp'tan dönen Mustafa Kemal'i bir başka görev beklemektedir. 31 Mart (13 Nisan) 1909'da İstanbul'da yeni rejime karşı bir ayaklanma olur. Bu olay, devrimci bir karaktere sahip olan Mustafa Kemal'i harekete geçirir. Ayaklanmayı bastırmak üzere özel bir ordu kurulması fikrini ortaya atar. İlk devrede Kurmay başkanlığını üstlendiği bu orduya "Hareket Ordusu" adını verir. Hareket ordusu ayaklanmayı bastırdıktan sonra Mustafa Kemal Selanik'e görevinin başına döner.[26]

Mustafa Kemal, Meşrutiyet'in ilanından sonra ileri sürdüğü ordunun siyasetle uğraşmaması görüşünü 31 Mart Ayaklanması'nın bastırılmasını müteakip bir kere daha gündeme getirdi. Bu konuda bir sonuç alamayacağını anlayınca siyasetle bağlarını kopararak bütün dikkat ve ilgisini askeri çalışmalar üzerine yoğunlaştırdı. 1909 Ağustosu'nda "Cumalı"da yapılan tatbikattaki gözlemlerini "Cumalı Ordugahı" adı altında yayınladı.[27]

Kolağası Mustafa Kemal'in üçüncü ordu subay talimgâhı kumandanlığında (6 Eylül 1909) ve ordu karargahında gösterdiği başarı herkesin takdir ve övgüsünü topluyordu. Harp oyunlarında, manevralarda bir çok general ve daha yüksek rütbeli subayların bulunmasına rağmen harekât müdürlüğü görevini daima fiilen o yapıyordu. Bu sırada yaptığı sözlü ve yazılı tenkitler, eski komutanların hoşuna gitmiyordu. Onu yalnızca bir teorisyen olarak nitelendirenler, rütbesi küçük olduğu halde başarısızlığa uğrasın diye 38. Piyade Alayı Kumandanlığı'na tayin ettirdiler. Bu tayin onun askerlik alanındaki üstün yeteneğini daha iyi gösterme imkanı verdi. Selanik'te bulunan askeri

birlikler kendiliklerinden 38. Alay'ın tatbikatlarına katılmaya başladılar. Onun düzenlediği konferanslara diğer subaylar da katılıyor, beğeni ve takdirlerini ifade ediyorlardı.[28]

Subayların mesleki bilgilerini artırmak ve zenginleştirmek gerektiğine inanan Mustafa Kemal, ordu talimatnâmesinin değiştirilmesi düşünüldüğü sırada Berlin Askerî Akademisi'nin eski komutanlarından General Litzman'ın kitabından bir bölümü "Takımın Muharebe Talimi" adı ile Türkçe ye çevirdi (1909). Bu kitabın bir diğer bölümünü ise "Bölüğün Muharebe Talimi" adıyla 1911'de yayınladı. Aynı yıl içinde "Beşinci Kolordu Erkânı Harbiye ve Tatbikat Seyahati" adlı eserini yazdı. 1918'de İstanbul'da basılan bir diğer eseri ise "Zâbit ve Kumandan ile Hasbihâl" adını taşımaktadır.[29]

Selanik'te bulunduğu sırada Arnavutluk'ta çıkan ayaklanma ile de meşgul oldu. Ayaklanmayı bastırmak üzere bizzat işe el atan Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, kurmay heyetine askerî alandaki başarılarıyla herkesin takdirini toplayan Mustafa Kemal'i de aldı. Bu harekât esnasında Kurmay Başkanı olarak görev yaptı.[30]

Türk ordusunun hizmetinde bulunan Alman Mareşal Von der Goltz ile tanışma fırsatı buldu. Goltz'un garnizon tatbikâtı yaptırmak üzere Selanik'e geleceğini öğrenen Mustafa Kemal, tatbikini uygun gördüğü bir mesele hazırlayarak komutanlarını bundan haberdar etti. Hadi ve Ali Rıza Paşa'nın başlangıçta karşı çıkmalarına rağmen yaptığı açıklama ile onları ikna etti. Mustafa Kemal'in hazırladığı meseleyi çok beğenen Goltz, bu genç kurmay yüzbaşıyı yanına alarak ertesi gün tatbikatı birlikte yönettiler. Mareşal'in yaptığı değerlendirme bütün kumandan ve kurmay heyetini memnun etmişti. Mustafa Kemal'in kanaatine göre, Alman Mareşal'in tenkidi, herkeste şu izlenimi bırakmıştı:

"Kumandanlar mâdunlarından yüksek ve âlim olmalıdırlar."[31]

Bu sırada Mustafa Kemal'in ifa ettiği görevlerden biri de Bosna'da Avusturya-Macaristan Devleti'nin yaptığı askerî yığınağın kime karşı olduğunu araştırmak olmuştur. Bosna'ya gizlice girdikten sonra Avusturya yığınağının Sırbistan'a karşı yapıldığını anlayıp hemen geri dönmüştür.[32]

Başarılarıyla mükemmel bir teorisyen ve uygulayıcı olduğunu ispat eden Mustafa Kemal, 1910 yılında Fransa'da düzenlenen manevraya Türk ordusunu temsilen seçilen üç kişilik heyette yer aldı. Manevralardan sonra söz alarak bazı eleştiriler yapan Mustafa Kemal, Komutan General Foch'un dikkatini çekmişti. Onun üstün meziyetlere sahip bir kurmay subay olduğunu anlayan Foch, o akşam verilen ziyafete albay rütbesinden daha küçük subaylar davet edilmediği halde özel olarak yüzbaşı Mustafa Kemal'in çağrılmasını istemişti.[33]

Mustafa Kemal, 1911 yazında kendisine karşı birikmiş kin ve kızgınlıkların eseri olan bir olay yaşar. Atanmasında kendisinin de payı bulunan Üçüncü Ordu Kumandanı, Mustafa Kemal'in tenkitlerinden çekindiği için onu etkisiz hale getirmek amacıyla sicil işleri masasında görevlendirir. Mustafa Kemal'in itirazları üzerine de Selanik'ten uzaklaştırmak için İstanbul'da Genelkurmay Başkanlığı'na yazarak onun başka bir göreve atanmasını ister.

Bunu yapmak Türk ordusunun en kıymetli, en bilgili subayının meslek hayatını körleştirmek demekti. Harbiye Nezareti bu istek üzerine O'nu 27 Ağustos 1911'de Trablusgarp Tümeni Kurmay Başkanlığı'na tayin edip oraya gönderilmesini Selanik'e bildirir. Fakat Mustafa Kemal daha yola çıkmadan Harbiye Nezareti'nin 13 Eylül 1911 tarihli emriyle Genelkurmay Başkanlığı dairesine tayin edilir.[34]

Çetin Bir Direniş: TrablusgarpSavaşı'nda Mustafa Kemal

Mustafa Kemal, Selanik'ten İstanbul'a atandıktan kısa bir süre sonra Avrupa büyük devletler ailesine girmenin yolunun sömürge sahibi olmaktan geçtiğini düşünen İtalyanlar, 29 Eylül 1911'de Kuzey Afrika'da bir Türk toprağı olan Trablusgarp'a saldırdılar.[35]

İtalyan saldırısı başladığı sırada geniş Trablusgarp topraklarında toplam 2450 kişilik çok cüz'i bir Türk askeri bulunuyordu. Hiç kimse güçlü, modern ve sayıları yüz bini aşan İtalyan çıkartma birlikleri karşısında Türk kuvvetlerine başarı şansı tanımıyordu. Trablusgarp'ta bulunan 42. Tümenin kuvvetlerinin çok büyük bölümü Şeyh İdris Ayaklanması'nı bastırmak üzere Yemen'e gönderilmişti. İki bağımsız süvari alayı lağvedilmiş; top ve tüfekler ise eskidikleri gerekçesiyle İstanbul'a götürülmüş, yerlerine yeni silahlar gönderilmemişti. Bölgenin valisi başta olmak üzere mülki ve askeri memurların tamamına yakını izin ve tayin gerekçesiyle Trablusgarp'tan ayrılmışlardı. Yeni tayin olan memurlar ise henüz görev bölgelerine ulaşamamışlardı. İtalyanların Trablusgarp'ı kolayca işgali için tüm şartlar uygundu. Bu şartları dikkate alan siyasî ve askerî çevreler, Trablusgarp'ı savunmanın imkansız olduğunu düşünüyorlardı. Hatta Osmanlı Hükümeti de aynı düşüncede olduğu için İtalyanları savaştan vazgeçirtip Trablusgarp'ı uygun şartlarda vermenin yollarını arıyordu. Ancak tüm barış girişimleri sonuçsuz kalınca Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, İtalya'yı barışa zorlayabilmek için tüm imkanların kullanılarak direnişe geçilmesini emretti.[36]

Uzakta da olsa vatanın bir parçasının işgale uğraması, idealist genç Türk subayları arasında büyük bir yankı yarattı. Bunların zihinlerinde Trablusgarp'ı İtalyanlara karşı gerilla savaşı ile savunmak fikri vardı. Bunun için öncelikle Trablusgarp'a ulaşmak gerekiyordu. Ne var ki, hükümetten umdukları desteği göremiyorlardı.

Direnişin devamını isteyen Harbiye Nazırlığı, İtalya'ya resmen savaş açılmadığı için, kendi subaylarını gönderme sorumluluğunu almak istemiyordu. Gönüllü olarak direnişe katılmak isteyen subayların arasında geleceğin büyük önderi Mustafa Kemal, Berlin Askerî Ataşesi Enver Bey, Ali Fethi Bey, Süleyman Askerî Bey ve onlarla aynı arzuyu paylaşan yüzlerce subay vardı. Hepsi de cepheye ulaşabilmenin hesaplarını yapıyorlardı. Deniz yoluyla gitmeleri imkansız görünüyordu. Kara yoluyla Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a ulaşmayı planlıyorlardı. İngiliz ve Fransızların geçiş izni vermeyecekleri ihtimali de gözden uzak tutulmuyordu. Yakalanma ihtimaline karşı topluca değil, küçük gruplar halinde yola çıkılacaktı.[37]

Genç Kolağası Mustafa Kemal, 15 Ekim 1911'de beraberinde Yakup Cemil Bey ve bir grup arkadaşıyla Mısır üzerinden Trablusgarp'a gitmek üzere yola çıktı. İhtiyaçları olan parayı temin için İttihat ve Terakki Genel Merkezi'ne müracaat etmişler, fakat tek kuruş alamadan elleri boş dönmüşlerdi. Buna rağmen bu vatansever insanlar kararlarından vazgeçmemişler ve Mustafa Kemal'in verdiği senet karşılığı Ömer Fevzi Bey'den 200 İngiliz lirası borç alarak yola çıkmışlardı.[38]

İlk bakışta Osmanlı hükümetinin dahli olmadan yapılan gönüllü bir hareket gibi görünse de Mahmut Şevket Paşa'nın Trablusgarp Kumandanlığı'na gönderdiği 20 Teşrini evvel 1327 (2 Kasım 1911) tarihli telgrafta Mustafa Kemal'in bazı şeyhleri ve Sünusileri teşkilatlandırmak için Calu'ya hareket ettiği; oradan şeyhlerden birini büyük Sünusi tekkesine göndereceği ve bölgeden mühim bir kuvvet toplayarak Bingazi veya Trablusgarp'a sevk edeceğinin bildirilmesi, onun İstanbul'da yola çıkmadan önce Harbiye Nazırı ile görüştüğünü ve talimat aldığını göstermektedir.[39] İtalyan işgal tehlikesi kuvvetlendiğinde Osmanlı Hükümeti'nce düşünülen savunma önlemlerinden biri de Kuzey Afrika'da büyük etkinliği olan Sünusi tarikâtı mensuplarını direnişe teşvik etmek olmuştur. İşgal başladıktan sonra Sünusiler nezdine Mustafa Kemal'in gönderilmesi çok manidardır. Harbiye Nezareti Mustafa Kemal'e bu emri verirken onun örgütleyicilik ve insanları etkileme yeteneğinin farkındadır. Eğer o, diğer gönüllü subaylardan üstün ve dirayetli olmasaydı kendisine böylesine hayati öneme haiz bir görev verilmezdi.

"Gazeteci Mustafa Şerif" takma adıyla yola çıkan Mustafa Kemal, Mısır'da hastalandığı için İskenderiye'de on beş gün kadar hastanede yatar. Biraz iyileştikten sonra bu sırada İskenderiye'ye gelen arkadaşları Nuri ve Fuat Beylerle tekrar yola çıkarlar. Defalarca İngiliz sınır devriyelerine yakalanma tehlikesi atlatıldıktan sonra Tobruk'taki Türk karargahına ulaşırlar.[40] Burada onları Tobruk ve havalisi kumandanı Edhem Paşa karşıladı. Bu üç arkadaş savaşa Tobruk cephesinde katıldılar. Mustafa Kemal gibi çok kıymetli bir kurmay subaydan yararlanmak isteyen Edhem Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 14 Aralık 1911 tarihli telgrafla Mustafa Kemal'in emrine tayinini istedi.[41]

1908'de Trablusgarp ve Bingazi halkını tanıma fırsatı bulan Mustafa Kemal, bu defa da nasıl bir yol izlemesi gerektiğini biliyordu. Önce yörenin eşrafıyla toplantılar düzenledi. Direnişe katılanların düzensiz ve adeta silahsız olduklarını gördü. O bölgenin en nüfuzlu insanlarından biri olan Şeyh Mebri ile görüşmesinde ona "din kardeşim" diye seslenerek güvenini kazandı. Yaptığı konuşmalarda insanların dinî ve millî duygularını galeyana getirerek son İtalyan askerî kovulana kadar savaşmaya yemin ettirdi. Başta Şeyh Mebri olmak üzere bir çok kabile reisi, Mustafa Kemal'in emrinde olduklarını bildirdiler. Daha sonra Büyük Sünusi tekke ve zaviye şeyhleri ile görüşen Mustafa Kemal, o sırada en büyük şeyh konumunda olan Şeyh Ahmet es-Sünusî'nin sevgisini ve desteğini kazandı.[42] İkisi arasındaki dostluk daha sonraki yıllarda da devam etti. Memleketini terk etmek zorunda kalan Şeyh Ahmet es-Sünusi, Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal'in yanı başında yer aldı.

Mustafa Kemal'in sağladığı güven ve ikna gücü sayesinde sayıları on binlere ulaşan gönüllü direniş kuvvetleri örgütlenerek İtalyanlara karşı amansız bir savaşa giriştiler.[43]

Mustafa Kemal, Tobruk'ta iken binbaşılığa yükseltildi. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nin 29 Kasım 1911 tarihli telgrafı ile 27 Kasım'da binbaşılığa yükseltildiği bildirilmişti. Aynı telgraftan Mustafa Kemal'in adı geçen dairenin 1. şubesinde değil, 3. şubesinde görevli olduğu anlaşılmaktadır.[44]

Kısa bir süre sonra Edhem Paşa'nın ikmal işleri kumandanlığına atanması üzerine Mustafa Kemal Tobruk Kumandanı oldu.[45] Komuta ettiği birliklerde ilk önemli başarısını 21/22 Aralık gecesi gerçekleştirdiği bir baskın taarruzla elde etti. Modern silahlarla techiz edilmiş iki İtalyan taburu mağlup edilerek Tobruk bölgesinin statejik bakımdan önemli iki vadisi ele geçirildi.[46]

Tobruk'ta kazanılan bu zaferden sonra Mustafa Kemal, "Derne Doğu Gönüllüleri Kumandanlığı"na atandı. Bu bölgedeki derme çatma kuvvetleri örgütleyen, eğiten ve askeri bir disiplin altına alan Mustafa Kemal, düşmana karşı gerilla usulüyle saldırılara başladı. Bu saldırılar o kadar etkili oluyordu ki, İtalyanlar istihkamlarından başlarını çıkaramaz hale düşmüşlerdi.[47]

1912 yılı Şubat ayı başlarında görevini Yüzbaşı Fuat'a teslim eden Mustafa Kemal, Derne Umum Kuvvetlerine komuta etmeye başlar. Bu dönemde onun çabaları sonucunda düzenli birliklerin ve milis güçlerinin sayısı oldukça artar. Mustafa Kemal'in başarı ile uyguladığı gerilla taktiği karşısında aciz kalan İtalyanlar, Derne bölgesinde bulunan askerî birliklerini başlarındaki general de dahil olmak üzere değiştirerek yeni birlikler gönderirler.[48]

Yeni Tümen Komutanı Reissali'nin komutasındaki İtalyan kuvvetleri, 11 Eylül 1912'de üç grup halinde saldırıya geçti. İtalyanların hedefi, Derne'nin 12 km güneyindeki Seyyid Aziz bölgesine hakim olmaktı. Sayıca ve silah bakımından çok üstün olmalarına ve taarruzları savaş gemilerince de desteklenmesine rağmen İtalyanlar arzuladıkları başarıyı elde edemediler. Mustafa Kemal, emrindeki küçük muharebe gruplarıyla ileri-geri, sağa-sola kaydırmalar yaparak düşman taarruzu durdurmayı başardı. İtalyanlar ancak tahkim ettikleri bir hattın gerisinde tutunabildiler. Savaşın bitimine kadar da bir daha saldırıya geçmeye cesaret edemediler.[49]

İtalyanlar, Trablusgarp topraklarına 130.000 asker çıkarmalarına rağmen bir askeri başarı elde edememişlerdi. Beyrut'u bombardımanları, Çanakkale Boğazı'nı zorlamaları ve Rodos-On iki Ada'yı işgal etmeleri de Osmanlı Devleti'ni teslimiyetçi bir barışa zorlayamamıştı. Ancak 1912 yılı Ekim ayı başlarında Balkanlar'da başlayan savaş İtalyanlar için bulunmaz bir fırsat yarattı. Osmanlı Devleti barış şartları üzerinde sürdürdüğünü ısrarlarından vazgeçerek 15 Ekim 1912'de imzaladığı Ouchy Antlaşması ile Trablusgarp ve Bingazi'yi İtalya'ya bıraktı.[50]

Mustafa Kemal BalkanSavaşı'nda

Yaklaşık bir yıldır vatanın uzak bir parçasını düşmana karşı kahramanca koruyan Mustafa Kemal, Ouchy Antlaşması'na daha tepkisini bile gösteremeden Balkan devletlerinin saldırılarıyla savaş başlayınca ve peş peşe alınan felaket haberleri üzerine derhal muharebe alanında görev almak istedi (24 Ekim 1912). Hemen yola çıkan Mustafa Kemal, Mısır'a geldiğinde Komanova yenilgisini, Selanik'in düştüğünü, Bulgarların Çatalca önlerine kadar ilerlediklerini haber alınca büyük bir üzüntü

duydu. Türk ordularının bu kadar çabuk ve kolay yenilebileceklerine bir türlü inanmak istemiyordu. Bir an önce savaşa katılmak arzusuna rağmen yolların kapalı olması yüzünden Romanya üzerinden İstanbul'a ulaşabildi.[51] Gelir gelmez savaşın gidişatı hakkında incelemelerde bulundu ve durumu tahmin ettiğinden daha kötü buldu. Gelibolu yarımadası kuzeyindeki berzahın, İstanbul'un savunması açısından taşıdığı önem konusunda Başkumandanlığı uyardı. Bunun üzerine kendisini Bahrisefit Boğazı Kuvvayı Mürettebesi Harekât Şubesi Müdürlüğü'ne tayin ettiler (25 Kasım 1912). Bu kolordu daha sonra Bolayır Kolordusu ismini almış ve Mustafa Kemal de kurmay başkanlığına atanmıştır.[52] Bu görev esnasında Bolayır ve Gelibolu'da bulunan Mustafa Kemal, muhtemel bir düşman saldırısı karşısında Çanakkale Boğazı'nın nasıl savunulabileceğine dair incelemeler yapmak fırsatını buldu. Bolayır'da iken 1 Mart 1913'te yarbaylığa terfi etti. Edirne'nin kurtarılması için birtakım akılcı önerilen sundu ise de dikkate alınmadı.[53]

Aylardır kuşatma altında bulunan Edirne, 26 Mart 1913 günü Bulgar saldırısı sonucunda düşünce, Osmanlı Devleti, Enes-Midye çizgisinin ötesinde kalan tüm Rumeli topraklarını Londra'da imzaladığı anlaşma ile terk etmek zorunda kaldı. Ancak çok geçmeden Balkan devletleri, kazandıkları toprakları paylaşamadıklarından aralarında 5 Temmuz 1913'te savaş başladı. Sırp, Yunan ve Romen ordularından oluşan müttefik güçler, Bulgar ordusunu yenilgiye uğrattılar. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Osmanlı Devleti orduları Trakya'da saldırıya geçti. Mustafa Kemal'in kurmay başkanlığını yaptığı Bolayır'daki kolordu da Dimetoka ve Edirne üzerine yürüdü. Edirne'ye ilk giren birlik, başlarında Mustafa Kemal'in bulunduğu Bolayır kolordusuna bağlı tugaya aitti (22 Temmuz 1913). Ancak bu olay dolayısıyla yine Enver'in adı anıldı ve onun Edirne'yi kurtardığı söylendi. Gerçekte Edirne'ye ilk girenler arasında bulunan Mustafa Kemal'den hiç söz edilmedi.[54]

Balkan Savaşları, Mustafa Kemal'i sarsan acı olaylardan biri olmuştur. O, devletin başına gelecekleri önlemek maksadıyla daha önceden defalarca ordunun siyasetten ayrılması gerektiğini anlatmaya çalışmış ve hatta bu yüzden ittihatçılarla bozuşmuş, ordunun modernleştirilmesi ve iyi eğitilmesi için gayret ve çaba göstermiş, askerin eğitimi ile ilgili kitaplar yazmış, çeviriler yapmış ve bilgili komutanların sevk ve idarelerinde büyük işler başarılabileceğini göstermişti. Selanik'te bulunduğu yıllarda O, Balkan devletleriyle çıkabilecek muhtemel bir savaş halinde Batı Trakya'dan bir kolordu kaydırarak Doğu Trakya'da Ergene ırmağı civarında toplanacak ordu ile Bulgarlara karşı saldırıya geçmeyi, bunun dışındaki bölgelerde kesin sonuçlu muharebelere girişmemeyi planlardı. Savaş esnasında ise onun düşündüklerinin hiç biri yapılmadı. Balkan yenilgisi, Mustafa Kemal'in yüreğinde çok derin acılar bıraktı. O, sadece her zerresi Türk kanı ile sulanarak vatan haline getirilen Rumeli'nin kaybına üzülmekle kalmıyor, aynı zamanda doğduğu büyüdüğü, yıllarca havasını teneffüs ettiği Selanik'in adeta tek kurşun atılmadan düşmana teslim edilmesinin ızdırabını yaşıyordu.[55]

Askeri ve Diplomatik Bir Görev:Mustafa Kemal Sofya AskeriAtaşesi

Bulgaristan ile 29 Eylül 1913'te barış antlaşması imzaladıktan sonra Talat Bey, orduda yapılması düşünülen birtakım değişiklikler için Enver'i başa geçirmeyi düşünüyordu. Mustafa Kemal, Enver tarafından sevilmiyor, hatta kıskanılıyordu. Ayrıca o, Osmanlı ordusunun ıslahı için gelecek

olan Alman subaylarına verilmesi düşünülen yetkilerin aleyhinde bulunuyor, bundan devletin büyük zararlar göreceğini ileri sürüyordu. Diğer yandan hükümetin izlediği politikaya çetin bir biçimde karşı olan ve bunu her fırsatta açıklamaktan geri kalmayan Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyen Enver ve Talat Beyler, onun için Sofya Askeri Ataşeliği görevini uygun görmüşlerdi.[56]

27 Ekim 1913'te Mustafa Kemal, Sofya ataşemiliterliğine atandı; yeni görevine 20 Kasım 1913'te başladı. Sofya askeri ataşesi olması, Mustafa Kemal'in fiilen ordudan çekilmesi ve etkisiz hale gelmesi demekti. Mustafa Kemal'i çok iyi tanıyan Enver, onun değerini biliyor, fakat çok güçlü bir kişiliğe sahip olması yüzünden ondan çekiniyordu. Onu kendi iktidarı için tehlikeli bulan Enver, Mustafa Kemal'in yeniden faal bir askeri görev almasını istemiyordu. Enver Harbiye Nazırı olduktan bir müddet sonra Mustafa Kemal'e sürdürdüğü göreve ek olarak Bükreş ve Çetine askeri ataşeliklerini de verdi.[57]

Harbiye Nezareti'nin Mustafa Kemal'den beklediği en önemli görev, Bulgarlarla Osmanlı Devleti arasındaki askeri sorunların çözümlenmesi, Balkan devletlerinin askeri vaziyet ve hazırlıklarının öğrenilmesiydi. Görevini titizlik ve itina ile yapan Mustafa kemal, İstanbul'a istenen bilgileri göndermeyi başarıyordu. 1914'te Yunanistan'a karşı Bulgaristan ile bir anlaşma yapılması girişimlerinde kayda değer önemli hizmetlerde bulundu. O sırada Bulgaristan Harbiye Nazırı olan General Boyacıyef'in Mustafa Kemal'e gönderdiği 15 Mart 1922 tarihli mektup, bir askeri ateşe olarak bu ülkede ne denli önemli işler başardığını ortaya koyan bir belge niteliğindedir.[58] Mustafa Kemal, Sofya'daki ataşemiliterlik görevinde 20 Ocak 1915 tarihine kadar kaldı.

Bir Kahramanın Doğuşu:Mustafa Kemal Çanakkale'de

28 Temmuz 1914'te insanlık tarihinin en kanlı çatışmalarından biri olan Birinci Dünya Savaşı başladı. Mustafa Kemal, savaşın gidişatını yakından izliyordu. O, savaşı Almanya'nın kaybedeceğini düşünüyor ve Almanya ile ittifak yapılmasına şiddetle karşı çıkıyordu. 2 Ağustos 1914'te Almanlarla imzalanan ittifak antlaşmasına rağmen Osmanlı Devleti, gerekli hazırlıkları yapabilmek için tarafsızlığını ilan etmişti. Goeben ve Braslau adlı Alman savaş gemilerinin Osmanlı'ya sığınmasından kısa bir süre sonra Türk donanmasının 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını bombalaması üzerine Osmanlı Devleti de savaşa girdi. Savaş ilan eden taraf olmak istenmediği için Osmanlı Devleti'nin Rusya, İngiltere ve Fransa ile savaş halinde olduğuna dair "İrade-i Seniyye" ancak 11 Kasım 1914'te yayınlandı.[59]

Savaşın sonucunu kestirmesine rağmen ülkesine hizmet etmek isteyen Mustafa Kemal, orduda aktif bir görev almak isteğini Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya yazdı. Onun istediği özel bir görev değil, rütbesine uygun bir görevdi. Ancak Enver Bey, rakip ve muhalif olarak gördüğü için çekemediği Mustafa Kemal'e böyle bir fırsat vermeyi düşünmüyordu; Sofya'daki görevinin önemli olduğunu ileri sürerek hayır cevabı verdi. Mustafa Kemal, yurt savunmasında daha yüce ve önemli bir görev olamıyacağını, arkadaşları cephede ateş hattında iken kendisinin ataşelik yapamayacağını söylüyor ve Enver'e hitap ederek "Eğer birinci sınıf zabit olmak liyakatından mahrum isem, kanaatiniz bu ise,

lütfen açık söyleyiniz" diyordu. Bu arada Sofya'ya gelen Süleyman Askeri Bey aracılığı ile Irak Cephesi komutanlığının kendisine verilmesini talep etti. Bu başvurunun cevabını beklerken Süleyman Askeri Bey'in Irak Cephesi fiili komutanlığına getirildiğini öğrendi.[60]

Sarıkamış hezimeti, kolay zaferler kazanmayı hayal eden Enver Paşa'nın düşüncelerini değiştirdi. Enver'in hayalperestliği, askeri kifayetsizliği ve basiretsizliği yüzünden yüz bine yakın Türk genci dondurucu soğukta can vermişti. Aynı günlerde yazışmalarla sonuç alamayacağını düşünen Mustafa Kemal, İstanbul'a gitmeye karar vermişti. Eşyalarını topladığı sırada bir telgraf aldı. Bu telgrafta "On dokuzuncu Tümen Kumandanlığına tayin oldunuz, hemen hareket ediniz" deniliyordu (20 Ocak 1915). 2 Şubat 1915'te tayin emrini aldı.[61] Tayin edildiği Tekirdağ'da yeni kurulmakta olan bir tümendi. Bu sırada müttefikler, savaşta zor duruma düşen Rusya'nın yükünü hafifletmek ve en kısa yoldan yardım ulaştırabilmek için Çanakkale Boğazı'nı zorla geçmeye karar vermişlerdi. Bir çıkarma ihtimali her geçen gün kuvvetleniyordu. Mustafa Kemal'in kumandan olarak atandığı On dokuzuncu Tümen, ordu ihtiyatında bulundurulmak üzere önce Maydos'a sonra Bigalı'ya nakledilmişti. Bu sırada Çanakkale Boğazı'nı geçmeye çalışan İngiliz ve Fransız donanmaları başarısız olup geri çekilmişlerdi. Bu başarısızlıktan sonra Çanakkale Boğazı'nı karadan zorlamak üzere Boğaz dışındaki adalarda kuvvet yığmaya başlamışlardı. Bunlar olup biterken tümenin kumandasını devir alan Mustafa Kemal, düşmanın muhtemel çıkarma tehlikesine karşı emrindeki birliklere uyanık olmaları emrini vermişti. Bir taraftan da yeni kurulan tümenini seçkin bir birlik haline getirmek için yoğun bir gayret gösteriyordu. Nitekim On dokuzuncu Tümen, onun çabaları sonucunda bir ay gibi kısa bir sürede güzide bir kuvvet haline gelmiştir.[62]

23 Mart 1915'te Çanakkale bölgesinin savunması için Beşinci Ordu kuruldu ve kumandanlığına Alman Generali Liman von Sanders getirildi. Düşmanın Bolayır'a çıkarma yapacağı düşüncesiyle hareket eden Sanders, savunma planını buna göre hazırlamış ve birliklerin konuşlanmasını da buna göre yapmıştı.[63]

Türk komuta heyeti ise daha başlangıçta kuvvetlerin yarımada kıyılarında düşmanı karşılaması gerektiğini savunuyorlardı. Maydos'a gelen On dokuzuncu Fırka Kumandanı Mustafa Kemal de aynı düşüncedeydi. Mustafa Kemal'e göre, düşman çıkarma teşebbüsünde bulunursa iki noktadan harekete geçerdi. Bunlardan biri Seddülbahir, diğeri ise Kabatepe idi. Bu kıyıları, düşmanı karaya çıkarmadan savunmak mümkündü. O, bu güçlü ihtimali dikkate alarak bölgeyi koruyabilmek için birliklerini bir düşman çıkarma hareketine karşı gece gündüz eğitirken bir taraftan da düşmanın çıkarma yapabileceği noktalar üzerinde düşünmeye devam ediyordu. Düşman Seddülbahir bölgesine çıkarsa, yarımadanın iki ucunu donanmasıyla ateş altına almak imkanını bulacaktı. Düşmanın kuvvetlerinin büyük bölümünü bu bölgeye çıkarma ihtimali yüksekti. Eğer düşman Mustafa Kemal'in düşündüğü gibi bu bölgeye çıkarsa Türk ihtiyat birliklerinin buraya hareketi de düşman baskısı altında yapılabilirdi. Bir de Alçıtepe kaybedilirse düşman Boğaz'ın iç tabyalarını ateş altına alma imkanına kavuşacaktı. Bu nedenlerle O, Seddülbahir bölgesini savunacak kuvvetlerin, sahilde savunma mevzilerinde yerleştirilen kuvvetler olması gerektiği kanaatindeydi. Son derece isabetli olan bu

değerlendirmelerini, 18 Mart günü Müstahkem Mevki Kumandanı Albay Cevdet Bey'e anlattığında onun kendisi gibi düşünmediğini anladı.[64]

Mustafa Kemal'in, düşmanın çıkarma yapma ihtimalini yüksek gördüğü bir diğer bölge olan Kabatepe kıyıları yedi sekiz kilometre uzunluğundaydı. O, bu bölgenin de sahili üzerinde yeterli kuvvetlerle doğrudan doğruya savunulmasını gerekli görüyordu. Savunma hazırlıkları sürdürülürken bir diğer tartışma, kuvvetlerin büyük bölümünün iki Yarımadadan hangisinde konuşlandırılması konusuydu. Mustafa Kemal, baştan itibaren Gelibolu'nun Çanakkale Yarımadası'ndan daha önemli olduğunu ileri sürüyor ve bu fikrini ısrarla savunuyordu. Onun savunduğu ve uygulanmasını istediği fikirlerinden biri de kıyıda bulunan birliklerin yeni gelen kuvvetlerle takviye edilmesiydi.[65]

Düşman gemileri, 25 Nisan 1915 günü tanyeri ağarmadan Arıburnu ve Seddülbahir bölgelerine çıkarma yapmaya başladılar. Mustafa Kemal'in öngörüsü haklı çıkmıştı. Çıkarma başlamadan önce Maydos'ta bulunan On dokuzuncu Tümen bağlı bulunduğu Üçüncü Kolordu'dan gelen emre göre, genel ihtiyat gücü olarak kullanılacaktı. Düşmanın çıkarma harekatına göre, Gelibolu, Maydos, bölgelerinde veya Anadolu yakasında kullanılacaktı.[66] Düşman, Seddülbahir ve Arıburnu'na çıkarma yaptıktan sonra Alçıtepe ile Conkbayırı, Kocaçimentepe'yi ele geçirmeyi, daha sonra ise Kilidübahir üzerinden Çanakkale Boğazı'nın Rumeli kesimindeki merkez tabyaları susturmayı planlamıştı.

Çıkarma başladığında Boğazları savunmakla görevli Beşinci Ordu'nun birliklerinin büyük bir bölümü, liman von Sanders'in öngürelerine göre konuşlandırıldığı için Saroz Körfezi ve Anadolu kesiminde bulunuyordu. Çıkarmanın yapıldığı bölgede Dokuzuncu Tümen ve iki jandarma taburundan ibaret zayıf bir kuvvet bulunuyordu. Bu sırada Saroz Körfezi'nde düşmanın yaptığı deniz gösterisini haber alan Liman von Sanders, atını bu yöne doğru sürerek bazı birliklerin kendisini takip etmesini emretmiş; Gelibolu yarımadasında bulunan Dokuzuncu ve On dokuzuncu Tümenlerden gelen raporlara adeta kulağını tıkamıştı.[67]

Sabaha karşı Arıburnu yönünden gelen top seslerini duyan Mustafa Kemal, derhal bir süvari bölüğünü keşif için Kocaçimen Tepe istikametine göndermişti. Durum çok tehlikeliydi. Arıburnu'na çıkan İngilizler, buradaki Türk birliğini püskürterek Kocaçimen Tepe'ye doğru ilerliyorlardı. Yarımadanın ortadan ikiye bölünmesi, Türk tabyalarının düşürülmesi ve İstanbul yolunun düşman donanmasına açılması tehlikesi doğmuştu. Mustafa Kemal'in birliğini harekete geçirebilmesi için Ordu Komutanı Sanders'in emri gerekiyordu. On dokuzuncu Tüme'nin bağlı bulunduğu Üçüncü Kolordu Komutanı Esad Paşa, iyi bir asker olmakla birlikte ordu komutanından habersiz inisiyatif kullanıp ordu ihtiyatının kullanmayı göze alabilecek bir kimse değildi. Yine de Mustafa Kemal'in birliğini savaşa sokmak için yaptığı başvuruya karşı çıkmadı.

Ordu karargahı ile On dokuzuncu Tümen arasındaki irtibat kesilmişti. Mustafa Kemal, mütereddit ve kararsız kalarak zaman kaybetmenin büyük tehlikeler doğuracağı düşüncesiyle harekete geçmeye karar verdi. 57. Piyade alayını Kocaçimen tepesine doğru hareket ettirdi. Bu tepeye ulaşan Mustafa Kemal, buradan düşman birliklerini göremeyince yanına aldığı birkaç kişiyle

Conkbayırı'na doğru yola çıktı. Fakat arazinin müsait olmaması yüzünden atlarından inip yaya olarak Conkbayırı'na ulaşabildiler. Buraya vardıklarında 261 rakımlı tepeden kıyının gözetleme ve emniyet memuru olan bir Türk müfrezesinin Conkbayırı'na doğru kaçmakta oldukları görüldü. Bunların karşısına çıkan Mustafa Kemal, askerlere niçin çekildiklerini sordu. Cephaneleri bittiği için kaçtıkları cevabını alınca, "Cephaneniz yoksa süngünüz var" diyerek bunlara süngü taktırdı. Bunu gören düşman askerleri, yeni bir direnme ile karşılaştıklarını zannederek durakladılar. Mustafa Kemal, bu olayı anlatırken "Kazandığımız an bu andır" diyecektir.[68]

Kazanılan bu süre zarfında yolda olan 57. Alay'ın öncü bölüğü yetişti. Gelenleri derhal mevzilendirdikten sonra büyük bir kısmını karşı taarruza geçirdi. Durum çok nazik görünüyordu. Conkbayırı'nın mutlaka savunulması gerekiyordu. O gün 57. Alaya yaptırdığı taarruz, "öyle sıradan bir taarruz değil, herkesin başarmak veya ölmek azmiyle harekete susamış olduğu bir taarruzdur." O, askerlerine verdiği emirde, "Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar gelebilir" diyordu.[69]

Mustafa Kemal'in amacı, düşmanı denize dökmekti. Fakat arazinin fundalık ve engebeli oluşu, gece görüş imkanının bulunmaması, gece karanlığından yararlanan düşmanın karaya takviye birlikler çıkarması dolayısıyla bu mümkün olmadı. Ancak O'nun kendi inisiyatifini kullanarak tümenini zamanında savaşa sokması ile Gelibolu yarımadasının stratejik bir parçası olan Kocaçimen platosunun düşman eline geçmesini engellemiş ve ilk andan itibaren düşmanın boğaza hakim olmak planlarını sonuçsuz bırakarak Çanakkale'de Türk savunmasının temellerini atmış oldu. Verdiği kararla Türk milletinin kaderini değiştiren adam olarak anıldı.

Mustafa Kemal, cephedeki başarılarından dolayı 1 Haziran 1915'te Albaylığa terfi ettirildi. 25 Nisan-17 Mayıs 1915 tarihleri arasında bir kolordudan daha büyük kuvvetlere komuta etmişti. Ne var ki, burada da Enver Paşa'nın kıskançlık duyguları devreye girmiş, Mustafa Kemal tekrar tümeninin başına dönmek zorunda bırakıldığı gibi kazandığı başarılarla generalliği çoktan hak ettiği halde ona ancak Albaylık rütbesi layık görülmüştü.[70]

6/7 Ağustos gecesi başlayan İngiliz taarruzunda Mustafa Kemal'in On dokuzuncu Tümeni, çok ağır bir topçu ateşi altında olmasına rağmen düşmanı püskürtmeyi başardı. Conkbayırı'nın 8 Ağustos'ta İngilizler tarafından ele geçirilmesi, çok tehlikeli bir durum yaratmıştı. Geri alınmazsa Gelibolu'daki Boğazı savunan Türk tabyalarının düşmesi kaçınılmaz olurdu. Bir gün sonra 9 Ağustos'ta başlayan Türk taarruzu sırasında Liman von Sandres ve Esat Paşa'nın acizliği yüzünden durum vahim bir hale gelmişti. Mustafa Kemal, Ordu Komutanı'na, sevk ve idareyi bir elde bulundurmak için tüm kuvvetlerin bir komuta altında ve kendi emrinde birleştirilmesinden başka çare olmadığını bildirdi. 8/9 Ağustos gecesi gelen emirle Mustafa Kemal, Anafartalar Grubu Kumandanlığı'na atandı. Böylece arzu edilmediği halde durumu düzeltebilecek tek dirayetli komutan olduğu için şartların zorlamasıyla ona 16. Kolordu'nun ve Anafartalar bölgesinin fiili komutanlığı verilmişti. Mustafa Kemal, 10 Ağustos günü başlayan taarzula Conkbayırı'nı düşmandan geri aldı.[71]

Birliklerine kumanda eden Mustafa Kemal, bu çarpışmalar sırasında yaşadığı ilginç bir olayı şöyle anlatır: “Muharebe meydanında cereyan eden hali temaşa ederken bir şarapnel parçası göğsümün sağ tarafına çarptı. Cebimde bulunan saati parça parça etti. Vücuduma nüfuz edemedi. Yalnızca derince bir kan lekesi bıraktı. Bu saat enkazını bilahare Liman Paşa’ya verdim. O da, aile asalet armasını hâvi kendi saatini bana verdi.”[72]

Anafartalarda 7 Ağustos’ta başlayan kanlı çatışmalar, 21 Ağustos’ta yapılan düşman taarruzuyla doruk noktasına ulaştı. Düşman kuvvetleri, Mustafa Kemal’in askeri dehası karşısında aciz kalmış ve çok ağır kayıplara uğramıştı. O, bu savaştan sonra “Anafartalar Kahramanı” diye anılmaya başlandı.

27 Ağustos’taki son düşman saldırısının başarısızlığa uğramasından sonra Gelibolu yarımadasındaki savaş

önemini kaybetmeye ve siper çatışmalarına dönüşmeye başladı. Alışılagelen küçük çatışmalar Ocak ayına kadar sürdü. İngilizlerin çekilmek istedikleri anlaşılıyordu. Mustafa Kemal, İngilizler bir kısım kuvvetlerini çektikten sonra, geride kalanlar üzerine taarruz edilmesini önerdi. Bu yapıldığı takdirde çok sayıda esir ve malzeme ele geçirmek mümkün olabilecekti. Ancak, bu teklifini komutanlarına kabul ettiremeyince, 10 Aralık 1915’te Anafartalar Grup Komutanlığı’ndan istifa etti.[73] Çanakkale’de kazandığı başarılar, O’nun Türk milletinin yetiştirdiği büyük dahilerden biri olduğunu ve Türklüğün geleceğine yön verebileceğini göstermişti. İstifasından sonra Edirne’ye dinlenmek üzere çekilen 16. Kolordu’nun komutanı olarak birliğinin başında döndü.

Mustafa Kemal KafkasCephesinde

Mustafa Kemal, Birinci Dünya Savaşı’nda en kalabalık Türk ordusuna komuta etmişti. Çanakkale’de emrine verilen kuvvetler, on bir tümen ve bir atlı tugaydan oluşuyordu. Çanakkale’de iyi bir stratejist, iyi bir taktisyen ve birliklerini mükemmel şekilde sevk ve idare kudretine sahip komutan olduğunu ispat etmişti. Ulusların tarihinde böylesine büyük başarılara imza atan kişilere en üst rütbelerin ve unvanların verildiği sıkça görülmüştür. Mustafa Kemal gibi büyük işler başarmış bir insanın fazlasıyla hak ettiği generalliğe yükseltilmesi gerekirdi. Harbiye Nezareti Muamelât-ı Zatiye Dairesi, Mustafa Kemal’in livalığa yükseltilmesi için gerekli işlemleri yaptı ve belgeleri Enver Paşa’ya sundu. O ise belgeleri uzun süre bekletip gerekli olan padişah iradesini almadı. 1 Nisan’da hazırlanan bu belgeler, yedi ay bekletildikten sonra ancak Ekim ayında kendisine Tuğgeneral olduğu tebliğ edildi.[74]

Ruslar, 1915-1916 kışında Kafkas cephesinde saldırılarını sürdürüyorlardı. İngiliz ve Fransızların Gelibolu’dan çekileceklerini öğrenen Ruslar, Çanakkale’deki Türk birlikleri Kafkas cephesine kaydırılmadan ve üstünlük kendilerinde iken amaçlarına ulaşmak için saldırılarını artırmışlardı. Bu saldırılar sonucunda 16 Şubat 1916’da Erzurum düşmüş; Ruslar, Of-Bayburt-Mamahatun hattının doğusuna kadar ilerlemişlerdi. Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti, Erzurum’u geri alabilmek için II. Ordu’yu bölgeye nakletmeye çalışıyordu. Mustafa Kemal’in 16. Kolordusu da bu

orduya bağlıydı. 27 Şubat'ta Edirne'den yola çıkan Mustafa Kemal, 26 Mart 1916'da Diyarbakır'a ulaşarak yeni görevine başladı.[75]

Süregelen Rus saldırıları sonucunda durum kritik bir hal almıştı. Düşmanın Muş ve Bitlis güneyindeki geçitleri zapt ederek Güneydoğu Torosları aşması halinde Irak ve Suriye'deki ordular da tehlikeli duruma düşebilirlerdi. 16 Kolordu'nun 5. tümeni Bitlis'te, 8. tümeni ise Muş'un güneyinde bulunuyordu. Mustafa Kemal'in karargahı ise Silvan'da idi.

12 Temmuz 1916'da Muş'un güneyinde bulunan 8. tümene Ruslar üç misli bir kuvvetle saldırdılar. Üç gün süren çatışmalardan sonra bu tümen, Kulp Boğazı'na çekildi. Rus komutanı, birbirinden uzak olan Türk tümenlerini ayrı ayrı yenmeyi planlıyordu. Kulp Boğazı'na tıkanan 8. tümenin karşısına dört-beş tabur kuvvet bırakarak diğer kuvvetleriyle Çopakçur cephesine taarruza başladı. Bunu sezen Mustafa Kemal Paşa, başında bulunduğu 8. tümeni taarruza geçirerek Kulp Boğazı'nda ve Muş'un güneyinde üç gün boyunca devam eden çarpışmalardan sonra Muş'u geri aldı. Bu durum, Rusları korkuttu; zira, II. Türk ordusuna karşı savaşan bütün Rus kuvvetlerini çevrilmek tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. 8 Ağustos 1916'da ağır zaiyata uğrayan ve binden fazla esir veren düşman, çekilmeye başlamıştı. Bitlis 5. tümen tarafından geri alınmış ve Rus kuvvetleri Ahlat'ın güneyine kadar çekilmişlerdi.[76]

Mustafa Kemal, 17 Şubat 1917'de kurulması planlanan Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanlığı'na atandı. Şam'a giderek IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa ile görüştü. Hicaz ve Suriye'nin vaziyetini inceledikten sonra askerî durumun çok nazik olduğunu, Hicaz'ın boşaltılarak Suriye cephesinin kuvvetlendirilmesini önerdi. Enver Paşa, bu öneriyi kabul etmemekle birlikte Hicaz Kuvve-i Seferiyesi adlı ordunun kurulması fikrinden vazgeçti. Mustafa Kemal de tekrar birliğinin başına döndü.[77]

Ruslarla yapılan muharebeler sırasında Mustafa Kemal, vaziyeti derhal kavramak, ani karar vermek, düşmana göz açtırmadan harekete geçmek, uygulamalarda sorumluluğu üstüne alarak, çok tehlikeli durumların içinden yıldırım hızıyla çıkma kabiliyetini sergilemiştir. 16. Kolordu'nun bölgedeki başarıları, bir kere daha dikkatleri Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde toplamıştır. Ordu komutanı izinle İstanbul'a gidince Mustafa Kemal, II. Ordu Komutanlığı'na atandı (7 Mart 1917). O, ordu komutanı olurken kurmay başkanı da Albay İsmet idi.[78] İsmet Bey'le Hareket Ordusu günlerinden beri tanışıyorlardı. Burada yakın işbirliği dönemi başladı.

Ordu Komutanı olan Mustafa Kemal'in ilk işi, çok çetin geçen kış şartlarında soğuk ve açlıktan kırılan birliklerin, beslenebilecekleri ve korunabilecekleri bölgelere çekmek oldu. Ruslar modern vasıtalardan yararlandıkları halde, kışın çok daha fazla zaiyat vermişlerdi. Türk kuvvetlerinin zaiyatının az olmasında alınan önlemlerin büyük etkisi vardı.[79]

Mustafa KemalPaşa VII. Ordu Komutanı

Irak cephesinde 10 Mart 1917’de İngilizler Bağdat’ı ele geçirdiler. Bu gelişme üzerine Halep’te Enver Paşa’nın başkanlığında toplanan bazı komutanlar, Bağdat’ın İngilizlerden geri alınabilmesi konusunu görüştüler. Toplantı sonunda Bağdat üzerine yapılacak seferde kullanılmak üzere “Yıldırım Orduları Grubu” adı altında bir ordular grubu kuruldu ve başına da Alman Generali Falkenhein getirildi. Mustafa Kemal, 5 Temmuz 1917’de bu grubun içinde yer alan VII. Ordu’nun Komutanlığı’na tayin edildi. Çok geçmeden asıl tehlikenin Irak’ta değil, Filistin’de olduğu gerçeği anlaşılmıştır. Yıldırım Orduları grubu Filistin’de İngilizlere karşı savaşacaktı. Mustafa Kemal Paşa, bu cephede göreve başladıktan sonra, 20 Eylül 1917’de Sadrazam Talat Paşa, Başkumandan Enver Paşa, Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa’ya birer rapor göndererek devlet ve savaş yönetiminin çok kötü olduğunu, halkın içinde bulunduğu sefalet ve perişanlığı, alınması gerekli gördüğü önlemleri dile getirirken emperyalist emeller peşinde koşan Falkenhein’a geniş yetkiler verilmesini de sert bir Üslupla eleştirdi.[80] Enver Paşa, bu raporlara Falkenhein’i tutan ve ona görevinden çekilmesi ve II. Ordu Kumandanlığı’nı öneren kısa cevabından sonra, VII. Ordu Kumandanlığı’ndan istifa ettiği gibi teklif edilen Ordu Kumandanlığı’nı da kabul etmeyip İstanbul’a döndü. 7 Kasım 1917’de genel karargah emrine alındı.[81]

Avrupa’ya Yolculuk

Savaşın en zor ve çetin anlarında zaferler kazanmış, başarılarıyla halkın gönlünde taht kurmuş muzaffer bir generalin açıkta kalması, ordu içinde ve işten anlayan çevrelerde türlü dedikodulara yol açıyordu. Bu durum, hem Enver Paşa’nın itibarını zedeliyor hem de Mustafa Kemal’e karşı duyduğu kuşkuları arttırıyordu. Mustafa Kemal’e acilen bir iş bulmak ve onu İstanbul’dan uzaklaştırmak gerekiyordu. 1917 yılının Aralık ayında Keizer, Osmanlı Padişahı’nı Alman İmparatorluk Karargahı’nı ziyarete davet etmişti. Padişah hasta olduğu için yerine Veliaht Vahidettin Efendi’nin gitmesi kararlaştırıldı ve Mustafa Kemal Paşa’ya Osmanlı Ordusu’nun temsilcisi olarak Almanya’ya gitmesi önerildi. Tahta çıkması pek uzak olmayan Veliaht’la tanışmak, ona gerçekleri anlatmak, güvenini sağlamak ve Padişah olunca da devlet işlerinde söz sahibi olmak, hem Mustafa Kemal hem de ülke için çok yararlı olabilirdi. O, bu düşüncelerle teklifi kabul etti. 15 Aralık 1917 ve 5 Ocak 1918 tarihleri arasında yapılan bu resmî gezide, savaşın gidişâtını, devleti bekleyen kaçınılmaz sonuçları bütün açıklığı ile Veliaht’a anlatmaya çalıştı. O’na V. Ordu Kumandanlığı ile Başkumandanlık Vekaleti’ni uhdesine alması hususunda telkinde bulundu.[82]

Almanya’da Ordu Genel Karargahı’nı, cepheleri, İmparator Wilhelm’i, Mareşal Hindenburg’u ve General Ludendorff’u ziyaret ettiler. Dönüş yoluculuğunda Sofya’da istasyonda dostlarıyla görüşen Mustafa Kemal, “Almanya savaşı kaybetmiştir” sözleriyle savaşın sonucuna ilişkin kanaatini ifade etti. Alman cephelerini gezdikten ve Alman Generallerle konuştuktan sonra vardığı sonuç bu idi.[83]

İstanbul’a döndüğünde hastalanan Mustafa Kemal’i muayene eden doktorlar, böbrek rahatsızlığı teşhisini koydular. Bir ay kadar yatağından çıkamadı. Doktorların tedavisi, çektiği ızdırabı dindiremiyordu. Tedavi için Viyana’ya gitmesini tavsiye ettiler. 13 Mayıs’ta yola çıkan Mustafa Kemal, Viyana’da muayene olduğu bir profesörün gerekli görmesi üzerine bir ay kadar sanatoryumda tedavi

edildi. Sonra yine aynı profesörün tavsiyesi ile Karlsbat'a geçti. 5 Temmuz günü ziyaretine gelen bir arkadaşından Mehmet Reşat'ın vefat ettiğini ve Vahidüddin'in tahta çıktığını öğrendi. Mustafa Kemal Paşa, yaverinden aldığı bir telgraf üzerine tedavisini yarım bırakarak İstanbul'a döndü.[84]

Mustafa Kemal Paşa VII. Ordu ve Yıldırım Orduları GrubuKomutanı

Mustafa Kemal, İstanbul'a döndükten sonra birkaç defa yeni Padişah ile görüştü. Vahidettin kendisini dostça karşıladı. Savaş durumuna ilişkin alınmasını gerekli gördüğü önerilerini Padişaha iletti. Ancak umduğu sonucu alamadı. 16 Ağustos 1918 günü yapılan Cuma selamlığında gerçekleşen görüşme esnasında Vahidettin, kendisini 7. Ordu Kumandanlığı'na yeniden tayin ettiğini bildirdi. Görünüşte Mustafa Kemal Paşa'ya büyük şeref bahşedilmişti. Ama o, öyle düşünmüyordu. Bu tayin yine Enver Paşa'nın entirikaları ile elde edilmiş bir sürgün idi.[85]

Yeniden yollara düşen Mustafa Kemal, 26 Ağustos 1918'de Haleb'e ulaştı. Karargâhının bulunduğu Nablus'a vardığında hasta olduğu halde cepheyi teftişe çıktı. Bu yüzden hastalığı arttı ve yatağa girmek zorunda kaldı.

Mustafa Kemal'in bölgedeki askerî durumla ilgili raporlarında zikrettiği akibetler tamamıyla görülmüştü. Falkenhein, daha kuvvetlerini toparlayamadan İngilizler taaruza geçerek Kudus'ü zapt etmişlerdi. Görevden alınan Folkenhein'in yerine Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na Liman von Sanders atanmıştı. Yeni komutan da Suriye'yi adım adım savunmak için geniş bir cephe üzerinde zayıf kuvvetlerle mevzi muharebesi yapmak hatasına düşmüştü.[86]

Yıldırım Orduları Grubu'nun emrinde 7, 8 ve 4. Ordular vardı. Çok üstün İngiliz kuvvetlerine karşı geniş bir cepheye yayılan, mevcut sayıları üçte bire inen, yedek kuvvetlerle desteklenemeyen, iaşe ve ikmal sıkıntıları çeken Türk Ordusu ile bu bölgeleri savunmak çok zordu. 19 Eylül sabahından başlayarak İngilizler, on misli bir kuvvetle 8. Ordu'ya taarruz edip bu ordunun cephesini yardılar. Bu ordunun hezimete uğramasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın emrindeki 7. Ordu'nun da Şeria'nın batısındaki geri çekilme hatları kesilmişti. Şeria nehrinin başlıca geçitleri de düşman eline geçmişti. Liman von Sanders, zamanında kendisini uyaran Mustafa Kemal'i dinlemiş olsa bunlar yaşanmayabilirdi. O, hasta yatağında kendisine ulaşan bilgiler üzerine İngilizlerin böyle bir saldırı yapacaklarını tahmin etmiş ve ordusunun kurmay subayları ile durumu değerlendirip gerekli tedbirleri almıştı. Ne var ki, İngiliz saldırısına ihtimal vermeyen Sanders, hiçbir önlem almadığı için İngilizlere esir düşmekten son anda kurtulmuş ve Mustafa Kemal'in 7. Ordusu da tehlikeli bir duruma düşmüştü. Mustafa Kemal, üstün yeteneğini bir kere daha göstererek hazırladığı plan gereğince 7. ve 4. Orduların işbirliğini sağlamış ve Bisan'da bulunan düşman kuvvetleri durdurularak ilerlemelerine engel olunmuştu. Bu sayede 7. Ordu, 22-23 Eylül günlerinde Şeria'nın doğusuna geçirilebilmişti. Bundan sonra Şam İstikametinde geri çekilme uygulanmaya başlandı (27 Eylül 1918).[87]

Padişah, olağanüstü hizmetleri ve ordusunu imha olmaktan kurtardığı için Mustafa Kemal'e 22 Eylül 1918'de "fahrî yaverlik" unvanını verdi.[88]

Sanders, Şam bölgesinde savunma yapılmasını planlıyordu. Mustafa Kemal, uygulanması mümkün olmayan bu fıkre şiddetle karşı çıktı. O, ancak Şam'ın kuzeyinde bulunan Rayak bölgesinde savunma yapılabileceğini düşünüyordu. Önerisini, Yıldırım Orduları Grubu Komutanı'na ve Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne telgrafla bildirdi. Bu arada Sanders'in emriyle 7. Ordu'yu 4. Ordu Komutanı emrine bırakmış, 28 Eylül'de Rayak bölgesindeki birliklerin komutasını devralmıştı. Aynı gün geri çekilen 7 ve 4. Ordu birlikleri Şam-Rayak hattına alındı. Mustafa Kemal, 29 Eylül günü çektiği telgrafla birliklerin tamamının Rayak bölgesine çekilmesi önerisini Başkumandanlığa iletmiş ve Şam'ın savunulamayacağını anlatmıştır. Gerçekten de Şam, bundan bir gün sonra 30 Eylül günü düştü.[89]

Aynı gün Mustafa Kemal, Rayak'tan da kuzeyde Haleb bölgesine çekilmeyi önermek üzere Humus'ta bulunan Liman von Sanders'in yanına giderek önerilerini anlattı. Sanders'in, onun geri çekilme düşüncesine hak vermesine rağmen kendisinin bir yabancı olduğunu, böylesine hayatî bir kararı ancak memleketin sahiplerinin verebileceğini söylemesi üzerine Mustafa Kemal, "O halde kararım uygulanacaktır" dedi. Daha sonra da kendi düşünceleri istikametinde gerekli emirleri verdi. Sanders'in tutumu, daha önce de çeşitli fırsatlarda bir yabancının cephe kumandanlığı yapamıyacağını savunan Mustafa Kemal'i haklı çıkarmıştı. Eğer Mustafa Kemal, bu geri çekilme kararını vermemiş olsaydı, ileride telafisi mümkün olmayacak derecede kuvvet kayıplarına sebep olacak, Anadolu'yu savunmak zorlaşacaktı.[90]

Bütün kuvvetleri önce Haleb'de toplayan Mustafa Kemal, daha sonra da Haleb kuzeyinde yanları korumalı bir hatta savunma önlemleri aldırdı. İngilizlerin, İskenderun-Belen-Diri Cemal-Tellürrifat hattındaki bu savunma mevzilerine karşı yaptıkları saldırılar durduruldu. 28 Ekim 1918'de Antakya'da bu hattın içine alındı. Mustafa Kemal, daha sonra bu hattı, ulusal sınırlar olarak kabul edecektir.[91]

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti savaştan çekildi. Aynı gün Mustafa Kemal Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na atandı. 31 Ekim günü Adana'da kumandanlığı Liman von Sanders'ten devir aldı. Mustafa Kemal'e göre, müttefiklerimiz için savaş bitmiş olabilirdi. Oysa Türkün bağımsızlık savaşı yeni başlıyordu. Mütarekenin galip devletlere tanıdığı geniş haklara ve birliklerin teslimini gerektiren hükümlere rağmen tespit edilen hattın ulusal sınır olarak kabul edilmesini birliklerinden istemişti. İngilizlerin İskenderun'a asker çıkarma isteklerini reddetmiş ve bunun üzerine Osmanlı hükümeti arasında görüş ayrılıkları çıkmıştı. Mütarekenin ilk günlerinde bazı genç subayların komutasında küçük gruplar oluşturarak derinlikte direnişin devamını sağlayacak önlemler alan Mustafa Kemal, ileride Anadolu'yu savunacak milli gücün temelini atıyordu. Yine bu amaca dönük olarak silah ve mühimmatı güvenli yerlere gizliyordu. İskenderun'u İngilizlere teslim etmemesi üzerine 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grubu ve 7. Ordu lağvedildi ve Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a çağrıldı.[92]

Mustafa Kemal'in 7. Ordu komutanı olarak uyguladığı strateji ve taktik takdire şayandı. Düşmanın genel taarruzunu değerlendirmesi, bu öngörüsü doğrultusunda önceden tedbirler alması, zamanında geri çekilmesi ve bunu bir kuvvet örtüsü gerisinde yapması, savunmanın Anti-Lübnan dağlarında yapılabileceğini düşünmesi, başsız kalmış dağınık birlikleri toplaması, Haleb'de kuvvetlerini gruplandırarak bir felakete sebebiyet vermeden Rayak'tan kuzeye çekilmesi, dikkate değer önemli başarılardır. O, bir kere daha üstün komutanlık yeteneğini, askerî harekâtlar arasında en zorlarından biri olan "geri çekilme"yi başarıyla uygulayarak göstermiştir.

Mütareke'den Sonra Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dakiBazı Faaliyetleri ve Samsun'a HareketiYakın tarihimizde "Mütareke Dönemi" (1918-1922) olarak adlandırılan ve kendine özgü şartları münasebetiyle çok farklı bir evrenin başlangıcını oluşturan Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasıyla birlikte, dört yıldan beri ülkenin farklı cephelerinde sürmekte olan savaşın sona ermesi üzerine toplumda iyimser bir hava oluşturulmaya çalışılmıştı. Zira Mütareke'nin imzalanmasından sonra "seferberliğe son verileceği, genel bir af çıkarılacağı, herkesin işiyle meşgul olacağı, devletin istiklâli ile saltanatın hukukunun kurtarıldığı" yolundaki açıklamalar bu havayı iyice pekiştirmişti. Fakat Mütareke hükümlerinin uygulanması gerekçesiyle girişilen bir dizi uygulamalar ile Mütareke şartlarının gerçekçi şekilde değerlendirilmesi sonucunda, oluşturulmak istenen hava ve ümitlerin, gelişmekte olan durumla hiçbir ilgisinin bulunmadığı anlaşılacaktır. Öyle ki sözde Mütareke hükümlerinin uygulanması gerekçesiyle ülkenin pek çok bölümünün işgal edilmesi bir yana, İstanbul'un da 13 Kasım 1918'den itibaren fiilen işgal altına alınması Mütareke sonrası gelişmelerin kamuoyundaki beklentilerin tam aksi yönünde tezahür edeceğini göstermekteydi.

Mütareke sonrasında olumsuz emarelerin görülmesi üzerine bazı Türk aydınları, devletin ve milletin kurtuluşu yolunda ciddi düşünce ve teşebbüslere girişilmesi gerektiğine inanmaktaydılar. Nitekim Mütareke sürecinde, ordunun durumu ve devletin bu noktada izlemesi gereken siyasete ilişkin olarak çok önemli görüş ve önerilerinin bulunduğunu bildiğimiz Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Ordular Grubu ile 7. Ordu Karargâhı lağvedilip (7 Kasım 1918), Harbiye Nezareti emrine alındığından 13 Kasım 1918 Cuma günü İstanbul'a gelmiştir. Mülga Ordular Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Haydar Paşa'da trenden indiği zaman askeri bir müfreze tarafından resmi törenle karşılanmıştır.[93]

İtilaf Devletleri Donanması'nın da (55-60 parça) İstanbul Limanı'na demirlediği gün başkente gelen Mustafa Kemal Paşa, düşman donanmasını üzüntü ile seyrederek, hiçbir yılgınlık eseri göstermemiş ve "geldikleri gibi giderler" demek suretiyle de onların bir gün bu memleketten kovulacakları hususundaki güvenini belirtmişti.[94]

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a gelir gelmez ilk iş olarak Rauf Bey'le görüşerek beraberce müstafi Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'yı Sadaret Konağı'nda ziyaret ettiler.[95]

Bu esnada Fethi Bey de orada idi. Konuşmalar daha çok, İngiliz taraftarı görünen müstakbel Sadrazam Tevfik Paşa'nın yeniden sadarete getirilmesi konusunda odaklanmıştı.[96]

Ahmet İzzet Paşa, söz konusu görüşmede, kabinenin neden çekildiğini açıkladı. Mustafa Kemal Paşa ise bunun nihayet bir "izzet-i nefis" sorunu olduğunu, muhakkak Tevfik Paşa'ya kabine kurdurmayıp, Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında yeni bir kabinenin kurulması gerektiğini ileri sürdü. A. İzzet Paşa ise Padişah ile çatışarak memleketi daha bunalımlı bir duruma sokmaktan çekindiğini söylediyse de Mustafa Kemal'in ısrarı karşısında onun istediği karara varıldı. Rauf Bey hatıralarında "Paşa'nın teklifini ittifakla tasvib ve kabul ettiklerini, Tevfik Paşa Kabinesi'nin Meclis-i Mebusan'da itimad reyi almasını önlemek için ne şekilde, nasıl çalışmaları gerektiğini konuşarak, bir işbölümü yaptıktan sonra da çalışmaya başladıklarını" belirtir.[97]

Mustafa Kemal Paşa'nın görüşüne göre yeni kurulması planlanan Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin güvenoyu alması engellenebilirse, bazı arkadaşlarıyla birlikte kendisinin de Harbiye Nazırı olarak yeralacağı II. Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulabilecek ve böylelikle de siyasi mücadele sürecinde ilk önemli başarı kazanılmış olacaktı. Aslına bakılırsa bu, Mustafa Kemal Paşa'nın daha Mondros Mütarekesi öncesinde Suriye cephesindeyken ortaya koyduğu bir düşünceydi. Talat Paşa Hükümeti'nin istifa ettiği ve Ahmet Tevfik Paşa'nın yeni hükümeti kurmakta zorlandığı günlerde Padişah'ın Başyaveri Albay Naci Bey'e çektiği telgrafta bir hükûmet formülü tavsiye etmiş ve telgrafın içeriğindeki hususların "münasipse Padişah'a arz edilmesini" istemişti.

"Sulhun çabuk gelmeyeceğini, sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalınacağını, Harbiye Nazırı olmakla vatana o sırada gerekli ciddi hizmetlerde bulunabileceği kanaatinde"[98] olan Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafında söz konusu görevle ilgili doğrudan bir bilgi bulunmuyorsa da, kendisinin Atay'a anlattıklarında "Harbiye Nezareti'ne getirilmek istendiğini çok samimi bir lisanla belirttiğini söylemekte; Rauf Bey'in de yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya Mustafa Kemal Paşa'nın söz konusu göreve getirilmesini önerdiği anlaşılmaktadır.[99]

Neticede, Ahmet İzzet Paşa "vaziyet sulha doğru gelişir ve cephenin bugün arz ettiği tehlike ortadan kalkarsa, Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na getirileceği düşüncesini" izhar ettirdikten sonra yeni kabinede, telgraf metninde belirtilen Fethi ve Rauf Beylerle, Şeyhülislâm Hayri Efendi'ye görev verilmiş; fakat Mustafa Kemal Paşa'ya bir tevcihatta bulunulmamıştır.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelmesinden iki gün önce 11 Kasım 1918'de, müstafi Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin yerine Ahmet Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştu. A. Tevfik Paşa Kabinesi'nin henüz icraata başladığı devrede İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa 15 Kasım'da Padişahı ziyaret etmiş ve görüşme İstanbul basınında da gündeme getirilmiş, ancak görüşmenin içeriğine ilişkin bir bilgi basına yansımamıştır.

Mustafa Kemal Paşa yine bu günlerde bir taraftan A. Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı aldıkları karar gereğince muhalif tavrını sürdürürken, diğer taraftan da basın yoluyla kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda 16 Kasım'da Pera Palas'ta Vakit, Zaman ve Minber gazetelerinin muhabirleriyle yaptığı mülakatta, "Mütarekenin tatbikatı hakkında kendi görüşlerini, bazı anlaşmazlıkların çözüm yolları, Meclis-i Mebusan'ın milleti temsil edip etmediği ve en önemli mesele

olarak da hürriyet ve istiklâlimizin saklı kalması" hususları üzerinde durmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile yapılan mülakatın belirtilen gazetelerde yayınlanmasından sonra 19 Kasım tarihli Minber'de çıkan Ahmet Hulki imzalı ve "Nihüfte Bir Simâ" başlıklı yazıda "…Vatanın emsalini yetiştirmekte cömertlik göstermediği birkaç müstesna zekâdan biri ve hatta birincisi gazetelerde beyanatı çıkan Mustafa Kemal Paşa olduğu" belirtiliyor; "kendisi milletin ve memleketin en çok hünerli evladından biri olduğu halde, en az takdire mazhar olan yine O'dur…" denilerek; "…herhalde istikbal-i vatan Mustafa Kemal Paşa'dan büyük hizmetler beklemede haklıdır" cümlesiyle yazıya son veriliyordu.[100]

Öte yandan yukarıda belirttiğimiz gibi Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gelir gelmez aldıkları karar gereğince A. Tevfik Paşa Kabinesi'ne karşı yakın arkadaşlarıyla siyasi bakımdan muhalefetlerini sürdürürken, kuruluşunda ve yayınında katkısının olduğunu bildiğimiz Minber gazetesi de hükümete yönelik muhalefetiyle kamuoyunu uyarma görevini yerine getirmekteydi.[101]

Burada hemen belirtelim ki, gerek Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, gerekse Minber gazetesinin muhalif tutumlarının nedeni Ahmet Tevfik Paşa'nın şahsı değil, onun başkanlığındaki kabinenin azim ve iradeden yoksun olmasıydı. Olağanüstü şartların yaşandığı bir devrede azim ve irade gücüne sahip bir hükûmet beklentisinin yoğunlaştığı sırada, Mustafa Kemal Paşa, A. Tevfik Paşa Hükûmeti'nin güvenoyu almasını önlemek için Meclis-i Mebusan'a sivil bir kıyafetle giderek milletvekilleri nezdinde kulis ve iknâ faaliyetlerinde bulunduysa da bu girişimden bir sonuç alamamıştır. Gerçi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu girişimlerinin milletvekilleri nezdinde etkili olduğu, gerek oturumların seyri ve tartışmalardan, gerekse oylama neticelerinden bellidir. Fakat bir süre daha görev yapmak isteyen mebusların hisleriyle, meclisin feshedilebileceği endişesi büyük ölçüde neticeyi tayin etmişti.[102]

Böylece düşman karşısında ülkenin ve milletin en çok ihtiyaç duyduğu cesur bir hükûmetin kurulabilmesi şansı kaybedilmişti.[103]

Öte yandan, bir taraftan İtilaf Devletlerinin baskıları, diğer taraftan yeni hükûmet ile Padişah'ın Meclis-i Mebusan hakkındaki kanaatleri, meclissiz bir yönetimin yaratacağı sakıncaların Mustafa Kemal Paşa tarafından sık sık dile getirilmesine rağmen, Vahidettin'i, yeni bir girişime yöneltmiş ve Padişah 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ı Kanun-ı Esasî'den aldığı yetki çerçevesinde feshetmişti.[104]

Padişah'ın bu iradesi üzerine Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının İstanbul'da sürdürdükleri azim ve irade gücüne haiz bir mücadele girişimlerine darbe vurulmakla beraber "yollar çok, mıntıkalar çok" düşüncesinden hareketle Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçerek "Milli Mücadele Hareketi"ni başlatma istikametindeki oluşum sürecini hızlandıracaktır.

Devletin ve milletin kurtuluşu yönündeki ciddi düşünce ve girişimlerin sonuçsuz bırakıldığı, Ermeni Tehciri'nden sorumlu oldukları iddia edilen ittihatçılardan hesap sorulması yolundaki baskılarla, parlamentoya dayanmayan bir siyasi yönetimin hakim kılındığı bugünlerde siyasal eğilimler

arasındaki cepheleşmeler de gerginleştirilmişti. Yine aynı günlerde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının özellikle Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti'nin akim bırakılması ve parlamentonun mutlak surette çalışmasını sürdürmesi yolundaki planlarının sonuçsuz bırakılmasından sonra muhalif taraf şeklinde adlandırabileceğimiz kesimin harekete geçtiğini görüyoruz. Bu hareketin yönü, askerî başarıları ve devlet adamlığı nitelikleriyle kamuoyuna mâl olmuş Mustafa Kemal Paşa ve yakın çevresinin yıpratılmasına odaklanmış, ancak o, böylesi hallerde duyarlı davranarak gerek kendisinin, gerekse ordunun onurunun korunmasına büyük özen göstermiştir.[105]

Sonuçta her geçen gün gelişen ve yaşanan olaylar dönemin ulusçu subaylarından bir kaçı olan Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'in Anadolu'da bir şeyler yapılabileceği düşüncelerini haklı çıkarıyordu. Zira geçen sürede gelişen ve yaşanan olaylar düşmanın gerçek amacını ortaya koymakta, Saray ve çevresinde de işbirlikçi bir politikadan başka bir şey beklenemeyeceğini göstermekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın tarihi kararını verip uygun bir zamanda Anadolu'ya geçmeyi tasarladığı günlerde meydana gelen olaylar bu fırsatı yaratmakta gecikmedi. Gerçek durum tersine olmakla beraber, İtilâf Devletleri Samsun ve yöresinde Türklerin Hıristiyanlara saldırdıklarını iddia ederek hükümetin bunu önlemesini, aksi takdirde duruma kendilerinin el koyacaklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine bölgeye yüksek rütbeli bir subayın gönderilmesi gerekmiş işbaşındaki Damat Ferit Hükûmeti de her yeni hükûmet projesinde adı geçen Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak istediğinden, kendisi için bu göreve atanmak zor olmamıştı. IX. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa'nın görevleri bir talimatname ile saptanmıştı.[106]

Yeni görevinin Padişah tarafından da tasdikiyle Anadolu'ya gitmekle görevlendirilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Harbiye Nezareti'ne yazdığı yazıda kimlerle birlikte yola çıkmak istediği hususundaki görüşünü arz eder. Mustafa Kemal Paşa'nın yazılı müracaatı üzerine Harbiye Nezareti, Sadaret Makamı'na aynı gün bir yazı yazarak; "Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılacak her türlü tebligatın emri altında bulunacak olan vilayet mülkî memurlarının icra etmelerinin tamim edilmesini" ister.[107]

Samsun'a hareket etmek üzere gerekli bütün yazışma ve hazırlıkları tamamlayan Mustafa Kemal Paşa, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan Ali Fethi Bey'in yanısıra bir protokol gereği olarak Sadrazam dahil olmak üzere vedâ ziyaretlerinde bulundu. Bu arada İzmir'in işgal edildiğini öğrendi. İstanbul'dan 16 Mayıs günü ayrılmadan önce sonkez Padişah'a vedâ ziyaretinde bulunarak onunla başbaşa görüştü[108] ve saat 16.00'da Bandırma Vapuru ile yanında Miralay Refet Bey'le maiyyeti olduğu halde Samsun'a hareket etti.

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa karargâhını o zaman Mıntıka Palas Oteli adıyla bilinen yerde kurmuştu. Ancak İngilizlerin, teşebbüsünden çok geçmeden haberdar olduğundan Havza'ya geçerek 28 Mayıs 1919'da tarihe "Havza Genelgesi" olarak geçen genelgeyi yayınlayarak "İzmir, Manisa ve Aydın'ın Yunanlılarca işgali nedeniyle büyük ve heyecanlı mitingler

yapılmasını, milli gösterilerin bütün kasaba ve köylere kadar genişletilmesini, büyük devletlerin temsilcilerine ve hükûmete uyarı telgraflarının çekilmesini" bildirmişti.[109]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu genelgesi hemen aynı gün etkisini gösterdiğinden, General Milnein de baskısıyle Harbiye Nazırı, Mustafa Kemal Paşa'yı geri dönmesi hususunda uyarır. Mustafa Kemal Paşa "İstanbul'a davet sebebini sorduğunda Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'dan aldığı cevapta İngilizlerin kendisinin İstanbul'a geri getirilmesi yönündeki baskı ve taleplerinin olduğu" anlaşılır.[110]

Bu arada Mustafa Kemal Paşa ile Harbiye Nezareti arasında kendisinin geri dönmesi noktasında haberleşmeleri sürdürüldüğü sırada, Ankara'da buluşan Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile muhaberede bulunduktan sonra 19 Haziran'da Amasya'da buluşurlar.[111]

Burada buluşan Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalar ile Rauf Bey ve son gün gelebilen Refet Bey, tarihe "Amasya Tamimi" olarak geçen genelgeyi hazırlayarak 22 Haziran 1919'da mülki ve askeri makamlara şimdilik milli bir sır olmak kaydıyla yayınladılar. "Vatanın tamamiyeti ve milletin istiklali tehlikededir. Merkezi hükümet İtilaf Devletlerinin tesir ve müdahalesi altında bulunduğundan üstüne aldığı sorumluluğun gereğini yapamamaktadır. Milletin istiklalini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Milletin hal ve vaziyetini düşünüp haklı sesini cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden uzak bir milli heyetin vücudu elzemdir…" şeklinde hükümleri içeren tamim, ulusal direniş ve mücadele ilkelerinin bir protokol haline getirilmesi açısından tarihi bir dönüm noktasıdır.[112]

Amasya'da "İstiklal-i Tamme" doğrultusunda kararlar alınırken, İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa'nın azli meselesi gündeme gelmiştir. Amiral Caltrope'un talebi üzerine Mustafa Kemal'in azli meselesi "Vükelâ Meclisi'nde ele alınmış ve Paşa azledilerek hiçbir resmi sıfatı kalmamış olduğundan tebligat ve işarlarının resmi mahiyeti haiz olmadığının icap eden vilayetlere tebliğinin Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi" kararı alınır.[113]

Mustafa Kemal Paşa'nın azli meselesinde Harbiye Nazır'ı Şevket Turgut Paşa ile Dahiliye Nazırı Ali Kemal arasında tartışmaların olduğu anlaşılıyor. Zira kabine toplantısından sonra Şevket Turgut Paşa hemen istifa etmiş, müteakiben de Ali Kemal istifa edecektir.[114]

Bu gelişmelerden sonra artık sıra Samsun ve civarındaki asayişi sağlama görevinden azledilen Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevinden de alınmasına gelmiştir. Yeni Harbiye Nazırı 5 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'yı Padişah adına İstanbul'a çağırır. Mustafa Kemal Paşa ertesi gün bu çağrıya uymayacağını belirten cevabî bir telgraf çeker.

Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1919'da Vükelâ Meclisi'nin kendisinin "ordu müfettişliğinden alınması hususundaki karar tutanağı" üzerine aynı akşam Saray'la telgraf muhaberesinde bulunur. Bu muhabere sonucunda resmi görevine son verildiği kendisine iletilir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa gece saat 22.50'de Harbiye Nezareti'ne 23.00'ten sonra da Padişah'a resmi göreviyle birlikte askerlikten de istifa ettiğine dair bir telgraf çeker.[115]

Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden ayrıldığı gün Harbiye Nezareti Ordu Müfettişlerine ve Kolordulara bir tamim yayınlayarak "hangi nâm ile olursa olsun hususi birtakım teşkilat kurulmasına ve halktan bu yolda mali ve bedeni istekte bulunulmasına askeri ve mülki makamlarca asla fırsat verilmemesi" istenerek milli hareket, İtilaf Devletleri ile İstanbul Hükûmeti ittifakıyla boğulmaya çalışıldı.[116]

Ancak oluşan milli heyecan, bu istekleri yerine getirmekten çok, ülkenin o günkü şartlarında her türlü fedakarlığı göze alarak vatanın bütünlüğü ve milletin istiklali için milli teşkilatları kurmaya ve bu teşkilatların çabalarıyla alınan ortak karar doğrultusunda harekete geçmeye çalışmaktaydı.

Kurtuluş Savaşı ve BaşkumandanMustafa Kemal Paşa

İşgal güçleri ve İstanbul Hükümeti'nin baskıları sonucunda çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalan Mustafa Kemal Paşa, milletin sivil ferdi ve Milli Mücadele'nin lideri olarak ülkenin kurtuluşu için çalışmıştır. O, askerlik mesleğinden istifa ettiği 8 Temmuz 1919'dan Başkumandanlık yasasının kabul edildiği 5 Ağustos 1921 tarihine kadar milli kuvvetlerin örgütlenmesinde, düzenli orduların kurulmasında, iç ayaklanmaların bastırılmasında ve düşmanla yapılan muharebelerde örgütleyici ve yönlendirici bir rol oynamasına rağmen askeri harekâtta komutan olarak fiiilen ve resmen görev almamıştır. Bu süre zarfında diğer arkadaşlarını görevlendirmiş, askerî harekâtı ve askerî hazırlıkları savaşın amacına uygun olarak yönlendirmiş, Sakarya Meydan Muharebesi'nden itibaren ise fiilen ve resmen başkomutanlığı devralmış ve Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar hem harp yönetiminin hem de askerî harekât yönetiminin sorumluluğunu aynı anda taşımıştır.[117]

Batı cephesinde çok üstün kuvvetlerle 10 Temmuz 1921'de başlayan Yunan saldırısı başarıya ulaşmış, Eskişehir düşmüş, İsmet Paşa, Türk ordusunun Alpu-Çifteler hattına çekilmesini emretmişti. Yunanlıların Seyitgazi doğusundaki Kırgız dağını ele geçirmesi üzerine Türk birlikleri daha geriye alınmıştı. 18 Temmuz'da Karacahisar'a nakledilmiş olan Garp Cephesi'ne gelen Mustafa Kemal, duruma müdahale etmek mecburiyetini duymuş ve cephe kumandanına orduyu Sakarya gerisine çekmek üzere Eskişehir'in kuzey ve güneyinde toplanması için talimat vermişti. Savaşan iki ordu arasına nehri sokmak ve Türk ordusuna derlenmek toplanmak için zaman kazandırmayı düşünmüştü. Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle İsmet Paşa, geri çekilme emrini vermiş ve durumu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne vekâlet eden Fevzi Paşa'ya da bildirmişti. Onun da onayı ile çekilme başlamış ve 25 Temmuz'a kadar Türk birlikleri Sakarya'nın doğusuna çekilmişlerdi.[118]

Türk ordusunun bu şekilde geri çekilişinin en büyük sakıncası Eskişehir gibi stratejik bakımdan önemli bir kenti ve birçok toprakları düşmana bırakmaktan dolayı kamuoyunda doğabilecek manevî sarsıntıydı. Mustafa Kemal'e göre bu sakıncalar, kısa zamanda elde edilebilecek başarılı sonuçlarla kendiliğinden ortadan kalkacaktı. Askerliğin gereği, kararsızlığa düşmeden uygulamak gerekiyordu. O da bunu yapmıştı.

Onun tahmin ettiği manevî sakıncalar hemen kendini gösterdi. İlk tepkiler TBMM'den geldi. Özellikle muhalifler, düşman tehlikesinin Ankara yakınlarına gelmesi ile Mustafa Kemal'e sert eleştiriler yöneltmeye başladılar. Mustafa Kemal'i ve kumandanları bu sonuçtan sorumlu tutuyorlardı. Meclis'te heyecan ve hiddet son dereceyi bulmuştu. Milletvekilleri arasında "Ordu nereye gidiyor? Millet nereye götürülüyor? Bu gidişatın elbette bir sorumlusu vardır; O neredédir? Onu göremiyoruz. Bugünkü acıklı ve korkunç durumun asıl sorumlusunu ordunun başında görmek isterdik." şeklinde sesler yükseldiği gibi, son ümidin de kaybolduğuna inananlar bile vardı.[119]

Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini isteyen muhalif grup, bütün bu başarısızlıkları ona yıkıp yıpratmak düşüncesindeydi. Ona inanlar ise, ordunun başına geçtiği takdirde bilgi ve tecrübesiyle ülkeyi kurtaracağını ileri sürüyorlardı. Bazı milletvekilleri de Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesinin son ümidin de yitirilmiş olduğu inancını doğuracağını ve kamuoyunda olumsuz etki yapacağını ileri sürüyorlardı. Ancak yapılan tartışmalarda milletvekillerinin büyük çoğunluğu, Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini son çare ve son önlem olarak görüyorlardı.[120]

Meclisin bu görüşü çabucak halk arasında da yayılmıştı. Tartışmalar karşısında Mustafa Kemal'in sessiz kalması ve komutayı almak için bir girişimde bulunmaması, felaketin yakın ve kesin olduğu inancını yaygınlaştırmıştı. Bunu anlar anlamaz kürsüye çıkan Mustafa Kemal, 4 Ağustos 1921'de verdiği bir öneri ile başkomutanlığı kabul ettiğini bildirdi ve beklenen yararların çabucak elde edilebilmesi için Meclis'in tüm yetkilerinin kendisine verilmesini ve bunun üç ay gibi kısa bir süreyle sınırlandırılmasını istedi. Bu önergenin okunmasından sonra tartışmalar "Başkumandan Vekili" mi yoksa "Başkumandan" mı olması gerektiği üzerinde yoğunlaştı.

Mustafa Kemal, kişisel endişeler taşıyanlara ve Meclis'in iş göremez hale düşeceğinden korkanlara teminat verdi. İstediği yetkileri temin edecek bir kanun tasarısı hazırladı. 5 Ağustos 1921'de yapılan oylama sonucunda "Başkumandanlık Kanunu" kabul edildi. Böylece yaklaşık bir yıl aradan sonra Başkumandan sıfatıyla bütün sorumluluğu üstlenerek Kurtuluş Savaşı'nda askerî harekâtın kumandasını eline aldı.[121]

Sakarya MeydanMuharebesi

Mustafa Kemal Paşa, başkumandan olduktan sonra, birkaç gün Ankara'da çalıştı. İşlerin uyumlu yürümesi için gerekli çalışmaları yaptı. Vekâletler arasında koordinasyonu sağladı. Başkumandanlık karargâhını kurdu. Ordunun insan ve taşıt araçları bakımından kuvvetinin arttırılması, giyecek ve yiyeceğinin sağlanması ve düzenlenmesi ile ilgili önlemleri almak ve hazırlıkları yapmakla uğraştı. 7-8 Ağustos'ta "Tekalif-i Milliye Emirleri"ni yayınlayarak memleket kaynaklarından ordunun yararlanmasını sağladı.[122]

Bu işleri düzenledikten sonra mevzileri dolaşmak ve hazırlıkları yerinde görmek için cepheye gitti (12 Ağustos 1921). Türk ordusunun yerleştiği cephede, ne şekilde ve nerelerde karşı koyacağını ve muhtemel muharebe sahalarını yerinde incelemek için Ankara güneyinde ve Sakarya civarında bir

gezi yaptı. Zihninde, muhtemel Yunan taarruzunun ana hatlarını, düşmanı nerede ve nasıl durdurabileceğini canlandırdı. Stratejik öneme sahip gördüğü bir tepe üzerinde düşmana karşı uygulamayı düşündüğü planı tasarladığı sırada, sevinç telaşıyla atına binerken düştü. Yerde bulunan irice bir taşa çarptığı için birkaç kaburga kemiği kırılmıştı. Ankara'ya dönerek muayene oldu. Doktorlar, sağlığı açısından mutlaka yatması ve dinlenmesini söyledilerse de hayatını riske atarak yirmi dört saat sonra tekrar cepheye gitti. Ayakta durmakta zorluk çektiği için Ankara'dan bir trenden sökülerek getirilen bir koltukta savaşı yönetti.[123]

Her bakımdan üstün olmalarına rağmen düşman saflarında moral çöküntü her gün biraz daha artarken Türk ordusu bir ölüm kalım savaşına hazırlanıyor ve savaşı kazanmaya kararlı gözüküyordu. Düşman ordusu insan ve silah sayısı bakımından Türk ordusuna göre üç katı bir üstünlüğe sahip olduğu halde başkomutanından erine kadar herkes bu savaşı mutlaka kazanacaklarına dair bir inanca sahiptiler. Hareket üslerinden bu kadar uzaklaşan ve bu kadar açıklarda Türk ordusu gibi çetin bir rakip ile karşılaşacak olan Yunan ordusunun başarısından Anadolu Ordusu Başkumandanlığı'nın bile tereddütleri vardı. Uzayacak bir savaşta, Bursa ve İzmir'den yola çıkarak 400-600 km'lik yolu aşıp ikmal yapmaları çok zordu.

24 Temmuz 1921'de Kral Konstantin başkanlığında Başbakan Konstantin Gunaris, Savunma Bakanı Teotakis, Genelkurmay Başkanı Dusmanis, hükümetin askeri danışmanı Stratikos ve Küçük Asya Ordusu Kumandanı'nın katılımıyla bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Küçük Asya Ordusu Kumandanı Papulas'ın isteksizliğine rağmen Ankara'ya kadar ilerlemeye karar verildi.[124]

Papulas, Türk ordusunun büyük bir bölümünün Sakarya'nın doğusuna çekildiğini anlayamamıştı. Bu yüzden iki kolordusu ile Sakarya'nın kuzey ve güney kolları arasından, diğer bir kolordusu ile de kuşatıcı bir şekilde güneyden ilerlemeye karar verdi. Eğer Türk ordusunun nehrin doğusuna geçtiği anlaşılırsa ordu güneye kaydırılacaktı. 13 Ağustos 1921'de ilerlemeye başlayan Yunanlılar, on gün içinde Sakarya savunma hattına dayandılar. 23 Ağustos'ta ilk çatışmalar başladı. 22 gün, 22 gece süren bu uzun, kanlı ölüm kalım savaşını Mustafa Kemal şöyle anlatmaktadır:

"Düşman ordusunun cephemize yüklenerek sol kanadımızdan kuşatacağı yargısına varmıştık. Bu görüşe dayanarak tam bir cesaretle gerekli tedbirleri aldırdım ve yapılacak hazırlıkları yaptırdım. Olaylar görüşümüzü doğruladı. Düşman ordusu, 23 Ağustos 1921'de ciddi olarak cephemize doğru ilerlemeye başladı ve taarruza geçti. Birçok kanlı, bunalımlı safhalar ve dalgalar oldu. Düşman ordusunun üstün grupları, savunma hattımızın birçok parçalarını kırdılar. Bu ilerleyen düşman birliklerinin karşısına kuvvetlerimizi yetiştirdik.

Meydan muharebesi yüz kilometrelik cephe üzerinde oluyordu. Sol kanadımız, Ankara'nın elli kilometre güneyine kadar çekilmişti. Ordumuzun yönü batıya iken güneye döndü. Arkası Ankara'ya iken kuzeye çevrildi. Bunda hiçbir sakınca görmedik. Savunma hatlarımız kısım kısım kırılıyordu. Fakat kırılan her kısmın yerine en yakın yerde hemen yeni bir savunma hattı kuruluyordu. Savunma hattına çok ümit bağlamak ve onun kırılmasıyla, ordunun büyüklüğü ölçüsünde çok gerilere çekilmek

gerektiği teorisini çürütmek için memleket savunmasını başka türlü ifade etmeyi ve bu ifademde direnerek şiddet göstermeyi yararlı ve etkili buldum.

Dedim ki: Savunma hattı yoktur, savunma sathı vardır. O satıh bütün vatandır. Vatının her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük büyük her birlik bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat büyük küçük her birlik, ilk durabildiği, noktada yeniden düşmana cephe kurup savaşa devam eder. Yanındaki birliğin çekilmeye mecbur olduğunu gören birlikler ona tâbi olamaz. Bulunduğu mevzide sonuna kadar dayanmaya ve karşı koymaya mecburdur.

İşte ordumuzun her ferdi, bu sistem içinde her adımda en büyük fedakarlığı gösterecek ve düşmanın üstün kuvvetlerini yıpratıp yok ederek, sonunda onu, taarruza devam güç ve kudretinden yoksun bir duruma getirdi.

Muharebe durumunun bu safhasını sezer sezmez hemen özellikle sağ kanadımızla Sakarya Irmağı doğusunda düşman ordusunun sol kanadına ve daha sonra cephenin önemli yerlerinde karşı taarruza geçtik. Yunan ordusu yenildi ve geri çekilmeye mecbur oldu. 13 Eylül 1921 günü Sakarya Irmağı'nın doğusunda düşman ordusundan eser kalmadı. Böylece 23 Ağustos gününden 13 Eylül gününe kadar, bu günler de dahil olmak üzere yirmi iki gün yirmi iki gece aralıksız devam eden büyük ve kanlı Sakarya Meydan Muharebesi yeni Türk devletinin tarihine, dünya tarihinde pek az rastlanan büyük bir meydan muharebesi örneği kaydetti."[125]

Sakarya'nın doğusunda uygulanan askerî harekât, mevzi savunmasıdır. Bu tür harekâtta önemli olan savunma arazisini, bilhassa ilk savunma hattını her durumda elde tutmaktır. Mustafa Kemal Paşa, bu sert savunma prensibini bir ölçüde yumuşatmış, fakat aynı zamanda harekâttan beklenen amacı koruyan bir prensip geliştirerek uygulamıştır. Satıh savunması anlayışıyla o zamana kadar tüm dünya ordularının uyguladıkları mevzilerde veya hatlarda savunma kavramını tamamen değiştirmiştir. Bu daha farklı ve akılcı bir mevzi savunmasıdır. Ona göre, savunma derinlikte adım adım yapılmalı, düşman derinlikte parça parça imha edilmeli, derinlik içinde adeta boğulmalıdır. Anadolu'nun derinliğine savunmaya imkan veren coğrafi konumundan tarihte ilk defa Mustafa Kemal Paşa yararlanmış, savunmanın derinlikte yapılmasının gerektiğini Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki uygulamasıyla göstermiştir.

Sakarya Muharebesi sonucunda askerî harekât yönü değişmiştir. Bu zafer, Kurtuluş Savaşı'ndaki askerî harekât açısından olduğu gibi, tarihi perspektif içerisinde Türk Milleti'nin süre gelen geri çekilişinin durdurulması ve tekrar ileriye yönelmesi sonucunu da doğurmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'ya Mareşallik Rütbesi ve Gazilik Unvanının Verilmesi

Sakarya Zaferi, bütün yurtta günlerce süren coşkun sevinç gösterileriyle kutlandı. 14-15 Eylûl gecesi, Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın, milletvekili sıfatıyla, Meclis Başkanlığı'na telgrafla gönderdikleri önergede, zaferin kazanılmasındaki rolünden dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya "Mareşallik" rütbesi ile "Gazilik" unvanının verilmesi teklif edildi.

Sunulan önergede, “Bizzat savaş meydanındaki tedbirleriyle âmil ve müessiri olmuş olan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa hazretlerine, Müşirlik rütbesi ve Gazilik unvanı tevcihini teklif ve istirham ederiz. TBMM’nin bu teveccühünün milletimiz tarafından doğrudan doğruya bütün orduya yönelmiş bir eseri takdir ve taltif olacağı kanatinde bulunduğumuzu arz eyleriz” deniliyordu. Meclis üyelerinin büyük çoğunluğunun da aynı arzuyu taşıması üzerine 19 Eylül günü kabul edilen bir yasa ile Türk milletinin bir şükranı olarak Mareşallik rütbesi ile Gazilik unvanı verildi.[126]

Mustafa Kemal Paşa’ya TBMM’ce verilen Mareşallik, askerlik mesleğinde alınabilecek en yüksek rütbedir. Dünya ordularında genel uygulama, mareşal rütbesinin meydan muharebesi kazanan komutanlara yasal yollardan verilmesi şeklindedir. Nitekim Sakarya Meydan Muharebesi’nden sonra Mustafa Kemal ve Fevzi Çakmak’a, Büyük Millet Meclisi tarafından yasa ile verilmiştir.

Gazilik ise Türk toplumunda şehitlikten sonra gelen en yüce unvan ve mertebedir. Düşman yapılan savaştan yaralı veya yara almadan zafer kazanmış olarak dönenlere gazi denilir. Mustafa Kemal Paşa’ya gazi unvanının verilmesi sebebi, Sakarya Meydan Muharebesi’ni kazanan komutan olmasıdır. Dünyada bir çok lider, kendi kendilerine askerî rütbe verip üniforma giyerlerken, Mustafa Kemal Paşa, askerî üniformayı yalnız taşımayı hak ettiği yasal sürelerde giymiş, yasalara aykırı bir şekilde ne bir rütbe taşımış, ne de bir makam işgal etmiştir. O, daima ve her alanda meşruiyeti esas almış, örnek bir asker ve devlet adamı olarak devlet düzenine saygı göstermiştir.

Sad Planı

Sakarya Meydan Muharebesi’nde Türk İstiklâl Savaşı’nın akışını değiştiren büyük bir zafer kazanılmasına rağmen kuşkusuz Yunan kuvvetlerinin tamamen ezilmesi veya imhası söz konusu değildi. Düşman kuvvetlerinin önemli bir bölümü Sakarya’nın batısına geçmişti. Düşmanın yenildiği 13 Eylül günü, gece saat 22.00’de yayınlanan emirde şöyle deniliyordu:

“Tamamen Sakarya batısına atılan düşmanın nehrin batısında mukavemet edip etmeyeceği henüz şüphelidir. Ordunun görevi, durmasına ve düzenlemesine meydan vermeyecek suretle düşman ordusunu bütün kuvvetiyle duraklamadan takip etmektir.” Amaç, Yunan ordusunu takip edip imha etmekti. Oysa zaten sınırlı imkanlara sahip olan Türk ordusu elindeki tüm vasıtaları kullanarak başarılı olmuştu. Son gün Türk toplarının sesinin fazla çıkmamasının sebebi, mermilerinin tükenmek üzere oluşu idi. Takip vasıtaları ise çok eksikti. Özellikle arada Sakarya gibi geçilmesi zor büyük bir nehrin bulunması, takip harekâtını doğal olarak zorlaştırıyordu. Yunanlılar tüm köprüleri imha etmişlerdi. Sayılı geçit noktalarından yalnız süvari ve çok güçlükle bir kısım piyadeler geçebiliyordu. Köprü kurmak için malzeme bulunmadığından, çok basit imkanlarla ve süratle, uygun yerlerde köprüler inşa etmek gerekiyordu.[127]

Mustafa Kemal, 13 Eylül günü emirle 14/15 Eylül 1921 gece yarısından itibaren bütün ülke genelinde seferberlik ilan etti. Yenilen düşmanı Anadolu içerisinde son ferdine kadar imha etmek için ilan edilen seferberlikte hedeflenen gayeye erişinceye kadar silah altına alımlar yapılacaktı. Nitekim

bu emir istikametinde yapılan askere alınanların katılımıyla Türk ordusunun mevcudu 20 Eylül'de 97.524'e yükselmişti. Büyük gayretlerle mevcudu artırılan ordunun beslenip elde bulundurulması ve iyice donatılması Sakarya Meydan Muharebelerinde ortaya çıkan büyük bir sorundu.[128]

Sakarya'dan sonra yapılan takip harekâtının küçük askerî birliklerce yapıldığı için istenilen sonucu vermemesi, TBMM'de eleştirilere yol açmıştı. Ordunun durumu ve eleştirileri dikkate alan Mustafa Kemal Paşa, kesin sonuçlu bir taarruz üzerinde ısrarla duruyordu. Sonbaharda yapılacak bir taarruzun hazırlığına girişildi. Fakat bu kadar kısa süre içerisinde gerekli silah, cephane ve araçların sağlanması mümkün değildi. Sayısı yüz bine yaklaşan orduyu cepheye sürmek, yeterince cephane temin etmek, düşmanla aradaki makinalı tüfenk dengesini sağlamak, süvariler için at, kılıç, yem temin etmek, yaralılar için cephe gerilerinde hastaneler kurmak, Sakarya Meydan Muharebesi'nde şehit olan 1389 subayın yerlerini dolduracak subay ve kumandan bulmak lazımdı. Her şeye rağmen sonbahar taarruzu için gerekli plan hazırlandı ve gizlilik sağlamak için "SAD" adı verildi. Bazı yeni askerî birlikler cepheye getirildi. Ali İhsan Paşa cepheye gelerek karargâhını Bolvadin'de kurdu. Garp Cephesi Kumandanı'nın kanaatine göre "SAD" planının uygulanabilmesi için en az bir aylık zamana ihtiyaç vardır. Bir aylık süre zarfında birinci ordu, Çay-Sandıklı-Dinar bölgesinde toplandı. Birinci Ordu Karargahı Çay'a, cephe karargahı da Akşehir'e taşındı. Bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra cephede inceleme yapan Mustafa Kemal Paşa, ihtiyaçların yarısının dahi tamamlanamadığını gördükten sonra taarruzu ilkbahara bırakmaya karar verdi.[129]

Hazırlık Devresi ve BüyükTaarruz

Taarruz bahara ertelenmekle birlikte hemen taarruz edilecekmiş gibi hazırlıklara devam ediliyordu. Garp Cephesi Kumandanlığı, iki ordu şeklinde örgütlendirildi. Sakallı Nureddin Paşa'nın kumanda ettiği 1. Ordu, Akarçay'ın güney batısında, küçük bağlı birlikleriyle de Menderes Irmağı boyunca uzanan bölgede bulunuyordu. Yakup Şevki Paşa'nın kumandasındaki II. Ordu ise Akarçay'ın kuzeyinde yer alıyordu. Orduların özellikle küçük rütbeli subaylara çok ihtiyacı vardı. Ankara Zabit Namzetleri Talimgâh'ından yetişenler, İstanbul'dan gelenler ve Birinci Dünya Savaşı'nda esir olup kurtulduktan sonra memleketlerine dönen tecrübeli yedek subaylar derhal ordu saflarına alınarak subay ihtiyacı giderilmeye çalışılıyordu. Ordunun er ihtiyacı ise 1899, 1900, 1901 hemen askere alınmasıyla tamamlanmıştı. Tümenlerin mevcutları 7000-9000 kişiye çıkarılmıştı. Ankara ve Adana'daki bazı birlikler, devlet dairelerinde ve diğer kuruluşlarda çalışanların azaltılmasıyla sağlanan askerler, yeni kurulan 16. Tümen ile Kocaeli'de bulunan 17. Tümen Batı Cephesi'ne sevk edildi. Düşmana taarruz için Batı Cephesi'nde toplanan asker sayısı ilk defa iki yüz bine yaklaşıyordu.[130]

İnsan sayısının yeter görülmesine karşılık askerlerin giyimleri iyi değildi. Elbiseler İtalya, Fransa ve yurt içinden sağlanıyordu. Taarruz etmesi planlanan kalabalık bir ordunun silah, cephane, araç ve gereçlerinin yeterli ve bol olması lazımdı. O günün şartlarında bunları temin etmek oldukça güçtü. Aslında İstanbul'da işgal kuvvetlerinin denetimindeki depolarda Türk ordusunun ihtiyacı olan her türlü silah, cephane ve gereç bulunuyordu. Üstelik bunlar Türk milletinin malı idi. Ancak, işgal güçlerinin koruması altında bulunan bu depolardaki askerî malzemeden yararlanmak imkansız denecek

derecede zordu. Bu zorluklara rağmen İstanbul'da değişik isimler altında kurulan bir takım kuruluşlar, depolardan kaçırdıkları veya başka yollardan ele geçirdikleri silah, cephane ve savaş gereçlerini gizlice Anadolu'ya yollamaya devam ediyorlardı. Büyük Taarruz öncesinde bu yolla cepheye ulaştırılan silah, cephane ve gereçlerin sayısı oldukça önemli bir yekun tutuyordu. Türk milleti, tüm zorluklar ve imkansızlıklar karşısında ümidini yitirmiyor, bütün engelleri aşmak için mucizevi işler yapıyordu. Eskişehir'de demiryolu atölyesinde çalışan Ahmet ustanın elinde, kamaları söküldüğü için bir çelik yığını haline gelmiş Türk topları, en ilkel aletler kullanılarak yapılan kamalar sayesinde çalışır hale geliyordu. Yine atölyelerde bir topun mermisi diğer bir topa uyarlı duruma getirilebiliyordu. Yerli imalathaneler sayesinde ordunun kasatura, bomba, mermi ve kılıç eksikleri giderilebilir duruma gelmişti, Diğer silah, araç ve gereçler ise İtalya ve Fransa'dan alınıyordu.[131]

Bir taraftan da ordunun eğitimine özel bir önem veriliyordu. Savaş tecrübelerine dayanılarak hazırlanan eserler, talimnâmeler birliklere dağıtılıyordu. Eğitim amaçlı geziler, konferanslar, savaş oyunları ve tatbikâtlar düzenlendi.[132]

Mustafa Kemal Paşa, ordunun her bakımdan taarruza hazır hale gelmesi için büyük bir çaba harcarken diğer taraftan da Meclis'te muhaliflere karşı mücadele ediyordu. Muhalif milletvekillerinin iddialarına göre, Türk ordusu savunma yapar, taarruz yapamazdı. Bu durumda diplomasi yolunu kullanıp barış istemeyen Mustafa Kemal Paşa'yı suçluyorlardı. 31 Ekim 1921'e muhalif milletvekillerinin karşı olmalarına rağmen kabul edilen bir kanunla Başkumandanlık yetkisi üç ay daha uzatıldı. Başkumandanın Ankara'da ikamet etmesi, 4 Ocak 1922 tarihli Meclis oturumunda muhaliflerin tenkit konusu oldu. Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlığı'n ve Genelkurmay Başkanlığı'nın uygun gördüğü için Ankara'yı karargâh olarak seçtiğini, burada görevlerini iyi bir şekilde yaptıklarını, gerektiğinde ne zaman, nereye gideceğini kendisinin takdir edeceğini söyledi. Ona muhalif olanlar olumsuz propagandadan geri durmuyorlardı. Meclis içinde, kamuoyunda ve hatta orduda ülkenin meçhul bir akibete sürüklendiği kanaatini yaratmaya çalışıyorlardı. Bu olumsuzluklara rağmen 4 Şubat 1922'de Meclis'te yapılan oylama sonucunda Başkumandanlık görev ve yetkileri ikinci defa üç ay daha uzatıldı. 4 Mart 1922 günü cepheyi teftiş etmek üzere Ankara'dan ayrılacağı sırada Meclis'te yapılan gizli oturumda yaptığı konuşmada ordunun neden henüz taarruza geçmediğini şöyle açıkladı:

"Ordumuzun kararı taarruzdur. Ama bu taarruzu erteliyoruz. Sebebi, hazırlığımızı iyice tamamlamak için biraz daha zaman gerekmektedir. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak taaarruz, hiç taarruz etmemekten çok daha kötüdür. Bekleyişimizi, taarruz kararından vazgeçtiğimiz veya bunu başarmaktan ümidimizi kestiğimiz şeklinde anlamak ve yorumlamak yersizdir".[133]

1922 yılı Mayıs ayı başlarında Meclis'e Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık görev ve yetkilerinin süresinin üç ay daha uzatılması hakkında kanun tasarısı sunulduğunda, kendisi hasta ve yatağa düşmüştü. Onun yokluğundan yararlanan muhalif milletvekilleri diğerlerini de etkileyerek oyların dağılmasına sebep oldular. 5 Mayıs günü yapılan oylama sonucunda kanun tasarısı kabul edilmedi. Oylama sonucu açıklandığı andan itibaren Türk ordusu kumandansız kalmıştı. Ortaya çıkan

bu sonuç karşısında Genelkurmay Başkanı ve Bakanlar Kurulu da istifa etmeyi düşündü. Bu istifalar, ülkeyi içinden çıkılamaz derin bir buhrana sürükleyebilirdi. Sonucu öğrenen Gazi Mustafa Kemal Paşa, 6 Mayıs'ta yapılacak gizli oturumda Meclis'e açıklamalar yapacağını duyurdu. Meclisin gizli oturumunda söz alarak, milletvekillerine hitaben yaptığı konuşmada "Başkomutanlık iki gündür belirsiz bir durumda ve boşluktadır. Şu dakikada ordu komutansızdır. Eğer ben orduya komuta etmekte devam ediyorsam, kanunsuz olarak komuta ediyorum. Mecliste beliren oy sonuçlarına göre, hemen komutadan el çekmek isterdim. Başkomutanlığımın sona erdiğini hükümete bildirdim. Fakat, önlenmesi imkansız bir felakete meydan vermeme mecburiyeti ile karşı karşıya geldim. Düşman karşısında bulunan ordumuz başsız bırakılamazdı. Bunun için bırakamadım, bırakamam ve bırakmıyacağım" dedi. Uzun tartışmalardan sonra yapılan oylama sonucunda TBMM 11 red, 15 çekimsere karşı 177 oyla üç ay daha Başkumandanlık görev ve yetki süresini dördüncü defa uzattı.[134]

Hazırlıkları sürdürülen taarruzun planı üzerinde de çalışmalar sürdürülüyordu. Planın esası, 1921 sonbaharında hazırlanan "SAD" planı idi. Cephenin durumuna göre üzerinde bazı tadilâtlar yapıldı. Uşak'a kadar olan taarruz cephesi daraltılarak Afyon ile Ahırdağı arasından, taarruza geçilmesi kararlaştırıldı. Ordunun tümen sayısı on ikiye çıkarıldı. Yunan ordusunun, yedek kolordularını cephenin ortasına almasıyla planın uygulanması daha da kolaylaşmıştı.[135]

Gazi Mustafa Kemal Paşa, aylardır süre gelen askerî hazırlıkların tamamlanmak üzere olduğunu görünce taarruz için kararını vermişti. 16 Haziran 1922'de İzmit-Adapazarı istikametine yapacağı seyahat vesilesiyle Ankara'dan ayrılırken, taarruz kararını, yalnız Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak), Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) ve Milli Savunma Bakanı Kazım (Özalp) Paşalara söyledi. Bu görüşmede onlara taarruz için gerekli son hazırlıkların süratle tamamlanmasını emretti. Taarruzun gizlilik prensibe son derece dikkat eden Mustafa Kemal Paşa, cepheyi her denetlemeye gidişinde düşmanı olan ve kamuoyundan, planlanan askerî harekâtı gizlemek için vesileler kullandı. 27/28 Temmuz 1922 günü gecesi Akşehir'de yapılan toplantıda, taarruz için tüm hazırlıkların tamamlanması kararlaştırıldı. Bir gün sonraki toplantıda Gazi Mustafa Kemal Paşa, komutanlara genel taarruzla ilgili düşüncelerini anlattı. Ankara'ya döndükten sonra 4 Ağustos günü, taarruz kararını hükûmete duyurdu. 21 Ağustos 1922'de ajanslar Gazi'nin Çankaya'da bir çay ziyafeti vereceğini duyurdular. Oysa o, Ankara'dan ayrılmış; 20 Ağustos günü Akşehir'e Batı Cephesi'ne gelmiş ve 26 Ağustos 1922 Cumartesi sabahı için düşmana taarruz için emrini vermişti. 20/21 Ağustos gecesi son bir kez harita üzerinde harekâtın nasıl yapılacağını komutanlara anlatmıştı.[136]

Taarruzu şiar edinen büyük Komutan Gazi Mustafa Kemal Paşa, kuvvetlerin kesin sonuç yerinde toplanması üzerinde özellikle duruyordu. "Yarım hazırlıkla taarruz etmektense hiç taarruz etmemek daha iyidir." düşüncesini savunan Mustafa Kemal, Sakarya Zaferi'nden sonra kesin sonuçlu bir taarruz için bir yıla yakın bir süre beklemiş, ancak 26 Ağustos sabahı iki piyade tümeni ve iki piyade alayı karşısına on bir piyade, üç süvari tümeni toplamış; böylece harp tarihinin en büyük sıklet merkezini tesis etmiştir.[137]

Aylardır hazırlığı yapılan Türk taarruzu, 26 Ağustos sabah saat 5.30'da Türk topçusunun ateşiyle başladı. 26/27 Ağustos günlerinde düşmanın Karahisar'ın güneyinde elli ve doğusunda yirmi-otuz kilometre uzunluğundaki müstahkem cepheleri düşürüldü. Mağlup olan düşman ordusunun bütün kuvvetleri, 30 Ağustos'a kadar geçen süre içerisinde kuşatıldı. 30 Ağustos'ta yapılan ve adına "Başkumandan Meydan Muharebesi" denilen savaş sonucunda düşmanın ana kuvvetleri imha edildi ve çok sayıda esir alındı. Düşman ordusunun Başkomutanı General Trikopis de esirler arasındaydı. Tasarlanan sonuç, beş gün gibi kısa bir süre içinde alınmıştı. 31 Ağustos 1922 günü, Yunan kuvvetleri canlarını kurtarmak için İzmir'e doğrul çekilmeye çalışıyorlardı. Bu durum karşısında Gazi Mustafa Kemal Paşa, "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" emrini verdi. Onun, bu tarihi emri ile Türk milletinin tarihinde bir dönüm noktasına gelinmiştir. 15 Mayıs 1919'da Anadolu'yu işgale başlayan Yunanlılar, Türk topraklarından on dört günde sürüldüler. Zafer ışıklarının parıldamaya başladığı bu dönemde taarruz, sonucun alınacağı son dakikaya kadar tüm şiddeti ile devam etmeliydi.

Takip harekâtı, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın gözetimi altında ve bazı önemsiz çarpışmalarla Türk ordusu lehine gelişiyordu. Ordularla işbirliği yaparak ilerleyen süvari kuvvetlerinin önleyici ve kuşatıcı hareketleriyle Yunan ordusu kalıntıları, hiçbir önemli harekete yeltenemeden 7 Eylül akşamına kadar Batı Anadolu'ya doğru düzensiz şekilde devam ettiler. İşgal altındaki yerleşim birimleri birer birer kurtarılırken Yunan ordusu geçtiği her yeri yakıyordu. Hızlı ilerleyişini sürdüren Türk Ordusu, 9 Eylül 1922 günü İzmir'e girdi. Muzaffer Kumandan Mustafa Kemal Paşa, Belkahve'ye gelerek Bornova-Tepecik yönünde Türk kuvvetlerinin İzmir'e girişlerini, buradan izledi; Türk bayrağının Kadifekale'ye çekilişini ve son düşman kalıntılarının İzmir'i terketmekte olduklarını dürbünle Belkahve'de seyrederken İsmet Paşa'ya "Paşam Anadolu seferi yüzaklığı ile sona ermiştir. Bundan sonra başka işlerimize bakarız." dedi.[138]

Her bakımdan üstün durumda olan Yunan ordusuna karşı kazanılan başarı askerî bir dehanın ürünü idi. Zira Sakarya'nın batısına çekilen düşman, geniş ve son derece önemli stratejik bir harekât alanına yerleşmişti. Bu alan, her çeşit savaş hareketlerine elverişli bulunuyordu. Şimdi de düşman asıl savunma grubu yardımıyla bu alanı Türk birliklerine kapamıştı.

Böyle bir harekât alanında bulunan bir ordu, tüm Batı Anadolu'yu elinde tutar; Kocaeli yarımadasına, İstanbul Boğazı'na Marmara'ya, Çanakkale ve Trakya'ya kadar her türlü etkide bulunabilirdi. Türk ordusu, bu harekât alanı içindeki düşmanı ancak bozguna uğratır ve imha ederse ülke toprakları kurtarılabilirdi.

Türk ordusunun genel zâfiyeti, taarruz stratejisini manevra ve baskın gibi iki önemli etkene dayandırmayı zorunlu kılıyordu. Bu sebeple, Mustafa Kemal Paşa, planlama aşamasında bilhassa hareket serbestliği üstünde durmuştu. Bu yaklaşım, savaş idaresini, kuşatıcı tarzda ve serbest harekât stratejisi içinde gerçekleştirme imkanı vermiştir. Böylece taarruzun durması ve cephenin bir savunma hattına dönüşmesi ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Büyük taarruzda arazi birliklerde doldurulmadan, özellikle ileriye yığılmaktan kaçınılarak ve derinlemesine kademeyle serbestlik sağlanmıştır.

Büyük taarruz, askerî stratejisi açısından, gelecek için örnek alınacak bir çok sonuçlar sağlamıştır. Bir kıskaç harekâtının tüm özelliklerini görmek mümkündür. 22 Ağustos'ta taarruz başladığında Türk ordusunun hedefi, Yunan ordusunun güney kanadını parçalayarak kuşatıcı bir zafer kazanmaktı. Bunun için tek bir vuruşta işi bitirebilmek gerekiyordu. Taarruz süresince düşünülen ve planlanan her şey gerçekleştirilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın en çok uygulanan "mevzi savaşı" anlayışını, Afyon'da kısa sürede yıkmış; modern stratejinin yaratıcısı ve uygulayıcısı olmuştur. Böylece o, askerlik tarihinde "yıldırım harbi" adı verilen yeni bir dönemi başlatan komutan olmuştur.

Yunan ordusunun Afyon'da bulunan mevzii, modern tahkimatın imkanlarıyla hazırlanmıştı. Ancak Mustafa Kemal'in ordusu, zaptedilemez denilen bu mevzii, birkaç saat içinde parçalama başarısını göstererek stratejide "hareket harbi" kavramına yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu uygulama ile, motorlu taşıta sahip olunmadan da yıldırım harbi yapılabileceğini askerî kuramcılara ispat etmiştir.

Son Görev: Boğazlara Doğru İleri Harekat

Anadolu toprakları, Yunan kuvvetlerinden temizlendikten sonra sıra Boğazların ve Doğu Trakya'nın kurtarılmasına gelmişti. Büyük ölçüde amacına ulaşan Mustafa Kemal Paşa, büyük devletlerle bir çatışmaya girişmeden bu bölgeleri ele geçirmek amacı ile ilgililere gerekli emirleri vermişti. İtalyan ve Fransızların savaşmak niyetleri olmadığı Çanakkale'den 19 Eylül'de çekildiklerinde az çok anlaşılmıştı. İlerleyen Türk birlikleri karşısında İngilizler de savaşa girmekten çekiniyorlardı.

Boğazlar bölgesinde Türk ve İngiliz birlikleri arasında çatışma ihtimalinin artması üzerine 19 Eylül'de İzmir'e gelen General Pelle'nin savaşın sürebileceğine dair uyarıları karşısında kararlılığını sürdüren Mustafa Kemal Paşa, Yunanlıları Edirne'ye kadar takip edeceklerini açık açık belirtti. Bu sırada savaşı devam ettirmek isteyen İngiltere Başbakanı Liloyd George, müttefikleri ve dominyonlarından umduğu desteği bulamadığı için sonuçsuz kalmıştı. 3 Ekim'de taraflar arasında Mudanya'da ateşkes görüşmeleri başladı.

28 Eylül günü Boğazlara doğru ilerleyişini sürdüren Türk birliklerine Gazi Mustafa Kemal Paşa, bulundukları son hatta durmaları emrini verdi. Bu emrin sebebi, 20-23 Eylül günleri Paris'te toplanan müttefiklerin barış yollarını aramak üzere Franklin Bouillon'u Anadolu'ya gitmek üzere görevlendirmiş olmalarıydı. 28 Eylül günü İzmir'de Mustafa Kemal ile görüşen Fransız temsilci, Edirne dahil Meriç'ten itibaren bütün Doğu Trakya'nın Türkiye'ye verileceğini bildirmişti. Ancak Mudanya Konferansı görüşmeleri başladığında müttefik delegelerin verilen bu sözlere uygun hareket etmemeleri üzerine Mustafa Kemal Paşa, 6 Ekim günü akşam saatlerinde Türk birliklerine ilerleme emri verdi. İzmit yönünde ilerleyen Türk kuvvetleri 3 Ekim'de Derince'ye kadar girerken, diğer Türk birlikleri ise İzmit-Sapanca ve Kandıra'ya ulaştı. Müttefiklerin 7 Ekim günü Doğu Trakya'nın Türklere verilmesi kararını

bildirmeleri üzerine mütareke görüşmeleri hızlandı ve 11 Ekim 1922 günü mütareke metni imzalandı.[139]

Türk tarihinin en büyük zaferini kazanarak milletini esaret zincirinden kurtaran Gazi Mustafa Kemal Paşa, 2 Ekim günü Ankara'ya döndü. Halk, kurtarıcısını sevinç gözyaşları ve çoşkun gösterilerle karşıladı. İstasyondan TBMM binasına kadar küçük büyük bütün Ankara halkı, yolun iki tarafını da doldurmuştu. Büyük kumandan, kendisini karşılayanların arasından onları selamlayarak Meclis'e kadar yürüdü. TBMM'de bir kutlama ve kabul töreni yapıldı; bunu büyük bir askerî geçit töreni izledi.[140]

Uyguladığı stratejiler, dahiyane icraatları ve parlak zaferleri ile tarihin unutulmaz simaları arasındaki yerini alan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın başkumandanlık görevi, 29 Ekim 1923'te Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine sona erdi.

1 Ord. Prof. Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Asker Kişiliği", Revue Internationel d'Histoire Militaire No: 50, Genelkurmay, Basımevi, Ankara 1982, s. 97; Suat İlhan, Atatürk ve Askerlik, A.K.D.T.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi Atatürkçü Düşünce, Ankara 1992, s. 946; Nurset Baycan, Atatürk ve Askerlik Sanatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1998, s. 7.

2 Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, 1881-1918, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, c. I, S. 4 Ali Güler, Atatürk, Soyu, Ailesi ve Öğrenim Hayatı, Ankara 1999, s. 97-98; Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk Hayatı ve Eseri I., Ankara 1997, s. 8.

3 F. R. Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", Türk Tarih Kurumu Konferansları, c. I., Ankara 1964, s. 83; Kara Harp Okulu Arşivi, 1311 Tarihli Not Defteri.

4. D. V. Mikusch, Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam, İstanbul 1981, s. 28; A. Güler, a.g.e., s. 106-107; U. İğdemir, a.g.e., s. 5.

5 A. F. Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları, İstanbul 1967, s. 17.

6 L. Kingross, Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul 1966, s. 35.

7 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 19.

8 K. H. O. Arşivi, 1314 Tarihli Not Defteri; Celal Erikan, Komutan Atatürk, Ankara 1972, s. 72.

9 K. H. O. Arşivi, Künye Defteri, No: 21; İ. Kurtcephe-M. Balcıoğlu, Kara Harp Okulu Tarihi, Ankara 1991, s. 126-127.

10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye, No: 70340.

11 Jehuda Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Çev. Fahri Çeliker, Ankara 1985, s. 44-45.

12 BOA, İDH, No: 36898; Wallch, a.g.e., s. 54.

13 A. E. Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-yi Hayatı", Vakit Gazatesi, 10 Kanunusani 1338; İğdemir, a.g.e., s. 5.

14 Tahsin Ünal, "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 25, Kasım 1964, s. 40.

15 Kara Harp Okulu Arşivi, 21-A Numaralı Not Kayıt Defteri.

16 Kara Harp Okulu Arşivi, 22 Numaralı Not Kayıt Defteri.

17 U. İğdemir, a.g.e., s. 6; A. Güler, a.g.e., s. 127-153

18 U. İğdemir, a.g.e., s. 6.

19 Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Atatürk'ün Özlük Dosyası; A. Güler, a.g.e., s. 138

20 U. İğdemir, a.g.e., s. 8; Y. H. Bayur, a.g.e., s. 12-13, Atatürk 1 Vatan ve Hürriyet, Derleyen: Muhterem Erenli, 1981, s. 46-47; D. V. Mikusch, a.g.e., s. 45-46.

20 Askeri Yönüyle Atatürk, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Atatürk Serisi Yayınları, Seri No: 14, Ankara 1981, s. 8-9.

21 Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s. 1; Y. H. Bayur, a.g.e., 22-23.

22 Fahri Belen, Atatürk'ün Askeri Kişiliği, İstanbul 1963, s. 52.

23 İsrafil Kurtcephe, Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916), Ankara 1995, s. 22-23, Rachel Simon, "Mustafa Kemal'in Libya'yı İlk Ziyareti", Belleten 46 (1980), s. 84; Afet İnan, "Atatürk'ü Dinledim: Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan", Belleten, C. 8, no: 31, (1944), s. 65-66.

24 İ. Kurtcephe, a.g.e., s. 23-24; R. Simon, a.g.m., s. 95; U. İğdemir, a.g.e., s. 13-14.

25 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 15-16; Seyit Kemal Karaalioğlu, Resimlerde Atatürk, Hayatı, İlkeleri, Devrimleri, İstanbul 1984, s. 35-36: F. Belen, a.g.e., s. 53.

26 İslam Ansiklopedisi, Atatürk Maddesi, s. 724; U. İğdemir, a.g.e., s. 16-17; F. Belen, a.g.e., s. 53; Celal Erikan, Komutan Atatürk, Ankara 1972, s. 59.

27 Behiç Erkin, “Atatürk’ün Selanik’teki Askerlik Hayatına Ait Hatıralar”, Atatürk ve O Günlerden Seçmeler, Tertipleyen: Besim Özgen, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1975, s. 49-50; U. İğdemir, a.g.e., s. 16-17.

28 Afet İnan, Atatürk’ün Askerliğe Dair Eserleri, Ankara 1959, s. 8-9.

29 İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 722; F. Belen, a.g.e., s. 53-54.

30 A. İnan, a.g.e., 12-14.

31 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 30-31

32 Uluğ İğdemir, Yılların İçinden, Ankara 1976, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 121

33 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 48; Uluğ İğdemir, Atatürk’ün Yaşamı, I. Cilt, s. 22; İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 724.

34 İ. Kurtcephe, a.g.e., s. 69; ATASE Arşivi, Klasör: 6, Dosya: 28, Fihrist: 5.

35 ATASE Arşivi, Klasör: 57, Dosya H-1, Fihrist: 1/9

36 Rachel Simon, Libya Between Ottomanism And Nationalism, The Ottoman Involvement in Libya During the War İtaly (1911-1919), Berlin 1987, s. 110 vd.

37 ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya: 106, Fihrist: 26.

38 ATASE Arşivi, Klasör: 57, Dosya H-1, Fihrist: 1/60.

39 ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya; 106. Fihrist: 26/1.

40 ATASE Arşivi, Klasör: 49, Dosya: 231, Fihrist: 1.

41 ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, fihrist: 5-12.

42 ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, Fihrist: 12

43 ATASE Arşivi, Klasör: 61, Dosya: 294, Fihrist: 8

44 Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, Arşiv No: 1-6, Bs. 2, Dolap No: 1, Kutu: 1/1

45 ATASE Arşivi, Klasör: 58, Dosya: 157, Fihrist: 20

46 ATASE Arşivi, Klasör: 36, Dosya: 166, Fihrist: 1-55-56

47 ATASE Arxşivi, Klasör: 60, Dosya: 286, Fihrist: 1-11

48 İ. Revol, "1911-1912 Türk-İtalyan Harbi", Askeri Mecmua, 1 Eylül 1990, Sayı: 58, c. II, s. 15-21.

49 İ. Kurtcephe, a.g.e., s. 215-223.

50 ATASE Arşivi, Klasör: 46, Dosya: 216, Fihrist: 3, 3-1, 5-15.

52 İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 722; C. Erikan, a.g.e., 106-107; Y. H. Bayur, a.g.e., 52-53; U. İğdemir, a.g.e., Suat İlhan, Atatürk ve Askerlik, Ankara 1990, s. 45-46.

53 Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, s. 2; Askeri Yönüyle Atatürk, s. 18-19.

54 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 58; F. Belen, a.g.e, s. 54-55, İslam Ansiklopedisi, s. 722.

55 A. İnan, a.g.e., s. 19

56 Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım, Ankara 1951, c. I, s. 19

57 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 61-62; C. Erikan, a.g.e., s. 108; U. İğdemir, a.g.e., s. 34; Hüseyin Kabasakal, "Mustafa Kemal Sofya Ataşeliğinde" Genelkurmay, Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1982, Ankara 1982, s. 71-84.

58 Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, A III-7, Dosya: 18, Fihrist: 86/1.

59 ATASE Arşivi, Klasör: 270, Sabahattin Selek, İsmet İnönü, Hatıralarım, İstanbul 1969, s. 214

60 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 68-69; U. İğdemir, a.g.e., s. 34-35; C. Erikan, a.g.e., s. 114-115.

61 Naci Kasım, Türkün Altın Kitabı, Gazi'nin Hayatı, İstanbul 1961, s. 28-30; Turhan Feyzioğlu, Ana Çizgileriyle Atatürk'ün Hayatı ve Eseri (Kronoloji), "Atatürk Yolu, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995, s. 306.

62 İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s. 723; M. Özsoy, a.g.m., s. 93

63 ATASE Arşivi, Çanakkale Müstahkem Mevki Kumandanlığı Harp Ceridesi, No: 6/1666, Klasör: 4669, Dosya: H-13, Fihrist: 1-2

64 Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Anafartalar Muharebeleri Raporu, TTK yayını, Ankara 1943, s. 6-7.

65 C. Erikan, a.g.e., s. 120

66 U. İğdemir, a.g.e., s. 9.

67 Necati Ökse, “Bir Kahramanlık Destanı ile Bir Asalet Örneği”, Genelkurmay, Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1981, Ankara 1981, s. 39-40

68 Ruşen Eşref, Mustafa Kemal Çanakkale’yi Anlatıyor, 1981, s. 13-15.

69 R. Eşref, a.g.e., s. 17-18; Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi; C. V., İkinci kitap, Anfibi Harekât, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, Ankara 1978, s. 110.

70 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 79.

71 Cihat Akçakayalıoğlu, Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 35-42.

72 U. İğdemir, a.g.e., s. 73

73 C. Ekiran, a.g.e., s. 138-182.

74 Y. H. Bayur, a.g.e., s. 96.

75 C. Erikan, a.g.e., s. 186-189; Y. H. Bayur, a.g.e., 107-108, F. Belen, a.g.e., s. 58

76 Askeri Yönüyle Atatürk, s. 45-46; Şükrü Tezer, Atatürk’ün Hatira Defteri, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 51-52.

77 N. Kasım, a.g.e., s. 44.

78 Türk İstiklal Harbi’ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, s. 3; C. Akçakalıoğlu, a.g.e., s. 73.

79 F. Belen, a.g.e., s. 79; S. İlhan, a.g.e., s. 58.

80 Raporların metni için bakınız: Y. H. Bayur, a.g.e., s. 122-133.

81 N. Kasım, a.g.e., s. 45-46.

82 Falih Fıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1980, s. 104; Semih Yalçın-Ali Güler, Atatürk, Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği, Ankara 2000, s. 147-148.

83 U. İğdemir, a.g.e., s. 102-117.

84 F. R. Atay, a.g.e., s. 105-106.

85 N. Kasım, a.g.e., s. 60 vd.; Y. H. Bayur, a.g.e., s. 121-122.

86 F. Belen, a.g.e., s. 61-62.

87 S. İlhan, a.g.e., s. 62-63; Askerî Yönüyle Atatürk, s. 50.

88 Utkan Kocatürk, Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 66-67.

89 Sedat Doğruer, Yıldırımın Akibeti, Askeri Matbaa, İstanbul 1917, s. 260-270; Ayrıca Bkz: Y. H. Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhaynla Çatışmasıyla İlgili Bir Raporu", Belleten, c. XX, sayı: 80'den Ayrı Basım, Ankara 1956.

90 S. İlhan, a.g.e., 63-64; Fahri Belen, Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, Ankara 1957, c. 5, s. 108 vd.

91 "Gazi Paşa'nın Hatırat Sayfaları", Hakimiyet Gazetesi, 14 Mart-12 Nisan 1926, Sayı: 26.

92 Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikâtı, Harp Dairesi Yayını, Ankara 1962, s. 53-62.

93 Yenigün, nr. 71, 14 Kasım 1918'den aktaran Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, Türk İnkılap Tarihi, Der Yay., İstanbul-1996, s. 104.

94 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, Remzi Kitabevi, İstanbul-1987, c. 1, s. 341-343, Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, TTK Yay., Ankara-1989, c. 1, s. 28.

95 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem Yay., İstanbul-1983, c. 1, s. 85.

96 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, M. E. B. Yay., İstanbul-1991, c. 1, s. 75.

97 Akşin, a.g.e, s. 85, Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, c. II, s. 370.

98 Aydemir, a.g.e., c. 1, s. 355. Ahmet İzzet Paşa (Furgaç), Feryadım II, İstanbul-1993, s. 278, Kazım Karabekir, Paşaların Hesaplaşması, İstanbul-1992, s. 31-32

99 Geniş bilgi için bkz. Ahmet İzzet Paşa, a.g.e, s. 278, s. 50, Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel Yay., İstanbul-1995, s. 62-63, Rauf Orbay'ın Hatıraları, c. 1, s. 52.

100 Salih Tunç, İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918/1922), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul-1999, s. 56-76.

101 Minber hakkında bkz. Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. 4, Yıl-1988, S. 13, s. 183-193, Fethi Okyar, Üç Devirde Bir

Adam (Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yay. İst-1980, s. 267-269, Atay, Çankaya, Bateş Yay. İst-1980, s. 156-157.

102 Rauf Bey'in Hatıraları, a.g.e, c. II., s. 370, Atay, a.g.e, s. 84-85.

103 Sabahattin Özel, "Mondros'tan Samsun'a Atatürk", İst. Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı-X, Yıl-1999, s. 206

104 Ali Fuat Türkgeldi, Görüp-İşittiklerim, TTK Yay., Ank. -1987, s. 167.

105 Sabahattin Özel, a.g.m., s. 208.

106 Özel, a.g.m., s. 212-213, Ayrıca bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), c. 1, Ank-1981, Ali Fuat Cebesoy, Milli

Mücadele Hatıraları, İst-1983, s. 40-41, Rauf Orbay'ın Hatıraları, c. II, s. 402-404.

107 Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, I. Kitap, s. 80.

108 Konu hakkında bkz. Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 118-125, Rauf Orbay'ın Hatıraları, a.g.e, c. III, s. 17, T. B. M. M. Z. C., c. 1, s. 10.

109 Gökbilgin, a.g.e, I. Kitap, s. 85, Nutuk-Söylev, TTK Yay. Ank-1986, c. 1, s. 31-32.

110 Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, İst-1975, c. 1, s. 232, TBMM Z. C., c. 1, s. 10.

111 Rauf Orbay'ın Hatıraları, a.g.e, c. III, s. 19.

112 Aynı yer.

113 Jaeschke, a.g.e, s. 45, Gökbilgin, a.g.e, s. 44, Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921), s. 41.

114 Türkgeldi, a.g.e, s. 230, Jaeschke, a.g.e, s. 46.

115 Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 48-52.

116 H. T. V. D. Yıl-1952, S. 2, Vesika-34.

117 Askerî hayatını incelediğimiz bu çalışmada, askerlikten istifa ettiği ve askerî harekâtın yönetiminde fiili bir görev almadığı için Mustafa Kemal'in hayatının 9 Temmuz 1919-4 Ağustos 1921 tarihleri arasındaki kesiti ele alınmamıştır.

118 Kemal Atatürk, Nutuk 1919-1927, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 412-413.

119 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, c. IV, 1. b., Milli Eğitim Bak. Yayını, Ankara 1978, s. 94-99.

120 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. II, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 101-103, 110-111,

121 Nutuk, s. 414, 417; Ünsal Yavuz, Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 72-73; Mine Erol, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık Meselesi (Yusuf Kemal Tengirşenk'in Ağzından), A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Araştırmaları Dergisi 1967, C. V, Sayı: 8-9, Ankara 1970, s. 439-441.

122 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar.

123 Süleyman Külçe, Mareşal F. Çakmak, İstanbul 1953, c. IV, M. E. B. Yayınları, İstanbul 1991, s. 108-109.

124 General Papulas'ın Hatırâtı, Çeviri: İbrahim Halil, İstanbul 1927, s. 67.

125 Kemal Atatürk, Nutuk, s. 419-420.

126 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, c. 12 s. 262; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 58, Belge: 1325.

127 Orgeneral Kâzım Özalp, Milli Mücadele 1919-1922 I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1998, s. 216-217; Alptekin Müderrisoğlu, Sakarya 2, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, İstanbul 1982, s. 295; Ayrıca bkz. Türk İstiklâl Harbi, c. 2, 6. Kısım, 1. Kitap, s. 51.

128 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, s. 683.

129 Türk İstiklal Harbi, c. 2, G. kısım, I. Kitap, s. 63.

130 Türk İstiklâl Harbi, c. 2, 6. Kısım, 1. Kitap, s. 13; Ayrıca Bkz. S. Tansel, a.g.e., C. IV, s. 143-144.

131 S. Tansel, a.g.e., s. 143-146.

132 C. Erikan, a.g.e., s. 759-760; Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım, 1. Kitap, s. 140-142.

133 Kemal Atatürk, Nutuk, s. 427-431.

134 Kemal Atatürk, Nutuk, s. 447-448.

135 Türk İstiklâl Harbi, C. 2, 6. Kasım, 2. Kitap, s. 16.

136 C. Akçakkayalıoğlu, a.g.e., s. 386-341; s. Tansel, a.g.e., 158-160.

137 Tuğgeneral Halil Şimşek, Atatürk'ün Asker Kişiliği, Harp Akademileri Komutanlığı Yayını, İstanbul 1998, s. 16

138 Geniş bilgi için bkz., Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi, c. 2, 6. Kısım, 2. ve 3. Kitap; K. Özalp, a.g.e., s. 233-236

139 Geniş bilgi için bkz., Türk İstiklâl Harbi, c. 2, 6. Kısım, 4. Kitap, Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayını, Ankara 1969, s. 76-77.

140 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 27-28.

Arşiv Belgeleri

Kara Harp Okulu Arşivi, 1311 Tarihli Not Defteri.

Kara Harp Okulu Arşivi, 1314 Tarihli Not Defteri

Kara Harp Okulu Arşivi, Künye Defteri, No: 21.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye, No: 70340.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye, No: 36898.

Kara Harp Okulu Arşivi, 21-A Numaralı Not Kayıt Defteri.

Kara Harp Okulu Arşivi 22 Numaralı Not Kayıt Defteri.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Atatürk'ün Özlük Dosyası,

ATASE Arşivi, Klasör: 36, Dosya: 166, Fihrist: 1-55-56.

ATASE Arşivi, Klasör: 60, Dosya: 286, Fihrist: 1-11.

ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, Fihrist: 5-12.

ATASE Arşivi, Klasör: 22, Dosya: 93, Fihrist: 12.

ATASE Arşivi, Klasör: 61, Dosya: 294, Fihrist: 8.

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, Arşiv No: 1-b, Bs-2, Dolap No: 1, Kutu: 1/1.

ATASE Arşivi, Klasör: 58, Dosya: 157, Fihrist: 20.

ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya: 106, Fihrist: 26.

ATASE Arşivi, Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/60.

ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya: 106, Fihrist: 26/1.

ATASE Arşivi, Klasör: 49, Dosya: 231, Fihrist: 1.

ATASE Arşivi, Klasör: 57, Dosya: H-1, Fihrist: 1/9.

ATASE Arşivi, Klasör: 6, Dosya: 28, Fihrist: 5.

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, A III-7, Dosya: 18, Fihrist: 86/1.

ATASE Arşivi, Klasör: 270.

ATASE Arşivi, Klasör: 46, Dosya: 216, Fihrist: 3, 3-1, 5-15

ATASE Arşivi, Çanakkale Müstahkem Mevki Kumandanlığı, Harp Ceridesi, No: 6/1666, Klasör: 4669, Dosya: H-13, F: 1-2.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II., TBMM Basımevi, Ankara, 1980.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 12,

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1.

Araştırma Eserleri, Hatırat ve Makaleler

AHMET İzzet Paşa (Furgaç); Feryadım II, İstanbul, 1993.

AKÇAKAYALIOĞLU, Cihat; Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

AKŞİN, Sina; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem yayınları, İstanbul, 1983.

ARSAN, Nimet; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), Ankara, 1964.

Askeri Yönüyle Atatürk, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Atatürk Serisi Yayınları, Seri No: 14, Ankara 1981.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; Nutuk 1919-1927, (Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara, 1999.

Atatürk 1 Vatan ve Hürriyet, (Derleyen: Muhterem Erenli), Yapı Kredi Bankası Yayınları İstanbul, 1981

"Atatürk", İslam Ansiklopedisi, C. 1, M. E. B. Basımevi, İstanbul, 1993.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, (1911-1921).

ATAY, Falih Rıfkı; Çankaya, İstanbul, 1980.

, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1995.

AYDEMİR Şevket Süreyya; Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

BAYCAN, Nusret; Atatürk ve Askerlik Sanatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998.

BAYUR, Yusuf Hikmet; Atatürk Hayatı ve Eseri I, Ankara, 1997.

, "Mustafa Kemal'in Falkeynhayn'la Çatışmasıyla İlgili Bir Raporu" Belleten, C. XX., S. 80'den Ayrı Basım, Ankara, 1956.

BELEN, Fahri, Atatürk'ün Askeri Kişiliği, İstanbul, 1963.

, Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1957.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), C. I, Ankara, 1981.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi; C. V., İkinci Kitap, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Yayınları, Ankara, 1978.

CEBESOY, Ali Fuat; Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları, İstanbul, 1967.

, Siyasi Hatıralar, İstanbul, 1956.

, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1983.

DOĞRUER, Sedat; Yıldırımın Akibeti, Askeri Matbaa, İstanbul, 1927.

ERİKAN, Celal, Komutan Atatürk, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1972.

ERKİN, Behiç; "Atatürk'ün Selanik'teki Askeri Hayatına Ait Hatıralar", Atatürk ve O Günlerden Seçmeler, (Derleyen: Besim Özgen), Harp Akademileri Komutanlığı yayınları, İstanbul, 1975.

EROL, Mine; “Mustafa Kemal Paşa’nın Başkumandanlık Meselesi” (Yusuf Kemal Tengirşenk’in Ağzından), A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Araştırmaları Dergisi 1967, C. V., S. 8-9, Ankara, 1970.

EŞREF, Ruşen; Mustafa Kemal Çanakkale’yi Anlatıyor, Akbank Yayınları, 1981.

FEYZİOĞLU, Turhan; “Anaçizgileriyle Atatürk’ün Hayatı ve Eseri (Kronoloji)”, Atatürk Yolu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995.

“Gazi Paşa’nın Hatırat Sayfaları”, Hakimiyet Gazetesi, 14 Mart-12 Nisan 1926, S. 26.

GENCER, Ali İhsan-Selahattin Özel, Türk İnkılap Tarihi, Der Yayınları, İstanbul, 1996.

General Populas’ın Hatıratı, (Çev: İbrahim Halil), İstanbul, 1927.

GÖKBİLGİN, Tayyib, Milli Mücadele Başlarken, I. Kitap., Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959.

GÜLER, Ali; Atatürk Soyu, Ailesi ve Öğrenim Hayatı, Ankara, 1999.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S. 58, Belge: 1325.

HİMMETOĞLU; Hüsnü, Kurtuluş Savaşı’nda İstanbul ve Yardımları, C. I., İstanbul, 1975.

İĞDEMİR, Uluğ; Atatürk’ün Yaşamı, 1881, 1918, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

, Yılların İçinden, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

, Atatürk’ün Anafartalar Muharebeleri, TTK Yayınları, Ankara, 1943.

İLHAN, Suat; “Atatürk ve Askerlik” A. K. D. T. Y. K., Atatürk Kültür Merkezi, Atatürkçü Düşünce, Ankara 1992.

İNAN, Afet; Atatürk’ün Askerliğe Dair Eserleri, Ankara, 1959.

, “Atatürk’ü Dinledim: Trablusgarp’ta Hürriyete Karşı İsyan”, Belleten, C. 8, no: 31, (1944),;

JAESCHKE, Gotthord; Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

KABASAKAL, Hüseyin; “Mustafa Kemal Sofya Askeri Ataşeliğine”, Genelkurmay Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1982, Ankara, 1982.

KARAALİOĞLU, Seyyit Kemal; Resimlerle Atatürk, Hayatı, İlkeleri, Devrimleri, İstanbul, 1984.

KARABEKİR, Kazım; Paşaların Hesaplaşması, İstanbul, 1992

KARAL, Enver Ziya; “Atatürk’ün Askeri Kişiliği”, Revue Internationel d’Histoire Militaire, No: 50, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1982.

KASIM, Naci; Türkün Altın Kitabı, Gazi’nin Hayatı, İstanbul, 1928.

KINROSS, Lord; Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul, 1966.

KOCATÜRK, Utkan; Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

KURTCEPHE, İsrafil, Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916), Ankara, 1995.

KURTCEPHE, İsrafil, Mustafa BALCIOĞLU, Kara Harp Okulu Tarihi, Kara Harp Okulu Tarihi Yayınları, Ankara, 1991.

KÜLÇE, Süleyman; Mareşal Fevzi Çakmak, C. I., İstanbul, 1953.

MIKUSCH, D. V.; Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam, İstanbul, 1981.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin; Sakarya 2, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1982.

OKYAR, Fethi; Üç Devirde Bir Adam, (Haz: Cemal Kutay), Tercüman Yay. İst-1980,

ÖKSE, Necati; “Bir Kahramanlık Destanı İle Bir Asalet Örneği”, Genelkurmay Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1981,

ÖZALP, Orgeneral Kazım; Milli Mücadele I 1919-1922, TTK Yayınları, Ankara, 1998

ÖZEL, Salahattin; “Mondros’tan Samsun’a Atatürk”, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı, 1999.

Rauf Orbay’ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, C. II,

REVAL, İ; “1911-1912 Türk-İtalyan Harbi”, Askeri Mecmua, Ankara, 1 Eylül 1940

SABİS, Ali İhsan, Harp Hatıralarım, C. 1., Ankara

SELEK, Sabahattin; İsmet İnönü, Hatıralarım, İstanbul, 1969.

, Anadolu İhtilali, C. II., Kastaş A. Ş. Yayınları, İstanbul, 1987

SİMON, Rachel; “Mustafa Kemal’in Libya’yı ilk Ziyareti” Belleten, C. 8, No: 31, 1944.

, Libya Between Ottomanism And Nationalism, The Ottoman Involvement, Libya During The War Italy (1911-1919), Berlin, 1987.

ŞİMŞEK, Tuğgeneral Halil; Atatürk'ün Asker Kişiliği, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1998.

TANSEL, Selahattin; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. IV., M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1991.

TEVETOĞLU, Fethi; "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IV., S. 13, 1988.

TEZER, Şükrü; Atatürk'ün Hatıra Defteri, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

TUNÇ, Salih, İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi; C. II., 6. Kısım, 1., 2. Ve 3. Kitap., Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1968.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat; Görüp İşittiklerim, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Türk İstiklal Harbi; C. II., 6. Kısım, 1. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1968.

Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1989.

UNAT, Faik Reşit; Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi, C. I., TTK Konferansları, Ankara, 1964.

ÜNAL, Tahsin; "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", Türk Kültürü Dergisi, S. 25, Kasım 1964.

WALLACH, Jehuda; Bir Askeri Yardımın Anatomisi, (Çev: Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985.

YALMAN, Ahmet Emin; "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-yi Hayatı", Vakit Gazetesi, 10 Kanun-i Sani 1338.

YALÇIN, Semih, Ali GÜLER; Atatürk Hayatı, Düşünceleri ve Askeri Kişiliği, Ankara, 2000.

YAVUZ, Ünsal; Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete, TTK Yayınları, Ankara, 1999

Atatürk'ün Soyu: Kızıl Oğuzlar (Kocacıklar) ve Konyarlar / Yrd. Doç. Dr. Ali Güler [s.467-489]

Kara Harp Okulu / Türkiye

Atatürk'ünSoyu HakkındaGenel Bilgiler

Mustafa Kemal Atatürk, 1881 (Rumi 1296) yılında Selanik'te Koca Kasım Paşa Mahallesi Islahhane Caddesi'nde bugün müze olan üç katlı bir evde dünyaya geldi. Babası o sırada kereste ticareti yapan Ali Rıza Efendi, Annesi Zübeyde Hanım'dır. Baba tarafından dedesi, ilkokul öğretmeni olan Kızıl Hafız Ahmet Efendi; anne tarafından dedesi ise, Sofu-zade (Sofi-zade) Feyzullah Efendi'dir.

Mustafa Kemal'in hem baba, hem de anne tarafından soyu Rumeli'nin fethinden sonra buraların Türkleştirilmesi için Anadolu'dan göçürülerek, iskan edilen "Yörük" (Yürük) veya "Türkmenler"den gelmektedir. Bu nedenle, Atatürk'ün soyunun araştırılabilmesi ve anlaşılabilmesi bakımından önce, Anadolu'nun sonra da Rumeli'nin Türkler tarafından fethedilmesi ve Türkleştirilmesi konusunun ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü, hem bu fetih hareketinde, hem de fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde, hem Anadolu'da, hem de Rumeli'nde devletin dayandığı esas unsur, aşağıda işaret edilecek çeşitli sebeplerle "Yörük, Yürük, Türkmen" vb. değişik isimlerle anılan "konar-göçer" Türk unsurları olmuştur.

Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin'in ifadeleriyle; "Yürükler, Oruç Bey'in de sarih surette bildirdiği gibi, Oğuzlardandır. Aşiret, taife, cemaat diye gösterilen, mesela, Türkmen aşireti, Yürük taifesi veya hususi ismiyle bilfarz Oğulbeyli cemaatı olarak rastlanan Türk göçebe halk grupları etnik bakımdan ayrı şeyler olmayıp tek menşeden çıkan ve sonra tali gruplara ayrılarak veya muhtelif grupların birleşmesiyle yeni bir birlik vücuda getiren aynı Türk halk parçalarıdır."[1] "Tarihi kaynaklarımızda da bazen Türkmen bazen yürük olarak rastlanan, seyahatnamelerde bu suretle zikredilen bu Türk halkının menşei itibariyle katiyen Oğuzlardan bulunduğu XV. Asır müverrihlerinden olup da imparatorluğun kuruluş devri hakkında en eski malumatı verenlerden Oruç Bey'in bir münasebetle, (Bu Oğuz taifesi göçgüncü yürükler idi) şeklindeki ifadesiyle de sabittir."[2]

Genel olarak, teorik ve analitik bakımdan Yörüklerle ilgili en ciddi çalışmalardan birisini yapmış olan Prof. Dr. Mehmet Eröz'e göre "Yörük" sözü, "Yörümek fiilinden yapılma, Anadolu'ya gelip yurt tutan göçebe Oğuz boylarını Türkmenleri ifade eden bir kelimedir…Kelime sıfattır; aslı da yüğrükdür. Kelime sıfat halinde ileri, medeni, bilgili, cins ve halis manalarına gelir…Yüğrük kelimesinin kabiliyetli, dirayetli, cesur manalarına geldiğini biz de müşahede ettik…Bütün Yörükler, bu kelimenin yörümek fiilinden müştak olduğunu söylediler. Bize göre göç kısmi hareketi, yörümek umumi, bütün hayat boyunca yapıla gelen fiili gösteriyor…Yörük ve Türkmen aynı manaya gelmekte, Anadolu'ya gelen göçebe Oğuz Türklerini ifade etmektedir. Bütün vesikalar bu göçebelerin Orta Asya'dan geldiklerini göstermektedir… Yörük'le Türkmenin aynı etnik zümreye alem olan iki kelime olduğunu rahatça

söyleyebiliriz. Arşiv vesikalarında bu iki kelime müteradif, eş anlamlı olarak kullanılıyor: Türkman-ı Halep, Yörükan-ı Halep…ilh."[3]

Mustafa Kemal Atatürk'ün baba soyu, Konya/Karaman'dan gelerek Manastır Vilayeti'nin Debre-i Balâ Sancağı'na bağlı Kocacık'a yerleşmişlerdir. Aile sonradan (muhtemelen 1830'larda) Selanik'e göç etmiş; Ali Rıza Efendi de (muhtemelen) 1839'da Selanik'te dünyaya gelmiştir. Dedesi Ahmet ve dedesinin kardeşi Hafız Mehmet'in taşıdığı "kızıl" lakabı ve yerleştikleri nahiyenin adı olan "Kocacık"'ın da gösterdiği üzere; Mustafa Kemal'in baba tarafından soyu Anadolu'nun da Türkleşmesinde önemli roller oynayan "Kızıl-Oğuz" yahut "Kocacık Yörükleri, Türkmenleri"nden gelmektedir.

Atatürk'ün babasının soyu ile ilgili bilinenleri ortaya koymadan önce tarihi devamlılığı gösterebilmek için, Kızıl Oğuzlar ve Kocacıklar ile ilgili belgelere dayalı bilgilerin bilinmesi ve ailenin serüveninin bu temel üzerine oturtulması gerekmektedir. Böylece, Rumeli'nin Türkleşmesi ve Rumeli'nin Osmanlı Devleti dönemindeki teşkilatlandırılması içinde mesele daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün anne soyu da Anadolu'dan gelerek Rumeli'ye iskan edilen Yörük veya Türkmenlere dayanmaktadır. Anne tarafından dedesi Vodina Sancağı'na bağlı "Sarıgöl" de denilen "Kayalar"dan göçerek Selanik yakınlarındaki "Lankaza"ya yerleşen, Sofu-zade (Sofi-zade) Feyzullah Ağa'dır. Yerleştikleri "Sarıgöl" bölgesi, "Sofular" lakabı ve ailedeki hatıraların gösterdiği üzere, Atatürk'ün anne soyu Konya/Karaman'dan Rumeli'ye gelen ve bundan dolayı da "Konyarlar" şeklinde, Rumeli'deki diğer Yörük gruplarından farklı olarak bu adla anılan Yörüklerdendir.

I. Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kızıl Oğuzlar

A. Anadolu'nun Türkleşmesi

1. Malazgirt'ten Önce

Bilindiği gibi Anadolu, en eski çağlardan beri Asya ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüş, çeşitli ırklara mensup birçok kavme yurtluk etmiştir. XI. yüzyılda tam bir "Türk Yurdu" oluncaya kadar Anadolu'da, Mezopotamya'da, Suriye'de ve Kafkasya'da çeşitli devletler kurulmuştur. M.Ö. 4000 yıllarından M.Ö. III. yüzyıla kadar geçen süre içinde kurulan bu devletlerin tamamı, XI. yüzyıl Türk hakimiyeti öncesinde artık tamamen kaybolmuş ve tarih sahnesinden silinmişlerdir. Türklerin Anadolu'ya yoğun olarak geldiklerinde buldukları ırki yapı, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. I. yüzyıla kadar devam eden çağda şekillenmiş görünmektedir.[4]

Mespero ve Demorgan gibi Avrupa'nın ünlü tarihçileri, Anadolu'daki Türk varlığını M.Ö. 4000 yıllarına kadar götürmekte;[5] Prof. Dr. Osman Nedim Tuna ise, Sümerler ve Sümerce ile ilgili yaptığı araştırmaların sonucuna dayanarak (özellikle Sümerce'de 165 Türkçe kelimenin varlığına), "bu dil münasebeti Türklerin en az M.Ö. 3500'lerde Anadolu'nun Doğu bölgesinde yerleşmiş olduklarını göstermekte" demektedir.[6]

Bu durum, Türklerin daha Selçuklu çağından çok önceleri Anadolu'ya geldiklerini ortaya koymaktadır. Anadolu'daki siyasi faaliyetlerini tarihi belge ve bilgilere göre takip edebildiğimiz en eski Türk kitleleri veya toplulukları "Kimmerler" ile İskitler"dir. (Sakalar) Her iki Türk topluluğu da Karadeniz'in Kuzeyinde, Hazardan Tuna Nehri'ne kadar geniş bir alanda yaşıyorlardı ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya girerek, Doğu Anadolu esas olmak üzere burada hakimiyet kurmuşlardır.

İskitlerin yurtlarından oynattığı konar-göçer Kimmerler, büyük bir göç hareketiyle M.Ö. VII. asır başlarında özellikle Doğu Anadolu'ya yerleştiler. Kısa sürede Anadolu'da yayılan Kimmerlerin sınırları, Diyarbakır'dan Ereğli, Karaman'a kadar uzanıyordu. Kimmerler, Asur, Firikya, Lidya ve Tobal Devletleri ile komşu idiler.[7]

Bilim adamları tarafından, Kimmerlerle birlikte "Proto-Türk" olarak kabul edilen iki kavimden diğeri olan İskitler[8] ise; M.Ö. 680 yılından itibaren, Kimmerlerin ardında Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takip eden Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a, İran'a ve Anadolu'ya gelmişlerdir. Kimmerleri Güneye süren İskitler, Medlerin hakimiyetine de son vererek Anadolu'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler.[9]

Milattan sonraki yıllarda da Anadolu'ya çok çeşitli Türk boy ve toplulukları gelmişlerdir. Bunlar arasında özellikle Hun Türklerini zikretmek gerekmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Batıya göç eden Hunların bir kolu 395 tarihinde Erzurum üzerinden Anadolu'ya gelmiş, 451 yılında bunları Akhunlar takip etmişlerdir. Büyük bir göç dalgası da 466 tarihinde gerçekleşmiş, Avrupa Hunları'na bağlı Ağaçeri Türk boyları Anadolu'ya gelmişler ve yerleşmişlerdir.[10]

Anadolu'ya iki Türk göçü de 558 ve 575 yıllarında cereyan etmiş; Güney Kafkasya'da Hazar İmparatorluğu'nun temelini oluşturan Sabir (Sabar) Türk toplulukları yoğun bir şekilde Anadolu'ya gelmişlerdir.[11]

Bulgar Türkleri, Avar Türk boyları, Uz-Peçenek Türkleri ve Kuman-Kıpçak Türk boyları; Anadolu'ya gelen ve yerleşen Türk boyları arasında bulunmaktadır.

Bu boylar arasında özellikle Balkanlar'dan Anadolu'ya gelen Bulgar Türkleri ile Kafkaslar'dan gelerek yerleşen Kuman-Kıpçak Türkleri, Anadolu'nun Türkleşmesinde çok önemli bir yere sahiptir.

530 yılında henüz Hıristiyanlığı kabul etmeden Bizans Ordusu tarafından bozguna uğratılan Bulgar Türklerinin bir kısmı Anadolu'ya getirilmiş ve Trabzon havalisi, Çoruh ve Yukarı Fırat bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bizans Devleti, VI. yüzyılın başlarından itibaren Türkleri bir yandan Hıristiyanlaştırmaya, bir yandan da askerlik görevlerinde kullanarak Anadolu'ya iskan etmeye çalışmıştır. Bu yerleştirme ve askere alma işi; Ermenilere, İranlılara ve Araplara karşı yapılmıştır. Bulgar Türkleri, 755 ve 947 yıllarında Adana, Niğde, Aksaray, Bursa, Antalya ve Milas taraflarına yerleştirilmişler ise de; en yoğun ve büyük yerleştirme Trabzon ve çevresi ile Karaman-Tarsus arasındaki bölgede olmuştur. Bugün Toroslardaki Balkan Dağı'nın asıl adı Bulgar Dağı'dır. Burada

yaşayan Yörükler bu dağa “Bulgar Dağı” demektedirler. Trabzon’daki dağın adı ise bugün unutulmuştur.[12]

Kuman-Kıpçakların Anadolu’ya gelişleri ise iki yoldan olmuştur. Kafkasların Türkleşmesinde önemli rolü olan bölgenin Kuman-Kıpçak Türk boyları,[13] Gürcistan üzerinden güneye inmişler, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz’e yerleşmişlerdir. Doğu Karadeniz Bölgesine yerleşen Kuman-Kıpçaklar, Müslüman Türklerle, Oğuz boylarından gelen Çepnilerle kaynaşarak Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Bugün Doğu Karadeniz Bölgesinde bulunan “Borçka” Kazası’nın adı bir Kuman oymağının adıdır.

Kuman-Kıpçaklar ikinci olarak, Bizans tarafından Balkanlar’dan getirilerek Anadolu’ya yerleştirilmişlerdir. Kuman-Kıpçakların Anadolu’ya göçleri sonraki yıllarda da büyük tarihi olaylara bağlı olarak devam etmiş; Cengiz Han Moğollarının Kafkasya’yı istilaları ve yöneticileri ile dayandığı unsur bakımından hemen hemen tamamı Kıpçak olan Mısır Memlükleri’nin Anadolu’ya yönelik hareketleri sonucunda da Kıpçaklar yoğun olarak Anadolu’ya gelmişlerdir.[14]

2. Malazgirt’ten Sonra

Bilindiği gibi, Anadolu’nun Türkleşmesinde Malazgirt Meydan Muharebesi adeta bir dönüm noktasını ifade eder. Çünkü, bu tarihten itibaren gelişen siyasi, askeri ve sosyal olaylar sonucunda Anadolu hem yoğun bir Türk nüfus göçüne sahne olmuş; hem de yapılan fetihlerle kısa sürede Türk vatanı haline gelmiştir.

Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay’ın belirttiği gibi; “Selçukluların XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarih sahnesine çıkmaları, tarihi akışı tamamen değiştirmiş, bugünkü Anadolu Türk toplumunun şekillenmesini temin etmiştir. Anadolu Türk toplumunu şekillendiren gruplar XI. yüzyılın sonlarından itibaren buraya yurt tutmaya gelen ve kendilerinden önce buraya yerleşmiş olan Türk unsurlarının da bünyesine alan kitleler olmuştur. Bunlar arasında Oğuzlar, Kanglılar, Uygurlar ve Tatarlar gibi Türk toplulukları ilk akla gelenlerdir… Selçuklu Dönemi (1040-1308) bu Türk topluluklarının Anadolu’da yurt tutmalarının tarihidir.”[15]

Anadolu’ya yapılan akınlar ve bunlara bağlı olarak gelişen yoğun göçler, iki ana devreye; Selçuklulara bağlı Türkmenlerin Anadolu’yu yurt tutmaları ile başlayan “Türkleşme” hareketi de dört ana safhaya ayrılmaktadır.

Akınlar ve göçlerin yoğunluğunda birinci devre, Selçuklu fetihleri ile başlayan dönemdir. Bunu bütün Asya’yı yerinden oynatan Moğol istilasından sonraki Türk akınları ve göçleri takip etmiştir.[16]

Bu iki ana devredeki akın ve göçlere de büyük ölçüde bağlı olan “Türkleşme” hadisesi şu dört safhada cereyan etmiştir:

1. Selçuklularla birlikte XI. yüzyıl sonlarında başlayan yerleşme,

2. XIII. yüzyılda Anadolu’ya yeni Türk unsurlarının gelmesi ve yerleşmesi,

3. XIV. yüzyıldaki Türkmen Beylikleri dönemindeki yerleşme,

4. Osmanlı hakimiyeti dönemindeki yerleşmeler.[17]

Bu safhaların ilk ikisinde Anadolu'nun Türkleşmesi tamamlanmış ve XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, tarihin kaydettiği en muazzam devletlerden biri olarak, bu Türkleşmenin sonucunda tarih sahnesine çıkmıştır.

Anadolu'daki Türk hakimiyetinin başlangıcı sayabileceğimiz Malazgirt Zaferi (26 Ağustos 1071) öncesinde Kafkasya'da önemli bir Türk unsuru bulunduğu gibi; İran, Horasan, Kafkasya ve Bağdat'a hakim olan Büyük Selçuklu Devleti de bu Türkmenlere dayanıyordu.[18]

B. Kızıl Oğuzlar (Kocacıklar)

Kızıl Oğuzlar'ı veya Kızıl Oğuz Türkmenleri'ni, "Kızılkocalılar" olarak ifade ederek, Kocacık Yörükleri veya Türkmenleri ile aynı "Yörük grubu" olarak ele alan Hüseyin Şekercioğlu, bunların "Oğuzların Kızıl Oğuz boyundan olduğu" düşüncesindedir.[19] 1041 yılı civarında Hazar Denizi'nin güneyinde ve güneybatı bölgesinde Tahran, Kazvin, Reşt, Zencan ve Tebriz bölgelerinde oturan, "Kızıl Özen" veya "Kızıl Ören" Irmağı bölgesinde yaşayan ve İldeniz hükümdarlarından Arslan Şah'ın oğlu "Kızıl Bey"in oymakları oldukları için bu Türkmenlere "Kızıl Oğuz Türkleri" adı verilmiştir.[20]

Bunları, X. yüzyılın birinci yarısında müstakil ve kudretli bir devlet olan "Oğuz Yabgu Devleti" içinde ve Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Selçuk'un dört oğlundan birisi olan Arslan Yabgu ile birlikte hareket ederken görüyoruz. Aynı zamanda Türkiye Selçukluları Devleti'ni kuranların ataları da olan Arslan Yabgu, Gazneli Sultanı Mahmud tarafından tutuklanarak hapsedilince (1025), bu bölgeyi terk ederek Horasan'a geçen ve Serahs, Ferave (bugünkü Kızıl Arvat, Kızıl Ribat) ve Abiverd'e yerleşen 4000 çadırlık Oğuz kümesinin başında, Yağmur, Buka, Gök-Taş ve Kızıl Beyler bulunuyordu. Kızıl Bey daha sonra Gazneli Mesud'un hükümdarlığı sırasında onun hizmetine girdi. Humar-Taş Bey'in idaresinde bazı Türkmen grupları sonradan Irak'a giderek yerleştiler. Horasan Balhan bölgesinde kalan gruplardan ayırmak için bunlara "Irak Oğuzları" denildi. "Kızıllı Oğuzları", Selçukluların 29 Haziran 1035'de Gazneli ordusunu Nesa Savaşı'nda yenilgiye uğratmalarından sonra "Irak Oğuzları" ile birlikte görüyoruz: Bu zaferden sonra, Selçuklulara çeşitli Oğuz oymakları katıldığı halde, "Yağmurlu Oğuzları" ve "Balhan Türkmenleri" ile birlikte "Kızıllı Oğuzları" katılmamış; bir süre İsfahan hakimi Alaü'd-devle'nin hizmetine girmişler, daha sonra onlardan da ayrılarak soydaşları "Irak Oğuzları"na katılmışlardır. Bir süre sonra bu Oğuzlar Rey'deki Oğuzlara katıldılar. Irak Oğuzları 5000 atlı çıkarabiliyorlardı ve bu dönemde başlarında Kızıl, Gök-Taş, Buka, Gız Oğlu, Mansur, Dana (?) ve Anası-Oğlu gibi beyler bulunuyordu. Bunlardan Kızıl ve Buka önce Rey'i, sonra da Hemedan'ı ele geçireceklerdir.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kız kardeşi ile evlendiğini bildiğimiz ve devletin kuruluşunda Selçuklulara büyük destek veren Kızıl Bey, takriben devletin kuruluşundan sonra 1040 veya 1041'de ölmüş, Rey Şehri civarında gömülmüştür.[21] Tuğrul Bey'e bağlı olan bu Kızıl Oğuz Türkmenleri, başlarında

Mansur, Gök-Taş, Buka Beyler olduğu halde Anadolu'ya yapılan akınlarda aktif olarak rol aldılar. Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde Alp Arslan'ın yeğeni Sadettin Bey'in emrine giren Kızıl Oğuzlar, 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi ve Zaferi'nden sonra Kars, Erzurum, Erzincan ve Sivas illerine doğru akınlara başlayarak Sivas ve Tokat arasındaki Kelkit Vadisi'ni ele geçirdiler. Türkiye Selçukluları'nın son zamanları ile Anadolu Beylikleri döneminde Ankara'nın idaresini elinde bulunduran Ankara Valisi "Kızıl Bey" de bu Kızıl Oğuz Türkmenlerinden idi. Selçuklu Devleti'nin "iskan" politikaları çerçevesinde Tokat, Amasya, Konya, Karaman, Ankara, Aydın, Isparta, Balıkesir, Bolu, Kastamonu ve Sinop illerine yerleştirilen Kızıl Oğuz Türkmenleri; 1410'da Reşadiye ve Mesudiye arasındaki "Kızıl Özenliler Yurdu" olarak anılan (bugünkü Reşadiye-Kızıl Ören Köyü civarı) bölgede "Kızıl Ahmetliler" isimli bir de beylik kurdular. Beyliğe adını veren Kızıl-Oğlu Ahmet Bey ve kardeşleri, Amasya, Tokat, Çorum ve Sivas, Ordu, Samsun, Giresun ile Şebinkarahisar'ı ele geçirdiler. Kızılırmak ve Yeşilırmak bölgesine hakim oldular. 1424 yılında Sultan II. Murat'ın emri ile Amasya Valisi Yörgüç Paşa, Kızıl-Oğlu Ahmet Bey ve diğer ileri gelenleri Amasya Kalesi'ne davet ederek ortadan kaldırdı. Kızıl Oğuz Türkmenleri de Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtıldılar. Kızıl Oğuz Türkmenleri'nin büyük bir bölümü, Fatih Sultan Mehmet zamanında Evrenos-Oğlu Ali Bey komutasında Rumeli'de fethedilen Selanik, Manastır ve Yanya illerine yerleştirildiler. Son İsfendiyar-oğulları Beyi ve Osmanlıların Kastamonu Valisi Cemalettin Kızıl Ahmet Paşa, 1515'lerde Bayburt Sancak Beyi olan Mirza Mehmet Bey ve Bolu Sancak Beyi olan babası Kızıl Ahmet Bey ile III. Murat zamanında Rumeli Beylerbeyi olan Kızıl Ahmetli Şemsi Paşa Kızıl Oğuz Türkmenlerinden idi.[22]

Merhum Prof. Dr. Faruk Sümer'in XVI. yüzyıl Tahrir Defterleri'ne dayanarak yaptığı araştırmalara göre, XVI. yüzyılda Anadolu'da Kızıl Oğuz Türkmenleri'ne bağlı "oymaklar" şuralarda görülmekteydi: Maraş'tan Ankara, Kayseri, Kırşehir'e kadar olan sahada yayılmış bulunan "Dulkadırlı Eli"ne bağlı "Kızıllu" oymağı. Boz-Ulus'un bir kolu olan "Diyarbekir Türkmenleri"ne bağlı "Koca-Hacılu" oymağı. Boz-Ulus'un "Dulkadırlı" oymaklarından "Kızıl-Kocalu" oymağı. "Boz-Ok Eli"ne (bugünkü Yozgat bölgesi) bağlı Kara-Taş'ta "Kızıl-Kocalu", Ak-Dağ'da "Kızıl-Kocalu", Sorgun'da "Kızıl-Kocalu" oymakları. "Menteşe Eli" (bugünkü Muğla yöresi)'nde "Kızılca-Yalınc" ve "Kızılca-Keçilu" oymakları.[23]

Başbakanlık Arşivi'ndeki çalışmaları sonucunda Cevdet Türkay'ın Osmanlı İmparatorluğu dönemi için tespit ettiği "Kızıl Oğuz" ve "Kocacık" oymakları ve bulundukları yerler şu şekildedir: Nevşehir (Niğde), Kırşehri Sancağı, Anamur'da (İçel Sancağı) "Kızıl-alili" (Kızıl-alilü), Bayındır'da (İzmir Sancağı) "Kızıl-oba", Yeni İl Kazası'nda (Sivas) "Kızıl-selli" (Kızıl-sellü), Balya Kazası'nda (Karasi Sancağı) "Koca-oba".[24]

Yine Cevdet Türkay'ın Osmanlı İmparatorluğu dönemi için tespit ettiği "Kızıl Oğuz" ve "Kocacık" aşiretleri ve bulundukları yerler şu şekildedir: Adana, Tarsus, Aydın, Saruhan Sancaklarında "Kızıl-ışıklı" (Kızıl-ışıklu), Biga Sancağı, Kütahya, Maraş, Ezine Kazası'nda (Biga Sancağı), Nevşehir Kazası'nda (Niğde Sancağı), Denizli Kazası'nda (Kütahya Sancağı), Bursa Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı) "Kızıl-keçili" (Kızıl-keçilü): "nam-ı diğer Havnalar",[25] Bozok Sancağı, Yozgat Kazası'nda (Bozok), Adilcevaz Sancağı'nde (Van Eyaleti)'nde "Kızıl-koca", Nevşehir Kazası'nda (Niğde Sancağı), Rakka Eyaleti, Barçınlı Kazası'nda (Karahisar-ı Sahip Sancağı) "Kızıl-koyunlu", Aydın Sancağı,

Yalavaç Kazası'nda (Hamid Sancağı), Güzelhisar Kazası'nda (Aydın Sancağı), Karahisar-ı Sahip Sancağı'nda "Kızıl-şeyhli" (Kızıl-şeyhlü), Mihalıç Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı), Adala Ovası (Saruhan Sancağı) "Koca-beğli" (Koca-beğlü), Mihalıç Kazası, Adala Ovası'nda (Saruhan), Aydın, Saruhan, Nevşehir, Arabsun Kazası'nda (Niğde Sancağı) "Koca-beğoğlu" (Koca-beğoğulları), Diyarbekir, Erzurum Eyaletlerinde "Koca-man", Silifke Kazası'nda (İçel Sancağı), İçel Sancağı'nda "Koca-şeyhli" (Koca-şeyhlü): "nam-ı diğer Bozkırlı".[26]

Cevdet Türkay'ın Osmanlı İmparatorluğu dönemi için tespit ettiği çok sayıdaki "Kızıl Oğuz" ve "Kocacık" cemaatları ve bulundukları yerler de şu şekildedir: Anamur Kazası'nda (İçel Sancağı), Kete Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı) "Kızıl", Selendi Kazası'nda (Kütahya Sancağı) "Kızıl-abdi",Ulaş Kazası'nda (Tarsus Sancağı), Tarsus Sancağı'nda "Kızıl-ahmedli" (Kızıl-ahmedlü), Anamur Kazası'nda (İçel Sancağı), Kars-ı Meraş, Siverek, Hama, İçel, Tarsus, Adana, Sis Sancakları, Kızılkinise Karyesi (Anamur Kazası), Yalavaç Kazası'nda (Hamid Sancağı) "Kızıl-ali, Kızıl-aliler" (Kızıl-alili, Kızıl-alilü),[27] Anamur Kazası'nda (İçel Sancağı), Kars-ı Maraş, Siverek, Hama, Hums, İçel, Tarsus, Adana ve Sis Sancakları'nda "Kızıl-ali Tohdemirli" (Kızıl-ali Tohdemirlü), Bozok ve Maraş Eyaletleri'nde "Kızıl-avretli" (Kızıl-avretlü), Bozok ve Maraş Eyaletleri'nde "Kızıl-bayırlı" (Kızıl-bayırlu), Maraş ve Bozok Sancakları, Zülkadriye Kazası'nda (Maraş Eyaleti), Şamardı Kazası'nda (Niğde Sancağı), Kuban Nehri boyu, Eğridir Kazası'nda (Hamid Sancağı), Şücaaddin Kazası'nda (Niğde Sancağı) "Kızıl-beğ, Kızıl-beğli" (Kızıl-beğlü), Anamur Kazası'nda (İçel Sancağı), Adana, Tarsus, Karacahisar-ı Şarkî Sancakları, Yalavaç Kazası'nda (Hamid Sancağı), Kalkandelen Kazası'nda (Üsküp Sancağı) "Kızılca" (Kızulca), Sis, Adana Sancakları, Kandıra Kazası'nda (Kocaeli Sancağı), Şeylü Kazası'nda (Kocaeli Sancağı) "Kızılca-ali, Kızılca-alili" (Kızılca-alilü), Uşak Kazası'nda (Kütahya Sancağı) "Kızılca Bahadır", Vakıflar, Bozdoğan Kazaları (Aydın Sancağı), Muğla Kazası'nda (Menteşe Sancağı) "Kızılca-börk, Kızılca-börklü" (Kızılca-Yörük, Kızılca-Yörüklü), Göksun Kazası'nda (Maraş Sancağı) "Kızılca-in", Hasandağı Kazası'nda (Aksaray Sancağı) "Kızılca-geyikli" (Kızılca-geyiklü), Yenişehir Kazası'nda (Aydın Sancağı) "Kızılca-keçili" (Kızılca-keçilü), Ulaş Kazası'nda (Tarsus Sancağı), Tarsus Sancağı'nda "Kızılca-köy", Malatya ve Saruhan Sancakları, Çağlayık Kazası'nda (Paşa Sancağı) "Kızılca-lı" (Kızılca-lu), Timurcu Kazası'nda (Saruhan Sancağı) "Kızılca-mahmud", Rakka, Sivas, Kengırı Sancakları, İskilip Kazası'nda (Çorum Sancağı), Malatya Sancağı'nda "Kızılca-şarlı" (Kızılca-şarlu), Edirne Kazası'nda (Paşa Sancağı) "Kızılcık-lı" (Kızılcık-lu), Varna Kazası'nda (Silistre Sancağı), Silistre Sancağı'nda "Kızıl-danişmedli" (Kızıl-danişmendlü), Edirne ve Dimeteko Kazaları'nda (Paşa Sancağı) "Kızıl-deli, Kızıl-deli Sultan", Bozdoğan Kazası'nda (Aydın Sancağı), Kütahya Sancağı'nda "Kızıl-depe" (Kızıl-dene) (Kızıl-döne, Kızıl-dana), Toyran Kazası'nda (Köstendil Sancağı) "Kızıl-doğan, Kızıl-doğanlı" (Kızıl-doğanlu), Maraş ve Bozok Eyaletleri, Zülkadriye Kazası'nda (Maraş Eyaleti) "Kızıl-donlu", Karahisar-ı Şarkî ve Biga Sancakları'nda "Kızıl-alma" (Kızıl-elma), Kuban Nehri boyunca "Kızıl-bekvac", Kars-ı Maraş Sancağı'nda (Maraş Eyaleti) "Kızıl-güney" (Kızıl-köni), Maraş ve Adana Eyaletleri'nde "Kızıl-hacı, Kızıl-hacılı" (Kızıl-hacılu),[28] Kütahya Sancağı'nda "Kızıl-halil", Kars-ı Maraş Sancağı (Maraş Eyaleti), Tercan Kazası'nda (Erzurum Sancağı) "Kızıl-hasanlı" (Kızıl-hasanlu, Kızıl-hasan), Kayseriyye Sancağı'nda "Kızıl-hüseyinli" (Kızıl-hüseyinlü), Ordu Kazası'nda (Karahisar-ı Şarkî Sancağı), Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nda "Kızıl-in",

Adana ve Tarsus Sancakları'nda "Kızıl-isa", Kütahya, Tarsus, Sis, Adana, İçel Sancakları, Kusun Kazası'nda (Adana Sancağı), Çarşanba-i Lazikiye Kazası'nda (Kütahya Sancağı) "Kızıl-ışık, Kızıl-ışıklı" (Kızıl-ışıklu), Biga, Kütahya, Maraş, Adana, Tarsus, Sis, İçel Sancakları, Ezine ve Denizli Kazaları (Kütahya Sancağı), Nevşehir Kazası'nda (Niğde Sancağı), Bursa Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı), Uşak Kazası'nda (Kütahya Sancağı), Elmalu Nahiyesi (Erzurum Sancağı), Çanakkale Kazası'nda (Biga Sancağı), Edremit ve Ezine Kazaları'nda (Karasi Sancağı) "Kızıl-keçililer, kızıl-keçili" (Kızıl-keçilü, Kızıl-keçili, nam-ı diğer Havnalar),[29] Gösun Kazası'nda (Maraş Sancağı), Anamur Kazası'nda (İçel Sancağı) "Kızıl-kilise, Kızıl-kiliseli" (Kızıl-kiliselü), Eğrigöz Kazası'nda (Kütahya Sancağı) "Kızıl-kınık", Saruçam Kazası'nda (Adana Sancağı) "Kızılca-kışlalı" (Kızılca-kışlalu), Bozok, Maraş ve Karahisar-ı Şarkî Sancakları, Yozgat Kazası'nda (Bozok Sancağı), Diyarbekir Eyaleti'nde "Kızıl-koca, Kızıl-kocalılar" (Kızıl-kocalı, Kızıl-kocalu),[30] Rakka, Karaman, Kırşehri Sancakları, Haymana Kazası'nda (Ankara Sancağı), Bolvadin Kazası'nda (Karahisar-ı Sahip Sancağı), Şam Havalisi, Ankara civarı, Irak, Sabanca ve İznikmid Kazaları (Kocaeli Sancağı), Ayazmend Kazası'nda (Karasi Sancağı), Bergama Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı), Mağnisa Kazası'nda (Saruhan Sancağı), Süleymanlı Kazası'nda (Kırşehri Sancağı), Nevşehir Kazası'nda (Niğde Sancağı) "Kızıl-koyunlu",[31] Emirdağı Kazası'nda (Karahisar-ı Sahip Sancağı) "Kızıl-kulaklı" (Kızıl-kulaklu) (Kızılkulaklı Cemaatı, Bozulus Aşireti'ndendir), Bozok, Kayseriyye, Sivas, Adana, Sis Maraş, Teke, Hamid, Bolu, Tarsus, İçel Karaman Sancakları, Çağlayık, Gümilcine ve Dimetoka Kazaları (Paşa Sancağı), Çerkeş Kazası'nda (Kengırı Sancağı), Honaz Kazası'nda (Kütahya Sancağı) Nablus Sancağı (Sayda Eyaleti), Homa Kazası'nda (Kütahya Sancağı), Kavala Kazası'nda (Paşa Sancağı), Larende Kazası'nda (Karaman Eyaleti), Hezargrat Kazası'nda (Niğbolu Sancağı), Akdağ Kazası'nda (Bozok Sancağı), Selanik ve Karahisar-ı Şarkî Sancakları'nda "Kızıllar, Kızıllı" (Kızıllu, Kızıllu Yörüğü),[32] Bozok Eyaleti'nda "Kızıl-cuburlar" (Kızıllu-cuburlar),[33] Pertek Sancağı'nda (Erzurum Eyaleti)' "Kızıl-mağara", Ulaş Kazası'nda (Tarsus Sancağı), Maraş, Tarsus, Rakka, Adana, Hama ve Hums Sancakları'nda "Kızıl-murad, Kızıl-muradlar" (Kızıl-muradlı, Kızıl-muradlu), Mudanya Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı) "Kızıl-mürsel", Maraş Eyaleti'nde"Kızıl-ömar", Maraş Eyaleti, Zülkadriye Sancağı (Maraş Eyaleti) "Kızıl-sultanoğlu", Şiro Kazası'nda (Malatya Sancağı) "Kızıl-uşağı" Kara Hisar-ı Şahip Sancağı'nda "Kızıl-uşaklı" (Kızıl-uşaklu), Göksun Kazası'nda (Maraş Sancağı) "Kızıl-viranlı" (Kızıl-viranlu), Edincik Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı) "Kızıl-yahya", Kars-ı Maraş Sancağı'nda (Maraş Eyaleti) "Kızıl-yusuflu".

Kendilerine "Kocacıklar" da denilen Kızıl Oğuz Yörükleri, bu isimleri taşıyan aşiretler olarak da şu yerlerde tespit edilmişlerdir: Antalya Kazası'nda (Teke Sancağı), Podgoriçe Kazası'nda (İskendiriye Sancağı) "Koca", Dedeağaç Kazası'nda (Edirne Sancağı) "Koca-ali", Tire Kazası'nda (İzmir Sancağı) "Koca-asiler", Bursa Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı), Balıkesir Kazası'nda (Karasi Sancağı) "Koca-baş, Koca-başoğlu obası", Saruhan ve Karaman Sancakları, Adala Ovası (Saruhan Sancağı) Yeni İl Kazası'nda (Sivas Sancağı), Aydın Sancağı'nda "Koca-beğ, Koca-beğli" (Koca-beğlü, Koca-beğoğlu), İçel, Adana, Tarsus, Sis, Karahisar-ı Şarkî Sancakları, Mut ve Gülnar Kazaları (İçel Sancağı), Kirmastı Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı) "Kocac, Kocaclar, Kocaclı" (Kocaclu, Kocac Parakendesi), Adana, Kars-ı Maraş ve Kara Hisar-ı Şarkî Sancakları'nda "Kocacık,

Kocacıklı" (Kocacıklu, Gocacık, Gocacıklı, Gocacıklu), Gelibolu Sancağı'nda "Koca-dan, Koca-danlı" (Koca-danlu, Koca-danalı, Koca-danalu), Hezargrad Kazası'nda (Niğbolu Sancağı) "Koca-doğan" (Koca-toğan), Ergani Kazası, Siverek Sancağı (Diyarbekir Eyaleti), Diyarbekir Eyaleti, Yeni İl Kazası'nda (Sivas Sancağı), Yahyaylı Kazası'nda (Kayseriyye Sancağı) "Koca-hacılı" (Koca-hacılu),[34] Karahisar-ı Teke Kazası'nda (Teke Sancağı), Teke ve Alaiye Sancakları'nda "Koca-haliloğlu", Kırkkilise Kazası'nda (Vize Sancağı) "Koca-hıdır" (Koca-hızır), Manavgat ve İbradı Kazaları'nda (Alaiye Sancağı) "Koca-isaoğulları", Padovişte Kazası'nda (Köstendil Sancağı), İnebahtı ve Kilis Sancakları, Kalkandelen Kazası'nda (Üsküp Sancağı) "Koca-lı" (Kocalu: nam-ı diğer Rendene), Diyarbekir Vilayeti'nde "Kocalı" (Kocalu: nam-ı diğer Beğdili Yalavac), Ordu Kazası'nda (Kara hisar-ı Şarkî Sancağı), Erzurum ve Diyarbekir Eyaletleri, Mud Kazası'nda (İçel Sancağı) "Koca-man, Koca-manlı" (Kocamanlu), Kilis ve Maraş Sancakları, Antakya Kazası'nda (Halep Eyaleti)'nde "Koca-nlı" (Koca-nlu), Biga Sancağı'nda "Koca-obası", Antalya Kazası'nda (Teke Sancağı) "Koca-oğlu", Gümilcine Kazası'nda (Paşa Sancağı) "Koca-ömerler", Edirne Kazası'nda (Paşa Sancağı) "Koca-yakublu", Maraş Sancağı, Zülkadriye Kazası'nda (Maraş Eyaleti) "Koca Yörükanı", Saruhan ve Kütahya Sancakları'nda "Koca-yusuflu" (nam-ı diğer Buhurcu).[35]

Cevdet Türkay'ın Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere göre tespit ettiği "Kızıl" ve "Koca" ile başlayan bu oymak, aşiret ve cemaat isimlerinden başka, bazı tamlamalar alarak ifade edilen Kızıl Oğuz Yörüklerine ait oymak, aşiret ve cemaat isimleri ve yaşadıkları yerler de şu şekildedir: Karaman, Yeni İl'de (Sivas) "Şabbayadı Koca-beğ",[36] Adana, Sis Sancakları'nda "Aksak Kocalı" (Asak Kocalu),[37] Adana, Kırşehri, Tarsus Sancaklarında "Ali Kocalı" (Ali Kocalu: nam-ı diğer Turasanlı),[38] Ulaş Kazası'nda (Adana Sancağı) "Avcı Kocalı" (Avcı Kocalu),[39] Dündarlı Kazası'nda (Tarsus Sancağı), Adana Eyaleti'nde "Baba Kocalı" (Baba Kocalu),[40] Ulaş Kazası (Tarsus Sancağı), Tarsus'ta "Diğer Kızıl-muradlu",[41] Kusun Kazası'nda (Tarsus Sancağı) "Dolu Kocalı" (Dolu Kocalu),[42] Bozok ve Maraş Eyaletlerinde "Evlad-ı Kızılca",[43] Kars-ı Maraş Sancağı'nda (Maraş Eyaleti) "Gacacık-lı" (Gacacık-lu, Gocacık-lı, Gocacık-lu), Bozok ve Maraş Eyaletlerinde "Gacalı" (Gacalu, Gocalı, Gocalu) [44] Maraş Eyaleti'nde "Kafir-kocalu"[45] Biga Sancağı, Çan Kazası'nda (Biga Sancağı), Bursa Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı), Rakka, Gelibolu, Kırsehri, Alaiye, Bozok, Karaman, Adana, Maraş, Sivas, Karahisar-ı Şarkî, Halep, Şam, Hüdavendigar Sancakları, Zülkadriye Kazası'nda (Maraş Sancağı), Yeni İl Kazası'nda (Sivas Sancağı), İnegöl Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı), Ezine-i Kazdağı Kazası'nda (Biga Sancağı), Tuzla Kazası'nda (Hüdavendigar Sancağı), Alacahan Mevzii (Kangal Kazası'nda, Sivas Sancağı), Hezargrat Kazası'nda (Niğbolu Sancağı), Bayramiç Kazası (Hüdavendigar Sancağı), Koçhisar Kazası (Aksaray Sancağı), Eğribucak Kazası'nda (Paşa Sancağı) "Kara-koca, Kara-kocalar" (Kara-kocalı, Kara-kocalu, Kara-kocalu nam-ı diğer Emene?),[46] Adana, Tarsus ve Maraş Sacakları'nda "Karı-kızıllı" (Karı-kızıllu, Kara-kızıllı, Kara-kızıllu),[47] Kırşehri Sancağı'nda "Kışlak Koca"[48] Karinabad Kazası'nda (Silistre Sancağı) "Kurd-koca",[49] Amasya Sancağı'nda "Mamalı Kızılkoca" (Mamalu Kızılkoca),[50] Teke Sancağı'nda "Penbeli-kızıllısı" (Penbelü-kızıllusu, Penbece-kızıllı, Penbece-kızıllu).[51]Cevdet Türkay'ın tespitlerine göre, Mukataalı Aşiret ve Cemaatlar arasında ise, "Kızılca-ali ve İnceviran Mukataası", "Kızılca-lu Hasları Mukataası", "Kocalu nam-ı diğer Rindene Mukataası" sayılmaktadır.[52]

Yukarıdan beri isimlerini ve yerlerini verdiğimiz bütün Kızıl Oğuz veya Kocacık Yörüğü olan oymak, aşiret ve cemaatın "bağlı oldukları topluluk" olarak; "Türkmân Taifesi", "Türkmân Yörükânı", "Konar-Göçer Yörükân Taifesi", "Yörükân Taifesi", gösterilmiştir. Aşiretlerden birisi, "Kızıl-beğ, Kızıl-beğli", "Çerkes Yörükânı Taifesinden"; diğeri de, "Kızıl-bekvaç", "Abaza Taifesinden"dir.

Yukarıda verdiğimiz oymak, aşiret ve cemaatların genellikle "Bozulus"tan oldukları görülmektedir. "Bozulus nam-ı diğer Tabanlı Türkmânı", genellikle, Karaman Eyaleti, Eski İl maa Akçaşehir Kazası (Konya Sancağı), Aksaray Sancağı, Ankara Sancağı, Aydın Sancağı, Rumeli Vilayeti, Ruha (Urfa), Kengırı (Çankırı), Adala (Saruhan), Emirdağ Kazası'nda (Karahisar-ı Sahip Sancağı) yerleşmişlerdir.[53]

Bilindiği gibi "yer adları", kültür tarihi bakımından çok büyük bir önem taşır. Anadolu'nun ve Rumeli'nin Türkleşmesinde de görüldüğü gibi Türkler, çeşitli geleneklere bağlı olarak yer adı vermektedirler. Bazen milli kültürün bir parçası olarak Orta Asya'daki yer adları, Anadolu ve Rumeli'deki benzer yerlere verilmiştir. Bazen, bir boy veya oymak yerleştiği yere boyunun veya oymağının adını vermiştir. Bazen, boy beyi veya boyun bir büyüğünün adı verilmiştir. Arazi şekline, yerleşme esnasındaki bir olaya, eski bir totem olan ve silik izleri hatıralarda devam eden bir hayvanın adına göre de isim verilir veya alınırdı.[54] Anadolu'da dün ve bugün gördüğümüz bütün "Kızıl" sözü ile başlayan yer adları da bu gelenek çerçevesinde, işte bu Kızıl Oğuz Türkmenlerin hatıralarını taşır. Bazı misaller şu şekilde verilebilir: Kızıl-ırmak, Kızılca-hamam, Kızılca-viran (bugünkü Kızılca-ören) (XVI. yüzyıl, Bayburt Sancak Merkezi), Kızılca-kent (XVI. yüzyıl, Bayburt, Kelkit), Kızılca (XVI. yüzyıl, Bayburt, Tercan-ı Süfla),[55] Kızıl-köy (Afyon, Bursa), Kızıl-çakçak, Kızıl-ziyaret (Ağrı), Kızıl-öküz (Kars), Kızıl-ırmak, Kızıl-dağları (Suşehri, Refahiye, İmranlı arasında).[56]

II. Karaman ve Kızıl Oğuzlar (Kocacıklar)

A. Karaman ve Yöresi Tarihi

Anadolu'nun merkezi bir yerinde bulunan Karaman, Batı Anadolu'dan Akdeniz'e ve özellikle Çukurova'ya inen yolların da geçiş noktası durumundadır. Bereketli topraklara sahip olan Karaman ve yöresi, bu özelliği ve stratejik konumundan dolayı ilk çağlardan itibaren önemli bir yerleşim yeri olmuştur.

13 kilometre kuzey doğusunda yer alan höyüklerin yüzey araştırmaları ve özellikle Canhasan Höyüğü'nde yapılan bilimsel kazılar, Karaman ve civarındaki uygarlığın sekiz bin yıl öncesine kadar uzandığını göstermektedir.

Hititler döneminde yarı bağımsız bir devlet olan Arzava Devleti'nin sınırları içinde yer alan Karaman, bu dönemde önemli bir ticari ve askeri merkez konumunda idi.

M.Ö. VII. yüzyılda Firikyalıların, VI. yüzyılda da Lidyalıların saldırısına uğrayan Karaman, bu yüzyılın sonlarında Perslerin hakimiyetine girmiştir.

Klasik devirlerde “Laranda” ismiyle Lykaonia bölgesinde yer alan Karaman, Büyük İskender’in haleflerinden Perdikkas ve Filippos’un M.Ö. 322 yıllarında talan ve tahribatına uğramış; daha sonra Antigon ve Selevkos’un eline geçmiş, M.Ö. I. yüzyıla kadar Anadolu’daki krallıkların elinde kalmıştır.

Karaman, Romalılar devrinde mahalli krallardan Derbe Hakimi Antipatros’un idaresine girmiş, Galatia Kralının Amyntos’u yenip öldürmesi üzerine, Galatlar’ın eline geçmiştir. Bu dönemde, Lykaonia Birliği’ne bağlı önemli bir ticaret merkezi olan Karaman; Hıristiyanlar tarafından Hz. İsa’dan sonra en önemli dini lider olarak kabul edilen Michael’in mezarının yer aldığı Derbe Antik Şehri’ni de içinde barındırmaktadır.

Karaman, M. S. VII. Ve IX. yüzyıllarda Arap ordularının Bizans ile olan mücadeleleri sırasında, Araplar tarafından kısa süreli olarak işgal edilmiş; Selçuklular dönemine kadar da Bizans’ın elinde kalmıştır.[57]

Karamanoğulları, Anadolu Türkmen Beyliklerinin Osmanoğulları’ndan sonra en büyüğü ve en devamlısı olmuştur. Orta Anadolu’nun güneyinde yaşamış olan bu Türkmen Beyliğinin, Karamanoğullarının Oğuzların “Avşar” boyuna mensup oldukları kabul edilmektedir. Karaman Boyu 12. yüzyılda Aral Gölü doğusundaki Maveraünnehir bölgesinde yaşıyordu. Bu yüzyılın ortalarında doğudan gelen Moğol baskısı karşısında anayurtlarını terk ederek batıya göç eden Karamanlılar; ilk önce Azerbaycan ve Şirvan yörelerinde bir süre yerleşmişler ve daha sonra burada boyun bir kısmını bırakarak batıya doğru yollarına devam etmişlerdir. Karaman boyunun Anadolu’ya gelen büyük kısmı, I. Alaaddin Keykubat tarafından 1228’de “Kamereddin İli” adı verilen Mut ve Ermenek civarına, uç bölgesine yerleştirilmişlerdir.

Boyun ilk bilinen temsilcisi Nure Sofi’dir. Kerimüddin Karaman Bey’in (1255-1263) 1255’teki cülusundan sonra, Karamanoğulları’nın küçük bir boy olmaktan çıkarak, bir “beylik” haline geldikleri görülmektedir. Bu tarihten sonra, Orta Anadolu ve çevresinde uzun yıllar hüküm sürecek olan Karamanoğulları Beyliği’nin kuruluşunda ve bölgenin Türkleşmesinde şüphesiz (aşağıda ayrıca ele alınacak olan) bir çok “Yörük, Türkmen” boyu yer almıştır.

Kerimüddin Karaman Bey’in ölümünden sonra başa geçen Şemsüddin Mehmet Bey’in (1263-1279/1280) zamanında Beylik daha da güçlenmiştir. Mehmet Bey’i takiben Karaman Beyi olan Güneri Bey’in (1280-1300) 1300’de ölmesi ile, beylik idaresi kısa sürelerde pek çok kez el değiştirmiştir. Burhaneddin Musa’nın (1352-1356) ölümü üzerine bir süre devletin başına Seyfeddin Süleyman Bey geçmiş ve onu bir suikast sonucunda ölmesi üzerine ordu komutanı olan Alaaddin Ali Bey (1357-1398) tahta geçmiştir. Karaman Tahtına oturan Alaaddin Ali Bey ile birlikte; önemli şahsiyetlerin önderliğinde Karaman’ın önceki dönemlerine nazaran daha güçlü bir çağı ve Osmanlılarla ilk münasebetler de (1361) başlamıştır. Bu yıllarda beylik sınırları hayli genişlemiş, Niğde, Aksaray ve Kayseri ele geçirilmiştir. Fakat bu arada 1398’de Alaaddin Ali Bey’in Konya’da öldürülmesi üzerine Konya, Develi, Aksaray ve Akşehir Osmanlıların eline geçmiştir. Olaylar sonra tekrar Karamanlıların lehine gelişmiş; 1402 Ankara savaşı sonrasında tekrar toparlanan Karamanlılar, Nasıruddin Mehmet

Bey (1398-1423) idaresinde 1411-12'de Kütahya'ya, 1414'de de Bursa'ya girmişlerdir. Bu arada Memlüklerle de iyi ilişkileri yürütmeye çabalamışlarsa da karşılıklı bazı seferlerin yapılmasına engel olamamışlardır.

N. Mehmet Bey'in ölümünden sonra tahta, Niğde Emiri Ali Bey geçirilmiş, fakat sonra Osmanlılar'ın yardımı ile Tacüddin (Sarimüddin) II. İbrahim Bey (1423-1464), 1424 yılında Konya'da yönetimi elde etmiştir. 40 yıllık bir yönetimden sonra ölen II. İbrahim Bey'in yerine geçen oğulları döneminde taht mücadeleleri hızlanmış, bu durum Orta Anadolu'nun siyasi çehresinin değişmesinde büyük ölçüde etken olmuştur. Bu yıllarda çeşitli devletlerle karşılıklı ittifaklar yapılmışsa da, adeta bir "fetret devri" (1464-1502) yaşayan beylik, 1502'de, resmen ortadan kalkmış ve II. Bayezit döneminde Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti haline getirilmiştir.

1256 yılına kadar Ereğli, 1256 yılından 1261 yılına kadar Ermenek beyliğe başkentlik yapmıştır. Daha sonra idare merkezi, o zamanlar "Larende" denilen Karaman'a nakledilmiştir. Yıkılışına kadar Karaman Başkent olarak kalmış olmasına rağmen; Konya'da zaman zaman başkentlik yapmış, bazı beyler burada oturmuşlardır. Niğde ve Silifke de bir müddet idare merkezi olarak kullanılmışlardır.

Karamanoğulları toprakları, yani beyliğin hakim olduğu alanlar, çeşitli dönemlerde büyümüş ve küçülmüştür. Önceleri asıl İçel'e yani Göksu'nun batısında kalan topraklar ile Manavgat Çayı'nın doğusunda kalan topraklara ve Alaiye (Alanya), Selenti (Gazipaşa), Ermenek, Hadim, Bozkır, Karaman, Ereğli taraflarına hakim olmuşlardır. Zaman zaman Konya'ya girmişlerse de Selçuklular adına hareket etmişler, hükümdarlık iddiasında bulunmamışlardır.

En geniş şekliyle Karamanoğulları Beyliği Türkiye'nin bugünkü idari bölünüşüne göre şu illere yayılmıştır: Konya, Karaman, Niğde, Kayseri, Ankara, Nevşehir, İçel, Kırşehir illerinin tamamı ve Antalya'nın doğu yarısı. Ankara'daki "Ahi Cumhuriyeti" de Karamanoğulları nüfuz bölgesi ve tabiiyetinde bulunmuştur. Karamanoğulları, batıda Antalya, Isparta, Afyon bölgelerinde zaman zaman belirtilen sınırları da aşmışlardır.

14. yüzyılın başlarında henüz Konya'yı başkent yapabilecek kadar güçlü olmadıkları dönemlerde Karamanoğulları Beyliği'nin merkezi olan Larende; bu hanedan mensupları ve özellikle Karamanoğlu II. İbrahim Bey tarafından gerçekleştirilen büyük bir imar faaliyetine sahne olmuş ve bu faaliyetler neticesinde meydana gelen abideler ve mimari eserler, şehrin fiziki yönden gelişmesini sağlamıştır. Karamanlılar döneminde, Horasan'dan gelerek bu bölgeye yerleşen alim, şeyh, derviş ve sanatkarlar da şehrin kültürel kalkınmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Karaman, Osmanlı hakimiyetine geçince, önce "Sancak Merkezi" (Yavuz Sultan Selim dönemine kadar), sonra da "Kaza Merkezi" (Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren) olarak gelişmesini sürdürmüştür.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Konya İli'ne bağlı şehrin "Larende" olan adı "Karaman" olarak değiştirilmiş; nihayet, 15 Haziran 1989 tarihinde çıkarılan 3589 sayılı yasa ile Türkiye'nin yetmişinci ili olmuştur.[58]

B. Karaman ve Yöresinde Kızıl Oğuzlar

1. Oymak, Aşiret ve Cemaat Olarak

Karaman ve yöresine yerleşen "Yörük, Türkmen" vs. isimlerle anılan gerek yerleşik, gerekse konar-göçer Türk boy, oymak, aşiret ve cemaatları arasında Avşarlar başta olmak üzere, Kızık, Karkın, Beydili ve Salur gibi 24 Oğuz boyuna mensup boylar ve Atçekenler ile Varsaklar ilk plânda dikkatleri çekmektedirler.[59] Karaman ve yöresine yerleşen Türk unsurları içerisinde özellikle dikkat çeken bir grup vardır ki, o da "Kızıl Oğuzlar" veya "Kocacık Yörükleri"dir.

Yukarıda Cevdet Türkay'ın araştırmalarından naklen Anadolu'nun tamamındaki varlıklarını gösterdiğimiz Kızıl Oğuzlar veya Kocacık oymak, aşiret ve cemaatlarından Karaman ve yöresine yerleşmiş olanlar şunlardı: Kızıl-ışıklı, Kızıl-keçili (Havnalar), Koca-şeyhli, Kızıl, Kızıl-ahmedli, Kızıl-ali, Kızıl-ali Tohdemirli, Kızılca, Kızılca-köy, Kızıl-isa, Kızıl-kilise, Kızıl-koyunlu, Kızıllar, Kızıllı, Kızıl-muradlı, Koca-beğ, Koca-beğli, Kocac, Kocacık, Kocacıklı, Kocaman, Kocamanlı.[60]

Konya, Bey-şehri, Akşehir, Larende (Karaman), Aksaray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il Livalarını içeren 1530 tarihli Karaman Tahrir Defteri'nde,[61] Karaman ve yöresinde tespit edilebilen Kızıl Oğuz ve Kocacık cemaatları ve görüldüğü yerler şu şekildedir: Kızıl-koyunlu (Eski-il/Konya), Kocalar (Turgud/Konya), Kızıl-eşeklü (Aksaray/Aksaray), Kızılca (Ereğli/Aksaray), Kızıl Viran (Niğde), Kızıl Hamlu Yörükleri (Kızıl Hasanlu Yörükleri) (Kayseriyye).

2. Yer Adı Olarak

Aynı defterde Kızıl Oğuzlar ile ilgili yer adları da şunlardır:

Konya Livası'nda: Kızıl göl (Turgud), Kızıl (Konya), Kızıl-ada (Konya), Kızıl-ağıl (Konya), Kızıl-bük (Konya), Kızıl-çal (Turgud), Kızıl-çullu (Eski-il), Kızıl-gür-hane havlusu, Kızıl-Hamid (Konya), Kızıl-koça (Zengicek), Kızıl-Kurd, Kızıl-kuyu (Konya), Kızıl-kuyu (Turgud), Kızıl-öyük, Kızıl-viran (Çemen-ili), Kızıl-viran (Said-ili), Kızıl-viran (Turgud), Kızıl-yer (Konya), Kızıl-yer (Koz-ağacı/Konya), Kızılca (Said-ili), Kızılca (Aksaray), Kızılca-kenise (Varsene/Konya), Kızılca-köy (Zengicek), Kızılca-kuyu (Larende), Kızılca-kuyu (Bayburd), Kızılca-Mahmud (Konya), Kızılca-Mihnad (Konya), Koca-kuyusu (Konya), Koca-kuyusu (Bayburd).

Bey-şehri Livası'nda: Kızıl-kuyu (Göçi), Kızıl-viran (Göçi), Kızıl-viran (Göçi), Kızılcalu (Göçi).

Ak-şehir Livası'nda: Kızıl-ağıl (Ilgun), Kızıl-öz (Ilgun), Kızıl-viran (Çimen), Kızılca (Ak-şehir), Kızılca (Ak-şehir), Kızılca (Kızılca-köy/Ilgun), Kızılca-köy (Ilgun), Kızılca-mahalle (Ak-şehir).

Larende (Karaman) Livası'nda: Kızıl-kilise (Larende), Kızıl-öz (Kızıl-yer/Belviran), Kızıl-yaka (Belviran), Kızıl-yer (Belviran), Kızılca (Belviran), Kızılca (Larende), Kızılca-ağaç (Larende), Kızılca-kışla (Larende), Kızılca-köy (Belviran), Kızılca-köy (Kaş), Kızılca-kuyu (Larende), Kızılca-kuyu (Larende), Kızılca-öyük (Larende), Kızılca-öyük, Kızıllar yurdu (Larende).

Ak-saray Livası'nda: Kızıl-ağıl (Koç-hisar), Kızıl-çay (Kızıl-hamamı) (Aksaray), Kızıl-çevilik (Kızıl-çevlik) (Kara-bey), Kızıl-çubuk (Hasan-dağı), Kızıl-çukur (Kızıl-sur) (Koç-hisar), Kızıl-gedük (Koç-hisar), Kızıl-hayyat (Küpelü/Aksaray), Kızıl-kaya (Bekir), Kızıl-kilise (Ereğli), Kızıl-kilise (Kızıl-kilise/Ereğli), Kızıl-öyük (Ereğli), Kızıl-öyük (Eyyüb-İli), Kızıl-tepe (Aksaray), Kızıl-viran (Kır-ova/Koç-hisar), Kızıl-yer (Bekir), Kızıl-yer (Hasan-dağı), Kızılca (Ereğli), Kızılca-gözü (Kızılca-köy/Aksaray), Kızılca-kala (Koç-hisar), Kızılca-kilise (Alayund/Hasan-dağı), Kızılca-köy (Aksaray), Kızılca-köy (Aksaray), Kızılca (Aksaray), Kızılca-köy (Koç-hisar), Kızılca-mahallesi.

Niğde Livası'nda: Kızıl-depe (Kara-hisar-ı Develü), Kızıl-kilise (Develü), Kızıl-öyük, Kızıl-viran (Develü), Kızıl-viran (Develü), Kızıl-viran (Niğde), Kızıl-yazı (Develü) Kızıl-yazılu (Develü), Kızılca (Anduğu), Kızılca-in (Ürgüb), Kızılca-mescid (Niğde), Kızılca-pınar (Anduğu).

Kayseriyye Livası'nda: Kızıl-ağıl kışlası (Malya), Kızıl-ağıl (Kuramaz), Kızıl-Diğin-Hatun Köşkü (Kutlu Diğin Hatun Köşkü), Kızıl-köşk Mevzii, Kızıl-viran, Kızıl-viran (Kara-taş), Kızıl-viran (Malya), Kızılca-in, Kızılca-in (Kara-kaya), Kızılca-in (Kuramaz), Kızılca-in (-i diğer) (Kara-kaya).

İç-il Livası'nda: Kızıl-ağaç (-i diğer) (Gödüsler: Gözsüzce), Kızıl-ağaç (Manyan), Kızıl-Ali-depesi (Silifke), Kızıl-bağ (Anamur), Kızıl-çukur (Gülnar), Kızıl-çukur (Gülnar), Kızıl-geçid (Kara-taş), Kızıl-geçid vadisi (Kara-taş), Kızıl-göl (Kara-taş), Kızıl-hisar (Kara-taş), Kızıl-iğ (Kara-taş), Kızıl-in (Ermenek), Kızıl-in (Ermenek), Kızıl-kavak (Kızıl-yuvak) (Silifke), Kızıl-kaya burnu (Ermenek), Kızıl-kaya (Ermenek), Kızıl-kenise (Silifke), Kızıl-kenise-seniri (Silifke), Kızıl-senir (Canurcuk) (Selendi), Kızıl-senir (Silifke), Kızıl-viran (Silifke), Kızıl-yer (Ak-viran/Silifke), Kızıl-yuvak (Kızıl-kavak) (Silifke), Kızıl-yuvak sınuru, Sofular (Silifke), Kızılca asiyabı, Kızılca (Ermenek), Kızılca (Gezende/Gülnar), Kızılca-ağaç (Kızılca-ağar) (Gülnar), Kızılca-bağ (Silifke), Kızılca-dam (Kazancı-dam) (Silifke), Kızılca-dam (Silifke), Kızıca-dam (Silifke), Kızılca-kışla (Ak-saz), Kızılca-kışla (Anamur), Kızılca-kuyu (Kara-taş), Kızılca-ova (Halidlü/Mud), Kızılca-ova (Orta-viran) (Mud), Kızılca-tuz (Kara-taş), Kızılcalar (Ak-saz).[62]

3. Karaman'da (Larende) Kızıl Oğuz Köyleri

Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir rol oynayan Kızıl Oğuz Yörükleri, yukarıda ortaya konulduğu gibi başlangıçtan itibaren Karaman ve çevresine yerleşmişler veya bu bölgeyi yaylak ve kışlak olarak değerlendirmişlerdir. Bizzat Karaman Kazası ve bağlı nahiyelerine yerleşen Kızıl Oğuz Yörükleri; Türk tehcir ve iskan siyasetinin de tabii bir sonucu ve tarihi, sosyal ve kültürel gelenekler icabı yerleştikleri yerlere kendi isimlerini vermişlerdir. Bugün Anadolu'nun her yerinde görülen "Kızıl"

ve “Koca” ile başlayan köy, nahiye, mezra dağ, ırmak vb. bütün yer isimleri, Kızıl Oğuz Yörüklerinin hatıralarını göstermektedir ve bu hatıraları bugünden yarına taşımaktadır.

Karaman ve yöresindeki yerleşimleri ve bunların nüfus yapılarını XVI. yüzyıldan itibaren, Tapu-Tahrir Defterlerinden takip edebiliyoruz. Bu bölümde, özellikle Karaman Kazası’na bağlı ve tahriri, yazımı yapılmış olan Kızıl Oğuz Köylerini ele alacağız. Tarihi süreci ortaya koyduktan sonra, bugünkü Kızıl Oğuz Köylerini tanıtacağız.

XVI. asırda Karaman (Larende) Kazası iki nahiyeye ayrılmıştır: ”Larende Nahiyesi” ve “Kaş Nahiyesi”. Fakat bu iki nahiye ilk defa 1584 yılında ayrı ayrı tahrir edilmiştir. Bu zamana kadar Kaş Nahiyesi, Larende Kazası içinde zikredilmiştir. Bu yüzden 1518 ve 1530’da köylerin %85’i Larende Nahiyesi’ne, %15’i Kaş Nahiyesi’ne bağlı iken, 1584 tahririnde Larende Nahiyesi’ne bağlı bir çok köy, Kaş Nahiyesi’ne bağlanmıştır. 1584’te köylerin %17’si Larende, %63’ü Kaş Nahiyesi’ne bağlıdır. 1518, 1530 ve 1584 tahrirlerinde Karaman Kazası’na bağlı iki nahiyenin toplam 177 adet Müslüman-Türk köyü; toplam 9 adet Müslüman-gayrimüslim ortak yaşanılan köyü bulunuyordu.

Bu üç sayımda da sadece Müslüman-Türk’ün yaşadığı toplam 177 köyden 6’sına Kızıl-Oğuz Türkleri yerleşmiş idler. Bu Kızıl Oğuz yerleşimi olan köyler ve tahmini nüfusları aşağıda tabloda gösterilmiştir.[63]

Karaman’daki Kızıl Oğuz Yörüklerinin yerleştiği köy sayısının XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren 6’dan 8’e çıktığı görülmektedir. Bu artışta “Aladağ Nahiyesi”nin Karaman’a bağlanmış olmasının etkili olduğu görülmektedir. Hicri 1290 Miladi 1873 ve Hicri 1314 Miladi 1896/97 Salnamelerine göre, Aladağ Nahiyesi’nden başka, “Merkez” ve “Gaferyad” (Buğünkü Kazımkarabekir) nahiyeleri Karaman’a bağlıdır. Bu köyler, bunların bağlı olduğu nahiyeler ve nüfusları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.[64]

XX. yüzyıl’a gelindiğinde (Karaman’ın idari yapı içindeki değişiklikleri de dikkate alınarak bakıldığında) Kızıl Oğuz Yörüklerinin yerleşim birimi olarak 3 köy, 1 de nahiye tespit edilebilmektedir. 1940 ve 1985 Nüfus Sayımlarına göre bu köylerin bağlı oldukları nahiyeler ve nüfusları şu şekildedir:[65]

4. Karaman’da Bugünkü Kızıl Oğuz Yerleşim Birimlerini Tanıyalım

a. Kızılkuyu Köyü

Karaman İli’nde bugün Kızıl Oğuz Yörüklerinin yerleşim birimi olarak hatıralarını yaşatan köylerden biri “Kızılkuyu Köyü”dür. İdari bakımdan Kazımkarabekir İlçesi’ne (eski adı Gaferyad, Kasaba) bağlı olan Kızılkuyu’nun kuruluş tarihi bilinmemektedir. Yukarıda görüldüğü gibi, 1518 tahririnde sayıldığına göre (Kızılcakuyu) yerleşimin daha eski olması, muhtemelen de Malazgirt Zaferi’ni takip eden Türkleşme sırasında gerçekleşmiş olması gerekmektedir.

Karaman-Konya kara yoluna 2 kilometre mesafededir. Akarköy ve Özyurt köyleri ile komşu bir köydür. Karaman'a 40 kilometre uzaklıktadır. Köy ve çevresi tamamen ova ile kaplıdır. Arazileri itibarıyla Sinci ve Sodur (Çumra'ya bağlı) ile de sınırdır.

Köyün nüfusu (yukarıdaki tablolarda verdiğimiz yıllardan başka), 1900'de 229, 1925'te 530, 1950'de 504, 1970'te 756, 1980'de 568 iken 1990 yılında 532 ve 1995'te 540 olarak gerçekleşmiştir. Karaman'a göç ve yurt dışında çalışanlardan dolayı nüfusta artış görülmemektedir.

Köyde arpa, buğday, ayçiçeği, nohut, mercimek gibi tarla tarımı ile küçükbaş hayvancılık ve süt inekçiliği yapılmaktadır.

Köyde ilkokul 1940'lı yıllarda açılmıştır. 3 öğretmeni ve 78 öğrencisi bulunmaktadır.[66]

Bu satırların yazarı da baba tarafından Kızılkuyu Köyü'nden; buraya iskan olunan Kızıl Oğuz Yörüklerindendir. Köyde "Ümmetler" (Himmetler) olarak bilinen sülaleden olan babam Merhum Hacı İsmail Güler (1928-1990) ve ailenin bazı fertleri, önceleri yaylak olarak kullandıkları Sinci Köyü'ne gelerek yerleşmişler ve çiftçilik hayatına Sinci'de devam etmişlerdir.

Kızılkuyu Köyü'nde halen devam ettirilen bütün kültürel gelenekler, doğum, nişan, kına, düğün, ölüm, yağmur duası, hayvancılık ile ilgili adetler; kullanılan terimler, söylenen türkü ve şarkılar ile mutfak ve giyim-kuşam kültürü Kızıl Oğuzların izlerini taşımakta ve en eski Türk kültür unsurlarını yansıtmaktadır.

b. Kızılyaka Köyü

Kızılyaka, Karaman'da Kızıl Oğuz Yörüklerinin yerleştiği ikinci köydür. Köyün tarihi Türkler Anadolu'ya gelmeden çok öncelere dayanmakta Roma dönemine kadar gitmektedir. Kızıl Oğuzların yerleşmesi ile köy Türk yerleşimine açılmıştır. Tarih içinde köyün nüfusunda gayrimüslim nüfusun bulunmaması, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinde sıkça görüldüğü gibi, Kızılyaka'nın da Türk yerleşimi öncesinde boşaldığını göstermektedir.

1936 yılında nahiye merkezi olan Kızılyaka, bugün Merkez ilçeye bağlı bir köydür. Karakol ve Sağlık Ocağı vardır. İl merkezine 39 kilometre uzaklıktadır.

Köyün nüfusu, 1895'te 491, 1925'te 520, 1950'de 1084, 1960'ta 1245, 1070'te 1207, 1980'de 723 olarak tespit edilmiştir. Köyün nüfusu, şehir merkezine göç ve Avrupa'ya işçi olarak çalışmaya gidenlerden dolayı azalmış ve 1990 sayımında 506'ya düşmüştür.

Köyün ekonomisi, tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bağcılık da önemli bir ekonomik faaliyettir. Yurt dışında çalışanların çok olması ekonomik refah düzeyini yükseltmiş bulunmaktadır. Köyde, Buğday, arpa ve soğan ekimi ile küçükbaş hayvancılığı da yapılmaktadır.

Kızılyaka Nahiyesi'ne ilk okul, 1937 yılında bölge okulu olarak açılmıştır. Şu anda 1 öğretmen ve 54 öğrenci vardır.[67]

c. Kızıllarağini Köyü

Aşağıda tanıtacağımız ve Karaman'da Kızıl Oğuz yerleşiminin en önemli yerlerinden biri olan Kızıllar'ın (Taşkale)' 2 kilometre kadar doğusunda bulunan Kızıllarağini Köyü, önemli bir Kızıl Oğuz yerleşim birimidir. Karaman'a, il merkezine 48 kilometre uzaklıktadır.

Yukarıdaki tablolarda verdiğimiz nüfuslar dışında yıllara göre nüfus yapısı şu şekildedir: 1894'te 209, 1925'te 289, 1950'de 504, 1970'te 524 olmuş; şehir merkezine yapılan afet evlerine göçten dolayı nüfus zamanla azalmış; 1990'da 295, 1995'te ise 294 kişi olmuştur.

Köy halkı, çiftçilik halıcılık ve hayvancılık yapmaktadır. Modern araçlarla tarımcılığa başlanmıştır. Fakat, toprağın kıraç olmasından dolayı verim düşüktür. Köyün afet bölgesinde olmasından dolayı, halkın çoğu il merkezine devletçe yapılan 43 Evler ve 96 Evler Mahallelerine taşınmıştır.

Köyde camii olarak kullanılan bir binada 1957 yılında ilk okul, geçici olarak öğretime başlamış, 1962 yılında devletçe yapılan bir binaya taşınmıştır. İki derslikli okul bugüne kadar 437 mezun vermiştir. Şu anda 42 öğrenci vardır.

Köyde yaşayan halk, halen Kızıl Oğuz Yörük kültürünü canlı olarak yaşatmakta, eski gelenek ve kültür değerlerini bozulmadan korumaktadır.[68]

d. Kızıllar (Taşkale) Beldesi

Bugün Karaman'daki Kızıl Oğuz Yörüklerinin varlıklarını, hatıralarını, geleneksel kültürel özelliklerini bozulmadan yaşatarak devam ettiren en önemli yerleşimbirimlerinden biri de eski adı "Kızıllar", bugünkü adı "Taşkale" olan beldedir.

Kızıllar, Merkez İlçe'ye bağlı bir kasaba, beldedir. İl merkezine 46 kilometre uzaklıktadır. Ereğli devlet karayoluna uzaklığı ise 21 kilometredir. Yeşildere Suyu'nun geçtiği dar bir vadinin üzerinde kurulan Kızıllar-Taşkale Kasabası, güneydoğusunda İçel İli'ne sınır olup; kuzeydoğusunda Ereğli, Bolkar Dağları, batısında Karaman ve güneyinde de Toros Dağları yer alır. Yüzölçümü 450 kilometre karedir.

Kasabanın tarihi M.S. 2-3. yüzyıllara kadar gitmektedir. Yörede bulunan ve harabe halindeki "Manazan", "Zanzana" ve "Miske" gibi yerleşim yerlerinde yapılan tespitler ve ortaya çıkarılan buluntular Geç Roma, Erken Hıristiyanlık, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin izlerini taşır.

Kasaba, 1530 tarihli tahrirde Larende (Karaman) Livasına bağlı "Kızıllar Yurdu" olarak sayıldığına göre, buradaki Kızıl Oğuz, dolayısı ile Türk yerleşimi çok daha eski tarihlerde

gerçekleşmiş olması gerekir. Muhtemelen, Malazgirt Zaferi'ni takip eden Türkleşme sırasında Kızıl Oğuz Yörükleri buraya yerleşerek adlarını vermiş olmalıdırlar.

Kızıllar-Taşkale'nin Nüfusu, yukarıdaki tablolarda verdiğimiz rakamların dışında şu şekilde gerçekleşmiştir: 1894'te 1051, 1904'te 1206, 1925'te 1123, 1950'de 1825, 1970'te 4714. Afet bölgesi olmasından dolayı, şehre yapılan hızlı göçlerden kasabanın nüfusunda, önemli bir azalma gerçekleşmiş, 1990 sayımında nüfus 2700'e düşmüştür. Afet bölgesi sayılmasından sonra kasaba nüfusunun bir kısmı, önce Karaman merkezine 43 Evler, sonra 96 Evler adı altında göç etmişler; daha sonra da Kasabanın Karaman-Ayrancı yolu güzergahında yeni yerleşim birimi olarak yapılan ve "Atatürk Mahallesi" adını alan bölgede yapılan afet evlerine yerleşmişlerdir. Son yıllarda kasabanın turizme açılma çabaları ile kasabaya nüfus dönüşü kısmen sağlanmış ve son yapılan sayımlarda nüfusun 1990 sayımına göre arttığı gözlenmiştir.

Kızıllar ve yöresinde karasal iklim özellikleri hakimdir. Yazları sıcak ve kurak, kışları sert ve soğuk geçer. Bitki örtüsü, İç Anadolu bozkır alanı içerisinde yer almasından dolayı step-bitkilerden oluşmaktadır. Kasaba çevresindeki düz alanlarda tarımsal üretim yapılmaktadır. Ekilebilir tarım arazilerinde buğday, arpa, yulaf, mısır yetiştirilmektedir. Tarla bitkileri kadar, bağ-bahçe tarımı da gelişmiştir. Ceviz üretiminin kasabada önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Mevcut meşe, ardıç ve koruluklarının dışında kavak yetiştiriciliği de önemlidir. Küllü, Harım, Karaciğer, Gürlük, Polatyeri, Çay, Kızılburun, Gedik, Danışman ve Gömüklü mevkilerinde elma, armut, kayısı, kiraz vb. yetiştirilmektedir. Yer yer bağcılık da yapılmaktadır.

Kızıllar-Taşkale'de küçükbaş hayvan yetiştiriciliği de oldukça gelişmiştir. Kasabada, 20 bin Karaman Koyunu, 5 bin tiftik keçisi ve 500 baş da büyükbaş hayvan vardır. Daha çok yünü için beslenen Karaman Koyunundan elde edilen yün, kasabada köklü ve yaygın olan "Kızıllar Halısı"nın üretiminde hammadde olarak değerlendirilmektedir.

Süt ve süt ürünlerinden koyun yoğurdu ve tulum peyniri üretimi yaygındır. Özellikle depolamada beldede bol miktarda bulunan "doğal inler"in seçilmesi, tulum peynirine ayrı bir lezzet kazandırmaktadır.

Beldenin kuzeyi dik bir kaya kütlesi ile çevrilidir. Geleneksel yerleşimin tamamı güneye yöneliktir.

Kızıllar-Taşkale'de okuma yazma oranı %98'dir. 2 ilk öğretim ve 1 lise bulunmaktadır. Okullarda 20 öğretmen ve 250 öğrenci mevcuttur. Kasabada 1 de kütüphane vardır.

Kızıllar-Taşkale, Kızıl Oğuz Yörüklerinin geleneklerini halen yaşayan kültüründe canlı olarak saklayan, yarına taşıma gayretinde olan bir kasabadır. Özellikle düğünlerde ve özel günlerde seyirlik halk oyunları ve tiyatroları oynanmaktadır. Özgün bir halk tiyatrosu olan seyirlik "Düzmece Deve Oyunu" meşhurdur. Oyundaki kahramanlar şunlardır: "Kadı, Arap, Deve (üç adet insan tarafından meydana getirilir), Efe ve üçü kadın kılığında bulunan altı erkek."

Kültürün yaşatılması ve yarınlara taşınması anlamında önemli bir unsur da "Kızıllar Halısı"dır. Kızıllar'da bugün 200 dolayında halı tezgahı bulunmakta ve 40'ın üzerinde geleneksel Türk deseni halılara dokunmaktadır. Sarı ve kızıl renklerin hakim olduğu halıların boyası, "kök boya" tabir edilen doğal boyalardır. "Kızıllar Ladiği, Embelli, Mihraplı, Kiliseli, Tepsi Göbekli, Post Motifli, Gölük Sulu, Tek Göbekli, At Göyneği, Kuşlu, Çöp Sulu, Dalak Göbekli, Mangal Göbekli" önemli halı tipleridir.

Kızıllar Halılarında uygulanan geleneksel motiflerden bazıları şunlardır: "Bıçak ucu, embel (amber), akıtma, zavrak, ayna, lale, çevrim, tarak, Konya çeçeği, Rodos zambağı, böğrek, rozet, eli belinde, palmet, dalda bir, gül ayak, sekiz köşe (yıldız), balık, güvercin kuyruğu, koç boynuzu, ala boncuk, çengel, ibrik, lamba, karanfil, haşhaş-nar, kulak su, buturak su, su yolu, kırpık su, üzüm su, Fatma Hanım suyu, çöp su, gül su, topal su (armut çiçeği), dal su, yanak su, at göyneği su, Ladik su, müdür suyu…"

Kızıllar-Taşkale insanı için, halı dokumak günlük hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Beldede var olan geleneklerin büyük çoğunluğu halı ile özdeşleşmiştir. Anadolu'da "saya törenleri" olarak bilinen törenler burada "boya töreni" adıyla yapılmaktadır.

Kızıllar-Taşkale Beldesi, aynı zamanda doğal ve tarihi güzellikleriyle bir turizm beldesidir. İncesu Mağaraları, Asarini Mağarası, Taş Ambarları (doğal Tahıl Ambarları), Manazan Mağaraları, Gürlük PınarıTaş Camii, Orta Camii, Orta Köprü, Tarihi Evler ve Tarihi Misafir Odaları gerçekten görülmeye değer turizm unsurlarıdır.[69]

Burada üzerinde durmamız gereken bir önemli husus; Atatürk'e ait olan çiftliklerden birinin Kızıllar-Taşkale'ye 41 kilometre uzaklıkta bulunan "Sarıtay Çiftliği" olmasıdır. Adı geçen çiftlik, 1936 yılında düzenlenen Tapu Defterinde 1017 sıra numarası ile "Reis-i Cumhur Kemal Atatürk Hazretlerine" şeklinde kayıtlanmıştır. Bugün idari bakımdan Küçük Koraş'ın sınırlarında bulunan Sarıtay Çiftliği, anayola 5100 metre uzaklıkta ve 100 hektarlık bir alana sahiptir.

III. Rumeli'nin Türkleşmesi, Kızıl Oğuzlar ve Konyarlar

A. Rumeli'nin Fethi ve Türkleşmesi

1. Osmanlı İskan Siyaseti ve Rumeli Uygulaması

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme devirlerinde siyasi, iktisadi ve sosyal durumun değişmesine bağlı olarak, iskan politikasında da farklı şekilde hareket etmiştir. Özellikle ilk devirlerde yeni toprakların elde edilmesiyle, "konar-göçer" aşiretlerin bu yeni topraklara yerleştirilmesi şeklinde bir iskan politikası takip ederken (dışa dönük bir iskan siyaseti); imparatorluğun dinamizmini ve etrafa yayılma durumunu kaybetmesinden sonra, bir iç iskan unsuru olarak ortaya çıkan "konar-göçerler"in ve çeşitli sebeplerle yerlerini terk eden ahalinin boş ve harap sahalara iskan edilerek buraların ziraata açılması düşüncesi hakim olmuştur. Bunun yanı sıra XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kaybedilen topraklardan kaçan ahalinin iskanı meselesi de ayrı bir gaile

olarak devleti meşgul etmiştir. Yerleşik ahaliyi korumak maksadıyla göçebe gruplar üzerindeki devlet baskısı da konar-göçerlerin kendiliğinden yerleşmelerini sağlamıştır. Şekavet hareketlerine karşı yolların emniyetini sağlamak amacıyla, "derbent" tesisleri yeniden imar edilerek çevreleri bir kasaba veya köy şeklinde bir iskan mahalli olarak kullanılmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren ise, bir "derebeyi" şeklindeki aile grupları ve aşiretlerin iskanı meselesi için çalışmalar yapılırken, diğer taraftan, artık tamamen "içe doğru" başlayan muhacir akını ile meşgul olmak durumu ortaya çıkmıştır. Bunun için "muhacirin komisyonu" kurulmuş, devlet bu yüzyıldan itibaren iskan politikasını daha sistemli olarak yürütmüştür.[70]

Osmanlı Devleti, bu genel "iskan siyaseti"ni şu "iskan metotları" ile yürütmüştür: Kuruluş devrinde bir çok tarikata mensup idealist "derviş"in önderliğinde başlayan ilk iskan hareketiyle birlikte, yeni alınmış yerlere ahali sürgün ederek, muhtelif yerlerde vakıflar tesis ederek ve müstakil derbend tesisleri kurup buralara ahali yerleştirerek.

Bilindiği gibi, Rumeli'deki Türk varlığı Osmanlı Devleti öncesinde de söz konusu idi. Bu çerçevede bütün Rumeli'de, mesela Makedonya'da Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Oğuzlar, Kumanlar, Peçenekler ve Selçuklular gibi çeşitli Türk unsurlarının 378-1371 tarihleri arasında yerleşmiş olduklarını ve buralarda bunlarla ilgili hatıraların bulunduğunu biliyoruz.[71]

Osmanlı Devleti, 1356'da Gelibolu Yarımadası'ndaki Çimpe Kalesi'nin alınmasından sonra Rumeli'de süratli bir şekilde yayılmış, aralıksız 1912 yılına kadar sürecek olan yaklaşık 550 yıllık Türk hakimiyeti sırasında Rumeli Türkleşmiştir. Müslüman Anadolu Türklerinin Rumeli'ye gelişleri başlangıçta "Kolonizatör Türk Dervişleri"[72] ile başlamış, söz konusu "dervişler" askeri fütuhattan önce yerli halkın ve özellikle IX. yüzyılda bölgeye gelip yerleşen Peçenek ve Kuman Türklerinin gönüllerini kazanarak asıl fetih hareketinin zeminini oluşturmuşlardır. Ordunun ardından veya onlarla birlikte hareket eden, bir nevi "psikolojik harp" veya "istihbarat" unsuru olarak da değerlendirilebilecek olan tarikat mensubu bir çok dervişin, ıssız yerlerde yolların geçtiği önemli mevkilere zaviyeler ve tekkeler inşa etmesiyle ilk teşebbüsler başlamış, kurulan bu tekke ve zaviyeler ilk iskan nüvelerini teşkil etmiştir. Rumeli'yi bu şekilde iskan eden "Sarı Saltuk" ile Bursa'nın fethinde rol oynayan "Geyikli Baba" bunlara örnek olarak verilebilir.[73]

Kuruluş devrinde, konar-göçer Türk aşiretleri yeni alınan yerlerin Türkleştirilmesinde kullanılan en önemli unsurlar olmuşlardır. Savaşçı vasıfları, bir disiplin ve teşkilat içinde olmaları onları daha da önemli hale getirmiştir. Nitekim, Rumeli fatihi Süleyman Paşa zamanında "sürgün" metodu ile aşiretlerin Rumeli'ye "göçürülüp," "iskan edilmeleri"ne başlanmıştır. I. Bayezid devrinde aşiretlerin Rumeli'nin Türkleştirilmesi amacı ile daha büyük ölçüde Rumeli'ye nakledildikleri görülmektedir. Türk topluluklarının Rumeli'ye nakledilmeleri sırasında, devlet tarafından kendilerine zengin topraklar verilerek, bütün akrabalarıyla geçecek olanlara ise "yurtluk","toprak", "tımar" gibi imtiyazlar tanınarak muhaceret teşvik edilmiştir. Bu durum "fütuhat"ı teşvik amacı taşıdığı kadar, fethedilen yerlerin Türkleştirilmesi ve memleketin "şenlendirilmesi" yani ekonomik, sosyal bakımdan kalkındırılması amacını da güdüyordu.

I. Bayezid devrine ait ilk iskan kaydı, 1400-1401 yıllarında “tuz yasağı”nı kabul etmeyen Menemen Ovası’nda kışlayan aşiretlerden “Göçerevliler”e ait olup, Filibe taraflarına sürülmüşlerdir. Oğlu Çelebi Mehmet zamanında ise, isyanları Yörgüç Paşa tarafından bastırılan Tatarlar da, Dobruca havalisine yerleştirilmişlerdir. 1397’de Mora’da Argos’un alınmasından sonra, buradan 30.000 kişi Anadolu’ya, Anadolu’dan da Üsküp ve Teselya bölgelerine Türkmen ve Tatar aşiretleri nakledilmişlerdir. Anadolu’dan Rumeli’ye aşiret göçürülmesi işi, II. Bayezid’in saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.[74]

2. Rumeli’ye Yerleşen Yörük Grupları

Osmanlı Devleti’nin Balkan Yarım Adası’ndaki ilerlemesi ve yayılmasına paralel olarak, yörük gruplarının sayıları ve önemleri artmış ve daha sonra da bunları askeri bir teşkilata bağlamak, kendilerine mahsus bir nizam ve kanun meydana getirmek lüzumu ortaya çıkmıştır. Rumeli’ye peyderpey geçen çeşitli mıntıkalarda iskan edilen yörük grupları, XV. Asır ortalarından itibaren askeri ve stratejik vazifelerde belli roller almaya başlamış, içlerinden bu işleri başarabilecek şahıslar tespit edilmiş, tahrirleri (yazımları-sayımları) yapılmış; bunların celpleri, mükellefiyetleri ve diğer hususları belli kurallara bağlanmıştır. Böylece, XVI. asır ortasında artık ordu hizmetlerinde ve devlet işlerinde yer ve vazife alan düzenli bir askeri sınıf meydana gelmiştir.

XVII. asırda Rumeli’deki bu yörük teşkilatları dağılmaya başlamış, yörük yazılanlar azalmış, bunların önemli bir kısmı “konar-göçer”likten çıkarak yerleşik hayata geçmişlerdir. Sefer zamanlarında kendilerine verilen görevler yerine getirilemez olmuştur. İkinci Viyana Kuşatması ile başlayan uzun Avusturya savaşları sırasında bu durum daha iyi görülmüştür. Bu nedenlerle, XVII. asrın sonları ile XVIII. asrın başlarında, kısmen disiplin ve düzenleri bozulan bu gruplar yeniden düzenlenmişlerdir. 1691 yılında Padişahın bir “hattı hümayunu” ile yörük grupları, “Evlad-ı Fatihan” adı altında ve Rumeli’nin “sağ, sol ve orta kolu”nda olmak üzere yeniden yazıldı. Böylece teşkilat hem adını, hem de zamanın ihtiyaçlarına göre askeri ve ekonomik şekil ve bünyesini az çok değiştirdi.[75]

Kaynakların verdiği bilgiler değerlendirildiği zaman görülmektedir ki, Rumeli’ye yerleşen Türk grupları üç önemli isim altında toplanmaktadır: Konyarlar, Yörükler (Yürükler) ve Tatarlar. Atatürk’ün anne tarafından soyunu ilgilendirdiği için aşağıda haklarında ayrıntılı bilgi vereceğimiz ve kendileri de bir “yörük” grubu olmalarına rağmen, Anadolu’dan geldikleri yerin (Konya-Karaman) ismiyle anılan “Konyarlar” dahil bütün Yörükler, çeşitli tarihi, kültürel ve coğrafi nedenlerle isimler almışlardır. Osmanlı Devleti’nin resmi kayıtlarında geçen ve adlarına “tahrirler” yapılan, Rumeli’ye iskan edilen Yörükler şunlardır: “Naldöken Yörükleri, Tanrıdağı (Karagöz) Yörükleri, Selanik Yörükleri, Ofçabolu Yörükleri, Vize Yörükleri ve Kocacık Yörükleri”.

Belgelere göre, Rumeli’deki Yörüklerin üç şekilde isim aldıkları görülmektedir: İlk olarak başlarındaki reislerinin veya “beylerinin” adına, ikinci olarak herhangi bir farklı veya mümeyyiz özelliklerine, nihayet üçüncü olarak da en çok bulundukları mahallin adına göre. İsimlendirmede veya

isim almada başlangıçta ilk şekil yaygın olmakla birlikte, daha sonra bir merkez etrafında toplanmaları ve yarı yarıya yerleşik hayata geçmeleri sonucunda üçüncü şekil yayılmıştır.

Mesela "Koca Hamza Yörükleri", birinci şekilde isim alanlardandır. Atatürk'ün baba soyunun geldiği "Kocacık Yörükleri" işte bu Koca Hamza Yörükleri'dir. "Naldöken Yörükleri" ise ikinci şekil isim alan gruplardandır. Çünkü onlar, nal dökme sanatı ve işinde temayüz etmişlerdi. Naldöken Yörüklerine XV. yüzyılda "Yörükan-ı Nalbant Doğan" da denilmekteydi. Aynı şekilde kayıtlarda "Yay Döken Yörükleri" de vardır. Bunlar, Anadolu'da da aynı isimle anılıyorlardı. "Selanik" "Ofçabolu" ve "Vize" Yörükleri ise yoğun olarak yaşadıkları merkezlerin isimleri ile anılmıştır ki, coğrafi bir isimlendirmedir. Bu Yörük grupları içinde o bölgede yaşayan, Konyarlar, Kocacıklar vb. gibi Yörük grupları da bulunmaktadır.[76]

B. Kızıl Oğuzlar Yahut Kocacıklar'ın Rumeli'deki Varlıkları

Anadolu'daki oymak adları ve yer adlarında da görüldüğü üzere, Kızıl Oğuz Türkmenleri'ne "Kızıl-Kocalu", "Kızıl-Kocalı", "Kocacıklılar" "Kocacıklar", "Kocacık Türkmenleri" ve "Kocacık Yörükleri" gibi isimler de verilmektedir. Rumeli'ye iskan edilen "Kocacık Yörükleri", XVI. ve XVII. yüzyıllarda kendileri için müstakil "tahrir defterleri" tanzim edilen altı yörük grubundan birisidir. Arşivlerimizde doğrudan Rumeli'deki Kocacık Yörükleri ile ilgili olan ve yaklaşık bir asırdan fazla bir zamanı (1543-1666) gösteren dört adet defter bulunmaktadır. Bunlardan ikisi tam ve müstakil, teşkilatın henüz kuvvetli olduğu zamanlara (1543 ve 1584) mahsustur. 1642 ve 1666 senelerinin durumunu bildiren diğer ikisi eksik ve diğer defterlerin içinde bulunmaktadır. Bunlar, teşkilatın bozulmaya başladığı döneme aittir.[77]

Rumeli'deki Kocacıkların başlarında, hakkında tarihi bir bilgiye sahip olmadığımız "Koca Hamza" isimli birbeyin bulunmasından dolayı önceleri "Koca Hamza Yörükleri" olarak anıldıklarını; sonradan çoğunlukta bulundukları yerlerde "Kocacıklar" olarak tanınmaya devam ettiklerini biliyoruz. 1543'te 132, 1584'te 179 ocak olarak görülen ve altmış sene sonra 18 ocağa düşen Kocacık Yörükleri'nin nüfuslarındaki önemli artış 1572 ile 1575 yılları arasında olmuştur. Kayıtlara göre yerleştikleri ve kendi adları ile yazıldıkları yerler şuralardır: "Hırsova, Tekfurgölü, Varna, Pravadi, Aydos, Ruskasrı, Ahyolu, Karinabad, Şumnu, Burgaz, Kızılağaç, Yanbolu, Eskibaba, Kırkkilise, Edirne, Filibe, Silistre, Hacıoğlu-Pazarcık, Akkerman, Bender, Kili". Kısmen Naldöken ve Tanrıdağı Yörükleri'nin de bulunduğu Doğu Trakya, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'nin doğu tarafları, bütün Dobruca ve Bender, Akkerman yörelerinde (Eski Paşa Livası ile birlikte Kırkkilise, Çirmen, Vize, Silistre, Bender, Akkerman Sancakları) yaşayan Kocacıklar, onlardan az miktarda olmakla birlikte oldukça önemli bir grup teşkil etmişlerdir. Bu bölgede başlarında "subaşı" olarak, 1543'te Mustafa (Bz) Bbali Bey, 1572'de Mahmut, 1584'te Mehmet ve 1603'te Muharrem Beyler görülmektedir.

Kocacık Yörükleri'nin yerleştikleri yerler, Karadeniz sahilini, takriben, Filibe istisna edilirse, nihayet 250 kilometrelik bir saha içinde uzanan şerit içinde, bugünkü Türkiye'den Edirne ve Kırklareli Vilayetleri, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'nin doğu tarafları ve Silistre dahil olmak üzere boydan boya

Dobruca ve nihayet Kuzeyde Kili, Bender, Akkerman üçgeninin bulunduğu mıntıkalardan ibarettir. XVI. asrın ikinci yarısında en çok yoğunluk gösterdikleri bölge Yanbolu, Varna, Şumnu arasıdır. Sonra Hırsova gelir ki, bu miktar, bu mıntıkada yazılan Naldöken, Tanrıdağı, Selanik Yörükleri toplamından daha fazladır ve bu grup içerisinde Yanbolu'dan sonra da en fazla bulundukları yerdir. XVI. asrın ikinci yarısında, bugün çoğunu tespit edemediğimiz, Kocacık Yörükleri'nin ikamet ettikleri 1600'den fazla meskun mahal bulunmaktaydı. Kendi isimleri ile kayıtlı oldukları 1543 Tarihli Tahrir Defteri'ne göre, bizzat kendi hatıralarını taşıyan şu köy ve sancak adlarını tespit edebiliyoruz: "Kocalar" (Ahıyolu), "Koca-göl", "Koca-kurd", "Koca-oğulları" (Akkerman, Bender, Kili), "Koca-Halil" (Babaeski), "Kızılca", "Kocaşlı", "Koca-göl" (Dobruca), "Kızılca-Veli", "Kızıl-hisarlık", "Kocuk-Bilal" (Hırsova), "Koca-tarla" (Kırkkilise), "Kızılcalı" (Provadi), "Koca-Ömer" (Rus Kasrı), "Kızılca-İlyas", "Kızılca-İsmail" (Silistre), "Kızıl-Bekir" (Şumnu), "Kızılca", "Kızılca-İsmail" (Varna), "Kızılcıklı", "Kocalar", "Kocalı-Musa Kocalı" (Yanbolu), "Yenice-Kızılağaç" (Sancağın adı).[78]

Kocacık Yörükleri kendi defterlerine yazıldıkları bu yerlerin dışında da buralardaki yoğunlukta olmasa da, önemli miktarda bulunuyorlardı. "Evlad-ı Fatihan Teşkilatı"nın kurulmasına kadar özellikle, "Selanik Yörükleri" ve "Ofçabolu Yörükleri" olarak yazılan ve kayıtları tutulan yörük grupları içinde Kızıl Oğuz veya Kocacık Yörükleri de bulunuyordu.

Fethinden itibaren yoğun bir şekilde bütün Makedonya ve Teselya bölgesinde, nispeten az miktarda olmak üzere de Bulgaristan ve Dobruca'da iskan edilmiş olan "Selanik Yörükleri", Teselya'da; en çok Yenişehir'de, Florina, Serfiçe, Avrethisarı, Ustrumca'da, Dobriça'da da Silistre'de yaşıyorlardı. Toplam 500 ocak olan Selanik Yörükleri, 1543 Tarihli Tahrir Defteri'ne göre "ocak" sayılarıyla birlikte şu mıntıkalarda bulunuyorlardı: Manastır (7), Pirlepe (13), Florina (36), Serfiçe (33), Fener (23), Badracık (5), Çatalca (60), Yenişehir (117), Kelemeriye (35), Pınardağı (8), Yenice-Vardar (2), Avrethisarı (47), Usturumca (28), Demirhisar (8), Filibe (10), Kızıl-ağaç (2), Yenizağra (1), Eskizağra (6), Akçekazanlık (1), Hasköy (1), Lofça (3), Yanbolu (1), Tatarpazarı (7), Pravadi (3), Silistre (26), Tekfürgölü (2), Varna (4), Hırsova (2), Şumnu (2), Çernova (4), Tırnova (3).[79]

"Ofçabolu" bugünkü Makedonya Cumhuriyeti sınırlarındaki Üsküp ile İştip arasında az arızalı ve konar-göçer yaşayış tarzına elverişli bir bölgenin adıdır. Buraya "Mustafa Ovası" da denilmektedir. Merkez kasabası İştip'tir. Gerek burada, gerek Pirlepe ve Tikveş civarında bulunan, daha XIX. yüzyılda bile varlıkları tespit edilen Yörükler, XVI. ve XVII. yüzyıllarda "Ofçabolu Yörükleri"ni teşkil ediyorlardı. Bunlar imparatorluğun eski Kosova ve Manastır Vilayetlerinde bilhassa dört yerde yoğun bir halde, Bulgaristan ve Dobruca'da da bazı yerlerde tek tük olarak görülmektedirler. 1566'da 97, 1608'de 88 ocak olarak tespit edilen Ofçabolu Yörükleri, 1566 Tarihli Tahrir Tahrir Defteri'ne göre Üsküp (18), Ostruva (14), İştip (31), Pirlepe (35), Tatarpazarı (1), Filibe (1), Yanbolu (2), Silistre (1), Tırnova (2) ve İhtiman (2)'da bulunuyorlardı. Burada kayıtlara geçen "ocak" sayıları yoğun olarak yaşadıkları yerleri de göstermektedir.[80]

Yukarıda değinildiği üzere, Rumeli'yi Türkleştiren bu Yörük unsurlar, 1691'den sonra "Evlad-ı Fatihan" ismiyle yeniden örgütlenmişlerdir. Hasan Paşa tarafından yapılan "tahrir"e göre, 1691 (1102)

Tarihli Evlad-ı Fatihan Defteri'nde tespit edilebilen "Kızıl Oğuz" veya "Kocacık" Yörüklerinin adını taşıyan kaza ile köy adları ve bu köylerin çıkarmakla yükümlü oldukları "yürük piyadeleri" sayısı şu şekildedir (parentez içindeki isimler köylerin bağlı oldukları kazaları göstermektedir): Yenice-i Kızılağaç 14, Kızılcıklı 2 (Çırpan), Kızılca-Ali 8 (Tatarpazarı), Koca-beğli 1 (Filibe), Kızılca-kasaplı 7 (Uzunca-ova Hasköy), Kızıllu 5 (Kavala), Kızıl-doğan 9 (Toyran), Kızıllı 14 (Nahiye-i Bazargah), Koca-Ahmedli 66 (Cuma-Pazarı, Sarı-Göl), Kocalı Mahallesi (Radovişte 50), Koca-Ömer ma'a Kaba-ağaç 11, Kızıl-ağaç 1 (Gümilcine), Koca-Mahmudlu 1 (Yenice-Karasu), Boynu-kızıllı 14 (Çağlayık), Kızıllık 26 (Serez), Koca-doğan 3 (Hacı-oğlu-Pazarı), Kara-koca 5, Kızılcıklı 43, Koca-oğulları 7 (Silistre), Koca-Ali ma'a Dede 3, Koca-doğan 1, Kızıllar 9, Koca-pınarı (Hezargrad), Kara-koçılı (Kara-kocalı?) 18, Kocaman 1 (Ruscuk), Kocacıklu 4, Bayır-kocalar 4 (Şumnu).[81]

C. Kızıl Oğuz Yahut Kocacık Yörüğü Olarak Ali Rıza Efendi'nin Ailesi

1. Genel Bİlgiler

Atatürk'ün soyu ile ilgili elimizdeki en sağlam bilgiler öncelikle kendisinin, annesinin, kardeşi Makbule Hanım'ın anlattıklarıdır. İkinci olarak, kendisini ve ailesini tanıyan Hacı Mehmet Somer gibi, kimi çocukluk arkadaşlarının verdiği bilgilerdir. Mustafa Kemal dahil aile fertlerinde kuvvetli bir "Yörük, Türkmen olma" bilinci vardır: Makbule Hanım, E. B. Şapolyo'nun sorduğu "babanız nerelidir?" sorusuna şu cevabı vermiştir: "Babam Ali Rıza Efendi yerli olarak Selaniklidir. Kendileri Yörük sülalesindendir. Annem her zaman Yörük olmakla iftihar ederdi. Bir gün Atatürk'e 'Yörük nedir?' Diye sordum. Ağabeyim de bana 'Yürüyen Türkler' dedi." Yine Şapolyo'nun Ruşen Eşref Ünaydın'dan naklettiğine göre, "Atatürk, çok kere benim atalarım Anadolu'dan Rumeli'ye gelmiş Yörük Türkmenlerdendir derlerdi."[82]

Atatürk'ün baba soyu ile ilgili önemli bilgileri verenlerden birisi de M. Kemal'in Selanik'te mahalle ve okul arkadaşı, eski milletvekillerinden Hacı Mehmet Somer Bey'dir. Somer'e göre; "Atatürk'ün ataları hakkında benim bildiğim şunlar: Atatürk'ün ataları Anadolu'dan gelerek Manastır Vilayeti'nin Debre-i Bala Sancağı'na bağlı Kocacık nahiyesine yerleşmişlerdir. Bunları ben Selanik'in ihtiyarlarından duymuştum. Kocacıklıların hepsi öz Türkçe konuşurlar. İri yapılı adamlardır. Bunların hepsi Yörüktür. Hayvancılıkla geçinirler, sürüleri vardır. Bir kısmı da kerestecilik ederler. Bunların kıyafetleri Anadolu Türklerine benzer. Yaşayışları, hatta lehçeleri de aynıdır."[83]

Atatürk'ün babasını ve dedesi "Kızıl Hafız Ahmet"i tanıyan Eski Aydın Milletvekili Tahsin San Bey ve Eski Umumi Müfettiş ve Milletvekili Tahsin Uzer'den Kılıç Ali'nin[84] ve Tahsin San Bey'den E. B. Şapolyo'nun[85] naklettiği bilgiler de, Atatürk'ün baba soyunun "Anadolu'dan Rumeli'ye geçmiş olan Yörüklerden" olduğunu göstermektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi, Atatürk'ün baba soyu, Konya/Karaman'dan gelerek Manastır Vilayeti'nin Debre-i Bala Sancağı'na bağlı Kocacık'a yerleşti. Aile sonradan Selanik'e göç etti. Dedesi Ahmet ve dedesinin kardeşi Hafız Mehmet'in taşıdığı "kızıl" lakabı ve yerleştikleri nahiyenin adı olan

“Kocacık”’ın da gösterdiği üzere; Mustafa Kemal’in baba tarafından soyu Anadolu’nun da Türkleşmesinde önemli roller oynayan “Kızıl-Oğuz” yahut “Kocacık Yörükleri, Türkmenleri” nden gelmektedir.

Bugün nüfusu yaklaşık 2.100.000 olan Makedonya Cumhuriyeti içerisinde bir kısmı hala konar-göçer hayatı devam ettiren Yörük olmak üzere, yaklaşık 200.000 civarında Türk yaşamaktadır. Makedonya’nın her tarafına dağınık olarak yaşayan Türklerin en yoğun olarak bulundukları yerler, Gostivar ve Üsküp gibi şehirleriyle Batı Makedonya Bölgesi’dir. Bu şehirlerden başka, Kalkandelen, Ohri, Struga ve Debre, Jupa; Doğu Makedonya’da ise, Manastır, Pirlepe, İştip, Ustrumca ve Kanatlar önemli Türk yerleşim birimleridir.[86]

Sofya Üniversitesi Profesörlerinden J. İvanof 1920’de Paris’te yayınlanan eserinde, Makedonya’ya Türklerin yerleşmeleri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Türkler, XIV. asırdan itibaren ve Çirmen zaferini müteakip Makedonya’ya yerleşmeye başladılar. Şehirler Üsküp, Pirlepe, Köstendil, Drama bir ara tamamıyla Türklerin yaşadığı şehirler olur. Türk ordusunun fethettiği stratejik noktalar etrafında süratle Türk kasabaları meydana getirilir. Bunlar Anadolu’dan göç eden Türklerdir. Göç eden Türklerden kurulu yepyeni şehirler meydana gelir: Yenice, Vardar. Zamanla şehirlerde Türk nüfusu karışık bir manzara arz eder. Fethi müteakip, Hıristiyan yerliler İslam dinini kabul ederler. Hemen fetihten sonra göç etmiş temiz Türk topluluğu etrafında toplanırlar. Şehirlerin dışında köyler etrafında da Türk toplulukları da vücuda gelir. Bunlar Anadolu’dan göç etmiş büyük gruplardır. Onlara Yörük ve Konyar adını vermelerinin sebebi bu göçmenlerin Anadolu’dan, Konya’dan gelmiş olmalarıdır. Umumiyetle Yörükler ve Konyarlar; Türkler gibi giyinen, konuşan yerlilere (İslamiyet’i kabul eden Hıristiyanlara) karışmazlar. Bu Türk göçmen toplulukları üç büyük grup halindedir: 1. Ege Denizi Kıyı Bölgesi: Rodoplardan denizi kadar iner. Selanik bölgesi dahil buraları tamamıyla Türk’tür. 2. Sarıgöl Bölgesi: Burada Sarıgöl (Kayalar), Cuma gibi zengin Türk kasabaları vardır. Bu bölgedeki köylerin sayısı 130’dur. 3. Vardar Bölgesi: 240 Türk kasaba ve köyü vardır. Vardar nehrinin umumiyetle doğu kıyılarındadır. Bu üç büyük göç grubundan başka, daha ufak göç grupları da dağınık yerleşmişlerdir:-Vardar Nehri aşağı kısımlarında, Maya Dağı civarındakiler,-Manastır Ovası’nda Kenali (Kınalı? Kanatlı?) de oturanlar,-Debre güneyinde, Kara Drin nehri geçitlerini tutanlar.”[87]

2. Atatürk’ün Dedesinin Köyü Kocacık

İşte Atatürk’ün dedelerinin Anadolu’dan gelerek yerleştikleri Osmanlı Devleti döneminde Manastır Vilayeti’ne bağlı dört sancaktan biri olan “Debre-i Bala”nın merkezi, bugün Batı Makedonya’daki Debre şehridir. Babası Ali Rıza Efendi’nin doğduğu “Kocacık” nahiyesi de şimdi Jupa Bölgesi’nde yine aynı isimle anılan bir köydür. Köyde şu anda Jupa bölgesi Türk çocuklarının Türkçe eğitim gördükleri Necati Zekeriya Merkez İlkokulu isminde bir okul da bulunmaktadır.

Kocacık, denizden 1080 metre yükseklikte, Jupi (Jupa) Yaylası üzerinde bulunmaktadır. Kocacık’ta 1863’te Köy Katipliği yapan İbrahim Özsoy’a göre; hane sayısı 500, nüfus da 3.000’dir.

Debre'ye (Debar) 18, Struga'ya 45, Ohri'ye (Ohrid) 60, Kırçova 50, Manastıra (Bitola) ise yaklaşık 150 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Debre üzerinden Arnavutluk'a uzaklığı ise 24 km. kadardır.[88]

Bugün Kocacık'ta 200 kadar Türk yaşamakta, civardaki dört köyde de aynı sayıda Türk bulunmaktadır. Novak Köyü'ndeki Türk nüfusu ise 1260 kişidir. Bu köyde bulunan ve eğitim dili Türkçe olan dört yıllık ilk okullarda, 475 Türk çocuğu öğrenim görüyor. Yine bu okullarda 33 öğretmen görev yapıyor. En büyük okul yukarıda bahsettiğimiz N. Zekeriya İlkokulu olup, sekiz yıllık eğitim vermektedir. Diğer köylerde beşinci sınıfa geçen çocuklar bu okula gelmektedirler.[89]

Kocacık Türkleri, 1912-1957 yılları arasında Türkiye'ye göç ederek, çoğunlukla; İzmit, Adapazarı, İstanbul, Menemen, Bursa, İnegöl, Tekirdağ, Muratlı, İzmir, Akyazı, Manisa gibi il ve ilçeler ile Bursa İnegöl'ün Cerrah, Adapazarı'nın Serdivan, İzmit'in Akmeşe, Akyazı'nın Karabıçak, Muratlı'nın Sırt köylerine yerleşmişlerdir.[90]

1993 yılında gazeteci Altan Araslı, Kocacık Köyü'ne giderek, burada Atatürk'ün dedesinin evini bulmuştur. "Atatürk'ün Büyükbabasının Evini Bulduk, Atamız Yörük Türkmeni" başlığı ile verilen haberde, Kocacıklılarla yapılan konuşmalar da göstermektedir ki, Atatürk'ün baba soyu hakkında nakledilen bilgiler doğrudur ve bunlar köydeki yaşlı insanlar tarafından hala canlı bir şekilde hatırlanıp, anlatılmaktadır. Ayrıca, bugün yaşayan Kocacık Köylülerinde de "Yörük, Türkmen ve Oğuz olma bilinci" vardır.

Araslı'nın Üsküp'te görüştüğü Kocacıklı Numan Kartal anlatıyor: "Ali Rıza Efendi, Manastır Vilayeti'nin, Debreibala Sancağı'na bağlı Kocacık'ta dünyaya geldi. Kocacık'ın nüfusu tamamen Türk. Hepsi de Yörük Türkmenleri. Anadolu'dan geldiler. Bizler, Müslüman Oğuzların Türkmen boyundanız. Atatürk'ün büyükbabası, İşkodyalılar ailesinden, babaannesi ise Golalar ailesinden gelmektedir. İşkodyalılar, İşkodya'dan, Kocacık'a gelip yerleşen akıncı Türklerinin adıdır. Golalar ise 'hudut gazileri' anlamını taşımaktadır. Dedesi, Kocacık'ın Taşlı Mahallesi'nden, babaannesi ise Yukarı Mahallesindendir. Ayşe Hanım, Taşlı Mahallesi'ne gelin gelmiştir. Kırmızı Hafız Mehmet Efendi, Çınarlı Mahallesi'nde İlkokul öğretmenliği yapmış. Kocacık'ın Taşlı Mahallesi'nin üst tarafında bir yokuş vardır. Önünde küçücük bir derecik akar. Bu nedenle oraya Dere Mahallesi de denir. İşte Ata'nın büyükbabasının evi oradaydı. Kocacık'tan temelli göç ettikleri zaman, evlerini Etem Malik'lere satmışlar. Malik'in oğlu Hayrettin İzmit'te oturmaktaydı."

Yine Üsküp'te yaşayan Kocacıklılardan Murat Ağa Altan Araslı'ya şu bilgileri vermiştir: "Atatürk'ün dedesinin adı Kırmızı Hafız Ahmet Efendi'dir. Lakapları böyle. Ama, asıl hafız olan kardeşi Mehmet Efendi'dir. Babaannesinin adı da Ayşe Hanım'dır. Daha sonraları Ahmet Efendi'ye 'firari' denmeye başlamış. Firari, Rumeli'de 'gurbetçi', 'gurbete çıkan' anlamına gelmektedir. Yalnız, Selanik'te vuku bulan bir olayla da bağlantılıdır. Kocacık'ın toprağı münbit değildir. Olanakları da kısıtlıdır. Bu nedenle, Ahmet Efendi, Yukarı Mahalle'den Feyzullah Pehlivan ve Taşlı Mahallesi'nden Fazlı Ağa ile birlikte Selanik'e Çalışmaya gitmişler. 1876 yılının Mayıs ayında bir gün yolda bir olaya tanık olmuşlar…"

Murat Ağa sonra doğruluğu şüpheli bir olayı anlatarak sözlerine son vermektedir. Murat Ağa'nın burada verdiği tarih de yanlıştır. Çünkü, Atatürk'ün babasının yaklaşık olarak 1839'da Selanik'te doğduğunu bildiğimize göre, aile zaten bahsedilen tarihlerde Selanik'e taşınalı epeyce olmuş olmalıdır. Nitekim Araslı'nın verdiği bilgilere göre, Ahmet Efendi'nin Kocacık'tan 93 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi) otuz yıl kadar önce taşındığını; köyden ilk ayrılanın da Mustafa Kemal'in Büyük Amcası Kızıl Hafız Mehmet Efendi olduğunu köylüler anlatmaktadırlar.

Araslı'nın Üsküp'te görüştüğü bir diğer Kocacıklı da Kocacık'ın Yukarı Mahallesinden, Dolakar Ailesi'nden, Behlül ve Hatice Kızı Maksude Yıldız'dır. Maksude Yıldız anlatıyor: "Harekat Ordusu'nun İstanbul'a yürüyüşü tüm Balkanlar'da büyük heyecan yaratmıştı…Harekat Ordusu'nun faaliyetleri en güncel konuydu. Mensupları da meşhur olmuştu. Şevket Paşa'nın yaverinin Kocacıklı olduğunu öğrendik. Kimdir, neyin nesidir derken, Kırmızı Hafız Ahmet Efendi'nin torunu, Ali Rıza'nın oğlu Mustafa Kemal olduğunu söylediler."

Gazeteci Altan Araslı, Üsküp'teki Bu Kocacıklılar'dan bu bilgileri aldıktan sonra, Birlik Gazetesi'nden (Üsküp'te Türklerin yayınladıkları gazetedir) Remzi Canova ile birlikte Rumeli'nin meşhur Kaz Dağları'nı, Maya Dağları'nı tırmana tırmana sarp bir dağ köyü olan Kocacık'a dört saatlik bir araba yolculuğundan sonra ulaşıyorlar. Burada kendilerine Köylülerden İsmail Yahya Atatürk'ün dedesinin evini gösteriyor. Onlar geçmişi konuşurlarken gelen yaşlı bir nine söze giriyor ve "evladım doğrudur, onların eviydi" diyerek İsmail Yahya'nın sözlerini onaylıyor.[91]

1993 yılında Gazeteci Altan Araslı'nın resimlediği Atatürk'ün Dedesi Kızıl Hafız Ahmet Efendi'nin bu evi maalesef çok kısa bir süre sonra yıkılmıştır. Ahmet Yesevi Uluslar arası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı Sayın Namık Kemal Zeybek'in öncü girişimi, Kültür Bakanı Sayın İstemihan Talay, Devlet Güzel Sanatlar Genel Müdürü Sayın Mehmet Özel, kendisi de Manastır göçmeni olan İzmir Milletvekili Sayın Kemal Vatan ve Makedonya Cumhuriyeti'nde Türk milli kültürünü ve Atatürk'ü yaşatma yolunda durup dinlenmeden çalışan Türkiye'nin Manastır Fahri Konsolosu Sayın Mithat Cemal'in (Manastır'da yaşayan Türklerden) destekleri ile "Kocacık'ta Atatürk Evi Yapalım Büyük Şehitliği Onaralım Kampanyası" ile; Atatürk'ün Dedesinin evinin yeniden aslına uygun olarak yapılması gündeme gelmiştir. İki ülkenin Kültür Bakanlıkları projenin yapımına birlikte destek vererek başlamış bulunmaktadırlar.[92]

Altan Araslı'dan sonra ikinci defa Kocacık Köyü'nü bizlere tanıtan iki gazeteci Ali Öz ve Sayra Öz'dür. Eylül 1999'da Star Gazetesi'nde yayınlanan haberdeki bilgiler şu şekildedir: "Kocacık, Atatürk'ün babası Ali Rıza Bey'in köyü… 'Atalarımız sultana isyan ettikleri için Konya/Karaman'dan alınıp bu dağın tepesine getirilmişler' diye anlatıyorlar tarihlerini. Kocacık ve diğer Türk köyleri hep kendi aralarında evlenmişler ve sadece Türkçe konuşuşlar. Şimdi de Türk televizyonlarını izliyorlar. Çocukların isimleri Şevki, Ayşe, Halil… Atatürk'ün ailesine Sarı Mustafalar denirmiş buralarda. Amca sülalesinden en son akrabası da 1956'da Adapazarı'na göç edince aileden hiç kimse kalmamış köyde… Ama Sarı Mustafaları unutmamışlar. Hele Mustafa Kemal'i… Onun sevgisi hep yüreklerinde…

Sonraki durağımız Atatürk'ün babası Ali Rıza Bey'in köyü Kocacık…

Aşağıda Kara Dirim Nehri nazlı nazlı akarken dağlara doğru ilerliyoruz. Manzara güzel ama köy bir türlü ortalarda yok. 1 saat, 2 saat, derken 3 saat sonra ağaçlar yavaş yavaş azalmaya başlıyor. Zirveye yaklaşıyoruz. Ve nihayet yolda birkaç koyunla beraber kızıl kıvırcık saçlı dünya güzeli küçük bir kız ile karşılaşıyoruz… Adı Naze. Kendisine Türkçe hitap edince, önce şaşırıp, bizimle konuşmuyor, daha sonra İstanbul'dan geldiğimizi, Kocacık Köyü'nü aradığımızı söyleyince heyecandan ağlamaya başlıyor… Köyü işaret ediyor eliyle… Hemen oradaki toprak yoldan saptıktan bir dakika sonra kendimizi bir Türk ailesinin evinde buluyoruz. Burası Yukarı Mahalle'ymiş. Kezban Hanım, Türkiye'den bir gün önce gelmiş gibi. Çok temiz bir Türkçe ile bizi buyur ettikten sonra, kahve ikram ediyor.

Öğretmen Hayrullah Adem'e köyü çok zor bulduğumuzu, neden bu kadar uzak bir yerde yaşadıklarını sorduğumuzda, 'bu köy ahalisi yüzyıllar boyunca hiç kimseyle karışmamış gerçek Türk soyudur. Atalarımız sultana karşı isyan ettikleri için Konya/Karaman'dan alınıp bu dağın tepesine getirilmişler' diye özetliyor durumu. Tüm bu Türk köyleri hep kendi aralarında evlenmişler ve sadece Türkçe konuşmuşlar. Şimdi de Türkçe televizyon izliyorlar. Atatürk'ün babasının evini sorduğumuzda Aşağı Mahalle'de olduğunu ancak evin çok yıllar önceden yıkılmış olduğunu öğreniyoruz. Bu civardaki bütün Türk köyleri, Kocacık'a bağlı. Novak, bu köylerin en büyüğü. Ziyaret etmeye karar veriyoruz. Köye girerken önce 'Mustafa Kemal Atatürk Sağlık Ocağı'nı ve bir adım ilerde de 'Necati Zekeriya İlkokulu'nu görüyoruz. Necati Zekeriya, Makedon topraklarında yaşamış çok ünlü bir Türk ozanı.

Novak Köyü'nün en yaşlısı Şemsi Hasan Bey; yaşı 80… Tito'yu Atatürk'e benzetiyor. Şemsi Bey'den öğrendiğimize göre Atatürk'ün ailesine Sarı Mustafalar denirmiş. Babasının ismi Ali Rıza, babaannesinin ismi Hatice'ymiş. Şu anda Atatürk'ün yakın ailesinden hiç kimse kalmamış. Amca sülalesinden en son akrabasının adı Mustafa'ymış ve 1956'da Adapazarı'na göç etmiş ve orada 1970'lerde vefat etmiş. Şemsi Hasan Bey gerçek bir Atatürk hayranı. Söylediklerinin aynen yazılmasını istedi, biz de yazıyoruz:

'Televizyona bakıyorum, çok taş atıyorlar Atatürk'e. Atatürk olmasaydı Yugoslavya bizi ezerdi. Ben onları çok ayıplıyorum. Buradaki Türkler hiç razı değil bu konuşmalara. Akıllarını başlarına toplasınlar, Atatürk olmasaydı Türk milleti olmazdı. Gazi için neden böyle kötü şeyler söylerler? ”[93]

Kocacık Köyü'ne giden ve burası ile ilgili yazılan en iyi tanıtım yazılarından birini Sayın Namık Kemal Zeybek'in başkanlığında Köyü ziyaret eden “Yeni Avrasya Dergisi Ekibi” hazırlamış bulunmaktadır. Yukarıda bazı bölümlerinden yararlandığımız bu yazının bir önemli özelliği de; köydeki Türk Kültürü, Yörük-Türkmen Kültürü ile ilgili kültür unsurlarına dikkatlerimizin çekilmiş olmasıdır. Adı geçen Dergi'nin Eylül 2000 sayısında yayınlanan yazının içeriği ve ekibin gözlemleri şu şekildedir:

“… Biz Atatürk'ün yakın akrabalarının yaşadıkları yeri merak ettik ve Makedonya'nın batısındaki bir dağ köyü olan Kocacık'a gittik.

Bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki Manastır Vilayeti'ne bağlı olan Kocacık Nahiyesi, günümüzde Makedonya'nın Debre Şehri yakınlarında, Jupa Belediyesi'ne bağlı, şirin bir dağ köyü. Ulaşımın zor bir yerde olması, onun bu saflığını korumasını sağlamış.

Yeni Avrasya ekibi bu güzel heyecanı yaşamak için her türlü engeli aşıp Kocacık Köyü'ne ulaştı. Debre'de yediğimiz gevrek ve lor peynirli 'bürekin' (böreğin) tadı damağımızda, kuzeybatı istikametine doğru çıkıyoruz. Sağımızda Radika Irmaklarının birleştiği küçük bir göl var. Sol tarafımızda ise yemyeşil bir dağ yamacı… Arka arkaya hepsi de Yörüklerin yaşadığı dört köyün içinden geçiyoruz. Pala bıyıklı erkekler, başörtülü kadınlar el sallıyor. Türkçe selam veriyorlar. Namaz vakti camilerden yükselen ezan seslerini duyuyoruz. Nihayet Kocacık Kalesi de denilen doruk seçilmeye başladı. Bayır yukarı çıkarken büyük bir mezarlıktan geçiyoruz. Halâ heybetli gözüken bu mezar taşları, büyük bir Türk şehitliğinde olduğumuzu anlatıyor. Hıristiyan Arnavut Georgi Kastriyola'nın ayaklanmasını bastırmak (1447-48) ve Makedonya'ya geçmesini engellemek için çarpışırken şehit düşen kahraman Türk askerleri yatıyor burada. Şehitlerimizi anıp ilerliyoruz. Biraz ilerde karşımıza çıkan gence sorduk. Atatürk'ün Köyü nerede? Cevabı kesin ve yalındı: 'Ahancık şu dağın arkasında.' O dağın arkasına geçtik, yeşillikler içinde saf ve temiz bir Türk köyü bulduk. İçi dışı güzel, güler yüzlü insanlar. Hepsi de 'biz Atatürk'ün torunlarıyız' diyorlar. Gülistan Emin, derede çamaşırını yıkamış evine dönüyordu. Gruptaki bayanları evine davet edip, gelinlikten kalma çeyizlerini gösterdi. Çocukları Fikret ve Erdoğan; biri Almanya'da, diğeri İtalya'da çalışıyor, evlerine emek parası yolluyorlar. Köylerde evler birbirinden uzak, bahçeler içinde yerleşmişler. İlkokul öğretmeni Selim Maksut bize eşlik ediyor. Makedonya'daki Kültür Müşavirimiz Şakir İlyasoğulları çocukları toplayıp, 'Çanakkale içinde aynalı çarşı' şarkısını söyletti. İçlerinden birisi sanki Atatürk'ün çocukluk hali… Sarışın, mavi gözlü İdris de bunun farkında zaten. Hepsi Atatürk'ü ezbere biliyorlar.

Öğretmen Selim Maksut bizi evine davet etti. Geleneksel Türk konukseverliği ile ikramlarda bulunduğu tertemiz evine. Her taraf halılar, danteller ve kanaviçelerle süslü. Bize kısa bir tanıtım yapmayı da ihmal etmedi: Kocacık halkının Konya'dan geldiğini, çok eski tarihlerde köyün adının 'Kocacenk' olduğunu, hattâ bir ara köye 'Konyacık' denildiğini dahi anlattı. Civarda yaşayan insanlar da burada yaşayanları, 'Konyarlar' olarak tanıyormuş. Köy yakınlarındaki büyük çarpışmadan dolayı köyün adının bir ara Kocacenk, daha sonra da Kocacık olarak anıldığını anlattı. Makedonca resmi adı da aynı imiş. Türkçe yazıldığı gibi Kocacık. Evin gelini Gülcan, milli kıyafetlerini giyip bizi ağırladı. Ardından Yörük evinde ayran içmeden olmaz dediler. Ayranlardan sonra da evin kızı Şekeriye'nin hazırladığı Türk kahvelerini içtik. İkram, ikram üstüne, kendi evimiz gibi sıcak olan bu dost evinde içimiz kıpır kıpır. Bir an önce dışarı çıkıp Atatürk'ün dedesi ve babasının evinin bulunduğu yere gitmek istiyoruz. Heyecanımız doruk noktada. Onu yetiştiren, bizlere armağan eden bu topraklarda olmak, çok büyük haz veriyor bizlere.

Kocacık üç mahalleden oluşuyor. Aşağı Mahalle, Taşlı Mahalle ve Blato (Bataklık) Mahalle. Ali Rıza Bey'in evi, Taşlı Mahallede. Ne yazık ki, ev yıkılmış ve yıkıntı üzerinde taş yığını duruyor. İçimiz parçalanıyor, bir garip oluyoruz. Ata evi ayakta dursaydı da, biz de Kırmızı Hafız Ahmet Efendilerin

yaşadığı, Ali Rıza Beyin oyun oynadığı mekanı görseydik diyoruz. Namık Kemal Zeybek Bey duygulanıyor. Onu evden geriye kalan taşların arasında yalnız bırakıyor, uzaktan resimlerini çekiyoruz…

Kocacıklıların maddi durumları iyi değil. Hayvancılık yaparak geçimlerini sağlıyorlar. Hepsi köylerinde yapılacak bir 'Atatürk Evi'nin özlemini duyuyor, mezar taşları bile kaybolmaya başlayan 'Büyük Şehitlik"in onarılmasını bekliyorlar. Bugüne kadar, Türkiye'den bir girişimi beklemişler. Sadece evin inşasını değil, onu görmek üzere köylerini ziyaret edecek kişileri de bekliyorlar. Atalarını, Atatürk'ü yetiştiren toprakları ve çevreyi görmek isteyen Türkleri bekliyorlar."[94]

Şüphesiz, bu gezi ve inceleme yazılarında ve nakledilenlerde bazı çelişkili ifadeler ve yanlış kullanılan kelime ve kavramlar bulunmaktadır. Bütün bilgileri değerlendirdiğimiz zaman Atatürk'ün baba soyu ile ilgili şu sonucu ortaya koymak mümkündür:

Mevcut bilgiler göre Atatürk'ün baba soyu Konya/Karaman'dan göçürülerek Makedonya'ya gelmişlerdir. Zaten Kocacık'ta yaşayanlar da bu bilgileri halen anlatmakta, kendilerinin Karaman'dan geldiklerini söylemektedirler. Manastır Vilayeti'ne bağlı Debre-i Balâ Sancağı'nın Kocacık Nahiyesi'ne (Köyü) yerleşen aile takriben 1830'larda Selanik'e göçmüştür. Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi burada takriben 1839'da dünyaya gelmiştir. Babası Kızıl Hafız Ahmet Efendi'dir. Kızıl Hafız Ahmet Efendi'nin Kızıl Hafız Mehmet Emin Efendi isminde bir erkek, bir de Nimeti Hanım isminde bayan iki kardeşi vardır. Atatürk'ün baba soyu, büyük amcası Kızıl Hafız Mehmet Emin Efendi tarafından devam etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bunun oğlu Salih Efendi ve ikinci eşi Müberra Hanımdan devam eden aile, torunlarla yedinci kuşağa ulaşmış bulunuyor. Belgelerden Atatürk'ün Müberra Hanım'a "Yenge" şeklinde hitap ettiğini biliyoruz. Bunların beş çocuğundan birisi olan Necati Erbatur, 28 Eylül 1927'de Dolmabahçe Sarayı'nda nişanlanmış; diğer çocukları Vüsat Erbatur'un kızı Nesrin Hanım ile Feridun Söğütligil'in nikahları 2 Ekim 1937'de Park Otel'de yapılmış ve Atatürk bu nikah törenine katılmıştır.[95]

D. Atütürk'ün Anne Soyu: "Konyarlar"

1. Konyarların Rumeli'deki Varlıkları

Yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi, Orta Çağın ikinci kısmında Balkan Yarımadası'na çeşitli dalgalar halinde gelerek, Bizans İmparatorluğu tarafından burada yerleştirilen bir çok Türk unsuru vardır. X. asırdan itibaren Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar kuzey yoluyla, Tuna'dan geçerek, çeşitli tarihlerde gelmiş ve çeşitli yerlere iskan edilmişlerdir. IX. yüzyılda bile, Bizans kaynaklarında "Vardarlı Türkler" olarak zikredilen bazı Türk gruplarının Selanik civarında yerleştikleri vakidir. Bizans kaynağı "Anna Commene"nin Ohri civarında yerleştiklerinden bahsettiği Türkleri, Lejean (1861), 1065 tarihine doğru Makedonya'ya iskan edilen Oğuzlarla ilişkili görmektedir. Oğuzların bu yerleşmeleri "Attaliates"e atfen Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat tarafından da teyit edilmektedir.

Anadolu'dan Yarımada'ya geçip yerleşen ilk Türk grubu olmak üzere Türkiye Selçukluları'nın merkezi Konya'ya mensup olmalarından dolayı bu suretle ad alan "Konyarlar" gösterilmektedir. XIX. yüzyılda veya XX. yüzyılın başlarında Rumeli'yi gezen ve buradaki Türklerle bizzat görüşerek onların hatıralarını toplayan veya buradaki Türk varlığı hakkında eser yazan Batılı seyyahlar ile bilim adamları, G. Lejean (1861), Gervinus (1851), Jirecek (1891), G. F. Hertzberg (1878), A. Tuma (1888), Cijic (1908), Frachet d'Esperj (1911), İvanof (1918), E. Max, Hoppe (1934), A. Boué (1899), Oberhummer (1917) ve nihayet "Konyarlar" hakkında ayrı ve oldukça ayrıntılı bir araştırma yapan Hr. P. Traeger (1905) [96] "Konyarlar" hakkında önemli bilgiler vermektedirler.

Bu konuda bilgi veren bütün bu eser sahiplerinin hepsi, Konyarlar'ı bazan "Yörükler" ve "Evlad-ı Fatihan"la karıştırmakla birlikte; Konya'dan gelerek Rumeli'ye yerleşmiş veya yerleştirilmiş göstermektedirler. Fakat, bunların geliş tarihi ve geliş şekilleri konusunda farklı bilgiler vermektedirler. Bütün bu görüşleri tenkitli bir şekilde karşılaştıran Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin, Konyarlar'ın Rumeli'ye geliş ve yerleşmeleri ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Sonuncu ve nispeten kabule şayan ihtimal bunların II. Murad fakat bilhassa Fatih zamanlarında, Karaman-oğulları ile mücadeleler sırasında ve bundan sonra, Karaman, Konya ve Ankara civarından Türk aşiretlerinin bu mıntıkalara iskan edildiğidir. O civarın etnik bakımdan yabancı halkına, menşeleri dolayısıyla, bu suret-i tesmiyeyi verdirmiş ve bu ad komşuları arasında yaşamış, kendilerinde ise, menşeleri hakkında bir malumat, şifahi bir an'ane halinde devam edip gelmiştir…"[97]

Konyarlar'ın en mütekasif (yoğun) bir halde bulundukları yer Teselya'da Kozan ve bunun kuzeyinde "Sarıgöl" de denilen "Kayalar" ve Selanik'in kuzeydoğusu idi. Sonraları daha kuzeye de yayılmışlardır. Sayı olarak diğer Yörük gruplarından daha az oldukları, yarı "konar-göçer" bir hayat yaşadıkları, mübadele (alış-veriş) merkezlerinin daha çok Yanya olduğu ve halılarının özel şeklinden dolayı ("Konyaren Figüren") bütün yörede meşhur olduğu bütün seyyahlar tarafından belirtilmektedir. Ayrıca, Konyarlar'ın daha demokratik bir halde yaşadıkları, neşeli ve hareketli kimseler oldukları da bunlar tarafından tespit edilmiştir.[98]

Atatürk'ün soyu ile ilgili bir çalışma yaparak, amcası Kızıl Hafız Mehmet Emin Efendi'nin soyundan gelenlerin ellerindeki bazı belgeleri yayınlayan Burhan Göksel, Konyarlar'ın, Konya-Karaman'dan Fatih Sultan Mehmet döneminde 1466 yılında Karaman-oğulları ortadan kaldırıldıktan sonra Rumeli'ye göçürülerek, iskan edildiklerini belirtmektedir.[99]

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki Yörüklerle ilgili örgütlenmesi içinde kendileri için ayrı isimle bir sayım (tahrir) defteri bulunmayan Konyarlar, yerleştikleri bölgelerde, başlangıçta özellikle "Kocacık" ve "Selanik Yörükleri" içinde, sonradan da "Vodina" ve "Sarıgöller Bölgesi" Yörükleri içinde "Evlad-ı Fatihan" olarak kaydedilmişlerdir. Hasan Paşa tarafından 1691 (1102) tarihinde yapılan tahriri içeren "Evlad-ı Fatihan Piyadeleri Defteri"[100]ne göre "Sarıgöl"ler (Kayalar) Bölgesi'ndeki köyler, mahalleler ve devlete vermekle yükümlü oldukları "Yörük Piyadeler"in sayısı şu şekildedir:

"Eğri-Bucak Kazası": Turhanlı 49. Sofular 21. Evrenoslu 6. Okçular 6. Eyrili 20. İshaklı 24. Çobanlı 24. İdil-obası 19. Şahinli 55. Leşli 34. Öküz-obası 24. Emirhanlı 38. Gün-doğmaz 2. Rahmanlı

8. Evhad-obası 58. Aydın-obası, Cinciler 66. Işıklu 29. Sinekli 34. Çakır-ı sagir 4. Sarı-Musalu 8. Çakırlı-i Kebir 13. Karamanlı 12. Karacalar 73. Buraklı 10. Tekye-i Hacı-Hasanlı 21. Topçular 18. Dağ ışıkları 7.

"Cuma-Pazarı Kazası": Haydarlı 60. Koca Ahmedli 66. Tarakçılı 6. Durasılar 6. Timurhanlu 3. Bar-çukuru 1. Kulalu 1. Erdoğmuşlu 5. Karaağaç 2. Donuk-kayalar 1. Şahinler 3. Dedeler 3.

"Çarşanba Kazası": Milli 77. Davudlu 18. Hacı-İsalar 18. Kulkallı 12. Hacılar 12. Yeniceler 14. Hacı-Ömerli 16. Karacalı 6. Doğancalı 6. Tekye-i kebir ve sagir 42. Keçili 18. Saltıklı 19. Meşeli 6.[101]

Ailenin sonradan gelerek yerleştiği Selanik'e bağlı "Lankaza Nahiyesi"nin 1691 tahririne göre cemaatleri, köy ve mahalleleri ile "Yörük Piyadeleri" sayısı şu şekildedir: Bedirli 10. Hacı-Bayramlı 4. Pir-dede 1. Değirmenciler 6. Köleli 7. Şuayblı 109. Umurlu ma'a Sarıcalı 45. Değirmencili ma'a Eyrilceli (Ayrılıncalı) 18. Çokallı 9. Lotice 7. Osmanlı 49. Yaylacık 16. Ayvalı-dere ma'a Şah-Veli ve Saltıklı. Çınarlı 78. Bulcalı 13. Koçmar 4. Keruz 5. Lankaza 3. Sarıyar 1. Yağlıca 1. Evrencik 1.[102]

Yine bu deftere göre, bölgede Konya-Karaman yöresinin hatıralarını gösteren yer adları ve ailenin soyuna işaret eden "Sofular" ile "Sarı-göllü" gibi yer ve oymak adları şuralarda tespit edilebilmektedir: Ereğli Nahiyesi 50. Ereğli 1 (Kırk-Kilise). Ereğli 9, Kara-pınar 1, Sarıgöllü 4 (Avrethisarı). Sofular 19 (Nahiye-i Bazargah). Sofulu 9 (Nahiye-i Kelemeriye). Sofular 21, Karamanlı 12 (Eğri-Bucak-Sarı-Göl). Sofulu 9 (Tikveş). Sarı-Göllü 50 (Radovişte). Sofular 14 (Gümilcine). Karamanlı 11 (Çağlayık). Sofular 28 (Yeni-Pazar). Sarı-göllü 1, Sofular 2 (Babadağ). Sarı-göllü 1 (Ruscuk). Sofu Yurdu 1 (Tozluk-Tuzluk).[103]

2. Konyar Olarak Zübeyde Hanım'ın Ailesi

Mustafa Kemal'in anne soyundan dedesi Sofu-zade Feyzullah Efendi'dir. Selanik'e bir saat mesafede bulunan Lankaza'da çiftlik sahibi idi. Atatürk'ün ve Makbule Hanım'ın çocukluk anılarında bahsettikleri çiftlik burasıdır. Annesi Zübeyde Hanım, Feyzullah Efendi'nin üçüncü eşi Ayşe Hanım'dan olan tek kızı idi. Atatürk'ün beş kardeşi içinde en uzun ömürlüsü olan Makbule Hanım (1885-1956) anne soyları hakkında, "annemden sık sık şunları dilemişimdir" diyerek şu bilgileri vermektedir: "Bizim esas soyumuz Yörüktür. Buralara Konya-Karaman çevrelerinden gelmişiz. Büyükbabam Feyzullah Efendi'nin büyük amcası Konya'ya gitmiş, Mevlevi dergahına girmiş orada kalmış. Yörüklüğü tutmuş olacak…"[104]

Mustafa Kemal Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın babası hakkında, Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi'yi ve babası Kızıl Hafız Ahmet Bey'i de tanıyan ve doksan yaşında vefat eden Aydın Milletvekili Tahsin San, şu bilgileri vermiştir: "Atatürk'ün valdesi Zübeyde Hanım, Sofu-zade ailesinden Feyzullah Ağa'nın kızıdır. Bunlar Selanik'te doğmuşlardır. Bu aile bundan 130 sene evvel Sarıgöl'den Selanik'e gelmişlerdir. Vodina Kazası'nın batısında Sarıgöl Nahiyesi'nde on altı köyden ibaret olan bu nahiye ailesi, Makedonya ve Teselya'nın fethinden sonra Konya civarı ahalisinden Osmanlı

Hükümeti'nin sevk ve iskan ettirdiği Türkmenlerdendir. Son zamanlara kadar beş asır müddet içinde hayat tarzlarını, kılık-kıyafetlerini değiştirmemişlerdi."[105]

Bu konuda Lord Kinross, kaynak göstermeden şu bilgileri vermektedir: "Zübeyde Hanım, Bulgar sınırının ötesindeki Slavlar kadar sarışındı; düzgün beyaz bir teni, derin ama berrak, açık mavi gözleri vardı. Ailesi Selanik'in batısında Arnavutluğa doğru, sert ve çıplak dağların geniş, donuk sulara gömüldüğü göller bölgesinden geliyordu. Burası Türklerin Makedonya'yı ve Teselya'yı almalarından sonra Anadolu'nun göbeğinden gelen köylülerin yerleştikleri yerdi. Bu yüzden Zübeyde Hanım, damarlarındaki ilk göçebe Türk kabilelerinin torunları olan ve hala Toros dağlarında özgür yaşayışlarını sürdüren sarışın Yörüklerin kanını taşıdığını düşünmekten hoşlanırdı."[106]

Eldeki mevcut bilgilere göre aile, 1466'larda Karaman'dan gelerek Vodina Sancağı'na bağlı Sarıgöl'e yerleşmiş; sonra Selanik yakınlarındaki Lankaza'ya (Lankaza) göçmüş, Zübeyde Hanım 1857'de burada dünyaya gelmiştir. Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın babası Sofu-zade Feyzullah Efendi üç defa evlenmiştir. İsimlerini bilemediğimiz diğer iki eşi bir tarafa bırakılacak olursa, Zübeyde Hanım'la birlikte Hasan Ağa ve Hüseyin Ağa, Feyzullah Efendi'nin üçüncü eşi Ayşe (Aişe) Hanım'dan dünyaya gelmişlerdir.

1 T. Gökbilgin, "Rumeli'nin İskanında ve Türkleşmesinde Yürükler", III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Tebliğleri, Ankara, 1948, s. 649.

2 T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, İstanbul, 1975, s. 6.

3 M. Eröz, Yörükler, İstanbul, 1991., s. 20-23.

4 A. M. Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, Ankara, 1993, s. 50-51.

5 A. Kemalî, Erzincan, 2. baskı, İstanbul, 1992, s. 19, not: 7.

6 O. N. Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara, 1990, s. 49. A. M. Çay, a.g.e., s. 55.

7 F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, 2. baskı, Ankara, 1987, s. 258 vd.

8 A. Erzen, Eski Çağ Tarihi Hakkında Dört Konferans, İstanbul, 1984.

9 İ. Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993, s. 35-36, 63-64.

10 Türkiye Cumhuriyeti'ni Kuran Türk Milletinin Tarihi, Genelkurmay Başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 74 (bundan sonra Türk Milletinin Tarihi olarak zikredilmiştir).

11 Türk Milletinin Tarihi, s. 74-75.

12 Türk Milletinin Tarihi, s. 75-76. Bulgar Türkleri hakkında ayrıca bakınız: A. N. Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s. 108 vd.

13 A. N. Kurat, a.g.e., s. 98.

14 Türk Milletinin Tarihi, s. 77, A. N. Kurat, a.g.e., s. 96 vd.

15 A. M. Çay, a.g.e., s. 68.

16 O. Turan, Türkler Anadolu'da, İstanbul, 1973, s. 50.

17 A. M. Çay, a.g.e., s. 68-69.

18 A. M. Çay, a.g.e., s. 69. Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda ayrıca şu eserlere bakınız: M. F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 2. Baskı, İstanbul, 1981. F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İlavelerle 3. Baskı, İstanbul, 1980. M. A. Köymen, "Anadolu'nun Fethi", Diyanet İşleri Başkanlığı D. 1961, Ankara, 1962, s. 89-122. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1978. O. Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, C: I-II., 2. Baskı, İstanbul, 1978. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977. İ. Kafesoğlu, "Selçuklular, " İslâm Ansiklopedisi. A. Taneri, Türk Kavramının Gelişmesi, Ne Mutlu Türküm Diyene, Ankara, 1983. A. M. Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi I. ", Türk Kültürü D., sayı: 239 (Mart 1983), s. 183-188. A. M. Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi II. ", Türk Kültürü D., sayı: 241 (Mayıs 1983), s. 270-279. A. M. Çay, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli Zaferi, İstanbul, 1984.

19 H. Şekercioğlu, "Atatürk'ün Soy ve Sülalesi Hakkında Anadolu'da Yaptığım Araştırmalar", Türk Kültürü D., C: XIII., Sayı: 145 (Kasım 1974), s. 7.

20 H. Şekercioğlu, a.g.m., s. 7.

21 F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara, 1967, s. 60 vd.

22 H. Şekercioğlu, a.g.m., s. 8-9. İ. Miroğlu, XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul, 1975, s. 19.

23 F. Sümer, a.g.e., s. 174-180.

24 C. Türkay, Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1979, s. 34.

25 Kızıl-keçili (Havnalar) Aşireti, "Karamanlı" Aşireti'ndendir.

26 Koca-şeyhli Aşireti, Bozdoğan Yörükânı, nam-ı diğer Bozkırlı taifesinden olup, İçel Sancağı'nda Silifke Kazasında kışlayıp, yine civar yaylaklarında yaylarlar. C. Türkay, a.g.e., s. 107-108.

27 Boynuinceli Türkmen aşiretinden olan Kızıl-alili Cemaatı, Anamur Kazasının Kızılkinise Karyesinde sakin olmuştur. Kaza-i mezbur ahalisi ile ma-an civar yaylaklarında yaylarlar.

28 Avcılı Aşiretine tabi olan Kızılhacılı Cemaatı, Adana tevabiinde ve Sis'te ve Revan'da kışlayup, Maraş'ta Koçdağı'nda ve Sis Livası dahilinde yaylarlar ve bazı vakit de Kınık Has'ı toprağında yaylayup kışlarlar.

29 Kızıl-keçili Cemeatı, "Karamanlu" Aşireti'ndendir.

30 Kızıl-kocalı Cemaatı, Bozulus Aşireti'ndendir.

31 Beğdili Aşireti'nden olan Kızılkoyunlu Cemaatı, senevi 300 guruş mal ile Ekrad-ı Lekvanik mukataası tevabiindedir.

32 Mamalu Aşireti'nden olan Kızıllı Cemaatı, Bozok Sancağının Akdağ Kazasına iskan olunmuşlardır.

33 Mamalu Aşireti'nden olan Kızılcubur Cemaatı, Bozok Livası dahilinde vaki Budakluca nam karyeye iskan olunmuştur.

34 Kocahacılı Cemaatı, Bozulus Aşireti'ndendir.

35 C. Türkay, a.g.e., s. 523-531.

36 C. Türkay, a.g.e., s. 38.

37 C. Türkay, a.g.e., s. 191.

38 C. Türkay, a.g.e., s. 199.

39 C. Türkay, a.g.e., s. 211.

40 C. Türkay, a.g.e., s. 217.

41 C. Türkay, a.g.e., s. 327.

42 C. Türkay, a.g.e., s. 335.

43 C. Türkay, a.g.e., s. 360.

44 C. Türkay, a.g.e., s. 367.

45 C. Türkay, a.g.e., s. 450.

46 "Karakocalı Cemaatı, 35 hane olup, Beğdili Aşireti'ne tabidir. Cemaat-ı mezbur, Konar-Göçer Yörükândan olup, ezkadim Biga ve Çan Kazalarında yaylayup, İnegöl ve Tuzla ve Bayramiç Kazalarında kışlarlardı. " C. Türkay, a.g.e., s. 477.

47 C. Türkay, a.g.e., s. 490.

48 C. Türkay, a.g.e., s. 522.

49 C. Türkay, a.g.e., s. 552.

50 C. Türkay, a.g.e., s. 575.

51 C. Türkay, a.g.e., s. 626.

52 C. Türkay, a.g.e., s. 798.

53 C. Türkay, a.g.e., s. 24, 64, 156, 255. "Bozulus Türkmânına tabi cemaat-ı Hacılu ve Karamanlu ve Abdurrahmanlu ve Derilü ve Sarılu, Oğulbeyli Aşireti'nden müfrez olup, Karaman'da sakin idiler. " C. Türkay, a.g.e., s. 256. "Tabanlı Aşireti Cemaatları: Bularılı, Karamanlı, İmanlı, İfraz-ı İmanlı, Bayad, Şeyhli. " C. Türkay, a.g.e., s. 156.

54 Bu konuda bakınız: M. Eröz, Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz, İstanbul, 1983, s. 177.

55 İ. Miroğlu, a.g.e., s. 54, 80, 105.

56 Maalesef bu tarihi ve etnolojik özellikler taşıyan isimlerin bir kısmı bilinçsizce değiştirilmiştir. Bununla ilgili olarak bakınız: Milliyet, 28 Haziran 1984 (Orhan Duru'nun yazısı).

57 Karaman ve yöresinin bu dönem tarihi ve bu dönemdeki sanat eserleri hakkında şu çalışmalara bakınız: C. Topal, "Tarih Öncesi ve İlk Çağ", Karaman Tarih, Kültür, Sanat, Karaman Valiliği Yayınları, Karaman, 2000, s. 9-40. R. Özen, "Derbe Antik Kenti", Karaman Tarih, Kültür, Sanat, s. 43-51. N. Badeli, Y. Yaman, D. Dilbaz, Karaman 1997, 2. Baskı, Karaman Valiliği Yayınları, TBMM. Basımevi, 1997, s. 2-3. A. Uysal, N. Alodalı, M. Demirci, Dünü ve Bugünüyle Karaman Kültür-Tarih-Coğrafya, s. 33-34.

58 Karaman'ın bu dönem siyasi ve medeniyet tarihi için yukarıda zikredilen eserlerden başka şu eser ve makalelere bakınız: T. Ünal, Türklüğün ve Türkçe'nin Sesi Karamanoğulları Tarihi, Yayına Hazırlayan: A. Güler, S. Akgül, Berikan Yayınları, Ankara, 2001. A. Aköz, "Tarihçe: Türk Devri", Karaman Tarih, Kültür, Sanat, s. 53-66. S. Başkan, Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları, Ankara, 1996. Ş. Tekindağ, "Karamanlılar", İslam Ansiklopedisi, C: VI. Ş. Tekindağ, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", Tarih Dergisi, C: 13, Sayı: 17-18 (İstanbul, 1963). İ.

H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri İle Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Abideleri, İstanbul, 1967. İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1984.

59 Bu konuda bakınız: T. Ünal, Büyük Türk Düşünürü Yunus Emre, Hayatı, Çevresi Düşünceleri, Yayına Hazırlayanlar: A. Güler, S. Akgül, Berikan Yayınları, Ankara, 2001, s. 139-154.

60 Genel listeden bu isimler çıkarılırken Karaman, İçel, Tarsus sancakları dikkate alınmış olup, bunların büyük bir kısmının “Karamanlı Cemaatından olduğu” hatırlanmalıdır. Ayrıca bu Türkmen-Yörük gruplarının aynı ismi taşıyan hem “oymak”, hem “aşiret”, hem de “cemaat” olarak yerleştiklerini de söyleyelim. Burada bunlar sadece bir isimle temsil edilmişlerdir.

61 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman Ve Rûm Defteri (937/1550) I., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları Nu: 32, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1996, I-XVII, 1-152 s.

62 Burada sıralanan yer isimleri için adı geçen defterin her livası ile ilgili yer adları indeksine bakılmalıdır. Yukarıda bu isimler verilirken çift olan isimlerin ilki mezra, ikincisi köy olarak anlaşılmalıdır. Parantez içinde buraların bağlı oldukları kazalar belirtilmiştir. Karaman Eyaleti’nin tamamı ve bu kazaların yerlerini gösteren haritalar için aynı defterin 137-145 inci sayfalarına bakılmalıdır.

63 Bu konuda bakınız: A. Aköz, a.g.m., s. 70 vd., Tablo: XIII.

64 A. Aköz, a.g.m., s. 78 vd., Tablo: XVI.

65 A. Aköz, a.g.m., s. 81 vd., Tablo: XVII.

66 A. Uysal, N. Alodalı, M. Demirci, a.g.e., s. 275. Karaman 1997, s. 135.

67 A. Uysal, N. Alodalı, M. Demirci, a.g.e., s. 276. Karaman 1997, s. 122.

68 A. Uysal, N. Alodalı, M. Demirci, a.g.e., s. 158. Karaman 1997, s. 122.

69 Kızıllar ile ilgili bu bilgiler için bakınız: N. Özkan, Atatürk’ün Ata Yurdu Otantik Kent Taşkale, Taşkale, 2000. H. H. Yeşildal, “Atatürk’ün Ata Yurdu Taşkale”, Siyaset, Aylık Dergi, Karaman Özel Sayısı, C: 7, Sayı: 73 (Ekim 2000), s. 48-49.

70 Y. Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1988, s. 2-3.

71 Bununla ilgili olarak bakınız: Ö. Turan, “Makedonya’da Türk Varlığı ve Kültürü”, Bilig D., sayı: 3 (Güz 1996), s. 21 vd.

72 Bu konuda bakınız: Ö. L. Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, İstanbul, tarihsiz, 1-72 s.

73 Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 3.

74 Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 4. Osmanlı "tehcir ve iskan" siyaseti ve metotları konusunda artık klasikleşmiş olan şu eserlere bakılabilir: Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar D., sayı: 2 (Ankara 1942), s. 284-353. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İktisat Fakültesi Mecmuası, C: XI. (1951), s. 525-569. C: XIII. (1953), s. 56-78. C: XV. (1955), s. 209-237. C. Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı", Türk Kültürü Araştırmaları D., C: XV., sayı: 1-2 (Ankara 1976). C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü (1691-1696), İstanbul, 1963, 1-120 s. C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı, İstanbul, 1967, 1-175 s. T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, İstanbul, 1957, 1-342 s.

75 T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, s. 9, 20, 254.

76 T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, s. 27 vd. T. Gökbilgin, "Rumeli'nin İskanında ve Türkleşmesinde Yürükler", s. 654.

77 Bu defterlerden 1543 Tarihli Kocacık Yörükleri Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri, Eski No: 82 (55 Varak, Ebadı: Dışta 13x39, içte 12x38)'de kayıtlıdır. Bu defterin tamamı yeni harflerle Prof. Dr. M. Tayyib Gökbilgin tarafından yayınlanmış bulunmaktadır: Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, s. 173-243. 1584 Tarihli Kocacık Yörükleri Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri, No: 614, Eski No: 197 (84 Varak, Ebadı: 17/46. 5)'de kayıtlı olup; bu defterin başındaki "Kocacık Yörükleri Kanunnamesi" (eski yazı olarak) ve "Kocacık Yörükleri Ve Onlara İlhak Edilen Tanrıdağı Yürükleri Defteri Fihristi ve Arapça Başlık" (eski ve yeni yazı olarak) M. Tayyib Gökbilgin, tarafından yayınlanmıştır: a.g.e., s. 244-248.

78 M. T. Gökbilgin, a.g.e., s. 90 vd.

79 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 74-78.

80 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 78-81.

81 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 257-272. Defterin yeri: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mevkufat Defteri, No: 2737.

82 E. B. Şapolyo, Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi, 3. Baskı, İstanbul, 1958.

83 E. B. Şapolyo, a.g.e., s. 21.

84 Kılıç Ali, Atatürk'ün Hususiyetleri, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 7.

85 E. B. Şapolyo, a.g.e., s. 22.

86 Ö. Turan, “Makedonya’da Türk Varlığı ve Kültürü”, Bilig D., Sayı: 3 (Güz 1996), s. 21-32.

87 J. İvanof, Le Question Macédonienne, Paris, 1920, s. 148-151. Nakleden: Ö. S. Coşar, a.g.e., C: I., s. 15.

88 “Atatürk’ün Köyü Kocacık”, Yeni Avrasya, Aylık Haber ve Kültür Dergisi, Eylül, 2000, s. 15.

89 “Atatürk’ün Köyü Kocacık”, Yeni Avrasya, Aylık Haber ve Kültür Dergisi, Eylül, 2000, s. 12.

90 “Atatürk’ün Köyü Kocacık”, Yeni Avrasya, Aylık Haber ve Kültür Dergisi, Eylül, 2000, s. 15.

91 A. Araslı, “Ata’nın Soy Kütüğü”, Milliyet, 10 Kasım 1993, s. 9. Burada Atatürk’ün dedesinin evinin fotoğrafı da bulunmaktadır.

92 Bu satırların yazarı da, 1998’de yayınlanan “Atatürk’ün Soyu, Ailesi ve Öğrenim Hayatı” (Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara) eseri ve evin yıkılmadan önceki fotoğrafı başta olmak üzere, elindeki tüm belge ve bilgileri Sayın Kemal Vatan Bey’e takdim ederek bu projenin gerçekleşmesi için yürütülen faaliyetlere destek olmaya çalışmıştır. Bu kampanya hakkında daha fazla bilgi için bakınız: “Atatürk’ün Köyü Kocacık”, Yeni Avrasya, Aylık Haber ve Kültür Dergisi, Eylül, 2000, s. 16-17.

93 Ali Öz-Sayra Öz, “Ata’nın Köyü”, Star Gazetesi Pazar Eki, 5 Eylül 1999.

94 “Atatürk’ün Köyü Kocacık”, Yeni Avrasya, Aylık Haber ve Kültür Dergisi, Eylül, 2000, s. 8-18.

95 B. Göksel, a.g.e., s. 29-30. Bu eserde Atatürk’ün baba tarafından soy ağacı ile ailenin devam eden üyeleri ve aile ile Mustafa Kemal Atatürk’ün ilişkilerini gösteren belgeler bulunmaktadır.

96 Bunların eserleri ve görüşleri için bakınız: T. Gökbilgin, a.g.e., s. 9-11.

97 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 12.

98 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 13.

99 B. Göksel, Atatürk’ün Soy Kütüğü Üzerine Bir Çalışma, s. 6.

100 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mevkufat Defteri, No: 2737.

101 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 265.

102 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 264.

103 T. Gökbilgin, a.g.e., s. 257-272.

104 M. Atadan, “Büyük Kardeşim Atatürk”, Yeni İstanbul Gazetesi, 1 Kasım 1952-22 Mart 1953.

105 E. B. Şapolyo, a.g.e., s. 22-23.

106 L. Kinross, a.g.e., s. 11.

Arşiv Belgelerinin Işığında Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları / Yrd. Doç. Dr. Ali Güler [s.490-509]

Kara Harp Okulu / Türkiye

I. Giriş

Atatürk'ün öğrencilik hayatına ait, şimdiye kadar ciddi anlamda bazı önemli çalışmalar yapılmış bulunmaktadır. Bu çalışmalar arasında, özellikle merhum Faik Reşit Unat tarafından yapılanlar, hem ilk olmaları, hem de Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki Künye ve Numara Defterlerine istinaden yapıldıkları için önem arz etmektedir. İkinci olarak, uzun yıllar Kara Harp Okulu'nda siyasi tarih öğretim üyesi olarak görev yapan ve Harp Okulu Tarihi ile Atatürk'ün Harbiye'deki öğrenim hayatını Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki defterlere ve diğer belgelere dayanarak araştıran merhum Emekli Öğretmen Albay Dr. Tahsin Ünal'ın çalışmaları önem taşımaktadır. Kara Harp Okulu Arşivi'nde çalışan ve Atatürk'ün okuduğu dönemde askeri öğrenim kurumlarını, akademik bir çalışma olarak yürüten ve bunu da yayınlayan Harp Okulu Siyasi Tarih Öğretim Üyesi Emekli Öğretmen Albay Dr. Yusuf Çam'ın, özellikle Numara Defterlerine dayanarak yaptığı çalışması, bir bütün olarak ilk olma özelliğini hala muhafaza etmektedir.

Atatürk'ün özellikle askeri öğrencilik yıllarına ait notları konusunda yapılan bunlar ve diğer önemli araştırmalar yayınlandıkları yıllara ve içeriklerine göre şu şekildedir:

Faik Reşit Unat, 1953 yılında yayınlanan araştırmasında,[1] M. Kemal'in Selanik Askeri Rüştiyesi 4. sınıf; Manastır İdadisi 2. sınıf, 3. sınıf; Harbiye 2. sınıf, 3. sınıf derslerini, notlarını ve sınıf içindeki başarı durumunu vermiştir.

Faik Reşit Unat, 1964 yılında yayınlanan ve öncekine göre daha geniş kapsamlı olan araştırmasında[2] ise, yukarıdaki bilgilere ilave olarak M. Kemal'in Harbiye künye kaydını vermiş; çalışmanın eki olarak, Harp Okulu Arşivi'ndeki Künye ve Numara Defterlerinden M. Kemal'in künyesinin yer aldığı sayfanın, Manastır İdadisi 3. sınıf, Harbiye 3. sınıf ile Akademi "Mezuniyet" notlarını (gerçekte 2. sınıf notları) içeren Numara Defterlerinin ilgili sayfalarının klişesini ek-2, 3, 4, 5 olarak yayınlamıştır.

Dr. Tahsin Ünal, Kasım 1964'te yayınlanan önemli makalesinde,[3] hem Harp Okulu'nun tarihi, hem de Mustafa Kemal'in, Manastır İdadisi 3. sınıf, Harbiye 1. sınıf, 2. sınıf ve 3. sınıf derslerini, başarı durumunu ve bazı künye bilgilerini Harp Okulu Arşiv Belgelerine ve Salnamelere dayanarak vermiştir.

Atatürk'ün özellikle Biyografisi ile bazı kişilik özellikleri hakkında önemli çalışmalara imza atmış olan değerli araştırmacı Sadi Borak önce 1972 yılında,[4] sonra da 1983'te yayınlanan[5] eserlerinde; F.

Reşit Unat ve Tahsin Ünal'ın yukarıda zikredilen çalışmalarındaki bilgileri aktarmıştır. Sayın Borak, A. Fuat Cebesoy' un eseri gibi bazı hatıraları da kullanmıştır.

Ömer Sami Coşar, Atatürk'ün biyografisi hakkında hazırlanmış en iyi çalışmalardan biri olan eserinde,[6] özellikle F. R. Unat'ın iki çalışmasındaki bilgileri aktarmış, bunları dönemin basınındaki bilgilerle desteklemiş ve M. Kemal'in künye kaydı ile Manastır İdadisi 3. sınıf notlarını gösteren Numara Defteri sayfasının klişesini (muhtemelen F. R. Unat, 1964'ten alınma) vermiştir.

Mustafa Kemal'in bazı notlarının yer aldığı Numara Defterleri sayfalarının klişeleri ve bunların yeni harflerle çevirilerinin yayınlandığı önemli bir çalışma da, 1981 yılında Kara Harp Okulu tarafından yapılmıştır.[7] Atatürk'ün doğumunun 100. yılı münasebetiyle yayınlanan bir albüm olan bu eser, bütün yazıları kesik uçlu kalemle eliyle yazan, o zaman Yüzbaşı, şimdi General Sayın Şahap Tuncer'in gayretleri sonucu meydana getirilmiştir. Bu albümde Mustafa Kemal'in Manastır İdadisi 3. sınıf, Harbiye 3. sınıf, Akademi 2. sınıf notlarının klişe ve çevirileri; Harp Okulu künye kaydı ve Harbiye mezuniyetini gösteren bir gazete kupürünün klişesi ile çevirisi verilmiştir.

Dr. Yusuf Çam, Atatürk'ün okuduğu dönemde Rüştiye, İdadi ve Harbiye eğitim ve öğretimini incelediği önemli eserinde[8] bu okulların kuruluşlarını, eğitim faaliyetlerini, eğitim sürelerini, ders programlarını ortaya koymuş; dönemin sivil okulları ile mukayeselerini yapmıştır. Okulların yönetim ve öğretim kadrolarını da inceleyen Sayın Çam, eserin sonunda Kara Harp Okulu Arşivi Numara Defterleri'nden alınan ve Mustafa Kemal'in Manastır İdadisi 3. sınıf, Harbiye 2. Sınıf ve Harbiye 3. sınıf notlarını içeren sayfaların klişelerini ek-1, 2, 3 olarak yayınlamıştır.

Mustafa Kemal'in Harp Okulu'na kadar olan eğitim sürecinin ve bu sürecin kişiliğine olan etkilerinin incelendiği ve 12-13 Ekim 1998 tarihlerinde Manastır'da (Makedonya)'da yapılan Manastır ve Mustafa Kemal Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulan araştırmamızda[9] Mustafa Kemal'in Rüştiye 4. sınıf, Manastır İdadisi 2. ve 3. sınıf ders başarı durumu ve Harbiye künye kaydı verilmiş idi. Daha sonra, Mustafa Kemal'in Harp Okulu'na girişinin 100. yılını anma faaliyetleri çerçevesinde hazırlanan bir başka araştırmamızda,[10] bu notları ve başarı durumuna ilaveten Onun Harbiye 2 ve 3. sınıf ile Akademi 1 ve 2. sınıf notları ve başarı durumu, kişiliğinin oluşumuna etkilerini incelemek amacı ön planda tutularak değerlendirilmişti.

Kara Harp Okulu öğretim elemanlarından Öğ. Kd. Yzb. Hayrullah GÖK, Mustafa Kemal'in Harp Okulu'na girişinin 100. yılını anma faaliyetleri çerçevesinde hazırladığı bir kılavuzun[11] 4-10 numaralı EK'i olarak, Mustafa Kemal'in Rüştiye 4. Sınıf, İdadi 2 ve 3. sınıf, Harbiye 2 ve 3. sınıf, Akademi 1 ve 2. Sınıf notlarını içeren Numara Defterlerinin ilgili sayfalarının Osmanlıca klişelerini yayınlamıştır.

Bu bölüme son vermeden önce; H. Gök ve M. Uyar tarafından yapılan iki yeni çalışmadan bahsetmek istiyoruz: Araştırıcılar, bunların ilkinde[12] M. Kemal'in Harp Akademisi 1 ve 2. sınıf notlarını, ikincisinde[13] de Harp Okulu 1, 2 ve 3. sınıf notlarını yayınlamışlar ve başarı durumunu değerlendirmişlerdir. Bu iki çalışmadaki bazı değerlendirmeler araştırmaların kendi iç örgüsü

açısından bile bazı çelişkilerle dolu olmasına rağmen; araştırıcıların özellikle son çalışmada, Mustafa Kemal'in daha önce bilinmeyen ve Harp Okulu Arşivi'nde de bulunamayan Harp Okulu 1. sınıf notlarını bulup yayımlamaları, Atatürk'ün biyografisindeki bazı eksikliklerin tamamlanabilmesi bakımından önemli bir hizmet olmuştur.

Biz bu araştırmada, Mustafa Kemal'i Atatürk yapan süreçte, aldığı askeri eğitim ve öğrenimin onun kişiliğinin oluşmasında nasıl bir etki yaptığının anlaşılabilmesi bakımından "ders başarı durumu" ve "okuduğu dersleri" ortaya koymaya çalışacağız. Şüphesiz, Atatürk'ü iyi anlamak için öncelikle onun "birikimleri"nin, bir başka ifade ile onun kişiliğinin oluşmasına etki eden "bilimsel ve fikri alt yapı"nın bilinmesi, ortaya konulması gerekir. Yukarıda, şimdiye kadar bu konuda yapılan çalışmalar kısaca özetlenmiştir. Bunlar ve konuyla ilgili diğer çalışmalarda gördüğümüz bazı çelişkiler ve tutarsızlıklar da belgelere göre düzeltilecektir.[14]

II. Selanik Askeri Rüştiyesi

Çocukluğundan itibaren askerliğe büyük bir ilgi duyan Mustafa, asker olmak istiyordu. Hatıralarında kendisinin anlattıklarına göre, üniformalı olarak askeri rüştiye'ye (ortaokula) giden komşularından Kadri Beyin oğlu Ahmet ve sokaklarda gördüğü üniformalı subaylar onun askerlikle ilgili heveslerini kamçılıyordu. Nihayet asker olmasını istemeyen annesine haber vermeden Selanik Askeri Rüştiyesi'nin sınavlarına girerek başarılı oldu. Faik Reşit Unat, "Mustafa'nın sınavda gösterdiği başarıdan dolayı, dört yıllık okulun üçüncü sınıfına alındığını, bu tarihin de 1894 Temmuz-Ağustos ayları olması gerektiğini"[15] söylemektedir. Aşağıda değerlendireceğimiz, onun rüştiye dördüncü sınıf notlarını gösteren defterin 1895 tarihli olması da F. R. Unat'ı doğrulamaktadır. Bu durumda Ö. S. Coşar'ın "…daha önceden dört yıl olarak eğitim yapan Askeri Rüştiyelerin, o yıl birinci sınıflarının lağvedilerek üç yıla indirilmesi üzerine, Mustafa Nisan 1894'te Selanik Askeri Rüştiyesi'nin ikinci sınıfından öğrenimine başladı"[16] şeklindeki görüşlerinin yanlış olduğu ortadadır.

Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki, 13 No'lu Numara Defteri'ne göre Atatürk'ün Selanik Askeri Rüştiyesi dördüncü sınıfında okuduğu dersleri, notları ve buradaki ders başarısı şu şekildedir:

Bu sınıfta "tam numarası" dokuzunun 45, ikisinin de 20 olan toplam on bir adet ders vardır. Derslerin toplam tam numarası ise 445'tir. Numara Defteri'nde "Ahmet Subaşı Mahallesi" ile kayıtlı olduğu görülen "Mustafa Kemal Efendi", on bir dersin onundan tam numara, birinden de tam numaradan iki numara eksik, toplam 443 numara almış ve dördüncü olmuştur. Okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: Mantık (45), hesap (45), usul-i defterî (45), hendese (45), coğrafya (45), tarih-i islâm (43), kavaid-i Osmaniye (45), Fransızca (45), imlâ-yı Türkî (45), hatt-ı Fransevî (20), resim (20).[17]

Aynı sınıfın başarı sıralamasında Ahmet Tevfik, Tarakçı, 444 toplam notla birinci; Süleyman Adil, Şehabeddin, 444 toplam notla ikinci; Mehmet Şenizi, Ahmet Subaşı, 444 toplam notla üçüncüdür. İlk ona giren diğer öğrenciler ve toplam notları şöyledir: 4. Mustafa Kemal, Ahmet Subaşı

(443), 5. Osman Nuri, Sinancık (443), 6. Mehmet Tevfik, Abdullah Kadı (438), 7. İsmail Hakkı, İki Şerefe (431), 8. Rafet Efendi, Hamidiye (426), 9. Mehmet Mukbil, İki Lüle (404), 10. Ali Efendi, Ahmet Subaşı (402).[18]

Bu durumda Mustafa Kemal, 1895 yılı sonu veya 1896 yılı Ocak ayında, on beş yaşında, askeri rüştiyenin son sınıfını dördüncü olarak bitirmiştir.

III. Manastır Askerî İdaresi

1896 yılı Mart ayının ortalarına kadar Selanik'te tatilini geçiren Mustafa Kemal, tatil bitiminde Selanik'ten trenle Manastır'a yolcu edilir. Mustafa Kemal'in Manastır'a gelişi ile ilgili bilgiler bundan ibaret olmakla birlikte, İdadiye başladığı günün 13 Mart tarihi olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, Rumi 1 Mart; Miladi 13 Mart tarihi, "Malî Yıl"ın başladığı tarihtir ve Harbiye'de de olduğu gibi, askerî okullar bu dönemde eğitimlerine bu tarihte başlamaktadır. Aralık ayı sonlarında da eğitim bitmektedir. İdadide yatılı ve daha üstün dereceli bir okulun hayat ve öğretim şartlarına kısa sürede intibak eden genç M. Kemal için, artık ömrünün sonuna kadar sürecek olan "aile yuvası dışındaki hayat" başlıyordu. Bundan sonra ev yaşantısı sadece izin ve tatillerde kısa süreli olabilecektir. Askerlik mesleğinin meşakkatli ve zorlu özelliklerinden de kaynaklanan bu durum, biraz da onun "bağımsız yaşama" karakterine uygun düşecektir.

Manastır Askerî İdadisi'nde "Apolet Numarası" 7348 olan[19] Mustafa Kemal'in ilk seneye ait öğrencilik hayatı hakkında resmi bir belgeye sahip değiliz. Fakat, onun ikinci sınıfta olduğu 1897-1898 eğitim-öğretim yılı ile üçüncü sınıfta bulunduğu 1898-1899 eğitim-öğretim yılı Numara Defterleri elimizdedir. Bu defterlere göre Mustafa Kemal'in İdadi ikinci sınıf ve üçüncü sınıf dersleri ve başarı durumu şöyledir:

Mustafa Kemal ikinci sınıfta, 52 arkadaşı arasından, toplam 283 not alarak ve üçüncü olarak üçüncü sınıfa geçmiştir. Esasında, başarı sıralamasında ikinci olarak görülen Recep Fahri, Kayalar ile toplam notları aynıdır. Bu yılın Numara Defteri'ne göre, "beher dersin tam numarası" toplam 285, "beher dersin üss-ü mizanları" toplamı 138'dir. Mustafa Kemal'in ikinci sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: Müsellesat (45), hendese (45), tarih-i umumî (45), kitâbet (44), Fransızca (44), resim (20), tarama (20), jimnastik (20). Mustafa Kemal, bu sınıfın sonunda toplam 283 not alarak üçüncü olmuştur.[20]

Bu sınıfta okutulan toplam 8 ders vardır ve 5 adet dersin tam numarası 45 diğer üç dersin tam numarası 20'dir. Bu duruma göre Mustafa Kemal, 6 dersten tam numara almıştır. Aynı sınıfın başarı sıralamasında Ahmet Tevfik, Selanik 284 toplam notla birinci; Recep Fahri, Kayalar 283 toplam not ile ikincidir. İlk ona giren diğer öğrenciler ve toplam notları şöyledir: 3. M. Kemal, Selanik (283), 4. Abdülkadir, Yanya (280), 5. Hasan Avni, Köprülü (279), 6. Ali Şevket, Üsküp (279), 7. Abdülbaki, Üsküp (275), 8. İsmail Hakkı, Köprülü (273), 9. Bekir Hıfzı, Ohri (271), 10. Abdurrahman, Selanik (266).[21]

Mustafa Kemal'in üçüncü sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: Makine (45), kozmoğrafya (45), tarih-i umumî (45), tarih-i o smanî (45), kitâbet (45), mantık (45), akaid (45), Fransızca (45), resim (20), tarama (20), cimnastik (20).[22]

Mustafa Kemal, 54 mevcudu olan üçüncü sınıfta toplam 420 tam not alarak, Manastır İdadisi'ni, not toplamı kendisi ile aynı olan Ahmet Tevfik, Selanik in[23] ardından ikinci olarak bitirmiştir. Bu yılın Numara Defterine göre, "beher dersin tam numarası" toplamı 420, "beher dersin üss-ü mizanları" toplamı da 198'dir. Bu sınıfta okutulan toplam 11 ders vardır ve bunların sekizinin tam numarası 45, üçünün tam numarası ise 20'dir. Bu duruma göre Mustafa Kemal bütün derslerden tam numara almış bulunmaktadır. İlk ona giren diğer öğrencilerin toplam notları ve başarı sıraları şu şekildedir: 3. Recep Fahri, Kayalar (419), 4. Ali Şevket, Üsküp (419), 4. Ömer Abdülkadir, Yanya (417), 6. Hasan Avni, Köprülü (417), 7. İsmail Hakkı, Köprülü (413), 8. Abdülbaki, Üsküp (410), 9. Abdurrahman, Selanik (394), 10. Ömer Naci, Der-Aliye (394).[24]

Mustafa Kemal, sonradan anılarında Manastır İdadisi'ndeki ders durumu ile ilgili olarak şunları anlatmıştır: "İdadide iken muannidane (inatla) bir surette çalışıyordum. Sınıfta birinci, ikinci olmak için hepimizde şiddetli bir gayret vardı. Nihayet İdadiyi bitirdim"[25]

IV. Harp Okulu

1899 yılının Mart ayı ortalarına kadar Selanik'te tatilini geçiren Mustafa Kemal, İstanbul Pangaltı'daki Harbiye Mektebi'nde yüksek öğrenimine devam etmek için Selanik'ten vapura biner ve İstanbul'a, Payitahta hareket eder. Böylece bütün çocukluğu ve ilk gençlik yıllarının geçtiği Makedonya'dan ilk defa ayrılır.

Birikimi ile yeni bir hayata atılacağı, kişiliği ve düşüncelerinin daha da olgunlaşacağı Harp Okulu'na girişi (duhulü) 1 Mart 1315/13 Mart 1899, Apolet Numarası 1283'tür. "Harbiyeli Mustafa Kemal", buradaki "1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri"ne "Selanik'te Koca Kasım Paşa Mahalleli Gümrük Memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi Selanik 96" olarak, 1282 Selanikli Ahmet Tevfik Efendi (96) ile 1284 Manastırlı Recep Fahri Efendi (95) arasına kaydedilecektir.[26]

Mustafa Kemal, o sene sınıf mevcudu bazı hatıralara göre 900'ü geçen,[27] bazı kaynaklara göre de 736 olan[28] Harp Okulu'nda altı kısma ayrılan birinci sınıfların birinci kısmında idi.[29]

Mustafa Kemal'in birinci sınıfta bulunduğu 1899-1900 eğitim-öğretim yılında Harbiye'de okutulan dersler şunlardı: "akaid-i diniye, topografya, hendese-i resmiye, hikmet-i tabiye, askerî kimya, askerî kitâbet, talim nazariyatı, terbiye-yi askerî, lisan (Fransızca, Almanca, Rusça), harita tersimi (Çizimi), talim Ameliyatı (Uygulaması), topografya ameliyatı"[30] Mehmet Esat'ın "Mirat-ı Mekteb-i Harbiye"sinde 1900 ve 1901 yılları için verdiği okutulan dersler listesine göre de birinci sınıfta; "akaid-i diniyye, topoğrafya nazariyatı, hendese-i resmiye, hikmet-i tabiye, kimya, talim nazariyatı, malumat ve terbiye-

yi askeriye, harita tersimi, hendese-yi resmiye eşkali, topoğrafya ameliyatı, talim ameliyatı, alman veya Rus lisanı, kitabet" dersleri okutulmaktaydı.[31]

Mustafa Kemal'in ikinci ve üçüncü sınıf notlarını ihtiva eden defterler Harp Okulu Arşivi'ndedir. Onun birinci sınıf notlarını ihtiva eden not çizelgeleri de, H. Gök ve M. Uyar tarafından İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Osmanlıca Eserler Bölümü'nde bulunarak, yeni bir inceleme ile bilim alemine duyurulmuştur.[32]

Buna göre Mustafa Kemal birinci sınıfta öğrenci olduğu sırada, 1899-1900 eğitim-öğretim yılında, 635'i Piyade, 88'i Süvari ve 16'sı Baytar sınıflarından olmak üzere toplam 739 öğrenci vardı. Bu yıla ait not çizelgelerinde notları bulunmayan 25'i Piyade, 8'i Süvari ve 3'ü Baytar sınıfından toplam 36 öğrencinin muhtemelen okuldan atıldıkları ve gerçekte ikinci sınıfa devam edenlerin toplam 703 kişi olduğu anlaşılmaktadır.[33]

Mustafa Kemal birinci sene Piyade sınıfından eğitim ve öğretime devam eden toplam 610 arkadaşı arasından, toplam 484 not alarak ve 9. olarak ikinci sınıfa geçmiştir. Bu seneki not çizelgelerine göre "beher dersin tam numarası yekun-ı umumisi 530" ve "beher dersin üssü mizanı yekun-ı umumisi 234"tür.

Mustafa Kemal'in ikinci sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: "akaid-i diniye (42), topoğrafya nazariyatı (33), hendese-yi resmiye (29), hikmet-i tabiye (44), kimya (42), kitabet (45), talim nazariyatı (37), malumat-ı ve terbiye-yi askeriye (45), lisan-ı Fransevi (44), harita tersimi (19), hendese-yi resmiye eşkali (20), topoğrafya ameliyatı (20), talim ameliyatı (20), Alman veya Rus lisanı (44).[34]

Bu sınıfta okutulan toplam 14 ders vardır ve 4 adet dersin tam numarası 20, diğer 10 dersin tam numarası 45'tir. Bu duruma göre Mustafa Kemal, 5 dersten tam numara almıştır. Sınıfın birincisi, Üsküplü Ali Şevket Efendi; Vanlı Müştak Efendi'dir. Ali Şevket ve Müştak'ın toplam notları 509'dur.[35]

Mustafa Kemal 1922'de anlattığı anılarında, İstanbul'da geçen bu ilk yılı için sadece şunları söyler: "Birinci sınıfta gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım."[36] Eğer T. Ünal'ın birinci sınıftaki toplam 703 öğrenci için verdiğini tahmin ettiğimiz başarı durumu doğru ise; sınıfını tüm öğrenciler içinde 29.; not çizelgesindeki 610 Piyade sınıfı öğrencisi arasından da 9. olarak bir üst sınıfa geçmiş olması, derslere fazla çalışmadan böyle büyük bir başarı sağlaması onun üstün bir öğrenci olduğunu göstermektedir.

Mustafa Kemal ikinci sınıfta öğrenci olduğu sırada, 1900-1901 eğitim-öğretim yılında, 445'i Piyade, 56'sı Süvari ve 14'ü Baytar sınıflarından olmak üzere toplam 515 öğrenci vardı.[37]

Mustafa Kemal İkinci sınıfta, Piyade sınıfındaki 445 arkadaşı arasından, toplam 522 not alarak ve 11. olarak üçüncü sınıfa geçmiştir. Bu yılın numara defterine göre "beher dersin tam numarası yekun-ı umumisi 575" ve "beher dersin üssü mizanı yekun-ı umumisi 256.5"tir.

Mustafa Kemal'in ikinci sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: "akaid-i diniye (45), hizmet-i seferiye (38), dahiliye kanunname-i hümayunu (45), fenn-i mimarî (41), fenn-i furusiyyet nazariyatı (45), lisan-ı Fransevî (42), talim nazariyatı (43), malumat-ı ve terbiye-yi askeriye (31), ilm-i ahlâk (43), kılıç talimi (12), istikşafat-ı askeriye (14), harita tersimi (18), talim ameliyatı (20), ceza kanunname-yi hümayunu (44), Alman veya Rus lisanı (41).[38]

Bu sınıfta okutulan toplam 15 ders vardır ve 4 adet dersin tam numarası 20, diğer 11 dersin tam numarası 45'tir. Bu duruma göre Mustafa Kemal, 4 dersten tam numara almıştır. Sınıfın birincisi, Manastır'ı da birincilikle bitiren meşhur Selanikli Ahmet Tevfik; ikincisi de Bursa'yı birincilikle bitiren Ispartalı Faik'tir. Ahmet Tevfik'in toplam notu 552, Faik'in toplam notu 551'dir.[39]

Mustafa Kemal, üçüncü sınıfta, 1901-1902 eğitim-öğretim yılında 459 arkadaşı arasından ve 17.5 not olan üssü mizan ve üç yıllık notlarının toplamı üzerinden Harp Okulu'nu 8. olarak bitirmiştir. Numara Defterine göre, "beher dersin tam numarası" bakımından öğrencilerin "üç senede kazandıkları numaraların yekun-ı umumisi 1635"tir. Mustafa Kemal'in üç yıllık not toplamı ise 1498'dir. "üç sene nihayetinde umumda sıra numarası 8"dir. Bu sıra aynı zamanda "sicil sırası"nı göstermektedir. Diploma numarası 5998'dir.[40]

Mustafa Kemal'in üçüncü sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: "sınıf-ı salise tabiyesi (41), istihkamat-ı hafife (40), fenn-i esliha (45), hıfzı's-sıhha-yı askeri (45), coğrafya-yı askerî (42), devlet-i aliye ordu teşkilatı (43), talim nazariyatı (44), malumat ve terbiye-yi askeri (41), lisan-ı Fransevi (43), istikşafat-ı askeriye (17), istihkam eşkali (18), talim ameliyatı (19), tabiye tatbikatı (18), Alman veya Rus lisanı (36).[41]

Bu sınıfta okutulan toplam 14 ders vardır ve 4 adet dersin tam numarası 20, diğer 10 dersin tam numarası 45'tir. Bu duruma göre Mustafa Kemal, 2 dersten tam numara almıştır. Sınıfın birincisi yine Selanikli Ahmet Tevfik; ikincisi de yine Ispartalı Faik'tir. Ahmet Tevfik'in üç senelik toplam notu 1571, Faik'in toplam notu 1570'tir.

İlk ona giren diğer öğrencilerin sırası ve üç yıllık toplam notları şu şekildedir: "3. Mehmet Müştak, Van (1555); 4. Hayri, Davutpaşa (1519), 5. Ali Şevket, Üsküp (1519), 6. Mehmed Cemil, Süleymaniye (1508), 7. Selim, Çerkes (1505), 8. Mustafa Kemal, Selanik (1498), 9. Ahmed Müfit, Kırşehir (1494), 10. Halil, Trabzon (1490).[42]

V. Harp Akademisi

Mustafa Kemal'in Harp Okulu'ndan "neşet" tarihi olan 28 Kanunusani 1317, yani 10 Şubat 1902 Pazartesi tarihi, Harp Akademisi'ne girdiği tarihtir. Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki "1315 Duhullülere

Mahsus Künye Defteri"nde Ahmet Tevfik, Mustafa Kemal, Recep Fahri ve Ali Şevket'in yer aldığı sayfanın başında, "Manastır Mekteb-i İdadisi'nden vürud eden şakirdan" başlığının devamında "duhül" ve "neşet" tarihleri yazılıdır. Ayrıca Mustafa Kemal'in "çiçek künyesi"nin üzerinde "3. Ordu Erkan-ı Harbiye Birinci Sene Namzetliğine" yazılmıştır. Aynı ibareler, Ahmet Tevfik ve Ali Şevket'in künyelerinin üzerinde de bulunmaktadır.[43]

1848 yılında Harp Okulu içinde "Erkan-ı Harbiye Sınıfları" adı ile kurulan Harp Akademisi, Esat Paşa'nın Harp Okulu Öğretim Başkanlığı'na atanmasından (1899) sonra, yani Mustafa Kemal'in Harp Okulu'nda öğrenime başladığı sırada yeni bazı düzenlemeler yapılmıştır. O zamana kadar Harp Okulu'ndan "erkan-ı harp sınıfları"na geçen öğrencilere "erkan-ı harp" (kurmay) deniliyordu. Esat Paşa, bunu değiştirmiş, "erkan-ı harp namzedi" (kurmay adayı) şekline çevirmiştir. Bundan sonra Harp Akademisi öğrencileri kısaca "namzet" (aday) olarak anılmaya başlanmıştır. O zamana kadar Harp Akademisi'nin 15 kişiyi geçmeyen öğrenci sayısı, yine Esat Paşa'nın çabalarıyla kırka kadar yükseltilmiştir. Fakat, bu öğrencilerden ordunun ihtiyaç fazlası kısmına kurmaylık hakkı verilmemiş, bunlar "mümtaz" adı altında ve yüzbaşı rütbesiyle kıtalara çıkarılmışlardır.[44]

18 Eylül 1899 günlü İkdam Gazetesi'nde çıkan bir haberde bu değişikliğin temel sebepleri ve uygulamanın nasıl olacağı konusu şu şekilde anlatılmaktadır: "Şimdiye kadar, Harbiye Okulu'nun en muvaffak mezunları kurmay sınıflarına ayrılıyor ve üç yıl eğitim gördükten sonra buradan otomatikman yüzbaşı olarak çıkıyordu… Yalnız bazı subaylar, kurmay sınıflarına ayrıldıktan sonra dersleri ihmal ediyordu. Diğer yandan, çok iyi derece alamamış olan Harbiye mezunları arasında da kurmaylığa yatkın kimseler bulunabilir. Bu sebeple nizamnamenin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır… Bundan böyle şu usul tatbik edilecektir: Harbiye Okulu'ndan teğmen olarak mezun olanların en iyilerinden; sınıfın mevcuduna nazaran yüzde beş ile on arasında subay seçilecek ve onlara 'kurmay namzedi' namı verilecektir. Namzetler özel bir işaret olarak yakalarına sarı bir yıldız takacaklardır. Üç yıl süre ile derslerinde ve hareketlerinde muvaffak olamayan namzetler, sarı yıldızı muhafaza ederek 'mümtaz subay' sıfatını taşıyarak orduya katılacaklardır. Muvaffak olanlar ise kurmay yüzbaşı olarak okulu terk edeceklerdir. İki yıl kıtalarda staj gördükten sonra da kolağası rütbesine yükselecek ve genelkurmayda görev alacaklardır…"[45]

Bu nizamname esaslarına göre mezuniyetin 1902 yılından itibaren başladığı görülmektedir. Bu yıldan itibaren Erkan-ı Harbiye Sınıflarından "Çok İyi" derecede başarı sağlayanlara "Kurmay" ve "İyi" derecede bitirenlere "Mümtaz" unvanı verilmeye başlanmıştır. Bu usul, 1909 yılına kadar devam etmiştir. Mümtazlar arasında "kurmay" ihtiyacını karşılamak üzere sonradan "kurmaylıkları" onananlar da çoktur. Bu dönemde, Erkan-ı Harp Sınıfı öğrencileri, "Kurmay Yüzbaşı" olarak mezun olmuşlar ve iki yıl sonra da "Kıdemli Yüzbaşılığa" yükselmişlerdir.[46]

Ömer Sami Coşar tarafından; Mustafa Kemal'in Akademiye başladığı birinci sene sınıf mevcudu, topçu ve süvari okullarından gelenler ve değişik sebepler dolayısıyla bir üst sınıftan kalanlar ile birlikte 43 kişi olarak gösterilmekte ise[47] de gerçekte sınıfın mevcudu 42'dir. Söz konusu sayı, Harp Okulu ve Topçu Okulu (Mühendishane-yi Berri-i Hümayun) mezunu kurmay adayı öğrenciler ile

hastalık sonucu devre kaybeden üç subayın (Ahmet Efendi Saraçhane, Sedat Efendi Üsküdar, Mustafa İzzet Efendi Kale-yi Sultaniye) katılımı ile oluşmuştur.[48]

Mustafa Kemal ilk yılını 1922'de yayınlanan anılarında şöyle anlatır: "Erkan-ı Harp sınıflarına geçtik. Mutad olan derslere çok iyi çalışıyordum. Bunların fevkinde olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler peyda oldu. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başladık…"[49]

Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki, elle yazılmış (matbuu olmayan) 26 No'lu Numara Defteri'ne[50] göre Atatürk'ün Harp Akademisi birinci ve ikinci sınıfta okuduğu dersler, notları ve buradaki ders başarısı şu şekildedir:

Sınıf mevcudu kırk iki kişi olan Akademi birinci sınıfta,[51] toplam 580 olan ders notlarından Mustafa Kemal, toplam 479 not almıştır ve başarı sırası 8'dir. Okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: Coğrafya-yı sevkü'l-ceyş (32), talimgâh-ı hafife tatbikatı (41), fenn-i esliha nazariyatı (38), tarih-i fenn-i harp (35), fransızca (36), mübahis-i Riyaziye (43), talim nazariyatı (45), kitabet-i askeriye (39), tabiye nazariyatı (33), muharebat-ı meşhure münakaşası (32), Almanca veya Rusça (33), mufassal topografya (34), istikşafat-ı askeriye (18), talim ameliyatı (20).[52]

Aynı sınıfın başarı sıralamasında Ahmet Tevfik, Selanik 522 toplam notla birinci; İhsan, Cihangir (Sabis) 517 toplam notla ikinci; Süleyman, İzmir 508 notla üçüncüdür. İlk ona giren diğer öğrenciler ve toplam notları şu şekildedir: 4. Hayri, Davutpaşa (493), 5. Mustafa Aziz, Kale-i Sultaniye (492), 6. Kemal, Ohri (489), 7. Selim, Çerkes (486), 8. Mustafa Kemal, Selanik (479), 9. Ali, Rumelikavağı (488), 10. Ahmed, Saraçhane (470).[53]

Mustafa Kemal'in, Akademi ikinci sınıfında öğretime başladığı yıl sınıfın mevcudu 40'a düşmüştür. Bu sayı, ikinci sınıfta hastalık nedeniyle devre kaybeden iki subayın katılması (Asım Efendi Kütahya, Ahmet Efendi Bursa) ve çeşitli nedenlerle ilişiği kesilen dört subayın (Faruk Efendi Isparta, Müştak Efendi Van, İbrahim Efendi Tunus, Osman Efendi Sultanahmet) ayrılmasıyla oluşmuştur.[54]

İkinci sınıfta Mustafa Kemal'in kırk kişilik sınıf mevcudu içinde toplam 480 puan aldığı görülmektedir ve 6. sıradadır. Dersleri ve notları şu şekildedir: topçuluk ve topçu tabyası (45), muharebat-ı meşhure münakaşası (38), coğrafya-yı sevkü'l-ceyş (45), istihkamat-ı cesime (35), tabiye Tatbikatı (36), Ecnebi ordu teşkilatı (43), tabakatü'l-arz (39), Fransızca (38), talim nazariyatı (43), mübahis-i riyaziye (45), Almanca veya Rusça (42), istikşafat-ı askeriye (16), talim ameliyatı (20).[55]

Bu sınıfta ilk ona giren öğrenciler ve toplam notları şu şekildedir: 1. İhsan, Cihangir (511), 2. Ahmet Tevfik, Selanik (501), 3. Sedad, Üsküdar (501), 4. Asım, Kütahya (Gündüz) (494), 5. Mustafa İzzet, Kale-i Sultaniye (487), 6. Mustafa Kemal, Selanik (480), 7. Ahmed Müfit, Kırşehir (Özdeş) (478), 8. Ali Fuat, Salacak (Cebesoy) (478), 9. Süleyman, İzmir (476), 10. Kemal, Ohri (476).[56] Mustafa Kemal Kurmay Yüzbaşı olarak yeminini 08 Teşrinievvel 1320 (hicri: 11 Şaban 1322), Miladi 21 Ekim

1904 Cuma günü eder. Sabah Gazetesi, 21 Teşrinievvel 1320 (03 Kasım 1904) günkü nüshasında; Harbiye Okulun'daki yemin merasiminde numaraların da okunduğunu ve törende Askeri Okullar Nazırı Zeki Paşa, İkinci Nazır Ferik Rıza Paşa, Harbiye Okulu Müdürü Ferik Servet ve Ders Nazırı Esat Paşaların da hazır bulunduğunu ve Zeki Paşa'nın yeminleri teker teker yaptırdığını yazar. Bu gazeteye göre yemin edenler şunlardır: "Bu sene Mekteb-i Harbiye'den yüzbaşılıkla neşet eden Erkan-ı Harp ve namzed ve Baytar efendilerle mülazım-ı evvellikte ikinci seneye terfi eden namzet ve Baytar beşinci sene ve Aşiret Mektebi efendileri."[57]

Mustafa Kemal 29 Kanunuevvel 1320, yani 11 Ocak 1905 Çarşamba günü "Erkan-ı Harbiye Yüzbaşılığı ile mektepten neşet ederek sunuf-u selasede bölük idare ve kumanda etmek üzere atik 5. Ordu'ya memur buyrulmuştur."[58]

57. Dönem Akademi mezunu toplam 37 kişidir. Bunların 13'ü "Kurmay", 27'si de "Mümtaz" olmuşlardır. Mevcut bilgi ve belgelere göre Mustafa Kemal Kurmay olarak Akademiyi bitiren 13 kişi arasında 5. olmuştur. Dönemin birincisi Ali İhsan Sabis, ikincisi Asım Gündüz, üçüncüsü Ahmet Sedat Doğruer, dördüncüsü Ahmet Tevfik, altıncısı Mehmet Hayri Turhan, yedincisi Mustafa İzzet Yavuzer, sekizincisi Ali Seydi Uğur, dokuzuncusu Ali Fuat Cebesoy'dur. Diğer üç kurmay da sırasıyla şunlardır: Süleyman Şevket Demirhan, Kemal Ohri, M. Şevki (kurmaylığı geri alınmıştır).[59]

VI. Künye Bilgileri

Mustafa Kemal Atatürk hakkında yapılan biyografi çalışmalarında onun öğrenim hayatı ile ilgili verilen bilgilerin çoğunun yanlış olduğu görülmektedir. Bu yanlışlıklardan Harp Okulu'ndaki dönemi de kurtulamamış, arşiv çalışması yapılmadan genellikle birbirinden aktarmalarla ve rumi, hicri tarihleri Miladi tarihlere çevirirken yapılan hatalarla bu yanlışlıklar devam edip gitmiştir. Hatta, bu biyografilerin yanlışlarını düzeltmek iddiası ile ortaya çıkanlardan bazıları da yeni yanlışlara düşmüşlerdir.[60]

Notları, toplam not üzerinden sırası ve derslerle ilgili bilgileri yukarıda verdiğimiz için bir kenara bırakacak olursak, Mustafa Kemal'in diğer künye bilgileri belgelere göre şu şekildedir:

Duhulü: 1 Mart 1315 (13 Mart 1899 Pazartesi). Apolet Numarası: 1283. Diploma Numarası: 5998. Üçüncü sınıfta sınav sonuçlarının ve yeni subayların isimlerinin açıklanması ve öğrencilerin 39 günlük bayram iznine gitmeleri: 22 Teşrinisani 1317 (05 Aralık 1901 Perşembe). Bayramın Bitişi: 31 Kanunuevvel 1317 (13 Ocak 1902 Pazartesi). Diploma töreni ve diplomaların verilişi: 12 Kanunusani 1317 (25 Ocak 1902 Cumartesi). Neşeti (Harp Okulu'ndan Çıkışı): 28 Kanunusani 1317 (10 Şubat 1902 Pazartesi).

Önemli bir yanlışlık konusu da Mustafa Kemal'in "Sicili"dir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi'nde bulunan "Özlük Dosyası"nda sicili "1317-P. 8", (1317-Piyade-8) olarak görülmektedir. Buradaki 1317 rumi tarihi bazı kaynaklarda 1901, bazı kaynaklarda 1902 olarak çevrilmektedir. Bunun doğrusu 1901'dir. Okul o dönemde 13 Mart tarihinde eğitim ve öğretime başlamakta, Aralık ayı sonunda da eğitim-öğretim yılı bitmektedir. 1317 Rumi yılı 01 Mart ile 28 Şubat arasında 12 ayı

kapsamaktadır. 1317 Rumi yılının toplam 9 ay ve 18 günü yani 14 Mart ile 31 Aralık arası Miladi 1901 yılındadır. 1901 yılının Mart ayında 18 gün, diğer Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim, Kasım ve Aralık aylarının tamamı 1317 yılına aittir. 1317 yılının sadece 2 ay ve 13 günü yani, 01 Ocak ile 13 Mart tarihleri arası Miladi 1902 yılındadır. 1902'nin Ocak, Şubat aylarının tamamı ile Mart ayının 13 günü, Rumi 1317 yılındadır.[61] Bu duruma göre, Mustafa Kemal ve diğer "1315 Duhullü" Harbiyeliler, "1901 Devresi" olmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Sicili de "1901-Piyade-8"dir.

Mustafa Kemal'in "sicili" bazı yayınlarda "Piyade-1474" olarak verilmektedir.[62] Bu bilginin en eski kaynağının Muharrem Mazlum'un (İskora) eseri[63] olduğu görülmektedir. Bunun Mustafa Kemal'in Akademi'deki numarası olması muhtemeldir. Özlük dosyası bilgileri, Onun "subay sicili"nin "1317-Piyade-8" (1901-Piyade-8) olduğunu tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

1 F. R. Unat, "Atatürk'ün Öğrencilik Hayatına Ait Bazı Notlar", Devrim Gençliği Dergisi, Sayı: 17 (Ank., Kasım 1953), s. 10-11.

2 F. R. Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları C: I., Ank., 1964, s. 71-89. Makalenin sonunda biri fotoğraf, dördü klişe 5 adet EK yer almaktadır.

3 T. Ünal, "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", Türk Kültürü D., sayı: 25 (Kasım 1964), s. 32-40.

4 S. Borak, Atatürk ve Edebiyat, 2. Baskı, İst., 1998, s. 11-19.

5 S. Borak, Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919), 2. Baskı, İst., 1998, s. 16-41.

6 Ö. S. Coşar, Atatürk Ansiklopedisi C: I. (1881-23 Temmuz 1908), İst., 1973, muhtelif yerler.

7 Atatürk Türk Silahlı Kuvvetlerinin Ata'sına 100. Yıl Anısı, Ank., 1981. Eserde Mustafa Kemal'in hem künye kaydı, hem de notları yeni harflere çevrilirken bazı hatalar yapılmıştır. Bazı kelimeler de sadeleştirilerek verilmiştir.

8 Y. Çam, Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar Rüştiye-İdadi-Harbiye (1892-1902), Genelkurmay Basım Evi, Ank., 1991, 1-197 s.

9 Ali Güler, "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi İle İlk ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü", Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay ATASE. Başkanlığı Yayını, Ank., 10 Kasım 1998, s. 53-65.

10 Ali Güler, Atatürk: Soyu, Ailesi ve Öğrenim Hayatı, Kara Harp Okulu Basımevi, Ank., 1999, 1-164.

11 H. Gök, Kara Harp Okulu Arşivi Kılavuzu, Kara Harp Okulu Basımevi, Ank., 1999, 1-63 s. Ve 12 Adet EK. Sayın Gök, özverili bir çalışma ile Kara Harp Okulu Arşivi'nde yer alan Künye, Numara ve Ceza Defterlerini düzenleyerek, bu kılavuzu hazırlamıştır.

12 H. Gök-M. Uyar, "Yeni Bulunan İki Belgenin Işığında M. Kemal Atatürk'ün Harp Akademisi Öğrencilik Dönemi", Toplumsal Tarih D., Sayı: 71 (Kasım 1999), s. 8-15.

13 H. Gök-M. Uyar, "Mustafa Kemal'in Harp Okulu Öğrencilik Dönemine Katkı", Toplumsal Tarih D., Sayı: 78 (Haziran 2000), s. 23-28.

14 Bu çalışmanın da eksiklikleri mutlaka bulunmaktadır. Bundan sonra yapılacak yeni araştırmalarla bu eksikliklerin tamamlanacağını temenni ediyoruz.

15 F. R. Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", s. 83.

16 Ö. S. Coşar, Atatürk Ansiklopedisi C: I. (1881-23 Temmuz 1908), s. 157-158.

17 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 13. Rüştiye Numara Defterinde öğrenciler mahalleleri ile gösterilmektedir. Aşağıda görüleceği üzere İdadi, Harbiye ve Akademi Numara Defterlerinde ise öğrencilerin şehirleri yazılmıştır.

18 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 13.

19 İlk olarak burada bilim alemine sunulan bu bilgi, Kara Harp Okulu'nda uzun yıllar siyasi tarih öğretim üyeliği yapan, eşim A. Hülya Güler'in eniştesi merhum emekli Öğ. Kd. Alb. Dr. Tahsin Ünal'ın özel arşivinde bulunan bir belgeye dayanmaktadır. Merhum Tahsin Ünal'ın bana intikal eden çok kıymetli evrakları arasındaki bu belge, kendi el yazısı ile "Manastır III. İdadi" başlığını taşımakta ve toplam 54 öğrencinin ismini ve apolet numaralarını içermektedir. Tahsin Ünal, düştüğü notta bu belgeyi İdadi Tarih Hocası Tevfik (Bilge)'nin oğlu M. Fazıl Bilge'nin kendisine verdiğini belirtmektedir. İsimlerin ve apolet numaralarının tamamı için Belgeler ve Fotoğraflar bölümüne bakınız. Merhum Tahsin Ünal'ın evraklarının düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Öğ. Bnb. Suat Akgül'e teşekkür ederim.

20 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 14.

21 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 14.

22 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 15-16.

23 "Selanik Ilıca'dan Bayezid Efendinin oğlu, uzun boylu, beyaz benizli, ela gözlü, 1296 doğumlu"Ahmet Tevfik Efendi, Harp Okulu'nda 1282 apolet numarası ile 1283 apoletli M. Kemal'in

yanında bulunmuş (bakınız: K. H. O. Arşivi, Künye Defteri, No: 21.); Harp Akademisi'nden Atatürk'le birlikte Piyade 1901-1 siciliyle mezun olmuş, Kıdemli Yüzbaşı rütbesindeyken 11. 10. 1907'de vefat etmiştir. Bakınız: Harp Akademilerinin 142. Yılı Şeref Dolu Yıllar 1848-1990, Harp Akademileri Komutanlığı yayınları, İst., 1990, s. 41. Anlaşıldığı kadarıyla, aralarında ders başarısı bakımından tatlı bir rekabet bulunan Mustafa Kemal ile Ahmet Tevfik, samimi iki arkadaştırlar. Nitekim, Mustafa Kemal Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik Şubesi'ni açmak üzere Selanik'e geldiğinde rıhtımda Onu ilk karşılayan (1905) ve cemiyete ilk girenlerden birisi Ahmet Tevfik olacaktır. Bakınız: Ö. S. Coşar, a.g.e., C: I., s. 340. İyi bir ressam olduğunu ve

yağlı boya resim tablolarının bulunduğunu torunu Sayın Meriç Çankaya'dan öğrendiğimiz Ahmet Tevfik hakkında yakında bir araştırma yayınlayacağız.

24 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 15-16.

25 A. E. Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-yi Hayatı", Vakit Gazetesi, 10 Kanunusani 1338/10 Ocak 1922.

26 K. H. O. Arşivi, Künye Defteri, No: 21.

27 L. Müfit (Özdeş), "Harbiye'de Gazi Hazretleri İle Bir Sınıfta Ders", Vakit Gazetesi, 30. 08. 1934.

28 T. Ünal, "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", s. 40. M. Kemal'in arkadaşı A. Fuat, sınıf mevcudunu, "toplamı yedi yüz elli kişiyi bulan birinci sınıfta" diyerek belirtmektedir: Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları, İnkılap Kitabevi, İst., 1967, s. 24.

29 L. Müfit, a.g.m.,

30 T. Ünal, a.g.m., s. 40. Sayın Ünal, bu derslerin Mustafa Kemal'in de öğrenci olduğu dönemi kapsayan 1884-1906 tarihleri arasında okutulan dersler olduğunu belirtmektedir.

31 Y. Çam, a.g.e., s. 155-156, Tablo: 32.

32 H. Gök-M. Uyar, "Mustafa Kemal'in Harp Okulu Öğrencilik Dönemine Katkı", Toplumsal Tarih D., Sayı: 78 (Haziran 2000), s. 23-28.

33 H. Gök-M. Uyar, a.g.m., s. 24, not: 11-12.

34 Mekatib-i Askeriye Şakirdanının Umumi İmtihanlarının Neticelerini Bildiren Cetveller, İstanbul, 1317, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Osmanlıca Eserler Bölümü, Tasnif No: 89925-89926. Zikreden: H. Gök-M. Uyar, a.g.m., s. 26.

35 M. Kemal'in birinci sene not çizelgeleri bulunmadan önce bu sınıftaki başarı durumu ile ilgili olarak değişik yorumlar yapılmıştır. Bunlar arasında gerçeğe (mesela sınıf mevcutları açısından)

en çok yaklaşan Merhum Dr. Tahsin Ünal olmuştur. Tahsin Ünal, konuyla ilgili araştırmasında onun birinci sınıf notlarını nereden aldığını belirtmeksizin şu şekilde göstermektedir: “1899-1900 ders yılında, birinci sınıfta bulunan 736 arkadaşı arasından, üssü mizan üzerinden ve bütün derslerden, 459 not almış ve 29. olarak ikinci sınıfa geçmiştir…” T. Ünal, a.g.m., s. 40.

36 A. E. Yalman, “Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’nin Tarihçe-yi Hayatı”, Vakit Gazetesi, 10 Kanunusani 1338/10 Ocak 1922.

37 H. Gök-M. Uyar, a.g.m., s. 25 ve not: 15.

38 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 13, s. 24. “Piyade İkinci Sınıf Şakirdanı” başlığı altında. Bu defterdeki bilgilere göre bu sınıf notları konusunda Tahsin Ünal’ın verdiği bilgiler doğru (a.g.m., s. 40), F. Reşit Unat’ın bilgileri yanlıştır (“Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi”, Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları C: I., Ank., 1964, s. 86). Bu konuda ayrıca bakınız: S. Borak, Atatürk’ün İstanbul’daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919), 2. Baskı: İst., 1998, s. 18-19.

39 Kara Harp Okulu Arşivi, a.g.d., Aynı yerler.

40 Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 22, s. 7. “Elli Beşinci Piyade Sınıfı-Piyade Üçüncü Sene Şakirdanı” başlığı altında.

41 Harp Okulu Arşivi, a.g.d., Aynı yer.

42 Harp Okulu Arşivi, a.g.d., Aynı yer.

43 Kara Harp Okulu Arşivi, Künye Defteri, No: 21. Bu nedenle, değişik yerlerde Mustafa Kemal’in Akademiye giriş tarihi olarak gösterilen, 28 Kanunuevvel 1317 (10 Ocak 1902) (M. Balcıoğlu, “Atatürk’ün Biyografisine Katkı”, Atatürk Araştırma Merkezi D., C: XIII., sayı: 38 (Temmuz 1997), s. 539), 09 Ocak 1902 (Harp Akademileri’nin 132 Yılı, 1848-1980 Şeref Dolu Yıllar, Hazırlayan: T. Yurdabak, Harp Akademileri Basımevi, İst., 1980, s. 38. Harp Akademilerinin 142. Yılı, Şeref Dolu Yıllar 1848-1990, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İst., 1990, s. 41) gibi tarihler yanlıştır.

44 İ. Kurtcephe-M. Balcıoğlu, Kara Harp Okulu Tarihi, Ankara, 1991, 47-48.

45 Ö. S. Coşar, Atatürk Ansiklopedisi C: I., (1881-23 Temmuz 1908), s. 248-249.

46 Harp Akademilerinin 142. Yılı, Şeref Dolu Yıllar 1848-1990, s. 2. Bazı araştırıcılar, bu “mümtaz” kelimesinin anlamından hareketle yanlış bazı sonuçlara varmışlardır. Mesela, F. R. Unat’ın, “Harp Okulu’nu üstün derecelerle bitirenler, o zaman uygulanan rejime göre, yine aynı çatı altında bulunan bugünkü Harp Akademisi’ne esas teşkil eden Erkan-ı Harbiye sınıflarına üç sene devam ederek ve ilk sene imtihanını verince Üsteğmenliğe yükselerek, Okulu bitirince de Yüzbaşı rütbesiyle Kurmay olurlar veya bu hizmetlerde de yardımcı görev alabilecek ‘mümtaz’lar sınıfını teşkil ederlerdi.

Mustafa Kemal'in sınıfından da 37 genç böylece sözü geçen sınıfa ayrılmış ve Onun için yeni bir öğrenim safhası başlamıştı" (Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi, s. 87) şeklindeki değerlendirmesinin yanlışlığı ortadır.

47 Ö. S. Coşar, Atatürk Ansiklopedisi C: I., (1881-23 Temmuz 1908), s. 289.

48 H. Gök-M. Uyar, "Yeni Bulunan İki Belgenin Işığında M. Kemal Atatürk'ün Harp Akademisi Öğrencilik Dönemi", Toplumsal Tarih D., Sayı: 71 (Kasım 1999), s. 9.

49 A. E. Yalman, a.g.m.,

50 Bu defter Kara Harp Okulu Arşivi'nde Öğ. Kd. Yzb. H. Gök tarafından bulunmuştur.

51 Bu sınıfa ait Numara Defteri'nde isimleri görülen, Faik Efendi Isparta, Müştak Efendi Van, İbrahim Efendi Tunus ve Osman Efendi Sultanahmet çeşitli sebeplerle sınıfı tamamlayamamışlardır. Bu sebeple defterde notları gözükmemektedir. Bu durumda sınıfın gerçek mevcudu otuz sekizdir.

52 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 26, s. 2.

53 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 26, s. 2. Defterde öğrenciler başarılarına göre sıraya dizilmemişlerdir.

54 H. Gök-M. Uyar, a.g.m., s. 9.

55 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 26, s. 52.

56 Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, No: 26, s. 52. Öğrenciler burada da karışık yazılmış, fakat not toplamlarının sonundaki bir sütuna "yeni sıra" yazılarak başarı durumuna göre numaralandırılmışlardır. F. R. Unat'ın "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı…" isimli çalışmasının 5 Numaralı EK'i olarak yayınladığı matbu numara defteri klişesi ile; Kara Harp Okulu tarafından 1981'de hazırlanan "Atatürk, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Atasına 100. Yıl Anısı" isimli albümde 17. Sahifede klişesi ve transkripsiyonu verilen "57 Yedinci Erkan-ı Harbiye Namzedleri Şakirdanı"nın notlarını gösteren matbu numara defteri sahifesi, bizim verdiğimiz bu defter ile aynıdır. Mustafa Kemal bu listeye göre, "Elli Yedinci Erkan-ı Harbiye Namzetleri Şakirdanı" arasında 6 sıradadır ve toplam not 535 üzerinden 480 notu vardır. Bu listede "İhsan Efendi, Cihangir (Ali İhsan Sabis), 511 not ile birinci sırada görülmektedir. Onu sırasıyla şu öğrenciler takip etmektedir: "2. Ahmet Tevfik, Selanik (501), 3. Sedat, Üsküdar (501), 4. Asım (Gündüz), Kütahya (494), 5. Mustafa İzzet, Kale-i Sultaniye (Çanakkale) (487), 6. Mustafa Kemal, Selanik (480), 7. Ahmed Müfit, Kırşehir (478), 8. Ali Fuat (Cebesoy) Salacak (478), 9. Süleyman Efendi, İzmir (476), 10. Kemal, Ohri (476), 11. Hayri, Davutpaşa (475), 12. Ahmed, Saraçhane (472).

57 Ö. S. C., a.g.e., C: I., s. 318. Coşar'ın yemin tarihini 20 Ekim olarak göstermesi tarih çevirme hatasından kaynaklanmaktadır.

58 Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Atatürk'ün Özlük Dosyası.

59 Harp Akademilerinin 142. Yılı, Şeref Dolu Yıllar 1848-1990, s. 41-42. A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 87-88. M. Mazlum (İskora), Erkan-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihçesi, İst., 1930, s. 252 vd.

60 Mesela bakınız: S. Borak, "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlıklar", Atatürk Araştırma Merkezi D., C: I., sayı: 1 (Kasım 1984), s. 277-285. M. Balcıoğlu, "Atatürk'ün Biyografisine Katkı", s. 539-541.

61 G. A. Muhtar Paşa, Takvimü's-Sinin, Hazırlayan: Y. Dağlı-H. Pehlivanlı, Ank., 1993, s. 429-436.

62 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 38. F. R. Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", s. 86; Ö. S. Coşar, Atatürk Ansiklopedisi C: I., (1881-23 Temmuz 1908), s. 277.

63 M. Mazlum (İskora), a.g.e., s. 253.

Atatürk'ün Ölümü, Cenaze Namazı ve Defin İşlemi / Yrd. Doç. Dr. Ali Güler [s.510-515]

Kara Harp Okulu /Türkiye

"Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği milletinin ihtiram kollarıüstünde Ulu Atatürk'ün fani vücudu istirahat yerine tevdi edilmiştir.

Hakikatte yattığı yer,Türk Milletinin onun için aşk ve iftiharla dolu olan kahraman ve vefalı göğsüdür…" İsmet İnönü 21.11.1938

ilindiği gibi Atatürk, devam eden hastalıktan kurtulamayarak 10 Kasım 1938 Perşembe günü saat 09.05'te vefat etti. Dolmabahçe Sarayı'nda idi. Büyük ölçüde "beslenme tarzı ve daimi peklik"ten kaynaklanan "karaciğer iltihabı"1 rahatsızlığı, özellikle ölümünden yaklaşık kırk gün öncesi itibarıyla şiddetini artırmış, mukadder akıbet belli olmuştu. Konuyla ilgili yazışmalar incelendiğinde, hastalığın Ekim ayı içinde zaman zaman iyileşme belirtileri gösterdiği; zaman zaman da ağırlaştığı anlaşılmaktadır. Hastalık özellikle Kasım ayının başından itibaren iyice şiddetini artırmış görünmektedir.2

Atatürk'ün vefatı, "müdavi tabipler" Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. Mim Kemal Öke ve Dr. Nihad Reşad Belger ile "müşavir tabipler" Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya H. Serter, Dr. Kamil Berk ve Dr. Abravaya Marmaralı tarafından yazılan şu raporla tespit edildi: "Reisicumhur Atatürk'ün umumi hallerindeki vehamet dün gece saat 24'te neşir edilen tebliğden sonra her an artarak bu gün, 10 İkinciteşrin 1938 Perşembe sabahı saat dokuzu beş geçe Büyük Şefimiz derin koma içinde terk-i hayat etmişlerdir. 10 İkinciteşrin 1938."3

Atatürk'ün ebediyete intikali, "Baş Vekil emri ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya" imzası ile Dahiliye Vekaleti'nden yayınlanan 10 Kasım 1938 tarihli "Hükümet Tebliği"nde şu sözlerle duyuruldu: "Müdavi ve müşavir tabiblerin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir. Bu acı Hadise ile Türk vatanı büyük yapıcısını Türk Milleti ulu şefini insanlık büyük evladını kaybetti. Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmaz ziyandan dolayı en derin taziyelerimizi sunarız. Kederlerimizin tecellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiyesi'nde Hükümetimiz içinde bulunduğumuz bu mühim anda bu güne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır…Bu gün ayrılığına ağladığımız büyük Şefimiz Atatürk her vakıt Türk Milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabının istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedi Türk milleti onun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır. Türk gençliği onun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyeti'ni daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır."4

Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak da 10 Kasım 1938 günü yayınladığı "Orduya Tamim" de taziyesini şu sözlerle ifade ediyordu: "Büyük Türk Ordusu, Sevgili Arkadaşlarım: Hükümetin beyannamesinden anlaşıldığı üzere Cumhuriyetimizin kurucusu olan Atatürk her fani gibi gözlerini hayata kapadı. Baki olan Türk vatanı ile Türk Milletini her teşebbüsünde muzaffer kılmak umdemizdir.

Türk ordusunun vazife ve disiplin aşkı aziz vatanımızın en büyük istinatgahı olarak yaşayacaktır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu dairesinde teşekkül eden hükümetimiz yükselmesine devam ederken ordumuz dahili ve harici tehlikeye karşı vatanı kurtarmaktan ibaret olan vazifesini her yerde güvenilir bir kuvvet olarak takdir edileceğine eminim. Bütün orduyu taziye eder hiç bir uyumsuzluğa meydan kalmayacak surette mahalli hükümete zahir olmanızı dilerim."5

Aynı gün Milli Müdafaa Vekili Kazım Özalp tarafından yayınlanan bir tamimle, "Ulu Önderimiz Reisicümhur Atatürk'ün bütün milleti derin kederlerde bırakan vefatı münasebetiyle resmi binaların bayrakları hemen usulü vechiyle yarıya kadar çekilecek ve geceleri de indirilmeyecektir. Mümkünse geceleri bayrağın tenvir edilmesi. Bayrakların indirilmesi hakkında ayrıca emir verilecektir"6 denilerek cenaze töreni ile ilgili ilk uygulamalara ve bu arada resmi törenin esaslarının tespitine başlanmıştır.

Atatürk'ün ölümünden hemen sonra Başbakan Celal Bayar, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak'a yeni cumhurbaşkanı seçimi ve yeni hükümetin kurulmasına kadar, "tahnit" işlemlerinin yapılması emrini vermiştir. Naaşın uzun süre bekleyebileceği düşünülerek, ciddi bir tahnit işlemi yapılmıştır. Atatürk'ün naaşı, tahnit işlemine başlanmadan önce o zaman İstanbul Üniversitesi İlahiyat öğretim üyelerinden olan Ord. Prof. M. Şerafettin Yaltkaya'nın nezareti altında İslam an'anesine uygun olarak "yıkanmış"tır.7 Tahnit işlemi, hastalığı süresince müşavir hekimleri teşkil eden beş kişilik kurulun iki üyesi olan, devrin ünlü doktorları Prof. Dr. Mustafa Hayrullah Diker ve Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter tarafından titizlilikle yapılmış, Münir Hayri Egeli de kendilerine yardım etmiştir. Atatürk'ün yüzünün ve ellerinin "maskını" da alan doktorlar, tahnit işlemini 11 Kasım 1938 günü akşamı tamamladılar.8

10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ölümünde İstanbul'da bulunan Başbakan Celal Bayar, aynı gün akşam 23.30'da Ankara'ya döndü. Başbakan, istasyonda Reisicumhur Vekili Meclis Başkanı Abdülhalık Renda, Dahiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya, vekiller ve bazı askeri ve mülki erkan tarafından karşılandı ve burada bazı taziyeleri kabul etti. Arkasından Büyük Millet Meclisi'ne giden Başbakan, Reisicumhur Vekili Meclis Başkanı Abdülhalık Renda ile görüşerek; Bakanlar Kurulu'nu Meclis'te topladı.

Ertesi gün, 11 Kasım 1938 Cuma günü saat 09.30'da, Başbakan ve Parti Umumi Reisi Vekili Celal Bayar'ın başkanlığında toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Grubu ittifakla (323 oyla), Malatya Milletvekili İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanlığı'na aday gösterme kararı aldı. Aynı gün saat 11.00'de toplanan Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 34. maddesi gereğince gizli oyla yapılan seçimle, toplantıya katılan milletvekillerinin biri hariç (Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur) tamamı (348 üye) oylarını Malatya Milletvekili İsmet İnönü için kullanmış ve İsmet Paşa İkinci Cumhurbaşkanı seçilmiştir.9 Sonuç alındıktan sonra Meclis Başkanı Renda, yanında birkaç görevli ile birlikte Pembe Köşk'e giderek keyfiyeti İnönü'ye iletmiş, kendisi Meclis'e gelerek, alkışlar arasında yemin etmiştir.10

İnönü ile Bayar 11 Kasım 1938 günü saat 13.15'te bir araya gelerek, yaklaşık iki saat süren bir görüşme yaptılar. Celal Bayar, İnönü'ye istifasını verdi. İnönü, Cumhurbaşkanı olarak imzaladığı ilk resmi yazı ile Celal Bayar'ı tekrar hükümeti kurmakla görevlendirdi. Başbakan Celal Bayar "cenaze töreni" hakkında, İnönü'den sonra Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile de görüşerek mutabık kaldıktan sonra aynı gece İstanbul'a hareket etti. Mareşal Çakmak, İstanbul'da Birinci Ordu

Müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay'a ordu adına gerekli direktifleri vermiş ve İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ'ın hükümet adına başkanlık edeceği kurulda alınacak kararların itina ile tatbikini bildirmiştir.
12 Kasım 1938 Cumartesi günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönün'ün tasdik ettiği 2. Celal Bayar Kabinesi, 13 Kasım Pazar günü İnönü'nün başkanlığında ilk toplantısını yaptı. Gündemde, Atatürk'ün "cenaze programı" ve bilhassa "muvakkat kabir" olarak adlandırılacak olan yerin tespiti vardı. Etnoğrafya Müzesi'nin adını muvakkat kabir olarak ilk teklif eden Milli Müdafaa Vekili Kazım Özalp oldu. Bu teklifi, kabinenin yeni İçişleri Bakanı olan Dr. Refik Saydam da destekledi. Başka bir alternatif de zaten yoktu. Vekiller Heyeti'nin toplantısından sonra hükümet adına yayınlanan tebliğde; "Muvakkat Kabir" tabiri de kullanılarak, Ata'nın aziz naaşının "Anıtkabir"in inşaasına kadar, Etnoğrafya Müzesi'nde, "fakat aslında Türk Milletinin vefakar kalbinde muhafaza edileceği" bildirildi.11
Milli Müdafaa Vekili Kazım Özalp Paşa, 13 Kasım 1938 tarihinde yayınladığı bir tamimle; "Atatürk'ün cenaze töreni hakkındaki Heyet-i Vekile kararı üzerine hazırlanacak mufassal program ve kroki Hariciye Vekaleti'nce bastırılmasını müteakip gönderilecektir. İlgili makamlar vaktiyle haberdar olmak ve hazırlıklarını yapabilmek için programın esas hatları aşağıdaki maddelerde hülasa edilmiştir" diyerek cenaze tören programının ana hatlarını açıkladı. Bu tamimde, resmi cenaze töreninin 21 Kasım 1938 Pazartesi günü yapılacağı, Atatürk'ün cenazesinin Dolmabahçe Sarayı Merasim (Muayede) Salonu'nda bulundurulacağı, 6 general veya albay, yarbay tarafından ihtiram nöbeti yapılacağı, 19 Kasım 1938 günü saat 08.30'da cenazenin Ankara'ya nakil işlerine başlanacağı ve İstanbul, Ankara ve yolda cenaze alayına Birinci Ordu Müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay'ın komuta edeceği bildirilmiştir.12

Atatürk'ün naaşı, tahnit işlemleri bitirildikten sonra, kurşunlu tabuta konulmuş, katafalka yerleştirilmiş, üzerine uğrunda yıllardır mücadele ettiği Türk bayrağı örtülmüş bir şekilde Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'na alınmıştı. 16 Kasım 1938 Çarşamba günü sabah saat 10.00'da naaş ziyarete açıldı. Yapılan İstanbul programına göre saat 14.00'e kadar askeri ve mülki erkan, arkasından halk ziyaret edecekti. Bu ziyaret 17 ve 18 Kasım günleri de saat 10.00'dan başlayarak 24.00'e kadar sürecekti.[13] Fakat, kısa sürede protokol kaidelerini alt üst eden bir halk seli ile karşı karşıya kalındı. 17 Kasım'ı 18'e bağlayan gece saat 24.00'e kadar ardı arkası gelmeyen sel aktı Dolmabahçe'ye. Halkın yoğun ilgisini gören Orgeneral Fahrettin Altay ve Vali Muhittin Üstündağ'ın kararı ile ziyaret sabaha kadar sürdürüldü. Sarayın kapıları kapatılmadı. 18 Kasım Cuma günü, yani Atatürk'ün naaşının Ankara'ya götürülmesinden bir gün ve bir gece önce, en az iki yüz bin kişi kurtarıcısını ziyaret etti. İzdiham öylesine fazla idi ki, bütün tedbirlere rağmen on bir kişi kalabalık içinde ezilerek hayatlarını kaybetti. Kırktan fazla yaralı vardı. Orada hazır bulunan Cemal Kutay bu sevgi selini şu şekilde anlatmaktadır: "Zerrece protokol, merasim, telkin; hiç bir fani hissin izi yoktu: Bir millet, evet bütün bir millet, bir vatandaşı için kendisine başta haysiyet ve istiklal, bütün güzel ve iyi şeyler armağan etmiş, bu uğurda nefsini feda etmiş şefkatli bir babadan öksüz kaldığında nasıl göz yaşı döker? Asrın büyük hadisesine şahit olmayanlara yazı-söz-fotoğraf-beste-tablo hiç bir şeyle anlatmak mümkün değildir bu vefa ve minnet selini…Kadınlar çoğunluktaydı: Her türlü hayat şartları içindeki, her semtten kopup gelen on binlerce insan arasında Türk kadını, kendisine hürriyet ve hak eşitliği

getirmiş Atasını hıçkıra, ama örnek vekar içinde tavaf etti."[14]

Muayede Salonu'ndaki katafalkın yanında sönmeyen meşaleler altında silah arkadaşları nöbet tutmuşlardır. İlk nöbeti, Milli Mücadele'de Kolordu ve Tümen Komutanlıkları yapan dört general arkadaşı tuttu: Fahrettin Altay, Halis Bıyıktay, Cemil Cahit Toydemir ve Ali Sait Akbaytogan. Nöbet, yirmi dört saat aralıksız sürdü. Üzerlerinde apoletli tören üniformaları, kılıçları vardı. Esas duruştaki paşaların hepsinin gözleri yaşlı idi.[15]

Başbakan Celal Bayar, 18 Kasım 1938 Cuma günü 12.30'da Ankara'dan İstanbul Haydarpaşa'ya gelmiş ve Acar motoruyla doğruca Dolmabahçe'ye geçerek katafalktaki son gününde olan Atatürk'ün naaşını vatandaşlarla birlikte ziyaret etmiştir. Daha sonra İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ, Fahrettin Altay Paşa ve Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ile bir araya gelen Başbakan, ertesi gün yapılacak "Ankara'ya Nakil" programı hakkında bilgi aldı. Konuyla ilgili hazırlıklar, 19 Kasım Cumartesi sabahına kadar sürdü. Kortej, Galata Köprüsü'nü geçecek, tabut Sarayburnu Rıhtımı'na yanaşmış Zafer Torpidosu'na, oradan Yavuz Zırhlısı'na çıkarılacaktı. Daha sabahın ilk ışıklarından itibaren çok sayıda vatandaş güzergahı doldurmuş bulunuyordu.

Atatürk'ün naaşının yer aldığı tabut Dolmabahçe'den çıkarılmadan hemen önce, bu büyük insana bir "son görev" daha yerine getirildi: "Cenaze Namazı" kılındı. Kardeşi Makbule Hanım, daha önceden ağabeyinin cenaze namazının nerede kılınacağını, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak'a sormuştu.

Cenazenin bir camiye götürülmesinin dinen şart olup olmadığı, devrin büyük din alimlerinden, İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi hocalarından Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yaltkaya'dan sorulmuş, Yaltkaya, böyle şer'i bir zorunluluk olmadığı, fakat bir kere de Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Rıfat Börekçi'ye sorulmasını istemişti. Milli Mücadele'nin ilk günlerinden beri, Atatürk'ün yanında yer almış, Cumhuriyet'in ilk Diyanet İşleri Başkanı olan Rıfat Börekçi, Yaltkaya'nın kanaatini paylaşarak, "O'nun cenaze namazı tertemiz hale getirdiği bütün vatanda bu farizanın yerine getirilebileceği her yerde kılınabilir" demiştir.[16]

Cenaze Namazı, o sırada töreni takip etmek üzere Ankara'dan İstanbul'a giden resmi görevlilerden birisi olan Anadolu Ajansı memurlarından Cemal Kutay tarafından şu şekilde anlatılmaktadır: "Cenaze namazı, resmi tören başlamadan, saat 8'i 10 geçe, salonun ortasındaki büyük avizenin altına konmuş iki masa üzerine tabutun yerleştirilmesinden sonra kılındı. İmamlığı Rıfat Börekçi'nin 1942'de ölümünden sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilecek ve bu hizmeti ölümüne kadar ifa edecek olan Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yaltkaya Hoca yaptı. Namaza yetişmiş olan, Mustafa Kemal Heyet-i Temsiliye Reisi olarak Ankara'ya geldiği 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara Defterdarı ve Vali Vekili olan Yahya Galip (Kargı), sayısı mütevazi olan cemaatin başındaki yerini alıp son telkinin verilmesinden sonra yüreğinin derinliğindeki acıya dayanamamış, bir köşeye çekilmiş, gür sesi ile hıçkıra hıçkıra ağlıyordu."[17]

Cenaze Namazı ve hemen sonrasındaki gelişmeler, Anadolu Ajansı'nın 19 Kasım 1938 günkü bülteninde şu şekilde anlatılmıştır: "…Dolmabahçe sarayına gelince, burada hazırlıklar erkence başlamıştı. Büyük ölünün son ihtiram nöbetini bekleyen yaverleri ve dostları, büyük üniformalı subaylar, vali ve belediye reisi, bu hazırlıklara nezaret ediyorlardı. Sarayın büyük kapısı önünde yüzlerce çelenk var. Dolmabahçe'nin ağaçlı caddesi iki sıra çelenklerle bir çiçek sergisi halinde.

İçerde merasim başlamadan, ailesinin talebi ile büyük ölünün namazı kılınmak suretiyle hususi merasim yapılıyor. Tekbir Türkçe verilmiş, namazı İslam Tetkikleri Enstitüsü Diröktörü Ordinaryüs Prof. Şerafettin Yaltkaya tarafından kıldırılmıştır. Cenazeyi taşıyacak top arabası saat sekizi çeyrek geçe merasim salonunun mermer basamaklı methaline yanaşıyor. Arabaya üç çift siyah katana koşulu. Başta gözleri ağlamaktan kızarmış Başvekil Celal Bayar olduğu halde generaller, katibi umumileri ve yaverleri hep orada. Merasim başlıyor. Sekizi çeyrek geçe en yakın silah arkadaşlarından on iki tümgeneral cenazenin baş ucunda toplandı. Sandukayı kaldırdılar ve eller üstünde, vakur adımlarla top arabası önüne getirdiler…”[18]

Görüldüğü gibi cenaze namazının saati, Cemal Kutay tarafından 08.10; Anadolu Ajansı'nın haberinde 08.15 civarı olarak belirtilmektedir. Aynı gün akşam baskısı yapan Haber Akşam Postası Gazetesi ise, “Atamızın Tabutu Arkasından Bütün İstanbul Ağladı” başlıklı haberinde, “sabahleyin saat 07.45'te kılınan Türkçe tekbirlerle kılınan cenaze namazından sonra tabutun, saraydan alınarak üç çift hayvanın çektiği top arabasına konulduğu”nu yazmıştır.[19] Hakkı Tarık Us, ertesi günü yayınlanan makalesinde 19 Kasım 1938 günü saraydaki gelişmeler ile ilgili izlenimlerini anlatırken, yazıya “19 İkinciteşrin 1938. Saat yedi buçuk…” diyerek başlamakta ve Hafız Yaşar'ın sandukanın başında Türkçe ezan okuduğunu söylemektedir.[20] O sırada orada bulunan Gazeteci Refik Ahmet Sevengil ise saat vermeden, “Şerafettin Yaltkaya namazı kıldırmış, duayı okuyordu…” demektedir.[21]

Bu durumda Atatürk'ün cenaze namazının, tabutun saraydan çıkarılmasından, yani resmi törenin başlamasından hemen önce, saat 07.30 ile 08.15 arasında muayede salonunda kılınmış olduğunu söylemek mümkündür. Namazın imameti Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yaltkaya tarafından yapılmış, namaza cemaat olarak orada hazır bulunanlar katılmış ve Türkçe “telkin” ve “tekbirler” getirilmiştir.

Naaşın bulunduğu tabut, 8.30'da, Dolmabahçe'den çıkarılarak top arabasına kondu. Atatürk, Milli Mücadele'den sonra 1 Temmuz 1927'de, kurtardığı İstanbul'a defa geldiğinde ilk gecesini geçirdiği Dolmabahçe'den on bir yıl sonra, “son” olarak çıkıyordu. Resmi nakil törenini oluşturan “cenaze alayı”, 09.00'da hareketle, Tramvay yolunu takiben Tophane, Karaköy, Köprü yolu ile Eminönü meydanı, Bahçekapı, Sirkeci ve Salkım Söğüt üzerinden Gülhane Parkı ve park içindeki yolu takiben Sarayburnu'na vardı. Saat 12.42'de Zafer torpidosu'na, 13.20'de de Yavuz Zırhlısı'na konulan naaş Ankara yolculuğuna hazırdı. Daha önce bu gemide bir inceleme yapan ve güvertesinde kahvesini içerken, “bu gemi ile uzun bir yolculuk yapmak isterim” diyen Büyük Atatürk'ün bu dileği gerçekleşmiş, “uzun yolculuğa” başlamıştı.[22]

Yavuz, 19.30'da İzmit Mayın İskelesi'ne yanaştı. Buradaki nakil işlemi ve resmi tören önceden belirlenen programa göre icra edildi.[23] Tabut, saat 20.23'te, daha önceleri Atatürk'ü yurt gezilerine götüren trenin beyaz renkteki vagonuna konuldu. Ankara'ya hareket eden tren ertesi gün, 20 Kasım 1938 Pazar saat 10.03'te Ankara Garı'na ağır ağır giriyordu. Milli Mücadele'nin başlarında Atasına karargah olarak ev sahipliği yapan Ankara Garı, bu defa O'nu ebedi istirahatgahına uğurlamak üzere karşılıyordu. Peronda başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Meclis Reisi Abdülhalık Renda,

Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, bakanlar, milletvekilleri, komutanlar olmak üzere protokolde bulunan bütün zevat bulunuyordu. Başbakan Celal Bayar, beyaz trende, tabutun arkasındaki vagonda Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ve bazı eski arkadaşları ile beraber İstanbul'dan gelenler arasında idi. Cenaze alayı, istasyonla Büyük Millet Meclisi arasında ki kısa mesafeyi, mahşeri bir kalabalık arasında, ancak on sekiz dakikada alır. Türk bayrağına sarılı tabut Millet Meclisi önünde hazırlanan katafalka konulur. Saat 12.10'dan itibaren halkın ziyareti başlar. Aynı gün gece 23.50'ye kadar Ankaralılar Atalarını göz yaşları içinde ziyaret ederler.

Milli Müdafaa Vekili Kazım Özalp Paşa tarafından 18 İkinciteşrin 1938 günü yayınlanan, "Büyük Atamızın Cenazeleri Başındaki İhtiram Nöbetine Dair" başlıklı bir tamimle, "Büyük Atamızın cenazeleri Büyük Millet Meclisi'ndeki mahsus mahalline konduktan sonra beklenecek ihtiram nöbetine her rütbedeki subayların katılması münasip görülmüştür" denilerek bu nöbetin şekli belirlenmiştir. Bu tamimin eki olarak "Nöbet Sırasını Gösterir Liste" yayınlanmıştır. Nöbet 20 Kasım 1938 Pazar günü saat 10.30'da başlamış, 21 Kasım 1938 Pazartesi törenin başlayacağı 09.00 saatine kadar devam etmiştir. Her rütbeden 6 subayın yer aldığı 45 "nöbet postası" ile bu ihtiram nöbeti gerçekleştirilmiştir.[24]

Daha önceden ilan edildiği gibi, resmi devlet töreni 21 Kasım 1938 Pazartesi günü icra edilmiştir. Tören, sabah saat 09.42'de on iki milletvekili tarafından tabutun bir top arabasına konulması ile başladı. Cenazeye bu sırada 12 general refakat edecekti. Kortej, Chopin'in matem marşı ile 10.45'te "muvakkat kabir" olarak seçilen Etnoğrafya Müzesi'ne doğru hareket ediyor. Saat 13.35'te muvakkat kabire ulaşılıyor ve tabut, müze'nin giriş salonundaki mermer satıh üzerine konuluyor. Tabutun etrafı bir çelenk halesine çevriliyor. Başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Meclis Başkanı Abdülhalık Renda, Başbakan Celal Bayar, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak olmak üzere protokolda ön saflarda yer alanlar "son tazim duruşu"nu yapıyorlar.[25]

21 Kasım'da yapılan bu resmi cenaze törenine Alman, İngiliz, Bulgar, Fransız, Yunan, İran, Romen, Sovyet, Yugoslav ve İtalyan heyetleri ve "kıtaları" da katılmıştır.[26]

Atatürk'ün naaşı, bu resmi törenden yaklaşık dört ay sonra, 31 Mart 1939 Cuma günü saat 14.00'te "halen bulunduğu Etnoğrafya Müzesi dahilinde muvakkaten yaptırılan medfene… konulmuştur." Abdülhalık Renda, Dr. Refik Saydam, Mareşal Fevzi Çakmak, Kemal Gedeleç, Binbaşı Celal Üner ve Nevzat Tandoğan tarafından imzalanan konuyla ilgili "protokol" aynen şu şekildedir: "Ebedi şef Atatürk için inşaası mukarrer anıtkabrin hitamına kadar halen bulunduğu Etnoğrafya Müzesi dahilinde muvakkaten yaptırılan medfene 31 Mart 1939 Cuma günü saat 14.00'te Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalık Renda, Başvekil Dr. Refik Saydam, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Riyaset-i Cumhur Umumi Katibi Kemal Gedeleç, Riyaset-i Cumhur Başyaveri Binbaşı Celal Üner ve Ankara Vali ve Belediye Reisi Nevzad Tandoğan'ın huzurlarıyla konulduğunu gösteren bu protokol tanzim ve imza edilmiştir."[27] Burada yapılan işlem şudur: Atatürk'ün kurşunlu tabutu, salonun ortasında açılan mezara yerleştirilmiş, üzerine de beyaz mermerlerle bir set yapılmıştır.[28] Yapılan bu

geçici mezarda tabutun altına tüm ülkeyi temsilen “Ankara toprağı” konulmuş, tabut bu toprağın üzerine yerleştirilmiştir.[29]

Etnoğrafya Müzesi, Ankara’nın “Namazgah” adı ile anılan semtinde, Müslüman Mezarlığı olan tepede kurulmuştur. 15 Kasım 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, Milli Eğitim Bakanlığı’na müze yapılmak üzere bağışlanmıştır. 1927’de inşaası tamamlanan müzede 1250 adet eser teşhir edilmiştir. 15 Nisan 1928 tarihinde müzeyi ziyaret eden Gazi Mustafa Kemal Paşa, müze hakkında bilgi aldıktan sonra, Afgan Kralı Emanullah Han’ın Türkiye’yi ziyaretleri nedeniyle açılmasını emir buyurmuşlardır. Müze 18.07.1930’da halkın ziyaretine açılmış ve 1938 yılının Kasım ayında müzenin iç avlusu, “geçici kabir” olarak ayrılıncaya kadar açık kalmıştır.

Atatürk’ün naaşı, 1953’te Anıtkabir’e nakline kadar burada kalmıştır. Bu bölüm halen Atatürk’ün anısına hürmeten sembolik bir kabir şeklinde korunmaktadır. Üzerinde beyaz mermere yazılmış şu yazı bulunmaktadır: “Burası 10.11.1938’de sonsuzluğa ulaşan Atatürk’ün 21.11.1938’den 10.11.1953’e kadar yattığı yerdir.”

Etnoğrafya Müzesi, 15 yıl süreyle “Anıtkabir” görevini görmüştür. Devlet Başkanlarının, elçilerin, yabancı heyetlerin ve halkın ziyaret yeri olmuştur. 6-14 Kasım 1956 tarihinde müze tekrar halkın ziyaretine açılmıştır. Müze önünde, 1927 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından İtalyan Sanatçı P. Conanica’ya yaptırılan at üzerinde bronz bir Atatürk heykeli bulunmaktadır. Müzede Selçuklu Dönemi’nden günümüze devam eden Türk sanatının nadide eserleri sergilenmektedir.[30]

Atatürk’ün naaşının “muvakkat kabir”e konulmasından sonra Hükümet, “anıtmezar”ın nereye ve nasıl yapılacağı üzerinde çalışmalara hemen başladı. Yer tespiti için önce aralarında Ankara şehir planını da yapmış ünlü Avusturyalı Prof. Yansen ile Prof. Holsmayster’in de bulunduğu bir ihtisas komisyonu kuruldu. Bu komisyon Şubat 1938’e kadar çalışmalarını sürdürdü. Hazırlanan raporda anıtmezarın yeri olarak “Çankaya” öneriliyor, gerekçeleri de açıklanıyordu. Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubu, konunun bir de kendi bünyelerinde kurulacak bir komisyon tarafından incelenmesini istedi. Bu maksatla, Ankara Milletvekili Falih Rıfkı Atay, Parti’nin Genel Yönetim Kurulu Üyesi ve kültür işlerine bakan Sekizinci Büro Şefi İçel Milletvekili Ferit Celal Güven ve sanat konularında uzman olan İstanbul Milletvekili Salah Cimcoz’dan oluşan üç kişilik bir heyet teşkil edildi. Bu heyetin raporunda da anıt-mezar yeri için “Çankaya”nın önerildiği görülüyordu.[31]

Yapılan uzun çalışmalar sonucunda, anıtkabir yeri olarak Ankara’nın hakim bir yerinde bulunan “Rasattepe” belirlendi. Hükümet 01 Mart 1941 tarihinde inşaat için milletlerarası bir proje yarışması açtı. Yarışmaya Türk ve yabancı 49 proje katıldı. Milletlerarası jüri, bu eserlerden Alman, Türk ve İtalyan mimarlara ait 3 projeyi ödüle layık buldu. Hükümet yarışma şartnamesine uygun olarak, bu projelerden Türk Profesör Emin Onat ve Doçent Orhan Arda’ya ait olan projeyi seçerek, uygulatmaya karar verdi. 09 Ekim 1944 tarihinde inşaata başlandı. Anıtkabir, Türk tarihini, özellikle Kurtuluş Savaşı’nı, Atatürk’ün büyüklüğünü, O’nun asker, inkılapçı ve devlet adamı yönlerini temsil edecekti.

Yapı tamamlandıktan sonra Atatürk'ün aziz naaşı, 10 Kasım 1953 tarihinde yapılan büyük bir devlet töreni ile Etnoğrafya Müzesi'ndeki "muvakkat-geçici-kabir"den alınarak; Anıtkabir'deki "ebedi istirahatgahı"na tevdi edildi.[32] Atatürk'ün naaşı, bu nakil işlemi başlamadan önce yeniden kontrol edildi. Vücudunun hiç bozulmadığı, aynen öldüğü andaki gibi durduğu belirlendi. Sadece kaşlarının bir bölümü göz kapaklarının üzerine düşmüştü. Bu sırada bir grup uzman doktor tarafından yeni bir tahnit işlemi daha gerçekleştirildi.[33]

Anıtkabir'e nakil törenine Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, İsmet İnönü, TBMM Başkanı Şükrü Saraçoğlu ve Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan Hanımefendi başta olmak üzere; bütün mülki ve askeri erkan ile kalabalık bir halk topluluğu katıldı. Kortej, Opera, Ulus, TBMM, Gar, Tandoğan Meydanı güzergahını takiben Anıtkabir'e ulaştı. Burada yapılan törende Cumhurbaşkanı Celal Bayar çok duygulu bir konuşma yaptı. Töreni milyonlarca insan radyodan yapılan naklen yayından dinledi. Atatürk'ün naaşı, "Şeref Holü"nde tek parça mermerden yapılan "mozole"nin tam altında yer alan sekizgen odanın içinde hazırlanan mezarda, tamamen İslami ölçülere uygun olarak, dualarla "vatan toprağı"na defnedildi. O zaman altmış yedi olan bütün vilayetler ile Kıbrıs'tan getirilen ve harmanlanan vatan toprağı Büyük Atası'nı kucakladı. Bugün bu vilayet toprakları ile sonradan vilayet olan yerlerden getirilen toprakların numuneleri birer vazo içerisinde, Atatürk'ü mezarının etrafını süslemektedir.

Aynı gün, Anıtkabir'den ve Kore'deki Türk Şehitliği'nden alınan toprak numuneleri Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve götürülmüş ve törenle konulmuştur. Yine aynı gün, Kore'de Türk Şehitliği'nde yapılan bir törenle, "Ata'nın kabrinden alınan toprak, Türk Sancağının altına konulmuştur."[34]

1 Prof. Dr. Noel Fissenger'in teşhisi. Bu konuda bakınız: C. Dündar, "Rakıdan Ölmedi", Sabah Gazetesi, 10 Kasım 1999, s. 19.

2 Bu belgeler için bakınız: Belgelerle Atatürk, T. C. Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 59-64.

3 Belgelerle Atatürk, s. 77; Ayın Tarihi, Sayı: 60 Mükerrer, 1-30 2. Teşrin (Kasım) 1938, s. 20.

4 Belgelerle Atatürk, s. 79.

5 Belgelerle Atatürk, s. 83.

6 Belgelerle Atatürk, s. 89.

7 R. A. Sevengil, "Atatürk'ün Cenaze Törenine Ait Hatıralar", İnkılap Gençliği Dergisi, Yıl: 1, C: 1, Sayı: 5 (10 Kasım 1952), s. 18-19.

8 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, İstanbul, 1981, s. 163 vd. A. Arar ve B. Şehsuvaroğlu'nu kaynak gösteren Gazeteci N. Kayış, "tahnit işleminin Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nden Patolog

Prof. Lütfü Aksu tarafından yapıldığını" belirtmektedir. Bakınız: Sabah Gazetesi, 10 Kasım 1999, s. 18.

9 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 166 vd.

10 G. Bilgehan, Mevhibe-II Çankaya'nın Hanımefendisi, İstanbul, 1998, s. 20.

11 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 178-181. Atatürk'ün ölümünden sonraki bu siyasi gelişmeler için ayrıca bakınız: N. Mazıcı, Celal Bayar Başbakanlık Dönemi (1937-1939), İstanbul, 1996, s. 113 vd.

12 Tam metin için bakınız: Belgelerle Atatürk, s. 129-131.

13 Belgelerle Atatürk, s. 135; Ayın Tarihi, Sayı: 60 Mükerrer, 1-30 2nci Teşrin (Kasım) 1938, s. 28-31.

14 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 179.

15 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 182.

16 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 187, 190.

17 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 190.

18 Ayın Tarihi, Sayı: 60 Mükerrer, 1-30 . Teşrin (Kasım) 1938, s. 44.

19 Haber Akşam Postası, 19 Kasım 1938.

20 H. T. Us, "19 İkinciteşrin 1938", Kurun Gazetesi, 20 Sonteşrin (Kasım) 1938.

21 "Atatürk'ün Cenaze Törenine Ait Hatıralar", s. 19. Ayrıca bakınız: Türkün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı, 2. baskı: İstanbul, 1961 (ilk baskısı: İstanbul, 1928), s. 177-178.

22 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 190 vd.

23 Bu program için bakınız: Belgelerle Atatürk, s. 147-160.

24 Bu tamim ve nöbet listesi için bakınız: Belgelerle Atatürk, s. 186-199.

25 Törenin Ankara programı ve icrası için bakınız: Belgelerle Atatürk, s. 164 vd. Ayın Tarihi, Sayı: 60 Mükerrer, 1-30 2. Teşrin (Kasım) 1938, s. 37-40; C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 191 vd.

26 Bu yabancı heyetler ve cenaze programına katılışları için bakınız: Belgelerle Atatürk, s. 203-219.

27 Belgelerle Atatürk, s. 255.

28 M. Önder, Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri, Ankara, 1993, s. 105.

29 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 198.

30 Belgelerle Atatürk, s. 253-254.

31 C. Kutay, Atatürk'ün Son Günleri, s. 206 vd.

32 M. Önder, Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri, s. 198-99; Belgelerle Atatürk, s. 267. K. Bağışgil, "Anıt-Kabir İnşaatı", İnkılap Gençliği Dergisi, Yıl: 1, C: 1, Sayı: 5 (10 Kasım 1952), s. 26-27.

33 N. Kayış, "Naaşı Hiç Bozulmadı", Sabah Gazetesi, 10 Kasım 1999, s. 18.

34 Hürriyet Gazetesi, 11 Kasım 1953.

Altı İlke / Prof. Dr. Yücel Özkaya [s.516-523]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Atatürk inkılâplarının tam olarak anlaşılabilmesi ve bilinmesi altı ilkenin incelenmesi ve değerlendirilmesi ile mümkündür. Altı ilkenin kabulü ile çağdaşlaşmaya yönelik adımların en önemlisi atılmıştır. Altı ilke çok cepheli, zengin, ilerici, çağı yakalayabilecek ve çağın gereksinmelerine cevap verebilecek nitelikteki unsurları bünyesinde toplaması bakımından büyük öneme sahiptir.

Alt ilkenin tarihi seyri aşamalı olmuştur. Kronolojik sıraya göre milliyetçilik birinci aşamada görülmektedir. Bunun arkasından halkçılık ve inkılapçılık gelir. Bunları Cumhuriyetçilik,laiklik ve devletçilik izler. 1928'de Teşkilât-ı Esâsiye'ye (Anayasa) altı ilkeden biri olan laiklik girmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üçüncü büyük kongresi 10 Mayıs 1931'de başlamış,18 Mayıs 1931'de sonuçlanmıştı. Fırkanın toplandığı tarihlerde, 17 Mayıs 1931'de, Fırkanın yeni programının üçüncü maddesi "Devletin esas teşkilâtı: Türkiye milliyetçi,halkçı, devletçi, lâik ve inkılapçı bir cumhuriyettir" şeklinde düzenlenmişti. Bu hususlar 5 Şubat 1937'de Anayasanın hükümleri içersine sokulmuş olup, halen devam etmektedir. Kronolojik sıraya göre bu ilkeleri incelemekte yarar vardır.

1. Milliyetçilik

Ulus kelimesi bugün millet kelimesi ile eşanlamda kullanılmaktadır. Millet, tarihi ve sosyolojik bakımdan bir aşamaya ulaşmış, belirli nitelik ve şartları olan bir topluluktur. Milletin temelini, vatan ve bu vatandaki maddî ve manevî kıymet kaynakları oluşturur.[1]

Millet bu vatan üzerinde aynı dille, aynı duygu ile bir kültür birliği kuran halk kitlesidir. Vatan birliği yanı sıra dil, kültür ve ülkü birliğinin önemli rolü ve yeri vardır. Dil birliği milletin oluşmasında en büyük rolü oynar. Atatürk'e göre millet "dil, kültür ve mefkûre (ülkü) birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî (sosyal) heyettir". Atatürk, milletin yapıcı unsuru olarak Türk diline büyük önem ve değer verir. Ona göre" Türk Dili Türk Milletinin kalbidir, zihnidir.[2]

Devrimle yeni anlam ve değer kazanan Türk milliyetçiliği kökünü Türk Tarihinin derinliklerinden, kaynağını milli mücadeleden alan ve Türk Milletinin toplumsal bilincine yerleşmiş bir prensiptir. Yeni Türk Devleti tamamen milliyetçilik temeli üzerinde kurulmuştur.

Türkiye'de demokratikleşme hareketleri Abdülmecit'ten itibaren başlamış, II. Abdülhamit döneminde 1876 ve 1908 meclislerinin açılması ile gelişmişti. Tanzimat ile birlikte belirmeye başlayan milliyetçilik siyasî bir hareket değildi Bilinçli de değildi. Kanûn-i Esâsinin 18.maddesinde yer alan Türkçe'nin resmî dil olması bilinçlenmede önemli etken olmuştur. İkinci Meşrutiyetten itibaren, Türkçülük hareketi siyasî bir fikir akımı olmaktan çok, akıllarda yer alan bir düşünce idi. Bu konudaki çalışmalar İmparatorluğun her köşesinde değil, Türklerin çoğunluk olduğu Anadolu'da gelişmekte idi.

Birinci ve İkinci meşrutiyetlerde meclisler milli değildi. Birinci mecliste 56 Müslüman milletvekiline karşın, 40 Hıristiyan milletvekili vardı. Birinci ve ikinci meşrutiyet Türkçülüğü, batılılaşmayı ya hiç kabul etmemiş ya da şeklen kabul ile, batılılaşmayı uygun bulmuştu.

Oysa, Atatürk milliyetçiliği batılılaşmayı, laikliği kabul etmektedir. 23 Nisan 1920'de açılan meclis ulusal bir meclistir. Nitekim, Meclisin en yaşlı üyesi olan Sinop Milletvekili Şerif Bey olağanüstü yetkilere sahip olan meclisi açış konuşmasında, hilâfet makamı ve Hükümet merkezinin bağımsızlığının yok edilmesi yüzünden milletin isteği ile bu meclisin meydana geldiğini, milli iradenin egemen olması gerektiğini belirtmişti.[3]

Türk sözcüğü, Osmanlılarda II. Mahmut'tan itibaren benliğini bulmuş ve önem kazanmaya başlamıştır. Yusuf Akçura, Türkistan kelimesinin Fransızca La Turquie tabiri ile aynı olduğunu belirtti. Encümen-i Daniş kurulduğunda Cevdet Paşa, Türkçe'nin sadeleşmesi tezini savundu. Abdülaziz zamanında okullarda Türkçe'ye daha çok önem verildi. Ulusal bağımsızlık savaşı sırasında, ilk kez Türkiye sözcüğü, 23 Nisan 1920'de kullanılmıştır. 23 Nisan 1920'deki Türkiye Büyük Millet Meclisinin teşekkülü ile ilgili genel heyet kararında" Türkiye Büyük Millet Meclisinin intihâp edilen azalarla İstanbul Meclis-i Mebûsânından iltihak eden azalardan müteşekkil bulunmasına karar verildi" denilmektedir.[4]

Mustafa kemal Atatürk, Meclisin açılmasından sonra, Nutukta,2 Mayısta kurulacak Bakanlar Kurulu ile ilgili düşüncelerini açıklar iken, konu edilen "Türkiye Büyük Millet Meclisi yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplar" 4.maddeye de dikkat çeker.[5] O,Moskova'ya heyet gönderilmesi ile ilgili konuşmasında da Türkiye Büyük Millet Meclisi ifadesini kullanır.[6]20 Aralık 1921'deki Teşkilât-ı Esâsiye'nin 3.maddesinde "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" ibaresi vardır. Mustafa kemal Paşa 1921 Ocak ayında Sadrazam Tevfik Paşaya çektiği tellerde "Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa kemal" unvanını açık açık kullanmaktadır.

Mustafa Kemale göre, bağımsızlık ve dil milletin oluşmasında önemli rol oynamaktadır. Nitekim,O, Amasya Genelgesi (21-22 Haziran 1919)'nden Erzurum ve Sivas kongrelerinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışına kadar olan süre içinde yaptığı konuşmalarda hep bağımsızlık ve halk iradesi üzerinde durmuştur.[7] Bu milliyetçilik bilinci, ulusal bağımsızlık savaşının kılavuzu olmuştur. Bu savaşta, Mustafa Kemal'in liderliği altında girişilen her atılıma millilik sıfatı takılmıştır. Her şeyden önce savaşın kendisine milli mücadele denilmiştir. Mustafa kemale göre, Türkler Milli Mücadele ile cemaat hayatından kurtularak millet hayatına geçmişlerdir. 1922 Ekiminde bunu şu şekilde ifade etmişti: "İtiraf edelim ki biz üç buçuk sene evveline kadar cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi idare ediyorlardı. Cihan bizi temsil edenlere göre tanıyordu. Üç buçuk senedir millet olarak yaşıyoruz".[8]

Irkçı olmayan, lâiklik esasından ayrılmayan, sınıf kavgasına değil,sosyal dayanışmayı hedefleyen Atatürkçü milliyetçilik anlayışı, Türk Milletinin ırk, mezhep, sınıf kavgalarıyla bölmeye kalkışacak olanlara karşı en sağlam savunma aracıdır. Türkiye Cumhuriyetinin devlete sadakatle,

millete sevgiyle bağlı bütün yurttaşları rahatlıkla ve içtenlikle “ben Türküm” diyebilmelidir. Atatürk, ırk ve mezhep, sınıf ayrılıklarını körükleyenlere hep karşı çıkmış ve bu hareketleri körükleyenleri vatan haini olarak görmüştür. Ona göre, milletin birlik ve bütünlüğü en büyük kuvvet kaynağıdır. Esasen 1961 ve 1982 anayasalarının üçüncü maddesi “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür” diye başlar.[9]

Türk Milliyetçiliğinin halkçılık ile çok yakın bir bağı ve ilişkisi vardır. Atatürk, daha 1920’de Türkiye’nin prensiplerinin Bolşevik prensipleri olmadığını, ama halkçılığa, egemenliğin halkın elinde bulundurulmasına dayandırıldığına işaret etmiş idi.

Atatürk Milliyetçiliği birleştirici, toplayıcı nitelikte olup millet yararına olan bir milliyetçiliktir. Atatürk’ün Milliyetçilik anlayışının temeli milli birlik, milli şuur, milli varlık esaslarına dayanır.

Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı emperyalist genişlemelere, fetih siyasetine karşıdır. Milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarına yöneliktir. Orta ve Uzak Doğuda, Afrika’da, Rusya’nın güneyinde mazlum milletler Atatürk’ün bağımsızlık savaşındaki mücadelesini kendilerine örnek edinmişler ve giriştikleri bağımsızlık savaşlarında başarılı olmuşlardır.

Atatürk Milliyetçiliği çağdaşlaşmaya açıktır. Bilim ve teknik nerede ise oradan alınmalıdır. Ancak bu yapılırken de Türk toplumu özel vasfını da koruyacaktır.

Kısacası, Atatürk milliyetçiliği Durağan değil, aktiftir. Yeniliklere açıktır. Çağdaşlaşmanın yanındadır. Bağımsızlık ve halkın egemenliğini esas alır. İstilacı değildir ve emperyalist güçlere karşıdır. Kendi kültür ve öz varlığını korumakla beraber, kendi bünyesine uygun ilerlemelere de açıktır. Ülke ve millet bütünlüğüne önem veren Atatürk milliyetçiliği lâikliği savunan, her türlü mezhep,sınıf ayrımcılığını,ırkçılığı ret eder. Atatürk milliyetçiliği, milli dayanışma ve sosyal adaletten yana olup, vatan kavramı ile de bağlantılıdır ve gerçekçidir. Demokrasiye yönelik olup, saldırgan değil, barışcıl ve insancıldır[10]

2. Halkçılık

Başta Türk Dil Kurumu Sözlüğü olmak üzere çeşitli sözlüklerde, halk kavramının tek değil, pek çok tanımının olduğu görülür. Örneğin, Yahudi halkı gibi aynı soydan gelen, ayrı ülkelerin uyruğu olarak yaşayan insan topluluklarına halk denildiği gibi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ndeki gibi ülke içinde yaşayan değişik soylardan oluşan insan topluluklarının her biri halk olarak vasıflandırılmaktadır. Ancak, bizim anladığımız Türk Halkını, sözlüklerde de belirtildiği üzere, aynı ülkede oturan ve diğer ortak özelliklere sahip, ortak çıkarları ve değer sistemlerini paylaşan insanların tümü oluşturur.

Halkçılık ilkesi, çoğu zaman siyasal demokrasi ile eşanlamda kullanılmıştır. Atatürk'ün siyasal rejiminin gelişme süreci içinde halkçılığın anlamı, siyasal demokrasi olmuştur.

Halkçılık, Atatürkçü düşünce sisteminin, milliyetçilik, milli eğemenlik ve tak bağımsızlık ilkeleriyle birlikte, daha milli mücadelenin ilk günlerinden beri en çok vurgulanan unsurlardan biridir.[11]

Halkçılık ilkesi, milli mücadele yıllarının en önemli anayasal belgelerinde de ifadesini bulmuştur. 24 Nisan 1920 tarihli meclis tartışmaları sırasında Atatürk'ün takririnde halk hükümeti tabiri mevcuttur. Ancak, günün koşulları gereği bu düşünce açıklanmamıştır. Atatürk bu kaçınmanın nedenlerini açıkladığı İzmit Basın Toplantısında "Hissiyatımı önden daha fazla izaha kalkışsam, çoğu beni bırakıp, giderdi" demişti.

1920 Haziranı sonlarında Fevzi Paşa, olayların kendilerini "halkçılığa" sürüklediğini söylerken, Atatürk de "Bugünkü mevcudiyetimizin mahiyet-i asliyesini milletin genel eğilimi ispat etmiştir, o da halkçılıktır" diyerek siyasî sistemi bütün açıklığı ile ortaya koymuştur. Mustafa Kemal, 14 Ağustos 1920'de Büyük Millet Meclisi Hükümetinin yeni sistem konusundaki düşüncesinin "kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin" doğrudan doğruya halka verilmesini kapsayan halkçılık sistemi olduğunu açıklamıştır.

Atatürk, 13 Eylül 1920'de halkçılık ile ilgili Programı Meclis'e sunmuş ve bu Mecliste kabul edilmişti. Bunu büyük nutukta "Meclisin açılmasından sonra okunan ve kabul edilen takririmi de bu kısımla beraber Halkçılık Programı ismi altında tab' ve neşretmiştim" diye belirtmektedir. 13 Eylül 1920'de halkçılık tabiri artık açık açık ifade edildiği gibi, Atatürk tarafından sunulan Halkçılık Programının 4.,6, ve 8. Maddelerinde de yer almaktadır

Üç bölüm ve otuz bir maddeden oluşan Halkçılık Programı'nın amaç ve öğreti kısmında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ulusal sınırlar içinde bağımsız yaşamak, hilâfet ve saltanat kurumlarını kurtarmak amacıyla oluşturulduğu, Hükümetin amacının halkın özgürlüğünü sağlamaktan başka, onu emperyalizmin ve kapitalizmin baskı ve zulmünden de kurtarmak, egemenliğin tek sahibi yapmak olduğu vurgulanmıştı.

Programın temel maddeleri bölümünde ise, yeni Türk Devleti'nin siyasî yapısını belirleyen kurallar yer almaktaydı. Egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olması, yönetim biçimini halkın saptaması, "halk hükümeti"nin Türkiye Büyük Millet Meclis tarafından yönetileceği gibi ilkeler bu bölümde yer almaktaydı. Yeni Gün ve Öğüt gazeteleri de halk hükümetinin kurulması yolunda yayınlar yapmakta idi. Program 18 Eylülde incelenmek üzere özel komisyona gönderildi. Özel komisyon, programı ikiye ayırarak, amaç ve öğreti bölümünü Meclis'in bildirisi, öteki bölümünü de Teşkilât-ı Esâsiye Kânunu olarak düzenlemeyi yeğledi. Sonuçta, Türkiye Büyük Millet Meclisi, halkın öteden beri yüz yüze bulunduğu yoksulluğun nedenlerini yeni teşkilât ve araçlarla kaldırarak,yerine mutluluğu getirmeyi amaç olarak benimsedi.

Atatürk'ün Halkçılık Programında arzuladığı husus Türk halkının ekonomik ve sosyal çıkarlarından güç alan bir toplumsal inkılâbı gerçekleştirmekti. O, bu programı aynı zamanda millileştirme doğrultusunda da uygulamak istiyordu. Atatürk, Türk halkını "Irken, dinen, kültür bakımından birbirine karşı saygılı ve özveri duyguları ile dolu ve geleceği ve çıkarları ortak olan bir toplumsal heyettir" şeklinde nitelemiştir.

Halkçılık programına öre, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti "halk hükümeti" olacak ve egemenlik kayıtsız, şartsız millete ait olacaktır. 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye'nin 1.maddesi egemenliğin kayıtsız, şartsız millete ait olduğunu öne sürdüğü gibi "halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare esasına dayalıdır" diyerek halkçılık ilkesini ön plâna çıkarır. 1 Mart 1921'de ise Atatürk "Siyaset-i dahiliyemizde olan halkçılık yani milleti kendi mukadderatına hakim kılmak esası Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnumuzda tespit edilmiştir" diyerek halkçılığın devlet için önemini vurgulamıştır.[12]

Halkçılık, halk devleti, halk yönetimi, halkın kendi geleceğine hakim olması anlamında,kısacası siyasi demokrasi ile eşanlamlıdır. Halkçılık (demokrasi ilkesi ile milli egemenlik arasında çok yakın ilişki vardır. Halkçılık, milli egemenlik ilkesinin doğal ve zorunlu sonucudur. Atatürk, demokrasi deyimini, bugün de kendilerinin demokrasi ile yönetildiğini ileri süren ülkelerde görüldüğü gibi, asıl anlamından saptırarak veya ona değişik içerikler yükleyerek değil (SSCB, İran vb) tam tersine gerçek ve geleneksel anlamında, yani hürriyetçi siyasi demokrasiyi ifade etmek amacı ile kullanmıştır: "Bizim bildiğimiz demokrasi, bilhassa siyasidir; onun hedefi, milleti idare edenler üzerindeki murakabesi sayesinde, siyasi hürriyeti temin etmektir".[13] Gazinin halkçılıktan anladığı husus hürriyetçi,siyasi demokrasidir. Ancak hürriyetler de sonsuz değildir. Şahsi hürriyeti sınırlama devletin görevidir. Hürriyet başkasına zararlı olmayan hareketleri yapmaktır. Şahıslar rahat yaşamak, devletin varlığının sürmesini sağlamak için bazı haklarını seve seve devlete vermelidir. Örneğin Şeyh Sait İsyanı sonucunda devletin geleceği tehlikeye girmiş, bunu önlemek için 1925'de Takrir-i Sükûn Yasası çıkarılıp, istiklâl mahkemeleri kurulmuştu.[14]

1927'de Halk Fırkası Kongresinde Halkçılık Programı yer almış ve 1931'deki parti programında da bunun esaslar şöylece sıralanmıştı: "İrade ve hakimiyet kaynağı millettir….Kanunlar önünde mutlak bir eşitlik kabul eden, hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaata imtiyaz tanımayan yurttaşları halktan ve halkçı kabul ederiz".

Halkçılığı üç önemli unsuru vardır: Birincisi halk yönetimi (siyasi demokrasi), ikincisi eşitlik, üçüncüsü sınıf mücadelesinin olmamasıdır. Siyasi demokrasi daha önce söz konusu edilmişti. Eşitlik konusunda, 1923 tarihli tüzüğün 2.fıkrası ile halk Fırkası açıklık getirmişti: "Halk Fırkası gözünde halk kavramı, herhangi bir sınıfa ait değildir. Hiçbir ayrıcalık iddiasında bulunmayan genellikle kanun önünde mutlak bir eşitliği kabul eden bütün fertler halktandır. Atatürkçü halkçılık anlayışı, toplumun bütün kesimlerinin ekonomik bakımdan eşit seviyeye, en azından refaha ulaştırmayı hedeflemektedir.

Atatürkçü halkçılık anlayışı sosyal adalete, sosyal güvenliğe, ekonomik haksızlıkların giderilmesine, yani adaletli gelir dağılımına önem verir. Eğer bunlar gerçekleşir ise sınıf mücadelesi

de kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Mustafa Kemal'in halkçılık anlayışının komünizmle hiçbir ilişkisi yoktur. 14 Ağustos 1920'de yaptığı konuşmada buna değinen Mustafa kemal, kendi sistemlerinin Türkiye'ye özgü olduğunu açıkladıktan sonra "…Bizim görüşlerimiz ki halkçılıktır-kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir! Yine şüphe yok ki, bu dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensibidir" demişti. Mustafa Kemal, bu düşüncesini Halk Fırkasını kurarak gerçekleştirmek istemiş, 16 Ocak 1923'te İstanbul gazetelerinin temsilcilerine halk adı altında bütün milleti birleştirmek ve refaha kavuşturmak istediğini söylemiş ve daha sonra Halk Fırkasını kurmuştur.

3.İnkılapçılık

İnkılapçılık devrim kelimesine eş düşmektedir. Ama, altı ilke içinde inkılâp tabiri yer aldığından biz böyle kullandık. İstanbul Üniversitesinde Türk Devrim Enstitüsü tabiri kullanıldığı gibi Ankara Üniversitesinde Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tabiri mevcuttur. Cumhuriyet halk Fırkasının parti programında inkılâp sözcüğü geçmekte, ancak parti genel sekreteri Recep Peker, 13 Mayıs 1935'te parti programını kongreye sunarken "Devrimcilik esas yoldur" ifadesini kullanmıştır.

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile Anadolu ihtilâli başarıya ulaşmış ve Osmanlı Devleti tarihe karışmıştı. 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması ile bağımsız Türk Devleti bütün devletler tarafından (Amerika imzalamadı) tanındığından bir sulh dönemi başlamış ve inkılâpların gerçekleşmesi dönemine geçilmişti.

Toplumsal öğelerin birbiriyle çarpışması sonucu ortaya çıkan ve mevcut düzeni yıkan ihtilâl sonrasında, çok daha uzun sürecek bir inkılâp dönemi başlar. İnkılâplar ülkenin yararına ve başarılı olmuş ise, ihtilâl de başarıya ulaşmış demektir.[15] Atatürk inkılâpları (Medeni Kanun, Harf İnkılâbı,Tevhid-i Tedrisat, Halifeliğin kaldırılması, şapka ve giysi inkılâbı, dil ve tarih inkılapları vb) halen başarılı bir şekilde uygulandığına göre, Anadolu İhtilâli başarılı olmuş demektir. Atatürk inkılâpları yapılır ve uygulanır iken, eski sistem kökünden kaldırılmış, yepyeni bir sistem kurulmuştur. Tanzimat dönemindeki gibi eski ve yeni kurumlar bir arada sürüp, gitmemiştir. Bu husus çıkarılan yasaların içeriğinde de mevcuttur. Nitekim, halifeliğin kaldırılması ile ilgili 431 sayılı yasanın gerekçesinde "Türkiye Cumhuriyeti içersinde halifelik makamının bulunması Türkiye'yi dış ve iç politikasında iki başlı olmaktan kurtaramadı. Bağımsızlığında ve milli hayatında ortaklık kabul etmeyen Türkiye'nin dolaylı bile olsa, ikiliğe tahammülü yoktur" denilmekteydi. Zaten, 429 sayılı yasa ile din ve devlet işleri birbirinden ayrıldığına, inanç ve ibadetle ilgili işleri yürütme görevi de Diyanet İşleri Başkanlığına verildiğine göre, halifeliğin bir anlam ve fonksiyonu kalmamıştı. Gene, 430 sayılı öğretimin birleştirilmesi ve öğretim birliği yasanın gerekçesinde de "Bu ikilik eğitim ve öğretim birliği açısından bir çok zararlı sonuçlar doğurdu. Bir millet bireyleri ancak bir eğitim görebilir. İki türlü eğitim bir ülkede iki türlü insan yetiştirir. Bu ise, duygu ve düşünce birliği ile dayanışma amaçlarını tamamen yok eder" ifadesi yer almaktaydı.[16]

İnkılâplardan kastedilen köklü değişikliklerin meydana gelmesidir. Atatürk’e göre, inkılâpları esas yapan ve onlara sahip çıkan Türk milletidir. Bunu, 30 Ağustos 1925’te yaptığı konuşmada da vurgulamıştır.

Gazi,inkılâbı var olan kurumları zorla değiştirmek, Türk milletini geri bırakan kurumları yıkarak, yerine, çağdaş milletler seviyesine çıkaracak yenilerin konulması olarak ifade etmektedir: “Biz büyük bir inkılâp yaptık. Memleketi bir çağdan alıp, yeni bir çağa götürdük. Bir çok eski müesseseleri yıktık”. Ancak, O, inkılâp düşmanlarının fırsat beklediğini, inkılâbın binlerce düşmanı olduğunu, bu yüzden uyanık olmak gerektiğine de dikkat çeker: “En ileri demokrasilerde bile rejimi korumak için sert tedbirlere müracaat edilmiştir. Bize gelince inkılâbı koruyacak tedbirlere daha çok muhtacız”.[17]

Gazi, inkılâpların gerçekleştirilmesinden önce halkın içine girmekte, geziler yapmakta, halk sahip çıkacak ve benimseyecekse inkılâpları gerçekleştirmekte idi. Nitekim, 1930’daki bir konuşmasında bunu şöyle ifade etmiştir: “İnkılâp milleti ve sosyal çevreyi hazırlayarak yapılır. İnkılâp hareketlerinde dikkat edilecek nokta insan cemiyetlerinin emellerini, fikirlerini teşhis ettikten sonra, onlara yenilikleri kabul ettirebilmektir”. Gazi, gerek harf, gerek şapka inkılâplarında halkla bütünleşmeyi bilmiştir. İnkılâpların ortaya konması ve uygulanmasında başta silah arkadaşları ve milletvekillerinden büyük destek görmüştür.

Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulmasından itibaren ölmüş olduğu tarihe kadar olan süre içersinde Türkiye’yi çağdaş medeniyetler seviyesine çıkarma çalışmalarında başarılı olmuştur.

4. Cumhuriyetçilik

Saltanat kaldırıldıktan sonra yeni bir sistem aranmaya başlanmıştı. Bunun uygulanmasına, savaşın bitiminden ve ulusal devlet olarak bütün devletler tarafından kabul edildiğimiz Lozan’dan sonra başlanmıştır. Sistem olarak da Cumhuriyet benimsenmiştir.

Atatürk’ü Cumhuriyete yönelten pek çok sebep vardı. Bunların başında Onun çok uzun bir süreden beri Cumhuriyet özlemini duymuş olması gelir. 1908 İnkılâbı ile tatmin olmayan Kolağası Mustafa kemal, daha o tarihlerde bizzat inkılâbı kendisinin tamamlayacağını ifade etmişti.

Cumhuriyet, Atatürk’ün ve Türk Milletinin karakterine uygundur. Çünkü, hürriyet rejimidir.

Cumhuriyet en ileri devlet ve hükümet şeklidir.

Medeniyet dünyasının çağdaş yönetim şeklidir. İnsanca yaşama düzenidir.

Atatürk, Cumhuriyeti şu şekilde değerlendirmekte idi: Cumhuriyet milletin kendi istek ve arzusu ile oluşmuştur. Cumhuriyetin kuruluşu ile hükümet, millet arasında ayrılık kalmamıştır.

Cumhuriyet bir anlamda devlet iktidarını ifade eder.

Cumhuriyet, bir devlet şekli, biçimi olduğu kadar uygulanan siyasi rejimin de adıdır. Cumhuriyet Türk İnkılâbını ifade eder. En ileri ve en gelişmiş devlet şeklidir. Cumhuriyet bir hedeftir ve dayanağı milli egemenliktir. Türk Anayasa sistemine bağlılıktır.

Cumhuriyet fazilet ve adaletle eş anlamlıdır.[18]

Gazi, 23 Eylül 1923'te Newe Freie Presse Muhabirine verdiği beyanatta, Türkiye'nin idaresinin demokratik bir cumhuriyet olacağını vurgulamıştı. Aynı gün Vatan Gazetesi Kânûn-i Esâsi esaslarının Cumhuriyete dayalı olduğunu, mebuslar arasında bunun bir an önce kabul edilmesi için bir eğilim bulunduğunu öne sürmekteydi. Trabzon'da İstikbal Gazetesi, 26 Eylülde Cumhuriyet idaresinin kurulacağını belirttiği gibi, sonraki tarihlerde bu konudaki haber ve yorumlarını sürdürmüştü. İstanbul'da Vatan, İkdam, Tanin, Vakit, Tevhid-i Efkâr gazeteleri 23 Eylülden 29 Ekim 1923'e kadar bir ayı aşkın süreçte hemen hemen her gün sütunlarında Cumhuriyet ile ilgili haberlere, makalelere, tartışmalara yer vermişlerdi. Dolayısı ile Cumhuriyet bazı muhalif gazetelerin belirttiği gibi aceleye getirilmemiştir.Tanin Gazetesi, 31 Ekim 1923 tarihli sayısında, Meclisin 286 kişi olduğunu,ancak, Cumhuriyet ilânının 158 milletvekili ile gerçekleştiğini, bu karar için Meclis'in üçte ikisinin yani yüz doksan üyenin olması gerektiği tezini savunmaktadır.[19] Ancak, yasaların çıkması için oy çokluğu yeterlidir. Dolayıcı ile Tanin'in ortaya attığı tez doğru değildir.

29 Ekim 1923 günü Yunus Nadi,Gaziye "Bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız" deyince, Gazi de "En kuvvetli zamanımız bugündür" demişti. Gerçekten de en kuvvetli zaman o gündü ve Cumhuriyetin ilânı için gerekli zemin ve şartlar oluşmuştu.[20] Çünkü, İtilaf Devletleri ile yapılan savaş başarı ile sonuçlanmış, saltanat kaldırılmış, Lozan Antlaşması imzalanmıştı. Gerek Türkiye'de, gerekse dış dünyada Gazi kurtarıcı ve Türkiye'yi yeni ufuklara yönlendirici kişi olarak tanımlanmaktaydı.

Gaziye göre demokrasi prensibini en çağdaş ve mantıklı olarak uygulayan sistem Cumhuriyetti. Cumhuriyette son söz halkın temsilcisi olarak seçilmiş olan Meclisindir.

Gazi, Cumhuriyete ve Cumhuriyetin dayanağı olan milli eğemenlik kavramına gönülden bağlıdır. Onun için en büyük hedef Cumhuriyetin korunmasıdır Nutukta da belirtildiği üzere bu görev gençlere bırakılmıştır.

Cumhuriyet, inkılâpların en önemlilerinden olan lâikliği de ateşli bir şekilde savunmaktadır.

5. Laiklik

Osmanlı hukuk sisteminde daha çok örfî esaslar geçerlidir. Kanuniden itibaren padişahlar kanunnameler yayınlamışlardır. Tanzimat döneminde de Ceza, ticaret kanunları yapıldığı gibi, mecelle de işlemeye başlamıştı. Meşrutiyetin başlarında Mithat Paşa fetva müessesesinin kaldırılması yönündeki önerisini cesaretle ortaya koyarken, "İçtihat Dergisi"nde yayınlanan bir yazı da, daha sonra Atatürk döneminde yapılacak yeniliklerin ilk kıvılcımlarını ortaya koymaktaydı. Bu dergide mecellenin

kaldırılması ya da yeniden düzenlenmesi, şer'i mahkemelerin kaldırılması ve nizâmi mahkemelerde yeni düzenlemelerin yapılması, Latin harflerinin kabulü, üfürükçülüğün kaldırılması, kadınların diledikleri gibi giyinebilmeleri, fesin kaldırılması, yerli malı kullanılması, padişahın bir tek karısının olması, tekke ve zaviyelerin kaldırılması, Avrupa medenî kanununun kabulü ile evlenme ve boşanma şartlarının değişmesi, birden fazla kadınla evliliğin yasaklanması, cübbe giymenin yalnız din mensuplarına tanınması, sarık sarmanın, cübbe giymenin, evliya ziyaretlerinin yasaklanması yer almaktaydı. Mustafa kemal'in yukarıda belirtilen hususların hepsini zamanı geldiğinde uyguladığını biliyoruz. Ancak, kendisinin bu önerilerden yararlanıp, yararlanmadığını bilmiyoruz.

Laiklik konusunda 1928'e kadar olan süre içersinde pek çok ilerleme olmuştur. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile şeyhülislamlık da tarihe karışmıştır. Son şeyhülislam Medeni Mehmet Nuri Efendi bu tarihte görevinden istifa etmiştir.

3 Mart 1924'te, hem halifelik, hem de Şeriye ve Evkâf Vekâleti kaldırıldı. Aynı tarihte eğitimi birleştiren yasa çıkarıldı. Milli Eğitim Bakanı Vasıf Çınar, 11 Mart 1925'te medreselerin hepsinin kapatılması için emir verdi. Tevhid-i Efkâr Gazetesinin ve bazı softaların direnmesi, inkılâba gönül vermişleri ve Gaziyi yolundan çeviremedi.[21] 1925 yılında tekke ve zaviyeler kapatılıp, tarikatlar yasaklanmış, türbedarlık vb. benzeri unvanlar kaldırılmıştı Ancak, 1950'de çıkarılan bir yasa ile tarihte büyük yere sahip olan Türk büyüklerine ait türbelerle, büyük sanat değeri olan türbelerin verilecek bir izinle açılması kararı kabul edildi.1925'te takvim, şapka-kılık-kıyafet, 1928'de harf inkılâpları ile laiklik konusunda önemli ilerlemeler kaydedildi.

10 Nisan 1928'de Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnunda bazı değişiklikler yapılmış ve 1924 Teşkilât-ı Esâsiyesinde ikinci maddede yer alan "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır" fıkrası ile yirmi altıncı maddedeki "Ahkâm-ı Şer'iyyenin Büyük Millet Meclisi tarafından yürütüleceğini" belirten cümle kaldırılmış, ayrıca, milletvekillerinin ve Cumhurbaşkanının yaptıkları yeminler de dini kurallar kapsamından çıkarılarak, bunların namus üzerine içilmesi kabul edilmiştir.[22]

Lâiklik daha sonraki anayasalarda da, 1961 ve 1982'de de yer alır. Bunlara göre, lâik devlette kişiler din ve vicdan, ibadet hürriyetlerine sahiptir. Bir din ya da mezhep mensubunun diğerlerine baskı yapmasını önlemek lâik devletin görevidir. Herkes dini inancını yerine getirecektir. Ancak, ibadetler, dinî ayin ve törenler kamu düzenini bozmayacak şekilde olacaktır. Din ve devlet işleri birbirinden ayrıdır. Dini kötüye kullanmak lâikliğe aykırıdır. Devletin siyasal yapısını, hükümet ve idarenin işleyişini düzenleyen kanun ve kuralları, dini prensipler değil, akıl, mantık, ihtiyaç ve hayatın gerekleri düzenler.

Eğitim kurumları ve eğitimin kapsamı dini kurallara göre düzenlenemez. Kimse devletin resmî olarak benimsediği bir din ya da mezhebi öğrenip, o yolda eğitime zorlanamaz.

Batı ülkelerinde din görevlilerine ve ibadet-hânelere devletin yardımı olmaz iken, Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı hizmetlerin görülmesi için bu görevi yükümlenmiştir.[23] Eğer atamalar devlet

tarafından olmaz ise ister istemez ortaya bir kaos çıkabilir. Bilgili din adamı bulmak, buna ücret ödemek özellikle köylere bırakılırsa zorluklar ortaya çıkabilir.

Manevi değerler ile bilim arasında çelişki olacağını düşünmek yanlıştır. Bilim adamlarının söz sahibi olmaları,konuların akılla, bilimsel metotla, deneyle çözüme kavuşturulmasını dini fetvalarla sınırlamak çok büyük bir yanlışlıktı. Çağdaşlaşma her şeyden önce, çağdaş bilime dayalı bir medeniyeti gerçekleştirmektir. Bunun yolu da lâik devletten geçer.

6. Devletçilik

Türk Devleti kurulduğunda ekonomik yönden çok zayıftı. Dış borçlar, parasızlık, alt yapı noksanlığı,teknik eleman yokluğu, aydın sayısının çok az oluşu ve benzeri pek çok dertler ile karşı karşıyaydı. Gazi, yeni Türk Devletinin güçlü bir ekonomi sayesinde kalkınacağına inanmıştı. Hatta, milli mücadelenin en kızgın döneminde, Onun savaş sonrası yeni Türkiye Devletinde uygulanması gereken iktisat politikasının hazırlanması için özel bir heyet kurması son derece ilginçtir. Heyetin Başkanı Ziya Gökalp'tir. Gazinin zaman zaman çalışmalarına katıldığı heyet, çalışmalarını Ankara Garında bir vagon içersinde uygulamıştır.

Mustafa Kemal, milli mücadelenin başından beri devletçiliğe yönelmiştir. 1 Mart 1922'de yaptığı konuşmasında da devletçiliği dile getirmiştir: "Siyaset-i iktisadiyemizin mühim gayelerinden biri de, menâfi-i umûmiyeyi alakadar edecek müessesat ve teşebbüsât-ı iktisâdiyeyi kudret-i maliye ve fenniyemizi müsaadesi nispetinde devletleştirmektir".O, devletçiliği şu şekilde açıklamaktaydı: "Bizim takip ettiğimiz devletçilik ferdî ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refah ve memleketi mamuriyete (bayındırlığa) eriştirmek için milletin umûmi ve yüksek menfaatlerinin icâb ettirdiği işlerden bilhassa iktisadi sahada fiilen alakadar etmektedir[24]

Gazi, dış borçlanmaya belirli koşullar içersinde taraftardır. O, dış borçlanmanın amacını üç noktada toplar: Halkın yaşam düzeyini yükseltmek, bayındırlığı ve üretimi artırmak, gelir kaynaklarının geliştirilmesine yararlı olmak. Gazi, liberal ekonomiyi de desteklemektedir.

Atatürk'ün devletçilik anlayışı halkçılığın da tamamlayıcısı bir konumda ele alınmalıdır. O, bu hususu "Devletçilik, özellikle sosyal, ahlakî ve millidir. Milli servetin dağıtımında daha mükemmel bir adalet ve emek sarf edenlerin daha yüksek refahı, milli birliğin mümessili olan devletin en mühim vazifesidir" biye açıklar. Gazi, ayrıca Türkiye devletçiliğin, XIX. yüzyıldan beri sosyalizm düşünürlerinin ortaya koyduğu sistemden farklı kendine özgü bir sistem olduğunu da vurgular.

Hiç şüphesiz Türkiye'yi Devletçilik anlayışına götüren en önemli neden 1929'daki dünyadaki iktisadî krizdir. Bütün dünya ülkeleri malî sıkıntı içersinde bulunurken, kapılarını kapatıp, kendi gereksinimlerini kendileri sağlarken, Türkiye de aynı yola başvurmak zorunda kaldı. Ancak, zaten bu tarihe kadar olan süre içersinde, özellikle 1923-1928 arasında Türkiye'de özel girişim olmadığı için zaten yatırımlar devlet tarafından yapılıyordu. Türkiye, bir taraftan Düyûn-u Umûmiye ile ilgili borçları öderken, diğer taraftan da yabancıların elinde bulunan demiryolları, su, telefon, liman, metro

(Beyoğlu-Galata arası), havagazı gibi alt yapı ile ilgili tesislerin millileşmesi için çalışıyordu. Demiryolu, fabrika, yol, liman yapımı işleri devlet tarafından yürütülüyordu. 1926'da Kayseri Uçak, Alpulu (Kırklareli), Uşak şeker, Bünyan Mensucat fabrikalarının açılması buna bir örnektir. Bu arada özel sermayeye de destek verilmekteydi.1929'dan sonra bunların hacmi eskiye göre çok artmıştır. 1927'de 197 olan fabrika sayısı 1933 sonlarında 3000'i aşmıştı.[25] Birinci ve ikinci beş yıllık sanayi plânları döneminde açılan fabrika sayısı 30'a yaklaşmıştır.

1931-1932 yılları arasında hazırlanan ve 1934 Mayısında uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı ile hem ülke gereksinmelerinin giderilmesi, hem de hammaddeleri ülkede bulunan sanayi işletmelerinin kurulması amaçlanmıştı. 1936'da hazırlanan ve 1937'de uygulama alanına giren İkinci Beş Yıllık sanayi Dönemi'nde pek çok sanayi tesisi açıldı. 8 Kasım 1937'de Birinci Celâl Bayar Hükümeti programında Atatürk'ün uyarı ve düşünceleri yer almış ve bunlar dört ana grupta toplanmıştı: 1-Topraksız çiftçi bırakmamak 2-İş araçlarını artırmak, iyileştirmek ve korumak 3-Tarım bölgelerine göre özel önlemler almak 4-Çok iyi ve ucuz ürün elde etmek.[26]

Atatürk,yeni kurulan devletin elinde bulunan çok kıt olan olanakları son derece özenli kullanarak ekonomisi sağlam temellere dayalı bir devlet yaratmak istiyordu. Devletçilik bu yüzden çok önemliydi. 1931 yılının Ocak Ayında İzmir'de yaptığı bir konuşmada "Fırkamızın izlediği program, iktisadî açıdan devletçiliktir" diyerek iktidar partisinin konumunu adeta onaylamış ve 10 Mayıs 1931'de Cumhuriyet halk Partisinin tüzük ve programına devletçilik ilkesi girmiş, böylece altı ilke tamamlanmıştı.

Devletçilik ilkesine göre, büyük ve kamu yararına uygun olan özel kuruluşlara, devlet tarafından plânlı olarak özel sermayeye yol gösterilecekti. Ancak, piyasalar da devletin denetimi altında bulunacaktı. O, bunu 1 Kasım 1937'de yaptığı konuşmada da dile getirmişti: Kesin zaruret olmadıkça, piyasalara karışılama; bununla beraber, hiçbir piyasa başıboş değildir".[27]

Atatürkçü devletçilik, güçlü ve çağdaş devlet yaratma düşüncesi yanında halkçılık ilkesini de savunur. Sınıf mücadelesi ile uğraşır. Herkesin eşit pay ve refaha sahip olmasını kabul eder.

Atatürk dönemi devletçi politikaların içeriği dondurulmuş değildir. Devletçilik içinde bulunan hallere, şartlara ve zorunluluklara açık kapı bırakır. Atatürk döneminde bile ekonomik şartlara uygun değişiklikler yapılmıştı. Bulunduğumuz dönemde özel girişime daha çok yer verilmekte, yatırımların özel girişim tarafından yapılması desteklenmektedir. Demiryolları, deniz yolları, kara yolları, devlet su işleri, metro, şeker, çimento, kumaş, Paşabahçe cam vb fabrikalar, tekel gibi işletmeler gene devlet tarafından işletilmektedir. Ancak, tekelde dahi özel teşebbüse izin verilmektedir. Devlet bankaları yanı sıra özel bankalar da açılmaktadır. Biraz önce belirttiğimiz üzere, Atatürk dönemi devletçilik politikası devre göre değişiklik gösterebilir. Esasen, o dönemde de özel girişim teşvik edilmekteydi.

Devletçilik, o dönemde, o şartlar içinde devlet, ülke, ulus olanaklarının kullanımında, işletilmesinde, gelişmede, çağdaşlaşmada, devletin ekonomik işlevine yön veren bir ilkesi olarak ülkenin kalkınmasında büyük rol oynamıştır.

1 Hamza Eroğlu: Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik, İstanbul 1981 Atatürk Yolu adlı kitap, sayfa. 135

2 Afet İnan: Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara 1969, sh. 19

3 Yücel Özkaya: Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi, Ankara 1981, sh. 71

4 Coşkun Üçok: Tarihimizde Türkiye Sözcüğünün Resmen İlk Kullanılışı, Ankara 1988, Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Yayını.

5 Mustafa Kemal Atatürk: Nutuk, Ankara 1927, sayfa. 277

6 Mustafa kemal Atatürk: Nutuk, Ankara 1927, sayfa. 289

7 Yücel Özkaya: altı İlke, Ankara 1991, Atatürk Yolu Dergisi, sayı. 8, sayfa. 652, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını

8 Bekir Sıtkı Baykal: Atatürk'ün Milliyetçiliği, Ankara 1992 (Atatürkçü Düşünce), sayfa324-325 Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

9 Turhan Feyzioğlu: Atatürk ve Milliyetçilik, Ankara 1992 (Atatürkçü Düşünce), sayfa298-299, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

10 Yücel Özkaya: Altı İlke, Ankara 1991, Atatürk Yolu, sayı. 8, sayfa. 654-655, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını.

11 Ergun Özbudun: Atatürk ve Demokrasi, Ankara 1989, Atatürk Araştırma merkezi Dergisi, sayı. 14, sayfa 285

12 Yücel Özkaya: Atatürk ve Halkçılık, Ankara 1991 (Atatürkçü Düşünce), sayfa. 458-460, Atatürk Araştırma Merkezi yayını

13 Ergün Özbudun: Atatürk ve Demokrasi, Ankara 1989, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sayı. 14, sayfa 287

14 Yücel Özkaya: Altı İlke, a.g.m., sayfa 667-669

15 Cahit Bilim: İnkılâp Kavramı, Ankara 1990. (Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi I/I), sayfa 7-8, YÖK Yayını

16 Reşat Genç: Türkiyeyi Laikleştiren Yasalar, Ankara 1998, sayfa. XI-XIII (Reşat Kaynar'ın giriş kısmı), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını

17 Yücel Özkaya: Altı İlke, a.g.m., sh. 657-659

18 Hamza Eroğlu: Atatürk ve Cumhuriyet, Ankara 1989, sayfa92-100, Atatürk Araştırma Merkezi yayını.

19 Yücel Özkaya: Türk Basınında Cumhuriyetin İlânının Öncesi ve Sonrası, Ankara 1993, Atatürk Yolu, sayı. 11, sayfa. 279-301, Ankara Üniversitesi. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını

20 Yücel Özkaya: Atatürk Biyografisinden Sayfalar I, (1923-1928), Ankara 1984, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sayı 18, sayfa. 115

21 Yücel Özkaya. Atatürk Biyografisinden Sayfalar II, Ankara 1990, Atatürk Araştırma merkezi Dergisi, sayı 18, sayfa513

22 Mahmut Goloğlu: Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972, sayfa. 235-237. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III. Devre, sayfa 104, 112, 125

23 Turhan Feyzioğlu: Türk İnkılâbının Temel taşa: Laiklik, İstanbul 1981 (Atatürk Yolu), sh 173-174

24 Yücel Özkaya: a.g.m. sh. 661-662

25 Yücel Özkaya: Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi, Ankara 1981, sayfa. 214-221

26 Yüksel Ülken: Atatürk ve İktisat, Ankara 1986 (Atatürk İlke ve İnkılâpları tarihi II), sayfa 252, YÖK Yayını

27 Yücel Özkaya: Altı İlke, sayfa. 664

Atatürk ve Din / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Faruk Kılıç [s.524-533]

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /Türkiye

Giriş

Oluşturduğu toplumsal dalga itibariyle, bin dokuz yüz yirmilerin başlarında Türk ve dünya tarihine bir sosyal olay olarak giren Mustafa Kemal Atatürk, kısa bir süre sonra sosyal olgu seviyesine yükselmiş ve insanlığa mal olmuştur. Tarihi süreç içerisinde bütün diğer sosyal olgularda olduğu gibi, Atatürk olgusunun da bilimsel bir şekilde aydınlatılması son derece önemlidir. Hiç şüphesiz, bu bağlamdaki temel araştırmalardan birisi de "Atatürk ve Din" konusudur.

Temel sosyolojik kurumlardan birisi olan din olgusu karşısında Atatürk'ün takınmış olduğu tutum; din-devlet ilişkileri ve laiklik açısından büyük önem taşımaktadır. Fakat bu konuda çalışan bir çok yerli ve yabancı araştırmacı, zıt kutuplarda toplanmışlardır. Çünkü bu incelemeler genellikle belirli ideolojiler doğrultusunda yapılmıştır. Farklılığın bir diğer önemli sebebi de, verilerin psiko-sosyal ortamdan kopuk olarak değerlendirilmesidir. Bu ise; kastedilenden çok farklı, hatta aksi neticelerin çıkmasına sebep olabilmektedir. O halde, bu konunun objektif ve psiko-sosyal şartlar çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

I. Bölüm: Şahsi İnanç Açısından Atatürk

1.1. Dini Tecrübe, Dini Tutum, Dua ve Atatürk

Kutsalın tecrübesi şeklinde tanımlanan dini tecrübe[1] birçok çağdaş psikolog tarafından Allah'ın işaret ve delillerinin sezgi yoluyla kavranması olarak algılanmıştır. Böylece dini tecrübe kavramı altında, şuur olayları olarak insanın dini duyguları bilimsel incelemeye tabi tutulmuştur.[2] Herhangi bir din hakkında, özellikle küçük yaşlarda alınan din eğitimi ve yaşanan dini tecrübe; o öğretinin kabulü açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı şekilde çocuğun yetiştiği çevre, onun kişiliğinin oluşmasında çok önemli bir faktördür. Öte yandan çocuk, Allah inancına çok açık bir yapıdadır. "6-7 yaşında çocuk, Allah'ı bütün kainattaki varlıkların yaratıcısı olarak tasarlar. 7 yaşından itibaren genellikle çocuğun Allah tasavvuru oldukça açıklık kazanır… Çocuklar Allah'ın varlığını zorunlu olarak görürler."[3]

Atatürk bu açıdan tahlil edildiğinde, onun çocukluğunun dini bir çevre içerisinde geçtiği görülmektedir. Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım Selanik'te "Zübeyde Molla" diye tanınmıştı. Çünkü Rumeli'de az çok Kur'an, namaz, mevlit gibi bilgileri olan ve bunları etrafındakilere öğreten okumuş kadınlara molla deniliyordu.[4] "Böylece, küçük Mustafa dindar bir annenin elinde hayata gözlerini açtı. Selanik'teki Hatuniye, yahut Ahmet Subaşı mahallesinin basit, fakat müslüman bir hava esen sokaklarında ilk çocukluk yıllarını yaşadı."[5] İlk öğrenimini gördüğü Şemsi Efendi Mektebi ve daha sonra devam ettiği Selanik Mülkiye İdadisi devrin şartları içinde ciddi dini bilgiler veren öğretim

kuruluşları idi. Hatta daha sonra girdiği Selanik Askeri Rüştiyesi de, Manastır Askeri İdadisi de programlarında aynı ciddiyet ve seviyede din kültürü veren müesseselerdi.[6]

Dini tutum, kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır. Yani kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihni unsur), dinin bütününden ya da herhangi bir esasından hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte ve aleyhteki bir takım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dini tutumunu oluşturur.[7] Dini tutumların oluşmasında başta aile grubunun büyük etkisi olur. Ailedeki bireylerin dini tutum ve davranışları çocuğu kuvvetle etkileyerek, onun dini tutumlarında belirleyici bir rol oynar. Çocuk da benzer tutumlara sahip olur. Her ne kadar yaş ilerledikçe çocuğun dini tutumlarında değişiklikler olursa da çocukluk dönemindeki tutumların izlerine her zaman az çok rastlamak mümkündür.[8]

Dini tutum açısından Atatürk tahlil edildiğinde, onun dini tutum kabul edilebilecek bir çok davranış sergilediği görülmektedir. Bunda başta annesi olmak üzere ailesinin ve çocukluğunun geçtiği psiko-sosyal ortamın büyük bir etkisi vardır. Bu etkinin izlerine hayatının her aşamasında rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Atatürk'ün İslam dininin kutsal kabul ettiği gün ve aylardaki davranışları onun dini tutumları hakkında aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Bu konuda Sadi Borak'ın 27 Şubat 1960 tarihili Akşam Gazetesi'nde yayınlanan Hafız Yaşar Okur'la yaptığı mülakatta şu bilgiler vardır: "Ramazanların atam için hususi bir önemi vardı. Ramazan gelir gelmez incesaz heyeti Çankaya Köşkü'ne giremezdi. Kandil geceleri de saz çaldırmazlardı. Sadece beni huzurlarına çağırır Kur'an-ı Kerim'den bazı sureler okuttururlardı. Ben okurken gözleri bir noktaya takılır, derin bir istiğrak içinde dinlerlerdi. Ruhen çok mütelezziz olduğu her halinden anlaşılırdı."[9] Ramazan ve kandil gecelerine özel bir önem vermek, bu gecelere saygı göstergesi olarak bazı alışkanlıkları bırakmak, dinen ibadet sayılan Kur'an-ı Kerim okutup dinlemek ve dini düşüncelere dalmak gibi davranışlar; bir kimsenin dini tutumları olarak değerlendirilebilir. İçinde inanç olmayan ya da din karşısında tamamen olumsuz bir tavır benimseyen bir kimseden böyle davranışlar beklemek mümkün değildir.

Atatürk, aynı çerçevede Ramazan aylarında Hacı Bayram ve Zincirli Kuyu Camilerinde şehitlerin ruhuna, kendi ecdadının ruhuna Hatmi Şerif okutuyordu.[10] Ahret inancıyla yakından ilgili olan "şehitlik" gibi bir dini kavrama inanmak, şehitlerin ruhuna bir ay süreyle hatim okutmak gibi davranışlar da; dindarane tutumlar olarak değerlendirilebilir. Ahret hayatına, dini anlamdaki ruh kavramına, Kur'an okumanın sevabına, Ramazan ayının kutsiyetine, camilerin önemine inanmayan materyalist bir kimseden böylesi davranışlar beklemek mümkün değildir. Şüphesiz Atatürk'ün dini tutumları yukarıdaki birkaç örnekle sınırlı değildir, bu alanda yüzlerce veri bulmak mümkündür.

İnsandaki dini duyguları gösteren faktörlerden birisi de duadır. Her ne kadar inançsız insanların da dua edebildiği iddia edilebilse de, bu istisnai bir durumdur. Böyle kimseler, eğer belirli bir ilaha dua ediyorlarsa, o zaman onların ateist olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Buna göre psikolojik açıdan, "dua ve ibadet insan ile Allah arasında iman bağı ile kurulmuş ilişkiyi tanımlayan ve dışa yansıtan uygulamalar bütünüdür."[11] "Dua ile insan doğrudan doğruya Allah'a başvurmakta ve O'nunla konuşmaktadır."[12]

Dini duygu ve dua faktörleri açısından M. Kemal Atatürk tahlil edildiğinde, onun bir çok dini duyguyu yaşadığı ve halk tabiriyle "ağzı dualı" bir insan olduğu görülmektedir. Mesela, 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii'nde yaptığı konuşmada çok önemli bir dini duygu olan Allah'tan sevap beklentisi içerisinde olmuştur: "Hz. Peygamber'in mübarek yolunda bulunduğumuz bu dakikada milletimize; milletimizin bugününe ve geleceğine ait hususları görüşmek maksadıyla bu kutsal yerde Allah'ın huzurunda bulunuyoruz. Bu vesile ile büyük bir sevaba nail olacağımı ümit ediyorum."[13] Atatürk, özellikle İstiklal Mücadelesi yıllarında bir diğer dini duygu olan "Allah'tan yardım beklentisi ve O'na güven duygusu" içerisinde olmuştur: "Davamızın meşruiyet ve kudsiyeti, bu müşkil zamanlarda, Cenab-ı Hak'tan sonra en büyük zahirimizdir."[14] "Giriştiğimiz istiklal ve vatan mücahedesinde Cenab-ı Hak'kın avnü inayeti bizimledir."[15]

Atatürk'ün yaşamış olduğu dua tecrübesinin yoğunluğunu göstermesi bakımından çok önemli bir belge de, 21 Nisan 1920 tarihli bildiridir. Altında Atatürk'ün imzası olan bu bildiri, BMM'nin açılış davetiyesidir. Bu bildiri tamamen "dua faktörü" üzerine bina edilmiştir. Burada; ülkenin düştüğü kötü durumdan kurtuluş için, bütün milletin Allah'a dua etmesi istenmektedir. Bu çerçevede; "Namaz", "Toplu Dua", "Hususi Dua", "Hatim", "Buhari Hatmi", "Mevlit", "Ezan", "Sala", "Sakalı Şerif", "Hutbe", "Vaaz", "Kurban", "Kutsal Gün", "Allah'tan Yardım" gibi hemen hemen bütün dini dua ve sembollere yer verilmiştir.[16]

M. Kemal Atatürk, Meclis'in açılışından sonra da, burada yapmış olduğu birçok konuşmasında Allah'a dua, şükür ve minnet içerisinde olmuştur. Hatta tecrübe ettiği bazı dini duygulara başkalarını da davet etmiştir: "Görüyorsunuz ki; bize yapmak istedikleri bütün felaketleri Cenab-ı Hak onların başına tevcih etti. Cenab-ı Allah'ın adaletinin bu kadar vazıh tecellisine hep beraber hamdü sena edelim. (Hamdolsun sesleri)"[17] Aynı şekilde şehitlerin arkasından, ayağa kalkılmak suretiyle fatiha duasının okunması isteğinde bulunmuştur: "Bu şahamet meydanlarında rahmet-i rahmana kavuşan şühedamızın muazzez ervahına hep beraber fatihalar ithaf edelim. (Kaimen fatihalar ithaf edildi)"[18], "Bu rüfekayı kiramla beraber istiklal uğrunda cephelerde ve suvari saire ile şehid olan bilumum arkadaşlarımızın ruhlarına kaimen fatihalar ithaf edelim. (Umumem ve kaimen fatiha ithaf olundu.)"[19] Atatürk, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilince yaptığı teşekkür konuşmasında yine Allah'ın yardımına sığınma duygusu içerisinde olmuştur: "Ancak bu sayede ve Allah'ın inayetiyle, şahsıma tevcih buyurduğunuz ve buyuracağınız vazaifi hüsnü ifaya muvaffak olabileceğimi ümidederim. (Allah muvaffak etsin sesleri)"[20]

1.2. Atatürk'e Göre Dinin Psikolojik Gerçekliği

Ferdin inanç ve dini hayatını şuur olayları olarak ele alan psikoloji,[21] dini bir realite olarak kabul etmektedir. Bu bilim dalı içerisinde dinin psikolojik boyutunu daha kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlayan "din psikolojisi" dalı da gelişmiştir. Din psikolojisi, inanç ve inkar olaylarını psikolojik açıdan tahlil etmeye çalışmaktadır. İnanç noktasındaki ağırlıklı görüşlerden birisi; insanların mutlak anlamda inançsız ya da dinsiz olmalarının çok zor olduğu yolundadır. Özellikle çocukluktan itibaren dini bir psiko-sosyal çevrede yaşayan insanlar arasında bu zorluk daha da artmaktadır: "Genellikle insanlarda

en esaslı terbiye din ile başlar. Çocuk genellikle önce din ile terbiye olduğu için dini inançlar dimağda kökleşir…Daha sonraları tamamen dinsiz olduklarını iddia edenlerin bile bir çok işlerinde dinin izleri görülür, o terbiyeden büsbütün ayrılamazlar. Onun için dinin ruh üzerindeki etkisi büyüktür."[22]

Atatürk, yukarıdaki açıdan tahlil edildiğinde, onun dinin psikolojik gerçekliğine kesinlikle inandığı görülmektedir. Ona göre de, psikolojik açıdan dini inanca sahip olmayan herhangi bir insan düşünmek mümkün değildir: "Fakat bence, dinsizim diyen mutlaka dindardır. İnsanın dinsiz olmasının imkanı yoktur…Dinsiz kimse olmaz. Bu genelleme içinde şu din veya bu din demek değildir."[23]

1.3. Atatürk'e Göre Dinin Sosyolojik Gerçekliği

Modern sosyoloji, her toplumda mutlaka bulunmuş ve bulunacak kurumlar olarak altı temel kavram tespit etmiştir. Bunlar aile, eğitim, ekonomi, siyaset, boş zamanlar ve din'dir. Bu ana kurumlar olmaksızın bir sosyal yaşam düşünmek mümkün değildir. Antropologlar temel kurumların bulunmadığı ilkel, çağdaş ya da tarihsel bir toplumu henüz keşfedememişlerdir.[24]

Yukarıdaki tarihsel ve sosyolojik gerçeklik doğrultusunda M. Kemal Atatürk'ün 1930 yılında söylemiş olduğu şu söz çok anlamlıdır: "Din vardır ve lazımdır. Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkan yoktur."[25] Burada açıkça görüldüğü gibi Atatürk, din kurumunu tarihsel bir realite olarak kabul etmektedir. Ayrıca dini, modern toplumun vazgeçilmez unsurlarından birisi olarak algılamaktadır. Üstelik milletlerin tarih sahnesindeki mevcudiyeti ile dine bağlılıkları arasında mutlak bir bağ kurmaktadır. Ona göre dinsiz milletlerin geleceği olamaz.

M. Kemal Atatürk, yukarıdaki yaklaşımlarıyla aynı zamanda Materyalizmin din tezini de kesin bir dille reddetmiş olmaktadır. Mesela Marksizm'e göre din, sınıf mücadelesinin eseri olan bir üst yapı olayıdır. Ezenlerle ezilenlerden ibaret olan cemiyette afyon olarak kullanılan bir unsurdur.[26] "Devlet" kurumu gibi "din" kurumu da mutlaka ortadan kalkmalıdır.[27] Oysa Atatürk'ün din anlayışında dinlerin gelecekte kalkacağına, kalkması gerektiğine dair herhangi bir düşünce yoktur. Çünkü o, milletlerin mevcudiyetleri ile dinin varlığı arasında mutlak bir bağ kurmuştur. Bu sistematiğe göre dinin ortadan kalkması demek aynı zamanda milletin de tarih sahnesinden silinmesi anlamına gelmektedir.

1.4. Allah İnancı Açısından Atatürk

Allah inancı, dini tecrübe içerisinde yer almaktadır. Farklı dini telakkilere göre farklı tanrı anlayışları da gözlenmektedir. Mesela çok tanrılı dinlerde antropomorfizim (Allah'ı insana benzeterek tasavvur etme) inancı görülmektedir.[28] Bununla beraber yapılan araştırmalar sonucu, bütün dinlerde bir yüce Tanrı inancının bulunduğu tespit edilmiştir.[29] Monoteist dinlerde Allah, kainattan farklı, ona ve ondaki varlıklara hiçbir surette benzemeyen aşkın (transcendant) bir kudretin adıdır.[30]

Önceki başlıklar incelendikten sonra, Atatürk'ün dini inancı var mıydı, ateist ya da deist miydi, gibi soruları ortaya atmak son derece anlamsızdır. Hele bunları savunmak mantıki açıdan abestir. Çünkü Atatürk, birçok konuşmasında Allah'ın varlığını ikrar etmiş, aynı zamanda Allah'ın birliğini de

tasdik etmiştir. Atatürk, varlıkları Allah'ın insanlar için yarattığı nimetler olarak görmektedir: "Allah birdir. Şanı büyüktür…",[31] "Allah dünya üzerinde yarattığı bu kadar nimetleri, bu kadar güzellikleri insanlar istifade etsin, mütenaim olsun diye yaratmıştır."[32]

Atatürk'e göre Allah kavramını kavramak kolay bir şey değildir: "Allah mefhumu insan beyninin çok güç kavrayabileceği metafizik bir meseledir."[33] Onun bu yaklaşımını Allah'ın varlığı açısından değil, mahiyeti noktasından değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü yukarıda görüldüğü gibi Atatürk, Allah'ın varlığı ve birliğini açık bir şekilde kabul etmektedir. Allah'ın nasıllığının insanlar tarafından kavranamayacağı konusu, modern din psikolojisi tarafından da ifade edilmektedir: "Allah ya da Kutsal Varlık, duygularla algılanamayan, tabiatüstü, aşkın bir mahiyette olduğuna göre, O'nun insan tecrübesi içerisinde kavranması nasıl mümkün olacaktır… Şüphesiz ki, insanın idrak yapısı Allah'ın mahiyetini kavrayamaz…"[34]

II. Bölüm: Din-Toplum İlişkileriAçısından Atatürk

2.1. Atatürk'ün İstiklal Mücadelesi'nde Din Faktörüne Verdiği Önem

Atatürk İstiklal Mücadelesi'ni yürütürken din faktöründen ustaca ve samimiyetle istifade etmiştir. Nitekim, Atatürk Anadolu'ya geçtiği ilk günlerden itibaren gerçek din adamları da ona destek vermiş, onun düşüncelerini paylaşmış ve onun topluma mal olmasına büyük katkılar sağlamışlardır. Atatürk bir çok konuşmasında bu durumu teşekkürle yad etmiştir. Mesela 24.9.1924'te Amasya'da yaptığı bir konuşmada bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Efendiler, bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman bu şehir halkı da bütün millet gibi vaziyeti hakikiyeyi anlamamışlardı. Fikirlerde teşevvüş vardı. Dimağlar adeta durgun bir halde idi. Ben burada birçok zevatla beraber Kamil Efendi Hazretleriyle de görüştüm… Efendi Hazretlerinin mürşidane vuku bulan vaız ve nasihatından sonra herkes çalışmaya başladı. Bu münasebetle müftü Kamil Efendi Hazretlerini takdirle yad ediyorum. Ve genç Cumhuriyetimiz bu gibi ulema ile iftihar eder."[35]

Atatürk, İstanbul hükümeti tarafından Ankara aleyhine çıkarılan dini fetvalara karşı, bunların geçerli olmadığını anlatan karşı fetvalar almıştır: "Meclis içtima eder etmez Anadolu ulemayı kiramının fetvasını almakla mukabil tedbire geçtik."[36] Daha sonraları bu dini katkılara şöyle teşekkür etmiştir: "Bu noktada bilhassa Anadolu ulemayı kiramının hakiki fetvalarla ifa buyurdukları irşadatı müteşekkirane yadetmeyi bir vazife bilirim. (Alkışlar) "[37]

Atatürk, sadece karşı fetvalarla değil, halkı savaşa motive etme aşamasında da din faktörünün önemine işaret etmiştir: "Umur-u Şeriye Vekaletince bütün mahallerdeki müfti ve kadı ve sair ulemayı kirama umumi tebligatı mahsusa yapılmıştır. Her yerde, camilerde halkı tenvir ve irşat için vaız ve nasihatlar yapılması hakkında talimat verilmişti ve filhakika her tarafta camilerde vaız ve nasıhat edilmiştir.[38] Atatürk, bu dini irşat faaliyetlerinin fonksiyonel önemini de şöyle ifade etmiştir: "Hakikaten bendeniz de düşündüm; bu irşat ve tenvir, propaganda meselesi gayet mühimdir, ordu kadar mühimdir, hatta ordudan daha mühim bir meseledir."[39]

M. Kemal Atatürk, milli ve bağımsız bir devlet olma yolunda İslam dinini bir engel olarak algılamamış, tersine bunu bir avantaj olarak yorumlamıştır. Bu bağlamda 28.12.1919'da Ankara'ya gelişinin ertesi günü Ankara eşrafına yaptığı bir konuşmada, Mondros Mütarekesinin yedinci maddesini; dini açıdan dahi bağımsız olmak zorunluluğu olarak yorumlamıştır: "Yedinci madde; siyaseti hariciye hakkındaki noktai nazarımızı bildirir. Her halde devlet milletimiz dahilen ve haricen bütün manasiyle müstakil kalacaktır. Bize başka bir tarzı idare tatbik edilemez. Bu bapta birçok muhtelif esbabın başında en büyük ve en mühim sebep şudur. Dinen dahi müstakil olmak mecburiyetindeyiz."[40]

İstiklal Mücadelesi'ni yürüten Atatürk ve arkadaşlarının karşılaştığı en önemli problemlerden birisi, farklı unsurların ortak hedefler doğrultusunda yönlendirilmesi olmuştur. Atatürk bu sorunu çözmek için ortak İslam şemsiyesi kavramını ön plana çıkarmıştır. 24.4.1920 tarihinde mecliste yapmış olduğu bir konuşmada bu konuda şunları söylemektedir: "Fakat bu hudut dahilinde tasavvur edilmesin ki anasırı İslamiyeden yalnız bir cins millet vardır. Bu hudut dahilinde Türk vardır, Çerkes vardır ve anasırı sairei İslamiye vardır. İşte bu hudut memzuç bir halde yaşayan, bütün maksatlarını bütün manası ile tevhit etmiş olan kardeş milletlerin hududu millisidir. (Hepsi İslamdır, kardeştir sesleri)"[41]

Bize göre Atatürk'ün İstiklal Mücadelesi'nde takındığı bütün bu tavırları, "taktik icabı yapılmış bir tutum olarak algılamak,"[42] kesinlikle doğru değildir. Böyle bir yaklaşım, Atatürk'ü samimiyet ve doğruluk problemiyle karşı karşıya bırakmaktadır.[43] Zaten bu tür iddialar karşısında Atatürk'ün kendisi şöyle cevap vermektedir: "Milletimizi şimdiye kadar söylediğim sözlerle ve harekatımla aldatmamış olmakla müftehirim."[44] Bununla birlikte Atatürk, geleceğe ait hangi düşüncelerini zamanın şartları gereği söyleyemediğini açıkça ifade etmiştir. Bunlar; Cumhuriyetin ilanı, Saltanat ve Hilafetin ilgası, 1924 Anayasası'nda devlet dininin zikredilmesi[45]gibi, birkaç başlıktan ibarettir. Buradan hareketle İstiklal Mücadelesi'ndeki bütün dini unsurları rol icabı yapılmış davranışlar olarak yorumlamak asla doğru değildir.

2.2. Sosyal Bütünleşmede Din Faktörü ve Atatürk

Atatürk, İstiklal Mücadelesi sonrası; toplumsal birliği, toplumsal motivasyonu sağlarken, dinin bütünleştirici ve motive edici gücünden de yararlanmıştır. Yapmış olduğu birçok konuşmasında din birliği kavramını toplumu bütünleştiren, pekiştiren bir unsur olarak görmüştür. Ona göre "halk" kavramı aynı zamanda "dindaşlığı" da ifade etmektedir: "Arkadaşlar, buraya gelinceye kadar bir çok yerlere uğradım. O yerlerin halkıyla yani kardeşleriniz, dindaşlarınız ve hemdertlerinizle aynı suretle musahabelerde bulundum ve onların da sizin gibi memleketin hal ve atisiyle fevkalade alakadar olduklarını gördüm…",[46] "Aziz vatanımızın diğer kısımlarında bazı seyahatler yapmış ve oralardaki dindaş ve kardeşlerimiz ile temaslarda ve uzun hasbi hallerde bulunmuştum…"[47]

Atatürk, milletçe desteklenecek bir inkılap hareketinin Allah tarafından başarılı kılınacağına inanmaktadır. Fakat bundan sonra ihtiraslar için değil, milli menfaatler için hareket edilmelidir:

“Muhterem Efendiler! Böyle mecmua halinde yapacağımız halas ve inkılap hareketinin de düşmana karşı yaptığımız istiklal hareketi gibi behemehal muvaffakiyetle neticeleneceğine şüphe yoktur… Böyle adımların nasibi de, bittabi Allahın emrettiği, Allahın bu millete mukadder kıldığı zafer ve muvaffakıyat olacaktır.”[48] Atatürk, kadınların toplum hayatında daha aktif görev almasının gereğini vurgularken, yine dini referanslara müracaat etmiştir. Ona göre İslam dini kadınların erkeklerden geri kalmasını asla uygun görmemiştir: “Bizim dinimiz hiçbir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını talep etmemiştir Allahın emrettiği şey, Müslim ve Müslimenin beraber olarak iktisabı ilmü irfan eylemesidir. Kadın ve erkek bu ilmü irfanı aramak ve nerede bulursa oraya gitmek ve onunla mücehhez olmak mecburiyetindedir.”[49]

Atatürk, TBMM'nin elde ettiği bütün başarıların sırrını; İslam dininin emrettiği çalışma metoduna uymuş olmaya bağlamaktadır. Ona göre İslam dini Müslümanların en gelişmiş bir toplum haline gelmelerini emretmektedir: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti en meşru ve en muvafık bir surette teşekkül etmiştir. Dinimizin talep ettiği çalışmak sayesindedir ki, üç buçuk senelik az bir müddet zarfında pek mühim netice elde etmiştir.”, “Bizim dinimiz milletimize hakir, miskin ve zelil olmağı tavsiye etmez. Bilakis Allah da Peygamber de insanların ve milletlerin izzet ve şerefini muhafaza etmelerini emrediyor.”[50]

2.3. Atatürk'e Göre Din Eğitimi

Din kurumunun psikolojik ve sosyal gerçekliğine inanan Atatürk, din eğitimi konusunda önemli yaklaşımlarda bulunmuştur. O, öncelikle din eğitiminin zarureti noktasında kesin bir tavır içerisindedir. İkinci olarak, din eğitiminde “ihtisaslaşma” ve “ehliyet” kavramları üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda, 1.3.1922 tarihli meclis açış konuşmasında şunları söylemektedir: “Binaenaleyh; bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvela mevcut cehli izale etmektir… Alelıtlak umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki malumat vermek ve ameli erbaayı öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir. (Bravo sadaları) Efendiler; bu hedefe vusul, tarihi maarifimizde mukaddes bir merhale teşkil edecektir.”[51] Aynı konuda, 1923 yılındaki bir beyanatında, okullarda din eğitimi verilmesinin zaruretine şöyle işaret etmektedir: “Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz müsaviyiz ve dinimizin ahkamını mütesaviyen öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, diyanetini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir.”[52]

Örgün din eğitiminin gereği ve önemi üzerinde titizlikle duran Atatürk, aynı şekilde yaygın din eğitimi üzerinde de durmuştur. Ona göre camiler, mescitler, kürsüler, minberler halkın ruhani gıdalarını aldığı mukaddes yerlerdir ve daha dinamik hale getirilmelidirler: “Efendiler! Camilerin mukaddes minberleri halkın ruhani ahlaki gıdalarına en ali, en feyyaz membalardır.”[53] Atatürk'e göre buralarda kaliteli ve halkın anlayabileceği bir tarzda eğitim verilmelidir.[54] Bunun için öncelikle hatiplerde şu özellikler bulunmalıdır: “Fakat; buna nazaran hütebayı kiramın haiz olmaları lazım gelen evsafı ilmiye, liyakatı mahsusa ve ahvali aleme vukuf, haizi ehemmiyettir.”,[55] “Hutabayı kiramın ahvali siyasiye, ahvali içtimaiye ve medeniyeyi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış telkinat verilmiş olur.”[56] Atatürk'e göre hutbeler de Türkçe olmalıdır: “Hutbeden maksat

ahalinin tenvir ve irşadıdır, başka şey değildir. Yüz, ikiyüz, hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları cehl ve gaflet içerisinde bırakmak demektir. Hutebanın her halde nasın kullandığı lisanla görüşmesi elzemdir… Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabatı zamana muvafık olmalıdır. Ve olacaktır."[57]

Atatürk'e göre her meselede olduğu gibi, din konusunda da uzman kimseler yetiştirilmeli ve din eğitimi bu çerçevede yapılmalıdır. Bunun için fakülte düzeyinde müesseseler açılmalıdır: "Fakat nasıl ki her hususta ali meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lazım ise, dinimizin hakikati felsefiyesini tetkik, tetebbu ve telkin kudreti ilmiye ve fenniyesine tesahüp edecek güzide ve hakiki ulemayı kiram dahi yetiştirecek müessesatı aliyeye malik olmalıyız."[58] Atatürk'ün 1923 yılında verdiği bu beyanatta dikkati çeken en önemli noktalardan birisi; "telkin kudreti ilmiye" kavramıdır. Yani ona göre, bu müesseseler sadece İslam dininin inceliklerini araştırmakla kalmamalı, ulaşılan neticeleri topluma aktarabilmelidirler. Atatürk'ün bu temel yaklaşımları, 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi olarak tecelli etmiştir: Madde 4: Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamat ve hutebat gibi hidematı diniyenin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir.[59]

Atatürk'ün din eğitimi noktasında son derece önem taşıyan bir öngörüsü de, ihtisas ve ehliyete dayanan yu

karıdaki projenin uygulanmaması durumunda; her türlü din suistimalinin kaçınılmaz olacağıdır. Bu bağlamda 1927 yılında şöyle demiştir: "Beşeriyette, din hakkındaki ihtisas ve vukuf, her türlü hurafelerden tecerrüd ederek, hakiki ulum ve fünun nurlarıyla musaffa ve mükemmel oluncaya kadar, din oyunu aktörlerine her yerde tesadüf olunacaktır."[60]

2.4. Atatürk'e Göre Dinin SiyaseteAlet Edilmesi

İnsanlık tarihi kadar eski olan din ve siyaset ilişkilerinde maalesef birçok suistimallere de rastlanmıştır. Atatürk, bu konuda daha çok dini duyguların siyasi ihtiraslara alet edilmesi kavramı üzerinde durmaktadır. Ona göre İslam tarihinde dinin siyasete alet edildiği ilk olay Sıffin Vak'asıdır. Daha sonraki yıllarda bir çok baskıcı hükümdar, kendi siyasi emellerine ulaşabilmek için dini alet etmekten çekinmemişlerdir: "Vaktaki Muaviye ile Hazreti Ali karşı karşıya geldiler, Sıffin vakasında Muaviye'nin askerleri Kuranı Kerimi mızraklarına diktirler ve Hazreti Ali'nin ordusunda bu suretle tereddüt ve zaaf husule getirdiler. İşte o zaman dine mefsedet, İslam arasına münaferet girdi ve o zaman hak olan Kur'an, haksızlığı kabule vasıta yapıldı…Ondan sonra bütün müstebit hükümdarlar hep dini alet edindiler; ihtiras ve istibdatlarını terviç için hep sınıfı ulemaya müracaat eylediler."[61]

Atatürk'e göre Osmanlı tarihinde de dinin siyasete alet edildiği birçok olay vardır. Bunlardan birisi, Vahdettin'in emriyle Milli Mücadeleyi yürütenler aleyhine çıkarılan fetvalardır. Atatürk'e göre dinin böyle sık sık suistimal edilmesi yüzünden maalesef İslam dini; siyasete, menfaate ve istibdada alet edilir bir hale gelmiştir: "Üç buçuk dört sene evveline kadar, berhayat olan Osmanlı hükümdarları

da aynı şeyleri yapmışlar, aynı hüd'alardan istifade etmişlerdi. Osmanlı tarihinden bu hususta uzun misaller iradına lüzum yok, son Osmanlı hükümdarı Vahdettin'in harekatı gözünüzün önündedir. Onun emriyledir ki, bile bile ölüme götürülen milleti kurtarmak isteyenler asi ilan edildi. Onun emriyle millet ve vatanı kurtarmak için kan döken aziz ordumuzun bagiler sürüsü olduğuna dair fetvalar veren ulema kıyafetli kimseler çıktı…Böyle şerre alet olan insanların yüzündendir ki, dört halifeden sonra din daima vasıtai siyaset, vasıtai menfaat, vasıtai istibdat yapıldı. Bu hal Osmanlı tarihinde böyle idi. Abbasiler, Emeviler zamanında böyle idi."[62]

Atatürk İslamcılık siyasetlerini de aynı çerçevede ele almaktadır. İslamcılık siyasetlerini iktisat ve milli benlik noktalarından da eleştirmektedir. Ona göre bu politikalar yüzünden Türk milleti çok ağır ekonomik yükler altına sokulmuştur. İslamcılık siyasetlerini daha çok dış politika manevraları olarak değerlendiren Atatürk, bunların sosyal realitelere dayanmadığını savunmuştur. Atatürk'e göre, dış politikaların gücü ile içerideki toplumsal yapının gücü arasında uyum olmalıdır. İçerideki toplumsal yapı yeterince güçlü değilse; çok iddialı dış politikalara girişmek ütopyadan başka bir şey değildir.[63] Atatürk, bazı ihtiraslı padişahların Türk milletini kendi şahsi emellerine alet ettiklerine inanmaktadır. Bu yanlış politikalar yüzünden Türk milleti kendisiyle ilgilenememiştir. Dahası, Türklere azınlıklara sağlanan imkanlar kadar imkan sağlanamamış ve millet aşırı iddialı politikalar peşinde heba edilmiştir. Bu da; Türk milletinin milli benliğinin farkına varmasını asırlarca geciktirmiştir.[64] Atatürk bu eleştirilerinden sonra çözüm yolunu da şöyle ifade etmektedir: "Efendiler, asırlardan beri Türkiye'yi idare edenler çok şeyler düşünmüşlerdir; fakat yalnız bir şeyi düşünmemişlerdir: Türkiye'yi. Bu düşüncesizlik yüzünden Türk vatanının, Türk milletinin duçar olduğu zararları ancak bir tarzda telafi edebiliriz: O da artık Türkiye'de Türkiye'den başka bir şey düşünmemek. Ancak bu zihniyetle hareket ederek her türlü selamet ve saadet hedeflerine vasıl olabiliriz."[65]

2.5. Atatürk'e Göre Müslüman Toplumların Geri Kalış Sebepleri

Atatürk, Türk ve İslam dünyasının temel meselelerinden birisi olan geri kalmışlık problemi üzerinde önemle durmuştur. Türk-İslam tarihini psiko-sosyal faktörler açısından çözümleyen Atatürk'e göre Müslüman toplumların geri kalış sebeplerinin belli başlıları şunlardır:

1- Müslüman Olan Bazı Kavimlerin Kötü Adetlerini İslam Dinine Bulaştırması: Atatürk İslam dinine giren bazı milletlerin eski kötü adetlerini Müslümanlık perdesi altında da yaşamaya devam ettiklerini, dolayısıyla bu adetlerin Müslüman toplumları geri bıraktığını söylemektedir: "İtiraf mecburiyetindeyiz ki, bütün İslam aleminin cemiyatı içtimaiyesinde hep yanlış zihniyetler hüküm sürdüğü içindir ki, şarktan garba kadar İslam memleketleri düşmanların ayakları altında çiğnenmiş ve düşmanların zinciri esaretine geçmiştir… Bu yüzden cemiyeti İslamiyeye dahil birtakım kavimler İslam oldukları halde sukuta, sefalete, inhitata maruz kaldılar. Mazilerinin sakim veya batıl itiyadat ve itikadatiyle İslamiyeti teşviş ettikleri ve bu suretle hakikati İslamiyeden uzaklaştıkları için kendilerini düşmanların esiri yaptılar."[66] Atatürk, Türk milletini bu durumdan istisna etmektedir. Çünkü Türk milletinin geçmişinde onu geri bırakacak derecede kötü adetler yoktur. Dahası Türklerin milli ahlak ve

ananelerinin çoğu İslam dinine uygundur. Türklerin geri kalmasına sebep; diğer kavimlerden sosyal temaslar sonucu kapmış oldukları kötü adetlerdir.[67]

2- Müslümanların Gerçek İslamiyeti Yaşmaması: Atatürk'e göre yukarıdaki durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak, dünya üzerindeki Müslümanlar gerçek İslamiyeti yaşamamaktadır. Bu ise, Müslüman toplumların geri kalışlarındaki en önemli sebeplerden birisidir: "Ehli İslamın duçar olduğu zulüm ve sefaletin elbette bir çok müsebbipleri vardır. Alemi İslam hakikati diniye dairesinde Allah'ın emrini yapmış olsalardı, bu akibetlere maruz kalmazdı."[68]

3- Osmanlılar ve Eski Türklerde Milli Hakimiyeti'nin Olmaması: Milli hakimiyet kavramına odaklanan Atatürk, daha çok duygusal ve idealist bir yaklaşımla; Osmanlı'dan itibaren bütün Türk tarihini eleştirmiştir: "Yalnız beş altı yüz sene değil, bütün Türk tarihini karıştırdığımız her zamanda memleketi harabiye sevkeden ve milleti, hiçbir zaman kendi saadetiyle iştigale müsaade etmeyen serseri bir idare idi ve o idare tesis ettiği devletleri tarihe tevdi etmek mecburiyet ve mahkumiyetinde kalmıştır."[69]

4- Hıristiyan-Müslüman Düşmanlığı: Atatürk'e göre Türk-İslam dünyasının geri kalış sebeplerinden birisi de; Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki düşmanlık ve savaşlardır. Bu durumun psiko-sosyal sonuçlarından birisi, İslam dünyasının Batıdaki gelişmeleri nefret ve küçümsemeyle karşılaması olmuştur: "Yine biliyorsunuz ki, İslam alemine dahil cem'iyat ile alemi Hıristiyaniyet kitleleri arasında birbirini gayri kabili af gören bir husumet mevcuttur… Bu husumetin neticesidir ki, İslam alemi garbın her asır bir şekil ve rengi nevin alan terakkiyatından uzak kalmıştı…İşte silahla bu iştigali daimi, hissi husumetle garbin teceddüdatına ademi iltifat, inhi tatımızın esbab ve avamilinden diğer mühim bir sebebini teşkil eder."[70]

5- Aydın-Halk Bütünleşmesinin Sağlanamaması: Atatürk, geri kalmışlığın sebepleri arasında Müslüman toplumlarda aydın-halk uyuşmazlığını da göstermektedir. Ona göre en önemli sebep de budur. Gelişmemiş ülkelerde halkın eğilimleri ile aydınların eğilimleri arasında bir zıddiyet vardır. Aydınlar halkı kendi hedeflerine doğru ikna edemeyince, şiddet ve zorbalığa teşebbüs etmektedirler. Atatürk'e göre bu tutum kesinlikle yanlış ve neticesizdir.[71]

Atatürk'e göre aydın-halk çelişkilerinin ortadan kalkması için; aydınların çözümlerinin halkın ruhundan doğması gerekmektedir. Halbuki Müslüman ülkelerde aydınlar kendi toplum ve kültürel değerlerine yabancıdır: "Arkadaşlar, bunda muvaffak olmak için münevver sınıfla halkın zihniyet ve hedefi arasında tabii bir intibak olmak lazımdır. Yani sınıfı münevverin halka telkin edeceği mefküreler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı. Halbuki bizde böyle mi olmuştur? O münevverlerin telkinleri milletimizin umku ruhundan alınmış mefküreler midir? Şüphesiz hayır,… Münevverlerimiz belki bütün cihanı, bütün diğer milletleri tanır, lakin kendimizi bilmeyiz."[72]

Atatürk, aydınların diğer milletler için geçerli olan reçeteleri olduğu gibi aktarmalarını şiddetle eleştirmektedir. Çünkü ona göre bir millet için geçerli olan kurtuluş reçetesi, diğer bir millet için helak

sebebi olabilir. O halde, Atatürk'e göre yapılması gereken şey; diğer milletlerin ilim ve tecrübelerinden yararlanmak kaydıyla kendi özgün modellerimizin geliştirilmesidir: "Münevverlerimiz milletimi en mes'ut millet yapayım der. Başka milletler nasıl olmuşsa onu da aynen öyle yapalım der. Lakin düşünmeliyiz ki, böyle bir nazariye hiçbir devirde muvaffak olmuş değildir. Bir millet için saadet olan bir şey diğer millet için felaket olabilir. Aynı sebep ve şerait birini mes'ut ettiği halde diğerini bedbaht edebilir. Onun için bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü ilminden, keşfiyatından, terakkiyatından istifade edelim, lakin unutmayalım ki, asıl temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz."[73]

2.6. Atatürk'ün İslamiyet'e Bakışı ve İslamiyet'i Savunması

Atatürk kendisini İslam dinine mensup olarak görmüştür. Dahası İslam dinine hizmet etmek arzusuzu içerisinde olmuştur. Atatürk İstiklal Mücadelesi'ne başlarken çok önemli iki kavrama hizmet etmek arzusu içinde olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; din ve millet kavramlarıdır: "İşte bu sırada idi ki, Anadolu'ya mülki ve askeri hususatla muvazzaf olmak üzere ordu müfettişliğine tayin edildim. Bu teveccühü din ve millete hizmet etmek için en büyük bir mazhariyeti ilahiye addeyledim."[74]

Atatürk, değişik zamanlarda bazı yönetici seçkinler arasında gündeme getirilen; İslamiyetin gelişmeye engel olduğu, bundan dolayı terk edilmesinin gerektiği,[75] yolundaki görüşlere kesinlikle katılmamıştır. Bu çerçevede yapılan tartışmaların birisinde hazır bulunan Kazım Karabekir'e göre, bunların altında Lozan görüşmelerinin büyük etkisi vardır. K. Karabekir'e göre bu tartışmaları dinleyen Atatürk, İslamiyeti engel gibi görenlerin görüşlerini kesinlikle benimsememiştir.[76]

Atatürk'ün bu dönemde yapmış olduğu açıklamalara bakıldığında onun yerli ve yabancı İslam karşıtlarına karşı; İslam dinini savunduğu gayet net bir şekilde görülmektedir. Mesela 1923 yılında, İslam dinini akıl ve bilime ters görenlere karşı şöyle demiştir: "Bizim dinimiz en makul ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır.",[77] "Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın, tetabuk ettiği bir din olmasaydı ekmel (en güzel) olmazdı, ahir (son) din olmazdı"[78] Atatürk, cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 günü bir Fransız gazetecisine verdiği demeçte,[79] İslamiyet aleyhinde fikirler ortaya atan yerli ve yabancılara karşı kesin cevabını bir kez daha tekrarlamıştır: "Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif, terakkiye mani hiçbir şey ihtiva etmiyor…"[80] Atatürk, Türk milletini dininden uzaklaştırmaya çalışanlara şöyle meydan okumuş ve son noktayı koymuştur: "Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz!"[81]

2.7. Dini Makyevalizm, Lutherizm ve Atatürk

Niccolo Machiavelli (1469-1527), ulusal birliğin sağlanması yolunda Prens'de bulunmasını istediği özelliklerden birisi de dindarlıktır. Ona göre Prens, öyle olsun ya da olmasın, "şefkatli, sözüne sadık, samimi ve sofu görülmelidir… Prens için bu son özelliğe göre görünmekten daha değerli hiçbir şey yoktur."[82] Çünkü Machiavelli'ye göre, "din Prensle yurttaşlar arasındaki en kuvvetli bağdır. Prens'de din duygusunun yokluğu, itaat etmemek için ileri sürülebilecek en haklı, en doğru görünen bahanedir."[83] Machiavelli'nin din karşısındaki bu tutumu, sırf siyasi amaçlar taşımaktadır. Kısacası o, siyasi maslahatlar uğruna dini kullanmayı önermektedir.

Atatürk'ün dinle olan münasebeti, dini Makyevalizm açısından tahlil edildiğinde; onun Makyevalist olmadığı açıkça görülmektedir. Hatta onun, Makyevalizm ile taban tabana zıt olduğu bile söylenebilir. Çünkü Atatürk, dine riyakar bir tarzda bakmamıştır. Ayrıca kendisini sofu gösterme çabasına da girmemiştir. Bu bağlamda Ş. Süreyya Aydemir, onun yapmadığı ibadetleri yapar görünme riyakarlığına hiçbir zaman düşmediği,[84] tespitinde bulunmaktadır. Hatta Atatürk, kendisinin içki içtiğini halktan gizlemeye çalışan yakın çevresine karşı çıkmış ve milletin kendisini olduğu gibi görmesi gerektiğini savunmuştur. Atatürk'ün dini Makyevalizm ile ters düştüğüne dair en önemli bir gösterge de, onun; siyasi gayeler için dinin kullanılmasına olan karşıtlığıdır. O, bir çok konuşmasında dinin siyasete alet edilmesine karşı çıkmıştır. Bu çerçevede 1 Mart 1924 tarihli meclis konuşmasında şöyle demiştir: "Bunun gibi intisap ile mutmain ve mesut bulunduğumuz diyaneti İslamiyeyi asırlardan beri müteamel (yapıldığı) veçhile bir vasıtai siyaset mevkiinden tenziye (temizlemek) ve ila etmek (yüceltmek) elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz. [Bravo sesleri, alkışlar] Mukaddes ve lahuti (ilahi) olan itikadat ve vicdaniyatımızı muğlak (karışık) mütelevvin (kararsız) olan ve her türlü menfaat ve ihtirasata (hırslara) sahneyi tecelliyat olan (sahnelik yapan) siyasettin (dış siyasetler) ve siyasetin (iç politikanın) bütün uzviyatından bir an evvel ve katiyyen tahlis etmek (kurtarmak) milletin dünyevi ve uhrevi saadetinin emrettiği bir zarurettir. [Alkışlar] Ancak, bu surette diyaneti İslamiyenin mealiyatı (yüksek değerleri) tecelli eder. (ortaya çıkar) [Çok doğru, öyledir sesleri]"[85] Burada da açıkça görüldüğü gibi, Atatürk'e göre dinin siyasi arenanın dışına çekilmesi, hiçbir zaman din karşıtlığı anlamına gelmemektedir. Aksine, bu tutum milletin dünya ve ahiret saadeti için yapılması gereken bir zarurettir. Dahası, Türk milletinin mensup olmakla bahtiyarlık duyduğu; İslam dininin yüce güzelliklerinin ortaya çıkabilmesi de, buna bağlıdır.

Martin Luther (1483-1546) dinde reform hareketinin, yani Protestanlık hareketinin başlatıcısıdır. Bir din adamı olan Luther, aslında Katolik kilisesinin tam bir din ticareti yapan kurum haline gelmesine tepki göstermiştir. Luther'in Hristiyanlık düşüncesine getirdiği en reformcu görüş; insanların arada bir vasıta olmaksızın Tanrı ile münasebete geçebileceğinin mümkün olduğudur. Böyle bir yaklaşım otomatik olarak kilise teşkilatını gereksiz kılıyor ya da önemsizleştiriyordu.[86] Bazı yerli ve yabancı araştırmacılar Atatürk ile Luther arasında mukayese yapmışlardır. Hatta onu Luther gibi, bir din reformcusu olarak takdim edenler bile olmuştur.

Luterizm açısından Atatürk tahlil edildiğinde, arada çok büyük farkların olduğu ve Atatürk'ü bir din reformcusu olarak takdim etmenin imkansızlığı açıkça görülmektedir. Çünkü, Luther, bir din

adamıdır ve Katolik kilisesi karşısında yeni bir mezhep yorumunun gelişmesine öncülük etmiştir. Oysa İslam dininin yapısı gereği, Müslüman toplumlarda kul ile Allah arasına giren kilise teşkilatı ve ruhban sınıfı yoktur. Bundan dolayı onlara tepki anlamı taşıyan bir reformasyonun olması da mümkün değildir. Atatürk bu gerçeği, en basit bir dini bilgi olarak şöyle ifade etmektedir: "Her şeyden evvel şunu en iptidai bir hakikati diniye olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir sınıfı mahsus yoktur. Ruhbaniyeti reddeden bu din inhisası kabul etmez."[87] Şüphesiz Atatürk'ün din anlayışı çerçevesinde bir takım yeni düzenlemeler yapılmıştır. Mesela Saltanat ve Hilafetin kaldırılmış, Şer'iye ve Evkaf Vekaleti sona erdirilmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Bütün bu düzenlemeler dinin özüne ait değil, dinin siyasetten ayrılmasına yönelik düzenlemelerdir.

Buna rağmen, acaba dinin özü üzerinde de bir takım düzenlemelere teşebbüs edilmiş midir? Eldeki belgeler yorumlandığında, 1923'lerden sonra yavaş yavaş, 1925'ten sonra ise tamamen etkinliklerini arttıran bazı yönetici seçkinlerin etkisiyle; birtakım teşebbüslere girişildiği anlaşılmaktadır. 1923'lerde İslamiyet'ten vazgeçme teşebbüslerinden bir netice alamayan bu seçkinler, 1925 sonrası dinde reform paketini uygulamaya çalışmışlardır. Çünkü bu seçkinler halkın desteğini alamamalarının sorumlusu olarak, dini görmüşlerdir. Kemal Karpat, Lütfi Levonian'dan naklen bu seçkinlerin din anlayışını şöyle tespit etmektedir: "Temelde Materyalist bir hayat görüşü, tamamen sahte bir din anlayışı var. İslamiyet Arap karakteri taşıdığından İslamiyete baş kaldırmış bulunuyorlar… Din ile bilimin, inanç ile bilginin uyuşamayacaklarına, bunların birbirine karşı şeyler olduklarına inandıkları, dini bilgilere ve kitaplara güvenmedikleri için dini reddediyorlar. Dini, ilkel kafalı insanlara has bir şey sayıyorlar."[88]

Dinde reform yapmaya çalışan bu seçkinler, Atatürk'ü Luther olmaya teşvik etmişlerdir. Ş. Süreyya Aydemir olayı şöyle anlatmaktadır: "Böylece, bir taraftan din tarihi incelemeleri, diğer taraftan halktan gelen veya halka doğru çeşitli etkiler, bundan başka hükümetin kaygıları, endişeleri arasında Gazi bir süre ve sanıyorum ki, oldukça çetin ruh çatışmaları geçirdi…Türkiye'de bir din ıslahatçısı için yapılabilecek belki çok şeyler vardı… Ama Gazi, bütün bunlara rağmen ve her halde bin bir türlü iç hesaplaşmadan sonra: "Ben Luther olmayacağım!" dedi ve işi olduğu yerde bıraktı."[89]

Sonuç

Psiko-sosyal faktörler açısından Atatürk'ün din karşısındaki tutumu tahlil edildiğinde, onun çocukluktan itibaren birçok dini tecrübe yaşadığı, dini tutumlar sergilediği, Allah'a dua ve niyazda bulunduğu görülmektedir. Atatürk, dinin psikolojik ve sosyolojik gerçekliğini kabul etmektedir. Atatürk, Allah'ın varlık ve birliğini de açıkça ikrar etmektedir.

Atatürk, İstiklal Mücadelesi'nde din faktöründen samimiyetle istifade etmiştir. Savaş sonrası sosyal bütünleşme ve motivasyonda da din faktörüne müracaat etmiştir. Yapmış olduğu bir çok konuşmada dinden kaynaklanan katkılara teşekkürlerini ifade etmiştir.

Atatürk, din eğitiminin zaruretine inanmaktadır. Bu eğitim hem örgün hem de yaygın olarak yapılmalıdır. Fakat din eğitimi mutlaka ihtisas sahibi kimseler tarafından yapılmalıdır. Atatürk'e göre din eğitiminin gayri resmi unsurlara bırakılması durumunda; din suistimalinin oluşması kaçınılmazdır.

Atatürk, çok eski zamanlardan beri dinin siyasi gayeler uğruna suistimal edildiğine inanmaktadır. Bundan kurtuluşun tek yolu, din ile siyasetin ayrılmasıdır. Bu kesinlikle dinsizlik anlamına gelmemektedir. Tersine bu durum, dinin saflaşmasına hizmet edecektir.

Atatürk, bütün Müslüman toplumları düşünmüş, onların hangi sebeplerden dolayı geri kaldıklarını tespit etmiş ve bundan kurtuluş yollarını göstermiştir. Atatürk'ün bu orijinal tespitleri, geçerliliğini korumaya hala devam etmektedir.

Atatürk, İslamiyet'e yürekten bağlıdır. Ona göre İslam en son ve en güzel dindir. Gelişmeye kesinlikle engel değildir. Müslüman toplumlar gerçek İslam'ı yaşamadıkları için geri kalmışlardır. Atatürk'e göre Türk milleti dilini ve dinini asla kaybetmemelidir.

Atatürk, dini siyasi gayeler uğruna kullanmış bir Makayevalist değildir. O, dinin hurafelerden temizlenip, toplum için daha faydalı bir hale getirilmesinin önemine kesinlikle inanmaktadır. Bununla birlikte o, bir din reformcusu vaziyetine de girmemiştir. Ona göre İslamiyette Lutervari bir reform hareketine gerek yoktur.

1 Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yay., İstanbul, 1998, s. 213.

2 Bkz. Hayati Hökelekli, Din Psikolojisi, T. D. V. Yay., Ankara, 1993, s. 131.

3 A.g.e., s. 263.

4 Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, Tek Adam, C. III., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 491.

5 A.g.e., s. 491.

6 Şerafettin Dönmez, Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı, Ayışığı Yay. İstanbul 1998, s. 153, 154.

7 Hüseyin Peker, Din Psikolojisi, Sönmez Matbaası, Samsun, 1993, s. 88.

8 A.g.e., s. 95.

9 İhsan Pekel, Atatürk'ü Anlamak ve Anmak, Kültür B. Yay., Ankara, 1998, s. 29.

10 Bkz. a.g.e., s. 29.

11 Hökelekli, a.g.e., s. 211.

12 A.g.e., s. 213.

13 Atatürkçülük, C. I, Haz. Genel Kurmay Baş., M. E. B. Yay. İstanbul, 1997, s. 464, 465.

14 Nutuk, C. I, M. E. B. Yay., İstanbul, 1996, s. 417.

15 A.g.e., s. 419, 420.

16 Bkz. a.g.e., s. 431, 432.

17 Kazım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlardaki Konuşmaları, C. I, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1992, s. 870.

18 A.g.e., s. 871.

19 A.g.e., s. 764.

20 Öztürk, C. II., a.g.e., s. 1012.

21 Yümni Sezen, Sosyoloji Açısından Din, İFAV Yay., İstanbul, 1988, s. 12.

22 Peker, a.g.e., s. 152.

23 Sadi Borak, Atatürk'ün Resmi Yay. Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleyişleri, Kaynak Yay. İst. 1997, s. 216.

24 Joseph Fichter, Sosyoloji Nedir?, Çev. Nilgün Çelebi, Attila Kitabevi, Ankara 1994, s. 123, 124.

25 Atatürkçülük I, a.g.e., s. 452.

26 Bkz. Yümni Sezen, Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi, Veli Yay., İstanbul 1984, s. 365.

27 Bkz. İlhan F. Akın, Devlet Doktrinleri, Samim Güniz Basımevi, İstanbul 1962, s. 205-207, 240.

28 Bkz. Peker, a.g.e., s. 53.

29 Bkz. Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yay. Ankara, 1993, s. 430.

30 Bkz. Peker, a.g.e., s. 53.

31 Atatürkçülük I, a.g.e., s. 454.

32 A.g.e., s. 454.

33 Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Edebiyat Yay., Ankara, trs., s. 206.

34 Hökelekli, a.g.e., s. 142.

35 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989 s. 208, 209.

36 A.g.e., s. 442.

37 Öztürk, C. I., a.g.e., s. 501.

38 A.g.e., s. 312.

39 A.g.e., s. 317.

40 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 13.

41 Öztürk, C. I. a.g.e., s. 30.

42 Bkz. Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Yay., Ankara 1997, s. 114.

43 Bkz. Ahmet Gürtaş, Atatürk ve Din Eğitimi, Diyanet İş. Baş. Yay., Ankara 1981, s. 158.

44 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 74.

45 Bkz. Nutuk, C. II, a.g.e., s. 718.

46 A.g.e., s. 103.

47 A.g.e., s. 119.

48 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 159, 160.

49 A.g.e., s. 90.

50 A.g.e., s. 96.

51 Öztürk, C. II, a.g.e., s. 742, 743.

52 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 94.

53 Öztürk, C. II, a.g.e., s. 745.

54 Bkz. a.g.e., s. 745.

55 A.g.e., s. 745.

56 Atatürkçülük, I, a.g.e., s. 458.

57 A.g.e., s. 458.

58 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 94.

59 T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre II, c. 7, TBMM Matbaası, Ankara, 1968, s. 26.

60 Atatürkçülük, I, a.g.e., s. 458.

61 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 149.

62 A.g.e., s. 149, 150.

63 Bkz. a.g.e., s. 104-106.

64 A.g.e., s. 104-106.

65 A.g.e., s. 186.

66 A.g.e., s. 142, 143.

67 Bkz. a.g.e., s. 143.

68 A.g.e., s. 95, 96.

69 A.g.e., s. 84.

70 A.g.e., s. 143, 144.

71 Bkz. a.g.e., s. 144.

72 A.g.e., s. 144.

73 A.g.e., s. 145.

74 Öztürk, C. I, a.g.e., s. 6.

75 Bkz. Bülent İşmen, “Müslüman mı kalalım, Hıristiyan mı olalım?”, Nokta, 12-18 Mart 1995, s. 27.

76 Bkz. Uğur Mumcu, Kazım Karabekir Anlatıyor, Tekin Yay., İstanbul, 1993, s. 95-99.

77 Atatürkçülük, I, a.g.e., s. 454.

78 A.g.e., s. 454.

79 Bkz. Gürbüz D. Tüfekçi, Atatürk'ün Düşünce Yapısı, Aydın Mat., Ankara, 1981, s. 135.

80 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, Türk İnkılap Tar. Ens. Yay., Ankara, 1961, s. 70.

81 Atatürkçülük, C. I, a.g.e., s. 456.

82 David Held, James Anderson, States ant Societies, Basil Blackwell Ltd, Oxford, 1986, s. 67.

83 Alaeddin Şenel, Siyasal Düşünceler Tarihi, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1996, s. 306.

84 Bkz. Aydemir, C. III, a.g.e., s. 492.

85 Öztürk, C. II, a.g.e., s. 1019.

86 Bkz. Şenel, a.g.e., s. 294.

87 Atatürkçülük, I, a.g.e., s. 462.

88 Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul Mat., İstanbul, 1967, s. 55.

89 Aydemir, III, a.g.e., s. 495, 496.

AKIN, F. İlhan, Devlet Doktrinleri, Samim Güniz Basımevi, İstanbul 1962.

ATATÜRKÇÜLÜK, I, Haz. Genel Kurmay Baş., MEB Yay. İstanbul 1997.

AYDEMİR, Ş. Süreyya, Tek Adam III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

BORAK, Sadi, Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç Yazışma ve Söyleyişleri. Kaynak Yay. İstanbul, 1997.

DÖNMEZ, Şerafettin, Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı, Ayışığı Yay., İstanbul 1998.

FİCHTER, Joseph, Sosyoloji Nedir?, Çev. Nilgün Çelebi, Attila Kitabevi, Ankara 1994.

GÜNAY, Ünver, Din Sosyolojisi, İnsan Yay., İstanbul, 1998.

GÜRTAŞ, Ahmet, Atatürk ve Din Eğitimi, Diyanet İş. Baş. Yay., Ankara 1981.

HELD, David, ANDERSON, James, States and Societies, Basil Blackwell, Oxford, 1986.

HÖKELEKLİ, Hayati, Din Psikolojisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993.

İŞMEN, Bülent, "Müslüman mı kalalım, Hıristiyan mı olalım?", Nokta 12-18 Mart 1995.

KARPAT, H. Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul Mat., İstanbul, 1967.

KOCATÜRK, Utkan, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Edebiyat Yay., Ankara, trs.

MUMCU, Uğur, Kazım Karabekir Anlatıyor, Tekin Yay., İstanbul, 1993.

Nutuk, I, II, III, M. E. B. Yay., İstanbul 1996.

ÖZTÜRK, Kazım, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlardaki Konuşmaları, I, II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

PARLA, Taha, Türkiye'de Anayasalar, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İletişim Yay., trs.

PEKEL, İhsan, Atatürk'ü Anlamak ve Anmak, Kültür B. Yay, Ankara, 1998.

PEKER, Hüseyin, Din Psikolojisi, Sönmez Matbaası, Samsun, 1993.

SEZEN, Yümni, Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi, Veli Yay., İstanbul 1984.

, Sosyoloji Açısından Din, İFAV. Yay. İstanbul, 1988.

ŞENEL, Alaeddin, Siyasal Düşünceler Tarihi, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1996.

TİMUR, Taner, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Yay., Ankara 1997.

TÜFEKÇİ, D. Gürbüz, Atatürk'ün Düşünce Yapısı, Aydın Mat., Ankara, 1981.

TÜMER, Günay, KÜÇÜK, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ankara 1993.

T. B. M. M. Zabıt Cridesi, Devre II, C. 7, TBMM Matbaası, Ankara, 1968.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, II, III, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank., 1989.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, III, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay. Ank., 1959, 1961.

B. Atatürk Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri

Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası / Yrd. Doç. Dr. Saime Yüceer [s.534-545]

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Milli Mücadele Dönemi, aynı zamanda Türk siyasi hayatında yeniden yapılanma sürecinin de başlangıcı oldu. 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla "Hakimiyet Kayıtsız Şartsız Milletindir." ilkesi uygulama alanı buldu. Bu ilke, 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda yer alarak anayasa hükmü oldu.

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra Büyük Millet Meclisi'ndeki nispî birlik hali bozularak meclis muhafazakârlar ve yenilikçiler olmak üzere ikiye ayrıldı. Olay hukuk alanına da yansıdı ve 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu yanında 1876 Kanunu Esasi de yürürlükte kaldı.[1]

Millî Mücadele'nin kazanılmasının hemen akabinde, toplumu yeniden yapılandıran devrimlere başlanıldı. 1/2 Kasım 1922'de Saltanat kaldırıldı. Bunu 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı izledi. 3 Mart 1924'te ise, Halifelik kaldırıldı.[2]

Doğal olarak Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan itibaren siyasi alanda cereyan eden hızlı değişimler, tepkileri de beraberinde getirdi ve muhalefet hiç eksik olmadı. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi'nde Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu, Halk Zümresi, Islahat Grubu adları altında ortaya çıktı.[3]

Ancak bunlar bağımsız bir siyasi parti olarak teşkilatlanamadığından çok partili hayata geçilemedi. Cumhuriyet Dönemi'nde ilk defa çok partili hayata geçiş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla gerçekleşecekti.

1. Siyasi Durum ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nınKuruluşu

1921-1924 yılları arasında süren köklü ve hızlı değişimler, kaçınılmaz olarak kırgınlıklara ve tepkilere yol açmakta gecikmedi. Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'nin ilk evrelerinde büyük desteklerini gördüğü ve yakın işbirliği içinde olduğu arkadaşlarıyla arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar günden güne artmaktaydı. O bu durumu, "… Milli Mücadele'ye beraber başlayan yolculardan bazıları, milli hayatın bugünkü cumhuriyete kanunlarına kadar gelen tekâmülatında, kendi fikriyat ve ruhiyatının ihatası hududu bittikçe bana mukavemet ve muhalefete geçmişlerdi…"[4] şeklinde dile getirmekteydi.

Karşı taraf ise olayı başka bir açıdan değerlendirmekteydi. Anadolu'ya Mustafa Kemal'le ya da daha önce gitmiş olan Kazım Karabekir, Ali Fuat, ve Refet Paşalar ile Eski Başbakan Rauf Bey'le Eski Bakan Dr. Adnan Bey, milli harekete daha geç katılanlar tarafından git gide geriye itildikleri düşüncesine kapıldılar. Milli Mücadele'ye sonradan katılıp şimdi ön plana çıkan grupta ise İsmet (İnönü), Kılıç Ali, Recep (Peker), Ali (Çetinkaya), Yunus Nadi (Abalıoğlu) gibi isimler yer almaktaydı.

Birinciler, Ankara'da kendilerine karşı haksız yere cephe alındığı kanısındaydılar ve temel siyasi kararlarda kendi fikirlerinin alınmadığından şikayetçiydiler. Dahası bu grup, başta İsmet Paşa olmak üzere Mustafa Kemal'in etrafını çevreleyen genç ateşli ve itiraz sahibi yeni elemanların kendilerini bertaraf etmek istediklerini, Gazi'nin ise ilgisiz davrandığını, asıl şöhretleri kenara iterek diktatörlüğe yöneleceği düşüncesini paylaşıyordu.[5]

Mustafa Kemal Paşa'ya karşı duydukları bu endişe kuracakları partinin beyannamesinde, "Fırkamız tahakkümlerin şiddetle aleyhtarı olduğu için kendi iç işlerinde de buna imkân ve cevaz vermeyerek ne ferdin, ne de birkaç kişinin tahakküm suretiyle oligarşi ile meramlarını icra ve infaz etmelerini kabul etmeyeceğiz. Her hüküm ve kararı salâhiyetli heyetlerin çoğunluk reyine istinad ettireceğiz."[6] denilerek net bir şekilde dile getirilecekti.

Diğer taraftan Büyük Millet Meclisi'nin İkinci Dönemi'nin ilk toplantı yılı boyunca hükümete karşı sürekli bir muhalefet oluştu. Ancak bu muhalefet Halk Fırkası safları içinde sürdürülmekteydi.[7] Söz konusu muhalefet 1924 Anayasası'nın müzakerelerinde izlendiği gibi zaman zaman hükümeti destekleyen gruba ağır basmaktaydı. Bu nedenledir ki, ikinci bir partinin kurulacağı yolundaki söylentiler çok önceden başlamıştı.[8]

Sonunda 6 Ekim tarihli bir gazetede Rauf (Orbay) ve İsmail Canbolat Beylerle Refet (Bele) Paşa'nın çevresinde yeni bir partinin kurulacağı haberi çıktı.[9] Bunun üzerine İstanbul basını muhalif parti kurulması düşüncesini destekleyen yayımlara başladı. 11 Ekim 1924 günlü Vatan Gazetesi'nde, "Halk Fırkası'nın kendine fırka adını vererek en önemli meseleleri gizlice görüşmesi, muhaliflerin ve bağımsızların görüşünü her işte hiçe sayması yanlış bir gidiştir."[10] denilerek muhalefete destek veriliyordu.

Muhalefeti endişelendiren olaylar da yok değildi. İç İşleri Bakanı Recep (Peker) Bey, çok sert önlemler alma peşindeydi. Bu tür önlemler ise, Mustafa Kemal'in kişisel iktidar peşinde olmasından korkan, eski yakın arkadaşlarının endişelerini arttırıyordu. Doktor Adnan Bey ve Rauf Bey'in; Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet gibi komutanlarla görüşmeleri ve İstanbul'daki diğer gelişmeler Mustafa Kemal'e "kendisine karşı askeri bir komplonun hazırlanmakta olduğu" şeklinde aktarılıyordu. Böyle bir şey söz konusu olmamasına rağmen bir yazarın dediği gibi "… bu tür dedikodular, kader birliğinin uzun deneyimlerle doğurmuş olduğu derin dostlukları içten kemiriyordu".[11]

Bu kuşkucu ortamda 26 Ekim 1924'te Kazım Karabekir 1. Ordu Müfettişliği'nden istifa etti. İstifa dilekçesinde, gerek teftişler neticesinde verdiği raporların gerek ordunun kuvvetlenmesi yolunda

sunduğu layihaların itibara alınmadığından yakınarak teessür ve ümitsizliğinin olağanüstü derecelere vardığını belirtiyor ve bu durumda üzerine düşen vicdan vazifesini ancak mebusluk sıfatıyla yapabileceğine olan inancını bildiriyordu.[12]

Karabekir anılarında ise, konuyla ilgili olarak Mustafa Kemal'in Musul'u savaşla almak istediğini dile getirerek, "Harp felaketinin önüne ancak Büyük Millet Meclisi'nde bir blok halinde görünebilirsek durabilirdik. Esasen Cumhuriyet'in kökleşmesi için icabında bir parti halinde çıkmaya da karar vermiş bulunuyorduk"[13] demektedir.

Ancak nereden bakılırsa bakılsın Musul sorununun çözümünde bunalımlı bir aşamaya girilen bu günlerde 1919-1923 Dönemi'nde İngiltere'nin Türklere karşı politikalarını geçersiz kılmayı başaran komutanlar arasındaki bu uyumsuzluk uluslararası plâtformda Türkiye'yi zayıf bir konuma düşürdüğü de bir gerçekti.

Karabekir'in istifasını 30 Ekim'de Ali Fuat (Cebesoy) 2. Ordu Müfettişliğinden istifası izledi. Ali Fuat Ankara'ya geldiğinde Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeyi çok istemesine rağmen, görüşme gerçekleşemedi. Mustafa Kemal de o gece Ali Fuat'ı aratmış ama bulduramamıştı. Bu konuda Ali Fuat, "… Gazi'nin, beni 30 Ekim gecesi arattırıp da bulduramaması muhakkak etrafındakilerden bazı kimselerin suiniyetinden başka bir şeye hamlolunamazdı. Çünkü bütün geceyi herkesin malumu olduğu üzere Kâtibi Umumi Saffet Bey'in evinde geçirmiş olan bir kimsenin, o tarihlerde buldurulamaması en az suiniyetten başka bir şeyle tefsir edilemezdi." demektedir.[14]

Bu istifaları, Mustafa Kemal Paşa meclis içinde ve dışındaki muhalefet hareketiyle ayarlanmış bir askeri komplo şeklinde değerlendirerek harekete geçti.[15] O, 3 . Ordu Müfettişi ile milletvekili komutanlara bir şifreli telgraf çekerek kendilerini milletvekilliğinden istifa etmeye davet etti. Genelkurmay Başkanı da çağırılanlar arasındaydı. 3. Ordu Müfettişi Cevat Çobanlı ve 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar dışındakiler Mustafa Kemal'in çağrısına olumlu cevap verdiler. Çağrıya uymayanların görevlerine ise, derhal son verildi.[16]

Olayların böyle bir seyir izlemesi askerlerin siyasetten uzak tutulması yolunu da açmış oldu. Parti kapatıldıktan sonra muvazzaf subayların milletvekili olmaları yasaklandı. Böylece demokrasinin kaçınılmaz gereklerinden biri olan sivil kadronun siyasete hakim olma süreci de başlamış oldu. Bu gelişmeler olurken, diğer taraftan İsmet Paşa Hükümeti, Meclis'in 8 Kasım tarihli oturumunda 19 muhalif, 1 çekimser oya karşı 147 oyla güvenoyu alıyordu.[17] Bunu takip eden günlerde Meclis'teki belirsizlik de ortadan kalkmaya başlamıştı.

14 Kasım tarihli Hakimiyeti Milliye'de, "İş Başına" başlığıyla çıkan yazıda: "Meclisteki bulanıklık ve bunalım geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, halkın egemenliği temeline dayanan bir yönetimdir. Bu nedenle, mecliste birden çok parti bulunmamasını istememek, muhalefete ve denetime karşı çıkmak kimsenin hatırından geçmez. Belli temellere dayanan devrim ilkelerine bağlı, meşrû bir denetim yolu izleyecek yeni bir partinin kurulması bizim için kuşku konusu olmaktan çok uzaktır. Şimdi tam bir

aydınlığa kavuşulmuştur. Artık gözlerimizi ve güçlerimizi dedikodu alanından iş alanına çevirmek görevini taşıyoruz."[18] denilmekteydi.

Diğer taraftan kuruluş günlerinde basında yeni partinin isminin ne olacağı konusunda bazı haberler çıktı. Bir ara "İstihlâs" ismi üzerinde bir takım söylentiler dolaştı. Ama daha kuvvetli bir olasılık olarak "Fransız Radikal Sosyalist Partisi"nden esinlenerek "Radikal" kelimesinin eş anlamlısı olan "cezrî" kelimesi üzerinde duruldu.[19] Bu tartışmaların sonunda partinin ismi kurucularının cumhuriyet düşmanı oldukları iddiasını daha baştan çürütmek için "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" olarak belirlendi.[20] Yeni partinin kuruluşundan bir hafta önce yani 10 Kasım 1924'te de Halk Fırkası'nın başına Cumhuriyet kelimesi eklenmişti. Böylece "Cumhuriyet" iki partinin isminde ortak bir görüntü oluşturdu.[21]

Fırkanın su yüzüne çıkmasını çabuklaştıran siyasi olay ise, 20 Ekim 1924 günü Menteşe (Muğla) Mebusu Esat Efendi'nin Mübadele İmar ve İskan Vekili Refet Bey'e yönelttiği bir soru önergesi oldu. Bu önergede, mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmelerinde görülen beceriksizlik ve yolsuzluklar eleştiriliyordu. Bakanın suçlamalara yönelik verdiği cevaplar yeterli görülmedi. Meclis tatmin edilememişti. Soru gensoruya çevrildi.[22]

Başarılı olmadığı için kaldırılması düşünülen Mübadele İmar ve İskân Bakanı Refet Bey'e verilen gensorunun görüşmesinde ilk sözü alan İsmet Paşa, "… İmar ve İskan Bakanı Refet Bey'in Meclis Başkan Vekilliğine seçilmiş olmasına rağmen konunun görüşülmesine devam edilmesini, hatta bütün hükümet işlerinin enine boyuna görüşülmesini istedi ve "Ben güzel eleştiriyi severim."[23] dedi

Halk Partisi Milli Mücadele'deki bütünleşmenin devamı niteliğindeydi. Üç ya da dört gruba ayrılabilecek değişik düşüncedeki milletvekillerinden oluşmaktaydı. Bu nedenle parti içi muhalefet değişik boyutlarda her zaman var oldu.[24] Özellikle bu muhalefet Türkiye'nin en demokratik meclisi olarak tarihe geçen Birinci Büyük Millet Meclisi'nde hiçbir dönemde olamayacağı kadar içten ve özgür bir tutum sergiledi. Tarihi görevini demokratik bir ortamda yerine getirdi. Ama ayrı bir parti olarak örgütlenmeye gidilmedi.

Halk Fırkası içindeki muhalefetin ayrı bir parti olarak ortaya çıkması 1924 yılının sonuna doğru gerçekleşecekti. Nitekim sözü edilen bu süreçte tanınmış üyelerden bazıları Fırka'dan istifa ettiler.[25] Bu artık muhalif bir partinin kurulmak üzere olduğunun göstergesiydi. Sonuçta da Ali Fuat (Cebesoy), Kazım Karabekir, Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adıvar), İsmail (Canbulat), 17 Kasım 1924'te "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adı altında yeni bir siyasi parti kurdular.[26]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İdare Heyeti de şöyleydi: Başkan: Kazım Karabekir, İkinci Başkan: Adnan (Adıvar) ve Rauf (Orbay), Umumî Katip: Ali Fuat (Cebesoy), Azalar: Rüştü Paşa (Erzurum), İsmail Canbolat (İstanbul), Sabit (Erzincan), Muhtar (Trabzon), Şükrü (İzmit), Necati (Bursa), Faik (Ordu).[27]

Fırka'nın kendisine ait resmi yayın organı yoktu. Ama İstanbul gazeteleri tarafından hararetle desteklenmekteydi. Aslında bu Halk Fırkası'na karşı beslenen muhalefetin açığa vurulmasına neden oldu. Bunların önde gelenleri Tevhidi Efkar, İstiklal, Son Telgraf ve Vatan gazeteleriydi.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu gün basına açıklanan fırka beyannamesi ve programından, partinin özünde siyasal ve ekonomik alanda liberal demokrasiyi hedeflediği anlaşılmaktaydı.[28] Bu haliyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, mevcut iktidarın daha radikal ve otoriter eğilimlerine karşı ılımlı ve Batı tipi liberal bir alternatifi temsil ediyordu denilebilir.[29] Parti'yle ilgili Tevhidi Efkar'da çıkan yazıda, "… Yeni Cumhuriyet Fırkası teşekkül ve teessüse karar verdiği vakit şüphesiz her şeyden evvel karşısındakinin bir noksanını görmüş ve mevcudiyetini muntazam ve muayyen bir program üzerine bina etmek istemiştir. Cumhuriyet Fırkası'nın ilk adımda böyle makul ve mantıki bir surette işe başlaması, memlekette ve halk nezdinde tabiatı ile büyük bir rağbet kazanmasını temin edecektir… Velhasıl yeni Cumhuriyet Fırkası, usulü dairesinde teşekkül ettiği kadar, halka kendini sevdirecek umdelerle de meydana çıkıyor."[30] değerlendirmesi yapılıyordu.

Buna karşılık Hakimiyeti Milliye'de ise, "… Yeni Fırka'nın teceddüde, ciddi salah ve inkişafa taraftar olacağından bahsetmesi gayet tabidir. Çünkü bu memlekette artık teceddüd ve inkişaf yolunda yürümeyecek bir teşekküllü siyasinin hakkı hayatı yoktur."[31] denilmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa ise, 11 Aralık 1924'te Times gazetesinin İstanbul muhabirinin yazılı sorularına verdiği cevabında "Milli hakimiyet temeline dayanan ve özellikle cumhuriyet idaresine sahip olan ülkelerde siyasi partilerin tabii olduğunu… Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında esaslı bir düşünce ve ilke görmediğini" söyledi. Diktatörlüğe gidiş konusundaki söylentiler konusunda ise, "Milli hakimiyetimiz hiçbir tehlike karşısında bulunmamaktadır. Bir diktatörlüğün varlığını belirtmeye çalışmak anlaşılır gibi değildir. Cumhuriyet Halk Fırkası ve onun bütün liderleri ve mensupları milletin özgürlüğü için çalışmış olduğuna göre, işaret olunan diktatörlük herhalde yoktur. İstanbul'daki kötü niyetli yayınların halk üzerinde etkisi olamaz."[32] dedi.

O, meşhur 6. maddeyle ilgili soruyu ise: "Efkar ve itikadat-ı dinîyeye hürmetkâr olmak, öteden beri tabii ve umumî bir telâkkidir. Bunun aksini düşünmek için sebep yoktur."[33] şeklinde yanıtladı.

Ancak Şeyh Sait İsyanı'nın patlak vermesiyle, "parti düşünce ve din inanışlarına saygılıdır" maddesi şiddetle eleştirilmeye başlanacak partinin kapatılma gerekçesi olarak tarihe geçecektir. Diğer tarafta Ali Fuat Paşa Parti'nin laik olduğunu anlatmak için Batılı örneklerinde olduğu gibi kendilerinin de böyle bir maddeyi Parti programlarına aldıklarını söylemektedir.[34] Kendisi bu iddiayı kuvvetlendirmek için "Hatta Nurettin Paşa ile Raif Hoca'yı muhafazakâr oldukları için kabul bile etmedik."[35] kaydını düşmektedir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı,[36] Halk Fırkası programından ve Teşkilatı Esasiye Kanunu'ndan bazı farklılıklar içermekteydi. Bunlar, halkın onayı alınmaksızın anayasanın hiçbir maddesinin değiştirilemeyeceği, milletvekili seçimlerinde bir dereceli seçim usulü kabul edilmesi,[37]

devlet vazifelerinin en alt düzeye indirilmesi, halka geniş ölçüde teşebbüs imkanının sağlanması, hiçbir hakimin rızası olmaksızın terfii şeklinde bile olsa memuriyetinden uzaklaştırılmaması, on sene için bir gümrük tarifesinin yapılması ancak gelişmeye müsait millî sanayiin korunması, ziynet eşyası hariç olmak üzere diğer şeylerden mutedil vergiler alınması, buna karşılık tarım ürünlerinin uygun koşullarla dışarıya ihraç edilmesi şeklinde ortaya konabilir.[38]

Ayrıca Fırka, muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin Büyük Millet Meclisi'nde toplanmasının otoriter bir idare doğuracağı kaygısıyla "güçler ayrılığı" prensibini benimsiyordu ve her türlü otokrat nitelikli eğilimlere karşı koyarak bireysel özgürlükleri korumayı amaçlıyordu. Programından anlaşıldığına göre cumhuriyet, liberalizm ve demokrasi Fırka'nın kabul ettiği temel prensipler olarak ortaya çıkmaktaydı. Programın 12. maddesi ise, cumhurbaşkanı seçilen bir mebus meclisteki görevinden ayrılması isteniyordu ki, bu maddeyle, cumhurbaşkanının günlük parti siyasetinin dışında kalması amaçlanıyordu.[39]

Partinin kabul ettiği diğer bir prensip ise, milletten vekâlet alınmadıkça yeni inkılâp yapılamayacağı; fakat yapılan inkılâpların halka iyice özümsetileceğiydi.[40] Bu husus Türk İnkılâp hareketinin o güne kadar yapılanlarla sınırlı kalacağının bir göstergesi niteliğindeydi. Çünkü sadece gelişmiş ülkelerde yenilikçi hareketler, tabandan tavana doğru bir gidiş gösterdiğine göre gelişmekte olan bir ülkede halkın gerçekleştirebileceği açılımlar konusu da tartışmaya değer sosyolojik bir olgudur.

Diğer taraftan kamuoyu tarafından uygun karşılanan Fırka, idarecilerinden birinin deyimiyle "Tavuk yumurtlayışı gibi çoğalmaktaydı."[41] İlk şube Urfa'da açıldı. 1924 Aralık ayı sonlarında teşkilatını tamamlayan tek vilayet ise Sivas oldu. İki buçuk aylık süre içinde İstanbul merkeziyle merkeze bağlı yerlerde, Eskişehir, Samsun ve Trabzon'da parti şubeleri açıldı. İzmir'de dahil olmak üzere güney vilayetlerde incelemeler sürmekteydi.[42]

İstanbul Fırka merkezinin açılışından sonra bir gazetecinin "Fırka'nın, üye olarak kabul ettiği kişilerde aradığı özellikler nelerdir?" sorusuna. Kara Vasıf Bey'in verdiği cevaptan anlaşıldığına göre, Fırkaya kabul edilen kişilerin, İngiliz Muhipler Cemiyetine mensup olmaması, nigehbancı, kızılhançerci gibi komitelerle ilgisi bulunmaması gerekiyordu. Ayrıca vatana ihaneti kesinleşmiş fakat genel aftan faydalanmış olanlarla beraber suçlu olanlar, siyasi haklarını kaybedenler ve kötü şöhret sahibi olanlarla Lozan Antlaşması tamamıyla yürürlüğe konmadıkça azınlıklar meselesi açık olarak çözümlenmedikçe gayrimüslimler de partiye üye olarak kabul edilmeyecekti.[43]

Diğer taraftan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstanbul Merkezi 28 Ocak 1925'te saat üçte açıldı. Saat ikiden itibaren her sınıf halktan oluşan gruplar merkezi Cağaloğlu'ndaki binaya gelmeye başladılar. Saat üçte kalabalık hat safhaya ulaştı ve binanın salon ve koridorlarında serbest hareketin olanağı kalmamıştı.

Basında yer alan ifadelere göre: "Buçuğu beş geçe, merkezin fes renkli şık perdeleri ile, sade ve zarif surette tezyin olunmuş, büyük salonunda Merkez Katip-i Umumisi Kara Vasıf Bey, halka hitaben, Fırka'nın maksadı teşekkül ve gayesi hakkında irticalen bir nutuk irat etti ve müteakiben Meclis-i Umum-i Vilayet azasından Hacı Faik Efendi tarafından beliğ bir dua okunarak Fırka'nın muvaffakiyeti temenni olundu…"[44]

Terakkiperver Fırka'nın kurulması ve faaliyete başlamasıyla Cumhuriyet döneminde ilk defa çok partili hayat başlamış oluyordu. Ancak bu dönemin kapanışı da tıpkı açılışı gibi sancılı olacak ve her zaman üzüntü ile hatırlanacak bir dizi olaylar gerçekleşecekti.

2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Faaliyetleri

Terakkiperver Fırka'nın Türk siyasi hayatında yer almasıyla birlikte hükümet kanadında bir hareketlilik yaşanmaya başlandı. İsmet Paşa, muhalif Fırka'nın kurulmasından üç gün sonra Cumhuriyet Halk Fırkası'nın meclis grubu toplantısında sıkı yönetim önerisi reddedilince sağlık durumunun bozukluğunu gerekçe göstererek, 21 Kasım 1924'te hükümet başkanlığından istifa etti.[45] Mustafa Kemal Paşa'nın desteğine rağmen sıkı yönetim önerisi parti grubunda geri çevrilmişti. Üyeler olağanüstü önlemlere gerek olmadığı kanısındaydılar. Bu gelişme üzerine Mustafa Kemal, "Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor. İnşallah ben yanılmışımdır." demek suretiyle verilen kararı onaylamadığını göstermiş oldu.[46]

Sonuçta 27 Kasım'da daha ılımlı olan Fethi Bey Hükümeti kuruldu. Hükümet değişikliği, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın başarısı olarak görülüyordu.[47] Bu nedenle Parti, Fethi Bey Hükümeti'ne ittifak halinde güvenoyu verdi. Umumî Katip Ali Fuat Paşa güven oyu vermelerinin nedenini, "… Cumhuriyet idarelerinde mevkii iktidara gelen hükümetler en sağlam ve kuvvetli istinatgâhlarını milletin sinesinde aramalıdırlar. Biz yeni hükümetin fikri adaletle kanunperverlikle memleketin sinesinde yer tutmaya çalışmasını temenni ederiz."[48] şeklinde dile getirdi.

Bu açıklamadan rahatsız olan Fethi Bey, "Türkiye idaresinde Büyük Millet Meclisi'nden başka istinatgâh yoktur…"[49] diyerek tepki gösterdi.

Yukarıda değinildiği üzere İsmet Paşa'nın başbakanlıktan istifa etmesi, muhalif Fırka'nın bir başarısı olarak değerlendirilse de tek etken bu değildi. İktidar değişikliği, gerek hükümetin yarı resmi yayın organı Hakimiyeti Milliye'deki değerlendirmelerden gerekse bazı uygulamalardan anlaşıldığına göre siyasi bir taktikti ve geçiciydi. Zira İsmet Paşa hükümet başkanlığından alınmış ama parti başkan vekilliği üzerinde bırakılmıştı. Yani yeni Başbakan Fethi Bey'e parti teslim edilmemişti.[50] Şartlar oluştuğunda çok daha kuvvetli bir zeminde İsmet Paşa görevine geri dönecekti.

Diğer taraftan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, genel bir seçime katılacak kadar uzun ömürlü olamadı. Bu nedenle genel bir seçime katılamayan parti, boşalan on üç milletvekilliği için yapılan ara

seçimlere katıldı. İstanbul'dan aday göstermeyen Terakkiperver Fırka, İzmir'den Eski Vali Rahmi Bey ile Halil (Menteş) Bey'i aday olarak gösterdi ama basının desteğine rağmen ikisi de kazanamadı.[51] Bu başarısızlıkta diğer faktörlerin yanında teşkilatını henüz tamamlayamamış olması büyük rol oynadı.[52]

Yine de bu başarısızlık muhaliflerin partinin genel bir seçimde başarısız olacağına ilişkin değerlendirmelerini bir bağlamda haklı çıkartmaktaydı. Yahya Kemal (Beyatlı), Hakimiyeti Milliye'deki başmakalesinde: "… tecdidi intihap Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası için tehlikelidir. İrtica kümeleri için tehlikelidir. Bütün nifak unsurları için tehlikelidir. Çünkü Cumhuriyet Halk Fırkası tecdidi intihap olursa bir daha kazanır. Geçen intihapta kazandığı gibi… bunu muhalifler yalnız hissediyorlar, biz biliyoruz."[53] demekteydi.

Diğer taraftan Parti'nin belki de en önemli faaliyeti, 1925 (1341) Bütçesi müzakerelerinde ortaya koyduğu muhalefetti. Bu alanda fikirlerini bildirmek suretiyle Cumhuriyet rejiminde bütçeye ilişkin tenkitlerde bulunmuş ilk muhalefet partisi olma özelliğini kazandı ve önemli bir işlevi yerine getirdi.

Ali Fuat Paşa'nın 1925 Bütçesi'ne yönelttiği eleştirilerden biri memur sayısındaki artıştı. Bu konuda o, 1924 (1340) bütçesinde merkezde 2656, taşrada ise, 71.821 memur olduğunu;[54] 1925 Bütçesi'nde merkezde 3136 ve taşrada 75.917 memur olmak üzere toplam sayının 79.053'e ulaştığının üzerinde durarak memur sayısındaki artışa dikkat çekmek istedi.[55]

Aynı şekilde Osmanlı Devleti ile de bir karşılaştırma yaparak, şimdiki hükümetin yalnız taşrada 75.917 memuru varken 1910 (1326) senesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun istihdam ettiği memur sayısının 70 bin olduğunu; Osmanlı İmparatorluğu'nun 4848 emniyeti umumiye memuruna karşılık Türkiye Cumhuriyeti'nin 5921 memuru olduğunu; Osmanlı İmparatorluğu'nun 9886 Adliye memuruna karşılık Türkiye Cumhuriyeti'nin -İstinaf Mahkemeleri lağvedildiği halde- 8576 memuru olduğunu; 3849 ziraat memuruna karşı 3974 memuru olduğunu vurguladı ve bu sayının azaltılması gerektiğinin üzerinde durdu.[56]

Memur sayısındaki artışın devlete getirdiği ekonomik yüke de dikkatleri çekerek, 1925 Bütçesi'nin yarısı'nın memur maaşlarına gittiğini, oysa 1910 bütçesinde bütçenin 3/1'i maaş ödemelerine ayrılmış olduğunu vurguladı. Partisi adına memur sayısının azaltılmasını buna karşılık maaşların yükseltilmesini teklif etti. Memurun içinde bulunduğu geçim sıkıntısını da: Yüz lira maaş alan bir memur bu zamlarla iki yüz iki buçuk lira bir maaş alacak ama fiyatlar %200 oranında artığı için bu artış yeterli görülmüyor. Bugün Ankara'da ekmeğin kilosu yirmi yedi, kaşar peyniri iki yüz otuz kuruş olduğuna göre 24 lira maaş alan bir memur için geçimini sağlamak oldukça zordur şeklinde örneklendirdi.[57]

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, mevcut koşullarda memurların durumunun düzeltilebilmesi için memur sayısının azaltılarak maaşların yükseltilmesini savunmaktaydı. Ama azaltma işinin nasıl yapılacağı ve boşta kalanların nerelerde istihdam edileceği

konusunda bir öneride bulunulmamaktaydı. Sorun tespit ediliyor ama çözümü aşamasında ciddi bir program ortaya konulamıyordu. Sadece bu konuda çalışmak üzere yerli ve yabancı uzmanlardan oluşan bir heyetin oluşturulması teklifinde bulunuluyordu.[58]

Muhalefet partisinin bu eleştirilerini yanıtlayan Maliye Bakanı Mustafa Abdülhalik Bey de memur maaşlarının yeterli olmadığını kabul ediyordu. Ama o günün koşullarında ücretlerin daha fazla arttırılması da olanak dışı görülmekteydi.

Ayrıca Terakkiperver Fırka, dış sermayeye de yeterli fırsat verilmediği yolunda eleştiriler yöneltti. Bu tenkitlere Maliye Bakanı'nın verdiği yanıtta, demiryolu yapımı gibi imar işlerinde dışarıdan uygun teklifler gelmediği dile getirildi ve iktidarın dış sermayeye karşı olmadığını ancak gelen tekliflerin milli çıkarları zedelememesi gerektiği hususuna dikkat edildiği, aksi halde bütçede inşaat için konulan miktar, yalnız faiz ödemek için konulacak olunursa bu koşullar altında inşaatı yabancı sermayeye bırakmanın ne fayda sağlayacağının anlaşılamadığı vurgulandı.[59]

Gerçekten de bugüne baktığımızda bu tarihi tespit, Türkiye'nin içine düştüğü ekonomik krizlerin adeta bir öngörüsü niteliğindeydi. Bu varsayım, yabancı sermayeye karşı olma durumu olarak değil de ulusal çıkarların öncelikli olmasının bir gereği olarak değerlendirilmelidir.

Diğer taraftan partilerin ilk günden itibaren ilişkileri karşılıklı suçlamalar şeklinde gerçekleşti. Hakimiyeti Milliye yeni fırkayı Saltanat ve Hilafet yanlısı;[60] Cumhuriyet Halk Fırkası'nı da Türklük yanlısı olarak nitelemekteydi.[61]

İktidara geçeli bir sene olmamış olan Halk Fırkası ile Terakkiperver Fırkası arasındaki ilişki, gergin ve kişisel bir mücadele halinde cereyan etmekteydi. Kuruluş anında Halk Fırkası'na mensup birisi iki fırka programının aynı olduğunu ve yeni parti kurucularının beyhude yere yoruldukların dile getirdi.[62] Bu tür söylemleri, Ali Fuat Paşa, biri programlı diğeri programsız iki parti arasındaki fark ne kadar büyükse Halk Fırkası ile Terakkiperver Fırka arasındaki farkın da o kadar büyük olduğu şeklinde yanıtladı.[63]

Diğer yandan Halk Fırkası Terakkiperver Fırka'nın programını şiddetle eleştirmekteydi. Bu konuda Hakimiyeti Milliye'de çıkan yazıda: "… Programda bir taraftan hudutsuz bir liberallik var diğer taraftan en koyu muhafazakarlığa delalet edecek işaretler mevcuttur. Hele programın koyu bir zulmet ifade eden bazı maddeleri üstünde insanın düçarı tereddüt olmamasına imkan yoktur. Mesela Fırka'nın itikadât-ı diniyeye hürmetkar olduğunu ifade eden mahûd maddesi su-i tefsire çok müsaittir. İstiklal Mahkemesi'nin temas ettiği bazı meseleler isyan sahasından gelen bazı haberler bu maddenin memlekette ne tahripkar, ne irticakar bir tesir yaptığını göstermektedir."[64] deniliyordu.

Ancak irtica için Fırka programında bu kaydın olup olmaması o kadar önemli değildi. Liderlerin isteyip istememesi de önemli değildi. Çünkü Cumhuriyet devrinin erken süreci boyunca ne zaman bir muhalefet hareketi uyansa onun başlıca kuvveti irtica oluveriyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda kurulmuş olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programında irtica kümelerini

cesaretlendirecek bir ibare olmamasına rağmen parti, kısa bir sürede bu çevrelerce de desteklenir hale gelecekti.

Gerek bu nedenlerle gerekse Türkiye'yi yeniden yapılandırma sürecinin tamamlanmamasından dolayı iktidarın yitirilmesi endişesiyle muhalefet hareketleri uzun ömürlü olamadı. Mustafa Kemal'in, 1926'da İzmir'de son anda kabul etmediği gazeteci Ebuzziyazade, "Meşrutiyet veya meşveretle memleketi idareye başladığımız on beş seneden beri, bizde muhalefet kadar hiçbir şey muzır olmamıştır. Mamafih bu mazarrat, muhalefetin hadd-i zatında, daha zuhur eder etmez hıyanetle müteradif bir mahiyet almış olmasından ziyade, bilhassa herhangi bir muhalefetin behemehâl tehlikeli bir meslek ad ve telakki edilmesinden tevellüt etmiştir."[65] demektedir.

İstanbul basının da yer alan bu tür ve daha da dozu yüksek eleştirileri, Hakimiyeti Milliye, yanıtsız bırakmıyor aynı sertlikte karşılık veriyordu. Bu yazılardan birinde: "… Bize kalırsa temiz ve asil İstanbul'un yanında acı bir İstanbul değil, fakat bir zehir menbaı vardır. Bu itibarla Recep Bey İstanbul'un kozmopolit muhiti için çok hafif bir teşbih kullanmıştır. İstanbullular da dahil olduğu halde bir kısım halkımızın vaz'iyyetlerinden müştekî olduklarına şüphe yoktur. Cumhuriyet idaresinin uzun felaket senelerinde millete miras kalan ıstırapları bir sene içinde bertaraf etmesi kabil olduğunu en insafsız ve garazkar münekkitler bile inkar edememişlerdir…"[66] deniliyordu.

İstanbul ve Ankara bası'nında karşılıklı olarak kırıcı eleştiriler devam ederken Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İstanbul İl Kongresi açıldı. Bundan iki hafta sonra ise, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tek kongresi olan İstanbul İl Kongresi toplandı.[67] Kongre İstanbul Merkezi İdare Heyetine Cafer Tayyar Paşa, Saruhan Mebusu Abidin, Afyon Mebusu Kamil, Sabık Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Meclisi Umumî Vilayet Reisi Sanisi İsmail Hakkı Beyler seçildi. Bu kongre deneyim ve kalkınma hamlesi ifade etmesi bakımından önemliydi.

Terakkiperverlerin tecrübe mahiyetinde yaptıkları İstanbul İl Kongresi Cumhuriyet Halk Fırkası'nca hoş karşılanmadı. Bu konuda Hakimiyeti Milliye'nin başmakalesinde: "… Bazı erkanı İstiklal Mahkemeleri karşısında hesap vermeye uğraşan bir Fırka için böyle bir teşebbüsü nâ-be-mevsim telakki etmek zaruretindeyiz muhaliflerimiz hiç olmazsa Urfa, Siverek mutemetlerinin beratını beklemeli idiler. Umumi Kongre salonunda bir iki münhal iskemlenin boşluğu manidar olacaktır… Yakın, uzak tehlikelerden mülhem olarak dünkü dostlarımıza tavsiye ederiz, eğer toplanacak iseniz, dağılmak kararı vermek için toplanınız.[68] denilmekteydi.

Bu değerlendirme belki de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın artık son günlerini yaşadığının bir göstergesiydi. Çok geçmeden parti hükümet kararıyla kapatılacak Hakimiyeti Milliye'de bu kararın haklılığını savunan yazılar çıkacaktır."[69]

3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan itibaren iktidar kanadında oluşan tepkiler, Doğuda 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait İsyanı'nın patlak vermesiyle daha da şiddetlendi.[70] İsyanın

başlaması haberi üzerine mecliste ve çevresinde söz konusu parti, olayın müsebbibi olarak gösterilmeye başlandı.[71] Siirt Mebusu Mahmut Bey, “Muhalif Fırka'nın programı nifakla doludur.” diyordu. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ise ayaklanmanın arkasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın olduğunu iddia etmekteydi.[72]

Bütün bu suçlamalara Ali Fuat Paşa, “Fırka, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin mıntıkası dahilinde hiçbir teşkilat yapmamıştı. Yalnız Urfa, Siverek, Mardin havalisinde tetkiklerde bulunup neticelerini umumi kâtipliğe bildirmek üzere… Fethi Bey o havaliye gönderilmişti. Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi bir tek mutemet göndermemizi şubeler açmışız, geniş teşkilât yapmışız gibi telâkki etmişti.”[73] şeklinde karşılık verecekti.

Kazım Karabekir Paşa ise, isyana atıfta bulunarak “Dini araç ederek ulusal varlığımızı tehlikeye sokanlar her türlü lânete lâyıktırlar…”[74] demekteydi.

Başta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olmak üzere muhalefet isyanın vali ve kaymakamların yeteneksizliğinden kaynaklandığını, olağanüstü önlemlere gerek olmadığını söylüyorlardı. Ama muhalefetin tepkisi, sıkıyönetim ilan edilerek vatana ihanet suçlarıyla rejime karşı işlenen bütün suçları yargılamak üzere 1920'de kurulmuş olan İstiklal Mahkemelerinin geniş yetkilerle donatılıp faaliyete geçirilmesini önleyemedi.[75]

Gelenekselleşen bir slogan olan “Din elden gidiyor” şayiasıyla harekete geçen Şeyh Sait hilafet ve saltanatın bütün kurumlarının yürürlükte olduğu bir dönemde: 1914'te bir isyan daha çıkarmış, isyan Türk askerleri tarafından bastırılınca Rus Konsoloshanesine kaçmıştı ve Birinci Dünya Savaşı arefesinde Osmanlı Devleti'nin aleyhine Ruslarla birlikte çalışmıştı.[76]

Oysa bu isyan İstiklal Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfit Kansu'nun da ifade ettiği gibi din maskesi altında ortaya çıkan şovenist bir eylemdi.[77] Mustafa Kemal Paşa'nın silah arkadaşları olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularının, böyle bir isyanla ilgisi olduğunu ya da katkıda bulunduğunu düşünmek akılcı bir yaklaşım tarzı olarak görülmemektedir. Bununla beraber Fırka programındaki 6. maddenin, -ne amaçla konulmuş olursa olsun- eğitimsiz ve bilinçsiz halkın yönlendirilmesinde kötü niyetli kişiler tarafından kullanılmış olabileceğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Muhalif parti isyana karşı kesin tavır takınmış olmasına rağmen, 25 Şubat'ta Başbakan Fethi Bey, Şükrü Kaya aracılığıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Başkanı Kazım Karabekir'i, Genel Sekreter Ali Fuat Paşa'yı ve Rauf Bey'i davet etti. Ali Fuat'ın yerine Adnan (Adıvar) Bey'in dahil edildiği makamında kendisini ziyaret eden heyete “Size Fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız istikbali çok karanlık görüyorum: Kan dökülecektir.”[78] dedi.

Buna karşı Kazım Karabekir, “Kanun dairesinde fırka teşkil etmek elimizdedir. Fakat bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükümetsiniz. Her nevi kuvvetiniz, türlü vasıtalarınız vardır. Fırkamızı behemehal dağıtmak arzu ediyorsanız onu yapmak elinizdedir.”[79] dedi.

Aslında liberal bir kişi olan Fethi Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması taraftarı değildi. Kapatılmasını isteyenlere bunun lüzumsuz ve zararlı olduğunu ünlü madde hakkında ise, "Türkiye Cumhuriyeti'nin dini İslâm'dır. Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda bu kayıt vardır. Ben de Müslümanım ve dinime hürmetkârım. Efkâr ve itikadatı diniyeye hanginiz hürmetkâr değilsiniz?"[80] dedi.

Oysa Hükümet ve Halk Fırkası'nın büyük çoğunluğu Fethi Bey gibi düşünmüyordu. Programın 6. maddesindeki "Parti, düşünceye ve din inanışına saygılıdır" ifadesinin gerici düşünceleri istismar ettiği ve yayılma fırsatı yarattığına inanmaktaydı. Partinin şiddet kanadındakiler ise, bu maddenin Halk Fırkası'nı, dinsizlikle suçlamak için konduğunu düşünmekte ve bu nedenle kızgınlık duymaktaydılar.[81]

Bu atmosfer içinde hükümet değişikliği de gündeme getirilmeye başlanmıştı. Ancak muhalefet buna gerek olmadığı kanısındaydı ve bunu en yetkili ağızlardan dile getirmekteydi. Ali Fuat Paşa Hükümet değişikliğine gerek yok diyordu. Rauf Bey de aynı düşünceleri paylaşmakta, böyle bir dönemde hükümet buhranının sakıncalarına dikkat çekmekteydi.[82]

Ancak yukarıdaki görüşmeden bir hafta sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekilleriyle birlikte, Cumhurbaşkanın uygun görmesiyle Fethi Bey Kabinesi'ni destekleyen Cumhuriyet Halk Fırkası ılımlıları, Şeyh Sait Ayaklanması'nı yöntem değiştirmek için uygun bir fırsat olarak gören Mustafa Kemal'in ağırlığını karşı tarafa koymasıyla azalacak ve Halk Fırkası çoğunluğu Fethi Bey Hükümeti'ni yetersiz bularak hükümet düşürülecektir. Söz konusu olay, 2 Mart 1925 günü uzun bir grup toplantısında gündeme getirildi ve Fethi Bey, sertlik isteyen bir önergenin 60'a karşı 93 oyla kabul edilmesi sonucu azınlıkta kalarak istifaya zorlandı.[83] Bu toplantıda on küsur saat süreyle uzun bir konuşma yapan Gazi yeni bir dönemi haber veren konuşmasını, "Milletin elinden tutmaya lüzum vardır. İnkılabı başlayan tamamlayacaktır."[84] diyerek noktaladı.

Bu gelişmelerden sonra İkinci İsmet Paşa Hükümeti 4 Mart 1925 birleşiminde 23 muhalif, 3 çekimser oya karşı 154 oyla güvenoyu alarak göreve başladı. Başbakan aynı celsede "Takriri Sükun Kanunu"nun acele müzakeresini istedi. Cereyan eden şiddetli tartışmalar sonunda kanun kabul edildi ve biri Ankara'da diğeri isyan bölgesinde olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi'nin kurulması karara bağlandı.[85] Yeni hükümet, ertesi gün ilk toplantısını Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında gerçekleştirdi.[86]

Terakkiperver Fırka, "Takriri Sükun Kanunu"na şiddetle muhalefet etti. Söz konusu kanunla Ankara İstiklal Mahkemesi'ne idam yetkisinin verilmesi şiddetli muhalefetin en önemli nedeniydi.[87] Bu konuda Kazım Karabekir, "… Ankara İstiklal Mahkemesi hükümlerinde telafisi mümkün olmayan bir şey olursa üzüntü duyarız. Esasen fevkalade bir hal çıkarda idam salahiyetine lüzum görülürse Meclis davet edilir. Tedbirler alınır. İsmet Paşa isyanın bittiğini söylemişti. Böyle Fevkalade tedbirlere neden lüzum görülüyor? Reddini teklif ederim"[88] dedi.

Buna Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt), "… İsmet Paşa isyanın tepelendiğini söyledi, sebep olanların cezalandırılmayacağını söylemedi. İdam salahiyetinin yalnız Ankara Mahkemesi'ne teşmili meselesine gelince Hükümet isyan sebeplerinin yalnız şarkta olmadığına dair vesaik ve delail elde etmiştir. Memleketin Cumhuriyet'in menafii aliyesi bu salahiyetin verilmesini amirdir. Beş kişinin idamı karşısında hiçbir zaman memleketin menafii tehlikeye konamaz.".[89] şeklinde karşılık verdi.

Diğer yandan tartışmalar Halk Fırkası mebuslarının İstanbul basını aleyhindeki fikirlerinin belirmesine de olanak sağladı. İstanbul basınını müdafaa etmekte doğal olarak Terakkiperverlere düştü. 7 Mart 1925 Cumartesi günü İstiklal Mahkemelerine üye seçimi için gizli oylama yapıldı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle katılmadığı; Cumhuriyet Halk Fırkalı milletvekillerinin bir bölümünün de gelmediği için toplantı yeter sayısı'nın ancak sağlanabildiği oylamada İstiklal Mahkemesi üyeleri seçildi ve görev hazırlıklarına başladılar.[90]

Bu gelişmeler aslında Terakkiperver Fırka'nın da sona doğru yaklaştığının habercisiydi. İsyanın bastırılmasından sonra Terakkiperver Fırka hareketsiz kaldı. İstiklal Mahkemeleri, Terakkiperver Fırka mensuplarının irticai faaliyetleri hakkında Hükümeti uyarmaktaydılar. İsyana ait tahkikat dolayısıyla Doğuda tutuklanan elemanları takiben İstanbul'da ilk olarak Fırka'nın Beykoz mutemedi tutuklandı. Daha sonra İstanbul merkez şubeleri de arandı.[91] Erenköy şubesinin açıldığı gün Ankara'daki merkez binasında da arama yapıldı.[92]

Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak suçlamasıyla yargılananlar arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Urfa Katibi Mesulü Emekli Yarbay Fethi Bey de vardı. Bu zatın duruşmasında partisini suçlayacak herhangi bir kanıt meydana çıkarılamadı ama kendisi 5 yıl hapse mahkum edildi. Sonra da mahkeme 25 Mayıs 1925'te görev bölgesi içindeki bütün Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerini kapatma kararı verdi. Fırka yöneticilerinin örgütlerini savunmaları bir işe yaramadı. Fırka programındaki "düşünce ve dinsel inançlara saygı" ibaresinin bütün karşı devrimcilere bir çağrı niteliğini taşıdığını propaganda eden hükümet yanlısı basının sert tepkileriyle karşılaştı.[93]

Bu sürecin sonunda Hükümet, irticaı körüklediği gerekçesiyle Takriri Sükun Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Bütün ülkede Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına karar verdi.

Parti'nin kapatılmasına dair Bakanlar Kurulu kararında altıncı maddeyle dinin siyasete alet edildiği, bununda gerici çevreleri cesaretlendirdiği ve rejimi tehdit ettiği saptaması yapılıyor,[94] buna izin verilemeyeceği vurgulanıyordu. Böylece söz konusu madde partinin kapatılma gerekçesini oluşturuyordu.[95] Bu ilk parti kapatma olayıyla birlikte Cumhuriyet döneminde dinin siyasete alet edilmesi parti kapatılması'nın temel gerekçesi haline gelecektir.

Ancak bu karar milletvekillerine siyasi yasak getirmiyordu. Terakkiperver mebusları Millet Meclisi'nde bağımsız üye olarak mebusluklarını sürdürdüler. Bu süreçte de Halk Fırkası'nın şiddetli hücumlarına maruz kaldıklarından yeniden siyasi muhalefeti örgütleme cesaretini gösteremediler ama ortak hareket etmeye devam ettiler.[96]

Bu durumun rejimi tehdit etmeye devam ettiğini düşünen iktidarı, rahatsız etmesi doğaldı ve ilk fırsatta bu sorun da çözülmeliydi. Terakkiperver Fırka'nın kapatılacağı gündeme gelmeye başladığı süreçte, Milli Müdafaa Vekili Recep (Peker), "Muhalefet erbabı bir gün iktidar mevkiine gelirse yalnız Teşkilatı Esasiye değil, vatanın hayatından damla damla vere vere vatan kalmıyacaktır. Fakat yarın onların da yuvalarından çıkarılarak başlarını ezmek için icabeden tedabiri ittihaz edeceğiz."[97] şeklindeki beyanı daha sonraki gelişmelere de ışık tutar nitelikteydi.

Nitekim, eski Terakkiperver Fırkası'na mensup milletvekilleri olan Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Sabit Bey, Halet Bey, Halis Turgut Bey, Feridun Fikri Bey, İhsan Bey (Ergani), Muhtar Bey (Trabzon), Şükrü Bey (İzmit), Münir Hüsrev Bey (Erzurum), Rahmi Bey (Trabzon), Cazim Bey Erzurum), Besim Bey (Mersin), Kâmil Bey (Afyonkarahisar), Faik Bey (Ordu), Abidin Bey (Saruhan), Rauf Bey (İstanbul), Zeki Bey (Gümüşhane), Bekir Sami Bey (Tokat), Arif Bey (Eskişehir), Mustafa Bey (İzmit), Necati Bey (Bursa), Osman Nuri Bey (Bursa), Rüştü Paşa (Erzurum), Halis Turgut Bey (Sivas), İsmail Canbolat Bey (İstanbul) isimlerden oluşan grup İzmir Suikastı nedeniyle toptan tutuklandılar.[98]

Bu konuda İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Bey'in siyah punto ile yayımlanan beyanında: "… isimleri zikredilen Şükrü ve Ziya Hurşit ve Edip Beylerin şahsi… teşebbüslerinden, gizli komite halinde icraayı faaliyet eden bir zümre-i siyasinin ittihaz ettiği karar ve program cümlesinden ve aynı zamanda taklîb-i hükümet gaye ve maksadını istidaf eden siyasi bir suikast olduğu anlaşılmaktadır…"[99] denilmek suretiyle Terakkiperver Fırka milletvekillerine de atıfta bulunulmaktaydı.

İzmir mitinginde okunan beyannamede ise: "Terakkiperver teşkilatının başında bulunan esafil tarafından bir suikast tertip edilmiştir… Gazi Paşamızı izale edip taklîb-i hükümet yapmak, Cumhuriyetimizi mahv ile irticai saltanatı iade ve bu suretle milletimizi devletimizi inkıraza sürükleyecek bir hükümet tesis etmektir…"[100] denilerek yukarıdaki ima net bir şekilde dile getirilmekteydi.

Diğer taraftan tutuklu milletvekillerinin sorgulanmasına başlandı. Kazım Karabekir Paşa sorgusunda "Her devrimde ilk günler beraber çalışanlar, amaca vardıktan sonra, araya giren sığıntı çıkarcılar yüzünden ayrılır, parçalanırlar. Lozan Barışı'na kadar el ele çalışan arkadaşlar arasında da, o günden sonra, ayrılık başladı. İlk anlaşmazlık, İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında oldu. İçimize öyle kimseler karıştı ki; ne Gaziyi, ne de İsmet Paşa'yı, eski arkadaşlarıyla, eski yolda beraber yürütmeye imkân kalmadı. Her gün üzerimize saldırıldı. Sanki bizler, cahil kafalı softalardan daha yobazmışız gibi gazetelerde aleyhimize yayımlar yapıldı. Ve bunları susturmak isteyen de olmadı…"[101] dedi.

Sorgulamalar sonunda paşalar suçsuz bulunarak berat ettiler. Bu sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın etkin olduğu da bilinmektedir.

Suikast davasına bakan İstiklal Mahkemesi'nce idamlarına karar verilen ve 13/14 Temmuz 1926 günü sabah saat ikide İzmir'in muhtelif semtlerinde idam edilen milletvekilleri de şunlardır:

Arif Bey (Eskişehir), Halis Turgut Bey (Sivas), İsmail Canbolat Bey (İstanbul), Rüştü Paşa (Erzurum), Abidin Bey (Saruhan), Şükrü Bey (İzmit).[102]

Böylece genç Cumhuriyet'in ikinci yılında başlayan çok partili hayat bütün görüntüleriyle sona eriyordu. Ancak bundan sonra mecliste tamamen muhalefetsiz bir süreç yaşanmayacak tekrar parti içi muhalefetin canlandığı bir dönem başlayacaktır.

Sonuç

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 17 Kasım 1924'te kurulmasıyla Cumhuriyet döneminde ilk defa çok partili hayata geçilmiş oluyordu. Böylece demokratik hayatın kaçınılmaz bir gereği de yerine getiriliyordu. Ancak bir fikir partisi hüviyetiyle Türk demokrasi hayatında yerini alan Terakkiperver Fırka, uzun ömürlü olamadı, yedi ay varlığını sürdürebildi.

1924 Anayasası'nda Fransız İhtilali'nin liberal ve bireyci fikirleri geniş boyutlarda temsil edilmekteydi. Bu bağlamda anayasada kişi hak ve hürriyetleri de en geniş şekilde yer almaktaydı. Ancak parlamenter sistemde güçler birliği prensibi benimsenmişti. Bu sistemde yasama yargı ve yürütmeden oluşan devlet güçleri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanmaktaydı. Bütün kuvvetlerin Millet Meclisi'nin elinde bulunması, hükümet üzerinde herhangi bir kontrol ya da denge yaratacak etkin kuvvetlerin mevcut olmayışı, insan hak ve hürriyetleriyle ilgili anayasa hükümlerinin uygulanmasını hükümetin inisiyatifine bırakıyordu. İşte bu çerçevede Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, ılımlı ve liberal bir alternatif olarak ortaya çıktı. Programında liberal ve özgürlükçü fikirler baskın bir şekilde yer almaktaydı. Bu haliyle parti, değişime taraf olmayanları memnun edecek bir görüntü sergilemiyordu. Ama bunun böyle olması ve liderlerin hassas davranması, her türden muhalefetin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında kümelenmesini engelleyemedi.

Diğer taraftan bu günlerde Mustafa Kemal Paşa, yapmayı tasarladığı inkılapların hepsini gerçekleştirmemişti. Milleti yeniden yapılandırma sürecinin tamamlanması için zamana ihtiyaç vardı ve bu süreçte iktidarın el değiştirmemesi gerekmekteydi. Üstelik inkılap karşıtları muhalif fırka etrafında toplanıp çok daha etkin ve tehlikeli olabilirdi. İşte Terakkiperver Fırka'nın kapatılmasında bu tespit etkin rol oynadı.

1 T. Z. Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, Baha Matbaası, İstanbul 1964, s. 77.

2 B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çeviren: Metin Kıratlı, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 265.

3 T. Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul 1952, s. 532-533, 537-538. Ayrıca bkz. G. İhsan, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 1985 ve "I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Denetim", Türk Tarih Kongresi, C. VI, TTK Yayını, Ankara 1994, s. 2431-2441.

4 M. K. Atatürk, Nutuk-Söylev, c. I, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 22.

5 Ş. S. Aydemir, Tek Adam, Mustafa Kemal, C. III, 1922-1938, Remzi Kitapevi, İstanbul 1965, s. 202; bu konuda Mango, "Hepsi Türk milliyetçisi ve çoğu çağdaşlaşma yanlısıydı. Mustafa Kemal'in İsmet aracılığıyla kullandığı iktidar tekeline karşılık bu kişileri birleştiren özelliktir." demektedir. A. Mango, Atatürk, Çeviren: Füsun Doruker, Yeni Binyıl Sabah Kitapları, İstanbul 2000, s. 405; E. J. Zürcher, Milli Mücadele'de İttihatçılık, Çeviren: Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s. 242-243.

6 A. F. Cebesoy, Siyasi Hatıralar, II. Kısım, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1960, s. 111-112; Bu konuda İsmet (İnönü) Paşa, "Gerek Rauf Bey gerek diğer arkadaşlar, Atatürk'ü neler yapacağı bilinmeyen bir insan olarak kabul ediyorlar. Başından beri böyle tanımışlar ve bunun için ondan korkarlardı. Onu frenleyecek ve nihayete kadar bu hususta emniyet verecek tek çareyi, ne yapacaksa yapmadan evvel kendilerinin muvafakatini almasında görüyorlar. Kendileri ne vaziyette bulunurlarsa bulunsunlar böyle olmasını istiyorlardı." demektedir. İsmet İnönü'nün Hatıraları, 2. Kitap, 1985-1988, Yayıma Hazırlayan: S. Selek, Bilgi Yayınevi, s. 184.

7 M. Tunçay, T.C.'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), 2. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, s. 99.

8 A.g.e., s. 100.

9 Son Telgraf, 6 Teşrinievvel 1924.

10 Vatan, 11 Ekim 1924.

11 T. Ateş, Türk Devrim Tarihi, Der Yayınları, İstanbul 1984, s. 254; Öte yandan Rauf (Orbay) Kazım Karabekir, Refet (Bele), Ali Fuat (Cebesoy), izlendiklerini hatta mektuplarının açılıp okunduğu düşüncesine kapıldılar. E. J. Zürcher, a.g.e., s. 246.

12 Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 203; Bu istifalara Hükûmetin yarı resmi yayın organı Hakimiyeti Milliye'de: "Lozan müzakereleri cereyan ederken Başbakan Hüseyin Rauf Bey ile aynı kabinenin Hariciye vekili ve yine Kabine tarafından Lozan görüşmelerini yürütmek için murahhas tayin edilen İsmet Paşa arasında bir şeyler oluyor. Muğberr (Küskün) olan Hüseyin Rauf Bey İsmet Paşa ile yüz yüze gelmemek için İsmet Paşa'nın daveti esnasında Ankara'yı terk ediyor. Kazım Karabekir Paşa bir

sene evveline kadar Halk Fırkası Hükûmetinin Şark Kumandanı ve Şark Vilayetleri umumi valisiydi. Bir seneden beri ise Halk Fırkası mebusu olmakla beraber memlekette mevcut üç ordu müfettişliğinin en önemlisinin başında bulunuyordu. Ali Fuat Paşa bir sene evvel; Halk Fırkası meclisinin reisi idi." şeklinde eleştiriliyordu. Hakimiyeti Milliye, 20 Kasım 1924, Ağaoğlu Ahmet, "Nereye Gidiyoruz" başlıklı yazı.

13 Kazım Karabekir Anlatıyor, Yayına Hazırlayan Uğur Mumcu, Tekin yayınevi, İstanbul, s. 143. Görevden ayrılma dilekçesi için bkz. a.g.e., s. 146.

14 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 103; Şevket Süreyya'da. Mustafa Kemal'in çevresindeki bir takım kişilerin entrikaları sayesinde istenilen görüşmenin gerçekleşmediğini yazmaktadır, Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 203.

15 M. K. Atatürk, Nutuk-Söylev, 1920-1927, C. II, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 1137; F. R. Atay, Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar, İstanbul 1969, s. 395.

16 A.g.e., göst. yer; D. Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi, C. IV, Özyılmaz Matbaası, İstanbul 1986, s. 1342.

17 Tevhidi Efkar, 9 Teşrinisani 1924.

18 Hakimiyeti Milliye, 14 Kasım 1924. Bu desteğe rağmen Hakimiyeti Miliye'nin 18 Kasım tarihli sayısında çıkan "Nereye Gidiyoruz" başlıklı yazıda partinin kuruluşu eleştiriliyordu. Mete Tunçay bu konuda: "Mustafa Kemal Paşa'nın, dört yıl önce sol muhalefete uyguladığı, muhalifleri çoğunlukta görünce onları bölmek ve bir kısmını kendisine çekmek, ötekini de artık toplayıcı olamayacakları bir aşırılıkta örgütlenmeye itmek taktiğini, 1924 güzünde de yeni muhalefete uyguladığı anlaşılıyor." değerlendirmesini yapmaktadır. M. Tunçay, a.g.e., s. 101.

19 Son Telgraf, 11 ve 16 Teşrinisani 1924.

20 Mango, a.g.e., s. 404; Rauf Bey, Recep Bey'in kendisini cumhuriyetçi olmamakla suçlayınca, o, "Sizin her tereddüt ettiğiniz zaman, ben tekrar ve tekrar ant içmek zorunda mıyım? Hayır, kimsenin kimseden şüphe etmeye hakkı yoktur. Milletimden Müdafaai Hukuk adayı olarak, Halk Partisi'ne girmek şartı ile, aldığım vekillik dairesinde ve tam anlamı ile Cumhuriyetçi olduğumu söyledim. Daha nasıl söyleyeyim. Sizde gizli defterler, düşünceler varsa, bizde yoktur. Rauf halifecidir, diyenler oldu. Değil halifeci ve sultancı, bu makamın haklarını almak istidadında bulunan her makamın karşısındayım." diyerek konuşmasını bitirdi. TBMM Z. C., II. Devre, C. X, 6 Kasım 1924 tarihli oturum. Aynı konudaki suçlamaları cevaplandıran Refet Paşa da konuşmasının sonunda, "Bana zorla saltanatçı diyorsunuz. Değilim. Bir şüpheniz kaldı mı? Cumhuriyetçiyim, kesin bir cumhuriyetçiyim. İlk gününden son gününe kadar cumhuriyetçiyim. Hiçbir gün bunun dışında bir düşünce söylemedim. Saltanatçı değilim cumhuriyetçiyim. " dedi. TBMM Z. C., II. Devre, C. X, 8 Kasım 1924 tarihli oturum.

21 F. R. Atay, a.g.e., s. 395'te, "Muhalefete mal edilmemesi için Halk Partisi'ne Cumhuriyet kelimesi eklendi" denilmektedir.

22 Tevhidi Efkar, 24 Teşrinievvel 1924; M. Tunçay, a.g.e., s. 100.

23 M. Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Başnur Matbaası, Ankara 1972, s. 69.

24 Son Telgraf, 9 Teşrinisani 1924; Vatan muharibi Ahmet Şükrü (Esmer), Halk Partisi'nden dört ayrı parti oluşabileceğine işaret ederek bunları: "cezrî (radikal) terakkiperverler, yeni teşekkül eden Cumhuriyet Fırkası, sarıksız muhafazakârlar sınıfı, hocalar" olarak nitelendirmektedir" Vatan, 18 Teşrinisani 1924; Tevhidi Efkar muhabiri de mebusları, "1. Hükumete herçi-bâd-âbâd katiyen taraftar olanlar, 2. Hükumetin iyi icraatına taraftar fena işlerine aleyhtar olanlar, 3. Tamamen muhalif ve aleyhtar olanlar, 4. Tamamen muhalif oldukları halde oy verirken çeşitli nedenler dolayısıyla beyaz oy verenler." şeklinde dört gruba ayırmaktadır. Tevhidi Efkar, 24 Teşrinievvel 1924; Son Telgraf Muhabiri Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu) ise, "Iztırabın ve Hürriyetsizliğin Doğurduğu Çocuk" ve "Efendiler Cesur Olunuz" başlıklı yazılarında Halk Partisini şiddetle eleştirmekteydi. Son Telgraf, 12 ve 13 Teşrinisani 1924.

25 Halk Partisi'nden istifalar için 9 Kasım 1924 tarihli gazetelere bkz.; Bu günlerde memlekette zor günler yaşanmaktaydı. Hakkâri yöresinde Nasturi Ayaklanması'nın henüz önü alınamamıştı ve İngiltere Musul konusunda Türkiye'ye kesin süreli bir nota vermişti. İstiklal Harbi'nin Esasları Kazım Karabekir Paşa'nın Hatıratı, Basın Kitabevi, İstanbul 1981, s. 16.

26 Parti merkezi, Ankara'da, Postahane Sokağı'nda idi. Son Telgraf, 18 Teşrinisani 1340 (18 Kasım 1924); Vatan, 18 Teşrinisani 1340; Son Saat, 18 Teşrinisani 1340; Tevhidi Efkar Gazetesi 18 Teşrinisani 1340 tarihli sayısında bu haberi şöyle veriyordu: "Yeni Cumhuriyet nihayet kat'i suretle teşekkül etmiş gibi görünüyor. Filhakika usulü dairesinde meydana çıkmak ve memlekette bir cereyan telif ederek arkasından Efkar-ı umumiyeyi sürükleyebilmek için ilk yapılacak işlerden biri umdeleri ve esasatı muayyen ve sabit bir program tanzimidir".

27 Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 214.

28 Tevhidi Efkar, 29 Ocak 1925; Rauf Bey partinin kuruluş amacını, "Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın gâyesi, bir inkılâp geçiren Türk milletinin yeni gireceği normal hayatta, onu huzur, emniyet ve sükûn içinde rahatlandırıp, kuvvetlendirmek, fikrî ve iktisadî sahada gelişmesine hizmet etmektir. Aynı zamanda ona kanunî, normal bir yepyeni hayat devresi açarak, her türlü komitacılık fikrinden ve sarsıntılardan uzak yaşatmak ve kanunun mutlak kefâleti altında onu, tabiî ve asude bir hayata kavuşturmaktır." şeklinde ortaya koymaktaydı. R. Orbay, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, II, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 184; Ali Fuat ise, "Yeni fırkanın demokratik olduğu kadar yenilik, yapılan ve yapılacak inkılâplar taraftarı olmasına çok dikkat edilmişti. Bu sebeple fırka mevcudunun otuzdan fazla olmamasına karar verilmişti. Muhafazakâr mebus arkadaşları da fırkaya almış olsaydık mevcudumuz muhakkak sekseni bulacaktı. Halbuki bütün gayemiz, iktidarla

muhalefetin yan yana çalışmasını temin etmekti iktidara geçmek için fırka kurmamıştık.” demektedir. A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 111. Son cümle hiç de inandırıcı değildir. Sadece muhalefet için parti kurmak bu kurumun ruhuna da aykırı bir düşünce tarzıdır.

29 E. J. Zürcher, a.g.e., s. 248; A. Mango, a.g.e., s. 404.

30 Tevhidi Efkar, 18 Kasım 1924.

31 Hakimiyeti Milliye, 25 Kasım 1924, Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Fırka İçin”.

32 Hakimiyeti Milliye, 11 Aralık 1924; Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III, (1906-1938), 3. Baskı, TİTE Yayınları, Ankara 1981, s. 77.

33 A.g.e., s. 77; R. Orbay, a.g.e., s. 176.

34 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 113, 163.

35 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 199.

36 Programın tam metni için bkz. T. Z. Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952, İstanbul 1952, s. 616-620.

37 Bu durum iktidar partisini de etkilemiş olmalı ki, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 18 Kasım tarihli toplantısında bir dereceli seçim sisteminin kabul ve uygulanması teklif edilmiştir. Hakimiyeti Milliye, 19 Kasım 1924.

38 R. Orbay, a.g.e., s. 176-179.

39 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 113; T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 616-620; 12. madde bir anlamda Mustafa Kemal’i hedef almaktaydı. Oysa Mustafa Kemal Paşa, ütopyasını henüz tamamıyla gerçekleştirmiş değildi. Yapılacak daha çok şey vardı.

40 Bu konuda İsmet İnönü, “Terakkiperver Fırka erkanı, reformcu kimselerdi ama, Osmanlı reformcusu idiler. Ben dahil hiçbirimiz, reformculukta Atatürk metotlarını daha evvel görmüş, düşünmüş benimsemiş değiliz.” demektedir. A.g.e., göst yer, s. 204.

41 Vatan gazetesinin Ankara muhabirine Trabzon Mebusu Muhtar Bey’in sözü. Vatan, 16 Teşrinisani 1924.

42 T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 613; A: F. Cebesoy, a.g.e., s. 141; Ali Fuat Paşa, “Özellikle muhafazakâr ve mürteci muhitlerde ancak görüşümüzü izah etmeyi yeterli görmüştük.” demektedir. A.g.e., göst. yer; Kamuoyundan destek bulan Fırka hızlı bir teşkilatlanma içine girmiştir. Fırka’nın İstanbul örgütünü Kara Kemal kurdu. Örgütün başına da Kara Vasıf getirildi. D. Avcıoğlu, a.g.e., s. 1343; İzmir ve Çukurova’da da teşkilatlanma faaliyetlerine girişildi. Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 214;

Merkez 28 Ocak 1925'te açıldı. Doğu illerinde teşkilata gösterilen sempati günden güne hızlı bir şekilde arttı T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 613; M. Tunçay, a.g.e., s. 107-108'de Fırka'nın taşra teşkilatının Ankara, İstanbul, İzmir, Sivas ve de Urfa'dan başlayarak Doğu illerinde büyük çapta örgütlendiği söylenebilir deniliyor ama Ali Fuat Doğuya sadece bir temsilci gönderildiğini teşkilatlanmaya gidilmediğini yazmaktadır. A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 141, 159.

43 Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem, 1923-1927, C. II, TBMM Vakfı Yayınları s. 543. (Metin sadeleştirildi) (Bundan sonra bu kaynak, TPT II şeklinde kısaltılmış olarak verilecektir).

44 Tevhidi Efkar, 29 Ocak 1925.

45 İsmet Paşa'nın istifası diğer kabinenin kurulması için bkz. Hakimiyeti Milliye, 23 Kasım 1924; Aynı gazetede çıkan "Hükümetin Tebdili" başlıklı yazıda İsmet Paşanın istifası üzüntülü bir olay olarak verilmektedir. Hakimiyeti Milliye, 24 Kasım 1924.

46 M. Tunçay, a.g.e., s. 105-106.

47 E. Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 1920-1927, C. II, İzmir 1988, s. 260.

48 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 120; Tevhidi Efkar, 28 Teşrinisani 1924.

49 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 120.

50 Hakimiyeti Milliye, 24 Kasım 1924, bkz. "Hükümetin Tebdili" başlıklı yazı; Oysa 1937'deki değişiklikte İsmet Paşa'nın başbakanlık görevine son verildiğinde, onun Parti Başkan Vekilliğinde kalma teklifini Atatürk, usule aykırı olduğu gerekçesiyle geri çevirecektir. Mete Tunçay'ın, 28 Eylül 1980'de Celal Bayar'la yaptığı söyleşi, bkz. M. Tunçay, a.g.e., s. 105.

51 T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 609.

52 Bursa'daki seçimleri, Halk Fırkası adayının karşısında, Terakkiperver Fırka'nın desteklediği bağımsız aday Nurettin Paşa kazanınca fırtınalar koptu ve usule uygun davranılmadığı gerekçesiyle paşanın milletvekilliği onaylanmadı. Seçim yenilendi söz konusu kişi seçimi ikinci defa kazanınca meclise girebildi. M. Goloğlu, a.g.e., s. 84.

53 Hakimiyeti Milliye, 3 Kanunuevvel 1924.

54 Müdafaai Milliye, Bahriye vekaletleri ve Jandarma bu sayıya dahil değildi. TBMM Z. C., C. 13, II. Devre, s. 78.

55 A.g.e., göst. yer.

56 TBMM Z. C., C. 13, II. Devre, s. 78, 84, 241; Ayrıca bkz. Kazım Karabekir Paşa'nın demeçleri, İstiklal, 8 ve 10 Şubat 1925; F. H. Tökin, Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965, Elif Yayınları, İstanbul 1965, s. 70-71.

57 TBMM Z. C., II, Devre, C. 13, s. 79; Gerçekten de Milli Mücadele'nin olağan üstü koşulları çerçevesinde konan vergiler fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Örneğin şekerin okkası (1283gr) üç kuruştan kırk dokuz kuruşa kadar artmıştır. A.g.e., s. 84.

58 Konuyla ilgili olarak Ankara Mebusu Ali Fuat Paşa'nın sunduğu 2 Şubat 1341 tarihli teklifte, "Riyaseti Celileye Heyeti Umumiyede arz ve izah ettiğim vechile memleketimizde günden güne kesbi müşkilat eden hayat, her sınıf halk için kâbil-i tahammül bir hale getirmek maksadıyla bu meseleyi esaslı bir surette tetkik etmek ve tutulacak yol hakkında hükumeti tenvir etmek üzere ilmi ve ameli mütehassıslardan mürekkep bir komisyonun selahiyeti resmiye ile teşkil edilmesinin meclisi alice tasviben heyeti vekileye havalesine teklif eylerim. Bu komisyona hariçten mütehassıs getirilmesi şayanı arzudur." deniliyordu. TBMM Z. C., C. 13, II Devre, s. 84.

59 A.g.e., s. 241.

60 Bunu muhalifler kabul etmemekteydi ve "Halk Fırkasından çıkıp ayrı bir fırka teşkil etmek, Cumhuriyet ve Hakimiyeti Milliye esaslarına muhalif olmaya delalet etmez. Bilakis yeni bir fırka teşkili bu esasların bir kat daha takviyesini temin ve teshil eyleyecektir. " değerlendirmesi yapılmaktaydı. Tevhidi Efkar, 19 Kasım 1924, Ebuzziyade, "Cumhuriyetçi Olmak da Memnu Mu?".

61 Hakimiyeti Milliye, 25 Kasım 1924; Karşı taraf ise, Halk Fırkası'nın değişik görüşteki insanlardan meydana gelmesini eleştirmekteydi Bu konuda Ebuzziyazade, "Tasfiye mi, İstıfa mı?" başlıklı yazısında: "... Yalnız aklın kabul edemeyeceği bir şey varise o da mesela (liberal) bir fırkada muhafazakar aza bulunması veya muhafazakar bir zümrede laik mensuplar görülmesidir. İşte bugünkü Halk Fırkasının başlıca zaaflarından biri de budur. Yani siyasi inkılabatta tamamen müttehid oldukları halde, içtimai cereyan ve içtihatlardan mütesanid ve hemfikir olmayan azanın yan yana bulunmasıdır." demekteydi. Tevhidi Efkar, 19 Ekim 1924.

62 Hakimiyeti Milliye, 18 Teşrinisani 1924; Mustafa Kemal de bu hususa değinerek Ali Fuat Paşa'nın Moskova'dan döndüğü günlerde, Rauf Bey'in isteği üzerine Refet Paşa'nın evinde yapılan uzun görüşmede Rauf Bey'in, "Bizde milleti ve kamuoyunu elde tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam sağlayabilir. O da saltanat ve hilafet makamıdır." dediğini Refet Paşa'nın da aynı görüşü paylaştığını ancak Ali Fuat'ın bir görüş beyan etmediğini kaydetmektedir. M. K. Atatürk, Nutuk, 1919-1927, Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. 463-464.

63 Tevhidi Efkar, 27 Kanunuevvel 1924; Ayrıca bu konuda bkz. Vatan, 22 Teşrinisani 1924; Bu konuda muhalif bir yazar, "... Bir aralık memleketin yegane fırkası olan ve bütün memleket halkını etrafında toplamış olmak iddiasında bulunan Halk Fırkası'nın pek mühim bir noksanı vardır, ki o da

şimdiye kadar esaslı bir program neşretmemiş ve edememiş olmasıdır." demektedir. Tevhidi Efkar, 18 Kasım 1924, Ebuzziyazade,"Yeni Cumhuriyet Fırkası" başlıklı yazı.

64 Hakimiyeti Milliye, 16 Nisan 1925, Mahmut (Soydan),"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına Dair".

65 Tevhidi Efkar, 16 Kasım 1924"Tehlike Muhalefette Değil, Muvafakattedir!" başlıklı yazı.

66 Hakimiyeti Milliye, 17 Kasım 1924, Nebizade Hamdi, "Zehir Menbaı".

67 M. Tunçay, a.g.e., s. 108.

68 Hakimiyeti Milliye, 18 Mayıs 1925.

69 Hakimiyeti Milliye, 4 Haziran 1925.

70 Şeyh Sait Ayaklanması'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ilk kez Dahiliye Vekaleti Bütçesi tartışılırken zikredildi. Cumhuriyet, 19 Şubat 1925; "İsyan sahası üç vilayete sirayet etti. İdare-i örfiye ilan ediliyor. Genç, Muş, Ergani, Elazığ, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari vilayetleri ile Erzurum vilayetinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle idare-i örfi ilanına dair kararname. Kararnamenin ikinci maddesi uyarınca bu vilayetlerde idare-i örfiye kararnamesine tevfikan divan-ı harpler teşkil olunacak ve isyan harekatı ile alakadar bilumum ceraim divan-ı harpler de rüyet edilecektir." Cumhuriyet, 23 Şubat 1341; K. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s. 45-46.

71 Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 219.

72 Hakimiyeti Milliye, 8 Mayıs 1925; Bu konuda Şerif Mardin,"Muhalefet hareketleri Cumhuriyet döneminde daha şanslı değildi. 1923-1932 Dönemi'nde muhalefet ilkinde bir ölçüde vahşi ikincisinde daha nazik bir şekilde olmak üzere iki kere bastırıldı." değerlendirmesini yapmaktadır. Ş. Mardin, Makaleler 4, Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 81.

73 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 159; Bu suçlamaların boyutu genişledi ve Terakkiperver Fırka "taklibi hükumet, irtica, kaçakçılığa müzaheret" ile itham edilmeye başlandı. Bu iddialara karşı Ali Fuat Paşa, "Kanunen teşekkül etmiş olan Fırka'nın BMM dahilinde ve haricindeki faaliyeti kanuniyesi dünyanın bütün hür ve medeni memleketlerinde olduğu gibi hukuki esasiyesinin en muhkem (kuvvetli) ve sarih (açık) gayelere istinat eden meşru muhalefeti Türkiye Cumhuriyeti dahilinde tatbik etmekten ibarettir. Bu maksadın haricinde hiçbir hareketin Fırkamızla alakası yoktur." demekteydi. İkdam, 9 Nisan 1925.

74 M. Goloğlu, a.g.e., s. 105.

75 Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem 1923-1927, C. I, TBMM Vakfı Yayınları No: 1, s. 623. (Bundan sonra bu kaynak, TPT I şeklinde kısaltılmış olarak verilecek.).

76 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 141; Bu konuda Rauf Bey, “Şeyh Sait denen adam. 1914’te devlete karşı isyan etmiş, bastırmağa gelen kuvvet tarafından yakalanacağını anlayınca Rus Konsoloshanesine sığınmış ve Birinci Dünya Savaşı arefesinde Rusya hesabına çalıştığı sabit olmuş, müseccel bir mahlûktu.” demektedir. R. Orbay, a.g.e., s. 182.

77 Şeyh Sait’in eski adamlarından Kasım Cibran isyanın amacının bağımsız Kürdistan kurmak olduğunu söyledi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın iktidara gelmesi halinde Kürtlere özerklik tanıyacağına inandıklarını söylemesi ise, partiye iftira atarak suçunu hafifletme içgüdüsünden başka bir şeyle açıklanamaz. A. Mango, a.g.e., s. 410.

78 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 143; Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 220-221; A. Mango, a.g.e., s. 410’te ziyareti, Fethi Bey’in gerçekleştirdiği kayıtlıdır.

79 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 143.

80 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 144; İkdam, 9 Nisan 1925.

81 Vatan Gazetesi başyazarı Ahmet Emin (Yalman), henüz partinin kuruluş günlerinde bu olayı şu şekilde ele alıyordu: “Sen ve Ben Kavgası” başlıklı yazısında: “Memleketimizde salah ve terakki namına suiistimallere ve irtcaa karşı mücadele eden adamlar hiç eksik olmamıştır. Fakat Alemdar’ın Rusçuk yârânından başlayarak hepsi maksatlarına muvaffak olduktan sonra gayeyi unutmuşlar, memlekete yumrukları bahasına ele geçirilmiş bir çiftlik ve muarızlarına tapulu hakkı tasarruflarına göz dikmiş adamlar nazarıyla bakmağa hazırlanmışlardır. Abdülhamit Devri’nde her samimi mücahit bir din ve devlet haini idi. İttihatçılar bütün muarızları hakkında mürteci kelimesini icat etmişler, sonra bunu İtilafçı şekline çevirmişlerdir. İtilafçılar Mütareke zamanında her vatanpervere İttihatçı adını takmışlardır. Bugün yeniden mürteci kelimesi revaç bulmuştur.” Vatan, 9 Teşrinisani 1924.

82 TPT I, s. 624-625.

83 TBMM Z. C., II. Devre, C. XV, s. 110; Cumhuriyet, 3 Mart 1925.

84 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 145; M. Toker, Şeyh Sait ve İsyanı, Akis Yayınları, Ankara 1968, s. 66.

85 TBMM Z. C., II. Devre, C. XV, s. 166; Tutanak Dergisi, C. 15, Sayı: 198, s. 225-6, Tarih, 07 Mart 1341 (1925), bkz. TPT I, s. 627-8; İsmet İnönü Hatıralar, 2. Kitap, s. 200’de 155 evet oyu çıktığı yazılıdır; Kazım Karabekir, “... bu kanunu İsmet Paşa’nın kuruntuları doğurmuştur. Bizim kuşkumuz, böyle her istenilen şekle sokulabilecek kanunlarla ve kuruntularla basına ve muhalefete

birçok işler yapılmasıdır. İsmet Paşa'ya özellikle şunu bildiririm ki; yirminci yüzyılda kuşku ve kuruntularla millet yönetilemez." M. Goloğlu, a.g.e., s. 119.

86 Cumhuriyet, 6 Mart 1925; TBMM Z. C., II. Devre, C. XV, s. 127-129, 166.

87 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 151-152.

88 TBMM Z. C., II. Devre, C. XV, s. 154; İkdam, 12 Nisan 1925.

89 TBMM Z. C., II. Devre, C. XV, s. 154.

90 TBMM Z. C., II. Devre, C. XV, s. 166; Tutanak Dergisi, C. 15, Sayı: 198, s. 225-6, Tarih, 07 Mart 1341 (1925), bkz. TPT I, s. 627-628.

91 Bu aramalar sonucunda Ankara İstiklal Mahkemesi'ne birçok evrak gönderilmiştir. E. Aybars, a.g.e., s. 159; 14 Nisan 1925 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde,"Hükümetin elbet bazı istihbaratı var ki, taharriyat icrasına lüzum gördü." deniliyordu.

92 İkdam, 13, 14, 16 Nisan, 20 Mayıs 1925.

93 M. Tunçay, a.g.e., s. 146.

94 Buna karşı, Kazım Karabekir:"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın sed kararından hükümetin beyanatta bulunmadığı halde gazetelerle ve bazı beyanatla bu fırka irticaa ve suikasıtlara alet olarak gösterilmiştir. Binaenaleyh dahile ve harice karşı büyük bir vuzuh ile ve açık alınla bu işaatı red ve tekzib ederim." diyordu. Tutanak Dergisi, C. 19, s. 60-64, 9 Kasım 1341 (1925), bkz. TPT II, s. 498.

95 M. Toker, a.g.e., s. 101; F. H. Tökin, a.g.e., s. 71; M. Goloğlu, a.g.e., s. 81, 132, 133; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatıldığına dair Vekiller Heyeti kararında: "İcra Vekilleri Heyeti'nin 03 Haziran 1341 tarihli içtimaında berveçhi ati karar ittihaz olunmuştur: Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nin takibat ve muhakematı esnasında dahi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmi mümessillerinin Fırka programında mevcut efkar ve itikadatı diniyeye hürmetkar olmak esasını memleketi dinsizlerden kurtarmak iddiayı irtica karanesini vasıtai telkinat ittihas ettikleri ve bu yüzden son irtica ve isyanın tezahüratı esnasında bir çok vahim hadisat vukua geldiği sabit olmuştur. Zaten Ankara İstiklal Mahkemesi'nde cereyan eden muhakemat Vahidettin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil eyledikleri merkezlerden ve memleket dahilinde Hürriyet ve İtilaf devrinden kalma erbabı fesattan mürekkep vasi bir şebekeyi irtica tesisini çalışılmak gibi teşebbüsatı izhar eylemiştir. gerek telkin eden ve gerek telkine maruz kalan vatandaşları teshil ve tahrik avakıbından muhafaza velhasıl zararı ammıtahdit için, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetten menin hükumetin artık müsamaha edemeyeceği vezaif sırasına girmiştir." Hakimiyeti Milliye, 05 Haziran 1925.

96 E. J. Zürcher, a.g.e., s. 250.

97 A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 157.

98 Son Saat, 15 Temmuz 1926.

99 Son Saat, 20 Haziran1926.

100 Son Saat, 21 Haziran 1926. Aynı gazetede Terakkiperverlerin yapmak istedikleri hükumete verecekleri şekilde anlaşılıyor başlığı altında verilen bilgide:"Reisicumhurluk makamına getirmek istedikleri Kazım Karabekir Paşa'dır. Meclis Başkanlığı'na Ali Fuat Paşa'yı Başvekalete Rauf Bey'i, Müdafaai Milliye Vekaletine Refet Paşa, Bahriye Vekaletine Cafer Tayyar Paşa'yı Maarif Vekaleti Abidin, Adliyeye Feridun Fikri, Hariciyeye Şükrü, Dahiliyeye Sabit, Nafiaya Muhtar Beyleri getireceklermiş." denilmekteydi. Son Saat, 26 Haziran 1926.

101 M. Goloğlu, a.g.e., s. 203-204.

102 TBMM Zabıt Ceridesi, İkinci Dönem Dördüncü Toplantı Yılı, 3 Kasım 1926 günlü oturum, C. 27, s. 18-19; Son Saat, 21 Haziran/15 Temmuz 1926.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yeşil [s.546-551]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF)'nın siyasî tarihimiz içindeki şöhreti, ne Cumhuriyet döneminin ilk (teşkilatlı muhalefet) partisi olmasında ne de programında yer alan bazı hususların çok partili siyasî hayata -demokrasiye- geçildikten sonra (1946) yer etmiş olmasındandır. Onun şöhreti, kurucuları ve idarecilerinden gelir. Bunlar Millî Mücadele'de M. Kemal Paşa ile birlikte olmuş ve en azından onun kadar tanınmış ve halk tarafından sevilmiş asker ve sivil liderlerdir: Eski başbakanlardan H. Rauf Orbay, Ordu Komutanları -Müfettiş- Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Belle ve Cafer Tayyar Eğilmez Paşalar ile sivillerden Doktor Adnan Adıvar, Bekir Sami Kunduh gibi zamanında sözü geçen ve etkileri olan şahsiyetlerdi.

17 Kasım 1924 (Teşrinisanı 1340)'te Cemiyetler Kanunu gereğince kuruluşunu ikmal ve siyasî otoriteden onay alan[1] TPCF'ye katılan üyelerin tamamı bir süre önce Meclis'in tek partisi konumundaki Cumhuriyet Halk Fırkası (CHP) içinde yer alan mebuslardı. Bu fırka, Meclis içinde doğmuş, muhalif bir -siyasî- hareket olarak tavanda görülen bir bölünmenin eseridir. Bölünme ise ideolojik olmaktan ziyade Cumhuriyet idaresi üzerinde yoğunlaşan farklı yaklaşımlar sonucunda vukuu bulmuş bir hadise görünümündedir. Bu da bir önceki Meclis döneminde ortaya çıkan ayrılıklarla -biçim itibariyle görülen yakınlığı dolayısıyla- irtibatlı olduğu izlenimi vermektedir. Gerçekten de TPCF Meclis'in ikinci dönem, ikinci toplantı senesinde kurulmasına karşılık, birinci Meclis içerisinde oluşan muhalefetin -mahiyet itibariyle- uzantısıdır.

Terrakkiperverler, 1. Meclis'in güçlü muhalefet hareketi 2. Grubun fiilen azası olmamakla beraber, bu grubun tavrına ve ortaya koydukları fikirlere sıcak bakan 1. Grup azasıydılar. Hatırlanacağı gibi, 2. Grubun 1. Meclis döneminde muhalif bir güç olarak belirmesi; Meclis'in mahiyetinin 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile belirlenmesi, daha doğrusu M. Kemal Paşa'nın liderliğini üstlendiği 1. Grubun İslamcı-Monarşik-Devlet Anlayışından uzaklaşmaya başlamasıyla vücut bulmuştu. Çünkü 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu sonrasında teşekkül ettirilen 1. Grup Nizamnamesi'nde "asıl gaye" ile va'z olunan geleneksel düzene ait ibarelerin bulunmayışı veya göz ardı edilişi, bunun en açık göstergesiydi.

Şurası açıktır ki, 1. Meclis'in iktidar ve muhalefet kanatları için temel esas Hakimiyet-i milliyeyi hakim kılmaktı. 1. Grup veya M. Kemal için; iktidarının hukukî dayanağı, 2. Grup veya muhafazakârlar için; geleneksel düzenin korunmasının bir garantisi idi. Ancak Lozan görüşmeleri -bilhassa Musul meselesi- sırasında Meclis'te giderek güçlenen 2. Grubun bu durumu gerek barışın sağlanması, gerekse de dahili rejim meselesinin istenilen şekle dönüştürülmesinde büyük sakınca yaratmış ve bu sakıncanın bertaraf edilmesinde ancak Meclisin seçimlerle yenilenmesi çare olmuştu. Bilindiği gibi bu seçimler; 1. Grup, Müdafaa-i Hukuk Hareketi ve lideri M. Kemal Paşa'nın denetimi altında geçmiş ve

muhalif 2. Gruba mensup olanlar elemine edilmiş, Meclis dışında bırakılmışlardı. Sonuçta Meclis, aynı gruba mensup kişilerin oluşturduğu siyasî bir teşekkül haline gelmişti ama bir önceki Meclis'e ait bazı özellikler yeni Meclis'e taşınmaktan kurtulamamıştır. Meselâ; "kuvvetler birliği-kuvvetler ayrılığı" esası tartışması çok geçmeden yeni Meclis gündemine girmiştir.

Bu tartışmaların 1923 Seçimleri öncesi en popüler mevzunlarından olması, seçimlere eski fırkaları adına katılmak isteyen bir kısım İttihatçının girişimiyle alakalıdır. Saltanat Lozan görüşmeleri öncesi kaldırılmasına rağmen Halifeliğin, Meclis'in uhdesine -manevi şahsiyetine- bağlaması, muhafazakarlar için Mustafa Kemal iktidarı karşısında bir güç kaynağının devamına imkan verilmesiydi. Fakat Cumhuriyetin ilanı, Halifelik ve Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin ilgası (3 Mart 1924) ile Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (20 Nisan 1924) gibi köklü inkılâplar; M. Kemal Paşa iktidarı karşısında ve bu iktidar gücünü dengeleyebilecek hiçbir müessesenin -gücün- bırakılmaması, tüm bunlar hukukî bir zeminle perçinleştirilmiş olsa bile, Meclis'e hakim olan tek fırka (Halk Fırkası) ve onun liderinin sınırsız bir güce ulaşmasına imkan verdi. Bu gücün sistem içinde kontrolsüz kullanımı; yeniden şahıs veya zümre otokrasisinin doğuşunu, hiç olmazsa hafızalarda hatıraları silinmemiş olan İttihat ve Terakki Fırkası "Merkez-ı Umum İdaresi"ni çağrıştırıyordu.

Nitekim yeni Meclis döneminden itibaren M. Kemal Paşa'nın bu köklü inkılaplarını gerçekleştirmesinde Milli Mücadele'nin öncü kadroları yerine fikirlerini eyleme geçirebilecek fırka savaşçılarına -müfritlere (aşırı)-itibar etmesi, bu öncü kadro arasında kırgınlığa ve M. Kemal Paşa'nın yönetim anlayışı üzerine endişelerin doğmasına sebep olmuştur.[2] Bunun sonucu olarak M. Kemal Paşa ile ayrılığa düşmüş Milli Mücadele'nin öncü kadrosu etrafında şekillenen bir hizip; özellikle Mübadele Meselesi'nin[3] Meclis müzakeratına katılanların muhalif bir fırka haline dönüşmesi kaçınılmaz olmuş ve sonuçta 17 Kasım 1924'te TPCF Türk siyasi hayatına girmiştir.

Yeni fırka (TPCF) kurucu ve yöneticilerinin M. Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'deki yakın -silah-arkadaşları olması, iktidar -muhalefet mücadelesinde doğrudan tartışmalarda hedef alınamayacak kadar güçlenmiş ve liderliği toplumca benimsenmiş Gazi M. Kemal yerine muhalefetin muhatabı; hükümet ve daha çok da iktidar fırka müfritleri olmuştur.

TPCF'nin kuruluşunda yayınladığı belgelerde temelde iktidardaki CHF'den farklı bir ideolojik çizgide olmadığı açıktır. Ayrılığın yeni fırka içinde yer alan önemli şahsiyetlerden kaynaklandığı, bir ölçüde de bir önceki Meclis döneminin, iktidar -muhalefet ilişkilerinde- ki anlayışın, yeni döneme taşındığı görülmektedir. Öyle ki, birinci Meclisin iktidar karşısındaki güçlü muhalefet grubun (2. Grup) üstlendiği rol bu dönemde TPCF tarafından üstlenilmiştir.

TPCF'nin dayandığı temel esas ve yaklaşım bu partinin kamuoyuna ilân ettiği Beyanname, Program ve Nizamnamesinde[4] belirtilmiştir. Bu belgelerde yer alan ifadeleri bir noktada toplamak gerekirse TPCF'nin siyasi hayata çıkma gerekçesi; "muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin Mecliste toplanmasının otoriter bir idare doğuracağı" görüşü idi.[5] Aynı görüş ve iddiaların benzer şekillerde ilk Meclis döneminde M. Kemal Paşa ve iktidarı için yöneltilmiş olması her iki dönem

Meclislerinde yer alan muhalefet hareketlerinin arasındaki yakınlığı ve benzerliği şaşırtıcı bir biçimde sergilemektedir.

TPCF, isminde de yer aldığı gibi "Cumhuriyetçi" olduğunu yayınladığı programının başında belirtmekle birlikte o, Cumhuriyeti "halkın hakimiyetine dayalı bir idare şekli" olarak tarif etmektedir. Bu tarif, yadırganmayacak kadar açık ve net olmasına karşılık, yine ilk Meclis devresinde "milli egemenlik" kavramına muhafazakâr ve muhalif 2. Grup tarafından yüklenen anlam açısından bir benzerlik de söz konusudur. Hatırlanacağı gibi birinci Mecliste de rejim tartışmalarının yoğunlaştığı anlarda muhafazakarların, milli egemenliğin tecelli ettiği meclisin üstünlüğünü savunmaları, iktidarı (birinci grubu) denetleyebilecek bir mekanizma olarak görmelerinden ileri gelmekteydi. Bunun için TPCF, birkaç kişinin oligarşik gayretlerine karşı koyarak Meclis içinde iktidarı denetleme mekanizması haline gelmeyi, sistem için varlık sebebi görüyordu. Meselenin bir başka yönden görünüşü ise, iktidarın açıkça belli olan laik tutumu karşısında -yeni siyasi rejim içinde- toplumsal değerleri savunmayı üstleniyordu.

Bu devrede iktidarla muhalefeti ayıran temel çizgilerden biri de, toplumsal değişimlerde izlenecek siyasette, muhalefetin ortaya koyduğu temel anlayış; değişimin Kemalist tarzda süratli ve inkılapçı bir zihniyetle değil tekamül -evrimsel ve kademe kademe olması- şeklindeydi.[6] Bu yaklaşım açısı osmanlı ıslahat hareketlerinde izlenen siyasetin, Cumhuriyet Dönemine intikal etmiş bir biçimi idi. İktidar ise bu tarz bir siyasetin ortaya çıkarttığı dualizmi -ikilik- toptan reddetmekte çağdaş (asrî) bir memleket haline gelinmesinde kökten radikal tedbirleri öngörmekte idi. Yeni bir Türk toplumu oluşturacak, inkılap hareketlerini sekteye uğratacak, her türlü girişimi; kurup geliştirmek istediği Cumhuriyet ve rejimi için tehlikeli addetmekte ve tasvip etmemekteydi.

Hedef alınan Batı toplumları seviyesine ulaşıncaya kadar inkılaplar kesintisiz, engelsiz, tartışmasız devam ettirilmeliydi. Kısaca -süresi belirtilmeden- inkılaplar tamamlanana, toplumda arzu edilen değişim sağlanana kadar bütün güçlerin toplanabileceği bir meclis ve siyasetin yürütücüsü tek parti ve onun lideri M. Kemal Paşa'nın direktifleri ile şekillenecek -muhalefetsiz- bir yönetim öngörülmekteydi.[7]

Türkiye, sahip olduğu coğrafi şartlar ve tarihî miras ile dış dünyadan kendini soyutlayamayacak kadar Batı dünyası ile iç içe olmak, yakın zamanda bir milli mücadele verdiği bu dünya ile bütünleşmek için ilişkilerini geliştirmek zorundaydı. Bu açıdan bakıldığında, Cumhuriyet idareleri, Batı formunda daha çok demokratik idareler ve çoğulcu yapılar idi. Plüralist bir toplum özlemine; muhalif tekçi anlayışları, egemen kılma anlayışı ve uygulamaları kendiliğinden anti-demokratik çağrışımların yapılmasına imkan tanıyordu. Türkiye'nin her ne kadar yeni bir siyasî rejimin kurum ve kuruluşlarıyla yerleşmesi için makul bir sureye ihtiyacı olduğu kabul edilse bile, bu süreyi ila nihayet devam ettirmesi beklenemezdi. TPCF'nin siyasî hayata çıkışı, rejimin demokratikleşmesi açısından hem içte, hem de dışta olumlu karşılansa bile, Türkiye'nin buna hazır olmadığı, yeterli alt yapıyı kuramadığı açıktı.

Aslında iyi niyetlerinden şüphe edilmeyecek kadar üstün nitelikli ve vatanperver şahıslarca kurulmuş TPCF hareketi, erken doğmuş -prematüre- bir çocuk gibiydi. Onun yaşaması çok büyük itinaya ve korunmaya muhtaçtı. Bunu yapacak yegâne güç, iktidarın bizzat kendisi idi. Muhalefetin hayatını devam ettirebilmesi, iktidardan farklı özellikleri azaldıkça mümkün, arttıkça gayr-i mümkündü.

TPCF'nin belirgin vasıfları veya siyasî kimliği hiç şüphesiz yayınlamış olduğu kuruluş belgelerinde yer alan hususlar yanında siyasi hayatta bulunduğu müddetçe sergilediği ölçülerdir. Bu açıdan bu belgelere daha yakından bakmakta yarar vardır.

Terakkiperver CumhuriyetFırkası'nın Beyannamesi

TPCF yayınlamış olduğu fırka beyannamesinde, birkaç noktanın altını çizerek, hangi ihtiyaçtan dolayı var olduğunu kamuoyuna duyurmuştur. Beyannamede: "Bizzat millette olan hakk-ı hakimiyet ve hükümlerinin fiiliyat itibariyle mahdut heyetlerin eline geçmesi, zaruretlerden mütevellid olmakla beraber mahzurlardan salim değildir. Bu mahzurların en büyüğü milleti, bu haktan kamilen mahrum edecek bir şekl-i istibdadın teessüs edebilmesidir" denilirken bu mahzurun bertaraf edilmesi için icra vekillerini (hükümeti) mütemadi murakabe altında bulunduracak vasıtalara şiddetle ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.

Beyannamede devamla efkar-ı umumiye (kamuoyu) ve onun bir kolu olan basının denetimde bir vasıta olmakla birlikte yeterli olmadıkları, asıl olması gerekenin aynı kanaati taşıyan milletvekillerinin Meclis'te meydana getirecekleri muvazenet ve murakabe grupları yani muhalif fırkaların mevcudiyeti gerektiği vurgulanmaktadır. Beyannameye göre TPCF'nin bu ihtiyaçtan doğduğu belirtildikten sonra parti programında açık olarak belirtildiği üzere temel hürriyetlere taraftar olduklarından başka, şahsi hürriyetleri her sahada mukadddes saydıklarını, milli hars ve seciyeyi takviye etmekle berabar ilim ve fen, sanatve hizmet nokta-i nazarından memleketi ileri götürecek vasıtaların süratle sahip olunmasına taraftar olacaklarına, dar fırkacılık zihniyetine şiddetle karşı oldukları, hep kanun dairesinde kalacaklarına, hangi fırka millet hakimiyeti, hürriyetperverlik, cumhuriyetcilik esaslarına sahipse onlarla beraber olmaya ve her nevi irticaî hareketlere karşı olmaktan çekinmeyeceklerini ilan etmiştir.

Beyannamenin son hükümlerinden biri ise fırkanın tahakkümlere şiddetle aleyhtarı olduğundan, dahili işlerinde ne ferdin, ne de birkaç kişinin tahakküm suretiyle (oligarşi) arzularına fırsat tanımayarak, her hüküm ve kararını yetkili heyetlerin çoğunluk kararına göre yapacağını taahhüt etmekteydi. Bunun anlamı, karşısındakilerden demokratik tavır ve icraatlar beklerken bizzat kendisi de parti-içi demokrasiyi işleteceğini belirtmekteydi.

TerakkiperverCumhuriyetFırkası'nın Programı

TPCF'nin siyasi hayata intikal edişinde hakkında en çok sözü edilen, hatta bu yüzden siyasi tansiyonu artıracak ölçüde çeşitli tartışmalara sebep olan özelliği, bir siyasi programla ortaya çıkışı veya programa sahip oluşudur.[8]

Bugünden düne bakıldığında tarihsel olarak, Halk Fırkası'nın bir siyasi parti olduğundan kimsenin şüphesi yoktur. Ancak Cumhuriyet tarihinin ilk siyasi programına sahip fırkanın TPCF olduğunu, programında yer alan bazı hususların partinin siyasi hayatta kaldığı sürece yerine getiremese bile özellikle 1945 liberasyonu ve sonrasında savunulmuş ve bir kısmı uygulama alanı bulabilmiştir.[9]

TPCF programı: Esaslar (md. 1-13), Siyaseti Dahiliye (md. 14-28), İktisadiyat (md. 28-39), İtibar (md. 40-44), Maliye (md. 45-48), Siyaset-i Marif (md. 49-54) ve Siyaset-i İçtimaiye (md. 55-58) olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. Bu fırkanın siyasi görüşünü ortaya koyduğu Esaslar bölümünün ilk iki maddesi, bağlı olunan siyasi sistemle ilgilidir. TPCF bu maddelerle Cumhuriyetçi, Hürriyetperver (liberal) ve halkın egemenliği (demokrasi) yolunda olduğunu belirtir. Üçüncü madde de kanunların yapılışında halkın ihtiyaçları, çıkarları ve eğilimleri ile çağın gereklerinin dikkate alınacağı belirtilmektedir. Bununla da açık olarak görüleceği üzere rasyonel düşüncenin, ilk iki madde de belirtilen sistemin, yani laik esaslara bağlı bir idare şekline taraftar olunulduğu belirtilir. Çünkü parti aksine bir eğilimde olsaydı, kanunların yapılmasında çağın gerekleri halkın ihtiyaçları ölçüsü yerine sabit bir takım kanunların ve ananelerin öne çıkartılması beklenirdi.

Dördüncü maddede, partinin temel hürriyetlere taraftar olduğu, ancak kamu düzeninin korunması endişesi, bu hürriyetlere sınır getirmeyi gerekli kıldığı taktirde, bunun anayasa sınırları çerçevesinde yapılacağı belirtilmektedir. Bu maddeden de anlaşıldığı gibi bir kısım hürriyetlerin sınırlandırılmasında, ferdi karar yerine kollektif kararın ve hukuki zeminin esas alındığı görülmektedir. Beşinci madde, bir önceki maddeyi takviye niteliğinde olup; anayasa milletten açık bir vekalet (madde de bu vekaletin ne tür bir vekalet olduğu belirtilmemekle birlikte)[10] alınmadıkça tadil edilemeyecektir, denilmektedir. Bu ifade TPCF'nin ilk seçimlere kadar 1924 anayasasında hiçbir surette tadilatı kabul etmeyeceği, eğer yapılmak istenirse halka gitmeyi bir yerde önermektedir.

Dikkat ve eleştirileri üzerinde en fazla toplamış ve fırka aleyhindeki suçlamalara gerekçe teşkil etmiş altıncı madde: "Fırka efkâr (fikirler) ve itikadat-ı diniyyeye (dini inançlara) hürmetkardır" şeklindedir. Programı tarafsız gözle değerlendirmeye çalışanlar, maddeyi sarih (açık) bulmamışlardır. Sordukları soru; bu maddeyle kastedilen fikir ve dinin hangisi olduğudur.[11] Bu ifadelerde belli olmayan, açık olarak anlaşılmayan yeni fırka laik mi idi, yoksa şeriat'e mi itibar ediyordu? İktidar yanlıları, laikliği kendileri için rehber bilip resmi hiçbir belge ile bunu tescil etmezken,[12] iktidar karşısında kurulan muhalefet fırkası ve kurucularının bilinen şahsiyetleri yüzünden, iktidardan ileri laiklik yapabileceklerine fırsat tanımıyordu. Ama bu maddenin geniş boyutu ve anlamına rağmen iktidarın tefsiri, mürteci ruhlara cesaret verici ve yönetime karşı baş kaldırıcı olarak algılandı.

Halbuki, saltanat ve halifeliğin lağvından hemen sonra kabul edilmiş 1924 anayasasında yer alan hüküm, muhalefetin yanı sıra, iktidara bağlayıcı niteliktedir. Anayasanın ikinci maddesine göre; "Türkiye devletinin dini, din-i islâmdır." ifadesi açık ve net bir hükmü va'z etmektedir. İktidar partisi ise anayasal açıdan, kendisini din devleti olarak tarif etmiş olan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin hükümetidir. Bu maddenin TPCF programı ilanına kadar fesh veya hükümsüz kılacak bir karar

olmadığına göre bahsi geçen 6. Maddenin laiklik açısından icra ile hükümlü olan iktidar fırkasından ileri bir noktada olduğu kabul edilebilir.[13] Cumhuriyet Halk Partisi lideri ve cumhurbaşkanı M. Kemal Paşa, TPCF hakkında basına verdiği ilk resmi açıklamada: "yeni teşkil eden TPCF programında halk fırkasının Umdelerinden hariç ve mevzû münakaşa olmaya değer, esaslı bir prensip ve fikir yoktur. Fırkanın programı hemen hemen halk fırkasının umdelerine müşâbihdir,[14] demiş Gazi ifadelerinin devamında, TPCF'nin 6. Maddesi ile ilgili olaraktan "efkar ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkar olmak öteden beri tabi ve umumi bir telakkidir. Herkes efkar ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkar ve riayetkardır." ifadelerinde sanki bu maddeyi tasdik etmektedir. Şurası açıktır ki; TPCF'nin irticâya karşı tavrı, beyannamesinde açık ve net olarak belirtilmiştir. Bu ifadenin irtica-i kaynakları harekete geçirici olmaktan ziyade, hayal kırıklığı yaratan bir unsur olarak görüldüğünü söylemek daha uygun olacaktır.

TPCF programının dikkat çeken maddelerden biride madde 8: Seçim usulünün tek dereceli ve her kazanın seçim bölgesi olarak kabul edildiğini bildiren maddedir. Maddenin iktidar parti üzerinde yarattığı ilk etki, kendilerinin de bunu arzu ettiklerini meclis gruplarında, buna ait bir yasa tasarısı görüşüldüğünü, yakın bir zamanda meclis genel kuruluna geleceğini, bildirmelerine rağmen bu konu, 1950'lere kadar halledilmeyecektir. Devlet vazifelerini askeri düzeyde tutmak (md 9), fırkanın liberal anlayışının, hür teşebbüse verdiği önemi vurgularken yine bu maddeyle iktidar partisinin İzmir İktisat Kongresi kararlarından (liberal politikalardan) mülhem olan iktisadi umdelerinden uzaklaştığı, yani iktisadi hayattan devlete daha çok rol verdiği çağrışımı yapılmaktadır.[15]

Cumhurbaşkanı seçilen kimsenin seçimi müteakip mebusluğunun düşeceğini belirten 12. madde, hiç kuşkusuz bir parti programından ziyade doğrudan bir anayasa konusu olmakla birlikte Halk Partisi lideri M. Kemal Paşa'nın partiler-üstü konuma gelmesini öngörüyordu.[16] Programın esaslar bölümünde yer alan son madde (md.13); devletin özel ve katma bütçelerinden maaş alan -memurların aktif siyasette bulunmaması, bir siyasi partiye üye olamaması için bir kanun teklifinde bulunulacağı, kanun çıkmadan buna fırka olarak riayet edeceklerine dairdir. Bu maddenin de amacı açıktı. Bir memur-eşraf partisi kimliğindeki CHP'nin en önemli gücü bürokrasiyi siyaset dışına çıkararak rakibini zayıflatmaktı.

TPCF Programının diğer bölümlerde onun kimliğini sergileyen hususların başında dahili siyasette ortaya koyduğu anlayış oldukça dikkat çekicidir. CHP'nin merkezî otoriteyi ülke genelinde yaymak ve etkin kılmak anlayışına karşı TPCF'nin, idarede, milli birliğe zarar getirmeyecek ve devletin kontrolünde adem-i merkeziyetciliğe taraftar olduğu görülmektedir (md.13). Aslında bu görüş İttihat ve Terakki Hareketinin önemli isimlerinden ancak merkeziyetci İttihatçılarla anlaşamayarak bu hareketten ayrılmak zorunda kalan Prens Sabahattin'e aittir. Terrakkiperver ülke yönetimi anlayışı itibariyle Prens Sabahattin'e yakın dururken, yerinden yönetim anlayışıyla halka daha yakın durduğuna inanmaktadır. Buna paralel olarak büyükşehir belediye başkanlarının atanma yerine seçimle gelmelerini (md. 23), topraksız çiftçilere ve göçmenlere ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda devlete ait topraklardan verilmesini uygun görmektedir. Tüm bunlar halkçılık ilkesine Halkçılar gibi sahip olmasa da kendiliğinden bir halkçılık yapılmaktaydı.

TPCF, iktisadi siyasette liberal görüşlerine uygun olarak özel sektörü öne çıkarırken, ziraatın geliştirileceğini, sanayinin korunacağını, hatta himaye edileceğini belirtmekte ve himayenin bir gaye değil bir araç olduğu, on yılda ziynet eşyası haricinde bir plan dahilinde ithal mallardan gümrük indirimine gidileceği (md. 33), yabancı sermayeye kolaylık sağlanacağı, kambiyo sisteminin yeniden tanzim edileceği (md. 41) belirtilmektedir.

Fırka, işçi-işveren münasebetlerinde tarafların hukuk ve menfaatlerini eşit olarak müdafaa edeceğini (md. 35), işçinin kâra iştirakine taraftar olduklarını, bunu kanun kuvveti yerine ikna suretiyle temin edeceklerini (md. 36) va'ad etmektedirler.

Tekellerin çoğaltılmasına karşı olmaları (md. 46), liberal ekonomi anlayışlarını tamamlamaktadır. Eğitimde birliği esas aldıklarını (md. 49), ancak ilk mekteplerin idarelerini mahallerine vereceklerini (md. 52) ve halkın medenî seviyesini ve hayatını yükseltmek için yol gösterme ve neşriyata önem vereceklerinden (md. 58) bahs olunmaktadır.

Programın tamamı üzerinde birkaç noktanın üzerinde durarak, genel bir değerlendirme yapılmak istenirse şunlar söylenebilir: Evvelâ bu program cumhuriyet tarihimizin ilk siyasi fırka (parti) programıdır. Program gerek siyasî, gerekse ekonomik anlamda liberal düşünceyi, liberal ekonomiyi, hasılı demokrasiyi savunmaktadır. Bu özelliklerin açıklandığı maddelerin kimisi kanun yoluyla, kimisi de ancak anayasa değişikliği ile yerine getirilebilecek mahiyettedir. Burada, ya iktidarı bu maddelerle demokratik olmaya zorlamakta veyahut gelecekte iktidara güçlü bir şekilde (en azında iktidardaki CHP gücü ve misyonunda) geldiğinde bizzat yapacağı anlaşılmaktadır.

TPCF'nin siyasî hayata çıktıktan sonra üyelerinin bir kısım davranışları ve ifadeleri fırka programı hakkında tüm üyeler arasında tam bir mutabakatın ortaya konulamadığına işaret etmektedir. Veya bir başka ifade ile, TPCF sıkı bir parti disiplini uygulamadan bir kısım farklı şahsi düşünceleri, üyelerin serbestçe parti içinde ve dışında kullanabilmesine ruhsat verilmektedir. O günlere gidilip basında küçük bir tarama tapıldığında bu şekilde beyanatlara rastlamak mümkündür. Meselâ TPCF kuruluşuna müteakip İstanbul'a giden Refet (Bele) Paşa, bir gazetecinin Ankara'nın şartlarını sorması üzerine; Ankara'nın başkent olabilecek, imkan ve şartlara sahip olmadığından şikayet etmesi; bir "merkez-i hükümet meselesini" doğurmuş,[17] meseleye gösterilen sert tepki üzerine, geri adım atılmak zorunda kalınmıştır. Burada önemli olan Refet Paşa'nın bu yaklaşımına partinin diğer üyelerinin itibar etmemesidir. Programda yer almadığı halde Fırka Başkanı Kazım Karabekir Paşa, Ahmet Şükrü (Esmer), Adnan (Adıvar) gibi beylerin iki meclisli bir siyasi yapının taraftarı oldukları,[18] bir başka tartışma konusu olmuştur. Bazı Terakkiperverlerin Latin harflerine taraftar olduğu gibi haberlere basında rastlamak mümkündür. Yukarıda belirttiğimiz şıklardan ikincisine ait yaklaşımı, bu partinin Genel Başkanı Kazım Karabekir açıklık getirerek, fırka siyasetinin fırka programı dairesinde yapıldığını, bazı farklı görüşlerin varlığının ayrılık anlamına gelmeyeceğini, fırka reisliğine gelişinden sonra yaptığı ilk açıklamada[19] belirtmiştir.

Son olarak TPCF Nizamnamesi'nde fırka üyeliği için aranan şartlardan birisi şahsî fikirler ile fırka görüşleri arasında birliğin aranmasıdır. İktidar fırkası ise, bu konuda herhangi bir kayıt getirmemekte, hangi fikirde olursa olsun herkesi üyesi kabul etmekteydi. İki parti arasında mukayese yapanlar, CHP'nin sırf bu yüzden bile cemiyet özelliğinden kurtulamadığı, bir siyasî fırka olma vetiresini ikmal edemediği ileri sürülmekteydi.[20] Gerçekte ise bu fırkaya ait belgelerin bulunduğu TBMM Arşivi T-3, Dosya 350'de üyelere verilen parti hüviyetlerinde fırka programının okunduğuna ait bir ibare bulunmaktadır. Nizamnamenin bir başka maddesinde (md. 12) Umumi Kongrenin aleni olacağı belirtilmektedir.

TPCF'nın bu programı ve iddialarıyla nasıl bir siyasi çizgi sergilediği, yukarıda bahsi geçen fikir ve yaklaşımları, fırkanın kısa ömrü süresince ciddi bir ölçüde koruduğu ve iktidarın izin verdiği ölçüde de hayata geçirdiği söylenebilir.

1 Terakkiperver ver Cumhuriyet Fırkası siyasi hayata çıkışta hiçbir engelle karşılaşmadı. Kuruluş dilekçesi zamanın Dahiliye Vekili Recep Peker tarafından kabul edilirken Peker, "fırkalar memleket için esastır. Yeter ki şahsî arzular yerine memleket için çalışılsın. Allah mubarek etsin" ifadeleriyle yeni muhalif fırkayı tasvip etmiştir. 18 Teşrinsani (Kasım) 1340 (1924) Vayan, Tanin, Akşam, Son Telgraf.

2 George S. Harris, "The Role of the Military in Turkish Politics", Middle Eastern Journal, 19 (1965). S. 559.

3 Meclis Musul Meselesi'nin aldığı yeni boyuta karşı İngiltere'nin savaş tehdidi içeren nptasına verilecek cevap konusunda olağanüstü toplantıya çağırıldığında bir başka sorun olan ve Lozanda Anlaşması hükümleri doğrultusunda işleme 1924 yazı başından itibaren konulan ancak

çeşitli sıkıntı ve şikayetlerin doğduğu mübadele meselesi hakkıda Muğla Mebusu Esat Efendi tarafından ilgili bakan yönetilmiş soru önergesi, yeterli cevap alınaması üzerine genel görüşme önerisine, bu da yeterli olamaması daha doğrusu hükümet icraatlarının bu konu sebebiyle şiddetli eleştirilmesi, gensoruya kadar meseleyi çıkarmıştı. Takrir yunanistandan ne kadar mübadil ve muhacir geldiği, bunların ne kadarının nereye yerleştirildiği ve ne kadarının hayatta olmadığı üzerine idi. TBMM: ZC. Dönem 2 Cilt 9, s. 56-57.

4 TPCF Program, Beyanname ve Nizamnamesi için bkz. TBMM Arşivi T-3 D. 350'de matbu olarak mevcuttur. Ayrıca Tarık Zafer Tunaya, Türkiya'de Siyasi Partiler. İstanbul 1952. s. 615-620.

5 Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967. s. 45.

6 Frederick Frey, The Turkish Political Elite, Cmbirige mass press 1965. S. 326.

7 M. Kemal Paşa'nın I. Grub'un Halk Fırkasına dönüştürülebileceğini belirttiği ilk beyanatında 'fırkaların iktisadi maksatlar üzerine tecessüs ettiğini, bu da belirli bir sınıfın menfaatini

muhafaza maksadına ait olduğunu, halbuki bizim memleketimizde ayrı ayrı sınıflar varmış gibi ortaya çıkan fırkalar yüzünden şahit olunan neticelerin bilindiğini' dedikten sonra' kendisinin kuracağı halk fırkasına bir zümrenin değil bütün milletin dahil olacağını belirttirtmektedir. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 3. Baskı, Ankara 1981. s. 96-97.

Gazi M. Kemal Paşa, TPCF kurulmadan tam iki ay önce Samsun ve Trabzon'da yaptığı konuşmalarda da tek-partili Cumhuriyet modelini zarar vereceği gerekçesiyle muhalif fırkalara açık olarak karşı olduğunu, bütün milletin içinde olduğu fırkası haricinde ki fırkanın dar fırkacılık zihniyetiyle hareket edeceği ve memlekete zararlı olacağı kanaatini muhafaza etmekteydi. Hakimiyet-i Milliye, 18 Eylül 1340 (Trabzon konuşması), 23 Eylül 1340.

8 Özellikle mahalıf TPCF'nı destekleyen İstanbul basını bu tartışmaların kaynağı olmuş, çeşitli haber ve yorumlarda iki parti arasındaki farklar işlenmiştir. Tartışmalara Ankara basınının cevap vermesi tartışmaların boyutunu partiler arası karalamalara kadar götürmüştür. İstanbul basını, yeni fırka (TPCF) nın bir siyasi parti olarak hüviyetini ikmal edişini siyasi bir programa sahip olmakla sağladığını, iktidardaki CHF'nin siyasi bir parti olmaktan çok bir cemiyet özelliğine sahip oluğunu iddia etmişlerdir. Bu iddialar muhalif fırka mensuplarınca da belirtilmiş Halk Fırkasının programı olarak kabul ettiği 9 Umde'nin bir beyanname özelliğinden başka bir hüviyeti taşıyamayacağı iddia edilmiştir. TPCF programı ve nizannamesi hakkında en geniş haber ve yorumlara Vatan Gazetesi sütunlarında rastlamak mümkündür. Vatan, 15, 24, 26 teşrinisani 1340 (Ahmet Şükrü) 28 Teşrinisani 1340 Ali Fuat (Cebesoy) un " İki Fırka Arasında Başlıca Farklar", Tevhid-i Efkar 11, 18 1340 Ebülziyazade'nin: "Yeni Cumhuriyet Fırkası", Son Telgraf, 19 Teşrinîsani 1340 Bedri Ethem "Yeni Fırkanın Programı", Akşam 18 Teşrinîsani 1340 Necmettin Sadak "Fırkaların Manzarası", "Yeni Fırka", Cumhuriyet, 22 Teşrinîsani 1340 Yunus Nadi "Yeni Fırka" Vakit, 18 Teşrinîsani 1340 Mehmet Asım "Yeni Fırkanın Programı" İleri gazetesi 21 Teşrinîsani 1340 M. Nuri "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", Hakimiyet-i Milliye, 25 Teşrinîsani 1340 (Başyazı).

9 TPCF programında yer alan seçimlerin tek dereceli ve yargı güvencesinde yapılması, Cumhurbaşkanının partiler üstü olması gibi esaslar 1946-1950 yılları arasında CHP karşısında bulunan Demokrat Partinin de savunduğu temel esaslar olmuştur. Geniş bilgi için bakınız Ahmet Yeşil, "Türkiye de Çok Partili Hayata Geçiş", Ankara 1988.

10 TPCF Genel Sekreteri Ali Fuat (Cebesoy) bir röportajda bu vekaletin "referandum şeklinde temin edileceğini" söylemiştir. Vatan 28 Teşrinisani 1340.

11 Bu soruyu soranlardan biri İleri gazetesinin baş yazarı Suphi Nuri "İkiz biraderi halk fırkasında bu hususta açık ve samimi bir lisan kullanılmamış idi" denilmektedir. 21 Teşrinisani 1340.

12 CHP nin programı olarak kabul edilen 9 Umde, halifeliğin 1924 de kaldırılmasına rağmen "halifeliğin islam dünyasının yüksek bir makamı olduğu tarifi ile bu Umde de bir değişiklik yapılmadığı için kendisini bağlamaktaydı. 9 Umde nin tamamı için bkz. Tunaya a.g.e., s. 580-582.

13 TPCF nın programı hakkında iktidar mensuplarınca gösterilen tepki başlangıçta hiç de olumsuz değildi. Bir CHP mebusunun basına akseden ifadesinde “bu programda halk fırkası tarafından kabul edilmeyecek hiçbir nokta yoktur” demiştir. Vatan, 19 Teşrinisani 1340.

14 Hakimiyet-i Milliye, 11 Kanunu evvel (Aralık) 1340.

15 İzmir iktisat kongresinin bir değerlendirilmesi için bkz. Michael Finefrock, “laissez-Faire. The 1923 İzmir Economic Congress Perspective Middle Eastern Studies, v. 13 s. 375- 386.

16 M. Kemal Paşa muhalefetin partiler-üstü konuma davet anlamına gelen bu maddesine cevabı hayır olacaktır. Hatta partisinden ayrılma bir tarafa Cumhurreisliğinden ayrılıpicap ederse partisinin bir neferi gibi çalışabileceğini söylemiştir. Atatürk’ün Söylev. s. 189. Hakimiyet-i Milliye, 11. 12. 1340 (The Times muhabirine verilen mülakat) Burada belirtmek gerekir ki, tek dereceli ve yargı güvenceli seçim sisteminde olduğu gibi, Cumhurreisinin partiler-üstü konuma gelmesi 1945 Liberasyonu sonrasında gerçekleşecektir.

17 Vakit, 21 Teşrinisani 1340.

18 Son Telgraf, 27 Kanunevvel 1340.

19 Vatan, Vakit, Son Telgraf, 27 Kanun-ı evvel 1340.

20 Vatan, 18. 21, Teşrinisani 1340. (A. Şükrü)

Serbest Cumhuriyet Fırkası / Yrd. Doç. Dr. Serap Tabak [s.552-561]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından sonra, Türkiye'nin çok partili siyasi hayata geçiş denemelerinden ikincisini Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu oluşturur. Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir fırka yolunu seçmesinin sebepleri çok çeşitlidir. Toplum tarafından oluşturulan baskının Halk Fırkası'nın içinde bir çözüme kavuşturulamayacağı düşünüldüğünden yeni bir muhalefet partisinin kurulması yoluna başvurulmuştur. Serbest Fırka'nın kurulmasında bir biri ile yakın ilişki içinde bulunan dış ve iç sebepler bulunmaktadır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda dış dünyanın hem doğrudan hem de dolaylı etkisi vardır. Serbest Fırka'nın lideri olan Fethi Bey'in Paris Büyükelçiliği'nden gelmesi, fırkanın kuruluşunda tesiri olan dış sebeplerin önemini daha da arttırmıştır. Dış dünyaya özellikle, Batı dünyasına Türkiye'yi beğendirmek isteğinin Serbest Fırka'nın kuruluşunda etkisi vardır.[1]

Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi Joseph Grew, bu konuda şunları söylemektedir:

"Gazi, yavaş yavaş şu görüşe varmıştır ki, tek parti sistemi Avrupa ve Batı ile karşılaştırılınca Türkiye için bir aşağılık işaretidir. Amerikalı ve Avrupalı yazarlar son günlerde çoğunlukla şekil bakımından Batılı fakat gerçekte Doğulu olarak tasvir ettikleri Türk diktatörlüğünden çok söz etmişlerdir. Türkiye'nin bu şekilde tasvir edilmesi Gazi'nin gözüne çarpmış ve hiç hoşuna gitmemişti. Fransız politik kurumlarına hayranlık duyan Fethi Bey'in Batı'da ve özellikle Fransa'da Türkiye hakkında beslenen düşüncelere yorumlara da bu hususta şüphesiz çok önemli bir rol oynamıştır.[2]

Fethi Bey de hatıralarında, Yalova'daki görüşmeler sırasında Gazi'nin dış dünyanın Türkiye'ye bakışı konusunda şunları söylediğini belirtmektedir:

"… Bugünkü manzaramız aşağı-yukarı bir 'dictature' manzarasıdır. Vakıa bir meclis vardır, fakat dahil ve hariçte bize 'dictature' nazariyle bakıyorlar…"[3]

Kesin olarak aydınlatılmamış olmakla birlikte, Serbest Fırka'nın kurulması ile ilgili olarak dış dünyanın doğrudan sayılabilecek bir tesiri de Duyun-u Umumiye'nin (devlet borçlarının) ödenmesi meselesidir.

Osmanlı borçlarının nasıl bölüştürüleceği hakkındaki anlaşmanın yapılması 1928 yılına kadar uzadı. Milletler Cemiyeti'nin aracılığıyla 13 Haziran 1928'de Paris'te Osmanlı Borçlar İdaresi yetkilileriyle varılan anlaşmayı, daha sonra Serbest Fırka'yı kuracak olan Fethi Bey, Paris Elçisi iken imzaladı. Fethi Bey de borçların altınla ödenmesini savunuyordu. Fakat, 1929'da Dünya Buhranı çıkınca, İsmet Paşa ve dönemin hükümeti borçların kağıt parayla ödenmesini istemiştir. Fethi Bey,

Serbest Fırka programına borçların altın parayla ödenmesi maddesini koymuşken, 7 Ağustos 1930'da "Sizi zayıflatır" dedikleri için bunu çıkartmıştır.[4]

Fethi Bey de hatıralarında bu konudan birkaç yerde söz etmektedir. Bunlardan birinde Gazi'nin Duyun-u Umumiye'nin ödenmesi konusunda şunları söylediğini aktarmaktadır:

"Yalnız Duyun-u Umumiye 'Devlet borçlarının' ödenmesi hakkındaki anlaşmadan sonra hükümetin paramızın istikrarına teşebbüs etmediği hakkındaki fıkrayı kaldırırsanız daha iyi olur. Yine de siz bilirsiniz. Fakat, İsmet Paşa, alacaklılarla müzakerededir. Bu işte muhakkak suretle muvaffak olacaktır. Onun için bu fıkranın mektubunuzda çıkması alacaklılara ümit verebilir…"[5]

Serbest Fırka'nın kurulmasında dolaylı yönden tesir eden diğer bir dış sebep ise, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın yurdumuza da yansımasıdır. İlhan Tekeli ile Selim İlkin de eserlerinde, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ile Serbest Fırka'nın kuruluşu arasında bir ilişki olduğunu söylemektedir.[6]

Serbest Fırka'nın kurulmasında ülkenin içinde bulunduğu vaziyet ve iç sebepler çok önemli bir yer tutmaktadır. İç sebepleri de ekonomik ve siyasi nedenler olarak iki başlık altında toplayabiliriz;

Türkiye, 1929-1930 yıllarında çok ağır malî, iktisadî ve siyasî bir buhran geçirmiştir. Amerika Birleşik Devletlerinde patlak veren ekonomik buhran bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de etkisini göstermekte gecikmemiştir.[7]

Türkiye'nin başlıca ihracatı ve döviz kaynağı olan hammaddelerin fiyatlarında büyük oranda bir durgunluk gözlenmiştir. Lozan Antlaşması'nın gümrükler hususundaki tahditlerinden yeni kurulmuş olan Türkiye, sanayileşmenin henüz başında idi. Bu şartlar altında, Türk Lirası'nın değerini tamamen kaybetmesine engel olmak için Türkiye koruyucu bazı tedbirler almak zorunda idi. Davet edilen birkaç ecnebî uzman iktisadî kalkınma hızlandırılmadığı takdirde, malî durumun daha da bozulacağını ifade ediyorlardı.1928 yılında mahsul çok fena olmuştu ve 1929 yılı çok daha iyi olmasına rağmen sefalet ve sıkıntı çok yaygındı.[8] Diğer yandan hükümetin izlediği iktisadî politika, özellikle sıkı para politikası halkı bunaltıp onun teşebbüs gücünü engellerken, tek parti rejimin gereği olarak da şikayetler ve ızdıraplar yeterince dile getirilmiyordu.[9]

1930 yılına gelindiğinde ise, Dünya Buhranı'nın etkileri Türkiye'de daha çok etkisini göstermeye başladı. Dünya Buhranı'nın Türkiye'deki en önemli sonuçlarından birincisi dış ticaret hadlerindeki bozulma, ikincisi ithalat hacmindeki ani daralma, üçüncüsü ise, hükümetin bütçe gelirinin cari değerindeki önemli düşüştü.[10]

1930 yılında halkın ruhi durumu, hele nispeten uyanık olan Karadeniz, Ege, Akdeniz Bölgelerinde oldukça tedirgindi. Bu bölgelerde iktisadi buhran bütün şiddeti ile sürüyordu. Fiyatlar çok düşmüş gibiydi. Ona rağmen malın alıcısı yoktu. Hele ihraç mallarının aracılığıyla geçinen şehir ve kasaba orta sınıfları, buhrandan açıkça şikayetçi idi. Orta ve Doğu Anadolu'nun yalnız hububat ve

hayvancılıkta geçinen uysal, sessiz köylü ve şehirli halkı da bu durumdan dolayı bitkindi. Birçok yerlerde buğdayın fiyatı 2 kuruşun altında, bir davarın fiyatı 4 lira civarında idi.

Gerçi bütçe gelirinin düşmesine rağmen hükümet demiryolu inşaatında başladığı faaliyetleri yürütmeye çalışıyordu. İktisadî devletçilik alanında da teşkilâtlanmaya yöneliyordu.[11]

Serbest Fırka'nın kuruluşu ile halk kitlelerindeki hoşnutsuzluğun su yüzüne çıkması sağlanmış, Halk Fırkası'nın siyasetinin başarısızlığı belirginleşmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'da ülkenin içinde bulunduğu durumun farkındaydı. Gazi, 1930 yılının baharında yaptığı bir yurt gezisi sırasında yanında bulunan H.R.Soyak'a ülkenin durumu hakkında şunları söylemişti:

"Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum. Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz… Her taraf derin bir yokluk, maddî, manevî bir perişanlık içinde… Ferahlatıcı az şeye rastlıyoruz; maatteessüf memleketin hakikî durumu bu işte… Bunda bizim günahımız yoktur; uzun yıllar hattâ asırlarca dünyanın gidişinden gafil, bir takım şuursuz idarecilerin elinde kalan bu cennet memleket; düşe düşe şu acı hale düşmüş. Memurlarımız henüz istenilen seviyede ve kalitede değil; çoğu görgüsüz, kifayetsiz ve şaşkın… Büyük istidatlara mâlik olan zavallı halkımız ise, kendisine mukaddes akideler şeklinde telkin edilen bir sürü batıl görüş ve inanışların tesiri altında uyuşmuş, kalmış…"[13]

Serbest Fırka'nın kuruluşunda büyük etkisi olan ülkenin içinde bulunduğu siyasî ortam ve bu ortamın yarattığı siyasî sorunlar şöyle sıralanabilir:

Ülkede Cumhuriyet yönetimini gerçek anlamda yerleştirmek için Gazi Mustafa Kemal, Serbest Fırka'yı kurmuştur. Gazi, Fethi Bey'in mektubundan bir gün sonra yazdığı cevabî mektubunda şöyle diyor:

"…Binaenaleyh Büyük Meclis de aynı temele istinat eden yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini cumhuriyet esaslarından sayarım. Bu itibarla, nokta-i nazarınızı takip için siyasî mücadeleye girmenizi bittabi hüsnü telakki ettim…"[14]

Amerikan Büyükelçisi J. Grew ise; bu konuya ilginç bir bakış açısı getirmektedir. Ona göre; devlet başkanı aynı zamanda parti başkanı bulunduğunda tek partili sistem, politika uygulaması bakımından çok ciddi sakıncalar taşımaktadır. Bu sistem sorumluluğu merkezileştirmede güçlük ve zorluklara yol açmaktadır. İşte ikinci partinin kurulmasının doğuracağı sonuçlardan biri, Gazi'nin üzerinden sorumluluğu kaldırmak ve Türkiye'deki politika oyunlarını İsmet ve Fethi arasındaki bir mücadele haline getirmek olacaktır. İki partili sistemin, halktaki hoşnutsuzluğa çare bakımından da inkâr edilmez faydaları vardır.[15]

Tevfik Çavdar'a göre ise; Serbest Fırka'nın kurulmasındaki temel sebep, potansiyel toplumsal muhalefetin rejimi hedef almayan bir yöne doğru itilmesi gereğidir. Kuşkusuz bu itiliş Gazi ve arkadaşlarının denetiminde oldu. Muhalefet Partisi; bu arada yurtta konuşulmayan, dile getirilmeyen

şikayetlerinde bir merci olarak ve böylece iktidarca alınan kararların bir anlamda eleştirisi ve irdelemesi de yapılmış olacaktı. Bu sayede toplumun daha rahat bir biçimde zorlukları atlatacağı düşünülüyordu.[16]

Ahmet Ağaoğlu; Serbest Fırka hatıralarında bu konuda şöyle demektedir: "…Bütün bu olup geçenler, Serbest Fırka komedisi niçin oynandı? sualine cevap vermektedir. Şimdi tamamen anlaşılıyor ki bu komedi sırf fırka teşkili, muhalefet fikri taşımak gibi cüretleri tâ kökünden kesip atmak içinmiş".[17]

Gazi Mustafa Kemal Paşa, hükümete karşı kimlerin neler düşündüğünü bilmektedir. Yaptığı, kendisine muhalif olanları, yine kendisinin istediği bir biçimde örgütleyip böylece bütün ülke çapında ortaya çıkan ya da gizli duran karşıt eğilimleri bir odakta toplayarak denetleyebilmekten ibarettir.[18]

F. Giritlioğlu da o devirde murakebeli bir rejim ihtiyacını en fazla devrim başkanı olan İsmet İnönü duymuştu. "Bu vazifeyi yerine getirecek bir muhalefet partisinin doğmasını arzulamıştı. Parti kurulduktan sonra da, kapatılmaması için elinden geleni yapmaya çalışmıştır" demektedir.[19]

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, hükümet eleştirisiz ve sorumsuz bir durumda olduğu için, bir muhalefet partisinin kurulmasında faydalar görmüştür. Gazi'ye göre; ülkenin yararları ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yararları özdeştir. Dolayısıyla da Serbest Fırka'nın kurulması, rejim için olmaktan çok parti için faydalı olacaktır diye düşünülmüştür. Bu sayede partinin çürük yanları açığa vurulacak, temizlenecek, dolayısıyla parti güçlenecekti. Fakat, örgütün içindeki bir takım çıkar grupları, bu tasarının gerçekleşmesinden endişeye düşmüşler ve deneyimin sona erdirilmesinde etkili olmuşlardır.

1927 seçimlerine katılım asgari hadde düşmüştü. Zaten seçimler tek parti ve tek liste halinde yürüyordu. Daha ziyade Halk Fırkası'nın gösterdiği adaylar arasından yani Anakara'da görevli memurlar ile dar ve profesyonel bir siyasetçi çevresinden seçiliyordu. Gerçekte bu bir seçim bile sayılmazdı. Halk artık bu göstermelik seçimlerden bıkmış, seçime katılmamaya başlamıştı. Seçimlere katılanların sayısı yüzde 25'i bulmuyordu.

Bu sırada TBMM'de de derin bir sessizlik vardı, buna rağmen her oylamada da 100-150 mebusun eksik olduğu, oylamaya katılmadığı anlaşılıyor ve bu durum bir tür sessiz direnme niteliği gösteriyordu. Nitekim; diğer bütün istekleri oy birliği ile kabul eden mebuslar bile, gazeteci mebusların yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması hakkındaki hükümet teskerelerinden hiç birini kabullenmemiş, hepsini dönem sonrasına bırakmıştır.[20]

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Serbest Fırka'yı İsmet Paşa'nın kuvvetini azaltmak için kurdurduğu da söylenmektedir.

A. Us; "Atatürk istese idi, İnönü bir gün mevkiinde durmaz derhal istifasını verip çekilirdi. Atatürk istediğini başkanlığa getirirdi. Fakat o zaman bazılarının kanaatine göre, Atatürk İnönü'nün böyle bir işaretle çekilmesini istemiyordu… Hatırımda kaldığına göre o günlerde Atatürk'ün İnönü'yü tenkit eder

görünen bir sözünün gazetelerde çıkması bu kanaatte bulunanları teyit eden bir vesika diye telakki edilmişti…" diyor.[21]

Tek parti rejimi ülkede her türlü örgütlenmeyi de yasaklamıştı. Her hangi bir örgüt iktidara kafa tutabileceği için Halk Partisi'nin dışında siyasi parti kurmak yasaktı.[22]

Serbest Fırka'nın Gelişmesi veProgramı

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında bir muhalefet fırkası kurma fikri, Fethi Bey'e Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmayı teklif etmesinden 3-4 ay önceye dayanmaktadır. Gazi, 1930 yılının 11 Haziranı'nda trenle İstanbul'a giderken yolda yanında bulunan arkadaşlarına memleketin murakabesiz kaldığını mutlaka ikinci bir fırkanın kurulmasının lüzumlu olduğunu söylemiştir.

Tren, Bilecik'e geldiği zaman Bozüyük Mebusu İbrahim Bey, kendisini davet etmiş ve Gazi Mustafa Kemal Paşa bir müddet İbrahim Bey'in köşkünde kalmıştı. Burada da akşamları yine hükümeti murakebe edecek ikinci bir fırkanın kurulması için konuşmalar cereyan etmişti. Fakat ikinci fırkayı kim kuracaktı? İsimler üzerinde asla mutabakata varılamıyordu. Gazi, İstanbul'a yaptığı bu seyahati, adeta ikinci bir fırka kurulması meselesine hasretti.[23]

22 Temmuz 1930'da Paris Büyükelçiliği görevinden 2 aylığına izinli olarak İstanbul'a gelerek Boğaz'da Necmeddin Molla'nın yalısına yerleşen Fethi Bey, 23 temmuz'da Yalova'ya Gazi'yi ziyaret etmeye gittiğinde ortak arkadaşları Rize Mebusu Fuat (Bulca) Bey kendisini "Sana bir muhalif fırka teşkili teklif olunacaktır. Sakın bu teklife kapılma…Sana yazık olur" diye uyarmıştır. Fethi Bey Yalova'da bulunduğu sırada Gazi'ye ülkede gördüğü genel bunalım ile ilgili ayrıntılı bir rapor sunmuş ve aksaklıkları tek tek sergilemeye çalışmıştır. Gazi, o sırada Yalova'da Termal Oteli'nde istirahat ettiği için verilen raporun geniş bir biçimde tartışmasını burada bizzat Fethi Bey'le yapmış, sonra da bu eleştirileri daha geniş bir ölçüde ve kamuoyu önünde hükümeti uyaracak bir biçimde yapabilmesi için bir muhalif fırka kurmasını ondan istemiştir.[24]

Fethi Bey, Gazi'nin bu teklifini İsmet Paşa'nın samimiyetine güvenemediği bir vesile bulup Gazi ile arasını bozmaya çalışacağını düşünerek reddeder. Gazi'nin Fethi Bey'e teklifi yaptığı sırada orada bulunan İsmet Paşa ise, "… muhalif bir Fırka'nın dahil ve hariçte iyi tesir yapacağını, böyle bir Fırka'nın tenkidatından bizzat hükümetin de müstefit olacağını, muhalif fırka liderinin bir çok mühim işlerle mütalâasının almağa hazır bulunduğunu ve teşrifatta bir mevkii mahsus vermek mümkün olduğunu söyler…"[25] Bu sırada orada bulunan TBMM Reisi Kazım Paşa ise, muhalefeti önce fırka dahilinde yaparak bir müddet böyle devam ettikten sonra ileride fırkalar teşekkül edebilir derse de Gazi ve İsmet Paşa bu görüşe katılmazlar. Bir muhalefet fırkasının kurulması hakkındaki görüşmeler daha sonra Necmettin Molla'nın Büyükdere'deki yalısında devam eder. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Fethi Bey'e kurmasını teklif ettiği muhalefet fırkasına "Serbest Cumhuriyet Fırkası" adını verir.[25]

Fethi Bey, Gazi'den her iki fırkaya karşı tamamen bitaraf kalarak eşit muamelede bulunmasını istediği gibi, ayrıca o kuracağı fırkaya hükümetin hoşgörü ile bakmasını ve mülkî teşkilatın fırkasına

hiçbir baskı yapmamasını da ister. Gazi, Serbest Fırka kurulurken fırka teşkilatına para yardımında da bulunmuştur. Yeni fırkaya Halk Fırkası'ndan ne kadar mebus verileceğini de tartışırlar. Bütün bunlara karşılık olarak Gazi, Fethi Bey'den tek bir güvence ister o da rejimin temel ilkelerinin korunmasıdır. 7 Ağustos 1930'da ise, Fethi Bey'in de yardımıyla Yalova'da Serbest Fırka'nın kurulmasıyla ilgili olarak Gazi'ye sunacağı mektubun müsveddesini hazırlamıştır. Müsveddeyi okuyan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Duyun-u Umûmiye'nin ödemesi ile ilgili olan fırkanın kaldırılmasını ister. Daha sonra Gazi ile Başvekil İsmet Paşa bir araya gelerek Fethi Bey'in yazdığı mektuba karşılık olarak Gazi'nin vereceği cevabî mektubu yazarlar. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle kurulan Serbest Fırka, yine onun yardımlarıyla gelişir. Nitekim, Ahmet Ağaoğlu Seyri Sefain idaresinin Yalova kaplıcalarında verdiği bir balo sırasında Gazi'nin isteğiyle yeni kurulan fırkaya geçer. Yeni bir muhalefet fırkasının kurulacağı haberi ilk defa Vakit gazetesinde Mehmet Asım Bey'in yazdığı bir makale ile duyurur. Bu makaleyi Asım Bey'e bizzat Gazi dikte ettirmiştir.[26]

9 Ağustos'ta yeni Fırka'ya Gazi'nin emriyle Kütahya Mebusu Nuri Bey, Erzurum Mebusu Tahsin Bey ve Reşit Galip Bey geçmiştir. 10 Ağustos'ta ise Yalova'da Gazi'yi ziyarete gelen Ankara Mebuslarından Talat Bey ile Gazi'nin hemşiresi Makbule Hanım gene onun isteğiyle yeni fırkaya geçtiler.[27]

A. Us'a göre, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Serbest Fırka'nın üyelerine bizzat seçerken hükümete muhalefet etmiştir. Yâni, Halk Fırkası Meclis Kurulu içinde İnönü hükümetine karşı siyasetçi gördüklerini muhalefet tarafına geçmeye teşvik etmiştir.[28]

Yeni bir fırkanın kurulacağını kamuoyuna duyurmak için sırasıyla önce Fethi Bey'in mektubu 11 Ağustos, daha sonra da Gazi'nin mektubu 12 Ağustos 1930 tarihli gazetelerde yayınlandı. Böylece yeni muhalefet fırkasının kurulması için en üst makamdan izin çıkmış oluyordu.

Gazi iki noktada taviz vermiyordu. Bunlardan birincisi Cumhuriyet yönetimi, diğeri ise laiklik ilkesidir.

Serbest Fırka lideri Fethi Bey'e göre fırkası "Halk Fırkası'nın sol cenahında liberal, laik, cumhuriyetçi bir fırka olacaktır".[29] Fethi Bey'in sözlerinden de anlaşılacağı üzere Serbest Cumhuriyet Fırkası solcu bir fırkadır. Ama onun solculuğu Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sol cenahında yer alan bir solculuktur.

24 Ağustos 1930'da ise yeni fırkaya Emin, Naki, Rasim, İbrahim ve Asaf Beyler yine Gazi'nin ısrarıyla girdiler.

Serbest Cumhuriyet Fırkası Nizamnamesi'nin 16. maddesine göre, merkez ocağı bir umumî reis, bir umumî katip ve bir muhasiple dokuz azadan oluşur. Bu on iki kişi şunlardır:

1- Umumî reis; Gümüşhane Mebusu Fethi (Okyar) Bey, 2- Umumî Katip; Kütahya Mebusu Mehmet Nuri (Conker) Bey, 3- Erzurum Mebusu Tahzin (Uzer) Bey, 4-Şebinkarahisar Mebusu

Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, 5- Elâziz mebusu Nakiyettin (Yücekök) Bey, 6- Niğde Mebusu Ali Galip Bey, 7- Kütahya Mebusu İbrahim (Dalkılıç) Bey, 8- Sinop Mebusu Refik İsmail (Kalkmacı) Bey, 9- İstanbul Mebusu Süreyya (İlmen) Paşa, 10-Bursa Mebusu Senih (Hızıroğlu) Bey, 11- İstanbul Mebusu Ali Haydar (Yuluğ) Bey, 12- Kars Mebusu Ahmet (Ağaoğlu) Bey.

Merkez Ocağı üyesi olmadığı halde, Serbest Fırkalı iki mebus ise, Ankara Mebusu Talât (Sönmez) Bey ile Bilecik Mebusu Rasim (Öztekin) Bey'dir.

Serbest Fırka'ya girmişken fırka kapanmadan Halk Fırkası'na dönen mebus ise, Aydın mebusu Reşit Galip Bey'dir.[30]

Serbest Fırka'nın meclis dışında örgütlenmesi, hakkında çok şey bilinmemektedir. Fırkanın İstanbul İl Başkanı Prof. Dr. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey, İzmir İl Başkanı Dr. Ekrem Hayri (Üstündağ) Bey, Aydın İl Başkanı ise Adnan (Menderes) Bey'dir.[31]

Serbest Fırka'nın kendisine özgü bir yayın organı yoktu. Basında, İstanbul'da çıkan "Son Posta", "Tan",

"Yarın" gazeteleri ile İzmir'de çıkan "Yeni Asır", "Hizmet" ve "Serbest Cumhuriyet" gazeteleri fırkayı destekliyor ve düşüncelerini savunuyorlardı.

A. Serbest Fırka'nın Programı

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programı iki aşamada tamamlanmıştır. Bu program daha sonra Ağaoğlu Ahmet Bey, Kütahya Mebusu Nuri Bey, Aydın Mebusu Reşit Galip ve Tahsin Beyler tarafından tekrar gözden geçirilip, yazılmış ve tamamlanmışıtr.[32] Fethi Bey'de fırkasının son programının onayını almak için Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuştu. Gazi, programı beğenmiş ancak özüne dokunmadan bir kaç düzeltme yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, programın 5. maddesine "Cumhuriyetin menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadî işlerde fertlerin kuvveti gayr-ı kafî görüldükçe devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır." fıkrasını Fethi Bey'in de onayını alarak bizzat kendisi ilâve ettirmiş olduğu gibi; 11. madde de "Fırka bir dereceli intihap usulûnün tesisini müdafaa edecektir" şeklinde iken, buna da siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edeceğimize dair fıkrayı ilave etmiştir.[33] Sonradan 11 maddelik bu program çekirdek program olarak kabul edilmiş ve daha da genişletilmiştir.

Serbest Fırka'nın asıl programı ise, Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından hazırlanmıştır. İlk maddelerinde program ilkelerine de yer veren ve "Fırka Yasası" denilen, ancak gerçekte bir parti tüzüğü olan, sekiz bölüm ve altmış maddeden oluşan bu metin Ağustos ayı sonlarına doğru bitirilmiştir. Yayınlanma tarihi ise, 27 Ağustos 1930'dur. Bu metin yalnızca ilk beş maddesi program ilkeleri ile ilgili bulunmaktadır.[34]

Serbest Fırka'nın programında anayasaya dayanan temel ilkelerin dışında özellikle ekonomik yaklaşımlarda önemli farklılıklar görülüyordu. Özel girişimciliğe verilen önem farklılıklarının başında gelmekteydi. Programa göre özel girişimciliğin kendi yasaları doğrultusunda işleyecek olan ekonomiye, devlet ancak özel girişimin yapamadığı işler açılışında müdahale edebilecekti. Böylece devlet askeri sınırlar içerisinde ekonomiye de müdahale edebilecekti. Diğer yandan sermayenin teşvik edilmesi de programın önemli bir ilkesini oluşturmaktaydı. Programın içinde yabancı girişimcilere güven sağlayacak davranışlarda bulunulması, dış finans çevreleri ile mümkün olduğu kadar iyi geçinilmesi doğrultusunda, yorumlanabilecek olan hükümlerde yer alıyordu.[35]

Serbest Fırka programının halk tarafından en fazla benimsenen yönünü, vergilerin ağırlığı, toplanmasındaki sert yöntemler ve bunların kamuoyunda bıraktığı olumsuz etkiler ile ilgili olan maddeler oluşturmaktadır. Ancak, Serbest Fırka'nın vergilerin ağırlığına ve tahsil yöntemine yönelttiği bu sert eleştirilerine karşılık fırka programında en azından ileri bir vergilemeye yönelik tek bir öneriye de rastlanmamaktadır. Öneri diye öne sürülenler ise sadece genelde birkaç kuramsal sözcükten ileride bir anlama sahip değildir. Fethi Bey'in fırka programını oluştururken İsmet Paşa'nın "Devletçilik" diye adlandırdığı programına karşı olmaktan başka bir düşüncesi olmadığı, gazeteci Zekeriya Sertel'in "İktisadi programınızı nasıl gerçekleştireceksiniz?" biçimindeki bir sorusuna verdiği "Partimize eski bir maliye müfettişi üye olmuş, onu maliye vekili yaparız" biçimindeki cevabıyla da açığa çıkmaktadır.[36]

B. Fethi Bey'in İzmir Seyahati veOlaylar

Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduktan sonra, fırka lideri Fethi Bey bazı fırka arkadaşlarıyla birlikte İzmir'den başlayarak Menemen, Manisa, Aydın, Balıkesir ve Akhisar'ı içine alan bir seyahate çıktı. Fethi Bey'in bu seyahate çıkmasının sebebi; hem Başvekil ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın genel başkanı olan İsmet Paşa'nın Sivas nutkuna cevap vermek hem de İzmir'de yeni fırkanın teşkilatını kurmak idi.

İzmir'e gitmek için İstanbul'dan 3 Eylül 1930 günü Konya vapuruyla yola çıkan Fethi Bey'in yanında fırka ileri gelenlerinden Kars Mebusu Ağaoğlu Ahmet Bey, Erzurum Mebusu Tahsin (Uzer) Bey ile Aydın Mebusu Reşit Galip Bey ve İstanbul Mebusu Haydar (Yuluğ) Bey bulunuyordu.[37] Serbest Fırka'nın umumî kâtibi Nuri (Conker) Bey de İzmir'de kendilerine katılacaktı. Fethi Bey ve arkadaşları 4 Eylül 1930 günü İzmir'e varmışlardır.[38]

Fethi Bey'in İzmir'den başlayan bu seyahati sırasında baş gösteren olaylar Serbest Fırka ile Türkiye'deki çok partili hayat için bir dönüm noktası olmuştur. Bunun yanında Türkiye'nin 1930 yılındaki siyasî yapısını da bu seyahati sırasındaki olaylar göz önüne sermektedir.[39]

Fethi Bey'in İzmir seyahatine hangi sebeple ve kimin kararı ile çıktığı sorusu akla geliyor. Serbest Fırka'nın kurulduğu sırada TBMM'nin başkanı olan ve aynı zamanda İzmir olaylarını Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın emri üzerine soruşturan Kâzım Paşa'ya göre; Fethi Bey'in İzmir seyahatine çıkmasını daha Yalova'da bulundukları sırada Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi

kararlaştırmıştır.[40] Buna karşılık Fethi Bey ile Ağaoğlu Ahmet Bey ise, bu seyahate çıkmaya kendilerinin karar verdiğini, çünkü İzmir'den şehirlerine gelip Serbest Fırka teşkilatını kurmak için sürekli olarak çağrılar aldıklarını belirtmiştir. Bu tasarı ve istekleri Fethi Bey, Gazi Paşa'ya açtığı zaman o da bu istekleri olumlu karşılamıştır.[41]

Fethi Bey, birlikte seyahate çıktığı fırka arkadaşları ve hatta Gazi, seyahat sırasında İzmir ve çevre yörelerdeki halkın Serbest Fırka liderine ters bir tepki gösterebileceğinden ve olumsuz davranışlarda bulunabileceğinden kaygı duymaktaydılar. Hatta Fethi Bey'in can güvenliğinin bile tehlikeye düşebileceği düşünülüyordu. TBMM Reisi Kâzım (Özalp) Paşa, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, "Fethi Bey İzmir'e gidecek, ilk defa hükümeti tenkit eden bir konuşma yapacak. Halk böyle şeylere alışkın değildir. Fethi Bey'e karşı infial gösterebilir, fena muameleye maruz bırakabilir. Fethi Bey'in emniyeti için lâzım olan tertibat alınsın" dediğini ve bu sebeple de İzmir Valisine, Fethi Bey ve arkadaşlarının güvenliğinin sağlanması için telgraf çekildiğini belirtmektedir.[42]

Bu sırada, Adliye Vekili Mahmut Esat Bey de Uşak üzerinden trenle İzmir'e giderek Fethi Bey'den önce İzmir'e vardı.[43] Mahmut Esat Bey, buradan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek İzmir halkının Fethi Bey'e karşı bir hava içinde olduğunu, onun İzmir'e gelmemesinin daha iyi olacağını bildirdi.[44]

4 Eylül 1930 günü, Fethi Bey ve arkadaşlarını getiren Konya vapuru İzmir limanına yaklaşırken içinde bulundukları psikolojik durumu Ahmet Ağaoğlu şöyle anlatmaktadır:

"Vapur ilerliyordu. Uzaktan şehir gözükmeye başladı. Dürbünlerle baktık. Bütün sahil halkla dolmuştu. Acaba Mahmut Esat Bey'in haberi doğru olmasın?…

Doğrusu ikimizde söylemeksizin içimizden endişeye düştük. Vapur yaklaşıyor, şehir tarafından yüzlerce kayık ayrılarak vapura doğru geliyor. Hayır mı, şer mi? Biz kafalarımızda bu sualler ile meşgul iken bize doğru gelen kayık kâfilesinden muazzam bir 'Yaşasın Gazi, Yaşasın Fethi Bey' nîdaları yükseldi. Müsterih olduk. Şimdi şehri emniyetle seyrediyorduk."[45]

Fethi Bey ve fırka arkadaşları daha İzmir'e gelmeden mahallî idarenin tutumu sebebiyle şehirde bazı olaylar çıkmıştı. 3 Eylül 1930 günü Vali Kâzım (Dirik) Paşa'nın başkanlığında, polis müdürlüğünde yüksek rütbeli polislerin katıldığı bir toplantı yapılarak bazı tedbirler alındı. Yine mahallî idarece bazı teşekküllere Fethi Bey'i karşılamaya gitmemeleri konusunda tebligat yapılmıştır. Fethi Bey'in İzmir'e geldiği 4 Eylül günü Birinci Kordon'da sıkı bir polis tertibatı vardı. Âdeta adam başına bir polis düşüyordu. Polisler, 3 Eylül akşamı aldıkları kararlar gereğince şehrin her tarafında faaliyete geçti. Halkı korkutmaya, asılan bayrakları indirmeye ve itiraz edenleri karakola sevk etmeye başladı. Kordon'daki polislerden bazıları ise, binaların dibine ve kahvehanelerin önüne sıralanmıştı. Polisler, Fethi Bey'in vapurunun gelip gelmediğini araştıran halka tazyikte bulundular. Yolu tıkayıp geçişe engel olduklarını söyleyerek, halktan dağılmalarını istiyorlardı. Fethi Bey'i karşılamaya gelen kâfilede bulunanların ellerinden bayrakları alındı. Bu kâfilede bulunan bazı vatandaşların yüzünde dayak izleri,

yara ve kan görülmekteydi.[46] Gece Fethi Bey'i karşılamak için çevre kaza ve nahiyelerden İzmir'e gelmek isteyenlere de jandarmalar engel olmuştu.

Fethi Bey, İzmir'e geldiği gün, önce Serbest Fırka'nın İzmir teşkilatının kuruluşu ile ilgilendi. Yeni fırka lideri, bundan sonra Tahsin Bey'le birlikte Valiyi, Kumandanı ve Belediye Reisini ziyaret ettiyse de, kumandandan başka diğerlerini mevkîlerinde bulamadı. Bu ziyaretin ertesi günü İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşa; Fethi Bey'e bir tezkere göndererek şehrin asayişinden emin olmadığı için bir gün sonra vereceğini söylediği nutku vermemesini tavsiye etti. Aksi takdirde meydana gelebilecek hadiseler dolayısıyla mesuliyet kabul etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Fethi Bey, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekip durumu bildirmek istediyse de postane bahane göstererek telgrafın çekilmesine engel oldu. Fethi Bey, Valiye tekrar başvurarak telgrafın gönderilmesinde ısrar etti. Ancak, saatlerce süren mektuplaşmalardan sonra nihayet telgrafı çektirebildi. Gazi Mustafa Kemal Paşa, telgrafı hemen o gece yarısı cevaplamıştır.[47]

İzmir Valisi, Gazi'nin telgrafını alınca, Kumandan Paşayı Fethi Bey'e göndererek nutkunu yarın verebileceğini söylemiştir. Ancak, bu yazışmalar sırasında Fethi Bey de, halka ilân vererek nutkunu bir gün sonraya ertelemiştir.[48]

5 Eylül 1930 günü İzmir'de kanlı olaylar oldu. Başlarda Teyyare Cemiyeti Başkanı Mehmet Şevki Bey'in bulunduğu Cumhuriyet Halk Fırkası taraftarları; "Bizim fırkamız Gazi'nin fırkasıdır" sloganını atarak İkinci Beyler Sokağı'ndaki Halk Fırkası merkez binasına gelip, Fethi Bey'i karşılamaya gelenlerin yaptıkları toplantıya karşılık olarak bir karşı toplantı düzenlemesini istediler.

Bunun üzerine Halk Fırkası'nın il merkezi, Bahribaba Parkı'nda 5 Eylül 1930 günü bir miting yapılması kararını aldı. Halka da muhtarlar aracılığıyla mitinge katılmaları bildirildi.[49] Halk Fırkası'nın Bahribaba'daki mitinginde istenilen kalabalık sağlanamayınca, Cumhuriyet Halk Fırkası, "Fethi Bey konferans verecek işte geliyor" diye bir söylenti çıkarmıştır. Bunu duyan bir grup halk da Bahribaba Parkı'ndaki konferans mahalline gider. Konferans kürsüsüne Fethi Bey'in çıkmasını bekleyen halk Adliye Vekili Mahmut Esat Bey'i görünce, bu duruma çok öfkelenir. Adliye Vekili'nin söz söylemesine müsaade etmeyen halk kızgınlıkla miting meydanını terk eder. Bu sırada Adliye Vekili Mahmut Esat Bey'de arabasına binerek meydandan hızla uzaklaşıp Reşadiye Karakolu'na sığınır.[50]

Şehirde, bir yandan Fethi Bey'i karşılamaya gelen yeni fıkranın taraftarları İzmir Palas Oteli'nin önünde

gösteriler yaparken diğer yandan da Halk Fırkası taraftarları İkinci Beyler Sokağı ile Bahribaba Parkı'nda sloganlar atmaktaydı. Halk Fırkası mutemedi Salih Bey'de Halk Fırkası merkez binasının balkonuna çıkarak "Yaşasın Halk Fırkası" diyerek sloganlara cevap vermiştir. Bu sırada küçük bir grup "Yaşasın Fethi Bey" sloganını atınca, ortalık karışmış ve Fethi Bey'in taraftarlarının hızla uzaklaşmasıyla çatışma önlenmiştir.[51]

Bahribaba Parkı'ndaki mitingden dönen aldatılmış ve kızgın halk topluluğu yollarının üzerinde bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın merkez binasının önünden geçerken, aleyhte bazı tezahüratta bulunarak "Kahrolsun mutemetler" diye bağırmışlar. Bu sırada Halk Fırkası'nın binasında bulunan Sabri Bey, halka "namussuzlar" diye bağırınca, halk binanın camlarını taşlayıp kırmış ve binanın levhasını da sökmüştü. Olaylar sırasında binada bulunan Foça mutemedi de yaralanmıştır.[52]

Cumhuriyet Halk Fırkası merkez binasının taşlanıp, levhasının sökülmesinden sonra iyice heyecanlanan halk, Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey'in sahibi olduğu Anadolu gazetesinin matbaasına doğru ilerlemiştir. Anadolu gazetesi, bir gün önceki nüshasında, Fethi Bey'i karşılayanların yaptıkları taşkınlıklarla ilgili olarak "İzmir'de para ile tutulmuş bazı sarhoşlar tarafından yapılan taşkınlıklar" diye manşet atıp, İzmir halkını tahrik etmişti.[53] Fethi Bey'in lehine tezahürat yapan bu halk topluluğu Anadolu matbaasının camlarını taşlayıp, matbaanın içerisine de girmiştir. Bu sırada binada yalnız başına bulunan Anadolu gazetesi yazarlarından Nuri Bey'e göstericiler hücum etmişlerse de Nuri Bey, Fethi Bey aleyhinde bir şey yazmayacağına yemin ederek onların elinden kurtulabilmiştir. Daha ilk olayın üzerinden on dakika geçmeden Fethi Bey'i destekleyenlerin çoğunluğunu oluşturduğu diğer bir kalabalık grup da Kemeraltı'ndan Anadolu matbaası binasına doğru gitmişti. Bunlar, aynı zamanda "Kahrolsun Anadolu, muharrirleri öldüreceğiz! Yaşasın Fethi Bey. Kahrolsun Haydar Rüştü, İkinci Ali Kemal!" diye bağırıyorlardı. Grup binanın önüne geldiğinde yerlerden taş alarak binaya atmaya başlamıştı.[54] O sırada içeride yazı işleri müdürü Talat ve muharrir Reşat Beylerle birlikte iki komiser ve beş de mürettip bulunuyordu. Kalabalık grup tarafından atılan taşlar komiserlerden biri ile bir jandarma erine isabet ederek yaralanmalarına sebep olmuştur. Bunun üzerine olay yerinde bulunan jandarma eri "Yaklaşmayın yakarım!" diye bağırdıysa da onu kimse dinlememiştir. Polisler ile jandarma havaya ateş edince, gösteri yapanlardan bazıları da bu harekete karşılık vererek havaya ateş etmişlerdir. Atılan bu kurşunların isabet etmesi sonucunda 14-15 yaşlarında Necati Kemal isminde talebe bir genç vurularak ölmüş, yedi kişi de muhtelif yerlerinden yaralanmıştır.[55] Bu olaydan kısa bir süre sonra olay yerine gelen binbaşının komutanlığında bir müfreze asker halkı dağıtarak duruma hakim olmuştur. Bu olay üzerine Fethi Bey, İzmir Palas Oteli'nin balkonuna çıkıp halktan zabıtaya derhal itaat etmelerini isteyen bir konuşma yaptı.[56]

Meydana gelen olaylar üzerine Fethi Bey, halka ayrı bir açıklamada da bulundu. 6 Eylül Cumartesi günü vereceği nutkun ve yapılacak olan mitingin ertesi güne ertelendiğini bildirdi.[57]

Olaylar sırasında yaralanıp ölen 14-15 yaşlarındaki Necati Kemal ismindeki öğrencinin cenazesi İzmir Valisi Kâzım Paşa'nın emriyle askerler tarafından kaldırılıp, defnedilmiştir.[58]

Serbest Fırka lideri Fethi Bey, 7 Eylül 1930 günü İzmir Alsancak Stadı'nda Başvekil İsmet Paşa'nın Sivas nutkuna cevap olarak ve yeni fırkanın programını da açıkça ortaya koyan nutkunu verdi. Fethi Bey'in nutkunu rahatça söylemesi için gerek şehirde gerekse nutkun verileceği Alsancak Stadyumu'nda gerekli önlemler önceden Vali Kâzım Paşa'nın emriyle alınmıştı.[59]

Fethi Bey, oldukça kalabalık bir halk topluluğu önünde nutkunu vermiştir. Yeni Asır gazetesine göre, mitinge katılanların sayısı elli bin idi. Fethi Bey, saat tam on altıda kürsüye çıktı. Kürsüde Fethi Bey'in yanında Serbest Fırka'nın umûmî kâtibi Nuri Bey, fırka arkadaşlarından Ağaoğlu Ahmet, Tahsin ve Haydar Beyle, "Yeni Asır" gazetesinin baş yazarı İsmail Hakkı, Behzat Arif Beyler ve Rabia Arif Hanım, "Hizmet" gazetesi baş yazarı Zeynel Besim Bey ile Serbest Fırka'nın İzmir İl yöneticileri bulunuyordu.[60] Fethi Bey'in sesi kısıldığı ve zor konuştuğu için sesini ancak yanındakiler duyuyordu. Bu sebeple Fethi Bey nutkunu söyleyecek, fırka umûmî kâtibi Nuri Bey de onun söylediklerini tekrar edecekti.[61]

Fethi Bey'in iki saate yakın konuşması iki noktada toplanıyordu. Bunlardan ilki Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programı, diğeri de hükûmetin başı olan İsmet Paşa'nın Sivas söylevine cevaptı.

İzmir'de meydana gelen olaylar üzerine Gazi Mustafa Kemal Paşa, Serbest Fırka'ya eskiden olduğu gibi ılımlı bakmaya başlamıştır. Gazi, fırkalar karşısında tarafsız kalacağı sözünden vazgeçerek Halk Fırkası'nı yeniden destekledi. Gazi'nin tutumunu değiştirmesi diyebiliriz ki, Serbest Fırka'nın feshine giden yolun başlangıcı oldu.[62]

Fethi Bey ve fırka arkadaşları İzmir ve Karşıyaka'da Serbest Fırka teşkilâtını tamamladıktan sonra trenle Menemen, Manisa, Aydın ve Balıkesir'e yeni fırka teşkilatını yapmak amacıyla gitmişlerdir. Fethi Bey, 13 Eylül1930 günü Balıkesir'den Bandırma'ya geçerek İstanbul'a döndü. Böylece Serbest Fırka liderinin İzmir ve Ege seyahati tamamlanmış oldu.[63]

C. Serbest Fırka'nın Fesih Sebepleri

Serbest Cumhuriyet Fırkası liderinin başarılı ve olaylı geçen Ege seyahatinin fırkanın kapatılmasında büyük payı olduğu söylenebilir. İzmir olayları Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın da tepkisine sebep olmuştur. Gazi bu olayları incelemek ve tarafları uzlaştırmak için TBBMM Başkanı Kazım (Özalp) Paşa'yı İzmir'e göndererek görevlendirmiştir.[64] İzmir olaylarından kısa süre sonra, 9 Eylül 1930 günü Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nadi'nin Gazi'ye hitap eden bir açık mektubu yayınlandı. Ertesi günde Gazi'nin Cumhuriyet Halk Fırkası'na bağını vurgulayan mektubu aynı gazetede çıktı.

Gerek Yunus Nadi'nin, gerekse Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın mektupları, Serbest Fırka'nın geleceği hususunda büyük önem taşımaktadır. Çünkü, yazdığı cevabî mektupla Gazi, iki fırka karşısında bîtaraf kalmaktan ve hakem vazifesi yapmaktan vazgeçmiş. Halk Fırkası'nın genel başkanı olduğunu açıklayarak Serbest Fırka taraftarlarının yaptıklarını ağır bir dille eleştirmiştir.

Serbest Fırka'nın belediye seçimlerine girmesi, İzmir olaylarından sonra fırkanın kapatılmasına etki eden ikinci büyük sebeptir. Her ne kadar Serbest Fırka taraftarları "Gazi seçimlere girmemizi istedi" deseler de, Gazi, yeni kurulan ve henüz teşkilâtını tamamlamış olan Serbest Fırka'nın seçimlere girmesine taraftar değildi.[65]

Süreyya İlmen ise hatıralarında, Serbest Fırka'nın belediye seçimlerine gireceği konusunda bir haber duyunca hemen Fethi Bey'in yanına gittiğini ve ondan belediye seçimlerine girmemesini rica ettiyse de; Fethi Bey'in kendisine, "Ne yapayım? Serbest Fırka'yı teşkil eden O (Gazi Mustafa Kemal Paşa), parayı veren O. Belediye intihabına iştirak emrini veren de O'dur." dediğini yazmaktadır.[66]

Belediye seçimleri ve bu sırada meydana gelen olaylar Gazi'nin üzerinde hiçte iyi etki bırakmamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Fethi Bey'e yazdığı 12 Ağustos 1930 tarihli mektubunda, dediği gibi Reisicumhur olmakla birlikte Cumhuriyet Halk Fırkası'nın reisi idi. Reisicumhurluk görevinin bitiminde de fırkasının başına geçmeyi düşünüyordu. Bu sebeple Belediye seçimleri sırasında çıkan olaylar ve halkın kendi kurduğu Halk Fırkası'ndan koptuğunu görmek onunda hoşuna gitmiyordu. Belediye seçimleriyle ilgili olarak İsmet Paşa, Gazi'nin kendisine "Yahu hiç aldırmıyorsun. Yanıyoruz." dediğini ve oldukça endişelendiğini anlatmaktadır.[67]

Serbest Fırka'nın kurulduğu zaman şartlar hükûmete muhalif bir fırkanın süratle gelişmesini sağlayacak mahiyette idi. Dünyanın her tarafında etkili olan ve bilhassa ziraat memleketlerinde, kendini daha çok gösteren iktisadî buhran Türkiye'de de tesirli olmaya başlamış, iktisadî zorluk ve sıkıntılar hat safhaya ulaşmıştı. Geçim sıkıntısı artmış ve tahıl ürünlerinin fiyatları düşmüştü. Kurak bir mahsul yılı geçirilmesi buhranı büsbütün kamçılamıştı. Aslında bütün bunlar hükûmetin kusurundan doğan şeyler değildi. Fakat, vatandaşlar bütün bunların sorumluluğunu iktidara yüklüyorlardı.[68]

Halk Fırkası mensupları ve mutemedlerinin içinde halk arasında hoşnutsuzluk yaratacak şekilde hareket edenlerin olduğu ve fırkayı şahsi menfaatleri için bir vasıta olarak kullananların gittikçe yayıldığı görülüyordu. Bu gibi kişiler işlerini yürütebilmek için her yaptıklarına peki diyen kişileri Halk Fırkası'nın çatısı altında toplamakta, kendilerini tenkit etmeye kalkışanları da bir kolayını bulup teşkilâttan uzaklaştırmaktaydı. Halk Fırkası'na girenlerin çoğu, fikri bağlılıklarından ziyade şahsî işlerini yürütmek gayesiyle fırkaya katılmaktaydı. Bu görüşe göre; merkezde veya taşrada Halk Fırkalı olmak demek gelecekten bir şey, bir menfaat veya kariyer bekleyen insan demek olmuştu.[69]

Şapka ve yazı inkılâplarının kaçınılmaz bir sonucu olarak gayr-ı memnunlar kitlesi yaratılmıştı. Ülkede çeşitli sebeplerle menfaatleri bozulduğu için Halk Fırkası'na ve hükümete karşı cephe alanlardan oluşan ayrı bir hoşnutsuzlar grubu mevcuttu.

Serbest Fırka, programının halkın şikayetlerini dikkate alınarak hazırlanması ve fırka liderlerinin her fırsatta vatandaşların dertlerini kendilerine mal ederek tenkidi partiye büyük bir teveccüh uyanmasını sağladı. Fethi Bey de kısa zamanda bir kurtarıcı hüviyeti kazandı. Gerçekten de Serbest Fırka'nın programında ağır vergilerin kaldırılacağını ve yapılmakta olan Sivas demiryolu hattını eleştirerek işin bir neslin omuzlarına yüklendiğini söylemesi Dünya İktisadî Krizi sebebiyle zaten bunalmış olan halkın Serbest Fırka'ya yönelmesinde oldukça etkili oldu.[70]

Reisicumhur ve Halk Fırkası'nın genel başkanı olan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yeni fırkanın kuruluşunu desteklemesi, İsmet Paşa ile aralarında ihtilâf bulunduğu ve Serbest Fırka'nın da bu ihtilâf

sonucunda maksatlı olarak kurulduğu söylentilerinin çıkması yeni fırkanın kurulur kurulmaz kuvvetlenmesine yol açtı.[71]

Serbest Fırka'nın daha kurulur kurulmaz halk arasında neden Halk Fırkası'ndan daha fazla ilgi gördüğü konusunda 1931 yılında bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporu hazırlayan Eminönü Cumhuriyet Halk Fırkası ilçe başkanı Tevfik Alanay; Serbest Fırka mensuplarının halk arasında askerliğin, vergilerin kaldırılacağı, eski yazı ve fesin iade edileceği hakkında propaganda yaparak büyük kitleleri yeni fırkaya kattıklarını belirtmektedir.[72]

İnkılâpların izinde olanlardan hükümetin şu veya bu icraatını beğenmedikleri için yeni fırkayı destekleyenler olduğu gibi, rejim aleyhtarları olup da Serbest Cumhuriyet Fırkası iktidara geldikten sonra, Fethi Bey ve arkadaşlarını bertaraf edip, idareyi ele almak gayesine kapılanlarında yeni fırkaya girdikleri söylenir.

Ayrıca Halk Fırkası'na gücenmiş veya mevki almak ümit ve hırsını tatmin edememiş bulunanlar da derhal yeni fırkanın saflarına geçmişlerdir.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Eminönü ilçe başkanı Tevfik Alanay'a göre Serbest Fırka'nın fazla ilgi görmesinin diğer bir sebebi de İstanbul'da "Yarın" ve "Son Posta" gazeteleri ile taşranın hemen hemen her yerinde türeyen muhalif basının yeni fırkayı kuvvetle desteklemiş olmasıdır.[73]

Gazi'nin fırkalar karşısında bitaraf kalmaktan vazgeçmesi Serbest Fırka'nın feshine giden ilk yolun ilk aşaması sayılmaktadır. Gazi'nin fırkalar karşısında tarafsız kalacağı sözünden vazgeçmesinde Fethi Bey'in İzmir seyahati ve bu seyahat sırasında meydana gelen olaylar ile bu seyahatin akabinde daha merkez teşkilatını bile tamamlayamamış yeni muhalefet fırkasının belediye seçimlerine girmesinin büyük tesiri olmuştur. Ayrıca, Halk Fırkası'na mensup olan ve fırkayı destekleyen gazeteler ile yazarların Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı etkilemeye yönelik yazıları ile Arif Oruç'un "Yarın" gazetesindeki yazıları da bu konuda oldukça tesirli oldu. Halk Fırkası'nın mensupları arasında Gazi'nin yeni fırkanın kurulmasını sağlaması gerçek bir kaygı uyandırdı. Onun bu fırkaya destek olmaması için her türlü çaba gösterildi. Bu çabaların amacı Serbest Fırka'yı Gazi'den koparıp yalnız bırakmaktı.[74] Bunu gerçekleştirmek için Halk Fırkası tarafları yazarları Serbest Fırka'yı "İrtica" ile suçlamışlardır. Bu suçlamada Gazi'yi çok düşündürmüştür. Ancak yinede Serbest Fırka salt bu sebepten dolayı kapanmamıştır. Türkiye'nin o günkü siyasi şartlarında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın uygun bulmayacağı bir siyasi fırkanın kurulamayacağı bir gerçektir. Ne var ki, tüm bu gelişmelere karşın Gazi, Serbest Fırka'nın kapatılmasını istemiş ve böyle bir isteği fırkanın yöneticilerine bildirmiş değildir. Öte yandan ne Fethi Bey ne de Ahmet Ağaoğlu'na dair bir açıklamada da bulunmamaktadır.[75]

İsmet İnönü de, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Serbest Fırka'yı neden kapattırdığını sorduğu zaman, onun "… Kendileri kapatıyorlar, ben karışmıyorum, görüyorsun…" dediğini belirtmektedir.[76]

Gazi Halk Fırkası'nın başına geçerek, Serbest Fırka'yla karşılıklı mücadele etmeye karar verdi. Böylece, Serbest Fırka artık sadece Halk Fırkası ve onun çevresinde örgütlenmiş siyasal ve yönetimsel güçler karşısında değil, fakat aynı zamanda İktidar Fırkası'nın arkasındaki toplumsal sınıf ve halk karşısında da yalnız kalmış oluyordu. Halk, Gazi Serbest Fırka'yı destekliyor diye, yeni fırkaya ilgi göstermiştir. Şimdi, artık Gazi'nin yeni fırkadan desteğini çekmesiyle halk da fırkadan uzaklaşacaktır. Artık Serbest Fırka'nın yaşamasına da lüzûm kalmayacaktı. Fethi Bey, bunu bildiği için fırkasını feshetti.[77]

TBMM'de 16 Kasım 1930 günü başlayan ve bütün gün devam eden müzakereler sırasında Halk Fırkası mebusları Fethi Bey ve arkadaşlarını Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya karşı mücadele açmakla itham etmişlerdir. Yine bu müzakereler sırasında Serbest Fırka Lideri Fethi Bey'in Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey hakkında belediye seçimlerine fesat ve yolsuzluk karıştırılması nedeniyle soruşturma açılması için verdiği gensoru önergesi görüşüldü. Halk Fırkalı mebuslar. Dahiliye Vekili'ne güvenoyu vererek istihzah takrîrini reddettiler. Bu görüşmelerden sonra Serbest Fırka mebusları gece yarısı meclisteki odalarına çekilip on beş dakikalık bir müzakere sonucunda fırkaların feshettiklerine dair kararı hazırlamışlardır. Mebuslar bu kararı Çankaya'ya götürmek üzere de Ali Fethi Bey ve Nuri Bey'i görevlendirdiler.

Serbest Fırka'nın fesih kararı, bir taraftan Dahiliye Vekâleti'ne diğer taraftan da Cemiyetler Kanunu'na göre, fırkanın kuruluşunun bildirildiği İstanbul Valiliği'ne resmen bildirildi. Bundan sonra Fethi Bey, 17 Kasım 1930'da fırka teşkilatına fesih beyannâmesini gönderdi.[78]

1 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Ankara, 1981, s. 245.

2 Joseph Grew, Atatürk ve İnönü (Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları), Çev. Muzaffer Aşkın, İstanbul, 1966, ss. 109, 110.

3 Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?, Hazırlayan: Nermin Kırdar, İstanbul, 1987, s. 14.

4 Asım Us, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, İstanbul 1964, s. 133, 134, vd.; İlhan Tekeli, Selim İlkin, 1929 Dünya Buhranı'nda, Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, c. II, ODTÜ, Ankara, 1983, ss. 43, 44 ve ss. 140, 145.

5 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, Hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul 1980, s. 421; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye, 2. Baskı, Şubat 1999, ss. 108-109.

6 İ. Tekeli-S. İlkin, 1929 Dünya., c. II, s. 154.

7 Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Giriş: İsmail Arar, Ankara, 1977, s. 154.

8 Walter F. Weiker, "Serbest Fırka-Başarı veya Başarısızlık", Forum Dergisi, c. VIII, s. 167, Ankara 1961, s. 9.

9 Halil Menteşe, a.g.e., s. 83; Johannes Glasneck, Kemal Atatürk und die Moderne Türkei, (VEB, Deufscher Verlag, der Wissensehaften), Berlin, 1971, s. 396-397.

10 Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Ankara, 1986, s. 207.

11 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938), c. III, İstanbul, 1966, ss. 386-387.

13 Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, c. II, Ankara, 1973, s. 405.

14 F. Okyar-Kırdar, Serbest Cumhuriyet……, s. 60; Prof. M. Duverger, "Yabancı Gözü ile Türkiye'de Siyasi Partiler", Yeni İstanbul, 20 Mart 1950.

15 J. Grew, a.g.e., s. 110.

16 Tevfik Çavdar, "Serbest Fırka", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. VIII, İstanbul, 1983, s. 2053.

17 Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul, 1969, s. 95.

18 M. Tuncay, Türkiye Cumhuriyeti'nde…, s. 249; Peyami Safa, "Bakışlar; İkinci Parti ve Serbest Fırka", Tasfir, 26 Haziran 1945.

19 Fahir Giritlioğlu, Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, Ankara, 1965, s. 74.

20 Mahmut Goloğlu, "Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara, 1970, s. 274.

21 A. Us, a.g.e., ss. 133-134.

22 Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, İstanbul, 1977, s. 191.

23 Tekin Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, c. I, İstanbul, 1963, ss. 47-48.

24 F. Okyar-N. Kırdar, Serbest Cumhuriyet…, s. 12.

25 F. Okyar-N. Kırdar, Serbest Cumhuriyet…, s. 13-17; Ahmet Ağaloğlu ise; hatıralarında Recep Bey'den, yeni kurulan muhalefet fırkasına " Serbest" namını kendisinin verdiğini öğrendiğini

belirtiyor. Gazi’nin huzurunda fırkadan ve fırkaya bir isim bulmaktan bahsolunuyormuş… Recep Bey, fırkaya Serbest ve Liberal ismini verelim demiş. Bu fikir Gazi’nin de hoşuna gitmiş. Böylece fırkanın ismi daha fırka kurulmadan evvel seçilmiş. A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 16; Osman Okyar-Mehmet Seyyitdanlıoğlu, Fethi Okyar’ın Anıları-Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye, Ankara, 1999, 2. baskı, s. 102.

26 F. Okuyar-N. Kırdar, Serbest Cumhuriyet…, ss. 26-27; Vakit, 9 Ağustos 1930.

27 F. Okuyar-N. Kırdar, Serbest Cumhuriyet…, s. 36-41.

28 T. Çavdar, a.g.e., s. 2054.

29 F. Okyar-N. Kırdar, Serbest Cumhuriyet…, s. 45.

30 M. Tuncay, Türkiye Cumhuriyeti’nde…, ss. 258-261; Diğer eserlerde ise; Serbest Fırka’ya topu topu on üç mebusun Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan taraf değiştirerek geçtiği ve çoğunun buna Mustafa Kemal Paşa tarafından zorlandığı belirtiliyor. Bkz. Emre Kongar, İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, İstanbul, 1979, s. 175.

31 M. Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde…, s. 257.

32 T. Çavdar, a.g.m., s. 2055.

33 F. Okyar-N. Kırdar, Serbest Cumhuriyet., ss. 56-59 (?).

34 Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, B. Y. Y., 1982, ss. 92, 93.

35 T. Çavdar, a.g.m., s. 2056.

36 Z. Sertel, a.g.e., s. 195.

37 Vakit, 3 Eylül 1930; Anadolu, 2, 4 Eylül 1930; Hizmet, 3 Eylül 1930; Yeni Asır, 4 Eylül 1930.

38 Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka’nın Hatıraları, 2. Baskı, İstanbul 1969, s. 31; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul 1980, ss. 496, 497.; Vakit, 6 Eylül 1930; Hakimîyet-i Milliye, 5, 6 Eylül 1930; Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara, 1983, s. 506.

39 Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, B. Y. Y., 1982, ss. 166-168.

40 Kâzım Özalp, “Atatürk ve Yetkin Cumhuriyet”, Milliyet, 3 Kasım 1963.

41 F. Okyar-N. Kutay, Üç Devirde…., s. 496; A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 30.

42 Kâzım Özalp, “Atatürk ve Cumhuriyet”, Milliyet, 3 Kasım 1963; A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 31.

43 Hakimîyet-i Milliye, 4 Eylül 1930.

44 A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 31.

45 A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 32.

46 Hizmet, 4 Eylül 1930; Yeni Asır, 5 Eylül 1930.

47 A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 35, 36.

48 Yeni Asır, 6 Eylül 1930; A. Ağaoğlu, Ay. Yer.

49 Yeni Asır, 6 Eylül 1930; Anadolu, 6 Eylül 1930.

50 Hizmet, 6 Eylül 1930; Yeni Asır, 6 Eylül 1930.

51 Yeni Asır, 6 Eylül 1930.

52 Hakimiyet-i Milliye, 6 Eylül 1930; Vakit, 6 Eylül 1930; Hizmet, 6 Eylül 1930; A. Ağaoğlu, a.g.e., ss. 36-37.

53 Yeni Asır, 6 Eylül 1930; A. Ağaoğlu, Ay. yer.

54 Vakit, 6 Eylül 1930; Hakimîyet-i Milliye, 6 Eylül 1930.

55 Yeni Asır, 6 Eylül 1930; Hizmet 6 Eylül 1930; Vakit, 6 Eylül 1930; Feridun Kandemir, Serbest Fırka Nasıl Kuruldu? Nasıl Kapatıldı? Siyasî Dargınlıklar, c. IV, İstanbul 1955, s. 90.

56 Yeni Asır, 6 Eylül 1930; Hizmet 6 Eylül 1930; Vakit, 6 Eylül 1930.

57 Vakit, 6 Eylül 1930; C. Kutay, Üç Devirde…., s. 499.

58 Anadolu, 11 Eylül 1930; Yeni Asır, 7 Eylül 1930.

59 Hakimîyet-i Milliye, 7 Eylül 1930; U. Kocatürk, Atatürk ve…, s. 506.

60 Yeni Asır, 8 Eylül 1930.

61 A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 39; Yeni Asır, 8 Eylül 1930.

62 Hizmet, 8 Eylül 1930; Hakimiyet-i Milliye, 8 Eylül 1930; Yeni Asır, 8 Eylül 1930; Ayın Tarihi, c. 22-23, s. 75-78, Ankara 1930, ss. 6584-6590; Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?, Haz: Nermin Kırdar, İstanbul 1987, ss. 104-109; A. Ağaoğlu, a.g.e., ss. 48-49.

63 Hizmet, 9, 10, 12, 14 Eylül 1930; Yeni Asır, 9, 10, 12 Eylül 1930; Anadolu, 10, 11, 12 Eylül 1930; Hakimiyet-i Milliye, 9, 10, 13, 14 Eylül 1930; U. Kocatürk, Atatürk ve…, ss. 506-507.

64 Kazım Özalp Anlatıyor, "Atatürk ve Cumhuriyet-6", Milliyet, 3 Kasım 1963, Mahmut Güloğlu, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara, 1972, ss. 285-286.

65 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, Ankara, 1981, s. 271; Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, c. II, İstanbul 1973, s. 425.

66 Süreyya İlmen, Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, 3. Kitap, İstanbul 1951, s. 74; Werner Kündig-Steiner, Die Türkei Raum Und Mensch, Kultur und Wirtschaft in Gegenwart und Vergangenheit, Instifut für Auslandsbezichurgen, Stutgart, 1974, ss. 395-396.

67 İsmet İnönü, Hatıralar, c. II, İstanbul, 1987, s. 229.

68 Abdi İpekçi, "Atatürk'ün Demokrasi Tecrübesi-II", Milliyet, 28 Kasım 1961.

69 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938), c. III, İstanbul, 1966, s. 386.

70 Serap Tabak, "Serbest CumhuriyetFıkrası"nın İzmir'deki Teşkilatı ve Faaliyetleri", İzmir 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 159.

71 Süreyya İlmen. a.g.e., s. 37; A. Ağaloğlu, a.g.e., s. 32.

72 Abdi İpekçi, "Atatürk'ün Demokrasi Tecrübesi-II", Milliyet, 28 Kasım 1961; Yeni Asır, 7 Eylül 1930.

73 Abdi İpekçi, "Atatürk'ün Demokrasi Tecrübesi-II", Milliyet, 28 Kasım 1961.

74 Çetin Yetkin, a.g.e., s. 210; F. Kandemir, a.g.e., ss. 93-100.

75 Mahmut, "Gazi'nin Aziz Şahsiyeti", Hakimiyet-i Milliye, 20 Teşrin-i Evvel 1930; M. Goloğlu, a.g.e., s. 288; A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 65.

76 Abdi İpekçi, İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, İstanbul, 1968, s. 28.

77 Tekin Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, İstanbul, 1963, ss. 66, 67; A. Ağaoğlu, a.g.e., ss. 78-80; Ç. Yetkin, a.g.e., s. 217.

78 A. R. Soyak, Atatürk'ten…, c. II, ss. 443, 444; Anadolu, 18 Teşrin-i Sani 1930; Vakit, 18 Teşrin-i Sani 1930; Hakimîyet-i Milliye, 18 Teşrin-i Sani 1930; A. Ağaoğlu, a.g.e., ss. 90-93.

Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçiş Sürecinde İkinci Durak: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Dönem Basını / Yrd. Doç. Dr. Necdet Ekinci [s.562-568]

Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi / Türkiye

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başta İtalya ve Almanya olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde totaliter ve otoriter nitelikli rejimler birbiri ardına iktidara gelirken, Türkiye'de CHP tek başına iktidarı elinde tutmaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki CHP otoriter yapısına karşın; hiçbir zaman doktriner bir yapıya özenmemiş, tekelci, resmi yapılanmadan kaçınmış, her şeyden önemlisi; onu sınıfsız bir topluma dönüştürmek ya da parlamentoyu işlevsiz kılmak ve liberal demokrasinin önünü kapatma amacıyla yasal bir nitelik vermeye çalışmamıştır. Aksine sahip olduğu tekelden ötürü rahatsızlıktan öte, utanç duymuştur.

Bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk'ün idaresindeki C.H.F (Cumhuriyet Halk Fırkası) bu noktada, adeta kendini bir suçlu gibi hissetmiş ve kendilerini örnek modeller olarak tüm dünyaya gösteren diğer faşist ve komünist partilerden ayrı tutmak için özen göstermiştir.[1]

CHP'nin Banisi ve Ebedi şefi kabul edilen Mustafa Kemal Atatürk'ün gözünde tek parti sistemi özel koşulların bir sonucu olmuş ve çok partili düzen hep ideal olarak kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk çeşitli fırsatlarda kendi kurmuş olduğu CHP'nin tekeline son vermeye çalışmıştır.[2]

Demokrasilerin henüz parlamadığı, Faşizm'in İtalya'da iktidara geldiği bir dönemde, 1924 yılında T.C.F.'nin (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) kurulması, Mustafa Kemal Atatürk'ün hiçbir engeli ile karşılaşmadan gerçekleşmiş, ama bilinen olaylar, bu partinin yaşamasına izin vermemiştir.

Yine dünyanın yükselen değerleri olarak, Faşizmin ve Nasyonal Sosyalizm'in örnek alınıp, totaliter ve otoriter nitelikli rejimler birçok ülkede rağbet görüp, birer birer iktidara gelirken, hatta 1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle, İngiltere ve ABD gibi demokrasinin beşiği kabul edilen ülkeler de bile, devletçi ve kısıtlayıcı önlemlere dönülmüşken, Mustafa Kemal Atatürk 1930 yılında Fethi (Okyar) Bey'e C.H.F.'nin tek parti egemenliğine son vermek amacıyla, SCF. (Serbest Cumhuriyet Fırkası) adıyla bir parti kurdurtmuş, kendi kız kardeşi Makbule Hanım başta olmak üzere en güvendiği arkadaşlarının bu partide yer almasını sağlamıştı. Ancak C.H.F.'nin iktidarı ve onun nimetlerini bırakmak istemeyen geniş ve güçlü teşkilatı, onu destekleyen basının bir takım oyunları sonucunda tutunamayarak, üç buçuk aylık kısa bir dönem sonucunda yine Fethi (Okyar) Bey'in isteği üzerine kapanmıştı.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Atatürk geçmeyi düşlemiş olduğu çok partili düzeni hiçbir zaman dış etkenlerin zorlamasıyla değil, aksine kendi arzu ve inançları doğrultusunda Türkiye' de uygulamak istemiştir.[3]

Bu konuda o günlerde Mustafa Kemal Atatürk' ün İzmir'de yayımlanan Serbes Cumhuriyet Gazetesi'[4] ne verdiği demeç aynen şöyleydi:

"…Cumhuriyet devrinde yetişen Türkler serbest bir siyasi hayat yaşayacaklardır. Serbest bir siyasi hayatın delili memlekette birden ziyade fırkanın mevcudiyetinden ibarettir. Bir siyasi fırkanın kuvvetlenmesi ve memlekete nafi olması, halka faydalı hizmetler sunulması için yegane şart, karşısında rakip bir fırkanın mevcudiyetidir; bu şart haricinde tek bir teşekkülün uzun zaman siyasi fırka vasfını muhafaza etmesi müşküldür. İngiltere, Amerika, Fransa'nın bu günkü yüksek refah ve medeniyetleri siyasi fırkalarının çetin mücadelelerinin bir sonucudur."[5]

Kısacası "SCF. Mustafa Kemal Atatürk'ün eseriydi. Partinin kurulmasını isteyen, planlayan, ilkelerini ve amaçlarını belirleyen, parasal destek sağlayan, en yakınlarını ve en çok güvendiği kimseleri partinin yönetiminde görevlendiren bizzat kendisi idi. Ne var ki parti ancak üç buçuk ay yaşayabildi. Yöneticileri partilerini kapatmak zorunda kaldılar. SCF.'nin arkasındaki gerçek neydi? Neden kuruldu? Neden kapatıldı? Genellikle öne sürüldüğü gibi 'irticaa' alet mi oldu, yoksa halkımızın özgürlük ve demokrasi aşkının bayraktarlığını mı yaptı? Daha da ilginci TBMM'de bir de niçin komünistlikle suçlandı? Atatürk devrimleri ve Türk çağdaşlaşması içindeki yeri neydi? Her şeyden önemlisi Atatürk, bir muhalefet partisinin varlığını neden cumhuriyet esaslarından saymıştı? Ama nasıl olmuştu da Atatürk'ün SCF'ye verdiği desteği sürdürmesi durumunda onun "vatana ihanet" ile suçlanacağı yazılabilmişti"[6]

Şimdi demokrasi tarihimiz açısından büyük önem taşıyan bu soruların yanıtlarını, o dönemin koşulları içinde, dönemin basınına bakarak vermeye çalışalım.

SCF'nin kurulduğu günlerde yayınlanan gazetelerden Falih Rıfkı (Atay)'ın Hakimiyet-i Milliye' si başta olmak üzere, Yunus Nadi'nin Cumhuriyet'i ile, İzmir'de CHF Denizli Milletvekili Haydar Rüştü Bey tarafından yayınlanan Anadolu gazetesi ve yeni fırkanın kuruluşu ile yayınlanmaya başlanan, Ali Naci (Karacan)'ın İnkılab'ı gibi gazeteler, C.H.F.'yi desteklerken, yapmış olduğu sert eleştiri ve S.C.F yanlısı siyasası sayesinde tirajı 50 bine ulaşmış Oruç Arif'in sola dönük, Yarın gazetesi, Faik Muhittin yönetiminde İzmir'de çıkan Serbest Cumhuriyet gazetesi yanında, yine İzmir'de çıkan Halkın Sesi ve Yeni Asır; Selim Ragıp Emeç, Ekrem Uşaklıgil, Halil Lütfi Dördüncü ve Zekeriya Sertel'in yönetiminde 1930 yılında İstanbul'da yayın hayatına giren Son Posta SCF'nin yanında yer almakta, Vakit gibi diğer gazeteler de daha liberal bir siyasa izlemeye özen göstermekteydiler.

T.C.F.'nın kapatılmasının ardından II. TBMM 1927 Temmuzu'nda sona ermiş, T.C.F.'nın etkin üyelerinden hiç kimse yeni meclise girememişti.[7]

Daha sonraki yıllarda belirli aralıklarla, irili ufaklı Kürt hareketlerine ve başkaldırılarına karşın[8] yeni rejim kendini toplumun her kesimine yavaş da olsa kabul ettirmeye yönelmekteydi. Reisi Cumhur Mustafa Kemal Atatürk, Başvekil ise İsmet (İnönü)'ydü. Türkiye' nin tek partisi C.H.F.'nin genel başkanı o yüce makamda bulunduğu için, partinin liderliğini de İsmet (İnönü) üstlenmiş durumdaydı.

Tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye de 1929 dünya büyük ekonomik bunalımının etkilerinin ağırlığı altında ezilmekte, toplumsal ve ekonomik sorunlarla çalkalanmaktaydı.[9]

Ama bu olumsuz koşullar altında Başvekil İsmet (İnönü)nün görüp de değerlendiremediği bir gerçek vardı; devlet bürokrasisi de C.H.F örgütüde her türlü "ülkü"den uzak, küçük çıkarların peşinde koşan, halktan kopmuş, bir çıkar şirketi haline gelmiş durumdaydı.[10]

Diğer yandan ülkenin büyük çoğunluğunu oluşturan köylü kitlesi, sırtına giyecek, ağzına koyacak bir lokma bulamadığı gibi, satmış olduğu ürünü ile ancak tohumluğunu karşılayabilmekteydi. Öte yandan vergilerini, banka faizini, piyasa borçlarını ödemesi için yoğun bir baskı altındaydı.[11]

Halkın hoşnutsuzluğu her geçen gün artıyordu. Ekonomik buhran kent merkezlerinde de tam bir çaresizlik havası yaratmıştı.[12]

Halkın sıkıntı ve şikayetlerinin yöneticiler tarafından çözümlenememesi karşısında "büyük ıstırap içinde bunalan", "mütemadiyen dert ve şikayet" dinleyen Mustafa Kemal (Atatürk) üzüntü ve çaresizlik içindeydi.[13]

"Sindirilmiş muhalefet"in[14] şu ya da bu biçimde patlamasından korkulmaktaydı. Bu patlamanın denetim altında tutulması, bir başka kanala aktarılması, en azından cumhuriyetin ve onun simgesi haline gelmiş olan devrimlerin bir yerde savunulması gerekiyordu. İşte "güdümlü muhalefet"[15] ya da "muvazaa" (danışıklı-dövüş)[16] diye de adlandırılan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu bu koşullarda olmuştu.[17] Bu parti T.C.F gibi TBMM'de ya da toplumsal bir kesimin yapısı gereği, özlem ve istemlerinin ortaya çıkarmış olduğu, siyasal gruplaşmalardan değil, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün düşünce ve girişimleri sonucu doğmuştu.[18]

II

SCF'nin kuruluş süreci Mustafa Kemal Atatürk, Paris Büyükelçiliği'ne atanmış olan Fethi (Okyar) Bey'e bir muhalif fırka kurmasını teklif etmesiyle başlamıştı. Reisi Cumhur "laik Cumhuriyet" tehlikeye düşmediği sürece her iki fırka arasında tarafsız kalacaktı. Bu sözü yalnız yeni fırkanın kurucusuna vermekle kalmamış basın yoluyla da kamuoyuna duyurmuştur. Yeni kurulan Fırka ile ilgili olarak, SCF'nin kuruluşundan bir gün önce Anadolu Gazetesi muhabirinin "Fethi Bey mecliste serbest münakaşanın temini için Cumhuriyet perver, Laik bir muhalefet fırkası teşkil etmek azminde olduğunu bildirmekte bu niyet ve arzunun nasıl telakki olunacağı…" yolunda sorduğu bir soruyu Reisi Cumhur şöyle yanıtlamıştır:

“…SCF reisleriyle çok mücadele edeceğimizi tahmin ediyorum. Fakat ben Cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek olan bu mücadeleleri memnuniyetle müsaade edeceğim ve şimdiden söyleyebilirim ki, en kavgalı olduğum geceler sizi soframda birleştireceğim ve o zaman tekrar ayrı ayrı her birinize soracağım. Sen ne dedin ve ne için dedin? Senin cevabın ne idi, neye isnat ediyordun? Bu günden itiraf ederim ki, bu benim için yüksek bir zevk olacaktır.”[19]

Başvekil İsmet Paşa’nın yeni fırkanın kurulduğu gün olan 12 Ağustos 1930 günü aynı gazeteye vermiş olduğu demecinde:

“…Fethi Bey’in müstakil bir fırka teşkil etmesi siyasi hayatımızda büyük bir tekamül safhasıdır…Anlaşılıyor ki, eski arkadaşımızla büyük meseleler üzerinde ciddi münakaşalar yapacağız…”[20]

Ankara’da verdiği bu demeçten sonra aynı gazete muhabiri İsmet (İnönü)’yü Yalova’da ziyaret etmiş ve paşa gazetecileri yine aynı tür bir demeçle savuşturmak istemiş; “…Yeni Fırkayı pek tabii olarak telakki ettim. İnşaallah memleket için hayırlı olacaktır… Fethi Bey’in teşebbüsünü sevinçle karşıladım…” demesinin ardından,muhabir bu noktayı açıklığa kavuşturmak için Paşa’ya “…Fethi Bey Cebeli bereket mebusluğuna namzetliğini koyacakmış bu konuda ne düşünüyorsunuz?” sorusunu yöneltince de Paşa bu kez gerçek duygularını ortaya sermişti; “…Biz siyasi hayata dahil olup da vaziyette ayrılık göstererek memlekette daha ziyade menfaat teminini depriş etmek isteyen Fethi Bey’in intihabına hiçbir zaman muarız değiliz.”[21]

Meclis Reisi Kazım (Karabekir) ise yeni kurulacak fırka hakkındaki görüşünü şöyle açıklamıştır:

“…Ben C.H.F.’ye dahilim. Meclis Reisi olmaklığım hasebiyle doğal olarak tarafsızım. C.H.F. ile Fethi Bey’in teşkil ettiği SCF arasında fark olmamakla beraber, her iki fırkanın Cumhuriyet umdeleri arasında tam bir uyuşma vardır. Yeni fırkanın doğuşunu memnuniyetle karşıladım…”[22]

SCF’nin programı çok kısaydı. Bu kısalığın nedeninin hem programın çok çabuk hazırlanmış olmasından hem de gerçekte C.H.F.’nin uygulamalarına karşı çıkışla yetinilmiş olmasından kaynaklanmaktaydı.[23] Fethi (Okyar) Bey’in Kendisi de gazetecilere vermiş olduğu demeçte de bu gerçeği şu şekilde açıklamıştı;

“ Program bu gün şiddetle hissolunan ihtiyaçları tatmin edecek ve mevcut sıkıntılara çare bulacak tedbirleri havi (içeren) bir tatbikat ve icraat programıdır. Binaenaleyh, öyle zannedildiği gibi uzun nazariyelerle dolu değil kısadır.”[24]

Yunus Nadi de köşe yazısında programı eleştirmiş şöyle demişti:

“Yeni fırkanın program tanziminde biraz istical etmiş (acele etmiş) olduğuna hükmet lazım gelir. Yahut buna program dememeli de, ileride…tetkik ve münakaşa olunarak hakiki şekiller alacak umumi

hatlar demeli…Program diye ileri sürülen maddeler İsmet Paşa Hükümeti'nin umumi icraatından bazılarını tenkit etmek isteyen fikirlerden ibarettir"[25]

Fethi (Okyar) Bey neler yapacağını Anadolu gazetesine verdiği uzun demecinde etraflıca anlatmıştır. Fethi Bey özetle;

" Teşkil edeceğim SCF'nın cephesi laik ve tam samimi cumhuriyetçiliktir.

Neşredeceğim program şimdiye kadar emsali çok görülen fakat temeninyet sahasında kalan ve malasef tatbikat sahasına girmeyen uzun vaatler ve nazariyelerle dolu değildir. Bugün milletin çok ızdırap çektiği sıkıntılara çare bulmak fikrimce neye mütakkıf ise onları ihtiva edecektir.

…Herkesin emeli zengin ve güzel memleketimizin yükselmesi ve daha müreffeh olmasıdır. Cumhuriyetin bahşettiği hürriyetten istifade ederek mütalaa beyan etmek ve umumi işlerde görülmüş yolsuzlukları sürmek tabii bir hak ve vazifedir…çalışmak isteyenleri matbuatın yardım edeceğine şüphe etmiyorum."[26] demiştir.

III

SCF beklenin çok ötesinde inanılmaz derecede halktan ilgi ve destek görmüştü.[27] Halk yığınlar halinde SCF'ye koşuyor, muhalif gazeteleri adeta kapışıyordu. Şimdi C.H.F.'nin karşısında T.C.F değil, SCF'nin ve Fethi (Okyar) öncülüğünde bir halk hareketi vardı.

Yeni fırka başta İstanbul olmak üzere Ankara ve İzmir'de teşkilatlamasına hız verir.[28]

Şimdi bu halkı yönlendirecek bir basın organı gerekmektedir. Fethi (Okyar). Oruç Arif' in "Yarın" gazetesini SCF'nin yayın organı olmasını ister, ama Ahmet (Ağaoğlu) buna karşı çıkmıştır.[29] Oruç Arif C.H.F. karşısında SCF'yi desteklemeyi sürdürür.

Ama bu arada, bir gelişme olmuş, yeni fırkanın kuruluşundan yaklaşık iki ay sonra, SCF'nin en güçlü olduğu kentlerden biri olan İzmir'de " Serbes Cumhuriyet" adında yeni bir gazete yayınlanmıştır.[30] Gazetenin 26 Teşrinevvel (Ekim) 1930 tarihli 1. sayısının ilk sayfasında; "Serbest Cumhuriyet ismini gazetemize tesadüfi olarak seçmedik. Maksadımız büyük liderin açtığı ümit dolu yoldan gitmektir. Muhterem İzmir ve Anadolu halkı da aynı yolun yolcusu olduğu içindir ki, gazetemiz her vakit halkın ve hakkın gazetesi olmakla iftihar edecektir" deniliyordu. Şimdi de SCF liderlerinin bilgisi dışında da bir yayın organı çıkıyor, kendisini yeni fırkanın yayın organı sayıyordu.[31] Gazetenin ikinci sayfasında yayımlanan yazının başlığı da "Serbest Cumhuriyet tam Cumhuriyet, tam hürriyet halk ve hak yolundan gidecektir"

Fethi (Okyar) 5 Eylül 1930 tarihinde İzmir teşkilatını oluşturma görevini pek nüfuzu olmayan Avukat Reşat Bey'e vermiş, Reşat Bey 6 Eylül 1930 günü Vilayet Umumi Kongresini gerçekleştirmiş,[32] İzmir'de yayımlanan Hizmet gazetesine göre; SCF Vilayet Ocağı İdare Heyeti, ile birlikte de İzmir'de bulunan TBMM Reisi ile İzmir valisi ve Belediye Başkanı' nın yanında, C.H.F.'yi

ziyaret etmişlerdir.[33] Ardından bir beyanname yayınlayarak, üye kayıtlarına başladıklarını İzmir halkına bildirmişlerdir[34]

Hizmet gazetesine göre SCF yalnız kent merkezinde değil, tüm İzmir kazalarında hızla teşkilatlanmasını tamamlamaktadır.[35]

Ahmet (Ağaoğlu) anılarında İzmir'i şu şekilde tanımlıyor:

"…İzmir yeni fırkanın çıkışını her yerden ziyade hararetle karşılayan bir muhitti. Umumiyetle bu muhit nispeten daha münevver, heyecanlı ve hassas bir kesimdir. Bunun sebepleri meydandadır. Bu muhit zengindir ve devlet hazinesine en az göz dikmiş bir yerdir. Kendi zahmetleri ve kendi çalışmaları ile geçinen insanlarda tabiatıyla hürriyet ve serbestlik duygusu gelişmiştir. Sonra bu muhit nispeten daha aydındır. Memleket aydınlarının çoğu oradadır. Daha sonra burası kendini bilen Türkçülüğün en koyu noktalarından birisidir. Türk tipi, Türk seciyesi kendini orada muhafaza etmiştir…"[36]

İşte bu İzmir Fethi (Okyar) Bey'e telgraf çekiyor, heyetler gönderiyor ve İzmir'e davet ediyor. Fethi (Okyar) Bey bu konuda Gazi'den öneri almaya gidiyor ve Gazi ona yalnız İzmir'e değil, her tarafa gidilmesini, her tarafta seçimlere iştirak olunmasını ve teşkilatlandırılmasını ısrarla tavsiye ediyor.[37]

IV

Fethi (Okyar) Bey ve fırka arkadaşları daha izmir'e gelmeden önce yerel yönetimin tutumu nedeniyle kentte bazı olaylar çıkmıştı. Yeni Asır gazetesine göre; 3 Eylül 1930 günü Vali Kazım Paşa'nın başkanlığında, polis müdürlüğünde yüksek rütbeli polislerin katıldığı bir toplantı yapılarak bazı önlemler alındı. Yine yerel yönetimce bazı kuruluşlara yeni fırka mensuplarını karşılamaya gitmemeleri konusunda tebligat yapılmıştı. Fethi (Okyar) Bey'in İzmir'e geleceği 4 Eylül günü Birinci Kordon'da sıkı polis tertibatı vardı. Adeta adam başına bir polis düşüyordu. Polisler 3 Eylül akşamı aldıkları emirler gereği gelirse belki hakarete uğrar. Gelmemesi muvafıktır düşüncesiyle kentin her kesiminde faaliyete geçti. Halkı korkutmaya, asılan bayrakları indirmeye ve karşı duranları karakola sevk etmeye başladı. Kordon'da ki polislerden bazıları, yeni fırka mensuplarını getirecek vapuru bekleyen halkın geçişini engelleyerek, dağılmaları konusunda uyarıyorlar, karşılamaya gelenlerin elindeki bayrakları topluyorlardı. Fethi (Okyar) Bey'i getiren vapurun İzmir'den telsizle direktif verilerek, gelişini geciktirilmek istendiğini,bu işin Seyrü Sefain İdaresi'nce kasten yapıldığı yolunda söylentiler dolaşıyordu.[38]

İzmir'e yaklaşan vapurda bulunan yeni fırka mensupları tedirgindiler. Fethi (Okyar) Bey, Ahmet Ağaoğlu'nun kolundan tutarak bir kenara çeker ona şöyle der;

"…Gazi'ye veda etmeye gitmiştim, çıkarken beni tuttu ve gizli olarak dedi ki, Mahmut Esat Bey'den İzmir'den bir telgraf aldım. Telgrafta deniliyor ki, Fethi Bey'in İzmir'e geleceği söyleniyor,

halbuki halk Fethi Bey aleyhine çok heyecanlıdır. Gelirse hakarete uğrar. Gelmemesi muvaffıktır. Anlıyorum ki, senin oraya gitmene engel olmaya çalışıyorlar,fakat sen gideceksin lakin ihtiyatlı davranmanı tavsiye ederim.Vapur şehre yaklaşırken husumet alameti gördüğün taktirde vapurdan inme ve bana telsizle malumat ver…"[39]

Yeni Asır gazetesi ise Fethi (Okyar) Bey'in İzmir'de karşılanışını şöyle dile getirmekteydi:

"…Sahil baştan başa on binlerce insan tarafından kaplanmış liman Fethi Bey'i bir an önce karşılamaya, bir an önce görmeye gelen vatandaşlarla dolmuştu. Her taraftan alkışlar yükseliyor,müthiş tezahürat içinde vapur yavaş yavaş rıhtıma yanaşıyordu. Limandaki ecnebi vapurlarında bulunan yüzlerce Türk deniz işçisi işlerini bırakmışlar,lideri sonu gelmez alkışlarla, yaşa sözleriyle karşılıyorlardı. Limanda bulunan vapurlar düdüklerini çalarak selamlıyorlardı. Öyle bir manzara ki tarifi imkansız. Bu kalabalık Fethi Bey'i görmek ve onu kucaklamak için adeta birbirini çiğnemişti, yaralananlar vardı. Denize ittirilen, karga tulumba edilip atılan polisler vardı. Fethi Bey'in bindiği araba bile bir ara havalara kaldırılmıştı…[40]

Ogün otelde fırka örgütü sorunları tartışılmış, kimi gazetecilerle görüşülmüş. Ancak bu arada İzmir Valisi Kazım (Dirik) Bey, Fethi (Okyar) Bey'e bir yazı göndererek, güvenliği sağlamakta zorluk çektiğini bu nedenle, ertesi günü vermesi gereken söylevinden vazgeçmesi gerektiğini bildirir. Bunun üzerine Fethi (Okyar) Bey Reisi Cumhur Mustafa Kemal'e(Atatürk) bir telgraf çekerek bu durumu kendisine bildirmek istediğinde ise, postahane telgrafı çekmeyi reddetmiş. Fethi (Okyar) Bey valiye başvurarak, telgrafın çekilmesinde diretince, birtakım yazışmalar sonucunda ancak telgrafını güçlükle çekebilmişti. Reisi Cumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün bu telgrafa yine bir telgrafla hemen yanıt vermiş, şöyle demişti:

"İzmir'de Serbest Fırka Reisi Fethi Beyefendi Hazretlerine (Sureti Başvekil'e Dahiliye Vekiline, İzmir Valisine) Anlıyorum ki sana nutkunu söyletmek istemiyorlar.Fakat sen mutlaka nutku söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir engeli mutlaka bildireceksin Asayişin temini için Başvekil, Dahiliye vekili ve İzmir Valisi lazım olan tedbirleri almakla mükelleftirler"[41]

Hakimiyeti Milliye gazetesinin öne sürdüğüne göre; olayları kışkırtan ve tırmandıran, İzmir'de yayınlanan SCF yanlısı gazetelerdi.[42] 5 Eylül günü İzmir'de kanlı olaylar oldu.Olayları yine Yeni Asır gazetesinin sutunlarından izleyelim: Başlarında Teyyare Cemiyeti Başkanı Mehmet Şevki Bey'in bulunduğu C.H.F. taraftarları "Bizim fırkamız Gazi'nin fırkasıdır" sloganı atarak, bir karşı toplantı düzenlemek istediler. Bunun üzerine C.H.F. İzmir İl Teşkilatı, Bahri Baba Parkı'nda aynı gün bir miting yapılması kararını aldı. Halka da muhtarlar aracılığı ile mitinge katılması için duyurular yapıldı. İstenilen kalabalık sağlanamayınca da bu kez, C.H.F.'lılar "Fethi Bey konferans verecek" diye bir söylenti çıkardılar. Bunu duyan bir gurup halk da Bahri Baba Parkı'nı akın akın doldurdu. Konferans kürsüsünde Fethi (Okyar) Bey yerine Mahmut Esat'ın (Bozkurt) çıkması üzerine, halk öfkeyle meydanı terk eder.[43]

Bahri Baba Parkı'ından dönen aldatılmış kızgın halk topluluğu yollarının üzerinde buluna C.H.F.'nin merkez binasınnın önünden geçerken, aleyhte bazı tezahüratlarda bulununca bina içinde bulunan Sabri Bey halka "namussuzlar" diye bağırır, bunun üzerine binanın camlarını taşlıyan halk, daha da alevlenmiş bir biçimde, Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey'in sahibi olduğu Anadolu gazetesi matbaasına gelerek matbaanın camlarını kırıp, içieriye girmişler, matbaada yalnız bulunan Anadolu gazetesi muhabirlerinden Nuri Bey'e göstericiler hücum etmişlerse de, Nuri Bey göstericilere bundan böyle, SCF ve lideri Fethi (Okyar) Bey karşıtı hiçbir yazı yazmayacağına dair yemin vererek ellerinden kurtulmuştur. Bunun üzerine polis ve jandarma olay yerine gelmiş, ikinci bir olaya karşı önlem almıştı. Daha ilk olayın üzerinden on dakika geçmeden bir başka grup da " kahrolsun Anadolu muharirleri, yaşasın Fethi Bey" sloganlarıyla binaya taş atmaya başlamıştı. Polis ve jandarma kalabalığı dağıtmak için havaya ateş edince, atılan bu kurşunlardan, 15 yaşında Necati adında bir genç isabet alarak ölmüş, 7 kişi de yaralanmıştı.[44]

Fethi Okyar bu olayı anılarında şöyle anlatmaktadır:

"…Babası, oğlunun kanlı naaşını bana getirerek; bu hürriyet yolunda şehittir kurtar bizi dedi. Bu şahsi bir dilekçe değildi. Çok çok ağır iktisadi şartlar ve bu şartlar altında yaşama mücadelesi veren halkın hür, rahat, refahlı hayat hasretinin trajik ifadesi idi."[45]

V

İzmir'de çıkan bu olaylar üzerine geniş bir soruşturma başlatılmış, bazı SCF'liler tutuklu ya da tutuksuz olarak mahkeme önüne çıkarılmışlardır.

Hakimiyeti Milliye gazetesi haberine göre 7 Eylül gününe dek otuz altı kişi tutuklanmıştır.[46] Ayrıca işçiyi yasa dışı greve kışkırtmak suçundan 14 kişi tutuklanmış[47] işçi liderleri de tutuklanarak, Cumhuriyet Savcılığı'na verilmiştir.[48]

Tüm bunlardan daha önemlisi, SCF'yi destekleyen İzmir gazetelerinin yazar ve sorumlu yazıişleri müdürlerinin tutuklanmış olmasıydı.14 Eylül'de Yeni Asır'ın yazarı Behzat Arif yazıişleri müdürü avukat Kadızade Bedri Beyler "hükümetin manevi şahsiyetini tahkir" ettikleri savı ile tutuklanmışlar, buna karşılık C.H.F.'yi tutan Anadolu gazetesinin yazıişleri müdürü İbrahim Bey'e, Fethi (Okyar) Bey için yalan haber yayınlamaktan dava açılmış, tutuksuz yargılanması kararlaştırılarak serbest bırakılmıştır.[49] İstanbul'da yayımlanan SCF yanlısı Son Posta başyazarı Ragıp Bey de tutuklanmış, hakkında açılmış dava İzmir gazetecilerinin davası ile birleştirilmiştir.[50]

Fethi (Okyar) Bey'in İzmir gezisi C.H.F.'ye Ege'de halkın desteğini ve güvenini tümüyle yitirmiş olduğunu, bir genel seçim sonucunda iktidarı yitirebileceğini göstemişti. Oysa C.H.F. geçen yedi yıl boyunca kendisine bağlı bir yönetici kadrosu oluşturmuş bulunuyordu. Bürokrasi, C.H.F.'den yanaydı. C.H.F.'nin bir seçimle iktidarı yitirmesi demek, bu bürokratların da sonu demekti.[51]

C.H.F. ve ona bağlı bürokratları,bu gerçeği Genel Belediye Seçimlerinde daha iyi gördüler. Tüm devlet imkanlarına[52] ve engellemelere[53] ve yolsuzluklara karşın[54] 502 seçim bölgesinden 31'inde SCF adayları kazanmış bulunuyordu.[55, 56]

C.H.F.'nın elitleri İzmir' de patlayan tüm yurda dalga dalga yayılan yeni muhalafet hareketine halk galeyanına derhal bir etiket bulmakta gecikmemişlerdi: İrtica.[57] C.H.F., SCF'nin oluşmasına Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından da kurulmuş olsa, ilk günden beri karşı olmuş, içine sindirememiş, İktidarın elinden gideceği korkusuna kapılmış, bu partinin ortadan kalkması için baskı yapmış, olayları körüklemiş, hatta düzenlemişti.[58] Reisi Cumhur Mustafa Kemal Atatürk' ü etkileyebilmek için var güçlerini seferber etmişlerdi. Falih Rıfkı (Atay),

Hakimiyeti Milliye'deki politika sütununda SCF taraftarlarını devlet ve otorite düşmanı ilan ederken[59] Başvekil İsmet (İnönü) de muhalif fırkayı Reisi Cumhur ile karşı karşıya getirebilmek için, Ali Naci (Karacan)'a "İnkılap" adlı bir günlük gazete bile çıkarttırmıştı.[60]

Tüm bunlara ek olarak Yunus Nadi, Cumhuriyet gazetesinde "Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine" diye başlıyan[61] Süreyya (İlmen) Paşa' nın değerlendirmesiyle; "Ya Halk Partisi'nin reisisin veyahut değilsin. Reisi isen bizimle beraber olacaksın; değilsen biz kendimize bir reis intihap edeceğiz! Dediler ve bu suretle Gazi'yi tehdit etmeye başladılar"[62]

Bunun üzerine Reisi Cumhur Mustafa Kemal Atatürk Yunus Nadi'ye hitaben yazmış olduğu mektubunun içeriği ele alınacak olursa Reisi Cumhur'un tarafsızlıktan ayrıldığı, C.H.F'nin yanında yer aldığı anlamı çıkar, Gazi açıkça; "…Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmem için hiçbir sebep ve lüzum olamaz. Resmi vazifemin hitamında Cumhuriyet Halk Fırkası başında fiilen çalışacağım. Bu noktada tereddüde mahal yoktur…"[63]

C.H.F. elitlerinin tüm bu uğraş ve çabaları başarıya ulaşmış, Cumhurreisi Mustafa Kemal Atatürk ile karşı karşıya kalan SCF Lideri Fethi (Okyar) bunun üzerine bir "Fesih Beyannamesi" hazırlamış, Reisi Cumhur Mustafa Kemal (Atatürk)'ün de onayını aldıktan sonra bunu 17 Kasım 1930 tarihinde kamuoyuna ilan etmişti.[64]

Çok partili yeni düzen deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasını ve SCF'nin kendini kapatmak zorunda kalmasının açıkça ortaya çıkardığı; C.H.F.'nin çok partili yaşamı içine sindirememiş olması, otoriter parti yönetimini ne pahasına olursa olsun sürdürmek istemesi[65] yanında, iktidarı tehlikeye girdiğinde, C.H.F. siyasal ve bürokrat elitlerinin, devrimlere ve büyük kurtarıcı Mustafa Kemal Atatürk'e bile karşı çıkmaktan çekinmeyecekleri gerçeğiydi.

1

Maurice Duverger: Siyasi Partiler; Türkçesi, Doç Dr. Ergun Özbudun, Bilgi Yayınları, İkinci Basım, Ankara, 1974, s. 360.

2 A.g.k., 360.

3 Türkiye'nin tek parti rejiminden çok partili düzene geçişini bir bakıma ülkenin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik iç gelişmelerle birlikte, Mustafa Kemal Atatürk'ün mimarı olduğu Cumhuriyet'in temeline örülmüş bulunan liberal düşünce hazırlamıştı (Kemal H. Karpat: Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik, Kültürel Temeller; Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.125). Çünkü Jön Türklere örnek olmuş ve 1908 Anayasası'nda kendini hissettirmiş olan Fransız Devrimi'nin liberal ve bireyci fikirleri, Cumhuriyet rejiminde de özenle muhafaza edilmişti (Bkz. Hüseyin Nail Kübalı: Devlet Ana Hukuku; İstanbul, 1950) 1924 Anayasası kişi hak ve özgürlüklerini en geniş anlamda tanımlamıştı. Ama Güçler Birliği, T.B.M.M.'nde toplanmıtı. Buna karşın Yargı Sistemi günlük görevlerinde bağımsızdı. Cumhuriyet rejimi kuramsal da olsa kişiye tüm hak ve özgürlükleri tanıyordu. Bu nedenle 1923 ile 1938 yılları arasında Türkiye'yi yöneten hükümetlerin gerçek anlamda otoriter nitelik taşıdıkları hala tartışma konusudur. Otoriter rejim amaç değil bir bakıma aydınlanma ve çağdaşlaşma için araç olmuştu.

4 Gazetenin orijinal ismi "Serbest Cumhuriyet"tir.

5 Serbest Cumhuriyet, 26 Ekim 1930.

6 Bkz. Çetin Yetkin: Atatürk'ün Başarısız Bir Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası 2. baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997.

7 Şevket Süreyya Aydemir: Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938); Üçüncü kitap, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1969, s. 304.

8 Şeyh Sait isyanınından sonra ortaya çıkan Kürt başkaldırıları için bkz: Abdülhaluk M. Çay: Her Yönüyle Kürt Dosyası; Turan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994, s. 405-420.

9 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı için bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin: 1929 Dünya Ekonomik Bunalımında İktisadi Politika Arayışları (Türkiye Belgeseli İktisat Tarihi); O.D.T.Ü.İ.B.F.Y., Ankara, 1977. Ülkede sermaye birikimi olmaması ve Lozan Antlaşması nedeniyle gümrüklere gereği gibi egemen olunamaması, bu bunalımın etkilerinin fazlasıyla duyulmasına yol açtı. 1923-1929 yılları arasında uygulamaya çalışılan liberalist deneme de bu kısır döngü nedeniyle başarısızlığa neden oldu. Necdet Ekinci: Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler; Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997. s. 77.

10 Yakup Kadri Karaosmanoğlu: Politikada 45 Yıl; Bilgi Yayınları, Ankara, 1968, s. 131.

11 İsmail Hüsrev Tökin: Türkiye'de Köy İktisadiyetı; Sunuş Korkut Boratav, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1990, s. 140.

12 Aydemir, 387.

13 Hasan Rıza Soyak: Atatürk'ten Hatıralar; C. II, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973, s. 405.

14 Ahmet Ağaoğlu: Serbest Fırka Hatıraları; Nebioğlu yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1969, s. 45.

15 Timur Taner: Çok Partili Hayata Geçiş; iletişim Yayınları, İstanbul, 1991, 9; Tarık Zafer Tunaya: Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952); Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952, s. 623.

16 Aydemir, 388; Tunaya, 624.

17 4 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükun Kanunu yürürlüğe girdi. Böylece tüm muhalefet örgütleri ve basını susturulmuştu; tutuklama ve idamlar birbirini izledi. Muhalefet sindirilmişti. Ama 1929 Ekonomik Bunalımı "geliyorum" sinyallerini birkaç yıl önceden vermeye başlamıştı. Bunalımdan en çok etkilenen kesim çalışanlar kesimiydi. Bu nedenle ülkede 1925 Temmuzu'ndan 1933 yılının başına kadar 35 grev ve direniş eylemi yaşandı. Bunlardan en önemlisi telgrafçıların, Erzurum, Samsun ve Adana'da ücret artışı için başlattıkları grev, 1927 Ocağı'nda üç bin kayıkçının alacakları olan 25 bin lirayı alabilmek için, İstanbul Liman İdaresi'ni basmaları, polisle çatışmaları sonucu on kayıkçının ölmesi, aynı yılın Ağastos ayında, Nusaybin'de 850 demiryolu işçisinin kolluk kuvvetleriyle çatışması sonucu, meydana gelen ölüm ve yaralama olayları Bkz. Kemal Sülker: 100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri; İstanbul, 1973. İşte sindirilmiş muhalefetle sokaktaki muhalefetin buluşmasından korkulmaktaydı.

18 Bu nedenle S. C. F. koşulları bakımından yapay ve tamamen köksüz bir kuruluştu. (Aydemir, 388) S. C. F.'nın uzun süredir ülkeyi yöneten Tek Parti iktidarı karşısında, ülkeyi etkisi altına almış bulunan ekonomik bunalımın etkilerini azaltmak için devletçiliğe yönelindiğini, ayrıca dünyada "klasik demokrasilerin" genellikle gözden düşmeye başladığı bir sırada kurulmuş olmasının (Çetin Yetkin: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı: Karacan Yayınları, İstanbul, 1982, s. 28.) bir başka nedeni daha vardı; devletçi siyasa izlemeye karar vermiş olan C. H. F. ve Hükümet program ve uygulamalarının,

T.B.M.M.'de denetleme gereği ve hızla yozlaşmakta olan C.H.F. örgüt ve kadrolarının, bu muhalefet karşısında yeni bir heyecanla kendini toparlama isteği… (Ekinci, (80-81).

19 Anadolu, 11 Ağustos 1930.

20 Anadolu, 12 Ağustos 1930.

21 Anadolu, 12 Ağustos 1930.

22 Anadolu, 14 Ağustos 1930.

23 Yetkin, Atatürk'ün Başarısız Bir…, 107.

24 Demeç, Cumhuriyet, 12 Ağustos 1930; Vakit, 12 Ağustos 1930.

25 Yunus Nadi: "Yeni Fırkanın Umumi Telakkisi", Cumhuriyet, 17 Ağustos 1930.

26 Anadolu, 12 Ağustos 1930.

27 Ali Fethi Okyar: Üç devirde Bir Adam; Yayına Hazırlayan; Cemal Kutay, Tercüman yayınları, İstanbul, 1980. s. 443.

28 Cumhuriyet, 14, 17, 19 Ağustos 1930-13 Eylül 1930.

29 Bkz. Ağaoğlu; 19-21.

30 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Hakkı Uyar: "Serbest Cumhuriyet Gazetesi" Tarih ve Toplum, Cilt 16, Sayı: 95, Kasım 1991, 46-49.

31 Fethi Okyar, Sürayya İlmen, Ahmet Ağaoğlu, Asım Us gibi o dönemin şahitlerinin anılarında bu gazeteden hiç söz edilmemesi ilginçtir.

32 Vakit, 7 Eylül 1930.

33 Hizmet, 9 Eylül 1930.

34 Hizmet, 12 Eylül 1930.

35 Hizmet, 9, 12, 23-28 Eylül 1930.

36 Ağaoğlu. A.g.k., 60-61.

37 Ağaoğlu. A.g.k., 60.

38 Yeni Asır, 4-5 Eylül 1930.

39 Ağaoğlu, A.g.k., 61.

40 Yeni Asır, 5 Eylül 1930.

41 Ağaoğlu, A.g.k., 34-35; Yetkin, A.g.k., 175-176.

42 Hakimiyeti Milliye, 5 Eylül 1930.

43 Yeni Asır, 5 Eylül 1930.

44 Yeni Asır, 6 Eylül 1930.

45 Fethi Okyar: Serbest Cumhuriyet Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?; Hazırlayan: Nermin Kırdar, İstanbul, 1987.

46 Hakimiyeti Milliye, 8 Eylül 1930.

47 Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

48 Hakimiyeti Milliye, 7 Eylül 1930.

49 Hakimiyeti Milliye 15 Eylül 1930.

50 Hizmet, 15 Eylül 1930. Yetkin, A.g.k. 179.

51 Yetkin, A.g.k., 180.

52 Son Posta, 31 Teşrinievvel 1930.

53 Anadolu, 7 Ekim 1930; Hizmet 24 Eylül 1930.

54 Seçim yolsuzlukları için bkz: Hizmet, 24-25 Eylül 1930; Serbes, Cumhuriyet, 26 Ekim 1930.

55 Cumhuriyet, 21 Teşrinievvel 1930.

56 İzmir bölgesindeki seçim sonuçları için bkz, Yeni Asır, 20 Ekim 1930; Hizmet 20 Ekim 1930.

57 Oysa S. C. F. rejime tümüyle sadık bir partiydi. Gerek Fethi (Okyar) gerek parti ileri gelenleri Gazi'nin en çok güvendiğ kişilerdi. Bir Dr. Reşit Galip mi "hilafetçi" ve "şeriatçı"idi, yoksa Mustafa Kemal (atatürk) ün kendi kızkardeşimi? (Ekinci, A.g.k., 81).

58 Ekinci, A.g.k., 81; Tunaya, A.g.k., 627; Yetkin, Serbest Cumhuriyet… 236.

59

Hakimiyeti Milliye, 11 Eylül-24 Eylü1930.

60

Başvekil İsmet (İnönü) tarafından beslenen bu gazetenin başyazılarını Yakup Kadri (Karaosmanoğlu); Asaf (Belge) yazmışlardı. Ali Naci Karacan İnönü'ye yapmış olduğu bu hizmetlerin karşılığını birkaç yıl sonra uzun süreli ve bol maaşla Bulgaristan A. A. muhabiri, Arjantin'e İş Bankası Mümessili İsviçre'ye Basın Ateşesi olarak gönderilerek görmüştü.

61

Cumhuriyet, 9 Eylül 1930.

62

Süreyya İlmen: Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka; Muallim Fuat Gücüyener Yayınları, İstanbul. 1951, s. 76.

63

Cumhuriyet, 10 Eylül, 1930.

64

Fesih Beyannamesi ve tartışmalar için bkz: Okyar. A.g.k., 79 vd.

65

Yetkin, Serbest Cumhuriyet, 231.

Atatürk Dönemi Muhalefet Hareketleri / Yrd. Doç. Dr. Turgay Uzun [s.569-578]

Muğla Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi /Türkiye

Giriş

Türk siyasal tarihinde siyasal muhalefet hareketlerinin geçmişini Tanzimat'la başlatmak mümkündür; ancak Cumhuriyet öncesi muhalefet hareketleri, demokrasiye geçiş sürecindeki yerleri noktasında çok daha önemli görülmektedir. Bu dönemdeki muhalefet hareketleri olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası hareketleri, tek partili otoriter yapının ülkede kalıcı olmasını engellemiş, demokrasiye geçişte toplumsal desteği ortaya çıkarmıştır. Büyük oranda bu iki partinin tabanını oluşturan toplumsal katmanlar, daha sonra Demokrat Parti içerisinde yer almışlar ve merkezi seçkinler karşısında "çevre"nin güçlü bir muhalefet odağı olmasını sağlamışlardır.

Türk siyasal tarihinde muhalefet hareketlerinin birbirinin öncülü olduğu söylenebilir. Yani TCF ve SCF'nin DP'nin öncülü olmaları gibi TCF ve SCF hareketlerinin öncüllerini Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde aramak doğru olacaktır. Nasıl ki, Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte ortaya çıkan muhalif hareketler, siyasal alanda bir "güç yoğunlaşması"nın (power concentration) önüne geçmek istiyorsa, Osmanlı'daki hareketlerin de benzer bir amaç taşıdığı görülmektedir. Bu doğrultuda genel anlamıyla, Osmanlı Devleti'ndeki siyasal muhalefet hareketlerinin, padişahın mutlak otoritesini sınırlama amacı taşıdığı söylenebilir.

Cumhuriyet kurulduktan sonraki dönemde demokrasiye geçiş iradesinin halk tabakaları tarafından gündeme getirilen ve desteklenen bir istek olduğunu söylemek zordur. Osmanlı monolitik yönetim yapısının kaçınılmaz kıldığı "kapalılık" özelliği nedeniyle iktidar süreçlerinden kopuk olan halk tabakalarının, yeni rejimin ilk yıllarında da bu imkana sahip olduklarını söylemek zordur. Tek parti rejiminin doğası gereği mevcut olan kapalılığına, yeni devlet kurma sürecinde yaşanan endişeler de eklenince sistem tümüyle halka kapanmış, otoriter eğilimler rahatlıkla uygulama alanı bulabilmişlerdir. İşte Türkiye'de demokrasiye geçiş, tek partili otoriter siyasal yapıdan çok partili, halk katılımına izin veren bir yapıya geçiş olarak tanımlanabilir.

Çok partili hayata geçiş, demokratikleşme sürecinin bir parçasıdır ve onun ilk aşamasını oluşturur. Geçiş süreci, siyasetin demokratik olmayan otoriter yapısından kurtularak yarışmacı bir karakter kazanması zorunluluğunun doğmaya ve böyle bir anlayışın ulusal ve/veya yerel elitler arasında taraftar bulmaya başlamasıyla ortaya çıkar.[1] Bu zorunluluğun ortaya çıkması ve belirli bir mücadele potansiyeline kavuşması, siyasal iktidarı yeni bir seçenek ile karşı karşıya bırakacak, tek partili otoriter yapının çok partili yapıya dönüşmesi sonucu yaşanabilecektir. Bu zorunluluk, ülke içinden gelen güçlü bir hareket olabileceği gibi konjonktürel nedenlerden kaynaklanan dışsal etkiler de olabilir. Ancak bu süreç her tek partinin kendi özgül yapısı içerisinde farklılık gösterebilir. Kimi tek parti

rejimleri uzun yıllar halktan gelen bu isteği yerine getirmemiş, baskı ve zor yoluyla iktidarın sürekliliğini sağlama yolunu seçmişlerdir. Türk tek parti rejiminin ise, çok uzun olmayan bir yaşam sürecine sahip olduğu söylenebilir. Bunda elbette, dünyada yeni bir döneme girilmiş olması ve Batılı devletler safına girme arzusunda olan Türkiye'nin rejimini demokratikleştirmesinin, önüne bir şart olarak götürülmesi bu süreçte belirleyici rol oynamıştır.

I. Osmanlı Devleti'nde Muhalefet

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan muhalefet, meşrutiyetçilik ve anayasacılık ideallerini kendilerine temel olarak almışlardır. Batıcı pozitivist felsefenin Osmanlı Devleti'ndeki temsilcileri olan Jön Türkler, ilk kez 1908'de İkinci Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra bir siyasal parti olarak örgütlenmişlerdir.

Jön Türkler, ortak bir program etrafında toplanarak belirgin, tutarlı ve bilinçli bir muhalefet hareketi oluşturamamışlardır. Tıp ve harp okulları başta olmak üzere yüksek okullardaki gençler, ordu içindeki bir kısım subaylar ve Avrupa'nın önemli merkezlerinde yaşayan aydınlar gizli dernekler kurarak bu akımı meydana getirmişlerdir. Hareketin kapsamının genişliği, örgütün tek bir düşünce etrafında bütünleşmesini güçleştirmiş, örgüt içinde bölünmelere yol açmıştır.[2]

Bu bölünmeler arasında en önemlisi Paris'te toplanan I. Jön Türk Kongresi'nde ortaya çıkan bölünme olmuştur. Bu kongrede iki grup ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, Ahmet Rıza Grubu adını alan ve daha sonra İttihat ve Terakki Partisi'ni oluşturan gruptur. Bu grup, güçlü bir merkeziyetçi anlayışı savunmuş ve yönetim karşıtı hareketlerde yabancı müdahalesini kabul etmemiştir. Teşebbüs-i Şahsi adıyla anılan Prens Sabahattin Grubu ise, devletin federatif bir biçimde yapılanmasını, adem-i merkeziyet esasına göre yönetilmesi gerektiğini savunmuş, ekonomide de liberal anlayışı ve yabancı sermaye ile işbirliği görüşünü benimsemiştir. İlk kez açık ve farklı bir siyasal görüşün savunuculuğunu yapan bu grubun ilerideki muhalefet hareketlerinin kökenini oluşturduğu söylenebilir.[3]

Osmanlı Kanun-i Esasisi, Jön Türk devrimiyle 1908'de yeniden yürürlüğe konmuş, Jön Türklerin oluşturdukları siyasal fırka, diktatoryal eğilimler taşımaya başlayınca,Türkiye'deki ilk muhalif partinin (Fedakâran-ı Millet Fırkası) meydan okumasına maruz kalmıştır. İttihat ve Terakki Partisi, bu partiye sert tepki göstererek onu devlete ihanetle suçlamış, düzenlediği bir komplo sonucunda sıkıyönetim ilan etmiş ve seçimleri erteleyerek bir tek parti diktatörlüğü kurmuştur.[4]

II. Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Muhalif Hareket

Cumhuriyet'in kurulması sırasında tek partili bir devlet kurma fikri ve buna yönelik bir niyetin ortaya konulduğu söylenemez. Ancak, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ortaya çıkan karşı devrimci hareketlerden duyulan korku, 1925'te baş gösteren Şeyh Sait İsyanı gibi nedenlerle bir tek parti ideolojisi oluşturulmuş, formüle edilmiş ve bu ideolojiye dayanan otoriter bir yönetim yapısı oluşturulmuştur.[5]

Muhalefet hareketlerinin Cumhuriyet dönemindeki akibetinin de aynı olduğu söylenebilir. Cumhuriyet'in kuruluşuyla 1932 yılları arasındaki dönemde muhalefet, ilkinde daha sert, ikincisinde daha yumuşak olmak üzere yönetim tarafından tasfiye edilmiştir. Muhalefet hareketlerinin sona erdirilmesinde dikkati çeken bir diğer nokta da, muhalif oluşumların her seferinde "vatana ihanet" ve benzeri nedenler ileri sürülerek ortadan kaldırılmış olmasıdır.

Tek parti döneminde siyasal sistemin temel ilkelerinden olan halkçılığın siyasal boyutu, Cumhuriyetçilik ilkesinde ve ulusal egemenlik kavramıyla ifade edilmiş, ancak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve sonunda Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimleri, ulusal egemenliğin çok partili bir siyasal rejim içinde kullanılmasının bazı "sakıncaları" olduğu tek parti yönetimi tarafından ileri sürülmüştür. Bu sakıncalar, 1922'de Saltanatın kaldırılmasıyla başlayıp gelişen inkılapların tehlikeye düşmesinde ifade edilmiştir. Bu nedenlerden dolayı, tek parti ideolojisinin çoğulcu bir siyasal rejime izin vermeyecek bir tarzda formüle edildiği söylenebilir.[6]

Tek Parti döneminde oluşan siyasal parti hareketlerine bakıldığında bunların çoğunun kuruluş aşamasında dönemin yöneticilerinin verdiği bir "icazet" sonrasında kurulduğu görülmektedir. Bunun yanında, icazet almadan kurulan partiler (özellikle sol partiler) kuruluş aşamasında engellenmiştir. Kurulduktan sonra tek parti ilkelerinden saptığı görülen ve Cumhuriyet Halk Partisi karşısında ciddi bir muhalefet odağı oluşturabilen partilerin de, (TCF ve SCF) tek parti iktidarı tarafından faaliyetlerine son verilmiştir.

Cumhuriyet döneminde ilk muhalefet hareketi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, doğuda baş gösteren isyan bahane edilerek kapatılmış, halkın dikkate değer bir ilgisiyle karşılaşan Serbest Cumhuriyet Fırkası da kuruluşundan kısa bir süre sonra kapanmak zorunda bırakılmıştır.

A. İkinci Grup Muhalefeti

Cumhuriyet'in kurulması sürecinde ortaya çıkan ilk siyasal muhalefet hareketi İkinci Grup oluşumudur. Bir fırka niteliğinde olmasa da İkinci Grup, Demokrat Parti'ye doğru giden süreçte siyasal muhalefet hareketinin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu bağlamda İkinci Grup hareketini Cumhuriyet sonrası ilk muhalif liberal hareket olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Hüseyin Avni veya Maliye Nazırı Cavit Bey'in savundukları ile Menderes ve arkadaşlarının düşünceleri ve konumları örtüşmektedir.

Kurtuluş Savaşı sırasında ulusal güçler önce yerel, daha sonra bölgesel direniş örgütleri, Sivas Kongresi'nden sonra da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesinde toplanmış, Meclis açıldıktan sonra da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yetkileri Meclis genel kuruluna geçmiş ve tüm mebuslar bu cemiyetin doğal üyesi sayılmıştır. Bununla beraber, TBMM'de zamanla, kaçınılmaz olarak, görüş ayrılıkları belirmiş ve benzer görüşleri paylaşan mebuslar, çeşitli ad ve unvanlar altında, grup, zümre, parti biçiminde örgütlenmişlerdir.[7]

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında en önemli rolü oynayan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, bünyesinde çok çeşitli görüşleri barındıran görece demokratik bir meclisti. Daha sonraki meclislerin oluşma koşullarına bakıldığında demokratik bir kurul olarak nitelendirilebilecek Birinci Meclis'in, geniş bir siyasal görüşler yelpazesi içinde, özgürlük ve hoşgörü ortamında çalıştığı söylenebilir.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başını çektiği Birinci Grup, otorite parçalanmasının önlenmesi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin milletin tek meşru temsilcisi olduğunun gösterilmesi için, padişahın siyasi iktidarının kesin olarak sona ermesini zorunlu görüyorlardı. Buna karşılık halkın Saltanat ve Hilafet makamlarına da bağlılığı devam etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın yakın silah arkadaşlarından Rauf Bey, Refet Paşa ve Kazım Karabekir Paşa gibi Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen isimlerinin de padişaha bağlılığının söz konusu olduğu söylenebilir.

İkinci Grup'un aslında özgül bir programı olmayan, gevşek bağlarla bir araya gelmiş bir muhalefet koalisyonu olduğu söylenebilir. Bütün olarak Mustafa Kemal'in grubundan daha muhafazakar bir bakış açısına sahip olmakla beraber, üyelerin tümü din unsurunu öne çıkaran milletvekillerinden oluşmamaktaydı. İkinci Grup'la ilişkili milletvekillerinin sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber, yaklaşık yüz yirmi isimden söz edilmektedir.[8]

İkinci Grup muhalefetinin temel noktalarının başında, kişi tahakkümüne karşı tavır gelmektedir. İkinci Grup, Meclis egemenliği kavramına dayanarak, fiilen oluşabilecek her türlü kişisel yönetime karşı tepki göstermiş, Meclis üstünlüğü ve bu gücün üzerinde yetkili makam tanımamak konusunda olağanüstü ölçüde duyarlı davranmıştır.[9]

Ülkede kanuna dayanan bir yönetim kurulması ilkesi de İkinci Grup'un temel ilkelerinden birisidir. Bunun doğal bir sonucu olarak İkinci Grup, temel hak ve özgürlükler konusunda da oldukça duyarlı olmuştur. Bu anlayışıyla kendi başlarına buyruk İstiklal Mahkemeleri ve bu mahkemelerin uygulamalarına karşı çıkmıştır.[10]

Birinci ve İkinci Grup'un niteliği hakkında yapılan değerlendirmelerde Birinci Grup genellikle "devrimci" olarak anılmakta, İkinci Grup ise "muhafazakar" olarak değerlendirilmektedir. Başlangıçta Birinci Grup'a dahil olup sonraları İkinci Grup'a geçmiş olan Ali Fuat (Cebesoy) İkinci Grup'un, "Meclis reisinin diktatörlüğe doğru gittiğinden şüphelenenler" tarafından kurulmuş olduğunu belirtmektedir. Birinci Grup üyesi olan Rauf (Orbay) Bey de, muhalefetin, devlet ve hükümet işlerinin Meclis denetiminden çıkarak tek elden yürütülmeye doğru gittiği yönünde oluşan kanaatlerden doğduğunu belirtiyordu. Buna karşılık Mustafa Kemal, İkinci Grup'un, hükümet örgütlenmesinin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre yapılmasına engel olmak amacıyla kurulduğunu belirtmektedir.[11]

İkinci Grup'un yapısı incelendiğinde bu grubun ideolojik bir bütünlük sergilemediği görülecektir. Ancak, birleşilen ortak noktanın, Meclis'te Mustafa Kemal'in otoriteyi kendisinde toplamasına engel olmak olduğu söylenebilir. Birinci Grup da ideolojik bir bütünlük göstermemesine karşın, Mustafa

Kemal'e koşulsuz bağlı olan milletvekillerden oluşmaktaydı. Ağustos-Eylül 1922' de Yunanlılara karşı kazanılan askeri başarı sonrasında Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın güç ve otoritesinin daha da arttığı söylenebilir. Lozan Barış Antlaşması'yla savaşın sona ermesi de, ülke içinde iktidarın ele geçirilmesi çalışmalarını başlatmıştır.

B. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kurulması

1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasından bir süre sonra, Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olacak bir siyasal parti kurma konusundaki niyetini açıklamıştır. Bu sırada basında Halk Fırkası adıyla bir parti kurulacağı haberleri de yer almaktadır. Muhalefeti oluşturan İkinci Grup, bu planların gerçekleşmesinden önce Meclis seçimleri yapılması için baskı yaparak inisiyatifi ele geçirmeye çalıştıysa da önergesi Ocak ayında kolayca engellenmiştir.[12]

1923 yılı Nisan ayı başında, TBMM, seçimin yenilenmesi kararını alır. Meclisin o dönemdeki bileşimiyle kesintiye uğramış bulunan Lozan barış görüşmelerinin sonucunda varılacak bir antlaşma tasarısını kabul etmeyeceğinden endişe duyulmaktadır. Aslında TBMM'nin yenilenmesi isteminin altında yatan gerçek nedenin de bu olduğu söylenebilir. Bu yenilenme kararı alınırken dikkati çeken bir diğer nokta da 1921 Anayasası'na göre, ancak üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile alınması gereken bu kararın, basit çoğunlukla alınabilmiş olmasıdır.[13]

Bu kararın alınmasından sonra, Meclis'in dağıtılması ve yeni seçimlerin yapılması kararı Mustafa Kemal Paşa tarafından açıklanmış ve birkaç gün sonra da yeni seçim yasası hazırlanmıştır. Bu yasada, milletvekili sayısının azaltılması, seçmen yaşının da yirmi beşten on sekize indirilmesi ve seçim çevrelerinin yeniden belirlenmesi gibi değişikler yer almaktadır.[14] Bir hafta sonra da Mustafa Kemal Paşa Dernek Başkanı sıfatıyla, Meclisteki grubunun Halk Fırkası'na dönüşeceğini açıklayan "Dokuz Umde" bildirisini açıklamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın parti kurma yolundaki girişimi de her şeyden önce, Meclis içinde giderek artan muhalefeti denetimi altına almak, hatta yapılacak yeni seçimlerle bu muhalefeti yok edip Meclis'e tamamen hakim olabilme isteğinden kaynaklandığı yönündeki görüşler bulunmaktadır. Özellikle Lozan barış görüşmelerinde giderek şiddetlenen muhalefet, Meclisi iş yapamaz duruma sokmaktadır. Nasıl aynı nedenlerle, Mustafa Kemal Paşa 10 Mayıs 1921'de Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurmuşsa, şimdi de aynı nedenlerle doğrudan doğruya bir siyasal parti kurma yolunu seçiyordu.[15]

Bu gelişmelere karşılık muhalefet hareketlerinin artması üzerine doğan gerginlik ortamında Meclis, 29 Nisan 1920 tarihli "Hıyanet-i Vataniye Kanunu"nda bir değişikliğe giderek, Millet Meclisi hükümetine muhalefet etmeyi ya da saltanatın yeniden kurulması yönünde yeniden propaganda yapmayı yasadışı ve vatana ihanet sayan bir kanun tasarısını Meclis'te çoğunluğu oluşturan Müdafaa-i Hukuk milletvekillerinin oylarıyla kabul etti. Böylece Meclis'in faaliyet ve uygulamalarına yönelik muhalefet hareketlerine yönelik karşı önlem de alınmış oluyordu.

Meclis'teki muhalif mebusların oldukça fazla olduğu bir ortamda, düşünülen siyasal yapı değişikliklerinin gerçekleştirilmesi güçtü. Bu nedenle Meclis aritmetiğinin Birinci Grup lehine değişmesi gerekiyordu. Seçimlerin yenilenmesi kararı bu doğrultuda çıkarılmış ve Meclis Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk adaylarının büyük çoğunluğu ile yasama yılına başlamıştır.

İki dereceli olarak yapılan seçimlerde, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisiyle uyum içinde çalışabilecek kişilerin kazanması için çaba göstermesi sonunda, sert muhalifler yanında eski İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerinin de tasfiyeleri sağlanarak, birkaç bağımsız dışında, yeni Meclis çoğunluğunun Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mensuplarından oluşması sağlanmıştır.[16] 29 Ekim 1923'te TBMM, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Cumhuriyet'in ilanı sırasındaki anlaşmazlıkların yaklaşık bir yıl sonra ortaya çıkacak bağımsız bir muhalefet partisinin kuruluşuna giden yolu açtığı söylenebilir.

Mustafa Kemal Paşa'nın da içinde bulunduğu bu grup muhalefet hareketinin lideri Rauf Bey'in partiden ihraç edilmesini istiyordu.[17] Bu eğilime hükümetin radikal kanadına mensup milletvekilleri destek veriyorlardı. Ancak Meclis'te yapılan görüşmelerde Rauf Bey'in açıklamaları yeterli bulunmuş, başka bir önleme gerek duyulmadığı ifade edilmiştir.

5 Aralık 1923'te, bazı İstanbul gazeteleri Hintli Müslüman liderler Emin Ali ve Ağa Han'ın Hilafetin konumunun güçlendirilmesi isteği ile Başbakan İsmet Paşa'ya yazdıkları bir mektubu yayınladılar.[18] Mektup, Türkiye'nin içişlerine müdahale olarak yorumlanırken, mektubu yayınlayanlar da vatana ihanet etmekle suçlandı. Bu durum üzerine Başbakan İsmet Paşa'nın girişimiyle Meclis, yirmi ikiye karşı yüz elli altı çoğunluk oyuyla yeniden istiklal mahkemelerinin kurulmasına karar verdi.[19]

Bu olayda asıl önem taşıyan nokta, ileride Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucu üyeleri olacak milletvekillerinin tamamının hükümete karşı oy kullanmış olmalarıdır. Diğer bir önemli olay olarak, muhalif kanat milletvekillerinin, istiklal mahkemeleri kararlarının Meclis tarafından onaylanarak uygulanması isteğiyle verdikleri önergenin reddedilmiş olması ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde ilk istiklal mahkemelerinin kurulmuş olması gösterilebilir.

1 Mart 1924'te yeni yasama yılının açılmasıyla birlikte beklenen gerçekleşmiş, 3 Mart 1924'te hilafet makamı kaldırılmış ve 20 Nisan 1924'te de yeni Anayasa kabul edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk anayasası- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu -105 maddeden oluşmaktadır. Bu anayasa devlet sistemini dayandırdığı esaslar bakımından bir önceki anayasa döneminin devamı niteliğindedir. Ulusal egemenlik, cumhuriyet ve devletin dinî vasfı bu anayasanın da temelini oluşturmaktadır.[20] Anayasa görüşmelerinde tartışma konusu olan esas nokta, cumhurbaşkanına meclisi dağıtma yetkisi veren 25. madde olmuştur. 25 Mart'ta yapılan oylamada Meclis bu maddeye büyük bir çoğunlukla karşı çıkmış ve reddetmiştir. Anayasa tartışmaları sırasında, daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına yol açacak görüş ayrılıklarının en önemlileri, güçler ayrılığı ve birliği arasındaki farklar ve tek meclise karşı iki meclisli parlamento çelişkisi olarak ortaya çıkmıştır.

C. Terakkiperver Cumhuriyet Fıkrası'nın Kurulması

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci döneminin ilk toplantı yılı boyunca hükümete karşı muhalefet eksik olmamış, ancak, bu muhalefet Halk Fırkası safları içinde kalmıştır. Bunun yanında bazen bu parti içi muhalefet, 1924 Anayasası tartışmalarında olduğu gibi, hükümeti destekleyen kanada ağır basmıştır.[21]

Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuna ön ayak olan kadroların hepsi Birinci Meclis döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çalışma arkadaşlarıdır. Bu dönemde Meclis dışında bırakılarak tasfiye edilen muhalif milletvekillerinin ve İkinci Grup'un önde gelenlerinin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda önemli rol üstlendikleri söylenebilir. 7 Şubat 1925 tarihli Vakit ve Tevhid-i Efkar gazetelerinde bir önceki dönemde İkinci Grup üyesi olup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılanların listesi yayınlanmıştır.[22] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın oluşmasına yol açan siyasal olay, 20 Ekim'de Menteşe (Muğla) Milletvekili Hoca Esat Efendi'nin Lozan Antlaşması uyarınca Yunanistan'dan mübadele sonucu Türkiye'ye yerleştirilmeye başlanan mültecilerin durumları ve sayılarına ilişkin bir soru önergesinin görüşülmesi sırasında ortaya çıkmıştır.

Birinci Ordu Müfettişi Kazım Karabekir Paşa'nın görevinden istifa etmesi ve Meclis'e katılması bir muhalefet partisinin kurulacağı yolundaki beklentilerin güç kazanmasını sağlamıştır. Hoca Esat Efendi tarafından Meclis'e verilen önergenin oylanmasından sonra Halk Fırkası'ndan istifalar başlamış, ilk aşamada fırkadan dokuz milletvekili ayrılmıştır. İlerleyen günlerde yeni parti için düşünülen bir dizi değişik isim gazetelerde yer almış, isminin başında "Cumhuriyet" kelimesinin yer aldığı bir siyasal parti kurulacağı, Halk Fırkası tarafından tepkiyle karşılanmış, önlem olarak, 10 Kasım 1924'te toplanan Halk Fırkası grubu partilerinin adını Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirmiştir.

16 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cemiyetler Kanunu uyarınca siyasal bir parti olarak tescil olunmak üzere Dahiliye Vekaleti'ne resmen başvurmuş, ertesi gün partinin programı ve bildirgesi açıklanmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı, gerek siyasal gerek ekonomik alanda liberal düşünceyi savunan bir program olma özelliğini taşımaktadır. Programın dokuzuncu maddesinde, yönetimde "adem-i merkeziyet" ve "ülke kalkınmasında dış sermayenin rolünden" bahsedilmekte parti, "umumi hürriyetlere şiddetle taraftar" olduğunu ilan etmektedir.[23]

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, yeni kurulan partiye, kurulduktan bir süre sonra cephe aldığı söylenebilir. Mustafa Kemal Paşa'nın, London Times muhabirinin sorularına verdiği cevaplarda, muhalefetin programında önemli bir görüş bulunmadığını söylemiş, parti programında yer alan Cumhurbaşkanı ile ilgili diktatörlük benzetmelerine de bir anlam veremediğini ifade etmiştir.[24]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından hemen sonra, Halk Fırkası'nın Meclis grubu toplanarak sıkıyönetim ilanı konusunu görüşmüş, buna yönelik öneri kabul edilmeyince, İsmet

Paşa 21 Kasım 1924'te sağlık durumunu gerekçe göstererek başvekillikten istifa etmiştir. Bu istifa sonrasında 22 Kasım'da Fethi Okyar başkanlığında yeni hükümet kurulmuştur.[25]

Şeyh Said İsyanı'nın patlak vermesiyle birlikte Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki şiddet yanlıları ayaklanmanın bastırılması için daha sert önlemlerin alınmasını istemektedir. Başbakan Fethi Bey ise bu derece sert önlemlerin gerekli olmadığını düşünüyordu. Meclis'te kendisine yapılan bir davet üzerine, Mustafa Kemal Paşa, açıkça hükümeti eleştirenlerin yanında yer aldığını ve sert önlemleri desteklediğini belirten bir konuşma yaptı. Bunun üzerine yapılan güven oylamasında Fethi Bey Hükümeti güvenoyu alamadı ve istifasını verdi.[26]

Doğu Anadolu'da Şeyh Said İsyanı'nın patlak vermesinden sonra istifaya zorlanan Fethi Okyar'ın yerine sertlik yanlısı İsmet İnönü, 4 Mart 1925 tarihinde 23 muhalif ve 2 çekimsere karşı 155 oyla güvenoyu olarak yeni hükümeti kurdu. Daha sonra 4 Mart 1925'te İnönü hükümeti tarafından Şeyh Sait İsyanı neden gösterilerek Takrir-i Sükun Kanunu çıkarılmış, iki tane de İstiklal Mahkemesi kurulmuştur.[27] Alınan bu önlemlerle muhalefetin kesin bir şekilde susturulmasının zemini oluşturulmuş ve tek parti yönetiminin kurulması yönünde de en önemli adım atılmıştır.

Bu kararların alınması sırasında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri, hükümeti eleştirmişler, sıkıyönetim bölgesi dışında da uygulanacak bir baskı yasasını doğru bulmadıklarını belirtmişler, bu önlemlerin aslında muhalif İstanbul basınını susturmaya yönelik uygulamalar olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gerçekten de bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, basın üzerinde şiddetli bir baskı kurulmuş, çok sayıda gazete kapatılmış ve çok sayıda muhalif yazar tutuklanarak İstiklal mahkemelerinde yargılanmıştır.[28]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri ve örgütü, çıkarılan yasa çerçevesinde İstiklal mahkemeleri tarafından baskı altına alınmıştır. Şark İstiklal Mahkemesi, ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak suçlamasıyla yargılanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yerel yöneticileri hakkında, herhangi bir kanıt elde edememesine rağmen, görev bölgesi içindeki tüm parti şubelerini kapatma kararı vermiştir.

Bu baskı ortamında hükümet özellikle, laiklikle ilgili bir dizi reformu yürürlüğe koymuştur. Şapka reformu, tarikatların yasaklanması, tekkelerin kapatılması bu reformlar arasındadır. Sonuç olarak, programında "dinsel düşünce ve inançlara saygı" ya yer veren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Ankara İstiklal Mahkemesi'nin isteği üzerine 3 Haziran 1925'te hükümet tarafından Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanılarak kapatılmıştır.[29]

Önceleri iktidar tarafından kontrol edilebilir bir "güdümlü" muhalefet oluşturma amacıyla kurulmasına izin verilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası daha sonra, hükümet kontrolünden çıkması ve iktidar alternatifi haline gelmesiyle, istenmeyen bir muhalefet unsuru olmuştur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında yer alan "dini inançlara saygılıyız" ilkesi ile Şeyh Sait İsyanı arasında bir ilişki kurulmuş, parti üyeleri isyanı teşvik etmekle suçlanmıştır.

Takriri-i Sükun Kanunu'nun toplumsal alandaki etkisinin önemli bir göstergesi de günlük gazetelerin satışındaki azalma olarak gösterilebilir. 1925'te 120 bin civarında olan toplam gazete satışları, katı bir sansürün kurulmasından sonra 1926'da 50 binin altına düşmüştür.[30]

Takriri-i Sükun Kanunu bu dönemin iktidar kavgasını noktalayan bir işlemdir. Böylece asker-sivil kadro, iktidarını bir süre rakipsiz sürdürecektir. 4 Mart 1929 yılına kadar yürürlükte kalan bu kanun, toplumdaki hareketlenmelerin bir süre önüne geçebilmiştir. Bu yasa "Cumhuriyet devrimleri" olarak bilinen, daha çok temel toplumsal nitelikli değişiklikleri içeren kanunların çıkartılmasında ve uygulanmasında yönetime büyük ölçüde rahatlık sağlamıştır. Takrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması, hükümete otoriter bir yönetim için gerekli kurumsal ve yasal çerçeveyi sağladığı gibi, aynı zamanda potansiyel muhalefet kanallarını da ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle 1925'ten sonra (1930'daki kısa bir dönem dışında) yirmi yıllık tek parti yönetimi boyunca muhalefet kanallarının kapalı kaldığı söylenebilir

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla ülkede tek parti dönemi tekrar başlamış, Takrir-i Sükun Kanunu'nun uygulanmasıyla oldukça otoriter bir yönetime geçilmiştir. Bu dönemde, özellikle İstiklal Mahkemelerinin muhalif hareketleri sindirmede önemli rol üstlendiği söylenebilir.[31] Bu dönemde alınan tedbirlerle, tek parti rejimini oluşturma süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır. Adına seçim denilen, aslında sadece erkeklerden oluşan kişilerin, kendilerine Ankara'dan yollanan listeyi onaylamaları anlamına gelen bir "seçme" sonucu, mebuslar, hayatlarında hiç görmedikleri yöreleri temsil etmektedirler. Bu sıkı kontrol sonucunda yasama için mebuslara pek gerek duyulmamaktadır. Hükümet ne Meclis'e karşı sorumludur ne de yasama inisiyatifine ihtiyacı vardır. Mebuslar çok kısa sürelerle çalışmakta ve herhangi bir konunun Meclis'ten geçmesi için çok kısa bir süre yeterli olmaktadır.[32]

Tek parti döneminde yapılan seçimlerin, iki dereceli seçim esasına göre yapılmasına rağmen yalnızca formaliteden ibaret olduğu söylenebilir. Seçimlerde Halk Partisi'nin gösterdiği adaylar mutlaka seçilmektedir. Bu bağlamda İkinci Meclis'te Halk Partisi adayları dışında (iki üye hariç), bağımsız aday bulunmamaktadır.[33]

1923-1925 devresinde ideolojik bağlamda milliyetçilik, halkçılık ve laiklik cumhuriyetin temel ilkeleri olarak belirlenmiştir. Milliyetçilik ilkesinde, Türk milliyetçiliğinin gayeleri sayılan modern ulusal egemenliğe dayanan bir ulus devlet amaçlanmaktadır. Gerek Birinci Dünya Savaşı, gerekse Cumhuriyet'in ilanı ve Halifeliğin kaldırılması ve daha başka gelişmeler Türk milliyetçiliğinin anlamını genişletmiş ve tek hakim ideoloji haline getirmiştir. Bu dönemde benimsenen milliyetçilik anlayışının diğer bir niteliği de etnosentrik bir temele dayandırılması ve Türk tarihi incelenirken Osmanlı döneminin yok sayılmasıdır. Laiklik ilkesinde ise, Ziya Gökalp'in dine, tarihe ve geleneksel topluma dayandırdığı milliyetçiliğin yerini, dini unsurlardan arındırılmış seküler bir milliyetçilik anlayışı almıştır.

Bu dönemde, 1929 Ekonomik Bunalımı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki süreç, dünya siyasal yaşamına iki olgu tanıtmıştır. Birincisi, faşizmin güçlenmesi, ikincisi ise disiplinli tek parti yönetimlerinin ortaya çıkışıdır. Bu olguların kendi koşulları içerisinde Türkiye'de de yaşandığı

söylenebilir. Özellikle 1927 yılında muhalefetin tasfiye edilmesi ve onu izleyen "Serbest Fırka Olayı" Türkiye'de de tek partili yönetimi adeta kaçınılmaz olarak gündeme getirmiştir. 1937 yılında yapılan anayasa değişikliği ile tek parti devlet özdeşliği resmen kabul edilmiştir.[34] Tek parti ideolojisinin anayasaya geçirilmesi, tek partiye ilişkin örgütsel yapının devlet kurumları içinde eritilmesinin de özdeşleşme olayının sonuçlarından biri olduğu görülmektedir. Tek parti döneminde ikinci plana itilen yönetici seçkinlerin bir kısmının, parti içinde bu itilmişliğin verdiği duyguyla ileride bir muhalefet hareketini başlatacağı görülecektir.

D. Kontrollü Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması, tek parti dönemindeki ikinci önemli muhalefet denemesidir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan ayıran en önemli nokta, onun tamamen güdümlü bir hareket olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Cumhurbaşkanı ve o ana kadar bakanlık ve başbakanlık yapmış olan Ali Fethi Bey arasında yapılan karşılıklı yazışma ve görüşmelerden sonra parti, danışıklı bir biçimde 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur.[35]

Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından bizzat kurdurulmuştur. Cumhurbaşkanı'nın, hükümet eleştirisiz ve sorumsuz bir durumda olduğu için, muhalif bir partinin varlığında yarar gördüğü söylenebilir. Ancak bu girişimi yapay kılan, muhalefetin giderek bir iktidar seçeneği olmasının gerçekten göze alınmamış olmasıdır.[36] Parti, kurulduktan kısa bir süre sonra umulanın aksine, geniş halk kitleleri tarafından tanınmış ve desteklenmeye başlanmıştır.

Parti'nin gerek kuruluşunda gerekse de kısa bir süre içinde halk arasında başarı kazanmasında, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış şartların önemli rol oynadığı söylenebilir. Gerçekleştirilen reformlar, toplumun ekonomik yapısına dokunmamış, Osmanlı'dan devralınan ekonomik ilişkiler aynen süregelmiştir. Uzun süren savaş dönemlerinin sıkıntısını üzerinden atamamış olan halk, bu kez de 1929 ekonomik bunalımının etkileri ile karşılaşınca daha da kötü bir duruma düşmüştür. Tek parti yönetiminin her türlü muhalefeti susturmaya yönelik baskıcı uygulamaları, yönetimin halktan kopukluğu, halkın sorunlarına uzak ve diyaloğa girmekten kaçınan tutumu, ekonomik açıdan bunalan halkın tüm olumsuzlukların kaynağını bürokratik elit kadroda görmelerine yol açmıştır.

1930'da kendisine karşı tepki duyulan bürokratik kanadın, gerçekten liberal bir muhalefete izin vererek halkın olumsuz duygularını kanalize etme amacında olduğu söylenebilir. Bu proje uyarınca Mustafa Kemal Paşa'nın liberal düşünceleri ile tanınan yakın arkadaşı Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı teşkilatlandırmaya başlamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın başlıca talepleri, serbest girişim, tekellerin kaldırılması ve ifade özgürlüğü olarak sayılabilir. Bu nedenle kuruluşundan itibaren 12 gün içinde 130 bin kişi Fırka'ya üye olmak için başvurmuştur.[37]

Başlangıçta Serbest Cumhuriyet Fırkası, yalnızca Meclis içinde faaliyette bulunabilecek bir muhalefet partisi olarak tasarlanmıştır. Bu nedenle Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan Serbest Fırka'ya geçecek milletvekilleri bile pazarlık yoluyla belirlenmiştir. Fethi Bey Meclis üye tamsayısının üçte biri

olan 120 milletvekili istemiş, ancak Mustafa Kemal Paşa'nın araya girmesiyle 70 milletvekilinde "anlaşma" sağlanmıştır.[38]

İlk aşamada, Cumhurbaşkanı'nın seçtiği 15 milletvekilinin Serbest Fırka'ya geçmesine izin verilmiştir. Bu yaklaşımla, yeni partinin yalnızca hükümete karşı bir siyasal rakip olarak kalması amaçlanmış ve iktidar seçeneği olarak gelişmesi önlenmek istenmiştir. Bütün önlemlere rağmen, yeni partiyi kalması istenen sınırda tutmak mümkün olmamış, Cumhuriyet'in ilanından beri kendisine temsil şansı verilmeyen kitlelerin desteğini alan Serbest Fırka, zamanla umulanın ötesinde güçlenmeye başlamıştır. Fethi Bey'in İzmir'e yaptığı bir geziye halkın göstermiş olduğu ilgi, Serbest Fırka'nın yalnızca Meclis'te kalacak bir siyasal rakip değil, yakın gelecekte ülke düzeyinde bir siyasal güç ve iktidar alternatifi olacağını göstermiştir.

Serbest Fırka, Cumhuriyet Halk Fırkası uygulamalarından zarar gören geniş halk yığınları tarafından Halk Partisi iktidarının alternatifi olarak görülüyordu. Gelişmelerin kendi inisiyatiflerinden çıkmakta olduğunu gören Mustafa Kemal Paşa, başta partiler arasında taraf tutmayacağı ve bir hakem rolü oynayacağını söylemesine rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi yanında yer alarak bu partiye olan yakınlığını belli etmek gereğini duymuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası muhalefetinin güç kazanmasıyla birlikte, iktidara yönelik eleştirileri de artış göstermektedir. Muhalefetin eleştirileri, özellikle ekonomik konularda ve parti programı doğrultusunda kendisini göstermiştir. Bu çerçevede vergilerin ağırlığından, toplanmasıyla yapılan yolsuzluklardan, tekellerin kamu yararına değil, özel kişilerin yararına çalıştığı ve çoğunun kaldırılması gerektiğinden, iktidarın demiryolu politikasının yanlışlığından ve yabancı sermayenin ülkeye gelmesi için gerekli önlemlerin alınmasının zorunlu olduğundan söz etmişlerdir.[39]

Serbest Cumhuriyet Fırkası, bu dönemde yapılan belediye seçimlerinde, yeni kurulmuş bir parti için büyük sayılabilecek bir başarı göstermiştir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin tüm toplum kesimlerini temsil ettiği savına rağmen, Serbest Cumhuriyet Fırkası, 502 belediye başkanlığından 22'sini kazanmıştır. Bu durum üzerine Muhalefet Lideri Fethi Bey, "belediye seçimlerini Serbest Fırka kazandı. Halk Fırkası aslında her yerde yenilmiştir. Bunu da karşımızdakiler istisnasız biliyordu" şeklinde açıklama yapmıştır. Şuray-ı Devlet, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla beraber, boş kalan belediye başkanlıklarını Cumhuriyet Halk Fırkalılara dağıtacaktır.[40] Diğer yandan, bu belediye seçimlerinde baskı yapıldığı ve hile karıştırıldığına yönelik güçlü iddialarda bulunmaktadır.[41]

Fethi Bey, TBMM'de belediye seçimleri sırasındaki fesat ve yolsuzluklarla ilgili olarak, Dahiliye Vekili Şükrü Bey'e bir gensoru önergesi vermiş ve 15 Kasım'da ateşli tartışmalardan sonra 10 muhalife karşı, Meclis çoğunluğu bakana güvenoyu vermiştir. Bu gelişmeler üzerine Muhalefet Lideri Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalefet yapmanın imkansızlığı gerekçesiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı feshettiğini bildirmiştir.[42] Böylece, ikinci muhalefet denemesi daha, önceki yaşanmış örneklerine benzer nedenler sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sınırlı bir muhalefet

partisi olmasına ve halkın Cumhuriyet Halk Partisi ile yapılan anlaşmadan habersiz olmasına rağmen Serbest Fırka, halk tarafından çok kısa zamanda büyük ilgiyle karşılanmıştır.

İlk belediye seçimleri, bu durumun bir göstergesi olarak nitelendirilebilir. Yönetime karşı hoşnutsuz kitle, kendisinin temsilcisi olarak gördüğü Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kuruluşundan itibaren desteklemiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası, kuruluşu sırasında, partiler arasından tarafsızlığını istediği Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından verilmiş olan vaadin kalktığını gördüğü zaman kendisini feshetmiştir. Aslında bu fesih kararının altında yatan gerçek, asker-sivil bürokrasinin iktidar öncülüğünü, Milli Mücadele'den itibaren süregelen ittifakın diğer kanadına teslim etmemesi olarak gösterilebilir.[43]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa ömürlü olmasında, onu gerçek bir muhalefet partisi olarak algılayan geniş halk kesimlerinin Serbest Cumhuriyet Fırkası'na büyük ve samimi bir ilgi göstermelerinin iktidar çevrelerinde yarattığı kuşkunun büyük etkisi bulunmaktadır. Parti'ye yönelen ilgi ve desteğin kaynağının sosyolojik olarak homojen olmamasına rağmen, büyük çoğunlukla reformlardan ve tek parti yönetiminin baskıcı politikasından hoşnutsuz olan muhafazakar kesimler olduğu görülmektedir.[44] Kuruluşundan 97 gün sonra (17 Aralık 1930) kapanan Serbest Cumhuriyet Fırkası ve 1929-1930 ekonomik buhranı, siyasal ve ekonomik liberalizmi "gözden düşürmüştür". Bu yıldan sonra izlenen yolun özelliği, tek parti yönetiminin güçlendirilmesi, reformların derinleştirilmesi ve genişletilmesidir. Diğer yandan bu denemeden sonra tek partililiğin ideolojileştiği görülür. Cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve halkçılığın yanı sıra, laiklik, devletçilik ve inkılapçılık, Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel ilkeleri olarak kabul edilmiştir.[45] Bu ilkeler daha sonra 1937'de Anayasaya konmuş, 1935 Kurultayı'nda ise parti-devlet bütünleşmesi yasal bir temele oturtulmuştur.

E. Diğer SiyasalParti KurmaGirişimleri

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendisini feshetmek zorunda bırakılmasından sonra, tekrar tek partili siyasal yaşama dönülmüştür. Muhalefet hareketlerinin ortadan kaldırılmasından sonra birtakım yeni parti kurma girişimlerinde de söz edilebilir. 26 Eylül 1930'da Adana'da Abdülkadir Kema Bey tarafından kurulan "Ahali Cumhuriyet Fırkası"nın tüzüğü hükümet tarafından kabul edilerek onanmıştır. Ancak üç aylık ömrü olan ve birkaç güney ili dışında örgütü bulunmayan parti, belediye seçimlerinde de herhangi bir başarı gösterememiştir. Ahali Cumhuriyet Fırkası 21 Aralık 1930'da Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır.[46]

29 Eylül 1937'de Edirne'de Mimar Kazım Tahsin Bey tarafından "Türkiye Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi" kurulmaya çalışılmış ise de hükümet tarafından "komünist eğilimli" olarak nitelendirilerek faaliyetine izin verilmemiştir. Tuncay, bu partinin gerçekte Atatürk devrimleri ve Mustafa Kemal'in yol göstericiliğini benimsediğini ve işçi ve çiftçi haklarını koruma dışında tüzüğünün Cumhuriyet Halk Fırkası'na benzediğini belirtmektedir. 1930'da Dr. Hasan Rıza, II. Meşrutiyet'te kurduğu "Sosyal Demokrat Fırkası"nı canlandırmaya girişmiş ise de bir sonuç alamamıştır. Sosyalist eğilimli bir gazeteci olan Arif Oruç'un 1931 Haziranı'nda kurmak istediği "Laik Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi

Partisi"ne hükümet kuruluş izni vermemiştir.[47] Bunun yanında "Hürriyet ve İtilaf Fırkası"nı kurma teşebbüsü hazırlık safhasından ileri gitmemiş; Ege bölgesinde bir "Çiftçi Fırkası" kurulması girişimi de sonuçsuz kalmıştır.

Sonuç

Türk siyasal tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi, 27 yıl gibi uzun bir süre tek başına rejimin niteliğini belirleyen ideolojisiyle siyasal bir güç olarak varlığını korumuştur. Tek parti ideolojisinin, fikrî geçmişi olarak Jön Türk ideolojisinden etkilendiği ve bazı yönlerden farklılaşmakla beraber esas olarak aynı çizgiyi koruyan bir ideoloji olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki dönemde, CHP ideolojisine uygun olarak muhalefet hareketine hep kuşku ile bakılmış, "zor şartlarda kazanılan bağımsızlığı" tehlikeye düşürmesinden korkulan muhalefet hareketleri, oluşum aşamasında engellenmiştir. Osmanlı'dan devralınan asker-sivil bürokrasinin siyasal yapı üzerindeki egemenliği olgusu, Cumhuriyet'e geçişte de aynen devam etmiş, bazı ilişkiler ve görüntülerin değişmesine rağmen devlet geleneği varlığını korumuştur.

Osmanlı Devleti'nde yaşatılması yönünde çaba harcanmayan ve sürekli üstüne gidilen muhalefet kurumu, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde de aynı sonu paylaşmıştır. Bu dönemde siyasal güç, Mustafa Kemal'in tek ve tartışılmaz otoritesi tarafından temsil edilmektedir. Çok partili muhalefetin yaratılmasını amaçlayan girişimlerde, doğrudan Mustafa Kemal'in iradesi etkili olmuştur. Bu bağlamda Mustafa Kemal Atatürk'ün rejimin geleceği için kontrollü bir muhalefet olgusuna ılımlı yaklaştığı ve bunun yaşatılması için çaba sarf ettiği söylenebilir. Ancak gerek konjonktürel koşullar, gerek demokrasi düşüncesinin yerleşmemiş olması ve en önemlisi Osmanlı'dan devralınan siyasal kültür, muhalefet partilerinin yaşamasına engel olmuştur. Kurumsallaşmamış ve istenildiği zaman ortadan kaldırılabilen bir muhalefet olgusu elbette demokrasinin vazgeçilmez unsurları olan siyasal partiler tarafından temsil olunan muhalefet olgusuyla bağdaşmamaktadır.

Siyasal sistem içerisinde gerekli anayasal garantilere sahip olmayan, her zaman kolaylıkla ortadan kaldırılabilen, bir anlamda tepkilerin toplanıp yok edildiği bir "güvenlik sübabı" niteliğindeki muhalefet partileri demokratik rejime değil, ancak otoriter ve totaliter rejimlere has olgulardır. Diğer yandan demokratik olma iddiasında veya zorunluluğunda olan -çoğu zaman uluslararası zorunluluklar- anti-demokratik rejimler, devlet aygıtını kontrol eden iktidar partisi yanında, tek parti görüntüsünü ortadan kaldıracak, sisteme çok partili sistem görüntüsü verebilecek bir muhalif partiye gereksinim duyabilirler. Bu parti, zamanı gelince kurulur/kurdurulur ve zamanı gelince faaliyetlerine son verilebilir.

İşte Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan çok parti denemelerini bu kategoride değerlendirmek mümkündür. Bu partilerden, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın CHP içindeki muhalif kişiler tarafından kurulmuş olması bu partiye yönelik muvazaa iddiasını zayıflatmaktadır. Nitekim TCF, Birinci Meclis'te yer alan İkinci Grup hareketinin bir devamı olarak da görülebilir.

Nitekim, Mustafa Kemal de kuruluşundan kısa bir süre sonra bu partiye karşı tavır almıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası ise, tam anlamda bir muvazaa partisi görünümündedir. Parti, Atatürk'ün isteği ile kurulmuş ve kendisine çizilen sınırı geçtiğine inanıldığı anda da varlığına son verilmiştir.

Bu partilerin kurulduktan sonra, iktidardan hoşnutsuz kitlelerin sığınağı ve kendi seslerini duyurabilecekleri bir araç olma özelliği kazandıkları söylenebilir. Siyasal iktidar, kendi varlığının bu partilerce tehdit edildiğini anladığı noktada muhalif harekete son vererek tek parti rejimini güvenceye almıştır. Özellikle Serbest Fırka, gerek ekonomik zorluklar gerekse de tek parti uygulamalarından bunalan kesimlerin kendilerini temsil olanağı buldukları bir parti olmuş, bu kitlelerin giderek siyasal alana çıkma olasılığının artması SCF'nin sonunu hazırlamıştır. İdeolojik anlamda SCF'nin liberal demokrasi ve serbest ekonomi ilkelerini savunması da, partinin kısa ömürlü olmasında etkili olmuştur. Aynı doğrultuda, bu dönemde kurulan sosyalist partiler de konjonktürel ve ideolojik kaygıların kurbanı olmuşlardır. Terakkiperver Cumhuriyet ve Serbest Cumhuriyet Fırkalarının kurulması ve bir süre yaşamasında, demokrasi ideali, çok partili hayata geçiş iradesi ve rejimin niteliğinin değiştirilmesine yönelik isteklerden çok, konjonktürel etkiler ve siyasal iktidarın manipülatif faaliyetlerinin temel etkenleri oluşturduğu söylenebilir.

1 Esat Öz, "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş", Liberal Düşünce Dergisi, Yaz 96, Sayı: 3, s. 61.

2 Nükhet Turgut, Siyasal Muhalefet, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul 1986, s. 238.

3 Nükhet Turgut, a.g.e., s. 239.

4 Şerif Mardin, "Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol", Türk Modernleşmesi Makaleler, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 180.

5 Feroz Ahmad, Turkish Experiment in Democracy 1950-1975, Westview Press Boulder Colorado for The Royal Institute of International Affairs, London, 1977, s. 12.

6 Levent Köker, Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 77.

7 Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 37.

8 Erik Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 37.

9 Ahmet Demirel, a.g.e., s. 10.

10 Ahmet Demirel, s. 11. İstiklal mahkemelerinin kurulması sırasında İkinci Grup bu durumuma karşı çıkmış ve Hüseyin Avni Ulaş şu görüşleri dile getirmiştir: "Kanunun uygulama alanlarından olan istiklal mahkemeleri hakkında; bu mahkemelerin el uzatmadığı alanın kalmadığı,

hükümetin bütün icraatlarını eline aldığı ve meclis adına hükümler verdiğini ifade ederek, eğer bir mahkeme teşkil edilecekse bunun da hukuk kuralları içinde işletilmesi gerektiği"ni belirtmiştir. Her ne kadar olağanüstü bir durum içinde bulunulsa bile "inkılabın da hukuku vardır" düşüncesiyle o hukukla hareket edilmesi gerektiği üzerinde durmuş ve devamında: "Efendiler, siz memleketi kurtarmak istiyorsanız siz mahkemeleri yaşatmak istiyorsanız işte burada üç yüz elli mahkememiz var. Onun kudretini artırın, onun kudreti olmazsa dört mahkeme beş mahkeme adaletin bütün teşkilatını yürütemez. Bütün suiistimalin önüne geçemez." İhsan Çolak, "Hüseyin Avni Ulaş ve Birinci Meclis'te Demokrasi Mücadelesi", Liberal Düşünce Dergisi, S. 7, Ankara, 1997, s. 96.

11 Ömür Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul, 1984, s. 82.

12 Erik Jan Zürcher, a.g.e., s. 38.

13 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 1987, s. 38.

14 Erik Jan Zürcher, a.g.e., s. 41.

15 Ömür Sezgin, a.g.e., s. 111.

16 Hikmet Özdemir, Devlet Krizi, Afa Yayınları, İstanbul, 1989, s. 18.

17 Erik Jan Zürcher, a.g.e., s. 41.

18 Mektubun tam metni için bkz. Mete Tunçay, a.g.e., s. 76-77.

19 Erich Jan Zürcher, a.g.e., s. 54.

20 Mustafa Erdoğan, Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, Liberte Yayınları, Ankara, 2001, s. 47.

21 Mete Tunçay, a.g.e., s. 99-100.

22 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılan İkinci Grup üyesi milletvekilleri: Amasya Mebusu Ömer Lütfü (Yasan) Bey, Canik Mebusu Nafiz (Özalp) Bey, Canik Mebusu Süleyman Bey, Çorum Mebusu Dursun (Yalvaç) Bey, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Erzurum Mebusu Süleyman Necati (Güneri) Bey, Genç Mebusu Celal Bey, Isparta Mebusu Cemal (Mersinli) Paşa, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü (Koç) Bey, Karesi Mebusu Abdülgafur (Iştan) Efendi, Kayseri Mebusu Osman Zeki (Uşşaklı) Bey, Kırsehir Mebusu Rıza (Silsüpür) Bey, Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey, Maraş Mebusu Hasip (Aksöyek) Bey, Mersin Mebusu Salahattin (Köseoğlu) Bey, Sinop Mebusu Hakkı Hami (Ulukan) Bey, Sivas Mebusu Vasıf (Karakol) Bey, Yozgat Mebusu Feyyaz Ali (Üst) Bey. Ahmet Demirel, a.g.e., s. 602-603.

23 Tarık Zafer Tunaya, Siyasi Partiler, Doğan Kardeş Basımevi İstanbul 1992, s. 611.

24 Mete Tunçay, a.g.e., s. 36.

25 Ahmet Demirel, a.g.e., s. 603.

26 Erik Jan Zürcher, a.g.e., s. 111-112.

27 Mete Tunçay, a.g.e., s. 139.

28 Zefer Üskül, Siyaset ve Asker, Afa Yayınları, İstanbul, 1989, s. 35-36.

29 Zafer Üskül, a.g.e., s. 37.

30 Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 118-119.

31 Sıkıyönetim mahkemeleri ve iki istiklal mahkemesi 1925 ve 1926 yılları arasında yüzlerce idam kararı vermiştir. Bu davalar unutulmaya yüz tutmuşken, İzmir'de Cumhurbaşkanına yönelik bir suikast girişiminin ortaya çıkması, yeni bir sertlik dalgasına yol açmış, bu olay dolayısıyla suikast düzenleyicilerin yanı sıra, eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri ve eski İttihatçılar yargılanmışlar, suikastla ilgileri olmayan Cavit Bey gibi İttihat Terakki ileri gelenleri eski kırgınlıklar ve geleceğe ilişkin kaygılar nedeniyle idam edilmişlerdir. Mete Tunçay, "Siyasal Gelişmenin Evreleri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul 1983 s. 1968.

32 H. Veldet Velidedeoğlu, İlk Meclis Milli Mücadelede Anadolu, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 246.

33 Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982, s. 85-86.

34 Tevfik Çavdar, "Demokrat Parti", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul 1983 s. 2060.

35 Çetin Yetkin, a.g.e., s. 29.

36 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde., s. 247.

37 Çağlar Keyder, a.g.e., s. 171.

38 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, Hazırlayan: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 416-417.

39 Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 51.

40 Kemal Görmez, Yerel Demokrasi ve Türk Belediyeciliği, Hizmet-İş Yayınları, Ankara, 1992.

41 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde., s. 271-272.

42 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde., s. 273.

43 Erdoğan Teziç, “1923-1938 Döneminde Siyasal Parti Programlarında Sosyal ve Ekonomik Görüşler”, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, 1975, s. 71.

44 Mustafa Erdoğan, a.g.e., s. 54.

45 Tarık Zafer Tunaya, Siyasi Partiler, s. 571.

46 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde., s. 273-275; T. Z. Tunaya, Siyasi Partiler, s. 636-637.

47 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde., s. 275-276.

C. Atatürk Dönemi Dış Politikası

Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919-1938) / Doç. Dr. Mustafa Yılmaz [s.579-596]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü / Türkiye

A. Millî Mücadele'ninDış Politikası

Uluslararası ilişkileri şekillendiren dış politika, insanlık tarihi kadar eski bir alandır. Dış politikanın temel hareket noktasını milli menfaatler oluşturur. Temel hedef barışın korunması, yabancı devletlerle iyi ilişki ve işbirliğini geliştirmektir. Bu ilişkiler iki taraflı veya çok taraflı olarak yürütülür. Hemen her ülkenin dış politikasını oluşturan, yönlendiren farklı etkenler vardır. Bu etkenlerden zaman içinde değişebilir olanlar yanında kalıcı olanlar da vardır. Örneğin değişmeyen etken ülkenin dünya siyasi coğrafyasındaki yeri ve konumudur. Ekonomik çıkar, askeri güç ve kamuoyu diğer etkenler arasında sayılabilir. Şüphesiz bunların dışında diplomasiyi yürüten kişi ya da kurumların durumu ve konumu da dış politikaya ilişkin kararların alınmasında ve yürütülmesinde önemlidir.

Dış politika ile ilgili bu teorik giriş sonrası milli mücadelenin dış politikasını iyi anlayabilmek için sanırız Birinci Dünya Savaşı sonrası, dünyanın durumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin yani İstanbul'un savaş sonrası duruma ilişkin tavrı ve Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen hareketin benimsediği ve uyguladığı dış politikanın temelleri ile ilgili açıklamalara gerek vardır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası statükoları belirleyen ülke olarak İngiltere göze çarpmaktadır. Uzunca süren savaş batıda büyük problemleri beraberinde getirmiş ve savaşa karşı bir kamuoyu oluşturmuştur.

Savaşın kaderini tayin eden Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş sonrası düzenlemelerde yer almayarak "isolation" politikasını benimsemesi "yalnızcılık" politikalarına dönmesi Avrupa'nın yeni dönemde uluslararası ilişkilerde önemini artırmıştır.

Fransa'nın Almanya'ya çok ağır şartlar içeren bir antlaşmayı kabul ettirebilmesi ve tekrar savaşmayacak bir biçimde bunu takip etmesi İngiltere'nin kendisine vereceği desteğe bağlı idi.

Böylece savaş sonrası dünya düzeninin sağlanmasında önde gelen ülke olarak İngiltere görünmektedir.Osmanlı İmparatorluğu açısından savaş sonrasına baktığımızda 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi, İstanbul Hükümeti tarafından büyük bir başarı olarak algılanmıştır. Oysa mütareke sonrası galip devletlerin savaş sırasında yapmış oldukları gizli antlaşmalar doğrultusunda, mütarekede yer alan esnek tabir ve kavramlara dayanarak işgalleri başlatmaları, ülkede bir infial yaratacaktır.[1]

İstanbul Hükümeti yaşanan bütün olumsuzluklara karşı politika olarak son dönemlerde sürdürdüğü ezik ve silik dış politikayı sürdürerek sadece sessiz kalmayı, karşı konulmamasını tavsiye edecektir. İstanbul Hükümeti zaten savaş sonrasının galip devletlerine karşı konulamayacağını ancak onlarla iyi geçinerek ve kendilerinden istenilenleri yerine getirerek durumun düzeleceği inancındadır. Bu anlayış imparatorluk anlayışına, padişahçı anlayışa uygundur. Çünkü burada vatan, toprak bütünlüğü, bağımsızlık, mücadele gibi kavramlara yer yoktur. Aslolan sadece saltanatı korumaktır. Ne pahasına olursa olsun imparatorluğun sembolik de olsa devamı esastır.

Oysa Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Milli Mücadele'nin dış politikasında içinde yaşanılan dünyanın gerçeklerini gören bir anlayış vardır. Savaş sonrasında Batı kamuoyunun tekrar uzunca sürecek bir savaşa izin vermeyeceği gerçeği biliniyor ve dile getiriliyordu. Yine galip devletlerin savaş sonrasında statükoları belirlemede hemfikir olmadıkları gerçeği yani İtilaf Devletleri'nin aralarındaki ayrılıklar biliniyor ve değerlendiriliyordu.[2] Özellikle bu bağlamda Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa ile diyaloga girilmişti. Böylece zaman zaman İngilizler tarafından dile getirilen bir gücü diğerine karşı kullanma ve ayrı ayrı görüşmelerle İngiltere'yi yalnız bırakma politikası başarı ile yürütülüyordu.

Hepsinden önemlisi Anadolu'daki hareket siyasi ve askeri olarak örgütlenmesini tamamladıktan sonra bir anlamda Milli Mücadele'nin temeli olan Misak-ı Milli'yi gerçekleştirme azim ve kararlılığını yani bağımsızlık için sonuna kadar mücadele edileceğini söylüyordu. Bağımsızlık ve toprak bütünlüğü için mücadele yanında Mustafa Kemal Paşa'nın belirlediği Milli Mücadele'nin dış politikasında her ülke ile barış ve görüşme yolunu açık tutarak milli hedeflere ulaşmayı sonuna dek sabırla yürütmüştür.[3] Özellikle bu anlamda Sovyetler Birliği'ndeki yeni rejim ile kurulan ilişki çok anlamlıdır. Böylece Sovyetler Birliği ile ilişkiler geliştirilerek Batı'ya bir mesaj verilmeye çalışılmış ve Batı'ya karşı gerekirse Sovyetler ile birlikte hareket edilebileceği gösterilmiştir. Batı'da bunu farketmiş ve Türkiye'nin Bolşevik olabileceği endişesini dile getirmiştir.[4]

Sonuçta Milli Mücadele'nin dış politikasının hedefleri; Misak-ı Milli'yi uygulamak, Türkiye'nin dış ülkeler nezdinde tanınmasını sağlamak, çeşitli savunma, saldırmazlık, dostluk ve ittifak antlaşmalarının çerçevesi içinde maddi ve manevi yardım elde etmeye çalışmak ve bu amaçlara ulaşabilmek için her türlü propaganda amaçlarına başvurmak olarak özetlenebilir.[5]

Şimdi Milli Mücadele Dönemi'nde yürütülen dış politikada önemli bir yer tutan Türk Sovyet ilişkilerine geçebiliriz. I. Dünya Savaşı sonrası ülkenin içinde bulunduğu güç şartlar, yeni Türk Devletinin kurulabilmesi için, başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerine karşı verilecek mücadelede dışardan yardım alınmasını zorunlu kılıyordu. Bu gerçeği fark eden Mustafa Kemal Paşa, yardım sağlanabilecek ülke olarak, 1917 Bolşevik İhtilali sonrası kurulan Sovyet Rejimini görüyordu. Çünkü Batılı Devletler (özellikle İngiltere) Türkiye'yi düşman gördükleri kadar, Rusya'daki yeni rejimi de kabul etmeyip ona karşı tavır almışlardı.[6] Bu durumda ortak düşmana karşı Türkiye ve Rusya'nın karşı koymaları tabii şartlardan doğan bir dostluğu, yani Türk-Sovyet dostluğunu başlatmıştı.[7]

Türk-Rus yakınlaşması ve işbirliği, tabii bir olay gibi görünüyorsa da; Rusların Türkiye'ye karşı olumlu bir tavır izlemeleri onların dış politikalarının bir gerçeği idi.[8] Bolşevikler iktidara geldikten sonra 1917 Aralığının ilk günlerinde yayınladıkları bir bildiri ile Rusya'da yaşayan bütün milletlerin bağımsızlıklarını tanıdıklarını ilan etmişlerdi.[9] Bunu takiben, 1 Mayıs 1919 günü Komintern İcra Komitesi "Dünya İşçilerine" yayınladığı bir bildiride, Türkiye'ye de yer ayırmış ve Anadolu'daki hareketin başarıya ulaşarak, kendi "kızıl ordu"sunu ve "köylü sovyetlerini" kurmasını istemişti.[10] İşte, 1919 yazı sonlarına doğru, uzaktan uzağa karşılıklı iyi niyetleri belirtmeyle başlayan bu ilişki; Mustafa Kemal Paşa'nın 23 Temmuz'da Erzurum Kongresi'ndeki konuşmasında Sovyetleri öven sözler söylemesi ve bunu takiben Sivas Kongresi'nden iki gün sonra 13 Eylül 1919'da Sovyetlerin "Türkiye İşçi ve Köylülerine" hitaben ikinci bir demeç yayınlayarak Milli Mücadele'yi desteklemeye hazır olduklarını belirtmeleri ile gelişiyordu.[11] Yalnız, kurulacak olan ilişkide iki tarafın beklediği şeyler farklıydı.

Şöyle ki, Anadolu'daki direniş hareketini başlatanlar ve özellikle Mustafa Kemal Paşa açısından bu ilişkiden beklenilen, Rusya'daki yeni rejimle iyi komşuluk ve işbirliği sonucu onlardan silah yardımı sağlayarak, ortak düşman olan "emperyalistler"e karşı mücadele vermekti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu beklentilerinin Milli Mücadele'nin genel dış politikası üzerinde de etkili olduğu ilke olarak ileri sürülebilir.

Bu sayede Rusya'da yeni kurulan rejimi benimsemeyen ve ona savaş açan batılı devletlere ve özellikle İngiltere'ye karşı, Ruslarla iyi ilişkiler içinde bulunarak bir güç birliği elde edilmiş olacak; bu güç birliği aynı zamanda Türkiye açısından da Batı'ya karşı sürekli olarak kullanılabilecek bir tehdit vasıtası olabilecekti. Ruslar ise, Anadolu'daki hareketi, Batılı emperyalistlere karşı savaş veren ve ona karşı duran bir hareket olarak değerlendirmekle birlikte, bu hareketin Müslüman halkların uyanışında bir örnek teşkil edeceğini ve bu sayede onların da ayaklanabileceğini bundan ise, Batılı devletlerin zarar göreceğini hesaplayarak "Burjuva Milliyetçi" ihtilalini bir "proleter" ve "köyü" ihtilaline döndürmeyi, yani, Türkiye'de Sovyet sistemine benzer bir sistem kurmayı amaçlıyorlardı. Ayrıca, Türkiye ile kurulan ilişkileri Batılı devletlerle yürüttükleri müzakerelerde bir koz olarak kullanmayı düşünüyorlardı.[12] İki tarafın beklentileri yaklaşık olarak yukarıda söylediğimiz şekilde olmasına rağmen; Anadolu, İngilizlerin desteğini almış bulunan Yunan Ordusu tarafından işgal edilme tehlikesini yaşarken, Rusya'daki yeni rejim de henüz oturmamıştı. İngilizlerin desteklediği Çarlık taraftarı generaller yeni rejime karşı silahlı mücadele halinde olduğu gibi, Kafkasların denetimi İngilizlere geçmiş ve buralarda İngilizlerin teşvikiyle Sovyetlere karşı bir tavır almış devletçikler kurdurulmuştu. İngiltere, Boğazlar ve Karadeniz yoluyla Batum üzerinden bu Sovyet aleyhtarı generallerin savaşını sürekli olarak takviye ediyordu.[13]

İki ülke açısından da şartların güçlüğü ortadaydı. Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'nin komutanları arasında Sovyetlerden yardım temin etme konusunda birtakım yazışmalar olmuştur.[14]

Sonuçta Türk-Sovyet ilişkileri, Ankara'da 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra resmi bir nitelik kazanmıştır. 26 Nisan'da Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatıyla

Mustafa Kemal Paşa'nın imzasını taşıyan ve Lenin'e gönderilen mektup "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Moskova Sovyet Hükümetine Birinci Teklifidir."[15] Emperyalistlere karşı mücadelede Rusya Bolşevikleri ile askeri harekatı birleştirmek, Kafkas Seddi'nin yıkılmasında, Sovyet kuvvetlerinin Gürcistan'a, Türk birliklerinin de Ermenistan'a karşı harekatını, Azerbaycan'ın da Sovyet Rusya'ya katılmasının kabulünü, silah, cephane, para yardımı sağlanmasını isteyen bu teklifin Lenin'e 1 Haziran'da ulaşması üzerine Dışişleri Komiseri Çiçerin 2 Haziran'da karşılık vermişse de, bu Türkiye'nin beklediği cevap sayılmazdı.[16] Çiçerin'in cevabından önce, Meclisin açılmasını müteakip kurulan hükümette Hariciye Vekilliğini üstlenen Bekir Sami (Kunduh) Bey başkanlığındaki bir heyet Moskova'da görüşmeler yapmak üzere 11 Mayıs'ta Ankara'dan hareket etmişti. Türk delegelerince bu karmaşık ortamda Moskova'da sürdürülen görüşmeler sonunda, 24 Ağustos 1920'de bir dostluk anlaşması taslağı hazırlanmış; fakat, bu anlaşmanın ve bunda taahhüt edilen yardımın geçerli olabilmesi için de Ermenilere Van, Muş ve Bitlis vilayetlerinden yer verilmesi şartı getirilmiştir.[17]

Görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine Yusuf Kemal Bey Anadolu'ya geri dönmüş ve 18 Eylül 1920 tarihinde Trabzon'dan çektiği telle, "dostluk anlaşması projesi"ni ve Bekir Sami Bey'in raporunu Ankara'ya bildirmişti.[18] Bundan sonra ise Ermenilerin tutumlarının giderek olumsuzlaşması üzerine, Doğu cephesinde 28 Eylül 1920 günü başlayan ve süratle gelişen ileri harekat neticesinde 30 Eylülde Sarıkamış ve Merdenek ele geçirilmiş[19] bunu müteakip bir aylık bir beklemeden sonra 28 Ekim 1920'de başlayan ikinci bir harekât ile 30 Ekim'de Kars geri alınmış[20] ve 2/3 Aralık 1920'de Ermenilerle yapılan Gümrü Antlaşması neticesinde Sovyetlerle aramızda anlaşmazlık teşkil eden bir konu ortadan kaldırılmıştır.[21]

Türk birliklerinin doğudaki harekâtı gerçekleştirmesinden evvel, Mayıs'ın son haftasında Sovyetler Birliği'nden resmi olmayan ilk temsilci Ankara'ya gelmişti. Bunu başkatip derecesinde Umpal Angarski başkanlığında kalabalık bir heyetin Türkiye'ye gelmesi takip eder. Bundan sonra da 21 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edilen Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile birlikte İktisat Vekili Yusuf Kemal ve Maarif Vekili Rıza Nuri Beylerden oluşan kalabalık bir heyet 1920 yılı Aralık ayı başında Ankara'dan ayrılır.[22] İlk Rus elçisi de aynı tarihlerde Türkiye'ye gelmek üzere hareket etmişti. Moskova'ya varan heyet 16 Mart 1921'de Türk-Rus dostluk anlaşmasını imzalar.[23] Böylece Sovyetlerle olan ilişki şekillenmiş ve Doğu Cephesinin kuvvetlenmesi üzerine Batıdaki birliklere de yardım edilebilmiştir.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız Türk-Sovyet yakınlaşması beraberinde bazı yeni durumları da getirir. Şöyle ki, bu ilişkiler sonucu doğan ortamda Ankara'da, komünizmin çok iyi karşılandığı bir hava esmeye ve her ne pahasına olursa olsun Sovyetlerle anlaşmanın ve uyuşmanın tek çıkar yol olduğu savunulmaya başlanmıştı. Gerek Meclis'te gerekse Hakimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan yazılarda bu hava görülmekteydi.[24] Başlangıçta Türk Sovyet ilişkilerini tereddütle karşılayan Kazım Karabekir Paşa; "…şimdiye kadar Bolşeviklerle temas etmek veya etmemek, yani dostluk ve düşmanlık cereyanlarına şimdi bir de Türkiye'de Bolşevik tarz-ı idaresi lüzumu daha mühim ve muhlik surette karışmış oluyordu…"[25] demekteydi.

Bu yakınlaşma Türkiye açısından “Sovyet yardımını temin etme” fikrinden kaynaklanırken, Sovyetler açısından da Müttefiklere karşı savaşı dolaylı yollardan yürütmek düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bu yakınlaşmanın iedolojik mahiyetteki ikinci yönü ise, pek belirgin olmamakla birlikte, aşağıdaki konular ilke olarak ileri sürülebilir. Sovyetler Türkiye’ye yardım ederken, Anadolu’nun Bolşevikleştirilmesi yolunda ısrarlı davranmamışlar; ancak, Asya’daki ülkelerin “Milli Demokratik Devrimlerini” destekleyerek onların sosyalist aşamaya kendiliğinden yaklaşmasını düşünmüşlerdir. Milli Mücadele’yi yürüten komutanlar ise, meseleye sadece yardım temin etmek fikriyle yaklaşmışlar; bunun temin edilmesinin Bolşevikleşmek şartına bağlanması halinde, iktidarın kendi ellerinde kalması şartıyla buna razı olur gibi görünmüşler, bu arada pek çoğu “Sovyetlere hoş görünmek” düşüncesiyle hareket eden Anadolu’daki solcu gruplara yeşil ışık yakmışlardır. İşte, Yeşil Ordu’da bu sol gruplardan birisi olarak değerlendirilebilir. Sovyet yardımının Bolşevikleşmek şartına bağlı olmadığının anlaşılması ve Yunan ileri harekatının kademeli olarak durdurulması üzerine Milli Mücadele’nin komutanları sol gruplara karşı müsamahakar davranışlarına yavaş yavaş son vermişler ve bir süre sonra da Batı ile yakınlaşma politikası içine girdiklerinden bu tür hareketleri bastırma yoluna gitmişlerdir.

Yukarıda söylediğimiz gibi Batılı büyük devletlerce Birinci Dünya Savaşı sonrası her taraftan işgale uğrayan Osmanlı İmparatorluğu’ndan Avrupa modeline uygun bağımsız bir Türk Milli Devleti kurmak amacında olan Mustafa Kemal Paşa bu amacının ifadesi olan Misak-ı Milli’yi dış politikasının temel dayanağı yapmış ve bunu gerçekleştirme yolunda Sovyetler ile imzalanan antlaşma ile önemli bir adım atmıştı.

Böylece Mondros Mütarekesi sonrası Paris Barış Konferansı’nda gizli antlaşmalar çerçevesinde amellerini gerçekleştirmeyi deneyen Batılı devletler, bunun mümkün olmadığını, Anadolu’daki hareketin Doğu’da Ermenilere ve Batı’da Yunanlılara karşı kazandığı zaferler sonrasında Milli hareket ile diplomatik temas yolunu açmışlar ve Londra Konferansı’na uzun tartışmalardan sonra Ankara’nın çağrılması gerçekleşmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kararı ile Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey’in başkanlığında bir heyet ile Londra Konferansı’na katılınmıştır. Bu konferanstan Batılı devletlerin beklediği Sevres Antlaşması’nda bazı değişiklikler yapmaktır.[26] Şüphesiz Ankara Batılı devletlerin niyetini biliyordu. Ama bu konferans Ankara’nın Misak-ı Milli’yi ve isteklerini dünya kamuoyuna duyurması için iyi bir fırsattı ve bu kullanılmalıydı. Oysa 21 Şubat’tan 12 Mart 1921 tarihine kadar devam eden görüşmelerde Ankara’nın Misak-ı Milli’yi gerçekleştirmedeki kararlılığı görülecektir. Nitekim Ankara temsilcisi olan Bekir Sami Bey’e bu konuda kesin talimat vermiştir.

Ankara’nın bu talimatına yani Misak-ı Milli ilkelerinden kesinlikle taviz verilmemesi yolundaki uyarısına rağmen Bekir Sıtkı Bey ile İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında görüşmeler yapılmış ve antlaşmalar imzalanmıştır.

Ankara’nın istediği; Trakya’da 1913 sınırlarına dönülmesi, Batı Trakya’nın Türkiye’ye bırakılması, İzmir’in işgaline son verilmesi, İstanbul’dan Batılı devletlerin çekilmesi, Boğazların Türk egemenliğine bırakılması idi. Oysa Bekir Sami Bey’in Ankara ile görüşmeleri ve Türkiye Büyük Millet

Meclisi'nin onayını almadan imzaladığı antlaşmalar ile Anadolu'daki Milli Mücadele'nin üzerine oturduğu bağımsızlık ve milli devlet ilkelerini gözetmeyen, sömürgeci anlayışın devamını ve Anadolu'nun paylaşılmasını öngören bir anlayış yatıyordu.[27] Şüphesiz Bekir Sami Bey'in imzaladığı bu antlaşmalar Ankara tarafından onaylanmamış ve kendisi Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Londra Konferansı'nda isteklerini gerçekleştiremeyen Batılı devletler Yunanlıları ileri harekâta geçirerek amaçlarını gerçekleştirmek istemişlerdir. Ama bilindiği gibi İkinci İnönü, Sakarya Meydan Muharebesi ve son darbeyi Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile yiyen Yunan birlikleri Anadolu'dan çıkartılmıştır.

Bütün bu gelişmeler boyunca diplomasiyi ve görüşmeler yolu ile amaçlarını gerçekleştirmek isteyen Milli hareket ve onun önderi Mustafa Kemal Paşa her seferinde Sevr'den ufak ufak taviz verme ile karşılaşmıştır. Oysa Anadolu'daki hareketin istediği içinde yaşanılan dünyada diğer milletlere gösterilen saygı ve anlayışın Türk Milleti'ne de gösterilmesi ve onun haklı isteklerinin karşılanmasıdır.

Ama bu süreç boyunca İtalyanlar Antalya bölgesinden öncelikli olarak çekilmeye başlamışlar ve daha sonra Fransızlar ile uzun süren görüşmeler neticesinde 20 Ekim 1921'de Ankara'da bir antlaşma imzalanmıştır.[28] Ankara İtilafnamesi ile Fransa ile savaşa son veren Ankara böylece Sovyetler Birliği ile yapılan antlaşmadan sonra Doğu sınırlarının güvenliği yanında Güney sınırlarını da güvenlik altına alıyor ve böylece buradaki birliklerini Batı cephesine kaydırma imkanı elde ediyordu.[29]

Şüphesiz bu antlaşmanın siyasi anlamı daha da önemliydi. Böylece Ankara, Fransa ve İtalya ile anlaşarak İngiltere'yi yalnız bırakmış oluyordu. Batılı bir devlet tarafından tanınan Ankara'nın bu diplomatik başarısı savaş sonrası uygulanan politikaların ve Paris Barış Konferansı'nda İngiltere'nin yürüttüğü politikaların ve Anadolu'ya yönelik Yunanlıları destekleyerek yürüttüğü stratejilerin de iflası demekti. Şüphesiz diplomasi alanındaki bu başarının siyasi alandaki getirileri yanında İtalya ve Fransa'dan sağlanan askeri malzemelerin temini gibi başka yönleri de vardı.

Böylece Batılı ülkelere karşı Mustafa Kemal Paşa'nın yürüttüğü dış politika Sovyetlere dayandırılırken bir yandan da Batılı güçler arasındaki fikir ayrılıkları ve çıkar çatışmalarından da çok iyi yararlanılmış ve bu fark edilerek Batılı güçler arasındaki farklılıklar yürütülen diplomaside çok iyi kullanılmış ve bundan olumlu sonuçlar alınmıştır.[30]

Ayrıca Anadolu'daki Milli hareket Batı'nın baskı veya boyunduruğu altında bulunan İslam ülkelerinin desteğini kazanmak için İslam faktörünü, yani dini temayı da kullanmıştır. Özellikle Hindistan Müslümanlarının yarattıkları hilafet akımı belli bir ölçüde etkili olmuştur. Bu akım Türk tezini ve haklılığını dünya kamuoyuna duyurmak yanında, Türk Milletine en zor anlarında maddi ve manevi yardımda bulunmuştur. Yine Ankara Hükümeti'nin Afganistan ile antlaşma imzalaması, Suriye ve Irak'taki direniş yanlısı kişi ve gruplarla işbirliğine girmesi İngiltere ve Fransa'yı tedirgin etmiştir.

Gerçekten de bu sırada İslam ülkelerinde Türk Milli Mücadelesi, Müslüman milletlerin Batı egemenliğine karşı başkaldırışının öncüsü olarak görülmeye başlanmıştır. Gelişmelerden özellikle İngiltere ve Fransa etkilenmiştir. Doğu'da genel bir İslam İhtilali'nin korkusuna kapılmışlardır.

Sonuçta Milli Mücadele Dönemi'nde bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından yönlendirilen Türk dış politikası yeni ve milli bir devlet kurma çabasıdır ve bir anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş diplomasisini oluşturmuştur. Milli Mücadele'nin askeri ve diplomatik safhasını başarıyla sonuçlandıran Türkiye, Lozan Barış Antlaşması ile savaş sonrası statükoyu değiştiren ilk ülke olarak uluslararası alanda resmen tanınmıştır.

B. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938)

Milli Mücadele Dönemi'nin dış politikadaki temel hedefi olan yeni ve milli Türk Devletini milletlerarası alanda tanıtma uğraşı, bir anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş diplomasisini oluşturmuştur. Milli Mücadele sonrasını Cumhuriyet'in dış politikası olarak değerlendirmek mümkündür.

Dönemin dış politikasının temel ilkesi bağımsızlıktan hiçbir şekilde taviz vermemek üzerine kurulmuştur. Şüphesiz Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayan Milli Mücadele'nin temel amacı savaş sonrası dağılan yer yer işgale uğrayan imparatorluktur.

Avrupa modeline uygun bağımsız bir Türk Milli Devleti kurmaktı. Bunun formüle edilmesi Misak-ı Milli ile sağlanmış ve hareket kendisine sınırlı ve gerçekçi bir hedef koymuştu. Milli Mücadele sırasında yürütülen dış politikada temel özellik olarak bu gerçekçiliği ve hedeflerin tutturulmasındaki ustalık ile kendini göstermişti.[31]

Türkiye'nin modern anlamda bir milli devlet olarak uluslararası platformda hukuki statü kazanması Lozan Konferansı ile gerçekleşecektir. Atatürk döneminde dış politikada Lozan sonrası yeni devletin uluslararası platformda onaylanması doğrultusunda uluslararası toplantılara katılma, devlet başkanları seviyesinde ziyaret gibi süreçler ile iki savaş arası dönemde hakim olan bağlantısızlık politikası yürütülmüştür. Diğer yandan Türkiye'ye yönelik tehditlere karşın uluslararası güç dengesi sisteminin kuralları çerçevesinde ittifaklara girişilmiştir. Yine 1923-30 yılları arasında daha çok Lozan'da halledilemeyen sorunların çözümü için harcanan çabalar ağırlıklı olarak Türk Dış Politikasını meşgul etmiştir. Bunlar, İngiltere ile Musul Sorunu, Fransa ile Kapitülasyonlar ve diğer sorunlar, Yunanistan ile Ahali Mübadelesidir.

Birinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası politikada savaşı kazananlar ve kaybedenler arasında bir kutuplaşma yaşanmıştır. Galip devletler savaş sonrası oluşturulan uluslararası düzenin devamını isterken; mağluplar kendilerine dikte ettirilen ağır şartlar taşıyan anlaşmalara tepki göstererek statükoyu değiştirmek üzere revizyonist bir tutum benimsemişlerdir. İki savaş arası dönemde revizyonist ve anti-revizyonist olarak belirlenen bu kutuplaşmada Türkiye, savaştan yenik çıkanlar arasında bulunmasına rağmen revizyonist bir politika izlememiştir. Türkiye'nin böyle bir tutum

benimsemesinde şüphesiz verdiği milli kurtuluş mücadelesinin zaferle sonuçlanması ve Lozan'da yapılan anlaşma ile Sèvres Antlaşması'nı geçersiz kılacak bir sonuca ulaşmasının etkisi vardır.

Bunun yanı sıra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik, sosyal ve diğer alanlarda gerçekleştirdiği köklü değişiklikler ve Atatürk'ün uygulamaya koyduğu inkılaplar ile Türkiye hep çağdaş Batı medeniyeti seviyesine ulaşmayı ideal olarak benimsemiştir. Bu sürekli politika tarihleri arasında Batının yer almasını beraberinde getirmiştir. Bu temel yöneliş güvenlik ve toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdidi karşılamak ile sınırlı geçici bir tarih değil, sürekli bir politika tarihidir. Bu tavrın doğal sonucu olarak Batı ile bütünleşmenin gerçekleşmesi hedeflenmiştir. Şüphesiz Türkiye'nin Batı'ya yönelik dış politika tarihinin temelinde tarihi sürecin etkisi vardır. Yenileşme ile başlayan sürecin aslında kaçınılmaz sonucudur. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yerine bir milli devlet kuran yeni yönetim 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'de belirtildiği gibi artık bir İmparatorluk değildir. Onun yerine Milli bir devlet kurulmuştur. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına bağlı olarak ülkelerle yürütülen ilişkilerle Lozan'da halledilemeyen problemlerin çözümüne geçmeden dönemin aşağıdaki başlıklar altında toplanabilecek olan dış politika ilkelerine kısaca değinmekte sanırız yarar vardır.

C. Atatürk'ün Dış Politikadaki Temel İlkeleri

1. Gerçekçilik

Atatürk'ün dış politikası gerçekçidir. Boş hayaller peşinde koşmaz. Maceracılıktan uzak durmayı hedefler. Bunun yanında milli çıkarları gerçekleştirmede kararlı olmayı amaçlar. Atatürk'ün kendi deyişiyle "Büyük hayali işler yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden dünyanın düşmanlığını, kötü niyetini, kinini bu milletin ve memleketin üzerine çektik… Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan baskılarını arttırmaktan ise, tabii duruma meşru duruma dönelim. Haddimizi bilelim…" diye özetlediği bir anlayıştır.[32]

Sonuçta Türk milletinin gücünü ve imkanlarını bilmek kadar karşısındaki devletlerin ne yapacaklarını veya ne yapamayacaklarını gerçek ve doğru şekilde değerlendirmiş olan bir uygulama görülür. Şüphesiz bu gerçekçilik beraberinde şartlar ne olursa olsun sonuna kadar direnmeyi öngören cesur ve onurlu bir gerçekçiliktir. Burada teslimiyetçilik ve yılgınlık yoktur.

Nitekim Atatürk 8 Temmuz 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada "memleketimizin ellide biri değil, her tarafı tahrip edilse her tarafı ateşler içinde bırakılsa biz bu toprakların üzerinde bir tepeye çıkacağız ve oradan savunma ile meşgul olacağız" diyerek bu konudaki kararlılığını göstermiştir.[33]

2. Bağımsızlık

Bağımsızlık ilkesi diğer ülkelerle olan ilişkilerde genç Cumhuriyetin bağımsızlığının korunmasına özen gösterilmesini hedeflemiştir. Osmanlı Döneminin iktisadi, siyasi, mali kısacası her yönden dışa bağımlı yönetimlerini görmüş olan yeni Türkiye'nin lideri Mustafa Kemal Paşa için kurulan devletin

gerçek bağımsızlığı en önde gelen amaçtı. Bu bağımsızlık siyasi, iktisadi, mali, askeri ve kültürel açıdan bağımsızlıktı ve bunlardan ödün verilemezdi. Nitekim Atatürk bağımsızlıktan ne anladığını şöyle ifade ediyordu: "Tam bağımsızlık denildiği zaman, elbette siyasi, mali, iktisadi, adli, askeri, kültürel ve benzeri her hususta tam bağımsızlık ve tam serbestlik demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde bağımsızlıktan mahrumiyet, millet ve memleketin gerçek manasında bütün bağımsızlığından mahrumiyet demektir."[34] Bu ilkeden hareketle gerek Milli Mücadele süresince Batılı devletlerle yapılan görüşmelerde gerekse Lozan Barış görüşmeleri sonrasında bağımsızlık ilkesine gölge düşürülebilecek her konuda kararlı davranılmıştır. Ülkenin şartları gereği daha sonra yapılan anlaşmalarda ise yeni Türkiye Devleti genç cumhuriyet kendisine yapılan dayatmalara mahkum olmadığını, ama onun yerine özgür iradesi ile ve kendi rızası ile kabullendiği ittifaklara ve yükümlülüklere girmiştir. Kabul edilebileceği gibi bu tür bir işbirliği ülkenin bağımsızlığına engel değildir.

3. Barışçılık

Atatürk dönemi dış politikasının bir başka özelliği ise onun barışı esas almasıdır. Bunun yine en güzel örneği Milli Mücadele yıllarında verilmiştir. Savaş ortamı içerisinde bile görüşmeler yoluyla barışı temin için çabalar sürdürülmüştür. Bir asker olarak savaşın ne demek olduğunu en iyi bilen kişi olarak Mustafa Kemal Paşa "Ben harpçi olamam. Çünkü harbin acıklı hallerini herkesten iyi bilirim." demiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa "Harp zaruri ve hayati olmalı… Öldüreceğiz diyenlere karşı, ölmeyeceğiz diye harbe girebiliriz. Lâkin millet hayatı tehlikeye uğramadıkça harp bir cinayettir."[35] demiştir. Atatürk'ün barışçılığı yine onun söylediği "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" sözü ile Türk Dış Politikasının bir ilkesi haline gelmiştir. Bölgesinde barışı korumada üzerine düşeni gerçekleştiren genç cumhuriyet diğer yandan teslimiyetçi ve pasifist bir politika da izlememiştir. Yani barış içinde yaşamak için gerekli hazırlıkları yapmak, gerekirse barış için savaşa hazır olmak doğrultusunda hareket edilmiştir. Sonuçta Atatürk dönemi dış politikası barışçılık gereği saldırgan olmayan ve diğer ülke ve toplumlarla uyum içinde dünya barışının korunması doğrultusunda politikaların uygulandığı bir dönem olmuştur.[36]

4. Güvenlik Politikası veİttifaklar Sistemi

Başarılı bir asker ve iyi bir devlet adamı olan Mustafa Kemal Paşa genç cumhuriyetin kuruluşu sonrası onun iktisadi, sosyal ve kültürel yapılanması işinin önemini sürekli vurgulamıştır. Diğer yandan genç cumhuriyetin kendini koruyabilmesi yani savunması için gerekli güvenlik önlemlerini almasının gereğine inanan Atatürk, Türk milletinin kendi gücüne dayalı askeri ve ekonomik açıdan yeniden yapılanması için çalışmalarda bulunmuştur. Bu anlamda askeri harcamalar ve ordunun modernleşmesi ülkenin ekonomik yapılanması ile eş zamanlı olarak yürütülmüştür.

Ülkenin kendini savunacak güce ve iradeye sahip olması gerektiğini Atatürk şöyle vurgulamıştır: "Bugün vardığımız barışın ebedi barış olacağına inanmak safdillik olur. Bu o kadar önemli bir gerçektir ki, ondan bir an bile gaflet, milletin hayatını tehlikeye sokar. Şüphesiz hukukumuza, şeref ve

haysiyetimize saygı gösterildikçe mukabil saygıda asla kusur etmeyeceğiz. Fakat, ne çare ki, zayıf olanların hukukuna saygının noksan olduğunu veya hiç saygı gösterilmediğini çok acı tecrübelerle öğrendik. Onun için her türlü ihtimallerin gerektireceği hazırlıkları yapmakta asla gecikmeyeceğiz”.[37] Atatürk’ün bu sözünde de görüleceği gibi barışın korunmasında gösterilen kararlılığın güvenlik ile ilgili hazırlıkların yapılması ile tamamlanacağına olan inanç vurgulanmaktadır. Barışın korunması için Türkiye’nin gücünün yetmeyeceği alanlarda ülkenin güvenliğini sağlamak için uluslararası politika gereği denge politikaları yine bölgesel barış için ittifaklar yaparak ülkenin güvenliğini sağlamak ilke olarak benimsenmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi savaş sonrası mevcut statükodan memnun olan ve onun devamını isteyen ülkelerden yana bir tavır benimseyen Türkiye, Atatürk döneminde bu doğrultuda hareket etmiş ve ülkenin güvenliği için ileride değineceğimiz gerekli gördüğü ittifakları yapmaktan kaçınmamıştır.[38]

5. Batıcılık

Batılı güçlere karşı savaşılmasına rağmen yeni kurulan cumhuriyet her fırsatta Batı ile yakınlaşmayı sağlayacak bir yol izlemiştir. Şüphesiz bunda Atatürk’ün Türkiye’yi çağdaşlaştırma yolunda takip ettiği ve uygulamaya koyduğu politikaların da rolü olmuştur. Yeni Türkiye kendisine hedef olarak en gelişmiş ülkeler düzeyine çıkma ve onun ötesine gitmeyi belirleyince, bu doğrul

tuda Batı ülkeleriyle ilişkileri geliştirme bir paralellik arz etmiştir. Bu politikaların kaçınılmaz sonucu olarak Batı ülkeleri ile iyi ilişki ve çağdaş medeniyetin bir parçası olma yolunda bir Türkiye görülmüştür.[39] Böyle bir yakınlaşmanın Osmanlı Devleti dönemine uzanan gerek Batılılaşma gibi kültürel gerekçe ülkenin jeopolitik konumu nedeniyle güvenlik endişelerinden kaynaklanan denge politikası gibi siyasi bir yönünün olduğunu söylemek mümkündür.

6. Akılcılık

Akılcılık ilkesi doğrultusunda yeni devlet uluslararası hukuka bağlı kalmıştır. Atatürk’ün Türkiye’sinin dış politika anlayışı ideolojik doğmalara, önyargılı saplantılara değil, aklı ve bilimi esas alan bir çizgi üzerine oturtulmuştur. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde, tarihi dostluk ve tarihi düşmanlık yerine değişen şartlar ve karşılıklı yarar ilişkileri esas alınmıştır. Bu bağlamda Türk Dış Politikası Batılı ülkelere karşı Sovyetler Birliği’ne karşı dayandırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın amaçlarının farklı olduğunu dile getirdiği iki ülkenin çıkarları gereği ortak hareket etmesi anlayışına dayanan ilişki ile Misak-ı Milli Sovyetler Birliği tarafından tanınmıştır.[40] Yine gerçekçiliğin bir ifadesi olarak Milli Mücadele döneminde Batılı devletlerin sömürgeleri durumundaki İslam ülkelerinin desteğini kazanmak için İslam faktöründen, yani dini temadan da yararlanılmıştır. Özellikle Hindistan Müslümanlarının yarattıkları hilâfet akımı belli bir ölçüde etkili olmuştur.[41] Nitekim Atatürk siyasi, sosyal ve ekonomik düzeni çok farklı olan ülkelerle dostluk kurabilmiş ve barış içinde bir arada yaşayabilmenin örneklerini vermiştir. Yine Atatürk akılcı yaklaşımı ile iki savaş arası dünyada değişen şartlar ve değişen dünya konjonktürünü iyi takip ederek bu doğrultuda yeni politikalar üretmiş ve milli amaçları gerçekleştirmiştir.

Yukarıda sayılan ilkelere şüphesiz uluslararası adil bir düzen kurma, sömürgeciliğe karşı oluş ve hukuka bağlılık gibi ilkeler de eklenebilir. Bunların dışında bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak anlamında Türkiye'nin güvenliğinden duyduğu endişe onun dış politikasına etki etmiştir. 1923-30 yılları arası Batı ile olan problemleri nedeniyle (Bu dönemin problemleri olarak Lozan'da halledilemeyen Irak Sınırı yani Musul Sorunu, Osmanlı Borçları ve Yunanistan ile yapılacak Ahali değişimi, patrikhane ve patriklik, yabancı şirketlerin millileştirilmesi, yabancı okullarda okutulacak Türkçe derslerine ilişkin problemler sayılabilir.) Batılı ülkelere çekince ile yaklaşan Türkiye, özellikle 1925 yılında Sovyetlerle imzaladığı saldırmazlık paktı ile Sovyetlere yaklaşmıştır. 1930 sonrası ise İtalya'dan duyduğu endişeden ve İtalya'nın yayılmacı politikalarına karşı Batı ile iyi ilişkiler içine girmiştir.[42]

Türk dış politikasına yön veren etkenlerden bir diğeri ise Türkiye'nin coğrafi konumuna bağlı olarak yani Türkiye'nin Sovyetlerle komşu oluşu, boğazların Türkiye'nin kontrolünde oluşu ve Türkiye'nin ekonomik ve stratejik açıdan önemli bir Ortadoğu ülkesi oluşu gibi nedenlerle dış politika belirlenmesinde bu konuma bağlı politikalar üretilmiştir.

Türkiye'nin dış politikasının belirleyicisi olan bir başka etmen ise yönetim felsefesidir denilebilir. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlatılan ulusal kurtuluş savaşı Batılı devletlere karşı verilmiş olmasına karşın Batılı devlet anlayışını ve Batılı modele karşı bir hareket olmamıştır. Tam tersine Türk bağımsızlık hareketi Batının fikirleri ile Batı'ya karşı mücadeleye girişen ilerici, liberal ve milliyetçi öğeleri içeren bir anlayışı benimsemiştir. İşte bu anlayış doğrultusunda ülkeleri çeşitli ama uygarlığı gören Mustafa Kemal Paşa, bu bağlamda 1930'lu yıllardan başlayarak Batılı devletler ile iyi ilişkiler kurmuştur. Hatta iyi ilişkilerden öte Avrupa topluluğu içinde yer almak amaçlanmış denilebilir.[43]

Son olarak Türk dış politikasına etki eden bir diğer unsur olarak, Türkiye'nin incelediğimiz dönemde yaşadığı ekonomik zorluklar verilebilir. Türkiye'yi Batıya yönelten nedenler sadece yukarıda değindiğimiz İtalya'nın yayılmacı emelleri ve yeni Türkiye'nin önderinin yeni yönetim felsefesi değildir. Özellikle 1929 yılında dünyada yaşanan ekonomik bunalım ve bunun Türkiye'ye yansıması da bu yönelişe etki etmiştir. Türkiye 1923-30 yılları arasında özel girişim ile kalkınmayı esas alan politikaları uygulamaya koymuş ama 1930 sonrası devletçiliğe yönelmiştir. Ama bu yöneliş, Türkiye'yi Sovyet modeline değil tam tersine o günlerde Batı'da yaygınlaşan devlet müdahaleciliğine ve dolayısıyla Batılı sermayeye ve yardıma yöneltmiştir.

İlkelerini ve dış politikasına belirleyici olarak etki eden etmenlerini açıkladığımız Atatürk dönemi Türkiye'sinin, Lozan Antlaşması sonrasında halletmeye çalıştığı problemleri ve bu doğrultudaki gelişmeleri gözden geçirebiliriz.[44]

D. Dış İlişkiler

1. Türk-Yunan "Établi"Anlaşmazlığı

Lozan Konferansı'nda, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslümanların değişimi meselesi ele alınmış ve bu konuda 30 Ocak 1923'te bir sözleşme ve protokol hazırlanmıştı. Buna göre, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslüman-Türklerin değişimi yapılacak, ancak; 30 Ekim 1918'den önce İstanbul Belediye sınırları içinde yerleşmiş (établi) bulunan Rumlarla, Batı Trakya Türkleri bu değişimin dışında tutulacak, yani bunlar yerlerinde kalacaklardı. Bu sözleşmeyi uygulamak üzere de Türk ve Yunan temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktı. Ancak komisyonun faaliyete geçmesinden sonra "Yerleşmiş" (établi) deyiminin kapsamı konusunda Türk ve Yunan temsilcileri arasında anlaşmazlık çıktı. Türkiye'ye göre deyimin manası Türk kanunlarına göre tayin edilecekti. Yunanistan ise buna karşı çıkarak İstanbul'da olabildiğince fazla Rum bırakabilmek için 30 Ekim 1918'den önce herhangi bir şekilde İstanbul'da bulunan her Rum'un yerleşmiş sayılacağını ileri sürdü.[45]

Milletlerarası Adalet Divanı'nın yaptığı yorum da anlaşmayı sağlayamayınca Türk-Yunan ilişkileri gerginleşti. Yunanistan Batı Trakya Türklerinin mallarına el koyarak buralara, Türkiye'den gelen Rumları yerleştirmeye başladı. Buna karşılık Türkiye'de İstanbul Rumlarının mallarına el koydu. Gerginliğin tırmanması üzerine işin görüşmeler yoluyla çözümlenmesi, iki taraf için de uygun olduğundan 1 Aralık 1926'da bir antlaşma imzalandı. Fakat bu antlaşmanın uygulanması da kolay olmadı. Birçok gerginlikler ortaya çıktı. Savaş havası esmeye başladı. Fakat, Venizelos bir savaşın Yunanistan'a getireceği sıkıntıları düşünerek tutumunu yumuşattı ve Ankara'nın da buna karşılık vermesi üzerine 10 Haziran 1930'da Ahali anlaşmazlığını çözümleyen yeni bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma ile doğum yerleri ve tarihleri ne olursa olsun İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin hepsi "établi" deyiminin kapsamı içine alındı. Bu suretle Lozan'dan beri devam etmekte olan anlaşmazlık da sona ermiş oldu.

Yunanistan ile Türkiye arasında yine "établi" sorunu ile bağlantılı olarak ortaya çıkan bir başka problem Patriklik konusudur. Lozan'da Türk temsilcilerinin Patrikliği, Türkiye dışına çıkarılması yolundaki ısrarlı istekleri Batılı ülkelerce kabul görmemiş ve Lozan Antlaşması'nda bu konuda bir hüküm yer almamıştır. Yalnız Patrik'in siyasetle uğraşmaması konusunda sözlü bir antlaşmaya varılmıştı. 1924 yılında boşalan Patriklik için yapılan seçimi kazanan kişinin mübadele kapsamında yer alması üzerine Türkiye itiraz etmiş ve 1925 yılında yapılan seçim ile mübadele kapsamına girmeyen bir Patrik seçilmiştir.

Lozan Antlaşması'nın uygulanışındaki bu problem dışında Yunanistan'ın özellikle "Anadolu macerasındaki uğradığı yenilgiyi hazmedememesi ve Türkiye'ye yönelik olarak İtalya-Yunanistan işbirliği ve Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı iyi niyetli olmadığını gösterir tavırları ile artan gerginlik, 1930'lu yıllarda özellikle Bulgaristan'ın bölgesinde izlemeye başladığı Revizyonist tutum sonrası Türkiye ile Yunanistan Başbakanlarının karşılıklı ziyaretleri ile başlayan sıcak ilişkilere zemin hazırladı ki bu 1954 yılına kadar devam edecektir.[46]

2. Musul Sorunu

Musul sahip olduğu zengin petrol kaynakları nedeniyle Batılı devletlerin ilgisini çekmeye 19. yüzyıl sonlarından itibaren başlamıştır. Özellikle İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin diğer üyelerini Musul'un kendisine verilmesi konusunda ikna etmiştir. Osmanlı'nın paylaşılmasını esas alan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletleri arasında yapılan gizli antlaşmalar doğrultusunda İngiltere bölgeye ilgisini sürdürerek Musul ve çevresinde çeşitli bölücü çabalara girişmiştir. Sonuçta İngiltere Osmanlı İmparatorluğu açısından savaşa son veren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte, Türk birliklerinin kontrolünde olan bölgeyi Mondros Mütarekesi'nin ruhuna aykırı biçimde 11 Kasım 1918'de işgal etmiştir. Bundan sonra ise bölgeyi elinde tutabilmek için her türlü çabayı göstermiştir.

Nitekim Osmanlı Devleti ile imzaladığı Sèvres Antlaşması'nda İngiltere konuyu lehine halletmiştir. Ama Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Kurtuluş hareketi yayınladığı Misak-i Milli'de Musul'u vatanın bir parçası saymış ve Anadolu'da kurulan hükümet ise her platformda Sevres Antlaşması'nı tanımadığını açıklamıştır.

Kazanılan zafer sonrası başlatılan Lozan barış görüşmelerinde İngiltere'nin Musul'u bırakmamak konusundaki ısrarı sürmüş ve antlaşmanın tehlikeye girmemesi için Musul Sorununun daha sonra taraflar arasında görüşmeler ile halledilmesi uygun görülmüştü.[47]

Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesinde "Türkiye ile Irak arasındaki sınır sorununun dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında barışçı yollardan çözüleceği" hükmü yer alıyordu. Bu hüküm gereği Türk-İngiliz görüşmeleri 1924 yılı Mayıs ayında başlamıştır. Bu konferansta Türkiye nüfus açısından, siyasi, tarihi, coğrafi, askeri ve stratejik nedenlere dayalı haklı gerekçelerini öne sürerken İngiltere Musul'un kendi mandaterliği altındaki Irak'a bırakılması konusunda ısrarını sürdürmüş ve bunun yanında Türkiye'den Hakkari'ye kadar uzanan toprak talebinde bulunmuştur.[48]

Bu durumda konferans 5 Haziran 1924 yılında bir sonuca varmadan dağıldı. Lozan Antlaşması'nın ilgili hükmü, bu görüşmelerin başarısızlığı durumunda sorunun milletler cemiyetine götürülmesini öngörüyordu Başlangıçta üyesi olmadığı üstelik tamamen İngiliz kontrolünde olan bir organizasyondan Türkiye lehine bir karar çıkmayacağına olan inancından dolayı tereddüt geçiren Türkiye sonunda sorunun Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesine razı oldu.

Musul sorunu Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından 30 Eylül 1924'te görüşülmeye başlandı. Bu görüşmeler sürerken Türk-İngiliz ilişkileri iyice gerginleşti ve Milletler Cemiyeti Türkiye ile İngiltere arasındaki sınır çekişmesine 29 Ekim 1924 Türkiye-Irak geçici sınırını tespit ederek çözüm buldu. Daha sonra sorunu çözmek ilgili devletler ile görüşmeler yapmak üzere bir uluslararası komisyon oluşturuldu.

Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kurulan komisyon Konsey'e "Musul'un İngiltere mandası altındaki Irak'ın bir parçası sayılması gerektiğini ve Türkiye ile Irak arasındaki sınırın da Brüksel'de belirlenmiş bulunan çizgiden geçeceğini" bildiren bir karar aldı. Türkiye Komisyon'un kararını

tanımadığını ve konseyin bu biçimde kesin bir karar alma yetkisinin bulunmadığını belirterek, bağlayıcı bir karar için ilgili tarafların olumlu oylarının alınması gerektiğini bildirdi.

Ama konsey 16 Aralık 1925 tarihinde üçlü komisyonun raporunu benimsedi. Bu sırada Türkiye'de iç siyasi hayatta birtakım olumsuzluklar yanında ülkenin doğusunda Şubat 1925'te çıkan Şeyh Sait İsyanının bastırma uğraşı veriliyordu.

Türkiye her şeye rağmen bu kararı hemen tanımadı. Ancak, Musul Sorunu ile Türkiye ilk kez daha Milli Mücadele Dönemi'nde olduğu gibi uluslararası platformda yalnız kaldığını ve Batılı devletlerin savaş yolu ile elde edemediklerini baskı yolu ile elde etmeye çalıştıklarını gördü ve bu yalnızlıktan kurtulmak için 17 Aralık 1925'te Sovyetler ile bir tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması imzaladı.

Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer almasına rağmen Musul'u geri almak için güce başvurmaktan başka çare kalmamıştı. Oysa ülke içerisinde yaşanan yeni yapılanma ve yukarıda değindiğimiz Şeyh Sait İsyanı gibi iç nedenler ile Misak-ı Milli'den taviz sayılabilecek geri adımı atmak zorunda kalan Türkiye, 5 Haziran 1926'da yaptığı anlaşma ile (Türkiye, İngiltere ve Irak Hükümeti) Musul İngiltere'nin mandası altındaki Irak'a bırakıldı. Buna karşılık Türkiye'ye Musul petrollerinden 25 yıl süre ile %10 pay alınacaktı. Ancak daha sonra yapılan bir düzenleme ile Türkiye bu paydan 500.000 İngiliz Lirası karşılığında vazgeçmiştir.[49]

3. Balkan Antantı

Balkanlar'da, Türk-Yunan anlaşmazlığının çözümlenmesinden sonra meydana gelen yakınlaşma bir işbirliği havası doğurdu.

1929'dan itibaren ortaya atılan Balkan Birliği fikri çeşitli organizasyonlarla uygulamaya konulmuştu. Ancak bunun siyasi alana intikal etmesi pek kolay olmadı. Arnavutluk ve Bulgaristan'ın mevcut statüko'yu değiştirmekten yana (revizyonist) olmaları, buna karşılık; Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'ın statüko taraftarı bulunmaları anlaşmayı geciktirmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ekonomik buhranlarla karşılaşan ve geniş topraklar kaybederek Balkan ülkeleri içinde savaştan en zararlı çıkan Bulgaristan'ın Makedonya meselesini çözümlemek amacıyla Romanya ve Yugoslavya ile yaptığı temaslar bir netice vermemişti. Bulgaristan'da 1923 darbesiyle Başbakan Stambulski'nin iktidardan uzaklaşmasından sonra yeni yöneticiler, onun uzlaşma politikasını terk ettiler. 1927'den sonra Bulgaristan'ın revizyonist bir politika takip etmeye başlaması, Balkanlarda işbirliğini zorlaştıran sebeplerden biridir.

İşbirliğinin gecikmesindeki diğer önemli sebep de Türkiye ile Yunanistan arasındaki kötü ilişkilerdi. Ancak 1930'da Ahali mübadelesi ile ilgili anlaşmadan sonra ilişkiler düzelmeye başlayınca Balkan Devletleri arasında yakınlaşma mümkün olabilmiştir. Türkiye, bundan sonra Balkan Antantı'na varan görüşmelerde son derece aktif bir tutum takındı.

Türk-Yunan ilişkilerinin iyileşmesinden sonra, 1930-1933 yılları arasında Bulgaristan'ın da katıldığı Balkan Konferanslarında yeni fikirlerin ortaya atılması ve karşılıklı anlayışın yaratılması konularında bazı gelişmeler sağlanmışsa da, İtalya'nın baskıları sonunda Arnavutluk ve Bulgaristan delegeleri konferanstan çekilmişlerdir. Bulgaristan'ın Balkan Birliğine katılmasını engelleyen iki mesele vardı: Azınlıkların haklarının korunması (Makedonya'da önemli bir Bulgar azınlık vardı), diğeri ise Ege Denizi'ne çıkabilmek için Bulgaristan'a bir mahreç (çıkış) verilmesi. Ancak 1933'te Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan ve tarafların Trakya sınırını garanti eden "Samimi Anlaşma Misakı" bu imkanı ortadan kaldırmıştı.

Türkiye'nin davetine rağmen paktı kendilerine karşı bir oluşum gibi değerlendiren Bulgarlar, Balkanlar'da statükonun korunmasını amaçlayan bir işbirliğine yanaşmayacaklardır. Öte yandan Türk-Yunan Antlaşması Romanya'yı harekete geçirecek ve Başbakan Titulescu'nun Ankara'yı ziyareti sırasında 17 Ekim 1933'te Türkiye ile Romanya arasında Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması imzalanacaktır. Romanya, Bulgaristan'ın revizyonist isteklerinden endişe duyduğu ve kendi deniz ticareti de Boğazlardaki serbest geçişe bağlı bulunduğu için bu Antlaşmayı menfaatlerine uygun bulmuştur.

Türkiye'nin yaptığı bu ikili Antlaşmalar, Bulgaristan'da tepkiyle karşılandı ve Bulgar basını Türkiye aleyhinde bir kampanya başlattı. Bulgaristan'ın Balkanlarda statükonun korunmasına bu kadar sinirlenmesi Yugoslavya'yı endişeye sevk etti. Türk Dışişleri Bakanı'nın Belgrad'ı ziyareti sırasında 27 Kasım 1933'te bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı.

1933 yılında bu gelişmelerin ortaya çıkması tesadüf eseri olmamıştır. Zira, aynı yıl Almanya'da Nazi Partisi'nin iktidara gelmesi, Avrupa'da revizyonist gelişmelere zemin hazırlamıştı. Balkanlardaki Alman ve İtalyan baskısı giderek artıyordu. Arnavutluk İtalya'nın kontrolü altına girmişti. Bu durumda Balkanlar'da Türkiye'nin önderliğini yaptığı statükocu devletler aralarında yaptıkları ikili Antlaşmaları birleştirerek dörtlü bir Pakt imzaladılar (9 Şubat 1934).

Bu Antlaşma ile devletler (Türkiye-Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya) sınırlarını karşılıklı olarak garanti ediyorlar, birbirlerine danışmadan herhangi bir Balkan devletiyle birlikte bir siyasi harekette bulunmamayı ve herhangi bir siyasi Antlaşma yapmamayı taahhüt ediyorlardı.

Antant ile birlikte imzalanan bir gizli Antlaşmayla da taraflardan biri bir Balkanlı olmayan devletin saldırısına uğrarsa ve Balkanlı bir devlet de saldırgana yardım ederse diğer taraflar bu Balkanlı devlete karşı birlikte savaşa gireceklerdi. Fakat bu protokole Türkiye, eğer bir Rus-Romen çatışması çıkarsa Türkiye'nin Romanya'ya yardım etmeyeceğini Sovyet Rusya'ya bildirmiş, Yunanistan ise protokolün kendisini İtalya ile bir çatışmaya götürmeyeceği konusunda rezerv koymuştur.

Fakat çeşitli sebeplerle zayıf doğan bu Antlaşma etkili bir işbirliğinin doğmasını sağlayamamıştır. Türkiye'nin dış politikasında bölgede barış ve güvenliğe ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından dikkat çekici bir Antlaşmadır.[50]

4. Montreux (Montrö)Boğazlar Sözleşmesi

Lozan Konferansı'nda tespit edilen Boğazlar Statüsünün yabancı gemilerin geçişi ile ilgili hükümleri Misak-ı Milli esaslarına uygun olmakla birlikte, Boğazların silahtan arındırılması, yani silahsızlandırılması Türkiye'nin güvenliği açısından sakıncalar doğuruyordu. Bu bölgenin güvenliği Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altındaydı. Ancak zamanla Cemiyetin güvencesinin pek etkili olmadığı görülmüştü. İtalya, Habeşistan'ı işgal etmiş, Almanya Ren Bölgesini silahlandırmış, Avusturya ise zorunlu askerliği yeniden başlatmıştı. Cemiyet ise bu gelişmeler karşısında bir şey yapamamıştı. Bu durumda Türkiye, Boğazların durumunun, değişen dünya şartları ışığında yeniden görüşülmesini istedi ki, bu davranış 1923-1939 arasındaki devrede, kuvvete başvurmaksızın hakkını milletlerarası hukuk kurallarına dayanarak aramada tek örnek olmuştur. Nitekim Batı kamuoyunda Türkiye'nin gerek bölgesinde komşuları ile barışı sağlamak üzere kurduğu ittifaklar ve güvenlik Antlaşmaları yapması, gerekse uluslararası platformda yapıcı ve aktif rol üstlenerek dünya barışına katkı yapar tavrı ile Almanya ve İtalya örneğini takip etmemesi, problemlerini Avrupalı devletler ile görüşmeler yoluyla ve onları şartların değiştiğine ikna ederek sonuç alma tavrı takdir ediliyordu.[51]

Türkiye bu isteğini ilk defa 1933'te Londra'daki silahsızlanma Konferansı'nda dile getirdi. 1934 yılında Balkanlarda Yugoslavya-Bulgaristan yakınlaşması ve aynı yıl İtalya'nın Asya ve Afrika'daki emellerini Faşist lider Mussolini'nin dile getirmesi üzerine Türkiye bu isteğini çeşitli vesilelerle dile getirmeye devam etti. Ancak bu istek 1936'ya kadar büyük devletlerce olumlu karşılanmadı.

Atatürk'ün 1936'da, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a, Boğazlar Meselesini çözümlemek için durumu uygun gördüğünü söylemesi üzerine, Türkiye harekete geçerek 11 Nisan 1936 tarihinde Lozan Antlaşması'na taraf olan devletlere birer nota göndererek sözleşmenin değiştirilmesini istedi. Sovyetler Birliği başından beri Türk tezini desteklemişti, İngiltere'de nota'ya uygun cevap verince, Fransa'da uymak zorunda kaldı.

Boğazlar rejimini değiştirecek olan konferans, 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montrö şehrinde toplandı. Türk tasarısına göre Türkiye, Boğazlar bölgesini silahlandırmak ve buralarda askeri kuvvet bulundurmak istiyordu. Bundan başka, Boğazlar Komisyonu'nun da kaldırılması isteniyordu.

Bu esaslar dahilinde Türkiye, ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş serbestliğini bazı şartlar altında kabul ediyordu. Savaş zamanında Türkiye tarafsız olduğu takdirde bu kayıtlar altında savaş gemileri Boğazlardan geçebilecekti. Türkiye savaşta olduğu takdirde savaş gemilerinin geçişi Türkiye'nin müsaadesine tabi tutulacaktı.

20 Temmuz 1936 tarihinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Sözleşme 20 yıl süreli idi. Ancak, taraflardan hiçbiri sözleşmenin feshedilmesi için talepte bulunmadığından hala yürürlüktedir.

Bu sözleşme, iki dünya savaşı arasında Türkiye'nin başta Atatürk olmak üzere Türk yöneticilerinin önemli bir başarısıdır. Türk yöneticileri bu başarıyı sorunu zamanında gündeme getirme, kararlılıkla savunma ve sabırla takip etme sayesinde elde etmişlerdir.[52]

5. Sâdâbat Paktı

İtalya'nın bir yandan Habeşistan'ı işgali ile Doğu Akdeniz'de İtalyan tehdidini ortaya çıkarırken, Asya'da bazı hedeflere yöneldiğini belirtmesi, de Türkiye'yi İngiltere'ye bağlanmaya götürmüş, Ortadoğu devletleriyle işbirliği yapmak ve bazı savunma tedbirleri almak zorunda bırakmıştır.

Daha İtalyan-Habeş Antlaşmazlığının başında, İtalya'nın bölgedeki yayılmacı emellerine karşı tedbirler almak ihtiyacını duyan Ortadoğu devletlerinden İran'ın teşebbüsü üzerine Cenevre'de 2 Ekim 1935'te Türkiye, İran ve Irak arasında üçlü bir Antlaşma parafe edilmişti. Türkiye tarafından hararetle desteklenen bu Antlaşmayı uygulama alanına sokabilmek hemen mümkün olmadı. Ancak, İran ile Irak arasındaki sınır Antlaşmazlığı ve Türkiye ile İran arasındaki hudut meseleleri halledildikten sonra bu mümkün olabildi. Zorlama tedbirleri konusunda İtalya'nın aldığı sert tutum ve Habeşistan'ın istilasının gerçekleşmesi bu devletleri birbirine yaklaştıran önemli bir unsur olmuştur. 1937 yılında İran ile Türkiye arasında çeşitli konularda işbirliğini amaçlayan Antlaşmaların imzalanmasından sonra Ortadoğu'da Türkiye'nin faaliyetleri arttı. 7 Nisan 1937'de Mısır ile bir Dostluk Antlaşması imzalandı. Nihayet İran ile Irak arasında sınır Antlaşmazlıkları Türkiye'nin gayretiyle ortadan kalktı. Bu arada Afganistan da Antlaşmaya katılacağını bildirince, 8 Temmuz 1937'de Tahran'da Sadabad Sarayında Türkiye-İran-Irak ve Afganistan arasında Sadabad Paktı adını alan antlaşma imzalandı.

5 yıl süreyle imzalanan bu antlaşmayla taraflar; Milletler Cemiyeti ve Briand-Kellog Paktına bağlı kalmayı, birbirlerinin içişlerine karışmamayı, ortak sınırlara saygı göstermeyi, birbirlerine karşı herhangi bir saldırıya girişmemeyi taahhüt ediyorlardı. Böylece Türkiye Batıda ve Doğuda bir güvenlik sistemi kurmuş ve kendisi için önemli olan bu iki bölgede barış politikasını kuvvetlendirmiştir.[53]

6. Hatay Sorunu

Sancak bölgesinde Türkler nüfusun çoğunluğunu teşkil ettikleri için bu bölge Misak-ı Milli hudutları içinde idi. Ancak 20 Ekim 1921'de Fransa ile yapılan Ankara İtilâfnamesi ile Hatay ve İskenderun Türklerine muhtariyet ve kültürel bakımdan ayrıcalık kazandırılmıştı. Suriye'nin Fransız madat'sı altına girmesinden sonra da Sancağın bu statüsü sürdü.[54]

Suriye üzerinden Fransız mandat'sının kaldırılması için Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da bir antlaşma yapıldı. Bu Antlaşmada Sancağın kaderi de Suriye hükümetine bırakılıyordu ve Suriye Sancak'la ilgili tüm sorumlulukları da Fransa'da alıyordu. Şüphesiz bu yeni durum hem Sancak'ta yaşayan Türkleri hem de Türkiye Cumhuriyeti'ni rahatsız etmişti. Halbuki Sancak'ta Türkler çoğunluktaydı ve Türkiye'nin Sancağı Suriye'ye terk etmemek hususundaki kararlılığı bizzat Atatürk tarafından dile getirilmişti. Türk hükümeti 9 Ekim 1936'da Fransa'ya verdiği bir nota ile durumu protesto etti. Türkiye Fransa'dan Suriye ve Lübnan'a tanınan bağımsızlığın ayrı bir bölge olan İskenderun Sancağı'na da tanınmasını istedi. Fransız hükümetinin 10 Kasım'da verdiği cevabi notada Türk görüşünün kabul edilemeyeceği bildiriliyordu. Türkiye'nin bu meselenin halledilmesi konusundaki

ısrarı üzerine, Sancak meselesinin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi kararlaştırıldı. Konu 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında görüşüldü ve İsveç Temsilcisi Sandler raportör olarak tayin edildi.[55]

Sandler hazırladığı raporda Sancak Meselesinin çözümü için bir Komisyon kurulmasını teklif etti ve bu teklif kabul edildi.[56] İngiltere'nin aracılık etmesi üzerine 26 Ocak 1937'de iki hükümet arasında bir prensip Antlaşmasına varıldı. İngiltere'nin arabuluculuk nedenlerinin başında ise Akdeniz dengesi açısından önemli iki ülkenin arasının açılmasını istemeyişi, Türkiye ile ilişkilerin düzelmesi ve Türkiye'nin sorunu barış yolu ile halletmesini onaylaması gelmektedir.

Bu prensip Antlaşmasıyla İskenderun ve Antakya içişlerinde bağımsız, fakat Suriye ile gümrük birliği halinde olan bir statüye kavuşturuluyor ve bir Anayasa ile idare edilen "ayrı bir varlık" teşkil ediyordu. Sancak'ın dışişleri bazı şartlar altında Suriye Hükümeti tarafından idare edilecekti. Türkçe resmi dil olacaktı. 29 Mayıs 1937'de Sancak'ın milli bütünlüğünü teminat altına alan ve Türkiye-Suriye sınırını tespit eden bir Antlaşma yapıldı.

Ancak Sancak'ın bu yeni statüsü uygulanırken bazı sorunlar çıktı. Sancak'ta seçimlerin yapılması sırasında bazı haksızlıkların ortaya çıkması üzerine Türkiye duruma müdahale ederek, seçim sisteminin düzeltilmesini istedi. Ocak 1938'de seçim sistemi değiştirildi.

Bu sıralarda Avrupa'da savaş tehlikesi gittikçe daha belirgin bir hale geliyordu. Fransa, Orta Doğu'da güçlü bir devlet olan Türkiye'ye yanaşmak zorunda kalmıştı. 3 Temmuz 1938'de Sancak'ta sükunet ve asayişi sağlamak üzere 6.000 kişilik bir kuvvet kurulması ve bunun 1000'inin Sancak'tan, geri kalanın Türkiye ve Fransa tarafından sağlanması kararlaştırıldı.

Antlaşmadan iki gün sonra Türk kuvvetleri Hatay'a girdi. Ağustos'ta yapılan seçimler sonucunda 40 Mebusluktan 22'sini Türkler kazandı. Bütün mebuslar Meclis'te Türkçe yemin ederek göreve başladılar. Meclis Sancağa Türkçe adıyla Hatay Devleti adını verdi.[57]

Eylül 1938'de kurulan Hatay Devleti bir yıl kadar bağımsız kaldıktan sonra 29 Haziran 1939'da son toplantısını yapan Hatay Meclisi, oybirliğiyle Anavatan'a katılma kararı aldı.[58]

E. Atatürk Döneminde Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Olan İkili İlişkileri

1. Türk-Sovyet İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlaması ve Çar I. Petro'nun Rusya'da yaptığı reformların başarıya ulaşmasıyla bu devletin sıcak denizlere inme politikasını uygulamaya koyması hemen hemen aynı zamanlara rastlamaktadır. Nitekim, Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurmaya başladığı 18. yüzyılın sonlarından itibaren Türkiye'nin bir Rusya meselesi vardır ve Türk diplomasisi bu faktörü daima göz önünde bulundurmak zorunluluğunu hissetmiştir.

Tarihi, birbiriyle mücadele etmekle geçen bu iki devletin ve toplumun jeopolitik konumlara karşı karşıya gelmelerini adeta kaçınılmış kılmıştır. Karşılıklı oluşan bu durum, zayıflayan Osmanlı Devleti'nin takip ettiği "Denge Politikasını", Türk diplomasisinin temel unsuru haline getirmiştir. Osmanlı Devleti, çoğunlukla, varlığına yönelen Rus tehdidine karşı Batılı büyük devletlerle büyük tavizler vererek bir denge oluşturmaya gayret etmiş, fakat; durum gerektirdiğinde Batılı Devletlere karşı Rusya'ya yönelme kozunu da elden bırakmamıştır.[59]

Genel hatlarıyla "düşmanca" denilebilecek bu politik çizgide, "Milli Mücadele" Dönemi ilk bakışta sıcak ilişkilerin kurulduğu ayrı bir devre olarak görünmekle beraber, tarihi şartlar incelendiğinde; 1919-1930 devresi olaylarının bu iki devletin birbirine yaklaşmasını zaruri hale getirdiği kolayca anlaşılmaktadır.

Daha Ankara'da Milli Hükümetin kurulmasından önce Sovyetler Türkiye ile de ilgilenmişler ve gerçekleştirmek istedikleri "Dünya Proleter İhtilalinde" Türkiye'nin yer alabileceğini düşünmüşlerdi. Bu ihtilalin gerçekleşmesi için iki ayrı politika tespit edilmişti. Endüstrileşmiş toplumlarda ihtilali sanayi işçileri (proleterler), Komünist Partilerinin önderliğinde yapacaklar; Ortadoğu ve Asya'da ise bu olgu gelişmediğinden ihtilalin öncülüğünü "Emperyalizme karşı kurtuluş savaşı veren Milliyetçi Burjuvazi" aynı işi yapacak, çekirdek halindeki Komünist Partileri de bu milli kurtuluş mücadelesini bir proleter ihtilali haline çevirecekti.

Sovyet Rusya 1919 Martı'ndan itibaren Türkiye'ye bu açıdan bakmış ve bu konudaki ümitlerini Türk milli mücadelesi boyunca da devam ettirmiştir. Hatta Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin yayın organı "İzvestiya" gazetesinde Türk milli mücadelesinin "Asya'daki ilk Sovyet ihtilali" olduğunu ilan etmişlerdi.[60]

Anadolu'da, Büyük Mustafa Kemal'in önderliğinde başlayan mücadeleyi yürüten lider kadro ise tamamen farklı düşünüyordu. Sovyetlerden yardım alabilmek gayesiyle, kontrol altında tutulmak şartıyla komünist propagandalara bir süre göz yumulmuş, durum tehlikeli bir hal alınca da "Resmi Türkiye Komünist Partisi" kapatılmış ve takibata geçilmiştir.

Milli Mücadele sırasında Türk-Sovyet münasebetlerinin ilgi çekici bir yönü de, Sovyetlerin Mustafa Kemal'in Batılılarla uyuşma ve uzlaşması ihtimalinden duydukları endişedir. Çünkü, Türkiye Batılılarla uzlaştığı takdirde Sovyetlere daha fazla dayanma mecburiyetinden kurtulacak ve belgelerinde bu durum açıkça görülmektedir. Ayrıca mesela Bekir Sami Bey'in (Türk Dışişleri Bakanı) Paris ve Londra'ya yaptığı ziyaretler, buralarda verdiği demeçler ve nihayet İtalya, İngiltere ve Fransa ile yaptığı Antlaşmalar Sovyetleri sinirlendirmiş ve hatta Ankara'yı bu yüzden protesto etmişlerdir. Fransızlarla 1921'de Ankara İtilafnamesi imzalandığında aynı durum ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de Komünist faaliyetlere karşı sert tepkinin başlaması üzerine, Stalin ve Orjonikidze yardımın kesilmesini istemişlerse de Lenin ve Troçki yardımın sürdürülmesini kararlaştırmışlardır.

Boğazlar Meselesi dolayısıyla Sovyetler Lozan Konferansı'na özellikle ilgi göstermişlerdir. Lakin konferansa ancak Boğazlar Meselesi tartışılırken davet edilmişlerdir. Türkiye, Batılılar karşısında yalnız kalmamak için Sovyetlerin Konferansa katılmasını özellikle istemiştir.

Lozan'dan sonra Avrupa'daki savaş buhranlarının başladığı devreye gelinceye kadar, Türk-Sovyet münasebetleri üç unsurun tesiri altında gelişmiştir. Ticari münasebetler, komünizm meselesi ve Türkiye'nin Batı ile münasebetlerini düzeltmesi ve geliştirmesi.

Sovyetler Birliği, ticari ve ekonomik münasebetler yoluyla Türkiye'yi nüfuzu altında tutmaya çalışmıştır. Buna karşılık Türkiye, dış ticaretini Sovyetlerin tekeli altına sokmaktan kaçınarak, Batı ile ticari münasebetlerini geliştirmeye özen göstermiştir.

Komünizm meselesine gelince; Lozan'dan sonra Türkiye milli varlığına kavuşunca, komünizme karşı daha hassas davranmış ve bu işi daha sıkı tutmuştur. Komünizm meselesi ile Sovyet-Türk münasebetlerini birbirinden ayrı tutmaya dikkat eden Türk hükümetinin bu tutumu Sovyetleri hoşnut bırakmamıştır. Sovyetler ise ikili ilişkileri, Türkiye'deki komünizm propagandası ile birlikte değerlendirmişlerdir. Nitekim bu husus 1929'da Pravda'da bu husus açıkça dile getirildiği için, Türk hükümetinin organı durumunda bulunan Milliyet Gazetesi 6 Temmuz 1929'da buna "… dünyanın hiçbir davası, Türkiye nasyonalizminin daha az mukaddes sayılmasına sebep olamaz…" biçiminde ilginç bir cevap vermiştir.

Ticaret alanında olduğu gibi siyasi alanda da Türkiye'nin Batılı devletlerle uzlaşma yoluna girmesi ve dış politikasını yavaş yavaş Sovyet tekelinden kurtarmaya başlaması, bu devlet tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır.

Türkiye'nin dış münasebetlerinden duydukları endişelere rağmen, Sovyetler Birliği milletlerarası durumu kendileri için henüz güvenli görmediklerinden Türkiye'ye önem vermeye devam etmişlerdir. Musul Antlaşmazlığı sırasında, Türk-İngiliz münasebetlerinin gerginliği, buna karşılık Locarno Antlaşmalarıyla Almanya'nın Batılıların yanında yer alması ihtimali, 17 Aralık 1925'te Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının imzalanması sonucunu vermiştir. Üç yıl için imzalanmış olan bu Antlaşmaya göre taraflardan birine, bir veya birkaç devlet tarafından yöneltilen bir askeri hareket halinde diğeri tarafsız kalacak ve taraflardan hiçbiri birbirlerine saldırmayacakları gibi, birbiri aleyhine yönelen ittifak veya siyasi Antlaşmalara katılmayacaklardı. Türkiye için olduğu kadar, Türkiye'nin Batılılara katılmasından duyduğu endişe bakımından Sovyet Rusya için de tatmin edici bir Antlaşma olan bu Antlaşma, 1929'da yeni bir hüküm eklenerek yenilenmiştir. Bu Antlaşma hükmüne göre de taraflar karadan ve denizden komşu bulundukları devletlerle birbirlerine danışmaksızın herhangi bir siyasi Antlaşma yapmama esasını kabul etmişler ve söz konusu Antlaşma 1945 Martı'nda Sovyetler Birliği tarafından feshedilinceye kadar yürürlükte kalmıştır.[61]

2. Türk-İngiliz İlişkileri

Musul meselesinin halledilmesinden sonra Türkiye dış ilişkilerinde Sovyetler Birliği'ne karşı bir denge oluşturarak Batılılarla ilişkilerini yoğunlaştırmaya çaba harcamıştır. Fakat bu sadece Türkiye'den kaynaklanmamış, İtalya ve Almanya'nın Avrupa'da giderek artan bir bunalımı başlatmaları üzerine Orta Doğu'da Batılılar için güvenilebilecek yegâne devletin Türkiye olduğunu göz önüne alan büyük devletler de bu ilişkilerin kurulmasını kolaylaştırmışlardır.

Türkiye'nin savaşı kanun dışı ilan eden Briand-Kellog Paktı'na katılması (1929 Ocak), 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olması gibi önemli gelişmeler Türkiye ile İngiltere arasındaki buzların erimesinde tesirli olmuştur.

1936'da İtalya'nın Balkanlar ve Orta Doğu'da tehditlerini artırması üzerine, önce Fransa'yla anlaşan İngiltere, bir İtalyan saldırısı karşısında İspanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'ye garanti verdi. İspanya bunu reddetti, ancak diğer devletlerle birlikte Türkiye bu garantiyi kabul ettiler. Ayrıca bu üç devlet de İngiltere'ye garanti verdi. Bu karşılıklı garantiler sistemine Akdeniz Paktı adı verilmiştir.

Akdeniz Paktı ile Türkiye İtalyan tehlikesine karşı İngiltere'ye bağlanmış oluyordu ki, bu yeni Türkiye'nin İngiltere ile olan münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Türkiye ile İngiltere arasındaki bu yakınlaşma 1939'da bir ittifaka varacaktır.

Fakat İngiltere, kendi garantisini mahfuz (saklı) tutarak Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'yi kendisine vermiş oldukları garantilerden affetti. Bunun anlamı şuydu; İngiltere bir saldırıya uğrarsa bu devletlerin yardım mecburiyeti olmayacak, fakat İngiltere bu devletlere yardım edecekti. Buna karşılık bu devletler de, kendi garantilerini mahfuz tutarak İngiltere'yi verdiği garantilerden affettiklerini bildirdiler. Karşılıklı tek taraflı garanti durumu kısa sürdü. İtalya Türkiye ile ilişkilerini de düzeltmek için teşebbüse geçince Türkiye bu tek taraflı garanti durumuna son verdi. Fakat artık Türk-İngiliz münasebetleri iyileşme yoluna girmiş bulunuyordu. 1939'da Türk-İngiliz-Fransız ittifakına kadar vardı.[62]

3. Türk-İtalyan İlişkileri

Lozan'dan sonra ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, milli mücadele sırasındaki dostça tutumları da göz önüne alınarak İtalyanlarla iyi münasebetler tesis edilme yoluna gidildi. Ekonomik alanda gelişen iyi münasebetler siyasi alanda aynı görüntüyü vermedi. Mussolini'nin İtalya'da ilk andan itibaren "Roma İmparatorluğu"nu canlandırmak için sömürgecilik ve yayılmacılık politikasına yönelmesi, Doğu Akdeniz'i kontrol altına almaya çalışması Türkiye'yi endişelendirdi.

1926-27 yılları bu ilişkilerde dönüm noktası oluşturmaktadır. Musul meselesinin halledilmesinden sonra Türkiye'nin Fransa ve İtalya ile de ilişkilerinde bir dostluk ve tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre taraflar birbirine yönelmiş herhangi bir ittifaka katılmayacaklar, taraflardan birine bir veya birkaç devletin saldırması halinde tarafsız kalacaklardı.

Ancak 1930'dan itibaren İtalya'nın tekrar yayılmacı bir politika takip etmeye başlaması, Türkiye'yi endişelendirdi ve Türk-İngiliz yakınlaşmasında İtalya'nın bu tavrı etkili oldu.

İtalya'nın Habeşistan'a saldırması (1935) ikili ilişkilerde güvensizliğin yeniden doğmasına sebep oldu. Bu saldırı üzerine Milletler Cemiyeti İtalya'ya karşı zorlama tedbirleri aldı ve barışın korunmasından yana Türkiye'de bu tedbirlere katıldı. İtalya bunun üzerine bu tedbirleri almayan devletlerle gerekirse siyasi münasebetlerini keseceğini ilan etti. (11 Kasım 1935)

İtalyan tehditlerine karşılık İngiltere'nin garanti vermesi ve "Akdeniz Paktı"nın ortaya çıkması siyasi havanın yeniden yumuşamasını sağladı. Öte yandan statükoyu değiştirmemeyi karşılıklı olarak garanti etmeleri Türkiye'yi büyük ölçüde rahatlattı.

Fakat, 10-11 Eylül 1937'de İspanyol iç savaşı dolayısıyla artan denizaltı korsanlığına karşı çıkan İtalya'nın isteğine rağmen Türkiye İngiltere ile birlikte hareket etti ve bu yönünü Batı'ya dönerek Batı ile uzlaşma doğrultusunda politikalar geliştirmeye başladı.[63]

4. Türk-Fransız İlişkileri

Fransa ile, Lozan'dan arta kalan esas mesele Osmanlı borçları meselesi idi. Fakat, ilişkilerin bozulmasını etkileyen sebepler biraz daha farklıdır.

20 Ekim 1921'de Fransa ile Türkiye arasında Türkiye-Suriye sınırının tespitini de ilgilendiren Ankara İtilafnâmesi imzalanmıştı. Sınır tespit komisyonunun bir ay sonra kurulması gerekirken bu ancak 1925 Eylülü'nde mümkün olabildi ve sınırın çizilmesinde de anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bir kısım topraklar üzerinde taraflar karşılıklı iddialar ortaya attılar. Bunun üzerine Türk ve Fransız Hükümetleri doğrudan doğruya diplomatik münasebetlere girişerek, 18 Şubat 1926 Antlaşması ile bu meseleyi sona erdirdiler. Antlaşma bu tarihte parafe edilmekle beraber Fransa, Musul Antlaşmazlığının çözümlenmesine kadar imzadan kaçındı. 30 Mayıs 1926'da yani Musul Antlaşması'nın imzalanmasından 6 gün önce "Dostluk ve İyi Komşuluk" sözleşmesi imzalandı. Buna göre taraflar aralarındaki Antlaşmazlıkları barışçı yollarla çözümleyecekler ve birine yöneltilen silahlı saldırıda diğeri tarafsız kalacaktı.

Diğer bir mesele de Türkiye'deki Fransız misyoner okulları meselesi oldu. Türk hükümeti bir yönetmelik hazırlayarak, yabancı okullarda Tarih ve Coğrafya gibi derslerin Türkçe olarak ve Türk öğretmenleri tarafından okutulması esasını kabul etti. Bu okullar buna yanaşmak istemediler. Bunun üzerine Fransa ve Papalık işe müdahale etmek istediler. Türk hükümeti ise, sadece bu okulları kendisine muhatap olarak aldığını belirtti. Fransa daha ileri gidemedi fakat bu olay Türk-Fransız ilişkilerini zayıflattı.

Borçlar Meselesi ise daha şiddetli çekişmeye sebep olmuştur. Bilindiği gibi Fransa, Osmanlı Devleti'nden en çok alacaklı olan devletti. Lozan'da bu mesele ele alınmış, devlet tahvilleri ile ilgili olan borçların ödenmesinde borç tahvillerinin sahipleri ile Türkiye'nin görüşmesi kararlaştırılmıştı.

Çoğunluğunu Fransızların teşkil ettikleri bu alacaklılarla yapılan müzakereler ancak 13 Haziran 1928'de sonuçlandı. Ödenecek borcun miktarı ve ödeme şekli bir formüle bağlandı. Ancak, 1929 dünya ekonomik buhranı Türkiye'yi de güç duruma soktu ve ödeme güçlükleri ortaya çıktı. Türkiye Hoover moratoryumuna dayanarak borç ödemeyi geciktirmek istedi. Alacaklıların itirazı üzerine yapılan görüşmeler sonunda, 22 Nisan 1933'te Paris'te yeni bir Antlaşma imzalandı ve borçlar meselesi de böylece hal yoluna girdi.

Düyun-u Umumiye'nin tarihe karışmasından sonra (1928) Fransa ile bir başka mesele daha patlak verdi. Bu da Adana-Mersin demiryolunun satın alınması meselesi idi. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı döneminden kalan kapitülasyonların tamamını kaldırmaya kararlıydı. Türkiye'deki Fransız işletmelerinin millileştirilmesine başlangıçta karşı çıkan Fransız hükümeti, işletmelerinin millileştirilmesine başlangıçta karşı çıkan Fransız hükümeti Türkiye'nin ısrarı karşısında direnemedi ve 1929'da yapılan bir Antlaşma ile durumu kabullenmek zorunda kaldı. Bu Antlaşmaların ortaya çıkmasında, Fransa'nın düzelen Türk-İngiliz münasebetlerini göz önüne aldığını söyleyebiliriz. Nitekim Hatay meselesinde de böyle olmuştur.[64]

F. Batı Kamuoyunun Türk Dış Politikasına Bakışı

Yukarıda Atatürk dönemi Türk dış politikasının temel ilkelerini ve uygulamalarını aktardığımız dönemin Batı kamuoyunda nasıl değerlendirildiğine bakacak olursak şunları söylemek mümkündür.

Lozan öncesi Türkiye'nin barış istemediği ve savaştan yana olduğunu düşünen Batı kamuoyu özellikle İngiliz basını bu tavrını Lozan görüşmeleri sırasında da sürdürmüştür. Ama bu anlayış ve tavır Lozan barış antlaşması sonrasında değişmiş ve artık Türkiye daha makul bir ülke ve onun lideri Mustafa Kemal Paşa da ülkesini geri kalmışlıktan modern bir çağa taşıyan akıllı bir yönetici olarak değerlendirilmiştir.

Aynı tür değerlendirmeler Musul Sorunu'nun halledilmesi ile tekrar dile getirilmiş ve Türkiye'nin saldırgan bir tavır taşımayan komşuları ile barış içerisinde yaşamaya dayalı ama bağımsızlığından ödün vermeyen ve kendini bağlayıcı bir ittifaka girmektense, daima serbest hareket etmeye ve değişen durumların yaratacağı avantajlı pozisyonlara göre tavır almaya yönelik politikayı benimsediği şeklinde olmuştur.

Başlangıçta Türk-Rus ilişkileri konusunda endişe duyan ve Türkiye'nin Bolşeviklerin etkisi altında dış politikalarını belirlediklerini dile getiren Batı kamuoyu, yaşanan süreç içerisinde bunun doğru olmadığını anlamıştır. Mustafa Kemal Paşa hem Batı ülkeleri ile iyi ilişkiler içerisine girerek, hem de Sovyet Rusya ile dost kalarak bunu başarmıştır.

Özellikle Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesinden sonra yeni Türkiye'nin dış politikadaki imajı, komşuları ile iyi geçinen, bağımsızlığını korumada kararlı, ortak savunma paktları oluşturma ve bölgesinde güvenliğin korunmasından yana, kısacası dünya barışını korumaya yönelik bir tavır olarak takdir edilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin Lozan sonrası sorunları görüşmeler yolu ile halletmesinin

önemi özellikle vurgulanmıştır. Çünkü Almanya ve İtalya'nın saldırgan tavırlar sergilediği, bir dönemde Türkiye'nin değişen dünya şartlarını ileri sürerek görüşmeler yolu ile boğazların statüsünü istediği yönde değiştirmesi herkes tarafından takdir edilmiştir.

Sonuçta Atatürk'ün Türkiye'si, izlediği dış politika ile kendisini bulunduğu bölgede barışı amaçlayan ve bölgesinde güvenliğin temini için vazgeçilmez bir ülke konumuna getirmiştir.

İçinde yaşanılan dönemin İkinci Dünya Savaşı'nın belirtilerinin ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olduğu hatırlanırsa, Atatürk'ün önderliğinde iki savaş arası Türkiye'nin yürüttüğü bu akılcı, kararlı ve barışı esas alan politikaların öneminin, Batı tarafından vurgulanması kaçınılmazdır denilebilir.

Atatürk dönemi Türk dış politikasının Batılı ülkelerce özellikle İngiltere tarafından nasıl algılandığı ve değerlendirildiği üzerinde durmaya çalışırsak, sanırız ilk söylenecek şey 30 Ekim 1918 sonrası İtilâf Devletleri adına statükonun belirlenmesinde etkin olan İngiltere'nin, ulusal Kurtuluş Savaşını onaylamadığı ve onu bastırmak için İstanbul Hükümeti ve Yunanistan'ı kullandığı görülür, öte yandan İngiltere'nin politikalarını onaylamayan ve Anadolu'daki harekette anlaşan Fransa ve İtalya'ya karşı da bir tavır aldığını görüyoruz. Sonuçta Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki hareketin başarı sağlaması ile İngiltere'nin endişeleri daha da artmış ve Türklerin Misâk-ı Milliden ödün vermeyeceklerini ve Lozan barış görüşmelerinin çok tartışmalı geçeceğinin işaretleri İngiliz kamuoyunda verilmeye başlamıştır.[65]

Nitekim İngiliz basını Türk delegelerinin Lozan barış görüşmelerine "bir elde kılıç diğer elde zeytin dalı" ile geldiklerini, oysa Batı ile Antlaşmak için onların dediklerini yerine getirmekten başka çıkar yollarının olmadığını, çünkü, yeni Türkiye'yi imar için gerekli sermayenin Batıdan İngiltere'de olduğu söyleniyordu.[66] Aynı günlerde İngiliz kamuoyu Türkleri Lozan'da blöf yapmakla ve Avrupa'nın büyük güçlerini birbirine karşı kullanmakla suçluyordu. Yine Türkiye'nin Bolşeviklerin kışkırtması ile Lozan'da bu tür sert bir tavır takındığı söyleniyordu. Bunun anlamı Türk liderleri üzerindeki Bolşevik etki idi. Bu endişeyi Batı, özellikle İngilizler Musul Sorununu sonuna değin taşımışlardır.[67]

Görüşmelerin kesilmesi üzerine bu türden değerlendirmelere; Türklerin diplomasiden anlamadıkları, Türklerin "kavgacı ve savaşa hazır" oldukları yolunda değerlendirmeler de eklenmişti.[68]

Sonuçta Türkiye'ye ilişkin takınılan düşmanca tavır sonrası İngiliz kamuoyu Türklerin değişmediğini ve eskisi ile aynı politikaları benimsiyorlardı. Bu politikalar II. Abdülhamid'in politikaları ile aynı idi. Türkler Bolşevik etkisi altındaydı. Türkler barıştan yana değildi, Türkler diplomasiden anlamıyordu. Türkler denge politikası takip ediyor ve Avrupalı güçleri birbirine karşı kullanıyordu. Bu tür söylemleri Lozan barış görüşmeleri tekrar başlayıp, antlaşma imzalanana kadar sürdüren İngiliz gazeteleri antlaşmanın imzalanması ile daha önceki söylemlerini değiştiriyorlar ve yeni Türkiye ve onun lideri ile ilgili şu görüşleri savunuyorlardı. Türkler aslında sanıldığı kadar Bolşevik etki altında

değillerdi, onlar yönünü Batı'ya dönmüştü.[69] Türkiye yeni yapılanmasında Batılı sermayeye güvence vermeliydi ve Batı'nın tavsiyelerine uymalıydı. Bu türden iyi yaklaşım, 1924 yılında Türkiye ile İngiltere arasında ulusal sorunun görüşülmesi ile yerini tekrar Lozan barış görüşmelerinde olduğu gibi İngiliz kamuoyu Türkiye'ye yönelik eleştirilerinin dozunu giderek artırmasına terk etmiştir.[70] Özellikle Musul ile ilgili olarak İngiltere geri adım atarsa bunun bölgede İngiliz prestijini sarsacağı ve bölgedeki çıkarlarının tehlikeye düşeceğine işaret ediliyordu.[71]

Musul sorununun halledilmesi sonrası tekrar Lozan örneğinde olduğu gibi İngiliz kamuoyunun Türkiye'ye ilişkin tavrının da değiştiği görülmektedir. Muhafazakar ve liberal eğilimli gazeteler Türkiye'yi dost olarak gördüklerini ve Türkiye'nin ülkesi dışına yönelik bir isteğinin olmadığı ve saldırgan bir tavır yerine lideri Mustafa Kemal Paşa sayesinde ılımlı ve barışçı bir politika benimseyerek komşuları ile iyi geçinmek istediğini yazıyorlardı.[72]

Artık Türkiye Sovyetlerin etkisi altında görülmüyor ve Türkiye her ülke ile iyi ilişkilere girerek ve kendini bağlamayacak bir serbesti içerisinde yeniden yapılanmaya vakit ayırıyordu.[73] Artık İngiliz basınında Türkiye barıştan yana bir devletti ve saldırgan hiçbir eğilimi yoktu. Türkiye'nin dış politikasının temelini "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" üzerine kuran Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'si İngiltere ile iyi ilişkilerini korumalıydı. Özellikle İtalyan tehdidi karşısında Türkiye'nin İngiltere'nin desteğine ihtiyacı vardı.

Millet cemiyetine üye olan ülkelerle yaptığı işbirliği ile Avrupa ve Asya politikasında özel bir yer edinen Türkiye Asya'da Batı Avrupa medeniyetinin öncüsü olarak algılanıyordu. İçeride yaşadığı dönüşüm ve dış politikasındaki saldırgan olmayan tavrı Türkiye'yi Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'nun gelecekte barış ve istikrar içinde yaşaması ve gelişmesi için daha da önemli kılıyordu.[74]

Böylece İngiliz basınında 1932 yılından sonra barıştan yana Türkiye imajı giderek kuvvetlenmiş ve bu yeni imajı ile Ankara'nın gerek komşuları ile ortak savunma paktları kurmak ve güvenlik antlaşmaları yapmak, gerekse uluslararası platformlarda üstlendiği yapıcı ve aktif rolün dünya barışına katkısı sıkça vurgulanmaya başlamıştır. Türkiye'nin bu yöndeki tutumuna örnek olarak; Yunanistan ile aralarında problem olan konuları görüşmeler yolu ile halledilmesi veriliyor ve bu ilişkinin Avrupalı milletlerce görülmesi, anlaşılması ve derinliğine kavranması tavsiyesinde bulunuluyordu.[75] Türkiye'nin bu tavrının onu Avrupa'da barış konusunda hakemlik yapacak bir konuma soktuğu söylenerek Milletler Cemiyeti üyesi olan Türkiye'nin yakın doğunun en zinde kuvveti durumunda bulunduğu belirtiliyordu.[76] Böylece "Avrupa'nın hasta adamı" Mustafa Kemal Paşa'nın yönetimi altında "Balkanların akıllı adamı" unvanı ile anılıyordu.[77] Böylece Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ilk on yılda uyguladığı dış politika ile Türkiqe Avrupalı bir devlet olmayı amaçladığını davranışları ile gösteriyordu.

Türkiye'nin Yunanistan ile olan ilişkileri, Milletler Cemiyeti'ne girişi, Balkan Paktı'nın oluşumunda üstlendiği aktif rol dışında, Lozan'da belirlenen Boğazlar ile ilgili hükümlerin değişen şartlara bağlı olarak yeniden düzenlenmesi yolundaki isteği olumlu karşılanmış. O günlerde sıkça uygulanan oldu

bittiler yerine görüşmeler yolu ile sorunu halletmesi teşekküre değer bir davranış olarak anılmıştır.[78] İlkelerden hareketle ulaşılan bu sonuç Türkiye'yi uluslararası camianın iyi bir vatandaşı yapmıştı.[79] Bu davranışı ile örnek bir ülke idi ve övgüyü hak etmişti.[80]

Yine aynı metodu Türkiye Hatay konusunda da takip etmiş ve görüşmeler ile amaca ulaşmıştı.

Sonuçta Atatürk'ün Türkiye'si anılan gelişmeler ile ve kurulan paktlar ile Milletler Cemiyeti'nin benimsediği ilkelere uygun hareket ederek Asya ile Avrupa arasında barışı koruma yönünde kararlı bir ülke idi. Türkiye bulunduğu coğrafyada hem Asyalı hem de Avrupalı tek güç olarak barışçı ve gerçekçi politikaları ile hiçbir ideolojik endişe taşımadan, kendini bağlayıcı ve kısıtlayıcı bir dış politika yerine uluslararası koşulların değişen konumuna bağlı olarak hareket etmiş ve bunu yaparken de hiçbir gücü zamana ve şartlara bağlı olarak diğerine karşı kullanmamıştır. Dayanağı hayaller değil gerçekler ve gerçek dostluk olmuştur.[81]

Şüphesiz bu tür değerlendirmelerde Mustafa Kemal Paşa'ya yer vermeyen ve onu anmayan yazıya rastlamak mümkün değildir. Onun sayesinde Türkiye'nin iktisadî ve askerî açıdan kendine yeter hale geldiği, yeni Türkiye'nin gelişmiş ve modern bir ülke olduğu sıkça dile getiriliyordu.[82]

1 Fahir Armaoğlu, "Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Milli'nin Değerlendirilmesi", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 67.

2 Ünsal Yavuz, "Fransız Arşivleri Resmi Belgelerine Göre TBMM'nin Açılışının Dış Etkileri", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, s. 115.

3 Mehmet Ali Ekrem, "Atatürk'ün Dış Siyaset İlkelerinin Romen Kaynaklarındaki Yankıları", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, s. 76.

4 Yavuz, a.g.m., s. 117.

5 Selahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", Belleten, C. XLI, Ankara 1977, s. 660.

6 "Türkiyeyi sömürgeler halkına Asyalı bir ulusun bağımsız yaşayabileceği örneğini göstermekle ve hilafet işi dolayısıyla Müslümanları kışkırtmakla, Rusya'yı ise Batı işçilerine ve yoksullarına birtakım umutlar vermekle suçluyordu." Yusuf Hikmet Bayur, "Türkiye-Rusya Münasebetleri", Adalet Gazetesi, 5 Ocak 1965, Tefrika No: 1, Paul Dumont, "L'axe Moscou-Ankara, Les relations turco-sovietiqués de 1919 à 1922", cahiers du Monde russe et soviétique, XVIII, (3), Juillet-Septembre, 1977, s. 165.

7 Atatürk'ün "avamil-i tabiiyeden mütehassil" dostluk dediği Türk-Sovyet dostluğu başlamıştı (Fahir Armaoğlu-20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 2. baskı, Ankara 1984, s. 47.

8 Armaoğlu, s. 308.

9 Bu bildirinin ilan ediliş gününe ilişkin tartışmalar için bkz. Armaoğlu, s. 308; Stefanos Yerasimos Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye, İstanbul 1979, s. 35-37; Çoruhlu, 23 Mayıs 1966, Tefrika, no: 8; Bayur, 5 Ocak 1965, Tefrika no: 1; Türkaya Ataöv,“Atatürk’le Lenin Arasındaki Yazışmalar”, Vatan Gazetesi, 20 Mayıs 1976, Tefrika No: 1.

10 “Communist International (Moscow) No: 1, 1 Mayıs 1919, s. 21-28” e atfen Armaoğlu, s. 308; “Rusya’nın ve Şarkın Müslümanlarına” başlıklı bildiri için bkz.; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, 2. baskı, İstanbul 1969, s. 664.

11 Armaoğlu, s. 309; 13 Eylül 1919 tarihli Çiçerin’in “Türkiyeli İşçi ve Köylülere” çağrısı için bkz.; Yerasimos, s. 130-133.

12 Fahir Armaoğlu, “Atatürk’ün Dış Politikası, Türk Sovyet Münasebetleri”, Cumhuriyet Gazetesi, 15 Kasım 1964; Haluk F. Gürsel, Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, İstanbul 1968, s. 182; Rıfkı Salim Burçak, Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri, Ankara 1983, s. 9.

13 Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara 1970, s. 240 vd. Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu’da 1919-1921, 2. baskı, İstanbul 1981, s. 144.

14 Karabekir, s. 59-61.

15 Karabekir, s. 626-627.

16 Hakimiyet-i Milliye, 8 Temmuz 1336, s. 3; Karabekir, s. 735; Bıyıklıoğlu, s. 150, Yerasimos, s. 238-239.

17 Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyasası, Ankara 1973, s. 64; Bıyıklıoğlu, s. 152.

18 Cebesoy, s. 104-111; Bıyıklıoğlu, s. 155; Yusuf Kemal Bey’in Ankara’da Büyük Millet Meclisi’nde “Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile Münasebat-ı Siyasiyesine” dair verdiği izah ve bu yoldaki tartışmalar için

bkz.; T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, Ankara 1980, s. 158-173, 176-187.

19 Karabekir, s. 883. Doğu harekatına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Türk İstiklal Harbi, Cilt III, Doğu Cephesi, Gen-Kur. Basımevi, Ankara 1965, s. 146 vd.

20 Karabekir, s. 841.

21 Bıyıklıoğlu, s. 156-157; Karabekir, s. 846.

22 Heyet için bkz. Cebesoy, s. 131-132.

23 Moskova Anlaşması için bkz. Karabekir, s. 886-891.

24 Hakimiyet-i Milliye, 20 Temmuz 1336 (1920), No: 48.

25 Karabekir, s. 779.

26 Bayur, a.g.e., s. 79. Aptülahat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, İstanbul 1964, s. 100.

27 Bekir Sami Bey'in İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar ile imzaladığı mukaveleler için bkz. Bayur, a.g.e., s. 86-87.

28 Bayur, a.g.e., s. 90-91; Akşin, a.g.e., s. 102.

29 Mehmet Gönlübol ve diğerleri, Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973, C. I, Ankara 1982, s. 43.

30 Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, s. 281-286.

31 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. I Sayı. 2 (1985) s. 462.

32 Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, Ankara, 1956, s. 123-4.

33 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. I., Ankara, 1989, s. 82.

34 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. II, İstanbul, 1982, s. 624.

35 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. II; Ankara, 1989, s. 128.

36 Turhan Feyzioğlu; "Atatürk'ün Dış Politikasının İlke ve Amaçları", Atatürk Türkiyesinde Dış Politika Sempozyumu, İstanbul, 1984, s. 5.

37 Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası, Amaçlar ve İlkeleri", Atatürk Yolu, Ankara, 1987, s. 276.

38 Fahir Armaoğlu, "Atatürk'ün Dış Politika Prensipleri", Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı, Kültür ve Turizm Yay., Ankara, 1992, s. 61., Geniş Bilgi için Bkz., Abtülahat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, T. T. K. Yay., Ankara, 1991., s. 123-145.

39 Armaoğlu, a.g.m., s. 62.

40 Stefanos Yerasimos, Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul 1979.

41 Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Ankara, 1973, s. 183-195; Lütfullah Karaman "Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Ögesi ve Hinistan Müslümanları", Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1999, s. 231-241.

42 Feyzioğlu, a.g.m., s. 7.

43 A. Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1968", S. B. F. Dergisi, C: XXIII, No: 3, Ankara, 1968, s. 241-273.

44 1970'li Yıllara Kadar Türk Dış Politikasını Etkileyen Faktörler için bkz.; A. Haluk Ülman-Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1938 II", S. B. F. D., C. XXVIII, No: I, Ankara, 1972, s. 1-24.

45 Türk-Yunan İlişkilerinde bu dönemdeki gerginliklerin özeti ve değerlendirilmesi için bkz.; M. Murat Hatipoğlu, Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954, Ankara 1997.

46 Hatipoğlu, a.g.e., s. 45-58.

47 Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı, Belgelerinde Musul Meselesi", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Ankara 2000; Musul Vilayetinin Stratejik Önemi Hakkında Bkz.; I. Dünya Harbinde, Türk Harbi, C. III., İran-Irak Cephesi 1914-1918, Kısım I, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1978, s. 177-180. Ayrıca Musul meselesinin Lozan'daki tartışmaları için; Seha Menay, Lozan Barış Konferansı Belgeler, C. I/1/1, Ankara, 1978, s. 342-377; Kamuran Gürün, Savaşan Dünya ve Türkiye, Ankara, 1986, s. 391.

48 Görüşmelerin İngiliz belgelerine dayalı bir tahlili için bkz.; Mim Kemal Öke, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara, 1992, s. 129-178, Ömer Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara, 1978, s. 290 vd.

49 Geniş bilgi için bkz.; Ahmet Şükrü Esmer, Siyasî Tarih 1919-1939, Ankara, 1953, s. 197 vd., Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası, T. T. K. Yay., Ankara, 1995, s. 162-174.

50 M. Gönlübol, Cem Sar, a.g.e., s. 103-111.

51 Mensur Akgün, "Türk Dış Politikasında Bir Jeopolitik Etken Olarak Boğazlar", Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1999, s. 213-224; Armaoğlu, a.g.e., s. 343-346.

52 Akşin, a.g.e., s. 277-302.

53 Akşin, a.g.e., s. 198-201.

54 Yusuf Sarınay, “Atatürk’ün Hatay Politikası I (1936-1938) ”, “Atatürk’ün Hatay Politikası II (1938-1939) ”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Ankara, 2000; Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, A. Ü. S. B. F. Yay., C. I., X. Baskı, Ankara, 1982, s. 132-136.

55 Akşin, a.g.e., s. 302.

56 Raporun metni için bkz.; Ayın Tarihi, Ocak 1937, No: 38, s. 95-99.

57 Fahir Armaoğlu, 20. Y. Y. Siyasî Tarihi, T. İ. B. Yay., C. I, X. Baskı, Ankara, 1994, s. 348-351.

58 Geniş Bilgi için bkz.; Akşin, a.g.e., s. 302-314.

59 Türk-Rus İlişkileri ile ilgili geniş bilgi için bkz.; A. Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.

60 Atatürk’ün Milli Dış Politikası 1923-1938, C. II, Ankara 1981, s. 390-391; Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih 1789-1960, Ankara, 1973, s. 623 vd.

61 Armaoğlu, 20. yy., s. 329-331.

62 M. Gönlübol, Cem Sar, a.g.e., s. 113-115.

63 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1990, s. 117-119.

64 Bu meselesinin Fransız kamuoyundaki yansımaları için bkz., Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922), Ankara, 1975, Gelişmelerin seyri için M. Gönlübol, Cem Sar, a.g.e., s. 27-30, 88-92.

65 New Statesman, 7 Ekim 1922, s. 4; Near East, 7 Ekim 1922; Times, 14 Ekim 1922, s. 11. İngiliz basını “hasta adam”ın iyileştiğini ve milliyetçilikten aldığı ilham ile harekete geçtiğini yazıyordu.

66 Times, 13 Aralık 1922, s. 11, New Statesman, 11 Kasım 1922, s. 165, 30 Aralık 1922, s. 373.

67 New Statesman, 2 Aralık, 1922, s. 257. Nation and Athenaeum, 18 Kasım 1922, s. 275. Türkler üzerindeki Bolşevik tesirin dile getirilişi ile ilgili olarak bkz., Daily Telegraph, 10 Ocak 1923, s. 12; Morning Post, 31 Ocak 1923, s. 6.

68 Daily Express, 9 Ocak 1923, s. 7; 2 Şubat 1923, s. 6; Daily Telegraph, 6 Şubat 1923, s. 10; Manchester Guardian, 13 Şubat 1923, s. 6. Şüphesiz bütün İngiliz gazeteleri aynı görüşü paylaşmıyorlardı. Dünya görüşlerine göre farklılık gösteriyorlardı. Nitekim sosyalist eğilimli bir gazete olan Daily Herald diğer gazetelerden çok farklı değerlendirmelerde bulunuyordu. Bunun yanında

popüler basın diyebileceğimiz Sunday Pictorial ve Weekly Dispatch gibi gazeteler İngiliz hükümetinin Lozan'daki tavrını eleştiriyorlardı. Söylemlerinden tipik örnekler olarak şunları anabiliriz. "Görüşmelerdeki kesintiden emperyalistler sorumluydu" Daily Herald, 3 Ocak 1923, s. 4; "Neden Musul uğruna İngiltere zarar görüyordu", "İngiliz birliklerinin Mezopotamya'da ne işi vardı? " "Türkiye ile hemen barış yapılmalıydı" bkz., Sunday Pictorial, 28 Ocak 1923, s. 6; 18 Şubat 1923, s. 6.

69 Nineteenth Century and After, c. 1 23 Haziran 1923, s. 688.

70 Yine Türkiye ve Türkler inatçılıkla, savaşçılıkla ve savaşa hazır olmakla, Sovyetlere bağlı olmakla suçlanıyordu. Bkz., Observer, 8 Haziran 1924, s. 4; Morning Post, 15 Ekim 1924, s. 8; Daily Telegraph, 14 Mart 1925, s. 11. Şüphesiz bunda yine muhafazakar ve liberal basının değerlendirmeleri arasında farklılıklar göze çarpmaktadır.

71 English Review, C. 41-Kasım 1925, s. 629-639.

72 Westminster Gazette, 8 Ocak 1926, s. 6.

73 Manchester Guardian, 27 Kasım 1926, s. 10.

74 Times, 25 Temmuz 1928, s. 15; Manchester Guardian, 9 Temmuz 1928, s. 13.

75 Economist, 20 Mayıs 1932, s. 1087.

76 Manchester Guardian, 3 Ekim 1933, s. 9-10; Listener, 29 Kasım 1933, s. 820.

77 Near East and İndia ise Türkiye'nin iç politikasında uyguladığı milliyetçi tavrı dış politikası ile karıştırmamanın doğruluğuna işaret ediyordu. Bkz., 16 Nisan 1933, s. 263.

78 Daily Telegraph, 23 Haziran 1936, s. 12.

79 Economist, 8 Nisan 1936, s. 122.

80 Times, 20 Temmuz 1936, s. 13.

81 Bu türden değerlendirmeler için bkz.; Spectator, 3 Haziran 1938, s. 1003; Great Britain and Near East, 3 Şubat 1938, s. 116.

82 Manchester Guardian, 5 Temmuz 1938, s. 4; Daily Telegraph, 8 Temmuz 1938, s. 12; Times, 9 Ağustos 1938, Türkiye Özel Sayısı.

A.Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1968", S.B.F.Dergisi, C: XXIII, No: 3, Ankara, 1968.

A.Haluk Ülman-Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1938 II", S.B.F.D., C.XXVIII, No: I, Ankara, 1972.

A. Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.

Abtülahat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, T. T. K. Yay., Ankara, 1991.

Aptülahat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, İstanbul 1964.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1923-1938, C. II, Ankara 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. I., Ankara, 1989.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. II; Ankara, 1989.

Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, Ankara, 1956.

Fahir Armaoğlu-"Atatürk'ün Dış Politikası, Türk Sovyet Münasebetleri", Cumhuriyet Gazetesi, 15 Kasım 1964.

Fahir Armaoğlu-20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 2. baskı, Ankara 1984.

Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası.

Fahir Armaoğlu, "Atatürk'ün Dış Politika Prensipleri", Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı, Kültür ve Turizm Yay., Ankara, 1992.

Fahir Armaoğlu "Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Milli'nin Değerlendirilmesi", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

Fahir Armaoğlu 20. Y. Y. Siyasî Tarihi, T. İ. B. Yay., C. I, X. Baskı, Ankara, 1994.

Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih 1789-1960, Ankara, 1973.

Haluk F. Gürsel Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, İstanbul 1968.

I. Dünya Harbinde, Türk Harbi, C. III., İran-Irak Cephesi 1914-1918, Kısım I, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1978.

Kamuran Gürün, Savaşan Dünya ve Türkiye, Ankara, 1986.

Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, 2. baskı, İstanbul 1969.

Lütfullah Karaman, “Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Ögesi ve Hinistan Müslümanları”, Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1999.

M. Murat Hatipoğlu, Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954, Ankara 1997.

Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara 1970.

Mehmet Ali Ekrem, “Atatürk’ün Dış Siyaset İlkelerinin Romen Kaynaklarındaki Yankıları”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası.

Mehmet Gönlübol ve diğerleri, Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973, C. I, Ankara 1982.

Mehmet Gönlübol, “Atatürk’ün Dış Politikası, Amaçlar ve İlkeleri”, Atatürk Yolu, Ankara, 1987.

Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1990.

Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, A. Ü. S. B. F. Yay., C. I., X. Baskı, Ankara, 1982.

Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. I Sayı. 2 (1985).

Mensur Akgün, “Türk Dış Politikasında Bir Jeopolitik Etken Olarak Boğazlar”, Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1999.

Mim Kemal Öke, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara, 1992.

Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. II, İstanbul, 1982.

Ömer Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara, 1978.

Paul Dumont, “L’axe Moscou-Ankara, Les relations turco-sovietiqués de 1919 à 1922”, cahiers du Monde russe et soviétique, XVIII, (3), Juillet-Septembre, 1977.

Rıfkı Salim Burçak, Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri, Ankara 1983.

Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Ankara, 1973.

Seha Menay, Lozan Barış Konferansı Belgeler, C. I/1/1, Ankara, 1978.

Selahi R. Sonyel, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız”, Belleten, C. XLI, Ankara 1977.

Semih Yalçın, “Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı, Belgelerinde Musul Meselesi” Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Ankara 2000.

Stefanos Yerasimos, Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul 1979.

T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, Ankara 1980.

Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu’da 1919-1921, 2. baskı, İstanbul 1981.

Turhan Feyzioğlu; “Atatürk’ün Dış Politikasının İlke ve Amaçları”, Atatürk Türkiyesinde Dış Politika Sempozyumu, İstanbul, 1984.

Türk İstiklal Harbi, Cilt III, Doğu Cephesi, Gen-Kur. Basımevi, Ankara 1965.

Türkaya Ataöv, “Atatürk’le Lenin Arasındaki Yazışmalar”, Vatan Gazetesi, 20 Mayıs 1976, Tefrika No: 1.

Ünsal Yavuz, “Fransız Arşivleri Resmi Belgelerine Göre TBMM’nin Açılışının Dış Etkileri”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası.

Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922), Ankara, 1975.

Yusuf Hikmet Bayur, “Türkiye-Rusya Münasebetleri”, Adalet Gazetesi, 5 Ocak 1965, Tefrika No: 1.

Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyasası, Ankara 1973, s. 64; Bıyıklıoğlu.

Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti’nin Dış Siyasası, T. T. K. Yay., Ankara, 1995.

Yusuf Sarınay, “Atatürk’ün Hatay Politikası I (1936-1938) ”, “Atatürk’ün Hatay Politikası II (1938-1939) ”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Ankara, 2000.

Ayın Tarihi, Ocak 1937, No: 38.

Spectator.

Sunday Pictorial.

Great Britain and Near East.

Hakimiyet-i Milliye.

Listener.

Manchester Guardian.

Morning Post.

Nation and Athenaeum.

Near East and İndia.

New Statesman.

Westminster Gazette.

Nineteenth Century and After.

Observer.

Near East.

TimesDaily Express.

Daily Herald.

Daily Telegraph.

Economist.

English Review.

Türk-Rum Nüfus Mübadelesi / Doç. Dr. Ramazan Tosun [s.597-608]

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi /Türkiye

A. Türk-Rum Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi

Kaynaklarda böyle bir sözleşmenin imzalanması teklifinin Norveçli diplomat Nansen'den geldiği kaydedilmektedir.1

Ancak, yabancı bir kaynakta, Türk ve Yunan ahalisinin karşılıklı mübadelesi, dış görünüşle İsveçli Nansen'in teklifi idi. Fakat genel kanaat, bu teklifin Lord Curzon'un ilhamıyla yapıldığıydı denilmektedir.[2]

Teklif kimden gelirse gelsin, bu mübadele Türkiye'nin gerçeklerinden doğmuştur. Sonuç itibariyle, Yunanistan'la ahali mübadelesinden sonra, Türkiye, halkının büyük bir çoğunluğunu Türkler teşkil eden mütecanis bir devlet haline gelmiştir.[3]

İki ülke arasında bir halk değişimi yapılması gereği, I. Dünya Savaşı sırasında hissedilmişti. Balkan Savaşlarından sonra iki ülke arasındaki sorunların büyük boyutlar kazanması, araya giren yabancı ülkelerin tahriklerinde başarılı olmaları, iki toplumun artık bir arada yaşayamıyacağını meydana çıkarmış, anavatanlarına dönmek kaçınılmaz bir durum almıştı.[4]

Nüfus mübadelesi konusunun ilk gündeme gelmesinde Yunanistan'ın yayılmacı ve hayalci politikalarının rol oynadığını görüyoruz. Daha Balkan Savaşları sırasında Megali İdea'yı gerçekleştirebilmek, Ege'yi Yunan gölü haline getirebilmek için Türk topraklarına göz diken Venizelos, bir yandan bu ülküsünü gerçekleştirmeye çalışırken, bir yandan da Yunanistan'ı yalnız Yunanlılara özgü bir devlet haline getirmeyi amaçlıyordu. Bu düşüncesinin gerçekleşmesi halinde Yunanistan'ın Türk nüfustan arınmasıyla olasılık kazanacağı görüşü, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin (değişiminin) ilk teorisyeni olarak savını Balkan Savaşlarından sonra duyurmaya başladı.[5]

Balkan Savaşlarını müteakip İzmir ve Balıkesir sahillerinde oturan Rumlar, bu savaşlarda topraklarını daha da genişleten Yunanistan'a göç etmeye başlamışlardır. Yunanistan, bu olayı her defasında olduğu gibi, Türkiye'nin aleyhine kullanmak için propagandaya girişmiştir. Bunun üzerine yapılan milletlerarası mahiyetteki bir araştırmada, Rumların kendi istekleri ile Yunanistan'a gittikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine İngiltere'nin araya girmesiyle görüşmeler başlamış ve taraflar arasında; Yunanistan'a giden Rumların bir daha avdet etmemelerini, mallarının tasfiyesini ve hicret mıntıkasının şarkî Trakya ile İzmir Vilâyeti sahillerinin 30 kilometre dahiline kadar olmak üzere köylerde oturan Rumlarla Makedonya'daki Türk köylerine hasrını, mübadelenin bunlar arasında yapılmasını esas itibariyle kararlaştırmıştı.[6]

Ancak, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine bu mübadele anlaşması uygulanamamıştır. Yukarda da ifade edildiği gibi, I. Dünya Savaşı sonucunda Yunanistan Türk topraklarını işgal etmiş ve buralardaki Türkleri yok etmek için binbir türlü haksızlığa başvurmuştur, hem de Türkiye'ye daha fazla Rum gelmesi ve yerleşmesi için çalışmıştır. Ancak, hem Yunanistan'ın, hem de en büyük destekçisi İngiltere başta olmak üzere Müttefiklerin plânları Türk Millî Mücadelesi ile alt üst olmuştur. 1922 yılı Ekimi'nde Mudanya silah bırakışmasından sonra Doğu Trakya ve İstanbul'dan da Anadolu'dan olduğu gibi çok sayıda Rum, kendiliklerinden Yunanistan'a göçmüşlerdi. Türklerin İstanbul'u işgalden kurtarmalarından önce 100.000 Rumun şehirde kalmasına karşın, yaklaşık 50.000 Rum, kenti terk etmişlerdi. Bu göçmenler Yunanistan için büyük sorundu, çünkü ülkesinde yer bulması gereken yalnız Türkiye'den gelen göçmenler değildi. Aynı yıllarda Bulgaristan'dan ve Rus ihtilali üzerine Rusya'dan da yaklaşık 1.200.000 göçmen Yunanistan'a sığınmış; hepsi birleşerek devlete ekonomik, sosyal, yönetsel sorunlar getirmişti.[7] Dolayısıyla, Yunanistan bu problemi çözmek mecburiyetinde idi.

Ayrıca, bu yer değiştirmeler, aynı zamanda Türkiye'de de ekonomik sıkıntılara sebep olmuştur. Meselâ; bu göçler sebebiyle bir kısım tarım alanları işlenememektedir.[8]

Kısacası, bir yandan savaş sırasındaki göçler ve yakıp-yıkmalar, öte yandan halkların içiçe girmişlikten kurtarılmasının barışın korunmasını sağlayabileceğine olan inanç, mübadeleyi gerekli kılmaktaydı. Mübadele, aynı zamanda etnik yer değiştirmeler sonucu ortaya çıkan ekonomik sorunların çözümlenebilmesinin yolu olarak da görülmekteydi.[9]

Mübadele konusunda hem Türkiye, hem de Yunanistan genelde hemfikirdirler. Ancak, kimlerin ve hangi şartlarda mübadeleye tabi tutulacakları konusunda birtakım fikir ayrılıkları vardır:

Türkiye, mübadelenin mecburî olmasını isterken, Yunanistan, bunun isteğe bağlı olması için ısrar etmektedir.

Yıllardır, ülkemizdeki azınlıklar bahane edilerek içişlerimize karışılmıştır. İşte Türkiye, mecburî olarak yapılacak bir mübadelenin sonucunda bu problemden kurtulmuş olacaktır.

Yunanistan'a savaş sırasında göç eden Rumların yanında, bir de mübadele anlaşması ile göç olacaktır. Bu ise, Yunanistan'a altından kalkamayacağı yeni yükler getirecektir. İşte, Yunanistan bundan kurtulmak için mübadelenin isteğe bağlı olmasını istemektedir.

Yine, Türkiye İstanbul'daki Rumlar'ın da mübadeleye tabi olmasını savunmuştur. Ancak, buna İngiltere ve Yunanistan itiraz etmişlerdir. Lord Curzon'a göre; İstanbul'daki Rumlar'ın mübadeleye tabi tutulmaları Türkiye'nin ekonomik bakımdan kaybına sebep olacaktır.[10]

Lozan Konferansı'nda, Türk tarafının ısrarla üzerinde durduğu bir husus da Patrikhanenin Türkiye'nin sınırları dışına çıkarılmasıdır. Çünkü, Yunan-Rum ikilisinin bu memlekette Türk milletine yaptığı her türlü kötülüğe Patrikhane de ortaktır. Mustafa Kemal Paşa, Hakimiyet-i Milliye gazetesinde 20 Ocak 1923 tarihinde yayınlanan beyanatında şunları söylemektedir:

Bir fesat ve hıyanet ocağı olan ve memleketimize nifak tohumları eken, uyuşmazlıklar yaratan, Hıristiyan hemşehrilerimizin huzur ve refahı için de uğursuzluğa ve felakete sebep olan Rum Patrikhanesi'ni artık topraklarımız üzerinde bırakamayız. Bu tehlikeli teşkilatı memleketimizde muhafazaya mecbur etmek için ne gibi vesile ve sebepler gösterilebilir?

Türkiye'nin, Rum Patrikhanesi için arazi üzerinde bir sığınılacak yer göstermeğe ne mecburiyeti var?

Bu fesat ocağının hakiki yeri, Yunanistan değil midir. Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilmekte olan yeni Türkiye Bab-ı âli'nin idaresindeki eski Osmanlı İmparatorluğu değildir.

Yeni Türkiye şeref ve haysiyet kudret ve kuvvetini müdrik ve hukukunu muhafaza için mevcudiyetini tehlikeye atmağa hazır ve amadedir.[11]

Ancak, Patrikhane, Lozan'da ülke dışına çıkarılamamış, sadece dinî işlerle meşgul olmak şartiyle İstanbul'da kalmıştır. Lozan Konferansı'nda ortaya konulan kurallar çerçevesinde, Fener Rum Patrikhanesi, sadece İstanbul'daki Rumların kilisesidir. Orada çalışanlar Türkiye Cumhuriyeti'nin kanun ve kurallarına uymak mecburiyetindedirler.[12]

İşte özetlediğimiz bu sebepler ve gelişmeler sonucunda, Lozan'da 30 Ocak 1923 tarihinde Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine dair sözleşme ve protokol imzalanmıştır. Bu sözleşme 23 Ağustos 1923 tarih ve 340 Nolu kanun ile tasdik edilmiştir.

Söz konusu sözleşme şöyledir.[13]

1. 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türkiye arazisinde mütemekkin Rum ortodoks dininde bulunan Türkiye tebaası ile Yunan arazisinde mütemekkin Müslüman dininde bulunan Yunan tebaasının mecburî mübadelesine iptidar edilecektir.

Eşhası mezkûre Türkiye ve Yunan hükûmetlerinin kendi memleketleri hakkında müsaadesi olmadıkça ne Türkiye'de, ne de Yunanistan'da gelip tekrar yerleşemeyeceklerdir.

2. Birinci maddede musarrah olan mübadele atideki ahaliye şamil değildir:

A. Dersaadet Rum ahalisi;

B. Garbî Trakya'nın Müslüman ahalisi.

Dersaadet'in Rum ahalisi addedilecekler 1912 kanunu mucibince tahdit edilmiş bulunan Dersaadet şehremaneti havzasında 30 Teşrinievvel/Ekim 1918 tarihinden mukaddem sakin bulunmuş olan bilcümle Rumlardır.

Garbî Trakya'nın Müslüman ahalisi addedilecekler, Bükreş Muahedesiyle 1913'te tayin edilen hattı hududun şarkındaki havalide mütemekkin bilcümle Müslümanlardır.

3. Rum ve Türk ahalisi mütekabilen mübadeleye tabi tutulan araziyi 18 Teşrinievvel/Ekim 1912 tarihinden itibaren terketmiş olan Rum ve Müslümanlar birinci maddede musarrah olan mübadeleye dahil addolunacaklardır.

İşbu mukavelenamede zikri geçen (muhacir) tabiri muhaceret edecek veya 18 Teşrinievvel/Ekim 1912 tarihinden beri muhaceret etmiş bulunan bilcümle eşhası maddiye ve maneviyeyi kasteder.

4. Aileleri Türkiye arazisini terketmiş olupta kendileri elyevm Türkiye'de alıkonulmuş bulunan Rum ahalisine mensup bilcümle gayrimalûl eşhas işbu muahedename ahkâmı mucibince Yunanistan'a sevkedilecek ilk Rum kafilesini teşkil edeceklerdir.

5. İşbu mukavelename mucibince icra edilecek mübadele dolayısiyle, işbu mukavelenamenin dokuzuncu ve onuncu maddeleri ahkâmı mer'i olmak üzere ve Türkiye'deki Rumların ve ne de Yunanistan'daki Türklerin hukuku tasarrufiyesine ve matlubatına hiç bir halel iras edilmeyecektir.

6. Mübadeleye tabi ahaliden bir şahsın herne sebebe mebni olursa olsun azimetine birgûna hail vaz'edilemeyecektir. Bir muhacir aleyhine bir cezayi terhibi ile mahkûmiyeti kat'iye lâhik olduğu veya henüz kat'iyet kesbetmemiş mahkûmiyet veya takibatı cezaiye bulunduğu takdirde o muhacir, aleyhinde takibat icra eden memleket memurini tarafından cezasını çekmek veyahut muhakeme edilmek üzere azimet edeceği memleket memurinine teslim edilecektir.

7. Muhacirler terkettikleri memleketin tabiiyetini kaybedecekler ve azimet ettikleri memleketin arazisine vusülleri anında o memleketin tabiiyetini iktisap eyleyeceklerdir. İki memleketten bir veya diğerini akdemce terketmiş ve henüz yeni tabiiyetlerini iktisap etmemiş olan muhacirler işbu mukavelenamenin imzası tarihinde işbu tabiiyeti cedideyi iktisap eyleyeceklerdir.

8. Muhacirler her cinsten menkul mallarını beraberlerinde götürmek veya naklettirmekte serbest olacaklar ve bu yüzden ne ihraç, ne ithal resmine, ne de başka hiçbir resim vermeğe tabi tutulmayacaklardır.

Kezalik işbu itilâfname ahkâmı mucibince Hükûmeteyni Akideynden birinin arazisini terkedecek olan cemaat azası (cevami, tekkeler, medreseler, kiliseler, manastırlar, mektepler, hastahaneler, şirketler, cemiyetler ve eşhası maneviye ve herhangi mahiyette olursa olsun diğer tesisat memurin ve mensubini dahil dahil olduğu halde) kendi cemaatlerine ait emvali menkuleyi serbestçe beraberlerinde götürmek veya naklettirmek hakkına maliktirler.

Her iki memleket memurini 11. maddede muharrer muhtelit komisyonun tavsiyesi üzerine bunların nakli hususunda azamî teslihât ibraz edeceklerdir.

Emvali menkullerinin tamamını veya bir kısmını beraberlerinde götüremeyecek olan muhacirin bunları mahallerinde bırakabileceklerdir.

Bu takdirde memurini mahalliye bırakılan emvali menkulenin müfredat defterine ve kıymetini muhaceret eden şahsın muvacehesinde tesbit edeceklerdir. Muhacir tarafından bırakılan emvali menkulenin müfredat ve kıymetini mübeyyin olan zabıt varakaları dört nüsha üzerine tanzim edilecek ve bunlardan biri memurini mahalliye nezdinde kalacak, ikincisi dokuzuncu maddede muharrer tasfiye muamelesine esas teşkil etmek üzere 11. maddede zikredilen Muhtelit Komisyona, üçüncüsü muhacirin hicret ettiği memleketin hükûmetine tevdi edilecek. dördüncüsü de muhacire ita olunacaktır.

9. Muhacirine ve sekizinci maddede musarrah cemaate ait şehir dahilinde veya kuradaki emvali gayrimenkule ve mezkûr muhacirin veya cemaat tarafından bırakılmış olan mecburî mübadeleye tabi havalide bulunup mübadeleye gayritabi havalide mütemekkin cemaatlerin müessessatı diniye veya hayriyesine ait olan emval dahi kezalik aynı şerait dahilinde tasfiye edilecektir.

10. Tarafeyni Âliyeyni Âkidenin arazisini akdemce terketmiş olan ve işbu mukavelenamenin üçüncü maddesi ahkâmı mucibince mübadelei ahalide dahil addedilen eşhasa ait emvali menkule ve gayrimenmulenin tasfiyesi 9. maddeye tevfikan ve 18 Teşrinievvel 1922 tarihindenberi Türkiye'de, Yunanistan'da musadere veya mecburî bey'i ve saire gibi işbu emval üzerindeki hakkı mülkiyete herhangi bir tahdit ve kayıt iras edici bir surette tesisedilmiş bilcümle kavanin ve nizamattan münbais, herne mahiyette olursa olsun bilcümle tedabire tabi tutulmaksızın icra edilecektir.

İşbu maddede ve 9. maddede muharrer emval bu cinsten bir tedbire maruz kalmış oldukları takdirde kıymetleri on birinci maddede musarrah komisyon tarafından işbu tedabir tatbik edilmemiş gibi tayin ve tesbit olunur.

İstimlâk edilmiş olan emvale gelince, Muhtelit Komisyon her iki memlekette mübadeleye tabi eşhasa ait ve mübadeleye tabi arazide kâin olup 18 Teşrinievvel/Ekim 1912'den beri istimlâk edilmiş olan işbu emvale yeniden kıymet takdir edecektir. Komisyon, tebyin edeceği zararları mal sahipleri lehinde tamir edilecek bir taviz tayin edecektir.

Bu tavizin miktarı mezkûr mal sahiplerinin matlubuna ve istimlâk edilmiş olan emvali gayrimenkulenin bulunduğu arazideki hükûmetin zimmetine geçirilecektir.

Sekizinci ve dokuzuncu maddelerde mezkûr eşhas intifaından şu veya bu suretle mahrum edilmiş oldukları mallarının varidatını ahzeylememiş oldukları takdirde işbu varidat kıymetlerinin kendilerine iadesi harpten evvelki iradı vasatî esası üzerine ve Muhtelit Komisyon tarafından tesbit edilecek eşkâle tevfikan temin olunacaktır.

11. maddede zikrolunan muhtelit komisyon Yunanistan'daki evkafa ait emvalin ve bundan mütevellit hukuk ve menafiinin ve Türkiye'de Rumlara ait mümasili tesisatın tasfiyesine başlarken mütekaddim muahedenamelerde işbu tesisatın ve bunlarla alâkadar eşhasın hukuk ve menafiini tamamiyle ihkak etmek maksadiyle tesbit edilmiş bulunan esasattan mülhem olacaktır.

11. maddede zikrolunan Muhtelit Komisyon işbu ahkâmı tatbike memur olacaktır.

11. İşbu mukavelenamenin mevkii mer'iyete vaz'ından itibaren bir aylık bir mühlet zarfında Tarafeyni Âliyeyni Âkideynden herbiri için dört ve 1914-1918 harbine iştirak etmemiş olan hükûmet tebaası arasından Cemiyeti Akvam meclisince intihap edilmiş üç azadan mürekkep ve Türkiye'de veya Yunanistan'da mün'akit olacak muhtelit bir komisyon teşkil olunacaktır. Komisyonun riyaseti işbu üç bitaraf azanın herbiri tarafından münavebeten deruhde edilecektir.

Muhtelit Komisyon kendisine lâzım görülecek mahallerde her biri bir Türk, bir Yunanlı aza ile kendi tarafından tayin edilecek bitaraf bir reisten mürekkep ve kendi emri altında çalışacak tâli komisyonlar teşkil etmek hakkına malik olacaktır. Muhtelit Komisyon, tâli komisyonlara verilecek salâhiyetleri tayin edecektir.

12. Muhtelit Komisyon işbu mukavelede mezkûr muhacerete nezaret ve onu teshil etmek ve dokuzuncu ve onuncu maddelerde mezkûr emvali menkule ve gayrimenkulenin tasfiyesine tevessül eylemek vazifesiyle mükellef olacaktır.

Mezkûr komisyon muhaceretin ve maruzzikir tasfiyenin suver ve eşkâlini tesbit edecektir.

Umumî bir surette Muhtelit Komisyon işbu mukavelenamenin icrasının istilzam edeceği tedabiri ittihaz etmek ve işbu mukavelenamenin mahal verebileceği bilcümle mesailde karar vermek hususlarında bütün salâhiyetleri haiz olacaktır.

Muhtelit Komisyonun mukarreratı ekseriyeti ara ile ittihaz olunacaktır.

Tasfiye edilecek emval, hukuk ve menafiye müteallik bilcümle itirazat komisyon tarafından sureti kat'iyede halledilecektir.

13. Muhtelit Komisyon, alâkadaran dinlendikten veyahut berayı istima usulüne tevfikan davet edildikten sonra işbu mukavelenameye tevfikan tasfiye edilecek olan emvali menkule ve gayrimenkulenin takdiri kıymetine başlattırılmak için bütün salâhiyetleri haiz olacaktır.

Tasfiye edilecek emvalin takdiri kıymetine işbu emvalin altın kıymeti esas olacaktır.

14. Komisyon alâkadar mal sahibine elinden alınan ve kain olduğu arazi hükûmetinin emrine kalacak olan emvalden dolayı kendisine borçlu kalınan meblâğı mübeyyin bir beyanname tevdi edecektir.

İşbu beyannamelerdeki esas üzerine zimmet olacak mebaliğ tasfiyenin vukubulacağı memleket hükûmetinin muhacirin mensup olduğu hükûmete karşı bir borcunu teşkil edecektir. Bu muhacir esas itibariyle hicret ettiği memlekette alacağı olan mebaliğe mukabil terkettiği emvale kıymet ve mahiyetçe müsavi emval alacaktır.

Her altı ayda bir hükûmetler tarafından berveçhi balâ zikrolunan beyannameler esası mütekabilen vacibüttediye mebaliğin bir hesabı tanzim edilecektir.

Tasfiyei nihaiyede eğer düyunu mütekabile arasında muadelet mevcut ise buna müteallik hesabat yekdiğerine mahsup edilerek kapatılacaktır.

Eğer işbu mahsup muamelesinden sonra hükûmetlerden biri diğerine karşı borçlu kalır ise işbu borç bakiyesi berveçhi peşin tediye edilecektir. Eğer borçlu hükûmet bu tediye için mühlet talep ederse, meblâğı medyununbih azamî üç taksiti senevî ile tediye edilmek şartiyle, komisyon bu mühleti bahşedebilecek ve işbu mühlet esnasında tediye edilecek faizi tayin edecektir.

Eğer tediye edilecek meblağ oldukça mühim olur ve daha mühletleri istilzam ederse medyun hükûmet borçlu olduğu miktarın yüzde yirmisine kadar Muhtelit Komisyonca tayin edilecek bir meblâğı peşin olarak tediye edecek ve bakisi için muhtelit komisyon tarafından tayin edilecek miktar faizli ve azamî yirmi senelik bir mühlette kabili itfa istikraz tahvilâtı ihraç edecektir. Medyun hükûmet bu istikrazın tasfiyesine karşılık olarak komisyon tarafından kabul edilmiş rehinler tahsis edecektir. Bu rehinler Yunanistan'da Beynelmilel Komisyon ve İstanbul'da Düyunu umumiye meclisi tarafından idare ve varidatı kabzedilecektir.

Bu rehinler için ademi itilâf halinde bunları tayin etmek Cemiyeti Akvam meclisine ait olacaktır.

15. Muhacereti teshil maksadiyle alâkadar devletler tarafından Muhtelit Komisyona mezkûr komisyonca tayin edilen şerait dahilinde avans olarak mebaliğ tahsis edilecektir.

16. Türkiye ve Yunanistan hükûmetleri işbu mukavelename mucibince arazileri terk mecburiyetinde bulunan eşhasa ve muhacirinin azimet edecekleri memleketlere nakilleri zımnında sevkedilecekleri limanlara yapılacak tebliğata müteallik bilcümle mesailde on birinci maddede mezkûr Muhtelit Komisyonla itilâf edeceklerdir.

Tarafeyni Âliyeyni Âkideyn mübadele edilecek ahaliye azimetleri için tayin edilen tarihten evvel memleketlerine veya mallarını terkettirmek için ne doğrudan doğruya ve ne de dolayısiyle hiçbir tazyik icra edilmeyeceğini mütekabilen taahhüt ederler. Kezalik memleketi terk eden veya terkedecek olan muhacirini hiçbir vergi veya fevkalâde resme tabi tutmayacaklarını dahi taahhüt ederler. İkinci madde mucibince mübadeleden istisna edilen menatık sekenesinin, menatıkı mezkûrede kalmak veya oraya duhul etmek haklarına Türkiye veya Yunanistan'da hürriyetlerinden ve hakkı tasarruflarından serbestçe istifade etmelerine hiçbir mani ika edilmeyecektir. Bu hüküm mübadeleden istisna edilmiş menatıkı mezkûr sekenesine ait emvalin serbestii ferağını ve işbu sekene meyanında Türkiye'yi ve Yunanistan'ı terketmek arzusunda bulunanların ihtiyarile azimetini men için bir sebep olarak ileri sürülmeyecektir.

17. Muhtelit Komisyonun ve uzuvlarının idarelerine ve ifayı vazifelerine muktezi masarif komisyon tarafından tayin edilecek nisbetlerde alâkadar hükûmetler tarafından deruhde olunacaktır.

18. Tarafeyni Âliyeyni Âkideyn kavanini mevzualarında işbu mukavelenamenin icrasını temin için lâzım olacak tadilâtı mütekabilen icra eylemeği taahhüt ederler.

19. İşbu mukavelename Tarafeyni Âliyei Âkideyn nazarında Türkiye ile akdolunacak sulh muahedenamesinde mün

deriç imiş gibi aynı hüküm ve kuvveti haiz olacaktır. Mezkûr muahedenamenin İki Tarafı Âlii müteakit tarafından tasdikini müteakip derhal mer'i olacaktır.

E.K. Venizelos M. İsmet

D. Caclamanos Dr. Rıza Nur Hasan

Ayrıca, Lozan'da, Yunanistan'da Müslümanlara ait emlâkin durumu ile ilgili olarak da beyannâme yayınlanmıştır. Bu beyannâme 24 Temmuz 1923'te imzalanmış, 6 Ağustos 1924 tarihinde de yürürlüğe girmiştir. Beyannâme ana hatlarıyla şöyledir:

Mübadele mukavelenamesile istihdaf edilmemiş olan ve 18 Teşrinievvel/Ekim 1912 tarihinden mukaddem Girit adası da dahil olduğu halde Yunanistan'ı terketmiş ve yahut minelkadim Yunanistan haricinde mukim bulunmuş olan Müslümanların mülkiyet haklarına hiç bir halel iras edilemiyeceğini Yunan hükûmeti taahhüt eder. Bunlar, mülklerine serbestçe tasarruf ve istifade hakkını muhafaza edeceklerdir. Bunların malları hakkında istisnaî surette ittihaz ve tatbik edilmiş olan bilcümle ahkâm ve tedabir refolunarak varidatı sahiplerine iade edilecektir[14]

B. Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Kuruluşu ve Çalışmaları

Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair sözleşmenin 11. maddesi mübadele işlemlerini yürütmek üzere bir komisyonun kurulmasını öngörmekteydi. Söz konusu madde; komisyonun, sözleşmenin yürürlüğe girmesinden sonra bir ay içerisinde, Türkiye ve Yunanistan'dan dörder, I. Dünya Savaşı'na girmemiş ülkelerin vatandaşları arasından Milletler Cemiyeti'nce seçilecek üç üyeden teşekkül edeceğini karar altına almıştır.[15]

İcra Vekilleri Heyeti Başkanı imzası ile 26.8.1923 tarihinde konuyla ilgili hükûmet tezkiresi TBMM Başkanlığı'na sunulmuştur. Karar şöyledir:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine

Mübadele-i ahali ve emval hakkında Lozan'da mütekaid mukavelenâmenin suver-i tatbikiyesini mübeyyin talimatnâmenin ikinci maddesi mucibince Muhtelit Komisyon'a Dahiliye Vekâleti namına reis kastiyle İzmir Mebusu Dr. Tevfik Rüştü ve Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti nâmına delege kasdiyle Erzincan Mebusu Hamdi Bey Efendiler'in tayinleri Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin 8. 8. 39/1923 tarih ve İskân şubesi 41165/3879 numaralı tezkiresi üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 8. 8. 39/1923 tarihli içtimaında takarrür etmekle müşarünileyhaya icab eden mezuniyetin itasınamüsaade-i devletlerini istirham eylerim efendim.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi [16]

Hükûmetin bu tezkiresi TBMM'nin 29. 8. 1923 tarihindeki oturumunda kabul edilmiştir.[17]

Muhtelit Komisyon, sözleşmenin öngördüğü şekilde kurulmuş ve Ekim 1923'te çalışmalarına başlamıştır. Komisyon, bir süre herhangi bir engelle karşılaşmadan çalışmalarını yürütmüştür.

Komisyonda ilk anlaşmazlık, sözleşmenin ikinci maddesinin uygulanmasında çıkmıştır. Sözleşmenin ikinci maddesi; İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Türkleri mübadeleden muaf tutmaktadır.

Ayrıca, İstanbul'daki Rumların durumuna da açıklık getirmektedir. 1912 yılında çıkarılan kanun ile İstanbul Belediyesi'nin sınırları çizilmiştir. Sözleşmenin ikinci maddesi, işte bu sınırlar içerisinde 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş olan Rumları, İstanbul'da oturan ve mübadeleden muaf olan Rumlar olarak kabul etmektedir.

İşte bu madde, Komisyonun Türk ve Yunan temsilcileri tarafından farklı yorumlanmıştır. İstanbul'da mümkün olduğu kadar fazla sayıda Rum bırakmak isteyen Yunanistan, bu maddeyi, her ne suretle olursa olsun, 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'da bulunan her Rumun 'yerleşmiş' sayılması gerektiğini ileri sürdü.[18]

Komisyonun Türk üyelerine göre; İstanbul'da 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan kimselerin Türk kanunlarına göre tesbit edilmesi gerekiyordu.[19]

Bu ihtilâf Muhtelit Komisyon'da çözülememiştir. Bunun üzerine, Milletler Cemiyeti'nin kararı ile konu Milletlerarası Daimî Adalet Divanı'na götürülmüştür. Divan, 21 Şubat 1925 tarihinde şu mütalâayı vermiştir:

1. Sakin bulunmuş (établis) deyimi daimîlik vasfını taşımakta ve bir oturma ile beliren fiilî bir durum ifade etmektedir;

2. İstanbul'un Rum ahalisi deyimi ile kastedilen şahısların Antlaşma gereğince 'sakin bulunmuş' sayılmaları ve mübadele dışında bırakılmaları için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tesbit edilen belediye sınırları içinde bulunmaları, ayrıca oraya her ne şekilde olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden önce gelmeleri ve orada daimî olarak oturmak niyetinde bulunmaları gerekmektedir.[20]

Ancak, ihtilâfı bu mütalâa da çözememiştir. Bunun üzerine, Yunanistan, Batı Trakya'daki Türklerin mallarını gasbederek, buralara Türkiye'den giden Rumları yerleştirmeye başlamıştır. Ayrıca, buradaki Türkleri sindirmek, korkutmak ve böylece göçlerini sağlamak için her zaman yaptığı gibi zulmetmeye başlamıştır.

Bunun üzerine, Türkiye de İstanbul'daki Rumlar'ın mallarına el koymuştur. Böylece, bütün politikalarını gerginlik ve entrika üzerine kuran Yunanistan'ın uzlaşmaz tutumu yüzünden Türkiye ile Yunanistan arasında yeni bir gerginlik ortaya çıkmıştır.

İşte bu gelişmeler üzerine 1 Aralık 1926 tarihinde taraflarca imzalanan Atina Antlaşması ile problem çözülmeye çalışılmıştır. Antlaşmanın başlıca hükümleri şöyledir:

1. Yunanistan'ın mübadeleye tabi olan bölgelerinde ikamet etmekte olup, 18 Ekim 1912 tarihinden önce buraları terk etmiş veya ötedenberi Yunanistan dışında oturan Türklere ait gayrimenkuller 5. ve 6. maddelerde gösterilen şartlar dahilinde Yunan hükûmetince kamulaştırılacaktır.

2. Türkiye'nin Rum ahalisi mübadele edilmiş bölgelerinde ikamet etmekte olup, 18 Ekim 1912 tarihinden önce Türkiye'yi terk etmiş olan Rumların gayrimenkullerinin, Türk gayrimenkullerinden Yunan hükûmetinin uhdesine intikal edenine tekabül eden kısmı kadarı Türk hükûmetince kamulaştırılacaktır.[21]

Bu anlaşma gereğince devlete intikal eden gayrimenkulleri İcra Vekilleri Heyeti'nce belirlenecek şartlar çerçevesinde hak sahiplerine vermeye hükûmeti yetkili kılan 1 Nisan 1928 tarih ve 1217 nolu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, mübadil Türklere verilecek gayrimenkullerle ilgili olarak 6 Haziran 1928 tarihinde şu kararnâme yayınlanmıştır:

1. Gayri mübadil oldukları mevcut ahkâma göre taayyün edenlere Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk heyeti murahhasası tarafından hususî gayri mübadil vesikası verilir. şimdiye kadar müracaatla sıfatlarını tesbit ettirmemiş olanlar talimatnâmenin neşir ve ilânı tarihinden itibaren iki ay zarfında Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk heyeti murahhasasına müracaat edeceklerdir. Bunların evrak ve vesaiki heyetçe iki ay zarfında tetkik ve intaç olunarak alâkadarlara vesikaları verilir. Bu müddetin hitamından azamî bir ay sonra Türk heyeti murahhasası gayri mübadillerin esamini natık bir defter tanzim ederek Maliye Vekâleti'ne tevdi edecektir.

2. Atina İtilâfnâmesi mucibince hükûmete intikal edip gayri mübadil Türklere tevzii lâzım gelen emval ve emlâkın takribî kıymeti hazıralariyle mukayyet kıymetleri iki ay zarfında Maliye Vekâletince tayin ve telfik ettirilir.

3. Kendilerine mal verilecek gayri mübadillerin, istihkaklarının tayininde itilâfname mucibince muhtelit takdiri kıymet heyetleri tarafından verilecek mazbatalar esas ittihaz olunur.

4. Altın para ile kıymet tayin olunan mal sahiplerine istihkaklarına esas teşkil edecek hali hazır kıymetleri bunların vaziyeti hukukiyelerine ve bulundukları mahallere göre bu kıymetlerin 1 misline kadar iblâğile bulunacak miktarlardır.

5. Bidayeten kıymet tayini muamelesi azasından ikisi Maliye Vekâletince münasip görülenlerden, ikisi ait olduğu mıntıkaya mensup gayri mübadillerden yine Maliye Vekâleti tarafından tayin ve tefrik olunacak dört kişilik bir heyet marifetiyle yapılır. Bu kıymetlere itiraz vukuunda Maliye Vekâletinden bir reis ve iki azadan mürekkep teşkil edilecek heyet tarafından temyizen tetkik ve takrir ettirilir.

Maliye Vekâleti, heyetlerce tayin olunacak kıymetleri fazla gördüğü takdirde başkaca tahkikat yaptırmak hakkını haiz olduğu gibi alâkadarlar razı olmazlarsa peşinen masrafı kendilerine ait olmak üzere mahallinde tetkikini talep edebilirler.

6. Gerek muhtelit takdiri kıymet heyetlerince ve gerek gösterilen şekilde tesbit olunacak kıymetlerin yekûnu Yunan emvalinin kıymetleriyle karşılaştırılarak verilmesi mümkün olan miktar yüzde nisbeti hesabiyle tesbit ve buna tekabül edecek mebaliği muhtevi bonolar verilir. Bu bonolar, itilâfname mucibince hükûmete intikal edip bilmüzayede satılacak emvalin satış bedellerinde nakit gibi kabul ve mahsup edilir.

Müzayedelere iştirak etmiyen veya edip de uhdelerine mal ihale olunmıyan gayri mübadiller, satışların arkası alındıktan sonra tahsil edilecek satış hasılatından bonolarının muhteviyatı nisbetinde nakten istifayı hak edebilirler.

7. Yunan hükûmetinin vaziyet ettiği emvalin icar bedelâtı başkaca tesbit olunarak muavazada nazarı dikkate alınmak üzere ayrıca tutulacak deftere kaydolunur.

8. Gayri mübadillerin tahakkuk edecek istihkakları tamamen tesviye edilmemiş olduğu takdirde bakiyesi, Yunan'lılardın alınacak mebaliğ ile temin edilir.

9. Muavazaya dahil olmayıp Atina İtilâfnamesi mucibince sahiplerine iadesi lâzım geldiği halde Yunan hükûmetince iade edilmemiş olan emval ve emlâk eshabına Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk heyeti murahhasasının göstereceği lüzum üzerine muavazadan istisna edilen Yunan emlâkinden seyanen ve istihkakları istihsal olununcaya kadar istifade hakkı verilir.[22]

Ancak, bütün bu gelişmelere ve Türk tarafının gayretlerine rağmen, mübadele konusundaki bütün problemler çözülememiş, Türk-Yunan ilişkileri tekrar gerginleşmiştir. Tarafların sağduyulu davranışları sonucunda 10 Haziran 1930 tarihinde yeni antlaşma imzalanmıştır.

İki taraf arasındaki buzları kıran ve Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir dönem başlatan[23] bu antlaşmada yer alan esaslar şunlardır:

1. Mübadil Türklerin Yunanistan'da kalan tüm mallarının mülkiyeti Yunan hükûmetine geçecektir. Aynı zaman da mübadil Rumların Türkiye'de bıraktıkları bütün mallarının mülkiyeti de Türk hükûmetine geçecektir.

2. Halen bankalarda bulunan mevduat üzerine taraflarca konulmuş olan ipotekler kaldırılarak, bunlar hak sahiplerine iade edilecektir.

3. Türk tebaası Müslümanlara ait ve Yunanistan'da bulunan gayrimenkul malların mülkiyeti Yunan hükûmetine geçecektir. Türk tebaasının, Lozan Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra tasfiye edilmiş ve elkonmuş olan menkul malları da Yunan hükûmetinin mülkiyetine geçecektir.

Diğer taraftan, Yunan tebaasına ait olup, mübadeleden istisna edilmiş olan İstanbul'dakilerin dışındaki gayrimenkullerin mülkiyeti de Türk hükûmetine geçecektir. Tıpkı Yunanistan'da olduğu gibi, Türkiye'de de, Lozan Antlaşması'nın imzalanması üzerine el konulan ve tasfiye edilen menkuller Türk hükûmetinin olacaktır.

4. Bu konularla ilgili bütün ihtilâflar Muhtelit Mübadele Komisyonu tarafsız üyesinin kararı ile kat'î şekilde halledilecektir.

5. Türkiye, İstanbul'a geldikleri tarih ve doğdukları yeri dikkate almadan, mübadeleden istisna tutulmuş olan İstanbul'daki Türk vatandaşı olan bütün Ortodoks Rumları etabli olarak kabul etmiştir.

6. Mübadeleden istisna tutulan İstanbul'u Türkiye Cumhuriyeti pasaportu olmadan terk eden, Türk vatandaşı Ortodoks Rumlara ait mallar Türk Hükûmeti'ne intikal edecektir.

7. Yunanistan, Batı Trakya'ya geldikleri tarih ve doğdukları yeri dikkate almadan mübadeleden istisna tutulmuş olan Batı Trakya Türklerini etabli olarak kabul etmiştir.

8. Mübadeleden istisna tutulmuş olan Batı Trakya'yı Yunan pasaportu olmadan terk eden Türklere ait malların mülkiyeti Yunanistan'a geçecektir.

9. Bu mukavelenâmenin uygulanması iki hükûmet tarafından, Muhtelit Mübadele Komisyonu'na tevdi edilmiştir.[24]

Bu ve önceki antlaşmaların hükümleri çerçevesinde Nüfus Mübadelesi'ni bu amaçla kurulmuş olan Muhtelit Komisyon sonuçlandırmıştır.

Mübadele Komisyonu; hem Türkiye'de, hem de Yunanistan'da bulunan ipotekli gayrimenkullerle ilgili şikayetleri antlaşmalar ve sözleşmeler çerçevesinde karara bağlamıştır.

Komisyon, 9 Mayıs 1924 tarih ve 22 nolu toplantısında; yabancı ülkelerde ikamet etmekte olan mübadiller üzerinde durmuştur:

Mübadeleye tabi olup da Lozan Antlaşması ile kendilerine gösterilen ülkelerden başka bir ülkeye göç eden kimseler terk ettikleri ülkenin vatandaşlığını kaybetmişlerdir.[25]

Komisyon, 31 Mart 1927 tarih ve 35 nolu toplantısında; Lozan Antlaşması'nda zikredilen Rum Ortodoks dini ifadesine de açıklık getirmiştir. Bu karara göre; Rum Ortodoks dini tabiri, bütün doğu Ortodoks kiliselerine şamil değildir.[26]

Yani, Fener Rum Patrikhanesi'nin dışında kalan Antakya, Kudüs ve İskenderiye Patrikhaneleri'nin Lozan Antlaşması'nda geçen ifadeye dahil olmadığına karar vermiştir.

Ayrıca, 12 Eylül 1928 tarih ve 49 nolu kararı ile veraset konusuna da açıklık getirmiştir. Bu karara göre; mübadiller ile gayrimübadiller arasındaki veraset ilişkileri şöyle düzenlenmektedir:

Mübadele yapıldığı sırada henüz göç etmeden ölen bir mübadile, mübadele edilmiş olan mirasçıları tevarüs ederler.

Komisyon, 2 şubat 1931 tarih ve 75 nolu toplantısında da mübadillere intikal eden gayrimübadillerin mirası konusunda şu kararı vermiştir:

Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra 23 Temmuz 1930 tarihine kadar ölen bir gayrimübadilden, mübadele edilmiş mirasçılarına intikal eden mallar, 10 Haziran 1930 tarihli Ankara mukavelenâmesinin hükümlerine tabi olacaklardır.[27]

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun tarafsız üyeleri, 30 Mart 1933 tarihinde şu hakem kararını da alarak, 49 ve 75 nolu kararlara açıklık getirmişlerdir:

Türkiye'den Yunanistan'a mübadeleten sevkedilen ve mübadele sebebiyle Yunan tabiiyetini iktisap eyliyen Rumlar, bu mirasçıların mübadelesi ile 4 teşrinievvel/Ekim 1926 tarihli Türk Medenî Kanunu'nun neşri arasındaki müddet zarfında ölen Türk tebaası gayrimübadil bir murisin verasetini almaya ehil değildirler. Zira bu tarihten evvel Türkiye'de cari kanunî hükümler ecnebi tabiiyetinde bulunan kimseleri, bir Türk vatandaşının mirasından mahrum ediyordu ve bu hususta cari Türk kanununun tatbikini tahdit için Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 49 ve 75 numaralı kararlarına dayanılamaz.[28]

Mübadele Komisyonu, 20 Mayıs 1931 tarihindeki toplantısında aldığı 79 nolu kararı ile; kendisinin işleri bitince, verdiği kararların tekrar muhakeme edilemeyeceğini belirtmiştir.[29]

Komisyon, hem Türkiye'de, hem de Yunanistan'da mübadillerle ilgili konuları karara bağladıktan sonra, Ankara'da 9 Aralık 1934 tarihinde imzalanan ve 19 Şubat 1934 tarihinde yürürlüğe giren Türk-Rum Ahali Mübadelesi Muhtelit Komisyonu'nun İlgasına Mütedair Mukavelenâme [30] ile lağvedilmiştir.

C. Mübadele ve Sonuçları

Lozan'da imzalanan Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair sözleşmenin 11. maddesi gereğince kurulan Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun yanında Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, Mübadele İmar ve İskân Vekaleti'ni de ihdas etmiştir. Hükûmet, bu kararı alırken; mübadele suretiyle getirileceklerin nakil ve iskânlarını, bunlardan muhtaç olanların iaşelerinin bir süre teminini, iskân mıntıkalarının tesbitini ve ülkenin harap olan yerlerinin imar edilmesini amaçlamıştır.

Mübadele İmar İskân Vekâleti kurulur kurulmaz, taşradaki örgüt birimlerine gönderilen yazılarla, ilgili bölgede gelecek göçmenlerden ne kadarını yerleştirebilecek olanaklar olduğu; bölgenin coğrafi, iktisadi, sosyal durumlarının yanında, nerelerden gelecek göçmenlerin ne gibi uğraşı türü ve yeteneklerine göre, yurdun değişik bölgelerinde bulunan emvâl-i metrûkeye dengeli ve gerçekçi olarak dağıtılabilmesi için, vilayet sınırları içinde, ne kadar sayıda ve nitelikte terkedilmiş taşınır-taşınmaz

mal bulunduğu; hâlâ fuzûli işgâlden arındırılamayan terkedilmiş malların ne kadarlık süre içinde boşaltılabileceği; terkedilmiş bağların, bahçelerin, tarlaların miktarının ne kadar olduğu sorulmuş; vilayetlerden gelen bilgilere göre, ayrıntılı iskân cetvelleri hazırlanmıştı.[31]

Hükûmet, 17 Temmuz 1923 tarihinde yayınladığı kararnâme ile; mübadil olarak gelecek halkın iskân bölgelerine nasıl gidecekleri, muhtaç olanların iaşelerinin nasıl karşılanacağı üzerinde durmuş ve ülkeyi 8 iskân bölgesine ayırmıştır.[32]

Ayrıca, bu durum İcra Vekilleri Heyeti Başkanı imzası ile 23. 8. 1923 tarihinde Müdafaa-i Milliye, Adliye, Dahiliye, Maliye, İktisat Vekâletlerine şu ek tezkire ile uygulamada dikkate alınmak üzere duyurulmuştur:

Müdafaa-i Milliye, Adliye, Dahiliye, Maliye, İktisat Vekâletlerine

17. 7. 39/1923 tarihli ve 662038 numaralı tezkireye zeyldir

17. 7. 39/1923 tarihli ve 2600 numaralı kararnâmenin otuzuncu maddesinin suret-i umumiyede iskân mıntıkası olmak üzere tefrik ve tahdid edilmiş menatıka muvazzahen irae eder surette tanzim ve Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nde 22. 8. 39/1923 tarihli ve İskân şubesi 42084/4142 numaralı tezkiresine rapten mevrud cetvel sureti mukaddime emvâl-i metrukenin idare ve tevzii esnasında nazar-ı itibara alınmak üzere leffen irsal kılınmıştır efendim.[33]

Kararnâmenin ekindeki tabloda, iskân bölgeleri ve buralara nerelerden gelen mübadillerin yerleştirilecekleri de belirtilmiştir. Söz konusu tablo şöyledir:

Türkiye'ye Geleceklerin Yerleştirilecekleri Yerler[34]

Geleceklerin Memleketleri	Yekûn	İskân olunacak yerler
Dırama ve Kavala	30.000	Samsun ve havalisi
Serez Livası	40.000	Adana ve havalisi
Kozana, Girebene, Nasliç ve Kesriye	22.500	Malatya ve havalisi
Kayalar, Karaferye, Vodine, Katerin, Ala-sonya, Langaza, Demirhisar, Gevgilin Yenice Vardar,	43.000	Amasya,Tokat, Sivas

Karacaabat		
Zeytüncü, Dırama, Kavala, Selânik	64.000	Manisa, İzmir, Menteşe, Denizli ve havalisi
Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekop ve havalisi	90.000	Çatalca,Tekirdağ, Karaman, Niğde
Preveze, Yanya	55.000	Antalya, Silifke
Midilli, Girit ve sair adalar	50.000	Ayvalık, Edremit, Mersin ve havalisi
Yekûn	395.000	

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, Yunanistan'da faydalanamadıkları malları bulunan mübadillerin problemleri ile ilgilenmek üzere Maliye Vekâleti bünyesinde Gayr-i Mübadiller Komisyonu'nu kurmuştur. Hükûmetin 11 Teşrinisanî 341/11 Kasım 1925 tarihli kararına göre; Eshâb-ı istihkak, Muhtelit Mübadele Komisyonu veya bu komisyondaki Türk Heyeti tarafından verilen vesikalarıyla beraber Gayr-i Mübadiller Komisyonu'na müracaat ve Yunanistan'da bulunup istifade edemedikleri emvâl ve emlâk hakkındaki taleplerini dermeyân edeceklerdir.

Evvelemirde Maliyece idare edilen Yunan tebaasına ait emvâlden mutahassıl mebâliğ, eshâb-ı müracaata istihkakları nisbetinde tevzi olunacaktır. Eshâb-ı müracaatın derece-i istihkakı hakkında şüphe vukuunda, bu babda gayr-i mübadillerin içinden muteber heyet ve zevatın malumatına müracaat olunabileceği gibi, vesait-i saire ile de tahkik-i keyfiyyet edilebilirler.[35]

Hükûmet, mübadillerin muhtelif ihtiyaçlarının karşılanması için de birtakım tedbirler almıştır:

Göçmenlerin sevki, hemen hemen tamamıyla Seyr-i Sefain İdaresi'ne ait vapurlarla yapılmıştır. Türkiye'den hareket eden bu vapurlar Selanik, Hanya, Kandiye, Girit vb. yerlerden göçmenleri alıyorlar, İzmir, İstanbul, Samsun, Trabzon gibi büyük iskeleleri olan yerleşim birimlerine indiriyorlardı.[36]

Hükûmet, bir talimatnâme ile mübadiller için misafirhanelerin düzenlenmesini istemiştir. Buna göre; mevcut kullanılan binaların yanında, metruk binalardan da faydalanılacaktır. Gerekirse askeriyeden yatak, yorgan tedarik edilecek, kimsenin dışarıda açıkta kalmasına meydan verilmeyecektir. Ayrıca, ihraç iskelelerindeki misafirhanelerde Hilâliahmer 10'ar yataklı revirler açacak ve buralarda gerekli tıbbî malzemeyi de bulunduracaktır. Bu misafirhanelerde, mübadiller üç gün

kalabileceklerdir ve bu süre içerisindeki iaşeleri mümkünse Hilâliahmer, bu mümkün değilse Hükûmetçe karşılanacaktır.[37]

Bunun yanında, Hükûmet 9 Kanunuevvel 1339/1923 tarihinde yayınladığı diğer bir talimatnâme ile de muhacirlerin; muhtelit mübadele komisyonundan ellerine verilmiş olan hüviyet varakaları tetkik edilerek anarşist, cani, casus olanların ve harekâtı milliyede Yunanlılarla teşriki mesai edip Yunanistan'a firar etmiş bulunanların ırkan ve hissen Türkiye'de tavattunlarına imkân görülemeyenlerin berayı iade hükûmeti mahalliyeye teslim olunacakları, kabul edileceklerin san'at, meslek ve mevkii coğrafilerine göre vekâletçe tayin olunacak iskân mıntıkalarındaki şehir kasaba ve köylere tevzi ve iskân edilecekleri, hastalarının tedavi altına alınıp muhtaçlarının iaşeye tâbi tutulacağı tesbit edilmişti.[38]

Hükûmet, mübadillerin üretim vasıtalarına sahip olabilmeleri için de tedbirler almıştır. Alınan kararlara göre; çift hayvanı bulunmayan her haneye bir veya iki hayvan, haneye tahsis edilen araziye göre tarım aletleri ve tohumluk verilecektir.[39] Bunları satmayacaklarına veya başka bir amaçla kullanmayacaklarına dair söz konusu kişilerin bağlı bulundukları muhtarlıklardan birer kefaletnâme alınması da öngörülmüştür. şayet, bunları vermek mümkün olmazsa her aileye tohumluk için 75, bir çift hayvan için 100 ve ihtiyaç duyulan tarım aletleri için 50 liraya kadar para verileceği kararlaştırılmıştır.[40]

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, iskân faaliyetlerinin cereyan ettiği yıllarda bütçeden gerekli tahsisatı da ayırmıştır. Yıllara göre ayrılan tahsisat ve harcanan miktarlar şöyledir.[41]

Tahsis edilen	Yıl	Harcanan
6.095.083	339	5.228.415
10.022.535	340	5.199.390
5.957.636	341	2.808.695
1.446.116	926	889.930
2.060.859	927	1.008.713
1.018.433	928	725.949
1.417.690	929	970.784
28.018.352		16.871.876

Bu çalışmalar sonucunda; 499.239 mübadil, 172.029 gayr-i mübadil, 14.312 harikzede, 35.936 mülteci, 18.430 yerli ahali ve 2.774 doğudan batıya nakledilenler olmak üzere toplam 742.720 kişi iskân edilmiştir.[42]

Hükûmet, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelecek Türk mübadillerle ilgili olarak bu çalışmaların yanında, Türkiye'den Yunanistan'a gidecek Rum mübadillerle ilgili düzenlemeleri de yapmıştır. Bu düzenlemelerin başlıcaları üzerinde duralım:

Mübadele mukavelenâmesinin tarih-i imzasından evvel Müslümanlarla izdivaç etmiş bulunan Rum Ortodoks kadınların mübadeleden istisnaları 27. 7. 340/1924 tarihli Heyet-i Vekile-i Celile kararı ile tesbit edilmiştir.[43]

Bu karar üzerine Dahiliye Vekili'nin önerisi üzerine Hükûmet, mübadeleye tabi olmayan gayr-i müslim erkeklerle mübadele kararnâmesinin tarih-i akdinden evvel izdivaç eden ve nikahlarını mevzubahs tarihten evvel sicill-i nüfusa kayd ettiren Rum Ortodoks kadınların da mübadeleden istisnasını, kararlaştırmıştır.[44]

Yine, Hükûmet 27. 7. 340 /1924 tarih ve 732 nolu kararı ile; mübadele sözleşmesinin imzalanmasından önce ihtida ederek evlenmiş olan kadınlar ile sözkonusu tarihten önce ihtida etmeyerek müslümanlarla evlenmiş kadınların mübadeleye tabi olmadıklarına karar vermiştir.[45]

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, o anda sıhhatleri göç etmeye müsait olmayanlarla ilgili olarak da birtakım tedbirler almıştır. Dahiliye Nezareti, 5 Nisan 341/1925 tarihinde Başvekâlet'e müracaat ederek şu teklifte bulunmuştur:

Bikes, alil ve mariz ve mikdarı az bazı mübadil eşhasın muvakkat bir müddet için Türkiye ve Yunan Hükûmetleri tarafından mübadelelerinin tecili istirhamını mütezammın bir kararın her iki hükûmete arz ve iblağı Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda taht-ı karara alındığı mezkûr komisyon reisi Mösyö Viding'ten varid olan tahriratta bildirildiğine ve işbu istirhamın kabulünde faide olduğuna dair Hariciye Vekâlet-i Celilesi'nden varid olan tezkire ile salifü'l-arz tahrirâtın suretleri leffen takdim kılınmıştır.

Keyfiyetin İcra Vekilleri Celilesi'nce bir karara rabtı ile neticenin inba buyurulmasına müsaade-i devletleri arz olunur efendim.[46]

Bu müracaat, Bakanlar Kurulu'nda 11. 5. 341/1925 tarihinde görüşülmüş ve komisyon tarafından ittihaz ve iblağ olunan karar Yunan hükûmeti tarafından da tatbik edilmek şartiyle miktarı mahdud olan bazı mübadil eşhasın muvakkat bir müddete maksur olmak üzere mübadeleden tecilleri tasvip edilmiştir.[47]

Bu insanî düzenlemeler yapılırken, bir taraftan da suiistimalleri önlemek için tedbirler alınmıştır. Hükûmet, 20. 1. 340/1924 tarihli toplantısında; mübadeleye tabi olanların izdivacına müsaade edilmemesi yolunda bir karar almıştır.[48]

Yine bu konudan olmak üzere, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gelen ihbar ve şikayetler Meclis Başkanlığı'nca Başbakanlığa iletilmiştir. İşte bunlardan biri 24/25. 1. 339/1923 tarihli ve Adnan Bey imzalı şifredir:

İcra Vekilleri Riyasetine

Anadolu'daki emvâl-i metrûkeden birçoklarının füruht veya uzak müddetle icara verilmekte olduğunu istihbar eden Makedonya ahalisinden birçokları müracaât ederek mübadele vukuunda kendilerine verilecek hiçbir şey kalmayacağı endişesini izhâr ile olmazsa icarların kısa müddetle yapılmasını istirham eylemişlerdir. Adnan[49]

Bu şifreye Hükûmet, 27. 1. 339/1923 tarihinde; Emvâl-i metrûke icârları kısa müddetledir ve gelecek dindaşlarımız düşünülüyor şeklinde cevap vermiştir.[50]

Mübadillerin taşınması ile ilgili olarak da tedbirler düşünülmüştür. 25. 3. 340/1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskan Vekâleti tarafından Hükûmete, mübadillerin taşınmasında tenzilât yapılıp yapılamayacağı hususunda müracaatta bulunulmuştur.[51] Bunun üzerine Hükûmet 17. 4. 340/1924 tarihinde şu kararı almıştır:

Mübadeleye tabi müslüman ahalinin istifade edebilmesi için Türk şimendüfer Kumpanyalarının mübadeleye tabi Rumlara tenzilâtlı bir tarife tatbik edüp etmediklerini veya böyle bir tarifenin tatbikine mütemayil olup olmadıklarını bilmek arzusunda bulunduğu Yunan Maslahatgüzârlığı'nın işârına atfen Hariciye Vekâleti Celilesi'nden izbar olunmuş ve Türkiye şimendüfer İdareleri müstakil olup meccanen ve nısıf ücretle nakliyat icrası mümkün bulunmadığı cihetle mütekabilen kabul ve tatbik edilmek şartiyle Yunanistan'daki muhacirin-i müslime ile memleketimizdeki Rumlar'dan cidden muhtaç olanların şimendüfer İdarelerince meccanen nakledilmeleri ve diğerleri için %30 veya 50 tensilâtlı bir tarife tatbiki muvafık olacağı mütalâa olunarak keyfiyet Vekâlet-i müşarünileyhaya işâr kılınmış ve Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Türk Heyet-i Murahhasası Riyaseti'nden alınan şifre telgrafnâmede ve Kozan havalisinden nakledilecek olan muhacirinden 8300 nüfusun fevkalâde fakir bir halde olduklarından Karakarye İstasyonu'na kadar nakilleri için Kozana tali komisyonu emrine ve Muhtelit Komisyon'daki meblâğdan Türkiye hesabına 165.000 Drahmi gönderildiği beyan ve bunların Karakarye İstasyonu'na kadar nakilleri içinde şimendüfer ücreti olarak Muhtelit Komisyon emrine otuzbin lira irsali talep edilmiş ve Yunan Hükûmeti'nin bu hususa mütemayil olduğu istidlâl edilmekte idiğüne nazaran Yunanistan dahilinde şimendüferle ve muavenet-i hükûmetle nakli zaruri olan müslümanların Türkiye'den şimendüferle gönderilecek muhtaç Rumlardan fazla olduğu nazar-ı itibara alınırsa mütekabiliyet esasından müslümanların daha ziyade müstefit olacağı derkâr bulunmuş olmakla keyfiyetin Heyet-i Vekilece tezekkürü ve bir karar ittihazını mutazammin Mübadele, İmar ve

İskân Vekâlet-i Celilesi'nin 25. 3. 3401924 tarih ve İskân şubesi 11856 numaralı tezkeresi ile vukubulan teklifi İcra Vekilleri Heyeti'nce bi't-tetkik teklif-i vaki esas itibari ile muvafık görülmüş ve Anadolu-Bağdad demiryolları ile harice sevk olunacak mübadeleye tabi Rumlar'ın %35 tenzilâtla nakilleri hususu Nafia Vekâlet-i Celilesi'nce temin olunduğuna nazaran bundan başka yapılacak tenzilât için muktezi tahsisatın Mübadele Vekâlet-i Celilesi'nden itâsı karargir olmuştur.[52]

Alınan bu tedbirler çerçevesinde yapılan çalışmaların sonucunda, Türkiye'den Yunanistan'a 149.851 Türk vatandaşı Rum göç etmiştir.[53]

Bunun yanında, bu dönemde, daha önce Anadolu'ya gelen Rumlar da Türkiye'yi terk etmişlerdir. Bunlar, son dönemlerde Yunanistan'ın gözünün olduğu bölgelere, oralarda Rum nüfus çoğunluğunu sağlamak üzere yerleştirilmişlerdir.

Ayrıca, bunların bir kısmı da yakın geçmişte, komprador burjuvazi kimliğiyle Rum burjuvazisinin filizlendiği, geliştiği Batı Anadolu'ya Yunanistan'dan yahut Ege Adalarından göçmüş Rumlardı.[54]

Sonuç olarak; bu değişimin uygulanması, Anadolu üzerinde uzun süreden beri sürdürülen, gerçekleşmesi olanaksız bir düşü sona erdirmişti.[55]

Bilindiği üzere, Yunanlılar, ülkemizdeki Rum azınlığı Megalo İdea'yı gerçekleştirme yolunda bir koz olarak kullanmışlardır. Bütün istilâ müddetince Yunanlılar Rumeli ve Anadolu'daki canavarlıklarını topraklarımızdaki hıristiyanları kurtarmak için yapılmış bir halâs harbi şeklinde gösteriyorlardı…

Elenizm hülyası etrafında toplanan bu caniyane ve hainane maksadları tahakkuk ettirmek için, Venizelos başta olduğu halde bütün Yunan ricali ve Yunan milleti, milletimiz ve memleketimiz aleyhinde cidden zalimane ve hainane plânlar vaz' etmişler ve alçakça, namuzsuzca siyasetler takip etmişlerdi. Bu plânların ve siyasetlerin esası bir taraftan Türkiye topraklarında sakin Rumları, kilise ve mektepler vasıtasiyle hükûmetimiz aleyhine tahrik ve isyan ettirmek ve diğer taraftan da siyasî hadiselerden ve vaziyetlerden istifade ederek memleketimizi istilâ etmek ve bütün bu hareketler sırasında göz diktiği muazzez ülkelerimizde Türk ve Müslüman nüfusunu imha etmek şeklinde hülasa edilebilir.[56]

Mübadele ile Türkiye, Yunanistan'ın işte bu ve benzeri gerekçelerini ortadan kaldırmıştır.

Bir diğer önemli sonuç da, Türkiye, son iki yüzyıldır Batı'nın içişlerimize müdahalesine gerekçe oluşturan azınlıklardan büyük çapta kurtulmuştur. Bir araştırmacı bu durumu şöyle izah etmektedir:

TBMM Hükümeti'nin mübadele isteğinin başlıca iki nedeni vardır: Öncelikli amaç, Batı'nın müdahalesine gerekçe oluşturan azınlıklardan kurtulmaktır. İkinci neden de, Müslüman unsurların kolayca uyum sağlayabileceği düşüncesiyle, Misakı Milli sınırları içinde "ulus devlet"e giden yolu açabilmektir. Çünkü Misakı Milli sınırları, Araplar dışında, Osmanlı İmparatorluğu içinde kalan son Müslüman yerleşim bölgelerini kapsamaktadır.[57]

Tabi ki yukarda da ifade edildiği gibi, homojen yapıya sahip “milli devlet” oluşturmayı esas almış olan Türkiye için mübadele önemli bir gelişme olmuştur.

Bütün bunların yanında, mübadele birtakım sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Ülke uzun yıllar devam eden savaşlar ve Yunan istilâsı sırasında yakılıp yıkılmıştır. Zaten yetersiz olan maddî imkânlar daha da yetersiz hale gelmiştir. Yeni Türk Devleti, işte hem bu sıkıntıları bertaraf etmek, hem de mübadil olarak gelen Türklerin her türlü ihtiyacını karşılamak durumunda kalmıştır. Ancak, bütün sıkıntılara rağmen Türkiye Cumhuriyeti Devleti, iktisadî bakımdan en sıkıntılı döneminde böyle büyük bir projeyi yüzünün akıyla tamamlamıştır.

1923-1929 seneleri bütçelerinden iskâna toplam 28.018.352 lira tahsis edilmiş olup bunun 16.871.876 lirası sarf edilmiştir. Bu tarihler arasında Türkiye’de 499.239 mübadil, 172.029 gayr-i mübadil, 14.312 harikzede, 35.936 mülteci, 18.430 yerli ahali, 2.774 doğudan batıya naklolunanlar adî iskâna tâbi tutulmuşlardır. Aynı dönemde adiyen iskân olunanlara 88.700 hane, 5.000.000 dönüm arazi, bağ ve bahçe, 4.300.000 adet zeytin, incir ve sair meyve ağacı, 7.618.000 kilo tohumluk zahire, 27.501 adet pulluk, 41.253 adet muhtelif türden ziraî alet, 12 adet traktör, 19.070 kilo kükürt ve göz taşı, 22.994 res çift hayvanı ile 15.238 lira sermaye dağıtılmıştır. Yine, bu dönemde 19.279 metrûk hane tamir görmüş, 4.567 iktisadîhane inşa edilmiş, Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebel-i Bereket, Mersin, Ankara ve Manisa’da 1.786.684 lira mukabilinde numune köyleri inşa edilmiştir.[58]

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren tebaası olan toplumların başında Rumlar gelmektedirler. Rumlar, Türk topraklarında gözü olan devletlerin ve onların Türkiye’deki uzantısı haline gelen Patrikhanenin kışkırtmaları sonucunda isyan edinceye kadar huzur ve refah içerisinde yaşamışlardır. Osmanlı Devleti, idaresi altına aldığı bütün gayrimüslim unsurlar gibi Rumlara da, Roma ve Bizans dönemlerinde dahi görmedikleri toleransı göstermiştir. O kadar ki Rumların dinî merkezleri olan Patrikhane tarihi boyunca gerçek hürriyetine Fatih Sultan Mehmet’ten itibaren, yani Türk idaresinde kavuşmuştur. Patrik, bu tarihlerden itibaren millet başı unvanını almış ve böylece ruhanî yetkilerinin yanında bir de cismanî yetkilere sahip olmuştur.

Ancak, kilise bu toleransa hiçbir zaman layık olamamıştır. Daima Türklüğün aleyhinde olmuştur.

Rumlar, sadece dinî bakımdan haklara sahip olmamışlardır. Yaşadıkları bütün bölgelerde Türk toplumundan daha fazla ekonomik ve ticarî imkânlara sahip olmuşlardır. Osmanlı ülkesinin birçok yerine dağılan Rumlar, daha ziyade büyük şehirlerde ve sahil bölgelerinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Rum köylüsüne, toprak mülkiyeti hakkı da tanınmıştır. Avrupalı tarihçilerin de belirttikleri gibi XIX. yüzyıl başlarında, Osmanlı tebaası olan Rum köylüsü, Batı Avrupa köylüsünden daha fazla imkânlara sahiptir.

Rumlar sadece ticaret ile uğraşmıyorlardı. Bilhassa Fenerli Rumlar muhtelif memurluklarda, bilhassa da dışişlerinde görev almışlardır. Bunun sonucunda Rumlar, ekonomik sahanın yanında

diplomasi alanında da güç kazanmışlardır. Ancak, bu güçlenme ileride Osmanlı Devleti'nin aleyhine olacaktır.

Sanayi İnkılâb'ından sonra hızlı bir tempo ile ortaya çıkan ve yayılan sömürgecilik faaliyetlerini yürüten devletlerin Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim unsurları bir koz olarak kullanma gayretleri başarılı olmuş, Yakınçağların başında Osmanlı Devleti milliyetçilik isyanlarıyla sarsılmaya başlamıştır. İşte, bu gayrimüslim unsurların başında da maalesef bu ülkede her türlü hürriyet ve imkâna sahip olan, Rumlar yer almışlardır. Rumlar, bir taraftan sıcak denizlere inmeye çalışan Rusya'nın, diğer taraftan Avrupa'da İngiltere'nin gerisinde kalmaktan dolayı aşağılık kompleksine kapılan Fransa'nın kışkırtmaları sonucunda isyan etmişlerdir. Rum isyanlarını başından sonuna kadar, fahrî başkanlığını Rus Çarının, fikir babalığını da Patrikhane'nin yaptığı Etnik-i Eterya tezgahlamış ve yürütmüştür. Ayrıca, bu dönemlerde Avrupa kamuoyunda ve aydınında başlayan Yunan hayranlığı da Rum isyanlarında etkili olmuştur.

Nihayet, Rumları kendi emellerinin tahakkuku için isyana sürükleyen devletlerin gayretleri sonucunda Edirne Barış Antlaşması ile Yunanistan bağımsızlığına kavuşmuştur. Ancak, Rumların Türk Devleti ve milleti aleyhindeki faaliyetleri bununla sona ermemiştir. Tam tersine, bu gelişme Rumlara Megalo İdea yolunda bir ümit kaynağı olmuştur. Şimdi Yunanistan yeni bir rolü daha üstlenmiştir. Kendisinin bağımsız olmasını sağlayan devletlere diyet borcunu ödemeye çalışmıştır. Bu devletler, dün de, bugün de Türkiye'ye söylemek isteyip de söyleyemediklerini, yapmak isteyip de yapamadıklarını Yunanistan gibi kendilerine diyet borcu olan devletçiklere yaptırmaya, söyletmeye çalışmışlardır, hala bu politikalarına devam etmektedirler.

Yunanistan, kendisine destek veren devletlerin de yardımı ile bağımsız olduğu günden itibaren devamlı olarak Türkiye'nin aleyhine olmak üzere topraklarını genişletmiştir. Bunu yaparken de işgal ettiği bölgelerdeki milyonlarca Türkü ya katletmiştir, ya da Avrupa toplumlarının tarihlerinin her döneminde sık sık gördüğümüz insanlık dışı uygulamalar ile yerlerinden yurtlarından etmiştir. Aynı insanlık dışı uygulamaları I. Dünya Savaşı sonunda İtilâf Devletleri sayesinde işgal ettiği Anadolu topraklarında devam ettirmiştir.

Yunanistan, bir taraftan işgal ettiği yerlerdeki Türklere bu vahşet derecesine varan uygulamaları yaparken, diğer taraftan Anadolu'nun belli bölgelerine devamlı olarak dışardan Rum göçünü teşvik etmiştir.

İşte, Türk milletinin ölüm-kalım savaşı olan Millî Mücadele ile bu duruma son verildiği gibi, Lozan Konferansı'nda imzalanan Mübadele Sözleşmesi ile İstanbul'un dışındaki Türkiye'deki Rumlar ile Batı Trakya'nın dışındaki Yunanistan'daki Türkler yer değiştirmişlerdir.

Bu uygulamaya iki taraf açısından bakacak olursak, Türkiye'nin ne kadar önemli bir işi gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Mübadeleden önce, zaten Yunanistan'da Türklerin can güvenliği olmadığı için, buralardaki soydaşlarımız Yunan vahşeti karşısında şayet sağ kalabilmişler ise

Türkiye'ye göç etmişlerdir veya etmeye başlamışlardır. Üstelik de bu insanlar sadece canlarını kurtarabilmenin telaşı içerisinde hiçbir eşyalarını veya mallarını yanlarına alamamışlar veya orada satarak değerlendirememişlerdir.

Oysa, Türkiye'deki Rumlar, sanki hiçbir şey olmamış gibi faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Ayrıca, Mübadele ile Türkiye, yüzyıllardır emperyalist devletlerin içişlerimize karışmak için kullandığı bir kozu da onların elinden almıştır. Bu devletler, kendi ülkelerindeki azınlıklardan ve hatta kendi insanının birçok sosyal tabakasından daha iyi imkânlara sahip olan gayrimüslim unsuru Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışabilmek için bir koz olarak kullanmışlardır. Bunda başarılı da olmuşlardır. Devlet, hem içerde Batı devletlerinin kışkırttığı problemlerle, hem de aslında kendilerinin çıkarttığı bu problemleri dillerine dolayıp Osmanlı Devleti'nin içişlerine yön vermeye kalkışan devletlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. İşte Türkiye Cumhuriyeti Devleti aynı olayları yaşamak istememiştir. Mübadele uygulaması da bu manada önemli bir adımdır.

1 Gönlübol (ve diğerleri), Olaylarla Türk Dış Politikası, C. I (1919-1973), 5. bas. Ankara 1982, s. 65.

2 Charles Sherrill, Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal, Çev. Alp Ilgaz, Tercüman 1001 Temel Eser, No. 23, s. 171.

3 Gönlübol (ve diğerleri), a.g.e, s. 59.

4 Mahmut H. Şakiroğlu, "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar", Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, TTK, Ankara 1985, s. 228.

5 Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", Türk-Yunan İlişkileri, ATASE, Ankara 1986, s. 242.

6 İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 7.

7 Akgün, a.g.m, s. 247.

8 Seha L. Meray, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Takım I, C. I, Ankara 1973, s. 117.

9 H. Cevahir Kayam, "Lozan Barış Andlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi", AAMD, C. IX, S. 27, Temmuz-Kasım 1993, s. 586.

10 Meray, a.g.e, s. 124.

11 Adnan Sofuoğlu, Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri, İstanbul 1996, s. 130.

12 Sofuoğlu, a.g.e, s. 141.

13 Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukavelenameler, Muhtelit Mübadele Komisyonu Kararları, Bitaraf Azaların Hakem Kararları, Türkçeye Çeviri: Mehmed Esad Atuner, Damga Matbaası, İstanbul 1932, s. 2-7.

14 İskân Tarihçesi, s. 11.

15 MMKK, s. 5.

16 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 5. 1923.

17 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 5. 1923.

18 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, 3. bas. Ankara 1986, s. 326.

19 Gönlübol (ve diğerleri), a.g.e, s. 66.

20 Mehmet Gönlübol; Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1918-1938), AAM, Ankara 1997, s. 66.

21 MMKK, s. 12.

22 İskân Tarihçesi, s. 91.

23 Armaoğlu, a.g.e, s. 326.

24 MMKK, s. 25-32.

25 MMKK, s. 138.

26 MMKK, s. 140.

27 MMKK, 141.

28 MMKK, s. 157.

29 MMKK, s. 160.

30 MMKK, s. 34.

31 Kemal Arı, AAMD, C. VI, S. 18, Temmuz 1990 s. 635.

32 İskân bölgeleri daha sonra 10'a çıkarılmıştır. Bkz: Nedim İpek, Mübadele Ve Samsun, TTK, Ankara 2000, s. 43.

33 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 5. 1923.

34 İskan Tarihçesi, s. 18.

35 Cumhuriyet Arşivi, 2738. 16. 70. 13.

36 Arı, a.g.m, s. 638.

37 İskân Tarihçesi, s. 19.

38 İskân Tarihçesi, s. 21.

39 Cumhuriyet Arşivi, 030. 18. 1. 1. 8. 41. 10.

40 İskân Tarihçesi, s. 27.

41 İskân Tarihçesi, s. 135.

42 İskân Tarihçesi, s. 137.

43 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 62. 1925.

44 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 62. 1925.

45 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 62. 1925; 732. 10. 36. 9; 2407. 15. 54. 1.

46 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 59. 1925.

47 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 59. 1925; 1916. 13. 29. 9.

48 Cumhuriyet Arşivi, 18. 102. 62. 1925; 213. 8. 49. 16.

49 Cumhuriyet Arşivi, 18. 135. 55. 1923.

50 Cumhuriyet Arşivi, 18. 135. 55. 1923.

51 Cumhuriyet Arşivi, 18. 154. 2. 1924.

52 Cumhuriyet Arşivi, 474. 9. 23. 10.

53 Türk Ansiklopedisi, Göç, mad., C. XVII, s. 460.

54 Bilge Umar, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, İstanbul 1998, s. 211.

55 Şakiroğlu, a.g.m, s. 227.

56 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1337, s. 1.

57 Kayam, a.g.m, s. 606.

58 İpek, a.g.e, s. 171.

Musul Meselesi / Yrd. Doç. Dr. Zülal Keleş [s.609-624]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başlarken Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde bulunan Musul Vilayeti, 1878 Vilayet Nizamnamesi'yle yapılan idari taksimata göre Musul, Kerkük ve Süleymaniye Sancaklarından meydana gelmekte idi.1 Musul, stratejik konumu, zengin ve verimli toprakları dolayısıyla tarihin her döneminde önemini koruyan bir bölgedir. Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçene kadar bir çok Türk Devlet ve Beyliği'nin idaresinde bulunmuştur.2

Musul Meselesi, İngiltere'nin Türkiye ile fiili savaşı sona erdiren Mondros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra, Mütareke hükümlerini ihlal ederek bölgeyi işgaliyle başlayan ve 1926 Haziranı'na kadar dünya devletlerinin de ilgisinin eksik olmadığı bir ortamda devam eden bir mesele olarak görülmektedir. Ancak; Musul Meselesi'nin temelleri, İngiliz Sömürge siyasetinin sonucu olarak 19. yüzyılın başlarında atılmıştır. Bu dönemde en fazla Müslüman sömürgeye sahip olan İngiltere'nin Orta Doğu siyasetinde, Hindistan yolu üzerindeki Irak ve Arabistan'ın stratejik önemi son derece büyüktü. İngiliz İmparatorluğu'nun sınır ve ulaşım güvenliğini sağlamak ve refahının devamı için, İngiltere'nin açık denizlerin kontrolünü elinde bulundurması, Avrupa güç dengesinin korunması ve dünya petrol politikasını elinde tutması gerekiyordu.[3]

1877-1878 Türk Rus Savaşı, Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Bu tarihe kadar yukarıda söz konusu edilen siyaset gereği İngiltere genel olarak Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya çalışmıştı. Bundan sonra Kıbrıs ve Mısır'a yerleşen İngiltere 1878'de Bağdat'ın kuzeyini Rusya'ya, güneyini İngiltere'ye bırakan bir anlaşma yapma girişiminde bulundu.[4]

Osmanlı Devleti, Musul'un petrol bakımından değerini 1890'da II. Abdülhamit'in yaptırtmış olduğu araştırmalar sonunda anlamıştır. 1890 ve 1898 yılında çıkardığı özel fermanlarla Musul ve Bağdat petrol sahalarını "Memalik-i Şahane" (özel mülkü) haline getirerek, kaybını engellemek istemiştir.[5]

Osmanlı Devleti, bu dönemde İngiltere ve diğer devletlere karşı bir denge unsuru olarak Almanya'ya yaklaşmıştı. Almanya ise, Osmanlı topraklarını ekonomik pazar olarak görmüş, İngiltere ile olan rekabetinden dolayı olası bir savaş hakinde İngiltere'yi sömürgelerine giden yollarda güç durumda bırakmak için Osmanlı Devleti'ne yaklaşmıştı. Söz konusu yakınlaşma siyaseti sonucu Almanya'ya Berlin-Bağdat Demiryolu yapım imtiyazıyla birlikte petrol ve maden araştırması izni de verilmişti.[6] 1904 yılında Alman Deutche Bank (A. Demiryolu Şirketi) bir yıl süreyle Musul ve Bağdat'ta petrol arama izni almıştı. İngiliz William Knox D'ancy ile Shell ve Royolducth Şirketleri de izin için görüşmelere başlamıştı. Ancak İttihat ve Terakki Fırkası, Abdülhamid'in şahsi mülki haline getirdiği

toprakları Maliye Bakanlığı'na devrettiğinden görüşmeler sonuç vermemişti.[7] 1912'de Almanya ve İngiltere dışında ABD'de Musul-Kerkük petrolleriyle ilgilenmeye başlamıştı. İngiltere, Almanlarla işbirliği yaparak ABD'nin Bölge petrollerinden uzak tutmaya çalışmıştır.[8]

Görüldüğü gibi, İngiltere'yle Musul bölgesinin ilişkisi I. Dünya Savaşı'ndan çok önce başlamış, I. Dünya Savaşı sırasında müttefikleriyle yaptığı görüşmeler ve gizli antlaşmalarda Musul ve diğer petrol bölgelerine hakim olma planlarını ortaya koymuştur.[9] Mütareke imzalandıktan sonra da Vilayeti işgal ederek kararlı tutumunu sürdürmüştür.

Milli Mücadele Döneminde Musul

Irak cephesindeki Osmanlı ordusunun 22 Kasım 1915'teki

Kutül Ammare'deki başarısının devamı gelmemişti. 11 Mart 1917'de Bağdat'ı işgal eden İngiltere'nin mücadele cepheleri asıl hedefin Musul olduğunu göstermiştir. Bu arada 13. Kolordu Komutanı olan Ali İhsan (Sabis) Paşa, Ağustos 1918'de 6. Ordu Komutanlığı'na tayin edilmişti. İngilizler 23, 25 ve 30 Ekim 1918'deki taarruzlarıyla Musul'a doğru ilerlemiş, 6. Ordu büyük kayıplar vermişti.[10] M. Kemal Atatürk, bu konuyu değerlendirirken "…. işte bu hal Musul vilayetinin ziyaını intac etti. Yoksa Musul bizde kalırdı" sözleriyle yenilginin sonucu Musul'un işgalini kolaylaştırdığını ifade etmektedir.[11] 30 Ekim 1918 günü Mondros Mütarekesi imzalandığında İngiliz birlikleri Anelhazar, Gayyare Goz Kuyuları, Altınköprü, Salahiye ve Kerkük hattına dayanmıştı. Türk ordu birlikleri ise Rakka, Dirizar, Miyadin, Sincar, Telafir, Hamamalil, Süleymaniye ve Halice hattına hakimdi.[12]

Mütareke 31 Ekim 1918 günü öğle vakti yürürlüğe girmiştir. Türkiye iyimser bir şekilde Mütareke'nin imzalandığı gün Türk ordusunun elinde bulunan yerlerin "Mütareke Hattı"nı oluşturacağını beklemekteydi. Ancak Mütareke'ye aykırı olarak askeri harekâtı sürdüren, İngilizler, daha Mütareke hükümlerini tam olarak öğrenememiş olan 6. Ordu Komutanından Musul'un boşaltılmasını istediler.[13] Bir yandan da işgallerini kolaylaştırmak için zemin hazırlamaya çalışıyorlardı. Bazı Arap kabileleri İngilizlerin tahrik ve teşvikleriyle Türk birliklerine saldırarak silah ve erzaklarını binek hayvanlarını yağmalamışlardı.[14]

Mütareke metnini ancak 3 Kasım 1918 günü alan Ali İhsan Paşa, İngilizlere 31 Ekim 1918 günü öğle vakti askeri harekât durduğundan İngiliz hattının Gayyare'den geçtiğini Mütareke'ye göre Musul'a girme haklarının olmadığını belirtmişti.[15] İngiliz Irak Ordusu Başkomutanı General Marshall, 7 Kasım 1918 günü Musul'u işgal için emir aldıklarını ve şehri boşaltmak için 15 Kasım 1918 günü öğlene kadar vakit verdiklerini kesin olarak belirtmişti. Bu arada, İngilizlerin talebini İstanbul'a bildirmiş olan Ali İhsan Paşa, hiç olmazsa İngiliz birlikleriyle beraber Musul'da kalma emrini beklemişti.

İngilizler, Türk birliklerinin Musul'dan ayrılmasını çabuklaştırmaya çalışırken, Ali İhsan Paşa'ya Vilayeti boşaltma şartlarını içeren bir yazı göndermişlerdi.[16] 8 Kasım 1918 günü Musul Hükümet Konağı'ndaki Türk bayrağının yerine İngiliz bayrağını çekerek İngilizler, telsiz telgraf istasyonları ve

cephaneliklere el koyup[17] haksız işgallerini sürdürmüşlerdi. Sonuçta 9 Kasım 1918 günü, Ali İhsan Paşa Sadrazam İzzet Paşa'nın 15 Kasım 1918 gününe kadar Musul'u boşaltma emri alınmıştı. 15 Kasım 1918 günü Musul merkezi, 6 Aralık'ta ise vilayetin tamamı Türk birliklerince boşaltılmış, Musul'da İngiliz işgali dönemi başlamıştı.[18]

İngiltere Musul'daki çıkarlarını barış görüşmelerinde veya herhangi bir şekilde kaybetmeyi düşünmemiştir. Irak'ı İngiliz işgaline aldığını açıklayarak, Irak sınırını da Musul'un kuzeyinden geçirmeye başlamıştır. Paris Barış Konferansı'ndan önce Londra'ya giden Fransa Başbakanı Clemencau ile anlaşan İngiltere, Sykes Picot Antlaşması ile Fransa'nın payına ayrılan Musul'a karşılık Fransa'ya Suriye ve Çukurova bölgesindeki isteklerini kabul ederek, Musul petrollerinden faydalanma sözü vermiştir.[19]

San Remo Konferansı'nda müttefikler Manda ve petrol paylaşımını gerçekleştirmişlerdi (25 Nisan 1920), Buna göre İngiltere Musul petrol gelirlerinin %75'ine ve petrol şirketinin yönetimine sahip olacak, Fransa da %25'lik bir paya sahip olacaktı.[20] İngiltere, 1920 Aralığında Suriye'yi de etkileyen Arap isyanları sonunda Emir Faysal'ı sözde bir prebisitle Irak Kral'ı ilan etmişti. Musul, Kerkük ve Süleymaniye halkının tepkisine rağmen, İngiltere Faysal'ın halk oyuyla kral ilan edilmesini, Irak'taki İngiliz mandasını kabul etmesi olarak göstermiştir. Bu uygulamayla mandaların Milletler Cemiyeti tarafından verileceği prensibi çiğnenerek, Müttefikler San Remo Konferansı'nda aldıkları kararı Milletler Cemiyeti'ne onaylatmışlardır.[21]

Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarına göre Mustafa Kemal Atatürk ve Heyet-i Temsiliye tarafından Türkiye'nin bölünmez sınırlarını belirleyen Misak-ı Milli'yi hazırlanmıştı. 28 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı tarafından kabul edilen Misak-ı Milli, gerek Milli Mücadele yıllarında, gerekse saha sonraki dönemde Türkiye'nin iç ve dış politikasını belirleyen bir belgedir.[22] Misak-ı Milli'ye göre Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 günü Türk Ordusunun elinde bulunan, Türk ve İslam çoğunluğun yaşadığı Osmanlı toprakları Türkiye'nin ayrılmaz sınırlarını oluşturmaktaydı. Misak-ı Milli'nin kabul ve ilanı Türkiye'nin Musul'u kendi toprakları olarak gördüğünün ifadesiydi. Zira, Mütareke imzalandığında Türk Ordusunun elinde bulunan Musul, Mütareke'ye aykırı olarak işgal edilmişti.

İtilaf Devletlerinin, İstanbul Hükümeti ile imzalamış olduğu Sevres Antlaşması'yla Türk-Irak sınırı Amadiye Türkiye'de kalmak üzere Musul'un kuzeyinden geçirilmiştir.[23]Anlaşma TBMM Hükümeti tarafından kabul edilmemiş ve uygulanmamış olmasına rağmen İngiltere'nin Musul konusundaki kararlılığını göstermektedir.

Milli Mücadele yıllarında Türkiye'nin bölgeye asker sevkiyatı istediği ölçüde olamamıştır. Irak'ta meydana gelen bir ayaklanmada Revandüz'den Türkiye''nin yardımını isteyenlere karşılık ancak bir bölük asker gönderilebilmiştir. İngiltere'de Musul'da istediği hakimiyeti kuramamıştır. Musul'da İngiliz Mandası ve Kral Faysal'a karşı halkın tepki ve isyanları şiddetle bastırılmıştır.[24] Türkiye, halkın isteği üzerine Binbaşı Şevki Bey'i Süleymaniye'ye gönderirken, İngiliz hava kuvvetleri ve zırhlı birlikleri de

Türk taraftarı aşiretlere baskı yaparak, reislerini tutuklamıştı. Özellikle Kerkük ve Süleymaniye halkı İngiliz idaresini reddetmeyi sürdürmüştür.[25]

Sakarya Savaşı'nın Türkiye'nin zaferiyle sonuçlanması İngiltere'yi endişelendirmişti. İngiliz yetkilileri arasında Türkiye'nin Musul'a müdahale ihtimali gözönünde bulundurularak, TBMM Hükümeti'ne karşı izlenen politikanın değiştirilmesi fikri gündeme gelmişti.[26] Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümeti, Musul'u vatan toprağı olarak görmekten hiçbir zaman vazgeçmemesine rağmen, Yunan ordusuyla savaşın şartları ve Musul'a ulaşan demiryollarının Fransa'nın işgalinde bulunması gibi nedenlerle yeterince ilgilenememiştir. Ancak 1922 yılı başlarında Antep Milli Kuvvetleri Komutanı Özdemir Bey emrindeki birlikler bölgeye gönderilmiştir. 1922 yılı Ağustosu'nda önemli başarılar elde edilmiştir. Özdemir Bey'e Musul halkının verdiği destek yanında Tunus ve Cezayirli gönüllüler de katılmıştır. Aralık 1922'de İngilizlerin hava saldırıları ve taarruzları sonunda geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.[27] Bu arada Lozan Konferansı da başlamıştır.

Lozan Konferansı'nda Musul

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'deki açılış töreninden sonra ilk toplantısını ertesi gün yapmıştı.[28] Konferans İç Tüzüğü'ne göre Musul meselesi "Askeri ve Arazi Komisyonu"nda görüşülecekti. Komisyon Başkanlığı'na İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon getirilmişti.[29]

Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa başkanlığındaki Heyet'e verilen talimatta Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin iadesi istenirken İngiltere'ye bazı ekonomik ayrıcalıklar tanınabileceği bildirilmişti.[30]

Musul meselesi, 27 Kasım 1922 günü resmen görüşülmeye başlanacaktı. Ancak İsmet Paşa ve Lord Curzon özel görüşmelerle çözmeye karar vermişlerdir.[31] Özel görüşmelerde iki taraf da tezlerini etnik ve siyasi nedenlere dayandırmıştır. Ancak İngiltere açısından konunun petrol meselesine dayandığı ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin de elbette Bölge petrollerine ihtiyacı vardı fakat asıl olan Misak-ı Milli hedeflerini gerçekleştirmekti.[32]

Lord Curzon, petrol tavizi vererek Türkiye'yi Musul'dan vazgeçmeye uğraşmıştır. Buna rağmen Türkiye'nin Musul'u içine almayan bir anlaşmayı kabul etmeme kararlılığını da görmüştü. Bunun üzerine Türkiye'nin taleplerinin bir kısmını karşılamayı düşünerek Köysancak, Revandüz ve Süleymaniye'yi vermeyi önermiştir.[33] Türk heyeti, vilayetin tamamını isteyerek, bölgede halk oyuna başvurulmasını teklif etmiştir. Curzon bu defa halkın cahil olduğunu, halk oyuna başvurulamayacağını ileri sürdürmüştü. Halbuki, İngiltere Emir Faysal'ı krallığa getirirken halk oyuna başvurduğunu Musul vilayeti de dahil halkın oy çokluğuyla kabul ettiğini iddia etmişti. Türkiye'nin haklı talepleri ve kendi tezinin zayıflığını gören Lord Curzon, bu defa meselenin doğrudan Irak Hükümeti'ni ilgilendirdiğini Musul'la ilgisinin sadece Irak'ın himayesinde olmasından dolayı olduğunu iddia etmeye başlamıştır.[34]

Özel görüşmeler karşılıklı notalarla devam ederken; geleceği tartışılan halk, Türkiye'ye bağlı kalmak istediğini duyurmaya çalışıyordu.[35] Lozan'da, özel görüşmelerde her iki tarafta basın

aracılığıyla dünya kamuoyuna Musul meselesindeki tezlerini ve kararlılıklarını göstermeye çalışmıştır. İngiltere, Türkiye'yi uzlaşmaya yanaşmayarak barışı tehlikeye atmakla suçlarken, Türkiye, Musul meselesindeki akli ve ilmi dayanaklarını anlatmıştır.[36] Türkiye, Musul'un tarihi, coğrafi, siyasi ve etnik bakımdan Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koymuştur. İngiltere ise Türkiye'nin dayadığı harita ve istatistiklerin yanlış olduğunu, İngiltere'nin istatistiklerinin daha güvenli olduğunu iddia etmiştir. Meselenin sadece siyasi boyutunu dışa aksettirerek, Musul'u petrollerinden dolayı önemsediğini gizlemeye çalışmıştır.[37] Meselenin asıl muhatabı olan Musul halkı ise iç ve dış basına yansıdığı şekliyle tercihlerinin Türkiye'ye bağlı kalmak olduğunu bütün gücüyle duyurmaya çalışmaktaydı.[38] Türkiye'nin en önemli dayanağı halkın arzusu idi. Bölgede halk oyuna gidilmesini, milletin kendi kaderini belirlemesini istemekteydi. Ancak İngiltere, meselenin başından itibaren, bu çözüm şeklini reddederek aslında sonucun İngiltere aleyhine olacağını göstermektedir. Buna karşılık meseleyi Türkiye'nin üyesi olmadığı kendi etkinliğindeki Milletler Cemiyeti'ne havale etme önerisinde bulunmuştur. Türkiye bu öneriyi reddederek, meselenin resmi görüşmelerde çözümünü istemiştir.[39]

Musul meselesi 23 Ocak 1923 günü Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı Arazi Komisyonu'nda görüşülmeye başlandı. İsmet Paşa, özel görüşmelerde olduğu gibi Türkiye'nin tezini etnik, siyasi, coğrafi, askeri, tarihi ve iktisadi açılardan ele alarak delilleriyle anlattı. İsmet Paşa, Lord Curzon'un sık sık sözünü keserek etkilemeye çalıştığı bu konuşmasında İngiliz tezinin sağlam temellere dayanmadığını ortaya koymuştur. Özellikle nüfus meselesinde İngiltere'nin iddia ettiği rakamların güvenilir olmayacağı, vilayetin ancak bir kısmını dolaşabilen birkaç memurun vilayetin nüfusunu tespit imkanı olmadığı açık bir şekilde görülmüştü. Türkiye'nin son istatistiklerine göre vilayetin yerleşik nüfusu, 503.000 civarında idi. Bunun dışında 170.000 civarında Türkmen, Türk ve Arap aşireti yılın belli dönemlerinde vilayette bulunmaktaydı.

Yerleşik nüfusun dağılımı ise şöyle idi: 140.960 Türk, 23.830 Kürt, 43.210 Arap, 18.000 Yezidi, 31.000 gayrimüslim.[40] Buna göre nüfusun beşte dördünde fazlaları Türk ve Kürtlerden, beşte biri de Arap ve gayrimüslimlerden oluşuyordu. İngiliz istatistikleri doğru kabul edilse bile Türk ve Kürt nüfusun yanında diğer unsurların azınlıkta olduğu görülmekteydi. İngiltere'nin ortaya koyduğu istatistiklere göre vilayette 65.895 Türk, 452.720 Kürt, 185.763 Arap, 62,225 Hıristiyan, 16.885 Yahudi yaşamaktaydı.

İsmet Paşa Türkler ve Kürtler arasındaki tarihi ve kültürel bağları, kader birliğini ve kendi istekleriyle Türkiye'yi seçen Kürtlerin TBMM'de gerçek temsilcilerinin olduğunu anlatmaya çalışmıştır. İngilizlerin bölgede yayınladıkları bildirilerin dahi Türkçe olduğunu ve bildirilerde yer alan olayların da halkın Türkiye ile bağını (Araplar da buna dahil) İngiliz mandasını istemediğini gösterdiğini ifade etmiştir.

İsmet Paşa'nın dile getirdiği Türk tezinin devamını özetlemek gerekirse, Türkiye üçüncü devletler arasında yapılmış olabilecek anlaşmaları hukuken geçerli görmemektedir, dolayısıyla Musul vilayeti de İngiliz-Irak mandaterliğinde değildir. Gerçekte bu konuda halk özgür iradesiyle karar vermemiştir. Musul'un Akdeniz limanlarıyla bağlantısı ancak Anadolu üzerinden gerçekleşebilir.

Ekonomisi ve güvenliği de Türkiye'ye bağlı kalmasını gerektirmektedir. Aynı şekilde Türkiye'nin Doğu'daki güvenliği de buna bağlıdır. Ayrıca, İngiltere Mütareke'yi imzaladıktan sonra işgal ettiği Musul'u Türkiye'ye iade etmelidir.[41]

İngiltere adına söz alan Lord Curzon, İngiltere'nin Musul'u Mondoros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra işgal ettiğini göz ardı etmiştir. Curzon, İngiltere'nin Irak'ta mandater devlet olma sıfatıyla Musul'daki işgalinin hukuki bir temele dayandığını iddia etmiştir.İngiltere bu iddiaya göre San Remo'da Irak'ta mandater Devlet olma hakkını almıştır. 1921'de yaptığı halk oylaması sonunda halk Emir Faysal'ın krallığını onaylamıştır. Faysal'la İngiltere'nin anlaşmasına göre İngiltere ve Irak hükümetleri Irak ülkesinden toprak vermemek, kiralamamak kararı almıştır. Buna göre İngiltere'nin Arap milleti, Arap Kralı ve milletler Cemiyeti'ne karşı sorumluluğu vardır. İngiltere, Türkiye'nin ortaya koyduğu akli ve ilmi delillerin güçlülüğü karşısında mandaterlikten doğan hukuki hakkından bahsetmeye başlamıştır. Daha sonra Milletler Cemiyeti Meclisi'nce görevlendirilerek Musul'da incelemelerde bulunan "Musul Tahkik Komisyonu" raporlarında da yer alacağı gibi Musul hukuki açıdan Türkiye'nin bir parçası idi. İngiltere'nin bu topraklar üzerinde herhangi bir hakkı bulunmuyordu.

İngiltere sorumluluklarının Irak Devleti ve Arap milletine karşı olduğunu söylerken, kendi istatistiklerinde de açıkça görülen nüfusun çoğunluğu Türk ve Kürtleri gözardı etmiştir. Ayrıca Türkleri saldırgan bir millet olmakla itham ederek, Musul gibi askeri-stratejik önemi olan bir yeri elinde tutan Türkiye'nin "Arap Devletini" yok edeceğini idia ediyordu. Türkiye Misak-ı Milli sınırlarının dışında bir toprak talebinde hiçbir zaman bulunmamışken İngiltere kendi Doğu politikasını Türkiye'ye mal etmek isteyen bir tavır içerisindedir. Yine Musul'da yaşayan Türklerin, Türkiye'deki Türklerle ilgisinin bulunmadığını iddia etmekteydi. Bu konuda Musul Tahkik Komisyonu tarafından reddedilecektir.[42]

Lord Curzon, son olarak petrol meselesine değinmiştir. İngiltere'nin Musul petrolleriyle ilgili olmadığını, asıl Türkiye'nin petrol kaynaklarından dolayı Musul'u istediğini iddia etmiştir. Curzon böylece Musul meselesinin İngiltere açısından asıl değerini gizleyerek dünya kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır.

Resmi görüşmelerin ilk celsesinde tarafların özel görüşmelerdeki taleplerinden taviz vermeyecekleri belli olmuştu. Türkiye, haklı olduğu bir davada, sonucundan endişe duymaksızın Bölgede halk oyuna başvurma önerisini tekrarladı. Lord Curzon, Türkiye'nin önerisini Musul halkını küçümseyerek reddetti.[43] Emir Faysal'ın Kral ilan edilmesinde oyuna başvurduğunu iddia ettiği aynı halka bu defa güvenmeyen İngiltere, halkın Türkiye'yi tercih edeceğini bilmektedir. Ancak bu konu konferansa katılan diğer üyelerce dikkate alınmadı.

Lord Curzon'un önerisi meseleyi tarafsız bir kurum olan Milletler Cemiyeti'ne havale etmekti. O'na göre Türkiye kendinden bu kadar eminse, bu çözüm şeklini kabul etmeliydi. İngiltere, Meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek isterken, Türkiye'nin uluslararası ortamdaki yalnızlığını gözönüne almıştı. Buna karşılık Milletler Cemiyeti'nin etkin üyesi olarak meseleyi istediği gibi çözümleyeceğini düşünmüştür. Başta Fransa olmak üzere, İtalya ve Japonya da İngiltere'yi desteklediler.[44]

Lord Curzon'u barışın uzamasıyla meydana gelebilecek herhangi bir olaydan İsmet Paşa'yı sorumlu tutacağını söyleyerek Türkiye'yi dünya barışını tehlikeye atan Devlet durumuna düşürmek istedi. Bu durumda Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 11. maddesine göre İngiltere'nin tek yanlı olarak başvuruda bulunacağını ifade etti.[45]

İngiltere, Türkiye'nin basına yansıyan kararlılığını, Musul için gerekirse savaşı göze alabileceğine dair haberleri Milletler Cemiyeti'ne başvururken gerekçe göstermiştir.[46] 25 Ocak 1923'te Lord Curzon Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, Musul meselesinin bir an önce ele alınmasını istemiştir.[47] 30 Ocak 1923'te Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz temsilcisi Lord Balfour konseyi "barışa karşı yöneltilen tehdidi önlemeye" çağırmıştır. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 17. maddesine göre Türkiye Cemiyet'e geçici üye olarak tanınacaktı. Milletler Cemiyeti Başkanı M. Viviani ise Türkiye'nin diğer üyeler gibi eşit işleme tâbi tutulacağını açıklamıştır.[48]

31 Ocak 1923 günü İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin hazırladığı anlaşma projesi Türk heyetine özel olarak iletilmiştir. Musul meselesinin çözüm önerisine Milletler Cemiyeti Meclisi'nin vereceği karara göre tespit edilecek sınır Türk-Irak sınırını meydana getirecekti.[49] İsmet Paşa bu teklife itiraz ederken, Ankara'nın görüşünü istemiştir. Hükümet, İsmet Paşa'ya, Musul meselesinin çözümünü her türlü baskıdan uzak olarak halkın oyuna bağlı olduğunu, petrol konusunun görüşülebileceğini bildirmiştir. Ankara'dan gönderilen talimatta, İngiltere'nin Musul petrollerinden "İngiliz kapitalistlerinin ihtiraslarını tatmin için" savaşa sürüklediklerini iyi bir propaganda ile ABD ve Avrupa kamuoyuna duyurulması isteniyordu. Türk heyetine, verilecek cevabi projenin kabul edilmemesi halinde Ankara'ya dönmesi de bildirilmişti.[50]

2 Şubat 1923 günü Lord Curzon'un davetiyle toplanan müttefikler, İsmet Paşa'nın 1 Şubat 1923 tarihli muhtırasını değerlendirdiler. İtalya ve Fransa temsilcileri, meselenin Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde halk oyuna başvurularak çözülmesine bu defa olumlu baktılar. Ancak Lord Curzon, meselenin artık Milletler Cemiyeti'ne bırakıldığını, İngiliz hükümetinin dışında bir mesele olduğunu ileri sürerek reddetti.[51]

Türkiye barışı engelleyen taraf olmak istememişti. Sonunda, Musul meselesinin çözümünde İngiltere'nin "görüşüne yaklaşan bir adım attı." İsmet Paşa 4 Şubat 1923 tarihli bir mektupla, barışın sağlanabilmesi için Musul Meselesi'nin konferans programından çıkarılarak bir yıl içinde Türkiye ve İngiltere arasında çözümlenmesini önerdi. İngiltere aynı gün Milletler Cemiyeti Meclisi'nde bir yıldan önce "Türk Irak sınırı meselesinin" ele alınmasını istedi. Türkiye'nin söz konusu yaklaşımına rağmen konferans aynı gün kesintiye uğramış, diğer birçok mesele de halledilememiştir.[52] Türkiye'ye dönüş yolundaki İsmet Paşa, Türkiye'nin barış görüşmelerindeki kesinti nedeniyle savaş ihtimalinden kaygılıdır. Başbakan Rauf Bey'e çektiği telgrafta da bunu açık bir şekilde göstermiştir. Her ihtimale karşı orduyu hazır bulundurmakla birlikte, kamuoyuna da savaş endişesini yaratmamaya ve özellikle İngilizlerle mücadeleden kaçınılmasına dikkat çekmektedir. M.Kemal Atatürk'ten de konuyla yakından ilgilenerek, duruma hakim olmasını rica etmekteydi.[53]

Ankara'ya dönen İsmet Paşa, 21 Şubat 1923 günü TBMM'nin gizli celsesinde Lozan'daki görüşmeler hakkında bilgi verdi. Musul meselesi ile ilgili olarak özel görüşmeler, karşılıklı notalar, İngiltere'nin kamuoyuna Türkiye aleyhine yönlendirme çabası, petrolle ilgili tarafların tavrını geniş bir şekilde anlatmıştır. Musul meselesini Arazi Komisyonu'na getiren İngiltere'nin Fransa'yı ilgilendiren Suriye sınırı ve İtalya'nın elindeki 12 Adalar konusuyla birlikte Musul'u da ele alarak müttefiklerin desteğini sağlamak gayretinde olduğunu izah etti. Türkiye'nin Musul meselesini diğerlerinden ayırarak İngiltere'nin bu taktiğini, mesele üzerine yoğunlaşarak sonuçsuz bırakmaya çaba sarf ettiklerini anlatmıştır. İsmet Paşa, İngiltere'nin Türkiye'nin Musul meselesindeki ısrarı üzerine konferans kesintiye uğradı propagandasıyla kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmesini engellemek amacıyla bir çözüm önerisinde bulunduklarını belirtti.[54] İsmet Paşa'dan önce konuşan Başbakan Rauf Bey'in sözlerinden hükümetin İsmet Paşa'yla görüş birliğinde olduğunu anlaşılmakta idi.

İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra, Meclis'te oldukça sert tartışmalar başlamıştır. Tasarıya karşı olan milletvekilleri Musul meselesinin bu şekilde çözümünü Misak-ı Milli'den taviz vermek olarak değerlendirmekteydi. Öyle ki hükümetin hatta meclisin istifasının gerektiğini ileri süren milletvekilleri vardı. Erzurum Milletvekili Hüseyin Bey, "…. Arkadaşlar bir teklifim var. Gerek Heyet-i Vekile gerek Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Milli'den zerre kadar fedakarlık ederse, İcab-ı namus ve millet için çekip gitmelidir" diyordu.[55]

Söz alan milletvekillerinin eleştirilerindeki ortak noktaları Lozan'da Türk Heyeti'nin politik beceriden yoksun olduğu, özellikle İsmet Paşa'nın, yetkilerini aştığı Misak-ı Milli'den taviz verildiği ve hükümet tarafından Meclis'e yeterli bilgi verilmediği şekilde özetlenebilir.

Milletvekillerinin birbirinden sinirli ve heyecanlı konuşmalarıyla Meclis'in karıştığı bir anda söz alan Başbakan Hüseyin Rauf Bey, milletvekillerini sakinleştirmeye çalışmıştır. Rauf Bey'e göre proje incelenmeden karar verilmemelidir. Misak-ı Milli ihlâl edilmemiştir. Proje uygun bulunmadığı takdirde savaş kararı veya uygunluğu kabul edilirse barış ve savaş arasındaki farkın çok iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Başbakan, sözlerinin devamında Türkiye'nin askeri durumunun değerlendirilerek, ordunun savaş tercih edildiğinde yeterli olacağı sonucuna vardıklarını belirtmişti. Ancak savaşa girmeden, barışı sağlamak için mümkün olanın yapılması gerektiğini, savaşın sonuçlarından emin olmadığını da dile getirmiştir.[56] Rauf Bey daha sonra yirmi kadar milletvekilinin sorularını cevaplamıştır.

Tartışmaların seyri üzerine M. Kemal Atatürk söz alma ihtiyacı duymuştur. Atatürk'ün konuşması özetlemek gerekirse: Mevcut şartlarda meseleyi Türkiye'nin daha güçlü olduğu bir zamana bırakmak uygun olacaktır. Ancak bu Musul'dan vazgeçmek anlamına gelmemektedir.[57] Öncelikle barış gerçekleştirilmelidir. Bu anda halletmeye çalışmak Türkiye'nin karşısına İngiltere'den başka Fransa, İtalya, Japonya gibi dünya devletlerini çıkaracaktır. İlerde çözümsüzlük halinde Türkiye'nin karşısında yalnız İngiltere olacaktır ve bu da çıkarlarına uygundur. Atatürk, Musul'u savaş yoluyla almanın hemen mümkün olabileceğini, ordunun bu güce sahip olduğunu belirterek bu konudaki

orduya güvenini de ortaya koymuştu. Ancak savaşa girmenin "mahsurlarını" göz önüne almak gerektiğini de izah etmiştir.

Atatürk ve hükümet, Milli Mücadele'den yeni çıkmış bir Türkiye için, İngiltere açısından bu kadar önemli olan bir bölgede savaşmanın, elde edilenlerin kaybıyla sonuçlanabileceğini göz ardı etmemiştir. M. Kemal Paşa'nın buradaki değerlendirmesinde devletlerin, yeni çıkarlar elde etmek için Türkiye'ye karşı harekete geçebilecekleri ihtimalini iyi hesaplamıştı. Nitekim, konferans devam ederken Lozan'daki Yunanistan temsilcisi Türkiye'nin Musul'a silahlı mücadelede bulunmasını destekleyerek, Trakya'da kendilerinin rahat hareket etme fırsatı bulabileceğini düşünmüştür. Barış imzalama süresi ne kadar gecikirlerse bir o kadar Türkiye'nin aleyhine olacaktı. İstanbul ve Boğazların güvenliği de önemli öncelikler arasındaydı.

Mesele 3 ve 4 Mart 1923 tarihli gizli celselerde de tartışılmıştı. 4 Mart 1923 tarihli görüşmelerde çok sayıda milletvekili söz almıştı. Konuşmaların özünde meseleyi Milletler Cemiyeti'ne havale etmenin, Musul'u İngilizlere vermeyi kabul etmekle aynı anlama geleceği endişesi oluşturuyordu. Meclis'te ikinci grup milletvekillerinden Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey Milletler Cemiyeti'ne güvensizliği "Efendiler, Cemiyet-i Akvam İngiliz şurasından başka bir şey değildir"[58] sözleriyle dile getirmiştir. Hüseyin Avni Bey, Mısır ve Kıbrıs örneklerini vererek İngiltere'nin bugün vermeye razı olmadığı Musul'u gelecekte de vermeyeceğini ileri sürüyordu. M. Kemal Atatürk'e hitaben "… Paşa ordunun başına otur, başka işin yoktur. Mukaddes tanıdığın işi ben de tanıyorum. Ben de seninle çömez olarak çalışayım. Fakat Başkomutanlık vazifeni ifa et ve hudutlara bayrağını rekzet…." sözleriyle meselenin savaşmaktan başka çaresi olmadığı kanaatini ifade etmiştir. İsmet Paşa'yı da kazanılan zaferin büyüklüğüyle denk bir barış imzalama başarısını göstermemekle itham ettiği gibi[59] daha ileri giderek İsmet Paşa'yı "Musul'u satmakla" suçlamıştır.

5 Mart 1923 günü yapılan görüşmelerde de yine İsmet Paşa hedef alınmıştır.[60] İzmit Milletvekili Sırrı Bey, Lozan'a giden heyete Meclis'in Misak-ı Milli'den taviz vermemek kaydıyla yetki verdiğini ancak İsmet Paşa Misak-ı Milli'yi yanlış anladığını söylemiştir. Sırrı Bey, Misak-ı Milli'den fedakarlık yapanın cezalandırılması gerektiğini ileri sürmüştür.

Bundan sonra söz alan Rauf Bey, Musul meselesinde Hükümet olarak en az konuşmacılar kadar hassas olduklarını vurgulayarak, milletvekillerini daha makul davranmaya çağırmıştı.

Rauf Bey'den sonra söz alan Menteşe Milletvekili Tevfik Rüştü Bey, sakin, daha akılcı metotlarla çözüm önerilerini de içeren bir konuşma yapmıştır. Ona göre İngiltere Türkiye'ye karşı bir "müstemleke sulhu" dayatmaktadır. Türkiye bunu kabul etmemek için, savaşı tercih edecektir. Ancak savaş istemeyen dünya kamuoyuna karşı barış için bir adım atmalıdır. Ayrıca Türkiye'nin savaş halinde başarı oranı yüzde otuzdur. Barış için Türkiye'nin temkinli ve kabul edilebilir bir öneride bulunması gerekmektedir.

6 Mart 1923 günü söz alan Erzurum Milletvekili Durak Bey, Lozan'a giden heyetin Meclis'ten yetki almadan bir çözüm projesi vermeleri ve bazı konulara "evet dedikleri" gerekçesiyle, görüşmelere aynı heyetin gönderilmemesini istemiştir. Milletler Cemiyeti'ne güvenmediğini, meselenin bir an önce çözülmediği takdirde ilerde daha karışık bir hale geleceğini ileri sürmüştür. İngiltere'nin maddi vaadler ve propaganda yoluyla halkı etkileyerek Doğu Anadolu'da da olaylara neden olacağı endişesini dile getirmişti. Durak Bey, meseleyi bir yıl sonraya ertelerken, bu süre için de hiç olmazsa İngiltere'yle ortak bir idare edilmesini önermiştir.[61]

Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Musul'un Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu, şu çarpıcı sözlerle dile getirmiştir. "Arkadaşlar bir insanı ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak nasıl mümkün değilse, Musul'u Türkiye'den ayırmak da öylece mümkün değildir, Musul'suz sulh etmek, sulhun ferdasında Anadolu-i Şarki de mühim bir cephe hazırlamak demektir." Yusuf Ziya Bey hiç olmazsa Süleymaniye ve Kerkük'ü alarak "Türk-Kürt vahdetini" sağlamanın Türkiye'nin geleceği açısından önemini üzerinde duruyordu.[62]

Konuşmaların bir yere varmadığı ve uzaması üzerine söz alan Atatürk, meselenin iyi ve kötü yanlarıyla ortaya konduğunu, Meclis'teki samimi ortamdaki konuşmaların dışarıya başka şekilde aksedebileceğini, bu nedenle uzatmanın gereksiz olduğunu belirtmiştir.[63]

M. Kemal Paşa; "Böyle bir sulh projesini bizim için kabul etmek mümkün değildir. Çünkü doğrudan doğruya istiklâlimizi muhtel şeraiti ihtiva etmektedir" sözleriyle anlaşma tasarısının kabul edilmeyeceğini belirtti. Ardından, İtilaf devletlerinin bu şartları kabul ettirmek için zorladığı takdirde Türkiye'nin savaşmak zorunda kalacağını ancak bu noktaya gelmeden önce mümkün olduğu kadar savaştan kaçınmak gerektiğini sözlerine eklemiştir.

Atatürk'ün üzerinde durduğu asıl konu, "hayati" olan idari, siyasi, mali ve iktisadi meselelerde Türkiye'nin isteklerini kabul ettirmesiydi. Musul meselesinden vazgeçmek değil ama ertelemek Türkiye'ye öncelikli isteklerini kabul ettirmek imkanı verecektir. Bu öncelikler de kendi sözleriyle "Millet ve memleketin kurtuluşunu ve istiklalini tamam ve emin olarak istihsal etmek"tir.[64] Atatürk bu prensipler dahilinde Hükümetin vereceği talimatla, Temsil Heyeti'nin barış görüşmelerine devam ettirmesinden yana olduğunu ortaya koymuştur.Ayrıca, Lozan Temsil Heyeti'nin üzerine düşeni "mükemmel bir surette" yaptığını, bu heyetin (meclisinde manen destek vererek, görevinin devamına taraftar olduğunu belirterek, Meclis'teki eleştirilere karşı İsmet Paşa başkanlığındaki heyeti savunmuştur.

Atatürk Meclis'in bir an önce karara varması gerektiğini "sulh yapılacaksa bir an evvel yapılsın, olmayacaksa aldanmayalım tedabir-i askeriyemizden geri kalmayalım" sözleriyle dile getirmiştir. Saruhan Milletvekili Reşat Bey ve 131 milletvekilinin imzasıyla verilen önergeye kendisinin de katıldığını, ülke menfaati ve barış için kabul edilmesini uygun bulduğunu belirterek sözlerini tamamlamıştır.

Uzun tartışmalardan sonra söz konusu önerge oylamaya sunulmuş ve 170 oyla kabul edilmiş ve[65] karar resmi bir tebliğ halinde yayınlanmıştı. Buna göre TBMM, hükümete “mali, iktisadi, idari meselelerde hayat ve istiklal haklarımızın temini şartıyla” barış görüşmelerine devam etme yetkisi vermiştir. Böylece Musul meselesini ileri bir tarihte çözmeyi de kabul etmiştir.[66]

TBMM’deki konuşmalardan sonra genel olarak iki görüş ortaya çıkmıştı. Başta Mustafa Kemal Atatürk ve hükümet üyeleri “hayati” olarak nitelendirilen siyasi, iktisadi, mâli, adli ve idari meselelerin öncelikle halledilmesi gerektiği görüşündeydiler. Musul’u savaşarak alma yolunun getireceği sonuçlarından emin olmak mümkün değildi. Boğazlar, Doğu Trakya ve İstanbul tehlikeye düşebilirdi. O halde barış için Musul meselesinde ertelemeye gitmek en doğru yol olacaktı. Problemlerini çözmüş güçlü bir Türkiye Musul meselesine daha güvenli ve kararlı bir şekilde eğilebilirdi. meclis’te oldukça yaygın görülen diğer bir görüş ise Musul Meselesi’nin çözümünü hiçbir şekilde ertelememek gerekirse savaş yoluyla halletmek gerektiği idi. Bu görüşteki milletvekilleri meseleyi erteleyerek yapılan barışı Misak-ı Milli’den taviz vermek olarak nitelendirmekteydiler. İngiltere’nin propaganda, diplomasi ve maddi gücünü kullanarak istediği çözüme ulaşacağını düşünüyor Milletler Cemiyeti ve İngiltere’ye güvenmiyorlardı.

TBMM’deki tartışmaların benzeri İngiliz Parlamentosu’nda da yaşanmıştır. Bazı milletvekilleri Lord Curzon’u meclisten onay almadan hareket etmesinden dolayı tenkit etmişlerdi. Acerington Milletvekili Charles Burton, Lord Curzon’un Orta Doğu siyasetini kendi deyimiyle “…su götürmez şekilde emperyalist bir hareket….” olarak değerlendirmiştir.[67] Yeovil Milletvekili Aubrey Herbert te Lord Curzon’u konferansta Türk Heyeti’ni “Sakarya’dan önceki Türkler sanarak” konuştuğunu söyleyerek tenkit etmiştir. 15 Şubat 1923’te Avam Kamarası’nda konuşan Harward Bury, Rusya’nın Musul’u istemek için Türkiye’yi desteklediği ve zorladığını iddia etmiştir. O’na göre müstemlekelerindeki müslümanlar da Türkiye’ye uygulanan politikadan rahatsızdır. Ayrıca İngiltere’nin Türkiye’yle bir an önce barış yaparak ekonomik ilişkilerini düzenlemesi gerekmektedir.[68]

Konuşmalardan anlaşıldığına göre, Türkiye Lozan Konferansı sırasındaki gelişmeleri ve kararlarını TBMM’de görüşürken, İngiltere büyük bir gizlilik içinde meseleyi birkaç yetkiliyle görüşmeyi tercih etmiştir. Aynı zamanda Türkiye’nin tavrını ve aldığı kararları anında haber akarak politikasını belirlemişti. Daha da önemlisi konferans kesintiye uğradığı sırada TBMM’deki gizli celse görüşmeleri de İngiltere tarafından öğrenilmişti.[69] Buna dayanarak, İngiltere Başbakanı Bonar Low, görüşmeler esnasında, Türkiye’nin “iyi şartlarda yeni bir hayata başlamak için” anlaşma fırsatını kaçırmayacağını umduğunu söylemekteydi.

Devlet Bakanı, Ronald Mc Neill ise Curzon’u savunarak, İngiltere’nin yeterli gücü olmasına rağmen savaşı istemediğini ortaya koymuştur.[70] İngiliz yetkililer arasında da ikili bir görüş hakimdi, bir kısım parlamenter, Musul meselesi yüzünden barışın ertelenmesini ülkenin çıkarları açısından sakıncalı bulup hükümeti eleştirirken, hükümet ve hükümete yakın çevreler de Türkiye’nin söz konusu şartlarda Musul için savaşı göze alamayacağını hesaplayarak, İngiltere’nin tezinde ısrar etmesinden yana idi. İngiliz yetkilileri savaşı ihtimal dahilinde görmüyor, bu konuda tabiri caizse blöf yapıyordu.

İngiltere bu psikoloji içindeyken Türkiye'nin barış tasarısını almıştır. Tasarıyı 21 Mart 1923'te müttefikleriyle yaptığı görüşmede değerlendirdikten sonra, konferansın 23 Nisan 1923'te yine Lozan'da toplanmasına karar verilmiş ve Türkiye'ye bildirilmiştir.[71]

İsmet Paşa tarafından müttefik devletlere gönderilen anlaşma tasarısında Musul meselesi ile ilgili bölüm "Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren başlayarak, 12 aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla tespit edilecektir. Antlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir" şeklindeydi.[72]

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasının 3. maddesinin 2. fıkrası gereğince Musul hakkındaki kararda, Türkiye'nin bir yıllık süre önerisi dokuz aya indirilmişti. Ayrıca, Türkiye'nin önerisinden farklı olarak Anlaşma'da "sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz hükümetleri kesin geleceği (kaderi) bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri yada başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler." hükmü yer almıştı.[73]

Musul'un mevcut statüsünü korumak için duyarlılık göstererek, yukarıdaki hükmün anlaşmada yer almasını isteyen İngiltere buna riayet etmemişti. Antlaşmanın imzalanmasından bir ay sonra (23 Ağustos 1923) Süleymaniye'yi bombalamıştı.[74] Ayrıca Musul bölgesindeki Hırıstiyan kabileleri Türkiye'ye karşı silahlı saldırılarda bulunmaları için yönlendirerek olaylara neden olmuştur. Türkiye her iki hadisede de İngiltere'yi Lozan Antlaşması'nı ihlâl ettiğinden dolayı protesto etmiştir.

Lozan Barış Konferansı'ndan Sonra Musul Meselesi

Lozan Antlaşması'na göre Musul meselesinin Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden itibaren başlayan dokuz aylık süre içinde halledilmesi gerekiyordu. Ancak İngiltere, sürenin 5 Ekim 1923'ten itibaren başlamasını istedi. Yapılan görüşmelerin sonunda konferansın Mayıs 1924'te İstanbul'da toplanmasına karar verildi.

Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi TBMM Başkanı ve İstanbul Milletvekili Ali Fethi (Okyar) Bey başkanlığında bir heyet temsil etmiştir. İngiliz Heyeti'ne ise Irak'ta yüksek Komiser olarak görev yapmış olan ve Musul meselesine son derece vakıf olan Sir Percy Cox başkanlık etmiştir.[75]

Türk Heyeti'ne Süleymaniye, Musul ve Kerkük'ü Türkiye'ye bırakan bir sınıra karşılık, İngiltere'ye Musul petrollerinden ortaklık ve imtiyaz sağlanabileceği talimatı verilmişti.[76]

Basına yansıyan haberlere göre Türkiye iyimser bir yaklaşımla, Musul'un Türkiye'ye bırakılacağını ümit etmekteydi.[77] Öyle ki Muş Milletvekili Kadri Bey, gazetecilerin bir sorusuna verdiği cevapta, İstanbul konferansının formaliteden ibaret olduğunu Musul'un Türkiye'ye iade edileceğini ileri

sürüyordu.[78] İngiliz basını ise İngiltere'nin politikasını değiştirmeyeceğini, Türkiye'nin Musul'la ilgisinin petrolden kaynaklandığını dolayısıyla petrolle ilgili isteklerini karşılayarak meseleyi çözeceklerini iddia ediyordu. Kısacası basına yansıyan bilgilerden, İngiltere'nin Lozan'daki isteklerinde ısrar edeceğini daha görüşmeler başlamadan ortaya koymakta idi.[79] Fransız, Tan Gazetesi ise 14 Mayıs 1924 günü Musul ve Hatay meseleleriyle ilgili yazısında "Times"ta yer alan İngiliz resmi görüşünün Türklerin görüşüyle tezat teşkil ettiğini yazmaktaydı. Gazete, İngiltere'nin birkaç yıl sonra bırakacağı bir toprak yüzünden Türklerle savaşı göze alamayacağını, İngiltere'nin aslında Musul'u "Turkish Petroleum imtiyazına fazla ümit bağlamasından" dolayı istediğini ileri sürmekteydi.[80]

Haliç Konferansı 19 Mayıs 1924 günü çalışmalarına başlamıştır. Açış konuşmasını yapan Ali Fethi Bey, nüfus bakımından üçte ikisi Türk ve Kürtlerden müteşekkil olan vilayetin, coğrafi bakımdan da Türkiye'nin bir parçası olduğunu ilmi delillerle ortaya koymuştur. Buna karşılık İngiltere ve Fransa'nın 1910'da Sykes Picot Antlaşması'yla Musul'u Irak'ın değil Suriye'nin bir parçası olduğunu kabul ettiğini Sevres Antlaşması'nda ne Irak ne de Suriye'ye bağlamayıp özerk bir statü verilerek muhtar bir Kürdistan'a bırakmayı kararlaştırdıklarını hatırlatan Fethi Bey böylece Müttefiklerin Musul sınırlarını çıkarlarına göre değiştirirken, Türkiye'nin haklı olarak vatanının bir parçası olan bölgedeki isteklerini göz ardı ettiklerini dile getirmiştir. Musul'un Türkiye'den koparılamayacağını kesin bir dille tekrarlamıştır.[81]

İngiliz Heyeti Başkanı Sir Percy Cox, daha ilk konuşmasında İngiltere'nin meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek istediğini ortaya koymuştur.[82]

Türk basınında İngiltere'ye karşı olan güvensizliği yansıtan yazılara rağmen, İngiliz gazeteleri Türkiye'nin İngiltere'yi artık dost bir devlet olarak görmesi gerektiği vurgulanıyordu.[83] Aslında Türkiye'de İngiliz hükümetinin olumlu yaklaşımda bulunacağını bekliyordu. Haliç Konferansı sırasında, İngiltere'de İşçi Partisi iktidardaydı. Söz konusu Parti, muhalefette iken Muhafazakar Parti'nin Türkiye'ye karşı daha ılımlı bir politika izlemesini savunmaktaydı. Başbakan Ramsey Mc Donald, muhalefette bulunduğu sırada (15 Ekim 1923'te) Türkiye ziyaretinde Musul meselesinde Türkiye'yi haklı gördüğünü ifade etmişti.[84] Bu sırada Lord Curzon'un Dışişleri Bakanlığı'nda olmaması da Türkiye'yi ümitlendirmişti.

Ancak daha ilk görüşmelerde İngiltere'nin Lozan'daki çizgisini daha da kararlı bir şekilde koruduğunu göstermiştir. Percy Cox, 21 Mayıs 1924 tarihindeki ikinci toplantıda İngiltere'nin Musul şehri de dahil Fırat nehrinin iki sahilinin Irak sınırlarına dahil edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Ali Fethi Bey ise Musul'un Osmanlı idaresinde bulunduğu sıradaki Van vilayeti sınırlarının Türkiye'ye verilmesini, bu konudaki delil ve dayanakları yeniden uzun uzun anlatarak talebini tekrarlamıştır. Bunun üzerine görüşmelere üç gün ara verilmişti.

24 Mayıs 1924 günkü toplantı da İngiltere taktik değiştirip bu defa Musul vilayeti yanında Hakkari vilayetinin bir kısmını da isteklerine dahil etmiştir. Hakkari'den Musul'a göç etmiş olan

Nasturiler için toprak talebinde bulunarak Türk Irak sınırını daha kuzeyden geçiren bir harita ortaya koymuştur.

İngiltere böylece Türkiye'nin kabul edemeyeceği bir istekte bulunarak meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek istemişti. Aynı zamanda Türkiye'den daha fazla toprak talebinde bulunarak, sonra vazgeçip Musul'u sağlama bağlamak taktiği uygulamış olmalıdır.[85] Bu konu görüşmelerin devamında ortaya çıkacaktır.Fethi Bey'in İngilizlerin talebini reddetmesi üzerine Percy Cox, ya teklifi olduğu gibi kabul ya da kendisi tarafından kabul edilebilecek bir teklif getirmelerini istemiştir. Toplantı yeni bir tarih belirlemeden sona ermiştir.[86]

Görüşmenin bu safhasında, Musul halkı ve Türkiye kamuoyu Musul'un Türkiye'ye bağlanmasını istediklerini dile getiren beyannameler yayınlıyordu.[87]

24 Mayıs'taki toplantıdan sonra Türkiye İstanbul'daki İngiliz Heyeti'ne Türkiye'nin sınır haritasını bir mektupla iletmişlerdi. İngiliz Heyeti haritayı hükümetine bildirerek görüşünü isteyeceğini belirtmiştir. Gerçekte tek amaç meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek için Türkiye'yi zorlamaktı. Yerli ve yabancı basına yansıyan yazılarda bu görüşleri yansıtmaktaydı.[88] 29 Mayıs 1924 tarihli Times Gazetesi, İngiltere'nin Irak Fevkalade Komiseri Sir Henry Devis'in Irak'ın hak ve isteklerinin hiçbirini İstanbul'da "feda" etmeyeceğini dair Faysal'a teminat verdiğini, Türklerin isteklerinin lüzumsuz olduğunu, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne havale etmek gerektiğini ileri sürüyordu. Aynı gazete, İngiltere'nin sözünü yerine getirmek için savaşı göze aldığını ima etmekteydi. Daily Telegraph gazeteside Türkiye'nin Musul vilayetinin Türklüğü ve savaş ihtimalinden bahsetmesinin Cox tarafından kabul edilmediğini ifade ederek, İngiltere'nin belirlediği yeni sınıra yer vermişti.[89]

Bu sırada İtalya'da Türkiye Musul'u almak için askeri bir harekata girişirse kendisine St.Jean de Maureinne Antlaşması'yla vaadedilen Türk topraklarını işgal edeceği söylentileri yayılmaya başlamıştı. Bu durum Türkiye'de infial yaratmış ise de İsmet Paşa'nın Türk-İtalya ilişkileriyle ilgili bir beyanatıyla ortam sakinleşmişti.[90]

İngiliz Heyeti bir hafta aradan sonra 3 Haziran 1924'te, İngiliz hükümetinden beklenen talimatın geldiğini yazılı olarak Ali Fethi Bey'e bildirmiştir. İngiliz hükümeti beklediği gibi meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini istiyordu.[91] Ali Fethi Bey İngiltere'nin cevabını Ankara'ya bildirdi. Ankara'nın talimatını beklerken İngiliz Heyeti Ali Fethi Bey'e gönderdikleri mektupla son bir toplantı yaparak tutanakların imzalanmasını istediler. Ankara'nın cevabını almadan meseleyi sabırsızca Milletler Cemiyeti'ne götürmeye çalışıyorlardı. Hatta basında İngiltere'nin şimdiden Milletler Cemiyeti'ne başvurduğu Cemiyet Meclisi'nin 11 Haziran 1924'te meseleyi görüşeceğine dair haberler yer almaktaydı.[92]

Haliç Konferansı on günlük bir aradan sonra 5 Haziran 1924 günü son toplantısını yaptı. Ankara'dan Ali Fethi Bey'e gönderilen talimat, yeni bir görüşme ortamı hazırlayacak nitelikteydi. Ancak, İngiliz Temsil Heyeti tavrını değiştirmedi ve Konferans anlaşma sağlanamadan dağıldı.[93] Sir

Percy Cox, basına verdiği beyanatında “şimdilik bir anlaşma zemini bulunamasa da ileride belki gerçekleşecektir” diyordu. Türkiye’nin Musul’da halk oyuna başvurulması teklifini uygulama imkanı olmadığı için reddettiklerini ifade eden Percy Cox, Hakkari vilayetinden istedikleri toprakları da “Hıristiyanları da İngiliz mandasına bırakmak” amacıyla gündeme getirdiklerini söylerken, Musul’da yaşayan Türkleri ve Müslüman çoğunluğu görmezden gelmeye devam etmiştir.[94]

İngiltere’nin Haliç Konferansı’nda uyguladığı stratejiyi özetlemek gerekirse: Öncelikle Musul’un tamamını mandası altındaki Irak sınırlarına dahil etmek. İkinci olarak Irak’ın kuzeyini savunmak için Hakkari vilayetinin bir kısmını Türkiye’den kopararak buraya Nasturileri yerleştirmek ve İslam unsuru ile Türkiye arasında bir tampon bölge oluşturmak. Son olarak, söz konusu taleplerini kabul ettiremezse, meseleyi Milletler Cemiyeti’ne götürmektir.

Daha önceki safhalarda olduğu gibi, bu dönemde de İngiliz kamuoyunda İngiltere’nin Musul meselesinde izlediği politikayı tenkit ettiğini görüyoruz.[95] Bölgedeki Türkler gibi Kürtlerinde Türkiye’ye bağlanmayı istediği ve halk oyuna başvurmanın en iyi çözüm yolu olacağına dair görüşlere yer veriliyordu. Ayrıca, İngiltere’nin Irak’ta kaldığı sürece zarar edeceği ve Araplara güvenilemeyeceği de ileri sürülmekteydi. İngiliz kamuoyu özellikle savaş istemediğini ve savaş durumunda da Türklerle İngilizlerin savaşacağını bu konuda da Araplara güvenilemeyeceğine yer veriyordu.[96]

Avam Kamarası’ndaki görüşmelerde de Irak’taki yönetimin, İngiltere’den maddi yardım ve askeri destek beklentisinden dolayı bütçeye yük olarak niteleyenler de yok değildi.[97] Ancak İngiltere’nin siyasi ve ekonomik anlamda o günkü ve gelecekteki hedeflerine ulaşabilmesi için Irak’taki manda yönetiminin devamı ve Musul’un da bu devletin sınırlarında olmasını gerektiriyordu.

İngiliz hükümeti, meseleyi Milletler Cemiyeti’ne götürerek, istediği sonuca ulaşmak için Haliç Konferansı’nı dünya kamuoyuna karşı hukuki bir basamak olarak görmüştü. Lozan Barış Antlaşması’nın Musul’la ilgili maddesi ikili görüşmeler için 9 aylık bir süre tanımaktaydı. Konferans dağılmış, belirlenen süre 6 Temmuz 1924’te sona ermişti, Türkiye’nin meselenin hâlâ ikili görüşmelerde çözülebileceğine dair inanç ve teşebbüsüne rağmen İngiltere 6 Ağustos 1924 günü Milletler Cemiyeti’ne başvurarak meselenin görüşülmesini istedi. İngiltere yaptığı başvuruda, Milletler Cemiyeti üyelerine verilmek üzere hazırladığı bir muhtıra da İngiltere’nin Lozan’daki özel görüşmelerden itibaren söz konusu ettiği iddia ve talepleri tekrarlamıştır.[98]

Bu sırada merkezi Diyarbakır’da bulunan VII. Kolordu Komutanlığı’na, Edirne Milletvekili Cafer Tayyar Paşa atanmıştı. Cafer Tayyar Paşa’nın şahsi arşivinde bulunan notları arasında VII. Kolordu Komutanlığı’na atanması sırasında M. Kemal Atatürk’le yaptığı görüşmeyi anlattığı bölüm, Türkiye’nin Musul meselesini gerekirse savaşarak halletmeyi düşündüğüne işaret etmektedir.[99] Caffer Tayyar Paşa’nın görev bölgesi Hakkari ve Van’ı da içine alan Irak Sınırına kadar uzanan geniş bir sahayı içine almaktaydı.[100] Bu sırada bölgedeki Nasturiler İngilizler tarafından desteklenerek silahlandırılmışlardı.[101] Bulundukları bölgelere devlet memurlarının girmesine dahi izin vermiyorlardı.

İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'ne başvurduğu sırada Nasturilerin isyanı başlamıştır. 7 Ağustos 1924 günü Hangediği'nde Hakkari Valisi Halil Rıfat Bey ve yanında bulunan Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey ve bir jandarma birliğine saldırmışlardı. Valiyi esir alarak Jandarma Komutanı ve bazı erleri öldürmüşler ve isyan büyümüştü. Hükümet isyanı bastırma görevini VII. Kolordu Komutanına vermişti. İsyan 28 Eylül 1924'te bastırılmıştır.[102] Cafer Tayyar Paşa, bu fırsatı değerlendirerek, harekatı Musul'a doğru sürdürmeyi düşünerek Ankara'nın onayını istemiştir.[103] Ancak, bu sırada Musul meselesi Milletler Cemiyeti'nde ele alınmıştı. Türkiye Musul'u hukuki yollarla alacağı ümidini taşımaktaydı. Dolayısıyla bu aşamada askeri bir harekatla Musul'a girmek Türkiye'yi zor duruma düşürebilirdi.

Milletler Cemiyeti'nde Türkiye'yi Haliç Konferansı'nda olduğu gibi Ali Fethi Bey başkanlığında bir heyet temsil etmiştir.[104] Türkiye'nin artık tek bir yolu vardı. O da Milletler Cemiyeti Meclisi'nde Musul vilayetinde halk oyuna başvurma kararını almayı sağlamaktı. Cenevre'ye gitmeden önce basına bilgi veren Ali Fethi Bey de Milletler Cemiyeti'nin adaletine güvendiğini, Musul'da halk oyuna gidilmesini ve vilayetin tamamının Türkiye'ye iadesini isteyeceğini açıklamıştı.[105]

Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul'la ilgili ilk toplantısını 20 Eylül 1924 günü yapmıştır. İlk olarak söz alan İngiltere Temsilcisi Lord Parmoor, görüşülecek konunun Musul'un geleceği değil, Türkiye-Irak sınırının tespiti olduğunu söylemişti.[106] İngiltere temsilcisi sınır meselesinin "plebisit"le çözülmeyeceğini ileri sürerek Türkiye'nin isteğini öncelikle reddetmiştir. İngiltere'nin önerisi bir komisyon kurarak Musul'a gönderilmesi ve incelemesine göre karar verilmesiydi. Daha sonra söz alan Fethi Bey, oradaki anlaşmazlığın niteliği üzerine Meclisin dikkatini çekerek Musul vilayetinin kaderinin söz konusu olduğunu, İngilizlerin isteğine uyarak Musul'a gönderilecek bir komisyonun halkın duygularını anlayamayacağını, halkın gerçek isteğinin anlaşılabilmesinin halkoyuna başvurmak olduğunu söylemiştir. Dünyada benzer meselelerin bu yolla çözüldüğünü hatırlattıktan sonra Türkiye'nin talebinin gerekçelerini ırki, tarihi, stratejik nedenlere dayanarak ve yabancı kaynakları da örnekler vererek anlatmıştı.[107]

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin bir sonraki toplantısında raportör Brantry, İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'nin vereceği kararı kabul ettiğini buna karşılık Türkiye'nin bu konudaki görüşünü açıklamadığını hatırlatarak Fethi Bey'den görüşünü bildirmesini istemiştir. Fethi Bey, Türkiye için Cemiyet'in hakemliğine başvurmanın Musul üzerindeki hakimiyet hakkından da vazgeçmek olmadığını, ancak yapılacak plebisitin sonucunu kabul edebileceğini söylemiştir.[108]

Tarafların görüşlerini açıklamasından sonra Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul Meselesini incelemek üzere bir komisyon kurma kararı aldı. Bağımsız üç üyeden oluşacak olan komisyon, bölgede araştırmalar yapacak, belgeleri inceleyecek ve Milletler Cemiyeti'ne konunun çözümüyle ilgili bilgi ve tekliflerini verecektir. İki taraf hükümette komisyona yardımcı olmak üzere danışmanlar tayin edebilecektir. Masraflar taraflarca karşılanacaktır.[109]

Bu sırada Musul bölgesindeki İngiliz ve Türk birlikleri arasında sınır çatışmaları oluyordu. İngilizler Süleymaniye'deki Kürtlere maddi destek sağlayarak Erbil ve Kerkük üzerine sevk etmiş, kanlı olaylar meydana gelmiştir.[110] İngiliz uçakları da sınır ihlâliyle Türk askeri noktalarına saldırmıştı. Türkiye'nin şikayeti üzerine, İngiltere Irak'taki birliklerine diplomatik açıdan olumsuzluk yaratacak hadiselerden kaçınmalarını bildirmişti. Türkiye olayı bir nota ile protesto etmiş, Türkiye'nin Londra Elçisi Zekai Bey de konuyla ilgili olarak İngiltere Başbakanı Mc Donald'la görüşmüştü.[111] Sınırdaki, olayların devam etmesi üzerine hükümet 16 Ekim 1924'te Milletler Cemiyeti sekreterine gönderdiği bir nota ile İngilizlerin Lozan'da belirlenen statüye uymadığını, uçak saldırılarıyla masum halka zarar verdiğini belirterek sınır ihlâli devam ederse Türkiye'nin alacağı tedbirlerden İngiltere'nin sorumlu olacağını bildirmişti.[112]

Bölgede durum gerginleşmişti. Bunun üzerine 29 Ekim 1924'te Brüksel'de toplanan Milletler Cemiyeti Meclisi geçici bir "sınır hattı" tespit etmişti.Tayin edilen bu sınır Milletler Cemiyeti'nin vereceği kararı etkilemeyecekti ve hemen hemen Musul vilayetini Hakkari vilayetinden ayıran eski vilayet sınırı idi.[113]

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1924'te TBMM'de yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerini değerlendirmiştir. Bu konuşmasında Musul meselesinde Milletler Cemiyeti'nin adil davranarak, Türkiye'nin haklılığını göreceğine dair ümidini dile getirmiştir.[114]

Üçlü komisyon, Macaristan'dan Kont Teleki, Belçika'lı A. Yavlis ve İsveç'ten A.Wirsen'den oluşuyordu.13 Kasım 1924'te Cenevre'de toplanarak çalışmalarına başlamıştı.Komisyon tarafından Türkiye ve İngiltere'ye birer soru çizelgesi gönderilmişti. Türkiye soruların cevabıyla birlikte gönderdiği yazıda, Musul'da plebisit önerisini tekrarlamıştı.[115]

"Musul Tahkik Komisyonu" önce Londra'yı ziyaret etmişti. Burada İngiltere, Milletler Cemiyeti'nin Musul'a bir komisyon göndererek, İngiltere'nin plebisitten daha etkili olacağına inandığı yolun seçildiğinden dolayı memnuniyetini dile getirmiş, heyeti etkilemeye çalışmışlardır. Ancak komisyon başkanı, yetkilerinin Milletler Cemiyeti tarafından sınırlandırılmadığını gerekirse plebisit ya da başka bir çözüm yolu önerebileceklerini söylemiş, İngiltere endişelenmişti.

4 Ocak 1925 günü Ankara'ya gelen "Tahkik Komisyonu"na Türkiye'den de yardımcı üye olarak Türkiye eski Diyarbakır ve Yöresi Ordular Genel Müfettişi olan Cevad Paşa ve yardımcı olarak Nâzım ve tercüman olarak da Fettah Beyler katılmıştı.[116]

Heyet 16 Ocak 1925 günü Bağdat'a giderek çalışmalarına başlamıştı. Komisyona bir muhtıra sunan Kral Faysal, Musul vilayetinin Irak'a verilmesini istiyor ve Irak'ta yaptığı hizmetlerden bahsediyordu. Faysal, İngiltere'nin o güne kadar ki iddialarını neredeyse aynı cümlelerle tekrarlıyordu.[117]

"Musul Tahkik Komisyonu" çalışmalarında büyük güçlüklerle karşılaşmıştı. İngiltere Komisyonu etkilemek amacıyla kendisine taraftar teşkilatlar kurarak, bunun için büyük paralar harcamaktan

kaçınmıyordu. Türkiye'nin daha öncede dile getirdiği gibi işgal altında sağlam bir inceleme yapılmayacağını "Tahkik Heyeti"de görmüştü. Komisyondaki Türk heyetine uygulanan baskılar komisyon başkanı Kont Teleki'yi de rahatsız etmişti. Öncelikle, Tahkik heyetinde yer alan Fettah ve Nazım Beylerin Musullu olmalarından dolayı Irak vatandaşı oldukları iddiasıyla Komisyon'dan çıkmalarını istediler. Ancak Komisyon iki uzmanın sınır meselesi hallolmadan Irak vatandaşı sayılmayacaklarını söyleyerek reddetmiştir. Bu sırada Cevad Paşa'nın yaveri ve yardımcıları tel örgülerle çevrilmiş askeri barakalarda tutuluyor, serbest hareketlerine izin verilmiyordu. Cevat Paşa'nın şikayeti üzerine komisyon durumu yerinde tespit ederek müdahale etmişti. İngilizler, Türk heyetine halkın sevgi gösterilerinde bulunmasını engellemek için can güvenliklerini koruma bahanesini ileri sürmüşlerdir. Nitekim halk Türk heyetini görünce Türkiye'ye bağlılık ve sevgi gösterilerinde bulunmuştu. Irak hükümeti şiddet kullanarak halkını dağıtmaya çalışmıştı. Türkiye olayı İngiltere ve Milletler Cemiyeti nezdinde protesto etmiştir.[118]

İngiliz yetkililer ve Kral Faysal bir takım maddi vaadlerle, halkı kendi taraflarına çekmeye çalışmaktaydı. Musul'a giden Faysal, kaza ve köy ileri gelenlerini çağırtmış ve taltif ederek, hediyeler vererek etkilemeye çalışmıştı. Kendisine Kerkük müftüsü ve Erbil mutasarrıfı dışında itibar eden olmamıştı.[119]

Musul'da Türkiye'ye bağlı olan halk, "Musul İstihlas Komitesi adı altında teşkilatlanmış" Musul halkına ve Türk Heyeti'ne yapılan baskıyı protesto eden bir bildiri yayınlamıştı.[120] Buna karşılık Irak hükümetinin emriyle mahalli yöneticiler tarafınca "Milli Müdafa Komitesi" adını taşıyan teşkilat kurmuşlardı. İngiltere lehine telgraflar göndererek gösteriler düzenlemişlerdi. Ancak bunun göstermelik olduğu Tahkik Heyeti tarafından anlaşılınca Irak hükümeti tarafından durdurulmuştu.[121] İngiltere kamuoyu, sonuçtan endişe duyarak Musul Tahkik Komisyonu'nun tarafsız olmadığını ileri sürerek Türkiye lehine bir karar almalarını engellemek için yeni bir taktik geliştirmişti. Kont Tekeli'yi Türk taraftarı Belçikalı üyeyi ise Fransa'nın etkisinde olmakla itham ediyordu.[122]

Tahkik Komisyonu, ağır kış şartlarında birbirinden ayrılarak çeşitli gruplar halinde araştırmalarını yapmışlardır. Mart ayının sonuna doğru çalışmalarını tamamlayan Tahkik Komisyonu 20 Nisan'da Cenevre'ye dönmüştür.[123]

Tahkik Heyeti'nin ayrılmasından sonra bölgedeki olaylar devam etmişti. İngilizler halkı göçe zorlanmış, büyük tutuklamalar yapmıştı. Nasturiler Ahve, Amadiye ve Zibar kazalarının halkının üzerine gönderilmişti. İngiltere, Milletler Cemiyeti'nin karar arefesinde olduğu bir sırada halkın Türkiye'yi istemediği fikrini oluşturmak için çaba sarf etmiştir.[124]

"Musul Tahkik Komisyonu" 16 Temmuz 1926'da hazırlamış olduğu raporu Milletler Cemiyeti'ne sunmuştu. Türkiye'nin başından beri savunduğu ve istediği halk oyuna başvurma meselesinde komisyon, uygulama zorluğu nedeniyle yapılamayacağı kanaatine varmıştı. Ancak plebisit yapılmasını prensipte reddetmemişti. Komisyon raporunda, Musul'un coğrafi sınırının Brüksel hattından geçmesi gerektiğini belirtiyordu. Musul'un bölünmemesi halkın çıkarlarına uygun olacaktı. Musul vilayetinde

500.000 civarında Kürt olduğu, bunların Türk ya da Arap değil başka bir ırk olduklarını ileri sürüyordu. Musul'un iktisadi olarak Irak'a bağlı kalması gerektiği görüşünde olan komisyon Musul'un gelecekteki alacağı durum ne olursa olsun Türkiye ile bir iktisadi anlaşma yapmasının zorunlu olduğunu belirtiyordu. Siyasi sonuç olarak Irak'ta Manda yönetiminin 25 yıl daha uzatılması ve Musul'un Irak yönetimine verilmesinin uygun olacağı belirtiliyordu. Ancak bunun için Kürtlere mahalli yönetimde yer verilmesi ve kültüre haklar tanınmasını istemekteydi. Ancak manda süresi uzatılmayacak ve Milletler Cemiyeti'nin bölgedeki denetimi son bulacaksa, Kürtlere mahalli yönetimde yer verilmeyecekse o zaman Türkiye'nin yönetimini tercih edeceklerinden Musul'un Türkiye'ye bırakılması uygun olacaktı. İngiltere'nin Hakkari vilayetindeki iddiaları kabul görmemişti. Hazırlanan rapor çelişkilerle doluydu. Bir taraftan Türk hükümeti feragat etmediği takdirde Musul'un hukuken Türkiye'de kalacağı belirtilirken diğer yandan Musul'u 25 yıl daha İngiliz manda idaresine bırakıyordu. Şubat 1925'te meydana gelen Şeyh Sait isyanı da Türkiye'nin tezini zayıflatmıştı, Musul Tahkik Komisyonu üzerinde olumsuz etki yapmıştır.

Milletler Cemiyeti Meclisi'nde Komisyon raporu, 3 Eylül 1925 günü görüşmeye başlamıştır. Verilecek kararın hukuki vasfı konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Lozan Antlaşması'nda, sınırın Milletler Cemiyeti tarafından tespit edeceğine dair bir hüküm yoktu. Meselenin Milletler Cemiyetine havale edilmesi söz konusu idi. Milletler Cemiyeti sözleşmesinin 5. maddesine göre bir karar alınabilmesi için Türkiye'nin de oy kullanması gerekiyordu. Oybirliği gerektiğinden bu şartlarda İngiltere'nin lehindeki bir kararı Türkiye onaylayacak 15. maddesi ise Meclis'e kesin karar verme yetkisi vermiyor, alınacak kararların tarafların oyları hariç olmak üzere oybirliğiyle alınacağını öngörüyordu.

Milletler Cemiyeti Raportörü Unden, İngiltere temsilcisi Lord Parmoor Milletler Cemiyeti kararlarına kayıtsız şartsız kabul edip etmeyeceğini sorarak olumlu cevap almıştı. Fethi Bey ise aynı soruya plebisit yaparak halkın oyu alındığı takdirde evet demişse de, İngiltere'nin kabul ettiğini Türkiye'nin de etmesi gerektiğini baskıyla kabul ettirmeye çalışmışlardı. Fethi Bey yetkilerini aştığı gerekçesiyle görevden alınarak Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey Cenevre'ye gönderilmişti. Milletler Cemiyeti Meclisi, bu sırada komisyon raporunu onaylamış, sıra tarafların onayına gelmişti. Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin manda yönetimini tanımadığından Musul üzerindeki hakimiyet haklarından da vazgeçmediğini ifade etmiş ve Milletler Cemiyeti'nin vereceği karara Türkiye'nin kayıtsız şartsız kabul etmeyeceğini söylemişti.[125]

Türkiye'nin itirazlarına rağmen Milletler Cemiyeti Meclisi 19 Eylül 1925 günlü toplantısında tereddütlü bazı noktalar için Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan yorum istemişti.[126] Türkiye, Divan çalışmalarına katılmayı meselenin siyasi bir mesele olduğunu, hukuki niteliğinin olmadığını söyleyerek reddetti. İngiltere ise Adalet Bakanı Sir Douglas Hogg başkanlığında bir heyetle katılarak tezini savundu. Lahey Adalet Divanı'nın değerlendirmesi; Milletler Cemiyeti'nde onaylandı.[127]

Lahey Adalet Divanı'nın almış olduğu karara göre, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin alacağı karar taraflar için bağlayıcı olacak ve Türkiye ile Irak arasındaki sınır kesin olarak belirleyecekti, karar

oybirliğiyle alınacak, ilgili devletlerin temsilcileri oylamaya katılacak ancak oyları hesaplamada göz önünde bulundurulmayacaktı.

Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık 1925 günü “Musul Tahkik Komisyonu” raporuna göre, Brüksel hattının güneyini Irak’a kuzeyini Türkiye’ye bırakma kararı aldı. Türkiye bunu Lozan Antlaşması’na aykırı gördüğünü ileri sürerek Cenevre’deki görüşmelerden çekildi.[128]

Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisi’nin kararına oldukça sert bir tepki verdi. 16 Mart 1925 günü gönderdiği notada “Bir milletin kendisine bağlı bir toprak üzerindeki egemenliğini ancak kendi rızasıyla sona erdireceğini Türkiye’nin Musul üzerindeki haklarının olduğu gibi devam ettiğini söyleyerek, bundan sonra söz Ankara’nındır” diyordu.[129]

Türkiye’nin Milletler Cemiyeti kararlarına dolaylı olarak verdiği cevap karardan hemen sonra Sovyetler Birliği ile bir Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalamak olmuştu. Türkiye, böylece bir savaş durumunda Rusya’nın tarafsızlığını sağlamış oluyordu. İngiltere ise, Türkiye’nin Musul’a askeri harekatla girebileceği ihtimalini önemle göz önünde bulundurarak alacağı tavrı belirlemeye çalışıyordu.[130]

Ancak Türkiye’nin İngiltere’ye karşı diplomatik direnişi iç ve dış nedenlerle fazla uzun sürmemiştir. İngiltere’ye Ankara’da görüşme teklifinde bulunmuştu. Bu aşamada Türkiye’nin talepleri arasında dikkat çekeni İngiliz manda yönetiminden sonra Musul vilayetinin Türkiye’ye iadesi ve Musul petrollerinden pay verilmesi olmuştu. İlkini reddeden İngiltere, petrol meselesini “Türkiye’nin Irak’la iyi geçinmek için maddi bir bağlantı sağlaması” açısından yararlı görmüştü.[131]

Görüşmeler neticesinde 5 Haziran 1926’da Ankara’da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalamıştır.[132] Antlaşma 3 bölüm 18 maddeden oluşmaktaydı. Birinci bölüm, Türkiye-Irak sınırıyla ilgili idi. Bu sınır, Milletler Cemiyeti tarafından 29 Ekim 1924’te çizilen Brüksel Hattı (Türkiye lehine çok küçük bir değişiklikle) belirleyecekti. 14. madde petrolle ilgilidir. Türkiye antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 25 yıl süreyle Irak hükümetinin petrol gelirlerinden %10’unu alacaktı. Ancak Türkiye bu hakkında, Antlaşma’ya ek bir karara göre 500.000 İngiliz Sterlini karşılığında vazgeçmiştir.

Sonuç

Başta M. Kemal Atatürk olmak üzere Türkiye’de hiçbir yetkili (ve yetkisiz) Musul’u Irak’a terk etmeyi düşünmemiştir. Misak-ı Milli sınırlarındaki diğer topraklar kadar vatan toprağı kabul edilmiş. Meselenin her aşamasında askeri yollarla geri alma alternatifi gözden geçirilmiştir. Ancak Türkiye iç ve dış nedenlerle savaşı göze alamamıştır.

Türkiye’yi Musul’u sınırlarının dışında bırakma fedakarlığına iten en önemli etkenlerden biri Musul’un kendi yapısından kaynaklanan stratejik ve ekonomik değeridir. Bu nedenle İngiltere, Türkiye’nin karşısına kararlı bir şekilde çıkmıştır.

Türkiye'nin uluslararası ortamdaki yalnızlığı, Musul meselesinde Avrupa devletlerinin İngiltere'yi desteklemesi de göz ardı edilmemesi gereken çok önemli bir nedendir. Bu konu en açık şekliyle Lozan Konferansı görüşmeleri esnasında görülmüştür. Milletler Cemiyeti'nde ise tartışmasız ağırlığı olan İngiltere karşısında Türkiye haklı davasında haksız duruma düşmüştür. İngiltere Musul meselesi nedeniyle İngiltere ile ilişkilerinin gerginleştiği dönemde, İtalya'nın Türkiye Musul'a girerse, Antalya'yı işgal edeceği tehdidi bu konudaki teşebbüsünü engellemişti. Uluslararası yalnızlığını daha önce olduğu gibi Sovyetler Birliği'ne yaklaşarak gidermek isteyen Türkiye, amacına ulaşamamıştır. Söz konusu Antlaşma'ya göre tarafların herhangi bir ülkeyle savaşa girişmesi, diğer devletin yardımını değil, tarafsız kalmasını öngörüyordu. Dolayısıyla Türkiye, İngiltere ile Musul için savaşa girdiğinde Sovyetler Birliği fiili destek vermeyecekti.Türk Fransız İlişkileri de Musul meselesine bağlıydı. Suriye sınırı ile ilgili Türk-Fransız Antlaşması 18 Şubat 1926'da parafe edilmesine rağmen imzalanmamıştı.[133]

Birkaç yıl önce büyük bir savaştan çıkmış olan Genç Türkiye'nin ana hedeflerinden biri de modern bir toplum, çağdaş bir yönetimle uluslararası ortamdaki yerini almaktı. Bu hedefe ulaşabilmesi için çağdaş devlet modeli olarak gördüğü ve ileride kaçınılmaz bir ittifak kurması gereken İngiltere ile problemlerini bir an önce çözmeye ihtiyacı vardı.

1925 Şubatı'nda meydana gelen Şeyh Sait İsyanı Musul meselesinde Türkiye'nin iddia ve isteklerini olumsuz olarak etkilemiştir.[134] İsyan Musul'u kaybetmesine dolaylı olarak etkisi olan bir olaydı. İngilizlerin I. Dünya Savaşı ve sonrasında Kürtler Türkiye'ye karşı harekete geçirmek için faaliyet gösterdiğini ortaya koyulan belgeler ışığında söylemek mümkündür.[135] Türk basınında İngiltere'nin isyanda rolü olduğuna dair çıkan haberleri, Türk hükümetinin görüşlerinin yansıması olarak değerlendiren İngiltere bu haberi yalanlamıştır.[136] Ancak Şeyh Sait İsyanı'nda İngiltere'nin rolüyle ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değilse de ayaklanmanın İngiliz iddialarına destek olduğu bir gerçektir.[137]

Sonuç olarak Türkiye Musul'u kaybetmemek için, milletlerarası barış yollarının hepsini denemiştir. Ancak, uluslararası ortamdaki yalnızlığı meselenin lehine çözümünü engellemiştir. İçte istikrarı sağlamak ve batılılaşma çabalarının sonucunu almak amacıyla Musul'dan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Günümüzde de uluslararası önemini koruyan Musul, Kuzey Irak meselesi olarak Dünya ve Türkiye'nin gündemindedir. Sınır güvenliği ve bölge halkının içinde bulunduğu zorluklar insani yönüyle de doğal olarak Türkiye'yi ilgilendirmektedir.

1 İslam Ansiklopedisi, Musul Maddesi, C. VIII, s. 744.

2 Musul'da Türklerin Varlığı, Abbasiler Döneminde Hilafet Ordusunda yer alan Türklerin Valilikleriyle başlamış, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde bölgeye büyük oranda Türk göçleri olmuştur. Yine aynı dönemde Türk siyasi nüfuzu da gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra sırasıyla Irak Selçukluları, Zengiler, Timurlular, Akkoyunlular ve bir süre Safevi Devleti'nin hakimiyetinden sonra Osmanlıların eline geçmiştir.

3 Söz konusu siyaset gereği Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişimiyle ilgili geniş bilgi için bkz: Ali Kemal Meram; Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri, İstanbul 1969, s. 11 vd:; Ömer Kürkçüoğlu; Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926) Ankara 1978, s. 15 vd; Mim Kemal Öke, II. Abdülhamit Siyonistler ve Filistin Meselesi, İstanbul 1981, s. 39; Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih 1789-1960, Ankara 1975, s. 37 vd.

4 Reşat Sagay, 19. ve 20. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, Ankara 1972, s. 72.

5 Kemal Melek, İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu, İstanbul 1983, s. 13.

6 Paul Rohrbach, Hatt-ı Saltanat Bağdat Demiryolu, İstanbul 1331, s. 15; Leonard Mosley, Petrol Savaşı (Çev. Halim İnal), İstanbul 1975, s. 48; Öke, a.g.e., s. 48.

7 Melek, a.g.e., s. 13.

8 Bölge petrolleriyle ilgili İngiliz-Alman işbirliği ve gelişmeler için bkz. Mosley, a.g.e., s. 47 vd; Melek, a.g.e., s. 14-15.

9 A. Adamof, Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı (çev: Babaeskili Hüseyin Rahmi Apak) İstanbul 1972; İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Syker-Picot Antlaşması ile İngiltere, Bağdat-Bosna arasındaki Dicle Fırat Bölgesini alarak, bu bölge ile Rusya arasında bir tampon oluşturmak için Musul'u şimdilik Fransa'ya bırakmayı uygun görmüştü. Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 42, Adamof, a.g.e., s. 133; Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1920, s. 9.

10 Melek, a.g.e., 21; Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası, Ankara 1973, s. 163. Türk birlikleri 8. Piyade Alayı 13. 000 esir, 50 top, 100'e yakın tüfek kaybetmiştir.

11 M. Kemal Atatürk, Nutuk, 14. Baskı, c: II, (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay.) İstanbul 1931, s. 668-669.

12 Tevfik Bıyıklıoğlu, Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı (Genelkurmay Yayınları) Ankara 1962, s. 78-79.

13 Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 81.

14 Ali İhsan Paşa'nın 3 Kasım 1918 günü İngiliz Irak Kıtası Komutanı General Cassel'le Musul'da yaptığı görüşme, İngilizlerin Arap aşiretleri üzerindeki etkilerini göstermektedir. Bkz: Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 80-84.

15 Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 85.

16 Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 89.

17 Gethard Jeas Cheve, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, (çev: Cemal Köprülü, Ankara 1971, s. 33; Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 89.

18 Fahri Belen; Askeri Siyasal ve Sosyal Yönleri ile Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1973, s. 32-33; Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım c, V. Ankara 1952, s. 7; Ali İhsan Paşa bu konuda "Mütareke aktine kadar elimizde tuttuğumuz Musul şehrini İngiliz Komutanları ile uzun boylu didişmelerden sonra İstanbul'dan Sadrazam ve Başkumandan vekili İzzet Paşa'dan aldığımız direktif ile 9 Kasım 1918 tarihli tebliğ üzerine Musul'u 10 Kasım 1918'de İngilizlere bırakarak 6. Ordu Karargahını Nusaybin'e çekmiştim. Musul'daki her nevi silah, cephane vesaireyi daha evvel geceleri şimale, Cizre'ye göndermiştim." demektedir.

19 Aralov, a.g.e., s. 128; Melek, a.g.e., s. 24; 16 Nisan 1919'da İngiltere ve Fransa Paris'te imzaladıkları Antlaşma ile petrol paylarını belirlemişlerdir. İngiltere petrol gelirlerinin %70'i ve "Mezopotamya"nın idaresini alırken, Fransa'ya %20'lik petrol hissesi ile Musul ve İran'dan Akdeniz'e bir petrol hattı yerleştirme hakkı verilmişti. Petrollerin %10 hissesi "Mahalli Arap Devleti"ne bırakılmıştı.

20 Melek, a.g.e., s. 26; Baytok, a.g.e., s. 302-304.

21 Melek, a.g.e., s. 40; Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Harici Siyasası, Ankara 1973, s. 32.

22 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1939), Ankara 1982, s. 12-13.

23 Seha Meray-Osman Olcay, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması ile İlgili Belgeler, Ankara 1977, s. 52 vd.

24 Gaye-i Milliye 29 Mart 1921, s. 1; 25 Mart 1921'de İngilizler tarafından Musul mutasarrıflığına tayin edilen Hamid adlı şahıs öldürülmüş, buna karşılık İngilizler Musul eşrafından 25 kişiyi yaralamıştır. Aynı tarihlerde halka baskı yapan bir İngiliz binbaşısı, bir yüzbaşı, dört asker halk tarafından öldürülmüştü. Bu olaylar, halkın İngiliz Mandası ve Kral Faysal'ı istemediğini gösteren örneklerden birkaçıdır.

25 Belen, a.g.e., s. 534-535; Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926) İstanbul 1987, s. 34.

26 Baytok, a.g.e., s. 139; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 208 vd.

27 Belen, a.g.e., s. 535, Melek, a.g.e., s. 41.

28 Seha L. Mmeray, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, C: I, Kitap 1, Kısım 1, Ankara 1969, s. 1-6.

29 Ali Naci Karacan, Lozan, İstanbul 1971, s. 144.

30 Belen, a.g.e., s. 532; Salahi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası II, Ankara 1986, s. 296.

31 Melek, a.g.e., s. 34.

32 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 279; Melek, a.g.e., s. 34.

33 Bu konuda, İngiliz Başbakanı Benor Law'ın". Musul meselesi yüzünden Barış Konferansı'nın kesilmesi çok kötü olacaktır. " sözleriyle meselenin bir an önce çözümünü istemesi etkili olsa gerek. Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 280; Melek, a.g.e., s. 35-36.

34 II. Musul Meselesi Hakkında Müzakeratı, Tanin, 19. 12. 1922 s. 3.

35 "Musul'da Heyecan Şiddetlendi" Tanin 19. 12. 1922, s. 3". A. A. varid olan haberlere nazaran Musul Ahalisi azim bir heyecan geçirmekte, umumiyetle Türkiye'nin aguş-u şevkatine avdet arzusunu fevkalaade izhar etmektedir. Musul Belediye Reisi ile birçok ayan ve esnaf… Musul'un silah kuvvetiyle değil, ancak bir hiss-i siyasi ile işgal edilmiş olduğundan bahisle İngiliz Kuvva-yı Askeriyesi'nin oradan çektirilmesini bi'tmazbata talep etmişlerdir. "

36 Salahi Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c. XXXVIII, Ankara 1978, s. 60; Tanin 30. 12. 1922, s. 3 (Morning Post, Daily Mail Gazetelerinden), Tanin 31. 12. 1922, s. 3.

37 "Lozan Mektupları", Tanin 01. 01. 1923 Musul Meselesi Hakkında Tanin 01. 01. 1923 s. 1; Melek a.g.e. s. 36-37.

38 "Musul Türkiye'den Ayrılamaz", Tanin 4-22. 01. 1923.

39 "Musul Meselesinde Israr Ediyoruz", Tanin 20. 01. 1923, s. 1.

40 Meray, a.g.k., c. I, Kitap 1, Kısım 1, s. 344; Karacan, a.g.e., s. 244.

41 Meray, a.g.k., c. I, Kitap 1, Kısım 1, s. 344-356.

42 Ayın Tarihi, C. V, No. 17, Ankara 1341, s. 439.

43 Karacan, a.g.e., s. 253. Lord Curzon'a göre bölgede plebisite başvurmak sadece kan dökmeye neden olacaktır, bölge halkı cahildir, "hatta oy sandıklarını insanın başına atması" dahi beklenebilirdi.

44 Meray, a.g.k., s. 374., Karacan, a.g.e., s. 254.

45 Meray, a.g.k., s. 374. Milletler Meclisi Sözleşmesi'nin 11. maddesi: Cemiyet üyelerinden birinin doğrudan ilgilendirsin veya ilgilendirmesin, her savaş ya da savaş tehdidi bütün Cemiyeti ilgilendirir, Cemiyet uluslararası barışı etkili bir şekilde korumaya yarayacak tedbirleri almakla yükümlüdür. Böyle bir durum Cemiyetin herhangi bir üyesinin isteği üzerine Genel Sekreter Meclisi toplantıya çağırır…" Meray, a.g.k., s. 378.

46 Bu sırada TBMM'de yapılan görüşmeler, dış basına yansımaktadır. Milletvekillerinin Musul konusunda savaştan bahsetmesi, İngiliz gazetelerindede yer almıştır. Tanin, 27. 1. 1923 (dış basından iktibaslar).

47 Karacan, a.g.e., s. 262.

48 Sonyel, agm, (Belleten XXVIII) s. 65.

49 Karacan, a.g.e., s. 271.

50 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 266.

51 Karacan, a.g.e., s. 289.

52 Karacan, a.g.e., s. 289; Meray, a.g.k., Tanin I, C: IV, s. 8-19; Nihat Erim, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye Musul Meselesi" AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi, C: III, Ankara 1946, s. 329.

53 Bilal Şimşir, Lozan Telgrafları, C: I, Ankara 1990, s. 502.

54 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, Cilt: III, s. 135.

55 Gizli Celse Zabıtları, C: III, s. 1307-1310.

56 Gizli Zabıt Celseleri, C: III, s. 314; Rauf Bey kanaatini "… harb ifade edilirken düşünülecek bir nokta varsa zarar mı? Kâr mı? eder? Ne kadar devam eder? Netayici ne olabilir?" sözleriyle göstermektedir.

57 Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 317: "Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya tehir etmek demek ondan sarfa nazar etmek demek değildir…" konuşmanın tamamı için bkz. s. 317-318.

58 TBMM, Gizli Celse Zabıtları, c: IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 92.

59 Gizli Celse Zabıtları, c. IV, s. 95-97, ". Avrupa'ya muzaffer giden insan, gittiği gibi dönemeyen zat, çok iyi gitti, fakat dönemedi. efendiler bu sulh bizim şerefimizle mütenasip değildir…".

60 5 Mart 1923 Günü yapılan Görüşmeleri için bkz. Gizli Celse Zabıtları c. IV, s. 108-139.

61 Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s. 153.

62 Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s. 163.

63 Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s. 173.

64 Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s. 174.

65 önergenin metni için bkz: s. 181.

66 Karacan, a.g.e., s. 315; Baytok, a.g.e., s. 198.

67 Baytok, a.g.e., s. 199.

68 Baytok, a.g.e., s. 203.

69 Salah Sonyel, "İngilizlere Geçen Gizli Tutanaklar", Belleten, c: XLW, s. 2, Ankara 1981, s. 290.

70 Baytok, a.g.e., s. 201-203.

71 Karacan, a.g.e., s. 318-320; Baytok, a.g.e., s. 204.

72 Meray, a.g.k., Takım I. C: IV, s. 29; Karacan a.g.e., s. 316.

73 Meray, a.g.k., Takım 2, c: II, s. 4; Karacan, a.g.e., s. 572, Melek, a.g.e., s. 44.

74 "Musul ve Süleymaniye Havalisi Ateş ve Kan İçinde", Varlık, sayı: 1.

75 "Musul Müzakeratı-Musul Konferans Heyeti", Hakimiyet-i Milliye 27 Nisan 1924, s. 1.

76 Melek, a.g.e., s. 45, T. C. Dışişleri Bak. Cumhuriyetin ilk On yılı, s. 81.

77 Cumhuriyet, 12.05.1924, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 13.05.1924; s. 1.

78 "Musul Meselesi ve Bir Mebusumuzun Beyanatı, Hakimiyet-i Milliye, 13.05.1924, s. 1. Kadri Bey" Musul meselesi mi? Ben halli müşkil olacak böyle bir meselenin mevcut olacağını bile anlamıyorum. Musul o kadar Türktür ki, o güzel ve kıymetli mıntıkanın hududumuz dahiline girmesi. murahhaslarımızla İngiliz murahhasları arasında merasim kabilinden yapılacak müzakerat neticesinde Musul mıntıkasında da tahkimi temin edecektir." diyordu.

79 Kerami, “Times Musul’u Irak’a Terk Ediyor”, Hakimiyet-i Milliye, 15.05.1924, s. 1; “İngiltere ve Musul”, Hakimiyet-i Milliye, 15.05.1924, s. 1.

80 “Tan Gazetesi”, Hakimiyet-i Milliye, 15.05.1924, s. 1.

81 Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyasası, s. 165; TC. Dış İşleri Bak. Cumhuriyetin İlk 10 yılı., s. 80.

82 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 24; Melek, a.g.e., s. 45, “Haliç Konferansı” Ayın Tarihi, Ankara 1940, s. 171-172.

83 “İngiltere-Musul”, Hakimiyet-i Milliye, İngiliz Gazetelerinden İktibaslar, 20.05.1924, s. 2.

84 Yusuf Kemal Tengirsek, Vatan Hizmetinde, İstanbul 1967, s. 289. Daha sonra Yusuf Kemal Bey kendisine bu sözü hatırlattığında Mc Donald “Evet, vaktiyle böyle bir söz söylemiştim fakat kendimi hariciye makinesine kaptırdım. Onun birtakım an’aneleri var. Ben o sözü yerine getiremiyorum” demiştir.

85 Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve., s. 83, Gönlübol-Sor, a.g.e., s. 74, Melek, a.g.e., s. 46.

86 “Musul Meselesi İnkıtaa’a Uğradı”, Hakimiyet-i Milliye, 25.05.1924, s. 1.

87 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Zülal KELEŞ, Musul Meselesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1984, s. 119. vd.

88 “Musul Müzakeratı Çetin Bir Safhada”, Hakimiyet-i Milliye, 27.05.1924, s. 1.

89 “Musul Meselesinin Son Safhası”, Hakimiyet-i Milliye, 5.6.1924, s. 1 (Times ve Daily Telegraph Gazetelerinden iktibas).

90 “Musul Meselesinin Son Safhası”, Hakimiyet-i Milliye, 5.6.1924, s. 1, Gönlübol-Sor, a.g.e., s. 85; Armaoğlu, a.g.e., s. 328.

91 “Musul etrafındaki Müzakerenin Hitamı”, Hakimiyet-i Milliye, 8.6.1924, s. 1; Mısırlıoğlu, a.g.e., s. 122.

92 Tevhid-i Efkar, 4.6.1924, s. 1; Dış Basından İktibas.

93 “Haliç Konferansı’nın İnkıtaa’ından Sonra Gazeteler”, Hakimiyet-i Milliye, 8.6.1924; “Musul Etrafındaki Müzakeratın Hitamı” 8.6.1924, s. 1.

94 “Sir Percy Cox’da Müdafaatta Bulunuyor”, Hakimiyet-i Milliye, 9.6.1924, s. 2.

95 Hakimiyet-i Milliye, 26.6.1924, s. 2 (İngiliz Gazetesinden İktibas).

96 “Musul Meselesi ve Bir İngiliz Diplomatı”, Hakimiyet-i Milliye, 26.6.1924, s. 1.

97 “İngiltere’nin Irak Siyaseti”, Hakimiyet-i Milliye, 4.8.1924, s. 2; “Irak ve Türkler” Avam Kamarasında Şâyan-ı Dikkat Münakaşa, Hakimiyet-i Milliye, 6.8.1924, s. 2.

98 “Musul Meselesi” Hakimiyet-i Milliye, 14. 8. 1924, s. 1.

99 Cafer Tayyar Paşa’nın Notları; Rauf Orbay, Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay (Der. Feridun Kandemir), İstanbul 1965, s. 121’de verilen bilgilerle paraleldir. Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronoloji adlı eser s. 139’da haklı olarak bu bilginin belgeleme imkanı olmadığını ifade etmektedir. Ancak, aynı eserin 145-146 sayfalarında İngiliz Arşiv Belgelerine dayanarak verilen bilgide Türkiye’nin sınırda yığınak yaptığı ve bazı olayların yaşandığını buna karşılık İngilizlerin hava saldırısında bulunduklarını belirtmektedir. Ayrıca Türklerin “sızma harekatıyla” sınır ötesinde bazı mevzileri tutarak aşiretleri yanlarına çektiklerini, amaçlarının aşiretlere “güven vererek” Araştırma Komisyonu’na Irak yönetiminden korkmadan eğilimlerini bildirmelerini sağlamak olduğunu yine aynı kaynaklara dayanarak belirtmektedir. Bu arada Türk halkının savaş istemediği yöneticilerinin de aynı amaçta olduklarına kanaat getiren İngiltere yetkilileri Dışişleri’ne rağmen İngiliz Hava Kuvvetleri istihbarat uzmanlarının 10 Ekim 1924’te Cafer Tayyar Paşa ile yaptıkları görüşmeden sonra, İngiliz istihbarat subayları kanaatlerini “Paşa’nın çatışmayı bizzat başlatmayacağını fakat gerekirse bundan çekinmeyeceği” şeklinde üstlerine bildirmişlerdir. C. Tayyar Paşa’nın oğlu İsmail Hakkı Eğilmezde C. Tayyar Paşa’nın bazı birlikleri Musul sınırına geçirdiğini belirtmiştir.

100 T. C. Genel Kurmay, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi, 5/1400, klasör 2210, Dosya 1, Fihrist 3.

101 Nosturilerin İngilizlerle İlişkisiyle İlgili bkz. Öke, a.g.e., s. 115-118, 136-138.

102 Reşat Halil, Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar, 1924-1938, Ankara 1977, s. 22; Öke, a.g.e., s. 139; Zülâl Keleş, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa; Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 280-282.

103 Öke, a.g.e., s. 139; Cafer Tayyar Paşa, özel notlarında, mesele hakkında”. Çok müsait vaziyetler oldu. Ve Nosturi harekatında askeri hükümetten ziyade milli hükümetlerle vaziyet halledildiğine göre askeri kuvvetlerle Musul vilayetinin Türk topraklarına ilhakı gayet kolaylıkla yapılabilirdi.” demektedir.

104 “Cemiyet-i Ahvam’da Fethi Beye Refakat Edecek Müşavirler”, Tanin, 4. 9. 1924, s. 1.

105 Tanin, 6. 9. 1924, s. 1.

106 Tanin, 22. 9. 1924, s. 1; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 293; Melek, a.g.e., s. 47.

107 “Musul Meselesi”, Hakimiyet-i Milliye, 22. 6. 1926, s. 1.

108 Tanin, 28. 9. 1924, s. 1; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 294; Melek, a.g.e., s. 47; Öke, a.g.e., s. 143.

109 Kükçüoğlu, a.g.e., s. 294; Melek, a.g.e., s. 47; Erim, agm. s. 332-333.

110 Cumhuriyetin İlk On Yılı ve…, s. 75.

111 "Musul Meselesi, Zekai Bey-Mister Mc Donald Mülâkatı", Tanin, 30. 9. 1924, s. 2.

112 Öke, a.g.e., s. 148.

113 "Musul İtilafı-Statüko Hattı Neresidir?", Hakimiyet-i Milliye, 4. 11. 1924, s. 1.

114 Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine ait 100 Belge) 1923-1938, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, c: II, s. 45.

115 Ayın Tarihi, c: V, Fasikül: 17, Ankara 1341, s. 317.

116 T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Kısım 1330-18-01, Yer: 09-25-10; 030-64-1, 01-37-16; "Musul'da Neler Oluyor", Hakimiyet-i Milliye, 2.2.1925.

117 Öke, a.g.e., s. 152.

118 Hakimiyet-i Milliye 2.2.1925, s. 1. Kont Tekeli, olayı raporunda şöyle anlatmaktadır. "27 Ocak'ta Roddolo ve Mösyö Şarer eşliğinde Kent'te gezmek istedim… üniformasını giymiş olan Cevad Paşa bana eşlik etmek istediğini söyledi. Bu üniformanın halk üzerinde yapacağı etkiyi görmek istediğimden Paşanın bu önerisini kabul ettim. Sokağa çıkmış ve polis memuru bizi izlemeye başlamıştı ki. 30 kişi paşanın etrafını alarak ellerini öptüler. Bir taraftan da Yaşasın Türkiye sesleri yükseliyordu. Arkamızda kalabalık arttı… kalabalık muhtelif unsurlardan oluşmuş gibiydi. iki polis memurunun bastonla müdahale ettiklerini. orta yaşlı bir adama saldırarak dövdüklerini gördüm. şiddetle müdahale etmek istiyordum." ayın tarihi c. V, s. 320-321.

119 Hakimiyet-i Milliye, 2.2.1925, s. 1.

120 "Musul'da Tazkiyat", Hakimiyet-i Milliye, 5. 2. 1925, s. 2.

121 Öke, a.g.e., s. 153-154.

122 "Tahkik Neticesinde Endişeler Başladı", Hakimiyet-i Milliye, 21. 4. 1925, s. 1 (Sunday Expres'ten iktibas).

123 "Musul Komisyonu", Hakimiyet-i Milliye, 28. 3. 1925, s. 1.

124 Mehmet Nuru, “Musul Meselesi, Chemberlain’in Beyazıt ve Nasturi Manevrası”, Hakimiyet-i Milliye, 20. 3. 1925, s. 2.

125 Hakimiyet-i Milliye, 6. 9. 1925, s. 1.

126 Cumhuriyetin İlk On Yılı ve…, s. 99; Öke, a.g.e., s. 175.

127 Lahey Adalet Divanı Görüş ve Yorumları için bkz. Erim, agm, s. 328-343.

128 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 77.

129 Melek, a.g.e., s. 50.

130 Öke, a.g.e., s. 179-183.

131 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 315-316; Öke, a.g.e., s. 192.

132 Aslı “Türkiye İngiltere ve Irak Hükümetleri Beyninde Hudut ve Münasebat-ı Hasane-i Hemciva-i Muahedenamesi olan Antlaşmanın metni için bkz. İsmail Soysal, Türkiye’nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmalar, Ankara 1969, s. 216-225.

133 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 305; Gönlübol-Sor, a.g.e., s. 90.

134 Şeyh Sait İsyanı içi bkz. Bilal Şimşir, İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de Kürt Sorunu, (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1979; Metin Toker, Şeyh Sait İsyanı, Ankara 1968.

135 Şimşir, a.g.k., s. 39 vd; Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1967, s. 269.

136 Hakimiyet-i Milliye, 7. 2. 1925; Tanin, 7. 2. 1925; “Türkiye Musul” Hakimiyet-i Milliye, 26. 3. 1925, s. 1.

137 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 311-314.

Atatürk Döneminde Balkan Politikası (1923-1938) / Yrd. Doç. Dr. Hikmet Öksüz [s.625-642]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş tarihi olan 1923 yılından itibaren, belirli temel hedefleri izleyen, istikrarlı1 ve sağduyulu bir dış politika izlemiştir. Cumhuriyet döneminde Türk dış politikasının esasları Atatürk tarafından belirlenmiş ve şekillendirilmiştir. Laikliği esas alan ve demokratik bir sistemi ülke içinde geliştirmeye çalışan Türkiye,2 önemli devrim ve kalkınma hareketlerine girişmişti. Devrimlerin başarıya ulaşabilmesi için yurt içinde olduğu kadar uluslararası alanda da barış ortamına ihtiyaç vardı.3

Birinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası politikaya galipler ve mağluplar arasındaki kutuplaşma egemen olmuştur. Galipler yeni tesis edilen uluslararası düzenin her ne pahasına olursa olsun devamını savunurlarken, mağluplar kendilerine dikte ettirilen ağır şartlara tepkiliydiler.[4] İşte böyle bir ortamda dünya o günkü uluslararası düzenin değişmesinden yana olan (revizyonist) ve değişime karşı olan (anti revizyonist) devletler olarak iki kampa ayrılmıştı.

Böyle bir uluslararası ortam içinde Türkiye'yi yönetenler duygusal davransaydılar "revizyonist" kampa katılmak için gerekçeler bulabilirlerdi. Ancak, Atatürk yönetimi Türkiye'nin sınırlarını yeterli kabul ederek ülkeyi yeni maceralara sürükleyebilecek tutumlardan kaçınmış,[5] uluslararası hukuka ve işbirliğine saygı göstermenin yanı sıra, gerçekçi bir dış politikanın da yürütücüsü olmuştur.

Misak-ı Millî hedefleri çerçevesinde düşman işgaline son vererek bağımsızlığını kazanan Türkiye, "Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesi doğrultusunda başta komşuları olmak üzere tüm ülkelerle, birbirlerinin egemenlik, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına saygı kuralları içinde iyi ilişkiler geliştirmeyi esas almıştır. Atatürk hararetli bir barış taraftarı olmakla beraber, barış meselesinde hiç de hayalci olmamıştır. Yani, her ne pahasına olursa olsun barış isteyen bir "pasifist" değildir. Atatürk'ün barış politikası, "güvenlik" kavramı ile iç içedir. Barış politikası, Türkiye'nin güvenliği politikası ile daima beraber yürümüştür.[6]

1923'ten 1930'lu yılların başına kadar Türkiye'nin dış politikası Lozan Antlaşması'nın etkisi altında kalmıştır. Bu süre içinde Türkiye'nin dış ilişkileri uluslararası ilişkilerin genel seyrinden çok, tek tek devletlerin Türkiye'ye karşı izledikleri politikaya ve davranışlara göre düzenlenmiştir. 1930'lu yılların başından 1938'e kadar geçen devrede ise Türkiye, komşusu olan veya olmayan bütün devletlerle iyi ilişkiler kurmuş ve uluslararası camia içinde diğer bağımsız devletler gibi eşit bir statü kazanmıştı. Bu dönemde uluslararası ilişkilerde yeni görülen gelişmeler Türkiye'nin daha aktif bir dış politika izlemesini gerektirmişti.[7]

1930-1938 yılları arası dönemde Türkiye genel barışa önem verdiği kadar bölgesel barışa da büyük önem vermiştir. Çünkü bölgesel barış Türkiye'nin güvenliği açısından birinci derecede öneme sahipti. Bölgesel barışta Türkiye için en öncelikli bölge Balkanlar'dı.

Bir Balkan ülkesi olan Türkiye, Balkanlar'la tarihten kaynaklanan yakın ilişkilere sahiptir. Türkiye, Misak-ı Millî esaslarına sadık kalarak sınırları dışında kalan Balkanlar'daki eski toprakları üzerinde hak iddia etmemiş, Lozan Antlaşması'nda belirlenen statükonun korunmasını Balkanlar'da izlediği politikanın temeli yapmıştır.[8]

Milliyetçilik duygusunun ağır bastığı, Ortodoks Kilisesi'nin etkin olduğu ve ekonomik gerginliğin hat safhada olduğu Balkanlar'da[9] imparatorluk kalıntıları üzerinde kurulan ulus devletler, sosyal ve etnik sorunlarla da uğraşmak mecburiyetinde kalmışlardır.[10] Bundan dolayı bir mozaik görünümünde olan Balkan ülkeleri arasında bir birlik oluşamadığı gibi komşu devletler arasında bir veya birkaç problem hep gündemde kalıyordu.

Lozan Antlaşması ile Balkan ülkeleri ile olan sınırlarını büyük ölçüde halleden genç Türkiye Cumhuriyeti, Balkan ülkeleri ile karşılıklı saygı ve güvene dayanan iyi komşuluk ve işbirliği sürecini başlattı.[11] Bu çerçevede Balkan ülkeleri ile uzun bir süreden beri kesilmiş olan ilişkilerini yeniden kurmak için Türkiye, Arnavutluk ile 15 Aralık 1923'te Ankara'da; Bulgaristan ile 18 Ekim 1925'te Ankara'da Dostluk Antlaşması ve Yugoslavya ile 28 Ekim 1925'te Ankara'da Barış ve Dostluk Antlaşması'nı imzalamıştır.[12]

Türkiye, 1930'da Yunanistan ile olan sorunlarını çözdükten sonra Balkanlar'da iyi ilişkiler içinde olmadığı devlet kalmamıştı. 1923-1933 yılları arasında Balkan Konferanslarının toplanmasında ve 9 Şubat 1934'te Balkan Paktı'nın imzalanmasında Türkiye etkin bir rol oynamış ve Balkanlar'da güvenlik sistemi oluşturma çabalarını yoğunlaştırmıştır.[13]

1. İkili İlişkiler Çerçevesinde Türkiye ve Balkan Devletleri

Lozan Barış Antlaşması ile varlığını uluslararası arenada kabul ettiren Türkiye, tarihinin ve coğrafyasının kendisine yüklemiş olduğu sorumluluğu yerine getirebilmek için içeride güçlü ve çağdaş bir devlet olma yolunda adımlar atarken, dışarıda da barışa katkıda bulunabilmeye yönelik roller üstlenmiştir.

19. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede imparatorluklar coğrafyasından ulus-devletler coğrafyasına dönüşen Balkanlar'da bir türlü sağlanamayan istikrarı ve barışı sağlayabilmek ve bunu bölgesel iş birliğine dönüştürebilmek için Türkiye samimi ve yapıcı bir uğraş vermiştir. Bu çerçevede Balkan devletleri ile olan ikili ilişkilerini kaygan zeminlerden çıkartıp sağlamlaştırmaya çalışırken, aynı zamanda ön yargılardan uzak ve bütün Balkan devletlerine eşit mesafede bir politikanın takipçisi olmuştur.

1.1. Türkiye-Yunanistan İlişkileri

Atatürk döneminde Türkiye 1930'ların başlarına kadar hiç bir ittifaka dâhil olmamıştı. Ancak 1929 ekonomik bunalımına bağlı ve Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak yeni bir yol tercih edildi.[14] 1930'ların başlarında Balkanlar'da daha geniş anlamda bölgesel iş birliğine dayalı antlaşmalar yapma yolunda atılan adımlar Türk dış politikasının esasını teşkil ediyordu.

Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik başlatmış olduğu yeni politikanın ilk ayağı Yunanistan ile Lozan'dan kalan sorunlarını çözmek olmuştur. Nüfus Mübadelesi sorunu ve Türkiye'den kaçan rejim muhaliflerinin Yunanistan'da yuvalanması 1923'ten 1930 yılına kadar Türk-Yunan ilişkilerinin düzelememesinin en belirgin sebeplerini oluşturur.[15]

Ancak, 1920'li yılların sonlarına doğru Türk-Yunan ilişkileri yumuşamaya başlamıştır. Türk-Yunan ilişkilerinin yumuşamasında ve iş birliği zemininin oluşmasında İtalya önemli bir rol oynamıştır. Çünkü İtalya, bu dönemde Doğu Akdeniz'de bir ittifak sistemi kurmak istiyordu. Bu sistemin içine bölgenin iki önemli devletini Türkiye ve Yunanistan'ı da almak istiyordu.[16]

İtalya, Türkiye ile Yunanistan arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması yapılmasını ve iş birliğine bir süre sonra Bulgaristan'ın da alınmasını istiyordu. Böylece İtalya, Balkanlar'ın güneyinde oluşacak bu sistemle Küçük Antant'a (Yugoslavya, Romanya, Çekoslovakya) karşı bir denge kurmuş olacaktı.[17] Batılı devletlerle ilişkilerini yeniden düzenlemek isteyen Türkiye, bu teklife sıcak baktı ve antlaşmaların ayrı ayrı yapılmasını uygun buldu. Zaten Bulgaristan'ın kabul etmemesi yüzünden Bulgar-Yunan Antlaşması da gerçekleşemiyordu.[18]

1928 yılında Venizelos'un tekrar siyasete dönmesi Yunanistan'ın dış politikasında önemli bir değişiklik yarattı. Venizelos, Türkiye ve Yunanistan arasında nüfus mübadelesi tartışmasının yararsız olduğunu düşünmeye başlamıştı.[19] Zaten Bulgaristan'ın izlemekte olduğu "revizyonist" tutum Yunanistan'ın Türk dostluğuna olan ihtiyacını arttırmaktaydı.[20]

Uzun ve yorucu bir şekilde süren tartışmalar 10 Haziran 1930 tarihinde yapılan Ankara Antlaşması ile sonuçlandı. Böylece geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Türkler "etablis"[21] kapsamına alınarak mübadele dışı tutulmuşlardır. Konuyla ilgili olarak İsmet Paşa, TBMM'de yapmış olduğu konuşmasında şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

"Etablis meselesinden birçok fedakarlık yapmışız. İstanbul'da bulunan mübadillerden bir kısmı daha gitmek lazım gelirken kalmış olabilir. Amma nihayet insanların gidip gelme meselesi de birçok ızdırap ve hazin bir mevzudur. Sırf vatandaş nokta-i nazarından ve beşeri olarak söylüyorum: Buradaki kâr veya zarar uzun boylu münakaşa, mütalaa edilecek bir mesele değildir. Ve bilhassa böyle uzlaşma günlerinde, havanın yumuşayacağı günlerde vatandaşlara bir kısmı az veya fazla kaldığı gibi bir nazar atfı asla caiz değildir. Şimdi size işin siyasî cihetini söylemeliyim. Bu itilafname yalnız iki tarafın vatandaşlarına taalluk eden bir mesailin tasfiyesini ifade etmiyor. İki taraf da alışılmış uzun mücadelelerin uyuşma ile bitmesini, rıza ve muvaffakatla tarafeynin yek diğerini memnun ederek

anlaşmasını ve geçmiş hesapların tasfiye edildiğini gösteriyor. Mesele bilhassa bu nokta-i nazardan mütalaa edilmelidir. Yunanistan ile bizim münasebatımızda bizi ihtilaflı ve ayrı ve menfaatlarımızı zıt bulunduracak bir mahiyet ve bir sebep yoktur."[22]

Böylece Türk-Yunan "Ahali Mübadelesi" işinin tasfiyesi hakkındaki 10 Haziran 1930 tarihli antlaşma'nın bağlanması Türkiye ile Yunanistan arasında geniş ölçüde anlaşma zemini hazırlamıştı.[23] Kısa bir süre sonra Yunan Başbakanı E. K. Venizelos, 27 Ekim-1 Kasım 1930 tarihleri arasında Ankara'yı ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında imzalanan 30 Ekim 1930 tarihli antlaşmalarla, Türk-Yunan dostluğunun temelleri atılmıştır.[24] 1930'dan başlayarak Türk-Yunan ilişkilerinde bir yakınlaşma ve iş birliği döneminin açılması, kuşkusuz, bu iki ülkenin liderlerinin tutum ve niyetleri ile de bağlantılıydı. Atatürk, yeni bir Balkan politikasını başlatmak üzereydi ve bunun ilk adımının, Yunanistan'la birlikte atılması gerektiğini düşünüyordu. Yunanistan'da ise, uzunca bir aradan sonra, 1928'de, artık "olgun" bir Venizelos yeniden Yunan politikasına yön veren önder konumuna gelmişti ve başlıca amacı, iktisadi ve toplumsal güçlükler yaşayan Yunanistan'ı, bütün komşularıyla iyi ilişkilere kavuşturmaktı.[25]

Türk-Yunan dostluğunun bu şekilde gelişmesi Balkanlar'ın politik havasını da değiştirmiştir. O zamana kadar Avrupa'nın barut fıçısı sayılan bu bölgede artık dostluk ve iş birliği havası esmeye başlamıştı.[26]

Türk-Yunan dostluğu Venizelos'un başbakanlıktan ayrılmasından sonra[27]da devam etmiştir. Yeni Başbakan Çaldaris ve Dışişleri Bakanı Maximos 1933 Eylülü'nde Ankara'yı ziyaret etmişler ve 14 Eylül 1933 günü iki ülke arasında "İçten Antlaşma Paktı" imzalanmıştır.[28]

Türk-Yunan yakınlaşması Avrupa'nın büyük devletlerinin bloklaşmaya başladıkları bir dönemde Balkan devletlerini bir araya getirerek Balkan Birliği'nin temelini oluşturmuş ve 9 Şubat 1934'te Balkan Paktı'nın imzalanmasına vesile olmuştur. Böylece Türkiye ve Yunanistan, ikili antlaşma bağlarından ayrı olarak, bir de çok yanlı bir bağlaşmanın ortakları oluyorlardı.[29] Atatürk döneminde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan son antlaşma 30 Ekim 1930 tarihli Dostluk ve 14 Eylül 1933 tarihli İçten Antlaşma Paktı'na ek olarak akdedilen 27 Nisan 1938 tarihli Antlaşmadır.[30]

Kısa sayılabilecek bir süre içerisinde gerçekleştirilen bu antlaşmalar ile Türkiye ile Yunanistan arasındaki tarihi rekabet sona eriyordu.[31] Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'na doğru sürüklendiği bir ortamda Türkiye ile Yunanistan'ın barış ve uzlaşma örneği sergilemesi genel ve bölgesel barış adına son derece önemli ve olumlu bir gelişmeydi.

1.2. Türkiye-Bulgaristan İlişkileri

Türk-Bulgar ilişkileri, Balkan Savaşları'ndan sonra normale dönmüş ve Birinci Dünya Savaşı sırasında iki taraf aynı ittifak içerisinde yer almıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ve 1919'da Neuilly Barış Antlaşması'nı imzalayan Bulgaristan, zor şartlarda olmasına rağmen Türk Kurtuluş

Savaşı'na sınırlı destek verdi.[32] Alexandre Stambulisky Hükümeti, Ankara hükümetine 1921'in başlarından itibaren Sofya'da resmi bir temsilcilik bulundurma imkânı tanımıştı.[33]

Alexandre Stambulisky Hükümeti (1919-1923) zamanında Bulgaristan'da yaşayan Türkler -azınlık statüsünde- tarihlerinin en iyi dönemini yaşamışlardı. Ancak 9 Haziran 1923 ihtilali ile Stambulisky Hükümeti devrilince, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin durumları yeniden kötüleşmeye başlamıştı.[34]

Lozan'dan sonra iki komşu ülke arasında gelişen iyi komşuluk ve dostluk arzusu 1925 yılında savaş sonrasının ilk Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır. Yürürlüğe giren Türk-Bulgar Dostluk Antlaşması, Türkiye'nin pek çok devletle yaptığı üzere iki devlet arasında 'bozulmaz bir dostluk' ve Devletler Hukuku ilkelerine uygun biçimde diplomasi ilişkileri kurulacağını, bir Ticaret, bir Oturma ve bir Hakem Antlaşması yapılacağını belirtmekteydi.[35]

"Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesine uygun olarak Türkiye bütün komşuları ile dostluk ilişkileri kurma ve geliştirme politikası gütmekteydi. Bu çerçevede Türkiye'nin Yunanistan ve Yugoslavya ile ilişkilerini iyileştirmesi, Bulgaristan'ın hoşuna gitmemiştir. Fakat Türkiye, politikasına sadık kalarak Bulgaristan'ı tedirgin etmeyecek şekilde davranmış ve 6 Mart 1929 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan arasında "Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması" imzalanmıştır. Bu antlaşma 1925 Türk-Bulgar Dostluk Antlaşması ile kurulan bağları daha da kuvvetlendirmişti.[36]

1931 yılında Bulgaristan Başbakanı Muşanov'un Ankara'yı ve 1933 yılında İsmet Paşa başkanlığındaki bir heyetin de Sofya'yı ziyareti iki ülke arasındaki ilişkileri iyi bir havaya sokmuştur.[37] Türkiye, Balkan Paktı görüşmeleri sırasında Bulgaristan'ı da bu birliğe katmak için samimi bir gayret göstermiş, ancak istenilen sonuç alınamamıştı. Konuyla ilgili olarak Dışişleri Bakanımız Tevfik Rüştü Aras'ın yorumu şöyleydi:

"Türkler, Bulgarlar'ın Balkan Birliği'ne katılmalarını can-ı gönülden istiyor; bu maksatla Bulgarların memnun edilmesi için Yugoslavların ve Rumenlerin tavizlerde bulunmasını bile diliyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan Bulgarların az çok yaralı çıktığı bilindiği için, bunun ne anlama geldiğini de Türkler iyi bildiği ve herkesten daha iyi anladığı için onlara iyi davranmayı sürdürüyordu[38]".

1934 yılında Sofya'da, Sofya Metropoliti'nin başkanlığı altında kurulan "Trakya Komitesi"nin yayınlamış olduğu beyannamede "dünya durdukça ve Bulgaristan yaşadıkça Trakya üzerindeki Bulgar iddiaları devam edecektir" şeklindeki ifade[39] ve bazı Bulgar gazetelerinin Doğu Trakya üzerindeki tahrikleri[40] iki ülke arasında soğukluk yaratmıştır. Ayrıca 1935'te, darbe ile kurulan diktatörlük yönetiminin Bulgaristan'da yaşayan Türklere baskı uygulaması[41] da iki ülke arasındaki ilişkilere olumsuz bir şekilde yansımıştır. Ancak, çok geçmeden iki ülkenin üst düzey yöneticilerinin basın yoluyla yapmış oldukları açıklamalar gerginleşmeye başlayan havayı yumuşatmış; Başbakan İsmet İnönü ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Yugoslavya'dan dönüşlerinde 20 Nisan 1937 tarihinde Sofya'yı ziyaret etmeleri bunu pekiştirmiştir.[42]

Türkiye’nin takip etmekte olduğu “Balkan Diplomasisi”nin devamlılığı çerçevesinde Mayıs 1938’de Başbakan Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Yunanistan ve Yugoslavya’dan sonra Bulgaristan’ı ziyaret ederler. Onlar, Çar Boris ve Başbakan Köseivanof ile Bulgaristan’ın silahlanmasını sınırlayan hükümlerin kaldırılması ve Balkan Paktı’na mensup diğer ülkelerle ilişkilerinin iyileştirilmesine yönelik görüşmelerde bulunurlar. Bulgaristan, Türkiye’nin girişimini memnuniyetle karşılar ve Bulgaristan ile Balkan Paktı Konseyi arasında bir dizi görüşmelerden sonra 31 Temmuz 1938’de Selanik Antlaşması imzalanır. Bu antlaşma gereğince, Bulgaristan’ın silahlanmasına konulan sınırlamalar kaldırılıyor; Bulgar-Türk ve Bulgar-Yunan sınırları boyunca silahsızlandırılmış olan bölge kaldırılıyor; Bulgaristan ve Balkan Paktı’nın diğer üyeleri, kendi karşılıklı ilişkilerinde kuvvete başvurmama yükümlülüğünü üstleniyorlardı.[43]

Balkanlar’da Bulgaristan ile en iyi ilişkiler içerisinde olan ve toprak sorunu olmayan Türkiye, Bulgaristan’ı da Balkan Birliği’ne katarak Balkanlar’ı yanaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı’nın dışında tutmaya çalışmıştır.

1.3. Türkiye-Romanya İlişkileri

Dış politikada bağımsızlığına kayıtsız ve şartsız saygı gösterilmesi şartıyla bütün dünya ile iyi geçinmek ve barışa hizmet etmek amacında olan Türkiye, Lozan Barış Antlaşması’ndan sonra Romanya ile iyi ilişkiler içerisine girmiştir.[44]

Romanya, Birinci Dünya Savaşı’ndan Müttefiklerin desteği ile çok kazançlı çıkmış ve geniş bir toprağa sahip olmuştu. Bu nedenle “statükocular” arasında yer almış, Çekoslovakya ve Yugoslavya ile birlikte, “Macar revizyonculuğu”na karşı “Küçük Antant”ı yapmıştı. Balkanlar’da da Güney Dobruca ve Besarabya konularında Bulgaristan ve Sovyetler Birliği ile problemleri vardı.[45]

Lozan’dan sonra Türk-Romen ilişkileri karşılıklı saygı çerçevesinde gelişmiş ve Balkanlar’da istikrarın korunmasına büyük katkıda bulunmuştur.[46] Türkiye, Yunanistan ile anlaşıp Balkanlar’da “statükocu” bir politika izleyince Romanya ile de doğal olarak yakınlaşma sürecine girmiştir. İki ülke arasında 1929’da Oturma, Ticaret ve Deniz Ulaşımı Sözleşmesi ve 18 Eylül 1930’da Bükreş’te “Mezarlıkların Korunmasına İlişkin Antlaşma” imzalamıştır.[47]

20 Mayıs 1931 tarihinde Bakanlar Kurulu’nca 125 lira maaş ve 45 lira tahsisatla boş bulunan Bükreş’e birinci sınıf elçi olarak atanan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, uzun yıllar (1944’e kadar) Türk-Romen ilişkilerinin güçlendirilmesine katkıda bulunmuştur.[48]

Atatürk’ün Balkan ülkeleri arasında dostluk ve iş birliğini geliştirip, Güneydoğu Avrupa’da kollektif savunma sistemini kurmaya yönelik politikası[49] Titilescu’nun yönlendirdiği Romanya’nın dış politikası ile örtüşüyordu. Romanya Dışişleri Bakanı Titilescu, 15 Ekim 1933’te Ankara’ya gelmiş ve Türkiye ile Romanya arasında 17 Ekim 1933 tarihinde “Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması”[50] imzalanmıştı. Bu antlaşma iki ülke ilişkilerini güçlendirmekte ve Balkanlar’daki iş birliği ve barış politikasının temel taşlarından birisini teşkil etmekteydi.[51] Bu antlaşma 1934 Balkan Paktı’na,

1935'te Köstence Limanı'ndan transit için bir protokole ve 1936 yılında Dobruca Türklerinin göçlerini düzenleyen bir sözleşmeye kaynaklık etmiştir.[52]

Titilescu'nun 1933'teki Ankara ve Tevfik Rüştü Aras'ın 1934'teki Bükreş'i ziyareti ve temasları[53] Türk-Romen dostluğunu pekiştirmiştir. İki ülke arasındaki dostluk 1936 Montreux Konferansı'nda da kendini göstermiş ve Romanya delegasyonu Boğazlar'a yönelik Türk isteklerini desteklemiştir.[54]

Buna koşut olarak Sovyet Rusya ile Romanya arasındaki Besarabya sorununa da Türkiye'nin yapıcı bir katkısı söz konusudur. Birinci Dünya Savaşı'ndan beri iki ülke arasında devam etmekte olan Besarabya sorununda Romanya, Türkiye'nin dostluğuna güvenerek ve tavsiyelerine uyarak Sovyetler Birliği ile iyi geçinme siyasetine yönelmiştir. Böylece bu sorun kuvvete başvurulmadan halledilme yoluna girmiştir.[55] Ancak, Besarabya konusu İkinci Dünya Savaşı öncesi Romanya ile Sovyet Rusya arasında yine önemini ve hassasiyetini korumaya devam etti.

Türk-Romen ilişkileri Titilescu'nun görevden uzaklaştırılmasından sonra (1936) da iyi bir atmosferde gelişmeye devam etmiştir. 1937 yılında Romanya'nın yeni Dışişleri Bakanı Victor Antonescu'nun Ankara'ya yapmış olduğu ziyaret sırasında Atatürk şu değerlendirmede bulunmuştu:

"Her gün kudreti daha artan bir Romanya'yı bütün kalbimizle isteriz. Dostluğumuz o kadar sıkı ve emindir ki, Romanya daha kuvvetli oldukça biz de kendimizi daha kuvvetli addederiz."[56]

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Mayıs 1937'de Bükreş'i ve Romanya Kralı Carol'un İstanbul'u ziyareti Akdeniz meselelerinin canlı olduğu, Lehistan'ın (Polonya) Doğu Avrupa'da Balkanlar'ı da içine alacak şekilde birtakım organizasyonlara giriştiği dönemde, barışın korunması ve ortak menfaatler açısından büyük öneme sahipti.[57] Atatürk'ün vefatı Romanya'da büyük bir üzüntü yaratmıştır, "21 Kasım 1938" Romanya'da ulusal matem günü ilân edilmişti.[58]

İkinci Dünya Savaşı öncesi Türk-Romen ilişkileri Atatürk'ün "Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesi çerçevesinde oldukça iyi bir ortamda seyrediyordu.

1.4. Türkiye-Yugoslavya İlişkileri

Yaklaşık 500 yıl Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde kalan Yugoslavya toprakları ile Osmanlı toprakları arasındaki doğal irtibat Balkan Savaşları (1912-1913) sonucunda Makedonya ve Batı Trakya'nın elden çıkması ile kesilmiştir.[59]

Birinci Dünya Savaşı'nın taraf ülkelerinden birisi olması açısından Lozan Konferansı'na katılan Yugoslavya[60] Barış Antlaşması'nı imzalamamıştı. Bundan dolayı Türkiye ile Yugoslavya arasındaki savaş durumu devam ediyordu. 28 Ekim 1925 tarihinde Ankara'da imzalanan "Dostluk Paktı" ile iki ülke arasındaki savaş durumuna son verilmiştir. Bundan sonra ikili ilişkiler giderek gelişecektir.

İki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesinde her ikisinin de Balkanlar'da statükonun korunmasını savunmalarının payı büyüktür.[61]

Balkan devletleri arasında başlayan yakınlaşma sürecinde Yunanistan ve Romanya'dan sonra Yugoslavya ile de, dostluğun ötesinde bir "saldırmazlık" ve uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözümü yöntemlerini içeren yeni bir bağıta gerek görülmüştü.[62] Böyle bir antlaşmanın hazırlıkları sürerken Yugoslavya Kralı Alexandre'ın İstanbul'u ziyareti (Ekim 1933) ve Atatürk ile yapmış olduğu görüşme, iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkilemiş ve Balkan Birliği'nin kurulmasına katkıda bulunmuştur.[63]

Kasım 1933 tarihinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in Belgrad'a yapmış olduğu ziyaret oldukça iyi bir havada geçmiş[64] ve 27 Kasım 1933'te Belgrad'da Türkiye ile Yugoslavya arasında "Dostluk, Saldırmazlık, Adli Tesviye, Uzlaşma ve Tahkim Antlaşması" imzalanmıştır.[65]

Türkiye ile Yugoslavya'nın sınır komşusu olmamalarından dolayı aralarında önemli bir anlaşmazlık konusu yoktu. Ancak, iki ülke arasında askıda olan meseleler yok değildi, Yugoslavya'daki Türk emlâki işi bunların başında geliyordu.[66] Belgrat'ta 27 Kasım 1933'te imzalanan antlaşmadan sonra yayınlanan resmi bildiride: Türkiye ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları Milletlerarası durumu ve özellike Balkanlar'daki vaziyeti aralarında görüşerek her iki hükümetin aynı barış ve intizam ilkelerine ve Milletlerarası antlaşmalara saygı gösterilmesi esasına bağlı olduklarını müşahede etmişlerdir. Türkiye ile Yugoslavya arasında yapılan antlaşma zaten aralarında mevcut olan devamlı dostluk ilişkilerini güçlendirecek ve aralarında da ha da kuvvetli bağlar kurulmasına temel olacaktır[67] deniliyordu.

Türk-Yugoslav dostluğu Tevfik Rüştü Bey'in 1934 Şubat'ında Belgrad'a yaptığı ziyaret sırasında[68] kendini iyice göstermiş ve bu dostluğun semeresi 9 Şubat 1934'te Balkan Paktı'nın imzalanmasında alınmıştır.[69]

İki ülke arasındaki ikili ilişkiler 6 Haziran 1934'te imzalanan "Suçluların İadesi Mukavelenamesi"[70] ve 3 Temmuz 1934'te imzalanan "Adli, Medeni ve Ticari İlişkilere Dair Mukavelename"[71] ile olumlu yöndeki gelişmesini devam ettirmiş ve Yugoslavya Başbakanı Stoyadinoviç 28 Ekim 1936'da Ankara'yı ziyaret etmiştir.[72]

Stoyadinoviç'in ziyareti sırasında Atatürk, Yugoslav gazetecilere Türk-Yugoslav dostluğu hakkında şu demeci vermişti:

"Görüyorsunuz ki ve müşahede etmişzinizdir ki, Türk devlet adamları ve Türk milleti Yugoslav milletine, Yugoslav Devleti'ne ve Yugoslav hükümetine karşı en samimi hisler beslemektedir. Türkiye ile Yugoslavya arasında mevcut sağlam münasebetler, bütün Balkan milletleri arasında mevcut olması iktiza eden münasebetlerdendir. Balkanlar bu ideale doğru ne kadar fazla yükselirlerse, saadet ve terakkileri o nispette artar."[73]

Balkanlar'da barışın korunması ve Stoyadinoviç'in ziyaretinin iadesi olarak 12 Nisan 1937'de Başbakan İnönü ile Dışişleri Bakanı Aras, Belgrad'ı ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaret sırasında yapılan görüşmelerde daha çok uluslararası durum ve Balkan Birliği'ni ilgilendiren konular üzerinde durulmuştur.[74]

Türkiye-Yugoslavya ilişkileri örneğinde görüldüğü üzere Atatürk döneminde Türkiye, bir taraftan barışı korumak, diğer taraftan komşularıyla dostluk ve beraberlik içinde yaşamak için üzerine düşen görevi fazlası ile yapmaya çalışmıştır.

1.5. Türkiye-Arnavutluk İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye ve Arnavutluk toprakları işgal altına girince her iki toplum da öz gücüne dönmüş ve ona dayanarak ulusal ve demokratik yönetimler kurmakla uğraşmışlar, bağımsızlık mücadeleleri içine girmişlerdi. Arnavutluk'un merkezi kentlerinden Lushniya'da 28-31 Ocak 1920 tarihlerinde toplanan Ulusal Kurultay'ın çalışmaları sonucunda parlamenter Arnavutluk hükümeti kurulurken; Türkiye'nin kalbi Ankara'da da TBMM hükümeti oluşturuldu.[75]

Büyük siyaset ve savaş stratejisi uzmanı Mustafa Kemal Paşa, demokratik Arnavutluk hükümeti ile siyasî, askerî, kültürel ve ekonomik ilişkiler kurdu. Çünkü o sıralarda yakın ve uzak düşmanlar ortaktı.[76]

Mustafa Kemal Paşa, 9 Aralık 1920'de Arnavutluk'a Kurmay Albay Selahattin Saip ve Hamdi Beyler idaresinde 25 kişilik bir askeri heyet gönderdi. Bu heyetin görevi, yeni kurulan Arnavutluk Ordusu'nu modernize etmekti.[77] Bu ilişkinin kurulmasını istemeyen Batılılar, "Mustafa Kemal Paşa, Arnavutluk'u yine Ankara hükümeti'ne mi bağlamak istiyor? Ya da Balkanlar'da küçük bir Türkiye mi kurmak istiyor? "[78] şeklinde sesler yükseltmeye başlamışlardı. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1921 günü TBMM'de yapmış olduğu konuşmada şunları söylüyordu:

"…Arnavutluk halkı ile, asırlarca beraber yaşadık. Uzun zamanlar, kendileri ile hayat birliği ve mukadderatı yaptık. Bu kardeş millet ve hükümetin maruz kaldığı zor ve elim durumlardan kurtulması için, gerekli önlemler alınacak ve Arnavutlar da Balkanlar'da layık oldukları yerlerini alacaklardır. Zira her iki ülke de ortak güvenlik alanı içinde bulunmaktadır."[79]

Bu dostane ilişkiler zamanla daha da gelişmiş, 15 Aralık 1923 günü Ankara'da Türkiye-Arnavutluk Dostluk Antlaşması, İkamet ve Tabîyet Sözleşmesi yapılmıştır.[80] Yapılan antlaşma ve sözleşmeler, 1925 yılında yürürlüğe girdi ve 1926 yılında iki genç cumhuriyet arasında diplomatik ilişkiler kuruldu.[81]

1925'te kurulan Arnavutluk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler 1928 yılına kadar olumlu bir biçimde gelişmişti. Ancak, Arnavutluk Cumhurbaşkanı Ahmet Zogo'nun, 1 Eylül 1928 günü Krallığını ilân etmesi, Türk-Arnavut ilişkilerini soğutmuştur. Türkiye genç bir Cumhuriyet'ti ve Türk yöneticileri cumhuriyet konusunda çok duyarlıydılar. Ahmet Zogo'nun bu hareketi Türkiye

tarafından "Cumhuriyet hainliği" olarak nitelendirildi ve Atatürk Tiran Elçisi Tahir Lütfi Bey'i 3 Ekim 1928 günü geri çekti.[82]

Atatürk, cumhuriyete bağlılık andını çiğnemiş olan Ahmet Zogo'yu sert bir biçimde eleştiriyor ve tek başına kalsa bile Zogo'nun Krallığı'nı tanımayacağını açıklıyordu.[83] Böylece Türkiye ile Arnavutluk arasında bir çeşit soğuk savaş dönemi başladı ve Türk-Arnavut gerginliği 3 yıl kadar sürdü.[84] İki ülke arasındaki ilişkiler 20 Ekim 1931'de İstanbul'da toplanan İkinci Balkan Konferansı'nda normale dönmeye başlamıştır. Türk-Arnavut ilişkileri 1933 yılına kadar "telgraf diplomasisi"[85] ile onarılmış ve diplomatik diyalog yeniden başlatılmıştır. Bu süreçte Arnavutluk'un yeni Ankara Elçisi Cavit Leskoviki 14 Mayıs 1933 günü güven mektubunu Cumhurbaşkanı Atatürk'e sunmuştur. Atatürk kabul sırasında şunları söylemiştir:

"…Birbirlerine asırlık samimi bağlarla bağlı iki milletin karşılıklı dostluk ananeleri çok kuvvetlidir. Bu ananeler milletlerimizin menfaatleri kadar sulh maksadına da uygun düşen her gayreti kolaylaştıracak mahiyettedir."[86]

1933 yılında Balkanlar'da önemli diplomatik gelişmeler göze çarpmaktaydı. Atatürk'ün, Balkanlar'ı bir barış ve güvenlik bölgesi durumuna getirme politikası bu dönemde sonuçlarını vermeye başlamış ve Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında peşpeşe Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmaları imzalanmıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyeti 10. yıldönümünü, Balkanlar'daki bu genel dostluk havası içinde kutlamıştır.

Balkan ülkeleri arasında başlatılan iş birliği süreci sonunda 9 Şubat 1934'te dört Balkan ülkesi arasında Balkan Paktı imzalanmıştır. Pakt, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında yapılmıştı. Bulgaristan ve Arnavutluk bunun dışında kalmışlardı. Balkan Paktı'nın imzalanmasından az sonra, Atatürk Genel Sekreteri Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'i Türkiye'nin Tiran elçiliğine atadı. Atatürk, kendi yakın çalışma arkadaşını Tiran'a yollarken, Balkan Paktı'nın kurulduğu bir dönemde Arnavutluk'a da önem verdiğini göstermek ve Arnavutların gönüllerini kazanmak istemişti.[87]

Böylece Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinde Arnavutluk'un İtalya'nın işgaline uğradığı 7 Nisan 1939 tarihine kadar sürecek yeni bir dönem başlamış oluyordu.

2. Avrupa'da Meydana Gelen Gelişmeler ve Balkanlar'a Etkileri

İki savaş arası dönem uluslararası ilişkilerde en çok dikkati çeken husus dünyanın revizyonist ve antirevizyonist devletler olarak iki kampa bölünmüş olmasıdır.[88]

Yeniden kamplaşmaya başlayan dünyayı yeni bir savaştan alıkoymak maksadıyla gerçekleştirilen silahsızlanma çabaları önemli engellerle[89] karşı karşıya kalmış ve 1933 yılına kadar sürdürülmüştür.

Bu dönem içerisinde “Washington Deniz Silahsızlanması Konferansı”, “Londra Deniz Silahsızlanması Konferansı”, “Locarno Antlaşmaları”, “Briand-Kellogg Paktı”, “Litvinof Protokolu” ve “Kara Silahsızlanması Konferansı” yapılmıştır.

İki dünya savaşı arasındaki silahsızlanma girişimlerine bakıldığında, savaşların askeri araçlarının dizginlenmesine, bu savaşlara asıl neden olan siyasal uyuşmazlıkların çözümlenmesinden ve ortak bir güvenlik anlayışı geliştirilmesi çabalarından çok daha fazla önem verildiği ve bunun sonucunda da idealist beklentilerin büyük bir hezimete uğradığı görülmektedir.[90]

Birinci Dünya Savaşı sonrası bloklaşma hareketleri Tuna ve Balkanlar bölgesinde de kendini göstermiştir. Bu bölgede Almanya’nın başını çektiği revizyonist grup içerisinde Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan yer alırken, bunlara karşı Fransa’nın önderliğinde Çekoslavakya, Romanya ve Yugoslavya antirevizyonist bloku meydana getirmiştir.

Balkanlar ve Tuna bölgesinde 1921 yılında Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya arasında “Küçük Antant” kurulunca Fransa bunu Almanya’ya karşı kullanmak istemiştir. Fransa, 25 Ocak 1924’te Çekoslovakya, 10 Haziran 1926’da Romanya ve 11 Kasım 1927’de Yugoslavya ile yaptığı ikili antlaşmalarla Küçük Antant’a bağlandı. Fransa’nın nüfuz alanına giren Küçük Antant’a bağlı devletler, o tarihten itibaren tüm uluslararası gelişmelerde, revizyonist hareketleri engellemek ve yeni uluslararası düzeni korumak amacı ile birlikte hareket etmeye başladılar. 1929’da süreli olmaktan çıkan Küçük Antant, 1933’te devamlı bir statüye kavuştu. Bu oluşum, ekonomik nedenler ve üye devletlerin komşu büyük devletlerle olan toprak uyuşmazlıkları nedeniyle başarılı olamamıştır.[91]

Bloklaşma hareketlerinin yoğunlaşmaya başladığı ve silahsızlanma konferanslarından sonuç alınamadığı bir dönemde Sovyetler Birliği’nin önderliğinde 3-4 Temmuz 1933 tarihlerinde Londra’da “Saldırıcının Tanımına İlişkin Sözleşmeler” imzalanmıştır.[92]

3 Temmuz 1933’te yapılan sözleşme, Sovyetler Birliği ve komşuları tarafından imzalanmış, 4 Temmuz’daki sözleşme ise Sovyetler Birliği, Türkiye ve Küçük Antant üyeleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu sözleşmenin imzalanmasında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Litvinof’un yanı sıra Türk Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Bey’in ve Romanya Dışişleri Bakanı Titilescu’nun da büyük katkıları olmuştu.[93]

İki savaş arası dönemde sınır uyuşmazlıkları, azınlık sorunları ve ekonomik krizin zayıflatmış olduğu Balkanlar kolayca büyük devletlerin nüfuz alanına girmişti. Bu dönemde Fransa, İtalya ve Almanya’nın takip etmiş olduğu “böl ve yönet” politikası Balkanlar’da çok iyi işliyordu.[94] Fransa, Doğu Avrupa’da Almanya ve Sovyet Rusya’ya karşı nüfuz alanı oluşturmaya çalışırken, İtalya, Bulgaristan ile iyi ilişkiler kurabilmek için Bulgar Kralı Boris ile Giovanna adlı prensesi evlendirmişti.[95]

1930’lardaki ekonomik kriz sonucu Balkan ülkeleri yavaş yavaş Almanya’nın kontrolü altına girmeye başlamış ve Fransa’nın bu bölgedeki politikaları iflas etmiştir.[96]

Balkanlar'a yönelik nüfuz mücadelelerinin yoğunlaştığı 1930'lu yılların başlarında olası savaşı Balkan sınırlarının dışında tutmak ve "bölgesel ittifak" anlayışını gerçekleştirip bir "Balkan Birliği" meydana getirmek amacıyla Balkan ülkeleri arasında bir dizi konferanslar düzenlenmiştir.

3. Balkan Birliği'ni Kurma Çabaları

Milliyetçi akımların, Panislavizm ve Pangermanizm'in çatışma halinde olduğu Balkanlar, 19. yüzyıl Avrupası'nın böğründe kanayan bir çıban gibiydi.[97] 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de Balkanlar, isyan, komitacılık faaliyetleri ve savaşlarla iç içe olduğundan dolayı kan kaybı devam etmekteydi.

Etnik, dini ve kültürel çeşitlilik bakımından bir mozaik görünümünde olan Balkan yarımadası, her yandan esen rüzgarlara açık olduğu için dayanıklılığı zaman zaman azalmış ve parçalara bölünmüştür. Birinci Dünya Savaşı Balkanlar'da böyle bir durum meydana getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan tablo Balkan ülkeleri arasında önemli sorunlar yaratmıştı. Ancak, bu sorunlar 1925-1929 yılları arasında büyük ölçüde giderilmiştir.[98]

Balkan ülkeleri arasındaki ilişkilerin düzelmesinde Locarno Antlaşmaları, Briand-Kellogg Paktı, Litvinof Protokolü ve Küçük Antant gibi ittifaklar teşvik edici rol oynamıştı.[99] Bunların hepsinin ötesinde Türk-Yunan yakınlaşması Balkan Birliği'ne en önemli dayanak olmuştur.[100]

İşte bu atmosfer içinde, merkezi Cenevre'de bulunan Uluslararası Barış Bürosu'nun 6-10 Ekim 1929'da Atina'da düzenlediği Evrensel Barış Kongresi'nde, Yunanistan'ın eski başbakanlarından Papanastasiu bir "Balkan Birliği" kurulmasını teklif etmişti.[101] Bunun üzerine Kongre, Balkan devletleri arasında gayri resmi mahiyette olan bir konferansın toplanmasını kararlaştırmıştır.[102] İlk Balkan Konferansı Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'dan yaklaşık 150 delegenin[103] katılımı ile 5 Ekim 1930'da Atina'da toplanmıştır. Konferans'ta 3 karar alınmıştır:

1. Balkan devletleri arasında her yıl Dışişleri Bakanları düzeyinde bir toplantı yapmak,

2. Bir Balkan Paktı hazırlamak; bu Pakt içinde savaşın yasaklanması, uyuşmazlıkların barış yolu ile çözülmesi ve bir tecavüz halinde karşılıklı yardımlarda bulunulması hakkında hükümler bulunacaktı.

3. Daimi bir örgüt kurulacak; bu örgütün amacı Balkan ulusları arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yakınlaşmayı sağlayarak Balkan Birliği'nin kurulmasını kolaylaştırmaktır.[104]

Atina toplantısında, siyasal konuların ele alınmasından kaçınılmıştı ve Bulgar grubu, azınlık işlerinin görüşülmemiş olmasını eleştirmişti.[105]

İkinci Balkan Konferansı 20-26 Ekim 1931'de 200 delegenin katılımıyla İstanbul'da toplanmıştı. Bu toplantıda, İsmet Paşa Balkan Birliği'ni özendirici bir konuşma yaptı. İstanbul'da toplanan ikinci Konferans birincisi kadar başarı sağlayamamıştı. Esasa ilişkin konular ele alınmaya başlayınca, revizyonist ve antirevizyonist devletler arasındaki görüş ayrılıkları su yüzüne çıkmıştır.[106] Bu durum konferansın bir Balkan Paktı hazırlamasına engel olmuştur. Bununla beraber, ekonomik, teknik ve kültürel konularda iş birliğini sağlayacak bazı kararlar alınabilmiştir.[107]

İkinci Balkan Konferansı kapanış toplantısını Ankara'da yapıtı. Atatürk burada yapmış olduğu konuşmada ortak sorunlara ve bölgesel iş birliği konularına değiniyor, yeni Türk Devleti'nin geçmiş sorunlardan ayrı tutulmasını, çünkü imparatorluk mirasından vazgeçtiğini özellikle vurguluyordu.[108]

İkinci Balkan Konferansı toplandığı sırada Türkiye ile Yunanistan arasındaki uyuşmazlıklar hemen hemen halledilmişti. Balkanlar'da statükonun devamını isteyen bu iki devlet Balkan Birliği'nin gerçekleştirilmesi için sıkı bir iş birliği yapmışlar ve bu hareketin öncüleri olmuşlardır. Öte yandan, Bulgaristan revizyonist bir politika izlemeye başlamış, Yugoslavya ile Romanya ise Küçük Antant'ın üyesi olduklarından Balkan Birliği fikrini ikinci plana bırakmışlardı.[109]

Üçüncü Balkan Konferansı 23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplanmıştır. Bu konferansta Balkan devletleri arasında saldırmazlık yükümlülüğü ve anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümü için hazırlanan bir antlaşma tasarısı ele alınmış, ancak Bulgaristan önce azınlıklar konusunda özel hakların görüşülüp karara bağlanmasında ısrar etmiş, bu isteği kabul edilmeyince de Konferansı terk etmiştir.[110] Bu yüzden, Balkan Paktı'nın imzalanması tehlikeye düşmüştü. Konferansın diğer 5 üyesi ekonomik ve sosyal iş birliği konuları üzerinde görüşmelere devam etmişler ve Balkan devletleri arasında bir gümrük birliği kurulmasını incelemişlerdi.[111]

Bu konferansta, siyasal ve askeri alanda iş birliğine yönelik herhangi bir gelişme sağlanamazken[112] Balkan Ticaret ve Sanayi Odası, Balkan Denizcilik Bürosu, Balkan Ziraat Odası, Balkan Turist Federasyonu, Balkan Hukukçular Komisyonu, Balkan Tıp Federasyonu gibi teknik ve mesleki örgütler ortaya çıkmıştır.[113]

Bükreş Konferansı başarılı olamamıştır. Ancak, Türkiye'nin üzerinde durduğu "Balkan Paktı" ile, ikili antlaşmaların ötesinde, bir güvenlik sistemi oluşturulması fikri geniş yankı uyandırmıştır.[114]

Dördüncü ve son Balkan Konferansı 5-11 Kasım 1933'te Selanik'te toplanır. Ancak, 1933 yılına gelindiğinde ekonomik krizin olumsuzlukları, silahsızlanma görüşmelerinin başarısız olması, Hitler Almanyası'nın artan etkisi ve Mussolini'nin yayılmacı politikası Balkanlar üzerinde derin etkilerde bulunmuştu.[115] Güvenliklerini tehlikede gören Türkiye ve Yunanistan, Balkanlar'da siyasal iş birliği konusunu daha sık gündeme getirmeye başlamışlardı.[116] Bulgaristan'a yapılan teklifler kabul edilmeyince[117] iki ülke kendi aralarında "İçten Antlaşma Paktı" imzalayarak, sınırlarını karşılıklı olarak güven altına almışlardır. Bu antlaşma, bir yıl sonra 1934 Balkan Paktı'na örnek olacak ve bir temel teşkil edecektir.[118]

14 Eylül 1933 tarihli Türk-Yunan Antlaşması, Bulgaristan'da şaşkınlık ve kızgınlıkla karışık bir kaygı uyandırmıştı. Bulgar basını,[119] 1929'da Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanmış olan Tarafsızlık Antlaşması'nı hatırlatarak Türkiye'nin bu tutumunu düşmanca bir davranış olarak nitelemiştir.

Türk-Yunan "İçten Antlaşma Paktı"nın imzalanmasından altı gün sonra Başbakan İsmet Paşa ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey Sofya'ya bir ziyarette bulunarak Bulgaristan'ın kaygılarını gidermeye çalışmışlardır. Türk devlet adamları, ortada Bulgaristan'a karşı bir davranış bulunmadığını, Bulgaristan'ın Yunanistan'a bir saldırı niyeti olmadıkça bir sorun çıkmayacağını, o nedenle Türk-Yunan Paktı'nın 1929 Türk-Bulgar Tarafsızlık Antlaşması'na ters düşmediğini, Bulgaristan'ın da

Türk-Yunan Paktı'na katılması halinde bölgede güvenin, karşılıklı olarak güçlendirilmiş olacağını anlatmışlardır. Ancak, Bulgarlar bu teklifi kabul etmemişler ve sadece 1929 Antlaşması'nın 5 yıl daha uzatılmasıyla yetinmişlerdir.[120]

1933 yılı içerisinde önemli diplomatik gelişmeler yaşanmış,[121] 17 Ekim'de Türkiye-Romanya ve 27 Kasım'da Türkiye-Yugoslavya "Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmaları"[122] imzalanmıştır.

Böylece, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Türkiye arasında ikili dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları zinciri tamamlanmış oluyordu.[123] Bu ikili antlaşmaların hepsinde de öncülüğü Türkiye yapmıştır.[124] Bulgaristan revizyonist bir politika takip etmekte olduğu için bütün ısrarlara[125] rağmen Balkanlar'da oluşturulmaya çalışan ittifak sistemine dahil olmamıştır.

5-11 Kasım 1933 tarihleri arasında Dördüncü Balkan Konferansı Selanik'te toplandığında, Neuilly Antlaşması'nı değiştirmek amacı ile revizyonist politikasını sürdürmek isteyen Bulgaristan ile İtalya'nın baskısı altındaki Arnavutluk'un Balkan Paktı'na girmeyecekleri anlaşılmıştı.[126] Ulaşılmak istenen hedef Balkan Birliği açısından yine uzaklaşmıştı.

Dördüncü Balkan Konferansı'nda Balkan Paktı konusu üzerinde önemle durulmuştu. Konferans sonunda yayınlanan bildiride tüm Balkan devletlerinin Balkan Paktı'na katılması umudu dile getiriliyordu.[127]

Balkan Konferanslarının o günkü siyasal ve ekonomik koşullar içinde olumlu bir sonuç vermese de Balkanlılararası kader ve çıkar birliği bilincinin uyanmasına yol açtığı söylenebilir. Bu konferanslar ayrıca, Balkan devletleri arasında bir siyasal iş birliği kurulabileceğini, bu iş birliğinin ekonomik alanlara dolayısıyla kültürel alanlara da taşınabileceğini göstermiştir. Üstelik Balkan Paktı'nı oluşturan 4 devletin basınında "Balkanlar Balkanlılarındır, Büyük Devletleri Balkan işlerinden uzak tutmalıyız" yolundaki yayınlarda,[128] tam bu konferansların yapıldığı döneme rastlayınca, bu beraberlik isteğinin, bu özgürlük arzusunun büyük devletleri tedirgin edebileceği kolayca ileri sürülebilir.

Türkiye her zaman Balkanlar'da bir birliğin olmasına çalıştı. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra 1923-1933 yılları arasında Türkiye Balkanlar'da saldırmazlık antlaşmaları imzalayarak büyük bir Balkan Birliği gayesini gütmüştür.[129]

4. Balkan Paktı

Atatürk döneminde Türkiye 1930'lu yılların başına kadar herhangi bir ittifaka girmeyerek modern anlamda tarafsız bir dış politika izlemişti.[130] Yurtta ve dünyada meydana gelen değişme ve gelişmeler karşısında Türkiye'nin "Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesi çerçevesinde politikalar üreterek 1930'lu yılların başlarından itibaren ortak güvenlik örgütleri ile temas kurmaya başladığına yukarıda değinilmişti.

Türkiye'nin ortak güvenlik örgütlerine girmek yolundaki ikinci adımı, Balkan Paktı'nın kurulmasındaki etkin payıdır.[131] Türkiye, bölgesel uzlaşmalara doğru gidilerek[132] oluşturulacak Pakt'la Balkanlar'ı büyük devletlerin nüfuzunu kapama amacını güdüyordu.[133]

Balkan Birliği'nin çekirdeğini bir taraftan Romanya-Yugoslavya arasındaki antlaşma (Küçük Antant), diğer taraftan da Türkiye ile Yunanistan arasındaki 14 Eylül 1933 tarihli "İçten Antlaşma Paktı" (Pakte d'Entente Cordiale) oluşturmaktaydı.[134] Buna 17 Ekim 1933 tarihli Türk-Romen Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile 27 Kasım 1933 tarihli Türk-Yugoslav Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmalarını da ilave etmek gerekir.

Balkan Paktı'na doğru son adım, 28 Kasım 1933 tarihinde Belgrad'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanan bir geçici protokol ile atılmıştı. Protokole göre, dört ülke arasında bağıtlanması kararı kesinleşen Balkan Paktı'nın imzalanmasına değin, tarafların, birbirine haber vermeden ve her birinin önceden izni alınmadan, öbür Balkan devletleri ile (Bulgaristan) hiçbir yükümlülük altına girmemesi gerekiyordu. Böylelikle, dört hükümet aralarında bir disiplin sağlamış oluyordu.[135] Ancak bu durum, dört devlet arasında Balkan Birliği konusunda görüş ayrılıklarının olmadığı anlamına gelmemelidir.

Balkan Birliği'nin iki hararetli savunucusu Türkiye ve Yunanistan arasında birtakım görüş ayrılıkları göze çarpmaktaydı. Macaristan'ın Pakt'a dahil edilip edilmemesi konusu buna bir örnektir. Yunanistan, son Balkan Savaşları ve Balkan meselelerinin dışında kalmış olan Macaristan'ın alınması Pakt'ın gerçekleşmesini zorlaştıracağını ve diğer Orta Avrupa devletlerini rahatsız edeceğini söyleyerek Macaristan'ın Pakt'a dahil edilmesine karşı çıkmıştır. Türkiye'nin ise bu konuya daha etraflıca baktığı, Avrupa'nın Büyük devletlerine karşı sağlam bir direnç oluşturmaya çalıştığı görülmektedir.

Türkiye revizyonist bir politika takip eden Macaristan'ı Cermen ve Slav tehlikesine karşı bir denge unsuru olarak kullanmak isterken, Balkanlar'daki durumun güçlendirilmesi ve özellikle Trakya'nın güvenliği için başka bir revizyonist devlet olan Bulgaristan'ı da Yunanistan ile

yakınlaştırmaya çalışmıştır.[136] Ancak, Bulgaristan'ın revizyonist politikalarını sürdürmeye devam etmesi iyi niyetli bu çabaları boşa çıkartmıştır.

Dört Balkan devleti arasında Pakt'ın niteliği, kapsamı ve içeriği üzerinde yapılan görüşmeler başlangıçta gizli tutulmuş ve büyük devletlere bu konuda resmen bilgi verilmesinden kaçınılmıştı.[137] Ancak haberler kısa zamanda dünyaya yayılmış ve ilk olarak İtalya bu konudaki duyarlılığını ortaya koymuştur. İtalya'nın Ankara Büyükelçisi Lajacano, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile 4 Aralık 1933'te yaptığı görüşmede şunları söylüyordu:

"Dört Devlet Paktı'nı hemen bağıtlarsanız Bulgaristan tamamen felce uğrar ve İtalya için ve İtalya'nın dostları olan Türkiye ve Yunanistan için kaybolmuş bir duruma girer. Bulgaristan'ın aktif bir durumdan çıkıp, pasif bir duruma gelmesine biz seyirci kalamayız. O'nun felce uğraması yalnız Balkanlar'ın değil, Avrupa'nın çıkarları ile de ilgilidir… Bunca yıl beklediniz biraz daha sabırlı olun".[138]

Pakt taslağı, Türk ve Yunan hükümetlerinin üzerinde görüş birliğine vardıkları ilkelere göre, Yunanistan Dışişleri Bakanı Maximos tarafından hazırlanmış daha sonra Belgrad ve Bükreş'e bildirilmişti. Bulgar Hükümeti bu Pakt'ın imzalanmasını önlemeye çalışmış, ancak bu girişimler sonuçsuz kalmıştır.[139]

Balkan Paktı'nın hazırlık aşamasında Balkanlar'la ilgili konulara ilgi gösteren büyük devletlerle temas kurulmuş ve bu çerçevede pakt tasarısını anlatmak üzere Maximos 1933 Aralık ayında Paris, Londra ve Roma'ya gitmiştir.[140]

Fransa, statükoyu güçlendirecek böyle bir Pakt'ı iyi karşılamakla birlikte, Romanya ve Yugoslavya'nın Küçük Antant'a olan bağlarının zayıflaması sonucu Orta Avrupa'da dengenin bozulması olasılığını düşünerek böyle bir oluşumu özendirmek istemiyordu. İngiltere, ilke olarak Balkan Paktı'nı iyi karşılamakla beraber, Bulgaristan'ın ayrı kalmış olmasından ötürü ilerisi için kaygılıydı. İtalya ise, daha önceden belli ettiği üzere bu Dörtlü Pakt'a açıkça karşı çıkıyor, Türk-Rus-Alman ve İtalyan iş birliğini teklif etmekten de geri kalmıyordu.[141]

Türk hükümeti Balkan Paktı hazırlıkları hakkında Sovyet hükümetini zamanında bilgilendirmişti. Balkan Paktı ile bütünleyici nitelikteki ekleri 4 Şubat'ta Belgrad'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanlar'ı tarafından parafe edilerek Antlaşma'nın imzalanması için Atina'ya gidilmişti.[142] Bu arada Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki görüşmeler devam ediyordu. Aynı zamanda, İsmet Paşa ile Aras ve Atatürk ile İsmet Paşa arasında telgraf diplomasisi[143] de hız kazanmıştı.

Sovyetlerin isteklerinin Balkan Paktı protokolünün 8. maddesinde düzeltme yapılarak Balkanlar'da sınırlardan maksat "Balkaniktir" ibaresinin yerleştirilmesi ile karşılanabileceği Türk yetkililer tarafından düşünülüyordu ama, Sovyetler tatmin olmuyordu. Bunun üzerine Ankara ile Atina'da bulunan Tevfik Rüştü Bey arasında tekrar "telgraf diplomasisi" kurulmuş ve Bakanlar Kurulu tarafından 8 Şubat'ta Dışişleri Bakanı'na en son olarak şu yönerge gönderilmiştir:[144]

“8. maddeye ‘Balkanlarda’ deyiminin eklenmesi, Balkan sınırlarının tanımı ve Türkiye tarafından protokole ek bir deklarasyon (çekince) yapılması Sovyetlerin son talepleridir. Deklarasyonun en son metnini bugün size bildirdik. Anlamı şudur: Hiçbir durumda Türkiye SSCB’ye karşı olan bir eyleme katılmaya kendisini yükümlü saymayacaktır. Bakanlar Kurulu bu üç isteğin sağlanmasını ve Pakt’ın böylece imzalanmasını kararlaştırmıştır. Bu sabah Sovyet Büyükelçisi ‘Rusyanın istekleri sadece bunlardır’ demiştir…”

Atina’da Tevfik Rüştü Bey, bu yönergeyi göz önünde tutarak, öbür üç Dışişleri Bakanı ile son dakikaya kadar çetin tartışmalarını sürdürmüş, sonunda Sovyetlerin istediği biçimde bir çekinceyi koydurmuş ve 8. maddeye ‘Balkanlarda’ deyimini ekletmişti. Ayrıca İmza Protokolü ile Balkanlar’ın sınırları tek tek sayılmıştı.[145]

Sovyetlerin Türkiye’den böyle bir güvence istemesi 1929 Türk-Sovyet Protokolü’ne dayanıyordu. Çekince, Sovyet Rusya’ya yapılacak bir saldırı durumuna göre geçerli olacaktı. Bundan dolayı Pakt ile çelişen bir tarafı yoktu.[146] Buna göre, Sovyetler Birliği ile Romanya arasında Besarabya sorunu yüzünden bir savaş çıkması ve Bulgaristan’ın da bunu fırsat bilerek Dobruca sorunu nedeniyle Romanya’ya saldırması halinde Türkiye sadece Bulgaristan’a karşı sorumluluğunu yerine getirecekti.

Bundan kastedilen şudur: Romanya’nın Sovyetler Birliği ile Besarabya, Bulgaristan ile Dobruca’yla ilgili toprak sorunları bulunuyordu. Balkan Paktı’na konulan “sınırlardan maksat Balkaniktir” ifadesi gereği bir Balkan ülkesi (Bulgaristan kastediliyor) bağıtlı taraflardan birine saldırdığı takdirde diğer bağıtlı devletler saldırıcıya karşı Pakt hükümleri gereği hareket edecekti. Bundan dolayı yukarıdaki varsayımın gerçekleşmesi halinde Türkiye sadece Bulgaristan’a karşı askeri harekatta bulunma yükümlülüğü altındaydı. Sovyetlere karşı saldırması söz konusu olamazdı. Çünkü, Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile olan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması devam ettiği gibi; bu varsayım düşünülerek Türkiye’nin Balkan Paktı’nda bir de çekincesi bulunuyordu. Üstelik Sovyetler Birliği’nin Balkan Paktı’na imza koymuş olan devletlerden sadece Romanya ile sınırı bulunuyordu.

Öte yandan, Yunanistan da, Bulgaristan yüzünden, İtalya ile bir savaşa sürüklenmek istemediğinden, o sırada muhalefet lideri olan Venizelos’un etkisi ile,[147] Pakt, Yunan Senatosu’ndan geçerken, şöyle bir çekince konulmuştu:

“Balkan Paktı’nın amacı yalnızca Balkan devletlerinden gelecek saldırıyı karşılamaktır. Yunanistan Pakt’ın bir gereği olarak, hiçbir durumda büyük devletlerden birine karşı savaş etmez.”

Bu çekincenin anlamı şu idi: İtalya ya da o sırada pek ihtimal verilmemekle birlikte, Almanya Yugoslavya’ya saldırır da, Bulgaristan da O’nun yanında savaşa girerse, Balkan Paktı nedeniyle Yunanistan bir büyük devlete karşı savaşa sürüklenmek istemiyor, yalnız Bulgaristan’a karşı yükümlülük altında kalmak istiyordu.[148] Yunanistan’ın göstermiş olduğu bu hassasiyet, 1940 Ekimi’nde İtalya’nın kendisine saldırmasını önleyememiştir.[149] Bu çekinceler ve özellikle Yunan çekincesi Pakt’ın etkinliğini ve ilerideki gelişimini az çok sınırlamış oluyordu.[150]

Dört Balkan devleti arasında bütün pürüzler giderildikten sonra 9 Şubat 1934 tarihinde Balkan Paktı[151] Atina'da imzalanmıştır. Antlaşma'nın esas hükümleri üç kısa madde etrafında toplanmıştır. Buna göre:

1. Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya; kendi Balkan sınırlarını karşılıklı olarak teminat altına alırdır.

2. Taraflar, bu Pakt'ı imzalamamış olan diğer herhangi bir Balkan ülkesine karşı, birbirine önceden haber vermeden siyasi hiçbir yükümlülük altına girmemeyi garanti ederler.

3. Bu Pakt imza tarihinde yürürlüğe girer. Pakt, diğer Balkan devletlerinin de imzalarına açık bulunmaktadır.

Balkan Paktı'nın imzalanması Türkiye'de büyük memnunlukla karşılanmıştır. Yunus Nadi, Cumhuriyet Gazetesi'ndeki baş makalesinde şunları söylemekteydi:[152]

"Belgrad'da kesin metni geçen hafta parafe edilmiş olan Balkan Paktı dört devlet Dışişleri bakanları arasında dün Atina'da imzalanmıştır. Hadiseyi barış adına atılmış olumlu ve ciddi bir adım olarak selâmlamak lazımdır. Daha düne kadar barışı tehdit eden bir barut fıçısı görünümünde olan Balkanlar'ın bugün bütün dünyaya barış modeli sayılacak bir çehre ile görünmesi hiç şüphe yok ki, her tarafta büyük bir alaka ve sempati ile karşılanacaktır."

Yunus Nadi Balkan Paktı'nın imzalanmasında Türkiye'nin rolünü de şu şekilde değerlendirmekteydi:[153]

"Türkiye Cumhuriyeti kendisini bütün samimiyetiyle bu işe vermiş ve nihayet diğer Balkanlı devletlerin de takdir ve teşekkürlerini kazanmıştır… Balkan Paktı'nın hareket noktasının Türk-Yunan Antlaşması olduğu hiçbir zaman unutulmayacaktır. En kanlı çarpışmalardan sonra bu iki komşu milletin en samimi bir antlaşma ile el ve gönül birliği etmeleri ise tarihte muhakkak harikaya benzer bir olay diye kaydedilecektir."

İki Dünya Savaşı arasında Avrupa'da gerçekleştirilen ilk bölgesel savunma antlaşması[154] olan Balkan Paktı'nın metnine bakıldığında imzacı devletlerce Balkanlar'daki sınırlarını korumak için bu bölgedeki revizyonist devletlere karşı alınmış bir tedbir olduğu göze çarpmaktadır. Bu bölgede revizyonist politika izleyen devlet Bulgaristan'dı. Bulgaristan bir taraftan Ege Denizi'ne çıkış isterken, diğer taraftan Romanya'nın bir parçası olan Dobruca'yı almaya çalışıyordu. Arnavutluk ise İtalya'nın kontrolünde olduğu için Pakt'ın dışında kalmıştır.[155]

2 Şubat 1934 tarihli Manchester Guardian Gazetesi Balkan Paktı'nı İtalya ve Bulgaristan açısından şöyle değerlendirmekteydi:[156]

"Hayra olsun, şer'e olsun, İtalya, Orta Avrupa ve Balkanlar'da revizyonizme bağlıdır. Bunu, kendi nüfuzunu sağlamak ve devam ettirmek için en iyi vasıta saymaktadır… Bulgaristan da şüphesiz,

Balkanlar'da barışın tesisine mukavemet etmek için özel sebepleri olan İtalya ve Macaristan tarafından Pakt'a girmemeye teşvik edilmiştir… Pakt bilhassa Yunanistan için bir başarıdır. Zira, Ege Denizi'ne çıkış temin etmek için bir tek Yunanistan'la müzakere etmek durumunda olan Bulgaristan şimdi dört devleti blok halinde karşısında bulacaktır."

Türkiye Balkan Paktı'ndan ne bekliyordu sorusuna gelince:[157]

Türkiye Balkan ülkeleri üzerinde hiçbir iddiası bulunmayan ve bu yüzden de Avrupa'daki antirevizyonist gruba yönelen bir devlet olduğu için bu Pakt'ı Balkan devletleri dışından gelebilecek tehlikelere karşı bir engel olarak görüyordu. Bu sırada Türkiye için en büyük tehlike İtalya idi. Mussolini'nin Akdeniz'den 'mare nostrum' (bizim deniz) diye bahsetmesi Yakın Doğu'ya, özellikle Türkiye'ye savrulan bir tehditten başka bir şey değildi. Bu devletin 12 adaya sahip bulunması Türkiye'de endişe yaratıyordu. Bu sebeplerle Türkiye, İtalya'nın yayılma politikası karşısında Balkanlar'da istikrar istemekte ve Balkan Paktı'nı İtalya'ya karşı muhtemel bir engel olarak görmekteydi. Ancak kabul etmek gerekir ki, Balkan Paktı Türk devlet adamlarının istedikleri şekilde kuvvetli bir teşkilat değildi. Türkiye Balkan devletlerini yalnız kendi aralarındaki sınırları garanti eden zayıf bir birlik değil, aynı zamanda bu sınırları diğer devletlere karşı koruyabilecek bir teşkilat istiyordu. Gerçekten, Atatürk başta olmak üzere Türk devlet adamları, asırlarca Türkler tarafından idare edilmiş olan Balkan devletleri ile eşitlik esasına dayanan yakın bir iş birliği yapılabildiği takdirde, Avrupa politikasında önemli sayılabilecek ağırlığa sahip bir kuvvetin meydana getirilebileceğine inanmışlardı. Türk devlet adamları, 1933 yılının sonunda ve 1934 yılının başında Balkan devletleri arasında kuvvetli bir teşkilatın kurulması için gayretler sarf etmişlerdi. Böyle bir teşkilat bir taraftan Avrupa'da teşekkül etmekte olan bloklar arasında bir denge unsuru olacak, diğer yandan da bir saldırma fiili karşısında Balkan devletlerinin teker teker ortadan kalkmasını engelleyecekti.

Türkiye'nin Balkan Politikası çerçevesinde Balkan Paktı hakkında Prof. Dr. Yılmaz Altuğ[158] "Atatürk Balkan Paktı'nı Avrupa devletleri ile olan ilişkilerinde bir denge unsuru olarak düşünmüştür. Balkan Paktı'nın başarısız olarak doğması Atatürk'ün elinde olmayan ve kontrol edemediği sebepler yüzündendir."[159] şeklinde bir değerlendirme yaparken Şevket Süreyya Aydemir "Gazi'nin bütün ümit, emel ve gayreti Türkiye'nin batısında ve Balkan Avrupası'nda, en az Tuna'ya kadar varacak bir ittifaklar ve emniyet bölgesi kurmaktı" demekte, başka bir araştırmacı[160] ise "Cumhuriyet Dönemi Türk jeopolotiği, 1945'e kadar Balkanlar'a Kuzey Yugoslavya sınırını aşarak girecek her Orta Avrupa gücünü Türkiye'yi tehdit eden bir unsur olarak algılamış, Türkiye'nin savunmasını Yugoslavya'nın kuzey sınırından başlatmak arzusunu taşımıştır. Atatürk'ün Balkan Paktı girişimi bu düşüncenin ürünüdür ve İkinci Dünya Savaşı bu düşüncenin doğruluğunu ispatlamıştır" tezini savunmaktadır. Bu görüşler esasında birbirini tamamlayıcı mahiyettedir. İtalya ve Almanya'nın saldırgan bir tutum sergilemeye başlaması, Orta Avrupa'da Macaristan'ın, Balkanlar'da Bulgaristan'ın bu paralelde politikalar izlemesi, mevcut durumun devamını savunan diğer Balkan ülkelerini rahatsız etmeye başlamıştı. Büyük bir sezgi kaabiliyeti ile yaklaşmakta olan savaşın ayak seslerini duyan Atatürk, Balkanlar'da bölgesel bir ittifak sisteminin kurulmasıyla hem güvenliğin sağlanabileceğini hem de

saldırganlığa karşı caydırıcı bir rol üstlenilebileceğini düşünmekteydi. Türkiye'nin iyi niyetli çabaları ile kurulan fakat Türkiye'nin arzuladığı boyuta ulaşmayan Balkan Paktı hakkında Atatürk, 1 Kasım 1934'te TBMM'nin yeni yasama dönemini açış konuşmasında şunları söylemiştir:[161]

"Balkan Antlaşması, Balkan devletlerini, birbirinin varlıklarına özel saygı beslenilmesini göz önünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun sınırların korunmasında, gerçek bir değeri olduğu besbellidir."

Balkan Paktı 1935 ve 1936 yıllarında uluslararası ilişkilerde kendini göstermeye başlamıştır. Bu çerçevede 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine üye devletler Milletler Cemiyeti Meclisi kararına uyarak bu devlete uygulanan ekonomik ambargoya birlik halinde katılmışlardır. Ayrıca Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde Türkiye'ye diplomatik destek sağlanmıştır.[162]

5. Balkan Paktı'nın Çözülmeye Başlaması ve Sonu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'dan geri çekilmesine bağlı olarak önce 19. yüzyıldaki bağımsızlık mücadeleleri ve daha sonra büyük devletlerin kışkırtmaları ile alevlenen anlaşmazlıklar yüzünden bir türlü barış yüzü göremeyen Balkanlılar arasında böyle bir antlaşmanın gerçekleştirilmesi dört devlet halkları tarafından sevinçle karşılanmıştı.[163] Siyasî boyuttaki antlaşmanın, ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda yeni bir iş birliği devrine yol açacağı ve Balkanlılar arasında gerçek bir barış ve amaç birliğine doğru gidileceği ümitleri belirmişti. Ancak, bu olumlu hava kısa zamanda değişen siyasî şartlar ve savaşın eşiğinde bulunan Avrupa'daki yeni gelişmeler yüzünden siyasî gücünü ve inandırıcılığını kaybetmiştir.[164] Böylece Balkanlar'da "Balkanlaşma" süreci yeniden başlıyordu.

Balkan Paktı "Yugoslavya'yı ve Türkiye'yi İtalya'ya, Romanya'yı Sovyetler'e karşı siyâseten takviye etmek, Bulgaristan'a karşı da durduruculuk yapmak suretiyle askeri bakımdan dolaylı destek sağlamak"[165] sonucunu verecekti. Ancak bu Pakt, 1936 yılından sonra hızla gelişmeye başlayan büyük devletlerin ekonomik ve politik nüfuz altına alma siyaseti karşısında çözülmeye başlamıştır.[166] Almanya, Balkanlar'ı ve Orta Doğu'yu ekonomik boyunduruğu altına almaya çalışırken, İtalya Balkan devletlerini birbirinden ayırmak için siyasî manevralar yapıyordu.[167] İngiltere'nin Habeşistan olayına kadar İtalya dostluğunun etkisi altında kalarak ve Bulgaristan'ın dışarıda kalmasını bahane ederek Balkan Paktı'na sıcak bakmaması;[168] Fransa'nın, Bulgaristan'ı Küçük Antant'a yaklaştırma[169] yönünde izlemiş olduğu yatıştırma politikası, Balkan devletlerinin teker teker Almanya ve İtalya'ya yaklaşmasına yol açmıştır.[170]

Yugoslavya'nın 24 Ocak 1937'de revizyonist politikalar güden Bulgaristan ve 25 Mart 1937'de de İtalya ile antlaşmalar yapması Balkan Paktı'nı temelinden sarsmıştır. Balkan Paktı'nın karşılaştığı bu sarsıntıyı gidermek ve Paktı ayakta tutmak için Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras 1937 ilkbaharında Balkan ülkelerinin başkentlerini ziyaret ederler. Başbakan İnönü Atina'dayken Atatürk, Yunanistan Başbakan'ı Metaxas'a şu mesajı göndermişti:[171]

“Balkan müttefik devletlerinin Balkanlar’daki sınırları tek bir sınırdır. Bu sınıra göz dikenler güneşin yakıcı şuası (ışınlar) ile karşılaşır. Bundan kaçınılmasını tavsiye ederim. Sınırlarımızı savunan kuvvetler bir ve ayrılmaz kuvvetlerdir.”

Atatürk’ün bu mesajı barışı korumak ve komşularıyla dostluk ve beraberlik içinde yaşamak arzusunun samimi bir ifadesidir. Balkanlılar arasında birlik olmazsa sonucun çok kötü olabileceğini vurgulamaktadır. Başbakan İnönü ise dönüşünde 14 Haziran günü TBMM’de yaptığı açıklamada:[172]

“…Dört devletin ayrı ayrı sorunları dolayısıyla zaman zaman görülen özel politikaları onların Balkan Paktı yükümlülükleri üzerinde tutumlarının hafif ya da gerçek olduğu izlenimi verecek propagandalara neden olmaktadır. Bunu görüyoruz, ancak buna inanmayın. En yakın temaslarımızdan anlıyoruz ki, dört Balkan devletleri kendilerini birleştiren barış idealine içtenlikle bağlıdır. Bulgaristan komşumuzun, daha önce anlattığım gibi, Balkanlar’da barışı koruma ve öbür komşularıyla iyi ilişkilerini geliştirmek için gösterdiği iyi niyeti biz yakından ve yetkili ağızlardan işittik. Bulgaristan bize özel bir antlaşma ile bağlıdır. Yunanistan ve Romanya ile de ilişkilerini aynı duruma getirmek kararında olduğunu bildirmiştir. Bu özlemlerini Türkiye özendirir ve elinden geldiğince kolaylaştırır. Şüphe yok ki, Balkanlar’da Bulgaristan ile diğer komşuları arasında sıcak dostluk havasının oluşması ve bütün Balkan devletlerinin söyledikleri gibi ciddi ve iyi niyetli bir dostluk yoluna girmesi hepimiz için sevinçli bir emel ve Avrupa barışı için bir dayanaktır” demiştir.

İnönü’nün bu konuşması, Türkiye’nin Balkan Paktı’nı yaşatmak arzusunu ortaya koyarken, Balkan devletleri arasındaki görüş ayrılıklarını da gözler önüne sermektedir.

1938 yılına gelindiğinde Avrupa’da Roma-Berlin Ekseni korku ve tedirginlik yaratmaya başlamıştı. 27 Şubat’ta Ankara’da toplanan Balkan Konseyi Toplantısı’nda Türkiye bu duruma dikkat çekmiş ve Pakt devletlerinin dayanışmasının güçlendirilmesi gerektiğini savunmuştu.[173] Atatürk Konsey toplantısını izlemek üzere gelen Balkanlı gazetecilere:

“Balkan İttifakı bizim öteden beri samimiyetle üzerinde durduğumuz bir idealdir. Bu idealin her gün geniş bir saha üzerinde daha çok genişlemesi ve mesafe almasını görmekle bahtiyarım. Bu hususta Müttefik Balkan devletlerini sevk ve idare eden yetkililerin büyük hizmetleri ve başarıları ve İttifak’a bağlılıkları takdire değerdir”[174] demiştir.

Yunanistan, 1937 tarihli Bulgar-Yugoslav ve İtalyan-Yugoslav Antlaşmalarından kaygılandığı için Türkiye ile 1930 Dostluk ve 1933 İçten Antlaşma Paktı’nı bütünleyici nitelikte olmak üzere yeni bir antlaşma imzalamak zorunluluğunu hissetmiştir. 27 Nisan 1938’de Atina’da Türkiye ile Yunanistan arasında yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Daha önceki bağıtların sürelerini 10 yıllığına uzatan bu antlaşmaya göre: Bağıtlı taraflardan birine saldırı ya da saldırı tehlikesi Bulgaristan’dan gelecekse daha önce imzalanmış olan bağıtlardaki sorumluluklar yerine getirilecekti. Tehlike ve saldırı Bulgaristan ile birlikte İtalya’dan gelecekse, Yunanistan’ın durumu nazikti. Çünkü, Yunanistan Balkan Paktı’na İtalya’yı düşünerek çekince koymuştu. Bu yüzden Türkiye ile askerî bir sözleşme

yapmamıştı. Bundan dolayı Türkiye'den İtalya'ya karşı askerî bir yardım bekleyemezdi.[175] Nitekim İtalya Ekim 1940'ta Yunanistan'a saldırınca Türkiye, Yunanistan'ın yanında İtalya'ya karşı savaşa girme zorunluluğunu hissetmemişti. Yalnız, savaş boyunca Yunanistan'a her türlü insani yardım yapılmıştır.[176]

Görüldüğü gibi 1937 tarihli Bulgar-Yugoslav ve İtalya-Yugoslav Antlaşmaları Balkan Paktı'nı çökertmese bile epeyce sarsmış ve ikili gruplaşma yönünde etki yapmıştır. Balkan Paktı'nın ikinci güçlüğü Titilescu Romanyası'ndan geliyordu. Titilescu Alman-İtalyan karşıtı ve Fransız-Rus dostu politikası ile, Pakt'ı, Küçük Antant'a yaklaştırmak istiyordu. Orta Avrupa veya Akdeniz çatışmasında tarafsız kalmak isteyen Türkiye ve Yunanistan bu politikaya karşı çıkmış, Yugoslavya ise pasif bir tutum takınmakla yetinmişti.[177]

11 Mart 1938'de Almanya'nın Avusturya ile birleşmesi Balkanlar'ın güvenliği açısından yeni bir olgu yaratmış[178] Balkan Paktı'nın esas amacı olan Bulgaristan'ı yalnız bırakma unsuru Alman tehlikesinin artmasıyla ikinci plana düşmüştür.[179] Nitekim, Sovyetler Birliği, Fransa ile birlikte Balkan devletlerini, aralarındaki dayanışmayı güçlendirmeye ve Bulgaristan'ı, Almanya tarafına kaymasın diye, Balkan Paktı'na katılmaya özendirmek istemişlerdi. Türkiye ile öteden beri dostça ilişkileri bulunan ve 1937 yılında Yugoslavya ile bir yakınlaşma sağlayan Bulgaristan, öbür komşularıyla (Yunanistan ile Ege Denizi'ne çıkış sorunu ve Romanya ile Dobruca sorunu) da ilişkilerini düzeltmek isteyince, 31 Temmuz 1938'de Selanik'te Balkan Paktı devletleri ile toplu bir antlaşma imzalamıştı. Buna göre; Bulgaristan'ın Balkanlar'da barışın güçlendirilmesi siyasetine bağlılığı ve Balkan devletleri ile iyi komşuluk ve içtenlikle iş birliği ilişkilerini sürdürmek özlemi ve Pakt devletlerinin de onunla barış ve iş birliği içinde kalmak istekleri sağlanmış oluyordu[180] ama, İkinci Dünya Savaşı da yaklaşıyordu.

Balkanlar'da siyasal havanın böylece biraz düzeldiği bir sırada, 29 Eylül 1938'de Çekoslovakya'daki Südetler Bölgesi'nin Almanya'ya bağlanması, Avrupa'yı savaşa doğru yaklaştırmaya başlamıştı. Bu arada Balkan Paktı'nın mimarı Atatürk 10 Kasım 1938'de ölmüştü.[181]

Almanya'nın 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'yı istilası, İtalya'nın 7 Nisan'da Arnavutluk'u işgali, Bulgaristan'ın Dobruca sorununu yeniden kaşımaya başlaması kısa sürede Balkanlar'ı ateş çemberinin içine alamıştır.

Balkan Paktı, son toplantısını 1940 yılında Belgrad'da yaptı. Pakt 1941'de Balkanlar'ın tümünün Almanya'nın denetimine geçmesi üzerine fiilen tarihe karışmıştır.[182]

Bu süreci Tevfik Rüştü Aras şu şekilde özetlemektedir:[183]

"… Balkan milletlerinin çoğu üç seneden beri, yabancı maksatlar için, yabancıların ellerinde, hatta ayakları altında ezilmektedir. Fazla olarak, daha yeni doğmuş olan, henüz emeklemekte bulunan Balkan Birliği de tarümar oldu… Balkan milletlerinden ikisi demokratlar cephesinde yer almış, diğer ikisi de değişik sebeplerle faşist zümresine iltihak etmiştir."

Bu sözlere katılmamak doğru olmaz, çünkü İkinci Dünya Savaşı'nda Romanya ve Bulgaristan Mihver devletlerin yanında yer alırken, Yunanistan ve Yugoslavya onların karşısındaki demokrat cephede yer almışlardır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde faşist ideolojinin kontrolüne giren Balkanlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünist ideolojinin denetimine girmiştir. Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya komünist ideolojik çizgiye girerken, Türkiye ve Yunanistan Batı tipi demokrasiler yönünde tercih kullanmışlardır.

Sonuç

Balkanlar'ın siyasî haritası, Balkanlıların kendi iradelerine bağlı olarak çizilemediği için sınırlar her dönem tartışmaya açık olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonunda galip gelen güçler tarafından yeniden çizilen Balkan sınırları, tartışmaların sonunu getiremediği gibi ulus-devlet sürecine giren Balkanlar'a daha karmaşık bir şekilde azınlıklar sorunu eklemiştir. Bundan dolayı iki savaş arası dönemde Balkanlar'da sınırlar ve azınlıklar olarak iki büyük sorun karşımıza çıkmaktadır.

Bir Balkan ülkesi olan ve Birinci Dünya Savaşı sonrası uğramış olduğu haksız işgallere karşı Ulusal Kurtuluş Savaşı vererek, varlığını 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması ile uluslararası arenada kabul ettiren Türkiye, Balkanlar'da sınır sorunu olmayan tek ülke durumuna gelmiştir.

Misak-ı Millî sınırları içerisinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş tarihinden itibaren Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu üçgeninin jeopolitik duyarlılığını hissetmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Mustafa Kemal ve arkadaşları, bu duyarlılık çerçevesinde hareket etmişlerdir. Doğu dünyasının en batısında olan ve Batı dünyasına Balkanlar yoluyla bağlanan Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923'ten sonra bir taraftan çağdaş devlet olmanın gereklerini yerine getirirken; diğer taraftan da komşuları ile ilişkilerini düzeltme gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. Bu bakış açısından hareketle, Atatürk dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin Balkan politikasını iki devreye ayırmak mümkündür:

a.1923-1930 devresi,

b.1930-1938 devresi.

Türkiye, birinci devrede Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya ile diplomatik temaslar kurarak ikili antlaşmalarla ilişkilerini güçlendirmiştir. Yunanistan ile Nüfus Mübadelesi Sorunu 1930 yılına kadar sarktığı için bu ülke ile ilişkiler bu tarihten sonra olumlu bir seyir kazanmıştır. İkili ilişkileri düzenleme dönemi olarak niteleyebileceğimiz bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Devleti, sorunların çözümündeki samimi yaklaşımı, işbirliği arzusu ve güven veren tutumuyla, 1930-1938 devresinde izleyecek olduğu aktif Balkan Politikası'nın zeminini oluşturmuştur. Bu zeminin oluşumunda Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Antlaşması'nın önemi büyüktür. Çünkü Atatürk, izleyecek olduğu Balkan Politikası'nda, Yunanistan ile uzlaşmayı ilk adım olarak görüyordu.

1930-1938 döneminde Türkiye, genel barış için bir önsöz niteliği olan “Yurtta Barış, Dünyada Barış” politikasıyla çok taraflı organizasyonların içerisine girmiş ve pasifist olmayan bir dış politika izlemiştir. “Yurtta Barış, Dünyada Barış” ilkesi, İkinci Dünya Savaşı sonrası meydana gelen ideolojik kamplaşma döneminde iki ideolojik kamp arasındaki uzlaşma çabalarını yansıtan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948), Helsinki Sonuç Belgesi (1975) ve Paris Şartı’na (1990) da önsöz niteliği taşımaktadır.

1933 yılından sonra Hitler Almanyası’nın ve Mussolini İtalyası’nın “tehdit uyandırma”ya başlaması, buna bağlı olarak revizyonist ve antirevizyonist devletler arasındaki gerginliğin tırmanması karşısında, Türkiye’nin büyük gayretleri ile bir Balkan Paktı hazırlanmıştır. 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanan Balkan Paktı’na, Türkiye’nin iyi niyetlerine ve samimi gayretlerine rağmen revizyonist politika izlemekte direnen Bulgaristan ve İtalya’nın kontrolünde bulunan Arnavutluk katılmamıştır.

Türkiye’nin güvenliği açısından bölgesel barışa önem veren Atatürk, bu Paktı, Balkanlar’ı Büyük Devletlerin nüfuzuna kapama olarak gördüğü gibi aynı zamanda onlara karşı bir denge unsuru olarak da kullanmayı düşünüyordu. Balkan Paktı’nın oluşumundaki beklentiler, Türkiye’nin Balkan Politikası’nın özeti olarak da yorumlanabilir. Ancak, Balkan Paktı, gerek oluşum gerekse güç ve dayanıklılık bakımından Türkiye’nin hem kendisi hem de Balkanlılar için arzuladığı seviyenin altında kalmıştır. Bununla birlikte, Balkan Paktı yürürlük süresince Bulgaristan’ın yayılmacı emellerine set çekerek Ege Denizi’ne inme arzusunu engellemiştir.

Siyasal dengelerin ve tercihlerin çok kolay değişebildiği bir bölgede kurulan bu Pakt, 1937’den itibaren gevşemeye başlamış ve 1941 yılında Türkiye hariç tüm Balkan devletlerinin İkinci Dünya Savaşı’nın içerisine çekilmesiyle son bulmuştur.

Türk devlet adamlarının (İsmet İnönü, Celal Bayar ve Tevfik Rüştü Aras) Balkan ülkelerine yönelik ziyaretleri (1937-1938 yıllarındaki) Türkiye’nin Balkan Paktı’nı yaşatmak arzusunu ve Pakt’a yönelik samimiyetini açıkça ifade etmektedir.

9 Ağustos 1954’te Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında yeni bir Balkan İttifakı imzalanmış, ancak bu İttifak Antlaşması da tıpkı birincisi gibi çok kısa bir süre sonra 1955’ten itibaren Yugoslavya’nın yeniden Sovyetlerle yakınlaşmaya başlaması ve Kıbrıs meselesi yüzünden Türk-Yunan İlişkilerinin gerginleşmesiyle gevşemiş ve etkinliğini kaybetmiştir. Ekonomik, sosyal ve kültürel temellerden yoksun, salt askerî nitelikli iş birliği anlayışının uzun sürmediğinin ve kalıcı barış tesis etmediğinin açıkça görüldüğü yerlerden birisi Balkanlar’dır. Gerçekten de NATO İttifakı’nda bulunmalarına rağmen Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan Kıbrıs, Batı Trakya, Ege Adaları’nın Silahlandırılması, Kıta Sahanlığı, FIR Hattı gibi sorunlar-bunu doğrulamaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan ve Balkanlar’ı da etkisi altına alan Soğuk Savaş Dönemi’nin, 1990’lı yılların başından itibaren sona ermesi ve 1991’de Yugoslavya’nın dağılması ile

beraber “Balkanlaşma (bölünme, parçalara ayrılma) Süreci” yeniden hız kazanmıştır. Yunanistan ile Makedonya arasındaki gerginlik, Bosna-Hersek Savaşı’nın uzun sürmesi ve savaşın Kosova’ya sıçraması, Makedonya olayları III. Balkan Savaşı ihtimalini bile akla getirmişti.

Tarihsel sorumluluğu, jeopolitik duyarlılığı ve Balkanlar’da yaşamakta olan Türk-Müslüman toplulukların varlığı, Türkiye’yi bölge sorunlarının içerisine kolayca çekmektedir. Bölgesinde önemli bir güç olan Türkiye Cumhuriyeti’nin, geleneksel barışçıl politikasından sapmayarak, ulusal çıkarlarını gözeterek, aktif bir dış politikayı günümüzde de sürdürdüğü söylenebilir.

1923-1938 döneminde Türkiye’nin Balkan Politikası’na ilişkin olarak şu hususları da vurgulamak doğru olacaktır:

1. Türk Dış Politikası, istikrarlı ve tutarlı bir gelişme göstermiştir. Bu politikanın uygulanmasında Atatürk, İnönü ve Aras hiyerarşisi önemle göze çarpmakta ve uyum göstermektedir.

2. Lozan Barış Antlaşması ile Balkanlar’daki sınırlarını kesinleştiren Türkiye, Balkan komşularıyla yapmış olduğu 15 kadar ikili antlaşma, sözleşme ve uzatma protokolleriyle sorunlarını büyük ölçüde çözümlemiştir. Buna bağlı olarak, Balkan ülkelerinin sınırları içerisinde kalan Türklerin hakları da güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Yönetimler değiştikçe, bu çalışmalarda aksamalar olsa bile aynı politikayı sürdürebilmek mümkün olmuştur.

3. Türkiye’nin nüfusa ihtiyacının olması ve türdeş bir nüfus yapılanmasının meydana gelmesi için Balkanlar’dan Türkiye’ye göç eden Türklerin yerleştirilmelerine özen gösterilmiştir.

4. Türkiye’de sosyal ve kültürel alanlarda yapılan yeniliklerin Balkan Türklerine yönelik olumlu yansımaları olmuştur.

5. Balkan ülkeleri arasında Lozan’dan sonra en az sorunun yaşandığı ve en iyi diyaloğun kurulduğu ülke olarak Romanya karşımıza çıkmaktadır.

6. 1929 Ekonomik Bunalımı’nın sarsıntısını yaşayan Balkan ülkeleri, kısa bir süre içerisinde Almanya’ya bağımlı hale gelirken; Karma Ekonomi Modeli’yle kendi iç çözümünü arayan ve bulan Türkiye Cumhuriyeti, tam bağımsızlık anlayışından ödün vermemiştir.

7. Türkiye, çok özen göstermiş olduğu Balkan Paktı’nın imzacı devletlerinden 1936 Motreaux Boğazlar Konferansı sırasında destek görmüştür.

8. Türkiye hariç diğer Balkan ülkeleri (Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan) diktatörlük yönetimleri altına girdiklerinden ötürü II. Dünya Savaşı’na kolayca sürüklenmişler, Türkiye ise Lâik Cumhuriyeti demokrasiye yönelten Lideri ve Tartışan Parlamentosu ile II. Dünya Savaşı’nın dışında kalmayı başaran tek Balkan ülkesi olmuştur. Bununla birlikte, cumhurbaşkanlarının dış politikadaki sorumlulukları ve karar alma sürecindeki rolleri 1960’lara kadar ağırlığını koruyarak sürmüştür. I. Dünya Savaşı’nın kazandırmış olduğu tecrübe ve Türkiye

Cumhuriyeti Devleti'nin sosyo-ekonomik özellikleri savaşma fikrini ortadan kaldırmıştır. Savaş, ancak ve yalnız Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin varlığına ve toprak bütünlüğüne müdahale edildiği takdirde geçerli ve gerekli neden olacaktır. Bu temkinli yaklaşım, II. Dünya Savaşı'na girmeyişimizde önemli bir faktör olmuştur.

9. Atatürk'ün ölümünden sonra, İnönü döneminde ve daha sonraki dönemlerde, günümüze kadar yansıyacağı şekliyle Türkiye'nin Balkan Politikası'nda devamlılık göze çarpmaktadır.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Atatürk döneminde Türkiye yönetimde istikrarı sağlamıştır. Şöyle ki: "1923-1938 tarihleri arasında Türkiye'de sadece 3 başbakan görev yapmıştır. 30 Ekim 1923'te başbakan olan İsmet Paşa, 20 Kasım 1924'te yerini Fethi Bey'e bırakmış, ama aradan 3, 5 ay geçmeden tekrar Başbakanlığa dönerek 25 Ekim 1937'ye kadar bu mevkide kalmıştır. Bu tarihte Başbakanlığa Celal Bayar gelmiş ve Atatürk'ün ölümüne kadar devam etmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nda da aynı istikrarı görmek mümkündür. İsmet Paşa, Başbakan olduktan sonra Dışişleri Bakanlığını da yürütüyordu. Fethi Bey Hükümeti'nde bu göreve Şükrü Kaya getirilmiştir. İsmet Paşa 5 Mart 1925'te tekrar Başbakanlığa gelince Dışişleri'ni Tevfik Rüştü Aras'a vermişti. Tevfik Rüştü Aras, bu görevi Atatürk'ün ölümüne kadar sürdürmüştür". Kâmuran Gürün, "Türk-Yunan İlişkileri ve Lozan Antlaşması" Atatürk Türkiye'sinde Dış Politika Sempozyumu (24 Ekim 1983), İstanbul 1984, s. 23.

2 İrfan C. Acar, Dış Politika, Ankara 1993, s. 3.

3 Sevim Ünal, "Atatürk'ün Balkanlar'daki Barışçıl Politikası", IX. Türk Tarih Kongresi, Cilt 3, Ankara 1989, s. 1985.

4 Mehmet Gök, "Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikasının İç ve Dış Kaynakları", Atatürk Türkiye'sinde Dış Politika Sempozyumu (1923-1983), İstanbul 1984, s. 54.

5 Falih Rıfkı Atay, Mustafa Kemal Paşa'nın büyüklüğünü Enver Paşa ile yaptığı karşılaştırmada şu şekilde niteliyor: "Enver'in hassası cüret, Mustafa Kemal'in hassası basiretti. Mustafa Kemal 1914'te Harbiye Nazırı olsaydı, devleti Birinci Dünya Harbi'ne sokmazdı. 1922'de Enver İzmir'e girmiş olsaydı, o hızla döner, Suriye ve Irak üstüne yürür, kazanılanı da kaybederdi". Falih Rıfkı Atay, Niçin Kurtulamadık (1953), s. 6'dan aktaran, Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1991, s. 255.

6 Fahir Armaoğlu, "Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri", Atatürk'ün Ölümünün 50. Yıl Sempozyumu (3 Ekim-1 Kasım 1988), Ankara 1989, s. 177.

7 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Ankara 1990, s. 88-89.

8 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 96; Dilek Barlas, “Türkiye’nin 1930’lardaki Balkan Politikası”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 1999, s. 361-371.

9 Seyfi Taşhan, “Turkish Foreign Policy in the Balkans”, Turkish Review, Summer 1990, s. 6.

10 Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1995, s. 77.

11 Nüzhet Kandemir, “Balkan Coorperation”, Turkish Review, Winter 1987, s. 5.

12 İsmail Soysal, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, Cilt I, Ankara 1989, s. 245-253.

13 Sina Akşin-Melek Fırat, “İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar (1919-1939)”, Balkanlar, (OBİV), İstanbul 1993, s. 120.

14 Nada Zimova, “Kemalist Turkey’s Consept of Foreign Relations and Its Value in the Contemporary Context: Turkey and the Balkans in the Early 1930s”, Archiv Orientalni, 3 Cilt 56/1988, s. 201.

15 Şükrü Sina Gürel, “1930’lu Yıllarda Türk-Yunan İlişkileri”, İki Savaş Arasında Balkanlar, İstanbul 1994, s. 187; Türk-Yunan İlişkilerinin gerilmesinde Yunanistan’da yayınlanan bazı gazeteler de etkili olmuştur. Yüzelliliklerden Mustafa Sabri tarafından Gümülcine’de çıkartılıp daha sonra İskeçe’ye taşınan “Yarın” isimli gazete ve Rumlar tarafından Atina’da çıkartılan “Prosfijıkos Kozmos Muhacir Âlemi” ve “Politiya”gazetelerinin Türkiye aleyhindeki yayınları buna birer örnektir. Bakanlar Kurulu söz konusu gazetelerden “Yarın”ın ülkeye girişini 08.10.1930 tarih ve 9993 sayılı kararname ile (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.), Bakanlar Kurulu Kararı (B.K.K.), 030. 18. 01/14. 63. 17.), “Politiya”nın girişini 03.04.1929 tarih ve 7850 sayılı kararname ile (B.C.A., B.K.K., 030. 18. 01/2. 20. 18.) ve “Prosfijikos Kozmos Muhacir Âlemi”nin girişini de 06. 11. 1929 tarih ve 8533 sayılı kararname ile yasaklamıştır. (B.C.A., B.K.K., 030. 18. 01/6. 54. 17.).

16 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 77.

17 Tevfik Rüştü Aras, Görüşlerim, İstanbul 1945, s. 52.

18 Aras, a.g.e., s. 52.

19 Zimova, a.g.m., s. 208.

20 Gürel, a.g.m., s. 187.

21 “Venizelos Lozan Antlaşması metnine ‘resident’ yerine ‘etablis’ sözcüğünü koydurmuştu. ‘Resident’ ikamet eden, ‘etablis’ yerleşmiş demektir. Devletler hukukunda, ‘resident’ tanımlanmış bir

terimdi. ‘Etablis’ sözcüğü ise yorumlara yol açtı. Yunanlılar, anlam belirsizliğini yıllarca sömürdüler.”, Feridun Ergin, K. Atatürk, İstanbul 1984, s. 204.

22 İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları (1920-1973), Cilt 1, Ankara 1992, s. 324.

23 Aptülahat Akşin, Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara 1991, s. 254.

24 Venizelos’un Ankara’ya yapmış olduğu ziyaret programı, program sırasında yapılan konuşma metinleri ve resmi tebliğ için bkz. Kültür Bakanlığı, Atatürk’ün Milli Dış Politikası, Cilt 2, Ankara 1981, s. 173-182.

25 Gürel, a.g.m., s. 188.; Bu konuda Kâmran İnan’ın şöyle bir değerlendirmesi vardır: “Atatürk-Venizelos iş birliği döneminin yaşanmış olması Venizelos’un iyi niyetinden değil, Atatürk’ün kararlılığından olmuştur. Yoksa Venizelos’un hayatı ve beyanları incelendiğinde Megali İdea’nın mimarları ve öncüleri arasında olduğu görülür.”, “Türk Yunan İlişkilerinde Dinamikler”, Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara 1986, s. 98.; Yunanistan’daki Venizelist Partisi’nin yayın organı olarak New York’ta Rumca çıkartılan”Etnikis Kiriks-The National Herald” gazetesinin Türkiye aleyhindeki yayınlarından ötürü yurda girişi Bakanlar Kurulu tarafından 28. 05. 1928 tarih ve 6665 sayılı kararnameyle yasaklanmıştı. Söz konusu gazetenin yurda giriş yasağı Türk-Yunan ilişkilerinin düzelmesinden sonra 21. 09. 1933 tarih ve 8769 sayılı kararnameyle kaldırılmıştır. (B.C.A., B.K.K., 030. 18. 01/40. 77. 19.) Bu bilgiler Kâmran İnan’ın tezini destekler mahiyettedir.

26 Akşin, a.g.e., s. 257.

27 Venizelos, 1934 yılında Atatürk’ü Nobel Ödülü’ne aday göstermiştir. Bkz. Atatürk’ün Milli Dış Politikası, Cilt 2, s. 244-245.

28 Soysal, a.g.e., s. 433-436.

29 Gürel, a.g.m., s. 193.

30 Soysal, a.g.e., s. 588-590.

31 Türk Hükümeti 2. 11. 1937 tarihinde almış olduğu bir kararla Türk-Yunan dostluğunu rencide edecek mahiyetteki resimlerin toplattırılması, satışının ve dışarıdan ithal edilmesinin yasaklanmasını sağlayarak müttefikine önemli bir jestte bulunmuştu. B.C.A.,B.K.K., 030. 18. 01/79. 90. 15.

32 “Yunanistan’ın Türkiye’nin olduğu kadar Bulgaristan’ında düşmanı oluşu iki ülke arasında bir yakınlık unsuru teşkil ediyordu. Bundan dolayı Bulgarlar Milli Mücadele Hareketi’ne sempati ile bakmışlardı”, “Akşin, a.g.e., s. 246.

33 Bu temsilci Mustafa Kemal'in en güvenilir adamlarından Cevat Abbas (Gürer) Bey'di. bkz. Stefan Velikov, "Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri", IX. T.T.K., Cilt 3, Ankara 1989, s. 1956-1957.

34 Yaşar Nabi, Balkanlar ve Türklük, Ankara 1936, s. 155-156.

35 Soysal, a.g.e., s. 253.

36 Soysal, a.g.e., s. 373.

37 Velikov, a.g.m., s. 1958.

38 Aras, Görüşlerim, s. 48-49.

39 Akşin, a.g.e., s. 247.

40 Aras, Görüşlerim, s. 49.

41 Yaşar Nabi, a.g.e., s. 156.

42 Akşin, a.g.e., s. 248-249.

43 B. Cengiz Hakov, "İkinci Dünya Savaşı Arifesi ve Başlangıç Döneminde Bulgar-Türk İlişkilerinin Bazı Siyasi Yönleri", IX. T.T.K., Cilt 3, Ankara 1989, s. 1950.; Aras, Görüşlerim, s. 49.; Akşin, a.g.e., s. 249.

44 "Türk-Romen ilişkilerinde başlangıçta belli bir seviyeye kadar karşılıklı güvensizlik vardı: Çünkü bir taraftan Türkler Romenlerin Batılılara 'alet' olduğunu düşünüyorlardı, öbür taraftan Romenler de Türklerin arkasında Sovyet Rusya'nın olduğundan şüpheleniyorlardı. Kısa bir süre sonra iki konuda da netleşme başlayınca, iki devlet de kendi çıkarları doğrultusunda bağımsız olarak ve ortak menfaatleri

gözeterek politika yapmaya başlayacaklardır.", Mihai Maxim, "Romen Kaynakları ve Tarihçiliğinin Işığı Altında Romanya'nın Lozan Konferansı'na Katılışı", Renkler, Bükreş 1995, s. 319.

45 Soysal, a.g.e., s. 437.

46 Tahsin Cemil, "Romen-Türk Dostluğunun Tarihi Temelleri", Yeni Türkiye, Sayı: 3, Mart-Nisan 1995, s. 304.

47 Düstur, 3. Tertip, Cilt 12, Ankara 1931, s. 237-244.

48 B.C.A., B.K.K., 030. 18. 01/19. 30. 08-11043. Bükreş'te birinci sınıf orta elçi olarak görev yapan Hamdullah Suphi Tanrıöver, Hariciye Vekaleti'nin 26.6.1939 tarih ve 41649/255 sayılı teklif üzerine Bakanlar kurulunca 28.6.1939 tarihinde Büyükelçiliğe terfi ettirilmiştir. B.C.A., B.K.K., 030. 18. 01/87. 62. 7-11379. Hamdullah Suphi Bey'in Romanya'daki çalışmaları ile ilgili olarak bkz. Mustafa

Baydar, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul 1968, s. 153-161. Ayrıca, Fethi Tevetoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver Hayatı ve Eserleri, Ankara 1986, s. 205-206; Müstecip Ülküsal, "Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Dobruca Türkleri", Emel Dergisi, Temmuz-Ağustos 1966, s. 36-37; M. Türker Acaroğlu, "Tanrıöver ve Gagauzlar", Türk Yurdu, Şubat 1967, Cilt 6, Sayı: II, s. 80-83; Hikmet Münir, "Bükreş Elçimiz Hamdullah Suphi'yi Dinlerken", Yedigün Dergisi, 4 Ekim 1938, s. 14-17.

49 Mehmet Ali Ekrem, "Nikolaye Titilesku Gözü ile Atatürk", IX. T.T.K., Cilt 3, Ankara 1989, s. 1936-1937; Mehmet Ali Ekrem, Relatııle Romano-Turce İntre Cele Doua Razboaıe Modıale, Bucareşti 1993, "özet", s. 146-147.

50 Antlaşmanın metni için bkz: Soysal, a.g.e., s. 438-440; Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt 2, s. 552-557.

51 Akşin, a.g.e., s. 240.

52 Soysal, a.g.e., s. 437; 3 Ekim 1936'da Bükreş'te imzalanan antlaşmaya göre: "Türkler, büyük ve küçük baş hayvanları, ev eşyaları, alet ve edevatları ile birlikte göç edebilecekler, diledikleri mallarını Romanya'da satabilecek, Türkiye'ye götürmek istedikleri eşyaları da satın alabileceklerdi. Bütün bunlar için, Romanya hükümeti herhangi bir vergi de talep etmeyecekti. İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Dost Romanya, Ankara 1985, s. 78; Dobruca'daki Türk ahalinin göçünü düzenleyen Mukavelename'nin metni için bkz. Düstur, 3. Tertip, Cilt 18, Ankara 1937, s. 252-266.

53 Tevfik Rüştü Aras, Lozan İzlerinde 10 Yıl, İstanbul 1935, s. 226-231.

54 Tahsin Cemil, a.g.m., s. 304.; Mehmet Ali Ekrem, a.g.m., s. 1935-1936.

55 Aras, Görüşlerim, s. 47.

56 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, Ankara 1989, s. 324.

57 Akşin, a.g.e., s. 240.

58 Tahsin Cemil, a.g.m., s. 304.

59 Makedonya Sorunu konusunda bkz. Fikret Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878-1912", The Formation of National Elites, Comperative Studies on Government and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940, New York 1991, s. 161-191; Gül Tokay, Makedonya Sorunu, Jöntürk İhtilâlinin Kökenleri 1903-1908, İstanbul 1996.

60 1 Aralık 1918 tarihinde Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Karadağ'dan oluşan "Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı" olarak ortaya çıkmış, 1929'da kabul edilen yasa ile bu devletin adı "Yugoslavya Krallığı" olarak değiştirilmişti. Enver Hasani, Dissolution of Yugoslavia and the Case of Kosovo, Tirana 2000, s. 16-17.

61 Akşin, a.g.e., s. 241.

62 Soysal, a.g.e., s. 441.

63 Mustafa Kemal Karahasan, XI. T. T. Kongresi'ne sunduğu tebliğde "Atatürk ile Kral Alexandre arasındaki görüşme ve konuşmalar üzerine hiç bir belgeye rastlayamadığını" ifade ediyor. Bkz: Mustafa Kemal Karahasan, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Barış Felsefesi Işığı Altında Türkiye-Yugoslavya Dostluk İlişkileri", XI. T. T. K., Cilt 6, Ankara 1994, s. 2547; Oysa ki, Atatürk ile Kral Alexandre arasındaki görüşmenin tutanağı "Atatürk'ün Milli Dış Politikası", Cilt 2, s. 225-227'de mevcuttur.

64 Aras, Lozan İzlerinde 10 Yıl, s. 207.

65 Düstur, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara 1934, s. 199-207.

66 28 Kasım 1933 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya Krallığı arasında Mütekabil Mütalebatın Tesviyesine Müteallik Antlaşma" gereğince Yugoslavya Hükümeti Türkiye Hükümetine 17 milyon dinar tazminat ödeyecekti (madde 1). Bunun 7 milyonu kredi şeklinde, 10 milyonu hazine bonosu şeklinde iki eşit taksitte ödenecekti (madde 2.), Düstur, 3. Tertip, Cilt 15, s. 187-188. Yugoslavya Hükümeti'nden alınan tazminat faizi ile birlikte Kızılay Cemiyeti'nin emrine verilerek Heybeliada Sanatoryumu, Haydarpaşa Numune Hastanesi ve İzmir'deki hastanelere yatırım olarak kullandırılacaktır. Bkz. Düstur, 3. Tertip, Cilt 19, Ankara 1938, s. 1178.

67 Akşin, a.g.e., s. 242.

68 Aras, Lozan İzlerinde 10 Yıl, s. 208-209.

69 Karahasan, a.g.m., s. 2546.

70 Düstur, 3. Tertip, Cilt 17, Ankara 1936, s. 139-149.

71 Düstur, 3. Tertip, Cilt 17, Ankara 1936, s. 129-136.

72 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İsmail Eren, "Atatürk'e Ait Yugoslavya Eski Başbakanı M. Stoyadinoviç'in İzlenimleri", IX. T.T.K., Cilt 3, Ankara 1989, s. 1940-1946.

73 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 3, s. 140-141.

74 Akşin, a.g.e., s. 244.; "Stoyadinoviç'in 27 Mart 1937'de Mussolini İtalya'sı ile bir pakt imzalaması Balkan Paktı'nı zedeleyecektir.", Karahasan, "Atatürk'ün Barış Felsefesi Işığı Altında Türkiye-Yugoslavya Dostluk İlişkileri", s. 2551.

75 Necip P. Alpan, "Türkiye ile Arnavutluk'un İstiklal Savaşları'ndaki Paralelizm Doğrultusunda Yaptıkları İş Birliği", X. T.T.K, Cilt 6, Ankara 1994, s. 2900-2901.

76 Nesip Kaçi, “Atatürk Arnavutluk’ta Nasıl Değerlendiriliyor”, Atatürk’ün Ölümünün 50. Yıl Sempozyumu (31 Ekim-1 Kasım 1988), Ankara 1989, s. 50.

77 Alpan, a.g.m., s. 2901.

78 Kaçi, a.g.m., s. 50.

79 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 5, Sadi Burak-Utkan Kocatürk, Ankara 1972, s. 42-43’ten aktaran, Kaçi, a.g.m., s. 51.

80 Düstur, 3. Tertip, Cilt 6, Ankara 1934, s. 203-218.

81 Bilâl N. Şimşir, “Atatürk’ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın’a Yönerge”, Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer’e Armağan, Ankara 1981, s. 300.

82 Şimşir, a.g.m., s. 302.

83 7.10.1928 tarihli Lé Petit Parisien Gazetesi’nden aktaran Şimşir, a.g.m., s. 303.

84 Şimşir, a.g.m., s. 303-304.

85 Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nden derlenen şifre telgraflar için bkz. Şimşir, a.g.m., s. 305-307.

86 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 311.

87 Şimşir, a.g.m., s. 310.

88 Şükrü Sina Gürel, “Türk Dış Politikası 1919-1945”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul 1983, s. 527.

89 S. Gülden Ayman, “İki Dünya Savaşı Arasındaki Silahsızlanma Girişimleri”, İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar, İstanbul 1994, s. 116-119.

90 Ayman, a.g.m., s. 119.

91 Akşin-Fırat, a.g.m., s. 120-121.

92 Soysal, a.g.e., s. 429-. 432.

93 Aras, Görüşlerim, s. 60-61.

94 Charles-Barbara Jelavich, The Balkans, New Jersey 1965, s. 100.

95 Charles-Barbara Jelavich, a.g.e., s. 100.

96 Charles-Barbara Jelavich, a.g.e., s. 101; “Almanya 1929-1934 dünya ekonomik bunalımı sarsıntısı içinde olan Balkan ülkelerinin tarım ürünleri ve ham maddelerini, onlar için en elverişli koşullarda satın alıyor, böylece Balkanlar’ı ekonomik bakımdan etkisi altında tutuyordu. ”, İsmail Soysal, “Balkan Paktı (1934-1941)”, Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan, Ankara 1985, s. 131.

97 Akşin, a.g.e., s. 258.

98 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 142.

99 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt I, Ankara 1987, s. 337.

100 Akşin, a.g.e., s. 259.

101 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 142.; Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 96.; Akşin-Fırat, a.g.m., s. 122.; Kandemir, a.g.m., s. 6.

102 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 96.

103 Zimova, a.g.m., s. 210.

104 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 97.; Akşin-Fırat, a.g.m., s. 122.

105 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 143-144.

106 Akşin-Fırat, a.g.m., s. 122.; “Arnavutluk İtalya’nın etkisi altında olduğu için gerçek bir Balkan iş birliği ve dayanışmasından kaçınıyordu. Bulgaristan ise gene azınlık işlerinden söz ettiği gibi, savaş sonrası saptanan sınırların kesinlik kazanıp güvence altına alınmasını istemediğini göstermişti. Ayrıca, Neuilly Barış Antlaşması’nın Bulgaristan için sınırlayıcı hükümlerini değiştirmek niyetinde olduğunu belli etmişti. ”, Soysal, “Balkan Paktı”, s. 145.

107 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 97.; “Ekonomik iş birliği konusunda önemli bir gelişme olarak Balkan Ticaret Odaları kurulması kararı gösterilebilir. ”, Soysal, “Balkan Paktı”, s. 145.

108 Zimova, a.g.m., s. 210.

109 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 97.

110 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 145.

111 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 97.; Soysal, “Balkan Paktı”, s. 146.

112 Akşin-Fırat, a.g.m., s. 122.

113 Akşin-Fırat, a.g.m., s. 122.; Kandemir, a.g.m., s. 6.

114 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 146. Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 98.

115 Zimova, a.g.m., s. 211.

116 Akşin-Fırat, a.g.m., s. 122.

117 Aras, Görüşlerim, s. 48.

118 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 148.

119 Armaoğlu, a.g.e., s. 339.

120 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 148.

121 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 99.

122 Soysal, a.g.e., s. 435-446.

123 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 99.

124 Armaoğlu, a.g.e., s. 339.

125 Aras, Görüşlerim, s. 48.

126 “Revizyonist bir politika takip eden Bulgaristan, Almanya ile iş birliğini Balkan Paktı’ndan daha önemli görüyordu.”, Wolfgarg Höpken, “NationalSelf-Interest and Multilateral Coorperation: Balkan Coorperation Between the Two World Wars”, İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar, İstanbul 1994, s. 107.

127 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 99.

128 Soysal, “Balkan Paktı”, s. 146.

129 Taşhan, a.g.m., s. 9.

130 Nada Zimova, “The Balkan Entente and Turkey”, IX. T.T.K., Cilt 3, Ankara 1989, s. 2000.

131 Oral Sander, Siyasi Tarih (1918-1990), Ankara 1993, s. 93.

132 Zimova, “The Balkan Entente and Turkey”, s. 2000.

133 Dışişleri Bakanlığı, Cumhuriyet’in İlk On Yılı ve Balkan Paktı, Ankara 1973, s. 312.

134 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 315; Sevim Ünal, a.g.m., s. 1994-1995; Türk-Yunan dostluğu ve Türk dış politikası hakkında Fransız "L'Europe Nouvelle" dergisinde 30.12.1933 tarihinde şöyle bir yazı çıkmıştı: " 14 Eylül 1933 Antlaşması ile beraber iki devlet İtalya, İngiltere ve Fransa ile birlikte gayet iyi ilişkiler oluşturmakla beraber, her şeyden önce içinde bulundukları ortak şartlardan yararlanmak ve bölgesel çıkarlarına uygun bir Doğu Akdeniz Örgütü kurmak istediklerini gösterdiler. Diğer taraftan Türkiye bu antlaşma ile Balkan işlerine karşı büyük ilgi duyduğunu ve Balkan milletleri hakkındaki tecrübesine dayanarak barış lehinde önemli bir rol oynayabileceğini kanıtladı.", Cumhuriyet, 17 Ocak 1934, s. 3.

135 Soysal, "Balkan Paktı", s. 151.

136 Cumhuriyet, 31 Ocak 1934.

137 Soysal, "Balkan Paktı", s. 152.

138 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 311.

139 Soysal, "Balkan Paktı", s. 152-153.

140 Soysal, "Balkan Paktı", s. 153.

141 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 324-325.

142 Soysal, "Balkan Paktı", s. 157.

143 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 327-342.

144 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 338.

145 Soysal, "Balkan Paktı", s. 178.

146 Soysal, a.g.e., s. 450.

147 Yunus Nadi baş makalesinde "Venizelos'un Balkan Paktı'na olan muhalefetini ve özellikle Yunan Hükümeti'nden bilgi almak yerine yabancı elçiliklere müracaat etmesini eleştirmekteydi.", Cumhuriyet, 28 Şubat 1934.

148 Soysal, a.g.e., s. 450.; "Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya ile birlikte askeri sözleşmeler imzalamamış, buna karşılık Türkiye, Yugoslavya ve Romanya arasında hem Dışişleri Bakanları hem de Genelkurmay Başkanları seviyesinde yapılmıştır. Bunlar, TBMM'nin 25.10.1934 tarihli gizli celsesinde 2584 sayılı kanunla kabul edilmiştir", Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 352; Bu konuyla ilgili Meclis'te yapılan görüşmeler için bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 4, Ankara 1985, s. 584-595.

149 Akşin-Fırat, a.g.m., s. 123.

150 Soysal, a.g.e., s. 450.; Yunanistan'ın koymuş olduğu çekinge hakkında geniş bilgi için bkz. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 343-345.

151 Balkan Paktı'nın metni için bkz. Düstur, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara 1934, s. 186; Balkan Paktı'nın tasdikine ait rapor Bakanlar Kurulu tarafından 3.3.1934 tarihinde kabul edilmiştir. B.C.A., B.K.K. 030. 18. 1. 2/43 11 6 (1+25). Antlaşma TBMM tarafından 6 Mart 1934 günü 2381 sayılı bir yasa ile onaylanmıştır.

152 Cumhuriyet, 10 Şubat 1934.

153 Cumhuriyet, 11 Şubat 1934.

154 Zimova, "The Balkan Entente and Turkey", s. 2002.

155 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 100-101.

156 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 350.

157 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 101.

158 Yılmaz Altuğ, "Atatürk'ün Dış Politikası", B. Ü. Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri, 10-11 Kasım 1980, Cilt II, İstanbul 1981, s. 486.

159 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, Cilt 3, İstanbul 1988, s. 331.

160 Ümit Özdağ, "Balkan Politikamız ve. ", Türk Yurdu, Sayı: 67, Mart 1993, s. 14.

161 Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt 2, s. 60.

162 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 102; Soysal, "Balkan Paktı", s. 187-189; Feridun Ergin, a.g.e., s. 205; Mehmet Ali Ekrem, a.g.e., s. 147.

163 10 Şubat 1934 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan şu satırlar çok anlamlıydı: "Atina'dan gelen haberlere göre, şehir şenlik içindedir. Bütün sokaklar dört Balkan devletinin bayrakları ile donatılmıştır. Bu bayraklar arasında hepsinden fazla Türk Bayrağı görülmektedir. ".

164 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 347.

165 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 363.

166 Oral Sander, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye, Ankara 1969, s. 11-14.

167 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 102.

168 Aras, Görüşlerim, s. 55.

169 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 363.

170 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 102.

171 Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt 2, s. 355.

172 İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları, Cilt 1, s. 427-428.

173 Soysal, "Balkan Paktı", s. 197.

174 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 329.

175 Soysal, "Balkan Paktı", s. 197-198.

176 "Türkiye savaş boyunca Yunanistan'a her türlü insani yardım yapmak için özel bir çaba gösterme dışında Kahire'ye göç etmiş olan Yunanistan Hükümeti'ne ve Mısır'da kurulan Yunan ordusuna katılmak üzere Yunanistan'dan kaçanların takip ettikleri yol da daima, adalardan Türkiye'ye geçiş şeklinde olmuş ve bu kişiler Türkiye'den her zaman yakın ilgi ve yardım görmüşlerdir.", Gürün, a.g.m., s. 42-43.

177 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 365-366.

178 Soysal, "Balkan Paktı", s. 198.

179 Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 366.

180 Soysal, "Balkan Paktı", s. 199.

181 Atatürk'ün ölümünden sonra yerine geçen İnönü O'nun politikasını devam ettirecek ve Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutma başarısını gösterecektir.

182 Akşin-Fırat, a.g.e., s. 123.

183 Aras, Görüşlerim, s. 46.

Atatürk Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri / Prof. Dr. Sabahattin Özel [s.643-653]

İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Türkiye-Yunanistan ilişkileri Lozan Barışı'na rağmen 1923 yılından sonra da normalleşememiş, 1930 yılına kadar gerginliğini korumuştu. Bu süreçte Yunanlıların Batı Trakya Türklerine uyguladığı mezalim,[1] Yunan adalarından Batı Anadolu kıyılarına yönelik korsanca eylemler[2] Edirne'nin düşman işgalinden kurtuluşunun yıldönümü kutlamalarıyla ilgili olarak bayrak krizi gibi olaylar yaşanmışsa da, gerginliğin asıl nedenini Mübadele Antlaşması'nın uygulanmasına ilişkin anlaşmazlıklar oluşturmuştu. 30 Ocak 1923'te imzalanmış "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Müslüman dininden Yunan uyrukların değiştirilmesini öngörmüş, 30 Ekim 1918 öncesinde İstanbul belediye sınırları içinde yerleşmiş Rumlarla, Batı Trakya Müslümanlarını mübadele dışı tutmuştu. Daha sonra uygulama için Türk ve Yunan temsilcilerinin de yer aldığı uluslararası bir komisyon kurulmuş, Ekim 1923'te çalışmalarına başlamıştı.[3] Bu aşamada yerleşmiş (etabli) deyiminin içeriği konusunda anlaşmazlık çıktı. Türkiye deyimin anlamının kendi yasalarına göre belirlenmesi görüşündeydi. Yunanistan ise 30 Ekim 1918 öncesinde İstanbul'da bulunan tüm Rumların yerleşmiş sayılmasını istiyordu. Sorunun havale edildiği Milletler Cemiyeti, Lahey Adalet Divanı'ndan görüş istedi. Divan'ın Yunanistan lehindeki kararı gerginliği daha da tırmandırdı.[4] Bunda Yunanistan'ın gerek 1912'den önce Türkiye'ye göç etmiş Türklerin, gerekse Batı Trakya Türklerinin mallarına el koymasının, Türkiye'nin de Mukabele-i Bilmisl Kanunu'nu çıkarıp 19 Ocak 1925'te yürürlüğe sokmasının da önemli etkileri oldu. Yine Patrik Gregorios'un ölümüyle, yerine bir mübadil olan Arapoğlu Konstantin'in Başpapaz seçilmesi[5] bir eğer gerginlik unsurunu oluşturdu.

Türkiye'nin 30 Ocak 1925'te Başpapazı Yunanistan'a sevketmesi, Yunanistan'ın hem Avrupa devletleri nezdinde protestosuna hem de Batı Trakya Türkleri üzerindeki baskısını arttırmasına yol açtı. Bu durum Konstantin'in 19 Mayıs 1925'te istifasını açıklaması, yerine Vasilios'un Başpapaz seçilmesiyle bir yumuşama sürecine dönüştü. Taraflar 1925 yazısında ilk elçilerini karşılıklı olarak atadılar. Argyropoulos 20 Temmuz 1925'te İstanbul'a gelirken, Cevat Bey Atina'ya gönderildi. 1926 yılında Başpapazlığın yapmak istediği bir toplantıya ekümeniklik peşinde koşulduğu, bunun Lozan'a aykırı olduğu gerekçesiyle izin verilmedi.[6] Yumuşama süreci 1 Aralık 1926'da mübadele sözleşmesinin pürüzlerini gidermeye yönelik Atina İtilafnamesi'nin imzalanmasıyla sonuçlandı.[7]

Ancak Atina İtilafnamesi'nin uygulanmasında da sorunların çıkması ilişkileri tekrar gerginleştirmişti. Savaş rüzgarları esiyor, Yunan basınında Türkiye'nin adalara saldıracağına ilişkin haberler yayınlanıyordu. Oysa Türkiye soruna yapıcı ve sağduyulu bir şekilde yaklaşıyor, Balkanlar'ı bir barış ve istikrar bölgesi haline getirebilmek için güçlü bir irade sergiliyordu. İşte bu sırada

Yunanistan Başbakanı Venizelos'un geçmişin yanılgılarını tekrarlamaktan kaçınan uzlaşmacı bir tavır benimsemesi, bir barış sürecine girilmesinde ve sonuçta barışa ulaşılmasında önemli bir etken oldu. Bir zamanlar Megali İdea aşığı olan Venizelos, Anadolu macerasından gerekli dersleri aldığını daha Lozan'da göstermiş, Yunanistan'ın Anadolu'da savaşı sürdürmesinin bir budalalık olduğunu itiraf etmişti.[8]

Şimdi de Türk-Yunan gerginliğinin doğurabileceği kötü sonuçları görmüş ve 1928 yılı ortalarından itibaren Yunanistan'ın Türkiye politikasında kökten bir dönüşüm anlamına gelen barışçı bir politikaya yönelmişti. Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin Lozan Barışı sonrasındaki genel seyrine ilişkin bu genel girişten sonra makalemizin asıl konusu olan 1930-1932 dönemi Türk-Yunan ilişkilerine geçebiliriz. Bu dönem ilişkilerinin önemi ilk defa Venizelos'un ağzından Yunanistan'ın Megali İdea siyasetini terk ettiğinin, Ege Denizi üzerinde egemenlik kurma siyasetinden vazgeçtiğinin açıklanmış olmasıdır.

Yunan Başbakanı Venizelos 1930 yılı başlarında Türk-Yunan sorununun çözümüne yönelik görüşmelerin sonucundan emin görünüyor ve anlaşmanın sağlanmasının ardından Ankara'yı ziyaret etmeyi düşünüyordu.[9] Yine Venizelos aynı günlerde Yunan meclisinde muhtelif vesilelerle yaptığı konuşmalarda Yunanistan'ın Türkiye politikasındaki köklü değişikliği seslendiren önemli mesajlar vermişti. Yunan mebusu Zovitziono'nun Türkiye'nin silahlanmasının yarattığı tehlike hakkındaki sorusuna şu cevabı vermişti: "Türkiye'nin bize karşı silahlanmadığı hakkında güven ve inancım vardır. Fakat zannetmeyiniz ki biz savaşacak durumda değiliz. Allah bizi afetten korusun. Gerekirse savaşmasını biliriz". Ayrıca Türkiye'nin kesin bir barış politikası izlediğini, çözüm bekleyen sorunların hallinden sonra Türkiye ile bir deniz antlaşması yapılacağını söylemiş[10] denizcilik politikasına ilişkin bir soruyu cevaplarken halen Yunan dış politikasını oluşturanların önemli dersler çıkarabileceği şu açıklamalarda bulunmuştu: "Yunan Hükümeti savaş gemilerini bir tarafa bırakarak hafif filoyu ve hava kuvvetlerini güçlendirme politikası gütmektedir. Bu politikanın esası sadece hükümete özgü olmayıp, barışa bağlı olan bütün ülkenin malıdır.

Yunanistan kendi aleyhindekiler de dahil olmak üzere savaş sonrası yapılan bütün antlaşmaları iyi niyetle kabul etmiştir. Çünkü insanlık Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı darbelerden sonra bu gibi patlamalara engel olmadığı takdirde ilerlemeye doğru olan yoluna devam edemez. Dolayısıyla hepimiz barışa ve özellikle Türkiye ile olan barışa bağlıyız. Dörtbuçuk yüzyıl süren Megali İdea ile dolu olduğumuz sürece Türkiye'ye karşı savaşçı politikamız gereği Adalar Denizi'nde (Ege Denizi) egemenliği hedefliyorduk. Fakat mademki antlaşmaların bize çizdiği ve sağladığı sınırları kabul ettik ve mademki Yunan refahını bu sınırlar içinde kurmaya hazırız. Adalar Denizi'nde egemen olmak fikrimizin de esası ortadan kalkmış oluyor.[11] Bugün Türkiye'nin kesinlikle barışçı olduğuna, ne Yunanistan'ın ne de diğer herhangi bir ülkenin topraklarında gözü olmadığına eminim. Türkiye kendisini Türk devletinin yeniden kuruluşuna adamıştır. Türk imparatorluğunun yıkılışından sonra Türkiye milli bir devlet olmak istediği takdirde yeniden yabancı milletlere ait toprakların fethinde hiçbir çıkarının olmayacağını kesinlikle hissediyor".

Venizelos, İsmet Paşa'nın Lozan'da Türkiye'nin Batı Trakya'da kesinlikle gözünün olmadığı, Balkan milletlerinin topraklarından bir kısmını hediye etseler bile reddedeceği hakkındaki sözlerine atıf yaparak sözlerini şöyle sürdürmüştü: "Sanırım bu güvence içtendir. Çünkü sadece Türkiye'nin çıkarına uygun olmakla kalmıyor, aynı zamanda İsmet Paşa gibi etkili ileri gelen bir siyasiden geliyor". Venizelos, Türkiye'nin Lozan'da yalnız Embros (İmroz) ve Tenedos'u (Bozcaada) istediğini,[12] diğer adaların Yunanistan'a ait olduğunu kabul ederek bu yönde hiçbir isteğinin olmadığını anımsatmıştı. Daha sonra bir savaş halinde Yavuz'un ne gibi bir rol oynayabileceğini, Yunanistan'ın ulaşımını sağlamak için ne yapmak gerekeceğini incelemiş, ardından Büyük Denizcilik Şurası'na sunduğu Yunanistan'ın deniz politikasını içeren raporunu okumuştu. Bu bağlamda Yunan Hükümeti, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı deniz üstünlüğünü gerektirecek bir saldırıda bulunmayacağı görüşündeydi. Türkiye'nin de Yunanistan'a karşı saldırgan bir amaç gütmediğini, Avrupa'da egemenliğini genişletmek gibi hiçbir emeli olmadığından statükoyu içtenlikle kabul ettiğini düşünüyordu. Yine Türkiye'nin galip, Yunanistan'ın mağlup imzaladıkları Lozan Antlaşması, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Midilli, Sakız adaları üzerindeki isteklerinden vazgeçtiğini kanıtlamıştı. Ayrıca Türkiye Akdeniz statükosunun değiştirilmesine uluslararası alanda izin verilmeyeceğini çok iyi bilmekteydi. Çünkü önünde bu gibi hareketleri bastıracak Milletler Cemiyeti'ni bulacaktı.

Venizelos, Türkiye'yle silahlanmanın sınırlanması görüşmeleri hakkında ise şunları söylemişti: "Bu fikir tekrar görüşme alanına konulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin de bizim prensiplerimizi benimser göründüğünü ve deniz kuvvetlerimiz hakkında bir anlaşmaya varabileceğimizi meclisinize sunmakla bahtiyarım. Türkiye ile bir yıldır devam eden görüşmeler bitince -ki bitecektir- ve dostluk antlaşmasını imzalayınca bu konuda anlaşma mümkün olacaktır. Esas, iki ülke donanmalarının eşitliğidir."

Yine Yunan meclisinde Türkiye'nin Yavuz'u onarmakla kesinlikle Yunanistan'la savaşmayı düşünmediğini,[13] ülkesini düşünen bir politikacının Türkiye'yle savaşı öneremeyeceğini, bunun felakete yol açacak bir delilik olacağını vurgulamış; gençliğin ülküsünün savaş değil, barış olması gerektiğini, uzun süreli bir barışın da sağlandığını ifade etmişti.[14]

Venizelos'un Yunan meclisinde dile getirdiği bu tarihi görüşler her iki ülkenin basınında yankı bulmuş, genelde olumlu değerlendirmelere yol açmıştı. Örneğin Siirt Mebusu Mahmut Bey (Soydan) Hakimiyet-i Milliye'deki bir başmakalesinde Venizelos'un görüşlerini, Türkiye'nin siyasi hedeflerinin gün geçtikçe daha iyi anlaşılması ve takdir edilmesi anlamında değerlendirmiş, özetle şunları yazmıştı: Yeni Türkiye'nin inkılabın emrettiği bayındırlık ve gelişme politikasında başarılı olabilmesi için, her şeyden çok devamlı bir barışa muhtaç olduğu her fırsatta vurgulanıyordu. Venizelos'un bu gerçeği anlamış olması şaşırtıcı sayılmamalıydı. Çünkü kendisi deneyimi, kıvrak zekası ve pratik yaşama uydurduğu mantığıyla eşsiz bir diplomattı. Dolayısıyla söylediklerini içten ve ciddi kabul etmemek için hiçbir neden yoktu. Bir ara Yunan komşularımız milli savunmamızı düzenleme

çalışmalarını kötüye yormuşlar, kendilerine karşı bir hazırlık gibi algılamışlardı. Buna bazı küçük politikacıların, Ankara-Atina ilişkilerinin gelişmesini çekemeyen bazı çevrelerin kışkırtmaları da eklenince, Yunanistan'da Türkiye'ye karşı bir tereddüt, tepki ve kaygı havası yaratmıştı. Oysa Cumhuriyet Türkiyesi'nin antlaşmaların sağladığı sınırlar içinde halkının refahını, ülkesinin bayındırlığını sağlamaktan başka bir amacı olamazdı. Biraz geç de olsa komşumuzun bu gerçeği anlamış olması memnuniyet vericiydi. Venizelos'un "Yunanistan'da Megali İdea'nın hakim olduğu devirlerde Adalar Denizi'nde bizim için deniz egemenliğinin bir gereği ve anlamı vardı. Halbuki bugün öyle bir gerek duymuyoruz. Onun için deniz egemenliği esasına dair Türkiye ile aramızda hiçbir mesele yoktur" sözleri, duruma ve gereklerine akılcı ve mantıklı bir yaklaşımın eseriydi. Venizelos durumu çok iyi görmüş, Türkiye'nin gaye ve amaçlarını çok iyi anlamıştı. Yunan Başbakanı söylendiği gibi Ankara'ya gelir, birçoğunu tanıdığı devlet adamlarımızla görüşürse, bu kanısı daha da güçlenecek, Türk dostluğu hakkında vatandaşlarına daha büyük bir içtenlikle güvence verebilecekti.[15]

Yine ertesi gün Zeki Mesut Hakimiyet-i Milliye'deki başmakalesinde Venizelos'un açıklamalarının ışığında Türk-Yunan ilişkilerini özetle şöyle değerlendirmişti: Venizelos'un iki ülke ilişkilerine ilişkin sözleri, bu ilişkilerin içten ve dostça olmasını isteyenleri memnun edecek mahiyetteydi. Yalnız aklın ve mantığın değil, duyguların da önemli bir şekilde hakim olduğu alanlarda ihtirasları dindirip, dostluk havasını yaratmak güçtü. Gerçek devlet adamı kendisini demagojiye kaptırmadan gerçeği anlar, bunu vatandaşlarına açık bir şekilde anlatırdı. Geçmişte Megali İdea peşinde koşan Venizelos, şimdi realist bir devlet adamı olduğunu kanıtlamıştı. Türkiye, Lozan'da Yunanistan'la milli ve siyasi sorunlarını çözdükten sonra iki taraf arasında hep gerçek bir dostluğun kurulmasını istemişti. Balkanlar'da ve Adalar Denizi havzasında karşılıklı çıkarlarla birbirine bağlı iki devletin dostluğu hem kendi ilerleme ve gelişmelerinin hem de Avrupa barışının esaslı güvencelerindendi. Türkiye bu gerçeği anladığından taraflar arasında yıllardır süren, ara sıra duyguları kışkırtıp dostluk havasını bulandıran bazı pürüzleri de halletmek istiyordu. Durumu Venizelos gibi gören her Yunan vatandaşı Türk dostluğunun doğal ve zorunlu olduğunu takdir ederdi. Yunan politikasının, hatta Yunan milli emellerinin en yetkili ağzı, Yunanistan'ın siyasi statükodan memnun olduğunu söylüyordu. Adalar Denizi egemenliği sorunu daha çok bazı Yunanlıların hayalinde doğmuş bir vehimden ibaretti. Türkiye'nin en büyük hedefi sınırları içinde uygarlık ilkelerini gerçekleştirmektir. Türkiye yalnız uluslararası hayatın gereklerine ve zorunluluklarına göre her devlet için doğal görülen savunma tedbirlerini alıyordu. Sınırlarının neresinde olursa olsun bir hegemonya siyaseti izlemekten çok uzaktı. Ancak kendisine yöneltilen böyle bir iddia bahanesiyle Yunanistan'ın Adalar Denizi'nde egemenlik peşinde koştuğundan kuşkuluydu. Venizelos, bu karşılıklı yanlış anlayışı gidermeye çalışmış, eşitlik esasının yeterliliğini açıklamıştı. Türkiye'de Yunan dostluğu hakkında sağduyuya dayanan düşünce daha kapsamlı ve geneldi. Venizelos Yunanistan'da da aynı düşünceyi yayabilirse, bundan gerek iki ülkenin çıkarları, gerekse Avrupa barışı yarar sağlayacaktı.[16]

Türkiye-Yunanistan ilişkileri Yunan basınının gündeminde de ön sıraya çıkmıştı. Gazeteler genelde iki ülke arasında bir türlü çözülemeyen sorunların halledilmekte oluşundan duydukları memnuniyeti yansıtmışlardı. Acropolis Gazetesi Venizelos'un Türk-Yunan dostluğunun henüz

kesinleşmemiş ticari nizamnameden sonra bir antlaşmayla belgeleneceğini resmen açıklayacağını yazmıştı.[17] Kathimerini Gazetesi ise Yunan Dışişleri Bakanı Mihalakopulos'un sözlerine yer vermişti. Buna göre, Türkiye ile son görüşmelerin Yunanistan'ın çıkarına olduğu, bir türlü halledilemeyen sorunların çözümlenmesiyle iki ülke arasında yeni bir devrin başlayacağı ifade edilmişti. Bakan ayrıca gerek deniz, gerekse karadan ticari ilişkilerin başlamasıyla taraflar arasında deniz silahlanmasını sınırlayan bir antlaşmanın yapılmasının beklendiğini söylemişti.

Diğer taraftan Türk basını da Yunan basınındaki bu ve benzeri yayınları, muhalifler de dahil olmak üzere tüm Yunan gazetelerinin görüşmelerin bir an önce sonuçlandırılmasını içtenlikle istedikleri şeklinde değerlendirmişti.[18] Ayrıca Türk basını Türk-Yunan sorunlarının çözüm noktasına vardığı doğrultusunda yayınlar yapmaktaydı. Örneğin Falih Rıfkı (Atay) Hakimiyet-i Milliye'deki "Ankara Temas" başlıklı başmakalesinde Yunan Dışişleri bakanının tarafsız delegelerle Ankara'ya gelmesinin bu haberleri güçlendirdiğini belirttikten sonra şöyle devam etmişti. Yıllardır iki komşu ülke havasını kötümserlik bulutlarıyla karartan sorunların çözümlenmesinden memnun olmamak olası değildi. Ancak bu konuda Ankara teması tam bir sonuç vermeden bir hüküm vermek erkendi. Uluslararasında eski acı anıları uyanık tutmak, sürekli kin edebiyatı yapmak barışseverlerin tavrı olamazdı. Akıl ve hesap, bu duygu fırtınaları yatıştıktan sonra mümkün olabilirdi. Türkiye ve Yunanistan geçmişin kötü politikaları yüzünden kaybettiklerini kazanabilmek için uzun yıllar sükun içinde çalışmaya muhtaç ülkelerdi. Bu sükun devrini elde edebilmenin ilk şartı iki ülke arasında maceracı politikacılara fırsat verecek pürüzler bırakmamaktadır. Türk dışişleri bu konuda başlangıçtan beri yapıcı ve dürüst davranmıştı. Buna karşılık Yunanistan'da küçük politikacılar Türk-Yunan sorunlarını bir manevra sahnesine çevirmişlerdi. Onların gözünde kendi kişisel hesapları, Yunanistan'ın yüksek çıkarlarından önde geliyordu. Demagoji çoğu kez, menfaat ve mantık kuvvetlerini yenmeyi başarmış, sorunların çözümünü engellemişti. Bu bakımdan Ankara temasının barış umutlarını yeniden kıracak engellerle karşılaşmamasını dilemek gerekirdi. Çünkü herkes Türk-Yunan sorunlarına çözümü güç olan değil, halli istenmeyen bir iş gibi bakmaya başlamıştı. Türkiye şimdiye kadar böyle bir anlayışın sorumluluğunu kendisine affettirecek hareketlerde bulunmamıştı. Venizelos'un gazetelere son söylediklerinden bu komşu devlet adamının küçük politika oyunlarından, iki ülke arasındaki havanın bulanık kalmasından memnun olmadığı anlaşılmıştı. Şunu söylemek gerekir ki, Balkanlar'daki güvensizlik ve geçimsizlik geleneğini kaldırmayı başaracak devlet adamları, yeni barış tarihinin en hayırlı insanları sayılacaklar ve gittikçe genişleyen barış fikirlerini temelinden güçlendirmiş olacaklardı.[19]

1930 yılı ortalarında Türk-Yunan görüşmeleri olumlu sonuçlanmış ve etabli sorunu 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Sözleşmesi'yle kesin bir çözüme kavuşturulmuştu.[20] Bu münasebetle Türk ve Yunan delegeleri birer konuşma yaptılar. Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey (Aras) şu konuşmayı yaptı: "Elçi Hz., Reis Beyler, Efendiler: Bizi bu masanın etrafına toplayan hadise hem mes'ut hem de mühim bir hadisedir. Bu hadiseyi, bu tasfiye mukavelenamesini imzalarken duyduğum sevinç ve Türk ve Yunan Cumhuriyetleri arasındaki dostluk ve iyi komşuluk münasebetlerinin atisi hakkında duyduğum ümitlerden bahsetmeden geçiştirmek istemedim.

Efendiler; bu iki memleket arasında tam ve samimi bir itilafın temellerini iki büyük devlet adamı İsmet Paşa ile M. Venizelos Lozan'da atmışlardır. O günden beri paraya müteallik meselelerin hallinin tevlit ettiği büyük müşkülata rağmen büyük gayretlerimiz bu tasfiye işinin tahakkuku ve dostça münasebetlerimizin inkişafına müsait bir devrin açılmasını istihdaf etmiştir.

Efendiler; bugün açılacak olan bu devir Şarki Akdeniz ve Balkanlar ve binaenaleyh Avrupa sulhunun mühim bir amili olarak telakki ettiğim Türk-Yunan münasebetlerinin atisini hakiki bir itimatla derpiş etmemizi mümkün kılmaktadır.

Hepimiz için çok mühim ve çok memnun kılıcı bir hareketin ifasına hazırlandığım şu anda bu eserin tahakkukuna samimiyetle çalışanları şükranla yadeder ve M. Papas ile M. Eksindarisi ve M. Diyamandapolos ile M. Viding ve M. Ekstrand gibi Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun mümtaz bitarafazasını ve Mübadele Komisyonunda Türk Heyeti Murahhasası'nın riyasetinde beni istihlaf etmiş olan Saraçoğlu Şükrü ve Cemal Hüsnü Beyleri samimiyetle selamlarım. Keza hatırası bizler için ebedi olan General Delarayı da hürmetle yadetmek isterim.

Mümtaz meslekdaşım M. Mihalakopulos ile Milano mülakatları namıyla tanılan ve bu mülakatlara tekaddüm eden Cenevre'deki teati-i efkarımızın bu müzakeratın intacında ne kadar hayırlı bir tesir yapmış olduğunu bilhassa burada hatırlatmak isterim.

Ankara'daki Sefirler Heyeti azasının hususiyle en kıdemli sefir olan M. Soriç, Kont de Chambron ve Ankara'ya gelir gelmez bu eserin tahakkukunu kolaylaştırmağa hasrı nefsetmiş olan Baron Aloizi, Macaristan'ın mümtaz sefiri M. Tahi ve İtalya sefaretinin çalışkan müsteşarı M. Koh'un müzakeratın etrafında idame ettikleri pek samimi havadan bahsetmezsem kusur etmiş olurum. Bu esere hasrı nefsedip bunun ameli tahakkukunu temin etmek bahtiyarlığına nail olanlara teşekkür eylemeği bir vazife bilmekteyim.

Bunların hepsi bir masa etrafında toplanmış bulunuyorlar ve bu suretle çok sevimli, yorulmak bilmez ve tatlı bir müzakereci olan Sefir M. Polihronyadis, yüksek vasıflarıyla her iki tarafın da dostluğunu temin etmiş olan reis M. Holstad, M. Rivas ve M. Anderson'u Yunan heyetinin çok nazik reisi M. Fokas'ı dostum ve mesai arkadaşım Tevfik Kamil Bey'i ve bunların Vekaletteki, Sefaretteki ve Muhtelit Komisyonu'ndaki arkadaşlarımı şahsen selamlamak ve onlara teşekkür edebilmek bahtiyarlığına nail olabiliyorum"[21]

Yunan Sefiri Polihronyadis ise şunları söyledi: "Vekil Efendi, Reis Beyler, Efendiler: Bir an evvel imza ettiğimiz vesikanın altına Yunan Hükümeti namına imzamı koyduğumdan dolayı bahtiyarım. Bu vesikaya uzun senelerce tekaddüm etmiş ve onu hazırlamış olan çetin ve meşakkatli müzakeratın tarihçesini burada yapacak değilim. İtilafname'yi şu birkaç kelimeyle tarif ve hülasa edebilirim. Bu bir vesikadır ki bunun vasıtasıyla iki taraf ırkdaşlarına ait nakdi metalibat namına atinin bize intikal ettirdiği bütün meseleler iki memleket için şayanı memnuniyet bir surette kati ve mesut bir tarzda kesilmiş, atılmış bulunuyor. İtilafname'nin akdinden evvelki müzakeratın mefharetle idare ettiğim

kısmının cereyanı müddetince zarar görenler arasında hiçbir fark gözetmeksizin bunları mümkün mertebe ve şiar-ı insaniyete yakışır bir surette tazmin çareleri bulmaya çalışmayı -bu husustaki müddeiyat ister benim tarafımdan, ister karşı taraftan vaki olsun- prensip ittihaz ettim. Mükemmel bir eser vücuda getirdiğimiz zannı müftehiranesinde bulunmuyorum. Zaten mukemmeliyet tabirinin hakayik-i cihanda yeri yoktur. Fakat müşahede edilen herhangi bir sakatlığın iki memleketimizin ve milletimizin müstakbel münasebatımızın sıhhat ve rasanetine halel getirmesi mümkün olan bir carihaya tebeddül etmesine mani olmak için adeta bir doktor gibi hareket ederek bütün tedabir-i sıhhiyeye müracaat ettiğimizi kuvvetli bir kanaat ile temin edebilirim. Müzarekeciler çok defalar yekdiğeriyle çarpışan menfaatlerin haşin mücadelesi karşısında bulunmuşlar ve diğer bilcümle menfaatlerin ve hatta umumi menfaatlerin fevkinde tutulmak ve bazan da bunların zararına olarak her şeye takdim ve tercih edilerek nazarı itibara alınmak isteyen her türlü menfaatlerin muhacematına uğramışlardır.

Umumi menfaatler bittabi sair menfaatlere galebe çalmıştır. Bu itilafnamenin her maddesi bilhassa bu umumi menfaatlerin icabı olarak düşünülüp yapılmıştır. Bu ise en mühim şeydir. Bu hal ve keyfiyet ancak hususi menfaatler namına velevki hüsniyetle yapılacak bütün hücumları hükümsüz ve tesirsiz bırakmaya kafidir. Arada husule gelen İtilafname'nin iki memleketin ve umumi müsalemetin nef-i ve hayırı için şayanı hayret derecede kısa bir müddet zarfında vucuda getireceğimiz yeni binanın temel taşını teşkil edeceğine kani bulunuyorum. Bu bina ticaret, sanayi, ziraat ve seyrisefain sahalarındaki sıkı teşriki mesaimizin semerelerinin timsali olacaktır. Bu teşrikimesai esnasında birbirini daha iyi tanıyıp anlamaya muvaffak olacak olan iki millet müşterek bir müdafaa seddini inşa edeceklerdir. Sulhu bozmak veya bulanık suda avlanmak maksadıyla vaki olacak herhangi bir teşebbüs bu sedde çarpıp kırılmaya mahkum olacaktır.

Efendiler, vücuda getirilen eserin kısmı azamının Türkiye Başvekili İsmet Paşa'nın sayesinde husule geldiğini söylemeyi vazife addederim. Yüksek bir şahsiyet olan müşarünıleyh müzakeratı hakiki hükümet adamlarına mahsus büyük bir dirayet ve rüyetle idare eylemişlerdir. Müşarünileyhin kavi bir surette teeyyüt etmiş olan siyasi şöhretinin hakikaten pek haklı bir şöhret olduğu çetin müzakereler esnasında daha iyi anlaşılmıştır.

Şimdi Vekil Beyefendi'nin bu itilafın hakiki yapıcısı olduğunu söylemekle tevazuuna dokunmuş olacağım. Fakat bu böyledir. İstikbalde çok daha büyük bir mükafata nail olacaktır. Bu mükafat büyük sanatkarların eserleri sayesinde meşhur olmalarıdır. Müzakeratın hitam bulmuş olmasına müteessif olduğumu söylersem hayret edersiniz. Fakat bu kadar sevimli münevver samimi ve tatlı bir müzakereci ile artık müzakere edecek bir şey kalmadığından dolayı müteessirim". Elçi daha sonra komisyonun tarafsız üyelerine teşekkür ederek antlaşmanın gerçekleşmesindeki hizmetlerinden söz etmiştir. Ardından da iki delegasyonun başkanları Tevfik Kamil Bey ve M. Fokas'ın çabalarından söz etmiş ve kendilerine teşekkür etmiştir.

Daha sonra söz alan M. Holstad ise şu konuşmayı yapmıştı: "Hazır bulunmaktan memnun olduğumuz mesut hadise dolayısıyla Türkiye Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyefendi ile M.

Polihronyadis cenaplarına gerek bizzat kendi namıma gerekse arkadaşlarım namına en samimi tebrikatımın arzına müsadenizi rica ediyorum. Beşeri medeniyetin inkişaf ve terakkisine müştereken çalışmak için iyi komşuluk münasebetleri içinde yaşamaları tabiaten mukadder olan iki millet beynindeki dostluk bağlarını ve bu pek mühim hadisenin daha ziyade kuvvetlendirmeye hadim olacağını hepimiz ümit etmekteyiz. Gözleriniz önünde ikmalini gördüğümüz bu eserin tahakkukuna Tevfik Rüştü Beyefendi birçok seneler çalıştı ve M. Polihronyadis dahi bu büyük işin kazanılmasına son derece sarfı mesai eyledi.

Müzarekeye memur zevat teşriki mesaimize müteaddit defalar müracaat lutfunda bulundular ve bu müracaatın delalet ettiği itimattan dolayı iftihar hissettik. Bu müracaatlara mukabelede daima müsaraat gösterdik. Her iki murahhasın bize söylediği iltifatkar sözlere karşı çok mütehassisiz. İki devlet tarafından yeni itilafnamenin tatbikinde bize mühim vazifeler tevcih edilerek hakkımızda gösterilen itimattan dolayı bahtiyar olduğumuzu ve vazifeleri bizlere tevdi edilmiş olan muazzam meselelerin kati halline vasıl olabilecek surette ifaya sarfı gayret eyliyeceğimizi ilave edebiliriz. Bu fikir ve zihniyetlerdir ki itilafnamelerden iki memleketin istifadesi için en büyük bahtiyarlık tevellüt etmesini temenni ederek Zât-ı Ailelerine en samimi tebrikatımın arzına ictisar eyliyorum".

Yapılan bu konuşmaların ardından Türk-Yunan antlaşması münasebetiyle Tevfik Rüştü Bey ve Venizelos, yine İtalya'nın Berlin Büyükelçisi Orsini ve Tevfik Rüştü Bey arasında şu telgraflar çekilmişti.[22]

Atina'da Başvekil ve Hariciye Nazırı M. Venizelos Hazretlerine Mukavelenamenin bu sabah vaki olan keyfiyeti imzasını haber verirken Yunan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin müstakbel münasebatı için ehemmiyeti azimeyi haiz olan bu hadiseden duyduğum derin memnuniyeti zatı devletlerine beyan etmek isterim. Bu mukaveleyi vücuda getiren müzakerat büyük beşeri kütlelerin nakdi menfaatlerine taalluk etmek dolayısıyla uzun, yorucu ve ekseriya güç olmuştur. Maahaza mükalematımızı sevk ve idare eden hüsnüniyet ve uzlaşma fikri, bunların hüsnü neticeye iktiranını temin etmiştir. Gene bu iki amil imzaladığımız bu mukavelenin tek kalmayacağına ve esasatı zaten hazırlanmış bulunan dostluk ve hakem muahedesinin en başta bulunacağı, diğer muahedatın onu kariben takip edeceğine zımandır. Bu süretle aralarında muğlak olan nakdi mesaili tasfiyeden ve komşuluk münasebatı hasenesinin temellerini atmış bulunan Yunanistan ve Türkiye, neticesi yalnız müstakbel menfaatleri nokta-i nazarından velüt olmakla kalmayıp Akdeniz'in şarki havzasında, Balkanlar ve binnetice Avrupa'da müsalemet davasına azim hizmetler ifa edecek fiili ve samimi bir müşarekete amade olacaklardır. Bu ümniyye iledir ki Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin şahsi dostluklarını teyiden bildirmekle beraber zatı âlilerine ihtiramatı faikamı takdim eylerim.

Ankara'da Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyefendi Hazretlerine: İtilafnamenin imzalandığını öğrenmekle bahtiyarım. Ve bu uzun ve yorucu müzakeratın hüsnü neticeye isali için tarafeynce ibrazı lazım gelmiş olan hüsnü niyet ve uzlaşma fikrini göstermekle kendi memleketlerimizin emnü itimadını hak ettik zannederim. Mübadil mallarına kıymet takdir etmek meselesinin muhtelit komisyon bitaraf azasına tarafımızdan muhavvel hallini her iki hükümetin tasvip eyliyeceğini ümit ederim. Bu suretle

imza ettiğimiz itilafın ekseriya müellim olan bir maziyi katiyyen tasfiye ettikten sonra her iki memleketin atiyen kendi menfaatleri lehine olarak komşuluk münasebatını inkişaf ettirecek ve aynı zamanda çok güzel buyurduğunuz gibi Akdeniz'in şarki havzasında, Balkanlar'da ve binnetice Avrupa'da müsalemet davasına fiili ve samimi bir müşareketle hizmet edecek olan sair muahedeler ve bu meyanda ve en başta dostluk ve hakem muahedesiyle ikmal edileceği memuldur. İsmet Paşa Hazretlerine samimi dostluğumu teyiden arz ve dostane telgrafınızdan teşekkürlerimle birlikte ihtiramatı faikamı kabul etmenizi rica ederim.

Venizelos

Ankara'da Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyefendi Hazretlerine: Yunanistan'la İtilafname'nin akdi vesilesiyle en samimi tebrikatımı kabul buyurmanızı rica ederim. Alakadarların nefine olan iki memleket arasındaki bu eseri müsalemetin vücuda getirilmesinde size isabet eden hisse malumum olduğu için büyük muvaffakiyet-i şahsiyenizden dolayı hıssiyat-ı takdirkaranemi tebrikatıma terdif eder, zatı devletleriyle birlikte Madam Tevfik Rüştü Beyefendi'ye gerek kendi ve gerek refikam namına samimi dostluğumuz teminatını takdim eylerim.

İtalya'nın Berlin Büyük Elçisi Orsini

Berlin'de İtalya Büyük Elçisi M. Orsini Barone Hz.

Türk-Yunan mukavelenamesinin imzası münasebetiyle vukubulan dostane tebrikatınızdan ve şahsım hakkındaki nazikane hitabınızdan derin surette mütehassis olarak samimi teşekküratımın lütfu kabulünü rica ederim. Cümlemizde en iyi hatıralar bırakan Ankara'daki ikametleri sırasında zâtıalilerinin Türkiye ve Yunanistan arasında mevcut olan nakdi mahiyetteki mesailin hallini teshil sadedinde ifadan bir an hali kalmadıkları kıymetli yardımı hiçbir vakit unutamayacağım. Sefire Hazretlerine hissiyatı hürmetkaranemin ifadesini ve refikamın samimi dostluğunu arz etmenizi ricasıyla ihtiramatı faikamı teyit eylerim.

Tevfik Rüştü

Yunanistan Başbakanı E. Venizelos Türk-Yunan Antlaşması hakkında Yunan parlementosunda açıklamalarda bulunmuş, hükümetin itilafnameyi sorumluluğu bizzat üzerine alarak uygulayacağını ve bunu Türkiye'yle diğer antlaşmaların izleyeceğini söylemişti. Ayrıca kendilerine muhalefet edildiği takdirde, hükümetin meclisi feshederek yeni seçimlere gideceğini eklemişti. Bu arada Kafondaris, Çoldaris ve Kondilis'in antlaşmanın onaylanmasına ilişkin oylamada karşı oy verecekleri anlaşılmıştı.[23]

Diğer taraftan Atina'daki Rum muhacirleri de Türk-Yunan Antlaşması karşıtı bir miting düzenlemişlerdi. Konuşmacılar Venizelos'un milli emanete ihanet ettiğini, milletin ona güveninin kalmadığını vurgulamışlar, kahrolsun Venizelos diye bağırıp Yunanistan'dan kovulmasını istemişlerdi. Miting sonucunda antlaşmanın feshedilmesi ve seçimlere gidilmesi kararlaştırılmıştı. Mitinge

katılanların polislere saldırması sonucu birçok kişi yaralanmıştı.[24] Antlaşma'nın Yunan meclisinde onaylanmasının arifesinde Yunan elçisi basına verdiği demeçte, iki ülke arasındaki ilişkilerin bu antlaşmadan önce de normal olduğunu, antlaşmayla kuşkusuz daha sıkı bir samimiyetin kurulacağını söylemişti.

Türk-Yunan Antlaşması'nın her iki ülke parlamentolarınca onaylanmasının ardından Siirt Mebusu Mahmut Bey gelinen noktayı şöyle değerlendirmişti: Sonuç, iki komşu devletin ilişkileri açısından çok önemli bir olaydı. İşin önemi imza ve onay işleminde değil, görüşmeler sırasında Türk ve Yunan meclislerinde göze çarpan ruh hali, özellikle iki ülke liderlerinin kanaat ve politikalarındaki samimiyetti. İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Bey'in millet kürsüsünden söyledikleri nutukların ne kadar samimi bir kanaat ve politika ürünü olduğundan eminse, Venizelos'un da Antlaşma'nın onaylanması için sarfettiği çabadan, Türk-Yunan ilişkileri cephesinden savunduğu politikanın samimi bir kanaat ürünü olduğundan emindi. Venizelos Türkiye'yle işbirliği yaptığı takdirde Yunan çıkarlarını güvenceye alacağını görecek kadar zeki ve siyasi basireti olan bir devlet adamıydı. Yunanlılar arasında bu politikaya karşı olanların sayısı pek azdı. Meclisteki oylamanın sonucu da bu gerçeği doğrulamıştı. Ancak bu durum her mecliste olduğu gibi Yunan meclisinde de küçük bir azınlığın büyük bir gürültü ve heyecan yaratmasını engelleyememişti. Buna karşın Venizelos'un ülkesinin çıkarlarına uygun gördüğü antlaşmayı savunması takdire değer bir hareketti. Ankara-Atina anlaşmazlığı yıllardır sürüyordu. Ankara'nın Türk-Yunan ilişkileri çerçevesindeki sorunlarda çok uysal ve bunları bir an önce sonuçlandırmaya arzulu tutumuna karşın, birkaç kez hayal kırıklığı yaşaması B.M.M.'de doğal olarak bir duyarlılık ve heyecan yaratmaktan geri kalmamıştı. Tevfik Rüştü Bey herşeyden önce meclise güven vermek zorunluluğuyla karşılaşmıştı.

İsmet Paşa'da antlaşmaya karşı çıkan mebusların eleştirilerine cevap vermek zorunda kaldığında konuşmasına şöyle başlamıştı: "Çetin bir mevzu üzerinde söz söylemek vaziyetinde olduğumu bilirim. Fakat bazı zamanlar vardır ki vazife teveccüh edince insan birçok vatandaşların hoşuna gitmese bile hakikatleri bağıra bağıra söylemek mecburiyetinde kalır. Yunanistanla bizim münasebatımızda bizi ihtilaflı bulunduracak bir sebep yoktur. Bizim o memlekette gözümüz olduğu söyleniyor. Cevap veriyorum: Bizde böyle bir arzu yoktur. Uzun zaman iki memleket arasında birçok anlaşmazlıklar olmuştur. Bunların mahiyetini ve sebeplerini bilmeksizin kalplerinde düşmanlık yer etmiş vatandaşlar bulunabilir. Fakat bizim muhitimiz böyle hassas vatandaşlara iki memleket arasında dostluk teessüs etmesinin bu memleketlerin menafıına muvafık olduğunu haykırmaktadır". Diğer taraftan Venizelos da Yunan meclisindeki konuşmasında şöyle demişti: "İtilafnameyi tasdik ediniz. Reyiniz Türkiye'yle muhadenet ve teşrik-i mesai dairesinde yaşamak azminde bulunduğumuza bir delil teşkil edecektir".

Makalenin son bölümünde ise şu görüşler ifade edilmişti: Antlaşma imzalanmış, her iki ülkenin parlementolarında onaylanmıştı. İki ülkenin kamuoyu da tarafların elele vererek kendi varlıklarının, dolayısıyla barışın korunmasına taraftar bulunuyorlardı. Her iki başkentte devletin mukadderatını ellerinde tutanlar karşılıklı güven ve samimiyet duygularıyla doluydular. Zaman, durum ve şartlar

taraflar arasında pek sıkı ve ciddi bir dostluğun kurulmasına uygundu. Böyle bir dostluğun hemen kurulmasını, iki ülkenin genel ve özel çıkarları da gerektiriyordu. Venizelos'un sonbahardaki Ankara seyahatinin çok iyi sonuçlar vereceği ümidindeydi. Bu sonuçlar sadece dostluk Antlaşması'nın genel hatları çerçevesinde kalmayacak, her iki ülkenin ekonomik ve siyasi alanlarda sıkı bir işbirliği şeklinde gerçekleşecekti. Ankara-Atina ilişkilerinin gelişmesi yalnız tarafların çıkarlarına hizmet etmekle kalmayacak, dünya barışına da büyük katkılar yapacaktı.[25]

Diğer taraftan İsmet Paşa Türk-Yunan Antlaşması'nı takiben Venizelos'a gönderdiği mektupta iki ülke arasında yeni bir evreye girmiş olan ilişkilerin dostluk alanında gittikçe güçlendirilmesi ve gelişmesi arzusundan söz etmiş ve kendisini Türkiye'ye davet etmişti. Venizelos da aynı duyguları paylaştığını ifade ettiği 19 Haziran tarihli cevabi mektubunda kendisine yapılan daveti kabul ettiğini, ekim ayında Ankara'yı ziyaret edeceğini bildirmişti.[26]

E. Venizelos Türkiye ziyaretinin arifesinde Yunanistan'ın yeni Türkiye politikasına ışık tutan açıklamalarda bulunmuştu. Yunan istiklal mücadelesi kahramanı General Colocotrovis'in kemiklerinin nakli münasebetiyle Tripolis'te verdiği söylevinde Yunan milletinin barış için çalışması gereğini kaydetmiş, Yunanistan'ın göçmenlerin iskanı için 30 milyar Drahmi sarfettiğini, gelecek yıllarda da sarfedeceğini söyleyerek şöyle devam etmişti: Geçici bir fikir de olsa tasavvur eder misiniz ki bu halkın Anadolu'ya dönüşünün tasavvuru mümkün olup olmadığını görmek için yeni bir savaşı denemek isteyelim? Zannetmiyorum, zira göçmenlerin iskanı için bu kadar insan üstü çalıştıktan sonra bunun ardından tekrar mücadeleye başlamak millet için son budalalık olur.[27] Daha sonra Lozan Konferansı'ndaki çalışmalarını hatırlatarak İsmet Paşa'ya söylediği şu sözleri özellikle tekrarlamıştı: "Türklerle aramızda yedi asır süren mücadele veya muhakeme bitiyor. Son karar Lozan ahitnamesiyle verilmiş bulunuyor. Kendi hesabıma istinaf arzusunda değilim. Size de öyle yapmanızı tavsiye ederim." Venizelos daha sonra şöyle devam etmişti: "Bir milletin istiklalini elde ettikten sonra ilk ideali sulhtur. Şimdi Yunan istiklalinin ikinci asrı içinde bulunan sizler bedeni ve fikri faaliyetinizi memleketin dahili inkişafına tahsis ediniz".[28]

Bu arada Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Enis Bey (Akeygen) 15 Ekim'de Yunanistan Dışişleri Bakanı Mihalakopulos'u ziyaret ederek Venizelos için Ankara'da uygulanacak karşılama programı hakkında bilgi sunmuştu.[29] E. Venizelos beraberinde Dışişleri Bakanı ve eşleri olduğu halde 26 Ekim'de Elli adlı bir kruvazörle İstanbul'a geldi.[30] Karaya çıktığı Haydarpaşa'da Hükümet adına bir karşılama resmi uygulandı. Binlerce halkın arasından polislerin güçlükle açtıkları yoldan gara girdiği sırada, refakatindeki Yunan gazetecilerinin "Zito Mustafa Kemal Paşa, Zito Venizelos" şeklindeki haykırışlarına, Türk halkı da "yaşa" sesleriyle karşılık verdi. Bu sırada mütebessim bir çehreyle halkı selamlarken, İstanbul basını adına kendisine hoşgeldiniz diyen gazetecilere teşekkür ettikten sonra şöyle demişti: "Türk hükümetinden ve bizzat halktan gördüğüm samimi alaka ve muhabbet beni çok mütehassıs etti. Borçlu olduğum şükran ve minnetimi zamanın vereceği müsadelerle ödemeye çalışacağım". Diğer taraftan Yunan resmi çevrelerinin haberlerine göre Venizelos'un Ankara ziyareti için İzmit'te karaya çıkması planlanmıştı. Çünkü Yunan Başbakanı İstanbul'a çıktığı takdirde

Başpapazlığı ziyaret etmek zorunda kalacağından, bunun yanlış anlamalara yol açmasından kaygı duymuştu. Bu düşüncesini de Türk büyükelçisi aracılığıyla Ankara'ya iletmiş, verilen cevapta ise hükümetin böyle bir ziyareti doğal karşıladığı ve asla itiraz etmeyeceği bildirilmişti. Türk Dışişleri Bakanlığı İstanbul'da Rum Başpapazlığının varlığının iki taraf arasında dostane ilişkilerin gelişmesine engel olamayacağını açıklamıştı.

Yunan Başbakanı Venizelos ve maiyyeti 27 Ekim saat 9.30'da özel bir trenle Ankara'ya ulaştı, İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey'in karşıladığı konuklar Ankara Palas'ta hazırlanan dairelerine yerleştiler. Venizelos ve Dışişleri Bakanı Mihalakopulos saat 10.30'da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal tarafından kabul edildiler. Kabulde Tevfik Rüştü Bey de bulundu. Konuklara hariciye köşkünde öğle yemeği verildi. İsmet Paşa gece 20.30'da bir ziyafet verdi. Venizelos, İsmet Paşa'nın konuşmasına cevaben verdiği söylevde, Cumhurbaşkanı'yla görüşmesine ilişkin duygularını şöyle ifade etti: "Gazi Mustafa Kemal ile ilk defa görüştüm; kendileri hakkında ifade edilecek sitayiş ve takdirler bütün dünya tarafından defaatla tekrar edilmiş ve tarihe geçmiştir. Ben büyük reisinizi kudretli bir asker olarak tanıdım. Bugün görüşmemde aynı zamanda yüksek bir siyasi olduğunu gördüm ve mülakattan mesut ve bahtiyar çıktım".[31]

Venizelos 28 Ekim'de Ankara Palas'ta kabul ettiği Cumhuriyet gazetesi muhabirine verdiği mülakatta Megali İdea peşinde koştuğu günlere dair adeta günah çıkardı. Ancak bunu yaparken suçsuzluğunu kanıtlamaya çalışmaktan da geri kalmadı. Girit İhtilali'nden başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtilalden sonra ada üzerindeki hukukunun önemini yitirdiğini; Yunanistan'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki Balkan ittifakına ne gibi zorluklarla katıldığını, bu ittifakta Yunanistan'ın başlangıçta bir savunma rolünün olduğunu iddia etti. Sadrazam Sait Halim Paşa'yla Ege Adaları konusunu görüşmek üzere Brüksel'e gitmeye hazırlanırken Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığını, siyasetinin daima aynı yönde yürüdüğünü, yani Türkiye ile anlaşmak olduğunu söyledi.[32] Ayrıca seyahatinin, Macar Başbakanı Kont Bethlen'in seyahatine rastlamasının tamamen bir tesadüf olduğu cevabını verdi.

29 Ekim 1930 Cumhuriyet'in 7. yıldönümünü kutlamalarının bir özelliği de iki ülke başbakanlarının aynı gün Ankara'da olmalarıydı. Programa göre Cumhurbaşkanı'nın Büyük Millet Meclisi'ndeki resmi kabulü müteakip tribüne teşriflerinde sözlü olarak verilecek emirle resmi geçide başlanacaktı. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Cumhurbaşkanı'nın milli bayram tebriklerini saat 13.00'ten itibaren Büyük Millet Meclisi'ndeki özel dairesinde kabul edeceğini, dolayısıyla törene katılacakların 12.30'da Mecliste bulunmalarını bildirdi. Cumhurbaşkanı aynı gün konuklar onuruna bir ziyafet verdi.[33]

30 Ekim'de Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya deniz kuvvetlerinin sınırlandırılmasına ilişkin bir protokol da eklendi.[34] Yine ayrıca bir ikamet, Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi yapıldı.[35]

Venizelos ve maiyeti 31 Ekim'de Ankara'daki muhtelif ziyaretleri takiben İstanbul'a hareket etti. İstasyondaki uğurlama esnasında Yunan Başbakanı vagonun penceresinden "Orovaar, yaşasın Türkiye!" diye haykırmıştı. Buna "Yaşasın Yunanistan" sesleriyle cevap verilmiş, alkışlar istasyon alanını doldurmuştu.[36]

Venizelos ve Mihalakopulos Türkiye'den ayrılmak üzere bulundukları bir sırada Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e şu veda telgrafını çekmişlerdi: "Vücuda getirilmiş olan muazzam eserin yorulmak bilmez failini ve Türk-Yunan dostluğunun kıymettar amili bulunan zat-ı devletlerine güzel memleketinizi terketmek üzere olduğumuz şu anda har-ı teşekküratımızı ve samimi selamlarımızı takdim ederiz. Bu selamı sizin bilumum mesai arkadaşlarınızla işimizi teshil etmiş ve ikametimizce hissettiğimiz azim ve hazzı katmak için gayretlerini esirgememiş olan bütün bu zevata teşmil ediyoruz".[37]

Ayrıca Venizelos'a refakat eden Yunanlı gazeteciler adına Tevfik Rüştü Bey'e çekilen telgrafta gördükleri yakın ilgi ve konukseverlikten dolayı duyulan memnuniyet dile getirilmiş, Başbakan ve Cumhurbaşkanı nezdinde de duygularına tercüman olunması istenmişti. Diğer taraftan Yunanistan basınında Venizelos'un Türkiye gezisi hakkında iki ülke ilişkilerinde yeni dönemin ruhuna uygun değerlendirmeler yapıldı. Elefteron Vima Gazetesi ülkelerinin iki şampiyonu İsmet Paşa ve Venizelos'un ellerini birbirlerine uzatarak bugüne kadar süren mücadelenin bittiğini, barış içinde ilerlemek için birlikte çalışmanın başladığını ilan ettiklerini yazdı. Türk ve Yunan milletlerinin bundan esinlenip, geleceğe doğru birlikte yürümeleri gerektiğini vurguladı. Etnos Gazetesi ise her iki milletin bugüne kadar uzun mücadeleleriyle kuvvetlerini yıprattıklarını, bundan sonra güçlerini karşılıklı güven içinde barış ve refah yolunda işbirliğiyle kullanacaklarını belirtti. Yunanlı gazeteciler Türkiye gezileri sırasında özellikle Türk devriminden etkilenmişler, ülkelerine döndüklerinde gazetelerinde bu konuda makaleler yayınlamışlardı. Örneğin Elefteron Vima muhabiri -Feracesiz Hanım ve Kadınlığın Bugünkü Vaziyeti- başlıklı makalesinde Türk kadın hakları alanındaki gelişmelerden hayranlıkla söz etmişti. Ankara Palas'ın aydınlık salonlarında Türk kadınlığını tam anlamıyla Avrupalılaşmış bir halde bulmuştu. Ancak Avrupa kadınlığının bütün inceliğini tamamen almakla beraber, bunu Doğululara özgü cazibeleriyle birleştirmişlerdi. Onun Ankara'da gördüğü yeni Türk kadını ruhsal eğilimleri, sosyal eğitimi ve öğrenimi itibariyle başlı başına bir şiirdi. Kadınların bürolarda, posta gişelerinde, tüm resmi ve özel hizmetlerde çalıştıklarına, muhataplarına son derece nazik davrandıklarına tanık olmuştu…[38]

Venizelos Atina dönüşü yaptığı açıklamada sağlam bir dostluğun esaslarının kurulduğunu ifade etmişti. Halkı "yaşasın Türk-Yunan dostluğu" diye bağırmaya davet eden sözleri alkışlarla karşılanmıştı.[39] 1931 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Büyük Millet Meclisi'nin toplanması, Başbakanın yeni hükümeti kurması münasebetiyle yaptıkları konuşmalar Yunan basınında Türkiye'nin izlediği siyaset lehinde değerlendirmelerin yapılmasına olanak sağlamıştı. Tarafsız bir programla yeni çıkmaya başlayan ve Yunan basınında yıllardır çalışmış saygın bir gazetecinin yönetimindeki Proti Gazetesi şöyle diyordu: "Türk-Yunan dostluğunun kıymet ve ehemmiyetini izah sadedinde Başvekil İsmet Paşa'nın beyanatı Yunan efkarı umumiyesinin de hissiyatına tetabuk etmektedir. Yunanistan'da

bu dostluğun müebbet kalması ve iki millet arasındaki münasebatın bir kat daha arttırılması arzusundan başka Yunan efkarı umumiyesinin üzerinde bu kadar birleştiği ve emniyet ettiği bir mesele yoktur…" Gazete iki ülke arasında tamamen halledilmiş olmasına rağmen henüz muallak gibi görünen sorunlara değindikten sonra şöyle devam etmişti: "Resmi hükümet mehafili haricinde de Türk-Yunan milletleri aralarında geçen ve maziye intikal etmiş olan meseleleri tamamen unuttuklarını ve daha sıkı ve samimi bir iştiraki mesai arzusunu gösteren kati misaller izhar eylemişlerdir…"

Cumhuriyet karşıtı ılımlı muhaliflerden Proia Gazetesi'nin değerlendirmesi ise şöyleydi: "Türk milletinin iki büyük reisi Büyük Millet Meclisi'ndeki çok samimi ve yüksek beyanatlarıyla Türk-Yunan dostluğunu müstesna bir surette tebarüz ettirdiler. Bu vaka, Türk-Yunan dostluğu hakkında Türkiye zimamdaranının göstermekte olduğu samimiyete bir delildir. Yunan ricali tarafından her vesileden istifade edilerek gösterilen samimiyete bir cevap teşkil eylemektedir…" Proia, Avrupa barışını güçlendirmeyi amaçlayan Cenevre görüşmelerine her iki ülkenin katılmalarını doğal bulduğunu "Tabii hudutları içinde sulhu takviye etmiş olanlar, Avrupa sulhunun muhafızları olarak kendilerini göstermekte tamamen haklıdırlar" ifadesiyle belirtiyordu.

Yarı resmi Hestia Gazetesi'nin değerlendirmeleri de aynı paraleldeydi: "İsmet Paşa Türk-Yunan münasebatında hakiki bir inkılap fiilen tahakkuk etmiştir demekle mübalağa etmiş değildir. Asırlarca hakim olarak yaşamış olan iki milletin zihniyet ve hissiyatındaki bu inkılap tarihte tek bir defa olarak gösterilebilir. Maziye kati olarak bir örtü çeken bu iki millet birbirini çok iyi anlamışlar ve kendilerine çok mesut ve emin bir anı temin eden ve tamamen birbirinin aynı bulunan menfaatlerini görmüşlerdir".

Diğer muhalefet gazetelerine gelince, bunlar her ne olursa olsun muhalefet etmek hususundaki alışkanlıklarına rağmen bu meseleyi konu etmektedirler. Kamuoyu ise iki millet arasındaki bu hakiki iştirak ve dostluk tezahüratını istisnasız büyük bir teveccüh ve sevgiyle karşılamaktadır.[40]

Yunan Başbakanı Venizelos 1931 yılı yazında Newyork'ta yayınlanmakta olan Atlantis Gazetesi muhabirine verdiği mülakatta esas olarak Türkiye'yle olan ilişkiler konusuna yer vermişti. Muhabirin Türkiye ile yapılan ikamet mukavelenamesine birkaç bin mübadilin yurtlarına dönebilmelerine sağlayabilecek maddeler konamazmıydı sorusunu şöyle cevaplamıştı: "Bu hususta pek akıllı ve ileriyi görür bir siyaset adamı olan Türkiye Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyefendi'nin Cenevre'deki beyanatını okumanızı tavsiye ederim. Buna benzer bir suale karşı demişti ki: Bu meseleler matbuatın müdahalesi olmadan halletmek lazımdır. İstanbul Rum Patrikliği ünvanı bu yolda kolaylıkla halledilmedi mi?" Venizelos şöyle devam etmişti: "Ben bu beyanata bir şey ilave etmek istemem. İki tarafta da hüsnüniyet vardır. Ve hüsnüniyet olan her işte anlaşmak kolaydır. Fakat halli için münasip zaman gelmeyen meseleleri vaktinden evvel ortaya atmamalıyız". Yine muhabirin "Ankara mukaveleleri Türkiye ile Yunanistan'ın sulhperverlikleri teminatı esasına müstenittir. Fakat acaba üçüncü bir devlet sulhu ihlal ederse Türkiye bitaraflığını muhafaza edecek midir?" sorusuna karşılık şu cevabı verdi: "Böyle bir şey düşünmüyorum. Fakat dünyada bir muharebe zuhur ettiği ve Türkiye'nin de bu harbe karıştığı farzedilse bile Yunanistan'a hücum etmeyeceğini ümit ederim. Böyle bir hücuma sebep yoktur. Bugün Türkiye'nin başında bulunanlar eminim ki candan, yürekten Türk-Yunan

dostluğuna taraftardırlar ve iki millet arasındaki samimiyetin artmasını arzu ederler. İki memleketin müşterek menfaatleri de bunu istilzam ediyor. Bugünkü günde Türkiye ve Yunanistan Avrupa'nın en sulhperver iki memleketidir."[41]

Venizelos 23 Ağustos 1931'de Avrupa'dan dönüş güzergahı üzerindeki İstanbul'a uğramış ve bu vesileyle siyasi temaslarda da bulunmuştu. Venizelos'u taşıyan vapur 13:45'de Büyükdere'ye gelmiş, kendisini Vali Muhittin Bey (Üstündağ) ve Yunan elçisi karşılamışlardı. Venizelos buradan Yeniköy'deki Yunan elçiliğine geçti.[42] Biri Dolmabahçe'de, diğeri Yunan elçiliğinde olmak üzere İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey'le Venizelos arasında iki görüşme gerçekleştirildi. Her iki ülke başbakanları bu vesileyle Türkiye ve Yunanistan arasında mevcut olan dostluğun mütemadiyen tezahür eden inkişafı ve bu dostluk ve samimiyetin takviye ve tezyidi iki millet, menafiine tevafuk etmekte olduğunu memnuniyetle gözlediklerini belirtmişlerdi.[43]

Aynı günlerde İsmet Paşa'nın Venizelos'un bir yıl önceki ziyaretini iade etmek üzere Yunanistan ziyaretini gerçekleştirmesi gündemdeydi. Bu vesileyle Macaristan'ı da ziyaret edecekti. İsmet Paşa Eylül 1931 sonunda Atina'ya hareket etmek üzere Ankara'dan ayrılırken yaptığı açıklamada, Atina'da Türk ve Yunan milletleri arasında hallolunmamış bir dava kalmadığını, uzun süren mücadelelerin tamamen son bulmasına dayanan bir iyi komşuluğun yaratıldığını vurgulayacağını söylemişti.[44] İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey 1 Ekim'de Ege Vapuru ile İstanbul'dan hareket etmişlerdi. Venizelos bu ziyaretin ardından Ankara'ya giden Yunan gazetecilerine Türkiye Cumhurbaşkanı'nın göstermiş olduğu yakın ilgiden duyduğu memnuniyeti ifade için basına verdiği demeçte şunları söylemişti: "Böyle bir hüsnü kabulden emindim. Mustafa Kemal kudretli bir ihataya malik devlet adamıdır. Ve iki milletin hakiki menfaatlerini görmektedir. Mustafa Kemal'in nüfuz-ı nazarını bütün cihan takdir etmiştir. Daha geçenlerde İkinci Balkan Konferansı'nda söylediği nutukta Gazi Hazretleri Balkan milletlerinin aralarındaki ayrılıklara son vermelerindeki ortak çıkarı göstermek için Balkan milletlerinin sıkı yakınlıklarından sözetmiştir."[45]

1932 yılında Yunanistan'da meydana gelen deprem felaketi her iki ülkenin önde gelenleri arasında karşılıklı sıcak telgrafların çekilmesine vesile oldu. Gazi M. Kemal imzasıyla Yunan Cumhurbaşkanı Aleksandr Zaimis'e çekilen "Zelzelenin Yunanistan'da tevlit ettiği felaket haberini büyük bir teessürle aldım. Yunan milletinin uğradığı zayiattan dolayı taziyetlerimi ve bu çetin imtihanda Yunan milletine karşı duyduğum derin samimiyeti zatıâlilerine arzederim" telgrafına, Aleksandr Zaimis imzasıyla çekilen cevabi telgraf şöyleydi: "Zelzele felaketinin bizde uyandırdığı acıya lütfen vaki olan iştiraklerinden dolayı fevkalade mütehassisim. Yunan milletinin de tamamen iştirak etmekte olduğu çok samimi teşekkürlerimin kabulünü zatıalilerinden rica ederim".[46] Yine Başbakanlar arasında çekilen telgraf metinleri şöyleydi: "Memleket içerilerinde yapmakta olduğum seyahat esnasında çok elim neticeler tevlit eden zelzele yüzünden dost Yunan milletinin uğradığı acı felaketi büyük yeisle haber alıyorum. Derin ve dostane hissiyatımı zatıalilerine çok samimi taziyetlerimle birlikte arz ederim. İsmet".

Müthiş zelzele felaketi dolayısıyla tarafı ailelerinden sarfolunan samimi sözler beni çok mütehassis etti. Bu derece elim bir akıbetin kurbanları hakkında lütfen izhar olunan hissiyatın bence hususi bir kıymeti vardır. Derin minnettar ve dostluk hislerime itimat buyurulmasını zatıalilerinden rica ederim. Venizelos".

Aynı yıl Türkiye Cumhurbaşkanına Cumhuriyet Bayramı munasebetiyle kutlama telgrafı çekenler arasında Atina'daki Türk-Yunan Cemiyeti başkanı da bulunuyordu.[47]

Diğer taraftan 1932 yılında Avrupa'nın genel durumu pek iyi görünmüyordu. Bilindiği gibi Gazi Mustafa Kemal 27 Eylül 1932'de Dolmabahçe sarayında A.B.D. Genel Kurmay Başkanı General Mac Arthur'la yaptığı görüşmede yaklaşmakta olan genel bir savaşa ilişkin kehanet derecesinde öngörülerde bulunmuştu. Avrupa'nın bir parçası olarak Balkanlar'ın durumu da farklı değildi. Bu bağlamda Yunanistan'da seçim mücadelesinin sonuçlarına göre bir hükümet kurmanın güçlükleri yüzünden iç durum karışık bir görünüm arzediyordu. Mali ve ekonomik güçlükler de memnuniyetsizliklere, düzensizliğe, güvensizliğe yol açıyordu. Sonuçta Yunanistan'da kralcı bir politikacı olan P. Tsaldaris (Çoldaris) bir koalisyon hükümeti kurdu. Yunan elçisi Polihronyadis Tevfik Rüştü Bey'i ziyaret ederek yeni Yunan hükümetinin kurulması vesilesiyle, hükümetinin Türk-Yunan dostluğuna apayrı bir önem vermesinden eski hükümetin çizdiği dostluk siyasetinden hiçbir şekilde sapmayacağını, zaten bu siyasetin bir partiye mahsus olmayıp bütün Yunan milletinin bir siyaseti olduğunu, yeni hükümetin bu dostluk ve işbirliğinin daha da güçlenmesi, günden güne genişlemesi için hiçbir çabayı esirgemeyeceğini bildirdi. Tevfik Rüştü Bey Yunan elçisine hükümeti adına yaptığı açıklamadan dolayı teşekkür etmiş, Türk hükümetinin de yeni Yunan hükümetinin sıkı bir dostluk siyaseti izleyeceğinden emin olduğunu, aradaki dostluğun sadece iki milletin çıkarlarının ortaklığından doğan milli bir anlaşmaya dayandığını ifade etmişti.[48]

Sonuç olarak ele aldığımız dönemdeki Türkiye-Yunan ilişkilerinin günümüz Türk-Yunan ilişkileri açısından vermiş olduğu mesajlar çok açık ve zengindir. Görüldüğü gibi günümüzde Türkiye'nin Yunanistan için bir tehdit ve tehlike oluşturduğu iddiası geçmişte de ileri sürülmüş, ancak iddianın sahipleri daha sonra bunun bir hata olduğunu kabul etmişlerdir. Yine iki ülke arasında çözümsüz sorunların gelecekte doğurabileceği tehlikeli sonuçlar, iki taraf arasında yıllarca süren bir diyaloğun olumlu bir sonuca vardırılmasıyla önlenmiştir. Bu sonuç günümüzdeki mevcut sorunları çözümsüz bırakmanın aklın yolu olmadığını göstermektedir. Yine gençliğinden beri Megali İdea peşinde koşmuş, modern Yunan tarihinin en ünlü politikacısı Venizelos, Yunanistan'ın bu politikayı terkettiğini, bu yüzden Ege Denizi üzerinde egemenlik kurma iddiasından vazgeçtiğini söylemiştir. Günümüz Yunan politikacılarından Venizelos'un gösterdiği bu sağduyu ve basireti göstermelerini beklemek barışa inanan herkesin hakkıdır. Türkiye bu gün de geçmişte olduğu gibi Atatürk'ün barışçı yolundan gitmekte, kuşkusuz Yunanistan'dan kendisine uzatılacak Venizelos'un bilinç ve olgunluğundaki bir eli tutmaya hazır bulunmaktadır.

1 İskeçe'de 29 Ağustos 1923'de 10 Türk idam, 28 Türk onar yıl kürek cezalarına çarptırılmış, köylerde yağma ve imha hareketleri gerçekleştirilmişti (bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi

Zabıt Ceridesi, c. II, 2. devre, s. 39, 143.). Ayrıca İskeçe'de Türklere zulüm yapıldığına ve Batı Trakya'da Türklerin boğazlandıklarına dair bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zâbıt Ceridesi, C. V, 2. devre, s. 236-237, C. XI, 2. devre, s. 128.

2 Midilli, Sakız, özellikle Sisam'ın korsanlık ve eşkiyalık merkezi olduklarına, Marmaris, Söke, Kuşadası yörelerinde birçok Türkü şehit ettiklerine, sahil halkının iç bölgelere göçe başladıklarına dair bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. V, 2. devre, s. 284, 412-413, 738.

3 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, Ankara, 1983, s. 325. komisyon ve çalışmaları hakkında bkz. Feridun Cemal Ergin, Dışişlerinde 34 Yıl, C. I, 2. baskı, Ankara 1987, s. 13. Cahide Zengin, Türkiye ve Yunanistan Devletleri Arasında Mübadele Meselesi ve Kamuoyu (1918-1930) basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 111 vd.

4 Cahide Zengin, a.g.t., s. 201. vd.

5 Türkiye, Lozan sonrasında İstanbul'da artık bir Rum Patrikhanesi değil, bir Rum Başpapazlığı olduğu görüşündeydi (Bu konuda 20 Aralık 1923'te TBMM'ne Patriklerin imtiyazlarının kaldırılmasıyla, kendilerine Başrahip unvanı verilmesine dair bir önerge de verilmişti Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. IV, 2. devre, s. 333. 1931 yılında İstanbul Belediyesinin açtığı bir zarar ziyan davası münasebetiyle I. Hukuk Mahkemesi celp varakasını Rum Başpapazlığına hitaben yazmıştı. Buna karşılık evrakı götüren mübaşire Türkiye'de bir Rum Başpapazlığının olmadığı söylenmişti. Celp Varakası, arkasına "Başpapazlık yoktur. Rum Patrikhanesi vardır" notu düşülmek, altına Türkiye Rum Patrikhanesi mührü basılmak suretiyle iade edilmişti. Bunun üzerine İstanbul Vilayeti savcılığın Türkiye'de Rum Başpapazlığı mı, yoksa Rum Patrikhanesi mi bulunduğu sorusuna, Başpapazlığın bulunduğu cevabını vermişti. Mahkeme bu cevap karşısında Rum Başpapazlığına hitaben ikinci bir celp varakası hazırlamış (bkz. Cumhuriyet Gazetesi, 24 Şubat 1931, 2443), fakat birincisinde olduğu gibi kabul edilmemesi üzerine bir tutanak tutularak Başpapazlıkta bırakılmıştı. İstanbul Vilayeti'nden duruma ilişkin şu açıklama yapılmıştı: "Cumhuriyetin ilanıyla beraber hükümet işleri ile din işleri de yek diğerinden ayrılmıştır. Bu suretle Fener müessesatı ruhaniyesinin de hükümetin kabul ettiği bu esasa riayeten ecnebi memleketlerdeki eşhas üzerine velev dini dahi olsa hiçbir alakası kalmaması lazımdır. Bu sebebe mebnidir ki hükümet patrikhane namı ile herhangi bir teşekkülü tanımıyor ve Fener Başpapazlığının vaziyetini Türkiye'de Ortodoks Hıristiyanların bir ruhani reisi olarak biliyor", bkz. Cumhuriyet, 25 Şubat 1931, 2444. Yine aynı konuda Başpapazlıktan gönderilecek evrakın Fener Patrikhanesi ibaresini taşıması halinde kabul edilmemesi kararlaştırılmıştı, bkz. Cumhuriyet, 27 Şubat 1931, 2446.

6 Adnan Sofuoğlu, Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri, İstanbul 1996, s. 210.

7 Metni için bkz. Düstur, 3. tertip, c. VIII, Ankara 1946, s. 129.

8 Şarkıkarip Umuru Hakkında Lozan Konferansı, Birinci Takım, c. I, İstanbul 1924, s. 24.

9 Venizelos'un Mayıs'ta Ankara'ya gideceğine ilişkin Anadolu Ajansı'nın Havas Ajansı'na atfen verdiği Atina kaynaklı haber için bkz. Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 11 Şubat 1930, 3086.

10 Hakimiyet-i Milliye, 12 Şubat 1930, 3087.

11 Anadolu Ajansı'nın Atina kaynaklı haberi için bkz. Hakimiyet-i Milliye, 13 Şubat 1930, 3088.

12 Türkiye Lozan'da ayrıca Semadirek adasının da kendisine verilmesini, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarının silahsız ve bağımsız bir siyasi varlığa sahip olmalarını istemiş (bkz. Şarkıkarip Umuru Hakkında Lozan Konferansı, Birinci Takım, c. I, s. 107), ancak çözüm Venizelos'un söylediği şekilde gerçekleşmişti.

13. Hakimiyet-i Milliye, 23 Şubat 1930, 3098.

14 Hakimiyet-i Milliye, 26 Şubat 1930, 3101.

15 Hakimiyet-i Milliye, 16 Şubat 1930, 3091.

16 Hakimiyet-i Milliye, 17 Şubat 1930, 3092.

17 Hakimiyet-i Milliye, 1 Mart 1930, 3104.

18 Hakimiyet-i Milliye, 6 Mart 1930, 3106.

19 Hakimiyet-i Milliye, 11 Mart 1930, 3110.

20 17 Haziran 1930'da onaylanan sözleşme metni için bkz. Düstur, 3. tertip, c. XI, Ankara 1930, s. 1939.

21 Hakimiyet-i Milliye, 13 Haziran 1930, 3202.

22 Aynı sSayı.

23 Hakimiyet-i Milliye, 18 Haziran 1930, 3207.

24 Hakimiyet-i Milliye, 24 Haziran 1930, 3213.

25 Hakimiyet-i Milliye, 1 Temmuz 1930, 3220.

26 Hakimiyet-i Milliye, 7 Temmuz 1920, 3226.

27 Cumhuriyet, 15 Ekim 1930, 2314.

28 Hakimiyet-i Milliye, 15 Ekim 1930, 3306.

29 Cumhuriyet, 16 Ekim 1930, 2315.

30 Cumhuriyet, 27 Ekim 1930, 2326.

31 Hakimiyet-i Milliye, 28 Ekim 1930, 3339.

32 Cumhuriyet Gazetesi, 29 Ekim 1930, 2328.

33 Hakimiyet-i Milliye, 31 Ekim 1930, 3341.

34 T. B. M. M'de 12 Şubat 1931'de onaylanan metin için bkz. Düstur, 3. tertip, c. XII, Ankara 1931, s. 73-85.

35 T. B. M. M'de 5 Mart 1931'de onaylanan metin için bkz. Düstur, 3. tertip, c. XII, s. 114-173.

36 Hakimiyet-i Milliye, 1 Kasım 1930, 3342.

37 Hakimiyet-i Milliye, 3 Kasım 1930, 3444.

38 Hakimiyet-i Milliye, 23 Kasım 1930, 3463.

39 Hakimiyet-i Milliye, 5 Kasım 1930, 3446.

40 Hakimiyet-i Milliye, 20 Mayıs 1931, 3534.

41 Hakimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1931, 3608.

42 Hakimiyet-i Milliye, 23 Ağustos 1931, 3630.

43 Hakimiyet-i Milliye, 24 Ağustos 1931, 3631.

44 Hakimiyet-i Milliye, 1 Ekim 1931, 3669.

45 Hakimiyet-i Milliye, 31 Ekim 1931, 3698. Atatürk, 25 Ekim 1931'de II. Balkan Konferansı sebebiyle T. B. M. M'nin son oturumunda Fransızca verdiği söylevinde: Balkan milletlerinin yüzyılları kapsayan ortak bir tarihlerinin olduğunu, siyasi ve sosyal görüntüleri her ne olursa olsun Orta Asya'dan gelmiş aynı kandan, yakın soylardan ortak atalara sahip olduklarının unutulmaması gerektiğini vurgulamıştı. Bkz., Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. II, 4. baskı, Ankara 1989, s. 305.

46 Milliyet, 3 Ekim 1932, 2388.

47 Milliyet, 3 Kasım 1932, 2418.

48 Milliyet, 11 Kasım 1932, 2426.

Atatürk Döneminde Türkiye-Romanya İlişkileri / Prof. Dr. Nicolae Ciachir [s.654-660]

Vallahıa Üniversitesi, Targovıste / Romanya

Fevkalade yeteneklere sahip bir general, büyük bir diplomat ve cesur bir ülke kurucu olan Mustafa Kemal Atatürk evrensel tarih sahnesine, büyük Romanyalı tarihçi Nicolae Iorga'nın belirttiği gibi "sadece zamanımızın değil gelmiş geçmiş bütün tarihin, insanlara önderlik eden en büyük liderlerinden biri"[1] olarak çıktı.

Onun güçlü kişiliği ve karakteri; kitaplarını, çalışmalarını ve monografilerini ona adayan birçok tarihçiyi cezbetti. Romanyalı tarihçiler de Atatürk'e adanan dört kitap yayınladılar. Türk liderinin ismini taşıyan ilki, 1935 senesinde Cluj'da Dragos Gheorghe imzasıyla yayınlandı. "Atatürk, modern Türkiye'nin kurucusu" başlığıyla yayınlanan sonuncusu ise, tanınmış araştırmacı Mustafa Ali Ekrem'e aittir.

1881 senesinde, Selanik'te küçük bir gümrük çalışanının çocuğu olarak dünyaya gelen Mustafa Kemal, askeri kariyeri benimsedi ve 1905 senesinin Aralık ayında Genelkurmay bünyesinde yüzbaşı oldu.[2]

Toplumu ileri götüren unsurların zayıflığına çözüm bulma uğraşındaki özellikle "Genç Türkler" organizasyonunda bir araya gelen genç subaylar ve entelektüeller, Osmanlı İmparatorluğu'nun demokratik temeller üzerinde yenilenmesini amaçlıyorlardı.

Mustafa Kemal Atatürk de, bu, devletin yenilenmesi amaçlı akımla bütünleşti. Diğer arkadaşlarıyla birlikte o, 1906 yılında Şam'da "Vatan ve Hürriyet" isimli gizli bir teşkilat kurdu. Aynı zamanda, kendi doğum yeri olan Selanik bölgesinde başlayan, 1908 tarihli Türk devriminde de rol oynadı.[3]

Vasıflarından dolayı, ordu hiyerarşisi içinde dereceler kazanarak, sayısız askeri hareketin içinde yer aldı. Çanakkale seferinin sonucu olarak, generallik rütbesine yükseltildiğinde sadece 35 yaşındaydı.

Günden güne Türklerin lideri olarak yükselen Atatürk, ciddiliği ve inatçılığı ile Avrupa'yı hayrete düşürdü ve bu durum, kendisini sayılı çağdaş efsanelerden birisi haline getirerek, ülkesini bağımsız kılmasına ve sonradan da modernleştirmesine yardım etti.

1912 senesinde, Kuzey Afrika'da, İtalya'ya karşı girişilen mücadeleye katıldıktan sonra, İstanbul'a dönüşünde Romanya'da konakladı. 1913 yılının sonunda, Romanya'ya birçok seyahatler yapmasına imkan tanıyan Sofya'da askeri ataşelik görevine, atandı.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na İttifak-ı Müsellese devletleri tarafında katıldı ve savaşın sonucu olarak Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile aynı kaderi paylaştı. 30 Ekim'de imzalanan mütarekeye dayanarak; İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleri ülkenin temel merkezlerini zaptedip, dahası Yunanlıların İzmir bölgesini zalimane işgaline göz yumdu. Sonrasında, askeri ve siyasal yeteneğini insanüstü çabalarla gözler önüne seren Mustafa Kemal, sadece kamuoyu önünde değil, aynı zamanda Avrupa siyasal merkezlerinde de kendisini zorla kabul ettirmeyi başardı.

Erzurum Kongresi (Ağustos 1919), Sivas Kongresi (Eylül 1919) ve Anadolu'dan Rumeli'ye "Kuvay-ı Milliye" başkanlıkları yapan Kemal Atatürk, 1920 Martı'nda Büyük Millet Meclisi'ni Ankara'da toplamayı, İtilaf güçlerinin İstanbul'u diledikleri gibi idare etmelerinin sonucu olarak, görev edindi.

Sonrasında Büyük Millet Meclisi sıfatıyla Ulusal Ordu'yu organize etmeye başladı ve askeri yardım almayı umduğu Sovyetlerle ilişkiler kurdu.

Sevr Antlaşması'nın imzalanması (1920), bütün Türk ulusunda bir protesto dalgasının doğmasına neden oldu. Çünkü bu antlaşmanın insafsız şartları, devletin başkenti İstanbul'u ve Sultanlık ile Halifeliğin Merkezini, uluslararası hakimiyetin gölgesi altına sokmakta ve ülke, Anadolu içerisindeki küçük bir alana hapsedilmekteydi.

İstanbul hükümeti antlaşmayı imzalamasına rağmen, Büyük Millet Meclisi onun geçerliliğini reddetti. Bununla birlikte, Mustafa Kemal Atatürk, 16 Mart 1921 tarihinde, Sovyetlerle bütün eski davaları rafa kaldıran bir işbirliği antlaşması imzalayarak büyük bir diplomatik başarı kazandı. Romanyalı Diplomat Filality de Dışişleri Bakanı'na sunduğu raporda, 15 Ocak 1921 tarihinde Kemal Atatürk'ün Sovyetlerle girişilen samimi ilişkileri, ki bu ilişkiler hemen ertesi ay imzalanan Moskova Antlaşması'nın kapılarını açmıştır, koruma ve güçlendirmeye yönelik kapasitesini, gözler önüne sermektedir.[4] Aynı Romanyalı diplomat, 6 Ocak 1922'de Ankara'da Ukrayna ile imzalanan ve hem Kemalist Türkiye'nin bu Sovyet Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımasını hem de Mustafa Kemal'in oynadığı temel rolü ortaya koyan antlaşmaya da hakemlik etti.[5] 22 Ekim 1921'de İstanbul'da bulunan bir Romen memurun sağladığı bilgilere göre, kendine has yeteneklerle donanmış bir diplomat olan Mustafa Kemal Atatürk, aynı zamanda, İngiliz-Fransız ittifakında çatlak oluşturmayı başararak Paris ile Kilikya hususunda bir muvafakate imza attı.[6] Anlaşma, 20 Ekim 1921 tarihinde, Fransız tarafından Franklin Bouillon ve Ankara'dan Büyük Millet Meclisi Dış İlişkiler Bakanı Yusuf Kemal Bey nezaretinde Ankara'da imzalandı.[7] Bu muvafakat, İngiliz muhalefetine ve Ermeni, Ermeni-Katolik ve Ermeni-Protestan olmak üzere üç Patriklik tarafından yöneltilen protestolara rağmen mümkün kılınabildi.[8] Muvafakati ve onun Fransa'daki yankılarını göz önüne alarak Paris'teki Romen Temsilciliği, 28 Aralık 1921 tarihli raporunda, Mustafa Kemal Atatürk'ün politik manevralarının uzantısı olarak, Büyük Türkiye idealini açıkça hayata geçirmeye devam ettiği değerlendirmesini yapmaktadır.[9] Bir süre sonra, 23 Ocak 1924'te Türkiye'deki Romen Temsilciliği Romanya Dışişleri Bakanı I. G. Duca'ya sunduğu raporda, Romanya Dışişleri Bakanı, Türk-Fransız ilişkilerinin tarihi üzerinde durur ve bunların Mustafa Kemal Atatürk'ün hünerleri sayesinde, Antakya ve İskenderun vilayetlerindeki durum çözümlendiği takdirde, fevkalade olabileceğine işaret eder.[10]

Bu zaman esnasında, Mustafa Kemal Atatürk'ün kişisel idaresinde, Sakarya Muharebesi patlak verir. Bu muharebe, Türk ulusu için can alıcı bir dönüm noktası teşkil eder ve Mustafa Kemal tarafından "dünya tarihinde ender görülen bir büyüklük sayfası"[11] olarak tanımlanır. Büyük Millet Meclisi, kendisine, Eylül 1921'deki fevkalade liderliği dolayısıyla, "gazi" unvanını ve mareşallik rütbesini verir. İstanbul'da bulunan Romen görevlinin 20 Kasım tarihli raporunda, Mustafa Kemal Atatürk'ün artan prestiji ile Millet Meclisi'nin tatbikatlarına ilişkin detaylar verilir[12] ve aynı zamanda Sultanın Kemalist hareketten duyduğu korku açığa vurulur.[13]

Bir sene sonra İstanbul'daki Romen vekil, Dışişleri Bakanı I. G. Duca'ya sunduğu 3 Kasım 1922 tarihli raporda, Millet Meclisi'nin oy birliği ile Saltanatı kaldırmayı benimsediğini belirtmekte ve bundan sonra 2 Kasım gününün ulusal bayram ilan edildiği bilgisini sunmaktaydı.[14] 20 Kasım tarihli raporunda ise bu görevli, aynı zamanda, son sultanın İngiliz yardımı ile kaçışına tanıklık eder.[15] Bütün bunlara rağmen, 20 Kasım 1922 tarihli geçici Dışişleri Bakanı E. G. Marzescu'ya yazılan rapor hayli enteresan bir içerik ihtiva eder, çünkü burada Romen vekil, Millet Meclisi Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün, yeni Halife Abdülmecit Efendi'ye kendisini tebrik etmek için bir telgraf gönderdiğine işaret etmektedir.[16]

Romen Dışişleri Bakanı, Türkiye'deki durumu ve olayların gelişim şeklini çok yakından takip ediyordu. Basının ve Romen kamuoyunun bu büyük liderin kişiliğine hayran olduklarının belirtilmesi gerekir. Hemen hemen her gün Mustafa Kemal Atatürk hakkında birçok hikaye Romen gazetelerinde yer bulmaktaydı. Bununla birlikte "Mustafa Kemal Paşa. Bir diktatör figürü. Çıktığı noktadan, vardığı yere" isimli bildirinin de yer aldığı Lozan Barış Konferansı'nın açılışından iki gün sonrasına, yani 22 Kasım 1922 tarihine, denk gelen İstanbul'daki Romen vekilin raporunu da burada anmalıyız. Türk liderinin oldukça ilginç tasvirleriyle birlikte Romen diplomat, gazinin Türk basınından kesilmiş pek çok resmini bu rapora eklemişti.[17]

Türkiye sınırsız bir hırsla, arzuyla ve kendini adayarak Sevr Antlaşması'nın, ne Yunanlılar ne de İngilizler tarafından zorla kabul ettirilemeyeceğini ispat ederek savaş galibi olan İtilaf Devletlerinin öngördüğü sistemde çatlak yaratmayı başarabilen ilk ülke oldu. Romanya Dışişleri Bakanı'nın belirttiği gibi Romanya, özellikle ticaretinin %80'ini su kanalıyla yaptığından, Lozan Barış görüşmelerinin gelişimini büyük bir ilgiyle takip etmekteydi. Çünkü Romanya için, Boğazlar'dan serbest geçiş ilkesi ana önceliğe sahipti. Buna paralel olarak, Romen diplomasisi, Lozan'daki Türk delegasyonunun, Mustafa Kemal'in sık sık üstünde durduğu dibi, Boğazlar boyunca sınırlandırılmamış ticari özgürlük ilkesine saygı göstereceğini ummaktaydı.[18] Tartışmalar, 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramasına rağmen, Romen siyasetçi Vintila Bratianu, "Mustafa Kemal ve hükümeti Boğazlar problemini olumlu bir biçimde çözecektir"[19] beklentisini dile getirmekteydi.

4 Şubat'ta tartışmalar kesilmeden önce İstanbul'daki Romen diplomat, Boğazlar sorununa ilişkin farklı fikirler ışığında, Türk-Rus ilişkilerinin tatmin edici olmaktan çok uzak olduğunu belirtiyordu.[20] Romen Dışişleri Bakanlığı, 5 Ocak 1923 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün "Le Journal" isimli Fransız gazetesine verdiği "Millet Meclisi tarafından yönetilen yeni Türkiye artık Osmanlı

İmparatorluğu değildir. Yeni Türkiye, kıymetinden ve gücünden tatmindir" demeci hakkında bilgilendirildi.[21] Artık herkes için Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli'den herhangi bir taviz vermeyeceği açıktı.[22]

Konferans tartışmaları durdurulmadan evvel Ocak ayında, Lozan'daki Romen Heyeti, Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşmeleri terk edemeyeceği çünkü askeri operasyonun devamı için yeterli paraya sahip olmadığı haberini, Romanya Dışişleri bakanına iletmişti.[23] Zaten görüşmeler, İngiliz delegasyonunun konferanstan çekilmesine rağmen, 24 Nisan 1923 tarihinde yeniden başladı ve antlaşmanın son hali 24 Temmuz 1923'de imzalandı. Genel kanı "yeni Milli Türkiye için Kemalistler tarafından tam bir özgürlük kazanıldı"[24] şeklindeydi.

Lozan'da kazanılan başarıyı ikinci bir zafer, Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı, Lozan kahramanı İsmet Paşa'nın ise Başbakan seçilmesi takip edecekti. Romanya basını bu haberlere geniş yer verdi ve aynı zamanda ilk Türk cumhurbaşkanının resimlerini yayınladı. Bu münasebet ile "Universul" gazetesi "yeni hükümeti ve onun cesur başkanı sayesinde Türkiye, barış içerisinde kalacak ve dünyadaki mevcut konumunu hak ettiğini ispat edecek"[25] fikrine yer verdi. Bu vesile ile Romanya Temsilciliği, 30 Ekim 1923 tarihinde Mustafa Kemal'in kendi tasarrufu altında hazırlanan konuşmasını gönderdi. Egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğu gerçeğine rağmen, raporda Mustafa Kemal'in başbakanı dahi kendisinin belirlediğine dolayısıyla geniş idari güçlere sahip olduğuna yer verilmekteydi.[26] Ertesi gün, Bükreş'teki Türk Temsilciliği, Romanya Dışişleri bakanına, Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet'in Cumhurbaşkanı olarak seçildiğini duyurdu.[27] Sonraki ay, İstanbul'daki Romanya Temsilciliği, Türk çevrelerin, İngiltere ve Fransa'nın bundan sonra Suriye ve Filistin'e ilişkin güçlü bir ortak politika yürütecekleri gerçeğinden duydukları kaygıları, aktardı.[28] Bu durum, Orta Doğu'nun iki büyük gücü arasındaki rekabete güvenen yeni lideri de kaygılandırmaktaydı. Bununla birlikte, Romen diplomatlar 1924 senesinde, Mussolini'nin yayılmacı arzularına ilişkin Atatürk'ün duyduğu korkulara işaret ediyorlardı.[29] Elbette, Mustafa Kemal'in "…eğer bir millet benim insanlarımı tutsaklaştırmayı arzularsa, ben o milletin, bundan vazgeçene kadar, en korku veren düşmanı olurum. Biz sadece, herkesle dostça ilişkiler içerisinde olmak istiyoruz. Türkler bütün medeni milletlerin dostudur"[30] sözleri bir rastlantı değildi.

İstanbul'daki Romanya Temsilciliği, 25 Haziran 1925 tarihli raporda, gazinin ve onun generallerinin, diğer Anadolu vekilleri ile birlikte, örnek oluşturma bağlamında, fesi astragan şapka ile değiştirdiğini duyurdu. Rapor, aynı zamanda, benzeri değişikliklerin, fesin şapka ve kasket ile yer değiştirdiği askeriyede de meydana geldiği bilgisini içermekteydi. Bu kıyafet değişiklikleri ile Türk liderleri, ülkelerinin modern devletlere yakın olduğu bir modeli canlandırma arzusundaydılar.[31] Aynı rapor belirtmektedir ki Mustafa Kemal yeni bir vaziyette, herkese çiftlik satın alma ve zirai sektöre yatırım yapma hususlarında örnek teşkil eden "centilmen çiftçi" görünümünde ortaya çıkmaya başladı. Şurası söz götürmez ki Mustafa Kemal Atatürk, her ne kadar zaman alacak olsa da, kendini emsal kılarak ulusunu çağdaşlaştırma uğraşı içerisindeydi.[32]

Romanya Temsilciliği tarafından gönderilen 8 Temmuz 1925 tarihli rapor, Mustafa Kemal'in yakın nezaretindeki, deniz kuvvetlerini güçlendirmeye yönelik Türk planlarına, göndermeler yapmaktadır. Bu durum, Romen diplomat Filality'nin işaret ettiği gibi, Türkiye üzerine, "Times" gazetesinde, oldukça keskin bir makale yayınlayan İngilizleri kaygılandırmıştı.[33]

İstanbul'daki Romanya Temsilciliği, 3 Kasım 1925 tarihinde, Mustafa Kemal'in Millet Meclisi'nin açılışında yaptığı konuşma ve giydiği kusursuz takım elbise üzerine yorum yapar. Rapor, Mustafa Kemal'in, Millet Meclisi'nin kuruluşundan bu yana geçen yedi seneye damgasını vurmuş olan can alıcı olaylara yeniden değindiğini belirtir. Atatürk bu konuşmasında, özgürlük hareketinin birkaç sadık insanın yardımıyla başladığı ama en sonunda "birçok vesileyle göstermiş olduğu gibi, bütün Avrupa milletlerini kendisine saygı duymaya zorlayabileceğini kanıtlamış, bağımsız bir devlet yaratmayı"[34] başardığı üzerinde durur. Raporun sonuç bölümünde, "Mustafa Kemal başarılarından gurur duyma hakkına sahiptir ve ulusun onu yeni Muhammed olarak değerlendirmesi gayet doğal görünmektedir"[35] vurgusu yapılır. Romen diplomatın işaret ettiği üzere, Türkler tarafından yürütülen dış politikaya ilişkin "Mustafa Kemal, ülkesinin uluslararası devletler ailesinin bütünleşmiş bir parçası ve anahtar unsuru olduğu değerlendirmesini yapmaktadır".[36] Bulgaristan, Yugoslavya ve Sovyetler ile yürütülen ilişkiler karşılıklı güvene, İran ve Afganistan ile olanlar ise samimiyete dayalıydı. Birleşik Krallık ve Fransa ile kurulan ilişkiler de hiç durmaksızın gelişim içerisindeydi. Mustafa Kemal'in konuşmasına ilişkin raporlar "konuşmanın heyecanlı alkışlara muhatap olduğunu eklemek gereksiz"[37] ibaresiyle son bulmaktadır.

Romen Diplomat Filality tarafından Romanya Dışişleri bakanına gönderilen kısa raporda, Ankara ve Belgrat arasındaki ilişkiler açığa vurulur ve Yugoslavya'nın Türkiye ile dostluk antlaşması imzalamayı arzu ettiği belirtilir.[38] Aynı zamanda, bu raporda, komünizme yönelik sıkıntısına rağmen Mustafa Kemal'in Sovyetlerle iyi ilişkilerini korumayı ve ekonomik ticareti geliştirmeyi istediği vurgulanır.[39]

İki gün sonra teslim alınan bir diğer raporda ise Romen diplomatlar "Türkler yeni kanunlarına giderek daha fazla güven duymaktadır ve liderlerine olan güvenleri muazzamdır" açıklamasını yaparlar.[40]

Romanya Devlet Arşivleri'nden Kraliyet Evi Fonu'nda, Mustafa Kemal Atatürk tarafından Kral II. Carol'a yazılmış 1931 tarihli iki kişisel mektubun bulunduğunu belirtmeliyiz. Mektuplar, Türkçe yazılmış olup Cumhurbaşkanlığı mührünü taşırlar. Bunlardan ilki, Türk Sefiri Sabri Bey'in Bükreş'ten geri çağrılmasına ilişkinken[41] ikincisi, Hamdullah Suphi Bey'in Romanya'daki tam salahiyeti haiz olan fevkalade sefirliğe atanmasını tescil amaçlıdır.[42] Mustafa Kemal, iki ülke arasındaki kendisine göre itibarlı düzeydeki iyi ilişkiler üzerine vurgular yapar.[43] Ayrıca, iki devlet arasındaki temaslar, Türkiye'nin kapitülasyonların tamamen kaldırılması mücadelesinde Romanya'dan destek gördüğü Lozan Konferansı'ndan (1922-1923) beri belli bir düzeyde seyrediyordu.[44]

Romen diplomatik raporları, Türk liderinin azınlık problemlerini ele alma biçimi hakkında övücü kaynaklar göstermekte ve Yunanlılarla ilişkileri geliştirmeye yönelik daimi uğraşlarını vurgulamaktadır. Buna paralel olarak Atina'daki Romanya Temsilciliği'nden Romen Diplomat A. Dumitrescu, 12 Eylül 1931 tarihli raporunda, İstanbul'daki Ekümenik Patrikliği'nin resmi olarak tanınmasının, Yunan kamuoyuna büyük bir coşku getirdiğini belirtmekteydi. Diplomat, bu durumu "…Mustafa Kemal ve hükümetinin, eski düşmanları ile ilişkileri geliştirmeyi amaçladığının yeni bir kanıtı"[45] olarak değerlendirmektedir.

Romanyalı diplomatlar, yurt dışında yaşayan Türk azınlıkları ile ilgili olarak, "Türkiye için azınlıklar, diplomatik münakaşa konusu değildir"[46] görüşündedirler. Ankara'daki Romanya Temsilciliği'nden Romanya Dışişleri Bakanı Nicolae Titulescu'ya gönderilen 12 Ocak 1936 tarihli rapor, Türk hükümetinin Romanya'daki Müslüman Türkleri tekrar vatanlarına geri döndürme çalışmalarıyla ilgili olarak ek bilgiler sağlar.[47] Bu amaca dönük olarak "Romanya'daki Türk Temsilciliği, İstanbul ve Ankara'dan ilk, orta ve lise dengi okullara gönderilen hatırı sayılır miktarda genç öğrenciyi her sene seçip topluyordu".[48]

Mustafa Kemal, 1923 senesinden beri diğer Balkan devletleri ile daha yakın işbirliği için de ağırlığını koymaktaydı. Bundan dolayı o, "gerçekte, Balkanlar'da dost olabilmemiz için sadece birbirimize saygı duymaya ihtiyacımız var. Biz, komşu ülkelerle resmi ilişkileri mümkün olan en kısa zamanda yenileyip iyileştirmeyi ve konsolosluklar ile elçilikler açmayı samimiyetle arzu ediyoruz"[49] beyanında bulunur. Mustafa Kemal Atatürk ve Romen Diplomat Nicolae Titulescu, Balkan devletleri arasında bir ittifak oluşumuna yol vermek için gayretle çalışıyorlardı. Bu uğurda Mustafa Kemal, 1931 yılında Ankara'da gerçekleştirilen ikinci Balkan Konferansı'nda şöyle konuştu: "Bugün Balkanlar'da Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye olmak üzere her biri bağımsız nitelikte devletler mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu yıkıntısının direk sonucu olan Türkiye Cumhuriyeti dahil bütün Balkan devletlerinin son yüz sene içerisinde doğmuş olduğunu söylemek mümkündür. Şüphesiz ki tüm Balkan devletlerini yeniden birleştirecek bir organizasyon oluşumunu bütün medeni insanlık memnuniyetle karşılayacaktır".[50]

Ankara'dan yazılan 28 Ekim 1931 tarihli raporda Romanya Temsilciliği, "Türk otoriteleri bütün konukları memnun eden olağanüstü yeteneklerini bu vesileyle ispat etti ve Mustafa Kemal kuvvetli alkışlarla karşılanan büyük bir konuşma yaptı"[51] açıklamasında bulunur. Romanya'nın da Ciceo Pop vasıtasıyla temsil edildiği delegasyon, Mustafa Kemal'in model çiftliğini ziyaret etmiş ve Türk Cumhurbaşkanı tarafından verilen resepsiyonda hazır bulunmuştu.[52]

Atina'daki Romanya Elçisi Langa Rascanu, Selanik'te gerçekleştirilen Balkan Konferansı (4-11 Kasım 1933, dördüncü konferans) tartışmalarını takiben yazdığı raporunda, bütün delegasyon Mustafa Kemal'in doğduğu eve yerleştirilen hâtıra şiltinin açılış töreninde hazır bulunmuştu. Bu törende Yunan delegasyonunun başkanı Papanastasiu, "Mustafa Kemal sadece dost bir milletin başkanı değil, aynı zamanda milletini ve ülkesini özgürleştirmeyi başardıktan sonra bütün Balkan devletlerine nasıl yaklaşması gerektiğini bilen ve bu anlamda uluslarımız arasındaki birliğin en gayretli

yol göstericisi haline gelen büyük bir siyasal liderdir”[53] açıklamasını yaptı. Langa Rascanu rapora bir resim ve hâtıra şilt üzerinde de yer alan bir yazı ekledi. Bu kısa metin, “Gazi Mustafa Kemal, Balkan İttifakı’nın şampiyonu ve Türk milletinin müceddidi burada yaşadı. Plakası, Cumhuriyetin 10. yıldönümü vesilesi ile buraya yerleştirildi. Selanik. 29 Ekim 1933.”[54] ibaresinden oluşuyordu.

9 Şubat 1934 tarihinde Türk, Romen, Yugoslav ve Yunan Dışişleri bakanları Atina’da Balkan Antlaşması’nı imzaladı. Görüldüğü gibi iki Balkan devleti, Almanya’nın tesirindeki Bulgaristan ve İtalya’dan etkilenen Arnavutluk bu ittifaka bağlanmayı kabul etmemişti.

Diplomatik raporlar açıkça gösterdi ki, Mustafa Kemal Atatürk Balkan Antlaşması’nın oluşumunda önemli rol oynadı ve antlaşmadan sonra Almanya ile İtalya’nın, imza atan dört devlet arasına nifak sokmasına izin vermeyen akıllı bir politika izledi.

Ankara’daki Romanya temsilciliği, 3 Kasım tarihli raporunda, 1934 yılının 30 Ekim-2 Kasım tarihleri arasında Ankara’da gerçekleştirilen Balkan Antlaşması’nın daimi konsey toplantısı vesilesiyle, konseyin “Majesteleri Gazi Mustafa Kemal” için engin saygı ve hayranlığını dile getirdiğini belirtti.[55]

Romen Konsolos V. Atanasiu’nun açığa vurduğu gibi Türkiye’nin ekonomik durumunun ve Mustafa Kemal ile birlikte Türk liderlerinin bazı problemleri çözme amaçlı tercihlerinin üzerinde durmak önemlidir.[56] Rapor 1912 yılında Ulusal Osmanlı borcunun yaklaşık 3 milyar 500 milyon altın frank olduğunu belirtmekteydi. Yeni rejim bu bunaltan zorlu mirası karşılamak zorundaydı. Romen Konsolos bu durumu adaletsizlik olarak değerlendirdi, çünkü diğer ardıl devletlerinin katılımı olmaksızın yeni doğmuş Türkiye Cumhuriyeti, eski Osmanlı İmparatorluğu’nun bütün borçlarını tek başına ödeme zorunluluğunda bırakılmıştı. Lozan Konferansı’nda şart koşulduğu üzere Türkiye, 2 milyar 440 milyon altın frank civarında bir meblağı ödemekle yükümlüydü.[57] Mustafa Kemal, ısrarlarının bir sonucu olarak Paris’te Türkiye lehinde sonuçlanan yeni bir anlaşma (22 Nisan 1933) imzalamayı başardı. Buna göre borçlar, 107.500.000 Türk altın lirasından 8.500.000 Türk altın lirasına düşürüldü ve bu meblağ sadece 700.000 Türk altın lirası yıllık taksitlerine sabitlenerek elli seneye yayıldı.[58]

Romen Konsolos aynı zamanda sonu gelmeyen dış borçlar döneminin nihayete kavuştuğuna işaret eder. Yeni hükümetin göreve gelmesiyle birlikte, 10 milyon Türk altın lirasına denk gelen tek bir borç yekününün, Amerikan toplumundan uzun dönemde geri döndürülmek üzere alınması kontrata bağlandı. Romen Konsolos aynı zamanda, Sovyetlerin de 8 milyon dolar değerinde, geri ödenmesi 22 seneye yayılan bir borç verdiğinin altını çizmektedir.[59] Raporlar şu ibare ile devam eder: “Mustafa Kemal ve hükümeti yabancı sermayenin Türkiye’de yatırım yapmasına düşmanca bakmamaktadır. Fakat onlar tercihen ülkenin ekonomik olarak yeniden inşasına yerel sermayenin de katılmasını istemektedirler. Bu akıllıca politikanın sonucu olarak, Türk hükümetinin Osmanlı Kamu Borçları sorununu uygun bir biçimde çözmeyi başardığı şüphe götürmez bir gerçektir”.[60]

Nicolae Titulescu'nun herkesçe bilinen fikrine göre, "Romanya ve Türkiye canlı ve samimi bir dostluk yürütme niyeti içerisindedirler".[61] Bu fikrin içeriğinde, adı geçen dostluk ilişkisinin, sadece mevcut olan dış politika konularını değil, aynı zamanda kültürel, ticari ve ekonomik işbirliği düzeylerini de kapsaması yatıyordu. Titulescu, Ankara'ya ziyareti vesilesiyle "Benim fikrime göre; Türk milleti diğer bütün özelliklerinin yanı sıra, üç adet göz alıcı vasfa sahiptir. Bunlar; kuvvetli bir ulus duygusu, engin bir sadakat ve doğuştan gelen bir cömertliktir. Bence aynı nitelikleri Romen ulusunda da bulabilirsiniz"[62] açıklamasını yapmıştı.

Bir süre sonra, 1935 yılında, Romanya Kralı II. Carol, her iki ulus için de önemli bir olay olarak nitelendirdiği Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığına yeniden seçilmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Kralın deklarasyonu bundan ibaret değildi. Onun içeriğinde aynı zamanda "Ben, Türkiye ve Romanya'yı umarım ki bütünleştirecek olan bu harika ilişkiyi sürdürme ve daha fazlasına dahi sahip olma dileğinizi, tamamıyla paylaşıyorum"[63] ibaresi de mevcuttu.

Türkiye ve Romanya arasındaki ilişkinin oldukça anlamlı bir görünümü, her iki ülkenin de benzer yaklaşımlar sergilediği Haziran 1936 tarihindeki Montrö Konferansı'nda ortaya çıktı. Bu konferans, 1923 yılında Lozan'da kararlaştırılan Boğazlar Anlaşması'nda değişiklik yapılması teklifinde bulunan Mustafa Kemal'in ısrarları üzerine toplandı.[64]

Romanya Dışişleri Bakanı Nicolae Titulescu, "Balkan Antlaşması'yla varılan dayanışmayı ifade etmek için, bir dakikanın geçmesine dahi izin vermemeliyiz" açıklamasını yaparak, Lozan'daki konuların Türkiye'nin avantajına olacak biçimde revizyona uğratılması ricasında bulundu. Bakan aynı zamanda "Boğazlar Türkiye'nin kalbidir ama Romanya'nın da akciğeridir"[65] görüşünü dile getirdi. Montrö Antlaşması, küçük ve orta ölçekli devletlerin büyük olanlarla aynı düzeyde işbirliğine katıldığı gerçek bir güvenlik sistemi yaratmayı başardı ve bu vesileyle, Balkan Antlaşması tam bir kabiliyete sahip olduğunu gösterdi. Bu münasebetle, Ankara'daki Romanya Temsilciliği, 31 Temmuz 1936 tarihinde Romanya'nın, iki devlet arasındaki dostluk ilişkisini daha da fazla genişletmek için konum alacak bir noktada olduğunu, rapor etti. Mustafa Kemal'in önerisi üzerine İsmet İnönü şu mesajın Bükreş'e gönderilmesini istedi: "Romanya'ya minnettarız. Montrö Antlaşması, var olan ittifakımız üzerinde olumlu etkiler yaratacaktır. Biz Romanya'ya güveniyoruz ve sizi temin ederim ki siz de bize güvenebilirsiniz".[66]

Romen diplomatik kaynakları ayrıca Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasındaki Sadabat Paktı'nın (Temmuz 1937) imzalanmasında, Mustafa Kemal Atatürk'ün rolü üzerinde durmakta ve bu Doğu Asya merkezli antlaşmanın dünyanın bu bölgesine istikrar ve barış getirmeyi amaçladığından bahsetmektedir.

Türk-Romen ilişkilerine dair diğer bir önemli olay, Köstence'deki Türk konsolosunun, Romen memurlara yaptığı ve memnuniyetle kabul edilen Türk Cumhuriyet Bayramı'na (29 Ekim 1937) katılma davetiydi. Bu tarihte kutlanan bayram da Türk Devleti'nin kurulmasında Mustafa Kemal'in oynadığı role tanıklık etti.[67] Bu iki ülke arasındaki ilişkiyi pekiştirme amaçlı olarak 23 Mayıs 1938 tarihinde

deniz binbaşısı Necati Ordeniz tarafından kumanda edilen Türk kruvazörü "Hamidiye", Köstence Limanı'na vardı. Güvertede 25 subay, 50 harp okulu talebesi, 35 okul subayı ve 300 denizci mevcuttu. Köstence Belediyesi'nden alınan yardım sayesinde konuklar, şehri ziyaret etti ve onlara muhteşem bir akşam yemeği sunuldu.[68]

Kruvazörün güvertesinde, kendisine tahsis edilen özel bir trenle sonradan Bükreş'ten ayrılan, Türk Dışişleri Bakanı Rüştü Aras'ın da bulunduğunu belirtmek gerekir.[69]

Türk Başbakanı Celal Bayar'ın, Dışişleri Bakanı Rüştü Aras ile birlikte, 1938 yılının sonbaharında iki ülke arasındaki ilişkiyi daha da yakınlaştırma amacıyla, Romanya'yı ziyaret etmeleri bekleniyordu. Çünkü Cumhurbaşkanı Atatürk, "uluslararası olayların gelişimi, giderek daha tehlikeli bir hal almakta ve bu durum barış fikrine daha çok sarılmamıza ve ittifak içinde olduğumuz devletlerle dostluğumuzu korumamıza neden olmaktadır"[70] görüşündeydi. Fakat cumhurbaşkanının hastalığından dolayı bu ziyaret ertelenmek zorunda kaldı.

Romen Diplomat Telemaque Ankara'dan yazdığı 25 Ekim 1938 tarihli raporda, Atatürk'ün kritik durumu atlatmayı başardığından bahsetmekte ve başbakan ile diğer ileri gelen kimselerin, durum kontrol altına alınana kadar cumhurbaşkanlarına yakın olmak istediklerini belirtmekteydi.[71]

Bu durumun herkesçe bilinen gelişimi, çağdaş Türk tarihinin en önemli şahsiyetinin 10 Kasım 1938 tarihinde hayata gözlerini yummasıyla son buldu.

Romanya Dışişleri bakanı Ankara'daki Romen misyonu, cenazelere katılacak olan Romen delegasyonunun, Hava ve Deniz Kuvveleri Bakanı general Paul Teodorescu, Ordu Baş Müfettişi General I. Motas ve Ankara'nın itimat ettiği Bakan Telemaque'den oluşacağı hususunda bilgi verdi.[72] Bununla birlikte Romanya Dışişleri Bakanı N. Petrescu-Comnen, Şükrü Saraçoğlu'na gönderdiği telgrafta taziyelerini sundu ve son cumhurbaşkanının "çağdaş dünyanın en büyük kişiliklerinden biri"[73] olduğunu belirtti.

Ankara'daki Romanya temsilciliği, 14 Kasım 1938 tarihinde, İsmet İnönü'nün Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni cumhurbaşkanı seçildiğini haber verdi ve "Atatürk'ün siyasal şahsiyetlere ve Türk insanına telkin ettiği hararetli vatanseverlik, halefinin seçimini bütün ulus tarafından onaylanan kolay ve çabuk bir karar haline getirdi ve son cumhurbaşkanı tarafından yaratılan somut müessesenin onun ölümünden sonra dahi baki kalacağını ispat etti"[74] yorumunda bulundu.

Aynı temsilcilik, 23 Kasım 1938 tarihli raporunda "ülkesine ve insanlarına duyduğu aşkla Atatürk, önce vatanını kurtaran ve sonra onu organize eden birisiydi"[75] görüşüne yer verdi.

Atatürk'ün ölümü, Romanya için de büyük bir kayıptı. Bu kayıp "Universul" isimli Romen gazetesinde, şöyle ifade edildi: "Romanya'nın güvenilir müttefiki Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti için bütün Romen kamuoyundan daimi bir dostluk duygusu kazandı ve bu kamuoyu, dayanılması zor bu sıkıntılı dönemde Türk insanına gerçek hislerinden oluşan dostça tesellisini gönderdi".[76]

1 Nicolae Iorga, Oameni Care au Fost, Bükreş, 1967, s. 327.

2 Enver Ziya Karal, Atatürk, Ankara, 1963, s. 7.

3 Mustafa Ali Mehmed, Istoria Turcilor, Bükreş, 1976, s. 366.

4 Dışişleri Bakanlığı Arşivi (bunu takiben Arch. M. A. E. kısaltması ile sunulacaktır), C. 82/2, Fond 71/Türkiye, T-2, 1921, s. 3.

5 Arch. M. A. E., C. 82/2, Fond 71/Türkiye, T-2, 1921, s. 4-22.

6 Arch. M. A. E., C. 82/1, Fond 71/Türkiye, T-1, 1921, s. 1-3.

7 Arch. M. A. E., C. 82/1, Fond 71/Türkiye, T-1, 1921, s. 10-17.

8 Arch. M. A. E., C. 82/1, Fond 71/Türkiye, T-1, 1921, s. 22.

9 Arch. M. A. E., C. 82/1, Fond 71/Türkiye, T-1, 1921, s. 29-31.

10 Arch. M. A. E., C. 82/1, Fond 71/Türkiye, T-1, 1921, s. 34.

11 Lord Kinross, Ataturk-the Founder of Modern Turkey, s. 217.

12 Arch. M. A. E., C. 82/4, Fond 71/Türkiye, T-5, 1922, s. 3.

13 Arch. M. A. E., C. 82/4, Fond 71/Türkiye, T-5, 1922, s. 5.

14 Arch. M. A. E., C. 82/4, Fond 71/Türkiye, T-5, 1922, s. 7.

15 Arch. M. A. E., C. 82/4, Fond 71/Türkiye, T-5, 1922, s. 19.

16 Arch. M. A. E., C. 82/4, Fond 71/Türkiye, T-5, 1922, s. 25.

17 Arch. M. A. E., C. 83, Fond 71/Türkiye, T-4, 1922, s. 32.

18 Arch. M. A. E., C. 28, Fond 71/Türkiye, 1921, s. 20.

19 Paul Gogeanu, Stramtorile Marii Negre de-a Lungul Istoriei (Tarih boyunca Boğazlar ve Karadeniz), Bükreş, 1966, s. 122.

20 Arch. M. A. E., C. 66, Fond 71/Türkiye, s. 9.

21 Arch. M. A. E., C. 84, Fond 71/1920-1924, T. 4, Özel Dosyalar, s. 11.

22 Arch. M. A. E., C. 84, Fond 71/1920-1924, T. 4, Özel Dosyalar, s. 14.

23 Arch. M. A. E., C. 84, Fond 71/1920-1924, T. 4, Özel Dosyalar, s. 16.

24 Arch. M. A. E., C. 29, Fond 71/Türkiye, s. 15.

25 4 Kasım 1923 tarihli “Universul” gazetesinden.

26 Arch. M. A. E., Fond 71/1923, Özel Dosyalar-Türkiye, T. 6, s. 1.

27 Arch. M. A. E., Fond 71/1923, Özel Dosyalar-Türkiye, T. 6, s. 3.

28 Arch. M. A. E., Fond 71/1923, Özel Dosyalar-Türkiye, T. 6, s. 5.

29 Arch. M. A. E., C. 82/3, Fon 71/Türkiye, T-3, s. 9.

30 Arch. M. A. E., C. 82/3, Fon 71/Türkiye, T-3, s. 11.

31 Romanya Devlet Arşivleri, “The Royal House Fond”, Dosya no. 26 (1925), s. 1.

32 Romanian State Archives, “The Royal House Fond”, Dosya no. 26 (1925), s. 2-3.

33 Romanian State Archives, “The Royal House Fond”, Dosya no. 26 (1925), s. 17.

34 Romanian State Archives, “The Royal House Fond”, Dosya no. 26 (1925), s. 37.

35 Romanian State Archives, “The Royal House Fond”, Dosya no. 26 (1925), s. 38.

36 A.g.e., s. 39.

37 A.g.e., s. 39-41.

38 A.g.e., s. 64 (10 Ekim 1925 tarihli rapor).

39 A.g.e., s. 65.

40 A.g.e., s. 145-146.

41 The Royal House Fond, Dosya 94 (1931), Mustafa Kemal’in orjinal imzası ile (pul üzerinde, Türkiye Cumhuriyeti. Reisicumhur, 29 X. 1923, Gazi Mustafa Kemal, yazısı okunabilir).

42 The Royal House Fond, Dosya 96 (1931).

43 The Royal House Fond, 94. ve 96. Dosyalar (1931).

44 Arch. M. A. E., Fond 71/Türkiye, C. 58, s. 34.

45 Romanian State Archives, The Royal House Fond, Dosya 122 (1931), s. 21.

46 A.g.e., s. 24.

47 Arch. M. A. E., C. 461/1, Fond 71/Türkiye (1935), T-1, s. 58.

48 A.g.e., s. 59.

49 A.g.e., s. 61.

50 Arch. M. A. E., The Balkanic Agreement, C. 11, s. 107-108.

51 A.g.e., s. 102.

52 A.g.e., s. 74.

53 Arch. M. A. E., The Balkanic Agrement, Fond 71, C. 12, s. 199.

54 A.g.e., s. 199.

55 Romanian State Archives, The Royal House Fond, Dosya 102 (1934), s. 1-2.

56 A.g.e., Dosya 120 (1934), s. 1.

57 A.g.e., s. 2-8.

58 A.g.e., s. 17-18.

59 A.g.e., s. 18-19.

60 A.g.e., s. 20.

61 Ion Oprea, Nicolae Titulescu, Bükreş, 1964, s. 533.

62 A.g.e., s. 539.

63 Romanian State Archives, The Royal House Fond, Dosya 114 (1935), s. 7.

64 Mehmed Ali Ekrem, Mustafa Kemal Ataturk-fauritorul Turciei Moderne, Bükreş, 1973, s. 220.

65 Nicolae Titulescu, Diplomatic Documents, Bükreş, 1971, s. 781.

66 Arch. M. A. E., Fond 71/Türkiye, Dosya 159 (1936), Ankara'daki Romanya temsilciliğinden çekilmiş 31 Temmuz 1936 tarihli telgraf.

67 State Archives Constanta, Fond City Hall, Dosya 14 (1937), s. 209.

68 A.g.e., s. 211.

69 State Archives Constanta, Fond City Hall, Dosya 35 (1938), s. 93.

70 Arch. M. A. E., Fond The Balkanic Agreement, Dosya 8 (1938), s. 8.

71 Arch. M. A. E., C. 461/2, Fond 71, 1938, s. 2.

72 A.g.e., s. 4-5.

73 Arch. M. A. E., C. 461/4, Fond 71, 1938, s. 45.

74 A.g.e., s. 59.

75 A.g.e., s. 93.

76 12 Kasım 1938 tarihli "Universul" gazetesinden.

Archives of the Minister of Foreign Affaires: Fond 71, C. 28, 29, 58, 81/1, 81/2, 81/4, C. 461/1, 461/2, 461/4 ve özel dosyalar T 6, T 3.

Romanian State Archives/"The Royal House Fond"/C. 26, 94, 96, 102, 114, 122.

State Archives Constanta, Fond "City Hall", C. 14, 35.

"Universul"/1923/1938.

Ekrem, Mustafa Ali, Mustafa Kemal Atatürk-Fauritorul Turciei Moderne, Bükreş, 1973.

Gogeanu, Paul, Strimtorile Marii Negrede-a lungul istoriei, Bükreş, 1966.

Iorga, Nicolae, Oameni Care au Fost, Bükreş, 1967.

Karal, Enver, Ziya, Atatürk, Ankara, 1963.

Kinross, Lord, Atatürk-the Founder of Modern Turkey.

Mehmed, Mustafa Ali, Istoria Turcilor, Bükreş, 1976.

Titulescu, Nicolae, Documente Diplomatice, Bükreş, 1971.

Oprea, Ion, Nicolae Titulescu, Bükreş, 1964.

Atatürk Dönemi Dış Politikasında İtalya Faktörü (1923-1938) / Yrd. Doç. Dr. Mevlüt Çelebi [s.661-671]

Celâl Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yapılan Türk İstiklâl Savaşı'nın zaferle tamamlanması ve bunun Lozan Barış Konferansı'nda kabul ettirilmesinden sonra Türkiye için yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem; Türk milletini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmak için siyasî, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda köklü değişikliklerin yapıldığı inkılâp dönemidir. İnkılâp döneminin başarıyla geride bırakılması için öncelikle bir barış dönemine ihtiyaç vardır. Bu itibarla; Atatürk döneminde Türkiye'nin dış politikasını tayin eden "Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesi; sadece bu ülkeyi yönetenlerin barışın değerini iyi bilmeleri anlamına gelmemiş, aynı zamanda uluslararası bir barışa özlem duyulduğu ve içeride inkılâpların yapılması için gerekli ortama ihtiyaç duyulması anlamına da gelmiştir. Barışı kazanmak için savaş yapmak zorunda bırakılmış bir milletin yöneticileri olarak Atatürk ve arkadaşları; ülkelerinde kalıcı bir barış dönemi yaratmak istemişlerdir. İlave etmeye gerek yoktur ki, hem bu temel hedefe ulaşmak hem de ülkede halkın yararına değişiklikler yapmak ancak siyasal istikrarla, bu da barışla mümkün olacaktır. Bu, o dönemde ülkeyi yönetenler için ne pahasına olursa olsun, sorunları aleyhimize de olsa barışçı politikalarla çözmek demek değildir. Savaş en son şık olarak ve ancak ülke ve milletin hayati menfaatleri söz konusu olduğu zaman düşünülmüştür.

Lozan Barış Antlaşması, Türkiye ile İtilaf Devletleri arasındaki savaşa son vermiş ve Türkiye'nin dünya devletleri tarafından tanınmasını sağlamışsa da, bu antlaşma ile bütün sorunlar çözümlenmiş değildi. Denilebilir ki; Lozan Barış Antlaşması Türkiye için geçici bir barış dönemi yaratmış ve Atatürk döneminde Türkiye, Lozan'dan arta kalan sorunların çözümü için bir hayli enerji harcamak zorunda kalmıştır. Ancak, Almanya ve İtalya'nın sorunları kendilerince ve şiddete başvurarak çözdükleri bir dönemde, Türkiye'nin sorunları barışçı ve diplomatik yollarla çözme çabası takdirle karşılanmıştır.

Bu dönemde Türkiye, sadece kendi inisiyatifleriyle birtakım oluşumlar içerisinde yer almamıştır. İngiltere, Fransa ve İtalya gibi dönemin en güçlü ülkeleriyle komşu durumunda olmuştur. İlk dönemde iyi komşuluk ilişkileri kurmak mümkün olmadığı gibi, geçmişten gelen sorunların varlığı ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

I. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'nin Dış Siyaseti

Türkiye'nin iki savaş arası dönemdeki ilişkilerini 1920'li ve 1930'lu yıllar olarak iki aşamaya ayırarak incelemek yararlıdır. Cumhuriyet'in ilan edildiği ilk yıllarda Türkiye; büyük oranda Lozan'dan arta kalan sorunları çözmek için uğraş vermek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla bu dönemde; bazı ülkelerle, savaşın uzantıları olan birtakım sorunlar yaşanmıştır. Sonraki on yıl ise, yeni bir savaşı

hazırlayan gelişmelerin yaşandığı ve ülkemizin buna hazırlanmak istediği dönem olarak görülmelidir. İlk on yıl ile ikinci on yıl arasında ilişkilerimizdeki farklılık, sadece bizimle karşımızdaki ülkelerin yaklaşımlarıyla sınırlı değildir. Bunu asıl olarak belirleyen Avrupa'daki gelişmeler olmuştur. Dolayısıyla; 1930'ların ikinci yarısında İngiltere ve Fransa ile ilişkilerimizin yumuşamasında Avrupa barışı için yeni tehdit olarak ortaya çıkan Almanya ve İtalya'nın dış siyasetleri etkili olmuştur.

19. yüzyıl boyunca, Orta Doğu'daki menfaati gereği Osmanlı Devleti'ni dışarıdan gelen tehlike ve saldırılara karşı koruyan İngiltere, daha sonra bu politikasını değiştirerek bu devletin tarih sahnesinden silinmesi için her türlü girişime destek vermiştir. Ne var ki, sonraki dönemdeki İngiliz politikası kendileri için iyi sonuçlar doğurmadığı gibi geleceği şekillendiren olumsuz tohumlar da atmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Türklere karşı Çanakkale deniz ve kara savaşlarını kaybetmiş olan İngiltere, Mondros Mütarekesi'nden sonra da her türlü olumsuzluğun hazırlayıcısı olmuştur. İngiliz patentli dünya politikalarına karşı bir direnişin adı olan İstiklâl Savaşı'nda maddî ve manevî her türlü desteği verdiği Yunanistan'ın yenilmesi de, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı siyasetini Lozan Barış Konferansı'nda ve sonrasında derinden etkilemiştir.

İngiltere ile aramızdaki Musul sorunu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında hem Türkiye ile İngiltere arasında önemli bir problemdir hem de ülke içerisinde ciddi etkileri olmuştur. Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye ve İngiltere'nin tezlerinde ısrar etmeleri nedeniyle bu konu hakkında ortalama bir çözüm bulunarak, antlaşmadan sonra iki ülke arasında yapılacak görüşmelerle çözümlenmesine, bu da olmazsa Milletler Cemiyeti'nin devreye girmesine karar verilmiştir. Bu sürecin yaşandığı dönemde Türkiye, iç ve dış barışa büyük ihtiyaç duymuştur. Fransa ile Osmanlı borçları, Hatay ve yabancı okullar nedeniyle yaşanan antlaşmazlıklar da dikkate alınması gereken başka problemlerdir.

Türkiye'nin bu yıllarda sorunlar yaşadığı diğer bir ülke de Yunanistan olmuştur. Yakın dönemde Anadolu'da Yunanlıların yaşadığı ve daha çok yaşattığı trajedi, duygusal etkisini korumuştur. Buna ek olarak; mübadele ve patrikhane gibi sorunlar, bu dönemde iyi ilişkiler kurulmasını önlemiştir.

Türkiye; Lozan'dan sonra, bir süre önce sömürgeciliğine karşı savaştığı Avrupa'nın medeniyet sisteminde yer almak istemiştir. Fakat; İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye karşı düşmanca tutumları, Türkiye'yi komşularına yöneltmiştir. Türkiye; komşu ülkelerle ikili veya çok taraflı antlaşmalar yapmak suretiyle çevresinde bir güvenlik ağı oluşturmak ve bu suretle dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı sınırlarını güvence altına almak istemiştir.

Millî Mücadele döneminde iyi ilişkiler kurulan ülkelerden birisi olan Sovyet Rusya, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Türkiye'nin en önemli müttefikidir. Her iki ülke de, İngiltere ve Fransa ile iyi ilişkiler kuramadıkları gibi, Avrupa'da meydana gelen birtakım oluşumları da kendilerine karşı gördükleri için, birbirleriyle iyi komşuluk ilişkileri kurmaya özen göstermişlerdir. Bu dostluk; 17 Aralık 1925 günü imzalanan dostluk ve tarafsızlık antlaşmasıyla somutlaştırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı başlangıcına kadar olan dönemde Türkiye'nin Sovyet Rusya ile olan ilişkileri İngiltere ve Fransa ile ilişkileriyle ters bir yön takip etmiştir. 1930'ların ikinci yarısında Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasındaki ilişkiler

düzelmeye başlarken, Türkiye'nin bu ülkelere yaklaşmasına sıcak bakmayan Sovyetler Birliği ilişkileri bozulmaya başlamıştır.

Türkiye, Sovyetler Birliği dışında diğer komşularıyla da iyi ilişkiler kurmak ve bu dostluğu imzalanacak saldırmazlık antlaşmalarıyla güvence altına almak istemiştir. Bunun için de, Balkanlar'da Yunanistan'a karşı dostluğu ya da en azından tarafsızlığı önemli olan Bulgaristan'a bilhassa önem verilmiş ve Ankara'da 18 Ekim 1925 günü bir dostluk antlaşması imzalanmıştır. Türkiye, İngiltere ile Musul meselesi çözümlendikten sonra, Orta Doğu'daki Müslüman ülke ve topluluklarla daha rahat ilişki kurabilmiştir. Bunlar arasında İran ve Afganistan özel bir yere sahip olmuşlardır. Bu iki ülke, Türkiye ile dostluklarını resmi birer antlaşma ile göstermekle kalmamışlar, Atatürk önderliğindeki inkılâp hareketlerinden de etkilenerek bunları ülkelerinde uygulamaya çalışmışlardır.

II. Rodos Hadisesi ve İtalya'ya Karşı Güvensizlik Dönemi

Bilindiği gibi İtalya; Millî Mücadele döneminde Türk bağımsızlık hareketine her türlü desteği vermiş ve Lozan Barış Antlaşması'nı tasdik eden ilk İtilaf Devleti olmuştur.[1] Türkiye, bu dönemde İtalya ile de adalar nedeniyle komşudur ve görünüşte iki ülke arasında ciddi hiçbir sorun yoktur. Ne var ki, Lozan'dan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler, İtalya'nın yayılmacı siyaseti nedeniyle bozulmuştur. Öyle ki, Türkiye, yeni başkentini seçerken bile İtalya faktörünü dikkate almıştır.[2] Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini düzeltmesinde İtalya'nın Türkiye için tehdit unsuru olmasının etkili olduğu kuşkusuzdur. Atatürk döneminde, Lozan'dan arta kalan birtakım sorunlar nedeniyle İngiltere ve Fransa ile bozuk olan ilişkiler, sorunların çözümlenmesi ve Avrupa'da meydana gelen değişiklikler nedeniyle zamanla normal seyrine kavuşmuştur. Oysa, Millî Mücadele döneminde dostane olan Türk-İtalyan ilişkileri, Lozan'dan sonra İtalya'nın Türkiye'yi hedef alan yayılmacı politikası nedeniyle bozulmuştur.

İtalya'da, Türk zaferine alkış tutan Benito Mussolini[3] liderliğinde iktidara gelen Faşistler, halklarına yeni bir umut vermek istemişlerdir. Bu dönemde Faşistlerin, Romalıların "mare nostrum" (Bizim Deniz) dedikleri Akdeniz bölgesinde hak iddia etme tutkusu bütün İtalyan politikasını etkilemiştir.[4] Yeni İtalya'nın yayılmacı siyasetinde Anadolu'nun da yer almasının nedenleri vardır: Her şeyden önce hâkimiyetine aldığı Rodos ve On İki Ada nedeniyle komşu olduğu Türkiye'deki yeni rejimin başarılı olup olmayacağı konusunda endişeleri, daha doğrusu başarısız olması yönünde beklentisi söz konusu olmuştur. İtalyanlar, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yapılan inkılâpların başarıya ulaşamaması ihtimalini ya da inkılâplara karşı çıkacakların bulunması nedeniyle Türkiye'nin zayıflayacağını düşünmüşlerdir. Böyle bir durum, yâni ülke içerisinde huzursuzluğun ortaya çıkması veya yeni rejimin yerleşememesi İtalya'nın hedeflerine kolaylıkla ulaşması için bir ortam yaratacaktır. İtalya'yı Türkiye'nin bütününe olmasa dahi, Güneybatı Anadolu'ya yönelten bir başka neden de, Millî Mücadele dönemindeki yardımlarının karşılığını alamadıklarını iddia etmiş olmasıdır. Öte yandan İtalyanlar, Lozan'da başlattıkları, kendi tüccarlarına birtakım ticari imtiyazlar verilmesi yönündeki taleplerine sonraki dönemde de ısrarla devam etmiştir. Türkiye'nin böyle bir talebi kabul etmemesini

de içlerine sindirememişler ve saldırganlaşmışlardır. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ciddi sorunlarının varlığı da İtalya'yı, Türkiye'den istediklerini alacağı yönünde bir umuda sevk etmiştir.

Faşistlerin ilk uluslararası sınavı Lozan Barış Konferansı olmuştur. Burada İtalya; Müttefikleri ne kazanmışsa onu kazanmış, ne kaybetmişlerse onu kaybetmiştir. Ne var ki, Lozan Barış Antlaşması ile İtalya, Rodos ve On İki Ada'daki hâkimiyetini Türkiye'ye kabul ettirmiştir. İlk dış politika sınavından başarıyla çıkan Faşistler, İtalya için gurur meselesi olan başka konulara yönelmişlerdir.

İtalya için Birinci Dünya Savaşı sonunda iki liman kenti olan İzmir ve Adriyatik kıyısındaki Fiume'ye hâkim olmak önemliydi. Paris Barış Konferansı'nda bu kentlerden ilki, İngiltere, İtalya'ya verilmesine karşı çıktığı için Yunanistan'a verilmişti. Fiume'nin İtalya'ya verilmesine de Amerika Birleşik Devletleri rıza göstermediği için İtalya ile Yugoslavya arasında Kasım 1920'de imzalanan bir antlaşma ile Fiume serbest şehir olarak bağımsız statüye getirilmişti. Lozan'dan sonra Fiume meselesini halletmek isteyen İtalya Başbakanı Mussolini, Yugoslavya üzerinde baskı uygulamaya başlamıştır. Uluslararası şartlardan da faydalanarak burayı Yugoslavya ile Ocak 1924'te yaptığı bir antlaşma ile İtalya'ya katmıştır. İtalya, benzeri bir gövde gösterisini de Yunanistan'a karşı yapmıştır. Yunanistan-Arnavutluk sınırını düzenlemek için kurulan uluslararası komisyondaki İtalyan temsilcinin Ağustos 1923'te öldürülmesi üzerine İtalyan donanması Korfu adasını işgal etmiştir. Bu gelişmeleri dikkatle ve endişeyle izleyen devletler arasında Türkiye de bulunuyordu.

Türkiye ile İtalya arasında ilk kriz; Bakanlar Kurulu'nun 1 Mayıs 1924 günkü toplantısında İtalya'nın dış siyaseti hakkında konuşan Mussolini'nin, İtalya-Türkiye arasında "iyi ilişkiler mevcut olduğunu temin etmesinden"[5] bir ay sonra Rodos'ta patlak vermiştir. Türkiye, 1924 ilkbaharında Sicilya'da yaşanan asker yığma olayıyla birlikte endişeli bir bekleyişe girmişti. İngilizlere göre Türkiye, bu askerlerin Anadolu'ya karşı kullanılacağını düşünmüştür.[6]

Sicilya'ya asker yığılmasının zamanlaması dikkate değerdir, Türkiye ile İngiltere arasında Musul meselesi nedeniyle Haliç Konferansı'nın başlamak üzere olduğu günlerde yapılmıştır. 1924'ün bu dönemini, ünlü gazeteci Ahmet Emin'in (Yalman), şu şekilde özetlemiştir: "Gün geçmiyor ki, İtalya ile Türkiye arasında yanlış anlamalar uyandıracak bir hâdise zuhur etmesin."[7]

Ne var ki, iki ülke arasındaki asıl diplomatik sorun İtalyanların Mayıs sonunda Rodos adasındaki askeri birliklerini 2-3 alaylık kuvvetle takviye etmeleriyle yaşanmıştır. 1 Haziran 1924 günü Türkiye, İtalyanların bir haftadan beri Rodos'a asker yığdıkları ve Antalya, Kuşadası gibi geçmişte işgal altında tuttukları sahillerimizde keşifte bulundukları haberleriyle çalkalanmıştır. Türk kamuoyu 4-5 gün her an İtalya'dan sahillerine bir saldırı gelebileceği ihtimaliyle ayaklanmıştır. Bakanlar Kurulu sık sık Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanarak alınacak önlemleri görüşmüş, ordu teyakkuza geçirilmiştir. Basın; "Silaha sarılmağa Mecbur Kalırsak"[8] ile "Bugünkü Vaziyette En Muvafık Hareket Heyecana Kapılmamaktır"[9] arasında bir psikoloji sergilemiştir. Heyecanlı bekleyiş, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Suad Bey'in (Davaz) 3 Haziran'da Mussolini ile yaptığı görüşmede İtalya başbakanının; "İtalya'nın Türkiye aleyhinde askeri hazırlık yapmadığını" söyleyerek "İtalya'nın

Türkiye hakkında dostane duygular beslediğine dair kesin güvence verdiğini"[10] bildirmesiyle sona ermiştir.

Ancak Rodos'taki bu gövde gösterisi, İtalya'nın Türkiye sahillerine bir asker ihracının provasıdır. Bir İtalyan tarihçinin iddiasına göre, 1924 Haziranı'nda Mussolini, Savaş Bakanı di Giorgio'yu Türkiye'nin askerî bakımdan işgalini içeren bir planı incelemekle görevlendirmiştir. Bu plan Aralık ayında hazır olmakla birlikte, ülke içinden ve uluslararası câmiadan gelecek tepkilerden çekinen Mussolini, bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.[11] İtalya'yı Anadolu konusundaki emellerini geleceğe ertelemek zorunda bırakan bir faktörün de, basının da dile getirdiği gibi, Türklerin vatanlarını savunmak için yeniden silaha sarılmakta tereddüt etmeyeceği bir kararlılık sergilemesi olmuştur.

Ne var ki, bu girişim Türkiye'ye özellikle Musul konusunda büyük zararlar vermiştir. Haliç Konferansı devam ederken ortaya çıkan İtalya tehdidi, Türkiye'nin İngiltere ile sadece diplomatik yollarla mücadele etmesi ve askeri tercihi devre dışı bırakması gibi bir sonuç doğurmuştur. Nitekim bu dönemde, Türkiye, Musul'u kuvvet kullanarak almak teşebbüsünde bulunduğu takdirde İtalya'nın Anadolu'ya asker çıkaracağı söylentileri yayılıyordu.[12] Öte yandan İtalya'nın, Musul meselesini Türkiye'ye karşı "şantajı",[13] Türkiye'yi Musul konusunda uzlaşmaya iten bir etken olduğu söylenebilir.[14] Bunun dışında İtalya, 5 Haziran 1924'te On İki Ada'yı ilhak ettiklerini resmen ilan etti.

Bu olayın kapanmasından ve Türkiye'nin dış politikada dikkatini diğer meselelere vermesinden sonra görünüşte iki ülke arasında problem kalmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin yeni yasama yılını açarken, 1 Kasım 1924'te İtalya hakkında şunları söylemiştir: "İtalya ile siyasî ve iktisadî münasebatımızın samimiyet tazammun eden bir inkişaf gösterdiğini memnuniyetle kaydederim."[15] Gelişmeler bu sözlerin diplomatik bir lisanla söylenmiş olduğunu göstermiştir. Nisan 1925'te İtalya Meclisi'nde bir konuşma yapan Milletvekili Pederazzi, "Türkiye hükümetinin yabancılara karşı düşmanca bir siyaset takip ederek kapılarını dış dünyaya kapattığını" iddia etmiştir. İtalyan milletvekili, Mussolini'nin de dinlediği konuşmasını şöyle bitirmiştir: "Türkiye hükümetine Avrupa'ya karşı perverde ettiği husumet kabuğundan çıkmasını tavsiye ederiz. Bu hükümet kendisine yardım edecek olanların iktisadî ve ırkî teşrikini kabul etmelidir. Sonsuza kadar Akdeniz havzasında vâki olan bir memleket kapılarını Akdeniz ahalisine açmalıdır. Bu memleket, yalnız bu Akdeniz ahalisinin ölüme mahkum kalması şartı ile Türkiye'nin olabilir."[16]

Bu konuşma da Türk kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştır. Mardin Milletvekili Yakup Kadri Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir soru önergesi vermiştir. Meclis'in 16 Nisan 1925 günkü oturumunda soru önergesine cevap veren Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, "vekaletin olayı bildiğini ve Pederazzi'nin geçen yıl da bu mealde bir konuşma yaptığını"[17] söylemiştir. Ahmet Ağaoğlu yazdığı bir başmakaleyle İtalyan milletvekilini ve onu adeta tasvip eder şekilde dinleyen Mussolini'yi protesto etmiştir.[18] Cumhuriyet gazetesi, olayı "Bir Mebusun Hezeyanı"[19] başlığıyla duyururken, İstanbul'daki İtalyan elçiliği, hep yaptığını yaparak, Pederazzi'nin konuşmasının "fazla önemli olmadığını" açıklamıştır.[20]

İtalya Hükümeti ve yöneticilerinin Türkiye'yi teskin etmeye dönük çabalarının; kendilerinin kuşkulu hareketlerinden ve Türkiye'yi yönetenlerin geçmişten gelen dış saldırı korkusundan ötürü, istenilen etkiyi yapmadığı görülmektedir. İlişkiler; inişli çıkışlı bir çizgi tâkip ederken, en küçük bir hareket veya söz iki ülkenin kamuoyunu da ayağa kaldırmaya yetmiştir. Faşist Parti'nin yayın organı olan il Popolo d'Italia'nın müdürü ve Mussolini'nin kardeşi Arnoldo Mussolini'nin yaptığı bir açıklama tepkilere yol açmıştır. Arnoldo Mussolini 6 Nisan 1926'da faşistlerin politika değişikliği yapmasından söz ederek şunları söylemiştir: "Tunus belki daha sonra, fakat her şeyden önce eski Türk imparatorluğunun kalıntılarının bulunduğu Akdeniz'in Doğu bölgesi vardır. İzmir var ki, bize ait olması gerekir. Nihayet Antalya da var."[21]

Il Popolo d'Italia gazetesinin o günlerde yayınlanan bir başmakalesindeki şu ifade her şeyi özetlemektedir: "İtalya, arazi fethetmek peşinde koşmuyor. O yalnız, halkının hayat ve geleceğinin temini vasıtasını talep ediyor. Eğer bizim fetih ve istila planlarımız olsa idi, ihtiyaçlarımızdan açıkça bahsetmekten çekinirdik."[22]

Mussolini'nin kardeşi ve faşist politikayı yönlendiren kişilerden birisi olması sebebiyle Arnoldo Mussolini'nin açıklamasında İtalyan emperyalizmine hedef coğrafya olarak ve isim vererek Anadolu'yu göstermesi Türkiye'de bu ülkeye karşı var olan güvensizliği artırdığı gibi, İtalya'nın niyetlerini göstermesi bakımından da son derece önemlidir.

İki ülke arasında derin bir güvensizliğin yaşandığı Haziran 1926'da Musssolini, İstanbul'da Fransızca olarak çıkan L'Akcham gazetesine bir demeç vermiştir. Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkileri "mükemmel" olarak değerlendiren Mussolini, Mustafa Kemal Paşa hakkında da şunları söylemiştir: "Gazi'yi azim ve irade sahibi ve faaliyât adamı olarak tanıyorum. Kendisi, memleketinin istiklâl kahramanıdır. Yalnız bu sıfatı bile kendisini muazzam tarihin ön safına koyar. Esasen, ben umumiyetle, kuvvetli hükümetleri, omuzlarına mesuliyet yüklemesini bilen hükümetleri severim."[23]

Mussolini'nin, Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye hakkındaki olumlu sözleri Türk basını tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ne var ki, aynı dönemde yapılan başka bir açıklama da, Türkiye'de tepkilere yol açmıştır. Mussolini, gazetecilerle yaptığı bir görüşmede "benim bir randevum var. Zamanı gelince bunun yerini size bildireceğim" demişti. Bu sözden hareket eden İtalyanların millî şairi ve Mussolini'nin yakın arkadaşı Gabriele d'Annunzio'nun milletine yayınladığı aşağıdaki hitabesi Türk kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmıştır:

"Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan ve Allah'ın güzelleştirdiği bu memleket daha sonra Müslümanlar tarafından harap edildi. Bu memleket o kadar güzel, doğal zenginlikleri o kadar çoktur ki, Allah ilk insanı bu güzel memleketin Doğu kısmında yarattı.

Yüz milyon insanın rahatça yaşayabileceği bu memleket, bugün Haç'a kurban olan Hıristiyanların kanı ile boyanmıştır. Dört asırdan beri Batı ile temasta bulunmalarına rağmen Batı'nın medeniyetini alan takdir edemeyen barbar Müslümanlar bu memlekette nehir gibi kan akıttılar.

İtalya! Sana yalvarıyorum. Sen yalnız iste! Ve bu memleket senin olacaktır!

Asırlardır devam eden derin uykudan sonra, İtalya tekrar uyanmaya, şairinin tasvir ettiği eski şereflere tekrar ulaşmaya gayret ediyor.

İlk insanın ve medeniyetin beşiği telakki edilen bu memleketler bugün asıl sahiplerini tekrar oralara dâvet ediyor. Ve bir zamanlar Viyana'yı bile kuşatarak Orta Asya'da medeniyeti kaldıran vahşi Müslümanlar, geldikleri Asya'ya geri göndermemizi bizden istiyor.

İtalya, asrımızın asil Haç şövalyesi olarak bir defa daha Hilal'e karşı taarruz edecek ve bu sefer Haç muzaffer olacaktır. Doğu Akdeniz, eski Osmanlı İmparatorluğu, Arnavutluk ve Afrika sahili Roma İmparatorluğu'na aittir. Zor kullanıldığı takdirde, onlar olmuş meyveler gibi kucağına düşecektir.İtalya! Tekrar yalvarıyorum! Tarihin sana verdiği vazifeyi derhal ve harfiyen yerine getir! Uyan! Ve sevgilisinin kucağından kaçırılıp bir haydudun mağarasında paslı zincirler ile bağlanmış bir kadına benzeyen o güzel memlekete sahip çık.

İtalya, mukadderatına doğru kati adımlar ile ilerlemeye karar verince, kimse ve hiçbir şey ona engel olamayacaktır. Hıristiyanlık onu alkışlayacak ve dünyanın her tarafına dağılmış olan İtalya'nın çocukları, yeniden hayat bulan Roma'yı görmek, onun şerefi ile şereflenmek için onun şefkat kucağına geri dönecektir. İtalya'nın siyasi önderleri ihtiyatlı bir dil kullanmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Oysa bir şair için bu gibi kayıtlar söz konusu olamaz. Mefkureler kontrole tâbi olamaz. Bundan dolayıdır ki, sözümü bütün millete hitap ederek beyan ediyorum ki, başvekilin geçen sene söz ettiği randevu yeri Allah'ın yemiş veren (yemyeşil, bereketli) bahçesi olan (Anadolu)dur.

Geliniz! İsteyiniz! Alınız! O sizin olacaktır."[24]

İstanbul'daki İtalya elçiliğinin, durumu kurtarma çabasına rağmen[25] Türkiye'nin İtalya'ya karşı endişeleri haklı olarak devam etmiştir.

III. Türkiye-İtalya Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması

Türkiye, Lozan sonrasında kendisine karşı varlığını hissettiği İtalyan tehdidini ortadan kaldırmak için bu devletle bir saldırmazlık ve dostluk antlaşması imzalamak için çaba göstermiştir. Türkiye, böylece sınır güvenliğini sağlamak isterken, İtalya, Türkiye-İtalya-Yunanistan arasında bir ittifak yapmak için uğraşmıştır. İtalya bu şekilde, Doğu Akdeniz'de kendi liderliğinde oluşturulacak bir ittifakla, bölgeyi diğer ülkelere kapatarak kendi egemenlik alanı içine almak istemiştir.

Türkiye'nin resmi politikasına paralel olarak basın da, iki ülke arasında bir saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşması imzalanacağı yönündeki haberlere 1926 yılından itibaren yer vermeye başlamıştır.[26] Gerçi Türkiye ile İtalya arasında Roma'da 19 Haziran 1926'da bir suçluların iadesi antlaşması imzalanmıştı. Fakat; Türkiye, tarafsızlık, dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzalamak için

gayret etmiştir. 1927 yılı, Türkiye'nin dış ilişkilerinde önemli bir tarihtir. Özellikle İngiltere ile Musul meselesinin çözümlenmiş olması nedeniyle Türkiye daha aktif bir dış politika izlemeye başlamıştır. 1927, Atatürk dönemi Türk-İtalyan ilişkilerinin de göreceli olarak düzelmeye başladığı yıl olmuştur. Bunda İtalya'nın, Türkiye'ye dönük niyetlerini geleceğe erteleyerek, Balkanlar'a ağırlık vermesi ve Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ilişkilerinin düzelmeye başlaması rol oynamıştır. Türkiye'nin Roma büyükelçisi Suad Bey'in, Ankara'dan döndükten sonra 6 Ocak 1927'de Mussolini ile yaptığı görüşmede Türk-İtalyan ilişkilerinin dostane bir anlayışla geliştirilmesine karar verilmiştir.[27]

Sonraki yıl Türkiye'nin arzu ettiği antlaşmanın imzalanması için müzakerelerin ve iki devlet adamının karşılıklı ziyaret ve görüşmeler yaptıkları yıl olmuştur. Silahsızlanma konferansına katılmak için Cenevre'ye giden Hâriciye Vekili Tevfik Rüşdü Bey, 2 Nisan 1928 günü Milano'ya gelmiş ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dino Grandi'yi ziyaret etmiştir.[28] Tevfik Rüşdü Bey, ertesi günü Mussolini ile bir görüşme yapmıştır. Milano Mülakatı olarak bilinen bu görüşmede; imzalanacak dostluk ve saldırmazlık antlaşmasının maddeleri müzakere edilmiştir. Görüşmenin sonunda, pek çok maddesi tespit edilmiş olan Türkiye-İtalya saldırmazlık antlaşması ve diğer meselelerin müzakeresine Ankara'da devam edilmesine karar verilmiştir.[29]

Müzakereleri Ankara'da devam eden Türkiye-İtalya Tarafsızlık, Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması, 30 Mayıs 1928 günü Roma'da imzalanmıştır. İtalya adına Başbakan ve Dışişleri Bakanı Benito Mussolini'nin, Türkiye adına Roma Büyükelçisi Suad Bey'in imzaladıkları antlaşma, 5 maddelik bir metinden ve 9 maddelik bir protokolden meydana gelmiştir. Antlaşmaya göre; iki taraf da, birbirlerine karşı hiçbir siyasi ve iktisadî antlaşmaya katılmayacaklar, iki taraftan birisi saldırıya uğrarsa, diğer taraf tarafsız kalacak, iki ülke arasında ortaya çıkacak sorunlar diplomasi yoluyla çözümlenecek, bu yöntem başarısız kalırsa yargı yoluna gidilecektir.[30]

Türkiye-İtalya antlaşması Türk ve İtalyan kamuoyunda memnuniyet yaratırken, bazı Avrupa ülkelerinde farklı tepkiler doğurmuştur. Türk basınında; imzalanan antlaşmanın "Türkiye-İtalya ilişkilerinde pek büyük tesirler yapacağına şüphe olmadığını"[31] belirten yazılar olduğu gibi bunu, "Cumhuriyet Siyasetinin Mühim Bir Muvaffakiyeti"[32] olarak gören gazetelere de rastlanmıştır. Aynı şekilde İtalyan gazeteleri de memnuniyet belirten yazılar yayınlamışlardır. La Repubblica ve la Tribuna antlaşmanın "Akdeniz için büyük bir önemi olduğunu" vurgularken Corriere d'Italia; "Yanlış anlamaların bertaraf edilmiş olmasından ve Türk-İtalyan dostluğunu sağlam esaslar üzerine tesis edilmesinden dolayı büyük sevinç duyduklarını" yazmıştır. Il Messaggero'ya göre ise; "Muahede, Türkiye ile İtalya siyasi ilişkilerini kesin olarak açığa kavuşturmaktadır."[33]

13 Eylül 1928'de Malatya'da yaptığı konuşmada Türk-İtalyan antlaşmasını "takdire lâyık"[34] bulan Başvekil İsmet Paşa, 14 Eylül 1928'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de şunları söylemiştir: "Her iki ülke de şimdiye karşılıklı duyulan güvensizlikten ve şüpheden büyük zarar gördü. Bu yanlış anlamayı her iki taraf da suni olarak körükledi. Bu imzalanan iyi niyet ve saldırmazlık paktı, milletlerarası her çeşit spekülasyonlara ve onların emellerine son verecektir. Dünyada büyük ismi ve yeri olan devlet adamı Mussolini'nin iki devlet arasında yaratılan güvene katkısı pek büyüktür. Size

şunu kesinlikle söyleyebilirim ki, bu antlaşmanın imzalanmasından sonra bu güven duygusu her iki memlekette de sağlam bir şekilde gelişmektedir."[35]

"Bu muahedenin, Akdeniz'de mühim bir unsur olan Türkiye'nin nüfuzlu vaziyetini tanımak demek"[36] olduğunu belirten Tevfik Rüşdü Bey, antlaşma hakkında şunları söylemiştir: "Türk-İtalyan misakı bilhassa Doğu Akdeniz için büyük bir öneme sahiptir. Bu muahede, Yakın Doğu'da uluslararası siyaseti tahtı temine alan en ehemmiyetli vasıtadır. Mussolini ve Grandi, Türkiye'nin hakiki vaziyeti hakkında fikir sahibidirler. Türk hükümeti de, başta Gazi olmak üzere İtalya'nın dostluğunu takdir etmektedir."[37] Türkiye Hâriciye Vekili antlaşmanın meclisteki müzakeresi sırasında da şunları söylemiştir: "Akdeniz'deki büyük komşumuzla aramızda imza edilen muahede eski dünyanın üç kıtasını birbirine bağlayan bu büyük gölde, bilhassa onun Doğu havzasında bir sulh muvazene âmilidir. Bu muahede şümul ve ehemmiyeti itibarıyla yalnız iki devlete ait menfaatlere münhasır kalmayacak ve uluslararası barışa da faydalı olacaktır."[38]

1 Kasım 1928'de Gazi Mustafa Kemal Paşa Meclisi açış konuşmasında şunları söylemiştir: "İtalya ile imzalanan muahedenin iki memleket arasında emniyet havasını takviye etmesi iki komşunun samimi niyetlerini göstermesi itibarıyla takdir ve tasvibinize lâyık olması kuvvetle memuldür."[39]

Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkilerin düzelmesi İngiltere ve Fransa tarafından iyi karşılanmamıştır. Adı geçen her iki ülke de Türkiye'nin İtalya ile iyi ilişki kurmasını istememişler ve ilişkileri bozmak için bilinçli bir politika üretmiştir. İngiltere ve Fransa, Türkiye üzerinde bir İtalyan tehdidi olduğu iddiasını kimi zaman abartarak; Türkiye'yi kendi yanlarına çekmek ya da Türkiye ile sorunlarını kendi lehlerine çözümlemek istemişlerdir. Ne yazık ki, İtalya da birtakım hareketleriyle bu propagandaya fırsat vermiştir.

Buna rağmen iki ülke kamuoyunda karşılıklı güven uyandıran ve bunun yazıya aktarıldığı gelişmeler yaşanmıştır. İtalya meclisinin Türkiye-İtalya antlaşmasını 5 Aralık 1928 günü büyük bir çoğunlukla kabul etmesi Türk basını tarafından büyük başlıklarla ve sevinçle verilmiştir. "İtalya'dan Türkiye'ye Selam!"[40] ve "İtalya Meclisi Türk-İtalyan Misakını Büyük Bir Ekseriyetle Tasdik Etti"[41] başlıklarıyla duyurulmuştur. Konu hakkında görüş belirten yazarlara göre de, "Biz bu muahede ile İtalya'da kuvvetli bir dost kazanmış oluyoruz"[42] ve "Devrimizde kendisinden en çok bahsettiren devlet adamlarından biri de, şüphesiz M. Mussolini'dir".[43]

Bundan kısa bir süre sonra, iki dünya savaşı arası dönemde İtalya'dan Türkiye'ye gerçekleştirilen en üst düzeydeki resmi ziyaret yapılmıştır. İtalya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dino Grandi, 16 Aralık 1928 günü İstanbul'a gelmiştir. Grandi, Ankara'ya gitmiş ve 19 Aralık'ta Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul edilmiştir.

En azından görünüşte de olsa, Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkilerin normalleştiği dönemde, geçmişten gelen adalarla ilgili sorunlar varlığını korumuştur. İtalya, Trablusgarb Savaşı devam

ederken Rodos ve On İki Ada'yı işgal etmişti. Türkiye, Lozan Barış Antlaşması'nda adalar üzerindeki İtalyan hâkimiyetini tanımıştı. Ancak, iki ülke arasında adalar konusunda çeşitli sorunlar gündeme geliyordu ve bunları diplomatik yollarla çözümlemek için 1927'den beri müzakereler yapılıyordu. Türkiye ve İtalya 4 Ocak 1932'de imzaladıkları bir antlaşma ile bu problemleri de ortadan kaldırmaya çalıştılar. Ankara'da Tevfik Rüştü Bey ile Pompeo Aloisi arasında imzalanan Anadolu Kıyısı ile Meis Adası Arasında Karasularının Sınırlandırılmasına ilişkin 7 maddelik antlaşmayla, üzerinde antlaşmazlık olan adalar ve karasuları konusunda çözüme ulaşılmıştır.[44]

Bu antlaşmanın imzalanmasıyla iki ülke arasındaki bir problemin daha çözümlenmiş olması iki tarafça da memnuniyetle karşılanmıştır. Tevfik Rüştü Bey, antlaşmaya ilişkin bir soruya şu cevabı vermiştir: "Neşredilen tebliğde bildirildiği gibi, İtalya ile aramızda Kastellerizzo adası mıntıkasındaki bahrî hududumuzu kesin bir şekilde tâyin eden bir sözleşme imza edilmiş ve o mıntıkada iki tarafa ait olan adalar tespit edilmiştir. Bu mesele esasen hakeme havale edilmişti. Daha sonra iki hükümet arasında dostane bir itilaf zemini bulundu. Sözleşme Büyük Millet Meclisi'ne arz edilecek, tasdikinden sonra yayınlanacaktır."[45]

IV. Başvekil İsmet Paşa'nın İtalya Seyâhati

Mussolini, Türkiye Cumhuriyeti Başvekili İsmet Paşa'yı ve Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey'i 14 Eylül 1931'de İtalya'ya dâvet etmiştir.[46] Bu dâvet, Türkiye tarafından 30 Ekim 1931 günü kabul edilmiştir.[47]

Türkiye ve İtalya arasında yapılan en üst düzeydeki ziyaret olan Türkiye Başvekili İsmet Paşa'nın İtalya seyahâti, iki ülke kamuoyunda ilgiyle karşılanmıştır. Türk ve İtalyan basınları, ziyaretin kesinleşmesinden itibaren dostluğun önemini vurgulayan yazılara yer vermiştir.[48] Bâzı Türk yazarlar seyâhati, "Başlı Başına Bir Tarih" olarak yorumlamışlar,[49] bazı gazeteler de "Kemalist Türkiye'den Dost Roma'ya" başlığı atmışlardır.[50]

İsmet Paşa ve heyeti[51] 22 Mayıs 1932 günü, İtalya hükümetinin hazırladığı Tevere vapuru ile İtalya'ya hareket etmişlerdir. 24 Mayıs günü Brindisi'ye varan İsmet Paşa ve Türk heyeti törenle karşılandıktan sonra özel bir trenle Roma'ya hareket etmiştir. Bir gece Bari'de kalan heyet 25 Mayıs sabahı Roma'ya varmıştır. İsmet Paşa, Mussolini tarafından karşılanmıştır.[52] İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey, İtalya krallarının mezarlarının bulunduğu Panteon'a, sonra da meçhul asker mezarına çelenk koymuşlardır.[53]

Aynı gün Mussolini, İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey ile Venedik Sarayı'nda görüşmüştür. Hâriciye Nâzırı Grandi'nin de bulunduğu görüşme bir saat kadar sürmüştür. Mussolini de İsmet Paşa'yı kaldığı otelde ziyaret ederek uzun bir görüşme yapmıştır. Görüşmede, iki memleket arasında mevcut bulunan dostluk, uzlaşma ve adlî antlaşma muahedesinin 5 sene için yenilenmesi kararlaştırılmış ve muahedenin 5 sene müddetle uzatıldığına dair protokol imzalanmıştır. Bu protokol

gereğince, muahede, süresi sona erdiğinde yeni itilaflara lüzum kalmaksızın aynı müddet için tekrar yenilenecektir.[54]

İsmet Paşa ve heyeti, İtalya'da kaldıkları süre zarfında bazı temaslarda bulunmuşlardır. 26 Mayıs'ta ziraat makineleri sergisini ve terk edilmiş çocuklar kurumunu ziyaret etmişlerdir. Aynı akşam, İtalya kralı ve kraliçesi, Türk heyeti şerefine akşam yemeği vermişlerdir.[55] Ertesi gün İsmet Paşa, bataklıkların kurutulmasını izlemiş, öğleden sonra 600 uçağın birden uçuşunda hazır bulunmuştur.[56] 28 Mayıs günü İsmet Paşa, Roma'nın bazı kışlalarını gezmiştir.[57]

28 Mayıs günü Mussolini, Türk heyetine mensup milletvekili ve gazetecileri kabulünde yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "Türk İnkılâbı, tarihin en büyük inkılâplarından biridir. Türkiye'ye karşı olan dostluğumuza yalnız devam etmekle kalmayacağız. Bu dostluğun nasıl geliştiğini göreceksiniz. Bu söz, bir faşist sözüdür, yani samimidir."[58]

İsmet Paşa da, 29 Mayıs'ta İtalyan basınını kabul ederek İtalya'ya yaptıkları seyahat hakkında özetle şu açıklamayı yapmıştır: "Seyahâtimin en kıymetli neticesi, İtalya'nın Türkiye hakkında açık ve dürüst siyasetini müşahede etmek olmuştur. Buradaki sözlerimi aynen Türkiye'ye döndüğüm zaman da tekrar edeceğim. Seyahatim iki memleket arasında mevcut bulunan fikir itimadını takviyeye yardım etmiştir."[59]

İtalya'ya yaptığı resmî ziyareti 30 Mayıs günü tamamlayan İsmet Paşa, Roma'dan Brindisi'ye hareket etmiştir. İsmet Paşa Türkiye'ye dönerken Pilsna vapurunda Anadolu Ajansı muhabirine verdiği demeçte özetle şunları söylemiştir: "Doğu Akdeniz'deki büyük komşumuz, dost İtalya'dan memnuniyet hisleriyle dönüyoruz.

Bu ziyaretimiz, senelerden beri iki memleket arasındaki dostane münasebâtın en samimi şekille de tebarüzüne iyi bir vesile olmuştur. Faşist İtalya çok çalışıyor. Muvaffakiyet her yerde derhal göze çarpar.

Mussolini Hazretleri'nin yüksek kıymet ve muvaffakiyeti her türlü takdir ölçüsünden üstündür. Millî reisimiz Gazi Hazretleri'ne Faşist İtalya'da beslenilen hayranlık hisleri ve yüksek hükümet reisinin bu vadide ettiği asil duygular bizi çok mütehassis ve bahtiyar etmiştir."[60]

V. Yeni Bir Savaşa Doğru

Birinci Dünya Savaşı sonunda; reel politik gerçekler çok fazla göz önünde bulundurulmadan masa başında bulunan çözümler, kısa bir süre sonra Avrupa ülkelerini, öncekinden daha net bir kamplaşmaya götürmüştü. Öyle ki; savaş sonrası statü ne galipleri ne de mağlupları memnun etmiştir. Bu kez Avrupa devletleri; statüyü değiştirmek isteyenler (Revizyonist) ve statüyü korumak isteyenler (Antirevizyonist) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Genel olarak, Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedenler ilk grupta, kazananlar ikinci grupta yer almışlardır.

Türkiye ve İtalya bu ayırımda farklı konumlarda olmuşlardır. Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nı mağlup bitirdiği halde, kendisiyle ilgili statüyü değiştirme başarısını göstermiştir. Dolayısıyla; iki dünya savaşı arası dönemde Türkiye için statünün devamı ve muhtemel bir savaşta savaş dışı kalmak, sınırlarını gelebilecek tehdit ve saldırılara karşı güven altına almak önemli olmuştur. Oluşan yeni dengelerde Türkiye Sovyetler Birliği'nden uzaklaşmaya ve İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini geliştirmeye ve öncülük ettiği bölgesel ve çok taraflı kombinezonlara girişmiştir. Türkiye; yaklaşmakta olan savaş tehlikesine karşı, kendisine tehdidin nereden geleceğini iyi hesaplamak ve buna göre politikalar geliştirmek zorunda kalmıştır.

İtalya ise savaşı galip bitirmiş olmasına rağmen, ne savaşın hemen ertesinde ne de yeni bir savaşa doğru hızla gidildiği 1930'larda statüden memnundur. Memnuniyetsizlik bir yana, İtalya, Almanya ile birlikte statünün değişmesini istemiş; bu sadece istekle sınırla kalmayarak eyleme de dönüşmüştür. Dolayısıyla, Türkiye ve İtalya, uluslararası politikaya bakışları, geleceğe dönük beklentileri ve yöneticilerinin tutumları itibarıyla karşı farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir.

Bu temel yaklaşımları iki ülkeyi farklı yerlere götürürken; bunu netleştiren gelişmeler de yine İtalya'dan gelmiştir. Mussolini, 19 Mart 1934'te İkinci Beş Yıllık Faşist Kongresi'nde yaptığı konuşmada; "İtalya'nın mukadderatının Akdeniz, Afrika ve Asya'da olduğunu" ileri sürmüş ve "birkaç saatlik deniz seyahati ve bundan daha kısa bir hava seferi İtalya'yı Afrika ve Asya'ya bağlamak için kâfidir" demişti.[61] Bu konuşma Türk resmî makamları ve basını tarafından şiddetle eleştirilince; Dışişleri Bakanı Müsteşarı Suvich ve Mussolini, Türkiye'nin Roma büyükelçisiyle yaptıkları görüşmelerde bu nutkun Türkiye'yi hedef almadığını söylediler. Fakat bu, Türkleri tatmin etmemiştir. Başvekil İnönü, "İtalya ile münasebette esas meselenin emniyet"[62] olduğuna dikkat çekerek bu ülkeye karşı güvensizliğimizi bir kere daha dile getirirken, İtalya'da bazı gazeteler hâlâ, "Anadolu'nun İtalyan göçmenleri için en uygun yer olduğunu" yazmaya devam ediyorlardı.[63]

Türk Devleti ve kamuoyu, Mussolini'nin yukarıdaki konuşmasından sonra İtalya'yı yeniden ciddi bir tehdit olarak telakki etmiş ve dış politikasını bu tehdit ve İtalya'dan gelebilecek muhtemel saldırıya göre düzenlemiştir. Bu yeni Türk dış politika konsepti; İngiltere ve Fransa gibi İtalya'yı dengeleyeceği düşünülen ülkelerle ilişkileri dostane bir temele çekmek, İtalya'nın muhtemel saldırı güzergâhı olarak görülen Balkanlar'a ve özellikle Arnavutluk'a önem vermek ve Boğazlara tam hâkimiyettir.

Anlaşıldığı kadarıyla Atatürk, bu dönemdeki İtalya'yı, on yıl önceki İtalya'dan daha tehlikeli görmüş ve ciddiye almıştır. Atatürk, İtalyanların Türkiye'ye denizden bir saldırı teşebbüsünde bulunacaklarına ihtimal vermiyordu. Bir gün bu konu hakkında konuştuğu Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'a şunları söylemiştir: "Bizim için sulh esastır; fakat Mussolini bize taarruz etmek cinnetine kapılırsa, sahillerimize bir çıkarma yaparak gelmelerini temenni ederim. Sahillerimiz açıktır, arazi itibarıyla müsait gördükleri herhangi bir bölgeye, her zaman bir çıkarma yapabilirler, buna mâni olamayız. Yalnız asıl çıkarma yeri belli olduktan sonra, bütün kuvvetimizi toplayıp üzerlerine gider, gelenleri behemehal denize dökeriz. Bu suretle yurt korumaktaki eşsiz azim ve kudretimizi cihana, bir kere daha göstermiş oluruz. Fakat böyle bir şey yapamazlar çocuk! Türkiye'ye karşı bir

harekete karar verirlerse, ilkin Arnavutluk'a asker çıkarmak ve orayı işgal etmekle işe başlayacaklardır. Bunu kolayca yapacakları âşikardır. Ondan sonra da Bulgarlarla işbirliği teminine ve Bulgarlarla beraber Boğazlara inmeye, diğer Balkan devletleriyle irtibatımızı kesmeye gayret edeceklerdir. Bence taarruzu oradan beklemek ve tedbirlerimizi ona göre alıp mütemadiyen uyanık bulunmak gerektir."[64]

Bunun için de İtalya'nın denetimi altına aldığı Arnavutluk'a elçi olarak atanan Ruşen Eşref'e, veda ziyaretine gittiği Atatürk tarafından 1 Nisan 1934 günü verilen talimatta İtalya ile ilgili olarak şu düşünceler yer almıştır "İtalya hakkında tavır ve hareket tarzı: Hiçbir şahsa karşı ve hiçbir mecliste alenen İtalyanların aleyhinde söz söylenmeyecektir. Ancak lehinde de bulunulmayacaktır. Mussolini'nin şahsına hürmet veya emniyeti çeker övücü sözlere ağız alıştırılmayacaktır."[65]

Türkiye, İtalya'dan şikayetlerini dile getirip, bu ülkeye karşı önlemler alırken, İtalya da, Türkiye'nin, kuruluşların etkin rol oynadığı Balkan Antantı ve Sâdabat Paktı gibi birtakım girişimleri kendisine karşı bir hareket olarak görmüştür. Türkiye-Yunanistan arasındaki ilişkilerin 1930'ların başında düzelmesi ve Almanya ve İtalya'nın Balkanlar'daki faaliyetlerinin kendilerine karşı olduğunu gören ülkeler bir araya gelmeye ve birlikte hareket etmeye karar verdiler. Almanya, İtalya veya diğer bir ülkeden gelecek muhtemel saldırıları birlikte göğüslemeye karar veren Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya, 9 Şubat 1934 tarihinde Balkan Antantı'nı imzaladılar. İtalyan gazetelerinin Balkan Paktı'nı sert bir dille eleştirmelerine bakarak denebilir ki, İtalya böyle bir paktın yapılmasından memnun değildi. Müttefiki Arnavutluk'u pakta katılmaktan alıkoyarak bu memnuniyetsizliğini gösteriyordu. Bulgaristan'ı da pakta katılmamaya sevk eden İtalya idi.[66]

İtalya, Balkanlar'daki oluşumları kendisine karşı bir "kombinezon" olarak görmüş ve şikayet etmiştir. 12 Mayıs 1934 günü İtalya Büyükelçisi Vincenzo Lojacano ile Hâriciye Vekaleti Kâtib-i Umumisi Numan Menemencioğlu arasındaki görüşmede elçi, şikayetlerini dile getirmiştir. Lojacano şunları söylemiştir: "Ortada hiçbir mâkul sebep, endişeyi mucip hiçbir vaziyet mevcut olmadığı halde Türkiye hükümeti İtalya aleyhine kombinezonlar yapmakta, ittifaklar aramaktadır." Menemencioğlu'nun verdiği cevap Türkiye'nin endişelerini ve beklentilerini göstermektedir: "Bizim İtalya aleyhine müteveccih hiçbir kombinezonumuz yoktur ve İtalya aleyhine hiçbir ittifak aramış değiliz. Kendi emniyetini düşünmek gibi en meşru bir hak ve mülahazaya müsteniden etrafında tesis ettiği dostluklar ne birbirleriyle mütenakıs ne de yekdiğerinin aleyhine müteveccihtir. Bu emniyet kaygusu Türkiye'yi Balkan huzur ve sükunetini bu görüş noktasından mütalaaya sevk etmiş olmasından tabii bir keyfiyet olabilir mi? Balkanlar'da entrika olmaması, Balkanlar'ın sulh içinde yaşaması Türkiye için hayati meselelerden biridir."[67]

Bu dönemde bütün dünyayı İtalya'nın saldırganlığı konusunda dikkatli olmaya sevk eden bir olay yaşanmıştır. İtalya, 3 Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırarak, üyesi bulunduğu Milletler Cemiyeti Misakı'nın 12. Maddesini ihlal etmiştir. Bu işgal, Türkiye ile ilişkilerde iki ülke arasındaki soğukluğu artırırken,[68] Milletler Cemiyeti Genel Kurulu, Misakın 16. Maddesi gereğince İtalya'ya karşı iktisadî ve mâlî zorlama tedbirlerinin alınmasına karar vermiştir. Türkiye'nin, üyesi olduğu bu teşkilatın aldığı

karara uyup uymayacağı TBMM'de tartışılmış ve karara katılmaya karar verilmiştir. İtalya, Milletler Cemiyeti kararlarına uyan diğer devletler gibi Türkiye'ye de 11 Kasım 1935'te bir protesto notası vermiş ve Anadolu sahillerine yakın olan On İki Ada'yı ve özellikle Leros adasını tahkim etmiştir.[69] Türkiye, Orta Doğu'da ortaya çıkan İtalya tehdidini de bölgesel bir ittifakla önlemek için harekete geçmiştir. Yine Türkiye'nin önderliğinde kökenleri daha eskilere dayanan Türkiye, İran, Afganistan arasındaki ilişkiler bir pakta dönüşmüştür. 8 Temmuz 1937'de Tahran'da imzalanan Sadabad Paktı'na Türkiye, İran, Afganistan ve Irak katılmışlardır. Böylece Türkiye, akıllı bir politika ile Orta Doğu'dan gelebilecek bir İtalya saldırısına karşı da sınırlarını güvence altına almış oluyordu.

Türkiye, Lozan'da Boğazların uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesine rıza göstermişti. Fakat on yıl içerisinde meydana gelen gelişmeler ve İtalya ve Almanya'nın bir tehdit olarak ortaya çıkmaları Türkiye'yi, güvenliği bakımından son derece önemli bir konumda olan Boğazlar politikasını yeniden uluslararası camiaya taşımaya zorlamıştır. Türkiye, 11 Nisan 1936'da, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin devletler tarafından yeniden gözden geçirilmesi hakkında ilgili ülkelere bir nota vermiştir. Bu notaya İtalya Dışişleri Bakanlığı 28 Nisan'da cevap vermiştir. Sorunun tetkikine katılmaya hazır olduğunu bildiren İtalya hükümeti, görüş ve müşahedelerini uygun bir zamanda açıklama hakkının saklı olduğunu da ilave etmiştir.[70]

Boğazların geleceği konusunda bir konferansın toplanması için hazırlık yapıldığı dönemde Roma Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur ile Mussolini arasında da 12 Mayıs 1936'da bir görüşme yapılmıştır. Mussolini, Boğazların yeni statüsünün müzakeresine karşı olmadığını, ancak, Habeşistan'ın işgali dolayısıyla ülkesine karşı uygulanan zorlama tedbirlerin kaldırılması konusunda Türkiye'nin bir şeyler yapmasını istemiştir.[71] Buna rağmen İtalya, 22 Haziran 1936'da Montrö'de toplanan konferansa; Boğazlar Konferansı'nın toplanmasının mevsimsiz olduğunu ve Türkiye'nin iddia ettiği gibi Akdeniz'de halen bir savaş tehlikesi mevcut olmadığını ileri sürerek[72] katılmamıştır.

İtalya'nın itirazlarına rağmen Montrö'de Türk tezi Boğazlar üzerinde, bölgeyi askerileştirmek de dahil olmak üzere kabul edilmiştir. Bu arada Türkiye; İtalya'ya karşı uyguladığı iktisadî ve mâlî tedbirleri, 15 Temmuz 1936'da kaldırmıştır. Bu, İtalya tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Boğazlar Muahedesi'ni imzalamak için doğrudan doğruya Türkiye ile temasa karar vermiş ve harekete geçmiştir.[73]

İtalya'nın Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne katılmak için doğrudan doğruya iki ülke arsında görüşmeler yapılması için Türkiye Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras İtalya'yı ziyaret etmiştir. Aras ile İtalya Dışişleri Bakanı Kont Ciano arasında 2-3 Şubat 1937'de Milano'da yapılan görüşmelerin ardından yapılan açıklamada; iki taraf arasında hiçbir çatışma bulunmadığı ve işbirliği yapılacağı açıklanmıştır.[74] Ancak bu açıklamaya rağmen ilişkiler hiçbir zaman Türkiye'nin arzu ettiği düzeye getirilememiştir. Nitekim, Türkiye, 10-11 Eylül 1937'de Nyon'da, İtalyan deniz altılarının Akdeniz'de ticaret gemilerini batırmasını görüşmek üzere toplanan konferansa katılarak, barışçı blokta yer aldığını göstermiştir.[75]

Sonuç

İki dünya savaşı arası dönemde İngiltere, Fransa ve İtalya gibi dönemin güçlü ülkeleriyle komşu durumda olan Türkiye, bu ülkelerden ilk ikisi ile, yakın geçmişten gelen ikili ve uluslararası birtakım sorunlar yaşamıştır. Ne var ki Türkiye, arasında somut bir problem olmamakla birlikte bu dönemdeki dış ilişkilerinde İtalya'yı hep dikkate almak zorunda kalmıştır. Denilebilir ki, Türkiye, Atatürk döneminde dış politikasını İtalya'ya ayarlamak zorunda kalmıştır. Asıl dikkate değer nokta yine bu dönemde Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan ikili sorunları Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilişkilerin gerginleşmesine yol açmış, İtalya ile doğrudan bir sorun olmadığı halde ilişkiler hiçbir zaman Türkiye'nin iyi niyetli bütün girişimlerine rağmen istenilen düzeye getirilememiştir.

İtalya'nın Türkiye için bu yeni dönemde ciddi bir tehdit olarak algılanmasında Rodos'taki İtalyan askeri varlığının artırılması önemli rol oynamıştır. Bu meselede olduğu gibi, İngiliz ve Fransız basınları İtalya tehdidini olduğundan fazla büyük göstermek suretiyle Türkiye ile olan ilişkilerin kendi ülkeleri lehine çözümlenmesine katkıda bulunmak istemişlerdir. Bu dönemde Türkiye'yi yönetenlerin; Musul meselesinin aleyhimize gelişmesinden kaynaklanacak tepkileri azaltmak veya inkılâpları kolaylıkla yapmak için İtalyan tehdidini büyüttükleri düşünülse bile, bu, İtalya'nın, politikaları ve yöneticilerinin söylemleriyle Türkiye için gerçekten bir tehdit olduğu olgusunu ortadan kaldıramaz.

Türkiye, diğer ülkelerle olduğu gibi İtalya ile de menfaatlerin karşılıklı olarak dengelendiği dostane ilişkiler kurmak istemiştir. Fakat, diğer ülkelerle büyük oranda gerçekleştirilen bu hedef, İtalya ile ilişkilerde tutturulamamıştır. Bunun nedeni, İtalya'nın yayılmacı politikaları ve Anadolu'yu yeniden hedef coğrafya olarak görmeleridir. Söz konusu dönemde iki devlet arasındaki ilişkilerde belirleyici olan İtalya, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile iyi ilişkiler kurmasına, istemeden de olsa yardımcı olmuştur ki; bu sonraki uzun süreçte Türk dış politikasının temel dinamiği olmuştur.

1 Bu dönemindeki Türk-İtalyan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Mevlüt Çelebi, Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara, 1999.

2 Dönemin önde gelen hâriciyecilerinden Aptülahat Akşin'in, Atatürk'ün değişmez Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'tan duyduğuna göre; Ankara'nın başkent olarak seçilmesinin sebeplerinden biri de, On İki Ada'daki üslerinden kalkacak bir İtalyan uçağının yüklü olarak, Ankara'ya geliş ve dönüş yapamayacağının hesap edilmiş olması idi. Aptülahat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 218.

3 Benito Mussolini 25 Eylül 1922'de yayınlanan "Yükselen Ay" (La luna crescente) başlıklı makalesinde Türklerin Yunanlılara karşı kazandığı zaferi sömürgeciliğe karşı bir başkaldırı olarak görmüş ve övmüştür. Benito Mussolini, "La luna crescente", Gerarchia, I, (25 Eylül 1922), ss. 477-479.

4 Romain Rainero, “Kemal Atatürk Devrimin İtalya’daki Yankıları”, Atatürk’ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları, (2-6 Kasım 1981), Uluslararası Sempozyum, Ankara, TTK Yay., 1983, s. 122.

5 Hâkimiyet-i Milliye, 4 Mayıs 1924, s. 1.

6 Ömer Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926), AÜSBF Yay., Ankara, 1978, s. 302.

7 Ahmet Emin, “İtalyanlar ve Biz”, Vatan, 2 Haziran 1924, s. 1.

8 Tevhid-i Efkâr, 2 Haziran 1924, s. 1.

9 Vakit, 3 Haziran 1924, s. 1.

10 Tanin, 5 Haziran 1924, s. 1.

11 Rainero, a.g.m., s. 125.

12 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 328, Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası, (1919-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1997, s. 80.

13 Ahmet Şükrü Esmer, “Türk Diplomasisi (1920-1955)”, Yeni Türkiye, İstanbul, 1959, s. 76.

14 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 302.

15 Kâzım Öztürk, Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Nutukları, Baha Mat., İstanbul, 1969, s. 174; Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Konuşmaları, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, Ankara, 1987, s. 145.

16 Hâkimiyet-i Milliye, 2O Nisan 1925, s. 1.

17 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, ((Bundan sonra TBMMZC olarak kısaltılacaktır.), c. 18, (14 Nisan 1341-22 Nisan 1341), Ankara, TBMM Mat, 1976, 87-88.

18 Ağaoğlu Ahmed, “Bir Konferans Münasebetiyle”, Hâkimiyet-i Milliye, 2O Nisan 1925, s. 1.

19 Cumhuriyet, 21 Nisan 1925, s. 1.

20 Cumhuriyet, 21 Nisan 1925, s. 1.

21 Rainero, a.g.m., s. 126.

22 Hâkimiyet-i Milliye, 23 Nisan 1926, s. 3.

23 Hâkimiyet-i Milliye, 30 Haziran 1926, s. 1, Cumhuriyet, 30 Haziran 1926, s. 2; Vakit, 30 Haziran 1926, s. 5; İkdam, 30 Haziran 1926, s. 2; Milliyet, 30 Haziran 1926, s. 2.

24 Mevlüt Çelebi, “Türk Kaynaklarına Göre Atatürk Döneminde Türk-İtalyan Siyasî İlişkileri”, Atatürk 4. Uluslararası Kongresi, (25-29 Ekim 1999 Türkistan-Kazakistan), Bildiriler, c. I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000, s. 268-269. Cumhuriyet Gazetesi bu yazıyı yayınlarken düştüğü şu notla Türk kamuoyunun duygularına tercüman olmuştur: “Sinyor Mussolini Okusun! Mahud İtalyan şairi Danunçiyo İtalyan milletini Anadolu’ya hücuma tahrik ve teşvik ediyor. Türk matbuatını İtalya’ya aleyhdar bir lisan kullanmamalarını tavsiye eden Sinyor Mussolini, şair Danunçiyo’nun tahrikâmiz sözlerine karşı acaba ne diyor?” Cumhuriyet, 2 Temmuz 1926, s. 1,3.

25 17 Temmuz 1926’da İtalya elçiliği şu açıklamayı yapmıştır: “Şair Danunçiyo, İtalya hükümeti tarafından vâki sorusuna cevaben bir asker ve eski bir muharip sıfatıyla şimdiye kadar Türkiye aleyhinde hiçbir yazı yazmadığına ve belki de lehine yazdığına namusu üzerine yemin etmiştir.” Hâkimiyet-i Milliye, 18 Temmuz 1926, s. 1.

26 İki örnek için bakınız: “Türkiye-İtalya. İki hükümet arasında tarafsızlık muahedesi akdinin mevzu bahs olduğu kuvvetle rivayet edilmektedir.” Yeni Ses, 2 Mayıs 1926, s. 1; “Türkiye-İtalya Bî-taraflık Muahedesi mi?”, Milliyet, 18 Haziran 1926, s. 1.

27 İkdam, 9 Kânun-ı sâni 1927, s. 1.

28 Vakit, 5 Nisan 1928, s. 1.

29 Hâkimiyet-i Milliye, 5 Nisan 1928, s. 1; Vakit, 13 Nisan 1928, s. 5.

30 Antlaşmanın tam metni için bakınız: Cumhuriyet, 3 Haziran 1928, s. 1-2; Milliyet, 3 Haziran 1928, s. 2; Vakit, 3 Haziran 1928, s. 6, Hâkimiyet-i Milliye, 4 Haziran 1928, s. 1-2; Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, Devre: 3, İçtima: 2, c. 7, Ankara, TBMM Mat., 1929, s. 16-18; Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, (t. y.), s. 279-284; Atatürk’ün Millî Dış Politikası, c. II, (1923-1938), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 212-21 Belge: 28 ve s. 446-41, Belge: 81; İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, c. I, (1920-1945), TTK Yay., Ankara, 1983, s. 335-339.

31 Siirt Mebusu Mahmud, “Türkiye-İtalya”, Hâkimiyet-i Milliye, 1 Haziran 1928, s. 1.

32 Cumhuriyet, 4 Haziran 1928, s. 1.

33 Cumhuriyet, 3 Haziran 1928, s. 2; Vakit, 4 Haziran 1928, s. 2.

34 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, c. I, (1919-1973), (Altıncı Baskı), AÜSBF Yay., Ankara, 1987, s. 83.

35 İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, İstanbul, 1946, s. 137.

36 Milliyet, 3 Haziran 1928, s. 1.

37 Vakit, 27 Eylül 1929, s. 4.

38 Gönlübol-Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, s. 83-84; Ahmet Özgiray, "Türk-İtalyan Siyasî İlişkileri, (1921-1930) ", Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi, V, (1990), s. 132.

39 TBMMZC., c. 5, Devre: III, (1 Teşrin-i sani 1928-29 Teşrinisani 1928), Ankara, TBMM Bas., (t. y.), s. 3.

40 Cumhuriyet, 7 Kânun-ı evvel 1928, s. 1.

41 İkdam, 7 Birincikanun 1928, s. 1, 3.

42 Yunus Nâdi, "İtalyan Dostluğu", Cumhuriyet, 8 Kânun-ı evvel 1928, s. 1.

43 Siirt Mebus Mahmut, "Mussolini", Milliyet, 14 Kânun-ı evvel 1928, s. 1.

44 Antlaşmanın tam metni için bakınız: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, Devre: 4, İçtima: 2, c. 12, Ankara, TBMM Mat., 1934, s. 70-72; Soysal, a.g.e., s. 340-343.

45 Vakit, 6 Kânun-ı sâni 1932, s. 2.

46 Anadolu, 25 Eylül 1931, s. 2.

47 Milliyet, 31 Teşrinievvel 1931, s. 1.

48 Cumhuriyet gazetesi ziyaret haberini 10 Mayıs 1932'de "İsmet Paşa 22 Mayıs'ta İtalya'ya Gidecekler" başlığıyla duyurmuştur.

49 Yunus Nadi, "Başlı Başına Bir Tarih", Cumhuriyet, 22 Mayıs 1932. s. 1.

50 Milliyet, 23 Mayıs 1932, s. 1.

51 İsmet Paşa ile birlikte İtalya'ya giden heyette bulunanlar: İsmet Paşa'nın eşi Mevhibe Hanım, Tevfik Rüşdü ve kızı Emel, Fırka Umumi Kâtibi Recep, Meclis Fırka Grubu Reisi Ali, Aydın Mebusu Reşit Galip, Erzurum Mebusu Saffet, Bolu Mebusu Falih Rıfkı, Mardin Mebusu Yakup Kadri, Vakit Başmuharriri ve Artvin Mebusu Mehmet Âsım, Siirt Mebusu Mahmut, Ruşen Eşref, Yunus Nâdi, Başvekalet Hususi Kalem Müdürü Vedat, Hariciye Vekaleti Hususi Kalem Müdürü Aziz ve yeni Roma Büyükelçisi Vâsıf Bey.

52 Seyahate katılmış olan Falih Rıfkı Atay, İsmet Paşa'nın Roma'da Mussolini tarafından karşılanması konusunda şunları yazmıştır: "İnönü, İtalya'ya giderken Atatürk, 'sen Türkiye'nin başvekilisin. Mussolini de resmen İtalya'nın başvekilidir. Arada hiçbir fark tanımayacaksınız' demişti. Yolda idik. İlk verilen programda Mussolini istasyona gelmiyordu. Türk heyeti eğer program değişmezse, yarı yoldan memlekete dönüleceğini protokolcülerine haber verdi. Trende bir telaştır gitti. Roma'ya vardığımız zaman İtalya Başvekili Mussolini sırtında jaketatayı ve başında silindir şapkası ile Türkiye Başvekilini bekliyordu." Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul, 1968, s. 550. Atay'ın ifadeleri gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Çünkü; İtalya Dışişleri Bakanlığı tarafından daha önceden hazırlanan seyahat programının 25 Mayıs Çarşamba gününde şunlar yazılmıştır: "Saat: 9.30. Roma'ya varış. Hükümet Başkanı Hazretleri misafirlerini istasyonda karşılayacaklar. " Visita in Italia S. E. Ismet Pascià Presidente del Consiglio della Repubblica Turca, (24-30 Maggio 1932), Ministero degli Affari Esteri, Roma, 1932, s. 5.

53 Cumhuriyet, 26 Mayıs 1932. s. 1, Vakit, 26 Mayıs 1932, s. 1.

54 Hâkimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1932, s. 1; Vakit, 27 Mayıs 1932, s. 4.

55 Vakit, 27 Mayıs 1932, s. 4.

56 Hâkimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1932, s. 1, 3, Vakit, 28 Mayıs 1932, s. 1.

57 Vakit, 29 Mayıs 1932, s. 2.

58 Cumhuriyet, 30 Mayıs 1932, s. 1; Vakit, 30 Mayıs 1932, s. 5, Hâkimiyet-i Milliye, 30 Mayıs 1932, s. 1.

59 Vakit, 30 Mayıs 1932, s. 1, 5; Cumhuriyet, 30 Mayıs 1932, s. 1.

60 Hâkimiyet-i Milliye, 3 Haziran 1932, s. 1; Vakit, 3 Haziran 1932, s. 1, 4.

61 Atatürk'ün Millî Dış Politikası, c. II, s. 266, Belge: 46.

62 Gönlübol-Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, s. 111.

63 Milano'da yayınlanan Libro e Moschetto isimli haftalık gazetenin 2 Haziran 1934 tarihli sayısında "İtalya ve Doğu Akdeniz" başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Mussolini'nin yukarıdaki nutkundan ilham alan gazetede şunlar yazılmıştır: "Çiftçilerimize yerleşecek yer bulmak bizi bilhassa ilgilendirir. Bu noktayı sathi olarak muhakeme etmemelidir. Zira mesela Filistin'e bir İtalyan muhaceretini düşünmek gülünç ve saçma bir şey olacaktır. Çok mesut neticeler vermeyen bir Yahudi muhaceretine bir de İtalyan muhacereti ilave etmemelidir. Nüfusu esasen haddinden fazla olan Mısır'ı da bir İtalyan muhacereti mevzu bahis olamaz. Bunun için Mavera-yı Erden, Lübnan, Anadolu ve bilhassa bu sonuncu memleket vardır. Çünkü bu yerlerde ziraat, çiftçi ve sermaye yokluğundan dolayı pek feci bir vaziyette bulunmaktadır. " Atatürk'ün Millî Dış Politikası, c. II, s. 266, Belge: 46.

64 Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar II, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yay., 1973, s. 526.

65 Bilâl N. Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, c. I, TTK Yay., Ankara, 1993, s. 327, No: 416; Bilâl N. Şimşir, Bizim Diplomatlar, Ankara, Bilgi Yay., 1996, s. 465-66.

66 Akşin, a.g.e, s. 268.

67 Atatürk'ün Millî Dış Politikası, c. II, s. 256-261, Belge: 41.

68 Rainero, a.g.m., s. 129.

69 Gönlübol-Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, s. 111.

70 Atatürk'ün Millî Dış Politikası, c. II, s. 296. Belge: 53. Bir Türk gazetesinin Havass Ajansı'ndan aldığı bir habere göre, Türkiye'nin Boğazlar hakkındaki notası İtalya siyasi çevrelerinde hayretle karşılanmıştır. Kurun, 14 Nisan 1936, s. 2.

71 Atatürk'ün Millî Dış Politikası, c. II, s. 297, Belge: 54.

72 Soyak, a.g.e., s. 539.

73 Cumhuriyet, 21 İkincikânun 1937, s. 1.

74 Cumhuriyet, 4 Şubat 1937, s. 1.

75 Gönlübol-Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, s. 114.

İki Savaş Arasında Türk Boğazları / Dr. Sadık Erdaş [s.672-684]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü /Türkiye

Giriş

İmparatorluk ve Cumhuriyet dönemi Türk tarihi ve diplomasisini geriye doğru inceleyenler, Türkiye'nin zor şartlarda bile çıkarlarını çoğunlukla korumayı başarmasının altında Türkiye coğrafyasının ve özelliklede Türk Boğazlarının etkinliğine dikkat çekerler. Bizde bu kısa çalışmada, Türk Boğazlarının Milli Mücadele'ye etkilerini, bu mücadelenin Boğazlar sorunu konusundaki tavrını ve bu sorunu kullanarak kendi varlığını dünya devletlerine nasıl kabul ettirdiğini, yaklaşan savaş öncesi Türk diplomasisinin sorunu nasıl avantaja dönüştürdüğünü ele almaya çalışacağız.

Milli Mücadele'nin Boğazlar Politikası

Hem işgalci devletlere ve hem de bu duruma karşı duyarsızlığını devam ettirme azminde olan İstanbul hükümetine karşı başlatılan Milli Mücadele hareketinin amacı, tarih içindeki ömrünü tamamlayarak savaşla birlikte yıkılan Osmanlı enkazı üzerine milli bir devlet kurmak olmuştur.

Bu amacın önündeki en önemli engel şüphesiz ki askeri ve diplomatik alanlarda yürütülen mücadeleye maddi ve manevi desteğe duyulan ihtiyaç idi. Bu ihtiyacı gidermek ve milli devleti kurmak için Milli Mücadele'yi yönetenler, galip devletler arasındaki sorunları dikkatle takip edip bunları kendi lehine çevirmek için kullanırken bir yandan da Sovyetlerle olan ilişkilerinde Boğazlar meselesini ve bu soruna önerilen çözüm yollarını bir koz olarak kullanacaklardır. Bu çerçevede Anadolu hareketinin baskı, zorlama ve telkiniyle 12 Ocak 1920'de açılan Osmanlı Mebusan Meclisi Milli Mücadele yanlısı milletvekillerinin girişimleriyle, mücadelenin temel amaçlarını kapsayan ve ilk müsveddesi Mustafa Kemal tarafından kaleme alınan[1] ve 17 Şubat 1920'de ilan edilen Misak-ı Milli Boğazlar konusunda Milli Mücadele'nin tavrını yansıtması açısından oldukça önemlidir.[2]

Nitekim, Milli Mücadele'nin dış politikasının en önemli dayanağı olan bu belgenin 4. maddesi Boğazlarla ilgili olup, "Hilafet-Saltanat merkezi İstanbul şehri ile Marmara Denizi'nin güvenlik şartı ile, Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalatı aleme küşad-ı hakkında, bizimle alakadar devletlerin verecekleri karar geçerli olacaktır." esası getirilmekte, diğer bir ifadeyle Boğazlarla ilgilenen bütün devletlerin Türkiye ile beraber bir karar vermesi belirli şartlarla kabul edilmektedir ki, bu esas Batılı devletlere bir öneri niteliğindedir.

Zira, I. Dünya Savaşı içinde yapılan gizli antlaşmalarla Rusya'ya verilmesi öngörülen İstanbul ve Boğazların, bu devletin Bolşevik Devrimi ile ortadan kalkması anılan bölgenin geleceği konusunda bir boşluk doğurmuş, bu nedenle bölgenin geleceği konusunda açığa çıkmayan ihtirasların etkisiyle İngiltere ve ABD arasında görüşmeler yapılıyor[3] ve müttefik devletler İstanbul ve Boğazların geleceği konusunda politikalarını netleştiriyorlardı.

Ancak Misak-ı Milli'nin ilan edilmesinden hemen sonra İstanbul'un işgal edilmesi, Meclisi Mebusan'ın dağıtılması ve Doğu sorununun çözümünün özellikle İngiltere tarafından Yunan ordusuna havale edilmesi üzerine, istenilen yakınlaşma sağlanamamıştır. Gelişmeler üzerine 23 Nisan'da TBMM'nin Ankara'da açılmasıyla Anadolu'da yeni bir devletin temelleri atılmış oldu.

Boğazlar Konusunda Milli Mücadele'nin Taktik Arayışları

Milli Mücadele'yi yönlendirenler, başarıya ulaşmak için mutlaka bir destek bulma ihtiyacı içinde idiler. İtilaf Devletlerinin Türkiye'ye onurlu bir barış önermeyişleri üzerine "tüm dikkatler Doğu'ya çevrilmiş ve milliyetçi önderler Sovyetlerin Anadolu hareketini tanımakla kalmayacağını, Misak-ı Milli'nin uygulanması yolunda Türkiye'ye maddi ve manevi her çeşit yardımda bulunacağına inanmaya başlamışlardı."[4]

Bu inanç nedeniyledir ki, 3 Mayıs 1920'de kurulan TBMM Hükümeti 5 Mayıs 1920'de yaptığı ilk toplantıda Sovyetlerle ilişkiler gündeme gelmiş ve bu ülkeye bir heyet gönderilmesine karar verilmiştir.[5] 8 Mayıs 1920'de Sovyetler Birliği'ne gidecek olan heyete verilen talimatta "Türkiye'nin isteği, şimdiki milli sınırlar içinde iç ve dış tam bağımsızlık içinde yaşamak ve bu temel isteğin sağlanması şartıyla Rusya ile kader ve gelecek birliği kurmak"[6] olarak belirtilen bu talimatın 4. maddesinde; "Boğazlardan yararlanma, tüm Karadeniz ülkelerine serbest olacaktır. Bunu sağlamak için, Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmaması, İstanbul'a Rus donanmasının gelmesinin bizim (TBMM hükümetinin) takdir ve isteğimize bağlı olmak üzere Çanakkale Boğazı tahkimatını Ruslarla birlikte savunmamızdır.

Bu koşullardan daha fazlası Rusların Çanakkale tahkimatını bağımsız olarak elinde bulundurmaları ya da İstanbul'a donanmalarını istedikleri zaman getirmeleridir ki her iki şıkta İstanbul'un elimizde bulundurulması kuralını bozar. Ruslar için Boğazların tam özgürlüğünü yalnız antlaşma koşullarıyla sağlamak ya da boğazın savunma ve denetiminin tüm Karadeniz devletlerinin bir ortak sorunu olarak kabul ettirmek tabii ki çok daha uygun ve iyi bir çözüm yoludur" denilmiştir.[7]

Dikkat edileceği gibi, Boğazlar konusunda Sovyetlere bir hayli tavizkâr bir tutum takınıldığı gözden kaçmayacaktır. 1920 Mayısı'nın, Ankara hükümetinin en zor dönemi olduğu dikkate alınırsa, bu hükümetin içinde bulunduğu bunalım ve Sovyet yardımına duyduğu ihtiyacı gösterir.

Ankara hükümetinin Sovyetlere bakışını, Mustafa Kemal'in 26 Nisan 1920'de Lenin'e gönderdiği mektupta görmek mümkündür.[8] Büyük Millet Meclisi hükümetinin dış politika alanındaki ilk girişimi olan bu mektupta "Emperyalist hükümetler aleyhine harekatı ve bunların tahtı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhid-i mesai ve harekatın kabul edildiği" belirtiliyordu.

Sovyetlerin Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'in 3 Haziran'da M. Kemal Paşa'ya gönderdiği cevabında Misak-ı Milli'de belirtilen dış siyaset ilkelerini memnunlukla not ediyor ve bu ilkeleri

sıralayarak altıncı maddede Boğazlar sorununun çözümlenmesinin Karadeniz'de kıyısı olan devletlerce toplanacak konferansa sunularak görüşülmesinin altını çiziyordu.[9]

Moskova'da iki ülke arasında 17-24 Ağustos tarihleri arasında yapılan müzakerelerde bir antlaşma tasarısı hazırlanmış ve bu taslak metnin altıncı maddesi ile "Boğazların tüm milletlerin ticari ulaşımına açılmasını ve serbest geçişi sağlamak amacıyla, Karadeniz ve Boğazların bağlı olacağı milletlerarası kuralların kesin bir biçimde saptanmasını, kabul edeceği kararların Türkiye'nin kayıtsız şartsız egemenliğine ve İstanbul ile Türkiye'nin güvenliğine zarar vermeyecek bir biçimde kıyı devletlerinin temsilcilerinden ileride toplanacak bir konferansa bırakılması kararlaştırılmıştır.[10]

Hazırlanan antlaşma tasarısı parafe edilmesine rağmen, Sovyetlerin, 13 Ağustos tarihli müzakerelerde, Türkiye'ye yapılacak yardımın Ermenistan sınırlarının belirlenmesi ve Türkiye'nin ülkesindeki diğer milletlerin haklarına saygı göstermesine bağlaması ve 27 Ağustos tarihli görüşmelerde de Çiçerin'in Türk heyeti başkanı Bekir Sami Bey'den Van, Bitlis gibi illerden bahsederek Türkiye'den Ermeniler lehine birtakım toprak taleplerini yeniden gündeme getirmesi üzerine Türk Heyeti Başkanı Bekir Sami Bey[11] sorumluluğu üstlenemeyeceğini ve talimat isteğini Ankara'ya bildirir.[12]

16 Ekim 1920'de yapılan Meclisteki gizli oturumda Y. Kemal Bey parafe edilen metni milletvekillerinin bilgisine aktarmış ve VI. maddenin Boğazlara ilişkin olduğunu belirterek, Boğazlardan geçişin Türkiye'nin güvenliğini bozmayacak biçimde olacağını, ayrıntılı düzenlemenin komşu devletlerin katılacağı bir konferansta ileride saptanacağını belirterek Ekim Devrimi ile Sovyetler Birliği'nin Boğazlar ve İstanbul konusundaki düşüncelerinin değiştiğine dikkat çekerek bunun kağıda dökülmesinin yararlı görüldüğünü belirtmiştir.[13]

Ancak, gerek Türk kuvvetlerinin Eylül'den Aralık başına kadar sürdürdüğü Doğu harekatının başarılı şekilde sonuçlanması, gerekse Sovyet liderleri arasında görüş farklarının giderilmesi ve ekonomik etkenlerle Sovyetler tutumlarını değiştirecek Türk tarafında oluşturulan yeni heyet ve Büyükelçi Ali Fuat Cebesoy'un yürüttüğü ikinci görüşme sonucu 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanacaktır.[14]

Sakarya Savaşı'ndan hemen önce 4 Ağustos'ta Y. Kemal Bey, Çiçerin'e uzun bir nota göndererek, Batılı devletlerin emperyalizmine karşı ortak bir cephe kurulmasını önererek, Moskova Antlaşması'nın V. maddesinin uygulanması için diplomatik ya da başka bir yoldan nelerin yapılabileceğini öğrenmek istemiş ve Boğazlar sorununun Türkiye'ye güvenlik ve bağımsızlık sağlayacak bir şekilde çözümlenmesinde Rusya'nın da fayda elde edeceğine dikkat çekmiştir.[15]

Görüldüğü gibi,TBMM Hükümeti,Türkiye'nin egemenliğine ve İstanbul'un güvenliğine bağlı kalmak koşuluyla Boğazların tüm devletlerin ticaretine açılmasını kabul eden politikasını oluşturarak, ulusal amacına ulaşmak için yardımına duyduğu ihtiyaç nedeniyle Sovyetleri yanına çekmeye çalışmaktadır.

Milli Mücadele günlerinde Batılı devletlere karşı uygulanan siyasetin başlıca amacı dört noktada toplanmaktadır:

1) Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmek

2) Türkiye'nin tanınmasını sağlamak

3) Maddi ve manevi yardım elde edebilmek için bir takım anlaşmalar tesis edebilmek,

4) Bu anlaşmalara ulaşabilmek için her türlü propaganda araçlarına başvurmak.[16]

Ancak bu siyasetin gerçekleştirilmesi, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Anadolu'nun büyük bir kısmını ve özellikle İstanbul ve Boğazları işgal altında bulundurmaları nedeniyle oldukça zorlaşıyordu. Bu nedenle öncelikle amaç yukarıdaki hedefleri gerçekleştirmekle beraber bu işgalci devletleri, ya diplomasi ya da silah gücüyle Türkiye'den çıkarmak olmuştur. Bu çerçevede Milli Mücadele'nin en belirgin özelliği ve belki de başarılı olma nedenlerinden biri, askeri ve diplomatik mücadeleleri birbiri ardına ve birbirini tamamlar nitelikte kullanabilme kabiliyetidir.

İtilaf Devletlerinin, İnönü zaferinin yanı sıra Türk-Sovyet görüşmelerinde duydukları kaygı, bu devletleri Osmanlı hükümetine kabul ettirdikleri Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmek ve Doğu sorununa bir çözüm yolu arama düşüncesine sevk etmiştir. Şüphesiz bu düşüncenin oluşumunda Fransa ve İtalya'nın Sevr Antlaşması'ndan pek az yararlanmaları ve buna rağmen Yunanlılar'ın pek çok çıkar sağlamalarının etkisi de büyüktü.[17]

Bu nedenlerle 25 Ocak 1921'de Paris'te müttefikler arasında bir toplantı yapılarak İstanbul hükümetiyle Ankara hükümetinin katılacakları Londra'da bir konferansın toplanmasına karar verilmiştir. Ankara hükümeti ile Batılı devletlerini ilk kez bir araya getiren Londra Konferansı'nın 23 Şubat'taki oturumunda, Osmanlı hükümeti temsilcisi Tevfik Paşa, sürekli barışın kurulabilmesi için Türkiye'nin varlığını, toprak bütünlüğünü, egemenliğini ve bağımsızlığını güvence altına alacak ortamın yaratılması gereğine dikkat çekerek, Boğazlar sorununa ilişkin uluslararası bir antlaşmanın imzalanmasını istemiş[18] ve sözü Ankara temsilcisi Bekir Sami Bey'e bırakmıştır.

Bekir Sami Bey, TBMM'nin Doğu'da sürekli ve adil bir barış arzuladığını, Türkiye'nin kabullenebileceği sınırın Misak-ı Milli'ce saptandığını ve bu nedenle Klikya, İzmir ve 1913 sınırı esasına göre Trakya'nın geri verilmesini dile getirerek İstanbul'un güvenliği ve Türkiye'nin egemenliği tehlikeye düşmeyecek biçimde Boğazlar konusunda öteki devletlerle bir antlaşma imzalanmasını öne sürmüştür.[19]

Sovyetlerle müzakereleri yürüten ve onlara Boğazlar konusunu, Karadeniz'in sahildarları arasında yapılmasını öneren Bekir Sami Bey'in Londra Konferansında Misak-ı Milli formülünü önermesi bir çelişki değil,Türkiye'nin güçlü jeopolitiğini amaçları için bir koz olarak kullanmasını gösteren ilginç bir örnektir.

Londra Konferansı, Sevr'in diğer maddelerinde olduğu gibi Boğazlara yönelik hükümlerinde de bir takım düzenlemeler öngörmüştür. Bu düzenleme, kurulması öngörülen Boğazlar Komisyonu Başkanlığı'nın Türkiye'ye verilmesini, Türkiye'nin oy sayısının büyük devletlerde olduğu gibi ikiye çıkartılması, askerden arındırılması öngörülen bölgenin daraltılması ve müttefiklerin İstanbul ve İzmit yarımadasının çabuk boşaltılmasına muvafakatlarından ibaret idi.[20]

Gerek Boğazlar ve gerekse Sevr Antlaşması'nın diğer hükümlerinden müttefiklerce önerilen değişiklikler Misak-ı Milli'yi dikkate almıyordu. Bu münasebetle önerilerin TBMM'ce kabulü imkansız görünmesine rağmen Türk delegasyonu tekliflere cevap vermek için 24 gün süre talep ederek Londra'dan ayrılmış, bu süre içerisinde Bekir Sami Bey ile İngiltere, Fransa ve İtalya arasında bire bir antlaşmalar imzalandı ise de bunlar Misak-ı Milliye aykırı ve Sevr'in tamamlayıcısı olan "Accord triportiteyi"[21] başka adlar altında milli hükümete kabul ettirme çabası[22] olarak değerlendirerek reddedilmiştir.

Milli Mücadele'nin Batılı devletlerle yoğun ilişkisi Sakarya Zaferi sonrasındadır, Türk diplomasisi ve askeri başarısının beraberliği belki de tarihindeki en başarılı bir süreci yaşamıştır. Zira Fransa ile Haziran'da başlayan görüşmeler kazanılan zaferin de etkisiyle Ekim'de yapılan Antlaşma ile sonuçlanacak, İtalya ile ilişkilerde önemli adımlar atılmış ise de siyasi fırtına İtalyanların bir antlaşma imzalamasına engel olmuş, yine de bu yolla Milli Mücadele müttefik bloğunun da ilk ve en kalıcı çatlağı ortaya çıkartmıştır.

Ankara hükümeti 1922 Temmuz ayında İçişleri Bakanı Ali Fethi'ye görünürde sağlık nedenlerinden dolayı, gerçekte ise Kemalist amaçlar konusunda İtilaf devlet adamlarının görüşlerini saptamak amacıyla Avrupa'ya gitmesine izin vermiş Ali Fethi Bey Paris'e ulaşınca İngiliz Büyükelçiliği'ne başvurarak Irak ve Boğazlar sorunları için görüşmeler yapmak üzere Londra'ya gitmek iznini almış, 11 Ağustos'ta da İngiliz yetkililerle görüşerek "Boğazlar tümü ile askerden arındırılmasını, Boğazlardan geçişin kesinlikle serbest olmasını, azınlıkların etkin bir biçimde korunmaları için, bir proje hazırlanmalı; Trakya'daki Yunan sınırı Edirne'den Meriç Irmağına çekilmeli"[23] koşullarını öne sürmüştür.

Ankara hükümetinin bu barışçı teşebbüsü İngilizler tarafından bir zaafın ifadesi olarak değerlendirilmiş,[24]

bunun üzerine Fethi Bey'in "Milli maksatların sağlanmasının ancak askeri faaliyetlerle kabil olabileceğini"[25] bildirmesi üzerine taarruz kararı alınacaktır.

26 Ağustos'ta başlayan Türk ordularının taarruzu sonucunda yaklaşık 40 aydır işgal altında bulunan İzmir geri alınarak Anadolu Yunan askerinden temizlenmiş ve Türk orduları Çanakkale'ye doğru yürümeye başlamıştır.

İngiltere Savunma Bakanlığı 11 Eylül'de İstanbul'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Harrington'a Çanakkale'yi ve İzmit'i boşaltabileceklerini ve buradaki birliklerin Gelibolu yarımadasına kaydırılmasını

istemiş ve donanmanın Anadolu'dan Trakya'ya Türk askerlerinin sevkini engelleyeceğini bildirmiş[26] ve aynı gün müttefik devletler Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasına asker göndermişlerdir.[27] Bu tedbirlerle yetinmeyen Lloyd George, İmparatorluğun her tarafından muhtelif devletlerden askeri yardım talebinde bulunmuş, sebep olarak da "Kemalist kuvvetlerin İstanbul ve Çanakkale'ye yaklaşması, Ankara hükümeti tarafından ileri sürülen talepler şayet kabul edilecek olursa, son harpte Türkiye üzerine kazanılmış olan zaferin bütün semerelerinin kaybı ile sonuçlanacağını" göstermiş ve "Avrupa'yı Asya'dan ayıran Akdeniz ve Karadeniz'i birleştiren su yolu birinci derecede öneme haiz cihan menfaatlerini, Avrupa menfaatlerini ve İngiliz menfaatlerini alakadar edeceğinin" altını çizmiştir.[28]

Türk ordusunun Boğazlara doğru ilerlemesiyle Batı'da "Çanakkale bunalımı" olarak adlandırılan olaylar dizisinde Sovyetlerde kendilerine bir rol üstlenecekler ve bu bağlamda Karahan imzalı ve 12 Eylül tarihli bir notayı İngilizlere vereceklerdir.[29]

Bu notada 1914 Savaşı'ndan önce yapılmış olan Boğazlar konusundaki tüm antlaşmaların geçersiz olduğu, savaş sonunda yapılan tek geçerli belge olan Moskova Antlaşması'nda ise Boğazların "sadece" ticaret gemilerine açık olduğu[30] kaydının bulunduğunu ve bu konuyu görüşmek üzere Karadeniz'e kıyısı bulunan devletlerin katılacağının öngörüldüğü ve bu nedenle konu ile ilgili herhangi bir görüşmeye Rusya, Ukrayna ve Gürcistan hükümetlerinin de katılması gereğine dikkat çekilmiştir.

Sovyetlerin bu davranışının nedeni, muhtemelen Türk ve İtilaf Devletleri arasında bir çarpışmanın kaçınılmaz olduğunu düşünerek kendi güvenliği açısından olası bir kader toplantısına katılmak olsa gerektir.

İngiliz kabinesi 15 Eylül'de toplanarak Boğazların İngiliz çıkarları için çok önemli olduğu ve bu nedenle burada Kemalistlere kuvvetle karşı konulmasını, Donanmanın, Türk ordusunun Gelibolu'ya geçmelerini engelleme gereğini İzmit hatlarından çekilinebileceğini ancak Mustafa Kemal'in İstanbul Boğazı'nı geçmeye kalkışması durumunda bütün kuvvetle karşı durulmasını kabul ederek bunu Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a iletmiştir.[31]

Öte yandan Boğazlar bölgesinde fiili bir çatışmayı önlemek için Fransa ve İtalya Çanakkale Boğazı'ndaki askerlerini Avrupa yakasına kaydırmışlar[32] ve Fransa'nın İstanbul'daki yüksek komiseri General Pelle'yi, İzmir'e göndererek Mustafa Kemal ile temas kurmuşlardır. Pelle'ye verilen talimatta "Fransa'nın hiçbir biçimde Yunanlılarla işbirliği yapmayacaklarını ve Türklere karşı savaşmayacaklarını, esasen Türklerin saldırgan amaçları olmadığını ve İtilaf Devletlerinin İzmir ve Trakya üzerindeki Türk egemenliğini iade etmeleri gerektiği" düşüncelerinin altı çiziliyordu.[33]

General Pelle ile Mustafa Kemal arasında yapılan görüşmelerde Ankara hükümetinden tarafsız bölgenin ihlal edilmemesi istenmiş ve Yunan ordusunun çekileceği sınırın İstanbul'daki yüksek komiserlerce çizileceği garantisi verilmiş ise de Mustafa Kemal bunları kabul etmemiş, bir konferans

toplanırsa buna katılmaya hazır olduğunu ama askerlerinin ilerleyişini durdurmaya taraftar olmadığını belirtmiştir.[34]

Bu ortamda 20 Eylül'de başlayan Paris görüşmelerinde üç konu görüşülmüştür:

1) Boğazlar bölgesine Türk kuvvetlerinin girmesi için İngiliz kuvvetlerinin alıkonulması,

2) Boğazların serbestliği,

3) Türkiye ile barış şartları[35]

Görüşmeler sonunda bizzat Lord Curzon tarafından kaleme alınan ve savaşan devletler ile İtilaf Devletlerinin barış konferansına davet eden bir nota hazırlanıyor ve bunda Türklerin prensip olarak Avrupa'ya dönmeleri kabul ediliyordu ki bu aynı gün Atina'ya ve Ankara'ya gönderilmiştir. Böylece yaklaşık üç hafta devam eden Çanakkale buhranı bir sona ulaştırılmış ve Lozan'a giden yol açılmıştır.

Lozan Öncesi Türk Boğazları

Ankara hükümeti ve Müttefikler arasında bu yazışma ve görüşmeler olurken Türk ordusunun Boğazlara yürüyeceğini ve sorunu silahla çözümleyeceğini uman Sovyet Dışişleri, bu gelişmelerden endişelenir[36] ve toplanması düşünülen konferansa çağrılmamanın da etkisiyle Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Aralov, Y. Kemal'e vekalet eden Rıza Nur ile görüşmüş, Sovyetlerin konferansa katılması için çalışacaklarına dair söz almıştır.[37]

Diğer taraftan Sovyetler, Karahan imzalı ve 24 Eylül tarihli bir nota ile "Orta Doğu sorunlarının görüşülmesi için bir konferans öneriyor ve bu sorunları çözümünü Türk halkının Türk topraklarında, İstanbul'da ve Boğazlarda tam egemenliğini kurmaktan geçeceğini belirtiyor; Boğazlar rejimini 16 Mart Moskova Antlaşması uyarınca çözülmesini istiyor ve bunun dışında Boğazlarla ilgili alınacak kararların kesin ve kalıcı olamayacağının" altını çiziyordu.[38] Dikkat edilirse Sovyetler Batı'ya ve Ankara hükümetine yaptığı baskılarla kendisi için hayati öneme sahip Boğazların geleceğinde söz sahibi olma arayışı içerisinde oldukları görülecektir.

Bu arada Ankara hükümeti, Yunan ordusunun Doğu Trakya'da gerisine çekileceği hattı tespit amacıyla toplanacak konferansa yönelik müttefik çağrısını kabul ediyor ve 3-11 Ekim tarihlerinde çetin bir görüşme sonucu 11 Ekim'de Türkiye ile müttefikler arasında Mudanya Mütarekesi imzalanıyor ve Milli Mücadele'nin başarısı tespit ve teyit edilerek Doğu Trakya geri alınıyordu.

Mudanya Konferansı'nın başladığı gün, Sovyetler Ankara hükümetine bir nota vererek, konferansa katılmanın Trakya ve Boğazlarla İstanbul'un işgaline razı olma anlamını taşıdığını, Türkiye'nin bunu haber vermeyişinin, Yakın Doğu Meselesi özellikle de Boğazlar Meselesi genel kararlarında önceden kararlaştırılan ve karşılıklı görüş ve uyuşma yükümlülüğünden söz eden Moskova Antlaşma ve diğer beyanlara ters düştüğünü bildirmiştir.[39]

Sovyetlerin toplanacak konferansa katılmak için Ankara ve Moskova'daki Türk diplomatik temsilcileri nezdindeki girişimleri devam ederken Türkiye 4 Ekim'de Hariciye Vekili Y. Kemal imzasıyla Müttefik Devletlerin davetini kabul ederek, "… Yegane önemli mesele Boğazların kontrolüdür. Bu konuyla çok yakından ilgili ve katılımları, tespit edilecek rejimi daha kalıcı kılarak gelecekte anlaşmazlıklar doğmasını önleyecek olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın davet edilmemiş olması karşısında hayretimizi belirtmek mecburiyetindeyiz. Bu üç devletinde müttefikler tarafından davet edilmiş diğer iki devlet gibi davet edilmelerini ısrarla teklif… ediyoruz"[40] sözleriyle, Sovyetlerin sadece Boğazlarla ilgili görüşmelere katılmasını istediğini belirtiyordu.

Sovyetlerin konferansa tam üye olarak katılmak amacıyla müttefik devletlere 19 Ekim'de bir nota vererek[41] Rusya'nın coğrafi durumu ve Yakın Doğu devletleriyle olan politik durumuna dikkat çekilerek Boğazlar konusunun Yakın Doğu sorunlarından ayrılamayacağının, Boğazların güvenliği ve uygulanacak rejimin ayrı bir konferansta ele alınmasının sakıncalarına dikkat çekilmiş ve sadece Boğazlar sorununun çözülmesi amacıyla Lozan'a davet etmişlerdir.[42]

Sovyet lideri Lenin'in 27 Ekim'de Batılı bir gazetecinin Boğazlar sorununun çözümüne ilişkin Rus programının ne olduğu sorusuna verdiği cevap Sovyetlerin Lozan'da sergileyecekleri tavrın ipuçlarını vermesi açısından ilginçtir.[43] Lenin'e göre "barış ve savaş zamanlarında Boğazlar tüm savaş gemilerine kapanmalı, Boğazların deniz ticaretine tam bir serbestlikle açılması ve Türkiye'nin ulusal isteklerinin karşılanması" gerekmektedir.

İsmet İnönü Dışişleri Bakanı olduktan ve Lozan'a gitmeden hemen önce, Aralov kendisini bir kez daha ziyaret etmiş ve konferansa tam katılmayı yeniden gündeme getirmesi üzerine, İnönü kendisine, "Lozan Konferansı'na düşman bulunduğumuz devletlerle beraber Rusya'nın da katılmasını istemeyeceklerini, zira böyle bir durum ile, Osmanlı idaresinin politikasını benimsemiş bir duruma düşebileceklerini bunun da eskiden büyük devletlerle yapılan anlaşmaları hatırlatacak bir durum yaratacağını bildirerek"[44] Sovyet isteklerini taktiksel bir şekilde geçersiz kılmıştır. Sovyet Rusya'nın bu ısrarında, konferansta yapılacak anlaşma dışında kalma endişesi ve Türkiye'nin çıkarlarını koruma adı altında kendi güvenliğini sağlama düşüncesi yatmaktadır.

Lozan Konferansı'nda Boğazlar

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki en önemli diplomatik toplantılardan biri olan Lozan Konferansı 20 Kasım'da başlamış, Lozan'da münakaşa edilen en önemli işlerden biri, siyasi önemi dolayısıyla da belki de en önemlisi Boğazlar meselesi olmuştur.

Zira Lozan'da, Boğazlarla ilgili üç farklı görüş ortaya çıkmış ve birbirinden ayrı bu üç tezin uzlaşılması büyük çabalar gerektirmiştir.

Bu üç tez; Boğazların uluslararası bir idare altında tarafsızlığının korunması olan İngiliz görüşüdür ki bu aslında İngiliz deniz kuvvetlerinin baskın etkisini korumaya yöneliktir, Boğazlarda Türk hakimiyetini ve sınırlı bir özgürlük sağlayan Türk önerisi, Boğazları savaş gemilerine kapatan ve doğal

olarak Karadeniz'i bir Sovyet "mare clousum"u haline getiren ve Türk egemenliğini savunan Sovyet önerisidir.[45]

Bu öneriler Lozan Konferansı'nın 4 Aralık 1922 tarihli Boğazlar Rejimi Komisyonu'nda genel görüşmeye sunulmuştur. Lord Curzon, Konferansa sunulan en önemli sorunlardan birinin Boğazlar sorunu olduğunu söyleyerek konuşmasına başlamış ve sorunun bütün dünyayı ilgilendirdiğini ve bu su yolunun son yüzyıl içinde çeşitli antlaşmalara konu olduğunu belirterek önce Türk tarafının sonra da diğer temsilcilerin dinleneceğini söylemiştir.[46] Daha sonra söz alan İsmet İnönü, Rusya, Ukrayna ve Gürcistan temsilcilerini konferansta görmekten mutluluk duyduğunu belirterek Boğazlara ilişkin Misak-ı Milli maddesini okumakla yetiniyor ve şimdilik başka bir şey söylemeyeceğini belirtiyordu.[47]

İnönü'ye göre dünyada en güçlü donanmaya sahip bulunan İngilizler, Boğazlar sorununu en önemli olarak niteliyorlardı. Dolayısıyla uzlaşmacı bir tavır izlerse, Türkiye'nin tatmin edici bir barışa kavuşmasına yardımcı olacağına inanıyordu. Bu yüzden konferansın bu sorundan dolayı kesintiye uğramasını her bakımdan önlemeye çalışıyordu.[48]

Boğazlar meselesinin görüşüleceği toplantı, özellikle de Sovyet delegasyonunun görüşleri her tarafta büyük bir merak ve heyecan uyandırıyor, bu meselenin müzakeresi sonunda konferansın sonucunun anlaşılacağına inananların sayısı çoğalmaya başlıyordu.[49]

Böyle bir ortamda söz alan Çiçerin "Boğazların barışçıl deniz ulaşımına sürekli olarak serbest olmasının kesin bir şekilde ve hiçbir kısıtlama olmadan sağlanmasını, Karadeniz'de barışın korunması, Karadeniz kıyılarının güvenliği ile İstanbul'un güvenliğinin garanti altına alınmasını, başka bir deyişle savaşta ve barışta Türkiye'den başka bütün devletlerin savaş gemileri ve silahlı gemilerle askeri uçaklara sürekli olarak kapalı bulundurulmasını…" istiyor ve Rus hükümeti ile müttefikleri Türk halkının kendi ülkesi ve suları üzerindeki bütün hakları etkili olarak yeniden sağlanmalıdır diyerek görüşlerini dile getiriyordu.[50]

Görüldüğü gibi, Sovyetler bu görüş ile bütün 19. yy. boyunca ısrarla açmaya çalıştıkları Türk Boğazlarının kendileri için açık olması ilkesini terk edip, Boğazların bütün devletlerin savaş gemilerine kapatılması tezini ortaya atmışlardır. 180 derecelik bu değişimin altında ideolojik bir ayırımdan ziyade "Boğazların İtilaf Devletlerinin kontrolü altında bulunduğu 1918-1922 yıllarında General Denikın ve Wrangel, ordularının her türlü ihtiyaçlarının başta Fransa olmak üzere bu devletlerce ve Boğazlar yoluyla giderilmesi tecrübesi ve iç savaşın sona ermesinden sonra, Karadeniz'de donanma kuracak bir güçten yoksun olmalarından ve bunun etkisiyle güvenlik endişelerinden" kaynaklanmaktadır.[51]

İnönü, konferansın ilk oturumundan itibaren suskunluğu tercih edip Sovyetlerle İngilizleri karşı karşıya getirmeyi başarmıştır. Nitekim, 5 Aralık'ta Ankara'ya çektiği telgrafla ilk oturumdaki durumu özetlemiş, "Müttefikler ile Ruslar arasındaki asıl sorunun Boğazların savaş gemilerine açık veya kapalı olması olduğunu, tahkimatsız ve müdafaasız Boğazlar olabileceğini ifade etmekliğimiz en mühim bir siyasi merhale olacaktır. Bu noktayı kolay ve çabuk ifade etmek niyetinde değiliz" demiştir.[52]

İnönü'nün bu son cümlesinden anlaşıldığı kadarıyla, Türkiye Milli Mücadele döneminde uyguladığı politikayı, bir başka ifadeyle esas amaçlarına ulaşmak için, Boğazlar meselesi tarihinin iki aktörü İngiltere ve Rusya'yı karşı karşıya getirerek Misak-ı Milli sınırlarında tam bağımsız egemenliğine ulaşma amacını Lozan görüşmelerinde de uygulamaya çalışan bir politika izlemektedir.

Boğazların savaş gemilerine kapalı olması ilkesini 1914'e kadar hararetli biçimde savunan İngiltere bu konferansta serbest geçiş savunucusu durumuna gelmiştir. Bunun nedeni, İngiltere'nin Sovyet Rusya'yı Karadeniz'de göz altına bulundurma zorunluluğunu hissetmesidir.[53]

Fransa ise, Boğazlardaki gemi işletme serbestliğinin devletler arasındaki ilişkilerin açılmasına ve bunun tabii neticesi olarak da sulhün teminine yardımcı ve temel olacağını, Boğazlara kıyısı olan devletin emniyetini sağlam bir nizama bağlamak şartıyla Boğazların açıklığının barış için bir tehlike arz etmeyeceğini belirtmiştir.[54]

Savaş ile beraber dikkatlerini Avrupa ve Orta Doğu'ya çeviren ABD Lozan'a gözlemci statüsünde katılmasına rağmen[55] konferansa hazırlıklı gelen nadir ülkelerden biridir. Bu devlet adına söz alan Child, Boğazların ülke farkı gözetmeksizin bütün ticaret gemilerine ve serbest denizlerde kolluk görevini yapmak, yurttaşlarının gemilerini korumak, felakete uğramışlara ve kamu yararına davranmak üzere savaş gemilerine açılmasını öne sürmüş ve Karadeniz ve Boğazların silahsızlandırılmasını önermiştir.[56]

Boğazlar komisyonunun 18 Aralık'ta yaptığı 5. Oturum'da Amerikan tarafının itirazlarına rağmen[57]müttefikler, aralarında Boğazlar komisyonunun kuruluşu, Boğazdan gemilerin geçişine ilişkin kurallar, askerden arındırılmış bölgelere ve savunma alanlarına ilişkin hükümler, Boğazların ve İstanbul'un askeri güvenliğine ilişkin olarak teklif edilen garantilerden oluşan 4 belgeyi dağıtmışlar ve bu belgeler üzerine görüşmelere devam etmişlerdir.[58] Türk ve Sovyet heyetlerinin karşı çıkmasına ve kendi tasarılarını sunmalarına rağmen Müttefik devletler kendi tasarılarında ısrar edeceklerdir.

Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 18. maddesini oluşturacak bu tasarı, Boğazların ya da silahsızlandırılmış bölgelerin bağımsızlığına yönelik herhangi bir tehdit durumunda MC Konseyi'ne yapılacak bireysel yada kollektif başvuru yoluyla, güvenliğin sağlanmasını öngörüyordu. Bu, yine de Türk delegasyonunun istediği ve gerekli gördüğü tam garanti değildi.

20 Aralık'ta Boğazların silahsızlandırılmasına, geçiş serbestisine ve uluslararası komisyon kuruluşuna izin verecek bir uzlaşmaya varan Türk delegesi hâlâ politik ve siyasal bir garanti konusunda tatmin ve ikna olmamıştı ki[59] bu durum 10 yıl sonrası Türk tarafının haklılığını ispat eden olaylara sahne olacaktır.

Lozan Konferansı'nın ilk devresi yaşanan bir çok krizden sonra, Boğazlar konusunda bir uzlaşmaya varılmasına rağmen, Türk delegasyonunun 31 Ocak'ta sunulan antlaşma taslağını imzalamayı kabul etmeyince 4 Şubat'ta sona erdi. Ertesi gün Rauf Bey Hariciye Vekaleti vekili sıfatıyla bütün temsilcilik ve sefaretlere gönderdiği telgrafla "Fransız ve İtalyanların mali

kapitülasyonlar da sonuna kadar ısrarı üzerine konferansın kesildiğini, İngilizlerle bütün meseleler hallolduğundan bu devletle münasebetlerde her yerde mutedil bulunulmasını” istemiştir.[60]

İnönü, Ankara’ya döndükten sonra Büyük Millet Meclisi’nin 21 Şubat 1923 tarihli oturumunda konferansla ilgili bilgi vererek “biz Boğazlar meselesinde bir çok mücadele ettikten sonra Boğazların tahkim edilmemesini ve savaş gemilerinin serbestçe geçişlerini kabul ettik” demekte ve Sovyet heyetinin görüşü ile aralarında anlaşmazlık hasıl olduğunu ve bunun sonuna kadar devam ettiğini bildirmiştir.[61]

Lozan Konferansı’nın ikinci aşamasında ağırlığı ekonomik ve mali sorunlar oluştururken Boğazlar sözleşmesi 24 Temmuz’da imzalandı. Türkiye’nin İstanbul’da ve Gelibolu yarımadasında birer garnizona sahip olması dışında 31 Ocak’ta çizilen taslaktan farksızdı. Boğazlar bölgesinde uçak, ticari ve savaş gemilerinin geçişine ilişkin kurallar koyan ikinci maddeye yapılan ilave ile birlikte 20 maddeden oluşuyordu.[62]

Boğazlar meselesinin sonraki tarihine etkisi açısından Lozan sözleşmesinin en önemli eksikliği Boğazlar bölgesini silahsızlandıran hükmüdür. İtilaf Devletleri silahsızlandırma kararına gerekçe olarak, Boğazlardan geçecek vasıtaların güvenliği ve geçiş serbestliğine Türkiye’den gelebilecek bir tehlikeyi önlemek olarak göstermişler ve Türkiye’nin bölgedeki askeri yetkilerini kısıtlamışlardı.

Bu olumsuzluklara rağmen, genel olarak değerlendirildiği ve özellikle de Sevr ile karşılaştırıldığında Türkiye açısından olumlu bir gelişmedir. Sevr ile tamamen itilaf Devletlerine terkedilen ve onların üssü durumuna gelen Boğazlar Lozan ile Türkiye’nin ülkesi haline getirilmiştir.

Montreux’a Giden Yol; Lozan Boğazlar Sözleşmesi’nin Eksikliği ve Milletlerarası Yeni DurumLozan Barış Konferansı’nda, Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili hükümler belirlenirken Türk heyetinin tüm İtirazı ve gayretlerine rağmen Türkiye’nin egemenlik haklarıyla çelişkili iki madde sözleşmeye dahil edilmiştir.

Bunlardan ilki, Boğazlar trafiğini düzenleyecek ve buradan geçecek vasıtaların denetlemesi görevlerini üstlenen Boğazlar Komisyonu’nun kurulmasıdır. Türkiye’nin kendi sınırları içinde ve ülke bütünlüğünün korunması için, stratejik değerde bir bölgenin uluslararası bir kuruluşa bırakılması, bu bölgede egemenlik haklarının sınırlandırılması anlamını taşımakta idi. Diğeri ise Boğazlar ile Marmara Denizi’nin silahsızlandırılmasıdır.

Türkiye bu iki maddeyi kabul ederken ve uygularken bunu “sulhünü elde etmek için zaruretle katlandığı bir fedakarlık”[63] olarak algılamış ve adı geçen sözleşmenin 18. maddesi ile kendisine verilen garantiler ve Milletler Cemiyeti’nin kolektif güvenlik alanında etkin bir rol oynayacağı ve genel bir silahsızlanmaya gidileceği umuduyla[64] kabul etmişti.

Ancak silahların azaltılması ve silahsızlanmanın sağlanması amacıyla 1922 Locarno Antlaşması ve 1932-34 Cenevre Genel Silahsızlanma Konferansı yapılmış, fakat bunlardan beklenen sonuç elde edilememiştir.

Diğer taraftan, Milletler Cemiyeti'nin üyesi ve Boğazlar konusunda garantör devletlerden Japonya'nın Mancurya'ya karşı saldırgan bir politika izlemesi[65] ve anılan cemiyetin bu devlete karşı herhangi bir yaptırım uygulatamaması ve bu devletin Milletler Cemiyeti'nden ayrılması, Türkiye'yi endişelerini giderme ve bu amaçla da Boğazlardaki silahsızlandırma kaydını kaldırma çabalarına sevk etmiştir.

Bu çerçevede Türkiye, Kasım 1932'de İngiliz hükümetince hazırlanan ve Aralık'ta Fransa, Almanya, İtalya, ABD ve İngiltere tarafından kabul edilen ve "herkes için eşit güvenlik sistemi çerçevesinde silahlanma eşitliğini tanıyan"[66] Mc Donald planının kabul edilmesiyle Boğazların silahsızlandırılması ile ilgili hükümlerin iptal edilmesini ilk kez ve resmen talep etmiştir. Ancak Türkiye'nin talebi silahsızlanma konferansı ile doğrudan ilgili görülmediği için kabul edilmemiştir.[67] Türkiye'nin talebi reddedilmekle beraber, özellikle İngiltere hükümetinin stratejik sorunlar gündemine Türk Boğazlarının girmesine neden olmuştur. Nitekim, Amirallik Dairesi,"Lozan Konferansı'ndan sonra koşulların değiştiğine işaret etmekle beraber, Boğazları tahkim etmenin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki işbirliğini ve böyle bir gelişmenin bu hükümete büyük bir askeri güç kazandıracağına dikkat çekmiştir.[68]

Türkiye Dışişleri Bakanı T.R. Aras aracılığıyla konuyu 23 Mayıs 1933'te Cenevre'de yapılan silahsızlanma konferansında yeniden gündeme getirmiş ve "Türkiye'nin Boğazlardan serbestçe geçişi sağlama yükümlülüğünün, Boğazlar bölgesinde kıyı topçu savunma sistemi kurmasını gerektirdiğini" açıklamıştır.[69]

İngiltere Dışişleri Bakanı G. Simon, "Türkiye'nin Boğazları açık tutmak ve buralardan serbest geçişi sağlamak gibi enternasyonal bir yüklenim altında olmadığını hatırlatarak Boğazlardaki gayri askeri halin Türkiye'nin güvenliği için bir tehlike oluşturmadığını, zira Boğazlar sözleşmesine imza koyan devletlerin Türkiye'ye garanti verdiğini hatırlatmıştır.[70] Yine de T.R. Aras, aynı gün silahsızlanma komisyonununda "Türk hükümetinin, ilgili Karadeniz ve Akdeniz devletlerinden başka Japonya ve ABD'nin katılımıyla bir komisyon örgütlenmesini ve bu komisyonun Ankara hükümeti tarafından ileri sürülen sorunu ele almasını öneren bir tasarı sundu[71] ise de,Türk tasarısı konferansa katılan delegeler tarafından ilgiyle karşılanmasına rağmen kabul görmedi.

Buna rağmen Türk hükümeti, Boğazları silahlardan arındırma ve gayri askeri hale getirme kaygısından kurtulmak için her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır. Nitekim 1933 Ağustosu'nda Ankara'ya gelen Fransa Meclis Başkanı E. Herriot nezdinde de Başbakan İnönü'nün isteği ile Cemil Bilsel görevlendirilmiş,[72] kendisine "Boğazlar konusunda Türkiye'ye verilen garantinin, Japonya'nın Çin'e saldırması ve Milletler Cemiyeti'nden çekilmesi, İtalya'nın da buna doğru gitmekte olması

sebebiyle işlemez hale geldiği ve Türkiye'nin teşebbüste bulunma hakkını elde etmesi gereği" anlatılmıştır.[73]

Öte yandan Milletler Cemiyeti'nin yaptırım gücündeki eksikliğin görülmesi Avrupa'da fırsat bekleyen revizyonist devletleri de harekete geçirmiş, Almanya 1934'ten itibaren silahlanmaya başlamış ve 1935 Martında da Versay Antlaşması hilafına zorunlu askerlik sistemini kabul ederek silahlanmayı aleni hale getirmiştir. Bu durum, Almanya karşısında özellikle Fransa'yı harekete geçirerek, bu devleti Sovyetler Birliği'ne ve İtalya'ya yaklaştırmış ve ikili antlaşmalar yapmasına neden olmuştur.[74] Gelişmeler,yeni bir savaş tehlikesi ihtimalini ortaya koyunca Türkiye Boğazlar konusundaki ısrarını sürdürmeye devam edecektir. Nitekim, Türk Dışişleri Bakanı 1935 Mart ve Nisanı'nda İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi ile yaptığı bir görüşmelerde "Türk hükümetinin Boğazlar konusunda Türkiye'nin tek yanlı hareket edebileceğini, fakat bunu diğer devletlerin genel desteği ile yapmayı yeğlediğini" bildirmiş ve Bulgaristan'ın tekrar silahlanmasının, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nda yer alan askersizleştirilmiş bölgeyle ilgili hükümlere gösterdiği muvafakatin dayandığı temeli sarstığına dikkat çekmiş ve iyi giden Türk-İngiliz ilişkilerinin aynı zamanda İngiliz-Sovyet ilişkilerinin iyileşmesi Avrupa güvenliği açısından Boğazlar sorununun çözümlenmesi için iyi bir temel olduğuna işaret etmiştir.[75]

Loraine'nin Türkiye'nin saldırıya uğraması halinde Lozan'a imza koyan devletlerin garantisine sahip olduğunu hatırlatması üzerine Aras, önemli garantinin İngiltere'nin garantisi olduğunu vurgulamış ve sorunun İngiliz hükümeti tarafından Boğazlar bölgesinde bir saldırı durumunda Türkiye'ye garanti vermeye ve yardım etmeye hazır olduğu takdirde çözülebileceğini belirtmiştir.[76]

Aras'ın, Boğazlara endeksli Türk-İngiliz yakınlaşmasını kullanarak Fransız-Sovyet karşılıklı yardım paktının ve İngiltere-Sovyet ilişkilerindeki iyileşmenin saldırgan devletlere karşı oluşması muhtemel bir blokta Türkiye'ye de bir yer edinmeye çalıştığı görülmektedir.

Milletler Cemiyeti'nin 17 Nisan 1935'te Almanya meselesini görüşmek üzere yaptığı olağanüstü toplantıda, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Boğazlar Sözleşmesi'nin Boğazların silahsızlandırılmasına ilişkin hükümlerinin iptalini istemiştir ve iki neden ileri sürmüştür. 1- Türkiye için, başka her devlet gibi güvenliği sağlama zorunluluğu, 2- Varlığını koruması için gerekli bütün uyanıklıkla birlikte, barışı sağlamlaştıracak bütün çabalara içtenlikle katılmaktan geri durmayan Türkiye, bu alandaki istekli davranışını, kendisine karşı eşitliğe aykırı bir davranışa yol açmasını kabul etmez" diyerek Boğazlar konusundaki girişimleri yinelemiştir.[77]

Türkiye'nin bu talepleri İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından konuyla ilgili olmaması gerekçesiyle kabul görmez iken, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin hükümlerinden memnun olmayan ve bu sözleşmeyi imzalamayan[78] Sovyetler Birliği ise Türkiye'yi destekleyecektir.[79]

Aynı yılın 14 Eylülü'nde Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun 8. genel oturumunda Aras; Boğazlar meselesini yeniden Kurulun gündemine taşımış ve "Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin

Türkiye'nin kıyı savunmasına ve ülkesinin iki kesimi arasında geçiş ve taşıma güvenliğine ağır zarar verdiğini belirterek, yürürlükteki antlaşmaların saptadığı durumda değişikliklerin olması halinde, Türkiye'nin Boğazların askeri rejiminde değiştirmeler yapmak zorunda kalacağını bir kez daha vurgulamış"[80] ve konu hem ulusal hem de uluslararası basının gündemine girmiştir.[81]

Mustafa Kemal Atatürk'e, ABD'li gazeteci Glodya Baker'in "Türkiye neden Boğazları tahkim etmek istiyor?" sorusuna verdiği cevapta dünyada meydana gelen son değişiklikleri belirttikten sonra, "Lozan'dan beri dünya durumu ve bazı şartlar değişmiştir. Bu deniz geçidinin tahkimi Türkiye'nin emniyet ve savunması için çok önemlidir. O (Boğazlar) aynı zamanda milletlerarası münasebetlerin can alıcı bir unsurudur. Anahtar durumunda bulunan böyle bir yer, herhangi sergüzeşti bir saldırganın keyfiyetine ve merhametine bırakılamaz" diyerek Türkiye'nin haklılığını ve kararlılığını göstermiştir.[82]

Milletler Cemiyeti'nin üyesi sıfatıyla ve Boğazların garantörlerinden biri olan İtalya'nın Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırması ve MC'nin Japonya örneğinde olduğu gibi bu devlete de yaptırımlar uygulatamaması ve İtalya'nın Onikiada'da tahkimata başlaması[83] ve hemen ardından Almanya'nın Ren bölgesine asker sokması üzerine, Türkiye'nin bu ortamdan istifade ederek Boğazlar rejiminin halli için teşebbüste bulunacağını, Aras aracılığıyla, Sovyet Dışişleri Komiseri Litvinov'a Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco'ya iletmiş ve adı geçenlerin onayını almıştır.[84]

Bu onay ve destekleri alan Türkiye Dışişleri Bakanı Aras, Milletler Cemiyeti'nin Kasım 1935 tarihindeki oturumunda, "Türkiye'nin beklenmedik durumlar karşısında, Boğazların güvenliği konusunda gereken tedbirleri almakta tereddüt etmeyeceğini" bir kez daha tekrarlamıştır.[85]

Bu arada Türkiye'nin 1935 Kasımı'nda Sovyetler Birliği ile 1925 tarihli dostluk ve tarafsızlık Antlaşması'nın 10 yıl için uzatılması[86] ve Aralık ayında da Türk-Alman heyetleri arasında Çanakkale Boğazı'nın savunması ile ilgili toplantıların yapılması üzerine[87] İngiltere Türkiye'nin Boğazlar konusunda yaptığı girişimleri daha fazla engelleyemeyeceğini anlamıştır. Nitekim, İngiliz Hariciye Nazırı Eden'i ziyaret eden ve onun da müsait bir temayül gösterdiğini gören Aras[88] Ankara'ya dönüşünde konuyu İnönü'ye ve hükümete açmış alınan muvafakat üzerine konu M. Kemal Atatürk'e arz edilerek onun da onay ve desteği sağlanmıştır.

Akdeniz'de iniş yollarının güvenliği açısından İngiltere'nin Boğazlarda Türk egemenliğine karşı çıkmayacağı, Sovyetler Birliği'nin hem Türkiye ile iyi ilişkiler içinde bulunması hem de Lozan'da Karadeniz'e kıyısı olan devletlere tanınan hakların azlığından duyduğu rahatsızlığının devam etmesi ve bu devletle 1935'te ittifak kuran Fransa'nın daha çok Almanya'nın Avrupa'daki olup bittileriyle uğraşması, bu devletlerin Türk talebini hoş karşılamalarını gerektirmesine rağmen, tutumlarındaki değişikliği İtalya'nın davranışıyla izah etmek daha uygundur.

Bu gelişmeler ışığında Türk hükümeti, İngiliz, Fransız, İtalya, Yunan, Bulgar, Japon, Romen, Sovyet ve Yugoslav hükümetlerini Montreux'de yeni bir görüşmeye davet etmiş ve 10 Nisan

1936'da[89] rebus sıc stantibus -şartlar değişmiştir- prensibine dayanan bir nota vererek[90] genel tavrını açıklamıştır.

Oldukça uzun olan bu nota şu dört esas fikirden ilham almaktadır:

1- Siyasi ve askeri bakımdan Avrupa'nın 1923'teki durumu, 1936'dakinden çok farklı idi. 1923'te Avrupa Silahsızlanmaya doğru yürüyor ve kıtanın siyasi örgütü sadece uluslararası taahhütlerle teyit edilen değişmez prensipler üzerine kuruluyordu… Türkiye 1923 Lozan Sözleşmesi'ni bütün kısıtlayıcı hükümleriyle imza etmişti, çünkü 18. maddenin sağladığı teminata ve buna ek olarak dört büyük devletin Boğazları savunma konusunda verdikleri ek garantiye güvenmişti. 1923'ten beri; Akdeniz'de arız olan güvensizliğe ve silahlanma konusunda belirlenen eğilime işaretle şartların altüst olduğu ve Boğazların güvensizliğine çare teşkil edecek garantisinde elde ettiği ve ilgili devletler tarafından sezilen ve ilan edilen harp tehdidi karşısında Türkiye zayıf, nazik bölgesinde bu endişe verici güvensizlik karşısında mahrum olarak tehlikelere maruz bulunmaktadır.

2- Sözleşmenin kurduğu garantiler işlemez hale gelmiştir. Türkiye verilen teminat dışında, güvenliği bütün arazisinin güvenliği için zaruri olan bir toprak parçası üzerinde egemenliğinin kısıtlanmasına razı olamaz. Garantiler işlemez hale geldiğine göre bütün sözleşmenin dengesi yalnız Türkiye'nin değil, Avrupa barışının da zararına bozulmuştur.

Dört büyük devletin garantisi, zamanında Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sağlamaya müsait görünmüştü. Halbuki şimdi bu devletlerin Milletler Cemiyeti'ne karşı durumlarında hayli değişikliğe uğramıştır. Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, memleketi imkansız tecavüzlere açık tutan bir ihtimalin vebalini üzerine alamaz.

3- 1923 rejimi sınırlı veya genel harp tehdidini dikkate almamıştı. Bu Lozan rejiminde görülen noksanlardan biridir. Sistem sadece barış ve savaş hallerini, savaşta da yalnız Türkiye'nin tarafsızlığını veya muharipliğini öngörmüş idi. Bu nedenle sistemin bir diğer noksanı harp tehdidi haklarını yapmaktan men etmesi idi. Şimdi ise halinde muamelesiyle zuhur etmesi safhasıdır.

4- Türkiye Cumhuriyeti ağır fedakarlık pahasına bile olsa daima barış ve anlaşma politikası izlemiş ve uzlaşma eğiliminin, vecibelere sadakatin ve barış davasına bağlılığının delillerini her fırsatta vermiştir. Türkiye başka memleketlere sağladığı güvenliği kendisi için talep etme hakkına sahip olmalıdır.[91]

İlgili Devletlerin Türk Notasına Tepkileri

Devletlerarası ilişkiler ve Milletler Cemiyeti'ndeki ağırlığı ve Boğazlar meselesi tarihindeki rolü ve diğer devletleri etkileyecek kabiliyette bulunması nedeniyle Türk notasına göstereceği tavrın ne olacağı konusunda ilk akla gelen devlet olan İngiltere 16 Nisan 1936 tarihli notası ile[92] ilk olumlu cevabı veren devletlerden biri olmuştur. Tek farkla ki, İngiltere yapılacak değişikliğin Boğazların askerden arındırılmasına ait hükümlerle ilgili ve sınırlı olmasını istiyordu. İngiltere'den olumlu cevabın

alınması üzerine Dışişlerinin saygın simalarından Numan Menemencioğlu, Lozan'a imza koyan devletlerin başkentlerine ziyarette bulunmuş ve Türkiye'nin Montreux'ta sunacağı proje üzerinde etraflı görüşmeler yapmıştır.[93]

Bu görüşme sonucunda İngiltere'nin itiraz ve endişesi savaş gemilerinin geçişinde izin alma zorunluluğu, geçiş serbestliğini kısıtlayacağı, Karadeniz'e çıkacak gemilerin ne olacağı, Boğazlar Komisyonu'nu kaldırma isteği üzerine yoğunlaşmaktadır.[94]

İzleyeceği politikasının, alınacak kararların yaşama dönüştürülmesindeki belirleyiciliği ve yine İngiltere gibi meselenin tarihinde oynadığı rol nedeniyle tavrının önemli olduğu diğer bir devlet de Sovyetler Birliği'dir. Sovyet hükümetinin yayın organı niteliğindeki Pravda'da çıkan 14 Nisan tarihli yazıda, Boğazlar bölgesinin Türkiye tarafından tahkim edilmesinin sadece savunma anlamı taşıdığı ve Türk hükümetinin ilk günden beri barışçıl bir yol izlediği tespiti yapılmakta ve "Türk hükümetinin önerisinin, barışı sağlamlaştırmasına ve Türkiye'nin kendi sınırlarını güvence altına almasına, dolayısıyla alınacak kararların Karadeniz ve Akdeniz'de de barışın sağlanmasına da hizmet edeceği" vurgulanmıştır.[95]

Bu devletin, Türk girişimlerinin başından beri haberdar edilmesi ve hatta Türk önerileri Ankara'da Dışişleri Bakanlığı ile Büyükelçi Karahan arasında görüşüldüğü için Sovyet hükümeti hemen 16 Nisan'daki cevabi notası ile "Sovyet hükümetinin evvelce bir barış ve güvenliğin devamı için Türkiye'nin tam egemenliğinin korunması gerektiği görüşünü savunduğu hatırlatılarak, Türk hükümetinin kaygılarında haklı olduğu bildirilmiştir".[96]

Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya devletleri Türk notasında yer alan hususların bulundukları bölgenin de güvenliğini esas alması nedeniyle olumlu yaklaşmışlar yalnız, Romanya kendisine ve Balkan Paktı üyelerine önceden bilgi verilmediği konsültasyon yapılmadığı gerekçesiyle en şiddetli olumsuz tepkiyi gösteren tek ülke[97] olmuştur.

İtalya, 28 Nisan'da görüşmeye hazır olduğunu, ancak "Türk notasındaki meselenin mahiyeti hakkındaki mütalaalarını ve nokta-i nazarını bildirme hakkını muhafaza ettiğini" açıklamıştır.[98]

Roma Büyükelçisi Baydur'un İtalyan hariciyesiyle yaptığı görüşmeler, bu devletin ileride bildirme hakkını saklı tuttuğu görüşlerine ışık tutması açısından oldukça önemlidir. İtalya Dışişleri Bakanı Suviç, İtalya'nın Karadeniz'de en çok ticari mübadelesi olmasını[99] gerekçe göstererek, ancak bu noktadan konuyla ilgilendiklerini belirtmiştir.[100]

Bütün dikkatini Almanya'ya ve O'nu yalnız bırakmaya veren Fransa ise, 25 Nisan tarihli cevabıyla, Türk hükümetinin talebine temel olan nedenleri takdir etmekle beraber derin tetkiki ikmalden evvel bu talebin ortaya koyduğu komple meseleler hakkında karar verecek vaziyette olmadığını bildirir.[101]

Ancak şu da var ki Türkiye olmaksızın ne Fransız-Sovyet, ne de Fransız-Romen ittifakı işlerlik kazanamazdı. Bunun farkında olduğu içindir ki, Fransa görüşmelerde zaman zaman Sovyetler ve Romanya ile Türk tezlerinin karşısına çıkmasına rağmen herhangi bir tarafında da yanında olmamaya dikkat göstermiştir.

Montreux Konferansı ve Boğazlar

Bu şartlar altında 22 Haziran'da toplanan konferansta Aras, Türk tasarısının doğuşunu anlattığı konuşmasında yeni sözleşme için katılımcılarından anlayış beklediğini ifade etmiş ve Türk tasarısının kabulü ile neredeyse iki yüzyıldır hep savaş ve bunun sonuçları açısından gözönünde tutulan Boğazların, uygar halklar arasında bir işbirliği ve barış köprüsü yapılacağı temasını işlemiş[102] ve Türkiye ayrıntılı görüşünü konferansa sunduğu 13 maddelik sözleşme tasarısı ile bildirmiştir.[103] Türk tasarısının getirdiği en önemli yenilik, Türkiye'nin kendisini bir savaş tehdidi altında hissetmesi halinde savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi konusunda uygulamak istediği rejimdi. Bu takdirde Türkiye, durumu Milletler Cemiyeti'ne sunmak, sözleşmeye taraf devletlere de bildirmek şartıyla, kendi iznine bağlayarak savaş hali için uygulanan rejimi benimsiyordu.

Tasarıda Boğazlardaki gayri askeri hale son verilmesi ve Boğazlar Komisyonu hakkında hiçbir hükme yer verilmemiştir. Bu durum Montreux'da çıkacak sonucun bu kısıtlama ve Komisyonun kurulmasını öngören Lozan'ın yerine geçecek olmasından kaynaklanmaktadır.

Konferansın 23 Haziran tarihli ikinci oturumunda Türk tasarısı tartışmaya açılmış, İngiltere adına söz alan Stephane, ülkesi adına Boğazların askerleştirilmesine razı olduğunu bildirmiş, Türk tasarısında özellikle ticari ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi ve bunların Karadeniz'e ve Akdeniz'e çıkmaları konusunda birtakım sorunlar olmakla beraber tasarıyı tartışma temeli olarak kabul ettiğini bildirmiştir.[104]

Sovyet temsilcisi Litvinof ise daha çok Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin bu denize sokacağı savaş gemilerinin sayısında birtakım sınırlamalar getirilmesini önermiştir.[105] Bu Sovyet önerisi sadece konferansa taşınmayacak özellikle 24 Haziran'da Türk tasarısında 6. madde olarak yer alan hükme önerdiği ekleme Boğazlar rejimini, Karadeniz'e sahili olan devletler ile sahili olmayan devletlere göre uygulanmasını beraberinde getirecektir ki, bu durum Türk heyeti ile Ankara, Ankara ile Moskova arasında uzun yazışmalara neden olacaktır.[106]

Konferansa katılan ülkelerin Türk tasarısını incelemesini tamamlamasından sonra İngiltere heyeti, 6 Temmuz'da yapılan altıncı oturumda karşı tasarısını sunmuş[107] ve Lozan Sözleşmesi'nde olduğu gibi bütün gemiler için serbest geçiş prensibine dayanan bir düzeni önererek bu rejimin Boğazlar Komisyonu tarafından kontrol edilmesi hususunda ısrar etmişlerdir.

Sovyet heyeti genelde Türk tezini kabul etmekle beraber, Karadeniz'e ait devletlerin savaş gemilerinin geçmelerine mani olmak için hiçbir sebep görmemiş, bu nedenle ülkesinin aralarında bağ bulunmayan denizlerle çevrilmiş olmak gibi özel durumu, deniz kuvvetlerinin, birliğe ait liman ve deniz

üstleri ile temasta bulunması zaruretini öne sürmektedir.[108] Rus delegesi, savaş gemilerinin geçme hakkı bakımından Karadeniz devletleri için tam ve kesin serbesti isterken Karadeniz dışı devletlerin gemileri için kısıtlı bir geçişi önermektedir.[109]

Ankara ile Aras arasındaki yazışmalara bakılırsa, Türk hükümetinin öncelikle kendi projesinin terk edilip, İngiliz projesinin müzakere edilmesinden ve Türk donanmasının yarı kaydına, Boğazlar Komisyonu'nun devamına, hükümlerden çoğunun Sovyetlerin aleyhine olması ve sözleşmenin meriyeti girmesi herhangi bir devletin reddi ile men edilmesine yönelik maddelerden rahatsız olduğu anlaşılmaktadır.[110] Aras ise cevabında konferanstaki tutumunu izah ve müdafaa ederek, "Ruslar, Boğazlardan gelip geçmekte, tıpkı Türkiye gibi teklifsiz geçmek ve kapamak arzusundadırlar. Bu ise konferansın başarısı için tehlikeli ve aynı zamanda Türkiye'yi vassal haline getirecektir"[111] demektedir.

Daha çok İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Boğazlar ve Karadeniz konularındaki tarihi rekabetlerini bu konferansa taşımasından kaynaklanan gerginlik, Fransız Delegesi Poul Boncour'un arabuluculuk gayret ve girişimleriyle çözümlenirken, Türk delegasyonu da Rus isteklerine karşı bu devletin savaş gemilerinin Akdeniz'e geçmelerindeki tonaj sınırlamasını kaldırdığı yönünde bir önerge vermiş[112] ve Sovyetler tatmin edilmiştir.

Bu esnada 11 Temmuz 1936'da Almanya ve Avusturya hükümetleri anlaşmazlıklarına son veren bir bildiriyi ansızın yayınlamışlar ve bu mütareke Mussolini'nin de takdisine mazhar olmuştu. Avrupa'nın geleceği bakımından inkarı imkansız bir önem taşıyan olay, Anschluss'un ilk işaretini teşkil etmekte ve hazırlanmakta olan Berlin-Roma mihverinin gelecek faaliyetine dair aydınlatıcı bir fikir vermekte idi.[113]

Yaklaşık bir ay süren müzakereler neticesinde Konferans yeni Boğazlar Sözleşmesi'ni 20 Temmuz 1936'da imzalamıştır.[114] Böylece Lozan'da öngörülen ve Türkiye'nin hakimiyet hakları ile ilgili kısıtlamalar ve Türkiye Boğazlardan geçiş ile ilgili şartlar ve düzenlemeleri idare eden tek otorite haline gelmiştir.[115]

Montreux Sözleşmesi'nin, günümüze kadar bir takım tartışmalara temel olan "Barış zamanında ticaret gemilerinin bayrak ve yükü ne olursa olsun, gündüz ve gece 3. maddede belirtilen hükümler (sağlıkla ilgili) saklı kalmak üzere, hiçbir işleme bağlı olmadan geçiş ve gidiş-geliş serbestliğinden tam yararlanacağı hükmüdür.

Türkiye hızla gerginliğe giden Avrupa'da Montreux ile hem güvenliliğini temin ve tesis etmiş hem de bu münasebetle İngiltere ve Sovyetler Birliği ile arasındaki mevcut ve olası problemleri çözme imkanına kavuşmuş idi.

Ancak bu dönem Avrupası'ndaki etkinlikleri hızla artan ve olası bir savaşta hep "karşı taraf" olarak değerlendirilen revizyonist iki devlet, İtalya ve Almanya'nın Boğazlarla ilgili toplantıya katılmayışları açısından önemli olsa gerekir.

İtalya yukarıda değinildiği gibi Türk notasına cevap vermiş ve görüşlerini açıklama hakkını saklı tutmuştur. Konferansına sunduğu bir mektupla da Akdeniz devleti ve Lozan'ın imzacılarında olması nedeniyle toplantılardaki görüşmeler ve ele alınacak sorunların tümü için çekinceler koyduğunu bildirmişti. Habeşistan meselesi İtalya lehine çözümlendikten sonra Montreux Sözleşmesi'nin 27. maddesi uyarınca 2.5.1938'de Bu sözleşmeye resmen ve hukuken katıldığını bildirmiştir[116].

Almanya Lozan Antlaşması'nın imzacısı olmamasına rağmen Türkiye bu devleti ve özellikle askeri uzmanlarını kullanarak gerekli gördüğü zaman ve tek yanlı iradesi ile Boğazları yeniden askerileştirip tahkim etmek için yararlanmak istemesi[117] nedeniyle Türk girişimlerinden haberdar olmuştur. Yine Türkiye Almanya'ya verdiği önem nedeniyle Boğazlarla ilgili notasını diğer devletlerle aynı gün Berlin Büyükelçisi aracılığı ile bu devlete de iletmiştir.[118]

Türkiye'nin iyi niyetine rağmen Almanya, mukaveleye "eşit haklar prensibine uymadığı, Rusya filosunun kolayca Akdeniz'e çıkabilmesine rağmen Rusya'nın Karadeniz kıyılarının her türlü tecavüzünden korunduğu ve Alman gemilerine bu devletin iştirak etmediği bir mukavele ile sınırlamalar getirdiği gerekçeleriyle" rezerv koyduğunu açıklamıştır.[119]

Montreux Sözleşmesi'nin Türkiye'nin Akdeniz, Karadeniz ve Güneydoğu Avrupa'daki artan stratejik konumu nedeniyle Almanya Türkiye ile dostluğunu ön plana çıkartmak istemesi ve Montreux Antlaşması ile ortaya çıkan sonunu çözmek amacıyla pekçok girişim yapmış isede önerdiği ikili anlaşma ile sorunu çözme formülü, Türkiye tarafından Montreux Mukavelesi'ni hükümsüz bırakacağı gerekçesiyle kabul edilmemiştir.

Sonuç

XIX. yüzyıl Avrupa diplomasi ve bu devletlerin Osmanlı politikalarında belirleyici bir faktör olan Türk Boğazları, Milli Mücadele'nin kazanılmasında, değişen dünya dengeleri içerisinde Türkiye'nin yerini alarak Batı ittifakına yönelişinde bu özelliğini korumuştur.

Nitekim, Montreux sonrasında Türkiye, bu stratejik su yolunun yeniden egemen devleti sıfatıyla öncelikli dış politik problemlerinin kendi lehine çözümünde, II. Dünya Savaşı sonrası üzerindeki Sovyet baskısı karşısında manevra alanın geniş tutularak giderilmesinde Türk Boğazlarının jeopolitik önemini kullanacaktır.

Türk Boğazları günümüzde de Orta Asya ve Hazar havzası petrol rezervlerinin Batı pazarlarına ulaşımı çerçevesinde bu önemini ve belirleyiciliğini koruyacaktır.

1 M. Kemal Atatürk, Nutuk, C. I, Haz.; Zeynep Korkmaz, s. 224.

2 Metin için bkz.; T. C. Kültür Bakanlığı, Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, C. I, Ankara 1992, s. 131-133; Güner, Z.-Kabataş, O.; Milli

Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını, Ankara 1990, s. 201-202; Bilsel, Cemil, Lozan, Cilt I, İstanbul 1933, s. 364-365.

3 Bakınız; Howard, Harry N., The Partıtıon of Turkey. A Dıplomatıc Hıstory 1913-1923, New York 1966 ve aynı yazarın Turkey. The Straıts and U. S. Polıcy, Baltımore and London 1947.

4 Sonyel, Selahi R, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasetimiz 1920-1921", Belleten, C. XLI, Sayı 164, Ekim 1977, s. 61.

5 Tengirşenk, Y. Kemal, Vatan Hizmetinde İstanbul, 1967, s. 146; Cebesoy, Ali Fuat, Moskova Hatıraları, Ankara 1955.

6 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1969, 2. Bsk. s. 708, Yerasimos, Stefanos, Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye, İstanbul 1979, Belge 40, s. 233.

7 Karabekir, aynı yer, Yerasimos, a.g.e., aynı belge.

8 ATTB, C. IV, s. 318, Ayrıca TTK, Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi No: 134.

9 Yerasimos, a.g.e., Belge no: 42, s. 238, Sonyel, Selahi R., Kurtuluş Savaşımız ve Dış Politika, II. Cilt, Ankara 1991, Belge No: 1, Karabekir, a.g.e., s. 735.

10 Tengirşenk, a.g.e., s. 178-180, Bilge Suat, (Güç Komşuluk) Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Ankara 1992, s. 48, Yerasimos, a.g.e., belge no: 48, s. 247-248.

11 Sovyet kaynakları, Bekir Sami Beyi anti-Sovyetik olmakla ve Kafkas Müslüman halklarını Türkiye ile birleştirmek ve Sovyet Rusya'ya karşı bir tampon devlet kurmakla suçlamaktadırlar. Türk-Sovyet ilişkilerindeki bu gerginliği de Taşnak delegesinin Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan Büyük Ermenistan fanatizmine ve Bekir Sami Bey'in Ankara hükümetine yanıltıcı bilgiler vermesine bağlamaktadırlar. A. N. Şamşuddinov, Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923, Çev.: A. Behramoğlu, İstanbul 1999, s. 192-193.

12 Tengirşenk, a.g.e., s. 164-171.

13 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, Ankara 1985, s. 168.

14 Antlaşma metni için bkz.; Soysal, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I (1920-1945), Ankara 1989, s. 32-38; Tengirşenk, a.g.e., s. 193-199.

15 Yerasimos, a.g.e., Belge No: 124, Y. Kemal Bey'den Çiçerin'e 4.08. 1921, s. 389-392.

16 Sonyel, a.g.e., C. II, s. 68.

17 A.g.e., s. 94.

18 Sonyel, a.g.e, s. 127, Atatürk'ün Milli Dış Politikası Belge 46, Bekir Sami Bey'in Hükümete sunduğu rapor s. 293 vd.

19 Sonyel, aynı yer; Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Belge 46, s. 296.

20 Atatürk'ün Milli Dış Politikası I, a.g.b., s. 310; Kurtuluş Savaşımız, s. 99. Butler, R-Bury, P. T.

21 Bu anlaşma için bkz.; Jaeschke, G., Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Çev.: C. Köprülü, Ankara 1971, s. 207 vd.

22 Nutuk, C. I, s. 400.

23 Sonyel, a.g.e., s. 263.

24 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, İstanbul 1943, s. 241.

25 A.g.e., s. 242.

26 Şimşir, Bilal, İngiliz belgelerinde Atatürk, C. 4, Ankara 1984, No: 164, s. 385; Walder David, Çanakkale Olayı, Ter: M. Ali Kayabal, İstanbul 1970.

27 Türkgeldi, a.g.e., s. 151.

28 Bayur, Y. Hikmet, Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası, Ankara 1973, s. 118, Ayrıca Churchıll tarafından yapılan benzer bir çağrı için bkz.; Tansel, a.g.e., s. 192.

29 Yerasimos, a.g.e., Belge No: 187, s. 514-517, Öke, Mim Kemal, İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı, Cilt 1, İstanbul 1983, Belge no: 38, Gürün, Kamuran, Türk-Sovyet İlişkileri: (1920-1953), Ankara 1991, s. 83-84.

30 16 Mart 1921 antlaşması metninde "sadece" tabiri yoktur ve savaş gemilerine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır.

31 Şimşir, a.g.e., Belge No: 197, s. 426.

32 Şimşir, a.g.e., Belge No: 212, s. 444.

33 Sonyel, a.g.e., s. 271.

34 Nutuk II, s. 459, Tansel, a.g.e., s. 19, Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi 6 Kısım 4. Kitap, Ankara 1969, s. 40-42.

35 Lord Curzon, Porncare ve Kont Sforza arasında yapılan bu görüşmeler için bkz.; Butler, R.-Bury, P. T. Documents on Brıtısh Foreıgn Polıcy, Fırst Serıes, C. XVIII, London 1972 Belge No:

42-48; Şimşir, a.g.e., Belge No: 242, s. 493 vd. Özellikle, Lord Curzon açısından daha dramatik bir tablo çizmesi açısından D. Walder, a.g.e., s. 277 vd.

36 Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları, İstanbul 1960, s. 149.

37 Yerasimos, a.g.e., Belge No: 188, s. 518.

38 Yerasimos a.g.e., Belge No: 189., s. 519.

39 Aralov, a.g.e., s. 151-153, Bilge, a.g.e., s. 84.

40 Gürün, a.g.e., s. 88, ayrıca nota metni için bkz.; Document. vol XVIII Belge No: 92.

41 Yerasimos, a.g.e., Belge No: 194, s. 530-531.

42 Yerasimos, a.g.e., Belge No: 198, s. 538.

43 BCA. Özel Kalem, Belge No: 1349, 18. 06. 1946, F. 11/030. 1/101. 624. 2 Bu belgeye göre adı geçen beyanat 10 Kasım 1922'de Pravda gazetesinde yayınlanmış ve 1946'da Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik çerçevesinde Boğazlarla ilgili Sovyet görüşünü aydınlatmak amacıyla Moskova Basın Ateşeliğince Ankara'ya iletilmiştir. Belge için ayrıca Yerasimos, a.g.e., No: 197, s. 535-537. Şamsutdinov, a.g.e., s. 317-318.

44 İnönü, İsmet, Hatıralar, 2. Kitap, Ankara 1985, s. 48.

45 Howard, a.g.e., s. 113.

46 Seha Meray, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Çev.: S. L. Meray, Takım I, Cilt I, Ankara 1969, s. 129.

47 A.g.e., s. 130-131, Bilsel, Lozan II, s. 345.

48 Lozan Barış Konferansı. İsmet İnönü Önsözü, s. VII.

49 Karacan, a.g.e., s. 108-109.

50 Lozan Barış., s. 131-133.

51 Valí, Ference, The Turkısh Straıts and NATO, Calıfornıa 1972, s. 32.

52 Şimşir, Lozan Telgrafları I, Ankara 1990, Belge No: 82, s. 167-168.

53 İnan, Yüksel, Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi, Ankara 1995 s. 27.

54 Lozan Barış Konferansı., s. 147.

55 ABD Donanma Bakanlığınca hazırlanan ve politik tavsiyeler içeren rapor için bak, Howard, a.g.e., s. 110-112.

56 Lozan Barış Konferansı., s. 148-149: Howard H. N. a.g.e. 115-116.

57 Howard, a.g.e. s. 117.

58 Bu belgeler için bkz. Lozan Barış Konferansı s. 245-254.

59 Lozan Barış Konferansı s. 286-250.

60 A.g.e. Belge No: 503. Bıs. s, 501.

61 TBMM Gizli Celse Zabıtları C. 3. s. 1229.

62 Sözleşme metni için bak: Sosyal, a.g.e. s. 140-152; Bilsel, Lozan s. 637-647, Meray, s. L., Takım 2 Cilt 2 s. 1-73, Valí, a.g.e. s. 184-195 App. 10.

63 Aras, Tevfik Rüştü, Görüşmelerim, İstanbul 1945, s. 22.

64 Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara 1991, s. 343, Gönlübol, M-Sar, C., a.g.e., s. 120.

65 Armaoğlu, a.g.e., s. 231-236.

66 Ludmila Jivkova, İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939, Çev.: F. Muharrem, F. Erdinç, İstanbul 1978, s. 64.

67 Armaoğlu, a.g.e., s. 343. Meray S. L., Olcay, Osman, Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Ankara 1978, s. 1-2.

68 PRO. FO. 371/19038/38497dan zikreden Jivkova, a.g.e., s. 66-67.

69 A.g.e., s. 68.

70 Aynı yer.

71 A.g.e., s. 69.

72 Bilsel, Cemil, Türk Boğazları, İstanbul 1948, s. 3.

73 A.g.e., s. 4.

74 T. C. Dışişleri Bakanlığı, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, Ankara 1973, s. 5.

75 Jivkova, a.g.e., s. 75-76.

76 A.g.e., s. 76.

77 Meray, a.g.e., s. 2, Aras, a.g.e., s. 123-124, Jivkova, a.g.e., s. 80.

78 Gürün, a.g.e., s. 100.

79 Cumhuriyet, 14 Nisan 1935, s. 4, Gürün, aynı yer, Jivkova, a.g.e., s. 80.

80 Aras, Görüşmelerim, s. 124., Meray, a.g.e., s. 2.

81 Ulus, 16 Eylül 1935, Cumhuriyet 25-26 Eylül 1935.

82 Soyak, H. Rıza, Atatürk'ten Hatıralar, C. II, İstanbul 1973, s. 515, Atatürk'ün Dış Politikası II, Belge No: 49.

83 Ergin, a.g.e., s. 64.

84 Aras, a.g.e., s. 125.

85 Jivkova, a.g.e., s. 89.

86 Soysal, İsmail, Türkiye'nin., s. 266.

87 Jivkova, a.g.e., s. 89.

88 Aras, a.g.e., s. 126. İngiliz Dışişleri Bakanı E. Eden, Türkiye'nin gayri resmi olarak Boğazlar meselesini gündeme getireceğinin kendisine iletildiğine dair açıklama için bkz.; Cumhuriyet, 8 Nisan 1936, s. 1.

89 Montreux ile ilgili çalışmaların çoğunda bu tarih 11 Nisan olarak verilmiştir. Ancak, Türkiye'nin yürüttüğü diplomatik çizgiyi dikkate alarak konuyu öncelikle Milletler Cemiyeti'ne ileteceği düşünülürse ki öyle yapmıştır ve bu cemiyetinde Lozan Boğazlar Sözleşmesinde imzası bulunan devletlerde bilgilendirme açısından 11 Nisan'da tebliğ verdiğini düşünürsek tarihinin 10 Nisan olması daha akla yakındır. Nitekim Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. II, Ankara 1992, Belge No: 5, s. 280-286, Maray-Olcay, a.g.e., s. 3 ve Valí, a.g.e., s. 185'de bu tarihi vermişlerdir.

90 Notanın metni için bkz.; Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. II, Adı geçen belge, Ayın Tarihi, Nisan 1936, No: 29, s. 47-50 Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, s. 21-24, Cumhuriyet 12 Nisan 1936, s. 1, İngilizce metin için Valí, a.g.e., s. 195, App. 11.

91 Erkin, a.g.e., s. 66-67.

92 A.g.e., s. 57.

93 Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, s. 57-58.

94 A.g.e., s. 59, Atatürk'ün Dış., Belge No: 51, s. 287-290.

95 Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye, I. Lozan ve Montreux, Aydınlık Yay., İstanbul 1977, s. 98-100.

96 Bilge, a.g.e., s. 115, Atatürk'ün Milli., II Belge No: 52, s. 291-284.

97 A.g.e., s. 28-35.

98 Atatürk'ün Milli Dış., II Belge no: 53, s. 195-196.

99 Gerçekten de 1924-1935 tarihleri arasında tonaj itibariyle Boğazlardan geçen gemiler arasında %28.4'lük bir oranla ilk sırayı işgal etmektedir.

100 Baydur'dan Dışişlerine tel. Montreux., s. 52.

101 Montreux., s. 54-55.

102 Montreux Konferansı Aleni Celse Zabıtları, İstanbul 1937 s. 4-6, Meray-Olcay, a.g.e., s. 24-25.

103 Meray-Olcay, a.g.e., s. 437-440.

104 A.g.e., s. 43-44.

105 A.g.e, s. 45, Baltalı, a.g.e., s. 53, Montreux., s. 68.

106 Montreux., s. 72 vd.

107 Bu tasarı metni için bkz.; Meray-Olcay, a.g.e., s. 441-460, Montreux., s. 86-94. Ayrıca her iki tasarının karşılaştırmalı metni için bkz.; Maltalı, a.g.e., s. 54-67.

108 Meray-Olcay, a.g.e., s. 113.

109 Erkin, a.g.e., s. 74.

110 İnönü'den Aras'a tel., Montreux., s. 94, Cumhuriyet, 8 Temmuz 1936.

111 A.g.e., s. 95.

112 Meray-Olcay, a.g.e., s. 114.

113 Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara 1968. s. 96.

114 İmzalanan antlaşma metni için; Meray-Olcay, a.g.e., s. 461-474., Soysal, a.g.e., s. 501-518, Montreux., s. 109-130, Valí, a.g.e., s. 200-223.

115 Socolnicki, M., The Turkısh Straıts, Beırut 1950, s. 14.

116 A.g.e Belge No: 72 Baltalı, Kemal, 1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi, Ankara 1959 s. 374-375.

117 Jivkova, a.g.e., s. 89-90.

118 Cemil Koçak, Türk-Alman İlişkileri, (1923-1939), Ankara 1991., s. 112.

119 Ayın Tarihi, No: 39 Mart 1937.

Hatay'ın Türkiye'ye Katılması / Yrd. Doç. Dr. Süleyman Hatipoğlu [s.685-690]

Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilindiği gibi, öteden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları, hem hammadde hem de pazar açısından sömürgeci politika takip eden devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu dikkat, büyük devletlerin zıt menfaatlerini de çatıştırmıştır. Çatışan bu menfaatler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünü bir müddet uzatmıştır ama, sonuçta onu yarı sömürge haline getirmiştir.[1] Bunun üzerine sömürge politikası güden Batılı devletler, asırlardan beri Orta Doğu'da hâkimiyet kurmuş Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için harekete geçmişlerdi. İşte "Şark Meselesi" adı altında bu muazzam topraklara sahip Türk devletini ortadan kaldırmak amacıyla onu "Hasta Adam" ilan ederek, çeşitli zamanlarda aralarında gizli anlaşmalarla paylaşmışlardı.[2] Aralarında yaptıkları bu anlaşmalara dayanarak, yer yer Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını fırsat buldukça işgal etmişlerdir. Böylece İngiltere, Fransa, Rusya[3] gibi devletler imparatorluğun ucundan kıyısından toprak koparmışlardı.

Öte yandan XIX. yüzyılda birliğini kurup, Sanayi İnkılabı'nı da gerçekleştiren Almanya, ekonomik açıdan yeni bir güç dengesi olarak Avrupa'da yerini almıştı. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'na sınırı olmayan ve görünürde de toprak isteğinde bulunmayan bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu, toprak bütünlüğünü korumak amacıyla, Almanya'ya yaklaşmaya başlamıştı.[4] Osmanlı'nın Almanya'ya yaklaşması özellikle İngiliz-Alman, Alman-Fransız rekabetini arttırmış ve bu rekabetin sonucunda da Birinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Bu savaşın sonuna doğru, 19 Eylül 1918'deki İngiliz taarruzu karşısında Filistin cephemizin yarılması Türk ordularının kuzeye çekilmelerini gerektirmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın üstün gayretleri ile Antakya'nın güneyinden Halep'e oradan da Fırat'a kadar uzanan sahada yeni bir cephe meydana getirilmişti. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada askerlerimiz bu hatta bulunmakta idiler.

O sebepledir ki, Mustafa Kemal, 1 Mayıs 1920'de Meclis kürsüsünde "Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudut meselesi tayin ve tesbit edilirken hudud-ı millimiz İskenderun'un cenubundan geçer.[5] Şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-ı millimiz budur"[6] demektedir. Ancak Mondros Mütarekesi'ni müteakip, şerefleri üzerine imzaladıkları anlaşmalara sadık kalmayacaklarını gösteren ve 2 Kasım 1918'de daha önce kendi aralarında Türk yurdunu paylaşmak üzere yaptıkları gizli anlaşmaları yürürlüğe koymak üzere harekete geçen İngiliz ve Fransızların sudan sebeplerle İskenderun ve havalisinin boşaltılmasını istemelerine karşılık merkezi Adana'da bulunan Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın çabaları bir netice vermemiş ve hükümetin 7 Kasım 1918'de bu orduyu dağıtması üzerine bölge İtilaf devletlerinin işgali altına girmiştir.

Gelişen bu olaylardan sonra 1918 yılının 9 Kasımı'nda İngilizler, 10 Kasımı'nda da Fransızlar İskenderun'a asker çıkardılar. Coutelas adlı Fransız savaş gemisinden çıkan ilk Fransız garnizonu

İskenderun'a girdi.[7] İşgal makamları, kendilerine mukavemet eden İskenderun kaymakamını aynı gün Payas'a sürgün ettiler. Bu ilk kuvvetleri, 14 Kasım 1918 tarihinde asıl Fransız işgal kuvvetleri izleyecekti. Fransızlar İskenderun'u işgal ettikten hemen sonra bir bildiri yayınladılar. Bu bildiri; "İskenderun-Halep şosesi İtilaf devletlerinin işgali altına girmiştir. Ama şehirde Osmanlı mülki idaresi devam edecektir…" şeklinde halka duyurulmuştur.[8] Artık bundan sonra Fransızlar İskenderun limanından devamlı bir şekilde asker çıkararak, Adana ve Halep dolaylarına sevk etmeye başlamışlardı. Fransızların bu kuvvetleri arkasında, gönüllü Ermeni birlikleri de bulunmaktaydı.[9]

Daha sonra ise, 15 Eylül 1919 günü İngiltere ile Fransa arasında "Suriye İtilafnamesi" adı altında bir mukavele imzalanmıştı. Bu mukaveleye göre; Adana, Maraş, Antep, Urfa, İskenderun (Hatay) ve Suriye'yi İngiltere Fransa'ya bırakıyor; Musul ise İngiltere'ye kalıyordu. Böylece daha önce İngiliz işgalinde bulunan bu bölgeler Fransız işgaline terk ediliyordu.[10] Bu mukaveleden sonra, Fransa bölgeye yerleşmek amacıyla bu doğrultuda işgale teşebbüs etmiş ve İskenderun'dan asker sevk ederek İskenderun-Antakya yolunu kontrol altına almıştı. Ayrıca Fransızlar Suriye üzerinden de Hatay'a asker sevk etmeye başlamışlardı. Bu yoğun asker sevkiyatına rağmen Fransızlar, sadece şehir merkezlerini ellerine geçirebilmişler, fakat kırsal alan ve köylerde yer yer önemli Türk çetelerinin direnişiyle karşılaşmışlardı. Hataylıların, Fransız askerlerine karşı göstermiş olduğu bu kahramanca direniş üzerine II. Kolordu tarafından Hatay bölgesine komutan tayin edilen Özdemir Bey, buraya gelerek mahalli kuvvetlerle işbirliği yapmış ve Fransızlara karşı milli mukavemeti teşkilatlandırdığı bir sırada; Ankara İtilafnamesi'nin imzalanması üzerine, Hatay halkı silahlarını bırakmak zorunda kalmıştır.[11]

Bilindiği gibi Türk Bağımsızlık Savaşı'nın devam ettiği sırada zaman zaman Türk-Fransız ikili görüşmeleri olmuş, bu görüşmelerden iyi bir sonuç alınamamıştı. Bu görüşmelerde Türk-Fransız münasebetlerini etkileyen en önemli mesele ise İskenderun Sancağı (Hatay) idi. Bu olay Atatürk devrinde Türkiye'nin dış politikası ile ilgili olayların en çetini olması açısından da önemlidir. Hatay bölgesinde Türkler çoğunluğu teşkil ettiği için bu bölge Misak-ı Milli sınırları içine alınmıştı. Fakat Milli Mücadele sırasında Fransa ile silahlı çatışmanın durdurulması karşılığında bu devlet ile Ankara'da 20 Ekim 1921'de Hatay'ın Türkiye sınırları dışında kalmasını öngören bir itilafname yapılması zaruri ve Türkiye çıkarları bakımından lüzumlu görülmüştü.[12] Fransa ile itilafname imzalamak, TBMM hükümetinin ilk defa bir Batılı devlet tarafından tanınması demekti. Bunu Ankara'nın Fransa'ya dayanarak Avrupa'ya bir "pencere açmaya" olan şiddetli ihtiyacı ile izah eden Yusuf Kemal Bey, yine aynı nedenle, sınır bunalımında "Franklin-Bouillon'a isteklerimizi kabul ettirmeye muvaffak olamadık, onun olumsuz cevaplarını biz zaruri kabule mecbur olduk"[13] diyerek müzarekenin çetin bir hava içerisinde geçtiğini samimi bir dille izah etmiştir.

Öte yandan, 16 Ekim 1921 günü meclisin gizli oturumunda itilafname tartışılır iken, bu sırada Mustafa Kemal Paşa söz alarak: "Misak-ı Millimizde muayyen ve müsbet hat yoktur. Kuvvet ve kudretimizle hat hatt-ı hudud olacaktır"[14] demiştir. Mustafa Kemal burada şimdiki gücümüz budur, ileride gücümüze göre hareket ederek, yarım kalan işimizi tamamlarız, demek istemiştir.

Misak-ı Milli hududu üzerinde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ise, Vatan Hizmetinde adlı hatıralarında:[15] "…Fevzi Paşa cenupta Türkiye'nin tabii hududunun Asi nehrinin dirseğinden Fırat'ın dirseğine çekilecek bir müstakim hattı ve oradan Fırat'ı takip ederek aşağıda Musul vilayetini bizde bırakarak İran hududuna ulaşan hudut olduğunu söylerdi. Tabii ben de bu fikirde idim. İtilafname ile çizilen hududun Türkiye için zorla kabul edilmiş olduğunu o hududun cenubunda kalan Türk toprakları ve halkı bizim için asla unutulmayacak, bir gün Türkiye'ye geri gelecek aziz memleketler olduğunu, bunu Türk çocuklarının mukaddes bir vazife bileceklerini defaatle Franklin Bouillon'a söylemekten geri kalmadım" şeklinde açıklamalarıyla bir defa daha Misak-ı Milli ve Hatay'ın önemini belirtmiş olmaktadır.

Ankara İtilafnamesi'ne göre, Misak-ı Milli'nin bir parçası olan İskenderun sancağı dışarıda kalırken, Ankara Hükümeti bu itilafnameye Sancak'taki Türk unsurunun menfaatlerini koruyacak ve bu bölgeye muhtariyet verilmesi için gerekli zemini hazırlayacak hükümler koydurmuştu. İtilafnamenin 7. maddesi şöyle idi: "İskenderun mıntıkası için bir usul-i İdare-i mahsusa tesis olunacaktır. Mıntıkay-i mezkurenin Türk ırkından olan sekenesi harslarının inkişafı için her türlü teşkilattan müstefit olacaklardır. Türk lisanı orada mahiyet-i resmiyeyi haiz olacaktır."[16] Böylece bu maddeye göre İskenderun sancağı için özel bir idare şekli meydana getirilmiş oluyordu.

Nitekim Fransa'nın Suriye valisi, 8 Ağustos 1922'de böyle bir idare tesis etti. Fakat zaman geçtikçe yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile ihtilafa düştüğü vakitler Fransa'nın taahhüdünü yerine getirmeyip, Hatay Türkünü baskı altına aldıkları, onların faaliyetlerini engelledikleri görülüyordu.[17] Buna rağmen bölgenin vatansever ahalisi anavatana katılacakları günü sabırsızlıkla beklemekte ve herkes birbirine "Ne zaman gelecekler" sorusunu yöneltmekteydi. Ayrıca Türkiye'deki inkılaplar bölgedeki ahaliyi de tesiri altına almakta gecikmiyordu. Nitekim şapka inkılabından sonra bölgede yapılan olumsuz propagandaya "Türkler buraya gelirse size şapka giydirecekler" şeklindeki sözlere karşılık olarak, bir ihtiyar Türk''ün "Oğul oğul onlar buraya gelsin de ben başıma işkembe bile geçirir gezerim"[18] şeklinde verdiği cevap ilgi çekicidir.

Aslında Hatay'ın esareti bölgede olduğu gibi anavatanda da gittikçe kuvvetlenen bir ıstırabı devam ettirmekte idi. Bu ıstırabın tesiriyle Atatürk daha 15 Mart 1923 tarihinde Adana'ya yaptığı bir seyahat esnasında, Antakya ve İskenderunlular onu siyah bayraklar giyinerek karşılamışlardı. Bu sırada karalara bürünmüş bir sıra hanımın içinden dört hanım kafilenin önüne çıkarak ellerindeki "Gazi baba bizi de kurtar" ibaresi yazılı pankartla yolunu kesmişler ve dört hanımın önündeki Antakyalı kız, kağıtsız tasannusuz ruhtan gelen ve ruha giden nutkunu söylemişti.[19] Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa yüksek bir sesle "Kırk asırlık Türk yurdu, düşman elinde esir kalamaz" diyerek tarihi sözünü söylemişti. Bu durum karşısında törende bulunan bütün insanlar duygulanmış ve ağlamıştı. Bu tablo karşısında kırk sene Alsas ve Loren'in matemini tutan Fransızlar, bu manzarayı görseydi Türk sabrının kırk sene uzunluğunda olamayacağını da anlarlardı.[20] Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin uyguladığı milli dış politika, onun zamansız bir harekete girişmesini ve ülkeyi tehlikeye sokacak hareketlerin oluşmasını arzu etmiyordu. O sebeple Hatay meselesi zamanı gelince halledilecekti.

Diğer taraftan Sancak'ta 1922 ve 1924 yıllarında manda idaresi bünyesinde bir takım değişiklikler yapılmış ve buna paralel olarak da, yeni düzenlemelere gidilmişti. Yapılan bu yeni düzenlemelerde, Sancak'ı Suriye'ye daha bağımlı hâle getirme ve özel hakların kullanılmasına engel olma eğilimi dikkati çekiyordu. Bundan sonra ise Türkler 1926 yılında Sancak'ta Suriye'den ayrı, doğrudan Beyrut'taki Yüksek Komiserliğe bağlı, ayrı bir yönetim kurmak için girişimde bulunmuşlar ve sonucunda da seçimler yaparak hükümet kurma merhalesine gelmişlerdi. Ancak Suriye'nin müdahalesi sebebiyle bu teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[21]

Atatürk, 1923'de Adana'da Hatay Türküne söylediği söz doğrultusunda hareket ederek hiçbir zaman Hatay meselesini aklından çıkarmamıştır. Nitekim 26 Kasım 1930 günü Samsun'a yapmış olduğu seyahat esnasında bir liseyi de ziyaret ederken, girdiği bir sınıfta, öğrencinin birinden Türkiye haritasını çizmesini istemişti. Bu istek üzerine öğrenci acele bir şekilde, doğru olarak Türkiye haritasını çizmişti. Bu haritayı dikkatle inceleyen Atatürk, öğrenciye: "Yavrum bu haritayı çizerken kırk asırlık bir Türk yurdunu sınırlarımız dışında bırakmadın mı?" sorusunu sormuştu. Bu soru üzerine öğrenci, tebeşiri kendisine uzatmıştı. Atatürk tebeşiri almış ve bugünkü sınırlarımızı olduğu gibi çizerek, Hatay'ı anavatan sınırları içerisinde göstermiş ve sonra çocuğa dönerek; "Böyle olmayacak mı?" demişti. Çocuk da bunun üzerine yaşından beklenmeyen büyüklükte bir cevap vererek; "Paşam, hudutlarımız çizdiğiniz yerden geçer!" demiştir. Bu örnek Atatürk'ün Antakya-İskenderun Türklerini bir an bile aklından çıkarmadığını göstermektedir.[22] Atatürk'ün bu hassasiyeti karşısında, Sancak Türkleri de benliklerini yitirmeden, bağımlı olmalarına rağmen, bağımsızlık duygularını zedelemeden yaşadılar. Türkiye sevgi ve özlemini her fırsatta Fransızlar ve Suriye hayranlarını çatlatırcasına açığa vurdular. Nitekim 1934 yılının Nisan ayında Gaziantep valisinin Hatay'a yaptığı ziyaretinde onbinlerce Türk coşkun gösteriler yaparken, hemen arkasından gelen Suriye Cumhurbaşkanı ve Başbakanı, sadece resmi görevliler ile bir miktar Suriye hayranı tarafından karşılanmıştı.[23]

Bu olaylara paralel olarak 20 Temmuz 1936 tarihinde Türkiye'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamasından sonra Afet İnan, Atatürk'e başka bir meselemiz kalmadığını söylediği zaman; "Şimdi Antakya, İskenderun yani Sancak meselemiz var"[24] diyerek sıranın Hatay meselesine geldiğini belirtmiştir.

Bu sıralarda Türkiye'nin itibarı da gün geçtikçe artmış, İkinci Dünya Savaşı öncesindeki karışık ortamda Avrupalılar için doğuda yardımına ihtiyaç duyulan bir ülke hâline gelmişti. Nitekim Almanya'nın devamlı bir şekilde silahlanarak Versay Antlaşması'nı tanımak niyetinde olmadığını ilan ettiği bir sırada[25] İtalya'nın da Akdeniz'de Fransa ve İngiltere'nin aleyhine bir politika takip etmeye başlaması bu devletlerin Türk dostluğuna önem vermelerine sebep olmuştur.

Gittikçe büyüyen Alman tehlikesi karşısında öz ülkeleri haricinde önemli taahhütler altında bulunmak istemeyen Fransa'da başa geçen Leon Blum hükümeti, 9 Eylül 1936 tarihinde Suriye ile bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmaya göre Fransa, Suriye'ye bağımsızlık vermişti.

Ne var ki, bu antlaşmada, Ankara İtilafnamesi'yle İskenderun sancağına tanınan bazı haklara hiç yer verilmemiştir. Bu hareketiyle Fransa, Türkiye'nin rızasını almadan Sancak üzerindeki yetkilerini Suriye'ye devretmiş oluyordu. Hâliyle Türkiye Fransa'nın bu davranışına karşı çıkmış ve Milletler Cemiyeti toplantıları sırasında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Sancak meselesi hakkında Fransız Hükümeti ile ikili görüşme yapılmasını istemiştir. Fransız temsilcisi buna verdiği cevapta; mandater devlet olarak Fransa'nın Suriye üzerindeki bütün hak ve vecibelerini yeni Suriye Hükümeti'ne devrettiğini, bu sebeple Fransa ile Türkiye arasında yapılacak görüşmelere Suriye temsilcisinin de katılmasını bildirmiştir.[26] Bu olumsuz gelişmeler üzerine Türk Hükümeti 9 Ekim 1936'da Fransız Hükümeti'ne resmi bir nota vermiştir. Bu notada, Suriye'ye verilen bağımsızlığın İskenderun ve Antakya'ya da tanınması istenmişti.[27]

Olayların böyle bir gelişme göstermesi üzerine Türkiye'nin Sancak meselesine verdiği önemi, Atatürk 1 Kasım 1936 günü TBMM'yi açarken yapmış olduğu konuşmasında:[28] "Bu sırada, milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyet ve katiyetle durmaya mecburuz. Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda, tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alakamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler" diyerek ifade etmiştir. Bu açıklamalarıyla Atatürk Türk milletine mal olan bu davada Fransa'yı uyarmak niyetindeydi.[29]

Böylece Atatürk Mecliste kırk asırlık Türk vatanı Hatay davasını artık halletmek gerektiğini vurguluyordu. Önce içeride bu iş için kullanacağı unsurları düzene sokan Atatürk, İstanbul'daki "İskenderun ve Antakya Yardım Cemiyeti"ni "Hatay Erkinlik Cemiyeti" şekline dönüştürmüştü. Dörtyol'da da bu cemiyetin bir şubesini de açtıran Atatürk, aynı yerde "Hatay Heyeti" merkezini de oluşturmuştu. Bu vesilelerle Hatay'ın Fransızlardan alınması için siyasi manevrayı da başlatmış oluyordu. Bütün bunlara ek olarak Antakya'da bir başkonsolosluk da açtıran Atatürk, Hatay davasına bizzat el koymuştu.[30] Nitekim bu hususta Atatürk 2 Kasım 1936 günü Tayfur Sökmen'e: "Sökmen bugünden itibaren davaya resmen el kondu. Antakya-İskenderun ve havalisinin ismi bundan böyle Hatay'dır. Cemiyetinizin adını 'Hatay Egemenlik Cemiyeti' olarak değiştirin ve faaliyetinizi bu isim altında yürütün" diyerek, "Gazamız mübarek olsun, Allah utandırmasın ve muvaffak etsin" sözlerini de konuşmasına ilave etmiştir.[31]

Diğer taraftan 10 Kasım 1936 tarihinde ise Fransa, Türk notasına olumsuz bir cevap vermiştir. Bu cevapta Fransa, Sancak'a bağımsızlık vermenin Suriye'yi parçalama durumuna getireceğini, bu duruma da yetkili olmadığını bildirmekteydi. Bunun üzerine Türkiye, Fransa'ya ikinci bir nota daha vermesine rağmen, yine müsbet bir sonuç alamamıştır. Yalnız bu arada Fransa meselenin Milletler Cemiyeti'ne havalesini teklif etmiş ve Türkiye de bu teklifi kabul etmişti.[32] Türkiye ile Fransa arasında bu tartışmalar sürüp giderken, Hatay Türkleri heyecanlanmış ve İskenderun'da halk ile polis arasında çatışmalar meydana gelmişti. Tabii olarak, Hatay'daki bu olaylar anavatanda da tepki uyandırmaktan geri kalmamıştır. Bunun üzerine Atatürk 1937 yılının Ocak ayında Konya'ya ve oradan Ulukışla'ya

kadar bir seyahat yapmış ve sonuçta Ankara'ya dönerek hükümetin toplantısına başkanlık etmişti. Bundan sonra da Türk-Fransız ilişkileri gergin bir döneme girmiştir.[33]

Bu olaylardan sonra, Milletler Cemiyeti meseleye 14 Aralık 1936'dan itibaren el koymuş ve İsveç temsilcisi Sandler'i Hatay meselesi için raportör tayin etmişti. Sandler de, 1935 yılının Aralık ayında Milletler Cemiyeti'ne bir rapor sunmuştur. Bu rapora göre: Sancak meselesinin, cemiyetin Ocak (1937) ayındaki toplantısında tekrar ele alınmasını, bu arada tarafların görüşmelerini raportörle temas hâlinde sürdürmelerini ve ayrıca mümkünse Hatay'a üç kişilik bir gözlemci heyetinin gönderilmesini istemiştir.[34] Bu raporun Milletler Cemiyeti'nde kabul görmesi üzerine 22 Aralık 1936'da Hollanda, Norveç ve İsviçre tabiiyetinden olan üç kişilik bir gözlemci heyeti kurulmuştu. Heyet 1937 yılının Ocak ayında görevine başlayarak Hatay'a gelmişti. Heyetin Hatay'a gelmesi üzerine Türkler Hatay'da dava lehinde büyük gösteriler yapmışlardı.[35]

Hatay meselesinin çözümü uzadıkça Atatürk'ün sabrı da taşmakta idi. Nitekim 1937 yılında Ruşen Eşref'e bu hususta şunları söyleyecekti:[36] "Ben toprak büyütme meraklısı değilim. Barış bozma alışkanlığım yoktur. Ancak muahedeye dayanan hakkımızın isteyicisiyim; onu almazsam edemem. Büyük Meclisin kürsüsünden milletime söz verdim: Hatay'ı alacağım. Milletim benim dediğime inanır. Sözümü yerine getirmezsem onun huzuruna çıkamam; yerimde kalamam. Ben şimdiye kadar yenilmedim; yenilmem, yenilirsem bir dakika yaşayamam."

Bu arada Milletler Cemiyeti, 20 Ocak 1937 tarihinde tekrar toplanmıştı. Bu toplantılar esnasında Türk ve Fransız temsilcileri İngiliz Dışişleri Bakanı A. Eden'in dostane teşebbüsü ile görüşmeler yapmışlardı. Bu görüşmelerde A. Eden'in arabuluculuğu ile 26 Ocak'ta Hatay meselesi üzerinde bir prensip anlaşmasına varılabilmiş ve bu anlaşma da Milletler Cemiyeti tarafından tasvip edilmiştir.[37] Adı geçen anlaşmaya göre; İskenderun Sancağı iç işlerinde tamamen bağımsız, dış işlerinde Suriye'ye bağlı, kendine özgü bir anayasa ile idare edilen "ayrı bir varlık" olacaktı. Burası Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında olacak ve bu gözetim bir Fransız vasıtası ile yürütülecekti. Bundan sonra da Fransa ile Türkiye aralarında bir anlaşma yaparak, Sancak'ın toprak bütünlüğünü garanti altına alacaklar ve ayrıca İskenderun Sancağı bu anlaşma ile Atatürk'ün verdiği "Hatay" adını da alacaktı.[38]

Bu durumdan sonra, Milletler Cemiyeti, Hatay için tarafların da görüşlerini alarak bir anayasa kabul etti. Anayasanın 29 Mayıs 1937'de yürürlüğe girmesiyle, aynı gün Türkiye ile Fransa arasında da, Hatay'ın toprak bütünlüğünü garanti altına alan anlaşma imzalanmıştı. Fakat kabul edilen anayasa ve anlaşmaları bağımsız Hatay'da uygulamak kolay olmamıştı. Türkiye Hatay'da yeni durumun derhal uygulanmasını istediği halde, Hatay'daki Fransız temsilcisi, bunu engellemeye çalışmıştı. Ayrıca Hatay halkının bağımsızlık gösterileri Fransız memurları tarafından engellenince polis ile halk arasında çatışmalar meydana gelmişti. Öte yandan Fransızların Hatay'daki diğer azınlıkları Türklere karşı kışkırtması üzerine, Türk kamuoyu yine galeyana gelerek Türkiye'de Fransa aleyhine kuvvetli bir eğilim belirmiş ve bunun üzerine Türk-Fransız ilişkileri yine bozulmuştu.[39]

Bundan sonra Atatürk, Hatay konusunda kararlılığını, basın yayın organları vasıtasıyla duyurmayı ihmal etmedi. Vefatından tam bir yıl önceye rastlayan 10 Kasım 1937 gününde Cumhuriyet gazetesine verdiği bir mülakatta, Hatay'ı şahsi meselesi olarak gördüğünü belirterek; işin silahlı mücadele ile hâllolmasına ihtimal vermediğini, fakat savaş ihtimalini de gözönüne almış ve bundan dolayı da gerekirse Cumhurbaşkanlığı ve Meclis üyeliğinden istifa ederek, bir fert olarak kendisine katılacak birkaç arkadaşıyla beraber Hatay'a gireceğini ve oradaki mücahitlerle meseleyi yerinde ve içten hâlletmeye çalışacağını açık ve samimi bir dille ifade etmişti.[40] Yine Atatürk, bir akşam sivil arkadaşlarından birisinin:[41] "Paşam, ne diye kendinizi bu kadar üzüyorsunuz? Yarın bir tümen asker yollasanız Hatay'ı alırsınız. Almanlar Renani'ye girdiler de sanki Fransızlar ne yaptılar? Renani için harekete geçmeyenler, Suriye'nin bir sancağı için mi Türkiye ile harbe kalkışacaklar?" demesi üzerine, gözleri birden durarak ve durularak: "Evet, yarın sabah bir tümen asker yollasam, Hatay'ı alabilirim. Renani için harekete geçmeyen Fransızlar, bir Suriye sancağı için bizimle harbe girmezler. Bunu da bilirim. Fakat ya bu sefer, şeref ve namus meselesi yaparlarsa? Milletler belli olur mu? Ben bir sancak için Türkiye'yi harp tehlikesine sokmam" diye cevap vermişti.

Bu sıralarda Avrupa'da uluslararası münasebetler gergin bir hâl almıştı. Almanya'nın 1938 Martı'nda Avusturya'yı ilhak etmesi üzerine, Avrupa'da kuvvet dengesi Mihver devletlerinin lehine değişmeye başlaması, anti-revizyonist devletlerin Türkiye'ye olan ihtiyacını arttırmıştır. Bu gergin durum karşısında Fransa, Orta Doğu'nun en güçlü devleti ve boğazların kuvvetli bir bekçisi olan Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek ihtiyacını hissetmişti. Ayrıca Avrupa'da savaş ihtimalinin artması, Hatay hakkında yapılan görüşmelerde Fransa, Türk haklarının teslimine mecbur olmuştu. Antakya'da Türk ve Fransız askeri heyetleri arasında yapılan görüşmeler sonunda 3 Temmuz 1938'de imzalanan bir anlaşma ile Hatay'ın toprak bütünlüğü ve siyasi statüsünün iki devlet tarafından korunması ve bu amaçla her iki devletin de Hatay'a 2500'er kişilik askeri kuvvet göndermesi kabul edilmiş ve bunun üzerine 5 Temmuz 1938 günü saat 05.00'te Türk ordusu iki koldan Hatay'a girmişti.[42]

Türkiye ile Fransa arasındaki bu yakınlaşmadan sonra, 24 Ağustos 1938'de Türk ve Fransız ordularının garantisi altında Hatay'da Millet Meclisi seçimi yapılmıştır. Bu seçimlerde Türkler 40 milletvekilliğinden 31'ini kazanmıştır.[43] Seçimlerden sonra 2 Eylül 1938 günü Hatay Millet Meclisi ilk toplantısını yaparak, bağımsız devlet için "Hatay Cumhuriyeti" adını kabul etmişti. Yeni devletin resmi dili Türkçe ve Arapça olduğu hâlde, bütün milletvekilleri Türkçe yemin etmişlerdi. Bundan sonra Meclis, Hatay Cumhurbaşkanlı'ğına, Atatürk'ün adayı olan Tayfur Sökmen'i seçmiştir.[44]

Hatay Devleti bir yıl kadar bağımsız kalmıştır. Bu süre içerisinde Türkiye ile bu devlet arasında gayet yakın temas ve işbirliği sağlanmıştır. Bu arada Hatay Devleti yöneticileri devamlı bir şekilde Türkiye'ye katılmak arzusunu birçok vesilelerle belirtmişlerdi.[45] Nihayet 23 Haziran 1939'da Fransa ile Tørkiye aralarında bir anlaşma yaparak, Fransa Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul edecek ve buna karşılık Türkiye de Suriye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı gösterecektir. Bundan sonra 29 Haziran 1939'da son toplantısını yapan Hatay Millet Meclisi oybirliği ile anavatana katılmaya karar vermiştir.[46] 23 Temmuz 1939 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Hatay'a gelen heyetin

huzurunda mahşeri bir kalabalıkla yapılan muazzam katılma merasiminden sonra, son Fransız birliği de Hatay'ı terk etmiştir.[47]

Sonuç olarak da şunları söyleyebiliriz; stratejik bir öneme sahip olan, Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan ve halkının tamamına yakını Türk olan Hatay bölgesi, Atatürk'ün hayatını hiçe sayan çalışmaları sonucunda, ancak onun ölümünden sonra anavatana katılmıştır.

Atatürk meseleyi bu son noktaya getirirken, sadece Hatay'ın bağımsızlığından söz etmiş; onun Türkiye'ye bağlanması gereğini ileri sürmekten kaçınmıştır. Çünkü, Suriye'nin bağımsızlığı söz konusu iken, Hatay'ın da bağımsız olması isteği Milletler Cemiyeti'nde ve Fransa'da daha inandırıcı görünecekti. Hatay bağımsız olunca, nasılsa Türkiye ile birlikte hareket edeceğinden; geleceğini kendisi kararlaştıracak ve bu karar anavatana bağlanmak olacaktı. İşte Atatürk, meseleyi Türkiye'nin barışçı ve hukuka saygılı görünümünü bozmadan, aşama aşama yürütmeye itina etmiştir.[48]

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da Alman baskısının büyük ölçüde arttığı bir sırada, Orta Doğu ve Hindistan'daki menfaatlerini korumak için Türkiye'yi kendi saflarına çekmeye çalışan Fransa ve İngiltere, Hatay davasının Türkiye yararına bir anlaşma ile sonuçlanmasına vesile olmuşlar ve sonuçta da 19 Ekim 1939'da Ankara İttifakı ile Türkiye'yi kendi yanlarına çekmişlerdi.

Böylece, başta Atatürk olmak üzere Türk devlet adamları Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik konumunu çok iyi bir şekilde değerlendirmesini bilmişler ve Hatay meselesini barışçı yollardan çözüme kavuşturmuşlardır. Diğer taraftan şu meseleyi de vurgulamadan geçemeyeceğim, Suriye'de hükümetin kurulduğu 5 Temmuz 1944 günü Dışişleri Bakanlığı Şam'daki yabancı devletlerin temsilcilerine göndermiş olduğu bir genelgede, Suriye Hükümeti'nin Fransa'nın Suriye adına yaptığı milletlerarası bütün antlaşma ve anlaşmalara bağlı ve saygılı olma kararında bulunduğunu bildirmiş idi.[49] Bundan dolayı da ortada bir mesele kalmamıştır. Ne var ki, Suriye "Büyük Suriye" hülyası ile hareket ederek, Hatay'ı kendi haritaları içerisinde gösterdiği gibi, kuzey sınırlarını da Toros Dağlarına dayamaktadır.[50] Yine bu doğrultuda okullardaki ders kitaplarında bu konuyu işleyerek, genç nesillerini de, bu fikir etrafında yetiştirmekte, bu da yetmezmiş gibi, Hatay için zoraki bir kriz yaratıp, bunu da uluslararası platforma taşıyarak[51] sürekli Hatay'ı çözümlenmemiş bir dava gibi gündemde tutmaya çalışmaktadır. Halbuki dünyamızın hergün yeni krizlere gebe olduğu bu dönemde önemli bir bölge olan Orta Doğu'da Suriye'nin suni problemler yaratmaktan vazgeçerek, Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesini benimsemesi ve bu sınır komşularıyla kardeşçe yaşamayı öğrenmesi hayati bir zorunluluk hâline gelmiştir.

1 Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1834-1914)" Milli Kültür c. 2, S. 1 (Haziran 1980), s. 24.

2 Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. 2, Kısım 3, Ankara 1983, s. 466 vd; Kemal Öke, II. Abdulhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi, İstanbul, 1981, s. 44; Seçil Akgün, General Harbord'un Gezisi ve Raporu, İstanbul, 1981, s. 31.

3 Daha sonra İtalya'yı da bu devletlere ilave edebiliriz.

4 Rosa Luxemburg, "Alman-Emperyalizm Harekat Alanı: Türkiye" Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, Haz. Ragıp Zarakolu, İstanbul, 1982, s. 140.

5 Son Osmanlı idari taksimatına göre Hatay Bölgesi merkezi İskenderun olan bir sancak idi. O sebeple M. Kemal'in burada kastettiği sınırlar bugünkü Hatay sınırıdır.

6 Kazım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmalar, c. 1, Ankara, 1981, s. 127.

7 Kadir Aslan, Milli Mücadele'de Dörtyol, Hatay, 1991, s. 19 vd.

8 Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, Antakya, 1993, s. 94.

9 Ahmet Cevdet Çamurdan, Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Klikya Olayları, Adana, 1969, s. 158.

10 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Haz. Nimet Arsan, 1964, s. 119 vd.

11 Ahmet Faik Türkmen, Hatay Tarihi, c. 4, İstanbul, 1930, s. 949-1034; Süleyman Kocabaş, Tarihte Türkler ve Fransızlar, İstanbul, 1990, s. 379-380.

12 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası, c. 1, Ankara, 1987, s. 127.

13 Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, s. 236. Bu hususta Yusuf Kemal Bey 15. 10. 1921'de TBMM'de yapmış olduğu konuşmada da aynı şekilde bilgi vermiştir, bk. TBMM Gizli Celse Zabıtları; c. 2, 1985, s. 325-326.

14 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, Ankara, 1985, s. 355.

15 Y. Kemal Tengirşenk, a.g.e., s. 238-239.

16 Abdurrahman Melek, Hatay Nasıl Kurtuldu, Ankara, 1966, s. 6; Mehmet Gönlübol Cem Sar, a.g.e., s. 127; Ankara İtilafnamesi için bk. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, c. 1, Ankara, 1983, s. 48 vd.

17 Türk gazetelerini ve Türklerin açtıkları müesseseleri kapatmak, Mustafa Kemal'in resimlerinin bulunmasını suç saymak vs. gibi, bu konuda bk. Abdurrahman Melek, a.g.e., s. 17. vd. Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, Antakya, 1993, s. 146 vd.

18 Remzi Siliöz, Hatay Milli Mücadele Yılları, Bursa, 1937, s. 68.

19 M. Kemal Paşa'ya bu nutku söyleyen Antakyalı Affan Efendi'nin kızı Ayşe Fıtnat hanımefendidir. Bu nutuk için bk. Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, Antakya, 1993, s. 124 vd.

20 İsmail Habib Sevük, O Zamanlar, Ankara, 1981, s. 250-251; Tayfur Sökmen, Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar, Ankara, 1978, s. 70.

21 Mehmet Tekin, Hatay Basınında Atatürk, Antakya, 1994, s. 9-10.

22 Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, s. 139-140.

23 Abdurrahman Melek, Hatay Nasıl Kurtuldu, Ankara 1966, s. 19-20; Mehmet Tekin, Hatay Basınında Atatürk, s. 10.

24 A. Afet İnan, Türk Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara, 1977, s. 135.

25 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasal Tarihi, c. 1, Ankara, 1984, s. 245.

26 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası c. 1, Ankara, 1987, s. 127-128.

27 Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 348; M. Gönlübol-C. Sar, a.g.e., s. 130.

28 Kazım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, c. II, Ankara, 1990, s. 1114-1115.

29 Şükrü Erkal, "Atatürk ve Hatay", Atatürk Haftası Armağanı, Ankara, 1988, s. 19.

30 Cezmi Eraslan, "Atatürk'ün Yurtta Sulh Cihanda Sulh İlkesi ve Hatay Meselesindeki Tavrı", Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu-III (10-11 Haziran 1994), Antakya, 1994; "Hatay Erkinlik Cemiyeti" hakkında bk. Mehmet Tekin, "Devlet Kuran Cemiyet", Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu-III (10-11 Haziran 1994), Antakya, 1994.

31 Tayfur Sökmen, a.g.e., s. 95.

32 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, c. 1, Ankara, 1984, s. 348-349.

33 Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 349.

34 Abdurrahman Melek, a.g.e., s. 36; M. Gönlübol-Cem Sar, a.g.e., s. 129.

35 M. Gönlübol-Cem Sar, a.g.e., s. 129; Abdurrahman Melek, a.g.e., s. 37.

36 Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, İstanbul, 1981, s. 18.

37 M. Gönlübol-C. Sar, a.g.e., s. 129.

38 Tayfur Sökmen, a.g.e., s. 10; F. Armaoğlu, a.g.e., s. 349; Cezmi Eraslan, a.g.m.

39 Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 349-350.

40 Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, İstanbul, 1981, s. 18.

41 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul, 1984, s. 488-489.

42 Yeni Adana, Sayı: 4552 (5 Temmuz 1938), Adana 1938; M. Gönlübol-C. Sar, a.g.e., s. 131-31; Fahir Armaoğlu, a.g.e., 359; Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, Antakya, 1993, s. 198.

43 Milletvekili dağılımı şu şekilde idi: 31'inin Türk (22 Sünni+9 Alevi), 2'sinin Arap, 5'inin Ermeni ve 2'sinin Rum-Ortodoks, bu hususta bazı kayıtlarda 40 milletvekilinden, 22'sinin Türk olarak geçmesinin sebebi ise, Fransa'nın Alevi cemaatini Türk olarak göstermemesinden kaynaklanmaktaydı. Fransa bu konuda Milletler Cemiyeti'ni bile yanıltmıştır. Bu konuda bk. Tayfur Sökmen, a.g.e., s. 108; Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, s. 203.

44 Yeni Adana, Sayı: 4603 (3 Eylül 1938), Adana 1938; Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 351; Tayfur Sökmen, a.g.e., s. 108.

45 Bu konuda bk. Tayfur Sökmen, a.g.e. ve Abdurrahman Melek, a.g.e.

46 Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 351; M. Gönlübol-C. Sa., a.g.e., s. 133. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, s. 237 vd.

47 Abdurrahman Melek, a.g.e., s. 84; Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, s. 245 vd.

48 İsmail Soysal, a.g.m., s. 106.

49 İsmail Soysal, a.g.m., s. 104.

50 Tokay Gözütok, "Suriye'nin Gözü 9 İlimizde", Tercüman gazetesi, S. 8610 (13 Şubat 1986), İstanbul, 1986.

51 "Hatay İçin Zoraki Kriz", Türkiye gazetesi, S. 8504 (13 Haziran 1994), İstanbul, 1994..

Atatürk'ün Dışişleri Bakanı: Tevfik Rüştü Aras / Dr. Melih Tınal [s.691-700]

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü /Türkiye

Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 1883 yılında doğdu. Aras'ın dünyaya geldiği dönem Doğu Sorunu'nun Avrupa için Osmanlı Devleti'nin tamamının paylaşılması olarak algılandığı bir dönemdi.[1] Osmanlı Devleti'nin dağılma aşamasına geldiği bu dönem için söylenebilecek tek olumlu gelişme, Tanzimat Dönemi'nin açtığı çığırla gelişen eğitim sistemiyle sorgulayan, çözüm arayan bir neslin yetişmesiydi. Mülkiye, Askeriye ve Tıbbiye mezunu ağırlıklı ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumdan çıkabilmesi için çaba sarfeden bu yeni nesil içinde Mekteb-i Tıbbiye mezunu Dr. Tevfik Rüştü Bey de bulunmakta idi.

Babası Hasan Rüştü Bey'in ceza yargıcı olması nedeniyle çeşitli bölgelerde devam ettiği ilk ve orta öğrenimini Üsküp İdadisi'nde, üniversite eğitimini Beyrut Mekteb-i Tıbbiyesi'nde, ihtisasını da Paris Broca Hastahanesi'nde jinekoloji ve doğum alanında tamamlayan Dr. Tevfik Rüştü Bey burada politika ile de ilgilenmeye başlamış ve İttihat ve Terakki Partisi saflarına katılmıştır.[2] İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra önemli merkezlerde İttihat ve Terakki'nin yayın organları halkı Meşrutiyet yönetimine alıştırmaya çalışıyordu. Bu gelişmenin İzmir'deki örneği İttihat gazetesi idi. Yurda dönüşü sonrasında İzmir Gureba-i Müslimin Hastanesi'nde göreve başlayan Dr. Tevfik Rüştü Bey İttihat gazetesindeki yazıları aracılığı ile düşüncelerini kamuoyuna yansıtma fırsatını buluyordu.[3] Tevfik Rüştü Bey'in genel sekreterliğini yaptığı İttihat ve Terakki Cemiyeti 1909 Selanik Kongresi'ne damgasını vuran gelişme, Trablusgarb Delegesi Mustafa Kemal'in subayların parti ile ilişkilerini sürdürmelerinin hem ordu hem de parti açısından yıpratıcı olduğunu parti içindeki subayların bir seçim yapmaları gerektiğini kaydeden konuşmasıydı.[4] Mustafa Kemal'in Kongre'de yaptığı konuşma Tevfik Rüştü Aras'ın anılarına şöyle yansımıştır:[5]

"Huzurunuzda şimdi ifade edeceğim kanaatime göre, ben bugün burada bulunmamalıydım. Fakat, aziz vatanımızın maruz bulunduğu büyük tehlikeyi düşünerek, ordu içindeki teşkilatıyla ordumuzu, Mebuslar Meclisi'§ndeki azaları ile meclisi, hükümeti elinde tutan Cemiyet'in en selahiyetli makamı olup, en büyük mesuliyeti taşıması lazım gelen bu kongreye, gerçeği anlatmak için geldim. İnkılâbı, ordumuzun yardımı ile yaptık. Ondan sonrasını getiremedik. Cemiyetimiz hâlâ orduya dayanıyor. Bu sebeple, ordumuzda disiplin sakatlanmış, talim, terbiye aksamıştır. Halbuki etrafımızı çeviren düşmanlarımız, durmadan ordularını kuvvetlendirmektedirler. Tehlike büyüktür. Ordumuzun içinde bulunan cemiyet arkadaşlarımız, politikada devam etmek istiyorlarsa, ordudan çıkmalıdırlar. Bu suretle, gün bile kaybına meydan vermeyerek, ordumuz politikadan uzaklaşmalıdır. Ve, ordu içinde kalacak olan dostlarımız da, artık politika ile meşgul olmamalı ve bütün gayretlerini ordumuzun kuvvetlenmesine çevirmelidirler. Cemiyetimiz de biran önce teşkilatımızı halkın içinde genişleterek milletimize dayanan siyasi bir parti haline gelmelidir."

Selânik Kongresi'ne katılan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Mustafa Kemal'in ikna edici konuşması sonrasında, orduda kalacakların Cemiyet'ten çekilmelerine ve politikada devam edecekleri ordudan istifa etmelerine karar verse de bu karar uygulanamadı.

Birinci Dünya Savaşı boyuna iktidarda olan İttihat ve Terakki Partisi, bu dönemde anılan bütün kararlardan sorumluydu. Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup olarak çıkmasıyla parti yönetimi fesih kararı aldı. Bu işlem partinin son kongresinde, 1 Kasım 1918'de gerçekleştirildi.

İttihat ve Terakki yöneticilerinin amacı, başka bir isim altında siyasi yaşamlarına devam etmekti. Buna paralel olarak aynı kongrede Teceddüt adıyla yeni bir partinin kuruluşu da tamamlandı. Tevfik Rüştü Bey'in idare encümeni üyesi olarak kurucular listesinde yer aldığı Teceddüt Fırkası'nın önde gelen kişileri arasında; Hüsün Paşa, Seyit Bey, Mavra Kordato Efendi, Yunus Nadi Bey, Şemsettin Bey, İhsan Bey, Kara Kemal Efendi, Orfanidis Efendi, Hamdi Bey, Faki Bey, Sabri Bey, Reşit Paşa, Galip Bahtiyar Bey, Babanzade Hikmet Bey, Parsomya Efendi, Mustafa Fevzi Efendi, İsmail Canbolat Bey ve Sason Efendi bulunuyordu.[6]

Tevfik Rüştü Aras anlarında Teceddüt Fıkrası ile ilgili şu bilgileri vermektedir:[7]

"… işte o sıralarda İttihat ve Terakki Partisi'nin son kongresi toplandı. İttihat ve Terakki'nin yerini almak üzere yeni bir parti kurulmasına, bunun daha geniş esaslı bir demokrat programı bulunmasına ve adının da Teceddüt Fırkası olmasına karar verildi. Ben de yeni fıkranın merkez idare heyetine getirildim. Maksadımız, meşru vasıtalara başvurarak memleketin istiklâlini korumaktı."

İttihat ve Terakki Partisi, İtilâf Devletleri tarafından savaş suçlusu olarak kabul ediliyordu. 1919 yılı Ocak ayından itibaren ülke içinde kalan ittihatçılar tutuklanmaya başlandı. İngilizlerin isteği doğrultusunda gerçekleşen bu olay ile Anadolu'daki direnişin zayıflatılması amaçlanıyordu.[8] İngilizlerin tutuklanmasını istediği kişiler arasında yer alan Dr. Tevfik Rüştü Bey de, 30 Ocak 1919'da, Hacı Adil, Hüseyin Cavid, Mithat Şükrü, İsmail Canbolat, Rahmi ve Ziya Beylerle birlikte tutuklandı.[9] Dr. Tevfik Rüştü Bey'in de içinde bulunduğu tutuklular başlangıçta İstanbul Polis Müdürlüğü'ne nakledildiler. Bekirağa Bölüğü'nde bulunan İttihatçıların önemli bir bölümü, Malta'ya sürgün edildi. İlaç ticareti yaptığı dönemde tanıştığı, Drogverie Central adlı ecza deposunun sahibi La Fontaine'nin yardımı ile beş gün için serbest bırakılan Tevfik Rüştü Bey ise tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden çıkar çıkmaz, Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçerek diğer İttihatçılarla birlikte Malta'ya sürgünü gönderilmekten kurtuldu.[10] Anadolu'ya geçtikten sonra Eskişehir ve Afyon'da Milli Mücadele için çalışmalarda bulunan Tevfik Rüştü Bey bir süre sonra yeniden İstanbul'a döndüyse de İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesiyle yeniden Anadolu'ya geçme kararı olarak İzmir üzerinden Rodos'a buradan da Köyceğiz'e gitti. Bir süre sonra da Menteşe Mebusu olarak TBMM'ye katıldı.[11] Meclis'e katılımını takip eden günlerde kuruluşunda katkısının olduğu istiklâl mahkemelerinde (Kastamonu İstiklâl Mahkemesi) görev yapan[12] Tevfik Rüştü Bey aynı günlerde Atatürk'ün isteği üzerine kurulan Türkiye Komünist Partisi'ne girmiştir. Rıza Nur'a göre Tevfik Rüştü partinin en hareketli komünistidir.[13] Tevfik Rüştü Aras, partiye katılışı ve parti içindeki

görevlerini, Doğan Avcıoğlu ile yaptığı ve Yön dergisinde yayınlanan söyleşide şöyle açıklamaktadır:[14]

"Ben o zaman Kastamonu'da İstiklâl Mahkemesi'nde görevliydim. Yusuf Kemal Tengirşenk başkanlığında bir heyet Rusya'ya gidiyordu. Atatürk beni Ankara'ya çağırttı ve heyete katılmamı istedi. Atatürk bana şunları söyledi: -Bir komünist partisi kurdum. Ben Parti'ye girmedim. İsmet, Ali Fuat ve Fevzi Paşalar Parti'ye girdiler… Bizi dünya tanımazsa komünistlerle birlik olur, kurulan yeni dünyada yerimizi alırız. Fakat memlekete yabancı eli sokmayız.-"

Tevfik Rüştü Bey, Komünist Parti'ye katıldıktan sonra Türkiye'yi 3. Entarnasyonel'de temsil etmek ve komünizmi incelemek üzere Sovyetler Birliği'ne gitti.[15] Ancak, Sovyetler Birliği'ne göre Türkiye'deki Komünist Parti resmi nitelikliydi. Bu nedenle Türkiye 3. Enternasyonele kabul edilmedi. Bu gelişme sonrasında Tevfik Rüştü Bey, Atatürk'ün emriyle Türkiye'ye döndü.[16]

Atatürk'ün dışişleri bakanı olarak anılan Tevfik Rüştü Aras, Cumhuriyet tarihinin uzun süre işbaşında kalmış ender kişilerdendir. Dünyada egemenlik savaşlarının yaşandığı bir dönemde Türk diplomasisinin en üst düzeyinde bulunan Tevfik Rüştü Aras, Türk dış politikasına en hareketli günleri yaşatmıştır. Bu dönem Türk dış politikasının Atatürk tarafından belirlendiği kabul edilse de Nyon Konferansı ve Türk-Sovyet ilişkileri gözönüne alındığında Aras'ın Türk dış politikasının belirlenmesinde etkisi olduğu da bir gerçektir. Bu dönemde Türk-Sovyet dostluğunu geliştirmeye önem veren Aras, 1925'de SSCB ile Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmasında etkili olmuştur. 1930'larda bir yandan Türk-Sovyet ilişkilerindeki yakınlık korunurken, diğer yandan Batı ile yakınlık sağlanmıştır. Aras'ın bu dönem ve görevdeki bir diğer başarısı Türkiye ile başta Yunanistan olmak üzere diğer Balkan devletleri arasındaki dostluk köprüsüdür.

Atatürk'ün sağlık durumunun bozulması sonrasında ortaya çıkan yeni Cumhurbaşkanı'nın kim olacağı tartışmaları İnönü'ye karşıt bir hareketi de beraberinde getirmiştir. Önde gelen kişilerinin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın olduğu İnönü aleyhtarı grubun[17] amacı İnönü'nün milletvekilliğinin son bulmasını sağlayarak, Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olmasını önlemek idi. Bu amaçla akla gelen ilk seçenek seçimlerin yenilenmesi yoluyla İnönü'yü Meclis dışında bırakmaktı. Bayar Hükümeti'nin ilk günlerinde Meclis'in yenileneceği söylentileri siyasi kulislerde duyulmaya başlandı.[18] Milletvekili seçimleriyle İnönü ve taraftarları Meclis dışına çıkarılacağı gibi, İnönü karşıtı grubun başlangıçtaki Cumhurbaşkanı adayı olan dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak milletvekili yapılarak, Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olması sağlanacaktı.[19] Ancak, Çakmak'ın bu dönemde Aras'ın uyguladığı dış politikayı dolaylı yoldan eleştiriyor olması ve Cumhurbaşkanlığı için İnönü'yü desteklemesi bu planın uygulanmasını engelledi.[20]

Meclisin yenilenmesi düşüncesini yaşama geçiremeyen grup, bu kez İnönü'yü büyükelçilik görevi ile ülkeden uzaklaştırmak istedi. Daha önceki yıllarda Fethi Okyar, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'da büyükelçi olarak yurtdışında görevlendirilerek siyasi yaşamdan

uzaklaştırılmışlardı.[21] Tevfik Rüştü Aras'ın yaratıcısı olduğu bu düşünce İnönü'nün sert tepkisi ile karşılaşması nedeniyle uygulanamadı. İsmet İnönü anılarında söz konusu teklif ve yanıtı hakkında şu açıklamaları yapmıştır.[22]

"… Bir aralık benim Amerika'ya büyükelçi tayin olacağım havadisi çıktı. Hiç haberim yoktu. Fena halde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. Şiddetli tepki gösterdim. İlk buluştuğum hafta Tevfik Rüştü Bey'e sordum. -Evet- dedi. -Haber benden çıktı- dedi. -Nasıl oluyor- diye sorunca şöyle izah etti. -Siz bana her zaman söylerdiniz. Amerika'yı görmedim derdiniz. Amerika'yı görmek arzu ettiğinizi söylerdiniz. Ben de bir vesile bulup, sizin Amerika'yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim- Kendisine teşekkür ettim. Ve kesin olarak kabul etmeyeceğimi, bundan vazgeçmesini bir arzuyu söylemiş olmamla onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduğunu bildirdim. Çok sert konuştum. Ve seni mesul tutarım dedim. Hülasa çok şikayet ederek Tevfik Rüştü'yü bundan vazgeçirdim."

Eğer İnönü bu plan karşısında tepki göstermeyip, Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Büyükelçiliği'ni kabul etseydi, milletvekilliğinden ayrılmak zorunda kalacak, 1924 Anayasası'nın 31. maddesi gereğince Cumhurbaşkanı'nın Meclis içinden seçilmesi söz konusu olduğundan Atatürk'ün ölümü sonrasında Cumhurbaşkanı olamayacağı gibi yurtdışında bulunduğu için siyasi yaşamdan da uzaklaştırılmış olacaktı.[23]

Tevfik Rüştü Aras'ın anılarında bu konuyla ilgili farklı açıklamalar dikkat çekmektedir. 1968 yılında yayınlanan Görüşlerim adlı yapıtında, Celâl Bayar ve Şükrü Kaya ile birlikte yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde ülkenin çıkarlarını İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığında gördüğünü; bu amaçla çaba sarfettiğini iddia eden[24] Aras, ölümünden bir yıl önce kaleme aldığı ve Milliyet gazetesinde Neler Olacaktı? başlığı ile yayınlanan yazı dizisinde şu açıklamalara yer veriyordu:[25]

"Sayın Celâl Bayar'ın çoğunluğu hükümetin eski üyelerinden tertib edilmiş olan bir kabinenin başına başvekil olarak tayin edildiği ilk haftalar sırasında birgün çalışmakta olduğum dışişleri bürosundan acele Anadolu Klubü'ne gelmekliğimi Atatürk'ün başyaveri telefonla bildirdi. Hemen Anadolu Klübü'nde Atatürk'ün bulunduğu daireye gittim. Orada büyük liderimizi masanın başında ve iki tarafında arkadaşlarımızla oturuyor buldum. Sol yanında Sayın İnönü vardı. Atatürk'ün yanına yaklaştığım vakit bana -hemen bir iskemle çek- dedi. Sayın İnönü'yle kendisi arasına oturmaklığımı emretti ve biraz sonra eğilerek kulağıma -Bu zatla beni yalnız bırakırsanız, ömrünüz boyunca teessüf edeceğiniz münakaşalar olabilir- deyince durumu anladım. Kısa bir süre sonra kendisiyle tesadüften sevindiğimi ve dış politikamız konusunda konuşmak istediğimi söyledim. Sayın İnönü işi anladı ve belli etmedi. Oradan kalkarak birlikte Paşa'nın evine gittik. Orada dış politikamız üzerinde bir şeyler bulup konuşma konusu yaptım. Sonra evime döndüğüm zaman geçen bu hali düşünerek hem Atatürk'ü hem Sayın İnönü'yü huzura kavuşturmak emeliyle Paşa'nın Birleşik Amerika nezdinde büyükelçi olmasını düşündüm. Ve bu tasavvurumu mütalaalarını öğrenmek için bir iki yakın dostuma açtım"

Meclisin yenilenmesi ve İnönü'nün büyükelçi olarak yurt dışına çıkarılması planlarında başarılı olamayan İnönü karşıtı cephe Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak aracılığıyla Atatürk'ün sözlü bir vasiyette bulunduğunu, bu vasiyette kendisinden sonra Mareşal Fevzi Çakmak'ın cumhurbaşkanı olmasını arzu ettiğini dile getirdiyse de Bayar'ın muhalefeti ile karşılaşmışlardır.[26] Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya Fevzi Çakmak'ın cumhurbaşkanı olmasını sağlayamayacaklarını anlayınca TBMM Başkanı Abdülhalik Renda'ya cumhurbaşkanı adayı olmasını teklif etmiş, ancak, Renda'nın bu teklifi reddetmesiyle İnönü, Atatürk'ten sonra kim cumhurbaşkanı olacak sorusunun tek yanıtı olarak kabul edilmiştir.[27] Şu da belirtilmelidir ki, 1937 sonbaharında Atatürk tarafından İnönü'nün yerine Başbakanlığa getirilen Celâl Bayar söz konusu arayışların ve tartışmaların yaşandığı dönemde siyasî yaşamındaki hızlı yükselişin Atatürk'ün ölümü sonrasında cumhurbaşkanı olarak sonuçlandırmak istemesine karşın, Stadyum Olayı[28] gibi gelişmeler karşısında kamuoyunun İnönü'ye bağlılığını anlayarak bu düşüncesinden kısa sürede vazgeçmiş, İnönü'yü destekler bir görünüm sergilemiştir.[29] Bayar, Atatürk'ün son günlerinde Fevzi Çakmak ile birlikte hareket ederek İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığını yeğlerken,[30] Şükrü Kaya cumhurbaşkanı olabilmek amacıyla Avrupa basınında kendi lehine yazılar yayınlatmıştır.[31]

Atatürk'ün ölümü sonrasında Ankara'ya dönen Celâl Bayar, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda'nın bir bildiri hazırlamasını sağlayarak TBMM'yi yeni cumhurbaşkanının seçilmesi amacıyla toplantıya çağırdı.[32] 11 Kasım 1938 yılında yapılan parti grubu toplantısında 323 oydan 322'sini alarak[33] CHP'nin cumhurbaşkanı adayı olarak ilan edilen İsmet İnönü, aynı gün TBMM'de yapılan oylamada 348 oy alarak oy birliği ile cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanlığı seçimi sonrasında siyasî geleneklere uygun olarak istifasını sunan Bayar, İnönü'nün "dinlenmenin sırası değil, beraber çalışacağız. Hemen şunu da söyleyeyim. Ne kuracağınız kabineye karışacağım, ne de hükümet olarak yapacağınız işlere rahat olacaksınız. Başvekil olarak vazifeye devam ediniz." sözleri ile ikna olarak yeni hükümeti kurma görevini kabul etti.[34]

İsmet İnönü, Celâl Bayar'a hükümet işlerine karışmayacağı doğrultusunda güvence vermiş olmasına rağmen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın kabine dışı bırakılmasını isteyerek İkinci Bayar Hükümeti'ne ilk müdahalesini gerçekleştirdi.[35] İnönü'nün bu isteğinde birçok etken rol oynamıştır. Öncelikle Nyon Konferansı örneğinde olduğu gibi Aras ve İnönü'nün dış politikadaki düşünceleri farklıydı. Ayrıca İnönü, Başbakanlık'tan alınmasının sorumlularından biri olarak Aras'ı görüyordu. Bütün bunların ötesinde; Tevfik Rüştü Aras, İnönü'yü ABD'de büyükelçi olarak görevlendirmek, böylelikle İnönü'nün siyasi yaşamını sona erdirerek cumhurbaşkanlığını önlemek gibi bir planın yaratıcısıydı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da, Aras gibi İnönü'nün cumhurbaşkanlığını önlemek istemiş, seçimlerin yenilenmesiyle İnönü'nün milletvekilliğini sona erdirmeye çalışmıştı. Ayrıca İnönü Şükrü Kaya'nın, Doğu Anadolu'da kendi yetkisi dışında davrandığını, mahkemelere başvurmadan idam kararları verdiğini düşünüyordu.[36] İsmet İnönü'nün anılarına İkinci Bayar Hükümeti'ndeki değişiklikler şu şekilde yansımıştır:[37]

"İlk hükümet için dahiliye ve hariciye vekillerini değiştirmesini Celâl Bayar'a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti. Dahiliye'ye Refik Saydam Hariciye'ye Şükrü Saraçoğlu.

Doktor Aras ile Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah (ferahlık) verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil (kapsamlı, anlamlı) olduğunu görmek herkesi şaşırttı."

Celâl Bayar, İnönü'den gelen bu istek karşısında Atatürk döneminin bu önde gelen iki devlet adamının yıpratılmaması gerektiğini düşünerek[38] yeni hükümette Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Şükrü Saraçoğlu'na, Şükrü Kaya'nın yerine ise İsmet İnönü'nün başbakanlıktan alınmasının sonrasında kurulan Birinci Bayar Hükümeti'ne sağlık durumunu öne sürerek girmeyen ve İnönü'ye yakınlığı ile tanınan Refik Saydam'a görev verdi.[39] Bu tasfiye sonrasında 26 Aralık 1938 tarihinde gerçekleşen Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı'nda Milli Şef sisteminin kabul edilmesiyle İsmet İnönü iktidarını biraz daha pekiştirdi.

Tevfik Rüştü Aras, 1939 yılı Ocak ayında Fethi Okyar'ın istifasıyla boşalan Londra Büyükelçiliği'ne atandı.[40] Hilmi Uran'ın anılarında, Tevfik Rüştü Aras'ın "Hiç olmazsa Şükrü Kaya gibi açıkta bırakılmadım" diyerek memnuniyetini dile getirdiği[41] atanma sonrasında İsmet İnönü, Tevfik Rüştü Aras'ı evine davet etmiş, O'nunla yaklaşan savaş öncesinde Türk dış politikası üzerinde görüşmüştür. Bu görüşmede Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın üzerinde anlaştığı maddeler, Aras'ın 13 Mart 1971 tarihinde Milliyet Gazetesi'nde yayınlanan Neler Olacaktı? başlıklı makalesine şöyle yansımıştır:[42]

1- Savaş çıktığı takdirde Türkiye tarafsız kalacaktır.

2- Ancak bir saldırıya uğradığı zaman Türkiye kendini koruyacaktır.

3- İşte bu şartlar altında Türkiye'nin yeni Büyükelçisi İngiliz hükümetinin bize ne gibi yardımlarda bulunabileceğini öğrenmeye çalışacaktır.

Türkiye'nin savaş öncesi uluslararası durumu, dünyada hiçbir toplulukla ihtilâfı bulunmayan, bölgesel anlaşmalarla bulunduğu coğrafyada barışı yaşatmaya çalışan bir görünümdedir. Ancak bu görünüm İtalya'nın Arnavutluk'u işgali ile son bulmuş. İngiltere ve Fransa'nın bu gelişme sonrasında Romanya ve Yunanistan'a garanti vermesi Türkiye'yi aynı garantiden yararlanmak düşüncesiyle İngiltere ve Fransa'ya yaklaştırmıştır.[43] İtalya'nın Arnavutluk'u işgali 1934 yılında kurulan Balkan Antantı'nın da fiilen sona erdiğini göstermektedir. Tevfik Rüştü Aras'a göre Arnavutluk'un İtalya tarafından işgali, Türkiye ya da Antant'a üye herhangi bir ülkenin girişimi ile önlenebilirdi. Buna göre Balkan Antantı Konseyi olağanüstü toplantıya çağrılacak, bu toplantıda kurulması kararlaştırılacak olan ortak askerî güç Arnavutluk'a gönderilerek, İtalya'nın işgal için öne sürdüğü anarşi ortamı sona erdirilecekti. Aras'a göre bu Atatürkçü dış politikanın gereğiydi.[44]

İtalya'nın Arnavutluk'u işgali sonrasında gelişen Türk-İngiliz görüşmelerinde, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın ana hedefi, yeni görevine başlamadan önce İnönü ve Saraçoğlu ile belirledikleri maddeler gereğince, İngiltere'den Türkiye'ye sağlanacak desteğin derecesiydi.[45] Tevfik Rüştü Aras ve İngiltere Dışişleri Bakanı Halifax arasındaki görüşmeler ile ilgili yalnızca Fransa ve Sovyetler Birliği'ne bilgi veriliyordu.[46] Bu dönemde Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi olan von Papen anılarında Türk-İngiliz yakınlaşmasını şöyle yorumlamaktadır:[47]

"Türkiye'yi İngiltere ile bir ittifak akdine sevk eden sebepler, münhasıran İtalya'nın teşkil ettiği tehlikeden doğmaktadır."

Türkiye Cumhuriyeti bu dönemde bir taraftan demokrasi cephesi ile yakınlaşmasının gereği olarak İngiltere ile görüşmeleri sürdürürken diğer taraftan da Hatay sorununu çözebilmek amacıyla Fransa ile diplomatik bir mücadele içinde idi. Hatay sorunu nedeniyle Fransa, Türk-İngiliz görüşmelerinde resmen katılmıyor, İngiltere'nin yanında görünerek gayri resmi şekilde gelişmelerdeki yerini alıyordu. Görüşmeler sonucunda Türk-İngiliz ortak deklarasyonu 12 Mayıs 1939'da imzaladı.[48] Buna göre Türkiye ile İngiltere arasında bir görüş birliği olduğu kabul ediliyor, karşılıklı çıkarlar doğrultusunda uzun vadeli bir antlaşma imzalanması planlanıyor, söz konusu antlaşmanın hiçbir ülkenin aleyhine olmadığı açıklanıyor ve Balkanlar'da barışın sağlanması gereği üzerinde duruluyordu.[49] 12 Mayıs 1939 ve 23 Haziran 1939 tarihlerini taşıyan Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarının sonucunda, Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması 19 Ekim 1939 tarihinde Ankara'da imzalandı. Buna göre Türkiye, Fransa ve İngiltere ile tam bir müttefik konumuna giriyordu.[50]

Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'nın imzalandığı dönemde Türkiye'nin Londra Büyükelçisi olan Tevfik Rüştü Aras ölümünden bir yıl önce yazmış olduğu bir makalesinde Türk-İngiliz-Fransız ittifakının büyük bir hata olduğunu, Türkiye'nin tarafsız kalarak İsveç örneğinde olduğu gibi üretimini artırabileceğini, savaş sonrası Balkanlar'da ekonomik, siyasal ve askerî açıdan büyük bir güç olarak belireceğini iddia ettikten sonra "İngiliz ittifakının gereğini, yararını, kimlere karşı olduğunu hâlâ tam olarak anlayabilmiş değilim" diyerek bu dönem Türk dış politikası hakkındaki görüşlerini açıklamıştır.[51] Aras'ın konuyla ilgili görüşlerine bir diğer örnek Doğan Avcıoğlu ile yaptığı söyleşide yer almaktadır.[52]

"Sovyetlerle iyi ilişkilerimiz 1939'da İngiliz ittifakını imzalamamızdan sonra bozuldu. İngiliz ittifakını yapmamalıydık. Atatürk bu ittifakın yapılmasına asla taraftar değildi. Sonuna kadar tarafsız kalacaktık. İngiltere ittifakından hiçbir faydamız yoktu. Onlara tarafsız kalacağımızı anlatmış, Nazi saldırısına karşı yardım sağlamıştık. Hitler'e de tarafsızlığımızı kabul ettirmiştik. Balkan Antlaşması'na riayet edecekti. Hatta Hitler bize top ve kredi verecekti. Hitler'in en kuvvetli devrinde İngiliz ittifakı hatalı ve tehlikeli oldu. Antlaşmayla önce Hitler'in ve Stalin'in daha sonra da hatta İngiltere'nin husumetini üzerimize çektik. Hitler'in kuvvetli zamanında antlaşmayla onu tahrikten çekinmediğimiz halde, Hitler'in zayıfladığı sıralarda pasif kaldık. 1944'lerde Balkanlar'da Türkiye'nin sözü olmalıydı. Balkan Antantı böylece yok oldu, gitti. Tarafsız kalmalı ve Balkanlarda aktif bir rol oynamalıydık."

Tevfik Rüştü Aras, Londra'daki büyükelçilik günlerini geçici bir nitelikte görmekte, Türkiye'ye dönüşünde yeniden Dışişleri Bakanlığı'na getirileceğini düşünmekteydi.[53] Aras'ın özellikle Sovyetler Birliği'nin İngiltere'deki büyükelçisi Maiski ile temasları bu amaç doğrultusunda gerçekleşti. 1941 yılı Şubat ayında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na gönderdiği ve bir Türk-Sovyet ittifakının imzalanmasının istendiği telgrafı buna iyi bir örnek oluşturmaktadır.[54]

Sovyetler Birliği ise Aras'ın bu konuda yetkili olup olmadığını merak ediyordu. Bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na başvuran Sovyetler Birliği Aras'ın Türk-Sovyet ilişkilerinde yetkisinin bulunmadığı yanıtını aldı. Aynı günlerde Moskova Konferansı'ndan dönen İngiltere Dışişleri Bakanı'ndan Konferansla ilgili bilgi edinmek amacıyla görüşme isteğinde bulunan Tevfik Rüştü Aras'ın önce yanıtsız bırakılması sonra da kendisine diplomasi kurallarını aşan bir tarihte randevu verilmesi, O'nun Londra'da persona non grata (makbul sayılmayan) olduğu izlenimini veriyordu.[55] Bu şartlar altında Tevfik Rüştü Aras Türkiye Dışişleri Bakanlığı'ndan yerine bir atama yapılarak görevden alınmasını istedi. Dışişleri Bakanlığı'ndan gelen yanıtta Aras'a üç seçenek sunuldu:

1- İstifa, 2- Merkeze Çekilme, 3- Emeklilik. Ayrıca Aras'a emeklilik süresinin dolduğu da hatırlatılıyordu. Üçüncü seçeneği kabul ederek yurda dönen Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Rauf Orbay atandı.[56] Türkiye'ye döndükten sonra Başbakan Refik Saydam ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşen; ancak, istediği sonuca yani Dışişleri Bakanlığı'na ulaşamayan Tevfik Rüştü Aras bir süre sonra muhalif bir kimlikle siyasi yaşamdaki yerini aldı.

İkinci Dünya Savaşı'nın demokrasi ile yönetilen ülkelerin galibiyeti ile sonuçlanması, totaliter rejimlerin güç kaybetmesine ve demokrasi ile yönetilen ülke sayısına neden oldu. Cemil Koçak'ın Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), adlı çalışmasında demokrasi patlaması olarak isimlendirdiği sürecin Türkiye'deki yansıması bir anlamda savaş sonrasında oluşturulacak yeni dünya düzeninde yerini alabilme kaygısıyla ilgilidir. Söz konusu süreç Türkiye'de oluşum aşamasında olan muhalefetin gelişmesi için uygun ortamı hazırladı. Batı dünyasında yükselen sesler de muhalefetin cesaret kazanmasına neden oluyordu. New York Times gazetesinde ABD'nin savaş sonrasındaki projeleri şu şekilde ilan edilmişti:[57]

"Amerikalılar harbe geniş bir ölçüde iştirak etmiş oldukları için Avrupa'nın mukadderatı bahsinde büyük bir mesuliyet altına girmiş bulunuyorlar. Bu mesuliyet yalnız harbden sonra hudutların tahdidine ve sulhu koruyacak olan müesseseye ait mesuliyetlerde değil alâkalı memleketlerin hudutları içerisinde kuracakları hükümet ve rejim nevilerinin tayini hususunda, ister hoşa gitsin ister gitmesin, kendini gösterecektir. Harb sona erdiğinde Avrupa diktatörlükten başka bir rejim arayacaklardır. Ümit ederim ki bu rejim demokrasi olsun. Fakat bu demokrasi bir Mussolini ve Hitler'in darbeleri altında yıkılmayacak kadar sağlam olmalıdır."

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulacak dünya ile ilgili kararların alınacağı San Francisko Konferansı'na katılması 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi ve 24 Şubat 1945'te BM'ye üye olmasının sonucudur.[58] Türkiye'nin Batı dünyası ile yakınlaşma isteğinin bir

diğer nedeni SSCB'nin 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı gözden geçirmek istediğini bildirmesidir. Bu gelişme Türkiye'de kuşku ile karşılanmıştır. SSCB'nin Türkiye'ye karşı uygulayacağı yeni politika Anadolu Ajansı bildirisine "Sovyetler Birliği Halk Hariciye Komiseri Bay Molotof, Sovyet Hükümeti'nin, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1935'te akdedilen ve müddeti 1945 Kasım ayının 7'sinde bitecek olan Türk-Sovyet Antlaşması'nı iki taraf dostluk münasebetlerinin devam ettirilmesi bakımından değerini takdir etmekle beraber İkinci Cihan Harbi esnasında husule gelen derin değişikliklerden dolayı bu antlaşmanın yeni şartlara uygun bulunmadığı ve ciddi suretle iyileştirilmeye muhtaç bulunduğu cihetle hükümetinin 7 Kasım 1935 tarihli protokol ahkâmı mucibince mezkur antlaşmanın feshi hususundaki arzusunu Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Bay Selim Sarper'e bildirmiştir." şeklinde yansıdı.[59] 7 Haziran 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e Sovyet Hariciye Komiseri Molotof tarafından ikinci sözlü nota verildi. Bu notada sıralanan istekler şunlardı: 1- Türkiye'nin doğu sınırında Kars ve Ardahan Sovyetlere bırakılacaktı. 2- Türkiye Boğazları tek başına savunamayacağını kanıtlamıştı, burada Sovyetlerle ortak üstler kurulacaktı. Bu isteklere ek olarak Montreux Antlaşması Sovyetleri söz sahibi yapacak şekilde düzenlenecekti.[60] SSCB'nin bu istekleri karşısında Türkiye'nin sert tepki göstererek, gerekirse savaşı göze alacağını açıklaması bölgedeki çıkarlarının tehlikeye gireceği kaygısını taşıyan İngiltere'nin ve ABD'nin Türkiye'yi desteklemeleri sonucunu doğurdu.[61]

Görüldüğü gibi İkinci Dünya Savaşı sonrası koşullarının Türkiye'de çok partili yaşama geçişteki etkisini yadsımak olanaksızdır. Ancak unutulmamalıdır ki Türk Devrimi'nin temelinde çok partili yaşam bir amaç olarak yer alır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde tek parti döneminin 1945'e kadar devam etmesi devrim hareketlerinin tamamlanabilmesi gereğinin doğal sonucudur.[62] İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde toplanan CHP Beşinci Kurultayı'nda İsmet İnönü'nün yaptığı konuşma Türkiye için asıl amacın çok partili yaşam olduğunu göstermesi açısından ilgi çekicidir. İsmet İnönü'nün Müstakil Grubu bu amaç için basamak olarak düşündüğünü açıkladığı konuşması şöyle idi:[63]

"İnzibat ve İntizam içinde şuurlu ve çalışkan bir müstakil grubun icra mevkiinde olan milletvekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken, büyük milletimize de kendi işleri için bir teminat hazırlayacağını ümid ediyoruz… İyi bir halk iradesini seçimlere halkın samimi olarak iştirak etmesiyle, hükümetin ve Büyük Millet Meclisi'nin faaliyetinde, hakiki bir milli murakabenin şüphe götürmez bir tarzda bulunmasıyla ifade edebiliriz."

Tevfik Rüştü Aras 1944 yılından itibaren Ahmet Emin Yalman'ın liberal eğilimli Vatan gazetesi ile Zekeriya Sertel'in sol eğilimli Tan gazetesinde iç ve dış politikayla ilgili yazılar yazmaya başladı. Aras, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren liberal demokrasilerle, Sovyet Rusya'nın bu savaştan galip olarak ayrılacağını düşünüyordu. Savaşın sonlarına doğru bu düşüncesine paralel olarak iç politikada yeni düzenlemeler yapılması ve ülke içinde demokratik bir yönetim biçiminin kurulmasına dönük yazıları Vatan gazetesi sütunlarında yer almaya başladı. Dış politikada Sovyetler Birliği ile işbirliğini savunan Aras'ın makaleleri Vatan gazetesinin yanısıra Tan gazetesinde de yayınlanıyordu.[64]

Tevfik Rüştü Aras'a hakim olan dış politik düşünce Metin Toker tarafından şu şekilde özetlenmiştir:[65]

"Dünyada bundan böyle totaliter rejimlere müsaade edilmeyecek, kendilerini liberalleşmeyen rejimler dışarıdan zorla liberalleştirilecektir. Onun için aklımızı başımıza almalıyız. Kuzeyimizde de artık, zafer kazanmış ve dünya kaderinde söz sahibi bir dev var. Ona göre davranmalıyız."

Zekeriya Sertel ve Sabiha Sertel'in sahipleri olduğu Tan gazetesi bu dönemde demokrasi isteği konusunda en kesin tavrı sergiliyordu. Konu ile ilgili Tan gazetesinde yayınlanan başyazı ve yorumlardan bazıları "millet meclisi milletin bir zümresi, bir müvesi, bir hülasasıdır. Fakat millet meclisi kuvvetini halktan ve efkarı umumiyeden alır. Meclisin kürsüsü milletin kürsüsüdür. -Mecliste ceryan eden müzakerelerin matbuata aynen aksetmesi ve efkarı umumiyeye verilmesi icabeden- Matbuat, meclisteki konuşmaları halka olduğu gibi bildirmek hakkını kullanabilmelidir." şeklinde verilebilir.[66]

Tevfik Rüştü Aras kurulabilecek barışın devamı için Balkanlar'da Türk-Sovyet, Akdeniz'de Türk-İngiliz işbirliğini öngörmektedir. Türkiye'nin izlemesi gereken dış politikada "Her türlü emniyet tertipleri ihtimalleri içinde kendimize güvenimizin artık herkesçe bilinen ilk şart olduğuna göre bu cihetten ayrıca bahsetmeye lüzum olmasa gerektir. Ancak bunun yanında yarın veyahut öbür gün Avrupa harbi, tahmin edildiği gibi bitince müşterek bir emniyetin kurulması veyahut eskiden olduğu gibi Türkiye-Rusya dostluğu esası haricinde, bulunduğumuz mıntıkada emniyet kurmanın daha ve sağlam başka bir yolu var mıdır?" saptamasında bulunan[67] Aras'ın yazıları hem yurtiçinde hem yurtdışında yankı uyandırdı.[68] Hüseyin Cahid Yalçın, Aras'ın düşüncelerini gerçekleşmesi mümkün olmayan projeler olarak nitelendirirken[69] Ethem İzzet Benice Aras'ın önerilerine Son Telgraf gazetesindeki köşesinde "Boş söz ve boş tavsiyeler" başlıklı yazısı ile yanıt veriyordu.[70] Aras'ın Türk-Sovyet ittifakı imzalanması gerektiğini içeren makaleleri ABD basınında da ilgi uyandırdı. Vatan gazetesine yansıyan, New York Times gazetesinde yayınlanmış bir makalede Türk-Sovyet ilişkilerinin son yirmi beş yılı inceleniyor ve iki ülke arasında bir işbirliği anlaşması imzalanabileceği üzerinde duruluyordu. Ayrıca yazıda, Tevfik Rüştü Aras'ın Türk-Sovyet işbirliği için kamuoyunu hazırladığı kaydediliyordu.[71]

Bu dönemde Tevfik Rüştü Aras'a yöneltilen diğer bir suçlama sosyalist ideolojiye sahip bir parti kurmak istediği doğrultusunda idi. Aras bu iddialar karşısında yaptığı açıklamada, Türkiye'de henüz sosyalist bir parti için şartların oluşmadığını, devletçiliğin yeterli gelebileceğini ve partiden ziyade sosyalist öğreti için çalışan derneklerin yeterli olacağını belirtmiştir.[72]

Atatürk'ün ölümü sonrasında İsmet İnönü tarafından Londra Büyükelçiliği'ne atanarak tasfiye edilen, ülkeye döndükten sonra ülke yönetiminde görev verilmeyen Tevfik Rüştü Aras, 26 Mart 1946 tarihinde kuruluşundan itibaren üyesi bulunduğu CHP'den istifa etti.[73]

Demokrat Parti kurucularından parti programının hazırlanması aşamasında Cami Baykut, Zekeriya Sertel, Tevfik Rüştü Aras gibi kamuoyunda Sovyet taraftarları ve komünist olarak bilinen kişilerle işbirliği yapması Cumhuriyet Halk Partisi'ne bu konuda bir eleştiri yapma fırsatını vermiş ve

sonuçta, adı geçen kişiler Demokrat ileri gelenlerince yeni oluşumun dışında bırakılmışlardı.[74] Demokrat Parti ile yollarını ayırmak zorunda kalan Aras, Sertel ve Baykut bazı Demokrat Partililer ile kamuoyunda büyük saygınlığı bulunan ve 1946 seçimlerinde İstanbul'dan bağımsız milletvekili seçilen Mareşal Fevzi Çakmak'ın başkanlığında İnsan Hakları Derneği'ni kurdular.[75]

Türkiye'nin ilk İnsan Hakları Derneği'nin kurucularından Zekeriya Sertel anılarında derneğin kuruluşuyla ilgili şu açıklamaları yapmaktadır:[76]

"Cami Baykut ve Tevfik Rüştü Aras'la birlikte bir İnsan Hakları Derneği kurmaya karar verdik. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bile, insan haklarını savunacak böyle bir derneğe ihtiyaç vardı. Tevfik Rüştü; Celâl Bayar ve Adnan Menderes'den ayrılmıştı. Yeni kurulan Demokrat Parti ilk günlerde düşündüğümüz ilkeleri inkâra başlamıştı. Zaten Celâl Bayar'la Adnan Menderes'in er geç liberalizme kaçmak isteyeceklerini biliyorduk. Ama hiç olmazsa demokratik bir yönetimin kuruluncaya kadar beraber çalışabileceğimizi sanmıştık. Tan Matbaası'nın yıkılması, olayları önceden kestiremeyeceğimiz ölçüde hızlandırdı, amacımıza ulaşmadan herkes kendi cephesine çekilmek zorunda kaldı. Celâl Bayar'la Adnan Menderes'in halkın istediği özgürlük ve demokrasiyi kuramayacakları, hatta kurmak istemeyecekleri kesindi. Onun için biz, özgürlük ve demokrasiyi başka bir yoldan savunmak istiyorduk. İnsan Hakları Derneği'ni bu amaçla kuruyorduk. Bu girişimin başarıyla sonuçlanması için Genelkurmay Başkanlığı'ndan çekilmiş olan Mareşal Fevzi Çakmak'ı da aramıza almaya karar verdik."

İlk toplantısı, Demokrat Parti İstanbul İl Başkanı Avukat Kenan Öner'in Karaköy Palas'taki bürosunda gerçekleştirilen İnsan Hakları Derneği'nde başkanlığın'a Mareşal Fevzi Çakmak, genel sekreterliğe Tevfik Rüştü Aras seçildiler.[77]

Derneğin ilk toplantısında yaşanan bir olay bundan sonrası günlerde derneğe karşı girişilecek ve ağırlıklı olarak iktidar partisi güdümünde gerçekleşecek olan yıpratma politikalarının habercisi niteliğindeydi. Toplantı salonuna giren hukuk fakültesi öğrencisi Bekir Berk kurucu üyelere Mareşal Fevzi Çakmak'ın, Sovyet taraftarı oldukları iddia edilen kişilerle nasıl aynı örgütte yer aldığını kendince şöyle sorguladı:[78]

"Cemiyet kurucuları arasında birbirinden tamamıyla ayrı kutuplarda şahıslar görüyoruz. Bunlardan bir kısmı kızıl ideoloji sahibi olup gençlik tarafından tel'in edilmiş kimselerdir. Diğer taraftan herşeyden önce milletini ve vatanını düşünen insanlar var. Maraşel ise ismi etrafında hürmet yaratmış bir şahsiyettir. Nasıl oluyor da bambaşka inançtan insanlar bir teşekkülde müessis olarak toplanabiliyorlar."

Mareşal Fevzi Çakmak ve Kenan Öner bu soruya verdikleri yanıtta, cemiyetin siyasî bir içerik taşımadığını, insanlık için bir araya gelindiğini ve bu amaç doğrultusunda iki ayrı kutba ait insanların bir araya gelebileceğini belirttilerse de,[79] Cumhuriyet Halk Partisi basının suçlayıcı yayınlarını engelleyemediler.

Tevfik Rüştü Aras'ın suçlamalara karşı yanıt niteliğindeki açıklamasının basında yeraldığı gün, Falih Rıfkı Atay, Ulus gazetesindeki köşesinde "Hak mı? İmtiyaz mı?" başlığı altında Aras'ı Türkiye'yi Sovyetlerin bir uydusu haline getirmek istemekle suçluyordu. Atay'a göre bu amacı güden kişiler Cumhuriyet Partisi iktidarını yıkabilmek amacıyla Demokrat Parti'ye yaklaşmışlar, ancak parti ileri gelenleri tarafından kabul edilmemişlerdi.[80] Cumhuriyet gazetesi başyazarı Nadir Nadi'ye göre ise solcular, ideolojilerinin propagandasını yapabilmek için Mareşal'i ve İnsan Hakları Derneği'ni kullanmaktaydılar.[81]

Tevfik Rüştü Aras, özellikle Falih Rıfkı Atay'ın suçlamaları konusunda yasal haklarını kullanarak Ulus gazetesine yayınlanması gerektiği dipnotunu düşerek şu ilginç mektubu gönderdi:[82]

"Hak mı? İmtiyaz mı? Başlığıyla çıkan yazıda -Gene bu memlekette İngiliz ittifakını bırakarak Sovyetler Birliği ile sıkı bir yakınlaşma arayan ve bu yakınlaşma için bazı Balkan memleketlerinde olduğu gibi yapılması gerekecek fedâkarlığın yerinde olacağını öteden beri söyleyip duran politikacılar olduğunu da bilmiyor değiliz- dedikten sonra: -Biz Türkler Balkan memleketleriyle onlara benzer peyklerde insan haklarından ne kaldığını ve B. Tevfik Rüştü Aras ne de Zekeriya Sertel veya Cami Baykut'a sormak ihtiyacında değiliz.- cümleleriyle yukarıdaki esnada benim adım da karıştırılmak istenmiştir.

Türk-İngiliz dostluğu hakkında selâhiyetli İngilizlerin şehadetini ileri sürmek isteseydim, İngiliz Hariciye nazırının vekâletten ayrılırken bana gönderdiği mesajı ve İngiliz başvekilinin de Sayın Cumhurreisimize Londra'dan dönüşümde getirdiğim mektubundaki şahsıma teallük eden ifadesini naklederdim.

Sovyetlerle dostluğun da, ancak eskiden olduğu şekil ve hudutla iadesi mümkün olmak şartıyla, taraflısı oldum ve başka türlü düşünemem de.

Benden ne Balkan memleketlerindeki insan haklarından ne kaldığını ne de merhum Büyük Reisimiz Atatürk'ün ölümünden sonra yapılageldiği gibi hiçbir şeyi sormayabilirsiniz. Yaşadığımız önemli bir devirde memleketimizin yetiştirdiği bütün kudretlerden lüzum oldukça hakkıyla istifade edip etmemek hususu mesuliyet makamlarında bulunanlara teveccüh eden bir iş olduğu gibi, konuda intihab eden hareket tarzına dair hakiki hüküm verecek olan da tarihtir. Bu hususta şikâyette bulunmak herhalde bana düşmez. Ancak milletimize icabında her türlü tehlikeleri ve ızdırapları göze almaktan yılmayacak gücümüz ve aklımız yettiği hudutta hizmet etmiş ve sade kendi memleketimizin içinde değil hatta haricinde bile, emsalini kendi ahlakına göre gıpta veya hasretle kıskandırıcı, milli muvaffakiyetlere vasıta olmuş olan bir eski hariciye vekilinin aziz vatanımız zararına fedakarlıklar yapmak isteyen politikacılardan olduğuna işaret edilmesini sükûtla geçiştiremem. Bütün vatandaşlarımın, hususiyle tanıdıklarımın vatanseverlikleri bahsinde hatalı şüphelere düşmekten kendimizi tahzir etmekle beraber hiçbir yurttaşımızın bu konuda, benim müdafaama da ihtiyaç olmadığını bildiğim cihetle Ulusun başyazısında ortaya koyduğu şekilde politikacılar, memleketimizde

var mı yok mu meselesi üzerinde durmayarak sözümü tamamıyla asıl maksadıma hasredeceğim ve bu sefer mutadım olan tevazudan ayrılmağa mecbur olacağım şöyle ki:

1- Dr. Tevfik Rüştü Aras adı memleketimize hizmet edenler arasında, sadece kazandırmış olanların ilk safında anılacak ve öyle kalacaktır.

2- Halkımızın sağduyusu herbirimizi işleri ile kıymetlendirmeyi çok iyi bilir.

3- Bu tavzihî yazmaktan başlıca emelim kendimi müdafaa kadar ve daha çok beni bu cevaba mecbur eden ithamların harice inikasında fikirler arasındaki içtihatlar farkından başka, bir de memleketimizin bütünlüğünü korumada ayrılıklar bulunduğu zehabını doğurabilir ki bu hem doğru değildir hem de zararlıdır.

4- Memleketimizde memnuniyetle yaptığım ve fırsat elverirse daha da yapmağa muktedir bulunduğum hizmetlerin yalnız tahakkuk etmiş olanlarını saymaya ne lüzum var? Elinizin altında bulunan Hakimiyet-i Milliye ve Ulus koleksiyonları hatırlamaya yetişir sanırım. Bu sebeple müdafaamın bu tarafını gençliğimizin hakkıyla yapabileceği araştırmacılara bırakıyorum. Yalnız şunu söylemekten kendimi alamam ki Atatürk'ün yüksek idaresi altında çalışmış ve muvaffak olmuş olan İnönü kabinesinde 13 yıldan fazla ve Celâl Bayar kabinesinde 1 yıl kadar Hariciye Vekilliği yaptıktan sonra ayrılırken memleketimizin bütün hudutları üzerinde hiçbir münakaşa kalmamış ve hatta münakaşa ihtimalleri bile kapanmış bulunuyordu. Bu iyi talihe sevinmemek mümkün mü?

5- İyi Türk vatandaşlarının milletimizin her ferdinden haklı olarak bekleyebileceği ve isteyebileceği iyi vatandaşlık şartı, o ferdin çalışmasında, düşünmesinde, hülasa her işinde halkımızın umumi menfaatini, haysiyetini, bağımsızlığını, hürriyetini, herşeyin üstünde tutmak olmalıdır. Bu ölçü ile bugüne kadar geçirilen fiili imtihanlarda, yani geçirdiğimiz acı tatlı türlü inkılap ve mücadele safhalarında Türk milleti huzurunda emsaline nisbetle üstün not almış olanlara renkler tevcih edilmek suretiyle de olsa vatanseverlik bahsinde şüphe uyandırmak için cüret edilecek her tertibi layık olduğu veçhile halkımızın karşılayacağına emniyetim vardır.

Benim bildiğime göre, yeni Türkiye'de dün hizmet etmiş ve bugün kötü olmuş olan yoktur. Dün Atatürk'le sonuna kadar beraber kalmış ve kalmamış devlet adamları olduğu gibi, bugün de yine Atatürk'ün açtığı yolda yürümekten başka bir yolu düşünmeyenlerle, başka yollar bulmuş olanlar veya bulmak isteyenler veyahut bulduklarını sananlar vardır. Her şekilde herkesin niyeti memlekete hizmet olsa gerektir.

Ben ilerlemesi dahi şimdiye kadar memleketimize başarılar sağlamış olan Kemalizm de görenlerdenim ve umumî siyasî kanaat bakımından her münasebet düştükçe söylediğim gibi dün ne idiysem bugün de oyum. Bu kanaatimle Mareşali tebcil ediyorum ve onun yanında çalışmaktan zevk buluyorum. Her ikimizin iş başında bulunduğumuz uzun yıllar izinde hep böyle olmuştu. Hariciyemiz Genelkurmay dairemizle daima beraber çalışmıştı. Haleflerimize de böyle çalışmada hayır ve muvaffakiyet olduğunu söylemeyi vazife bilirim.

Büyük Millet Meclisi'nden ayrıldıktan sonra vazife ile bir hayli zaman hariçte bulunduğum için benden sonra gelenlerin nasıl yaptıklarını pek bilmesem de bugünkü Dış İşleri Bakanımızın böyle yapmakta olduğunu kuvvetle umarım."

Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de "Komünistlerle ilk mücadelemiz" olarak nitelendirdiği dernek,[83] gerçekte bir sivil toplum örgütü olma iddiasını taşımaktaydı. Baskılar sonucunda kısa sürede dağılan dernek 1947 yılı Ocak ayından itibaren hareketlenen Türk siyasi yaşamının aktörlerinden biri olacaktı. Siyasi literatürümüze Öner-Yücel davası olarak geçen olayın nedeni sayılan ve 29 Ocak 1947'de dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in meclis kürsüsünde okuduğu, Türkiye'deki sol faaliyetleri hedef alan raporda İnsan Hakları Derneği kurucuları da suçlanıyordu.

Gelişmeler sonrasında siyasal yaşamdan tamamıyla uzaklaşan Aras, Demokrat Parti iktidarı ile birlikte Celâl Bayar tarafından önce Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyeliğine,[84] daha sonra da İş Bankası yönetim kurulu üyeliğine getirildi.[85]

1960 sonrasında bu görevinden de ayrılmak zorunda kalan Aras, Demokrat Parti'nin devamı olma iddiasını taşıyarak kurulan Yeni Türkiye Partisi'ni desteklemeye başladı. 1968 yılında anılarının önemli bir bölümünü Görüşlerim-II adlı eserinde toplayan Tevfik Rüştü Aras 6 Ocak 1972 tarihinde vefat etti.

1 Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Ankara 1995, s. 1.

2 F. K. Gökay, "Tıp Tarihimizde Çeşitli Yönlerden Yeralmış Değerlerimizin Anıları", Tıp Dünyası, Cilt: 33, S. 5, Mayıs 1970, s. 218.

3 Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 1, s. 109.

4 Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Gazi'yi Nasıl Tanırdınız", Vakit, 13 Mart 1926.

5 Dr. Tevfik Rüştü Aras, Görüşlerim-I, Ömer Lütfi Kitabevi, İstanbul 1945, s. 218.

6 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 112.

7 Aras, Görüşlerim-I, 108.

8 Cavit Bey, Felâket Günleri, Mütareke Günlerinin Feci Günleri, (Yayına Hazırlayan; Osman Selim Kocahanoğlu) İstanbul 2000, s. 16.

9 Celâl Bayar, Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, Cilt: 5, s. 61.

10 Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk Hayatı ve Eseri I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s. 23.

11 Nurettin Can Gülekli-Rıza Onaran, Türkiye Birinci Büyük Meclisi 50. Yıldönümü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 48.

12 Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, Cilt: 1-2, 1920-1927, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, No: 1, İzmir 1988, s. 87.

13 Rasih Nuri İleri, Atatürk ve Komünizm, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994, s. 164.

14 Yön, 30 Ekim 1964, Sayı: 83.

15 Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar-II, BDS Yayınları, İstanbul 1994, s. 361.

16 Yön, 30 Ekim 1964, Sayı: 83.

17 Hasan Rıza Soyak ve Salih Bozok'ta bu gruba dahil idiler.

18 Hakkı Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Boyut Yayınları, İstanbul 1999, s. 335.

19 Şerafettin Turan, İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 128.

20 Hakkı Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, s. 336.

21 Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, s. 335-336.

22 İnönü, Hatıralar-II, s. 298-299.

23 Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945, İletişim Yayınları, Cilt: 1, s. 121.

24 Tevfik Rüştü Aras, Görüşlerim-II, s. 46.

25 Milliyet, 13-14 Mart 1975, Bu teklif sonrasında Aras'ın Atatürk'ün sağlık durumu ile ilgili bilgileri İnönü'ye iletmeye devam etmesi Aras ve İnönü arasındaki ilişkilerin en azından görünüşte bozulmadığını göstermektedir. Turan, İsmet İnönü…, s. 125.

26 Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1973, Cilt: 2, s. 758; Andrew Mango, Atatürk, s. 504; İnönü, Hatıralar-II, s. 324.

27 Andrew Mango, Atatürk, s. 505.

28 İsmet İnönü, Başbakanlık'tan ayrıldığı günlerde Ankara'da bir futbol maçına gitmiş, stadyumda siyasi çevrelerde şaşkınlık yaratan ve şüphe uyandıran büyük bir sevgi gösterisiyle karşılanmıştır. Bu olay Stadyum Olayı olarak adlandırılmaktadır.

29 Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul 1998, s. 584.

30 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çeviren, Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 1991, s. 301; İsmet Bozdağ, Atatürk-İnönü/İnönü-Bayar Çekişmesi, Kervan Yayınları, İstanbul 1972, s. 218.

31 Haldun Derin, Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 133.

32 Abdülhalik Renda tarafından yazılan bildiri şöyle idi: "Reisicumhur Atatürk'ün milleti mateme garkeyleyen (boğan) elim ziyaı (kaybı) dolayısıyla, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 34. maddesi mucibince (gereğince) yeni Reisicumhur intihal edilmek (seçilmek) üzere teznin-i saninin (kasımın) 11. Cuma günü saat 11'de Büyük Millet Meclisi'ni toplantıya davet ederim. Aydemir, İkinci Adam, Cilt: 2, s. 23.

33 1 oy Celâl Bayar'a verilmişti. Mehmet Kemal, Celâl Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi, ABC Yayınları, İstanbul 1980, s. 74.

34 İsmetBozdağ, Atatürk-İnönü/İnönü-Bayar Çekişmesi, Kervan Yayınları, İstanbul 1972, s. 217; Erkan Şenşekerci, Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960), Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 164.

35 Süleyman Yeşilyurt, Atatürk-İnönü Kavgası, Hiv Yayınları, İstanbul 2001 s. 157; Cemal Kutay, Üç Devirden Hakikatler, İstanbul 1982, Alioğlu Yayınları, s. 163-164.

36 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, Cilt: 2, s. 26; Selim Deringil, Denge Oyunu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 45.

37 İnönü, Hatıralar-II, s. 325.

38 Kutay, Üç Devirden Hakikatler, İstanbul 1982, s. 162.

39 Şerafettin Turan, İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi, Kişiliği., s. 131; Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, Cilt: 2, s. 25; Nurşen Mazıcı, Celâl Bayar Başbakanlık Dönemi (1937-1939), Der Yayınları, İstanbul 1996, s. 121; Süleyman Yeşilyurt, Atatürk-İnönü Kavgası, s. 100; Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 351.

40 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Arşivi, 030. 18. 1. 2/85. 113.

41 Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara 1969, s. 325.

42 Milliyet, 13 Mart 1971.

43 Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi Tarih 1919-1939, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 361; Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945, İletişim Yayınları, s. 243.

44 Milliyet, 16 Mart 1971.

45 Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945, İletişim Yayınları, s. 244.

46 Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 361.

47 Dünya, 10 Kasım 1952.

48 Kamuran Gürün, Savaşan Dünya ve Türkiye, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1997, s. 668; Hatay sorununun çözümlenmesi sonrasında aynı deklarasyon Fransa ile 23 Haziran 1939'da imzalanmıştır.

49 Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939), T. C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 198-202; Esmer, Siyasi…, s. 251; Gürün, Savaşan…, s. 668-669.

50 Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi Tarih, Ankara 1953, s. 257; Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, s. 205-210; İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, 1920-1945, TTK Yayınları, Ankara 1989, Cilt: 1, s. 594-598.

51 Milliyet, 16 Mart 1971.

52 Yön, 30 Ekim 1964.

53 Tevfik Rüştü Aras, Görüşlerim-II, s. 2.

54 Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları, 1939-1945, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 58.

55 Feridun Cemal Erkin, Dışişlerinde 34. Yıl, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, Cilt: 1, s. 128.

56 BCA, BKKK, 030. 18. 1. 2/97-116; Erkin, Dışişlerinde…, s. 128.

57 Tan, 7 Şubat 1944.

58 Cem Eroğul, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 5.

59 Metin Toker, Tek Partiden Çok Partiye, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s. 55.

60 Selim Deringil, Denge Oyunu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 252.

61 Şerafettin Turan, İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği, s. 261; Selim Deringil, Denge Oyunu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994 s. 253.

62 Tevfik Rüştü Aras, Görüşlerim-II, s. 2.

63 Ali Rıza Akbıyıkoğlu, Demokrasi ve İsmet Paşa, Ankara 1986, s. 14; Samet Ağaoğlu ise Müstakil Grubun ülke içinde taraftarı bulunan bütün ideolojilerle barışık olabilmek için oluşturulduğunu iddia etmektedir. Samet Ağaoğlu, DP'nin Doğuşu ve Yükseliş Sebepleri, İstanbul 1972, s. 101.

64 Necdet Ekinci, Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997 s. 246; Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç) Pera Turizm ve Ticaret A. Ş. Yayınları, İstanbul 1997, Cilt: 2, s. 1128.

65 Metin Toker, Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950, Bilgi Yayınevi, 1990, s. 51.

66 Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, s. 407.

67 Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Daha Açık Söyleyeceğim", Tan, 28 Haziran 1944.

68 Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, s. 346.

69 Hüseyin Cahit Yalçın, "Sovyet Rusya ile İttifak ve İşbirliği Hakkında", Tanin, 7 Temmuz 1944.

70 Ethem İzzet Benice, "Boş Söz ve Baş Tavsiyeler", Son Telgraf, 7 Temmuz 1944.

71 Vatan, 12 Temmuz 1944.

72 Cuhuriyet, 12 Mart 1946.

73 Anadolu, 22 Mart 1946.

74 Cemil Koçak, "Irkçılık-Turancılık Davasının Siyasi Rövanşı, Öner-Yücel Davası", Tarih ve Toplum, Ekim 1997, s. 22.

75 Cumhuriyet, 18 Ekim 1946; Toker, Tek Partiden Çok Partiye, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1991, s. 207; Alpay Kabacalı, Türk Basınında Demokrasi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.

203; Mahmut Goloğlu, Demokrasiye Geçiş 1946-1950, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982, s. 131; Ahmen Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt: 2, s. 1371.

76 Sertel, Hatırladıklarım, s. 235.

77 Toplantının yapıldığı gün Tevfik Rüştü Aras, Ankara'da idi. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, s. 241.

78 Ulus, 20 Ekim 1946; Cumhuriyet, 20 Ekim 1946; Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, s. 241; Bekir Berk, Zafer Bizimdir, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1973, s. 15.

79 Son Posta, 20 Ekim 1946; Yeni Asır, 20 Ekim 1946; Ümit Sinan Topçuoğlu, Meraşal Fevzi Çakmak, Latin Matbaacılık, İstanbul 1977, s. 150.

80 Falih Rıfkı Atay, "Hak mı? İmtiyaz mı?", Ulus, 22 Ekim 1946.

81 Cumhuriyet, 23 Ekim 1946.

82 Ulus, 12 Kasım 1946.

83 Toker, Tek Partiden Çok Partiye, Bilgi Yayınevi, 1990, s. 210.

84 Milliyet, 1 Ağustos 1950.

85 Türkiye İş Bankası Tarihi (Proje Yöneticisi Uygur Kocabaşoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Aralık 2001, s. 306.

Sekseninci Bölüm

İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları

İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları / Yrd. Doç. Dr. Necdet Ekinci [s.703-745]

Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi / Türkiye

Giriş

İkinci Dünya Savaşı öncesinde tüm dünyada "otoriter" ve "totaliter" yönetim biçimleri en gözde siyasi rejimler olarak yükselmesini sürdürmektedir. Osmanlı'nın son kalıntıları olan Sultanlık ve Hilafet kurumlarını kaldıran Mustafa Kemal Atatürk, Türk Devleti'nin yönetim biçimini Cumhuriyet olarak ilan etti. Önceleri İslam, anayasada devlet dini olarak adı kondu; sonra 10 Nisan 1928'de bu madde kaldırıldı. Daha sonra da 5 Şubat 1937'de Türk Devletini "laik" olarak tanımlayan ilgili madde anayasaya eklendi. Egemenlik kayıtsız ve koşulsuz bir biçimde ulusa veriliyordu. TBMM ulus adına egemenliği kullanabilecekti. Yasama yetkisi doğrudan TBMM'de, yürütme yetkisi TBMM'nin seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun seçtiği Bakanlar Kurulu aracılığı ile Meclis'te oluşmakta ve toplanmaktaydı. TBMM, ulusun seçtiği milletvekillerinden oluşuyor ve 22 yaşını dolduran her Türk erkek ve kadın yurttaş oy kullanabiliyordu. Fakat seçim sistemi anayasanın öngördüğü kadar demokratik değildi. Bu sistem 1876-1878 Birinci ve 1908-1918 İkinci Meşrutiyet dönemlerinin bir kalıntısıydı. Oy verenler, sonradan kendi vekillerini meclise seçen, bir seçmenler topluluğunun seçtiği, dolaylı iki dereceli bir sistemdi. 1946 yılında çok partili düzene geçinceye dek yürürlükte kalan bu sistem, büyük toprak sahiplerinin ve eşrafın CHP'nin tüm tek parti yönetimi boyunca kendi güç ve ağırlıklarını TBMM'de korumalarını sağlamıştı.

Bir yandan yeni kurulan devleti ve devrimleri yaşatma kaygısı, diğer yandan ülkenin toplumsal yapısı nedeniyle henüz Batı'nın demokrasisini sindirecek siyasi bir olgunluğa erişememiş olması düşüncesi, Mustafa Kemal Atatürk'ü ister istemez, ülkeyi bir süre tek parti ile yönetmeye zorlamıştı.

Tüm olumsuz koşullara karşın, Mustafa Kemal Atatürk, Cumhurbaşkanı olarak ülkeyi yönettiği 1923-1938 yılları arası, iki kez kurulmasına izin vererek, gönlünün çok partili düzenden yana olduğunu ortaya koymuştu. Ama bilinen nedenlerden dolayı onun tüm bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Şimdi Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi muhalefetsiz iktidardaydı. Bu sistemde anlamlı olan yalnızca bir tek partinin varlığı değildi. Daha önemlisi, devlet ile parti arasındaki ayrımın ortadan kalkmasıydı. Parti, devlet kurumlarının yönetimini üstlenmişti. Partinin il başkanları aynı zamanda ilin valileriydi. Devlet memurlarının "neredeyse tümü" CHP üyesi yapılmıştı. Kısacası totaliter devletleri anımsatır bir biçimde Türkiye'de parti ve devlet iç içe girmiş, birbiri ile kaynaşmış, Türkiye bir parti devleti durumuna gelmişti.

I. Mustafa Kemal Atatürk'ünÖlümünden Sonra Türkiye

A. İsmet İnönü'nün CumhurbaşkanıSeçilmesi

Cumhurbaşkanı Atatürk'ün rahatsızlığının ilk belirtilerinin 1936 yılının sonuna doğru ortaya çıktığı, sağlık durumunun ise 1937 yılından itibaren bozulduğu bilinmektedir.[1] Atatürk, ölümünden bir süre önce "Başvekillik Makamı'nı işgal eden İsmet İnönü ile siyasi bir çatışma içine girmiş, bunun sonucunda İsmet İnönü görevinden alınarak, yerine Mahmut Celal Bayar atanmıştır.[2]

Celal Bayar'ın başvekilliğinin Atatürk'ün hastalığı ile aynı döneme gelişi, dış siyasette Hatay sorununun sürekli olarak hükümetin gündeminden düşmemesi, ardından Cumhurbaşkanı'nın ölümü, Bayar Hükümeti'nin siyasal kadrolarda önemli değişikliklere yönelememesi, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesini kolaylaştırıcı temel koşulları oluşturmuştur.[3] Asım Gündüz'ün anılarında aktardığına göre bu konuda Genel Kurmay Başkanlığı'nda bir toplantı yapılmış, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Atatürk'ün ölümünden sonra alacağı konumun ne olacağı tartışılmış, sonuç olarak tarafsız kalınmasında karar kılınmıştır. Bu toplantıyı haber alan Başvekil Celal Bayar, Genel Kurmay Başkanı'nı ziyaret etmiş, Çakmak'ı, TBMM'nin Cumhurbaşkanı olarak görmek istediğini belirterek, kendisinden bu görevi kabul etmesini istemiş ise de, Genel Kurmay Başkanı bu teklifi ordunun bu konuda tarafsız kalma kararında olduğunu ileri sürerek kabul etmemiştir. Bu toplantıdan iki gün sonra, I. Ordu Müfettişliği'ni sürdürmekte olan Fahrettin Altay Genel Kurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz'den cumhurbaşkanının kim olması gerektiğini sormuş ve toplantıda alınan kararı öğrenince karşı çıkmıştır. I. Ordu ve Tümen kumandanları ile yaptıkları toplantıda İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı yapılması kararını aldıklarını açıklamıştır. Altay'ın bu kararın Çakmak'a iletmesini istemesi üzerine, Genel Kurmay İkinci Başkanı Gündüz, ordu kumandanlarının kararını Çakmak'a bildirmiş ve Genel Kurmay Başkanı da bu kararı kabul etmek zorunda kalmıştır.[4] Her ne kadar dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya bir basın toplantısında bir gazetecinin "Yeni cumhurbaşkanı kim olacak?" sorusuna "TBMM kimi seçerse o olacak" yanıtını vermekteyse de[5] Atatürk'ün durumu ağırlaştıkça kendini iyice belli eden bir iktidar mücadelesi baş göstermiştir. 10 Kasım'a doğru bu tür siyasal girişimler daha da hızlanacaktır.

Asım Us'un anılarına göre: İnönü'ye karşı cumhurbaşkanlığı konusunda Fevzi Çakmak, Fethi Okyar, Celal Bayar hatta Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın adları[6] geçmişse de TBMM Başkanı Abdülhaluk Renda'nın adı üzerinde ciddiyetle durulmuştur. Ancak Renda öneriyi geri çevirmiştir.[7] Tüm bu karşı grubun varlığına karşın, Atatürk'ün ölümünün ertesinde 11 Kasım günü, İsmet İnönü'nün 322 oyla CHP Meclis Grubu'nda cumhurbaşkanı adayı olarak gösterilmesine karar verilmiş[8], İnönü grup toplantısının hemen ardından toplanan TBMM Genel Kurulu'nda oylamaya katılan 348 milletvekilinin oybirliğiyle, cumhurbaşkanlığı makamına oturmuştur.[9] Ordunun sergilemiş olduğu bu eğilimin büyük bir olasılıkla TBMM'ye yansıtılmış olduğu açıktır.[10]

11 Kasım 1938 günü TBMM çevresindeki olağanüstü askeri önlemler İnönü'nün cumhurbaşkanlığının buruk bir anısı olarak[11] siyasilerin hatıra defterlerinin sararmış yaprakları

arasında kalacaktır. Kısacası İnönü'nün cumhurbaşkanlığı TBMM'nin özgür iradesi ile değil, tek parti CHP'nin elit kadrosu ve ordunun diretmesi, kendisinin de bu güçlerle işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir.

B. Tek Parti Yönetimine Son Halka:Milli Şeflik Kurumu

İsmet İnönü başvekillikten alındıktan sonra kendi köşesine çekilmiş, pek dikkat çekmemeye özen göstermiş olduğundan, 1938 yılı boyunca gazetelerde adı pek ender olarak görülmüştü. Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle birlikte basında Atatürk'ün ilkelerini en iyi bilen devlet adamının İnönü olduğu, Büyük Şef'in eserlerini sürdürebilecek bu en seçkin kişiye İkinci Atatürk demekte bir an bile duraksamayacağı[12] türünden yazılar kendini göstermeye başlamıştı.

Özetlemek gerekirse; 'Parti devleti'ne dönüşmüş Türk siyasal sistemi, Atatürk'ün ölümüyle yeni bir döneme girmekteydi. Atatürk'ün ölümünden hemen sonra başlayan ve çok partili düzene geçilmesine dek süren bu döneme "Milli Şef Dönemi", CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye de "Milli Şef"[13] denilmiştir. "Milli Şef Dönemi", tek partili rejimin bir önceki döneminden oldukça farklı bazı özelliklere sahip olmuştur. Milli Şef Dönemi'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca sürmesi ve bu savaşın başında mihver devletlerinin önemli başarılar kazanması, tek partili yönetimin aynı döneminin iç ve dış siyasetinde başkalıklar göstermesine neden olmuştur.[14] Burada vurgulanması gereken gerçek, İnönü cumhurbaşkanlığına gelinceye dek Milli Şeflik Türk siyasi yaşamında bir kurum niteliği kazanmamıştır. Atatürk de sağlığında, 1927'den beri ülkenin 'banisi', ulusun önderi, devletin reisi, 'Edebi Şefi'dir. Ama onun bu değişmez başkanlığı "manevi" kişiliğine bağlı adeta "fiili" bir durumdu. Ancak tüzükte "Değişmez Genel Başkanlık" diye bir kurum oluşturulmamıştı. Siyasi tarihimizde bir tek kişiye "Milli Şef" denilmiştir. O da İsmet İnönü'dür. Türkiye Cumhuriyeti'nde görülen dayanışmacı Kemalizm, İsmet İnönü'nün Milli Şef'lik uygulamaları ile O'nun kişiliğinde "Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm"i anımsatan bir totaliterliğe dönüşüyordu.[15]

A. CHP Olağanüstü Büyük Kurultayı (1938)

İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasının ardından 26 Aralık 1938 günü olağanüstü toplanan CHP Büyük Kurultayı, gerçekleştirdiği tüzük değişikliği ile İsmet İnönü'yü ülkenin 'Milli Şefi', CHP'nin de, 'Değişmez Genel Başkanı'yapmıştır. Böylece parti devleti yönetimi Atatürk'ün ölümünden sonra son adımları atmış, yeni bir döneme ayak basmıştır. Aslında bu kurultayın normal süresi içinde, 1939 yılında toplanması gerekmektedir. Atatürk'ün ölümü üzerine partinin yeni genel başkanının seçilebilmesi için kurultay tarihi zorunlu olarak öne alınmıştır.[16] Parti tüzüğünün bazı maddelerinin bu arada değiştirilmesi için okunan gerekçesinde[17] "Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Değişmez Genel Başkan olduğunu tespit ve ifade maksadı ile…" bu değişikliğin yapıldığı belirtilmekte ve "Milli Şef" in tanımlaması yapılmaktadır. Olağanüstü Kurultay tarafından bu gerekçeye dayanarak hazırlanan yeni tüzüğün değişen maddeleri şöyledir:[18]

“Madde 2- Partinin banisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyeti’nin müessesi olan Kemal Atatürk’tür.

Madde 3- Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü’dür.

Madde 4- Partinin genel başkanlığı aşağıdaki üç suretle inhilal edebilir;

A. Vefat

B. Vazife yapamayacak bir hastalığı sabit olması halinde

C. İstifa”

Yeni tüzüğün 4. maddesinden de anlaşılacağı üzere “Değişmez Genel Başkanlık” kalıcı bir kurum olarak düşünülmüştür. Atatürk’ün sağlığında parti tüzüğüne girmemiş bulunan “Değişmez Genel Başkanlık”, İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı döneminde tüzükteki yerini almıştır. Yeni tüzükte açıkça “Milli Şef” kavramı yer almamakla birlikte, daha önce görmüş olduğumuz encümen gerekçesinde bu deyime yer verilmiştir. Kısacası, Atatürk’ün “manevi” kişiliğinden doğmuş, “Fiili” bir özellik gösteren 1927 Kurultayı’ndan beri süregelen “Değişmez Genel Başkanlık” geleneğini kurumsallaştırmak, buna ek olarak “Milli Şef” sıfatını kabul etmek, Türk siyasal sistemini, Almanya’da Hitler-Führer, İtalya’da Mussolini-Duçe “totaliter” rejimlerine daha da yaklaştırmıştır.[19] İsmet İnönü’nün kendini bu sıfatlarla bezemesi, hem hükümet, hem de CHP üzerindeki otorite ve etkisinin son derece yükselmesine neden olmuştur.

B. Milli Şef’lik Karşısında Türk Aydını,CHP Siyasileri ve Bürokrasi

İsmet İnönü, CHP’nin “Değişmez Genel Başkanı” ile birlikte, “Milli Şef” olurken benzer siyasal rejimlerin uygulandığı ülke liderleri gibi, örneğin bir Adolf Hitler’in Almanya’da nasyonal sosyalizmi, bir Benito Mussolini’nin İtalya’da faşizmi, bir Fransisco Franco’nun İspanya’da falanjizmi kurarken karşılaşmış olduğu bir aydın muhalefeti ile, ne CHP’nin içinde ne dışında yüz yüze gelmiştir. Aksine Türk aydını, “Milli Şef”ini hiç tereddütsüz bağrına basmış, O’nun bu sıfatına daha derin anlamlar vermek için, adeta birbiri ile yarış haline girmiştir.[20] Nadir Nadi o günlerde, “Milli Şef”lik kurumunu nasıl karşılamış olduklarını şu sözleriyle pek güzel anlatmaktadır:

“…Milli Şeflik deyiminin ardında şefliği müesseseleştirmek isteyen bir gayret seziliyordu… Tüzük değişikliğine itiraz eden bir kişi çıkmadı. İtiraz etmek şöyle dursun, dünya şartları değişip de İsmet İnönü Milli Şeflik ve Değişmez Başkanlık payelerine üzerinden silkip attığı güne değin biz onu avuçlarımız patlayasıya alkışladık” [21]

Türk aydını “Milli Şef”ini böylesine engin bir coşku ile karşılamıştır. Bunun nedeni ise bellidir. “… O yıllarda totaliter yönetim modası salgın halinde idi. Almanya, İtalya, Rusya ve Japonya gibi dev memleketlerin yanı sıra İberik yarımadasında, Orta Avrupa’da, Balkanlar’da, irili ufaklı bir sürü para-

faşist rejim kurulmuştu…Demokrasiye, ihtiyarlamış, devrini yaşamış, verimsiz bir yönetim sistemi olarak bakan aydınların sayısı günden güne artıyordu.”[22]

Türkiye, siyasal anlamda dar ve sıkı bir dönemden geçerken, aydın kesimin büyük bir bölümü ile, devletin nimetlerinden faydalanarak oldukça rahat bir yaşam düzeyine ulaşmış bulunan CHP'nin önde gelenleri, İsmet İnönü'yü böyle bir anlayış içinde görmek istemişler, onunla bütünleşmişlerdir. İnönü'nün kendisinin de “parti-devleti” yapısının en üst katındaki yerini daha mutlak bir hale getirmek için, böyle bir bütünleşmenin gereğini anlamış olması gerekir.[23] Bu anlamda:

“Milli Şef demek, milli hayatımızın uyanık başı demektir.”[24]

“Türk Milleti'ni, yaşamanın ve ölümün efendisi yapan büyük kıymetlerin ta kendisidir.”[25]

27 Ocak 1939'da Refik Saydam Hükümeti'nin programının okunmasından sonra güven oylaması önce

si yapılan konuşmalarda söz alan Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce, TBMM kürsüsünde:

“…Türkiye baştan aşağı belli bir idealin, Cumhuriyet Halk Partisi idealinin sarsılmaz taraftarıdır ve Türkiye Büyük Millet Meclisi onun temsilcisidir… Bizi temsil edenlerden ölene de yaşayana da Milli Şef demişizdir ve onların belirttiği doğrultuda yürümek temel görevimizdir. Hükümet için Milli Şeflerimizin gösterdiği kimselere, doğrudan doğruya onun güvenine sahip olduğu için güvenmeliğimiz, Milli Şefimiz'e karşı milli ve vicdani görevimizdir…”[26] derken, hükümet programının, başbakanın ve bakanların hiçbir önem taşımadığını, “Milli Şef”in bu kadroya inanmış olmasının önemli olduğunu ifade etmektedir. Kısacası Türkiye'de siyasayı belirleyen “Milli Şef” İsmet İnönü'dür. Metin Toker'e göre:

“Meclis, Hükümet hukuken vardılar. Fakat politikayı bizzat doğrudan doğruya İsmet İnönü idare ediyordu. Milli Şef'in mahzurlu gördüğü her şey Türkiye'de yasaktır… Bundan dolayıdır ki, gazetelere gelen emirle bazen nasıl yorumlar yazılması gerektiği bildiriliyordu…Başka emirlerde ise; Milli Şef ile hatta Şef'in ailesi ile ilgili haberlerin büyük verdirilmesi bildiriliyordu…”[27]

Milli Şef İsmet İnönü'nün Bakanlar Kurulu ve üyeleri üzerindeki hakimiyeti bakanların dış görünüşlerine dahi karışabilecek derecededir.[28] İkinci Dünya Savaşı yıllarını da kapsayan bu dönemin mutlak hakimi “Milli Şef” İsmet İnönü olmuştur. CHP, TBMM, Bakanlar Kurulu, her konuda “Milli Şef”in yalnızca onaylayıcısı olmuşlardır.[29] Bu anlayış, İkinci Dünya Savaşı boyunca, dış siyasi koşullara bağlı ama bazı değişiklikler göstererek, çok partili düzene geçene dek Türkiye'nin iç ve dış siyasetine egemen olacaktır.

II. İkinci Dünya Savaşı'ndaTürk Dış Siyaseti

A. Türk Dışişlerinde Yeni BirDönemin Başlangıcı

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Milli Şef olarak Atatürk'te bile olmayan geniş yetkilerle donatılmasından kısa bir süre sonra, İkinci Dünya Savaşı ile Türkiye, kendini bir ateş çemberi içinde bulmuştur. İlk birkaç ayı saymazsak, "Milli Şef Dönemi" ile İkinci Dünya Savaşı aynı yılları kapsamaktadır. Türkiye'nin bu dönem içindeki siyaseti, ne pahasına olursa olsun, bu savaşın dışında kalmak olmuştur.

Türkiye'yi savaş dışı tutabilmesi, İsmet İnönü'nün siyasal yaşamı boyunca gerçekleştirmiş olduğu en büyük başarıları arasında kabul edilmektedir. Ancak, Türkiye savaşa girmemekle birlikte, bu savaşın etkilerini, savaş yıllarında ve sonrasında en derinden hisseden ülke olmuştur.

Milli Şef İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı boyunca geliştirmiş olduğu ve evreleri bakımından çok değişik nitelikler-zaman zaman çelişkiler-sergileyen dış siyaseti savaşın son bulmasıyla müttefik devletler üzerinde olumsuz bir iz bırakmış, Türkiye'nin bir takım suçlamalarla karşı karşıya kalmasına, iç ve dış siyasetinde yeni bir takım düzenlemelere yönelmesine yol açmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri Milli Şef İsmet İnönü'nün Atatürk'ün ölümünden sonra, O'nun geleneksel dış siyasetinden ayrılarak, gittikçe totaliter anlam ve özellik yüklenen tek partili rejiminin ve "temkinli" kişisel sezgilerinin de etkisiyle oluşturmuş olduğu-kendine özgü-bir dış siyasa uygulamasına yönelmiş olmasıdır. Bu siyasanın başlangıcını, İnönü'nün cumhurbaşkanı olduktan hemen sonra, Atatürk'ün en güvendiği, O'nun en uzun Dışişleri Bakanı olma onuruna ermiş bulunan Tevfik Rüştü Aras gibi deneyimli bir devlet adamını, Atatürk'e yakınlığı yanında, yine Atatürk'ün sağlığında, dış siyaset konusunda kendisi ile uyuşmadığı için bu görevden alıp, Türkiye'den uzaklaştırması, yerine Şükrü Saraçoğlu'nu ataması oluşturmaktadır.[30] Bunun ardından İkinci Dünya Savaşı'nın başından sonuna dek izlemiş olduğu -bazı zig-zaglar çizerek-Atatürk'ün dış siyaset anlayışına aykırı dış siyasi uygulamalarıdır.[31]

"Milli Şef İsmet İnönü"nün uyguladığı dış siyaset ile, Atatürk'ün dış siyaseti arasında derin ayrılıklar ve çelişkiler vardır.[32] Atatürk'ün savaş öncesi izlemiş olduğu dış siyaset ile öneri ve uyarıları, İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı'ndaki siyasetinin temel taşları olması gerekmektedir. Oysa Atatürk'ün ölümünden önceki son iki yılındaki dış siyaseti ve düşünceleriyle İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı'nda izlemiş olduğu dış siyaset karşılaştırılacak olursa, bu temel taşların hiç göz önünde tutulmadığı hemen fark edilmektedir.

B. Atatürk'ün GelenekselTarafsızlık Siyasetinin Sonu:Türk-İngiliz-Fransız İttifakı

Atatürk'ün ölümünden önce, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu 10 Temmuz 1938'de Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Kelle'e Türkiye'nin barış zamanında Almanya'yı hedef alan hiçbir grupla ittifak antlaşması imzalamayacaklarını sözlü olarak yinelemiş[33] bulunuyorlardı.

SSCB Dışişleri Komiseri Vekili Potemkin, Atatürk'ün ölümünden 14 gün sonra, yani 24 Kasım 1938 günü, bakanlığına çekmiş olduğu bir telgrafta, Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Şükrü

Saraçoğlu'nun hazır bir toplantıda yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile bir buçuk saatlik bir görüşme gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Telgraf metnine bakıldığında, geleceğin Türk-Sovyet ilişkileri için hiçbir olumsuzluk görülmemektedir.[34] Potemkin'in telgrafından da anlaşılacağı gibi, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı dış siyaset konusundaki görüş ayrılıklarından ötürü, bu görevinden almasına karşın Atatürk'ün geleneksel dış siyasetinden ayrılacağına ilişkin hiçbir belirti göstermemektedir. Gerçekte, bu eski siyaseti sürdürmemesi için hiçbir neden yoktur. Atatürk, İnönü ve Hükümeti'ne, dünyanın belli başlı devletlerinin tamamıyla dostluk ilişkilerine, Balkan Atlantı'na, Sadabat Paktı'na dayanan "karşılıklı evrensel sevgi ile dolu olan dünyada hiçbir toplulukla en küçük bir itilafı bulunmayan" bir dış siyaset devretmiştir.[35] Ama Türk Dışişleri'nin bu tarafsızlık siyaseti çok sürmez. İtalya'nın 1939 Nisanı'nda Arnavutluk'u işgal etmesi,[36] İnönü'de büyük bir kaygının uyanmasına neden olur. İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermesi, aynı biçimde bir garantinin Türkiye'ye verilebileceğinin bildirilmesi, İnönü'nün "Demokrasi Cephesi"ne yönelmesinin[37] ilk adımlarını oluştururken[38] Almanya en iyi devlet adamlarından Franz Von Papen'i büyükelçi olarak Türkiye'ye göndermiştir.[39] Von Papen Türk-İngiliz yakınlaşmasını önlemek için Almanya'nın en kısa zamanda Türkiye'ye etkin garantiler vereceğini, Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na bildirmektedir. Almanya'nın Türkiye'nin tarafsızlığından başka bir şey istemediğini, tek isteklerinin Türkiye ile ekonomik ilişkilerini sürdürmek olduğunda ısrar eder ama hiçbir sonuç alamaz.[40]

Türk-İngiliz görüşmelerine kuşku ile bakan bir ülke daha vardır: Yugoslavya… Bu ülke, daha deklarasyon yayınlanmazdan önce Türkiye'nin İngiltere'ye yaklaşmasına sert tepki göstermiştir. Yugoslavya'nın bu sert tepkisi Romanya'yı da etkiler. İngiltere Hükümeti bu gelişmelerden ciddi bir biçimde kaygılanmıştır. Bu tepkilerin Türkiye'yi etkileyebileceğinden korkmaktadır.[41] İlginçtir ki, kendisinin mimarı olduğu ve en duyarlı olması gereken Balkan bölgesinde Türkiye, bu tepkilere kulaklarını tıkamış, tüm çaba ve dikkatini, Sovyetler Birliği'nin kendisi ile gireceğine inandığı bu Batı işbirliğine yöneltmiştir.[42] Fakat Türkiye beklenmedik bir durumla karşılaşmıştır. İngiliz Hükümeti, daha 29 Nisan'da İngiliz-Sovyet Antlaşması'nın imzalanmasının şüpheli bir duruma düştüğünü bildirmiştir. Gerçekten Alman ve Sovyet Hükümetleri arasında yakınlaşma ve ilişkiler hızla geliştiği için, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa ile olan deklarasyon görüşmelerinde çekingen davranmaktadır.[43] Böylece, Türkiye ve İngiltere arasında 15 Nisan'da başlayan görüşmeler, SSCB olmaksızın, 12 Mayıs 1939'da Türkiye'yi "Demokrasi Cephesi" ne bağlayan deklarasyonun yayınlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihe kadar Fransa ve Türkiye arasındaki ilişkilere gölge düşüren Hatay sorunu etrafındaki görüşmeler henüz sonuçlanmadığından,[44] Fransa ile aynı doğrultudaki bir deklarasyon ancak 23 Haziran 1939'da yayınlanabilmiştir.[45]

Sovyetler Birliği Türk-İngiliz deklarasyonunu görünürde iyi karşılamıştır.[46] Ancak 15 Haziran 1939'dan sonra Sovyet-Alman ilişkileri hızla gelişir[47] ve 23 Ağustos 1939 günü Alman-Rus Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanması[48] ile sonuçlanır. Büyük bir şaşkınlık içinde olsa da, Türkiye hala SSCB ile bir yardımlaşma antlaşması imzalayabileceği umudu içindedir. Karşılıklı yardımlaşma anlaşması görüşmeleri için Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu 24 Eylül 1939 günü Moskova'ya hareket

eder. 26 Eylül'de başlayan görüşmeler, Türkiye için tam bir düş kırıklığına dönüşür ve 16 Ekim'de hiçbir sonuç alınamadan son bulur. SSCB Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne aykırı olarak garantiler istemektedir. Ayrıca, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya vermiş olduğu güvencelerin geleceğin Sovyet çıkarlarına aykırı olduğunu savunmaktadır.[49] SSCB ile hiçbir anlaşma sağlanamaması üzerine Saraçoğlu Ankara'ya geri dönmüştür. Bu koşullar altında, Türkiye'nin önünde artık tek bir seçenek kalmıştır:[50] Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı. Antlaşma,[51] 19 Ekim 1939'da taraflarca imzalanır.

Atılan yanlış ve acele adım Türkiye'yi dönüşü olmayan bir yola sokmuştur. Bu ittifakla birlikte İsmet İnönü ve Hükümeti, Atatürk'ün vasiyet etmiş olduğu geleneksel dış siyasetten ayrılıp, henüz ülkeye dönük, doğrudan bir tehdit yokken, Avrupa'nın çelişkilerinden doğmuş gruplardan birine yönelmiştir. Bu yanlış siyasetin hemen ortaya çıkan sonuçları şunlar olmuştur:

Atatürk'ün döneminde büyük çabalarla oluşturulan ve dünya siyasal platformunda Türkiye'ye saygın bir yer sağlayan Balkan Antantı, atılan bu yanlış adımlar yüzünden etkisini kaybetmiş, dağılma sürecine girmiştir. Bunun sonucunda bölgeye önce İtalya daha sonra da Almanya işgalci güç olarak gelip yerleşmiştir.[52]

Atatürk'ün karşılıklı çıkar ve uluslararası dengeler üzerine kurduğu Sovyet dostluğu, İnönü'nün İngiltere'ye yönelmesiyle birlikte, baskı ve düşmanlığa dönüşmüştür.

Atatürk'ün herkesle dostluk ve işbirliği siyasetinin sınırları içinde Almanya ile geliştirilen siyasi ve ekonomik ilişkiler[53] ve daha bir yıl önce, bu ülkeye verilen tarafsızlık sözü hiçe sayılmış, hiç gerek yokken, birtakım varsayım ve kuşkulara dayanarak, bu ülkenin karşısına geçilmiştir.[54] Her şeyden önemlisi Türkiye bu ittifakla yerine getiremeyeceği yükümlülükler altına girmiş ve yerine getirilemeyen bu yükümlülükler, savaş boyunca-Türk siyasetinin hareket alanını daraltarak, yalpalar yapmasına-güvenirliliğini kaybetmesine ve savaş sonunda da ülkenin üzerinde bir takım tehdit ve baskıların oluşmasına neden olmuştur.

C. Almanya'nın YararlandığıSavaş Dışı Siyaset

A. Tarafsızlıktan Ayrılmanın İlk Bedeli

Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın imzalanmasının büyük bir yanılgı olduğunu ileri sürerken, Türkiye'nin "tarafsız" kalmasının mümkün olduğunu, tarafsızlığa yönelen Türkiye'nin, savaş sonrası Balkanlar'da büyük ekonomik ve siyasi bir güç olarak ayakta kalabileceğini savunmaktadır. Aras: "İngiliz ittifakının, gereğini, yararını, kimlere karşı olduğunu, hala tam olarak anlayabilmiş değilim"[55] diyerek şaşkınlığını belirtmektedir. Türkiye'nin bu savaştaki tutumu oldukça değişik biçimlerde değişik yazarlarca tanımlanmıştır. Örneğin Selim Deringil, Türkiye'nin savaş boyunca izlemiş olduğu çelişkilerle dolu siyasetine Denge Oyunu"[56] demek gereğini duyarken, Edward Weisband bu siyaseti açıkça "tarafsızlık"[57] olarak nitelendirmektedir. Oysa devletler hukukunda tarafsız devletin tanımı açıktır. Bu tanıma göre bir devletin savaşta, ya hiçbir tarafa "iştiraki" olmaması gerekir ki bu, "geçici tarafsızlık"tır. Ya da, devletlerarası antlaşmaların kendisine

tanımış olduğu haklara dayanarak tarafsızlığını ilan eder. Bu ise "daimi tarafsızlık" durumudur. Örneğin, 27 Mayıs 1938 tarihinde, Danimarka, İsveç, Norveç gibi devletler müşterek bir demeç yayınlamışlar, sürekli tarafsızlıklarını ilan etmişlerdir.[58] Türkiye bu özelliklerden hiçbirini taşımadığı gibi, ortada, 19 Ekim 1939 tarihinde imzalamış olduğu "Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı" bulunmaktadır. Bu gerçek karşısında Türkiye'nin bu savaştaki konumunu hala "tarafsızlık" olarak nitelemek devletler hukukuna ve tarihsel gerçeklere ters düşmek demektir.[59]

Türkiye'nin "açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevkii alması" Türk dış siyasetinin kesin ve sürekli yönelimini[60] de ortaya koymaktadır. Bu nedenle "1939 yılının sonuna doğru Türk-Alman siyasal ilişkilerindeki soğuma doruk noktasına ulaşmıştı"[61] 2 Kasım 1939'da Şükrü Saraçoğlu ile bir görüşme yapan Von Papen, Almanya'nın tüm uyarılarını hiçe sayarak İngiltere'ye yanaşan Türkiye'nin, imzaladığı ittifak hükümlerine uyarak bu ittifakı "fiilen geçerli kılarsa" Almanya'nın düşmanları arasında yer almasının kaçınılmaz olacağını sert bir dille Türk Dışişleri yetkililerine bildirmişti. Aynı görüşmede, Sovyet Büyükelçisi'nin kendisine "Eğer Türkiye boğazlardan müttefik savaş gemilerinin geçmesine izin verirse, boğazları bombalayacaklarını" söylediğini de aktarmayı unutmamıştı.[62]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun yayınlanacağının belli olmasıyla birlikte, Berlin, Türkiye'nin siparişi olan silahlarla[63] ilgili olarak, daha önce sert bir tutum içine girmiş bulunmaktadır.[64] Fakat Türk Hükümeti Almanya'nın bu tutumuna karşı tepkisiz kalmadı. Berlin'deki Büyükelçisi Hamdi Arpag kanalıyla 27 Mayıs'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bir nota ile durumu protesto etti.[65] Bu gelişmeler karşısında Türk Hükümeti, İngiltere ile siyasi bir antlaşma imzalamadan önce, bu işbirliğine karşılık İngiltere'den alması gereken para ve ekonomik yardım sorununun açıklığa kavuşturulmasında direnmeye başladı. Bunun üzerine Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'nın bir an önce imzalanmasını isteyen İngiliz Hükümeti, Türkiye'ye "ekonomik yardımda bulunmanın büyük önemini kavrıyordu. Bu nedenle silah sağlanması için 10 milyon lira, Türk parasal ve ekonomik problemlerin çözümü için 5 milyon altın lira tutarında kredi açmayı kararlaştırdı."[66]

İngiltere'den daha fazla yardım uman Türkiye bundan memnun değildi. Oysa İngiltere Türkiye'ye ekonomik bakımdan önemli bir yardımda bulunma niyetinde değildi. Çünkü kendisi ekonomik güçlükler altında kıvranmaktaydı.[67]

Türkiye, Atatürk'ün geleneksel tarafsızlık siyasetini terk etmenin bedelinin ilk taksitini çok acı ödemişti. İngiltere'ye yaklaşmakla hem Sovyetler Birliği ile olan dostluk ilişkileri düşmanlığa dönüşmüş, hem Almanya'yı karşısına almış, bu ülke ile olan ekonomik ilişkileri tehlikeye düşmüş, sipariş edilen gemi ve silahlardan da yoksun kalmıştı. Buna karşılık Polonya ve Arnavutluk'un işgali karşısında sessiz kalan[68] müttefikine yapılması gereken ekonomik yardımı yapamayacak kadar güçsüz bir müttefike sahip olmuştu.[69]

B. İngiltere'nin Güçsüzlüğü veAlmanya'nın Üstünlüğü Karşısındaİnönü'nün İlk Manevrası

Olayların hızlı ve Türkiye'nin istemediği bir biçimde gelişmesine karşın, Türk-Alman ilişkileri arasında gerginliğin hızla artması, İnönü'yü endişelendirmiş, Türkiye'yi tavır değişikliğine yöneltmiştir. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, 16 Kasım'da Alman Büyükelçisi Papen ile yapmış olduğu görüşmede Batılıların Türkiye'ye baskı yaptıklarından dert yanmış, Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin düzeltilmesini istediklerini söylemiştir. Saraçoğlu, ayrıca savaşın ulaşmış olduğu bu aşamada, güçlü bir Almanya'nın varlığının, Türkiye bir saldırıya uğrarsa geçerli olacağını da vurgulamıştır.[70]

Türkiye, elinde bir koz olarak tutmuş olduğu krom madeninin, Almanya'nın savaş sanayisi için ne denli önemli olduğunun farkındadır. Almanya'nın ister istemez kendisi ile yeni ve önemli bir ticaret anlaşması yapacağını çok iyi bilmektedir. Ancak, İngiltere de bunun farkındadır. Bu nedenle Türkiye'nin Almanya'ya krom vermemesi için baskılarını sürdürmektedir. Bu baskıların etkisiyle, Türkiye'nin Almanya'ya krom vermekten çekinmesi, yeni bir ticaret anlaşmasını imzalamasını ve ekonomik ilişkilerinin Eski duruma dönmesini engellemektedir. Krom madenine gereksinimi nedeniyle Alman Dışişleri, Türkiye'yi baskı altında tutmanın yanlış olacağını, bu durumun bu ülkeyi İngiltere'ye daha çok yaklaştırıp, bağlayacağını düşünmektedir.[71] Batı Avrupa'daki savaşın gelişimi doğrultusunda Türkiye'nin tutumunu öğrenmek isteyen Von Papen, sık sık Türk Dışişleri'nin kapısında görünmektedir. Tüm amacı, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nı Almanya'ya karşı bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmak, en azından söz konusu antlaşmanın kapsamını daraltmaktı.[72]

1940 Nisanı'nda Almanya Norveç'e saldırdı. Danimarka ve Norveç'in işgal edilmesinden sonra, 10 Mayıs 1940'da Hollanda ve Belçika'ya yöneldi. Belçika'nın saldırıya uğraması ile Fransız-Alman Savaşı da başlamış oluyordu.[73]

Başbakan Dr. Refik Saydam 2 Haziran'da Ankara Radyosu'nda yapmış olduğu konuşmasında açıkça Türkiye'nin "savaş dışı" olduğunu ve böyle kalmak istediğini belirtiyordu.[74]

Papen 3 Haziran'da İnönü ile yapmış olduğu bir saat süren görüşmesinde, Fransa ve Kuzey Avrupa savaşı ile ilgili durum hakkında aydınlatıcı bilgi vermiş, İtalya'nın Akdeniz'deki çıkarlarının Türkiye için bir tehlike yaratmayacağını anlatmıştır. Ayrıca Türkiye eğer savaşın hemen bitmesini istiyorsa, Avrupa'nın "Yeni Nizam"ı temelinde Almanya'ya karşı olan siyasetinde köklü bir değişikliğe gitmesinin gerekli olduğunu da belirtmiştir. İnönü de Almanya ile dostluk siyasetinden yana olduklarını, Alman başarılarının sonunda bir barış umudu doğurduğunu söylemiştir. Bu konuşmadan sonra, Papen, üstlerine, İtalya savaşa girdiğinde, Türkiye'nin "savaş dışı" kalacağı izleniminde olduğunu rapor etmişti.[75] İnönü şunu iyice anlamıştır ki; Atatürk'ün geleneksel dış siyasetinden sapma pahasına gerçekleştirmiş olduğu, Türk-İngiliz-Fransız İttifak'ından Türkiye, hem ekonomik bakımdan, hem siyasal bakımdan büyük zararlar görmektedir. Hele Almanya'nın son başarıları, bu başarılar karşısında, Batı Demokrasilerinin acizliği, her şeyden önemlisi, eski dost Sovyetler Birliği'nin Almanya ile anlaşmış olması, bu ittifaktan ötürü, Sovyetler Birliği'nin düşmanca bir tutum içine girmiş olması, İnönü'yü hep rahatsız eden sorunlar olmuştur. Türk Dışişleri kısır bir döngü içine girmiştir. Ve ne pahasına olursa olsun bu kısır döngü içinden çıkmak gerekmektedir. Bu aşamadan sonra İnönü, bunun Almanya'nın eteğini tutarak mümkün olacağını düşünmektedir.

C. Tüm Müttefik Baskılarına Karşın TürkiyeAlmanya'yı Gözden Çıkaramıyor

Alman Orduları'nın Mayıs 1940'da Fransa'ya saldırması ve İtalya'nın Fransa'ya savaş ilan etmesi, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'na göre Türkiye'nin savaşa katılma zorunluluğunu gündeme getirmişti. Bu ittifakın 1. maddesine göre savaş şimdi Akdeniz'e yayılmış olduğuna göre, Türkiye'nin yapması gereken savaşa girmekti.[76] 13 Haziran'da İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nu ziyaret ederek, Türkiye'nin savaşa girmesini istediler. Oysa Fransa tam anlamıyla çökmüş, 22 Haziran'da Almanya ile ateşkes imzalamıştı. Savaştan çekilen bir devlet, başka bir devleti savaşa girmeye nasıl zorlayabilirdi?[77] İngiltere yalnız kalmıştı.[78]

Müttefiklerden bir biri ardına gelen yenilgi haberleri, Türkiye'deki etkin çevrelerde zayıf tarafla kader birliği edilmiş olduğu kanısını ön plana çıkarmıştı.[79] Bu arada, Büyükelçi Von Papen'in Cumhurbaşkanı İnönü ile olan görüşmeleri sıklaşmıştı. Bunun sonucunda, 12 Haziran'da iki ülke karşılıklı birer nota vererek 42 milyon mark tutarında bir ticaret yapılması kararlaştırılmıştı. Ama iki ülke için de önemli iki madde "krom" ve "savaş malzemesi" şimdilik bunun dışında tutulmuştu.[80] Türkiye, iki ülke arasında mal alışverişinin gerçekleşmesinden iki gün sonra 14 Haziran 1940'da müttefikler üzerinde soğuk duş etkisi yapan savaşa katılmama kararını resmen açıkladı.[81] Türkiye'nin "savaş dışı" kalma kararını vermesi, Almanya'nın SSCB'ye saldırmadan önce bu ülkeyi güneyden kuşatma isteklerinin doğmasına yol açtı.[82] Bu nedenle Almanya, Türkiye'nin İngiltere ile olan ittifakını kağıt üzerinde ölü bir antlaşma durumuna getirecek bir biçimde sıkı bir işbirliğine yönelmişti. Bunu daha da kolaylaştırmak için, Türkiye'nin en duyarlı olduğu bir konuyu "Rus tehdidini" ön plana çıkarmıştı.[83] Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'ndan beri zaten bozuk olan Türk-Sovyet ilişkilerini daha da bozmak için çeşitli tertiplere yönelmişti[84] Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkinliği günden güne artmaktaydı.[85] Almanya'nın tartışılmaz bir üstünlüğünün sürmüş olduğu bir sırada Türkiye'nin "savaş dışı" olduğunu ilan etmesi, bu ülkenin hareket alanını daha da genişletmiş bulunmaktaydı.

D. Almanya'nın Balkanlar'a SarkmasınıKolaylaştıran Bir Gelişme: Türk-Bulgar Saldırmazlık Paktı

Almanya'nın Balkanlar üzerindeki faaliyetleri artınca,[86] İngiltere 1941 yılı Ocak ayından başlayarak, Türkiye üzerindeki siyasi baskılarını artırarak, derhal savaşa girmesini istemekteydi.[87] İngiltere'nin Balkanlar üzerindeki duyarlılığı ortada iken, Almanya, Bulgaristan'ı "Mihver"e katmak için faaliyetlerini sürdürürken[88] Türkiye bir yandan İngiltere'nin isteklerine karşı koymakta, bir yandan da Almanya ve Bulgaristan ile ikili görüşmelerini sürdürmekteydi.[89] Bu görüşmeler 17 Şubat 1941de "Türk-Bulgar Saldırmazlık Demeci"[90] nin imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu antlaşma dışarıda özellikle İngiltere'de büyük tepki uyandırdı. İngiltere'nin görüşüne göre; Bulgaristan'ın artık Türkiye'den korkusu kalmayacak ve Almanya'ya kapılarını kolaylıkla açabilecekti. Gerçekten de öyle oldu. Söz konusu demecin yayınlanmasından sonra, Türkiye'den kendisine karşı bir harekata girişmeyeceğine güvenen Bulgaristan, 1 Mart 1941 günü, "Mihver"e katıldığını açıkladı. Aynı gün Alman Orduları Bulgaristan'a girdi.[91] Almanya'nın lehine olan bu tutumunu Türkiye savaşın sonuna dek sürdürecekti.[92]

D. Müttefiklerin TepkilerineNeden Olan Yeni Bir Olay:"Türk-Alman Dostluk veSardırmazlık Antlaşması"

İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefikler ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturan, güvensizlik duygularının pekişmesine neden olan asıl gelişme "Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Nisan ayı boyunca süren siyasal gelişmeler Türk-Alman antlaşmasının imzalanması için, tüm koşulları adeta oluşturmuştu. Tüm Ege Adaları ve Balkanlar "Mihver" işgali altındaydı. Kuzey Afrika çöl savaşlarında başarılı olan Almanya, Mısır önlerine kadar gelmişti. Türkiye hem Batı'dan, hem Güney'den sarılmış durumdaydı.[93]

Von Papen, Türk Hükümeti'ne 3 Haziran'da antlaşma için yeni öneriler sundu. Saracoğlu, Papen ile uzun görüşmeler sonunda bir taslak üzerinde anlaşmaya vardı.[94] Sonunda Türkiye ve Almanya arasında 18 Haziran 1941'de on yıl süreli bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması[95] imzalanmış ve 25 Haziran'da TBMM'de onaylanarak yürürlüğe girmişti.[96] Bu antlaşmanın diğerlerinden ayrılan yönü yürürlüğe giriş biçimiydi: Von Papen kendi Dışişleri Bakanı Ribbentrop' a göndermiş olduğu telgrafında; "Antlaşma, isteğinize uygun olarak 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Alman ve Türk radyoları 18 Haziran'ı 19'a bağlayan geceki yayınlarında hiçbir şeyden bahsetmeyeceklerdir. Böylece bildiri, iki ülkenin basınında sadece 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Saraçoğlu, Türk radyo ve basınının antlaşmaya gereken ilgiyi göstermesini sağlayacaktır"[97] garantisini vermekteydi.

Gerçekten de Türk Basını daha antlaşma imzalanmadan üzerine düşeni yapmaktaydı.[98] Bu anlaşmanın Müttefiklere büyük zararlar verdiği, Almanya'ya büyük yararlar sağladığı gerçektir. Bu antlaşma imzalanır imzalanmaz, 22 Haziran'da Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırmıştır. Bu antlaşma, Alman yayılmasının Güneydoğu kanadını emniyet altına almasını sağlamış[99] ve Nazi ordularına Sovyetler Birliği'ne daha rahat saldırma olanağı sunmuştur.[100] İşte bu nedenle, bu antlaşmanın imzalanması, İngiltere ve ABD'nin tepkisiyle karşılanmıştır. O kadar ki, ABD "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu"na göre Türkiye'ye yapmış olduğu yardımı kesmekte bir an duraksamamıştır.[101] İngiltere ise Türk-Alman Antlaşması ve Almanya'nın Sovyetler'e saldırmasını birbiriyle ilişkili konular olarak görmektedir. Foreign Office belgelerine göre: "Türk Hükümeti kendi kendini kutlamaktadır…Gönül rahatlığı içindedir…"[102] Görüldüğü gibi, ABD ve İngiltere ile Türkiye arasında bu olayla birlikte kesin bir güven bunalımı doğmuş bulunmaktadır.

E. Tüm Müttefik Baskılarına Karşın İnönü Almanya'ya Savaş Açmıyor

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından müttefiklerden özellikle İngiltere Türkiye'ye daha çok önem vermeye başladı. Fakat Türk-Amerikan ilişkileri hala çok bozuktu. 9 Ekim 1941'de Türkiye'nin 90.000 tonluk yeni bir krom antlaşması daha yapması, ABD'yi daha çok kızdırdı.[103] Bundan sonraki müttefik baskıları, Türkiye'nin Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın gereklerini yerine getirmesi ve Almanya'ya savaş açması istekleri biçiminde olmuştu. Müttefiklerin bu istekleri, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanmasından önce de gündeme gelmişti.

Önce Fransa'nın saldırıya uğraması, daha sonra 28 Ekim 1940'ta İtalya'nın Yunanistan'a saldırması, yine aynı ittifakın 3. maddesi uyarınca Türkiye'nin savaşa girmesini zorunlu kılıyordu. Ama Türk Hükümeti, çeşitli gerekçeler ileri sürerek, savaşa girmekten özenle kaçındı. Türkiye Sovyetler Birliği etkenini hep bahane olarak göstermişti. Ama 1 Mart 1941'de Bulgaristan'ın "Mihver"e katılması, Sovyetler'in Türkiye'ye daha çok yaklaşmasına neden olmuştu. Sovyetler Birliği 25 Mart 1941'de Türkiye'ye başvurup, 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nın geçerli olduğunu ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesi durumunda Sovyet Rusya'nın tarafsızlığına güvenebileceğini, kendisi saldırıya uğramasından önce Türk Dışişlerine bildirmiş bulunuyordu.[104] Bunun anlamı oldukça açıktı. Türkiye bundan böyle savaşa girmemek için, 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nın 2 no.lu protokolünü de ileri süremeyecekti.

1941 yılı sonlarından başlamak üzere, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda gittikçe artar bir biçimde, içinde Sovyetlerin de bulunduğu bir müttefik baskısının yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Sovyetlerin Stalingrad zaferi bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden soğukluk dönemine girmesine neden olmuştur.[105] Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı, gittikçe artar bir biçimde sert bir tutum içine girecek ve bu durum savaşın sonunda gerçek bir "Sovyet Tehdidi" olarak kendini gösterecektir.[106] "Üç Büyükler'in düzenlemiş olduğu tüm müttefik konferanslarında yine savaşa girmesi konusunda, Türkiye'ye yapılan baskılar sürdürülecektir.

A. İnönü ve Churchill'in Adana Görüşmesi

Roosevelt ile Churchill arasında 14-24 Ocak 1943 tarihleri arasında gerçekleştirilen Kazablanka Konferansı'nda Türkiye'nin de savaşa katılmasıyla bir Balkan cephesinin açılmasının kararlaştırılması üzerine Curchill, durumu Türk yetkililerine açıklamak üzere 30 Ocak-1 Şubat 1943 günlerinde Adana'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu[107] ile görüştü ve Türkiye'nin en geç 1943 yılı sonunda savaşa katılmasını istedi.[108] Buna karşılık İsmet İnönü ve Şükrü Saraçoğlu şu görüşleri ileri sürmekteydiler:[109] Her şeyden önce Türkiye Sovyetler Birliği'ne güven duymamakta, O'ndan çekinmektedir. Almanya'nın yenilmesinden sonra bu ülkenin Avrupa'da egemen duruma gelmesinden korkmaktadır. Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için ise Türk ordusunun araç ve gereç bakımından geniş ölçüde donatılmasına gereksinim vardır.[110] Churchill Türkiye'nin bu tezine vermiş olduğu yanıtta ise savaştan sonra çok güçlü bir uluslararası örgütün kurulmasının düşünüldüğünü ve bu örgütün uluslararası barış ve güvenliği koruyacağını belirtmekle yetinmişti.[111] Bu noktalar ve askeri konularda bir görüş birliğine 31 Ocak sabahı geç saatlerde varıldı. Adana'da iki askeri karar alınmıştı. Müttefikler Türkiye'nin savunma güçlerinin bir yıllık yedek gereksinimini karşılayacak olan silah stoklarını hemen göndereceklerdi. İkinci olarak da Türkiye savaşa katılırsa, İngiltere aralarında İstanbul ve İzmir de olan bazı bölgelerin korunması için hava savunma gücüne katkıda bulunacaktı.[112] İngilizler ayrıca bazı kara birlikleri göndermeyi de kabul ediyorlardı.[113]

Adana görüşmelerinden sonra İngiltere'nin Türkiye'yi Müttefiklerin yanında savaşa sokma çabaları sürmüş ve "Mihver" devletlerinin cephelerdeki her yenilgisi, Türkiye üzerindeki baskıyı daha da artırmıştır. O kadar ki, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi 1943 yılında vermiş olduğu bir demeçte,

Türkiye'nin yakında savaşa girmek ya da savaş sonrası dünyasında yalnız kalmak durumlarından birini seçmek zorunda kalacağı tehdidinde bulunmuştur.[114]

B. Quebeck Konferansı

17 Ağustos 1943'te müttefiklerin Sicilya harekatının hemen ardından toplanan Quebeck Konferansı'nda savaş durumu değerlendirilirken, Roosevelt ve Churchill "savaş dışı" tutumunu ısrarla sürdürmek isteyen Türkiye'yi savaşa girmesi konusunda fazla zorlamama ancak Balkanlar'da açılması düşünülen ikinci cephe için gerekli olan Türk havaalanlarının müttefiklerce kullanılmasını isteme kararına vardılar. Konferanstan sonra Müttefikler Türkiye üzerinde Türk havaalanlarının kullanılması yönünde baskıda bulunmaya başladılar. Churchill'in Balkanlar'da ikinci bir cephe açılması düşüncesinden hiç hoşlanmayan Sovyetler Birliği, iki müttefikinin bu düşüncelerine hiç katılmamış, bunun yerine Türkiye'nin savaşa doğrudan katılmasını savunmuştur.[115] Şimdi Sovyetler bir yandan Türkiye konusunda hoşnutsuzluğunu dile getirirken, bir yandan da Türkiye'nin "savaş dışı" kalmasının müttefiklerin değil, daha çok Almanya'nın işine yaradığını işlemekte[116] Türkiye'ye karşı bir kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadır.

C. Moskova ve Kahire Konferansları

1943 Ekimi'nde Moskova Konferansı'nda, Sovyetler, Türkiye'nin savaşa sokulması konusunda kararlı tutumunu sürdürmüştür. Molotov'a göre; Türkiye'den savaşa girmesinin istenmesi bir telkin biçiminde değil, bir "emir" biçiminde olmalıdır.[117] Türkiye'nin savaşa girmesiyle Almanya 15 tümenini Sovyet cephesinden çekmek zorunda kalacaktır.[118] Bunun için 1943 yılı sona ermeden Türkiye'nin savaşa katılmasının istenmesine karar verilir.[119] İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, bu kararları bildirmek üzere, Türkiye Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ile Kahire'de görüşür. Menemencioğlu'nun Eden'e verdiği yanıt yeteri kadar yardım yapılmadıkça, Türkiye'nin kesinlikle savaşa katılmayacağı biçimindedir.[120] Eden'in, Türkiye'nin bu olumsuz tutumunu sürdürmesi durumunda, bundan Türk-İngiliz ilişkilerinin büyük zarar göreceğini söylemesi de[121] Türkiye'nin kararını etkilememiştir.

D. Tahran ve İkinci Kahire Konferansları

1943 Kasımı'ndaki Tahran Konferansı'nda Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savaşa sokulmasındaki tutumunu daha sertleştirmiş, Stalin "gerekirse enselerinden yakalayarak" Türklerin mutlak bir biçimde savaşa sokulması gerektiğini söylemiştir.[122]

ABD ve İngiltere de Türkiye'nin savaşa girmesini istediklerinden, Churchill 4-6 Aralık 1943 günlerinde Kahire'de İnönü ile görüşmüştür.[123] Churchill Amerikan ve İngiliz hava filolarının 15 Şubat 1944'te Türkiye'ye geleceğini, Türklerin bu filoları kabul etmemeleri durumunda müttefiklerin Türkiye ile işbirliği ümidini tümüyle keseceklerini söylemiştir.[124] Uyarı niteliğindeki bu tehdidi göz önüne alan Türk Dışişleri öneriye verilecek kesin yanıtı, Ankara'da Genel kurmay yetkilileriyle yapılacak görüşmelerden sonra bildirileceğini karşı tarafa söylemiştir.[125] Churchill'in bu isteği kabul etmesi üzerine, Ocak-Şubat 1944'te Ankara'da Türk ve İngiliz askeri heyetleri arasında görüşmeler

yapılmışsa da, bu görüşmeler Şubat başında kesilmiştir. İngilizlere göre Türkler çok fazla şey istemişlerdir. Bu silahlar ve malzeme verilecek olsa bile, bunun gönderilme işlemleri savaş sonuna dek sürecek ve bu arada Türkiye yine savaş dışı kalmış olacaktır.[126] Sovyetler Birliği'nin görüşü ise; "Türkiye savaşa girmekte geç kalmıştır, artık üzerine düşmeye değmez"[127] biçimindedir.

F. Savaş Dışı Kalmakta DirenenTürkiye'ye Karşı GittikçeBüyüyen Müttefik Tepkileri

İngiliz askeri heyetinin Ankara'dan ayrılması, savaş döneminde Türk-İngiliz ilişkilerinin en bunalımlı noktaya vardığı andır. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen; "Uğradığımız hayal kırıklığını saklamak için hiçbir teşebbüste bulunmayacağımız çetin bir dönem başladı"[128] derken; Churchill, barış konferansında Türkiye'nin sağlam yer edinemeyeceğini söylüyordu.[129] Bu konuda Stalin göndermiş olduğu gizli ve kişisel mesajlarla Churchill'i etkilemek için elinden geleni yapmaktaydı.[130] Türk-Sovyet ilişkileri gittikçe soğumakta ve Türkiye üzerinde belirgin bir biçimde Sovyet tehlikesi kendini göstermektedir.[131]

O günlerin heyecanlı ve gergin ortamı içinde Türkiye'nin tutumuna karşı Batı kamuoyundan sesler yükselmektedir. Londra'da yayınlanan "Times" gazetesi 9 Şubat 1944 günlü sayısındaki bir yazıda Türk-İngiliz ilişkilerinin "ölü noktaya" vardığını, "donduğunu" bildiriyordu. "Türkiye ve Büyük Devletler: Kahire Konferansı'ndan beri gelen kuşkular" adlı makalede gazete, İngiliz askeri misyonunun Türk isteklerini "Türklerin sindirme gücüne oranla abartmalı ve uygunsuz bulunduğunu" ileri sürüyordu. Gazete bu davranışta "bir güven bunalımı" yaratan etkenler bulmasaydı, durumun o kadar kötü sayılmayabileceğini[132] ve ayrıca Türkiye'nin savaşa girmeyi erteleme çabalarını, "Müttefiklere hiç de içten olmayan" hizmetlerle Türk liderlerinin de "yükümlülüklerini yerine getirmeme" konusundaki tutumlarını bir "art niyet"in göstergesi olarak değerlendiriyordu.[133] 26 Şubat 1944 günlü sayısında aynı gazete "Ankara'da Kararsızlık" başlıklı bir başka yorumunda, Türkiye'nin Müttefiklerin yardımına koşmadaki çekingenliğini, Sovyetler Birliği'nden korkmasına bağlamaktaydı.'Türkler'in Sovyet Rusya'dan kuşkulanıp çekinmeleri, mantıkla bağdaşmayan eski bir alışkanlıktan doğmaktadır…" Eğer liderleri savaştan sonra Balkanlar'da anlamlı bir rol oynamak istiyorsa, Türkleri Ruslar'ın gönlünü almaları ve müttefiklerle işbirliği yapmaları gerektiği konusunda uyarıyordu.[134] Bu son makalede yer alan görüş, Türkiye'de bir endişenin doğmasına neden oldu. Hükümete yakınlığı ile tanınan Necmettin Sadak, İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskılarını kınıyor, Times'ın takındığı tutuma karşı çıkıyordu. Gazeteyi, dış siyasetin "duygusal çözüm yollarını sokak siyasetine çevirmekle" suçluyordu. Ayrıca; "…Biz bugün geçirdiğimiz anlaşmazlığı harbin ilk devresinde Fransa mütarekesinden birkaç gün önce…Harbe girmemizi isteyenlerin sonradan pişmanlığa varan acelesine benzetiyoruz…"[135] diyordu.

Hükümetin yarı resmi yayın organı Ulus gazetesinin başyazarı Falih Rıfkı Atay da, hükümetin karşısında yer alan Nadir Nadi de Necmettin Sadak'ı köşelerinde destekliyorlardı.[136] Ama ortada bir gerçek vardı. O da; İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye yapmış oldukları silah yardımını birden bire kesmiş olmalarıydı. İngiltere, Türkiye ile olan ilişkilerini sertleştirmekte o denli kararlıydı ki, Port

Sait'ten ayrılan silah yüklü bir Türk gemisini çevirip,"yükünü boşaltmadan gidemeyeceğini" bildirmişti. ABD ise; Kiralama-Ödünç Verme Antlaşması yoluyla yapılan yardımları durdurmuştu.[137]

1944 yılı başlarından başlayarak Türkiye ile İngiltere ve ABD arasında bir güven bunalımı doğmuştu. Askeri yardımlar kesildiği gibi, ABD ve İngiltere savaşın gidişatıyla ilgili haberleri bile vermez olmuştular.[138] Müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma çabalarını, kendine özgü "yokuşa sür"[139] siyasetiyle boşa çıkaran "Milli Şef" İsmet İnönü, ülkeyi bir cehenneme çevrilmekten kurtarmıştı. Ama Türk-İngiliz ilişkilerinin "sıfıra indiği"[140] bir dönemde, Türk-Sovyet ilişkileri tehlike çanları çalarken ve Almanya'nın çöküşünün arifesinde, Türkiye savaş sonuna kendini "tedirgin hissedecek"[141] kadar yalnız ve güvensiz giriyordu.

III. "Milli Şef" İsmet İnönü'nünSavaş Boyunca Tepkilere NedenOlan Diğer Uygulamaları

A. Varlık Vergisi Çıkmazı

Türkiye'nin izlemiş olduğu dış siyaset, savaşın sonuna doğru, bu nedenlerden dolayı, müttefik devletler üzerinde olumsuz izler bırakmış ve tepkilere yol açmış bulunuyordu. Ancak savaş dönemi boyunca, Türkiye'ye karşı suçlamalarda bulunulmasına neden olmuş ve uluslararası siyasi alanda yankılanmış daha başka uygulamalar da vardır ki bunlardan biri Varlık Vergisi'dir.

Varlık Vergisi, Türk toplumsal yaşamında olumsuz izler bırakmış olduğu gibi, dış siyasi ilişkilerde de önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunun yanı sıra, Varlık Vergisi, Tek Parti Yönetimi'nin siyasi esin kaynaklarının "Milli Şef" kavramı altında uygulamada ne boyutlara ulaşabileceğini de kanıtlayan önemli bir olgudur.[142]

A. Verginin Kapsamı

İkinci Dünya Savaşı'nda "Milli Şef" İsmet İnönü'nün yönetiminde Türkiye "ihtiyatlı" siyaset içinde, tüm tepkilere karşın sınırları korumada başarılı olmaktadır. Ama ekonomik ve toplumsal yapıyı korumak ise daha zordur.[143] Bir milyona yakın bir ordunun beslenmesi ve böylesine önemli aktif bir nüfusun üretim dışında kalması, zaten pek güçsüz olan Türk ekonomisini felce uğratmış durumdadır.[144] Savaş nedeniyle ortaya çıkan hammadde ve yedek parça kıtlığı, üretimi olumsuz olarak etkilemeye başlamış, büyük kentlerde yaşayan üst düzey bürokratlar kendilerini, en alt kesimden hamal ve ayakkabı boyacıları ile birlikte kuyruklarda bulmuşlardır.[145]

Karne uygulaması, alıcı ve satıcıların tüm denetimlere karşın etkisiz kalması, "tezgah altından ödeme"nin yaygınlaşmasına koşut olarak, birçok ithalatçı, ihracatçı, acente komisyoncunun karaborsa faaliyetleri,[146] aşırı kazançların gerçekleşmesi sonucunu getirmiştir. "Harp zenginleri" daha çok ülkenin ticaret merkezi İstanbul'da bu gruplar arasında gelişmiştir. Kentlerde yaşayanlar, özellikle kendilerini dolandırıcıların kurbanı olarak gören maaşlı bürokratlar arasında tüccarlara karşı gözle görülür kızgınlıklar oluşturmuştur.[147] Bu nedenle Saraçoğlu Hükümeti en kısa zamanda etkin önlemler almak zorundadır. Bu etkin önlemlerin başında çaresiz yeni vergilere yönelmek ilk sırayı

almaktadır. Ancak olağan koşullarda bile, Türk Vergi Sistemi çağdışıdır; savaş döneminde, eşi görülmemiş enflasyonla ve çarpık gelir dağılımı ile baş etmede tümüyle yetersiz kalmaktadır.[148] Bu nedenle Saraçoğlu Hükümeti Türk Vergi Sistemi dışında olağanüstü yeni önlemler düşünmeye başlamıştır.[149] Sonuç olarak, savaş boyunca yaşanan ekonomik bunalım, bütçe açıkları, enflasyon ve vurgunculuk, Varlık Vergisi adı altında olağanüstü bir uygulamanın gerekli koşullarının oluşmasına yol açmıştır.[150]

Milli Şef İsmet İnönü, TBMM'nin yeni toplantı dönemini açarken 1 Kasım 1942'de bu ortamı şöyle tanımlayacaktır: "…Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz tüccar… Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız."[151]

İnönü'nün bu konuşmasının ardından, ilk olarak Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından hazırlanmış; hazırlık çalışmalarına Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Müsteşar Esat Tekeli ve Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalı da katılmış.[152] olduğu ve temelde savaşın başından beri geçen süre içinde elde edilen servet ve kazançlara bir ölçüde el koyma biçiminde Hükümet'e yetki veren düzenlemeleri [153] içeren Varlık Vergisi Kanunu Tasarısı, 9 Kasım 1942 tarih ve 6/4067 sayı ile Hükümet tarafından TBMM'ye getirilmiştir.

Başbakan Saraçoğlu tasarıyı sunuş konuşmasında: "uzun tetkiklerden sonra hazırlanan bu kanun lahiyası başlıca üç matrahtan para toplayacaktır……tüccarlar, emlak sahipleri, büyük çiftçiler. Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için Varlık Vergisi'nin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaklardı."[154] diyerek ülkenin içinde bulunduğu zor koşulların kaynaklarını Milli Şef'e koşut bir biçimde açıklamıştır. 11 Kasım 1942 günü TBMM vergilendirilmemiş servet üzerinden alınacak, görünüşte haklı gerekçelere dayanan tasarıyı onaylamıştır.[155] Ancak, servet ve kazanç sahiplerine karşı Hükümet'e böyle geniş ve radikal bir yetki tanınması, CHP içinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Hükümet bu yetkiyi alırken, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Parti Meclis Grubu'nun gizli oturumunda vergi uygulamasıyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "…Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz…"[156] Bu konuşmaya göre Varlık Vergisi Kanunu'nun bir başka amacı daha ortaya çıkmaktadır. Kanunun uygulaması aşamasında bu gizli amaç kendini daha çok belli edecektir.[157]

CHP grubunda ve TBMM'de yasa tasarısı ile ilgili görüşmeler henüz sürerken, Maliye Bakanlığı azınlıklar hakkında ön bilgileri defterdarlıklardan istemektedir. Bakanlık "Harp ve ihtikar dolayısı ile kazanılan fevkalade kazançları kanunlarımız vergilendirememekte olduğu ve bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettiği[158] görüşündedir. Varlık Vergisi Kanunu'nun TBMM'de kabul edilmesi öncesinde Maliye Bakanlığı'nın böyle bir çalışma içine girmesi, ülkedeki azınlıklara yönelik uygulamaların önceden belirlenmiş kurallara göre düzenlenmiş olması, "Tek Parti Yönetimi"nin bilinçli bir siyaset izlediğinin de göstergesidir.

Maliye Bakanlığı'nın 12 Eylül 1942 günü defterdarlara gönderilen ve azınlıkların mal varlıklarının belirlenerek bir cetvelde gösterilmesini isteyen genelgesi doğrultusunda yapılan çalışmalarda "harp zamanında fevkalade kazanç sahibi" olanlar dört grupta toplanmıştır. Bunlar M (Müslüman), G (Gayrimüslüm), D (Dönme), E (Ecnebi) biçiminde gösterilmiştir. (M) grubu yalnızca Müslüman tüccarları kapsamaktadır. (G) grubu ise, ülkede yaşayan azınlıklardan etnik özelliğini koruyan ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan, Rum, Ermeni ve Yahudiler'i göstermektedir. (D) grubu, geçmişte azınlıklar ya da başka ulusun vatandaşları arasında Müslümanlığı kabul etmiş Türk vatandaşlarıdır.[159] (E) grubu, Türkiye dışındaki bir ülkenin uyruğu olan ve ülkede ticari ve kültürel faaliyette bulunan kimselerdir.[160]

Varlık Vergisi Kanunu, temelde belirli bir modele göre ya da bir komisyon aracılığı ile oluşturulmamış, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve çevresince ortaya atılmıştır. Fakat işin asıl ilginç yanı, Varlık Vergisi ile ilgili çalışmaların, "Mihver" devletlerinin Avrupa'daki üstünlüklerinin doruk noktasına ulaşmalarının ve Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın hemen ardından başlatılmış olmasıdır.

B. Verginin Uygulanış Biçimi ve HükümetinAldığı Sert Önlemler

Varlık Vergisi'ni mükelleflere uygulamak üzere, Bakanlık ilgili yasanın 7. maddesi uyarınca, her il ve ilçede mülki amirlerin başkanlığında komisyonlar kurdurmuştur. İl merkezlerinin büyüklüğüne göre birden fazla komisyon kurmak mümkün olmaktadır. Örneğin İstanbul ve İzmir'de üçer komisyon oluşturulmuştur.[161] Bu komisyonlarda, Gayrimüslimlerden, Müslümanlara oranla en az iki en çok üç kat fazla vergi alınacağı belirlenmiştir. Müslüman grup içinde yer alanların kazanç vergilerinin bir ile üç katı vergi ödemesi kararlaştırılırken, Ankara'dan gelen bir emirle, Gayrimüslim gruptan olanların vergisi 5-10 kat artırılmış, Dönmelerin ise, Müslümanların vergisine oranla iki kat fazla ödemeleri istenmiştir.[162] Bu değerlendirme komisyonları çoğunlukla CHP üyeleri tarafından oluşturulmaktadır.[163] Ayrıca komisyon üyelerinin tamamının Müslüman Türklerden oluşturulması, dikkat çekici bir başka özelliktir.[164] Varlık Vergisi'nin bu özelliği nedeniyle Batılı yazarlar, tümüyle Müslümanlardan oluşmuş, yerel vergi komisyonlarını "fanatizm" ile suçlamışlardı. Bu suçlamalara 1942 yılında Tek Parti Yönetimi'nin Nazi Almanyası'nı anımsatan ırkçı eğilimlerinin büyük ölçüde katkısı olduğu da bir gerçektir.[165]

Varlık Vergisi tarhiyatı vergi dairelerindeki ilan tahtalarına asılan listelerle duyurulmuştur. Böylece basında ve kamuoyunda 15 günlük süre içinde haber ve söylentiye dayanan Varlık Vergisi tarhiyatı gerçeklilik kazanmıştır.[166] En yüksek vergi, iki milyon lira ile gemi armatörü Berzilay ve Binjamen kampanyasına tahakkuk ettirilmiştir. İkinci sırayı ise bir buçuk milyon lira ile Bezmenler almıştır.[167] Bu biçimde azınlıklara yönelik olağandışı vergi oranlarının ortaya çıkmasıyla, kamuoyunda tartışmalar ve ilgili maddenin varlığına karşın itirazlar birbirini izlemiştir.[168]

Verginin 15 günlük süre içinde nakit olarak ödenmesi zorunluluğundan doğma ve mükelleflerin para aramaları sonucu, dönemin gazetelerinde sık sık azınlık vatandaşlara ait gayrimenkul satış

ilanlarına rastlanmaktadır.[169] Çünkü, vatandaşların ödeyecekleri vergileri gösteren ilan listelerinin ilk başında bir milyon liranın üstünde ödeme yapacak 11 mükellefin 9'u 'gayrimüslim', diğer ikisi de 'dönme' vatandaşlardır.[170]

Hükümetin almış olduğu tüm önlemlere karşın, azınlık vatandaşlara mensup önemli bir kitle, vergisini ödeyememiştir. Varlık Vergisi Kanunu'nun 12. maddesi uyarınca vergisini ödeyemeyenlerin borçları "icra-haciz" ve "zorunlu çalıştırma" yolu ile tahsil edilecektir. Zorunlu çalıştırma sınırlı sayıda mükellefe uygulanmıştır.[171] Söz konusu verginin tarhiyatının ilanından hemen sonra basında zorunlu çalışma ile ilgili haberler çıkmaya başlamıştır. Sonunda vergisini ödeyemeyenlerin çalışacakları yerler belli olmuştur. Bunlar: Aşkale, Deveboynu Geçidi, Van ve civarı, Erzurum, Zigana Dağı, Bitlis, Elazığ, Kop Dağı, Diyarbakır, Siirt ve Palu'dur.[172] Bu kamplara ise, yalnızca 'gayrimüslim' vatandaşlar gönderilmiştir.[173] CHP İstanbul İl Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün Müslüman mükelleflerin de zorunlu çalışmaya gönderilmesini istemesine karşın, Müslüman kesimden hiç kimse çalışma kampında zorunlu çalışmaya alınmamıştır. Yalnızca Feridun Paşa ve Mehmet Ali Kızan gibi birkaç Müslüman vatandaş çalışma kampına alınmış ise de hemen bırakılmıştır.[174]

Çalışma kamplarındaki yaşam koşullarını Ahmet Emin Yalman[175] ve Parsah Gevrekyan iyi olarak nitelendirirken[176] İstanbul'dan birinci grup ile Aşkale'ye giden Faik Ökte ve Feridun Kandemir iyi olmadığını belirtmektedirler. Hatta bu nedenle çalışma kamplarında 21 mükellef ölmüştür. Bunun dışında 10 mükellef sınır ötesine kaçmıştır.[177]

C. Batılı Demokrat Devletlerin VarlıkVergisi'ne Tepkileri

Varlık Vergisi'nin tarhiyatının yarattığı şokun geçmesinin ardından, Batılı demokrat ülkelerden şikayetler birbiri ardına gelmeye başlamıştır. Bunda Varlık Vergisi'nin uygulanış biçiminde "ırkçı" bir niteliğin hemen kendisini göstermesinin[178] önemli payı bulunmaktadır. Tepkiler çoğunlukla İngiltere'den gelmiştir. Bu ülke gönderdiği notalarla Türkiye'nin azınlıklara karşı bu uygulamasını protesto ederken[179] ABD'nin Yahudi asıllı Ankara Büyükelçisi Steinhard, Varlık Vergisi'nin ırkçı bir özellik taşıdığını Washington'a rapor edecektir.[180] İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde Nazilerin toplama kamplarını çağrıştıran zorunlu çalışma uygulaması çok geçmeden yabancı basın üzerinde de olumsuz bir etki bırakmıştır.[181]

Ekonomik yaşamı azınlıkların egemenliğinden kurtarıp, Türklere açmak[182] için Tek Parti Yönetimi tarafından ortaya atılan Varlık Vergisi uygulaması, Mihver Devletlerine karşı savaş veren Müttefikler karşısında Türkiye'nin itibarını iyice sarsmıştır. Batı'nın "demokrat" çevreleri ile yakın ilişki içinde bulunan dönemin ünlü gazetecisi Ahmet Emin Yalman, bu gerçeği şu satırlarla dile getirmektedir: "…Nazi usulleriyle girişilen istibdat hareketi, müttefik devletler dahil olduğu halde, her tarafta itibarımızı yıkmış, bize karşı şiddetli protesto eylemlerine girişilmişti… Çok geçmeden gadre uğrayanların üzerine ecnebi kaynaklardan lütuf ve yeni imkan yağdı."[183] Tarafsız bir ülke olan İsviçre'nin Türkiye Büyükelçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu da anılarında, bu ülkenin Türkiye hakkındaki iyi duygularının tümden değiştiğini yazmaktadır.[184]

Varlık Vergisi Kanunu'nun ayrımcı niteliği ortaya çıkıp, tepkiler belirmeye başlayınca, (E) grubunda yer alan yabancıların özellikle İngiliz uyrukluların vergilerinde büyük indirimlere gidilmiştir. Buna karşılık vergi miktarı mükellef adeti ne olursa olsun, ABD uyrukluları ise hiç Varlık Vergisi ödememişlerdir.[185] Uygulamanın bu özelliği ile "keyfi" ve "totaliter" bir zihniyet açığa çıkarken, bu durum Tek Parti Yönetimi'nin uluslararası siyaset alanında Varlık Vergisi nedeniyle çözümü zor sorunlarla karşı karşıya kaldığının bir başka kanıtıdır. Bu zorluklar, savaşın sonunda daha belirginleşecektir.

B. Savaş Boyunca SürenTürk-Alman Ticareti

İkinci Dünya Savaşı boyunca süren Türk-Alman ticareti, Müttefik Devletlerin tepkisine neden olmuş bir diğer önemli olgudur. Türk ödemeler dengesinde önemli bir yer tutan bu ticaret, 19 Ekim 1939 Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'nın imzalanmasından sonra durma noktasına gelmiştir. Bu duraksama Türkiye'yi olumsuz yönde etkilemiştir. Almanya'ya tarım ürünleri ihracatının kesilmesi, Müttefiklerin bu ürünleri almaması, Türk köylüsünü zor durumda bırakmıştır.[186] İngiltere'de aradığını bulamayan Türkiye, Alman üstünlüğünün tartışmasız bir biçimde Avrupa'da kendini gösterdiği bir sırada Almanya'ya yönelmiş, özellikle Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 25 Temmuz 1940 tarihinden başlamak üzere birbiri ardına ticari anlaşmalar imzalamıştır. Bu arada Türkiye, Müttefiklerin karşı çıkması nedeniyle, bir süre stratejik bir madde olan "krom" madenini bu anlaşmaların dışında tutmuşsa da 15 Ocak 1943 tarihinden başlayarak, bu ticaretin içine "krom" madeni de dahil edilir. Almanya'nın temel başarısı, Türk kromunu denetim altına almış olmasıdır. Gerçi anlaşma bir silah kredisi için yeni bir anlaşma yapılması demektir ama 1 Nisan 1943-31 Aralık 1943 tarihleri arasında bir kez daha 45 bin ton "krom" ve 1944 yılı için 90 bin ton, yani Ocak 1943-31 Aralık 1944 tarihleri arasında toplam 180 bin ton "krom" sevki öngörmektedir.

Almanya'nın 1944 yılı Ocak ayında Doğu cephesinden Polonya sınırına kadar geri çekilmesi, Müttefiklerin İtalya'nın kuzeyine doğru ilerlemeleri, hem İngiltere'nin hem de ABD'nin Türkiye üzerindeki baskılarının yoğunlaşmasına neden olmuştu. İngiltere ve ABD, Almanya'ya kesin sonuca ulaşacak bir saldırıya kalkışmadan, Türkiye'nin Almanya'ya krom satışının mutlaka durdurulmasını istiyorlardı. Kromun savaş sırasında o kadar büyük bir önemi vardı ki; ABD Büyükelçisi krom sevkıyatının yapıldığı demiryollarını işlemez duruma getirmek için Meriç nehri üzerindeki köprülerin uçurulmasını önermişti.[187] ABD, Türkiye'nin Almanya'ya krom göndermesini başından beri kaygıyla izliyordu.[188]

Türk-Alman Krom Anlaşması ABD'de, Türkiye'nin verdiği sözden geri dönüşü olarak algılanmıştı. ABD'nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray, bu aşamada Türk tutumunu eleştirmiş ve Türk yöneticilerini düşüncesizlikle suçlamıştı. Büyükelçi Murray gelecekteki tüm Amerikan yardımının ön koşulu olarak"Türkiye'nin demokratik ülkelerden yana olduğunu açıkça beyan etmesini istemişti."[189] Tüm müttefiklerde Türkiye'nin Almanya ağırlıklı bir siyasa izlediği düşüncesi egemen olmuştu. İngiliz Amirali Kelly, dönemin Ulaştırma Bakanlığı'nı yapmış olan Fahri Ergin'e gelerek şu serzenişte bulunmuştu: "…kahve veriyoruz Almanlara hediye ediyorsunuz, gazı, benzini biraz fazla versek, onları

da Almanlar'a vereceksiniz. Büyük ölçüde Almanya'ya balık ihraç ederek onları besliyorsunuz…"[190] Bu arada Türk Hükümeti tüm tehdit ve uyarılara karşın 15 Mart'a kadar Almanya'ya 75.842 ton "krom" ihraç etmişti. Sonunda İngiltere ve ABD 14 Nisan'da Türkiye'ye verdikleri ortak bir notada "Türk hükümeti'nin Almaya'ya krom sevkıyatının derhal durdurulmasını, aksi takdirde ekonomik ambargo ve abluka uygulanacağını"[191] bildirmek zorunda kalacaklardı. Fakat Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun Müttefiklerin bu notasına vermiş olduğu yanıt: "Ülkesinin Mihver'le ticari ilişkileri kesmek gibi bir lüksü göze alamayacağı" şeklindeydi.[192]

C. Mihver Savaş Gemilerinin TürkBoğazlarından Geçmesi KonusundaMüttefik Sav ve Tepkileri

Müttefik devletlerle Türkiye arasında sorun yaratan, ilişkilerin soğumasına neden olan bir başka olay da Alman ve İtalyan savaş gemilerinin Türk Boğazlarından Akdeniz ve Karadeniz'e serbestçe geçmelerine izin verilmiş olduğuna yönelik savların, yine Müttefik Devletler tarafından ileri sürülmesidir.

Alman-Sovyet savaşı tüm şiddeti ile sürerken, Sovyet Hükümeti, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin ağır bir biçimde çiğnendiğinden söz ederek "Seefalke" adlı bir Alman Sahil koruma gemisinin 9 Temmuz 1941'de, "Tarviso" adlı bir İtalyan yardımcı savaş gemisinin 1 Ağustos 1941'de ticaret gemisi görünümünde Boğazlardan Karadeniz'e geçmesini örnek göstermiş, Türkiye'yi bu konuda protesto etmiştir.[193] Müttefikler aynı türden savlarını ve protesto notalarını 1942 yılının Kasım ve 1943 yılının Şubat aylarında da sürdürmüşlerdir.

Türkiye-İngiltere ve ABD arasında "krom sorunu" yüzünden soğukluk tüm şiddeti ile sürerken, bu kez İngiltere'nin bu sorunun üzerine Karadeniz'den Ege ve Akdeniz'e sık sık geçmeye başlayan, ticaret görünümlü Alman savaş gemilerinin durdurulmasını istemesi[194] olayın daha da genişlemesine ve önem kazanmasına neden olmuştur. Buna karşılık Türkiye'nin Müttefik devletlere karşı tutumunda 1944 yılının başlarında da hiçbir değişiklik gözlemlenmemiştir. İngiltere her geçen mihver gemisinin adını ve özelliklerini bildirerek, her defasında Türk Dışişlerine bir protesto notası göndermek zorunda kalmıştır.[195] SSCB de İngiltere'ye koşut olarak, Haziran 1944'te Karadeniz'de askeri harekata katılmış bulunan "E.M.S" sınıfından 5 adet türlü tonajlarda Alman savaş ve yardımcı savaş gemilerinin Mayıs ayı sonlarında ve Haziran ayı başlarında Karadeniz'den Ege Denizi'ne geçmelerine izin verdiği için Türkiye'yi bir kez daha protesto etmiştir.[196]

Sovyetler Birliği, Türk Boğazları üzerindeki tarihsel emellerini gerçekleştirmek için, Mihver Devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçip kendisine zarar verdiğini,[197] savaş boyunca ve sonrasında, Müttefiklerin şimşeklerini Türk Hükümeti ve devlet adamlarının üzerine çekmek için sonuna dek akıllıca kullanacaktır.

IV. Savaşın Sonuna DoğruTürkiye'nin Müttefiklere Yaklaşma Çabaları

A. 1944 Yılında Kilitlenen ABD-İngiltere ve Türkiye İlişkileri

Türkiye'yi savaşa sokmak amacıyla 1944 yılının Ocak ve Şubat aylarında Ankara'da biraraya gelen Türk ve İngiliz askeri uzmanları toplantısında, Türk yetkililerinin gereğinden çok araç ve gereç listesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanınca, Türkiye'nin ABD ve İngiltere ile olan ilişkileri son derece gerginleşti. Churchill açıkça; "barış konferanslarında Türkiye'nin sağlam bir yer edinemeyeceğini"[198] söylemekteydi. 1944 yılının ilk aylarından başlayarak hemen her gün yeni bir olayla gerginleşen Türk-İngiliz ilişkileri, Churchill'in bu açıklamasıyla kopma noktasına gelmiş bulunuyordu. Buna bağlı olarak 1944 Şubatı başında İngiliz ve Amerikan silah yardımı hemen durdurulmuştu. 28 Şubat'ta Türkiye'de görev yapan tüm İngiliz mühendis, tekniker ve danışmanlar ülkeyi terk etmişlerdi. Kahire'deki İngiliz üssünde eğitim gören Türk pilotları da Türkiye'ye geri dönmüşlerdi.[199]

Müttefiklerle Türkiye arasındaki bu son olumsuz durum, İngiliz ve Amerikan basın ve yayın organlarında geniş bir biçimde yer almaktaydı. Bunun tek sorumlusunun Türkiye olduğunu söyleyen müttefik propagandası, Türk dış siyasasını sert bir biçimde eleştirmekteydi. İngiliz basını Türk siyasasının savaşa girmemek için sürekli "Bahaneler yarattığını ve ittifak yükümlülüklerini yerine getirmediği, bunun sonucunda Türkiye'nin hem şimdi yalnız kaldığını hem de savaştan sonra yalnız kalacağını" belirtiyordu. Türk basınında İngiltere'nin yalnızca kendi bencil siyasasını uyguladığı ve hiç anlayış göstermediği savunuluyordu.[200] 1944 yılının kış ayları Türk-İngiliz ilişkilerinde ciddi bir bunalıma tanık oluyordu.

B. Müttefik Tepkilerine NedenOlan İç Siyasette Değişiklik

Almanya'nın tüm cephelerde çökmesi, müttefiklerin Fransa'da, Belçika'da büyük zaferler kazanması, ABD ve İngiltere'nin Türkiye ile ilişkilerini "dondurmaları", Batı'dan gelen yardımların durma aşamasına gelmesi, her şeyden önemlisi, Sovyetler Birliği ile olan görüşmelerin kesilmesi sonucu bir Sovyet tehdidinin kendini göstermesi 1944 yılı ilkbahar ve yaz aylarında Türk siyaseti üzerinde "dayanılmaz baskılar yaratan etkenler"[201] olmuştu. Gelişen bu olayların sonradan kanıtladığı gibi, haklı kaygılara dayanan Türk sorunlarını bir türlü kavrayamayan Müttefikler için "güç" bir dönem ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerine egemen olan "tehlikeli kararsızlık" yüzünden, Türkiye için "tehditlerle dolu" bir dönem başlamıştı.[202] İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen, Türk Başbakanı Saraçoğlu'na yakın bir gelecekte Türkiye'nin "Savaşa girme ya da savaştan sonra tek başına kalma alternatifleri arasında bir seçim yapmak zorunda kalacağını"[203] açıkça belirtmişti. ABD bile Türkiye'nin içinde bulunduğu zor duruma ve başına gelenlerin tümüne sırt çevirmekle, İngiltere'ye uymuş görünmekteydi.[204] Böylece Sovyetler Birliği de yapayalnız kalmış olan Türkiye ile sorunlarını kendi bildiği biçimde çözümlemek için geniş bir serbestliğe kavuşmuş olacaktı.[205]

İşte Türkiye'nin yalnızlığa düşmüş olduğu böyle bir dönemde, Türk Hükümeti Müttefiklere yanaşmak amacıyla gerek iç gerekse daha sonraki aylarda dış siyasetinde köklü değişikliğe yöneldi. İngiltere ve ABD'yi tatmin için "Batı demokrasilerinin duygularını çok inciten" Varlık Vergisi'ni yürürlükten kaldırdı. Sovyetler Birliği'ni "memnun" etmek için bu devletin hegemonyası ve sınırları içinde bulunan, "Türk halklarının bağımsızlığı" için uğraş veren Türkçü ve Turancıları insafsızca susturdu.

A. Varlık Vergisi'nin Yürürlükten Kaldırılması

11 Kasım 1942 günü TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe giren Varlık Vergisi Kanunu'nun, Tek Parti Yönetimi'nin ulaşmış olduğu aşama ve anlayış içinde ülkedeki azınlıklara karşı, sistemli bir biçimde, -çoğu kez zorlamalara dayanan- bir uygulamaya yönelmesi,yine azınlıkların bu dönemde, Nazilerin benimsemiş olduğu bir yöntem olan toplama kamplarında olumsuz koşullarda çalıştırılmaları, Müttefiklerin büyük tepkilerine neden olmuştu. Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulamaya başlamasıyla birlikte, ABD ve İngiltere başta olmak üzere demokratik müttefik devletlerden tepki ve eleştiriler gelmeye başlayınca, verginin uygulanmasında birtakım yumuşamalar kendini göstermişti. Uygulamanın daha ilk yılında borçlar silinmeye başlamıştı.[206] İşte, azınlıklara yönelik Varlık Vergisi'nin yürürlükten kaldırılması süreci böyle başlamıştı. Ama asıl verginin kaldırılması türlü aşamalardan geçildikten sonra gerçekleştirildi.[207]

Varlık Vergisi Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması[208] 15 Mart 1944 günü TBMM'de gerçekleştirildiğinde[209] Alman gerilemesi olanca hızıyla sürmekteydi. Buna bağlı olarak da Türkiye dış siyasi alanında gittikçe çıkmaza girmekte, Sovyet gerçeğinin yanı sıra, yıpratıcı eleştirilere hedef olmaktaydı.

Varlık Vergisi'nin yürürlükten kaldırılmasına neden olarak günün koşullarına ve verginin uygulanmasında karşılaşılan güçlükler gösterilmişti.[210] Ama gerçekte, özellikle ABD'nin tepkisine olumlu bir yanıt vermek ve Türkiye ile Batılı demokrat devletler arasında soğuyan ilişkileri düzeltmek için bu yola gidilmişti.[211] Bu bir anlamda Tek Parti Yönetimi'nin savaş sonrası dünyanın gerçeklerine erkenden ayak uydurmaya hazırlanışının ilk adımlarıydı.

B. Türkçü ve Turancı Kesimin Susturulması

Tek Parti Yönetimi'nin dış siyasi olaylara ayak uydurmaya çaba göstermesinin, iç siyasi alandaki bir başka belirtisi de "Türkçülük ve Turancılık" olayıydı. Olayın başlangıcı 1944 yılı Mayıs ayında Türkçülük ve Turancılık düşüncesine sahip olanların ve propagandasını yapanların tutuklanması ile kendini gösterdi. Hükümet, bir tek hareketle, savaşın başından beri tüm dünya Türklerinin birleşmesi için kendilerini adamış küçük ama oldukça etkin bir grup Türkçü düşün adamını tutuklattı. Hükümetin bu eylemi sıradan bir tutuklama gibi değil, aksine kamuoyuna yansıyacak büyük bir gürültü içinde gerçekleştirmesi ve zamanın seçilişi, sadece bir grup düşün adamını cezalandırmak değil, Sovyetler Birliği'nin gözüne hoş görünmek, belki de komünist önderleri Türkiye konusunda ölçülü davranmaya yöneltmek amacını taşıyordu.[212] Tüm cephelerde Sovyetler Birliği'nin üstünlüğü ele alması, her şeyden önemlisi İngiltere ve ABD'nin yanında ve kamuoyunda saygınlığının artması, Türk Hükümeti'nde "Türkçü ve Turancı" akımın müttefiklerde tahrik yaratan bir unsur olacağı düşüncesinin doğmasına yol açmıştı. 1944 yılının ortalarına doğru, Sovyet ordusunun Balkanlar'a doğru sarkarak Almanları kuzeye doğru sürdüğü bir zamanda Milli Şef İsmet İnönü zor günlerin gelmekte olduğunu görmüştü. Ama İnönü yılların vermiş olduğu deneyimle temkinli davranmaktaydı ve Avrupa'da Alman gücü erirken bile Nazi karşıtı siyasasını ürkeklikle yürütmekteydi. Özellikle Sovyet ilerlemesi

başlayınca gerçekten panik olarak nitelendirilebilecek bir tutuma saplanmış, Türkiye'ye sığınmış olan bir grup Azeri Türkünü bile Sovyetler'e geri verdirmişti.[213] Bu sırada önemli bir gelişme olmuş, Türkçü ve Turancı akımın önemli simalarından olan Nihal Atsız, tetikte bekleyen Hükümet'in bu kesime karşı harekete geçmek için beklemiş olduğu büyük fırsatı vermişti.[214] Atsız, Orhun Dergisi'inde biri 1 Mart 1944, diğeri 1 Nisan 1944 olmak üzere iki mektup yayınlamıştı.[215] Atsız'ın ikinci mektubu doğrudan doğruya CHP'yi hedef alıyor, partiyi aile ve Türk Milliyetçiliği düşmanlığı yapmakla suçluyor, ayrıca sol faaliyette bulunanların adlarını da veriyordu.[216] Bu ikinci mektubun yayınlanmasından sonra dergi hemen kapatılmıştır.[217]

Olayların ardından tüm basın organlarında Uslu Başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın önderliğinde Turancı akım yerilmekte, kamuoyu bu konuda hazırlanmaktadır.[218] Nihal Atsız'ın evi 7 Mayıs'ta, Necdet Sancar'ın evi 9 Mayıs'ta aranmış, aynı gün Nihal Atsız ve Reha Oğuz Türkkan tutuklanmıştır. 15 Mayıs'ta Zeki Veli Togan ve Hasan Ferit Cansever gözaltına alınmış, tutuklamalar sürmüş ve bu arada Diyarbakır'da da bazı tutuklamalar olmuştur.[219]

18 Mayıs 1944'te Bakanlar Kurulu İçişleri Bakanlığı'nın "Türkçü ve Turancı" kesime karşı aldığı önlemleri onaylar. Sonunda 19 Mayıs 1944 günü tüm gazetelerde gizli bir Turancı Örgüt'ün ortaya çıkarıldığı ve geniş tutuklamaların olduğu haberleri yer alır.[220] Aynı gün Milli Şef İsmet İnönü, Sovyetler Birliği'ne ve Müttefiklere göz kırpan ve "Türkçü ve Turancı" kesimi suçlayan 19 Mayıs törenlerindeki konuşmasını yapar.[221] İsmet İnönü'nün olayı bu denli büyütmekteki amacı, tüm dünyanın dikkatini çekmek, Türkçü ve Turancı kesimin nasıl ezildiğini tüm müttefiklere göstermektir.[222] Ancak, 1944 yılının ortalarından başlayarak, müttefiklere yaklaşmak için Varlık Vergisi'nin kaldırılması, Türkçü ve Turancı kesimin susturulması gibi yalnızca iç siyasada

yapılan değişiklikler, bu devletleri tatmin etmekten uzaktır. Milli Şef İsmet İnönü dış siyasada da müttefiklere doğru yeni adımlar atmak zorundadır.

C. Dış Siyasette Müttefik Çıkarlarına Uygun Kökten Değişiklik

Türk Dışişleri Bakanlığı, özellikle, İsmet İnönü, bir yandan iç siyasetteki müttefiklere ters düşen çarpıklıkları ortadan kaldırırken, öte yandan savaşın gidişatı içinde, uluslararası ortamda kendini gösteren yeni koşul ve gerçeklere uyum sağlamak üzere, 1944 yılı başlarından itibaren dış siyasetine yeni bir yön vermek amacıyla, birbiri ardına, dışa dönük önemli kararlar aldı.

1944 yılının Mart ve Nisan aylarında müttefik orduları her yönden Almanya'ya doğru ilerlemesini sürdürüp, Sovyet ordusu da Balkanlar'a girmek üzereyken Türkiye, Batılı Müttefiklerin başından beri tepkilere neden olan, Almanya'ya krom ihracını hala sürdürmekteydi. Bunun üzerine 14 Nisan 1944 günü İngiltere ve ABD, Türkiye'ye, Almanya'ya derhal krom gönderilmesinin durdurulmasını, aksi durumda ekonomik ambargo uygulayacaklarını bildiren ortak bir nota vermek zorunda kalmışlardı.[223] Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu 20 Nisan 1944 günü TBMM'de bir konuşma yapmış, Almanya'ya krom ihracatının 21 Nisan 1944 günü akşamı saat 19.00'da durdurulacağını

açıklamıştı.[224] Bu şekilde Türkiye ile Müttefikler arasındaki bir sorun da ortadan kalkmış bulunmaktaydı. Bu sorunun halledilmesinin hemen ardından Türkiye ile Müttefikler arasında bir başka sorun yeniden nüksetmiş, İngiltere Dışişleri Bakanı, R. Anthony Eden, İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı bir konuşmada, Alman savaş gemilerinin Türk Boğazlarından geçtiğini "Majestelerinin Hükümeti, Türk Hükümeti'nin bildik manevralara kalkışmasından ötürü derin bir tedirginlik duymuştur…" diyerek açıklamış ve Türk Hükümeti'ni sert bir biçimde kınamıştı. Eden'e göre Türkler, Alman gemilerini yetersiz bir biçimde gelişigüzel aramaktaydılar. Bu arada İngiliz basını da Türkiye'ye karşı bir kampanya başlatmış bulunmaktaydı.[225] Müttefiklerden gelen protestolana ortaya çıkan olumsuz durum Türk Hükümeti'ni sıkıntı içine sokmuştu.[226] Sonunda Türk Hükümeti, 15 Haziran 1944 günü bir toplantı yaparak, konu ile ilgili şu açıklamayı yapmak zorunda kalmıştı: "Hariciye Vekilimizin son günlerde takip ettiği politikayı Vekiller Heyeti tasvip etmemiştir. Bunun üzerine Hariciye Vekili istifa etmiştir. Hariciye Vekilliğini vekaleten Başvekil idare edecektir."[227]

Müttefikler, genellikle Mihver yanlısı olarak tanınan Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun istifası ile biraz olsun rahatlamıştı. Oysa Menemencioğlu'nun dış siyasası ile İnönü'nün dış siyasası arasında böylesine kesin çizgilerle belirlenebilecek bir ayrım olduğu tartışmalı bir konuydu.[228] Ayrıca, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun istifasına "sıhhi sebep" dışında bir neden gösterilmemiş olması, bu görev değişikliğinin, açıkça siyasal nedenlere dayandığının bir başka kanıtını oluşturmaktaydı.[229] Suat Bilge'nin dediği gibi; "İnönü İngilizleri yatıştırmak için Menemencioğlu'nu harcamıştı."[230]

23 Haziran 1944'te İngiltere, ABD'ye Türkiye üzerindeki siyasetini açıklarken, Türk dış siyasasında yapılan değişiklikleri yeterli görmemekteydi. Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ve diplomatik bağlarını kesmesini istemenin zamanının geldiği kanısındaydı.[231] Churchill de düşüncesini Stalin'e göndermiş olduğu kişisel mesajında açıkça dile getirmişti.[232] Türk kamuoyunun da bu konuda pek istekli görünmesi dikkat çekici bir durumdu. Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini askıya alma sürecinin başlangıcı olan Mayıs 1944'teki basında yer alan makalelerin, Türk-İngiliz dostluğunu vurgulaması, bu makalelerin önemli bir kısmının gazeteci-mebuslar tarafından yazılmış olması, Hükümet'in tutumunu göstermesi bakımından da önemliydi.[233] İşte Türk kamuoyu böyle bir hava içindeyken, TBMM olağanüstü toplanmış, Başbakan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin bu konudaki kararını açıklamış, savaş boyunca Türkiye'nin hiç tarafsız olmadığını, İngiltere'nin yanında yer aldığını vurgulamak gereğini duymuş, ardından karar tasarısı oylanmış ve CHP'nin Ali Rana Tarhan başkanlığındaki müstakil grubu tarafından da desteklenerek kabul edilmiştir.[234]

TBMM'den çıkan bu karar, ertesi gün Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Falih Rıfkı Atay'ın öncülüğünde tüm gazetelerin başmakalelerinde desteklenmiştir. Bu arada Almanya ile ilişkilerin kesilmesiyle ilgili TBMM kararından sonra Hükümet, tüm savaş boyunca İstanbul'da günlük olarak Almanca yayınlanmasına izin verilen ve Naziler tarafından finanse edilen "Türkishe Poste" gazetesi ile, yine İstanbul'da günlük ve Fransızca yayınlanan Mihver yanlısı "Beyoğlu" gazetesini kapatmıştır.[235] Böylece, Türkiye, savaş boyunca izlemiş olduğu Milli Şef İsmet İnönü'ye özgü dış siyasetini terk etmekte, Müttefiklerin istediği çizgiye gelmiş olmaktadır. Bundan sonra iç ve dış siyasi

alanlarında atacağı adımlar, bir bakıma dış siyasi koşullara, Müttefiklere, özellikle Sovyetler Birliği'nin savaştan sonraki tutumuna bağlı olacaktır.

V. Müttefiklerin SavaşıKazanması Karşısında Türkiye

A. Uluslararası OrtamdaGelinen Son Nokta

İkinci Dünya Savaşı'nın son aylarından başlayarak Türkiye'de kendini gösteren kökten siyasi değişimin dış siyasi koşullarla ilgili olup olmadığını anlayabilmek için her şeyden önce o günlerde kendilerine "Üç Büyükler" denilen ABD, İngiltere ve SSCB'nin bu savaş boyunca geliştirmiş oldukları ortak siyaset üzerinde durmamız gerekecektir. Daha savaşın başında, 12 Temmuz 1941'de Moskova'da İngiltere ile, 1 Ağustos 1941'de ABD ve SSCB arasında ortak bir hareket antlaşması imzalanmıştı. Böylece bu üç ülke birbirlerine her türlü yardımı yapmayı ve düşmanla ayrı ateşkes ve barış imzalamamayı birlikte kabul etmiş bulunuyordu.[236]

İkinci Dünya Savaşı'nın en yoğun olarak yaşandığı ve Alman ilerleyişinin tüm hızıyla sürmekte olduğu bir dönemde, ilk olarak 14 Ağustos 1941 günü ABD Başkanı Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill tarafından açıklanmış bulunan Atlantik Beyannamesi'nde "her ulusun dilediği siyasal rejimi özgürce seçme hakkının bulunduğunun"[237] bir istek olarak ortaya konulduğunu görmekteyiz. Bu beyannamenin yayınlanmasının ardından, 1 Ocak 1942 tarihinde Mihver'e karşı savaşmakta olan 27 devlet temsilcisi Beyaz Saray'da bir araya gelmiş, Atlantik Beyannamesi'ndeki tüm ilkeleri benimsediklerini ve bu ilkeleri savaşın amacı gördüklerini belirtmişler, bunu Birleşmiş Milletler Beyannamesi ile tüm dünyaya ilan etmişlerdir.[238] Bu doğrultuda, 21 Ağustos-7 Ekim 1944 tarihleri arasında Dumbarton-Oaks'ta bir toplantı olmuş, bu toplantıda da Atlantik Beyannamesi'nin ruhuna uygun bir Birleşmiş Milletler anayasasının ve organlarının kurulması üzerine anlaşmaya varılmıştı.[239]

3-11 Şubat 1945 tarihleri arasında gerçekleştirilen Yalta Konferansı'nda Roosevelt, Churchill ve Stalin, 25 Nisan 1945 tarihinde San Fransisco'da Birleşmiş Milletler Konferansı'nın toplanmasını da kararlaştırmışlar, ayrıca; "kurtarılan Avrupa devletlerinin sorunlarının demokrasi ilkelerinin ışığı altında çözümlemeleri ve her ulusun kendi hükümet biçimini kendi istediği gibi seçme hakkı"[240] üzerinde durdukları bir demeç yayınlama gereğini duymuşlardır. Öte yandan, San Fransisco Konferansı'na katılabilmenin ön koşulu olarak 1 Mart 1945 gününe değin, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmek ve Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalamış olmak gerekmektedir.[241] Bu arada 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında, Truman, Churchill ve Stalin tarafından gerçekleştirilen Potsdam Konferansı sonunda yayınlanan üçlü bildirinin 10. bölümünde ise "…Üç hükümet, Mihver devletlerinin desteği ile kurulan, kökenleri, bünyesi ve saldırgan devletlerle olan sıkı bağları önüne…" aldıkları Franco İspanyası'nın Birleşmiş Milletlerce kabul edilmeyeceğini belirtmişlerdir. [242] Bu üçlü bildiriden de açıkça anlaşılacağı gibi, müttefik devletler bu savaşın son amacı olarak yeryüzünde, daha önce ortaya koydukları prensipler doğrultusunda, kendi çıkarlarına uygun bir "demokratik devletler

topluluğunun" gerçekleşmesini belirgin bir siyaset olarak benimsediklerini ortaya çıkarmış bulunmaktadırlar.

İkinci Dünya Savaşı'nın totaliter diktatörlüklerin saldırgan dış siyasetlerinin sonucunda çıkmış olması, bu devletlerden Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nın paylaşım düzenini alt üst eden tutumu ve gelişen olaylar, Müttefiklerde böyle bir tutumun ortaya çıkmasında temel neden olmuştur. Faşizm ve Nasyonal Sosyalizme karşı dünya kamuoyunda beliren tepkiler, Avrupalı yöneticiler ve özellikle ABD Başkanı Roosevelt üzerinde büyük bir duyarlılık oluşturmuş bulunmaktadır. Bu öylesine güçlü bir duyarlılıktır ki; savaş terminolojisinde "demokratikleştirme" diye bir sözcük dahi ortaya atılmıştır.[243] Bu bağlamda Müttefik devlet adamları tüm söylev ve demeçlerinde "demokratik yapıda" olmayan devletlere karşı olduklarını ve bu gibi ülkelerde demokrasinin gerçekleşmesi için gereken önlemlerin alınmasının gerekliliğini sık sık tekrar etmişlerdir. Örneğin Churchill 13 Mayıs 1945 günlü radyo konuşmasında; "…Dünyada kanun ve adalet hakim olmadıkça, totaliterlik ve zabıta rejimleri Nazi mütecavizlerinin yerine kaim oldukça, Hitlercileri cezalandırmak pek hafif mana ifade edecektir…" demiş ve "…uğruna savaşılan şerefli prensiplerin unutulamayacağını",[244] belirtmiştir.

Churchill'in partisi İngiltere'de seçimlerde başarı gösteremeyip, İşçi Partisi iktidara geldiğinde ise bu partinin İcra Komitesi Başkanı Prof. Laski'nin bir ajans muhabirine verdiği demeçte, partisinin "…ulusların isteğine uygun olmayan rejimleri desteklemeyeceğini…"[245] söylediğini görmekteyiz. Şu halde, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, başta ABD ve İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin de, gerek uluslararası eylem düzeyinde ve gerekse kamuoylarında; demokrasiden uzak, totaliter özellikler taşıyan rejimlere sahip ülkelere karşı köklü bir tutum ve davranış içinde oldukları gözlenmektedir.

VI. "Sovyet Tehdidi" veTürkiye'nin Yalnızlığı

A. Türkiye'deki Rejimin DıştanGörünüşü

Uluslararası kamuoyu böyle bir anlayış içine girmişken, Türkiye'de demokratik olmayan bir yapı ve İkinci Dünya Savaşı'nın totaliter diktatörlükleri ile çağrışım yaptıran bazı siyasi kurumlar bulunmaktadır ki 'parti-devlet özdeşleşmesi' bunların başında gelir. Ayrıca "Milli Şef" kavramının ve bu kavrama verilen anlamın İtalya'nın 'Duçe, ya da Almanya'nın' Führer, ile yapısal ilişkisi yadırganmayacak kadar açık bir gerçektir. Üstelik Milli Şef'in değişmez olduğunun resmen kabul edilmiş olması, tüm demokratik ilkelerle taban tabana zıt bir durumdur.

Türkiye'nin bu dönemdeki bu siyasal yapısını, İkinci Dünya Savaşı boyunca izlemiş olduğu ve çeşitli tepkilere yol açmış olan dış siyasası ile ele alıp değerlendirilecek olunursa; kişi özgürlüklerini ve demokrasinin gerçekleşmesini, savaşın son amacı olarak tüm dünyaya ilan eden müttefik devletler karşısında nasıl bir konuma düştüğü de kendiliğinden anlaşılacaktır. Bir iki somut örnek vermek gerekirse, önce, dönemin ünlü gazetecisi Ahmet Emin Yalman'ın kişisel bilgisine göre, ABD İktisadi

Harp Dairesi Türkiye'ye tümüyle karşıt bir tutum izlemiş ve hatta dost olmayan ülke statüsü tanınmasını istemiştir. Yine Yalman Vatan Gazetesi'ni çıkardığı yıllarda hükümetin basına uyguladığı kısıtlamalara karşı çıktığı için, Life Dergisi, O'nu, bir resmini vererek, demokrat Türk gazetecisi diye tanıtarak yayınlamıştır.[246] Öte yandan, 1945 yılında BBC radyosunda Türkiye'yi eleştiren bir dizi programın yayınına başlanmış ve bu dizinin yayından kaldırılmasını Türk Hükümeti İngiltere'den istemek zorunda kalmıştır.[247]

A. "Sovyet Tehdidi" ve Türkiye'nin Yalnızlığı

Savaşın sonunda uluslararası ortamın bu son aşaması Milli Şef İsmet İnönü için sürpriz olmamıştı. Milli Şef İnönü'yü asıl düşündüren, Sovyetler Birliği karşısında Türkiye'nin yalnızlığıydı. Sovyet ordularının 1944 yılının ortalarına doğru Balkanlar'a inmesinden büyük kaygıya kapılmış, iki ülke arasında, 1939'dan beri soğukluğunu koruyan ilişkileri düzeltmek istemişti. Almanya'ya krom göndermeyi durdurması, Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin yasaklanması, Alman yanlısı tutumu yüzünden Müttefikler tarafından oldukça çok eleştiri yöneltilmiş bulunan Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun istifa ettirilmesi, Almanya ve Japonya ile ilişkilerin kesilmesi, en önemlisi Türkçü ve Turancı tutuklamaların amacı, hem Batı demokrasilerini hem de Sovyetler Birliği'ni hoşnut etmek,[248] her iki tarafın gözüne hoş görünmek için atılmış zorunlu adımlardı.

Türk Hükümeti'nin tüm bu iyi niyet gösterileri tepkisiz kaldı, başarıya ulaşamadı. Bunun gerçek nedeni, Sovyet ordularının savaştaki başarılarıydı. 6 Eylül 1944'te Bulgaristan'ı işgal eden Sovyetler Birliği'nin bu davranışını İngiltere ve ABD ile anlaşarak gerçekleştirdiği kanılarının Türk kamuoyunda yaygınlaşması[249] Türk Hükümeti'nin kaygılarını daha da artırmaktaydı. Tam bu sırada Yunanistan'a asker çıkarmaya başlayan İngiltere, Türkiye'yi biraz olsun rahatlatmaktaydı.

4-11 Şubat 1945 günlerinde toplanan Yalta Zirvesine gelinceye dek Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir gelişme yaşanmadı. Ama savaş sonrası kurulacak dünya düzeninin ilkelerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu zirvede, tartışılan konular ve ortaya çıkan sonuçlar, Türkiye'yi yakından ilgilendirmekteydi. Zirve sonunda Üç Büyükler'in Faşist ve Nasyonal Sosyalist parti ve rejimlerin egemenliğinden kurtarılmış Avrupa'da demokratik rejimlerin kurulacağını ortak bir demeçle açıklamış olmaları, sahip olduğu Tek Parti Yönetimi ve totaliter rejimleri anımsatan uygulamaları nedeniyle, Türkiye'yi yakından ilgilendirmekteydi. Türkiye'nin Müttefikler önündeki bu olumsuz konumundan yararlanmak isteyen Stalin, zirvenin 10 Şubat 1945 günü yapılan yedinci oturumunda, Boğazların ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini istiyordu.[250] Böylece Sovyetler Birliği, Boğazlar üzerindeki tarihsel emperyalist emellerini, uluslararası alana taşımış oluyordu.[251] Yine aynı zirvede Stalin, Birleşmiş Milletler'e hangi devletlerin alınacağını, hangi devletlerin alınmayacağını tartışılırken, Türkiye örneğini öne sürdü; "…Bazı ülkelerin kazananlardan yana yatırım yaptıklarını…Almanya'ya karşı bütün gücüyle çarpışmış ülkelerin savaş sırasında sallantıda kalmış ve hilekarlık etmiş olanlarla yan yana oturmalarının bunları kızdıracağını"[252] ileri sürerek Churchill ve Roosevelt'in dikkatini bir kez daha Türkiye üzerinde toplamış, 25 Nisan 1945 tarihinde San Fransisco'da toplanacak olan Birleşmiş Milletler Konferansı'na kurucu üye olarak katılacak devletlerin

en geç 1 Mart 1945 tarihinden önce Mihver devletlerine savaş açmış olmaları koşulunun aranmasına karar verilmesinde etken olmuştu.[253]

VII. Türkiye'nin Almanya veJaponya'ya Savaş Açması

Yalta Zirvesi'nin sona ermesinden sonra Türkiye'nin yeni İngiltere Büyükelçisi Sir Maurice Peterson, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'yı ziyaret ederek, ona Yalta'da alınan kararları bildirdi. Buna göre kurulacak olan Birleşmiş Milletler Örgütü'nü oluşturmak üzere toplanacak olan San Fransisco Konferansı'na yalnızca Mihver'e savaş açmış olan ülkelerin davet edileceği konusunda kendisini uyardı ve gerekeni yapmasını istedi.[254] Bunun üzerine Türk Hükümeti, savaş sonunda Sovyetler Birliği karşısında yalnız kalmamak, ABD ve İngiltere ile ilişkilerini düzeltmek amacıyla, demokrat devletlerin bu isteğini kabul ederek, İngiliz Büyükelçisi Peterson'un Dışişleri Bakanı Saka'yı ziyaretinden üç gün sonra 23 Şubat 1945 günü, 1 Ocak 1941 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalamak Almanya ve Japonya'ya savaş açmak için konuyu TBMM'ye getirdi.[255] Dışişleri Bakanı Hasan Saka, TBMM'de İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Maurici Peterson ile yapmış olduğu görüşme üzerine milletvekillerine bilgi verdikten sonra şu gerçeği vurguladı: "İngiltere Devleti tarafından Cumhuriyet Hükümeti'ne yapılan son telkin, şimdi memleket ve milletimize Müttefikler davasına kesin yeni bir yardımda bulunmak imkan ve fırsatını vermektedir."[256] En son kürsüye gelen Başbakan Şükrü Saraçoğlu, daha birkaç yıl önce kendileri için "Türkçülüğün bir kan meselesi"[257] olduğunu haykırdığı aynı kürsüden, değişen dış koşullara pek çabuk uyum sağladığını kanıtlarcasına, bu kez şöyle seslenmekteydi; "İnsanlık tarihinin son yıllarında bir takım insanlar türedi. Bunlar bayraklarını üstün ırk ve hayat sahası gibi saçmalıklarla süslediler. Bununla da kalmadılar, bütün hak ve adalet kaidelerini çiğneyerek küçük ve masum milletleri birer birer boyunduruk altına almaya başladılar…Bu manzara karşısında insanlığı medeniyeti,hürriyet ve demokrasiyi kurtarmaya çalışan büyük devletler birbiri ardına silaha sarıldılar…Bu gün, bir adım daha atarak insanlığı, medeniyeti, hürriyeti, istiklali, demokrasiyi kurtarmak ve harp mücrimlerini şiddetle cezalandırmak isteyenlerin arasına katılmak istiyoruz."[258]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuşmasından sonra, Ali Rana Tarhan, Kazım Özalp, Faik Öztrak ve Memduh Şevket Esendal tarafından verilen ve Almanya ile Japonya'ya savaş açma ve Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne Türkiye'nin de katılması üzerine yapılan Hükümet önerisinin kabulü için yapılan açık oylamada karar, hazır bulunan 401 milletvekilinin oyu ile Meclis'ten geçmişti.[259] Sovyet ordularının Berlin'e girmek üzereyken alınan bu savaş kararının, Hilmi Uran ve Asım Us'un anılarında belirttiklerine göre, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı ile bir ilişkisi yoktu. Yalnızca Yalta Zirvesi kararları kapsamı içinde müttefiklerin isteklerini yerine getirmek ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na girmek isteğinin bir sonucuydu.[260] Ama bu kararın bir başka sonucu daha olmuş; hemen ertesi günü 24 Şubat 1945'te Türkiye ve ABD "Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşması" imzalamışlardı.[261]

Türkiye'nin, 2 Ağustos 1944'te Almanya ile her türlü ekonomik ve siyasi ilişkilerini kesmeye yönelik kararı tüm gazetelerin başmakalelerinde desteklenirken, İngiltere ve ABD'nin isteği üzerine alınan bu son karar da CHP'nin önde gelen gazeteci-milletvekilleri, bu kez de demokrasilerden yana bir tutum takınarak, yoğun bir çabanın içine girmiş bulunuyorlardı.[262] Tüm bu demokrat devletler yanında yer alma uğraşlarının tek bir nedeni vardı ki o da gittikçe daha belirgin ve tehlikeli bir durum alan Sovyet tehdidi idi.

VIII. Sovyetler Birliği'nin 1925Tarihli Dostluk ve SaldırmazlıkAntlaşması'na Tek Yanlı SonVermesi

Çok geçmeden, 19 Mart 1945'te Sovyetler Birliği uzun süreden beri belirtilerini ortaya serdiği Türkiye karşıtı siyasetine geri döndü. Ama bu kez adımlarını daha da ileri götürerek, 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalanmış olan "Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması"nın günün koşullarına uymadığı ve ciddi değişiklikler gösterdiğini belirttikten sonra; 7 Kasım 1935 tarihli protokol gereğince, bu antlaşmaya son vermek istediğini bildirdi.[263] Sovyetler Birliği'nin bu tutumu, 1939 yılından beri Türk dışişlerine yön verenlerin, yanlış adımlarının bir sonucuydu. Türkiye bakımından bu olayın önemi, Sovyetler Birliği tarafından son verilen antlaşmanın, bir saldırmazlık antlaşması olmasıydı. Şimdi Sovyetler böyle bir "taahhütten" yakasını kurtarıp serbest kalıyordu.[264]

Türk Hükümeti Sovyet notasına vermiş olduğu yanıtta "Sona eren Antlaşma'nın bugünkü menfaatlerine daha uygun ve ciddi tadilatı ihtiva eden diğer akit ikamesi hususundaki telkinatı kabul eden Cumhuriyet Hükümeti mezkur hükümete, bu maksatla, kendisine yapılacak teklifleri büyük bir dikkat ve hayırkahlıkla tetkike amade olduğunu"[265] bildirmişti. Görüldüğü gibi, Türk Hükümeti, Sovyetler'le 1925 Antlaşması'nın yerine, iki ülkenin karşılıklı çıkarlarını gözeten yeni bir antlaşmanın yapılacağına olan iyi niyetini korumaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte, Türkiye, tek yanlı olarak Sovyetler Birliği'nin son verdiği antlaşma yerine yenisini yapmaya hazır olduğunu her fırsatta açıkça dile getirmesine karşın, Sovyet Hükümeti bu isteğe belirli bir süre yanıt vermemeyi yeğlemişti.[266] Sovyet Hükümeti bu sessizliğini 7 Haziran 1945 gününe dek sürdürdü. Daha sonra Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i kabul ederek yeni bir antlaşma için bazı pürüzlü sorunların çözümlenmesinin gerektiğini bildirdi. Selim Sarper'in Türk Dışişleri Bakanlığı'na çekmiş olduğu telgrafta Sovyet istekleri özetle, "16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile belirlenen Türk-Sovyet sınırında bazı düzenlemeler yapılmasını, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne terk edilmesi, Boğazların iki ülke tarafından ortaklaşa savunulabilmesi için, Boğazlarda Sovyetler Birliği'ne kara ve deniz üssü verilmesi, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanacak iki yanlı bir antlaşma ile değiştirilmesi…"[267] gibi kabul edilemez konuları kapsıyordu. Bu isteklerine ek olarak Sovyetler Birliği daha sonra, Türkiye'nin siyasi rejimini öne sürecek daha demokratik ve halka dayanan bir hükümet kurulmasını da isteyecekti.[268]

Sovyetler Birliği bu baskılarını artırarak sürdürmekteydi. Türkiye'yi İngiltere ve ABD gibi demokrat Batı ülkelerinin önünde zor durumda bırakmak için, Moskova radyosu sürekli olarak

bugünkü Türk Hükümeti'nin demokrasiden uzak "faşist ilkelerle" yönetildiğini vurgulamakta; bu rejimin mutlak olarak değişmesi gerektiğini söylemekteydi.[269]

Bu arada İngiliz basınında, Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarına yaklaşım biçimini doğal karşılar biçimde yazılar sıkça kendini göstermeye başlamıştı. Örneğin "Reuter" ajansının siyasi yorumlarını yapan Kimche; 23 Mart 1945 günlü yazısında; "…Boğazlar kontrolünü tanzim eden şartların müzakeresine başlanması muhtemeldir. Bunun Balkanlar'da Rusya'nın daha büyük rolünü göz önünde tutacak değişiklikler olmaksızın yapılabilmesi şüphelidir."[270] derken, İngiliz İşçi Partisi'nin yayın organı olan "Daily Herald" gazetesi de 24 Mart 1945 günlü yazısında açıkça; "…Molotov Türkiye ile 1925 Aralığı'nda imzalanan dostluk ve tarafsızlık antlaşmasına Sovyet Hükümeti'nin son vermek hususundaki niyetini haklı göstermek üzere iyi sebepler ileri sürmüştür…"[271] diye yazmış, Sovyetler Birliği'ne hak verir bir tutum içine girmişti.

Feridun Cemal Erkin'in aktardığına göre; San Fransisco Konferansı'ndan sonra Ankara'nın emri üzerine, Sovyetler Birliği ile ortaya çıkan yeni durumu görüşmek üzere Londra'ya uğrayan Türk Heyeti, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile görüşmüştü. Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka şerefine verilen yemekten sonra bir ara Eden; "Görüyor musunuz? Şayet sözümüzü dinleyip, zamanında savaşa katılsaydınız şimdi bu durumlarla karşılaşmazdık"[272] diyerek, İngiliz Hükümetinin de olaya bakış açısını ortaya koymuştu. ABD Hükümeti'nin tutumunun ne olduğunu ise Truman anılarında açıkça belirtmekteydi. Truman; "…Karadeniz Boğazlarının; Süveyş Kanalı ve Panama Kanalı gibi su yolları bütün dünya milletlerine ve gemilerine açık olmalıdır…"[273] diyerek ulusal çıkarlarını gözeten, geleneksel Amerikan siyasetini savunurken, Sovyetler'in arazi talepleri ise Truman'a göre; "…Rusya ile Türkiye'nin aralarında halletmeleri gereken bir mesele idi."[274] Truman; "…Nitekim Mareşal Stalin de bu husustaki fikrimi benimle paylaşıyordu"[275] demekle, Türkiye'nin topraklarından bazı yerlerin Sovyetler Birliği'ne geçmesinin o günlerde ABD'yi ilgilendiren bir konu olmadığını da ortaya koyuyordu.

Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 31 Mart 1945 günü ABD Büyükelçisi Steinhard'a Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazları konusundaki eğilimlerinden söz etti. Ancak Amerikan dış siyasetine yön verenlerin bu gelişmelere önem vermemeleri yüzünden, beklediği desteği bulamadı.[276] Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında yapayalnız kalmıştı.

IX. Uluslararası Yeni SiyasiGelişmeler ve Türkiye

A. San Fransısco KıyılarındanTürkiye'ye Esen Demokrasi Rüzgarları

1945 yılının Nisan ayında Almanya'nın her an teslim olması beklenirken, Müttefikler Atlantik Beyannamesi'nin yayınlanmasından beri, üzerinde önemle durdukları, totaliter diktatörlüklere karşı uğruna savaşılan kutsal değerler olarak dile getirdikleri, demokratikleşme ve demokrasi ilkelerini, şimdi tüm dünya uluslarının siyasi yapılarında egemen kılmak için, San Fransisco'da Birleşmiş Milletler Konferansı'na hazırlanmaktaydılar. Dünya böylesine bir dönüşüm içine girerken Türk

Hükümeti, Müttefiklerin tepkilerine neden olmuş uygulamalarını terk etmesine ve Mihver devletlerine savaş açmasına karşılık, bu dönemde Türkiye'nin antidemokratik bir yapıya sahip olması yanında, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olan totaliter diktatörlükleri anımsatan bazı siyasi kurumların hala yaşıyor olması, kurulmakta olan "savaş sonrası dünya düzeni"nin ilkeleri ile taban tabana zıt bir durum yaratmaktaydı. Tüm bu olumsuzluklar yetmiyormuşcasına Türkiye'nin uluslararası alanda yalnızlık konumuna bir de Sovyetler Birliği'nin 19 Mart 1945 günü vermiş olduğu nota ile somut bir duruma dönüşen "Sovyet tehdidi" eklenmişti. Batı demokrasilerinin, Sovyetler'in bu emperyalist çıkışlarına karşı duyarsızlıktan öte anlayışlı bir tutum içinde bakmaları karşısında, Türkiye'nin kaderini elinde tutan Milli Şef İsmet İnönü, bu kıskaçtan kurtulmak için ivedilikle birşeyler yapmanın zorunluluğunu anlamıştı.

Dış siyasi gelişmelerin etkisi çok geçmeden iç siyasi yapıda kendini göstermiş ve Tek Parti Yönetimi'nde kısıtlı da olsa bir takım liberalleşme belirtileri görülmeye başlamıştı. Değişik dünya görüşlerine karşın, Tek Parti Yönetimi'ne tutum almaları nedeniyle "Vatan", "Tan", ve "Tasvir-i Efkar" gibi gazetelerde, yönetim karşıtı eleştiriler yer yer kendini göstermekteydi. Hükümetin baskısına karşın bu gazetelerin yönetimi eleştirme cesaretini kendilerinde bulmalarının nedeni, savaşın "demokrat cephesinin" kazanacağının net bir biçimde ortaya çıkmasıydı.[277] Bir başka önemli liberal gelişme Tek Parti Yönetimi'nde yaşanmaktaydı. Varlık Vergisi'nin kaldırılmasının ardından, hükümetin aldığı ekonomik önlemler ve sonuçları CHP Meclis Grubu'nda tam dört celse uzun uzun tartışılmış, yapılan eleştirilerin çok sert olması nedeni ile Başbakan Saraçoğlu tarafından oylamanın gizli yapılması kararlaştırılmıştı. Yapılan gizli oylama sonucunda, Saraçoğlu Hükümeti'ne 251 evet oyu ile güven gösterilirken 57 milletvekili ise ret oyu vermişti.[278] Bu Tek Parti Yönetimi'nde alışılmadık bir durumdu. Hem güvensizlik oyunun bu kadar yüksek olması, hem bir oylamanın gizli yapılması, basının bir kesimi ile birlikte, TBMM'de bir muhalefetin doğmasına Tek Parti Yönetimi tarafından göz yumuluyor olmasının bir göstergesiydi.[279] Basın üzerinde kontrollü olsa da gevşemeler kendini gösterirken, Tek Parti Yönetimi'nin tekelinde ve sıkı denetiminde bulunan Ankara radyosunda da, bu doğrultuda yayınlara rastlanır olmuştu. Burhan Belge 16 Şubat 1944 günü yapmış olduğu bir konuşmada; savaş sonrası kurulacak dünyanın demokrasi ilkeleriyle Atatürk'ün dünya görüşü ve Kemalizm anlayışının birbirine tıpa tıp uyan görüşler olduğunu ileri sürüyordu.[280]

Milli Şef İsmet İnönü, bu gelişmelerin ardından 1 Kasım 1944 günü TBMM'nin yedinci dönem, ikinci toplantısını açarken; "…idaremiz bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususi şartlara göre tekamül ettirmektedir. Türkiye halk idaresinin ameli tedbirlerini bulurken, ilk günden itibaren taklit idareye düşmekten sakındık ve daima sakınacağız."[281] demişti. Milli Şef İnönü bu konuşmasıyla, Tek Parti Yönetimi'ni aklama ve kurulmakta olan "savaş sonrası dünya düzenine" uyum gösterme çabalarına girmişti. İnönü'ye göre; Türkiye'de halka dayanan bir yönetim bulunmakta, bu yönetim ülkenin yapısına ve kendine özgü koşullarına göre demokrasiyi geliştirmekteydi. Yönetim daha ilk günden başlayarak taklit durumuna düşmekten sakınmış ve sakınmayı sürdürmekteydi. İnönü'nün taklit sözcüğü ile anlatmak istediği, "Faşizmi ve Nasyonal Sosyalizm"i temel aldığını ileri sürdüğü "Türkçü ve Turancı" hareketti.

Liberalleşme girişimlerinin öne çıkıp hız kazanması, San Fransisco Konferansı öncesi böyle olmuştu. Şimdi, ABD'nin San Fransisco kentinde Birleşmiş Milletler Anayasası onaylanacaktı. Bu metin San Fransisco'da hazırlanmış değildi. Daha önce Dumbarton Oaks'ta oluşmuş bir metin vardı. San Fransisco'da onaylanacak olan bu taslaktı. 25 Nisan 1945'te başlayan San Fransisco Konferansı 26 Haziran 1945'te Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın imzalanmasıyla son buldu. Kabul edilen bu Antlaşma'da yer alan İnsan Hakları Bildirgesi'nin 20 maddesine ve Birleşmiş Milletler Anayasası'na göre; örgüte katılabilmek için "demokratik bir rejime sahip olunması gerektiği" yolunda hükümler yer almıştı. Bu nedenle Türkiye'nin San Fransisco Konferansı'na çağrılması son anda Churchill'in çabalarıyla olmuştu[282] Bu koşullar altında bulunan "Milli Şef" İsmet İnönü'nün hareket alanı oldukça daralmıştı. Bu nedenle San Fransisco Konferansı'nı fırsat bilerek, ABD ve İngiltere'ye, yakında Türkiye'de çok partili yaşama geçileceği güvencesi mesajını göndererek Sovyetler Birliği karşısında, Batı'nın "demokrat devletlerinin" desteğini kazanmak istiyordu.[283] İşte bu gerçek Feridun Cemal Erkin'in belirttiğine göre;[284] "Milli Şef" İsmet İnönü'yü San Fransisco Birleşmiş Milletler Konferansı için ABD'ye giden Türk Heyeti Başkanı[285] ve Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya Reuter Ajansı'na bir demeç verdirtmişti. Dışişleri Bakanı Saka bu demecinde: "…Cumhuriyet rejimi siyasi bir müessese olmak sıfatıyla modern demokrasinin yolu üzerinde azimle gelişmektedir. Anayasamız en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebilir. Ve başkalarını da çok geride bırakır." demiş ve "her demokrat tezahürün harpten sonra Türkiye'de gelişeceğini"[286] vurgulamıştı. Aynı konferansta görevli delege olan Ahmet Şükrü Esmer de Türk Heyeti'nin kaldığı otelde Milli Şef İsmet İnönü'nün buyruğu doğrultusunda gazetecilere vermiş olduğu bir demeçte: "Türkiye'nin daima müşterek güvenlik lehinde bulunmuş olduğunu ve bu olayın yeni dünya yasasında takip edeceği politikanın başlıca prensibi olmaya devam edeceğini,…Türklerin Amerikan milletine büyük hayranlık duyduklarını ve bu milletin iyi niyeti hakkında büyük itimat besledikleri fikrindeyim."[287]diyerek Amerikan kamuoyunu etkilemek istemişti.

Faşizm, Nazizm gibi totaliter rejimlere karşı dünya kamuoyunda beliren tepkiler, Batılı devlet adamları üzerinde bir duyarlılık oluştururken[288] bu devlet adamları daha önce belirlenmiş "ortak siyaset" doğrultusunda vermiş oldukları her söylev ve demeçte "demokratik" yapıya sahip olmayan devletlere karşı olduklarını ve bu gibi ülkelerde "demokrasinin" gerçekleşmesi için gerekli önlemlerin alınacağını sık sık açıklamak gereğini duymaktaydılar. "Üç Büyükler"in etkin bir siması olan İngiltere Başbakanı Churchill 13 Mayıs 1945 günü yapmış olduğu bir radyo konuşmasında; "Avrupa kıtasında, uğurlarında harbe girilmiş iptidai ve şerefli prensiplerinin arkada bırakılmamasını veya zaferimizi takip eden aylar zarfında

unutulmamasını, demokrat dünya hürriyeti ile kurtuluşun, bu kelimelere verdiğimiz manalardan başka suretle tefsir edilmemesini şimdiden sağlamak mecburiyetindeyiz…"[289] demiş ve uğrunda savaşılan değerleri bir kez daha ortaya koymuştu. Churchill'in bu konuşmasından altı gün sonra 19 Mayıs 1945 günü "Milli Şef" İsmet İnönü, San Fransisco Konferansı'ndan beri basında ve halk arasında yeni bir partinin kurulacağı yolundaki söylentilere bir açıklık getirmiş, çok partili yaşama geçileceği yolunda ilk ipucunu Gençlik ve Spor Bayramı'ndaki bu söylevinde vermişti.[290] "Milli Şef"

İsmet İnönü'nün bu konuşması "Tek Parti Yönetimi" ne dayanan otoriter nitelikli siyasi rejimin artık sona ereceğinin önemli göstergelerinden biriydi. Tek Parti Yönetiminin siyasi rejimin "liberalleşmesi" yönünde aldığı bu değişiklik kararında Sovyet tehdidi ve Amerikalı ve İngiliz devlet adamlarının "totaliter kökenli rejimlere karşı" beliren tepki ve siyasetleri, hiç kuşkusuz önemli rol oynamıştı.

B. Potsdam Konferansı'nda veSonrasında "Sovyet Tehdidi"

Türkiye'de çok partili yaşama geçme konusu önce San Fransisco'da Türk Heyeti'nce daha sonra "Milli Şef" İsmet İnönü'nün 19 Mayıs söylevinde dile getirilirken; "Üç Büyükler" ABD, İngiltere ve SSCB savaş sonu yapacakları işbirliğinin ayrıntılarını görüşmek üzere bu kez, 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Potsdam'da bir araya gelmişlerdi.[291] Bu arada 30 Nisan 1945 günü Hitler intihar etmiş, 7 Mayıs günü Almanya hiçbir koşul öne sürmeksizin teslim olmuştu. ABD'de ise Roosevelt ölmüş, yerine Truman geçmiş, İngiltere'de Churchill seçimleri kaybettiği için yerini yeni Başbakan Clement Atlee'e terk etmişti. Türkiye'nin demokratikleşmesi konusunda atacağı adımlar üzerine vermiş olduğu olumlu demeçler İngiliz ve Amerikalı devlet adamlarında olumlu bir etki bırakmış olmalıydı ki; Türkiye üzerindeki Sovyet isteklerine karşı oldukça anlayışlı bir tutum izleyen İngiltere ve ABD; Potsdam Konferansı sırasında; Sovyetler Birliği'nin Boğazlar sorununa yalnız Türkiye ile kendisini ilgilendiren iki yanlı bir konu olarak bakan görüşüne ve Boğazlarda askeri üsler istemesine karşı çıkmaya başlamışlardı. Churchill,[292] Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde bazı makul değişiklikler yapılabileceğini ama Türkiye'den toprak ve Boğazlardan üs istemenin bu devleti açıkça tehdit etmek anlamına geleceğini ve bu konuda yapılan baskılara karşı olduğunu söylemişti.[293] Truman'a göre toprak istekleri Türkiye ve Sovyetler Birliği'ni ilgilendiriyordu. Ama Boğazlar sorunu ABD'yi ve tüm dünya ülkelerini ilgilendirmekteydi.[294] Truman Sovyetlerin toprak isteği dışında, Boğazlar konusunda Churchill'i desteklemekteydi. Stalin ise; ABD ve İngiltere'nin Sovyet istekleri karşısında takınmış oldukları soğuk tutuma karşı çıkmış, derin görüş ayrılıkları nedeniyle bir anlaşmaya varmanın zor olacağını ileri sürerek, sorunun ertelenmesini istemek zorunda kalmıştı. Ancak "demokratikleşme" kavramı bu konferansta da daha belirgin bir biçimde öne çıkarılmış, İtalya'nın 1943 yılından beri demokrasilerle işbirliği içinde olduğu göz önünde tutularak, barış hükümlerinin bu ülkeye mümkün olduğunca yumuşak uygulanmasına karar verilip, iktisadi kalkınması için yardım öngörülürken,[295] İspanya'nın savaş öncesi ve sonrasındaki tutumu ve Mihver ile yakın işbirliği göz önünde tutularak, "Franco rejimi" dünya kamuoyunda bir kez daha mahkum edilmektedir.[296]

Potsdam Konferansı bu biçimde sona ermişti. Sovyetler Birliği Kırım'da bulduğu serbestliği Berlin'de bulamamıştı.[297] "Üç Büyükler" Dışişleri Bakanları 11 Eylül 1945 günü Londra'da toplanmış, fakat Türkiye bu toplantıda konu edilmemişti.[298] ABD ve İngiltere'den tam anlamıyla umduğu desteği bulamayan Sovyetler Birliği sorunu, Batılı demokrat devletlerle değil, Türkiye ile, baş başa, kendi bildiği yöntemlerle, çözmekten başka çaresi kalmadığını gördüğünden, Londra Dışişleri Toplantısı'nda konunun üzerine gitmemeyi uygun görmüştü.[299]

Potsdam Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda, Boğazlar sorunu ile ilgili görüşlerini bildirmek için ABD 2 Kasım 1945 günü Ankara Büyükelçiliği kanalıyla Türkiye'ye bir nota verdi.[300] ABD bu notada Boğazların uluslararası bir statüye tabi kılınmasından vazgeçmişti.[301] İngiltere ise; 21 Kasım 1945 günü Boğazlar ile ilgili düşüncesini Türkiye'ye bildirmişti. İngiltere Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesinden yana olmakla birlikte, bunun iki ülke arasında bir konu olmadığını, ancak Türkiye ya da Sovyetler Birliği söz konusu değişiklik için uluslararası bir konferansın toplanmasını isterse, İngiltere'nin buna katılacağını belirtmişti.[302]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu 5 Aralık 1945 günü yapmış olduğu basın toplantısında, Türk Hükümeti'nin ABD'nin önerilerini temel alan bir uluslararası toplantıyı kabul ettiğini, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni değiştirmek için toplanacak konferansta ABD'nin yer almasının bir istekten öte bir gereksinim olarak ele aldıklarını söylemişti.[303] Türkiye'nin isteği; Sovyetler Birliği'ne karşı ABD'nin desteğini kazanmaktı.

Türk Boğazları ile ilgili olarak, Türkiye ile ABD ve İngiltere arasında yazılı ve sözlü görüş alışverişleri sürerken, Sovyetler Birliği tüm bu gelişmeleri uzaktan izliyor ve bir yandan da baskısının dozunu artırıyordu. Sovyet basın ve radyosunda sürekli bir kampanya biçiminde daha önce başlamış olan bu baskı, yavaş yavaş çeşitli ülkelerde bulunan "Ermeni Komiteleri"nin Türkiye'den, toprak konusunda istekleri ve ABD, Fransa, İngiltere gibi demokrat ülkelerde ayrı birer propaganda merkezleri oluşturmasıyla güçlendirilmekteydi.[304]

Sovyetler Birliği'nin bu emperyalist istekleri Türkiye'de büyük tepkilere neden olmaktaydı. "Milli Şef" İsmet İnönü: "…Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak öleceğiz…"[305] demekte tüm öfke ve kararlılığını ortaya koymaktaydı. Bu durum aylarca sürdü. Türk basınında görülen sessizlik de[306] zamanla yok oldu.[307] Ve tartışmalı bir hava içinde iki ülkenin ilişkileri soğuyarak düşmanlığa dönüştü. Sovyetler Birliği'nin Doğu Anadolu'dan toprak ve Boğazlardan üs isteğini öğrenen Türk kamuoyu bundan fazlasıyla etkilendi. Ülkede Sovyet düşmanlığı ile sol düşmanlığı özdeşleşti. Bu ortam içinde solcu olarak tanınmış kişilere büyük tepki gösterildi. İstanbul Üniversitesi öğrencileri 4 Aralık 1945 günü yaptıkları bir gösteride, solcu olarak tanınan "Tan", "Yeni Dünya" ve "La Turquie" gazeteleri ve sol yayınlar satan "Berrak" kitapevlerini basarak büyük zarar verdiler.[308]

Bu son olay Türk-Sovyet ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Sovyet Büyükelçisi Vinogradov gösterilerin Sovyetler Birliği'ne karşı düşmanca içerik taşıdığını ileri sürerek, Türkiye'ye bir protesto notası verdi.[309] 20 Aralık 1945 günü, bir Tiflis gazetesinde iki Gürcü Profesörün ortak bir mektubu yayınlandı. Bu mektupta; Giresun kentine dek tüm Karadeniz kıyı şeridinin Gürcistan'ın eski toprakları olduğunu ve geri verilmesini ileri sürüyorlardı. Bu mektup hemen Sovyet radyo ve basınında yer aldı.[310]

"Tek Parti Yönetimi" 1945 yılından 1950 yılına dek ağırlığını daha artırarak sürdürecek olan "Sovyet Tehdidi" ile tamamlamaktaydı.

X. Uluslararası Siyasi Ortamınİç Siyasi Yapıya Yansıması:Tek Parti Yönetiminin Sonu-Çok Partili Düzene Geçiş

A. Toplum ve Siyaset

Türkiye'nin savaşın sonlarına doğru Batı'ya daha çok yaklaşmak ve içine düştüğü yalnızlıktan kurtulmak amacıyla, Batılı demokrat devletlerin izledikleri siyasete uygun olarak, önce Mihver'le ilişkilerini kesip, sonra 23 Şubat 1945'te savaş açması ve Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalaması; Batılı demokrat devletler arasında yer alması için yetmemişti. Çünkü savaşın son amacını demokrasiyi dünyaya egemen kılmak olarak belirlemiş Batılı demokrat devletlerin İtalya ve Almanya'nın totaliter rejimlerini anımsatan, "Tek Parti Yönetimi" ile bir dayanışma içine girmeyecekleri açıkça ortadaydı. Bu savaşla birlikte, "demokrasilerin", "totalitarizme" olan üstünlüğünün bu biçimde çıkması, "Mihver"le birlikte tek partili otoriter rejimlerin de ortadan kalkması, Türkiye'deki Tek Parti Yönetimi'nin de temellerini kökünden sarsmıştı.[311] Bu gerçeğin yanı sıra; savaş yıllarında alınan çeşitli toplumsal, siyasal ve ekonomik önlemler ve savaşın yarattığı sıkıntı, ağır vergilerin yükünün özellikle halkın yoksul kesimine bindirilmesi, özgürlüklerin alabildiğine kısıtlanmış olması ve benzeri nedenlerle, CHP'ye karşı ülke çapında oluşan tepki ve birikim de en az dış etkenler kadar "Tek Parti Yönetimi" ni derinden kaygılandıran en önemli sorundu. Şurası bir gerçektir ki, eğer "Milli Şef" İsmet İnönü çok partili düzene geçmek için gerekli girişimleri başlatmamış, buna geçit vermemiş olsaydı; Türkiye gerek uluslararası ilişkilerde ve gerekse iç siyasette bir bunalıma, belki de bir yıkıma sürüklenecekti.[312]

Faik Ahmet Barutçu anılarında İsmet İnönü'nün 1950 seçimleri sırasında yakın çevresine yaptığı şu açıklamayı aktarır: "…baskıyla, zorla oluşturduğumuz otoriteyi ulusun isteğiyle kuracağız ya da bırakacağız…Ben iktidarı bırakmaya giden bir yolu tutmakla arkadaşlarıma karşı ve belki de tarihe karşı sorumlu durumda görülebilirim. Fakat başka türlü hareket, rejimi bir ayaklanmayla sona erdirmek olurdu…Diktatörlük, devrimle yıkılmaya mahkumdur…"[313]

İşte, ülke içinde "Tek Parti Yönetimi"ne karşı oluşan genel hoşnutsuzlukla birlikte, uluslararası siyasi gelişmelerin koşutunda, Batılı demokrat devletlere güvenceler verilerek yaklaşılmış olması, "Milli Şef" İsmet İnönü'yü ister istemez otoriter nitelikli rejimiyle ilgili "demokratikleşme" yolunda adımlar atmaya zorlamıştı.[314]

B. Toprak Reformu Yasası ve CHP

Çok partili düzene geçmek için gerekli olan ilk ciddi muhalefet dışarıdan değil, CHP'nin kendi içinden çıkmıştı. Parti içi muhalefetin ortaya çıkışında "Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocaklarının Kurulması" ile ilgili yasanın TBMM'de onaylanması, iyi bir ortam yaratmıştı. CHP içinde "Tek Parti Yönetimi"nin ekonomik ve halktan kopuk siyasetinden hoşnut olmayanlar, uluslararası siyasi gelişmelerin ışığında bu ortamı gereği gibi değerlendireceklerdi. 14 Mayıs 1945 günü Yasa Tasarısı TBMM'de görüşülmeye başlar başlamaz, CHP Meclis Grubu ikiye ayrılmıştı. CHP'nin içinde,

toprak Reformu Yasası'na ve Köy Enstitülerine karşı olan bir grubun varlığı, öteden beri bilinmekteydi. Köy Enstitüleri uygulamaya konulmak istenen toprak Reformu'nun bir alt programı olarak düşünülmüş, ona teknik eleman desteği sağlayacak kuruluşlardı.[315] Bu nedenle, daha Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Yasası TBMM'de oylandığında Adnan Menderes ve bazı arkadaşları oylamaya katılmamışlardı. Katılanlar ise şiddetle karşı çıkmışlar, söz konusu yasayı eleştirmekten çekinmemişlerdi.[316] Toprak Reformu Yasa Tasarısı'na karşı olan bu milletvekilleri, tasarıya tümden karşı çıkmak yerine, onun ruhunu oluşturan iki maddeyi kaldırmak, hiç olmazsa yumuşatmaya çalışmaktaydılar. 17. maddeye saldıranların başında Adnan Menderes, 21. maddeyi hedef alanların başında ise Refik Koraltan bulunmaktaydı.[317]

Toprak Reformu Yasa Tasarısı görüşmeleri Adnan Menderes adında bir siyasetçiyi adeta sahne ışıkları önüne çıkarmaktaydı.[318] Menderes, gerçekten Yasa Tasarısı üzerinde en uzun konuşma yapan milletvekili unvanını kazanırken, özellikle hükümetin son anda tasarıda değişiklik yapmasını çok sert biçimde eleştirmekte, dünyadaki demokratik gelişmelere dikkat çekerek, son zamanlarda göz yumulan siyasi tartışmaların, tasarının Meclis'e gelmesiyle durduğunu, "Tek Parti Yönetimi" nin kınanacak bir durum aldığını söylüyordu.

Adnan Menderes konuşmasının bir başka bölümünde yer alan "Çiftçi Ocakları" için de; "Bu tasarı ile kurulmak istenen ocaklar geri bir zihniyete dayanmaktadır…Bunlar Nasyonal Sosyalist Sistemin Erihhof Kanunu'ndan hemen hemen aynen alınmış düşünce ve hükümlerdir."[319] diyerek, Tasarıyı tüm dünyanın nefretle andığı, "Tek Parti Yönetimi"nin Batılı demokrat ülkelerin tepki ve eleştilerinden dolayı, kendisini özenle soyutlamaya çalıştığı Alman Nasyonal Sosyalizmi'nden alınmakla suçluyordu. Tasarıya karşı muhalif milletvekillerinden Refik Koraltan: "Kim ne derse desin bu tasarının ruhu, Ali'nin malını Veli'ye vermektir…"[320] derken, Eskişehir milletvekili Emin Sazak da: "Bu tasarı ile Türk ruhuna uymayan ocaklar kuruluyor…"[321] diyerek, hükümete karşı tavrını açıkça ortaya koymuş bulunuyorlardı.

Tasarı ile ilgili Meclis görüşmelerinin başlamasından beş gün sonra "Milli Şef" İsmet İnönü'nün 19 Mayıs söylevi, muhalif milletvekillerini daha da cesaretlendirdi ve eleştirilerinin dozunu artırmada önemli bir etken oldu.[322] İnönü'nün de istediği buydu.

Toprak reformu ile ilgili görüşmeler daha bitmeden, hükümet, 1945 yılı Bütçe Yasa Tasarısı'nı da TBMM'ye sunmuş bulunuyordu.[323] Toprak Reformu Yasası'na karşı olan CHP'li muhalif milletvekilleri, bu kez Bütçe Yasası'nı sert bir biçimde eleştirmeye başladılar. Eleştiriler her şeyden önce şu noktalarda toplanıyordu; Bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçüsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirlilerin ve özellikle memurların acı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin verimsizliği ve adaletsizliği…[324] Eleştiriler, özellikle Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından sert bir biçimde yanıtlandı. 77 milletvekilinin katılmadığı toplantıda Bütçe Yasası için yapılan oylamada 368 kabul oyuna karşılık 5 red oyu çıkmıştı. Red oyu verenler; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Celal Bayar ve Emin Sazak'tı. Bütçe oylamasından sonra, Başbakan Şükrü Saraçoğlu Bütçeye ret oyu verenlere karşı son derece sert bir konuşma daha yapmış ve ardından Hükümet için

güven oylamasına geçilmişti. Bu kez de 84 milletvekilinin bulunmadığı toplantıda, 359 güvenoyuna karşı yedi güvensizlik oyu verilmişti. Bütçe yasasına red oyu verenlere Hikmet Bayur, en ilginci Recep Peker de eklenmişti.[325] Böylece 1945 yılı Mayıs ayında San Fransisco Birleşmiş Milletler Konferansı sürerken, "Milli Şef"in 19 Mayıs söylevinin ışığı altında, CHP'de muhalefet belirli bir anlam kazanmaktaydı.

C. "Dörtlü Takrir"

Uluslararası siyasi gelişmelerin ülkenin iç siyasetine yansımasıyla oluşmuş olan ortamı değerlendiren CHP'nin muhalif milletvekilleri, bu ortamın kendilerine verdiği güçle, önce partide bir dizi liberal önlemlerin alınmasını ileri sürecekler, daha sonra da öne sürmüş oldukları ve olmasını istedikleri gelişmelerin içinde yerlerini alacaklardı. İşte "Tek Parti Yönetimi" karşısında kendi konumlarını belirleyecek olan ilk önemli gelişme, Türk siyasi tarihine "Dörtlü Takrir" diye geçmiş olayla başlamıştı. CHP içinde muhalefeti temsil eden dört lider 7 Haziran 1945 günü CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na dört imzalı bir önerge verdiler.[326] "Dörtlü Takrir"i veren milletvekilleri, bu önergelerinde açıkça, Türkiye'de çok partili bir düzene geçilmesini istemekteydiler. Fakat bunu açıkça söyleyememişler, sanki CHP içinde bunu gerçekleştirilecekmiş gibi davranmışlardı.[327] "Dörtlü Takrir"i veren milletvekillerine önderlik eden Celal Bayar'dı, ama "takrir" verme düşüncesi ilk olarak Fuat Köprülü ve Adnan Menderes'ten gelmiş, Celal Bayar'ın onayı alınmış, O da Refik Koraltan'ın katılmasını sağlamıştı.[328]

"Takrir" CHP'nin üst yönetiminde tepkiyle karşılanmıştı. "Takrirciler" Parti'de bu tarzda bir yenilik istemekten daha çok, Parti'den ayrılmakla suçlandı. İleri sürdükleri istekleri ise, bu düşüncenin bir gerekçesi olarak görülüyordu.[329] CHP'nin parti disiplininden olan bazı yöneticileri "Takrir"cilerin parti içinde ayrılıkçılık yapmalarından ötürü susturulmalarından yanaydılar. Tüm bu görüşlere karşın İsmet İnönü CHP Genel Kurulu'nda "Takrir"ci dört milletvekilini yönlendirir bir biçimde: "Bunu Parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar karşımıza geçsinler teşkilatlarını kursunlar ve ayrı parti olarak mücadeleye girsinler"[330] derken CHP Grubu'nda görüşülecek "Takrir"e karşı alınacak karara da ışık tutuyordu. "Milli Şef" İsmet İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasında demokrasi yolunda ilerleneceğini belirtmiş olmasına karşın, CHP Grubu "Takrir"i yalnızca imza atan dört milletvekilinin muhalefeti ve geri kalanların oybirliği ile geri çevirdi.[331]

D. Muhalif Partilerin Kuruluşu

Uluslararası siyasal koşulların değişmesiyle "Tek Parti Yönetimi" gerek TBMM'de gerek basın üzerinde baskıcı bir yöntem yerine daha hoşgörülü bir tutum içine girmesi bir taraftan Türkiye'nin işçi ve aydınlarına yardımcı olurken, aynı zamanda Hükümet'in karşılamaya hazır olmadığı yeni beklentiler yaratıyordu. İşçi kesiminin öncüleri daha yüksek ücret ve "grev hakkı" isterken, işverenler ise; verilen ödünlere karşı çıkıyorlardı. Öte yandan kırsal kesimde büyük toprak sahipleri yasa gereği toprak dağıtımına karşı çıkarken başta üniversiteliler olmak üzere, aydınlar daha çok siyasi ve kültürel serbestlik istiyorlardı. Bürokratlar ise; ayrıcalıklı durumlarını kısıtlayacak her türlü önleme ve oluşuma

muhalefet ediyorlardı.[332] Son olarak,“Milli Şef” İsmet İnönü’nün 19 Mayıs söylevi, 18 Temmuz 1945 günü Milli Kalkınma Partisi adıyla yenli bir partinin kurulmasına yol açmıştı. MKP, Cumhuriyet tarihinde TCF ve SCF’dan sonra kurulan üçüncü muhalefet partisiydi.[333] “Tek Parti Yönetimi”ne karşı ortaya çıkan bu muhalefet ortamında Nuri Demirağ, MKP’yi kurmak için 7 Temmuz 1945 günü İçişleri Bakanlığı’na başvurmuş,[334] Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan gibi eski muhaliflerin bulunduğu Parti’nin kuruluşuna 18 Temmuz 1945’te izin verilmişti.

Yeni partinin kuruluşu beklenen etkiyi yapmadığı gibi, adeta yok sayılmaktaydı. Bunun en önemli nedeni; MKP’nin programından kaynaklanmaktaydı. MKP ekonomik liberalizm potası içinde gelenekçi, İslamcı, ulusçu bir karışım olan bir programı savunmaktaydı.[335] MKP savunduğu görüşler ile, hem CHP’nin, hem de kurulmakta olan savaş sonrası dünya düzeninin temel ilkelerine ters düşmekteydi. Kurulan yeni partinin iç ve dış güçler karşısında uyumlu bir muhalefet sergileyemeyeceği ortadaydı. Şu halde değişen iç ve dış koşullara uygun yeni bir muhalif partinin yaratılması gerekiyordu.[336]

Tüm bu iç ve dış siyasi gelişmelerin atmosferi içinde, “Dörtlü Takrir”ciler muhalefetlerinin dozunu iyice artırmışlardı. Adnan Menderes ve Fuat Köprülü sosyalist bir çift olan Serteller’in yönetmiş olduğu “Tan” ve Ahmet Emin Yalman’ın “Vatan” gazetelerinde Hükümeti eleştiren makaleler yazmaya başlamışlardı. Bu durum CHP’de sert tepkilere neden olmuş, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü 21 Eylül 1945’te partiden ihraç edildiler. Bu cezayı parti tüzüğünü çiğnemek olarak değerlendiren ve Parti yönetimini eleştiren Refik Koraltan da ihraç edildi. Celal Bayar ise; bu olaylara tepkisini CHP’den ve milletvekilliğinden istifa ederek gösterdi.[337] Bunun ardından Celal Bayar’ın yeni bir parti kuracağı söylentileri dolaşmaya başladı. Bu ise CHP yöneticilerince iyi bir davranış olarak karşılanmaktaydı.[338]

4 Aralık günü Çankaya köşküne yemeğe davet edilen Celal Bayar Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye kurulacak partinin ilkeleri konusunda bilgi vermiş, son izni böylelikle almıştı.[339]

Sonunda 7 Ocak 1946 günü, CHP eski milletvekillerinin önderliğinde “Demokrat Parti” adıyla yeni bir siyasi parti daha kuruldu.[340]

DP’nin kuruluşu, CHP yanlısı basın organlarınca sevinçle karşılanmakta[341] ve istenilen nitelikte bir partinin kurulmasından duyulan “ferahlık” dile getirilmekteydi.[342] Ne var ki, Türkiye’deki bu havaya bakan 28 Kasım 1945 günlü “New York Times” gazetesi yeni kurulan partinin “Majestelerinin sadık muhalefeti” gibi düşünüldüğünü ileri sürmüştü. Bu durum, Türkiye’de DP’nin bir “muvazaa” partisi olduğu iddialarının ortaya atılmasına yol açmıştı.[343]

XI. 1946 ve 1950 Seçimleri İsmet İnönü Dönemi’nin Sonu Yeni Bir Dönemin Başlangıcı

A. CHP’nin Demokratikleşmesi“Değişmez Genel Başkan”lık ve“Milli Şef”liğin Kaldırılması

ABD’nin demokratikleşme konusunda etkisi hem iktidar hem de muhalefet üzerinde açıkça görülmekteydi. Bunda, savaşın sonunda ABD’nin yıldızının parlaması önemli rol oynamıştı. ABD Başkanı Truman 6 Mart 1946 günü New York’ta vermiş olduğu bir söylevinde vurguladığı gibi sık sık totaliter rejimleri kınıyor, “demokrasiye ve kişi hak ve özgürlüklerine” olan bağlılığını dile getiriyor,

“Birleşmiş Milletler Anayasası’na ve ilkelerinin dünyada uygulanmasını sağlamak için elinden gelen gayreti” göstereceğini açıklıyordu[344] Bu gerçek karşısında “Milli Şef” İsmet İnönü İngiltere ve ABD’nin Türkiye’ye karşı bir tutum içine girmelerinin ve ülkeye yönelmiş bulunan “Sovyet Tehdidi”ni anlayışla karşılamalarının nedenleri arasında ülkenin yönetiminde egemen olan antidemokratik yapının da olduğunu anlamış bulunuyordu. Sovyetler Birliği’nin bu baskısından kurtulmanın ve bu tehdide karşı koyabilmenin tek yolu ABD ve İngiltere’nin desteğini almaktı. Bu desteğin kazanılması ise “Savaş Sonrası Dünya Düzeni”nin gereği olan bir demokratik rejimin ülkede uygulamaya konmasına bağlıydı. Basında bu gerçek açıkça dile getirilmekteydi.[345] Fakat İsmet İnönü’nün ve CHP’nin gazeteci yazarlarının “Tek Parti Yönetimi”ni aklarken, açıklamakta en çok güçlük çektikleri iç ve dış çevrelerde tepki ve eleştirilere neden olmuş, tüm kudretiyle hala ayakta duran “Milli Şef” lik ve CHP’nin “Değişmez Genel Başkan”lık kurumlarıydı. Adnan Menderes “Tek Parti Yönetimi”nin oluşturduğu birliği “kışla birliğine”ne benzetecekti.[346]

Bu benzetmede gerçek payı yok değildi. CHP’de demokratikleşme bile, İsmet İnönü’nün etkisi ve sıkı denetimi altında yapılmaktaydı. Bununla birlikte olağanüstü toplanılması düşünülen kurultayda bazı köklü değişikliklere gidileceği biliniyordu.[347]

10 Mayıs 1946 günü toplanan “Olağanüstü Kurultay”ın[348] ilk açılış konuşmasını Başbakan Şükrü Saraçoğlu yapmış, sonra sözü alan İsmet İnönü, devlet başkanının seçimi kazanan siyasi partiden olmasının doğal bulunduğunu belirtikten sonra Milli Şeflik’ten vazgeçtiğini bildirdi.[349] Gerçekten de CHP’nin 13-14 Kasım 1947 günlerinde toplanan Yedinci Kurultayı’nda Parti Genel Başkanı’nın seçimle işbaşına gelmesi, Genel Başkan’ın Cumhurbaşkanı olması durumunda Parti’nin yönetiminin Genel Başkan Vekili’ne bırakılması bir tüzük değişikliği ile kabul edildi. Bu Kurultay’da ayrıca valilerin parti il başkanı olması gibi anti-demokratik uygulamalara son verildi.[350] Bunun anlamı; ülkenin, bundan böyle “parti-devleti” anlayışı ile özdeşleşmiş bir “Milli Şef” yönetiminden kurtulmasıydı.

B. Demokratikleşme SürecindeCHP’nin Diğer Önemli Ödünleri

Dış koşulların değişmesiyle birlikte, demokratikleşme konusunda San Fransisco’dan başlayarak Hükümet’in attığı adımlar İsmet İnönü’nün 19 Mayıs konuşmasında somutlaşmış, 1 Kasım TBMM’nin açılış konuşmasıyla iyice açıklık kazanmıştı. İnönü bu konuşmasında; demokrasinin gelişmesine engel görülen bazı yasalarda değişikliğe gidilebileceğini belirttikten sonra, 1947 yazında yapılması gereken seçimlerin tek dereceli yapılmasını ve aradaki zamanın anti-demokratik yasaların kaldırılması için bir hazırlık dönemi olmasını istediklerini açıklamıştı.[351] CHP’nin Olağanüstü Kurultayı’nda aldığı kararlar gereğince Seçim Kanunu Tasarısı’nı 5 Haziran 1945 günü Meclis’ten geçirdi.[352] Yeni kabul

edilen bu yasayla Seçim Kanunu ile Türkiye'de I. Meşrutiyet'ten beri uygulanan ve çoğunluk temeline dayanan iki dereceli seçim sistemi[353] yerini tek dereceli seçim sistemine bırakırken, seçmenlerin adaylarını aracısız seçebilmelerini, adayların da istedikleri partiden ya da bağımsız olarak aday olabilmelerine olanak sağlaması gibi, demokratik özellikler içerirken, seçim sonuçlarının değerlendirilmesinin "açık-oy gizli-tasnif" yöntemiyle yapılacak olması; CHP'nin hala anti-demokratik zihniyetten kendisini bir türlü kurtaramamış olmasının bir göstergesiydi.[354]

Tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesinin ardından, TBMM'nin aynı günlü bileşiminde, muhalefetin en çok eleştirmiş olduğu Cemiyetler Kanunu'nda sınıf temeline dayanan parti kurmaya olanak sağlayacak biçimde değişiklik yapıldı.[355] Cemiyetler Kanunun'daki değişiklik sendikaların kurulmasına da ön ayak olmaktaydı.[356]

Ülkenin siyasi yapısı böylece demokratikleştirilirken, Üniversiteler Kanunu Tasarısı 10 Haziran 1946 günü TBMM'de görüşülmeye başlamış, Üniversiteler Kanunu değiştirilmiş ve bu yasanın düzenlediği kurum da demokratikleştirilmiştir.[357]

Bunun ardından 13 Haziran 1946 günü, 25 Temmuz 1931 günlü 1881 sayılı Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi TBMM'de değiştirilerek gazete ve dergilerin ancak mahkeme kararı ile kapatılabileceği kabul edildi.[358]

Yasalarda bulunan anti-demokratik hükümler teker teker ayıklanırken, sıkıyönetime de son verildi.[359] İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ilan edilmiş olan sıkıyönetimin kaldırılması için 22 Aralık 1947 tarihine dek bekletilmiş olması, üzerinde önemle durulması gereken bir başka konudur. Adnan Menderes'in 21 Mart 1947 günü dediği gibi; "…Vatandaş, polis tarafından hiç sebep göstermeye hacet kalmaksızın günlerce nezaret altına alınabilirse…böyle bir memlekette vatandaş hak ve hürriyetleri asla sağlama bağlanmış sayılamazdı…"[360] ve demokrasiden şu ya da bu özgürlükten söz etmenin bir anlamı yoktu. Bu gerçek karşısında 4 Temmuz 1934 günlü ve 2559 sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun ilgili maddesi 20 Şubat 1948 günlü 5188 sayılı yasa ile kaldırıldı.[361] Böylece demokrasi yolunda ağır ama kararlı bir adım daha atılmıştı.

C. 1946 Seçimleri

5 Haziran 1946 günlü ve 4918 sayılı yasayla Türkiye'de ilk kez 21 Temmuz 1946'da yapılan tek dereceli ve çok partili milletvekili seçimleri, taşıdığı olumsuz özelliklerinden ötürü "Türk demokrasi tarihine" "Kırk altı Seçimleri" olarak geçmiştir. Çünkü, çok partili düzene geçerken, 1946 yılının özel bir yeri vardır. Bu dönemde, her türlü özveriyi göze alarak ve her türlü baskıya göğüs gererek demokrasiyi getirmek için CHP'ye karşı mücadele veren DP'lilere "Kırk altı Demokratları" bu savaşım ve enerjiye de "Kırk altı Ruhu" adı verilmiştir.[362] Kuruluşundan hemen sonra ilk üç ayda halkın sevgisini kazanan ve kuruluşunu hızlandıran DP, CHP iktidarını korkutmuş, seçimlerin öne alma isteğini kamçılamıştı.

CHP iktidarına bu fırsatı, DP Genel Başkanı Celal Bayar'ın çarpıtılarak yayınlanmış bir demeci vermişti.[363] Bu demecin hemen ardından 25 Nisan 1946 günü, CHP Grubu'nda alınan bir kararla Belediye Seçimlerinin 1946 Eylül ayından aynı yılın Mayıs ayına alınması kararlaştırıldı.[364] Aynı amaçla hazırlanan bir yasa tasarısı dört gün sonra da TBMM'de kabul edildi.[365] Belediye seçimlerinin öne alınması genel seçimlerin de öne alınacağının bir göstergesiydi.[366]

Seçimlerin önceden belirlenen süreleri içinde yapılmayacağının ortaya çıkmasından sonra, DP'nin seçimlere katılmayacağının kuşkularının artması üzerine, CHP ve iktidarının göstermiş olduğu tepki ve takınmış olduğu tutum, Türkiye'de çok partili düzene geçişin ne denli dış etkenlere bağlı olduğunu da ortaya koymaktaydı. İsmet İnönü, muhalefetin seçime katılmamasının ülkeyi yabancı devletler karşısında güç durumda bırakacağını açıkça belirtme gereğini duymaktaydı.[367] Ne var ki, İsmet İnönü'nün ne bu konuşması ne de, CHP'nin 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Kurultayı'nda bir ölçüde muhalefeti tehdide varan konuşması,[368] DP'nin Belediye Seçimleri'ne katılmasını sağlayamadı. Seçimler muhalefet olmaksızın yapıldı. Seçim Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra TBMM'nin 10 Haziran 1946 günlü oturumunda Genel Seçimlerin 21 Temmuz 1946 günü yapılması kabul edildi.[369] Şimdi asıl sorun DP'nin Belediye Seçimlerinde olduğu gibi erkene alınan Genel Seçimleri de boykot edip etmeyeceği idi.[370] Bu konuda, CHP'nin baskı ve saldırıları öylesine çok yönlü bir yoğunluk kazanmıştı ki, Adnan Menderes, bu saldırılara karşı CHP'nin başında bulunanların iktidarı elinde tutabilmek için muhalefeti; "Moskova radyosu ile parola birliği yapmak, memleketi ecnebi devletlere karşı kötülemek" le suçladığını açıklamak zorunda kalmıştı.[371]

21 Temmuz 1946 günü çok partili yaşamın ilk genel seçimleri, seçim öncesinin atmosferi aksine genelde olaysız geçti.[372] Ama çok geçmeden sonuçların alınmaya başlaması, bazı yerlerde seçim sonuçlarının bir türlü açıklanmaması bu sessizliğin bozulmasına yol açtı. Seçimlerin özellikle illerde, CHP'li devlet görevlilerinin büyük baskısı altında yapıldığı ortaya çıktı.[373] Daha sonra DP seçimin iptal edilmesini isteyecek, partinin milletvekili seçilen üyelerinin toptan istifa edecekleri söylentileri etrafa yayılacaktı.[374] Bu seçimlerde DP 465 sandalye için 273 adaydan 66 milletvekilliği, CHP ise 365 sandalye kazanmıştı.[375] Ama şikayetlerin çokluğu, seçimlere hile karıştırıldığı yolundaki görüşleri pekiştirirken[376] seçim sonuçlarına yapılan itirazları incelemek yoluna gitmeyen iktidara karşı duyulan güvensizlik yanında, seçim sonuçları üzerine kuşku yaratacak yayınların İstanbul sıkıyönetimince yasaklanması, iktidarın seçimleri yenilemek yerine örtbas etmek yoluna gittiği biçiminde yorumların ortaya çıkmasına neden oldu.[377] Bu yasaklama, ilk olarak aynı gün Celal Bayar'ın seçimler üzerindeki görüşlerini aktaran "Yeni Sabah" ve "Gerçek" gazetelerinin kapanması ile kendini gösterdi. İşin ilginç yanı aynı haberi sütunlarında yayınlayan iktidar yanlısı "Tanin" gazetesinin bu uygulamanın dışında tutulmasıydı.[378] Tüm bu gelişmeler ve iktidarın uygulamaları seçimlere hile karıştırıldığının bir göstergesiydi. Ancak İsmet İnönü bu gerçeği üç yıl sonra kabul edecek ve şöyle diyecekti: "…Demokratik rejime girmeye karar verdiğimiz zaman bazı zekalar ehemmiyetli ölçüde bu seçim mekanizmasına ne ölçüde hile karışabilir bunu keşfetmeye gayret sarf etmişlerdi… bu marifetlerin CHP'ye darbe vurduğu gibi bütün ülkeyi de lekelemiştir…"[379]

D. Recep Peker Hükümeti ve12 Temmuz Beyannamesi

A. Yeni Hükümet ve "Savaş Sonrası DünyaDüzeni"ne Uygun Yeni Ekonomik Anlayış

TBMM'nin sekizinci döneminin ilk toplantısı 5 Ağustos 1946 günü açıldığında, seçimlerin üzerine düşen gölge nedeniyle, yeni Meclis'in "meşruluğu"nun tartışılıyor olması, tüm üyelerin üzerinde gergin bir havanın doğmasına yol açmıştı.[380] Meclis'te çoğunluğu elinde tutan CHP, kendi adayına verdiği oylar ile Kazım Karabekir, Mareşal Fevzi Çakmak ve Yusuf Kemal Tengirşenk karşısında Meclis Başkanlığı'nı kazanırken, İsmet İnönü de yeniden Cumhurbaşkanı seçilmişti. Bunun ardından İnönü Recep Peker'i hükümeti kurmakla görevlendirdi.[381]

Recep Peker gibi, "tek partili rejim" ve "Milli Şeflik" kurumunun güçlü savunucusu, uzlaşmaya karşı ve şiddet kullanmaya eğilimli birinin[382] böyle önemli bir dönemde başbakanlığa getirilmesi anlamlıydı.[383]

Recep Peker Hükümeti'nin Meclis'te programının okunmasından kısa bir süre sonra, ekonomik ve siyasi alanlarda bunları uygulamaya koyması yeni huzursuzluklar yaratmaktaydı. CHP içinde Peker Hükümeti'nin sonunu hazırlayan en önemli olaylardan biri de "7 Eylül Kararları" olarak bilinen ekonomik önlemlerdi.[384] Bu kararlarla, TL'nin ABD Doları karşısında değeri %53.6 oranında düşürülmüş, 1.30 TL'den 2.80 TL'ye indirilmişti. Böylesine büyük oranda devalüasyon yapmaktan amaç, dönemin uluslararası koşullarına ve yeni ekonomik siyasetine uyum sağlamaktı.[385] Bir bakıma Hükümet, ithalatı sınırlı tutarak, yurtdışına satılmakta olan ürünlerin dolar cinsinden fiyatlarını düşürerek ihracatı artırmayı hedeflemişti. Ama beklenen gerçekleşmedi. İthalat serbest bırakılmış, savaş boyunca biriktirilmiş dövizler ithalat ve ihracat kalemlerinin denkliğine bakılmaksızın ithalata harcanmıştı.[386]

1947 yılının Şubat ve Mart ayları Recep Peker Hükümeti'nin "Savaş Sonrası Dünya Düzeni"nin ekonomik siyaseti olan "Liberal Batı Kapitalizmi"ne bağlanma sürecinin önemli günleriydi. Uluslararası Para Fonu (I.M.F) ve Dünya Bankası (I.B.R.D.)'na giriş, bu aylarda gerçekleşmişti.[387]

Ne var ki, Peker Hükümeti'nin uyguladığı ekonomik siyasetinin sonuçları yavaş yavaş alınmaya başlamış, ilk günlerden başlayarak, hem toplum yapısı üzerindeki olumsuz etkisi, hem de ülke ekonomisi açısından bir hata olduğu görülmüştü.[388] DP Hükümetin'in bu ekonomik uygulamalarını şiddetle Türk eleştirmekteydi. DP'ye göre dünya piyasalarında Türk ihraç ürünlerinin fiyatlarının düşürülmesi büyük bir hataydı.[389] Gerçekten paranın değerinin düşürülmesinden sonra, ihracatın artmasıyla iç piyasada bir daralma görülmüş, bunun sonucunda ithal ürünleri %50 yükselmişti.[390] 7 Eylül Kararları'nın başarısızlıkla sonuçlanması, ülkede yeni zenginler türetirken, yaşam koşullarının ağırlaşması ise, fakir kitleleri DP saflarına doğru yönelmelerini sağlamıştı.[391]

B. Çok Partili Düzenin YerleşmesindeÖnemli Bir Gelişme 12 Temmuz Beyannamesive Peker Hükümeti'nin Sonu

“Muvazaa” iddiaları arasında kurulan DP, Peker Hükümeti’nin yanlış ekonomik uygulamaları ve“ Tek Parti Yönetimi”ne karşı yıllardan beri kitlelerde oluşan ve biriken kin ve hoşnutsuzlukları kendi yararına kullanma becerisini gösterince, iktidarı bırakmak istemeyen CHP ile arası açılmaya başlamıştı. DP’nin kendisinden beklenilen “ruhsatlı” ve “güdümlü” muhalefet partisi olmaktan uzaklaşması üzerine, iktidar baskı uygulamaya başlamış, 1947 yılında yapılması gereken seçimler erkene alınarak 1946 yılında yapılması sağlanmıştı.

DP’nin başarısı böylece engellendikten sonra, muhalefete karşı sertlik yanlısı olan ve “Tek Parti Dönemi”nde totaliter rejimlere sempatisi olduğu bilinen Recep Peker’e hükümet kurma görevinin verilmesi, muhalefete karşı alınmış önlemlerin bir uzantısı olarak algılanmasına neden olmuştu. DP; İktidar yolunun önündeki engelleri kaldırmak için daha fazla özgürlük isterken, DP’nin gelişmesinden ürken CHP eldeki hak ve özgürlükleri bile fazla bularak sınırlamaya başlamıştı.[392] Recep Peker Hükümeti’nin “7 Eylül Kararları”ndan sonra TBMM’ye sunduğu yeni Matbuat Kanunu Tasarısı iktidar-muhalefet anlaşmazlığına yeni bir boyut daha eklemişti.[393] Tasarıda yer alan yeni hükümlere göre, gazete ve dergi sahibi olanların “sui şöhret” özelliği taşımayacağı belirtildiği gibi, bir gazete çıkarabilmek için bu yasal özellikten başka, beyanname verme yükümlülüğü getirilmekteydi. Beyanname vermemiş gazeteler hakkında en büyük mülki amire gazete kapatma yetkisi tanınıyordu. Tasarıda ayrıca resmi şahsiyetlerin şeref ve haysiyeti hakkında “suizanı” davet edecek yazı yazanlara beş yıla kadar ağır hapis cezası getiriliyordu. Tasarı aynı gün CHP üyelerinin oyları ile kabul edilmişti.[394] Adnan Menderes “… millet ve devlet menfaatlerine hadim olma gibi tabirlerle hükümete muhalefet etmekte olan gazeteler dize getirilmek istenmektedir…”[395] diyerek, tasarıyı hazırlayan Hükümeti sert bir biçimde eleştirirken, CHP milletvekili Adnan Adıvar bile; “…Görüyoruz ki yirmi iki yıldır demokrasi alanında hala yerimizde sayıyoruz…”[396] demekten kendini alamamıştı.

Recep Peker Hükümeti, muhalefet ile ilgili duygularını basınla ilgili yeni anti-demokratik düzenlemelerle bu biçimde dile getirirken, böyle bir ortamda toplanan DP’nin 7 Ocak 1947 tarihli Birinci Kurultayı’nda “hürriyet” ve “demokrasi” isteklerini gösteren “Ana Davalar Raporu” kabul edilmişti. Çok partili düzene geçişte önemli bir yeri bulunan bu raporda; Anayasa’ya aykırı anti-demokratik yasa hükümlerinin kaldırılması, yargı bağımsızlığı ve güvenliğine dayanan yeni bir demokratik seçim yasasının hazırlanması, parti başkanlığı ile cumhurbaşkanlığının birbirinden ayrılması, Hükümet’in ve idare amirlerinin tarafsızlığının sağlanması üzerinde duruluyor, bu isteklerin yerine getirilmemesi durumunda “sine-i millet”e dönüleceği, demokrasi kavgasının milletin bağrında sürdürüleceği belirtiliyordu.[397] Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir siyasi parti CHP’yi egemenliğin gerçek sahibi olan ulusa şikayet etme cesaretini göstermekteydi.

DP’nin Kurultayı’ndan sonra, ülkede demokratikleşme hareketi duraksamış, CHP ile DP arasında beliren siyasi gerginlik ise, son noktaya ulaşmıştı.[398] İstanbul ara seçimlerine girmemek konusunda görüşmek üzere DP İzmir’de bir toplantı yapmayı kararlaştırmıştı. Toplantı 1947 Nisanı’nın ilk haftasında yapılacaktı. Toplantıdan birkaç gün önce Adnan Menderes Kütahya’da Hükümet’e karşı hücuma geçmiş, Başbakanı da muhalefete karşı “gizli niyetler” beslemekle suçlamıştı.[399] Başbakan

Recep Peker ise, 1 Nisan 1947 günü İzmir Halkevi'nde yaptığı bir konuşmada, gerek basına ve gerek seçime katılmak istemeyen DP'ye; "…İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun halen mer'i olduğunu…"[400] hatırlatmış, iktidar ile muhalefet arasındaki iplerin kopmasına neden olmuştu.

DP'nin İzmir'de yapılan toplantısında seçimlere katılmama kararı alınmış ertesi günü yayınlanan bildiride; "…Seçim emniyeti kanunla sağlanmadıkça ve idare mekanizmasının tarafsızlığına imkan tanımayan zihniyet değişmedikçe seçime girmeyi Türk demokrasisine karşı ağır bir suç sayıyoruz"[401] denilmişti. Bu karar üzerine, 6 Nisan 1947'de İstanbul'da yapılan ara seçimlere DP katılmamış, oy kullanma oranının düşük olması, Türkiye'nin dış itibarını oldukça sarsmış[402] 12 Nisan 1947 günü, Türkiye'nin durumunu incelemek üzere, Senatör Berkley'in başında olduğu bir ABD heyeti Ankara'ya gelmişti.[403] Bununla birlikte, iktidarın muhalefet üzerindeki baskısında gözle görülür bir azalma olmadığı gibi, Adnan Menderes İzmir'deki bir söylevinden dolayı kovuşturmaya uğramış, dokunulmazlığının kaldırılması istenmiş, bu söylevi yayınlayan gazeteler de kapatılmıştı.[404]

Çok partili düzenin belkemiği olan iki parti CHP ve DP arasında geçen bu son olaylar, Bayar-Peker, Peker-Köprülü çekişmeleri,[405] hem rejim için tehlikeli olmaya başlaması, hem de bu çekişme iki partinin tabanına yansıyarak daha ürkütücü boyutlara ulaşması üzerine, iki parti arasında ilk arabuluculuk girişimi, önde gelen işadamlarından Vehbi Koç ve Üzeyir Avunduk'tan gelmesine karşılık, bir sonuç elde edilememişti. Bir diğer girişim de eski Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Menteş'ten gelmişti. Menteş'in yayınlanan açık mektubunda bu siyasi gerginliğe son vermesi için Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü göreve davet etmişti.[406]

Bu gelişmelerin ışığı altında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Haziran ayının ilk haftasından başlayarak, Hükümet ve DP liderleri ile yapmış olduğu görüşmeler sonunda, bu görüşmelerin içeriği niteliğinde bir beyannameyi 11 Temmuz akşamı radyodan okumuş; Beyanname basında bir gün sonra yayınlandığı için, demokrasi tarihimize 12 Temmuz Beyannamesi olarak geçmişti. Bu beyannamede Cumhurbaşkanı İnönü, partiler üstü bir başkan rolü üstlenmekte, Başbakan Recep Peker'in ihtilalci bir parti olarak suçladığı DP'yi savunarak arka çıkmakta; "…Devlet Reisi olarak kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görüyorum…"[407] demekteydi. Bunun üzerine CHP Meclis Grubu toplantısında Peker Hükümeti'ne güven oyu istendi. Yapılan oylamada çoğunluğun güven tazelemesine karşın, 35 olumsuz karşı oyun da bulunması dikkat çekiciydi. Hükümete karşı oy veren 35 ılımlı milletvekilinin lideri Nihat Erim görünmekle birlikte, gerçekte onun arkasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bulunmaktaydı.[408] Bir yandan muhalefetin, diğer yandan kendi partisi içindeki milletvekillerinin sert eleştirileriyle karşı karşıya kalan Başbakan Recep Peker sağlık nedenleriyle istifa etti. Yeni hükümeti kurmakla Hasan Saka görevlendirildi.[409]

Recep Peker, değişen iç ve dış koşullara ayak uyduramamıştı. Recep Peker'in savunmuş olduğu "tek partili düzene" dönülmesini 12 Temmuz Beyannamesi ile olanaksız kılan İsmet İnönü'yü böyle davranmaya iten hiç kuşkusuz SSCB karşısında ABD'nin desteğinin gittikçe belirgin bir duruma gelmiş olmasıydı.

C. CHP'de Liberal Anlayışın Ağırlık Kazanması: Hasan Saka ve Şemsettin Günaltay Hükümetleri

Hasan Saka Hükümeti, bir önceki döneme oranla daha liberal ve daha hoşgörülü bir siyaset izlemesi, tüm partilere eşit davranması, gerilen ortamı biraz yumuşattığı gibi, kurulmaya çalışılan demokratik düzene de olumlu katkısı oldu. Buna karşılık muhalefet de Hükümetin temel kurumlarına saygılı olmaya özen gösterdi. CHP artık liberal bir yola girmiş görünüyordu. Halkevlerinin parti merkezlerinden çok, partili partisiz tüm halkın yararlandığı merkezler olarak ilan edilmesi bunun bir göstergesiydi. İsmet İnönü hala CHP Genel Başkanı olarak konumunu koruyorduysa da, gerçek yönetim parti ile Hükümeti birbirinden ayırma sürecine hazırlık olarak bir genel sekretere verildi. Daha önce cumhurbaşkanı ve başbakanın yakın arkadaşlarından oluşan CHP Yönetim Kurulu artık üyeler arasından ve üyelerce seçiliyor, kurul da genel sekreter ile Merkez İcra Kurulu'nu seçiyordu. CHP kurultaylarına katılacak delegeler Parti Merkez Sekreterliği yerine, yerel parti örgütlerince seçilmeye başlandı. Parti içinde "tek parti yönetimi"ni savunanlar ile liberaller arasında çelişkinin sürmesine karşın kamuoyunda demokratileşme önem kazanmaya başladıkça liberallerin de önemi ve etkisi arttı. CHP, tarihinde ilk kez "otokrat" bir başkan "otokrasinin aracı olmak" yerine, iktidarını koruyabilmek için kamuoyunun onayını kazanmak zorunluluğunu duymaya başladı.[410]

DP üzerinden Hükümet baskısı kalkınca, parti içinde de çatışmalar çıkmış, istifalar ve kovulmalar başlamıştı. Parti kurucularının liderliğinde olan çoğunluk, muhalifleri silmek için parti disiplinini uyguladı ve ülke çapında güçlü bir örgüt kurdu. DP'den çıkarılanlar, Osman Bölükbaşı ve Fevzi Çakmak önderliğinde Millet Partisi'ni kurdular. MP muhafazakar kesimi partisine çekmek için, devlet kapitalizminin sona erdirilmesini, vergi indirimini, özel teşebbüsü dini ve aileyi vurgulayarak ortaya çıktı.[411]

MP'nin ortaya çıkışı, CHP'nin daha liberal bir tavır sergilemesi, DP'nin programını yeniden gözden geçirme ve daha keskinleştirmek zorunda bıraktı. DP Hükümet'ten seçim mekanizmasının adli mercilere devredilmesini, ABD yardımlarının Silahlı Kuvvetler yerine halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesinde kullanılmasını istedi. CHP muhalefetin bu tutumuna 16 Ocak 1949'da Şemsettin Günaltay Hükümeti'yle yanıt verdi. 23 Ocak 1949'da programını okuyan Günaltay Hükümeti, serbest seçimlerin yanı sıra, muhalefetin istediği şeyleri, bu arada ilkokullarda seçime bağlı olarak "din dersleri" koyacağını, özel teşebbüsün destekleneceğini vergi reformları ve halk kitlelerine yardım için ekonomik projeler yapılacağını vaat etti. Amaç DP'ye kaymış bulunan muhafazakar ve fakir halk kitlelerini tekrar CHP'ye kazandırmaktı.[412]

E. "Sovyet Tehdidi" KarşısındaABD'nin Değişen Tutumu ve Türkiye'yi Destekleme Siyaseti

1946 yılı başlarında iktidar ve muhalefet arasındaki mücadele tüm şiddeti ile sürerken, Türkiye, CHP ve DP'nin birleşmesine neden olan iki önemli olayla karşılaşmıştı. Ünlü ABD zırhlıları "Missori" ve "Providence" in İstanbul'a gelişi ve ABD ile "Ödünç Verme ve Kiralama Hesaplarının Tasfiyesi

Kanunu"nun tartışılması…5 Nisan'da büyük bir özenle karşılanan Amerikan gemileri, gelişlerinden bir ay sonda da hem iktidar hem de muhalefetin coşkularına neden olmuştu.[413]

"Misouri" ve "Providence" gemileri İstanbul limanına vardığı gün yani 5 Nisan 1946'da Başkan Truman, Ordu Günü nedeniyle Chicago'da yaptığı konuşmasında Amerika'nın Yakın Doğu ve Ortadoğu'daki çıkarlarından söz etmekteydi.[414] Başkan Truman'nın bu konuşması ve ABD zırhlılarının İstanbul'u ziyaret etmelerinden kasıt, "Sovyet Tehdidi" karşısında değişen ABD'nin dış siyasetini tüm dünyaya ve Türkiye'ye hissettirmekti. Gerçekten de ABD'nin 4,5 milyon dolarlık bölümünün ödenmesi durumunda, Türkiye'den alacaklarından vazgeçmeyi kararlaştırdığını söylemesi üzerine, Başbakan Saraçoğlu bunu büyük bir minnetle karşılamıştı.[415]

Türkiye'de çok partili düzen için gerekli olan demokratik düzenlemelerle iktidar ve muhalefet arasında bir denge kurulmaya çalışılırken, Sovyetler Birliği 24 Eylül 1946 günlü ikinci notasını vermiş, Boğazların yalnızca Karadeniz devletleri arasında belirlenecek bir rejimle işletilmesi ve ortaklaşa savunulması konusundaki isteğini bir kez daha vurgulamıştı.[416] Sovyetler Birliği, bu kez bu notayı yalnızca Türkiye'ye göndermiş, ABD ve İngiltere'ye vermemişti. Ama bu iki devletin "Sovyet Tehdidi" karşısındaki önemini çok iyi bilen Türkiye, 24 Eylül notasından hem ABD'yi hem de İngiltere'yi haberdar etmişti.[417] Sovyetler Birliği'nin Boğazlar sorununu Türkiye ile baş başa çözümlemesinin, yalnızca Boğazları Sovyet gemilerine açmak değil, aynı zamanda ABD ve İngiltere'nin donanma ve hava kuvvetlerine kapaması olarak algılayan Batılı iki devlet, ilk notaları doğrultusundaki notalarını Sovyetler Birliği'ne göndererek Türkiye'nin yanında yer almışlardı.[418] Bu iki Batılı demokrat ülkenin böylesine Sovyetler Birliği'ne kesin tavır almalarında, hiç kuşkusuz Türkiye'nin atmış olduğu demokratikleşme adımları ve çok partili düzene geçmesi önemli rol oynamıştı.[419]

ABD ve İngiltere'nin bu tutumundan güç alan Türk Hükümeti de Sovyetler Birliği'ne ikinci bir nota vererek Sovyetlerin bu emperyalist isteklerini geri çevirmişti.[420] Bu arada İngiltere'nin Ortadoğu'yu savunmak için yeni bir plan tasarlıyor olması Türkiye'yi rahatlatmıştı.[421] Ancak ABD'nin savaştan en güçlü demokrat ülke olarak çıkması, "Sovyet Tehdidi" karşısında Türkiye'yi ister istemez İngiltere'den daha çok bu okyanus ötesi güce yöneltmekteydi. İngiliz Hükümeti de 21 Şubat 1947 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na bir memorandum vererek, "Türkiye ve Yunanistan'a savaşın sona ermesinden beri yapılan ekonomik yardımın 1947 Martı'ndan sonra kesileceğini" bildirdi.[422]

İngiltere'nin ABD'ye vermiş olduğu bu memorondum bundan böyle onun dünya özellikle Ortadoğu'da ki yerini bu ülkeye terketmek zorunda kaldığını da ortaya sermekteydi. Bu nedenle İngiliz memorandumunu alan "Beyaz Saray" Doğu Avrupa'da kurulan Moskova'ya bağlı Kukla Marksist rejimleri, yine bu ülkenin kışkırtmaları ile çıkarılan Yunanistan iç savaşı ve Türkiye'deki "Sovyet Tehdidi"ni göz önünde tutarak, "Monroe Doktrini"ni terk etmenin, özellikle Avrupa sorunlarına el atmanın zorunluluğuna inanmış durumdaydı.[423] Bu gerçekler karşısında Başkan Truman'ın girişimiyle 12 Mart 1947 günü ABD Kongresi'ne gönderdiği ve daha sonra Truman Doktirini olarak anılan mesajında, 100 milyonu Türkiye'ye 300 milyonu Yunanistan'a olmak üzere, toplam 400 milyon

dolar yardım öngörülmekteydi.[424] Türkiye'ye yardım konusunu ABD Kongresi isteksiz Kashall'de olsa onayladı.[425]

ABD, Sovyetler Birliği'nin emperyalist yayılmacılığına karşı Avrupa'yı güçlendirmek ve kalkınmasını sağlamak için Marsall Planı'nı ortaya attı.[426] Bunun üzerine Türk Hükümeti doğrudan ABD Hükümeti'ne başvurarak; Türkiye'nin durumunun siyasi ve stratejik bakımından çok önemli olduğunu ileri sürerek, Washington'un Türkiye'yi bu planın içine almasını istedi. Bunun üzerine ABD, Türkiye'nin içinde bulunduğu iç ve dış koşulları göz önünde tutarak Marshall Planı içine almaya karar vermiş ve 4 Temmuz 1948'de iki ülke arasında bir ekonomik işbirliği antlaşması imzalanmasına karar verdi.[427]

Marshall Planı'nın soğuk savaşı başlatan en önemli neden olması[428] hiç kuşkusuz "Sovyet Tehdidi" ile karşı karşıya kalmış bulunan Türkiye'nin az da olsa bir soluk almasını sağlamıştı.[429] Bununla birlikte, "Sovyet Tehdidi" tam olarak kalkmamış, NATO'ya girmiş olduğu 19 Şubat 1952 yılına dek sürmüştür.

F. İsmet İnönü Döneminin Sonu-1950 Seçimleri ve Yeni BirDönemin Başlangıcı

Demokratikleşme süreci içinde kabul edilmiş olan yeni seçim yasaları, muhalefeti oldukça rahatlatmış, Hükümet baskısından kurtulmasını sağlamıştı. Bu durumun sağlamış olduğu serbestlik içinde tüm partiler günün sorunlarını ele alarak seçim kampanyası yapabilmekteydiler. CHP, devletçiliğin katı kalıplarını değiştirmeyi, özel sektörü canlandırmayı, köylüye verilen tarım kredilerini artırmayı, yabancı sermayeyi teşvik etmeyi, Vergi sistemini yeniden gözden geçirmeyi, enflasyonu belirli bir dozda tutma sözü veriyordu. Ayrıca bir Senato kurulmasını ve Anayasa'dan Kemalizm'in altı ilkesini çıkarmayı da öneriyordu. CHP artık yalnız bir parti olmadığının farkında olarak, halkın isteklerini de göz önünde bulundurmak gerektiğinin bilincine ister istemez varmış bulunuyordu. DP ise; tüm gücüyle CHP'yi ve eski dönemi eleştirmeyi sürdürüyordu. Bunun yanında, devlet tekelinin sona erdirilmesini, özel girişimciliğin özendirilmesini, ülkenin ekonomik sorunlarının çözümü için denk bir bütçe yapılmasını ve enflasyonun düşürülmesini istiyordu. TBMM'nin yetkilerini kısmayı, daha eşitlikçi bir demokrasi için, ABD örneğinde olduğu gibi kuvvetler ayrılığını ülkeye getireceklerini söylüyorlardı. Özel girişimcilik propagandasında DP'nin oldukça gerisine düşen MP de muhafazakar oyları alabilmek için daha çok dine ve örf adetlere dayalı bir seçim kampanyasına yönelmekteydi.[430]

1950 seçimleri, 1946 yılındakilerin aksine daha güven ve düzen içinde geçti. CHP Hükümeti muhalefete müdahale etmekten kaçındı. Durum böyle olunca, DP ilk kez olarak kırsal alanda örgütlenip, "Tek Parti Yönetimi" uzun yıllar boyunca baskı altında kalmış, sıkıntı çekmiş olan büyük kitlelerin desteğini kazandı. Köylüler daha çok toprak, toprak sahipleri, daha az kısıtlama ve mülkiyete saygı, işçiler, yüksek ücret ve daha geniş kapsamlı örgütlenme hakkı, işverenler, hükümet denetiminden kurtulmak, aydınlar da tüm baskılardan arınmış bir ortam istiyorlardı. Tüm bu toplum dilimleri aradıklarını, DP'nin seçim programında bulmaktaydılar. Durum böyle olunca, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerin sonuçları, DP'yi bile şaşırttı. Seçime katılma oranının yüzde 90 olan bu

seçimde, DP geçerli oyların yüzde 53, 3'nü alarak 420 milletvekili, CHP oyların 39,9'unu alarak, 63 milletvekilliği, MP ise oyların 3,1'ini alarak yalnızca bir milletvekilliği kazanabilirken, dokuz bağımsız aday Meclis'e girmeyi başardı.[431] Bunun anlamı; İsmet İnönü ve liderliğindeki CHP iktidarının son bulması, Türkiye'de yeni bir dönemin başlaması demekti.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra başta İtalya ve Almanya olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde totaliter ve otoriter nitelikli rejimler birbiri ardına iktidara gelmiştir. Türkiye'de ise; CHP tek başına iktidarı elinde tutmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki CHP otoriter yapısına karşın Maurice Duvarger'in deyişiyle; "… hiçbir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmi nitelik vermemiş; onu, sınıfsız bir toplumun varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden dolayı daima rahatsızlık, hatta utanç duymuştur. Türk tek partisi, bir suçlu vicdanına sahip olmuş ve bu noktada, kendilerini taklit edilmesi gerekli modeller olarak gösteren faşist ya da komünist kardeşlerinden ayrılmıştır…"[432]

CHP'nin "banisi" ve "Ebedi Şefi" kabul edilen Mustafa Kemal Atatürk'ün gözünde tek parti sistemi Türkiye'nin özel siyasi koşullarının bir sonucu olmuş ve çok partili düzen hep ideal olarak kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk çeşitli fırsatlarda kendi kurmuş olduğu CHP'nin tekeline son vermeye çalışmıştır. Demokrasilerin henüz parlamadığı, Faşizmin İtalya'da iktidara geldiği bir dönemde 1924 yılında TCF'nin kurulması Mustafa Kemal Atatürk'ün hiçbir engeli ile karşılaşmadan gerçekleşmiş, ama bilinen olaylar bu partinin yaşamasına izin vermemiştir. Yine, dünyanın yeni yükselen değerleri olarak faşizmin ve nasyonal sosyalizmin örnek alınıp, "totaliter" ve "otoriter" özellikli rejimler birçok ülkede rağbet görüp bir bir iktidara gelirken, hatta 1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle İngiltere ve ABD gibi demokrasilerin beşiği kabul edilen ülkelerde bile devletçi ve kısıtlayıcı önlemlere dönülmüşken, Mustafa Kemal Atatürk 1930 yılında SCF'yi kurdurarak bir kez daha çok partili düzene yönelmiş ama yine ülkenin içinde bulunduğu koşullar, bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Bu koşullar içinde bir "Parti devleti"ne dönüşmüş Türk siyasi sistemi, İsmet İnönü ile yeni bir döneme girmiştir.

Daha önce Mahmut Celal Bayar'a başbakanlığı terk etmek zorunda kalan İsmet İnönü, yıldızı sönmüş bir biçimde köşesinde beklerken, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı ve CHP'nin Genel Başkanı olmuş ve çok geçmeden kendini "Milli Şef" ve CHP'nin "Değişmez Genel Başkanı" ilan ettirmiştir. Bu anlayış Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra bü

yük değişikliklere uğrayarak ülkeyi belli bir aşamaya getirmiş, kişi hak ve özgürlükleri, savaşın da etkisiyle tamamıyla devletin kontrolüne alınmıştır. Bu gelişme, ülkenin siyasi yapısını, daha belirgin bir biçimde Mussolini İtalyası ve Hitler Almanyası gibi "totaliter" devletlerle özdeşleştirirken, "Milli Şef"lik unvanını kendine yakıştırmış bulunan İsmet İnönü'yü de bu totaliter rejimlerin liderlerini çağrıştırır bir duruma getirmiştir.

İsmet İnönü'nün iktidara gelmiş olduğu dönem, birkaç ay dışında İkinci Dünya Savaşı yılları ile aynı döneme rastlamaktadır. Bu nedenle de İsmet İnönü'nün izlemiş olduğu iç ve dış siyaset, bu savaşın aktör devletlerinin savaş içindeki konumları ile yakından ilgili olmuştur. İsmet İnönü'nün bu savaş boyunca çelişki ve zig-zaglarla dolu dış siyaseti her ne kadar ülkeyi savaş dışında tutmayı başarabilmişse de, savaşın sonunda "Üç Büyükler" üzerinde olumsuz bir iz bırakmış olduğu bir gerçektir. Ancak, İsmet İnönü'nün Türkiye'ye suçlamalar yöneltilmesine neden olan bir başka uygulaması daha vardır; "Varlık Vergisi" ! Bu verginin "ırkçı" niteliğinin ortaya çıkması da Türkiye'yi demokrat ülkeler karşısında güç durumda bırakan bir başka gelişmedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın aynı zamanda ırkçılığa karşı da yürütülmüş olması nedeniyle, Türkiye'ye bu uygulamasıyla birlikte demokratik olmayan siyasi yapısı ve bu savaşa neden olmuş "totaliter diktatörlükleri" anımsatan bazı siyasi kurumları da bir başka anlam kazanmaktadır.

Şimdi, Türkiye'nin açıkça ortada duran bu siyasi yapısını, İkinci Dünya Savaşı boyunca izlemiş olduğu ve daha çok Almanya'nın işine yaramış ve bu nedenle tepkilere yol açmış dış siyasetini birlikte değerlendirecek olursak, kişi özgürlüklerinin ve demokrasinin gerçekleştirilmesini savaşın son amacı durumuna getiren "Üç Büyükler" karşısında Türkiye'nin hiç de iyi bir konumda olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Şu halde eğer Türkiye Batı dünyası içinde yer almayı istiyorsa, her şeyden önce salt bu konumu nedeniyle daha demokratik bir yönetim tarzını benimsemek zorundaydı. Bu zorunluluk uluslararası ilişkilerin almış olduğu yeni niteliğin Türkiye'yi de etkilemesinden başka bir şey değildi. Ne var ki, bu etki yalnız Türkiye'nin bu konumundan kaynaklanmakla kalmamış, buna bir de "Sovyet tehdidi" eklenmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nı 19 Mart 1945 günü tek yanlı olarak feshedip, aynı günlü bir nota ile Boğazlardan üs ve Doğu Anadolu'dan toprak istemesi üzerine, daha önce ortaya koyduğumuz nedenlerden dolayı İngiltere ve ABD'nin duyarsızlıktan da öte Sovyetlere dönük bir anlayış içine girmesi, Milli Şef İsmet İnönü'yü yeni önlemler almaya itmiştir.

Milli Şef İsmet İnönü, hem Batılı demokrat devletleri, hem Sovyetler Birliği'ni tatmin edip yatıştırmak, hem de kendi yönetimini aklamak istemiştir. Batının "Totaliter" zihniyetin uzantısı olarak gördüğü; dış Türklerle ilgilendiği için de Sovyetler'in tepkisini toplamış "Türkçü ve Turancı" kesim bu nedenle haksız ve gürültülü bir biçimde susturulmuştur. Tüm bu olumsuz koşulların yanı sıra Türkiye'nin bir Sovyet saldırısı karşısında yetersiz kalacağı açıkça ortadadır. Bu durumda çözüm yolu olarak ABD ve İngiltere başta olmak üzere Batı dünyasının Türkiye'nin yanında yer alması gerekmektedir. Ne var ki, belirtmiş olduğumuz nedenlerden dolayı bu demokrat ülkelerin kamuoyları Türkiye'ye hiç de iyi bir gözle bakmamaktaydılar. Bu nedenle Batı kamuoyunun kazanılabilmesi için, Türkiye'nin siyasi yapısının bir an önce demokratik bir görünüm kazanması gerekmekteydi. İşte İsmet İnönü'nün bir yandan antidemokratik içerikli yasaları değiştirip, bir yandan "Milli Şef"lik ve "Değişmez Genel Başkanlık" gibi, artık sırtına yük haline gelmiş kurumları üzerinden silkip atarken, öte yandan CHP'ye daha demokratik bir görünüm kazandırmaya çalışması, önce MKP'nin ve ardından DP'nin kurulmasına izin vermiş olması, aslında Batılı demokrat devletlere verilen ödünlerden başka bir şey

değildi. Kısacası çok partili düzenin yaşatılabilmesi, böyle bir ortamda gerçekleşmiştir, Türkiye'de çok partili düzene geçiş iç etkenlerden daha çok, dış etkenlere bağlı olarak zorunlu bir biçimde olmuştur. Bunun içindir ki; daha sonraki dönemlerde Türkiye'de "çok partili düzen" ve "demokrasi" ülkenin tarihsel, kültürel birikimlerinin ortaya çıkarmış olduğu koşullar içinde olduğu ölçüde, hatta belki de zaman zaman, Batı'nın öne sürüp kabul ettirdiği değer yargıları içinde ele alınıp, değerlendirilecektir.

1 Asım Arar: Son Günlerinde Atatürk (Dr. Asım Arar'ın Hatıraları); Selek Yyn., İst, 1958. S. 27-30.

2 Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başvekil İsmet İnönü arasında dış siyaset konusunda derin görüş ayrılıkları önemli rol oynamıştır. Atatürk dış siyasette ne kadar atak bir siyasetten yana ise, İnönü de o kadar ılımlı ve statükocu bir siyasetten yanaydı. Örneğin Hatay konusunda Atatürk kendi deha ve sezgi gücü ile uluslararası siyasal konjonktürü ve Fransız-Alman ilişkilerini değerlendirerek, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına kolayca katabileceğine inanmaktaydı. İnönü ise uluslararası görüşmeler yoluyla uzunca bir süreç içinde çözümden yanaydı. Bu nedenle Atatürk Hükümeti sık sık eleştirmiştir (Hasan Rıza Soyak: Atatürk'ten Hatıralar, C II, Yapı Kredi Bankası Yyn., İst., 1973, 546-654) Dış siyasa alanında bir diğer anlaşmazlık da, 1937 yılında imzalanan Nyon Antlaşması'dır. Bu Antlaşma sırasında İngilizler korsan gemilere karşı yapılacak uluslararası mücadeleye Türkiye'nin bir destroyer vererek katılmasını teklif etmişler, Atatürk de İnönü'ye karşın Tevfik Rüştü Aras'a talimat vererek emrivaki teklifin kabul edilmesini sağlamıştır. Fakat İsmet İnönü Türkiye'nin bu taahhüdünü uluslararası siyasal ilişkileri bakımından tehlikeli bulmuş, bunu yine bir mektupla emrivaki olarak bozmuştur. Bunun sonucunda Atatürk İnönü'nün "sürmenaj" hastalığı nedeniyle dinlenmesini uygun bulmuş, Hükümetten uzaklaştırmıştır (Asım Us: 1930-1950 Atatürk, İnönü İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları; Vakit Matbaası, İst. 1966, 317-318).

3 Cemil Koçak: Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945); Yurt Yyn. Ankara, 1986s. 45.

4 Asım Gündüz: Hatıralarım; Derleyen İhsan Ilgar, Kervan Yyn. İst., 1973, s. 216-218-226.

5 Nadir Nadi: Perde Aralığından: Çağdaş; Yyn., 3. Baskı, İst. 1979, s. 8.

6 Us, Hatıra Notları, 303.

7 Şevket Süreyya Aydemir: İkinci Adam; C. II, Remzi Kitapevi, 2. Baskı, İst., 1968, s. 23.

8 A.g.k., 23.

9 Us, Hatıra Notları, 313. Karşı gurubun İnönü'ye karşı çalışmalarının başarıya ulaşmasının iki önemli nedeni vardır; Birincisi, İnönü Başvekillikten ayrıldıktan sonra TBMM, Hükümet, CHP ve devletin bürokratik kadrolarında radikal bir tasfiyeye gidilememesi, dolayısıyla İnönü'nün hiçbir zaman etkinliğini yitirmemiş olmasıdır. Buna bağlı olarak İnönü'nün karşıtlarının belki de etkin bir aday

çıkaramamalarının temelinde bu gerçek yatmaktadır. Dolayısıyla iktidar mücadelesi de sertleşmemiş, sönük geçmiştir.' Koçak, a.g.k., 56) İkincisi ve en önemlisi de Cumhurbaşkanı seçiminde ordunun İsmet İnönü'den yana ağırlığını koymuş olmasıdır. (Hikmet Bila: CHP Tarihi 1919-1979; Doruk Matbaacılık, Ankara., 1979. S. 139-140).

10 Gündüz, a.g.k., 223.

11 Bila, a.g.k., 140.

12 Yunus Nadi: "Atatürk ve İsmet İnönü"; Cumhuriyet, 12 Kasım 1938; "Yeni Cumhur reisimiz İsmet İnönü"; Cumhuriyet, 13 Kasım 1938.

13 "Milli Şef" kavramına, CHP 1938 Olağanüstü Kurultay öncesindeki yıllarda da rastlamaktayız. Recep Peker 1934-1935 Eğitim döneminde Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde vermiş olduğu "İnkılap Dersleri"inde bu konuya değinmiş ve "Bugünkü yaşayışta ulusça üstün olmak gerekir. Ulusça üstün olmak için, kafası ve yüreği işleyen insanların bir büyük ve ana inanışta birleşmiş ve beraber olmaları ve yüce bir şefin ışığı etrafında birleşmeleri ve sarılmaları şarttır (a.g.k., 64). Kurultaydan sonra bu sıfat resmi olarak kullanılmaya başlanacak ve " Milli Şef" bir dönemin adı olacaktır (Koçak, a.g.k., 67). İlginçtir ki, siyasiler içinde "Milli Şef" sıfatını ilk kullanan Celal Bayar olacaktır. Olağanüstü Kurultayda İnönü'nün konuşmasından sonra söz almış, "Milli Şef"in kendisini Başkan vekilliğine getirdiğini açıklamıştır (CHP Üsnomal Büyük Kurultayı' nın Zaptı, 26. XII. 1938, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ank. 1938, s. 61; Koçak, a.g.k., 68).

14 Çetin Yetkin: Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945); Altın Kitaplar Yyn. Ank., 1983. s. 157-158.

15 Nadi, 16; Yetkin, 159; Atilla İlhan: Nazımın İki Talihsizliği, Hangi Edebiyat, Anılar ve Acılar; Bilgi Yyn., Ankara, 1993, s. 64; Oğuz Ünal: Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu-Tek Parti Yönetimi'nden Çok Partili Rejime Geçiş Süreci; Milliyet Yyn., İst., 1994, s. 92.

16 Bkz. Cumhuriyet, 26 Birinci kanun 1938.

17 CHP Üsnomal Büyük Kulutayı'nın Zabtı…, 35-36; Ülkü, CXII. Sayı: 71, İkincikanun 1939, s. VI vd.

18 Bkz: CHP Tüzüğü (1938); Recep Ulusoğlu Basımevi, Ank. 1938; ayrıca Bila, 141.

19 Adolf Hitler'in Alman ulusuna "Ein Volk, Eine Partei, Ein Führer" olarak sunduğu bu slogan, Türkçedeki ifadesini "Milli Şef" döneminde "Tek Millet, Tek Parti, Tek Şef" olarak bulmuştu.

20 İkitidara geldiklerinden itibaren propagandaya önem veren Nazi Almanyası 1935 yılının başında kalabalık bir Türk basın heyetini bu amaçla Almanya'ya davet etmiştir. Türk Basın Heyeti

Başkanı Asım Us dönüşünde Almanya'daki gelişmeleri anlatan bir raporu Cumhurbaşkanı Atatürk'e sunmuştur, (Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi; Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 15).

21 Nadi, a.g.k., 17.

22 A.g.k., 17.

23 A.g.k., 17.

24 Ahmet Kutsi Tecer: "Dünden Bugüne"; Ülkü, Yeni Seri, Sayı: 3, İkinci teşrin 1941, s. 19.

25 Ülkü, "Cumhurreisimiz İnönü"; Yeni Seri, Sayı: 36, 16 Mart 1943.

26 T. B. M. M. Z. C. D. V. Yıllık 1 (TTK Kütüphanesi özel Cilt) (27. 1. 1939) İ. 4 s. 10.

27 Metin Toker: Tek Partiden Çok Partiye; Milliyet Yyn., İst. 1970 s. 21, 24-26.

28 "…1943 yılı başlarında idi, birgün Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e rastladım. Yüzünde bir tuhaflık, daha doğrusu bir eksiklik vardı. Yücel'in dikkat edince bıyıklarının yok olduğunu gördüm:

Hayrola Üstat neden kestin o güzelim bıyıklarını?

Sorma, Milli Şef öyle istedi… (Nadi, a.g.k., 178-180).

29 A.g.k., 180.

30 Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı'ndan alınıp, yerine Şükrü Saraçoğlu'nun atanması, birçok kişi için, yeni bir yönetimin dışişlerinde kendisiyle çalışabilecek, uyumlu bir kadroyu iş başına getirmesi gibi, doğal bir bürokrasi hareketinden başka bir anlam ifade etmeyebilir. Bu görüşe kısmen katılmak mümkündür. Ancak olayın temelinde yatan gerçek neden, kişisel anlaşmazlıklar ve bürokratik kaygılardan daha çok, dış siyasa konusunda köklü görüş ayrılıklarıdır. T. R. Aras bu konuda anılarında şöyle der: "Henüz genç ve dinç olduğum çağımda emekliliğimi istemeye zorlandım. Büyük liderimizin daima önem verdiği liyakat ve hizmet kadar el üstünde tuttuğu vefa çamurlara düşmüş ve yerine kurnazlıkların türlüsü gelmişti. Atatürk'ün ölümünden sonraki iki dönemde de itina ile Hükümetten uzak tutuldum. Sebepleri aynı değildir. Sayın İsmet İnönü devrinde dış politikada görüş ayrılığı ve bu yüzden karşılıklı tavır ve hareketlerimizdeki hırçınlık buna başlıca amil olmuştu…" (Tevfik Rüştü Aras: Görüşlerim, İkinci Kitap, Yörük Matbaası; İst 1968., s2).

31 İnönü'nün uygulamış olduğu bu dış siyasanın başarılı olduğu ve bunun sonucunda Türkiye'nin savaş dışı kaldığı büyük bir çoğunluk tarafından savunulmaktadır. Ancak, Türkiye'nin savaş dışı kalması, izlemiş olduğu dış siyasanın sonuçlarından yalnızca bir tanesidir.

32 Dışişleri Bakanı Aras, Alman Ekonomi Bakanı Funk'un "ittifak" teklifini Bayar ile birlikte Atatürk'e götürdüklerinde, O önce her ikisini dinlemiş, her iki devlet adamının da kendisi ile ile aynı görüşte olduğunu anlayınca; "…. isabetlidir…Türkiye tarafsız kalmalıdır, bir ittifak içine girmemelidir…. " demiştir. (Cüneyt Arcayürek: "İkinci Dünya Savaşı'na Ait Gizli Belgeler"; Hürriyet. 7 Kasım 1972) Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün kişisel vasiyetini hazırlamış olduğu aynı gün şunları söylediğini aktarmaktadır: "…Bizim şu ana kadar takip ettiğimiz açık, dürüst ve barışçı politika memlekete çok yararlı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar. Gerçek ve hayati mecburiyet dışında bu politikamız devam eder gider. (Hasan Rıza Soyak: Atatürk'ten Hatıralar, C. II; Yapı Kredi Bankası Yayınları; İst. 1973, s. 279.) Son günlerinde Atatürk'ün önemle vurguladığı konulardan biri de; Sovyet ilişkilerinin 1925 Antlaşması'nın temelleri üzerinden yürütülmesidir. Bunun yanında Türkiye'nin ölçülü olmasından yanadır. (Bkz. İsmail Soysal: "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ek Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu"; Türk Tarih Kongresi Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, T. T. K. B. Ankara, 1989, s. 1929 vd.).

33 Yavuz Özgüldür: Türk Alman İlişkileri (1923-1945); Genel Kurmay Basımevi, Ant., 1993, s. 108; Koçak, 110.

34 Söz konusu telgrafın tam metni için bkz: SSCB Dışişleri Bakanlığı: Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1943); Türkçesi Levent Konyar, Havass, İst., 1981. (Belge: S. 88/No 28) s. 10.

35 Aras, a.g.k., 198.

36 İtalya'nın Habeşistan'a saldırıp bu ülkeyi işgal etmesi üzerine, Milletler Cemiyeti İngiltere'nin girişimi ile İtalya'ya karşı yaptırımlar uygulanması kararını aldı. Türkiye bu karara katıldı ve uyguladı. Bu konuda Türk Dışişlerinin Ottova Büyükelçiliğine verdiği karar için bkz: (Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı Arşivi, Kutu 38, Dosya 12 Fihrist 1) Bunun üzerine İngiltere Türkiye'ye başvurarak Akdeniz'de İtalya'ya uygulanacak yaptırımlar sırasında çıkabilecek bir çatışmada İngiltere'nin yanında olup olamayacağını sordu. Türkiye'nin buna yanıtı da olumluydu. (A. g. a. Kutu 38, Doşya 12, s 1) Bununla birlikte Türkiye İtalyan tutumundan oldukça kaygı duymaktaydı. Bu nedenle Rodos Konsolosluğu ve Aydın Valiliği aracılığı ile İtalyanların On iki Ada'daki tüm faaliyetlerinden haberdardı. Bkz.: Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Sandık 630, Dolap 62, Dosya 6.

37 Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973) C. I, Dördüncü Baskı, A. Ü. S. B. F. Y. No: 407, Ank. 1977, s. 144.

38 Arnavutluk İtalya tarafından işgal edildiğinde öne sürülen gerekçe bu devletin içine düşmüş olduğu anarşi ortamıdır. Bu gerekçe İtalya'yı ilgilendirmiş olduğu kadar Balkan Anltantı'nı da yakından ilgilendirirdi. Türkiye'nin yapması gereken normal iş Balkan Konseyini olağanüstü toplantıya çağırıp, bir Balkan birliğini bu ülkeye göndermekti. Bu Balkan birliği büyük olasılıkla Yugoslavya'dan oluşturulabilirdi. Tüm Balkanlı devletler Yugoslavya'nın bu hareketini destekler, Arnavutluk'ta öne

sürülen anarşi ortamı ortadan kalkınca hem İtalyanlar, hem Balkanlılar birliklerini karşılıklı geri çekmek zorunda kalırlardı. Bu kararlı davranış ise İtalya'nın Yunanistan' a saldırmasını da önlerdi. Tevfik Rüştü Aras'ın düşüncesine göre Atatürk sağ olsaydı, izleyeceği siyasanın bu olacağıdır. ("Neler Olacaktı"; Milliyet, 16 Mart 1971) Ayrıca "takip edilen politikamız bakımından herhangi bir ittifak düşünülmesine acele ihtiyacımız yoktu. Savaş Almanya ile Polonya arasında başlayacaktı". (Aras, a.g.k., 199.) Şükrü Kaya da Aras'la aynı düşüncededir. O'na göre: İkinci Dünya Savaşı'nda Almanları Balkanlara istemeyerek sokmaya yönelten etken Mussolini'nin Arnavutluk ve Yunanistan'a saldırmasıdır. Atatürk sağ olsaydı Mussolini buna cesaret edemezdi. Mussolini Atatürk'ün Balkan devletlerini derhal toplayıp, karşı önlem alacağını gayet iyi biliyordu (Soyak. II, 529).

39 Türkiye'nin İngiliz-Fransız blokuna olan eğiliminin gittikçe artması üzerine, Almanya Türkiye'yi yeniden kazanma, hiç olmazsa bu bloktan uzak tutmak amacıyla Türk ordusunda Birinci Dünya Savaşı'nda görev yapan bir eski asker olan Franz Von Papen 18 Nisan 1939'da Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak Hitler'in emriyle atadı (Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi; Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist, 11). Bu Almanya'nın Türkiye'ye verdiği önemin bir göstergesidir (Ahmet Şükrü Esmer: Siyasi Tarih (1919-1939); S. B. F. Y., Ankara, 1953, s. 249.).

40 Ludmila Jivkova: Türk İngiliz İlişkileri 1933-1939; Çev. F. Muharrem, F. Erdinç, Habora Kitabevi Yyn. İst., 1978. s. 215-217, Von Papen, Ribentrop'a gönderdiği raporlarda, Hitler'in konuşmalarında, Türkiye'deki Alman çıkarlarının öncelikle ekonomik nitelik taşıdığını, ve Almanya'nın asla toprak savları olmadığını vurgulamasını istiyordu (a.g.k., 215-216).

41 Yugoslavya Dışişleri Bakanı Markoviç, Romanya'nın Belgrad Büyükelçisi'ne Türkiye'nin bu kararının ciddi sonuçlar doğuracağını söylemektedir. Bakan Türkiye'nin Balkan Anltantı'nın öteki üye devletlerin onayını almadan bu karara vardığına dikkat çektikten sonra, bu davranışın Almanya tarafından Balkan Anltantı'ndan çıkması için baskı yapılmak üzere kullanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Markoviç Romen Büyükelçisine deklarasyon imzalandığı taktirde, Yugoslavya Hükümeti'nin ciddi kararlar alacağını söyleyerek tehdit etmekten de geri kalmamaktadır. (Jivkova, 223.) Ayrıca Romanya'nın İkinci Dünya Savaşı başındaki siyasası için bkz: Gafenco Greoire: Dernieres jours de l'Europe; Paris, 1946.

42 Bkz. İsmail Soysal: "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi" Belleten, C. XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, T. T. K. B., Ank, 1981 s. 195 vd.

43 Jivkova, 212. SSCB'nin İnglizlerle antlaşmasına engel olan Sovyet-Alman ilişkilerindeki bir gelişmedir; 17 Nisan 1939 günü Belin'e Sovyet Büyükelçisi Marekolov'un Alman Dışişleri danışmanı Weizsacker'e Skoda fabrikalarına verilmiş olan Sovyet siparişlerinin geleceğini sorunca; Weizsacker'in SSCB-İngiltere-Fransa arasındaki görüşmelerin Sovyetler Birliği'ne askeri malzeme verilmesi için olumlu bir hava yaratmadığını belirtmesi üzerine, Sovyet Büyükelçisinin Almanya ile

ilişkilerinin normale dönmesine engel bir neden bulunmadığını, bu ilişkilerin gittikçe iyileşebileceğini söylemesidir. (Nazi-Sovyet Relations; Connecticut, 1976; s. 32; ayrıca; Kamuran Gürün: Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953); T. T. K. B, Ank, 1991, s. 182.).

44 1936 yılından başlıyarak Türk Dışişlerinin gündeminde en önemli yeri işgal eden Hatay sorunudur. Hatay siyasetinin her aşaması hakkında ilgili birimler tarafından Genel Kurmay Başkanlığı'na bilgi verilmiştir. Milli İstihbarat Teşkilatı, Milli Emniyet Hizmetleri Reisi Şükrü Ali Ögel'in Ankara'nın izlemiş olduğu siyasetin Hatay'ın çeşitli etnik gruplardan oluşan Hatay halkı üzerindeki etkisini açıklayan 19 Kasım 1936 tarihli raporu ve onu izleyen diğerleri için bkz.: Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, F ihrist13-252.

45 Esmer, Sander, a.g.k., 145.

46 A.g.s., 145.

47 Nazi-Soviet Relations., 20.

48 A.g.k., 72. Ayrıca bkz; Pierre Renouvin et Jean Babtiste Duroselle: Introduction a l'Histoire Des Relations Internationales; 4. Editon, Armand Colin, Paris 1991, s. 440.

49 Rıfkı Salim Burçak: Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri; Gazi Üniversitesi Basımevi, Ank., 1983, s. 79-80.; Ferudun Cemal Erkin: Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi; Ankara Matbaası, Ank., 1968 s. 140. SSCB'nin Boğazlar ile ilgili olarak ileri sürdüğü tezlerin oluşumunda Almanya önemli rol oynamıştır. Aynı tarihlerde Alman Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop, Alman-Rus egemenlik alanlarının pazarlığını yapmak için Moskova'dadır. Türkiye'nin Boğazları kapalı tutmasında Sovyetler Birliği'nin büyük çıkarları olduğuna inandıran Ribbentrop (Esmer, Sander, 148) Türkiye'nin “Demokrasi cephesi”ne yanaşmasına engel olamamıştır, Ama Türk-Sovyet dostluğunun son bulmasında önemli rol oynamıştır.

50 Daha Türk-İngiliz- Fransız İttifak Antlaşması görüşmeleri sürerken, buna koşut olarak bir askeri sözleşme taslağı üzerinde de çalışılmakta olup, söz konusu sözleşme de aynı tarihte imzalanmıştır. Bkz.: ATESE Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 230.

51 Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması'nın metni için bkz: İsmail Soysal: Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C. I (1920-1945); T. T. K. B. Ankara., 1989, s. 600 vd. Ayrıca değerlendirme için bkz: Aynı yazar: “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”; Belleten, C. XLVI, Sayı: 181-184, T. T. K. B. Ank., 1983.

52 İtalya Arnavutluk'u işgale yeltendiği zaman, İnönü sessiz kalmayıp, Balkan Paktı'nın üyelerini paktın hükümlerine göre harekete geçirmiş olsaydı, daha ileri gidip Yunanistan'a saldırma

cesaretini gösteremezdi. Bununla birlikte, Türkiye İngiltere'ye yönelmeyip, tarafsız bir siyasa izlemiş olsaydı, Balkanlar'daki Türk etkisinden dolayı Almanya da bölgeye gelmezdi (Soyak, II, 527).

53 Cumhuriyet Türkiyesi ile Nazi Almanyası arasında ilk ticaret antlaşması, 10 Ağustos 1933 tarihinde Berlin'de gerçekleşmiştir. Antlaşmayı Türkiye adına İktisat Vekili Mahmut Celal Bayar ile Almanya adına Dışişleri Müsteşarı Von Bulow tarafından imzalanmıştır. Antlaşmanın gerçekleşmesi ve tartışılan konular ve koşulları için bkz: Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi; Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 156-2.

54 Alman Büyükelçisi Von Papen, Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamak için tüm gücünü sarf etmiştir (Bkz. Franz Von Papen: Memoires; Flamarion, Paris, 1953.)

55 T. R. Aras'a göre: tarafsızlığa yönelen Türkiye üretimini artırdığı ölçüde tarafsız İsveç'in yaptığı gibi, savaşan taraflara altın karşılığı mal satması işten bile değildir. Yer altı madenlerinden, krom, bakır her ne çıkarabilirse yine taraflara özgürce satabilecektir (A. g. y., Milliyet, 16 Mart 1971).

56 Bkz: Selim Deringil: Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası: Tarih Vakfı Yurt Yyn., İst. 1994.

57 Bkz: Edward Weisband: İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası; Türkçesi, M. Ali Kayabal, Milliyet Yyn, İst., 1974.

58 İlhan Lütem: Devletler Hukuku Dersleri; Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1959, s. 182; Gönlübol'a göre de; "tarafsızlık" iki ya da daha fazla devlet arasında çıkmış bir savaşta üçüncü tarafların bu savaş dışında kaldıklarını bildirme durumudur. Bu durumdaki bir devlete uluslararası hukuk bazı haklar tanımakta ve "vecibeler" yüklemektedir. Başka bir deyişle "tarafsızlık" uluslararası bir hukuk kurumudur. Bunun yanında İsviçre, Belçika ve Lüksemburg gibi ülke tarihi boyunca daimi tarafsızlığı diğer ülkelerce tanınmış devletler vardır. Avrupa'nın büyük devletleri İsviçre'yi 1815'te, Belçika'yı 1831'de, Lüksenburg'u da 1867'de sürekli tarafsızlık durumuna getirmişlerdir. Ancak bu devletlerden Belçika ve Lüksemburg'un sürekli tarafsızlık statüsü 1914 tarihinde Almanya tarafından bu devletlerin işgal edilmeleri ile son bulmuştur. Buna karşılık İsviçre sürekli "tarafsızlık" statüsünü günümüze kadar sürdürmeyi başarabilmiştir (a.g.k., 67-68).

59 İsmet İnönü bunun farkındadır. Aradan yıllar geçtikten sonra, Metin Toker'in bu doğrultuda sormuş olduğu bir soruyu şöyle yanıtlayacaktır: "Benim düşündüğüm tarafsızlık politikasının, bugünkü tarafsız grupların politikaları ile benzer hiçbir tarafı yok. Ben iki tarafa müttefik olmayı ve onları taahüde sokmayı tasavvur ediyordum." (İsmet İnönü: Televizyona Anlattıklarım; Haz. Nazmi Kal, Bilgi, Yyn. Ank., 1993, s. 79.) Oysa aynı İnönü, 1 Kasım 1945 günü TBMM'ide yapmış olduğu konuşmada günün koşullarına uygun olarak Türkiye'nin konumunu başka türlü açıklamak gereğini duymaktadır: "1939 İlkbaharında ufuklar karardığı zaman Türkiye kendi benzerleri içinde tek millettir ki, idealin doğru istikametini görerek açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevki almıştır. 1940'ta Fransa düştüğü ve Britanya harbi başladığı zaman, İngiltere'nin kahramanlığını öven ve onun yanında

bulunduğunu söyleyen tek millet yine biziz" (İnönü Diyor ki, Nutuk-Hitabe-Beyanatlar-Hasbıhaller; Toplayan, metni hazırlayan ve notları neşreden; Prof. Dr. Herbert Meizig, Ülkü Basımevi, İst., 1946, s. 217).

60 Erkin, a.g.k., 126.

61 Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi…, 124.

62 Özgüldür, a.g.k., 128.

63 Türk Hükümeti, Türk ordusunun eksikliklerinin belirlenmesi, bunların Almanya tarafından giderilebilmesi amacıyla daha 1937 Kasımı'nda bir askeri Alman heyetini Türkiye'ye davet etmişti (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi; Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 144). Türk ordusu üzerinede incelemeler yapmak onun eksikliklerini belirlemek üzere Türkiye'ye gelen Kurmay Albay Von Fretter ve Binbaşı Richard Leppez'den oluşan heyet İstanbul ve Ankara'da bulunan birliklerde çeşitli incelemeler yapmıştı. (Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi; Arş. IV-6, Dosya 55, Fihrist 135-1.).

64 Ribbentrop, 7 Mayıs'ta Türkiye'nin Almanya'ya sipariş vermiş olduğu tüm malzemenin gönderilmesi işlemlerinin bu gelişme nedeniyle durdurulmasını emretmiştir. Hitler, 14 Mayıs'ta Türkiye ile yapılmış en önemli satış sözleşmelerinin gereklerinin yerine getirilmesini yasaklamıştır (Koçak, Türk Alman İlişkileri…; 192). Böylece Kiel'deki Germenia tersanelerinde tamamlanan "Batıray" denizaltısı denize indirilmesine karşın Türkiye'ye teslim edilmemiştir. "Saldıray" denizaltısı daha önce 16 Nisan'da İstanbul'a gelmiştir. "Atılay" ve "Yıldıray" denizaltıları İstanbul'da Haliç'te Almanlar tarafından ya

pılmaktadır. Bunların motorları da takılmak için İstanbul'a gelmekte olan gemiden yolda indirilerek, Almanya'ya geri götürülmüştür. Bunun dışında 17 adet 15 cm'lik Krupp topu 12 adet 12 cm'lik Skoda topu, 12 torpido, 60 adet Messerchitd-109 Avcı uçağı, 8 adet Heinkell-111 savaş uçağı gibi, diğer yandan 150 milyon mark tutarındaki kredi antlaşması da parafe edilmemiştir. (Koçak, Türkiye' de Milli Şef Dönemi…, 115).

65 Koçak, Türk Alman İlişkileri…, 192.

66 Jivkova, a.g.k., 233. Bu parasal yardımdan önce Genel Kurmay Başkanlığı Yüksek Müdefaa Meclisi Mart toplantısında bir askeri sözleşme taslağı hazırlamış bulunuyordu. Bu taslağa göre Türk ordusunun insiyatifi düşmana kaptırmamak üzere hareket etme zorunluluğu, Balkanlar'a bir saldırı durumunda Bulgaristan'ın yerinden kıpırdatmamak üzere önlemlerin alınması, İtalya'ya savaş açılması durumunda da Müttefiklerin desteği ile On İki Adanını Süratle Türk ordusu tarafından işgal edilmesi, Müttefiklerce Türk kıyılarının korunması ve düzenli bir deniz nakliyatının sağlanması, tüm bunlara için de Türkiye'ye acil araç gereç ve para yardımının yapılması gibi önlemler öngörülmekteydi. (ATESE Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 107).

67 A.g.k., 233-234.; Bu konuda ayrıca bkz: Winston S. Churchill: Çörçil Anlatıyor; Çev. A. E. Yalman, C. I-IV, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İst., 1949, C. I s, 186.

68 Churchill, bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: "İtalya'nın Arnavutluk işgalini içine sindirmiş ve İtalya'nın yeni makul toprak taleplerini ABD Başkanı Roosvelt'i araya koyup karşılamaya hazırdık" (a.g.k., III, 147).

69 Bu öyle bir müttefiktir ki, kendi güvenliği ve çıkarları için tüm Balkanlar'ı bile ateşe atmaktan çekinmemektedir. Churchill: "Türkiye davası müstacel bir vaziyet arzetmişti…Hitler Şarka doğru sarkmak yolundaki emellerini yerine getirmekten belki şimdi çekinecektir…Bizim ona menfaatimiz, Almanya'yı bütün Balkanlar'la ve Şark cephesiyle husumet haline düşürmek yolundadır. Bu itibarla Türkiye ile bir muahede imzalamanın büyük bir kıymeti vardır." (a.g.k., II, 50) derken, İngiltere'nin yanında Türk ittifakının değerini de ortaya koymaktaydı.

70 Özgüldür, a.g.k., 129.

71 Johannes Glasneck: Türkiye' de Faşist Alman Propagandası; çev. Arif Gelen, Onur Yyn., Ankara (Tarihsiz), s. 122.

72 Deringil, a.g.k., 100.

73 Fahir Armaoğlu: "İkinci Dünya Harbinde Türkiye"; SBF Dergisi, C. XIII, Sayı: 2, 1958, (Ayrı basım) s. 13.

74 Esmer, Sander, Olaylarla…, 152.

75 Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 129-130. İnönü'nün bu ani değişimine Türk ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmaz neden olmuş olması gerekir. Sanayide yedek parça sıkıntısı en üst düzeye ulaşmıştır. Tarım ürünlerini ise, İngiltere Almanya ölçüsünde satın alamadığı için üretici zor durumdadır. (Glasnect, a.g.k., 124; Koçak; Türkiye' de Milli Şef Dönemi, 130; Özgüldür, a.g.k., 131).

76 F. Armaoğlu Türkiye'nin 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı uyarınca, konuyu Sovyetler Birliği'ne açtığını Sovyetlerin Türkiye'yi savaşa girmemesi konusunda tehdit ettiğini yazar, (20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980); C. I, İş Bankası Kültür Yyn. Ank. 1991. s. 407).

77 Esmer, Sander, Olaylarla…, 153.

78 Fransa'nın uğradığı kesin yenilgi Türkiye'de şok etkisi yaratmış, İngiliz ittifakından uzaklaşmasında önemli bir etken olmuştu. O güne dek, dünyanın en güçlü orduları arasında kabul edilen Fransız ordusu "Maginot" hattı nedeniyle İnönü de bile çarpışmaların dört beş yıl süreceği düşüncesi, yerini şaşkınlığa bırakmıştır. (Faik Ahmet Barutçu: Siyasi Anılar (1939-1954); Milliyet Yyn., İst., 1977, s. 40).

79 A.g.k., 71.

80 Glasneck, a.g.k., 124.

81 Türkiye'nin savaş dışı kalmasını kolaylaştıran, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın 2 no.'lu protokolüdür: Bu protokole göre; "Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin SSCB ile silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir eyleme zorlamayacaktır." (Soysal, a.g.k., I, 603.).

82 Feridun Cemal Erkin bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Molotov'un Berlin'i ziyaretinden sonra, SSCB'nin Mihver'e katılmayı reddetmesi Alman Politikası aleyhtarlığına karşı bir bloğun kurulmasını sağlama alanında bir fırsat vermişti. Kasım 1940'da Macaristan bloğa üye olmuş ve bunu takiben SSCB'yi kuşatma çabasında stratejik mevkii çok önemli olan Türkiye'yi de ittifaka ithal etmek için Alman diplomasisi Ankara üzerinde gayretlere girişmişti. (a.g.k., 171-172).

83 Armaoğlu, 20. Yüzyıl, 441.

84 Almanya 3 Temmuz 1940'da Fransa'da ele geçirilen bazı gizli belgeleri açıkladı. Bu belgelerde, Fransa'nın Bakü petrollerini bombalamak için, Türkiye ile görüştüğü belirtiliyordu. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massingli'nin Bakü'nün Fransız uçaklarınca bombalanması sırasında, Türk hava sahasını kullanıp kullanamayacağını Şükrü Saraçoğlu'na sorması, Türkiye'yi Sovyetler önünde zor durumda bırakmıştı. (Esmer, Sander, Olaylarla, 154; Glasneck, a.g.k., 124; Özgüldür, a.g.k., 133).

85 O kadar ki; daha 1940 Temmuzu'nda Büyükelçi Von Papen, Türk siyasi çevrelerine ve hükümetine gönderdiği raporlarda (Özgüldür, a.g.k., 134) Şükrü Saraçoğlu ile birlikte Türk Hükümeti için "Bu Hükümet, Türk-İngiliz-Fransız İttifakını imza eden hükümettir, O'nunla anlaşılmaz. Başka hükümet olmalı diyebilmekteydi." (Us, Hatıra Notları…, 456-457).

86 Von Papen 3 Aralık'ta bazı ilkeler üzerinde Türk Hükümetiyle anlaşmayı başarmıştı. Bul ilkelerden biri, "Türkiye Avrupa'nın yeniden biçimlenmesinde (özellikle Balkanlar ve Ortadoğu) aktif rol oynamayı" diğeri de; "Türkiye, Almanya ve İtalya'ya karşı yapılacak savaşlara katılmamayı kabul ediyordu" (Jozeph Ackermann: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri"; Atatürk Konferansları VI, (1973-1974) TTKB; Ankara., 1977s. 64-65).

87 Kamuran Gürün: Dışilişkiler ve Türk Politikası, (1939'dan Günümüze Kadar); SBFY., Ankara., 1983, s. 19.

88 Almanya'nın bu faaliyetleri için bkz: T. C. Dışişleri Bakanlığı: Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl- İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946); Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ank., 1973., s 47 vd.

89 Bu görüşmeler ve Bulgaristan'a verilen teminat ve İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile birlikte Britanya İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı Sir John Dill'inde katıldığı Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Türk Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da hazır bulunduğu Ankara toplantısı ve bu toplantıda dile getirilen İngiliz kaygıları için bkz.: ATESE Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 108.

90 Türk-Bulgar Ortak Demeci'nin metni için bkz. Soysal, a.g.k., I, 633 vd.

91 Özgüldür, a.g.k., 141; Mihver devletlerin Balkanlar'ı kuşatması, bunun yanında SSCB'nin sıcak denizlere inmek için bu oluşumdan yararlanma ihtimali Türkiye'nin Trakya' da ve Boğazlarda bir takım askeri önlemler almasını gerektirdi. Bu önlemler için bkz.: ATESE Arşivi İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 22, Dosya 22, (Deniz Kuvvetleri Lalahan Arşivi, 1940-1941 Yılı Tatbikatları Dosyası).

92 Bu dönem içinde Türkiye, Müttefiklerle yapılan tüm görüşmelerden Almanya'ya bilgi vermektedir. (Glasneck, a.g.k., 261; Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 287, 289, 291).

93 Irak'taki Raşit Ali Geylani Nazi yanlısı ayaklanma başlattığında, bu harekete yardım etmek isteyen Almanya Türkiye üzerinden asker ve malzeme göndermek istemişti. Türkiye'nin yapabileceği tek şey ise Almanya'yı oyalamaktı. İngilizler Güneyden girip ayaklanmayı bastırınca sorun kendiliğinden ortadan kalktı. Ancak Irak'taki isyanın sona ermesinden sonra ise bu kez Haziran ayı başında İngiltere ve De Gaule'e bağlı Hür Fransız birlikleri Mihver devletlerinin etkilerini Orta Doğu'dan tümüyle silebilmek için Suriye'yi işgale hazırlandılar. Buna karşılık olarak Türkiye bazı birliklerini Irak ve Suriye sınırında topladı. Ama buna karşılık Hatay ve Suriye halkı arasında mevsimlik gereksinimlerin karşılıklı karşılanmasında ve ulaştırma konularında karşılıklı yardımlaşmanın yapılmasına izin verilmekteydi. Bkz: ATESE Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu; Kutu 17 Dosya17, Fihrist17-15 ve Kutu, 5, Dosya 5, Fihrist 5-193, ve Kutu 5, Dosya 5, Fihrist 5-183.

94 Glasneck, a.g.k., 151.

95 Antlaşmanın metni için bkz: Soysal, a.g.k., I, 637 vd.

96 TBMMZC, D. VI, c. 19 İ. 2 (25. 6. 1941) C. I, 69. İ.

97 İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri-Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943; Çev. Muammer Sencer, May Yyn. İst. 1968 s. 35; Bu kaynakla ilgili olarak şu gerçeğin göz önünde tutulması gerekmektedir: Sovyetler Birliği Boğazlar statüsünün yeniden gözden geçirilmesi konusunda Türkiye üzerinde diplomatik baskıya başladığı sırada Türk Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın gizli yazışmalarını yayınlamışlardır. Türkiye'yi uluslararası siyasada güç durumda bırakmak için bu belgelerden yararlanmışlardır. Bu belgeler daha sonra Fransızcaya oradan da Türkçeye çevrilmiştir. Bu belgelerin gerçek olup olmadığı

konusunda TC. Dışişleri Bakanlığı bu dönem ile ilgili arşivleri henüz araştırmacılara açmadığı için bir yargıya varmamız ne yazık ki mümkün değildir.

98 Bu konu ile ilgili olarak bkz: Ulus, 13 Haziran 1941, 19 Haziran 1941; Cumhuriyet, 19 Haziran 1941).

99 Armaoğlu, 20. Yüzyıl, 410.

100 Çağlar Keyder: Türkiye'de Devlet ve Sınıflar; İletişim Yyn., İst., 1980, s. 93.

101 Armaoğlu, 20. Yüzyıl, 410; Sander, a.g.k., 152; Yetkin, a.g.k., 231.

102 Deringil, a.g.k., 146; Bu konuda Bkz F. R. Atay, Ulus, 23 Haziran 1941; Emir Erkilet, Cumhuriyet, 29 Haziran 1941.

103 Türkiye'nin Almanya'ya daha fazla yaklaşmaması için bu ülkeye daha anlayışlı davranılmasını savunan İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray bile çok kızmış, Türkiye'ye yeni bir yardımın başlamasının, bu ülkenin müttefiklerle açıkça ve doğrudan bir işbirliğine girmesi koşuluna bağlanmasını isteyen bir telgrafı Washington'a çekmesine neden olmuştu. (Bkz. Armaoğlu, A.g.m., 25).

104 Armaoğlu, 20. Yüzyıl, 409.

105 Bu konuda Stalin-Churchill yazışmalarına bkz: SSCB, Dışişleri Bakanlığı, Belge, (s. 22/No. 11) s. 59.

106 Armaoğlu, 20. Yüzyıl., 412. Bunun ardından özellikle 1942 yılının başından başlayarak Sovyetler Birliği Türkiye üzerinde oldukça gizli, sinsi bir siyasete yönelecektir. 1942 yılında Kuzey İrlanda egemenliğini tümüyle pekiştiren Sovyetler Birliği, bu kez de aynı oyunu Türkiye'deki Kürt gruplar üzerinde oynamaya başladı. Bu amaçla aynı yılın içinde 94 Rus kışkırtıcı ajanı Türk yetkililer tarafından yakalanmıştır. Bunlardan Kilis'ten Türkiye'ye giriş yaparken yakalanan Vladimir Yavorski'nin bir KGB ajanı olduğu, yapılan sorgulamasından sonra anlaşılmıştır. Yine buna benzer Rus ajanları ülkenin diğer yörelerinde de yakalanmıştır. ATESE Arşivi İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 1, Dosya 1 Fihrist 134, 135, 137, 147, 148, 149, 150, 155, 158, 176.

107 8 Temmuz 1942 günü Başbakan Refik Saydam ölünce Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu Başbakan, Numan Menemencioğlu Dışişleri Bakanı oldu.

108 Armaoğlu, 20. Yüzyıl, 412; Churchill Türkiye'yi savaşa sokabilmek için müttefiklerin gücünden ve etkisinden yararlanmaya çalışıyordu. Stalin'in düşünceleri ve Roosevelt'in görüşleri,

Türk-İngiliz ilişkilerinde hayli değişikliğe uğramaktaydı. Raymond Cartier: İkinci Dünya Savaşı C. I, II; Yayımlayan Sefa Kılıçoğlu, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, İst 1976. II, s 139.

109 A.g.k., 139.

110 Türk Genelkurmayı Adana görüşmelerinin hemen ardından yoğun bir çalışma içine girmişçeşitli uzman komisyonlar kurdurarak Türk ordusunun gereksinim duyduğu araç gereçleri tespit ettirmiş, ayrıca eğitim için 34 kişin Mısır'a İngilizlerce eğitilmesi konusunda henüz görüşmeler başlamadan kararlaştırılmış bulunuyordu. (ATESE Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Kolleksiyonu, Kutu 4, Dosya 4, Fihrist 4, 11, 12).

111 Sander, a.g.k., 154; Weisband, a.g.k., 160.

112 Adana görüşmelerinin uzantısı olarak Türk-İngiliz askeri heyetler arasında yoğun görüşmeler daha sonraki aylarda da sürmüştür. 7 Haziran 1943 tarihli bir görüşme daha yapılmış, buna bağlı olarak Türkiye'ye 24 adet lokomotif ve buna bağlı olarak günde altı adet frensiz borulu vagon gelecektir. Ayrıca yol ve nakil vasıtası olarak çeşitli büyüklükte 500 adet motorlu vasıta sevk edilecektir. Bkz.; ATESE Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 11, Dosya11, Fihrist 11-205.

113 Weisband, a.g.k., 160.

114 Sander, a.g.k., 154.

115 A.g.k., 155.

116 Armaoğlu, 20. Yüzyıl…, 412.

117 Armaoğlu, a.g.k., 413; Sander., a.g.k., 155.

118 Sander, a.g.k., 155.

119 Armaoğlu, 20 Yüzyıl…, 413.

120 Cartier, a.g.k., II, 142.

121 Papen, a.g.k., 310.

122 Armaoğlu, 20 Yüzyıl…, 413; Ayrıca bkz: Valantin Berajvov: Tahran; Türkçesi Ali Ediz, Bilgi Yyn., Ank., 1970, s. 128-144.

123 Armaoğlu, 20 Yüzyıl, 413; Sander, a.g.k., 157.

124 Cartier, a.g.k., II, 147; Sander, 157.

125 Cartier, a.g.k., II, 147.

126 Armaoğlu, 20. Yüzyıl…, 413.

127 Cartier, a.g.k., II, 308.

128 Weisband, a.g.k., 279.

129 Armaoğlu, 20 Yüzyıl, 413.

130 SSCB Dışişleri Bakanlığı, Belge (s. 238/No. 297) s. 116.

131 İnönü, savaş sonunda, Türkiye'ye dönük bir Sovyet tehlikesinin belireceğini çok iyi bilmektedir. Bu O'nu o denli rahatsız etmekteydi ki, henüz hiç gereği yokken, Balkanlar'da Yunanistan'la yeniden bir işbirliği sağlayabilmek umuduyla 1944 Kasımı'nda On İki Ada üzerinde Türkiye'nin hiçbir hak ve talep iddiası olmadığını Yunan Hükümeti'ne bildirdi. (Armaoğlu, 20. Yüzyıl, 414.).

132 Weisband, a.g.k., 280.

133 A.g.k., 281.

134 A.g.k., 281.

135 Akşam, 13 Şubat 1944; Ayın Tarihi: No. 123, Şubat 1944, s. 27-29.

136 Ulus, 18 Şubat 1944; Ayın Tarihi: No: 123, s 37-38; Cumhuriyet, 29 Şubat 1944.

137 Weisband, a.g.k., 279-280.

138 Ömer Kürkçüoğlu: "Türk-İngiliz İlişkileri (1920'lerden 1950'lere)" Türk- İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü) Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ank., 1985, s 86.

139 Weisband. a.g.k., 170.

140 Erkin, a.g.k., 227.

141 Weisband, a.g.k., 286.

142 Yetkin, a.g.k., 203.

143 Bu konuda daha geniş bilgi ve T. C. Dahiliye Vekaleti'nin aldığı önlemler için bkz. İlber Ortaylı: "İkinci Dünya Savaşı'ında Şehirlerde Hayat"; T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB. Ank. 1998. s. 422-435; Ayrıca Kemal Arı: "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar"; T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ank, 1998, s. 447-458.

144 1938'den 1942 yılına dek piyasada dolaşan para miktarı, Hükümetin cari harcamaları için açıktan para basması sonucu, üç kat artarak, toplumsal temelleri sarsacak biçimde bir enflasyona neden olmuştur. 1942 yılından başlayarak, Hükümetin kira artışlarını sınırlamasına karşın, İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde toptan eşya fiyatları üç kat artmıştır. Ertesi yıl ise; yaşam koşulları daha da zorlaşmış, özellikle gıda maddelerindeki artış altı katına ulaşmıştır. Bkz: İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, XV, 1942-1945; Ank, 1946, s. 255-259.

145 Edward C. Clark: "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış"; Yapıt Dergisi, Sayı: 8, 1986 S. 30.

146 Bu dönemde karaborsa sorunu ve buna karşı Hükümetin aldığı önlemler için bkz.: Metin Ayışığı: "İkinci Dünya Savaşı Başlarında İstanbul'da İhtikar Meselesi"; T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ank, 1998, s. 234-265.

147 Clark, A. g. m. 30.; Bu olumsuz durum, savaş dönemlerinde tüm ülkelerde kendini göstermektedir. Bu nedenle devletin zaman geçirmeksizin, ekonomik koruma önlemlerine yönelmesi ve uygulaması kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Bkz: Feridun Ergin: Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi; Cumhuriyet Matbaası, İst., 1943, s. 39).

148 Faik Ökte: Varlık Vergisi Faciası; Nebioğlu Yyn., İst. (Tarihsiz) s. 24-26.

149 Önceleri ekonomi siyasasında liberal uygulamaları benimseyen Saraçoğlu Hükümeti daha sonraları Varlık Vergisi Kanun, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun ve el koyma yöntemleri gibi önceki Cumhuriyet Hükümetlerince başvurulmayan radikal önlemlere başvurması ayrıca üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. (Bkz: Samet Ağaoğlu: Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri; Bir soru Matbaası, İst., 1972, s. 8 vd; Mahmut Goloğlu; Milli Şef Dönemi (1934-1945); Kalite Matbaası, Ank., 1974, s. 481 vd.; Kemal Karpat: Türk Demokrasi Tarihi; İstanbul Matbaası, İst. 1967, s107; Yetkin, A. g. k, 258).

150 Goloğlu, a.g.k., 175 vd.

151 TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4 C. 1, s. 4.

152 Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi…, 369.

153 Daha öncede Refik Saydam Hükümeti'nin kabul etmiş olduğu "Milli Koruma Kanunu" da mevcut bütçe imkanları ile ordunun ve kentli nüfustan beslenme gereksinimini karşılamak, dış ticaretin doğrudan devlet denetiminde yapılması ve polisiye önlemler içeren fiyat sınırlamaları içermekteydi. (Koçak, Milli Şef Dönemi., Ek XVII.).

154 TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4, C. 1, 3. İ, s. 26.

155 TBMMZC., D. VI, C. 28, İ. 4, C. 1, 3. İ, s. 33-36.

156 Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 369.

157 Barutçu, a.g.k., 263; Ökte, a.g.k., 53; Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi…, 370.

158 Ökte, a.g.k., 49.

159 Osmanlı Devleti zamanında azınlıklar arasından Yahudilerin bir bölümü Selanik'e yerleşmiş, fakat sonradan Müslümanlığı kabul ederek Türk adlarını almışlardı.

160 Ökte, a.g.k., 48, 72, 73.

161 Ticaret, 14 İkinciteşrin 1942.

162 Ökte, a.g.k., 77.

163 A.g.k., 59.

164 Rıdvan Akar: "Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği; Belge Yyn., İst., İst. 1992, s. 54; Glasneck, a.g.k., 270.

165 Clarck, A. g. m., 32.

166 Cumhuriyet, 8 Aralık 1942.

167 Cumhuriyet, 17 Aralık 1942.

168 Akar, a.g.k., 58.

169 Azınlık vatandaşlarına ait bu gayrimenkullerin kimler tarafından satın alındığı ayrı bir çalışma konusudur. Böyle bir çalışmanın Türksiyasal yaşamına yeni bir ışık getireceği kuşkusuzdur.

170 Akar, a.g.k., 59.

171 A.g.k., 68.

172 A.g.k., 68.

173 Aşkale çalışma kampına gönderilen ilk 45 kişilik azınlık mükelleflerinin listesi için bkz: Ökte, a.g.k., 152-153.

174 A.g.k., 154.

175 Ahmet Emin Yalman: Yakın Tarihte Gördüklerim ve İşittiklerim, C. III (1922-1944) C. IV (1945-1970); İst., 1970, III, s. 376.

176 Akar, a.g.k., 109.

177 Ökte, a.g.k., 158- 159.

178 Ökte, a.g.k., 39; Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi…, 371; Sabiha Sertel: Bir Roman Gibi; Ant Yyn. İst., 1969, s 270.; Yetkin, a.g.k., 213.

179 Weisband, a.g.k., 290.

180 Akar, a.g.k., 73.

181 "Hayvan yine iplerini çözüyor", "Varlık Vergisi; Türk Barbarlığının Yeni Bir Örneği", "Irkçı Bir Uygulama: Türkiye'de Varlık Vergisi" gibi birkaç yabancı başlıktan birkaç örnek Batı Kamuoyu'unda bu uygulamaya nasıl bakıldığının acı bir örneğini vermektedir (Bkz. Akar, a.g.k., 72.).

182 Nadi, a.g.k., 178.

183 Yalman, III, 376.

184 Yakup Kadri Karaosmanoğlu: Politikada 45 Yıl; Bilgi Yyn. Ank., 1968., s. 172.

185 Ökte, a.g.k., 124-126.

186 Yuluğ Tekin Kurat: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Alman Ticareti'ndeki İktisadi Siyaset"; Belleten, CXXV, TTKB, Ank., 1961, s. 96.

187 Özgüldür, a.g.k., 161; Koçak, Türkiye'de Milli Şef…, 307; Weisband, a.g.k., 278-279; Deringil, a.g.k., 159.

188 ABD'nin savaşa girmeden önceki günlerde bile Türkiye'ye karşı tutumu İngiltere'den çok katıydı. 10 Temmuz'da Londra'ya çektiği bir telgrafta İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Halifax ABD Dışişleri yetkililerinin Türkiye'nin Almanya'ya eğilimli olduğunu gösteren bir kataloğu kendisine verdiklerini bildiriyordu (Deringil, a.g.k., 159.).

189 A.g.k., 159-160.

190 Fahri Ergin: "İkinci Dünya Harbi ve Türkiye"; Yakın Tarihimiz, C. IV, Sayı: 52, Şubat 1963, s. 394; Yetkin, A. g. k, 233.

191 Erkin, a.g.k., 233; Özgüldür, a.g.k., 161.

192 Weisband, a.g.k., 324-325.

193 Bkz: T. C. Dışişleri…, 284-316; Ayrıca Lütem, II, 179-180.

194 Feridun Cemal Erkin: Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar; C. I, TTKB, Ank, 1980 s. 139.

195 Erkin, Türk Sovyet İlişkileri 236; Koçak, Türkiye'de Milli Şef., 311; Weisband, a.g.k., 328-329.

196 T. C. Dışişleri…, 285.

197 Cemil Bilsel, Layter tipi savaş gemilerinin Tuna'da yapıldığı için, bu gemilerden Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağını yazmaktadır ("Sovyet Rusya- Türk Notaları Aydınlığında Türk Boğazları" İ: H. F. M. C. XIV, Sayı: 1-2, Aktaran Lütem a.g.k., II, 180).

198 Armaoğlu, 20. Yüzyıl…, 413.

199 Esmer, Sander, Olaylarla…, 188-189; Koçak, Türkiye'de Milli Şef…, 3304; Weisband, a.g.k., 279-280.

200 Bkz: Ayın Tarihi: No: 123-124, Şubat-Mart 1944.

201 Weisband, a.g.k., 286.

202 Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri…, 227.

203 Esmer, Sander, Olaylarla…, 178; Weisband, a.g.k., 287.

204 Weisband, a.g.k., 287.

205 Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri…, 227.

206 17 Eylül 1943 günü çıkarılan bir ek yasa ile 23. 610 mükellefin toplam 12.266.966 TL'lik vergisi silinmiştir. İşin ilginç yanı; vergisi silinenlerin büyük bölümü (G) grubu, yani gayrimüslimdi (Bkz: Ökte, a.g.k., 159-196).

207 Bu arada Varlık Vergisi'nin tasfiyesinin anlaşılması üzerine ulusal bankalar emlak karşılığı kredi vermeyi durdurmuşlardı. Bkz: Cumhuriyet, 29 Aralık 1943.

208 Varlık Vergisi'nin Bakayasının Terkine Dair Kanun için bkz: Düstur, 3. Forma, C. XXV, Mart 1944, s. 173; Resmi Gazete, Sayı 5657, Mart 1944.

209 TBMMZC, D. VII, C. 6-7; İ. 29 (15. 3. 1944) s. 1-45.

210 Maliye Bakanı Fuat Ağralı Varlık Vergisi'nin kaldırılması ile ilgili olarak Mecliste yaptığı konuşmada "Tahsilsiz kalan bakayadan bir kısmının tahsiline imkan olmadığı, bir kısmının mükellefleri ağır sıkıntılara ve belki de yokluğa düşürmeden tahsil edilemeyeceği anlaşıldığı için bu yola gidilmiştir." (Aynı oturum).

211 Alman Büyükelçisi Franz Von Papen de bu durumu kavramıştı. Varlık Vergisinin kaldırılmasını, Türk Hükümeti'nin ABD'ye yanaşma niyetleri olarak değerlendirmişti. (Weisband, a.g.k., 295).

212 A.g.k., 295-296.

213 Reha Oğuz Türkkan: Taputluktan Gurbete: Boğaziçi Yyn. İst, 1975. s. 35.

214 Weisband, a.g.k., 302.

215 Atsız'ın ilk mektubu için bkz: Orhun Dergisi, Sayı: 15 Mart 1944; Ayrıca Mustafa Müftüoğlu: Çankaya'da Kabus (3 Mayıs 1944); Yağmur Yyn., 2. Baskı, İst. 1977, s. 22-30; Fethi Tevetoğlu: Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960; Ayyıldız Matbaası, Ank., 1967, s. 607-609.

216 Bu mektupta adı geçenlerden Sabahattin Ali, Nihal Atsız'ı kendisine hakaret etmiş olduğu gerekçesi ile mahkemeye vermiş dava açmıştır.

217 Atsız'ın ikinci mektubu için bkz: Orhun Dergisi, Sayı16, Nisan 1944. Ayrıca Müftüoğlu, a.g.k., 31-44; Tevetoğlu, a.g.k., 612-617.

218 Bkz. F. R. Atay: "Irkçılık Turancılık"; Ulus, 9 Mayıs 1944; Z. Sertel: "Türk Gençliğine Tarihten Bir İbret Levhası"; Tan, 10 Mayıs 1944; A. E. Yalman: "Hastalık Taklit Edilemez"; Vatan, 10 Mayıs 1944.

219 Bkz.: "Irkçılık ve Turancılık Tahrikatı Yapanlar Hakkındaki Hükümetin Tebliği" Ayın Tarihi: No: 126, Mayıs 1944, 21.

220 Tan, Vatan, 19 Mayıs 1944.

221 İnönü'nün bu konuşması için bkz.: Ayın Tarihi, No: 126, s. 23-29; Ayrıca; Kadri Kemal Kop (Derleyen): Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları; Akay Kitapevi, Cumhuriyet Matbaası, İst., 1945, s 198-201.

222 15 Kasım 1944 günü bir makale yayınlayan İngiliz "Review" dergisi de, Türkçü ve Turancı tutuklamaları Ankara'nın Moskova''nın iyi not alma çabasına bağlamaktaydı. (Aktaran, Türkkan, a.g.k., 36).

223 Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri, 233; Esmer Sander, Olaylarla, 190-191; Özgüldür, a.g.k., 161; Koçak, Türkiye'de Milli Şef., 307; Us, Hatıra Notları, 597-598; Weisband, a.g.k., 324-325.

224 Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun bu konuşması için bkz: TBMMZC, D. VII, C. 9, İ. 1, (20. 4. 1944) s. 98; T. C. Dışişleri Bakanlığı, 217-218.

225 Weisband, a.g.k., 330.

226 Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri, 240.

227 Ulus, 16 Haziran 1944; F. C. Erkin'e göre: "Bakanlar Kurulunun uygun bir anında İnönü, Alman gemileri ihtilafını müzakereye koymuş…Köşkte Feridun ile beraber Montreux'yü inceledik. 24. madde bize sarih bir görev ve yetki veriyor, Şimdi Genel Kurmay'a emir verelim. Alman gemilerini esaslı surette aratsın…demiş, Bakan bu görüşe şiddetle karşı gelmiş, tartışma büyümüş. Bir aralık Bakan Cumhurbaşkanına ağır bir hitapta bulunmuş, Saraçoğlu derhal müdahele ederek: - Cumhurbaşkanına bu şekilde söz söyleyemezsiniz, sizi derhal istifaya davet ediyorum demiş…" (Dışişlerinde 34 Yıl., 141).

228 Hilmi Uran: Hatıralarım; Ayyıldız Matbaası, Ank. 1959. s. 418; Weisband, a.g.k., 332-334.

229 Weisband, a.g.k., 333.

230 A.g.k., 335-336.

231 T. C. Dışişleri Bakanlığı, 221.

232 S. S. C. B. Dışişleri Bakanlığı…, Belge (S. 235/No. 294) s. 114-115.

233 Bkz.: Necmettin Sadak: "İngiltere İle İşbirliğimizin Beşinci Yıldönümü" Akşam, 12 Mayıs 1944; Asım Us: "Türk-İngiliz Müşterek Beyannamesinin Beşinci Yıldönümü" Vakit, 12 Mayıs 1944; F. R. Atay: Bir Yıldönümü" Ulus, 12 Mayıs 1944; Bu çevrenin dışında yeralan ve Hükümetin dış siyasanı eleştiren biri daha vardır: Eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras bkz. "İki Değil, Bir Tek Cihan Harbi Var" Vatan, 7 Ocak 1944; "Beklenecek Başka Ders: Müşterek Emniyet" Vatan, 13 Ocak 1944; "Hadiselerin Zaruretinden Doğan Bir Teşebbüs" Vatan, 23 Nisan 1944; "Türkiye'nin Uluslararası Durumu", Vatan, 19 Haziran 1944.

234 Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun konuşması ve konu ile ilgili tartışmalar için bkz: TBMMZC., D. VII, C. 13, İ. 1. Fevkalade İnikat (2.8.1944) s. 3-11. Ayrıca Ayın Tarihi: No: 129 Ağustos 1944, s. 60-65.

235 O. Murat Güvenir: İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını; Gazeteciler Cemiyeti Yyn., İst., 1991, s. 199-200.

236 Bkz.: Claud Alberd Colliard: Droit İnternational et Histoire Diplomatique (Documents Choisis); Edition Domat Mont-Chestien, Paris 1950, s. 606-608.

237 Atalantik Beyannamesinin metni için bkz.: Ayın Tarihi, No: 93 (Ağustos 1941) s. 150vd.; Colliard, a.g.k., 604-605, Ayrıca, Jean Babtiste Duroselle: Histoire Diplomatique de 1919 a Nos Jours; 11. Edition, Dalloz, Paris, 1993, s. 306-307.

238 Birleşmiş Milletler Demeci için bkz: İlhan Lütem: Devletler Hukuku; Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ank., S. 150 vd.; Colliard, a.g.k., 605.

239 Dumbaton-Oaks, ABD, İngiltere, SSCB, Çin delegelerinin hazırlamış olduğu, savaş sonrası kurulacak dünya düzenini belirleyecek büyük bir projedir. Geniş kapsamlı hazırlanmış bu projede Türkiye'yi yakından ilgilendiren konular Konferans' a Genel Kurmayı temsilen katılan Kurm Yüz. Hüseyin Ataman ve Hav. Kur. Yüz. Tekin Arıburun tarafından 40 sayfalık bir rapor şeklinde hazırlanmış ilgililere sunulmuştur. Bkz.: ATESE Arşivi, İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu 21, Dosya 21 (San Fransisco Raporu) Fihrist 6.

240 Ayın Tarihi, No: 135 (Şubat 1945) ayrıca 1945'in olayları için bkz: Pierre Renouvin: Histoire Des Relations Internationales, III, De 1871 a 1945; Hachette, Paris 1994, s. 875-906.

241 Tahran-Yalta Ve Potsdam Konferansları- Gizli Belgeler; Türkçesi Fahri Yazıcı, Sinan Yyn., İst. 1972, s. 127-132; Duroselle, a.g.k., 422.

242 Tahran- Yalta ve Potsdam…, s. 173-176.

243 Asım Us, Hatıra Notları., 600.

244 Ayın Tarihi, No: 138 (Mayıs 1945) s. 396; Ayrıca Churchill'in konuşmasının yorumları için bkz.: Nadir Nadi: "Churchill'i Dinlerken", Cumhuriyet, 15 Mayıs 1945; Necmeddin Sadak: "M. Churchill'in Avrupa'da Hürriyet ve Demokrasi Hakkında Sözleri", Akşam, 15 Mayıs 1945; Ekrem Ziya Uşaklıgil: "İmtihan Kapısından", Son Posta, 15 Mayıs 1945.

245 Ulus, 12 Ağustos 1945.

246 Yalman, a.g.k., II, 333.

247 Ergin, a.g.m., 395.

248 İç siyaset alanında Sovyetleri hoşnut etme düzenlemeleri bu kadarla da kalmamıştı; Alman Büyükelçisi Von Papen'e "suikast" düzenlemekten hüküm giymiş Pavlov ve Kornilov adlı Sovyet Büyükelçiliği'nde görevli iki Sovyet yurttaşı, TBMM'de kabul edilen özel bir yasa çıkartılarak serbest bırakılmıştı (Tan, 9 Ağustos 1944; Vatan, 9 Ağustos 1944). Alman işgali sırasında Nazilerle işbirliği ettiği ileri sürülen Mihver ülkeleri yurttaşlarına Türkiye sınırlarını kapamıştı. 9 Eylül'de Türkiye'ye sığınmış bulunan Bulgaristan eski İçişleri Bakanı Garovski 19 Eylül günü bu ülkeye geri gönderilmişti. Sovyetlerin isteği üzerine, savaş ve Alman işgali sırasında, Alman ordusunda görev alan ve Türkiye'ye kaçan Sovyet yurttaşı Türkler de Sovyetler Birliği'ne geri verilmişti. Yine

Romanya'ya kaçıp, Türkiye'ye gelmek isteyen 20-30 bin Kırım Türkü Sovyetleri kızdırmamak için ülkeye kabul edilmemişti. (Erkin, Dışişlerinde 34 Yıl, 148-149, Koçak, Türkiye'de Milli Şef…, 321.).

249 Necmettin Sadak: "Sovyet Rusya'nın Bulgarista'a Harp Notası"; Akşam, 7 Eylül 1944.

250 Armaoğlu, A. g. m. 39; A. Şesmer: "Yalta'da Türkiye", Siyasal İlimler Mecmuası, Cilt XXIV, Sayı: 227, Nisan 1954, s. 433-435; Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, 272-273.

251 Ne var ki; Türk Boğazlarını uluslararası alanda ilk söz konusu eden Churchill' dir. 1943'de Tahran Konferansı'nda, Churchill şöyle demiştir; "…Eğer Türkiye savaşa girme teklifini kabul etmezse, bunun için ciddi sonuçlar doğurabileceğini ve Onun Boğazlar üzerindeki haklarını etkileyebileceğini Türkiye'ye hatırlatmaya hazırım." (Berajkov, a.g.k., 134.).

252 Tahran Yalta ve Potsdam, 128; Weisband, a.g.k., 377.

253 A.g.k., 127-132.

254 T. C. Dışişleri Bakanlığı, 244.

255 TBMMZC. D. VII, C. 15, Olağanüstü Toplantı, 1. O. (23. 2. 1945) s. 126-131.

256 Aynı tutunak, s. 126-131; Ayrıca Ayın Tarihi, No: 135 Şubat 1945, s. 38-39.

257 Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuşması için bkz.; TBMMZC, D. VI, C. 26, İ. 3 (5. 8. 1942) 77. İ; Ayrıca Koçak, Türkiye'de Milli Şef…, 221.

258 TBMMZC., D. VII. C. 15, Olağanüstü Toplantı, 1. O, (23. 2. 1945).

259 Ayın Tarihi, No: 135, s. 32.

260 Uran, a.g.k., 423; Us, Hatıra Notları, 631.

261 Ancak, TBMM bu antlaşmayı 20.5.1946 günü onaylamıştır. (Faroz ve Bedia Turgay Ahmad; Türkiye' de Çok Partili Politika'nin Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971; Bilgi Yyn., Ank., 1976, s. 13).

262 Basının son karar karşısındaki tutumu için bkz.: H. C. Yalçın; "Türk Amerikan Dostluğu", Tanin, 7 Ocak 1945; Necmettin Sadak: "Türkiye'nin Verdiği Kararın Tam Manası", Akşam, 26 Şubat 1945; H. C. Yalçın: "Türkiye'nin Kararı Karşısında" Tanin, 26 Şubat 1945; F. R. Atay: "Beklediğimiz Mükafat", Ulus, 5 Mart 1945.

263 Ayın Tarihi, No; 136, Mart 1945, s. 52; T. C. Dışişleri Bakanlğı…, 248.

264 Armaoğlu, 20. Yüzyıl., 415.

265 Ayın Tarihi, No: 137, s. 63.

266 Bkz.: Sarper-Vinogradov görüşmeleri. T. C. Dışişleri Bakanlığı…, 255.

267 Bkz: T. C. Dışişleri Bakanlığı…263 vd.

268 George Kirk: Survey of International Affairs The Middle East 1945-1950; Royal Institude of International Affairs, London, 1954. s. 21.

269 H. C. Yalçın: "Moskova Radyosu'nun Hücumları", Tanin, 29 Haziran 1945; Ayın Tarihi, No, 139. s. 142.

270 Ayın Tarihi, No: 136, s. 58-59.

271 A.g.d…59.

272 Erkin, Dışişlerinde 34 Yıl., 148.

273 Truman: Hatıralarım, Çev. Cihat Baban, Semih Tuğrul, Ulusal Basımevi, Ank, 1968, s. 168.

274 A.g.k., 168.

275 A.g.k., 168.

276 Deringil, a.g.k., 251-252.

277 "Vatan" ve "Tan" gazetelerinde yakında gelecek olan müttefik zaferinin gerçekte, çoğulcu demokrat rejimlerin, otoriter rejimlere üstün gelmesi anlamını taşıdığını vurgulayan çeşitli yorum ve yazılara rastlanmaktaydı. Bkz.: A. E. Yalman; "Kime Karşı", Vatan, 23 Eylül 1944; H. C. Yalçın: "Değişen Terazi", Tanin, 23 Eylül 1944; "Dünyada Bir Zihniyet Tasfiyesi", Tasvir-i Efkar, 23 Eylül 1943.

278 Bkz: Ayın Tarihi, No: 124 Mart 1944; Necdet Ekinci: İkinci Rünya Savaşı' ndan Sonra Türkiye' de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler; İkinci Baskı Toplumsal Dönüşüm Yyn. Ank., 1997, s. 271- 272; Ayrıca; Güvenir, a.g.k., 137; Toker, a.g.k., 51; Koçak, Türkiye' de Milli Şef…, 348.

279 Bkz.: A. E. Yalman: "Rey Durumunun Tahlili", Vatan, 25 Mart 1944.

280 Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı, (Radyo Konferansları) Başnur Matbaası, Ank. 1970 S 424: Nihal Kara İncioğlu "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları2, Tarih ve Demokrasi-Zafer Tunaya Armağanı, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yyn. İst., 1992, s. 72-73; Yetkin, a.g.k., 245-246.

281 İnönü'nün Söylev ve Demeçleri., 389-340.

282 Ayın Tarihi, No: 135, Mart 1945, s. 250; Buna en çok itiraz eden Sovyetler Birliği idi. “Türkiye her ne kadar Hitler Almanyası’na harp açarak son anda Müttefikler cephesine katılmış ise de Hür Devletler Konferansı’nda onun yeri yoktur” diyordu (Ali Fuat Başgil: 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri; Çeltük Matbaası, İst., 1966, s. 55).

283 Rıfkı Salim Burçak: Türkiye’ de Demokrasiye Geçiş-1945-1950; Olgaç Yyn., Ank., 1979, s. 47; Ahmet Taner Kışlalı: Forces Politiques Dans la Turquie Moderne; AÜSBF. Yyn., Ank 1968, s. 16; Ayrıca bkz.: Vladimir I. Danilov: “ Çok Partili Sisteme Geçişte Türk Demokrasisin Gelişmesinin Önemli Bir Safhası”; XI. Türk Tarih Kongresi, Ank 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler VI. Cilt, TTKB; Ank., 1994, s. 2314.

284 F. C. Erkin: “İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler”, Milliyet, 14 Ocak 1974; San Fransisco’ya giden kurulun bir başka delegesi olan Nihat Erim de İnönü’nün kendilerine “Türkiye’de pek yakında çok partili hayatın başlayacağını ilan etmek yetkisini verdiğini” yazarak, Erkin’i doğrulamıştır. Bkz.: “Şekil ve Mahiyet Olarak Cumhuriyetimiz”, Ulus, 20 Ekim 1950.

285 San Fransisco’ya giden heyetin tam listesi ve raporu için bkz.: ATESE Arşivi; İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, Kutu No: 21, Dosya No: 21 1945 San Frasisco Raporu Fihrist 21-9-11.

286 Ayın Tarihi: No: 138, Mayıs 1945, s. 633.

287 A.g.d., 304-305.

288 Bu amaçla 27 Aralık 1945’de Moskova Konferansı’nın Uzak Doğu Komisyonu, General Mac Arthur’u Japon militarizminin oluşmasında etkin olmuş olan büyük ailelerin tasfiyesini ve demokratikleşmeye yönelik bir Japon anayasasının hazırlanmasında görevlendirmiş bulunuyordu (Duruselle, 464-465).

289 Ayın Tarihi: No: 138, Mayıs 1945, s. 396.; Ayrıca Churchill’in bu konuşmasının yorumları için bkz: Nadir Nadi: “Churchill’ i Dinlerken” Cumhuriyet, 15 Mayıs 1945; Necmettin Sadak: “M. Churchill’in Avrupa’da Hürriyet Ve Demokrasi Hakkındaki Sözleri”, Akşam 15 Mayıs 1945; Ekrem Uşaklıgil; “İmtihan Kapısından”, Son Posta, 15 Mayıs 1945.

290 İnönü’nün bu söylevi için bkz.: Ayın Tarihi, No: 138, s 52-53.

291 Bkz. Meeting At Potsdam; By Charles L. Mee, Jr; A Del Book, New York 1976.

292 Churchill seçimleri kaybetmesine karşın, uluslararası konferanslarda bir süre ülkesini temsil etmeyi sürdürdü.

293 T. C. Dışişleri Bakanlığı…, 280-283.

294 Truman, a.g.k., 168.

295 Meeting At Potsdam., 273.

296 Tahran Yalta Potsdam, 173.

297 Ekinci, a.g.k., 282.

298 Gürün, Türk Sovyet İlişkileri, 297.

299 Ekinci, a.g.k., 283.

300 Verilen notanın tam metni için bkz: Ayın Tarihi; No: 144, Kasım 1945 s. 71; T. C. Dışişleri Bakanlığı…, 283.

301 Türkiye ABD'nin bu önerisinde özellikle 2. maddesine takılmıştı. Bu madde bütün Sovyet donanmasının aynı anda Boğazlardan geçerek İstanbul önlerine gelebilmesine olanak sağlıyordu.

302 Bkz.: Ayını Tarihi: No: 144, s. 77.

303 Bkz.: Ayın Tarihi: No: 145, Aralık 1945, s. 14-15.

304 Burçak, Moskova Görüşmeleri…, 182; Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri, 273-274; Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri…, 302.

305 İnönü Diyor ki…, 222.

306 İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 günü TBMM'de yapmış olduğu bu tarihsel konuşmadan önce, Türk kamuoyu Sovyetler Birliği'nin Türk toprakları konusundaki isteklerini yabancı basından öğrenmekteydi. Saraçoğlu Hükümeti iki ülkenin ilişkilerini daha da çıkmaza sokmamak ve Sovyet Hükümeti'nin belki isteklerini geri alır düşüncesinden yola çıkarak bu gerçeği açıklamamıştı (Burçak, Moskova Görüşmeleri…, 181.).

307 Bu konuda bkz.: "Boğazlar ve Diğer Rus İstekleri" Yeni Sabah, 7 Ekim 1945; Necmettin Sadak: "Boğazlar Meselesi ve Türk Sovyet Münasebetleri", Akşam, 7 Ekim 1945; H. C. Yalçın: "Boğazlar Meselesi Üzerinde Biraz Aydınlık" Tanin, 12 Ekim 1945; Asım Us: "Boğazlar Meselesi", Vakit, 13 Ekim 1945.

308 Burçak, Moskova Görüşmeleri., 181.

309 A.g.k., 181.

310 Ayın Tarihi, No, 145, s. 151; Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri…, 302; 21Aralık 1945'de Moskova'nın "Pravda", "İzvestia", "Kızıl Yıldız" ve "Tront" gibi belli başlı gazetelerinde, iki Gürcü profesörün daha önce Tiflis'te yayınladıkları mektup yer aldı. Buna göre; Ardahan, Artvin, Oltu,

Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Giresun Gürcistan toprağı olarak kabul edilmekteydi. ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'ne geri verilmeliydi. (Burçak, Moskova Görüşmeleri., 182.) Sovyet Gürcistan'ın bu girişimi sürerken, bunu Sovyet Büyükelçiliğinin Sovyet Ermenistan'ına yerleşmek isteyen Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının kayıtlarını yaptırmak üzere İstanbul Başkonsolosluğuna başvurularını yapmaları yolundaki duyurusu izledi (Gürün, Türk Sovyet İlişkileri., 302).

311 Karpat, a.g.k., 126; Danilov, A. g. m., 2314.

312 Bkz.: Çetin Yetkin: "II. Dünya Savaşı Bitiminde Çok Partili Düzene Geçişte Temeldeki Bozukluk" Atatürkçü Bilinç, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 1 Ocak 1994, s. 4.

313 Bkz.: Barutçu, a.g.k., 412-419; Daha 1942 ve 1943 yıllarında Çorlu'da bir grup subay İnönü'nün "Tek Parti Yönetimi"ni devirmek amacıyla birleşmişler ve General Muzaffer Tuğsavul'a başvurarak kendilerine başkanlık etmesini istemişlerdir. Ancak buna ek olarak Alpaslan Türkeş'in aktardığı başka girişimler daha vardır. Bu darbeci gruplar için bkz: Muammer Taylak: 27 Mayıs ve Türkeş; Ayyıldız Matbaası, Ank. 1976, s. 6-12.

314 Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 6 Ocak 1944 günü Ulus gazetesinde; "…halkçılık ilkesini gerçekleştirmek amacıyla hürriyetin kısıtlanabileceğini" söylerken, aynı Saraçoğlu 6 Eylül 1945'de aynı gazetede; "eski rejimi korumak amacıyla alınan şu ya da bu önlemlerin yeniden gözden geçirileceğini" söylemekteydi. İç ve dış baskılar Tek Parti'nin yöneticilerini böylesine değiştirmiş bulunuyordu. Ali Fuat Başgil'e göre; "İnönü İspanya diktatörü Franco gibi harpten sonra da totaliter rejimini devam ettirebileceğine kanaat getirseydi, bunda tereddüt etmeyecekti…" (a.g.k., 55.).

315 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Necdet Ekinci: Sanayileşmek ve Uluslaşmak Sürecinde Toprak Reformu'ndan Köy Enstitülerine; Kültür Bakanlığı Yyn., Ankara 1997.

316 Konu ile ilgili tartışmalar için bkz.: TBMMZC, DVI, İ. 3 (5. 6. 1942 69. İ; DVII, C.?', T2, B: 54, O. 1, s. 60-63; Ayrıca Ayın Tarihi: No. 138, s 29-33.

317 Cem Eroğul: Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi; İmge Kitapevi, İkinci Baskı, Ank, 1990, s. 9-10.

318 Toker, a.g.k., 58.

319 TBMMTD, D. VII, C. 18, (29. 5. 1945) 65. B. s. 37-41.

320 TBMMTD., D. VII, C. 17, T. 2, (15. 5. 1945) 54. B, s. 70.

321 TBMMTD., D. VII, 17, T. 2 (15. 5. 1945) 54. B. s. 80-81.

322 Barutçu, a.g.k., 293; Vatan, 5 Haziran 1945.

323 Mali Yılbaşı sene sonuna alınması nedeniyle 1945 Bütçe Yasası yedi aylık hazırlanmıştı.

324 Eroğul, a.g.k., 9.

325 Barutçu, a.g.k., 296-297; Ekinci, İkinci Dünya Savaşın'dan Sonra…295-296; Mahmut Goloğlu: Milli Şef Dönemi 1934-1945; Kalite Matbaası, Ank 1974 s. 354-355. Karpat, a.g.k., 129; Koçak, Türkiye'de Milli Şef., 385; Toker, a.g.k., 62-63.

326 Dörtlü Takririn tam metni için bkz: Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 241-244; Ahmet Yeşil: Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş; Kültür ve Turizm Bakanlığı Yyn., Ank, 1988, Ek-I.

327 Mahmut Goloğlu: Demokrasiye Geçiş 1946-1950; Kaynak Yyn, İst. 1982, s. 34.

328 Samet Ağaoğlu: Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru; Doğuş Matbaası, İst, 1972, s. 85; Goloğlu, Demokrasiye Geçiş…, 42.

329 Hilmi Uran: "Tek Parti' den Demokrasiye, DP nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir", Dünya, 4 Kasım 1958.

330 Toker, a.g.k., 67.

331 "Dörtlü Takrir"in geri çevrilmesinin gerçek nedeni tartışmalı olmakla birlikte, iki görüş ağırlık kazanmaktadır. Birinci görüşe göre, CHP Genel Başkanı, Cumhurbaşkanı, "Milli Şef" unvanlarını üzerinde taşıyan İsmet İnönü'nün 19 Mayıs söylevinde açıkça işaret ettiği liberalleşme buyruğuna karşın CHP'liler daha otoriter tepki alışkanlıklarını yitirmemişlerdir. İkinci görüşe göre ise CHP, kendi içinden bir muhalefet partisi çıkarabilmek için özellikle sert bir tutum almıştır. Gerçekte her iki görüşte de gerçek payı bulunmaktadır. (Eroğul, a.g.k., 11; Ekinci, İkinci Dünya Savaşından Sonra…, 299.; Karpat, a.g.k., 130-131).

332 Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye: İkinci Cilt, E Yayn. !st 1983, s. 475-456.

333 Tarık Zafer Tunaya: Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952); Doğan Kardeş Yyn, İst. 1952, s. 683.

334 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 14. Bu görüşlerini kamuoyuna ulaştırmak için basında etkin olan yazarlara bir "kuzu ziyafeti" vermiş, bu nedenle basında "kuzu partisi" olarak adlandırılmıştı. (Ekinci, İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra., 300; Toker, a.g.k., 70; Yeşil, a.g.k., 48).

335 Ekinci, İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra, 300.

336 Eroğul, a.g.k., 11-12; Karpat, a.g.k., 130-131.

337 Necmettin Sadak: “İyi Bir Haber: Celal Bayar’ın Kurmak Üzere Olduğu Parti” Akşam, 3 aralık 1945.

338 Cumhuriyet, 5 Aralık 1945.; İnönü ve Bayar arasında şu konuşma geçmiştir; İnönü; “Terakkiperverde olduğu gibi itikadı diniyye biz riayetkarız diye bir madde varmı? -“Hayır Paşam Laikliğin dinsizlik olmadığı vaar”- “Ziyanı yok Köy Enstitüleriyle İlkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?” -“Yok” - “O halde tamam” (Toker, a.g.k., 81).

339 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 16; “Demokrat Parti” adında hepsi de birleşmişlerdi. Bayar bunun nedenini şöyle açıklamıştı: “Bunda Amerikan modeli rol oynamadı değil…, Orada da bir Cumhuriyetçi Parti, bir de Demokrat Parti yok muydu?” (Toker, a.g.k., 80).

340 Ulus, 8 Ocak 1946; Akşam 8 Ocak 1946.

341 Goloğlu, Demokrasiye Geçiş., 42.

342 DP’nin daha ilk kuruluş gününde 7 Ocak tarihindeki basın toplantısında bir gazeteci Celal Bayar’a şu soruyu yönetiyordu; “Serbest Fırka hikayesi henüz hatırlarda olduğuna göre DP’nin de bir danışıklı dövüş mahsulü bulunmadığını temin edebilir misiniz?” DP Genel Başkanı buna şu yanıtı verdi: “Serbest Fırka dahi muvazaa partisi değildir. Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek, ne de bu bu teklifi kabul edecek kimseler bulunmadığı gibi, memleketin de muvazaalı işlere tahammülü yoktur.” (Toker, a.g.k., 83.).

343 Ulus, 7 Mart 1946.

344 Bkz: H. C. Yalçın: “Türk-Amerikan Dostluğu” Tanin, 7 Ocak 1945; Nadir Nadi: “Yaşasın Demokrasi”, Cumhuriyet, 26 Ağustos 1945; A. Ş. Esmer: “Amerikalılar Türkiye’den Ne Bekliyorlar?” Ulus, 11 Eylül 1945; F. R. Atay: “Barış Kurucu Amerika” Ulus, 15 1947.

345 Vatan, 22 Haziran 1946.

346 Toker, a.g.k., 89.

347 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 20.

348 İnönü’nün bu konuşması için bkz.: İnönü Diyor ki, 20.

349 Bkz.; Ayın Tarihi: No: 168, Kasım 1947, s. 67-68.

350 İnönü Diyor ki…, 226-227; İnönü’nün Söylev ve Demeçleri, 399-340.

351 TBMMTD, D, VII, C. 24, B. 59 (5. 61946) O. 1, s. 48-50.

352 Hüseyin Nail Kübalı: “Siyasi Seçimler ve İki Dereceli Seçimin Mahiyeti” Cumhuriyet, 10-13 Nisan 1946; Tunaya, a.g.k., 546-547.

353 Daha sonra bu yöntem 1950 Seçimleri öncesinde değiştirilecektir.

354 Bu tasarının yasalaşması ile birlikte ülkede öylesine hızlı bir dernekleşme başlamıştı ki, 1946’dan 1950 yılı sonlarına değin kurulan dernek sayısı 7219’a ulaşmıştı. Bkz.: Ahmet N. Yücekök: Türkiye’ de Dernek Gelişimleri: 1946-1968; Ank. 1973, s. 151; Bu kurulan derneklerden biri de 17 Kasım 1946’da İstanbul’da kurulan “İnsan Hakları Derneği”dir. Kuruluşu resmen açıklandığı zaman kamuoyunda şaşkınlık yarattı. Çünkü aşırı solcu olarak tanınan kişilerin yanında bu derneğin üyesi ve kurucu başkanı olarak tanınan Mareşal Fevzi Çakmak’ın yer almasıydı. Çakmak’ın temiz, dürüst, iyi niyeti ve Cami Baykurt ve T. R: Aras ile olan eski arkadaşlığı onu derneğin faal üyeliğine itmişti. (Bkz.: Goloğlu, Demokrasiye Geçiş, 130-139; Tevetoğlu, a.g.k., 577; Cumhuriyet, Ulus, 18 Ekim 1946).

355 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 21.

356 TBMMTD, D: VII, C. 24, B. 61 (10. 6. 1946), O. 1, s. 103-104.

357 TBMMTD, D. VII, C. 24, B. 64 (13. 6. 1946) O. 1, s. 3-5.

358 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 39.

359 TBMMTD, D. VII, C. 24, B. 64 (13. 6. 1946) O. 1, s. 3-5.

360 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 39, Şükrü Esirci: Menderes Diyor ki; Demokrasi Yyn. İst. 1967, s. 60.

361 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 40.

362 Goloğlu, Demokrasiye Geçiş., 59-50.

363 Bayar’ın bu demeci için bkz.: Toker, a.g.k., 97.

364 Ulus, Cumhuriyet, 26 Nisan 1946.

365 TBMMTD, D. VII; c. 22, B. 45 (29. 4. 1946) O. 2, s. 233.

366 Karpat, a.g.k., 136.

367 İnönü’nün Akşehir Söylevi (6 Mayıs 1946), Ulus, 7 Mayıs 1946.

368 İnönü’nün bu konuşması için bkz.: İnönü’nün Söylev ve Demeçleri, 402-403; Ulus, 11 Mayıs 1946.

369 CHP yeni seçimlerin gerekli oluşunun nedenlerini şöyle açıklamıştı: "Memleket idaresini ve politikasını içerde ve dışarıda kararlı bir hale getirmek için yeni seçimlere karar verdik. (Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 21) Bayar'a göre DP yalnızca 34 ilde ve 160 ilçede örgütlenmişlerdi. (Cumhuriyet, 12 Haziran 1946).

370 Haluk Ülman: "Seçim Sistemimiz ve Başlıca Siyasi Partilerimiz", AÜSBFD. C. XII (Haziran 1957) s. 45.

371 Adnan Menderes: "Teessür Verici Bir Manzara", Vatan, 19 Mayıs 1946.

372 Cumhuriyet, Ulus, Tasvir, Vatan, 22 Temmuz 1946.

373 Cumhuriyet, 23 Temmuz 1946.

374 Cumhuriyet, 24 Temmuz 1946.

375 Ayın Tarihi; No: 152, Temmuz 1946, s. 5.

376 Bkz.: Tekin Erer: Türkiye'de Parti Kavgaları; 2. Baskı, İst 1966 s. 311-313.

377 Cumhuriyet, 25-26 Temmuz 1946.

378 Celal Bayar'ın açıklamaları için bkz: Yeni Sabah, 25 Temmuz 1946.

379 Cumhuriyet, 1 Ekim 1949.

380 Bkz.: Tasvir, 6-16 Ağustos 1946.

381 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 24; ayrıca Cumhuriyet, Ulus, Vatan, 6 Ağustos 1946; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Peker'den önce bazı siyasilere başkanlık önermişti. Ama hiç kimse bu görevi üstlenmek istememişti. Başbakanlık önerilenlerden biri de Hilmi Uran'dır (Bkz.: Uran, a.g.k., s. 456-458; Ayrıca Fahir Giritlioğlu: Türk Siyasi Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii; C. I, İst. 1965, s. 199.).

382 Giritlioğlu, a.g.k., 199-200; Toker, a.g.k., 133-134.

383 Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş., 100-101; Peker'e bu görevin verilişi, DP'de kaygılara yol açarken, CHP içinde uzun zamandır muhalefete karşı sert önlemler alınmadığından yakınmakta olan otorite yanlılarınca yerinde bir karar olarak kabul edilmekteydi (Karpat, a.g.k., 150).

384 7 Eylül Kararları için bkz.: Ayın Tarihi; No: 154, Eylül 1946, s. 16-19.

385 7 Eylül Kararları öncesi çıkan çeşitli söylentiler nedeniyle İngiliz Büyükelçisi Kell, 2 Eylül 1946 günü, Gazeteciler Cemiyeti'nde bir açıklama yapma gereğini duymuş, İngiltere'nin Türkiye'nin iç siyasetine karıştığı söylentilerini reddederek şöyle demişti: "Garip ve asılsız bir söylenti duydum, güya

İngiltere Türkiye'nin iç politikasına karışıyormuş. Olmaz ya, biz böyle bir hata işlemeye kalkışsak bile Türk onuru bunu şiddetle reddeder…" (Cumhuriyet, 3 Eylül 1946).

386 Karpat, a.g.k., 151.

387 Bila, a.g.k., 215.

388 Haluk Cillov: Türk Ekonomisi; İst, 1970, s. 139.

389 Cumhuriyet, Vatan, 2 Kasım 1946.

390 Karpat, a.g.k., 152.

391 Goloğlu, Demokrasiye Geçiş., 96-97; Karpat, a.g.k., 152-153.

392 Karpat, a.g.k., 162.

393 Cumhuriyet, Vatan, 14 Eylül 1946.

394 Başbakan Recep Peker'in söz konusu kanun tasarısı ile ilgili konuşması için bkz.: TBMMTD, D. VIII, C. 1, s. 313.

395 Aynı oturum, 292.

396 Aynı oturum, 280.

397 Cumhuriyet, 8-11 Ocak 1947; Ulus, 7-11 Ocak 1947; Vatan, 9-12 Ocak 1947.

398 Karpat, a.g.k., 161.

399 Vatan, 27 Mart 1947.

400 Recep Peker'in bu konuşması için bkz.: Ayın Tarihi: No: 161, Nisan 1947, s. 9.

401 Cumhuriyet, 3-4 Nisan 1947.

402 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 31.

403 Cumhuriyet, 13 Nisan 1947.

404 Cumhuriyet, 10 Mayıs 1947.

405 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 33.

406 Halil Menteş'in mektubunun tam metni için bkz: Cumhuriyet, 24-25 Şubat 1947.

407 Beyannamenin tam metni için bkz.: Ayın Tarihi, No: 163, Temmuz 1947, s. 14-17; Ulus, Cumhuriyet, Vatan, 12 Temmuz 1947.

408 Toker, a.g.k., 200.

409 Cumhuriyet, 4 Aralık 1947.

410 Shaw, a.g.k., 477.

411 Bkz: Tunaya, a.g.k., 712-715.

412 Bernard Lewis: Modern Türkiye'nin Doğuşu; Çev. Metin Kıratlı, TTKB, 1991, s. 308-309.

413 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.k., 18; Bila, 202; F. R. Atay; "Missouri" Ulus, 8 Nisan 1946; Bazıları ise, Amerikalı askerlerin sıkıntılarından rahatsız olmuştur: "…Konuşuyor, gülüşüyorduk, bir bahriyeli uzaktan bana işaretler yaparak; "Benim şikayetim var" dedi "Buradaki annelerden şikayetçiyim. Kızlarını çok sıkıyorlar, saat altıdan sonra eve gitme mecburiyeti var. Halbuki ben ancak dörtte beşte karaya çıkıyorum. Ahbap olduğum kızlarla ancak iki saatçik görüşebiliyorum…" (Sinan Korle: "Conilerin Düşünceleri" Vatan, 9 Nisan 1946).

414 Ulus, 7 Nisan 1946.

415 Ulus, 9 Mayıs 1946.

416 Bu Sovyet notası için bkz.: Ayın Tarihi: No: 154, Eylül 1946, s. 46-51; Dışişleri Bakanlığı…, 295-302.

417 Gürün, Dış İlişkiler ve Türk Politikası…, 196.

418 İsmail Soysal: "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri" Belleten, CXLI, Sayı: 162, TTK, Nisan, 1977, s. 257-275.

419 Ahmet Emin Yalman da aynı düşünceyi taşımaktadır: Uluslararası önemli kararlar alınacağı sırada çok partili yaşama geçilmesi, durumu Türkiye yararına değiştirmiştir. (A. E. Yalman: "Kara Kedilere İş Yok", Vatan, 7 Ocak 1946.).

420 Türkiye' nin karşı notası için bkz.: Ayın Tarihi: No: 155, Ekim 1946, s. 58-70; Dışişleri Bakanlığı…, 302-316.

421 Cumhuriyet, 26 Ekim 1946.

422 Ülman, İkinci Dünya Savaşı' nın Başından Truman Doktirine Kadar…, 94.

423 Duroselle, a.g.k., 469-470.

424 Ulus, 13 Mart 1947; Mesajın tam metni için bkz.: James P. Warburg: Pourquoi Le Plan Marshall?; Edition Self, Paris, 1948, s. 181-188.

425 Bu yardım konusunun ABD'nin basınında da ateşli tartışmalara neden olmuş, Türk siyasi rejimi dikkatleri üzerine çekmişti. Özellikle Ermeni kuruluşlarının gönderdikleri telgraflarda ve Amerikan başmakalelerinde yardımın totalitarizme karşı demokrasiyi korumak amacını güttüğünü, oysa Türkiye'de demokrasinin bulunmadığı belirtiliyordu. Bu nedenle Truman doktrini Kongre'de görüşülürken gerek Temsilciler Meclisi'nde gerekse Senato'da Türkiye'nin siyasi rejimi sert tartışmalara konu olmuştu (Karpat, a.g.k., 164-165).

426 Duroselle, a.g.k., 472-474.

427 Antlaşmanın metni için bkz: Düstür, III. Tertip, C. 29, s. 1278-1288. Ayrıca; Fahir Armaoğlu: Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (açıklamalı); TTKB, Ank 1991, s. 168-178.

428 Türkaya Ataöv: "Soğuk Harp", SBFD, C. XXII, No: 3 (Eylül 1988), s. 275-276.

429 30 Haziran 1950 tarihine dek Marshall Planı'ndan Türkiye' ye 558 milyon lira ayrılmıştır. (Marşal Planı ve Siz; Güney Matbacılık ve Gazetecilik TOA, Ank, 1950, s. 10).

430 Karpat, a.g.k., 180.

431 Türkiye İstatistik Yıllığı 1973. DİE Yayn. Ank, 1974, s. 145.

432 Maurice Duvarger: Siyasi Partiler; Türkçesi Doç. Dr. Ergun Özbudun, Bilgi Yyn., İkinci Basım, Ank., 1974, s. 360.

Resmi Süreli Yayınlar

Ayın Tarihi: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; No: 93 (Ağustos 1941); No: 124 (Mart 1944); No: 126 (Mayıs 1944); No: 129 (Ağustos 1944); No: 135 (Şubat 1945); No; 136 (Mart 1945); No: 137 (Nisan 1945); No: 138 (Mayıs 1945); No, 139 (Haziran 1945); No: 144 (Kasım 1945); No: 145 (Aralık 1945); No: 152, No: 155 (Ekim 1946); No: 161 (Nisan 1947); (Temmuz 1946); No: 163 (Temmuz 1947); No: 168 (Kasım 1947).

TBMMZC, (Tutanak Dergisi) Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü.

D. V. Yıllık 1 (TTK Kütüphanesi Özel Cilt), D. VI, C. 19, 26, 28, D. VII, C. 1, 6, 7. 9, 13, 15, 17, 18, 22, 24, D. VIII, C. 1.

Düstur: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; 3. Forma, C. XXV; III. Tertip, C. 29.

İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, XV, 1942-1945; Ankara, 1946.

Resmi Gazete: Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü; Sayı 5657, Mart 1944.

Türkiye İstatistik Yıllığı 1973. DİE Yyn. Ankara, 1974.

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi; (Arş. IV-6, Dosya 54, Fihrist 11, 15, 144, 156-2 Arş. IV-6, Dosya 55, Fihrist 135-1).

Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı Arşivi, Kutu 38, Dosya 12 Fihrist 1.

Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATESE Arşivi), İkinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Kutu 1- Dosya 1 Fihrist 134, 135, 137, 147, 148, 149, 150, 155, 158, 176.

Kutu 4- Dosya 4, Fihrist 4, 11, 12,

Kutu-5- Dosya 5, Fihrist 5-193,

Kutu-5- Dosya 5, Fihrist 5-183,

Kutu-11- Dosya11, Fihrist 11-205,

Kutu-13- Dosya 13, Fihrist 108, Kutu 13, Dosya 13, Fihrist 230.

Kutu-13- Dosya 13, Fihrist 13-252.

Kutu-17- Dosya 17 Fihrist 21-9-11. 17-15.

Kutu 21- Dosya 21 (1945 San Francisco Raporu) Fihrist 6.

Kutu-22- Dosya 22, (Deniz Kuvvetleri, Lalahan Arşivi, 1940-1941 Yılı Tatbikatları Dosyası).

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Sandık 630, Dolap 62, Dosya 6.

Yayınlanmış Bulunan Uluslararası İlişkiler ile İlgili Belgeler-Yazışmalar

ARMAOĞLU, Fahir: Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (açıklamalı); TTKB, Ank 1991.

BERAJVOV, Valantin: Tahran, Türkçesi: Ali Ediz, Bilgi Yyn. Ankara, 1970.

COLLİARD, Claud Alberd: Droit İnternational et Histoire Diplomatique (Documents Choisis); Edition Domat Mont-Chestien, Paris, 1950.

İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri-Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943; Çev. Muammer Sencer, May Yyn. İstanbul 1968.

Meeting At Potsdam; By Charles L. Mee, Jr; A Del Book, New York, 1976.

Nazi-Sovyet Relations; Connecticut, 1976.

SOYSAL, İsmail: Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C. I (1920-1945); T. T. K. B. Ankara., 1989.

SSCB Dışişleri Bakanlığı: Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1943); Türkçesi Levent Konyar, Havass, İst., 1981.

T. C. Dışişleri Bakanlığı: Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl-İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946); Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973.

Tahran-Yalta ve Potsdam Konferansları-Gizli Belgeler; Türkçesi Fahri Yazıcı, Sinan Yyn. İstanbul, 1972.

Söylev ve Demeçler

KOP, Kadri Kemal (Derleyen): Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları; Akay Kitapevi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945.

MEİZİG, Herbert (Toplayan, metni hazırlayan ve notları neşreden): İnönü Diyor ki, Nutuk-.Hitabe-Beyanatlar-Hasbıhaller, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1946.

Kronolojiler

AHMAD, Faroz ve Bedia Turgay; Türkiye' de Çok Partili Politika'nın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971; Bilgi Yyn. Ankara, 1976.

Anılar

ARAR, Asım: Son Günlerinde Atatürk (Dr. Asım Arar'ın Hatıraları), Selek Yyn., İstanbul, 1958.

BARUTÇU, Faik Ahmet: Siyasi Anılar (1939-1954); Milliyet Yyn., İstanbul, 1977.

CHURCHİLL, Winston S.: Çörçil Anlatıyor; Çev. A. E. Yalman, C. I-IV, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İst., 1949.

ERKİN, Feridun Cemal: Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar; C. I, TTKB, Ankara, 1980.

GÜNDÜZ, Asım: Hatıralarım, Derleyen İhsan Ilgar, Kervan Yyn. İstanbul, 1973.

İLHAN, Atilla: Nazımın İki Talihsizliği, Hangi Edebiyat, Anılar ve Acılar; Bilgi Yyn., Ankara, 1993.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri: Politikada 45 Yıl; Bilgi Yyn. Ankara, 1968.

NADİ, Nadir: Perde Aralığından; Çağdaş Yyn., 3. baskı, İstanbul, 1979.

PAPEN, Franz Von: Memoires; Flamarion, Paris, 1953.).

SERTEL, Sabiha: Bir Roman Gibi; Ant Yyn. İstanbul, 1969.

SOYAK, Hasan Rıza: Atatürk'ten Hatıralar, C II, Yapı Kredi Bankası Yyn., İstanbul, 1973.

TRUMAN: Hatıralarım, Çev. Cihat Baban, Semih Tuğrul, Ulusal Basımevi, Ankara,

TÜRKKAN, Reha Oğuz: Taputluktan Gurbete: Boğaziçi Yyn. İstanbul, 1975.

URAN, Hilmi: Hatıralarım; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.

US, Asım 1930-1950 Atatürk, İnönü İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları; Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.

YALMAN, Ahmet Emin: Yakın Tarihte Gördüklerim ve İşittiklerim, C. III (1922-1944) C. IV (1945-1970); İstanbul, 1970.

Kitaplar

AĞAOĞLU, Samet: Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru; Doğuş Matbaası, İstanbul, 1972.

AĞAOĞLU, Samet: Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri; Bir Soru Matbaası, İstanbul 1972.

AKAR, Rıdvan: Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği; Belge Yyn., İstanbul, 1992.

ARAS, Tevfik Rüştü: Görüşlerim, İkinci Kitap; Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980); C. I, İş Bankası Kültür Yyn. Ankara, 1991.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: İkinci Adam; CII, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1968.

BAŞGİL, Ali Fuat: 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri; Çeltük Matbaası, İst. 1966.

BİLA, Hikmet: CHP Tarihi (1919-1979); Doruk Matbaacılık, Ankara, 1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim: Türkiye'de Demokrasiye Geçiş-1945-1950; Olgaç Yyn., Ankara, 1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim: Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri; Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1983.

Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı, (Radyo Konferansları); Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

CARTIER, Raymond: İkinci Dünya Savaşı C. I, II; Yayımlayan Sefa Kılıçoğlu, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, İstanbul, 1976.

CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'nın Zaptı, 26. XII. 1938, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1938.

CİLLOV, Haluk: Türk Ekonomisi; İstanbul, 1970.

DERİNGİL, Selim: Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası: Tarih Vakfı Yurt Yyn. İstanbul, 1994.

DUROSELLE, Jean Babtiste: Histoire Diplomatique de 1919 a Nos Jours; 11. Edition, Dalloz, Paris, 1993.

DUVARGER, Maurice: Siyasi Partiler; Türkçesi Doç. Dr. Ergun Özbudun, Bilgi Yyn., İkinci Basım, Ankara, 1974.

EKİNCİ, Necdet: İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye' de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler; İkinci Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yyn. Ankara, 1997.

EKİNCİ, Necdet: Sanayileşmek ve Uluslaşmak Sürecinde Toprak Reformu'ndan Köy Enstitülerine; Kültür Bakanlığı Yyn., Ankara, 1997.

ERER, Tekin: Türkiye'de Parti Kavgaları; 2. Baskı, İstanbul, 1966.

ERGİN, Feridun: Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi; Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.

ERKİN, Feridun Cemal: Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi; Ankara Matbaası, Ankara, 1968.

EROĞUL, Cem: Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi; İmge Kitabevi, İkinci Baskı, Ankara, 1990.

ESİRCİ, Şükrü: Menderes Diyor ki; Demokrasi Yyn., İstanbul, 1967.

ESMER, Ahmet Şükrü, SANDER, Oral: “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası” Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973); C. I, Dördüncü Baskı, A. Ü. S. B. F. Y. No: 407, Ankara, 1977.

ESMER, Ahmet Şükrü: Siyasi Tarih (1919-1939): S. B. F. Y.; Ankara, 1953.

GİRİTLİOĞLU, Fahir: Türk Siyasi Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii; C. I, İstanbul, 1965.

GLASNECK, Johannes: Türkiye’de Faşist Alman Propagandası; Çev. Arif Gelen, Onur Yyn. Ankara (Tarihsiz).

GOLOĞLU, Mahmut: Demokrasiye Geçiş 1946-1950; Kaynak Yyn, İstanbul, 1982.

GOLOĞLU, Mahmut: Milli Şef Dönemi 1934-1945; Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

GOLOĞLU, Mahmut; Milli Şef Dönemi (1934-1945); Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

GREOİRE, Gafenco: Dernieres jours de l’Europe; Paris, 1946.

GÜRÜN, Kamuran: Dışilişkiler ve Türk Politikası, (1939’dan Günümüze Kadar) SBFY., Ankara, 1983.

GÜRÜN, Kamuran: Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953); T. T. K. B:, Ankara, 1991.

GÜVENİR, O. Murat: İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Basını; Gazeteciler Cemiyeti Yyn., İstanbul, 1991.

İNÖNÜ, İsmet: Televizyona Anlattıklarım; Haz. Nazmi Kal, Bilgi Yyn., Ankara, 1993.

JİVKOVA, Ludmila: Türk İngiliz İlişkileri 1933-1939; Çev. F. Muharrem, F. Erdinç, Habora Kitabevi Yyn., İstanbul, 1978.

KARPAT, Kemal: Türk Demokrasi Tarihi; İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967.

KEYDER, Çağlar: Türkiye’de Devlet ve Sınıflar; İletişim Yyn. İstanbul, 1980.

KIŞLALI, Ahmet Taner: Forces Politiques Dans la Turquie Moderne; AÜSBF. Yyn., Ankara, 1968.

KİRK, George: Survey of International Affairs The Middle East 1945-1950; Royal Institude of International Affairs, London, 1954.

KOÇAK, Cemil: Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945); Yurt Yyn. Ankara, 1986.

LEWİS, Bernard: Modern Türkiye’nin Doğuşu; Çev. Metin Kıratlı, TTKB, 1991.

LÜTEM, İlhan: Devletler Hukuku Dersleri; Birinci Kitap, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1959.

Marşal Planı ve Siz; Güney Matbacılık ve Gazetecilik TOA, Ankara, 1950.

MÜFTÜOĞLU, Mustafa: Çankaya'da Kabus (3 Mayıs 1944); Yağmur Yyn. 2. Baskı, İstanbul, 1977.

ÖKTE, Faik: Varlık Vergisi Faciası; Nebioğlu Yyn. İstanbul, (Tarihsiz).

ÖZGÜLDÜR, Yavuz: Türk Alman İlişkileri (1923-1945); Genel Kurmay Basımevi, Antalya, 1993.

RENOUVİN, Pierre, DUROSELLE, Jean Babtiste: Introduction a l'Histoire Des Relations Internationales; 4. Editon, Armand Colin, Paris 1991.

RENOUVİN, Pierre: Histoire Des Relations Internationales, III, De 1871 a 1945; Hachette, Paris, 1994.

SHAW, Stanford J. &Ezel Kural: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye: İkinci Cilt, E Yyn., İstanbul, 1983.

TAYLAK, Muammer: 27 Mayıs ve Türkeş; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1976.

TEVETOĞLU, Fethi: Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960; Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

TOKER, Metin: Tek Partiden Çok Partiye; Milliyet Yyn. İstanbul, 1970.

TUNAYA, Tarık Zafer: Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952); Doğan Kardeş Yyn, İstanbul, 1952.

ÜNAL, Oğuz: Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu-Tek Parti Yönetimi'nden Çok Partili Rejime Geçiş Süreci; Milliyet Yyn., İstanbul, 1994.

WARBURG, James P.: Pourquoi Le Plan Marshall; Edition Self, Paris, 1948.

WEISBAND, Edward: İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası; Türkçesi: M. Ali Kayabal, Milliyet Yyn., İstanbul, 1974.

YEŞİL, Ahmet: Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş; Kültür ve Turizm Bakanlığı Yyn., Ankara, 1988, Ek-I.

YETKİN, Çetin: Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945); Altın Kitaplar Yyn. Ankara, 1983.

YÜCEKÖK, Ahmet N.: Türkiye'de Dernek Gelişimleri: 1946-1968; Ankara, 1973.

Dizi, Bildiri ve Makeleler

A. C. Saraçoğlu: "Türkiye Hiçbir Zaman İtalya Olamaz" Yeni Sabah, 2 Ağustos 1944.

ABALIOĞLU, Yunus Nadi, "Yeni Cumhur Reisimiz İsmet İnönü", Cumhuriyet, 13 Kasım1938.

ABALIOĞLU, Yunus Nadi: "Atatürk ve İsmet İnönü", Cumhuriyet, 12 Kasım 1938;.

ACKERMANN, Jozeph: "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri" Atatürk Konferansları VI, (1973-1974) TTKB; Ankara, 1977.

ARAS, Tevfik Rüştü, "Neler Olacaktı"; Milliyet, 16 Mart 1971.

ARAS, Tevfik Rüştü: "İki Değil, Bir Tek Cihan Harbi Var" Vatan, 7 Ocak 1944; "Beklenecek Başka Ders: Müşterek Emniyet" Vatan, 13 Ocak 1944; "Hadiselerin Zaruretinden Doğan Bir Teşebbüs" Vatan 23 Nisan 1944; "Türkiye'nin Uluslararası Durumu" Vatan, 19 Haziran 1944.

ARCAYÜREK, Cüneyt: "İkinci Dünya Savaşına Ait Gizli Belgeler"; Hürriyet, 7 Kasım 1972.

ARMAOĞLU, Fahir: "İkinci Dünya Harbinde Türkiye"; SBF Dergisi, C. XIII, Sayı: 2, 1958, (Ayrı basım).

ARI, Kemal: "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye' de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar" T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ankara, 1998.

ATAY, F. R.: "Bir Yıldönümü" Ulus, 12 Mayıs 1944.

ATAY, F. R.: "Irkçılık Turancılık", Ulus, 9 Mayıs 1944.

ATAY; F. R.: "Büyük Millet Meclisinin Dünkü Kararı" Ulus, 3 Ağustos, 1944.

ATAY, F. R.: "Beklediğimiz Mükafat" Ulus, 5 Mart 1945.

ATAY, F. R.: "Barış Kurucu Amerika" Ulus, 15 Mart 1947.

ATAÖV, Türkaya: "Soğuk Harp"; SBFD, C. XXII, No: 3 (Eylül 1988).

AYIŞIĞI, Metin: "İkinci Dünya Savaşı Başlarında İstanbul'da İhtikar Meselesi" T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB, Ankara, 1998.

CLARK, Edward C.: "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış"; Yapıt Dergisi, Sayı: 8, 1986.

ERGİN, Fahri: "İkinci Dünya Harbi ve Türkiye"; Yakın Tarihimiz, C. IV, Sayı: 52, Şubat 1963.

ESMER, A. Ş.: “Yalta’da Türkiye”; Siyasal İlimler Mecmuası, Cilt XXIV, Sayı: 227, Nisan 1954.

ESMER, A. Ş.: “Amerikalılar Türkiye’den Ne Bekliyorlar?” Ulus, 11 Eylül 1945;.

ERKİN, F. C.: “İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler”, Milliyet 14 Ocak 1974.

ERİM, Nihat: “Şekil ve Mahiyet Olarak Cumhuriyetimiz”, Ulus, 20 Ekim 1950.

İNCİOĞLU, Nihal Kara; “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları” 2, Tarih ve Demokrasi-Zafer Tunaya Armağanı, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yyn; İstanbul, 1992.

KORLE, Sinan: “Conilerin Düşünceleri” Vatan, 9 Nisan 1946.

KURAT, Yuluğ Tekin: “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset”; Belleten, CXXV. T. T. K. B. Ankara, 1961.

KÜBALI, Hüseyin Nail: “Siyasi Seçimler ve İki Dereceli Seçimin Mahiyeti”; Cumhuriyet, 10-13 Nisan 1946.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer: “Türk-İngiliz İlişkileri (1920’lerden 1950’lere)”; Türk-İngiliz 1583-1984 (400. Yıldönümü) Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon, TTKB, Ankara, 1961.

MENDERES, Adnan: “Teessür Verici Bir Manzara”; Vatan, 19 Mayıs 1946.

NADİ, Nadir: “Churchill’i Dinlerken”; Cumhuriyet 15 Mayıs 1945;.

NADİ, Nadir: “Yaşasın Demokrasi” Cumhuriyet, 26 Ağustos 1945.

ORTAYLI, İlber: “İkinci Dünya Savaşı’nda Şehirlerde Hayat”; T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. I, GKB. Ankara 1998.

SADAK, Necmettin: “İngiltere ile İşbirliğimizin Beşinci Yıldönümü”; Akşam, 12 Mayıs 1944.

SADAK, Necmettin: “Sovyet Rusya’nın Bulgaristan’a Harp Notası”; Akşam, 7 Eylül 1944.

SADAK, Necmettin: “Türkiye’nin Verdiği Kararın Tam Manası”; Akşam, 26 Şubat 1945.

SADAK, Necmettin. “M. Churchill’in Avrupa’da Hürriyet ve Demokrasi Hakkında Sözleri”; Akşam, 15 Mayıs 1945.

SADAK, Necmettin: “Boğazlar Meselesi ve Türk Sovyet Münasebetleri”; Akşam, 7 Ekim 1945.

SADAK, Necmettin: “İyi Bir Haber: Celal Bayar’ın Kurmak Üzere Olduğu Parti”, Akşam, 3 Aralık 1945.

SERTEL, Z: “Türk Gençliğine Tarihten Bir İbret Levhası”, Tan, 10 Mayıs 1944.

SOYSAL, İsmail: "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı'na Ek Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu"; Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, T. T. K. B., Ankara., 1989.

SOYSAL, İsmail: "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi" Belleten, C. XLV/1, Sayı: 177, Ocak 1981, T. T. K. B., Ankara, 1981.

SOYSAL, İsmail, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı"; Belleten, C. XLVI, Sayı: 181-184, T. T. K. B. Ankara, 1983.

SOYSAL, İsmail: "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri"; Belleten, CXLI, Sayı: 162, TTK, Nisan, 1977.

TECER, Ahmet Kutsi: "Dünden Bugüne", Ülkü, Yeni Seri, Sayı: 3, İkinci teşrin 1941.

URAN, Hilmi: "Tek Parti'den Demokrasiye, DP'nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir" Dünya, 4 Kasım 1958.

US, Asım: "Türk-İngiliz Müşterek Beyannamesinin Beşinci Yıldönümü" Vakit, 12 Mayıs, 1944.

US, Asım: "Boğazlar Meselesi" Vakit, 13 Ekim 1945.

Ülkü, "Cumhurreisimiz İnönü"; Yeni Seri, Sayı: 36, 16 Mart 1943.

ÜLMAN, Haluk: "Seçim Sistemimiz ve Başlıca Siyasi Partilerimiz"; AÜSBFD, C. XII. (Haziran 1957).

UŞAKLIGİL, Ekrem Ziya: "İmtihan Kapısından" Son Posta, 15 Mayıs 1945.

YALMAN, A. E.: "Hastalık Taklit Edilemez"; Vatan, 10 Mayıs 1944

YALÇIN, H. C.; "Türk Amerikan Dostluğu"; Tanin, 7 Ocak 1945.

YALÇIN, H. C.: "Türkiye'nin Kararı Karşısında"; Tanin, 26 Şubat 1945.

YALÇIN, H. C.: "Moskova Radyosu'nun Hücumları"; Tanin, 29 Haziran 1945.

YALMAN, A. E.; "Kime Karşı"; Vatan, 23 Eylül 1944.

YALÇIN, H. C.: "Değişen Terazi"; Tanin, 23 Eylül 1944, Dünyada Bir Zihniyet Tasfiyesi", Tasvir-i Efkar, 23 Eylül 1943.

YALÇIN, H. C: "Türk-Amerikan Dostluğu"; Tanin, 7 Ocak 1945.

YALÇIN, H. C: "Boğazlar Meselesi Üzerinde Biraz Aydınlık"; Tanin 12 Ekim 1945.

YALMAN, A. E.: “Rey Durumunun Tahlili”; Vatan, 25 Mart 1944.

YALMAN, A. E.: “Kara Kedilere İş Yok”; Vatan, (7 Ocak 1946).

YETKİN, Çetin: “II. Dünya Savaşı Bitiminde Çok Partili Düzene Geçişte Temeldeki Bozukluk”, Atatürkçü Bilinç, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 1 Ocak 1994 Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985.

Dergiler ve Bültenler

Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.

Belleten.

Orhun Dergisi.

SBF Dergisi.

SBF Mecmuası.

Ülkü.

Yakın Tarihimiz.

Yapıt.

Gazeteler

Akşam Cumhuriyet Dünya

Hürriyet Milliyet Son Posta

Tan Tanin Tasvir-i Efkar

Ulus Vakit Vatan

Yeni Sabah

A. İnönü Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri

İnönü Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri / Prof. Dr. Ümit Özdağ - Çetin Güney [s.746-753]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı / Türkiye

Giriş

Ordunun siyasetle ilişki düzeyi, ülkeler arasında farklılıklar göstermekle beraber siyasal yaşamın bir gerçeğidir. Ülkelerin siyasal gelenekleri, siyasal kültürleri ve tarihleri, ordunun siyasetle ilişkisinde tayin edici rol oynamaktadır. Siyaset teorisi, ordu siyaset ilişkisine geniş bir yer vermiştir.1 Genel eğilim, hükümetlerin olağan bir süreç içinde kurulamamaları veya kurulduktan sonra meşruiyetlerini demokratik olmayan süreçlerle sürdürmelerinin yarattığı kaosun sonuçlarının trajediye dönüşmesi kaygısı, ordunun siyasete müdahalesini teşvik etmekte, ordunun yasal araçlarla siyasete aktif katılımının yolunu açmaktadır. Soğuk Savaş döneminde iç güvenliğe dönük endişelerin etkisiyle ordunun mesleki becerilerinde görülen niteliksel ve niceliksel gelişmenin, onun savunmada olduğu gibi siyasi konularda da etki alanını genişletmiştir.2 Gelecekte etnik sorunların yoğun yaşandığı ülkelerde, ordunun siyasetle daha içli dışlı olması ve hükümetleri etkilemesi muhtemel görünmektedir.3 Bu çerçeve gelişmekte olan ülkeler için genel olarak benimsenebilir. Fakat demokratik kurumların yerleşip gelenek hale geldiği ülkelerde de ordunu rolü azalmamış işlevselleşerek daha da artmıştır. Ordu siyasetle belli noktalarda kesişmektedir. Ancak bu kesişme noktalarını demokratik gelenekler belirlemektedir.

A. Türkiye’de Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihsel Arka Planı

Ordu siyaset ilişkisi üzerine Batı’da üretilen terminoloji, “Roma İmparatorluğu deneyiminden beri ordunun siyasi hayata müdahalesini meşru otoritenin yozlaşması ile eş anlamlı olarak ele almıştır. Yine bu çizgide ileri sürülen bir teze göre ordunun siyasal hayatta önemli bir yeri olması oranında ülkede siyasal istikrarsızlık artar.[4] Bu yaklaşımlardan çıkan sonuç şudur: Sıhhatli bir siyasal sistem sistemin kurumlaşmasına ihtiyaç gösterir; söz konusu kurumlaşma ise siyasal partiler bazında oluşmalıdır.[5]

Batı orijinli bu kavramsal çerçeveden mülhem analizler Osmanlı Türk siyasal modernleşmesinde ordunun rolünü açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar. Çünkü Osmanlının kuruluş ve kurumlaşma dönemleri, ordunun siyaseten etkin olduğu dönemlerdir. Ordu siyasal rejimin parçası olmasının ötesinde rejimin kendisidir. Yönetici sınıfın “askeri” olarak anılması bu yüzdendir.[6]

Osmanlı’nın modernleşmesinde yeniliklerin kaynağı ordudur. III. Selim’e verilen 17 ıslahat layihasının hepsinde vurgulanan üç nokta, asker tanzimi, asker maaşları, topçu kumbaracı ve sair

ocakların ıslahı gibi maddeleri ihtiva ediyordu.[7] İlk Batılılaşma hareketleri ordudan başlamış olup daha sonra diğer kurumlara yansımıştır. Örneğin eğitim alanında gerçekleşen modernizasyon ilk önce Askeri Tıbbiye'de başlamış daha sonra diğer eğitim kurumlarına yansımıştır. Yenileşme ve ıslahat düşüncesinin temeli askeri yenilgilerdir. Batı'nın askeri gücüne askeri araçlarla karşı koyabilmek için modernizasyon gerekmektedir.[8] Osmanlı askeri bürokrasisi toplumsal değişmenin gereklerini çok iyi kavramıştır. 1876 Anayasası'nın oluşumu, 1908 Meşrutiyeti Osmanlı ordusunun devrimci ve dönüştürücü özelliği açısından önemli örnekler arasında sayılabilir.

Cumhuriyet'in oluşumunda ordu önemli bir role sahiptir. Cumhuriyet'i kuran kadronun yaklaşık %80'i ordu kökenli olup diğer %20 mülkiyeli ve diğer kesimlerden oluşmaktadır. "Mustafa Kemal Atatürk'ün karizmatik önderliği altında ordu geleneksel işlevinin ötesinde çok daha ötesini yüklenmiş modernleşme yolunda önemli reformları desteklemiştir."[9] Başka bir deyişle Mustafa Kemal devrimler için orduya güvenip dayanmıştır.

Ordunun rolü, siyasetle ilişkisi ancak Türk tarihinin özgüllüğü doğru olarak kavranarak anlaşılabilir. Türk ordusunun Türkiye'nin kurumlaşma düzeyi en yüksek kurumu olması ordunun tarihsel rolü ve bu rolü gerçekleştirirken göstermiş olduğu performansla ilgilidir.

B. İnönü Döneminde OrduSiyaset İlişkilerinin TemelNiteliği (1938-1950)

Ordu siyaset ilişkisi açısından siyasal gelişmenin evrelerini iki aşamada ele alabiliriz. Bu iki aşama 1939-1944 ve 1944-1950 yıllarına tekabül edeceği gibi 1939-1946 ve 1946-1950 aşamaları olarak ifade edilebilir. 1939-1944 aşaması gibi bir zaman kesitinin ileri sürülmesini haklı kılan sebep, Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak'ın 12 Ocak 1944'te emekliye sevkini takiben[10] 7 Haziran 1944 tarih ve 4580 sayılı "Genelkurmay Başkanlığı'nın vazife ve salahiyetleri hakkında kanunun yürürlüğe girmesi ile Genelkurmay Başkanlığı'nın başbakanlığa bağlanması sonucunda Türk Silahlı Kuvvetlerinin devlet kurumu içindeki bağımsız konumunu yitirmesidir. Fakat diğer yandan 1946'da çok partili düzene geçiş Türk siyasal yaşamında olduğu kadar TSK'nin yaşamında da önemli bir mevki işgal eder. Çok partili düzen ve 1950 seçimleri bağlamında, TSK'nin genel sistem içinde ki gözardı edilemeyen ve kendisini ortaya koyan etkisi de, 1946 yılını bir aşamanın bitişi ve yeni bir aşamanın başlangıcı olarak ele almamız için önemli bir neden oluşturmaktadır. Fakat TSK'nin sistem içinde ki konumu göz önüne alındığında 1939-1944 aşaması daha çok önem kazanmaktadır.

1939-1950 arasında önemli gelişmelerden biri 1939 tarihinde Fransa ve İngiltere arasında yapılan anlaşmalar neticesinde Türkiye Batı eğilimli politika seçeneklerine yönelmiştir. Batı eğilimli politika Batı sistemi içinde süper güç konumuna yükselen ABD ile sürdürülmüş, TSK, "Truman Doktrini" çerçevesinde ABD güvenlik sisteminin içinde yer almaya başlamıştır.

Diğer yandan II. Dünya Savaşı'nda Türkiye savaşa girmemesine rağmen TSK'nin eksikliklerinin çok belirgin olarak ortaya çıkması, genç subayların yüksek kumanda heyetine ve İnönü'nün şahsında somutlaşan devlet yönetimine karşı güvenlerini sarsmış, ordu içinde gizli örgütlerin kurulmasına

neden olmuştur. Keza 1946 seçimlerinde CHP'nin yaptığı ileri sürülen seçim hileleri[11] subay heyetini özellikle genç subayları 1950 seçimlerinde de aynı hilelerin yapılacağı endişesine sürüklemiş DP'nin iktidara gelmesini engelleyecek muhtemel bir CHP lehine yapılacak hükümet darbesini engellemek amacı ile II. Dünya Savaşı sırasında kurulan gizli örgütlerde yeniden bir dirilme gözlenmiştir.

C. 1939-1944 Aşaması: Kemalist Devrimin Bekçisi Olarak Ordu

Dönemin genel karakteristiği dünya açısından II. Dünya Savaşı'nın başlaması Türkiye açısından II. Dünya Savaşı'na her an hazır konumda olmanın sıkıntıları ve Kemalist devrimlerin yerleşme sürecidir.

Konumuz açısından önemli bir başlangıç Mareşal Çakmak'a rağmen TSK 1. Ordu'daki "Paşalar Meclisi"nin aldığı karar uyarınca İnönü'nün cumhurbaşkanlığına seçilmesini desteklemiştir. 8 Kasım 1938'de yapılan Bakanlar Kurulu toplantısına İnönü'nün katılması[12] eski Başbakan'ın yeni cumhurbaşkanı olması için gereken hazırlıkların tamamlandığı yönünde bir işaret olarak değerlendirilebilir.

TSK yeni cumhurbaşkanına bağlılığını bildirmiş ve İnönü iç siyasal düzenlemelere yönelmiştir. Bayar geçici olarak başbakanlık görevinde bırakılırken[13] eski muhaliflerle uzlaşma sağlanmıştır.[14]

1 Eylül 1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber Türkiye için yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye savaşa hazırlanma süreci ordunun siyasetle ilişkilerinde belirleyici olmuştur.

Savaş hazırlıklarını yürütmekle görevli olan organ 24 Nisan 1933 tarih ve 194443 sayılı İcra Vekilleri Heyeti kararnamesi ile oluşturulan "Yüksek Müdafaa Meclisi"dir. Başbakan'ın başkanlığında, Genelkurmay Başkanının da katıldığı Bakanlar kurulundan oluşan "Yüksek Müdafaa Meclisi"nde seferberlikte bakanlıklara düşen görevler belirleniyordu. Milli Savunma Bakanlığı'nda kurulan bir büroda genel sekreterin yönetiminde seferberlikle ilgili işler önceden hazırlanıp, gerek görülen dairelerden görüş alınmaktadır. Alınan görüşler genel sekreterlikçe "Yüksek Müdafaa Meclisi"ne iletilir ve "Yüksek Müdafaa Meclisi"nin aldığı kararlar genel sekreterin bürosu tarafından uygulanmaktadır.[15]

"Yüksek Müdafaa Meclisi"nin çalışmaları hakkında detaylı bilgiye sahip olmamamıza rağmen, gerek Çakmak'ın askeri konulara hiçbir makamı karıştırmamaya olan eğilimi gerekse Ali Askeri Şura'nın yetkilerinin "Yüksek Müdafaa Meclisi"nin çalışmalarını verimsiz kıldığı düşünülebilir.

Sorun 1924 Anayasası'nın savaş hazırlığı konusunda hiçbir düzenleme getirmemesinden kaynaklanmaktadır. "Bakanlar Kurulu'nun hükümetin genel politikasından birlikte sorumlu olduklarına dair 46. maddesindeki genel hükümden sonra gelen" bakanların her biri kendi yetkisi içindeki işlerden ve emri altındakilerin eylem ve işlemlerinden tek başına sorumludur ifadesi, 5398 sayılı yasadaki tanımla birleşince ortaya Milli Savunma Bakanının "Cumhuriyet ordusunun hazırlanması"ndan tek başına sorumlu tutulabileceği şeklinde bir durum çıkmaktadır.[16] Milli Savunma Bakanlığı ile

Genelkurmay Başkanlığı ilişkileri göz önünde tutulursa, son kertede savaş hazırlıklarından Genelkurmay Başkanı Çakmak'ın sorumlu olduğu söylenebilir.

Ordu siyaset ilişkileri açısından II. Dünya Savaşı'nın önemi Kurtuluş Savaşı askerlerinin devamı olan "Yüksek Kumanda Heyeti" ile genç subaylar arasındaki çelişkidir. Çekilen zorlukları ve ordunun kötü durumunu dile getiren genç subaylara verilen cevaplarda "Biz İstiklal Savaşı"nda diye başlayan ve genç subayları bu zorlukları dile getirmekten dolayı kınayan yüksek kumandanın bu hareketle iki amacı olduğu düşünülebilir. Genç subaylara inanç ve güven vermek[17] ve yapılan hatalara karşı tepkiyi bastırmak.

Yüksek Kumanda Heyeti'nin ve sivil yönetimin orduyu savaşa yeterli derecede hazırlayamaması ve savaş içinde karşılaşılan güçlükler genç subayları İnönü yönetimi ve Çakmak'a karşı cephe almaya itmiş ve ordu içinde gizli örgütler kurulmaya başlamıştır.

Savaşın başlangıcında Alman ordularının üst üste kazandığı galibiyetler, savaşa girmediği halde Türk subay heyetinin üzerinde şok etkisi yaratmıştır. TSK, ile özellikle Alman ordusunu kıyaslayan genç subaylar, içinde ki durumun sorumlusu olarak gördükleri İnönü yönetimini ve ordunun yüksek kumanda heyetini devirmek için oldukça geniş bir kadroya sahip olan ve ordunun birçok birliğine yayılan gizli örgütler kurmuşlardır.

1942-43'te Çorlu'da bir grup subay İnönü yönetimini devirmek amacı ile birleşmişler ve General Muzaffer Tuğsavul'a başvurarak ordunun yöneticileri tutuklayarak idareye el koyması harekatına başkanlık yapmasını istemişlerdir. Tuğsavul bu teklifi ülke için "intihar" olacağı gerekçesiyle geri çevirmiştir.[18]

Ordu içinde 1941-42'lerde de kurulan ve 1950'ye kadar çalışmalarını sürdüren örgütlerden birisi "Seyfi Kurtbek ekibi"dir. Kurtbek ekibi 1943'te ikiye ayrılmıştır. Kurtbek ekibi ile ilişkisini kesenlerden Kurmay Binbaşı Necip San ve Cemal Tural yeni bir örgüt kurmuşlar, 1943'te Erzurum'da Ahmet Yıldız ve A. Kadir Meram, San ve Tural'ın da bulundukları yemin töreninden sonra bu göreve girmişlerdir.

Gizli örgütlerin ordu içinde yaygınlık derecesi ve çalışma tarzları hakkında Koçaş'ın verdiği bilgiler oldukça açıklayıcıdır. 1944 Nisanı'nda Sarıkamış'da görevli olan Üstğm. Koçaş Alay Komutanı Alb. Nazmi Dora tarafından Erzurum'da ordu ikmal şubesi Müdürü Kur. Bnb. Cemal Tural'a bir mektup iletmekle görevlendirilmiştir. Erzurum'da mektubu Tural'a veren Koçaş, Tural tarafından yönlendirilen, birliklerin, komutanların, silahların, eğitiminin durumu ile ilgili soruları cevaplandırmıştır.[19]

Birliğine dönen Koçaş, Alay komutanı Alb. Dora'ya Kur. Bnb. Tural ile aralarında geçen görüşmeyi nakletmiştir. Alb. Dora Türkiye'nin savaşa girmediği halde savaşın sıkıntılarını çektiğini, sıkıntının sadece ordunun değil, ülke ve milletinde sıkıntısı olduğunu belirterek, Cumhuriyet'in ilk on beş yılında girişilen büyük kalkınma hareketinin durduğunu ileri sürmüştür. Koçaş'ın kalkınmanın durmasında savaşın rolü olup olmadığı sorusuna, savaşın etkisinin olması ile birlikte yapılması gereken şeylerin yapılmadığı cevabını vermiştir.[20] Zorlukların ömrünü doldurmuş kişiler tarafından

çözülemeyeceğini ileri süren Alb. Dora, Çakmak'ın yirmi yıldan beri Genelkurmay Başkanı olmasını eleştirerek, Cemal Tural ve Necip San gibi subayların hak ettikleri görevlerde olmadıklarını iddia etmiştir.[21]

Koçaş, bir örgüt ile konuştuğunun farkına vararak, üç subayın ismini vermiş ve bu subayların da Alb. Dora'nın üyesi olduğu örgütten olup olmadığını sormuştur. Alb. Dora'nın olumlu cevap vermesi ve Koçaş'ı da örgüte davet etmesi üzerine Koçaş bu teklifi reddetmiştir.[22]

Koçaş'ın verdiği bilgilere göre, Alb. Dora örgütün Sarıkamış lideridir. Örgüt diğer alaylara da yayılmıştır. Örgüte alına subaylar kural olarak Erzurum'da ki örgüt tarafından Alb. Dora'ya yollanmaktadırlar[23]

Mevcut bilgiler savaş içinde İnönü ve Çakmak'a karşı aktif çalışma içinde olan yaygın gizli örgütlerin varlığını kanıtlamaktadır.

1939'da başlayan Milli Şef döneminin karakteristik özelliklerinden birisi de bu dönemin siyasal elitini "devrimci savaşçılardan" çok bürokrat aydınların veya bürokratlaşmış devrimcilerin oluşturmasıdır. Atatürk'ün çevresinde kümelenmiş ve etkinliklerini Atatürk'ten alan 1923-1938 döneminin resmi gayriresmi eliti büyük ölçüde etkisizleştirilmiştir. Sivil bürokrasinin yönetici ve temsilcisi İnönü'nün her ne kadar ordu içinde ki gücüne dayanarak da cumhurbaşkanı olması, Çakmak'ın cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında belirginleşen güç zaafı, zamanla Yüksek Kumanda Heyeti ile sivil siyasal elit[24] ve bürokrasi arasında ağırlığı sivil siyasal elit ve bürokrasiden yana basan bir dengenin oluşmasına neden olmuştur. Yeni dengenin bu tür bir eğilim kazanmasında ordu tabanının Yüksek Kumanda Heyetini desteklememekten de öte anılan heyete karşı bir tutum içerisine girmesinin rol oynadığı söylenebilir.

25 Mayıs 1940 tarih ve 3832 sayılı Örfi İdare Kanunu sivil siyasal elitin TSK veya daha doğru bir ifade ile Yüksek Kumanda Heyeti'ne vurduğu en ağır darbelerden birisi olarak nitelenebilir. Anılan kanunda örfi idare komutanlıklarının genel güvenlik ve asayişe ilişkin olan ve polise tanınan yetkileri kullanabilmesi için Bakanlar Kurulu'nun bir kararnameyle komutanlığa aktarılacak yetkileri belirlemesi gerekiyordu.[25]

Bakanlar kurulunun 2/14780 sayılı ve 4 Aralık 1940 tarihli kararnamesiyle örfi idare komutanlıkları alacakları kararları doğrudan uygulamadan alıkonuluyordu. Örfi idare tarafından alınan kararlar mahalli zabıta tarafından uygulanabiliyordu.[26]

Böylece savaş tehdidinin büyük olmasına rağmen, ordunun hareket sahası daraltılmış ve sivil bürokrasi, TSK'nin savaştan faydalanarak bağımsız eylemde bulunmasını, bağımsızlaşmasını büyük ölçüde engellemiştir.

Çakmak'ın 12 Ocak 1944'te emekliye sevk edilmesinden sonra[27] çıkarılan 4580 sayılı "Genelkurmay Başkanlığı'nın Vazife salahiyetleri hakkında kanun" ile Genelkurmay Başkanlığı

başbakana bağlanmış ve başbakana karşı sorumlu tutulmuştur. (md. 1) Genelkurmay Başkanı Başbakan tarafından teklif ile Bakanlar Kurulu tarafından atanacaktır. (md.2) Genelkurmay Başkanı'nın bakanlıklarla yapacağı doğrudan görüşmelerin önceden başbakan tarafından belirlenmek ve gerektiğinde değiştirilmesi hükmü getirilmiştir. (md.3) 4580 sayılı kanunun 5. maddesi ile 429 sayılı "Şeriye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye vekaletlerinin ilgasına dair kanun"un 9, 10, 11 ve 12. maddeleri ve 636 sayılı "Şurâyı Askeri Kanununun 3. maddesinin anılan kanuna aykırı hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır. Böylelikle, Genelkurmay Başkanlığı'nın müstakil konumu ortadan kaldırılmış, Genelkurmay Başkanı'nın cumhurbaşkanı tarafından teklif ve başbakan tarafından atanması hükmü iptal edilmiş, bakanlıklarla doğrudan ilişki kurma yetkisi kaldırılmış, askeri bütçenin TBMM'ye Milli Savunma Bakanlığı tarafından getirilmesi uygulamasından vazgeçilmiştir. Ayrıca, "Şurayı Askeri Kanun"un 3. maddesinin aykırı hükümlerinin iptali ile, Ali Askeri Şura'nın oluşmasında Genelkurmay Başkanlığı'nın etkisi ortadan kaldırılmıştır.

1939-1944 aşaması konumuz açısından üç başlık altında özetlenebilir. 1) Sivil Siyasi elitin TSK üzerinde egemenlik sağlaması, 2) Yüksek Kumanda Heyeti ile subay kadroları arasında çelişki, 3) TSK'ye gizli örgüt geleneğinin yerleşmesi.

D. Kemalist Devrimin İktidar OrtaklığındanÇıkarılan Ordu (1944-1950)

1944-1950 yılları arasında dünya haritası yeniden şekillenmiş, nüfuz ve etki bölgeleri el değiştirmiş, yeni paylaşıma gidilmiştir. Anılan yıllar Türkiye'de iç ve dış siyasette değişikliklerin yoğun ve hızlı yaşandığı yıllardır. Değişikliklere koşut olarak, TSK'nin rejim içinde ki konumunda ve bünyesinde de bir dizi değişiklik gerçekleşmiştir.

TSK'nin yapısındaki ve rejim içinde ki konumunda gerçekleşen değişiklikleri şu başlıklar altında toplamak mümkün gözükmektedir;

a) Milli Savunma anlayışında milli-bağımsızlıkçı tutumdan uzaklaşılarak, A.B.D'nin ve Batı'nın savunma sisteminde yer almak için ön hazırlıkların yapılması,

b) Alman askeri doktrininin tedrici terki ve Amerikan askeri doktrininin benimsenmesi,

c) CHP-DP arasında ki siyasi çatışmada subay ve heyetinin ağırlıklı olarak CHP karşıtı bir tutum alması ve bu bağlamda ordu içindeki gizli örgütlerin tekrar çalışmaya başlaması; Yüksek Kumanda Heyeti'nde CHP ve DP'li hiziplerin belirmesi,

d) 30.05.1949 tarih ve 5398 sayılı "Milli Savunma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevlerine Dair Kanun"un kabulü ile TSK'nin rejim içinde ki siyasal ağırlığının bir kurum olarak kesin bir şekilde ortadan kalktığının onaylanması.

Anılan aşamada, kanaatimizce önemli olan değişiklik anları ve TSK'nin geçirdiği yapısal değişim genel olarak aynı eğilimi muhafaza ederek devam etmiştir. Bunların içinde tek istisna, TSK'nin sivil

siyasal elit tarafından kendisine devlet kurumu içinde verilen rolü benimsememesi ve bu konumu 1960-1961'de değiştirmesidir.

Yukarıdaki özetin asker siyaset ilişkisi yönünü açarsak CHP kurulduğu günden itibaren II. Dünya Savaşı sonuna değin, parti, aşamalı olarak, asker-sivil devrimci bürokrasinin ordu destekli sivil devrimci bürokrasinin ve nihayet devrimci niteliğini yitirmiş donuklaşmış, ordu desteğini yitirmiş, bürokrasinin parti içindeki diğer gruplara egemen olduğu bir süreci yaşamıştır.

II. Dünya Savaşı sona ermeden önce Genelkurmay Başkanlığı'nın özerkliğine son verilmesi ve Başbakan'a bağlanması ile açılan yeni dönem, TSK'nin Yüksek Kumanda Heyeti'nin gençleştirilmesi, tıkanan terfi kadrolarının açılması ve Yüksek Kumanda Heyeti ile subay heyeti arasında ki bağın güçlendirilmesi için bir fırsat yaratmıştır. Fakat siyasi iktidarın askeri ihtiyaç değil, siyasi değerlendirmelerle yaptığı tercihler, bu fırsatın kullanılmasını engellemiştir.

Nitekim, savaşın sona ermesi ile orduda yapılacak emeklilik ve terfi işlemleri için sağlık durumlarının ele alınması gerekmiş, fakat siyasi iktidar emekliye sevk edilmesini istediği subayların adlarının hastahane tabiplerine bildirmiş. Bu haberin TSK'de duyulması Belen'in ifadesi ile "Orduda bomba gibi patlayarak karışıklıklara meydan vermiştir."[28] Yüksek Kumanda Heyeti'nin gençleştirilmesi için çaba harcanmadığı, 1944-1950 arasında sadece Genelkurmay Başkanlığı'na yapılan atamalara bakınca ortaya çıkmaktadır. Çakmak'dan boşalan Genelkurmay Başkanlığı görevine Org. Kazım Orbay getirilmiş, Org. Salih Omurtak Genelkurmay Başkanlığı görevini 1946'da devir almış, 8 Haziran 1949'da emekliye ayrılmıştır.[29] Org. Omurtak'ın yerine 10 Haziran 1949'da Org. Abdurrahman Nafiz Gürman atanmıştır.[30] Mareşal Çakmak'ı 1944'te 68 yaşında iken görünürde yaş haddi nedeni ile emekliye sevk eden yönetimin[31] 1949'da 67 yaşındaki Org. Gürman'ı Genelkurmay Başkanlığı'na getirmesi, askeri nedenlerle açıklanamaz[32]

Belen ordudaki atamaların, Yüksek Askeri Şura kararlarına, komutanların terfilerinde sicile önem vermeyen, İnönü'nün şahsi tercihleri doğrultusunda yapıldığı ve orduda tepki yarattığını ileri sürer.[33] Yüksek Askeri Şura'nın İnönü'ye karşı bir direniş içine girmesi pek mümkün değildir. Yukarıda değinildiği gibi, 4580 sayılı kanunun 5. maddesi ile Yüksek Askeri Şura'nın oluşumunu belirleyen 636 sayılı kanunun üçüncü maddesinin 4580 sayılı kanuna aykırı hükümleri 1945 tarih ve 4764 sayılı "Askeri Şura'nın teşkilat ve vazifeleri hakkındaki 636 sayılı kanuna ek kanunun[34] 1. maddesi gereği Hava Kuvvetleri Komutanı Yüksek Askeri Şura'ya üye olmuştur. Fakat 31 Ocak 1944'de kurulan Hava Kuvvetleri Komutanlığı ancak 1947'de Ordu komutanlığı düzeyine çıkarılmış[35] ve ancak 1950'de bütün hava destek ve birliklerini emri altında toplayarak kuvvet komutanlığına dönüşmüştür.[36] Kısaca Yüksek Askeri Şura'nın yeni üyesi etkisizdir.

Bu dönemde Yüksek Askeri Şura'ya son şeklini veren kanun, 4764 sayılı kanunu yürürlükten kaldıran 30.05.1949 tarih ve 5400 sayılı "Yüksek Askeri Şura'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki 636 Sayılı Kanunun 2. ve 3. Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun"dur.[37] Bu kanuna göre şuranın tabii başkanı Başbakandır. Başbakanın bulunmadığı toplantılarda Milli Savunma Bakanı, bakanın

bulunmadığı toplantılarda Genelkurmay Başkanı şuraya başkanlık ederler. (md. 2) Şura üyeleri Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Hava, Kara ve Deniz Kuvvetleri komutanları ve ordu müfettişleri ile Milli Savunma Yüksek Okulu Genel Sekreteri ile komutanlar arasından seçilen altı ve ilk on beş kişiden oluşmaktadır. (md. 3)

Subayların terfilerini düzenleyen 12.07.1943 ve 4460 sayılı kanunun 10. md.[38] 15.06.1947 tarih ve 578 sayılı "Subaylar Heyetine Mahsus Terfi Kanunun 4460 Sayılı Kanunla Değişen 10. Maddesinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"[39] ise yeniden düzenlenmiştir. Bu kanuna, göre subaylar, terfi için rütbelere göre en az Astğm. 6 ay, Tğm. 3 yıl, Üstğm. 3 yıl, Korg./Koram. 3 yıl, Org/Oram. üç yıl beklemek zorundadır. Kanunun tek ilginç yanı 4460 sayılı kanunda 6 yıl olarak belirlenen Yzb'lığın da görev süresini 9 yıla çıkarmasıdır. Böylelikle 10.07.1945 tarih ve 4795 sayılı kanunun[40] belirlediği Astğm., Tğm, Üsttğm., Yzb., rütbelerinden oluşan "astsubaylar" grubunda kalma süresi 3 yıl uzayarak toplam 15 sene 6 aylık bir süreye ulaşmıştır. Yukarıda değindiğimiz 4765 sayılı kanunla emeklilik süreleri gelmiş generallerin Bakanlar Kurulu ile görevlerine devam edebilecekleri hükme bağlanırken, genç subayların 4795 sayılı kanunun "üstsubaylar" diye tanımladığı Bnb., Yrd. Alb. rütbelerine yükselmeleri süresi uzatılmıştır. Düzenlemenin genç subaylar tarafından olumlu karşılandığını söylemek zordur. Etkisinin subay heyetini CHP iktidarından daha da uzaklaştırıcı nitelikte olduğu söylenebilir. 20.03.1950 tarih ve 5611 sayılı kanunla Atğm. ve Tğm.'likte bekleme süresi 6 ayı Astğm.'lik süresi olmak üzere 4 yıla çıkmış, Üstğm.'lik 6 yıla çıkarılmış, Yzb. rütbesinde bekleme süresi ise 9 yıldan 6 yıla indirilmiştir. Böylece astsubaylar kategorisinde bekleme süresi 6 ay artarak 16 seneye çıkmıştır. (Hava Kuvvetlerinde 14 yıl, Deniz Kuvvetlerinde 15 yıl üstsubaylarda ise terfi bekleme süreleri ise Bnb.'lar için 4 yıldan 6 yıla, yarbaylar için 3 yıldan 6 yıla çıkarılmıştır. Albay ve generallerin terfi sürelerinde bir değişiklik yapılmamıştır.

Genelkurmay Başkanlığı'nın 1944'de Başbakanlığa bağlanması Yüksek Kumanda Heyeti'nin siyasal etkisinin azaltılmasından sonra, Genelkurmay Başkanlığı 30.05.1949 ve 5396 sayılı "Milli Savunma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevlerine Dair Kanun"[41] Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır (md. 1). Bakanlık, personel, haber alma, harekat, eğitim, seferberlik ve ikmal işlerini Genelkurmay Başkanlığı aracılığı, bunların dışındaki işleri bakanlık Müsteşarlığı aracılığı ile yürütmektedir (md. 2). Genelkurmay Başkanı Milli Savunma Bakanı'nın teklifi ile Bakanlar Kurulu tarafından atanır (md. 3), kuvvet komutanları ile Ordu Komutanları ve Orgeneral ve Oramiraller Genelkurmay Başkanı'nın görüşü alınarak, Milli Savunma Bakanı'nın teklifi, Bakanlar Kurulu'nun kararı ile tayin edilirler (md. 4).

1949 yılına kadar TSK'nin emir komuta zinciri Genelkurmay Başkanlığı ile Ordu komutanlıkları arasında kurulmuştur. 1949 yılında bu yapıda değişikliğe gidilmiş ve kuvvet komutanlıkları oluşturulmuştur.[42]

Dönem itibarıyla Genelkurmay Başkanlığı'nın devlet kurumu içindeki konumunun değiştirilmesi için ABD'nin baskı yaptığını ileri süren görüşler vardır.[43] Bu nedenle Türk tarihinde ordunun ilk kez sivil yönetimin emrine girdiği ileri sürülmektedir.[44]

Bu, aynı zamanda, Amerikan askeri yardımın koşula bağlandığını göstermektedir. ABD askeri yardımı askeri işlerin kendisinde toplandığı bir makamın kurulmasının da gerekli kılmıştır. Bunu sağlamak için bütün savunma birimlerini Milli Savunma Bakanlığı'na bağlayan ve savaş halinde ülke kaynaklarını eşgüdümle yönetecek olan "Milli Savunma Yüksek Kurulu" 1949'da kurulmuştur.[45]

1946 yılında Genelkurmay Başkanlığı'nın bir tasarı hazırlayarak topyekün bir savunma için sivil ve askeri yetkililerin beraber çalışacakları bir organın kurulmasını tavsiye ettiği bilinmektedir. Daha sonra Yüksek Askeri Şura konu üzerinde çalışmış ve Milli Savunma Yüksek Kurulu Kanunu tasarısını hazırlamıştır. Milli Savunma komisyonunda ki çalışmalara Başbakan, Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Bakanlık temsilcileri, Genelkurmay Başkan Vekili, Genelkurmay İkinci Başkanı ve askeri uzmanlar katılmışlardır.[46]

Kanuna göre kurul, topyekün savunma işlerini yürütecektir. Kurulun tabii başkanı Cumhurbaşkanıdır. (md.1). Kurul Başbakanın başkanlığında Başbakanın teklif edeceği ve Bakanlar Kurulu tarafından seçilen bakanlar ile Milli Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı tarafından oluşur. Gerektiğinde askeri şura üyeleri ve her türlü uzmana danışılabilir (md. 29). Kurulun görevleri a) Hükümetin izleyeceği savunma politikasının esaslarını hazırlamak, b) Devlet kurumlarına, özel kurumlara ve yurttaşlara düşen görevleri tespit ederek, yerine getirilmesi için gerekli kanuni ve idari önlemleri almak, c) b fıkrasında yazılı önlemlerin uygulanmasını denetlemek, d) Yurt savunması ile ilgili işlerde Başbakanın lüzum gösterdikleri inceleyerek görüş bildirmek (md.3).

Kanuna göre, kurul ayda en az iki kez toplanacaktır. (md.5) Kurulda siviller çoğunluğu oluşturmaktadır.[47] Kanunun diğer dikkati çeken yanı 5398 sayılı "Milli Savunma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevlerine Dair Kanun" ile aynı gün kabul edilmesidir. 1944'te Genelkurmay Başkanlığı'nın Başbakana bağlanması ile başlayan süreç, bu iki kanun ile kapanmış ve TSK'nin rejim içindeki kurumsal ve bir ölçüde hukuki ağırlığı tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Dönemi ordu açısından karakterize edilen süreçlerden biri de, ordu içindeki gizli örgütlenmelerdir. 1944-1950 aşamasına ordu içindeki gizli örgütler, 1941-1944 aşamasındaki örgütlerin devamıdır. Bu örgütlerin 1941-1944 aşamasında İnönü ve Yüksek Kumanda Heyeti'ne karşı girişmeyi amaçladıkları tasfiye operasyonu, 1944-1950 aşamasında bir ölçüde terk edilmiştir. 1944-1950 aşamasında gizli örgütlerin temel amacı, özellikle DP kurulduktan sonra, bu partinin mümkün olan en kısa zamanda iktidara gelmesi olmuştur.

1946 seçimlerinde yapılan hileler, örgütlerin önüne iki seçenek koymuştur. CHP'yi zorla iktidardan uzaklaştırmak veya 1950 seçimlerinde tekrar bir seçim hilesinin yapılması karşısında DP lehine müdahalede bulunmak. Gizli örgütlerin neden 1950'ye kadar müdahale etmedikleri sorusunun cevabı bir çok yerde aranabilir. Gizli örgütlerin bir darbe için yeterince güce sahip olmaması, İnönü'nün yükselen siyasi tansiyonu zamanında yaptığı müdahalelerle düşürmesi ve ihtilal ortamının doğmasına izin vermemesi, DP'nin kuruluşu ile gizli örgütlerde iktidarın demokratik yollardan değişebileceği inancının belirmesi bu dönemde bir darbeyi engellemiş olabilir.

Gizli örgütlerin CHP'ye karşı aldıkları tavrı ve DP'yi desteklemeleri, kanaatimizce TSK'nin demokrasi idealine içten inancından çok, ordunun rejim içinde ki ağırlığının kaybolmasına bir tepki, genç subayların DP'nin iktidara gelmesi halinde kemikleşmiş yüksek kumanda kademelerini değiştirerek alt kademelere yükselme imkanı sağlayacağı ümidi, ordunun daha hızlı modernleştirileceğine olan inancın bir sonucudur.[48] Ayrıca artık rejim için eski prestiji kalmayan TSK'nin CHP lehine muhalefet üzerinde kullanılması subay heyetini rahatsız eden bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Bir CHP ileri geleni "1945'ten sonra TSK'de CHP'nin Atatürk ilkelerinden ayrıldığı kanaati yerleşmiş bulunuyor ve bu tutum tasvip edilmiyordu."[49] şeklindeki yorumunda TSK'nin CHP'ye karşı aldığı tavrı bir ölçüde açıklayabilir. Yukarıda değinildiği gibi ordu içindeki gizli örgüt, takriben 1944 senesinde ikiye ayrılmıştır. Bu iki örgütten birincisi Kur. Alb. Seyfi Kurtbek'in savaş yılları içinde kurduğu ve "Hücum Ordusu" ismini verdiği örgüttür.[50] 165 diğer örgüt ise Kur. Yrb. Cemal Tural'ın başkanlığını yaptığı örgüttür.

İki ekibin ayrı çalışmaları olduğu gibi, ortak çalışmalarının da olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 1946 seçimlerinde yapılan hilelere ordu tepki göstermiştir. Türkeş, 1946 seçimlerinden sonra orduda gizli örgütlerin sayısının arttığını ileri sürer.[51] Bazı subayların CHP'ye karşı ihtilal hazırlığı içinde olduklarının bilindiğini belirten Doğan, 1946 seçimlerinden sonra İnönü'nün Hadımköy ziyareti sırasında komutanlarla görüştüğünü ve "tehlike çanlarının çaldığını ve memlekette asayişin ve emniyetin bozulmak üzere olduğunu" söyleyerek, ordunun desteğini istediğinin söylendiğini kaydeder.[52]

1947 senesinde Harp Akademisi'nde öğretim görevlisi olan ve bir kısmı II. Dünya Savaşı sırasında kurulan örgüte mensup olan subaylardan Cemal Yıldırım, Cevdet Sunay, Cavit Çevik, Memduh Tağmaç, Sıtkı Ulay, Kani Gürhan, Şerafettin Konuralp, Kenan Esengin, Cemal Erginsoy, Saip Caner ve Milli Emniyet İstanbul Bölge ikinci başkanı Naci Aykun, Necip San, Refik Yılmaz, ve Kadri Erkmen örgüt başkanlığına Milli Emniyet Teşkilatında yaptıkları toplantıda başkanlığa Sunay'ı seçmişler, Sunay'ın kıta görevine çıkması bu görevi kabul etmemesi üzerine Kur. Alb. Cavit Çevik'i getirmişlerdir.[53] Ayrıca örgüt 1947 senesinde İstanbul'da Korg. Fahri Belen ile evinde ve Harp Akademisi'nde temas etmiş ve ihtilal fikrini açmıştır. Belen ile II. Kolordu Komutanı iken (1947) örgüt adına kendisi ile görüşen üç albay örgütleri hakkında bilgi vermişler ve destek istemişlerdir. Belen, örgütün teklifini reddetmiştir.[54]

Bayar'ın yakınlarından avukat Selahattin Güvendiren'in örgütten haberdar etmesi üzerine Bayar, Cemal Yıldırım ile görüşmek istemiştir. Yıldırım Bayar'la görüşmesinde 1950 seçimlerinde hile yapılırsa, müdahale edeceklerini ve müdahale edecek güçte olduklarını belirtmiştir.

Kurtbek örgütü ise, hem İnönü hem de Bayar ve Menderes ile ilişki halindedir. Kurtbek Çankaya'da İnönü ile görüşmüş, İstanbul'da Bayar ve Menderes ile ilişki kurmuş ve örgütlerin çalışmaları ile örgüt üyeleri hakkında bilgi vermiştir.

Hikmet Özdemir, Yüksek Kumanda Heyeti içinde de bölünmelerin olduğu ve DP'nin iktidara geldikten hemen sonra, 6 Haziran 1950'de Yüksek Kumanda Heyeti içinde yaptığı emekliye sevk operasyonunun "CHP ve DP'li general hizipleri arasında birkaç yıldır devam eden" mücadelenin CHP'nin hem de TSK'nin desteğini aradıkları konusunda bilgi vermektedir ve TSK'nin DP'nin yanında yer aldığı görülmektedir. Bu DP'nin orduyu kendi tarafına çekmesi değil, ordunun yukarıda izah edilen nedenlerden dolayı DP'nin yanında yer alması olarak değerlendirilmektedir.[55] Bu da 1950 seçimlerinde DP'nin iktidara gelmesi ile bürokrasinin yenildiği veya tasfiye edildiği keza dikkatle değerlendirilmektedir.[56] DP'nin iktidara gelmesi, sivil ve asker bürokrasinin yenilgisi değil, bürokrasinin sivil kanadının yenilgisidir. Ortak bir yenilgiden söz edebilmek için DP iktidarından önce asker ve sivil bürokrasisinin rejim içindeki ağırlığının dengede olması gerektiği gibi, siyasal elitin askeri bürokrasiye, sivil bürokrasiye verdiği önemi vermesi gerekirdi. Fakat siyasal elit, 1944'ten itibaren askeri bürokrasinin rejim içindeki ağırlığını kırmıştır.1950'de askeri bürokrasi artık, iktidar ortağı değildir. Bu açıdan yenilgi, CHP'li siyasal elit ve sivil bürokrasinin yenilgisidir. Diğer bir değişle, 1950 seçimleriyle tasfiye edilen iktidar ortaklığı, asker, sivil bürokrasi ve CHP ortaklığı değil, sivil bürokrasi CHP ortaklığıdır.

Anılan yılların önemli özelliği, bürokrasinin (Yüksek Kumanda ve Subay Heyeti) Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında içinde bulunduğu siyasi iktidar ortaklığının dışında bırakılmasıdır. Böylelikle tek parti yönetimi, en önemli güçlerinden birisini kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda bu güç, kendisine muhalif bir tavır almıştır.

Mayıs 1950 seçimlerinin arefesinde TSK, iktidar değişikliği istediğini belirgin bir şekilde hissettirmiştir. Aydın kesimin, halkın büyük bir bölümünün ve artık DP içinde örgütlenmiş olan özel sermayenin desteğini yitiren CHP'nin ve sivil bürokrasinin, siyasi iktidarın demokratik bir yolla belirlenmesine boyun eğmekten başka bir şansı kalmamıştır.

1 Bu alanda etkili olmuş çalışmalar arasında, John J. Johnson, The Role of The Military in Underdeveloped Countries, Princeton: University Press, 1962; S. E. Finer, The Man On Horseback: The Role of The Military in Politics, New York Praeger, 1962; S. P. Huntington, Changing Pattern of Military Politics, New York, 1962; S. P. Huntington, The Soldier and the State: The Theory and Politics Of Civil-Military Relations, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1957; Ergun Özbudun, The Role of the Military in Recent Turkish Politics, Cambridge, Mass, Harvard University Center for İnternational Affairs, 1966 sayılabilir.

2 Aktaran: Ümit Cizre, Elizabeth Pickard, "Arab Military in Politics: From Revolutionary Plot to Authoritarian State", Adeed Dawisha ve I. William Zartman (der.), Beyond Coercion and Durability içinde (londra: Croom Helm, 1988), 121; Karen Remmer, "The Politics of Military Rule in Chile, 1973-1987, " Comparative Politics, (21 January 1989), s. 152-56.

3 Aktaran Ümit Cizre Nicole Ball, "The Military in Politics: Who Benefits and How?" World Development, 9 (1981), s. 575.

4 Aktaran Metin Heper, Davit C. Rapoport, “A. Comparative Theory of Military and Political Types” Samuel P. Hungtington. (Der.) Changing Patterns of Military Politics, New York: The free Press of Glencoe, 1972, s. 73.

5 Aktaran Metin Heper, Samuel P. Huntington, Political Order in Changing Societies, New Haven: Yale University Press, 1968, s. 196-197

.6 Aktaran Metin Heper, Ordunun Batı ve Osmanlı Türk siyasal gelişmesinde sahip olduğu değişik roller şu çalışmada etraflı olarak incelenmiştir: Marcie Patton, Turkish Civil-Military Relations-Praetorianism? basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Chicago Üniversitesi, Haziran 1977.

7 Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda), Ankara, 1985, s. 41.

8 Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton, 1962, s. 134-135.

9 Gencay Şaylan, “Ordu ve Siyaset”, Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı Armağanı içinde Ankara, A. Ü. SBF Yayınları 1978, s. 398.

10 Harb Akademilerinin 132. Yılı, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1980., s. 69.

11 Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, Altıncı Baskı, İstanbul 1986, s. 56.

12 fahir Giritlioğlu, Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii, Cilt 1 Ankara 1965, s. 122.

13 Mahmut Goloğlu, Demokrasiye Geçiş, 1946-1950, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982, s. 25.

14 Metin Toker, Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Bilgi yayınevi, İstanbul, 1990, s. 48.

15 Hikmet Özdemir, Rejim ve Asker, Afa Yayınları, İstanbul, 1989, s. 93-94.

16 H. Özdemir, Rejim., s. 242.

17 Alpaslan Türkeş, 1944 Milliyetçilik Olayı, İstanbul, 1968 s. 10-11.

18 Muammer Taylak, 27 Mayıs ve Türkeş, Ankara 1976, s. 6.

19 Sadi Koçaş, Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar, Cilt: 1 İstanbul, 1977, s. 147-148.

20 Sadi Koçaş, Atatürk'ten., 148-151.

21 Sadi Koçaş, Atatürk'ten., 148-151.

22 Sadi Koçaş, Atatürk'ten., 153-154.

23 Sadi Koçaş, Atatürk'ten., 155-156.

24 Burada sivil siyasal elit ile kastedilmek istenen, siyasal elit mensuplarının sivil kökenli veya asker kökenli. olmalarından öte sivilleşmiş olmalarıdır. Diğer bir ifade ile, bu siyasal elit savaşçı niteliğini yitirmiş, muhafazacı bir tutum almıştır. Normları savaşçı devrimci normlar değil, sivil bürokrat normlardır.

25 Zafer Üskül, Siyaset ve Asker Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları, Afa Yayınları, İstanbul, 1989, s. 51.

26 Zafer Üskül, Siyaset ve., s. 51.

27 Harb Akademilerinin., s. 69.

28 Fahri Belen, Ordu ve Politika, İstanbul, 1971, s. 28.

29 Harp Akademilerinin., s. 69.

30 Harp Akademilerinin., s. 69.

31 21. 12. 1936 tarih ve 3079 sayılı "Subay ve askeri memurların tekaüdü için rütbe ve sınıflarına göre tayin olunan yaşları bildiren kanun Kavanin Mecmuası, Cilt: 17 Devre; V, -İçtima 2, s. 110 anılan kanunun 2. maddesi Mareşallerin 68 yaşında emekliye sevk edileceğini belirler.

32 Org. Gürman 1882 doğumludur. Bkz. Harp Akademilerinin., Bölüm 2, s. 43 25. 11. 1945 tarih ve 4765 sayılı "Subay ve askeri memurların tekaüdü için rütbe ve sınıflarına göre tayin olunan yaşları bildiren 3079 kanuna ek kanunun 1. maddesi ile Bakanlar Kurulu'nun seferberlik savaş veya savaş ilanı gibi durumlarda, yaş haddini dolduran komutanların görevinde bırakabileceği hükmü getirilmiştir. (Kavanin Mecmuası, Cilt 27, Devre: VII-Toplantı: 2 s. 754) Bu da göstermektedir ki, Çakmak'ın emekliye sevk edilmesinde siyasi elitin geleceğe yönelik planları vardır. Ayrıca bu kanun ile siyasi elit ve özellikle İnönü Yüksek Kumandayı şekillendirmek için hukuki dayanakta eklemiştir. 3079 sayılı kanunun 2. Maddesine göre 1947'de emekli olması gereken (65 yaşında) Org. Gürman 1949'da Genelkurmay Başkanlığı'na atanmıştır.

33 F. Belen Asker ve., s. 30.

34 Kavanin Mecmuası, Cilt 27, Devre: VIII-Toplantı: 2 s. 753.

35 4998 sayı ve 13. 01. 1947 tarihli "kanunlarda Geçen Başkumandan, Başkomutan ve Başbuğ tabirleri yerine kaim olacak unvan hakkında kanun" Kanunlar Dergisi, Cilt 29 Devre: VIII-Toplantı: Olağanüstü ve 1, s. 49.

36 Cemender Aslanoğlu, İsmail Kayabalı, Türk Kültürü Aylık Dergisi, Sayı: 116, Yıl X, 8 Haziran 1972, "Hava Kuvvetleri Özel Sayısı", 474.

37 Kanunlar Dergisi, Cilt 31 Devre: VIII Toplantı: 2, s. 714.

38 "Ordu İç Hizmet Kanununun 3387 Sayılı Kanunla Değişen 2. Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun" Kavanin Mecmuası, Cilt 27, Devre: VII-Toplantı: 2 s. 181.

39 Kanunlar Dergisi, Cilt 29 Devre: VIII-Toplantı: Olağanüstü ve 1, s. 713-714.

40 Kavanin Mecmuası, Cilt 27, Devre: VII-Toplantı: 2 s. 841.

41 Resmi Gazete, 03. 06. 1949, Sayı: 6223.

42 Böylelikle, TSK'nin hiyerarşisinde gerçekleşen değişiklik sonucu, Ordu Komutanlıkları, Kara Kuvvetlerine bağlanmış, Hava Deniz Kuvvetlerine bağlanmış, Hava ve Deniz kuvvetlerinde de örgütlenme kuvvet komutanlığı esasına göre düzenlenmiştir.

43 Oral Sander, Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964, AÜSBF., Yayınları, Ankara, 1979, s. 39. Farklı bir görüş H. Özdemir Rejim., s. 78.

44 Bahri Savcı, "Türkiye'de Devlet Hayatında askeri Mahiyetin ve Tesirin Seyrine Bir Bakış" AÜSBF. Dergisi, Cilt: XVI, Eylül 1961 No. 3, s. 43.

45 O. Sander, Türk Amerikan., s. 40.

46 H. Özdemir Rejim., s. 95.

47 H. Özdemir Rejim., s. 96.

48 Nazlı Ilıcak, 15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor, Cilt: II, Kervan yayınları, İstanbul, 1975, s. 567-568.

49 N. Ilıcak, 15 Yıl Sonra., s. 428.

50 Güneş, 2 Aralık 1986.

51 Yeni İstanbul, 17 Şubat 1962 a.g.y. d.

52 Avni Doğan, Kurtuluş ve Kurtuluş Sonrası, Dünya Yayınları, İstanbul 1966, s. 302.

53 Güneş, 2 Aralık 1986.

54 Osman Metin Öztürk, Türkiye'de Silahlı Kuvvetler ve Siyaset, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) SBF, 1987., s. 75-78.

55 N. Ilıcak, 15 Yıl Sonra., Cilt: 1, s. 282.

56 Gencay Şaylan, Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasi İdeoloji, TODAİE Yayınları, Ankara, 1974, s. 81

Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Hükûmet Muhalefet İlişkisi / Yrd. Doç. Dr. Bekir Koçlar [s.754-764]

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilindiği gibi Türkiye'nin iç politikası, 1839 Tanzimat Fermanı'yla beraber Batı'daki gelişmelerden yoğun bir şekilde etkilenmeye başlamıştır. Bu etki, Cumhuriyet döneminde de kendini göstermiştir. Nitekim II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'da ortaya çıkan yeni oluşum, Türkiye'nin 1945'ten sonraki iç politikasının şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Dünyadaki otoriter sistemlere son veren Birleşmiş Milletler Anayasası, dünya ile entegrasyonu amaçlayan Türkiye için de tek partili sistemden çok partili sisteme geçiş için zemin hazırlamıştır. Türkiye'deki idareciler, İsmet İnönü'nün 1945'teki 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'ndaki nutkundan[1] da anlaşılacağı gibi bu geçişin zaruretini hissetmeye başlamıştır.

Diğer taraftan dünyadaki gelişmeler ve bu gelişmelerin Türkiye üzerindeki etkileri muhaliflere, mevcut tek parti sistemine karşı kullanabilecekleri itibarî ve hukukî deliller sağlamış, onların muhalefetlerini açığa vurmalarını ve halkın desteğini aramalarına zemin hazırlamıştır.[2] Böylece muhalefet, tek partili rejimi eleştirme imkanına sahip olmuştur. Tek partili sistem, CHP içerisinde, Menderes, Bayar, Koraltan, Köprülü gibi muhalif bir grup tarafından eleştirilmeye başlanmıştır.[3] Tek parti sisteminin savunucuları ise bu eleştirilere karşı koyarak sistemin devam etmesi gerektiği yönünde görüş beyan etmeye devam etmişlerdir.[4] Tek partili sistem karşıtı görüşlerin gelişmesi, muhalefetin partilileşme sürecini başlatmıştır. Nihayet, muhalefet partisi DP'nin kuruluşuna zemin hazırlayan ve "dörtlü takrir" olarak bilinen bir önerge 7 Haziran 1945'te CHP Meclis Yüksek Başkanlığı'na sunulmuştur.[5]

Bu takrir, 12 Haziran 1945 tarihli oturumda okunmuş ve reddedilmiştir.[6] Hadiselerin zorlamasıyla CHP'nin iktidarını sarsmayacak sınırlı bir demokratikleşmeye izin vermek niyetinde olan İnönü, muhalefetin partilileşmesine fırsat vermek amacıyla önergenin reddedilmesinde etkili olmuştur.[7] Bu reddedilişten sonra DP'nin kuruluşunu hazırlayan olaylar birbiri ardınca meydana gelmiş; 17 Eylül 1945'te Celal Bayar CHP'den istifa ederken, 21 Eylül'de de Refik Koraltan, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ihraç edilmiştir. 30 Eylül 1945 tarihinde milletvekilliğinden de istifa eden Bayar, 2 Aralık 1945'de yeni bir parti kuracağını açıklamıştır.[8] Nihayet 7 Ocak 1945 tarihinde Bayar, Koraltan, Menderes, Köprülü'nün önderliğinde DP kurulmuştur.[9]

DP'nin kurulmasından 7 ay sonra 21 Temmuz 1946 tarihinde seçime gidilmiştir. Bu seçimde şehirlerde DP, kırsal kesimde ise CHP başarılı olmuş, 450 milletvekilliğinden 395'ini CHP, 64'ünü DP ve 6'sını bağımsızlar kazanmıştır. Muhalefet bu seçimlerde hile yapıldığını iddia etmiştir. İnönü daha sonra bu iddianın özellikle İstanbul için doğru olduğunu, Ahmet Faik Barutçu'ya söylemiştir.[10]

Bu seçimden sonra CHP içerisinde çok partili anlayışa karşı, tek partici anlayışın savunuculuğunu yapan grubun lideri Recep Peker, İnönü tarafından Başbakan tayin edilmiş ve 07.08.1946 tarihinde hükûmeti kurmuştur. Demokratikleşme sürecindeki bir ülkede, mizacı ve dünya görüşü itibarıyla belki de en son başbakan olabilecek bir kişiliğe sahip olan Peker'in esasen İnönü'nün politik taktiği gereği Başbakan atanmış olduğu düşünülebilir. İnönü bu uygulamasıyla, parti içinde güçlenen Peker, Ökmen, İncedayı hizbine hükûmet kurdurmak suretiyle, bir taraftan çok partili hayata geçiş sürecinde CHP'yi müşkül durumda bırakabilecek parti içi muhalefeti pasifize etmek, bir taraftan da bu grubun uygulayacağı politikalar ile DP'yi yıpratmak istemiştir. Başka bir ifadeyle sınırlı bir demokrasiden yana olan İnönü, kendisinin uygulamak istediği ancak uyguladığı takdirde kamuoyu nezdinde yıpranacağını düşündüğü politikayı bu gruba uygulatarak kendi isminin yıpranmasını engellemeye çalışmıştır.

Hükûmet ile Demokrat Parti arasındaki ilişkiler, DP'nin kuruluşu ile başlayan problemlerin bir uzantısıdır. Nitekim daha Peker Hükûmeti kurulmadan önce oluşan politik hava, Hükûmet-DP ilişkilerinin bir diyalog ve uzlaşma havasından çok, bir çatışma havasında gelişeceğinin işaretini veriyordu. Nitekim hükûmetin kuruluş safhasında ortaya çıkan, DP'den de hükûmete bakan alınacağı, Recep Peker'in muhalefete karşı sert bir siyâset takip edeceği gibi spekülatif haberler,[11] daha hükûmet faaliyete geçmeden siyasî havayı gerginleştirmişti.

Olaylar bir bütünlük içerisinde ele alınıp değerlendirildiğinde, siyasî havadaki bu gerginliğin DP açısından istenilen bir durum olduğunu düşünmek mümkündür.[12] Nitekim seçimlerde hile yapıldığına dair iddialarını hükûmetin kuruluşundan sonra da sürdüren DP'li yöneticiler, sadece bir hak arama düşüncesinde olmayıp siyâsette bir belirginsizlik meydana getirerek, hükûmetin spekülasyona açık önlemler almasına zemin oluşturmak niyetindeydiler. Böylece, CHP'yi demokratik havaya ters bir uygulama içine sokarak, zaten CHP'den soğumuş bulunan halkı kendi saflarına çekmeyi hesap etmektedirler. Başbakan Peker ise, bir taktik uygulamadan çok, düşüncesinin gereği olarak otoriter önlemlere başvurarak, muhalefeti sindirme eğilimi içine girmiş ve bu uygulamasıyla DP'nin istediği ortamı kendisi yaratmıştır. Bu nedenle daha ilk günden itibaren Hükûmet-DP ilişkisi bu ortamın gerektirdiği biçimde şekillenmiştir.

Hükûmet programının okunması sırasında, DP'li yöneticilerin, programı tetkik etmek için süre istemesine karşılık, hükûmetin bu konuda olumsuz tavır takınması, uzlaşmaz ilişkinin ilk kıvılcımını oluşturmuştur.[13] Bundan sonra Başbakan Peker, muhalefeti pasivize etme politikasının gereği olarak, belediye seçimlerini öne alma girişiminde bulunmuştur. DP'li yöneticiler bu girişime, partinin teşkilâtlanmasını henüz tamamlamadığı gerekçesiyle karşı çıkmış ve seçimlerin normal zamanı olan Eylül ayında yapılmasını istemişlerdir.[14] Diğer taraftan 1946 seçimlerinden önce kanunlarda demokratik oluşumu kolaylaştırıcı bir düzenleme yapılmasına rağmen, polis vazife ve selahiyet kanununa dokunulmak istenmemesi, muhalefeti rahatsız etmiştir. Muhâlefete göre, bu kanunun bilhassa 18. maddesi[15] polisin tek taraflı olması halinde hükûmete karşı muhalefeti imkânsız hale getirecek özellik taşımaktadır.[16]

Demokrat Partili yöneticiler, her fırsatta hükûmetin muhalefete baskı uyguladığını öne sürmüşler,[17] siyasî yapı içinde yer bulma ve bir güç olma isteklerini dahi bu eleştirel yaklaşımla elde etmeye çalışmışlardır. Sistemin gereği olarak kabul edilebilecek taleplerini dahi, sistem bunu gerektiriyor gerekçesiyle değil, hükûmet bizi ezmek istiyor gerekçesiyle sunmuşlardır. Böylece hükûmetin demokrasiye aykırı uygulamalarına bir de DP'nin demokrasinin erdemlerini basit politik taktik vasıtası olarak kullanan üslubu eklenmiştir. Bunun sonucu olarak siyaset tıkanmış ve DP tarafından sunulan; seçimlere gizli oy usulünün getirilmesi, partilere göre renkli kâğıt kullanılması, sandık başlarında partili görevlilerin bulunması ve her sandıktaki seçim neticelerinin orada açıklanması gibi istekleri ihtiva eden gayet makul teklifler;

1. Reylerin okullarda ve kapalı hücrelerde gizli olarak kullanılmasına imkân yoktur. Çünkü memleketimizin her köyü henüz bir okul binasına kavuşmamıştır.

2. Rey pusulalarını renkli olarak hazırlamak da bir çok karışıklıklara, güçlüklere yol açacaktır.

3. Parti temsilcilerinin rey tasniflerine iştirâk ettirilmesi ve tutanaklara bunlar tarafından imza atılması keyfiyeti de, seçim işlerini karıştıracaktır. Çünkü parti temsilcilerine böyle bir hak tanınırsa, aynı hakkı bağımsız adayların temsilcilerine de tanımak gerekecek, bu takdirde tasnif heyetleri akla gelmez sabotaj hareketleri ile karşılaşabileceklerdir.

4. Her sandıktaki seçim neticesinin orada ilân edilmesi gereksizdir. Tasnif heyetini teşkil eden üyeler neticeyi bildiğine göre bunu ayrıca ilân etmekte bir sakınca yoktur[18] gibi basit gerekçelerle hükümet tarafından reddedilmiştir.

Hükûmetin kuruluşundan itibaren var olan çatışma ortamı her iki tarafın politikalarını gün geçtikçe daha da sertleştirirken, hükûmet bütün kontrolü elinde tutabilmek için; milletlerarası gerginliği bahane ederek İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'deki sıkıyönetimin altı ay uzatılmasını istemiştir. DP Afyon Milletvekili Sadık Aldoğan, hükûmetin gazeteleri kapatmak ve halkın mitinglerine engel olmak için sıkıyönetimi uzatmak istediğini öne sürmüştür. Yine DP milletvekillerinden Refik Koraltan, dünyanın silah bıraktığı bir ortamda sıkıyönetime gerek olmadığını, ihtiyaç hâlinde sıkıyönetim ilân edilebileceğini belirtip, böyle bir uygulamanın kendilerine karşı baskı vâsıtası olarak düşünüldüğünü ifade ederek sıkı yönetim ilanına karşı çıkmıştır. Buna karşı hükûmet, sıkıyönetimi uzatma sebeplerinin muhalefetin iddia ettiği gibi gazete kapamak, mitingleri engellemek olmadığını zaten kanunsuz eylemlere engel olmak için yasaların yeterli olduğunu açıklamıştır.[19] DP'lilerin itirazlarına rağmen söz konusu şehirlerde 23.11.1940'tan beri devam eden sıkıyönetim 1946 yılı Aralık ayından itibaren altı ay daha uzatılmıştır. Bundan hemen sonra 6 Ocak 1947'de bütün sendikalar ile muhalif olarak görülen altı gazete ve dergi, sınıf mücadelesi fikrini savunmak suretiyle suç işledikleri gerekçesiyle sıkıyönetim tarafından, muhalefeti haklı çıkarır bir şekilde süresiz olarak kapatılmıştır.[20]

Hükûmet, bu uygulamalarının, 1945'ten beri oluşmaya başlayan demokratikleşme süreciyle çatıştığının farkındadır. Bu nedenle otoriter uygulamalarını demokratik bir kılıf içerisinde sunmak çabası içerisine girerek, demokrasiyi uygulamalarına göre yorumlamaya çalışmıştır. Peker'in 18.12.1946 tarihinde verdiği demeç, bu gayretin iyi bir örneği olup, onun, otoriter tavrını meşrûlaştırmaya çalıştığının bir göstergesidir. Peker bu demecinde şunları söylemektedir: "Biz bu Meclis'te demokrasi hakiki bir şekilde gelişsin, açılsın diye va'z işi kardeş muamelesini, iyi muameleyi vazife diye yapıyoruz. Yaptıkları hareket nev'inden demokrasinin memlekete getireceği aksülamel ne olur arkadaşlar? Bu anarşi arasında ne doğar? Ya bir sınıf diktatoryası yahut eli sopalı aşağılık insanların sefil şahsî hakimiyetlerini ifade eden diktatörler. Biz bundan münezzehiz arkadaşlar. Biz yaşadıkça, önümüzde insanlığın ışığı ve elimizde kanun vasıtası, bu memlekette bu felaket olmayacaktır. Biz yalnız, sade günümüzün hürriyetini, mesut hayatını temin etmekle yetinen bedbaht hodgâmlar değiliz. Üç beş, on nesil sonra bizler göçeceğiz. Evlatlarımızın, torunlarımızın torunlarının ve bütün istikbale açılacak gelişecek olan Türk milletinin hür insanlık şartları içinde yaşamasını sağlayacak bir hürriyeti ve bunu veren bir demokrasi ruhunu yukarıda hakim kılmak istiyoruz. Şuursuz, tahrikçi, anarşi getiren bir yolun arkasında bulunan aksülameli feci zümre veya şahıs hakimiyeti gizlenir."[21]

Başbakan Peker, bu düşüncesini uygulamalarına yansıtırken, DP yöneticileri, otoriter uygulamaların devamını sağlayacak bir muhalefet yapmayı sürdürmüşlerdir. Nitekim bütçe görüşmelerinde Peker ile Menderes arasında geçen tartışma ve akabinde meydana gelen gelişmeler, bunun bir uzantısı şeklinde cereyan etmiştir. Peker, bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı bir konuşmaya, Menderes tarafından verilen cevaba karşılık olarak ona hakaret edercesine sert bir reaksiyon göstermiştir. Bunun üzerine DP'liler Meclisi terk etmişlerdir. Akabinde de Peker, DP'lileri demokrasinin işleyişini engelleyen, herşeyi söyleyen fakat söylenenleri hazmedemeyen tahrik edici muhalefet yapmakla suçlamıştır.[22]

DP'lilerin Büyük Millet Meclisi'ni terk ederken süre belirtmemiş olmaları ve bir iki gün meclise gelmemeleri iktidarı rahatsız etmiştir. 18 Aralık'ta eski Başbakan Saraçoğlu, Bayar ve Menderes'le görüşüp arabuluculuk yapmak isteyerek, DP'lilerin tekrar meclise gelmelerini sağlamaya çalışmıştır. Ancak Bayar; "Recep Peker'in başbakan olarak beş aydan beri takip ettiği politikasıyla uyuşmamıza imkân yoktur." karşılığıyla bu girişimi sonuçsuz bırakmıştır.

Basın, arabulucuğa rağmen DP'lilerin meclise dönmediklerini görünce DP'lilerin meclisten tamamen çekildiğini ve "sine-i millete avdet ettiğini" yazmaya başlamıştır.[23] Bunun üzerine 20 Aralık'ta İnönü devreye girerek, Bayar ve Köprülü ile görüşüp olayları yatıştırmaya çalışmış, fakat yine "Peker ile demokrasi yapılmaz" şeklinde; meclise dönüp dönmüyeceklerini kesin açıklık getirmeyen bir açıklama yaparak, köşkten ayrılmışlardır. İki gün sonra İnönü, tekrar Bayar ve Köprülü ile görüşmüştür. Bayar'ın ifadesiyle bu ikinci görüşme de DP'lileri tatmin etmemiştir. DP'de meclise dönmemek eğilimi devam ederken, Adnan Menderes'in meclise dönülmesi gerektiği yönündeki

ısrarları üzerine 28 Aralık 1946'da bu parti milletvekilleri meclise geri dönmüşlerdir.[24] Buna rağmen her geçen gün hükûmetle muhalefet arasındaki uzlaşmaz tutum artarak devam etmiştir.

Bütün bu olayların gerginliği devam ederken 7 Ocak 1947'de DP ilk büyük kongresini toplamıştır. Kongre Celal Bayar'ın uzun bir nutkuyla açıldı. Bayar, bu nutkunda, yine eski taleplerini tekrarlayarak hükûmetten seçim kanununu değiştirmesini, Cumhurbaşkanı'nın aynı zamanda bir siyasî partinin başkanı olarak kalmamasını, Anayasa'ya aykırı anti demokratik kanunların kaldırılmasını istemiş, idarî mekanizmanın DP üzerinde baskı uyguladığını, bundan vazgeçilmesi gerektiğini ısrarla belirtmiştir.

Bu kongrenin Hükûmet-DP ilişkilerini etkileyecek en önemli faâliyeti "Ana Davalar Komisyonu" tarafından hazırlanıp kongre tarafından kabul edilen "Hürriyet Mîsakı" adı verilen rapordur. Bu raporda Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi için üç temel şartın yerine getirilmesi öngörülmektedir:

1. Anti demokratik ve anayasaya aykırı kanunları kaldırılmalıdır.

2. Seçimlerin devlet memurları tarafından değil, hukukî merciler tarafından denetlenmelidir.

3. Cumhurbaşkanlığı mevkii parti başkanlığından ayrılmalıdır.[25]

Ayrca bu şartlar hükûmet tarafından yerine getirilmezse, Genel İdâre Kurulu kararıyla DP'nin meclisi terkedip mücadeleyi millete götürmesi kararı da alınmıştır.[26]

Kongrenin kabul ettiği bu rapor, CHP'nin tepkisine, Hükûmet ile DP arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştur. Bu gerginlik öyle rahatsız bir edici noktaya gelmiştir ki sonuçta biri DP'li diğeri CHP'li iki iş adamı olan DP'li Üzeyir Avunduk ile CHP'li Vehbi Koç'un devreye girmesine sebebiyet vermiştir. Bunlar, bir uzlaşma ortamı oluşturabilmek amacıyla DP Genel İdâre Kurulu üyesi Emin Sazak ve Başbakan Yardımcısı Mümtaz Ökmen ile birlikte, Peker ve Bayar'ın tekrar görüşmesini sağlanmışlar,[27] ancak bu görüşmeden de bir sonuç alınamamıştır.[28]

20.1.1947'de yapılan İdâreciler Kongresi'nde, hükûmet, idarî ve adlî memurları doğrudan kendi kontrolü altına alma eğilimi göstermiştir. Fuat Köprülü Vatan'da yazdığı makalede; hükûmetin bu kongre ile devlet memurlarını ve adliye kurumunu doğrudan hükûmetin kontrolü altına sokmayı hedeflediğini öne sürmüş ve bu girişimin demokrasinin gelişimini engelleyecek bir hareket olduğunu belirtmiştir. Köprülü ayrıca bu projeye adliye ve diğer bazı vekâletlerin itiraz ettiğini söyleyerek bundan duyduğu memnuniyeti de dile getirmiştir.[29]

1947 Şubatı'nın ilk haftasında yapılan muhtar seçimleri hükûmet-muhalefet gerginliğini daha da arttıran önemli bir olay olmuştur.[30] Bayar ve Menderes seçimleri DP'nin büyük bir ekseriyetle kazanma ihtimali çok yüksek iken, yapılan idarî baskı yüzünden kaybettiklerini ileri sürmüşlerdir.[31] Peker, muhalefetin bu iddiasına; "Muhtar seçimlerinde zor kullanıldığı veya baskı yapıldığı hakkındaki sözler her kim tarafından söylenirse söylensin bunlar hakikate uymayan iddialardır. Bu sözler vazife

sahipleri hakkında bir iftira olmaktan başka hür insanlar olarak oy kullanan vatandaşlar aleyhinde de bir saygısızlıktır. Seçimlerde her zaman her yerde vâki olan sürtüşmeler mikyası dışında hiçbir yolsuzluk yoktur. Vatandaş vicdanının ve kanaâtinin masunluğu aleyhindeki bu iddiaları, bunları temin ile mükellef olan mesul hükûmetin başında bir adam sıfatıyla reddederim"[32] sözleriyle cevap vermiştir.

Muhâlefetin bu meselede tavrını belirleyen esas nokta, seçimlerin, kendileri tarafından kaybedilmiş olmasından çok, demokratik usüllere göre yapılmadığı inancıdır.[33] Muhâlefetin bu inancından kaynaklanan itirazları, F. Rıfkı Atay tarafından tahrikçilik olarak nitelendirilmiştir.[34]

Muhtar seçimleri, siyasî hayatta yeni bir belirsizlik meydana getirmiştir. Bu seçimlerle tartışılan seçim uygulamasına yapılan eleştiriler, DP'nin "Hürriyet Mîsakı" olarak adlandırılan bağlayıcı kararları içinde değerlendirildiğinde; Nisan ayında yapılacak milletvekili ara seçimlerinde DP'nin tavrının ne olacağı, seçimlere katılıp katılmayacağı sorularını akla getiriyordu. Bu kararlar mucibince, seçimlere katılmaması çok büyük bir ihtimaldi. Nitekim CHP bunu hissettiğinden, DP'nin seçimlere katılması için bu seçimlerin dürüst yapılacağı vaadinde bulunmak zorunda kalmıştır.[35]

Bütün bu gelişmeler devam ederken beklenilen olmuş, Bayar, Kuşadası ve Bodrum'da yapılan toplantılarda büyük bir ihtimalle seçimlere girmeyeceklerini açıklamıştır.[36] Görüldüğü gibi bu açıklamada bir kesinlik yoktur. Bunun sebebi de DP'nin sunduğu seçim tasarısının henüz cevaplandırılmamış olmasıdır. Bu yüzden konu ile ilgili kesin karar, İzmir'de yapılacak Genel İdare Kurulu toplantısına tehir edilmiştir.

DP cephesinde bu gelişmeler olurken, en önemli özelliklerinden biri, önemsediği siyasî nutuklarını, kendi partisine en çok muhalif zannedilen merkezlerde vermeyi tercih etmesi[37] olan Başbakan Peker de faaliyetlerini aynı bölgede yoğunlaştırmış ve 31 Mart akşamı İzmir'e gitmiştir. 1 Nisan'da İzmir Halk Evi'nde bir konuşma yapmıştır.[38] Bu konuşmasında DP'nin seçimlere katılmadığı takdirde suç işlemiş sayılacağını belirtmiştir.[39] Kısa bir süre sonra Kuşadası'nda bulunan Bayar da İzmir'e gelmiş ve kalabalık bir partili kitle tarafından karşılanmıştır. Böylece İzmir'de bir politik düello başlamıştır. Bayar ve arkadaşları İzmir'e geldiğinde onları karşılamaya gelen kalabalığı, polis ve jandarmanın havaya ateş açarak dağıtmaya çalışması önemli huzursuzluklar yaratmıştır.[40] Yaşanan bu gerginliklerin ardından yapılan DP Genel İdare Kurul toplantısında, hükûmetin bu gibi baskıcı uyugulamalardan hiçbir şekilde vazgeçmiyeceği gerekçesiyle, seçimlere kesinlikle girmeme kararı alınmıştır.[41]

Peker ise DP'li yöneticilerin bu tavırlarını ucuz kahramanlık olarak niteleyerek, Türkiye'de iddia edildiği gibi istibdada dayalı bir rejim olmuş olsaydı, DP'lilerin bu tavırları sergilemelerinin mümkün olamayacağını ileri sürmüştür. Ayrıca bu partinin vehme dayalı politikalarının demokrasinin gelişimine engel olabileceğini belirtmiştir. Böylece üstü kapalı olarak muhalefete "Eğer mevcut tavırlarınızdan vazgeçmezseniz daha sert bir uygulamayla karşılaşabilirsiniz" mesajını vermiştir.[42]

Bu karşılıklı itham ve siyasî tehdit düellosu devam ederken DP'li Halil Menteş, Cumhurbaşkanı'na bir açık mektup yazarak memleket idâresinin iki partiye nöbetleşe olarak yaptırılmasını tavsiye etmiştir. Peker bu girişime sert bir şekilde tepki göstererek, İnönü'nün böyle bir yetkisinin olmadığını ve azınlık partisinin kuracağı hükûmetin yirmi dört saat bile çalışamayacağını söylemiştir.[43]

Basının siyasî yapıyı değerlendirmesi de partilerinkinden farklı değildir. Muhâlefet yanlısı Ahmet Emin Yalman, Peker'in meseleleri görmemezlikten gelerek ortamı yumuşatmaktan uzak uzlaşmaz tavrı ile siyasî havayı gerginleştirdiğini söylerken,[44] iktidar yanlısı Atay; "Bir muhalefet, kendi iddialarını kanunlaştırmak ve yürütmek için iktidarı arar ve onun için haklı olarak savaşır. Bizim muhalefet, kendi iddiaları iktidar partisi tarafından kabul edilmedikçe halkı kışkırtmaktan başka bir savaşma usûlü takip etmiyeceğini apaçık ilân etmişti"[45] sözleriyle, muhalefeti siyasî havayı gerginleştirmekle itham etmiştir.

Siyasî ortamdaki gerginlik her geçen gün artarken, 15 CHP milletvekili, DP ileri gelenlerinin tutumları hakkında Peker hükûmetinden izahât istemişlerdir. Bu girişim DP'li yöneticileri rahatsız etmiş ve bu defa onlar, Üzeyir Avunduk aracılığıyla hükûmetle diyalog kurma gayreti içine girmişlerdir. Avunduk, Mümtaz Ökmen vasıtasıyla Recep Peker'e, Bayar'ın kendisiyle görüşme isteğini bildirmiş ve iki lider 9 Mayıs 1947'de Ankara'da bir araya gelmişlerdir.[46] Bu görüşmede Peker ile Bayar arasında şu konuşma geçmiştir:

-Bayar: DP mevcut hükûmetin husumetine maruz değil midir?

-Peker: Hayır.

-Bayar: Hükûmet Cihazı DP'ye karşı bîtaraf düşünüyor mu?

-Peker: Şüpheniz mi var?

-Bayar: Şu halde DP mensuplarının, ayrı siyasî akidelere bağlı bulananların istisnaî muâmeleye tâbi tutulmayacaklarına yani eşit haklara sahip olduklarına, seyyanen muâmele görmelerine dair bir tamim neşreder misiniz?

-Peker: Hayır.[47]

Bu görüşmeler neticesinde oluşması beklenilen yumuşama gerçekleşmemiş, Peker, görüşmeden sonra bir araya geldiği İnönü'ye, Bayar'ın siyasî taktik içinde olduğunu söyleyerek; "Adamın hiç insafı yok. Hiç! Bütün arzuları bizi oyuna getirmek" sözleriyle tepkisini dile getirmiştir.[48]

Bu arada, 28.05.1947'de hükûmet İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'de devam etmekte olan sıkıyönetimin "savaş halinin devam ettiği" gerekçesiyle tekrar uzatılmasını teklif etti.[49] Bu teklif, sıkıyönetimi uzatmak isteyen hükûmetin aslında basını ve muhalefeti susturmak niyetinde olduğu gerekçesiyle DP'liler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin

en serti yine Afyon Milletvekili Sadık Aldoğan'dan gelmiştir. Aldoğan, Meclis'te bu amaçla yaptığı konuşmasından dolayı, iç tüzük 189. maddesi hükümleri gereğince 15 gün Meclis'ten uzaklaştırılmıştır.[50]

Başbakan Peker ise bu iddiaları reddederek sıkıyönetimi askerî amaçlarla ve dış politikanın icabı olarak uzatmak istediklerini ileri sürmüştür. Ancak söylediklerinin aksine dış politika gerekçeleriyle ilan edilen sıkıyönetim ile iç politikada hükûmet merkezli güç oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir.[51]

Bayar ile Peker'in görüşmeleri ve sıkıyönetim ilanı ile ilgili tartışmaların ardından Haziran ayının 7, 17 ve 26. günlerinde, ileride anlatacağızımız Bayar ve İnönü görüşmeleri olmuştur. Bayar, bu görüşmelerin hemen akabinde Sivas'a gitmiş ve burada parti kongresinde muhalefetin şikâyet ve isteklerini sıralamıştır:

"Halk evleri, kültür müesseseleridir. Tıpkı selefi Türk Ocakları gibi… Türk Ocaklarında da siyâsetle iştigâl memnû idi. Halk evleri genel kültür müessesesi olarak kalmalı her vatandaş, oradan istifade hakkına mâlik olmalıdır. Yahut da muhtelif siyasî teşekküller zaman zaman buradan istifade edebilmelidir.

Radyo, halkın parasıyla kurulmuştur. Tek taraflı kullanılmaması icab eder. Halbuki zaman zaman, yalnız bir tarafın menfaatine çalışmakta, bazen DP aleyhine yazılan makaleler de okunmaktadır.

Biz Ankara'da bütün memleketi görüyoruz. Sivas'ta diğer yerlere nazaran daha az tazyik yapılmıştır. Daha az olduğunu söylemekle bunu mâzur görüyorum sanmayın. Bugünkü valinizin ne düşündüğünü ve ne yaptığını bilmiyorum. Birşey biliyorum ki, o da eski valiniz, DP'nin kuruluşunda fena bir rol oynamıştır.

-Ben, bir çok yerlerde baskın delillerini gördüm. Tazyik görmüş vatandaşlarla konuştum. Farzediniz ki, bir casusluk şebekesi vardır. Bence Cumhuriyet zabıtası olduğu halde neden sıkıyönetim gibi anormal vâsıtalara mürâcaat ediliyor? Maneviyât üzerinde baskı yapmak için mi?"[52]

Bayar'ın bu konuşması çatışmayı daha da şiddetlendirmiştir. Peker, bu konuşmaya cevap olarak verdiği beyânatta Bayar'dan baskıların delillendirilmesini istemiştir.[53] Bayar, buna cevap vermek üzere, baskı yapıldığına dair belgeleri gazetelere göndermiş ancak bu belgeler sıkıyönetimce neşri yasak olan hususlara taalluk ettiği için yayınlanmamıştır.[54]

Bütün bu tartışmalarda, demogoji ön plândadır. İcra mevkiinde olan Peker Hükûmeti, kendi anlayışına göre icrâatını ortaya koyarken, muhalefet mevkiindeki DP'nin, hükûmete yöneltttiği eliştirileri belli bir sisteme göre yapmadığını görüyoruz. Yani muhalefet partisinde sadece bir itiraz ediş ve demokrasi isteyişi vardır. Fakat itirazların sonucunda, mevcuda karşı alternatif sunuşları yoktur. Bu

nedenle de siyasî tıkanıklık meydana gelmiştir. Bu siyasî tıkanıklığa sebep olan hatalar Yunus Nadi tarafından şu şekilde tasnif edilmiştir:

“DP’nin hataları:

1. İktidar arayışını, belli bir alternatif sistem sunma anlayışı içerisinde değil, CHP’ye yönelik, tepki ve bu tepkinin yarattığı heyecan psikolojisinden faydalanma şekline göre belirlemiştir.

2. İktidar yolunda, basit ve demogojik oyunlara başvurmuştur. İktidar olmayı değil, kurtarıcılık misyonuna talip olmuşlardır.

CHP’nin hataları:

1. Halk Partisi, uzun mâzisine rağmen, Avrupaî mânâsıyla bir türlü siyasî parti olamamış, sosyal ve ekonomik sahâlarda temel prensiplerini kurup onlar üzerinde şaşmaz bir yol tutamamıştır.

2. Halka, demokrasiyi kendilerinin lutfettiği ve gerekirse geri alabileceklerini imâ eden seçkinci tavır sergilemiştir.

3. İktidarlarının gücünü, kabul gören sisteminden değil jandarmadan almayı tercih etmiştir.

4. DP’yi bir müvâzaa partisi gibi görerek, iktidarı kendileri için değişmez bir mevki olarak kabul etmiştir.[55]

Hükûmet-Muhâlefet arasındaki gerginlik, Batı Anadolu’daki karşılıklı polemik sonucunda bir hayli artmıştır. Bu gerginliğin farkında olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, hâdiseleri kontrol altına alabilmek ve havayı yumuşatmak için 7 Haziran’da Bayar’ı köşke davet ederek görüşmüştür. Bu görüşmede Bayar, 9 Mayıs’ta Peker ile yaptığı görüşmede öne sürdüğü baskı iddialarını tekrarlamıştır. Görüşmeden sonra İnönü muhalefetin şikâyetlerini Peker’e iletmiş ancak Peker, bu iddiaların asılsız olduğunu belirtmiştir.

Bunun üzerine İnönü iki tarafı bir araya getirmeyi düşünmüş, 14 Haziran’da hükûmet ve muhalefet ileri gelenleri yeniden bir araya gelmişlerdir. İnönü’nün ifadesine göre bu görüşmede her iki tarafın tutumunda hiçbir değişiklik yoktur. Hâlâ muhalefet baskı yapıldığını iddia ederken, hükûmet baskı olmadığı noktasında ısrarlıdır.

17 Haziran’da İnönü tekrar Bayar’ı kabul etmiş, bu kabulde muhalefet yine baskı iddialarını tekrarlamıştır. Daha sonra İnönü’nün Peker ile yaptığı iki görüşmede de Peker, bu iddiaların asılsız olduğunda ısrar etmiştir.[56]

Havayı yumuşatmak amacıyla yapılan bu girişimler istenilen neticeyi vermemiş hatta tartışmayı daha da şiddetlendirmiştir. Bu görüşmelerden hemen sonra Bayar’ın partisinin Sivas Kongresi’ndeki nutku siyasî havanın daha da gerginleşmesine sebep olmuştur. Bayar bu nutkunda, 9 Mayıs’ta

Peker'le yaptığı konuşmayı mesnet göstererek hükûmeti, vatandaşlara karşı eşit davranmayı kabul etmiyormuş gibi göstermiştir. Daha önce bahsettiğimiz bu görüşmedeki diyaloğa bakıldığında görülecektir ki Bayar, Peker'den ısrarla baskı yapılmaması yönünde tamim yayınlamasını istemektedir. Böyle bir tamim, hükûmetin, daha önce baskı yapıldığını kabul etmesi demek olacağından Peker, bu isteği kesinlikle reddetmiştir.[57] Ancak bu reddediş hükûmeti, Bayar'ın komplosundan kurtaramamış, bu defa da bu talep, masum bir istekmiş gibi gösterilerek böyle masum bir isteği yerine getirmeyen hükûmeti, baskı yapmamaya söz vermiyor gibi göstererek tarafsız olmamakla suçlamıştır.[58] Görülüyor ki bu istek, her halukarda DP lehine bir sonuç elde etmek için kurnazca hazırlanmış bir plândır. Yine Bayar Sivas konuşmasında; 17 Haziran görüşmelerinde, İnönü'nün, hükûmetin baskı yaptığını kabul ettiği mesajını vermiştir.[59] Bayar'ın Sivas konuşmasının diğer önemli bir yanı da cumhurbaşkanlığı nüfûzunun, iktidar lehine kullanılabilirliğini ortadan kaldırmaya çalışmasıdır.[60]

Başbakan Peker, Bayar'ın Sivas konuşmasındaki baskı iddialarını reddederek sert bir dille eleştirmiş ve muhalefeti bozgunculukla itham ettmiştir.[61] Bayar ise yine, baskı iddiaları içeren bir demeçle Peker'e cevap verince,[62] Peker de muhalefeti, hükûmet darbesi yapmayı plânlamakla suçlamıştır.[63]

Bütün bu karşılıklı tartışmalar arasında Nihat Erim, muhalefetin hükûmete yönelttiği suçlamaların muhatabının hükûmet değil, meclis olduğunu ileri sürerek, tartışmayı hükûmet-muhalefet tartışması olmaktan çıkarıp, meclis çatısı altına çekmek isteyen bir makale yazmıştır. Erim bu makalesinde şunları söylemektedir: "Bay Bayar, başbakanı maziye bağlılıkla itham etmektedir. Halbuki Sivas nutkunda geçmişteki tartışma ve geçimsizliklerden bahsetme yolunu kendisi tutmuştur. 'Terör yani dehşet saçan kabineden' bahsedilmektedir. Bu memlekette millet meclisi varken kabine dehşet saçamaz. Eğer dehşet saçtırıyorsa onu meclisin kanunları saçtırıyor demektir. Muhâlefet lideri, bazı kanunları sayarak, bunların kabulü ile 'teröre' yol açıldığını söylemektedir. Eğer bu tenkit ise hükûmete değil, meclise tevcih edilmiş oluyor. Çünkü bizim bildiğimize göre, kanunları hükûmet değil, meclis yapar. Hükûmetin vazifesi onları tatbik etmektir".[64]

İki tarafın değişmeyen tutumu İnönü'nün yeni bir müdâhalesine zemin hazırladı ve onun tarafından "12 Temmuz Beyannâmesi" olarak bilinen meşhur beyannâme yayınlandı. İnönü'nün hâdiseler hakkındaki görüşlerini ve yapılması gerekenleri ihtiva eden bu beyanâtta şunlar söylenmekte idi: "… Siyasî havayı yumuşatan bir iyilik olmak üzere, dertleri bilenlerin, kendiliklerinden, karşı tarafa teskin edici tedbirler alacakları ümidi uyanmıştır. Bunun dışında olarak, durum muhalefet partisi liderinin 'fiilî bir netice beklemek' şeklinde ifade ettiği hükümde görülür. Yani bir başka türlü söylenirse, vaziyet karşılıklı iddialar bakımından düğüm halini muhâfaza etmiştir.

Şimdi ben, bu düğümü çözmeye çalışacağım. İki tarafın şikâyet ve müdâfaalarının delillerini tafsil etmekte fayda görüyorum. Zaten bunlar umumî efkârca da kâfi derecede bilinmektedir. Gördüm ki, taraflardan hangisinin haksız yahut hangisinin daha evvel karşısındakini kırmağa başladığını aramakta da fayda yoktur.

Ben, idare mekanizmasının baskı yaptığını hükûmet reisinin kabul etmemesini, böyle bir hareketi tasvip etmeyeceğini katiyetle beyan eylemesini, bir teminat ifadesi olarak aldım ve bunu Bay Bayar'a söyledim. Ben, muhalefet liderinin kanun dışı maksatlar ve metodlar isnadını reddetmesini, muhalif parti çalışması içinde kalmak esasını gözönünde tutulduğuna ve tutulacağına dair tatmin edici bir teminât alarak kabul ettim ve Başbakana bunu söyledim.

Her iki tarafla uzun konuşmadan çıkardığım bu neticelere inanmak istiyorum ve inanıyorum. Bizi bu inanışa getiren bugünkü durumu, memlekette siyasî partilerin çalışıp gelişebileceğine kat'i mühim merhale sayıyorum. Şimdiye kadar memlekette geçen iktidar ve muhalefet tecrübesinin muvaffak olmamasını, bir seneden beri geçirdiğimiz tecrübelere, onların dayanamamış ve bugünkü siyasî durumu elde edememiş olmalarında görüyorum. Benim kanaatimce bir buçuk seneden beri geçirdiğim tecrübeler ağır ve ümit kırıcı olmuştur; ama gelecek için her türlü ümitleri haklı çıkaracak bir muvaffakiyet de temin edilmiştir.

Bu durumu muhâfaza etmek ve onun gelişmesini sağlamak, iktidar ve muhalefet partilerinin vazifeleri olmak lâzım gelir. Gelecek için tedbirler, benim kabul ettiğim gibi, şu noktadan hareket etmekle bulunabilir. Benim bu son dinlediğim karşılıklı şikâyetler içinde mübâlağa payı ne olursa olsun, hakikat payı da vardır. İhtilâlci bir teşekkül değil, bir kanunî siyasî partinin metodları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lâzımdır. Bu zeminde ben, devlet reisi olarak, kendimi her iki partiye karşı müsâvi derecede vazifeli görürüm.

İdare mekanizması, yani valilerimiz ve mahiyetleri, bir seneden beri çok ağır tecrübe geçirmişlerdir. Öyle zamanlar oldu ki, memlekette hükûmetin mevcut olup olmadığı bile şüphe idi. Sorumlu hükûmetin huzur ve asâyiş vazifesi münâkaşa götürmez. Fakat, meşrû ve kanunî siyasî partilere karşı tarafsız, eşit muâmele mecburiyeti, siyasî hayat emniyetinin temel şartıdır. Bu arada, siyasî partilere mensup olan veya görünen hususî maksat sahiplerinin şirretliklerine pervâsız olarak tesirsiz bırakmak hususunda partilerin dikkat göstermeleri icap eder.

Siyasî partilerin hangisi iş başına gelirse gelsin, onlar, idare mekanizmasında çalışanların haklarına, itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette olacaklarına inandıracaklardır.

Zannediyorum ki, hükûmet reisi ile muhalefet lideri arasındaki son tartışmada, iki tarafı sebât ettikleri noktadan ayırmak gayretine düşmeksizin, her iki tarafın bekledikleri şeyleri söylemiş ve temin etmiş oluyorum.

Vatandaşlarıma, hükûmete ve iktidar partisi ile muhalefet partisi arasında görüşme ve araya girme sahâlarını olduğu gibi anlatmış olduğumu ümit ederim. Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasında temel şartın, yani emniyetin yerleşmesidir. Bu emniyet, bir bakımdan memleketin emniyeti mânâsını taşıdığı için, benim gözümde çok ehemmiyetlidir. Muhâlefet, teminât işinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır.

İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinde müsterih bulunacaktır. Büyük vatandaş kitlesi ise, iktidar, bu partinin veya öte partinin elinde bulunması ihtimalini vicdan rahatlığı ile düşünebilecektir. Bu neticeye varmak için karşılaştığım güçlükler, çok zaman yalnız ruhî mahiyette olan âmillerdir.

Bu güçlükleri yenmek için siyasî hayatımızı idare eden, iktidarda ve muhalefetteki liderlerin samimi yardımlarını isterim.

Bu beyanâtımı, neşrinden önce, başbakan ile muhalefet lideri görmüşlerdir".[65] İnönü her ne kadar, bu beyannâmeyi, iki parti arasındaki uzlaşmayı sağlamak amacıyla yayınladığını belirtmişse de beyanât, muhalefetin şikâyetlerinin doğruluğunu hükûmetin muhalefete karşı baskı uyguladığını kabul eden bir mantığı ihtiva etmektedir.

Bu beyannâme, muhtevâsı kadar, yayınlayanın kimliği bakımından da önemlidir. Beyannâmenin yayınlanması ile DP bir anlamda hedefine ulaşmış oluyordu. İnönü bu girişiminde, hükûmet ile aynı siyasî teşkilâta mensup birisi olarak değil, bir hakem gibi tavır koymuş hatta tercihini muhalefetten yana kullanmıştır. Böylece, hükûmet icraatıyla, CHP teşkilâtının siyasî bakışının ayrışmaya başladığının işaretleri görülmüştür. Bu da DP'nin istediği sonuçtur.

Siyasî havadaki gerginliği yumuşatmak için yayınlanan 12 Temmuz beyannâmesi, istenilen yumuşamayı getirmediği gibi beyannâmenin yorumlanmasından kaynaklanan yeni gerginliklere sebep olmuştur. Nihat Erim'in beyannâme yayınlandığı gün yazdığı, İnönü'nün partiler üstü bir otorite olarak hâdiselere el koyduğunu imâ eden makalesi,[66] hükûmette huzursuzluk meydana getirmiştir. Bu nedenle Peker, İnönü'nün böyle bir yetkisinin olmadığını ihtivâ eden bir demeç vermiştir.[67] Böylece, beyannâmeyle birlikte siyasî yapıda bir otorite tartışması zuhûr etmiştir. İnönü, bu beyannâme ile otorite merkezi olmaya çalışırken,[68] hükûmet böyle bir oluşumu engelleme gayreti içerisine girmiş ve beyannâmeyi meşrû otoritenin belirlediği hükümler olarak değil, sorumsuz bir devlet başkanının tavsiye bâbında yayınladığı temenniler olarak nitelendirmiştir.[69] CHP'nin içinde hükûmete karşı oluşan muhalefet ise İnönü'nün bu beyanâtı, çok partili hayatın gereklerini yerine getirmeyen hükûmeti ve zihniyetini mahkûm etmek için yayınladığını ve dolayısıyla hâdiselerin kontrolünü kendi eline aldığı düşüncesindedir.[70]

12 Temmuz'dan sonra hükûmet, kendi partisiyle ilgili problemlerle uğraşırken; muhalefet, mevcut hükûmetle 12 Temmuz beyannâmesiyle varılmak istenen hedefe ulaşılamıyacağını ileri süren bir beyannâme yayınlamıştır. Bu beyannâmede, İnönü, bir şikâyet mercii olarak kabul edilip, Peker'in bilhassa 17 Temmuz'da verdiği beyanâttaki tek parti dönemini savunan sözleri[71] şiddetle eleştirilmiştir. DP'nin tebliğinde, bu konuyla ilgili şunlar söylenmektedir: "Aradaki görüş farklarıyla tezâtlar ve bunların muhtemel mânâları üzerindeki münâkaşalar bir tarafa Sayın Devlet Başkanının beyannâmelerinde izhâr olunan anlayış zihniyeti ile iyi niyetlere karşı, Başbakan'ın bu demencinde yeni bir zihniyet ve sistemin inatçı müdâfaanâmesi mahiyetini taşıması ve bu demecin beyannâme ile hemen hemen aynı günlerde intişâr etmiş olması, yakın âtideki iyi gelişmeler hesabına, tamamıyla

ümit kırıcı olarak kabul etmek zarûreti doğmaktadır".[72] DP bu beyanâtıyla, Peker'i 12 Temmuz beyannâmesi hükümlerine aykırı bir davranış içinde göstererek, hükûmetle İnönü'yü karşı karşıya getirmek ve parti içindeki İnönü'ye yakın grubu harekete geçirerek hükûmete karşı çift taraflı bir muhalefet oluşturmak gayreti içerisindedir. Zaten bunun için zemin de hazırdı. Beyannâmenin muhtevâsı dikkate alındığında İnönü'nün, Peker'i gözden çıkardığı ve hükûmetle ilişkilerini kopardığını gözlemek mümkündür. Diğer taraftan CHP içindeki İnönü'ye yakın grubun tavırlarından da bu tespit doğrulanabilir. Nitekim, parti içindeki hükûmete muhalif grubun beyannâmeden çıkardığı hüküm, hükûmetin yorumlarından daha çok muhalefetin yorumlarına benzemekte, İnönü'nün böyle bir girişimde bulunmasının müsebbibi olarak hükûmeti göstermektedir.[73]

Peker, DP'nin hükûmeti, CHP teşkilâtı ve İnönü ile ters düşürerek zayıf düşürme taktiğini fark ederek 29.08.1947'de DP'nin beyanâtına karşı, sert bir beyanât verdi ve 12 Temmuz beyannâmesinin mantığına ters düşmediklerini belirtti.[74] Fakat görünen odur ki, Peker, İnönü ile beyannâme konusunda ayrı düşmediğine dair sözlerinde samimi değildir. Bu beyannâmeyi parti içindeki muhalefetin baskısı sonucu kerhen kabul etmek zorunda kalmıştır.[75] Bu grubun önde gelen isimlerinden Erim, hükûmeti beyannâmeye uygun hareket etme konusunda ikaz edici yazılar yazarken DP'nin demokratikleşme istikâmetindeki isteklerinde haklı bulmaktadır.[76] Bununla birlikte parti içinde hükûmetin politikasını destekleyen grup da, hükûmetin baskı politikası uygulamasını DP'ye bağlamaktadır.[77]

12 Temmuz beyannâmesi, DP yöneticilerinin gövde gösterileri ve kışkırtıcı demeçlerle gayri meşrû propaganda yollarına saptıklarını imâ ediyordu. Daha önce beyannâmeyi kabul eden DP'li yöneticiler, beyannâmenin bu özelliğini göz önünde tutmamakla bir taktik hatası yaptıklarının farkına varmışlardır. Bu nedenle bunun, olumsuz gelişmelerin mağduru olan DP'yi ilgilendirmeyen ve iktidar partisi CHP'nin kendi uygulamalarını eleştirme zorunluluğunun gereği olarak ortaya çıkmış olan tek taraflı bir olgu olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Diğer taraftan, CHP'nin içerisindeki İnönü'ye yakın hükûmet karşıtı grup, beyannâmeyi benimsemekle vatandaşların hükûmeti tenkit etme hakkını kabul etmiş ve böylece muhalefetin istediği çizgiye gelmiş oluyordu.[78] Ancak hükûmet böyle bir çizgiye gelmemiştir. Bu da siyasî hayatta hükûmet merkezli DP-Hükûmet-Cumhurbaşkanı şeklinde formüle edilebilecek bir ilişki meydana getirmiştir ki, bu üçlü ilişkide, bazen hükûmet aradan çıkarılarak DP ile İnönü arasında diyalog kurulmuş ve her iki tarafca da hükûmet sıkıntının kaynağı olarak gösterilmiştir. Bu tür bir ilişki de doğal olarak siyasî hayatta bir belirsizlik yaratmıştır.

Bu ilişkiler içinde, Peker'in ya istifâ etmesi ya da tavırlarını bu ortama göre yeniden düzenlemesi gerekliydi. Ancak Peker, İnönü'ye rağmen ne istifâ etmiş ne de tek partici tavrından vazgeçmiştir. Hatta Meclis'te kendinin desteklendiği kanaâtindedir. Bu yüzden tavrını değiştirmek yerine İnönü'ye karşı mücâdeleyi tercih etmiştir. Ancak Peker, beyannâmeyi kabul etmekle bir taktik hatası yapmış; DP'nin verdirmeye çalıştığı baskı yapılmayacağı sözünü vermiş ve baskı yapıldığını kabullenmiş duruma düşmüştür. Her ne kadar, İnönü'nün bu siyasî taktiğini farkedip cumhurbaşkanlığı makamının

bu konuda yetkisiz olduğunu belirten demeçler vermiş ise de, istediği neticeyi elde edememiştir. Kendisi hem partide hem de kamu oyunda prestij kaybederken, İnönü bilhassa kamu oyunda prestij kazanmıştır. Nitekim Haydar Paşa hâdisesi olarak adlandırılan protesto olayında "yaşasın Milli şef, kahrolsun Peker kabinesi" şeklinde atılan slogan bu oluşumun bir neticesidir.[79] Böylece İnönü, 12 Temmuz'a kadar yapılan bütün hatalı uygulamalardan kendini soyutlayarak bu uygulamaların tümünden Peker'i sorumlu hale getirmiştir. Peker kendisinin politik bir oyunla karşı karşıya olduğunun farkındadır. Bunu da; "evet, iyi biliyorum ki, yakın ve uzak geçmişin bütün kusurlarını kendi üzerlerinden aşırıp başka birisine aktarmak ve bu yoldan hürriyet kahramanları arasında yer almak modasının alabildiğine hükümrân olduğu bir devirde yaşıyoruz"[80] sözleriyle ifade etmiştir.

Bütün bu gelişmeler ve hükûmetin çekilmesi gerektiği yolunda, parti içi ve parti dışı muhalefetten gelen baskılara cevap olarak hükûmet, istifa etmek yerine kendi gücünü göstermek için güven oylamasına gitmeyi tercih etmiştir. Hükûmet güven oylamasını, DP'ye gücünü ispatlamaktan ziyade, İnönü'nün ülke politikasını yönlendirebilme gücünü yok etme ve bu gücü hükûmette toplama[81] ve Parti içindeki muhalefete karşı gücünü ispatlamak için istemiştir. Tanrıöver; "şimdi sen bizden oy alıp, meclis ve grup benimle beraberdir diye mi İnönü'nün karşısına çıkacaksın"[82] sözleriyle bu düşünceyi teyit etmektedir.

26 Ağustos 1947'de yapılan güven oylamasında CHP milletvekillerinden hükûmete 303 güvenoyuna 35 karşı oy verilmiştir. Red oyu verenler şunlardır: Nihat Erim, Vedat Dicleli, Kasım Gülek, Kasım Eren, İ. Rüştü Aksal, Cavit Oral, Sinan Tekelioğlu, Fahir Kurtuluş, Mahmut N. Gündüzalp, Cevat Dursunoğlu, H. Suphi Tanrıöver, C. Sait Siren, Şevket R. Hatipoğlu, A. Fuat Cebesoy, Nazif Erkin, Tahsin Banguoğlu, Tezer Taşkıran, İ. Hamit Tigrel, Sait Odyak, Sedat Çumralı, Muhsin Adil Binal, Hasan Ş. Adal, Avni Refik Bekman, Muhtar Ertan, Ali Kemâl Yiğitoğlu, Abdurrahman Melek, Vehbi Sarıdal, Hilmi Atlıoğlu, Kâmil Kitapçı, Hilmi Öztarhan, Suut Kemâl Yetkin, Raşit Börekçi, Osman Agan, Bekir Kaleli, Mahmut Şevket Esendal.[83]

Peker Hükûmeti güvenoyu almasına rağmen verilen 35 red oyu parti-hükûmet çatışmasını açığa çıkarmıştır. Ayrıca, hükûmete karşı oluşan parti içi muhalefetin gerçek sayısı bu red oylarından ibaret değildir. Bunun hâricinde hükûmete kerhen güven oyu veren potansiyel bir muhalif grup da vardır. Bu grubun, hükûmete güvenoyu vermesinin sebebi, parti dışındaki muhalefete, CHP'nin birlik ve beraberlik içinde olduğunu gösterme arzusudur. Nadir Nadi güven oylamasından hemen sonra yazdığı bir makalade bu konuda şunları söylemektedir: "Recep Peker parti grubunda belki ekalliyette kalabilirdi; illâvelâkin ne yaparsınız ki, muhalefet çevrelerinin aylardan beri devam eden feryadı buna imkân bırakmamaktadır. Recep Peker'e rey verilmezse sonra herkes ne der? Bir avuç muhalefetin arzusuna uyularak, koskoca Peker düşürülmüş gibi olmaz mı? O zaman demokratların şımarmıyacağını ve hürriyet maskesi altında bir nev'i dikta rejimi gelmiyeceğini bize kim temin edebilir".[84] Nitekim, "35'ler" adlı aktif muhalif grubun haricindeki potansiyel muhalif grubun varlığı kendisini, Peker'in CHP grubundan, kabinede değişiklik yapılmasını istemesi ve bu konuda başbakanın serbest bırakılması konusunda yetki talep etmesi üzerine yapılan oylamada, oylamaya

katılan 242 üyeden, 194 kabul oya karşılık 47 red, 1 çekimser oy çıkmasıyla göstermiştir.[85] Görüldüğü gibi muhalif oylar 35'ten 48'e yükselmiştir. Ayrıca güven oylamasına katılıp evet oyu veren 303 milletvekilinden 49'u bu yetki oylamasına katılmayıp çekimser kalarak hükûmete tepkisini göstermiştir ki bu durumda muhalif sayısı 97'ye ulaşmaktadır.

Peker, buna rağmen 6 bakanı değiştirerek hükûmeti devam ettirmek istemiş ve şu bakanları tayin etmiştir:

Görevden Alınanlar	Yeni Atananlar
İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer	M. Hüsrev Göle
Ticaret Bakanı Atıf İnan	H. Nazmi Keşmir (Vekâleten)
Millî Müdâfaa Bakanı C. Cahit Toydemir	Münif Birsel
Tarım Bakanı Faik Kurdoğlu	Şevket Adalı
Çalışma Bakanı Sadi Irmak	T. Bekir Balta
Ekonomi Bakanı T. Bekir Balta	Cevat Ekin[86]

Bu değişiklik parti grubu içinde ve basında yeni tartışmalara yol açtı ve tenkit edildi. Tenkitlerin temeli, hükûmette bu kadar geniş çaplı değişikliğin yapılabilmesi için başbakanın da istifa etmesi gerektiği esasına dayanmakta olup Peker'in o zamana kadar usulden olup partili milletvekillerine danışmadan bu değişikliği yapması, şikâyete sebep olmuştur. Bu arada Peker ile İnönü arasında önemli bir çatışma daha meydana gelmiştir. Meclisin tatile girmek üzere olduğu günlerde Peker, yeni tayinleri meclise sunmamış ve bunu tatilden sonraki devreye bırakmak istemiştir. Bunun üzerine İnönü, bu meseleyi çözmek üzere tatile giren meclisi tekrar toplantıya çağıracağını açıklamıştır. Bu tartışmalar esnasında Peker, istifa etmeyi dahi düşünmüştür. Hatta kürsüde "vurdum duymaz değilim, bana düşeni yapacağım" diyerek bu düşüncesini grup toplantısında dile getirmiştir. Bunun akabinde, İnönü'nün huzuruna çıkmış, kendisine İnönü tarafından, itidal ve grubun temâyül oyları belirmeden çekilmemesi tavsiye edilmiştir. Peker ise İnönü'den aralarında anlaşmazlık olmadığına bir beyannâme yayınlamasını istemiş fakat İnönü bu isteği kabul etmemiştir.[87]

Bütün bu olaylar, Peker Hükûmeti'ni görevden çekilmeye zorlarken, 8 Eylül'deki parti divanı toplantısı, hükûmetin sonunu hazırlamıştır. Peker, Parti Divanı'ndan, Saraçoğlu'nun başbakanlığı döneminde mevcut olan başbakanlıkla parti başkan vekilliğinin aynı kişide toplayan uygulamayı[88] yeniden işlerlik kazandırmasını istemiştir. Peker'in 8 Eylül'de Parti Divanı'na sunduğu bu teklif destek görmedi. Hatta bunun aksi bir takrir divana sunuldu. Peker'in teklifi genel bir reddediliş ile karşılaştı. Divan toplantısından çıkınca Peker, Parti Genel Sekreteri'nin odasında, istifaya karar verdiğini

söylemiş, aynı gün akşam, Çankaya'ya giderek istifa niyetini tekrar etmiştir. İnönü, bu görüşmede de kedisine yeniden itidal ve sükûnet tavsiye etmiştir.[89] Ancak, ertesi gün 9 Eylül 1947'de sağlık durumunu bahane ederek istifasını sunmuştur.[90] Peker istifa sebebini; yukarıdaki olayların haricinde, İnönü'nün ve partideki muhalif grubun hükûmeti dışarıdan yönlendirme çabalarına bağlamaktadır. Bunu da şöyle dile getirmektedir: "Hükûmetin hareket hattı üzerinde tesirleri ikâ etmeye devam eden bazı arkadaş unsurlarının bu hareketten vazgeçmeyişini kuvvetle sezerek bu hareketlerin hükûmete zaâf ve hatta devlete zarar verici bir sonuca varmasını derpiş ederek hükûmetin elindeki emâneti, büyük makam sahibine teslim etme kararına vardım".[91]

Sonuç

Çok Partili hayata geçiş, zannedildiği gibi iktidardaki CHP'nin ve İsmet İnönü'nün tek partici anlayıştan vazgeçmesi ve çok partili bir sistemi benimsemesi sonucu değil, dış politikada yalnız kalma riskinin zorlaması sonucu gerçekleşmiştir. Zaten, henüz daha Avrupaî anlamda bir siyasî parti olamamış olan CHP'nin böyle bir geçişi kendi arzusuyla sağlamış olduğu düşünülemez.

Bu nedenle, Tek Partili hayattan, Çok Partili hayata geçişin yaşandığı ara dönemde, demokratik normları devlet hayatında müeesir kılmaktan ziyade, tek parti rejiminin esaslarına demokratik imaj verme esası benimsenmiştir. Hal böyle olunca da demokratik sistemin müesseleşmesini kolaylaştırıcı ortamı sağlayacak bir geçiş dönemi uygulamasının tam aksine zorlaştırıcı bir uygulama biçimi ortaya çıkmış, tek parti sistemini idealleştiren Peker, başbakan tayin edilmiştir.

Diğer taraftan, DP, iktidar arayışını, belli bir alternatif sistem sunma anlayışı içerisinde değil, CHP'ye yönelik tepki ve bu tepkinin yarattığı heyecan psikolojisinden faydalanma şekline göre belirlemiş, iktidar olmaktan çok, kurtarıcılık misyonuna talip olmuştur. Bu da geçiş döneminin zorluklarını arttıran ayrı bir problem teşkil etmiştir. İşte bütün bu çelişkiler, demokratik kurumlaşmanın gerektiği şekilde gerçekleştirilemediği, yoğun siyasî çatışmaların görüldüğü bir geçiş döneminin yaşanmasına sebep olmuştur. Geçiş döneminde yaşanan CHP'nin tek partici, DP'nin de popülist politikaları, Türkiye'deki demokratik oluşumun kurumsal düzeyde olgun bir şekil almasını engellemiş, bugünkü olumsuzlukların da temel sebebi olmuştur

1 Ahmet Yeşil, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, Ankara 1988, s. 40-41.

2 Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarih, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, İstanbul 1967, s. 128.

3 "B.M.M'de Birleşmiş Milletler Anayasanın Tasdikine Dair Kanun Tasarısının Görüşülmesi" Ayın Tarihi, No: 141 (Ağustos 1945), s. 23.

4 Ayın Tarihi, No: 141 (Ağustos 1945), s. 23.

5 Bu önergede muhalefetin önerileri 3 madde halinde şu şekilde sıralanmıştır: “a- Millî hakimiyetin en tabii neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis murakebesini, Anayasamızın yalnız şekline değil, ruhuna da tamamiyle uygun olarak, tecellisini sağlayacak tedbirlerin aranması, b- Yurttaşların siyasî hak ve hürriyetlerini daha ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzun gerektirdiği genişlikte kullanabilme imkanının sağlanması, c- Bütün parti çalışmalarının yukarıdaki esaslara tamamiyle uygun bir şekilde yeni baştan tanzimi.” Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara 1959, s. 434.

6 Hilmi Uran, a.g.e., s. 435.

7 Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 131-132.

8 Hilmi Uran, a.g.e., s. 435.

9 Metin Toker, Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973; Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950, İstanbul 1990, s. 81.

10 Ahmet Faik Barutçu, Siyasî Anılar, İstanbul 1977, s. 53-54.

11 Metin Toker, a.g.e., s. 134.

12 Seçimlerden sonra 5 Ağustos’ta Meclis’te yapılan seçimde cumhurbaşkanı seçilen İnönü’nün yemin için toplantı salonuna girdiğinde DP.’li milletvekillerinin o güne kadar görülmedik bir şekilde ayağa kalkmamaları bu düşünceden ötürü olsa gerektir. Bu olay için bkz.; Şerafettin Turan, İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği, Ankara 2000, s. 285.

13 Ahmet Emin Yalman, “Fena Bir İmtihan”, Vatan, 16.08.1946.

14 Celal Bayar Diyor ki, 1920-1950 Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbihâl, (Hazırlayan: Nazmi Sevgen), İstanbul 1951, s. 104-105.

15 Bu madde emniyet kuvvetlerine tehlikeli gördükleri şahısları süresiz alıkoyma ve yargıç kararı olmadan evlerde arama yetkisi veriyordu. Bkz. Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 133.

16 Celal Bayar Diyor ki, s. 132.

17 Celal Bayar Diyor ki, s. 138.

18 Nadir Nadi, “Seçim Kanununa Dair…”, Cumhuriyet, 03.12.1946.

19 “Sıkıyönetim 6 Ay Daha Uzatıldı”, Ulus, 05.12.1946.

20 Kemâl H.Karpat, a.g.e., s. 155.

21 “Peker Dedi ki”, Ulus, 19.12.1946.

22 “Peker Dedi ki”, Ulus, 19.12.1946.

23 Mümtaz Faik Fenik, “Anlaşma İmkânları Var mıydı?”, Vatan, 25.12.1946.

24 Celal Bayar Anlatıyor, Başvekilim Adnan Menderes, (Derleyen: İsmet Bozdağ), İstanbul 1986, s. 65-67.

25 1900 Yılından 1990’a 20. Yüzyıl Ansiklopedisi, C.II, İstanbul 1990, s. 375.

26 DP I.Büyük Kongresi için bkz.: R. Salim Burçak, Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950, Olgaç Matbaası 1979, s. 105-113.

27 Mehmet Kabasakal, Türkiye’de Siyasal Örgütlenme 1908-1960, İstanbul 1991 s. 175.

28 Bkz.; Cem Eroğul, DP Tarihi ve İdeolojisi, Ankara 1970, s. 32.

29 Fuat Köprülü, “Hükûmet Nereye Gidiyor? ”, Vatan, 26.01.1947; Faik Fenik, “Halk Partisinin Ebedî İktidarı”, Vatan, 26.01.1947.

30 Bkz., Tekin Erer, Türkiye’de Parti Kavgaları, İstanbul 1966, s. 418-419.

31 Celal Bayar Diyor ki, s. 148.; “Celal Bayar, DP.Başkanı ve Adnan Menderes Bir Konuşma Yaptılar”, Tasvir, 08.03.1947.

32 “Demokratlar Peker’i Tenkit Ediyor”, Tasvir, 08.03.1947.

33 Celal Bayar Diyor ki, s. 148.

34 Falih Rıfkı Atay, “Bu Artık Belli Bir Şeydir”, Ulus, 08.03.1947.

35 Ahmet Yeşil, a.g.e., s. 91.

36 “Celal Bayar Demokrat Parti’nin Seçimlere Girmiyeceğini Söyledi”, Tasvir; 01.04.1947; “Başbakan R.Peker İzmir’de, Celal Bayar Kuşadası’nda”, Vatan, 01.04.1947.

37 Metin Toker, a.g.e., s. 172; Hüseyin C.Yalçın, “İzmir Nutku”, Tanin, 03.04.1947.

38 “Celal Bayar 30 Bin İzmirli Önünde Başbakanın Nutkuna Cevap Verdi”, Tasvir, 06.04.1947.

39 “İzmir’de Heyecanlı Hâdiseler Oldu”, Tasvir, 02.04.1947.

40 Tasvir, 06.04.1947.

41 Bayar Diyor ki, s 160-161.

42 “Başbakanımız Diyor ki”, Ulus, 03.04.1947.

43 Ulus, 03.04.1947.

44 Ahmet Emin Yalman, “Acı Bir Hayal Sukûtu”, Vatan, 03.04.1947.

45 Falih Rıfkı Atay, “İki Parti Arasında Geçinme”, Ulus, 28.05.1947.

46 Metin Toker, a.g.e., s. 176.

47 “Sivas DP. Kongresi’nde Celal Bayar Bir Konuşma Yaptı”, Ulus, 29.06.1947.

48 Metin Toker, a.g.e., s. 178.

49 TBMM Tutanak Dergisi, C.V, Ankara 1947, s. 227.

50 TBMM Tutanak Dergisi, C.V, Ankara 1947, s. 241-242.

51 Ulus, 28.05.1947.; “Peker Tenkitlere Cevap Verdi”, Ulus, 29.05.1947.

52 “Sivas DP. Kongresi’nde Celal Bayar Bir Konuşma Yaptı”, Ulus, 29.06.1947.

53 “Başbakanın Celal Bayar’a Cevabı”, Vatan, 02.07.1947.

54 “Celal Bayar Başbakana Cevabını Verdi”, Vatan, 08.07.1947.

55 Yunus Nadi, “Partilerin Hatası”, Cumhuriyet, 12-13-14.11.1946.

56 Metin Toker, a.g.e., s. 82-83.

57 Metin Toker, a.g.e., s. 177-178.

58 Celâl Bayar Diyor ki, s. 180.

59 “DP. Sivas Kongresi’nde Celal Bayar Bir Konuşma Yaptı”, Ulus, 29.06.1947.

60 Celâl Bayar Diyor ki, s. 180.

61 “Başbakanın Celal Bayar’a Cevabı”, Vatan, 02.07.1947.

62 “Celal Bayar’ın Başbakan’a Cevabı”, Vatan, 08.07.1947.

63 “Peker’in Bayar’a Cevabı”, Ulus, 11.07.1947.

64 Nihat Erim, “Muhâlefet Liderinin Cevabı”, Ulus, 09.07.1947.

65 “İnönü’nün Beyanatı”, Ulus, 12.07.1947.

66 Nihat Erim, “Cumhurbaşkanı İnönü’nün Beyannâmesi”, Ulus, 12.07.1947.

67 “Bay Peker, Bay Nihat Erim’in Yazılarına Cevap Veriyor”, Ulus, 20.12.1947.

68 Ahmet Emin Yalman, “Tebliğden Çıkan Mânâlar”, Vatan, 13.07.1947.

69 “Bay Peker, Nihat Erim’in Yazılarına Cevap Veriyor”, Ulus, 20.12.1947.

70 Nihat Erim, “Bay Peker Meselesi III”, Ulus, 06.12.1947.

71 “Recep Peker’in Çok Mühim Nutku”, Tanin, 17.07.1947.

72 Nihat Erim, “Demokrat Parti’nin Son Tebliği”, Ulus, 26.07.1947.

73 Nihat Erim, “Bay Peker Meselesi III”.

74 “Başbakan Recep Peker’in Demeci”, Ulus, 29.08.1947.

75 “CHP VII. Büyük Kurultayında Seçim Sonucu, İsmet İnönü Genel Başkan”, Ulus, 04.12.1947.

76 Nihat Erim, “Demokrat Partinin Son Tebliği”.

77 Kemâl H.Karpat, a.g.e., s. 171.

78 Falih Rıfkı Atay, “Demokratların Son Demeçleri Karşısında”, Ulus, 28.07.1947.

79 Ayın Tarihi, No: 165 (Ağustos 1947), s. 19-20.

80 “Bay Recep Peker, Bay Nihat Erim’in Yazılarına Cevap Veriyor”, Ulus, 20.12.1947.

81 Ulus, 04.12.1947.

82 Metin Toker, a.g.e., s. 199.

83 Metin Toker, a.g.e., s. 200.

84 Nadir Nadi, “Hava…”, Cumhuriyet, 27.08.1947.

85 “Meclis Grubunda Recep Peker’e Verilen Kırmızı Oylar Dün 35’ten 47’ye Çıktı”, Tasvir, 05.09.1947.

86 “Peker Kabinesinde Değişiklik Oluyor”, Ulus, 05.09.1947.

87 Necmeddin Sadak, “Değişiklik Lâzımdı, Fakat Şekli Bu Değildi…”, Akşam, 06.09.1947; Nadir Nadi, “Açık Konuşalım”, Cumhuriyet, 07.09.1947; Nihat Erim, “Bay Peker Meselesi-Cevaba Cevap”, Ulus, 20.12.1947.

88 Metin Toker, a.g.e., s. 206.

89 Nihat Erim, “Bay Peker Meselesi ve Cevaba Cevap”, Ulus, 21.12.1947.

90 “Bay Hasan Saka Başbakan Tayin Edildi”, Ulus, 10.9.1947.

91 Ulus, 4.12.1947.

Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri / Yaşar Özüçetin [s.765-773]

Karadeniz TeknikÜniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Osmanlı Devleti'nin son yüz elli yıllık tarihi bir değişme ve yenileşme dönemidir. Devam ederek gelişen bu süreç, Cumhuriyet devri Türkiyesi'nde şekillenmiş, 1945'te başlayıp, 1950'de büyük ölçüde sonuca ulaşmıştır.

Demokrasiye Geçiş

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmamış olsa da 1939-1945 yılları arasında ekonomik ve siyasî sıkıntılar içinde olmuştur. 1945 sonrası çok partili hayata geçiş ile birlikte muhalif partilere geniş halk kesimlerince rağbet edilmişdir. Savaşın başlamasıyla Türkiye'de savunma ihtiyacı gereği ülke gelirinin büyük bir kısmı ayrılmıştı.[1] Tarım ve sanayi sektöründen çekilen iş gücü,[2] dış ticaret hacmindeki daralma, savaş süresince izlenen politikalar ve müttefik ülkelerin Almanya ile olan ticarî faaliyetlerinin durdurulması yönündeki baskılar, savaş bitiminde etkisini hissettirmiştir. Hükümetin artan savunma harcamalarını karşılayabilmek için başvurduğu yollar enflasyon oranını yükseltirken bunun tabii bir sonucu olarak aşırı fiyat artışları, temel ihtiyaç maddelerinin yokluğuna sebep olmuştur. İhtiyaç maddelerini üreten ve pazarlayan kesimden vurguncu-tefeci gibi şahsiyetlerin çıkması ve benzerlerinin yönetimden bazıları ile ilişkili olması, vatandaşın hükümete olan güveninde sarsıntı yaratmıştır.[3] “Harp Ekonomisi” gereği hükümet, uyguladığı müdahaleci kanunlar ile birlikte diğer bazı ihtiyaçlarını karşılayan kanunî yetkilere de ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda 18 Ocak 1940'da kabul edilen “Millî Korunma Kanunu” hükümete geniş iktisadî yetkiler vermektir.[4] Savaş bitimine kadar tatbik edilen devletçilik sisteminin yapısı ve çok cepheliliği yüzünden belirli alanlarda uygulandığından serbest meslek sahipleri, iş adamları ve diğer orta sınıf mensuplarından oluşan grupların güçlenmesine engel olamamıştı.[5] Savaş döneminde uygulanan iktisat politikası özel teşebbüse sınırlama getirirken bazı tedbirler ile de korunuyordu. Sabit gelirlerle sözü edilen kesim arasındaki hayat standardı bazı tenkitlere sebep oldu.[6]

11 Kasım 1942'de kabul edilen “Varlık Vergisi Kanunu”[7] iktisadî şartların darlığından istismar yolu ile yüksek kazanç elde edip, kazançları oranında vergi vermeyenleri kapsıyordu.[8] Savaş yıllarında girişilen ekonomik tedbirler sebebiyle yeni ekonomik gruplar tedirgin oldu.[9] Gerek Millî Korunma Kanunu, gerek savaşın başlaması ile birlikte çeşitli maddelerin dağıtımı, ihracat-ithalat imkanları yaratma ve fiyat düzenine yapılan müdahaleler söz konusu grupların güçlenmesini sağlamıştı.[10] 1943 Haziranı'nda çıkartılan “Toprak Mahsulleri Vergisi”de, Varlık Vergisinden etkilenmeyen Müslümanları kapsamı içine aldı. Bu açıdan beklenen sonuç alınmamakla beraber büyük çiftçilerin tepkisine sebep oldu.[11]

Savaşın Avrupa'da müttefiklerin lehine sonuçlanması, otoriter rejimlerin üstünlüğü imajının zedelenmesine yol açmış, onun yerini hak, hürriyet, barış ve özgürlük kavramları almıştı. Tek parti rejimi felsefesi toplumun farklı sosyal ve siyasî ihtiyaçlarını karşılaması konusunda yetersiz olmuştur. Savunulan devletçilik politikasında orta sınıfın güçlendirilmesi istenmiş, dolayısıyla inkılâpların sağlıklı bir temele oturtulması amaçlanmıştı.[12] Ancak bu ilişki geçici bir menfaat birleşmesi özelliğini taşıyordu. CHP iktidarı Dönemi'nde çevre güçleri hoşnutsuzluk olarak değerlendirildiklerinden gözetim altında tutularak, mahallî idarelerin büyük bir bölümü parti saflarında görülmüştür. Belirttiği gibi, CHP'nin harp iktisadından kaynaklanan genel hoşnutsuzluk ile birlikte savaş dönemindeki sıkıntılar ekonomik yeni gruplarda, kitlelerde hükümete karşı parti dış muhalefeti yarattı.[13] Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk dönemlerinde iktidar karşıtı mücadelenin ileri gelenleri doğrudan üretici ve tüketim alanlarında çalışanlar oldu. Savaş döneminde gelişen ticarî kesim, kendisinde siyasî kuvvet dengesini değiştirmekte, yeterli güç görüyordu. İktidar olan asker-sivil bürokrasi bu kesimin yakaladıkları gücün farkında olarak onlara karşı bakışlarının değişmesi de etkiliydi.[14]

Savaş dönemi boyunca yaşanan farklı sıkıntı ve yaygın hoşnutsuzluğun iktidar anlamında siyasî hareket olarak ortaya çıkmasında, kanunî mevzuatların etkisiyle birlikte geçmişten kaynaklanan gelenekselleşmiş devlet otoritesine bağlılık da önemli bir yer tutmaktaydı.[15] Ancak siyasî harekete her an dönüşebilecek potansiyel bir güç de mevcuttu.

Savaş döneminden itibaren ihtiyatlı bir tarafsızlık politikası ile harp dışında kalmayı başaran Türkiye'nin,[16] takip ettiği politikalar müttefik ülkelerce zaman zaman memnuniyetle karşılanmamış, kendisi için endişe yaratan Rusya karşısında yalnız kalmıştı. Türkiye'nin menfaatlerinin Batılı devletler safında yer almakla sağlanabileceğinden hareketle Batıya daha fazla yaklaşmak gerekiyordu. Bundan dolayı Türkiye, Batılı devletlerin politikası doğrultusunda Mihver Devletler ile münasebetlerini keserek 23 Şubat 1945 günü bu devletlere karşı savaş ilân etti. Bir sonraki gün Birleşmiş Milletler Beyannamesini imzaladı. Savaşın amacının demokrasiyi, dünyaya egemen kılmak olarak belirlenmesi, Batılı demokratik ülkelerin tek-parti yönetimleriyle dayanışma içine girmeyeceklerinin göstergesiydi. Savaş sonucu tek-parti idarelerinin kalkması, Türkiye'de de tek parti rejiminin sarsılmasına sebep oldu.[17]

Gerek savaş yıllarında sosyal, siyasî, ekonomik sahada alınmış olan tedbirler sonucu ortaya çıkan hoşnutsuzluk, gerek dış gelişmelerle batıya belirli taahhütlerde bulunulması, rejimin demokratik esasları, gözetmesi ve düzeltilmesi ihtiyacını ortaya çıkartıyordu. Ortaya çıkan tabloda takip edilecek yolun sonuçlar dikkate alındığında gelecekte de iktidarını muhafaza etme ve inkılapların tamamlanması konusunda halka yönelinmesi daha uygundu. 1944 yılı başlarında Başbakan Şükrü Saraçoğlu bir konuşmasında Türk Siyasî Rejimi'nin harp sonrasında bütün ülkeler için örnek olabileceğini belirtip, 1945'de de rejimi korumak amacıyla alınmış olan tedbirlerin yeniden gözden geçirilebileceği üzerinde duruyordu.[18] Bütün bunlar, iç ve dış baskılar sonucu CHP'de görüşlerin yavaş yavaş değişmeye başladığını ortaya koymuş oluyordu. 1945 San Francisco Konferansı'nda Hasan Saka, savaş sonrası Türkiye'de her türlü demokratik cereyanların gelişmesine izin verileceğini

söylüyor.[19] Birkaç gün sonra da Cumhurbaşkanı İnönü; "Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyasî ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir"[20] diyordu. Ülke yönetiminde artık demokratik prensiplerin itibar göreceğini haber veren bu ilk resmî beyanatın verilmesi, dış gelişmelerin ülke çıkarları açısından Batılı demokratik idarenin seçilmesini, savaş dönemindeki sıkıntıların doğurduğu hoşnutsuzluğa çözüm olarak sınırlı bir muhalefet gerekli görülüyordu.[21] İnönü'nün bu söz konusu beyanatı ve San Francisco'da imza edilen Birleşmiş Milletler Anayasası parti içi muhalefeti cesaretlendiriyordu.[22] Savaş öncesi yıllarda hazırlanmış olmasına rağmen "Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocaklarının Kurulması" ile ilgili kanun tasarısı Meclis Komisyonlarına sevk edildiği sırada Birleşmiş Milletler Anayasasının Meclisteki onayı ile birlikte tek-parti yönetimine karşı olanlar kendi temsilcilerini bularak parti içi muhalefeti de ortaya çıkarıyordu.[23]

1945 Toprak Reformu çalışmaları, savaş sonunda ortaya çıkan bir mesele olmamakla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Türkiye'nin savaşa girme riskinin bulunmasından dolayı savaş sonrasına bırakılmıştı.[24] Bu tasarı ile gerçekleştirilmeye çalışılan amaç; topraksız ve yeterli toprağı olmayanlara yeterli toprak verilmesi, toprakların sınırlı ellerde tutulması, yeterli olmayacak şekilde küçülmelerinin önlenmesi, işletme yetersizliği olanlara kuruluş, onarım, vb. sermayesi, canlı-cansız demirbaş verilerek ülke topraklarının devamlı ve verimli olarak işlenmesi idi.[25] Komisyon çalışmaları ile birlikte tasarının bazı maddelerinde değişiklikler yapılarak ana prensipler ilk haliyle kabul edilmişti. Son toplantıda hükümetin müdahalesiyle işçi ve çiftçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılması ile ilgili 17. maddenin değiştirilerek tasarıya ilave edilmesi sonucu, Mecliste sessizliğini koruyan büyük çiftlik sahipleri, muhalefetin sözcüsü durumuna geçtiler. Onları ortak hareket etmeye yönelten konu söz konusu madde ile toprakların elli dönümüne kadar olan bölümünün, devletin kamulaştırma yetkisi içine alınmasıydı. Meclis görüşmelerinin başladığı 15 Mayıs 1945'de Meclis üyeleri tasarının lehinde olup, sivil, askerî, bürokrat kökenli ve tasarının 17. maddesi dışındaki toprak reformuna karşı olmayan büyük toprak sahibi ve bazı sivil bürokratlardan oluşuyordu. Tasarının 17. maddesini eleştiren milletvekilleri toprağın bölünmeyerek sistemin korunarak ziraat yöntemlerinin geliştirilmesini savunuyorlardı. Ayrıca mülkiyet hakkı anayasa ve medeni kanunca garanti edildiği için şahsî mülklerden değil, devlet kendi topraklarından dağıtmalıydı.[26] Toprak kanunu müzakerelerinde Adnan Menderes Hükümetin son anda tasarıya müdahalesini eleştirerek dikkati çekmiş, konuşmasında; "… Memleketin selâmeti için şart olan ve son zamanlarda gelişmekte olan tartışma hürriyetinin bu kanun meclise getirilince durdurulduğunu… Tek parti sistemi devam ettikçe anayasaya aykırı olan durumun daha da esef edilecek bir hal aldığını…" belirterek masrafsız ya da az masrafla ekilen toprağın iki katına çıkarılabileceğini söylüyordu. Büyük arazi mülkiyetinin geniş olarak egemen bir oranda olmadığı, işletmeleri küçültmenin üretimin düşmesine, ekonomik krizin ortaya çıkmasına sebep olacağı, dolayısıyla toprakların daha iyi işlenmesini temin edecek ilkelerin kanuna hakim olmasına büyük faydalar sağlayacağı üzerinde duruyordu. Menderes, kurulması istenilen Çiftçi Ocaklarını ise geri bir zihniyet olarak nitelendiriyordu.[27] Tasarı aleyhine konuşan milletvekilleri Adnan Menderes, Refik Koraltan, Emin Sazak, Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Hikmet Bayur ve Recep Peker gibi önemli isimlerin hükümete muhalif oldukları sonucunu çıkardı.[28] İsmet İnönü'nün müzakereden beş gün

önceki 19 Mayıs nutku[29] muhalif milletvekillerini cesaretini artırdığı gibi, bütçeye red oyu veren milletvekillerinin gelecekte girişecekleri siyasî faaliyetlere de zemin hazırlıyordu. Takrir 17. maddenin değiştirilen şekliyle nihayet toprak kanunu tasarısı, 11 Haziran 1945 günü kanunlaştı.[30] Muhalifler, sonucu kabullenmek zorunda kaldı.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945 Gençlik ve Spor Bayramı konuşmasında: "… Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir…"[31] diyerek geçmişe göre farklı olunacağı işaretini veriyordu. Bu durum basında olduğu gibi müzakereleri daha devam eden Toprak Reformu ve Bütçe Kanunu'na muhalif olanların düşünce ve görüşlerini daha açık ortaya koymalarını sağladı. Bütçe ilk kez 7 muhalif oyla tasvip ediliyordu.[32] Kendini sadece Parti Meclis Grubunun kapalı oturumlarında gösteren muhalefet ilk kez kamuoyu karşısında ortaya çıkıyordu.[33] Muhalefetin ortaya çıkmasına yol açan bu sebepler iç ve dış gelişmelerin, kendileri lehine gelişmesinin verdiği güvenle partide liberal tedbirler öne sürecekler, öne sürdükleri ve beklenilen gelişmelerin içerisinde yerlerini alacaklardır. Dörtlü takrir gelecekte tek parti iktidarı karşısında DP'nin kuruluşuna zemin hazırlayacaktır.

CHP, Meclis Grubunu parçalayan, CHP'ye karşı güçlü bir muhalefet partisinin kurulmasına yol açan "Dörtlü Takrir" İzmir Milletvekili Celâl Bayar, İçel milletvekili Refik Koraltan, Kars milletvekili Fuat Köprülü ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes tarafından 7 Haziran 1945 günü CHP Meclis Grup Başkanlığına dörtlerin lideri Celâl Bayar tarafından verildi.[34] Takririn temelinde savaşın sona ermesi demokrasiye toplumun hazır hale gelmesiyle Millet Meclisinin hükümeti kontrolü, anayasada yazılı hak ve hürriyetlerin tanınması ve birden fazla partinin olması dile getiriliyordu. Bunların yapılabilmesi için CHP'nin program ve tüzüğünün değişikliğe uğraması şartı getirilmiş, halkın desteğini sağlamak amacıyla verilen takririn meclis açıkoturumunda tartışılması üzerinde duruluyordu. Takrirciler bu tür bir düzeltmeyi istemekten ziyade partiden ayrılmayı kararlaştırmış olmaları ile suçlandı; istekler, düşüncelerin bahanesi olarak değerlendirildi.[35] İnönü Takrirciler hakkında, "Bunu parti içinde yapmasınlar, çıksınlar karşımıza geçsinler, teşkilâtlarını kursunlar ve ayrı parti olarak mücadeleye girişsinler[36] diyerek takrire karşı alınacak kararı da belirtiyordu.[37] 12 Haziran 1945 günü CHP Meclis Grubunun kapalı oturumunda görüşülen takrir reddedilirken[38] bunun sebebi; kanun değişikliğine ait teklif yerinin meclis, tüzük değişiklikleri ile ilgili ise kurultayları olduğu, dolayısıyla grubun takriri görüşme gereği duymadığı[39] belirtiliyordu.

19 Mayıs nutkunun ruhuna zıt olan bu sonuç; CHP'nin yapısının henüz serbest tartışma seviyesine ulaşamamış olduğunu, otoriter tepki anlayışının sürdürüldüğünü gösteriyordu. Aynı zamanda parti içinden muhalif bir parti çıkarmak düşünülüyordu.[40] Ancak dörtlerin partiden bir an evvel dışlanmaları, parti içinden muhalif bir parti çıkarmak düşüncesini zedelemesine rağmen neticenin bu şekilde sonuçlandırılmamasına dikkat edilmiştir. Takrirle CHP'nin ideolojisi hedef alınmakla birlikte yeni bir parti kurma düşüncesinden ziyade[41] amaçları, değişen şartlarda ülke içindeki sosyal ve ekonomik güçlükleri dikkate alarak mensubu bulundukları partiyi liberalleşmeye

döndürebilmekti. Sonuç beklenildiği gibi çıkmayınca bir hizip görünümü sergileyen takrirciler ya partiden ayrılarak bağımsız çalışacaklar ya da siyasî hayatları sona erecekti.[42] Takrir Grupta görüşülürken bazı milletvekillerinin takrircilerin görüşlerine eğilim göstermelerine rağmen siyasî endişeleri gerekçesiyle müspet oy kullanmayıp, parti içinde durumlarını muhafaza ederek gelişen iç ve dış olaylara karşı tavır alacaklardı. Böylece bir kısım muhalif milletvekilleri ile de temasta bulunulabilecekti. Ancak parti içerisinde kurulan bu Müstakil Grup, kontrol şartlarını tam anlamıyla temin edemediğinden parti içindeki bu mevcudiyet Batı kamuoyuna demokrasi adına müspet bir gelişme olarak gösterilebilirdi.

Savaş sonrası dünya barışının belirli garantilerle korunması gayesiyle toplanan San Francisco Birleşmiş Milletler Konferansı'na Türkiye, Dışişleri Bakanı Hasan Saka başkanlığında Nihat Erim, Feridun Cemal Erkin, Hüseyin Ragıp Baydur'un da içinde bulunduğu 40 kişi civarında bir heyet katılıyordu. Feridun Cemal Erkin, İnönü'nün kendisine, San Francisco Konferansı'na gitmeden önce Amerikalıların, Çok Partili Hayatı ne zaman kuracağımız ile ilgili bir soruya verilecek cevabın şu olduğunu belirtir: "İnönü'nün rolü reformları raylarında perçinleştirmek ve Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar bu çığıra gitmek istiyordu. Harbin çeşitli tehlike ve sorunları buna imkan vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek Cumhurbaşkanı'nın en aziz arzusudur".[43] Hasan Saka'nın konferans esnasında verdiği demeçte de anayasamızın en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebileceğini ve başkalarını çok geride bırakacağını[44] belirtiyordu. Konferansın, Türkiye üzerinde emelleri olan Rusya karşısında, önemi bir kez daha artmış oluyordu.[45] Birleşmiş Milletler Anayasası'nın demokrat ve demokratik olma yolunda bulunan ülkelerdeki gibi[46] Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmıştı.[47] Bu onaylama esnasında daha önce yaşanmış olan meclis tartışmalarına yenileri eklendi. Onayın basına açık, mecliste yapılacak olması daha önceki verdikleri takrir ile dikkati çeken dörtler elde edemedikleri zemine ulaşmayı bekliyorlardı.[48] CHP yönetimi takrircilerin bu yaklaşımından memnun olmayıp onların yıpratılmaları gerektiğine inanıyordu.[49]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndaki gibi dikkatleri gene Adnan Menderes çekiyordu. Konuşmasında, Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabul edilmesiyle dünyanın yeni bir istikamete yönelmesinden dolayı Türkiye'nin de iç yapısını demokratize etmesi gerektiği görüşünü dile getirdi. Bu konuda şunları söylüyordu: "…. Birleşmiş Milletler Topluluğu'ndaki her memlekette demokrasi prensiplerine uygun olarak vatandaşın ferdî hürriyet ve dokunulmazlığı ile siyasî haklarının saklı tutulmasını gerektirmektedir…. Her milletin iç yönetiminde de millî hakimiyetini istiyor ve siyasî hak ve hürriyetlere uymayı karşılıklı taahhüde bağlıyordu…. Anayasamızın ruhu tamamen millî hakimiyet esasına dayanmakta bulunduğundan Birleşmiş Milletler Anayasasıyla tam uygunluk halinde bulunduğunu, bu fırsattan yararlanarak bir kere daha sevinçle ifade edebiliriz"[50] diyordu. Menderes tarafından sarf edilen bu sözler CHP tarafından bir dış mesele ölçüsü kabul edilerek iç bünye eleştirildiği için yerilmiş,[51] Birleşmiş Milletler Anayasası Mecliste onaylanmasına rağmen CHP içinde demokratik anlayış açısından görüş farklılıkları bir kez daha ortaya çıkmıştı. Mecliste yaşanan bu olaylar İstanbul basınında ilgiyle takip edildi. Muhalefet ve iktidar yanlısı gazeteler farklı açılardan

olayları değerlendirmeye tâbi tuttukları için kamuoyunun konuya ilgisi artmıştı. Hükümet baskısının basın üzerinde azalması, daha hararetli yazılar yayınlanmasına sebep oluyor, demokrasi tartışmaları ile birlikte anti-demokratik kanunların varlığı da hükümete hatırlatılarak basın kanununda hükümete yetki veren 17. ve 50. maddelerin değiştirilmesi talep ediliyordu.[52]

Demokrat Parti'nin Kuruluşu

Takrirleri ile dikkatleri üzerine çeken dörtler ile birlikte CHP yönetiminde yapılan değişiklikler farklı yorumlara yol açmış, basında CHP içinde yeni parti için adaylar üzerinde durulması,[53] mevcut durumun gündemde kalmasını sağladı. Celâl Bayar'ın Basın Kanunu'nda değişiklik yapılması ile ilgili kanun tasarısı hazırlayarak Meclise getirmesi,[54] Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün yayınlanan makaleleri[55] CHP yönetiminin takrirciler ile ilgili somut bir tavrın alınması zeminini hazırlardı. Partinin bilgisi dahilinde olmayan faaliyetlerin doğrudan parti disiplinini zedeleyici olduğu gerekçesiyle Adnan Menderes ve Fuat Köprülü Parti Disiplin Kurulu'na verildiler. Parti Grubunun kapalı toplantısında Adnan Menderes ve Fuat Köprülü hakkında Parti disipliniyle uyuşmayan davranıştan ihraç edilmeleri kararı çıktı.[56] CHP'nin ihraç kararını Vatan gazetesinde eleştiren Refik Koraltan bir süre sonra diğer iki arkadaşı gibi partiden ihraç edildi.[57] Dörtlerin lideri konumundaki Celâl Bayar takrir olayından sonra Meclise getirdiği yukarıda sözü edilen Basın Kanunu ile ilgili değişiklik tasarısı parti içinde hoş karşılanmamasına rağmen herhangi bir yaptırım ile karşılaşmamıştı. Ancak Bayar, ihraç olayları yüzünden milletvekilliği ve CHP üyeliğinden istifa etti.[58]

İkinci Dünya Savaşı bitiminde Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nı kurmak için çok partili rejimi hürriyetin icabı olarak gören, demokratik ülkelerin faaliyetleri devam ederken ülke içinde CHP'ye karşı muhalefet bir kez daha kitleleşerek ortaya çıkmıştı. Basının muhalefete yer vermesi sonucu geniş kitlelerin etkilenmesinde önemli rolü olmuştu.

Milli Kalkınma Partisinin[59] verilen izin sonucu kurulması çok partili rejimin yeniden oluşturulmasının işareti olarak, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından 1 Kasım 1945 TBMM açış nutku ile partiler demokratik rejimin zorunlu bir şartı olarak değerlendirilmişti. İnönü, nutkunda demokratik karakterin bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza edildiğini, bu yolda ülkede geniş tecrübelerin olduğu, ülkenin ihtiyaçları gereği hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka bir partinin kurulmasının mümkün olacağını[60] söylüyordu. Basında, yeni bir partinin kurulacağı beklentisiyle kurulacak olan yeni partinin şekli ve muhtevası ile ilgili yazılar yayınlanıyordu. Muhalefetle oluşturdukları ortak cephe ile rejimi hararetle eleştiren Vatan ve Tan gazeteleri, Görüşler Dergisi, Yeni Dünya, La Turquie, Bernak ve ABC kitapevleri 4 Aralık 1945 günü basıldı.[61] "Tan Olayı" olarak da adlandırılan bu olay, hükümetin hoşnut olmadığı herhangi bir muhalefet grubunun kanuna dayalı olmasa da susturulması olarak değerlendirildi.[62] Dörtler, Aralık ayının ilk günlerinde yeni bir parti kurma hazırlıklarını açıklamaktan çekinmelerine rağmen Celâl Bayar yaptığı açıklama ile parti kurma faaliyetlerinin olduğunu belirtti.[63] Yoğunlaşan görüşmeler neticesi yeni partinin CHP gibi tabanda herhangi bir sınıfa bağlı olmayan "Merkez Partisi" olması kararına varıldı. Ayrıca Anayasaya uygunluk, CHP'nin tepkisine pek yol açmamak gibi düşünceler ile altı ilkenin de kurulacak olan bu

parti programına alınması düşünüldü. [64] 4 Aralıkta İnönü-Bayar görüşmesi sonucu kurulması düşünülen yeni parti ile ilgili dış politika ve lâiklik konuları çerçevesinde nihaî izin elde edilmiş olmakta idi.[65] Söz konusu bu görüşme, kurulacak partinin CHP'ye benzeyen yapısı, zaman zaman "Muvazaa Partisi" iddialarını gündeme getirecektir. CHP, kurulacak olan bir muhalefet partisi ile totaliter bir parti olmadığını göstermek ve partinin içerden zayıflamasına sebep olan bazı unsurlardan kurtulmak düşüncesiyle muhalif bir partinin kurulmasını teşvik ediyordu.[66] 7 Ocak 1946 günü dört takrircinin başını çektiği yeni bir siyasî parti "Demokrat Parti" adıyla kurulmuş,[67] daha önce olduğu gibi bu parti de Millet Meclisi içinden çıkmıştı.[68] Programı, oy sahibi bütün gruplar dikkate alınarak Demokrasi-Hürriyet-Liberalizm gibi ana prensipleri kapsayan meseleler olmakla birlikte daha çok vaadler bütününü hatırlatır.[69] Yıllardan beri hayat seviyesi çok düşük olan köylü, Demokrat Parti'yi destekleyen en önemli kuvvet olacaktır. Diğer bir güç ise İnkılaplar ile gelen yenilikleri tercih etmeyen dar zihniyetli insan gruplarının varlığı idi. Ayrıca İnkılapların ülkede parlâmenter demokrasiyi kuramadığını eleştiren aydınlar ve hürriyet taraftarları, mesleki bilgilerinin kendilerine sağlayacağı menfaat ve mevkileri elde edemeyen gruplar, teşebbüs alanında girişimci zekasını, sermayeyi ya da araziyi hakkıyla değerlendiremediğine inananlar da DP'yi destekliyorlardı.[70]

İktidar partisi olan CHP karşısında Millî Kalkınma Partisi ve Demokrat Parti'nin kurulmasıyla "Çok Partili Hayat" başlamış ve zamanla yeni partiler de katılmıştır.[71] Ancak 1950 yılına kadar devam eden iktidar mücadelesi iki büyük parti olan CHP ve DP arasında olmuştur. DP'nin ilk üç aydan itibaren ülkede hızla artan teşkilâtları[72] Halkçıların beklemediği bir durum idi. DP'nin büyümesi bu partinin gerçek muhalefet partisi olarak benimsenmesini sağlıyordu. Vatandaşın nezdinde DP'nin iktidar karşısında muhalefet edebilmesi oldukça önemli idi.[73] Yeni partiye olan ilginin artması ile Halk Partisi'nin başlangıçta gösterdiği anlayış ve tavır değişmeye başladı.[74] İktidarın tavır değişikliği içinde olmasının sebeplerini Adnan Menderes şu şekilde belirtiyordu: "… Anlaşılıyor ki Halk Partisi'nin kuruluş zamanlarındaki oldukça yumuşak ve tahammüllü hareketi partimizin hükümet ve iktidar partisi karşısında bir türlü yetişemeyeceği, inkişaf edemeyeceği ve kuvvetlenemeyeceği kanaatinden gelmekte imiş."[75]

DP kuruluşundan itibaren muhalefetini rejim içi bir çerçevede tutmaya özen göstererek iktidarla paralel bir hareket sergiledi.[76] DP, farklı şekillerde ortaya çıkan baskı ve haksızlıklara karşı mücadelesinde kanunî çerçeveden ayrılmayı hiç düşünmedi.[77] DP ülkenin her yerinde yoğun ilgi görürken siyasî yapıya hemen yansımamış, taban büyük ölçüde DP'ye kaymasına karşın, tavan yerini muhafaza ediyordu. DP, geleceğin demokrasinin sağlıklı işletilmesiyle mümkün olacağı düşüncesiyle parti konuşmaları demokratik düzenin hürriyeti üzerinde odaklanıyordu.[78]

Sıkıntıların atlatılması için öncelikle demokrasinin ortaya çıkarılması esastı. Kendisine demokratik bir görüntü sağlamak amacıyla CHP, 21 Nisan 1946 ara seçimlerinde adayların parti merkezi tarafından belirlenemeyeceğini açıklamış[79] ancak muhalefetin katılmadığı bu seçimlere halkın ilgisi beklendiği kadar olmamıştı. Bu durum tabana dönük CHP'nin endişelerini bir kat daha artırmıştı.[80] İktidardan memnun olmayan kitlenin özellikle taşrada olması siyasî mücadeleyi taşraya

taşıdı. Taşrada bürokrasi kademelerini, CHP taşra yöneticileri oluşturuyordu. Yönetimin avantajlarından faydalanan bu insanlar yaşanan demokratik süreci imtiyazlarının kaybedileceği şeklinde düşünüyorlardı. Bundan dolayı DP teşkilâtlanmasında karşılaşılan zorluk bu kesim ile alâkalı idi. DP'nin önceden beri dile getirdiği şikayetlerin bu kesim merkezli olması dikkat çekiyordu.[81]

DP'nin ilk dönemde üzerinde durduğu konular şunlardı: İdarenin tarafsızlığı, Devlet Başkanlığı ile Parti başkanlığının birbirinden ayrılması ve halkevlerinin bağımsızlaştırılması idi.[82] Mevcut yapı gereği söz konusu meselelerin çözümü CHP ve iktidarın elinde olduğundan tarafsız bir idare sağlanmazsa demokratik hayatın vazgeçilmez unsuru olan siyasî partilerin serbest faaliyette bulunamayacaklarından dolayı seçimlerde millî iradenin ortaya çıkması beklenmemeli idi. Yapılması düşünülen yerel seçimlere, ülke demokratik olmayan tek-parti yönetimi ile girmiş oluyordu.

1946 Seçimleri

CHP yönetimi, rejim içi demokratik esaslar çerçevesinde yönetimi ilke olarak benimsemiş, ancak demokrasiye geçerken engelleyici bir siyasî işleyiş ve olumsuz birikimi beraberinde tutmakta idi. CHP kendisini yeni sistem karşısında halk ve muhalefet münasebetlerini bu durumdan tam anlamıyla soyutlayamıyordu. DP ise ilk üç ayda belirli sayıda teşkilâta ulaşmış, kendisini güçlü hissetmeye başlamıştı. DP lideri Celâl Bayar, verdiği bir demeçte iktidarın öncelikle seçim kanunu olmak üzere demokratik nizama ters düşen diğer kanunları değiştirip, idarenin tarafsızlığını sağlarsa partisinin yapılacak seçimlere hazır olduğunu, seçimlerin erkene alınması durumunda dahi bu kararda olduklarını söylüyordu.[83] CHP ise bu demeci muhalefetin erken seçim istemesi şeklinde yorumlayıp, grupta alınan bir kararla belediye seçimlerinin 1946 Eylülü'nden Mayısa alınması sonucuna vardı.[84] Hazırlanan bu kanun tasarısı mecliste kabul edilerek kanunlaştı.[85] Kanun müzakeresi iktidar ile muhalefet arasında çatışmaya sebep olurken muhalefetin iddiasına göre seçimlerin erkene alınması DP'nin teşkilâtlanmasının geciktirilmesi ile ilgili idi. Muhalefet, seçimlerin sağlıklı yapılmasını temin edecek önlemlerin alınmasını basın, cemiyet, polis teşkilatı kanunları gibi demokratik olmayan icraatların değiştirilmesi üzerinde duruyor, CHP ise muhalefetin öncelikle olgunlaşması gerektiğini söylüyordu.[86] Belediye seçimlerinin erken bir tarihe alınması, genel seçimlerin de 1946 yılı yaz aylarında yapılacağını belli ediyordu. CHP, durumunu muhafaza etmek, ülkenin demokrasi yolunda olduğunu göstermek, partiye olan ilgiyi anlamak gibi gayelerle iktidarını tek dereceli seçimle yenilemek istiyordu.[87] DP, İktidarın bu yaklaşımına karşı belediye seçimlerine girmeme kararı alarak, bu şekilde tertiplere devam edilirse genel seçimlere de girmeyeceklerini belirtti. Bu gelişmeler üzerine CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, CHP'nin yeni düzene uyum gösterebilmesini sağlamak amacıyla partisini 10 Mayıs'ta olağanüstü kurultaya çağırdı.[88] Olağanüstü kurultayda program ve nizamname ile ilgili; değişmez Genel Başkanlık ve Millî Şef unvanları kaldırılarak, Parti başkanlığının Genel Başkanlık olarak değiştirilmesi ve genel başkanın da kurultayca seçilmesi ilkesi çıktı.[89] Müstakil Grup muhalefet partilerinin varlığı nedeniyle lağvedildi. Söz konusu olağanüstü kurultayla CHP, nispeten demokratikleşmesine rağmen yeterli olarak görülmüyordu. İnönü'nün şahsında halâ iki görev bulunuyor, tek dereceli seçim esasına taraftar olunmasına karşı, teknik anlamda "açık oy-gizli tasnif

usulü" kabul edilmiş, demokratik olmayan kanunlarla ilgili bir çalışma yapılmamıştı. Dolayısıyla yapılacak seçimlerin güvenilirliği zedelenebilirdi.

Cumhurbaşkanı İnönü, kurultay açış nutkunda seçimlere katılmayan partilere karşı alınacak tavrı tehditkâr bir şekilde şöyle dile getiriyor: "… Kendi iç idaresini yabancı memleketlere karşı kötüleme teşebbüsünü Türkiye'de vatandaşların hoş karşılamayacaklarına eminim… İktidara karşı siyasî partiler teşkil edip, sonra halkı sandık başına gitmekten alıkoymak, vatandaşları meşru mücadele yolundan ayırmak demektir" diyordu.[90]

DP'nin bu beyanattan anladığı şuydu: Herhangi bir sebeple seçime katılmazsa vatana ihanet etmekle suçlanacağı, meşru olmayan bir hareket sayılacağı, dolayısıyla kapatılacağı şeklinde idi.[91] DP, Mayısta yapılan belediye seçimlerine katılmamakla kararlılığını ortaya koydu.[92] Millî Kalkınma Partisi de seçim günü seçimlerden çekildi.[93] İlk kez adaylar CHP Genel Merkezi tarafından gösterilmemiş, serbest bırakılmıştı. Muhalefetin katılmadığı seçimde katılım oranı da düşüktü.[94] Gelişmeler CHP içinde sert bir şekilde eleştirilerek gereğinin yerine getirilmesi isteniyor, hatta bazıları yeni çok partili hayatın askıya alınabileceğini söylüyorlardı.[95]

CHP genel Başkanı ve Devlet Başkanı İsmet İnönü parti adına belediye seçimleri öncesi partisine olan ilgiyi görmek ve vatandaşı hazır hale getirmek için çıktığı yurt gezisinde genel seçimlerden söz etmişti. Akşehir'de yaptığı bir konuşmada genel seçimlere gidilmesi ihtiyacını şöyle dile getiriyordu: "Memleket idaresi ve politikasını içerde ve dışarıda kararlı bir hale getirmek için yeni büyük (genel) seçimlere karar verdik. Dünya vaziyeti kararsız bir karanlık olarak uzun bir sürünceme devrine girmiş görünüyor. Bu devrede Türk politikasının hangi istikamette olduğu, içerde ve dışarıda açık bir surette belli etmesi lazımdır.[96] İnönü, 1 Kasım 1945'te seçimlerin normal süresi olan 1947 yazında yapılacağını söylemesine rağmen, sözü edilen gerekçelerin yanında bir başka gerekçe ile de iktidara karşı zamanla güç kazanan bir muhalefet partisinin varlığı olmuştur. Muhalefetin belediye seçimlerine katılmayışı, Rusya gerçeği, Batılı demokratik devletler nezdinde Türkiye'nin göreceği desteğin kaybedileceği düşünülmekteydi. Dolayısıyla Türkiye'nin dışarıda bırakacağı izlenim önemliydi.[97]

CHP Olağanüstü Kurultayı'nda muhalefete verilen gözdağı muhalefetin belediye seçimlerine katılmasını sağlamamış, yapılan konuşmaların gereği de gerçekleşmemişti. Seçim kanunu ile ilgili kanun tasarısı 5 Haziranda Meclisten geçirilip, cemiyetler kanunundaki değişiklik, CHP'nin kurultay kararları doğrultusunda giriştiği liberalleşme hareketleri ile kabul edilen seçim kanuna göre tek dereceli seçim sistemi, seçmenlerce temsilcilerin aracı olmaksızın seçilebilmeleri imkanı getiriliyor, değerlendirmenin açık oy-gizli tasnif usulüne göre yapılması sağlanıyordu.[98] Muhalefet tek dereceli seçim esasından memnun olmakla birlikte seçimde seçmenin çeşitli baskılarla oyunu kullanacağından, oyların seçim bitiminde imha edilecek olmasından itiraz hakkı ortadan kalktığını düşünüyordu. Seçimlerde iktidar partisinin nüfuzu hissedileceğinden seçim güvenliği, oy gizliliği ilkesini getirmiyor,[99] değerlendirme usulünde demokratik yöntemden yoksun kalıyordu. Seçim kanunu sonrası 10 Haziran'da Meclis, seçimlerin 1946'da yapılmasını kabul etti, ancak seçimlerin

yapılacağı gün hükümete bırakıldı. Meclis tatil öncesi ele aldığı diğer bazı kanunlarla birlikte matbuat kanunun değişikliğe uğrayan ellinci maddesi ile ilgili gazete kapatma yetkisi mahkemelere geçti. Belirli bazı kanunları da kabul ederek, iki dereceli seçimle oluşmuş olan yedinci dönem TBMM dağıldı.[100]

Genel seçimlerin öne alınması, seçimlerin tek dereceli, bazı eksikliklerle çıkması, CHP lehine iktidar muhafaza edilebilir, muhalefetin iktidara geçme isteği azaltılabilir idi. Eğer DP iktidara hazır değilken iktidara geçerse bütün hoşnutsuzları kapsayacak, rejimin temeli tehlikeye düşebilecekti.[101] Seçim güvenliği olmadığından endişe eden DP, 16 Haziran'da başlayan toplantısında seçimlere katılma kararı aldı.[102] Bu kararın alınmasında il temsilcilerinin istekleri etkili olup, yayınladığı bildiride "bütün menfi amillere rağmen seçime iştirak" kararı alınmıştır deniyordu. DP'nin seçime girme kararını etkileyen unsurlar; gerektiği taktirde çok partili hayata geçici bir süre ara verileceği tehditleri ve Mecliste muhalefetin de tanınacak olması idi.[103] DP her yerde seçime giren CHP karşısında ancak 49 ilde katıldı. Bu illerde gösterdiği aday sayısı 273 idi.[104] Fevzi Çakmak'ın bağımsız aday olarak seçimlere DP listesinden girmesi, onu sevenleri de DP'ye kazandırmış olmakta idi. DP'nin yoğun katılım ile yaptığı mitingleri iktidar partisinde tedirginlik yaratarak, muhalefete uygulanan baskı arttı. Bu gösterilerin kargaşa hareketi olduğu muhalefet partisinin vatandaşı iktidara karşı isyana teşvik ettiği şeklinde yayınlanıyordu.[105]

Hükümet tarafından köylere uğrayan DP'li politikacıların, komünistlerin faaliyetlerinin önüne geçilmesi gerekçesiyle idari amirlerin engeli ile köylere girememesi muhalefet tarafından, hazırlanan bir tertip olarak değerlendiriliyordu.[106] Yaklaşan seçim günlerinde şikayetlerin artması üzerine İçişleri Bakanı Hilmi Uran tarafından seçimlerde vatandaşın engellenmeksizin oyunu kullanabilmesi için valilikler genelge ile bilgilendirildi. CHP teşkilâtlarına gönderilen genelge ile de muhalefetin aslı olmayan iddialarından sakınılması, partilerinin kapatılması yolundaki tehditlerden vazgeçilmesi isteniyordu.[107] İfşâ edilen bilgilere göre, muhalefetin seçim kampanyalarının engellendiği, DP'li vatandaşlara haksızlık yapıldığı, idarî amirlerin bir kısmının CHP'li adayları desteklendiği dile getiriliyordu.[108] Partiler tarafından açıklanan adayların sosyal durumları arasında farklılıklar olup, CHP'nin listesi emekli asker, bazı siyasî şahsiyetler ve bürokratlardan meydana geliyor;[109] Demokrat Parti aday listesi ise Cumhuriyet Halk Partisi'ne kıyasla orta kesim, bürokrat, çiftlik sahibi ve iş adamlarından oluşmuştu.[110]

Çok partili hayatın ilk genel seçimlerinin yapıldığı 21 Temmuz günü olaysız geçmekle birlikte sonuçların alınmaya başlanmasıyla bazı yerlerde sonuçların açıklanmaması yüzünden sakinlik bozuldu.[111] Seçim sonuçlarına göre DP, büyük şehirlerde kazandığı başarıyı, iktidar tarafından kontrolün daha kolay yapıldığı yerleşim yerlerinde elde edemedi.[112] Seçim sonrası bölgelerin çoğundan gelen şikayetler; idarî amirlerin baskısı, seçime hile karıştırılması, DP oylarının sayılmaması, gerçek olmayan seçim tutanaklarının tanzim edilmesi sandıkların bazılarının kaçırıldığı[113] şeklinde idi. Seçim neticesi toplam 465 milletvekilliğinden CHP 396, DP 62, Bağımsız 7 milletvekilliği kazanmış oldu.[114] Ancak şikayetlerin fazlalığı hile yapıldığı kanaatini güçlendirmişti. Seçim sonuçlarına dönük itirazların tetkik edilmemesi seçim sonuçları ile ilgili zihinlerde şüphe

uyandıracak yayınların örfî idare tarafından İstanbul ve çevresinde yasaklanması, iktidarın seçimlerin üstünü olduğu gibi kapatmayı tercih ettiği yolunda değerlendirildi.[115]

Celâl Bayar'ın seçimlerle ilgili görüşlerini aktardığı Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri kapatılırken bu habere yer veren ve iktidarın yanında olan Tanin Gazetesi kapatılmıyordu.[116]

CHP Genel Merkezi ve Başkanının, seçimlere doğrudan doğruya bir müdahalesinin olup olmadığı kesinleşmemekle birlikte, ancak oyların sayımı tamamlandıktan sonra imha edilmesi, dönemi yaşayanların hatıra ve değerlendirmeleri DP'nin iddialarıyla örtüşmektedir.[117]

En yetkili ağız olan İnönü dahi üç yıl sonra yaptığı konuşmada: "Demokratik rejime girmeye karar verdiğimiz zaman bazı zekalar ehemmiyetli ölçüde bu seçim mekanizmasına ne ölçüde hile karışabilir bunu keşfetmeye gayret sarf etmişlerdi… Bu marifetlerin CHP'ye darbe vurduğunu… bütün ülkeyi lekelemiştir" diyerek seçimlere hile karıştırıldığını açıklıyordu.[118]

İnönü Seçim sonrasında yaptığı bildiride her şeyden evvel seçim zamanının sinirli sözlerini karşılıklı bağışlayarak ve unutarak, vatana huzur, çalışma devrinin açılması için şarttır[119] diyerek halkı sükunete davet ediyordu. TBMM sekizinci döneminin ilk toplantısı gergin bir havada 5 Ağustos'ta başlamıştı.[120]

Batı toplum yapısı ve sistemine, ülke belirli bir toplumsal gelişme seyri olmaksızın, birdenbire demokratik hayatla karşılaşmış, 1946'dan sonra önemli bir adım atılmıştır. Kişi hak ve hürriyetlerine, fikrî açıdan gelişmenin icabı olan fikir hürriyetine, tanınan kıstaslar genişledikçe şüphesiz demokratik hayat da o ölçüde yaşanacaktır.

1 Geniş bilgi için bkz. Ertuğrul Baydar; İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., Ankara, 1978.

2 Korkut Boratav; Türkiye'de Devletçilik, Savaş Yay., Ankara, 1982, s. 217.

3 Ş. Süreyya Aydemir; İkinci Adam, C. 2, 4. Baskı, İstanbul, 1979, s. 344-345.

4 Cemil Koçak; Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945), Ankara, 1986, s. 248-258; Boratav; a.g.e., s. 245-255.

5 İsmail Cem; Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 8. Baskı, İstanbul, 1982, s. 269; Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950), Yurt Yay., Ankara, 1982, s. 229.

6 TBMM. T. D., Dönem 7, C. 20, s. 119-120.

7 TBMM. T. D., Dönem 6, C. 28, s. 20, 30; Koçak, a.g.e., s. 530-534.

8 Faik Ökte; Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yay., İstanbul, 1951, s. 81; Boratav; a.g.e., s. 262.

9 Karpat; a.g.e., s. 106.

10 Taner Timur; Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946), Doğan Yay., Ankara, 1971, s. 231.

11 Karpat, a.g.e., s. 95.

12 Şerif Mardin; "Türkiye'de Orta Sınıfın Üç Devri", Forum, 1 Şubat 1957, S. 69, s. 11.

13 Ergun Özbudun; Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, AÜ. HF. Yay., Ankara, 1975, s. 37-38.

14 Bernard Lewis; Modern Türkiye'nin Doğuşu, 2. Baskı, çev. Metin Kıratlı, TTK. Basımevi, Ankara, 1984, s. 466.

15 Lewis; a.g.e., s. 471.

16 Geniş bilgi için bkz. Ayın Tarihi No. 74, (Ocak 1940); R. Salim Burçak, Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İstanbul, 1946.

17 Karpat, a.g.e., s. 126; R. Galip Okandan, Umumî Amme Hukuku, İÜ. HF. Yay., 1966, s. 420.

18 Ulus; 6 Ocak 1944, 6 Eylül 1945.

19 Cumhuriyet, Vatan, 17 Mayıs 1945; Karpat; a.g.e., s. 126.

20 Cumhuriyet, Ulus, 20 Mayıs 1945.

21 Lewis, a.g.e., s. 314; Karpat; a.g.e., s. 126.

22 Karpat; a.g.e., s. 127.

23 Cumhuriyet, Akşam, Tan, 16 Mayıs 1945.

24 Yahya, S. Tezel; Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi 1923-1950, Yurt Yay., Ankara 1982, s. 351.

25 TBMM T. D., Dönem 7, Toplantı 2, C. 17, s. 97.

26 Karpat; a.g.e., s. 108.

27 TBMM T. D., Dönem 7, C. 17, s. 111-117; TBMM T. D., Dönem 7, C. 18 s. 37-41.

28 Cumhuriyet, 30 Mayıs 1945.

29 Cumhuriyet, Vatan, Ulus, 20 Mayıs 1945.

30 Resmi Gazete; Sayı. 6032, 15 Haziran 1945.

31 Ulus, Cumhuriyet, 20 Mayıs 1945.

32 F. Ahmet Barutçu; Siyasî Anılar (1939-1954), Milliyet Yay., İstanbul, 1977, s. 296-297; Vatan, Cumhuriyet, Ulus, 30 Mayıs 1945.

33 Karpat, a.g.e., s. 129.

34 Hilmi Uran; Tek Partiden Demokrasiye. DP'nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir", Dünya, 4 Kasım 1958; Fuat Köprülü, "Demokrasi Yolunda (1945-1950), Dörtlü Takrir", Vatan, 23 Kasım 1957.

35 Uran; a.g.m., Dünya, 4 Kasım 1958,

36 Metin Toker; Tek Partiden Çok Partiye, Milliyet Yay. İstanbul, 1980, s. 91.

37 Mahmut Goloğlu, Demokrasiye Geçiş (1946-1950), Kaynak Yay., İstanbul, 1982, s. 35.

38 Fuat Köprülü, "Demokrasi Yolunda 4'e Karşı 400", Vatan, 25 Kasım 1957.

39 Ayın Tarihi, (Haziran 1945), No. 139, s. 13.

40 Karpat; a.g.e., s. 130.

41 R. Salim Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950), İstanbul, 1979, s. 59.

42 Zira Celâl Bayar bile bu konuda "Ben bu işleri bilirim, adamı ipe kadar götürür" derken on beş yıl sonrasını görmüştü. Sabahattin Selek; "İnönü: Demokrasiye Geçiş", Hürriyet, 27 Aralık-2 Ocak 1975.

43 Feridun Cemal Erkin; "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", Milliyet, 14 Ocak 1974.

44 Karpat; a.g.e., s. 126; Cumhuriyet, Vatan, 17 Mayıs 1945.

45 Ahmet Yeşil; Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 32.

46 İsmail Soysal; Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle ilgili Başlıca Siyasî Antlaşmalar, Ankara, 1965, s. 297-349.

47 TBMM T. D., Dönem. 7, C. 19, s. 156.

48 Fuat Köprülü; “Mecliste Bir Hadise”, Vatan, 21 Kasım 1957.

49 F. Ahmet Barutçu; Siyasî Anılar (1939-1954), Milliyet Yay., İstanbul, 1977, s. 308-309.

50 TBMM T. D., Dönem. 7, C. 19, s. 170-171.

51 TBMM T. D., Dönem. 7 C. 19, s175.

52 Karpat; a.g.e., s. 131-132.

53 Cumhuriyet, 2 Haziran 1945.

54 Vatan, 14 Haziran, 29 Eylül 1945.

55 Vatan, 13, 14 Eylül 1945 (Adnan Menderes’in “Başbakanın Demeci münasebetiyle”); Vatan, 18 Eylül 1945 (Fuat Köprülü’nün “Demokrasinin Ruhu”).

56 Adnan Menderes 6 Eylül Tarihli soruşturmayla ilgili Meclis toplantılarındaki hareket tarzlarında parti tüzüğüne ve parti programına aykırı hareket etmediğini belirtiyordu. Vatan, 22 Eylül 1945.

57 Vatan, 28 Kasım 1945; Karpat, a.g.e., s. 131.

58 Vatan, 4 Aralık 1945.

59 T. C. İçişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 105; Karpat; a.g.e., s. 133.

60 Vatan, Ulus, Cumhuriyet, 2 Kasım 1945.

61 Karpat, a.g.e., s. 133-134; Geniş bilgi için bkz. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, İstanbul, 1968.

62 Karpat; a.g.e., s. 134.

63 Cumhuriyet, 2 Aralık 1945.

64 Fuat Köprülü; “Demokrasi Yolunda (1945-1950) Demokrat Parti’nin Kuruluşu”, Vatan, 6 Aralık, 1957.

65 Cumhuriyet, 5 Aralık 1945,

66 Karpat; a.g.e., s. 341.

67 Vatan, Cumhuriyet, Tanin, Ulus, 8 Ocak 1946; T. C. İçişleri Bakanlığı; Türkiye’de Siyasî Dernekler II, Ankara, 1950, s. 145.

68 Karpat; a.g.e., s. 135.

69 Şerif Mardin; “Siyasi Vaadler ve DP”, Vatan, 2 Aralık 1957.

70 Mardin; “DP’nin Dayandığı Kuvvetler”, Vatan, 29 kasım 1957.

71 1946-1950 yılları arasında faaliyetlerine izin verilen yirmiden fazla parti kurulmuş, fakat bu partilerin kimisi ideolojik amaç güttüğü için kapatılmış, bir kısmı teşkilatlanma aşamasında kendi kendini fesh etmiş, kimisi de dar bir çerçevede tutunabildiği için siyasi hayatta pek varlık gösterememiştir; Geniş bilgi için bkz. Türkiye’de Siyasi Dernekler II; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler, İstanbul, 1952; F. Hüsrev Tokin, Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, İstanbul, 1965.

72 Cumhuriyet, 14 Mart 1946.

73 Karpat; a.g.e., s. 136.

74 Toker, a.g.e., s. 124.

75 Şükrü Esirci; Menderes Diyor ki, Demokrasi Yay., İstanbul, 1967, s. 55-56.

76 Cem Eroğlu; Demokrat Parti ve İdeolojisi, Ankara, 1970, s. 55-57.

77 Samet Agaoğlu; Arkadaşım Menderes, İstanbul, 1967, s. 51-56.

78 Cumhuriyet, 12 Ocak 1947.

79 Cumhuriyet, 14 Nisan 1946.

80 O. Cemal Fersoy; Bir Devre Adını Veren Baş Vekil: Adnan Menderes, İstanbul, 1971, s. 120.

81 Nazmi Sevgen (Haz); Celâl Bayar Diyor ki, İstanbul, 1951, s. 115-130; Cumhuriyet, 27 Haziran 1946, Vatan, 10 Temmuz 1946.

82 Burçak, a.g.e., s. 70; Asım Us, “Cumhurbaşkanlığı ve Parti Başkanlığı”, Vakit, 20 Eylül 1945.

83 Tasvir, 23 Nisan 1946.

84 Toker; a.g.e., s. 136-137.

85 TBMM T. D., Dönem 7, C. 22, s. 233.

86 TBMM T. D., Dönem 7, C. 22, s. 216-223.

87 Karpat; a.g.e., s. 136.

88 Cumhuriyet, Ulus, 27 Nisan 1946.

89 Cumhuriyet, 11 Mayıs 1946.

90 Cumhuriyet, Vatan, Ulus, 11 Mayıs, 1946.

91 DP'ye dönük sert eleştirilerin bir sebebi de Fuat Köprülü'nün yabancı basına verdiği demeçle iç bünyeyi ifşâ ettiği, bunun milletvekillikle bağdaşmadığı şeklinde idi.

92 Cumhuriyet, Vatan, 26 Mayıs 1946.

93 Cumhuriyet, 27 Mayıs 1946.

94 Vatan, 28 Mayıs, 1946.

95 Ulus, 30 Mayıs 1946.

96 Cumhuriyet, Ulus, 7 Mayıs 1946.

97 Toker; a.g.e., s. 148.

98 Türkiye Kütüphane ve Dökümantasyon Müdürlüğü, a.g.e., s. 92.

99 TBMM T.D., Dönem 7, C. 23, s. 246-247.

100 Ulus, Vatan, 15 Haziran 1946.

101 Karpat; a.g.e., s. 137.

102 Cumhuriyet, Ulus, 19 Haziran 1946.

103 Karpat; a.g.e., s. 141.

104 Cumhuriyet, Vatan, 21 Temmuz 1946.

105 Ulus, 4 Temmuz 1946.

106 Vatan, 10 Temmuz 1946.

107 Cumhuriyet, 25 Temmuz 1946.

108 Tasvir 16 Temmuz 1946.

109 Ulus, 20 Temmuz 1946.

110 Vatan, 21 Temmuz 1946.

111 Cumhuriyet, 23 Temmuz 1946.

112 Ulus, 26 Temmuz 1946.

113 Cumhuriyet, 23-25 Temmuz 1946.

114 Ayın Tarihi (Temmuz 1946), No. 152, s. 5.

115 Cumhuriyet, 25-26 Temmuz 1946.

116 TBMM T.D., Dönem 8 C. 1 s. 261.

117 Tunaya; a.g.e., s. 657; Toker; a.g.e., s. 172; Barutçu, a.g.e., s. 385-386.

118 Cumhuriyet, 1 Ekim 1949.

119 Fersoy; a.g.e., s. 136.

120 Ulus, 6 Ağustos 1946.

AĞAOĞLU, Samet; Arkadaşım Menderes, İstanbul, 1967.

AYDEMİR, Ş. Süreyya; İkinci Adam, 4. Baskı, C. 2, İstanbul, 1979.

Ayın Tarihi gazetesi.

BARUTÇU, F. Ahmet; Siyasî Anılar (1939-1954), Milliyet Yay. İstanbul, 1977. BAYDAR, Ertuğrul; İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., Ankara, 1978.

BORATAV, Korkut; Türkiye'de Devletçilik, Savaş Yay., Ankara, 1982.

BURÇAK, R. Salim; Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İstanbul, 1946.

, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950), İstanbul, 1979.

CEM, İsmail; Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 8. Baskı, Cem Yay. İstanbul, 1982.

Cumhuriyet gazetesi.

ERKİN, F. Cemal; "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", Milliyet, 14 Ocak 1974.

EROĞLU, Cem; Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Ankara, 1970.

ESİRCİ, Şükrü; Menderes Diyor ki, Demokrasi Yay., İstanbul, 1967.

FERSOY, O. Cemal; Bir Devre Adını Veren Baş Vekil: Adnan Menderes, İstanbul, 1971.

GOLOĞLU, Mahmut; Demokrasiye Geçiş (1946-1950), Kaynak Yay., İstanbul, 1982.

KARPAT, Kemal; Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1967.

KOÇAK, Cemil; Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945), Yurt Yay., Ankara, 1986.

KÖPRÜLÜ, Fuat; "Demokrasi Yolunda (1945-1950)" Vatan, 12 Kasım-22 Aralık 1957.

LEWİS, Bernard; Modern Türkiyenin Doğuşu, 2. Baskı, çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 1984.

MARDİN, Şerif; "DP'nin Dayandığı Kuvvetler", Vatan, 29 Kasım 1957.

, "Siyasî Vaadler ve DP" Vatan, 2 Aralık 1957.

, "Türkiye'de Orta Sınıfın Üç Devri" Forum, 1 Şubat 1957.

OKANDAN, Galip; Umumî Amme Hukuku, İÜ. HF. Yay., İstanbul, 1966.

ÖKTE, Faik; Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yay., İstanbul, 1951.

ÖZBUDUN, Ergun; Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, AÜ. HF. Yay., Ankara, 1975.

Resmi Gazete.

SELEK, Sabahattin; "İnönü: Demokrasiye Geçiş" Hürriyet, 27 Aralık-2 Ocak 1975.

SERTEL, Zekeriya; Hatırladıklarım, İstanbul, 1968.

SEVGEN, Nazmi (Haz.); Celâl Bayar Diyor Ki, İstanbul, 1951.

SOYSAL, İsmail; Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmalar, T. İş Bankası Yay., Ankara, 1965.

TEZEL, Yahya, S.; Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi 1923-1950, Yurt Yay. Ankara, 1982.

TİMUR, Taner, Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946), Doğan Yay., Ankara, 1971.

Tanin gazetesi.

Tasvir gazetesi.

TOKER, Metin; Tek Partiden Çok Partiye, Milliyet Yay., İstanbul, 1980.

TOKİN, F. Hüsrev; Türk Tarihinde Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi, İstanbul, 1965.

TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü; Seçim, Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamaları, Ankara, 1982.

T. C. İçişleri Bakanlığı; Türkiye'de Siyasî Dernekler II, Ankara, 1950.

TBMM T. D.

TUNAYA, T. Zafer; Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul, 1952.

Ulus gazetesi.

URAN, Hilmi; "Tek Partiden Demokrasiye. DP'nin kuruluşuna Yıl Açan Dörtlü Takrir", Dünya, 4 Kasım 1958.

US, Asım; "Cumhurbaşkanlığı ve Parti Başkanlığı" Vakit, 20 Eylül, 1945.

Vatan gazetesi.

YEŞİL, Ahmet; Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, I. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay,. Ankara, 1988.

Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti (1945-1950) / Filiz Çolak [s.774-782]

Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

A. Türkiye'de Çok PartiliHayata Geçişteki Etkenler

1. İç Etkenler

Bin dokuz yüz kırk beş yılından itibaren Türkiye'de iç politika gelişmeleri gözle görülür bir şekilde hızlanmıştır. Halkın yıllardır süren tek parti idaresinden hoşnutsuzluğu II. Dünya Savaşı'nın ekonomik sıkıntılarıyla birleşince had safhaya ulaşmıştı. Türkiye savaşa girmemişti ama savaşın tüm sıkıntılarını yaşamıştı. Ekmeğin karneye bağlanması, şeker yerine üzüm ve incir gibi tatlandırıcılar kullanılması ve karaborsanın alıp yürümesi karşısında halk bütün bunların sorumlusu olarak Cumhuriyet Halk Partisi idaresini görmekteydi.1 Halk tek parti döneminde CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün çağdaşları Mussolini ve Hitler gibi "Diktatör bir yönetim" izlediğini düşünüyordu. Bu fikrin destekleyicilerinden Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, "köylerde jandarma dipçiğine, şehirlerde polisin copuna dayanan bir terör kurulmuştur." demektedir.2

1945'lerde değişen dünya koşullarının, Türkiye'yi ön plana çıkaran değişimi sonucu Türk toplumunda belirli bir hareketlilik yaratmıştı. En önemlisi olarak Türkiye'de giderek daha da gelişen ticaret ve tarım burjuvazisinin artık tek partinin yönetiminden kurtulmak isteği görülüyordu. Bu kesim savaş içerisinde elde ettiği ekonomik gücü siyasal iktidarla da birleştirmek istiyordu. Şeriat taraftarları "Allahsız Partiyi" ilk fırsatta devirmeye hazırdılar. Gayrimüslim azınlıklar ise 1942'de uygulanan Varlık Vergisi'ni acısını unutmadılar. Bütün bunlar birleşince artık değişiklik zaruri bir hal almıştı.[3]

İsmet İnönü'nü Türkiye'nin çok partili hayata girişte etkisi olduğu konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Halk Partisi'nin önde gelen isimlerden Faik Ahmet Barutçu Siyasi Anılarında İnönü'nün her ne pahasına olursa olsun bir muhalefet partisi kurma ve onu koruma taraftarı olduğunu belirtmektedir.[4]

CHP Genel Sekteri ve Genel Başkan Yardımcılığı görevlerinde bulunmuş olan Hilmi Uran'da Hatıralarım adlı eserinde bizde demokrasi rejimini kimin tesis ettiği konusunu ele alarak İsmet İnönü'den şöyle söz etmektedir: "Ben hiçbir vakit demokrasiyi kendisinin (İ.İnönü'nün) tesis etmiş olduğu hakkında İnönü'nün ağzından bir söz işitmedim. Fakat demokrasiyi bizde onun kurduğu bir hakikattir. Gerçi kendi partisi demokrasiyi tesise taraftar olduğu için İnönü'de demokrasiyi tesis edebilmiştir. Fakat, partide bu taraftarlığı yaratan partiye telkin yapan hakikatte İnönü'dür"[5]

Bu yazarlar görüşlerini ispatlamak için İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihinde Gençlik Bayramı nedeniyle yaptığı konuşmayı ve 1 Kasım 1945'te TBMM'nin VII. Dönem açış konuşmasını örnek göstermektedirler. İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945'teki konuşmasında "İleri bir insan cemiyeti

kurmanın maddi şartlarını, hele manevi vasıtalarını mümkün olduğu kadar açık olarak yapmak ödevindeyiz. Memleketimizin siyasi idaresi, cumhuriyetle kurulan siyasi iradesinin ilerleme şartlarıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir. Millet iradesi, demokrasi yolundaki gelişmesinde de devam edecektir."[6] ve 1 Kasım 1945'te "… Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse geçilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olunamaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları şevkiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır. Bununla beraber, Mecliste çoğunluğu teşkil eden parti üyelerinin hükümeti tenkiti, devlet ve millet işlerini denetlemede, hiçbir kayda hatta hiçbir ölçüye bağlı bulunmadıkları herkesin gözü önünde bir gerçektir. Memleketimizin hürriyet ve güvenlik içinde halk iradesini bütün şartlarıyla geliştirebilecek bir yolda ilerlediğini inanla söyleyebiliriz. Bu gelişme için her vatandaşın vazife ve sorumluluk duygusuyla ilgili olması birinci şarttır. Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre demokrasinin kendi için özelliklerini bulmaya mecburdur."[7] demektedir.

İnönü'nün bir muhalefet partisi kurma isteğinde olduğunu Demokrat Partililer şiddetle reddetmektedirler. Demokrat Parti'nin kurmaylarından Samet Ağaoğlu "….İnönü hiçbir zaman demokrasi kavramına samimiyetle bağlı olmamıştır. İnönü'nün devlet adamı olarak şahsi yeterliliği büyüktür, ama yine devlet adamı olarak tarihin en büyük Makyavelist yöneticilerinden birisidir. Toplumu içine geldiği gibi tek parti rejimi ile, fakat gemler hem elinde olmak şartıyla yönetmeyi düşünmüş ve istemiştir."[8] demektedir.

Bir diğer Demorat Partili Prof. Rıfkı Salim Burçak'ta Türkiye'de Demokrasiye Geçiş adlı eserinde İnönü'nün çok partili hayata geçişteki rolünün ne olduğunu incelemiş ve bu rolün Halk Partililerin abarttığı kadar büyük olmadığını İnönü'nün konuşmalarını kullanarak açıklamaktadır.[9]

2. Dış Etkenler

Kasım 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile başlayan II. Dünya Savaşı 1945 yılı içerisinde Müttefiklerin yani demokrasi cephesinin zaferi ile sonuçlandı. Uluslararası politikada beliren bu yeni güç dengesi, Türkiye'nin yalnız dış politikasını değil, iç politika gelişmelerini de yakından etkilemiştir.

Türkiye savaşın başından itibaren Müttefikler tarafında savaşa girmesi için yapılan baskılara Devlet Başkanı İsmet İnönü'nün izlediği usta siyasetle karşı koyabilmişti. Ancak savaşın Müttefiklerin zaferiyle sonuçlanacağının kesinleşmesi üzerine Türkiye savaş sonrası dünyada kendine yer edinebilmek için Batı blokuna kaydı. Birleşmiş Milletlere üye olabilmek için 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan ederek 28 Şubat'ta Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzaladı.[10] Böylece Türkiye bu anayasanın demokratik prensiplere uygun, daha hür bir rejime geçmeyi de taahhüt etmiş oluyordu.[11]

Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasası'nı onaylaması Türk-Sovyet ilişkilerini gergin bir havaya sokmuştu. Postdam görüşmeleri sırasında Türkiye üzerinde bir Sovyet tehtidi açık olarak ortaya çıkmıştı. Bu tehdit, bu devletin, Boğazlarda üs istemesi ve Kars-Ardahan bölgelerinin Rusya'ya terkini ileri sürmesi ile ağır bir nitelik kazanmıştı.[12] 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması'nın süresi dolmak üzereydi. Rus Hükümeti antlaşmayı yeni şartlara uymadığı için yenilemek siyasetinde değildi. Sovyetlerin bu tehtidi, Türkiye'nin Batı blokuna girme ve bunun ön şartı olarak da çok partili siyasete geçme kararını hızlandırdı.

B. Demokrat Parti'nin Kuruluşu

Demokrat Parti'yi doğuran muhalefet hareketi, 1945 yılı bütçe görüşmelerinde ve Toprak Kanunu tasarısının Meclisteki tartışmalarında su yüzüne çıktı. İşlerin bozukluğundan bizzat iktidar mensupları şikayet ediyorlardı. Meclis görüşmelerinde Saraçoğlu Hükümeti o tarihe kadar görülmemiş bir şekilde hırpalandı. Hikmet Bayur başarılı olmayan bir hükümetin çekilmesini istiyordu. Toprak Kanunu tasarısının tartışılmasında Adnan Menderes yaptığı eleştirilerle dikkatleri üzerinde topladı.[13] Bu yeni kanundan en çok korkanlar toprak sahipleri idi. Meclisteki şiddetli tartışmalara rağmen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Dörtlü Takrir'in verilmesinden bir iki ay sonra 11 Haziran 1945'te kabul edildi.[14]

1. Dörtlü Takrir ve Kurucular

Demokrat Parti'nin kuruluşuna vesile olan ilk belge olarak kabul edilen Dörtlü Takrir 7 Haziran 1945'te CHP'nin Meclis Grup Başkanlığı'na sunulmuştur. Takrir'in imza sahipleri İzmir Milletvekili Celal Bayar, Kars Milletvekili Fuat Köprülü, İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Aydın Milletvekili Aydın Menderes'ti.[15]

Takrir'de, Milli hakimiyetin tek tecelli yeri olan TBMM'nde, hakiki bir murakabenin sağlanmasını, demokratik müesseselerin serbestçe doğup yaşamasına engel olan ve anayasanın halkçı ruhunu takyit eden bazı kanunlardan değişiklik yapılması ve parti tüzüğünde de yine bu maksatların icap ettiğini tadillerin hemen icrası" teklif ediliyordu. İstekleri özellikle 3 nokta üzerinde toplanıyordu:[16]

a. Kanunlardaki ve parti tüzüğündeki anti-demokratik hükümlerin tasfiyesi

b. Meclisin hükümeti gerçekten denetlemesi

c. Seçimlerin serbestçe yapılması

Takrir, CHP içinde huzursuzluğa ve tepkiye yol açtı. CHP Genel Sekreteri Naif Atıf Kansu önerge ile ilgili Faik Ahmet Barutçu'ya şunları söylüyordu: "Celal Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Refik Koraltan Grup Başkanlığına, ilk anayasaya dönülmesi ve Parti tüzüğünde ilk anayasanın demokratik ruhuna uygun değişiklik yapılmasını öneriyorlar. İşte Barutçum, oluşum belirmeye başladı, hazır ol savaşa ve kavgaya."[17] Barutçu'da Genel Sekreter ile aynı görüşü

paylaşıyor ve takrir sahiplerinin esas amacının yeni bir parti kurmak olduğunu anılarında belirtmektedir. CHP'de başkanlık yapmış olan Hilmi Uran'da bu fikri desteklemektedir.[18]

Bu endişe takririn görüşüldüğü 12 Haziran 1945'te Meclis Grup Toplantısı'nda da devam etti. Dörtler şiddetli eleştirilere maruz kaldılar. Yapılan oylamada takrir reddedildi. Gerekçede "Önergede istenilen tüzük değişikliği Kurultayda, kanun değişikliği teklifi ise Meclise verilecek tekliflerle gerçekleştirilip grupta görüşülmesine gerek yoktur." denmektedir.[19]

2. CHP'den İhraçlar ve Demokrat Parti'nin Kurulması

Önergelerinin reddedilmesi üzerine Adnan Menderes ve Fuat Köprülü görüşlerini ve eleştirilerini Vatan gazetesinde yayınlamaya başladılar. Bu yazılarda Dörtlü Takrir'de dile getirilen ana fikirler işleniyordu. Bu yazılar karşısında CHP uzun müddet sessiz kalamadı. Parti grubunda iki milletvekilinin partiden ihraç edilmeleri konuşulmaya başlandı.[20] 21 Eylül 1945'te Saraçoğlu başkanlığında toplanan CHP Yüksek Divanı Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'yü partiden ihraç kararını aldı.[21]

Asım Us hatıralarında F. Köprülü ve A. Menderes'in partiden çıkarılmalarının iki milletvekilinin suçunun hükümeti tenkit etmek değil Ahmet Emin Yalman'ın gazetesine girerek mevcut rejimi çürütmeye çalışmaları olarak yorumlamaktadır.[22]

Refik Koraltan, Vatan gazetesine verdiği bir demeçte bu kararların parti tüzüğüne aykırı olduğunu ileri sürüp eleştirince O da 27 Kasım 1945'te CHP'den uzaklaştırıldı.[23]

Celal Bayar'a gelince, O, dörtlü Takrir'in reddedilmesinden sonra basın kanununun 17. ve 50. maddelerinde değişiklik yapılmasına dair Meclise bir teklif vermiş, ama bu teklif kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Bayar, partiden çıkarılan iki arkadaşıyla birlikte olduğunu söyleyerek 26 Eylül 1945'te milletvekilliğinden ayrılmış ve 3 Aralık 1945'te de CHP'den çekilmiştir.[24]

Bayar'ın CHP'den ayrılması yeni parti etrafındaki söylentileri hızlandırdı. Aralık ayı başından itibaren basında "Celal Bayar'ın Kuracağı Yeni Parti" başlıklı yazılar çıkmaya başladı.[25] Bayar'da bu konuda kendisi ile görüşen gazetecilere "Siyasi partiyi kuracağız, bu muhakkaktır. Partinin kuruluşuna hükümetçe müsaade edilip edilmeyeceği, partinin ne isim alacağı hakkındaki suallerinize kısaca söyliyeyim ki, iş henüz bu raddeye gelmiş değildir. Bu suallerinize cevap verebilmekliğim için birkaç gün daha sabırlı olmanızı rica edeceğim"diyordu.[26]

Bayar'ın bu beyanından kısa bir süre sonra Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da resmen kurulmuştur.[27] Partinin isim babası o günlerde kurucularla çok sıkı ilişkilerde bulunan ve tek parti iktidarına karşı Türk basınında ilk mücadeleyi açmış olan ünlü gazeteci Ahmet Emin Yalman idi.[28]

Celal Bayar, Ankara'daki Sümer sokaktaki parti merkezinde düzenlediği basın toplantısı ile partinin kuruluşunu resmen ilan etti.

3. Tüzük ve Program

Celal Bayar'ın liderliğinde kurulan Demokrat Parti'nin tüzük ve programı 7 Ocak 1946'da Refik Koraltan tarafından hükümete sunulmuş ve aynı gün onaylanmıştır.[29]

Partinin tüzüğü 47, programı 85 maddeden ibarettir.[30] Hazırlanan tüzüğün 43. maddesine göre Büyük Kongre'ye kadar, kurucular, Genel İdare Kurulu'nu teşkil edeceklerdi. Tüzüğün öngördüğü merkez örgütü şu üç organdan meydana geliyordu. Parti Başkanı, Genel İdare Kurulu ve Merkez Haysiyet Divanı (Madde-5). Bu üç organ doğrudan doğruya Büyük Kongre tarafından seçilecekti. İki yılda bir toplanan Büyük Kongre'den sonra en yetkili organ Genel İdare Kurulu idi (Madde-12). Ayrıca partini milletvekili adaylarını tespit etme yetkisine de sahipti (Madde-13). Taşra örgütü ise il, ilçe, bucak ve ocak kademelerinden meydana geliyordu. Hepsinin yılda bir kez toplanan bir kongresi ve 3 ile 7 arasında değişen bir yönetim kurulu olacaktır. Her yönetim kurulunda bir başkan, bir yazman ve bir de muhasip bulunacaktır (Madde-21-31).

85 maddelik program iki ana bölümden oluşmaktadır: Genel Hükümler ve Hükümet İşleri. Birinci bölümde partinin genel ilkeleri belirtilmiştir. Liberalizm, hem hürriyetler açısından hem de iktisadi düzen olarak kabul edilmiştir. Programın hükümet işleri bölümünde ise, ikinci bir kaza kademesi kurulması istenmekte (Madde-27), üniversitelerin bilimsel ve idari özerkliğe sahip olmaları gereğine değinilmekte (Madde-36) ve belli başlı konularda vaadlerde bulunulmaktadır. Bu kısımda ayrıca partinin siyasi görüşü açıklanmaktadır. Bu konuda, "Özel teşebbüs ve sermayenin faaliyetinin esas olduğu" belirtilmekte (Madde-42) ve devlet kuruluşlarının özel girişime devredilmeleri istenmektedir (Madde-47). Kesin bir zorunluluk olmadıkça piyasalarda dokunulmayacaktır (Madde-51). Milli kalkınmada tarım sektörüne dayanılacaktır (Madde-29).

Programa göre CHP ile DP arasında temel farklar yoktur. DP de CHP gibi 6 ilkeyi benimsemektedir. Fakat ilkeleri programında sınırlandırmaya çalışmış ve beklendiği gibi CHP'ne kıyasla daha liberal bir niteliğe bürünmek istediğini göstermiştir.[31]

4. İçte ve Dışta Tepkiler

DP'nin kuruluşunun ilanı gerek yurt içinde gerekse de yurt dışında çok olumlu karşılanmıştır. Basın yeni partiyi adeta bağrına basmıştı.[32] İktidar partisi kendi karşısında yen bir muhalefet partisi kurulmasını sempati biraz da temkinli karşıladı. Gerçi daha önce bir muhalefet partisi olarak Milli Kalkınma Partisi kurulmuştu ama bu parti geniş halk yığınlarını etkilemekten uzaktı. Bu nedenle Halk Partisi onu kendisine rakip olarak görmemişti ama DP için durum hiçte böyle görünmüyordu. Parti kısa bir zamanda büyük halk kitlelerini arkasında toplamayı başarmıştı.[33]

Yurt içindeki bu havayı yurt dışından gelen haberler da tamamlıyordu. O günlerde İngiltere'de bulunan Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman D.P'nin kuruluşunun Londra'da alaka uyandırdığını, yeni parti kuruluşunun Türkiye'nin dahil istikrarını kuvvetlendireceğini ve memleketin böylece Orta ve Yakın Doğu'da daha mühim bir istikrar unsuru ve daha iyi bir örnek olacağının

umulduğunu bildiriyor ve bu konuda Times'te çıkan bir haberi gazetesine gönderiyordu: "Eski Başvekil Celal Bayar, reisi bulunduğu DP'nin kuruluşunu gazetelerle bildirmiştir. Parti programı ana hatları ile Halk Partisi'ne benziyor, yalnız sola doğru hafif bir meyil göze çarpıyor. Demokrat Parti'nin başlıca hedefi, Türk anayasasının derhal ve kayıtsız bir surette tatbikine ve halkın umumi işlerde daha fazla pay almasıdır. Altı ay içinde parti mensupları umumi bir kongreye çağrılarak programa son ve kat'i bir şekil verilecektir."[34]

Manchester Guardian gazetesinde 15 Ocak 1946'da yayınlanan bir makalede Türkiye'nin siyasi hayatı kısaca tahlil ediliyor ve makale şöyle noktalanıyordu: "…Rusya tarafından ve diğer taraftan son zamanlarda ileri sürülen şiddetli tenkitleri gözönünde tutan muhafazakar Türk gazeteleri, okuyucularına rahatlık vermek için şu teminatı ileri sürüyorlar; Türk birliğinin tehlikede olduğuna dair endişeler yersizdir. Celal Bayar'ın şahsında ve partisinin siyasetinde böyle bir endişeye sebep gösterilecek bir nokta yoktur." [35]

Paris ve Roma gazeteleri ise şu şekilde yorumda bulunuyorlardı: "Türkiye'de ilk defa yeni bir muhalefet partisi kurulmuştur. Demokrat Parti adını taşıyan bu partinin lideri, Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün yakın arkadaşı Bayar'dır. Partinin ileri gelenleri arasında, iktidar partisinden disiplin sebepleriyle çıkarılmış üç milletvekili daha vardır."[36]

C. 1946-1950 Arasında İktidar-Muhalefet İlişkisi

1. 21 Temmuz 1946 Seçimleri

Ekim 1947'de yapılması gereken milletvekili seçimleri, iktidar partisinin Demokrat Parti'nin hızlı gelişmesinden endişelenmesi nedeniyle öne alınmak isteniyordu. Daha Mayıs ayı bitmeden seçimlerin tek dereceli yapılacağı ve Meclisin vaktinden evvel dağılacağı haberleri dolaşmaya ve bunu haklı gösterecek nedenler aranıp etrafa yayılmaya başladı.[37] CHP Genel Başkanı İsmet İnönü 10 Mayıs'ta partisini olağanüstü bir toplantıya çağırdı. Toplantıda 3 nokta üzerinde karara varıldı; Tek dereceli seçime gidilecektir. Cemiyetler Kanunu'nda değişiklikler yapılarak sınıf ayrıcalığı üzerine parti kurulmasına imkan sağlanacak ve parti tüzüğündeki değişmez genel başkanlık sıfatının kaldırılması.[38] Belediye seçimlerini takip eden günlerde Milli Şef İsmet İnönü beyaz treniyle bir yurt gezisini çıkmıştı. Sanıyordu ki vatandaşlar bizzat onu görürlerse CHP'ne karşı tutumlarında bir değişiklik olacaktır. Fakat her gittiği yerde milletvekillerinin bezginliğini görüyor ve buna bir çare bulmak durumunda olduğunu anlıyordu. Belediye seçimlerine iştirak oranı da çok düşüktü. İşte bu gezinin dönüşünde Milli Şef İnönü seçimlerin öne alınması kararını vermişti.[39] Eğer seçimler 1947 yılında yapılırsa Demokrat Parti memleket içindeki teşkilatlanmasını tamamlayacak ve belkide iktidar ellerinden kayıverecekti.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü seçimlerin öne alınması ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Seçimi tabii olarak 1947 yılı içinde düşünüyorduk. Dış ve iç politika gerekleri memleket idaresini bir an evvel kararlı kılmak mecburiyetini gösterdi. Çünkü dünyanın hali, geçen sene tahmin ettiğimizden

çok daha bulanık ve karanlık olarak uzun bir sürümceme yolunu tutmuştur. Ne gibi ihtimaller karşısında kalacağımızı bilmiyoruz. Gelecek sene bu ihtimalleri, temsil müddeti bitmiş bir meclisle karşılamak istemiyoruz. Bir seneden beri memleket içinde de büyük meclisin otoritesi üzerinde saygılı olmayan tartışmalar olmuştur. İçeride ve dışarda olan hiçbir politika, otoritesinden şüphe edilen bir meclisle yürütülemez….”[40]

CHP yeni Seçim Kanunu'nu 31 Mayıs'ta Büyük Millet Meclisi'ne getirdi. Kanunun müzakeresi sırasında CHP milletvekilleri tam takım hazır bulunmak ve muhalefet sözcülerini -ki sayıları bir elin parmaklarını geçmiyordu- konuşturmamak emrini almışlardı. Sert geçen tartışmalardan sonra 5 Haziran 1946'da seçim kanunu değiştirildi, tek dereceli seçime geçildi.[41] 10 Haziran 1946'da da T.B.M.M'nde 385 kabul oyu ile seçimlerin öne alınmasını kabul edildi ve bu şekilde belirtildi: “Memleket idaresi ve politikasını içerde ve dışarda kararlı bir hale getirmek için yeni seçimlerin 21 Temmuz 1946'da yapılmasına karar verdik.”[42] Karar 3 Temmuz 1946'da ilan edildi.

Seçimlerin öne alınmasından sonra iktidar liberalleşme yolunda bazı adımlar attı. 12 Haziran'da üniversitelere idari ve ilmi özerklik veren kanun kabul edildi. Üniversitelere özerklik verilmesi hususu Demokrat Parti'nin programında vardı. CHP üniversiteye özerklik vermekle etkili bir silahı muhalefetin elinden almış oluyordu.13 Haziran günü basın kanununun, gazete kapatma yetkisini hükümete veren 50. maddesi kaldırılarak bu yetki mahkemelere bırakıldı. Basın suçları affedildi.[43]

Meclis görüşmelerindeki bütün itirazlara rağmen seçimlerin öne alınması muhalefetteki D.P'de büyük bir şaşkınlık ve endişe yarattı. Seçimlerin öne alınması daha resmileşmeden önce Celal Bayar İsmet İnönü'nün yukarıdaki konuşmasına parti lideri olarak şu yanıtı veriyordu: “Ne memleketimizin iç durumunda, ne de dünya siyasi vaziyetinde seçimleri öne almak için bir sebep mevcut değilken, belediye seçimlerinin öne alınması ve CHP Genel Başkanı'nın Akşehir'deki nutku ile milletvekili seçimlerinin de öne alınacağının ifadesi Demokrat Parti genel kurulunda derin teessürle karşılanmıştır. Umumi efkarın daha ilk günden sezmiş olduğu gibi artık anlaşılıyor ki, Halk Partisi, Demokrat Parti'nin inkişafını durdurmak ve muhalif partiler şeklen mevcut olsalar dahi, bir devir daha siyasi hayatta fiilen tek kalmak hedefini gütmektedir…”[44]

Parti kurucularından Fuat Köprülü ise bu konu hakkında şu açıklamayı yapıyordu: “Demokrat Parti'nin gelişmesi karşısında hükümet kanuni ve demokratik olmayan usullere başvurmaktadır. Polis ve jandarma dahil olmak üzere hükümet makamları birçok Anadolu şehirlerinde Demokrat Parti'nin kuruluş faaliyetine engel olmaktadırlar…

Halk Partisi kurultayında orduya mesaj gönderilmiştir. Halbuki partilerin ordu ile ne alakaları vardır? Siyasi partiler top ve üniformadan uzak kalmalıdırlar. Biz parti kuvvetini halktan değil, ordudan temin etmeye kalkışırsa bunun neticesi demokrasinin aleyhine olur.”[45]

DP idarecileri il günlerde seçimleri boykot edip etmemek konusunda bir tereddüt geçirdiler. Nihayet örgüte danışmaya karar verildi. Bütün DP il idare kurulu başkanlarına acele çekilen telgraflarla 16 Haziran'da Ankara'da bulunmaları tebliğ edildi[46]

İzmir, Aydın ve Manisa ili Demokrat Parti il başkanları (Ekrem Hayri Üstündağ-Ethem Menderes-Hüsnü Yaman ve Refik Şevket İnce) Ankara'ya gitmeden önce aralarında bir toplantı yaparak milletvekili seçimine iştirak meselesini görüştüler. Sonuçta üç il başkanı Ankara toplantısında Demokrat Parti'nin seçimlere iştirak etmesi tezini savunma kararını aldılar.[47]

16 Haziran'da Ankara'da toplanan DP il başkanları gizli oyla yapılan anket sonucunda oybirliğiyle seçime girme kararını aldılar.[48]

Kıyasıya bir seçim mücadelesinden sonra 21 Temmuz 1946 günü yapılan seçimler Türk Demokrasi Tarihinde "Hileli Seçimler" olarak yerini almıştır. "Açık Oy, Gizli Tasnif" esasına göre gerçekleştirilen bu seçimlerde DP yurt çapında teşkilatlanması tamamlayamadığı için 450 sandalyeli Meclis'e sadece 273 aday gönderebilmiştir.[49] Buna rağmen CHP'nin parti müfettişlerinin Demokratlara karşı sert bir uygulama göstermeleri ve oyların tasnifine fesat karıştırdıkları seçim sonuçlarının resmen ilanından sonra sıklıkla gündeme getirilmiştir. Resmi seçim sonuçlarına göre DP 62 milletvekilini kazanmıştı. Oysa seçimlerde görev yapan Parti temsilcilerine göre DP'nin milletvekili siyasi bu rakamın iki katı olması gerektiği yönündeydi. Dolayısıyla 1946 seçimleri bundan sonraki günlerde iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkinin belirlenmesinde birinci derece rol oynayan bir etken olacaktır. Demokratların Yüksek Seçim Kurulu'na ve Cumhurbaşkanlığı'na yaptığı itirazlar bir sonuç vermeyince iktidarı halka şikayet etmek için yurdun her tarafında mitingler düzenlenmiş ve buralarda Halk Partilileri oy hırsızlığı yaptığı iddia edilmiştir.[50]

CHP ile DP arasında seçimlerle başlayan bu gerginlik Recep Peker'in başbakanlığında daha da artacaktır. Bu gerginlik 12 Temmuz Beyannamesi ile aşılacaktır.

2. 12 Temmuz Beyannamesi

1946 seçimlerinden sonra iktidar ile muhalefet arasında başlayan 1947'de hat safhaya tırmandı. 1947'nin Temmuz ayındaki Meclis toplantılarında taraflar birbirlerine ağır ithamlarda bulunmaya başlayınca siyaset arenası alabildiğince gerginleşmiş ve Başbakan R. Peker'in Meclis kürsüsünden Menderes'e "Psikopat" diye bağırması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu hakaret karşısında muhalefet milletvekilleri toplu halde Meclisi terk ederek sine-i millete dönme kararı almışlardır.

Cumhurbaşkanı İnönü bu durumda araya girerek bir bildiri yayınladı ve iki parti arasındaki gergin havayı yumuşatarak olaylara yeni bir yön verdi. İnönü 12 Temmuz Beyannamesi olarak bilinen bildirisinde, son günlerde hükümet ile muhalefet başkanları ile diyalog kurulması için harcadığı çabaları sıralamakta, kanaat ve görüşleri açıklamaktadır. İnönü amacını şöyle ifade etmektedir: "… başlıca iki parti arasındaki temel farkın, yani emniyetin yerleşmesidir. Bu emniyet, bir bakımdan memleketin emniyeti manasını taşıdığı için gözümde çok önemlidir. Muhalefet, teminat içinde

yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih olacaktır. Büyük vatandaş kütlesi, iktidar şu partinin veya öteki partinin elinde bulunması ihtimalini vicdan rahatlığı ile düşünebilecektir."[51]

DP beyannameyi oldukça iyi karşıladı. Çünkü nihayet mücadelelerinde haklı olduklarını kabul ettirmiş, Hükümetin baskılarına karşı tesirli bir teminat elde edilmiş, teşkilatın morali yükseltilmiş ve demokratik rejimin kuruluşu sırasında karşılaştığı büyük bir sorunu selametle geçmeye muvaffak olmuştur.

DP liderleri beyannameden duydukları memnuniyeti saklamadılar. F. Köprülü yazdığı yazılarda İnönü'ye övgüler yağdırıyor, Bayar; "Bildirinin partisinin manevi şahsiyetine mal edildiğini" söylüyordu.[52] A. Menderes ise "Türk milleti iktidara kaşları çattı, ben seni beğenmiyorum dedi ve iktidarın iradesini eritti. 12 Temmuz Bildirisi işte bu vesikadır." diyordu.[53]

3. DP İçinde Huzursuzluk

12 Temmuz Beyannamesi'nin yarattığı ferahlık uzun ömürlü olmadı. Çünkü muhalefet iktidarın, bildirinin fiili tedbirleri almasını, yani somut kanuni tedbirleri getirmesini bekliyordu. Gerçek barış ancak anti-demokratik kanunların kalkmasından sonra kurulabilirdi. Bu nedenle bütün gözler 17 Kasım 1947'de toplanacak olan CHP Kurultayı'na çevrildi. Kurultay beklenildiği gibi sonuçlanmadı. İnönü'nün devlet başkanlığı ve parti başkanlığı görevlerine devam kararı alındı. Bu gelişme DP içinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Sadık Aldoğan, Kenan Öner, Ahmet Tahtakılıç ve Yusuf Kemal Tengirşek'in başını çektiği grup Parti yöneticilerinin 12 Temmuz Beyannamesi'ni kabul etmek ile Cumhuriyet Halk Partisi ile gizli bir anlaşmaya vardığı, yani muvazaa iddiasını gündeme getiriyorlar[54] aynı zamanda da DP yöneticilerinin 12 Temmuz Beyannamesi'ne rağmen İnönü'nün parti başkanlığından ayrılmasını sağlayamadıkları için Hürriyet Misakı'nın uygulanmasını yani Meclis'ten çekilme kararının alınmasını istiyorlardı.[55]

Bu iddialar Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü tarafından sert bir dille yanıtlanmıştır. Bu gergin durum 1948 Ocağı'nda toplanan İstanbul İl Kongresi'nde daha da açığa çıktı. Öner grubu, Bayar grubunun partiye hükmetmek isteyerek parti içi muhalefeti ortadan kaldırmaya çalıştığını, İnönü aleyhtarı grubu yok etmeye istekli olduklarını, İnönü ile Bayar arasında gizli bir anlaşma olduğunu ve bunun için CHP'nin DP'ye toleranslı davrandığını ve hatta İnönü'nün Bayar'a mali yardımda bulunduğunu ileri sürdü. İstanbul İl Başkanı Kenan Öner önce il başkanlığından ve hemen arkasından da 16 Ocak 1948'de Demokrat Parti'den istifa etti.[56]

Kenan Öner'in istifası üzerine basında yeni bir partinin kurulacağı haberlerinin çıkmasına neden oldu. Bu haberlerde yeni partide Kenan Öner, Fevzi Çakmak, Rauf Orbay, Mustafa Kentli, Rasim Aktoğu ve Harun İlmen'in yer alacağı, isminin de Milli Demokrat Partisi olacağı yazıyordu.[57]

Milletvekili maaşı konusundaki tartışmalar DP içindeki çatışmayı daha da arttırdı.[58] Hükümet, Millet Meclisine milletvekili maaşlarını arttırma teklifini vermişti. Demokratlar tek bir istisna ile aleyhte

oy kullandılar. DP Merkez Komitesi maaşların artması ile meydana gelen maaş farklarının parti merkezine devredilmesi kararını aldı. Bu hareket parti içindeki çatışmayı daha da arttırdı. Nihayet Merkez Komitesi 5 milletvekilini (Osman Nuri Koni, Necati Erdem, Mithat Sakaroğlu, Sadık Aldoğan, Kemal Silivrili) Haysiyet Divanı'na vererek parti içi dayanışmayı zayıflattıkları iddiasıyla partiden çıkarttı. Merkez Komitesi'nin 6 üyesi bu kararı protesto maksadı ile komiteden çekildiler ama neticede onlarda partiden çıkarıldılar (Yusuf Kemal Tengirşek, Emin Sazak, Enis Akaygen, Ahmet Oğuz, Hasan Dinçer, Ahmet Tahtakılıç).[59]

DP'den yapılan bu tasfiyeler üçüncü siyasi partinin yakın bir zamanda kurulacağının ilk sinyalleri oldu.[60] Partiden ayrılanlar kendilerini bir boşlukta hissetmeye başladılar. İşte bu boşluğu doldurmak için muhalefet saflarında 1948 Mayıs ayından itibaren yeni bir örgütlenme çabası belirdi.[61] 10 Mayıs'ta Meclis içerisinde Müstakil Demokratlar Grubu kuruldu. Grubun sözcüleri Ahmet Tahtakılıç, Hasan Dinçer ve Hazım Bozca idi. Grup üyeri ayrı bir parti kurmaktansa bu yolu seçtiklerini belirttiler. Gerçekte bu yeni bir partinin kuruluşuna doğru atılan bir adımdı.[62]

Müstakil Demokratlar Grubu, Afyon'da kurulmuş olan Öz Demokratlar Partisi ile birleşerek yeni siyasi partinin kuruluşunu 20 Temmuz 1948'te resmen ilan etti.[63] Parti kurucuları şu zevattan oluşuyordu: Fevzi Çakmak, Enis Akaygen, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı ve Sadık Aldoğan.[64]

Prof. Tarık Zafer Tuna'ya partinin doğuşunu şöyle anlatmaktadır: "Demokrat Parti'nin temsil ettiği geniş kitle içerisinde muhtelif sebeplerle vaki olan kopma ve ayrılmalar Millet Partisi'nde toplanmış ve parti hem bizzat muhalefet partisi olan Demokrat Parti'ye hem de iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı vücut bulmuş bir cephenin mümessili olduğunu ileri sürerek siyasi hayatta doğmuştur. Millet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı Demokrat Parti'nin kafi bir derecede şiddetli muhalefet vazifesini yapmadığı iddiasıyla ortaya atılmıştır."[65]

Partinin ilk genel başkanı Y.Hikmet Bayur ise Millet Partisi'nin kuruluş sebeplerini şu sözlerle açıkladı: "Halk bugünkü iktidardan bıkmıştır. Halk bugünkü muhalefetten de şüphe etmektedir. Bu durumdan memleket düşmanları, komünist propagandacıları yararlanmaktadır. Temiz ve samimi muhalefet komünist propagandasına karşı kesin bir panzehirdir. Yeni hiçbir esaslı fikir ileri sürmeden ve belirli hedefler göstermeden yalnız iktidarı devirip yerine geçmek için yapılan muhalefet artık aydınlarca ve halkça kafi görülmemektedir."[66]

Partinin fahri başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ise Partinin doğrudan doğruya Türk halkının ihtiyaçlarına cevap verdiğini, halkın DP'den hoşnut olmadığını, Halk Partisi'nden korkmayan ve artan sefaletle servet arasında bir denge kurabilecek bir istediğini söylüyordu. Mareşal'e göre Millet Partisi'nin amaçları şöyle özetlenebilirdi; ''Dürüst seçimlerle iktidarı yeni bir hükümete devretmek; vatandaşı devletin emrine değil, devleti vatandaşın hizmetine koymak; devlet kapitalizmine son vermek; bazı vergileri kaldırmak veya indirmek; vatandaşa çalışma ve ticari teşebbüs imkanları

sağlamak; hayat seviyesini yükseltmek ve nihayet, aile bağlarını kuvvetlendirip gençliğe milli ve dini eğitim vermek suretiyle ahlak seviyesini yükseltmek.''[67]

136 maddeden oluşan Millet Partisi Programı'nda; Cumhuriyet, adalet, liberallik ülkülerine ve milliyetçilik esaslarına bağlı olduğunu belirtmiş ve Türkiye'de çeşitli din ve mezheplere mensup olan cemaatlerin dini örgüt kurmalarını savunmuştur. Ekonomik alanda ılımlı bir görüş savunan parti, devlete ve fertlere ait her çeşit tekele karşıydı. Devletçiliğe cephe aldığı gibi, sermayenin ayrı kâr tutkusuna, haksız sömürüye de karşı olduğunu belirtmektedir.[68]

4. 14 Mayıs 1950 Seçimleri

14 Mayıs 1950'de yapılan milletvekili seçiminin iki önemli özelliği vardır; Güvenilir bir Seçim Kanunu kabul edilerek yapılan ilk tek dereceli seçim olması ve politikacıların kapalı salon toplantılarının yanı sıra köylere giderek buralarda halkla yakın temaslarda bulunmalarıdır.

Demokrat Parti ile iktidar partisi arasında en esaslı mücadele Seçim Kanunu'nun düzeltilmesi konusunda olmuştur.

7 Şubat 1950'de yeni Seçim Kanunu tasarısı Mecliste görüşülmeye başlanıldı. Tasarı temel ilkeler bakımından demokratikti. Gizli oy, açık tasnif ve yargı denetimi ilkelerini kabul etmişti. Seçim Kurulu Başkanlığı'na yargıçlar getirilmiş ve ayrıca Yargıtay ve Danıştay üyelerinden kurulu bir Yüksek Seçim Kurulu öngörülmüştü. Böylece Demokratların yıllardır istedikleri esas güvence sağlanmıştı. Bu bakımdan ana muhalefet partisi, Millet Partisi'nin aksine, tasarıyı ilke olarak destekledi. Ancak ayrıntılar üzerinde çetin tartışmalar yapıldı. Demokratların bazı teklifleri kabul edilirken bazıları reddedildi. Örneğin 36. maddenin tek yerden adaylık kaldırılıp, muhalefetin isteğine uygun olarak çift yerden adaylık imkanı tanındı. Buna karşılık, bütün itirazlara rağmen 43. madde hükümetin isteğine göre değişti. Bu madde, kapalı salon toplantılarına yalnız o seçim çevresi seçmenlerinin katılabileceğini öngörüyordu. Muhalefet bunu toplantı hürriyetine aşırı bir kayıt olarak gördü. Gerçekten de, örneğin komşu ilden gelecek seçimlerin parti propaganda toplantılarına katılmalarını önlemenin anlamı yoktu. Ancak muhalefet sözünü dinletemedi. Uzun tartışmalardan sonra madde aynen kabul edildi. Bu gibi meseleler yüzünden görüşmeler bazen gergin bir hava içinde cereyan etti. Fakat neticede, esas itibariyle demokratik bir kanun kabul edilmişti.[69]

Kanun 16 Şubat 1950'de T.B.M.M'nde kabul edildi. 351 kişiden 341'i beyaz oy, 10 kişisi de kırmızı oy vermişti. Kanununa muhalif olanlar Millet Partisi milletvekilleriydi. Millet Partisi kırmızı oy vermesinin nedenini şu sözlerle açıklamıştır: ''1946 seçimlerinde suç işlemiş olanlar ellerini kollarını sallayarak geziyorlar, haklarında kanuni takibat yapılmamıştır. Kanunların iyi olması yeterli değildir, onların iyi uygulanmaları da lazımdır ''.[70]

Seçim Kanunu teklifinin iki büyük partinin ortak oyları ile kabul edilmesi yurtta büyük bir ferahlık yarattı ve Türkiye'yi 1950 seçimlerine götüren yolun üzerindeki engelleri ortadan kaldırdı. Memleket yeni seçimlere şimdi huzur içinde girebilirdi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, seçimlerin yenilenmesine 24 Mart 1950 günü karar verdi ve seçim gününü 14 Mayıs 1950 olarak tespit etti. Demokrat Parti bu tarihi, Doğu Anadolu için mevsim itibariyle, erken bulduğu cihetle, seçim gününün hiç olmazsa 20 gün kadar bir süre geriye atılmasını istedi ise de bu isteğini iktidara bir türlü kabul ettiremedi.

Seçimlerin emniyet şartları içerisinde yapılmasını sağlamak düşüncesi ile, Demokrat Parti'nin, seçim dönemine sınırlı olmak üzere, bir koalisyon kabinesi kurulması yolundaki teklifine de CHP iltifat etmedi.[71]

1950 seçim kampanyası çok hareketli geçti. Siyasi partiler kapalı salon toplantıları ve açık hava mitingleri ile memleketi karış karış dolaşıyorlardı. Hükümet 1946 seçimlerinde muhalefeti radyonun yanına yaklaştırmadığı halde bu sefer bütün siyasi partilere radyodan eşit bir surette yararlanma hakkını tanıdı.

CHP 14 Mayıs seçimlerinde kampanyayı İsmet İnönü'nün etrafında çevirdi. Partinin büyük kozu, lideri idi. Parti teşkilatı, kampanyayı liderin etrafında çevirdiği gibi, bizzat kendisi de halkı tesir altında tutmak için, sık sık kendisinden bahsediyordu.

İnönü, oy toplama bakımından kendisinin büyük bir güce ve tesire sahip bulunduğu umudunu muhafaza ediyor ve 1946 seçimlerinde olduğu gibi, şimdi büyük koz olarak gene kendisini görüyordu. O, Kampanyada sık sık Anayasa değişikliğinden de bahsetmekle birlikte üç konuya da özel bir önem vermiştir[72]

a. Demokrasinin Türkiye'ye getirilmesi ve geliştirilmesi.

b. Muhalefeti şiddet politikası ile gütmekle itham ediyor.

c. Dış politika

DP 1950 seçimlerinde memleketi karşı karşı dolaşarak umutlu ve heyecanlı bir kampanya yürüttü. D.P bunu yapmasa da seçim şansı yüksekti. Zira o, rejim sancıları içinde bulunan bir memlekette hürriyet ve demokrasi bayrağını taşıyor ve mücadelesini hep bu tema etrafında çeviriyordu. D.P 1946'dan beri Türkiye'de milli iradenin bayraktarlığını yapmış ve Türk vatandaşına bu memleketin gerçek sahibinin kendisi olduğunu anlatmaya çalışmıştı.

Türk vatandaşı, yurdun gerçek sahibinin kendisi olup olmadığını şimdi bir denemek istiyor, kendisine yıllardan beri telkin edilenin doğru olup olmadığını, bir küçük oy pusulası ile koskoca İnönü iktidarının nasıl olup ta devrilebileceğini pek merak ediyordu. D.P'nin esas gücü de işte burada idi.[73]

14 Mayıs 1950 Pazar günü tüm yurtta yapılan genel seçimin resmi sonuçları şöyledir:[74]

Toplam Seçmen Sayısı: 3.070.242

Oyunu Kullanan Seçmenlerin Toplamı: 2.717.822

Katılım Oranı: %88.52

D.P'nin oyu: 1.450.306-%53.39-408 mv

C.H.P'nin oyu: 1.043.119-%33.38-69 mv

M.P'nin oyu: 152.869-%5.24-1 mv

Bağımsız: 22.183-%0.81

Beyaz İhtilal[75] olarak da adlandırılan 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP ezici bir üstünlükle CHP'nin 27 yıllık iktidarına son vermiş ve 21 Temmuz yenilgisinin rövanşını demokratik bir ortamda kazanmıştır

Demokrat Parti, Türkiye'nin 1950'den sonraki siyasi hayatında önemli bir yere sahip olacaktır. Bu önem sadece iktidarda kaldığı on yıllık zaman dilimiyle sınırlı kalmamış kendisinden sonraki Türk siyasal hayatına da damgasını vuran bir parti olmuştur.

Bu özelliğiyle Demokrat Parti, kimilerine göre, Atatürk devrimlerini yok etmeyi amaç edinen gerici bir siyasal akımın ilk büyük halkasıdır. Kimilerine göre ise, baskıcı yönetimler karşısında yüzyıllardır boyun eğmiş kitlelerin isyanıdır ve en büyük özelliği demokrasinin kurucusu olmasıdır.

Demokrat Parti için bu birbirinin zıttı olan fikirlere rağmen kabul edilmesi gereken önemli bir nokta vardır ki o da bugünkü düzenin oluşmasında Demokrat Parti'nin payını azımsamak olanaksızdır. Demokrat Parti ismi 21. yy. içindeki Türkiye'nin siyasal söyleminde hala geçerliliğini sürdüren ve onun devamı olduğu iddiasında olan siyasi partilerin varlığıyla daha uzun yıllar gündemde kalacak bir partidir.

1 Rıfkı Salim Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950), Ankara, 1979, s. 15-16.

2 Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, İstanbul, 1966, s. 35.

3 Prof. Dr. Ergün Aybars, Atatürkçülük ve Modernleşme, İzmir, 2000, s. 104.

4 Faik Ahmet Barutçu, Siyasi Anılar (1939-1954), İstanbul, 1977, s. 285-286.

5 Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara, 1959, s. 513-514.

6 Prof. Dr. Hamza Eroğlu, Türk Devrim Tarihi, Ankara, 1981, s. 209.

7 İsmet İnönü'nün Söylev ve Demeçleri (1919-1946), c: I, İstanbul, 1946, s.

8 Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru, İstanbul, 1952, s. 59.

9 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 5-19.

10 Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1996, s. 125-126.

11 Suna Kili, 1960-75 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler, İstanbul, 1976, s. 94; Anıl Çeçen, Atatürk ve Cumhuriyet, Ankara-1994, s. 311-313; Bernand Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1988, s. 303.

12 Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Ankara, 1988, s. 426.

13 Cevat Akkerman, Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar, Ankara, 1950, s. 26.

14 Bernars Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1988, çev. Metin Kıratlı, s. 315.

15 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.e, s. 13.

16 Cem Eroğul, Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi, Ankara, 1998, s. 11.

17 Faik Ahmet Barutçu, a.g.e, s. 303, 307.

18 Hilmi Uran, a.g.e, s. 435.

19 Rıfıül Salim Burçak, a.g.e s. 56.

20 Anadolu 18 Eylül 1945.

21 Anadolu 22 Eylül 1945.

22 Asım Us, Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950), İstanbul, 1966, s. 14.

23 Asım Us, a.g.e, s. 650-651.

24 Halkın Sesi 29 Eylül 1945; Anadolu 4 Aralık 1945.

25 Anadolu 2 Aralık 1945; Halkın Sesi 3 Aralık 1945.

26 Anadolu 3 Aralık 1945.

27 Ayın Tarihi Ocak 1946, s. 7-10.

28 Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c: IV, İstanbul, 1970, s. 4.

29 Vatan 8 Ocak 1946.

30 Demokrat Parti'nin Tüzük ve Programı, Ankara, 1946; Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), İstanbul, 1995, 662-676.

31 Necmettin Sadak "D.P'ye Hoşgeldiniz Deriz", Akşam 9 Ocak 1946.

32 Cihat Baban, "İki Parti Arasındaki Farklar" Tasvir 10 Ocak 1946; Falih Rıfkı Atay, "Yeni Parti Kuruldu" Ulus 8 Ocak 1946; M. Tuncer, "İkinci Parti" Yeni Asır 11 Ocak 1946.

33 Dündar Seyhan, Gölgedeki Adam, İstanbul, 1966, s. 22; Nadir Nadi, Perde Aralığından, İstanbul, 1979, s. 281.

34 Vatan 19 Ocak 1946.

35 Halit Tanyeli-Adnan Topsakaloğlu, İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi, c: I, İstanbul, 1958, s. 31.

36 Tekin Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, c: I, İstanbul, 1963, s. 232.

37 Kenan Öner, Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi, İstanbul, 1948, s. 37; Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.e, s. 21-22.

38 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.e, s. 19; Nadir Nadi, Perde Aralığından, İstanbul-1979, s. 282.

39 Orhan Cemal Fersoy, Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes, İstanbul-1971, s. 129.

40 Kenan Öner, a.g.e, s. 38; Orhan Cemal Fersoy, a.g.e, s. 131-132.

41 Orhan Cemal Fersoy, a.g.e, s. 141-143.

42 Metin Toker, Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları/Tek Partiden Çok Partiye Geçiş, İstanbul-1990, s. 21; R. S. Burçak, a.g.e, s. 75.

43 Tekin Erer, a.g.e, s. 271; Cem Eroğul, a.g.e, s. 15; Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 75.

44 Orhan Cemal Fersoy, a.g.e, s. 129-130.

45 Orhan Cemal Fersoy, a.g.e, s. 134.

46 C. Eroğul, a.g.e, s. 15.

47 Tasvir 13 Haziran 1946.

48 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.e, s. 22.

49 Emre Kongar, 21. Yüzyılda Türkiye, İstanbul, 2000, s. 147.

50 Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki seçim yarışı ve seçim sonuçlarına itiraz konu ile ilgili bir başka çalışmamızda İzmir ili örnek alınarak incelenmiştir. Bakınız: Filiz Çolak, 'İzmir'de 21 Temmuz 1946 Seçimleri ve Demokrat Parti', Yeni Türkiye, Cumhuriyetin 75. Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1998, c: 23-24/II, s. 1013-1024.

51 Nihat Erim, "Cumhurbaşkanı İnönü'nün Beyannamesi", ULUS 12 Temmuz 1947; MEMLEKET SESİ, 15 Temmuz 1947.

52 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 132.

53 Şükrü Esirci, Menderes Diyor ki (1946-1950), c: I, İstanbul, 1967, s. 126.

54 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 151-152; Kemal Karpat, a.g.e, s. 179.

55 Cem Eroğul, a.g.e, s. 32.

56 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.e, s. 39; Samet Ağaoğlu, Siyasi Günlük/Demokrat Parti'nin Kuruluşu, İstanbul-1992, s. 102.

57 Anadolu 25 Ocak 1948; Demokrat İzmir 29 Şubat 1948.

58 Cihat Baban, Politika Galerisinden/Büstler ve Portreler, İstanbul, 1970, s. 34; Ahmet Emin Yalman, a.g.e, cilt: IV, s. 127-128.

59 Kemal Karpat, a.g.e, s. 183; Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 153-154.

60 Anadolu 14 Mart 1948.

61 Cem Eroğul, a.g.e, s. 35-36.

62 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.e, s. 42; Demokrat İzmir 18 Mayıs 1948.

63 Muzaffer Sencer, Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, İstanbul-1971, s. 207; Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.e, s. 44; Bernard Lewis, a.g.e, s. 307.

64 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 156; Cevat Akkerman, a.g.e, s. 58.

65 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e, s. 713.

66 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 157.

67 Kemal Karpat, a.g.e, s. 185.

68 Erdoğan Teziç, 100 Soruda Siyasi Partiler, İstanbul-1952, s. 58-59; Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 157-160; Cevat Akkerman, a.g.e, s. 58-59; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e, s. 718-732.

69 Cem Eroğul, a.g.e, s. 43.

70 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 192.

71 Prof. Rıfkı Salim Burçak, On Yılın Anıları (1950-1960), Ankara-1998, s. 40.

72 Prof. Rıfkı Salih Burçak, a.g.e, s. 42-44.

73 Prof. Rıfkı Salim Burçak, a.g.e, s. 44.

74 Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e, s. 690-691.

75 14 Mayıs 1950 seçimleri Türk Siyasi tarihinde özel bir öneme sahirtir. Bu nedenle Beyaz İhtilal yada Beyaz Devrim gibi isimler takılmıştır. Prof. Ali Fuat Başgil'de konu ile ilgili olarak; '1950 seçimleri demokratik anlamda bir tekamülü ifade etmekten çok, bir ihtilal demekti. Çünkü, bu seçimler hükümette yalnız bir el değiştirme neticesini doğurmamış fakat bilhassa, amme hizmetlerinin görülmesinde yeni bir ruh ve metod getirmiştir. ' demektedir. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, İstanbul, 1966, çev: Mehmet Ali Sevük-İsmail Hakkı Akın, s. 74

Süreli Yayınlar

Vatan (1945-1950).

Cumhuriyet (1945-1950).

Demokrat İzmir (1945-1950).

Yeni Asır (1945-1950).

Anadolu (1945-1950).

Halkın Sesi (1945-1950).

Ayın Tarihi (1945-1950).

Kitaplar

Cevat Akkerman, Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar, Ankara, 1950.

Cem Eroğul, Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi, Ankara, 1998.

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), İstanbul, 1995.

Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c: IV, İstanbul, 1970.

Asım Us, Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950), İstanbul, 1966.

Alpay Kabacalı, Türk Basınında Demokrasi, Ankara, 1999.

Dündar Seyhan, Gölgedeki Adam, İstanbul, 1966.

Rıfkı Salim Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950), Ankara, 1979.

Rıfkı Salim Burçak, On Yılın Anıları (1950-1960), İstanbul, 1998.

Prof. Dr. Tülay Özüerman, Türkiye'nin Batılılaşma ve Demokratikleşme Açmazı, İzmir, 1998.

Muzaffer Sencer, Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri, İstanbul, 1971.

Faik Ahmet Barutçu, Siyasi Anılar (1939-1954), İstanbul, 1977.

Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara, 1959.

Feroz Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, İstanbul, 1994, çev. Yavuz Alagon.

Feroz Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), İstanbul, 1994, çev: Ahmet Fethi.

Prof. Dr. Ergün Aybars, Atatürkçülük ve Modernleşme, İzmir, 2000.

Prof. Dr. Emre Kongar, 21. Yüzyılda Türkiye, İstanbul, 2000.

Prof. Dr. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1988, çev. Metin Kıratlı.

Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, İstanbul, 1966.

Tekin Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, c: I, İstanbul, 1963.

Prof. Dr. Hamza Eroğlu, Türk Devrim Tarihi, Ankara, 1981.

İsmet İnönü'nün Söylev ve Demeçleri (1919-1946), c: I, İstanbul, 1946.

Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru, İstanbul, 1972.

Samet Ağaoğlu, Siyasi Günlük, D.P'nin Kuruluşu, İstanbul, 1992.

Mahmut Goloğlu, Demokrasiye Geçiş (1946-1950), İstanbul, 1982.

Prof. Dr. Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1993.

Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın açıklamalı Kronolojisi (1945-1971), İstanbul, 1976.

Şevket Süreyya Aydemir, Başvekilim Adnan Menderes, Derleyen; İsmet Bozdağ, Basım yılı ve yeri yok.

Demokrat Parti Tüzük ve Programı, Ankara, 1946.

Halit Tanyeli-Adnan Topsakaloğlu, İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi, c: I, İstanbul, 1958.

Orhan Cemal Fersoy, Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes, İstanbul, 1971.

Şükrü Esirci, Menderes Diyor ki (1946-1950), c: I, İstanbul, 1967.

Kenan Öner, Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi, İstanbul, 1948.

Nadir Nadi, Perde Aralığından, İstanbul, 1979.

Mükerrem Sarol, Bilinmeyen Menderes, c: I, İstanbul, 1983.

Metin Toker, Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye Geçiş, İstanbul, 1990.

Nezahat Belen, Türkiye'ye Damgasını Vuran Bir Dönem, Bir Olay, Bir Yaşam Dr. Baha Akşit, Demokrat Parti Dönemi, Yassıada Mahkemeleri ve Yassıada Sonrası, Denizli, Basım Yılı Yok,

Erdoğan Teziç, 100 Soruda Siyasi Partiler, İstanbul-1952.

Suna Kili, 1960-75 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler, İstanbul, 1976.

Cihat Baban, Politika Galerisi, Büstler ve Portreler, İstanbul, 1970.

Makaleler

Korkmaz Alemdar, "Demokrat Parti ve Basın", Tarih ve Toplum, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 275-279.

Şeref Bakşık, "Demokrasi, D.P ve İnönü", Tarih ve Toplum, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 272-274.

Halil Berktay, "Soldaki Tartışmalardan: D. P Tarihine Bakışlar", Tarih ve Toplum, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 294-297.

Cem Çakmak, "1950'li Seçimler ve Demokrat Parti", Tarih ve Toplum, sayı: 53, Mayıs 1988, s. 280-285.

Sina Akşin, "Demokrat Parti'nin Kurulması", Tarih ve Toplum, sayı. 53, Mayıs 1988, s. 269-271.

1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişte Bir İlk: Milli Kalkınma Partisi / Yrd. Doç. Dr. Ercan Haytoğlu [s.783-797]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Siyasi partiler, aynı düşünce, amaç, siyasal davranışı benimseyen insanların oluşturduğu, kuruluşunda iktidar olma arzusu, çıkar ve görüş çatışmaları etkili olan, kuruluş sonrasında da kin, ihtiras, kıskançlık mücadeleleri etkin olan demokrasi temeline dayanması gereken siyasal örgütlerdir. Siyasi partiler, demokratik bilincin yerleşmesi, gelişmesi ve kurumsallaşması açısından da ülkelerinin vatandaşlarına karşı sorumludurlar.[1]

Siyasi hayatımızda II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "fırka" adı verilen partiler ortaya çıkmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki Fırkası gibi muhalefet istemeyen ve tek güç olarak ülkenin kaderini yıllarca elinde bulundurmayı tercih eden siyasi partiler kurulduğu da görülmüştür. 1908'de Türk tarihinde ilk kez çok partili siyasi hayata başlangıç ve 1918'de tek partiden çok partili hayata geçiş süreçlerinde birden bire siyasi partilerin sayısında dikkat çekici artışlar olmuştur.

Halk Fırkası'nın 1923 yılında kurulması sonrası çok partili siyasi hayatı gerçekleştirme girişimleri, Terakkiperver Cumhuriyet (1924) ve Serbest Cumhuriyet Fırkalarının (1930) kısa ömürlü olması nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. II. Dünya Savaşı'nda Türkiye savaşa fiilen girmediği halde, yaşanan sıkıntılar ile ülkenin tek siyasi partisi CHP'ye (C.H.P) karşı muhalefet giderek artmıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nı kazanan tarafın demokrasi cephesi olması Türkiye'nin yurt dışında kendisini kabul ettirebilmesi ve ülke içinde gücünü artıran muhalefete karşı demokratik ortam oluşmasına zemin hazırlanması için, çok partili siyasi hayatın önünü açma yolunda adımlar atılması zorunlu hale gelmiştir.

CHP, 1944 yılından itibaren kendisini hissettiren parti içi muhalefeti zayıflatmak için, birtakım değişimlerin gerçekleşeceğinin sinyallerini vermeye başlamıştır. Parti içi muhalefet bu konuda 1945 yılında daha baskıcı bir rol oynamıştır. CHP'nin 17 Haziran 1945 milletvekili ara seçimlerinde aday göstermemesi partinin çok partili siyasi hayat konusundaki bakışında çok katı olmadığını göstermiştir.[2]

Yeni kurulacak muhalif bir partinin meclis içerisinden, özellikle CHP saflarından ayrılacak muhalifler tarafından oluşturulacağı düşünülüyorken, Dörtlü Takrir'in reddi ve 17 Haziran 1945 seçimleri üzerinden çok geçmeden siyasi çevreleri şaşırtan bir sürpriz gelişme meydana gelmiştir.[3] Meclis dışından, hükümete muhalif bir partinin kuruluşu için çalışmalar başlatılmıştır.

Partinin Kuruluşu

1945'lerin Türkiyesi'nin önde gelen iş adamlarından biri olarak tanınan Nuri Demirağ,[4] 7 Temmuz 1945'te[5] "Milli Kalkınma Partisi" (MKP) adını verdiği partinin kuruluşu için başvurmuştur.[6] Nuri Demirağ'ın MKP'yi kurmak amacıyla yazdığı dilekçe, 9 Temmuz 1945 tarihinde İstanbul

Valiliği'ne gelmiş ve gereken incelemenin yapılması için Hukuk İşleri Müdürlüğü'ne havale edilmiştir. Cemiyetler Kanunu'nun 4. maddesine göre, cemiyet teşkili için verilen dilekçelere iki adet, cemiyet ana nizamnamesinin eklenmesi gerekli olduğu ve[7] Nuri Demirağ'ın bu formaliteyi yerine getirmediği için talebi reddedilmiştir.[8] Parti nizamnamesinin bir süre sonra tamamlanması ile parti kurucularının isimleri[9] bulunan dilekçe ve 87 maddelik ana nizamname vilayete verilmiştir.[10] Nizamnameye parti kurucuları olarak Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan'ın isimleri yazılmıştır.[11]

MKP'nin dilekçesi ve nizamnamesi vilayet makamına geldiğinde incelenmeye alınmış ve İçişleri Bakanlığı'na gönderilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.[12] Partinin nizamnamesi içinde bir ayan meclisinin kurulması, kuvvetler prensibinin reddi, cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçimi, yüz bin kişi için bir milletvekili seçilmesi gibi hükümlerin yer alması nedeniyle[13] İçişleri Bakanlığınca yapılan inceleme sonucunda bazı maddelerin değiştirilmesi istenerek dilekçenin partiye iade edilmesi kararlaştırılmıştır.[14]

İçişleri Bakanlığı tarafından iade edilen dilekçe partiye ulaştığında, nizamname üzerinde şekil bakımından bazı değişimler yapılarak vilayete teslim edilmiş ve dilekçe ile birlikte İçişleri Bakanlığına tekrar gönderilmiştir.[15] Kısa bir süre sonra Başbakan Şükrü Saraçoğlu MKP'nin kurulmasına izin verildiğini açıklamıştır.[16]

Partinin kurulmasına izin verildikten sonra merkez binası olarak Nuri Demirağ'ın Paşa Limanı'ndaki köşkü, partinin hizmet bölümü için de Beşiktaş'taki Tayyare Fabrikası seçilmiştir. Üye kaydı yapılması için gerekli evrakların hazırlanmasına başlanmıştır. Ayrıca parti kurucularından Hüseyin Avni Ulaş adına "Mesuliyet" adlı bir gazetenin çıkarılması için imtiyaz alınacağı belirtilmiştir.[17]

MKP'nin kuruluşuna izin verildiğine dair emir İçişleri Bakanlığından İstanbul Valiliği'ne tebliğ olunmuş[18] ve resmi izin tarihi 22 Eylül 1945'e denk gelmiştir.[19] MKP'nin kuruluşu için 18 Temmuz 1945[20] tarihi, Cemiyetler Kanunu'nun 4 maddesindeki "Cemiyetler, ana nizamnamelerinden 2 nüsha ile bir beyannameyi mahallin en büyük mülkiye amirine vermekle teşekkül etmiş olurlar" ifadesine dayanılarak kabul görmüştür.

Tek partili siyasi hayatın ardından, kurulan ilk muhalefet partisine 22 Temmuz 1945'te resmen izin verilmiş, ancak partinin resmi açılış töreni 27 Ekim 1945 tarihinde gerçekleştirilebilmiştir.[21]

Partinin Kuruluş Amacı, Nizamnamesi ve Politikaları

Nuri Demirağ, MKP'nin kuruluş amacını, devletçilik uygulamalarından doğan sıkıntı ve haksızlıklardan halkın kurtarılması, adalet, sağlık servet ve mutluluk sağlayacak prensiplerin geliştirilmesi olarak belirtmiştir.[22] Naki Cevat Akkerman partinin kuruluş amacını; "Adet ve an'anelerimize sadık kalarak asrın icaplarına uygun bir şekilde Türk milletini kalkındırmaktır."[23]

şeklinde değerlendirmiştir. Nuri Demirağ'ın parti ile ilgili amaçları açıklarken sıkça dile getirdiği "(Partimiz)… Hükümeti devirmek, iktidar mevkiine geçmek hırsıyla kurulmak istenen bir teşekkül de değildir. Biz bugünkü devletçilik ile bir nevi mukabil muvazene temin edecek olan liberalizmin memlekette gelişmesine çalışacağız…"[24] ifadeleri halkın partiyi güçlü bir muhalefet ve hükümet adayı olarak görmesini engellemiştir. Bu gelişmeler iktidar tarafından da aynı şekilde değerlendirilmiş olmalıdır ki, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1 Kasım 1945'te yapmış olduğu konuşmasında "… Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır."[25] demektedir. Parti, kuruluşundan itibaren iktidar ve muhalefet tarafından çok ciddiye alınmamıştır.[26]

Partinin nizamnamesi, kuruluş aşamasında 87 maddeden oluşurken, değişiklik isteği nedeniyle önce 90 maddeye, sonradan yapılan eklemelerle de 108 maddeye kadar çıkarılmıştır. Partinin nizamnamesi partinin görüş ve düşüncelerini ifade etmesi açısından tatminkar olup, partinin dünya görüşünü yansıtmıştır. Hükümet şeklinin Cumhuriyet idaresi olarak gösterildiği nizamnamede, seçimlerin tek dereceli olması, seçimlerde temsili nispi usulün tatbikinin istenmesi, Cumhurbaşkanının vatandaşlar tarafından beş yıllığına seçilmesi ve üst üste iki kez aynı kişinin cumhurbaşkanı olamayacağı, ayan meclisi kurulmasının teklif edilerek

savunulacağı, milletvekillerinin yüz bin nüfusta bir olmak üzere tek seçimle 4 yıllığına seçilmesi, eğitimde her şeyin ahlak ve milli an'ane esasına göre ayarlanması, Türk gençliğinin küçük yaştan itibaren vatan müdafaasına yönelik yetiştirilmesi, varlık ölçüsüne göre vergi alınması gibi hususlar dikkat çekmektedir.[27] Partiye girecek olanlara yaptırılacak yemin metni de partinin genel prensiplerinin bir özeti şeklindedir.[28]

Partinin kurucusu Nuri Demirağ, partinin siyasi prensiplerini, milliyetçilik, demokrasi ve parlamentarizm olarak üç esasta toplamakta, iktisadi açıdan da şahsi mülkiyete ve özel teşebbüse sosyal menfaatlere zarar vermediği müddetçe kanunlar ve devlet eli ile izin verileceğini[29] belirtmektedir.

MKP programında iktisadi hususlara geniş bir yer verilmiştir. Buna göre, nizamnamenin 27. maddesinde çağdaş dünyanın ulaştığı iktisadi hayata ulaşmak için çabuk hareket edilmesi, 28. maddede sanayi ve ticarette rekabet esasının teşvik edilerek, Türk parasının kıymetlendirilmesi, 29. maddesinde orman, maden, fabrika, ulaştırma, ziraat ve bunun gibi işleri şahsi teşebbüse bırakarak hükümetin kontrol sorumluluğunu yüklenmesi, 30. maddesinde yer altı zenginliklerinin modern araç ve gereçle verimli hale getirilmesi, 31. maddede devletin örnek olması için iktisadi teşekküller meydana getirmesi ve halkı teşvik etmesi hedeflenmiştir.[30] Parti kurucusu Nuri Demirağ'ın işadamı hüviyeti nizamnamede kendini göstermiş, Nuri Demirağ'ın "… Biz bütün iktisadi ve içtimai hayatımızı kucaklayacak bir demokrasiye inanıyoruz. Bugün 'siyasi demokrasi' eskimiştir. Dünya daha fazlasını, 'iktisadi demokrasiyi' istiyor" açıklamaları ile de ekonomik açıdan liberalist oldukları anlaşılmıştır. Parti, devlet kapitalizmini şiddetle reddederek, devlet kapitalizmini, demokratik hürriyetleri öldüren ve ülke ekonomisini mahveden korkunç bir makine olarak görmüştür.[31] İnsanlığın mutluluğunun Amerikan

liberalizminde olduğu Nuri Demirağ tarafından sıkça dile getirilmiştir.[32] Parti programının bu şekilde oluşmasında Nuri Demirağ'ın iktisadi ve sanayi kalkınma davasının önemli rolü olmuştur.[33]

Sosyal prensipler açısından bakıldığında partinin milleti millet yapan an'anelerin esas alınarak, ailenin toplumun temeli olarak ailenin kuruluşunu ve kadının ailesine bağlılığını sağlamak ve genel olarak aileyi iktisadi açıdan desteklemek,[34] gürbüz bir nüfusun oluşumuna çalışmak, açlık ve işsizlikle mücadele etmek ödev kabul edilmektedir.[35]

Milli kültür ve ahlakı, sosyal prensiplerin ana esası kabul eden parti tüzüğünde,[36] ahlaksızlık yapanların cezalandırılacağı, kamu hizmetlerindeki ahlaksızlıklar, suiistimaller, rüşvetler, adam kayırmalar, ihtilaslar gibi milleti üzen olaylarla mücadele edileceği[37] ifade edilmiştir.

Gelirlerin vatandaşlar arasında adaletli bir şekilde dağıtılabilmesi, milli sigorta oluşturulması, işçiler lehine bir iş kanununun hazırlanması, küçük işletmelerin geliştirilmesi için üretim kooperatiflerinin desteklenmesi de[38] parti hedefleri arasında sayılmıştır.

Dış politikada farklı görüşler ortaya konulmuştur. Nuri Demirağ, Şark ve İslam devletlerini bir konfederasyon şekline getirerek güçlü bir birlik oluşturmaya çalışmıştır.[39] Bu konuya örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri'ni vermekte, Amerika'nın başarısının birliklerin toplanmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Aynı zamanda Avrupa'nın da bir gün mutlaka "Müttehit Avrupa'yı" oluşturacağını düşünmektedir. Bir an önce İslam dünyası ile birleşilmesini ve Şark İslam Federasyonu'nun oluşturulmasını isterken bunun nedenini şu şekilde ifade etmektedir: "Bizi NATO'ya bile bin zorla kabul ettiklerini biliyoruz. Yarın herhangi bir Avrupa Birliğine katılabilmemiz için din, an'ane ve kültürümüz ve hatta tarihimiz bile bize yardım edemez. Bu itibarla bizim için tek kurtuluş çaresi İslam ve Şark birliği kurmaktır, hem de bu işin öncüsü sıfatını taşımak bizim için hem mümkün hem kolaydır."

Nuri Demirağ dış politikada Şark İslam Federasyonu derken, diğer taraftan çok etkilendiği Amerika Birleşik Devletleri'ni bir tarafa atmayıp, "… Amerika ile yüzde yüz bir iktisadi ve siyasi teşriki mesaidir…" diyerek Türkiye'yi siyasi ve iktisadi açıdan Amerika Birleşik Devletleri'ne dayandırmak istemektedir. "… İnsanlığı ancak Amerika kurtarabilecektir." sözü ile Kore'ye asker gönderilmesi hususunda iktidarı isabetli bulması bu görüşünü desteklemektedir.[40]

Şark İslam Konfederasyonu konusunda ilk adım olan 1952 Pakistan'ın başkenti Karaçi'de yapılan İslam Devletleri Kongresi'ne Nuri Demirağ katılmış ve Karaçi Üniversitesi'nde düşüncelerini ortaya koyan bir konuşma yapmıştır.[41] Nuri Demirağ, dış Türklerle de ilgilenmiştir. Dokuz göçmen cemiyetinin birleşme toplantısını Nuri Demirağ'ın köşkünde gerçekleştirmek istemeleri ile Balkan ve Rumeli Muhacirleri Kalkınma Cemiyeti'nin Genel Merkezi'nin Nuri Demirağ'ın köşkünde bulunması bu ilgiyi göstermektedir.[42]

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na girmemekle büyük fırsat kaçırdığını düşünen Demirağ,[43] Rusya'nın savaş sonrası Türkiye'den toprak taleplerine de şiddetle karşı çıkmıştır.[44]

Parti eğitim politikasında öğretmene maddi ve manevi açılardan değer verilmesini, mesleki eğitime gereken önemin gösterilmesini,[45] teknik ve ahlak üniversitesi adıyla bir üniversite kurulmasını hedeflemektedir.[46]

MKP nizamnamesinde işçilerle ilgili hususlar dönemi açısından geniş haklar içermekte, işçinin çalışma şartları, ücret meselesi, sosyal güvence, sağlık, izin gibi konularda işçi lehine adımlar attığı görülmüştür. Bir işadamının kuruculuğunu yaptığı partinin işçi lehine yeni düzenlemeler arayışı içerisinde bulunması dikkat çekicidir.

Nuri Demirağ'ın din üzerine düşüncesi, gerçekçi ve akılcı bir din anlayışını esas alan hurafelere dayanmayan, Allah korkusunun toplumun ayakta kalabilmesi için şart, dinin, toplumun refah ve huzuru için ihtiyaç olduğuna inanan bir şekildedir.[47] Nuri Demirağ'ın dini görüş ve projeleri nedeniyle irticacı olarak suçlandığı görülmektedir. "İrtica yoktur ve olamaz. Halkın arzusu ile işbaşına gelen bir hükümetin, neden teşebbüsüme mani olduğunu anlamıyorum.", "İslam'ın başına musallat, sonradan musallat edilen hurafelere inanan bir insan değilim. Prensibim azim ve atılganlıktır"[48] sözleri bunu göstermektedir.

Parti, nizamnamede yer verilen ve geliştirilen projeleri ile bir köylü partisi hüviyeti kazanmıştır.[49] Parti, ülkenin kalkınmasını köylünün kalkınmasında görmüş, köy kalkınmasını sağlamak amacıyla planlı ve projeli bir şekilde köy politikası geliştirmiştir.[50] Parti tarafından "Köy İmar Planı" hazırlanarak,[51] programa göre köyler birleştirilerek 18.000'e indirilmesi, Divriği'de bulunan Tayyare ve Motor Fabrikalarının etrafında sanayi, maden ve ziraat köylerinin kurulmasının sağlanması hedeflenmiştir.[52]

Bu görüş ve düşünceler çerçevesinde nizamname hazırlayan parti kısa zamanda ülke genelinde örgütlenme girişimine başlamıştır. Merkez olarak Beşiktaş'taki Hayrettin İskelesi[53] belirlenerek, parti başkan ve başkan vekilinin ilk kongrede kurucu üyeler tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır.[54]

Nuri Demirağ'ın partiyi kurmadan önce davetlerde misafirlerine kuzu ziyafetleri vermesi, parti kurulması ve sonrası dönemlerinde de parti meselelerinin görüşülmesi, parti üyelerinin birbirleriyle tanışması için düzenlediği toplantıları sıkıcı bir havadan kurtarmak için kuzu ziyafetleri vermeye devam etmesi nedeniyle "Kuzu Partisi" olarak tanınmıştır.[55]

Partide İlk Huzursuzluk

MKP'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra Hüseyin Avni Ulaş partiden ayrılmıştır. Parti Nuri Demirağ'ın başkanlığında siyasi hayatına devam ederken Parti kurucularından olan Cevat Rıfat Atilhan'ın Nuri Demirağ'ın partiden ihraç edildiğini bildirmesiyle parti bir iç mücadele ortamına sahne olmuştur.[56] Cevat Rıfat Atilhan'ın "MKP Umumi Reis Vekilliği" başlığını taşıyan bir mektubu gazetelere göndererek Nuri Demirağ'ın parti yönetimini istibdada taş çıkartacak şekilde büyük bir baskı ile yönettiği, bilgisizliği yüzünden partinin destek kaybettiğini, partiye girmek için müracaat eden değerli kişilerin Nuri Demirağ'ın tutumları nedeniyle partiye girmediklerini, Ebedi Şef'e karşı

saygısızlıklarda bulunduğu, bu nedenle de parti haysiyet divanı tarafından parti genel başkanlığından 3.3.1946 tarih ve 2 sayılı kararla azledildiği bildirilmiştir. Bunun arkasından gazetelere gönderilen bir başka mektupta "MKP İdare Merkezleri" adı altında da idare heyeti azalarının imzaları ile, idare heyetinin parti prensiplerine ve Nuri Demirağ'a olan bağlılıklarının devam ettiğini, parti kurucularından Cevat Rıfat Atilhan ve azadan Yaşar Çimen ile Zekai Dik'in haysiyet divanı tarafından "Parti nüfuzunu suiistimal ettikleri ve parti aleyhine hilafı hakikat istinad ve beyanatta bulunmak" suçundan partiden çıkarıldıkları bildirilmiştir.[57] Nuri Demirağ vilayet makamına Cevat Rıfat Atilhan ve Mehmet Demir'in partiden tard ve ihraç edildiklerini belirten dilekçe vermiş, buna karşılık Cevat Rıfat Atilhan ve Mehmet Demir de Nuri Demirağ'ı partiden ihraç ettiklerini ve parti merkezini Cihangir'e taşıdıklarını belirten yazıyı vilayet makamına vermişlerdir.[58] Dilekçelerin cevapları beklenirken Nuri Demirağ, Cevat Rıfat Atilhan'ı Cumhuriyet Savcılığı II. Tetkik Bürosu'na 23.03.1946 tarih ve 946/15 numarasıyla verdiği dilekçesinde şahsına "neşren ve madde-i mahsusa tayini suretiyle fiil istinad ettiğini ve gene neşren, namus şöhret, vakar ve haysiyetine" saldırdığını belirterek 20 bin liralık tazminat davası açmıştır.[59] Vilayet Hukuk İşleri Dairesi dilekçeleri inceleyerek Vilayet Makamına bilgi vermiştir. Vilayet makamı hukuki açıdan Nuri Demirağ'ı haklı bulan bir tutum sergilemiştir.[60] İçişlerine durum bildirildikten sonra görüş beklenmiş[61] ve sonuçta vilayet makamı tarafından Nuri Demirağ'ın siyasi faaliyetlerine devamda bir sakınca bulunmadığı, Cevat Rıfat ve arkadaşlarının açtığı merkezin faaliyetlerinin durdurulmasını isteyen karar her iki tarafa da resmen tebliğ edilmiştir. Bu karar doğrultusunda Cihangir'de açılan yeni parti merkezi kapatılmıştır.[62]

26 Mayıs 1946 Belediye Seçimleri

MKP'de parti içi mücadelelerin son bulduğunun düşündüğü bir sırada[63] Belediye seçimlerinin dört ay önceye Mayıs 1946'ya çekilmesi kararı ile karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca seçimlerin öne alınması, seçim süresinin 50 günden 30 güne indirilmesi ve oyların bir gün içinde atılmasına dair kanun tasarısı, CHP meclis grubunun toplantısından sonra, geç vakitte meclise sevk edilerek hızla kanunlaştırılmıştı. Nuri Demirağ ise tüm bu gelişmelerle, partilerin kuruluşunun tamamlanmadan emrivaki siyasi bir manevra ile karşı karşıya bırakıldıklarını belirtiyordu.[64] Bu gelişmeler kısa sürede partiyi seçimlere katılıp katılmama noktasında tavır belirlemeye itmiştir.[65] İzmir seyahati dönüşünde Nuri Demirağ intibaların umut verici olduğunu belirterek seçimlere katılma kararı alınabileceğinin işaretlerini vermiştir.[66]

Daha sonra seçimlere katılma kararı Merkez İdare Heyeti tarafından alınmıştır.[67] Parti merkezinde Anadolu'dan gelen şube temsilcileri ile toplantı yapılarak bazı olumsuzluklara rağmen belediye seçimlerine partinin katılması, seçimlerin demokratik yapılmasını engelleyecek mevzuatın mümkün olan surette kaldırılması için girişimde bulunulması ve başbakandan temenni edilmesi kararı alınmış, parti genel meclis kararının tüm şubelere bildirilmesi kararlaştırılmıştır.[68] Ayrıca demokratik seçimlere engel mevzuatın kaldırılmasına dair temenni kararı doğrultusunda Parti Genel Başkanı Nuri Demirağ Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na bir telgraf çekmiş,[69] Başbakan da bu telgrafa olumlu bir cevap vermiştir.[70]

Parti, belediye seçimlerine teşkilatlanmasını tamamladığı her yerde katılmak için hazırlıklara başlamış[71] yoğun bir propaganda çalışması içine girmişlerdir.[72] MKP, seçim yaklaştıkça seçim ile ilgili düzenlemelerin yapılması ve seçimlerin normal bir havada geçmesini sağlayacak tedbirlerin alınması için de çaba harcamış ve bu konuda İstanbul Valiliği'ne başvurularak seçimlerde sandık başında bir temsilci bulunduracakları bilgisi verilmiştir.[73]

Propaganda konuşmalarındaki ana temalar; Nuri Demirağ'ın seçim gezisine, özel uçağı ile çıkmasına izin verilmemesi, Türkiye'nin ilk demokratik partisinin MKP olduğu ve DP'nin iktidardaki partiden doğduğu ve şöhretlerle ün yapmaya çalıştığı, partilerinin politikalarının devletçi olmayıp devletçiliğin de karşısında olduğu, inandıkları sosyal prensiplerin başında ahlakın ve an'anenin bulunduğu, basın kanununa muhalif oldukları, kendilerinin köylü partisi görünümünde olduğu idi.[74]

Seçim propaganda dönemi tamamlandıktan sonra seçim günü gelmiş, CHP ve MKP aday listelerini ilan ederek seçime katılma kararlılıklarını göstermişler, fakat DP daha önceden açıkladığı şekilde seçime katılmama kararını uygulayarak, partililerin dilediği gibi davranmalarında serbest olduklarını bildirmiştir.[75] Belediye seçimleri bu durumda 26 Mayıs 1946 sabahı başlamış, bazı yerlerde olaylı geçmiş ve Cumhuriyet Halk Partililer ve MKP'liler arasında karşılıklı sürtüşmeler olmuş, bütün muhalefet birleşerek CHP'nin seçimlere hile karıştırdığını ileri sürmüşlerdir. Seçimlere katılma oranı da beklenenin altında olmuştur.[76] MKP seçimlerin başladığı günün öğleden sonrası seçimlerden çekildiğini belirten bir beyanname yayınlamış ve seçimlerde hile yapıldığını iddia etmiştir.[77] Seçimden çekildikleri haberi bütün parti şubelerine ulaşmadığı için seçime devam eden şubeler olmuş ve sayımlar yapıldığında, Osmaniye'de, Ezine'de,[78] Hatay'a bağlı Ürdün nahiyesinde ve Çanakkale'de[79] Belediye seçimlerinin kazanıldığı anlaşılmıştır. Bu arada Urfa Belediye Başkanlığı'nı da MKP'nin kazandığı ve Mustafa Bozcan adlı partilinin başkan olduğu öğrenilmiştir.[80]

MKP, muhtar ve ihtiyar heyetleri seçimlerinin yapılması tarihinin 1948 yılına alınmasına tepki göstermiş ve bu seçimlerin belediye seçimlerinin devamında yapılmasını istemiştir. MKP seçimlerin bir sıraya konulması halinde muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerinin belediye seçimlerinin önünde yapılması gerektiğini, çünkü Belediye Meclisi seçiminde taban oluşturması açısından önemine işaret edilmiştir.

Nuri Demirağ bu konuda CHP'yi kurnazlık etmekle suçlamıştır.[81] MKP bu seçimlerin Eylül'de yapılacağını düşünerek, seçimlere katılacaklarını belirtmiş[82] ve bütün parti teşkilatlarının istisnasız olarak seçimlere katılmaları ve bu seçimlerin bütün seçimlerin ilk kademesi kabul edilmesi için çalışmalarına yoğunluk vermiş oldukları halde,[83] seçimler Eylül ayı içerisinde gerçekleşmemiş ve Şubat 1947'de yapılabilmiştir.[84]

21 Temmuz 1946 Genel Seçimleri

Belediye seçimlerinin henüz tartışmaları bitmemiş iken ülke tekrar bir seçim havası içerisine girmiş, Milletvekili Seçim Kanunu'nda 5 Haziran 1946 günlü ve 4918 sayılı Kanunla yapılan değişiklik ile Türkiye'de ilk kez tek dereceli ve çok partili seçim sisteminin uygulanması kararlaştırılmıştır.[85]

MKP teşkilatları milletvekili seçimleri arifesinde hâlâ geçmiş Belediye seçimleri ile uğraşmakta, belediye seçimlerinin iptalini sağlamak için Danıştay'a başvuracak bir heyetin gönderilmesini istemektedir.[86] Bu arada Beşiktaş'taki Parti merkezinde il ve ilçe delegeleriyle yapılan toplantıda partinin seçime katılıp katılmayacağı konusunda görüşmeler yapılmış ve sonuç olarak partinin 17.6.1946'da milletvekili genel seçimlerine katılması kararı alınmıştır.[87] Parti bir beyanname yayınlayarak seçimlere katılacaklarını, bu nedenle teşkilatların yapması gerekenleri, özellikle adayların seçiminde uyulacak esasları belirlemiş, seçimde "ahval ve şerait ne olursa olsun", sonuna kadar seçim mücadelesine devam edileceği ve hiçbir şekilde seçimleri boykot kararı vermeyecekleri belirtilmiştir.[88]

1946 Milletvekili seçimleri öncesinde Demokrat Parti (DP) ile MKP arasında seçim içerisinde ittifak konusunda yapılan çalışmalar sonuç vermemiş, birlikte hareket etme konusunda anlaşma sağlanamadığı gibi, prensip olarak seçimin sağlıklı bir ortamda geçmesine yönelik ortak bir karar almaları da mümkün olmamıştır.[89]

MKP, milletvekili adaylarının yüksek öğrenim görmüş gençler, işçi, esnaf ve köylüyü temsil edenlerden oluşması hususunun altını çizerek; genç olması, yaşının 40-45'ten yukarı bulunmaması, tamamen halkın içinden yetişmiş bir halk çocuğu olması, parti prensiplerine sonuna kadar sadık bulunması,[90] namuslu ve iyi şöhretli, ahlaklı olması[91] özelliklerine sahip bulunmasını istemiştir.

Propaganda döneminin tamamlanmasının ardından 21 Temmuz 1946 günü milletvekili genel seçimleri yapılmış ve seçimlere katılım oranı %85 olmuştur. Seçim sonuçları alınmaya başlandığında, hayal kırıklığına uğrayanlar olmuş ve DP şehirlerde ileri olduğu halde köylerde CHP'nin oyları çok fazla çıkmaya başlamıştır. İstanbul'da sonuçların seçim akşamı alınması beklenirken, sonuçlar üç gün sonra Mareşal Fevzi Çakmak'ın valiyi ziyaret ederek bir aday ve bir vatandaş olarak sonuçların açıklanmasını istemesinden sonra ilan edilmiştir. Geçen bu üç günlük sürede oylara hile karıştırıldığı fikrine muhalefet, haklı olarak sahip olmuştur.[92] Bu seçimle ilgili açıklanan sonuçlar da birbiriyle çelişkili olmuştur. Hikmet Bila seçim sonuçları hakkında "Açık oy-gizli sayım ilkesinin uygulandığı bu seçimler sonunda CHP 396, Demokrat Parti 62, Bağımsızlar ise 7 milletvekilliği elde etmişlerdir."[93] demekte, Mahmut Goloğlu, seçim sonucunu geniş bir şekilde değerlendirerek "Kırkaltı seçimi sonunda mecliste 403 Cumhuriyet Halk Parti li, 54 DP'li, 8 Bağımsız milletvekilinin bulunduğu anlaşılacak"[94] derken, Kemal H. Karpat ise "456 milletvekilliğinden 395'ini CHP, 64'ünü DP, 6'sını da Bağımsızlar kazanmıştı."[95] demektedir.

Sonuçların açıklanmasından sonra 1946 Belediye seçimleri sonunda olduğu gibi itirazlar yükselmiştir. DP, kendilerinin 279 ve CHP'nin ise 186 milletvekilliği kazandığını iddia etmeye

başladılar. Seçimlere fesat karıştırıldığını iddia ederek, kendi kazandıkları yerlerde dahil olmak üzere bütün seçimlerin yenilenmesini istemişlerdir.[96]

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 24 Temmuz 1946'da bir bildiri yayınlayarak milletvekillerinin çoğunluğun oyları ile seçildiğini, seçimlere katılımından dolayı halkı kutladığını, yeni bir dönemin başladığını belirterek dargınlıkların unutulmasını istemiştir.[97] Bu bildiri seçim hileleri ve baskıyı unutturamadığı gibi muhalefetin de güçlenmesine neden olmuştur.[98] İtirazların büyük artış göstermesi sıkıyönetim komutanlığının bildiri yayınlamasına yol açmış,[99] seçim sonuçları hakkında şüphe uyandırarak asayişi bozdukları suçlamasıyla gazeteler baskı altına alınmaya çalışılmış, Celal Bayar'ın seçimleri tenkit eden açıklamasını yayınlayan Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri kapatılmıştır.[100]

İtirazların devam ettiği dönemde 3 Ağustos 1946'da Türkiye Büyük Millet Meclisi, seçilen milletvekillerinin toplanmasıyla teşekkül etmiş ve Başbakan Saraçoğlu'nun kabinesi değişerek yerine 5 Ağustos 1946'da Recep Peker kabinesi kurulmuştur.[101]

Partide İkinci Huzursuzluk

MKP'nin kuruluşundan bir süre sonra Hüseyin Avni Ulaş, bir süre sonra da Cevat Rıfat Atilhan Nuri Demirağ'ı partiden çıkarmış, fakat hukuki açıdan Nuri Demirağ'ın haklı olduğunun Vilayet tarafından açıklanmasıyla Cevat Rıfat Atilhan partiden çıkarılmıştı. 24 Temmuz 1946 milletvekili seçimleri günü parti idare kurulu tarafından Nuri Demirağ[102] partiyi despotizmle yönettiği iddiası ile partiden ikinci kez çıkarılmıştır.[103]

Nuri Demirağ partiden çıkarıldığını haber aldığında çok şaşırarak, böyle bir kararın alınmasının imkansız olduğunu, kendisinin idare kurulu üyeleri hakkında partiden çıkarma kararı aldığını belirtmiştir.[104]

Parti içerisindeki bölünmenin bu şekilde ortaya çıkmasından sonra, her iki grup da kendilerinin haklılığını ispat etmek istediklerinden çeşitli haberler çıkarmışlardır.[105] Nuri Demirağ'ı partiden çıkaran parti idare kurulu, MKP umumi katibinin başkanlığında toplantı yapmış, Nuri Demirağ eğer faaliyetine devam ve ısrar ederse adli makamlar nezdinde harekete geçeceklerini bildirmişlerdir. İstanbul Valiliği'ne, Nuri Demirağ'ı partiden çıkardıklarını bildiren tebligat gelmiş ve vilayet hukuk işlerine havale olunmuştur.[106] Nuri Demirağ bu gelişmeler karşısından partiden çıkarıldığını kabul etmemiş ve partiyi tesis eden bir kişi olarak kongre yapılmadan partiden çıkarılmasının mümkün olmadığını savunmuştur.[107]

Vilayet Hukuk İşleri tarafından ortaya çıkan anlaşmazlık incelemeye alınmış, parti nizamnamesi ve tüzüğüne göre inceleme yapılıp,[108] kesin olmamakla birlikte kararın Nuri Demirağ aleyhine olacağı anlaşılmıştır.[109] Nuri Demirağ, idare heyetinin İstanbul Valiliğince haklı görüldüğü haberinin resmi olarak kendisine duyurulmasından önce, bu kararı aldıktan sonra Danıştay'a başvuracağını

açıklamış, partisinin lideri olduğu iddiasıyla İstanbul şubelerine bir yazı ile Pazar günü genel bir toplantı yapılacağını bildirmiştir.[110]

Nuri Demirağ'ın kendisini partiden çıkaranlara karşı başlattığı taarruza karşılık aynı şekilde muhaliflerinin taarruzları ile karşı karşıya kalmıştır. Nurettin Ardıçoğlu, Nuri Demirağ'ın partiyle alakası kalmadığı için ileri geri konuşmalar yapmasının uygun olmadığını kendisine iftiralarda bulunulduğunu açıklayan uzun bir demeç de vermiştir.[111]

Vilayet Makamı Nuri Demirağ ile İdare Heyeti arasındaki anlaşmazlık hakkında kararını vererek her iki tarafa da kararı tebliğ etmiştir. Bu karara göre; Parti idare heyeti tüzük hükümlerine uygun olarak Nuri Demirağ'ı yolsuz ve uygunsuz saydığı hareketlerinden dolayı haysiyet divanına vermiş olduğu ve bu divanın partiden çıkarma kararı verdiğini ve bu kararda parti tüzüğüne aykırı bir vaziyet olmadığı tespit edilmiştir.

Nuri Demirağ'ın MKP ile böylece hiçbir ilgisi kalmamıştır. Nuri Demirağ böyle bir karar beklemediğinden şaşırmış ve Danıştay'a ve mahkemeye başvuracağını belirtmiştir.[112] Bu durumda MKP'yi Taksim'deki İdare Kurulu temsil edecek, Nuri Demirağ'ın hiçbir yetkisi kalmayacaktır. Beşiktaş'taki parti binasındaki levha indirilmiştir. Parti genel merkezi bir tebliğ yayınlayarak son gelişmeler hakkında bilgi vermiştir.[113]

Parti merkezi Beyoğlu'ndaki şubeye taşınmış, idare heyeti toplantılar yaparak, partinin bir başkan seçmesi etrafında görüşmeler yapılmıştır.[114] Partiyi çöküşten kurtarmak için bütün ülkece tanınmış, sevilmiş bir şahsiyetin seçilmesi düşünülmüştü

. Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan söz konusu olmuş iseler de yeni parti kurma çalışmaları yaptıklarından dolayı MKP başkanlığına getirilmelerinin mümkün olmadığı anlaşılmıştır.[115]

Bu arada Nuri Demirağ vilayet ve parti idare heyetinin kararı ile haksızlığa uğradığını belirterek Danıştay'a başvurmuştur.[116] Nuri Demirağ'ın sözcüsü Şevket Arı, İçişleri Bakanlığı'na yaptıkları başvuruya cevap geldiğini açıklamış[117] ve İçişleri Bakanlığı'ndan olumlu cevap aldıklarını, Demirağ'ın Parti başkanlığında kaldığını, artık parti idare heyetinin faaliyetinin son bulduğunu belirterek kongrenin toplanacağını bildirmiştir.[118] Ancak İçişleri Bakanlığı'ndan olumlu haber geldiğine yönelik çıkarılan haberlerin asılsız olduğu anlaşılmıştır.

Nuri Demirağ'ın 12 Ağustos'ta toplanacak genel kongre için izin almak amacıyla İçişleri Bakanlığı'na verilen dilekçe izin için Emniyet Genel Müdürlüğü ve oradan da İstanbul Vilayeti'ne gönderilmiştir. Nurettin Ardıçoğlu da böyle bir kongrenin toplanmasının Nuri Demirağ'ın MKP ile hiçbir ilgisi kalmamasından dolayı mümkün olamayacağı ve bunun için de İçişleri Bakanlığına, İstanbul Valiliği'ne ve İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'na başvurduklarını belirtiyor.[119]

Nuri Demirağ parti idare heyetine karşı sürdürdüğü mücadeleden yorgun düşmüş, bir mektup ile partiden ve siyasetten koptuğunu açıklamıştır.[120] Nuri Demirağ'ın partiden ve siyasetten ayrıldığını bildiren mektubunu idare heyeti azalarından Asaf Göreç, Demirağ'ın hakkı teslim ettiği ve partiden ihraç kararı karşısında yapılacak bir şey olmadığını anlamış bulunduğunu zaten başka türlü davranışın söz konusu olamayacağını söylemiştir.[121] Nuri Demirağ'ın partiden ayrılması ile 12 Ağustos 1946'da yapılacağı bildirilen kongre yapılamamış, Nuri Demirağ'ın partiden ayrılmadan önce İçişleri Bakanlığı'na verdiği dilekçenin İstanbul Valiliği ve Emniyet Genel Müdürlüğünce incelenmesi sonucunda da Nuri Demirağ'ın parti ile alakası kalmadığından dolayı kongrenin yapılmasına da müsaade edilmemiştir.[122] Nuri Demirağ, partisinin uzaktan seyircisi kalacağına yönelik sözlerine rağmen partisinin isminin değiştirileceği duyumları ve taşra şubelerinden partinin başından ayrılması sebebiyle protesto mektupları aldığını belirterek[123] siyasetten ayrı kalamamış ve eski parti arkadaşları ile çalışmalara başlamıştır.[124] Nuri Demirağ kısa bir zaman sonra Beşiktaş Hayrettin İskelesi'ndeki binasına "Milli Kalkınma Partisi" levhasını asmış ise de bu levha vilayetçe indirilmiş ve daha önce de levha asma hareketi olduğundan zabıt tutularak savcılığa verilmiştir.[125]

Nuri Demirağ'a muhalif olan yönetim partiye farklı bir yön vermiş, hatta partiye sosyalist bir hava verecek şekilde faaliyet içerisine girmiştir. Partinin adını da "Milli Köylü Partisi" olarak değiştireceklerini belirtmişlerdir.[126] Bunu gerçekleştirmek için de vilayete dilekçe vermişler ve 28 Ekim'de bir kongre toplayacaklarını bildirmişlerdir. Toplanan bu kongrede partinin adını değiştirerek "Milli Köylü Partisi" yapmak istemişlerdir.[127]

Partinin, "Köylü Partisi" olarak adının değiştirilmesinin düşünülmesi MKP'nin özel bir köy programına sahip olmasından kaynaklanmıştır. Yeni bir köy politikası oluşması yönünde partinin önemli çalışmaları partiyi bu yönde etkilemiştir.

Nuri Demirağ'ın parti idare heyeti ve İstanbul vilayeti aleyhine açtığı dava 11. Asliye Hukuk Mahkemesi'nde görülmeye başlanmış, ancak Vilayet avukatları davayı görmeye mahkemenin yetkisi olmadığını iddia etmişlerdir. Mahkemeye gelmeyen Nurettin Ardıçoğlu, Selahattin Bikdemir ve Ziya Uygur hakkında gıyap kararı için kesin karar verilmemiştir.[128] Partinin uzun zaman başsız kalması ve yeni bir lider arama faaliyetinin sonuç vermemesi[129] partiyi olumsuz etkileyerek, MKP İdare Heyeti, şube başkanları ve üyeler arasında istifaların artmasına sebep olmuştur.[130]

Nuri Demirağ, MKP'nin içinde bulunduğu istifa gelişmeleri karşısında faaliyetlerine hız vererek partiye olan bağlılığını bildirmiş ve kötü niyetli kişilerin partiden ayrıldığını, iyi niyetli kişilerin şu anda parti yönetiminde bulunduğunu, özür dilerlerse kendileriyle anlaşabileceğini ve maddi manevi destek yapacağını açıklamıştır. Taşra teşkilatı benim lider olmamı istiyor diye de konuşmasına ekliyor.

Nuri Demirağ'ın bu zamanlamalı çıkışı parti idare heyetinin Nuri Demirağ ile yakınlaşmasını sağlayacak bir sırada olmuştur.[131] Ancak Nuri Demirağ'ın zamanlamalı çıkışı Asaf Göreç tarafından sert bir şekilde karşılanmış, partide hiçbir buhranın olmadığı, Nuri Demirağ ile fikir ayrılığından dolayı asla anlaşılamayacağı açıklanmıştır.[132]

Partideki huzursuzluklardan partililerin nasıl etkilendiklerini bu dönemde açıkça gösterecek bir gelişmede parti idare heyeti, şube başkanları ve üyelerin istifalarının artması, İstanbul'da 20 şubenin birden kapanması ve taşrada da faaliyetlerin durdurulması şeklinde göze çarpmaktadır.[133]

Parti idare heyeti içinde bulunan buhranın gün yüzüne çıkması, parti idare heyetini teşkil eden altı kişiden üçünün istifa etmesi ile olmuştur. Asaf Göreç, Selahattin Biktemir ve Ferit Sarp'ın istifalarıyla parti idare heyetinde bulunan altı kişiden üçünün istifasıyla, idare heyetinin temsil niteliği de ortadan kalkmıştır.[134]

Nuri Demirağ bu gelişmelerden yararlanarak parti liderliğini tekrar elde etmek için, bir fırsatın daha geldiğini görerek harekete geçmiştir. Nuri Demirağ'ın bundan sonra yapması gereken, dağılan MKP'den geriye kalan partilileri bir kongre aracılığı ile bir araya getirmek ve bu kongre ile parti için gerekli kararları almak olacaktır.

Nuri Demirağ faaliyete geçerek önce anlaşmazlığa düştüklerinden dolayı kendisini partiden çıkaranlarla temaslara girişmiş[135] ve bu arada yapılacak milletvekili seçimlerinde aday çıkarılacağını açıklamıştır.[136] Ancak parti umumi katipliğinden yayınlanan bir mesaj ile seçimlere katılmayacakları açıklanmıştır.[137]

Nuri Demirağ'ın, kendisini partiden çıkaranlarla yaptığı temasların olumlu sonuçlanmaması, acil bir kongrenin toplanması için çaba sarf edilmesine yol açmıştır. 17 Nisan 1947'de toplanan Parti Genel Kongresi Paşa Limanı'ndaki Nuri Demirağ'ın köşkünde toplanmıştır. Kongre, Nuri Demirağ'ı parti genel başkanlığına seçmiştir.[138] Kongre toplantılarına devam ederken 20 Nisan 1947'de Beşiktaş'taki parti merkezine partinin daha önce vilayet emriyle kaldırılan tabelası asılmıştır.[139]

Taksim'i merkez yapan, istifalarla temsil yetkisini kaybetmiş olan parti eski idare heyeti tarafından umumi katipliğe seçilmiş olan Vahit Çadırcıoğlu, Nuri Demirağ'ın topladığı kongrenin kanuni olmadığını bildirerek protesto etmiştir.[140] Böylece parti tekrar bir ikilik içerisine girmiştir. Vahit Çadırcıoğlu kongreyi protesto etmekle yetinmemiş, asıl kongrenin 2 Haziran'da toplanacağını belirterek Nuri Demirağ partiden çıkarılmış olduğundan yetkili olamayacağını belirterek, vilayete müracaat etmiş, bu kongrenin faaliyetinin durdurulmasını istemiştir.[141] Bu arada Nuri Demirağ'ın Parti idare heyeti adına açtığı davaya 11. Hukuk Mahkemesi'nde devam edilmiş, davanın yönü toplanan kongreye çevrilmiş ve bilgi toplamak için dava ileri bir tarihe bırakılmıştır.[142]

Nuri Demirağ'ı partiden çıkaran ve Taksim'de merkez kuran partililer, 2 Haziran 1947'de parti kongrelerini toplayacaklarını belirtmişler. Fakat 2 Haziran'da kongre ilgi uyandırmamış ve delegelerin katılmamış olduğu görülünce de Pazar günü kongreyi toplayacaklarını ilan etmişlerdir.[143]

Pazar günü MKP'den ayrılan parti idare heyeti kongresini yapmış, ancak kongre olaylı ve tartışmalı geçmiştir.[144] Kongre'de bir çözüm bulamayan grup, bundan sonra da sık sık toplantılar yaparak konuyu aydınlatmak istemişse de tartışmalar olumlu bir sonuç vermemiştir. Toplantıların giderek iki grubun ortaya çıkmasında etkili olduğu ve Vahid Çadırcıoğlu'na karşı muhalefetin arttığı,

Nuri Demirağ'ı başkan tanıma konusundaki görüşün güçlendiği farkedilmiştir. Hatta bu grup Vahid Çadırcıoğlu hakkında zabıt tutarak mahkemeye başvurmak dahi istemiştir.[145]

Nuri Demirağ ile Vahid Çadırcıoğlu ve parti idare heyeti arasındaki mücadele devam ederken İstanbul Asliye 11. Hukuk Mahkemesi 946/1635, 947/595 sayılı 11 Temmuz 1947 tarihli Demirağ lehine verdiği karar, Yargıtay 4. Hukuk Dairesi'nin esas 682/1299 sayılı ilamı ile tasdik olunmuştur.[146] Nuri Demirağ bu şekilde parti liderliğine yeniden gelmiş ve böylece uzun zamandır devam eden huzursuzluk son bulmuş, MKP siyasi faaliyetlerine yeniden başlamıştır.[147]

MKP uzun süredir varolan huzursuzluklardan kurtulup bir istikrar dönemine adım atarken bu durumun uzun süre devam etmeyeceğinin belirtileri de ortaya çıkmaya başlamıştır. İstanbul il idare heyetinde bulunan başkan ve üyeler arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve bu anlaşmazlıkların halledilmesi için de parti genel heyetini toplantıya çağırmak kararını almışlardır.[148] Ancak Nuri Demirağ İstanbul il idare heyetinin merkezle işbirliği yapmadan kendi kendine aldığı bir kararla kongre toplamaya yetkili olmadığını belirterek, vilayet makamının bu kongreye izin vermemesi için girişimlerde bulunmuştur. Vilayet de bu istek karşısında toplanacak kongreyi düzenleyenlerin partinin üyeleri olmalarından dolayı, duruma müdahale etmemeyi ve savcılığa haber verilmesi kararını almışlardır.[149] Kongre günü geldiğinde kongreye katılanların ekseriyeti temin edememesinden dolayı bu kongre toplanamamıştır.[150]

1949 Parti Genel Kongresi

MKP'nin 1949 yılında genel bir kongre toplamak arzusuyla yapılan çağrıları sonucunda genel kongre toplanmış, 29 Temmuz 1949'da ekseriyetin mevcut olduğu görülünce, kongre başkanı ile vekillerinin seçimine geçilmiştir.[151] Nuri Demirağ kongrede uzun bir konuşma yaparak önemli konulara temas etmiştir.

Bu konuşmasında Sovyet Rusya'ya gittiğini ve Rus Bolşevizmini gördüğünü, fakat bu rejimin sefalet yerlerinde uygulanabileceğini, bu yüzden de gereken ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesinin liberalizmle olacağını savunmuştur. Demirağ, parti içi huzursuzlukların sona ermesinin kendilerini mutlu ettiğini, parti prensipleri ile toplumu olgunlaştıracaklarını, Milli Mücadele döneminden sonra başlayan ve hızla ilerleyen bayındırlık faaliyetlerinin hükümetlerin zevk ü sefaya düşmelerinden dolayı gerilediğini, devlet ileri gelenlerinin MKP'nin 6 prensibi etrafında toplanması gerektiğini, aç, çıplak, işsiz, müsrif ve sefih kimse bırakılmayacağını, laikliğin ülkede tatbik edilmediğini, Diyanet Teşkilatı'nın devletin bütçesine dahil olmasının tezat olduğu şeklindeki düşüncelerini açıklamıştır.

Yeni partilerin kurulmasına olumlu baktıklarını, devletçilik rejimine karşı olduklarını, seçimlere fesat karıştırılmaması ve uygun bir seçim kanununun çıkarılmasını istediklerini, ara seçimlerin yapılarak iki üç milletvekili için üç milyon lira gibi bir para harcanmasına taraftar olmadıklarını, partilerin devlet yardımıyla ayakta durmalarının, taraftarların fedakar olmadığından kaynaklandığını

söylemiştir.[152] Bu kongrenin sonucunda genel başkanlığına Nuri Demirağ, başkan vekilliklerine de Veysel Ünüvar, İhsan Hün, sekreterliğe de Safi Dümer seçilmişlerdir.[153] Bu kongre, partinin birlik ve beraberliğini güçlendiren, bir kongre olmuştur.

Seçimler ve 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleri

MKP, içinde bulunduğu huzursuzluklar ve bölünme sebebiyle Şubat 1947 Muhtar ve İhtiyar Heyeti, 6 Nisan 1947 (İstanbul, Tekirdağ, Balıkesir, Kastamonu) dört ilde yapılan Milletvekili Ara Seçimlerine, 30 Mayıs 1947 Muhtar ve İhtiyar Heyeti Seçimine, 17 Ekim 1948 Milletvekili Ara Seçimlerine, 16 Ekim 1949 Milletvekili Ara Seçimlerine katılmamıştır.[154]

MKP'nin 1946 Belediye ve Milletvekili Genel seçimlerinden sonra girmiş olduğu seçim 14 Mayıs 1950 Milletvekili Genel Seçimleri olmuştur. MKP, 1950 Milletvekili Genel Seçimleri'ne gireceğini açıklayarak,[155] çalışmalara başlamıştır. Propaganda faaliyetleri için "İrşad Heyeti" adı verilen bir heyet oluşturulmuş ve bu heyet tarafından propaganda faaliyetleri gidilen bölgelerde başlatılmış ve Genel Başkan tarafından faaliyetler tamamlanmıştır.[156]

MKP'nin altı vilayette seçimlere gireceğine dair haberler çıkmıştır.[157] Seçim Kanunu'nun belirttiği tarihler arasında partiden bağımsız olarak adaylıklarını koyanların İstanbul İl Seçim Kurulunca incelenmesi sonunda seçime katılacak toplam milletvekili aday sayısı 189 olarak açıklanmış, partilere göre adayların dağılımına bakıldığında sayının 180 olduğu görülmüştür.[158] Seçimden bir gün önce partilerin Yüksek Seçim Kurulu'na bildirdikleri oy pusulaları kamuoyuna duyurulmuş, Yüksek Seçim Kurulunca CHP'nin beyaz kağıt üzerine altı ok bulunan, DP'nin beyaz kağıt üzerine "D.P" harfleri bulunan, Millet Partisi'nin beyaz kağıt üzerine basılmış hiçbir işaret bulunmayan, MKP'nin de üzerinde "M.K.P" harfleri ve arı resmi ile 1945 tarihini taşıyan oy pusulalarını kullanacakları belirtilmiştir.[159]

MKP'nin altı vilayette seçimlere gireceğine dair haberler çıkmışsa da, parti yalnız İstanbul'dan seçimlere katılmış ve tespit ettiği yirmi milletvekili adayının isimlerini 24 Nisan'da Yüksek Seçim Kurulu'na bildirmiştir.[160] Sonuçta 14 Mayıs 1950'de Milletvekili Genel seçimleri yapılmış ve bu seçimlerden DP büyük bir zaferle çıkarken MKP başarı gösterememiş ve milletvekili çıkaramamıştır.[161]

1950 Milletvekili Genel Seçimleri'nden sonra yapılan 13 Ağustos 1950 Muhtar ve İhtiyar Heyeti Seçimi, 3 Eylül 1950 Belediye Seçimleri, 15 Ekim 1950 İl Genel Meclisi Seçimi, 16 Eylül 1951 Milletvekili Ara Seçimleri'ne MKP'nin katıldığına dair bilgi bulunamamıştır.[162]

Partide Üçüncü Huzursuzluk

1952 yılına gelindiğinde Nuri Demirağ'ın tutum ve davranışlarına karşı, partiyi bunalıma sürükleyecek bir ortamın yaklaştığı sezilmeye başlanmıştır. Sonunda MKP Kongre Başkanı Cemal Dümen imzalı ve İstanbul Yedinci Noterliği mazbatası ekli bir yazı ile kurucusu bulunduğu partiden Nuri Demirağ'ın çıkarıldığı bildirilmiştir. Nuri Demirağ'ın ise böyle bir gelişmeden bu devrede haberi

olmamış, haberdar olduktan sonra kendisini partiden çıkaranları "… yedi kişidir ki, hepsi de vaktiyle tard ve ihraç edilmişlerdir. Hiçbir resmi sıfatları yoktur…"[163] diyerek açıklama yapınca karşılıklı bir sözlü çatışma süreci başlamıştır. Nuri Demirağ ile MKP umumi merkez idare heyeti arasındaki mücadele giderek artmış ve Nuri Demirağ'ın geçmişi ile ilgili konular gündeme getirilerek, huzursuzluğun boyutları genişlemiştir.[164]

1953 PartiGenel Kongresi

MKP'nin iki yılda bir yapmakta olduğu genel kongresi 31 Mayıs 1953'te Beşiktaş'taki parti merkezinde yapılmıştır. Kongre'nin açılışını parti kurucusu ve başkanı olan Nuri Demirağ uzun bir konuşma ile başlatmıştır.[165] Nuri Demirağ konuşmasında bir yayın organı çıkaracaklarını ve gündelik olan bu organın gazete şeklinde hazırlanıp, "Kalkınma" adını alacağını ve partinin müdafaa ve mücadele aracı olacağını, milli savunma politikalarını, havacılığın önemine dayanarak açıklamış, asma köprü yapımının geciktirilmesinin olumsuzluklarından söz etmiş, hükümetin vergi politikasını eleştirmiş, Şark ve İslam birliğinin kurulması için çalıştıklarını belirterek; "-Tarih yüzlerce misaliyle bize gösteriyor ki, topluluktan refah ve saadet doğmuştur. Türklük Müslümanlıkla ifade olunur. Bu camianın asırlarca alemdarlığını yapmış olan Türkü hiçbir kimse ve hiçbir kuvvet bu davadan ayıramaz." ifadesini kullanmıştır.

Teknik Ahlak Üniversitesi kurma düşüncesinden, kalkınma projelerinden, Amerikan yardımına ve işbirliğine ihtiyaç olduğundan, ülkenin ağaçlandırılmasından, kuru toprakların sulanmasını sağlamaktan, barajlar yapılmasından ve bataklıkların kurutulmasından, fabrikaların yapılmasından ve köylerin durumlarının iyileştirilmesinden, hayat pahalılığından, karaborsadan, işsizlik ve sefaletten ve bunlarla mücadeleden söz etmiştir. Bu konuşmadan sonra H. Cengiz Alpay tarafından faaliyet raporu okunmuş, bunun arkasından yeni bir idare heyetinin seçilmesi sağlanmıştır. Nuri Demirağ tekrar parti genel başkanlığına seçilmiştir.[166]

Bu kongrede faaliyet raporunu okuyan H. Cengiz Alpay 1952 yılında meydana gelen gelişmeler konusunda; Partinin kurulduğu günlerden beri sabotaj işleriyle uğraşanların bulunduğunu bunların bugün de faaliyetlerine devam ederek birlik ve beraberliklerini bozmaya çalıştıklarını belirterek, 1952 yılında parti nizamnamesine aykırı olarak Çorlu'da daha önce partiden ihraç edilenlerin kin ve cehaletleri nedeniyle toplantı yaptıklarını, bunun yasal bir toplantı olmadığı halde CHP yayın organları tarafından bir kongre olarak aksettirildiğini açıklayarak, gönderilen noter tasdikli tekziplerle bu yayın organlarına gereken dersi verdiklerini belirtmiştir. Ayrıca İçişleri Bakanlığı'na başvuru yapmışlar ve 11.11.1952 tarihli İçişleri Bakanlığı genelgesinin yayınlanmasını sağlamışlar, partiden ihraç edildikleri halde, sahte mühür, sahte unvan kullandıkları gerekçesi ile İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'na 953 / 164 sayı ile suç duyurusunda bulunarak 953 / 152 numara tahtında men'i müdahale ve zararı manevi davasının 12. Asliye Hukuk Mahkemesi'nde görülmesi sağlanmıştır.[167]

2 Mayıs 1954Genel Seçimleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 12 Mart 1954'te tatile girmesi ile yeni genel seçimlerin 2 Mayıs 1954 Pazar günü yapılması kararlaştırılmıştır. Meclisin tatile girmesi ile seçimler için siyasi partiler hızla hazırlık yapmaya başlamışlardır.[168] Seçimler yaklaşırken MKP genel başkanı Nuri Demirağ'ın da seçimlere girmesi konusunda çalışmalar başlamış, özellikle Başbakan Adnan Menderes Nuri Demirağ ile ilgilenerek, milletvekilliği adaylığı konusunda Demirağ'ı ikna etmeye çalışmıştır.[169] Nuri Demirağ'ın DP listesinden bağımsız aday olarak listeye girmesi için yapılan çalışmalar olumlu bir şekilde sonuçlanmış ve Sivas'tan bağımsız aday olarak seçimlere girmesi kararlaştırılmıştır.[170]

Nuri Demirağ adaylığının kesinleşerek Sivas listesinde yer almasından sonra, Sivas halkına, seçime katılmasında etkili olan faktörleri, siyasi düşüncelerini açıklayan bir seçim beyannamesi yayınlamıştır. Demirağ yayınladığı bu beyannamede seçimlere katılması konusunda, kendisine yapılan ısrarlar sonucunda ve DP yetkilileri ile iktidardan istediklerini yerine getirmeleri sözünü aldıktan sonra seçime katılma kararı aldığını belirtmiştir. İktidardan istedikleri konusunda da Demirağ; Demokratik olmayan kanunların kaldırılarak, yerine demokratik esaslara dayalı kanunların getirilmesi, Anayasa'da bazı değişikliklere gidilmesi, istinaf mahkemelerinin kurulmasının bir an önce gerçekleştirilmesi, özel teşebbüsün desteklenerek güçlendirilmesi, devletçiliğin kaldırılmasını özellikle belirterek, iktisadi kalkınmanın çok önemli olduğu, ülkede üretim artışının sağlanması ile doğacak bolluğun rekabete yol açması ile millet yararına bolluk ve ucuzluk olacağını, endüstriyel gelişmenin zorunlu olduğunu ve özel girişimin harekete geçmesi ile desteklenmesi gerektiği konuları üzerinde durmuştur.[171]

Propaganda döneminin tamamlanması ile 2 Mayıs 1954'te Milletvekili Genel seçimleri yapılmış ve DP seçimlerden başarılı bir sonuç ile çıkmıştır. Kayıtlı seçmenlerden %83.63'ü oy kullanmış, bu oyların %58.42'sini DP kazanmakla beraber meclisteki sandalyelerin %92.98'ini almıştır. Oyların %35.11'ini alan CHP meclisteki sandalyelerin %5.52'sine sahip olmuştur. Geriye kalan oy ve sandalyeler Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Bağımsızlar arasında paylaşılmıştır. Böylece seçimler sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne DP'den 305 milletvekili, CHP'den 31 milletvekili girmiştir.[172]

DP Sivas listesinin tamamı seçimler sonucunda Meclise girdiğinden, Nuri Demirağ da meclise girmiştir.[173] Nuri Demirağ'ın DP listesinden bağımsız aday olarak gösterilmesine karşılık "Milli Kalkınma Partisi" ibaresini kullanmakla partiyi istismarettiği ve kazanma şansını artırdığı konusunda düşünceler ortaya atılmış, hatta "Nuri Demirağ'ın milletvekilliği durumunun seçmenleri iğfal bakımından değiştirilmesine karar verilmesi" dahi Yüksek Seçim Kurulu'ndan istenmiştir.[174] Nuri Demirağ DP Sivas listesinden bağımsız aday olarak meclise girmekle, daha önce bu şekilde duyurmaya imkan bulamadığı MKP'nin görüşlerini ve prensiplerini meclise ve tüm ülkeye duyurmak için önemli bir imkan elde etmiştir.

Nuri Demirağ'ın Meclis Çalışmaları

Nuri Demirağ DP listesinden meclise girmiş olmasına rağmen DP'nin vermiş olduğu taahhütleri yerine getirmediğini görerek muhalefete geçmiş ve Demokarat Parti ile şiddetli bir mücadeleye

girişmiştir.[175] Nuri Demirağ meclise sunduğu kanun tekliflerinde MKP'nin prensiplerini esas almış ve partisinin düşüncelerini ve politikalarının mecliste savunuculuğunu yapmıştır. Bu konuda MKP'nin memurların suiistimallerden uzak tutulması hassasiyetinin Nuri Demirağ'ın kanun teklifi ile meclis gündemine getirilmesi, suiistimal yapan memurların çok ağır cezalara çarptırılmasını toplum düzeninin sağlanması ve ülkeye kötülük yapılmasını engellemek ve ahlak değerlerinin toplumu ayakta tutan en önemli faktör olduğunu vurgulaması açısından önemli bir örnektir.[176]

Nuri Demirağ, din görevlilerinin maaşlarının artırılması için de bir kanun teklifi hazırlamış ve sunmuştur. Bu kanun teklifinde, Milli Mücadele içerisinde din görevlilerinin savaşın kazanılmasında gösterdikleri çabalardan söz etmiş, ancak İstiklal Savaşı'ndan sonra bu sınıfın ihmale uğradığını ve sefalet içerisine düştüklerini vurgulamıştır.

Türk tarihinden, alime ve din görevlisine verilen önemden bahsederek, bu görevlilerin refahını temin etmenin Türk milletinin kutsal borcu olduğunu ifade etmiştir. Maaşları diğer memurlarla karşılaştırıldığında durumlarının çok zor olduğunun görüldüğünü bu nedenle kanun teklifinin desteklenmesini istemiştir.[177]

Nuri Demirağ bu kanun teklifleri dışında da mecliste önemli konular üzerinde durmuş, ülkenin içinde bulunduğu durumu, bu durumun nasıl iyileştirilebileceğini açıklayan konuşmalar yapmıştır. 26 Mayıs 1954 tarihli konuşmasında üretim artışı ile bolluğun sağlanabileceği ve rekabetle ucuzluğun sağlanabileceği, bunun için sanayileşmenin büyük önemi olduğu, ayrıca İslam ülkelerine yardım edilmesini, aksi halde bu ülkelerin sömürge haline getirileceği, devletçilikten vazgeçilerek ekonomik sistemin liberalizme dayandırılması gerektiği, özel teşebbüsün önündeki tüm engellerin bu nedenle kaldırılması gerektiği, 25 yıldır her branştan ekiple Rusya, Avrupa, Amerika, Kanada ve Pakistan'da bulunduğu ve Türkiye'yi onlara bakarak değerlendirdiğinde ilk yapılacak işin antidemokratik kanunların kaldırılması olduğu üzerinde hassasiyetle durmuştur.

Nuri Demirağ Anayasa'nın değiştirilmesi ile beş yüz bin kişiyi temsilen bir kişinin hayat boyu olmak üzere seçilmesiyle bir ayan meclisi oluşturulması, yüz bin kişiyi temsilen bir milletvekili seçilmesi, istinaf mahkemelerinin kurulması, imalat muamele vergisinin kaldırılması, kaldırılmış olan Teşviki Sanayi Kanunu'nun iyileştirilerek yeniden uygulanmaya başlanması ve seçim sisteminin düzenlenmesi gibi konular hükümet programında yoktur. Bu sözlerle Nuri Demirağ, DP'nin hükümet programını eleştirmekte ve MKP'nin görüş ve prensiplerini dile getirmektedir.

Devletçiliğin ülke yararına olmadığını belirterek, havacılık konusundaki teşebbüslerin olumsuz bir şekilde sonuçlanmasının nedenini, dönemin devletçi politikayı uygulayan hükümetine ait olduğunu düşünmekte ve; "Milli Eğitim; askeri pilot ve personel yetiştirme mektebinin bir aynısı olan teşebbüsü şahsi erbabının kurduğu tayyare mektebinin maruz kaldığı müşkilat, 30 seneden beri devam eden ve teşebbüsü şahsiyi öldüren zihniyetin henüz berdevam olduğunu göstermeye kafidir. Bu meselenin Maarif Vekili Celal Yardımcı'dan sorulmasını ve müsebbiblerinin cezalandırılmasını istiyorum." diyerek, devletçiliğin hâlâ devam ettiğini vurgulayarak DP'yi eleştiriyor.

Nuri Demirağ, Amerika'daki köylerde var olan sistemi ve başarısını anlatarak Türkiye'de de aynı sistemi meydana getirmenin gerektiğini, arazilerin bölünüp parçalanması ile değil, birleştirilmesi ile oluşturulacak çiftliklerde daha iyi verim elde edileceğini, durumlarının iyileştirilmesi ile köylerin şehirlerden farklı bir durumda olmayacağını, fabrika ve yatırımların köylünün ayağına götürülmesini istemiştir.

Nuri Demirağ meclisteki 20 dakikalık konuşma süresinin dolması nedeniyle 26 Mayıs 1954 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi'ne geçen bu konuşmasının devamını 20 Nisan 1956 tarihli Dün ve Bugün Mecmuası'nda yapmıştır.[178] Mecmuaya yaptığı açıklamalarda kendisinin ülke ile ilgili projelerini anlatmıştır.[179]

Nuri Demirağ MKP'nin milletvekili sayısı ile ilgili görüşlerini destekleyen 22.5.1956'da "5545 sayılı Milletvekilleri Seçimine Dair Bazı Maddeler"in değiştirilmesini isteyen kanun teklifini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne vermiştir. Kanun teklifinde yüz bin kişi için bir milletvekili seçilmesini istemiş, seçimde oy veremeyecek olanları açıkça belirtmiş, radyo ile propagandanın nasıl düzenlenmesi gerektiğini belirterek, kanun teklifinin amacını anlatmıştır.[180]

Nuri Demirağ, meclis içerisinde pek çok kanun teklifi ve soru önergesi vererek, ortaya attığı düşünceleri ve teklifleri karşısında nelerin yapılıp yapılmadığını da görmek ve öğrenmek istemiştir. Nuri Demirağ'ın soru önergelerinin bazıları şunlardır: "İstinaf mahkemelerinin kurulmasının düşünülüp düşünülmediği",[181] "Gelir vergisinin büyük zirai işletmelere ve çiftçilere teşmili hususunun düşünülüp düşünülmediği"[182] "Vekillerin vazife ve mesuliyetlerini tayin edecek kanun teklifinin hazırlanıp hazırlanmadığı",[183] "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak tadiller"[184] hakkında sorularını sormuş ve "Amme nizamını ihlal edenler ve umum ahlakı bozanlar hakkında" da bir kanun teklifi sunmuştur.[185]

Nuri Demirağ'ın Ölümü ve Partinin Sonu

MKP'nin kuruluşundan kendi ölümüne kadar en büyük destekçisi, sadık bir idarecisi olarak Nuri Demirağ kısa bir süre dışında partinin başkanlığında bulunmuş, 1954 Milletvekili Genel Seçimleri'nden 1957'de milletvekilliği bitinceye kadar Meclis'te görev yapmış ancak rahatsızlığının ortaya çıkması ile tekrar meclise girme çabası içerisinde olmamıştır.[186] Nuri Demirağ şeker hastalığından 13 Kasım 1957'de hayatını kaybetmiştir.[187] Demirağ'ın ölümüyle parti kendisini ayakta tutan en büyük kuvveti kaybetmiştir. Nuri Demirağ'ın ölümünden sonra parti faaliyetine devam edememiş ve genel kurul toplantısını gerçekleştirememiştir. Bu nedenle MKP 22 Mayıs 1958 tarihinde münfesih sayılmıştır.[188]

Sonuç

1945 yılında CHP'ye karşı ilk muhalefet bayrağını açan, muhalefetin siyasal bir örgütlenme içerisine girmesinde muhalifleri cesaretlendiren, çok partili siyasi hayata geçiş aşamasında ilk kurulan siyasi parti olmasına rağmen, bu parti Türk siyasi hayatına damgasını vuracak etkin bir siyasi katkı sağlayamamıştır.

Partinin kurucuları olarak bilinen Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan'ın parti içinde düşünceleri açısından uyumlu bir çalışma gerçekleştirecek yapıda olmadıkları, partinin kuruluşundan bir ay sonra kurucular saflarında başlayan kopmalarla kendini göstermiş, ilk olarak Hüseyin Avni Ulaş partiden ayrılmıştır. Onun arkasından Cevat Rıfat Atilhan'ın Nuri Demirağ'ı partiden çıkardığını açıklaması, Vilayet Hukuk İşleri'nin de Nuri Demirağ lehine karar vermesi nedeniyle, Cevat Rıfat Atilhan'ın partiden çıkarılması gelişmeleri yaşanmıştır.

Meclis içerisinden bir muhalefet partisi doğması beklentilerinin yoğun olduğu bir süreçte Meclis dışından doğan MKP çok büyük bir yankı oluşturmamıştır. Bu yankının oluşmamasında partinin tek amacının iktidara gelmek olmadığı, ülkede liberal ekonominin savaşını vermek olduğunun açıklanması da etkili olmuştur.

MKP'nin güç kazanamamasının nedenlerinden biri de parti kurucularının hazırlamış oldukları programın ve parti yöneticilerinin tutum ve davranışlarının tatminkar bulunmayışıdır. Partinin ortaya koyduğu prensipleri basit bulanlar olduğu gibi, bu prensiplere Atatürk'ün Devletçilik ilkesine karşı katıksız bir Amerikan liberalizmini savunduğu iddiasıyla karşı olanlar da görülmüştür.

Kurucularının partinin kuruluşunun ilk ayı sonundan itibaren anlaşamamaları nedeniyle partiden kopmaları, 1946 milletvekili seçimlerinden sonra Nuri Demirağ'ın tekrar partiden çıkarılması partide yeni bir huzursuzluk döneminin yaşanmasına yol açmıştır.

Özel teşebbüsten ve liberal ekonomiden yana olan bir partinin özel mülkiyetten bir parçayı terk etmeye kişiyi mecbur tutacağını belirtmesi şaşırtıcı bir çelişki olmuştur.

MKP, 1946 Belediye seçimlerinde birkaç belediye başkanlığı kazanması dışında, diğer yapılan seçimlerde başarı sağlayamamıştır.

Ancak, Nuri Demirağ 1954 Milletvekili Genel seçimlerinde DP listesinden bağımsız milletvekili adayı olarak seçimlere katılmış ve Sivas'tan milletvekilliği kazanarak meclise girmiştir.

MKP, Nuri Demirağ'ın bir parti kurma düşüncesi doğrultusunda ve onun başkanlığında kurulmuş ve Nuri Demirağ'ın 1957 yılında ölmesi ile genel kurulunu toplayamadığından Türk siyasi yaşamından sessiz bir şekilde ayrılmıştır.

1 Ercan Haytoğlu, "Geçmişte Kapatılan Bir Parti ve Düşündürdükleri" Yeni Türkiye, Cumhuriyet Özel Sayısı, Cilt II, Sayı: 23-24, Yıl: 4, Eylül-Aralık 1988, s. 1005.

2 Erdoğan Teziç, 100 Soruda Siyasal Partiler, I. Baskı, İstanbul 1976, s. 253.

3 Metin Toker, Tek Partiden Çok Partiye, I. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1970, s. 95.

4 Daha geniş bilgi için bkz. Ercan Haytoğlu, Milli Kalkınma Partisi Kurucusu Nuri Demirağ'ın Hayatı ve Projeleri, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Cilt I, Sayı 2, Yıl 1992, İzmir 1992, s. 257-264.

5 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, Hil Yayın, II. Baskı, İstanbul 1996, s. 26; Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Ankara 1976, s. 14.

6 Ulus, 8 Temmuz 1945.

7 Cumhuriyet, 10 Temmuz 1945; Ulus, 10 Temmuz 1945.

8 Toker a.g.e., s. 96.

9 Ulus, 12 Temmuz 1945; Ulus, 24 Temmuz 1945.

10 Vatan, 25 Temmuz 1945.

11 Vatan, 25 Temmuz 1945; Cumhuriyet, 25 Temmuz 1945; Naki Cevat Akkerman, Demokrasi ve Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar, Ankara 1950, s. 44; Meydan Larausse, Cilt VIII, s. 795, Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1988, s. 380.

12 Ulus, 27 Temmuz 1945.

13 Cumhuriyet, 31 Temmuz 1945.

14 Cumhuriyet, 7 Ağustos 1945.

15 Cumhuriyet, 15 Ağustos 1945; Tanin, 16 Ağustos 1945.

16 Cumhuriyet, 6 Eylül 1945; Başbakan açıklamasında, partinin kuruluşuna verilecek izindeki gecikme hususunda "Milli" kelimesi yüzünden Bakanlar Kurulu'ndan izin alınması gereğinin doğduğunu, Bakanlar Kurulu'nun izin vermesiyle bu sıkıntının aşıldığını belirtmiştir.

17 Cumhuriyet, 7 Eylül 1945; Hüseyin Avni Ulaş partinin kuruluşundan bir ay sonra partiden ayrılmıştır. Hüseyin Avni Ulaş, 17 Temmuz 1946, sayı 1 ve 24 Temmuz 1946 sayı 2 olarak sahibi ve başyazarı olarak İstanbul'da haftalık siyasi bir mecmua çıkarmış ise de nüshaları İzmir ve Ankara Milli Kütüphanelerinde bulunan bu mecmuaların MKP ile ilgisi bulunmamaktadır. Hüseyin Avni Ulaş için bkz. Ercan Haytoğlu, "I. Meclis Muhaliflerinden ve Milli Kalkınma Partisi Kurucularından Hüseyin Avni Ulaş" Güldeste, Sayı: 2, Yıl 1994, Denizli 1994, s. 22-25.

18 Tanin, 22 Eylül 1945.

19 Toker a.g.e., s. 96-97.

20 Muzaffer Sencer, Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri, İstanbul 1971, s. 200; Akkerman; a.g.e., s. 44; Lewis a.g.e., s. 379, Meydan Larausse, Cilt VIII, s. 795; Fürüzan Hüsrev Tökin, Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965, İstanbul 1965, s. 78; Teziç a.g.e., s. 254, Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, İstanbul 1952, s. 638; Ahmad

a.g.e., s. 14; Necdet Sakaoğlu, Büyük Kalpli Vatandaş: Nuri Demirağ, Popüler Tarih, Temmuz 2000 Sayı: 2, s. 72 "… 18 Temmuz 1945'te (dört kurucusundan biri, kendisi gibi Divriğili ve yaşıtı Refik Koraltan) olan hür teşebbüsü, Türkçülüğü ve İslam Birliğini savunan, Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini öngören MKP'yi kurar…" demektedir. Ancak, Refik Koraltan'ın MKP'nin dört kurucusundan biri olduğu ifadesi düşündürücüdür. Bilineceği üzere partide ilk üç isim kurucu vasfı ile tanınmaktadır. Korkut Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980)" Türkiye Tarihi 4 (Yayın yön. Sina Akşin) Çağdaş Türkiye 1908-1980 4. Baskı Cem Yayınevi İstanbul 1995, s. 311; Boratav; MKP'nin kuruluşunu 5 Eylül 1945 olarak belirtmektedir. Bu tarih yanlış olmalıdır. Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967, s. 132; Kemal H. Karpat, MKP'nin kuruluşu için başvurunun 6 Haziran 1945'de yapıldığını 18 Haziran'da da izin verildiğini belirtmiştir. Bu tarihlerde yanlışlık olmalıdır. Çünkü ilk müracaat 7 Temmuz 1945, evrak teslimi olarak 18 Temmuz 1945, resmi olarak ta kuruluş için 22 Eylül 1945 tarihleri bilinmektedir.

21 Toker a.g.e., s. 96-97.

22 Sencer a.g.e., s. 200.

23 Akkerman a.g.e., s. 44.

24 Cumhuriyet, 8 Temmuz 1945.

25 Ulus, 2 Kasım 1945.

26 Cemil Koçak, "Siyasi Tarih (1923-1950)" Türkiye Tarihi 4 (Yayın Yön. Sina Akşin) Çağdaş Türkiye 1908-1980 4. Baskı Cem Yayınevi İstanbul 1995, s. 137.

27 Ercan Haytoğlu, Milli Kalkınma Partisi ve Siyasi Hayatı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1990, s. 62-67.

28 "… Altı nevi fenalığı havada, denizde ve karada yapmayacağımı, yapanları gücümün yettiği, dilimin döndüğü kadar yaptırmamağa çalışacağıma, şerefim, vicdanım, varlığım, benliğim, vatanım ve öz Türklüğüm namına and içiyorum. Ömrüm oldukça bu sayılı fenalıklardan herhangi birini işlersem ve başkalarının fenalıklarını asla fütur getirmeden telkin ve tatlılıkla men'e çalışmazsam, gökler başıma yıkılsın, dağlar beni ezsin, yerler beni yutsun ırmaklar ve denizler beni boğsun. Her

türlü felaket beni yok etsin…" denilmektedir. Altı nevi fenalık da "İşret, oyun, iffet, eğrilik, tembellik ve zulümdür." Ulus, 8 Temmuz 1945.

29 Cumhuriyet, 11 Temmuz 1945.

30 İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Türkiye'de Siyasi Dernekler, Cilt II. Ankara 1950. s. 114.

31 Yeni Asır, 28 Nisan 1946.

32 Nuri Demirağ, C.H.P Genel Başkanı İsmet İnönü'ye Açık Mektup (25. 9. 1949), s. 14.

33 Necmettin Deliorman, Nuri Demirağ'ın Hayatı ve Mücadeleleri, Nuri Demirağ Matbaası, İstanbul 1957, s. 67.

34 Cumhuriyet, 11 Temmuz 1945.

35 İçişleri Bakanlığı a.g.e., s. 115.

36 Nejat Muhsinoğlu, "Yeni Fırkalar", Büyük Doğu, 2 Kasım 1945, Sayı I, Cilt I, s. 15.

37 Yeni Asır, 28 Nisan 1946.

38 Cumhuriyet, 11 Temmuz 1945.

39 Teziç, a.g.e., s. 254.

40 Deliorman, a.g.e., s. 119-128.

41 Deliorman, a.g.e., s. 129-130.

42 Deliorman, a.g.e., s. 134-135.

43 Nuri Demirağ, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye Açık Mektup (25. 9. 1949), s. 11-12.

44 Ulus, 16 Ağustos 1946; Yeni Asır, 16 Ağustos 1946.

45 İçişleri Bakanlığı; Dernekler, s. 113.

46 Nuri Demirağ'ın 31 Mayıs 1953'te Milli Kalkınma Partisi Kongresindeki Beyanatı, İstanbul 1953, s. 8-9.

47 Deliorman a.g.e., s. 89-90.

48 Cumhuriyet, 28 Nisan 1953.

49 Yeni Asır, 28 Nisan 1946.

50 Reha Oğuz Türkkan, İleri Türkçülük ve Partiler, İstanbul 1946, s. 65.

51 Köy İmar Planı, Milli Kalkınma Partisi neşriyatı, No: 1, İstanbul 1946.

52 Türkkan a.g.e., s. 66.

53 Cumhuriyet, 27 Ekim 1945.

54 Vatan, 25 Temmuz 1945.

55 Mahmut Goloğlu, Demokrasiye Geçiş (1946-1950), Kaynak Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1982, s. 36, Necdet Sakaoğlu, Büyük Kalpli Vatandaş: Nuri Demirağ, Popüler Tarih, Temmuz 2000, Sayı: 2, s. 72-73; Toker a.g.e., s., 96, 1946 Milletvekili seçimleri propaganda aşamasında "… MKP'nin Beyoğlu Şubesi Yeniköy'deki Said Halim Paşa'nın korusunda halka kuzu ziyafeti çekecektir." ilanı dikkat çekicidir. Cumhuriyet, 27 Haziran 1946.

56 Haytoğlu; a.g.t., s. 143.

57 Cumhuriyet, 22 Mart 1946; Ulus, 22 Mart 1946.

58 Cumhuriyet, 23 Mart 1946; Ulus 23 Mart 1946.

59 Cumhuriyet, 24 Mart 1946; Tanin, 25 Mart 1946.

60 Tanin, 26 Mart 1946; Cumhuriyet, 26 Mart 1946.

61 Cumhuriyet, 18 Nisan 1946.

62 Yeni Asır, 28 Nisan 1946; Ulus, 28 Nisan 1946. Parti ile ilgili anlaşmazlık bu şekilde ortadan kaldırılmış, ancak şahısların birbirleri aleyhine açtıkları basın yolu ile hakaret davaları devam etmiştir. Cumhuriyet, 3 Mayıs 1946.

63 26 Nisan 1946 günü toplanmış bulunan CHP Meclis grubu, Eylül ayında yapılacak seçimlerin Mayıs ayına alınmasını sağlayacak bir kanun teklifi hazırlamaya başlamıştır.

64 İzmir, 28 Nisan 1946; Rıfkı Salim Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950), Ankara 1979, s. 72; Ulus, 29 Nisan 1946.

65 Ulus, 3 Mayıs 1946.

66 Tanin, 3 Mayıs 1946.

67 Ulus, 4 Mayıs 1946; Toker a.g.e., s. 149-150.

68 Tanin, 9 Mayıs 1946; Ulus, 10 Mayıs 1946; Cumhuriyet, 9 Mayıs 1946.

69 Cumhuriyet, 9 Mayıs 1946.

70 Tanin, 16 Mayıs 1946; Ulus, 10 Mayıs 1946.

71 Haytoğlu; a.g.t., s. 151.

72 Bkz. Haytoğlu; a.g.t., s. 153-158.

73 Tanin, 15 Mayıs 1946.

74 Haytoğlu; a.g.t., s. 155.

75 Hilmi Uran, Hatıralarım 1905-1950, Ankara 1959, s. 438.

76 Ahmad a.g.e., s. 21; Goloğlu a.g.e., s. 48-49 “Muhalefet büyük bir yolsuzluk, usulsüzlük ve hile kampanyası ile harekete geçti. Seçim sandıklarının kaçırılması, yol kesilmesi, jandarma baskısı, telefon tellerinin kesilmesi iddiaları ortaya atıldı.”, Hikmet Bila, Sosyal Demokrat Süreç İçinde C. H. P ve Sonrası, II. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987, s. 160.

77 Toker a.g.e., s. 154 “… MKP’liler saat 11. 00’de seçimlerden çekildiklerini ilan etmişlerdir.” İzmir, 27 Mayıs 1946.

78 İzmir, 28 Mayıs 1946.

79 Cumhuriyet, 28 Mayıs 1946.

80 Milliyet, 15 Kasım 1963.

81 Tanin, 16 Mayıs 1946.

82 Cumhuriyet, 10 Ağustos 1946.

83 Cumhuriyet, 18 Ağustos 1946.

84 Goloğlu a.g.e., s. 162.

85 Goloğlu a.g.e., s. 59.

86 Ulus, 17 Haziran 1946.

87 Ulus, 18 Haziran 1946; Cumhuriyet, 18 Haziran 1946; Yeni Asır, 18 Haziran 1946.

88 Cumhuriyet, 20 Haziran 1946.

89 Haytoğlu; a.g.t., s. 198.

90 Tanin, 27 Haziran 1946.

91 Cumhuriyet, 29 Haziran 1946.

92 Karpat a.g.e., s. 143-144.

93 Bila a.g.e., s. 159.

94 Goloğlu a.g.e., s. 65.

95 Karpat a.g.e., s. 144.

96 Goloğlu a.g.e., s. 65.

97 Goloğlu a.g.e., s. 66.

98 Karpat a.g.e., s. 144.

99 Bila a.g.e., s. 65.

100 Goloğlu a.g.e., s. 66; a.g.e., s. 144.

101 Şevket Süreyya Aydemir, II. Adam, Cilt II (1908-1950), 5. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul 1985, s 410-411.

102 Tunaya a.g.e., s. 639, (3 no'lu dipnottan alınmıştır).

103 Ulus, 24 Temmuz 1946; Haytoğlu; a.g.t., s. 218; Nuri Demirağ 22.7.1946 tarih ve 70 no'lu karar ile Haysiyet Divanı'na verilmiş, 22.7.1946 tarih ve 5 no'lu karar ile ihraç edilmiştir. Haysiyet Divanı kararı aynı gün İdare Heyeti tarafından aynı tarih ve 71 no'lu karar ile oybirliği ile tasdik olunmuştur.

104 Ulus, 24 Temmuz 1946.

105 Ulus, 25 Temmuz 1946; Nuri Demirağ, İdare Heyeti'nin mührünü ve evraklarını alarak Beyoğlu Şubesi'ne gidip zorla binaya sahip olduklarını bildiriyor ve Fatih başkanının silahla tehdit edildiğini, durumun adliyeye sevkinin yapıldığını açıklıyor. Karşı taraf bunları yalanlıyor.

106 Cumhuriyet, 25 Temmuz 1946.

107 Haytoğlu, a.g.t., s. 221.

108 Ulus, 26 Temmuz 1946.

109 Ulus, 27 Temmuz 1946; Son Posta, 27 Temmuz 1946.

110 Tanin, 27 Temmuz 1946.

111 Son Posta, 29 Temmuz 1946.

112 Ulus, 31 Temmuz 1946; Tanin, 31 Temmuz 1946; Son Posta, 31 Temmuz 1946; Cumhuriyet, 31 Temmuz 1946.

113 Cumhuriyet, 31 Temmuz 1946.

114 Tanin, 1 Ağustos 1946.

115 Ulus, 1 Ağustos 1946.

116 Cumhuriyet, 3 Ağustos 1946.

117 Ulus, 3 Ağustos 1946.

118 Son Posta, 3 Ağustos 1946; Tanin, 3 Ağustos 1946.

119 Cumhuriyet, 4 Ağustos 1946; Ulus, 6 Ağustos 1946; Son Posta, 6 Ağustos 1946.

120 6. 8. 1946 tarihli mektup şöyledir;

"Milli Kalkınma Partisi Başkanlarına ve Üyelerine;

Son defa parti umumi başkanlığından çıkarılmam hatalı olduğu İstanbul vilayetine bildirilmiş ise de vilayetçe terviç olunmamıştır. Hükümet makamında sadır olan emre mutavaat zaruri olduğundan gayri faal kalmayı münasip bulmaktayım. Bu ayın 12'sinde yapılacak kongre de tabiatıyla yapılamayacaktır. Ne yeni bir parti kurmak ve ne de bir partiye girmek niyetimde olmadığımı, bu partinin uzaktan seyircisi kalacağımı arz ederim. Nuri Demirağ" Tanin, 8 Ağustos 1946; Cumhuriyet, 8 Ağustos 1946.

121 Tanin, 8 Ağustos 1946.

122 Son Posta, 13 Ağustos 1946; Ulus, 13 Ağustos 1946.

123 Tanin, 4 Eylül 1946; Partinin adının "Milli Köylü Partisi" olarak değiştirileceği ve tüzük değişikliklerinin yapılacağı haberleri çıkmıştır. Cumhuriyet, 22 Ağustos 1946; Yeni Asır, 5 Eylül 1946.

124 Cumhuriyet, 18 Ağustos 1946.

125 Cumhuriyet, 5 Eylül 1946; Yeni Asır, 5 Eylül 1946; Tanin, 5 Eylül 1946; Son Posta, 6 Eylül 1946.

126 Cumhuriyet, 22 Ağustos 1946; Yeni Asır, 22 Ağustos 1946.

127 Tanin, 23 Ağustos 1946; Son Posta, 24 Ağustos 1946.

128 Tanin, 24 Ekim 1946; Ulus, 24 Ekim 1946.

129 Ulus, 31 Ekim 1946; Tanin, 3 Kasım 1946.

130 Ulus, 9 Kasım 1946.

131 Tanin, 12 Kasım 1946.

132 Ulus, 23 Kasım 1946.

133 Ulus, 9 Kasım 1946.

134 Tanin, 19 Ocak 1947.

135 Ulus, 2 Mart 1947.

136 Tanin, 5 Mart 1947.

137 Cumhuriyet, 5 Nisan 1947.

138 Ulus, 18 Nisan 1947; Cumhuriyet, 18 Nisan 1947.

139 Cumhuriyet, 21 Nisan 1947.

140 Cumhuriyet, 21 Nisan 1947.

141 Ulus, 22 Nisan 1947.

142 Cumhuriyet, 29 Nisan 1947; Ulus, 24 Mayıs 1947; Cumhuriyet, 24 Mayıs 1947.

143 Cumhuriyet, 3 Haziran 1947.

144 Ulus, 13 Haziran 1947.

145 Ulus, 17 Haziran 1947.

146 Tunaya a.g.e., s. 639, (3 No'lu dipnottan alınmıştır.).

147 Ulus, 11 Temmuz 1947.

148 Cumhuriyet, 27 Haziran 1948.

149 Cumhuriyet, 26 Haziran 1948; Cumhuriyet, 27 Haziran 1948.

150 Cumhuriyet, 28 Haziran 1948.

151 Milli Kalkınma Partisi 1949 Yılı Umumi Kongresi, s. 7; Başkanlığa Kamil Tolon, Başkan vekilliklerine Çorlu Delegesi ve Çorlu İlçe Başkanı Şakir Göksel ve Bakırköy İlçe Başkanı Enver Tenşi, kongrenin katipliklerine de bayan Hamiyet Sim ve Hakkı Cengiz Alpay seçilmişlerdir.

152 Milli Kalkınma Partisi 1949 Yılı Umumi Kongresi, İstanbul 1949, s. 13-23; Yapmak istediklerini "Hulasa" kısmında geniş olarak vermiştir. Milli Kalkınma Partisi 1949 Yılı Umumi Kongresi, s. 23-27.

153 Cumhuriyet, 31 Temmuz 1949.

154 Haytoğlu; a.g.t., s. 261.

155 Ulus, 25 Mart 1950.

156 Cumhuriyet, 5 Nisan 1950.

157 Cumhuriyet, 28 Nisan 1950.

158 Milliyet, 6 Mayıs 1950; İstanbul'dan MKP aday sayısı 20'dir.

159 Vatan, 13 Mayıs 1950.

160 Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihimiz, Görüp Geçirdiklerim, Cilt IV 1945-1970, İstanbul 1971, s. 213.

161 Ahmad a.g.e., s. 66.

162 Haytoğlu; a.g.t., s. 267.

163 Cumhuriyet, 13 Ağustos 1952; Ulus, 13 Ağustos 1952.

164 Haytoğlu; a.g.t., s. 273-275.

165 Cumhuriyet, 1 Haziran 1953.

166 Nuri Demirağ'ın 31 Mayıs 1953'de Milli Kalkınma Partisi Kongresi'ndeki Beyanatı, İstanbul 1953, s. 3-23.

167 Nuri Demirağ'ın 31 Mayıs 1953'te Milli Kalkınma Partisi Kongresi'ndeki Beyanatı, s. 19-21; Bu kongrede Adil Ayav, Şakir Göksel, Cemal Dümen, Enver Tenşi, İzzet Çekim'in partiyi

yaraladıkları ve sabotajcılara katıldıkları gerekçesi ile Haysiyet Divanı tarafından 1952'de partiden çıkarıldıkları belirtilmiştir.

168 Tökin a.g.e., s. 89.

169 Deliorman a.g.e., s. 83.

170 Milliyet, 13 Nisan 1954; Cumhuriyet, 13 Nisan 1954; Hürriyet, 13 Nisan 1954; Yeni Ulus, 13 Nisan 1954.

171 Deliorman a.g.e., s 79-83.

172 Ahmad a.g.e., s. 122.

173 Milliyet; 3 Mayıs 1954; Meydan Larousse, Cilt VIII, s. 795; Teziç a.g.e., s. 255.

174 Halkçı (Yeni Ulus), 14 Haziran 1954.

175 Deliorman a.g.e., s. 78-79.

176 Deliorman a.g.e., s. 84-85; TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 16, Devre X, İçtima 3, 23. İnikat, Ankara 1957, (9.1.1957) s. 13-16.

177 Deliorman a.g.e., s. 86-88.

178 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 1, İçtima F, Dördüncü İnikat, 26. 5. 1954, Ankara 1954, s. 73-75; Deliorman a.g.e., s. 90-95.

179 Daha geniş bilgi için bkz. Dün ve Bugün, Haftalık Yakın Tarih Mecmuası, 20 Nisan 1956, Cilt 2, Sayı 25, Yıl 1, s. 17.

180 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 11, Ankara 1956, TBMM Matbaası, s. 446; Deliorman a.g.e., s 107-115.

181 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 11, Ankara 1956, TBMM Matbaası, s. 446.

182 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 11, Ankara 1956, TBMM Matbaası, s. 446.

183 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 11, Ankara 1956, TBMM Matbaası, s. 484.

184 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 12, İçtima 2, Seksenikinci İnikat, Ankara 1956, s. 449.

185 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 11, Ankara 1956, TBMM Matbaası, s. 210,.

186 Cumhuriyet, 14 Kasım 1957.

187 Cumhuriyet, 14 Kasım 1957; Son Posta, 14 Kasım 1957; Demokrat İzmir, 14 Kasım 1957; Necdet Sakaoğlu, Büyük Kalpli Vatandaş: Nuri Demirağ, Popüler Tarih, Temmuz 2000, Sayı: 2, s. 73 "… İstanbul'da Zincirlikuyu kabristanına gömülmüştür…. "

188 Teziç a.g.e., s. 255, Meydan Larousse, Cilt VIII, s. 795.

Ahmad, Feroz ve Bedia, Turgay, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, Hil Yayın, II. Baskı, İstanbul 1996.

Ahmad, Feroz ve Bedia, Turgay, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Ankara 1976.

Akkerman, Naki Cevat, Demokrasi ve Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar, Ankara 1950.

Akşin, Sina, (Yayın yön.) Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980 4. Baskı Cem Yayınevi İstanbul 1995.

Aydemir, Şevket Süreyya, II. Adam, Cilt II (1908-1950), 5. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul 1985.

Bila, Hikmet, Sosyal Demokrat Süreç İçinde C.H.P. ve Sonrası, II. Baskı, Milliyet Yayınları İstanbul 1987.

Burçak, Rıfkı Salim, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950), Ankara 1979.

Deliorman, Necmettin, Nuri Demirağ'ın Hayatı ve Mücadeleleri, Nuri Demirağ Matbaası, İstanbul 1957.

Goloğlu, Mahmut Demokrasiye Geçiş (1946-1950), Kaynak Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1982.

Haytoğlu, Ercan, Milli Kalkınma Partisi ve Siyasi Hayatı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1990.

İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Türkiye'de Siyasi Dernekler, Cilt II. Ankara 1950.

Karpat, Kemal H., Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967.

Köy İmar Planı, Milli Kalkınma Partisi neşriyatı, No: 1, İstanbul 1946.

Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1988.

Meydan Larausse, Cilt VIII.

Milli Kalkınma Partisi 1949 Yılı Umumi Kongresi, İstanbul 1949.

Nuri Demirağ, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye Açık Mektup (25.9.1949).

Nuri Demirağ'ın 31 Mayıs 1953'de Milli Kalkınma Partisi Kongresi'ndeki Beyanatı, İstanbul 1953.

Nuri Demirağ'ın 31 Mayıs 1953'te Milli Kalkınma Partisi Kongresi'ndeki Beyanatı, İstanbul 1953.

Sencer, Muzaffer, Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri, İstanbul 1971.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 11, TBMM Matbaası, Ankara 1956.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 12, İçtima 2, Seksenikinci İnikat, Ankara 1956.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 16, Devre X, İçtima 3, 23. İnikat, Ankara 1957, (9.1.1957).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 1, İçtima F, Dördüncü İnikat, 26.5.1954, Ankara 1954.

Teziç, Erdoğan, 100 Soruda Siyasal Partiler, I. Baskı, İstanbul 1976.

Toker, Metin, Tek Partiden Çok Partiye, I. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1970.

Tökin, Fürüzan Hüsrev, Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965, İstanbul 1965.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, İstanbul 1952.

Türkkan, Reha Oğuz, İleri Türkçülük ve Partiler, İstanbul 1946.

Uran, Hilmi, Hatıralarım 1905-1950, Ankara 1959.

Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihimiz, Görüp Geçirdiklerim, Cilt IV 1945-1970, İstanbul 1971.

B. İnönü Dönemi Dış Politikası

I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası / Prof. Dr. Gothard Jaeschke [s.798-802]

1453'te Bizans düşünce, Rusya Moskova'yı üçüncü bir Roma yapma hayaline kapılmıştı.[1] XVIII. yüzyılda Rus dış politikasının en önemli hedefi "Hıristiyanların dinsizlerin elinden kurtarılması" ve "Ayasofya'ya haçın yeniden dikilmesi" idi. Yaptığı 11 savaştan sonra Rus ordusu nihayet 1878 yılında İstanbul kapılarına gelebildi. (San Stefano-Yeşilköy). İngiliz hükûmeti Rusların Transkafkasya'da[2] ilerlemelerine değil, Boğazları ele geçirmelerine karşı idi. (1856 Paris ve 1878 Berlin Kongreleri).

1876 Anayasası'nın 23 Temmuz 1908'de tekrar yürürlüğe girmesi "Hürriyetperver Kuvvetler"de büyük hayranlık uyandırmıştı. Fakat 1912 Balkan Savaşı'nda Fransız ve İngiliz basını Türk mağlubiyetinden sevinçle bahsedince akılları başlarına geldi.[3] 21 Şubat 1914'te St. Petersburg'da bir özel konferansta boğazların ele geçirilmesi hazırlıkları ayrıntılarıyla gözden geçirildi. Çar II. Nikola 5 Nisan'da protokolü onayladı.[4]

Altı büyük devletin elçilerinin 13 Şubat 1914'te Londra'da verdikleri karar gereğince Ege adaları Yunanistan'a verilince, genç Türk hükûmeti Bulgaristan ile birlikte bir büyük devletin yardımı ile onları tekrar geri almak için çalıştı. Türklerin Rusya[5] ve Almanya'ya yaklaşma politikası bu sebebe dayanır. Her iki büyük devlet ayrı ayrı sebeplerle çekingen davranıyorlardı. Elçi Wangenheim 18 Temmuz 1914'te: "Türkler henüz ittifak yapmağa hazır değildirler" diyordu.[6] Veziriazam Sait Halim Paşa'nın iki resmî ittifak teklifi ve "sadece Rusya'ya karşı korunmak" endişelerine karşı Kayzer II. Wilhelm 22 ve 23 Temmuz tarihinde "Şimdi her tüfeği elde etmek gerekiyor" ve "Biz onları (Türkleri) hangi şartlar altında olursa olsun, reddedemeyiz"[7] dedi. Böylece 2 Ağustos 1914 tarihli çok gizli Alman-Türk ittifakına zemin hazırlanmış oldu.[8] 31 Temmuz tarihli Hattı-Hümayun da[9] "Veziriazam ve Hariciye nazırı Sait Halim Paşa, Rusya'nın muhtemel hücumuna karşı Alman Devleti ile müdafaa ittifakı yapmağa yetkili" olduğu yazılı idi. 27 Ağustos'ta onaylanan vesikaların teatisi yapıldı ve Kayzer, "Alman ordusuna Paris istikametinde ilerleme!" emrini verdi.

3 Ağustos'ta Osmanlı hükûmeti genel seferberlik ve "halihazır harpte" tarafsız kalacağını ilân etti. Aynı gün Churchill, Sultan Osman I ve Reşadiye harp gemilerine el konulduğunu ve İngiliz halkından toplanacak yardım ile satın alınacağını ilân edince Türk halkı galeyana geldi.[10] Enver Paşa seferberliğin bitiminden evvel Türkiye'nin harbe girmesinin imkânsız olduğunu anlamıştı.

İtilâf Devletleri tarafsız kalmanın devamını arzu ediyorlardı. Paris ve Londra'da bunun hakkında gerçek nasıl düşündükleri, mülki tamamiyet ilânının harpten sonra boğazlar sorununu Rusların arzusuna göre halline engel olmayacağına dair Başvekil Doumergue'in Iswolski'ye 11 Ağustos'ta yaptığı beyanatı ispat etmektedir.[11] İtilâf Devletlerinin üç elçisi 18 Ağustos'ta "Türkiye'nin katî tarafsızlığını" isteyen bir beyanda bulundular. Bu arada Enver Paşa Goeben ve Breslau'un

Çanakkale'ye girişine izin verdi. Sözde satın alınmış gibi gösterilmesinden sonra 16 Ağustos'ta Cemal Paşa onları "Yavuz Sultan Selim" ve "Midilli" adı altında merasimle Türk donanmasına kattı.[12]

Alman Genel Kurmay'ı ve hükûmeti 4 Ağustos'ta Türklerin hücuma geçmesi için tazyik ediyorlardı, zira o gün İngilizlerin kendilerine harp ilânını bekliyorlardı. Wangenheim ve Pallavicini isimli elçiler fazla acele bir hareketin faydasız ve tehlikeli olabileceğini ikaz ediyorlardı. Çanakkale Boğazı önünde bir hâdiseden sonra Enver Paşa 26 Eylül'de boğazın sadece mayınla kapatılmasını elde edebildi, ama harbin seyrinin ispat ettiği gibi bununla Rusya'ya karşı en büyük darbeyi indirmiş oldu, çünkü böylece silâh ve cephane nakline mani olunması 1917 Mart'ında askerî yıkılmanın en önemli sebebi olmuştu.[13] Donanmanın Karadeniz'de manevra yapması için gerekli müsaadeyi alma çabaları 11 Ekim'de kabinedeki harp taraftarlarının şu kararı ile sonuca bağlandı: Alman Hükûmeti 2 Milyon TL. karşılığı altın verdiği takdirde Amiral Souchon'a Ruslara hücum etmek için salâhiyet verilecektir. 21 Ekim'de, yani çok kısa bir zamanda, istenilen altınlar gelince, kabine çoğunlukla meclis başkanı Halil'in Berlin'e gidip en müsait hücum zamanını kararlaştırmasını istedi.

Enver Paşa daha evvel davranarak 22'sinde, halen Genelkurmay Başkanı unvanını taşıyan Moltke'ye şunları bildirdi: "Donanma harp ilânı olmaksızın,[14] Rus donanmasına hücum edip Karadeniz'de deniz hâkimiyetini elde etmeli. Bu Amiral Souchon'un vereceği tarihte olmalı. Rusların harp ilânından sonra, Sultan Almanya-Avusturya ve Türkiye'nin düşmanlarına karşı harp kararını bildirecek".[15] Aynı şekilde 22 tarihli bir emri Enver 24'ünde mühürlü bir zarfla Souchon'a verdi: "Türk Donanması Karadeniz'de deniz hâkimiyetini elde etmeli. Rus donanmasını arayınız, bulduğunuz yerde harp ilânı olmaksızın hücum ediniz, Enver".

Çok vahim neticeler doğurabilecek bu mesuliyetli kararı belgelemek için Wangenheim Enver'in sarih bir yazılı emrini istedi. Souchon onu 24'ünde aldı: "Bütün donanma Karadeniz'de manevra yapıyor. Uygun fırsatı bulunca Rus donanmasına hücum ediniz ve düşmanlıklarını kazanmadan, bu sabah size şahsen verdiğim emri açınız, Sırbistan'da malzeme nakline mani olabilmek için kararlaştırdığımız gibi pazarlık yapınız, Enver".[16] Souchon bütün Türk subay ve bahriyelilerin itaatlarından emin olmak istediği için Enver Paşa'dan 24'ünde bütün kumandanlara gizli emirler göndermesini istedi. 25'inde bunlar gönderildi: "Türk donanmasına Viz Amiral[17] tayin edilen Amiral Souchon'un Karadeniz'de bulunduğu müddetçe emirlerine harfiyen riayet etmenizi ve emirlerin yerine getirilmesi için gereken herşeyi tereddütsüz yapmanızı istiyorum, Cemal."[18] 18 Kasım'da San Stefano'da (Küçük Çekmece) Rusların zafer abidesi tahrip edilirken Cemal Paşa durumu şöyle anlattı: "Donanma emr-i mahsus ile hareket etti. Alman General ve Amiraller devletin idaresinde ancak işleri tatbik etmekle görevlidirler." Souchon 29 Ekim'de emirden uzaklaşıp limanları bombaladı, fakat, Rus donanması açık denizde savaşmaktan kaçınmak için kati emir almıştı.[19]

Lloyd George 10 Kasım'da[20] dostlarına sevinçle Türklerin harbe girdiklerini ve cezalarını çekeceklerini bildirdi. Britanya'nın mal ve can bakımından ne kadar büyük kayıplara uğrayacağını bilemiyordu: 25 Nisan 1915'te Gelibolu'ya gelişlerinde[21] ve beklenen, fakat ancak 4 yıl sonra gerçekleşen sonuç; "Yeni bir Türkiye'nin doğuşu ve bir anka kuşu gibi kül'den yükselişi". Türkiye için

de çok acı olan sonuçlara rağmen Mustafa Kemal 10 Ekim 1919'da tarafsızlığının devam edemeyeceğini haklı olarak ileri sürmüştü: "İstanbul'un stratejik durumu ve Rusya'nın itilâf devletlere katılışı, harbe seyirci kalmayı imkânsız kılmıştı. Ayrıca sefaretlerin açıklanan gizli anlaşmaları İstanbul'un Çarlık Rusya'sına söz verildiğini ispatlamaktadır. Bundan dolayı Türkiye'nin itilâf devletlerine karşı harbe girişi kaçınılamazdı".[22]

II

İkinci Cihan Savaşı'nda Türkiye'nin durumu başka idi. Mussolini 18 Mart 1934'te "Asya ve Afrika"yı İtalya'nın tarihi konuları olarak adlandırdı ve böylece 28 Mart 1919'da Antalya çıkartmasını hatırlattı. 7 Nisan 1939 Arnavutluk işgal edilince o siyasetin tekrar edeceği endişesi doğdu. Bu ise 8 Temmuz'da Dış İşleri Bakanı Saraçoğlu'nun dediği gibi, İngiltere ve Fransa'nın 12 Mayıs ve 23 Haziran 1939'da yaptıkları yardım tekliflerinin kabulü ile "Türkiye'nin sulh cephesine yanaşmasına başlıca sebep olmuştu".[23] Bunların Sovyetleri de kendi taraflarına çekme teşebbüsü 23 Ağustos'taki sürprizli Alman-Rus anlaşmasından sonra suya düştü. Moskova'da Saraçoğlu'nun yaptığı müzakerelerde Molotov birkaç kere boğazlar sorununu ortaya atmıştı.[24] İsmet İnönü'nün devlet adamlarına has ileri görüşü sayesinde 19 Ekim tarihli anlaşma metnine 2. protokol ilâve edildi: "Les engagements assumes par la Turquie ne pourront la cont-raidre â un acte ayant pour effet ou pour consequence de l'entraîner dans un conflit arme avec l'U.R.S. S."[25] (Türkiye tarafından üstlenilen taahhütler, etkisi veya sonucu bakımından onu Rusya ile silâhlı bir anlaşmazlığa sürükleyecek bir fiile mecbur edemezler).

Daladier'in yaptırdığı ve bunlarla bağdaşmayan Bakû'ya uçak hücumunu "pour priver l'Allemagne de petrole et pour faciliter l'emancipation des populations musulmanes du Caucase" (Almanya'yı petrolden mahrum etmek ve Kafkasya Müslüman halkının özgürlüğüne kavuşmasını kolaylaştırmak için). Reynaud 28 Mart 1940'ta haklı olarak tenkit etti:

"Si l'opération ne devait pas étre décisive, il serait fou d'y avoir recours" (Şayet kesin bir sonuca götürmeyecek bir harekât olsaydı böyle bir yönteme başvurmak delilik olurdu). Massigli bu plânın Ankara nezdinde temsilini reddetti. Gariptir ki, aynı Reynaud 16 Mayıs'taki Alman hücumu sırasında, ısrarla Türk hükûmetinin ittifak taahhütlerini yerine getirilmeye ikna edilmemesini istiyordu. 14 Haziran'da Saraçoğlu şu cevabı verdi:

"L'U.R.S.S. est encore dans l'autre camp et guette une imprudence de notre part" (Rusya henüz öteki cephededir ve tarafımızdan yapılacak bir ihtiyatsızlığı beklemektedir). İnönü bunu önceden sezerek şöyle tamamladı: "la non-belligérance permettrait un jour la réconciliation avec Moscou, plus que jamais nécessaire pour gagner la guerre"[26] (Savaşmama hali birgün Moskova'yla barışmaya olanak sağlayabilirdi, ki bu da savaşı kazanmak için her zamandan elzemdi).

Harbin 1 Eylül 1939'da başlamasından bu yana Alman-Sovyet ilişkileri gittikçe kötüleşiyordu. Bu ilişkileri düzeltme teşebbüsünde Molotov 13 Kasım 1940'ta "Boğazlarda Köprübaşı tutmak için bir

mukavele"nin muvafakatını istiyordu. Hitler 31 Aralık'ta Mussolini'ye "İstanbul'u Rusya'ya vermek bizim menfaatimize aykırıdır" diye yazıyordu. Sefir Schulenburg 17 Ocak 1941'de şöyle demektedir: "Sovyet idaresi Bulgaristan ve Boğazları Sovyet Birliği için bir emniyet sahası olarak saymaktadır".[27] Churchill 31 Ocak'ta İnönü'ye öncelikle Anadolu'da İngiliz hava üsleri kurmayı teklif etti: "If Greece should surrender, we will fight the air war from Turkish, bases by agreement with you".[28] (Yunanistan Türkiye'nin etrafını sararsa, sizinle anlaşarak hava harbini Türk topraklarından idare ederiz). Diğer taraftan Hitler İnönü'ye yazdığı 28 Şubat tarihli mektupla, Türk hududunda silâhsız bir bölge teklifinde bulundu.[29] 6 Nisan 1941'de Yunanistan'a girildikten sonra Hitler 4 Mayıs nutkunda Türkiye'nin lehine şunları söyledi: "Yeni Türkiye'nin büyük dahi yaratıcısı yükselmenin ilk ve harika örneğini vermiştir" Ancak bu arada Hitler, Atatürk'te olan fakat kendisinde eksik olan ölçülü davranma sanatını unuttu. İnönü 15 Haziran tarihli yazısında Türk efkârı umumiyesinde çok iyi tesir bıraktığını söyleyerek teşekkür etti.[30] Bağdat'ta heveskârcasına yapılan inkılâptan sonra ve Suriye'de savaşa mücadeleye dair bazı cüretlilerin teklifleri az zamanda unutuldu. Böylece 18 Haziran'da Alman-Türk dostluk ve istişare anlaşması yapılabildi.[31] Eden bu olayı: "The agreement came as no surprise to us, though we should naturally have preferred that no such treaty had been concluded" (Bu anlaşma bizim için sürpriz değildi, ancak olmamasını tercih ederdik) diyerek olağan karşıladı.[32] Başbakan Refik Saydam 4 Temmuz tarihinde Hitler'e 4 Mayıs tarihli konuşması için teşekkür etti ve İngilizlere de "Centilmen bir millet olarak, müttefik bir devletin en büyük düşmanı ile yaptığı dostluk anlaşmasını anlayışla karşıladıklarını" bildirdi.

Dört gün sonra (22 Haziran) Hitler ordusunu Sovyet hududundan geçirdi ve bunun "zor fakat zaferle biten bir harp" olacağı kanısında idi. Mussolini'ye bunun hayatının en zor kararı olduğunu yazdı. Aslında Almanya'yı tarihinde en büyük uçuruma sürüklüyordu. 27 Mayıs'ta Eden'in tertip ettiği, Belgrat'taki hükûmet darbesi, bu seferi 4 hafta geciktirdi, bu da Moskova muharebesinin ve dolayısıyla bütün harbin kaybına sebep oldu.[33]

Türk halkı 1941 ve 1942'de Almanların yaptıkları bu yürüyüşü sevinçle takip ediyorlardı. Türk asıllı bölgelerin Hürriyet kazanıp kendi kendilerini idare etme ümidini Hitler bozdu, Bakû'yü kendisi için istedi[34] ve Kırım'a da Güney Tirol'den göç edenleri[35] yerleştirecekti. İlk başarıları eşya alış verişi imkânını verdi. Bakır ve krom karşılığı harp malzemesi (8.1.1940 tarihli Britanya anlaşması gereğince 8 Ocak 1943'ten beri). Türkiye, bunları her iki taraftan da alıyordu ve 3 Aralık 1941 tarihli Roosevelt'in emri ile de U.S.A.dan alıyordu.[36]

Bu suretle Türk dış politikası, yürümek için çok maharet isteyen bir keçi yoluna döndü. Kızıl ordunun başarılarından sonra Churchill ısrarla çok hoşlandığı plânını uygulamağa çalıştı, Türkiye'yi harbe sürüklemek, 18 Kasım 1942'de "British Chiefs of Staff" (İngiliz Kurmay Başkanı) "A supreme and prolonged effort must be made to bring Turkey into the war in the spring" (Türkiye'yi baharda harbe sokmak için çok gayret sarf etmek gerekecek) dedi. 28 Kasım'da Stalin de aynı arzuyu izhar etti. Casablanka'da Churchill Eden'e şöyle dedi: "I am sorry about Turkey. I think a golden opportunity may be lost" (Türkiye için üzülüyorum. Bir altın şans kaybolabilir). Ankara'ya bir askerî heyet

yolladıktan sonra (Linnell-Baillen, sivil olarak) 2 Mart 1943'te süreyi sonbahara tehir etti. Bu heyet 3 Şubat 1944'te habersiz hareket etti. İngilizlerin silâh teslimleri, plânlanan istilâ (Overlord operasyonu) dolayısıyla 1 Mart'ta hazırdı. Bütün Balkan yarım adasının kızıl ordu tarafından işgalini isteyen Stalin de Kasım 1943 sonunda "Overlord must come first" (önce Overlord) dedi. Roosevelt ise "If he were the President of Turkey, he would refuse to fight until enormous amounts of equipment had been delivered to his forces" (Eğer o Türkiye Reisicumhuru olsaydı malzemenin büyük bir kısmı teslim edilmeden savaşa katılmazdı) diyordu.[37] İnönü bütün İngiliz tekliflerini nezaketle, fakat katiyetle reddediyordu, bu Alman hava hücumlarından korktuğu için değil,[38] "müttefik" bir Kızıl ordunun boğazları bir daha bırakmayacağından emin olduğu için idi. Saraçoğlu 3 Aralık 1943'te Adana'da "Russia might become imperialistic". "Rusya emperiyalist oluyor" diyordu. Roosevelt de endişelenmeğe başlamıştı. Eden 13 Mart 1943'te Washington'da onunla ilk karşılaşınca hakkında şöyle dedi: "The big question which rightly dominated Roosevelt's mind was whether it was possible to work with the Russians now and after the war" (Roosevelt'in zihnini kurcalayan büyük sorun Ruslarla şimdi ve harpten sonra birlikte çalışmanın mümkün olup olmadığı idi). Churchill Eden'e 6 Ağustos 1943'te diyor ki: The Russians have not forgotten that we offered them Constantinople". (Ruslar onlara İstanbul'u teklif edişimizi unutmadılar").[39]

Türkiye'nin Almanya'ya karşı tutumu Churchill ve Roosevelt'i şu üç merhaleye zorladı:

1- 14 Nisan 1944 tarihli karar gereğince krom teslimatı durdurulacak (halbuki ayın 21'inde 218 vagon hududu geçmişti).[40]

2- 11 Temmuz 1944 tarihli istek gereğince diplomatik ve iktisadî ilişkiler kesilecek (3 Ağustos'ta başladı). Stalin daha o zaman harp ilânını isteyince, Churchill ona şöyle yazmıştı: "I fear that Turkey will defend herself by asking for aircraft to protect her towns. She will demand once again all sorts of munitions which we cannot spare" (Korkarım Türkiye kendi kendini müdafaa edecek ve kendi şehirlerini müdafaa edebilmek için hava kuvvetleri isteyecek. Her çeşit cephane istiyecek, reddedemiyeceğiz). Stalin 15 Temmuz'da şöyle cevap verdi: "I see no benefit in half-measures on the part of Turkey for the Allies. It is better to leave Turkey in peace and to her own free will" (Türkiye hakkında yarım yamalak tedbirler almanın müttefikler için bir yararını görmüyorum. Türkiye'yi kendi halinde sulh içinde bırakmak daha iyidir) Hemen arkasından harpten sonra Türk isteklerini terk etmekle tehdit etti.

3- 8 Şubat 1945 Kırım Konferansı kararı gereğince-1 Mart'a kadar Almanya ve Japonya'ya harp ilân edilecekti. Bu, milletler cemiyetine kabul edilme dolayısıyla sadece bir formalite olarak, 23 Şubat'ta meydana geldi).[41]

Molotof Türkiye'ye kötü bir sürpriz yaparak 1925 tarafsızlık anlaşmasının 19 Mart 1945'de bozulacağını tebliğ etti. Çünkü II. Cihan Savaşı'nın meydana getirdiği derin değişikliklere tekabül etmiyordu ve ciddî değişikliklere muhtaçtı. 7 Haziran'da Kars ve Ardahan'ın geri verilmesini sözlü olarak tekrarladı: 18 Temmuz'da Potsdam'da Stalin bunların "had been taken away from Russia at the

end of the last war” (son savaşın sonunda Rusya’dan alındığını) ve ayrıca boğazların kontrolüne fiilen katılmak istediklerini belirtti. Tahran’da ise Stalin 1936 Montreux anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini teklif etti. Bu konudaki bir nota teatisi neticesiz kaldı.[42] 12 Mart 1947 tarihli Truman doktrininin “Türkiye’yi dış tazyiklere karşı kuvvetlendirmek” için sağladığı iktisadî destek, Sovyetlerin isteklerini azaltmağa sebep oldu. 5 Mart 1953’te Stalin’in ölümünden sonra isteklerini 30 Mayıs’ta geri aldılar.[43]

Türkiye’nin II. Cihan Savaşı’ndaki başarısı hakkında Eden şöyle demektedir: “The Turks proved able, with British and U.S. support, to withstand the Soviet demands” (Türkiye İngiliz ve U.S.A. yardımı sayesinde Sovyet isteklerine kuvvetle karşı koyabilmiştir).[44] Sefir M. Peterson İnönü’nün karakterini şöyle anlatmaktadır: “He has become the type of the gentle, conciliatory Elder Statesman, tenacious of purpose indeed as some would say to the point of obstinacy, but with the iron fist well covered by a double thickness of velvet glove”. (Nazik ve uzlaştırıcı büyük bir devlet adamı, maksadını elde etmek için hiçbir şeyden vazgeçmeyen hatta inatçı, fakat demir yumruğu çift katlı kadife eldivenle örtülü).[45]

1 H. Schaeder, Moskau-das Dritte Rom (Hamburg 1929); H. H. Sumner, Peter the Great and the Ottoman Empire (Oxford 1949), 27, 78; Salih Munir Pacha, La Politiqııe Orientale de la Russie (Lausanne 1918), 6.

2 Jaeschkc, Geschichte der russisch-türkischen Kaukasusgrenze: Archiv des Völkerrechts, IV (1953), 198 ff.

3 Munir P., yukarıda adı geçen eser, 294: “En voulant trop servir la Russie, l’Entente s’aliéna la Turquie”; H. Bowen, British Contributions to Turkish Studies (London 1945), 47; “The Tsarist Government had abated none of its anti-Turkish aspirations. Hence the Turks were almost inevitably thrown into the camp of the Triple-Alliance”.

4 F. Stieve, Iswolski und der Weltkrieg (Berlin 1924), 247.

5 Çar Talat ve delegasyonunu Livadia’da 11 Mayıs’ta kabul etti. Sasonov bütün dostane teminatlarına rağmen Türkiye’nin varlığı ile ilgili hiçbir ittifaka yanaşmadı: Conrad v. Hoetzendorf, Aus meiner Dienstzeit, III (Wien 1922), 654; Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette, XXXVI (Berlin 1927), 795.

6 Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch (Berlin 1919, Neuausgabe 1927), Nr. 71.

7 Yukarıda adı geçen eser, Nr. 117, 149.

8 Paragraf 4: “L’Allemagne s’engage à défendre, au besoin par les armes, le territoire ottoman au cas ou il serait menacé par la Russie” (yuk. adı geçen eser, Nr. 733, yeni basımında da eksik).

9 Ahmed Bedevî Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler (1945), 346.

10 R. Rh. James, Gallipoli (London 1965), 9; “a wave of intense anti-British feeling”; W. S. Churchill, The World Crisis 1914-1918, Abridged Edition, 122, 278.

11 O. Hoetzsch (Hg), Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus, 1878-1917. VI. Nr. 65; F. Stieve, Der politische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914 (Berlin 1924), 247.

12 H. Lorey, Der Krieg in den türkischen Gewaessern (Berlin), I (1928), 1-32, II (1938), 20 f.; U. Trumpener, Germany and the Ottoman Empire 1914-1918 (Princeton 1968), 30. -Amiralliğinin sebep olduğu Amiral Milne ve Troubridge’in menfi tutumu için: J. S. Corbett, The History of the Great War, Naval, Operations (1920), I, 60, 70; St. W. Roskill, The Strategy of Sea Power (1962), 113.

13 Deutsche Dokumente, yukarıda adı geçen eser, Nr. 836. -Lorey, bak yukarıda, II, 20; Trumpener, bak yukarıda, s. VII, 46 ff.

14 1876 anayasasının 7. maddesine göre bu Sultanın hakkı idi (G. Jaeschke, Die Welt des Islams, V (1917), 140 v. d.

15 Mühlmann, Deutschland und die Türkei 1913-1914, (Berlin 1929), Dış İşleri Bakanlığı siyasî arşivindeki aslına göre 101. -Falkenhayn (Moltke imzalı) mutabık olduğunu bildirdi.

16 Yukarıda adı geçen eser Bahriye arşivindeki aslı 102; Lorey, yukarıdaki eser I, 45; E. Jaeckh, Der Goldene Pflug (Stuttgart 1954), 214 Humann’ın terekesi Wangenheim’in raporları 22., 24. ve 25. 10: Akten des Auswaertigen Amtes 1867-1920 (Berkeley, Ann, Arbor, Oxford ve Washington’da mikrofilmi var).

17 Enver bu unvanı münasip görmüş fakat sonradan vazgeçmişti. Kendisi 21. 10. tarihinde “Visgeneral” oldu.

18 Tercümesi Bahriye arşivinde; biraz değişik metinler: “Le Petit Parisien”, 2. 2. 1919; Lorey, yukarda adı geçen. eser, I, 45 (içindekiler) ve A. İhsan Sabis, Harp Hatıralarım, II (1951), 47. -Türkçe metnin orijinali (modernize edilmiş olarak) “Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi” VIII, 465’te mevcuttur.

19 Sabis, yukarıda adı geçen eser. II, 47. -Amiral Eberhardt’ın tasviri: M. Larcher, La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale (1926), 187.

20 H. W. V. Temperley, A History of the Peace Conference of Paris (London 1924), vol. VI.

21 Aynı günde Sasanov, ittifak kuvvetleriyle Zarjgrad’a girecek olan Prens Trubelzkoj’i Rus Yüksek Komiserliğine tayin etti: E. Adamow, Konstantinopel und die Meerengen (Dresden 1930-1932), IV, 307.

22 Gazi Mustafa Kemal, Nutuk (Die grosse Rede von 1927), III, Nr. 142.

23 Docııments on British Foreign Policy, 3. Series, V, Nr. 179, 226, 311, 395, 456, 684, VI, Nr. 77, 82, 131, 168.

24 R. Massigli, La Turquie devant la Guerre (Paris 1964), 283; Voilâ, le vieil impérialisme de la Russie des Tzars surgissait des brumes du passé”.

25 Doc. Brit. yukarıda adı geçen eser, VI, Nr. 388, 655, VII, Nr. 474.

26 Massigli, Yukarıda adı geçen eser, 381, 385, 389, 399, 417, 437, v. dev. 467.

27 U. S. Department of State, Nazi-Soviet Relations 1939-1941 (Washington 1948), 268, 288. -Hitler e Mussolini (Milano 1946), 83.

28 W. S. Churchill, The Second World War, III (1950), 10, 29.

29 L. Krecker, Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkriege (Frankfurt a. M. 1964), 259: Metin Dış İşleri Bakanlığı siyasî arşivindeki aslına göre.

30 Monatshefte für auswaertige Politik (Berlin), VIII, 455; Krecker, yukarıda adı geçen eser, 261 siyasî arşivindeki aslına göre.

31 Reichs-Gesetzblatt 1941, II, 261. -Aynı zamanda yapılan demiryolları anlaşması metni: VII. Türk Tarih Kongresi, Bildirileri, II (1973), 818 v. d.

32 Avam Kamarası konuşması 24. Haziran: Oriente Moderno, XXI, 398.

33 A. Seidl, Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion 1939-1941 (1949); A. Eden, The Reckoning (1965), 230.

34 1918’de Ludendorff gibi: Die Welt des Islams, 23 (1941); 41, not 260; C. Mühlmann, Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege (Leipzig 1940), 209 v. d.

35 M. Kemal tarafından 1919’da ve İsmet İnönü tarafından 1937’de cezalandırılan Turancılığın yeniden canlandırılması için (Les Annales de Turquie, VII, 22): Ch. W. Hostler, Turkism and the Soviet (London 1957). -Krecker, yukarıda adı geçen eser, 215, 218. -23. 6. 1939 tarihli muhaceret anlaşması: F. Huter, Südtirol (München 1965), 321.

36 Reichsgesetzblatt 1941, II, 375. -1938 Türk Dış Ticaretinde Almanya %45 ithalat ve %39, 7 ihracat ile ön sırayı alıyordu; Krecker, yukarıda adı geçen eser, 23. -R. E. Sherwood, Roosevelt and Hopkins (New York 1948): “The defence of Turkey is vital to the defense of U. S. A. ” (Türk müdafaası Amerika Birleşik Devletleri müdafaası için hayatî önem taşır).

37 Churchill, yukarıda adı geçen eser, IV, 623, 625 v. d. 638, 641, V, 325; Sherwood, yukarıda adı geçen eser, 778 v. d.

38 Kasım 1943'de Leros'un Almanlar tarafından tekrar geri alınması Türkiye'de büyük etki yaptı: Krecker, yukarıda adı geçen eser, 237.

39 Churchill, yukarıda adı geçen eser, IV, 635, V, 582; Eden, yukarıda adı geçen eser, 373. Mukayese et J. R. Deane, The Strange Alliance (The U. S. Military Mission in Moscu 1943-1945).

40 Krecker, yukarıda adı geçen eser, 189.

41 Churchill, yukarıda adı geçen eser, VI, 69, 315.

42 The problem of the Straits, Department of State Publications (Washington 1947), Nr. 2752.

43 British and Foreign State Papers, CXLV, 1175; Keesings Archiv der Gegenwart, 1945, 147 A; Churchill, yukarıda adı geçen eser, VI, 548; Eden, yukarıda adı geçen eser, 507; Cahiers de l'Orient Contemporain, 1947, 143.

44 Eden, yukarıda adı geçen eser, 544.

45 M. Peterson, Both Sides of the Curtain (London 1950), 249. -İnönü kendisi "Ten eventful Years" (On olaylı yıl) (1937-1946) anlatmaktadır: Encyclopaedia Britannica, IV (1947), 347 v. d., Mukayese et Cevat Açıkalın: International Affairs (London), XXIII (1947), 477 v.d. ve Necmeddin Sadak: Foreign Affairs (Washington), XXVII (1949), 449 v. d.

Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı: "Taraflı Fakat Savaşmayan Ülke" / Doç. Dr. Wayne Bowen [s.803-812]

Ouachıta Baptıst Üniversitesi / A.B.D.

İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, tarafsız kalan altı Avrupa ülkesinden (İrlanda, İspanya, Portekiz, İsviçre, İsveç ve Türkiye) sadece Türkiye savaşa girdi ve ancak, altı hafta sonra Almanya'ya karşı olan savaş sona erdi. Bu geç kalmış girişe rağmen, tarafsız ülkeler içinde Türkiye savaş öncesi ve savaş süresince İngiltere ve müttefiklerini desteklemeye, Almanya ve müttefiklerinin menfaatlerine karşı koymaya hazırdı. Hükümet ve silahlı kuvvetler içindeki bazı unsurların Almanya yanlısı bir politika izlenmesi gerektiği iddialarına rağmen, Türkiye diplomasisine ve siyasi liderlerine hakim stratejik eğilimler, kendi ulusunun bölgesel bütünlüğünün korunmasını, Batı pazarlarına ve kaynaklarına (silahlanma dahil) ulaşmayı, Almanya ve İtalya'nın Balkanlar ve Yakın Doğu'daki emellerini bertaraf etmeyi savunuyorlardı. Almanya ve müttefiklerinin (Axis) gerçek veya muhtemel saldırı tehdidi, özellikle Fransa'nın işgalinden sonra 1941'de Hitler'in önemli kuvvetlerinin Yunanistan ve Bulgaristan sınırlarına ilerlemeleri, savaşın erken dönemlerinde Türk katılımını ve çok daha cüretli bir İngiltere yanlısı tutumu engelledi. Ancak Türk liderler için en önemli husus, Türk egemenliğini ve bütünlüğünü koruma fikriydi. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya müttefik olmasının temel nedeni, İngiltere ve Fransa'nın son Türke kadar savunulması değil, kendini koruma düşüncesiydi. Bu yalın bir fırsatçılık değildi. Fakat, önemli bir stratejik kavşakta saldırıya açık ve zayıf bir güç olan Türkiye'nin ulusal var oluş sorunu idi. Bunun da ötesinde Türkiye, bir İngiliz zaferini arzuladı. Çünkü politik sisteminin Yakın Doğu'da bir faşist Nazi veya Sovyet zaferine uygun olmadığını düşünüyordu.

İkinci Dünya Savaşı boyunca sürdürülen Türk dış politikası, bazı tarihçiler tarafından acımasızca eleştirilmektedir. Özellikle Frank Weber, Türk liderlerini Almanya'nın bir önceki sene reddetmesinden sonra 1939'da, İngiliz ittifakına katılmaya karar verdikleri için, fırsatçılar olarak tanımlamaktadır. Bu teze göre Türkler, uluslararası taahhütlerin maliyeti ne olursa olsun, tarafları kendilerine en çok bölgesel menfaatler ve ekonomik avantajlar sağlayacağına bakarak destekliyordu. Weber aynı zamanda, Ankara'ya Orta Doğu üzerindeki Nazi planlarının engellenmesi hususunda bazı güvenceler verirken, Türkiye'nin savaşın bittiği aylara kadar sürdürdüğü tarafsızlığını bir başarısızlık olarak nitelemekte, diplomasisinin "Dürüstlük ve birliktelik standartları dışında tüm yönleriyle parlak bir başarı"[2] olduğunu iddia etmektedir.

Chiristian Leitz, Robin Denniston, Brock Millman ve Selim Deringil gibi diğer tarihçiler, daha dengelidirler. Leitz Türkiye yanlısı olarak, Hitler'in askeri gücünün yüksek olduğu 1940, 1941 ve 1942 yıllarında, diğer tarafsız ülkelerin durumlarını ortaya koyarak karşılaştırma yapar. Bu dönemde Türkiye, Alman askeri gücü için esas teşkil eden kromu göndermeyi reddetti. Krom sevkiyatı 1943'te Nazilerin askeri malzeme göndermeyi kabul etmelerinden sonra başlamıştır. Denniston Türk tarafsızlığını, İngilizlerin kusurlarına bağlar. Onun iddiasına göre İngilizler, en önemli tarafsız ülkenin

Türkiye olduğuna inanmalarına rağmen, Curchill 1945 öncesine kadar Türklerin savaşa girmelerini sağlayamadı. Çünkü Türkler, bu savaşa girişten hiçbir şey elde edemeyeceklerini ve çok şey kaybedeceklerini anlamışlardı.[3]

Millman da, Türklerin tarafsız kalmasına İngilizlerin yanlış adımlarının katkıda bulunduğu düşüncesine destek verir, Türk liderlerini yönlendiren öncelikli şeyin, her ulusun öncelikli gereklerinin "hayatta kalma ve özgürlük" olduğunu kabul eder. Selim Deringil, Türkiye'nin soğuk duruşunun ahlaksız bir davranış olmadığını kabul etmektedir. Ancak büyük ülkelerden herhangi birine meyletmemesini "Türkiye savaşın dışında kalabildi. Çünkü kendisine baskı yapan Almanya, SSCB ve İngiltere gibi büyük güçlerin her birine karşı gerçekçi güç politikası uyguladı" argümanı ile açıklar. Bu teze göre Türkler, coğrafyalarının da yardımıyla hem İngiltere'yi hem de Almanya'yı Türkiye'nin savaşa girmesinin, her iki ülkenin menfaatlerine aykırı olduğuna inandırdılar.[4]

Deringil haklı olmakla birlikte Türkiye liderlerini yönlendiren sadece güç politikaları değildi. Komünizm, Nazizm ve Faşizm, Türk Cumhuriyeti için kabul edilemezdi ve onun için İkinci Dünya Savaşı'nda İngiliz zaferini her şeyden çok istemek çok büyük bir sorun teşkil etmedi. Aksi takdirde, Türkiye, Sovyetler Birliği sınırının çiğnendiği, İngiltere'nin ancak kendini savunabildiği, Türkiye veya başka ülkelere askeri yardımı azalttığı 1941 yazında, Almanya'nın yanında savaşa kesinlikle girmiş olurdu. Türk delegeleri, aksine bu dönemde, Türkiye'nin tarafsızlığını kanuna bağlayan tarafsızlık antlaşmasının getirdiği katı kuralları bir kenara atıp, Almanya açısından askeri olarak çok önemli olan krom ve bakır sevkiyatını reddederek, Almanların en azından ekonomik anlamda çok zor bir duruma girmesine neden oluyorlardı.

Türkiye'yi Batı yanlısı bir çizgiye sürükleyen sadece ekonomik nedenler değildi. Türk Cumhuriyeti, beş yıllık kalkınma planları, tek partili siyaset uygulaması ve ölümüne rağmen tek bir liderin vizyonuna bağlı kalmak gibi totaliter rejimlere olan benzerliklerden sıkılmıştı. Mamafih Kemal Atatürk devriminin telkin ettiği şey, geriye giden bir imparatorluktan ileri giden bir Türk ulus-devletinin büyük ölçüde, Osmanlıları I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğratan güçlere olan hayranlık üzerine kurulması idi. Brock Millman bu konuda şunları kaydeder:

Türkiye Batı'da kendi gelişmesine rehberlik edecek modeller aradı ve Batı'yla kendisini yeni barbarlıklara karşı güvencede bulmayı ümit etti. Aşırı duygusallığın düşüncelerde fazla yer alması tehlikeli iken, eşit derecede tehlikeli olan Huxley'in mütalaasını göz ardı etmektir. Huxley "ideolojiler bir ulusun dış politikasının köklerinde herhangi bir şeyden daha çok yer tutarlar" demektedir. Ve Türkiye'nin rehber ideolojisi Kemalizm'in en derin ilham kaynağı ve tutkusu Batı'dır.[5]

Bu bağlamda, 1938'de Atatürk'ün ölümünden sonra bile, Türk liderleri tarafından bu yönün tercih edilmesi sürpriz olmamalıdır. 1934'ün başlarında Atatürk, İngiltere ile yakın bağlar kurmak için ısrar etti. İngiltere bunu başlangıçta isteksizce ve hayretle karşıladı. Mussolini'yi kızdırmamak için veya imparatorluğun savunması için elindeki kısıtlı kaynaklarını yaymak istemedi. Halen Osmanlı

döneminin basit donanımı ile silahlanmış Türk askerinin yeniden silahlanması maliyetinin, göz yıldıran görüntüsü nedeniyle, Atatürk'ün ustaca görünen gayretleri Londra'da tereddütle karşılandı.

Türkiye 1930'un ortalarında artan bir şekilde Almanya'ya bağımlı hale geldi. Türk ekonomik ihtiyaçları ve Almanya'nın kendisine yakın pazarlar bulmadaki saldırgan tutumu, Türk ekonomik bağımsızlığına ters bir durum oluşturarak, Türkiye'yi Almanya'ya bağımlı ekonomik bir köle durumuna getirdi. 1936'da Almanya Türk ihracatının %51'ini alıyor ve silahlanma için gerekli üretim araçları ve teçhizatın hemen hepsi olmak üzere, ürettiği mamullerin %45'ini Türkiye'nin ithali için sevk ediyordu. Ankara, diğer kredilerden çok Osmanlılardan kalma borçların faizlerini ödemede güçlük içindeydi. Türkiye Cumhuriyeti küresel ekonomik depresyona bağlı genel borçlanma krizinin ortasındaydı. Ekonomisi savaş için hiç hazırlıklı değildi. Mütevazı ölçülerle ve bunlara bağlı olarak onun menfaatleri, uzak dostu ile (Almanya) başı derde girecek riskli bir ortam oluşturmadan, kati surette Almanya ile sıkı bağlar kurma yönünde idi.[6]

1939'da İngilizlerin Türkiye'nin imkanları için ilk gerçek gayreti göstermeye başladıkları zaman, savaştan önce alınabilecek herhangi bir politik veya ekonomik tedbir için çok geçti.

Hata, yıllarca Batı'ya ilgi gösteren Ankara'nın değildi; fakat İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin Batı savunması için elzem olduğunu çok geç kavradılar.[7] Atatürk kendi ulusunu Batılı güçlere doğru yönlendirirken, İngiltere ve Fransa'yla birlikte hareket edeceklerine ikna edebilmiş değildi.

Avrupa'da II. Dünya Savaşı'nın başlamasından 18 ay önce, Türkiye'nin niyetini yansıtan, kendisini Avrupa'nın en kuvvetli ekonomik ve politik güçleri olarak gördüğü İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne göre hizalamaktı. Bu sırada, 1938'in başlarında, Türkiye, muhtemelen bölgesel sorunların çözümünde isteksiz davranan Fransa hariç, bütün büyük güçleri iyi idare etti. Hakikaten, Türk Büyükelçisinin Hitler Almanyası'na (Third Reich) sunduğu Türkiye'ye en dost ülkeler listesi, olağandışı bir kombinasyon oluşturuyordu. Liste sırasıyla Almanya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve en son Fransa'dan oluşuyordu.[8] Belki de Ankara'da artan Nazi etkisinin korkusu ile, Fransız ve İngilizler Anadolu'daki olaylara olan ilgisizliklerini yeniden değerlendirdiler ve Türkiye ile daha yakın ilişkiler kurmak için harekete geçtiler.

27 Mayıs 1938'de İngiliz-Türk kredi antlaşması imzalandı; fakat Türkiye, ticaretinin büyük kısmını Almanya ile yapmayı sürdürdü. Çünkü özellikle İngilizler, kendi hakimiyeti altında olan yerlerden, sömürgelerinden ve Amerika'dan daha ucuza almak dururken Türk mallarına daha fazla para ödemek istemiyordu. O yaz, Fransa, Türkiye'nin Suriye sınırındaki Hatay Sancağı bölgesinin kontrolünü kendisine vermesi yönündeki talebini kabul etti. Suriye milliyetçilerinin kızgın tepkilerine rağmen, Fransız hükümeti I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlılardan aldığı bu bölgeyi Türkiye'ye vermeyi kabul etti. Bu hamle iki ülke için yakın bağların kurulması yolunu açıyor ve yaz müddetinde dostluk antlaşmasının imzalanması ile sonuçlanıyordu. Yine 1938'in yazında, Türk hükümeti, İngilizlerle olan dış politikasını, 20 Haziran'da Dışişleri bakanının New York Times'e "Ne olursa olsun İngiltere'ye karşı kurulacak bir birlikte yer almayacağız"[9] beyanıyla, açık bir şekilde tanımladı.

Türkiye, Fransa ve İngiltere ile kurduğu yakın ilişkilere rağmen, kuzeydeki güçlü komşusu Sovyetler Birliği'ni üzecek herhangi bir davranışta bulunmayacağını, dünyaya hatırlatmakta gayet dikkatli idi. Örneğin, Japonya Balkanlar'da ve Orta Doğu'da görev yapan diplomatlarını, tahminen SSCB'ye karşı sınırların çizilmesi fikriyle Ankara'da topladığı zaman, Türkiye, bu tür kötü amaçlar için ülke topraklarının kullanılmasını şiddetle protesto etti. Atatürk'ün ölümünden sonra, cenaze törenine katılmak için Türkiye'ye gelen, Sovyetler Birliği Dışişlerinden sorumlu Komiser Yardımcısı V. P. Potemkin'den iki ülke arasındaki ilişkilerin ileriye doğru iyileştirilmesi yönünde ortak menfaatleri tartışmak maksadı ile, bir müddet Türkiye'de kalması istendi. Bu süre boyunca Türkiye ve SSCB çok iyi politik ilişkiler kurdular. Stalin Türkiye'ye faizsiz 8 milyon dolarlık bir kredi sağladı ve teknik danışmanlar gönderdi. Sovyet üniversitelerine Türk öğrencilerin devam etmesi sağlandı ve Türkiye'ye birçok fabrika kuruldu.[10]

Türkiye, İngiltere ve Fransa ile artan bağlarının yanı sıra, Güneydoğu Avrupa'da Bulgaristan hariç bütün ülkelerle karşılıklı yardımlaşma için, resmi olmayan Balkan İtilafını kurdu. Türkiye örneğin, savaş süresince Romanya'nın boğazları askeri malzeme sevkiyatı için, bu malzemelerin Almanya ittifakına karşı kullanılacağı varsayımıyla kullanmasına izin verdi. Bu Balkan ülkeleriyle yapılan antlaşmalar zayıfların ittifakı idi. Ancak, İtalyan ve Alman saldırılarını engellemede Türklerden böyle bir darbe beklenilmiyordu. Avrupa'da Hitler ve Mussolini'ye karşı en ciddi direnci gösteren tek devlet İngiltere idi. Bu açıdan, Türkiye Nisan 1939'da İngiltere'nin Polonya ve Romanya'ya verdiği güvenlik garantisinden İngiltere'nin Güneydoğu Avrupa için kendisini riske atacağının açık işareti olduğu için hoşnut oldu. Ankara bu savunma vaatlerinin, gelecekte vuku bulacak Alman saldırılarını caydırmak için yeterli olacağına inanıyordu. Bu yanlış bir varsayımdı; fakat mantıksız olan Hitler'in o zamanki verilmiş demeçleri idi. Aynı zamanda, Amerika Birleşik Devletleri de başlangıçta sınırlı kalan ticari antlaşmalara rağmen, 1 Nisan 1939'da Ankara'ya en ayrıcalıklı ulus olma unvanı vererek yapılan karşılıklı ticari antlaşmalarla, bölgeye olan ilgisini artırmaya başladı.[11]

Verilen İngiliz garantisi ve yenilenen faizlerle memnun olan Türkiye, aynı zamanda bölgede İngiliz varlığının sınırlı tutulmasını talep ederek, İngiliz kuvvetlerinin işaretlerini kullanmayı reddederek, durumu zora sokan tahriklere neden olacağı için İngiliz kuvvetlerinin Britanya'da durmasını isteyerek, Almanya'nın husumetini daha fazla artırmamak için çok dikkatli davrandı. Eski Almanya Başbakanı Franz von Papen'in Türkiye Büyükelçisi olarak atanması diplomatik ve politik çevrelerde bazı duyarlılıkların oluşmasına neden oldu. Yabancı gözlemciler bunun Türkiye üzerinde Hitler Almanyası'nın menfaatlerine, İngiltere ve SSCB ile olan ilişkilerin zararına ağırlık verilmesi yönünde baskının artacağı anlamına geldiğine inanıyorlardı.

Türkiye 1939 süresince İngiltere, Fransa ve Balkan ülkeleri ile bağlarını artırmada ısrarlı davranmaya devam etti. Bu Almanya'nın gözdağını hissetmemek anlamında değildi. Aksine herhangi bir yönden gelecek tehdide karşı engel olmak için hazırlıkları vardı. Bunu destekleyen ve Hitler Almanyası'yla güven tazeleyen, Nisan'da, Türkiye'nin Marmara Denizi'nde, Türk Boğazlarında bir deniz üssü yapımı işini, İngiliz ve Alman yapı şirketlerinin yarışmasına rağmen, iki Alman şirketine

vermesi oldu. Bu, Türk silahlı kuvvetlerine büyük oranda malzeme sağlayan Almanya ile yapılan silahlanma anlaşmaları ile sürdü.[12]

Bununla beraber, sonunda Türkiye, geçici olarak Mayıs'ta ilan edilen antlaşma maddeleri ile İngiltere'ye müttefik oldu. Basın ve İngiltere hükümeti, Türkiye ile temelli ittifak ettiklerini açıklamasına rağmen, Ankara ve Britanya, Akdeniz'de karşılıklı savunma için söz verdi. Mevcut maddeler istenenden çok eksik kaldı. 1939 Mayısı'nın Anglo-Türk Ortaklık Garantisi, karşılıklı savunma antlaşması, ortakların politik başarısından ziyade yapılan büyük hatanın işareti idi. Çünkü antlaşma hem geç hem de sadece İtalyan tehdidine karşı imzalanmıştı (Nisan'da Arnavutluk'un istilası). Bu en iyi halde, resmi bir ittifaktan ziyade, Avrupa'daki durumun kağıt üzerindeki anlaşmaların belli bir etkiye sahip olduğu noktanın ötesinde bozulduğu bir zamanda, müttefiklere verilen bir sözdü. Bunu aylar geçmesine rağmen resmi ittifaka yönelik ciddi müzakereler takip etmedi. Bu nedenle, Fransa'nın Haziran'daki katılımı bile küçük bir etki yarattı.[13]

Fakat bu yeni antlaşmalar Almanya'yı Türkiye'nin ufkundan uzaklaştırmadı. Hitler Almanyası Türk ekonomisi için en önemli ticari ortak olarak kaldı. Britanya gönülsüz veya çaresiz olarak bu ilişkileri engelleyemeyeceğini anladı. Kendi sömürgeleri ve hakimiyeti altındaki ülkeler Türkiye'de üretilenden genelde daha kaliteli, kullanabileceği tüm hammaddeleri sağlıyordu. Almanya'nın en büyük arzusu kredi vermek ve mübadele antlaşmalarına girmekti. Bunun anlamı, bu bağımlılıkla Türkiye'nin özgürlüğünü sınırlayarak Almanya ile olan ticareti boykot etmesini engellemek veya bu tür değiş tokuşları sınırlamakla gözdağı vermekti. En önemli ticari ortağı olduğu, ihracat ve ithalatının %50'sini kontrolünde tuttuğu için Almanya, Türkiye'nin ekonomik kurtuluşunda esas teşkil ediyordu. Belki daha da önemlisi, Hitler Almanyası Türk askerinin silahlanması için, Fransız gönülsüzlüğü ve İngiltere'nin bu ihtiyaçları karşılamaya gücü yetmemesi karşısında, esas kaynak olmaya devam etti.[14]

Bununla beraber, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye destek garantisi, onun İtalya ile olan ilişkilerinde daha cesaretli olmasını sağladı. Mussolini'nin Balkanlar ve Kuzey Afrika'daki emellerine düşman olan Türk hükümeti, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıldığı dönemde alınan 12 Adaların İtalyan işgalinde olmasına çok kızgındı. Bir Türk gazetesine göre Türkiye için, yeni müttefikleri ile birlikte barışı bir kenara bırakıp 12 adalar gibi çalınan topraklarını geri isteyip saldırgan bir tavır takınma zamanı gelmişti. Türkiye'ye yakın müttefik Fransa'nın sonradan katılımı bu antlaşmanın güçlendiği görüntüsünü verdi; fakat bu konuların üstesinden çok az gelebilen Batılı müttefikler Türkiye'nin silahlanması için çok az pratik destek sundular.[15] Türkiye'nin İngiltere ve Fransa yanında yer alacağı beklentisiyle Almanya, kendi güçleri için idareli kullanmak amacıyla askeri malzeme satışını azalttı. Türkiye'nin protestosuna ve Almanya'ya krom sevkiyatının sürmesi konusundaki ısrarlarına rağmen, Ağustos'un sonlarında Alman Dışişleri, kalan askeri satışların hemen hepsini durdurdu. Ne var ki birkaç gün sonra Hitler'in müdahalesi ile satışlar (Almanya'ya karşı kullanılabilecek silahlar hariç) sınırlı olarak başladı. Bu satışların Almanlar tarafından ara sıra durdurulmasının nedeni dostane davranışa teşvik içindi. Onlar, Türkiye'nin yeniden silahlanması için vazgeçilmez konumlarını sürdürdü. Polonya üzerindeki çatışmanın olduğundan korkunç görünmesi,

Almanya'nın önceliği, Türkiye'nin tarafsız kalmasını sağlamak ve ekonomik açıdan Almanya'ya bağımlı kalmak idi. Başlangıçta bu amaçlara ulaşıldı.[16]

1 Eylül 1939'da savaşın başlaması ve Hitler'in işini kolaylaştıran Nazi-Sovyet paktının kurulması, Türkiye'nin durumunu çarpıcı bir şekilde değiştirdi. En önemlisi, Ankara, Stalin en azından geçici olarak Hitler Almanyası'nın yanında yer aldığı için, kendisini geniş bir anti-faşist koalisyonun içinde bulma olasılığına gitti. En son gelişmeler Türk liderlerini şaşırtmıştı ve başlangıçta müttefiklerine olan bağlılığını açıklamasına rağmen nasıl hareket edecekleri konusunda emin değillerdi.[17] Fransa ve İngiltere'de Türk güvenini zayıflatmak için Alman gayretleri, Sovyet katılımına ve bu katılımın Almanya ittifakına ne kadar büyük bir güç kattığına vurgu yaptı. 1939 Eylülü'nün sonlarında Türkiye Büyükelçisi'ne Hitler'in beyanatı; Türk Cumhuriyeti ile ilişkiler dostane ve ümit edildiği gibi zengindir, şeklinde idi. Ancak durum tam tersine idi.[18] Türkiye'ye karşı ortak bir Sovyet-Alman harekatı 1939'un sonlarında ve 1940'ın başlarında beklenildi. Bu dönemde Nazilerin tespit ettiği Alman kökenli olmayanların tahliyesi ve Moskova'dan seslendirilen savaş çığlıkları bunun işareti idi.[19] Türkiye SSCB ile olan dostluk ilişkilerini korumaya çalışırken, Stalin'in ortak güvenlikten Hitler'le işbirliğine ani dönüşü, bunu artan oranda zorlaştırdı.

Türkiye ve SSCB 1939 Ağustosu'ndaki Nazi-Sovyet paktına ve bunu izleyen Polonya işgaline kadar birbirine yakındılar. Türk Dışişleri Bakanı 1939 Ekimi'nde Moskova'ya SSCB ile olan ilişkileri kurtarmaya gitti. Fakat Stalin onunla görüşmeyi reddetti ve her iki taraf temel prensiplerde anlaşamadı. Sovyetler Türkiye'yi Almanya'ya doğru itmek, Türkiye de Stalin'i müttefiklere doğru itmek istediğinden ortak zemin bulunamadı.[20]

Savaş başladığı zaman Türkiye, Alman ve İngiliz ittifaklarının casusluk faaliyetleri için önemli bir hedefti. İstanbul ve Ankara bazıları diplomatik korumalı yüzlerce gizli servis ajanına ev sahipliği yapıyordu. Çeşitli elçiliklerden casuslar ve muhbirler aldıkları emirler doğrultusunda Türk hükümetinin politikalarını ve kamuoyunu etkilemeye çalışıyordu. Almanya'nın bu gayretlerden asıl beklediği Türkiye'yi bölgede tarafsız tutmaktı. Bu bağlamda Almanya, Türkiye'nin Batılı güçlerle daha resmi bir ittifaka yönelik müzakereler yapma cesaretini kırmak için yapabileceğinin en iyisini yaptı. Bunun için Sovyetler Birliği'ni Türkiye'deki ofislerini taşımaya yönlendirdi.[21] Bu çabalar başarısız oldu. Belki de Türkiye'yi antlaşmaların sınırlarını genişletmek için cesaretlendirdi. Büyükelçi von Papen ve Dışişleri Bakanı Ribbentrop Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile ittifakını resmileştiren müzakerelerden mutsuzluk duyduklarını açıklarken, Türkler için en iyi politikanın mutlak tarafsızlık olduğunda ısrar ediyorlardı. Onların daha fazla hayal kırıklığına uğramaya tahammülü yoktu. Bu takdirde ortaya çıkacak antlaşma Nazi menfaatleri için küçük bir tehlike idi.[22]

İngiliz-Fransız-Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması, resmi olarak 10 Ekim 1939'da imzalandı. Fakat söz verildiği için 10 gün geç açıklandı. İngiltere ve Fransa, bir Avrupalı gücün Türkiye'ye saldırması halinde her türlü yardım ve desteği vereceğini vaat etti. Keza Türkiye, savaşın Akdeniz'e yayılması halinde savaşmayı kabul etti. Verilen bu türden bir söz SSCB ile silahlı bir çatışmaya girme sonucunu getirmedi. Antlaşmanın herhangi bir ülkeye karşı olmamasına rağmen, şartlarından

Güneydoğu Avrupa'daki potansiyel Alman ve İtalyan saldırılarına karşı olduğu anlaşılıyordu.[23] Almanlar yeni antlaşmadan etkilenmedi. Onlar, hayati önem taşıyan krom karşılığında Türkiye'ye silah satmaya devam etti. Gerçi bu, savaş öncesine göre sınırlı büyüklükte idi. Harp gemileri ve savaş uçakları gibi asıl silah sistemlerinin satışında herhangi bir sorun yoktu. Nazi silah endüstrisi, Türk ordusuna yedek parçalar, top arabaları, hafif toplar ve uçaksavarlar gibi silahları gönderdi. Aynı zamanda, Almanya bu satışların miktarını azalttı ve Türkleri askeri olmayan şeyler almaya zorladı.[24]

Türkiye silahları Alman menfaatlerini tehdit için kullanmayacağına söz verirken; askerinin dağılımı onu yalanlıyordu. 1934'ten 1939'a kadar, en iyileri olmak üzere batıdaki ordularının asıl kısmını Batı Anadolu ve Avrupa şehirlerine (Trakya) kaydırdı. Sadece Trakya'dan İstanbul'a doğru yapılacak bir saldırıyı engellemek amacıyla geniş istihkamlar kurdu. Bulgaristan veya Yunanistan'ın bu bölgede bir saldırı başlatmaları olasılık dışı olduğuna göre durum gayet açıktı. Türkiye asıl askeri tehdidi Almanya'dan beklediği için, güçlerinin büyük kısmını Balkanlar'a kaydırdı. Türkiye savaş süresince, doğuya önemli bir tabur transferi yapmadı. Bu da olası en büyük düşmanının korkusunun sürdüğüne delildi. Bu tahkimata rağmen, Türkiye'nin savaş başlamadan önce askeri güçlerini donatmak ve modernize etmek için İngiltere ve Fransa'dan yeterli silahı tedarik etme çabaları boşa çıktı. Ordusu sabit savunma için yeterliyken, diğer alanlardaki, silahlanması yeterli değildi. Hava ve deniz kuvvetleri Alman, İtalyan ve Sovyet kuvvetlerine göre sayı ve teknolojik açıdan çok zayıftı. Yeni müttefikleri; İngiltere'ye bakıldığında acizdi veya Fransa'ya bakıldığında Türkiye'nin, Türk ordusunu kendi ülkesini savunabilecek ve aynı zamanda Alman askeri malzemelerinden vazgeçebilecek noktaya getirme arzusunu desteklemekte isteksizdi.[25]

Türkiye Alman askeri ve endüstriyel ürünlerine bağlı olduğu kadar, aynı derecede ve hatta daha fazla Hitler Almanyası Türk kromuna bağlıydı. Mutlak anlamda bütün kaynaklardan senede en az 144.000 ton kroma ihtiyacı vardı. Türkiye aynı zamanda, Almanya için hayati olmayan bununla beraber önemli olan zeytin yağı, pamuk, tütün ve diğer ürünlerin ihracatının artacağını ümit etti. 1939 Kasımı'ndan 1940'ın başlarına dek, Almanya ve Türkiye arasında silahlar için gerekli kromun ticareti sorunuyla ilgili hararetli müzakereler yapıldı. Sonunda Almanlar, Türk ticareti üzerindeki hakimiyetlerinin sürmesiyle birlikte Türkiye için bir tür zafer anlamında, bütün sorunları bir kenara itti. Özellikle başta von Papen olmak üzere, diğer Alman liderleri, çelik ürünleri ve savaş gücü için esas teşkil eden kromsuz yapamamanın, er geç pazarlık konusu olacağını kabullendi. Alman Dışişleri Bakanı'nın memorandumunda belirttiği gibi: "Almanya yeterince büyük ve güçlüdür bu nedenle kendi isteğine uygun olmayan bir sonuçla prestijine zarar verilemez."[26]

Örneğin savaşı Balkanlar dışında tutmaya yönelik Sovyet gayretlerinin açığa çıkarılmaları, Türk liderlerini kuzeydeki büyük komşusu hakkında artan bir tedirginliğe sevk etti. Davranışının Moskova tarafından düşmanca ve vefasızca olarak tanımlanması Ankara'yı rahatsız etti.

İfadelerin özellikle SSCB'nin 1939 ve 1940'ta topraklarına tecavüz etmeden önce, Finlandiya ve Baltık ülkelerine yönelttiği ifadelere benzemesi düşündürücüydü.[27] Belki benzer bir davranışın korkusu ile Türkiye, 1940 Şubatı'nın sonunda, eğer kabine olası bir tehdit sezerse, kısmi veya tam

seferberlik ilan etme, kısıtlı ticaret kontrolü ve ekonomide askeri malzemelere öncelik tanınması gibi acil önlemler alabileceği, Ulusal Savunma Yasası'nı çıkardı. Sovyetler Birliği gerçekten, 1939'un sonlarında Almanya'nın iradesi ile Ankara üzerinde kati surette tarafsız kalması yönünde baskı uyguluyordu.[28] Hem Hitler hem de Stalin'in beklenen husumeti ile, Almanya'nın kati surette tarafsız kal tavsiyesi, Almanya ve Sovyetlere, bölgelerine ve menfaatlerine saygı duyarak güvenmekten başka Türklere fazla seçim şansı bırakmadı. Örneğin Sovyetler Birliği 1939 Eylülü'nde Türkiye'ye Karadeniz, Balkanlar ve Boğazlar üzerindeki karşılıklı menfaatlerini karşılıklı olarak tanıma antlaşması yapmayı teklif etti. Bunu yapmakla Türklerin Batılı güçlere dayanma sebeplerinden biri ortadan kalkacak ve onu tarafsız kalmaya zorlayacaktı.[29]

Türkiye üzerindeki Sovyet baskısı, Dışişleri Bakanı Molotov'un SSCB'nin savaşa katılma niyetinin olmadığını beyan etmesiyle, 1940'ın baharında gevşedi. Molotov'un Türkiye ile savaşmak için bir neden göremiyorum şeklindeki güven tazeleyen sözleri, 1920'lerden beri güvendiği Sovyet dostluğunda onun dış politikasının bir köşe taşı olarak, Ankara'da memnuniyetle karşılandı. Sovyetlerin bu tutumunun değişmesindeki nedenlerden biri Hitler Almanyası idi. Almanya, Türkleri İngiliz ittifakı yanlısı bir çizgiye daha rahat getireceği endişesi ile, Türkiye ve SSCB arasında bundan sonra yapılacak görüşmeleri desteklemekte tereddüt etti. Bu, Türkiye tarafından bilinmiyordu ancak, Sovyet baskısı gözle görülür derecede azaldı ve karşılıklı yardım antlaşması müzakerelerinin sonucu belirsiz kaldı.[30] Çok az bir süre için bile olsa Stalin'in Boğazlar ve Orta Doğu üzerindeki ilgisinin azalmasıyla, Türkiye bir parça rahatladı. Şu halde iki potansiyel düşmanı vardı: Nazi Almanyası ve Faşist İtalya. İkinci sıradaki İtalya'nın 12 Adalara yığınak yapması ve diğer Türk toprakları üzerindeki talepleri nedeniyle çok büyük sıkıntılar ortaya çıktı. Almanlar, çok büyük olasılıkla İtalya'nın savaşa girmesinden sonra, Türkiye'nin de savaşa girerek, böylece çatışmanın Akdeniz'e yayılmasını bekledi. Bu yeni önerme çok kısa ömürlü oldu. Çünkü Almanya'nın İskandinavya zaferleri, zayıf ülkeler ve en sarsıcı olanı Fransa üzerindeki, Avrupa'nın stratejik haritasının değişimi, Türkiye için çok olumsuz yöndeydi. Artık, savaşın Balkanlar'a ve Türkiye'ye sıçraması kaçınılmaz gibi görünüyordu. Britanya düşmedikçe, önce bu olabilirdi.[31]

Başlangıçta Türkiye, yeni oluşum içindeki müttefiklerine sadakat vaadini sürdürdü ama bu İtalya'nın savaşa girişi ve ardından 1940 Haziranı'nda Fransa'nın teslim olması ile teorik olarak savunulamaz hale geldi. Kuzeydoğu Akdeniz'de ortaklaşa nasıl hareket edileceği üzerinde aylar süren sonuçsuz tartışmalardan sonra, Fransa'nın teslim olması ve İtalyan saldırganlığı karşısında, Türkiye için başka bir yol olduğunu düşünmek imkansızdı. Türk hükümeti ayın başında İngiliz ittifakına desteğini sürdüreceği sözünü açıklarken, Haziran sonunda, amacının tarafsız kalmak olduğu beyanını veriyordu. İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile yaptığı antlaşmada yer alan bir maddeye göre, Türkiye SSCB ile savaşa girmesine neden olabilecek hareketlerden kaçınabiliyordu. Ankara sadece bundan dolayı savaşa girmeyeceğini açıkladı. Gerçek neden elbette bu değildi. Batılı Müttefiklerinin I. Dünya Savaşı'nda gösterdikleri başarıyı tekrar etmedeki ve Almanları Flanders ve Kuzey Fransa'da tutmadaki acziyetleri idi. Bu her şeyi değiştirdi.[32] Bir de önemli olan, Fransızların çöküşünden önce, Fransa ve İngiltere'nin Türk ordusunun yeniden donatılması için yeterli silahı göndermekte isteksiz

olmaları, doğu Akdeniz ve Orta Doğu'daki harekatlar için Türkiye'yi tam bir ortak olarak görüp kucaklamakta gösterdikleri tereddüttü. Türkiye'nin liderliği ortak askeri personele, teknik işbirliği ve saldırı planlarını koordine etmeyi önerirken, İngiliz ve Fransız misyonu, Türkiye'yi mutsuz ve hayal kırıklığına uğramış bir şekilde bırakarak, Londra ve Paris'in en çok ihtiyaç duyduğu bir zamanda bu istekleri göz ardı etti.[33]

Gerçekten, Fransız yenilgisinden önce, Türk hükümeti, ilkesel olarak antlaşma yükümlülüklerini yerine getirmekle birlikte, savaş deklarasyonu yükümlülüğünden kendini kurtarmanın yollarını arıyordu. Örneğin, İtalya Türkiye'ye veya herhangi bir Balkan ülkesine saldırmazsa, Türkiye İngiltere'ye, savaşan bir ülke olmaksızın ikisinin ortasını bulduğu diğer yardım şekilleri ve Ege'deki kömür ikmal limanlarından yaptığı yardımı, sınırlayabilirdi. Eğer İtalyanlar Ege ve Doğu Akdeniz'de Türkiye'yi ilgilendiren alanların dışında kalacaklarını taahhüt etselerdi Türkiye kendini, İtalya'nın savaşa giriş yönüne bağlı olarak, diplomatik ilişkilerini kesmek zorunda hissetmeyebilirdi. Ama İtalya kendi açısından, 12 Adaları saldırı harekatları için kullanmayacağı; askeri açıdan hazırlıklı olmamalarına ve Almanların beyanatları ile yaptıkları tavsiyelere rağmen, Balkanlar'a yeniden saldırmayacağı; güvencelerini vermek istemiyordu.[34]

İtalya, 10 Haziran günü, yakınındaki Güney Fransa'ya ani bir başarısız saldırı yaparak savaşa girdi. Fransa ve İngiltere ile yapılan Ekim Antlaşması'nın maddelerine bağlı olarak bu, Türklerin savaşa katılması için tetiğin çekilmiş olmasıydı. Ama, antlaşmanın II. Protokolü Sovyetlerin düşmanlığını netice verecek bir saldırganlıktan kaçınmak için, savaşın dışında kalma seçeneğini Türkiye'ye tanıyordu. SSCB'nin Almanya'nın yanında yer alması ile bu kesinlikle olabilirdi ve Türkiye için meşru bir yoldu. İtalyanların savaşa girişinden birkaç gün sonra, Türk hükümeti tarafsız kalmaya karar verdi. Haziran ortasında, İtalyan güvencesi olmaksızın, Fransa'nın açık bir şekilde yenilgisinden sonra, Türkiye savaşın dışında kalmak niyetini Ankara'daki yabancı elçiliklere verdiği bir demeçle (sonradan yayınlandı) tekrarladı:

İtalya'nın savaşa girmesi neticesinde, İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinin isteği üzerine Türk hükümeti bir durum değerlendirmesi yaptı ve şu karara vardı: Mevcut durumda Türkiye'nin savaşa girmesi, SSCB ile savaşa girmesini icap ettirebilir. Hükümet bu nedenle, İngiliz-Fransız-Türk Paktı'nın, II. Protokolü'ne müracaat etmeye ve yeni savaş şartlarına göre tarafsızlığını sürdürmeye karar verdi.[35]

Türkiye bir de, Almanya ile müttefiklerinden uzaklaşma işareti olarak algılanabilecek, krom ve silah satışları hariç, bir ön ekonomik antlaşma imzaladı. Almanlar olayların beklenmedik bir şekilde tersine dönüşünü, Büyükelçi Von Papen'in hatıratında belirttiği gibi memnuniyetle karşıladı: "Oyun kazanıldı."[36] Prensipte Almanya ve Türk orduları için gerekli kromun satışını da kapsayan ve maddelerinin tümü hiçbir zaman uygulanmayan son Alman-Türk Ekonomik Antlaşması, 25 Temmuz'da imzalandı. İngilizlerin hayal kırıklığı, Fransa'nın kaybı kadar olmasa bile büyüktü.[37]

Türkiye, SSCB ve Alman ittifakının bir üyesi olmamanın veya onların baskısı korkusuyla, 1940'ın yaz ve sonbaharında herhangi bir saldırıya cevap vermek için hararetli hazırlıklar yaptı. Tam ikili bir uyum sergilemeyen yalnız Almanya ya da yalnız SSCB'ye, çok kötü donanımlı ordusu ile karşı koyamayacağını da biliyordu. SSCB, Türkiye'ye karşı bir harekat planının olduğu yolundaki açıklamaları alenen yalanlarken, diğer yandan Avrupa'nın bölünmesi ve Orta Doğu'daki nüfuz alanları üzerinde Hitler Almanyası ile geniş çaplı müzakerelere girdi.[38] Gene, SSCB 1940 yazında, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar tarafından alınan iki Kafkas bölgesini geri istedi. Aynı zamanda, Boğazlarda bir üs kurma hakkını da talep etti. Türkiye her ikisini de reddetti ancak bu iki ülke arasında tansiyonun yükselmesine neden oldu. Sonra 1940'ın sonlarında Sovyetler Birliği ve Almanya arasındaki ilişkiler soğumaya başladı. Bunun sonucunda Türkiye'nin Sovyetler Birliği korkusu yeniden yatıştı.

Hitler, 1940 Kasımı'nda kısa da olsa Türkiye'ye saldırmayı düşündü, fakat, SSCB'ye de saldırmayı planladığı için bundan vazgeçti. İki totaliter devlet, gelecekteki zaferlerini ve elde edecekleri toprakları nasıl paylaşacakları üzerinde anlaşmakta aciz kaldılar. Böylece, Türkiye için çok az bir süre bile olsa en büyük tehlike sona ermiş oldu.[39]

1941'in başlarında, İngiltere'nin fiili yalnızlığı ve Almanların Balkanlar'da artan nüfuzları, İtalya'nın 1940 Ekimi'nde Yunanistanı anlamsız işgaline rağmen Türkiye, Hitler Almanyası ile karşılıklı saldırmazlık paktına açıktı. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in eski müttefiki yeniden canlandırmak için,1941 Şubatındaki Ankara ziyareti, az etki yaptı. Bulgaristan'ın üçlü pakta (tripartite) 1 Mart'ta kabulü, Türkiye'de resmi olarak çok rağbet görmedi. Hükümet, Churchill'in Kraliyet Hava Kuvvetlerine (RAF) ait birkaç düzine filoyu gönderme teklifini, Türkiye'nin güneydoğuda Alman hedefleri arasına girmesine neden olmakla birlikte, bu tür bir hareketin Türk müdafaasına fazla bir şey kazandırmayacağı korkusu ile, reddetti.[40]

Alman taburlarının Bulgaristan'a girişi, yani Hitler'in askeri gücünün Türk sınırlarına dayanması sonucunda Türkiye'nin Almanya'dan tek isteği bir garanti idi. Almanya ve Bulgaristan, bu hareketin Türkiye'ye karşı değil; Yunanistan'daki İngiliz kuvvetlerine karşı olduğunda ısrarlıydı. Türkiye, menfaatleri pahasına savaşın genişleme potansiyelinden duyduğu apaçık bir kaygı ile, bu açıklamayı kabul etti. Hitler, Türk tepkisinden yeteri kadar endişe duymuş olacak ki, İnönü'ye şahsi bir mektup yazarak, bu hareketin hiçbir şekilde Türk karşıtı bir hareket olmadığını, fakat bunun yerine "Avrupa Kıtası üzerinde İngiliz nüfuzunu yok etme" çabası olduğunu belirtti.[41]

Cumhurbaşkanı İnönü Hitler'e, kısa bir süre önce birlikte kanlarını döken Türk ve Alman askerlerinin hiçbir zaman karşı karşıya gelmeyeceklerini belirten cevabında, samimiydi. Türkiye'nin tek arzusunun mutlak anlamda, Türk bağımsızlığını muhafaza etmek olduğunu ileri süren Cumhurbaşkanı, ayrıca Almanya'nın, Türklerin kendi güvenlikleri ve kutsal bağımsızlıkları için savaşmakta tereddüt etmeyeceklerini anlamasını istedi.[42] Ama, Balkanlar üzerinde Hitler ve Stalin arasındaki artan tansiyon, Almanya ve Türkiye arasındaki bu resmi mektuplardan daha önemliydi. Türkiye özellikle, SSCB'nin Bulgaristan'ın üçlü pakta kabul şartı olarak Bulgaristan'da veya Türk Boğazlarında üs kurma taleplerine Almanya'nın gösterdiği dirençten etkilendi. Papen durumu

abartarak, bunu ilişkilerde "tarihi bir dönüm noktası" olarak niteledi. Bu, Ankara ve Berlin arasındaki gerilimin yumuşama işaretiydi.[43] Türkler kendi bölgeleri için, İngiltere ile ilişkilerinde ve yapılan antlaşma yükümlülüklerinde mümkün olmayan, Alman yanlısı olma fikrini, "politik akrobatlıkla cambazlıkla," "yardımsever tarafsız" olarak, reddetti.[44]

Almanya'nın 1941 Nisanı'nda Yunanistan ve Yugoslavya'yı işgali sonucu Almanların bu bölgede yerleşme çabaları, Nazi güçlerini kendinden ve Avrupa'daki sınırlarından uzak tutmaya çalışan Türkiye'nin endişesini artırdı. Papen, Yugoslav ve Yunan ordularına karşı Almanların çabuk zaferlerini, Türkiye ile ilişkileri yeni niyetler içeren bir saldırmazlık paktıyla iyileştirmek için uygun bir fırsat olarak gördü. Türkiye'nin yanıtı olumlu oldu. Büyük Alman Güçleri, batı sınırlarındaydı ve bu ordular doğuya, Boğazlara doğru yürüyebilirdi. Bunun karşısında ilgi alanı olan Balkanları tamamen terk etmek pahasına da olsa karşılıklı garanti akıllıca göründü. Zira Balkanlar Nazi ve Faşist güçler tarafından işgal edilmişti. Bununla birlikte Türkiye, Almanların öne sürdükleri her şeyi kabul etmeyi reddetti. İngilizlerle mevcut antlaşmayı ihlal edeceği için Irak'ın bağımsızlığını desteklemekte direndi.[45]

Bununla beraber, Cumhurbaşkanı İnönü, Mayıs başında Nazi Almanyası ile saldırmazlık paktını prensipte kabul etmiş ve Hitler Almanyası ile SSCB arasında Boğazları tehdit eden bir anlaşmazlık çıkması durumunda Türkiye'nin Almanya'dan yana tavır koyacağını belirtmişti.[46] Hitler ve Stalin arasında çıkabilecek bir savaş ihtimali, Türkiye için durumun karmaşıklığını artırıyordu. Eğer SSCB, bir Alman işgali veya kendi güçlerine karşı yapılan saldırı karşısında İngiltere'nin yanında savaşa girerse, Türkiye İngiltere ile yaptığı antlaşmada kendisini savaşın dışında tutan II. Protokolün uygulanmasını daha fazla isteyemeyecekti. Bu açıdan, bir an önce Hitler Almanyası ile tarafsızlık paktı imzalanması zorunluluk haline geldi. Zira Türkiye antlaşmadan doğan yükümlülüklerin hayata geçirilmesini istiyordu. Bunu hafifleten Vichy France'ın (Vichy France: Orta Fransa'da Nazi yanlısı bir devlet) Türkiye'de, onun yükümlülüklerine kesin bir yorum getirilmesine yönelik tedirginliklere yol açan, Nazi yanlısı dış politikasıydı. Türkiye, özellikle savaş Vichy France yanlısı kuvvetler ve İngiliz İmparatorluğu arasında bir çatışma şeklinde Orta Doğu'ya sıçradığında her iki tarafta yer alabilirdi. Bütün bunlar, halen İngiliz zaferinin manevi destekçisi olan Türkiye'nin, Londra'nın en azılı düşmanıyla yakın bağlar kurmaya ve antlaşma müzakerelerine doğru tereddütlü adımlarla ilerleyeceği anlamındaydı.[47]

Alman-Türk saldırmazlık paktı müzakereleri 1941 Mayısı'nın sonlarında başladı. Türkler bir jest olarak, bazı savaş malzemelerinin, İran'a götürüldüğü maskesi altında Almanya yanlısı Irak'a ve Suriye'deki Vichy France kuvvetlerine taşınmasına izin verdiler.[48] Alman-Türk Antlaşması'nın nihai metni 18 Haziran 1941'de imzalandı. Bu metin, "Ülkelerinin toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının" karşılıklı tanınması, "birbirini doğrudan veya dolaylı olarak hedef alan girişimlerde" bulunulmaması ve "tüm sorunların çözümü için iyi niyete başvurmak" gibi vaatler içeriyordu. Aslında bu, Türkiye'nin Britanya ile olan antlaşmasının yükümlülüklerine daha fazla bağlı kalmayacağı, aynı zamanda Almanya'nın da Sovyetlerin Türk topraklarına tecavüzünü desteklemeyeceği anlamındaydı. Bu, Türk

hükümeti için İngilizlerle askeri ortaklığın bitmesi ama İngiltere için politik desteğin sürebileceği anlamındaydı. İngilizlerin tepkisi korkunç bir hayal kırıklığıydı. Fakat bu kızgınlık fazla sürmedi. Dört gün sonra, Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Böylece Stalin, Büyük Britanya tarafında savaşa girmiş oldu.

Türkiye'nin tepkisi tam bir sevinçti. Papen'in tabirince bu tepki "keyiften kendinden geçme" idi. Türkiye, Almanya'nın 1941'de SSCB'yi işgal etmesi ile gerçekten ferahladı.[49] Bir kısım Türkler geniş çaplı savaşı kendi iyilikleri için hoş karşılarken, yeni savaş Türkiye üzerindeki Alman-Sovyet ortak baskısı ihtimalinin ortadan kalktığı, aynı zamanda İngiltere'nin SSCB gibi yeni ve güçlü bir müttefik kazandığı anlamındaydı.[50] Bu dönemde savaş Suriye'ye de sıçradı. Burada Vichy France güçleri İngiliz saldırısını püskürtmekte başarısız oldu. Türkiye, Suriye'nin kuzeyini işgal edebileceğini teklif etti. Ancak Almanlar Vichy France'ın sadakatini koruma çabalarını diğer çabalara tercih ederek bunu reddetti. 1941 yazında ilk olarak ortaya atılan bir diğer bölgesel revizyon sağduyulu bir düşünceden çok Ankara'nın aşırı duygusallığının bir sonucu idi. Ankara gayr-ı resmi olarak Nazi diplomatlarına Orta Asya'nın Türk halklarının yeni bir bağımsız devlet olarak birleştirilebileceğini önermişti. Almanlar Türklerin önerilerini hevesle karşıladılar. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasını desteklemek Türk politikalarında bir yenilikti. Bu İngiltere tarafından hoş karşılanmadı. İngiltere, aynı zamanda Sovyetler Birliği'ne olabildiğince fazla destek göndermek maksadıyla Orta Doğu'daki kuvvetlerini takviye etmek için harekete geçiyordu.[51] Hatta, İngiltere'nin önerileri içinde de bu tür bölgesel öneriler vardı. Dışişleri Bakanı Anthony Eden'in de dahil olduğu İngiltere diplomatlarıyla yapılan üst düzey toplantılarda olduğu gibi, ortak askeri toplantılarda İngiltere, Türkiye'nin imparatorluk döneminde kaybettiği gücünü geri kazanmak veya Alman ittifakının emellerini önlemek için Kıbrıs'ı, Suriye'yi veya Irak'ı bile işgal edebileceğini önermişti. 1941 Mayısı'nda İngiltere, Türkiye için oldukça riskli bölgesel bir genişleme önerisinde bulundu. İngiltere Türkiye'nin Alman işgalini önlemek için, Yunan adalarından Samos, Midilli ve Chios'u işgal etmesini öneriyordu. Türk hükümeti, bunun gerçekleştirilmesinin Almanya ile savaşa sebep olacağını göz önünde bulundurarak öneriyi makul bir şekilde reddetti.[52]

Alman-Türk ekonomik müzakereleri, 1941 yazının sonlarında, Ankara ve Berlin arasındaki gerilen ilişkiler sonucu, dondurulma tehlikesi ile karşılaştı. Türkiye büyük miktarlarda krom cevherini Almanya'ya satmakta isteksizdi. Çünkü bütün üretimini İngiltere'ye göndermek için taahhütlerde bulunmuştu. Bu durum, Türkiye ile ekonomik ilişkileri için tek sebebin bakır ve krom olduğunu düşünen Almanlarda şok etkisi yarattı. Ek müzakerelerden sonra, iki taraf anlaştı. Türkiye, Almanların askeri donanımları için ihtiyaç duyduğu krom ve bakırdan 1941 ve 1942 için eskiden olduğu gibi 45.000 ton; 1943 ve 1944'de 90.000 ton verecekti. 1941 Ekimi'ndeki bu kritik anlaşma iki ülke arasında karşılıklı elverişli statüye dayanan ticaretin şartlarını belirledi. Gerçi taraflardan biri savaşın son dönemlerinde ve savaş sonrası dönemde ek uyarılar alacaktı.[53] Bu durum, Berlin'in yakın bağlar kurma arzusuna rağmen, Türklerin eninde sonunda anlaşmadan çekileceğine göre idi. Ribbentrop'un Türkiye'nin Anti-Komünist pakta katılması gerektiğine ilişkin önerisi, Papen tarafından bir fantazi olarak geri çevrildi. Papen Berlin'deki üstlerine Ankara'nın henüz resmi olarak İngiltere'nin müttefiki

olduğunu ve bu nedenle ekonomik jestleri kabul etmekle birlikte Almanya'nın lehinde herhangi bir olumlu politik davranışa rıza göstermeyeceğini hatırlattı. Ribbentrop Türkleri angaje etmenin tek yolunun, daha sert bir tutumdan, hatta onları Üçlü pakta girmeye zorlamaktan geçtiğine inanıyordu. Papen'in "yumuşak" yaklaşımı ağır basarken, Türkiye de sadece tarafsızlığı amaçladığını gösterdi.[54] Bundan kısa bir süre sonra Türkiye, Amerika Birleşik Devletlerinden finansal kiralama yardımı aldığı ve ekonomisi takviye etmek amacıyla bunu yapmaya devam edeceği konusunda Almanya'ya bilgi verdi. Benzer yardımları göndermeyi garanti edemedikleri için Almanlar, Türkiye'yi kendi yörüngelerine çekmek hayallerinin giderek kaybolduğunu göre göre durumu kabullenmek zorunda kaldılar.[55]

Diğer taraftan Türkiye, Yahudi mültecilere gösterdiği davranışlarla, Alman politikalarını daha az desteklediğini gösterdi. 1930'lu yıllarda Türkiye, işinden kovulan profesör, bilim adamı, öğretmen ve diğer mesleklerden olan yüzlerce Alman Yahudisine iltica ve kalıcı ikamet hakkı tanıdı. Türkiye'de bulundukları en fazla iki yıl içinde Türkçeyi öğrenmeleri şartıyla onlarla sözleşme yapıldı ve göreve alındılar. Sadece savaş süresince yaklaşık 16.000 Yahudi mültecinin Türkiye üzerinden Filistin'e ve gidecekleri diğer yerlere geçmelerine izin verildi. Buna, yasa dışı yollarla Türkiye'den geçen ve çoğu zaman yerel Türk yetkililerinin göz yumduğu binlerce Yahudiyi de eklemek gerekir. Ek olarak, iki binden fazla Türk Yahudisi (çoğunun Atatürk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türk vatandaşlığından vazgeçmesine rağmen) Türk diplomatlar aracılığı ile Vichy France'tan kurtarıldı. Türkiye süregelen fakirliği nedeniyle mültecileri, sadece geçici vize ile kabul edecekti. Bunlar kalıcı bir iskana sahip olamayacak ve herhangi bir ekonomik yardım almayacaktı. Britanya Filistin'e ve diğer yerlere (1942 Şubatı'nın sonunda bir Sovyet denizaltının Struma'yı batırması sonucu 800 Romen Yahudisinin ölmesi gibi trajedilere yol açan) daha fazla mülteci alımını sürdürürse, Türkiye bunların da kendi topraklarından geçmesine izin vermek zorundaydı.[56]

Savaşın değişen kaderine rağmen, Türkiye'nin politik tarafsızlığının 1940 ve 1941'de olduğu yönde devam etmesiyle birlikte, 1943 yılı Almanya ve Türkiye arasında sıkı ekonomik işbirliğinin sergilendiği bir yıl oldu. Curchill'in Roosevelt'le görüşmek için Casablanca'ya giderken 1943'ün Ocağı'ndaki Türkiye ziyareti, İnönü'yü yolundan vazgeçirmede başarısız oldu. Türk Cumhurbaşkanı savaşa girmeyi reddetmeye devam etti. Türkiye 1943 ve 1944 yılları boyunca, Almanya ve İngiltere'nin krom için açık artırma savaşına girmelerine neden oldu. Bu riskli bir hareketti; fakat ülkenin savaştan hiç olmazsa küçücük bir ekonomik menfaat sağlamasını garantilemek gerekiyordu. 1943'ün sonlarına doğru, savaşın yönü artık çok belirsiz değildi. Türkiye'nin durumu, onun doğal önceliklerini tam olarak yansıtmaya başladı. 1944'ün ortalarına dek hayli güçlü Alman kuvvetleri hâlâ Batı sınırındaydı. Bu yüzden, Türkiye kendi politikalarında bazı sınırlamalarla karşı karşıyaydı. Kuzey Afrika'nın düşmesi ve Stalingrad'dan sonra Wehrmacht tarafından geniş çaplı bir saldırı olası görünmese bile, Avrupa Türkiyesi, Boğazlar ve İstanbul havadan ve karadan yapılabilecek Nazi misillemelerine karşı savunmasızdı. 1943'ün sonunda Türkiye tehlikesiz göründüğü için savaşa girmeye karar vermişti, ama kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği bu hareketi desteklemekte tereddüt etmeye başladı. Türkiye İngiliz ittifakı ile Balkanlar için Sovyetlerin Türk Boğazlarına yönelik talepleri

dahil, bölgedeki emellerini önleyecek kapsamlı bir planın geliştirilmesi konusunu sık sık seslendirmişti. İngiliz ittifakı da Türkiye'ye, savaşa doğrudan girebilmesi için gereken askeri malzemelerin gönderilmesini aksatmıştı. [57]

D-Day'den (D-Day: Müttefiklerin İkinci Dünya Savaşı'nda Normandiya'ya asker çıkarma günü, 6 Haziran 1944) ve Doğu cephesinde Sovyet başarılarının sersemletmesinden sonra 1944 yazında Alman kuvvetleri Balkanlar'dan çekilmeye başladı. Son olarak hava saldırısı tehlikesi geçince, 2 Ağustos'ta Türkiye Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesti. Almanya'ya Türk ihracatı durdu ve Ankara'daki Nazi diplomatları sınır dışı edildi. Artık Nazi yenilgisi kesindi. Türkiye savaşa girse de girmese de İngiliz İttifakı savaşı kazanacaktı. Belki bu noktada Türkler savaşa girmeliydi; ancak askeri kuvvetlerinin dağılımının müsaadesizliği veya Almanlara zarar vermek istemediği için bunu yapmadı. Aradaki farkı görmek çok zordur. Konu dışında olmasına rağmen, İngiliz İttifakı Şubat'ın başında Yalta'daki konferansta Türkiye'ye, Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan etmesi için 1 Mart 1945'e kadar süre tanımaya karar verdi. Aksi halde Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Konferansı dışında tutulma riski vardı. Sonunda Türkiye 23 Şubat'ta savaş ilan etti, fakat Berlin'e veya Tokyo'ya karşı herhangi bir özel önlem almadı.[58]

Türkiye II. Dünya Savaşı süresince dış politikasını kendi menfaatleri doğrultusunda yönetti. Türkiye'nin bu tutumunu yadırgamamak gerekir. Bu daha çok Türk liderlerinin, Türkiye'nin büyüklüğüne ve stratejik önemine rağmen, büyük güçler ve onların işgal ettiği topraklarla (güneyde İngiliz imparatorluğu, batıda Almanya ve kuzeydoğuda Sovyetler Birliği) çevrilmiş olduğunu iyice bildikleri şeklinde yorumlanmalıdır. Politik eğilimler ve antlaşmalarla İngiltere; ekonomik gerçeklerle Almanya; stratejik zorunluluk ve coğrafi yakınlığı nedeniyle de SSCB ile birlikte hareket eden Türk liderleri, ülkenin üç sınırında cereyan eden tarihin bu en yıkıcı savaşı boyunca kendi ulusal bağımsızlıklarını korumayı başardılar. Nazi Almanyası'yla bölgesel konulardaki kısa süreli görüşmeleri başta olmak üzere, Türkiye'nin savaş boyunca gösterdiği bazı çabaların çağdaş düşünürler tarafından yanlış anlaşılması ve onları düş kırıklığına uğratmasına rağmen, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı ile ilgili sicilini başarılı olarak değerlendirmek gerekir. Birinci Dünya Savaşı süresince başına gelen felaketleri dikkate alarak, çağdaş düşünürlerin bazı hususlarda Türkiye'ye hak vermeleri, bunun için de onun antlaşma yükümlülüklerini yerine getirmedeki aşırı isteksizliğini görmeleri gerekir. Zira konunun dikkatle araştırılması bunun o dönemde uygulanabilecek tek politika olduğunu ortaya çıkaracaktır.

1 New York Times, 18 Şubat 1940.

2 Frank Weber, The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War (Columbia, Missouri: Missouri Üniversitesi Yayını, 1979), 219.

3 Christian Leitz, Sympathy for the Devil: Neutral Europe and Nazi Germany in World War II (New York: New York Üniversitesi Yayını, 2001), 179; Robin Denniston, Curchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, the Foreign Office and Turkey 1942-44 (New York: St. Martin Yayını, 1997) ix, x, 8.

4 Brock Millman, The Ill-Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1934-1940 (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1998) and "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", Middle Eastern Studies, London, Frank Cass&Co, Jul 1995, C. 31, number 3. Selim Deringil, Turkish Foreign Policy During the Second World War (Cambridge: 1989), 185-186.

5 Millman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42. "

6 Millman, The III-Made Alliance, 108-110, 114-116; Deringil, 18-25.

7 Millman, The III-Made Alliance, 3-6, 12, 35-37, 44, 103.

8 DGFP: Documents on German Foreign Policy, Series D, Volume V-XIIID, V, 5 April 1938, 719-721.

9 Deringil, 25. New York Times, 1 and 21 July 1938.

10 New York Times, 12, 14 August and 26 November 1938; Deringil, 18.

11 New York Times, 2, 10, 12 April 1939.

12 New York Times, 28 March, 21, 22, 27 April 1939. DGFP, D, V, 23 September 1937, 712-713.

13 New York Times, 13 May 1939. Millman, The Ill-Made Alliance, 162, 183-186.

14 DGFP, D, V, 29 September 1939, 723-725; New York Times, 10 May 1939. DGFP, D, VII, 13 August 1939. 51.

15 New York Times, 23 June and 17 July 1939. Deringil, 7.

16 DGFP, D, VII, 16, 18, 20, 23, 28, 30 August and 2 September 1939, 91-92, 118-119, 155-156, 233-234, 401-402. 440, 523-524.

17 DGFP, D, VII, 24 and 27 August 1939, 260-261, 347-348.

18 DGFP, D, VII, 28 August 1939, 389-391; DGFP, D, VIII, 27 September 1939, 151.

19 New York Times, 2-3 November 1939.

20 New York Times, 20 November 1939; Deringil, 72-73, 85-88.

21 Barry Rubin, Istanbul Intrigues (New York: McGraw-Hill, 1989), 5-9, 234-249. DGFP, D, VIII, 29 September and 2 October 1939, 173-174, 183.

22 DGFP, D, VIII, 4 and 5 October 1939, 205-206, 222-224.

23 “Treaty of Mutual Assistance Between His Majesty in Respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic, ” October 10, 1939, Department of State Bulletin, C. I, No. 20, s. 544.

24 DGFP, D, VIII, 7 November 1939, 380-382.

25 Millman, “Turkish foreign and strategic policy 1934-42. ”

26 DGFP, D, VIII, 27 November 1939, [November 1939], 6 and 9 January, 21 February and 14 March 1940, 451-452,

27 New York Times, 10 February 1940.

28 New York Times, 20 February 1940. DGFP, D, VIII, 5 September 1939, 5.

29 DGFP, D, VIII, 14, 15, 17 and 20 September 1939, 66-68, 72, 80, 105-106.

30 DGFP, D, VIII, 21 September, 9 and 17 October 1939, 114-116, 244, 306.

31 DGFP, D, VIII, 8 September and 7 October 1939, 27-28, 236; New York Times, 1 April and 6 May 1940. DGFP, D, IX, 24 March 1940, 27-28.

32 Millman, The Ill-Made Alliance, 371-372. New York Times, 3-4, 27 June 1940.

33 Millman, “Turkish foreign and strategic policy 1934-42. ”.

34 DGFP, D, IX, 6, 14, 17, 27 May and 4 June 1940, 288, 341-342, 364-366, 443-444, 506-507, 513-514.

35 DGFP, D, IX, 14 June 1940, 566.

36 DGFP, D, IX, 13 and 14 June 1940, 560, 568-572.

37 DGFP, D, X, 23 July 1940, 279. Deringil, 97, 104-106.

38 New York Times, 9, 14 July and September 22, 1940.

39 DGFP, D, X, 23 Jul 1940, 28-281. New York Times, 15 November 1940.

40 DGFP, D, XII, 24 February 1941, 153-154. Deringil, 115. Denniston, 39-40.

41 DGFP, D, XII, 26, 27 February and 1, 2 March 1941, 161, 187-188, 201-203, 211-212.

42 DGFP, D, XII, 12 March 1941, 286-287.

43 DGFP, D, XII, 27 March 1941, 384-385.

44 DGFP, D, XII, 28 March 1941, 409-412.

45 DGFP, D, XII, 5, 6, 8, 10 and 25 April 1941, 460-461, 481, 491-493, 504-505, 637-638.

46 DGFP, D, XII, 13-14 May 1941, 812-817.

47 DGFP, D, XII, 16 and 17 May 1941, 828-829, 836-837, 839-841.

48 DGFP, D, XII, 23 May 1941, 866-867.

49 Denniston, 15.

50 DGFP, D, XII, 22 June 1941, 1080. Deringil, 123.

51 DGFP, D, XIII, 12, 14 July, 5 and 11 August 1941, 123, 174-178, 284, 305-307.

52 Millman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42." Denniston, 45.

53 DGFP, D, XIII, 9 October 1941, 626-627.

54 DGFP, D, XIII, 11 and 12 November 1941, 769 and 771. Michael Bloch, Ribbentrop: A Biography (New York: Crown, 1992), 223, 321.

55 DGFP, D, XIII, 18 November 1941, 801-802.

56 Stanford Shaw, Turkey and the Holocaust: Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945 (New York: NYU Press, 1993), 4-14, 302-305, 211, 280-283.

57 Denniston, 17, 87-92. Deringil, 128-129, 145, 155, 161-164, 179-180.

58 Deringil, 173, 178.

Türk-Alman İlişkileri (1923-1945) / Yrd. Doç. Dr. Ramazan Çalık [s.813-822]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Giriş

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında sıcak ilişkiye sahip olan iki devlet, savaşı kaybetmelerinden sonra bütün ilişkilerini bir süre askıya almak zorunda kaldı. Türk-Alman ilişkileri, Osmanlı Devleti ve İtilâf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle biçimsel olarak sona ermişti. Mütareke'nin 23. maddesi, Türkiye'den, Almanya ile bütün ilişkilerini koparmasını istemişti.1 Galip devletler, Türkiye'de geride kalan son Alman askerlerini 1918 yılı sonunda göz altına aldı. Alman büyükelçiliği, mütarekenin 23. maddesi gereği Aralık 1918'de İstanbul'u terk etti.2

Artık iki devletin ilişkisini, İtilâf Devletleri belirlemeye başlamıştı. Savaşın mütareke ile sona ermesinden sonra Türkiye'de görevli Alman subay, asker ve görevlilerinin Türkiye'yi terk etmesi istenmişti. Böylece bütün Almanlar, Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldı. Yıllardan beri süregelen yakın ilişkiler, bir anda zorunlu olarak tamamen koparılmış oldu.

Almanların, İstanbul ve Türkiye'den taşınmaları zor oldu. Mütareke, Almanların İstanbul'dan ayrılmaları için 30 gün ve Asya Türkiyesi'nin uzak köşeleri için uygun süre verilmişti. Türkiye'nin uzak bölgelerinde yaşayan Almanların sayısı çok azdı.

Bir Alman görevli, Türkiye'nin uzak köşelerinde çalışan Almanların hayatlarını bulundukları yerlerde sürdürmesi için gayret eder. Sebebini ise, Almanya'ya geri dönecek bu insanların birtakım zorluklarla karşılaşabileceğidir: Bu insanlar yararına Almanya'da bir bütçe oluşturulmasının zor olacağı kanaatiyle, yeterli aracı bulunmayan ve toprağa bağlı Türkiye'de yaşayan Almanların burada kalmaları için uğraştım. Ama bu gerçekleşmedi,3 der.

Mütareke, ayrıca merkez güçlerle bütün ilişkilerin bitirilmesini istedi. Türk hükümeti, bazı sebeplerden dolayı Müttefik temsilcilerine diplomatik ilişkilerin kesildiğini resmî olarak bildirmek istemedi. Türkiye, resmî bir yazı yazmadan sadece mütarekenin kopyasının büyükelçilere ulaşmasını sağladı.

Amerikalı bir misyoner, 1918 yılı sonbaharında Alman Christof Schubart'a "Hıristiyan katliamı dolayısıyla, savaşa girdiklerini" büyük bir coşkuyla söyler ve şöyle ilâve eder: "Almanya'nın, savaşı Türklerle birlikte kazanması yerine, savaşı yalnız kaybetmesi daha iyi olurdu." Schubart ise, aynı kanaatte değildir: "Avrupa güçleri karışmaya başlamadan önce Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler çok kötü değildi. Kışkırtma, ilk olarak Batılı güçlerin Türkiye'nin parçalanması üzerine çalışmaya başlamasıyla ortaya çıktı. Doğu'nun Hristiyanları, Avrupalı güçlerin hırslı ve bencil politikalarının kurbanı oldu. Acıları için teşekkür etmeliler. Bugün de bir uzlaşma sağlayacakları yerde,

Yunanlıları Türklere karşı savaşa sürüyorlar. Doğu, bütün inanç sahiplerine yeterli mekan sunuyor. Avrupalılar ve Amerikalılar, müdahale etmeyi kesinlikle bırakmalıdır. Onlar, Doğu'nun halkını rahat bırakıp ve ilişki kurmalarına engel olmazlarsa çok iyilik yapmış olurlar."[4]

Bu sözler, iki milletin birbiriyle olan samimi ilişkilerinin birer delilidir. Siyasi olarak Almanya olaylara menfaat açısından yaklaşsa da, insanlar samimi duygularını bazen ifşa etmektedir. Türkiye ile Almanya arasında, Milli Mücadele döneminde resmî ilişkilerin olmadığı görülmektedir. Resmî ilişkiler olmasa da, Alman milleti, Türkiye'de olup bitenleri yakınen takip etmeye çalışmıştır. Dünya Harbi'nden sonra 1918-1919 yıllarında Almanların, Türkiye hakkında doğrudan çok fazla malumat edinemediklerini görülmektedir. Ama gün geçtikçe diğer Batılı devletler üzerinden Milli Mücadele'nin seyrini yakınen takip etmeye çalıştıkları görülür. Hatta Türklerin galip gelmesine sevinenler olmuştur. Silâh arkadaşımız diye bahsetmişlerdir.

Ama dinî taassubu olan Alman ve gazeteleri, Yunanlıların sözde kahramanlık ve zaferlerinden zevkle bahsettikleri görülmektedir. Olaylara sadece dinî açıdan bakmadıkları zaman Türklerin davasında ne kadar haklı olduklarını kabul etmektedirler.

Türk Milli Mücadelesi, Birinci Dünya Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Sevr Antlaşması'nı değiştirme ve yok etme mücadelesidir. Türk Milleti bu mücadelesinde başarılı olmuş ve Sevr'i Lozan Antlaşması ile değiştirerek, Sevr'in geçersiz olduğunu tüm dünyaya kabul ettirmiştir. Almanya Birinci Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Versailles Antlaşması'nı değiştirmek istediğinde ise, yeni bir dünya savaşının çıkmasına sebep olacaktır. Lausanne Konferansı üzerine L`Impertial de l`Est'in gazetenin Müdürü Leonce Florentin 7 Kasımda şunları yazıyordu: "Almanya, eski müttefikinin durumunu düzeltmesinden ve 1918 galip devletlerin, Türkçülük önünde diz çökmesinden açıkça memnundur." Almanya, bu gelişmeleri, Fransa'ya karşı art niyetli politikasına ve öç alma umutlarına önemli bir fırsat görüyor.[5]

Birinci Dünya Savaşı sonunda mağlup olan Almanya'da rejim değişikliği yaşandı. Savaştaki başarısızlık iç politikaya yansıdı ve İmparatorluğun yerine 9 Kasım 1918'de Almanya'da Cumhuriyet ilan edildi. İlk Cumhurbaşkanı olarak da Friedrich Ebert seçildi. 11 Kasım 1918'de de Almanya mütareke imzalayarak savaştan çekildi.

Almanya, büyük savaşın ardından iç karışıklıklar yaşadı. 1918 yılı Kasım ayı başından itibaren Almanya'da sosyalist ayaklanmalar çıktı. Cumhuriyet'in ilanından sonrada bu ayaklanmalar devam etti. İhtilaller, darbeler uzun süre Almanya'nın istikrarını engelledi. Bu arada 19 Ocak 1919'da Kurucu Meclis seçimleri yapıldı. Bu seçimlerde Sosyalistler, Merkez Partisi ve Alman Demokrat Partisi en çok oy alan partilerdi.[6] Kurucu Meclis, 31 Temmuz 1919'da Weimar Anayasası'nı kabul etti.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra siyasi çalkantılarla birlikte iktisadi bunalımlar da yaşayan Almanya, uzun süre çok yüksek enflasyonla mücadele etti. Ancak savaş öncesinde sanayileşmesini tamamlamış olan Alman ekonomisi, bunalımların üstesinden gelmesini bilmiştir. Bunda, galip

devletlerin Almanya'ya karşı uyguladıkları tavizkar politikaların rolü olduğu söylenebilir. Zira, şartları çok ağır olan Versailles Antlaşması hükümleri daha sonra hafifletilmiş ve Milletler Cemiyeti'ne girmesi ile Almanya'nın durumu iyileşmeye başlamıştır. Öyle ki, Hermann Pinnow, Almanya'nın Milletler Cemiyeti'ne girmesi ile ilgili olarak "Bu hadise, Almanya'nın harp mesuliyetinden kurtulduğunu ve bu cihetten de Versailles Muahedesi'ne hiçbir kıymet verilmediğini gösteriyordu" demektedir.

2. Türkiye Cumhuriyeti-Almanya İlişkileri (1923-1945)

Türk-Alman ilişkileri, yıkılan imparatorlukların üzerinde kurulan iki yeni cumhuriyetin ilişkileri olarak başlayacaktı.

Türkiye, cumhuriyetle beraber devlet ve toplum hayatında köklü değişiklikler yapmış, önemli inkılap ve kalkınma hareketlerine girişmişti. Bu hareketlerin başarı ile sonuçlanması için yurt içinde olduğu kadar uluslararası alanda da barış ortamına ihtiyaç vardı. Bundan dolayı Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Atatürk'ün "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesi ile hareket ederek inkılapları başarıya ulaştırmış, bütün dünyaya kendini kabul ettirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Almanya ile olan ilişkilerini de bu çerçevede ele almıştır. 1918-1922 yılları arasında Türk-Alman resmî ilişkileri mevcut olmamasının yanında bazı ferdî ilişkiler vardı. İki devlet arasında resmî ilişkilerin tekrar kurulması ilk olarak 1924 yılında gerçekleşti. O eski yakın ilişkilerin olduğu günleri yeniden oluşturmak ve iki devlet arasında koparılan ilişkileri yeniden sağlamak için 3 Mart 1924 tarihinde Alman-Türk Dostluk Antlaşması tekrar imzalandı.[7] Türkiye ile dostluk antlaşması yapmak üzere Alman hükümeti'nin Ankara'ya gönderdiği Bükreş Alman Elçisi Dr. Freytag, müzakereleri başarıyla tamamladı. Böylece Türkler ve Almanlar, eski samimi ilişkilerine yeniden sahip olmaya başladı. İki devletin, geçmişten devam edip gelen dostluğu sürdürmesi, kendi menfaatleri açısından önemlidir.

Almanya, antlaşmanın giriş bölümünde, Türkiye ve vatandaşlarla arasında barış ve dostluğun sağlanmasını istedi. Diğer maddelerde uluslararası hukuka uygun diplomasi ve konsolosluk ilişkilerinin yeniden düzenleneceği bildirildi.[8] Antlaşma 15 gün içerisinde İstanbul'da delegelerin onaylamasından sonra yürürlüğe girecekti. Türkiye'ye diplomatik görevlilerin gönderilmesi, antlaşmanın onaylanmasından sonra gerçekleşecek[9] ve böylece yeniden Türk-Alman diplomatik ilişkileri kurulmuş olacaktı.

Almanya bu antlaşma ile, kuracağı siyasi ve ticari ilişkilerin yanı sıra yalnızlıktan da kurtulmak istiyordu. Türkiye ile Almanya arasında resmî ilişkilerin yeniden başladığı sırada Almanya'da çok zor günler yaşanmaktaydı. Bir yandan savaş sonrasında bozulan ekonomisinin sıkıntıları, diğer yandan da Fransa'ya ödenen tamirat borçlarının Alman endüstrisine getirdiği yükler çok ağırlaşmıştı. Bu sıkıntılar yüzünden iç huzursuzluklar had safhaya ulaşmıştı.[10] Aynı zamanda tecrit edilmiş olmaktan kurtulmak için de çıkış yolu arıyordu.

Yeni ilişkilerle ilgili Büyükelçi Nadolny, şöyle yazmaktadır: "Savaştan sonra iki devlet arasındaki ilişkilerin beş yıl kesintiye uğramasından sonra 1924 yılı baharında tekrar diyalogun kurulmasıyla, çok yeni bir devletin karşıda durduğu görmemezlikten gelinemez. Özellikle Türkiye'de ortaya çıkan değişme o kadar çok kapsamlı ki, o yer ve mekanda bulunmadan kesinlikle anlaşılamaz. Mustafa Kemâl'in yiğitliği ve arkadaşlarıyla Osmanlı Halifelik İmparatorluğu'nun yıkıntılarından Türk Millî Devleti, külden çıkan anka kuşu gibi yükseldi. Bu genel olarak biliniyor. Vatan için büyük icraatın ünü, bütün dünyaya yayıldı ve dünya tarihinin bir parlak noktasını oluşturdu.

Türkiye'deki değişmeleri hemen kavradığımızı söyleyebilirim. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve bakımı için yeni yapıya uygun metotla çalışmalara başlamaya tereddüt etmedik. Bunu, her iki ülkenin ilişkilerini tekrar başlatan dostluk antlaşması gösterdi. Antlaşma, tamamen eşit haklara dayanan karşılıklı anlayış ve uluslararası genel hukukun temeli üzerine kurulmaktadır. Bunu, ilişkilerin daha sonraki şekillenmesi de göstermektedir. Antlaşma, hiçbir şekilde, iki devlet arasındaki güven ilişkilerinin yolunu engelleyebilecek siyasî ve maddî menfaatlere dayanmıyordu. Yeni Başkent Ankara'da Almanya elçiliğinin yapımına başlandığını söyleyebilirim. Türk hükümetinin, Türkiye'deki Almanların sosyal hayatları ve iki ülke arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi için ihtiyaç olan Alman müesseselerinin tekrar yapımında bizi desteklediğini minnettarlıkla söyleyebilirim. Karşılıklı anlayış ve güven içerisinde iki ülkenin karşılıklı memnuniyeti, yıldan yıla arttı.[11]

Almanya'nın Türkiye ile ilişkisi, ayrıca Versailles Antlaşması'nın da özel maddesiyle belirlenmişti. Bu madde, Almanya İmparatorluğu'nun Türkiye'ye silâh sevk etmesini ve Türk ordusunun eğitimi için eleman göndermesini yasaklamıştı. Versailles Antlaşması hükümleriyle İtilâf Devletleri, her şeyden önce Türk istasyonu ve limanlarındaki Alman mülkiyetlerini kendi devletleri lehine kamulaştırmayı denemişlerdi.[12] Mart 1924 yılında yapılan dostluk ve konsolosluk antlaşması imzalanıncaya kadar geçen zaman dilimi, genel olarak her ülkede de iç politikayı sağlamlaştırma olarak kabul edilebilir ve galip devletler tarafından kesilen ilişkilerin yeniden kurulmasına uğraşıldığı dönemdir.[13]

Auswaertiges Amt'ta (Alman Dışişleri Bakanlığı) siyasî müşavir olarak Weimar Cumhuriyeti döneminde Alman-Türk ilişkilerinin şekillenmesine katkıda bulunan Kurt Ziemke, Yeni Türkiye adlı eserinde, savaş sonrası siyasî gelişmeleri şöyle anlatıyor: "Yıkılan Almanya ve mahvolmuş Türkiye, bazı benzerliklere rağmen birbirinden son derece farklı bir durumda bulunuyorlar. Her iki güç de artık askerî olarak savaşacak durumda olmadıkları için teslim olmak zorunda kalmışlardı. Almanyada devletin temel sistemi yıkılmıştı, ama Türkiye'de sadece hükümet[14] Türk Millî Mücadelesi'nden sonra Almanya'nın yeni ilişkilerinin belirlenmesini, Kemalizm'in temel prensipleriyle somut siyasî biçimini alan Türk Millî Devleti oluşturdu.[15]

Özellikle Batı tarzında yönetim, ekonomi ve ilim müesseselerinin inşası, Almanya için yirmili yılların ortasından itibaren Türkiye ilişkilerinin tekrar yapılanmasında düğüm noktası oldu. Uzmanların gönderilmesiyle ekonomik, ilmî ve kültürel diyalogları pekiştirme imkânları ortaya çıktı. Savaş

sonrasındaki ilk yıllarda Türkiye ile ilişkiler, şüphesiz yeni oluşan Alman dış politikasını etkileyecek görünüş arz etmiyordu.[16]

1924'ten 1932'ye kadar Türkiye'deki Alman Büyükelçisi Rhudolf Nadolny, hatıratında Almanya'nın kendi zamanında Türkiye siyasetini şöyle özetler: "Dikkat ve çabalarımı, ekonomi ve yönetime çevirdim. Bu alanda kafamdaki hedeflere ulaşabildim. Ama siyasî alanda daha az şanslı idim. Elbette Türkiye'de siyasî ilgimiz pek yoktu. Ancak, ülkemizin durumunu iyileştirmek için Türkiye'yi kombinasyona çekmeye çalıştım."[17]

İlk Alman elçisi, Yeni Türkiye hakkında izlenimlerimi bildirmeyi severek yapmaktayım demekte ve şöyle devam etmektedir:

20 yıl önce eski Türkiye'de bulunmuştum. Daha sonra savaş esnasında Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde İstanbul'dan Bağdat'a kadar gittim. Altı buçuk yıldan beri imparatorluğun temsilcisi olarak görevli olduğum Türkiye'de, fırsat buldukça eski ve yeni arasında kıyas yapmaya ve farklılıkları tespit etmeye çalışmaktayım. Tabii ki burada size kısa bir tasvir verebilirim. Artık bugün bilgi için bir yığın kitap bulunmaktadır. Son olarak yayınlanan Kurt Ziemke'nin Yeni Türkiye adlı eseri tavsiye edilebilir. Savaş esnasında veya sonrası etkilerle ortaya çıkan değişiklikler neticesinde Türkiye, yeniliğe gösterilebilecek en iyi misaldir. Çünkü hiçbir yerde ortaya çıkan değişim, oradaki kadar teferruatlı değil. Böylece Türkiye'yi 1001 gece masallarının romantizmiyle, türban, fes ve harem hayatının Doğu yaşamıyla hatırlayan sizden her biri, böyle hatıraları ve tasarlamaları düşünmeden bir kenara itmelidir. Çünkü eski renkli ihtişamdan ve egzotik doğu tarzından bugünkü Türkiye'de hiçbir şey kalmadı. Bugün Türkiye'ye gelen yabancı, doğuyla ilgili bazı şeyler bulabilir. Her şeyden önce coğrafi durumunun gereği ve eski dünyanın siyasî kaderi için onun önemi hâlâ mevcuttur. Çünkü hâlâ o, Boğazların bekçisidir. Karadeniz ve Akdeniz arasında giriş ve çıkış için en uygun yerdir. Hâlâ o, İngiliz ve Rus menfaatleri arasında bir ara ülkedir. Asya ve Avrupa arasında bir köprü devletidir. Aynı zamanda Karadeniz, Akdeniz ve Balkan devletidir. Eski çok milletli durum geride kaldı. Bugün geniş Osmanlı milletler topluluğundan Arap dünyasının ve Yunan adalarının ayrılmasıyla tamamen homojen, tamamen kapalı Türk Millî Devleti ortaya çıktı. Bu devlet, sadece Anadolu ve Boğazlar bölgesini kapsamaktadır. Politik merkezi, artık boğazların Avrupa yakasında değil, bilakis Anadolu'nun kalbinin ortasında, yani Küçük Asya'da bulunmaktadır.

Yeni Türkiye, varlığını millî kahramanlığına borçludur, Türk millî şuurunun alevlenmesine. Bu, birkaç kişinin kahramanca patriyatizmi idi. Türk halkının tamamen çözülmekte ve yıkılmakta olduğu bir anda onların vatan sevgisi, Anadolu'da 10 yıldan daha fazla zamandan beri devam eden savaştan dolayı ağır kayıp veren Anadolu çiftçisini, millî sancak etrafında toplayarak, yabancı etkisi altında bulunan İstanbul'un Sultan hükümetinin isteklerine karşı, güçlü İtilâf Devletlerine karşı ve onlar tarafından ülkeye gönderilen Yunan ordusuna karşı mücadele yapma cesaretini buldu. Bilindiği gibi Mustafa Kemâl Paşa, eseri ortaya çıkardı. Böylece bugünkü Türkiye aslında Mustafa Kemâl'in eseridir; O, sadece millî kahraman değil, yaratıcıdır, onların babasıdır. Gaziyle sohbet etmek için birkaç kez birlikte olma fırsatını buldum. Her seferinde kahramanlıktan doğan gururlu patriyatizmi ve

aynı zamanda memleketi için baba rolünde devlet adamlığı duygusunu taşıyordu. Bu beni, onun kişiliğinin genel ifadesi olarak hayrete düşürüyordu. Mustafa Kemâl'in Türkiye'deki yeri göz önüne alınırsa, tasvir edilen gelişme üzerine düşünülebilir, bugünkü Türkiye'yi anlamak isteyen, her şeyden önce onu tanıması gerekir. Onun kuruluşu, millî halkın yükselişi kabul edilir. Cesaretli, anavatanlarını her şeyin üzerinde seven birkaç kişi tarafından organize edildi. O, Halife hükümetine karşı rakip oldu, hatta Mustafa Kemâl'in ölümüne karar veren hükümete karşı. Mücadelenin yabancı müdahalelere karşı tam bir zaferle sona ermesi neticesinde yapılan Lozan Antlaşması'yla, İtilâf Devletleri tarafından taksim edilmek istenmiş olan Türkiye'nin devlet olarak tamamen tanınmasını sağladı. Sadece devlet olarak tanınması değil, özellikle kapitülâsyon olarak adlandırılan Sultan zamanının bütün anlaşmalarından kurtuldu. Kapitülasyonlara göre yabancılar, Türk kanunlarına bağımlı değillerdi ve Türkiye, yabancı devletleriyle ilişkilerinde tam bağımsız olmadığı için topallamaktaydı.

Kurtuluş Savaşının Anadolu'daki millî karakteri; Halifelik hükümetine karşı konulması, kapitülâsyonların kaldırılması, Mustafa Kemâl ve arkadaşlarının bilgi ve becerisinin Avrupa eğitim ve tekniğinin birleştirmesiyle Türk halkını durgunluktan kurtarabileceği ve gelişmesini tamamlayabilmesi mümkündü: Bunlar, eski Türkiye'den yenisinin oluşması için temel etkenler idi.

Bu, büyük bir enerjiyle modernize olma, daha doğrusu, Türkiye'nin Avrupalılaşmasıdır. O, Lozan Konferansı barış antlaşmasının yürürlüğe girmesiyle başladı. O halde aşağı yukarı aynı zaman zarfında, 1924 yazında ilk Alman Büyükelçisi olarak yeni hükümetteki görevime adım attığımda gerçekleşti. Bugün gelişmelere bakarsam, gerçekten yeni bir Türkiye'nin meydana geldiğini söylemek zorundayım. Halifelik devleti sona erdi. Böylece bilinen Panislâmizm düşüncesi de kayboldu. İnkılâplar yapıldı. Bugün bizim eski Alman müesseseleri yeniden oluşturuluyor ve Türk hükümeti bu faaliyetleri dostça karşılıyor.[18]

Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya arasında 12 Ocak 1927 tarihinde Ankara'da imzalanan Karşılıklı İkamet Antlaşması, 3 Mart 1924 tarihinde imzalanmış olan Dostluk Antlaşması ile başlatılan diplomatik ilişkilerin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır.[19] Bu antlaşma ile Türk ve Alman vatandaşlarının karşılıklı olarak iki ülke topraklarında hangi hukuki şartlar ve garantilerle ikamet edecekleri hüküm altına alınmıştır. Ayrıca 16 Mayıs 1929 tarihinde Ankara'da imza edilen Hakem ve Uzlaşma Antlaşması[20] ile Türkiye-Almanya diplomatik ve ekonomik ilişkileri sağlıklı bir yapıya kavuşturuldu.

Türkiye ve Almanya Cumhuriyeti Hükümetleri arasında 28 Mayıs 1929 tarihinde imza edilen Karşılıklı Konsolosluk Antlaşması, yeni diplomatik ilişkileri sağlam temeller üzerine oturtmuştur.[21] Buna ilaveten Türkiye ve Almanya Cumhuriyeti Hükümetleri arasında, Suçluların İadesi Antlaşması 3 Eylül 1930 tarihinde Berlin'de imzalandı.[22]

Türkiye ve Almanya arasındaki siyasi ve ticari antlaşmalar iki ülke arasında ilişkilerin artmasına imkan sağladı. Türkiye'nin Almanya'daki ticari faaliyetleri sırasında çok önemli roller üstlenen Türk Ticaret Odası,1928 yılında Berlin'de açılmıştır.[23] Ticaret hacmi giderek büyüdü. Özellikle 1929 yılı

Alman istatistikleri göz önüne alındığında Türkiye'den Almanya'ya 75.6 milyon marklık ihracat yapılmasına karşılık, aynı yıl içinde Almanya'nın Türkiye'ye 72.5 milyon marklık bir ihracat yaptığı görülmektedir.[24] Giderek büyüyen bu ticaret hacmi 27 Mayıs 1930 tarihinde Ankara'da yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır.[25]

Alman devlet adamları ve Alman halkı, Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni hayranlıkla izlemektedirler. Bu konuda Berlin'de bir yazı işleri sorumlusu şöyle yazar: Türkiye'de doğan ve aydınlatan yıldız, gerçekten bize gittiğimiz yolu gösterdi. Reichskanzler de, Türkiye hakkındaki düşüncesini kısaca şöyle ifade eder: “Türkiye'deki hayat ve yeniliği, biz de yakın takip ediyoruz.” Hitler, Türkiye'nin gelişmesini dikkatle takip ettiğini ve Türk hükümetinin çalışmalarının kayda değer olduğu açıklamasını da yaptı. Ayrıca Gazi'nin büyük şahsiyeti ve onun tarafından oluşturulan eseri üzerine konuştu. O, Türkiye'nin bu kadar kısa sürede yaptığı hamleleri için, şaşkınlık duyduğu ifadesini tekrar etti.[26]

Yine aynı dönemde Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Yeni Türkiye'nin yükselişini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Türkiye'de Alman Büyükelçisi olarak, 10 yıllık faaliyetim esnasında genç devletin inanılmaz yükselişini birlikte yaşama fırsatı buldum. Türkiye'nin deha lideri Mustafa Kemâl'in önderliğinde son on yılda yaşanan yükseliş, bugün sona ermiş görülebilir. Bu, savaşta yenilmiş ve onun kaostan çıkabilmiş devletlerin ilke olarak kendisine konan siyasî ve ekonomik bağları koparmayı başaran devlet şekli oluşturdu. Bunu sadece devlet adamının temiz yönetimi başardı.”[27]

Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. kuruluş yıldönümü dolayısıyla Mustafa Kemal'e gönderdikleri kutlama mesajı şöyledir:

“Paul von Beneckendorff und von Hindenburg, Alman İmparatoru'ndan Ekselânsları Türkiye Cumhuriyetinin Başkanı Gazi Mustafa Kemâl Bey'e,

Reis Bey,

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 10. yılı münasebetiyle Siz Ekselânslarına ve Türk milletine, benim ve Alman halkının en derin mutluluk dileklerini ifade etmeyi kendime şeref addediyorum. Ben ve Alman halkı, mükemmel yönetiminiz altında modern Türk devletinin fevkalade oluşumunu takip etti. Biz Almanlar büyük bir sempati ve şaşkınlıkla, Sizin Türk halkını yeniden nasıl uyandırdığınızı, istikrara kavuşturduğunuzu ve Sizin zeki ellerinizle, çalışkan ve yenilenmeye istekli milletinizi bütün dünyada tanınmaya başlamış olan siyasî ve ekonomik yükselmeye nasıl getirdiğinizi gördük.

Özellikle Siz Ekselânslarına, Alman halkının, Türk milletinin silâh arkadaşlığını hiçbir zaman unutmayacağını ve ortak mücadelede kazandığı dostluğu devam ettireceğini ve derinleştireceğini garanti vermeyi kendime vazife addediyorum.

Reis Bey Size, Sizin gayretli halkınıza barışı ve kuvvetli devlet yönetiminizle mutlu bir gelecek getirebilmenizi arzu ediyorum.

Aynı zamanda Siz Ekselânslarına şahsi mutluluğunuz için en derin saygılarımı ve en iyi dostluk dileklerimi sunmak için bu fırsatı değerlendiriyorum."[28]

1933 yılı Türk-Alman ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasıdır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunun onuncu yılını kutlarken, Almanya'da Adolf Hitler'in Nasyonal Sosyalist Partisi iktidar oldu. 1929 Ekonomik Bunalımı bütün dünyada demokrasileri zayıflatmış, devletçi ve milliyetçi yönetim anlayışlarını güçlendirmiştir. Bu nedenle Türkiye'de yönetim daha devletçi bir anlayışa yönelirken, Almanya'da Hitler öncülüğünde faşist bir idare kurulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup çıkan Almanya, Hitler ile beraber Birinci Dünya Savaşı sonunda kurulan düzeni, bir başka deyişle Versay düzenini değiştirmek için harekete geçti. Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkmasına rağmen kendisini tatmin olmamış sayan İtalya'da Almanya'nın yanında yer aldı.

Hitler'le beraber Almanya'nın dış politikası hareketlendi. Hitler yeni dönemde dış politikasını özellikle üç hedefe yöneltmişti. Bunlardan birincisi Almanya'nın Versay hükümlerinden kurtarılması, ikincisi bütün Almanların tek devlet altında toplanması, üçüncüsü ise Almanya'nın hayat sahasının gerçekleştirilmesi idi.[29] Hitler'in dış politikadaki ilk iki hedefinin sınırları belli olmasına rağmen üçüncü hedefinin yani hayat sahasının nerede başlayıp nerede bittiği belli değildi. Bu da Hitler emperyalizminin adı idi.

Adolf Hitler, Almanya'nın hedeflerine ulaşabilmesi için, siyasi ve iktisadi açıdan güçlü olmak gerektiğini biliyordu. Hitler, bir taraftan siyasi açıdan uluslararası arenada kendine destek aradı ve bu desteği İtalya'dan buldu. Diğer taraftan da ekonomik açıdan gücünü artırmak için çaba sarf etti. Hitler, 1933 yılından itibaren Alman ekonomisine hayat verecek zengin hammadde kaynaklarına sahip Doğu Avrupa'ya ve bu arada Türkiye'ye yönelmiştir.

Hitler'in amacı Birinci Dünya Savaşı öncesi başlayan ve savaş içinde silah arkadaşlığına dönüşen Türk-Alman dostluğunu yeniden canlandırmaktı. Alman Propaganda Bakanlığı'nın kontrolünde sürdürülen Türk-Alman dostluğunu yayma çalışmaları tarihi örneklere başvurularak yürütülmüştür. Dostluğun kaynağı Prusya Kralı II. Friedriech'e kadar götürülmüş, Alman askeri danışmanları Moltke, von der Goltz, Liman von Sanders'in Türkiye'deki çalışmaları övülmüştür.[30] Bu çerçevede Alman Askerî heyetleri Türkiye'yi sık sık ziyaret etmişlerdir. Bu askerî heyetleri oluşturan subaylar ise, genellikle Birinci Dünya Savaşı ve öncesinde Türkiye'de bulunmuş, Türkçe bilen, Türk subaylarla samimi dostluklar kurmuş kişilerden seçilmekte idi.[31]

1934 yılında Türk tarafı, Alman ordusuyla iyi ilişkide kendisi açısından da menfaat gördü. Karşılıklı subay mübadelesi çerçevesinde 1934 Kasımı'nda Üsteğmen Hans Rohde ve Alfred Jodl Türk hükümetinin daveti üzerine Türkiye'de görevlendirildi.[32] 1918'den beri ilk defa Alman subayları,

tekrar resmî misyon için samimi bir karşılamanın yapıldığı Türkiye'ye geldi. Her iki subay, Ankara'da Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve yardımcısı Asım Gündüz tarafından karşılandı. Stratejik, taktik ve eğitim tekniği meseleleri, görüşmenin odak noktasında bulunmaktaydı. Üsteğmen Rohde ise Türkçe olarak konuştu. Türk tarafı, Alman muharebe tüzüğünün bırakılmasını rica etti. Son olarak Mareşal Çakmak, Alman büyükelçiliğine askerî ataşe olarak Alman Savunma Bakanlığı'nın bir subayını göndermesini arzu ettiğini ifade etti. Başbakan İnönü'nün delegeyi kabûlü ile, başkentteki 14 günlük ziyareti sona erdi.

Ziyarette edinilen izlenimler, Askeri Genelkurmay Şefi Topçu Generali Beck'e bir rapor halinde sunuldu: Yeni Türkiye, genel olarak birçok konuda Osmanlı Devleti'nden temelde ayrılmaktadır. Avrupa örneğine göre yeni bir devlet kurma çabası, aşikardır ve hali hazırda büyük bir başarıya ulaşmışlardır. Yeni başkent Ankara'nın inşası, büyük bir ilerleme kaydetmektedir. Politik ve askeri yönetim, yaptıklarında şuurludur. Onlar, kendi konumlarını ve dünya siyasî yapısını açıkça değerlendirmektedir. Ordu disiplinli ve genelde iyi eğitilmiştir, silâhlanma ve teçhizat şüphesiz yetersiz, birbiriyle uyumsuz ve çoğunluğu eskimiştir. Kendine güvenen ve çabalayan subay ordusu, Millî Mücadele'deki büyük icraata gururla bakmaktadır. Organize yapısı, Almanlara benzemektedir. Eğitim gittikçe Alman örneğini talep etmektedir. Genel olarak Almanya'ya herhangi bir şekilde bağlanmadan, dostluk ilişkilerini arttırma ve geliştirme arzusu bulunmaktadır. Alman ordusuyla birlikte çalışma arzusu ve askerî ataşenin gönderilmesi ricası askeridir, asla siyasî değildir.

Türkiye'nin Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'ne bir Alman askerî ataşenin gönderilmesi arzusu, Almanlar tarafından teferruatlı olarak incelendi. Alman-Türk ilişkisinin önemi bakımından bu arzuyu çabuk gerçekleştirme kararı verildi.

1936 Nisan başında Hans Rohde, Ankara'ya ilk Alman askerî ataşe olarak geldi. Sonbaharda ilk kez Trakya'daki Türk manevrasına gözlemci olarak katıldı. Rohde, Hitler'in önünde konferans verdi ve ona Türk ordusu üzerine bir değerlendirme sundu. Türklerin, Harp Akademisi'ne yeni subayların gönderilmesini istemesi üzerine Hitler, Üsteğmen Rohde'ye uygunluğunun inceleneceği sözünü verdi. Türk ordusu için ilişkilerin geliştirilmesi açısından Rohde tarafından önerilen tedbirlerle Hitler prensip olarak anlaştığını açıkladı.[33]

Hans Rohde, Atatürk hakkında Hitler'in düşüncesinin 'Türk Milletinin büyük reformcusu" olduğunu yazmaktadır.[34] Hitler, 1933 yılı Temmuz ayında davet ettiği Türkiye Büyük Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu Başkanı Siirt Milletvekili Mahmut Bey'e, Mustafa Kemal'in önderliğinde yürütülen Türk Bağımsızlık Savaşı'nın kendisini ve Alman Devrimi'ni aydınlatan bir örnek olduğunu söylemiştir.[35]

Bu arada Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Nazi felsefesini benimsemeyen ve işbirliğini reddeden çok sayıda Alman bilim adamı Türkiye'ye gelmiştir. Bu bilim adamlarından da faydalanarak Türk Üniversite Reformu gerçekleştirilmiştir.[36] Alman öğretim üyeleri, Türk üniversitelerinde çalışmak

üzere beş yıllık sözleşme imzaladı.[37] Türk üniversitelerinde görev alan Alman eğitimcileri, Alman kültürü ve eğitim düzenini yerleştirmek için, büyük çaba göstermişlerdir.

Almanya'da 1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesinden sonra, bir çok ülkenin bu yeni rejime tepki göstererek Almanya ile ilişkilerini askıya almasına, Alman mallarına boykot etmesine karşılık, Türk-Alman ticareti giderek artmıştır. Hitler Almanyası ile Türkiye arasında ilk ticaret antlaşması, 10 Ağustos 1933 tarihinde Berlin'de imzalanmıştır. Antlaşma, Türkiye adına İktisat Bakanı Mahmut Celal (Bayar) Bey ile Almanya adına Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı von Bülow, tarafından imzalanmıştır.[38] Türkiye ile Almanya arasında ikinci ticaret antlaşması, 15 Nisan 1935 tarihinde yine Berlin'de imzalanmıştı.[39] Bu antlaşmalarla Büyük Alman firmalarının Türkiye'ye açtıkları krediler sayesinde Türkiye'nin Almanya ticaret hacmi sürekli artmıştır.

Almanya, ticaret antlaşmaları ve ekonomik ilişkiler sayesinde Türkiye üzerinde hegemonya kurmaya çalışıyordu. 1936 yılından itibaren Almanya'nın Türkiye üzerinde kurmaya çalıştığı iktisadi hegemonyanın siyasi sonuçları daha belirli bir mahiyet almıştı. Almanya iktisadi nüfuzu ile Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet ilişkilerini bozarak Türkiye'yi kendi grubuna çekmeye çalışıyordu.[40] Almanya'nın bu çabalarının artmasının önemli bir nedeni de Lozan'da kabul edilen Boğazlar rejiminin 20 Temmuz 1936'da Montreux'de değiştirilmiş olmasıdır. Boğazların uluslararası tahkimden Türkiye tahkimine geçmesi, Almanya'nın ve diğer büyük devletlerin Türkiye'ye olan ihtiyacını arttırmıştır.

1937 yılı Mayıs ayında, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpağ'ı kabul eden Hitler, Türkiye ile yakın ve dostane ilişkiler kurmak istediklerini belirtmiştir. Bu kabulde Hitler, Türk Büyükelçiye her ne kadar siyasi bir beklentilerinin olmadığını söylemişse de,[41] bu doğru değildir. Hitler'in Türkiye ile yakın ve dostane ilişkiler kurmasındaki asıl amacı, muhtemel bir savaşta Türkiye'yi, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Almanya ile beraber hareket etmeye mecbur etmektir. Nitekim Almanya'nın bu beklentisi Alman Dışişleri Bakanlığı İktisadi Politika Dairesi Müdür Yardımcısı tarafından Berlin'de cereyan eden Türk-Alman ticaret görüşmelerine ilişkin 29 Haziran 1938 tarihli memorandumda şu şekilde ifade edilmiştir:

"Ekonomik sonuçlarından başka, görüşmeler siyasi bir önem de taşımaktadır. Türkiye'nin bize eskisinden daha kuvvetli iktisadi bağlarla bağlanması gerekmektedir…Çünkü, İngiltere son zamanlarda özellikle iktisadi alanda Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için gittikçe artan bir çaba sarf etmektedir.Bizim Türkiye'nin dış ticaretindeki hissemiz halen %40-50 oranında olduğuna göre, Türkiye ile Almanya'nın ticareti arttırıldığı takdirde Türkiye iktisadi bakımdan Almanya'ya daha gittikçe daha fazla tâbi olacaktır…Türkiye'ye verilen İngiliz kredisi bu devletin kredi ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğuna göre Türkiye'yi iktisadi bakımdan Almanya'ya daha fazla bağlamak ve bu devlet üzerindeki nüfuzumuzu arttırmak mümkündür."[42]

Bu çerçevede 25 Temmuz 1938'de Berlin'de imzalanan bir ticaret antlaşması Türkiye ile Almanya arasında ticari ilişkileri arttıracak hükümler ihtiva ediyordu. Bu ticaret antlaşması hakkında

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisadi Politika Dairesi Müdür Yardımcısı 8 Ağustos 1938 tarihli memorandumunda şöyle diyordu:

"25 Temmuz 1938 tarihli antlaşma ile Türk-Alman ticaretinde meydana gelmesi beklenen artış İngiltere'nin Türkiye üzerindeki iktisadi nüfuzunu önemli bir şekilde engelleyecek ve İngiltere ile Türkiye arasında geçen Mayısta yapılan kredi antlaşmasına rağmen Almanya'nın Türkiye'deki iktisadi durumunu kuvvetlendirecektir."[43]

Görülüyor ki, Almanya Türkiye'yi kendine daha çok bağlamak ve İngiltere tarafına kaymasını önlemek için daha çok ticari ilişki öngörmektedir. 1938 yılında Türkiye'nin de talebi üzerine Almanya ile Türkiye Hükümetleri arasında kredi anlaşması görüşmeleri başladı. Türkiye'nin talebini kabul eden Alman Hükümeti, ön görüşmeler yapması için, İktisat Bakanı Dr. Funk'u Türkiye'ye gönderdi. Dr. Funk ve Türkiye İktisat Bakanı Şakir Kesebir arasında, Ankara'da, 9-10 Ekim 1938 tarihlerinde yapılan görüşmelerde, Almanya'nın Türkiye'ye 150 milyon marklık bir kredi açması kabul edildi.[44] 16 Ocak 1939 tarihinde, Berlin'de iki ülke heyetleri arasında imzalanan antlaşma[45] ile Türkiye'ye, sanayi ve askerî alanda kullanılmak üzere 150 milyon marklık kredi vermeyi kabul etti.

Almanya ile ticaret yapmak Türkiye için faydalı oluyordu. Almanya ile ticari ilişkileri tamamen kesmek Türkiye'nin çıkarlarına aykırı idi. Türkiye, jeopolitik konumu itibariyle, dönemin iki büyük devleti Almanya ve İngiltere tarafından vazgeçilmez bir ülke idi. Bu sebeple Türkiye Almanya ve İngiltere'nin çıkarları arasında bir denge politikası izliyordu.

1938 tarihinden itibaren devletler arası gruplaşmaların hız kazanması ve Almanya'nın Avrupa siyasetindeki sert politikaları Türkiye'yi endişelendirmeye başladı. Avrupa'nın yeni bir savaşın eşiğine gelmiş olması Türkiye'yi İngiltere, Rusya ve Fransa ile ittifak yapma girişimlerine yöneltmiştir. Bu gelişmeler 1939 yılından itibaren Türk-Alman ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olmuştur.

Bunun üzerine Almanya, Türkiye ile yeniden iyi ilişkiler kurmak ve Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifak yapmasını engellemek için ünlü diplomat Franz von Papen'i 18 Nisan 1939 tarihinde Ankara Büyükelçiliği'ne atadı. Hitler, Türkiye'ye özel önem verdiği için böylesi mahir bir diplomatı Ankara Büyükelçiliği'ne atamıştır.

Türk-Alman ilişkilerinin gelişmesi ve yönlendirilmesinde etkili olan von Papen, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifak yapmasını engelleyemedi. 19 Ekim 1939'da Ankara'da Türk-İngiliz-Fransız ittifakı imzalandı. Ankara Paktı adı verilen bu ittifakı engelleyemeyen von Papen, hırçınlaştı. Kasım ayı başında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile iki defa görüşen von Papen, Türkiye'ye yönelik tehditkâr cümleler sarf ederek, sert tepki göstermiştir. Kasım ayının ikinci yarısında von Papen ile iki görüşme daha yapan Şükrü Saraçoğlu, Türk-İngiliz-Fransız ittifak antlaşmasının bir savunma anlaşması olduğunu ve Almanya ile de ilişkilerini sürdüreceklerini ifade etmiştir.[46]

Franz von Papen Türkiye'ye geliş amacı çerçevesinde büyükelçilik görevlerini sürdürmüş, ancak Türkiye'yi Almanya yanında İkinci Dünya Savaşı'na sokmayı başaramamıştır. Birinci Dünya

Savaşı'nın tecrübeleri ışığında hareket eden Türk devlet adamları, aynı hataya bir kez daha düşmemişlerdir.

1940 yılı sonu ile 1941 yılı başlarında Alman ve İtalyan ordularının Balkanlar'da ilerlemeleri, Almanya'nın Bulgaristan'ı kendi tarafına dahil etme girişimleri, Türkiye'nin siyasi durumunu güçleştirmişti. Türkiye Bulgaristan'la görüşerek 17 Şubat 1941'de ortak bir beyanname yayınladı. Bu beyannamede Türkiye ve Bulgaristan, karşılıklı olarak birbirlerine saldırmazlık güvenceleri vermiş, dostluk ve iyi komşuluk dileklerini iletmişlerdi. Bunun ardından Almanya'nın baskıları sonucu Bulgaristan 1 Mart 1941'de Almanya yanında savaşa katıldı.

Bu sırada 1941 Nisanı'nda Irak'ta Almanya taraftarı Raşid Ali Geylanî bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirdi. İngilizler Raşid Ali Geylanî'ye harekete geçtiler. Raşid Ali Geylanî de Almanya'dan acil yardım istedi. Bunun üzerine 12 Mayıs'ta Saraçoğlu ile görüşen von Papen, Almanya'nın Türkiye üzerinden kamufle edilerek Irak'a asker ve malzeme göndermek istediklerini bildirmiştir.[47] Türkiye buna karşı çıkınca, razı etmek için Almanya, Batı Trakya ile Ege adalarından toprak teklif etti[48] Türkiye yine kabul etmedi.

Almanya'nın Bulgaristan'a girmesinin ardından 6 Nisan 1941'de Yugoslavya ve Yunanistan'a saldırması Türkiye'yi endişelendirdi. Bunun üzerine Hitler, Cumhurbaşkanı İnönü'ye yazdığı bir mektupla Türkiye'ye saldırılmayacağı garantisini verdi.[49] Hitler, bu mektup ile Türkiye'nin İngiltere yanında savaşa girmesini de engellemek istiyordu. Bu arada İngiltere ve ABD'nin Ankara Büyükelçileri, taahhütleri gereği Türkiye'nin derhal savaşa girmesini talep ettiler. Ancak Türkiye, mektupla güvence aldığı Almanya'ya savaşı göze almadı. Almanya bunun üzerine, mektuplu güvenceyi bir dostluk ve saldırmazlık paktına dönüştürmek istediğini Türk Hükümeti'ne bildirdi. Nitekim von Papen antlaşmanın yapılacağını 17 Haziran 1941'de gizli kaydıyla Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiştir.[50] Türkiye-Almanya ikili görüşmeleri sonunda 10 yıl geçerli olacak Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, 18 Haziran 1941'de imzalanmıştır.[51] Von Papen'i uzun süre oyalamaya muvaffak olan Türk diplomasisi, Alman tehlikesi Balkanlar'a gelince Almanya ile dostluk ve saldırmazlık anlaşması imzalamak durumunda kalmıştır.

Bu antlaşmayı Türkiye ve Almanya açısından tahlil ettiğimizde aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkündür:

a) Türkiye, bir yandan Almanya ile antlaşma imzalayarak muhtemel bir saldırıya karşı korumuş oluyor, diğer yandan da her iki ülkenin de daha önce yüklendiği sorumlulukları saklı tutarak, İngiltere ile ilişkilerini bozmuyordu.

b) Türkiye, bu antlaşma ile dış politikasındaki hareket serbestisini genişletmişti.

c) Türkiye, adı geçen antlaşmayı imzalayarak ister istemez Sovyetler Birliği'ne tavır almış oluyordu. Çünkü bu antlaşma ile Almanya Sovyetlere saldırdığında, İngiltere'nin Boğazları kullanarak

Soysal, yardım götürmesi imkansızlaşıyordu. Bu da, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı güvensizlik duymasına yol açacaktı.

d) Almanya, ikili görüşmeler boyunca Türkiye üzerinde yoğunlaştırdığı baskı ve tehditlere rağmen, antlaşmaya Türkiye'yi İngiltere'den koparıp Almanya'ya yanaştıracak maddeler ilave ettirmedi. Böylece, Türkiye'nin savaş dışı tutumunu sürdürecek olması başarı sayılıyordu.[52]

Türkiye adına Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Almanya adına Franz von Papen'in imza koyduğu bu antlaşma sadece iki ülkeyi değil, hem İngiltere'yi hem de Sovyetler Birliği'ni etkilemiş, savaşın gidişatı ve sonucu üzerinde de müessir olmuştur. Antlaşma imzalanır imzalanmaz Almanya, Sovyetlere saldırmıştır. Artık Almanya sağ kanadını güvenceye almıştır.

Ankara Paktı ile İngiltere ve Fransa, Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile Almanya ile ilişki kuran Türkiye, savaş içinde hep tarafsız kalmayı yeğledi. Ancak saldırıya uğrarsa karşılık verecekti. Türkiye'ye saldırmayan Almanya'da bunu istemekte idi. Fakat savaşın ilerleyen yıllarında Sovyetler ile birleşen, ona her türlü savaş malzemesi yardımı yapmayı taahhüt eden İngiltere, Fransa ve hatta Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin savaşa girmesini istiyorlardı. Zira Montreux Antlaşması gereğince, "Türkiye bir savaşta tarafsız kalırsa savaşan devletlere Boğazları kapayacak, eğer bir savaşta Türkiye savaşa girerse, girdiği tarafa Boğazları açacaktır"[53] ilkeleri kabul edilmişti. Şimdi Türkiye'nin müttefikler tarafında savaşa girmesi dolayısıyla Boğazları açması isteniyordu. Boğazlar açıldığı takdirde Sovyetlere kısa yoldan savaş malzemesi ve kolayca yardım ulaştırılmasının yanında, Almanya'yı Karadeniz'den vurmak suretiyle en büyük yardım yapılmış olacaktı.

Müttefiklerden gelen savaşa girme teklifine Türkiye hemen ret cevabı vermedi. Diplomatik yolla oyalama cihetine gitti. Diplomatik yolla vakit kaybetmek istemeyen İngiltere Başbakanı Churchill, 30/31 Ocak 1943'te uçak ile Adana'ya geldi. Burada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüştü. Görüşmede Churchill, "Türkiye, Ankara Paktı'na riayet ediyorsa hemen savaşa girmeli ve boğazları açmalıdır" demişti. İsmet İnönü verdiği cevapta, "Türkiye, Ankara Paktı'na sadâkatten ayrılmamıştır. Böyle bir niyeti de yoktur. Ancak bir ordu bol teçhizat ve modern silahlara mâlik olmadan harbe girerse mağlup olur. Türk ordusu teçhizat modern silahtan mahrumdur. İngiltere, Türk ordusunun teçhizat ve silahını temin ederse biz de savaşa gireriz" mealinde sözler söylemiştir.

İsmet İnönü, İngiltere'nin savaş içinde Türkiye ve Sovyetlerin kalabalık ordularının malzeme, silah ve teçhizatını kolayca temin edemeyeceğini biliyordu. Bu itibarla Türkiye'nin istediklerini veremeyecek, böylece savaşa girmemek için sebep bulunmuş olacaktı. İngiltere, istenilen malzemeyi vermeye razı olursa, Sovyetler için hazırlanan malzemenin bir kısmı Türkiye'ye verilecekti. Türkiye bu malzeme ile ordusunu teçhiz etmiş olacaktı. Hemen Türkiye'ye malzeme verilse bile, malzeme ha geldi, ha geliyor, ordusunu ha teçhiz etti, ha ediyor diye zaman kazanmış olacaktı. Türkiye'nin asıl amacı, oyalamak suretiyle tarafsız kalabilmek, savaşın sonuna yaklaşmaktı. Türkiye'nin izlediği politikayı az çok sezinleyen İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, İngiliz Parlamentosunda yaptığı

konuşmasında, Türkiye'nin savaşa katılmamasından söz ederken; Türkiye'nin manevralarından tedirginlik duyduğunu belirtmiştir.[54]

19 Ekim 1943'te İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanları arasında yapılan Moskova Konferansı'nda bakanlar, Türk hava alanlarının kullanıma açılmasını ve o yılın sonuna dek Türkiye'nin savaşa katılmasını kararlaştırarak Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'na bildirmişlerdi.[55] Ancak bu istek silah ve teçhizat yardımı yapılmadığı gerekçesiyle geri çevrilmiştir.

Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını isteyen Churchill, Roosevelt ile beraber Tahran Konferansı'ndan Kahire'ye dönerken -Stalin'in de isteği ile- İnönü ile yeniden bir görüşme daha yapmak istedi. 4-7 Aralık 1943 tarihinde Kahire'de İnönü, Churchill ve Roosevelt arasındaki toplantıda İngiltere Başbakanı gene ısrarla 15 Şubat 1944'te Türkiye'nin savaşa girmesini istedi. Toplantı sona erdiğinde İngiltere Türkiye'nin savaşa gireceğinden umutluydu. Oysa ABD ve Sovyetler Birliği bu konuda ısrarlı değildiler.[56]

Bu konuda asıl önemli gelişme, ABD ile İngiltere'nin 19 Nisan 1944'te Türkiye'ye bir nota vererek Almanya'ya krom satmasını durdurmalarını istemiş olmalarıdır. İkinci Dünya Savaşı boyunca devam eden Türk-Alman ticareti müttefiklerin tepkisini doğuran bir olgudur. Nitekim savaş sırasında İngiliz Amirali Kelly, Türkiye Ulaştırma Bakanı olan Fahri Ergin'e; şu yakınmada bulunmuştur: "Kahve veriyoruz Almanlara hediye ediyorsunuz, gaz, benzini biraz fazla versek, onları da Almanlara vereceksiniz. Büyük ölçüde Almanya'ya balık ihraç ederek onları besliyorsunuz." Türk-Alman ticaretine duyulan tepki ve verilen nota üzerine Türkiye 21 Nisan 1944'te Almanya'ya krom gönderilmesine son vermiştir.

İngiltere ve ABD 13 Haziran 1944'te İngiltere Büyükelçisi Hugessen aracılığıyla, Türkiye'den Almanya ile tüm ekonomik ve siyasi ilişkilerini kesmesini istemişti. Hugessen'in, Almanya'nın Balkanlar'da, saldırgan bir gücü kalmadığı, buna rağmen bir saldırı ihtimali doğarsa yardım edeceklerini, Türkiye ekonomik ilişkileri kesip Alman personeli ülkesinden çıkarırsa, Türkiye'yi ekonomik ve siyasi açıdan destekleyeceklerini bildirmesine rağmen, Türkiye, İngiltere'nin bu teklifini reddetti.[57] Türkiye, ilişkilerini keserse, Almanya'nın saldıracağından çekinmekte idi.

İngiltere, Temmuz sonunda Türkiye'ye son kez uyarıda bulunmuştu. Bunun üzerine Türk hükümeti, müttefikleri ile bozulmakta olan ilişkilerini düzeltmek amacıyla, Almanya ile ilişkilerin kesilmesinin uygun olduğunu düşündü. Ancak bu kararı TBMM'de almak üzere, 1 Ağustos 1944'de TBMM'yi olağan üstü toplantıya çağırmıştı. TBMM, 2 Ağustos tarihli olağanüstü toplantıda Almanya ile ilişkilerin kesilmesine karar vermişti.[58] Böylece, 1930'lu yıllardan beri çok yoğun olarak yaşanan Türk-Alman ilişkileri, tamamen kesilmişti. Türkiye uyguladığı ince diplomasi sayesinde ayrı ittifaklarda yer almalarına rağmen 1939-1944 yılları arasında Almanya ile ekonomik ve siyasi boyutta dengeli ve ölçülü bir ilişki sürdürebilmiştir.[59]

İngiltere ve ABD, 3 Ocak 1945 günü Japonya ile de siyasi ve ekonomik ilişkilerini kesen Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesini istedi. Hükümet, bunun üzerine TBMM'yi 21 Şubat 9145'te, olağanüstü toplantıya çağırdı.[60] 23 Şubat 1945'te olağanüstü olarak toplanan TBMM, aynı gün Japonya ve Almanya'ya savaş ilan edilmesine karar verdi. Fakat Türkiye, ne Almanya ne de Japonya ile fiilen savaşa girmedi.

Böylece, Türkiye uyguladığı başarılı dış politika sayesinde, hem Almanya ile ilişkilerini karşılıklı menfaat ilişkisi çerçevesinde başarıyla sürdürmüş hem de İkinci Dünya Savaşı felaketini zararsız atlatmıştır.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, dış politikasını, Atatürk'ün Yurtta Sulh Cihanda Sulh ilkesi çerçevesinde, denge üzerine kurmuştur. Hedefi, barışın korunması, yabancı devletlerle iyi ilişki ve işbirliğinin geliştirilmesi olmuştur. Almanya ile ilişkilerini yeniden başlatırken hareket noktası milli menfaatler olmuştur. 1923-1938 yılları arasında Türk-Alman ilişkileri, Türkiye'nin menfaatleriyle örtüştüğü hallerde ve uyuştuğu sürece işbirliği anlayışı içinde devam etmiştir.

II. Dünya Savaşı döneminde sürdürülen ilişkiler, Türk-Alman ilişkilerinin önemli ve yoğun evrelerinden birisini oluşturur. 1933-1938 döneminde Türk ekonomisinde belirgin bir bağımlılık yaratan Almanya, savaş döneminde bu durumdan yararlanma niyetinde idi. İktisadi nüfuzunu kullanarak Türkiye'yi kendi yanında savaşa sokmak istiyordu. Ancak Türkiye, bedeli ve sonucu ne olursa olsun, Almanya ile siyasi ve askeri ittifaklar kurarak, yeni bir savaş macerasına atılmak istemiyordu. Dolayısıyla Almanya'nın niyetleri boşa çıkarılmıştır.

Buna rağmen Cumhuriyet dönemi Türk-Alman ilişkileri, sonuçları itibariyle her iki ülke açısından da başarılıdır, denilebilir. Türkiye açısından baktığımızda; hem iktisadi kalkınma hamlesinde Alman endüstrisinden faydalanmış hem de bu ülkeye önemli ölçüde maden ve tarım ürünleri ihracatı yapmıştır. Bunları yaparken tarafsız kalmayı da başarmıştır. Almanya açısından baktığımızda; hem Türkiye ile yoğun iktisadi ilişkilerini sürdürmüş hem de Türkiye'nin müttefiklerle beraber Almanya'ya karşı, fiilen savaşa girmesini önlemiştir.

1 Friedrich Dahlhaus, Möglichkeiten und Grenzen auswaertiger Kultur-und Pressepolitik, dargestellt am Beispiel der Deutsch-Türkischen Beziehungen 1914-1928, Frankfurt am Main, Bern New York. Nel Paris, s. 249; Heinz Glaesner, Dritte Reich und Der Mittlere Osten, Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands zur Türkei 1933-1939, zu Iran 1933-1941 und zu Afghanistan 1933-1941, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde des Philosophischen Fachbereiches II

der Julius-Maximilians-Universitaet zu Würzburg, Würzburg 1976, s. 149.

2 Dahlhaus, a.g.e., s. 249; Gotthard Jaeschke/Erich Pritsch, Die Türkei seit dem Weltkriege, Geschichtskalender 1918-1928, Berlin 1929, s. 8-9.

3 Türkische Staatsmaenner, R. 13805, Türkei 159, N: 2, Bd. 20.

4 Deutsche Allgemeine Zeitung, 9 Kasım 1921.

5 Yahya Akyüz, "Lausanne Konferansı Başlarken Fransız Kamuoyu", Belleten, C. XLV/1, Ocak 1981. s. 177.

6 Hermann Pinnow, Almanya Tarihi, C. II, (ter: Fehmi Baldaş), İstanbul 1940, s. 506-507.

7 Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 4 Mart 1924.

8 Ahmet Yavuz, Türkiye Cumhuriyeti'nin Akdettiği Milletlerarası Antlaşmalar, Ankara 1976, s. 3.

9 Vossische Zeitung, 4 Mart 1924; Yavuz Özgüldür, Türk-Alman İlişkileri 1923-1945, Ankara 1993, s. 36.

10 Özgüldür, a.g.e., s. 35.

11 Nachlass Nadolny, Die Deutsch-Türkischen Beziehungen", Eigene Schriftstellerei Europa, Bd. 14, s. Bd. 15.

12 Dahlhaus, a.g.e., s. 249; Heinz Glaesner s. 14-15.

13 Dahlhaus, a.g.e., s. 249-250.

14 Kurt Ziemke, Die neue Türkei. Politisihe Entwicklung 1914-1929, Berlin-Leipzig 1930, s. 124.

15 Dahlhaus, a.g.e., s. 250.

16 Dahlhaus, a.g.e., s. 251.

17 Nadolny, Mein Beitrag, Wiesbaden 1955, s. 111; Dahlhaus, a.g.e., s. 252.

18 Politische Beziehungen der Türkei zu Deutschland, Türkei Politik, R. 78487, Bd. 4.

19 Düstur, III. Tertip, C. 8, s. 622; Yavuz, a.g.e., s. 3.

20 Hakimiyeti Milliye (Ulus) Gazetesi, 17 Mayıs 1929.

21 Özgüldür, a.g.e., s. 40-41.

22 Cumhuriyet Gazetesi, 4 Eylül 1930.

23 Cumhuriyet Gazetesi, 8 Ağustos 1928.

24 Özgüldür, a.g.e., s. 45.

25 Hakimiyeti Milliye (Ulus) Gazetesi, 28 Mayıs 1930.

26 Politische Beziehungen der Türkei zu Deutschland, Therapia 17 Temmuz 1933 Türkei Politik 2, R. 78488, Bd. 5; Bu sözler, Türk gazetelerinde de yer alır: 16 Temmuz 1933 tarihli Milliyet gazetesinde Alman başbakanının şöyle söylediği yazılıdır: Türkiye'de doğan ve aydınlatan yıldız, gittiğimiz yolu bize gösterdi. Gazi, yüzyılımızın bütün zamanları için en büyük adamlarının en ön sırasında bir yere sahip olan şahsiyetlerden biridir. Bu karar, tarihin ona verdiği bir haktır.

27 Politische Beziehungen der Türkei zu Deutschland, Berlin, Ekim 1933. Türkei Politik 2, R. 78488, Bd. 5.

28 Politische Beziehungen der Türkei zu Deutschland. Türkei Politik 2, R. 78488, Bd. 5.

29 Oral Sander, Siyasi Tarih 1918-1990, 3. baskı, Ankara 1995, s. 27; Armaoğlu, a.g.e., s. 241.

30 Johonnes Glasneck, Türkiye'de Faşist Alman Propagandası, (Çev: Arif Gelen), İstanbul 1978, s. 14-15.

31 Cumhuriyet Gazetesi, 14 Kasım 1934.

32 Cumhuriyet Gazetesi, 14 Kasım 1934.

33 Hans Rohde, Diplomat und Soldat, Militaerarchiv, Msg. 1/1896.

34 Hans Rohde, Militaerarchiv Msg/1895.

35 Ulus Gazetesi, 17 Temmuz 1933.

36 Horst Widmann, Atatürk Üniversite Reformu, (Çev: Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt), İstanbul 1981, ss. 41-46.

37 Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ağustos 1933.

38 Yavuz, a.g.e., s. 264.

39 Düstur, III. Tertip, C. 16, s. 645.

40 Mehmet Gönlübol ve Diğerleri, Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973, C. I, Ankara 1982, s. 120-121.

41 Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, Arşiv Iv-16-B, Dosya 65, Fihrist. 45-1; Özgüldür, a.g.e., s. 73.

42 Gönlübol ve Diğerleri, a.g.e., s. 122.

43 Gönlübol ve Diğerleri, a.g.e., s. 122.

44 Ulus Gazetesi, 10 Ekim 1938,

45 Düstur, III. Tertip, C. 20, s. 392.

46 Özgüldür, a.g.e., s. 128.

47 Armaoğlu, a.g.e., s. 410.

48 Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Serie D, Band 8, ss. 676-681.

49 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, C. 29, İçtima: 2, Celse: 1; Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl (1939-1946), C. V, Ankara 1974, s. 96.

50 İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri-Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943, (Çev: Muammer Sencer), İstanbul 1968, s. 35.

51 Mahmut Goloğlu, Milli Şef Dönemi (1939-1945), Ankara 1974, ss. 111-119; İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), C. I, 2. baskı, Ankara 1989, s. 639; Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s. 120-121.

52 Glasneck, a.g.e., ss. 151-154.

53 Soysal, a.g.e., s. 497.

54 Edward Weisband, İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası, (Çev: M. Ali Kayabal), İstanbul 1974, s. 330.

55 Çetin Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, İstanbul 1983, s. 232.

56 Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1939-1950, Ankara 1995, s. 364.

57 Weisband, a.g.e., s. 338-339.

58 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 7, C. 13, İçtima: 1, Fevkalade inikat, 2 Ağustos 1944.

59 Özgüldür, a.g.e., s. 163.

60 Cumhuriyet Gazetesi, 21 Şubat 1945.

İngiliz Özel Harekât Birimi'nin (Soe) İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'deki Faaliyetleri / Yrd. Doç. Dr. Süleyman Seydi [s.823-832]

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

SOE düşman kuvvetlerinin savaş planlarını zayıflatmak, işgal altındaki topraklarda gizli ordu kurmak ve kurulmasını teşvik etmek, mihver kuvvetleri aleyhinde propaganda faaliyetleri gerçekleştirmek ve stratejik ve askeri noktalara sabotaj düzenlemek ve bu faaliyetlere öncülük etmek amacı ile Temmuz 1941'de, Fransa'nın yenilerek savaştan çekilmesinden hemen sonra, savaş kabinesi kararnamesi ile kuruldu. SOE, bu zaman zarfında Londra merkezli organizasyondan İngilizlerin dünyanın değişik bölgesindeki komutanlıklarının sorumluluğu altında oluşturulan bölgesel birimlere ayrıldı.[1] Bu organizasyonun gizli tutulması için azami gayret sarf edildi. Organizasyon Savaş Ekonomisi Bakanlığı adı altında faaliyet gösteren bir bakanlık tarafından gerçekleştiriliyordu. Ekonomik savaş stratejileri ve yurt dışı ekonomik politikaları için birbirlerine gerekli bilgiyi sağlamalarına rağmen, Bakanlık ve SOE birbirinden tamamen ayrı tutuldu.[2] SOE'nin Nazi işgali altındaki topraklarda yürüteceği faaliyetler için karar alma mekanizmasında ciddi sorun yaşanmazken tarafsız ülkelerde yürüttüğü faaliyetler için durum tamamen farklı idi. Bu bağlamda bu çalışma, son zamanlarda açılan İngiliz belgelerinin ışığı altında (HS 3 dosyaları), SOE'nin İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki faaliyetlerini incelemektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nda da tanık olunduğu üzere, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki deniz ulaşımına ve Orta Doğu coğrafyasına hakim pozisyonda olmasından dolayı Türkiye, savaşın seyrini değiştirebilecek konumda bulunduğu için İkinci Dünya Savaşı'na katılan devletler, tarafsızlığını kendi savaş stratejilerinin gereği doğrultusunda kullanması için Türkiye'ye inanılmaz bir baskı uyguladılar. Stratejik konumunun hassasiyetinden dolayı müttefik ve mihver blokunun her ikisi de Türkiye'nin dostluğuna mecbur oldukları için Ankara, bu baskılara karşı koyabildi ve savaşın son anlarına kadar tarafsız kaldı.[3] Türkiye, 1941 yılının ilk yarısında Nazi ordusu tarafından kuşatıldığında yalnız başına kaldığının farkına vardı. Bulgaristan, Yunanistan ve Ege Adalarının Almanya tarafından işgal edilmesinden büyük bir endişe duydu.

Ankara'nın politikası zaman kazanmak; en azından silahlanmasını herhangi bir Alman saldırısına karşı koyabilecek düzeye ulaştırana kadar savaşa katılmamaktı. Ancak Türkiye'nin savaşa girmesi için Churchill yoğun çaba sarf etti ve hiçbir zaman Türkiye'nin kendi saflarında, Nazi kuvvetlerine karşı savaşa katılacağına olan inancını yitirmedi. Bununla beraber Londra Hükümeti'nin, herhangi bir Alman ültimatomu ya da saldırısı karşısında Türkiye'nin buna direneceğine olan inancı tamdı. Üstelik Türkiye'nin savaş dışında kalmaya veya müttefiklerden yana bir tarafsızlık politikası takip etmeye devam etmesi, emperyal konumunun Irak, İran ve doğu yolları üzerindeki hakimiyetinin korunmasını sağlaması açısından da İngiliz hükümetine önemli avantajları vardı.[4]

Alman işgali ya da Türkiye'nin mihver bloğu ile işbirliğine girmesi gibi politik şartların değişme ihtimaline karşın SOE, Türkiye'de sabotaj, casusluk ve propaganda gibi yıkıcı faaliyetleri içeren geniş çaplı bir organizasyon kurmayı arzuluyordu. İzmir ve İstanbul'daki limanlarda bulunan alet ve vasıtalar, petrol stokları, krom madeni, Zonguldak endüstriyel bölgesi, Anadolu'daki demiryolu ağı ve Toros tünelleri, tahrip edilecek ilk hedeflerdi. Casusluk, karşı casusluk, gerilla savaşı, gizli paramilitarı ve paranaval operasyonlar vs. gibi bütün gizli savaş kavramlarını kapsayan işler SOE'nin ana görevi idi. Bu tür gizli faaliyetler, rüşvet, aldatmalar, sahte pasaport düzenlemeler, yaralama ve öldürme gibi değişik kanunsuz işler ya da gayri ahlaki metotlar içeriyordu. Türkiye'deki faaliyetleri, Fransa gibi Nazi işgali altında olan ülkelerle kıyaslandığında biraz farklı bir platformda oldu. Çünkü bu tür gizli faaliyetler ve resmi görevliler ile olan işbirliği gizli olarak yürütülmek zorundaydı. Bu durumu göz önünde bulunduran Türk yetkilileri, Almanları kışkırtmamak için SOE ile işbirliği yapmaya taraftar değildi. Türkiye ile işbirliği ve faaliyetlerinin boyutu konusunda İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve SOE arasında da görüş farklılığı vardı. Dışişleri, Türkiye ile olan ilişkilerini tehlikeye atmak istemezken SOE, savaşı politik boyutundan çok askeri-stratejik açıdan değerlendiriyordu. Bu yüzden SOE'nin faaliyet alanı sınırlı idi. Ancak savaşın gidişatının kendi lehlerinde değişmesi durumunda zaman kaybetmemek ve ilk fırsatta uygulamaya koymak üzere hazırlamaları gereken planlar vardı.

SOE, faaliyetlerini İstanbul Konsolosluğu'ndaki Denizcilik Departmanı adı altında yürütüyordu ve bazı personelini, Balkan filosundan geriye kalan gemileri ile ilgilenen Goeland Denizcilik Şirketi ile paylaştı. Olası bir Alman işgali ihtimali için Türkiye'de muhtemel sabotaj ve tahliye planları hazırlamada ve ajan ağı oluşturmada başarılı oldular. Türkiyede'ki SOE, Kahire'de bulunan İngiliz Devlet Bakanı ve Orta Doğu Başkomutanlığı kontrolü altında olan Orta Doğu misyonunun salahiyeti içerisinde idi.[5] Fakat Eylül 1943 yılında bölgedeki politikaları ve faaliyetleri Dışişleri ve Orta Doğu Komutanlığı'nın kesin kontrolü altına verildi. Türkiyede'ki faaliyetleri ise İstanbul'dan, albay rutbesinde bir sorumlu tarafından yönlendirildi. Ayrıca İzmir Fethiye Adana ve Ankara gibi stratejik öneme sahip yerlerde de branşları vardı. İstanbul'daki SOE'nin Türkiye'deki bütün faaliyetlerini sevk ve idare eden kişi G. de Chastalein idi.

Aynı zamanda buradan Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk, Yugoslavya, Avusturya, Macaristan ve İtalya'daki faaliyetleri sevk ve idare de onun sorumluluğunda idi. Ankara'daki İngiliz elçiliği ile İstanbul'daki gizli birimlerle olan ilişkiler yanında işgal öncesi ve sonrası operasyon planlarını takip etmek onun görevleri arasında idi. Ticari denizcilik faaliyetlerinden Harris Burland, L. R. Harrop, İstanbul ile Balkan gizli istasyonları ve Türk şubeleri arasındaki sinyal gönderme trafiğinden sorumlu olmalarının yanında şifreleme ve şifre memurlarının, telsiz ve telgraf operatörlerinin eğitiminden ve işgal sonrası faaliyet gösterecek ekiplerin organizasyonunun yanısıra telsiz haberleşmeleri ve İstanbul'da bulunan Alman ve İtalyan ajanları ile temas da onların görevleri arasında idi.[6]

Çıkar Çatışması

Türkiye gibi tarafsız ülkelerde dış işlerinin çıkarları genellikle daha baskındı. SOE, askeri harekâtın seyri ile ilgilenirken İngiliz Hükümeti diplomatik ilişkilerin devamıyla ilgileniyordu. Bu

anlamda SOE, Alman işgaline karşı hazırlıklara başlamak ya da işgal altında veya düşman topraklarına yönelik haberleşmeyi sağlamak amacıyla tarafsız ülkelerde faaliyet göstermek için çaba sarfediyordu. Bunu gerçekleştirebilmek ve işgal sonrası plan hazırlanabilmesi için Türkiye'ye çok sayıda ajan sızdırılması SOE'nin faaliyetlerini yürütmesi için çok önemli idi. Ancak onların Türkiye'deki faaliyetleri, dış işlerinin sıkı takibi yanında bu tür faaliyetlerin iki ülke arasındaki ilişkilere ciddi zarar vereceği gerekçesiyle Türkiye sınırları içinde hareket kabiliyetleri İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatcbull-Hugessen tarafından kısıtlanmıştı. Dışişleri'nin bu ihtiyatlı politikasından dolayı SOE, Türkiye'deki faaliyetlerini Alman işgaline endekslemek zorunda kalmıştı. SOE, bu doğrultuda, planlar yapılarak Türkiye'nin Almanya'ya krom ihracatını engellemek için birtakım sabotaj faaliyetleri ve Türk limanlarını ve İzmir sahillerini -Ege adaları başta olmak üzere Alman işgali altındaki bölgelerden bilgi toplamak üzere- ajanlarını göndermek için üs olarak kullanıyordu. Bütün yasak ve engellemelere rağmen SOE, Türkiye'de birçok kanunsuz icraatta bulundu ve daha maceralı planlarına hayatiyet kazandırmak için siyasi makamlara baskı yapmayı sürdürdü.

Türk yetkililerinin İngiliz Orta Doğu Başkomutanlığı tarafından yapılan istekleri reddetmesinden dolayı, SOE kendi planlarına Ankara'nın haberi olmadan işlevsellik kazandırma konusunda çaba sarf etti. Ancak Dışişleri, Türkiye'de gerçekleştirilecek olan bu türden askeri nitelikteki sabotaj faaliyetlerinin, mutlak surette Türkiye'nin bilgisi ve onayı dahilinde gerçekleştirilmesi konusunda uyarıda bulundu. Çünkü geniş çaplı SOE organizasyonu kurmak, malzeme ve teçhizat sağlanmasını zorunlu kılacaktır ki, bu süreçte Türk otoriteleri böyle bir kuruluşun varlığını keşfedeceklerdir. Bu da İngiltere'nin Türkiye üzerindeki hedeflerine engel olacaktı. Bu yüzden Dışişleri, SOE'den kendi başına imha planı hazırlamamasını ve görevinin sadece danışmanlıkla sınırlandırılmasını istedi.[7]

Ancak askeri açıdan Orta Doğu Başkomutanlığı ve SOE, zamanı geldiğinde sabotaj faaliyetlerini harekete geçirmek için Türkiye'de bir casusluk şebekesi kurma konusunda çok istekli idiler. Özellikle Anadolu'nun güneyindeki demir yollarının imhası için etkili bir sabotaj hazırlığı, İngilizler'in Orta Doğu'daki varlığına yönelebilecek tehlikelerin savuşturulması açısından çok önemli idi. Çünkü, kara yolunun uygun şartları haiz olmamasından dolayı, Alman kuvvetlerinin Anadolu'da ilerlemesi büyük oranda demiryollarını kullanabilmesine bağlıydı. Bundan dolayı, Güney Anadolu'ya doğru uzanan demiryolu üzerindeki köprülerin uçurulması ve Toros dağlarındaki tünellerin imhası ile Alman ilerleyişi belli bir süre önlenebilecekti. Bu sebeple Joint Planning Staff Alman ordusunun Türk topraklarına girmesi halinde bu imha planlarının derhal faaliyete geçirilmesinin "çok acil bir zorunluluk" olacağını kabul etti.[8] Ancak, bu durum karşısında Türkiye, savunma hattını İngilizlerin çıkarına uygun olan güney bölgesinden ziyade, Trakya'da ya da Batı Anadolu'da kurmak isteyeceğinden, bu konuda desteği sağlama ihtimali azdı.

28 Ağustos 1941 tarihinde İngiliz Genel Kurmayı, Türkiye'nin rızası olmadan operasyonların yapılmasına karşı çıkan Dışişleri'nin itirazları ile SOE'nin isteklerini tatmin edecek bir orta yol çözümünü kabul etti: Kuzey Suriye'de görevi yalnızca Güney Anadolu demiryollarına sabotaj düzenlemek olacak olan ve gerekli teçhizatlarla donatılacak bir organizasyonun kurulması.[9] Bu plana

göre sabotaj ekibi, Alman işgali durumunda Türkiye'ye yardım için giden İngiliz kuvvetlerine katılmak ya da Türkler Alman saflarında savaşa girerse planlanan sabotajları gerçekleştirmek üzere Türk topraklarına gireceklerdi. Buna göre, sadece küçük bir ajan grubunun Türk topraklarına keşif için girmesine izin verildi. Ancak bu aşamada, imha için gerekli malzemelerin Anadolu'ya taşınmasına müsade edilmedi.[10]

Ancak Orta Doğu Komutanlığı, Almanlar Türkiye'ye girdikleri takdirde, Kuzey Suriyede'ki bu hazırlıkların İngiltere'nin Anadolu'daki amaçlarını karşılamayacağı gerekçesiyle buna itiraz etti. Çünkü Anadolu'da Alman ilerleyişi, büyük ihtimalle, Tarsus tünelleri gibi önemli hedeflerin kendi ajanları tarafından müdahalesi ile birlikte gerçekleşecekti. Dolayısıyla Kuzey Suriye'deki SOE ajanlarının bu bölgede başarılı bir operasyon yapma ihtimali azalıyordu. Ayrıca Türkiye-Suriye sınırının da kapatılma ihtimali, Anadolu'ya sızmak isteyen İngiliz ajanlarının geçişlerini ve patlayıcı maddelerin naklini zorlaştıracaktı. Bu durumda başka plan yapmak için de ajan yetersizliğinden dolayı vakit kalmayacaktı. Bu yüzden Orta Doğu Komutanlığı, başarılı sonuç alınabilmesi için, SOE'nin Güney Anadolu'da patlayıcı maddelerden oluşan ikmal deposu oluşturmasına ve acil durumda planı uygulayabilmek ve de Alman ajanları ile yarışabilmek için Türkiye'ye yeterince ajan sızdırılmasına derhal izin verilmesini tavsiye etti. Bunun için de ajanlara resmi kılıf bulmak amacıyla konsolosluk ve ticari görevlerin artırılmasını istediler.[11] Ancak Türk otoritelerince anlaşılma riskinden dolayı Dışişleri Bakanlığı, ajanların ve malzemelerin artırılmasından ziyade azaltılmasını istedi. Ön hazırlık için gerekli olan malzemelerde, ajanların normal bagajlarında taşıyabileceklerinden fazlasını Türkiye'ye sokmamalarını istedi.[12]

Büyükelçinin Şikayeti

SOE'nin Türkiye'de bu tür faaliyet göstermesine ilk tepki Hugessen'den geldi. Hugessen, Londra'ya "Bununla kimin hedef alınacağını anlamıyorum, ancak Türk rejimini rahatsız etmek için Anadolu'daki gayrimemnun kitleler üzerinde projeler yapılacağını tahmin ediyorum ve bunun da çıkarlarımıza vereceği ciddi zarardan başka bir şey hayal edemiyorum" şeklinde görüş bildirdi.[13] Hugessen, SOE projesinin, Türkiye'nin Almanların kendi topraklarından Orta Doğu'ya doğru ilerlemelerine müsaade edebileceği varsayımının gerçekleşmesinin ihtimal dışı olduğuna inanıyordu.

Londra'ya, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'in, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu kabineden uzaklaştırmak için yaptığı başarısız girişimi ve bunun Ankara'da yaptığı olumsuz etkileri hatırlattı ve mevcut hükümeti bütün imkanları kullanarak desteklemenin, İngiliz hükümetinin çıkarına olduğunu belirtti. Büyükelçi, SOE'nin öngördüğü projelere, İngiliz hükümeti ve kendi elçiliği bazında, Türk hükümeti ile var olan ilişkileri tehlikeye atacağı endişesi ile karşı çıktı.[14] Dışişleri SOE'nin Türkiye'deki bütün faaliyetleri kendisinin ona yöneltimiyle gerçekleşeceğini ve siyasi anlamdaki yeraltı faaliyetlerinin ancak kendisinden izin alınmak suretiyle gerçekleşeceği güvencesini vererek Hugessen'in endişesini gidermeye çalıştılar.[15]

Gerçekten de SOE ajanları, büyükelçiye defalarca zor anlar yaşattılar. Çünkü birçok defa Hugessen, bu ajanların illegal faaliyetlerine kılıf bulmaya mecbur kaldı. Mesela SOE, Türk polisince tutuklanan ajanlarının kurtarılması için elçiden sık sık kendi adlarına olaya müdahale etmelerini istedi. Bu tür olaylar ise Türk yönetim birimlerinde, İngilizlerin kendilerini savaşın içine çekmeye çalıştıkları yönünde endişeye sebep oldu. Bu yüzden Büyükelçi, SOE ve Dışişlerine, artık kendisinin SOE ajanları adına hiçbir harekete girişmeyeceğini bildirdi.[16]

Hugessen'in bu tutumu üzerine Alexander Cadogan, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı, prensipte İngiliz hükümeti ve yurt dışındaki temsilcilerinin, kendilerine mal edilen herhangi bir açıklama ve ajan olayını inkar etmeye yetkili kılındıklarını ve bu şekilde olaydan kendilerini sıyırabileceklerini söyledi. Cadogan, Hugessen'e, yine de Türk Hükümeti ile olan ilişkileri tehlikeye atmadan, SOE ajanlarını kurtarabilmek için arka plandan elinden gelen bütün yardımı yapmasını istedi.[17]

Bu açıklama Hugessen'i rahatlatmadı. Ankara'da Türk otoriteleri ile muhatap olan kendisiydi ve onları İngiliz Dışişlerinde herkesten fazla kendisi tanıyordu. Bu nedenle, İngiliz elçiliği açıkça bu tür faaliyetlerde gözükmüyorsa da Türk hükümeti, elçiliğin bu olaylarla olan bağlantısını öğrenecek ve onları sorumlu tutacaktı. Hugessen bu noktada "Bu tür faaliyetler bizim Ankara üzerinde tesis ettiğimiz nüfuzu yıkmaktan başka işe yaramaz. Bu tür faaliyetlerle benim bağlantım olması imkansızdır ve zaten iki ülke arasındaki iyi ilişkileri devam ettirme sorumluluğum da buna engeldir" diye cevap verdi.[18] Ayrıca Hugessen, birçok defalar, "Yer altı faaliyeti gerçekleştirmek üzere Türkiye'ye gelecek herhangi bir SOE temsilcisini kabul etmektense istifa ederim" şeklinde görüş belirtmişti.[19]

SOE de, Hugessen'in kendilerinin Türkiye'deki faaliyetlerine yönelik tutumundan şikayetçiydi. De Chastelain, -Türkiye'deki SOE faaliyetlerinden sorumlu kişi- büyükelçiye, İstanbul'un Sırp, Yunan ve diğer milletlerden gayrimemnun kitlelerle dolu olduğunu ve hatta bunların bazılarının Almanlara karşı kendilerinden daha fazla saldırgan niyette olduklarını vurguladı. Dolayısı ile SOE, Türkiye'de gerçekleştirilen her sabotaj, propoganda ve yer altı faaliyetinden sorumlu tutulamayacağı şeklinde iknaya çalıştı. Chastelain herhangi bir şey yapılacağında Hugessen'e sormak zorunda olma talihsizliğindeyim ve yine talihsizlik ki, elçiliğin diğer birimleri bizim Londra'ya gönderdiğimiz telgrafları okuma ve Londra ve Kahire'den Hugessen'in politikasına aykırı olarak bize gelen emirleri öğrenme imkanlarının olması da bir o kadar talihsizliktir' diye yakındı.[20]

Ancak bunların dışında keşfedilmesine imkan olmadan yapılabilecek işler de vardı ve Chastelain bunları gerçekleştirmek için kendi insiyatifini kullandı. Bunu yaparken tamamen yalnız da değildi. Ankara'da İngiliz donanma ateşesi SOE'nin Türkiye'deki faaliyetlerinin kendileri için önemli olduğuna inanıyor ve onların görüşlerini paylaşıyordu. Herhangi bir risk olmadan yapılabilecek işlerde Hugessen'in onayı olmasada geretiğinde kendi insiyatifini kullanmayı kabul etmişti.[21]

İstihdam

SOE'ye istihdam olayı Türkiye gibi tarafsız bir ülkede hiç de kolay bir olay değildi. Bu Türkiye'nin Alman saldırısını tahrik etmemek için izlediği ihtiyatlı politikasının yanında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın -kendi stratejileri açısından SOE'nin faaliyetleri için önemli olduğunu kabullenmesine rağmen- bu tür faaliyetlerle Türkiye'yi kendilerinden uzaklaştırmamak için dikkatli davranmasının da rolü vardı. Bu düşüncenin bir parçası olarak Dışişleri 1941 yılının başlarında SOE'nin bünyesine herhangi bir Türk ajanı almasını ve elçilik görevi kılığında İngiliz ajanı temin etmesini yasakladı. Ancak SOE'nin planlarını uygulayabilmek için Türk ajanlarına ihtiyacı vardı.

Yabancıların gerçekleştireceği faaliyetler kolaylıkla farkedileceğinden Türklerden oluşacak ajan şebekesinin resmi otoritelerin dikkatinden kaçma ihtimali çok daha yüksekti. SOE tabii ki Türk ajanlarını seçerken çok dikkatliydi. Öncelikle doğal yeteneğinin yanında resmi makamlarla da iyi ilişkileri olması ya da stratejık bölgelerden birinde belli bir nüfuzu olması gerekiyordu.[22] Dışişleri SOE'nin Türkiye'deki faaliyetlerine sınırlama getirmeden önce SOE'nin planlarını gerçekleştirmek üzere dört Türk ajanını kendi organizasyonlarına almışlardı. Bu ajanlar Dışişlerinin yasağının devam etmesine rağmen SOE'ye bir çok Türk ajanı temin ettiler. Bu ajanlardan biri liberal görüşlerinden dolayı görevinden uzaklaştırılan eski bir emniyet müdürü olan Adnan Cağaloğlu idi. Bu eski görevinden dolayı idari alanlarda iyi bağlantıları olması nedeniyle SOE onun tam bu işin adamı olduğu düşüncesindeydi.[23]

Gerçekten de Adnan Cağaloğlu SOE'nin Türkiye'deki organizasyonuna radyo operatörü telgrafçı, gemici gibi o zaman için bu işlerde kalifiye eleman olarak aranan kişiler getirdi. Aslında Türkiye'deki yüksek oranda işşizlik gerçeği de SOE'nin faaliyetleri için gerekli olan elemanların bulunmasını kolaylaştırdı.

Diğer önde gelen Türk casusu eski tüccar, sanayici ve zengin bir iş adamı olan Hacı idi. Hacı'nın Türk-Yunan sınırı boyunca uzanan pirinç tarlası vardı ve bu bölgede, özellikle de Edirne'de politik etkisi çok güçlüydü. Atatürk önderliğinde kazanılan bağımsızlığa kadar geçen süreçte kendinin kurmuş olduğu milis güçlerinin de lideriydi. Bu süre zarfında Hacı, Bulgarlar ve Yunanlılara karşı savaştı. Kendisi Atatürk Genel Kurmayı'nın direk emirleri altında faaliyet göstermiş ve ona bu pirinç tarlaları hizmetlerine karşı bir ödül olarak verilmişti. O zamandan sonra Hacı Türk hükümeti yetkilileri ile sürekli diyalog halindeydi ve özellikle Cumhurbaşkanı Özel İstihbarat Teşkilatı Başkanı Fuat Balkan ile güçlü dostluk ilişkileri vardı. Ayrıca Hacı Türk Gizli İstihbarat Teşkilatı için de bir çok işler yapmıştı. Kendisi hararetli bir Alman düşmanı ve İngiliz dostu idi. Ancak Sovyetler ve Amerikalılara fazla sıcak bakmıyordu. Alman işgalinin gerçekleşmesi halinde bir çok defa İngilizlerin yardımı olmadan dahi kendi başına milis kuvvetleri kurabileceğini söyledi. Hatta Hacı müttefiklerin Yunanistan'ı işgal etmesi durumunda 200 adamı ile sınırı geçip Almanların haberleşme hattına saldırıda bulunmayı teklif etti. Bu, Alman saldırısı halinde, Hacı daha çok kişiyi toplayabilir, diye SOE'yi cesaretlendirdi. Hacı saldırı durumunda Ege Denizi'nden Edirne'ye doğru uzanan sınır boyunca faaliyet gösterecekti ve belkide Edirne'den ileri Karadeniz'e doğru faaliyetlerini yayacaktı.[24]

Bir diğer SOE ajanı Orta ve Doğu Anadolu'da iyi bir diyaloğu olan yerli işadamı Hulusi Bey idi. Kendisi işgalde faydalanılmaktan ziyade Alman malzeme nakline müdahalede bulunmak üzere teşkilata dahil edilmişti. Yine işgal halinde kendisinin ciddi bir faaliyet gösterebileceğine dair bir beklenti yoktu ama özgüvene sahip olan bir kişi olarak kendisinin kurye ya da postacı olarak kullanılabileceği hesapları vardı.[25]

Bir diğer ajan da Kuzey Suriye sınırına yakın mesafede bir Kürt kabilesinin reisi olan İlyas'tı. Suriye'de akrabaları bulunan Islahiyeli bir grup Türk ile temas halindeydi. Kilis bölgesindeki Suriye sınırında ve de Adana'da kilit konumdaki resmi görevlerde adamları vardı. İslahiye'deki Türkler ineklerini otlatmak amacıyla Suriye tarafına geçmek için yerel polisten kağıt alabiliyorlardı. Tabii ki bu Güneydoğu Anadolu ile Suriye arasında iletişimi kolaylaştırıyordu. İlyas, Almanların tüm Türkiye'yi işgal etme ihtimalinin yüksek olduğu 1941 yılının başlarında teşkilata alınmıştı. Ancak 1943 ortalarında Türkiye'ye olabilecek Alman saldırısının Batı Anadolu ile sınırlı kalacağına inanıldığından dolayı SOE İlyas ile olan bağlantısına son verdi.[26]

Türkiye tarafsız kaldığı sürece mevcut SOE ajanlarının herhangi bir sabotaj ya da yer altı faaliyetri yürütmeleri ve işgal sonrası yapılacak faaliyetlere hazırlık amacıyla patlayıcı madde depoları oluşturma, telsiz-telgraf istasyonları kurma gibi eylemler yasaklandı. Ancak bu yasaklara rağmen Alman işgalinin vukuu halinde bu tür planlara kalkışmak için çok gecikmiş olunacağından, SOE kendi yöntemleri ile çalışmalarına devam ettmek zorundaydı. Bu yüzden SOE İstabul'daki temsilcilerine fabrikalarda çalışan İngilizlerden takviye yapma ihtimalinin araştırılması istedi. Dolayısıyla Karabük Demir Çelik Fabrikası ya da İstanbul'da Shell Petrol Şirketi gibi ingiliz personelin bulunduğu işletmeler Türkiye'deki SOE'ye eleman bulmak için bulunmaz fırsat oldu.[27]

Bu plan dahilinde SOE Karabük Demir Çelik Fabrikası'na sızmaya çalıştı. İlk önce müdürün güvenini kazanmak lazımdı. Bu sağlandığı takdirde geri kalan personeli aşmak kolay olacaktı. Stratejik malzemelere sahip olmasından dolayı bu fabrika Alman işgali halinde Nazilerin bu fabrikayı kendi amaçları doğrultusunda kullanmamaları için havaya uçurulacak önemli hedeflerden bir tanesiydi. Bu fabrikanın imhası için elbette fabrika çalışanları ile işbirliği hayati önem taşıyordu. Aslında Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın bir İngiliz müdürü, Charles Mannock, ile 70'ten fazla da İngiliz çalışanı vardı. Mannock'un Türkiye'de siyasi ağırlığının olması ise SOE'nin onun işbirliğini temin etmesini fevkalade önemli kılıyordu. Elçiliğin engelleyici tutumuna rağmen Harris Burland, Mannock'u işbirliği yapmaya razı etti. Kısa zaman zarfında Mannock fabrikada İngiliz çalışanları arasında bir imha takımı oluşturdu. Sonra fabrikanın uçurulma planını hazırladı. Kilit noktadaki dört ya da beş kişi hemen görevlendirilecek, kalanlar da eğer durum gerçekten ciddi hale gelirse harekete geçeceklerdi. Çoğu makineler patlayıcı madde kullanılmadan uzun süre kullanılmaz hale getirilecek, sadece elektrik trafosu gibi önemli bölümler patlayıcı ile imha edilecekti.[28]

SOE, Türkiye'deki organizasyonuna eleman takviye edebileceği hiç bir fırsatı kaçırmadı. Mesela Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin isteği üzerine 60 kadar teknisyeni Türkiye'ye göndermek istediği zaman SOE bu teknisyenlerin Türkiye'de yer altı faaliyetleri için uygun olup olmadığını anlayabilmek için

onlarla görüşme yapmak istedi. Sir Orma Sargent, Dışişleri Müsteşar Yardımcısı, 'eğer Türkler bu olayı öğrenirlerse teknisyen isteklerinden yararlanılarak ülkelerine gizli ajan sokmak istediğimizi düşünecekler ve bu adamları göndermekle elde edeceğimiz bir çok faydalı netice yok olacak' diye itiraz etti. Yine Sargent herhangi bir karar alınmadan Hugessen'e danışılmasını istedi ki onun da bu tür olaylara karşı olduğu aşikârdı.[29] Bu cevabın verdiği kızgınlıkla Gladwyn Jebb,[30] Sargent yerine Cadogan'a 'eğer bizim bu insanlarla temasa geçmemiz engellenecekse Türkiyede böyle bir organizasyonu nasıl gerçekleştireceğimizi anlamakta zorlanıyorum' diye yazarak sitemde bulundu. Jebb, kendi arzularının Dışişleri tarafından anlaşılması için mücadele etti. Ancak SOE'nin faaliyetlerinden Türkiye şimdiden rahatsız olduğu için Dışişleri bu teknisyenlerle görüşmek istemeleri olayına sıcak bakmadı. Gerçeketen de SOE Türkiye'de personel sıkıntısı çekerken Almanların turist kılığında yeteri kadar ajanları vardı. Bu yüzden 5 Kasım 1941 tarihinde Jebb Dışişleri'nden isteğini yineliyerek bu teknisyenlerin ağzı sıkı olduklarından emin oluncaya kadar kafalarına her hangi bir kötü fikir yerleştirmek niyetinde olmadıklarını garanti etti. Ayrıca Jebb teknisyenlerle Hugessen'e danışmadan kendi sorumlulukları altında görüşme yapmayı önerdi. Dışişleri'ni iknaya gayret eden Jebb bu teknisyenlerin Türkiyeye vardıklarında hemen Türk yetkilileri gözü önünde faaliyete geçmeleri ya da kendilerinin birer profosyenel sabotajı olduklarını açığa vurma gibi bir tehlikenin çok uzak bir ihtimal olduğunu vurguladı. Zaten bunların Alman işgali gündeme gelene kadar SOE adına herhangi bir yer altı faaliyetine girişmeleri söz konusu değildi.[31] Sargent bu açıklamalardan Alman işgali halinde Türkiye bu teknisyenleri baskı neticesinde ülkesinden zaten kovmak zorunda kalacak düşüncesiyle tatmin olmadı. Dolayısıyle SOE'nin bu projesini uygulamaya geçirmeye değmeyeceğine inandı. Diğer taraftan zaten bu teknisyenler Türk askeri endüstrisinde görev alacaklardı ki bu da Almanların Türkiye'ye ajan olarak sızmalarına denk bir hareket olacaktı. Yine teknisyenlerin bu görevi sayesinde Türklerin teknik anlamdaki savaş kapasiteleri İngiliz kontrolünde olacak, demekti. Yine de SOE'yi tatmin amacıyla Sargent, Hugessen'in kabul etmesi halinde SOE tarafından eğitilmiş kişilerin turist kılığında Türkiye'ye girebilecekleri önerisinde bulundu.[32]

Bu açıklamalara rağmen SOE, Almanların Türkiye'de özellikle de İstanbul'da çoktan ajan şebekesini kurmalarından dolayı Dışişlerinin bu tutumundan memnun değildi. Dolayısıyla SOE Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Alman nüfuzunun Türkiye'de tekrar tesis edilebileceğinden korktu. Zaten var olan Alman ticari nüfuzunun Ankara üzerinde siyasi nüfuza dönüşme ihtimali de bir başka endişe kaynağıydı. SOE, treni kaçırmamak için Alman işgaline karşı Almanların çoktan yaptığı ajan şebekesini kurmak da dahil olmak üzere harekete geçti.

Almanların Faaliyetleri

Irak'ta Raşid Ali ihtilalinin başarısızlığa uğraması ve 1941 de Suriye'nin müttefikler tarafından işgali üzerine Almanlar Türkiye'deki ajan şebekesini yeniden organize etmek durumunda kaldılar. Bunun üzerine Almanlar, Irak, İran, Filistin ve Suriye'den İstanbul'a sığınmacı olarak gelen Alman yanlısı Arap ve İranlılarla temasa geçtiler.[33] Almanlar tarafından İstanbul Park Otel'de iki oda kiralandı ve Fraulein Kruss beş Arab ve iki İranlı sığınmacıdan oluşan propogandacılardan sorumlu

kişi olarak atandı. Bunların ana görevi Arap ülkelerinden Alman basını için materyal toplamak ve Berlin'deki İran ve Arap radyoları için malzeme hazırlamaktı. Geçekten Almanlar, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'ye karşı cihad ilan edilmesini öneren Von Papen bu tür faaliyetlerle yakından ilgileniyordu. Bunu Yahudi aleyhtarı politika izledi. Almanların genel düşüncesi Kafkasya veya Bulgaristan'dan Türkiye'ye ve Orta Doğu'ya doğru ilerlendiğinde Yahudilerin katledilmesiyle birlikte İslam dünyasında bir dini isyan çıkartmaktı. Bu politikanın bir parçası olarak Yahudilere Türkiye'yi terketmeleri, aksi halde kalanların katledileceği söylenirken Türk işadamlarına da Yahudiler sizin kanınızı emiyor ve ticaretinizi sekteye uğratıyorlar propogandası yapıyorlardı.[34]

İzmir'de Alman ticari acentaları önde gelen insanlardan oluşuyordu ve Almanlar onlardan kendi ülkelerinden yana olmalarını istiyorlar ve peşin komisyon olarak yüksek meblağlar ödüyorlardı. Bazı işadamları ise İzmir'in stratejik öneminden dolayı Almanların kendilerini politik ajan olarak görmek istediklerinden şüphelenerek peşin komisyonu reddettiler. Türkiye'de başlayan ticari nüfuzla bağlantılı olarak Almanlar, doğuluları Türkiye'nin bir çok bölgesinde ticari ajans olarak kullandılar: Araplar, Kürtler vs. ajanları işadamı olarak lanse ediyorlardı. Diyarbakır'da ajanslar Irak'a çalışıyorlar; Erzurum'da bir diğer grup da İran'a çalışıyordu.[35] Bu konu ile ilgilenirken İngiltere'nin Türkiye'nin sivil ve askeri ihtiyaçlarını karşılayabilmedeki yetersizliğine karşın Almanların bu konudaki başarılı faaliyetleri ingilizlerin karşılaştığı en büyük zorluklardan biriydi.

Hedef Azınlıklar

Azınlıklar kendi amaçları doğrultusunda kullanılmak için İngiliz ve Alman gizli servislerinin ana hedefleriydi. Türkiye'de siyasi azınlık yoktu. Ancak İstanbul ve çevresinde yoğun bir şekilde bulunan Rumlar ve Ermenilerin yanında Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye göç eden beyaz Ruslar her iki taraf için de potansiyel ajan durumundaydı. SOE'nin raporuna göre eğer iyi bir ödeme yapılırsa Almanlara ajanlık yapacak türde insanlar olsalar da Rumlar genelde Türk rejimini destekliyorlardı. Ermeniler ise yoğun bir şekilde Türk aleyhtarıydılar ve Türklere karşı kendilerini desteklemeyi vaadeden herhangi bir güçle işbirliğine hazırdılar. Naziler casusluk sabotaj gibi faaliyetleri yürütmek üzere gerekli ajanları bunlar arasından temin ediyorlardı.

Bu tehlike, bu kitlenin Türk otoritelerince askere alınması neticesinde bir dereceye kadar azaldı, fakat beşinci kol faaliyetleri yine de aktif haldeydi. Beyaz Ruslar çoktan Nazi güdümünde organize olmuşlar ve farklı sebeplerden dolayı onlar da beşinci kol faaliyeti için potansiyel tehlike idiler.[36]

SOE'nin İstanbul'daki temsilcileri Almanlara casusluk yapabilecek bu potensiyel kitleyi kazanmanın yollarını araştırdılar. Bu kitlelerin işbirliğini kazanmak için bir takım vaadlerde bulunmak elbette gerekiyordu.

İstanbul'daki SOE temsilcileri, Londra'ya, Türk ve Sovyet hükümetlerinden Ermeniler için bir takım ödünler temin edilirse Daşnakların İngiliz safında yer alabileceklerini ilettiler. Ancak Londra Türk hükümetini bu konu için küstürme taraftarı değildi ve hiç bir şekilde Daşnaklarla temasa

geçilmemesini SOE'den istedi. Kürtler konusunda ise Londra Irak ve İran toprakları Almanlar tarafından işgal edilmediği müddetçe Kürtlere bağımsızlık sözü verilmemesini istedi Ancak Almanların bölgeye hakim olması noktasında Kürtler Türkiye üzerinden Kuzey Irak ve İran'a uzanan alanda iyi bir haberleşme ağına sahip olacağı bir gerçekti.[37]

Sovyetlerde, Sovyet-Türk ve Sovyet-İran sınırındaki Kürtleri kendi safına çekebilmek için ciddi çabalar sarfetti. Kürtler arasında yapılan Sovyet propagandasının boyutu onlara bağımsız bir devlet vaadetmeye kadar gitti. SOE kaynaklarına göre bin kadar Kürt gencini Türk otoritelerinin haberi olmaksızın Sovyetler Birliği'ne götürdüler ve onlara Rusça öğrettiler. Bu şekilde onlara komünist ideolojisini aşıladılar. Bu gençlere ek olarak Sovyetler yaşlı ve işşiz Kürtleri kendilerine iş ve aş vermek sözü ile gizlice Kafkasya bölgesinden kendi ülkelerine götürdüler. Bu faaliyetlerin sonucu olarak Sovyet sınırına yakın bölgede oturan bir çok Kürt Sovyetleri kendilerine dost kabul etti. Rusların bu faaliyetleri Ermenistan'da Ermeni komiteleri altında organize ettikleri de dikkatlerden kaçmadı.[38]

İngiliz hükümeti, politikasının bir parçası olarak SOE'nin Güneydoğu Anadolu'daki ajanı İlyas'ın da yardımıyla Kürt liderlerine kendilerine bağımsızlık verecekleri yönündeki Sovyet propogandalarına inanmamaları için faaliyetler gösterdi. De Chastelain İlyas'ı (İlyas'da İngilizlerden bağımsızlık vaadi umuyordu) kendilerinin çıkarlarının müttefiklerle yakın iş birliğinde olduğunu ve Türklere bağlılığın önemine ikna etti. Sonra İlyas SOE direktifleri doğrultusunda Diyarbakır, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki diğer Kürt merkezlerine giderek kabile liderleri ile temasa geçip onların görüşlerini öğrendi ve onları Türk ve Müttefiklere destek olmaları için iknaya çalıştı.

Gemi Faaliyetleri

Akdeniz ile Karadeniz arasında uzanan deniz yoluna hakim konumda olmasından dolayı Türkiye'de denizcilik faaliyetleri savaşan tarafların ilgi odağı oldu. Özellikle Almanlar 1941 baharında Ege Denizi'nde hakimiyetlerini tesis edince bu denizde seyreden gemiler İngiltere için daha da önemli hale geldi. Bundan sonra SOE, Ege'den Yunan ve Karadeniz limanlarına seyreden Nazi gemilerine ya da Ege'deki Alman kuvvetlerine malzeme ve erzak taşıyan gemilere ya da Almanya'ya Türk kromu ve diğer ihraç malı taşıyan gemilere sabotaj planları yaptılar.[39]

SOE boğazlardan Ege'ye doğru seyreden Nazi gemileri için detaylı plan hazırladı. Buna mihver ülkelerinin bayrağını taşıyan tankerler ve Kontstanza ile Yunan ve İtalyan limanları arasında sefer yapan gemiler de dahildi. Bu gemilerin mihver kuvvetlerinin Karadeniz ve boğazlarda çektiği tanker sıkıntısını karşılamak amacıyla kullanıldığı yönünde deliller vardı. Yine aynı rotada Türk limanlarından Karadeniz ve Tuna'da düşman kontrolü altındaki limanlara mihver devletlerinin ticari taşımacılığı yapılıyordu. Bu gemilerin batırılmasına yönelik olarak çok dikkatli bir plan hazırlandı. Ancak Türk karasularında hiç bir gemi batırılmayacaktı. Yapılacak sabotajdan geriye İngilizler tarafından yapıldığına dair bir iz bırakılmamasına da özen gösterilecekti.[40] Bu faaliyetler SOE adına Fethiye'de İngiliz Elçiliği Denizcilik Departmanı adı altında faaliyet yürüten ajan Paton ile İzmir'de faaliyet yürüten

Paterson tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu tür elçilik görevi bu kişilerin sabotaj yapacakları alanlara yakın olmasını sağlıyordu.[41]

Mihver Devletleri hakimiyetlerini Balkanlar ve Ege Denizi'ne doğru yayınca SOE müttefiklere ait gemilerin Almanlar tarafından ele geçirilmesini önlemek için ciddi çabalar sarfetti. Bölgedeki en büyük İngiliz denizcilik şirketi olan Goeland Firması, Almanlar tarfından el konulmasın diye Tuna'dan İstanbul'a getirilen 89 geminin sahibi veya işletmecisiydi. Bu gemilerden 44'ü tahıl vapuru, 28'i tank vapuru, 3 tanesi tank vapuru çekicisi ve 14'ü de çekiciydi. Türk otoriteleri İngiliz Goeland gemilerinin hareketine izin vermediği için bu gemiler İstanbul'da uzun müddet tutuklu kaldılar. Türk yetkililerce bütün zorluklar gösterilmesine rağmen SOE 3 tank vapuru çekicisini, 9 tahıl vapurunu ve 11 çekiciyi Türk sularından alıp götürmeyi başardı. Bunların pek çoğu Akdeniz'de Müttefiklerin hizmetinde kullanıldı.[42] Geri kalan gemiler İstanbul etrafındaki sularda demir atmış vaziyette beklediler. İstabul'daki SOE yetkilileri Hugessen'inin bu konuda desteğini almak için bir sene uğraş verdiler. Ancak büyükelçi onları ya dikkate almadı ya da işi çok ağırdan aldı.[43] Öte yandan Almanlar Fransız hükümetinden ele geçirilen 45 gemiye mahkemece verilen tutuklama karırını kaldırmayı başardılar. Bu gemiler Almanlar için sadece Tuna nehrinde çalıştırılmak için değil, aynı zamanda Türk topraklarında savaş vukuu bulduğu zamanda eşşesiz değerde faydalı olacaktı.

Bu yüzden eğer elçilik, Türk makamlarının olaya ciddi anlamda eğilmeleri için girişimde bulunmasaydı bu gemiler Almanların eline düşebilirdi. SOE bu konuda elçiliği harekete geçirmek için bir hayli uğraştıysa da elçilik bu olayın bu şekilde bırakılmasından yana tavır sergiliyordu.[44] Bundan dolayı İstanbul'daki SOE yetkilileri Almanların bu gemileri elde etme girişimlerinin vukuu halinde bu gemilerin batırılması yönünde hazırda bir planın ve malzemenin olması için çalıştılar.

SOE İstanbul'daki temsilcilerine 13 Eylül 1941 Tarihinde Almanların Türk ürünlerini almayı başardıkları takdirde SOE ajanlarının çiğit ve zeytinyağı gibi Türkler ihracat mallarına madeni yağ katarak malların kalitesini bozma şeklinde bir müdahale yapılması yönünde bir telegraf gönderdi.[45] Ancak çiğit ve zeytinyağı ihracatı Alman ithalatının sadece 15 bin ton gibi küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Ayrıca bunlara yabancı madde katma olayıda bir hayli zor olacağından İstanbul Almanya'ya yapılan ihracata direk bu gemilere saldırmakla daha kolay engel olunabileceğini önerdi. Bu noktadan hareketle SOE insiyatifi İstanbul'daki temsilcilerine bırakınca onlar da saldırı için plan hazırladılar. Saldırı için en iyi metot gemi doldurulmadan önce kutu ya da malların içine saatli bomba koyup limandan ayrıldıktan bir kaç saat sonra patlaması sağlamaktı. Bu şekilde gemide kimin işbirlikçi olduğunun da öğrenilmesi zor olacaktı. Çünkü bu gemilerin işletilmesi tamamen sahiplerine aitti. Bu durumda gemiler batırılsa bile Sovyet mayınlarının ya da savunma amacıyla yerleştirilen mayınların sebep olduğu düşünülecekti. Bu olayın sonucunda Türk hükümeti Türk gemilerinin Türk sularından ayrılmasını yasaklama ihtimali vardı. Her halükârda bu saldırılar bu alanda seyreden gemi taşımacılığını azaltacaktı.

SOE kaynakları Ankara'nın Almanların İstanbul Pendik'te yaklaşık 500 ton taşıma kapasiteli küçük boyutlu tahta gemiler yapma projesine onay verdiğini öğrenince sabotaj planlarına bu gemileri

de dahil ettiler. Burada 12-15 kadar gemi inşaa edecekler ve bunlara Alman bayrağı çekilecekti.[46] Bu gemiler daha çok Ege ve Marmara limanlarından Bulgaristan ve Romanya'ya krom taşınmasında kullanılacaktı. Bunlar sığ sularda seyredebilme özelliklerinden dolayı kıyılara rahat yaklaşacağından yükleme işlemleri de kolay olacaktı. Aynı zamanda Selanik'e ulaşması da en fazla 36 saat sürecekti. Üstelik bunlar hava ve yer altı saldırıları için küçük hedef olduklarından saldırıdan da yara alma ihtimalleri azdı.[47]

Türkiye'nin işbirliğine yanaşmaması sonucu Dışişleri SOE'nin bu planlarına ilk başta pek itiraz etmedi. Dolayısıyla İstanbul SOE'ye Türk karasularının dışında bir yerde mihver güçlerine ait gemilerin batırılması için yetki verdi. Öncelik petrol tankerleri ve krom gemilerine verildi. Yangın çıkarabilecek malzeme içine de ayrıca patlayıcı madde yerleştirilecekti. Hugessen bu olaydan şimdilik haberdar edilmedi. Harris Burland'a bundan fazla kimsenin haberi olmaması için emir verildi

SOE Almanya'nın Türkiye'ye saldırması halinde İstanbul Boğazı ve Marmara'nın hemen Alman kontrolüne gireceğini ve tahrip edilmeyen ya da başka bölgeye nakledilmeyen gemilerin Almanların eline geçeceğini varsaydı. Marmara Denizi'nde her zaman Türk donanmasının ve ticari gemilerinin dörtte üçü bulunuyordu. Bu yüzden hem müttefik hem de Türk gemilerinin Almanlar tarafından kullnılmasını önlemek için güvenli bir bölgeye nakledilmeleri ya da tahrip edilmeleri çok önemliydi. Eğer Almanlar, saldırılarını dağlık ve kayalık iç kesimler boyunca savaşarak yapmak yerine kıyı boyunca yapmayı düşünecek olursa, haberleşmeyi sürdürebilme için gemilere ihtiyaçları olacaktı. Bu arada Sabotaj için önceliğin Shell ve Socony Vacuum Şirketlerinin boğazın Asya yakasında bulunan petrol depolarının da uçurulmasına verilmesi düşünüldü.[48]

Gerekli malzeme fabrikaya yakın bölgede özel bir evde hazırlandı. Bu fabrikaların yöneticilerinin bilgisinde özel görevliler bu iş yerlerine sızdırıldı. Tuna boyunca seyreden gemiler içinde de gerekli hazırlıklar yapıldı ve sabotaj için malzemeler elçiliğe ait yerlerde saklandı.[49] Belgelerde bu planların hepsinin uygulanıp uygulanmadığına dair çok net bilgiler yoktur. Ancak bazı gemilere sabotaj gerçekleştiği yönünde bilgilere rastlanılmaktadır.

SOE'nin İzmir'deki Faaliyetleri

Almanya'nın 1941 başlarında Ege'de hakim konumuna gelmesi, işgal sonrası için hazırlıkların yapılması ve Ege'de Alman faaliyetlerini takip edilmesi noktasında İzmir SOE için önemli bir merkez haline geldi. İstanbul'dan gelen emirle İzmir SOE sorumlusu Paterson (Resmi görevi elçilik ataşesi idi) ile Fethiye sorumlusu Paton 12 adalar projesini başlattılar. Bu projeye göre bunlar, müttefik saldırılarına hedef göstermek amacıyla Almanların stratejik durumları hakkında bilgi toplamak için adalara ajan göndereceklerdi. Ayrıca Almanların İzmir ve Ege sahillerini işgali halinde hazır bir milis birliği oluşturacaklardı. Bunu yapmak için Dışişlerinin yasağına rağmen Bodrum civarında telsiz-telgraf operatörü dahil, yerel halktan ajan sağlamak elzemdi. Adnan Cağaloğlu tam bu işin adamı idi. Adnan Harrop tarafından şifreleşme konusunda eğitildi.

Adnan'a Paterson kanalından onların hareketlerini büyük gizlilik içinde takip eden Harropla karşılıklı haberleşeceği bir ev ayarlandı.[50] Adnan SOE'ya sabotaj için uygun, eşkiya tipli üç kişi ile Harrop tarafından eğitilen telsiz-telegraf operatöründen oluşan küçük bir organizasyon kurmaya başladı.[51] Adnan'ın yeğeni Naim Filiz[52] her türlü patlayıcı maddenin bulunduğu Karaburnu civa madeni fabrikasında patlayıcı madde deposunun sorumlusu olarak çalışıyordu. Adnan, Naim'i ayda 65 Türk Lirasına işe aldı ve ona Hamdi Turan ve Hüsnü Aybar[53] adında 40 TL. aylık ödediği iki yardımcı ayarladı. Bu tür insanlardan geniş çaplı sabotaj hareketi beklemek çok fazla iyimserlik olurdu. Ancak SOE onlardan küçük çaplı olsada değeri fazla olan bir çok sabotaj faaliyeti bekliyordu. Bütün bu ajanların işgal gerçekleşip gerçek sabotaj faaliyetleri başlayıncaya kadar şebeke içinde kalmaları için paraları ödeniyordu.[54]

Bu ajanların eğitiminden Harrop sorumluydu. Elbette güvenlik gerekçesiyle Harrop bütün ajanlarla buluşamazdı. Bu yüzden Harrop, Naim'in kardeşi Mahmut'u aletleri nasıl kullanılacağını göstermek üzere Ankara'ya çağırdı. Mahmut bu konuda biraz tecrübeliydi. Harrop ona İngiliz elçiliği bahçesinde patlayıcıların nasıl kullanılacağı yönünde eğitin verdi. Mahmut da İzmir'e dönüşte Ankara'da ne öğrendi ise Naim'e aktardı o da yardımcılarına öğretti.[55]

Von Papen'e yapılan bombalı saldırı sonucu, Türk polisi'nin daha önce siyasi suçtan hüküm giymiş kimselerin yabancı konsolosluk bulunan merkezlere yakın yerlerde oturmasını yasaklamasıyla birlikte Adnan İzmir'den Bodrum taraflarına taşınmak zorunda kaldı. Ancak Adnan orada daha iyi imkanlara sahip oldu. Çünkü Kaymakam Adnan'nın arkadaşı idi. Buradan İzmir'deki organizasyonu idare edebiliyor ve yüksek makamlarda arkadaşlarının olmasından faydalanıyordu. Adnan yeni yerine yerleştikten sonra Naim Filiz'in ve iki yardımcısının Karaburnu'ndaki fabrikadan alarak İzmir limanında balıkçı olarak çalışmalarının sağlanmasını önerdi. İzmir'deki denizcilik faaliyetleri çok önemli hedef olduğundan Harrop bunu kabul etti ve Naim'i maden fabrikasından alarak İzmir limanındaki eski işi olan balıkçılığa dönmesini sağladı. Böylelikle işgal sonrası hedeflenen sabotaj alanına yakın olacaktı. Ancak iki yardımcısının maden fabrikasında kalmasını istedi. Bu gerektiğinde patlayıcı ihtiyacının karşılanması için gerekli olacaktı. SOE'nin Türkiye'de her hangi bir patlayıcıya yaklaşmasına ve taşımasına izin verilmediği düşünülürse bu onlar için çok iyi bir fırsattı. Bu şekilde bu ajanlar İzmir bölgesinde kendi patlayıcı depo malzemelerini oluşturabilirilerdi.

Ancak Harrop SOE'ye bu ajanlara Alman gemilerine karşı kullanılmak üzere Londra'dan daha gelişmiş patlayıcılar getirilmesi için yardım edilmesini istedi.[56]

Adnan yeni merkezde yerleşip bütün ileri gelen devlet görevlileri ile dostluk kurdu.[57] Bu ona yetkililerin iyi niyeti çerçevesinde bulunduğu şehri kolayca terkedip eski arkadaşları ile temasa geçmesi fırsatını veriyor ve faaliyetlerini oralarada yaymak için onların görüşünü öğreniyordu. Adnan siyasi faaliyetten ziyade sabotaj ve gerilla faaliyetleri için uygun birçok istekli insan buldu. Ayrıca yüzden fazla maceracı üyeden oluşan yerel tüfek üretici kulübünün başkanı ile iyi arkadaş oldu ve başkan Adnan'a acil durumda gerilla faaliyetlerine hazır olacaklarını garanti etti.[58]

Ancak Andan'ın Ege kıyılarındaki faaliyetleri, zamanla dikkat çektiğinden bir kaç defa polis tarafından sorgulandı. Birkaç hafta hapis yatınca bundan kötü şekilde etkilendi. 1942 sonbaharında Bolu'ya transfer oldu. Orada çiftçilerle yararlı diyalog kurdu ve bu şekilde milis kuvveti oluşturma şansı doğdu. Ancak Adnan bu insanlarla diyaloğa girdikten sonra SOE onlara para vermek vb. şekilde destek verilmesini yasakladı. Aslında Adnan 1943 yılını bu çiftçilerin güvenini kazanmakla geçirdi. Sonra da vaatlerinden ve planlarından vazgeçince bölge halkı onu ajan olduğunu anladı. Bunun üzerine SOE Adnan ile olan iletişimini kesmeye başladı. Zaten 1944 yılı başlarına doğru Alman tehlikesi ortadan kalkmaktaydı.

Ankara'nın, Alman saldırısından korktuğu için bu tür işbirliğine pek fazla yanaşmak istememesinin yanında SOE'nin Türkiye'deki çalışmaları, Türkiye'nin dostluğunu kaybetme endişesi taşıyan Dışişleri'nin yasaklaması yüzünden daha çok Alman işgali ihtimaline karşı planlama ve hazırlık şeklinde kaldı. Yinede SOE Türkiye'de birçok illegal faaliyetde bulundu. Bu faaliyetleri yaparken SOE Türk ordusunun ve Türk Gizli Servisinin hükümete kıyasla kendileri ile daha fazla yardımlaştığını belirtir.[59] Belgelerle SOE'nin Türkiye'deki faaliyetlerini tam bir netliğe kavuşturma imkanı yoktur. SOE'nin kayıtlarının %85'ine ulaşma imkanı bulunmamaktadır. Neticede bu gizli servis işiydi.

Çoğu işler tamamlanınca belgeler yok ediliyordu. Bunun dışında savaş sonunda SOE'nin Baker Setreet'teki merkezinde çıkan yangında belgelerin çoğunun yanması da zorluğun bir başka boyutu idi. Ancak Alman işgali gerçekleşmediğinden Anadolu demiryolu ve Toros tünellerine yapılacak sabotajlardan vazgeçildi. Kızıl Ordu işgalinden sonra Alman ordularının Balkanlardan çekilmesini müteakip SOE personelini 1945 yılının sonunda Türkiye'den çekti. SOE organizasyonu, savaşın müttefiklerin başarısı ile bitmesinden dolayı 1946 yılında tamamen lağvedildi.

1 SOE nin Alman işgali altindaki faaliyetleri için bakınız J. G. Beevor, SOE: Recollections and Reflections 1940-1945 (London: The Bodley Head, 1981); M. R. D. Foot, SOE in France: An Account of the Work the Special Operations Executive in France (London: HMSO, 1966).

2 SOE başlangıçta üç bölüme ayrıldı: SO1 propoganda işlerinden, SO2 operasyonlardan, SO3 birimi de planlamadan sorumlu idi. Sonunda SO1 1941 yılında SOE'den ayrılarak Politik Savaş Birimi'ni oluşturdu ve SO3 de unutulmaya yüz tuttu. Aslında SO2 SOE oldu. Bakınız SOE operations in Africa and the Middle East: a guide to the records in the Public Record Office (Kew: PRO Publications, 1998), s. 2.

3 Ekim 1939 İngiliz-Fransız-Türk deklarasyonunda Türkiye'ye saldırıya uğraması durumunda yardım sözü yanında silah ve mali kredi sağlanması için görüşmeler yapılması konusunda söz verildi. Ancak Türkiye İngiliz ve Fransızların yanında savaşa katılması konunda kesin vaatlerde bulunmadı.

4 İkinci Dünya Savaşı'nda Türk dış politikası ve savaşan tarafların Türkiye'ye karşı olan tutumları için bakınız Selim Deringil, Turkish Foreign Policy During the Second World War: an Active Neutrality (Cambridge, Cambridge University Press, 1989); Süleyman Seydi, The Turkish Straits and The Great Powers: From the Montreux Convention to the Early Cold War, 1936-1947 (Unpublished PhD Thesis, Birmingham University, 2001).

5 Orta Doğu Misyonun sorumluluk alanına Filistin, Arabistan, Irak, İran, Balkanlar ve Kuzey Afrika; Mısır, Sudan, Libya ve Tunus da dahildi.

6 PRO HS 3 / 219, SOE'nin kendi memurları ve onlar görevleri hakkındaki raporu.

7 PRO FO 371 / 30097, R 81169 / 240 / 44, Bowker minute, 29 Ağustos 1941.

8 PRO FO 371 / 30097, R 8169 / 240 / 44 Joint Planning Staff 29 Ağustos 1941 tarihli raporu.

9 Aslında Halep'te SOE gerektiğinde Türkiye'de kullanabileceği bu tip bir organizasyonun çekirdeğine sahipti. uzun zamandır bu türden sabotaj faaliyetleri göstermediğinden ve de Hugessenin onayı olmadan harekete geçirilemeyeceğinden sonuçsuz kalacaktı.

10 Eden, bu planın Hugessen'den saklanması yönündeki ilk fikrinden Toros planının uygulama zamanı geldiğinde bunun daha fazla zorluk yaratacağı düşüncesiyle vazgeçti. Hugessen SOE'nin Türkiye'de mevcut olan yapısının devamına ve patlayıcı maddlerden oluşacak ikmal deposuna ve bunların amacına uygun olarak kullanılması konusunu kabul etmişti. O Toros planı hakkında bir şey bilmiyordu. Eğer Hugessen plandan haberi olursa bütün SOE personelinin pılını pırtısını toplayıp Türkiye'yi terk etmesini isteyebilirdi. PRO FO 371 / 30097, R 8584 / 310G, Howard'ın Mallay'a 5 Ekim 1941 Tarihli mektubu.

11 PRO FO 371 / 30097, R 8309 / 240 / 44, Orta Doğu Komutanlığı'nın Genel Kurmaya 6 Eylül 1941 Tarih ve 00491 nolu telegrafı.

12 PRO FO 371 / 30097, R 8309 / 240 / 44, Dixon 11 Eylül 1941 Tarihli tezkeresi.

13 Hugessen Dışişlerine gönderdiği telgrafta bu gibi gayrimemnun kitlenin Ermeniler ve Kürtler olacağını belirtti. Ancak böyle bir girişimin Almanlar tarafından çoktan başlatıldığını ve Türk hükümetinin de bundan haberdar olduğunu söyledi. 'Eğer bizde benzer faaliyetlerde bulunursak Ankara bizim ne yaptıgımızın farkına varacak ve Türk Hükümeti üzerindeki etkimizi kaybedeceğiz'.

14 PRO FO 371 / 30095, R 7445 / 240 / 44, Hugessen'in Dışişleri Bakanığına 1865 nolu ve 1 Ağustos 1941 Tarihli Telegrafı.

15 PRO FO 371/30095, R 7275 / 240 / 44, Hugessenin 1865 no ve 1 Ağustos 1941 Tarihli mektubu.

16 Hugessen’e verilen bilgiye göre bu ajanlardan biri İstanbul’dan bir başka ülkeye askeri malzeme taşıma işiyle uğraşıyordu. Polis araştırmasına göre aynı ajan Alman vapuru Arcadia’nın patlamasına sebep olan mayını temin eden kişi olduğu anlaşıldı. Hugessen bu ajanın serbest bırakılması için teşebbüste bulunduğu zaman da Türk yetkililerinde elçinin bu olayla direk ilgisi olduğu yönünde şüphelerin artmasına sebeb oldu. Bu tür bağlantıdan Türkiye’yi Almanya’ya karşı feda edileceği idi şüphesi uyanıyordu.

17 PRO FO 371 / 30096, R 4936 / 240 / 44, Hugessen’in Dışişleri Bakanlığı’na 1043 no ve 3 Mayıs 1941 Tarihli telegrafı Mesela George Dimitroff Bulgar Zırai Partisi’nin lideri idi ve Alman işgalinden önce hikimete karşı isyancı muhalefetin tek organizatörü idi. SOE işgal hali için hazırlıklarla meşgulken Dimitroff’un Istanbul’da olmasını istiyorlardı. Dışişleri Hugessen’in Dimitroff’a elçilik şemsiyesi altında herhangi bir görev vermeyeceğini bildiğinden gizli teşkişatın Türk polisi ile anlaşma yaparak Dimitroff’un İstanbul’da bir süre ikamet etmesinin sağlanmasını düşündü. Bu tür durumlarda sıklıkla olduğu üzere SOE Dimitroff’u bir oldu bitti ile İstanbula gönderdi ve kendi başlarına onu İngiliz Konsolosluğu’nda Hugessen’i bilgilendirmeden tercüman yardımcı

sı adı altında bir göreve atadılar. Bulgarlar’ın ve Almanlar’ın Dimitroff’un kellesi için ödül vereceği aşikardı. Bu durumda Türk hükümeti Alman saldırısından korkarken Dimitroff’un faaliyetlerine göz yumabileceği gibi bu olayı SOE’nin Türk politikasına bir ihaneti olarak da algılayabirdi. Bu anlamda Hugessen bir kez daha Türk hükümetinin savaştan kaçınma noktasındaki hassasiyetini ve bu yüzden düşmanların provakosyon olarak algılayabileceği hareketlerden kaçınma konusuna verdikleri önemin altını çizdi. Üstelik bu anlamda ajanların gerçek kimliğini saklamaya yönelik verilen elçilik görevinin anormal sayılara ulaştığını belirtti. Sonunda Londra’nın Dimittrof’u Türkiye’den geri çağırmaktan başka alternatifi kalmadı. PRO FO 371 / 30096, R 7688 / 240 / 44, Bowker’ın 5 Ağustos 1941 Tarihli tezkeresi; PRO FO 371 / 30095, R 7396 / 240 / 44, Hugessenin Dışişlerine 1854 sayı ve 30 Temmuz 1941 Tarihli telegrafı.

18 PRO FO 371 / 30095, R 7445 / 240 / 44, Hugessen to FO, no. 1865, 1 Agust 1941.

19 PRO FO HS 3 / 217, de Chastelain’in AD’ye 68 / 13 / 18 no ve 10 Ağustos 1941 Tarihli mektubu.

20 A.g.e.,

21 PRO FO HS / 317, A. G. de Chastelain’in AD’ye 68 / 13 / 18 no ve 10Ağustos 1941 Tarihli mektubu.

22 Mesela Bekir Kara İç İşleri Bakan’ı Recep Peker’in yakın arkadaşıydı. Üs düzeyde bu denli ilişki şüphesiz SOE’nin faaliyetlerini bir takım kolaylıklar sağlıyor olması gerek. Bu aynı zamanda polisce tutuklanan ajanlarının serbest bırakılmalarında da önemli rol oynuyordu. PRO HS / 3221 Harroptan SOE’ye 573 / 60 / 18 sayılı ve 21 Mayıs 1943 Tarihli mektub.

23 Adnan ilk önce SOE için İstanbul'da çalıştı. Kendisi ve eşi Emine SOE için İstanbul'da çalışırken Adnan tutuklandı ve bir süre sürgüne gönderildi. Kendisi hakkında verilen ceza kaldırılınca Adnan SOE tarafından İzmir'e gönderildi.

24 PRO HS 3 / 219, SOE'nin Türkiye'deki personeli ve onların görevi hakkındaki rapor.

25 A.g.e.,

26 PRO HS 3 / 221, De Chastelain'in SOE Orta Doğu Merkezine 1784 / 13 / 18 sayı ve 8 Şubat 1943 Tarihli mektubu.

27 SOE Savaş Ekonomisi Bakanlığı'ndan Shell firmasına emir vererek İstanbul'daki adamlarıyla işbirliği yapmalarını sağlamasını istedi. Shell de böyle bir isteğe her hangi bir itirazda bulunmadı. PRO FO 371 / 30095 Brook'un Dışişleri Bakanlığı'na 10 Temmuz 1941 tarihli mektubu; Petrol Departmanı'ndan Dixon'a 29 Temmuz 1941 Tarihli mektub.

28 PRO HS 3 / 217, D / HO dan Chastelain'e 641 no. lu ve 25 Haziran 1941 Tarihli mektubu.

29 PRO HS 3 / 243, W. Harris Burland'ın Chastelain'e 514418 sayı ve 18 Şubat 1942 Tarihli mektubu.

30 Dışişlerinde görevli olmasına karşın SOE'nin genel idaresini yürütüyordu.

31 PRO FO 371 / 30095, R 9731 / 240 / 44 Jebb'in Sargent'e SSC / 2928 / 83 / sayılı ve 5 Ağustos 1941 Tarihli mektubu.

32 A.g.e., Sargent'in Jebb'e 13 Kasım 1941 Tarihli mektubu.

33 Park Otel ve İstanbul'daki diğer kahvehaneler Alman Suikastçıların buluşma yeri idi. Bunun yanında Alman yanlısı propoganda ve tahriklerde bulunun kişiler de vardı. Bunlardan biri de sonraları Lübnan'a Gauleiter'i olacak olan Emir Adel Arslan'dı. Arslan'ın kardeşi Şekip Arslan Berlin'de Arab Radyolarını yöneten Grand Müftü için Arab ülkelerine yapılan propogandaların baş danışmanlığını yapıyordu. Emir Arslan eski Türk aleyhtarı propoganda yapan ve Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına şiddetle karşı çıkan bir kişiydi. Bağdad Kabil ve Tahran'dan gelen insanlardan oluşan bir propoganda amaçlı ajan şebekesi Antakya'da kurulmuştu. Sığınmacılardan geri kalanlarıda değişik hücrelerde organize edildiler. Alman ajanlarından diğeride Lübnanlı bir Hristiyan olan Marcos'du. Çok zeki idi ve Arabca, İbranice, Kürtçe ve İngilizce'yi mükemmel konuşuyordu. Ayrıca İtalyan diplomat passaportu taşıyordu. PRO HS / 3 / 218 DHO nun SOE merkezine 183. 198. inf nolu ve 14 Aralık 1941 Tarihli gönderdiği mektup.

34 Bir taksicinin arkadaşına anlattıkları bu olaya ışık tutar. Taksici bir sabah müşteri alır ve o müşteri taksicinin Türk olduğunu öğrenince ondan kendisine etrafı gezdirmesini ister. Taksici onu Eyüp'e götürdüğü zaman müşteri -bu fabrikalar kime ait? diye sorar. Taksici Türkler'e ait deyince

müşteri -seni salak şey! bunların hepsi Yahudiler'e ait ve Türkleri soyuyorlar. Ancak kurtuluşunuz çok yakın' şeklinde konuşur.

35 PRO FO 371 / 30095, R 4789 / 240 / 44, Hugessen'in 1016 nolu ve 30 Nisan 1941 Tarihli telegrafı.

36 PRO HS 3 / 217, Edmond'un de Chastelain'e A. 903 nolu ve 9 Ağustos 1941 Tarihli mektubu.

37 PRO HS 3 / 218, İstanbul'daki SOE temsilciliğinden Londra merkeze 4888 nolu ve 31 Ekim 1941 Tarihli mektubu. İstanbul'daki SOE temsilciliğinin değerlendirmelerine göre Kürtler Birinci Dünya Savaşı'nda kendilerine vaadedilen bağımsızlık sözünü tutmadığı için İngiltere'ye kin duyuyorlardı ve ayrıca Kürtler'i Türkiye aleyhtarı olmaktan ziyade rejime muhalif olarak değerlendiriliyordu. PRO HS 3 / 217, L / DI. 1 to D / H. V, no. M. I. 3 (6) / 296 / 41, 27 Ağustos 1941.

38 PRO HS 3 / 221, Chastelai'nın SOE merkeze 1734 / 13 / 18 sayı ve 8 Şubat 1943 Tarihli telegrafı.

39 PRO HS 3 / 233, Harris Burland'in Egede ticari gemilerin seyri ile ilgili raporu.

40 PRO HS 3 / 229, Dosya no. T6 / 6 SOE'nin Cadogan ile 24 Haziran 1943'te yaptığı görüşme.

41 PRO HS / 3 / 233 Harris Burland'in Egede ticari gemilerin seyri ile ilgili 30 Kasım 1943 Tarihli raporu.

42 PRO HS 3 / 232, Burlandı'n Kahire'deki SOE merkezıne 86 / 44 / 18 sayi ve 27 Nisan 1942 Tarihli gönderdiği telegraf.

43 PRO HS 3 / 232 Burland'ın Bridheman'a 12 Nisan 1942 Tarihli mektubu.

44 PRO HS 3 / 232 Burland'ın Savaş Ekonomisi Bakanlığı'na 12 Nisan 1942 Tarihli mektubu.

45 Bu ihraç malları İstanbul ile Burgaz arasında hemen hemen tamamı Türk vapurları tarafından taşınıyordu. Ortalama 60 ton kapasiteli 250 kadar geminin bu işle uğraştığı tahmin ediliyordu.

46 Aslında benzeri proje Birleşik Krallık Ticari İşbirliği'nin İstanbul temsilciliğince önerilmişti. Ancak Londra'daki merkezlerinden inşaa edildikten sonra bu gemilerin yabancı bayrağı ile denizlere açılması garanti değil diye reddedilmişti. Londra'nın bir diğer endişesi de Türk bayrağı taşıdığında da bu gemilerin İngiliz çıkarları için hizmet etmesinin kesin olmaması idi. Ancak Almanlar bu zorluğu, telefon şebekesinde sık sık meydana gelen arızayı hallederek Türk hükümetine yardım eden Siemens

Halske Şirketi'nden Dr. Schucht halletmişti. Morganın Londra SOE merkezine 111 / 22 / 18, 20 Eylül 1942.

47 PRO HS 3 / 232, Harris Burland'ın R. Jordan'a (İngiliz Ticari Ateşesine 278 / 44 / 18 sayı ve 5 Ekim 1941 Tarihli mektubu.

48 PRO HS 3 / 231, ADS'den SOE'ye 6 / T1 / 401 no ve 14 Mayıs 1941 tarihli telegraf.

49 PRO HS 3 / 219, Burlandın SOE'ye 1295 / 44 / 18 no ve 27 Kasım 1943 Tarihli telegrafı.

50 PRO HS 3 / 221 Harrop'ın SOE'ye 152 / 18 no ve 28 Nisan 1942 Tarihli telegrafı. Bundan sonra SOE Adnan ile eşi aracılığıyla iletişim kuruyordu. Bu çifte bir apartmanda küçük bir ev buldular. Telsiz-telgraf için de uygun bir yerdi. Adnan yeğeninin sahip olduğu bir şapka fabrikasında veznedar ve muhasebeci olarak iş buldu. Harrop Adnan'ın isminin fabrikanın maaş ödenen listesinde adının olmasına dikkat etti. Adnan'ın maaşı 200 TL idi ve SOE tarafından bu yeğenine geri ödeniyordu. Bu iş Adnan'a dikkat çekmemesi için ayarlanmıştı.

51 Adnan Türk gemisinde parttime olarak çalışan radyo operatörü Suat Erol'u buldu. Gemide çalışıyor olması onu sahilde olmasına sebeb oluyordu SOE ona aylık 100 TL ödeyerek gemi hareketlerini takip için sahilde sürekli kalmasını istedi.

52 Kod adı A / H58.

53 Kod adları A / 54 ve A / 55di.

54 PRO HS 3 / 221, Harrop'dan SOE'ye 146 / 60 / SMY no ve 20 Nisan 1942 Tarihli mektub.

55 PRO HS 3 / 221, Harrop'dan SOE merkeze 236 / 60 / 18 sayı ve 20 Temmuz 1942 Tarihli mektubu.

56 PRO HS 3 / 221 Harrop'un Kahire'deki SOE merkeze 189 / 60 / 18 no ve 3 Haziran 1942 Tarihli mektubu.

57 Adnan'ın burada halı satıcısı olarak kendisini tanıttı ki bu şekilde civarı dolaşmasına bir mazeret bulmuş oldu. SOE kendisini bu işi kurabilmek için iki bin TL ödemişti.

58 PRO HS 3 / 221 Harrop'un SOE'ye 278 / 60 / 18 no ve 2 Eylül 1942 Tarihli mektubu. Adnan'ın taşındığı bu yeni yerleşim birimi SOE faaliyetleri için gayet uygundu. Polis kontrolü fazla yoktu ve nüfuz karışık ırklardan oluşuyordu. Hükümetin icraatlarından memnun olmayan bir çok insan vardı. Buna bağlı olarak köylüler arasında ayaklanma çıkmıştı. Ayrıca Adnan kendisi ile işbirliği yapmaya söz veren bir çok yerel liderle tanıştı. Bu adamaların silah ve cephanesi de vardı. Ancak Harrop rejimle muhalif insanlarla işbirliği yapmanın şu an için politikalarına aykırı olduğu yönünde Adnan'ı Uyardı ve bu insanlara yaklaşmamasını istedi. Ancak onlarla iyi ilişkiler kurmanın ve onların

güvenünü kazanmanında ilerisi için faydalı olacağını belirtti. Çünkü ülkede karışıklık çıktığında Almanlara karşı bu insanlarla harekete geçilecekti.

59 PRO HS 3 / 227, SOE'nin 456 no ve 25 Kasım 1942 Türkiye raporu.

Seksenbirinci Bölüm

Menderes Dönemi ve Demokrasiye Geçiş

Menderes Dönemi (1950-1960) / M. Serhan Yücel [s.835-854]

Araştırmacı /Türkiye

Özet

Bin dokuz yüz yirmi üç yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ilki 1925'te, ikincisi 1930 yılında iki kez çok partili siyasi hayata geçiş adımı atılmış, ancak ikisinden de sonuç alınamamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni dünya düzeni Türkiye'de de rejim değişikliğini zorunlu kılmış ve çok partili siyasal hayat başlamıştır. Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün son başbakanı, liberal ekonomi yanlısı Celal Bayar ve üç arkadaşı tarafından kurulan Demokrat Parti, benzeri görülmemiş biçimde halkı peşinden sürüklemiş ve 1950 yılında 27 yıllık tek parti iktidarına seçimle son vermiştir. "Beyaz ihtilal" olarak adlandırılan bu seçimden sonra girdiği bütün seçimleri kazanan Demokrat Parti, 1960 yılında yapılan bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılmış, parti genel başkanı ve Başbakan Adnan Menderes ile Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edilmiştir. DP iktidarı döneminde siyaset, seçkinler uğraşı olmaktan çıkarak, geniş halk kitlelerine ulaşmış, böylelikle Türk siyasi kültürüne olumlu etkide bulunulurken, bürokratik-baskıcı devlet geleneğinin yumuşaması ve milli bir ticaret-sanayi burjuvazisinin doğması sağlanmıştır. Tarım reformu, barajlar ve hidroelektrik santraller, eğitim ve ulaşım hizmetlerinin yaygınlaştırılmasının sonucu olarak siyasi yapının katı kalıpları yıkılmış ve Türkiye, tarihinin en önemli değişimini yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Tarih, Siyasal Partiler, Demokrat Parti, Adnan Menderes.

A. Siyasal Tarih 1950-1960

1. Çok Partili Hayata Geçiş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk, 1932 yılından 1938'de ölümüne kadar, bir gün patlak vereceğini söyleyegeldiği İkinci Dünya Savaşı'nın ne kadar geniş ve şiddetli olacağını şüphesiz biliyordu. Buna rağmen sanayileşmenin ve kalkınmanın mutlaka savaş bitmeden gerçekleştirilmesinde ısrar etmişti. Atatürk, Başbakanı Celal Bayar'a 18 Eylül 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda ölüm döşeğinde, adeta vasiyet edercesine şunları söylemişti:

"Bana bak Çocuk, vaktimiz daraldı. Beklenen dünya harbi yakında patlak verecek. Bu harbin galibi hangi taraf olursa olsun bizim sanayileşmemizi ve iktisaden kalkınmamızı asla istemezler. Onlar, bizi, kendi sanayilerine hammadde yetiştiren geri ve fakir bir tarım ülkesi olarak tutmak isterler. Bu uğurda da her türlü gayreti gösterirler.

Birbirleriyle de kolayca anlaşırlar. Getirdiğiniz programı hemen uygulamaya koyarak, harp bitmeden mutlaka gerçekleştirin. Para olsun veya olmasın, memleketin bütün menabii kuvvasını (kuvvet kaynaklarını) seferber ederek bu programdaki tesisleri mutlaka kurun, evvelkiler gibi çalışır hale getirin."[1]

Atatürk'ün ölümü üzerine Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, 26 Aralık 1938'de toplanan CHP kongresinde yapılan tüzük değişikliği ile "Değişmez Genel Başkan" oldu ve "Milli Şef" ilan edildi. Böylelikle İnönü, devletin kurucusu Atatürk'te bile bulunmayan bir sıfat ve yetkinin sahibi olmuştu. Her dört yılda bir, parti içinde Genel Başkanlığa aday olmasının bile kendi şahsiyet ve otoritesinin sarsıp zedeleyeceği görüşü, günümüzün demokrasi anlayışına oldukça zıt olmakla birlikte, 1938 şartlarında çok yanlış değildi: O tarihlerde "şeflik" sistemleri dünyanın en gözde sistemleriydi. Almanya'da Hitler, İtalya'da Mussolini, Sovyet Rusya'da Stalin, İspanya'da Franko otoriter rejimleriyle Batı demokrasilerini tir tir titretiyorlardı. Demokrasi, dinamik değildi. Demokrasi; zafer kazanmak, toprak genişletmek için iyi bir idare değildi. Ülke içinde hızlı kalkınma, dışta da yayılmacı politikalar, ancak tek parti idarelerinin baskıcı rejimleriyle kurulabilirdi.[2]

Dünyada "şeflik" bu kadar revaçta iken, Türkiye'ye de bu durumun yansımaması düşünülemezdi. İnönü, 1938-1945 tarihleri arasında baskıcı rejimini en aşırı örnekleriyle sürdürdü. Bu dönem, Türkiye tarihinin acı bir devri olarak hatırlanır.

İkinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'daki bölümü 8 Mayıs 1945'te sona erdiğinde, diktatörlüklerin kesin yenilgisi söz konusuydu. 25 Nisan 1945'te San Fransisko Konferansı toplandı, 26 Haziran 1945 günü de Türkiye Birleşmiş Milletler Anayasası'nı onayladı.

II. Dünya Savaşı'yla birlikte bütün devletlerin dikta rejimlerinden dili yanmıştı. Dinamik olmadığı için beğenilmeyen demokrasi savaş sonrası yeni dünyanın gözdesiydi. Bu, Türkiye için de geçerliydi. Türkiye, Milli Şef rejimini terk edip, çok partili hayata geçmek zorundaydı.

İsmet İnönü, yeni dünya tarafından dışlanırsa, iktidarını kaybedeceğini biliyordu. Öte yandan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka denemelerinden rahatsızdı. Çok partili hayata geçmek CHP'nin de sonu olabilirdi. Bu nedenle İnönü ve yakın çevresi, "Kontrol edilebilir muhalefet" yaklaşımıyla çok partili hayata yeşil ışık yakmışlardır.[3]

Çok partili siyasal hayat, 18 Temmuz 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin kurulmasıyla başladı. Ancak bu parti bir varlık gösteremedi. Konjonktüre uygun söylemler yine CHP içinde dillendiriliyordu: Dünya ülkelerinde demokrasi lehine gerçekleşen hızlı değişimin farkına varan CHP milletvekillerinden Adnan Menderes ve Fuad Köprülü düşüncelerini yüksek sesle telaffuz ettiler. 7 Haziran 1945 tarihinde de Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuad Köprülü ve Adnan Menderes CHP'nin demokratikleşme ve liberalleşme hareketini başlatmasını, tarihe "Dörtlü Takrir" diye geçen önergeyle istediler. Dörtlü Takrir, Demokrat Parti'nin kurulmasına kadar gidecek süreci başlattı. Nitekim Dörtlü Takriri hazırlayanlar 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurdular. Parti, her alanda liberalizmi savunuyordu.

DP, kuruluşundaki haliyle liberal-sol bir çizgiye oturmuştu. TBMM'den partiye katılanların sayısı dört kurucu ile birlikte 6'da kalırken Anadolu'nun her köşesinde DP'ye olağanüstü bir ilgi, olağanüstü bir kayma söz konusu oldu. CHP, karşısında böyle bir muhalefeti görünce şaşkına döndü. "Çığ gibi büyüyen yeni partinin gördüğü sevgi, endişe verici idi."[4]

CHP, Demokrat Parti'nin daha da büyümesine engel olabilmek için genel seçimleri erkene aldı ve Cumhuriyet tarihimizin ilk çok partili ve tek dereceli seçimi 21 Temmuz 1946'da yapıldı. Tarihe "hileli seçimler" olarak geçen "1946 Seçimlerini Demokratlar, mazbataları Halkçılar kazandı."[5]

Hileli seçimler sonrası Demokrat Parti ülkeyi karış karış dolaşarak halkın desteğini aldı. Partililer; ilki 1947'de, ikincisi 1949'da toplanan iki Büyük Kongre ile parti ismine yakışan şekilde davrandı: Özellikle Birinci Büyük Kongre'de esen demokratik hava, sabahlara kadar süren delege konuşmaları,[6] Celal Bayar eleştirisinden Başkanlık sistemi önerisine kadar konu zenginliği partinin iktidara hazır olduğunun sinyallerini veriyordu. 1947'den sonra DP içinden başlarını Fevzi Çakmak'ın çektiği önemli bir grup koptuysa da bu hareket tabanın desteğini alamadı. Bu arada Türkiye, Truman Doktrini ve Marshall Planı ile ABD'den ilk yardımlarını almaya başlamıştı.

2. 1950-1954 Dönemi

DP önderlerinin dört yıl boyunca bütün yurdu gezerek yürüttükleri mücadele, iktidar mücadelesinden çok bir demokrasi mücadelesi şeklindeydi. DP'nin kurulduğu günlerde "biz şimdi Hasolarla Memoların ayağına mı gideceğiz?" diyen CHP'nin katı zihniyeti de 1946-1950 sürecinde kırıldı. O tarihlere kadar büyük şehirlerin caddelerinde dolaşmasına bile izin verilmeyen, horlanan, aşağılanan köylüler ise şimdi ayaklarına kadar gelen farklı partilere mensup politikacıları dinliyordu. Siyasilerin kendilerini beğendirme yolunda harcadıkları çabayı biraz da ironi ile karışık bir gururla seyrediyordu.[7]

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlere yedi parti katıldı: CHP bütün illerde, DP Hakkari hariç bütün illerde, Millet Partisi 22 ilde, Milli Kalkınma Partisi 3 ilde, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ve İşçi Çiftçi Partisi sadece İstanbul'da seçimlere girdi.[8] Seçim sonuçlarına göre DP %53.3 oranla 408 milletvekilliğinin sahibi olurken CHP %39.9 oranla 69 milletvekilliği kazanmıştı.

CHP'nin aldığı yüzde kırka yakın oy aslında büyük başarı idi. CHP'nin son iki yılda izlediği akıllı liberal politikalar bu başarıyı getirmişti. Eğer seçim 1948'de yapılsaydı CHP bu oyların ancak yarısını alabilirdi.[9]

Yeni TBMM 22 Mayıs 1950 toplanarak, TC'nin Üçüncü Cumhurbaşkanlığı'na Celal Bayar'ı, TBMM Başkanlığı'na da Refik Koraltan'ı seçti. Celal Bayar, aynı gün yemin ettikten sonra Adnan Menderes'le görüştü. Menderes'e başbakanın kimin olması gerektiğini soran Bayar, Menderes'ten Fuad Köprülü cevabını aldı. Menderes parti başkanlığı ile başbakanlığın ayrılması gerektiğini, parti başkanlığı için parti içinde Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun adının geçtiğini, ancak uygun görülürse

partiyle kendisinin ilgilenebileceğini söyledi. Ancak Bayar, Menderes'i hem Başbakan hem de parti başkanı olarak atamaya çoktan karar vermişti. Çünkü gerek Köprülü'nün gerekse Karaosmanoğlu'nun dokularının milletle uyuşmayacağının farkındaydı. Menderes'in başbakanlığı demek Bayar'ın siyaset iplerini Çankaya'da elinde tutması anlamına geldiği gibi, milletle DP arasında güçlü bir bağ kurulması da demekti. Celal Bayar'ın, Menderes'i başbakanlığa getirmesi, kendisine de 10 yıl sürecek Çankaya Köşkü'nün kapılarını açmıştır.

Adnan Menderes'in başbakan olmasıyla on yıl sürecek Demokrat Parti dönemi başlamış oluyordu. Bu on yıllık sürede Demokrat Parti ile Menderes isimleri özdeşleşmiş, ikisinin de yükselişleri, düşüşleri ve sonları aynı olmuştur.

Menderes Hükümeti iktidarının ilk ayı içinde çok önemli kararlar aldı. Öncelikle ordunun yüksek mevkilerinde değişiklikler yapıldı. Hemen sonrasında da valiler arasında geniş bir tasfiye hareketi başladı. 16 Haziran 1950'de de ezanın Arapça okunmasını yasaklayan kanun yürürlükten kaldırıldı.

Bu gelişmelere CHP ciddi bir tepki vermedi. Milli Mücadele'yi başarıyla sonuçlandıran, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olan, cumhuriyeti kuran, 27 yıl ülkeyi yöneten parti, henüz muhalefete alışamamıştı. Gerçi CHP'nin yayın organı durumunda olan Ulus Gazetesi'nde komutanların değişmesine ilişkin bir-iki eleştiri yazısı vardı.[10] Ancak CHP'liler Arapça ezan yasağının kalkması konusu görüşülürken kanunun aleyhinde olmadılar.[11] CHP'li birçok milletvekili, komutanların değişmesi ve valilerin tasfiyesini de yeni hükümetin tasarrufu olarak değerlendiriyordu.

DP iktidarı 14 Temmuz 1950 tarihinde Genel Af çıkararak CHP döneminde tıka basa dolmuş cezaevlerini boşalttı. Genel Af, DP yandaşlarınca, "yeni dönemde sosyal barışın sağlanması için atılan önemli bir adım" olarak değerlendirilirken, karşıtları "DP siyasal amaçları uğruna hırsızları, katilleri affetti" yorumunu yapıyordu.

DP iktidarının ilk aylardaki hızı 25 Temmuz 1950 günü Kore Kararı ile zirveye çıktı: Hükümet, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin talebi üzerine 4500 kişilik Türk Savaş Birliği'nin gönderilmesine karar verdi.

Kore Savaşı'na katılma kararı, Türkiye'nin DP ile yeni bir dış politika belirlediğinin bir göstergesiydi. Türkiye, Cumhuriyet tarihinde ilk kez, hem de kendinden kilometrelerce uzakta, vatandaşlarının adını bile bilmediği bir ülkede savaşa giriyordu. Bu yeni dış politikaya kısa sürede sert tepkiler geldi. Millet Partisi Genel Başkanı Hikmet Bayur "Bugün Birleşik Amerika Kore'de savaşa atılmışsa bunu orada pek büyük Amerikan ideali olduğu için mi, Birleşmiş Milletler ülküsünü kurtarmak için mi yapmıştır" sözleriyle Kore'ye asker gönderilmesine karşı çıkıyordu. Yeni Sabah ve Ulus gibi gazeteler de "ihtiyatsızca" alınan bu kararı eleştiri bombardımanına tuttular.[12] Öte yandan CHP'nin Kore Kararı'na ilişkin tavrı net değildi. Böyle bir konuda niçin kendisine danışılmadığını soruyor, ama kararı onaylayıp onaylamadığını açıklamıyordu. Kore Kararı TBMM tatilde iken alınmış olduğu için kararın TBMM'de onaylanması Kasım ayında gerçekleşebildi.

Yaz aylarının son flaş icraatı Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın kurulmasıdır. Ağustos ayının ilk günlerinde kurulan bu banka özel girişimi, özel sermayeyi teşvik etmek amacını güdecekti.[13]

1950'li yıllarda yerel organlara ayrı tarihlerde seçim yapıldığından, 1950 yılının Ağustos-Ekim dönemi yerel seçimlerle geçildi. Seçimlerde DP, CHP'ye karşı ezici bir üstünlük sağladı. Öyle ki, 600 belediyenin 560'ını DP'li adaylar kazandı. Başbakan Menderes seçim zaferinden sonra "Türk milleti Halk Partisi'ni 14 Mayıs'ta iktidardan tasfiye etmişti, 3 Eylül'de de muhalefetten tasfiye etti" diyecekti.[14]

1951 yılının başlarında hükümet, Kırşehir'deki Atatürk büstünün tahrip edilmesi olayı üzerine "inkılap ve Atatürk aleyhine işlenmekte olan suçların artma eğilimi gösterdiği" kanaatine vardı ve "Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" tasarısını hazırlayarak TBMM'den geçmesini sağladı. Demokrat Partililer 1946-1950 döneminde iktidar partisi CHP'yi Atatürk'le ilgili birçok konuda eleştirmişlerdi. Öncelikle, Anıtkabir'in yapımının geciktirilerek Atatürk'ün Etnografya Müzesi'nde bekletilmesi, ayrıca para ve pullardan Atatürk'ün resminin kaldırılarak İnönü'nün resminin basılması DP'lilerin başlıca eleştiri konularındandı. DP, Atatürk Devrimlerine karşı olmakla suçlanmışsa da, uygulamada bu suçlama gerçeklerle örtüşmez.[15] Özellikle Celal Bayar meşhur "Atatürk'ü sevmek millî bir ibadettir" sözüyle Atatürk hayranlığını dile getirmiştir.

1951 yılının Mart ayında, DP iktidarı henüz bir yılını doldurmadan, Başbakan Menderes'le Tarım Bakanı Nihat Eğriboz arasında yaşanan bir tartışma yüzünden hükümet istifa etti,[16] yeni hükümet yine Menderes tarafından kuruldu.[17]

İkinci Menderes Hükümeti de, tıpkı ilk hükümet gibi özel sektörün gelişmesi, Anadolu'da ticaret ve sanayi burjuvazisinin doğması için çaba gösterdi. Öte yandan dış politikada benimsediği yeni yolda da emin adımlarla ilerledi. NATO'ya girmek için İnönü döneminden beri nabız yoklayan Türkiye, Kore Savaşı'nın sağladığı avantajla ABD'nin desteğini aldı. Ancak, İngiltere ve Fransa'nın muhalefetini kıramıyordu. 1951 yılının Mayıs ayında İngiltere Dışişleri Bakanı Morrison tarihe "Morrison Mektubu" olarak geçen belgeyi Türk hükümetine iletti. Morrison mektupla Türkiye'nin Atlantik Paktı'na alınmasına taraftar olduğunu belirtiyor ve diğer devletler nezdinde de gerekli girişimleri yapacağını taahhüt ediyordu. Ancak İngiltere bir şart öne sürüyordu: ABD, İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında Orta Doğu'nun savunmasını sağlamak üzere başka bir savunma sisteminin kurulması.

Hükümet Morrison mektubuna verdiği cevapta, Türkiye için NATO'nun önemine değinirken, Orta Doğu için önerilen yeni savunma sistemi için de görüşmelere hazır olduğunu bildirdi.

Türkiye'nin bu tutumu, Ottowa'da yapılan Atlantik Konseyi'nde ele alındı ve 1951 yılının Eylül ayında Türkiye'nin NATO'ya alınması kabul edildi. NATO'ya giriş kararı DP ve CHP'nin oylarıyla 18 Şubat 1952 günü TBMM'de onaylandı.

Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle birlikte dış politikasının yanı sıra iç politikasında da önemli değişikliklerin olacağı aşikardı. DP iktidarı, 1952 yılının ortalarından itibaren "aşırı sağ ve sol akımlar"

olarak değerlendirdiği kurumların üstüne gitmeye başladı. Türk Milliyetçiler Derneği 9 Temmuz 1953 günü, Millet Partisi de 1953 yılının Ocak ayında kapatıldı. Köy Enstitüleri, Öğretmen Okullarına dönüştürüldü. CHP'nin tek parti döneminde haksız yere edindiği mallar hazineye devredildi. Türkiye'nin NATO'ya girmesine çok sıcak bakmadığı bilinen Hava Kuvvetleri Komutanı Muzaffer Göksenin emekli edildi.

Türkiye'de iç ve dış politikada hararetli günler yaşanırken aynı zamanda ülkenin çehresi de değişiyor, karayollarına verilen önem sayesinde mübadele aracı maldan paraya dönüşüyordu. Köylerin kasabalara ya da kentlere olan bağlantısı köylünün ürününü pazarda sergilemesini sağlıyor, bu da köylünün parayla tanışması sonucunu doğuruyordu. Para, Sümerbank'tan pazen alınması, pabuç alınması, basma alınması demekti. Para, kaliteli tohum, gübre hatta traktör demekti. Para, bazı köylüler için de pavyon demekti, eğlence demekti. Para, köylünün kenti keşfetmesi demekti. Nitekim, 1950 yılında 1 milyar lira olan para arzı, 1960 yılında 5 milyar liraya çıkmıştı.[18]

Demokrat Parti'nin kuruluşundan iktidara gelmesine kadar geçen dört yıllık dönemde yaptığı iki kongrenin, parti ve Türk demokrasisi açısından önemi yukarıda vurgulanmıştı. Demokrat Parti, iktidarda bulunduğu 1950-1960 arası on yıllık dönemde ise sadece iki kongre gerçekleşti. Parti'nin en önemli şahsiyeti Celal Bayar artık Cumhurbaşkanı idi. Partiye, -en azından- açıktan müdahale etmiyor, dolayısıyla teşkilatla ilgilenmiyordu. Toplantılarda, mitinglerde, kongrelerde yaptığı konuşmalarla siyaset dersleri veren, birçok defa kaybetmek üzereyken son anda yaptığı manevralarla kazanan Bayar'ın yükü artık Menderes'in omuzlarındaydı. Menderes ise Bayar'dan farklıydı. O, mücadeleyi sevmiyordu. Hitap ettiği milyonlarla özdeşleşebilen, onların duygu ve düşüncelerini okuyan, ruh hallerini çözen Menderes'in büyük bir eksiği vardı: Yüzbinlere hitap ederken o insanların tek tek aralarında ne konuşabileceklerini biliyordu, ama hemen yanı başında duran 5-10 kişinin ayak oyunlarının, dalkavukluklarının neler ifade edeceğini bir türlü çözemiyordu. Belki de çözmek istemiyordu. Çocukluk yıllarında başlayan, özellikle iktidarının ilk yıllarında sıkça karşılaştığı ihanetler Menderes'te güvensizlik duygusunu arttırmıştı. Bu sebeple Menderes, kongre gibi hesaplaşma ortamlarını hiçbir zaman sevmedi. Hatta kongrelerden korktu. İktidarda bulunduğu on yıl içinde, biri 1951 diğeri 1955 yılında yapılan iki Büyük Kongre'de de gereksiz polemiklere, mücadelelere girdi. Menderes'in Genel Başkanı olduğu Demokrat Parti'de kongre demek bundan sonra çatışma demekti, bölünme demekti.[19]

Demokrat Parti'nin 1950-1960 yılları arasında topladığı iki kongreden ilki olan Üçüncü Büyük Kongre, 15 Ekim 1951'de, Ankara'da, Büyük Sinema'da çalışmalarına başladı. İlk iki kongre gibi uzun süren ve 20 Ekim 1951 akşamı sona eren kongreye 1160 delege katıldı. Kongrede, Cumhurbaşkanı Celal Bayar da bulundu. Ancak o, artık sahnede değil, Cumhurbaşkanlığı locasındaydı. Kürsüde konuşan, hesap veren, savaşan artık Adnan Menderes'ti.

Demokrat Parti Üçüncü Büyük Kongresi'nde yaşanan en ilginç gelişme, hiç şüphesiz İçişleri Bakanı Halil Özyörük'ü istifaya kadar götüren gazete haberi idi: Ulus gazetesi, bakanın eşine resmi bir

araba tahsis edildiğini yazdı ve yayınladığı resimlerle de bu iddiasını ispat etti.[20] Bu haberler üzerine Halil Özyörük, 17 Ekim 1951 günü bakanlık görevinden istifa etti.

3. 1954-1957 Dönemi

DP 1950-1954 arasındaki icraatları ile millet faktörünü siyaset oyununa dahil etmiş, özellikle köylü kesimin büyük desteğini almıştı. O yıllarda köy nüfusunun çok fazla olması, köy oylarını alan Parti'nin seçimleri kazanması sonucunu doğuruyordu. DP'nin 1954 yılında yapılacak seçimlerde köy oylarını alma noktasında sıkıntı çekmeyeceği kesindi. Traktör sayısındaki büyük artış, tarımsal krediler ve hepsinden önemlisi köylünün ürününü satacağı pazarlara ulaşması gibi tarım politikaları köylüyü çiftçi yapmıştı. Öte yandan limanlar, barajlar, köprüler, köy içme suları gibi hizmetler sayesinde Türkiye adeta şantiyeye dönmüştü.

1954 seçimlerinden önce DP, temel olarak kalkınmayı ve köylüye sağlanan desteği vurgulayarak seçmenlerden oy istedi. CHP'liler ise Petrol Kanunu'nun yeni bir kapitülasyon olduğunu belirterek, yabancı sermayenin Türkiye'ye gelişinden duydukları rahatsızlığı dile getirdiler. CHP'nin sönük geçen seçim kampanyasının aksine DP, 1954 seçimlerinden önce son derece renkli ve hareketli bir kampanya yürüttü. CHP Genel Merkezi'nin seçim sonrası hazırladığı rapora göre CHP seçimler için 158 bin lira harcarken DP'nin kasasından 1.5 milyon lira çıkmıştı.[21]

2 Mayıs 1954 günü yapılan genel seçimlerden Demokrat Parti, Cumhuriyet tarihinin rekor oranıyla galip çıktı: %56.6 oy alan Demokrat Parti, 503 milletvekilliği kazandı. CHP ise %34.8 oranla parlamentoya ancak 31 milletvekili sokabildi. Yürürlükte olan çoğunluk sistemi DP'ye milletvekilliklerinin neredeyse tamamını kazandırmıştı: %56.6 oy karşılığında milletvekilliklerinin %93'ünü aldı.[22]

DP iktidarının ikinci dönemi olan 1954-1957 yılları arasındaki 3 yıllık süre, Demokrat Parti'nin en fırtınalı ve en tartışmalı dönemi olmuştur. 6-7 Eylül Olayları, İspat Hakkı, Hürriyet Partisi ve 29 Kasım 1955 DP Grubu Toplantısı gibi, DP iktidarının birçok önemli olayı bu sürede yaşanmıştır. DP ve Menderes bu dönemde iktidara ısınmış, 1950'den itibaren siyaset sahnesini yönlendiren millet, siyasetteki belirleyici rolünü giderek sermaye'ye bırakmıştır. 1950'de CHP'den milletin eline geçen siyaset oyununun ipleri, bu dönemde DP oligarklarına ve güçlenmeye başlayan sermayeye geçmiş, millet siyasi aktörlükten figüranlığa inmiştir. Bu dönem, DP'nin 1950-1954 yılları arasındaki 4 yılın muhteşem mirasını yemeye başladığı dönemdir.

Nitekim Demokrat Parti seçimlerden sonra yeni bir havaya büründü: "Parti en kuvvetli olduğu bir zamanda hatalar işleyecek ve kendi bünyesine ve geçmişine uymayacak bir yola girecek gibi görülüyordu."[23] Cumhurbaşkanı Celal Bayar başta olmak üzere birçok DP'li, seçimlerde CHP'ye çalışmış memurların cezalandırılması hususunda görüş birliği içindeydi. Etem Menderes, bakanlıkların merkez teşkilatından olup da seçimlere muhalefet partilerinden girenlerin, bağlı bulundukları bakanlıkların kapısından içeri alınmaması gerektiğini yüksek sesle telaffuz ederken,

Cumhurbaşkanı Bayar memurlar arasında tasfiyenin kaçınılmaz olduğunu belirtiyor ve "Ben buradan işe başladım bile. Üç dört kişiye yol verdim. Sıra büyüklere de gelecek" diyordu.

DP'deki değişim yalnızca memur kıyımıyla sınırlı kalmıyordu. Kırşehir, seçimlerde Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne oy verdiği için 30 Haziran 1954'te çıkarılan bir kanunla ilçe yapıldı. Emekli Sandığı Kanunu'nda değişiklik yapıldı, ayrıca devlet memurlarıyla ilgili köklü değişikliklere gidildi. Bu değişiklikler yapılmadan, bu kanunlarla ilgili Menderes'le görüşmek isteyen CHP Grup başkanvekilleri randevu bile alamadılar. DP bir anda 1946'ların CHP'si gibi olmuştu.[24] Tek çözüm, parti içi mekanizmalardan gelecek olan tepki, belki de başkaldırı idi! Parti içinde olup da farklı ses verenler, 'siyaseten prim kazanmak' amacıyla hareket ettiğinden böyle bir tepki veya başkaldırı Demokrat Parti'ye hiçbir zaman gelmedi.

Demokrat Parti iktidarı bir yandan baskıcı rejim hazırlıkları yaparken, diğer yandan Türkiye'nin şantiye hali devam ediyordu. Ancak iktisadi hayat ilk dört yıl gibi yolunda gitmeyecek, 1954-1958 yılları arasında, Anadolu'da 30-35 yılda bir görülen kuraklık yaşanacaktı. Ayrıca, 1952'de Kore Harbi'nin sona ermesi sebebiyle ihraç mallarının fiyatı yarı yarıya düşecek, ticaret hadleri (terms of trade) 1960 yıllarının ortalarına kadar Türkiye'nin aleyhine olacaktı. Son olarak da 1954 yılından sonra soğuk savaş şartları her yıl bütçenin %30'unun Milli Savunma giderlerine ayrılması zorunluluğunu doğuracaktı.[25]

Ekonomideki bu olumsuzlukların tersine dış politikada altın bir dönem başlamıştı. 1950-54 dönemi nasıl liberal demokrasi ve iktisadi alanda başarılarla doluysa, 1954-1957 dönemi de Türkiye'nin dış politikasının en başarılı dönemlerinden biri olmuştur. Bu dönemde dış politika, Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü tarafından değil, Devlet Bakanı Fatin Rüştü Zorlu tarafından yönlendirilmiş, Türkiye yıllarca meyvelerini yiyeceği atılımları bu yıllarda yapmıştır.

"1955 yılı Nisan ayında Endonezya'nın Bandung kentinde Asya-Afrika Zirvesi toplandı. Bu konferansa NATO üyesi olarak yalnız Türkiye katılıyordu. Çin dışında konferansa katılan diğer Asya-Afrika ülkeleri ileride Tarafsızlar Bloku'nun üyeleri olacaklardı. Zorlu Devlet Bakanı unvanı ile katıldığı bu konferansa yine kuvvetli bir ekiple gitti, Konferans'ta etkin rol oynadı. Emrivakilere karşı çıktı. Bazı yerleşmiş kanaatleri sarstı, hazırlanan oyunları bozdu. Olay çıkardı. Mağlup olmadı."[26]

"Bandung'ta Türkiye nam yaptı, iyi bir şöhret kazandı. İş kolay değildi. Konferans'a katılanların ekseriyeti, eski müstemlekelerdi, istiklâllerine yeni kavuşmuşlardı. Eski müstemlekelerin sahiplerinin çoğu da NATO üyesi idi. Türkiye de NATO üyesi idi. Buna rağmen, Bandung'ta Türkiye dinlenildi ve sayıldı. Müstemlekeciliğin savunuculuğunu yapmadı tabii. Bandung atmosferinde böyle bir şey hayal bile edilemezdi."[27]

Ağustos 1954'te Kıbrıs sorunu gündeme gelmişti. Yunanistan, Ada'yı ilhak için Birleşmiş Milletler'e başvurmuş, ayrıca yaptığı mitinglerle de konuyla ilgili ülke içinde kamuoyu oluşturmuştu. Birleşmiş Milletler bünyesinde de davasının desteklenmesi için, İsrail yüzünden ilişkilerimizin bir

süredir gergin olduğu Arap ülkelerine yanaşmıştı. Türkiye ise Kıbrıs konusunda çok duyarlı idi. Ada'nın Yunanistan'a terk edilmesine seyirci kalmak mümkün değildi.

İngiltere, Kıbrıs sorununu çözüme kavuşturmak için bir konferans düzenleyeceğini Türkiye ve Yunanistan'a 1955 Haziranı'nda bildirdi ve bu ülkeleri konferansa davet etti. Türkiye'nin Kıbrıs'ın geleceği konusunda söz sahibi olması kuşkusuz DP'nin dış politik zaferiydi. Hükümet bu daveti hemen kabul etti ve davada kararlılığını göstermek için Yunanistan'a sert bir nota vererek Kıbrıs konusundaki kışkırtmalarına son vermesini istedi.

Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasındaki görüşmeler 27 Ağustos 1955'te Londra'da başladı. Dışişleri Bakanlığı'na vekalet eden Fatin Rüştü Zorlu'nun savunduğu Türk tezine göre, Ada Türkiye'ye verilmeliydi. Nitekim Lozan Antlaşması'yla Kıbrıs adasına ayrı bir statü tanınmış, Türkiye, Kıbrıs'taki egemenlik haklarını yalnız İngiltere'ye devrettiğini belirtmişti. Yine Lozan Antlaşması'yla Ada'da yaşayan halklara iki yıl içinde Türk ya da İngiliz uyruklarından birini seçme hakkı verilmişti. Ada dörtyüz yıla yakın bir süre Türklerin elinde bulunmuşken, tarihin hiçbir döneminde Yunanlıların idaresine geçmemişti. Kıbrıs, Yunanistan'a bin mil uzaklıktayken, Türkiye'ye yalnızca kırk mil uzaklıktaydı. Ayrıca Ada'da tapulu toprakların %60'ı Türklere aitti, Birinci Dünya Savaşı'na kadar da Ada'da çoğunluğu Türkler oluşturmaktaydı. Bu nedenle Kıbrıs'ta Yunanlılar, Türkiye'nin muhatabı bile değildi. Ayrıca İngilizler, Türkiye'den aldığı bir toprağı Yunanistan'a devredemezdi.[28]

Yunanistan, Türkiye'nin sert, kararlı ve hukuki mesnetlere dayanan tavrı karşısında şaşkına döndü. Çünkü, Türkiye'nin böylesi bir tavrına o güne kadar alışık değildi. Enosis'te direnmek için geldikleri "Lancaster House"ta geri adım atmak zorunda kalan Yunanlıları, ilişkilerin son derece gergin olduğu bir ortamda 5 Eylül 1955 Pazartesi günü Selanik'te Atatürk'ün doğduğu ev ile Türkiye'nin Selanik Konsolosluğu arasında patlatılan bomba kurtardı. Bomba haberi üzerine, 6 Eylül 1955 Salı günü İstanbul Beyoğlu'nda toplanan kalabalık, sloganlarla Atatürk'ün evine yapılan saldırıyı protesto etti. Ancak akşam saat 19.00'dan itibaren protesto, toplum psikolojisi ve tabii ki bazı provokatörler sebebiyle nitelik değiştirdi. Daha çok Rum vatandaşların bulunduğu bölgelerde dükkanların vitrinleriyle kepenkleri kırıldı, yine Rumlara ait binalar, kiliseler, eğlence yerleri, okullar hatta mezarlıklar bile tahrip edildi. 7 Eylül Çarşamba sabahına kadar devam eden olaylar sonunda yanmış, yıkılmış ya da ağır şekilde tahrip edilmiş beşbin bina vardı. Bu binaların büyük çoğunluğu Rumlara; bazıları da binaları tahrip edilen Rumlara komşu Türk, Ermeni ve Musevilere aitti. Bu tecavüzler, İstanbul'a nazaran çok daha küçük ölçüde olmak üzere İzmir'de ve Ankara'da da görüldü.

6 Eylül akşamı İstanbul'da bulunan Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Başbakan Adnan Menderes saat 20.00 treniyle Ankara'ya hareket etmişlerdi. İzmit'e vardıklarında olaylar kendilerine haber verildi. Onlar da hemen İstanbul'a geri döndüler. Bizzat göstericilerin arasına girip olayları bastırmak için çaba harcadılar. Aynı akşam Başbakanlık'tan yayınlanan bildiri ile İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilan edildi.

6-7 Eylül olaylarının Londra Konferansı'nı olumsuz etkileyeceği aşikardı. Nitekim siyasi görüşleri Fatin Rüştü Zorlu'yla hiçbir zaman örtüşmeyen Emekli Büyükelçi Mahmut Dikerdem de Londra'daki Lancaster House Konferansı'na katılmış ve anılarında Türkiye'ye dönüş yolculuğunu şu şekilde anlatmıştır: [29]

"Lancaster House'tan doğruca, Havaalanına gittik. Uçağımız Belçika ve Almanya üzerinden İstanbul'a uçacaktı. Yolda uğradığımız iki kentte de gazetelerin büyük manşetlerle 6-7 Eylül olaylarını anlattığını gördük. Fatin Bey, yolculuk sırasında çok üzgün ve suskundu. Bir aralık yanına giderek, kendisini teselli etmek istedim. 'Bütün çabalarımız, Londra'da elde ettiğimiz başarı, bir gecede heba olup gitti' dedi."[30]

6-7 Eylül olaylarının gerginliği iç politikaya da yansıdı. Olaylardan bir ay sonra, DP IV. Büyük Kongre hazırlıklarının yoğunlaştığı günlerde, DP'li 11 milletvekili "ispat hakkı" konusunu gündeme getirdiler. Basına "ispat hakkı" tanınmasını, böylelikle yayın organlarının kolayca sansür edilmesinin önüne geçilmesini isteyen milletvekilleri bazı önemli isimleri de yanlarına çekerek genişlediler. Ancak DP, bu milletvekillerinin bir kısmını ihraç etti, kalanlar da DP'den istifa etti. Ayrılan milletvekilleri 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi isimli bir parti kurdular. Genel Başkanlığını Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu'nun yaptığı Hürriyet Partisi'nde hiçbir zaman düzenli ve akılcı bir çalışma ortamı kurulamadı. Parti'nin bir çalışma programı yoktu. Parti'nin ileri gelenleri gece yarılarına kadar toplantılar yapıyor, ancak bu toplantılarda Parti'nin gelişmesiyle ilgili herhangi bir karar alınmıyordu. Üstelik, bu toplantılardaki önemsiz konuşmalar, ertesi gün DP ve CHP Genel Merkezi koridorlarına çoktan ulaşmış oluyordu. Parti kurucuları ve Yönetim Kurulu üyeleri kendi seçim bölgeleri dışında başka yerlerle ilgilenmiyor, yurt gezileri düzenlemiyorlardı. Hürriyet Partisi milletvekili sayısında bir ara CHP'yi geçip ana muhalefet partisi olduysa da, muhalefetini meclis dışına taşıyamadı.[31]

Oysa ki 1955 sonbaharında muhalefet yapmak için elverişli bir ortam vardı. 1955 yılının ilkbaharında havaların soğuk gitmesi tarım ürünlerinin fiyatlarının aşırı yükselmesine yol açmıştı. Ayrıca inşaat malzemesi, traktör, yedek parça, otomobil lastiği, kalay, çivi, ilaç gibi birçok ihtiyaç maddesi de döviz darlığı sebebiyle piyasada bulunmuyordu. 1955 Haziran sonunda tekel maddelerine ve Sümerbank ürünlerine yapılan zamlar halk arasında memnuniyetsizliği arttırmış, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu'nun 300 milyon dolarlık bir kredi temin etmek üzere ABD'de uzunca bir süre kaldıktan sonra Türkiye'ye elleri boş olarak dönmesi havayı daha da ağırlaştırmıştı.

Bütün bu olumsuzluklar içinde Demokrat Parti, tarihinin son Büyük Kongresi olan Dördüncü Büyük Kongre'yi topladı. Yaklaşık 1300 delegenin katıldığı kongrede seçimler, ilk üç kongrenin aksine hemen ikinci gün yapıldı. 15 Ekim 1955'te çalışmalarına başlayan kongrede, 16 Ekim günü seçimler gerçekleşti. 17-18 Ekim günleri delegelerin eleştiri ve dileklerini dile getirmeleriyle geçildi. Son iki günün tek önemli olayı, 18 Ekim 1955'te İstanbul delegelerinden 50 imzalı önerge verilmesiyle başladı. Önerge, uzun tartışmalara ve kavgalara yol açtı. Önerge ile "partiden ayrılan milletvekillerinin milletvekilliği sıfatının da kaldırılmasını sağlamak üzere bir kanun çıkarılması" teklif ediliyordu. Menderes yaptığı konuşmada bu önergenin lehine sözler söyledi. "Partiden çıkarılan milletvekillerinin

DP içindeki kuyruklarının da kesilmesi gerektiğini" ifade edince de gerginlik arttı. Divan Başkanı Tevfik İleri ile bizzat Menderes'e şiddetli hücumlar oldu. DP delegesi her kongrede koyduğu demokratik tavrını, Dördüncü Büyük Kongre'de son gün gösteriyordu. Önerge, müzakere yapılmaksızın oya kondu. Gürültüler ve itirazlar arasında Divan Başkanlığı önergenin kabul edildiğini açıkladı.

Muhaliflerince, Demokrat Parti'nin dikta rejimi kurma teşebbüsünün bir adımı olarak nitelenen bu önerge ile getirilmek istenen uygulama, günümüzde de tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Uygulamanın, milletvekillerinin hareket serbestisini ve hürriyetini kısıtladığı; ayrıca, Genel Başkanların milletvekilleri üzerindeki nüfuz ve otoritesini, hatta baskısını arttırması anlamına geldiği için eleştirilmektedir. Bu tür eleştiriyi yapanlar, yasaklarla parti değişmenin önüne geçilemeyeceğini, nitekim 1985-1995 yılları arasında kurulan "hülle partileri"nin bu tür ihtiyaca cevap verdiğini savunmaktadırlar. Öte yandan başka bir kesim, çirkin transfer dedikoduları yüzünden TBMM'nin yıpratıldığını savunmakta ve milletvekilinin seçildiği partiden istifa edip başka bir partiye katılmasının doğru olmayacağı görüşündedir.[32]

Dördüncü Büyük Kongre'den yaklaşık 45 gün sonra yaşanan önemli bir olay Demokrat Parti'yi karıştırdı ve Parti'nin dönüm noktası oldu: 29 Kasım 1955 Salı günü Dr. Burhanettin Onat başkanlığında toplanan DP Meclis Grubu'nda İktisat ve Ticaret Bakanı Sıtkı Yırcalı hakkındaki gensoru önergesi görüşülecekti. Ancak Grup, yoğun baskısıyla gensoruyu hükümete yöneltti ve arkası arkasına kürsüye çağırdığı bakanları istifa ettirdi. Bunun üzerine kürsüye gelen Menderes, Bakanlar Kurulu'ndaki bakanların toptan çekildiğini belirterek, kendisi ile ilgili kararı da grubun vermesini "kaderimi sizlerin reylerinize terk ediyorum" sözleriyle istedi. Başbakanın bu konuşması gruptaki havayı yumuşattı. Gruba başkanlık eden Burhanettin Onat, Adnan Menderes hakkındaki güvenoylamasına geçti. Bir-iki milletvekili hariç bütün grup Menderes'in lehinde oy kullandı. Menderes'in bakanlarını düşüren grup, Menderes'e aşırı sevgi ve heyecanla sahip çıkmıştı. Bunun üzerine Menderes tekrar kürsüye geldi, gruba teşekkür etti ve "Aslanlar gibi insanlarsınız; siz isterseniz hilafeti bile getirirsiniz. Size layık olmaya çalışacağım" diyerek kürsüden indi.

Birçok tarihçi, bu grup toplantısının Menderes'in zaferiyle sonuçlandığı kanaatini taşır ve Menderes'in sözleri üzerinde durur. Böyle düşünenler, bu sözlerle Menderes'in laiklik karşıtı, irticacı düşüncelerinin su yüzüne çıktığını vurgularlar. Bu satırların yazarı ise Menderes'in bu olayla, kendi bakanlarını gözünü kırpmadan harcamış bir başbakan olarak tarihe geçtiğini savunmaktadır.[33]

1954-1957 döneminin önemli dış politika gelişmeleri sadece Londra Konferansı ve 6-7 Eylül olaylarının yankılarından ibaret değildir. Türkiye'nin öncülük ettiği Bağdat Paktı Türkiye, Irak, İran, İngiltere ve Pakistan tarafından imzalanmış, ancak Irak'taki darbeden sonra bu pakt yaşamamıştır.

Dış politikada bir başka önemli gelişme 1956 yılında İsrail, İngiltere ve Fransa'nın, Mısır'a saldırmaları sonunda başlayan Arap-İsrail Savaşı'dır. Savaş sürerken Sovyetler Birliği, İsrail, İngiltere ve Fransa'yı açıkça tehdit etti ve Orta Doğu'ya asker göndereceğini açıkladı. Bunun üzerine Amerika devreye girerek savaşı sona erdirdi. Savaş bittiğinde ABD'nin Arap dünyasındaki itibarı olağanüstü

sarsılmıştı. Orta Doğu'da güç boşluğu doğmuş ve bu boşluğun da SSCB tarafından doldurulması ihtimali yükselmişti. ABD, Orta Doğu ülkelerinin ekonomisini güçlendirmeye yardım ederek bu ülkeleri yanına çekmek istiyordu. Sözü edilen yardımları sağlamak amacıyla ortaya atılan Eisenhower Doktrini,[34] aslında Orta Doğu'daki güç dengesini ABD'nin çıkarlarına ve yararına göre yaratma amacını taşıyordu. Türkiye, Eisenhower Doktrini'ne 22 Mart 1957 günü katıldığını, ayrıca doktrini bölgede gerçekleştirebilmek için hazır olduğunu açıkladı.[35] Eisenhower Doktrini, Menderes Hükümeti için 1947 yılında Truman Doktrini'nin açıklanması ile başlayan askeri ve ekonomik yardımın, Türkiye'nin yanı sıra diğer Orta Doğu ülkelerine de genişlemesi olarak değerlendirilebilir. Başbakan Adnan Menderes, söz verilen bu askeri ve ekonomik yardım sayesinde ülke içinde de prestijini arttırmayı ümit ediyordu.

4. 1957-1960 Dönemi

1954 seçimlerinden sonra arkası arkasına yaşanan krizler, başta Menderes olmak üzere Demokrat Partilileri yıpratmıştı. İktidar yorgun düşmüş, Menderes aşırı derecede sinirli ve çevresine karşı kırıcı olmaya başlamıştı. Öte yandan muhalefet partileri, 1958 yılında yapılacak seçimlere tek listeyle girmek için görüşmeler yapıyordu. Demokrat Parti, muhalefete fazla hazırlanma imkanı tanımadan 27 Ekim 1957 günü erken seçimlere gitti.

Seçimlerde muhalefete önceki seçimlerde olduğu gibi yine CHP öncülük etti. O güne kadar meydan mitingleri ve kahve toplantılarından öteye gitmeyen propagandalara 1957 seçimleri ile birlikte ev toplantıları da eklendi. 1957 seçimleri, bayrak, afiş ve el ilanlarının o güne kadar görülmedik biçimde kullanılmaya başlandığı seçim oldu.[36]

Seçimlere katılım oranı %76.6 seviyesinde gerçekleşti. Demokrat Parti oylarını yüzde ellinin altına düşürdü ve %47.3'te kaldı. Cumhuriyet Halk Partisi ise %40.6 oranını yakaladı. Çoğunluk sistemi yürürlükte olduğundan, oy oranlarına göre milletvekili sayılarındaki adaletsizlik bu seçimlerde de göze çarpıyordu: DP 408 milletvekili, CHP 173 milletvekili kazandı.

Demokrat Parti'nin 1957 seçimlerinde aldığı %47.3 oranındaki oy genellikle tüm tarihçiler tarafından "ağır yenilgi" olarak ifade edilir. Halbuki bu oran 7 yıllık iktidar yıpranmışlığına ve etkin muhalefete karşı bir başarı olarak da değerlendirilebilir. Demokrat Parti, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerini kazanarak, Türkiye'de üst üste 3 seçim kazanan tek parti olma özelliğini de taşımaktadır. Bu rekorun uzun yıllar kırılması da pek mümkün görülmemektedir.

Bütün bunlara rağmen Demokrat Parti, 1957 seçimlerinden, 1954'e oranla %9.3 oy kaybederek çıktı. İki il hariç, oy oranları her seçim çevresinde düştü. DP, çoğunluk sisteminin kendisine sağladığı avantaja rağmen milletvekili sayısı bakımından da eski gücünde değildi. Bu düşüşün sebeplerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1- Milli Korunma Kanunu'nun uygulamasındaki başarısızlık döviz sıkıntısını doğurmuş; cam, lastik, pil, inşaat malzemesi, çay, kahve, ilaç, gözlük camı gibi maddeler karaborsaya düşmüştü. Bu da, milletin Demokrat Parti iktidarını haklı eleştirilerine yol açıyordu.

2- Demokrat Parti'nin 1946-1950 arası yaptığı demokrasi mücadelesinden ve söylediği sözlerden eser yoktu. Aynı sözler şimdi muhalefet tarafından söyleniyordu. Bu da sayıca az, ancak "özgül ağırlık" bakımından fazla olan toplumun önemli kesimlerinin DP'ye sırt çevirmesine ve dolayısıyla toplumun diğer katmanlarının da etkilenmesine yol açmaktaydı.

3- Demokrat Parti ispat hakkı konusunda son derece inatçı ve yanlış tutum izlemişti. Bu, partinin küçülmesine, önemli partililerini kaybetmesine ve Hürriyet Partisi'nin doğmasına neden olmuştu. Muhalefetin "hırsıza hırsız denilemeyecek" sözleri haklı bir eleştiri olarak görünüyordu.

4- Kırşehir, 1954 seçimlerinde Millet Partisi'ne oy vermesi yüzünden cezalandırılmış ve 30 Haziran 1954'te ilçe yapılmıştı. Bu durum üç yıl sürdü ve DP iktidarı 12 Haziran 1957 günü TBMM'de kabul edilen bir kanun ile Kırşehir'in yeniden il olmasını sağladı. Ancak Kırşehir'in yeniden il olması tasarısı mecliste görüşülürken, Osman Bölükbaşı, Nevşehir'e bağlanan Kozaklı ve Hacıbektaş ilçelerinin Kırşehir'de kalması gerektiğini vurgulamıştı. Bu isteği kabul edilmeyince de başta Celal Bayar olmak üzere Meclis'e ve Meclis başkanına ağır sözlerle saldırmıştı. Bu sözleri Bölükbaşı'nın başına büyük işler açtı. Dokunulmazlığı kaldırıldı, tutuklanarak cezaevine girdi. Seçimler sırasında da hâlâ hapis yatıyordu.

Bu durum Demokrat Parti'nin, muhaliflerini susturmak için onları zindanlara tıkan bir siyasal teşekkül olarak algılanmasına yol açtı.

5- Aday listelerinin tanziminde yapılan hatalar, yerel unsurlara önem verilmemesi, adayların Menderes ve yakınındaki üç-beş kişi tarafından belirlenmesi, 1957 seçimlerinde oy kaybının en önemli sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır: Demokrat Parti Genel İdare Kurulu tarafından aday tespitinin yapıldığı 28 ilin 14'ünde tamamen, 3'ünde de kısmen seçimler kaybedilmişti. Adayların önseçimle belirlendiği yani aday tespitinin teşkilatlara bırakıldığı 39 ilin 33'ünde seçimler kazanılmıştı.

6- Yeni yüzler, yeni sözler isteyen seçmenlerin, yedi yıldır sürmekte olan Demokrat Parti iktidarından bıkması da oy kaybının bir başka sebebidir. Ayrıca, bazı seçim çevrelerinde, oralara özgü işlenen hatalar da oy kaybına yol açmıştır. Örnek olarak, doğunun ilk üniversitesi Elazığ'a açılacakken, Erzurum Milletvekili Merhum Rıfkı Salim Burçak'ın Milli Eğitim Bakanlığı yaptığı dönemde kanun teklifi "Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum'a kurulması" yönünde verilmiş ve öyle de gerçekleşmiştir. 1957 seçimlerinde de Elazığ, elbette DP'yi cezalandırmıştır.[37]

Seçimlerden sonra kurulan Beşinci Menderes Hükümeti, 1950-1960 döneminin son hükümeti olmuştur. Bu hükümet göreve gelir gelmez yaşanan "Dokuz Subay Olayı" 1958 Türkiyesi'nin önemli gündem maddelerinden biriydi. Kurmay Binbaşı Samet Kuşçu'nun ihbarıyla dokuz subay 26 Aralık

1957’de tutuklandı. Bu subayların askeri bir darbe hazırlığı içinde oldukları iddia ediliyordu. Fakat böyle bir cuntanın varlığı kanıtlanamadığı için, Samet Kuşçu iftiradan mahkum oldu. [38]

DP iktidarı 4 Ağustos 1958 tarihinde Türk Lirası’nın 11 yıldır sabit tutulan değerini düşürmek zorunda kaldı. Hükümet, borç erteleme ve yeni kredi talepleriyle başvuruda bulunduğu uluslararası kuruluşlardan, ciddi bir istikrar programı uygulanması ve Türk Lirası’nın devalüe edilmesi gibi önlemler alınmadığı takdirde hiçbir destek göremeyeceği cevabını alınca istikrar programını hazırlamak zorunda kalmıştı. İstikrar paketinin ilk önemli kararı, 8 Ağustos 1958’de Türk Lirası’nın Amerikan Doları karşısındaki değerinin 2.82 liradan 9.45 liraya düşürülmesi oldu.

1958 istikrar programının diğer unsurları arasında ise, ithalat ve ihracat rejimlerinde serbestleşmeye yönelinmesi, KİT’lerin ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatlarına zam yapılması, özel kesimin ürettiği mal ve hizmetler üzerindeki fiyat denetiminin kaldırılması, Merkez Bankası’nın kamu kesimine açtığı kredilerde ciddi kısıtlamalar getirilmesi gibi önlemler yer alıyordu. Bu önlemlerin alınmasıyla birlikte Türkiye’nin dış borçları konsolide edildi ve ödemeler dengesi açığı azaldı, enflasyon düştü. Ancak, büyüme hızı geriledi ve iktisadi durgunluk baş göstermeye başladı.[39]

1959 yılının başında Kıbrıs Sorunu’nda çözüme yaklaşıldığının ciddi belirtileri ortaya çıktı: Taraflar, bağımsız bir cumhuriyet kurma hususunda ilke anlaşmasına vardılar. Türk ve Yunan Hükümetlerinin Başbakanları Menderes ile Karamanlis, 11 Şubat 1959’da Zürih’te bu konuda bir antlaşma imzaladılar. Esas antlaşmanın da, bir hafta sonra Londra’da imzalanmasını kararlaştırdılar. Üçlü Kıbrıs Konferansı adı verilen Londra’daki bu imza töreni için Başbakan Menderes ve beraberindeki heyeti taşıyan uçak 17 Şubat 1959’da Londra yakınlarında düştü. Uçakta bulunan 35 kişiden 15’i öldü, içlerinde Menderes’in de bulunduğu 10 kişi yaralı kurtuldu.

Adnan Menderes, Kıbrıs’la ilgili Londra Antlaşmalarını 19 Şubat 1959’da klinikte imzaladı. Londra Antlaşmaları dört antlaşmayı içeriyordu:

* Kıbrıs’taki İngiltere egemenliğinin Kıbrıs Cumhuriyeti’ne devrine ilişkin Kuruluş Antlaşması,

* Kıbrıs’ın bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve anayasa düzenini teminat altına alan Garanti Antlaşması,

* Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs arasında yapılacak Askeri İttifak Antlaşması,

* Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası’nın temel maddeleri.[40]

Menderes, 26 Şubat’ta İstanbul’a döndü. Menderes’in yurda dönüşü, onun halk tarafından nasıl sevildiğini gösteriyordu. Yeşilköy Havaalanı’nda yüzbinler Menderes’i muazzam bir tezahüratla karşıladı. Yurdun dört köşesinde binlerce kurban kesildi. Halkın içinde Menderes’in kazadan kurtuluşu “Allah’ın sevgili kulu” olmasına bağlanıyordu. 27 Şubat’ta Menderes Ankara’ya geçti. Ankara’da da muazzam bir karşılama yapıldı. Karşılayanlar arasında bulunan İsmet İnönü, Menderes’e geçmiş

olsun dileklerini iletti ve el sıkıştı. Bu, Menderes ile İnönü'nün son tokalaşmasıydı.[41] Nitekim, sonu 27 Mayıs Darbesi'ne kadar gidecek olan süreç başlamıştı.

Muhalefet partilerinin bir araya gelmesi amacını güden "Milli Muhalefet Cephesi" için ilk gelişme Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Türkiye Köylü Partisi'nin 16 Ekim 1958 tarihinde birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adını alması ile yaşandı. Diğer muhalefet partisi olan Hürriyet Partisi de 24 Kasım 1958'de CHP'ye katıldı. Bu katılımdan bazı demokratlar, kendi deyimleri ile "adeta irkildi."[42] Bu irkilmenin ürünü olarak "Vatan Cephesi" doğdu. DP içinde Vatan Cephesi kurulmasına karşı cılız bir ses yükseldiyse de Celal Bayar'ın da devreye girmesiyle Kasım ayı içinde Vatan Cephesi'ne hız verildi. Ancak Demokrat Parti yönetimi Vatan Cephesi Teşkilatı ile ilgili yeterli tanıtım ve propaganda yapılamamasından şikayetçiydi. DP, basının desteğini kaybetmişti. Zafer gazetesinin yayınları da yetersiz bulununca, geriye bir tek radyonun, Vatan Cephesi'nin propaganda aracı olarak kullanılmaya başlanması kalıyordu. Demokratlar bu düşüncelerini hayata geçirerek, her haber saati öncesinde, Vatan Cephesi'ne katılanların isimleri ve mensup oldukları illerin listesini radyodan okutmaya başladılar. Ancak, bu durum öylesine abartıldı ki, vatandaşların çoğu radyolarını kapatma yoluna gittiler. Diğer taraftan muhalefet, radyoda okunan isimlerin hayali kişilerden oluştuğunu iddia ediyordu. Muhalefete göre Konya'daki demokratlar, Vatan Cephesi'ne katılanların listesi hazırlanırken isim uydurmakta güçlük çekmişler, Konya Mezarlığı'ndaki mezar taşlarından 1200 ismi yazarak Ankara'ya göndermişlerdi![43] Sonuçta Vatan Cephesi gereksiz yere havayı gerginleştiren bir örgüt olarak tarihteki yerini aldı.

Demokrat Parti Vatan Cephesi ile uğraşırken muhalefet, özellikle de CHP, iktidar aleyhine Ankara merkezli kampanyalar yürütüyordu. Ancak halk, muhalefete fazla ilgi göstermiyordu. Bunun üzerine CHP, muhalefeti halk hareketi haline dönüştürmeye karar verdi. Bu çerçevede CHP, Ege illerini kapsayan ve "Büyük Taarruz" olarak adlandırdığı propaganda seferini 29 Nisan 1959'da Uşak'tan başlattı. Grup, DP İl Binası'nın önünden geçerken, iki partinin taraftarları arasında karşılıklı sataşmalarla başlayan kavgada DP İl Binası tahrip edildi. CHP kafilesi, ertesi sabah Manisa'ya hareket etmek üzere Uşak Garı'na geldiğinde bu kez DP'li bir grup kafileye saldırdı. Bu arada atılan taşlardan biri İsmet İnönü'nün başına isabet etti. Bu olayı Manisa konuşmasında değerlendiren İnönü "… benim hayatıma kastetmek için harekete geçmişlerdir. Muhalefet aleyhine ehli salip isnadı ve muhalefeti karınca gibi ezmek tavsiyesi, gece sabaha kadar Ankara'da tertiplenerek tatbikata konmuştur. Azınlıkta olan iktidar, nihayet kaba kuvvetle bir dehşet idaresi kurarak, vatandaşları insan haklarından mahrum yaşatmaya karar vermiş görünüyor" diyecekti.[44]

Büyük Taarruz'un Ege ayağını tamamlayan İnönü 4 Mayıs 1959'da İstanbul'a geçti. Yeşilköy Havaalanı'na inen İnönü, oradan arabayla şehre hareket etti. Arabası Topkapı'ya gelince 10-15 kişilik bir grubun saldırısına uğradı. Araba tekmelendi, camları taşlandı. Büyük Taarruz 7 Mayıs'ta bitti. İnönü Ankara'ya döndü. Ankara'da da yer yer polisle çatışmalar oldu.[45]

Gerçi kavga eden gruplar hiçbir yerde ellişer kişiyi geçmiyordu. Ancak idarenin olayları önlemekteki beceriksizliği her yerde ortaya çıkıyordu. Kavgalara karışan az sayıdaki insana önlem

alınamayınca toplum psikolojisi devreye giriyordu. Meydanlar, toplum psikolojisine terk edildiğinde ise provokasyonların ardı arkası kesilmiyordu.

1959 yılının yaz aylarında siyasi hava bir parça yumuşadıysa da, Eylül ayında CHP'nin Çanakkale Gezisi ile olaylar dönemi yeniden başladı. 1960 yılının Şubat ayının ilk günlerinde İnönü'nün Konya gezisinde Konya olayları yaşandı. İsmet İnönü'nün her gittiği yerde kavga çıkması -İnönü şimdi de Kayseri gezisi düşündüğünden- Kayseri Valisi Ahmet Kınık'ı tedirgin ediyordu. Vali; siyasi toplantıları yasakladığından dolayı İnönü'den Kayseri'ye gelmemesini istedi. Ancak İnönü, programını değiştirmedi. Kayseri'de Vali'nin bu anlamsız tutumu hariç bir olay yaşanmadı.

İdarenin, İsmet İnönü'ye ve CHP'lilere yaklaşımı, görüldüğü gibi 1959 yılından itibaren oldukça sertleşmişti. CHP zaten siyasi havayı sertleştirmek istiyordu. DP ise CHP'nin oyununa gelmiş ve 1946-1950 arasında CHP'nin kendisine uyguladığı baskıların benzerlerini bu kez kendisi, CHP'ye karşı kullanmaya başlamıştı. Halbuki, 27 Mayıs Darbesi'ne giden yolda idare, demokrasinin asgari kurallarını işletebilseydi, hem DP'nin gücü ortaya çıkacaktı hem de CHP'nin kamuoyu desteğini kaybettiği görülecekti.

Halbuki DP, ortamı daha da germek için sanki özel çaba gösteriyordu: Tahkikat Komisyonu kuruldu. Komisyon, CHP'nin yasa dışı yöntemlerle siyasal mücadele yaptığını, bir kısım basının da onu bu yolda desteklediği iddialarını inceleyecekti. Tahkikat Komisyonu ilk iş olarak siyasi faaliyetleri durdurdu, yayın yasakları koydu. Komisyon bir ay içinde görevini tamamladı.[46]

Tahkikat Komisyonu'na yetki veren kanunun TBMM'de kabul edilmesinden bir gün sonra İstanbul'da, iki gün sonra da Ankara'da binlerce öğrencinin katıldığı hükümeti protesto gösterileri yapıldı. İstanbul'daki olaylar, 28 Nisan 1960 günü saat 9.30'da başladı ve yaklaşık 7 saat sürdü. Polis, göstericilerin önüne barikat kurduysa da öğrencileri durduramadı. Çatışma çıktı.[47] Turan Emeksiz isimli öğrenci seken bir kurşunla öldü. Ayrıca 16'sı polis 40 yaralı vardı.

Olaylar büyünce İstanbul Valisi Ethem Yetkiner hükümete "derhal sıkıyönetim ilan edilmesi" teklifinde bulundu. Hükümet de bu teklife uyarak saat 15.00'ten itibaren İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan etti. Sıkıyönetimin ilanı, olayların 29 Nisan 1960 Cuma günü Ankara'ya sıçramasına engel olamadı. Ankara'daki daha büyük gösteri 555K parolası ile 5 Mayıs günü saat 5'te Kızılay'da yapıldı.

Adnan Menderes, sıkıntılı günlerinde kendisini halkın içine atardı. Kalabalıklar, kendisine gösterilen sevgi, onun ilacıydı. Gerginleşen siyasal atmosfer Menderes'i bunaltıyor, o da, bu havadan kurtulmanın yolu olarak yine kendini miting alanlarına atmayı düşünüyordu. Demokrat Partili milletvekillerinin bir kısmı ise Menderes'in geziye çıkması ve miting yapması fikrine sıcak bakmıyordu. Ankara karışıktı. Gerginleşen siyasal hava DP'nin aleyhine idi. Darbe söylentileri ayyuka çıkmıştı. Ankara ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiş, buna rağmen olaylar önlenememişti. İlginçtir ki olaylar yalnızca sıkıyönetimin olduğu Ankara ve İstanbul'daydı. Böyle bir ortamda Menderes'in geziye çıkmak

yerine Ankara'da kalıp duruma hâkim olması gerekirdi. Ancak Menderes, kendisini yine halkın arasına attı. İlk olarak, denizyoluyla geçtiği Çanakkaleli halk Menderes'e sahip çıktı. Daha sonra da miting için geldiği İzmir'de bütün Egeli yurttaşlar. Bergama, Manisa ve Turgutlu mitinglerinin de diğerlerinden kalır yanı yoktu. 1946-1950 arasındaki coşku geri gelmişti. Çocuklarına bayramlık elbiselerini giydirip miting alanlarına koşan Egeliler, Menderes'i bağırlarına bastılar.

Menderes, son gezisi olan Eskişehir'de, 25 Mayıs'ta "Yolumuz, seçim yoludur. Serbest seçim yoludur" sözleriyle erken seçimin sinyallerini verdi. Ama, 27 Mayıs 1960 Darbesi Menderes için sonun başlangıcıydı.

5. 27 Mayıs Darbesi ve Sonrası

27 Mayıs Darbesi Silahlı Kuvvetlere mensup otuzyedi subay tarafından gerçekleştirilmişti. Ancak darbe, emir-komuta zinciri içinde yapılmamıştı. Bu sebeple darbeciler daha ilk günden "cunta" görüntüsü vermeye başlamıştı. Darbeciler, kendilerine meşruiyet temelleri arama zorunluluğu duyuyorlardı. Meşruiyet sorunu, her fırsatta "27 Mayıs Devrimi'ni yapan Türk Milleti" ibaresi kullanılarak çözülmeye çalışılacaktı.

27 Mayısçılar darbeden sonra, üniversitenin desteğini arkalarında güçlü bir şekilde hissedebilmek için "biraz devrim, biraz hukuk" mantığını çalıştırdılar. 27 Mayı'sı gerçekleştiren subaylar (Milli Birlik Komitesi), bu yönde ilk adımı 12 Haziran 1960'da Geçici Anayasa'yı kabul ederek attı. Geçici Anayasa ile Demokrat Parti mensuplarını yargılamak üzere, üyeleri Bakanlar Kurulu'nun teklifi üzerine Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından seçilecek olan Yüksek Adalet Divanı adlı bir olağanüstü mahkeme kurulması öngörülüyordu. Olağanüstü mahkeme kısa sürede oluşturulduktan sonra 1950-1960 dönemi Yassıada'da yargılanmaya başlandı.

Dünya hukuk tarihinin patolojik simgesi Yassıada Duruşmalarında Celal Bayar, hep eski Kuva-yı Milliyeci Bayar'dı. İstiklal Savaşı'nın Galip Hocası, sert, ciddi, metin bir devlet adamı görüntüsünde ve edasında idi. Adnan Menderes ise aşırı nazik ve kibar, ayrıca mahkeme heyetine abartılı şekilde saygılı davrandı. Diğer yargılananlardan tamamına yakını vakurdu. Devlet adamı niteliklerini korudular.

Yassıada'da duruşmalara 14 Ekim 1960'ta başlandı. Kararın açıklandığı 15 Eylül 1961'e kadar geçen 11 ay 1 gün içinde toplam 592 sanık hakkında 19 ayrı dava açıldı. Başsavcı, bu davalarda 228 sanık hakkında idam cezası istedi. Toplam 202 oturum yapıldı, 1000'i aşkın tanık dinlendi. Ancak Mahkeme Heyeti, savunma tanıklarının neredeyse tamamını "gereksiz" gördüğünden dinlemedi. Tanıkların çoğu, kendilerine ezberletilen metinleri mahkeme salonunda tekrar etti.

Yassıada Davalarının adları, açılma ve karar tarihleri ile verilen kararlar şu şekilde özetlenebilir: 48

1- Köpek Davası (14 Ekim 1960-24 Ekim 1960): Celal Bayar ve Tarım eski Bakanı Nedim Ökmen, Afganistan kralı tarafından Bayar'a hediye edilen bir Afgan tazısını zorla Hayvanat Bahçesi'ne satmaktan yargılandılar ve mahkum oldular.

2- 6-7 Eylül Olayları Davası (20 Ekim 1960-5 Ocak 1961): Bu dava 1955'te halkı İstanbul'da yaşayan Rumlara karşı ayaklanmaya azmettirmek ve can ve mala zarar vermek iddiasıyla açıldı. Sanıklardan Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve İzmir eski Valisi Kemal Hadımlı mahkum oldu, diğer sanıklar beraat etti.

3- Bebek Davası (31 Ekim 1960-22 Kasım 1960): Adnan Menderes gayri meşru çocuğunu öldürmeye azmettirmek iddiasıyla yargılandı. Beraat etti.

4- Vinileks Şirketi Davası (4 Kasım 1960-26 Kasım 1960): Hasan Polatkan, kişisel çıkar karşılığı Vinileks Şirketi'ne usulsüz kredi vermek iddiasıyla yargılandı ve mahkum oldu.

5- Dolandırıcılık Davası (8 Kasım 1960-3 Aralık 1960): Eski bakanlardan Hayrettin Erkmen ve Zeyyat Mandalinci ABD'ye yaptıkları geziden artan dövizleri geri vermemek iddiasıyla yargılandı. Her ikisi de beraat etti.

6- Arsa Davası (11 Kasım 1960-26 Kasım 1960): Tarım eski Bakanı Nedim Ökmen, hükümeti, eşine ait arsaları fahiş fiyattan satın almaya zorlamaktan yargılandı ve mahkum oldu.

7- Ali İpar Davası (15 Kasım 1960-19 Ocak 1961): Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan, Medeni Berk ve Hayrettin Erkmen ile İpar Transport Şirketi'nin sahibi armatör Ali İpar döviz yasasını ihlal etmek iddiasıyla yargılandılar ve mahkum oldular.

8- Değirmen Davası (18 Kasım 1960-3 Aralık 1960): Ticaret eski Bakanı Sıtkı Yırcalı yolsuz kredi kullanımı suçuyla yargılandı. Zaman aşımına uğradığından dava düştü.

9- Barbara Davası (21 Kasım 1960-20 Aralık 1960): Hasan Polatkan ve Refik Koraltan, bir Alman hizmetçi getirmek ve kendisine döviz tahsis ederek Döviz Kanunu'nu ihlal etmekten yargılandı. Her ikisi de mahkum oldu.

10- Örtülü Ödenek Davası (25 Kasım 1960-2 Şubat 1961): Adnan Menderes ve Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur, Başbakanlık örtülü ödeneğini yasalara aykırı biçimde kullanmaktan yargılandılar ve mahkum oldular.

11- Radyo Davası (29 Kasım 1960-26 Aralık 1960): Adnan Menderes ve yedi eski bakan devlet radyosunu, siyasal amaçlarına alet ederek partizanca kullanmak, muhalefete radyoyu kullanma hakkını tanımamak ve bu suretle anayasayı ihlal etmek suçuyla yargılandılar ve mahkum oldular.

12- Topkapı Olayları Davası (2 Aralık 1960-17 Nisan 1961): Celal Bayar, Adnan Menderes, eski bakanlar ve eski milletvekillerinden oluşan toplam 60 sanık, 4 Mayıs 1959'da Topkapı'da İsmet İnönü'ye karşı bir suikast düzenlemek amacıyla halkı kışkırttıkları gerekçesiyle yargılandı. Aralarında Celal Bayar ve Adnan Menderes'in de bulunduğu 17 sanık mahkum oldu, 43 sanık beraat etti.

13- Çanakkale Olayları Davası (27 Aralık 1960-10 Mart 1961): Adnan Menderes ve üç eski bakan, CHP'li iki milletvekilinin seyahat özgürlüğünü engellemek suçuyla yargılandılar ve mahkum oldular.

14- Kayseri Olayı Davası (9 Ocak 1961-20 Nisan 1961): CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün seyahat özgürlüğünü engellemek suçuyla yargılanan 13 sanıktan 8'i beraat etti, içlerinde Celal Bayar ve Adnan Menderes'in de bulunduğu 5 sanık mahkum oldu.

15- Demokrat İzmir Davası (12 Ocak 1961-5 Mayıs 1961): 2 Mayıs 1959 tarihinde halkı "Demokrat İzmir" gazetesinin matbaasını tahrip etmeye teşvik iddiasıyla yargılanan 24 sanıktan 8'i beraat etti, içlerinde Adnan Menderes'in de bulunduğu 16 sanık mahkum oldu.

16- Üniversite Olayları Davası (2 Şubat 1961-27 Temmuz 1961): 28 Nisan 1960'da İstanbul'da ve 29 Nisan 1960'da Ankara'da meydana gelen olaylarla ilgili açılan bu davada 118 sanık yargılandı. Demokrat Partili bakanların yanı sıra bazı Silahlı Kuvvetler mensupları ile Emniyet görevlileri bu davada sanık sandalyesindeydi. Kanunlara aykırı olarak üniversiteyi basmak, halka ateş açmak ve yasalara aykırı olarak sıkıyönetim ilan etmek suçuyla yargılanan 118 sanıktan 84'ü mahkum olurken, 34'ü de beraat etti.

17- İstimlak Davası (17 Nisan 1961-21 Haziran 1961): Adnan Menderes ve 9 eski devlet memuru, İstanbul'da birçok vatandaşın mülkünü bedelini tam olarak ödemeden istimlak etmek iddiasıyla yargılandı. Menderes, mahkum oldu.

18- Vatan Cephesi Davası (27 Nisan 1961-21 Haziran 1961): Demokrat Parti'nin önde gelenlerinden 22 kişi, Vatan Cephesi'ni kurarak, bu örgütü bir sınıfın başka bir sınıf üzerinde tahakkümü için araç olarak kullanmak suçlamasıyla yargılandı. Aralarında Bayar ve Menderes'in de bulunduğu 19 sanık mahkum olurken, 3 sanık beraat etti.

19- Anayasanın İhlali Davası (11 Mayıs 1961-5 Eylül 1961): Başsavcı bu davanın iddianamesinde, Türk Ceza Kanunu'nun 146. maddesini ihlal eden 8 suç saydı:

a- 1951 ve 1953 yıllarında CHP'nin mallarına el konulması,

b- Kırşehir'in CKMP'ye oy verdiği için 1954 yılında ilçe yapılması, böylelikle halkın siyasal inançlarından dolayı cezalandırılması,

c- 1953 yılında, hükümete 25 yıllık hizmet süresini dolduran yargıçları emekliye ayırma hakkı tanıyan ka

nunu çıkartarak yargı bağımsızlığının ihlal edilmesi,

d- 1954 ve 1957 yıllarında Seçim Kanunu'nun demokrasiye aykırı olarak değiştirilmesi,

e- 1956'da toplantı ve gösterileri kısıtlayıcı kanunların çıkartılması,

f- 1960 yılında art niyetle Tahkikat Komisyonu'nun kurulması,

g- Tahkikat Komisyonu'na olağanüstü yetkiler verilmesi,

h- Tahkikat Komisyonu'na verilen olağanüstü yetkilerle anayasanın fesih ve ilgasına yeltenilmesi.

Anayasanın İhlali Davası'nda 400'ü aşkın sanık yargılandı ve hemen hemen hepsi mahkum oldu.

Sonuç olarak, Yüksek Adalet Divanı, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ı oybirliği ile, 11 "sanığı" da oyçokluğu ile idam cezasına çarptırdı. 31 Demokrat Partili sanık ömür boyu hapis cezasına çarptırılırken, 418 sanık da, 6 ayla 20 yıl arasında değişen çeşitli hapis cezaları aldı. 123 sanık beraat ederken, 5 sanık hakkındaki dava düştü.

Milli Birlik Komitesi, Yüksek Adalet Divanı'nın kararlarının açıklanmasından sonra toplanarak Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan hakkında oybirliğiyle alınan idam kararlarını onayladı. Celal Bayar'ın cezası, yaşı 65 yaşını geçmiş olduğundan, idama mahkum edilen diğer 11 "sanığın" cezaları da, haklarındaki kararlar "oyçokluğu" ile verildiğinden ömür boyu hapse dönüştürüldü. Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan 16 Eylül 1961'de İmralı Adası'nda idam edildi. Adnan Menderes ise 15 Eylül günü intihara teşebbüs etti. İntiharı önlendi, 17 Eylül günü 14.30'da o da idam edildi.

6. Demokrat Parti'nin Aklanması

27 Mayıs'ın "Hürriyet ve Demokrasi Bayramı" olarak kutlatılması, yirmi yıl sürdükten sonra 12 Eylül 1980 İhtilali'yle sona erdi. Yine 27 Mayısçıların kendilerini ölene kadar tabii senatör ilan etmeleri ve ülke yönetiminde ölene kadar söz sahibi olma arzuları 12 Eylül'le birlikte sona erdi.

Demokrat Parti ve mensupları, Yassıada yargılamalarında zimmet ve diğer mali suçlamalardan aklanarak çıkmışlardı. Kamuoyu vicdanında ve tarih karşısında aklanıp aklanmadığı konusunda ise şunlar söylenebilir:

1- 27 Mayıs'tan sonra kurulmuş birçok siyasi parti, kamuoyunun görüş ve eğilimlerine uygun olarak "DP'nin devamı hatta kendisi olduklarını, onun hizmet felsefesini, demokrasi tutkusunu, hedef ve misyonunu sürdürme azim ve kararında olduklarını" açıkça ilan etmekte birbirleriyle yarışmışlardır.

2- 27 Mayıs zihniyetinin ağır baskılarına rağmen, gerek Meclis gerekse Cumhuriyet Senatosu, DP ile ilgili af kanunlarını birbirinin peşi sıra çıkarmıştır.

3- 27 Mayıs'ın hemen ardından türlü türlü "haksız iktisap"la suçlanan Demokrat Partili milletvekillerinden hiçbiri Yassıada Mahkemesi'nde görülen "hırsızlık ve suiistimal" davalarından mahkumiyet almamışlardır.

4- Caddelere, havaalanlarına, üniversitelere ve önemli tesislere "Adnan Menderes" ve "Celal Bayar" isimleri verilmiştir.

5- "Demokrasi şehitleri" denilerek Anıtkabir'e gömülmüş olan birkaç öğrencinin mezarı 12 Eylül 1980 İhtilalinden sonra Anıtkabir'den taşıtılmıştır.

6- Celal Bayar 1986 yılında vefat ettiğinde cenazesi Harp Okulu Öğrencileri tarafından taşınmış, Silahlı Kuvvetlerin en üst düzeydeki komutanları (birçoğu 27 Mayıs 1960'da Yüzbaşı idi) cenazenin arkasından saygı yürüyüşü yapmışlardır.

7- TBMM, DP mensupları için "iade-i itibar" kanunu çıkarmıştır.

8- Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın mezarları, idamlarının 29. yılında "devlet töreni" ile İmralı'dan İstanbul'daki Anıtmezar'a taşınmış, bu törene tahminen bir milyon kişi katılmıştır.

9- 1914 yılında Enver, 1953 yılında Fatih "moda" isimler olmuştu. Bütün baskılara ve idamlara rağmen, 1960 ve 1961 yılının en yaygın isimlerinin "Adnan" ve "Menderes" olması kamuoyunun DP'ye bakışını göstermesi açısından belki de en önemli göstergesidir.

B. 1950-1960 Döneminde Türkiye

1- Nüfus: 1950'de 20 milyon 900 bin olan Türkiye nüfusu, 1960 yılına gelindiğinde 27 milyon 700 bine ulaştı.

2- Temel Ekonomik Veriler: Türkiye'nin Milli Geliri 1950 yılında cari fiyatlarla 10 milyar 384 milyon TL iken, bu sayı 1960'da 48 milyar 963 milyon TL oldu (Sabit fiyatlarla 29 milyardan 50 milyara yükseldi). Para arzı 1 milyar 3 milyon liradan 4 milyar 586 milyona, ihracat 263 milyon dolardan 321 milyona yükselirken ithalat 286 milyon dolardan 468 milyon dolara çıktı. Kamu yatırımları 1950'de 327 milyon lira iken 1960'da 4 milyar 30 milyona yükseldi. Özel yatırımlar ise 673 milyon liradan 3 milyar 749 milyon liraya çıktı.

3- Kanun ve Kararnameler: 1950-54 döneminde, TBMM'den 746 kanun, 147 kararname geçmişken bu sayı 1954-57 döneminde 646 kanun, 243 kararname olmuştur. 1957-60 döneminde ise, 426 kanun ve 164 kararname kabul edilmiştir.

4- Sağlık: Kamu sektörüne ait genel sağlık kurumlarında yatak adedi 1950'de 11.637 iken bu sayı 1960 yılında 42.814'e yükseldi.

5- Milli Eğitim: 1960 bütçesinde Milli Eğitime ayrılan tahsisat, 1950 yılından %470.7 fazladır. Ayrıca ilkokul sayısı 12.511'den 22.011'e, ilkokul öğretmeni sayısı da 33.844'den 53.174'e yükseldi. Ortaokullar 343 iken 688, liseler de 59 iken 138'e çıktı. 1950 yılında 76.931 olan ortaöğretim öğretmenlerinin sayısı 1960 yılında 306.851 idi. Öte yandan Demokrat Parti, iktidara geldiğinde 4 olan İmam Hatip Lisesi sayısını 16'ya çıkarmıştır.[49]

Kuruluşundan kapatılmasına kadar 20 bin mezun veren Köy Enstitüleri'nin Öğretmen Okullarına dönüştürülmesi 1950-60 döneminin çok eleştirilen icraatlarından biri olmuştur. Kapatılma sebebi olarak farklı gerekçeler ileri sürülmekle birlikte esas sebebi Demokrat Parti'nin var olma nedenine bağlamak yanlış olmaz: Köyün kente yürüyüşü olarak özetlediğimiz Demokrat Parti, köyü köyde tutup kalkınmayı köyden başlatmak gibi bir düşünceye sahip olmamıştır. Köy Enstitüleri ise köyün ve köylünün köyde kalıp orada kalkınması için düşünülmüştü. Demokrat Parti iktidarı ile Köy Enstitüleri zaten misyonunu tamamlamış oluyordu. Demokrat Parti'nin misyonuna uygun okullar ise "çağdaş misyonerlik okulları" idi. Sinanoğlu'nun bu okullarla ilgili yaklaşımı şöyledir: "Türk biliminin Türkiye'de gelişmesine önemli bir engel teşkil eden bu okullar, eğitim düzenimizin gitgide ve hızla yabancılaşmasına yol açan işleve sahip olmuşlardır. 1953 yılına kadar sadece Samsun ve Trabzon St. Joseph gibi, Robert Kolej gibi okullarda böyle bir eğitim uygulanmakta ve bu okulların amaçları herkesçe bilinmekteydi. 1930'larda kurulan Türk Eğitim Derneği'nin Yenişehir Lisesi, 1953 yılında İngilizce eğitim yapan Ankara Koleji'ne dönüştürüldü. Bu işi örgütleyen İngiliz Mr. Browning, 20 yıl sonra İngiliz Kraliçesinden madalya aldı. Çünkü başlayan yabancı oyunu tuttu ve İngilizce eğitim yapan Anadolu Liseleri, Kolejler ve daha sonra da üniversiteler hızla yayıldı… Türkiye kendi bütçesinden misyonerlik okulları açmaya başladı."[50]

6- Yüksek Öğretim: 1950 yılında Ankara, İstanbul ve İstanbul Teknik Üniversiteleri vardı. 1950-60 arasında dört üniversite daha kuruldu.[51] 1950'de yüksek öğrenimde 24.919 öğrenci varken, öğrenci sayısı 1960 yılında 56.718'e yükseldi.

7- Milli Savunma: 1960 bütçesine konan tahsisat, 1950 yılından %152 fazladır. Ayrıca her yıl "karşılık para fonu"ndan Milli Savunma'ya liberasyon yolu ile tahsisler yapıldı.

8- Tarımsal Ürün: 1950'de 14 milyon 542 bin hektar olan ekim alanları, 1960 yılında 25 milyon hektara yaklaşmıştı. Tarımda modernizasyonla birlikte (traktör sayısı 10 yılda 16.585'ten 42.135'e yükselirken, gübre kullanımı 10 yılda 4 kat arttı) Türk tarımı altın devrini yaşadı. Buğday üretimi 4 milyon tondan 8.5 milyon tona, pancar üretimi 850 bin tondan 4.5 milyon tona, pamuk üretimi de 120 tondan 180 tona yükseldi. Bu gelişme, tahılı muhafaza ve onun ihraç pazarlarına sevkini kolaylaştıracak tesislere olan ihtiyacı da arttırdığından yeni silolar ve hububat depoları inşası

programını ortaya çıkardı. DP döneminde 14 betonarme silo, 70 çelik silo, 390 çelik depo ve kagir ambar inşa edilerek hizmete alındı.

9- İçme Suyu: 1950 yılında 58 bin 101 köy ve mahallenin 8 bin 809'unda içme suyu varken, 1959 yılında bu sayı 33 bin 554'e yükseldi.

10- Sulama: DP döneminde o güne kadar boş akan sular değerlendirildi, kurak toprakları nemalandıracak ve enerji üretecek birer kaynak haline getirildi. DP iktidarı 19 büyük baraj inşasını programa aldı ve bunların büyük bir kısmını gerçekleştirdi: Sarıyar, Seyhan, Ayrancı, Sille, Kemer, Demirköprü, Samsa ve Hirfanlı Barajları DP iktidarı döneminde tamamlanarak faaliyete geçti. Mamasun, May, Apa ve Altınapa Barajlarında 1960 yılında; Kesikköprü, Almus, Sarımsaklı, Selevir, Seyitler ve İbrala Barajlarında da 27 Mayıs Darbesi'nden birkaç yıl sonra üretim başladı. 1950'de barajlardaki toplanan su hacmi 157 milyon m^3 iken, 1959'da kapasite 80 kat artarak 13 milyar m^3 seviyesine ulaştı. Sulanan arazi de 547 bin dönümden 1 milyon 521 bin dönüme çıktı.

11- Elektrik: Türkiye 1950-60 yılları arasında elektrik enerjisi üretiminde büyük hamle yaptı. 1950 yılında 737 milyon kw saat olan enerji üretimi, 1960 yılında 2 milyar 815 milyon kw saate yükseldi.

12- Kömür: Taşkömürü üretimi 4 milyon tondan 6 milyon 550 bin tona; linyit üretimi de 957 bin tondan 2 milyon 602 bin tona yükseldi.

13- Rafineri: Yıllık kapasitesi 300 bin ton olan Batman Rafinerisi'nin kapasitesi 700 bin tona yükselirken, Mersin'de 3 milyon 250 bin ton kapasiteli, İzmit'te ise 1 milyon ton kapasiteli iki büyük rafinerinin temelleri atıldı.

14- Ağır Sanayi: Endüstri on yılda 9 kat büyüdü. Ayrıca özel sektör teşvik edildi. Yünlü ve pamuklu sanayide iğ sayısı 290 bin iken 1958 sonunda bu sayı 1 milyona yükseldi. Mevcut tezgah sayısı 6.316'dan 18.257'ye çıktı. Tekstil sanayiinde üretim miktarı 250 milyondan 785 milyona ulaştı.

15- Çimento Sanayi: DP döneminde yapılan 16 yeni fabrika ve mevcut 4 fabrikanın kapasitelerinin genişletilmesi sonucu 1950'de 395 bin ton olan çimento üreti

mi 1960 yılında 2 milyon tona; 1962 yılında da 2 milyon 700 bin tona ulaştı.

16- Şeker Sanayi: 11 şeker fabrikası tamamlanarak hizmete alındı, 2 fabrika da 1961 yılında tamamlandı. 1950'de 137 bin ton olan şeker üretimi 1959 yılında 500 bin tona yükseldi.

17- Demir-Çelik Sanayi: Kok, pik ve pik boru üretimleri on yıl içinde üçer kat arttı. Öte yandan çelik üretimi de %208 oranında yükseldi.

18- Kağıt Sanayi: 1949 yılının 18 bin ton kağıt üretimi 1960'a gelindiğinde 63 bin tona ulaştı. 1949'da kişi başına kağıt üretimi 1 kg iken, bu sayı 1960'a gelindiğinde 6 kg oldu.

19- Karayolları: Karayolları üzerine 1323 köprü yapıldı. Bu köprülerin uzunluğu 52.647 metredir. 1950-1960 arası asfalt yollar 17 bin 465 km'den 40 bin 800 km'ye yükseldi. Ayrıca DP iktidarı döneminde hedeflenen 150 bin km'lik köy yolları şebekesinin 54.670 km'lik kısmı tamamlandı.

20- Liman ve İskeleler: Mersin, İskenderun, Haydarpaşa, Salıpazarı, Samsun, Giresun ve Trabzon limanları yapılarak hizmete girdi.

21- Dış Politika: DP iktidarı, NATO, CENTO, Ortak Pazar (Avrupa Birliği) ve Kıbrıs konularında etkin ve Türkiye çıkarlarını gözeten adımlar attı. Komşularla özellikle SSCB ile sorunlarda taviz vermeye yanaşmayan politikalar izledi. Ancak 12 Nisan 1960 tarihinde Adnan Menderes, Temmuz ayında SSCB'yi ziyaret edeceğini açıkladı (Türk-Sovyet Ortak Bildirisi). SSCB ziyareti, Menderes'in ve DP iktidarının darbenin eşiğinde ABD politikasını dengeleme bahanesiyle Rusya'nın güdümüne girmekle suçlanmasına yol açacaktı.[52] ABD'nin 27 Mayıs müdahalesine ses çıkartmayışının nedeni, büyük bir olasılıkla bununla ilgiliydi.[53]

22- ABD ile İlişkiler: Diğer taraftan DP iktidarının Türkiye'yi ABD'ye bağımlı hale getirdiği eleştirileri yapılmıştır. Bu, gerçekte DP'nin değil, II. Dünya Savaşı sonrası TC'nin genel politikası olmuş, Türkiye ile ABD arasında 1947 ile 1960 yılları arasında toplam 91 adet ikili antlaşma yapılmıştır. Bunlardan bir bölümü açık, bir bölümü de gizli antlaşmadır. Açık antlaşmaların 16'sını kanunla onaylanan, 12'sini harita antlaşması mahiyetinde olan, 26'sını yardım, 14'ünü NATO ittifakıyla ilgili ve 13'ünü de 1954 tarihli Askeri Kolaylıklar Antlaşması'ndan güç alan antlaşmalar oluşturmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'ne bu antlaşmalardan elde ettiği haklara dayanarak, Türkiye'de hava üsleri, radar ve haberleşme tesisleri kurması için 32 milyon metrekarelik alan tahsis edilmiştir. ABD ile ilişkilerde CHP diğer hiçbir konuda göstermediği yardımı DP iktidarına göstermiş, birçok antlaşmayı destekleyerek lehte oy kullanmıştır.

23- Kültür-Sanat Politikaları: Cumhuriyet'le birlikte her alanda yurtdışından getirilen uzmanlara İkinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'dan kaçan bilim adamlarıyla sanatçılar eklenmiş ve DP iktidara geldiğinde sanat altyapısı güçlü bir Türkiye devralmıştı. Ancak DP'nin kültür-sanat politikalarına önem verdiği, hatta böyle bir politikasının olduğu söylenemez. Gerçi, kültür ve sanatta ilerleme tamamen eğitim seviyesi ile ilgilidir.[54] Demokrat Parti döneminde kültür ve sanatın ihmal edilmesi sonucu önceki yıllarda olduğu gibi empozeyle değil, kendi başarılarıyla sivrilenler görülmüştür.

24- Müzik: İlk mezunlarını 1941'de veren Devlet Konservatuarı'na, DP döneminde yenileri eklenememiş, burası da 1940'lı yıllardaki altın devrini 1950'lerde yaşayamamıştır. Macaristan'dan 1930'lu yıllarda getirilen ünlü besteci Bela Bartok'un çabalarıyla 1937 yılından itibaren musiki folklorunu içeren geniş araştırmalar yapılmaktaydı. Başta Muzaffer Sarısözen olmak üzere Halil Bedii Yönetken ve Mahmut Ragıp Gazimihal tarafından yürütülen bu derleme çalışmaları sonunda 1952 yılında bir arşiv meydana getirildi. Ancak 1952'den sonra Muzaffer Sarısözen'in kişisel çabalarıyla derlediği türkülerden başka musiki folkloruna ilişkin ciddi bir çalışma yapılmamıştır.[55]

Köyden kente göçün bir ürünü olan ve 1970'li yıllarda doğan "arabesk" müzik için sosyal alt yapı 1950'lerden itibaren oluşmaya başladı. Öte yandan Klasik Türk Müziği yine zirvedeydi. Ankara'da Dörtyol Aile Çay Bahçesi ile Samanpazarı'ndaki Esenpark; İstanbul'da da Tepebaşı ile Bomonti, halkın rağbet ettiği her akşam fasıllarıyla meşhur mekanlardı. İstanbul'da Selahattin Pınar, Yorgo ve Aleko Bacanos, Şerif İçli ve Şükrü Tunar gibi devrin en meşhur bestekarları program yaparken, Ankara'da kemani Selahattin İnal ve kanuni Nuri Şenneyli gibi, bestecilikleriyle birlikte yorumculuklarıyla da ünlenmiş sanatçıların programları hınca hınç doluyordu. Klasik Türk Müziği'nin en büyük bestecisi olarak kabul edilen Sadettin Kaynak, ömrünün son on yılına rastlayan 1950-60 döneminde hız keserken, Münir Nurettin Selçuk zirvedeydi. 20. yüzyılın en büyük yorumcusu olarak kabul edilen Zeki Müren'in tanınması da 1950-60 dönemine rastlar.

Devletin zorlamasıyla ayakta duran opera, senfoni orkestrası ve bale gibi sanatlara 1950-60 döneminde-toplumsal belirleyicilik açısından-yine ilgi yoktu. [56]

25- Resim: 1950-1960 arası, yeni eğilimleri gerçekleştiren resim sanatçılarının dönemidir. Nuri İyem, Neşet Günal gibi toplumun eğiliminde görülen sanatçıların yanı sıra Orhan Peker, Nedim Günsür, Adnan Çoker kişisel üsluplarını başarıyla ortaya koyan sanatçılardır. Bu sanatçılara Eren Eyüpoğlu, Aliye Berger gibi resim ilgilerini özgün biçimlerde geliştiren ressamları da kuşak farkına rağmen katmak gereklidir.[57]

26- Sinema ve Tiyatro: 1950-1960 yılları arasında Türk sineması, sinemayı doğrudan doğruya meslek olarak benimseyen nesil sayesinde ayrı bir sanat olarak gelişme imkanı bulmuştur. Türk sinemasında sinemacılar dönemi olarak adlandırılan bu dönemin öncüsü Ömer Lütfi Akad olmuştur. 1952 yılında çevrilen Kanun Namına isimli polisiye film ile sinema dili başarılı olarak kullanılmıştır. Ayrıca çekilen filmlerde Anadolu yaşamı başarıyla canlandırılmış, folklor malzemesi büyük bir gerçekçilikle filmlerde kullanılmıştır. Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de, filmlerin tiyatro unsurlarından kurtularak, sinema sanatına has nitelikler kazanmış olmasıdır. İlk renkli Türk filmi olan Halıcı Kız'ın çekimleri, Muhsin Ertuğrul tarafından bu dönemde gerçekleştirilmiştir.[58]

1950-1960 yıllarında tiyatroda da önemli atılımlar görülür. Özellikle Devlet Tiyatroları, 1954-1958 arası Muhsin Ertuğrul yönetimi ile daha sonra da Cüneyt Gökçer ile başarıdan başarıya koşmuştur: 1941-1950 arası oynanan piyes toplamı 32'de kalırken 1950-1960 döneminde bu sayı 147'ye çıkmıştır.[59] Tiyatro yazarlığı da 1950-1960 döneminde gelişmiş, "Eleştirel Dönem" olarak tanımlanan bu dönemde Orhan Asena, Turgut Özakman, Necati Cumalı, Çetin Altan ve Refik Erduran ün yapmışlardır.

27- Mimarlık[60]: 1950-1960 arası mimarlıkta en genel özellik ünlü mimarların ürünlerini kopya etme çabaları olarak değerlendirilebilir. Kitap ve dergi gibi yayınların kolaylıkla temini ve sıkça gidilebilen seyahatler mimari ufku genişletmiştir. Mimari eylemler arasında büyük çapta endüstri

yapıları üretilmesi, şehircilik çalışmaları, kampus planlamaları yer almıştır. Büyük kentlerin merkezlerine yakın, halkın mimarisi olarak tanımlanabilecek "gecekondu" yerleşmeleri ilk kez bu dönemde görülmektedir.[61] 1950-60 dönemine damgasını vuran başlıca eserler, Ankara'da Ulus İşhanı ve Çarşısı, Maltepe Camii, ilk gökdelen denemesi olan Emek İşhanı, DSİ Genel Müdürlüğü; İstanbul'da Hilton, Sheraton ve Çınar Otelleri, Belediye Sarayı, Manifaturacılar Çarşısı olarak sayılabilir.

28- Edebiyat: 1950-1960 dönemi Türk Edebiyatı "köyün keşfi ve edebiyatçıların köye yürüyüşü" olarak özetlenebilir. Bir diğer deyişle Demokrat Parti döneminde köy kente yürürken, Edebiyat da köye doğru yürümüştür. Köy Enstitülü yazarlarla köyü yakından tanıyan yazarların birbiri ardı sıra ürün vermeleri bu döneme rastlamaktadır. "Üç Kemal" olarak adlandırılan Orhan Kemal, Yaşar Kemal ve Kemal Tahir'in 1954 yılından itibaren yayınlanan köyü konu alan romanları köy edebiyatının ilk örnekleridir.[62] Bu akımın diğer yazarları arasında Reşat Deniz, Sami Kocagöz, Necati Cumalı ve Fakir Baykurt sayılabilir. Buna karşın bireyi öne alan ve varoluşçulukla bilinç akımı tekniğinden etkilenen Onat Kutlar, Erdal Öz, Bilge Karasu bu dönemde özgün eserler vermişlerdir.[63] Şiirde de 1940'lı yılların "Garip Hareketi"ne taban tabana zıt "İkinci Yeni Akımı" bu yıllarda doğmuştur. Söyleyişteki rahatlık yerini şiir dilini zorlamaya; anlaşılırlık yerini anlamca kapalılığa; somut yerini soyutlaşmaya bırakmıştır. Cemal Süreya ve Edip Cansever Marksist görüşle gerçeküstücülüğü sentezlemeye çalışmış, Sezai Karakoç da yine gerçeküstücü üslupla Türk-İslam mistizmini ifade eden orijinal şiirler yazmıştır. İlhan Berk, Ece Ayhan, Atilla İlhan ve Ülkü Tamer İkinci Yeni Akım'ın diğer başlıca şairleridir. [64]

1950-60 döneminin önemli şiir hareketlerinden biri de Ankara'da 1950 yılında çıkmaya başlayan Hisar Dergisi olmuştur. Munis Faik Ozansoy, İlhan Geçer, Mehmet Çınarlı, Gültekin Samanoğlu gibi şairler bu dergide yazdıkları şiirlerle isimlerinden söz ettirmişlerdi.

29- Düşünce ve Felsefe: Nurettin Topçu, Hilmi Ziya Ülken, Cahit Okurer, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Osman Turan, Mehmet Kaplan ve 1954 yılında şüpheli bir uçak kazasında vefat eden Remzi Oğuz Arık (aynı zamanda Türkiye Köylü Partisi Genel Başkanlığı da yapmıştı) 1950-60 döneminin düşünce dünyasında ilk akla gelen isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Nurettin Topçu'nun 1952 yılında kaleme aldığı "Din ile Kinin Mücadelesi" makalesi ve Hareket Dergisi'nde yazdıkları, fikir dünyasının ne kadar ileri bir noktada olduğunun başlıca göstergesidir.

Hareket, Türk Yurdu, Bizim Türkiye, Büyük Doğu ve İstanbul dergilerinin yanı sıra -her ne kadar bir şiir dergisi görünümünde de olsa- Hisar Dergisi, fikir hayatına önemli katkılar sağlayan dergiler arasında sayılabilir. Tarık Buğra ve M. Fahri Oğuz'un hikayeleri ile Cemil Meriç'in şairane denemelerinin bir kısmı Hisar'da çıkmıştır.[65] Yeni İslamcılık olarak adlandırılabilecek görüşün Necip Fazıl Kısakürek'ten Sezai Karakoç, Nuri Pakdil ve Rasim Özdenören çizgisine doğru gelişimi de bu yıllardan itibaren başlamıştır.[66]

30- Müzeler: Cumhuriyet'ten önce sayıları 7 olan müzelere 1923-40 arası 22, 1941-50 arası 7 müze daha eklenmiş ve 1950'ye gelindiğinde toplam müze 36'yı bulmuştur. 1950-60 arası faaliyete geçen yeni müze sayısı 13'tür. Bunlardan en önemlileri TBMM ve Anıtkabir Müzeleridir.[67]

31- Spor: 1950-60 dönemi sporda birkaç başarının kazanıldığı, Güreş ve Futbol (birazda boks) dışında spor dallarına ilginin olmadığı yıllar olmuştur. Güreşçilerin 1948 Olimpiyatlarındaki başarılarından sonra 1952

Olimpiyatlarında da benzer başarı beklenirken 1952 Helsinki Olimpiyatlarına çok az bir zaman kala Nasuh Akar, Gazanfer Bilge, Celal Atik ve Yaşar Doğu'nun profesyonel ilan edilip olimpiyatlara gidememesi uzun süre eleştiri konusu oldu. Helsinki'de Serbest Güreşte 52 kiloda Hasan Gemici ile 62 kiloda Bayram Şit altın madalya aldılar. 1956 Melbourne Olimpiyatlarında da madalyalar güreşten geldi. Serbestte 57 kilo güreşçisi Mustafa Dağıstanlı ile ağır siklet Hamit Kaplan, Greko-Romen'de 73 kilo güreşçisi Mithat Bayrak altın madalya kazandılar. 27 Mayıs'tan 3 ay sonra yapılan 1960 Roma Olimpiyatlarında Türk Güreşçiler 7 altın 2 gümüş madalya kazandılar.

Futbolda 1952 yılında profesyonellik kabul edildi. İstanbul Profesyonel ligi kuruldu. 1954'te ilk Dünya Kupası'na katılan Türk Milli Takımı bir varlık gösteremedi. Ancak 1956 yılında Avrupa'da fırtına gibi esen Macaristan'ı 3-1 yenerek adından söz ettirdi. Galatasaraylı Kadri Aytaç'ın 57.500 TL karşılığında Karagümrük Kulübü'ne geçmesi 1958 yılının sporda en çok konuşulan konusuydu.[68] 1958 yılında ulusal lig oluşturuldu. 1958-1959 sezonunda Birinci Futbol Ligi'nin ilk şampiyonluğunu Fenerbahçe kazandı.

C. Bayar ve Menderes Üzerine Birkaç Söz

DP'nin ilk Genel Başkanı Celal Bayar DP'nin gerçek lideridir. Bayar, kendi ifadesiyle, "bir yola çıktığında arkasına bakmaz, kaç kişi benimle geliyor diye düşünmez"di. Doğru bildiği yolda yalnız da olsa yürürdü. Demokrat Parti'nin gerek muhalefet döneminde, gerekse iktidar döneminde itici güç Bayar olmuştur. Bayar, birçok defa milletin değerleri ile ters düşmesine rağmen, politik manevraları ve liderlik vasıflarıyla halkın güvenini yeniden kazanmasını bilmiştir. En büyük başarısı "Menderes'in keşfi"dir. 1950 yılında başbakan olması beklenen Fuad Köprülü'nün de, Refik Koraltan'ın da milletle dokularının uyuşmayacağını sezmiş ve Menderes'i başbakanlığa getirerek, kendisine de 10 yıl süreyle Çankaya Köşkü'nün kapılarını açmıştır. Her ne kadar Demokrat Parti ile Menderes isimleri özdeşleşmiş olsa da DP'nin gerçek patronluğunu Celal Bayar yapmıştır. Bayar, 1950-1960 yılları arasında siyasetin iplerini Çankaya'da elinde tutmuş, perdeye Menderes'i çıkararak, DP'nin 3 seçim üst üste kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bayar, 20. yüzyıl Türkiyesi'nin en önemli komitacısıdır. Aynı zamanda en iyi particisidir: Celal Bayar; Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Teceddüt Fırkası, Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Mustafa Kemal'in isteğiyle Yeşil Ordu, yine Mustafa Kemal'in isteğiyle Komünist Fırkası, Halk Fırkası ve Demokrat Parti'de önemli görevler almış, hepsinde siyaset becerisi ve komitacılık ruhu öne çıkmıştır.[69]

Adnan Menderes'in hakkında ise çok farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Menderes'in, güler yüzlü, sempatik tavırlı, orta boylu, yuvarlak çehreli, zeki, zengin bir toprak ağası olduğu bütün bu değerlendirmelerde karşımıza çıkmaktadır. Mütevazı oluşu ve aşırı nazik tavırları da Menderes hakkında ortak görüştür denilebilir.

Ancak Menderes hakkında birbiriyle bağdaşmayan tahliller de yapılmıştır: Genellikle Menderes'ten pek hoşlanmayanlar, "kendi sonunu kendi hazırladı" cümlesini kullanabilmek için sayfalar dolusu izahatlar yapmış, kimi zaman çift kişilikli, kimi zaman çocuk ruhlu, kimi zaman da psikopat Menderes'ten söz etmişlerdir. Bu görüşte olanlardan başta Cihad Baban ve Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'ten çok Celal Bayar'a husumet beslemektedirler ve Menderes'i Bayar'ın kuklası olmakla suçlamaktadırlar.

Adnan Menderes'i bu tür değerlendirenlerin yanında, onu abartan, hatta bir mehdi gibi görenlerin sayısı da az değildir. Ona karşı beslenen sevgi ve sempatiyi, idamdan sonra aşırı hayranlığa hatta tabulaştırmaya kadar götürenler olmuştur.

Adnan Menderes politikaya girmeden önce toprak ağası idi. "Bey" özelliklerini hayatının her aşamasında koruyan Menderes; çekici, söylev verme gücü yüksek ve rahat, seçmenlerin hoşuna gitme konusunda endişeleri olmayan bir kişiliğe sahipti. Halk düzeyine inmeyi biliyordu. Kibirli, aşırı duygulu bir kişiliği vardı.[70]

1931 yılında milletvekili olduktan sonra DP'nin kurulduğu 1946 yılına kadar geçen 15 yıllık sürede Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, İngilizcesini geliştirmiş ve CHP'nin seçkinci-laikçi söylemleriyle yoğrulmuştur. Gerek muhalefet döneminde, gerekse başbakanlığı döneminde yer yer halka tepeden bakması ve onları fazla kaale almaması 1931-1946 döneminin kendisine kazandırdığı özelliklerdendi. Ancak davranışlarının genelinde göze çarpan içtenlik genlerinden geliyordu.

Konuşmalarının bir kısmı derin bir tarih ve dil bilgisi gerektiriyordu: "Ebucehil gibi kazdıkları kuyuya düştüler", "sinizmin bu derecesi dünyada görülmemiştir" gibi. Öte yandan bazı konuşmaları iptidai kalmıştır: "Odunu koysam seçilir" gibi. Bütün bunlara rağmen Adnan Menderes, cumhuriyet tarihinin halk tarafından en çok sevilen başbakanı olmuştur.[71]

D. Sonuç

DP'nin sınıfsal niteliği ve kimin çıkarlarına hizmet ettiği konusu, değerlendirme yapanın bakış açısına göre değişen, tartışmalı bir konudur. DP'nin tek parti otokrasisine karşı yükselen bir halk hareketi olduğu ileri sürüldüğü gibi, memleketi kapitalist ve emperyalist bloka teslim eden bir egemen sınıflar koalisyonu olduğu da iddia edilmiştir.[72]

Siyasette söz sahibi olan, siyaseti belirleyen, siyasetçiyi etkileyen kesimleri Türkiye'de 1960'lara kadar üç ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi sivil ve askeri bürokrasidir. İkinci grup sermaye; üçüncü grup ise millettir.[73]

Bu sınıflandırmanın ikinci ve üçüncü ayağı 1923-1950 arası yoktur. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren devlet eliyle özel sektörün kurulması için çalışılmış, bunda belli ölçülerde de başarılı olunmuştur. Ancak Kurtuluş Savaşı sonrasının fakir Türkiyesi, 1929 dünya ekonomik buhranından etkilenmiş, daha sonra da II. Dünya Savaşı yıllarını yaşamıştı. Bu nedenle sivil ve askeri bürokrasi 1950'ye kadar siyasette belirleyici tek güç olmuştur. Demokrat Parti iktidarı ise, siyasetin çevreden merkeze okunmasıdır. O güne kadar siyasette figüran bile olmasına izin verilmeyen milletin aktör olma mücadelesidir.

Şüphesiz ki, Demokrat Parti Cumhuriyet Türkiyesi'ne tepki olarak ortaya çıkmış bir parti değildir. DP daha çok siyasal ve ekonomik liberalizm taraftarlarınca kurulmuştur. Partiyi destekleyenler ilk başta eşraf, tüccar ve toprak ağaları gibi "Anadolu Yerlileri"dir. Bunları, yukarıdaki sınıflandırmaya göre sermaye olarak adlandırmak sağlıklı değildir. Bu kesimler, üçüncü ayak yani millettir. 1950 yılında DP'yi iktidara getiren güç olan milletin içinden küçük bir kesim DP politikaları sayesinde sermayeyi oluşturmaya başlamış, 1954 seçimlerinden itibaren de sermaye ciddi bir güç olarak doğmuş ve 1960'a kadar siyaseti etkileyen unsurlar arasında en önemli yeri almıştır.[74]

DP iktidarı döneminde siyaset, seçkinler uğraşı olmaktan çıkarak, geniş halk kitlelerine ulaştı. Böylelikle ülkemizdeki siyasi kültüre olumlu etkide bulunulurken, bürokratik-baskıcı devlet geleneğinin yumuşaması ve milli bir ticaret-sanayi burjuvazisinin doğması sağlandı. Tarım reformu, barajlar ve hidroelektrik santraller, eğitim ve ulaşım hizmetlerinin yaygınlaştırılmasının sonucu olarak siyasi yapının katı kalıpları yıkıldı ve Türkiye tarihinin en önemli değişimini yaşadı. Köylü, 'çiftçi' oldu; amele 'işçi'. Teba ise 'vatandaş'.[75] Nitekim "Türk burjuvazisinin ekonomik kökenli ve sınıf bilincine sahip olmayan bir nitelikten çıkıp siyasal taleplerde bulunacak hale gelmesinde en önemli nokta 1950 hareketidir. O yıl iktidara gelen DP, yalnız burjuvazinin hem daha yaygın bir sınıfa dönüşmesine yol açmış hem de toplumsal dönüşümün, asker, mülki bürokrasi ve aydınlara dayalı seçkinci merkezden taşraya, yani çevreye kaymasına önayak olmuştur."[76]

Demokrat Parti köyün kente yürüyüşüdür.

1 MİNKARİ, Ali Esen; 1950-1960 Yılları Arasında İktisadi Kalkınma ve Gelişme; Demokratlar Kulübü Yayınları: 6; Ankara -1992; Burhanettin Ulutan'ın Önsözü s. V.

2 YÜCEL, M. Serhan; Demokrat Parti; Ülke Kitapları-10; İstanbul-2001; s 37.

3 AHMAD, Feroz; Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1947); Bilgi Yayınları; Ankara-1976; s. 15.

4 FERSOY, Orhan Cemal; Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes; Maytaş Yayınları; İstanbul-1971; s. 120.

5 FELEK, Burhan; Milliyet Gazetesi, 15 Ocak 1975.

6 YÜCEL, M. Serhan; Demokrat Parti Kongreleri, Emek Matbaası; Ankara-1997; s. 9-12.

7 BURÇAK, Rıfkı Salim; Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950; Olgaç Matbaası; Ankara-1979; s. 203.

8 YÜCEL, a.g.e., s. 79.

9 KARPAT, Kemal; Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul-1967.

10 Ulus Gazetesi, 5-7 Haziran 1950.

11 Arapça ezan yasağının kalkmasının "irticanın hortlatılması ve Atatürk devrimlerinden sapma" olarak değerlendirilmesine 1960'lı yıllardan sonra sıkça rastlanmaktadır.

12 YÜCEL, a.g.e., s. 85.

13 EROĞUL, a.g.e., s. 59. Eroğul TSYB'nin yabancı çıkarlara -özellikle Amerika'ya-memleketi açmak ve yerli burjuvaziye destek olmak amacıyla kurulduğunu ifade etmektedir.

14 Cumhuriyet Gazetesi, 5 Eylül 1950 (asıl kaynak) Alıntı yaparak kullanan: EROĞUL, Cem; Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İkinci Baskı; Ankara-1990; s. 59.

15 DP iktidarı döneminde para ve pullara yeniden Atatürk'ün resminin basılmasına başlanırken, 10 Kasım 1953'te de Atatürk'ün naaşı Anıtkabir'e nakledildi.

16 NADİ, Nadir; Cumhuriyet Gazetesi; 11 Mart 1951. Nadi bu olayı "pire için yorgan yakmak" olarak değerlendirmiştir.

17 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9, Cilt 6, s. 28.

18 Halbuki aynı dönemde toptan eşya fiyatları %163 oranında artmıştır. 1950-1960 dönemi ekonomik göstergeleri için bkz. DEMİRER, Mehmet Arif; Demokrat Parti; DP Yayınları No: 1; İstanbul-1994, s. 51.

19 YÜCEL; a.g.e., s. 94.

20 Ulus Gazetesi, 15-16 Ekim 1951.

21 BURÇAK, Rıfkı Salim; On Yılın Anıları (1950-1960); Nurol Matbaacılık; Ankara-1998; s. 216.

22 14 Aralık 1942 günü kabul edilen Cumhuriyet tarihinin ilk seçim kanunu, 5 Haziran 1946 tarihinde bazı değişikliklere uğramıştır. İllerde en çok oyu alan partinin, o ilin tüm milletvekillerini kazanması anlamına gelen "çoğunluk sistemi" antidemokratik olmakla birlikte 27 Mayıs 1960

darbesine kadar geçerliğini korumuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. YÜCEL, M. Serhan-MUTLU, Abdullah; Siyasi Partiler ve Seçim (baskıda).

23 BURÇAK, On Yılın Anıları, s. 223.

24 YÜCEL; a.g.e., s. 108.

25 MİNKARİ; a.g.e., s. 16.

26 GÜNVER, Semih; Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü; Bilgi Yayınevi; Ankara-1985; s. 52.

27 GÜNVER; a.g.e., s. 52; Asıl Kaynak: KUNERALP, Zeki; "Sadece Diplomat".

28 GÜNVER; a.g.e., s. 66; Emekli Büyükelçi Mahmut Dikerdem'den aktarma.

29 GÜNVER; a.g.e., s. 70.

30 27 Mayıs Darbesi'nden sonra Fatin Rüştü Zorlu, Yassıada'da 6-7 Eylül olaylarının tertipçilerinden olmakla suçlanarak yargılandı. Kendisine yapılan haksız ve kasıtlı ithamlar karşısında Mahmut Dikerdem, gerçekleri çarpıtan tanıklıklara karşı savunma tanıklığı yapmak üzere,

Zorlu'nun avukatına başvurdu. Yüce Divan bu davada aleyhte 76 tanık dinlemişken savunma tanıklarının dinlenmesine gerek görmediğini bir ara karar ile bildirdi. Bu karar üzerine Zorlu: "Savunma tanıklarının dinlenmesine gerek görülmemesini Yüksek Mahkemece suçsuzluğuma kanaat getirilmiş olmasının delili sayıyorum" dedi. Altı yıl hapse mahkum edildi. Ayrıca bu davanın görülmesi sırasında Fuad Köprülü ve damadı Coşkun Kırca'nın Bayar, Menderes ve Zorlu aleyhine verdiği ifadeler yüzünden Yunanistan Türkiye'ye nota vererek maddi manevi tazminat istemiştir.

31 1957 seçimlerinde Manisa, Burdur ve Ankara'da başarılı bir seçim kampanyası gerçekleştiren Hürriyet Partisi, seçimlerde 350 bin oy ve 4 milletvekili kazanabildi. 24 Kasım 1958 tarihinde topladığı kongre ile 5 muhalife karşı 175 oyla CHP'ye katılarak siyasal hayattan çekildi.

32 YÜCEL; a.g.e., s. 116.

33 Nitekim, 29 Kasım 1955 tarihinden sonra Demokrat Parti'de doğrular söylenmedi, söyleyenler harcandı. 29 Kasım, Adnan Menderes'in "dostlarını, yol arkadaşlarını satan adam" olarak değerlendirilmesine yol açtı ve Menderes'in parti içi diktasına kadar gidecek süreci başlattı.

34 5 Ocak 1957.

35 Aynı gün ABD, Bağdat Paktı Askeri Komitesi'ne gireceğini ilan etti.

36 1957 seçimlerinde DP'nin muhalefete şiddetli baskı uyguladığı iddia edilmiştir. Oysa ki, 1946 seçimlerinde halkın alışık olmadığı "Hasolarla Memoların ayağına gidilen" seçim kampanyası

gibi, 1957 Seçimleri de, bu kez “propaganda teknikleri” açısından yepyeni bir dönemin başlangıcıydı. Özellikle 1980 sonrası, her seçimden önce yenilenen seçim kanunları ve günümüzde partilerin rakiplerine karşı yürüttükleri kampanyalar göz önüne alındığında, DP’nin 1957 seçim kampanyasının sadece propaganda teknikleri bakımından farklı olduğu görülecektir.

37 YÜCEL; a.g.e., s. 128.

38 TUNÇAY, Mete; Türkiye Tarihi-4 (Siyasal Tarih 1950-1960 başlıklı makale); Cem Yayınevi; İstanbul 1989; s. 184-185. 27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra ihbarın doğru olduğu anlaşılacaktı.

39 Cumhuriyet’in 75 Yılı, YKB Yayınları, 1999.

40 Londra ve Zürih Antlaşmaları 4 Mart 1959 tarihinde TBMM’de görüşülerek kabul edildi. 16 Ağustos 1960’a kadar süren hazırlık devresinden sonra Kıbrıs bağımsız bir devlet statüsünü kazandı. İngiltere’ye Londra-Zürih Antlaşmaları çerçevesinde Ada’da 99 mil^2 tutarında iki deniz üssü verildi, Ada’daki İngiliz kuvvetleri bu üslere nakledildi. Kıbrıs’ta cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra, Anayasa hükümlerinin uygulanmasına ilişkin sorunlar, taraflar arasında görüş ayrılıklarına ve toplumlar arasında gerilimlere yol açtı. 1962’de iki Türk camiine yapılan bombalama eylemiyle tırmanan olaylar, 1963’te Makarios’un Kıbrıs Anayasası’nda değişiklik yapılmasını önermesiyle çatışmalara dönüştü. Zürih ve Londra Antlaşmalarının ihlal edilmesi anlamına gelen bu gelişmeler sonucunda, 1964’te Üçüncü Londra Konferansı toplandı. Ancak, 1974 Harekatı’na kadar siyasi irade, DP dönemindeki gibi net tavır ortaya koyamadı. Nihayet, 15 Kasım 1983 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan edildi. 2002 yılına gelindiğinde “Avrupa Birliği’ne girmek için Kıbrıs’tan vazgeçelim” görüşünü dillendiren “ver kurtulcu”lar mevcuttur.

41 EROĞUL; a.g.e., s. 147.

42 ALBAYRAK, Mustafa; Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960); Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; Yayımlanmamış Doktora Tezi; Ankara-1992; s. 1192.

43 YÜCEL; a.g.e., s. 138.

44 EROĞUL; a.g.e., s. 149.

45 Polisin müdahale ettiği grup, DP’lilere göre taşkınlık yapan Halkçılar; CHP’lilere göre İnönü’ye saldırmaya gelen Demokratlardı!

46 25 Mayıs’ta çalışmalarını tamamladığı Menderes tarafından söylenen Tahkikat Komisyonu, raporunu hazırlama fırsatı bulamadan 27 Mayıs Darbesi yaşanmıştır.

47 1970’li yıllarda sıkça görülecek bu manzara Türkiye’nin o günkü şartlarına çok yabancıydı.

48 Cumhuriyetin 75 Yılı; Yapı Kredi Bankası Yayınları; s. 484-485.

49 Bu sayı 1965'te 26'ya, 1977'de 103'e ve 1980'de 333'e çıkmıştır.

50 SİNANOĞLU, Oktay; Bir Nev-York Rüyası "Bye-bye" Türkçe; Otopsi Yayınevi, II. Baskı; İstanbul-2001; s. 111-112. Sinanoğlu'nun Türk dili ile ilgili değerlendirmeleri, günümüzde yedi yüz civarında seyreden kelime dağarcığımız ve üniversitelere bile konan Türkçe Dersleriyle -ne yazık ki- doğrulanmaktadır.

51 Ege Üniversitesi-1955, Karadeniz Teknik Üniversitesi-1955, Ortadoğu Teknik Üniversitesi-1957, Atatürk Üniversitesi-1958.

52 YÜCEL; a.g.e., s. 178.

53 TUNÇAY; a.g.m., s. 187.

54 Rönesans'ın Floransa'dan yayılması da bu iddiayı doğrulamaktadır. Müzisyenlerin, ressamların, heykeltraşların ve diğer sanatçıların eserleri o tarihlerde Avrupa'nın okuma yazma oranı en yüksek kenti olan Floransa'da ilgi görmüş ve bu kent Rönesans'ın doğduğu kent olarak tarihe geçmiştir.

55 YÜCEL, Mehmet; Okullarımızda Müzik Eğitimi ve Düşündürdükleri; Tercüman Gazetesi; 25 Mart 1984 Pazar; s. 2.

56 Kültür ve sanatı zorla benimsetmek, sevdirmek mümkün değildir. Yaşanmış mıdır bilinmez, Bayburt'ta kaymakamın zorlamasıyla operaya gidenler çıkışta konuşurlar "Bayburt Bayburt olalı böyle zulüm görmedi".

57 TANSUĞ, Sezer; Resim Sanatının Tarihi; Remzi Kitabevi; s 163.

58 Meydan-Larousse; Türkiye Maddesi, Sinema alt başlığı; C. 19, s. 513.

59 KATOĞLU, Murat; Cumhuriyet Türkiyesi'nde Eğitim, Kültür, Sanat; Türkiye Tarihi-4; Cem Yayınevi; İstanbul-1989; s 446.

60 Katkılarından dolayı Mimar Nedim DİKİCİ'ye teşekkürler.

61 Menderes'in, İstanbul'da Vatan ve Millet Caddelerini açmak için kentin dokusunu bozduğu öne sürülmüştür. Bu eleştiride haklılık payı vardır. Plansızlık bir çok kentin bu arada İstanbul'un tarihi ve kültürel dokusunu bozmuş, alınan kararlarda fiili durumlar etkili olmuştur.

62 ÖZKIRIMLI, Atilla; Edebiyat İncelemeleri Yazılar-1; Cem Yayınevi; İstanbul-1983; s. 142.

63 ÖZKIRIMLI; a.g.e., s. 149.

64 Yardımlarından dolayı Aysun Önen'e ve Abdullah Mutlu'ya teşekkürler.

65 KABAKLI, Ahmet; Türk Edebiyatı (4. Cilt); Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları; İstanbul-1991; s. 270.

66 Türk Yurdu dergisi ile Necip Fazıl Kısakürek'in çıkardığı Büyük Doğu dergisine Demokrat Parti iktidarının özellikle son yıllarında Örtülü Ödenekten para aktararak destek olduğu bilinmektedir.

67 KATOĞLU; a.g.m., s. 465.

68 Ortalama transfer ücretleri 5-10 bin lira civarındaydı.

69 YÜCEL; a.g.e., s. 243.

70 HOTHAM, David; Türkler; s. 59-60 (asıl kaynak); alıntı yaparak kullanan: YÜCEL; a.g.e., s. 244.

71 YÜCEL; a.g.e., s. 244.

72 TUNÇAY; a.g.m., s. 178.

73 Bu tasnif 1960'a kadar geçerlidir. 21. yüzyılın başında siyaseti etkileyen güçler sınıflandırılması yapılacak olursa sivil bürokrasi ile askeri bürokrasiyi birbirinden tamamen ayırmak gerekirken, bunlara medya, taşra burjuvazisi ve yargı bürokrasisini de eklemek gerekir: Medya ve sermaye ittifağı sivil bürokrasiyi kullanarak siyasette belirleyici role sahiptir.

74 Bu değerlendirmeye göre 1960 darbesi, sivil ve askeri bürokrasinin kenara itilmeye karşı verdiği tepkidir.

75 YÜCEL, a.g.e., s. 242.

76 KAHRAMAN, M. Bülent, Radikal Gazetesi, 09.01.2002 (Devletçi burjuvazi devlete karşı).

AHMAD, Feroz; Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1947); Bilgi Yayınları; Ankara, 1976.

AKŞİN, Sina (Yayın yönetmeni) Türkiye Tarihi-4 (Çağdaş Türkiye 1908-1980); Cem Yayınevi; İstanbul 1989. (Mete TUNÇAY ve Murat KATOĞLU'nun makaleleri).

ALBAYRAK, Mustafa; Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960); Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; Yayımlanmamış Doktora Tezi; Ankara-1992.

BURÇAK, Rıfkı Salim; Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950; Olgaç Matbaası; Ankara-1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim; On Yılın Anıları (1950-1960); Nurol Matbaacılık; Ankara-1998.

DEMİRER, Mehmet Arif; Demokrat Parti; DP Yayınları No: 1; İstanbul-1994.

FELEK, Burhan; Milliyet Gazetesi, 15 Ocak 1975.

FERSOY, Orhan Cemal; Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes; Maytaş Yayınları; İstanbul-1971.

GÜNVER, Semih; Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü; Bilgi Yayınevi; Ankara-1985.

KABAKLI, Ahmet; Türk Edebiyatı (4. Cilt); Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları; İstanbul-1991.

KAHRAMAN, M. Bülent, Radikal Gazetesi, 09.01.2002 (Devletçi burjuvazi Devlete Karşı).

KARPAT, Kemal; Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul-1967.

MİNKARİ, Ali Esen; 1950-1960 Yılları Arasında İktisadi Kalkınma ve Gelişme; Demokratlar Kulübü Yayınları: 6; Ankara-1992.

NADİ, Nadir; Cumhuriyet Gazetesi; 11 Mart 1951.

ÖZKIRIMLI, Atilla; Edebiyat İncelemeleri Yazılar-1; Cem Yayınevi; İstanbul-1983.

SİNANOĞLU, Oktay; Bir Nev-York Rüyası "Bye-bye" Türkçe; Otopsi Yayınevi, II. Baskı; İstanbul-2001.

TANSUĞ, Sezer; Resim Sanatının Tarihi; Remzi Kitabevi.

YÜCEL, M. Serhan; Demokrat Parti Kongreleri, Emek Matbaası; Ankara-1997.

YÜCEL, M. Serhan; Demokrat Parti; Ülke Kitapları-10; İstanbul-2001.

YÜCEL, M. Serhan-MUTLU, Abdullah; Siyasi Partiler ve Seçim (baskıda).

YÜCEL, Mehmet; Okullarımızda Müzik Eğitimi ve Düşündürdükleri; Tercüman Gazetesi; 25 Mart 1984 Pazar; s. 2.

1900 Yılından 1990'a 20. Yüzyıl Ansiklopedisi (Tercüman Gazetesi).

Cumhuriyetin 75 Yılı (Yapı Kredi Bankası).

Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye Ekonomisi (Dünya Gazetesi) Meydan-Larousse.

A. Menderes Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri

D.P. Hükümetlerinin Politikaları (1950-1960) / Dr. Mustafa Albayrak [s.855-877]

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Demokrat Parti 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimleri kazanarak iktidara geldiği zaman; Türkiye'nin toplam nüfusu 20.809.000 olup, bu nüfusun 12.298.709'u 15 ve daha yukarı yaşta bulunuyordu.[1] O yıllarda Türkiye'deki nüfusun %75'i kırsal kesimde yaşıyordu.[2]

1948 yılı hesaplamalarına göre, Türkiye'nin millî geliri kişi başına 360 TL idi.[3] 1950 yılında Türkiye'nin 775 milyon TL (190 milyon USA dolar) borcu [4] ve 4 tonu rehinde bulunan 137 ton altın stoku vardı.[5] D.P.'nin 1950 yılında Türkiye'de iktidarı devraldıktan sonra izlediği politikaları kısaca incelemekte yarar vardır.

A. Sanayi Politikası

D.P.'nin programında devletçilik yer almakla beraber, bu anlayışın daha ılımlı olacağının işaretleri verilmekte ve "memlekette iş hacmini daraltan, hayatı pahalılaştıran tekel fabrikalarının elverişli şartlarla hususî teşebbüs ve sermayeye devredilmesi…",[6] devlet girişiminin olabildiğince daraltılması, devletin ekonomik alanda koruyucu ve denetleyici olarak görev alması ve ana sanayiye yönelik girişimler dışında "işi serbest ve normal kaidelere bırakmak" esası öngörülmüştü.[7]

D.P., on yıllık iktidarı süresince, devletin ekonomik alandan çekilmesini sağlamak bir yana; bu dönemde, kamu iktisadi kurumlarından hiçbirisi satılamadığı gibi, bunlara yenileri eklenmemiş ve sayıları otuzu bulmuştur.[8] Bu dönemde var olanlara ek olarak; Makina Kimya Enstitüsü Kurumu, Denizcilik Bankası, Et ve Balık Kurumu, Türkiye Çimento Sanayi A.Ş., Azot Sanayi T.A.Ş., Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, T.C. Turizm Bankası, Yem Sanayi Anonim Şirketi, Ereğli Demir Çelik Fabrikaları, Devlet Malzeme Ofisi, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları gibi önemli kuruluşlar kurulmuştur. Ayrıca daha önce kurulan Posta, Telgraf ve Telefon İşletmeleri Genel Müdürlüğü de bir kamu iktisadi kuruluşu haline getirilmiştir.[9] Bu gelişmeler sonucunda;Kamu İktisadî kuruluşlarının (KİT'ler) toplam yatırımlar içindeki payı 1950 yılında 91.8 TL ile %9.1 iken, bu oran 1960 yılında 1.393.3 ile %17.9'a yükselmiş,[10] bu kuruluşların millî gelire yaptıkları katkı ise, 1950 yılında %9.5 iken, bu oran da 1960 yılında %10.8'e çıkmıştır.[11]

D.P. döneminde özellikle şeker ve çimento sanayiinde önemli gelişmeler dikkati çekmektedir. Şeker üretimi, yeni açılan on bir fabrikanın üretime geçmesi sonucunda 1956 yılına gelindiği zaman 365.000 tonu bulmuş; [12] çimento üretimi ise, yeni açılan on fabrika sayesinde 330.000 tondan 1960 yılında 1.700.000 tona yükselmiştir.[13]

On yıllık dönem içinde dokuma sanayiinde de %300'e yakın bir artış gözlenmektedir. Tezgâh sayısının 1950'de 5.519 iken, 1960 yılında 15.820'yi bulduğu anlaşılmaktadır.[14] D.P. döneminde sanayinin gelişmesine paralel olarak enerji gereksinimi de giderek artmış ve bu gereksinimi karşılamak için yeni baraj ve termik santraller kurulmuştur. Bunlar arasında; Girvelik (Erzincan), Defne (Harbiye), Durucasu (Amasya), Sarıyar Barajı (Ankara), Seyhan Barajı (Adana), Tortum (Erzurum), Göksü (Konya), Sızır (Kayseri), Hazar Gölü (Elazığ), Kovada (Eğridir), Ceyhan (Maraş); Kayaköy (Emet), Boton (Siirt), Tunçbilek (Kütahya), Soma Termik Santralleri gibi enerji üretim kaynaklarının faaliyete geçmesiyle 1950 yılında 789.624 kwh. olan enerji üretimi, 1960 yılına gelindiği zaman 2.815.071 kwh. yükselmiştir.[15] Enerji konusundaki açığı gidermek amacıyla, yılda 5 milyar kwh. enerji üretimi planlanan Keban Barajı ise, 1957 yılında biri Türk, birisi de Fransız olan iki firmaya ihale edilmiştir.[16]

Türkiye Kömür İşletmeleri 1957 yılında yeniden düzenlenmiş; Simli Kurşun, Küre Bakır, Pirit, Üç Köprü Krom, Halıköy Civan ve Emet Kolemanit madenleri işletmeye açılmış, ayrıca altı çay fabrikası da hizmete sunulmuştur.[17]

Yukarıdaki bilgilerden de kolaylıkla anlaşılacağı gibi, kamu iktisadi kuruluşlarının zamanla ve uygun koşullarla özel kesime devredilmesini öngören anlayış uygulamada başarılı olamamış ve devlet işletmeciliği giderek güçlenmiştir.

D.P. döneminde, özel girişimin gelişmesini ve özellikle de sanayi alanına yatırım yapmasını sağlamak amacıyla büyük çaba gösterilmiştir. Bu konudaki politikaları belirlemek amacıyla 9 Nisan 1951 tarihinde Ankara'da toplanan İkinci Sanayi Kongresi'nde, Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete gelecekte izlenmesi uygun görülen sanayi politikasının ana hatlarını açıklarken; ihracatı arttıracak sanayi dallarının destekleneceğini ve korunacağını, yeni bir sanayi yasasının hazırlanacağını, memleketin gereksinimlerini önde tutan yatırımlara öncelik verileceğini, Sanayi Kalkınma Bankası'nın sanayicilere kredi vereceğini, yabancı sermaye ile işbirliğine gidileceğini, sanayi yatırımlarına kolaylıklar getirileceğini, Sümerbank'ın elinde bulunan işletmelerin önemli bir bölümünün özel girişime devredileceğini, Merkez Bankası'nın özel girişime yardımcı olmasının sağlanacağını, güç ve rizikolu sanayi dallarının yeni kurulanlara vergi muafiyetleri getirileceğini, devlet müdahalesinin en aza indirilerek özel girişimin çalışma alanlarının genişletileceğini, tekelci anlayışa son verilerek devlet-özel işletme ayrımı yapılmayacağını, zorunlu olmadıkça devletin işletme kurmayacağını ve elindekileri de uygun koşullarda özel girişime devredeceğini belirtmişti.[18]

Öte yandan D.P.'nin düşünce ve uygulamalarında en çok etkilendiği kaynaklar arasında yer alan Barker Raporu ve Thonrburg'un önerilerinde de Türkiye'de özel girişimin önündeki engellerin kaldırılarak, bu kesimin desteklenmesi defalarca dile getirilmişti. Bu öneriler, D.P. iktidarı için yararlı ve etkileyici olmuştur. Hatta bu konuda biraz daha ileri giden Thornburg, Türkiye'de özel girişimin çıkarlarının korunması için, uygulamadaki yasalarda yapılması gereken değişikliklerin, özel yasalarla güvence altına alınarak, bu konuda resmî makamların keyfî hareketlerinin önlenmesini önermişti.[19] Kaldı ki, D.P. iktidarının daha ilk günlerinde, 4 Ağustos 1950 tarihinde, özel sanayi yatırımlarını

desteklemek amacıyla; yarısı hükümet, öteki yarısı da International Bank for Reconstraction and Development ile bazı Türk bankaları ve sanayicilerin katkılarıyla oluşturulan ve sermayesi 12.500.000 TL olan 'Sınai Kalkınma Bankası" kurulmuştu.[20] İdare Meclisi Başkanlığı'nı ABD'li Tucker'in yaptığı ve meclis üyeleri arasında Vehbi Koç'un da bulunduğu bu banka, yalnızca özel girişime; hem Türk parası hem de döviz cinsinden kredi vermek üzere kurulan ilk Türk bankası olacaktı.[21] Yine özel girişimi güçlendirmek amacıyla 1951 yılı sonunda İzmir'de ilk defa olarak bağımsız bir "Sanayi Odası" kurulmuştu.[22]

D.P. iktidarı, sanayi alanında daha etkin olabilmek amacıyla 30 Haziran 1957 tarihinde İşletmeler Bakanlığı yerine, Sanayi Bakanlığı'nı kurarak bu Bakanlığa; sanayi, maden ve enerji işlerini düzenleme ve denetleme görevini vermiştir.[23]

1957 yılında Sanayi Bakanlığı görevine atanan Samet Ağaoğlu'nun, özel sektör sanayi sayımı sonuçları hakkında yaptığı açıklamaya göre; sanayinin millî gelir içindeki payı 911 milyon TL'dan (1949 fiyatları ile) 3 milyar 640 milyon TL'na yükselerek 4 kat artış gösterirken; bu sektördeki gelişme 9 kat, devlet sektöründe ise 3 kat artış olmuştu. 1949'dan 1957'ye kadar İstanbul'daki tesislerin sayısı 3.474'ten 15.638'e; işçi sayısı 30.851'den 129.699'a; yatırımlar 166 milyon TL'den 1,5 milyara; kapasite değeri 835 milyondan 7,5 milyona; fiili üretim 481 milyondan 3 milyar 700 milyon liraya yükselmiş bulunuyordu.[24]

1950-54 yılları arasında on ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı 556'ya; 1955-59 yılları arasında ise, 784'e çıkmıştır. Bu dönemde özel sektör, 1950 öncesine oranla hızlı bir gelişme göstermekle birlikte, metal ana sanayi ve makine gibi alanlarda bu gelişme yetersiz kalmıştır.[25] Bu dönemde özel sektör daha çok ara malları, hafif tüketim, sanayi ve montaj sanayiine ağırlık vermiştir.[26]

Kısaca söylemek gerekirse; D.P., on yıllık iktidarı döneminde daha çok orta ve küçük ölçekli sanayiye öncelik vermiş, sanayi kuruluşlarının daha iyi organize edilebilmesi amacıyla, 17 Nisan 1957 tarihinde 6948 sayılı Sanayi Sicil Kanunu kabul edilmiştir. Bu yasa ile sanayi işletmelerinin tanımı yapılmış, sanayi siciline kaydolma ve buradan belge alma zorunluluğu getirilerek, bu konuda İktisat ve Ticaret Bakanlığı yetkili kılınmış,[27] böylelikle devlet sanayi sektöründe denetim ve gözetimi elinde tutarak, özel girişimin başıboş kalmasını önlemeyi amaçlamıştır. Bu dönemde özel girişime önemli ayrıcalıklar sağlanmış, buna paralel olarak da, özel sanayi ve işyerleri sayısında, daha önceki yılları göre; "görülmedik bir artış" gerçekleştirilmiştir.[28] Bu gelişmenin en açık kanıtı da 1950 yılında toplamı 2.515 olan özel imalât sanayi işyerleri sayısının 1960 yılına gelindiği zaman, iki kattan daha fazla artarak, 5.284'ü bulmuş olmasıdır.

Ayrıca 1950 yılında, bu kuruluşların sabit sermaye yatırım tutarları toplam 36.660.000 TL iken; 1960 yılına gelindiği zaman bu toplamın da 7,5 katlık bir artışla, 277.314.000 TL'ye yükselmiş olmasıdır. Bu dönemde imalât sonucu yaratılan toplam değer 1950 yılında 305.717.000 TL iken; yaklaşık 8 katlık bir artış ile 2.425.007.000 TL'ye çıkmıştır.[29] Başka bir deyişle on yıllık D.P. iktidarı

dönemindeki özel iş yeri sayısındaki artış %210; sabit sermaye toplamındaki artış %756; toplam üretim artışı ise %793 olmuştur.

B. Ziraat Politikası

D.P. programına uygun olarak tarımsal alanda gelişme sağlayabilmek amacıyla, iktidarının ilk aylarından başlayarak önemli kararlar almış ve bunları uygulamaya koymuştur. Kendisi de bir çiftçi olan Başbakan A. Menderes, bu kesimin sorunlarını ve çözüm yollarını iyi biliyordu. Bu nedenle Menderes, öncelikle ekilebilir alanların genişletilmesi ve ileri tarım tekniklerinin kullanılması gibi temel sorunları çözmekle işe başlamıştır. 1950 yılında Türkiye'de işlenebilir toplam arazilerin genişliği 16.008.000 hektar kadardı.[30] Bu toplam alandan 13.298.000 hektarı hayvanla işlenmekte olup, aynı yılda Türkiye'deki toplam traktör sayısı 16.585'i,[31] hububat üretimi toplamı da 7.7 milyon ton olup, kişi başına düşen tarımsal ürün miktarı 451 kg dolayında idi.[32]

Türkiye nüfusunun %75'inin çalışma alanı olan ziraatle uğraşan nüfus, Türkiye'de millî gelir toplamının yalnızca yarısını alabiliyordu ve 1950 yılında tarımın GSMH içindeki payı 4.068,4 milyon TL. idi.[33] Bu olumsuzlukların en önemli nedeni; "500 sene evvelki kadar iptidaî bir manzara arz eylemekte" olan ilkel tarım yöntemlerinin kullanılmasıydı.[34] D.P. iktidarı döneminde, özellikle devlete ait toprakların dağıtılması şeklinde uygulanan toprak reformu büyük bir hızla sürdürülmüş, 1951-60 yılları arasında yerleşik halka dağıtılan toprak alanlarının genişliği 16.300.911 dönümü bulmuştur.[35] Bu sayede 1950 yılındaki ziraat sayısına göre; kendi toprağını işleyen aile sayısı 2.3 milyon iken; bu oran %35'lik bir artışla 3.1 milyona yükselmiştir.[36] Bir başka deyişle 1950 yılına göre, toprak sahibi ailelerin sayısında yaklaşık %50'lik bir artış sağlanmıştır.

1950-60 yılları arasında traktör sayısında da önemli gelişmeler sağlanmış, 1957 yılında beş kat artarak 44.144'ü bulan traktör sayısı, özellikle parça sıkıntısı ve döviz dar boğazı yüzünden 1960 yılında 42.136'ya düşmüştür.[37] Biçer-döğer sayısı da 1950 yılına göre, altı kattan fazla artarak, 1959 yılında 6.281'e yükselmişse de, yine yukarıda belirtilen nedenden dolayı bu sayı da 1960 yılında 5.554'e inmiştir.[38] Bu dönemde işlenen tarım alanı genişliğinde de önemli artışlar olmuş, 1960 yılına gelindiği zaman, 1950 yılına oranla %64.47'lik bir artışla, 15.305.000 dekara çıkmıştır.[39] Bu dönemde üreticiye dağıtılan ve ilaçlanan tohumluk miktarında, kimyevi gübre kullanımında da önemli artışlar olmuştur.[40] 1950-60 döneminde Ziraat Bankası'nın açtığı ziraî ve ziraat dışı kredilerin toplamı 1950 yılında toplam 555 milyon TL iken; bu tutar 1950-60 döneminde toplam olarak 12 milyar 420 milyona ulaşmıştır.[41] Bu dönem içinde sulanan arazilerin toplam genişliğinde de önemli artışlar gerçekleştirilmiş ve 1955 yılına kadar 160.000 dönüm bataklık kurutularak kullanılır duruma getirilmiştir.[42] D.P.'nin on yıllık iktidarı döneminde hayvan sayısında ve hayvansal ürünlerin toplam miktarında da önemli artışlar dikkati çekmektedir.[43]

C.H.P. iktidarı döneminde başlayan Marshall Yardımı, D.P. döneminde önemli miktara ulaşmış yardım tutarı 1948-50 yılları arasında hibe ve borç olarak 160.000.000 USA dolarını bulmuşken; bu toplam 1950-55 döneminde 1.920.000.000'u askerî yardım, 23.250.000 doları da bağış olmak üzere

1.943.000.000 dolara ulaşmıştır.[44] Türkiye 1955-60 döneminde ise, 70.000.000 doları kredi, 415.000.000 doları da Kalkınma Fonu'ndan olmak üzere toplam 580.600.000 dolar ABD yardımı almıştır ki,[45] bu yardımların da bir bölümü tarımsal alanda kullanılarak, Türk tarımının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Bu olumlu gelişmeler sonucunda, tarımsal ürünlerdeki üretim artışında önemli gelişmeler sağlanmış, örneğin; 1950 yılında toplam buğday üretimi 3.871.926 ton iken, 1960 yılında 8.450.000 tona; arpa 2.047.018 tondan 3.700.000 tona; çavdar 442.879 tondan 700.000 tona; yulaf 235.524 tondan 530.000 tona; mısır 724.479 tondan 1.090.000 tona; pirinç 51.358 tondan 110.000 tona yükseltilmiştir.[46]

C. Malî Politikaları

On yıllık D.P. iktidarı döneminin ilk üç yılı (1950-53) D.P.'nin en parlak yılları olarak söylenebilir. Bu dönemde sabit fiyatlarla %13'ü bulan yıllık ortalama gelişme hızı,[47] 1954 yılından giderek düşmeye başlamıştır. Bu olumsuzluğun en önemli nedenleri arasında; plânlama anlayışından uzak ve gelişigüzel yapılan yatırımların yanı sıra, bütçe açıklarına ve emisyon hızına dikkat edilmemesi sonucunda giderek bir üretim dar boğazına girilmesi söylenebilir. Örneğin; 1951 yılındaki bütçe açığı 234.770.502 TL iken, bu açık 1952'de 199.470.401 TL; 1953'te 167.652.736 TL ve 1955 yılında da 151.667.277 TL ye çekilmiş ve 1954, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960 yılı bütçeleri ise denk olarak hazırlanmalarına karşın,[48] uygulamada açık vermişlerdir. Bu yıllar arasında mevduat ve tedavüldeki para toplamında da önemli artışlar görülmektedir. Örneğin; 1950 yılında tedavüldeki toplam para miktarı 1 milyar 59 milyon TL iken, bu miktar 1960 yılında 9.250 milyonu bulmuştur.[49]

Türkiye'de 1950 yılında toplam 8.964 milyon TL olan millî gelir; 1955 yılında (1950'ye göre) %98'lik itibarî bir artışla 17.749 milyona yükselmiş, bu beş yıllık süre içinde reel millî gelirde toplam %37.5'lik; yıllık ortalama millî gelirde ise %7.5'lik bir artış gözlenmiştir.[50] Kişi başına 1950 yılında düşen millî gelir (1961 cari fiyatlarıyla) 1.184 TL iken, bu miktar da 1960 yılında 1.543 TL yükselmiştir.[51]

1950-54 yılları arasında ortalama %35 olarak seyreden enflasyon bir ara ekonomik buhran nedeniyle, hızlı bir yükselip göstermiş ve %23'e kadar çıkmışsa da, 1959 yılında denetim altına alınabilmiş ve bu yıldan itibaren tek rakamlı hale getirilebilmiştir.[52] Türkiye'de 1954-59 yılları arasındaki yüksek enflasyon "serbest teşebbüse ağırlık veren özellikle 'talep' yaratan, tüketimi, ekonomik ve psiko-sosyal tesirleri kamçılayan" bir "talep enflasyonu" olarak nitelendirilmiştir. Dönemin sonlarına doğru, üretim tıkanıklıklarının belirlediği enflasyon ise, "Maliyet enflasyonu" olarak adlandırılmıştır.[53]

Planlamaya karşı olumsuz bir yaklaşım içinde bulunan D.P. iktidarı, tanınmış iktisatçı ve D.P.'den İstanbul milletvekili olarak parlamentoya giren Ahmet Hamdi Başar'ın, 1951 Mayısı'nda D.P. Grubu'na sunduğu 300 maddeden oluşan "Milletçe Kalkınma Plânı" grupta sert tepkilerle karşılanmış

ve devletçi bir anlayışa sahip olmakla suçlanan Başar ve plânı şiddetle eleştirilmişti.[54] Başar'ın D.P.'den ayrılmasına neden olan bu gelişmelerin ardından D.P.; 1954 yılından itibaren giderek artan ekonomik bunalımlara düşmesinin en önemli gerekçelerinden birisinin de plânsızlık olduğu belirtilmişti. Gerçekten de D.P. iktidarı ekonomik olumsuzluğun farkına vardığı zaman, önce mal darlıklarını ve aşırı kârları önlemek amacıyla, 13 Temmuz 1954 tarihinde "kâr hadlerine dair" bir kararname yayımlayarak, mal stoku yapanların ağır şekilde cezalandırılması yoluna gitti.[55] Hükümetin 18 Eylül 1954 tarihinde yayımladığı ikinci bildiriden sonra, çok sayıda tüccar ve firma hakkında dava açıldıysa da,[56] bu bildiriden de istenilen sonuç alınamayacaktı. Mal darlığı ve stokçuluğun giderek artması üzerine hükümet, 6 Haziran 1956 tarihinde, "vurguncuların ve karaborsacıların şiddetle cezalandırılmasını" sağlamak amacıyla, "Millî Korunma Kanunu"nu yürürlüğe koydu.[57] Bu yasa ile Millî Korunma Kanunu'na muhalefet edenlerle etkili bir şekilde mücadele edilmesi ve Resmî Gazete'de yayımlanan 1018 sayılı kararname ile de "Millî Korunma Mahkemeleri"nin kurulması öngörülmekte idi.[58] Millî Korunma Kanunu'na uymayanlara ve piyasada mal darlığı veya fiyat üstünlüğü yaratacak propaganda yapanlara, karaborsacı ve stokçular gibi, 3 ile 15 yıl arasında değişen hapis ve 10.000 TL'ye kadar varan para cezaları verilmesi öngörülmekte idi.[59] Bu yasa ile yüzlerce iş yeri sahibi mahkemeye verilerek, piyasa üzerinde sıkı bir denetim kuruldu.[60] Yine aynı yasa ile belediyelere; gıda maddelerinin fiyatlarının yanı sıra, terzi, doktor, veteriner, dişçi, ebe, sünnetçi gibi serbest meslek sahiplerinin tarifelerini belirleme yetkisi verildi.[61] D.P.'nin programı ve ekonomi anlayışı ile ters düşen bütün bu önlemler, 1955-60 döneminin liberal bir dönem olmadığının somut kanıtları olarak gösterilebilir.

MKK uygulamalarına karşın ekonomik sorunları gideremeyen D.P. iktidarı, döviz darboğazı ve ihracat-ithalât dengesizliğinden kaynaklanan dış ödemeler dengesinin hızla bozulması üzerine, daha büyük bir krize düşecekti. Çünkü 1958 yılına gelindiği zaman dış ödemeler dengesi 67.863.000 dolar açık vermiş,[62] serbest piyasada dolar 8-9 TL'ye yükselmiş; [63] 1950 yılında 2 milyar 402 milyon TL olan dış borç toplamı da 4 milyar TL'yi aşmış bulunuyordu. 1958 yılına kadar basılan para toplamı da; ortalama her yıl 600 milyon TL olmak üzere, 32 yıllık Cumhuriyet tarihinde basılan miktarın %180'i oranında artış göstererek 3 milyar 52 milyon TL'ye ulaşmıştı.[64]

Türkiye'nin içine düştüğü bu olumsuzluklar sonrasında, Dünya Bankası temsilcisini Ankara'dan çekerek, Türkiye'ye yardımı kesmiş; ABD'de malî reform yapıncaya kadar yardımlarını durdurmuştur.[65] ABD ve Batılı finans kuruluşlarının bu katı tutumu, 14 Temmuz 1958 tarihinde, Irak'taki ABD ve Batı yanlısı hükümet ile kral Faysal'ın devrilmesiyle son bulan bir darbe sonrasında biraz yumuşayacaktı. Zira bu güçlerin bölgedeki çıkarlarını koruyabileceğine inandıkları tek ülke Türkiye idi. Buna karşın ABD ve Batılı finans kuruluşları, Türkiye'ye ekonomik yardım yapabilmek için malî reform paketini kabul ettirmeyi başardılar. Buna göre Türkiye; Millî Korunma Kanunu'nu kaldırarak, piyasaya müdahale etmekten uzak duracak ve liberal sisteme dönülmesini sağlayacak; yatırımları durdurarak, bunların denetlenmesine izin verecek ve devalüasyon yapmayı kabul edecekti.[66] Bu gelişmeler üzerine Türkiye ekonomik stabilizasyon kararlarını uygulamaya koymadan kısa bir süre önce, 23 Temmuz 1958 tarihinde Paris'te toplanan Avrupa İktisadî İşbirliği Teşkilatı

Konseyi'nin toplantısında alınan karar doğrultusunda, Milletlerarası Para Fonu (IMF) Türkiye'ye yardım edilmesini kabul etti. 31 Temmuz'da da ABD ile Türkiye arasında ayrı bir yardım anlaşması imzalandı.[67]

Bu anlaşmalarla Türkiye; ABD'den toplam olarak (borç ertelemesi de dahil olmak üzere) 234 milyon dolar; Avrupa İktisadî İşbirliği Fonu'ndan 25 milyon; Federal Almanya'dan 50 milyon, İngiltere'den 10 milyon ve öteki üyelerden de toplam 15 milyon; Milletlerarası Para Fonu'ndan (IMF) da 25 milyon dolar olmak üzere toplam 125 milyon dolarlık dış yardım sağlanmış oldu.[68] Ayrıca Türkiye, yapılan anlaşmalar sonucunda; 400 milyon doların üstünde bir de borç ertelemesi ile toplam olarak 759 milyon dolarlık kaynak elde etmiş oldu.[69]

Türkiye, bu beklentilerinin karşılanması üzerine, 4 Ağustos 1958 ekonomik stabilizasyon kararlarını uygulamaya koydu. Bu kararlara göre Türkiye; ticarî kredilerin daraltılmasını, tedavüldeki paranın arttırılmamasını, yabancı sermaye kazançlarının döviz olarak yurt dışına çıkarılmasına izin vermeyi, kredi zorlukları ve dondurulmuş sermayenin harekete geçirilmesini, tasarruf önlemlerinin özenle uygulanmasını, Millî Korunma Kanunu'nun ve hazine vergisinin kaldırılarak liberasyon sistemine geçilmesini kabul etti.[70]

Hükümet, kabul ve ilan ettiği bu ekonomik önlemler programını yürütmek üzere beş bakanın görev aldığı bir "İktisadî Koordinasyon Heyeti" oluşturmakla işe başladı.[71] Bu programda söz verildiği gibi, ticarî kredilerin sınırlandırılması yoluna gidilerek, yatırımlar ve dolaşımdaki para miktarı azaltıldı. Örneğin; 1954-58 döneminde sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki yeri %13.89 iken; bu oran 1959-60 döneminde %13.37'ye düşürüldü.[72] Dolaşımdaki para miktarının arttırılmaması ve tasarrufa büyük özen gösterilmeye başlandı. Örneğin; bir defasında Başbakan A. Menderes'in, İstanbul Belediyesi için, Amortisman Sandığı'ndan 25 milyonluk ödenek isteği, dönemin Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Koordinasyon Bakanı Sebati Ataman tarafından reddedilecekti.[73]

Kısaca özetlemek gerekirse; 1960 yılına gelindiği zaman, D.P.'nin iktidarı döneminde gerek tarımsal alanda, gerekse sanayi alanında önemli gelişmelerin sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu on yıllık dönemde sanayi alanında %78 olarak gerçekleşen artışın, sanayinin millî gelirdeki payını %16'dan %22'ye yükselttiği;[74] bunun bir sonucu olarak sınaî üretim endeksinin, (1948=100 kabul edilirse), 1960 yılında 256'ya çıktığı; bu artışın imalât sektöründe 279'a gıda sanayiinde 311'e, elektrik üretiminde ise 390'a yükseldiği görülmektedir.[75] Sanayideki bu gelişmeler, yalnızca millî bir sanayi burjuvazisinin temellerini atmakla kalmamış, aynı zamanda kırsal kesimden kente göçün başlaması gibi önemli bir toplumsal sorunun da ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

On yıllık dönemde; her ne kadar liberal bir politika uygulanamamış hatta Millî Korunma Kanunu ve KİT sayısının arttırılması gibi devletçi müdahalelerle ekonomide denetim kurulmuşsa da; bu dönemde özel girişimi destekleyici ve özendirici pek çok önlem uygulamaya konulmuştur. Örneğin; 1950 yılında özel girişime açılan kredi toplamı 300 milyonu zor bulurken, bu toplam 1960 yılına gelindiği zaman 7.5 milyona ulaşmıştır.[76] Bu dönemde Kamu İktisadî Teşebbüsleri özel girişime

devredilememişse de, Türk Hava Yolları örneğinde olduğu gibi, bazı KİT'lere özel sermaye ortak edilmiştir.

Sanayi ürünlerindeki artışa paralel olarak, bu ürünlerin ihracatında 1950 yılında 1.4 olan oran, 1960 yılında %8.2 ye çıkmıştır.[77] 1951 ve 1954 yıllarında çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasaları ile özellikle 1954'ten itibaren, Türkiye yabancılar için cazip bir yatırım alanı haline getirilmeye çalışılmış ve bu dönem içinde Türkiye'ye gelen yabancı sermaye toplamı kümülatif olarak 390 milyon 124 bin TL'yi bulmuştur.[78]

Bu dönemde gerçekleştirilen tarımsal modernizasyon sonucunda bu kesimin GSMH içindeki payı 1960 yılına gelindiği zaman 17 milyar 837.2 milyon TL ile %37.2'ye çıkmıştır.[79] Bu gelişmede tarım tekniklerindeki olumlu değişikliklerin yanı sıra, (modern araç gereçlerle, yapay gübre ve iyi tohumluk vb.), toprak reformunun hızlandırılması ve karayolu ulaşım ağlarının geliştirilmesinin de önemli katkıları olmuştur. Gelişen karayolu ağları Türkiye'yi bir yandan petrole bağımlı hale getirirken, öte yandan kendi ürettiğini yalnızca kendi tüketmek zorunda kalan (otarşik) kırsal kesimdeki küçük üreticilerin, ticaret yaşamına doğrudan katılmalarını sağlayarak, feodal bağların önemli ölçüde sarsılmasına yol açtığı söylenebilir. Bu gelişme, büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan Türkiye nüfusunun yaşam koşullarının yükselmesinde etkili olmuştur.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak 1948 yılında ticarî araç sayısı 14.100, özel araç sayısı 8.000 iken; 1960 yılına gelindiği zaman, ticarî araç sayısı 4.8 kat; özel araç sayısı da 5.6 kat artarak; ticarî araç sayısı 68.000'e, özel araç sayısı da 45.800'e çıkmış bulunuyordu.[80]

Yatırım toplamı 1950-59 yılları arasında 36 milyon TL'yi bulmuştu.[81] 1960 yılına gelindiğinde Türkiye'nin dış borçları toplamı 9 milyar 342 milyon TL'ye ulaşmış,[82] altın stokları önemli ölçüde erimişti. On yıllık dönem içinde millî gelir %50 artırılarak 434 TL'den 601 TL'ye çıkarılmış; kişi başına düşen gelir de, günün fiyatları ile 1950 yılında 428 TL iken, 1960 yılında 1.598 TL'ye yükseltilmiştir. Bu dönemdeki toplam fiyatlar genel endeksi de 46'dan 126'ya yükselmiş,[83] yıllık ortalama kalkınma hızı da %5 olarak gerçekleşmiştir.[84]

Sonuç olarak söylemek gerekirse; D.P. iktidarının 1950-54 yılları arasındaki ekonomi politikası tam anlamıyla liberal olmaktan uzaktır. 1955 yılından itibaren giderek artan devlet müdahaleleri, Millî Korunma Kanunu ve KİT'lerin ağırlığının artması ise, bu gelişmenin somut örnekleridir. Bütün bunların yanı sıra D.P. döneminde sanayi ve tarım sektöründe özel kesime öncelik ve ayrıcalıklar verilerek, Türkiye'de ulusal bir ticaret ve sanayi burjuvarisinin gerçek temelleri atılmıştır. Bu iki önemli nokta göz önüne alındığında, D.P.'nin on yıllık süreç içindeki ekonomi politikasını, "özel sektör ağırlıklı karma ekonomi" olarak nitelendirmek yerinde olacaktır.

D. Eğitim ve Kültür Politikaları

D.P. programında eğitim ve kültür konularına önemli yer verilmekle beraber (madde: 34-42), bu konunun hükümet programlarında ve uygulamada gerektiği ölçüde üzerinde durulmadığı anlaşılmaktadır.

On yıllık D.P. döneminde en çok üzerinde durulan ve akılda kalan iki konudan biri din derslerinin zorunlu hale getirilerek İmam-Hatip okullarının açılması; ikincisi ise Köy Enstitülerinin, İlköğretmen Okulları ile birleştirilerek varlıklarına son verilmesidir. Gerçekten de CHP'nin son döneminde isteğe bağlı bir ders olarak okutulmaya başlanan din dersleri, D.P. iktidara geldikten kısa bir süre sonra, 21 Ekim 1950 tarihinden başlayarak, ilkokulların 4 ve 5. sınıflarında zorunlu okutulan dersler haline getirilmiş,[85] "çocuğunun bu dersi almasını istemeyen velilerin öğretim yılı başında, bir dilekçe ile okul yönetimine durumu bildirmeleri" öngörülmüştür.

D.P.'nin iktidara gelmesiyle beraber, 16 Haziran 1950 tarihinde CHP'li milletvekillerinin de büyük bir çoğunluğunun katkılarıyla, Arapça Ezan okunmasını yasaklayan TCK'nın 526. maddesinin kaldırılması,[86] 7 Temmuz'dan itibaren de Ankara ve İstanbul Radyolarından her Pazartesi, Çarşamba ve Cuma akşamları tanınmış hafızlar tarafından Kur'an-ı Kerim okunması gibi uygulamalar, D.P. iktidarının laiklikten ödün verdiği gerekçesiyle eleştirilecekti.[87] Bütün bunlarla da kalınmayıp, Millî Şef İnönü döneminde aralarında dönemin CHP Milletvekili olan Adnan Menderes'in de bulunduğu bir komisyon tarafından sadeleştirilen Anayasa dilinde de yeniden 1924'teki duruma dönülmesi,[88] cami sayısındaki hızlı artışlar da bu eleştiri konuları arasında yer alacaktı.

Köy Enstitülerine ise, aslında CHP'li Millî Eğitim Bakanı, Reşat Şemsettin Sirer döneminde ilk darbe vurularak, orijinal yapısı ve amacından saptırılmaya çalışılmıştı. Kırsal kesimden alınan köylü çocuklarının üretici ve yaratıcı bir eğitim sürecinden sonra, yine o kesime gönderilerek önderlik etmesini ve aynı zamanda da Türk Devriminin ideolojisini, dolayısıyla CHP'yi dinç tutması öngörülen bu kurumlar, feodal çevrelerde büyük bir rahatsızlığın oluşmasına yol açmış ve Sirer döneminde orijinal yapı ve amaçlarında sınırlamaya gidilmişti.

D.P. iktidara geldikten sora, bu eğitim kurumları, komünizm propagandası yapıldığı gerekçesiyle yıpratılmaya çalışılmış, Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin çabaları ile 1954 yılında çıkarılan 6234 sayılı yasayla Köy Enstitüleri ile öğretmen okulları birleştirilmiş ve Enstitüler sıradan öğretmen okulları haline getirilmişlerdir.[89] D.P. iktidarı bu Enstitüleri ortadan kaldırmakla yetinmemiş, asaleti onaylanmayan bazı mezunların görevlerine son vermiş, terfi ve atamalarda sorunlar yaratmış, hatta maaşlarında indirim yapmak gibi, yöntemlerle onları cezalandırmak yoluna gitmiştir.[90]

D.P. iktidara geldiği zaman Türkiye'de okuma yazma çağında olan 5 ve daha yukarı yaştaki toplam nüfus 17.856.865 olup; bu nüfusun 8.944.071'sini erkekler, geri kalan 8.912.793'ünü de kadınlar oluşturmakta idi. Türkiye genelinde okur-yazarlık oranı %32.4; bu oran erkeklerde %45.3, kadınlarda ise, %19.4 dolayında bulunuyordu.[91] 1949-50 öğretim döneminde 16.986'sı resmî, 120'si özel olmak üzere toplam 17.106 ilkokul ve bu okullarda öğrenim gören 1.591.039 öğrenci olup; söz konusu okullarda 10.060'ı şehirlerde; 17.130'u köylerde ve 978'i de özel olmak üzere toplam 34.822

öğretmen görev yapmakta idi. Bunlara 6.654 köy eğitmeni de eklendiği zaman, öğretim kadrosu toplam olarak 41.476'yı bulmakta idi.[92]

1960-61 öğretim döneminde ise; 24.244'ü resmî, 154'ü özel ilkokul olmak üzere toplam ilkokul sayısı 24.398'e; öğrenci sayısı 2.866.501'e; özel ilkokullarda ise, öğrenci sayısı 25.057'ye çıkmış, bu ilkokullardaki toplam öğretmen sayısı da 62.526'ya yükselmiştir.[93]

D.P. iktidara geldiği 1950-51 öğretim döneminde Türkiye'de toplam olarak 364 ortaokul vardı. Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı 61.847, öğretmen sayısı da 3.871 idi. 1960-61 öğretim döneminde bu okulların sayısı 622'ye, öğrenci sayısı 273.427'ye, öğretmenlerin toplamı da 10.747'yi bulmuş,[94] bu okullardaki okullaşma oranı ise, %6.4'ten, %19.5'e çıkmıştır.[95] Ortaokullara zorunlu din dersleri 13 Eylül 1956 tarihinde konmuştur.[96]

1950-51 öğretim döneminde 60 olan lise sayısı 1960-61 döneminde %215 kat arttırılarak 129'a; öğretmen sayısı 1.424'ten 2.947'ye, öğrenci sayısı da 19.022'den %350 oranında artarak 66.953'e çıkmıştır.[97] Liselerde okullaşma oranı ise 1950'de %1.2 iken, bu oran 1960 yılında %4.6'yı bulmuştur.[98] Hükümet 1955 yılında, liselerde uyğulanmakta olan "bitirme ve olgunluk" sınavlarını kaldırarak, bunların yerine "Devlet Lise İmtihanı" adı altında tek bir sınav yöntemini kabul etmiştir.[99]

On yıllık dönem içinde, meslekî ve teknik eğitimde de dikkat çekici gelişmeler olmuştur. Örneğin; 1950-51

döneminde çeşitli alanlarda eğitim veren 326 meslekî ve teknik okul, buralarda görev yapan 4.488 öğretmen ve bu okulların 53.000 öğrencisi varken; 1960-61 döneminde okul sayısı %162.5 arttırılarak 530'a; öğretmen sayısı %185.6 artarak 8.333'e; öğrenci sayısı da %203.7 oranında bir artışla 108.000'e ulaşmıştır.[100]

Bütün bunların yanı sıra, CHP iktidarının son yıllarında açılan "İmam-Hatip Kursları"nın yerine, öğretim süresi yedi yıl olan ve ders programında Arapçanın da yer aldığı, orta+lise eğitimine denk okullar açılmıştır.[101] İlki 29 Ekim 1951 tarihinde Konya'da açılan İmam-Hatip Okullarından, 1951-52 döneminde 7; 1955-56 döneminde de 9 olmak üzere toplam 16 adet açılarak, buralardan 1951-56 döneminde 622 öğrenci mezun olmuştur.[102]

Programında üniversite özerkliğini savunan D.P. iktidarının bu eğitim kurumları ile olan ilişkileri, 1953 yılına kadar olumlu bir seyir izlemiştir. Bu olumlu durum, iktidarın, Prof. Dr. Nihat Erim'i hedef aldığı anlaşılan "Profesörlerin siyasi kuruluşlarda görev alamayacakları" yolunda bir hükmü de içeren yasa tasarısıyla[103] giderek bozulmaya başlamış; 21 Temmuz 1954 tarihinde ise iktidara 60 yaşını ve 25 hizmet yılını dolduran profesör ve yargıçları, zorunlu olarak emekliye ayırabilme yetkisi veren yasanın kabulü ile doruk noktasına varmıştır. Aralarında Prof. Nihat Erim, Prof. Dr. Bülent Nuri Esen, Prof. Dr. Hüseyin N. Kubalı, Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu; Doç. Dr. Muammer Aksoy, Doç. Dr. Aydın Yalçın ve Doç. Dr. Yaşar Karayalçın gibi tanınmış öğretim üyelerinin de bulunduğu ve önderlik ettiği bir grup aydın, iktidarın şimşeklerini üzerine çekmiştir.[104] O yıllarda üniversitelerin MEB bağlı olması

nedeniyle, başta Prof. Esen ve Kubalı olmak üzere, bu öğretim üyelerinin çeşitli zorluklarla karşı karşıya bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Ancak üniversiteleri giderek karşısına alan siyasî iktidarın, basın konusunda da olduğu gibi 1950'li yılların sonuna doğru kendi kendini yıprattığını söylemek yanlış olmaz. Başka bir deyişle, D.P. iktidarına karşı ilk ciddî tepkilerin üniversite ve basından geldiği ve giderek de arttığı gerçeğini kabul etmek gerekir.

Bütün bu olumsuzluklara karşın D.P. iktidarı, yüksek öğretimde önemli atılımlar yapmaya çalışmıştır. 1950-51 öğretim döneminde Türkiye'de toplam olarak 34 fakülte ve yüksek okul, buralarda görev yapan 1.950 öğretim personeli ve 25.000 öğrenci varken; 1960-61 döneminde bu okulların sayısı %161.7 artarak 55'e; öğretim personeli sayısı %208 artarak 4.071'e ve öğrenci sayısı da %260 oranında yükselerek 65.000'i bulmuştur.[105]

On yıllık D.P. iktidarı döneminde, 24 Mart 1953 tarihinde SBF içinde TODAİE; 10 Mart 1954 tarihinde İstanbul Teknik Üniversitesi'ne bağlı bir teknik okul ile 23 Temmuz 1957'de Erzurum'da Atatürk Üniversitesi;[106] 15 Kasım 1956'da Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi;[107] 9 Mart 1956 tarihinde İzmir'de Ege Üniversitesi, 5 Haziran 1957 tarihinde Ankara'da Gülhane Askerî Tıp Akademisi; 12 Haziran 1959'da Ankara'da Sosyal Hizmetler Akademisi gibi Türk bilim ve toplum yaşamında önemli yeri olan kurumlar açılmıştır.[108] Bu kurumların sayesinde Türkiye'de yüksek öğretimde okullaşma oranı %1.5'ten, on yılda %3.4'e yükselmiştir.[109]

E. Ulaştırma ve HaberleşmePolitikası

D.P. döneminde karayolları yapımına büyük önem verilmiş, 1950 yılında devlet karayollarının uzunluğu 24.306 km iken, bu uzunluk 1960 yılında 26.711 km'ye çıkmıştır. Türkiye genelinde ise karayollarının toplam uzunluğu, 1950 yılında 48.180 km iken; 1960 yılında %160.8'lik bir artışla 77.495 km'ye yükselmiştir.[110] Bu dönem içinde özellikle köy yollarının yapımına ağırlık verilmiş, 1950 yılında bu yolların toplam uzunluğu 1.100 km'ye ulaşmıştır. İl yollarının uzunluğu ise, aynı dönemde 22.774 km'den, 34.831 km'ye çıkarılmıştır. Kara taşıtlarının sayısı ise, 45.606'dan, yaklaşık altı katlık bir artışla 269.636'yı bulmuştur.[111] 1950 yılında köprülerin toplam uzunluğu 13.000 km ve sayıları da 289 iken; 1960 yılına gelindiği zaman köprü sayısı 1.542'ye ulaşmıştır.[112]

Demiryolları ise, D.P. iktidarının gözardı ettiği bir konu olmuş, 1950 yılına kadar 7.671 km demiryolu yapıldığı halde, on yıllık D.P. döneminde yalnızca 224 km yeni demiryolu yapılmış;[113] 557 km hat yenilenmiş, 343 km hat takviye edilmiş, 3.525 m uzunluğunda köprü yapılmıştır.[114] Demiryolları ulaşımında da yeterli düzeye ulaşılabildiği söylenemez. Deniz ulaşımında ise, birlikte 1950 yılında 18 ve daha yukarı Gros tonluk deniz taşıtı sayısı toplamı 2.197 iken, bu sayı 1960 yılında 2.772'yi bulmuş,[115] Ereğli, Haydarpaşa, İzmir-Alsancak, İnebolu, Mersin, Samsun, Salı Pazarı, Trabzon ve Zonguldak limanları hizmete açılmıştır.[116]

D.P. muhalefet yıllarında basın özgürlüğünün yanında yer alışı ve bu durumda, basının D.P. desteklemesinde etkili olmuş, hatta 1950-54 yılları arasında; Vatan sahibi ve başyazarı Ahmet Emin

Yalman, Cumhuriyet sahibi ve başyazarı Nadir Nadi, Zafer sahibi ve başyazarı Mümtaz Faik Fenik, Tasvir sahibi ve başyazarı Cihad Baban gibi tanınmış gazeteciler bu partiden milletvekili adayı olmuşlar ve bunlardan son üçü, seçilmeyi başarmışlardı.[117]

D.P. iktidarının ilk yıllarında basın özgürlüğü konusunda olumlu adımlar atılarak, 15 Haziran 1950 tari

hinde yürürlüğe giren 5680 sayılı yasayla, basının serbest olması (md: 1), süreli yayınların, yayın aşamasında herhangi bir izne bağlı olmadan basılabilmesi (md: 8) gibi yenilikler getirilmişti.[118] Ancak ileriki yıllarda bu olumlu adımlar sürdürülememiş, iktidar kendisine muhalefet eden basını, önce resmî ilanlar vermeyerek dolaylı yoldan cezalandırma yoluna gitmiş, daha sonra da özellikle CHP'nin yayın organı Ulus Gazetesi yazarları hakkında çok sayıda dava açılmış,[119] CHP'nin mallarının Hazine'ye devredilmesini öngören 15 Aralık 1953 tarih ve 6195 sayılı yasa ile birlikte de bu gazete kapatılmış,[120] bu parti tarafından Yeni Ulus adıyla yeni bir gazete çıkarılmaya başlanmıştı.[121]

1954 yılından itibaren basının, iktidarı eleştirmeye başlaması, iktidarca hoş karşılanmamış ve bu eleştirileri önlemek isteyen D.P., 9 Mart 1954 tarihinde kabul ettiği 6337 sayılı yasa ile "basın suçlarının Ağır Ceza ve Asliye Ceza Mahkemelerinde görülmesi" öngörülmüştür.[122] Yine aynı gün çıkarılan 6334 sayılı "Neşir yoluyla veya radyo" ile işlenecek suçlar için, 6 aydan üç yıla kadar hapis ve 1.000 TL'den 10.000 TL'ye kadar hapis cezası öngörülmüş; suçların devlete karşı işlenmesi durumunda ise, cezanın 1 yıldan üç yıla kadar hapis ve 2.500 liradan az olmaması, suçun tekrarı durumunda ise para cezasının bir misli arttırılması ve ayrıca para cezasının beş katı tutarında bir cezanın da yayıncı veya yayın sahibi tarafından ödenmesi zorunluluğu getirilmiştir.[123] Özellikle Ulus başyazarı H. Cahit Yalçın'ın, 1 Aralık 1954 tarihinde 80 yaşında Paşa Kapısı Cezaevi'ne hapsedilmesi, basın ve muhalefetin şiddetli tepkilerine neden olmuş, Yalçın'ın 78 gün süren tutukluluk durumu, Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın affetme yetkisini kullanması ile son bulmuştur.[124]

İktidar, bu yasal sınırlamalarla da yetinmeyerek, 1955 yılında kendi partisi içinde bile muhalefete neden olarak, Hürriyet Partisi adıyla yeni bir parti kurulmasına yol açan "İspat Hakkı" konusunu gündeme getirmiştir.

D.P.'nin "İspat Yasası"nı gündeme getirmesiyle basın ile bozulan ilişkileri, geriye kalan beş yıllık iktidarı döneminde de olumlu bir gelişme göstermemiş; başta Dünya gazetesi sahibi ve başyazarı Falih Rıfkı Atay olmak üzere, Akis dergisi sahibi ve başyazarı Metin Toker, Ulus (Yeni Ulus=Halkçı) gazetesi yazarları çeşitli hapis ve para cezalarına çarptırılmışlardır.[125]

Bu kısıtlamalarla da yetinmeyen D.P. iktidarı, ispat hakkını ortadan kaldıran 6732 sayılı yasa tasarısını, 6 Haziran 1956 tarihinde kabul etti. Bu yasaya göre; yasaya aykırı hareket edenlere 1 yıldan üç yıla kadar hapis ve 3.000 TL'den 10.000 TL'ye kadar para cezası verilebilecek; suçun devlete karşı işlendiğine karar verilmesi ve tekrarı durumunda ise, cezaların bir kat arttırılması ve para cezasının on katı kadar bir cezanın da, yayıncı veya yayın sahibinden alınması öngörmekteydi.[126]

D.P. iktidarı aynı gün 5680 sayılı Basın Kanunu'nu da değiştirerek, basın çalışanlarına ve yayıncılara yeni sınırlamalar getirildi.[127] 27 Haziran 1956 tarihinde de, "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri"ni düzenleyen 6761 sayılı yasayı kabul ederek, toplantı ve gösteri yürüyüşlerine kısıtlamalar konulacaktı.[128]

Bütün bu yasalardan sonra, Türk basınının "cezalı yılları" başlamış oldu. 1950-59 yılları arasında Türkiye'de basın mensupları hakkında açılan dava toplamı 1.460'ı buldu. Bu davalardan 577'si mahkûmiyetle, 716'sı da beraatle sonuçlandı.[129] Özellikle 1956 sonrasında yaşanan ekonomik kriz döneminde iktidar, muhalif basına kâğıt, mürekkep ve öteki gereçlerde kısıntı yaparak ve reklâm vermeyerek, bu cezaları daha da arttırmanın yoluna gitti.

D.P. iktidarının 1960 yılında da basın ile olan olumsuz ilişkilerindeki artış devam etti. Bu yıl içinde muhalif gazetelere sansür uygulamaları ve polis baskınları sıradan olaylar haline geldi.[130] Öyle ki, D.P. iktidarı, yalnız muhalif basın organlarını cezalandırmakla yetinmeyip, kendi yayın organı olan Zafer gazetesini bile, 555 K olaylarını yazdığı için, önce 8 Mayıs'tan itibaren 7 gün; 18 Mayıs'tan itibaren de 20 gün süreyle kapatmak gibi, inanılmaz bir uygulamaya gidecek,[131] D.P.'nin iktidar dönemi bu yasaklanmalarla son bulacaktı.

D.P. iktidarı, on yıllık döneminde, devlet radyosunu da kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullanmasını bilmiş, daha iktidarının ilk yılında başlatılan dinsel programların ağırlığı giderek arttırılmış, özellikle D.P.'nin önemli oy kaybına uğradığı 1957 seçimlerinden sonra "Vatan Cephesi" adı altında yayınların yapılması, tarafsız çevreleri bile rahatsız eder hale gelmiştir. Bu dönemde radyo sayısında 1950 yılına göre dört kat artış sağlanarak, 1960 yılında Türkiye'deki toplam radyo sayısı 2.000.000'u bulmuş[132] ve bu araç; etkin bir iletişim aracı haline gelmişti.

Türkiye'de ilk televizyon yayınları ise, 1954 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde kapalı devre olarak başlatılmıştır.[133] Telefon iletişimi konusunda ise, gelişmeler olmakla beraber, istenen düzeye ulaşılabilmiş değildir. 1950 yılında Türkiye'de; 20 otomatik, 15 yarı otomatik ve 185 manyetolu olmak üzere, toplam 220 telefon santrali ve 68.281 telefon kapasitesi varken, 1959 yılına gelindiği zaman otomatik santral sayısı 55'i, yarı otomatik santral sayısı 16'yı, manyetolu santral sayısı 547'yi, bunların telefon kapasitesi de 189.327'yi bulmuştu.[134] Ancak 1960 yılına gelindiğinde bile Türkiye genelinde 146.000 kişiye düşen telefon sayısı yalnızca "bir" idi.

F. Sosyal Güvenlik ve SağlıkPolitikaları

D.P. muhalefetinin son yılında 1949'da ikinci büyük kongresinde programında yaptığı bir değişiklikle işçilere grev hakkının yanı sıra, ücretli haftalık ve yıllık izinler verilmesi gibi bazı hakların tanınmasını kabul etmişti.[135] Aynı yıllarda CHP iktidarı Çalışma Bakanlığı adı altında yeni bir bakanlık kurmakla birlikte, işçilere grev hakkının verilmesine kesinlikle karşı çıkıyor ve Çalışma Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, "grevin değersiz bir eski silâh olduğunu, çok kere elde patlayıp kullananı yaraladığını" iddia ederken; Cumhurbaşkanı İ. İnönü de, grev hakkının kullanılmasının

“zamansız olduğunu” ileri sürüyordu.[136] Muhalefetteki D.P. ise, CHP’nin bu tutumunu adeta silâh olarak kullanarak, ısrarla ve inatla işçilere grev hakkının verilmesi gerektiğini savunuyordu. Örneğin; D.P. Genel Başkanı Celâl Bayar, 24 Ekim 1949 tarihinde Malatya’da yaptığı konuşmada; “grev hakkını demokrasinin ruhunda bir mevcudiyet” olarak nitelendirdikten sonra, “Yabancı ideolojilerin etkisinde kalmaması şartıyla” bu hakkın verilmesini ve kullanılmasına dikkati çekiyordu.[137] D.P. iktidara geldiğinde, grev hakkının verilmesi konusu Birinci Menderes Hükümeti programında yer almasına karşın,[138] bu hak, on yıllık D.P. iktidarı döneminde verilmeyecek, İkinci Menderes Hükümeti programında bu konu tamamen unutulacak, yalnızca işçi haklarında bazı iyileştirmeler yapılmakla yetinilecekti.

İkinci Menderes Hükümeti döneminde, 9 Ağustos 1951’de kabul edilen bir yasa ile işçilere bayram ve hafta sonu tatillerinde yarım yevmiye ödenmesi kabul edildi.[139] Ancak bu dönemde sendikal örgütlenmeler hız kazanmaya başladı. Örneğin; 1950 yılında 88 işçi sendikası ve 76.000 sendikalı işçi varken; 1951 yılında sendika sayısı, yaklaşık iki kat artarak 162’ye; sendikalı işçi sayısı ise 112.800’e çıkmış; Bursa, İstanbul ve İzmir’de birer; Ankara’da 3, Seyhan’da 2 adet olmak üzere 8 tane de sendika birliği kurulmuştur.[140] Demokratlar, 30 Haziran 1952 tarihinde İş Kanunu’nda yaptıkları bir değişiklikle, 4-9 işçi çalıştıran işyerlerindeki işçilerin sosyal sigortalardan yararlandırılması olanağını sağladılar.[141]

31 Temmuz 1952 tarihinde Türkiye İşçi Sendikaları Federasyonu (TÜRK-İŞ) kuruldu. TÜRK-İŞ, ücretlerin hayat pahalılığına uydurulması, işsizlik sigortasının kurulması, yaş, ırk ve din farklılığına dayanmayan bir ücret politikasının izlenmesi gibi amaçları savunarak[142] varlığını duyurmaya başladı. İktidar ise, grev hakkını gözardı etmekle birlikte; 1950-52 yılları arasında işçi hakları ile ilgili 19 yasa, 9 tüzük, 5 yönetmelik ve 11 adet de Bakanlar Kurulu Kararı’nı kabul etti.[143] Ayrıca 1949 yılında 13 milyon TL olan sosyal sigortaların harcamaları; 1952 yılında 34 milyona, işçi sağlığına ayrılan yatak kapasitesi 140’tan 1050’ye çıkarıldı.[144] Ancak iktidar, greve giden işçilere ve örgütlerine karşı çok sert davranmakta ısrar etti. Örneğin; 1 Temmuz 1953 tarihinde 3.300 üyesi bulunan Karabük Demir Çelik Sanayi Sendikası, 5018 sayılı yasaya muhalefet ve siyasetle uğraşmaktan dolayı savcılık tarafından kapatıldı.[145] İktidarın resmî nitelikte kurduğu “Çalışma Meclisi”, 15-19 Şubat 1954 tarihleri arasında; 13 iş kolundan 24 meslek grubu, 7 federasyon, 3 konfederasyon, 30 işveren, 30 işçi temsilcisi ile Ankara ve İstanbul Üniversitelerinden davet edilen üçer profesörün katılımı ile Ankara’da toplanmış, işçi-işveren ilişkileri, iş aktinin feshi, kolektif mukaveleler, iş kanunu uygulamaları, sendika kanunu, sendikacıların güvenliği, iş hastalıkları, iş kazaları ve yıllık ücretli izinler gibi konuları ele almıştır.[146]

1953 yılından itibaren, işçi yapı kooperatiflerine 12.134.553 lira kaynak aktaran iktidar;[147] 1953 yılında İş ve İşçi Bulma Kurumu’ndan iş isteyen 257.203 kişiden 194.862’si; 1954 yılında ise, 412.360 kişiden 356.547’si işe yerleştirilmiştir.[148] 1954 yılında işçilerin girişimi ve hükümetin de katkılarıyla, işçilerin tasarruflarını değerlendirmek amacıyla, açılışını Cumhurbaşkanı C. Bayar’ın yaptığı ve 1,5 milyon TL sermayesi olan “İşçi Bankası” Kayseri’de açılmıştır.[149] Aynı yıl İhtiyarlık Sigortası

Kanunu'nun bazı maddeleri değiştirilerek, emekliler lehine yenilikler getiren 6391 sayılı yasa yürürlüğe konmuştur.[150] D.P. iktidarı 8 Haziran 1956 tarihinde de 5837 sayılı değişiklik yapan 6734 sayılı yasa ile işçilere hafta sonu tatilleri için bir; bu günlerde çalışmaları durumunda ise, yüzde yüz zamlı gündelik ödenmesi kabul edilmiştir.[151] 1959 yılında 129 işçi yapı kooperatifine toplam 120 milyon TL kredi verilerek, 12.000 işçi konutunun inşaatı tamamlanmıştır.[152]

İşçi haklarında yapılan bu iyileştirmelere karşın, grev hakkını tanımayan D.P. iktidarının Çalışma Bakanı Haluk Şaman, Türk-İş'in grev hakkı konusundaki raporundan söz edildiğinde; "Türk işçisine grev hakkının verilmesi için vaktin çok erken" olduğunu söyleyecekti.[153] D.P. dönemi işçilere grev hakkı verilmeksizin sona ererken, bu hakkın savunuculuğunu yapmak, grev hakkını 1953 yılında programına koyan muhalefetteki CHP'ye düşecekti.

1950-60 yılları arasında sağlık konusunda önemli adımlar atılmakla birlikte, bu konuda modern anlamda geniş kapsamlı çözümler getirilebilmiş değildir. Ancak dönem içinde özellikle bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda başarılı sonuçlar alınmıştır. 1950 yılında bütçede sağlık için ayrılan ödenek toplamı 60.980.329 TL iken, 1950-57 yılları arasında 714.908.272 TL'ye çıkarılmış, bu paranın %14.4 oranındaki 102.922.913 TL'si hastahane ve sağlık merkezlerine, 611.985.359

TL'si de verem, sıtma, trahom ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele için harcanmıştır.[154] 1950 yılında toplam 7 olan verem savaş dispanseri sayısı, 1956 yılında 46'ya çıkarılırken; 1960 yılında da sağlık bütçesine 348.792.029 TL ödenek ayrılmış bulunuyordu.[155]

G. Dış Politikası

1. Kore Savaşı ve NATO'ya Giriş

D.P.'nin iktidara gelişinden yaklaşık bir ay sonra, 25 Haziran 1950 tarihinde, Kuzey Kore'nin Güney'e saldırısı ile başlayan Kore Savaşı sırasında Türkiye, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 473 sayılı kararını 30 Haziran'da TBMM gündemine getirerek, bu konuda Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü Meclis'e bilgi sunmuştur. Köprülü; Hükümet'in; "ABD ile sıkı ve samimi işbirliği, İngiltere ve Fransa ile mevcut ittifak esasları dairesinde, yeryüzünde barış ve istikrara hizmet için" BM Genel Sekreteri Trygve Lie'nin yardım önerisine olumlu yanıt verdiğini açıklamıştır.[156] Muhalefet tarafından da alkışlarla karşılanan hükümetin bu girişimi, Başbakan A. Menderes tarafından Türkiye'nin "NATO'ya kabul edilmesinde bir köprü" olabileceği düşüncesiyle önemli bir fırsat olarak görülmüş,[157] bu nedenle Türkiye, ABD'den sonra, BM Genel Sekreteri'ne yanıt veren ikinci ülke olmuştur.

Hükümet, 18 Temmuz 1950 tarihinde Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın başkanlığında Yalova'da bir toplantı yaparak, Kore'ye asker gönderilmesine karar vermiş;[158] bu karar, muhalefet lideri İ. İnönü tarafından kendilerine danışılmamasından dolayı, şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir.[159] Türkiye, Güney Kore'nin savunulması için, Ankara'nın Ayaş ilçesinde bulunan 24. Piyade Alayı'na ek olarak; 259 Subay, 395 Astsubay, 18 askerî memur, 4 sivil memur olmak üzere, toplam 5090 kişilik bir askerî güç

oluşturmuş ve bu güce, I. Türk Tugayı adı verilerek komutanlığına Tuğgeneral Tahsin Yazıcı atanmış ve birlik 17 Ekim 1950 tarihinde Güney Kore'ye hareket etmiştir.[160]

Türkiye, Kore Savaşı'nın yarattığı ortamda atağa geçerek, 3 Ağustos 1950 tarihinde NATO'ya girmek için yeniden başvuruda bulunduysa da, bu başvurusu Atlantik Konseyi tarafından reddedilecekti.[161] Muhalefetten CHP lideri İ. İnönü ile Millet Partisi lideri Osman Bölükbaşı ve Mardin bağımsız Milletvekili Kemal Türkoğlu, Kore konusundaki tutumundan dolayı hükümete birer gensoru önergesi verdiler.[162] İnönü'nün gensorusu "yeterince açık olmadığı" gerekçesiyle reddedilirken, Bölükbaşı ve Türkoğlu'nun gensorularının görüşülmesi D.P. Meclis Grubu'nda kabul edildi.[163] TBMM'de ise, Menderes bu kararın Bakanlar Kurulu'nun ittifakı ile alındığını savundu[164] ve 8,5 saat süren ateşli konuşmalardan sonra, hükümetin Kore'ye asker gönderme kararı onaylandı.[165]

Türkiye, Kore Savaşı boyunca, ateşkesin imzalandığı 27 Temmuz 1953 tarihine kadar değiştirme birlikleri göndererek, Türk Tugayı'nın asker sayısını korumakla yetinmedi, bu sayı zaman zaman 6.000'in üstüne çıkarıldı.[166] Türk Tugayı, özellikle "Kunuri" çatışmalarında önemli başarılar kazanarak, Amerikalıların övgüsünü aldı. Türk Tugayı, Kore'de toplam olarak; 717 ölü 527 yaralı ve 228 tutsak verdi.[167] Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesinde; "Truman Doktrini yolu ile hem güvenliğini sağlamak, hem Batı'ya bağlanmak hem de ekonomik ve askerî yardım almak isteği" etkili olmuştu.[168]

Türkiye'nin, Kore Savaşı boyunca izlediği ABD yanlısı politikanın NATO'ya girişte etkili olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Türkiye'nin NATO'ya girmesindeki en önemli nedenlerden biri, 1945 yılında ortaya çıkan ve 7 Ağustos 1946'da bir nota ile yeniden gündeme getirilen SSCB'nin tehdit ve baskıları olmuştur. Türkiye'de, NATO miğferi altına girerek, bu baskı ve tehditlerden kurtulmayı planlamıştır. ABD de kendi güvenliği bakımından Türkiye'nin desteklenmesinde yarar görmüştür.

Türkiye, Kore Savaşı sürerken, önce BM Güvenlik Konseyi'ne geçici üye olarak kabul edilmiştir.[169] Gerek ABD, gerekse İngiltere, Türkiye'nin NATO'ya üye olmasını değil, kendi çıkarlarına hizmet etmesi amacıyla kurulmasını öngördükleri ve Mısır'ı da içine alması düşünülen bir Orta Doğu Komutanlığı'nı üstlenmesinden yana görünüyorlardı. Ancak bu plân Mısır başta olmak üzere öteki Arap ülkelerinin artık İngiltere'ye güvenmemeleri nedeniyle, suya düşmüştür.[170]

Türkiye'nin NATO üyeliğine; Belçika, Danimarka, Hollanda ve Norveç gibi ülkeler ise, bu kuruluştan alacakları ekonomik yardımın azalacağı endişesiyle karşı çıkıyorlardı.[171] İtalya ise, Türkiye'nin NATO'ya girmesini desteklemiş, hatta İtalya'nın Ankara Büyükelçisi Kont Pietro Macki, 6 Haziran 1991 tarihinde Türk-İtalyan Dostluk Antlaşması'nın yürürlüğe girişi nedeniyle yaptığı konuşmada: "Atlantik Paktı'nı Türkiye ve Yunanistan'a kadar uzatmamak, Majino'yu Belçika'ya kadar uzatmamak kadar feci bir hata olur" diyerek, bu desteğini açıkça ortaya koymuştu.[172]

İngiltere'nin karşı çıkışları da, kurulmasını plânladığı Orta Doğu Komutanlığı'nın suya düşmesinden ve Türkiye'nin bu kuruluşta oynayabileceği önemli rolü anlamasından sonra giderek

azalmış ve Dışişleri Bakanı Herbert Morrison, 18 Temmuz 1951'de Avam Kamarası'ndaki konuşmasında; "Türkiye'nin Atlantik Paktı'na kabul edilmesi gerektiğini"[173] açıkça belirtmek zorunda kalmıştı. Böylelikle Türkiye'nin önündeki en büyük engel ortadan kalkarken; 10 Ağustos'ta Belçika, 17 Ağustos'ta Hollanda ve 19 Eylül'de de Danimarka muhalefet yapmaktan vazgeçince Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya üye olmaları kesinleşmiş oldu.[174] Bu iki ülkenin NATO'ya alınmaları konusundaki karar, pakt üyelerinin 20 Eylül 1951 tarihinde yaptıkları toplantıda ele alınarak, on iki üye devletin oy birliğiyle kabul edildi.[175] İktidarın yayın organı konumunda olan Zafer Gazetesi bu olayı; "İşte Kore'de akıtılan Türk kanı heder olmamıştır… Atlantik Paktı şimdi Türkiye, bir tecavüze uğradığı takdirde, Birleşik Amerika'nın otomatik suretle yardımı sağlanmıştır.?" [176] diyerek verecekti. O kadar ki iktidar, CHP'nin bu olayı yeterince yüksek sesle övmemesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmekten çekinmeyecekti.

Sovyet Rusya ise, bu gelişmeden duyduğu rahatsızlığı, 7 Kasım 1951 tarihinde Türkiye'ye verdiği bir nota ile dile getirecekti.[177] Türkiye'nin NATO'ya alınması konusundaki karar, 30 Aralık 1951 tarihinde Kanada Parlamentosu'nda, 29 Ocak 1952'de ABD Senatosu'nda ittifakla kabul edildi.[178] Bu karar Portekiz Parlamentosu'nda 30 Ocak'ta, Belçika Parlamentosu'nda 6 Şubat'ta; Fransız Meclisi'nde ise 7 Şubat 1951 tarihinde onaylandı.[179] Türkiye'nin NATO'ya girişi hakkındaki karar, TBMM'de 17 Şubat 1952 tarihinde onaylanarak[180] ve 1 Mart 1952'de yapılan törenle NATO Karargâhı'na Türk bayrağı çekildi.[181]

Türkiye'nin NATO'ya alınmasında şu nedenler sayılabilir; Boğazları denetim altında tutmak; Anadolu'daki hava alanlarını Sovyet saldırıları başladığında hemen kullanabilmek; Orta Doğu'da, Akdeniz'de ve Balkanlar'da güvenliğin korunmasında Türkiye'den yeterince yararlanabilmek. O yıllarda Orta Doğu petrol bakımından dünyanın en zengin rezervlerinin bulunduğu bölge konumunda olup, Batılılar petrol gereksinimlerinin %63'ünü bu bölgeden karşılamaktaydılar.[182] Öte yandan Avrupa'da NATO'nun 14 tümenine karşılık, SSCB'nin 210 tümeni vardı ve bu ezici güç üstünlüğü Avrupalıları ve ABD'yi ürkütüyordu.[183]

2. Kıbrıs Sorunu

D.P. iktidarının ikinci döneminden itibaren dış politika gündeminde yer alan önemli konulardan biri de Kıbrıs sorunu olmuştur.

Kıbrıs adası 3.572 milkare yüzölçümü ile Akdeniz'de önemli bir stratejik konuma sahip olup, Türkiye'ye 40 mil, Yunanistan'a ise 600 mil uzaklıkta idi. Bilinen 3500 yıllık tarihine göre Kıbrıs; 500 yıla yakın Mısır egemenliğinde kaldıktan sonra, Fenikeliler tarafından fethedilmiş, zaman zaman Asur, İran ve Romalılar arasında el değiştirmiş ve Doğu Roma'nın tasfiyesi sırasında da önce Cenevizlilerin eline geçmiş, onlardan da Venedikliler adaya egemen olmuşlardı. Kıbrıs adası, 15 Mayıs 1570 tarihinde de Osmanlı Komutanı Lâla Mustafa Paşa tarafından fethedilmiş ve ada kesintisiz olarak 305 yıl Osmanlı yönetiminde kalmıştı. Abdülhamit II zamanında, 1877-78 Savaşı sonrasında, Osmanlı ile İngiltere arasında 5 Haziran 1878 tarihinde yapılan gizli bir antlaşmayla, şartlı ve geçici olarak

İngiltere yönetimine bırakılan Kıbrıs, 5 Kasım 1914 tarihinde bu devlet tarafından bütünüyle ilhak edilmiş ve Lozan Antlaşması ile de TBMM Hükümeti bu kararı tanımış, böylelikle 1878'ten beri zaten adaya egemen olan İngiltere, Kıbrıs'a sahip olmuştu.[184] Bu tarihten kısa bir süre sonra, Kıbrıs adası üzerinde hak iddiasında bulunmaya başlayan Yunanistan, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın kendi lehine yarattığı ortamı da kullanarak, 1948 yılından itibaren bazı girişimlerde bulunmuş ve 1950 yılında Atina Üniversitesi'nde yapılan bir mitingle dünya kamuoyunun dikkati bu soruna çekilmeye çalışılmış. Bu mitinglere Türkiye'den; önce 16 Ocak 1950'de İstanbul'da, bir gün sonra da Ankara'da Millî Türk Talebe Birliği'nin (MTTB) öncülüğünde düzenlenen mitinglerle yanıt verilmişti.[185] Böylelikle Kıbrıs sorunu, Türk Hükümeti'nin gündemine değil, fakat Türk kamuoyunun gündemine taşınmıştır. Zira bu sorun, resmen uluslararası bir platforma taşınmadığı için, dönemin Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü; "Kıbrıs meselesi diye şimdilik resmî bir mesele bizim ıttılaımızda (bilgimiz dahilinde) değildir. Çünkü Yunan Hükümeti de resmen Kıbrıs meselesiyle meşgul olmamaktadır. Binaenaleyh hariciyemiz de böyle bir hâdisenin mevcudiyetinden resmen haberdar değildir"[186] diyecekti.

Bu şekilde başlayan gelişmeler, Yunanistan Başbakanı Sfokles Venizelos'un 16 Şubat 1951 tarihinde Yunan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmasında; "Kıbrıs'ın anavatana (Yunanistan'a) iltihakının, Yunan milletinin en aziz dileği"[187] olduğunu ilan etmesiyle önemli bir dönüm noktasına taşınmıştır. Kıbrıs Türkleri de Cumhurbaşkanı C. Bayar'a yazdıkları bir mektupta; "Türk tarihinde Kıbrıs'ın ikinci bir Hatay olmasını" istemişlerdir.[188]

1951 yılından itibaren, gerek Yunan Hükümeti ve gerekse Başpiskopos Makarios, Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılabilmesi için sıkı bir çalışma içine girmişler, Yunanistan'ın BM'deki temsilcisi Loukis Akritos, 17 Aralık 1951 tarihinde İnsan Hakları Komitesi'nde yaptığı konuşmada; "Ada halkının nüfusunun %81'inin Yunanlı" olduğunu savunarak, yapılan bir halk oylamasında genel nüfusun %90'ının Yunanistan'a katılmak konusunda olumlu oy verdiğinden söz etmiş ve İngiltere'yi bu katılıma engel olmaması için uyarmıştır.[189]

Karşılıklı açıklamalar sonrasında, giderek bir Türk-Yunan sorunu halini alan Kıbrıs konusu 24 Eylül 1954 tarihinde; Sovyet Grubu, Yugoslavya, Arap Grubu (Irak dışında), Birmanya, Endonezya, Filipinler ve Meksika'nın Yunan görüşüne olumlu oy vermeleri sonucu, BM gündemine taşınmış,[190] 14 Aralık'ta da Siyasî Komisyon'da ele alınmıştır.[191] Bu tarihten sonra Yunanistan'ın desteğiyle adadaki terör eylemleri giderek artarken; İngiltere Başbakanı Anthony Eden, 30 Haziran 1955'te İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında Londra'da üçlü görüşmelerin başlatılması yolunda bir öneride bulunmuştur.[192] Başbakan A. Menderes de 24 Ağustos 1955 tarihinde İstanbul'da yaptığı açıklamada, "Kıbrıs'ta Rumların 28 Ağustos'ta bir katliam yapacakları" yolundaki söylentilere değinerek, "adada yaşayan Türklerin hiçbir zaman savunmasız kalmayacaklarını", "adanın Türkiye ile Yunanistan arasında taksimine karşı olduklarını" ve "Anadolu'nun bir devamı olan adanın, Türkiye'ye geri verilmesi" gerektiğini savunmuştur.[193] Türk Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu ise Başbakanını desteklediği konuşmasında "İngiltere, Kıbrıs üzerindeki hükümranlık haklarından feregat edecekse, bunu ancak Türkiye lehine yapabilir."[194] şeklinde bir yaklaşımda bulunmuştur. Türkiye ile Yunanistan

arasında giderek gerginleşen Kıbrıs sorununa çözüm bulmak amacıyla, İngiltere'nin öncülüğünde Londra'da bir konferans toplanması kabul edildi. Bu konferansta, 1 Eylül 1955 tarihinde Türkiye'nin tezini açıklayan Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu, "self determination ilkesine karşı olmadıklarını", ancak bu ilkenin uygulanmasının "bir adaletsizlik, huzursuzluk emniyetsizlik ve suriş unsuru haline gelmesinin önlenmesini", "iki ana gruba da (Türklerle-Rumlara) müsavat teminine dayanan" bir çözüm yoluna gidilmesini, adadaki mevcut durumun ancak Türkiye'nin lehine bozulabileceğini, çünkü adanın Türkiye'nin savunması bakımından son derece önemli olduğunu açıklamıştır.[195]

Londra Konferansı; İstanbul Expres gazetesinin 5 Eylül 1955 tarihli sayısında; "Atatürk'ün Selanik'te doğduğu eve bomba atıldığı" yolundaki haberler üzerine, başta İstanbul olmak üzere, Ankara ve İzmir'de halkın sokağa dökülerek, önce gösterilerle başlayan protesto eylemlerinin, daha sonra İstanbul'da şiddet ve yağmalama boyutlarına vardırılması üzerine, 7 Eylül'de kesintiye uğramıştır.[196]

Tarihimizde 6-7 Eylül olayları olarak bilinen bu olayların siyasî ve ekonomik faturası zannedildiğinden daha yüksek olmuştur. Kamu ile ilgili olarak ihmali görülenlerden başta İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etmiş; Korgeneral Vedat Güven, Korgeneral Fazıl Bürge, Tuğgeneral Nedim Erensoy'un yanı sıra her üç ilin valileri ve emniyet müdürleri görevlerinden alınarak, haklarında soruşturma açılmıştır. Olaylarla ilgisi olduğu gerekçesiyle Kıbrıs Türktür Cemiyeti kapatılırken, olayla ilgili oldukları gerekçesiyle 14 Eylül'e kadar tutuklananların sayısı da 4.000'i bulmuştur. TBMM olağanüstü toplanarak Ankara, İstanbul ve İzmir'de altı ay süre ile sıkıyönetim ilan etmiştir.[197]

Hükümetin 6-7 Eylül olaylarından zarar görenlerin, bu zararlarını karşılamak için açtığı yardım kampanyasına; Başbakanlık 50.000, Başbakan A. Menderes 5.000, Kızılay 100.000, İstanbul Belediyesi 500.000, Etibank ve Emlâk Kredi Bankaları ise, 200.000 TL ile katılmışlardır.[198] İktidar tarafından "Komünist tahrikleri sonucu çıkan olaylar" olarak değerlendirilen bu olaylar için D.P. grubunda, Hükümet'e sert eleştiriler yöneltilmiş, bazı milletvekilleri ise "İstiklâl Mahkemelerinin yeniden kurulmasını" önermişlerdir.[199] Yunanlı yetkililer ise, Selânik'teki bombalama olayının suçlusu oldukları gerekçesiyle, Selânik Konsolosluğu Kavası Mehmet Ali Tekinalp ile öğrenci Ali Balin'i tutuklamışlardır.[200]

6-7 Eylül olaylarının, Üçüncü Menderes Kabinesi'nin istifa etmesinde önemli bir etken olduğu söylenebilir. 14 Aralık 1955 tarihinde göreve başlayan Menderes'in dördüncü kabinesi, 28 Şubat 1956 tarihinde bu olaylardan zarar görenlere yapılacak yardım konusu ile ilgili 5432 sayılı yasa tasarısını TBMM gündemine getirdi. Bu yasa Hükümet'e, olaylarda zarar görenlere 60 milyon TL'ye kadar ödeme yetkisi vermekte idi.[201] Bu olaylarda zarar görenler için oluşturulan yardım komitesi aracılığıyla da 2.736 kişi ve kuruluşa yardımda bulunulmuş ve bunlardan 2.133'ünün zararları tamamen ödenmiştir.[202]

Yunanistan tarafından da çok sert tepkilere neden olan olaylar sonrasında; Türk Hükümeti, 24 Ekim 1955 tarihinde Yunanistan'a İzmir'de tahsis ettiği yeni başkonsolosluk binasının açılış törenine,

Ulaştırma Bakanı Muammer Çavuşoğlu'nu göndererek,[203] olaylardan dolayı üzüntü duyduğunu göstermek istemiştir.

Kıbrıs adasında ise, 1954 yılından itibaren, İngilizleri ve ada Türklerini hedef alan Rum terör eylemlerinin sayısında önemli artışlar kaydedilmeye başlanmış, Kıbrıs sorunu; İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında adeta bir "siyasî savaş" görümünü kazanmaya başlamıştır. Türkiye'nin 1955-1959 yılları arasında izlediği politikayı üç aşamada ele almak olasıdır.

Türkiye, Kıbrıs sorununun ortaya çıkışından 1957 yılı başına kadar geçen süre içinde, adanın kendisine geri verilmesi ya da "ilhak tezi" olarak bilinen tezi savunmuş, bu beklentinin gerçekleşmemesi durumunda ise, "askerî güç kullanarak Kıbrıs'ı alacağının" işaretlerini vermiştir. İngiltere'nin Kıbrıs'a "mahalli muhtariyet verilmesi" yolundaki çabalarının ardından İngiltere Sömürgeler Bakanı Lennox Boyd'un Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada; "Adanın taksimini" konusunun da bir çözüm yolu olabileceğini belirtmesi üzerine[204] Türkiye, ikinci bir çözüm yolu olarak gördüğü "taksim tezine" yönelmiştir. Başbakan A. Menderes, 28 Ocak 1957 tarihinde bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada; "taksime razı olduklarının" ilk işaretlerini vermiş,[205] Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu da Türkiye'nin "taksime yönelmesinin" nedenlerini açıklarken, İngiltere'nin yedi-sekiz yıl daha adada kalacağını ve ilgili devletlere burada üsler vermek düşüncesinde olduğunu belirterek, Türkiye'nin de bir "taviz olarak taksime razı olduğunu" söylemiştir.[206] O yıllarda Menderes'in danışmanlığını üstlenen Prof. Nihat Erim de, New York Times'a yazdığı açık mektupta, "Kıbrıs sorununun NATO, Bağdat Paktı ve bütünü ile Batı güvenlik sistemini sarsmağa başlaması karşısında, Ada'nın taksimini kabul ettiğini…"[207] öne sürmüştür.

Kısaca söylemek gerekirse; Türkiye'nin "taksime" yönelmesinde, "ilhak" politikasında başarılı olamayacağını anlaması, NATO içindeki huzursuzluğa son verme düşüncesi, ABD ve İngiltere'deki Rum lobilerinin baskıları karşısında bu devletlerin Türkiye'ye karşı giderek sertleşen tavrı, İngiltere'nin Süveyş'ten kovulması nedeniyle Kıbrıs'tan vazgeçmek niyetinde olmadığının anlaşılması ve bu ülkelerdeki muhalefetin tamamen Yunanistan'dan yana tavır alması ile o yıllarda Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasî, toplumsal ve ekonomik sorunların etkili olduğu söylenebilir.[208]

Türkiye'nin bu ödününe karşın, Kıbrıs'taki gerginlik devam etmiş, Yunanistan NATO'dan ayrılacağı yolundaki tehditlerini sürdürürken, daha önce İngiliz Vali John Harding tarafından Seychelles adalarına sürgüne gönderilen Başpiskopos Makarios'un, "adaya dönmemesi koşuluyla", serbest bırakılmasına karar verilmiştir.[209] Bu gelişmeler üzerine Türkiye'de de mitingler yapılmaya başlanmış, 3 Mayıs 1957 tarihinde Bursa'da yapılan ve Cumhurbaşkanı C. Bayar'ın da katıldığı mitingde konuşan Başbakan A. Menderes; "Bizim yapabileceğimiz fedakârlığın son haddi, son merhalesi, Kıbrıs'ın taksiminden ibarettir.?"[210] diyerek, Türkiye'nin kararlılığını ortaya koymuştur. Menderes'in "taksim" konusundaki ısrarının bir nedeni de; "İngiltere'nin Türkiye'nin karşısında bir yola girerek, Yunanistan'ı tatmin edeceğim diye, Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeyeceğinden emin olması" idi.[211]

Kıbrıs sorununun NATO'da yarattığı huzursuzluğu gidermek amacıyla, NATO Genel Sekreteri Paul Spak; 1957 sonunda Paris'te yapılan NATO toplantısında Türkiye Başbakanı A. Menderes, Yunanistan Başbakanı Kostantin Karamanlis'in yanı sıra, İngiltere Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd'un da katılımıyla bir toplantı düzenlediyse de, bundan da olumlu bir sonuç alınamadı.[212] Kıbrıs konusundaki gerginlik 1958 yılında da devam etmiş ve "taksim tezine" Türk kamuoyu ve muhalefet büyük destek vermiştir. TBMM, 16 Haziran 1958 tarihinde gizli bir toplantı yaparak, Hükümet'in tezinin desteklenmesine oy birliğiyle karar alınmış,[213] "Kamuoyunu aydınlatmak amacıyla" 4 Temmuz'dan itibaren Radyo'dan "Kıbrıs Saati" adı ile bir program yayımlanmaya başlamıştır.[214] Ancak adadaki Rum terörü bu yıl içinde de sürüp giderken, çıkan olaylarda 15 Türk yaşamını yitirmiş, 36'sı da yaralanmıştır. Bu gelişmeler üzerine Türkiye, İngiltere'ye bir nota vererek, "İngiltere'nin askerî tedbirleri yetersiz kalacaksa, Ada'ya, Türkiye'nin asker çıkarabileceği" belirtilmiş; bunun üzerine İngiltere, Kıbrıs'a 19. İngiliz Topçu Alayı'na ait birlikleri göndererek, adada sıkıyönetim ilan etmiştir.[215]

Bu gelişmede, 14 Temmuz 1958'de Irak'taki İngiliz yanlısı hükümetin, General Kâsım önderliğinde gerçekleştirilen bir askerî darbe ile yıkılarak, Bağdat Paktı'nın son bulması ve yeni yönetimin, İngiltere'yi Süveyş'ten çıkaran Mısır darbecileri ile birlikte hareket etmeye başlaması da etkili olmuştur.[216] Irak darbesi, Türkiye'nin önemini arttırmış ve İngiltere Başbakanı Mac Millan ve Kıbrıs Valisi Hugh Foot, 10 Ağustos 1958'de Ankara'yı ziyaret ederek, Başbakan A. Menderes ile bir görüşme yapmışlardır.[217] Bu görüşmede, Mac Millan'ın, kendi adı ile anılacak olan plân konusunda Menderes'in de görüşlerini aldığı anlaşılmaktadır. 18 Haziran 1958 tarihinde İngiliz Parlamentosu'nda onaylanan Mac Millan Plânı'na göre; Kıbrıs'ta yedi yıl geçerli olmak üzere ortak bir yönetim kurulacak, bu süre sonunda Türkiye ve Yunanistan'ın da kabulü ile Ada'nın egemenliği paylaşılabilecekti.

Plân süresi içinde Kıbrıs'ta; Dışişleri, Savunma ve iç güvenlik işlerini İngiltere tarafından atanan bir vali yürütecekti.[218] Yunanistan bu plâna sıcak bakmamakla birlikte, 20 Ocak 1959 tarihinde, F. Rüştü Zorlu ile Yunan Dışişleri Bakanı Evangelos Averof; 5 Şubat'ta da A. Menderes ile K. Karamanlis İsviçre'nin Zürich kentinde bir araya gelmişler ve altı gün süren bir dizi görüşmelerden sonra, İngiltere'nin de katılımıyla bu görüşmelerin üçlü olarak Londra'da sürdürülmesi kararı alınmış ve bunun bir sonucu olarak Zorlu ve Averof, Londra'ya hareket etmişlerdir.[219] Toplantı dönüşünde D.P. grubuna bilgi veren Başbakan Menderes, Kıbrıs sorununun artık çözüldüğünden söz ederken; "Kıbrıs'ı alamadık, fakat Kıbrıs'ı vermedik." diyerek, Türkiye'nin istediği sonuca ulaşamadığını da itiraf etmek zorunda kalacaktı.[220]

Başbakan Menderes'in başkanlığındaki Türk Kurulu 17 Şubat 1959'da Londra'ya hareket etti. Türk kurulunu taşıyan uçak, yoğun sis yüzünden havaalanına inememiş ve havaalanı yakınlarında yere çakılmıştır. Bu uçak kazasında, Menderes hafif yaralı olarak kurtulmuş, fakat aralarında Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Server Somuncuoğlu ile Eskişehir Milletvekili Kemal Zeytinoğlu'nun da bulunduğu 16 kişi yaşamını yitirmiş, altı kişi de yaralanmıştır. Bu kaza sonrasında Başbakan Menderes, daha önce hazırlanmış bulunan Londra Antlaşması'nı imzalamıştır.[221]

Londra Antlaşması'na göre; İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlüğü altında bir Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması; bu üç devletin adada askerî üsler bulundurabilmesi; Temsilciler ve Cemaat Meclisleri adı altında iki ayrı meclisin oluşturulması, Bakanlar Kurulu üyeliklerinden üçünün Türklere; 7'sinin de Rumlara verilmesi, Cumhurbaşkanı'nın Rumlardan, yardımcısının, Türklerden seçilmesi, C. Yardımcısı'nın da dış siyaset, savunma ve iç güvenlik gibi konularda veto yetkisinin olması kabul edilmiştir. İç güvenliği sağlamak için oluşturulacak 1.600 kişilik güvenlik gücünde; Rumlardan 950, Türklerden ise 650 kişinin yer alması; 2.000 kişilik savunma gücünde de 1.200 Ruma karşın, 800 Türkün görevlendirilmesi, Karargâh Komutanlığı'nın sırayla yürütülmesi öngörülmüştür. Adada kurulacak olan 4.000 kişilik ordunun da yarısının Türklerden, geri kalan yarısının da Rumlardan oluşturulması konusunda anlaşmaya varılmıştı.[222]

İkinci Londra Konferansı sonunda imzalanan bu genel uzlaşma antlaşması; a- Kuruluş, b- Garanti, c- Askerî işbirliği, d- Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası olmak üzere dört ayrı antlaşmayı içeriyordu.[223] Bu antlaşmalar serisi, 4 Mart 1959 tarihinde TBMM'ye sunulmuş; CHP lideri İ. İnönü antlaşmaları, ABD ve İngiltere'nin baskıları sonucunda imzalanmış "taksim tezine aykırı" antlaşmalar olduğu gerekçesiyle şiddetle eleştirmiştir.[224] Yapılan görüşmeler sonucunda antlaşmalar TBMM'de 2 çekimser, 138 olumsuza karşı; 347 olumlu oy ile kabul edilmiş[225] ve böylelikle Kıbrıs Federal Cumhuriyeti'nin kuruluşu Türkiye tarafından onaylanmıştır. Kıbrıs'ta yapılan seçimler sonucunda; Cumhurbaşkanlığı'na Başpiskopos Makarios, yardımcılığına ise Dr. Fazık Küçük seçilmişlerdir.[226] Bu gelişmeler sonrasında çözülmüş gibi görünen Kıbrıs sorunu, daha sonraki yıllarda da Türkiye'nin gündemini işgal etmeye devam edecekti. Zira Cumhurbaşkanı Makarios, seçildikten hemen sonra yaptığı konuşmada; "Sekiz asır sonra bugün, adamızın idaresinin elimize geçmesinin şerefi sizlere aittir"[227] diyerek, Rumların zaferini kutlarken, Bizans'ın tarihi miraşçıları olduklarına işaret etmek istemişti.

3. Türkiye-Doğu Bloku İlişkileri

Türkiye'nin Doğu Bloku ile ilişkileri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) önderliği ve yönlendirmesine bağlı olarak gelişmiştir. Daha önce sözünü ettiğimiz 1945 yılından sonraki ikili ilişkilerin, 1953 yılında J. Stalin'in ölümü sonrasında bile, olumlu bir gelişme gösterdiği söylenemez. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünya ile sosyalist dünya arasında başlayan soğuk savaşta Türkiye, kapitalist dünyanın yanında yerini almış ve 1950 Kore Savaşı sonrasında NATO'ya girişle birlikte bu ilişkiler, artık geriye dönülmez bir durum almış bulunuyordu.

Kore Savaşı sırasında Türkiye'nin, ABD'nin yanında yer almasına kızan SSCB'nin isteği üzerine Bulgaristan yönetimi, bu ülkede yaşayan Türk soylular üzerinde baskı yapmaya başlamış, 10 Ağustos 1950 tarihinde de Türkiye'ye bir nota vererek, bir kaç ay içinde 250.000 Türk'ü, Bulgaristan sınırları dışına çıkaracağını açıklamıştı.[228] Bulgar Hükümeti'nin çıkardığı büyük sorunları aşarak Türkiye'ye göç edenlerin sayısı, 1951 yılı sonuna doğru 154.425'i bulmuş ve bu göçmenler için yapılan harcamaların %28'i Marshall Yardımı'ndan karşılanmıştır.[229]

Göçmen sorunu yüzünden giderek gerginleşen Türk-Bulgar ilişkileri SSCB yönetiminin Türkiye'ye 3 Kasım 1951 tarihinde verdiği bir nota ile siyasî bir krize dönüşecekti. Çünkü SSCB bu notasında, Türkiye'nin NATO'ya katılma girişimlerinden rahatsız olduğunu ortaya koymakla kalmıyor, fakat aynı zamanda bu örgütü "saldırgan amaçlı bir politika izlemekle" suçluyordu.[230] Türkiye, 12 Kasım'da bu notaya verdiği karşılıkta; NATO'nun saldırgan amaçlı bir örgüt olmadığını, güvenliğini sağlamak amacıyla kuruluşa katılmak istediğini savunarak, Doğu Bloku'nun izlediği saldırgan politikadan duyduğu güvensizliği açıkça ortaya koymuş; [231] bu arada Türkiye ile Bulgaristan arasında da karşılıklı protesto notalarıyla durum iyice gerginleşmiştir.[232]

Bu olumsuzluklar, SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı A. Gromyko, 24 Kasım 1951 tarihinde; Türkiye, ABD, İngiltere ve Fransa Büyükleçiliklerine birer nota vererek, bu dört devletin kurmayı plânladıkları Orta Doğu Komutanlığı Projesi'nin de "saldırgan amaçlı olduğunu" ve o bölgedeki devletleri "millî istiklâllerinden mahrûm bırakmayı" amaçladığını öne sürerek, hükümetin bu duruma seyirci kalamayacağını ve sorumluluğun bu dört devlete ait olacağını açıklamasıyla, doruk noktasına ulaşmıştır.[233] Sovyet yönetimi 30 Kasım 1951 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi'ne yukarıdaki iddiaları yineleyen yeni bir nota vermiş; [234] Türkiye bu notaya 21 Aralık'ta verdiği karşılıkta da, Sovyet iddialarını reddetmiştir.[235] Sovyet yönetiminin bu girişimlerinin, Türkiye'nin NATO'ya girmesini engellemeye yönelik olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bulgaristan yönetimi de, Türkiye'nin NATO'ya katılmasını öngören antlaşmanın TBMM'de onaylanmasından üç gün sonra, 22 Şubat 1952 tarihinde verdiği notada; Türkiye'nin bu kuruluşa girmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş; [236] Türkiye ise bu iddiaları yeniden reddetmiştir.[237]

Sovyet yönetimi, 1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek amacıyla harekete geçmiş, 10 Haziran 1953 tarihinde SSCB hükümeti tarafından Türkiye'ye verilen bir notada; daha önceki Sovyet Yönetimi'nin izlediği politikaların Türkiye'de yarattığı üzüntü dile getirilerek; "iki devlet arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin devamı, barış ve emniyetin temini namına Ermenistan ve Gürcistan Hükümetlerinin Türkiye'den toprak istemekten vazgeçtikleri"[238] açıkça vurgulanmaktaydı. Türkiye bu durumdan memnuniyet duymakla birlikte, gerek içinde yer aldığı cephe ve gerekse daha önce yaratılan güvensizlik nedeniyle, bu ilişkilere daha ölçülü yaklaşmak eğiliminde olmuştur.

Sovyetlerin bu "barış taarruzları", Başbakan Malenkov'un 8 Ağustos 1953 tarihinde, Yüksek Sovyet Şûrası'nda yaptığı konuşmada da sürmüş; Malenkov, SSCB'nin yalnızca Türkiye ile değil, Afganistan, Finlandiya, İsrail, Mısır, Fransa ve öteki ülkelerle de iyi komşuluk ve dostluk ilişkileri kurmaya mecbur olduğunu ve hiçbir ülkeden toprak isteğinde bulunmadığını, "Türkiye ile derhal müzakereye girmeye âmade" olduğunu[239] söylemiştir.

SSCB'nin bu ılımlı ve dostluk kurma girişimlerinin Türkiye tarafından ihtiyatla karşılandığı anlaşılmaktadır. Zira Cumhurbaşkanı C. Bayar, 1 Kasım 1953 tarihinde TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada; bu gelişmeleri olumlu bulduğunu itiraf etmekle birlikte, SSCB yönetiminin hâlâ "sulhsever memleketler için de yıkıcı faaliyetlere eskisi gibi devam ettiğini"[240] savunacaktı. Türkiye'nin bu

tutumunda, politik yerini belirlemiş olması ve ABD'nin yanı sıra Batılı müttefiklerini kızdırma endişesi etkili olacaktı.

Türk-Sovyet ilişkilerini düzeltmek konusunda Moskova'nın ısrarlı tutumu 1954 yılında da devam temiş, 8 Şubat 1954 tarihinde Yüksek Sovyet'te konuşan Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'ye yapılan barış çağrılarının "karşılıksız" kaldığından yakınmıştır.[241] Türkiye, Sovyet Yönetimi'nin bu iyi niyetli çabalarını olumlu karşılamakla beraber, SSCB'nin Kıbrıs sorununda Yunanistan'ın yanında yer alması, Balkan Paktı'ndan Yugoslavya'yı ayırarak, bu paktı etkisiz hale getirmesi ve Orta Doğu'da ise Mısır ve Suriye'yi, Türkiye'ye karşı kullanma çabalarından dolayı rahatsızlık duymuştur.[242]

Sovyet yönetimi, Türkiye'nin ekonomik krizden bunaldığı 1957 yılında da barış çabalarını sürdürmüş, Moskova Radyosu 13 Temmuz 1957 tarihli yayınında SSCB ile Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin iyileştirilmesinden söz ederek, SSCB'nin Türkiye'nin ihraç edeceği bazı mallar için, uzun süreli kredi açabileceğini[243] açıklamıştır.

Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, iki ülke arasındaki ilişkilerde 1957 yılı Ekimi'nde Suriye'de, Sovyet yanlısı bir askerî darbe yapılması üzerine, Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığması nedeniyle bir gerginlik yaşanmıştır. Bu gelişme üzerine Sovyet Başbakanı Nikita Krusçev, 8 Ekim 1957 tarihinde bir ABD gazetesine yaptığı açıklamada; Türkiye'nin, ABD'nin kışkırtmaları ile hareket ettiğini, Suriye ile çıkacak bir savaşta "bir gün bile dayanamayacağını" iddia etmiştir.[244] Suriye de 9 Ekim 1957 tarihinde Türkiye'ye bir protesto notası vermiştir.[245] Ancak Türk-Sovyet gerginliği çok kısa sürmüş, yeni Başbakan Bulganin, Başbakan Menderes'e bir mesaj göndererek, "Türk-Sovyet Konferansı" önerisinde bulunmuşsa da, bu öneri yanıtsız bırakılmıştır.[246] Bulgarin'in 17 Ocak 1958 tarihli mesajına, Türk Hükümeti'nin 20 Ocak'ta verdiği yanıtta ise, Türkiye; Suriye olayları konusunda kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmiş ve iki ülke arasındaki güvensizliğin giderilememesinden yakınmıştır.

Türkiye ile SSCB arasında gerginliğe yol açan önemli bir olay da 14 Temmuz 1958 tarihinde, Irak'taki Batı yanlısı krallık yönetiminin, askerî bir darbe ile yıkılması sonrasında yaşanmıştır. Bu olay sırasında Türkiye'nin, Irak'a müdahale etmesinin gündeme getirilmesi üzerine Moskova Radyosu, 26 Temmuz 1958 tarihli Türkçe yayınında, Irak'a müdahalede bulunmaması için, Türkiye'yi uyarmıştır.[247] Bu olay sonrasında gerginleşen ikili ilişkiler SSCB ile ABD'nin uzlaşması üzerine düzelmeye başlamıştır.

Sovyet yönetiminin olumlu tutumu, Balkan ve Bağdat Paktlarının etkisiz hale getirilmesinden sonra da devam etmiştir. Türkiye ise, gerek 1958 yılında kötüleşen ekonomik durumu ve gerekse Irak İhtilâli sırasında ABD'nin izlediği politika yüzünden, artık tek yanlı dış politikaların yetersizliğine inandığı içindir ki, SSCB yönetimine karşı daha ılımlı davranmak zorunluluğu duymaya başlamıştır. Bu politikalarda Sovyet lideri Kruşçev'in, Stalin'e karşı yönelttiği ağır suçlamaların da etkisi olduğu söylenebilir.

Türk Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu, 9 Ocak 1960 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada bu olumlu gelişmeleri dile getirdikten sonra, Rusya'nın eski isteklerinden vazgeçmesinden duyduğu memnuniyeti gizlemeyecekti.[248]

Bu konuşma sonrasında, 11 Nisan 1960 tarihinde iki devlet arasında Ankara'da yayımlanan ortak bildiride ise; iki devletin Başbakanlarının karşılıklı olarak ziyaretlerde bulunacakları ve ilk ziyaretin, Temmuz ayı içinde Türkiye Başbakanı A. Menderes tarafından gerçekleştirileceği açıklanacak,[249] Moskova radyosu da bu gezi ile ilgili olarak yaptığı yorumda; "Bu ziyaretin, iki ülke arasında karşılıklı anlayış ve güvenin kuvvetlenmesine, ticarî, kültürel ve siyasî ilişkilerin gelişmesine yardımcı olacağını" öne sürecekti.[250]

Türk-Sovyet ilişkileri, 2 Mayıs 1960 tarihinde, Sovyet hava sahası üzerinde uçan bir "ABD U-2 casus uçağının" düşürülmesi sonrasında pilotun yaptığı açıklamalar üzerine, kısa süreli de olsa gergin bir hal almış; Sovyet Başbakanı Kruşçev, 5 Mayıs'ta yaptığı açıklamada; ABD'yi, Türk-Sovyet ilişkilerini "baltalamakla" suçlamıştır; Türkiye ile Sovyet yönetimi arasında yeni bir gerginlik yaratan bu gelişme sonrasında bile, her iki tarafın, daha önce plânlanan gezinin iptal edildiği yolunda bir açıklamada bulunamaması nedeniyle, gezinin yapılacağı ve bunun da olumlu sonuçları olacağı beklenirken, 27 Mayıs Askerî Darbesi yapılmıştır.

4. Balkan Paktı

Bu Pakt, ABD'nin, "yeşil kuşak" projesi doğrultusunda gündeme getirilmiş ve 1952 yılından itibaren Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında başlayan bir işbirliğinin sonucunda kurulmuştur.

Balkan Paktı'nın hazırlık çalışmaları üç devletin Dışişleri Bakanları arasında (Köprülü-Stefanopulos-Popoviç) tarafından yürütülerek Pakt, 28 Şubat 1953 tarihinde Ankara'da imzalanan, Ankara Antlaşması ile yürürlüğe girmiştir.[251]

Balkan Paktı'nın temelini oluşturan Ankara Antlaşması'na göre; üç ülkenin güvenliklerini ilgilendiren askerî, ekonomik, teknik ve kültürel konularda işbirliği yapmaları, birbirleri aleyhine hiçbir uluslararası yükümlülük altına girmemeleri ve anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözmeleri öngörülmüştü.[252] Balkan Paktı ile devletler arasında "ortak bir savunma anlayışının" benimsenmiş olduğu[253] ve Sovyet egemenliğine karşı engelleyici bir güç olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Balkan Paktı'nın kuruluşundan yaklaşık bir buçuk yıl sonra da, ABD'nin baskıları sonucunda, Türkiye-Yunanistan-Yugoslovya arasında 8 Ağustos 1954 tarihinde, üç devlet arasında Bled'de "İttifak Antlaşması" imzalanmıştır. Bu antlaşma ile "üyelerden herhangi birinin saldırıya uğraması halinde, diğerlerinin otomatik olarak müdahalesi keyfiyetinin" antlaşmadan çıkarılması, İtalya'yı memnun etmiştir.[254]

Bled Antlaşması ile; Ankara Antlaşması'na ek olarak, üç devletin Dışişleri Bakanlarından oluşacak bir sürekli konsey kurulması ve bu konseyin yılda iki defa toplanması kabul edilmekte,[255] bu antlaşma aynı zamanda bölgesel bir savunma ittifakı niteliği taşımakta idi.

Balkan Paktı'nın önemli bir üyesi olan Yugoslavya'nın Devlet Başkanı Mareşal J. Tito, Türkiye'nin Bağdat Paktı'nda yer almasını olumlu karşılamayacak ve Bağdat Paktı'nın "emperyalist bir renk aldığını" öne sürerek, bu rahatsızlığını açıkça ortaya koyacaktı.[256] Tito'ya göre Bağdat Paktı, "bölgeyi bölmekten başka bir işe yaramayacaktı."[257] Bu gelişme ve bakış açısı Balkan Paktı'nın sonunun gelmesinde önemli bir etken olacaktı.

5. Türkiye'nin Orta Doğu Politikası

Türkiye ile Müslüman Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkiler; Türkiye'nin, 1949'da İsrail'i tanımasıyla önemli bir soğukluk dönemine girmişti. Bu olumsuzlukta, Mısır, Irak ve Suriye'de patlak veren ve Sovyet Rusya yanlısı yönetimlerin kurulmasıyla sonuçlanan ihtilâllerin de büyük payı olmuştur.

Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkiler, 23 Temmuz 1952 tarihinde Kral Faruk'un askerî darbe ile devrilerek, General Necip'in liderliğinde kurulan Sovyet Rusya yanlısı yönetimin, Suriye ile işbirliği etmesi üzerine olumsuz bir yön izlemeye başlamıştır. Bu yönetim sırasında meydana gelen "Elçilik olayı" ise, bardağı taşıran son damla olmuş, bu olay sonucunda Türkiye'nin Mısır Büyükelçisi Fuat Hulûsi Tugay'ın, Mısır Başbakan Yardımcısı Cemal Abdülnasır'ın kişiliğinde Mısır yönetimine hakaret ettiği gerekçesiyle, bu ülkeyi terk etmesi istenmişti.

Bu olay üzerine Türkiye Büyükelçisi, 7 Ocak 1954'te Ankara'ya gelmiş, Türkiye ise bu durumu protesto etmişti.[258] Daha sonra Nasır'ın bir hastahanenin açılışında; "Türkler vaktiyle buraya kardeşiz diye gelmişler, köle diye yaşatmışlar", Türkler Mısır'a medeniyet diye bir şey getirmediler, Türklerde medeniyet diye bir şey yoktur…"[259] şeklindeki suçlama ve hakaret nitelikli sözleri, Türkiye'de haklı tepkilere yol açmıştı.

Nasır'ın, 14 Kasım 1954 tarihinde General Necip'i devirerek, yönetimi bütünüyle ele geçirmesi ve Suriye ile birlikte hareket etmesi, hatta daha da ileri giderek, Başbakan Menderes'in Kahire'yi ziyarete karşı tavır alması, ikili ilişkilerin gelişememesinde önemli rol oynamıştı.

Suriye ile ilişkiler ise; bu devletin Hatay konusunda izlediği emperyalist politikanın yanı sıra, Sovyet yanlısı bir politika izleyen askerî yönetimini Mısır ile işbirliği etmesi ve Türkiye'ye karşı izlediği düşmanca tutumdan dolayı olumlu yönde gelişememiştir. Bütün bu olumsuzluklara karşın Menderes, 14 Ocak 1955 tarihinde Şam'a bir ziyaret yaparak, aradaki buzları eritmeye çalışmışsa da, Bağdat Paktı'nın kurulması yolundaki girişimlerden rahatsız olan Kahire, Şam ve Beyrut yönetimlerinin Menderes'in bu girişimlerine aynı sıcaklıkla karşılık vermediklerinden, önemli bir aşamaya ulaşılamamıştır.[260]

6. Irak ile İlişkiler ve Bağdat Paktı

Türkiye'nin, Irak ile olan ilişkileri ABD ve İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda ve "yeşil kuşak" projesi çerçevesinde gelişmiştir. Her iki ülkenin de bölge ile ilgilenmelerinin en önemli nedeni; o yıllarda bilinen dünya petrol rezervlerinin %59.6'sının burada bulunması ve Batı Avrupa devletlerinin ve petrol gereksinimlerinin %63'ünü bölgeden karşılamaları idi.[261] Bunun yanı sıra, soğuk savaşın fikir babası ABD'li diplomat George Kennan'ın, "Cantainment=Komünizme set çekme" kuramı gereğince, ABD'nin bölgede egemenlik kurması ve bunun için de, "Sovyetler Birliği'nin Batı'ya bağlı devletlerden oluşan bir kordonla" kuşatılması idi.[262]

ABD'nin gerçek amacı ise; Orta Doğu'da oluşturacağı bazı paktlar aracılığıyla kendi lehine yeni bir denge oluştararak; "doğrudan doğruya bir Sovyet-Amerikan çatışmasından kaçınmak", Sovyetlerin Akdeniz'deki egemenliğine son vermek, bölge petrolünün Batı'ya güvenle akmasını ve İsrail Devleti'nin varlığını sürdürmesini sağlamaktı.[263] Daha önce sözünü ettiğimiz Orta Doğu Komutanlığı'na bu görevin verilmesi düşünülmüş, ancak bölgedeki gelişmeler bu komutanlığın kurulmasını olanaksız hale getirince, 24 Şubat 1955 tarihinde Bağdat Paktı kurulmuştu.[264]

Bağdat Paktı'na, Türkiye ve Irak'ın yanı sıra; 5 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım 1955 tarihlerinde de İran üye olmuşlardır.[265] Pakta üye olması beklenen ABD ise, üye olmamakla beraber, paktın ulaştırma ve haberleşme giderlerine 12.670.000 dolar yardımda bulunmuştur.[266]

Bağdat Paktı; 14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'taki Batı ve ABD yanlısı krallık yönetiminin yıkılarak, yerine Sovyet Rusya yanlısı askerî bir dikta rejiminin gelmesiyle Bağdat'sız bir duruma gelmiş, Irak'taki bu yönetim 24 Mart 1959 tarihinde de Pakt'tan resmen çekilmiştir.[267] Bundan sonra Bağdat Paktı, 21 Ağustos 1959 tarihinden itibaren merkezi Ankara; adı da CENTO (Central Treaty Organization) olarak değiştirilen kuruluş ile çalışmalarını sürdürmüştür.[268]

Bağdat Paktı'na üye devletlerin devlet başkanlarının yapacakları bir toplantı öncesinde meydana gelen Irak İhtilâli sırasında, Türk Büyükelçiliği ile şehitliğine ihtilâlcilerin yaptığı saldırılara, Türkiye tarafından sert tepki gösterilmiştir. Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu, 19 Temmuz 1958 tarihinde Daily Mail'e yaptığı açıklamada, ihtilâlcileri "siyaset eşkiyaları" olarak nitelendirirken; [269] Bağdat'sız toplanan Bağdat Paktı devlet başkanları da bu olayı, "müttefik bir memlekette, hariçten mülhem olan yıkıcı bir faaliyet" olarak[270] değerlendirmişlerdir.

Türkiye'nin, Irak'ta kurulan yeni yönetime müdahale edeceği yolundaki haberler Sovyet yönetimini rahatsız etmiş, bu rahatsızlık 24 Temmuz 1958'de Türkiye'ye verilen bir memorandum ile dile getirilmiş ve Rusya, "Türkiye'yi (Irak'a) bir müdahalede bulunmaması" için uyarmıştır.[271] Irak'a müdahale konusu D.P. grubu gizli oturumunda da 9 Ağustos 1958 tarihinde gündeme geldiği zaman Başbakan A. Menderes'in; Trabzon Milletvekili Osman Turan'ın "Bizimle askerî hareketlerin

cereyanında müttefiklerde tamamen fikir birliği var mıdır?" sorusuna "yüzde yüz" şeklinde yanıt vermesi de, Türkiye'nin bir müdahaleden yana olduğunu ortaya koymakta idi.[272]

Irak İhtilâli'nin öncesinde de, Lübnan hükümetinin başında bulunan ve görev süresi 1958 Eylülü'nde dolan Camille Chamun'un, görev süresini dört yıl daha uzatabilmek amacıyla Anayasa'yı değiştirmek istemesi, bu ülkedeki Nasır yanlılarını harekete geçirmiş ve silâhlı çatışmaların başlamasına yol açmıştı.[273]

Bu durumun karşısında Birleşmiş Milletler Anayasası'nın 51. maddesine uygun olarak, önce Güvenlik Konseyi'ne ve daha sora da Arap Birliği'ne başvuran Chamun, bunlardan olumlu bir yanıt alamayınca, 4 Temmuz 1958 tarihinde ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower'den, Lübnan'a askeri bir müdahalede bulunmasını istemişti.[274]

Bu gelişmeler olurken, Türkiye Başbakanı Menderes ve Irak Başbakanı Nuri Said Paşa, ABD Büyükelçisine bir nota vererek, ABD'nin Lübnan'a müdahale etmesinde ısrar etmişler,[275] işte tam bu günlerde de Irak İhtilâli patlak vermişti. Olayların hızla gelişmesi karşısında ABD, Lübnan'a 8.000 deniz piyadesinden oluşan bir güç göndermiş,[276] Adana'daki İncirlik üssünde yığınak yapmaya başlamıştı. Buna göre Türkiye'de ise, ordudaki bütün izinler kaldırılmış; İran ordusuna da "hazır ol" emri verilmişti.[277] Lübnan olayları sırasında İngiltere, İtalya ve Fransa da burada yapılacak bir askerî harekata hazır olduklarını bildirmişler ve bölgeye askerî yığınak yapılmaya başlamış ve Ürdün'de bulunan ve sayıları 49.000'i bulan Irak güçlerinden de yararlanılarak, Irak'taki yeni yönetimin devrilmesi planlanmakta idi.[278] Öte yandan Bağdat Paktı üyelerinin (Irak dışında) 17 Temmuz'da Ankara'da yaptıkları toplantıda; Irak'ta yapılan darbe kınanmış, ABD'nin Lübnan'a yapmakta olduğu müdahale, "memnuniyetle" karşılanmıştı.[279] 18 Temmuz'dan itibaren ABD, Fransa, İngiltere'nin Lübnan'a gönderdiği güç sayısı hızla arttırılmıştı.

Bu gelişmeler üzerine, Türk-İran sınırında askerî bir manevraya başlayan Sovyet-Rusya, Türkiye'ye bir protesto notası vermiş, Irak'taki yeni yönetimi tanıdığını ilan etmişti. Irak yönetimini, Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Romanya da tanıdıklarını ilan etmişler ve Mısır Devlet Başkanı Nasır, Moskova'ya giderek Kruşçef ile bir görüşme yapmıştır.[280] Görüşmede Kruşçef ABD'den, Lübnan'daki askerlerini geri çekmesini ve ABD Başkanı Eisenhower, İngiltere Başkanı Macmillan, Fransa Başbakanı De Gaulle ve Hindistan Başbakanı Nehru'nun katılımıyla, Cenevre'de bir konferans toplanmasını önermiştir.[281] Bu konferans NATO ile Varşova Paktı arasındaki gerginliğin giderilmesinde etkili olmuş, 28-29 Temmuz 1958 tarihlerinde Londra'da; ABD, Türkiye, İngiltere, İran ve Pakistan'ın katılımı ile yapılan toplantıda; ABD ile Bağdat Paktı'na üye devletler arasında ayrı ayrı güvenlik ve savunma anlaşmaları yapılması kabul edilmiş[282] ve bu gelişmeden bir gün sonra, 30 Temmuz'da da Türkiye, yeni Irak yönetimini tanımıştır.[283] Bu olay sırasında kayıtsız şartsız ABD yanlısı bir politika izleyen Türkiye, "Amerika'nın kendisine muhtaç olan ve taarruza maruz kalan bir devlete yardım edeceğine dair"[284] politikasını da test etmek fırsatını (!) bulmuştur.

Bu olaylar sonrasında Türkiye, Sovyet Rusya'nın "barış girişimlerine" karşı olumlu yaklaşmaya başlamış ve tek yanlı politikanın yaratabileceği sakıncaları görebilmiştir.

Başta ABD ve Batı yönetimleri ise, Türkiye'nin Orta Doğu'da giderek artan önemini anlamış olmalıdır ki, özellikle iki yıldan beri ekonomik sorunlar içinde kıvranmakta olan Türkiye'ye ekonomik yardım ve kredi musluklarının açılması gerektiği sonucuna vararak, bu kararlarını uygulamaya koymuşlardır.

7. Türk-Amerikan İlişkileri

Türk-ABD ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı sonuna doğru giderek artan Sovyet Rusya'nın tehditleri ve Türkiye'nin, Batı ittifakına katılarak, hem ABD'nin ekonomik yardımından yararlanmak hem de güvenliğini sağlama almak mantığı çerçevesinde gelişme göstermiştir ki, bu başlangıcın önemli bir dönüm noktası Marshall Yardımı'dır.

Marshall Plânı'na uygun olarak, 1 Eylül 1947'de araç-gereç yardımı olarak başlayan yardımlar, 8 Temmuz 1948 tarihinde yapılan ekonomik antlaşmalar da önemli bir boyut kazanmış, Türkiye'ye 1948-51 yılları arasında yapılan ABD yardımı toplamı; 71 milyon 522'i hibe, 55 milyonu da borç olmak üzere toplam 126 milyon 522 bin doları bulmuştu.[285]

Kore Savaşı ve NATO'ya katıldıktan sonra Türkiye'nin aldığı yardım tutarında önemli bir artış gözlenmektedir ki, 1950-54 yılları arasında gerçekleşen toplam yardım 1 milyar 943 milyon 250 bin TL'ye yükselmiştir.[286]

ABD Başkanı Eisenhower, 20 Ocak 1953 tarihinde göreve geldikten sonra yaptığı açıklamada; J. Stalin'in ölümünden sonra da Sovyet politikasında hiçbir değişiklik olmadığını savunarak, Sovyet siyasetinin odak noktasının "her tarafta hürriyetin imhası" olduğunu iddia etmiş; [287] ABD Dışişleri Bakanı Foster Dulles de, 26 Mayıs 1953'teki konuşmasında; "Türkiye'yi en ziyade itimat edilir müttefikler olarak"[288] tanımlamıştı. ABD'nin NATO "Müşterek Enfrastrüktür Programı"na göre; Türkiye'de yapmayı plânladığı askerî tesislerin yapımını öngören yasa, muhalefetin de verdiği olumlu oylar ile kabul edilirken,[289] 1954 yılında da, yeni bir yabancı Sermaye Yasası uygulamaya konulacaktı.

Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın 1954 yılında yapılan genel seçimler öncesinde ABD'ye yaptığı elli günlük gezinin ardında, seçimleri büyük çoğunlukla kazanan D.P. Lideri ve Başbakan A. Menderes de seçimler sonrasında bu ülkeye beş günlük bir ziyaret yapacaktı. Bu ziyaretler sonrasında Türk-ABD ilişkilerinde önemli gelişmeler sağlanmıştır ki, bu gelişmelerden en dikkate değer olanı, 24 Şubat 1955'te kurulan ve daha önce sözünü ettiğimiz Bağdat Paktı'dır.[290]

Kendi siyasî, ekonomik ve askerî çıkarlarının korunması açısından Türkiye'nin staratejik önemini bilen ABD ile Türkiye arasında 1947-1960 döneminde toplam olarak 91 adet ikili antlaşma yapılmıştır. Bunlardan bir bölümü açık, bir bölümü de gizli olup; 16'sı yasayla onaylanan, 12'si harita anlaşması;

4’ü bilimsel işbirliği, 26’sı yardım, 14’ü NATO ittifakı ile ilgili ve 13’ü de 1954 tarihli “Askeri Kolaylıklar Antlaşması”ndan güç alan antlaşmalardır.[291] Bu antlaşmalarla ABD’ye: Türkiye’de hava üsleri, staratejik füze üsleri, radar ve muharebe tesisleri kurması için toplam 32 milyon m^2 toprak alanı tahsis edilmiştir.[292]

Bu antlaşmalardan 15 Ocak 1959 tarihinde karşılıklı nota teatisi ile yapılan “İstimlâk ve Müsadere Garanti Antlaşması”nın, 24 Mart 1959’da TBMM’de onaylanması sırasında, ana muhalefet partisi CHP tarafından sert eleştiriler yapılmış antlaşmanın, “ABD’ye tek taraflı ve süresiz olarak geniş haklar tanıdığı” ve “kapütüler” nitelikte olduğu ileri sürülmüştür. Buna karşın antlaşma, D.P.’lilerce verilen 212 olumlu oy ile kabul edilmiştir.[293]

ABD Başkanı Eisenhower’in adı ile anılan ve ABD’nin Orta Doğu’da daha etkin bir politika izlemesini öngören “Eisenhower Doktrini”nin 1957 yılında kabul edilmesiyle birlikte ABD Başkanı’na; bölge ülkelerine 200 milyon dolara kadar yardım edebilme yetkisi tanınmış, ayrıca bölgedeki devletlerden ABD’den yardım isteyenlere ve buradaki paktlara işbirliği edilmesi ve yardımda bulunulması kabul edilmişti. Bu doktrinin içeriğinde: “… Herhangi bir ulus ya da uluslar grubu, uluslararası komünizm kontrolündeki bir ülkeden gelecek saldırıya karşı yardım isterse, Başbakan’ın gerekli gördüğü durumlarda Birleşik Devletler silahlı kuvvet kullanmaya hazırdır.?”[294] şeklinde bir ifadeye yer verilmişti. Bu doktrinle ABD, komünizmin Orta Doğu’da yayılmasını engellemek ve bölgedeki çıkarlarını güvence altına almayı amaçlamıştı.

1955 yılı sonrasında Orta Doğu’da giderek ABD aleyhine gelişen siyasî ve askerî güç dengeleri, Türkiye’nin bölgedeki önemini arttırmış ve 6 Aralık 1959 tarihinde Eisenhower Ankara’ya iki günlük bir ziyarette bulunmuştur.[295] Bu ziyaret sonrasında da ekonomik bunalımı tam olarak atlatamayan Türkiye’ye, Karşılıklı Paralar Fonu’ndan 280 milyon TL yardımın serbest bırakılmasına karar verilmiştir.[296] Amerika’nın 1950-60 döneminde, yabancı sermaye yatırımları ve askerî yardımlar hariç, Türkiye’ye yaptığı ekonomik yardım; 237.7 milyon doları borç; 824.2 milyon doları da bağış olmak üzere, toplam 1 milyar 97 milyon 500 bin doları bulmuştur.[297]

Buna karşılık Türkiye’de, yalnızca Kore Savaşı sırasında değil, Süveyş Bunalımı (1954); Mısır, Irak, Suriye ihtilâlleri ile Lübnan olayları sırasında da, bütünüyle ABD yanlısı bir politika izlemiş, hatta bu politikası nedeniyle özellikle SSCB’nin, çok sert tehditleriyle karşı karşıya kalmıştır. 1958 sonrasında Türkiye’nin tek yanlı politika izlemenin sakıncalarını görerek, 1953 yılından itibaren süregelen Sovyet Rusya’nın barış girişimlerine ılımlı bakması ve 1960 yılında Başbakan A. Menderes’in Moskova’yı ziyaret edeceğinin kesinlik kazanmasına ise, ABD yönetimi tarafından soğuk bakıldığı söylenebilir.

Türkiye ile Batı Almanya arasındaki ilişkiler ise, 18 Mart 1954 tarihinde Başbakan Conrad Adenaur’un Türkiye’yi ziyareti ile sıcak bir gelişme göstermiş ve Almanya’nın Türkiye’ye 150 milyon dolarlık bir kredi vermeyi kabul etmesiyle hız kazanmıştır. Başbakan Menderes de bu ziyarete 2 Ekim’de karşılık vermiştir.[298] Bu sıcak ilişkiler, 2 Nisan 1957’de Adenaur’un ikinci defa; 6 Mayıs’ta da

Cumhurbaşkanı Theodor Heuss'un Türkiye'yi ziyaret etmeleri sonrasında Almanya; Türkiye'den 740 milyon mark tutarında mal alımına karar vererek, 255 milyon mark avans ödemesinde bulunmuştur.[299] Bu gelişmeler de iki devlet arasındaki siyasî ve ticarî ilişkilerin artmasında önemli bir başlangıç olmuştur.

Sonuç olarak söylemek gerekirse; 1945 sonrasındaki Türk dış politikasında, Türkiye'nin güvenliğinin sağlanması konusu en önemli etken olmuş ve Sovyet Rusya'nın sürekli tehditlerinden çekinen Türkiye, NATO'ya girerek, bu güvenliği garanti altına almayı amaçlamıştır. Türkiye'nin ABD yanlısı bir politika izlemesinde ikinci önemli neden ise, bu devletin ekonomik yardımından yararlanma isteği olmuştur.

Bu iki temel nedene; Türkiye'nin demokratik bir yönetime kavuşma isteğinin de eklenmesi uygun olacaktır. On yıllık D.P. iktidarı süresinde izlenen bu politika anlayışı Türkiye'yi Doğu Bloku'ndan uzak tutarken, Orta Doğu Arap dünyası ile olan bağlarının da bütünüyle kopmasına neden olmuştur.

8. İktidar-Muhalefet İlişkileri

D.P.'nin on yıllık iktidar dönemi, genel anlamda tek partinin egemen olduğu bir parlamenter süreç olarak adlandırılabilir. Bu süreci üç ana bölüm altında değerlendirmekte yarar vardır.

1950-1954 Dönemi: D.P, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Türkiye genelinde kullanılan toplam geçerli oyların %53.59'unu alarak, 408 milletvekili ile TBMM'deki üyeliklerin %84'ünü kazanmış; buna karşın CHP oyların %39.98'i ile 69 (%14); Millet Partisi %3.03 oy ile 1 milletvekili (%-); Bağımsızlar ise oyların %3.40'ını alarak 9 milletvekilliği (%2) kazanabilmişlerdi.[300]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki bu siyasî durum, nedeni ne olursa olsun, D.P.'nin gücünü ve egemenliğini çok açık bir şekilde ortaya koymakta idi. Bundan dolayıdır ki D.P., kendi içindeki sorunlar dışında, muhalefetin ağır siyasî baskıları ile karşı karşıya kalmamış, gerek TBMM içinde ve gerekse dışında, serbestçe iktidar olabilmenin rahatlığını yaşamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen ekonomik gelişmeler, bir yandan gelecek seçimler için D.P.'ye önemli güvenceler sağlarken, öte yandan da bu partinin muhalefete karşı giderek sert bir tutum izlemesine neden olmuştur. Bu dönemde iktidar ile ana muhalefet partisi CHP arasında gerginlik yaratan en önemli konular arasında; hükümetin TBMM'ye danışmadan Kore'ye asker gönderme kararı, askerî ve bürokratik kadrolarda yapılan atama ve sürgünler, Halkevleri ve CHP'nin mallarına el konulmasını öngören yasalar, Köy Enstitülerinin ve Millet Partisi'nin kapatılması gibi önemli sorunlar yer almıştır. Demokrat Parti kendisine yapılan eleştirileri, TBMM'deki çoğunluğu sayesinde, önemsememiş ve halkın büyük desteğini de alan siyasî iktidar bu dönemde başarılı bir sınav vermiştir.

1954-1957 Dönemi: D.P. iktidara "dört altın yıl"ın ardından 2 Mayıs 1954 tarihinde yapılan genel seçimlerden, 1950 yılına göre daha büyük bir zaferle çıkmış; bu seçimde Türkiye genelinde kullanılan geçerli oyların %58.42'sini alarak, TBMM'deki sandalyelerin 503'üne (%93.2) sahip olmuştur. Muhalefet partilerinden CHP %35.11 oy ile 31 sandalye; Cumhuriyetçi Millet Partisi de %5.28 oy ile 5

milletvekili alırken; bağımsızlar %0.62 oy alarak, yalnızca 2 milletvekili çıkarabilmişlerdir.[301] Bu siyasî tablo, muhalefetin adeta TBMM dışında kalması, D.P.'nin de bir tek parti gibi hareket etmesine ortam hazırlamıştır. Bu dönemde de TBMM'de sayıları ancak 34'ü bulan muhalefetten önemli bir baskı görmeyen D.P. iktidarına karşı en şiddetli muhalefet hareketi, "İspat Hakkı"nın gündeme gelmesiyle, yine kendi içinde başlamış ve bu hareket, D.P.'nin aralarında en seçkin milletvekillerinin de yer aldığı ve sayıları daha sonra 36'yı bularak ana muhalefet partisi konumuna gelen Hürriyet Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. 1955-1958 yılları arasında faaliyet gösteren Hürriyet Partisi, gerek kadroları ve programı ve gerekse seçkin bir muhalefet partisi olması gibi nedenlerle Türk siyasî yaşamını olumlu yönde etkilemiştir.

1954-1957 yılları arasında D.P. iktidarı TBMM'de çok güçlü olmasına karşın, ekonomik sorunların 1955'ten itibaren giderek ağırlaşması üzerine, muhalefetin sert eleştirilerine ve halkın da zamanla tepkilerine neden olmuştur. Bu dönemde iktidar-muhalefet arasındaki en önemli sorunlar arasında; Kırşehir'in ilçe haline getirilmesi, ispat hakkı yasası, basına kısıtlama getiren yasalar, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasalarında muhalefetin çalışmalarını sınırlamaya yönelik değişiklikler, muhalefet partilerinin iktidara karşı güç birliği etmelerini öngören "Millî Muhalefet Cephesi"ni kurma girişimleri belirleyici olmuştur.

1957-1960 Dönemi: Daha önceki dönemde yaşanan ekonomik ve siyasî sorunlar D.P. iktidarını yıprattığı için, erken seçime gidilmesi uygun görülerek, 27 Ekim 1957 tarihinde genel seçimler yapılmıştır. Genel seçimlerde D.P., Türkiye genelinde kullanılan geçerli oyların %47.70'ini alarak TBMM'de 424 sandalye (%69.50) kazanırken; 1954 seçimlerine göre, %10.70 oy ve %23.5 milletvekili kaybına uğramıştır.[302] Buna karşın CHP seçimlerde oyların %40.82'sini alarak milletvekili sayısını 31'den 178'e çıkarmış; CMP %7.19 oy ile 4, Hürriyet Partisi de %3.86 oy alarak 4 milletvekilliği kazanmışlardır. Bağımsızlar ise %0.43 oranında oy alarak, 4 milletvekilliği almışlardır.[303]

1957-60 dönemi içinde iktidar-muhalefet arasındaki ilişkiler görülmedik ölçüde sertleşmiş zaman zaman TBMM çetin kavgalara sahne oluş ve yasama çalışmaları aksamıştır. Bu dönemde Türkiye'de gerçek anlamda iki partili bir siyasî ortam varlığını hissettirmiştir.

Son üç yıllık sürede iktidar-muhalefet ilişkilerinde; "Millî Muhalefet Cephesi"ne karşı D.P. iktidarının kurduğu ve siyasî ortamı gerginleştiren "Vatan Cephesi" arasındaki kavgalar; bu gelişmelerin bir sonucu olan Uşak (30 Nisan 1959), Geyikli (11 Eylül 1959), Yeşilhisar olayları gibi ana muhalefet partisini hedef alan olayların çıkmasına neden olmuştur.

Bu dönemde D.P. iktidarı, siyasî sorunların kaynağı gibi gördüğü basını ve muhalefeti etkisiz hale getirmek amacıyla, soruşturma ve yargı yetkileriyle donatılmış bir "Tahkikat Komisyonu" kurarak, var olan ortamı daha da gerginleştirmek yoluna gitmiştir. Bu dönem, daha önce siyasî iktidarla uzlaşamayan Türk Silahlı Kuvvetlerinin genç subayları arasında kurulan ve giderek yaygınlaşan örgütlenmenin, 27 Mayıs 1960 tarihinde yaptığı askerî darbe ile son bulmuştur.

1 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50 Yılı, Ankara, 1973, s. 60.

2 Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası, Türkiye Ekonomisi, Kalkınma Programı için Tahlil ve Tavsiyeler, Washington (D. C.), 1951.

3 A.g.e., s. 11.

4 Kurt Steinhaus, Atatürk Devrimi Sosyolojisi, (Çev: M. Akkaş), İstanbul, 1973, s. 169.

5 İsmail Arar; Hükümet Programları (1920-1965), İstanbul, 1968, s. 213.

6 Demokrak Parti Tüzük ve Programı, Ankara, 1949, s. 63.

7 T. B. M. M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, cilt: 1, (29 Mayıs 1955), s. 27.

8 Mustafa Albayrak, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara, 1992, Hacettepe Üniv. yapılmış Doktora Tezi, s. 728.

9 A.g.e., s. 710.

10 Dündar Sağlam, Türkiye'de Kamu İktisadî Teşebbüsleri, Ankara 1967, s. 122.

11 Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, Ankara 1981, s. 240.

12 T. C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Elli Yılda Türk Sanayii, Ankara 1973, s. 100-102; Ayın Tarihi; Sayı: 279, s. 153; Cihan Dura, Demokrat Parti ve İktisadi Kalkınmamız, Kayseri, 1989, s. 51.

13 Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye, b. y. y., 1982, Tablo: 6.

14 Elli Yılda Türk Sanayii…, s. 145.

15 D. P., Kalkınan Türkiye, Ankara, 1954, s. 55; DİE, Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye, Tablo: 8; Zafer (2 Aralık 1956).

16 Zafer, (20 Temmuz 1957).

17 Selahaddin Babüroğlu; "Atatürk Dönemi ve Sonrası Kamu İktisadi Teşebbüsleri", Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi Semineri, Ankara, 1982, s. 151-123.

18 Ayın Tarihi, Sayı: 209, (Nisan 1951), s. 2-3.

19 Max Weston Thornburg; Turkey, An Economic Appraisal, New York, 1949, s. 110-111.

20 Feroz Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, (1945-1971), Ankara, 1971 s. 73.

21 Sadun Aren, Ekonomi El Kitabı, 7. Baskı, İstanbul 1980, s. 184.

22 Ayın Tarihi, Sayı: 217, (Aralık 1951), s. 6.

23 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönemi: X, Cilt: 19, (23 Kasım 1956), s. 1.

24 Zafer, (23 Ağustos 1957).

25 Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın, 2. Kitap, 10. Basım, İstanbul, 1976, s. 729.

26 DİE, Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin…, s. 184-186.

27 TBMM Kavanin Mecmuası, Dönemi: X, Cilt: 39, s. 766-768.

28 Avcıoğlu, a.g.e., s. 730-31.

29 DİE, Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin…, s. 206-207.

30 Prof. Baade Başkanlığındaki F. A. O. Heyetinin 1959 yılında Hazırladığı Rapor. F. A. O. Türkiye Raporu, Ankara, 1960, s. 58.

31 DİE, Zirai İstatistik Özetleri (1940-1961), Ankara, 1962, s. 3.

32 F. A. O. Raporu, s. 23.

33 A.g.r., s. 11.

34 A.g.r., s. 12.

35 Duran Taraklı, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları, Ankara, 1976, s. 117.

36 Çağlar Keyder, "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi" 1946-1950, Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1900-1950), s. 109-112.

37 Ziraî İstatistik Özetleri…, s. 16.

38 A.g.e., s. 15.

39 A.g.e., s. 81-82.

40 F. A. O. Raporu…, s. 50.

41 DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı…, s. 361.

42 Zafer (6 Ağustos 1955).

43 Albayrak, a.g.t., s. 781-783.

44 Stefanos Yeresimos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1971'e, 3. Baskı, Çev: Babür Kuzucu, İstanbul, 1980, s. 722.

45 A.g.e., s. 748.

46 DİE, Ziraî İstatistik Özetleri…, s. 4-5.

47 Korkut Boratav, 100 Soruda Gelir Dağılımı, İstanbul, 1969, s. 186.

48 DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara, 1981, s. 381.

49 DİE, Türkiye'de Toplumsal Ekonomik Gelişmenin…, s. 358.

50 Hür. Partisi Meclis Grubu, Görüşümüz, Ankara, 1957, s. 23.

51 Yerasimos, a.g.e., s. 800.

52 Albayrak, a.g.t. s. 805-807.

53 Ahmet Kılıçbay, Türk Ekonomisinde Enflasyonun Anatomisi, İstanbul, 984, s. 6-7.

54 Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, Dönem: IX, Cilt: 57, (29 Ocak 1952). s. 41-45. (D. P. M. G. M. Z diye anılacaktır).

55 Zafer (13-16 Temmuz 1954).

56 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 12, Kısım: 1, (6 Haziran 1956), s. 222-226.

57 Resmî Gazete, (13 Haziran 1956).

58 Ulus, (12 Temmuz 1955).

59 Zafer (15 Temmuz 1956).

60 Zafer (3 Temmuz 1956).

61 DİE, İstatistiklerle Türkiye (1923-1982), Tablo 27.

62 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: XI, Cilt: 12, s. 58.

63 D. P. M. G. M. Z., Dönem: XI, Cilt: 243, (9 Aralık 1958), s. 65-67.

64 Namık Zeki Aral "Demokratların İktisadî Politikası II", Ulus (9 Mart 1960).

65 Ulus, (19 Temmuz 1958).

66 D. P. M. G. M. Z., Dönem: XI, Cilt: 232, (8 Ağustos 1958), s. 8.

67 A.g.z., s. 8-9.

68 A.g.z., s. 9-10.

69 Ulus, (24 Ağustos 1958).

70 Ulus (14 Eylül 1958).

71 DİE, İstatistiklerle Türkiye (1923-1982), Tablo: 13.

72 Sayın Sebati Ataman ile 24 Kasım 1989 tarihinde yaptığımız görüşme bandı.

73 Steinhaus, a.g.e., s. 174-175.

74 Z. Y. Hershlag, Turkey: The Challange of Growth, Leiden, 1968, s. 361.

75 İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul, 1970, s. 402.

76 DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı (1981 özel sayısı), s. 323; TETG 50 Yılı, s. 395.

77 Baran Tuncer, Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu, Ankara, 1968. s. 83.

78 DİE, Türkiye Millî Geliri Harcamaları (1948-1972), Ankara, 1973, Tablo: 5.

79 Herslag, a.g.e., s. 366.

80 Zafer, (24 Ağustos 1959, Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın açıklamaları).

81 Herslag, a.g.e., s. 338.

82 DİE, Türkiye Millî Geliri…, s. 20.

83 Stanford Shaw, Ezel Kural; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt: II, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983, s. 481.

84 Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın…, s. 76.

85 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: I, (16 Haziran 1950), s. 181-182; Faik Ahmet Barutçu, Siyasî Anılar (1939-1954), İstanbul, 1977, s. 443.

86 Albayrak, a.g.t., s. 465.

87 a.g.t., s. 572-73.

88 T. B. M. M. Kavanin Mecmuası, Dönem: IX, Cilt: 36, s. 109.

89 Albayrak, a.g.t., s. 861-62.

90 Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin…, s. 79.

91 T. C. MEB, Cumhuriyetin 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Millî Eğitimimiz, İstanbul, 1973, s. 55-56.

92 A.g.e., s. 55-56; Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin…, s. 456-57.

93 Cumhuriyet'in 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Millî Eğitimimiz…, s. 92.

94 A.g.e., s. 86.

95 Zafer, (14 Eylül 1956).

96 Cumhuriyet'in 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Millî Eğitimimiz…, s. 134.

97 A.g.e., s. 132.

98 Zafer, (20 Mart 1955).

99 DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1981, 100 Yıl Özel Sayısı…, 1981, s. 102.

100 D. P. M. G. M. Z, Dönem: IX, cilt: 40, (19 Haziran 1951), s. 79; Ulus, (8 Ağustos 1951); Ulus (22 Kasım 1951).

101 Zafer, (24 Ekim 1951); Cumhuriyet'in 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle…, s. 111.

102 Zafer, (18 Temmuz 1953).

103 Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın…, s. 127.

104 Albayrak, a.g.t., s. 868-873.

105 DİE, Türkiye'de İstatistik Yıllığı 1981…, s. 102.

106 Albayrak, a.g.t., s. 875-77.

107 Cumhuriyet'in 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Millî Eğitimimiz.

108 50 Yılda Türk Sanayii…, s. 387.

109 A.g.e., s. 387.

110 Cüneyt Arcayürek, Yeni İktidar Yeni Dönem, (1951-1954), Ankara 1985, s. 65.

111 Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin., s. 407.

112 Ayın Tarihi, Sayı: 279, (Şubat 1957), s. 163.

113 Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin…, s. 420.

114 Ayın Tarihi, Sayı: 279, s. 163; D. P. Kalkınan Türkiye, Ankara 1954, s. 122.

115 Albayrak, a.g.t., s. 892; Ayın Tarihi, Sayı: 189, (Mayıs 1950).

116 TBMM Kanunlar Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 33, s. 78.

117 Albayrak, a.g.t., s. 894-896.

118 TBMM Kavanin Mecmuası, Dönem: IX, Cilt: 36, s. 16-17; Resmî Gazete, (16 Aralık 1953), Sayı: 8584.

119 Albayrak, a.g.t., s. 901.

120 TBMM Kavanin Mecmuası, Dönem: IX, Cilt: 36, s. 94.

121 A.g.e., s. 924.

122 Halkçı, (2, 3, 4, 6, 12 Aralık 1954); Zafer, (19 Mart 1955).

123 Albayrak, a.g.t., s. 905-907.

124 TBMM Kavanin Mecmuası, Dönem: X, Cilt: 38, Kısım: 1, s. 848-49.

125 A.g.e., s. 850-53.

126 Albayrak a.g.t., s. 912.

127 a.g.t., s. 917.

128 a.g.t., s. 920.

129 a.g.t., s. 921.

130 Ünsal Oskay, Toplumsal Gelişmede Radyo ve Televizyon, Ankara, 1971, s. 23.

131 A.g.e., s. 23.

132 DİE, 1959 İstatistik Yıllığı, Ankara 1959, s. 526.

133 D. P. Tüzük ve Programı…s. 49.

134 Ulus, (30 Eylül 1949); Cumhuriyet (5 Mayıs 1950).

135 Zafer, (25 Ekim 1949).

136 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1, (29 Mayıs 1950), s. 20-30.

137 TBMM Kanunlar Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 33, s. 965-66.

138 Zafer, (9 Kasım 1951).

139 Zafer, (1 Temmuz 1952).

140 Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın…, s. 100.

141 Ayın Tarihi, Sayı: 245, (Nisan 1954), s. 31.

142 A.g.e., s. 15.

143 Ayın Tarihi, Sayı: 242 (Ocak 1954), s. 38-39; Zafer (16 Şubat 1954).

144 Ayın Tarihi, Sayı: 242, s. 38-39; Sayı: 243, (Şubat 1954), s. 6-7.

145 Zafer, (14 Temmuz 1954).

146 Ayın Tarihi, Sayı: 255, (Şubat 1955), s. 2.

147 Zafer, (4, 5 Ocak 1954).

148 TBMM Kavanin Mecmuası, dönem: IX, Cilt: 36, s. 180-87.

149 a.g.z., Dönem: X, Cilt: 38, Kısım: 1, s. 854-55.

150 Zafer, (30 Ağustos 1959).

151 Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın…, s. 208.

152 Ayın Tarihi, Sayı: 279 (Şubat 1957), s. 137.

153 A.g.e., s. 138; TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: XI, Cilt: 12, s. 68-69.

154 Ayın Tarihi, Sayı: 199, (Haziran 1950), s. 117-124.

155 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1, (1 Temmuz 1950), s. 3; Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim, Cilt: IV, (1945-1971), İstanbul, 1971, s. 227.

156 Celâl Bayar, Başvekilim Adnan Menderes, (Der: İsmet Bozdağ), İstanbul, 1969, s. 118-19.

157 Barutçu, a.g.e., s. 459.

158 Zafer, (15 Ağustos 1990); Tahsin Yazıcı, Kore Birinci Türk Tugayı'nda Hatıralarım, İstanbul, 1963, s. 32.; Harp Tarihi Dairesi, Kore Harbinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin Muharebeleri (1950-1953), Ankara, 1959, s. 27.

159 D. P. M. G. M. Z., Cilt: 15, (21 Kasım 1950), s. 47.

160 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 3, (22 Kasım 1990), s. 3-4.

161 D. P. M. G. M. Z., Dönem: IX, Cilt: 16, (28 Kasım 1950), s. 122-123.

162 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 3, s. 152.

163 A.g.z., s. 195-199.

164 Ulus, (28 Eylül 1951).

165 Zafer, (28, 29 Temmuz 1953).

166 A. Halûk Ülman-Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler", A. Ü., SBF Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 1, (Mart 1972), s. 5.

167 Ayın Tarihi, Sayı: 203, (Ekim 1950), s. 68.

168 Ömer Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası (1945-1970), Ankara 1972, s. 35-36.

169 M. Gönlübol-Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973), 3. Baskı, Ankara 1973, s. 247.

170 Zafer, (7 Haziran 1951).

171 Zafer, (19 Temmuz 1951).

172 Zafer, (11, 18 Ağustos, 20 Eylül 1951).

173 Ulus, Zafer, (21 Eylül 1951).

174 Zafer, (22 Eylül 1951).

175 Ayın Tarihi, Sayı: 216, (Kasım 1951), s. 3.

176 Zafer, (31 Aralık 1951; 30 Ocak 1952).

177 Ulus, Zafer, (6, 8 Şubat 1951).

178 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 13, Kısım: 1, s. 314.

179 Ulus, (2 Mart 1952).

180 Şükrü S. Gürel, Orta-Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri, Ankara 1979, s. 76-78.

181 NATO, Belgeler, Ankara, t. y., s. 30.

182 Ayın Tarihi, Sayı: 267, (Şubat 1957), s. 230-31.

183 Ayın Tarihi, Sayı: 253, s. 111.

184 D. P. M. G. M. Z., Dönem: IX, Cilt: 3, (20 Haziran 1950), s. 34.

185 Şükrü Torun, Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Arasında Kıbrıs'ın Politik Durumu, İstanbul, 1956, s. 101-102.

186 Zafer, (5 Nisan 1951).

187 Abidin Daver, "İngiltere Kıbrıs'ı Yunanistan'a Veremez", Cumhuriyet (21 Aralık 1951).

188 Ayın Tarihi, Sayı: 250, s. 180.

189 Ayın Tarihi, Sayı: 253, s. 110-123.

190 Zafer, (3 Temmuz 1955).

191 Ayın Tarihi, Sayı: 261, (Ağustos 1955), s. 170-73.

192 Zafer, (28 Ağustos 1955).

193 Ayın Tarihi, Sayı: 262, (Eylül 1955), s. 164-171.

194 Albayrak, a.g.t., s. 990-93.

195 a.g.t., s. 992-93.

196 Zafer, (11-19 Eylül 1955).

197 D. P. M. G. M. Z., Dönem: IX, Cilt: 156, s. 38-46.

198 A.g.e., Cilt: 162, (24 Ocak 1956), s. 59-70; Zafer (20 Aralık 1955).

199 TBMM Kavanin Dergisi, Dönem: X, Cilt: 38, Kısım: 1, s. 374-75.

200 Ayın Tarihi, Sayı: 264, (Kasım 1955).

201 Ayın Tarihi, Sayı: 263, (Ekim 1955), s. 101.

202 Ayın Tarihi, Sayı: 277, (Aralık 1956), s. 325.

203 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 15, s. 351-53.

204 D. P. M. G. M. Z., Dönem: X, Cilt: 222, s. 84-95.

205 Zafer, (13 Şubat 1957).

206 Mustafa Albayrak, “Türkiye’nin Kıbrıs Politikaları (1950-1960)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XVI, (Mart 2000), Sayı: 46, s. 249-275.

207 a.g.m., s. 261.

208 Zafer, (4 Mayıs 1957).

209 D. P. M. G. M. Z., Dönem: X, Cilt: 188, s. 63.

210 Cumhuriyet (15 Aralık 1957).

211 Albayrak, a.g.m., s. 266.

212 Ulus, (4 Temmuz 1958).

213 Ulus, (12-20 Temmuz 1958).

214 Albayrak, a.g.m., s. 267.

215 a.g.m., s. 267.

216 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 387-88.

217 Zafer, (12 Şubat 1959).

218 D. P. M. G. M. Z., Dönem: XI, Cilt: 258, (12 Şubat 1959), s. 39-41.

219 Zafer, (20 Şubat 1959).

220 Ulus, Zafer, (20, 24 Şubat 1959).

221 Fahir Armaoğlu, Kıbrıs Meselesi (1954-1959), Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları, Ankara, 1963.

222 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: XI, Cilt: 8, (4 Mart 1959, s. 22-24.

223 A.g.e., s. 55-59.

224 Ulus, Zafer, (28 Mart, 4 Aralık, 15 Aralık 1959).

225 Ulus, (16 Aralık 1959).

226 Ayın Tarihi, Sayı: 201, (Ağustos 1950), s. 41.

227 Cevat Geray, Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı, Ankara, 1962, s. 7.

228 A.g.e., s. 73.

229 Ayın Tarihi, Sayı: 216, (Kasım 1951), s. 37-38.

230 A.g.e., s. 38-39.

231 Albayrak, a.g.t., s. 1057.

232 Ayın Tarihi, Sayı: 217, (Aralık 1991), s. 88-89.

233 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1 (10 Aralık 1951), s. 89.

234 A.g.e., s. 90-91.

235 Ayın Tarihi, Sayı: 221 (Nisan 1951), s. 118-120.

236 A.g.e., s. 120.

237 Ayın Tarihi, Sayı: 236, (Temmuz 1953).

238 Ayın Tarihi, Sayı: 237, (Ağustos 1953), s. 550.

239 Kâzım Öztürk, (Derleyen): Cumhurbaşkanlarının TBMM'ni Açış Nutukları, İstanbul 1969, s. 550.

240 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: IV, Kısım: 2, (27 Şubat 1955), s. 917.

241 Albayrak, a.g.t., s. 1065.

242 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 438.

243 Cumhuriyet (9 Ekim 1957).

244 Ulus, (10 Ekim 1957).

245 Cumhuriyet (27 Kasım 1957).

246 Ulus, (27 Temmuz 1958).

247 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: XI, Cilt: 12, Kısım: 2, (25 Şubat 1960), s. 502.

248 Cumhuriyet (12 Nisan 1960).

249 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 451-452.

250 Oral Sander, Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964), Ankara, 1979, s. 193.

251 Ulus, Zafer, (1 Mart 1953).

252 İsmail Soysal, Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları, Cilt: II, (1945-1990), Ankara, 1991, s. 478.

253 Oral Sander, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye, (1945-1965), Ankara 1969 s. 99-100.

254 Halkçı-Zafer, (9 Ağustos 1954).

255 Soysal, a.g.e., Cilt: II, s. 481-485.

256 Sander, Balkan Gelişmeleri…, s. 113-114.

257 A.g.e., s. 133.

258 D. P. M. G. M. Z., Dönem: IX, Cilt: 116, (12 Ocak 1954), s. 42; Albayrak, a.g.t., s. 1081-82.

259 A.g.z., s. 43-44.

260 Albayrak, a.g.t., s. 1085.

261 Gürel, Orta Doğu Petrolünün…, s. 77.

262 Mahmut Dikerdem, Orta Doğuda Devrim Yılları, İstanbul 1990, s. 161-162.

263 Sander, Türk-Amerikan İlişkileri…, s. 126.

264 Zafer, (25 Şubat 1955).

265 Soysal, a.g.e., Cilt: II, s. 490.

266 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 3, (2 Nisan 1955), s. 146.

267 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 331.

268 Soysal, a.g.e., Cilt: II, s. 494.

269 Halûk Ülman, "Orta Doğu Buhranı", Ankara Üniv. SBF Dergisi, Cilt: XIII, Sayı: 4, (Aralık 1958), s. 232-258.

270 Zafer, (18 Temmuz 1958).

271 Kessings Contemporary Archives, (1957-1958), Volume: XI, P. 16335.

272 D. P. M. G. M. Z., Dönem: XI, Cilt: 234, (9 Ağustos 1958), s. 17.

273 Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 123-124.

274 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: XI, Cilt: 4, (26 Temmuz 1958), s. 821.

275 D. P. M. G. M. Z., Dönem: XI, Cilt: 230, (8 Ağustos 1958), s. 63-65.

276 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: XI, Cilt: 4, Kısım: 2, s. 821.

277 Ulus, (17 Temmuz 1958).

278 Albayrak, a.g.t., s. 1098.

279 Ulus, (18 Temmuz 1958).

280 Ulus, (18, 20 Temmuz 1958).

281 Ulus, (20 Temmuz 1958).

282 Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 330-331.

283 Ulus, (31 Temmuz 1958).

284 D. P. M. G. M. Z., Dönem: XI, Cilt: 232, s. 64-65.

285 Albayrak, a.g.t., s. 1104; Ülman, a.g.e., s. 120.

286 Yerasimos, a.g.e., s. 722.

287 Ulus, (21 Mayıs 1953).

288 Ulus, (27 Mayıs 1953).

289 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 24, Kısım: 1, (2 Temmuz 1953), s. 99-102.

290 Albayrak, a.g.t., s. 1108.

291 Sander, Türk-Amerikan İlişkileri., s. 103-104.

292 A.g.e., s. 118.

293 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: XI, Cilt: 8, (27 Mart 1959), s. 143, 179-183.

294 Soysal, a.g.e., Cilt: II, s. 505.

295 Ulus, Zafer (7, 8 Aralık 1959).

296 Zafer, (10 Aralık 1959).

297 Yakup Kepenek, Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi, Ankara 1983, s. 139.

298 Zafer, (19 Mart, 28 Mayıs, 2 Ekim 1954).

299 Zafer, (3 Nisan, 6 Mayıs; 10, 12 Mayıs 1957).

300 Albayrak, a.g.t., s. 404.

301 A.g.t., s. 614.

302 A.g.t., s. 693.

303 A.g.t., s. 693.

Demokrasiye Geçiş ve Menderes Dönemi / Prof. Dr. Hikmet Özdemir [s.878-900]

Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Atatürk'ün son Başbakanı ve Türkiye'nin Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kuracakları ve 10 yıl ülke yönetiminde birlikte söz sahibi olacakları Adnan Menderes'le, o henüz 15-16 yaşındayken, Birinci Dünya Savaşı öncesinde karşılaşmıştır. "Başvekilim Adnan Menderes" adlı kitabında o ilk karşılaşmayı şöyle anlatmaktadır:

"Adnan Menderes'i, Birinci Dünya Savaşı arifesi günlerinde tanıdım. O zaman İttihat ve Terakki Fırkası'nın İzmir Katib-i Mes'ulü idim. 1908 İnkılabı'yla birlikte Türkiye'de birçok sosyal hamlelere girişilmişti. Bu arada öğretim sistemimiz de yeni baştan gözden geçirilmiş ve aydın, vatansever, feragatli bir nesil yetiştirmek için yeni okullar açılması kararlaştırılmıştı. Bu okulların adı: 'İttihat ve Terakki Mektepleri' idi. Bunlardan bir tanesi de İzmir'de kurulmuştur. Menderes, ilkin bu okulda okumuş, fakat bu yıllarda ben kendisini tanımıyordum. Sonra bu okuldan Kızılçullu'daki Amerikan Koleji'ne geçmiş. İşte ilk temasımız bu sıralarda oldu. Bir gün Kızılçullu Amerikan Koleji'nden üç gencin benimle görüşmek istediklerini haber verdiler. Kabul ettim. Hemen hemen aynı yaşlarda üç gençti. Temiz giyinmişlerdi. 15-16 yaşlarında görünüyorlardı. İçlerinden biri konuşmaya başladı. Okudukları Amerikan Koleji'nde, eğitim kadrosu içinde misyoner rahipler varmış. Bunlar Müslüman öğrenciler üzerinde işliyorlar ve Hıristiyan yapmaya çalışıyorlarmış. Bu gençlerin şikâyeti bu idi. Çok heyecanlı idiler. Yürekten konuşuyorlardı. Gördüklerini, vatansever bir duygu ile dile getiriyorlardı. Bana misyonerlerin yakınlık sağladıkları iki öğrencinin adlarını, okul numaralarını da yazdırdılar. Okulları ile 'Devlet' olarak ilgilenmesini istediler. (..)"

"Ben bu konu üzerinde yeterince durdum. Biliyorsunuz o çağlar kapitülasyonlar çağı idi. Yabancı okullar tam bir bağımsızlık içinde eğitim yapıyorlardı. Biz, İttihat ve Terakki Fırkası olarak kapitülasyonlara karşı idik. Fakat bunları kaldırmak o günün işi değildi. Ancak bazı uygulama konularındaki haklarımızdan faydalanarak tesirlerini azaltmaya çalışıyorduk. Yabancı okullar işi de bu arada idi. Bir taraftan okul idaresi ile bir taraftan Maarif Müdürlüğü ile temasa geçtim. Tahkikat açtırdım. Ve bu konu, günün meselesi olarak gazetelere intikal etti. Sanıyorum, bazı Hıristiyanlık gayretine düşmüş hocaların değiştirilmesi ve okul idaresinin dikkate çekilmesiyle işi tatlıya bağlamıştık. Kapitülasyonlar, daha derin tedbirler almamıza izin vermiyordu…"

"Bütün bunları anlatmakta maksadım, Menderes hakkında açık bir fikir verebilmek içindir. Okul çağında bir gencin kendi okulunda olup bitenlere dikkatli olması, çevresindeki hocaların bazı arkadaşları üzerinde yaptıkları çalışmaları gözden kaçırmaması, bunları iyi değerlendirmesi, en sonra da buna engel olabilmek için çağın etkili devlet adamlarına başvurup derdini anlatacak ölçüde cesur olması, bir kifâyeti gösteriyordu. Ayrıca genç Menderes'in bu davranışında milliyet duyguları ve dine saygısı apaçıktır. Eğer iyi yetişmekte olan bir genç olmasaydı, hiç şüphesiz misyoner öğretmenlerin

giriştikleri bu çalışmaları doğru olarak değerlendirmesine imkân yoktu. Böylece Menderes'in okul hayatından başlayan cevherli yanını tespit etmiş oluyorum. Onun milliyetçilik anlayışı, dinine karşı duyduğu saygı, ömrünün sonuna kadar değişmeden devam etmiştir. Yukarıda anlattığım olaydaki gençlerden birinin Adnan Menderes olduğunu da çok sonraları, kendisiyle yakın dost olduğumuz yıllarda kendisinden öğrenmiştim. Benim hatırımda kalan, sadece olayın kendisi idi. Buna özel bir önem verdiğim ve üzerinde durduğum için de unutmamışımdır. Bir gün kendisiyle görüşürken, 'Hatırlar mısınız?' dedi. 'Sizin İzmir Kâtib-i Mesullüğünüz sırasında, Kızılçullu Amerikan Koleji'nden üç öğrenci sizi ziyarete gelmiş ve okullarında bazı misyoner hocaların Müslüman gençleri Hıristiyan yapmaya çalıştığından şikâyet etmişlerdi. İşte o üç öğrenciden biri benim…' O zaman hafızamı toplayıp gelen üç gençten zayıf, narin, uçuk benizli, gözleri kıvılcımlı gencin, sonradan dostum olan Adnan Menderes olduğunu hatırladım."[1]

Adnan Menderes'in politik hayatı 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası Aydın İl Başkanı olarak başlamıştır. Aydın'da Serbest Fırka'nın kurucusu Adnan Menderes, Gazi Mustafa Kemal ve CHP'li merkez erkânı ile tanışınca Ankara yolu açılmış ve bir gün 1932'de adı radyodan iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası milletvekili adayı olarak okunduktan sonra Aydın'ı temsilen Milletvekili seçilmiştir. Çok zaman sonra Adnan Menderes hayatının o dönemini anlatırken "Beni Atatürk keşfetti' diyecektir.[2]

Adnan Menderes, 1930'lar başında Cumhuriyet Halk Fırkası'na transferinin ilginç öyküsünü ve Atatürk ile yaptığı dört saatlik sohbetten sonra Milletvekili seçilişini, 1957 yılında Başbakan iken kaleme aldığı bir yazıda anlatmıştır:

"Atatürk zamanında ben, Aydın'da Serbest Fırka'nın Reisiydim. Fethi Bey bizzat Aydın'a gelerek, Serbest Fırka ile meşgul oldu. Aydın'daki Belediye seçimlerini kazandım. Gayet dürüst bir mücadeleye giriştim. Halk Partisi ileri gelenleriyle tanışıyordum. Ama Halk Partisi'ne, onların rica ve ısrarlarına rağmen girmemiştim. O devredeki mutemetler saltanatı idaresini beğenmiyordum."

"Fethi Bey'in Partisi malum şartlar altında feshedildi. Memlekete derin bir üzüntü hâkim oldu. Halk Partisi kendisini toplamak istedi. Vilâyetlere heyetler gönderildi. Bu arada İzmir ve Aydın'a da Celal Bayar riyasetinde, Vasıf Çınar, Ziya ve Halit Onaran'dan müteşekkil dört kişilik bir heyet geldi. Daha sonra da Atatürk seyahate çıktı. Aydın'a da uğradı. Aydınlılarla teması zarurî gördü."

"Ben, gelen heyetle bir hafta temas etmedim. Nihayet, Celal Bayar tanıdığım ve hürmet ettiğim bir zattı. Vasıf Çınar, İttihat ve Terakki Mektebi'nden hocamdı. Heyet'ten Halit Onaran da iyi tanıdığım olmak itibariyle kendileriyle temas, kaçınılmaz bir hal aldı. Ve temas temin edildi. Bu muhterem zatların zorlama ve ısrarı üzerine, Halk Partisi'ne girerek, fikirlerimizi Parti içinde müdafaa etmek muvafık olacaktı. O zamana kadar ve benimle beraber Halk Partisi'ne karşı çekingen tanınan arkadaşlarla, Halk Partisi'ne girdik. Bir şartla ki, teşkilatı yeniden kuracak ve mutemetlik saltanatında üzücü bir takım hareketleri görülmüş olanları Parti'den uzaklaştıracaktık. İşte ben, böyle ısrarlar ve arzular ve onlara dermeyan ettiğim şartlarda Halk Partisi'ne girdim. bu arada, Serbest Fırka

zamanında, seçim sandıklarının kırılması suretiyle kazanılan Aydın Belediye Başkanlığı seçimlerinin düzeltilmesini de şart koştuk. Aydınlılar bunu bilirler…”

“Şurasını da söyleyeyim ki, Halk Partisi Teşkilatı'nı aldığım salahiyetle, bütün kazalarda, nahiyelerde yeniden kurdum. Sevilen, dürüst arkadaşları işbaşına getirip diğerlerini bertaraf ettik.”

“Bu arada Atatürk yurt seyahatine çıkmıştı. Aydın'a da geldiler. Ben, Halk Partisi Reisi idim. Bütün Serbest Fırka mevcutlarının Halk Partisi'nin kademelerine girmiş oldukları kendilerine jurnal edilmiş olduğu için, Aydın'a birçok ziyaretlerini yaptıkları halde, Halk Partisi'ne gelmeyi arzu etmediler. Nihayet, Vasıf Çınar ve arkadaşlarının ısrarları üzerine eminim ki, istemeyerek, sırf usul zaruretiyle yaptıkları bu ziyaretin uzamamasını, mümkünse beş dakikada bitirilmesini arzu ediyorlardı.”

“Nitekim teşriflerinden sonra, ikram ettiğimiz sigarayı dahi almak istemediği gibi, kahve emredip etmediklerini sordum, onu da istemediler.”

“ (..) Konuşmaya başlayınca memleket mevzularından bahis açıldı. Kendilerine merhum Recep Peker ve Şemsettin Günaltay da refakat etmekte idiler. Başladığımız hasbıhalde, o zaman ki isimleri ile Gazi Hazretlerinin son derece alakalandıkları aşikar görünüyordu. O zaman İl İdare Kurulu'ndan 7 aza ve İlçe İdare Kurulu'ndan 7 aza hazırdılar. Fakat iltifat buyurdular. Hasbıhal, Atatürk'le, hemen hemen aramızda geçti. İlk defa teklif ettiğim sigarayı almayan ve kahve istemeyen Büyük Gazi'nin, memleket meseleleri üstünde hasbıhal derinleştikçe, kendilerine zaman zaman takdim ettiğim bir paket Gazi sigarasını içip bitirmiş olduklarını avdetlerinde ayrıldıklarında müşahede ettim. Ve ayrıca dört kahve emir buyurdukları da bugünkü gibi hatırımdadır. Programlarında da aksaklık oldu. Çünkü birkaç dakikalık bir ziyaret için teşrif buyurdukları orada tam dört saat kaldılar.”

“Konuştuğumuz mevzular, sanayileşme ve kooperatifçilik mevzuları idi. Ertesi gün Denizli'ye teşrif edeceklerdi. Vasıf Çınar ve Halit Onaran vasıtasıyla bana iki emirleri oldu: O zaman henüz devam etmekte olan Türk Ocakları İdare Heyeti'nin değiştirilmesi ve sohbetimizin ağırlık merkezini teşkil eden Zirai İstihsal ve Kredi Kooperatifleri meselesiyle, sanayileşme mevzuu üzerinde konuştuklarımızın bir küçük rapor haline konularak, ertesi gün Denizli'den Aydın'a geçerken verilmesini istediler. Bu emirleri yerine getirildi.”

“Ben, Parti Reisi idim. Parti o zaman şöyle ilan etmişti: Mebus olmak isteyenlerin behemehal Parti merkezine müracaatları şarttı. O zaman hatırladığım ve gazetelerin yazdığına göre 6 bin küsur kişi Mebusluğa talip oldu. Halk Partisi benim, şart olmasına rağmen, böyle bir talepnamemi çıkaramaz. Ama, hiç teşebbüs etmediğim halde ve bir sürpriz olarak, gece yarısı namzetler arasında ismimin okunduğunu, ertesi sabah arkadaşlarım söylediler. Çünkü, ben bütün gün işimle, gücümle meşgul olarak, gece radyoyu bile dinlemeden yatmıştım. Vasıf Çınar ve diğer arkadaşlar, Atatürk'ün Recep Peker'e: “-Bugün konuştuğum genç, elbette burada bizim Parti mutemetleri ile çalışamaz. Şayan-ı dikkat bir gençtir, dediğini bana naklettiler.”[3]

1930'lar Türkiyesi'nde yerinde bir uygulama ile milletvekillerinden ihtiyaç duyanlara Ankara Hukuk Mektebi'nde kayıtlı öğrenci olarak öğrenim görme imkânı sağlanmıştı. Kayıt için süre geçmişti ama, Adnan Bey'e de, "tahsil kaydı aranmaksızın kabul" işlemi yapılmıştı. Hukuk öğrencilerinin çoğu, hep kendisi gibi yaşlı-başlı görev sahibi kimselerdi. Savaşın eksik bıraktığı bir şeyleri tamamlama çabası içinde idiler. Daha sonra devletin üst kademelerinde görev alacaklarını düşünmemeleri için bir neden de yoktu. Hukuk Mektebi'nde Adnan Menderes ile sıra arkadaşlığı yapanlar arasında Selim Sarper, Ahmet Salih Korur, Ethem Menderes de bulunmaktadır.[4]

Adnan Menderes'in milletvekilliği yılları hemen bütün kaynaklarda "ürkek," "çekingen" gibi sıfatlarla tanımlanmaktadır. Kendisinin değerlendirmesi de aynı doğrultuda olmakla birlikte bu durum onun çok farklı bir yanını ele vermektedir:

Hedef için uzun bekleyişi göze alanların sabrı…

Politikada vazgeçilmez bir özellik. Şöyle diyor:

"Meclis'e geldikten sonra, büyük bir dikkatle çalışmaya başladım. Kendimi memleket işlerine verdim. Hem vazifemi gördüm, hem de hizmet için kendimi yetiştirdim. Başvekil oluncaya kadar da kendimi yarın için ilzam edecek bir harekette bulunmadım: (..) Yirmi sene içinde, herkesin peşinde koştuğu Avrupa seyahatlerini bir defa bile düşünmedim. Hiç birisini aklımdan geçirmedim. Halbuki lisan biliyordum. Param vardı. Faydalı olabilirdim. Bilâkis, Meclis Encümenlerinde çalıştım. Parti Müfettişi olarak, Kaza, Nahiye, Belediye odalarında sabahlayarak vazife gördüm."[5]

Egeli Çiftçi Adnan Bey'in Büyük Millet Meclisi Komisyonu odalarında geçirdiği uzun yıllar ve Parti Müfettişi olarak yaptığı geziler, 1945'teki siyasi çıkışları için önemli birikim sağlamıştır, denilebilir.

1940'lı yıllar. Saracoğlu Başvekâlet makamındadır. Menderes, Partinin Spor Teşkilâtı Müfettişliği yapmaktadır. Bazı sorunlar nedeniyle Milli Şef'i ziyaret etmesi gerekmiştir. Aklından geçen, Ziraat Vekilliği'dir. Menderes, konuyu bir şekilde Saraçoğlu'na, o da Cumhurbaşkanı'na iletir. Milli Şef İnönü, sonradan "istidatlı bir insan" intibaı edindiğini söylediği o görüşmeyi şöyle aktarmıştır:

"Menderes'i ciddi olarak tanımam şu vesile ile oldu: Zannediyorum, bir aralık Halk Partisi Spor Teşkilâtı'nda Müfettişti. Bu teşkilat bir aralık, politika adamlarının bazı tutku ve mücadeleleriyle çekişiyordu."

"O zaman buna değindim. Menderes'i söylediler. Çağırttım. Politikacıları, aradaki mücadeleleri teşrih etti. Uzun dinledim. Mülahazalarını nazara aldım. Dikkatimi celp etti. Bunu birkaç yerde söyledim: İşittiklerimle intibaım, bu kanaati perçinleştirmiştir."

"Mebus olmadan evvel tanımam. Aramızda mühim bir hadise geçmedi. Muhalefet partisi içinde kendini gösterdikten sonra onu dikkate alırdım. Saracoğlu da onu bir aralık, Tarım Bakanı olarak

düşünmüş. 'İstifade olunabilecek bir adam. Bu ciddi meseleyi iyi işlemiş. Tetkik etmiş, ıslah sebeplerini ayırabiliyor' demişti."[6]

1943 yılı. İkinci Dünya Savaşı olanca şiddeti ile sürüyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi Ekonomi Komisyonu'nda bir tasarı görüşülüyordu. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın mistik loncacılığı ile Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun Türkçülüğünün izlerini taşıyan "Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları, Ticaret Borsaları Kanunu Tasarısı. Hazırlayanlar, mecburi sendika prensibine dayandıklarından, tüccar ve sanayici ayrı ayrı ticaret ve sanayi odalarına; esnaf, esnaf odalarına, borsaya bağlı maddelerin ticareti ile uğraşanlar da ayrıca borsaya yazılmak zorunda tutuluyor. Yönetim kurullarına ve örgüt meclislerine, iş hayatı üzerinde düzenleyici tedbirler almaktan mesleği görme yasağı kararına kadar yetkiler tanınıyor, hükümetin kontrolü arttırılıyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi Ekonomi Komisyonu'nda Başkan Fuat Sirmen'in tam karşısında oturan bir Milletvekili var. Önündeki kâğıtlara notlar alan, geriye taranmış ve oldukça geniş alnı çevreleyen saçlar, solgun bir yüz, ucu biraz öne eğik bir burun, ince, birer çizgiden ibaret dudaklar. Bembeyaz boynu sıkan dar bir yaka… Konuşmalar başladıktan sonra görülüyor ki, Milletvekillerinin çoğu tasarıyı destekliyor. Bazısı gerçekten inanarak, bazısı da Hükümet ve Parti Genel Sekreterinin hoşuna gitmek için getirilen düzenlemenin geleneklerimizi canlandıracağından, lonca sisteminin geçmişte oynadığı rolün büyüklüğünden, ekonomimizin bu tasarı ile milli hüviyet kazanacağından dem vuruyorlar. Komisyon Başkanı bir ara "Buyurun Adnan Bey, söz sizin" diyor. Tam karşısında oturan milletvekili başını kaldırıyor. Yüzüne iki yeni çizgi ekleniyor, gözler ve burun delikleri.

Konuşmaya başlıyor:

"Projeyi dikkatle okudum, güzel. Yepyeni müesseseler kuruluyorlar. Ama hangi istikamette? Tüccarı, sanayiciyi, esnafı bir çeşit mecburi korporasyonlara bağlıyorlar. Bu bakımdan Nasyonal Sosyalist Almanya ile Faşist İtalya'nın iktisadi teşekküllerini bize getirmek istiyorlar, bununla da, biz milli ve tarihi müessesemiz loncaları canlandırıyoruz, diyorlar. Lonca mı değil mi bilmem, yalnız gördüğüm, karşımıza gelenin düpedüz bir korporasyon olduğudur. Faşist korporasyon, nasyonal sosyalist korporasyon! Bizi nereye götürmek istiyorlar?"

Ardından kalkıyor, dışarı çıkmak üzeredir. Komisyon Başkanı, "Durun, Adnan Bey, anlatacaklar elbet, dinleyin" der. Aldırmıyor ve sesleniyor: "Ne söyleyeceklerini arkadaşlardan öğrenirim."[7]

1943'te Kara Avrupası'ndaki gelişmelere paralel olarak faşist dalganın Türkiye'de de yükselmeye başladığı hesaba katılırsa, bir milletvekilinin yukarıdaki türden değerlendirmeler yapması anlamlıdır ve cesaret isteyen bir iştir.

Bir Değişim Belgesi

Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nce hazırlanan Toprak Reformu tasarısı Ocak 1945'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur. Tasarıyı hazırlayanlar, mevcut arazi mülkiyeti yapısının değiştirilmesinden yanadır. Amaçları iki başlıkta özetlenebilir: Büyük toprak sahiplerinin siyasi gücünü

kırmak; toprak mülkiyetini, üretimi arttıracak şekilde yeniden düzenlemek. Bu tasarı aynı zamanda CHP içindeki muhalefetin ortaya çıkışına da imkan hazırlamıştır. Esasen, 1945 yılı bütçe görüşmelerinde Celal Bayar başta olmak üzere, Adnan Menderes, Emin Sazak, Yusuf Hikmet Bayur görüşmeler boyunca hükümeti ekonomi politikası dahil pek çok konuda eleştireceklerdir. Fakat, toprak reformu tartışmalarında meclis parti grubunda söz konusu milletvekillerince gösterilen tepki daha şiddetlidir. Tasarı kanunlaşmadan 3 gün önce, Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes imzalarıyla CHP Meclis Grubu'na verilen ve Türkiye'nin demokrasi tarihine "Dörtlü Takrir" diye geçen ünlü önerge, parti içi çatlama ve ardından gelen şiddetli kopuşun tescilidir. "Dörtlü Takrir"in parti grubundaki görüşmesi, 12 Haziran 1945 Salı günü, yani, toprak reformu kanunu oylamasından bir gün önce yapılmıştır. Adnan Menderes, tam yedi saat süren bu toplantıyı anlatırken, "yedi saat bize sadece küfür yağdırdılar" diyecektir. İlginçtir, Menderes, Parti Meclis Grubu'na ilk defa bu toplantıda hitap etmiştir.[8]

"Dörtlü Takrir"in neden reddedildiği konusu tartışmalıdır. Kemal Karpat, red kararını anlamanın biraz zor olduğunu, çünkü "bu red kararı ile 1945 baharında Halk Partisi'nin yaptığı bütün hürriyet vaadleri inkar edilmiş oluyordu," demektedir. Kemal Karpat'a göre, bir ihtimal daha vardır: "Halk Partisi ileri gelenleri gerçek bir muhalefet partisinin kurulmasına imkan vermek için takriri kasten reddetmişlerdi. Böylece takrir sahiplerine er geç Partiden ayrılmak için bir sebep verilmiş oluyordu."[9]

Cem Eroğul, Kemal Karpat tarafından dile getirilen "her iki görüşün birden red kararının alınmasına etki etmiş olması muhtemeldir," diye yazmaktadır.[10]

7 Haziran 1945 tarihli "Dörtlü Takrir"in tam metni şöyledir:

"CHP Meclis Grubu Yüksek Başkanlığı'na,"

"Daha ilk kuruluşundan beri Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin en esaslı umdesini teşkil eden demokrasi prensiplerinin tamamıyla tatbiki sayesinde refah ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların bütün memlekette ve bilhassa Partimiz mensupları arasında en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir. İşte bu kanaatledir ki milletçe özlenen bu amacın gerçekleşmesi için lüzumlu gördüğümüz tedbirleri Partimizin Meclis Grubu'na arz ve teklif etmeyi borç bildik."

"Atatürk'ün ölmez adına bağlı olan mukaddes Kurtuluş Savaşımızdan doğan Türkiye Cumhuriyeti, ilk Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile dünyanın belki en demokratik anayasasını meydana getirmiş ve bu sayede gerek ferdi hürriyetleri, gerek milli denetimi en geniş surette sağlamak imkânlarını vermişti. Memleketi Ortaçağ'dan kalma birtakım zararlı müesseselerden koruyabilmek ve irticaı kırmak maksadıyla 1925'ten sonraki yıllarda siyasi hürriyetlerin bazı kısıtlamalara uğratıldığını biliyoruz. Lâkin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun demokratik ruhuna daima sadık kalmış ve Cumhuriyet'in kurucusu Büyük Atatürk bunu tamamıyla demokratik bir şekle ulaştırmak idealinden ölünceye kadar ayrılmamıştı. Burada izahına lüzum görmediğimiz türlü

sebeplerden dolayı muvaffakiyetsizlikle neticelenen Serbest Fırka tecrübesi bu maksatla yapılmış bir hareketti. Bu talihsiz tecrübenin uyandırdığı tepkiler neticesinde siyasi hürriyetlerin yeni birtakım tehditlere uğratıldığı inkâr edilemez. Bununla beraber Cumhuriyet idaresinin her şeye rağmen demokratik olgunluk yolunda ilerlemek istediğini gösteren teşebbüsler de vardı. Büyük Millet Meclisi seçimlerinde bağımsız milletvekillerine gittikçe daha artacak bir nispette yer ayrılması tecrübesini buna bir delil olarak zikredebiliriz. İkinci Dünya Savaşı'nın belirlemeye başlaması ve harp tehlikesinin memleketimizi daimi bir tehdit altında bulundurması pek tabii olarak siyasi hürriyetleri bir kat daha sınırlamaya sebep olmuş ve bu suretle Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun demokratik ruhundan biraz daha uzaklaşılmıştı. Gerçi, Cumhuriyet Halk Partisi içinde ayrıca bir bağımsız grup teşkili milli denetim işinin daha esaslı bir şekilde sağlanması ve tek parti usulünden doğan zararların karşılanması yolunda bir tecrübe olmakla beraber kuruluşundaki gayri tabiilik dolayısıyla bundan da müspet bir netice alınmadığını görüyoruz. Bütün dünyada hürriyet ve demokrasi cereyanlarının tam bir zafer kazandığı demokratik hürriyetlere riayet prensibinin milletlerarası teminata bağlanmak üzere bulunduğu şu günlerde memleketimizde de Cumhurbaşkanından en küçüğüne kadar bütün milletin aynı demokratik ilkeleri taşıdığından şüphe edilemez."

"Uzun asırlardan beri müstakil bir devlet olarak yaşayan Türkiye'de, hatta okuyup yazma bilmeyen vatandaşların bile siyasi hürriyetlerini, şuurla kullanacak bir seviyede bulundukları inkâr edilemez bir hakikattir. Okuyup yazma bilmeyen köylüler arasından bile dünyanın en değerli idare ve siyaset adamlarını yetiştirmiş olan milletimizin bilhassa Cumhuriyet idaresinin kuruluşundan beri yapılan büyük hamleler neticesinde, bundan 20 yıl evveline nispetle çok yüksek bir seviyeye erişmiş bulunduğu övünülecek bir gerçektir."

"İşte, bir taraftan iç hayatımızdaki bu mesut gelişmenin yarattığı siyasi olgunluk, diğer taraftan bugünkü medeniyet dünyasının umumi şartları daha ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzda hâkim olan demokratik ruhu bugünkü siyasi hayat ve teşkilatımızda kuvvetle tecelli ettirmek zamanı geldi kanaatine bizi sevk etmiş bulunuyor. Bunun biran evvel gerçekleşmesi yönündeki düşüncelerimizi şöyle hülasa ediyoruz:"

"1- Milli Hâkimiyetin en tabii neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis denetiminin Anayasamızın yalnız şekline değil ruhuna da tamamıyla uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirlerin aranması;"

"2- Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetlerini daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanunumuzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânlarının sağlanması;"

"3- Bütün parti çalışmalarının yukarı ki esaslara tamamıyla uygun bir şekilde yeni baştan tanzimi, muhterem milletvekili arkadaşlarımızın yüksek tasviplerine sunduğumuz bu teklifimizle daha ilk kuruluşundan beri Milli Hâkimiyet gayesine erişmeyi, onu gerçekleştirmeyi hedef tutan Cumhuriyet Halk Partisi'nin ve bütün Türk milletinin yüksek arzularına tercüman olduğumuza, Atatürk'ün idealine sadık kaldığımıza tamamıyla inanmış bulunuyoruz. Cumhurbaşkanımızın 19 Mayıs 1945 tarihli

nutuklarında: ‘Siyaset ve fikir hayatımızda, demokrasi prensiplerinin daha geniş bir ölçüde hüküm süreceği’ hakkındaki ifadeleri, bu teklifimizin vakitsiz ve yersiz olmadığı hakkındaki inancımızı büsbütün kuvvetlendirmiştir.”

Birkaç ay gibi kısa bir sürede Milli Şef İsmet İnönü’ye ve Partisine karşı ülke çapında yıllardır birikmiş tepkinin sözcülüğünü üstlenen Bayar-Menderes ve arkadaşlarının başarıları nasıl açıklanabilir?

İlkay Sunar’ın bu soruya cevabı, “popülizm” şeklindedir. “Farklı grupları bünyesinde birleştiren popülist partiler ve önderler, ittifak dışı gruplar arasında ortaya çıktığı gibi, iktidar bloku içinde doğan anlaşmazlık veya bunalım sonucunda da oluşabilmektedir.” Popülist ideolojiler ve akımların paylaştıkları diğer bir ortak nokta, “kitleleri birleştirebilecek yaygın folklorik öğeleri belirli bir şekilde biçimlendirip dinci, milliyetçi, faşizan, sosyalist, liberal ya da karmaşık bir ideoloji ile karıştırdıktan sonra hakim ideolojiye karşı yöneltmelerinde yatmaktadır.” Azgelişmiş ülkelerde, “sivil toplum kurumlarının ve plüralist örgütlenmenin güçsüzlüğü karşısında popülizm yaygınlaşmakta, hatta hakim koalisyona karşı gelebilecek tek alternatif olarak ortaya çıkmaktadır.” Dolayısıyla bu ülkelerde “ortaya çıkan kurumsal boşluğu yarı-geleneksel, yarı-modern ortamın yarattığı belirsizlikten kaynaklanan geniş bir patronaj örüntüsü doldurmaktadır. Sunar, burada kullandığı “patronaj” kavramını, “karşılıklı çıkar ilişkilerine dayanan, destek veya hizmet karşılığında hukuki-kurumsal düzeni zorlayarak yapılan ödüllendirme (çıkar sağlama biçimi)” olarak tanımlamaktadır. İlkay Sunar’a göre, Türkiye’de var olan patronajın kökenleri Osmanlı “arpalık” sistemine kadar uzanmaktadır. “Popülist partinin kontrol ettiği ve genellikle kamusal kaynaklara yönelen patronaj örüntüsü sivil toplum kurumlarının ve plüralist yapının yokluğunda hakim duruma geçmektedir.” Bayar-Menderes hareketi, halkçı-laik ideolojinin popülist bir biçimde yeniden yorumlanmasıdır. Ve, kendisinden önceki yönetimden “popülist-plebisiter bir demokrasiye elverişle bir toplumsal yapı” devralmıştır.[11]

Mümtaz Soysal, DP hareketinin oluşumundaki bu tarihi ittifakı şöyle anlatmaktadır:

Yıllardan beri “gerici” diye bir kenara itilmekten, sömürülmekten ve ancak tepeden bir ilgi görmekten bıkan köylü, köşe başlarını tutmuş eşraf karşısında fırsatların kendisine açılmasını isteyen genç tüccar, büyük kentlerde gelişen ticaret ve sanayi burjuvazisi ile çıkar ilişkisini güçlendirmeye çalışan serbest meslek sahipleri. İktidar partisinden koparak bütün kırgınlıkları ve bekleyişleri ustaca kullanmasını bilen DP önderliği kısa sürede bir halk hareketine dönüşmüştür.[12]

Bu ittifaka ayrıca özgürlük arayışı içindeki şehirli aydın[13] ile Milli Şef ve Partisini devirmek için gizli gizli yemin edip birbirlerine şeref sözü veren Ordu mensuplarını da eklemek gerekir.[14]

Demokrat Parti’nin gerçek yaratıcısı “Milli Şef” dönemi uygulamalarıdır, demek de mümkün. Şevket Süreyya Aydemir, iktidar yıpranması adını verdiği bu durumu “Aristidis Kompleksi” ile açıklıyor:

“Aristidis, zamanımızdan 2500 yıl kadar önce Atina’da itibarlı bir hakimdi. Her seçimde o seçiliyordu. Aleyhinde hiç kimse bir şey söylemiyordu. Bu yıllar boyu böyle devam edip gidiyordu.

Gene bir seçim günü Aristidis seçim alanına giderken, bir köylü, elinde bir midye kabuğu ile Aristidis'e yaklaştı. Bunun içine usulüne göre, seçilecek birinin adını yazmasını rica etti. Aristidis'i tanımıyordu. Aristidis sordu:"

"-Kimin adını yazalım?"

"-Aristidis'i yazma da kimi yazarsan yaz!"

"-Niçin, Aristidis'in büyük suçları mı var?"

"-Hayır, ama artık bıktık! Hep Aristidis! Artık değişmeli!…"[15]

Cüneyt Arcayürek söz konusu dönemin tanıklarındandır. Gazetecilik mesleğine başladığı "o yılları" ve Şevket Süreyya Aydemir'in "Aristidis"ini şöyle tasvir etmiştir:

" (..) Egemen bir parti vardı, partinin üstünde İsmet Paşa Tanrı'nın parçası idi. (..) Halk, İnönü'nün yüzünü göremezdi. İnönü yerine, egemen CHP'nin elleri dilediği zaman halkı okşar, yerine göre sıkardı. İnönü'yü halk bu yöntemle görmüş sayılırdı sanki. Demokrat Parti hareketi ortaya çıkıncaya değin, 'Paşa' herkes adına düşünen, milletine doğru yolu gösteren, hemen her konuda uygulamaya geçilmesi gerekli buyrukları veren 'tek' insandı."[16]

Değişimin Yönü

17 Haziran 1945 günü, "Dörtlü Takrir" diye bilinen değişim önergesini imzalayan milletvekillerinden Celal Bayar CHP üyeliğinden istifa etmiştir. Öteki imzacılardan Adnan Menderes ile Fuad Köprülü de Vatan Gazetesi'nde muhalif yazılar yazmaya başlamışlardır. İşledikleri tema, millet egemenliğinin sağlanması, insan hak ve hürriyetlerinin güvenceye alınması, anti-demokratik hükümlerin kaldırılması ve baskıya son verilmesidir. CHP Parti Divanı bu yazılar üzerine Adnan Menderes ve Fuad Köprülü'yü "Partinin iç durumunu bozmak için partide kaldıkları" gerekçesiyle 21 Eylül'de partiden ihraç etmiştir. Dördüncü imzacı Refik Koraltan ise, 2 Ekim'de Vatan Gazetesi'ne arkadaşlarının ihracının parti tüzüğüne aykırı olduğunu iddia edince kendisi ihraç edilmiştir.

Bu aylarda, Celal Bayar'ın yeni bir parti kurmak üzere olduğu söylentileri sürekli olarak yayılıyordu ve onun böyle davranması ihtimali CHP çevrelerinde memnunlukla karşılanıyordu. 1 Aralık 1945 günü Bayar'ın basına verdiği demeçte yeni bir siyasi parti kuracaklarını açıklaması ve ardından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Çankaya Köşkü'nde baş başa yemek yemesinden çok geçmedi, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP) kuruldu.

Dış Faktörün Rolü?

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca, savaşın bazı evrelerinde Almanya yandaşlığı ile suçlanmasına rağmen başarılı bir denge politikası izlediği genel olarak kabul gören bir açıklamadır.[17]

Bununla birlikte savaş sonrasında çok partili politikaya geçiş kararının alınmasında tamamen uluslararası yeni ortamın etkili olduğu, böyle bir geçişe adeta zorlandığı konusu tartışılabilir.

Nihal Kara-İncioğlu, dış politika kaygılarıyla geçiş sürecinin başlatıldığını, ancak bu süreci "kontrol" altında tutmaya çalışan yönetici kadroların parti-devlet özdeşliğini çözerek rekabetçi ve çoğulcu bir politik sistem kurulması için gerekli olan kurumsal düzenlemeleri yapmaktan kaçındıkları sonucuna varmıştır. Türkiye'de çok partili sisteme geçiş toplumdan gelen hareketlerle ve baskılarla olmamıştır.[18] Nihal Kara-İncioğlu, bir başka yayınında, liberalleşme girişimlerinin hız kazanmasının 1945 San Fransisco Konferansı öncesinde olmasından hareketle, "Batı'nın desteğini almak için çok partili bir sistemin gerekli olduğunu düşünen İnönü, aynı zamanda geçişin biçimini de belirlemeye çalışmıştır," demektedir. "İnönü ve çevresinin öngördüğü geçiş biçiminde B(üyük) M(illet) M(eclisi) ve dolayısıyla varolan kadrolar içinden çıkacak kişiler ikinci bir parti kuracak ve böylelikle hem geçmişteki tek parti rejiminin meşruluğu sorgulanmayacak, hem de muhalif parti, Cumhuriyetin temel ilkelerine (laiklik, milliyetçilik vb.) uyacaktı. Siyasal faaliyet varolan kadrolar içinde tutulurken, toplumda kargaşalığa yol açılmayacak, bir başka deyişle geçmişte olduğu gibi toplumun dışlanmışlığı sürecekti. Toplumun katılması yine arzu edilmiyordu, olsa bile 'bunun denetimli' ve 'adım adım' olması öngörülüyordu. (..) Temel ilkelerde birleşen siyasal kadrolar iki partiye ayrılarak CHP karşısında kurulan muhalefet partisi bir eleştiri ve kontrol organı olarak varolacak ve uzun yıllar iktidara gelme iddiasında bulunmayacaktı." Nihal Kara, "İnönü ve çevresinin oluşturmaya çalıştığı çok-partili sistem gerçekten rekabetçi ve çoğulcu bir parti sistemi değil, muhalefet partilerinin sadece görünüşte varolduğu bir 'hegemonyacı parti' rejimidir," diyor. Ve şunları da ekliyor: "Böylelikle geçiş biçimini denetim altında tutmak isteyen İnönü'nün başarılı olduğu söylenebilir. tek-parti rejiminin siyasi kadrolarının kurduğu DP toplumsal muhalefeti kanalize ederek yumuşatmış ve böylelikle Tek parti rejiminin ideolojisi sorgulanmamıştır. DP kadroları içerisinde bunu yapmak isteyenler 1948'de partiden ihraç edilmiştir."[19]

Oğuz Ünal, İsmet İnönü'nün başında bulunduğu tek parti yönetimin, çok partili demokratik hayata, iç etkenlerin yanı sıra, dünya şartlarının da tesiri ve baskısıyla kendisini mecbur hissettiği ve tek partili otoriter rejime son verirken, Türkiye'nin dış güvenliğinin ancak demokratik ülkeler topluluğu içinde sağlanabileceğine inandığını yazmaktadır.[20]

Batı demokrasilerini temsil eden ülkeler, savaş sonrası dönemde tek parti rejimlerine yumuşamaları ve çok partili sisteme geçmelerini hissettirmiş veya bazı hallerde açıkça talep etmiş olabilirler ama, kendilerine bu şekilde uyarı yapılan bütün ülkelerin hemen böyle bir tavsiyeye uydukları söylenemez. Bu durumun çarpıcı örneği İspanya'dır. 1946 yılı Mart ayı boyunca ABD, İngiltere ve Fransa, bu ülkenin demokrasiye geçmesi ve Franco'nun istifası için açıkça ısrar etmiş, savaş boyunca Nazi Almanyası ve Faşist İtalya yandaşlığı yapan İspanya'nın Birleşmiş Milletler'e üyelik başvurusunu da reddettirmişlerdir. Hatta, İspanya-Fransa sınırında eski cumhuriyetçi askerler ve mülteciler toplanmaya başlamıştır. Fakat, beklenenin aksine Franco istifa etmediği gibi, İspanya da

çok partili rejime geçmemiştir. 1950'li yıllarda ABD, İspanya'ya yakınlaşınca Franco'nun, "İspanya iç savaşını şimdi kazandım" dediği rivayet edilmektedir.

Türkiye örneğinde 1946'da çok partili politikaya geçiş kararı, uluslararası politikadaki zorlayıcı ve cesaretlendirici değişiklik kadar, tarihi gelenekten, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden beri çok partili hayata alışkanlık ve özlemden ve en önemlisi de halktaki toplumsal muhalefet birikiminden kaynaklanmaktadır. Halk, iktidardaki tek parti yönetimini alaşağı edilmesi için uygun ortamın doğmasını 1930'ların başından beri beklemektedir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'na gösterilen ilgi bunun kanıtıdır. DP'nin doğuş ve gelişmesini hazırlayan, programındaki farklılıklar veya önderlerinin dünya görüşlerinden çok, halkın içinde sürekli yaşayan bu muhalefet duygusudur. Celal Bayar olsun, Adnan Menderes ve ötekiler olsun, DP'yi kurdukları tarihe kadar uzun süren bir muhalefet ile ün salmış, tutuklanmış, halkın gönlünde bu özellikleriyle yer etmiş şahsiyetler değildir. 1945 ortasında parti meclis grubunda muhalif tutum ve harekete başlayanların, birkaç ay içinde ayrı bir parti kurarak halk kitlelerini iktidara karşı seferber edebilmiş olmaları üzerinde düşünülmelidir. Nihayet şöyle bir sorunun da cevabı verilmelidir: Atatürk, 1930'ların başında Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesine kalkışırken acaba ne gibi bir dış faktör baskısı altında idi?

Kara Avrupası tek partili faşist diktatörlüklerin altında sarsılırken, Türkiye, çok partili düzene geçiş imkanları var mı, diye arayış içinde değil miydi?

Demokrat Parti'nin Programı

Adnan Menderes ve öteki kurucuların büyük emek verdikleri partinin program çalışmaları, Celal Bayar'ın ifadesine göre, "basının sıkı takibi ve tazyiki" altında bulunduklarından farklı mekanlarda sürdürülmüştü. İkili, üçlü, dörtlü toplantılarda Adnan Menderes'in önemli bir rol üstlendiği bilinmektedir. Parti programı olarak üzerinde anlaşılan temel ilkeler özetle şöyle idi:

"1- İnkılaplar çağı Atatürk'ün ölümü ile kapanmış, sosyal gelişme çağı başlamıştır. İnkılapların en büyüğü olan Cumhuriyet, Demokrasi esasları ile desteklenerek hedefine ulaştırılacaktır."

"2- Üçüncü Selim'den beri yenilik hareketleri tepeden tabana, yukarıdan aşağıya doğru yapılmıştır. Devletin üst yapısını teşkil eden kuvvetler çeşitli sebeplerle 'Batılılaşma' zorunluluğu duymuş ve bunu alt yapıya kabul ettirmeye çalışmıştır. Bundan sonra 'devletten millete doğru' değil, 'milletten devlete doğru' bir fikir ve uyarma akımının başlaması gereklidir. Türk milleti olgun bir millettir ve kendi kendini idare etmeye muktedirdir. Kurulacak partinin devlet yönetimini aşağıdan yukarıya doğru işleten bir parti olması icap eder."

"3- Türkiye toplum yapısı Batı milletleri toplum yapısına uymamaktadır. Bir kere memleketimizde sınıflar keskin çizgilerle birbirinden ayrılmamışlardır. Tersine birbirlerinin içinde, birbirlerine mütedahil olarak yaşarlar. Patron işçi ile, ağa çobanla, hem menfaat hem hayat görüşü bakımından Batı'daki gibi çatışma içinde değildir."

“Türk devleti, Batı’daki gibi bu sınıflardan birine dayanmaz. Devlet, bütün tarihi boyunca milli devlet vasfını taşımıştır. Onun için her tabakadan halk, devlete ‘devlet baba’ der. Bu söz başka dillerde yoktur. Halk böylece devleti kendisinden saydığını göstermiş olur. Bütün tarih boyunca Türk Milleti ihtilal yapmamıştır. Zaman zaman, yer yer görülen Anadolu isyanları, halkın devlete değil, tersine devleti temelden korumak için, devletin yöneticilerine başkaldırmasıdır. Bir çeşit sahibi olduğu devleti savunmasıdır. Görülüyor ki, zengini, fakiri, patronu, işçiyi, ağayı, çobanı aynı şefkat ve adaletle yöneten ‘koruyucu devlet’ yönetimi geleneğinden geliyoruz. ‘Devrimci Cumhuriyet’ süreci de bu karakter içinde geçmiştir. ‘İmtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz’ sözünü besleyen kaynak da budur!”

“Biz demokrasiye yönelmekle, siyasi bünyemizde temelden bazı değişiklikler yaptığımız sanılır. Hakikat bu değildir. Bizde, derebeylik, kölelik ve bunun sonucu olan aristokrasi olmadığı için, devlet doğrudan doğruya sınıfsız bir kitleye, halka dayanmıştır. Halk, devlet idaresine seçimsiz iştirak etmektedir. Veya, ‘biat’ ve ‘itaat’ hakkı manevi bir seçim yapar. Bizim yapacağımız iş, işte bu manevi seçimi maddi seçim haline getirmektir. Türkiye’de koruyucu devlet, ‘hami devlet’ vasfına dokunulmadan, halkın yönetime katılmasını sağlamak lazımdır. Halkın yönetime katılması dürüst bir seçim sistemi ile kurulabilir. Geleneksel devlet anlayışımızı da ‘kuvvetli hükümetlerin’ elinde yürütebiliriz. Böyle olunca devlete el koyacak iktidarların, Büyük Millet Meclisi’nde kuvvetli bir ekseriyete dayanması gerektir. Bunun görebildiğimiz çaresi, seçim sistemimizin çoğunluk esasına dayanmasıdır.”

“4- Batı memleketleri eski Yunan’dan aldıkları demokrasiyi kendi toplum yapılarına göre biçimlendirmişlerdir. Krallığın ve aristokrat sınıfın tasfiye edilmemesi sebebi ile, iki meclisli parlamentolar kurulmuş, keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış sınıfların ‘çatışmadan bir arada yaşama’ zorunluluğundan da ‘muhtar idareler’, ‘anayasa mahkemeleri’ gibi müesseseler doğmuştur.”

“Biz saltanat müessesesini yıktığımızda, sınıflar da birbirlerinin içinde yaşadıkları ve milletçe ‘devlet baba’ felsefesi geleneğinden geldiğimize göre, ne iki meclisli parlamentoya, ne Batı’nın anladığı manada ‘sınırsız muhtar’ idarelere itibar edemezdik. Politika kuvvetleri seçim yolu ile halkın eline geçecek, iktidarlar, halktan gelen politik temayüllere göre memleketi yöneteceklerdir. Bütün kuvvetleri meclisin elinde toplayan 1924 Anayasası’nın öngördüğü budur. Hükümetler gerekirse muhtar idarelerin fikirlerini alabilirler, bu fikirleri kendi yönetimleri içinde değerlendirebilirler; fakat, bu idarelerin sorumsuz müdahaleleri, politikaya katılmaları anayasamızın ve devlet yapımızın dışında kalır.”

“Ancak, bu ‘kuvvetli hükümetlerin tek bir tehlikesi vardır. O tehlike de, iktidarların kuvvetini, iktidarda kalmak için kullanmağa kalkması! Bu ise, seçimlerin adalet cihazına tevdi edilmesi ile önlenebilir.”

“5- Tarihi gelişmemizin geçirdiği tecrübelerden faydalanarak laiklik mevzuunda hassas olmamız gerektiği konusunda da müttefikiz.”

“6- Halk Partisi bir kadro partisidir. Devletin, halkın içine uzanmış bir kolu diye tarif etmek mümkündür. Devrim şartları içinde başka türlü de olması mümkün değildi. Ancak, inkılap çağı sona erip, bu inkılapları geliştirme çağı başlayınca partinin demokratik esaslara dönmesi gerekirdi. Fakat, Halk Partisi yöneticileri buna yanaşmamışlardır. Böyle olunca bizim kuracağımız partinin iç bünye ve temel prensip bakımından bunun tam tersi olmak zorunluluğu vardır. Yani, parti fikir kadrosuna değil, halk tefekkürünün temellerine dayanacaktır.”[21]

DP programı, genel hükümler ve hükümet işleri şeklinde iki ana bölüme ayrılmakta idi. Liberalizm; hürriyetler ve iktisadi düzen açısından kabul ediliyordu. Belli başlı insan hakları ve hürriyetleri öngörülüyor, özellikle dernek kurma hürriyetinde ısrar ediliyordu. Türk toplumunun aile ve mülkiyet esasına dayandığı vurgulandıktan sonra, iktisadi açıdan anayasada yer alan devletçiliğin baş görevleri arasında özel teşebbüslerin desteklenmesi gereğine işaret edilmesi dikkat çekici idi. Genel ilkelerin ikinci derecede ağırlıklı kavramı demokrasi ise, doğrudan doğruya partinin kuruluş gayesi olarak ilan edilmişti. Programın birinci maddesinde bu durum şöyle ortaya konulmuştu:

“Demokrat Parti (..) Türkiye Cumhuriyeti’nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyet ile yürütülmesine hizmet maksadıyla kurulmuştur.” Böyle bir maksadı gerçekleştirecek biricik mekanizma olarak tek dereceli serbest seçim öngörülmüştü. Bu yoldan idarenin halkın emrinde ve hizmetinde bulunması gerektiği ısrarla vurgulanmıştı. Programın hükümet işleri bölümünde ise, ikinci bir yargı kademesi kurulması istenmekte, üniversitelerin bilimsel ve mali özerkliğe sahip olmaları gereğine değinilmekte ve benzer bazı konularda vaatlerde bulunulmakta idi. Bu kısımda ayrıca partinin iktisadi görüşleri açıklanıyordu: “Özel teşebbüs ve sermayenin faaliyetinin esas olduğu” belirtilmekte ve hatta verimlilik gerekçesiyle devlet işletmelerinin özelleştirilmesi istenmekte idi. Piyasa faaliyeti tamamen liberal prensiplere göre düzenlenecekti. Kesin zorunluluk olmadıkça piyasaya karışılmayacaktı. Partinin tutumunu anlamak için çok önemli bir başka nokta, kalkınmada tarıma dayanılacağının ilan edilmesi idi. Ayrıca denk bütçe esası ve vergi sisteminde vasıtalı vergilerden ziyade vasıtasız vergilere daha geniş yer verilmesinin gerekli bulunduğu belirtilmişti.[22]

Çok Partili İlk Seçim

Bir muhalefet hareketi olarak Demokrat Parti’nin (DP) 1946-50 Dönemi gerçekten sıkıntılı geçti. DP, büyüme sürecinde illerde örgütlenirken ilginç bir olgu ile karşılaştı: Tek parti dönemi uygulamaları nedeniyle halk kesimleri DP’ye katılıyordu. Bu kesimler, CHP ile özdeşleşen bürokratik yönetim tarzını ortadan kaldırmayı gerektirecek esaslı bir reform programının gerçekleştirilmesi için iktidar aygıtının elde edilmesini şiddetle arzu ediyorlardı. CHP iktidardan uzaklaştırılacak ve “kendilerine eziyet edenlerden intikam alınacaktı.” Bazı kesimler ise DP’yi 1930’da, Fethi Bey’in Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi danışıklılık ürünü olarak görmeye başlamışlardı. Parti lideri Bayar, bu durumdan basına şikayette bulunmuş ve böyle düşünenlerin kesinlikle yanıldıkları belirtmek gereği duymuştu. Bayar’a göre, devlet bürokrasisi de politikaya karışıyordu ve yapılan baskı ve tehditlerle partisinin büyümesi engellenmek isteniyordu.[23]

DP'nin katıldığı ilk siyasi yarış, 1946 seçimleri demokrasi adına çok tartışmalı bir seçim olarak tarihe geçti.

Seçimler, 21 Temmuz günü yapıldı ve 465 sandalyenin 395'ini CHP'nin kazandığı ilan edildi. DP 66, Bağımsızlar da 4 sandalye kazanmışlardı. DP, 465 sandalye için 273 aday göstermiş ve bunlardan 66'sını Meclis'e sokmayı başarmıştı. DP'li adayların seçime katılmadıkları 16 il; Çorum, Kırşehir, Niğde, Malatya, Gümüşhane, Rize, Bingöl, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş, Ağrı, Kars, Van ve Hakkari idi. Batı Anadolu şehirlerinde iyi sonuç alan DP, 12 ilde kazanmıştı: Edirne, İstanbul, Çanakkale, Muğla, Burdur, Afyon, Bilecik, Bolu, Kastamonu, Sinop, İçel ve Kayseri. CHP ise, kırsal kesim ile Karadeniz, Doğu, Orta ve Güneydoğu Anadolu'dan destek almışlardı. DP'lilere atfen basında yer alan haberlerde, seçimlerin özellikle il merkezlerinde CHP'li hükümet bürokrasisinin baskısı altında yapıldığı, bazı bölgelerde seçim mazbatalarının değiştirildiği, bu yüzden toplu halde istifa edecekleri bile söyleniyordu.[24]

Kemal H. Karpat'ın tespitlerine göre; seçim kampanyasının en ilginç tarafı, halkın faal bir şekilde tartışmalara katılması, muhalif partiyi heyecanla desteklemesi ve adaylarla seçmen arasındaki ilişkilerde belirli değişikliklerin meydana gelmesiydi. Tek parti devrinde seçim bölgelerini pek nadir dolaşan adaylar şimdi hemen oraya koşmaya bakıyorlar, halk ile konuşuyor, oylarını istiyor ve karşılığında neye ihtiyaçları varsa yapılacağını vaad ediyorlardı. Muhalif adayların işi daha kolaydı; onlardan kimse program sormuyordu, sadece muhalif olmaları aday olmak için yeter sayılıyordu. İstanbul gazetelerinin birçoğu ve bu arada yeni çıkmaya başlayan bir kaçı da (gazetelerin sayısı gittikçe artıyordu) muhalefeti destekliyordu. 1946 seçimlerinde aday gösterilen DP'lilerin sosyal durumları incelendiğinde; bunlardan 52'sinin avukat, 41'inin çiftçi, 40'ının doktor, 39'unun işadamı, 15'inin emekli general, 14'ünün mühendis, 13'ünün öğretmen ve kalanının da çeşitli mesleklerden oldukları görülüyordu. CHP adayları ise çoğunluk emekli asker, tanınmış şahsiyetler veya yüksek memurlar (eski Valiler vb.) ve kısmen de serbest meslek mensupları idi.[25]

1946 seçimi tartışmaları üzerine dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün kaleminden bir değerlendirme ilginçtir:

"7 Haziran 1947, Celal Bayar'la görüşme:"

"Celal Bey, bir vesile ile seçimlerden yine bahsetti ve yüzlerce milletvekilliğinin kendilerinden haksız olarak alınmış olduğunu tekrar etti. Birçok haksızlıkların olmuş olması mümkündür, fakat kanuni bir şekilde şikayetler tasfiye edilmiştir. Bu meclisin çokluğunu haklı olarak Halk Partisi'nin kazanmış olduğuna vicdanen şüpheniz var mı? diye sordum. 'zaten kafi namzet göstermemiştik. Çokluk Halk Partisi'nde olacaktı' cevabını alabildim."[26]

1946 seçimleriyle ilgili gerçek, "birçok haksızlıklar olmuş olması" gibi hafifletici bir açıklamanın çok ötesindedir. Seçimlerde hileler yapıldığını, bu nedenledir ki, seçim sonuçlarının iktidar partisine bir "yenilginin ezikliğini" yaşattığını, sosyal demokrat bir kaynak şu şekilde ifade etmektedir:

“1946 seçimleri, II. Meşrutiyet Dönemi’nin ünlü 1912 seçimleri kadar çok tartışılan, dürüstlüğünden kuşku duyulan bir seçim olmuştur. Seçim yasasının istenilen güvenceleri yaratmaması, özellikle Anadolu’da iktidar partisinin birçok hileler yapmasına yol açmıştır. Bunların boyutu ise iktidarın bağnaz tutumunu sürdürmesinden ötürü ortaya çıkmamış, böylece 1946 seçimleri CHP açısından bir galebeden çok bir yenilginin ezikliğini getirmiştir.”[27]

CHP’liler, 4 yıl daha iktidarda kalmayı garantilemekten memnun, rahat bir nefes almışlardı. Fakat, seçimler iyi bir ders olmuştu ve geleceğe dönük bir reform programını Parti’de ve Ülke’de uygulamaya karar verdiler.[28] Bu görüşten hareketle; 7 Ağustos 1946-10 Eylül 1947 tarihleri arasında görev yapan Recep Peker’in Hükümet Programı’nı, iç ve dış politika ile ekonomi ve eğitim alanlarındaki başlıca sorunları aşmak için bir reform paketi şeklinde değerlendirmek mümkün. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Başbakan Peker tarafından okunan Hükümet Programı’nın iç politika açısından en çarpıcı yanı; ünlü sürgün kanunlarının uygulanmayacağını vaad eden kısımdır:

“Vatandaşları bir taraftan diğer tarafa nakle ait kanunların hükümete verdiği yetkiyi kullanmayacağız. Haklarında bu kanun hükümleri tatbik edilen vatandaşlardan yurtlarına dönmeleri mümkün görüleceklerin peyderpey ihtiyari olarak memleketlerine gitmeleri konusu üzerinde incelemeler yapılacaktır.”[29]

1946 Seçimleri sonrasının bir başka önemli konusu, iktidar-muhalefet, basın ve sıkıyönetim yetkilileri arasında ortaya çıkan krizdir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, seçim sonuçlarını değerlendirdiği bildirisinde; “Şimdi Türkiye’nin milli hayatında yeni bir devreye giriyoruz. (..) Seçim zamanının sinirli sözlerini bağışlayarak ve unutarak vatanda huzur, çalışma devrinin açılması ilk vazifedir,” diyerek havayı yumuşatmak istemesine rağmen, ortalık yatışmamıştı.[30]

Yeni Hükümet işbaşına geçtikten sonra bu çeşit gösteriler sona erdi, fakat, yönetime karşı hoşnutsuzluk devam etti.[31]

II. Dünya Savaşı başında, Hükümet tarafından “umumi siyasi vaziyetin gösterdiği lüzum ve icapları mütalaa” ederek 20 Kasım 1940 tarihinde, İstanbul, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli illerinde bir ay süre ile ilan edilen sıkıyönetim, savaş sona erdiği halde, kaldırılmamıştı. 1924 Anayasası, sıkıyönetimin uzatılmasını süre ile sınırlamamıştı. Hükümet her defasında sıkıyönetimi uzatma isteğini TBMM’ye iletiyor ve üç aylık bir süreyi yeterli görüyordu. Bu şekilde uzatmalarla 1946 seçimlerinin yapıldığı tarihe gelinmişti. Seçimlerden üç gün sonra, DP lideri Celal Bayar’ın bir demecini yayımladıkları gerekçesiyle iki gazete Sıkıyönetim Komutanlığı’nca süresiz olarak kapatılınca; olayın ardından DP Genel İdare Kurulu bu kararı protesto için bir mektupla Başbakanlığa başvurdu ve sıkıyönetimin kaldırılmasını istedi.[32]

DP Genel İdare Kurulu’nun sıkıyönetimin kaldırılması talebiyle Başbakanlığa verdiği mektup ilginç bir belgedir:

“İkinci Cihan Harbi fiilen sona ereli çok zaman oluyor. Mağluplar hariç, bütün dünya milletleri Birleşmiş Milletler Anayasası’yla dünya sulh ve emniyetinin temel kaideleri etrafında çoktan birleşmiş ve birbirlerine karşı bağlanmış bulunuyorlar. Kat’i sulh muahedelerinin konuşulmasına da artık başlanılmıştır. Dünyanın bu durumu sulhün tam teminat altına alındığına kat’i kanaat verecek manzara teşkil etmese bile herhalde harbi icap ettirecek bir vaziyete hadis olduğunu iddiaya yer verecek mahiyette de değildir. Nitekim Sayın Cumhurbaşkanı, son beyannamesinde vatanda huzur ve çalışma devrinin açılmasından bahsetmektedir. Durum böyle iken İkinci Cihan Harbi esnasında ilan edilmiş bulunan sıkıyönetim hala devam ettirilmekte ve hatta İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı’nın son tebliği ile sıkıyönetim hükümleri yeniden şiddetlendirilmiş bulunmaktadır. Halbuki Anayasamızın 86. maddesinde sıkıyönetim ancak harp halinde veya harbi icap ettirecek bir vaziyet hulusünde veyahut vatan ve cumhuriyet aleyhinde kuvvetli ve fiili teşebbüsat vukua dair kat’i emare (belirti) görüldüğü takdirde ilan olunabileceği yazılmaktadır. Anayasada yazılı bu hallerden hiçbiri memleketimizde mevcut olmadığından sıkıyönetimin devamının anayasa hükümlerine aykırı bulunduğuna ve buna son verilmesi zamanının çoktan gelip geçtiğine hiç şüphe yoktur. Sıkıyönetimi sık olarak uzatmak, onu adeta tabii bir idare haline getirmek, yurttaş hak ve hürriyetlerini daraltmak suretiyle memleketi tazyik altında ve fakat istenildiği gibi kolayca idare etmek temayülüne düşülmüş olmaktan başka bir mana ifade edemez.”

“Sıkıyönetimin hala sürmesi anayasa hükümlerine aykırı görülmek icap eder. Bu sebeple partimiz meseleyi, memleketin idaresini elinde bulunduran yüksek makamınıza iblağ [ulaştırma] zaruretini duymaktadır.”[33]

Sovyetler Birliği’nin İstekleri

8 Ağustos 1946 günü, Sovyetler Birliği’nin Ankara Sefiri tarafından Türkiye Dışişleri Bakanlığına verilen “Boğazlar” notasındaki talepler şunlardır:

(1) Boğazlar, bütün memleketlerin ticaret gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır.

(2) Boğazlar, Karadeniz devletlerinin harp gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır.

(3) Karadeniz’de sahili bulunmayan devletlere ait harp gemilerinin Boğazlardan geçmesi, hususi surette kararlaştırılan haller hariç, yasaktır.

(4) Karadeniz’e girmek ve Karadeniz’den çıkmak için tabii su yolu olan Boğazlara müteallik rejimin tesisi için Türkiye’nin ve Karadeniz’de sahili bulunan diğer devletlerin salahiyeti dahilinde olmalıdır.

(5) Boğazlarda ticari seyrüseferin serbestisini ve Boğazların güvenliğini temin hususunda en fazla alakadar ve bunu icraya en kadir olmaları sıfatıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği, işbu Boğazların Karadeniz’de sahili bulunan devletler aleyhine diğer devletler tarafından kullanılmasının önüne geçmek için bunların müdafaasını müşterek vasıtalarıyla temin ederler.[34]

A. Suat Bilge'nin 8 Ağustos 1946 tarihli Sovyet notası üzerine yorumu şöyledir: Sovyetler Birliği'nin notası Türkiye'yi Montreux Sözleşmesi'ne aykırı davranmakla suçlamış ve örnekler vermiştir. Fakat örnekler, açık aykırılıklar ile ilişkilendirilemez. Sözleşmenin uygulamasında karşılaşılan bazı tanımlama güçlüklerinden kaynaklanmışlardır. Sovyetler'in önerileri, gerçekte, Montreux Sözleşmesi'nin yerine başka bir rejim konması yönünde olup, özellikle Boğazların ortak savunulması fikri ise, Türkiye'nin egemenlik ve toprak bütünlüğünü zedeleyecek nitelikte idi. Sovyetler'in notası Ankara'da bir panik yaratmamıştır. Türk Dışişleri, daha beterini beklediği için adeta rahatlamıştır. Çankaya'daki toplantıda, Cumhurbaşkanı'nın tepkisi şöyle olmuştur: "Boğazları beraber savunacaktık! Yani Rus kuvvetleri gelip Boğazlara yerleşeceklerdi. Sonra ortak savunmanın icabı diye bizden her şeyi isteyeceklerdi. Doğu Avrupa'nın ele geçirdikleri ülkelerinde hangi statüye sahipseler bizde de o statüde bulunacaklardı. Kararımı derhal verdim. Cevabımız 'hayır' olacaktı. Bu kararımı verirken kendimizden başka hiç kimseye güvenmiyordum. Fakat, Anglo-Saksonların da Rusya'nın, Akdeniz'in kapısını tutmasını istemeyeceklerini biliyordum." Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Rus notasının metnini ve hükümetçe verilmesi düşünülen cevabı muhalefet lideri Celal Bayar'a da göndertmiş; DP lideri partisinin Meclis Grubu'ndan iktidarın desteklenmesi kararı çıkartmıştır.[35]

ABD ve İngiltere ile yapılan istişarelerden sonra Türkiye'nin cevabında;

(1) Montreux Sözleşmesi'nin ihlal iddialarını reddetmesi,

(2) Notanın amacının belirsiz olduğunu vurgulanması,

(3) Türkiye'nin, Sözleşmenin değiştirilmesine karşı çıkmadığının ifade edilmesi,

(4) Notanın ilk üç önerisinin konuşulmasına Türkiye'nin hazır olduğu,

(5) Notanın 4 ve 5. maddelerinin ise kabul edilemeyeceğinin belirtilmesi kararlaştırılmıştır.

Türkiye, Dışişleri Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin tarafından yukarıdaki esaslara uygun olarak hazırlanan oldukça ayrıntılı bir metni, ABD ve İngiltere ile tartıştıktan sonra, 22 Ağustos 1946 tarihinde ilgili devlete vermiştir. A. Suat Bilge'nin ABD Başkanı Truman'ın anılarından aktardığına göre; Rusya'nın İran'dan çıkmamakta ayak diremesi Truman'ı kaygılandırmıştır. Başkan Truman, Mart ayında yaptığı değerlendirmede, Rusya'nın Türkiye üzerinde eskiden beri emelleri olduğunu, komünistlerin Çarlık politikasına devam ettiklerini, Akdeniz'e çıkmak için Boğazların kontrolünü ele geçirmek istediklerini, bu nedenle Stalin'in Boğazlar konusunu Potsdam Konferansı'na getirdiğini düşünmektedir. Başkan Truman'ın anılarında, Sovyetler Birliği'nin 8 Ağustos 1946 tarihli Boğazlar notasına cevap vermeden durumu Dışişleri, Savunma ve Deniz Bakanlıklarına incelettiğini, bunların temsilcileri ile gelişmeleri harita üzerinde değerlendirdiğini ve cevap taslağını onayladığı da yazılıdır.[36]

İngiltere ise, Sovyet notasının ilk üç maddesinin kabul edilebileceğini, fakat, 4. ve 5. maddelerine çok ciddi itirazları olduğunu açıklamıştır. 4. madde, İngiltere ve ABD'yi Boğazlar rejiminin

dışında bırakmaktadır. 5. madde, Boğazlarda bir çeşit Sovyet üssü kurmaktadır. Bu iki maddeyi İngiltere'nin kabulü imkansızdır. İngiltere Dışişleri Bakanı E. Bevin'in Londra'da Sovyetler Birliği Sefirine verdiği karşı notada, Potsdam'da Türk Hükümeti ile doğrudan doğruya müzakereye değil, görüşmeye karar verildiğini, Boğazların yalnız Karadeniz devletlerini ilgilendirmediği ve Boğazların savunma ve kontrolünün bu yer ülke devleti olan Türkiye tarafından yapılmasına devam edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[37]

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki anlaşmazlık Boğazlar sorunu ile sınırlı değildi. 1945 Aralık sonunda Tiflis'te çıkan Kommunisti Gazetesi'nde iki Gürcü profesörün Kuzeydoğu Anadolu'yu Gürcü toprağı olarak göstermesi ortalığı zaten alevlendirmişti.[38]

Geçiş Süreci ve Zorlukları

Seçimlerin yapıldığı 21 Temmuz 1946 ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün ünlü demecini yayınladığı 12 Temmuz 1947 arasında geçen dönem, muhalefet partilerinin hareket serbestisi ve CHP ile "eşitlik" sağlayabilmeleri açısından önemli bulunmaktadır.[39] Recep Peker gibi "kudretli bir insan"ın Başbakanlığa getirilmesi, iktidar partisi içinde çok farklı iki grubun varlığını ortaya koyuyordu. Çoğunluğu eski partililerden oluşan birinci grup otoriter usullere bağlıydı ve hükümete karşı yapılacak herhangi bir eleştiriyi, rejime karşı gerici bir tepkinin başlangıcı sayabilirdi. Daha genç ve daha liberal partililerin oluşturduğu ikinci grup ise çok partili sistem, tartışma hürriyeti ve genellikle demokratik hürriyetler taraftarı idi. Recep Peker, birinci grubun sözcüsü idi ve ağır tempolu "tecilli" (gecikmeli) bir gidişle çok partili sisteme geçilmesini savunuyordu.[40]

Recep Peker'in otokrat kişiliği kendisini göstermekte gecikmedi. 1947 Bütçesi görüşmelerinde DP sözcüsü Adnan Menderes'in eleştirilerini bir "ruh psikopatın ifadeleri" olarak değerlendiren Başbakan, Parti lideri Celal Bayar'ı da halkı isyana teşvikle suçlayınca ipler kopuverdi. Başbakana göre, muhalefet lideri Bayar, memlekette egemenliğin jandarmada değil, halkın iradesinde olması gerektiğini belirtmiş ve Germenek'de halka sefalet içinde yaşadıklarını, baskının hüküm sürdüğünü söylemişti. Recep Peker'e göre, "hülyalı Marmara kıyılarında cennet gibi bir yer olan" ve hükümetin aldığı ekonomik tedbirler sayesinde iyi bir yıl geçirmiş bulunan Silivri'deki konuşmasında, Celal Bayar, halka ağladıklarını, gözlerinde yaşlar gördüğünü ve bunun sebebini bildiğini söylemişti. Başbakan'ın muhalefete yönelik şiddetli hücumları ve Adnan Menderes'in kişiliğine saldırması üzerine DP milletvekilleri topluca oturumu terk ettiler ve günlerce Meclis Genel Kurulu'na girmediler. Yurdun dört yanından çekilen telgraflar, DP'li milletvekillerinin Meclis'i boykot kararını destekliyordu. Bazıları, Başbakan Peker'i istifaya davet ediyorlardı. Ve bu, gerçekten cesaret işiydi.[41]

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 26 Aralık 1946 günlü notlarında olayın yansıması şöyledir:

"18 Aralık'ta Demokratlar Meclisten çıktılar. Bugün ve ardı sıra üç gün, Saraçoğlu, Demokratlarla görüştü ve her gün, ertesi gün meclise geleceklerini tahmin etti. Bu arada ben Meclis'e

gittim. Meclis reisleri ve Parti reisleri ile görüşerek hadise hakkında malumat aldım. Hadisede, Demokratlar aleyhine lüzumsuz şiddet gösterildiği intibaı reislerden alınıyor; fakat, hepsi, Demokratların esasen menfi bir karar önermiş olarak bahane aradıkları şüphesini ileri sürüyorlardı."[42]

Cumhurbaşkanı'nın araya girmesiyle DP'lilerin Meclis boykotu sona erdirildi. Çankaya Köşkü'nden de, "tarafsız" bir üslupla kaleme alınmış şu açıklama yapıldı:

"Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Demokrat Parti Başkanı Celal Bayar ve Meclis Grubu Başkan Vekili Fuad Köprülü'yü davet ederek, Büyük Millet Meclisi'ndeki hadise hakkında kendilerinden malumat istemiştir. Parti Başkanları gördükleri muameleden müteessir olduklarını söylemişlerdir. Cumhurbaşkanı, taraflardan birinin haklı veya haksız olduğu konusu üstünde durmayarak, bir kısım Milletvekili arkadaşların müteessir olmalarından kendisinin de teessür duyduğunu bildirmiştir. Karşılıklı saygı ve iyi niyetin vücudunda, her iki tarafla yakın temasından dolayı katiyen emin olduğunu bildiren Cumhurbaşkanı, şikayet tezahürünün kafi görülmesini ve Mecliste normal çalışmanın temin olunmasını Başkanlardan rica etmiştir."[43]

Başbakan Recep Peker, en şiddetli hareketini 16 Aralık 1946 günü yaptı. İki siyasi parti, sınıf esası üzerine cemiyet kurma yasağını kaldıran kanunun kabul edilmesinden sonra kurulmuş olan sendikaların hemen hepsi ve altı gazete ile dergi süresiz kapatıldı. Geniş çapta tutuklamalar yapıldı. Sıkıyönetim makamlarına göre bu hareketin sebebi, söz konusu yayın, sendika ve partilerin, sınıf mücadelesiyle ilgili fikirleri tutmak suretiyle Türk Ceza Kanunu hükümlerine karşı gelmiş olmalarıydı.[44]

7 Ocak 1947 günü, DP'nin Birinci Büyük Kongresi açıldı. Delegeler genellikle maddi imkanları olan kimselerdi ve çoğunluğu daha önce politikaya katılmamışlardı. DP lideri Celal Bayar, konuşmasında üç hedef gösterdi:

(1) Kişi hürriyetini anti-demokratik kanunların kaldırılması;

(2) Oy güvenliğini sağlayacak yeni bir seçim kanununun getirilmesi ve;

(3) Cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılması.[45]

Celal Bayar'ın bu konuşmasındaki hedefler, daha sonraki "Hürriyet Misakı" adlı belgedir ve oybirliği ile kabul edilmiştir. Misakın en önemli kısmı, bu istekleri TBMM'ye bildirmesi konusunda DP Parti yönetimine verilen talimattı. Bu istekler reddedildiği takdirde, DP Milletvekilleri Meclis'ten çekilmeye davet edilecekti. Kemal Karpat, bunun olağanüstü önemde bir taktik silah olduğu tespitinden hareket ile şöyle yazmaktadır:

"Demokrat Parti, belli bir programı bulunan parti olarak değil ise de, memleketteki bütün muhalifleri birleştiren hükümet aleyhtarı bir hareket olarak halk arasında çok tutuluyordu. Meclisten çekilecek olursa Halk Partililer yine tek parti olarak kalacaklardı. Böyle bir durum Halk Partililerin

demokratik bir rejim istemediklerine yorulacak, CHP bütün memlekette ve dışarıda tenkide uğrayacaktı. Bunun için Meclisten çekilme tehdidi yerinde kullanılırsa Demokrat Parti'ye çok fayda sağlayabilirdi, nitekim öyle de oldu."[46]

1947 Şubat ayında köy muhtarlıkları seçimleri, CHP ile DP'nin arasını iyice açtı. DP'lilerin iddiasına göre, Hükümet, kendi adayları lehine muhtarlık seçimlerine öylesine el atmıştı ki, köylerdeki oylamaya "seçim" demek imkanı pek kalmamıştı. Türkiye'de gerçekten birkaç muhalif parti kurulmuştu ama bunların devam edip etmeyeceği belli değildi. Anayasaya aykırı olarak kanunlarda yapılan birkaç değişiklikten ve Hükümetin "hürriyet" vaadinden başka, yeni bir olay veya kapris yüzünden, mevcut hürriyetin birden yok olup gitmeyeceğinin hiçbir kanuni güvencesi yoktu. "Recep Peker Başbakan kaldıkça kendi 'devlet otoritesi' anlayışını yürürlüğe koymayacağından kimse emin olamazdı; Hükümetin başına geçeli beri basın konusunda bunu zaten yapmış bulunuyordu."[47]

Türkiye'de siyasi gerginliğin her geçen gün daha da tırmandığı hissediliyordu.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Recep Peker ve DP Lideri Celal Bayar ile bir seri görüşmelerde bulunduktan sonra, ünlü 12 Temmuz 1947 Beyannamesi'ni yayımladı. İsmet İnönü'nün, demokrasiye geçiş sürecindeki kararlı tutum ve çabalarının bir ifadesi olduğu kadar; demokratik sistemde iktidar-muhalefet ilişkisi ve özellikle cumhurbaşkanının yeri gibi konularda yeni görüşler yansıtması bakımından tarihi önemde olan bu belge, aynen şöyledir:

"Hükümet Reisi ve Muhalefet Lideri ile son günlerde memleketin iç durumu üzerindeki konuşmalarımı ve bu hususta kanaatlerimi ve fikirlerimi söylemek zamanı gelmiştir."

"7 Haziran tarihinde görüşmek üzere çağırdığım Bay Celal Bayar bana, Demokrat Parti'nin idare mekanizmasının baskı altında bulunduğunu beyan ve şikayet etti. Haberdar ettiğim Başbakan (Recep Peker), aynı mevzuları daha evvel aralarında görüştüklerini hikaye ederek, böyle bir baskının olmadığını, idare mekanizmasının memleketin huzurunu bozacak mahiyetteki tahriklere karşı çok güç durumda kaldığını beyan eyledi. Bundan sonra iki tarafı bir arada dinlemek için, 14 Haziran tarihli buluşmayı tanzim ettim. Başbakan ve Yardımcısı Devlet Bakanı ile, Demokrat Parti Başkanı hazır bulundular. İki taraf arasında karşılıklı tartışma içinde iki buçuk saat devam eden bir konuşma başladığı noktada bitti. Demokrat Parti Başkanı, partisinin baskı altında bulunduğu noktasında ısrar ve ithamları reddetti. Hükümet Reisi, irade mekanizmasının baskı yaptığı iddialarını kabul edemeyeceğini ve şikayet vesikalarını şikayet ve tetkik ve takibe hazır olduğunu tekrar söyledi ve Muhalif Partinin çalışma usullerini düzeltmesi lazım olduğu iddiasında kaldı."

"17 Haziran tarihinde Bay Bayar'ı tekrar kabul ettim. Bana vaziyeti arkadaşları ile görüştüğünü, benim durumuma karşı teşekkürle mütehassis olduklarını söyledikten sonra, baskı vardır kanaatinde olduklarını teyit eyledi. Bunun üzerini iki defa görüştüğüm Başbakan, iktidar partisi ile muhalefet partisinin Büyük Meclis'teki münasebetleri ve karşılıklı çalışmaları hakkında hayırlı ilerlemeler olduğunu takdirle söyledikten sonra, 'Biz de kendimize düşen vazifeleri ifa edeceğiz, size söz

veriyorum,’ dedi ve iki ay sonra Büyük Meclis toplanıncaya kadar partilerin münasebetlerinde itimadı arttıran ilerlemeler olacağına ümidi kuvveti olduğunu ilave eyledi.”

“Bu beyanatı Bay Bayar’a 24 Haziran tarihinde naklettim. Bay Bayar, bana, fiili neticeye intizar edilmesi lazım geleceğini bildirdi. Bundan sonraki tartışmalar muhalefet liderinin Sivas Nutku’nda ve Hükümet Reisi’nin 2 Temmuz tarihli beyanatında ve ondan sonraki karşılıklı cevaplarda görülmüştür. Vaziyet hülasa olunursa, iki taraf şikayetlerinde ve savunmalarında ısrar etmiş, ve şiddetli tartışmalar esnasında karşılıklı iyi niyetlerin ifadesi olan bazı tatmin edici parçalar hatırda kalmıştır. Siyasi havayı yumuşatan bir iyilik olmak üzere dertleri bilenlerin, kendiliklerinden karşı tarafı teskin edici tedbirler alacakları ümidi uyanmıştır. Bunun dışında olarak, durum, Muhalefet Partisi liderinin ‘fiili bir netice beklemek’ şeklinde ifade ettiği hükümde görülür. Yani bir başka türlü söylenirse, vaziyet karşılıklı iddialar bakımından düğüm halini muhafaza etmiştir.”

“Şimdi ben, bu düğümü çözmeye çalışacağım. İki tarafın şikayet ve müdafaalarının delillerini açıklamakta fayda görmüyorum. Zaten bunlar kamuoyunca da kafi derecede bilinmektedir. Gördüm ki, taraflardan hangisinin haksız, yahut hangisi daha evvel karşısını kırmaya başlamış olduğunu aramakta da fayda yoktur. Ben, idare mekanizmasının baskı yaptığını, Hükümet Reisi’nin kabul etmemesini, böyle bir hareket tasvip etmeyeceğini katiyetle beyan eylemesini, bir teminat ifadesi olarak aldım ve bunu Bay Bayar’a söyledim. Ben, Muhalefet liderinin kanun dışı maksatlar metotlar isnadını reddetmesini, muhalif parti çalışması için şart olan kanun içinde kalmak esasının göz önünde tutulduğunu ve tutulacağına dair tatmin edici bir teminat olarak kabul ettim ve Başbakana bunu söyledim. Her iki tarafla uzun konuşmalardan çıkardığım bu neticelere inanmak istiyorum ve inanıyorum. Bizi bu inanışa getiren bugünkü durumu, memlekete siyasi partilerin çalışıp gelişebileceğine kat’i ümit veren en mühim aşama sayıyorum. Şimdiye kadar, memlekette geçen iktidar ve muhalefet tecrübelerinin muvaffak olmamasını, bir seneden beri geçirdiğimiz tecrübelere, onların dayanamamış ve bugünkü durumu elde edememiş olmalarında görüyorum. Benim kanaatimce bir buçuk seneden beri geçirdiğimiz ağır ve bazen ümit kırıcı olmuştur; amma gelecek için her türlü ümitleri haklı çıkaracak bier muvaffakiyet de temin edilmiştir. Bu durumu muhafaza etmek ve onun gelişmesini sağlamak, iktidar ve muhalefet partilerinin vazifeleri olmak lazım gelir. Gelecek için tedbirler, benim kabul ettiğim gibi şu noktadan hareket etmekle bulunabilir. Benim bu son dinlediğim karşılıklı şikayetler içinde mübalağa payı ne olursa olsun, hakikat payı da vardır. İhtilalci bir teşekkül değil, bir kanuni siyasi partinin metotları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır. Bu zeminde ben, Devlet Reisi olarak, kendimi her iki partiye karşı eşit derecede vazifeli görürüm.”

“İdare mekanizması, yani valilerimiz ve maiyetleri bir seneden beri çok ağır bir tecrübe geçirmişlerdir. Öyle zamanlar oldu ki, memlekette bir hükümetin mevcut olup olmadığı bile şüphe götürür idi. Sorumlu hükümetin huzur ve asayiş vazifesi münakaşa götürmez. Fakat, meşru ve kanuni partilere karşı tarafsız eşit muamele mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır. Bu arada

siyasi partilere mensup olan veya görünen hususi maksat sahiplerinin şirretliklerini pervasız olarak tesirsiz bırakmak hususunda partilerin dikkat göstermesi icap eder.”

“Siyasi partilerin hangisi işbaşına gelirse gelsin, onlar, idare mekanizmasında çalışanların haklarına ve itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette olacaklarına inandıracaklardır.”

“Zannediyorum ki Hükümet Reisi ile Muhalefet lideri arasındaki son tartışmada, iki tarafı sebat ettikleri noktadan ayırmak gayretine düşmeksizin, her iki tarafın bekledikleri şeyleri söylemiş ve temin etmiş oluyorum.”

“Vatandaşlarıma, Hükümetle, İktidar Partisi ve muhalefet partisi arasında görüşme ve araya girme safhalarını olduğu gibi anlatmış olduğumu ümit ederim. Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasında temel şartın, yani emniyetin yerleşmesidir. Bu emniyet bir bakımdan memleketin emniyeti manasını da taşıdığı için, benim gözümde çok ehemmiyetlidir. Muhalefet teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır. Büyük vatandaş kitlesi ise, iktidar bu partinin veya öteki partinin elinde bulunması ihtimalini vicdan rahatlığı ile düşünebilecektir. Bu neticeye varmak için karşılaştığım güçlükler, yalnız ruhi mahiyette olan amillerdir. Bu güçlükleri yenmek için, siyasi hayatımızı idare eden, iktidardaki ve muhalefetteki liderlerin samimi yardımlarını isterim.”

“Bu beyanatımı, neşrinden önce, Başbakanla Muhalefet lideri görmüşlerdir.”[48]

Devlet ve CHP Başkanı İsmet İnönü ile Hükümet Başkanı Recep Peker arasında bir çatışma belirmiş oluyordu. 1924 Anayasası’nın kendisi de bu açıdan bir kriz nedeni oluşturmaktaydı. Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından seçiliyordu ama, Başbakan ve Hükümeti, Meclis’e karşı sorumlu tutulmuştu. Meclisçe tutulan güçlü bir Başbakan, Hükümetin kontrolünü kendi eline alabilirdi. Cumhurbaşkanı Meclis’i fesih yetkisine de sahip bulunmadığından, Hükümetin işlerine karışması ve hele siyasi partilerle ilgili kararlar alması da mümkün değildi. Cumhurbaşkanı ancak kendi partisine dayanarak vasıtalı yoldan nüfuzunu yürütebilirdi. Başbakan Peker, Anayasa’dan doğan bu durumun farkındaydı. Siyasi partiler arasında hakemlik fikrini de anti-demokratik bulmaktaydı. Hükümet partisi seçimler neticesinde halktan devleti idare etme yetkisini almıştı ve vekaleten aldığı bu yetkiyi öbür siyasi partilerle doğrudan yarışarak kullanmakla vazifeliydi. İki parti arasında karar verecek biricik hakem seçim zamanında milletin kendisiydi. Parti Başkanı İnönü, kendisini Cumhurbaşkanı seçmiş olan Partisinin üstünde ve dışında olamazdı. Demokrat Parti’nin bir hakem istemesi de aynı gerekçeyle demokratik sayılamazdı.[49]

Başbakan Recep Peker ile Cumhurbaşkanı İnönü arasında ciddi bir kriz başlamıştı ve Peker, sağlık nedenleri gerekçesiyle 9 Eylül 1947 tarihinde Başbakanlıktan ayrılmak zorunda kaldı.[50]

Cumhurbaşkanı, CHP’nin kontrolünü tamamen eline geçirmişti. O kadar ki, partinin güçlü adamı Recep Peker, 1 Kasım 1947 günü yapılan Meclis Başkanlığı seçimini 322 oyla kazanan Emekli

Orgeneral Kazım Karabekir karşısında yalnızca 4 oy toplayabilmişti. Recep Peker'i destekleyenler de yerlerini terk etmek durumuyla karşı karşıya idiler. CHP organı Ulus'un Başyazarı Falih Rıfkı Atay, 21 yıl çalıştığı gazetesinden ayrılmıştı.[51]

Kemal H. Karpat'ın sözleriyle; bir dereceye kadar tarihi şartların kurbanı olan Recep Peker, zamanında kavrayamadığı yeni şartlara uyma ihtiyacı uğruna partisince harcanmıştı.[52] İktidar sahiplerinin bilerek veya bilmeyerek iktidarı ve muhalefetiyle "demokrasi nöbeti" tutmaya hazırlandığı yeni dönemde, Recep Peker, eski tip bir politikacı olarak siyasi ömrünü tamamlamıştı.[53]

17 Kasım 1947'de CHP VII. Kurultayı Ankara'da toplandı. Tartışmalar, özelikle parti örgütünün görevleri, basın, kültür ve gençlik örgütleri, devletçilik ve okullarda din öğretimi gibi konular etrafında idi. CHP, tek parti dönemi devrimciliği yerine ılımlı adımlar atmaya başlamıştı. En önemlisi, Parti tüzüğünde değişiklik yapılarak, Genel Başkanın Cumhurbaşkanı seçilmesi halinde, İkinci Başkan'ın Genel Başkanlık görevlerini üzerine alması öngörülmüştü. Genel Başkanın tayin ettiği Genel Sekreteri, Parti Meclisi seçecekti. Parti Meclisi ise, bütün Partililer arasından Kurultay tarafından seçilecekti. O zamana kadar bütün milletvekili adaylarının Parti Merkezi tarafından gösterilmesine karşılık, yeni usule göre, adayların yüzde 70'ini yerel örgütler belirleyecekti. Kurultayda "ılımlılar" ile "aşırılar" çatıştılar. "Ilımlılar", Partide reformlara ihtiyaç bulunduğuna işaretle, Parti içi eleştiri hürriyeti ve muhalif partilere karşı dostça davranılmasını istiyorlardı.[54]

İktidar partisinde bunlar yaşanırken, sıradan yurttaşların düşünce ve günlük hayatında da değişme oluyordu. Dernekler kuruluyor, yurttaşlar fikir ve menfaatlerine göre bunlara serbestçe girebiliyordu. En önemlisi, Hükümeti eleştirmek, artık memlekete hıyanet, vatanı sevmemek veya kötü maksatlar gütmek değildi. İlk zamanlar "paçavra", "ceride" gibi yerici adlarla anılan muhalif basının varlığı da nihayet kabul olunmuştu. Bununla beraber, toplumun temel yapısının ve sosyal konuların tartışılmasına izin verilmiyordu. Halkçılar ve Demokratlar birbirlerini her fırsatta "komünistlikle" suçluyorlardı. Fakat yine de kamuoyu, Hükümet kararlarına ve partilerin politikasına etki eden birinci faktör haline geldi. Bunun en önemli sonucu yüksek memurların davranışlarının değişmesiydi. Hükümet büyüklerinin seyahatlerinde kullanılan özel trenler kaldırtmıştı. Bakanların şehir otobüslerine bindikleri bile oluyordu. Başlarda bu gibi hareketler gerçek bir heyecan veriyordu. Kararlar halk dikkate alınmadan verilirse veya halkın beğenmediği konularda ısrar edilirse bunun huzursuzluğa yol açtığını yönetenler öğrenmişlerdi.[55]

Kemal H. Karpat'a göre, Cumhurbaşkanlığı anlayışında meydana gelen değişiklik de şaşırtıcı idi. 1946'dan önce Cumhurbaşkanı "yarı-ilah" gibiydi; vatandaşlar, partililer ve basın tarafından "putlaştırılmıştı". 1947 sonunda, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, durumdan memnun olmayan her yayın ve kişinin eleştirebildiği hatta atıp tuttuğu sıradan bir vatandaş haline geldi. Cumhurbaşkanı, halka gidiyor, konuşuyor ve çeşitli meseleler hakkında fikir soruyordu. Ama bütün bunlar, pratik zaruretlere uyarak yürütülüyordu. "Siyasi gelişmelerin dayandığı esasların tartışması çok az yapıldı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen, sağlam ideolojik temellerin eksikliği bu devrede de kendini gösteriyordu."[56]

Bununla birlikte günlük politikada önemli bir değişiklik de olmadı değil. İsmet İnönü düşmanlığı ve tek parti sisteminin sembolü olarak onun şahsına saldırışlar, artık, 1946'da olduğu gibi halkın hoşuna gitmiyordu. Milli Şef'in, 1947'de, liberal bir açılımdan yana olması ve bunu uygulamak uğruna Başbakan Recep Peker ile çatışması kamuoyunda itibarını yükseltmiş, ona karşı yapılacak yeni saldırıları haklı gösterecek bir sebep bırakmamıştı. Gerçekten de kamuoyu, sürüp giden şahsi çekişmelerden bıkmış ve muhaliflerden yapıcı faaliyetler bekler olmuştu. DP liderleri, Cumhurbaşkanına saldırmaktan vazgeçmeyi uygun buldular. Fakat bu karar, partideki aşırıların hoşuna gitmedi.[57]

20 Temmuz 1948'de, Mareşal Fevzi Çakmak liderliğinde, ikinci ciddi muhalefet hareketi olarak sahneye çıkan Millet Partisi, DP'nin bilerek boşalttığı bir alanda politika yapmaya talip oldu. Millet Partisi'nin kuruluşunda aktif rol üstlenenlerden Kenan Öner, DP İstanbul Başkanı idi. Öner, kendi partisinin liderliğini iç muhalefeti ve İnönü'ye karşı grupları bastırmakla suçladı. Bayar ile İnönü'nün gizlice anlaştıklarını ve danışıklı dövüş peşinde olduklarını, CHP'nin DP'ye iyi davranmasının da bunun kanıtı olduğunu ileri sürdü.[58]

CHP ve DP'ye karşı sert muhalefetiyle ünlenen Millet Partisi, DP'nin Meclis'teki gücünü yarıya indirmekle beraber, daha bütünlüklü bir yapıya kavuşmasına yardım etti.[59]

1950 seçimlerine giderken, CHP'nin iyimser olmak için haklı nedenleri vardı. Çok partili hayata geçişi başarıyla gerçekleştiren bu parti, halkın bazı özlemlerini karşılamaya da başlamıştı. CHP, yeniden seçilirse, altı oku anayasadan çıkartmayı düşünüyordu. Seçmenlerin yukarıdan bahşedilen reformlara minnet duyacağı ve geçmişin baskılarını unutacağı hesap ediliyordu. Tek olumsuzluk, yönetimdeki İsmet Paşa'nın geçmişi çağrıştırmasıydı. DP'liler, bu "İsmet Paşa" faktörünü sonuna kadar kullandılar.[60]

14 Mayıs 1950 Seçimleri

"Musa bir heykeltraş arıyordu. Tanrı, iki heykeltraş lazım, dedi. Oliab'la Beliseel'i mabede yolladı. Biri ideali yontacaktı, öteki reeli".[61]

Çağdaş Türkiye'nin ünlü düşünürlerinden Cemil Meriç tarafından Victor Hugo'dan aktarılan bu sözler, Türk politikasının iki büyük ve köklü ekolü arasındaki farkı ortaya koymak için yeterlidir:

Biri "ideal" olduğuna iman ettiği devleti yontuyordu; diğeri "reel" denilen toplumu…

İdris Küçükömer'in anlatımıyla; "Üretim güçlerinin daha rahat gelişebilmesi için Demokrat Parti iktidara gelmeliydi. Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı içerde (bu partiyi) savunmayan Cumhuriyet Halk Partililerin de bulunduğu bir 'Vatan Cephesi' vardı sanki. Dış ve iç koşullar uygundu. Muhalefet cephesine dayanan Demokrat Parti'nin propaganda makinesi, bürokratların halkla olan tarihi çelişkisine hitap etmesini bildi. Ondan yararlandı. 1950 Mayısı'nda Cumhuriyet Halk Partisi'ni çarparak iktidara geldi."[62]

Cumhurbaşkanı Özel Kalem Müdürü Haldun Derin, 14 Mayıs'ı 15 Mayıs'a bağlayan o dramatik gecenin tanıklarından biridir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Şemsettin Günaltay, Başbakan Yardımcısı Nihad Erim, CHP Genel Sekreter Yardımcısı Ahmet Faik Barutçu, İçişleri Bakanı Emin Erişirgil, CHP Genel Sekreteri Cevat Dursunoğlu ve Ankara Valisi Avni Doğan, bitişikteki odadan geçilen yemek salonundadır:

"(..) (CHP Genel Sekreteri) Dursunoğlu'nun genel sonuçlar için pek iyimser olup, ezici çoğunluğa dek varan ilk tahminleri yavaş yavaş gücünü kaybetti. Yalnızca çoğunluğa, ardından başa baş olmaya dek indi; sonunda, ondan da aşağıya düştü. (..)"

"Sonuçların büyük bir kısmını kapsayan haberlerin arkası alındığında, sabah saat 2'yi geçiyordu. İnönü, ağır adımlarla mermer koridora doğru yürüyerek 'Haydi hayırlısı, Allah rahatlık versin' dedi; sonra merdivenlerden yukarı yatmaya çıktı."[63]

Milli Şef'in lideri bulunduğu ve yaklaşık 27 yıldır tek başına iktidar olan partisi hezimete uğramıştı. Kendisi bile Ankara'dan seçimi kaybetmiş, Malatya'dan kazanabilmişti.

Kayıtlı seçmenlerin yüzde 88.88'inin sandık başına gittikleri 14 Mayıs 1950 seçimlerinin tartışmasız galibi DP, yüzde 53.59'u bulan bir patlama yaparak 408 sandalye kazanmıştı. Kalan sandalyelerin 69'u yüzde 39.98'lik oy oranı ile CHP, 1'i oyların yüzde 3.03'ünü alan Millet Partisi, 9'u da yüzde 3.4'lük oy oranı ile bağımsızlara aitti. Oy yüzdeleri ve sandalye sayıları arasındaki büyük oransızlık, seçimin çoğunluk sistemine göre yapılmasından kaynaklanıyordu.[64]

DP'li Yıllar

DP'yi 14 Mayıs 1950 günü iktidara taşıyan seçimler bir oy devrimidir. Adnan Menderes, Dokuzuncu Türki

ye Büyük Millet Meclisi önünde Başbakan olarak Hükümet Programı'nı sunarken; "Tarihimizde ilk defadır ki yüksek heyetiniz milli iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde millet mukadderatına hakim olmak mevkiine gelmiş bulunuyor," demek suretiyle Türkiye'nin demokratik hayatındaki bu önemli tarihi gerçeği vurguluyordu.[65]

DP hareketi, farklı çıkar kesimlerini popüler ittifak içinde birleştirmeyi başarmış ve bürokratik seçkinleri iktidardan uzaklaştıracak gücü eline geçirmişti.

Ergun Özbudun, Türkiye'deki seçim davranışlarını konu edinen bir çalışmasında, 1950 seçimlerinde bölgeler ve iller düzeyinde partilerin aldıkları oylardan hareketle şöyle bir eğilim tespit etmektedir: DP, kapitalist ilişkilerin geliştiği bölgelerde öndedir. Geleneksel yapının çözülmeden kaldığı Doğu Anadolu'daki büyük toprak sahipleri büyük ölçüde CHP'ye bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.[66]

Başbakan Menderes'in ilk kabinesinde, bakanların seçim bölgeleri itibariyle dağılımında dikkati çeken bir eksiklik, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgesi illerinden kimsenin bulunmayışıdır.

Başbakan Menderes'in kurduğu ilk hükümetin programı, gerçek anlamda büyük yenilikler içermekte idi. CHP iktidarının eleştirisine ayrılan ilk kısım DP, kamu hayatında eskisiyle ilgisi olmayan bir zihniyet değişimini vurguluyordu. Hayat ucuzlatılacak; üretim hacmi ve istihdam arttırılacak; maliyetler düşürülecek; vergi adaleti sağlanacak; gümrük tarifeleri toptan gözden geçirilecek; özel girişim alanı mümkün olduğunca genişletilecek; yabancı sermaye teşvik edilecek; devlet işletmeleri "amme hizmeti gören ve ağır sanayie taalluk edenler hariç" olmak üzere, "elverişli şartlarla" özelleştirilecek; grev hakkı "içtimai nizamı ve sosyal ahengi bozmayacak surette" kanunlaşacak; anti-demokratik kanun hükümleri kaldırılacak ve "aşırı sol" ezilecekti.[67]

Hükümetin ve parlamentodaki DP'li çoğunluğun ilk günlerde yaptıkları icraat şöyle idi: 6 Haziran günü, Silahlı Kuvvetlerde o güne kadar görülmemiş şekilde bir "tasfiye" gerçekleştirilmişti. Genelkurmay Başkanı, İkinci Başkanı ve Ordu Komutanları ile, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlarını kapsayan bu tasfiye, yeni iktidarın Ordu'yu otoritesi altına alması operasyonuydu.

DP'lilerin ikinci önemli adımı, 16 Haziran'da Arapça ezan okuma yasağının kaldırılmasıdır. İlginçtir, bu yasak kaldırılırken, Meclis'te bulunan CHP'liler de "kabul" oyu vereceklerdi.

Üçüncü önemli adım, 14 Temmuz 1950 genel affıdır. Bu af ile yaklaşık 23 bin mahkum salıverilmiştir.

Yeni hükümetin dış politika alanında gerçekleştirdiği ilk icraat, 25 Temmuz 1950 gecesi olağanüstü bir toplantı yaparak Kore'ye 4 bin 500 kişilik bir askeri birlik gönderme kararıdır.

Hükümetin Kore'ye asker gönderme kararı Türk dış politikasında yeni bir döneme işaret ediyordu. Bir Türk hükümeti, Cumhuriyet tarihinde ilk kez askerlerini sınırları dışında savaşmak için cepheye gönderiyordu.[68]

CHP'liler, "yetki meclise aittir" diye itiraz etmişse de, Kore'ye asker gönderme kararı bir süre sonra yürürlüğe konulmuş ve NATO'ya giriş kapısı aralanmıştır. Başbakan Menderes, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Kore'de savaşa girme kararı vermesinin, Türkiye'nin NATO üyeliği için bir vesile olacağına inanıyordu.[69]

Adnan Menderes Hükümeti'nin dış politikadaki bu davranışını anlayabilmek için hangi kaygılarla hareket ettiğini bilmek gerekir.

Hüseyin Bağcı'ya göre; Türk dış politikasının 1950'li yıllarında üç temel ilkesi bulunmaktadır: Birincisi, Sovyet yayılmacılığının önlenmesi; ikincisi Batı ile ekonomik ve siyasi alanlarda ortak işbirliği; üçüncüsü de, Kıbrıs'ın taksimi konusudur.[70]

A. Suat Bilge'nin yorumu ise şöyledir: "Sovyetler Birliği savaş meydanlarında kazandığı büyük zaferinin meyvelerini çeşitli bölgelerde toplama çabasına girmiştir. Türkiye de bu bölgelerden biridir. Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa'yı işgal ettikten sonra bu memleketlerde bulduğu az sayıdaki Komünistleri olup bittiler ile iktidara geçirerek bölgeleri kontrolü altına almıştır. Türkiye bölgesinde durum farklıdır. Türkiye Kızılordu'nun işgali altına düşmemiştir. Türkiye'deki Komünistler de iktidarı ele geçirecek güçte değildirler. Bu durumda Sovyetler Birliği Hükümeti'nin izleyeceği taktik, mevcut Türkiye Hükümeti'ni aşırı istekleri, askeri yığınaklar ve propagandalar ile bunaltıp tavizde bulunmaya zorlamaktır. Eğer Türkiye Hükümeti tavizde bulunursa bunları Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'ye onaylatarak sağlamlaştırmak mümkün olan en yararlı yoldur." Sovyetler Birliği bu planı gerçekleştirebilmek için ilk adım olarak Yalta Konferansı'ndan hemen sonra Türkiye ile arasındaki 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'na 19 Mart 1945 tarihinde son vermiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği ile ilişkilerde ortaya çıkan sıkıntılar, Türkiye'nin Batı'nın kanatları altına girmek isteyişinde son derece etkili olmuştur.[71]

Oral Sander'in yorumuna göre; "Türkiye'nin DP'nin iktidara gelmesiyle hızlanan NATO'ya katılma mücadelesinde, Kore Savaşı yeni yöneticilerin eline önemli bir

koz vermiştir. Kore'ye asker gönderildiği takdirde, hem Türkiye'nin Batı'nın özgürlükçü fikirlerine bağlılığı kesin bir davranışla ortaya konacak hem de Amerikan Kongresi etkilenerek, bu devletin Türkiye'nin NATO'ya girmesinde ağırlığını koyması sağlanacaktı." Demokrat Parti'nin Kore'ye asker gönderme kararını bu çerçevede değerlendirmek lazımdır.[72]

Dışişleri Bakanı ve "Dörtlü Takrir"in imzacılarından M. Fuad Köprülü'ye göre; Kore Savaşı, Türkiye'nin insani değerlere ve demokrasiye ne kadar önem verdiğini dünyaya ispatlayacak iyi bir fırsattı; Türkiye'nin NATO'ya girişi, Batılılaşma ve demokratikleşme yolunda faydalar getirdiği gibi, Sovyet yayılmasına karşı da emniyetini sağlamıştı. Köprülü, Türkiye'nin NATO'ya girişini, "Türkiye Tarihinin Bir Dönüm Noktası" olarak kabul ediyordu.[73]

Başbakan Adnan Menderes'in iktisat politikasında, özel girişimcileri kollamak yanında devlet işletmeciliğinin sürdürülmesine dayalı Cumhuriyet'in başından beri süren temel tercihte bir değişiklik yapması kesinlikle söz konusu değildir. DP'nin iktidara gelişiyle çok belirgin hale gelen dış ekonomik ilişkiler ve buna bağlı olarak geliştirilen politikaların uygulanması, devletin ekonomideki rolünü azaltmak bir yana, daha da arttırmıştır. Özellikle altyapı inşasında yoğunlaşan devlet girişimleri Menderes döneminde kurulmuştur. Devlet, ekonominin gelişmesi ve sermaye birikimi için ulaşım, haberleşme, enerji gibi temel yatırımları üstlenmiştir. Bir yanda sosyo-ekonomik amaçlı işlevlerinde büyük artış gözlenirken; öte yanda, merkezi olarak yürütülen alt yapı yatırımları, doğrudan piyasa için üretim ve hizmet işlerini gerçekleştiren iktisadi devlet teşekküllerini doğurmuştur. Yine bu dönemde, devlet işletmelerinin piyasa şartları içinde yaptıkları üretim büyük artış göstermiştir. Devlet Demiryolları, PTT, Türkiye Kömür İşletmeleri, Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları, Denizcilik Bankası gibi kuruluşlar yeniden düzenlenerek farklı bir statüye kavuşturulmuşlar; Devlet Malzeme Ofisi, Et ve Balık Kurumu, Azot Sanayii birer kamu girişimi olarak örgütlenip faaliyete sokulmuşlardır. Türkiye'deki

KİT'lerin kuruluş yılları ilginç bir dağılım göstermektedir: 11'i 1950'den önce, 17'si 1950-60 döneminde, 11'i 1960'dan sonra kurulmuştur.[74]

Demokrat Parti'nin tarım politikasını "demokratikleşme sonucunda hızlanan kapitalistleşme" olarak kavramlaştıran ve "yarı-popülist politikalar" şeklinde tanımlayan Serdar Turgut'a göre, "DP iktidarının tarım sektörüne yönelik iktisadi politikasını belirleyen en büyük unsur, Türkiye tarihinde köylülerin bir seçmen kitlesi olarak ortaya çıkması ve siyasete ağırlık koymasıydı. Bu iktisadi politikaları uygulanabilir kılan da, 1947-53 arasında gündeme gelen gelişme stratejisiydi. Bu gelişme stratejisinin sürdürülmesi için gerekli olan dış iktisadi konjonktürün sona erdiği 1953 yılından sonra da, tarım sektörüne yönelik olarak devam ettirilmesi, yarı-popülist politikaların sürdürülmeye çalışılması, bu dönemde siyasetin iktisadı belirlediğinin en güzel kanıtıdır." Serdar Turgut, "Tarım sektörüne yönelik yarı-popülist politikalar, iktisadi koşullar zorlanarak, 1953-60 arasında da sürdürülmüşse de 1953'ten sonra yeni bir gelişme stratejisi gündeme gelmekteydi. Devletçi sanayileşme stratejisinden farklı olarak iç pazarın tüketim talebi boyutu ile ön plana çıktığı bu ithal ikameci gelişme stratejisi, 1970'lerin sonuna kadar Türk ekonomisinin alacağı biçimi belirlemiştir", görüşündedir.[75]

İlkay Sunar'ın ifadesiyle, "Liberal temellere dayanmayan 1924 Anayasası, muhalefette iken Demokrat Parti tarafından fazla merkeziyetçi olduğu için eleştirilmiştir. Fakat iktidara geldiği zaman Meclis'i büyük çoğunlukla kontrol eden Demokrat Parti, bu Anayasa'yı değiştirmek bir yana, merkeziyetçi yapıyı 'milli irade' anlayışı ile temellendirip 1924 Anayasası'na sımsıkı sarılmıştır. Rousseau'dan mülhem 'milli iradeye ortaklar getirilemez' savı altında Demokrat Parti, siyasal gücü plüralist bir kurumlaşma içinde paylaşmaktan sakınmıştır.

Giderek Demokrat Parti, milli iradeyi tek başına ve doğrudan temsil ettiğine inanmaya başlamıştır. Kaynaklar azalıp, patronaj üzerine kurulu toplumsal koalisyonda hoşnutsuzluklar başlayınca, bu defa Demokrat Parti ideolojik ve toplumsal mobilizasyonu hızlandırmıştır. Demokrat Parti içinde yer alan aydınlar, daha sonra stabilizasyon önlemlerinin getirdiği sorunlar karşısında büyük sermaye çevreleri, Demokrat Parti'ye olan bağlılıklarını gevşetmeye hatta kopartmaya başlamışlardır. Bu durumda Demokrat Parti liderleri Türkiye'de yaygın olan küçük köylülüğün desteğine dayalı, enflasyonist sübvansiyonlarla beslenen bir popülizme yönelmişlerdir."[76]

Ahmet Emin Yalman'ın aktardığına göre, o yıllarda, önde gelen bir DP'li politikacı şöyle düşünmektedir:

"Demokrasi bir sayı rejimidir. Bu rejimde yığınlar ne isterse o olur. Biz, iktidar mesulleri sıfatıyla bir avuç aydının tenkidine ve kuru gürültüsüne değil, halk yığınlarının belirttiği isteklere uymak zorundayız."[77]

Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu'na atfedilen bu sözler, DP'li elitin otoriter-plepisiter demokrasi anlayışının bir kanıtı olarak kabul edilebilir. DP'nin muhalefete yönelik baskıcı tutumunda, "Paşa faktörü" diye tanımlanan, açıkça CHP Lideri İsmet Paşa'dan duyulan korkunun rol oynadığı

şeklinde bir yorum yapılıyor ki, bunun, psikolojik açıdan DP'nin ölçüyü kaçırmasında önemli bir rolü olmuştur, denilebilir.

Feroz Ahmad, "Paşa faktörü" diye bilinen korkunun DP üzerindeki etkilerini şöyle açıklamaktadır:

"(..) İnönü fobisi, İsmet Paşa'nın DP yönetimini gerçekte kabul etmediği ve eline geçireceği ilk fırsatta DP'lilerin altını oyacağı inancı idi. DP'liler, İnönü politik hayata devam ettiği sürece kendilerini güvencesiz buluyorlardı. İnönü, yalnızca onların kendilerini güvencesiz bulmalarına neden olsa iyi idi, aynı zamanda DP'lilerin üzerinde onların da açıklayamadıkları bir aşağılık kompleksine neden oluyordu. Güvensizlik duygusunun esas nedeni, merkezi ve yerel bürokrasiyi ellerinde bulunduramayışları idi. Silahlı Kuvvetler, Adliye, Üniversite ve Basın'dan emin değillerdi. Bu kurumların, özellikle Silahlı Kuvvetlerin İsmet İnönü'ye ve Partisine sadık olduklarını düşünüyorlardı. Bu yüzdendir ki, 'devlet' kurumlarını kontrol edemedikleri şeklinde bir duygu ile yaşayan DP'liler, 'kendileri ve sonraki sürdürücüleri için adeta bir fetiş olarak itibar edilen 'milli irade' kavramını öne çıkarttılar."[78]

Feroz Ahmad'ın yorumu burada bitmiyor, devamında da şöyle diyor:

"DP'lilerin sahip oldukları ezici çoğunluk dikkate alındığında, 10 yıllık iktidar dönemlerindeki muhalefet takıntılarını anlamak zordur. Üç mecliste de, 1950, 1954 ve 1957, muhalefet, DP'li çoğunluğa meydan okuma ve onu sayısal açıdan zorlama noktasını yakalayamamıştı. DP sırasıyla, 408, 503 ve 424 sandalye kazanmıştı. CHP'nin ise, 69, 31 ve 178 sandalyesi olabilmişti. Peki, DP'lileri korkutan neydi?"

"İşin aslı, Bayar-Menderes Grubu olarak tanımlanan DP oligarşisi, muhalefetten çok parti içiyle ilgiliydi. Menderes, hem kendisine meydan okuma hem de devirme gücüne sahip yandaşlarından hep endişe duymuştur. İnönü ve CHP takıntısı, yeterince gerçek olsa bile, aynı zamanda dikkatleri başka tarafa kaydırma aracıydı ve birlikten uzak bir partide birleştirici bir rolü vardı. Menderes, kendi partisinde kontrolünü sürdürmek için çok fazla zaman ve enerji harcamak durumunda kalacaktı."[79]

Muhalefete İlk Baskılar

Muhalefete karşı girişilen ve tamamen haksız sayılabilecek ilk baskı, 18 Nisan 1952 tarihinde CHP Milletvekili ve Gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'ın dokunulmazlığının kaldırılmasıdır. Ulus'ta yayımlanan "Gözü Kapalı Oy Verme" başlıklı yazısı nedeniyle ünlü kalem hakkında açılan davada gazetenin yazı işleri müdürü beraat ettirilmiş, dokunulmazlık meselesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülürken dava ile ilgili bu önemli ayrıntı dikkate alınmayarak basına ve muhalefete gözdağı olsun diye hukuk kuralları çiğnenmiştir.[80]

DP'liler, Millet Partisi muhalefetine de tahammül göstermemişler, Millet Partisi hakkında Atatürk ve devrimlere aleyhtar faaliyette bulunmaktan soruşturma açtırmışlar ve ardından 27 Ocak 1954'te

mahkeme kararı ile alelade bir dernek gibi bu parti kapatılmıştır. Millet Partililer bu karar karşısında "bir siyasi partinin bir gece içinde randevu evi gibi kapatılması tedhiş değil de nedir?" diye haklı olarak tepki göstereceklerdir.[81] Millet Partisi ile ilgili kararın alınmasında iktidarın hareket noktası, partililere yöneltilen Kemalizm aleyhtarlığı suçlamasından parti liderliğinin duyduğu büyük rahatsızlıktır. Celal Bayar ve daha pek çok DP'li yönetici, en az CHP'liler kadar Kemalizm'e sahip çıkabilirdi. Hatta amaçlarının, 1938'de Atatürk'ün ölümünden önce yaşandığı gibi, Kemalizm'i canlı bir ideoloji haline getirmek olduğunu iddia ediyorlardı. Atatürk'ün 14. ölüm yıldönümünde Adnan Menderes, Türk toplumunun karşı karşıya bulunduğu görevin, başlangıçtaki biçim ve niteliğiyle Atatürk'ün başarılarını (CHP'nin istediği gibi) yalnızca korumak değil, o zamanlar bunlara yön veren amaç ve motiflere uygun olarak bu başarıları geliştirmek olduğunu yazıyordu. Menderes'e göre, DP iktidarında, Türk milleti böyle bir sürekliliğin keyfini yaşıyordu ve Atatürk sonsuza kadar huzur içinde uyuyabilirdi.[82]

Feroz Ahmad; DP'nin Kemalizm yorumuna göre-birçok CHP'linin de paylaştığı, Atatürk, Türkiye serbest teşebbüsçülüğe dayalı bir kapitalist sistem içinde Batılılaşsın diye, kendi reform paketini uygulamıştır, diye yazmaktadır. Menderes'in işaret ettiği reformların "amaç ve motifleri" bunlardı. Bu politika, hem iç şartların hem de dünyadaki durumun bu modelin sürdürülmesine izin vermediğinin anlaşıldığı 1930'ların başına kadar uygulanmıştı. Sovyetler Birliği yardımının ve örneğinin de teşvikiyle Kemalist rejimin aktif devlet müdahalesine ve ekonomide planlamaya karar vermesi, yalnızca o dönemle sınırlıydı. Bununla birlikte o dönemde bile amaç, yaşayabilir bir ekonomi ve ayakları üzerinde duran bir serbest teşebbüs sınıfı yetiştirmekti. Bu sınıf yeteri derecede gelişince, devlet işletmeleri ona devredilecek ve bir serbest pazar ekonomisi kurulacaktı. DP'liler, bu dönüşümü tamamlamaya çalışıyordu ve bunu Kemalizm'in esas amacına bağlı kalmak olarak anlıyorlardı.[83]

1954'te kabul edilen bir kanun, usta bir şekilde muhalefet etme hakkına kısıtlama getiriyordu. Buna göre, bir siyasi partiye adaylık için baş vuran kişinin müracaatı reddedilirse, bu kişi aynı seçim döneminde bir daha aday olamıyordu. Müracaatlarını kabul etmedikleri kişilerin kendilerine karşı adaylık koymalarını engellemiş oluyorlardı. Bir diğer anti-demokratik hüküm, seçimlerde aday olacak memurların altı ay önceden istifa mecburiyeti idi. Bunun, muhalifler aleyhine işleyeceği belli idi. Muhalefet adayı olmak isteyecek memur, seçimi kazanamaz ise, işsiz kalacağını düşünecek ve aday olmaktan vazgeçecekti. Seçimlerde karma liste yapmak da mümkün değildi.[84]

1950 seçimlerindeki hezimetin üstüne CHP, ilk kez çoğunluk yönteminin sakıncasını giderecek seçim formülleri aramaya başlamıştı. İktidar partisi DP ise, CHP'nin itirazlarına kayıtsız kalmış ve 1954 seçimlerinin de aynı esaslarla çoğunluk ve liste usulü yapılmasında ısrar etmişti.[85]

1954 seçimleri böyle bir ortamda yapıldı ve DP için seçim zaferi ciddi bir sorun olmadı. Partinin ilk 4 yıllık sicili kendini iyi anlatıyordu. İyi hasat, dış krediler ve hükümetin kamu yatırımları ülke genelinde bir refah rüzgarı estirmişti ve muhalefetin karşı-propagandası yalanlanmıştı. CHP'nin tek parti uygulamalarının anılarını hafızasında canlı tutan seçmen, bu partinin ülkede hürriyet ve güvenliğin bulunmadığı şeklindeki propagandasını ciddiye alması düşünülemezdi. Ortalama seçmen, 1954 yılında kendisini 4 yıl öncesine göre daha mutlu hissediyordu.[86]

1950'deki gibi seçim sonuçlarının halkın iradesini adaletli olarak parlamentoya yansıtmadığı açıktı. Katılımın yine yüksek olduğu bu seçimlerde oyların yaklaşık yüzde 41.7'sine sahip olan muhalefet (CHP, CMP ve Bağımsızlar), sandalyelerin ancak yüzde 6.7'sini; iktidar partisi (DP) oyların yüzde 56.6'sı ile, sandalyelerin yüzde 93'ünü, 541 sandalyeden 503'ünü ele geçirmişlerdi. Seçim sisteminin çarpıklığı olarak, Meclis'in ezici çoğunluğu DP milletvekillerinden oluşmuştu. CHP'nin yüzde 35 oyuna karşılık yalnızca 31 sandalyesi vardı.[87]

Cem Eroğul'un, "Menderes iktidarının en kritik yılı" diye tanımladığı 1955 yılında, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında Kıbrıs görüşmeleri çıkmaza girince, Konferansı etkilemek amacıyla Londra'da Kıbrıslı Türkler, Türkiye'de de Hükümet tarafından gösteriler organize edilmek istenmiştir.[88]

6 Eylül 1955 günü Selanik'te Mustafa Kemal'in doğduğu evin ve Türkiye'nin Selanik Konsolosluğu'nun bombalandığı haberinin radyonun 13.00 haber bülteninde yayınlanması ve İstanbul Ekspres Gazetesi'nin ikinci baskısında akşam üzeri duyurulması üzerine, 6 Eylül'ü, 7 Eylül'e bağlayan gece, İstanbul'un hemen bütün semtlerinde, Rumların evleri, işyerleri, kiliseleri saldırıya uğramıştır. İzmir'de de benzer olaylar cereyan etmiştir.[89] Ordu birlikleri 4 saat içinde duruma hakim olmuştur.[90]

Bu olaylarda Rumların ve Hıristiyanların dükkanlarından başka Rum Patrikliği'ne ve İzmir'de Yunan Konsolosluğu'na saldırılar olmuş, büyük maddi zararlar meydana gelmiştir. İçişleri Bakanı Namık Gedik çekilmiş; Başbakan, Patrik Athenagoras'ı ziyaret edip üzüntülerini bildirmiş; İzmir'de ise, Ulaştırma Bakanı tahrip edilen Yunan Konsolosluğu'nun bayrak çekme töreninde bulunmuştur. Hükümet, zararların ödeneceğini açıklamıştır.[91]

6/7 Eylül 1955 günlerinde yaşanan olaylar iktidar partisi içindeki tartışmaları su yüzüne çıkarmıştır. DP'lilerden Prof. Feridun Ergin, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Fuad Köprülü, Fethi Çelikbaş, Mükerrem Sarol. Bu gelişmelerden sonra Başbakan Adnan Menderes'i kararlı bir şekilde eleştirmeye başlamışlardır. DP'li 19 milletvekilinin bir önerge ile basına ispat hakkı tanınmasını istemeleri üzerine DP Genel İdare Kurulu, Çelikbaş ve Karaosmanoğlu'na baskı ile imzalarını geri aldırtmaya çalışmış; fakat başarı sağlayamamış, bu gelişme üzerine Prof. Feridun Ergin Haysiyet Divanı'na verilmiştir. "İspat hakkı" önergesini imzalayan 19 milletvekilinden 9'u Parti'den ihraç edilmiş, 10'u kendileri istifa ederek ayrılmışlardır.[92]

27 Ekim 1957 tarihinde yapılan genel seçimlerde, Adnan Menderes'in DP'si oyların yüzde 47.70'ini toplamış ve 424 sandalye kazanmıştır. İsmet İnönü liderliğindeki CHP yüzde 40.82 oy oranı ile sadece 178 sandalye elde edebilmiştir. Kalan oyların dağılımı ise şöyledir: Cumhuriyetçi Millet Partisi yüzde 7.19 ile 4 sandalye, Hürriyet Partisi yüzde 3.85 ile 4 sandalye, 2 sandalye de Bağımsızların. Seçim sisteminin çarpıklığı, muhalefet partileri hep bir arada oyların yüzde 52'sine karşılık 186 sandalye kazanırken; iktidar yüzde 48'lik bir oy oranı ile 424 sandalyeye sahip olabilmektedir. 1957 seçimlerinde muhalefetin toplam oyları, DP'nin toplamını aşmaktadır.[93]

1960 İhtilali'ne Doğru

1954 seçim sonuçlarının Başbakan Menderes ve Partisi üzerinde farklı bir etkisi olacaktı. 1954 yılı, on yıllık dönemin kırılma noktası olarak gözükmektedir. Başbakan Menderes'in popülizmi, onu ve partisinin meclis grubunu milli iradeye dayalı bir çoğunlukçu diktatörlüğe doğru adım adım sürüklüyordu.

1959 Ocak ayında; iktidar, ülke genelinde "Vatan Cephesi" adlı bir örgütlenme çalışması başlattı. Vatan Cephesi Ocakları modeliyle iktidara partinin verebildiğinden daha geniş bir taban bulmak isteniliyordu. Vatan Cephesi'ne katılanların adları teker teker radyoda okunarak teşvik ediliyor; belli konumdaki kişiler ve kesimler bu ocaklara yazılmaya zorlanıyordu.[94]

Uygur Kocabaşoğlu'nun Demokrat Parti Dönemi'nde radyo-siyasi iktidar ilişkisi üzerine yaptığı tespitler bu açıdan endişe vericidir. 1957 seçimlerinde oy verme işleminin sona ereceği saat olan 17.00'yi beklemeden, saat 14.30'dan sonra radyoların seçim sonuçlarını yayınlamaya başlaması bir skandaldır. CHP'nin, Yüksek Seçim Kurulu'na yaptığı başvurular ve bu kurulun yayının durdurulması kararı almasına rağmen, Hükümet yayını sürdürmüştür.[95]

Uygur Kocabaşoğlu'nun, "Vatan Cephesi" üzerine tespitleri, 1950-60 döneminde plebisiter-otoriter yönetimin sınırları ve nereye doğru ilerlediği konusunda bir fikir verecektir. Devlet, otoritesinin yıkılmaya çalışılması üzerine iktidar kendisini savunmak zorunda kalmıştır. Muhalefet ve bağımsız basının iktidarı yıkmaya çalışması karşısında iktidarın ayakta olduğunu ve halkın iktidara güvendiğini kanıtlayabilmek amacıyla devlet radyosunda, "Vatan Cephesi" yayınlarına başlanmıştır. Radyo işlerinden sorumlu Devlet Bakanı bu görüşü şu sözlerle açıklamıştır: "(..) Biz bu neşriyatı, sadece memleketin selameti -hükümet ve otoritesinin muhafazası- milli emniyetimizin korunması için yapmış bulunuyoruz."

"Vatan Cephesi" çalışmasının en çok tepki çeken yanı, hayatta olmayan kişilerin, 7-8 yaşında çocukların, CHP'den ayrılıp DP'ye geçtiğinin duyurulması için radyonun alet edilmiş olması ve böylece radyo programlarının ölçüsüz biçimde hükümet tarafından işgal edilmesidir. "Vatan Cephesi"ne katılanların listelerinin okunmasına 1 Ekim 1958 tarihinde başlanmış ve 26 Ocak 1960 tarihine kadar haber bültenleri içinde yayınlanmıştır. Bu tarihten sonra Ankara Radyosu'nda oluşturulan ve her gün saat 14.00'te yayımlanan "Yurdun dört köşesinden haberler" adlı programda listelerin okunması sürdürülmüştür. Önceleri 10 dakika süreli olan bu program, 16 Mart 1960 tarihinden itibaren 30 dakikaya çıkarılmıştır.[96]

DP önderliği, muhalefet liderlerinin yurt gezileriyle ülkede dolaşmasına dayanamıyordu. Valiler, hükümet tarafından kendilerine verilen emirleri uygulayınca da çeşitli sorunlar çıkıyordu. Bu olaylardan birinde ana muhalefet lideri İsmet İnönü, Yeşilhisar'a giderken yolu İncesu köprüsü üzerinde bir topçu birliği tarafından kesilmişti. İsmet İnönü, yolunun kesilmesi üzerine bir süre otomobilinde beklemiş, sonra yürüyerek köprüye vardığında Subaylar selama durmuşlardı. O sırada

birliğinin başında görevli Binbaşı Selahattin Çetiner, 4 Nisan 1960 günlü istifa dilekçesinde şunları yazıyordu:

"Anayasa'nın 70. maddesi seyahat hak ve hürriyetini vatandaşların tabii hukukundan saymasına ve ordunun kanunun zikrettiği istisnai haller dışında emniyet ve zabıta kuvvetleri yerinde kullanılmasına hukuki imkan bulunmamasına rağmen Sayın İsmet İnönü ve arkadaşlarının Kayseri gezisinde emir ve komuta ettiğim birlikleri bu hukuki sınırlar dışında kullanmaya zorlandım."[97]

TBMM'de de muhalefetin çalışmalarını engellemek için iktidarın kimi önlemler alması kabul edilebilir bir durum değildi.

12 Nisan 1959 günü toplanan DP Meclis Grubu'nda, TBMM İç Tüzüğü'nün 117. maddesi uyarınca bir Tahkikat Komisyonu kurdurulması kararı alınmıştı. Toplantıdan sonra yapılan açıklamada şöyle deniliyordu: "CHP'nin yıkıcı, gayrımeşru ve kanun dışı faaliyetlerinin memleket sathında cereyan tarzı ve bunların mahiyet ve hakikatinin nelerden ibaret olduğunu tahkik ve tespit etmek üzere, bir meclis tahkikatı açılmasına, grubumuz ittifakla karar vermiştir."[98]

İlter Turan'ın değerlendirmesine göre; Demokrat Parti, muhalefetin yıkıcı faaliyetini incelemek üzere yalnız kendi milletvekillerinden oluşan bir tahkikat komisyonu kurmuş ve bu komisyonu, olağan parlamento komisyonlarının sahip olmadığı yetkilerle donatmıştı. "Yasalara uygunluğu çok tartışmalı olan bu eylem, daha da önemli olarak, rekabetçi bir sistemin işlerliği için gerekli olan temel bir anlayışı da ihlal ediyordu."[99]

DP İktidarının Sonu

27 Mayıs 1960 sabahı, genç subayların gerçekleştirdikleri bir hükümet darbesiyle 10 yıllık Demokrat Parti iktidarı sona erdirildi. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve arkadaşları, DP'li milletvekilleri ve Parti yöneticileri, bürokratlar ve Genelkurmay Başkanı tutuklanarak Yassıada'da yargılanmak üzere cezaevine konuldular.

DP'li Hükümeti devirmek için Silahlı Kuvvetler içinde ilk gizli örgütün kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte ihtilal amaçlı ilk gizli örgüt teşebbüsünün 1951 yılında oluşturulduğu bilinmektedir. DP'nin 10 yıllık iktidarı boyunca ayrı ayrı yedi tane gizli örgüt ile onların kendi aralarında birleşmelerinden oluşan iki tane de birleşmiş gizli örgütün faaliyeti tespit edilmiştir. Gizli örgütlerin bazı mensupları muhalefet partisi konumundaki CHP ile de temas kurmuşlardır. Başbakan Menderes ve partisi, 1957 seçimlerinde Ordu'ya el atmış ve Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Aknoz'u, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Fevzi Uçaner'i ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Sadık Altıncan'ı DP listelerinden aday göstermişlerdir. Ümit Özdağ, Yüksek Komuta Heyeti'nin bu davranışını, Hükümetin, Ordu tarafından desteklendiği imajı vermek istediği şeklinde yorumlamaktadır.

9 Subay Olayı'nın patlak vermesi, gerçekte örgüt içi sorunların olduğu kadar yaklaşan askeri müdahalenin ayak sesleri olarak kabul edilebilir. Olayı en fazla ciddiye alan kişi Cumhurbaşkanı Celal Bayar'dır. Hükümet ise sorunu önemsememiş, 19 Ocak 1958'de Milli Savunma Bakanlığı'ndan istifa ettirilen Şem'i Ergin'in yerine Ethem Menderes'i tayin ederek konuyu kapatmıştır.

Ordu içinde birbirlerinden habersiz gizli gruplar darbe hazırlıklarına hız vermişlerdir. [100]

Şevket Süreyya Aydemir'in sözleriyle; "İhtilalin ilk işareti üniversitelilerden geldi."[101]

27/28 Nisan 1960 günlerinde Ankara ve İstanbul'da üniversite öğrencilerinin gösterilerinde, artık Hükümet tümüyle kontrolü yitirmişti. Hükümet, sıkıyönetim ilan edince göstericiler dağılmaya başlamıştı. Belirgin olan, ordunun, Hükümet'in değil, göstericilerin yanında olduğu idi. Halk ise olayları seyrediyordu.[102]

25 Mayıs 1960 sabahı, DP Genel İdare Kurulu tekrar toplanmıştı. Rıfkı Salim Burçak, Başbakan Adnan Menderes'i eleştirmiş ve bu politikanın terk edilmesini istemişti.[103]

Ersin Kalaycıoğlu'nun tespitlerine göre; "1957 yılında tüm kaynakların tükenmesi üzerine mal kıtlıkları baş göstermiş ve başka çare kalmaması neticesinde TL'nin yüzde 330 oranında devalüe edilmesi ile sabit gelirlilerin satın alma gücünde büyük bir düşüş yaşanmıştır. Bu koşullarda iyice gerilen iktidar-muhalefet ilişkileri Türkiye'yi bir siyasal ayaklanma ortamına doğru sürüklemiştir. (..) Bu gelişmelere karşı, DP'nin muhalefeti susturmaya yönelmesi, hem TBMM içinde hem de dışında siyasal gerilimin tırmanması sonucunu doğurmuştur. Ana muhalefet partisi başkanının yasama organından uzaklaştırılması, gittiği siyasal gezilerde örneğin Kayseri'de olduğu gibi kente valilik tarafından sokulmaması, Uşak ve Topkapı'da olduğu gibi saldırıya uğraması hem siyasal gerginliğin en belirgin işaretleri, hem daha da tırmanmasını teşvik eden nedenler olmuştur."[104]

Kemal H. Karpat, 1959 yılında, Princeton Üniversitesi tarafından İngilizce olarak basılan eserinde Türkiye'deki demokrasinin krizden kurtulması için tek çözümün 1945-50 dönemindeki gibi siyasal muhalefetin yaşatılmasında olduğuna işaret ediyordu:

"Türkiye büyük olayların eşiğindedir. Yüzeyde kalan, yarım yamalak tedbirler bu olayları sadece kısa zaman için geciktirebilir. Sıkı bir kontrol ise, bir huzur manzarası yaratsa bile mutlaka yapılması gereken geniş, siyasi, kültürel ve sosyal ayarlamaların yerine geçemez. (..) Geniş ve sistematik bir sosyal organizasyona ihtiyaç vardır. Bu sosyal ayarlama ihtiyacının temelinde de halkın içten gelen ve gittikçe şiddetlenen kültür, hürriyet ve ilerleme, tek kelime ile en geniş anlamı ile demokrasi hasreti bulunmaktadır. Bu gerçek demokrasi nasıl tanımlanabilir ve demokrasi yoluyla halkçılık nasıl gerçekleştirilebilir?"

Kemal H. Karpat, "Bu konuda en iyi tanımı, Türkiye'de gerçek bir demokrasinin kurulması uğrunda samimiyetle mücadele ettiği muhalefet yıllarında Demokrat Parti yapmıştır" diyor ve Demokrat Parti Balıkesir örgütünün 1949 tarihli bir raporundan şu aktarmayı yapıyordu:

“Biz hak ve hürriyet davasını, sadece güzel vaadlerin, büyük prensiplerin münakaşa ve kabul edilivermesi ile gerçekleşebilir saymıyoruz. İstiyoruz ki, bu dava konuşmalarımızın, yüksek siyasetin arkasında her günkü hayatımıza kadar, köyümüzdeki kurban derisi bağışından, milli külfetlerin ortaklaşa paylaşılmasından, onun nimetlerinden kanuni eşitlik içerisinde yararlanmaya kadar kökleşsin. Çünkü biz, buralarda yaşayan vatandaşlarız ve basit insanlarız. Belki sadece prensipler üzerinde anlaşmalar, yüksek siyaset için yeterlidir. Fakat, gündelik hayatın iktisadi şartları, mali ve sosyal yokluklar içinde bir bütün oluvermiş insanların yaşayışında bir şeker işi, bir bağış işi, bir cezanın partiler arasında farklar gözeterek toplanması, köyümüzdeki ve mahallemizdeki bir muhtarın hor muamelesi ve nihayet vergimizi ellerine teslim ettiğimiz insanların kötüye kullandıkları haklarımıza mukabil affa uğramaları, vergilerimizin keyfi kullanılması bizim için önemli davalardır. (..) Diyorlar ki, ‘Bunların münakaşa yeri meclistir.’ Meclis, kanun düzenleyen yerdir, Lakin ona bu kanun fikrini veren, onu şekillendiren, sokaktaki, dükkandaki, evdeki ve nihayet meydandaki halkın maşeri vicdanı ve isteğidir. (..) Partiler belirli meselelerde hadiseleri millet önünde münakaşa ederek çoğunluğu sağlarlar. (..) Bunun adı sokak demokrasisi değil, demokrasinin kendisidir. Başka türlüsü ise sadece kulis politikası ve koridor taktiği adını taşır.”[105]

Yassıada Dersleri

14 Ekim 1960’dan 15 Eylül 1961’e kadar 11 ay süren Yassıada mahkemelerinde toplam 592 kişi sanık olarak yargılanmıştır. Haklarında ölüm cezası istenen kişilerin sayısı 228’dir. Adli, askeri ve idari kesimdeki yargıçlardan dönemin hükümetinin önerisi üzerine askeri komite tarafından görevlendirilen bir başkan, sekiz asil ve altı yedek üye ile bir başsavcı ve beş yardımcısından oluşan özel mahkemenin kararına göre; Adnan Menderes (Başbakan), Celal Bayar (Cumhurbaşkanı), Refik Koraltan (Meclis Başkanı), Fatin Rüştü Zorlu (Dışişleri Bakanı), Hasan Polatkan (Maliye Bakanı), Emin Kalafat, Agah Erozan, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçioğlu, Zeki Erataman, Bahadır Dülger, Baha Akşit, İbrahim Kirazoğlu, Osman Kavrakoğlu, Orgeneral Rüştü Erdelhun (Genelkurmay Başkanı) ölüm cezasına mahkum edildiler.

Ülke çapında endişeli ve endişeli bir bekleyiş ardından iktidarı elinde tutan Askeri Komite, Adnan Menderes (1899-1961), Fatin Rüştü Zorlu (1910-1961) ve Hasan Polatkan’ın (1915-1961) ölüm cezaları iktidardaki Milli Birlik Komitesi’nce onaylandı ve mahkeme kararları yerine getirildi. DP iktidarının önde gelen öteki yöneticileri, Medeni Berk, İzzet Akçal, Celal Yardımcı, Tevfik İleri, Vacit Asena, Kemal Biberoğlu, Hilmi Dura, Himmet Ölçmen, Kemal Özer, Necmettin Önder, Selami Dinçer, Ekrem Ant, Hüseyin Ortakçıoğlu, Reşat Akşemsettinoğlu, Necati Çelim, Sadık Erdem, Nuri Togay, Mazlum Kayalar, Selahattin İnan, Murat Ali Ülgen, Selim Yatağan, Muhlis Erdener, Enver Kaya, Rauf Onursal, Kemal Serdaroğlu, Hadi Tan, Cemal Tüzün, Samet Ağaoğlu, Sezai Akdağ, Ethem Yetkiner, Kemal Aygün ömür boyu hapse mahkum olurken; 418 kişi 6 ay ile 20 yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. 123 kişi beraat ettirildi.

27 Mayıs 1960 askeri yönetimine bağlı bu mahkemenin kararları doğal olarak kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır. Sivil-demokratik hayata dönülünce, bazı siyasi partilerle silahlı kuvvetler mensupları arasında gerginlik kaynağı olarak uzun yıllar gündemde kaldı.

Türkiye, Başbakan Menderes ve arkadaşları Dışişleri Bakanı Zorlu ile Maliye Bakanı Polatkan'ın idam edilmelerinden hangi dersleri çıkartabilir?

Bu soruyu dört açıdan cevaplandırmak mümkündür:

Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın idamlarından alınması gereken birinci ders, Türk Ceza Kanunu'ndaki ölüm cezasının sorgulanması şeklinde olabilir. İkinci olarak özellikle üzerinde durulması gereken bir konu, basının durumudur. Menderes ve arkadaşlarının idamlarında basının tutumu da etkili olmuştur. Üçüncü ders, üniversitenin tutumudur. Askeri yönetim hukukunun düzenlenmesi ve uygulanmasında üniversite profesörleri kendilerine yakışmayan bir öfke ile davranmışlardır. Dördüncü ders, insan haklarının her yerde ve her durumda vazgeçilemez ve doğuştan kazanılan, insan olmaktan gelen haklar oluşudur.

Başbakan Menderes'in Yassıada Mahkemesi'ndeki sorgusunda ilk cümleleri şöyle idi:

"İnsanın haklarını müdafaa edebilmesi için muayyen şartların yerine getirilmesine lüzum vardır, kanaatindeyim. Bendeniz beş aydan beri tecrit vaziyetinde bulunuyorum. Bir tek odanın içinde günün yirmi dört saatinde her saat değişen bir nöbetçi subayı ile tek kelime konuşmadan yaşıyorum. Artık konuşma yeteneğim zaafa uğradı. Kumandan Beyefendinin zaman zaman beni bahçeye çıkartmak gibi lütufları olmasa şimdi huzurunuzda olmak imkanını da bulamayacaktım. Bana imkan verecek, moralimi, rahatsızlığımı bertaraf edecek şartlara malik değilim. Beş aydan beri bütün konuşmalarımın yekunu 10-15 saati geçmez. Bir maznun huzurunuza böyle gelirse kendini nasıl müdafaa edecektir? Suçluyu tecrit ve konuşturmamak, tahammül edilir manevi tazyik değildir."[106]

Başbakan Menderes'in son sözleri de şunlar olmuştur:

"Hayata veda etmek üzere olduğum şu anda, devletime ve milletime ebedi saadetler dilerim. (.)"[107]

1 Celal Bayar, Başvekilim Adnan Menderes (İstanbul, Baha M., 1983), s. 21-3.

2 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı (İstanbul, Remzi K. 2. bs., 1979), s. 93.

3 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam (İstanbul, Remzi K., 3. bs. 1980), cilt 3, s. 75-7.

4 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, s. 103-6.

5 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, s. 108-9.

6 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, s. 113-5.

7 Samet Ağaoğlu, Arkadaşım Menderes (İstanbul, Baha M., 1967), s. 14-5.

8 Rıfkı Salim Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950, (Ankara, Olgaç M., 1979), s. 57-63.

9 Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, (İstanbul, İstanbul M., 1967), s. 130.

10 Cem Eroğul, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, (Ankara, İmge K., 2. bs., 1990), s. 11.

11 İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 8 (İstanbul, İletişim Y.,), s. 2076-86.

12 Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", Yön, 40 (19 Eylül 1962), s. 3.

13 Mehmet Ali Aybar'ın adaylığı için bkz: Haldun Derin, Çankaya Özel Kalemini Anımsarken 1933-1951, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1995), s. 195.

14 Ümit Özdağ, Ordu-Siyaset İlişkisi/Atatürk ve İnönü Dönemleri (Ankara, Gündoğan Y., 1991), s. 164-8.

15 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, s. 36.

16 Cüneyt Arcayürek, Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951 (Ankara, Bilgi Y., 1983), s. 28-30.

17 Selim Deringil, Denge Oyunu/İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1994).

18 Nihal Kara, Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararı (1945) (AÜSBF, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1982).

19 Nihal Kara-İncioğlu "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", Tarih ve Demokrasi/Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan (İstanbul, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği Y., 1992), s. 69-86.

20 Oğuz Ünal, Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu, (İstanbul, Milliyet Y., 1995), s. 122.

21 Celal Bayar, Başvekilim Adnan Menderes, s. 40-3.

22 Demokrat Parti Tüzük ve Programı [(Ankara, (DP) Y., 1946].

23 Feroz Ahmad, The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975, (Colorado, Westwiew Press, 1977), s. 14.

24 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, (Ankara, Bilgi Y., 1976), s. 23.

25 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 143.

26 Haldun Derin, Çankaya Özel Kalemini Anımsarken 1933-1951, s. 205.

27 Tevfik Çavdar, "Demokrat Parti", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 8, s. 2065.

28 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 19.

29 Hükümetler ve Programları I, (Ankara, TBMM B., 1988), s. 129.

30 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.y.., s. 23.

31 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 144-5.

32 Zafer Üskül, Siyaset ve Asker, (İstanbul, Afa Y., 1989), s. 50, 52 ve 55.

33 Zafer Üskül, a.g.y.., s. 56-7.

34 Hükümetler ve Programları I, s. 122.

35 A. Suat Bilge, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Güç Komşuluk, (Ankara, T. İş Bankası Y., 1992), s. 301-2.

36 A. Suat Bilge, a.g.y.., s. 302-303.

37 A. Suat Bilge, a.g.y.., s. 303.

38 İlber Ortaylı, "1946 Demokrasisi", Milliyet, 16 Mayıs 1983.

39 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 149.

40 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 150.

41 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 153-54.

42 Haldun Derin, a.g.y.., s. 197.

43 Haldun Derin, a.g.y.., s. 200.

44 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 155.

45 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 158.

46 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 159.

47 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 160.

48 Ayın Tarihi, (Temmuz 1947), s. 15-6 ve Haldun Derin, a.g.y.., 210-14.

49 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 170-71.

50 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.y.., s. 35.

51 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.y.., s. 37.

52 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 177.

53 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.y.., s. 63.

54 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 181-2.

55 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 182.

56 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 183.

57 Kemal H. Karpat, a.g.y.., s. 189-90.

58 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 26.

59 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 27.

60 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 30-31.

61 Cemil Meriç, Bir Dünyanın Eşiğinde, (İstanbul, İletişim Y., 1994), s. 19.

62 İdris Küçükömer, "Batılaşma", Düzenin Yabancılaşması, (İstanbul, Bağlam Y., 1994), s. 106.

63 Haldun Derin, a.g.y.., s. 257-58.

64 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.y.., s. 66.

65 Hükümetler ve Programları I, s. 154.

66 Ergun Özbudun, Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma (Ankara, AÜHF Y., 1975), s. 40.

67 Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları 1950-1960 (Ankara, Kültür Ofset, 2. bs., 1992), s. 3-27.

68 Ayşegül Sever, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945-1958, (İstanbul, Boyut Y., 1997), s. 65.

69 Ahmet Emin Yalman, Gördüklerim ve Geçirdiklerim IV, (İstanbul, 1971), s. 227.

70 Hüseyin Bağcı, Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası (Ankara, İmge K., 1990), s. 42.

71 A. Suat Bilge, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964/Güç Komşuluk (Ankara, T. İş Bankası Y., 1992). s. 265.

72 Oral Sander, Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964 (AÜSBF Y., 1979), s. 74.

73 Mehmet Saray, Türkiye'nin Nato'ya Girişi, (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Y., 2000), s. 114-5.

74 Gencay Şaylan, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısının Evrimi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 2, s. 393.

75 Serdar Turgut, Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi (Ankara, Adalet M., 1991), s. 188-89.

76 İlkay Sunar, a.g.y.., s. 2084.

77 Ahmet Emin Yalman, a.g.y.., s. 238-9.

78 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 37.

79 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 37-8.

80 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, a.g.y.., s. 97; Cem Eroğul, a.g.y.., s. 75-6.

81 Cem Eroğul, a.g.y.., s. 78-9.

82 Yeni İstanbul, (10 Kasım 1952).

83 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 42-3.

84 Cem Eroğul, a.g.y.., s. 102.

85 Haluk Ülman, "Seçim Sistemimiz ve Başlıca Siyasi Partilerimiz," AÜSBFD, cilt 22 (1957), s. 57.

86 Feroz Ahmad, a.g.y.., s. 49.

87 Ülkü Varlık-Banu Ören, Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimler, (İstanbul, Der Y., 2001), s. 90.

88 Cem Eroğul, a.g.y.., s. 107-11.

89 Mehmet Arif Demirer, 6 Eylül 1955, Yassıada 6/7 Eylül Davası, (İstanbul, Bağlam Y., 1995).

90 Hüseyin Bağcı, a.g.y.., s. 110 vd.

91 İsmail Soysal, Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi, 1945-1975, (İstanbul, İSİS, 1997), s. 238.

92 Cem Eroğul, a.g.y.., s. 112-13.

93 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, s. 171.

94 Mete Tunçay, "Siyasal Tarih, 1950-1960", (Ed.) Sina Akşin, Türkiye Tarihi 4, (İstanbul, Cem Y., 1989), s. 185.

95 Uygur Kocabaşoğlu, Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna (Ankara, AÜSBF Y., 1980), s. 350-51.

96 Uygur Kocabaşoğlu, Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna, s. 351.

97 Metin Toker, İsmet Paşa ile 10 Yıl, 1957-1960, (Ankara, Akis Y., 1966), s. 322.

98 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, s. 358.

99 İlter Turan, "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", (Ed.) Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, (İstanbul, Alfa Y., 2000), s. 371.

100 Ümit Özdağ, Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, (İstanbul, Boyut K., 1997), s. 75-87 ve 94.

101 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, s. 376.

102 Ümit Özdağ, Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, s. 155.

103 Samet Ağaoğlu, Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru, (İstanbul, 1972), s. 166-67.

104 Ersin Kalaycıoğlu, "27 Mayıs İhtilaline Giden Yol: Nedenler ve Açıklamalar", (Ed.) Suna Kili, 27 Mayıs 1960 Devrimi ve 1961 Anayasası, (İstanbul, Boyut K., 1998), s. 41-2.

105 Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, s. 275 vd.

106 Yassıada Adalet Divanı Tutanakları, 14 Ekim 1960 Cuma, Saat 14. 25.

107 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, s. 530.

Menderes Dönemi (1950-1960) / Yrd. Doç. Dr. Cihat Göktepe [s.901-910]

Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yakın tarihimiz açısından bu on yıllık dönem çok değişik yönleri ile incelenebilir. Demokrat Parti ya da Menderes dönemi denilen bu periyotta 1950, 1954 ve 1957 yıllarında olmak üzere üç genel seçim yapılmış ve bu dönemde Adnan Menderes beş defa başbakan olarak hükümet kurmuştur. Bu çalışmada, Menderes dönemi esas itibarıyla, Demokrasinin Gelişimi, Ekonomik Değişim, İç Siyasi Gelişmeler ve Dış Politika olmak üzere dört alt başlıkta değerlendirilmiştir.

A. Demokrasinin Gelişimi

Milli Mücadele'nin (1919-1922) işgalci güçlere karşı kazanılmasından sonra 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş, aynı yıl Halk Partisi yeniden adandırılarak Cumhuriyet Halk Partisi adını almıştır. Bu parti Türkiye'yi 1950'ye kadar 27 yıl kesintisiz tek parti sistemi ile yönetmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra iç ve dış siyasi, sosyal, askeri ve iktisadi faktörlerin etkisiyle Türkiye'de çok partili sisteme geçiş süreci başlamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) mensup dört milletvekili Celal Bayar (İzmir Milletvekili), Fuat Köprülü (Kars Milletvekili), Refik Koraltan (İçel Milletvekili) ve Adnan Menderes (Aydın Milletvekili) 1946'da CHP'den istifa ya da ihraç yoluyla ayrılmışlardır. Nitekim 7 Ocak 1946'da "Demokrat Parti" olarak isimlendirdikleri yeni partiyi kurmuşlardır.[1] 1945 ve 1946'da on beş yeni siyasi parti kurulmuş ancak DP ana muhalefet partisi olarak gelişmiştir. 1946 seçimlerinde CHP 396, DP ise 61 milletvekili 4 de bağımsız ki bu seçimin güvenilirliği ile ilgili hususlar da pek çok iddia ortaya atılmıştır. Demokratlar 1946-1950 arasında kısa sayılabilecek bir sürede çok büyük bir başarı elde etmişlerdir. Çok Partili sisteme geçiş süreci olarak da değerlendirilen bu dört yıllık dönemde çok partili rejim uğruna yapılan mücadeleyi Karpat, "Cumhuriyetin dayandığı ideolojinin yeniden yorumlanması sonucunu doğurduğu gibi komünizm üzerine geniş tartışmalara ve bugünkü parti sisteminin kurulmasına yol açtı."[2] şeklinde değerlendirmektedir.

14 Mayıs 1950 seçim sonuçlarına göre toplam 7.953.055 oyun 4.242.833 (%53.35)'ünü DP almış ve karşılığında 408 milletvekili çıkarmıştır. Buna karşılık CHP 3.165.095 (%39.78) oy almış ve karşılığında ancak 69 milletvekili çıkarabilmiş 240.209 (%3.02) oy almış olan Millet Partisi (MP) ancak 1 milletvekili çıkarabilmiş, bunlara ilave olarak bağımsız olarak 9 milletvekili de meclise girmiştir.[3] Burada vurgulanması gereken bir nokta ise seçim sitemini getirdiği bir sonuç olarak DP oyların %53.3'ünü almışken bunun Meclis'e milletvekili olarak yansıması, 408 milletvekili oran olarak da %83,7 olmuştur. CHP oyların %39.78 ini almışsa da Mecliste 69 milletvekili ile ancak %14.4 nispetinde temsil edilmiştir. Millet Partisi'nin (MP) oy oranı %3.02 olmasına karşılık Meclis'te 1 milletvekili ve %0.2 oranında temsil edilebilmiştir. Seçim sisteminin Meclis'in şekillenmesinde halkın oyundan daha etkili bir faktör olduğu sonucuna varılabilir. Buna örnek olarak eğer 1950'de D. Hont sistemi olsaydı DP 270, CHP 210 vekil çıkarabilecekti. Belirtilen rakam ve oranlardan anlaşılacağı üzere seçim sisteminin (çoğunluk sistemi) temsil üzerindeki etkisi hem iktidar hem de muhalefet

açısından çok fazladır. Zira iktidar kendisinde aldığı halk desteğinin üzerinde bir güç hissetmişken muhalefet ise temsildeki sayısal azlığın etkisiyle gücünün daha altında bir muhalefet anlayışını kabul etmek durumunda kalmıştır.[4]

1950 seçimlerinin bu sonuçları iktidarın el değiştirmesi anlamına geliyordu. Nitekim DP iktidarı 22 Mayıs 1950'de devralmıştır. Aynı gün Yeni Meclis'in yaptığı ilk işlerden birisi Atatürk'ün de yakın arkadaşı deneyimli ve ılımlı bir devlet adamı olarak da bilinen Celal Bayar'ı Türkiye'nin üçüncü Cumhurbaşkanı seçmek oldu, Refik Koraltan da Meclis başkanlığına seçmişler Menderes'e de hükümeti kurma görevi verilmiştir.[5] Cumhurbaşkanı seçilen Bayar, Parti Genel Başkanlığı'nı da bırakmıştır. Bu da demokrasi tarihimizde yeni bir başlangıçtı zira Atatürk ve Başkanlığı'nı fiilen olmasa da hukuken devam ettirmişlerdir. DP dönemindeki bu yeni anlayış Cumhurbaşkanlarının hukuken tarafsız olması durumunu pekiştirmiştir. Nitekim 9 Haziran 1950'de DP genel idare kurulu toplanarak Bayar'dan boşalan genel başkanlığa Adnan Menderes'i seçmiştir. Dolayısıyla 1950'den başlayan ve 27 Mayıs 1960 hükümet darbesine kadar sürecek olan bu dönem Demokrat Parti dönemi diye değerlendirilmekle beraber Adnan Menderes'in hem DP Genel Başkanı ve hem de ülkenin başbakanı olmasından dolayı "Menderes Dönemi" olarak da tanımlanmaktadır.

1950'deki hükümet değişikliği sadece iktidarın el değiştirmesi olarak değil, o tarihten itibaren siyaset devletçi siyasetçiden farklı olarak sokaktaki adama dayanmaya başlamıştı.[6]

Buna bağlı olarak tarihçiler arasında, Demokrat Parti'nin Mayıs 1950'deki ezici seçim zaferinin, modern Türk siyasal tarihinde bir dönüm noktası oluşturduğuna dair genel bir mutabakat vardır. Hatta özelikle DP taraftarları bu değişimi "Ak devrim" olarak tanımlamışlardır.[7]

Hem DP'nin ezici bir çoğunluğa sahip olduğu yeni Meclis'in hem de yeni hükümetin niteliği eskisinden çok daha farklıydı. DP milletvekillerinin sosyal durumları incelendiğinde, Kemalist devirden ayrılan pek çok farklılık göze çarpar. Bu duruma örnek vermek gerekirse DP milletvekilleri yaş ortalamaları olarak daha gençtiler, seçmenleri ve seçim bölgeleriyle çok daha yakın ilişkilere sahiptiler, yüksek öğrenimli olanlar daha az olmasına karşılık ticaret erbabı ve hukuk bilgisine sahip olanların sayısı daha fazlaydı. DP ile CHP arasındaki en belirgin farklardan biride DP'nin bürokrat veya askeri geçmişi olan milletvekili sayısının çok az olmasıydı. Dolayısıyla Türkiye'de bilinen kitleden oldukça farklı bir kesiminin iktidara gelmiş olduğu açıktı.[8]

DP'nin ideolojisi ve programında vurgulan hususlar ise ana hatlarıyla, halk için daha fazla hürriyet, liberal ekonomik politika, devlet sektörüne nazara özel sektöre daha çok destek, ve dini konularda daha az sınırlama olarak belirtilebilir.[9] Bu politikalar halkın büyük çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Zürcher'in, "CHP'nin iktidar döneminde devlet idaresi ve parti teşkilatı o kadar iç içe geçmişti ki partinin devletin toplumu denetlemek ve yönetmek için kullandığı araçlardan sadece biri olduğu

pekala söylenebilirdi. DP'nin iktidara gelmesiyle bu ilişki nihayet kesildi. Demokratlar eski yönetimden devraldıkları bürokrasi ve orduya güvenmiyor ve bunları kendi denetimleri altına almak için bir hayli çaba harcıyorlardı. Bu sebepten yıllar boyunca devlet ve parti, özelliklede üst düzeylerde yeniden bütünleşme eğiliminde oldu. Bununla beraber Kemalist dönemden olan ayrılık partinin bürokrasiye egemen olması idi."[10]

Değerlendirmesi CHP dönemi parti ve devlet ilişkilerini daha açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Genel olarak Demokratlar, Populist (halkçı) ve kırsal kesimin partisi olarak tanımlanırken, Halk Partisi ise elitin ve kentlinin partisi olarak değerlendirilmektedir.[11] Genel anlayış böyle olmakla birlikte aydınların pek çoğu 1946'da kurulduğunda DP'yi daha fazla özgürlük vaadettiği için desteklemişlerdir. Hatta CHP'yi de dolaylı olarak sıkıştırma eğilimine girmişlerdir. Özdağ'ın belirttiği gibi;

II. Dünya Savaşı'ndan sonra burjuvazi, bürokrasinin diktasından kurtulmak için baş kaldırdığında, bürokrasinin siyasal organı olan CHP'nin bu işlevi sona ermiş olduğu için bürokrasi içinde de parçalanmalar başlamıştır. Sivil bürokrasi asker bürokrasinin aleyhine iktidarını genişletmiş asker bürokrasiyi iktidar ortaklığından dışlamıştır. Subay heyetinin geneli, desteğini CHP'den çekip, DP'ye yöneltmektedir. Ordu içinde DP yanlısı gizli örgütler kurulmakta CHP iktidarı, seçim için DP'ye devretmeye razı olmazsa, CHP'nin devrilmesi planlanmaktadır.[12]

1950'de iktidar değişimi hukuken ve fiilen olmuşsa da sosyolojik ve psikolojik açıdan ne DP iktidara ne de Halk Partisi de muhalefete hazırdı.[13] Bu ana faktörden ötürü DP iktidara yabancılık çekmiş ve bürokrasi ve askeriyede CHP'nin etkisini azaltmak ve iktidarını sağlamlaştırmak için hızlı değişimler yapmak istemiştir. Bu doğrultuda Demokratlar, ordunun önde gelen subaylarının eski yönetimle bilhassa İsmet Paşa ile olan yakın ilişkilerinden dolayı orduya karşı hep güvensizlik duymuşlardı. Ama ordunun yönetim kademesinde iktidar değişimini müteakip 6 Haziran 1950'de Genelkurmay başkanının da dahil olduğu yapılan değişim hareketinden sonra rahatlamışlardı.[14]

DP Genel Başkanı Menderes, Başbakan olduğunda 51 yaşında 21 yıllık milletvekili ve 16 yıl CHP vekiliydi. Kendisini keşfedenin Atatürk olduğunu daima söylerdi[15] Dolayısıyla geçmişten getirdiği pek çok doğrular ve alışkanlıklar mevcuttu ve bazı konularda CHP'deki anlayışa benzer eğilimlerin bulunması gayet tabiidir. Bununla birlikte DP'nin dayandığı kitleler ve takip ettiği siyaset anlayışı gibi hususlar başta olmak üzere pek çok konuda CHP'ye göre farklılık gösterir. DP'nin ana söylemleri o dönemde sihirli söylemler olarak da tanımlanan "özel teşebbüs, özgürlük ve anti-komünizm"[16] olarak sıralanabilir.

Demokrat Parti'nin sınıfsal dayanağı ile ilgili çeşitli görüşler belirtilebilir, bu hareketin esas itibarıyla egemen sınıflara, yani ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerine dayandığını belirtmek mümkündür. Bununla birlikte bu değerlendirmelerin tam ve detaylı olabilmesi için DP'nin, halkı siyasal mücadelenin içerisine bizzat katıcı özelliğinin de altı çizilmesi gerekir. Zira DP'nin iktidara gelişi geniş bir halk hareketiyle mümkün olmuştur. DP'nin geliştirdiği ve uyguladığı metotlar, o zamana kadar

Türkiye'de bilinen ve uygulanan siyasal mücadele usullerini kökten değişime uğratmıştır. Konu ve dönemle ilgili Eroğul'un; "Eskiden çok önemli ve ancak uzaktan saygıyla bakılabilecek şahsiyetler olarak görülen milletvekilleri, halkın ayağına gelmeye başlamışlar; devlet adamları, politikacılar, propagandacılar oy toplayabilmek için çamurlu köy yollarını aşındırır olmuşlardır. Seçimlerin tek dereceli hale getirilmesi, oy ile siyasal iktidar arasındaki ilişkiyi çok daha somut bir hale getirmiş; artık seçimler, sonucu önceden belli, düzmece bir oyun olmaktan çıkmış ve böylece halk bunlarla gerçekten ilgilenir olmuştur. Bu ilginin sonucu olarak katılma oranı gittikçe yükselmiş ve 1950 genel seçimlerinde %88.88'e varmıştır"[17] şeklindeki tespit ve değerlendirmeleri fevkalade önemlidir. Buradan da anlaşılacağı üzere Türk halkı Türk tarihinde ilk defa aşağıdan yukarıya bir anlayışla yöneticilerini değiştirmiş, bu durum bile tek başına önemli bir anlayış değişimini beraberinde getirmiş, halk yönetimdeki gücünü kavramış, kendisine olan güveni artmış ve daha da önemlisi iktidarın gerçekleştirdiği siyasi icraatların doğrudan kendisinin günlük yaşantısını etkilediğini fark etmiştir.

Demokrat Parti'nin topluma getirdiği yeni anlayışlar demokrasi açısından sadece görüntü mü (biçimsel) yoksa günün koşul ve özellikleri çerçevesinde değerlendirildiğinde bir yenilik ya da hamle midir? Bu sorunun cevabı geniş ve konuya bakış açısına göre değişiklik göstermektedir. Konu Eroğul tarafından da değerlendirilmiştir. Şöyle ki; demokrasinin klasik tanımı, halkın halk tarafından ve halk için idaresidir.

Demokrat Parti bütün eksiklerine ve iktidarının sonunda biçimsel demokrasiyi dahi yıkmaya kalkışmasına rağmen, işte bu gerçek demokrasiye gidecek yolu kitlelere hissettirmiştir. Halkımız bugün iktidarı fiilen belirleme yetkisine sahip çıkmıştır. Bundan sonra atılacak demokrasi adımlarında daima bu gerçeği göz önünde tutmak zorunludur. Bu bakımdan Türkiye devrimcileri, Demokrat Parti hareketini iyi değerlendirmek ve bu harekete bir karşı-devrim diyerek, onu hemen bir kenara itmemek durumundadır. Gerçek demokrasiye giden yol Demokrat Parti'nin açtığı demokratik çığırın inkarına değil, onun özümlenip aşılmasına bağlıdır.[18]

Demokrat Parti iktidarının ilk dönemi olan 1950-1954 dönemindeki demokrasi anlayışı incelendiğinde karşılaşılacak tabloyu Karpat; "… genelde herkesin kabul ettiği gibi Türkiye'de hür ve demokratik bir ortamın mevcudiyeti. Din konusundaki liberal tutumuna uygun olarak DP ezanın Arapça okunmasına müsaade etmiş,[19] askerlik süresi kısaltılmış, liberal bir af kanunu çıkarılmış, Türklerin yurtdışına çıkabilmeleri, yabancıların ve eski Türk vatandaşlarının Türkiye içerisinde seyahatleri kalaylaştırıldı, yeni basın kanunu oluşturuldu, anti-demokratik kanunları ve hükümleri tespit için komisyon teşkil edildi"[20] şeklinde, değerlendirerek ülkede demokratik gelişim olarak değişik alanlarda pek çok sınırlamanın kaldırıldığını ve kaldırılmaya devam edeceği hususundaki görüşlerini açıklamıştır.

B. Ekonomik Değişim

DP döneminin özellikle ilk yarısındaki en önemli gelişme ve değişmenin ekonomik alanda olduğu yadsınamayacak bir gerçektir. Türkiye'nin o vakte kadar görülmemiş bir gelişme içine girdiği de fevkalade belirgindir.

DP döneminin ilk ve son yıllarındaki rakamlara bakılarak bu dönemdeki gelişmeler daha kolay değerlendirilebilir.

"Şeker üretimi 1950'de 137.000 ton iken 1960'ta 643.000 ton olmuştur, çimento istihsali 400.000 ton dan 1.750.000 tona yükselmiş,

Aynı dönemde elektrik üretimi 100'den 375'e yükselirken, demir cevheri üretimi 100'den 475'e çelik üretimi ise 2230'a, bakır üretimi 103'ten 235'e yükselmiştir.

1950'de nüfus başına düşen zirai üretim 479 kilo iken 1958'de bu rakam 800 kilogram olmuştur.

1949'da ziraatte kullanılan traktör sayısı 3103 iken 1958'de 43872 olmuştur.

Milli Eğitim sahasında ise 1950'de ilkokul sayısı 1251 iken 1958'de 20.775, 27.144 öğretmene karşılık 1958'de öğretmen sayısı 50905, öğrenci sayısı 1.460.000'tan 2.280.000'e çıkmıştır.

Lise öğrenimi açısından sayılara bakılacak olursa, 1950'de 59 lise ve 18.257 ögrenci ve 5555 öğretmen mevcutken bu rakamlar 1958'de 104 lise, 188.554 öğrenci ve 7480 öğretmen olarak değişmiştir".[21]

Bu çerçevede DP'nin üretimi tarımdan başlayarak geliştirmeye başladığı görülmektedir. Tarımsal üretimin artırılabilmesi için DP özel teşebbüse destek sağlanmış, tarımda makineleşmeye özel önem verilmiş ve özellikle traktör ve biçerdöver teminine çalışmıştır. Bu dönemde 40.000 traktör alınmıştır.[22] Bu atılımın etkileri kısa süre sonra görülecektir. Zira Türkiye 1950'ye kadar buğday ithalatçısıyken 1954'te dünyanın dördüncü buğday ihracatçısı olmuştur.[23]

Köylü o güne kadar elde edemediği miktarda para kazanmıştır. Bunda mevsimin iyi gitmesi ve hasadın verimli geçmesi ile birlikte Kore Savaşı'nın da etkisiyle dünya piyasalarında buğdaya olan talebin artması ve piyasanın yüksek oluşu da etkili unsurlar olarak belirtilebilir. Bu gelişmelerden ötürü 1955'e kadar sürecek olan bu dönem Menderes iktidarının 'altın yılları' olarak değerlendirilir. Tarımsal üretimin artması ve bunun pazarlara daha kolay ulaşabilmesi için yine hükümet, ulaşım imkanlarını özellikle yol yapımına da öncelik vermiştir.[24] 1950 öncesinde toplam 1.600 km. yol mevcutken 1960'da bu 7000 km. olmuştur.[25] Bunlara ilave olarak elektrik santralleri yapımına da başlanılmıştır. Bu yatırımlar esas itibarıyla dış borç ya da yardımlarla yapılmıştır. Dış borçlar da esas itibarıyla ABD'den sağlanmıştır. Bunu A. Mango da "1950 sonrası Türkiye'de başlatılan ekonomik gelişme programı için güçlü bir müttefike ihtiyaç vardı, o da Amerika olurdu ve Menderes faydalı ve mantıklı olduğunu düşündüğü için ABD'nin askeri ve mali yardımını çok elzem görmüştür"[26] şeklinde değerlendirmiştir. Menderes döneminde (On yılda) Türkiye ABD'den 994.000.000$ ekonomik yardım

almıştır.[27] ABD'den sağlanan bu desteğin yaklaşık %70'i tarımsal modernizasyon için harcanmıştır.[28]

Ekonomik alandaki değişim ve gelişmeler ülkede sosyal ve kültürel alanda da yeni değişimlere sebep olmuştur. Özellikle kırsaldan kentlere önemli ölçüde göç olayı bu dönemde çok fazla artmıştır. Bu hususa rakamlarla bakıldığında "1950-1960 arası dört büyük şehrin nüfusu %75 artmış, tüm nüfusun kentlerde oturma oranı %19'dan %26'ya çıkmış, Bunun anlamı şehirlere 1.500.000 insanın göç ettiği bunun 600.000'i ise dört büyük şehre olmuştur."[29]

Menderes döneminde eğitim alanında bir hayli gelişim ve değişim gerçekleşmiştir, bu bağlamda yeni okullar açılmıştır.

DP'nin eğitim anlayışı geleneksel değerlerin ağır basmasıyla İmam Hatip Okulları ve Yüksek İslam Enstitüleri açılmış ve din dersleri mecburi hale getirilmiştir, diğer taraftan Batıcı değerlerin ağır basmasıyla da yabancı dille eğitim yapan kolejler açılmış, deneme programları başlatılmış. Amerikan üniversite modeline göre Atatürk ve ODTÜ kurulmuştur.[30]

Demokrat Parti Dönemi, ilk defa teknik insan gücünün yetiştirilmeye başladığı dönem olarak görülür. Zira geleneksel manada elit genellikle askerden ve bürokratlardan oluşuyordu. DP hükümetleri ülkede sosyo-ekonomik değişimlere paralel olarak ihtiyaç duyulan teknik alanlarda eğitim amacıyla yurtdışına öğrenci göndermeye başlamışlardır.[31]

Ekonomik gelişmenin başlatıcısı Menderes'in iki önemli yönü olduğu ve bu durumun yatırım ve gelişmeleri hızlandırdığı Aydemir tarafından, "Adnan Menderes'in şu iki vasfı bakımından bizim gençlik yaşlarımızda beklenilen bir Başvekil olduğunu kaydetmişimdir. Bu iki vasfın biri onun büyük rakamlardan korkmaması, ikincisi de büyük rakamlara varan geniş inşa işleri ve projeleri için süratle karar verebilmesiydi"[32] şeklinde açıklanmıştır. 1950'li yılların ikinci yarısı özellikle yeterli ürün alınamaması, dünya piyasalarında tarım ürünlerinin değer kaybetmesi gibi sebeplerle hükümetin halka çok vaadde bulunması, ihracatın ithalat kadar olmayışı gibi sebepler, devamlı hükümeti dış borç alımına sevk etmiştir. Bu fasit daire içerisinde geri ödemelerde de sıkıntılar olmuştur.[33] Enflasyon aşırı derecede yükselmiş. Dolar-TL paritesisi 1-2.8 iken Ağustos 1958'de yapılan develüasyonla, başlatılan bir sürede parite 2.8-9.9025 olmuştur.[34]

C. İç Siyasi Gelişmeler

Dönemin iktidar ve ana muhalefet partisi arasındaki ilişkilere bakıldığında ilişkilerin ilk baştan beri gergin olduğu anlaşılmaktadır. CHP 27 yıllık iktidar döneminden DP ise dört yıllık şiddetli bir muhalefetten sonra yeni durumlarına alışmakta zorluk çekmişlerdir.

DP yöneticileri kendilerini Milli İrade'nin en büyük ve rakipsiz temsilcisi ve ülkeyi değiştirme göreviyle yükümlü olarak görüyor ve tıpkı kendinden önceki CHP yönetimi gibi muhalefetten küçük ortak gibi hareket etmesini bekliyordu. DP yönetimi kendilerinin tam çoğunluğu temsil ettiğine inanıyor

ve bu durumu, gerekli gördüğü her şeyi yapmayı meşrulaştıran bir durum şeklinde algılıyorlardı. CHP ise elbette 1946'dan beri gelinen noktada ülkede yaygın desteğe sahip olmadığına inanmaktaydı.

İlk yıllarda DP'nin vaadlerinin gerçekleşmeye başlamasının gözükmesi, ekonomide canlılık CHP'yi bir iç karışıklığa sürüklemişti zira CHP'nin sunabileceği siyasal seçenekleri mevcut değildi.[35] Demokrat ilk iktidar döneminde liberal söylemin bir yansıması olarak dini konular ve kurumlarla ilgili de bazı düzenlemeler yapmışlardır. Bu çerçevede ezanın Arapça haliyle okunmasına çıkarılan bir kanunla izin verilmiş, CHP'nin son dönemlerinde açılmaya başlanılan dini eğitim veren kurumlar, İmam Hatip Liselerinin sayıları artmış olması toplumda laiklikle ilgili tereddütlere neden olmuştur. Bu durumda halk arasında DP laiklik karşıtı bir siyasi teşekkülmüş gibi algılama oluşmuştur. Bu temayı CHP 1950'den itibaren gündemde tutmuştur. Dini siyasete alet ettikleri kısmen ve sonraki yıllarda bir dereceye kadar doğrudur, ancak Cumhuriyet'in temel niteliklerini giderek zayıflatmış olduğu doğru değildir.[36] Karpat'ın belirttiği gibi Demokrat Parti Programı, CHP programından farklı değildir. Pek çok DP'li kendi programlarının CHP programının yeniden yorumlanmasından ibaret olduğunu söylemişlerdir. Pratikte ise iki parti arasında özel, tarihi ve siyasi sebeplerden ötürü olduğu gibi doğuş şartları sebebiyle bazı farklar ortaya çıkmıştır. Bunun gibi, partilerin faaliyette bulundukları ortam ve liderlerin şahsiyeti dolayısıyla da bazı farklar belirmiştir.[37]

Ayrıca 5 Temmuz 1951'de çıkarılan bir kanunla "Atatürk Kanunu" Atatürk inkılapları (Laiklik bunun en önemlilerindendir) büstleri, vb. tamamen kanunla korumaya alınmıştır. Zaten DP'nin laiklik ve inkılapçı özelliğinin dışında bir başka anlayışının da olması beklenemezdi, DP'nin kurucularından ve ilk başkanı, Bayar Milli Mücadele'ye katılmış ve Atatürk'ün bakanlığını ve bilahare başbakanlığını yapmış, inkılapçı, laiklik taraftarı ve ılımlı bir devlet adamıdır. Bunlara ek olarak "Bayar Parti kurmadan önce İnönü'ye laiklik, eğitim ve dış politika konularında güvence vermişti."[38] DP'nin din ve laiklik anlayışını ve bunun uygulamalarını Karpat esas itibariyle temel hürriyetlerden biri olarak tanımlamakta ve bunun liberal anlayışın bir tezahürü olduğunu belirtmiştir.

Demokrat Parti, din hürriyetini temel hürriyetlerden biri saymış, parti sözcüleri Türk toplumu bir İslam toplumu olduğuna göre vatandaşların dini günlük politikaya karıştırmadan dini ihtiyaçlarını istedikleri şekilde ve istedikleri dilde yerine getirebilmeleri gerektiğine işaret ettiler. Demokratlara göre, laikliğin, düşünce hürriyetine hürmet ederek, fakat dinin siyasi amaçlar uğruna kullanılmasına izin vermeyerek mutedil bir şekilde uygulanması gerekiyordu.[39]

Türkiye'de çok partili sistemin kurulması, laikliğin daha liberal bir şekilde yorumlanmasına yol açtı. Bu serbesti ile din eğitimine ve ibadete daha geniş bir alan bırakılmıştır, fakat bunun devlet müesseselerine geniş ölçüde bir tesiri olmamıştır. Din konusundaki liberalizasyonun, demokrasinin tabii bir sonucu ve demokrasiye intibak çabası olduğu söylenebilir.[40]

Bu konuda Zürcher de "İslam'ın dirilişi denilen şey aslında yalnızca, halk kitlesinin yaşamaya devam eden geleneksel kültürüydü" şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.[41]

Özellikle 1955 sonrası toplumda particiliğinde etkisiyle rekabet yaygınlaştı ve kırsal kesim insanları ve ticaret erbabı DP'yi desteklerken, aydın, asker ve bürokratlar bir tarafta ve çoğunlukla CHP'yi desteklemekteydiler. İlk dönem aydın kitle, asker ve bürokrasinin bir kısmı da daha fazla özgürlük diğer bir ifadeyle sınırlamaların kalkacağı ümidiyle DP'yi desteklemişler. Ancak geçen zaman ve DP'nin kısıtlayıcı ve baskıcı politikaları özellikle, basına sınırlamalar, üniversitelere doğrudan siyasi müdahaleler ile radyonun kamu menfaatinden ziyade DP'nin propagandasının aracı olarak görülmesi gibi konular önemli bir kitlenin DP'den desteğini çekmesine neden olmuştur.

Askerler arasında ise 1955 sonrası ülkedeki ekonomik sıkıntıların etkisiyle askerin ekonomik durumlarının yeterli olmayışı, enflasyon, altın stoklarının kullanılmış olması ve ülkedeki kalkınma modelinin yeterli olmadıklarını düşündükleri için DP'ye destek vermemişlerdir. Zira özellikle Türkiye'nin NATO'ya girmesinden sonra Türk ordusunun modernleştirilmesine ve savaş ve taşıma gereçleri ile donatılmasına önem verildi. Amerikan ekipleri, personelin eğitiminde yardımcı oldu. Ordudaki en önemli mevkilere, mühendislik veya haberleşmede uzman olan genç subaylar geçti. Bu genç subaylar eğitimlerinin bir kısmını, NATO karşılıklı eğitim programları yoluyla yurt dışında görmüş ve böylece Türk ordusunun ve Türk toplumunun aslında Batılı müttefiklerin ne kadar gerisinde olduğunu görme fırsatı edinmişlerdi. Günümüzde 1955'lerden itibaren hükümete karşı gizlice kurulan tertiplerin bu çevrelerde hazırlanmış olduğu bilinen bir gerçektir.[42] İngiliz Mareşali Harding 1955'te Kıbrıs'a İngiliz valisi olarak atanmış ve aynı yıl 4 Temmuz 1955'te Türkiye'yi ziyaret etmiş, amacı görüşleri ise, Türklere İngiltere'nin savaş durumunda Türkiye'den beklediği rol ile Orta Doğu savunması ile ilgili geniş prensipleri anlatmıştır. Harding kendi yazdığı raporda ise gezinin (ziyaretin) amaçlarını üç ana başlıkta toplamıştır:

- Türk ordusunun savaş kapasitesini gözlemlemek,

- Orta Doğu ile ilgili Türkiye'nin stratejik durumu konusunda düşüncelerini aktarmak,

- Türk ve İngiliz askeri kuvvetleri arasında ilişkileri artırmak.

Harding Türk ordusunun "Morali yüksek, kendilerine güvenen, rakibine karşı iyi görünümlü (caydırıcı), askerleri düzgün ve hazır, Erzurum'daki manevralarda gördüğü piyade eğitimi çok iyi ve topçuluk eğitiminin yeterli olduğu, ekip çalışmasının kusursuz olduğunu ancak tankların ve uçakların çok kötü kullanıldığını vurgulamıştır. Türk ordusunun durumu ile ilgili olarak, Ankara'da subay eğitimlerinin etkileyici olduğunu, ancak Erzurum'da kendisi için yapılan manevralarda (exercise) edindiği intiba ise, Türklerin modern savaş gereklerini yerine getirmeleri için uzun bir yolları olduğu şeklindedir.[43]

Ordu içerisinde İnönü'nün partisinden ziyade kendi şahsına olan sempati bir hayli yüksekti, çünkü o Milli Mücadele'nin ve Cumhuriyet'in ikinci adamı ve Gazi'nin de yakın arkadaşıydı. Ayrıca DP'nin askeri, politik amaçlar için kullandığı kanaati de asker içerisinde DP'ye karşı bir tepkiye neden oluyordu. Askerin huzursuzluğu ile ilgili örnekler artırılabilir.[44] 1955'ten itibaren çözüm

seçeneklerinden olan hükümet darbesi yapmak amacıyla orduda gizli komitelerin kuruldukları bilinmektedir.[45]

Nitekim bu komiteler adım adım ihtilale yaklaşmışlar ve 27 Mayıs'ta da Menderes Hükümeti'ni devirerek yerine askeri yönetim kurmuşlardır. İhtilalin olacağının içeride ve dışarıda pek çok kişi ya da kişiler tarafından tahmin edildiği bilinmektedir.[46] İhtilale ortam hazırlayan ya da hızlandıran olaylara kısaca bakılacak olursa, esas itibarıyla 1957 seçimlerinden sonra politik ortam bir hayli gerginleşmişti. 17 Şubat 1959'da Kıbrıs anlaşmaları için Londra'ya gitmekte olan Menderes'in uçağı Gatwick havaalanı yakınlarında pilot hatası ve sis yüzünden düşmüş, Menderes yaralı olarak kurtulmuştu.[47] Bu hadiseyi müteakip Menderes yurda dönüşte büyük tezahüratlarla karşılaştı ve İnönü de kendisini Ankara Garı'nda karşılaşmış ve el sıkışmışlardı, yani bu hadise bir yumuşamaya vesile olabilirdi. Bu dostça görüşme de iki lider arasındaki bu tür son bir görüşme olmuştur.[48]

Demokrat Parti'nin sonunu hazırlayan olaylar dizisinde 19 Nisan 1959'da 75 yaşındaki CHP lideri İnönü'nün beraberinde diğer parti yöneticileri ve gazeteciler olduğu halde parti treniyle "Büyük Taarruz" adı verilen geziye çıkması etkili bir olaydır. Trenin ilk durağı Uşak'tı burada hükümet tarafından organize edildiği sanılan bir grup göstericiden on altı yaşındaki birinin attığı taş İnönü'nün kafasına isabet ederek yaralamıştır.[49] Bu durum CHP tarafından devamlı gündemde tutuldu ve bu yüzden ülke çapında ortam gerginleşmiştir. Bu hadise askerler arasında da İnönü'ye duydukları saygıdan dolayı huzursuzluğa neden olmuştur. Daha sonra İnönü İzmir'e oradan da İstanbul'a gitmiş orada havaalanından şehire gelirken arabası bir grubun saldırısına uğramıştır. Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki muhalefetin etkisini kırmaya yönelik teşebbüsler etkili olamamış, aksine CHP'nin trendini yükseltmiştir. Son olarak Kayseri'de Yeşilhisar yakınlarında İnönü ve taraftarları için verilen emre askerler itaat etmemişlerdir. Bu durum da göstermiştir ki DP ordudan destek alamaz ve CHP asker yakınlaşmasını artırmıştır.[50] 18 Nisan'da Meclis'te üyelerinin tümü DP'lilerden oluşa Araştırma Komisyonu'nun kuruluşu CHP saflarında protesto edilmiştir. İnönü bu protestosunu şu cümlelerle dile getirmiştir: "Bu yolda gitmeye devam ederseniz sizi ben bile kurtaramam, şartlar zorunlu olursa ihtilal millet için meşru bir haktır"[51]

Siyasi atmosfer gerginleşmekte iken ülke genelinde üniversite öğrencileri hükümeti protesto eden eylemlere başladılar. Polis ve askerin İstanbul'daki gösterileri bastırması sırasında iki öğrenci hayatını kaybetti. Basına uygulanan sansür nedeniyle insanlar bu hadiseyi olduğu gibi öğrenemediği için dedikodular etrafa yayılmış ya da daha çok öğrencinin öldüğü haberi yayılmıştır. Bu yüzden protestolar artmış, hükümette çare olarak sıkıyönetim ve Ankara ile İstanbul'da 28 Nisan 1960'ta sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.[52] Buna rağmen kalabalık bir grup Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencisi Menderes istifa şeklinde slogan atmışlardır. Buna benzer olaylar 27 Mayıs 1960'a kadar devam etmiş ve DP iktidarının sonunu hazırlamıştır. Menderes Tahkikat Komisyonu'nun kaldırıldığını Eskişehir'de söylemesine rağmen ses kabloları kesildiği için pek kimse bunu duyamamıştır. Nitekim Menderes, 27 Mayıs sabahı ihtilali Eskişehir'de öğrenecektir. Peki Menderes seçime gitse sonuç nasıl

olurdu sorusuna ve Menderes'in anlayışıyla ilgili olarak dört yıl Ankara'da İngiliz Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Burrows'un yazdıkları ile değerlendirelim:

Bu kombinasyonu not etmek gerekir, zira başka ülkelerde öğrenciler, akademisyenler ve subaylara arasında, geçmişten gelen askeriye ve mülkiye üstünlüğü geleneği, pek beklenmez. Eğer 1960 ilkbaharında bir seçim yapılsaydı DP'ye ülke çapında ekonomik programından dolayı hâlâ büyük destek vardı. Fakat onlar sonunda risk almamak için seçime gitmek istemediler. Bunun sebeplerinden biri de Menderes'in gelişme ile ilgili anlayışıdır. Onun politikaları aşağı yukarı geleneksel politika takip etmek şeklindedir. Maksadı Türkiye'de Batı standartlarını ve refahını hızlandırmaktı. Bu amaç doğrultusunda oldukça fazla yol yapımına hidroelektrik santrali inşası ile güneydoğu bölgesine rafineri yaptırma gayretiyle tarımda ürün artışını sağlamak istemiştir. Menderes Türkiye'nin gelecekte kalkınması için kendini özel bir görevde sayıyor ve elinden bu fırsatı kaçırıp başkasının elde etmesini istemiyordu. Bu davranış maalesef tesadüfi olaylarla gelişti. Mesela Londra uçak kazası dönüşü aşırı derecede kurbanlar kesilmiş.[53]

Peki Menderes olabileceklerden tamamen habersiz miydi? "Görünüm oydu ki Menderes bir dar çemberin içine alınmıştı. Kendi çıkarları uğruna bu dar çemberi teşkil edenler onu her an biraz daha uçuruma doğru itmekteydiler. Uzak çevrenin ikazları da ulaşamıyordu. Menderes bir bakıma bahtsız bir devlet adamıydı".[54] Menderes'in etrafında sadık ve samimi dostlar bulamadığı oğluna yazdığı vasiyetten de kolayca tespit edilebilir. Menderes'in vasiyetinden oğlu Yüsel'e;

"Suret-i katiyede etrafına inanmayacaksın, beşeri zaafların dışında benim suçlu olduğuma katiyyen inanmayınız. Bütün bu olaylardan sonra da benim mefkurem olan millete ve vatanına varlığınla hizmet etmekten fariğ olma."[55]

D. DP'nin Dış İlişkileri

Celal Bayar'ın Meclisi açış konuşmasında Dış Politika ile ilgili görüşleri;

"Türk Dış politikası esas itibarıyla kollektif güvenlik sistemine dayanır. Şükranlarımı belirtirim ki Hükümetin gayretleri sonucunda Kuzey Atlantik Assemblesi'ne dahil olunmuştur ki bu organizasyon kollektif güvenlik biriminin en mükemmelidir, SHAPE'yi de eklemiş ve komuta merkezi İzmir'de kurulmuştur……"[56] şeklindeydi. Menderes Dönemi'nde hem hariciyeci hem de Menderes'in Özel Kalem Müdürlüğü'nü yapmış olan Ercüment Yavuzalp ise Menderes dönemi dış politikasını özetleyerek;

"Menderes iktidara geldiğinde, Menderes için dış politikanın temel hedefinin, çok geç kaldığına ve bu yüzden birinci önceliğe sahip bulunduğuna inandığı kapsamlı bir ekonomik kalkınma hamlesini bir an evvel gerçekleştirmek için, ülke güvenliğini sağlam temellere oturtmak olduğunu söylemek mümkündür.

Menderes’in büyük bir heyecanla bağlı olduğu amacı, devleti sadece birkaç büyük yerleşim merkezi ve orada yaşayanların devleti olmaktan çıkarıp, bütün memleket sathını kapsayan, tabana yayılmış bir devlet haline sokmak ve fukaralığı yenmek için kolları sıvamaktı. Bunun için geçmişle övünmekle yaşamayı bir tarafa bırakıp, evvela geri kalmış bir ülke olduğumuz olgusunu, bir komplekse kapılmadan kabul etmek, ondan sonra da bu durumda kurtulmak için gerekeni yapmak gerekiyordu. Dolayısıyla dış politikada güvenlik sorununun bir an önce bir sonuca bağlanması, sadece hayati bir öncelik değil, aynı zamanda ivedilik arz eden bir hedef olarak da ortada duruyordu”[57] şeklinde geniş bir değerlendirme yapmıştır.

Menderes’in en yakın bürokratının da altını çizdiği husus iyi ve verimli bir dış politikanın devamı için önce güvenlik gereklidir.

Burrows 18.01.1960’ta geriye dönük olarak yaptığı değerlendirmede;

“Türkiye dış politika tercihini yapmış bağımsızlığını ve demokratik prensiplerini muhafaza edebilmek için NATO’ya katılmış ve CENTO’yu (Bağdat Paktı) kurmuştur. Bu politika Türkiye’nin Batı ile işbirliği içerisinde olması gerekliliği ki, bu politika Atatürk’ün politikasıydı.”[58]

DP’nin dış politikası da muhalefet tarafından ağır bir şekilde tenkit edilmiştir. CHP II. Dünya Harbi sonrasında Batı’ya karşı izlediği politika DP’nin dış politikasıyla önemli benzerlikler göstermesine rağmen onlar DP’yi ‘Batı’dan daha fazla Batıcı’ olmakla suçlamışlardır. Bunun anlamı ise Türk Dış politikası tamamen Batı’ya, bilhassa da Amerika Birleşik Devletleri’nin Orta Doğu politikasına endekslenmişti.[59] Türk dış politikacıları 1950’lerde kendilerinin bölgede Batı’nın temsilcisi olduklarını belirtmişlerdir.[60] Fakat burada yine milli menfaatler ön plandadır. Zira muhalefet bu konuyu aşırı derecede abartmıştır.[61]

Soğuk savaş şartlarında Türkiye yayılmacı komşusu Sovyetlere karşı bir ittifak arayışına girmişti. Bu şartlarda 1 Ağustos 1950’de Kuzey Atlantik Savunma Paktı’na (NATO) dahil olmak için resmen müracaat etmiştir. Eylül 1950’de yapılan toplantıda konu gündeme gelmesine rağmen özellikle Norveç ve Danimarka Türkiye ile birlikte Yunanistan’ın ittifaka üye olmasına şiddetle muhalefet etmişlerdir. Avrupalılar ittifakın taahhütlerinin daha geniş coğrafyaya yayılmasını istemiyorlardı. İngiltere ise Türkiye’nin NATO dışında kalmasını buna karşılık kendisinin önderliğinde oluşturulacak bir Orta Doğu savunmasında Türkiye’nin aktif olarak yer almasını istiyordu.[62] Toplantı sonunda Türkiye’nin teklifi kabul edilmedi.[63]

Buna karşılık Kore Harbi, Türkiye’nin NATO’ya girmesi için yeni bir ortam oluşturdu. DP hükümeti Birleşmiş Milletlere bağlı olarak Kore’ye 4500 askerden oluşan bir tugay göndermeye 25 Temmuz 1950 karar vermiştir. Hükümet konu ile ilgili olarak muhalefeti bilgilendirmemişti. Savaş sonunda Türk kuvvetleri 1200 kayıp vermiştir.[64]

Bu pahalı karşılık Batı’nın Türkiye ile işbirliği yapmasını hızlandırmıştır. Nitekim Pentagon Türkiye’nin stratejik önemiyle birlikte askeri katkısından da memnuniyetini belirtmiştir. İngiltere’de

Türkiye'nin NATO ya alınmasını desteklemiş ve İskandinav ülkelerinin de itirazlarını çekmelerinden sonra Türkiye Yunanistan'la birlikte 28 Şubat 1952'de NATO'ya üye olmuştur. Bu tarihten itibaren Türkiye'nin Dışişleri ve Savunma politikaları NATO'nun ortak savunma planı çerçevesinde işleyecektir.

Türkiye NATO üyeliğinin yanı sıra ABD ile ikili antlaşmalar da yapmıştır. Ancak bu antlaşmaların pek çoğu Meclis tarafından onaylanmamıştır, sadece Dışişleri Bakanlığı ya da ilgili askeri makamlar tarafından onaylanmıştır. Bu şekilde toplam 54 anlaşma mevcuttur, bunlardan üçü 1950 öncesinde imzalanmış, 31'i Demokrat Parti İktidarı döneminde, 20'si ise 1960'tan sonra imzalanmışlardır. Bu antlaşmalara göre ABD Türkiye'de askeri üs kurma hakkını elde etmiştir. Muhalefet bu konudan dolayı hükümeti ülkenin milli güvenliği ve hakimiyetini ihlal ettiği gerekçesiyle suçlamıştır.[65] Türkiye'nin Batı ittifakı içerisinde bulunması İngilizlerce fevkalade olumlu karşılanmıştır. Dışişleri Bakanı Eden 21 Mayıs 1952'de konu ile ilgili görüşünü Başbakan Churchill'e bildirmiştir. Şöyle ki;

"Türkler kuvvetli (sadık) müttefiktirler bu yüzden Amerikalılar bizim yapabileceğimizden daha çok şeyler yapabilirler, bizimle yakın ilişkide olmaları önemlidir (kıymetlidir)"[66] Aradan zaman geçmesine rağmen İngilizlerin Türkiye ile ilgili görüşleri hemen hemen aynı şekildedir. Bu durumu Ankara'daki Büyükelçi Burrows Londra'ya bildirmiştir.

"Kuvvetli ve sağlam bir Türkiye'nin mevcudiyeti genelde Batı için özellikle de İngiltere için hâlâ çok mühim stratejik menfaattir."[67]

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları Amerika'nın da desteğiyle Şubat 1953'te Ankara'da bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzaladılar. 9 Ağustos 1954'te bu antlaşma ittifak askeri pakt haline dönüştü ve "Balkan Paktı" adını aldı.[68] Paktın amacı Sovyetlerden ve uydularından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Amerikan desteğine açıktı. Kurulan bu Pakt kısa süreli oldu, özellikle Stalin'in 1953'te ölümüyle birlikte Tito Sovyetlerle yakınlaşma politikasını başlatmış ve nihayetinde de bağlantısızlar içerisinde Nehru ve Nasır'la birlikte etkin bir politika devam ettirmek istemiştir. Aynı yıl 18-24 Nisan'da Bandung'da yapılan bağlantısızlar konferansına Türkiye de Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu ile iştirak etmiştir. Ancak Zorlu burada da Paktlar politikasını savunmuştur ki, pek tasvip edilmemiştir. 1955'te Kıbrıs meselesi yüzünden meydana gelen Türk-Yunan gerginliği de Paktın hukuken 1960'a kadar devam etse de fiilen 1955'te ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

Türkiye güney ve doğu komşuları ile de benzer bir ittifaka girmiştir. 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktı'nı kurmuştur. Bu pakta bilahere 4 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da da İran iştirak etmişlerdir. 1958'de Irak'ta ihtilal olması ve Irak'ın Pakt'tan ayrılmasından sonra Pakt CENTO adıyla 1979'a kadar devam etmiştir. CENTO'ya ABD gözlemci olarak katılmıştır. Bu Pakt'ta Sovyet tehdidine karşı bölge güvenliğini sağlamaya yönelik bir ittifaktı.[69] Bu gelişmelerle birlikte Menderes hem ilişkileri yumuşatmak hem de ekonomik destek almak amacıyla Temmuz ayında Sovyetlere bir seyahat planı vardı ancak ihtilalin olması bunu yapılamaz hale getirdi.[70] Türk-Sovyet yakınlaşması ya

da Türk-Amerikan ihtilafı[71] bazı bilim adamlarına göre ihtilalin en önemli nedenleri biri olarak belirtilmiştir.[72]

DP dönemi, Türkiye'nin o dönemdeki dış politikası ittifak arayışları olarak değerlendirilebilir. Ancak özellikle Balkan ve Bağdat Paktı örneklerinden de görüleceği üzere bu girişimler Türkiye'nin güvenliğine ekstra hiçbir yarar getirmediği gibi Pakt'ın dışında kalan diğer bölge ülkelerinin de tepkisini çekmiştir. Özellikle Orta Doğu ülkeleri bu girişimleri kendi güvenlikleri açısından kuşkuyla değerlendirmişlerdir. Bu durumun uzun vade de Türk dış politikasına menfi etkileri olmuştur.

Sonuç

Çok partili Türk siyasi tarihinde on yıl kesintisiz ve aynı başbakanla devam etmiş DP'den başka siyasi parti olmamıştır. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere bu dönem çok partili siyaset yönüyle olduğu gider diğer pek çok yönden de yenilik ve değişimin hızlı olduğu bir dönemdir.

DP'nin yıldızının sönmesinin üç nedeni gösterilebilir. Bunlar, büyüyen ekonomik bunalım, aydınlar ve ordunun hükümetten soğuması, ile Paşa fobisi ya da Paşa faktörüdür.

Demokrat Parti döneminin en etkili üç kişisinin şahsiyetlerini Aydemir şu şekilde açıklamıştır: "İnönü= Akılcı, realist", "Bayar=Meslekten Politikacı ve kobinezonlar adamı", "Menderes için de "heyecan ve ihtiras adamı"[73] olarak açıklamıştır. Genel Türk tarihinde zaman zaman görülen ülkeyi bir kişinin yönetmesi anlayışı hâlâ Türk toplumunda olmaktadır. Bu durum da hata yapma payını artırmaktadır. Bu durum çok geniş bir zaman dilimi için geçerlidir. İngiliz sefaret mensubunun ifadelerinden de anlaşılacağı üzere tek kişinin yöneticiliği riski de beraberinde getirir.

"İnönü sonuçtan geçici olarak memnun olabilir, anayasanın ve sivilin askeri kontrolü hususunda kademeli olarak başka raundu da kazanır ve koalisyonun devamını sağlayabilir ve askerin siyasete müdahalesini azaltabilir. Ancak o tek (özel) şahsiyet ve yaşlı bir insandır. Eğer aniden ölürse olacaklar konusunda fikir yürütemiyoruz."

Menderes'in Batıcı olduğu bilinmekle beraber[74] ülkesinin kalkınması için gayretli bir fert olarak tanımlanabilir. Menderes'in özel sohbetlerinde sık sık dile getirdiği bir düşüncesi vardı: "Türkün Türkten başka dostu yoktur."[75] 1958'de Almanlar bizden işçi istediklerinde Adnan Bey'in cevabı "Bize beş sene müsaade edin biz işçi isteyelim"[76] oldu.

Bu dönemi Karpat'ın değerlendirmeleriyle açıklamak gerekirse;

"DP'nin başarılarına kısaca bakılacak olursa, bütün başarısızlıklarına rağmen iktisadi politika, iş görme arzusu, partinin dinamik ruhu, toplum ve fert hayatında yeni bir devir açmıştır. Tarımın makineleştirilmesi, yol inşaatı ve yatırım politikası toplumun bütün katlarını etkilemiş, bütün fertleri ve sosyal grupları, modern hayatın hem problemleri hem de nimetleri ile karşı karşıya bırakmıştır. Daha iyi bir hayat, hür olmak ve ilerlemek imkanları artık bir hayal olmaktan çıkmış, her kuşağın kendi

hayatı esnasında elde edebileceği birer gerçek olmuşlardır. Türk ekonomisi de daha büyük üniteler şekline girerek daha rasyonel işletme usulleri sayesinde ilkel görüşünü gitgide kaybetmiştir. Demokrat Parti doğuşu, faaliyeti ve ruhu bakımından başlangıçta halkın isteklerine cevap vermiş ilk partidir ve bunu da kamuoyunu daima dikkate alarak yapmıştır. İktisadi politika ve kamuoyuna saygı sayesindedir ki Demokratlar-çoğu kere kendileri de farkında olmadan yirminci asır tekniğini ve buna bağlı fikirleri, hiçbir mukavemete ve muhalefete meydan vermeksizin geniş halk tabakalarına götürebilmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden yaptıkları bazı tavizlere rağmen Demokratlar devrimlere karşı tüm olarak saygı göstermişler, devrimciliği kendi anlayışlarına göre yorumlamışlardır."[77]

1 Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, Demirkırat; Bir Demokrasinin Doğuşu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 26, (Demokrat Parti DP olarak, Cumhuriyet Halk Partisi CHP şeklinde kısaltılarak yazılacaktır).

2 Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, Afa Yay. İstanbul, 1996, s. 205.

3 Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1950-1960)", Çağdaş Türkiye 1908-1980, Yay. Yönetmeni Sina Akşin Cem Yay. İstanbul 1997, ss. 175-187.

4 Türk Siyasi Tarihinde seçimler ve seçim sistemleri içn bkz. William Hale, "The Role of the Electoral System in Turkish Politics", International Journal of Middle East Studies, C: 11 1980, ss. 401-417.

5 Cem Eroğul, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi, Ankara 1990 s. 55.

6 Ali Yaşar Sarıbay, "The Dmocratic Party, 1946-1960", Political Parties and Democracy in Turkey, ed. Metin Heper&Jacob M. Landau, I. B. Tauris, London 1991, s. 119-133.

7 Feroz Ahmad, Turkish Experiment in Democracy, London C. Hurst, 1977, s. 38.

8 Erik Jan Zürcher, Moderleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim, İstanbul 1998, s. 321.

9 Walter Weiker, The Turkish Revolution, 1960-1961. Aspects of Military Politics, D. C., Brooking Institution, Washington 1963, s. 7.

10 Zürcher, a.g.e., s. 322.

11 Ahmad, a.g.e., s. 44.

12 Ümit Özdağ, Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 21.

13 Şevket Süreyya Aydemir, İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 221.

14 Zürcher, a.g.e., s. 347.

15 Aydemir, a.g.e., s. 223.

16 Nurhan İnce, Problems and Politics in Turkish Foreign Policy, 1960-1966. With Emphasis on Turksh-United States Relations, the Cyprus Question, and The Leftist Movement, (Basılmamış Doktora Tezi), Kentucky 1974, s. 28.

17 Eroğul, a.g.e., s. 51.

18 Eroğul, a.g.e., s. 182.

19 Konu ile ilgili kanun 16 Haziran 1950'deki Meclis toplantısında tüm meclisin oyuyla kabul edilmiştir. Zira CHP konunun hassasiyetinden dolayı muhalefet etmekten çekinmiş ve kabul oyu vermiştir. Eroğul, a.g.e., s. 58; Hikmet Özdemir, Türkiye Cumhuriyeti, İz yay. İstanbul, 1995, s. 206.

20 Karpat, a.g.e., s. 329-330.

21 Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, İstanbul 1972, s. 231-232.

22 Jacob M. Landau, Radical Politics in Modern Turkey, E. J. Brill, Leiden 1974, s. 3.

23 William Hale, The Political and Economic Development of Modern Turkey, London 1981, s. 104.

24 Roger Owen, State Power&Politics in Making of The Modern Middle East, Routledge, London 1992, s. 125.

25 M. E. Yapp, The Near East Since The First World War, Longman, London 1991, 313.

26 Andrew Mango, "Turkish Policy In The Middle East Turning Danger to Profit", Turkish Foreign Policy New Prospects, Ed. C. H. Dodd, Eothen Press Huntingdon 1992, ss. 55-69.

27 14 Temmuz 1960, FO-371/153675 (İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgesi).

28 George Harris, Troubled Alliance, Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1970, Washington 1972, s. 71.

29 Çağlar Keyder, "Class and state in the Transformation of Modern Turkey", State and Ideology in the Middle East and Pakistan, eds. Fred Halliday and Hamza Alavi, New York 1988, ss. 191-221.

30 Toper Akbaba, Demokrat Parti ve 27 Mayıs Dönemi Türk Eğitimi, Ankara 1998, s. 90-91.

31 Selim Deringil "İnrtoduction: Turkish Foreign Policy since Atatürk", Turkish Foreign Policy New Prospects, Ed. C. H. Dodd, Eothen Press Huntingdon 1992, ss. 1-8.

32 Aydemir, a.g.e., s. 190.

33 Melek M. Fırat, 1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s. 6.

34 Ahmad, a.g.e.

35 Zürcher, a.g.e., s. 323.

36 Zürcher, a.g.e., s. 338.

37 Karpat, a.g.e., 328.

38 Hamit Ersoy, Turkey's Involvement In Western Defence Initiatives In The Middle East in The 1950s, Basılmamış Doktora Tezi, Durham 1995, s. 136.

39 Karpat, a.g.e., s. 229.

40 Karpat, a.g.e., s. 235.

41 Zürcher, a.g.e., s. 340.

42 Zürcher, a.g.e., s. 348.

43 12 Temmuz 1955, FO-371/117732 RK 1197/6.

44 Burrows'dan Dışişlerine (Ankara-Londra) 6 Ocak 1960, FO-371/160212, RK 1011/1.

45 Bu hususda geniş bilği için bkz. William Hale, Turkish Politics and Military, Routledge, London 1994; Ümit Özdağ, a.g.e.,.

46 İçeride İsmet Paşa'nın ihtilalin olacağından emin olduğunu Metin Toker belirtmiştir. Metin Toker, Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, Demokrasiden Darbeye 1957-1960, Bilgi Yay. İstanbul 1991, s. 353.

Dışardan örnekler ise, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Burrows 22 Nisan 1960'ta Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Türkiye'de potansiyel ihtilal tehlikesinden bahsetmektedir. FO-371/153032, RK 1015/10.

Ayrıca, 26 Nisan 1960 tarihli İngiliz The Times gazetesinde "Yeniçeri eski gücüne mi erişiyor?" başlıklı ve Türk ordusunun krizi etkileme gücü üzerine uzunca bir yazı yazılmış.

47 Erdem Erner, Davulun Sesi (Dışişlerinde 44 Yıl), Bilgi yay. İstanbul 1993, s. 65.

48 Eroğul, a.g.e., s. 146.

49 Burrows'dan da Dışişleri Bakanlığına, 22 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/10.

50 Burrows'dan Dışişleri Bakanlığına 22 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/10.

51 Hale, Turkish Politics, s. 106.

52 Burrow'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/11.

53 1958-1962 döneminde İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'ni yapmış olan Sir Bemard Burrows'un 1998'de Londra Üniveritesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Fakültesi'nde vermiş olduğu seminer metni.

54 Bekir Tünay, Menderes Devri Anıları, İstanbul, s. 382.

55 C. Arcayürek, Yeni Demokrasi Yeni arayışlar 1960-1965, Bilgi Yay. Ankara1985, s. 41; Hürriyet 1 Haziran 1967t.

56 Ankara to FO, (Eden), 4 Kasım 1952, WK 1022/7.

57 Ercüment Yavuzalp, Liderlerimiz ve Dış Politika, Bilgi yay. Ankara 1996, s. 74-75.

58 Burrows to FO, 18. 01. 1960, Fo-371/153039, RK 1022/1.

59 Nasuh Uslu, Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs, 1. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, s. 20.

60 Ayşegül Sever, "The Compliant Ally?, Turkey and the West in the Middle East 1954-58, Middle Eastern Studies, C. 34, No. 2 1998, ss. 73-90.

61 Konu ile ilgili İngiliz ve Amerikan kaynaklarıyla, B. Kemal Yeşilbursa, İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954), Ankara 2000.

62 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ayşegül Sever, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958, Boyut Kitapları, İstanbul 1997; Bülent Ali Rıza, Turkish Participation In Middle East Defence Projects and Its Impact on Turco-Arab Relations, May 1950-June 1953, (Basılmamış Doktora Tezi) Oxford 1982.

63 Ahmad, Turkish Experiment, s. 391.

64 Selim Deringil, “Turkish Foreign Policy Since Atatürk”in Clement Dodd (ed), Turkish Foreign Policy, Eothen, Huntington, 1992, ss. 1-8.

65 Mehmet Gönlübol ve Diğerleri, Olaylarla Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, Ankara 1991993, s. 235-236.

66 Eden’den Başbakan Churchill’e, 21 Mayıs 1952, FO-371-101856.

67 Burrows’dan FO, 7Aralık 1959, FO-371/144757, RK 111/11.

68 Hüseyin Bağcı, Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası, İmge Kitabevi, Ankara 1991, s. 57.

69 Nurhan İnce, a.g.e., s. 30; Bağdat Paktı ve Cento ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cihat Göktepe, “The ‘Forgotten Alliance’? Anglo-Turkish Relations and Cento, 1959-65, Seventy-Five years of The Turkish Republic, Sylvia Kedourie, (ed), London 2000, ss. 103-129.

70 Kemal Girgin, Dünyanın Dört Bucağı Bir Diplomatın Anıları, 1957/1997, Milliyet yay. İstanbul 1998 s. 56.

71 Detaylar için, Nur Batur, İngiliz Gizli belgelerinde Menderes-Amerika Kavgası ve 27 Mayıs’a Doğru, Milliyet, 13-18 Şubat 1989.

72 Tunçay, a.g.m.

73 Aydemir, a.g.e., s. 214.

74 Atilla İlhan “Batıcı’ mi Batılı mı?”, Cumhuriyet 14 12 2001.

75 Recep Şükrü Apuhan, Öteki Menderes Eski DP Milletvekili Gıyaseddin Emre’den Hatıralar ve 27 Mayıs Olayı, Timaş İstanbul 1996, s. 73.

76 Apuhan, a.g.e., s. 74.

77 Karpat, a.g.e., 337-338.

Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı (1945-1960) / Dr. Rıdvan Akın [s.911-922]

Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Tek Partili Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili bir siyasal modele dönüşümü üzerinde oydaşma sağlanmış konulardan değildir. Çatışan tezler, Devlet partisi CHP'nin çok partili rejimi, siyasal gelişme ve olgunlaşmanın ulaşılması gereken hedefi olarak gördüğü savı ile, Türkiye'nin ulaştığı toplumsal siyasal gelişmişlik düzeyinin CHP'nin bürokratik sulta yönetimini, kendi isteksizliğine rağmen, adım adım gerileterek demokratik bir devrim gerçekleştirdiği arasında değişiklik gösterir. Bu tezler büyük ölçüde bugünün siyasal vaziyet alışları ile ilintilidir. Denilebilir ki Türkiye'de her siyasal geleneğin kendisine özgü demokrasiye geçiş modeli vardır.

Siyasal bilim literatüründe demokrasiye geçiş modelleri reform, zor kullanma ve uzlaşma (sözleşme) olarak üçe ayrılmaktadır. Türkiye örnek olayında iktidarın sistemi reforme ettiği, yasallaşmış muhalefetin ise iktidarı devralırken uzlaştığı söylenebilir.[1] Bu arada 45'de başlayan 50'de iktidarın devri ile tamamlanan sürecin tamamıyla sivil karakterli olduğuna işaret edilmelidir. Geçişin sivil siyasal unsurlar arası bir uzlaşma zemininde gerçekleştiği, TSK'nın onay veren ya da tavır koyan bir güç olarak görülmediği belirtilmelidir.[2]

Önce somut, ampirik olguları ele alalım. CHP, yirminci yüzyıl siyasi tarihinde hiçbir tek parti iktidarının yapmadığı bir şekilde, kendisini iktidardan uzaklaştıracak bir sürecin baş aktörü olmuştur. Bunu hazırlayan faktörlerin analizine bir soru ile başlamak gerekirse, CHP'nin demokrasiye geçiş kararı yapısına aykırı mıdır, değil midir?

Türkiye'deki hali ile tek parti modelinin faşist ve komünist tek partili düzenlerden farklı, bir vesayet partisi rejimi olduğu siyaset bilimi literatüründe genel kabul görmektedir. CHP hiçbir zaman otoriter meşruiyet doktrinine sahip olmamış, demokratik meşruiyeti daima ideal olarak sunmuş, devrimin demokrasi ile tamamlanacağı resmi söylemin unsurlarından biri olagelmiştir. O halde, Tek Parti idaresinin çok partili rekabetçi bir rejime evrilmesi doğasına aykırı değil, kendi çizdiği siyasal yörüngeye uygundur. Ancak bu geçiş kendiliğinden olmamış içinde bulunulan nesnel konjonktüre öznel ve iradi bir müdahaleyi gerekli kılmıştır. İnönü, geçiş kararını, kadrolarını, zamanlamayı, sürecini ve biçimini belirlemiştir.[3]

Türkiye'de 1946 demokrasisini kuran gelişmeler ana durakları itibariyle şöyle olmuştur. CHP Müstakil Grubu 1939 Büyük Kongresi'nin kabul ettiği esaslar çerçevesinde sadık ve simgesel bir muhalefet yürütürken İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli Meclisi açılış konuşmasında yarışmaya dayanan bir siyasal sistem kurulacağını beyan etmesi ile, Pandoranın Kutusu açılmış ve o zamana değin çoğunlukla alttan alta yürütülen muhalefet hareketi serbest örgütlenme olanağına kavuşmuştur.[4]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra siyasi ve ekonomik liberalleşmeyi tahrik eden etmenlerin başında Almanya, İtalya ve Japonya gibi totaliter rejimlerin yenilmesi İkinci Demokratlaşma dalgasının yükselişine neden olmuş,[5] Türkiye'yi idare edenleri rejimi reforme etmeye zorlamıştır. Bunlara savaşın galipler cephesini temelde Batı demokrasilerinin oluşturması ve Sovyetlerin jeopolitiği yeniden kurma yönündeki istekleri eklenecektir.

Dış etken parametresinin Türk demokratikleşmesine ne ölçüde katkıda bulunduğu tartışmasına gelince, Konjonktürün "değişiklikler için elverişli ortam yaratma" dışında derin bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. ABD Başkanı Truman'ın 1946'da Senatoda verdiği söylevde " Harp tehlikesinin henüz zail olmadığı bir sırada, Türkiye'nin iç idaresini harp politikasına göre yürütmesi gerekirken, çok partili hayata girişmesini, zamansız bir icraat şeklinde vasıflandırıyoruz" ifadesinden, Birleşik Devletlerin Türk Hükümetini siyasal rejimini gözden geçirmeye zorlamadığı sonucunu çıkarabiliriz. Denilebilir ki Türkiye ABD'den aldığı işaret üzerine demokrasiye geçmemiştir.[6]

CHP elbette göreli bir ittifakı ve bir statükoyu temsil ediyordu. Bu ittifak bağrında toplumsal sınıfsal bir gerilimi de taşımaktaydı. İttifaka gönülden bağlı olanlar olduğu gibi yönetici güçler koalisyonunun içinde şartlar gereği yer almış olanlar da vardı. Eşraf ticarette devlet tekeli ve toprak reformu olasılıklarına karşı örtülü direnişini sürdürmekteydi. Bu İttifak sistemi radikallere önemli bir sosyo-ekonomik reform olanağı sağlamadan, sınıfsal dengelere ilişmeksizin devlet yapısını modernize etme olanağı tanıyan örtülü bir oydaşmaya dayanmakta idi; iktisadi alana devlet müdahalesinin sınırları gerilimin temel eksenini oluşturmaktaydı.[7]

Cumhuriyet Türkiyesi, savaş şartları altında gerçekleşen bir dönüşümün ürünü idi. Eski rejimden sosyo-ekonomik düzeyde devrimci bir kopuştan söz etmek oldukça güçtü. Türk Burjuvazisi ekonomi üzerindeki bürokratik kontrolden hayal kırıklığına uğramış, yeterli gelişme düzeyine erişince ulusal dayanışmayı her şeyin üstünde tutan korporatist birlikçi resmi tutum karşısında piyasa ilkelerine dayanmayı tercih etmişti.[8]

Tek parti döneminde burjuvazi bürokrasinin vesayetinden kurtulamamıştı. Bürokrasi yardımcılık görevine sadık kalarak iktidar ortağını güçlendirmiş, fakat ipin ucunu asla elinden kaçırmamıştır. Bu dönemde iktidar içi çelişmelerin dışa yansıması Cumhuriyet öncesinden pek farklı olmamış, Cumhuriyet Halk Partisi İttihat ve Terakki yönetimini çağdaş manada tekrarlamıştır.[9]

Sosyo-ekonomik parametrelere gelince, 1950'ler Türkiyesi'nin %80'ini küçük köylüler oluşturmaktaydı. Osmanlı Türk tarihinden beri toprak mülkiyetindeki dağılımın yarattığı sorunlar siyasal yapıyı köktenci dönüşümlere tabi tutacak beklentilere altyapı teşkil etmemişti. 1946-50 muhalefeti bu karakteristiklere haiz köylü kitlelerini peşine takarak iktidara yürüyecekti.

Bu dönemde muhalefet hareketi biri din diğeri pazar ilişkilerinin kendi doğasına bırakılması talebinde anlamını bulan iki ana eksene oturmaktaydı. Tek parti uygulamaları, bir seçkinler grubunun,

kafasındaki modernleşme şablonunu isteksiz ama aydınlatılması gereken gönülsüz kitlelere dayatması olarak değerlendiriliyordu.[10]

Kemalist elitin jakoben kanadı yukardan aşağıya yöntemlerle reform ısrarını sürdürmekteydi. Bu yaklaşıma göre, rekabetçi politikanın (çok partili düzen) gündeme gelmesi doğru değildi; çağdaşlaşma sekteye uğrayacaktı. Halbuki devrimci parti daha görevini tamamlamamıştı.

Partinin dayandığı göreli ittifakın çözülmesi, dayandığı sınıf ve mülkiyet ilişkileri ekseninde gerçekleşecekti. 500 dönüm üzerindeki toprak mülkiyetinin kamulaştırılmasını amir olan 11 Haziran 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kopuşun ana duraklarından birini oluşturacaktı. Kanun tasarısına eleştiriler temelde iki yönlü olmuştu: Mülkiyet hakkının çiğnenmesi ve kapitalist gelişme yerine prekapitalist üretim ilişkilerinin canlanmasını tahrik etmesi. İddiaya göre, eğer kanun kabul edilirse, Türkiye küçük köylülüğün (geçimlik ekonominin) egemen olduğu bir tarım ülkesi olmaya mahkum olacaktı.[11]

Bir parti içi demokratikleşme çağrısı olan Dörtlü Takrir reddedildikten,[12] muhalefet partisinin çekirdek kadrosu kesinleştikten sonra, 1946 demokrasisi sistemin kendini yeni koşullara hukuk aleminde değişikler yaparak uyarlaması ile kurulacak; parti içi muhalefetin, CHP'den koparak yasal bir muhalefet partisi oluşturmasına olanak sağlayacak gelişmeler mevzuat yenilenerek desteklenecektir.

Bu kapsamda öncelikle siyasal partilerin örgütlenme özgürlüğünü kısıtlayan 1938 Cemiyetler Kanunu değiştirilerek, izin sistemi kaldırılmış; beyan usulune geçilmiştir. İdarenin dernek faaliyetlerini yasaklama yetkisi ve sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı kaldırılmıştır.[13]

7 Ocak 1946'da Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın öncülüğünde siyasal hayata adımını atan Demokrat Parti'nin tezlerinin çekirdeğini siyasi iktidarın halktan alınan vekalete dayanması, iktidara karşı yurttaş hak ve özgürlüklerinin güvenceye alınması gibi kavramlar oluşturmuştur.[14]

Kurucu kadrosunun tamamı CHP'de yetişmiş bulunan DP'lilerin programı ikiye ayrılmaktaydı. Birinci Bölümde genel hükümler ikinci bölümde hükümet işleri yer alıyordu. İlk bölümde öne sürülen siyasal temalar liberalizm ve demokrasi üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Programın 1. maddesinde Demokrat Parti'nin Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadıyla kurulduğu belirtilirken, 9 ve 10. maddeler bunun gerçekleşme yolu olarak tek dereceli serbest seçimleri göstermekteydi.[15]

Partinin aşması gereken ilk engel muvazaa partisi görüntüsüydü. Bunu gerçekleştirmek, sahici bir muhalefet partisi olduğunu ispatlamak için mücadelesinde sertleşmesi gerekiyordu.[16] Parti önderlerinin söyleminde Kemalist ilkelere farklı vurguya rağmen özünde Cumhuriyet devrimine sadakat seziliyordu.[17]

DP önderleri 1924 Anayasası ile demokratikleşme arasında zorunlu bir ilişki kuruyorlardı. Celal Bayar'a göre, Atatürk devriminin hürriyet ve demokrasi ile tamamlanması kaçınılmazdı. Anayasa değişikliği intelligentsianın sorunu idi. Menderes de 1945 Birleşmiş Milletler Kuruluş Senedi ile 1924 Anayasası arasında tam bir uyumdan söz ederek, anayasayı hayata geçirecek unsurun çok partililik olduğunu vurgulayacaktı.[18]

DP önderliği açısından 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile, dünyanın belki en demokratik anayasası meydana getirilmiş, bu sayede gerek ferdi hürriyetleri, gerek milli murakabeyi en geniş surette sağlamak imkanları ortaya çıkmış olmasına rağmen siyasal pratik buna olanak sağlamamıştı.[19]

DP'nin kurucu önderi Celal Bayar'ın çeşitli yerlerde dile getirdiği görüşler partinin ideolojik doğrultusu hakkında fikir sahibi olmamıza olanak vermektedir. Bayar 1948 Martı'nda Erzincan'da yaptığı konuşmada "Bugünün medeni dünyası, en iyi idare şekli olarak, demokrasiyi bulmuş ve onda karar kılmıştır. İleri medeniyet dünyasının gözlerimizi kamaştıran ve gıpta ile seyrettiğimiz eserleri demokrasi sayesinde vücuda gelmiştir. Şüphe yok ki insan haysiyetine en uygun idare demokrasidir. Bu ise vatandaş hak ve hürriyetlerini esas alarak, millet iradesinin hakim kılınması demektir" diyerek, Batı uygarlığı ile demokrasi arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur.[20] Bayar'ın Taksim Nutkunda kullandığı şu sözler Parti'nin Fransız devriminin burjuva değerlerine yöneldiğini göstermektedir: "Hukuk-u Beşer Beyannamesi'nin (İnsan ve Yurttaş hakları bildirisi) ışığı altında ta Tanzimat devrinden beri hak ve hürriyet davasının peşinde koşmaktayız." Buradan 46 demokrasisinin siyasal gelişmeler tarihinin son merhalesi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.[21]

DP, kuruluşundan sonra girebileceği ilk mahalli idare seçimlerini mevzuatı anti demokratik bularak boykot etmiş, iktidarı meşruiyet sorunu ile baş başa bırakmıştır. Türkiye tarihinin ilk tek dereceli, açık oy, gizli tasnif ve basit çoğunluk ilkelerine göre yapılan seçimi 21 Temmuz 1946 tarihinde gerçekleşmiş ve TBMM'de üye dağılımı şöyle olmuştur. 390 CHP, 65 DP, 7 bağımsız.[22] Gizli tasnif ve henüz kurumsallaşmamanın getirdiği karışıklıklar kısmen şaibe gölgesini taşıyorsa da bu seçim, Türk siyasi tarihinde genel oy ve sandık meşruiyeti açısından son derece önem taşımaktadır. Türkiye'de devleti kuran ve iktidarı elinde tutan parti kendisi ile sandıkta yarışılmasına müsaade etmiş, bunun sonuçlarına katlanacağını ilan etmiştir.

İşte bu noktada, Türk Demokrasi tarihi açısından son derece önemli bir döneme girilmiş, CHP muhalefetsiz geçen uzun yılların rehavetinden sıyrılmak ve yeni duruma uyum sağlamakta sıkıntı çekmiştir. Kemal Karpat'ın da belirttiği gibi 21 Temmuz 1946 seçimleri ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 12 Temmuz 1947 tarihli beyannamesi arası dönem Türkiye'de çok partililiğin kurumsallaşması açısından en önemli kesit olmuştur.[23] Gerçekten de 1930 Serbest Fırka tecrübesi tekrarlanabilir, rejim tekrar kapanabilirdi.

Seçimlerin hemen ertesinde yeniden, ama bu kez Demokrat Parti'nin aday gösterdiği Fevzi Paşa ile yarışarak cumhurbaşkanlığına gelen İsmet Paşa, başbakanlık görevini Recep Peker'e verdi.

Yeni Başbakan 7 Eylül kararları ile iktisadi sahada liberalizasyon sağlamaya çalıştı; ancak kararlar ithalatın ve hayat pahalılığının artması ile sonuçlanacak, muhalefetin şiddetli eleştirilerine muhatap olacaktı. Peker, Menderes'in bütçe eleştirisini "psikopat bir ruhun ifadesi" olarak değerlendirince Demokratlar Meclisi sekiz gün boykot ettiler. İktidar bir kez daha geri adım atmak zorunda kaldı. Demokratlar, iktidarı boykot silahı ile yalnız bırakarak, her defasında netice aldılar.

DP muhalefette iken iki Büyük Kongre toplamıştır. 7 Ocak 1947'de, İstanbul Delegesi Kenan Öner'in divan başkanlığına getirildiği Birinci Kongre'de, tam bir özgürlük havası estirilmiştir. Orhan Mete'nin "Birinci Büyük Kongre" broşüründe anlattığı Samet Ağaoğlu'nun "bizi buraya hürriyet hasreti topladı" sözleri tek partili yılların nasıl bir birikim yarattığını göstermektedir.[24] Büyük Kongre, seçimin idare değil bağımsız yargı denetiminde yapılması, Cumhurbaşkanının tarafsızlığı, antidemokratik yasaların temizlenmesi taleplerini Hürriyet Misakı adı altında yayınlayacaktır.

İkinci Büyük Kongre'de ise CHP'nin iktidarı vermeme olasılığı karşısında neler yapılacağı bile tartışılmıştır. 20-24 Haziran 1949 tarihleri arasında toplanan kongre iki noktayı vurgulamıştır: İlk nokta 21 Haziran'da yayınlanan GİK raporunda seçim yolu dışında herhangi bir yolun gayrimeşru olduğu "üç dört yıldan beri mütemadiyen kanun dairesinde mücadele edildiği ve edileceği hukuk devleti prensibinin tahakkukunun buna bağlı olduğu" vurgulanmış, ikinci nokta olarak Milli Husumet Andı yayınlanmıştır.

Muvazaa partisi imajından sıyrılır sıyrılmaz, Demokrat partizanlar iktidarı alma konusunda sabırsızlanmaya başladılar. İzmir örgütünden Mustafa Kentli Mareşal Çakmak'ın partinin başına geçmesinin iktidar yürüyüşünü hızlandıracağını ifade etmişse de parti önderleri bunu nezaket düzeyinde algıladıklarını ihsas ettiler. İktidar yürüyüşündeki sabırsızlığa ilginç bir örnek CHP'yi bir hükümet darbesi ile iktidardan indirmenin dahi kızgın bir partizan tarafından önerilebilmesi olacaktı.[25]

Parlamentonun toplanmasından sonra hızla gerginleşen iktidar muhalefet ilişkilerinin yumuşatılması için ilk adımlar on kişilik karma parlamento heyetinin İngiltere ziyareti sırasında geldi; Erim-Köprülü ikilisi bu ortak gezi vesilesiyle iktidar muhalefet ilişkilerini yumuşatmaya gayret sarfedeceklerdi.

İktidarın muhalefeti rejim dışına taşmakla suçlayan açıklamalarına karşın, 11 Temmuz 1947 akşamı Peker Hükümeti'nin politikalarını onaylamayan Cumhurbaşkanlığı bildirisinin radyoda yayınlanması Başbakanı güç duruma düşürdü. 12 Temmuz günü basında geniş yer alan Cumhurbaşkanlığı Beyannamesi muhalefetin hükümet karşısında kayırılması anlamına gelmekteydi. 26 Ağustos günü sadece Otuzbeşlerin güvensizlik oyuna rağmen Peker Hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Peker'e karşı çıkan bu grup partinin nitelikli entelektüel kanadını oluşturmaktaydı.[26]

Peker'in istifası ile liberal eğilimleri ile bilinen Hasan Saka başbakanlık görevine getirildi. Kendisi İktisat, Ticaret ve Dışişleri bakanlıkları yapmış, Türkiye'yi Lozan ve San Fransisco konferanslarında temsil etmiş tecrübeli bir devlet adamı idi. Devlet başkanının iktidar ve muhalefet arasında eşit

mesafede durduğu mesajını vermek üzere 14 Eylül'de Cumhurbaşkanının ülke gezisine bir DP'li de davet edildi. İnönü gittiği her yerde idare amirlerine muhalefete eşit davranmalarını öğütleyecekti.[27]

Demokrat Parti örgütü muhalefette uygulanacak politika konusunda görüş ayrılığına düşmüş, iktidara yürüyüş farklı taktik ve stratejilerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Acele iktidar arayıcılarından sertlik yanlısı İstanbul İl Başkanı Kenan Öner 1948 başında istifa etti. Mart'ta 11 milletvekili ihraç edildi. DP, başlangıçta ihraçlarla sayısal olarak küçüldü ama belli bir doğrultu tutarlılığı ve kadro disiplinine ulaştı. İhraç edilen ve ayrılanların oluşturduğu Müstakil Demokratlar Grubu 10 Mayıs'ta partilerini kurduklarını ilan ettiler, 20 Temmuz'da ise Demokratlardan kopan başka bir hizip Millet Partisi'ni kuracak, sonra da bu ikisi birleşecekti.[28]

1950 seçimleri ile halk, yüzyıllar sonra ilk defa "Sen ne düşünüyorsun?" diye rey sahibi yapıldığında, mevcut düzeni beğenmediğini sandıkta belli etme olanağı bulacaktı. Proleterleşen eski köylü kitleler siyasal davranışlarında sola yönelmek yerine, popülist politikaları kendilerine daha yakın buldular. Demokratlar CHP'li siyaset adamlarının itibar etmedikleri bir siyaset yöntemini sonuna kadar kullandılar. Bu halk ile siyaset adamını doğrudan karşı karşıya getiren mitingler olacaktı. Demokratlar bu yöntemi 1946'dan itibaren ustaca kullanacaklardı. DP mitingleri tek parti zihniyetini sürdüren yazarlarda paniğe yol açmış Falih Rıfkı Atay Ulus'taki köşesinden "Demokrat Parti bir siyasi hareket olmaktan çıkmış, bir yıkıcılar intikamcılar hareketine dönüşmüştür" yargısında bulunabilmiştir.[29]

14 Mayıs 1950'de yapılan, Cumhuriyet tarihinin ilk tek dereceli, genel, gizli eşit oy, yargı denetiminde açık tasnif, basit çoğunluk kuralları ile yapılan seçimde Türk halkı Demokrat Parti'yi tartışmasız bir şekilde iktidara taşımıştır. İktidarın devri konusunda kısa süren bir tereddüt evresinden sonra, İnönü, Bayar'ı Çankaya köşküne davet etmiş; iktidarın sandıktan çıkan partiye devrinin koşullarını görüşmüştür. İnönü-Bayar ikilisinin itidalli davranışları geçiş gerilimini azaltmıştır.

İktidar kansız bir şekilde sandıktan çıkan partiye devredilmiştir. Yeni Meclis Cumhurbaşkanlığına Celal Bayar'ı getirince, Demokrat Partililer Genel Başkanlık ve Parti önderliği sorunu ile baş başa kalmışlar, Fuat Köprülü'nün başbakanlık beklentisi sonuçsuz kalmış, Bayar başbakanlık görevine hitabet ve belagatı ile göz dolduran Adnan Menderes'i getirmiştir. Birinci Menderes Hükümeti 29 Mayıs'ta programını meclise sunmuş, 2 Haziran'da program üzerinde görüşmeler yapılmış, CHP'lilerin cevap hakkı TBMM Başkanı Refik Koraltan tarafından kısıtlanınca yeni muhalefet meclisi terk etmiştir. 1946-50 arası dönemde Demokratların CHP iktidarına uyguladıkları boykotaj yöntemi bu kez tersine uygulanacaktır.

Hükümet 192 çekimser oya karşı güvenoyu alarak, görevine başlamıştır. İktidarın ilk eylemi, sadakatinden kuşku duyduğu askeri bürokrasiye karşı olmuş, 6 Haziran'da Genelkurmay Başkanı dahil yüksek komuta kademesi değiştirilmiştir.[30] 3 Eylül 1950'de yapılan yerel seçimlerde 600 belediyeden 560'ını kazanan DP gücünü daha da pekiştirmiştir.

DP kurulduğu 1946 yılından devrildiği 1960 yılına kadar kendisini milli irade ile özdeşleştirmiş, CHP'yi bürokratik elitin dar kadro partisi konumuna indirgemeye çalışmıştır. DP savaş sonrasının olumlu ve büyümeyi destekleyen konjonktüründen, Dünya Bankası, IMF gibi uluslararası kredi kurumlarının olanaklarından yararlanmıştır. Kuzey Atlantik ittifakına giriş çabaları Kore deneyiminden sonra olumlu sonuç vermiş, ABD'nin tavassutu ile Türkiye 1951 yılında NATO'ya kabul edilmiştir. Ülkenin bu ittifak sistemine dahil oluşu, siyasi ve iktisadi yeni anganjmanları gündeme getirmiş, anti Sovyetik soğuk savaş rüzgarları ile dünyanın yeniden yapılandığı bu dönemde Amerikan faktörü Türk dış politikasının en önemli parametresi olmuştur.

DP iktidarı Mc Cartizm düzeyinde anti komünist bir çizgi izlemiş, 1951'de çıkarılan bir kanunla TCK'nın 141-142. maddeleri ağırlaştırılmış, her çeşit sol düşünce kamu düzeni sorunu sayılmıştır.[31] Ülkeyi genel oya dayalı bir iktidarın yönetmeye başlaması ile, Tek Parti döneminin militan laiklik anlayışı yumuşamış; parti taşra örgütlerinden gelen bazı merkezkaç eğilimler DP önderliğini zaman zaman zor durumda bırakmıştır. Örneğin Samsun Milletvekili Fehmi Ustaoğlu "Milletin Atatürk İnkılabına Medyun Olduğu Asla Doğru Değildir" başlıklı makalesini 14 Ekim 1952 tarihli yerel Büyük Cihat Gazetesi'nde yayınlayınca büyük tepki almış, Demokrat yöneticiler olayı örtbas etmeye çalışmışlardır.

DP iktidarı boyunca çoğunlukçu bir demokrasi anlayışını benimseyecektir. Muhalefetin dozu yükseldikçe iktidar otoritesini milli irade ile özdeşleştirdiği parlamenter çoğunluğa indirgeyecektir. Demokrat önderlerden Samet Ağaoğlu'nun "demokrasi bir sayı rejimidir bu rejimde yığınlar ne derse o olur. Biz iktidar mesulleri sıfatıyla bir avuç aydınının tenkidi ve gürültüsüne değil halk yığınlarının isteklerine uymak zorundayız." ifadesi bu yaklaşımı çok güzel açıklayacaktır.

CHP'yi zayıflatmak için Maliye Bakanlığı Tek Partili 27 yılın mali işlerini soruşturmakla işe başlamış; CHP'nin hazineye 50 milyon tazminat ödemesi gündeme getirilmiştir. Sonuçta 14.12.1953 tarih ve 6195 sayılı CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun yürürlüğe konularak[32] CHP mali bakımdan iktidar karşısında güçsüzleştirilmiştir.[33]

DP 10 yıllık iktidarı boyunca İsmet Paşa faktörü karşısında kendini sürekli güvensiz hissetmiş, İnönü'yü yıpratmak için geçmişi siyasal gündemin ana maddelerinden biri haline getirmiştir.[34] Çoğu demagojik mahiyette olan ithamları özetlemek gerekirse, Kayalıbay Dosyası bunların başında gelir. Demokrat çevrelerde rağbet gören iddiaya göre İsmet Paşa'nın oğlu Ömer İnönü bir adam öldürme suçuna karışmıştır.

12 Haziran 1946'da İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi'nde, 11 Mart 1945 Gecesi Muzaffer Kayalıbay adlı bir gencin Dolmabahçe sarayı civarında bir otomobilin çarpması sonucu ölümünün taksirli adam öldürme olmadığı, kusurun ölen şahısta olduğu kararına varılmasına rağmen, DP Tokat milletvekili Ahmet Gürkan zanlı Hayik oğlu Roben Murat yerine Nevzat Tandoğan'ın oğlu ve Ömer İnönü'nün olayın gerçek failleri olduğunda ısrar etmiştir.[35]

İnönü'nün şahsı ile ilişkilendirilen diğer konular Atatürk'ün hastalığında satın alınan Savarona Yatı, İnönü'nün yurt seyahatlerinde kullandığı Beyaz Vagon, Maçka Taşlık'taki evin arsasının edinme biçimi ile ilgili spekülasyonlardır.[36] İnönü'nün malvarlığı ile ilgili töhmetlere DP listesinden meclise giren eski İstanbul Valisi Lütfi Kırdar 28.6.1950 tarihinde açıklık getirecektir. İsmet Paşa, servetinin kaynağı ile ilgili iddialara yanıt verecektir.[37] Yine Fevzi Paşa ile aralarındaki kırgınlık gibi konular İnönü'nün aleyhine kullanılacaktır.[38]

1950 Temmuzu'nda çıkarılan Genel Af Yasası "rüşvet, irtikap, ihtilas" suçlarını kapsam dışı bırakmasına karşın CHP'yi töhmet altında bırakan çabalar devam etmiş, İnönü 16 Mayıs 1952 tarihli Giresun konuşmasında bu iddiaları cevaplandırmıştır.[39]

CHP iktidarlarının uygulamaları da uzun Demokrat Parti iktidarı yıllarında mahkum edilecektir. Örneğin 1929'da çıkarılan "Köprüler ve Şoseler Kanunu" ile yurttaşlara getirilen bedeni mükellefiyet ve yol vergisi uygulamaları,[40] İkinci Dünya Savaşı yıllarında tarh edilen ve gayri müslim yurttaşlar üzerinde sıkıntılara neden olan Varlık Vergisi[41] Trakya'da tahliye senelerinde açlıktan vuku bulduğu söz konusu edilen ölüm vakaları, Toprak Mahsulleri Ofisi aracılığı ile vergi olarak toplanan hububatın tren yolu kenarlarında kötü depolama koşulları nedeniyle çürütülmesi,[42] 1942'de Saydam Hükümeti döneminde şeker piyasasında meydana gelen spekülasyon,[43] 4274 Sayılı Kanunla kurulan Köy Enstitülerinin eğitim ve öğretim üslubu[44] 13.12.1925 tarihli 677 sayılı yasa ile padişah mezarlarının ziyaretinin yasaklanması[45] Irkçılık Turancılık Davası zanlılarının İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde çok dar yapılmış özel hücrelerde (Tabutluklar) bekletilmek suretiyle yapıldığı iddia edilen işkenceler[46] ve son olarak Orgeneral Mustafa Muğlalı Vakası Demokrat Parti iktidarı tarafından CHP aleyhinde kullanılmış iç politik malzemeleri oluşturmaktadırlar.[47]

DP, 50'li yıllar boyunca popülist kır partisi modeline otururken,[48] CHP elitist kentli parti görüntüsünü vermiştir. Demokrat Parti'nin bürokrasi ile yıldızı hiç barışmamıştır. DP askeri ve sivil bürokrasiyi CHP'nin doğal müttefiki saymış, iktidarına sadık bürokratik bir yapı kurmak için oldukça hırçın davranmıştır.

CHP bürokrasinin doğmakta olan kapitalist topluma intibakında daha yavaş ve istikrarlı bir dönüşümden yana iken DP kendi ekonomik programının bürokratik kesimler üzerinde yaratacağı etkileri hesaplayamamış, ya da önemsememiştir. İki eğilim arasında hemfikir olunan alanların genişliğine karşın dönüşümün hızı ve doğası konusunda anlaşılamamıştır. Demokrat Parti sivil ve askeri kanatlarıyla bürokrasiyi önceki dönemin kalıntısı saydığından sert davranmıştır.[49]

Emekli Sandığı Kanunu'nda yapılan değişiklik, DP iktidarının bürokrasiyi denetim altına almak için kamu görevlilerine yönelik operasyonlarının ilki olmuştur. 9 Temmuz 1953 tarihli 6122 sayılı kanunla gerçekleştirilen değişiklik uyarınca "görülen lüzum üzerine" re'sen emekliye sevk kararlarına karşı adli ve idari yargı yolu kapatılmış, bütün Danıştay, Yargıtay, Sayıştay, üniversite ve ordu mensupları da 6422 sayılı kanunla uygulama kapsamına alınmıştır. 1954' de çıkarılan 6435 sayılı kanun, Hükümete kamu görevlilerini kolayca Bakanlık emrine alma yetkisi sağlamıştır. Bakanlık

emrine alınan müsteşar, vali, ve genel müdürler, altı ay içinde görevlerine iade edilmez ise emekliye sevk ediliyor, emeklilik süresi gelmemiş olan kamu görevlilerinin ise memuriyet ile ilişkisi kesiliyordu.[50]

Seçim Kanunu değiştirilerek devlet memurlarının milletvekilliğine adaylık için altı ay önceden istifa zorunluluğu getirilerek memurların muhalefet listesinden aday olmaları önlenmeye çalışılmıştır.

Demokrat Parti iktidara yürüyüş sürecinde üniversiteden destek görmüştür. Üniversite tüzel kişiliğinin özerk yapısı 1933 Üniversite Reformu ile kaldırılmış ve tek Parti Cumhuriyetinin ideolojik kurumlarından biri haline getirilmişti. CHP yönetimi 1946 tarihli yeni bir yasa ile üniversiteyi demokratik gelişmelere paralel olarak özerkleştirme kararı almıştı.

İktidara yürüyüş sürecinde akademik camiada yoğun olarak desteklenen DP, bu destek yitirilip bir muhalefet odağı haline gelince 21.7.1953 tarihli 6185 sayılı kanun ile öğretim üyelerinin siyaset ile iştigallerini yasakladı;[51] 5.7.1954 tarihli 6435 sayılı kanun ile öğretim üyelerinin Milli Eğitim Bakanlığı emrine alınma yolu açılarak Üniversite iktidar karşısında pasifize edilmeye çalışıldı.[52] Oysa ki Demokratlar, muhalefet dönemlerinde, 1946 üniversiteler Yasası'nı yeterince özgürlükçü bulmamışlar, eleştirmişlerdi. Menderes bilimin politikaya ışık tutamayacağı kanısındaydı. 1957'den sonra bu zıtlaşma daha da artacaktı.

15 Temmuz 1950 tarihli liberal basın kanunu fazla ömürlü olmayacaktı. 1951'de çıkarılan resmi ilanlar kanunu ile yandaş ve karşıt gazeteler ödüllendirme ve cezalandırma yöntemine tabi tutuldular. 1954 yılı başından seçimlerin yapılacağı Mayıs ayına kadar, DP, iktidarı kaybetmemek, basının muhalefetle yakınlaşmasını engelleyebilmek için, 8 Mart 1954'te Basın Kanunu'nu değiştirerek "devletin siyasi ve mali prestijini sarsan yayın" adı altında yeni bir suç çeşidi ihdas etmiş, iktidar yanlısı gazeteleri maddi olarak destekleyecek formüller bulunurken muhaliflere devlet ilan ve imkanları kullandırılmamıştır. Başbakan Menderes 1954 seçim başarısı ertesinde Ahmet Emin Yalman'a verdiği mülakatta uyguladıkları politikayı halkın coşkun bir şekilde desteklediğini belirterek, benimsedikleri çoğunlukçu demokrasi anlayışını sürdüreceklerinin işaretlerini vermiştir.[53]

Gerçekten de, DP iktidarı Türk halkının desteğini, basına, üniversiteye, yargıya yönelik her çeşit kısıtlamaya rağmen korumuştur. Türkiye Radyolarını kamu malından ziyade hükümetin yayın organı sayarak, "sadece devlet ve hükümet işlerinde vazife alanların beyanlarının yayınlandığı" bir radyoculuk dönemi başlatılmış, radyo devletin görüşlerini dile getiren bir araç sayılarak gerçekte hükümete hizmet eden bir araca dönüştürülmüştür. [54]

Demokrat Parti muhalefetin güç kazanmasını engellemek için siyasal partiler düzenine birçok kısıtlamalar getirecektir. 1954'de partilerin karma liste yapma olanağı kaldırılırken, 1957'de muhalefetin güç birliği yapma ihtimaline karşı Seçim Kanunu değiştirilecektir.

Demokrat Parti iktidarı, Menderes'in sözleriyle "halkın coşkun güveni" sayesinde 1954 seçimleri ertesinde daha da pekişmekle birlikte, iktidar olma üslubu konusunda parti içinde çatlak oluşacaktır.

Klasik liberal demokrat çizgiden uzaklaşıldığı görüşünü savunan bir grup, kamu yönetimine yönelik isnatlarda Cevap ve Düzeltme Hakkı'nın idareye bırakılması, ispat hakkı tanınmaksızın basına karşı hükümetin kayrılması gibi düzenlemelere karşı çıkan parti içi muhalefet Hürriyet Partisi'ni kuracaktır. 1957 seçimlerinden sonra CHP'ye katılacak olan Hürriyet Partisi'nin oluşum sürecini 6-7 Eylül olaylarını hızlandıracaktır.

Bu olaylar şöyle bir gelişim seyri gösterecekti: Kıbrıs sorununu bahane eden İstanbul lumpen proleteryası 6-7 Eylül 1955'de özelde Rumlara genelde tüm gayri müslim yurttaşlarımıza karşı iki gün süren bir yağma hareketine girişti. Hükümet sıkıyönetim ilan etmesine rağmen kitlelerin çapul psikolojisinin önüne geçmek kolay olmadı. İki günde benzeri görülmemiş bir barbarizm yaşandı, hükümet duruma hakim olduğunda Türkiye tarihinde artık izleri silinemeyecek bir kara leke kalmıştı. Bu olay, ispat hakkı nedeniyle kopma noktasına gelen liberal parti içi muhalefetin köprüleri atmasına yol açacak, Hürriyet Partisi doğacaktı.[55]

Seçim bölgeleri ile oynama (gerrymandering) DP'nin sık başvurduğu bir uygulama olmuştu, sürekli CHP'ye oy veren Malatya Vilayeti 1954'de ikiye ayrılarak, Adıyaman ilçesi il merkezi yapıldı; CHP'nin kazanmasının bu şekilde önüne geçilecekti. Kırşehir sürekli Osman Bölükbaşı'yı seçiyordu, ilçe merkezine dönüştürülecek, Bölükbaşı'nın mahkumiyeti sonucu çıkan olayları teskin etmek için üç yıl sonra 12.6. 1957'de tekrar il merkezi yapılmak zorunda kalınacaktı.[56]

Dünya Savaşı ertesinde Ankara ve İstanbul akademik çevrelerinde liberalizm egemen siyasal eğilim olmuş[57] liberal söylem DP'ye bu çevrelerin desteğini kazandırmakta gecikmemişti; ancak zamanla çoğunlukçu otoriterizm liberal akademisyenleri partiden uzaklaştırmıştı. Fethi Çelikbaş, Feridun Ergin, Turan Güneş, Turhan Feyzioğlu gibi isimler özgürlükçü bir düşünce platformu olan Forum dergisinde yazmaya başladılar ve DP'den koptular.[58] 25 Aralık 1955'te kurulan Hürriyet Partisi bu platform ile organik ilişki halinde olacaktı. DP'den kopanların oluşturduğu 32 milletvekili ile ana muhalefet partisi konumuna yükselecek olan HP kitle tabanı olmadığından 1957 seçimlerinden sonra CHP'ye iltihak edecekti.

1957 milletvekili genel seçimleri bir erken seçimdi. 27 Haziran 1956'da çıkarılan siyasi toplantılara ilişkin yasanın 12. maddesinin gölgesinde geçen 1957 seçimleri[59] oldukça demagojik bir siyasi mücadele platformu oldu. Anti komünizm DP'nin kullandığı ana malzemeydi. Sovyetlerin Kıbrıs sorununda Makarios'u desteklemesi, Suriye'de Baas Sosyalist Partisi'nin yükselişi gibi dış politika faktörleri DP'nin seçimlerde kullanacağı kozlar olacaktı.

Hükümet 4 Eylül'de erken seçim kararı aldı; 27 Ekim'de genel seçimi yaptı. Devlet Radyosu'nun sadece DP adına propaganda yaptığı bu seçimlere[60] CHP dışındaki partiler Bölükbaşı'nın CMP'si ve örgütsüz Hürriyet Partisi de katılacaktı. Kayıtlı seçmenlerin %78'inin rağbet ettiği bu seçim, 50 ve 54'ün %90'lara yaklaşan oranının çok gerisinde kalmıştı. Bu halkın bir kısmının yükselen siyasal gerilime onay vermediğini göstermekteydi.[61]

DP bu seçimlerde ilk kez seçmen düzeyinde çoğunluğunu kaybetti, DP'nin yüzde 48'lik oyunu sadece altı puan geriden CHP izliyordu. Genelde muhalefetin, özelde CHP'nin kendisine özgüveni çok artmıştı. Eğer seçimlerde basit çoğunluk sistemi değil nispi temsil sistemi uygulansa idi, DP bu seçimi kaybedebilir, karşısındaki muhalefet bloku bir koalisyon hükümeti oluşturabilirdi.[62] DP seçim sistemini basit çoğunluktan nispi temsile çevirme önerilerini sürekli reddetti. Önde gelen bir DP'li, Rıfkı Salim Burçak Zafer'de yayınladığı makalesinde "Nispi temsil sistemi bizim memleketimizin bünyesine katiyen uygun değildir." yargısında bulunacaktı.[63]

Seçimlerden sonra iktidarın zayıflayarak yerini koruması ve muhalefetin güçlenmesi siyasal gerilimin artmasına yol açacaktı. DP otoriteyi elden kaçırmamak için sertleştikçe muhalefet, iktidarı rejim meşruiyeti düzeyinden daha sert cevaplamayı ihmal etmeyecekti. Başbakan Adnan Menderes 1957 seçimlerini takip eden günlerde muhalefet partilerini suçlamaya devam etmiş, hükümet programı görüşmelerinde yakın gelecekte neler olabileceğine ilişkin ipuçları vermiştir. Menderes konuşmasında: "Hürriyetlerin suiistimalini sanki fikir ve tenkit hürriyetini tekemmül ettirmek gayesine matuf imiş gibi göstererek aşırı iddia ve taleplerde bulunulması ve böylece bir mesuliyetsizlik rejiminin tesisine çalışılması gibi teşebbüslerin memlekete ve rejime büyük zararlar ika edecek mahiyet taşıdığı aşikar hakikatlerden olmuştur" diyecektir.[64]

Bu seçimlerde tek listeli basit çoğunluk sistemi oyların %48'ini alan iktidar partisinin TBMM'deki sandalye sayısının %75'ini elde etmesine, buna karşılık %52 oy alan muhalefet partilerinin %30'da kalmasına da yol açacaktı. Meclisteki ezici çoğunluk ve parti içi katı disiplin, lider egemenliği, Anayasal meclis üstünlüğü sistemini fiilen yürütmenin üstünlüğüne ve parti oligarşisinin egemenliğine dönüştürecekti.

Toplanan yeni dönem parlamento, 27 Aralık 1957'de TBMM İçtüzüğünü değiştirerek muhalefetin Mecliste sesini duyurma olanağını alabildiğine sınırlandırmıştır.[65] İçtüzük değişikliğinin yapıldığı toplantıya üye tam sayısı olan 424 milletvekilinden 381'i katılmıştı. Değişikliğin Anayasaya aykırı olduğunu ileri süren İstanbul Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku profesörü Nail Kubalı, DP'li Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri tarafından siyasete karışmakla suçlandı ve 1 Şubat 1958'de vekalet emrine alınarak görevinden uzaklaştırıldı.[66]

1946 Demokrasisi iktidar muhalefet ilişki ve gerilimlerini gözetmeksizin kurulmuş bir demokrasi idi. DP kurucularının tek şikayet ettikleri husus, mevzuatın çok partili yarışmacı bir siyasal yapılanışa müsaade etmemiş olması idi. DP açısından muhalefette de iktidarda da Anayasal düzen sorunu olmayacaktı. Oysa ki 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu iktidarı bölüştürüp sınırlandırmamıştı. Cumhuriyet devriminin anayasal üst yapı kurumlarını inşa etmişti. Çoğulcu-özgürlükçü-katılımcı demokrasi öngörüsüne göre değil Tek Parti yapısına göre 1931, 35, 37'de değişikliklere uğramıştı.

DP 1924 Anayasası'nda kendi iktidarı açısından bir sakınca görmediği gibi iktidar partisi CHP'yi anayasanın gereğini yerine getirmemekle suçlayacaktı. Celal Bayar'ın 1924 Anayasası değerlendirmesinde dikkat çeken nokta bu anayasada halk tefekkürüne itibar edildiği fakat

müesseselere itibar edilmediğidir. CHP'den kendilerini ayıran özellikleri analiz ederken Bayar şu teşhiste bulunacaktır: "Türkiye'de çatışılan ve fakat bir türlü ifade edilemeyen fikir şu idi: Türkiye'de demokrasi hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir ve millet bunu bizzat kullanır ilkesinden hareket edilerek mi yoksa Batı'da örnekleri olduğu gibi muhtar kuruluşlara dayanan yumuşak bir halk hakimiyeti esasına bağlı olarak mı yürütülecek? Demokrat Parti birinci fikre, İnönü ikinci fikre sahip çıkmıştır."[67]

Bayar'ın muhtar (özerk) müesseselerden kastı daha sonra 1961 Anayasası'nda yer alacak olan iktidarı paylaşıcı unsurlar olacaktı. Çoğunluk iktidarını daraltan, güçten düşüren kurumlar demokrasisini, DP siyasal geleneği kabul etmiyor, "devlet ağacını kayıtsız şartsız millet hakimiyetine, ve bunun kullanılmasını TBMM'ye veren Atatürk'tür." denilerek yönetimi meclis üstünlüğü ilkesine bağlayan bir yaklaşım benimseniyordu.[68]

Güçler birliği ve soyut ulusal egemenlik anlayışına dayanan 1924 Anayasası Tek Partili bir rejim içinde elbette sorun yaratmayacaktı. Ancak bu metin demokratik düzende olumlu bir işlev görebilir miydi? Bu ancak iktidar ve muhalefetin ilişkileri çerçevesinde anlaşılacak bir süreç olabilirdi.

İktidar partisinin anayasanın kendisine sağladığı olanaklarla bir sorunu yoktu. Anayasanın üstünlüğü ve iktidarın anayasa yargısı ile sınırlandırılması önerisi muhalefet partilerinden gelecekti. Cumhuriyetçi Millet Partisi 1954 seçim bildirisinde yeni bir anayasanın tedvinini savundu. Anayasa Mahkemesi'nin kurulması gereği 1957'de CHP tarafından, bu mahkemenin Yüce Divan görevini üstlenmesi 1959'da Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi tarafından ortaya atıldı. Yargıç bağımsızlığı ve güvencesi, Yüksek Hakimlik Şurası'nın kurulması, temel hak ve özgürlüklerin açık ve güvenceli bir biçimde anayasada yer alması gibi konular 1957 seçimleri öncesinde muhalefetin ortak bildirisinde yer aldı.

Siyasal partilerin Anayasal statüye kavuşturularak, güvence altına alınmaları ve yargısal denetimleri DP'den kopan liberal eğilimli Hürriyet Partisi tarafından ortaya atıldı. Cumhurbaşkanının siyasal tarafsızlığının sağlanması dönemin bir başka anayasal sorununu oluşturuyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin iki kamaralı bir yapıya kavuşturulması ve bir Cumhuriyet Senatosu kurulması yine 50'li yılların ortasında CHP tarafından öne sürülen görüşler arasında olacaktı.

Demokrat Parti iktidarı hiç kuşku yok ki Türkiye toplumunu yoğun bir şekilde dinamize etti. Savaş sonu demokratlaşma dalgasını arkasına alan DP, bu siyasal konjonktürde gelişti, hatta yasa dışı TKP bile DP'nin yükselişini destekledi. DP iktidarı döneminde toplumsal mobilizasyon son derece artarak dört büyük şehrin nüfusu %75 oranında katlandı.[69] DP'nin iktisadi alanda düşünceleri ise, Atatürk'ün serbest girişime dayalı kapitalist bir sistem içinde Batılılaşma yanlısı olduğu iddiasını esas almakta idi.[70]

Savaş sonrası, Türkiye Avrupa'nın yeniden inşasına, tarım ve madencilik alanlarında katkıda bulunsun diye Marshall Planı kapsamına alınmıştı. Truman doktrini AID ve PL 480, Marshall Planı gibi

projeler ile yabancı sermayenin iş yapma olanaklarının artması yabancı sermayeye 3 kat yerli sermayeli özel sektörle çalışma olanağının sağlanması Türkiye pazarını cazip kılacaktı.

DP karayolu nakliyesini iç pazarın gelişmesinde en önemli araç olarak ortaya koymuş, iktidarı boyunca sadece 224 kilometre demiryolu hattı yapılmış, karayolu inşasına önem verilmişti. Tarımda işlenen alan 1945-1962 arası %83 oranında artmıştı. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kurularak sanayi yatırımcılığına kredi aktarılmaya başlanmıştı. 50'li yıllarda TPAO, SEKA, DMO, TKİ, Et-Balık, MKEK gibi pek çok Kamu İktisadi Teşebbüsü kurulmuştu.

DP iktidarı döneminde ekili arazi 13.1 milyon hektardan 19.6 milyon hektara yükselmiş, 1947'den 1954'e kadar Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kapsamının değiştirilmesi ile devlet arazilerinden 1.14 milyon hektar toprak dağıtılmış, 1955'te tarım yapılan 21 milyon hektar arazinin 3 milyon hektarında traktör kullanıldığı beyan edilmiştir.[71] 1940'da 1066 olan traktör sayısı, 1948'de 1750, 1950'de 16.585, DP iktidarının tam ortasına tesadüf eden 1955 yılında 40.000 sayısına ulaşmıştır.

1950-54 arası alt dönemde hemen hemen mutlak liberalizm uygulaması gündemde olmasına rağmen, 4 yılda iktisadi sistemin çıkmaza girmesi önlenememiştir. Kore Savaşı nedeniyle, ABD ve Kanada'nın buğday ürününü uluslararası piyasaya vermek yerine stoklamayı tercih etmeleri, Türk tahılının uluslararası piyasada alıcı bulmasını sağlamış, ancak bu durum geçici olmuştur. Uluslararası piyasa koşullarının değişmesi, Türk tarımının temel olarak iyi hava koşullarına bağlı olması, hasadın kötü gitmesi, uluslararası piyasaların buğdaya doyması ve fiyatların gerilemesi yüzünden tarım sektöründe durgunluk dönemine girilmiş ve ABD 1954'ten sonra tarım ürünleri fazlasını Türkiye'ye yardım olarak göndermeye başlamıştır.[72] Türkiye'de tarımsal üretim paradoksu 1950'lerden başlayarak günümüze değin devam etmiştir.

Buğday ekilen alanlar uluslararası piyasalarda fiyatların düşmesi ve dış satım olanaklarının daralması üzerine gerilemiş, 1948-1956 arası dönemde 1/3'den 1/4'e düşmüştür. Sabit fiyatlarla zirai ürün indeksi 50-55 arasında yıllık ortalama sadece %2'lik bir gelişme gösterebilmiştir.

PL 480 kararı ile, ABD'nin buğday olarak Türkiye'ye sağladığı olanak karşılığında -ki 1956 yılı için 600 bin ton idi- ABD yatırımcısının TL ile borçlanma yolu açılmıştı. 1955-60 arası Türkiye'nin buğday ithalatı 238 milyon dolar değerinde olup, ABD'li müteşebbislerin Türkiye'ye döviz sokmadan mükellefiyetlerini TL cinsinden yerine getirmelerine olanak sağlayacaktı. Merkez Bankası'nda Cowley Fonu adı verilen bir hesap bu maksada yönelik işlev görecekti. DP, iç piyasada tarım ürün fiyatlarını belli düzeyde tutarak desteklemiş, ve dolaylı bir kredi sistemi oluşturmuştur. TMO aracılığı ile tarım desteklenmiş, tarım kredileri toplam kredilerin %46'sını oluşturmuştur.

DP'yi destekleyen ticaret, sanayi ve tarım burjuvazisi arasındaki ittifak kredi dağılımı düzeyinde birtakım sorunlar yaşamış, Merkez Bankası'nın Toprak Mahsulleri Ofisi aracılığı ile tarıma verdiği krediler toplam krediler içinde 1953'te %35 iken 1956'da %15'e düşmüş, kredi dağılımı ticaret

burjuvazisi lehine tarım sektörü aleyhine bozulmuştur. Bu da siyasi iktidara destek veren ticaret burjuvazisi ile arazi sahipleri arasında çatışmaya neden olmuştur.[73]

Tarımdan beslenen taşra sermayesi kredi sorunlarını aşmak ve kendi mallarını pazarlamak için Akbank teşebbüsünde bulunacak, İş Bankası gibi geleneksel iş çevrelerine bağlı kredi kuruluşlarıyla rekabet etmeye başlayacaktı. Bu arada, DP iktidarı dönemi kamu sermayesi ile birçok özel bankanın kuruluşuna sahne olacaktır. Emisyonun arttırılmasından (1950-60 arasında 6.5 kat) beslenen kredi düzeni enflasyona kaynaklık edecektir.[74]

Yabancı sermaye akımı, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Marshall yardımı kapsamına alınması ile başlamıştır. Rakamlara göz atılacak olursa, 1947-48 yıllarında 100 milyon dolar, 50-54 arasında bağış, kredi ve askeri yardım olarak 38-48 milyon dolar arası yabancı sermaye girişi yaşanmıştır. Yabancı sermaye akışını hızlandırmak ve yatırımları geliştirmek için Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası'nda 1951'de değişiklikler yapılmış; yabancı yatırımcıya ülkeye getirdiği sermayenin %10'unu aşmamak şartıyla dışarıya kar transferi garantisi sağlanmıştır.

Başlangıçta hibe, uzun vadeli borç ve NATO amaçları çerçevesinde kullanılmak kaydıyla başlatılan askeri yardımlar Türkiye bütçesine o günün rakamları ile 140 milyon liraya kadar varan tasarruf imkanı vermiş; bu da eğitim, sağlık ve özellikle ulaştırma alanında yatırım yapma olanağı sağlamıştır.[75]

Türkiye'nin kalkınması için para-kredi mekanizmalarını yürütmek üzere IMF, Dünya Bankası, Sınai Kalkınma Bankası üçgeninde bir kredi zinciri kurulmuştur. Sağlanan kredilerle yapılan yatırımların ilk örneklerinden biri Seyhan Barajı inşaatı olacaktır.

Türkiye'ye 1947-1953 arasında sağlanan dış kaynaklar EPU (Avrupa Ödemeler Birliği) ve özel çekme hakları da dahil olmak üzere, 250 milyon doları bağış, 408 milyon doları borç olmak üzere, TL cinsinden 1.14 milyar olarak tahakkuk edecektir. Borçlar dolayısıyla altına girilen yük bütçede sağlandığı öne sürülen tasarrufun 2-3 katına baliğ olacaktır. 1954'den sonra bütçe giderlerinin 1/4'e yaklaşacak olan borç taksitleri yeni borçlanmalar getirecektir.

DP iktidarı döneminde sanayi sektörünün evrimine bir göz atılırsa, 1950'de dokuzdan fazla işçi çalıştıran sanayi kuruluşu sayısı 822 ve bunun %15'i kamu kurumu iken; büyük sanayi işletmelerinin %85'i tüketim malı imal ediyordu. DP muhalefet döneminde aksini propaganda etmesine rağmen KİTleri sayı ve işlev itibariyle artırmak zorunda kalmış,[76] İktisadi Devlet Teşekküllerinin popülist istihdam yaratma niteliğinin temelleri bu dönemde atılmıştır. 18 Ocak 1954'de çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası çok az sermaye girişine yol açmıştır. Türkiye'de yatırım yapan Squibb Sons, Philips, Unilever gibi firmaların sağladığı karların yurtdışına çıkarılan meblağ oranı 1956'da %21 iken 1960'da %144'e çıkmış, ödemeler dengesinde açık istikrarlı olarak artmaya devam etmiştir.[77]

Türkiye'de devlet, 7 Mart 1954 Petrol Yasası ile petrol aramalarına doğrudan doğruya katılmaktan vazgeçmiş, yerli ve yabancı firmalar eşitlenmiştir. Mobil ve Shell bir kamu kurumu olan

TPAO ile arama yapmada fırsat eşitliğine sahip olmuştur. 1957'de yabancılara rafineri açma hakkı verilmiştir. Türkiye'ye yatırım yapmak için gelen ABD sermayesinin %70'i petrole yönelmiştir.[78]

1947-53 arasında dış ticaret açığı 575 milyon dolara baliğ olmuş, diğer bir ifade ile dış yardım miktarını aşmaya başlamıştır; Taksit ve faizlerle birlikte açık 686 milyon dolara ulaşmış, dış ticarette serbestleşme tüketim malları ithalatında şişmeye neden olmuştur.[79] DP iktidarının başlarındaki iyi hasat, dış krediler ve kamu yatırımları ülkeye refah havası verirken bu koşullar 1955'ten itibaren iyice daralmaya başlamıştır. İnönü, Petrol ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasalarının kapitülasyonları hatırlattığını ileri sürmüştür.[80]

Kredi olanaklarının zamanla daralması yüzünden Demokratlar yatırımları gerçekleştirecek iç kaynak bulmak zorunda kalacaklardır. Emisyon hacminin genişletilmesi anlamına gelen bu siyaset, enflasyonu körükleyecektir. 1950'de 1.5 milyar lira olan tedavüldeki para hacmi 1955'te 4.2 milyara ulaşacaktır. Toplam kalkınma hızına varılması hizmet sektöründeki suni şişme ile sağlanmış sadece ulaşım sektörüne yapılan yatırımlar %95 oranında gerçekleşmiş, eğitim, sağlık gibi kamusal yatırım alanları en sona bırakılmak zorunda kalınmıştır.[81]

Dış ödemeler dengesi açık vermeye başlayınca sosyalist ülkelerle bir çeşit trampa ekonomisi olan kliring anlaşmaları (dış ticaretin %30'u) yapılmış, bu suretle bazı ihtiyaçlar giderilme yoluna gidilmişti. 1946-53 arası 500 milyon dolarlık dış ticaret açığı dış yardımla kapatılırken, liberal söylemli Demokrat Parti 1954 sonrası geleneksel ithalat ve kambiyo denetimi rejimine dönüş yapmak zorunda kaldı.[82] Tüketim malı ithalatının daraltılması ile birlikte ithal ikamesi politikası uygulanmaya başlandı. Kamu yatırımlarının özel sermaye birikimi lehine hayati rol oynayabileceği anlaşıldığından, sanayileşmenin muharrik gücü kamu işletmeciliği oldu. Kamu sektörü özel kesime kaynak sağlamaya ve destek vermeye başladı. Özel sektörün kollandığı bir çeşit karma ekonomi denendi. 1954 Temmuzu'nda Dış Ticaret Rejimi tamamen değiştirildi. DP Hükümetine Standart bir IMF reçetesi önerildi. Ama Hükümet, liberalizasyona dayanan istikrar programı yerine Milli Korunma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koyarak, köylüye yönelik popülist politikaya ve ithal ikamesine devam etti. 1954-61 arasında büyüme oranı düştü.[83]

Netice itibariyle, Marshall Planı'nın yürürlüğe girmesi ve Türkiye'nin kalkınma uğruna dış borç alma serüvenine atılmasından 11 yıl sonra moratoryum durumuna düşülecekti. 1958 Mayısı'nda OEEC ile bir anlaşmaya varıldı. Buna göre, enflasyonist etkenler ekonomiden tasfiye edilecek, kaynaklar ıslah edildikten sonra ödemeler dengesinin sunduğu imkanlarla orantılı bir yatırım programına girişilebilecekti. İlk tedbir olarak yürürlüğe giren Ağustos Kararnamesi gereği, Türk Lirası Cumhuriyet tarihinin en büyük devalüasyonuna uğrayarak dolar karşısında 2.80'den 9.00 TL'ye gerileyecektir.[84]

Ekonomik göstergelerin kötüye gitmesi Menderesi muhalefeti susturmak için önlemler almaya itmiş, Meclis dışında siyaset olanakları gittikçe daraltılmıştı. Yasal partilerin açık hava toplantıları bile yasaklanır olmuş,[85] iktidar muhalefet ilişkileri ekonomik bunalım derinleştikçe daha sertleşmiştir.

Dönemi genel olarak değerlendirmek gerekirse, Türk demokrasisi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuş yeni ve tecrübesiz bir demokrasi idi. Türk Devrimi ve devletin kuruluş koşullarından doğan pek çok özelliği sinesinde barındırıyordu. Bunların başında laiklik gelmekte idi. Bunlara anti komünizm eklenecektir. Yeniden kurulan Batı demokrasilerinin pek çoğu da aşırı sağda, faşist ve anti laik örgütlenmeyi kısıtlayan bir anayasa düzeni inşa etmiş, İtalya ve Almanya'da militan demokrasiler kurulmuştu.[86]

Truman Doktrini ve Marshall yardımı ile başlayan liberalleşme rüzgarı Mc Cartism dalgası ile Türkiye'yi soğuk savaş cephe sistemine dahil edecektir.[87] Sol marjı bu şekilde tanımlanan yeni düzen, DP'nin laiklik pratiği ile sağda din faktörünün sınırını belirleyecektir. Ancak bu noktaya gelinceye kadar çeşitli zigzaglar çizilecektir. DP'nin Kemalist militan laiklik anlayışa son vererek dinin restorasyonu dönemini açması, karşı devrimci hareketlerin hızla prim yapmasına neden olacaktı. Örneğin DP Konya teşkilatı çarşaf giyme, Arap harflerini kullanma, fes takma hakkını istedi, DP üst yönetimi bu öneriyi reddetti. İslamcı yayın yapan Büyük Doğu, Sebir-ül-Reşat, İslamiyet gibi dergiler kovuşturulmak durumunda kalındı. Bu İslamcı yükselişe karşı DP 25 Temmuz 1951'de Atatürk Kanunu çıkartmak zorunda kalacaktı.[88] Her ne kadar 8 Temmuz 1953'te yargı kararı ile kapatılmışsa da Millet Partisi'nin kapatılması dahi bu kapsamda ele alınabilir.

Yukarda bahsedilen ekonomik sıkıntılara koşut olarak DP iktidar olma üslubunu gittikçe sertleştirdi. Parti Genel Başkanı'nın 1957'de meclis grubunda yaptığı bir konuşmada "birçok davalar vardır ki onlar için demokrasiyi inkar etmek lazımdır" dediği bilinmektedir.[89] DP'li Savunma Bakanı Şem'i Ergin'in 27 Mayıs öncesinde hatıra defterine düştüğü notlardan DP yönetiminin Meclisin kapatılmasını tartıştığı anlaşılmaktadır.[90]

Ünlü DP'li simalardan Milli Eğitim ve Bayındırlık Bakanı Tevfik İleri'nin "2000 yılına kadar iktidarda" olduklarını açıklaması, muhalefette iken "bir kere iktidarı alalım en az 25 sene iktidarda kalmanın sırrını bulurum" ifadeleri iktidar olma üslubu açısından yeterli kanıt taşımaktadır.[91] Netice itibariyle, iktidar zeminin gittikçe kayması DP'yi hırçınlaştıracaktı. Menderes'in Batı ve özelikle ABD tarafından dönemin başındaki kadar desteklendiği de söylenemezdi.

Irak'ta Batı karşıtı 4 Temmuz 1958 ihtilali, bir yandan Menderes'in korkularını artırdı, öte yandan da ABD ve İngiltere karşısındaki siyasal konumunu bir nebze güçlendirdi. 17 Şubat 1959'da Gatwick'te bir uçak kazasına uğrayan Başbakanın 14 kişinin öldüğü kazadan sağ kurtulması Menderes kültünün adete bir mitosa dönüştürülmesine yarayacak, bu kurtuluştan muhalefet aleyhine temalar üretilecekti.[92]

İktidar irtifa kaybettikçe, CHP, CKMP ve HP'den oluşan muhalefet bloku, iktidarı ilk seçimde düşürebilmenin heyecanı ile manevralar yaparken, DP'lilerin gerilimi artmış, muhalefetin basın ve benzeri araçlarla sesini duyurması engellenmek üzere fiili bir sansür rejimi kurulmuştur. 1958'den sonra İnönü'nün konuşmaları yayınlanmamaya çalışılmış, yargının verdiği takipsizlik kararları

duyurulmamıştır. CHP yanlısı Ulus ve Vakit gazetelerine kararlar duyurulmamış ve resmi ilanlardan mahrum kılınmışlardır.[93]

DP'nin 27 Mayıs öncesi son otoriter girişimi 28 Nisan 1960'da 7468 sayılı kanunla Tahkikat Komisyonlarını kurmak biçiminde olacaktır. Kanunun müzakeresi sırasında söz alan DP milletvekili Sıtkı Yırcalı "tasarı ile komisyona Meclisin dahi sahip olmadığı yetkilerin verildiği ve komisyonun yasanın öngörmediği suçu ihdas eder bir duruma getirildiğini" belirtmesine, İnönü'nün tasarı aleyhinde oldukça sert bir konuşma yapmasına rağmen[94] 354 DP'linin iştiraki ve katılanların oybirliği ile komisyonunun kurulmasına olanak veren yasa çıkarılmış,[95] yasanın verdiği yetkileri kullanmak üzere komisyon çalışmalarına başlamıştır. Başkanlığını Denizli milletvekili Hamdi Sancar'ın yaptığı Tahkikat Komisyonu ilk iş olarak siyasi faaliyetleri yasaklamış, basına yayın yasağı koymuştur.[96] Böylece Türk demokrasisi siyasal faaliyetlerin yasaklandığı bir rejim haline getirilmiştir.

Sonuç olarak, demokrasi, içeriği doldurulmaya ihtiyaç duyan bir siyasal rejimdir. Çoğu halde, kağıt üzerinde yazılı olmaktan öteye somutluk göstermez. Önemli olan sözcüklerin anlatmak istediği kavramlar ve kurumlar değil, bunları olgulara dönüştüren ve hayata geçiren koşulların ve mekanizmaların eylemli olarak varlığı ve işlerliğidir.[97] Olgular gösteriyor ki Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu 1950-60 döneminde Türk demokrasisi çocukluk çağını yaşamıştır.

Ne ilginçtir ki toplumu kendi varlığını ispat edeceği bir alan ya da araç gibi gören bir devlet anlayışından[98] uzaklaşarak egemenliğin gerçek kaynağı haline getirmek iddiasında bulunan Demokratlar uzun iktidar yıllarında ne yazık ki bu noktadan epey uzağa savrulmuşlardır.

Bir genel değerlendirme yapmak gerekirse, iktidar ve muhalefet arasında büyük çekişme ve çatışmalar yaşanmasına rağmen, bu dönemde derin sınıfsal temeli olan ideolojik ayrışmaların olduğu söylenemez. Tanör'ün demagojik ikiz partiler düzeni olarak tanımladığı dönemi Süleyman Demirel siyasetin sağ ve sol diye iki ana güce ayrılmamış olduğu bir dönem olarak belirlerken, DP sağ olmadığı gibi CHP'de sol bir parti değildi teşhisinde bulunacaktır.[99]

Bütün bunların ötesinde Demokrat Parti'nin çok partili siyasal hayatımızda özel bir yeri vardır. Demokrat Parti, Türk halkı tarafından üç kez tek başına iktidar verildiği tek örnektir. DP'nin halk nezdinde kazandığı büyük itibar, sadece kalkınmacı imajı ile açıklanamaz. İktidarın tarım sektörü lehinde aldığı tedbirlerin köylünün günlük hayatında büyük değişmeler sağladığı ve bu kitleyi DP'ye gönülden bağladığı doğrudur. Ama bunun yanında başka etkenler de, halk sevgisinin kökleşmesinde büyük rol oynamıştır. Bunların başında bürokrasi düşmanlığına parmak basmak gerekir. Gerçekten de Demokrat Parti memur sultasını kıran parti olarak tanımlanmıştır.[100] 1950'den sonra köylü gruplarının olur olmaz sebeplerle vali odalarını doldurmaları, idarecileri küçük düşürmeye çalışmaları, çok bilinen ancak üzerinde yeterince düşünülmemiş bir durumdur. Bu davranışları yıllarca süren bürokratik baskıların yarattığı öfkenin boşalması olarak anlamak herhalde yanlış olmayacaktır. Demokrat Parti'nin sağladığı başarıyı anlamak için halkın bu psikolojik tatminini hiçbir zaman gözden kaçırmamak gerekir. Buna Menderes'in devlet protokolünü önemsemeyerek halkın içine karışması

onların ağzı ile konuşması gibi popülist etkenler de eklenmelidir. Hatta Samet Ağoğlu'nun "son yüzyılda Atatürk'ten sonra halkça Menderes kadar sevilmiş biri yoktur" yargısı abartma sayılmamalıdır.[101]

1 Ergun Özbudun, Contemporary Turkish Politics: Challenges To Democratic Consolidation, (London; Lynne Rienner Publishers, 2000), s. 18.

2 Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 1789-1980 (İstanbul: Der Yayınları, 2. baskı, 1995), ss. 284-285.

3 Tanör, s. 280.

4 Feroz Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980 (İstanbul: Hil Yayınları, 1994), s. 23.

5 Ahmad, s. 24.

6 Tanör, s. 279.

7 Ahmad, ss. 20-22.

8 Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), s. 97.

9 İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, (İstanbul: 1977), s. 370.

10 Keyder, s. 97.

11 Ahmad, s. 25.

12 Sina Akşin, "Demokrat Partinin Kurulması", Tarih ve Toplum, Mayıs 1988, ss. 269-271.

13 4. 5. 1949 tarih 7204 sayılı kanun ile gerçekleşmiştir.

14 Ahmad, s. 28.

15 Cem Eroğul, Demokrat Parti, (Ankara: 1968), s. 13.

16 Ahmad, s. 29.

17 Ahmad, s. 33.

18 Tanör, s. 286.

19 Vatan Gazetesi, 11 Eylül 1945.

20 DP Genel Başkanı Bayar'ın Erzincan Konuşması, Vatan Gazetesi, 25 mart 1948.

21 Vatan Gazetesi, 17 Mayıs 1948.

22 Ahmad, ss. 33-34.

23 Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1967), ss. 166-167.

24 Ayın Tarihi, Ocak 1947, (Ankara, Başvekalet Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları).

25 Ahmad, s. 38.

26 Ahmad, s. 41.

27 Ahmad, s. 41.

28 Ahmad, s. 44.

29 Ulus Gazetesi, 4 Temmuz 1946.

30 William Hale, Turkish Politics and the Military, (London, Routledge, 1994), s. 93.

31 Eroğul, s. 108.

32 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (İstanbul: İletişim, 3. baskı, 1993), s. 324.

33 AYM K. 63/243 sayı ile kanunu iptal edecektir.

34 Ahmad, s. 55.

35 Fahir Giritlioğlu, Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, Cilt. II, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1965), ss. 345-46.

36 Giritlioğlu, s. 369.

37 Giritlioğlu, s. 348, 358.

38 Bilindiği gibi Fevzi Paşa Çakmak 1945'te emekliye sevk edildikten sonra İnönü'ye kırılmış, 1946 seçimlerine DP listesinden katılarak Meclise girmişti. 10 Nisan 1950'de vefatı öncesinde kendisini ziyarete gelen İsmet Paşa'yı kabul etmemiş, cenazesi yoğun bir iktidar aleyhtarı gösteriye dönüşmüştür. Giritlioğlu, s. 372.

39 Giritlioğlu, s. 352.

40 Giritlioğlu, s. 359, 361.

41 Giritlioğlu, s. 366.

42 Giritlioğlu, s. 363.

43 Giritlioğlu, s. 376.

44 Giritlioğlu, s. 386.

45 Giritlioğlu, s. 395.

46 Giritlioğlu, ss. 378-379.

47 Muğlalı vakası kısaca şöyle cereyan etmiştir. Van'ın Özalp kazasında İran'dan kaçakçılık yaptıkları savı ile 32 yurttaşın Alay komutanı tarafından kurşuna dizilmesi olayıdır. Olayda sağ kurtulan Milanengiz köyünden İbrahim Özay tarafından ortaya çıkarılmıştır. 20. 12. 1943 tarihinde bu kişinin dilekçe komisyonuna başvurması ile başlayan süreç 17. 12. 1948'de hızlandırılmış ve 19. 1. 1949'da Kayseri millletvekili Fikri Apaydın tarafından gündeme getirilmiştir. Açılan kamu davasında milli mücadele kahramanlarından eski 3. Ordu komutanı Orgeneral Mustafa Muğlalı önce idam sonra müebbet hapis cezasına çarptırılmış, rütbe ve nişanları, emeklilik hakları geri alınmıştır. Mahkum general bir yıl sonra cezasını çektiği cezaevinde ölmüştür. İşin asli faillerine ilişkin çalışmalar 1957'e kadar devam etmiş, olayın bütün faileri ile aydınlatılması 19 Ağustos 1963'e kadar sarkmıştır.

48 İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Populizm", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, sayı: 65-66 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) ss. 2076-2086.

49 Ahmad, s. 59.

50 Bu iki kanun 1963 Martı'nda Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.

51 Rıfkı Salim Burçak, On Yılın Anıları 1950-1960 (Ankara: Nurol Matbaacılık, 1998), ss. 157-166.

52 Giritlioğlu, ss. 18-19.

53 Menderes'in bu görüşmede ileri sürdüğü dikkat çekici görüş şu idi: "Seçimler vatandaşların benim tuttuğum yolu ne kadar beğendiğini açığa vurdu. Şimdiye kadar ben siz gazetecilere danışmaya değer veriyordum. Asaba ilaç diye asprin mi yoksa optalidon mu kullanmak münasiptir diye fikrinizi soruyordum. Halkın coşkun güveni şimdi şunu belli ediyor ki böyle bir danışmaya ihtiyaç yoktur. Ben kendi kendime son kararı vereceğim dilersem asprin, dilersem optalidon kullanacağım. " Ahmad, s. 64.

54 Nevra Ersarı Gözübüyük, The Democrat Party and The State Radio (1946-1960), Basılmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, (İstanbul, 1999), passim.

55 Zürcher, ss. 322-323.

56 Tanör, s. 291.

57 Ahmad, s. 71.

58 Nursel Sağıroğlu, Forum: An Intellectual Opposition in the DP Period 1954-1960, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1990, passim.

59 “Her nerede olursa olsun tezahürat veya gösteri veya protesto maksadıyla ya da maksad-ı mahsusa müstenid olarak toplanılması veya böyle bir toplantıya sebebiyet verilmesi… suçtur. ” hükmünü taşıyan yasa, muhalefetin özellikle açık hava toplantıları tertip etmesini engellemeye yönelikti.

60 Ahmad., s. 78.

61 Tek listeli basit çoğunluk sistemi sayesinde DP 50, 54, 57’de sırasıyla 408, 503, 424 milletvekilliği sağlarken, CHP ise, 69, 31 ve 178 milletvekilliği ile aldığı oy nispetinden eksik temsil edilmiştir. ayrıntı için bkz. Cem Çakmak, “Türkiye’de 1950’li yıllardaki Genel Seçimler üzerine Bir Deneme”, ODTÜ Gelişme Dergisi, Vol. 12, (3, 4), 1985; Cem Çakmak, “1950’li Seçimler ve Demokrat Parti”, Tarih ve Toplum, Mayıs 1988, ss. 280-285.

62 Ahmad, s. 78.

63 R. S. Burçak, “Nispi Temsil Üzerine”, Zafer Gazetesi, 3 Ağustos 1954.

64 TBMM Tutanaklar Dergisi, Devre 11, T. 1 (1-31) Cilt. 1, 1957, s. 59.

65 Parlamento içi denetim ve demokrasinin kılavuzu içtüzüktür. İçtüzüklere sessiz anayasa denmesinin nedeni budur. 1927 tarihli TBMM Dahili Nizamnamesi tek parti döneminin ürünü olduğundan çoğunluk-azınlık (iktidar/muhalefet) eksenli bir usul belirlememişti. 1947’de yapılan değişiklikler partileri meclis organları arasında saymış ama meclis içi parti diktatoryasını önlemekten uzak kalmıştı.

66 28. 12. 1957 çıkarılan ve RG. 6. 1. 1958 yayınlanarak yürürlüğe giren içtüzük değişikliği 1961 Anayasasının geçici üçüncü maddesi ile yürürlükten kaldırılmıştır.

67 Celal Bayar, Derleyen: İsmet Bozdağ, Başvekilim Menderes, (İstanbul, Baha Matbaası, tarihsiz), s. 10.

68 Tanör, s. 299.

69 Keyder, s. 98.

70 Zürcher, s. 326.

71 Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Türkçesi: Babür Kuzucu, Cilt. 3, (İstanbul: Gözlem Yayınevi, 1974-1976), s. 1364.

72 Yerasimos, s. 1355.

73 Yerasimos, s. 1402.

74 Yerasimos, s. 1403.

75 Yerasimos, s. 1357.

76 Yerasimos, s. 1387.

77 Yerasimos, ss. 1390-1391.

78 Yerasimos, ss. 1396-1397.

79 Yerasimos, s. 1362.

80 Yerasimos, s. 1369.

81 Yerasimos, s. 1448.

82 Ahmet Kılıçbay, Türk Ekonomisi, Modeller, Politikalar, Stratejiler, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. baskı, 1991), s. 111.

83 Korkut Boratav, "İktisat Tarihi", Çağdaş Türkiye Tarihi, Cilt. 4 (İstanbul: Cem yayınevi, 1989), ss. 319-324.

84 Yerasimos, ss. 1404-1406.

85 Ahmad, ss. 74-76.

86 Tanör, s. 289.

87 Ahmad., s. 46.

88 Ahmad., s. 61.

89 Giritlioğlu, s. 112.

90 Giritlioğlu, s. 11.

91 Giritlioğlu, s. 10.

92 Mete Tunçay, “Siyasal Tarih 1950-1960”, Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye, 1908-1980, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1989), s. 186.

93 Korkmaz Alemdar, “Demokrat Parti ve Basın”, Tarih ve Toplum, Mayıs 1988, ss. 275-279.

94 Bu komisyonun kuruluşu Yüksek Adalet Divanında Anayasayı ihlal suçu olarak değerlendirilecektir. Giritlioğlu, ss. 32-33; 35; 37-38.

95 15 kişiden oluşan komisyon üyeleri için Yüksek Adalet Divanında idam cezası talep edilecektir.

96 Giritlioğlu, s. 583.

97 Lutfi Duran, “Türkiye’nin Siyasi Rejimi”, Türkiye Yönetiminde Karmaşa (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1988), s. 14.

98 Fahri Aral, “Sosyal Demokrasi ve Klasik Devletçi Çizgi”, Yeni Gündem, sayı: 36, Aralık: 1985, s. 2.

99 Yeni Gündem, sayı. 9, mayıs 1986, s. 11.

100 Bahri Savcı, Partilerimizde Tabanlaşmanın Gerçek Mahiyeti ve sosyal Muhtevalı Politika Yeyli, 1958, s. 32; Şevket Süreyya Aydemir, Menderes’in Dramı, Yedinci Baskı, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), s. 222.

101 Eroğul, s. 202; Samet Ağaoğlu, Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, (İstanbul: Baha Matbaası, 1972), ss. 7-8; Samet Aağoğlu, Arkadaşım Menderes, (İstanbul: 1967), s. 41.

B. Menderes Dönemi Dış Politikası

Türkiye'nin Nato'ya Girişi / Yrd. Doç. Dr. Yusuf Sarınay [s.923-927]

Devlet Arşivleri Genel Müdürü / Türkiye

Giriş

Bilindiği gibi Türkiye; siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve güvenlik kriterleri çerçevesinde kendisini bir Avrupa devleti olarak görmekte ve bu görüşünü Avrupa'ya da kabul ettirerek Avrupa yapılaşmasında eşit ve önemli bir devlet olarak yer almayı hedeflemektedir. Bu sebeple Türkiye'nin izlediği dış politikanın hiç değişmeyen temel özelliği Batı'ya yönelik olmasıdır. Bu temel yöneliş, güvenlik ve toprak bütünlüğüne yönelik tehdidi karşılamak gibi sınırlı geçici bir olay değil, sürekli bir politika tercihidir.

Türkiye'nin Batı'ya yönelik dış politika tercihinde bir takım tarihî zaruret ve süreçlerin tesiri bulunmaktadır. Böyle bir yakınlaşmanın Osmanlı Devleti dönemine uzanan gerek Batılılaşma gibi kültürel, gerekse jeopolitik konumu sebebiyle güvenlik endişelerinden kaynaklanan denge politikası gibi siyasî yönlerinin olduğu malûmdur. Osmanlı Devleti'nin yıkılması üzerine gerçekleştirilen Kurtuluş Savaşı, siyasî-askerî açıdan Batılı devletlere karşı bir hareket olmasına rağmen, Batılı değerler sistemine karşı değildir.

Atatürk, Türkiye'yi modern bir ülke-devlet haline getirmek amacıyla başlattığı radikal inkılâplara paralel olarak Türkiye'nin dış politikasını da Batı'ya yöneltmiştir. Bu temel yöneliş Türk dış politikasının günümüze kadar hiç değişmeden süren temel çizgisidir.

Bu nedenle Türkiye'nin NATO'ya girişini bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

1. Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası

Lozan Barış Antlaşması'yla savaş dönemini kapatan Türkiye, 1923'ten sonra ağırlıklı olarak iç politikada yeni modern bir millet-devlet oluşturma ve oluşturulan bu yeni kimliği uluslararasında kabul ettirmeye çalışırken, dış politikada tüm gelişmelerle ilgilenmekle beraber, esas olarak Lozan'da halledilemeyen sorunların çözümü ile uğraşmıştır.

1923-30 yılları arasında Lozan'da çözülemeyen sorunlarını halleden Türkiye, Batı ülkeleri ile sağlıklı ilişkiler kurma yolunu tutmuştur. Çünkü Atatürk Türkiye'nin medeni dünyada gerçek yerini alabilmesi için çağdaşlaşmanın şart olduğuna inanmış, gerçekleştirdiği radikal inkılâplarla Türkiye'yi yapı itibariyle Batı'ya yaklaştırmıştır. İç politikada başlayan bu radikal değişikliklere paralel olarak Türkiye'nin dış politikasını da Batı'ya yöneltmiştir.[1] Bu temel yöneliş Türk dış politikasının günümüze kadar hiç değişmeden süren temel çizgisi olmuştur.

Nitekim 1930'lu yıllarda Batı ile ilişkilerini normalleştiren Türkiye, 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne girerek aktif bir şekilde uluslararası işbirliğine katılmaya başlamıştır. Türkiye'nin Cemiyet'e girişi Batılı ülkelere yaklaşmasının önemli bir işareti olmuştur. Böylece başlayan yakınlaşma, ülkenin kalkınması için dış yardıma duyulan ihtiyaç ve dünya konjonktüründe meydana gelen değişmelere bağlı olarak ortaya çıkan güvenlik endişelerinin de etkisi ile giderek gelişecektir.

Bu dönemde Türkiye, bölgesel ve uluslararası alandaki barışçı faaliyetlere aktif bir şekilde katılmakla beraber, kendi güvenliğini ön planda tutarak öncelikle bölgesel ittifaklara yönelmiş, Balkan ve Sadabat Paktlarının kuruluşuna öncülük etmiştir.[2]

Avrupa ve dünyanın kısa sürede bunalımlar dönemine girdiği yıllarda bizzat Atatürk'ün yönlendirdiği gerçekçi, barışçı ve çok yönlü dış politika sayesinde Türkiye bölgede bir istikrar unsuru olmuş, Avrupa'da oluşan her iki blok tarafından da daima dostluğu aranan, her siyasî merkezde saygı uyandıran itibarı artmış bir devlet haline gelmiştir. Türkiye'nin sınırlı gücüne rağmen kısa zamanda itibarlı bir devlet haline gelmesinde, diplomasisindeki becerinin ve dünya güç dengelerinin yanısıra, coğrafi konumundan kaynaklanan jeopolitik öneminin özellikle Boğazlara sahip olmasının büyük rolünün olduğunu vurgulamak gerekir.[3] Türkiye bu özelliğini daha sonraki dönemlerde de sık sık vurgulayarak dünya politikasını gücünün üstünde etkilemeye çalışacaktır.

Ülkenin bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve güvenliğini her şeyin üstünde tutan, Atatürk'ün yönlendirdiği bu politika sayesinde Türkiye, uluslararası bunalımların arttığı, İkinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde, uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde iyi bir zamanlama ile barışçı yollarla Boğazlardan sonra Hatay sorununu da kendi lehine bir çözüme kavuşturmuştur.

2. II. Dünya Savaşı'nda Türkiye

Türkiye 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifak Antlaşması'nı imzalayarak İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında Batı ile kader birliği yapmaya başlamıştır.[4] Diğer taraftan Sovyetler Birliği ile anlaşamamış olmasına rağmen, yine de bu devletle bir savaşa sürüklenmekten II. Dünya Savaşı boyunca kaçınmaya son derece dikkat edecektir.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda coğrafi mevkinin önemi dolayısıyla Müttefik ve Mihver devletlerin kendi yanlarında savaşa sokabilmek amacıyla yoğun baskılarıyla karşı karşıya kalmıştır. Savaşan tarafların bu baskıları karşısında -İngiltere ve Fransa ile ittifakına rağmen- Türkiye'nin politikası; ülkenin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını hiçbir taviz vermeden muhafaza etmek amacıyla savaşın dışında kalmak ve büyük devletler arasında bir denge unsuru olma politikasını yürüterek saldırılardan korunmak olmuştur. Bir başka deyişle 1939-1945 tarihleri arasında Türkiye Avrupa'nın birbirleriyle savaşan belli başlı güçleri ile ilişkilerini sürdürmüştür. Türkiye'nin izlediği bu çok yönlü politikanın en yararlı sonucu, Türkiye'nin savaşın dışında kalmasını sağlaması olmuştur. Türkiye'nin takip ettiği bu politika da I. Dünya Savaşı'nda kazandığı tecrübeler kadar, Sovyetler

Birliği'nden duyulan endişe de büyük rol oynamıştır. Türkiye'nin İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu politikayı son derece sınırlı tuttuğu bir kadro ile yürütmüştür.[5]

3. II. Dünya Savaşı'ndan SonraTürkiye

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle uluslararası sistem esaslı bir yapısal değişime uğradı. Savaşın sonunda ortaya çıkan iki süper gücün liderliğinde Doğu-Batı blokunun oluşması ve iki blok arasında ilişkilerin soğuk savaş şeklinde cereyan etmesi yeni uluslararası sistemin belirleyici özelliği olmuştur. Uluslararası sistemdeki bu köklü değişiklik ülkelerin dış politikalarına yansırken, Türkiye'nin dış ilişkilerinin yeniden düzenlenmesinde etkili olmuştur. Nitekim, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin dış politikasına egemen olan ve ona istikamet veren esas unsur savaş sonrası Avrupa dengesinde meydana gelen boşluklardan yararlanan Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki istekleridir.

A. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri

Savaş içinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı politikası cephe durumlarına göre değişiklikler gösterdikten sonra, savaş sonunda gerçek niteliğini kazanmıştır. Nitekim daha savaş sona ermeden 19 Mart 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i kabul eden Molotov, Sovyet hükümetinin günün şartlarına ve II. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan yeni duruma uygun olmadığı için esaslı değişiklikleri geciktirdiğine inandığı 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı feshettiğini bildirmiştir.[6] Bunun üzerine Türkiye Sovyetler Birliği'ne verdiği cevabi notada, iki ülke arasındaki dostluk ve iyi ilişkilerin devamı için yeni bir anlaşma yapılabileceğini bildirmiştir. Ancak çok geçmeden Türkiye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünden bazı tavizler vermeden Sovyetler Birliği ile antlaşma yapılmasının imkansız olacağı ortaya çıkmıştır. Nitekim 7 Haziran 1945'te Molotov, Büyükelçi Sarper'e iki ülke arasındaki yeni bir antlaşma yapılabilmesi için; Boğazların Türkiye ile birlikte savunulması, bunu sağlamak için de Sovyetlere Boğazlarda deniz ve kara üsleri verilmesi, Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne iade edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Kabul edilmesi mümkün olmayan bu isteklerin Türk hükümeti tarafından reddedilmesi üzerine, Sovyetler Birliği, 1945 yılı Haziran ortalarından itibaren Türkiye üzerinde siyasi baskı yapmaya başlamıştır.[7]

ABD ve İngiltere'nin, Sovyetler Birliği ile savaş sonu işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla yaptıkları Potsdam Konferansı'nda görüşülen en önemli meselelerden biri Türk boğazlarının durumu olmuştur. Konferansta, Sovyetler Birliği Boğazlar meselesinin sadece Türkiye ile kendisini ilgilendiren iki taraflı bir mesele olduğunu belirterek, Boğazlarda askeri üsler istemiştir.[8]

Sovyetler Birliği Postdam Konferansı'ndan bir yıl sonra 8 Ağustos 1946'da Boğazlarla ilgili görüşlerini içeren bir notayı Türkiye'ye vermiştir. Bu notada; Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı içinde meydana gelen olayların, Montreux Sözleşmesi'nin Karadeniz devletlerinin güvenliğini sağlamakta yetersiz kaldığını ileri sürerek, Boğazlardan geçiş rejimini düzenleme yetkisinin Türkiye ile

Karadeniz devletlerine ait olmasını ve Boğazların Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulmasını istemiştir. Sovyet notası üzerinde ABD ve İngiltere ile durumu görüşen Türkiye, bu istekleri reddetmiştir. Bundan sonra, Sovyetler Birliği 24 Eylül'de ikinci bir nota vererek aynı istekleri tekrarlamıştır.[9]

Sovyetler Birliği isteklerini kabul ettirmek için Türkiye üzerinde siyasi baskı yapmaya devam etmiştir. Bu baskılar karşısında Türkiye, İngiltere ve ABD'nin desteğini sağlamak amacıyla faaliyetlerini artırmıştır.

B. ABD'nin Türkiye'yi Desteklemesi

Türkiye, Sovyet tehlikesine karşı bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla, 1939 yılından itibaren ittifak içinde bulunduğu İngiltere'nin ve savaş sonunda dünyanın en güçlü devleti olarak ortaya çıkan ABD'nin desteğini aramıştır. Fakat gerek Türkiye'nin savaşta tarafsız kalmış olması, gerekse Türkiye'de büyük bir endişe uyandıran Sovyet davranışlarının aynı tepkiyle karşılanmaması sebebiyle başlangıçta istediği desteği elde edememiştir. Ancak 1945-1946 yıllarında cereyan eden olaylar İngiltere ve ABD'nin politikasının yavaş yavaş değişmeye başlamasına yol açmıştır.

Öncelikle ABD'nin diplomatik desteğini elde eden Türkiye'nin ABD'nin askeri ve ekonomik desteğini aradığı sıralarda Yunanistan'da ortaya çıkan iç savaş yüzünden bu ülkede komünizm tehlikesi ortaya çıkmıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Türkiye ve Yunanistan'a askeri yardıma devam eden İngiltere, 21 Şubat 1947'de ABD'ye verdiği bir muhtıra ile artık bu ülkelere yardıma devam edemeyeceğini, fakat Batı dünyasının savunması bakımından bu iki devletin bağımsızlığının önemli olduğunu, bu sebeple ABD'nin askeri ve ekonomik yardımının şart olduğunu bildirmiştir. İngiltere'nin bu muhtırası artık onun dünya ve özellikle Orta Doğu'daki yerini ABD'ye terketmek zorunda kaldığını ortaya koymaktadır. Bu sebeple İngiliz muhtırasını alan ABD yönetimi Doğu Avrupa ülkelerinde kurulan komünist rejimleri, Türkiye ve Yunanistan'ın durumunu gözönüne alarak Sovyet yayılmacılığını durdurmak üzere harekete geçmeye karar vermiştir.

Sonuçta ABD Başkanı Truman Kongrede 12 Mart 1947'de daha sonra Truman Doktrini adını alacak olan mesajını okumuş ve Kongreden hükümete Türkiye ve Yunanistan'a askeri yardım yapılması yetkisi verilmesini istemiştir. Buna dayanarak hazırlanan "Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Kanunu" 22 Mayıs 1947'de yürürlüğe girmiştir.[10] Daha sonra 12 Temmuz 1947'de Türk-Amerikan ikili antlaşmasının imzalanmasından sonra ABD Türkiye'ye askeri yardım yapmaya başlamıştır.[11] Truman Doktrini ve ikili antlaşma Sovyet baskısı karşısında devamlı ABD'nin desteğini arayan Türkiye'de büyük bir memnunluk yaratmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda ikili antlaşma ile getirilen bir takım sınırlamalar Türkiye açısından bazı sıkıntılar doğuracaktır.

Truman Doktrini, savaş sonrası ABD ve dünya politikasında bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Böylece İkinci Dünya Savaşı'nın geçiş devresini sona erdirmiş, dünyanın iki bloka ayrıldığını ve Sovyet-ABD mücadelesinin, başka bir deyişle soğuk savaşın başladığını ilan etmiştir.

Askeri yardım amaçlı Truman Doktrini'nden sonra Türkiye ile ABD arasında 4 Temmuz 1948'de ekonomik işbirliği antlaşması imzalanmıştır. Anlaşmadan sonra Marshall Planı çerçevesinde 1949-1951 yılları arasında Türkiye'ye ABD ekonomik yardım yapmıştır. 1951 yılından sonra bu yardım "Ortak Savunma Programı"na dahil edilmiştir.

Türkiye bu yardımların yürürlüğe girmesiyle artık Batı yanlısı bir politika takip etmeye başlamıştır.

4. NATO ve Türkiye

A. NATO'nun Kuruluşu

II. Dünya Savaşı'nda Avrupa'nın yıkılmış olması ve Sovyetlere karşı bir denge unsuru olan ABD'nin Avrupa'dan çekilmesi kuvvetler dengesinin tamamen Sovyetler Birliği lehine bozulmasına sebep olmuş ve Sovyetler Avrupa'nın en güçlü devleti olarak ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği Almanya ve Japonya'nın yenilmesi ile doğusunda ve batısında meydana gelen boşlukta yayılma politikası takip etmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikalarına karşı, ABD'nin Truman Doktrini ve Marshall Planı'nı uygulamaya başlaması üzerine faaliyetlerini artıran Sovyetler Birliği, 5 Ekim 1947'de diğer peyk ülkelerle birlikte Kominform'u kurmuştur. Böylece Doğu Bloku'nun resmen ortaya çıkmasıyla dünya açıkça iki bloğa ayrılmıştır.[12]

Buna karşılık Avrupa ülkelerinin güvenliğini sağlayacak herhangi bir ittifak ve teşkilat mevcut değildi. Avrupa'da birleşme yönünde ilk adım İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Dunkerk Antlaşması olmuştur. Prag darbesi Avrupalıları telaşlandırmış, Dunkerk Antlaşması'nı genişleterek 17 Mart 1948'de Brüksel Paktı'nı imzalamalarına yol açmıştır.[13] Ancak Batı Avrupa ülkelerinin savunma amaçlı kurdukları bu pakt ABD'nin ittifaka dahil olmaması sebebiyle Sovyetlere karşı bir denge unsuru olmaktan uzaktı. Bundan dolayı Batı Avrupa ülkeleri, ABD'yi ittifaka dahil etmek amacıyla faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Sonuçta 11 Haziran 1948'de ABD Kongresi'nde kabul edilen Vanderberg Kararı ile ABD 1823'ten itibaren uygulamakta olduğu Monreo Doktrini'ni terkederek dış politikasında esaslı bir değişiklik yapmıştır. ABD'nin dış politikasında meydana gelen bir değişiklikten sonra Brüksel Paktı sonucu kurulan Batı Avrupa Birliği'ne ABD ve Kanada'nın da dahil olmasıyla 13 ülke arasında kısa adı NATO (North Atlantic Treaty Organization) olan Kuzey Atlantik İttifakı 4 Nisan 1949'da kurulmuştur.[14]

B. Türkiye'nin NATO'ya Girişi

Türkiye'nin NATO'ya girme fikri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Batı Bloku'na bağlanma çabalarının bir sonucudur. Genel olarak savaştan sonra Türkiye'nin Batılılara yaklaşma politikası bir yandan ülkenin ekonomik kalkınması ve silahlı kuvvetlerinin modernizasyonu için gerekli

kaynakların dış yardım yoluyla Batı'dan kolay sağlanabileceğine inanılırken, diğer yandan Atatürk tarafından başlatılan çağdaşlaşma hareketleri sonucu Türkiye'nin Batılı bir ülke-devlet olma yolunda yaptığı tercihin doğal sonucu olarak görmek gerekir. Zaten Türkiye Batı yanlısı politikaya uygun olarak iç politikada büyük bir değişiklik yaparak çok partili sisteme geçmiş, ekonomik alanda liberal politikalar uygulamaya başlamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi daha yakın ve somut bir sebep ise Sovyet tehditleri olmuştur. Gerçi Türkiye Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde ABD'nin desteğini sağlamıştı; ancak bu desteğin karşılıklı bir ittifaka dayanmaması sebebiyle güvenlik endişeleri tamamen giderilmiş değildi.

Bu sebeple Türkiye, NATO'nun daha kuruluş safhasında bu ittifaka dahil olmak amacıyla girişimde bulunmuş, fakat sonuç alamamıştır. Ancak 8 Ağustos 1949'da Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğine alınması, Türk devlet adamlarını NATO'ya girme konusunda hem cesaretlendirmiş, hem de müracaatlarına haklı bir sebep hazırlamıştır. Ancak Türkiye'nin NATO'ya girme çabaları özellikle Avrupalı üyelerin siyasi, ekonomik ve kültürel itirazları ile karşılaşmıştır.[15] Bu ülkelerden farklı olarak İngiltere, Orta Doğu'daki çıkarlarını koruyabilmek amacıyla Türkiye ve Yunanistan'ın Avrupa Savunma Cephesi yerine oluşturulacak Orta Doğu Savunma Planı içine alınmasını istiyordu.

Bu arada Türkiye'de çok partili sisteme geçilmesinden sonra kurulan Demokrat Parti 14 Mayıs 1950 seçimlerinde iktidara gelmiştir. Demokrat Parti iktidarı genelde CHP'nin dış politikasını benimsemiş ve devam ettirmiştir. Ancak DP yönetimin özellikle ekonomik politikalar açısından Batı'ya daha yakın bir özellik taşıması, Türkiye'nin Batı'ya bağlanma çizgisine, daha belirli ve zorunlu bir istikamet vermiştir.[16] Bu sebeple Türkiye'yi NATO'ya sokmayı zorunlu gören DP, bu sırada patlak veren Kore Savaşı'nı büyük bir fırsat olarak düşünmüş ve 4500 kişilik bir birliğini TBMM'nin onayını almadan Kore'ye göndermiştir.[17]

Kore Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin NATO'ya alınması konusunda ABD'nin tavrı değişmeye başlamıştır. Çünkü Kore Savaşı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra artık çıkması beklenmeyen bölgesel savaşların hiç de ihtimal dışı olmadığını göstermiş ve NATO ülkelerini, özellikle de ABD'yi Sovyetler karşısında daha etkili tedbirler almaya yöneltmiştir. Sonuçta Sovyetler Birliği'ne karşı set çekme ve çıkabilecek muhtemel bir savaşta askeri üslere ihtiyaç duyulması sebebiyle ABD Türkiye'nin NATO'ya alınmasını gerekli görmüştür. Dolayısıyla Türkiye'nin NATO'ya alınmasında, Kore'de askeri başarısı, uluslararası sorunlarda Batılılarla birlikte hareket etmesi ve modern olmamakla beraber güçlü bir kara ordusuna sahip olmasının yanı sıra, Batı savunması için gerekli olan jeopolitik yerinin önemi, birinci derecede etkili olmuştur diyebiliriz.[18]

Bu gelişmelerden sonra NATO Bakanlar Konseyi 15-20 Eylül 1951 tarihinde Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya üye olarak alınmasına oybirliği ile karar vermiştir. TBMM'de 18 Şubat 1952'de Kuzey Atlantik Antlaşması'nı tasdik etmiş böylece Türkiye NATO'ya resmen üye olmuştur.

Sonuç

Soğuk Savaş ortamında iki blok arasında bir sınır devlet konumunda olan Türkiye'nin stratejik önemi artmış ve Batı ittifakının parçası olması yönünde oluşan uygun uluslararası konjonktür içinde Türkiye NATO'ya girmiştir.

Böylece Türk dış politikasında, Sovyet tehdidine karşı batı savunma sistemi içinde güvenliğini sağlama politikası, NATO'ya girmesiyle amacına ulaşmış, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı ekonomik ve askeri yardımlara düzenli bir işlerlik kazandırılmıştır. Türk devlet adamları uzun yıllar Atlantik ittifakını sadece bir savunma ittifakı olmaktan öte, bir dünya görüşü ve milli bir dış politika unsuru olarak değerlendirmişlerdir. Bu anlayışın sonucu uluslararası problemlerde Batı ülkeleriyle özellikle de ABD ile birlikte hareket etmeye başlamışlardır.[19]

1 Haluk Ülman, Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)" II, SBF Dergisi, C. XXVII, No. 1. (Mart 1972), s. 2-4.

2 Paktlar için bkz. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C. 1., Ankara, 1983, s. 454-458, 584-587.

3 Mensur Akgün, "Türk Dış Politikasında Bir Jeopolitik Etken Olarak Boğazlar", Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1994, s. 213-224.

4 Üçlü İttifak metni için bkz. Düstur, III, Tertip, C. 21, s. 15-18; J. C. Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East a Documentary Recort: 1914-1956, Vol: II, New York, 1959, s. 226-228.

5 Geniş bilgi için bkz. Edward Weisband, 2. Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış politikası, Çev.; M. Ali Kayabel, 1974; Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), C. I. İstanbul, 1996. s. 294-695; C. II., s. 141-271 Türkiye Politikasında 50. Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), Ankara, 1982.

6 Metin Toker, Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu, Ankara, 1971, s. 5, İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 250-251.

7 Geniş bilgi için bkz. Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara, 1968, s. 257-264; Kamuran Gürün, Dış İlişkiler ve Türk Politikası, Ankara, 1983, s. 144-147.

8 Harry S. Truman, Memoirs, Vol: 1, New York, 1955 s. 143-416; Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları-Gizli Belgeler, Çev.: Fahri Yazıcı, İstanbul, 1972, s. 244-247.

9 Notalar için bkz. Cemil Bilsel, Türk Boğazları, İstanbul, 1948, s. 62-65. Ayın Tarihi, No. 153, 154 (Ağustos, Eylül 1946), s. 72-74.

10 The Department of state Bulletin, Vol: XVI, No. 413 (June 1, 1947), s. 1071-1073.

11 Haydar Tunçkanat, İkili Antlaşmaların İç Yüzü, İktisadi, Askerî, Siyasî, 3. B., Ankara, 1975, s. 171-175.

12 Fahir Armaoğlu, "Sovyet-Amerikan Münasebetlerinin Üç Yılı (1945-1948)", I, SBFD, C. IV, No: 3-4, s. 431-432.

13 Lord Ismay, NATO İlk Beş Sene (1949-1954), Çev.: Suat Bilge, Ankara, 1954, s. 16-17.

14 Kurucu üyeler ve İttifak metni için bkz.; NATO Bilgiler ve Belgeler, NATO Enformasyon Servisi, Brüksel, 1971, s. 262-265.

15 Ferenc A. Veli, Bridge Across the Bospours The Foreign Policy of Turkey, London, 1971, s. 116.

16 Cem Eroğlu, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), Ankara, 1970, s. 68-69.

17 Tahsin Yazıcı, Kore Birinci Türk Tugayında Hatıralarım, İstanbul, 1963, s. 33-34; Dankwart A. Rustow, "ABD-Türk İlişkileri (1946-1974)", Türkiye ve Müttefiklerinin Güvenliği, Ankara, 1982, s. 94.

18 Haluk Ülman, "NATO ve Türkiye", SBFD, C. XXII, No: 4, s. 143-150: Sarınay, a.g.e., s. 70-99.

19 Mehmet Gönlübol ve Diğerleri, Olaylarla Türk Dış Politikası, 9. B., Ankara, 1996, s. 312.

Bağdat Paktı'ndan Cento'ya Geçiş / Yrd. Doç. Dr. Cihat Göktepe [s.928-942]

Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik politikası ile Türk-İngiliz ilişkileri birbirlerinden bağımsız olarak ele alınamaz. Her ikisi de Orta Doğu'da 1958 yılında ortaya çıkan ihtilâlci kargaşadan ciddi oranda etkilenmişlerdir. Irak'ta gerçekleştirilen askeri darbe, Irak'taki İngiliz büyükelçiliği de dahil olmak üzere Batılı ülkelerin ve Bağdat Paktı üyesi devletlerin hiç beklemedikleri bir gelişmeydi.[1] 14 Temmuz Pazartesi günü sabahı erken saatlerde İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd, Bağdat'ta muhalif askeri birlikler tarafından kanlı bir darbe gerçekleştirildiği haberini vermek üzere Başbakan Macmillan'ı telefonla aradı. Selwyn Lloyd, aynı gün İngiliz kabinesini de Irak'taki darbeyle ilgili olarak bilgilendirdi. Kabineye verdiği bilgiler şunlardı:

Durum belirsizliğini korumaktadır, fakat doğrulanmayan söylentiler, isyancıların monarşi yönetimini yıktıklarını ve yerine bir cumhuriyet hükümeti kurduklarını iddia ettiklerini ortaya koymaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Kral Faysal başlangıçta bir müddet alıkonduktan sonra kaçmasına izin verilmiştir. Irak krallığının veliahdı olan Prens ile Başbakan Nuri Said Paşa ise öldürülmüştür. İngiliz büyükelçiliği yakılmış ve bu esnada elçilikte çalışan görevlilerden birisi hayatını kaybetmiştir. Habbaniye'deki konumumuzu koruduğumuz anlaşılmaktadır, fakat burayı korumayı ne kadar sürdürebileceğimiz belli değildir.[2]

İngiliz hükümeti, devrilen Irak rejiminin yeniden görev başına dönmesini sağlama yönünde hiçbir niyet taşımıyordu. Başbakan Macmillan 15 Temmuz 1958'de İngiliz kabinesine bilgi verdi ve kabine üyelerine Irak'taki İngiliz vatandaşları ile İngiliz maddi varlıklarını korumak için her tür tedbiri aldıklarını bildirdi. Macmillan'ın dikkat çektiği bazı hususlar şunlardı:

Irak'taki eski rejimi yeniden görev başına getirmek üzere, sınırsız bir taahhüt altına girerek meseleye karışmamız çok akıllıca bir politika olmayacaktır. Bununla beraber, bu ülkedeki İngilizlerin hayatlarını ve maddi varlıklarını korumak için gerçekleştirebileceğimiz girişimlerde bulunmalıyız. Kraliyet Hava Güçlerine mensup 900 teknik eleman hala orada bulunsalar da ve şu dakikaya kadar İngiltere'yle hala telsiz bağlantısı içinde olsalar da, isyancı güçlerin yakından gözlem altında bulundurdukları Habbaniye'deki bize ait üssü güçlendirmemiz mümkün olmayabilir. Fakat Bağdat'ta bulunan isyancıları, İngilizlerin hayatlarına ve mallarına gelecek her türlü zarardan onları sorumlu tutacağımızı söyleyerek uyarmalıyız.[3]

İngiliz başbakanının görüşleri aynı toplantıda diğer kabine üyelerinin de desteğini kazandı. İngiliz Bakanlar Kurulu, Dışişleri Bakanını, Bağdat'taki isyancıları uyarmak üzere ne gibi başka uygun yollar olabileceğini araştırmakla görevlendirme kararı aldı.

Irak'taki yeni askeri hükümet hemen Çin'le, Sovyetler Birliği ile ve başka sosyalist devletlerle diplomatik ilişki kurma yoluna gitti; bu davranışlar dizisi, yeni Irak hükümetinin İngiltere'den ve Batıdan bağımsız dış politika takip etmek istediğini ortaya koymaktaydı.[4] Geçmişe bakıp düşünüldüğünde, Bağdat Paktı'nın Orta Doğu'da milliyetçi, sosyalist ve radikal rejimlerin ortaya çıkışını hızlandırıcı bir rol oynadığı meydana çıkıyordu. Pakt, aynı zamanda Nasır'ın Arap Dünyasının lideri olarak ortaya çıkışını hızlandırmış, İngiltere'nin Orta Doğu bölgesindeki nüfuzunun azalması sonucunu doğurmuş ve Sovyetlerin bölgeye girişi ve yayılması için uygun ortamı hazırlamıştı.[5]

Diğer taraftan Irak'taki askeri darbe, Bağdat Paktı'nın bölgedeki diğer üyeleri arasında da yeni rejimlerin ortaya çıkmasının yolunu da açmıştı. Yine 1958 yılının Ekim ayında Pakistan'da askeri bir darbe ortaya çıkarken, Türkiye'de de iki yıl sonra, 1960 yılının Mayıs ayında askeri bir darbe yaşandı. Orta Doğu'nun Batı yanlısı liderleri kendilerine karşı da askeri darbe düzenlenmesinden korkar oldular ve bu yüzden Amerika'dan ve İngiltere'den destek ve askeri yardım isteme yoluna gittiler. Bu çerçevede Amerika Birleşik Devletleri, Irak darbesinin hemen arkasından Lübnan Devlet Başkanı Chamoun'un isteği üzerine Lübnan'a yönelik olarak bir operasyona girişti ve İngilizlerin askeri desteği olmaksızın[6] 15 Temmuz 1958 tarihinde Amerikan askerlerini Lübnan'a çıkarma kararı aldı.

Ürdün Kralı Hüseyin de Irak devriminin hemen arkasından İngiliz hükümeti ile Amerikan yönetiminden yardım talep etti. Kralın yardım isteğinin gerekçesi olarak ortaya konan nedenler şunlardı: Ürdün, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden kaynaklanan içeride istikrarsızlık yaratılması ve mevcut rejimin devrilmesi tehlikesi ile karşı karşıyaydı; ayrıca Ürdün'ün toprak bütünlüğü, Suriye kuvvetlerinin ülkenin kuzey sınırına doğru harekete geçmesiyle ve sınır boyunca ülke içine silah sokulmasıyla tehdit altına girmişti.[7] İngiliz Bakanlar Kurulu, epeyce uzun bir süre Ürdün kralının isteği karşısında İngiltere'nin nasıl bir tepki vermesi gerektiği konusunu tartıştı. Bu arada İngiliz Başbakanı Macmillan, Amerikan Başkanı Eisenhower ve Dışişleri Bakanı Dulles ile sürekli temas halindeydi. İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd da ortaya çıkan durumu Amerikalılarla tartışmak üzere Amerika'ya hareket etti. 17 Temmuz tarihindeki Bakanlar Kurulu toplantısı sırasında Macmillan, genel bir durum değerlendirmesi yaptı. Bölgedeki İngiliz siyasi ve ekonomik çıkarlarından dolayı İngiltere'nin Ürdün'e müdahale etmesi gerektiğini anlatmaya çalıştı. Diğer bakanlar kurulu üyeleri de Ürdün'deki Batı yanlısı yönetimin desteklenmesi gerektiği görüşünde birleşti. Coğrafi açıdan bakıldığında Ürdün, Körfez bölgesindeki ve Orta Doğu'daki İngiliz çıkarları bakımından çok önemli bir konuma sahip bulunmaktaydı. İngiliz bakanlar, girişilecek eylemin, kapsam açısından sınırlı olması, mevcut Ürdün rejimine istikrar kazandırıcı nitelikte olması ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden kaynaklanan kışkırtmayı engellemesi gerektiği üzerinde önemle durdular. Fakat bu eylemin aynı zamanda Birleşmiş Milletler şartına uygun olması gerektiğini de belirttiler. Onlara göre böyle bir eylem, Amerikalıların Lübnan'a asker çıkarmasıyla paralellik oluşturacaktı. Başbakan, bakanlar kuruluna ayrıntılı bilgi verirken[8] Amerikan yönetimiyle sürekli temas halinde olduklarını belirtti; Amerikan Dışişleri Bakanı Dulles'ın, dünya kamuoyu önünde ve Birleşmiş Milletler'de ABD'nin İngiliz operasyonuna tam destek vereceği yolunda kendisine güvence verdiğinden de bakanları haberdar etti. Dulles'ın kendisi de kendi yetkisi çerçevesinde lojistik destek sağlama sözü vermekteydi. Bundan sonra İngiliz başbakanı uluslararası

durumla ilgili genel bir değerlendirme yaptı.[9] O anda İngiliz politikacılarının gündeminde başka önemli bir problem daha bulunmaktaydı; o da İsrail toprağı üzerinden uçuş izni elde etme konusuydu. Operasyonun başladığı ana kadar İngiltere'ye bu iznin verilip verilmeyeceği İngiliz yetkililerce bilinmiyordu. Sonunda İsrail yetkilileri söz konusu izni verdiler. İngiliz hükümeti, Ürdün hükümeti ile Kral Hüseyin'in talebi[10] üzerine 17 Temmuz 1958 tarihinde iki tabur askeri Irak'ın komşusu olan Ürdün'e havadan indirdi.

Bağdat Paktı'nın bölgedeki üyeleri Amerikalıların Lübnan'daki girişimleri ile İngilizlerin Ürdün'deki operasyonlarına destek verdiklerini ilan ettiler. Amerikan Başkanı Eisenhower da üye ülkelerin devlet başkanlarına sözlü mesaj göndererek ve onların verdiği destek karşısında duyduğu takdir hislerini ifade ederek karşılık verdi.[11]

İngiltere Nisan 1955'te Bağdat Paktı'na katıldığı zaman eskiden imzalanmış olan İngiliz-Irak anlaşması yürürlükten kaldırılmış ve onun yerine iki devlet arasında yeni bir anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre, İngiltere, geride sadece Kraliyet Hava Kuvvetlerine (R.A.F.) ait bir operasyon üssü ile askeri bir heyet kalmak üzere Irak'taki İngiliz üslerini tahliye edecekti, fakat diğer taraftan İngiltere Irak'ın savunması için garanti vermeyi sürdürecekti.[12] Kraliyet Hava Kuvvetleri Habbaniye[13] ile Şaiba'da bulunan iki üssü elinde tutmaya devam etti. Üste 900 kişilik bir İngiliz teknik heyeti bulunuyordu. İngiltere, imzalanan ikili anlaşmaya göre bu üssü istediği şekilde kullanabilecekti. Bu üs, İngiltere'nin Orta Doğu politikası açısından büyük önem taşıyordu. Irak'taki devrimden sonra da İngiltere Habbaniye'deki bu üssü (yukarıda değinildiği gibi) mümkün olduğu müddetçe elinde tutmak istiyordu. Bağdat'taki İngiliz Büyükelçisi Humphrey Trevelyan'a göre, 1959 yılının ilkbahar aylarında Irak lideri Kasım kendisine Irak Hava Kuvvetleri'nin denetiminde olması şartıyla İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin, üssü operasyon amacıyla kullanma hakkını elinde tutmasını kabul edeceğini söylemişti. Trevelyan, bu gelişmeyi Londra'ya bildirdi ve orada kalmakla hiçbir olumlu katkıda bulunmadıkları için R.A.F. personelinin üsten alınması tavsiyesinde bulundu. İngiliz askeri personelinin silahları ellerinden alınmıştı, bu yüzden herhangi bir saldırıya karşı kendilerini savunmaları mümkün değildi.[14]

Irak'ta devrim gerçekleştirildiği yönünde haberler alındıktan sonra, çok önemli olan Habbaniye'deki İngiliz üssü konusu (daha önce değinildiği gibi) 15 Temmuz 1958 gününde gerçekleştirilen İngiliz bakanlar kurulu toplantısında da ele alınmıştı. İngiliz Savunma Bakanı Duncan Sandys, İngiliz güçlerinin ileriki bir tarihte küçük düşürücü bir şekilde çekilmesindense, daha önce davranılıp bunun hemen gerçekleştirilmesini tercih ettiğini söyledi. Duncan Sandys'in Irak'taki yeni durumla ilgili olarak bakanlar kuruluna bilgi verdiği 25 Mart tarihinde gerçekleştirilen toplantı sırasında da bakanlar Trevelyan'ın yukarıda değinilen düşüncelerini paylaştıklarını belirttiler.[15]

Devrimden sekiz ay geçtikten sonra Mart 1959 tarihine gelindiğinde Irak'taki İngiliz teknik heyeti ülkeyi terk etmişti.[16] Bu karar çok önemliydi, çünkü bu şekilde son İngiliz askeri Basra bölgesinden ayrılmış oluyordu. Trevelyan, herhangi bir olay çıkmaksızın İngiliz askerlerini bölgeden çıkartabildikleri için aşırı memnuniyet duyduğunu belirtti.[17] Yukarıda açıklandığı gibi, Selwyn Lloyd, İngiltere'nin

Habbaniye'den zorla atılmış olduğu ve İngiliz politikasının Iraklılara bağımlı durumda bulunduğu izlenimi verilmesini istemiyordu. Irak'taki devrimciler Sovyetler Birliği ile ve bağlantısız devletlerle ilişkilerini geliştirmek için çaba sarf ediyorlardı. Aynı zamanda da İngiltere'yle ilişkilerini tedrici bir şekilde azaltma niyeti de taşıyorlardı. Bundan sonra İngiltere, Orta Doğu'daki çıkarlarını Orta Doğu dışında, doğu Akdeniz'de, yani Kıbrıs'ta bulunan üsleri vasıtasıyla korumaya çalışma yoluna gidecekti.

Bağdat'ta gerçekleştirilen askeri darbe, İngiliz Başbakanı Macmillan'ın bölgeyle ilgili olarak oluşturduğu 'büyük projesini'de tartışmalı hale getirmişti. Irak, İngilizlerin ve diğer Avrupalıların bölgedeki en büyük dayanağıydı ve Arapların liderliği konusunda Mısır lideri Nasır ile rekabet içinde bulunan, İngilizlerin müttefiki olan bölgedeki tek devletti. Bundan başka İngiltere'nin Irak'ta ve onun komşusu olan Kuveyt'te petrol alanında çok büyük yatırımları bulunmaktaydı. Bağdat Paktı da Orta Doğu'daki İngiliz çıkarlarını garanti altına alan önemli bir araç vazifesi görmekteydi. Bağdat Paktı varlığını devam ettirdiği sürece hem İngiliz-Irak ilişkileri, hem de Türkiye-Irak ilişkileri[18] hep iyi düzeyde seyretmişti. Irak devrimi bu ilişki modellerini değiştirdi. Doğrudan Bağdat Paktı'nın zayıflamasına neden oldu ve sonuç olarak da İngiliz-Irak ilişkileri ile Türk-Irak ilişkilerini olumsuz şekilde etkiledi.

Irak, Mart 1959 tarihine kadar Bağdat Paktı'ndan resmen ayrıldığını açıklamadı, fakat gerçekte Paktı'n toplantılarına katılan bir üyesi değildi artık; bu durum da Bağdat Paktı'nın çökmesine ve 1959 yılında CENTO şeklinde yeniden örgütlendirilmesine neden oldu. Irak devriminin gerçekleştirildiği 14 Temmuz 1958 tarihinden 21 Ağustos 1959'a kadar Bağdat Paktı Irak'ın katılımı olmaksızın faaliyetlerini devam ettirdi. Irak'ın yeni rejimi, Irak'ın pakttan çekildiğine dair herhangi resmi bir açıklamada bulunmadı. Yeni yöneticiler, bloklara karşı ve Mısır milliyetçiliği karşısında ılımlı politikalar takip etmeye çalışıyorlardı. Irak devriminden sonra Bağdat Paktı Konseyi üç tane düzenli toplantı gerçekleştirdi. Birinci toplantı, daha önceden Paktı'n Bakanlar düzeyindeki toplantılarının beşincisi olarak tasarlanmıştı; 27-29 Temmuz 1958 tarihleri arasında Londra'da gerçekleştirildi.

Üye ülkelerden katılan delegasyonlar, Amerikan temsilcisi Dulles'a göre Irak'taki devrimden dolayı ciddi şekilde üzüntülü bir ruh haleti içinde olan başbakanlarının başkanlığında toplantıya gelmişlerdi.[19] Bu toplantı yapılmadan önce taraflar kendi aralarında ayrı toplantılar da yapmışlardı Dulles'ın belirttiğine göre bu toplantılarda ulaşılmaya çalışılan temel amaç, kuzey kuşağı ülkeleri arasındaki birliği korumaktı. Dulles Bağdat Paktı ülkelerinin Irak'ı reddetme ya da içlerine kabul etme konusunda herhangi bir karar vermeksizin yollarına devam etmelerini önerdi. Dulles, bundan başka Irak'ın Paktı'n dışında tutulması durumunda Amerika'nın Paktı'n resmi üyesi haline gelmesi olasılığının daha yüksek olacağına işaret etti. Irak'ın üyeliği devam ettiği sürece Amerika Birleşik Devletleri İsrail'e de paralel nitelikte bir taahhüt vermek durumunda olacaktı.[20] Bu şekilde Bağdat Paktı pratikte değil, teorik olarak var olmaya devam etti.

Amerika'nın tavrının zıddına İngiltere, Irak'ı gelecekte tamamen Bağdat Paktı'nın dışında tutmak istemiyor, sonunda Irak'ın pakta geri dönmesi için kapıların her zaman açık tutulması görüşünü

taşıyordu. Paktı'n diğer üyelerinin Irak'a karşı ve Paktı'n geleceği konusunda takip etmeye eğilimli göründükleri politika ise 'bekle ve gör' politikası olarak tanımlanabilirdi. Londra toplantısının sonunda toplantıya katılan ülkeler, kolektif güvenlik sistemlerini koruma konusunda kararlı olduklarını ilan ettiler. Irak devriminin pakt açısından ciddi bir gerileme oluşturduğunu ise kabul ettiler; artık orijinal şekliyle ayakta olmayan paktı Irak üye olmaya devam etse de, etmese de sürdürmeye karar verdiler.

Irak'taki yeni rejimin tanınması konusuyla ilgili olarak ise üye ülkeler arasında erken tanımanın istenebilir bir davranış olacağı yönünde genel bir fikir birliği mevcuttu. Tanımanın zamanlaması konusuna gelince, Türkiye, Pakistan ve İran'ın başbakanları, hükümetlerinin yeni Irak rejimini 31 Temmuz'da tanıyacağını açıkladılar. İngiltere de yeni Irak yönetimini bir gün sonra tanıma kararı aldı.[21] Türk hükümetinin talepte bulunması üzerine Pakt konseyi, ilke olarak Paktı'n merkezinin geçici olarak Ankara'ya taşınmasını kararlaştırdı.[22] Paktı'n sekreteryası ise Ankara'ya taşınıncaya kadar geçici olarak Londra'da kalmaya devam edecekti. Paktı'n 28 Nisan 1959'da Ankara'da yapılan Temsilciler Konseyi toplantısında da Bağdat Paktı'nın merkezinin sürekli olarak Ankara'da kalmasına karar verildi.[23]

Temmuz ayındaki Londra toplantısından sonra Temsilciler Konseyi'nin Irak'ın katılmadığı ilk resmi ve özel toplantıları Ekim 1958 tarihinde Ankara'da gerçekleştirildi. Bu toplantıda da Paktı'n Bakanlar Konseyi'nin altıncı toplantısının Ocak 1959'da Karaçi'de gerçekleştirilmesi konusunda anlaşıldı. 26-28 Ocak 1959'da gerçekleştirilen söz konusu toplantıda Türkiye ile İran, delegasyonlarına başkanlık eden başbakanları tarafından temsil edildi. Pakistan heyetine dışişleri bakanları, İngiliz heyetine savunma bakanları Duncan Sandys ve Amerikan heyetine de Dışişleri Bakanı Yardımcısı olan L. W. Henderson başkanlık ediyordu. Toplantı, Pakistan Devlet Başkanı Muhammed Eyüp Han tarafından törenle açıldı. Katılımcılar Paktı'n hukuki yapısı çerçevesinde daha önce gerçekleştirilen faaliyetleri tartıştılar. Özellikle de Ekonomik Komitenin hazırladığı raporların önemi üzerinde vurgu yaptılar. Telekomünikasyon, demiryolu ve kara yolu projeleri, tarım, sağlık ve bilimsel işbirliği alanlarında gerçekleştirilen gelişmeler de üzerinde durulan konular arasındaydı. Konsey bundan sonraki toplantısını bakanlar düzeyinde gerçekleştirilmek üzere altı ay sonra Tahran'da yapmayı kararlaştırdı. Bu arada Konsey temsilciler düzeyinde Ankara'da düzenli toplantılar yapmaya devam edecekti.[24]

Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Bernard Burrows, Şubat 1959'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda Bağdat Paktı'nın doğrudan esasını etkileyen ve çözüm bulunmamış bir şekilde varlığını devam ettiren bazı problemlere değinmiştir. Buna göre, Irak teknik olarak üyeliğini devam ettiriyordu, fakat yapılan toplantılara katılmıyordu. Burrows, bu durumun bir çözüme kavuşturulmasını istemekteydi, bu şekilde ittifakın bölgedeki İngiliz çıkarlarının korunmasında ve istikrara katkıda bulunulmasında temel bir faktör olarak varlığını devam ettirmesi sağlanabilecekti. İngiliz Dışişleri Bakanı yardımcısı Sir Roger Stevens'a bu yöndeki görüşlerini ifade ederken Burrows, devam eden zorluklara rağmen Bağdat Paktı ittifakının devam edeceğini ümit ettiğini söyledi.[25]

Burrows, söz konusu raporunda alternatifler de ortaya koymaktaydı: Paktı'n yeni bir şekille ya da fonksiyonla yeniden düzenlenmesi ya da dışarıdan gelecek herhangi bir tehdide karşı bölgeyi korumak üzere yeni bir savunma ittifakının kurulması. Başvurulabilecek alternatif yollardan bir tanesi, paktı NATO benzeri bir örgüt haline getirmekti; bu, diğer şeylerin yanında Amerika'nın pakta tam üye olarak katılmasını, bir Yüksek Komuta heyetinin oluşturulmasını ve silahlı kuvvetlerin dağıtımını gerektirecekti. Tabii bütün bunların her birinin gerçekleştirilmesi konusunda büyük zorluklar ortaya çıkacak ve bu arada Rusya'nın da paktı daha kışkırtıcı bir örgütlenme olarak görmesine sebebiyet verilecekti. Diğer taraftan elde edilen kazanç ise İran'ın bir daha geri dönmemek üzere ittifaka tam olarak kendisini hasretmesi olacaktı. Fakat o dönemde İran maliyetinin oldukça yüksek olacağını düşündüğü için böyle bir davranışta bulunma niyeti taşımıyordu. Bu İran'a güvence verme ve onun Batı ittifakına tam olarak katılımının sağlanması amaçları, İran'ın NATO üyesi haline getirilmesiyle de gerçekleştirilebilirdi.[26]

Burrows, Paktı'n, askeri yönünün ortadan kaldırılarak, ekonomik bir örgütlenme haline getirilmek üzere şeklinin değiştirilmesinin getireceği zorlukları şu şekilde açıklamıştır:

"Bizim açımızdan ve bazı diğer üyeler açısından Paktı'n yeni ve güçsüz bir şekle dönüştürülmek zorunda olunduğunu kabul etmek çok güç olabilir. Temiz bir tahtayla işe başlıyor olsaydık, tamamen ekonomik nitelikte bir örgüt çok daha çekici olabilirdi, fakat Paktı'n şu anki halinden yeni bir şekle geçiş, şu an için kaçınılmaz olarak sancılı olacaktır. Düşüncelerimiz bu yönde oluşurken belki Paktı'n askeri yönünü ortadan kaldırmakta olduğumuzu açıkça ilan etmemek en iyi hareket tarzı olabilir. Bunun yerine pratikte bu yönün ayakta kalmasına izin verilebilir ya da kendi başına silinip gitmeye bırakılabilir ve aynı zamanda ekonomik yöne gittikçe artan oranda önem verilebilir.

Korkarım ki bu yansımalar açık bir şekilde herhangi bir yöne işaret etmemektedir, fakat Paktı'n ciddi bir rahatsızlıktan muzdarip olduğunu ve sizin kovalamada daha yetenekli olmanız gerekecek değişik tavşanlarla işe başlamak zorunda olduğumuzu hissetmeye devam ettiğimi size bildirmeyi bir mecburiyet olarak gördüm."[27]

Burrows'un görüşleri İngiliz Dışişleri Bakanlığı içinde de taraftar buldu; Doğu Dairesinin Başkan Yardımcısı Combs da Paktı'n ekonomik yönünün güçlendirilmesi tavsiyesinde bulunan kişilerden biriydi.

Paktı'n ekonomik yönünü güçlendirmeyi hedeflemek gerektiği görüşüne tamamen katılmaktayım. Paktı'n bölgedeki üyeleri onu hala kendi ülkelerinde gerçekleştirmek istedikleri projeleri için ilave bir yardım kaynağı olarak görüyorlarsa da, onlar da bu teşkilatı bir ekonomik işbirliği örgütü olarak ele almaya başlıyorlar.[28]

Paktı'n ekonomik boyutu, İngiliz çıkarları açısından stratejik değere sahip olmaya devam eden Paktı ayakta tutmanın da yollarından biri olarak ortaya çıkıyordu. W. I. Combs hazırlamış olduğu

raporda bu görüşü dile getirdi ve Türkiye'nin Pakta karşı tutumu ile Paktı'n geleceği konusunda kendi görüşlerini ortaya koydu.

"Türkler, Paktı'n askeri boyutunun tasfiye edilmesi yönünde ortaya konacak her öneriye olumsuz tepki göstermek zorunda bulunmaktadırlar. Onlar, muhtemelen İran'ın toprak bütünlüğünün garanti edilmesinin, her halükarda belli bir askeri danışma şeklinin devam ettirilmesini gerektirdiğini belli bir gerekçelendirmeyle öne sürebilirler; bu durumda Bağdat Paktı'nın şu anki askeri yapısı niye devam ettirilmesin ve niye güçlendirilmesin?

… Paktı'n askeri yönünün tamamen çökmesi durumunda çok farklı bir durum ortaya çıkacaktır. Bu durumda Bağdat Paktı'nın ekonomik örgütlenmesinin muhtemelen yeni bir ad altında korunması ve güçlendirilmesi için çaba sarf edilmesi gerektiği görüşünü taşımaktayım."[29]

Bağdat Paktı'nın bölgedeki üyeleri 5 Mart 1959 tarihinde Ankara'da Amerikan yönetimiyle ikili anlaşmalar imzaladılar. Anlaşmaların amacı, Londra Deklarasyonu'nda öngörüldüğü üzere Bağdat Paktı üyesi devletlerin savunma ve güvenliklerini geliştirmek için[30] devletler arasında iş birliği yapılmasıydı. Anlaşmalar aynı zamanda doğrudan ya da dolaylı saldırılara karşı Türkiye, İran ve Pakistan'ın askeri ve ekonomik potansiyelini güçlendirmek için tasarlanmıştı. Bu hususlar Eisenhower Doktrininin de öngördüğü hususlardı; hepsi sonuçta İngiltere'nin de çıkarlarına hizmet edecek nitelikteydi.[31] Bu anlaşmalarla Amerika Birleşik Devletleri, Pakta doğrudan katılmış gibi Bağdat Paktı'na sıkı bir şekilde bağlanmış oluyordu. ABD bir anlamda Paktı'n gerçek üyesi haline gelmişti, sadece isim olarak Pakt üyeleri arasında adı geçmiyordu.

24 Mart 1959 tarihinde Irak Başbakanı Irak'ın Bağdat Paktı'ndan ayrıldığını ilan etti.[32] Irak Başbakanı 14 Temmuz 1958 tarihinde Paktı'n ortadan kalkmış olduğunu, 24 Mart 1959'da ise kökünden sökülüp atıldığını söyledi.[33] Irak'ın Bağdat Paktı'ndan ayrılmasıyla birlikte Paktı'n ismi konusu, görüşülmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıktı. Konu 2 Nisan tarihinde Temsilciler Konseyi tarafından tartışıldı, fakat herhangi bir karara ulaşılmadı. Paktı'n yeni adının ne olacağı hususunda değişik alternatifler mevcuttu; İngiltere, 'Bölgesel Örgüt' (MERO), 'Güney Doğu Asya Bölgesel Örgütü' (SWARO) gibi isimler önermekteydi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yeni Paktı'n bir savunma paktı olarak sunulmasından özellikle kaçınmaktaydı.

Amerikalılar da pakta 'Kuzey Kuşağı Savunma Örgütü' ya da 'Batı Asya Savunma İşbirliği Örgütü' isimlerinin verilmesini önerdiler. Amerikan Dışişleri Bakanlığı 'Orta Doğu' teriminin Paktı'n ismi içinde geçmesinden kaçınıyordu, çünkü Paktı'n herhangi bir Orta Doğu ülkesini hedef almış olduğu izlenimi vermek istemiyorlardı, ayrıca o dönemde Mısır gibi Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek için çaba gösteriyorlardı. Bu arada Suudi Arabistan ve İsrail'le aralarında mevcut olan özel ilişkiler Paktı'n herhangi bir Orta Doğu sorunuyla ya da Arap-İsrail anlaşmazlığıyla ilgilenmesine izin verilmemesini gerektiriyordu. Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda Bağdat Paktı'ndan sorumlu masada görevli olan Elits, Paktı'n askeri nitelikli bir örgüt olmasının yanında ekonomik yönünün de bulunduğunu gösteren bir ismin kabul edilmesinin bazı avantajlar getirebileceği görüşünü ortaya

koydu. Amerikalılar ayrıca Türkiye, İran ve Pakistan'ın baş harfleriyle birlikte Anlaşma Örgütü (Treaty Organisation) kelimelerinin ilk harflerini içeren, herhangi bir anlam ifade etmeyen bir ismin kullanılmasını da önerdiler. Fakat ortaya çıkan kısaltma (TIPTO) pek de uygun olmayan bir kısaltma oluyordu.[34] Burrows, bir Amerikan diplomatı olarak fonksiyonel bir bakış açısına sahipti. Paktı'n isminin herhangi bir fonksiyonuyla alakalı olması gerektiğini, özellikle de ekonomik fonksiyonlarını yansıtmasının doğru olacağını vurguluyordu.[35] İki farklı düşünceyi savunanlar da 'Orta Doğu' ya da 'Kuzey Kuşağı' gibi coğrafi sınırlama ifade eden bir ismin kullanılmasına karşıydı, çünkü Amerikan görevlileri örgütün Batı eğilimli örgütlere uygunluk arz eden bir örgüt olduğunu vurgulamak istiyorlardı. Başka düşünceler de ortaya konduktan sonra, sonuçta Ankara'daki Bağdat Paktı Konseyi örgütün gelecekte Merkezi Anlaşma Örgütü olarak ve CENTO kısaltmalarıyla bilinmesi gerektiğine karar verdi.[36] Merkezi Anlaşma Örgütü ismi 21 Ağustos 1959'da kabul edildi; yeni isim, örgüte üye olan ülkelerin NATO ile SEATO örgütleri bölgeleri arasında merkezi bir alanı işgal ettiğini vurgulamaktaydı.[37]

İngiliz Savunma Bakanı Duncan Sandys 19 Mayıs 1959 tarihinde Türkiye'ye bir ziyarette bulundu ve ziyareti sırasında Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Zorlu ile görüştü. Söz konusu devlet adamları, görüşmelerinde Orta Doğu'daki durumu, özellikle de Irak'taki durumu ele aldılar ve Irak lideri Kasım'ın herhangi bir komünist tehdidi önleme konusunda ne derece güçlü olduğunu tartıştılar. Menderes, hem İran'ın hem de Irak'ın geleceğinin Türkiye açısından tam anlamıyla hayati önem taşıdığını belirtti. Duncan Sandys de buna karşı şu görüşleri dile getirdi:

"İran'ın hala zayıf bir halka olduğu açıktı. Irak konusuna gelince, [Sandys], Kasım'ın Komünistlere karşı kendi konumunu koruyabileceğinin kesin olmadığı, fakat görünüşte de başka makul bir alternatif bulunmadığı görüşüne katıldığını ifade etti."[38]

Alıntı yapılan bu belgeden başka Burrows'un aynı gün Duncan Sandys adına İngiliz Dışişleri Bakanına ve Başbakanına gönderdiği başka bir belge daha bulunmaktaydı. Duncan Sandys bu belgede de Türk hükümetiyle ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştı:

"Ancak onlar [yani Türk hükümeti], Kasım'ın devrilmesi ve yerine Komünist bir rejimin geçmesi durumunda ne yapılabileceği konusunda üzerinde anlaşılmış bir politikanın olmaması gerçeğinden dolayı açık bir şekilde endişe içinde bulunmaktalar. Böyle olası bir sonuç çerçevesinde olaya bakıldığında, burada Ankara'da mevcut olduğuna şüphe bulunmayan İngiliz-Amerikan kararsızlığı izleniminin ortadan kaldırılması büyük önem taşımaktadır. Amerikalılarla üzerinde anlaştığımız bir politika çizgisi belirleyinceye kadar herhangi kesin bir öneri ortaya koyamayacağımızın farkındayım. Bununla beraber İngiliz hükümetinin Irak'ta ortaya çıkacak Komünist bir askeri darbenin neden olacağı ciddi sonuçların tam olarak farkında olduğu ve bu yüzden böyle bir durumda takip edilecek politikanın ne olması gerektiği konusunu acil olarak ele aldığı, bu çerçevede Amerikalılarla sürekli danışma halinde olduğumuz ve yakın bir zamanda bu ciddi problemi büyün boyutlarıyla Türk hükümetiyle tartışabilme konumunda olacağımızı ümit ettiğimiz yolunda Menderes'e acil bir mesaj gönderebilirseniz bu Türklerin kafalarını büyük oranda rahatlatacaktır."[39]

Sonunda İngiltere ile Türkiye Irak askeri rejimine karşı takip edilecek politika ve Kasım'ı destekleme hususunda aynı politikayı benimsediler. Aynı zamanda Orta Doğuyla ilgili önerinin tamamı üzerinde Amerika'yla danışmalarda bulunma hususunda da anlaştılar. Bu son husus Menderes tarafından özellikle vurgulandı. Burrows, Menderes'in Duncan Sandys'in görüşleriyle ilgili sahip olduğu izlenimi şu şekilde raporunda açıkladı:

"Menderes, aşağı yukarı kontrolden çıkmış olan olayları beklemek yerine Türkiye'nin de bütün kalbiyle destekleyebileceği daha güçlü ve daha açık bir Orta Doğu politikası belirlemenin, bize ve Amerikalılara kalmış olduğu düşüncesine sahip görünüyordu."[40]

CENTO'ya tam olarak geçilmeden önce yeni Paktı'n geleceğiyle ilgili olarak İngiltere'nin takındığı tutum konusunda taraflar arasında bazı politika tartışmaları gerçekleştirilmiştir. İngiltere'nin Washington Büyükelçiliğinin hazırladığı rapora göre, Paktı'n bölgedeki üyeleri İngiltere'nin Pakttan ayrılması ve gözlemci statüsüyle yetinmesi gerektiğini ileri sürdüler.[41] Bu belge, İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından hakkında görüşleri alınmak üzere Ankara'daki İngiliz büyükelçisine gönderildi. Dışişleri Bakanlığı 7 Ağustos 1959 tarihinde Burrows'u bu konuda bilgilendirdi.[42]

Dışişleri Bakanlığı büyükelçiyi şu ya da bu şekilde etkilemeye çalışmıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla İngiltere'nin pakttan çekilmesi ve Paktı'n tamamen ortadan kalkması olasılığı önyargısız bir şekilde ele alınıyordu. Burrows, yukarıdaki raporun gönderildiği günün ertesi günü kendi görüşlerini bildirdi. Kendi hazırladığı raporda bu görüşün kendisini şaşırttığını vurguladı ve o zamanki Türk-İngiliz ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde anlatma yoluna gitti.[43]

Burrows, Paktı'n yeninden örgütlenmesiyle ortaya çıkacak yeni örgütte İngiltere'nin doğrudan üyeliğinin sürmesi fikrini kuvvetle desteklediğini belirtti. Burrows'un fikirleri İngiliz Dışişleri Bakanlığı çevrelerinde büyük ağırlık taşıyordu, bu yüzden İngiltere CENTO'da üyeliğini devam ettirdi.

Daha önce gördüğümüz gibi, Bağdat Paktı 21 Ağustos 1959 tarihinde Merkezi Anlaşma Örgütü haline dönüştü. Paktı'n bölgedeki üyelerinden İngiltere'nin gözlemci statüsünü kabullenmesi yönünde talepler gelse de (yukarıda açıklandığı gibi), İngiliz hükümeti Pakt'ta tam üye olarak kalma yönünde kararını belirledi. Irak'taki askeri darbeden sonra Amerikalılar Pakt'a olan inançlarını kaybetmişlerdi, fakat bölgenin tamamen Rusların etkisi altına düşmemesi için ellerinden gelen her çabayı göstermekte aynı derecede kararlı idiler. Bu amaca ulaşabilme doğrultusunda Amerika Birleşik Devletleri Bağdat Paktı'nın her bir üyesiyle ikili anlaşmalar imzaladı.[44] Bu arada Amerikan yönetim birimleri arasında yapılan muhaberata bakılırsa, Amerikalılar Paktı bölgede daha güçlü hale getirmek için ABD'nin pakta üyesi olması gerektiğine inanıyorlardı. Amerikan savunma bakanı yardımcısı, 31 Ağustos 1959 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanı'nın siyasi işlerden sorumlu yardımcısı olan Bob Murphy'e aşağıdaki hususları içeren bir mektup gönderdi:

"Geçmişte Savunma Bakanlığı'na, Bağdat Paktı'na katılmanın Arap devletleriyle, Afganistan'la ve Hindistan'la ilişkilerimize bazı sınırlamalar getirebileceği ve bundan başka katılmamızı öngören

anlaşmanın onaylanmak üzere Kongre'nin önüne getirilmesi durumunda bazı siyasi problemlerin ortaya çıkabileceği yönünde görüş bildirilmişti. Ancak Orta Doğu'da ve Hindistan'da ortaya çıkan gelişmeler ile şu anki CENTO üyesi ülkelerle yaptığımız ikili anlaşmalar yoluyla bizim mevcut taahhütlerimizde meydana gelen değişmeler ışığında ve CENTO'nun bizim üyeliğimizden kazanacağı güce duyulan ihtiyaç göz önüne alındığında bu bakanlık, CENTO'ya katılma konusunda Amerika'nın takındığı tutumun acil olarak yeniden gözden geçirilmesi gerektiği görüşünü taşımaktadır."[45]

Murphy, bu mektubu 11 Eylül 1959 tarihinde cevaplandırdı. O, Dışişleri Bakanlığı'nın, gelecekte ABD'nin pakta katılma olasılığını tamamen dışarıda bırakmasa da, bakanlık görevlilerinin söz konusu olabilecek siyasi risklerden dolayı Amerika'nın CENTO'ya katılması için zamanın uygun olmadığı sonucuna vardığını açıkladı. Fakat Murphy Amerika'nın CENTO'yu güçlendirmek için elinden gelen her makul çabayı göstermesi gerektiğine katıldığını da belirtti.[46] Amerikan yetkilileri arasındaki bu görüş alışverişi, Amerika'nın pakta katılma görüşüne sıcak bakmadığını, fakat diğer taraftan bölgede Sovyetler Birliği'ne karşı ABD'nin prestijinin ve nüfuzunun güçlendirilmesi için Paktı'n varlığını devam ettirmesine izin verilmesi görüşü taşıdığını göstermektedir.

Paktı'n yeni şekli pek ümit vaat edici görünmüyordu. Bu nedenle İngiltere Pakt'taki rolünün azaltılması gerektiği sonucuna vardı. Geçiş dönemi sırasında Burrows'un ve diğer İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlilerinin görüşü, Paktı'n ekonomik yönünün geliştirilmesi yönündeydi.

Paktı'n ekonomik yönünün geliştirilmesini hedeflemeliyiz. Paktı'n bölgedeki üyeleri onu hala temelde kendi ülkelerinde giriştikleri projeleri için ilave bir yardım kaynağı olarak görüyorlarsa da, onlar da paktı ekonomik işbirliği alanında yardımcı olacak bir örgüt olarak ele almaya başlıyorlar.[47]

Diğer taraftan Paktı'n 7-9 Ekim 1959 tarihleri arasında Washington'da gerçekleştirilen yedinci bakanlar toplantısında (CENTO olarak Paktı'n ilk toplantısında) üye devletler yayınladıkları nihai bildiride Paktı'n sadece savunmaya yönelik bir örgüt olduğunu vurgulamaya özen gösterdiler.

Konsey, Merkezi Anlaşma Örgütü'nün, sadece savunma nitelikli amaçlar nedeniyle var olduğunu, hiçbir devleti tehdit etmediğini ve başka devletlerle, özellikle de bölgedeki komşu devletlerle yakın ve dostça ilişkilere sahip olmayı samimi olarak arzu ettiğini vurguladı.[48]

Nihai bildiri, Paktı'n itibari konumunun savunma nitelikli olduğunu göstermektedir. Muhtemelen Pakt üyeleri, daha önceki haliyle karşılaştırıldığında Paktı'n daha zayıf olduğu izlenimi vermek istememişlerdi. Ancak gerçeğe bakıldığında özellikle İngiliz tarafının Paktı'n yapısını tamamen ekonomik bir görünüm kazanacak şekilde değiştirmek istediği belliydi. Fakat İngilizler bu tür değiştirme çabalarını hemen değil tedrici olarak gerçekleştirme niyeti taşıyorlardı. Gerçek niyetlerini ise kendi kamuoylarına ve bölgedeki diğer devletlere açıklama yoluna gitmeyeceklerdi. Bu tavır şekli, özellikle Burrows tarafından tavsiye edilen tavırdı.

… Düşüncelerimiz bu yönde oluşurken belki Paktı'n askeri yönünü ortadan kaldırmakta olduğumuzu açıkça ilan etmemek en iyi hareket tarzı olabilir. Bunun yerine pratikte bu yönün ayakta

kalmasına izin verilebilir ya da kendi başına silinip gitmeye bırakılabilir ve aynı zamanda ekonomik yöne gittikçe artan oranda önem verilebilir.[49]

İngiltere, “Irak’ı içermeyen bir Bağdat Paktı’nın uygulanabilir bir olasılık olamayacağı” görüşünü taşımaktaydı. Gerçekten Bağdat Paktı İngilizler arasında büyük destek bulmuşken, CENTO hiçbir zaman Bağdat Paktı derecesinde uygulamaya geçirilemedi.[50]

Bu şartlar altında, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile Savunma Bakanlığı, İngiltere’nin CENTO’da kalmaya devam etmesinin uygun olacağı ve diğer üyelerin de CENTO’yu mümkün olduğunca uzun süre canlı tutmaları yönünde teşvik edilmesi gerektiği görüşünü taşımaktaydılar. Türkiye cephesinde ise Demokrat Parti hükümeti Bağdat Paktı’nın CENTO olarak devam ettirilmesi görüşünü desteklemekteydi. (27 Mayıs 1960’ta) gerçekleştirilen devrimden sonra da yeni hükümet CENTO’yu desteklemeye devam edeceğini ilan etti. Yine de Türk hükümetinin yayınladığı bildiride NATO’ya verdiği destekle (“Türk hükümeti NATO’ya inanmaktadır ve ona bağlıdır”) CENTO’ya verdiği desteği (sadece “Türk hükümeti CENTO’ya bağlıdır”) ifade ediş şekli arasındaki fark, Paktı’n bölgedeki üyeleri arasında bazı kaygılara neden oldu. 31 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen CENTO Temsilciler Konseyi’nin sınırlı toplantısında İran ve Pakistan büyükelçileri bu farklılığa işaret ettiler. Buna karşı Türkiye’nin yeni Dışişleri Bakanı Selim Sarper, büyükelçilere söz konusu farklılığın tamamen rastlantısal olarak ortaya çıktığı ve Türk hükümetinin CENTO’ya karşı NATO’ya gösterdiği tavrın aynısını gösterdiği hususunda güvence verdi.[51]

İngiliz Savunma Bakanı Harold Watkinson kendi başbakanına CENTO’nun askeri yönü konusunda bir rapor gönderdi. Watkinson raporunda, Paktı’n bölgedeki üyeleri, özellikle de İran ile Pakistan, CENTO’nun Yüksek Komuta heyetinin oluşturulması hususunda ısrar ediyor olsalar da, ABD ile İngiltere’nin buna karşı çıktıklarını vurguladı. Watkinson raporunda bu karşı çıkışın nedenlerini de açıkladı.[52]

İngiliz tarafı bu probleme yeni çözümler bulmak için çaba göstermekteydi. İngilizler CENTO Askeri Planlama Kurmayının CENTO Askeri Kurmayı (CMS) olarak yeniden isimlendirilmesini istediler ve bunun başına da Amerikalı ya da İngiliz bir subayın komutan olarak atanmasını teklif ettiler. Bu öneriler İngiliz başbakanının da desteğini kazanmıştı.[53] Bu yöndeki bir talep de Pakistan’dan geldi, Pakistanlılar ayrıca Hindistan’a karşı takip ettiği politikanın CENTO üyeleri tarafından desteklenmesini beklemekteydiler. Bu durum İngiltere’nin politikaları açısından ise problem oluşturacak nitelikteydi, çünkü İngiltere CENTO-SEATO örgütleri içinde Pakistan’ın, İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth) içinde de Hindistan’ın müttefikiydi.

Pakistan’ın Amerikalı bir subayın atanması talebine rağmen CENTO Askeri Kurmayının başına bir komutan atanmadı. Amerikalılar da bu görev için bir subay verme konusunda istekli değillerdi,[54] çünkü Sovyetlerin bu husustan dolayı Pakta ve Amerika’ya karşı tepki göstermesini istemiyorlardı. Amerikan ordu temsilcileri bir komutanlık yapısının oluşturulması hususunda istekli olsalar da Amerikalılar açısından bu konuda talepte bulunmamalarında geçerli olan başka bir neden de

Hindistan'la ve bağlantısız devletlerle ilişkilerini kötüleştirmek istememeleriydi. Amerikan Dışişleri Bakanlığı Politik İşler bürosunda görevli olanlar, Pakt içinde askeri bir komutanlık yapısı oluşturulmasına karşıydılar ve böyle bir girişimin siyasi olarak henüz zamanının gelmediğini söylüyorlardı. Onlara göre, CENTO ile 'o zaman düşük düzeyde' bağlantı kurmak Amerika'nın daha fazla avantajına olacaktı.[55]

Alternatif olarak İngiliz bir subayın komutan olarak atanmasına da İngiltere'nin Hindistan'la yakın ilişkileri olmasından dolayı Pakistanlılar karşı çıkıyorlardı. Pakistan politikacıları, İngiliz bir komutanın takınacağı tavrın, kendilerinin Hindistan'a karşı politikalarına destekçi olmayacağını düşünüyorlardı. Paktı'n üyeleri bu problemi uzun süre çözemediler ve bir komutanın atanması 1965 yılının sonuna kadar gerçekleştirilemedi.

Yine de İngiltere'nin Ankara'daki Büyükelçisi Burrows, CENTO'nun geleceği ile ilgili olarak oldukça iyimser bir değerlendirme ortaya koydu. Onun 1961 yılıyla ilgili olarak CENTO'yu değerlendirdiği rapor şu ifadeleri içeriyordu.

Paktı'n aynı zamanda NATO üyesi olmayan şu anki üye devletlerinin, isim vermek gerekirse İran ile Pakistan'ın temel amaçları CENTO'yu NATO gibi bir örgüte dönüştürmektir. Türkiye de dahil olmak üzere Paktı'n üç bölge devletinin hepsinin de genel amacı ise Paktı'n bölgede bulunmayan üye devletlerinden, yani Amerika ile İngiltere'den daha fazla ekonomik ve askeri yardım elde etme konusunda CENTO'yu bir kanal olarak kullanmaktır. Diğer taraftan Paktı'n bölgede bulunmayan üye devletlerinin temel amacı ise İran'ın Batı'yla ittifak ilişkisi içinde olması için genel bir çerçeve sağlamak amacıyla, sadece örgütü canlı tutacak derecede minimum düzeyde askeri malzeme, ekonomik yardım ve taahhüt sağlamaktır.[56]

Burrows, aynı zamanda İngiltere'nin bölgeye yönelik politikası için bir gereklilik oluşturduğu gerekçesiyle İngiltere'nin CENTO'nun mevcut yapısını desteklemesi gerektiğini de vurguladı.

Bizim bakış açımızdan bakıldığında, İngiltere'nin yeni bir sistemde sahip olacağı konumun, bugünkü CENTO'daki konumu kadar önemli olacağını söylemek çok zordur; bundan dolayı dünyanın bu bölgesinden tamamen çekilmek istemediğimiz sürece, şu an CENTO için ortaya koyduğumuz çabanın gerçekten katlanmaya değer olduğunu zaman zaman hatırlamalıyız, hatta belki mevcut sistemin devam etmesini sağlamak için daha fazla çaba da sarf edebiliriz.[57]

Türkiye'de (27 Mayıs 1960'taki) darbeden sonra iktidarı ele geçiren yeni askeri yönetim, Batı devletleriyle kurulmuş olan ittifakları devam ettirmek istiyordu, diğer taraftan Sovyet liderleri (özellikle Hruşçev) Türk yetkilileri tarafsız bir politika takip etmeleri yönünde ikna edebileceklerini ümit ediyorlardı, fakat onların bu yöndeki çabaları başarılı olamadı. Türk dış politikasının sıkı bir şekilde Batı'ya yönelmiş hali varlığını devam ettirdi.[58] CENTO savaş planı global bir savaşa karşı koymak, özellikle de komünist bir tehdidi bertaraf etmek için oluşturulmuştu, fakat İran ile Pakistan bu savaş planı önerisini sınırlı savaşları da içerecek şekilde genişletmek istiyorlardı. Onların niyetleri, sınırları

boyunca yer alan komşu ülkelere karşı kendilerini güçlendirmekti; Pakistan Keşmir sorunundan dolayı Hindistan ile çatışma halinde bulunuyordu; İran da bölgedeki Arap devletlerinin yıkıcı faaliyetlerinden, özellikle de Irak'tan korkuyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin İngiliz Milletler Topluluğu üyesi olan Hindistan'la ve Orta Doğu'daki başka devletlerle yakın ilişkileri olduğu için CENTO'nun sınırlı bir savaş planı benimsemesini onaylamada çok isteksizdi.[59]

Amerikalıların CENTO'ya karşı takındığı tavır İngilizlerinkinden daha olumsuz nitelikteydi. CENTO komitelerinden çekilmek çoktan Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın gündemine girmişti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Washington'dan elde ettiği bilgiler sayesinde Amerikalıların bu tavrını çok iyi biliyordu. Amerika'daki İngiliz büyükelçisi şu bilgileri içeren bir rapor göndermişti:

"… Onlar (Amerikalılar), Yönetimin etkili bir askeri örgüt olarak CENTO'ya yönelik politikası için destek bulmada açık zorluklarla karşı karşıya kalıyorlar. CENTO Masası Görevlisi Mathew Smith, bugün bana, Amerika'nın geçen sene örgütle bağlantısını tamamen kesmesi tehlikesinin ortaya çıktığını söyleyecek kadar ileri gitti. Smith bugünkü durumun çok daha iyi olduğunu söylemekten de geri durmadı…"[60]

Paktı'n bölgesel ülkeleri de CENTO'ya karşı değişik tutumlar içinde bulunuyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 7 Nisan 1964 tarihini taşıyan bir memorandumu Paktı'n temel zayıflıklarıyla ilgili genel bir değerlendirme içeriyordu. Burada Paktı'n bölgedeki üyelerinin davranışları açıklanıyordu. Türkiye'nin örgüte karşı takındığı tavır İngiliz Dışişleri Bakanlığının Doğu Dairesi tarafından şu şekilde değerlendirilmişti:

Menderes döneminin sona ermesinden beri Türkler CENTO'yla ilgili olarak fazla bir heyecan duymamaktadırlar. Onların gözünde CENTO NATO'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. CENTO çerçevesinde kendilerine verilen yardımı almaktan dolayı memnuniyet duymaktadırlar, fakat onların daha önemli olarak gördükleri konu, Avrupa'nın parçası olma hususunda daha ileri adımlar atmaktır. Diğer taraftan Türkler, kendilerinin tehdide açık doğu cephesinin savunulmasında ve İran'da tarafsız bir rejimin ya da Rus yanlısı bir rejiminin kurulmasının önlenmesinde CENTO'nun oynadığı rolü takdir etmektedirler. Sonuç olarak Türkler, CENTO'ya sadık bir şekilde destek vermeye ve gemiyi batıran taraf olmamaya kararlıdırlar, fakat örgütün eksikliğini çektiği enerji ve teşvikin sağlanmasında onlara güvenilemez. İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgenin iki ülkesiyle anlaşamadığı konularda Türkler genellikle bölge ülkelerinin tarafını tutmaya kendilerini zorunlu hissetmektedirler.[61]

Türkiye'nin CENTO yoluyla bölge ülkesi olmayan devletlerden aldığı ekonomik ve askeri yardımdan dolayı memnuniyet içinde olduğu da söylenebilir. Bu yardımlar sayesinde örneğin Türkiye'nin kuzey sahilinde yer alan Trabzon limanı ile güney sahilinde yer alan İskenderun limanlarının modernizasyonu gerçekleştirilmiş ve Türkiye açısından önemli olan Türkiye-İran demiryolu ve otoyolu projeleri de gerçekleştirilme yoluna gidilmiştir. Ekim 1964 tarihinde demiryolu projesinin tamamlanmış olan Muş-Tatvan bölümü, İngiliz büyükelçisi ile Amerikan ve İran büyükelçiliklerinden ve CENTO Sekreteryasından başka temsilcilerin de katıldığı bir törenle Başbakan

İnönü tarafından açılmıştır. İnönü, konuşmasını bitirdikten sonra, sıra basına fotoğraf çektirmeye gelince, kendisinin Amerika'nın yüksek düzeyli temsilcisi ile İngiliz Büyükelçisi Allen arasında yer alması için oturuş düzeninin değiştirilmesinde ısrarlı olmuştur.[62] Bu, hem Türk tarafının hem de İngiliz tarafının aralarındaki ilişkileri CENTO çerçevesinde geliştirmek istediklerini gösteren önemli bir göstergeydi. İngiliz büyükelçisi törene katılan tek büyükelçi olmuştu.

CENTO çerçevesinde bölgesel ve uluslararası meselelerde örgütün yerel üyeleri arasındaki iş birliği ve dayanışma gelişti. Bölgesel ülkelerin politikacıları, bu işbirliğini kendilerinin ülke içindeki siyasi çıkarları için kullanma yoluna gittiler. İngiliz yetkililer, CENTO problemini ele alırken, CENTO'nun halkın gözündeki imajını iyileştirmenin ve bölgesel ülkeler arasında örgüte verilen desteği daha da geliştirmenin en iyi yolunun, sadece karşılıklı savunma açısından değil, fakat aynı zamanda bölge ülkelerinin yaşam standartlarını yükseltme bakımından örgütün ulusal yönüne daha fazla vurgu yapmak olduğunu öne sürdüler. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın bir memorandumu örgütün bu fonksiyonunu şu şekilde ortaya koymaktaydı:

"İngiliz yardım programı CENTO etiketi altında verilmektedir. "Teoride de" CENTO mekanizması yoluyla alıcı devletlere gönderilmektedir. Bu şekilde CENTO'nun ekonomik iskeleti üzerine daha fazla beden giydirilmiş olmaktadır… Bütün bunların ötesinde bölgedeki söz konusu üç ülkeye CENTO'nun ekonomik kurulundan faydalı bir şey elde ettikleri hissi verilmektedir."[63]

İngiltere'nin Paktı'n bölgedeki üye ülkelerine sağladığı yardım Amerika'nın sağladığı yardımdan daha düşüktü. 1965 yılı itibariyle İngiliz yardımı 1 milyon sterlin iken, Amerikan yardımı 18 milyon doları bulmuştu. Amerika, yardımını ikili antlaşmalar çerçevesinde veriyordu. Fakat İngiltere sağladığı yardımı CENTO yoluyla vermeyi tercih ediyordu. İngiltere, daha çok sağladığı yardımın daha verimli olarak kullanılmasıyla ilgileniyor ve teknik ve ekonomik destek yoluyla bölgedeki siyasi prestijini korumaya çalışıyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı 7 Nisan 1964 tarihli ve 'CENTO'nun Problemleri' başlığını taşıyan bir memorandumda, zayıf durumuna rağmen örgütün sahip olduğu değeri ortaya koyarak Merkezi Anlaşma Örgütü'yle ilgili görüşlerini açıklamaktaydı.

i) Rusya'nın yayılmasına ve yıkıcı faaliyetlerine karşı caydırıcı bir güç ve bölgedeki üyelerini, özellikle de İran'ı Batı yanlısı ittifaklar içinde tutmanın bir aracı olarak CENTO'nun devam eden varlığı, İngiliz ve Batı çıkarları açısından büyük önem taşımaktadır.

(ii) CENTO, zayıf bir örgüt olmaya devam etmektedir, bu yüzden İngiltere ile ABD'nin maddi ve manevi desteğine ihtiyaç duymaktadır.

(iii) CENTO'nun zayıflığı, askeri bir örgüt olarak pek güvenilir olmamasından ve üyeleri arasında örgütün amaçları ve politikaları konusunda farklılıklar olmasından kaynaklanmaktadır.

(iv) CENTO'nun askeri güvenilirliğinin sağlanması, büyük ölçüde İngiltere'nin Kıbrıs'ta dört manga Canberra birlikleri bulundurma taahhüdüne bağlı bulunmaktadır. Bu taahhütte herhangi bir şekilde bir zayıflama olması ciddi derecede zarar verici olacaktır. İngiltere'nin yardımcı nitelikte olan başka bir katkısı, şu anda İran'da radar zinciri oluşturmak üzere sağladığı askeri yardımdır.

(v) Paktı'n Bakanlar Konseyi toplantıları, CENTO'nun moralinin ve güvenilirliğinin güçlendirilmesi için önemli fırsatlar olarak ortaya çıkmaktadırlar ve Amerika ile İngiltere bakımından bu bakış açısı çerçevesinde kendilerinden faydalanılmaları hususunda hayati nitelik taşımaktadırlar.

(vi) Ekonomik program örgütün faaliyetlerine ilave niteliğinde olan oldukça faydalı bir araçtır. Program, örgütün halk gözündeki imajını iyileştirmekte ve Paktı'n bölgedeki üyelerine örgütün değerini anlama konusunda yardımcı olmaktadır. D.T.C. tarafından yönlendirilen İngiliz yardımı gösterişsiz sayılabilecek miktardadır, fakat yavaş bir şekilde artmaktadır. Bu artışı desteklemek ve teşvik etmek bizim çıkarımıza olacak bir husustur.[64]

Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Denis Allen, memorandumdaki fikirlere katıldığını söyledi, fakat memorandumun özellikle İran'la birlikte Pakistan'ın ittifaktan hoşnut tutulması konusunu büyük oranda göz ardı ettiğini vurguladı. Paktı'n devam ettirilmesi gerektiğine dikkat çekti, çünkü ona göre Paktı'n sona ermesi

Batının politikaları ve prestiji açısından büyük bir darbe olacaktı. Bundan başka İngiltere'nin, tam zıddını yapmak yerine, İran'ın Batı'yla devam eden ittifakının teşvik edilmesi konusunu sürekli gündemde tutması gerekiyordu. Fakat memorandumda bu devletle mevcut ilişkilerin durumunun mükemmel olmaktan çok uzak olduğu, bunun İngiltere'nin tercihi sonucu ortaya çıkan bir husus olmadığı ve devletlerin politikalarını kendilerinin seçmek durumunda olduğu belirtilmişti.[65]

Paktı'n bölgedeki üyeleri 1964 yılının Temmuz ayında bölge dışı ülkelerin içinde yer almadığı yeni bir örgüt kurdular ve bu örgütün adını Bölgesel Kalkınma İşbirliği (RCD) örgütü olarak belirlediler.[66] CENTO'dan memnun olmamaları, bu devletleri bu yeni örgütü oluşturmaya sevk etmişti. Örgütün oluşturulmasında etkili olan diğer faktörler ise şunlardı: İran Şahının bu diplomatik girişimden içeride ve uluslararası alanda siyasi prestij elde etme isteği; Pakistan Devlet Başkanı Eyüp Han'ın Hindistan konusunda Batı devletlerine kırgınlık duyması; Türkiye'nin Kıbrıs sorunundan dolayı duyduğu hayal kırıklığı; üç ortağın hepsinin CENTO çerçevesinde pek ortaya koyamadıkları bağımsızlıklarını gösterme konusunda duydukları genel arzu; yeni örgütten gerçek anlamda ekonomik fayda elde edilebileceği yönünde oluşan genel kanı. Göstergeler RCD'nin CENTO açısından bir tehdit oluşturmadığını ve iki örgütün birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu gösteriyordu.[67] Yeni örgütün ilk zamanlarında İngilizlerin ortaya koyduğu tepki, pek olumlu nitelikte değildi. Onlar yeni örgütün CENTO'nun bir kopyası olarak düşünüldüğü ve sonuç olarak da onu zayıflatacağı kaygısı taşıyorlardı. Yeni örgüt, en azından bölgesel hükümetlerin CENTO kurumunu ihmal etmeleri eğilimi içine girmelerini teşvik edebilecekti.[68] Fakat yeni örgütten bahseden açıklamalar onun CENTO'yu etkilemediğini ortaya koymaktaydı. Pakistan hükümeti de Amerikan Dışişleri Bakanlığına güvenceler

veriyordu. Pakistan yetkilileri, Pakistan hükümetinin CENTO'yu zayıflatacak herhangi bir hareket tarzı önermediğini özellikle vurguladılar.[69] Türkiye Dışişleri Bakanlığı da yeni örgütün amacının CENTO'yla rekabet etmek olarak algılanmaması gerektiğini, fakat üye ülkelerin ekonomik ve ticari bağlarını güçlendirme olanağı verecek diğer bir fırsat olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağını belirttiler.[70] İngiliz Dışişleri Bakanlığı, yaptığı resmi açıklamada, örgütü bölgesel dayanışmanın yapıcı bir şekilde ifade edilmesi olarak memnuniyetle karşıladığını belirtti.[71]

CENTO'nun temel zayıflığı, Paktı'n bölgedeki üye devletlerinin amaçları ve politikalarıyla İngiltere ile ABD'nin amaç ve politikaları arasındaki farklılıktan kaynaklanıyordu. İkinci olarak da bu zayıflık, üç bölge devletinin birbirinden oldukça farklılık gösteren çıkarlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. İngiltere, Kıbrıs'taki dört manga Canberra birliğiyle CENTO'ya karşı askeri taahhüt altına girmişti. Bu taahhütte meydana gelebilecek herhangi bir zayıflama CENTO'ya ciddi şekilde zarar verecekti. Bölge ülkeleriyle bölge dışı ülkeler arasındaki ekonomik ve siyasi farklılıklar da kritik önem taşıyordu. Bölgesel ülkeler daha fazla yardım verilmesini beklerlerken, bölge dışı ülkeler bunun zıddına taahhütlerini artırmak istemiyorlardı. Bu durum, Paktı'n hem bölgesel olarak hem de uluslararası alanda zayıflamasına neden oluyordu. Bu boyut, İngiliz Dışişleri Bakanlığının Doğu Dairesinin "CENTO'nun, zayıf bir örgüt olmaya devam ettiği, bu yüzden İngiltere ile ABD'nin maddi ve manevi desteğine ihtiyaç duyduğu" sonucuna ulaşmasına neden olmuştu.[72]

1957 yılından beri İngiltere Bağdat Paktı'nın ve daha sonra CENTO'nun bölgedeki üyelerine yıllık ortalama 600 bin sterlin ödemede bulunarak destek oluyordu. Bu ödemeler 1969 yılına kadar sürdü. Bundan başka bu rakam bölge ülkelerinin lehine olacak şekilde değişti; 1964 yılında 850,000 sterlinden 1 milyon sterline çıktı ve bu parasal yardım temelde teknik destek verme yoluyla daha etkili hale getirildi.[73] Düzenli olarak gerçekleştirilen Bakanlar ve Temsilciler Konseyi toplantılarına rağmen Paktı'n siyasi fonksiyonu ise önemli nitelikte değildi.

CENTO'nun Bakanlar düzeyindeki toplantıları yılda bir kere ve Nisan ayında yapılıyordu. Üye ülkeler genellikle dışişleri bakanları tarafından temsil ediliyordu, katılanlar arasında Amerikan Dışişleri Bakanı da bulunuyordu. Toplantılar üye ülkelerin başkentlerinde sırayla gerçekleştiriliyordu. 1961 ile 1965 yılları arasındaki 9. toplantıdan 13. toplantıya kadar olan toplantılar Ankara, Londra, Karaçi, Washington ve Tahran'da yapılmıştır. Bu toplantılarda bakanlar bölgesel ve uluslararası problemleri tartışıyorlar ve görüş alışverişinde bulunuyorlardı.[74]

Ev sahibi ülkelerin Devlet Başkanlarının ya da Başbakanlarının açılış konuşmaları Dışişleri Bakanları tarafından okunuyordu. Her toplantının sonunda bir nihai bildiri de yayınlanıyordu. Yüksek Komutanlığın yapısı, sınırlı savaş planı ve ekonomik ve teknik meseleler gibi CENTO'nun problemleri CENTO'nun hukuki yapısı çerçevesinde toplantılarda tartışılıyordu. Bakanlar aynı zamanda New York'taki Birleşmiş Milletler toplantıları sırasında da gayri resmi görüşmeler yapma imkanı buluyorlardı.[75] Temsilciler Konseyi Ankara'da sık sık toplanıyordu, fakat toplantılarda yapılan tartışmalar neredeyse tamamen CENTO'nun kendi iç problemleriyle alakalı oluyordu. Türkler Irak ve Suriye'deki gelişmeler ile Kıbrıs sorunu gibi konuları da toplantılarda tartışma eğilimi içine

girmişlerdi.[76] Bu tür tartışmalar -toplantının kendisi olağan dışı bir şey olmasa da- önemli bir iş olarak algılanmıyor ve Paktı'n olağan ve rutin çalışmalarının bir parçası olarak görülmüyordu. Diğer taraftan bu tartışmalar Türk politikacılar açısından oldukça normal ve gerekli olan tartışmalardı, çünkü onların Pakt'tan beklentisi, Türkiye'nin güvenliğini güçlendirmesi ve uluslararası ilişkilerde ülkeye daha fazla siyasi destek sağlaması yönündeydi.

1965 yılında CENTO onuncu kuruluş yıl dönümünü kutladı. 28 Nisan 1965 tarihinde de Ankara'daki İngiliz büyükelçisi CENTO'ya karşı halkın takındığı tutumla ilgili olarak oldukça iç karartıcı bir rapor gönderdi:

"Bu dönem CENTO'nun onuncu yıldönümünü de içermektedir. Bu yıldönümü resmi olarak kutlanmıştır, fakat bölge ülkelerindeki ve başka yerlerdeki halklar örgüte çok az ilgi göstermektedir. CENTO'nun dünya genelinde sahip olduğu konum, ne dikkate değer bir şekilde önem kazanmış, ne de önem kaybetmiştir. Ona karşı çıkanların düşmanlığı da büyük oranda gizli kalsa bile azalmış değildir."[77]

Örgütün genel sekreteri Dr. A. A. Halatbari'nin (İranlı) onuncu yıldönümü nedeniyle yayınladığı özel mesajın tonu ise çok farklıydı:

"Böyle bir dünyada CENTO dünya siyasi sahnesinde ortaya çıkan değişikliklere ayak uydurmayı bilmiştir. Örgüt, dünyanın bu bölgesinde barış ve özgürlükle hiçbir şekilde bağdaşmayan amaçlar taşıyan, devam edip gitmekte olan çabalarla başa çıkmaya muktedir esnek bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Ve bu onuncu yıldönümünde ben CENTO'nun kazandığı tecrübenin geleceği için iyi bir gösterge olduğuna eminim.[78]

Yukarıdaki açıklamalardan İran ile İngiltere'nin beklentilerinin birbirinden çok farklı olduğu kolay bir şekilde görülebilmektedir. İngiliz yetkililer Paktı'n mevcut konumlarının korunmasını istiyordu ve İngiliz büyükelçisi bu durumu Paktı'n öneminin ne arttığını ne de azaldığını söyleyerek açıklamıştı. Diğer taraftan İran, bir Yüksek Komutan atanması gibi yeniliklerle Paktı'n işlev görmesinin iyileştirilmesini arzuluyordu. Halatbari'nin de Pakta önem verdiğini burada söylemek gerekmektedir. Denis Allen'in Dr. A. A. Halatbari ile ilgili yorumu, "çok göze çarpıcı nitelikte olmasa da o, kendisinin yeterli derecede sezgisi güçlü ve yetenekli biri olduğunu göstermiştir" şeklinde olmuştur.[79]

CENTO içinde birçok problem olsa da İngilizlerin politikası, mümkün olduğu sürece örgütün varlığını korumak şeklindeydi. İngiliz görüş açısına göre, örgütten beklenen temel şey, İran'ı Batı'yla ittifak halinde tutmaktı, çünkü Türkiye NATO yoluyla, Pakistan da SEATO yoluyla Batı'nın savunma ve ekonomik ittifaklarına zaten bağlanmış durumdaydılar. İngiltere'nin hem bölgedeki hem de Uzak Doğu'daki kısa ve uzun vadeli savunma, ekonomi ve dış politikaları açısından İran anahtar niteliğinde bir önem taşımaktaydı. Wilson'un bakanlar kurulunda dışişleri bakanı olan Michael Stewart, bu hususa şu şekilde işaret etmiştir:

“Türkiye ile Pakistan açısından CENTO, bu fonksiyonu yerine getiren tek Batı ittifakı değildir. Türkiye kaçınılmaz olarak NATO’ya CENTO’ya atfettiğinden daha fazla önem atfetmektedir. Ancak İran’ın böyle ikinci bir ittifakı bulunmamaktadır. CENTO’nun bu konudaki özel önemi, İran’ın Batıyla ve İngiltere’yle iş birliği yapmasını sağlayan ittifak olması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu ülkenin, bölgede Sovyetler Birliği’ni İran Körfezine ulaştıracak en kestirme yolu bloke eden ve Türkiye ile Pakistan arsında bir köprü oluşturan anahtar niteliğindeki öneminden dolayı bu örgüte ihtiyaç duyulmaktadır. İran Körfezi’nde istikrarı korumaya çalışma hususunda, İran hükümetini petrolle ilgili konularda ılımlı bir politika izlemeye teşvik etme konusunda (İran, Petrol İhraç Edenler Örgütünün, OPEC’in, Arap olmayan tek Orta Doğulu üyesidir ve bu örgüt içinde politikaların ılımlılaştırılmasında çok değerli rol oynamaktadır) ve Orta ve Uzak Doğu’ya uzanan güney yolu üzerinde Sudan hükümetinin sınırlamalar koyması sonucunda şu anda özel bir önem kazanan İran üzerinden uçuş haklarımızın korunması hususunda İran’la yapılan işbirliği bizim açımızdan çok önemli olduğundan dolayı da bu örgüte ihtiyaç duyulmaktadır.[80]

Bu durum, İngiltere’nin, Paktı’n bölgedeki diğer üyelerine yönelik olanlara değil de İran’a yönelik ekonomik ve askeri yardım programına öncelik vermesinde etkili olmuştur. İngilizlerin ekonomik yardım taahhütleriyle İran’ın kuzeyinde dört istasyondan oluşan bir radar istasyonları zinciri oluşturulmuş ve bu istasyonlar tam olarak teçhiz edilmiştir.[81]

Son olarak İngiltere’nin CENTO’nun işlevini devam ettirme politikasının, bu örgütün sona ermesinin Batı’nın politikalarına ve prestijine çok büyük bir darbe vuracağı inancına dayandığı söylenebilir.[82] Üye ülkeler bazen CENTO çerçevesinde birbirlerini destekleme yoluna gitmişlerdir. Örneğin Türkiye Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü, İngiliz Başbakanı Harold Wilson’a bir mektup göndermiş ve İngiltere’nin, Hindistan ile Pakistan arasındaki ateşkesin korunması için her iki devlet nezdindeki nüfuzunu kullanmasını istemiştir. Ürgüplü mektubunda şu ifadeleri de kullanmıştır:

“… Türkiye, İran ve Amerikan hükümetlerinin girişimlerinin yanında, Sayın Başbakan, misyonunu başarılı bir şekilde devam ettirmesi için, CENTO içinde faaliyetlerin canlandırılmasında kesin olarak olumlu bir etkide bulunacaktır.[83]

Türkiye Başbakanının mektubuna verdiği cevapta Wilson, Hindistan/Pakistan kriziyle ilgili olarak kendi görüşlerini açıklama yoluna gitti ve Türk meslektaşıyla aynı fikirleri taşıdığını belirtti. Wilson, aynı zamanda ateşkesle ilgili BM kararlarına destek verme konusunda istekli olduğunu ve bölgesel ve uluslararası barışa da destek verdiğini açıkladı.[84]

İngiltere’nin yeni Dışişleri Bakanı Micheal Stewart, Nisan 1965’te yapılacak CENTO Bakanlar Konseyi toplantısı için hazırladığı notlarda CENTO’yu savunmaya dönük bir ittifak olarak tanımlıyordu. Ona göre örgüt bölgedeki üyeleri arasında dayanışma ve birlik hissinin oluşturulmasını sağlamakta ve bölgenin ekonomisine çok büyük katkılarda bulunmaktaydı. Stewart, diğer devletler arasında kendi hükümetinin ittifaka destek vermeye devam edeceğini ve örgütün geleceği konusunda kendisinin tam güveni olduğunu meslektaşlarına söylemekten memnuniyet duyduğunu ifade etmekteydi.[85] İngiliz

Dışişleri Bakanı, bu arada İngiltere'nin örgüte verdiği desteğin mevcut düzeyinde kalacağını da vurguluyordu. CENTO üyesi devletler Amerika'nın tam üye olmasını ümit edemedikleri için İngiltere'nin tam üye olarak desteğinin devam etmesi kritik önem taşıyordu. Stewart, İngiltere'nin CENTO'ya tam siyasi destek vermeyi sürdüreceği yönünde garanti veriyor ve politik tartışmalara kazandırabilecekleri esas anlamı anlatmaya çalışacağını belirtiyordu. Stewart, aynı zamanda CENTO'nun Amerikan yönetimiyle uyum içinde hareket etmesi gerektiğini de vurguluyordu; Amerika'nın bölge devletlerine CENTO'nun mevcut haliyle devam ettirilmesi hususunda sağladığı büyük maddi kapasite ve yardım teşvik edilmeliydi.[86]

CENTO'nun kurulmasından sonra İsrail'in örgüte karşı takındığı tavır, Bağdat Paktı zamanında olduğu kadar olumsuz nitelikte değildi, çünkü CENTO'nun herhangi bir Arap üyesi bulunmuyordu. Hatta İsrail politikacıları CENTO üyesi iki devletle, yani Türkiye ve İran ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmişlerdi. Ocak 1965 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile Tel Aviv'deki İngiliz büyükelçiliği İsrail'in CENTO'nun bölgedeki iki üye devletiyle, Türkiye ve İran ile yakınlaşması konusunu hazırladıkları raporlarda ele almışlardır. Tel Aviv'de İngiliz Büyükelçisi olan John Beith şöyle demekteydi:

"Genel Orta Doğu ya da Yakın Doğu bölgesi içinde Türkiye ve İran gibi ülkelerin bulunmasının, İsrail açısından genel itibariyle faydalı olduğunun ortaya çıktığını ve İsrail'in bu iki ülkeyle becerebildiği kadarıyla işe yarayacak nitelikte iyi bir ilişki kurma girişiminde bulunmamasını beklemenin mantıksızlık olacağını söylemenin tamamen doğru olduğuna inanmaktayım… Türkiye ve İran ile Arap ülkeleri arasındaki kötü ilişkilerin tersine döndürülmesi durumunda, Türkiye ile İran'ın Arap ülkelerini İsrail'e yönelik davranışlarını ılımlılaştırma konusunda teşvik edeceği yüksek bir olasılık olarak görünmektedir. Türkiye ile İran'ın bu durumda Arap ülkelerini bu konuda taviz vermeye teşvik etmesi de olasılık dahilindedir. İsraillilerin hem Türkiye hem de İran'la tam diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmasını devam ettirmesi için bu husus önemli bir neden oluşturmaktadır. Bunlar, bu kenar kesimde yer alan Müslüman ülkelerin nihai olarak Araplarla ilişki kurulmasında bir köprü vazifesi görebileceği yönündeki uzun vadeli fikirden daha fazla İsrail'i ilgilendiren konulardır. Bu nedenlerden dolayı İsrail'in Türkiye ve İran'la mümkün olduğu ölçüde dostluk kurma politikası, "kısa dönemli fırsatçı bir taktik" olarak görülemez, fakat bu politika varlığını devam ettirebilmek için mücadele eden İsrail'in vazgeçmeyi göze alamayacağı bir şeydir. Türkiye ile İran'ın bölgedeki varlığının, İsrail'i izole olmaktan kurtardığı tezine ben de katılmaktayım.[87]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı da İsrail politikacılarının çok fırsatçı olduklarını ve İran'daki mevcut rejim sürdüğü müddetçe bu ülkeyle ilişkilerinden fayda elde edebileceklerini kabul etmekteydi. Bu arada İran'daki rejimin, Arap propagandası sebebiyle ve içerideki yıkıcı faaliyetlerle dini baskılardan dolayı durumunun oldukça kritik olduğuna da işaret edilmekteydi. İran'daki rejimin zıddına, Türkiye'deki rejim aynı baskılar karşısında zayıf durumda değildi ya da öyle kolayca burnundan çekilip sürüklenecek bir yönetim değildi: Türkler kendi kendilerine bakabilirlerdi.[88]

Bu şekilde Türkiye'nin, İngiltere açısından bölgede bulunan istikrarlı ve vazgeçilmez bir müttefik olarak kalmaya devam ettiği ortaya çıkmaktadır.

CENTO’nun bölgedeki işlevi 1965 yılından sonra azaldı. Yine de CENTO İran devriminin ortaya çıktığı 1979 yılına kadar itibari olarak varlığını devam ettirdi. İranlılar pakttan çekilince de sona ermiş oldu. Bu, CENTO’nun kesin olarak sonunun gelmesi anlamını taşıyordu.

Sonuç

Bağdat Paktı’nın ilk zamanlarında İngilizler açısından bakıldığında İngiliz politikasının başarılı olduğu söylenebilir. Fakat daha sonraki yıllarda Paktı’n bölgedeki üye devletlerini halk ve orduları hükümetlerinin politikalarının aynı yönde devam ettirilmesinde istekli olmamışlardır. 1958 yılında Irak’ta ve Pakistan’da askeri darbeler ortaya çıkarken, Türkiye’de 1960 yılında askeri darbe yaşamıştır. Özellikle Bağdat Paktı’nın ortadan kalkmasına neden olan Irak’taki askeri darbe, İngilizlerin petrol zengini bu bölgedeki politikaları açısın

dan da bir dönüm noktası niteliği taşımaktaydı. Sovyet propagandası ile Arap milliyetçiliğinin ortaya koyduğu enerjik muhalefet, Paktın sona ermesine (24 Mart 1959) neden olan diğer hususlardı.

Pakt, 21 Ağustos 1959’da Merkezi Anlaşma Örgütü (CENTO) olarak yeniden isimlendirildi ve Irak’sız olarak işlevini devam ettirdi. Bu arada Amerikan yönetimi, Paktın bölgedeki üye devletleriyle ikili anlaşmalar imzaladı. Paktın Bakanlar Konseyi toplantılarında Amerikan yönetimi Dışişleri Bakanı tarafından temsil edildi. Bu, Irak’ın ayrılmasından dolayı Amerika’nın yeni örgütle ilişkilerinin önceki örgütle ilişkilerinden daha yakın olduğu anlamına gelmekteydi.

Türkiye’nin Pakta üye olmakla ulaşmaya çalıştığı amaç, ‘Uluslararası Komünizm’ tehlikesine karşı koymak ve ‘barış-sever’ ülkelerin güvenliğine katkıda bulunmaktı. Bu yolla Türkiye aynı zamanda Orta Doğu’nun Arap ülkeleriyle de ilişkilerini geliştirebilirdi. Türk yetkililer Mısır, Ürdün ve Suriye’nin de pakta üye olabileceğini düşünmüşlerdi. Ancak onların bu beklentileri gerçekleşmedi. Türk politikacılar, Paktı’n sona ermiş olmasından ve Türkiye’nin Orta Doğu’da yalnız kalmış olmasından dolayı hayal kırıklığına uğradılar.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, temelde CENTO’nun askeri ve siyasi fonksiyonlarından çok ekonomik ve kültürel yönlerini geliştirmeye çalışmaktaydı. Böyle bir dönüşüm Paktı’n devam ettirilmesini kolaylaştırabilir, böylece de İngiltere bölgedeki prestijini koruyabilirdi. (Macmillan, Home ve Wilson hükümetleri döneminde) İngiliz yetkililer, mümkün olduğu sürece Paktı’n üyesi olarak kalma siyaseti güttüler. Onlar Körfez bölgesindeki çıkarlarını koruyabilmek için İran ve Türkiye üzerinden uçuş hakkına sahip olmaya ihtiyaç duyduklarını düşünüyorlardı. Bu yüzden de Türkiye ile İran’ı Pakt’ta tutmak zorundaydılar. İngiltere zaten NATO içinde Türkiye ile ittifak ilişkisi içinde bulunmaktaydı, bu nedenle İngilizlerin CENTO’dan temel beklentileri, İran’ı Batı yanlısı bir ülke olarak yanlarında tutmak, başka bir deyişle bu ülkenin tarafsız ya da Sovyet yanlısı bir devlet olmasını önlemekti.

Paktı’n, 1950’lerin ikinci yarısında Suriye ve Mısır yoluyla Sovyetler Birliği’nin Orta Doğu’ya etkisini yaymasına sebep olduğu da ortaya konmuştur. Bunun bir sonucu olarak da Pakt, bütün üye devletler içinde ve Amerika’da hayal kırıklıklarına neden olmuştur. Pakt’ın başarılı olduğu tek konu,

üye ülkeler arasında işbirliği gerçekleştirilmesini sağlamasıdır; Paktı'n bölge dışı üye devletleri bölgedeki devletlerine askeri ve ekonomik yardım sağlamışlar ve telekomünikasyon, karayolu, demiryolu, liman ve nükleer tesislerin yapımı gibi ortak teknik projeler gerçekleştirilmiştir

1 Alistair Horne, Macmillan 1957-1986: Volume II of the Official Biography (Londra: Macmillan, 1989), s. 93.

2 CAB-128/32, C. C. 55 (58), 15 Temmuz 1958.

3 CAB-128/32, C. C. 57 (58), 15 Temmuz 1958.

4 Marion Farouk ve Peter Sluglett, Iraq Since 1958 (Londra: I. B. Tauris 1990), s. 50.

5 Kemal H. Karpat, 'Turkish and Arab-Israeli Relations', içinde K. H. Karpat ve katkıda bulunanlar (der.) Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1975, (Leiden: E. J. Brill, 1975), ss. 108-134.

6 CAB-128/32, C. C. (58) 56, 15 Temmuz 1958.

7 CAB-128/32, C. C. (59) 58, 17 Temmuz 1958.

8 'Askeri açıdan bu çok zor ve tehlikeli bir operasyondu. Fakat Genelkurmay Başkanı, onun çok sağlam bir şekilde planlandığına ve önerilen sınırlı amaçlara ulaşılmasını sağlayacak nitelikte olduğuna inanmaktaydı. Operasyonun, Ürdün'deki mevcut rejimin güçlendirilmesi ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin bu ülkenin toprağını kullanmasına belli bir süre izin vermeme dışında başka bir amaca hizmet etmesini beklemek çok zordu. Siyasi nitelikli düşünceler çok daha eşit bir şekilde dengelenmişti. Operasyon, bu ülkedeki kamuoyunun keskin bir şekilde bölünmesi sonucunu doğuracaktı ve sınırlı amaçları açısından ele alındığında da başarılı olduğunu göstermek çok zor olacaktı. Diğer taraftan Ürdün'ün talebine olumlu karşılık vermeseydik ve bu şekilde bu ülke Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kontrolü altına girseydi, İngiliz hükümetinin siyasi konumu çok ciddi şekilde zayıflayacaktı. ' CAB-128/32, C. C. (59) 58, 17 Temmuz 1958.

9 "Uluslararası açıdan bakıldığında Körfez'deki çıkarlarımızı tehlike altına sokacaktı. Fakat o bölgede karşılaşacağımız risk, Ürdün'ün Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kontrolü altına girmesi durumunda karşılaşacağımızriskten daha az olmayacaktı. Müdahalemiz diğer İngiliz Milletler Topluluğu ülkeleri arasında karışık duygular ortaya çıkaracaktı. Daha eski Topluluk üyesi ülkeler, Kanada bile, muhtemelen onu desteklemeye hazır olacaktı. Aynı zamanda Pakistan ile diğer Bağdat Paktı üyelerinin vereceği desteğe de güvenebilirdik. Fakat operasyon, Hindistan, Seylan ve Malaya ile ilişkilerimizi gerginleştirecekti. Amerika'nın Lübnan konusunda sunduğu karara paralel bir kararı masaya koyabileceğimiz Güvenlik Konseyi'ne hemen bu durumu rapor etmeliydik. Orada Ürdün'ün toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak için diğer etkili düzenlemeler gerçekleştirilir gerçekleştirilmez kuvvetlerimizi geri çekmeyi teklif edebilirdik. Sonuç olarak Başbakan bunun Don

Kişotvari bir eylem olacağını söyledi. Fakat bu onurlu bir iş olacaktı ve bu ülkeyle ilgili siyasi riskler çok iyi dengelenmişti.” CAB-128/32, C. C. (59) 58, 17 Temmuz 1958.

10 CAB-128/32, C. C. 59 (58), 17 Temmuz 1958.

11 Foreign Relations of the United States (FRUS) 1958-1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula Cilt: XII, (Washington: 1993), s. 78.

12 Humphery Trevelyan, The Middle East in Revolution, (Londra: Macmillan, 1970), s. 134.

13 Peter Mansfield, (ed.) The Middle East A Political and Economic Survey (Oxford: 1980), s. 328.

14 Humphrey Trevelyan, The Middle East ss. 154-155.

15 “Irak’ın Bağdat Paktı üyesi olma konumunu sona erdirdiği yönünde dün yapılan açıklamanın ışığında Habbaniye’deki R. A. F. personeli artık askeri bir hizmet görmemektedir ve şimdi geri çekilmelidirler. Bu konuda girişimde bulunmamız ve Irak hükümetinin birliklerinin geri çekilmesini konusunda talepte bulunmasını beklemememiz daha

tercih edilir olacaktır. Bakanlar Kurulu, İngiliz hükümetinin Habbaniye’deki R. A. F. personelini mümkün olan en erken tarihte çekmeye niyetli olmasını kabul etti.” CAB-128/33, C. C (59) 20 25 Mart 1959, (PRO üyelerinden biri tarafından yazılan ve CC (59) 20th’da değinilen bir not bulunmaktaydı. Item 2 LCI 87, 30. 10. 1989 çerçevesinde 50 yıldır kapalı bulunmaktadır) Bu nottan dolayı dokümanın yalnızca yarısını görebilmekteyiz.

16 Marion Farouk ve Peter Sluglett, Iraq, s. 50.

17 Humphery Trevelyan, The Middle East, s. 156.

18 Kemal Girgin, Dünyanın Dört Bucağı, bir diplomatın anıları 1957-1997, (İstanbul 1998), s. 24.

19 Behçet K. Yeşilbursa, The Baghdad Pact, ss. 387.

20 Behçet K. Yeşilbursa, The Baghdad Pact, ss. 388.

21 Behçet K. Yeşilbursa, The Baghdad Pact, s. 391.

22 FO’dan (Dışişleri Bakanlığından) Ankara’ya, 29 Ağustos 1958, ve 30 Eylül 1958, PREM-11/3879.

23 Burrows’tan (Ankara) FO’ya, 30 Nisan 1959, PREM-11/3879, NO; 665.

24 Karaçi’den FO’ya, 28 Ocak 1959, PREM-11/3879.

25 Ben kendim Pakt için heyecan duymaktayım ve devam eden bir varlık olarak görmek istemekteyim, fakat Paktı çevreleyen belirsizlikleri ve ikilemleri hala çözemediğimizi hissediyorum. Aşağıdaki nedenlerden bazısından dolayı Pakta değer verdiğimizi farz ediyorum: a) Rusya ve Komünizme muhalefet ettiğimizin bir göstergesi olarak-bazı durumlarda (Afganistan gibi) tarafsızlığın çıkarlarımıza daha fazla hizmet edeceğini düşünüyoruz. b) Kendi amaçlarımız için "bir mülk" olarak kullanma hususunda ve yerel halkın yardımıyla Rusların buradan faydalanmasını önleme hususunda kendi açımızdan stratejik avantajlar elde etmenin bir aracı olarak. c) yerel kuvvetlerin daha iyi kullanımını sağlamak için taktik olarak - fakat bu zamana kadar bunun çoğu iki taraflı olarak devam etmektedir. d) Ruslara savaş yapmaksızın toprak elde edemeyeceklerini göstermek için. Belki bu en kıymetli özelliğiydi, fakat yeniden örgütlenmiş olan Paktı'n bu amaca ulaşılmasına önemli oranda katkıda bulunacağı konusunda İranlıların ikna edilmesi gerekmektedir. Burrows'tan (Ankara) FO'ya, 4 Şubat 1959, FO-371/140685, EB 1001/4.

26 Bu fikir yakın zamanda Zorlu'nun aklına geldi ve son görüşmelerimizden birinde bana bahsetti. Kanadalıların, İskandinavların hisleri konusunda açık yorumlar yaptım, fakat şüphesiz Türkiye'nin ve Yunanistan'ın üyelikleri konusunda benzer karşı koyuşların tedrici olarak nasıl aşıldığını hatırlayarak buna çok fazla önem atfetme eğilimi içinde değildi. Gerçekten Bağdat Paktı'nı bir vücut gibi NATO haline dönüştürmenin zorlukları o kadar büyüktür ki, İran'ı NATO'ya almak biraz daha kolay görünebilir. Rusya'yı kışkırtma da şüphesiz yaklaşık aynı düzeyde olacaktır. NATO gibi bir şeye dönüştürmenin zorlukları ışığında, Paktı'n niteliğini başka bir yöne çevirmek fikrini ele almak daha arzu edilir olabilir. Bunu mağlubiyeti kabul etmiş bir ruh haletiyle söylemiyorum, fakat alternatifler arama sürecinin bir parçası olarak söylüyorum. Diğer taraftan eğer İran Rusya ile bir saldırmazlık paktı imzalarsa ve Türkiye ile ABD İran'ın mevcut şekliyle Pakta üyeliğini sürdürmesinin bu şartlarda imkansız olduğunu düşünürse ve de biz onları tam zıddı politikalar takip etmeye zorlayamazsak, bu durumda bir bütün olarak Paktı'n yıkıldığıyla ilgili kısa bir notla karşı karşıya kalabiliriz. Bu yüzden üzerinde durulması gereken sorun, Paktı'n ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğine hizmet eden bir örgüt olarak değerinin ne olacağı sorusudur. Bu düşüncenin lehine olarak, Paktı'n ekonomik ve teknik çalışmasının oldukça etkileyici sonuçlar ortaya çıkarmaya başladığı, biraz daha fazla bölgesel toplum hissine sebep olduğu ve bir bütün olarak elbette kaçınılmaz bir şekilde ABD'den ve bizden daha fazla yardım sağlanmasının istenmesi hariç olmak üzere siyasi zorluklara sebebiyet vermeksizin oldukça pürüzsüz bir şekilde ilerlediği söylenebilir. Bundan başka getireceği bir avantaj da Paktı'n bu şekliyle bağlantısız komşular için artık bir öcü olarak görülmemesi ve bunun zıddına bunlardan bazısını (Irak, Ürdün ve Afganistan gibi) kendine çekmesi olabilecektir. Rusya'nın kışkırtılması unsuru da ortadan kaldırılmış olacaktır." Burrows'tan (Ankara) FO'ya, 4 Şubat 1959, FO-371/140685, EB 1001/4.

27 Burrows'tan (Ankara) FO'ya, 4 Şubat 1959, FO-371/140685, EB 1001/4.

28 W. I. Combs'un raporu, (Doğu Dairesi Başkan Yardımcısı) 6 Şubat 1959, FO-371/140685, EB 1001/5.

29 W. I. Combs'un raporu, 6 Şubat 1959, FO-371/140685, EB 1001/5.

30 Foreign Relations of the United States (FRUS) 1958-1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula Cilt: XII, Washington 1993, s. 212.

31 Cristopher J. Bartlett, The Special Relationship A Political History of Anglo-American Relations Since 1945, (Essex: Longman Group, 1992), s. 89.

32 Cumhuriyet 25 Mart (Mart) 1959.

33 Hamit Ersoy, Turkey's Involvement, s. 254.

34 Washington'dan FO'ya, 26 Mart 1959, FO-371/140702, EB 10113/1.

35 Burrows'tan (Ankara) FO'ya, 6 Mayıs 1959, FO-371/140702, EB 10113/5.

36 The Times, 22 Ağustos 1959, Treaties and alliances of the World, A Survey of International Treaties in Force and communities of States, (Bristol: Keesing's Publications Ltd, 1968), ss. 128-131.

37 Harold Caccia'dan (Washington) FO'ya, 9 Ekim 1959, PREM-11/3879, Bağdat Paktı'nın isminin değişmesiyle ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. FO-371/140732.

38 Burrows'tan FO'ya, Ankara, 21 Mayıs 1959, FO-371/140681, E 1071/6.

39 Burrows'tan FO'ya ve Başbakana, Ankara, 21 Mayıs 1959, FO-371/140681, E 1071/6 (A).

40 Burrows'tan FO'ya, Ankara, 21 Mayıs 1959, FO-371/140681, E 1071/6.

41 Washington'dan FO'ya, 30 Temmuz 1959, FO-371/140714, EB 1071/1t.

42 'Aşağıda gelecek olan Bağdat Paktı'nın İngilizler ve Amerikalılar tarafından değerlendirilmesiyle bağlantılı olarak, Dışişleri Bakanlığı'ndaki masa görevlisi (Mr. Eilts), sadece Amerika'nın Pakta katılma olasılığını değil, fakat aynı zamanda madalyonun diğer yüzünü, yani İngiltere'nin kendini gözlemci statüsüne çekmesi ve böylece Paktı'n tamamen bölgesel nitelikte bir örgüt haline dönüştürmesini ele almamız gerektiğini gayri resmi ve kişisel olarak bize söyledi. Bu fikir, geçen yıl Londra'daki konsey toplantısında bulunan bölgesel delegasyonların liderleri tarafından Mr. Dulles'a iletilmişti ve Devlet Başkanı Eyüp Han yakın zamanda Karaçi'de gerçekleştirilen bir görüşmede bunu dile getirmişti. Bu görüş lehine ortaya konan temel argüman, Paktı'n yerel olarak satılmasını kolaylaştıracağı ve İngiliz 'emperyalizminin' bir paravanası haline dönüştürüldüğü yolunda hala dile getirilen söylentileri ortadan kaldıracağı düşünceleriydi. Mr. Eilts bu fikri daha ileri götürmeye çalışmıyordu, fakat dile getirilen görüşler ışığında ele alınması gerektiğini düşünüyordu.

Şu an hazırlamakta olduğumuz değerlendirme raporlarıyla bağlantılı olarak, bizim çekilmemiz fikrinin, (şüphesiz burada Paktı'n sonunun başlangıcı olarak görülecektir) sizin fikrinize göre gerçekten Türkler, Pakistanlılar ve İranlılar açısından herhangi bir çekiciliğinin olduğunu düşünüp düşünmediğinizi lütfen telgrafla bize bildirin. Akredite olduğunuz Hükümetlerin hiçbir üyesiyle ya da Pakttaki meslektaşlarınızın hiç birisiyle (Amerikalı meslektaşlarınız da buna dahil) katiyen bu fikri tartışmamalısınız, hatta bu fikre imada bile bulunmamalısınız. 'FO'dan Burrows'a, 7 Ağustos 1959, FO-371/140714, EB 1071/1.

43 'Türklerin bizim gözlemci statüsüne çekilmemiz fikrini bir kere olsun akıllarından geçirmiş olabileceği fikri karşısında aşırı derecede şaşırdım. Onların bana söyledikleri her şey, bizim üye olmamızdan ve sonuç olarak da bunun bize Orta Doğu'da bir ağırlık kazandırmasından duydukları memnuniyete işaret etmektedir. Onlar sürekli olarak Amerika'nın da bir gün bizimle birlikte tam üye olacağı yönündeki ümitlerini de ifade etmişlerdir. Bizim şu an çekilmemizin, hem Pakt, hem de İran'ın Batı kamplarında bulunmayı sürdürmesi açısından felaket niteliğinde olacağını düşündüklerine hiç şüphem bulunmamaktadır. Bunun Türk-İngiliz ilişkileri üzerinde ve özellikle de bizim aramızda ortaya çıkan Orta Doğu'yla ve diğer konularla ilgili özel tartışmalar yapma alışkanlığı bakımından çok ciddi sonuçları olacağına da inanmaktayım. Genel olarak Pakt konusuna gelince, gözlemci statüsüne çekilmemiz ve Paktın da varlığını devam ettirmesi durumunda, ortaya çıkacak temel sonucun, Paktın bölgedeki üyeleri ile bölge dışındaki üyeleri arasındaki ayrılığın artması olacağını beklemekteyim. Bizim mevcut problemlerimizden hiçbirini çözmeyecek, fakat onları daha belirgin hale getirecektir. Amerikalılar gibi bizim de iki taraflı garantiler uygulamasına girmemiz gerektiği yönünde görüşlere de sebebiyet verecektir. Eğer biz ya da Amerikalılar, Paktı daha çok askeri bir gerçeklik haline getirmenin askeri ve siyasi sonuçlarına katlanamayacağımıza karar verseydik, bu durumda sanırım Paktın şeklinde radikal değişiklikler yapmayı düşünmek kısa zamanda gerekli olacaktı, fakat Paktı'n şeklini değiştirerek temel nitelikli askeri ve siyasi kararlar vermekten kaçınabileceğimizi farz etmek hatalı bir düşüncedir.

'Burrows'tan (İstanbul) FO'ya, 8 Ağustos 1959, FO-371/140714, EB 1071/5.

44 Hamit ERSOY, Turkey's Involvement, s. 246.

45 Knigt to Murphy (Interdepartmental Communications) Washington, 31 Ağustos 1959, FRUS, Cilt: XII, Near East Region Iraq, Iran, Arabian Peninsula, 1958-1960 (Washington 1993), ss. 235-236.

46 FRUS, Cilt: XII, p. 236.

47 Burrows'tan (Ankara) FO'ya, 4 Şubat 1959, FO-371/140685, EB 1001/4.

48 H. Caccia'dan FO'ya, Washington, 9 Ekim 1959, PREM-11/3879.

49 Burrows'tan FO'ya, Ankara, 4 Şubat 1959, FO-371/140685, EB 1001/4.

50 Hamit Ersoy, Turkey’s Involvement, s. 252.

51 Burrows’tan (Ankara) FO’ya, 31 Mayıs 1960, FO-371/149690, EB 10344/1.

52 ‘CENTO’nun askeri yönüyle ilgili düzenlemeler konusunda problemlerle karşılaşıyoruz. Paktı’n bölgedeki üyeleri değişik nedenlerden dolayı güçlü bir komuta yapısı kurulmasını uzun süredir beklemektedirler. Amerikalılar, büyük ve gerçekçi olmayan düzeyde askeri yardım taleplerine ve kuvvetlerin taahhüt edilmesine neden olacağına inandıkları için buna karşı koymaktadırlar. Biz bu korkuları paylaşmaktayız, fakat askeri nedenlerle komuta yapısına karşı görüş belirtmekte güçlük çekmekteyiz. Amerikalıların ayak diretmesi şartıyla biz de ayak diretmeye hazırız.

Bununla problemin nedenleri arasında CENTO’nun askeri yönünün dağılması tehlikesi bulunmaktadır. Biz daha fazla askeri yardım veremeyiz ve vermeyi de reddedeceğiz, fakat askeri mekanizmayı iyileştirmek için bir şeyler yapılabilir. Ocak 1961’de yapılacak bir sonraki Askeri Komite toplantısında bu, ele alınacak temel konu olacağı için biz şu anda planlarımızı Amerika’nınkilerle uyumlaştırmak zorundayız. Savunma Bakanından Başbakana, 5 Aralık 1960, 7 Aralık 1960, PREM 11/3879.

53 Savunma Bakanından Başbakana, 5 Aralık 1960, Başbakandan Dışişleri Bakanına, 7 Aralık 1960, PREM 11/3879.

54 Denis Allen’den (Ankara) FO’ya (R. A. Butler), 8 Ocak 1964, (CENTO Annual Review for 1963), FO-371/175607, EB 1011/1.

55 FRUS, Cilt: XII, 1958-1960, Near East Region, Iraq, Iran and Arabian Peninsula, (Washington: 1993), s. 245.

56 Burrows’tan FO’ya (The Earl of Home), Ankara, 1 Şubat 1962, (Annual Review of CENTO 1961), FO-371/164011, EB 1011/1.

57 Burrows’tan FO’ya, (Annual Review of Turkey for 1962), Ankara, 18 Aralık 1962, FO-371/164011, EB 1011/2.

58 Orta Doğu’daki Sovyet politikasıyla ilgili bir rapor, Kasım 1962, FO-371/164010.

59 FO’dan Başbakana, 22 Nisan 1963, PREM 11/4922.

60 Washington’dan FO’ya, 25 Şubat 1964, F)-371/175616, EB 103145/1.

61 Doğu Dairesinin hazırladığı memorandum, ‘The Problems of CENTO’, 7 Nisan 1964, FO-371/175613, EB 10112/3.

62 Ankara’dan FO’ya, 26 Ekim 1964, FO-371/174005.

63 Doğu Dairesinin hazırladığı memorandum, 'The Problems of CENTO', 7 Nisan 1964, FO-371/175613, EB 10112/3.

64 Doğu Dairesinin hazırladığı memorandum, 'The Problems of CENTO', 7 Nisan 1964, FO-371/175613, EB 10112/3.

65 Denis Allen'den (Ankara) FO'ya, 23 Mart 1964, FO-371/175613, EB 10112/5.

66 Kamuran Gürün, Akıntıya Kürek, Bir Büyükelçinin Anıları (İstanbul: 1994), s. 201.

67 Denis Allen'den (Ankara) FO'ya (Mr. Stewart), 28 Nisan 1965, FO-371/180694, EB 1011/1.

68 FO'dan Ankara'ya, 24 Temmuz 1964, FO-371/175608, EB 1014/1.

69 Washington'dan FO'ya, 18 Temmuz 1964, FO-371/175608, EB 1014/5.

70 CENTO Secretary General's Statement to Council of Deputies, 25 Şubat 1965, FO-371/180718, EB 1631/14.

71 W. Morris'in hazırladığı rapor (Doğu Dairesi Başkanı) 2 Şubat 1965, FO-371/180718, E1631/6.

72 Doğu Dairesinin hazırladığı memorandum, 'The Problems of CENTO', 7 Nisan 1964, FO-371/175613, EB 10112/3.

73 Dışişleri Bakanının Kabine Savunma ve Denizaşırı Politika Komitesi için hazırladığı memorandum, 31 Mayıs 1965, FO-371/180700, EB 1051/12G.

74 Toplantı gündemi ve nihai bildirilerin detayları için bkz. PREM 11/3879, PREM 11/4922, FO-371/170225, EB 1016/12, FO-371/180694, EB 1011/1.

75 26 Eylül 1963'te New York'ta gerçekleştirilen CENTO Dışişleri Bakanları Toplantısının Kayıtları, PREM 11/4922, EB 1015/74.

76 Doğu Dairesinin hazırladığı memorandum, 'The Problems of CENTO', 7 Nisan 1964, FO-371/175613, EB 10112/3.

77 Denis Allen'den FO'ya (Mr. Stewart), Ankara, 28 Nisan 1965, FO-371/180694, EB 1011/1.

78 CENTO Basın Açıklaması, Ankara, 24 Şubat 1965, FO-371/180720, EB 1961/18.

79 Denis Allen'den FO'ya (Mr. Stewart), Ankara, 28 Nisan 1965, FO-371/180694, EB 1011/1.

80 Dışişleri Bakanının Kabine Savunma ve Denizaşırı Politika Komitesi için hazırladığı memorandum, 31 Mayıs 1965, FO-371/180700, EB 1051/12G.

81 Doğu Dairesinin hazırladığı memorandum, 'The Problems of CENTO', 7 Nisan 1964,FO-371/175613, EB 10112/3.

82 Denis Allen'den (Ankara) FO'ya, 23 Mart 1964, FO-371/175613, EB 10112/5.

83 Türkiye Başbakanından (Ürgüplü) İngiliz Başbakanına (Wilson), Ankara, 13 Eylül 1965, FO-371/180702.

84 FO'dan Ankara'ya, 20 Eylül 1965, FO-371/180702.

85 FO'dan Tahran'a, (CENTO Bakanlar toplantısı için konuşma notları) 5 Nisan 1965, FO-371/180695.

86 Michael Stewart'ın Savunma ve Denizaşırı Politika Komitesi için hazırladığı memorandum, 31 Mayıs 1965, FO-371/180700, EB 1051/12/G.

87 John Beith'ten (Tel Aviv) FO'ya, 7 Ocak 1965, FO-371/180645, E 1016/3.

88 FO'dan J. Beith'e, 29 Ocak 1965, FO-371180645, E 1016/3.

Londra ve Zürih Antlaşmalarının Hazırlık Süreci ve Türk-İngiliz İlişkileri (1955-1959) / Yrd. Doç. Dr. Cihat Göktepe [s.943-951]

Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Doğu Akdeniz'de bir ada olan Kıbrıs, Türkiye'nin güneydoğu sahilinden 40 mil (74 km), Suriye'nin batısından 60 mil (111 km), Mısır'ın kuzeyinden 240 mil (444 km) ve Yunanistan'dan yaklaşık 500 mil (925 km) uzaklıktadır. Sicilya ve Sardinya adalarından sonra Akdeniz'in üçüncü büyük adası olup yüzölçümü 3372 mil karedir (8733 km2). Ada doğudan batıya 140 mil (225 km) kuzeyden güneye 40 mil (64 km) mesafededir. Uçuş mesafesi olarak Londra Lefkoşe arası yaklaşık 2000 mildir (3218 km). 1960 yılında yapılan nüfus sayımına göre adadaki toplam nüfus 577.615'dir; bunun %78'i Kıbrıslı Rum, %18'i Kıbrıslı Türk kalanı da farklı milletlerden oluşan küçük azınlıklardır.1

Kıbrıs, önemli kılan en etkili unsur adanın stratejik konumudur, zira Avrupa ve Asya arasındaki ana yol üzerinde olması2 ve bakır madeninin de mevcudiyeti sebebiyle çok eski devirlerden itibaren, ada Miken, Asur, Mısır, Pers, Roma, Bizans, Frank, Venedik, Türk ve İngiliz hakimiyetlerinde bulunmuştur.3 Esas itibarıyla stratejik nedenlerden dolayı Osmanlılar da 1571'de adadaki Venedik yönetimine son vererek burayı Osmanlı hakimiyetine katmışlardır. Buradaki Bizans halkı (Rum) da yıllardır yaşamak zorunda oldukları Latin tahakkümünden kurtulmuştur. Zira Osmanlılar onlara kendi inançlarına göre yaşama imkanını sağlamışlardır, Rumlara ehl-i kitap mensuplarına göre hukuk uygulanmıştır. Özellikle Osmanlıların bu ve benzeri uygulamalarının etkilerinden olmak üzere adada yaşayan Rum ve Türk toplumları arasında aşırı derecede bir düşmanlıktan bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Kısacası adadaki Türk fethinin önemi ve radikal sonuçları 400 yıllık Latin hakimiyetinden daha fazla olmuştur. Yaklaşık 20.000 Osmanlı askeri adada kalmış ve kendilerine toprak verilmiştir, müteakip yıllarda ise adaya özellikle Orta Anadolu ve Akdeniz bölgelerinden insanlar gelerek yerleşerek, yerleştirilerek adada önemli miktarda bir Türk cemiyeti oluşturulmuştur.4 Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti adada mutlak bir Türk nüfus çoğunluğu oluşturma teşebbüsünde bulunmamış5 ve "Millet sistemi" içerisinde toplumların mevcudiyetlerini devamı istenmiştir.6 Bu çerçevede adada birkaç küçük çaplı istisnai çekişmeler dışında Türk ve Rumlar üç yüz yılı aşkın bir sürede Osmanlı hakimiyetinde barış içerisinde yaşamışlardır.

1877-78 Osmanlı Rus Harbi'ni müteakip Osmanlı Devleti'nin yayılmacı Rus politikasına karşı dış desteğe ihtiyacı olduğu hesaba katılarak İngiltere'nin Rusya'ya karşı destek vereceği düşünülmüş ve 4 Haziran 1878'de İstanbul'da Kıbrıs Conventionu (Antlaşması) imzalanmıştır.7 Buna göre İngiltere'nin adayı yönetmesi sultan adına olacaktı.8 İngilizler 12 Temmuz 1878'de adanın tamamını kontrol altına aldılar; 20 Temmuz'da ise Sir Garnet Wolseley, İngiliz yüksek komiseri ve komutan olarak atanmıştır.9 Kıbrıslı Rumların İngiliz yönetimini memnunlukla karşılamaları ve adanın Yunanistan'la birleşmesi arzularını gerçekleştirmek istemelerine karşın Kıbrıslı Türklerin önemli bir kısmı anayurt Anadolu'ya göçmeyi tercih etmişlerdir ve bu süreç uzun yıllar adadaki Türk nüfusun

oran olarak azalması ile sonuçlanmıştır. 1881'de adanın 186.048 kişilik nüfusunun 136.639'u Rum, 46.389'u Türktü ve kalanı da diğer milletlerden oluşmaktaydı. Türk nüfusun oranı, toplam nüfusun %25'i iken bu durum 1960'a kadar Türkler aleyhine değişmiştir. 1923 Lozan Antlaşması ile yeni Türkiye Cumhuriyeti hükümeti Kıbrıs'ın İngiltere'ye ait olduğunu hukuken kabul etmiştir. Bunu müteakip adadaki Türk nüfusunun yaklaşık %15'i Türkiye'ye göç etmiştir.10 1960'da ise adadaki Türk nüfusun oranı kaynaklarda genellikle adadaki tüm nüfusun %18'i olarak belirtilmektedir.

Enosisi gerçekleştirme emelleri İngiliz hakimiyeti döneminde daha da canlanan Kıbrıslı Rumlar bu hedef doğrultusunda karşılarına çıkabilecek her fırsatı kollamışlardır. İngiltere'de 1929 yılında İşçi Partisi iktidara gelir gelmez Kıbrıslı Rumlar bir delegasyon oluşturarak enosis taleplerini Londra'ya iletmişler, fakat Sömürgeler Bakanı'nın olumsuz tavrı nedeniyle hayal kırıklığına uğramışlardır. Bu durumda Kıbrıslı Türkler her zaman olduğu gibi enosise karşıdırlar ve Londra'dan İngiliz yönetiminin adada devamını veya adanın Türkiye'ye verilmesini istemişlerdir. Ankara ise adanın geleceği ile pek fazla ilgilenmemektedir. İngilizlerin adayı terk etmeyeceği ve İngilizlerin Atatürk ile Venizelos tarafından oluşturulan Türk-Yunan yakınlaşmasını tehlikeye düşürmeyecekleri şeklindeki kanaat Ankara'da hakimdi.

II. Dünya Harbi'nden sonra da Kıbrıslı Rumlar ve Yunanistan tarafından enosis istekleri pek çok kere tekrarlanmış ancak her defasında İngiliz hükümetleri tarafından reddedilmiştir.11 Kıbrıs'ın İngiliz politikasındaki yeri ve önemini İngiltere'nin sömürgelerden sorumlu bakanı Henry Hopkins 28 Temmuz 1954'te Parlamento'da yaptığı konuşmada açıkça belirtmiştir.

Üzerinde daima hemfikir olunan bir husus Commonwealth bünyesinde öyle topraklar vardır ki özel durumlarından dolayı hiçbir zaman tam bağımsızlığı düşünülemez, Kıbrıs'taki hakimiyetin değişmesi ile ilgili herhangi bir sorun yoktur. İngiltere'nin Avrupa, Akdeniz ve Orta Doğu'daki stratejik yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için İngiltere'nin adada hakimiyeti devam ettirmesinden başka bir seçenek yoktur. 12

Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin çekilmesi için 1954'te yapılan antlaşmadan sonra Kıbrıs'ın askeri olarak önemi daha da artmış, ada İngiliz hakimiyetinde bulunan ve Orta Doğu'daki İngiliz politikalarını yerine getirebilecekleri tek ve en önemli yer olarak değerlendirilmiştir.13 Bu doğrultuda adadaki üsteki teknik donanım daha da geliştirilmiş ve hava kuvvetleri için özel imkanlar oluşturulmuş, aynı zamanda elektronik donanımlar da sağlanarak istihbarat alanında da adadaki imkanlar petrol zengini bölgelerdeki İngiliz menfaatleri açısından kullanılmaya çalışılmıştır.14 Adadaki limanların donanma için elverişli olmadığı tezini işleyen İngiliz Deniz Kuvvetleri bu meseleyi uçak gemileri ile çözeceklerinden Kıbrıs'ın hava ve kara üssü olmasının hem ekonomik hem de teknik açılardan daha uygun olduğunu belirtmişlerdir.15

İşçi Partisi hükümetinin Rum Yunan taleplerini reddetmelerinin altına yatan sebebe bakıldığında adanın stratejik konumu ve bunun İngiliz kara ve hava ve deniz kuvvetleri için oynadığı önemli rol bizzat II. Dünya Harbi sırasında müttefiklerce de anlaşılmıştı. Bu dönemde Yunanistan da enosis

talebinde aşırı ısrarcı olmamıştır. Zira bu dönemde Yunan ekonomisinin zayıf oluşu dış desteğe gereksinim duyması ve dış desteği verebilecek ülkeler içerisinde İngiltere'nin de olması gibi nedenlerle birlikte Yunanlı politikacıların, İngilizlerce adaya Self Determination hakkının verileceğini ve bunun da enosisi sağlayacağını hesaba katmalarından dolayı enosisi gerçekleştirmeye yönelik nihai manevra Yunanistan'ın İngilizlerin desteğini kaybetmesine mal olabilirdi. Yunan hükümetleri, Venizelos tarafından başlatılan bu politikalarını 1950'li yılların başlarına kadar sürdürmüşlerdir.

Ancak Kıbrıslı Rumlar için aynı politikanın sürdürüldüğü söylenemez, aksine Rumlar enosise ulaşmak için bulabildikleri her fırsat ve ortamı değerlendirmek istemişlerdir. Özellikle Kıbrıs Rum Kilisesi'nin bu politikalara doğrudan veya dolayı olarak tam desteği görülür. 15-22 Ocak 1950 tarihinde Başpiskopos Makarios II döneminde, kilise tarafından organize ilanı tüm kiliselere asılmış olan halk oylaması yapılmıştır. Halka sunulan seçenekler ise enosisi istiyoruz ya da karşıyız şeklindedir, nitekim 224.757 kişiden 215.108 kişi %95.7'ye tekabül eden kitle istiyoruz şeklinde görüşünü belirtmiştir.16 Bununla birlikte özellikle öğretmenler tüccarlar ve diğer meslek gruplarından büyük bir kitle ise statükonun devamından yana oy kullanmışlardır.17 Bu halk oylaması Kıbrıslı Türkler ve Türkiye'deki Gençlik ve Öğrenci derneklerince protesto edilmiştir.18 Kıbrıslı Rumlardan oluşan bir heyet halk oylaması sonuçlarını anlatmak ve destek sağlamak amacıyla, Yunanistan, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ni ve burada Birleşmiş Milletlerin ilgili organlarını ziyaret etmiş, ancak istedikleri desteği bulamamıştır. Zaten İngiliz hükümeti de halkoylaması sonuçlarına göre politikasında herhangi bir değişim yapmamıştır. Michael Christodoulos Moskous'un, III. Makarios olarak 18 Ekim 1950'de Başpiskopos seçilmesi ve kendisinin 37 yaşında hararetli bir enosis taraftarı olması Rumların ve kilisenin enosis taleplerini daha da yoğunlaştırmıştır. Kendisinin "Yunanistan'la birleşmeyi görmek, başarmak için bir an bile durmayacağım"19 ifadesi onun kendi halefleri dönemine göre bu konuda çok istekli olduğunu en açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Enosis için her türlü politik faaliyette bulunmakla birlikte bunların amaçları için yeterli olmadığını fark eden Makarios) enosisi gerçekleştirmek için her türlü terör eylemini yapan silahlı EOKA (Ethniki Organosis Kiprion Agoniston -Kıbrıslı Savaşçılar Milli Organizasyonu- Kıbrıslı Rumlardan oluşan silahlı örgüt) örgütünün kurucusu emekli Albay George Grivas'la irtibata geçmiştir. Makarios-Grivas ikilisi İngilizlere karşı yer altı mücadelesine silahlı saldırı ve sabotaj eylemleriyle 1 Nisan 1955'te başladılar ki bu süreç 1959'a kadar devam etmiştir. Grivas kendini doğduğu adanın Yunanistan'la birleşmesine adamış bu yüzden İngiliz, Türk, komünist ya da herhangi bir ülke veya grup kim enosise karşı olursa onunla savaşıyordu.20 Yunanistan da Makarios'un 1951 Martı'nda Atina'yı ziyaretini müteakip enosisi doğrudan destekleyen politikalar takip etmeye başlamıştır. Bu çerçevede Eylül 1953'te Atina'ya gelen İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in Yunan Başbakanı Papagos'la görüşmesinde Papagos Kıbrıs meselesini görüşmek istemişse de Eden bu konuyu görüşmeyi reddetmiş ve İngiltere açısından böyle bir problemin mevcut olmadığını vurgulamıştır. İngiltere'deki muhafazakar hükümet Kıbrıs'ta kesinlikle egemenlik hakkının devrini düşünmüyordu. Buradan da bir netice alamayan Yunan Başbakanı Papagos Kıbrıs meselesinin Ağustos 1954'te Birleşmiş Milletlere götürülmesini desteklemiştir, ancak Yunanlıların BM nezdindeki bu ilk teşebbüsleri özellikle NATO ülkelerinin karşı çıkmalarından dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.21

Yunanlıların bu faaliyetlerini değerlendiren İngilizlerin hükümeti Orta Doğu politikaları için Türkiye'nin dostluğunun önemine inanmışlardır.22 Aynı dönemde Türk politikasının esasını da adada statükonun devamı teşkil ediyordu, bunun anlamı İngiltere'nin Kıbrıs'ı yönetmeye devam etmesiydi. Türk yöneticiler adanın NATO ve Bağdat Paktı'nda müttefik oldukları İngiltere'nin hakimiyetinde olmasından rahatsız değillerdi. Türk hükümetinin hiddetle karşı olduğu enosis ihtimalidir. Zira bu durumun stratejik olarak Türkiye'nin aleyhine olacağı açıktı. Bir diğer faktörde adadaki Türk toplumunun güvenliğiydi. Türkiye'nin Başbakanı Adnan Menderes 24 Ağustos 1955'te yaptığı açıklamada adanın geleceğinin belirlenmesinde etnik faktörün tek başına değerlendirilemeyeceğini bununla birlikte coğrafi, ekonomik, siyasi ve tarihi gerçeklerin de dikkate alınması gerektiği bu doğrultuda Kıbrıs'ın Anadolu yarımadasının bir devamı olduğunu vurgulayarak, Türkiye açısından en kabul edilebilir seçeneğin statükonun devamı olduğunu belirtmiştir. Diğer seçenekleri de öncelikle eğer İngiltere adadan çekilirse adayı Türkiye'ye iade etmektir. İkinci olarak ada, Türkiye ve Yunanistan arasında paylaşılmalıdır (taksim), üçüncü olarak da İngiliz hakimiyeti altında adada halkın kendini yönetmesine imkan sağlanmalıdır şeklinde açıklamıştır.23

İngiliz Başbakanı Athony Eden, Kıbrıs'ın İngiltere için önemini en iyi bilenlerdendi ve adadaki EOKA tedhişini önlemek ve adadaki İngiliz menfaatlerinin devamını sağlamak amacıyla Türkiye ve Yunanistan'ın da katılacağı üçlü bir konferans yapılmasını Sömürgeler Bakanı Alan Lennox-Boyd ve Dışişleri Bakanı Harold Macmillan'la birlikte gündeme getirmiştir. Nitekim konferansın ana gündeminin Kıbrıs olmasına rağmen adı Doğu Akdeniz'di ve Kıbrıs'la ilgili üçlü konferans şeklinde düzenlenmiştir ki bunun sebebi de Londra'nın Kıbrıs meselesini İngiltere'nin doğrudan bir iç meselesi görme eğilimidir. İngiltere'nin Türkiye'den beklentisi ise kendi sunacakları seçeneklerde Türk tarafının desteğini çekmek olarak açıklanabilir.

Üçlü konferans 29 Ağustos-7 Eylül 1955 tarihleri arasında Londra'da gerçekleşmiştir. Ancak ne Yunanistan ne de Türkiye İngiliz tekliflerini desteklediler. Yunan Dışişleri Bakanı Stephanopoulos enosisi destekledikleri iddialarını inkar etmiş bunun yerine "self determination" ilkesini savunmuştur. Türk Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu ise Türk başbakanının daha önce açıkladığı şekilde Türk tezini gündeme getirmiştir. İngiltere ise adadaki İngiliz hakimiyetinin devamını mutlak manada talep etmekle birlikte adadaki toplumlara kendi iç meselelerinde yeni haklar verilmesine taraftardır. Görüldüğü gibi taraflar tamamen farklı tezler öne sürmektedirler ve konferans bir sonuç alınamadan bitmiştir. Konferansın iki önemli sonucu olmuştur; birincisi Kıbrıs artık sadece İngiltere'nin bir iç meselesi olmayıp uluslararası bir mesele haline gelmiştir, ikincisi ise o güne kadar Yunan tarafının Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde bir taraf olmadığı yolundaki iddialarının geçersiz olduğu ve Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde doğrudan bir taraf olduğu Yunanistan tarafından da kabul edilmiştir.24

Konferansın yapıldığı sırada Selanik'te Türkiye Konsolosluğu bahçesinde bomba patladığı ve patlamanın binanın bitişiğinde bulunan Atatürk'ün doğduğu evde hasara yol açtığı yönündeki bir gazete haberi Ankara, İzmir ve özellikle İstanbul'da Yunan azınlığa karşı bir eyleme ve nihayetinde bir yağma harekatına dönüşmüştür.25 Binlerce genç Yunanistan'ı ellerindeki Atatürk posterleri ve Kıbrıs

Türktür sloganları ile protesto etmişlerdir. Yakın tarihde 6-7 Eylül hadiseleri olarak geçen bu olay Londra'da duyulunca Yunan temsilci hemen konferansı terk etmiş ve böylece konferans sona ermiştir.

Konferanstan istediği sonucu alamayan İngiliz yönetimi adaya vali olarak Eylül sonunda sabık Genelkurmay Başkanı Mareşal Sir John Harding'i atamıştır. Harding adaya geldikten sonra Makarios'la görüşmelere başlamış, ona self government dahil değişik seçenekler sunduysa da sonuç alamamış, zira Makarios sunulan teklifleri reddetmiştir. Şubat'a kadar devam eden görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca Harding politika değişimine gitme gereğini duymuş ve 9 Mart 1956'da diğer 3 kilise temsilcisi ile birlikte Makarios'u da Hint Okyanusu'nda Seychelles adasına sürgün etmiştir.26 Harding Kıbrıs'ta acil durum ilan etmiş barış ve huzuru sağlamak ve asayişsizliği önlemek amacıyla EOKA ve AKEL'i (Kıbrıs Komünist Partisi-Rumların partisi) yasaklamıştır. EOKA ve AKEL, yapı ve amaçları farklı olan iki organizasyon olmalarına rağmen, ikisinin de ortak özelliği adadaki İngiliz hakimiyetine karşı çıkmaları ve bu doğrultuda düzenli ve geniş katılımlı gösteriler tertip etmeleridir. Harding'in atanması yeni İngiliz politikasını açıkça göstermektedir ki bu da İngiliz ve bilahare Türklere karşı olan EOKA saldırılarını bastırmaktı. Makarios'un sınır dışı edilişini, Türkiye'nin Kıbrıs konusuna dahil edilmesi konularını bazı İngiliz milletvekilleri eleştirmeye kalkışmışlarsa da Başbakan Eden onlara verdiği cevaplarda "Türkiye'nin adayla ilgisini anlamak için haritaya bakmanın bile yeterli olacağını, Türkiye ile olan ittifaklarını dünyanın o bölgesinde politikalarında en öncelikli konu olarak gördüğünü"27 belirtmiştir.

Eden döneminde İngiltere'nin Kıbrıs politikası, Kıbrıs'ı İngiliz kolonisi olarak muhafaza etmek ve Yunan talebi olan enosisi reddetmek, aynı zamanda Kıbrıs meselesinde Türkiye ile ilişkileri iyi tutmak şeklindedir. Bunun sebepleri ise adadaki yaklaşık 100.000 kişilik Türk cemiyeti, Türkiye'nin doğu Akdeniz'deki güvenlik hassasiyeti ile İngiltere'nin Türkiye ile NATO ve Bağdat Paktı'nda müttefik oluşları olarak belirtilebilir. Bir başka sebep de soğuk savaş ortamında dost, ancak içişlerinde çok sağlam olmayan yapısından dolayı Yunanistan'a olan güvensizliktir.28

İngiliz hükümeti, Kıbrıs konusunda gelişmeler elde etmek amacıyla devamlı arayış içerisinde olmuştur. 12 Temmuz 1956'da tanınmış hakimlerden Lord Radcliffe Kıbrıs'a anayasa komiseri olarak atanmıştır. Radcliffe'nin planı self-determination (Halkın kendini yönetmesi) prensipleri çerçevesinde liberal anlayışla hazırlanmış, Kıbrıslı Rumlar ve Türklere her türlü anayasal platformda nispi temsil imkanı sağlamaktaydı. Bu teklif Yunanistan ve Rum tarafınca özellikle self-determination için nihai bir zaman belirtilmediği gerekçesiyle reddedilmiş, Türk tarafınca ise yeni görüşmelere zemin hazırlayacağı anlayışıyla desteklenmiştir.29 Harding'in valilik döneminden istediği sonucu alamayan İngiliz yöneticileri özellikle başbakanlığa Harold Macmillan'ın geçmesiyle Kıbrıs politikasında da Eden dönemindeki eski anlayışı terk ederek yeni liberal bir anlayış benimsemişlerdir ki bunun ilk belirtisi 21 Ekim 1957'de üst düzey sömürgeler idarecisi ve liberal yönüyle tanınan Sir Hugh Foot'un, Harding'in yerine Kıbrıs'a vali olarak atanması olmuştur. Bu yeni politik anlayış çerçevesinde Makarios'un da sürgün edildiği Seychelles adasından Atina'ya gelmesine müsaade edilmişti. Nitekim yılın sonunda İngiltere adına Foot kendi adıyla anılan yeni bir plan hazırlamıştı ki burada kesin çözüm için 5 veya

yedi yıllık bir geçiş dönemi öngörülmüş, her tarafın memnun olmayacağı bir sonuca varılmayacağı garanti edilmekle, acil durumun kaldırılacağı ve Makarios'un adaya dönmesine izin verileceği ve adadaki toplum liderleriyle yapılacak görüşmelerle adada self-governing sistemin kurulacağı belirtilmiştir.30

Vali Foot, bu tekliflerini kabul ettirmek amacıyla Ankara ve Atina'ya gitmiş ancak her iki taraftan da istediği desteği alamamıştır. Türk tarafı özellikle Türk toplumunun güvenliği hususunda yeterli hususları içermediği gerekçesiyle plana taraftar olmamıştır. Genel manada ise Türk toplumunun Rumların merhametine bırakılamayacağını özellikle belirtmişlerdir.31 Foot planını kabul ettirmek amacıyla Grivas'la bile irtibat kurmuşsa da istediği sonucu alamamıştır.32

Yunan tarafı da kendi açısından avantajlı platform olarak gördüğü Birleşmiş Milletlere Kıbrıs meselesini 1957'de Kıbrıs'ta self-determination uygulanması ve İngilizlerin bu bağlamda Kıbrıslı Rumların insan haklarını ihlal ettiğini vurgulayarak İngilizleri suçlamışlardır. Ancak BM siyasi komitesi meselenin ilgili tarafların görüşmelere devam etmeleri ile mümkün olacağını tavsiye etmiştir ve Yunan tezini kabul etmemiştir. Aynı konuyu 1958'de yeniden BM'ye getiren Yunan tarafının teklifi bir önceki yıl olduğu gibi yeniden reddedilmiştir.33 1958 Kıbrıs meselesinde çok yoğun görüşmelerin geçtiği bir yıl olmuştur. Sir Hugh Foot'un vali olarak atanması Türk-İngiliz ilişkilerinde de bazı değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin gündeme getirdiği ve İngiliz sömürgeler bakanının da Alan Lennox-Boyd'un da Parlamento'da yaptığı bir konuşmada da belirttiği üzere eğer Kıbrıslı Rumlar için self-determination olacaksa bu Türkler için de olmalıdır. Bakan ayrıca adanın Türkiye ve Yunanistan arasında bölünebileceğini de açıklamıştır.34 Oberling'in de altını çizdiği nokta Türk tarafının toprak ele geçirme emelinin mevcut olmadığıdır. Türklerin amacı Taksim teklifleri ile Yunan ve Rum tarafının hedefleri olan enosisten onları vazgeçirip bağımsız veya iki taraflı bir Kıbrıs formülü için bu konuyu gündeme getirerek baskı aracı olarak kullanmak şeklindedir.

Ocak 1958'de, Bağdat Paktı Bakanlar Toplantısı Ankara'da yapılmıştır. Bu toplantıda İngiliz Dışişleri Bakanı ve içerisinde Kıbrıs Valisi Foot'un da bulunduğu İngiliz delegasyonu ile Türk yetkililer Kıbrıs meselesini detaylı bir şekilde görüşme fırsatını bulmuşlardır. Bu toplantılara zaman zaman Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Zorlu da iştirak etmişlerdir. Toplantılarda İngiliz tarafı daha öncede gündeme getirdikleri adada kurulmasını istedikleri otonom yapıyla ilgili tekliflerini yeniden gündeme getirmişler, Türk tarafı ise "Taksim" tezini gündeme getirmiştir. Görüşmelerin sonlarına doğru adada otonom yapıyla birlikte Türkiye'ye bir askeri üs verilebileceği çözüm için yeni bir alternatif olarak gündeme gelmiştir. İngilizler adada Türkiye'ye bir üs verilmesini doğrudan kabul etmemişler ancak bir konferans toplanmasını istemişlerdir. Toplantı bu olumlu ortamda sona ermiştir.

Buradan da anlaşılacağı üzere Türkler "Taksim" formülü üzerinde ısrarcı değildir. Onlar Türkiye'nin ve Kıbrıslı Türklerin güvenliğini sağlayabilecek diğer seçeneklere de eşit derecede sıcak yaklaşmışlardır. Adada üs meselesine sıcak yaklaşmaları güvenlikle açıklanabileceği gibi ada ile Türkiye arasında irtibat kurulması açısından dikkate alınmıştır.35 Aynı yıl içerisinde 8 Haziran'da İstanbul'da başlayan ve altı hafta devam eden İngiltere aleyhtarı gösteriler yapılmıştır. Ankara'da bu

görüşmeler devam ederken adada toplumlar arası çatışmalar artmış ve 30 Kıbrıslı Rum ve 50 Türk de çatışmalardan dolayı ölmüştür.36

1958-1962 döneminde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi olan Sir Bernard Burrows 11 Haziran 1959'da Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda dönemde meydana gelen olayları ve bunun sonuçlarını Türk-İngiliz ilişkileri açısından değerlendirmiştir. Şöyle ki; Eylül 1955 ile Kasım 1957 arasında, Türk-İngiliz ilişkileri Kıbrıs meselesi yüzünden kolay değilse de dostça değerlendirilebilirdi. Bu durum 1957 sonbaharında değişmeye başladı. Türkler adadaki vali değişiminin kendi politikalarını olumsuz etkileyeceğini düşünmüşlerdir. Kıbrıs meselesi yüzünden 1958'de Türk-İngiliz ilişkileri, II. Dünya Harbi'nden beri en gergin dönemindedir.37

Aynı dönemdeki bir başka İngiliz belgesinde ise bu gösterilerin İngilizlere karşı suni bir düşmanlık olarak Türk hükümetince desteklendiği şeklinde iddialarda bulunulmuştur. Ayrıca Türk hükümeti Kıbrıs yüzünden İngiltere'ye karşı problem çıkartmakla suçlanmıştır.38 Ancak 1958'in ikinci yarısından itibaren ilişkilerde, Kıbrıs meselesinde çözüm ihtimalleri belirdiği için, daha olumlu bir dönem başlamıştır. Bu gelişmeler Burrows tarafından da Londra'ya bildirilmiştir. "Yılın sonuna doğru Türklerin İngiltere'ye olan güvenleri yeniden oluşmaya başladı, Türk hükümeti İngiltere ile olan ilişkilerini düzeltmek ve daha ileri götürmek arzusundadır."39 Bu raporlardan da anlaşılacağı gibi, 1950'li yıllarda Türk-İngiliz ilişkilerinin durumunu belirleyen en önemli husus Kıbrıs meselesi olmuştur.

Yunanistan Kıbrıs için bu tarihe kadar self-determination tezini benimsemiş ve konuyu defalarca BM gündemine taşımışsa da muvaffak olamamıştır. 1958 sonlarına gelindiğinde Atina'daki İngiliz Büyükelçisi Yunan tarafının da başka seçenekleri kabul edebilecekleri intibaını edinmiş ve bunu Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiştir.

Kamuoyunda elbette self-determination tezlerini muhafaza edeceklerdir. Ancak özel olarak Sayın Averoff, Kıbrıs için enosise karşı garantili bir bağımsızlık formülünü önermişti. Yunanistan hükümeti bu konuyu bizimle diplomatik yollardan görüşmek istiyordu.40

Yunan tarafındaki bu değişimde elbette İngiliz Başbakanı Harold Macmillan'ın 7-8 Ağustos'ta Ankara, 10-11 Ağustos tarihlerinde Atina'yı ziyaretinin de önemli ölçüde etkisi olmuştur. Macmillan Yunanlıları eğer bu teklifleri de daha önce olduğu gibi reddederlerse sonuç kaçınılmaz olarak "taksim" olacaktır şeklinde açıkça uyarmıştır. Macmillan'ın Atina'da sokaktaki halk için intibaı ise 'Düşman değil ancak yeterince dost da değil' şeklindedir.41 Ankara'dan ise Zorlu'yu biraz kaba, Menderes'i ise daha nazik bulduğunu, genel manada Türk tarafının bu defa daha ılımlı ve iyi niyetli olduğunu belirtmiştir.42 Macmillan aynı zamanda Kıbrıs'ı da ziyaret etmiştir. Macmillan planında yer alan ikili ortaklığın Türk tarafınca olumlu bulunmasına rağmen, Yunan tarafı isteksiz davranmaya devam etmiştir. Üye ülkeler arasında çıkan gerginlik diğer NATO üyelerini harekete geçirmiş ve NATO Genel Sekreteri Paul-Henry Spaak tarafları üçlü toplantılara davet etmiş nitekim NATO'nun Eylül ve Ekim aylarındaki toplantılarında Kıbrıs meselesi görüşülmüştür. Brüksel'de Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'la birlikte bir başka NATO ülkesinin de katılacağı bir konferans teklifi genel sekreter tarafından yapılmışsa da

yine Yunanistan'ın reddi ile gerçekleşememiş ve Yunan tarafı konuyu yine BM'ye götürmeyi istemiştir. Nitekim Yunan Dışişleri Bakanı Averoff İngiltere'nin Türkiye'yi desteklediğini iddia ederek BM'ye müracaatı Yunan politikası açısından daha uygun görmüştür. Buna delil olarak da Lennox-Boyd'un 9 Ekim'deki Muhafazakar Parti Konferansı'nda söylediği Kıbrıs'ın Türkiye'nin offshore adası olduğu ifadesidir.43 Bu dönemde İngiltere politikasının Türkiye'ye yakın görünmesinin sebebi İngiltere'nin uzun vadedeki Orta Doğu politikasının gereği olarak açıklanırken, Amerika'nın Yunan tezi olan self-determinationa taraftar olması Yunanistan'ın NATO' dan ayrılma tehdidi ile açıklanabilir.44

1957 sonlarında Türkiye ile Suriye arasında gerginliğin başladığı ve NATO ve Varşova Paktı ülkelerinde de kımıldanmaların olduğu dönemde İngiltere ve Amerikan dış politikasında oluşan anlayış Türkiye ile Kıbrıs konusunda gerginliğe düşmeme hususuna azami hassasiyet olmuştur.45 Bu durumda İngiliz politikası radikal bir değişime giderek Kıbrıs'ta hakimiyeti devredebileceğinin sinyallerini vermeye başlamış zira NATO'nun güneydoğu kanadında bir çatışmadan tüm NATO üyelerinin etkileneceği ve soğuk savaş koşullarında aşırı rekabette kendi aleyhlerine gelişmeler olabileceğinden çekinmişlerdir.

İngiliz Genelkurmayı tarafından adada İngiliz hakimiyetinde üslerin bulunmasının kendi menfaatleri için yeterli olacağını ve bunun adada çekişmeleri önleyebileceğini ve Kıbrıs gibi küçük stratejik menfaat için savaşmanın gerekli olmadığı vurgulanmıştır.46 Hatta İngiliz basını adanın taksim edileceğine dair iddialarda da bulunmuştur.47 Macmillan taksimin teknik olarak mümkün olduğunu ancak pek çok insanın yer değiştirmesi gerekli olduğundan uygulanmayacağını, Kıbrıs'ın kendileri için son zamanlardaki öneminin, NATO'daki sorumlulukları ve savunma gereklerinden kaynaklandığını da belirtmiştir.48

İngiliz politikasındaki bu değişim şöyle açıklanabilir; öncelikle, İngiltere'nin (Macmillan) de-colonizasyon politikası.49 Buradaki amaçlar, öncelikle asker, silah ve ekonomik olarak tasarruf sağlamak. İkinci olarak iç baskı ve çekişmelerden çekilmek. Üçüncü olarak uluslararası arenada İngiltere'nin insan haklarını ihlal ettiği iddiası ile İngiltere'nin prestij kaybetmesine fırsat vermemek. Zira Yunan hükümeti İngiltere'yi Avrupa Komisyonu İnsan Hakları Komitesi'ne şikayet etmişti.50

Selweyn Lloyd İngiltere'nin Kıbrıs'ta hakimiyeti Kıbrıslılara veya Türkiye ve Yunanistan'a bazı şartlarla devredileceğini Zorlu ile yaptığı toplantıda açıkça belirtmekle birlikte şu noktaları da vurgulamıştır:

Bizim üzerinde durduğumuz hususlardan birincisi, İngiliz hakimiyetinde üslerin kalması, ikincisi, Kıbrıs'ı Rus nüfuzundan korumak, üçüncüsü, adada mevcut ve adanın gelecekteki statüsü ile ilgili olarak Türkiye ve Yunanistan arasında bir antlaşma sağlanmalıdır.51

Bu gelişmeler olurken Kasım sonlarında adada Grivas yönetimindeki EOKA milisleri saldırılarını durdurmuşlar, bu taktiğin sebebi ise Birleşmiş Milletlerde Yunanistan'ın 1954'ten beri gündeme getirdiği Kıbrıs için self-determination tezi yerine şimdi bağımsızlık tezinin görüşmelerine

başlanmasıdır. 4 Aralık 1958'te BM ilgili tarafların katılacağı bir konferans toplanmasını kararlaştırmıştır. Amerika ve İngiltere Yunanistan'ın tam bağımsızlık tezini olumlu bulmadıkları için BM'nin bu kararını memnuniyetle karşılamışlardır. ABD ve İngiltere'nin bağımsızlığa soğuk bakmalarının sebebi ise bağımsız ve zayıf bir Kıbrıs'ın Sovyet nüfuzuna kolayca girebileceği ihtimalidir. Bu yüzden İngiltere Kıbrıs meselesinde bağımsızlığın formülünü enosisden daha kötü olarak değerlendirmektedir. Bu şartlar altında İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Türkiye ve Yunanistan arasında yapılacak ikili görüşmelerden olumlu sonuçlar almayı umduklarından görüşmeleri desteklemişlerdir. Birleşmiş Milletler kararının ertesi günü 5 Aralık'ta BM'deki İngiliz elçisi Zorlu ve Averof arasında bir toplantı ayarlamış ve bu süreç 18 Aralık'ta Paris'te NATO Bakanlar Toplantısı'nda İngiliz, Türk ve Yunan Dışişleri Bakanlarının katıldığı bir başka toplantı ile devam etmiştir.52

Bu toplantılarda İngilizler Türk ve Yunan tarafının adada İngiliz üslerinin devamını kabul edecekleri intibaını edinmişlerdir. Zorlu ve Averoff gayet iyimser bir havada Kıbrıs meselesinin çözümünün adadaki toplumlar ve Türk-Yunan ilişkilerini fevkalade etkileyeceği yönünde hem fikirdirler. Selwyn Lloyd da Londra'ya gönderdiği mesajda toplantıların son derece dostane bir atmosferde geçtiğini belirtmiştir.53

Üçlü toplantılarda tarafların tezlerine bakılacak olursa, Averoff bağımsızlık tezini gündeme getirince Lloyd derhal "İngiliz yönetiminin Kıbrıs'ın bağımsızlık fikri için komünizmi daima bir tehlike olarak gördüğünü"54 söylemiştir. Türk tarafının teklifleri ise Türk üssünün de olduğu federal bir yapıdır.55 Bununla birlikte Türk tarafı bazı garantilerle bağımsızlığı kabul edebileceği yönünde sinyaller de vermiştir. Dışişleri Bakanı Zorlu'nun ifadesiyle:

Türkler için adada önemli olan şeyler: Birincisi İngiliz varlığının devamı, ikincisi Türk-İngiliz dayanışması (Co-operation), üçüncüsü Türk Yunan dayanışması (Co-operation). Eğer üçüncü maddedeki hedef başarılamazsa İngilizler ve Türkler beraber gideceklerdir.56

Lloyd, Zorlu'nun Menderes ve Türk hükümeti tarafından tam desteklendiğini ve Türklerin Kıbrıs Türk toplumunu da kendi istedikleri istikamette yönlendirebileceklerini düşünmektedir. Averoff, Yunan hükümeti ve Karamanlis'in desteğini alabileceği ancak Kıbrıslı Rumları ikna etmelerinin aynı kolaylıkta olmayacağını ve Averoff'un da belirttiği üzere EOKA'yı iknanın Makarious'u ikna etmekten daha zor olduğunu vurgulamıştır.57 Lloyd ve Macmillan Kıbrıs meselesinde son gelişmelerden son derece memnun ve umutludurlar.58 İngilizlerin düşüncesine göre Türk ve Yunanlılar bir antlaşma sürecine girdiklerinde İngiltere konuya müdahil olmalıdır. Lloyd'un konu ile ilgili olarak;Kendisinin Zorlu'ya Averof'la görüşmesi sırasında Türk/İngiliz menfaatlerini koruyacağı konusunda güveninin tam olduğunu, eğer Türklerle Yunanlar anlaşırsa bu önemli bir ilerleme olur 59 şeklinde görüşleri mevcuttur.

1958 sonunda çözüm için ortam fevkalade müsaitti. Zira Türk hükümeti ve kamuoyu gibi Yunan hükümet ve kamuoyu, bu meseleden yorulmuş ve birazda sıkılmışlardı, BM ve NATO ülkeleri çözüm

için destek veriyorlardı. İngilizler ulusal ve uluslararası arenada bu mesele yüzünden prestij kaybetmek istemiyordu. İngiliz-Türk ve Türk-Yunan ilişkileri daha iyi dönemlere kavuşabilirlerdi. Bütün bu olumlu konjonktürün etkisiyle görüşmeler bir sonraki yıl devam edilmek üzere sona ermiştir.

18-20 Ocak 1959'da Zorlu ve Averoff Paris'te yeniden buluşmuşlar ve Zorlu Büyükelçi Muharrem Birgi aracılığıyla İngiliz Dışişleri Bakanı Lloyd'u 21 Ocak 1959'da bilgilendirmiştir.60 Görüşmeler fevkalade pozitif bir ortamda devam etmiş, Kıbrıs'la ilgili olarak ulusal ve uluslararası sınırlamaların uygulanacağı ve üçlü garantörlük esasına dayalı bir yapıda antlaşma sağlanabilmişti. Bu gelişmelerden dolayı Lloyd, Birgi aracılığıyla Zorlu'ya teşekkür mesajı göndermiştir.61

Görüşmelerle ilgili gelişmeleri İngiliz tarafı devamlı olarak ABD yetkililerine de bildirmiştir. Bu süreçte Macmillan 16 Aralık'ta Dulles'e konu ile ilgili özel bir mesaj göndermiş, Dulles de 21 Ocak'ta62 cevap yazmış ve gelişmelerden memnuniyetini, özellikle NATO'nun güneydoğu kanadının güvenliği açısından önemini vurgulamıştır. Kıbrıs'taki İngiliz Valisi Foot da Kıbrıs'ta çözüme ulaşılmasını arzu ediyordu ve Kıbrıs'ta bağımsızlığın Kıbrıs'tan doğabilecek risklerin, mevcut ihtilaf ve çekişmelerden daha tehlikeli olmayacağına işaret etmiştir.63 Dikkat edilecek olursa bu dönemde Türk-İngiliz ilişkilerinin olumlu ve yakın olduğu ve politikalarının da uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere Zorlu'nun gayretlerini desteklemektedir, aynı şekilde Türk tarafı da İngilizlere sinyal vermektedir. Bu cümleden Zorlu'ya atfen belirtilen "Kıbrıs antlaşması mümkündür. İngiliz menfaatlerine aykırı hiçbir şey yapmayacağız",64 ifadesi durumu en iyi şekilde açıklamaktadır.

Yapılan bu görüşmeler Başbakanlar Karamanlis ve Menderes'in 5-11 Şubat 1959'da Zürih'te yapacakları görüşmelere zemin hazırlamıştır. Yoğun ve en üst düzey katılımla gerçekleşen görüşmelerden sonra antlaşmaya varıldığına dair Türk-Yunan ortak açıklaması 11 Şubat'ta yapılmıştır. İmzalanan protokol dört bölümden oluşmuştur:

1- Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Esas Yapısı

2- Garanti Antlaşması (Kurulacak olan Kıbrıs Cumhuriyeti ile, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında)

3- İttifak Antlaşması (Kıbrıs Cumhuriyeti ile Türkiye ve Yunanistan arasında)

4- Centilmenlik Antlaşması (Türkiye ve Yunanistan).65

Bu antlaşmanın metinleri Türk ve Yunan tarafınca kamuoyuna tam olarak açıklanmamıştı. Zira bunlara üçüncü taraf olan İngiltere henüz resmen iştirak etmemişti. Bu yüzden Türk ve Yunan Başbakanları ülkelerine dönmüşken, Dışişleri Bakanları Zürih'ten direkt Londra'ya gitmiş ve İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd'a yaptıkları görüşmelerle ilgili olarak görüşmüşlerdir. İngiliz tarafı Türk Yunan antlaşmasından dolayı memnuniyetini belirtmiş, Lloyd ise İngiliz üsleri konusunda ısrarcı olmuş, bu konuda zaten Türk ve Yunan tarafınca da üslerin İngiltere için stratejik öneminin bilindiği vurgulanarak fikir birliği sağlanmıştır. Ayrıca Kıbrıs halkının da ekonomik olarak üslerden

faydalanacağı vurgulanmıştır.66 Türk Başbakanı Menderes, Macmillan'a bir mektup göndererek Zürih Antlaşması ile ilgili olumlu düşünceleri ile İngiliz tarafının yapıcı tutumunun önemini vurgulamıştır.67 Macmillan da verdiği cevapla Türk tarafının Kıbrıs meselesinin çözümü için iştirakinin fevkalade mühim ve büyük olduğunu belirtmiştir.68

Londra'da yapılacak olan konferans 17 Şubat tarihinde gerçekleştirilecekti. Aynı gün Karamanlis Londra'ya gelmiş, Menderes'in uçağı da aynı gün Londra'ya gelirken Gatwick Havaalanı yakınlarında yoğun sis yüzünden düşmüş, kazada, içlerinde Basın Yayın Bakanı Server Somuncuoğlu'nun da bulunduğu 12 kişi hayatını kaybetmiş, Menderes yaralı olarak kurtulmuş ve şok halinde Londra kliniğine kaldırılmıştır. Kraliçe, Menderes için başsağlığı mesajı göndermiş,69 bu üzücü durum konferansın gidişatını da etkilemiş ve Menderes toplantılara iştirak edememiştir. Macmillan ve Karamanlis, Menderes'i 19 Şubat'ta hastanede ziyaret etmişler ve antlaşmayı Menderes'e götürmüşler, o da metni hastanede imzalamıştır. Makarios, antlaşmayı imzalamakta gönülsüz davranmışsa da, Karamanlis sert bir ifade ile "Ben Kıbrıs'ı sana bir tepsi içerisinde veriyorum, ancak sen bunu reddediyorsun bu saçmalık" olarak değerlendirmiş, eğer Makarios Zürih Antlaşması'nı kabul etmezse Yunan desteğini kaybedeceğini açıkça belirtmiştir. Neticede Makarios durumu Rum delegasyonunda oya sunmuş ve oylama 27'ye 8 antlaşmaların kabulü şeklinde sonuçlanmış ve Makarios da antlaşmayı imzalamıştır.70 Antlaşmayı Kıbrıs Türk toplumu adına ise Dr. Fazıl Küçük imzalamıştır. Antlaşma metni 23 Şubat 1959'da basına verilmiştir.71

Zürih ve Londra Antlaşmalarına göre, Kıbrıs'ta Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğünde bağımsız bir cumhuriyet kurulacaktır. Devlette iki dil geçerli olacaktı. Kısaca, Başkan Rumlardan, başkan yardımcısı ise Türklerden olacak ve kendi toplumlarınca seçilecekti, Başkan ve yardımcısının veto hakları olacaktı, on bakandan üçü Türklerden olacaktı, Meclis'teki 50 temsilciden %70'i Rumlardan, %30'u Türklerden seçilecekti. Kamu kurumlarında da bu oran geçerli olacaktı. İki bin kişilik orduda ise oranlar %60 Rum, %40 Türkler şeklinde, polis veya jandarma teşkilatından en az birinin komutanı Türk olacaktı.72

Diplomatik olarak meselenin çözümünü müteakip, Kıbrıs'ta yeniden yapılanma hamlesine girişilmiş, ilk olarak acil durum (sıkıyönetim) kaldırılmış, kamplardan insanlar bırakılmış, af ilan edilmiş, Makarios'un kontrolünde EOKA'nın silahları toplatılmış ve Grivas adadan uzaklaştırılarak Atina'ya gönderilmiştir.73

Devlet işlerini düzenlemek üzere geçici olmak üzere bazı kurumlar oluşturulmuş ve 4 Mart 1959'da Cumhuriyet'e yetki devri konusunda geçiş dönemi komitesi çalışmalarına başlamıştır. Ayrıca antlaşmalarda halledilemeyen pek çok meselenin çözümü için oluşturulan komite de Londra'da çalışmalarını sürdürmüştür. Geçiş döneminde üzerinde en çok tartışılan konu ise adadaki İngiliz üslerinin alanı ve hakimiyeti meselesi olmuşsa da nihayet 99 mil karelik bir alanda uzlaşma sağlanmış ve nihayet Kıbrıs Cumhuriyeti 10 Ağustos 1960'ta ilan edilmiştir.

Sonuç olarak Kıbrıs meselesi, incelenen dönemde Türk-İngiliz ilişkilerini birinci derecede yönlendiren mesele olmuştur. Meselenin seyri ve gidişatı, ilişkilerin olumlu ya da gergin olması sonucunu doğurmuştur. İngilizler bu meselede Türkiye'nin de bulunmasını bizzat istemişlerdir. Türkiye açısından ise meseleye dahil olmak özellikle iki sebepten gerekli görülmüştür; bunlar, Türkiye'nin güvenliği açısından adanın stratejik önemi ile adada bulunan ve ada nüfusunun yaklaşık 1/4'ünü oluşturan Türk nüfusun can güvenliği ile hürriyetlerinin tesisi olarak değerlendirilebilir. Yunan tarafında ana hedef hep enosis olmakla birlikte konjonktür itibarıyla diğer seçenekler de uzun vadede enosisi gerçekleştirmeyi engel olmayacağından zaman zaman gündeme getirilmiştir. Bunlar bağımsızlık ve self-determination olarak belirtilebilir. Ayrıca Yunan tarafı BM nezdinde meseleyi devamlı gündeme getirmişse de istedikleri sonucu özellikle İngiltere ve ABD'nin etkisiyle elde edememişlerdir. İngiltere ve Türkiye'nin politikaları ve amaçları farklı olmakla birlikte sonuçta iki taraf da adanın enosisle birlikte tamamının Yunan hakimiyetine girmesini istemiyorlardı. Amerika ve İngiltere açısından mesele Kıbrıs'ta Sovyet nüfuzunun artması ve adanın bir Sovyet peyke olma ihtimali ile bölgede Kıbrıs meselesi yüzünden NATO'nun iki üyesi Türkiye ve Yunanistan'ın savaşması ihtimali ve bunun NATO'nun güneydoğu kanadının zayıflatması riski gibi hususlar önem taşıyordu.74 Türkiye'nin politikasında da bölgedeki Sovyet nüfuzunun artma riski, Türkiye'nin güvenliği açısından da fevkalade önemliydi. Bu ana sebeplerden ada ile ilgili Türk ve İngiliz politikaları birbiriyle çelişmemiştir. Netice itibarıyla 1959 yılı, hem Kıbrıs hem de Türk-İngiliz ilişkileri açısından fevkalade önemli olup Türk-Yunan ilişkileri açısından 'Mucize (miracle)' olarak değerlendirilmiştir.75 Bu dönemde Türk-İngiliz ilişkilerinde Türkiye'nin yeri, ana hatlarıyla, İngiltere'nin Orta Doğu politikaları, Kıbrıs ve stratejik imkanlar ile İngiltere'nin memnuniyetini belirttiği Türk hava sahasından geçiş hakları olarak ifade edilmiştir.76

1 Halil I. Salih, Cyprus; The Impact of Diverse Nationalism on a State, The University of Alabama, 1978, s. 3; Suat Bilge, "The Cyprus Conflict", Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974, (eds) K. H. Karpat and contributors, E. J. Brill, Leiden 1975, ss. 135-187.

2 Thomas Ehrlich, Cyprus 1958-1967, Oxford University Press, London 1974, s. 1; Nancy Crawshaw, The Cyprus Revolt, An Accont of the Strugglefor Union with Greece, London 1978, s. 17.

3 Süha Bölükbaşı, The Superpowers and the Third World, Turkish-American Relations and Cyprus, University of Virginia, 1988, ss. 19-20.

4 Ahmet Gazioğlu, Kıbrıs'ta Türkler, (1570-1878), 308 Yıllık Türk Yönetimine Yeni Bir Bakış, Cyrep, Lefkoşa, 1994, s. 107.

5 Pierre Oberling, The Road to Bellapais, The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus, New York 1982, ss. 1-7.

6 Sir Harry Luke, Cyprus Under the Turks, 1571-1878, London, 1921, s. 15-16.

7 Daha fazla bilgi için bkz. Rıfat Uçarol, 1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması (Adanın İngiltere'ye Devri), İst. Ün. Edb. Fakt. 1978.

8 Ayhan Evrensel, British Policy Towards Cyprus (1954-60), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Birmingham Üniversitesi-İngiltere, 1994, s. 4.

9 Salih, a.g.e., s. 5.

10 Bölükbaşı, a.g.e. s. 22.

11 Tözün Bahcheli, Greek-Turkish Relations Since 1955, London 1990, s. 32.

12 House of Commons Debates, Cols 505-507.

13 Elena Calandri "The Neglected Flank? NATO in the Mediterranean 1949-1956", Securing Peace in Europe, (eds.), B. Heuser and R. Oneil, New York 1992, ss. 173-195.

14 David R. Devereux, The Formulation of British Defence Policy Towards the Middle East 1948-1956, London 1990, s. 167.

15 Jacob Abadi, Britain's Withdrawal From the Middle East, 1947-1971, The Economic and Strategic Imperatives, Princeton 1982, s. 153.

16 Stavros Panteli, The Making of Modern Cyprus, from Obscurity to Statehood, Interworld Publications, New Barnet 1990, s. 151.

17 Dimitris Michalopoulos, "The 1950 Plebiscite In Cyprus", Lecture Paper, At the Centre for Byzantine and Modern Greek Studies of Queens College (CUNY), 6 Mayıs 1982, New York, s. 6-7.

18 Bahcheli, a.g.e., s. 33.

19 Ahmet Gazioğlu, Enosis Çemberinde Türkler, İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) CYREP, Lefkoşe, 1996, s. 452.

20 Evrensel, a.g.e., s. 14.

21 Bölükbaşı, a.g.e., s. 26-27.

22 Evanthis Hatzivassiliou, "The Cyprus Question and Anglo-American Special Relationship, 1954-1958", Intelligence Defence and Diplomacy, British Policy in the Post-War World, (eds.) R. J. Aldrich&M. F. Hopkins, Frank Cass, Essex 1994, ss. 149-169.

23 Bölükbaşı, a.g.e., s. 27-28.

24 Suat Bilge "Kıbrıs Uyuşmazlığı" içinde Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990, (eds.) Mehmet Gönlübol ve Digerleri, Ankara 1993, s. 340-341.

25 Alexis Alexandris, The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations: 1918-1974, Center For Asia Minor Studies, Athens 1983, s. 252.

26 P. N. Vanezis, Makarios; Faith and Power, London 1971, s. 104.

27 Anthony Eden, The Memories of Anthony Eden. Full Circle, Cambridge 1960, s. 414.

28 C. M. Woodhouse, "Cyprus: The British Point of View", Cyprus in Transition 1960-1985, (ed.) J. T. A. Koumoulides, London, 1986, ss. 82-94.

29 Evrensel, a.g.e., 31.

30 Sir Hugh Foot, A Start in Freedom, New York 1964, s. 159.

31 Bahcheli, a.g.e., s. 40.

32 Charles Foley (ed.), The Memories of general Grivas, London 1964, s. 138-140.

33 Salih, a.g.e., s. 12.

34 Oberling, a.g.e., s. 59.

35 Zeki Kuneralp, Sadece Diplomat, Hatırat, İstanbul, 1981, s. 113.

36 Bernard Burrows'dan (Ankara) FO (Selweyn Lloyd) (Dışişleri Bakanlığı'na-Londra), 17 Şubat 1959, FO-371/144739, RK 1011/1 (Türkiye ile ilgili 1958'e ait yıllık rapor).

37 Bernard Burrows'dan (Ankara) FO (Selweyn Lloyd) (Dışişleri Bakanlığı'na-Londra), 11 Haziran 1959, FO-371/144620, RGC-10344/21.

38 İngiliz Dışişleri Bakanlığı güney bölümünde görevli diplomat C. T. Crant tarafından yazılan görev notu, 5 Mart 1959, FO-371/144739.

39 Bernard Burrows'dan (Ankara) FO (Selweyn Lloyd) (Dışişleri Bakanlığı'na-Londra), 17 Şubat 1959, F=-371/144739, RK 1011/1 (Türkiye ile ilgili 1958'e ait yıllık rapor).

40 Roger Allen'dan (Atina) FO (Selweyn Lloyd) (Dışişleri Bakanlığı-Londra), 6 March 1959, FO-371/144611, RGC-10319-17.

41 Alistar Horne, Macmillan 1957-1986, London 1989, s. 102.

42 Horne, a.g.e., s. 102.

43 The Manchester Guardian, 10 Ekim 1958; The Times 10-11 Ekim 1958.

44 Fahir Armaoğlu “Amerikan Belgelerinde Kıbrıs Sorunu 1958-1959” Belleten, C: XL, Ankara 1997, ss. 745-782.

45 Evanthis Hatzivassiliou, a.g.m., ss. 149-169.

46 PREM-11/2628, 6 Şubat 1959 (Başbakanlık Dökümanları).

47 Daily Mail, 12 Aralık 1958.

48 PREM-11/2257, 18 Aralık 1958 (Başbakanlık Dökümanları).

49 R. F. Holland, ”The Imperial factorin British Strategies From Attlee to Macmillan, 1945-63”, Journal of Commonwealth History, C: 7 (2) Nanuary 1984, ss. 165-185l.

50 PREM-11/2258, 11 Kasım 1958.

51 Selwyn Lloyd’dan (Paris) FO (Dışişleri Bakanlığı), 18 Aralık 1958, Fo-371/136414, RGC 1077/1.

52 D. R. Thorpe, Selwyn Lloyd, London 1989, s. 285.

53 Selwyn Lloyd’dan (Paris) FO (Dışişleri Bakanlığı’na), 18 Aralık 1958, FO-371/136414, GC 1077/2.

54 Selwyn Lloyd’dan (Paris) FO (Dışişleri Bakanlığı’na), 18 Aralık 1958, FO-371/136414, GC 1077/8.

55 Ahmet C. Gazioğlu, Two Equal and Sovereign Peoles, A Documented Background to the Cyprus Problem and Concept of Partnership, Cyrep, Lefkoşe, 1997, s. 43.

56 Record of Meeting between Lloyd and Zorlu at the British Embassy, (Paris’de İngiliz elçiliğinde Lloyd ve Zorlu arasında yapılan toplantı tutanağı) Paris 16 Aralık 1958, FO-371/136414, GC 1077/3.

57 Selwyn Lloyd’dan (Paris) FO (Dışişleri Bakanlığı’na), 18 Aralık 1958, FO-371/136414, GC 1077/8.

58 Harold Macmillan, Riding the Storm, 1956-1959, London, 1971, s. 689-690.

59 Record of Meeting between Lloyd and Zorlu at the British Embassy, (Paris’te İngiliz elçiliğinde Lloyd ve Zorlu arasında yapılan toplantı tutanağı) Paris 16 Aralık 1958, FO-371/136414, GC 1077/3.

60 The Times, 22 Ocak 1959.

61 FO (Selwyn lloyd) dan B. Burrows (Ankara), 23 Ocak 1959, FO-371/144639, GC 1073/8.

62 Dışişleri Bakanlığı güney masasında görev notu, 29 Ocak 1959, FO-371/144629, GC 1051/16.

63 Hugh Foot'tan (Nicosia) CRO (Commenwealth İlşkiler Bakanlığı-Sir John Martin), FO-371/144632.

64 The Times, 24 Ocak 1959.

65 Selwyn Lloyd'dan Cabinet, 16 Şubat 1959, CAB-128/33 C. (59) 25, CAB-128/33 C. (59) 32.

66 Kuneralp, a.g.e., s. 117.

67 Mesajın tam metni için bkz. FO'dan Ankara'ya, 13 Şubat 1959, FO-371/144640, GC 1073/25.

68 Mesajın tam metni için bkz. FO'dan Ankara'ya, 13 Şubat 1959, FO-371/144640, GC 1073/25.

69 The Times, 18 Şubat 1959.

70 Salih, a.g.e., s. 15.

71 Antlaşmanın tam metni için bkz. London Press Service on Command 679, 11 Mart 1959, FO-371/144643, GC-1078/62.

72 Cmnd. 680 (1959), s. 11.

73 Cmnd. 680 (1959), s. 4-5.

74 Nasuh Uslu, Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs, Ankara 200, s. 35.

75 Burrows'tan FO (Dışişleri Bakanlığı), 17 Şubat 1959, FO-371/144739, RK 1011/1.

76 Burrows'tan FO (Dışişlerine) 26 Ocak 1960, FO-371/152030, RK 1011/1